

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_176576

UNIVERSAL
LIBRARY

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९४

॥ श्रीः ॥

वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

गवर्नमेंटसंस्कृतमहाविद्यालय-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

द्वितीयो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

विक्रम सं० २०१८]

[ई० १९६२

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

मुद्रक : विद्याचिन्ता प्रेस, वाराणसी-१

**The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P. O. Box 8, Varanasi-1
(INDIA)
1962
Phone : 3145**

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

SRI TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. II

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8,

VARANASI-1 (India)

Phone : 3145

1962

प्रभुरग्निः प्रपचने भूमिरावपने प्रभुः” भा० आ० ८८२० ।
 अरण्ये ख्युट । अवपनसाधने लि० “भूतानामावपनं
 सर्व्वेभाम्” यत० ब्रा० ऋष्यां ऊ० । त्वमस्यावपनी जना-
 नाम्” अथ० १२, १, ६१ । अन्तर्भूतयुगले ख्युट ।
 ५ वेद्यादेः सर्व्वं सख्यते ।

आवपनिष्क्रिरा स्त्री आवपनिष्क्रिर इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
 मयूर० स० । आवपननिष्क्रिराथनिदेशक्रियायाम् ।
 आवपय पु० आ+अज-अच बोभावः । १ आगतौ । कर्त्तरि
 अच् । २ आगन्तृ ३ देयभेदे पु० । धूमा० ३३ आवयकः ।
 आवयदेयभवे लि० । [आच्छादके वस्त्रादौ ।

आवरक न० आ+ह-करणे अय संज्ञायां वृत् । अवरके,
 आवरण न० आध्रियते देहः चैतन्यं वाऽनेन आ+ह-करणे
 ख्युट । (दाह) १ चर्मफलके । वेदान्तिमतसिद्धे
 चैतन्यावरणे २ अज्ञाने आवरणशक्तिर्यज्जे विवृतिः ।
 ३ आच्छादनसाधनमात्रे “तमनु जेत्वावरणं प्रवृत्तम्”
 रघुः “कूटमिवारवणं हिमसावतैः” माचः “अज्ञानरा
 सावरणेऽपि नेष्टे” रघुः पुरादिषु आच्छादनसाधने ४ प्राप्ते-
 रादौ च वधा काश्यां सप्तावरणानि । वेदा ५ वेदेने
 भावे ख्युट । ईआहृतौ “कूटयावरणं नित्यं कुर्याद् मित्त
 मध्यमः” सुख० । “कोतसां भेदकोयच तेषां आवरणे
 रतः” मनुः । “सूर्ये तपत्वावरणाय हटेः” “तस्य सावरण
 दृष्टिसम्भयः” रघुः “नखिनीदलकात्स्यं सनावरणम्” शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्तिः आहृणोति
 संज्ञायां कर्त्तरि ख्युट कर्म वा० वा । वेदान्तिमतसिद्धे
 अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा० सा०
 आवरणशक्तिआवद्व्योऽपि नेचोऽनेकवोजनायतमादित्य-
 मखलसमखोकावितनयनपथपिधायकतया वधाच्छादयतीव
 तवाऽज्ञानं परिच्छिन्नसम्बन्धानमपरिच्छिन्नसंसंसारिष-
 मखोकावितवृष्टिपिधावकतवाच्छादवतीव तादृशं साम-
 य्यम् । तदुक्तं “वनच्छादयति नाच्छादयति यथा निवृत्तं
 मय्यते चातिमुद्गः । तथा वृक्षवृद्धाति को मूढहृष्टः स
 निक्षोपलक्ष्यस्वरूपोऽहमात्मा” अनयाहृतस्यात्मनः कर्त्तृत्व-
 भोक्तृत्वसुखितदुःखित्वादिषंसारसंभावनाऽपि भवति यथा
 आद्याभाहतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना” ।

आवरणमक न० अवरं समानाम् एक० त० “पीडावर-
 णम्” दुर्ग० पा० नि० । सुखः अवरसमे वर्षस्याद्युक्ता
 देवद्वयम् वृत् । वर्षस्याद्युपमये देये अवे ।

आवर्जित लि० आ+हज-अच्-क । १ इत् २ लक्ते “नहि

१ आ० भाग २

तेन पथा तदुत्पन्नजनयावर्जितपिण्डकाक्षिणः” नूनमाव-
 र्जितं मया” “हृदिरावर्जितं ज्योतस्त्वया विधिवदग्नेषु”
 इति च रघुः । ३ निर्वृत्तिरिति च “अथ प्रस्थापिताग्नेन
 समावर्जितकेतुना” “आवर्जितजटाभोजिवाविलम्बय-
 यिकोटयः” कृमा० ।

आवर्त्त पु० आ+हल-भारादौ वज् । वक्राकारेण जलस्य
 स्वर्यं भ्रमणे, (पुरगो) प्र वाक्ये षोडशचक्रे २ रोमसंस्थान-
 भेदे राजावत्तनामके ३ शष्पी ४ आवर्त्तने, । ५ भेवा-
 धिपभेदे च ६ सात्विकधातौ न० । “अथं तमावर्त्तमनोवृ-
 नाभिः” रघुः “तथापि समतावर्त्तं मोहमर्त्तं निपातितः”
 देवीमा० “विद्युते, याकवर्त्तं तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
 आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं श्लोकमव्युद्गम् । आवर्त्तं
 निर्जलोमेघः संवर्त्तं बहुदकः । पुष्कारोदुघ्रकरजलो
 श्लेषः सत्यम्पूरकः” ज्यो० त० । “आवर्त्तनः सुमफल-
 प्रदशुक्तिशुक्रा आपन्नदेवमणयोभ्युत्तन्वृणागाः । आश्वा-
 यधुर्वसुमतीमतिरोचमानास्तूयं पयोधय इयोर्भिभिरा-
 पतन्तः” माचः । “आवर्त्तनः दशावर्त्तयुक्ताः प्रमथया
 ष्विनि । ते च “हावुरस्यो गिरस्यौ हौ हौ हौ रव्योपर-
 न्वयोः । एकोभावे ह्यपाने च दशावर्त्ता धृगाः कृताः”
 पयोधिपक्षे जलध्वजः” मङ्गि० आश्वावर्त्तं च अक्षयज्जे
 ५० २४८ उक्तः । ७ आवर्त्तकारे देहिनां रोमसंस्थाने-
 पु० अश्वानामपि उक्तध्रुवस्थावर्त्तरोमसंस्थानविषये एवेति
 बोध्यम् । षिच० भावे अच् । ८ पुनः पुनश्चालने ९ परिचक्रुते
 (आकोटान) १० चातूनां द्रावणे (गलान) ११ चिन्ता-
 यास्तु चिन्तया हि चितं स्वविषयेषु पुनः पुनश्चाल्यते
 इति तस्याः तथालम् । आवर्त्तयते समन्तात् अनेक-
 कोटिषु आ+हल-अच्-कर्मणि अच् । अनेककोटिस्पर्शानि
 १२ संयजे “असं चंभोहमावर्त्तमभ्यासाद्विधितोजयेत्”
 भा० या० २०२१ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शेन संयजसू
 अम्यावात् तत्तथाव्यावात्” नोक्त० । आवर्त्तते कर्त्तरि
 अच् । १३ आवर्त्तमाने लि० “दक्षिणावर्त्तमङ्गोऽयं हन्त
 दूर्खोऽतिमेवा” सा० ६० १४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्त-
 मानत्वात्तथावत् । “इमावर्त्तं मावर्त्तन्” इति कृतिः
 “यजुर्माभ्याकृतितोर्निष्पावर्त्तं मा प्रकीर्त्तित्वा । तस्यास्तृतीये
 त्वावत्तं गर्भयस्या प्रतिष्ठिता” “यजुर्मावर्त्तनिभावापि उप-
 ययिष्यति संस्थिताः । नक्षत्रादुनिभावापि वर्त्ततः सप्र-
 कीर्त्तितः” इति सुसुलोके देहानवर्त्तनि आवर्त्तकारे
 १३ माजोवृद्धिभेदे च ।

आवर्त्तक पु० आवर्त्तएव स्वार्थे कन् । १ मेधाधिपभेदे “रजनि-
करविम्बुचुम्बितावत्तं कास्युदविडम्बनैर्न” काद० । तदीयास्तो-
यदेव्य उयक्रावर्त्तकादिभ्यः कृमा० जातं वंशे भुवनविदिते
उयक्राकर्त्तकानाम्” मेघदू० । आवर्त्त इव कायति
कै-व । २ आवर्त्तकारे आवर्त्त शब्दोक्तो अश्वरोमविज्ञभेदे
आवर्त्तयति आ-उत-णिच् खल् । ३ पुनः पुनराचक्रेति०
आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै-क-गौ०
ऊष् । कोष्ठे (भगतवल्ली) प्रविष्टे लताभेदे वा तु
विषाणाकारा रक्तपुष्पी रक्ताकारा पीतकीलकयुक्ता
चर्मरञ्जनकारिणी “कषायावृद्धा पीतगेर्यकारिणी पित्त-
नाशिनो” वैद्य० २ भट्टटलिकायां च राजनि० ।

आवर्त्तन न० आ+उत-आधारे ल्युट् । सूर्यस्य पश्चिमदि-
ग्वस्थितच्छायायाः १ पूर्वदिग्ग मनसमये मध्याह्नकाक्षे
“आवर्त्तनात् पूर्वार्द्धोऽपरार्द्धस्तु ततः परम्” स्मृतिः ।
“आवर्त्तनसमये वा दृष्टिश्चाद्वसुपक्रमेत्” स्मृतिः आ+
उत-णिच्-भावे ल्युट् (आखोटान्) २ आलोडने ३ गुणने च
घातनां ४ खण्डने (गहान्) । आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ+
उत-णिच् कर्त्त रि ल्यु । ५ विष्णो “आवर्त्तनो निवृत्तात्मा”
विष्णु सह० । ६ जगद्वापोपक्षीभेदे च । आवर्त्त्यतेऽनया
ल्युट् ङीप् । ७ दर्शयाम् स्त्री आधारे ल्युट् ङीप् ।
(सचि) घातइत्यत्रावधारे ऽभूषायाम् स्त्री करणे
ल्युट् । ८ वन्दने प्राचीरादौ ० ।

आवर्त्तनीय लि० आ+उत-णिच्-अनीयर् । १ द्वावधीये
धात्वादौ २ आलोक्षे दुग्धादौ गुणवे ३ अङ्गादौ च । पुनः
पुनः ४ पाथे पदादौ च । लिङ्गिपदभावत्तनीयम्” भा० कौ०
आवर्त्तमणि पु० आवर्त्तकागो णिच् । राजावर्त्तमणौ ।
आवर्त्तक लि० आवर्त्तः प्रयोजनस्य ठक् । आवर्त्तकारधूम-
साधने धूपादौ “आवर्त्तः स्मृत्तुभिर्धूमैराभोदिमन्दिरैः”
काशी० ।

आवर्त्तित लि० आ+उत-णिच्-क्त । १ कृतावर्त्तने दुग्धादौ
द्राविते २ धात्वादौ, ३ गुं ते ४ अर्धस्ते च । आवर्त्तो
जातोऽस्य तार० इतच् । ५ जातावर्त्ते जलादौ ।

आवर्त्तिन् लि० आ+उत-णिच् । १ पुनः पुनर्वर्त्तनशोके “आ-
ब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्त्तनो जनाः” गोता “कालान-
रावर्त्तिगुभाभानि” ि १० । णिच्-णिनि । आवर्त्तके
२ द्वावके ३ दुग्धादेरावर्त्त एके स्त्रियास्तमयो ङीप् ।
आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्तः वष्टकाकारवन्दनमध्यस्थाः इति
ङीप् । अजश्चक्रीवन्दे राजनि० ।

आव(व)र्त्तित लि० आ+उह-उद्यमे णिच्-क्त आ+वर्ह-हिं-
सायां क्त वा । उत्पाटिते उन्मूलिते ।

आव(लि)ली स्त्री आ+वल-इन् वा ङीप् । १ ज्येष्ठी सजातो-
वसुदधयेन कृतपञ्चौ “हस्तावलिः धनावलिः” । “के वा
न सन्ति भुवि तामरसावतंषा कंशावलीबलवयिनो जलवलि-
वेशाः” उद्भटः । “हिजावलीबालनिगाकरांशुभिः”
माधः । “व्यलोकयन्मयककोरकावलीः” नैष०
२ परम्परायाञ्च । [च ।

आवलित आ+वल-चलने क्त । ईषञ्जलिते सम्यक्चलिते
आवशीर पु० अवशीरदेशे भवः तस्य राजा वा अज् । १ अव-
शीरदेशभवे जने २ तृप्ते च । “आवशीरांश्च योधांश्च अहिं कृतं
च योधयन्” भा० व० २५२ । स च देशः वत्सभूमेः
पूर्वदिग्गत्तिं “पूर्वा दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं
तयामत्” इत्यनन्तरलोके पूर्वा दिग्गमित्यभिधानात् ।
आवश्यक न० अवश्यं भावः मनोद्वा० वुञ् । १ अवश्यं भावे
नैयत्ये “सद्य आवश्यके” पा० अवश्यं भवः वा० २ वुञ्
३ नियते लि० “एतेषावश्यकस्तथै” भाषा० १ अवश्य-
कत्वे नियमात् कर्त्तव्ये “उत्पाद्यावश्यकं कृत्वा
कृतशोचः समाहितः” मनुः । कालप्रतीचाराङ्गित्वेन
० निरवकाशे च “नेष्टेताल विशेषेच्छामन्वावश्यकदिधेः”
पु० “आवश्यकत्वात् निरवकाशात्” मल० त० रच० ।

आवश्यपुलक न० न वश्यः अवश्यः पुलः तस्य भावः मनोद्वा०
वुञ् । पुलस्य वश्यत्वाभावे ।

आवसति स्त्री वसत्यत्वे ऋष्टे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसतिः
ग्रा० स० । निशीथे वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यत्वेऽवसावयो-
ग्यत्वं तच्चाङ्गिरात्वेऽवश्यं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

आवसथ पु० आवसत्यत्वे आ+वस-अथच् । १ वसतिस्थाने,
२ विश्रामस्थाने ३ शामे ४ व्रतभेदे च । तत्र वासस्थाने
“दूरादावसथान्त्वं दूरात् पादावसेचनम्” मनुः
विश्रामस्थाने । “अवसानव सद्यो गय्यामनुवृत्तास-
पासनाम्” मनुः विश्रामस्थाने “स किलाश्रममन्वसा-
श्रितो निवसन्नावसथे उराङ्गिः” रघुः । शामे “वह-
सर्वत आवसथान् आपयाञ्चके” भा० उ० । ५ आर्वा-
च्छन्दोरचिते कोपभेदे । [ऋक्षे ।

आवसथिक लि० आवसथे ऋष्टे वसति ठक् स्त्रियां ङीप् ।
आवसथ्य पु० अवसथस्याव० अज् । १ ऋक्षस्त्विति ङीप्;
केऽनौ “आवसथ्यं द्विजाः प्राङ्ददीपमनिं महाप्रभम्”
भा० व० २१५० । “आवसथ्यस्योपादाने” इत्युक्ते

अन्वयापनकर्माङ्गे २वञ्चौ च । “आवस्यथाङ्गनीयो
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाङ्गार्थोर्गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वङ्गयः इत्युक्ते यत्ताङ्गवङ्गपञ्चकालनर्गतेऽवञ्चभेदे च ।
य च गृह्यार्तिः अवस्यथशब्दार्थगृह्यस्वन्वाञ्च तस्य
गृह्यत्वम् । [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप् ।

आवमान लि० अवसानमभिजनोऽस्य तत्र० अञ् । याम-
आवसानिक लि० अवसाने तत्काले भवः ठञ् । अव-
सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप् ।

आवसित न० आ+अव+घो-क्त । १पक्षधान्ये, सहानान्नर-
मपनोतहणे राशीकृते २धान्ये च । ३निर्णीते ४अव-
धारिते ५समाप्ते च लि० ।

आवस्थिक लि० अवस्थायां भवः ठञ् । कालकृतवस्थामने
“आवस्थिकं क्रमश्चापि मत्या कार्यं निरुद्धम्” सुश्रु० ।

आवह उ० आवहति आभिसृष्ट्ये न गच्छति आ+वह-अच् ।
सप्तस्त्र्यापन्नवायोः प्रथमे स्तब्धे १भूवायौ । “भूवायुरावह
रह प्रवहस्रदूढम्” सि० शि० । अनिलशब्दे १६४
पृष्ठे विहितः “आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।
परावहः संवहश्च उदहश्च महाबलः । तथा परिपहः
श्रीमान्” हरिवं० २३६ अ० । आवहति प्रापयति आ+
वह-अच् । २प्रापके लि० “क्षेपावहा भर्तृरलक्षणाहम्”
रघुः । फलैषः कुसुमस्तोयमधैर्यञ्च मलावहम्” मनुः ।
“सप्ततृणैश्च साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” मनुः ।

आवहमान लि० आ+वह-मानच् । क्रमागते ।

आवाप उ० आ+वप-आधारे वा घञ् । १आलवाले तत्र १ह
जलसेकेन हृजान् आवपनीति तस्य तथात्वम् २धान्यादेः
पात्रभेदे (यस्या) सावे घञ् । ३समन्तात् वपने । “गस्यावापे
क्षयीवलाः” भार० ४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ईपर-
राष्ट्रचिन्तने, “तन्वावापविदा योगैर्मण्डलान्यधिष्ठिता”
सायः । ७प्रधानहोमे च । ८आलोपे, “आवापो
ह्यापाम्याम्” भा० ८० । आलोपोत्तेपाभ्यामित्यर्थः
आ+वप-कर्त्तरि घञ् । ९आवपनीये प्रलेपणीये
“पञ्चस्कन्धा आवाप चार्धवःपवमान” इति तावज्जु० ब्रा०
अवापः आवपनीयः आवापश्च सोमपृथ्वे साप्न आलोप
इति भा० १०वक्ष्ये च । ११पृथ्व्ये च । १२पृथ्व्ये च आधारे घञ् ।
१३निजोन्नतभूमौ तत्र हि यस्यादिक न सत्यक् वप्नुं
यकते इति तस्याल्लापत्वम् ।

आवापक उ० आ+वप-कर्त्तरि घञ् संज्ञायाम् कन् । १प्रकोष्ठा-
मरवे वषदादी । कर्त्तरि ण्वुल् । २आवपनकर्त्तरि लि० ।

आवापन न० आ+वप-णिच्-करणे ल्युट् । (तात्) १अलवन्ने ।
भावे ल्युट् । २केशादेः सत्यक् सृष्टने च ।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक् । आवापे साधौ ।

आवारि न० समन्तात् त्रियते आच्छादयते आ+ह-वा० ण्वुल् ।
१समन्तादाच्छादो हृष्ट्याने शब्दश्चि० । २सत्यगृह-
युक्ते लि० ।

आवाल न० आवालयते जलमनेन आ+वल् सञ्चरणे णिच्
करणे अच् । १आलवाले हृष्टादेरधोभागे गृहादिनिर्मिते
जलाधारे सेतुभेदे । आ+वन-भावे घञ् । २सञ्चारे ।

आवास पु० आ+वस-आधारे घञ् । १वासस्थाने गृहादौ
“आवासोक्तु खर्वह्णान्” रघुः । आवासमेवोपशमाव
शोधम्” भा० आ० ११६ अ० । भावे घञ् । २सत्यग्रास

आवाहन न० आ+वह-णिच् ल्युट् । साक्षिधाय देवा-
नामाह्वाने । “चकारावाहनं तत्र भार्ग्यं सर्वदेवतम्” पुरा०
“प्रतिमास्थानेष्वपुनो नावाहनविस्मर्जने” ति० त० पुरा० ।

आवाहनी स्त्री आवाहयतेऽनया आ+वह-णिच्-करणे ल्युट्
ङीप् । देवाह्वानार्थे “हृत्वाभ्यामञ्जलिं अर्द्धाऽनामिका
मूलपञ्चमोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत्नं स्रग्वाहनी कृता”
तन्त्रोक्तलक्षणे गृहाभेदे ।

आविक स० अविना तन्त्रोन्ना निर्मितं ठक् । १कम्बवे ।
“सर्वञ्च तान्नवं रक्तं शाण्णौमाविकानि च” मनुः अवे-
मेधस्य २सम्बन्धिनि लि० “आविकं सम्बन्धीक्षीरं विव-
त्थायाश्च गोः पयः” । “वसंवासात्पुण्येण शाण्णौमा-
विकानि च” मनुः । कौशेयाविकयोर्द्वयैः कृतपानामरि-
टकैः” मनुः ।

आविकसौत्विक न० अलमेव सौत्वं कर्म० आविकस्रत्वेण
निर्मितम् ठक् । नेपथ्योर्निर्मिते । “वैश्वस्वाविक-
सौत्विकम्” मनुः ।

आविक्य न० आविकानां भावः पुरो० यक् । आविकसम्बन्धित्वे
आविग्न पु० आ+विज-कर्त्तरि क्त । अहिम्ने (पाणिआमरि-
हले पु० ।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चात० स्वार्थे अञ् । विज्ञान-
हीने “तदाविज्ञान्यसि च हर्षिणि” शत० ब्रा० “आवि-
ज्ञान्यं विज्ञानविहीनमिव” भा० । [विदूय] पा० ।

आविदूर्य न० अविदूरस्य भावः अञ् । सन्निकर्षे । “अभेदा-
आविदू लि० आ+व्यध-क्त । १ताडिते २विद्धे ३विक्षिते
४क्षिप्ते च “नश्यतोप्युध्याऽऽविद्धः” मनुः । [पाठायाम् ।
आविद्वक्तव्योऽस्ये आविद्वौ कर्षाविव पक्षमस्याः गौः ङीप् ।

आविध ४०. आविधतेऽनेन आ+अध- चउर्थे क । आधादि-
 नेधनसाधने (भभर) (द्वरपिन) कृत्वाकाराधे अस्ते ।
 आविर्भाव ४०. आविस्+भू-कञ् । प्रकाशे सांख्यमतविद्
 उत्पत्तिस्थानीयेऽभिव्यक्त्यस्य २भावधर्मभेदे तथा हि
 नैयायिकादयः क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-
 भेदात् कार्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्य-
 क्रोचक्रुः तदेकतमनूय सां०त०कौ० दूषयित्वा सतामेव
 कार्यान्मात्राविर्भावः इति स्थिराकरणेन कार्यकारणयो-
 रभिन्नत्वं समर्थितम् यथा स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धि-
 व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुं
 नर्हन्ति एकस्मिन् तत्तद्देशेणाविर्भावेतिरोभावाभ्यामेतेषां
 विरोधात् यथा हि कूर्मसाक्षात् कूर्मघरीरे निविशमानानि-
 तिरोभवन्ति निःसरन्ति आविर्भवन्ति न तु कूर्मतच्छब्दा
 व्युत्पद्यन्ते प्रवृत्तौ वा एवमेकस्या शब्दः सुवर्णस्य वा-
 चटसुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त
 इत्युच्यन्ते न पुनरसतासत्तादः सतां वा निरोधः । यथाह
 भगवान् ऋषिपायनः 'नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते
 सत इति' । यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्योन
 भिन्नः एवं चटसुकुटादयोऽपि अन्तर्गुणव्याधिभ्योन भिन्नाः ।
 एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
 पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
 नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव यज्ञाद्वह्निः प्रका-
 शकः पाचकश्चेति । नाथार्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः
 तेनमेव समस्तव्यवस्थानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा
 प्रत्येकं विष्टयो वर्तुर्दर्शनलक्षणाः मर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु
 विविक्तावहनं, मिश्रितास्तु विविक्तां वृहन्ति एवं तन्त्रवः
 प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वीथा अपि मिश्रिताः आवि-
 र्भूतपटभावाः प्रावरण्यन्ति । खादेतत् । आविर्भावः
 घटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सञ्चनं वा असञ्चेत् प्राग्
 तद्घटत उत्पन्नम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण,
 न हि सति कार्यकारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आवि-
 र्भावे चाविर्भावात्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भू-
 तपटभावाकल्पः क्रियन्त इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत
 इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं
 तर्हि कारणैः, असती चेत्स्या अत्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।
 अतोत्पत्तिः पटाद्व्यापारम् अपि तु पटएवासी तस्मापि
 नावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति । ततश्च
 पटइति तौ उत्पद्यतइति न वाच्यं दोषवत्त्वात् विनश्यतोत्प-

पि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्गुणपदेकत्वं विरोधात्
 तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा असत्तासम-
 वायोवा उभयथापि नीतव्यते अथ च तदर्थानि कारणाणि
 व्यापार्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणावेकेषुपपन्नम् ।
 न च पटस्येव कारणाणां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रिय-
 त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणां स्वयमेव कारणत्वा-
 भावात् । तस्मात् सत्कार्यमिति पुष्कलम्' सां०कौ० ।
 प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्त्यब्दे १०० पृष्ठादौ इत्यः । बाह्य-
 मेयविस्तृतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्देशकः
 रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः' सां०द० । देवादीनां
 सत्तुष्ट्याकारपङ्कश्यस्य २अवतारे च । 'तदा मे सनसा-
 ध्यातो दयासिन्मूर्जनाईनः । भक्तानामनुकम्पार्थं यथा-
 विर्भावमिच्छति जैमि०भा० ।
 आविर्भूतं त्रि० आविस्+भू-कञ्चरिक्त । प्रकाशिते २अभिव्यक्ते
 'आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह'योगि०त०
 आभिर्भूतप्रथमसुकुम्भाः कन्दलीचातुकम्पम्' मेघदू०
 'आविर्भूतपटभावाः' सां०कौ० ।
 आविल त्रि० आविवळति इटि कृष्णाति विष्-कृतो क ।
 १कलुषे अथ विष् भेदेने विलप्रकृतिकत्वात् वष्य वमध्य-
 इतिरायसं "समलक्ष्यत विभ्रदावि(वि)जाम्" "तस्यावि-
 (वि)लाभः परिरुद्धिहेतोः" । "ननन्दुरानन्दजवावि(वि)
 लाभाः,"रघुः "यथा तदीयैश्चरितैरनावि(वि)लैः"कुमा ।
 आविष्करणं न० आविस्+क-भावे ल्युट् कत्वम् । प्रकाशने
 "कस्यया गुणेषु दोषाविष्करणम्"सि०कौ० करणे ल्युट् ।
 २प्रकाशसाधने स्त्रियां ङीप् । वञ् । आविष्कारोऽप्युभयल
 ४०. आविष्कारातिशयसाभिधेयवत्प्रतीयते'सां०द० ।
 आविष्कर्तुं त्रि० आविस्+क-ङ् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।
 आविष्कृतं त्रि० आविस्+क-कर्मणि क्त । प्रकाशिते ।
 "कृतापकारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रयः" माघः "वास्या-
 दनाविष्कृतवाच्यनेन" कुमा० "आविष्कृतसदृशता"रघुः
 आविष्ट त्रि० आ+विष्-क्त । १भूतादियुक्ते, २आनेययुक्ते,
 ३विष्टे इत्यग्रे च ।
 आविस् अव्य० आ+अध-इत्तुन् । प्रकाशे । लक्ष्यसाधनेऽस्य
 गतित्वम् । एतेन सह भूधातुः प्रकाशार्थे यथा आवि-
 र्भावः, कज्धातुः प्रकाशकरणेऽर्थे यथा आविष्कारः ।
 "स्वरादिधाठात् अव्ययत्वम् "तेनाभाविरभूत् मञ्जा परि-
 न्धानसुखन्याम्" कुमा० देवानां कार्यसिद्धयेमावि-
 र्भवति सा यदा' देवीमा० । "आचार्यः विजय माक-

समाविराशोत्” “सरससुतमण्डितमाविष्कृते भुजा-
सूक्ष्म” सा० ६० ।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आह । अतिशय
प्रकारेण “आविस्तरां वा अविनः कर्मणा” श० भा० । तमप्
आह आविस्तराम् । अत्यन्तप्रकारेण ।

आवी स्त्री अवीरेव स्त्रीयै अण् ङोप् । राजसहायां । नारीणां
२ गर्भवत्याश्च । “गर्भस्यन्दनमावीनां प्रणयः प्रज्ञापणश्चुता”
सुख० ।

आवीत लि० आ+व्ये-क्त । १ समनात्स्यूते उत्क्रिय २ हृते
च । भावे क्त । २ सव्यक् स्यूते ३ उत्क्रिय धारणे च न० ।

आवीतिन् पु० आवीतमनेन इत्ता० इनि । “उकृते दक्षिणे
‘प्राणावपवीत्युच्यते बधैः । सव्ये प्राचीन आवीतो निवीतो
कथञ्चनस्मिन्’” मन्त्रे सव्यपाणिं बहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धो-
परिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि । [ग्राह्योक्तौ जनके ।

आवृक् पु० अवति रयति अव-वा० उण् संज्ञायां कन् ।

आवीरचूर्ण पु० आ समनात् विशेषेण रैर्यते ण्यप्ते
आ+वि+रैर-चञ् कर्माध्या० । (आवीर) इति ख्याते फल्-
गुनि “आवीरचूर्णं हविर् नष्टह्यतां परमेस्वर” । उरा०

आवृत् स्त्री आ+वृत्-सम्भ० क्तिप् । १ आवर्त्तने २ आसने
३ पुनःपुनश्चावने “सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्त्तं दक्षिणमन्वावृत्तम्”
अथ० १०, ५, २७, ४ पुनःपुनरुपजातीयक्रियाकरणे ।
आचारे क्तिप् । ५ परिप्राक्ताम् अनुक्रमे ईरतिकर्त्तव्यताप्र-
कारे । “अनयं वाहता कार्यं पिबन्निर्वापणं बधैः” मनुः ।
“आवृते सोमपीतये” अ० २, ४२, २, ७ संस्कारे च । “अ
‘मन्त्रिका तु कार्या वै स्त्रीणामावृत्तयेवत । संस्कारार्थं
शरीरस्य यथाकारं यथाक्रमम्” मनुः । ८ तूष्णीम्भावे
च । “आवृत्तैव पर्यग्निं जलोदकं नवन्ति” आश्व० २८० ।
“आवृत्तैव तूष्णीमेवेत्यर्थः” इति । कर्त्तरि क्तिप् ।
६ आवर्त्तमाने लि० ।

आवृत् लि० आ+वृ-क्त । १ कृतारण्ये अग्रकाशीकृते आका-
दिते “अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन सृष्टानि जन्तवः” गीता
एतन्नानावृत्तत्वेन विषयम् आवृते तु पुनर्भागत्वेनेऽपि
दोष एवेति” नितान् । “ब्राह्मणादुपकन्यायामावृतो नाम
जायते” मन्त्रे २ वृत्तीत्यर्थः भेदे उ’ स्त्री स्त्रियां जाति-
त्वात् ङोप् ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृ-क्तिन् । आवरणपञ्चाशे ।

आवृत्त लि० आ+वृत्-क्त । १ पुनःपुनरव्यक्ते २ आवर्त्तमाने च
३ परावृत्ते ४ प्रतिनिवृत्ते च “आवृत्तानां पुनश्चुत्ता विप्राणां

पूजकोमनेत्” मनुः । “कश्चिद्भीरः प्रत्यगात्मनमेकद-
हत्तचक्षुरमृतमिच्छन्” कटोप० । “आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः
श्रोत्रादिकामिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य” भा० ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत्-क्तिन् । १ पुनः पुनरव्यक्ते २ भूवण-
जातीयक्रियाकरणे “आवृत्तिः सर्वं शास्त्राणां बोधादपि
गरीयसी” उद्भटः । “उदयावृत्तिपथेन नारदः” रघुः । “एक-
द्वये कर्मावृत्तौ सकलमन्त्रवचनम्” कात्या० १, ७, ६ । “आवृ-
त्तिरवृत्तद्वयदेयात्” या० ६०० । ३ प्रत्यावृत्तौ ४ “पुनरागतौ
“अनावृत्तिः शब्दात्” या० ६०० “तत्र प्राप्तिविवेकस्याना-
वृत्तिः” सां० ६०० । “यत्र कावे त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव
योगिनः” गीता । “गुर्वी नामापदं हन्तुं कृतमा-
वृत्तिश्चाह्वयम्” किरा० । “तपोवनावृत्तिपथं गता-
भ्याम्” रघुः ।

आवृत्तिदीपक न० आवृत्त्या २५५५म् । दीपकावृत्ति-
रूपे अर्थानुसारभेदे तद्वचनं १०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष्ट-क्तिन् । सव्यग्वर्षणे “भूवर्षे घत
वर्षिक्यामनावृष्टावनम्बधि” देवीमा० ।

आवेग पु० आ+विज-वञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च
मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्यः तुल्यविषयः मानसवेगस्योत्
कण्ठादिबाधनत्वे आवेगत्वम् । “आवेगमपाङ्गुलिरेव
तूष्णीं” किरा० । २ व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु
सा० ६० दर्शिता यथा निर्वेदावेगदैव्यन्त्रमदङ्गता
औपम्यभौकौ विबोधः” इत्यादयः । तत्र आवेगः सन्धुमस्तत्र
वर्षणे पीडिताङ्गता । उत्पत्ताङ्गे सत्त्वताङ्गे भूमा-
द्याकुलतामिजे । राजविद्वज्जादेस्तु यक्षनागादियो
जनम् । गजारेः सन्धुकम्पादिः पांशाद्याकुलता
निहात् । इटाङ्गाः शुचोऽनिटाङ्गो यावान्ये यथावयम्” ।
आवेगी स्त्री आवेगोऽप्यस्याः अर्थ आयाच् गौरा० ङोप् ।
हृद्द्वारकण्ठे ।

आवेदक लि० आ+विद-विच्-खल् । १ विज्ञापके “सूत्या-
चारव्ययेन मार्गैर्वाधार्पित परैः । आवेदयति वेदज्ञो व्यव-
हारपदं हृत्तदिति” सूत्र्युक्ते व्यवहारोत्थापके २ वादिनि च
आवेदन न० आ+विद-विच्-खल् । १ विज्ञापने व्यवहा-
रोत्थापने (नागिचकरा) “रात्रे जुष्यात् पूर्वमावेद-
नं यः” इति नारदः । आवेदयते अनेन करणे खल् ।
व्यावहारोत्थापके २ भाषापने (व्याख्या) तद्वच-
णादि पृथ्वी दर्शितं यथा “प्रत्यर्धिनोऽप्यतोऽस्य”
यथाऽऽवेदितमग्निना । यथासाधतद्वद्वाङ्मनामाद्यादि-

चिह्नितम्" या० ८८० । "निवेश्य कालं वर्षञ्च सासं पक्षं तिथिं तथा । तेषां प्रदेशं विषयं स्थानं ज्ञात्वाकृतो वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्यां नाम तद्यात्मनः । राश्यां च क्रमयोगान्न निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पितृणां नामानि षोडशाहर्चदायकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकल्प्य कीर्तयेत्" कात्या० । "अर्थवत्-क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थावबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालातिरोधि च । वर्षेर्त्तु-मासपक्षाहर्चदादेशप्रदेशवत् । स्थानावस्यपक्षाध्याख्या-ज्ञात्वाकारवयोर्युतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्ययिनाम च । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् । क्षमालिङ्गा-त्मषोडशवत् कथिताहर्चदायकम् । यदावेदयते राशे तद्भाषेत्यभिधीयते" नार० खल्वि विषयः वीरमि० । "देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेत्तनाम च । पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजातुकीर्त-नम् । स्थानेषु विषादेषु दर्शितानि निवेशयेत्" कात्या० । संख्याविशेषनिर्द्देशे 'आसनं शयनं यानं तावत्' कांस्थ-मयोनयम् । धान्यमन्नमयं यज्ञद्विपदञ्च चतुष्टयम् । मणिसक्ताप्रबालानि हीरकं कृष्यक्ताञ्जनम् । यदि द्रव्यमूहः स्यात् संख्या कार्या तदैव तु । यस्मिन् देशे च यदुद्भव्यं तेन मानेन मीयते । तेन तस्मिंस्तदा संख्या कर्तव्या व्यवहारमिः" हारी० । "देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्या विवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षोनादेय इष्यते" कात्या० । क्रिया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम् । भाषादोषश्च नारदोक्ता यथा । "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः" इति विभज्य तेषां लक्षणाभ्यां च एव । "अर्थे साधारणेऽप्येतोऽसम्बन्धोऽथानियुक्तकः । लेखयेत् यन्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः । ब्रह्मज्ञायमिति द्वेषात् क्रोधाहापि वदेत्, यः । साध्यञ्च मोक्षयेत् पञ्चादर्थहीनन्तु न विदुः । गणिते लिखिते मये तथा क्षेत्तवद्वा-दिषु । यत् संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता । विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् । न त्वेवं लिख्यते यत् सा भाषा स्यादनागमा । धमा मासस्तथा पक्षस्तथिरीरस्तथैव च । यत्तानि न लिख्यन्ते लेख्य-हीनां तु तां विदुः" लेखयित्वा तु तां भाषामनि-र्दिष्टे तथोक्ते । निर्दिष्टेन साक्षिणः पूर्वमधिकं तां

विनिर्दिष्टेत् । यत् स्यात्तु यथापूर्वम् निर्दिष्टं पूर्व-वादिना । सन्निधमेव लेख्येन भ्रष्टं भाषां तु तां विदुः" । भाषादोषान्नराहृ" कात्या० । अप्रसिद्धं नि-राबाधं, निरर्थं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्" । तत् अप्रसिद्धमाह दृष्ट० "न केनचित् कृतोयस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः" । यथा हलसहस्र कटं क्षेत्तमपङ्कतम्" वीरमि० । "मदीयं शयविषाणं स्फुटित्वा न प्रयच्छति" मित० । "स्वत्यापराधः स्वत्यार्थो निरर्थक इति कृतः" दृष्ट० । "यथाहमनेन सञ्चितमीकित इति" कृत-चन्द्रिका । "कार्यं बाधाविहीनस्तु विज्ञेयोनिष्प्रयो-जनः" दृष्ट० । "यथाऽयं देवदत्तोमदीयमृहसन्निधौ सुखरमधीते इत्यादि" मित० । निरर्थकानिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि दृष्ट० । लक्षितौ यथा "कुसीदाद्यः पदै हीनोऽव्यवहारो निर्दयकः । वाक्पाकव्यादिभिर्यैव विज्ञे-योनिष्प्रयोजनः" । "कुसीदकृष्णदानं तत्प्रभृतिभिश्च-तुर्ह्यभिरर्थविषयव्यवहारैः हीनो निरर्थकः, पाकव्यादिभि-र्हि सात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः" वीरमि० । असा-ध्यविरुद्धावाह दृष्ट० । "मानेन प्रदातव्यं शयश्चक्रकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्रादुर्बिबेक्ष्य राजनि ५ गुरे राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" अन्येऽपि पक्षाभासाः कृतचन्द्रिकायादुक्ता यथा "भिन्न-क्रमव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीत-कालोवा हिनःपक्षोनादेय इष्यते । यथास्थानानिषेधेन नैव पक्षार्थकल्पना । गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदा-हृतः" । व्यक्तताहरसन्निवेशो भिन्नक्रम इत्यर्थः । व्युत्-क्रमार्थो व्यवहृतान्वयेनार्थबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽस-ङ्गलितार्थः । "मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणोयत्न लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः । भूतकालमति-क्रान्तं द्रव्यं यत् हि लिख्यते । अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविरुद्धः । यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकाल-विमर्षणम् । विरुध्यते क्रियाभेदात् द्विष्टः स इह बोध्यते" । अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रोक्ताः । "अन्याद्वरनिषेधेन अन्यथागमनेन च । आकुलं तु भवेत्तस्य क्रिया चैवा-कुला भवेत् । साधनं सङ्गसाध्येन निर्दिष्टं यत्न लेखयेत् । उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्धति । विरु-द्धाविरुद्धश्च हास्यार्थो निवेशितो । एकस्मिन् यत् दृश्यते तं पक्षं ह्रस्तव्यमेत् । परापरविरुद्धानि चः पदावि

निवेशयेत् । विरुद्धपदसंकीर्ण भावा तस्य न सिध्यति”
अनेकपदसंकीर्णस्य दुष्यत्वं च युगपत्तुसाधनायोग्यस्यवे
एव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि स्याद्भवेत् “बहु प्रतिज्ञा
यत् कार्यं व्यवहारेण निश्चितम् । कार्यं तदपि गृह्यणीयाद्वाजा
तत्त्वबुभुत्सवेति” कात्या० उक्तेः भाषापरमञ्च संस्कृतदेशभा-
षान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् सूक्ष्माणामपि वादिप्रतिवादि
तादर्शनात् अतएव अध्यापनेऽपि तथार्थं विष्णुध० उक्तम् ।
“संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमतुल्यतः । देशभाषाद्युपा-
यैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” इति । येन सर्वेषामवबोधस्तथा
लेख्यम् व्य०त० रघ० । तस्य यावदुत्तरं पाण्डु लेखं कृत्वा
शोधनीयम् यथोक्तं पूर्वपक्षं स्वभाषां प्राड्विवेकोऽभि-
लेखयेत् । पाण्डु लेखेन फलके ततः पत्रे निवेशयेत्”
उह० । “पाण्डु लेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
अनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ।
शोषयेत् पूर्वपादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धोत्तरेण
निष्ठसं शोधनं भवेत्” नार० ।

आवेदनीय लि० आ+विद्-णिच्-अनीयर् । १ विज्ञापनीये
यं प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदा-
व्यवहारेण क्रियते तस्मिन् । व्यवहारे २ आवेदो कृष्ण-
दानादौ च ।

आवेदित लि० आ+विद्-णिच्-कर्मणि क्त । १ विज्ञापिते
यं प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदाव्यवहारेण वेदनं कृतं
तस्मिन् । व्यवहारे आवेदनकाले २ निवेदिते पदार्थे च ।
“लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत्”
नारदः “यथावेदितमर्थिना” या० स्मृतिः ।

आवेदिन् लि० आ+विद्-णिच्-णिनि । १ विज्ञापके । व्यवहारे
२ वादिनि च । “अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा” रामा० स्त्रियां
ङीप् । आ+विद्-णिनि । २ आज्ञातरि लि० स्त्रियां ङीप्
आवेद्य लि० आ+विद्-णिच्-यत् । १ विज्ञाये २ आवेदनीयार्थे
आ+विद्-णिच्-ङ्यप् । १ विज्ञाप्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य लि० आ+विध-ण्यत् । आवेधाहं सक्तादिमणौ ।
आवेश पु० आ+विश-वञ् । १ अक्षरारभेदे, २ संरम्भे, ३ अभि-
निवेशे, ४ आसङ्गे, ५ अतुल्ये, यथा भूतावेशः ।
६ पङ्कभवे, ७ भूताद्यावेशरोगे च । “तत्र आवेशेय-
विवर्जिताय” रघुः “तपनं प्रियविच्छेदे आरावेशोऽ-
व्यवेदितम्” वा०द० । “आवेशमोहौ क्रोधश्च गान्धारी-
हृतराज्योः” भा० आ० प० । १ अ० “पञ्चाना-
भिष्टिर्वाचीनां शोकावेशप्रसङ्गः” भा० व० । १ अ०

आवेशन न० आ+विश-आधारे ल्युट् । १ शिल्पशास्त्रायां
तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्यं करणात्तस्यास्तयात्वम्
२ भूतावेशादिरोगे ३ स्त्र्यैन्दुपरिधौ च । “मनःक्षेपस्त्वपकारो
पङ्कदावेशनादिजः” वा०द० । “जीर्णोद्यानाभ्युत्थानि
कारकावेशनानि च” मनुः आवेशशब्दाद्यैः ४ कोपादौ च
आधारे ल्युट् । ५ गृहे च । आ+विश-णिच्+ल्युट् ।
६ प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक लि० आवेशे गृहे भवः आगतौ वा टञ् तत ।
१ अतिथौ २ असाधारणे ३ भाव्यादौ च । [२ वेष्टके (वेङ्का)
आवेशित लि० आ+विश-णिच्-क्त । निवेशिते, ‘न मया-
वेशितधियां कामः कामाय कल्पते’ भाग० । “मयावेशित
चेतसः” गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ल्युट् । आवरणकारके प्राचीरादौ
आवेष्टन न० आ+वेष्ट-भावे ल्युट् । १ आवरणे करणे ल्युट् ।
आवरणसाधने २ प्राचीरादौ । (वेङ्का) इति ३ पदार्थे च
आवेष्टक लि० अवे भवः टक् । वर्षभवे आह्लादौ “आवेष्टके
पिहकले च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्” स्मृतिः “तथा
स्यात्सोपहीतव्योराह्नाह्नाष्टादिकः करः” मनुः षट्ति-
यदादिकं चर्यम्” मनुः अर्धक्रान्तेऽपि कर्तव्यमावेष्टकं प्रथमं
दिजैः” लघुह० । “एकाहः पुनरावेष्टके” स्मृतिः । [पादौ
आव्य लि० अवेर्भेषस्य विकारः व्यञ् । मेघसम्पन्नानि दुग्धलो-
आव्याध पु० आ+व्यध-वञ् उपलब्धत्वात् न अप् । सव्यकपीडने
आव्याधिन् लि० आ+व्यध-णिनि । सव्यकपीडके । स्त्रियां
ङीप् । वा च २ चोरसेनायाम् “नवीकः पुत्रव्याघ्राः
परिमोषिण आव्याधिमन्त्रस्तृकारं अरण्येऽजाजवेरन्”
यत० ब्रा० “आव्याधिमन्त्रः चोरसेनाः” भा० ।

आव्रचन न० १ वत् व्रचनं वेदनम् प्रा० व० । १ वृक्षवेदने,
“आव्रचनाइनस्तवोऽस्तुप्रजायन्ते” यत० ब्रा० । आधारे
ल्युट् । २ वेद्यवृक्षप्रदेशे लि० आहुत्या हि यो यूयः
संस्तुतव्यः सस्यायुः आव्रचनमव्येन उपत्यते “अतस्त्वमिदं
व्रचने जुहोति” कात्या० ६. १. २० । आहृच्छते यूयोऽआ-
दाव्रचनः स्यादौ वेदनप्रदेशः” इति “आव्रचनमभिजु-
होति” यत० ब्रा० ।

आव्रक्त पु० आ+व्रच-वञ् क्तवम् । १ वृक्षवेदने । आक्रमो-
ज्जाव्रक्ताय” तैत्ति० स्मृतिः । [वृञ् । निर्लज्जप्रदेशे ।
आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०
आश्रय पु० अश्रय-भोजने वञ् । भोजने । प्रातराश्रयः भायमाश्रयः,
वर्षेण उपपदे कर्त्तरि अण्ये उपपदश्च । तत्तद्वस्तुभयके

यथा कृतयः आश्रयः सांवांशः पञ्चाशः इति आशः ।
 आशंसा स्त्री आ+यश्-ञ् । आश्रयः १ प्राप्तिश्चायाम्,
 २ इष्टाद्यर्थवशे च । “निदधे विजयाशंसां चापे शीताञ्च
 लक्ष्मणे” रघुः “आशंसायां धृतवञ्” “आशंसावचने”
 तिङ् पा० । ल्युट् आश्रयनस्य लृप् न० “इष्टाद्यर्थवशे
 मायोः” रघु० । [भूते । भावे क्त ३ आशंसायाम् न० ।
 आशंसित लि० आ+यन्श्-क्त । १ कचित् २ इच्छाविषयी-
 आशंसित लि० आ+यश्-ङच् । भाविषुभेच्छावति । स्त्रियां
 ङीप् । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 आशंसिन् लि० आ+यन्श्-णिनि । आशंसौ आशंसा
 आशंसु लि० आ+यन्श्-उ । इच्छाकारणे भाविषुभाशंसा-
 वति “लक्ष्मीः पुंयोगमायंसुः कुट्टेव कुट्टुफलात्” भट्टिः
 आशक लि० आश्रति अश-खुल् । १ भवने २ भोगशुक्ते ।
 षिच्-खुल् । १ भोगसम्पादके । “तमेवं ब्राह्मणा-
 विविदिर्बलि-तपसाऽनायकेन” श्रुतिः ।
 आशक्त प्रि० सम्बन्धः यक्तः प्रा० ष० । सम्बन्धयुक्तशुक्ते
 आशङ्कनीय लि० आ+यकि-अनोयत् । १ यङ्ग्या विष-
 यीकार्ये २ अनिष्टतया चिन्तनीये च ।
 आशङ्का स्त्री आ+यकि-अ । १ भवे त्रासे अनिष्टतया
 २ चिन्तने “सुवृत्तायङ्कमनोचकारे” भाषः । “इत्या च
 सायङ्कमनुभयातः” कुमा० । “युद्धपरिकर्त्तृमयायङ्का पायङ्कु-
 रोगपङ्कषोदोष शोषायाश्च” छन्दः १ सम्बन्धयुक्त्यायां १ घन्देहे
 इत्यायङ्गायामाह इति धूरियः जगदीशः गदाधरश्च प्रायङ्क ।
 आशङ्कित लि० आ+यकि-कर्त्तरि क्त । १ भोते कर्मणि क्त
 अनिष्टतया २ चिन्तिते ३ चन्द्रेण च । भावे क्त । १ भवे
 ४ घन्देहे ५ अनिष्टतया चिन्तने च न० ।
 आशङ्किन् लि० आ+यकि-णिनि । आशङ्कायुक्ते “एवोरनि-
 भवायङ्किं सुचुभे द्विवतां सनः” रघुः । अशुभायङ्किं हृद-
 यम्” रामा० कुजा नोचतयैव दान्ति यनकराखेलया-
 यङ्किनः” रत्ना० । स्त्रियां ङीप् ।
 आशङ्क्य लि० आ+यकि-कर्मणि ययत् । १ घन्देहविषयीकार्ये
 २ अनिष्टतया चिन्तने ल्यप् । २ चन्द्रेण च ३ अनिष्टतया
 चिन्तने ल्यप् ८ अय्य० अव्याज्जटित्वाध्यकसङ्केताव-
 व्याप्तिमायङ्गाह” दीधितिः ।
 आश्रय पु० अयनयश्चार्थे अश् । १ अयनस्य द्विरूपकोषः
 अश-चिच् ल्यु । १ भोजयितरि लि० । अशयिः अयनि-
 जोषी चार्थे पचा० अश् । १ यङ्गीजीविनि लि० आशयः आ-
 यनी यङ्गु तस्य युक् अयनश्च इत्येव । अशयिरेव मन्त्रा०

अश् । १ यङ्गी, स्थायिकप्रत्ययस्य प्रकृतिविज्ञत्वात् पुं स्त्री० ।
 आशय पु० आ-यो-अश् । १ अभिप्राये, २ आधारे, ३ विभवे,
 ४ पनसङ्केते वैद्यकोक्ते ५ स्थानभेदे च । आ फलविपाकात्
 विसृभूयो येते इति कर्त्तरि अश् कर्मजस्ये ईवासनाकृते
 संस्कारे, “क्ते यजन्मकर्म विपाकाशयेरपराकृष्टः पुरुषविशेष
 ईश्वरः” घात० सू० धर्माधर्मरूपे ऽन्वष्टे च । अधारे अश् ।
 आशयशति ऽचिप्ते । “अङ्गमात्मायुक्ताक्षेय । सव्य-
 भूताशयस्थितः” शीता० । भावे अश् । १० ययने ११ स्थाने
 च “यो वक्ता नेहगाययः” किरा० “यहोतकामादरिणाश-
 येन” नैष० विषमोऽपि विगाह्यते नयः कततीर्थः पयसा-
 मिवाशयः” किरा० “मृहोतीतानि संयाति वायुर्गन्धा-
 निवाशयात्” वैद्यकोक्ताः देहान्तर्गतानि आशयवास्तु सप्त
 यथा ह” सुहृते “त्वचः सप्त, कलाः सप्त, आशयाः
 सप्त” इति विभज्य आशयवास्तु वाताशयः पित्ताशयः
 क्लेशाशयः रक्ताशयः आमाशयः पक्षाशयः मूलाशयः,
 स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम” इति । एषां स्थानानि भावप्र० ।
 “उरोरक्ताशयस्तथादधः स्त्रीश्याशयः षटतः । आमाश-
 यस्तु तदधः तल्लिङ्गं चरकोऽवदत्” नाभिस्तना-
 न्तरं जनोराकृतामाशयं बुधाः । आमाशयादधः
 पक्षाशयादूर्ध्वं त्व वा कला । पङ्कषीनामिका सैव
 कथितः पावकाशयः । ऊर्ध्वमन्त्राशयो नाभेर्भध्य-
 भागे व्यवस्थितः । तस्योपरि विष्णुं ज्ञेयं तदधः पयना-
 शयः । पक्षाशयस्तु तदधः शय्य च मन्त्राशयः । तदधः
 कथिता षष्टिः सा हि मूलाशयो मतः । पुत्रेभ्योऽधिक-
 चान्ये नारीश्यामाशयास्तयः । एकोनभ्यांशयः प्रोक्तः पित्त-
 पक्षाशयान्तरे । सप्तौ प्रविद्धौ तानेव बुधैः सन्वाशयौ
 षटौ” १२ कोलागारे १३ बौद्धमतसिद्धे आशयविज्ञान
 रूपे विज्ञानसन्धाने १४ आश्रये १५ किंप्रधाने पशुधार-
 णार्थगर्भरूपे १६ श्वातमेदे च । “अयञ्च पार्थो वीमत्तु-
 र्वरिहोव्वाविकर्षणे । आशो परमसन्तप्तो नूनं चिह्नं इवा-
 श्रये” भा० व० ३५ अ० ।

आश्रयाश्रय पु० आशयमाश्रयमश्रति अश-अश् उप० ष० ।
 यङ्गी शोरस्य ली तस्य आश्रयकारादेर्भक्षकत्वेन तणात्वम्
 आश्रय पु० आश्रयति अ+यु-अश् । १ आश्रय, २ आश्रये च ।
 आश्रय न० आशोर्भावंः घृष्टा० वा अश् । शीघ्रत्वे पक्षे
 इत्यनिच् आश्रया पु० । त्व आश्रयत् न० तत् आश्रयता स्त्री
 तत्पार्थे ।
 आश्रयस् लि० आ+यन्श्-क्तिप् । १ आश्रयनकर्त्तरि । भावे क्तिप्

आशंसने “नमसा पृच्छामानस्तवाशसा जातवेदोयदी-
दम्” ऋ० ४.५.११, “तवाशसा त्वत्सुत्या” भा०।

आशसन न० आ शन्स-बा क्युन् । अथने २ आश-
यायाञ्च । “तस्या आशसनं कथा मेनिराशसनम्” अथ०
१२, ५, १६, “क्षिप्रैः साशसनं जनिष्यते” शत० ब्रा० ।
आशस्त लि० आ+शन्स-क्त । स्तुते । “यश्चिद्वि सत्य सोमपा
अनाशस्ता इय आसि” ऋ० १, २, ६१ ।

आशा स्त्री समन्तात् आश्रुते आ+अश-अच् । दिशि,
“अग्न्याचरितामाशमनाशास्त्रजयोययो” रघुः “कर-
भक्तकृत्ताराशयाः” भावः । “गच्छतस्तस्य चित्तरथतनया
न जेयस्तन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत्” काद० ।
दिक् च नैयायिकादिमते संस्थापरमितदृष्टकत्वसंयोगवि-
भागाश्रयोद्भवभेदः देशिकपरात्वापरत्वयोरुभवायिकारण-
संयोगाश्रयतया तत्सिद्धिः तस्या एकत्वेऽपि उपाधि-
भेदात् प्राच्यादिव्यवहारः तथा च यत्पुरुषस्य उदय
गिरिसिद्धिज्ञाता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यव-
हृता प्रतीची तत्पुरुषीयमेकसिद्धिज्ञाता दिग्गदीची “सर्वे-
षाञ्चैव वर्षाणां मेरुस्ततः स्थितः” इत्युक्तेस्तस्यास्तथा-
त्वम् । तद्व्याहृता दिक् अशाची । इयञ्च दिक् ईश्वर
एवेति रचनार्थः “दिक्कालाभीश्वराद्यातिरिच्यते” इति
पदार्थस्तद्वदने तस्योक्तेः सां०कौ० मते यदुपाधिना पूर्वा-
परत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दवाच्यत्वं न तदाश्रयले-
नातिरिक्तदिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिशः
“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सां०कौ० आकाशोपा-
धिभ्यामेव दिक्कालयोर्नार्थान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम् ।

अशक्योपावार्धविषयायाम् तोम्राकाङ्क्षायाम् अश-
प्राप्तप्राप्तीच्छायां तद्व्यायां च । “आशा बलवती
राजन् ! शल्यो जेष्यति पाण्डवान्” “तामाशां हृदये
कृत्वा” भा० शल्यप० । “आशा हि परमं दुःखं
नैराश्यं परमं सुखम् । यथा संछिद्य कालाशां सुखं
सुखापि पिङ्गला” उरा० “मनो भूवेन्दुमतीनिराशम्” ।
“राजवोरथमप्राप्तं तामाशाञ्च सुरहिषाम्” रघुः आशा-
यान्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा “अरा-
हाव भूयोऽस्मीति तस्मै भगवान् ब्रवीत्विति” प्रश्ने “आशा-
याव अराद्भूयस्याग्रेऽग्रे अरोमन्वानधीते कर्माणि कुरुते
पुलांश्च पशून् चैव इहं च लोकमसृज्ये चैव आशासपा-
त्येति । स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः
समृध्यन्त्यमोघाः हास्यादिषो भवन्ति यावदाशया
२ वा० भाग २

गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्ते” छा० उ० व्याख्यातं च भा० । यथा “आशा-याव
अराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तस्या काम
इति यामाहुः पर्यायै । सा च अरात् भूयसी । कथम् ?
आशया ज्ञानः करणस्यया अरति अर्चय्यम् । आशा
विषयरूपं अरत्तसौ अरो भवति आशेऽय आशयाभिवर्द्धितः
अरभूतः अरवृत्तादीन्मन्वानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्म-
णेभ्यो विधींश्च सुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलशायैव ।
पुलांश्च पशून् च कर्माणि कुरुतेऽभिवाञ्छति आशयैव
तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाग्रेऽप्य अरन् लोक-
संयत्तस्यैतन्मिच्छन्त्यस्य लोकमाग्रेऽप्य अरन् अराकाशा-
दिमामपर्यन्तं जगच्चक्रोभूतं प्रतिप्राणि, अत आशायाः
अरादपि भूयस्त्वमित्यत आशासपात्य । यस्त्वाशां
ब्रह्मेत्युपास्ते श्रुणु तस्य फलम् आशया सदोपास्तियास्यो-
पासकस्य सर्वे कामाः समृद्ध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा-
हास्यादिषोः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत् पार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः” । ईषङ्गे द्वादायैव आशाकामतद्व्यादे-
भेदे तदभिप्रायेणैव “आशा नाम नदी मनोरथजला तस्या-
तरङ्गाकुला” इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम् ।

आशा(उ)ठ, पु० आशाङ्+ष्ट० । आशाङ्गष्टार्थे हिङ्गुपकोषः
आशा(ठ, ण)डा स्त्रीष्ट० आपादानज्ञत्वे “मार्गे च फाल्गुने चैव
आशा(डे)दे कार्त्तिके तथा । पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां
परिवर्जयेत्” मल० त० पु० । आशादा प्रयोजनमस्य
अण् । २ ब्रह्मचारिधार्म्ये पाशायेदृश्ये । आशादानज्ञत्वं
शुक्ला पौर्णमासी अण् ङीप् । आशाटी चान्द्राशाठपौर्ण-
मास्याम् स्त्री सा यत् मासे अण् । चान्द्राशाठे पु० ।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स० । आशा रूप
वस्त्रनाशने दामनि आशा रूपशब्दकृते ।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा-णिच्-अण्
उप० स० । इदिक्पाठे इन्द्रादौ ते च “इन्द्रोयज्ञः
पितृपतिर्नृतेयश्चण्डोमरुत् । कुवेरैर्यः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्यमरोक्ता अष्टौ उड्डु-
धोदियोश्च ब्रह्मानन्तो चेति दश । २ अश्वमेधीयपशुरक्षके
राजकुमारभेदे च । तेषां स्वरूपादिकसक्तं शत० ब्रा० ।
“आदित्यानेर्वनं गमयति देवा आशापासा एतं देवेभ्यो-
ऽहं मेधाय प्रोजितं रक्षतेति शतं वै तत्परा राजपुत्रा
आशापासास्तोभ्य एवैनं परिददातीह रत्निरिह रमता-
मिह धतिरिह स्तुतिः स्ताहेति संवत्सरमाहुर्तोर्जुहोति

पोक्ष्य नवतीरेता वा अन्त्यस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति
 तस्मादन्धः प्रसक्तो बन्धनमागच्छति पोक्ष्य नवतीरेता वा-
 अन्त्यस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादन्धः प्रसक्तो बन्धनं
 जहाति । राष्ट्रं वा अन्त्यमेधः राष्ट्रयते व्यापच्छन्ते
 येऽन्धं रक्षन्ति तेषां य उद्वहं गच्छन्ति राष्ट्रेष्वेव ते राष्ट्रं
 यन्ति अथ ये मोदन्तं गच्छन्ति राष्ट्रान्ते व्यविच्छद्यन्ते तस्मा-
 द्राष्ट्रियोऽन्त्यमेधेन यजेत परा का एव सिध्यते योऽन्धलोऽन्ध-
 मेधेन यजेत यद्यन्धलो अन्धं विन्देत यतोऽस्य विच्छिद्येत
 पापीयान् तस्माच्छतं कवचिनो रक्षन्ति यत्तस्य संतत्या अ-
 व्यवच्छेदाय न पापीयान् भवत्यथान्धमाभीय मोक्षेयुः, सैव
 तत्त प्रायश्चित्तः” इति ब्रा० । अथिक्कनन्त्यमेधयन्दे दृश्यम् -
 आशापुर न० पुरभेदे यत्त प्रयत्नगुण्य लक्ष्मणवत्तादयो नगरे ।
 आशापुरस्तम्भ न० आशापुरे स्तम्भवति सन्+भू अच् ।
 गुण्य लुभेदे ।
 आशावन्त्य पु० आशां दिशं बध्नाति अच् । १ भर्कटजावे-
 बन्ध-बन्ध इत० । २ शृणावन्धे इत० । ३ दिशं बन्धे च ।
 ७ सन्ध्यादि । आशा बन्धवत् । ५ आशाकूपे बन्धे । “आ-
 शाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्युक्तानामासु” मेघदू० ।
 आशावहृ लि० वङ्-अच् इत० । १ आशाभायके आशासं-
 पादके । २ अतिभेदे “आशावहो निरुद्धचरमनीकः शारि-
 मेकय” भा० आ० १८ ई० १ दिवः पुनर्भेदे च पु० “दिवः
 पुनो हृत्पुनः पुनः पुनः विभावः । सविता स अनी-
 कोऽर्कः भातुराशावहो दिवः” भा० आ० १ अ० ।
 आशास्य लि० आ+शाव-एत्यत् । आशीःशाब्धे, आश-
 वनीये “आशास्यमन्यत् पुनरुक्तमेव” रघुः । “अना-
 शास्यजयोययौ” रघुः ।
 आशित लि० आ+आति आ+अय-क्त । १ सव्यगुण्ये, अन्धो
 भावे क्त । २ सव्यगुण्ये न० । आशितमन्त्रस्य अर्थ०
 अच् । ३ अयनेन तप्ते लि० “नातिप्रगे नातिशायं न
 शायं प्रातराशितः” सहोः ।
 आशितकृषीन लि० आशिता अयनेन तप्ताभावो यत्त अच्
 नि० सन् । यत्त स्थले वावादिमन्त्रेण नावकादिनाप्राप्ता-
 दये प्रचुरवासे स्थले “आशितकृषीनानि” भट्टिः ।
 आशितम्भव लि० आशितोऽयनेन तप्तो भवत्यनेन आशित+भू-
 क्तये अच् सन् उ० व० । १ यत्त भोजनेन प्राशितकृप्रा-
 भवति इत्यादयोऽन्धो । भावे अच् । २ अयनेन तप्तभवने
 न० । “कसैवैवाशितम्भवम्” भट्टिः । [डीय् ।
 आशित लि० आ+अय-हृच् । तस्या भक्षणे क्त० । अशित

आश्विनं लि० अथ-भोजने णिणि । भक्षणे “इष्टानवाद्यो
वांवाथी कर्पराथी सन्नात्मजत्” वटुकसोलम् । “वांवाग्नि-
स्त्रिवेदोऽपि सन्नाथी सर्वविक्रयी” “भोजनार्थं नु ते यं वन्
वान्नाथोत्थ्यते बुधै” “आगारदाही गरदः कुण्डाथी
सोमविक्रयी” “पितृवाथी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽवततोजनः”
इति च मठः । “द्विपोपवासी तु निधामिवाथी” कात्या०
“एवं ज्ञत्वा कृत्रिण्याथो जपेन्नृक्षमनन्यथोः” तन्मन् ।
आश्विनं लि० आश्विन+आथे अथ् वेदे लि० न टिसोपः ।
भक्षणे “नमोयुवभ्योनम आश्विनेभ्यः” ऋ० १, २७, ११ ।
आश्विनम् उ० आथोभयः प्रत्या० इमनिच् डित् । यीञत्वे ।
आश्विर् लि० आन्नीयते पच्यते आ+न्नी-क्विप् लि० ।
पच्यमाने क्षीरादौ “शुक्रा आश्विरं याचते” ऋ० ८, २,
१० । “आश्विरं क्षीरादिकं नपयइयम्” भा० ।
“तां आश्विरं प्रतोडाथमिन्द्रियम्” ऋ० ८, २, १० । “इन्द्रा
य गाव आश्विरं दुडुष्ठे वज्रिये मधु” ऋ० ८, ५८, १ ।
आश्विर् लि० आथीरेव आथे अथ् । अपथीये क्षीरादौ ।
‘अथ यज्ञेभुवति वाश्विरेभैतत् क्रीणाति’ यत० ब्रा०
१, २, १ । आ+अथ-आप्नो भोजने वा इत्च् १२ अन्तो
इच्छत्यै ४राक्षी च उ० सि० की० । अग्निराक्षयोः
सर्वभक्षत्वात्, अर्थस्य च दीप्ता सर्व व्यापित्वात्चात्वम् ।
आश्विषिक् लि० आश्विना चरति ठक् “इच्छुक्तान्नात्”
पा० छत्वे प्रतिपादोक्तस्यैव इथो पङ्क्त्यात् न कः कित्तु
इक् एव । आथीर्भादेन चारिणि आथीरभिरते ।
आश्विष्टु लि० आ+याव-क्त । जताथीर्भादे ।
आश्विष्ठ लि० अतिशयेन आथ् इवम् डित् । अतन्मथीञ्चे ।
आश्विस् स्त्री आ+याव् क्विप् आङ्पूर्वत्वात् अतदन्वम् ।
१ इटायांविभक्तये । “वां वै काष्ठं यद्य अतिज आशि-
नमायावते यजमानस्यैव वा” यत० ब्रा० १, २, १, २१ ।
“आथीर्भमिन्द्रिया वस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्मुखे” सा० ह० ।
“जगच्छरयस्त्र निराश्विः सतः” जुभा० “अमोवाः प्रति-
ष्टुप्यन्तावर्थात्पदमाश्विः” रघुः । २ प्रार्थनावाङ् तस्य
जानाः सन्ध्यान्ममोवाङ्कात्याथिषो भवन्ति” का० उ० ।
“आश्विः प्रार्थनाः” भा० “वेदोक्तमायुर्नर्त्तमानाश्विचैव
कर्त्तव्यात्” मनुः । आथीश् “वातुवक्ष्यादात्त नान्येन जनिव-
आभिधीयते । इष्टावधारकं वाक्यमाथीः वा परिकी-
र्त्तिता” इत्येवं वक्ष्या प्रार्थनायाक् अल जनिवक्षोऽप्यवक्ष-
यम् । “तस्मै जयाथीः सङ्ख्ये छरकात् सप्रतिभित्तान्
अतदपूर्वत्वात्” जुभा० सप्रतिष्ठतविषयीर्भादवर्षत्वात्

आशी की आशीर्वातेनया आ+ष्टृ क्तिप् ४० । “१धर्प-
दंष्ट्राम् । आशीर्विभः । “विषवायोभिरनारतं वसन्तः
माघः । “आशीमिव कक्षाभिन्नेः” राजेश्वरः “आशी
उरगदंष्ट्राम्” वैद्य० । “आशो तानुगता दंष्ट्रा तथा
विषो न लीयते” आशिष् ४० । २आशीष्वादे हिक्वप-
जोवः १४३विनामोमधी च । क्तिपां ङीप् ।

आशीयस् ति० अतिशयेनाशुः रजसु विद्वत् । अत्यलशीर्षे
आशीर्षे ति० आ+शी-क्त वेदे नि० । आकाशे पक्षे दुग्धादी
“मध्यत आशीर्षः” वि०भो० उता नृतिः ।

आशीर्वित् ति० आशीरख्यस्य नष्टम् वेदे मल्ल वः । आशी-
र्वाद्युक्ते “सवनाभ्यामीर्वात्ति” भात्या० २,८,८ ङीके
त आशीर्वात्तिख्ये स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद् ४० आशिनो वादः वचनम् । एटाशीविप्रकर-
वाक्ये “नक्षत्रं दीर्घस्त्रीलाशीर्वादाभिधानम्” मनुः
“संज्ञानन्त्यतकं दीर्घमाशीर्वादपरायणाः” भा० आ० प०
८४० । आशीर्वचनादयोऽप्यल । “आशीर्वचनसंयुक्तां
निष्ठां यस्मात् प्रजुह्वते” सा० ८० ।

आशीर्विष ४० आश्यां विषमस्य । १धर्पे तद्देवाश्चाङ्गिष्यन्ते
५८ । ४४ उक्ताः । “गच्छदाशीविषमोमदर्शनैः” रघुः
२इतीकरसर्पभेदे च आङ्गिष्यन्ते सुहृते उदा० “आशीर्विषः
कण्ठावर्षेर्भीमसिन्दधदत् । सञ्जयेवाङ्गिष्येभु न समार
च यत्तुङ्गा” भा० व० १२४० । “तैर्यिकं भुङ्गते यस्तु
मणिनागस्य भारतः । दृष्टाशीर्विषेणापि न तस्य क्रमते
विषम्” भा० व० ८४४० । “कृद्गन् मृतः सत्यशीकान्
सत्यवर्णाहपाणिनः । आशीर्विषानिव क्रुद्धान् पतीन्
परिचरायाम्” भा० व० २१२४० ।

आशु ति० अश-भ्याप्ती ङप् । १शोमे “यदाशुभिः पतति
योजना उरः” ऋ० २, १६, २, गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् ।
वर्षाभवे १धर्माभेदे ४० (आडव) । तस्य षट्दिवसमध्ये
पथ्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणसङ्ख्यानि भाव-
प्र० । “वार्जिकाः काण्डिताः युक्तामीड्यचिरपाणिपः ।
जन्मश्रीः पाटवश्च कुङ्कुटाण्डश्च इत्यपि । याशीसुखोऽन
सुख इत्याद्यामीड्यः कृताः । जन्मश्रीः च विष्टेयो
वः जन्मसुखसङ्ख्युक्तः (कोडव) । पाटवः पाटवाशुस्य
वर्षको श्रीहृदयन्ते (राक्षसाश्च) कुङ्कुटाण्डाकतिश्रीः
कुङ्कुटाण्ड रक्षोऽन्ते । याशीसुखः जन्मशुखः जन्मतसङ्ख्युक्त
ऽप्यन्ते । कालावर्षं सुखं यस्या सोमोऽनसङ्ख्युक्तः ।
श्रीहृदयः कविताः पाक्षे मधुरा वीर्यतो हिमाः । अस्याभि-

व्यन्तिशोऽनसङ्ख्युक्तः षट्दिवसः सप्तः” “जन्मश्रीर्हृद-
योर्वा तस्मादस्यगुणाः परे” १ पाटवे श्रीहृदो न० ।
४क्रियाविशेषणत्वे न० । “प्रत्युदातः कथमपि भवान्
गन्तुमाशु व्यवस्येत्” शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतोवर्त्त
भानोऽप्यजाशु” मेघदूतम् “स जीवसुखं मृत्तुल्यमाशु गच्छति
शान्तयः” कुवात्येव मयन्त्याशु सप्तस्नानि च मृत्तुताम्” मनुः
आशुकारिन् ति० आशु शीघ्रं करोति क-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १शीघ्रकरे “आशुकारी तथाशुताहावत्सङ्गश्च तैव-
वत्” सुहृतोक्ते २इवभेदे च । क्तिप् । आशुकटपल ति० ।
आशुक्रिया की आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे “अष्टा-
क्षप्यायुर्वेदमन्त्रेण एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति” सुहृ० ।
आशुग ४० आशु+गम-ङ । १यद्यो, २कृत्ये च । एतयोः
शीघ्रगमित्वात् तथात्वम् । “वायुर्वै क्षिपिषा देवतेति” सुतो
क्षिप्रगमित्योक्तेः शीघ्र गतित्वप्रसङ्गत्वाच्च वायोऽप्यालम्
कृत्यस्याशुगत्यसमुपदं वक्ष्यते १वाये “पपावनास्त्राहितपूर्व-
माशुगः” “रावणस्यपि रामास्त्रीभिन्वा कृदयमाशुगः” रघुः
४शोघ्रगमिति ति० विभीतैस्तु प्रजेक्षितमाशुगैर्कल्या-
न्तिः” मनुः । “दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (शिरावतम्)
श्वेताऽजमयताशुगम्” भा० आ० प० ६६६४० । “जवमानाशुगा-
श्चैव कराद्यं सप्तपानयत्” भा० स० प्र० २६१४० । “शोभ-
माना रथेयुक्तास्त्रिष्यन्तश्चाशुगाः” भा० व० प० १६१४० ।
आशुगत्वं च अत्यकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति
काकाल्यस्य आमेतिक्तं ततश्च “शीघ्रोऽत्यभागे शकुभाग-
मन्” इत्यादी गीक० ता० पञ्चाषां शीघ्रमन्तत्वापेक्षिक-
मिति बोध्यम् तथा च स्रजकक्षायां पञ्चाषां तुल्यगतित्वे-
ऽपि कक्षायां मन्तत्वात् कक्षाभ्यां गन्तव्यदेशात्साधिकात्वे-
दात् गतिभेदः पञ्चाषां कक्षामानं च पञ्चकक्षायां
वक्ष्यते । तथा च अत्यकालस्य पञ्चस्य इङ्गत्कला-
स्य पञ्चामेकया शीघ्रगत्यम् तच्च क्षामाविति ।
अल प्रसङ्गात् पञ्चाषां शीघ्रमन्तगतित्वे कारणस्यते
तथा हि सर्वेषां पञ्चाषां राशिरक्तस्य स्रजकक्षा
तुल्यमागगतित्वेऽपि स्रजकक्षायां मन्तत्वात् कक्षाभ्याम्
अत्याधिककालाभ्यामेव स्रजकक्षास्य राशिरक्तस्य स्थान-
भोगः दसतो यस्य कक्षा कक्षी स शीघ्रगः यस्य च
इङ्गतो स मन्तग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव पञ्चाषां राशि-
भोगे काकभेदे दर्शितः यथा “रविर्मासं भिया-
माघः सपाददिवसद्वयम् । पक्षमासं भूमिपतो बुधोऽष्टा-
दश वासरान् । वषट्केकं सुराचार्यं क्लृप्तार्तिं दिनं भृशुः ।

यनि सार्द्धद्वयं वधं राहुः सार्द्धसमां तथा” लो०
सूर्यस्य दग्धि चन्द्रबुधशुक्रापेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि
कुजगुरुराहुन्यपेक्षया शीघ्रगतित्वात् श्राशुगत्वम् । स्वस्व-
कक्षायां सूर्ययोगेन च ग्रहाणां पुनः शीघ्रगतत्वं “सूर्य-
युक्ता ग्रहाः शीघ्रा इत्युक्तेः । ग्रहाणां शीघ्रजेन्द्रशीघ्र-
फलदादिकम्” सि० वि० दर्शितं विस्तरभयाकोक्तं तत एवा-
वसेयम् । किञ्च सर्वग्रहापेक्षया राशिवक्रस्य शीघ्रगति-
त्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां प्रागगतित्वेऽपि
राशिवक्रस्य प्रवृत्त्यायुना पश्चात् गतमानतया तदाहूत-
व्यादेः पश्चात्गतित्वभवात् तदनुसृत्य शीघ्रगत्यभारोप्यते ।
ग्रहाणां राशिवक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षायां प्रागगति-
तस्या अत्यन्तकालसाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम् । एवं
ग्रहाणां स्वाभाविकानां स्वस्वकक्षायां गतौ स्थितायामपि प्रव-
ृत्तौ निमित्तेन पश्चाद्गत्याय राशिवक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवी-
भ्रमणात् तद्गन्धं सर्वग्रहापेक्षया शीघ्रगत्यात् तत्र च
संस्पर्शमात्रेण राशिवक्रस्य गतौ तत्स्यग्रगतित्वारोपेण
भौकागतौ तत्स्यवस्तुगतित्वारोपवत् ग्रहाणां राशि-
वक्रतल्यशीघ्रगतित्वं पुराणादावुक्तम् यथा “योज-
नानां सङ्घे हे हे यते हे च योजने । एकेन
निमिशाङ्गेन क्रममात्र । नमोऽस्तु ते । नवतिर्योजनानाञ्च
सङ्घस्यापि च सप्रतिः । यावद्वृष्टिकमालेय तावच्चलति
भास्करः” आदिष्यङ्गः । “यदा चेन्द्राः पृथ्याः
प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यस्यां सपादकोटिद्वयं
योजनानां सङ्घेऽष्टादशकक्षायां साधिकाणि चोपयाति”
भाग० पू० ५०१० अ० “साधिकाणि पञ्चविंशतिसङ्घसा-
धिकाणि” अधरः । तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि
२३७५००० योजनानि तदा ६० दशकालके दिने का-
कोति चतुर्भिर्गणितानि तानि प्रत्यहं राशिवक्रगतमानं
तदारोमाञ्च सूर्यादीनां तथागतित्वमिति बोध्यम् । एतदपि
पुराणाञ्चितं वस्तुतोरशिवक्रस्य प्रत्यहं पृथ्वीभ्रमणात्
राशिवक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमेतच्च
खगोलशब्दे वक्ष्यते । तथा च अत्यन्तकालेन गन्तव्यस्थान-
माश्रित्य श्राशुगत्वमिति सिद्धम् ।

श्राशुगामिन् स्त्री श्राशु गच्छति गम-णिनि । शीघ्रगामिनि
स्त्रिया ङाप् । २ सूर्ये पु० “श्राशुगामो तमोऽप्य
हरिताश्च कीर्त्यते” भा० ५०५० १५० सूर्यस्तवः ।
श्राशुङ्ग लि० श्राशु गच्छति वेदे नि० खच् सम् । शीघ्रगामिनि
“निर्वकासेत प्रपताशुङ्गः शिशुको यथा” अथ० ६, १४, ३

श्राशुतोष पु० श्राशु शीघ्रं तोषो यश्च । शिवे स्वस्त्यकाशा
र्चनेनैव तस्य तृप्तत्वात् तथात्वम् । शीघ्रतोषिणि लि० ।
श्राशुपत्नी स्त्री श्राशु पत्नं यस्याः गो० ङोष् । शङ्ककीलतायाम्
श्राशुपत्नं पु० श्राशु पतति पत-वन्निप् । शीघ्रगामिनि
“श्येन श्येनेभ्यः श्राशुपत्वा” ऋ० ४, ६, ४ । स्त्रियां ङीप्
रश्च । श्राशुपत्तरी ।
श्राशुमत् लि० श्राशु शैष्वा विद्यतेऽस्य महत् । शीघ्रताशुक्ते
“यथा सूर्यस्य रश्मय परापतन्त्याशुमत्” अथ० ६, १०५, २
श्राशुग्रीहि पु० कर्मा० । वारिके धान्यभेदे (आउष)
श्राशुशब्दे विद्यते ।
श्राशुशृचणि पु० श्रा+शुच-सन्+चणि । १ अन्वी, २ वायौ च ।
अस्य च वेदेऽप्य प्रयोगः लोकोपि कचित्तेन ‘मन्त्रपूतानि
हवीषि प्रतिगृह्णात्येतत्प्रीत्याशुशृचणिः’ काट०
“अन्नरात्रा ह्ययं साक्षाद्विहितोऽह्याशुशृचणिः” काशी० ।
श्राशुषाण लि० श्रा+शुष-वा० कानच् । सम्यक् शुष्यमाणे
श्राशुहेषम् लि० श्राशु+हेष-शब्दे-अमन् । शीघ्रं शब्दा-
यसाने । “इन्द्राविष्णू अग्निनी वाशुहेषवा” ऋ० ८, १०, २,
“श्राशुहेषवा शीघ्रं शब्दायमानौ” भा० ।
श्राशू लि० श्राशु+वेदे पु० दीर्घः । शीघ्रे । “इन्द्रं प्राशू-
भया सवा” यजु० २४, ५६, “श्राशुशब्दो दीर्घश्चान्द्रसः”
वेददीपः । [कटित-णिनि । पर्वतभेदे शब्दमाला ।
श्राशो कुटिन् पु० श्राशेतेऽस्मिन् श्रा+शी+विच् स इव
श्राशोकेय लि० अशोक+चतुरर्थ्यां सख्या० टञ् । अशोक
वृक्षसन्निकटदेशादौ । अशोका+शुष्मा० ङक् । अशोकाया
अपत्ये । स्त्रियां तु श्राशूरवा० ङीन् । श्राशोकेयो ।
श्राशौच न० श्राशुचेर्भावः अण् “नञ् शुषीत्वा०” पा० एव
पदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य निमित्तम् । अशौचशब्दार्थे ४८६
पृष्ठे विवक्षितः । “दयाहं यावमाशौचं ब्राह्मणस्य विधीयते”
“सर्वेषां यावमाशौचं मातापितृषु स्तकम्” “निराल-
माहुराशौचमाचार्यं संस्थिते वति” मनुः अञ् ।
श्राशौच्यमयत् न० “श्राशौचात् विप्रसृज्येत ब्राह्मणान्
स्वस्तिवाच्य च” शु० त० स्मृतिः ।
श्राशुच्यं न० श्रा+चर-यत् “श्राशुच्यमन्ये” पा० छट् ।
१ अङ्गुते २ विश्वधरसे ३ तद्वति लि० । “शेषाः स्थिरत्वं
निष्कन्ति निमास्यर्धमतः परम्” भा० ५० । “श्राशुच्यं वत्
पश्यति कश्चिदेनमास्यर्धवत् वदति तथैव चान्यः-श्राच-
र्यवच्चैनमन्यः गृह्णीति” मीता । ‘पुण्यमाचर्य भेषाः’
रघुः । “निमास्यर्धं आरदेये प्राणदा यमदूतिकाः” उल्लटः ।

आश्रो(श्रो)तन लि० आ+श्रु(श्रु)त-ल्यु । १ सव्यकृत्तरण्ये
भावे ल्युट् । २ सव्यकृत्तरणे न० । “तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमे-
राश्रोतनैस्तथा” । “हितमर्होदकं सेवे तथाश्रोतनमेव”
च । “सोमावहं पथ्यमाश्रोतने वा सर्पिर्दृष्टं यष्टि-
काङ्गं सरोधम्” इति च छन्दः ।

आश्रम पु० आश्रमोविकारः अण् वा टिङोपः । प्रस्तरविकारे
आश्रमक पु० आश्रमना कायति कै-क । सात्वदेयावयव
पामभेदे ‘सात्त्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्रमकादिज्’ पा० ।
तत्र भवः रज्ज् । आश्रमिकः तदुपामभवे लि० ।

आश्रमन पु० आश्रमोविकार अण् वा टिङोपाभावः । पाषाण
विकारे “यथापमाश्रमप्रस्थं” सेषु धत्तोऽन्यद्वर्कम्
भटिः । आश्रमनः स्त्र्यं सारथेरपत्यम् अण् तदपत्यं पुं स्त्री
आश्रमन्य लि० आश्रमन्+चतुरार्याम् संकाशाः ययः । प्रस्त
रवसिक्तदेयादौ ।

आश्रमभारक लि० आश्रमभारं हरति वहति आवहति वा
वशा० ठण् । प्रस्तरस्य १ हारके २ शाहके ३ तटावाहके च ।

आश्रमरथ्य पु० आश्रमरथ्यं कनेरपत्यम् गगो० यज् । आश्रम-
रथथेरपत्यं “अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः” शा० छ० । गोला-
पत्ये तु कथा० अण् । आश्रमरथ इत्येव स्त्रियां ङोप् ।
आश्रमरिक पु० आश्रमरथेव स्त्र्ये वा० ठज् । आश्रमरीरोगे
“भिलवस्तिराश्रमरिको न सिध्यति” छन्दतः ।

आश्रमायन सस्त्री आश्रमनोगोलापत्यम् अन्ता० फज् । आश्रमना-
कषणे गोलापत्ये स्त्रियां ङोप् ।

आश्रमिक लि० भारभूतप्रस्तरस्य हरति वहति आवहति वा वशा०
ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १ हारके २ शाहके ३ शावाहके च ।

आश्रमेय पुं स्त्री आश्रमन्+शुभा० ङक् । आश्रमनामकर्षेरपत्ये ।
आश्रमान लि० आ+श्र्य-क्त । चगीभूते शुष्कप्राये “पथसाध्या-
नकर्दमान्” रघुः । “अन्तरालगनाश्र्यानहरिणवधिर-
विन्दुमा” काद० ।

आश्रय लि० आश्रयेव स्त्र्ये ङण् । चक्षुर्ज्जिहे ।

आश्रयण न० आ+आ-णिच् ण्क् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुं न० आ+अम-आधारे चञ् अहटिः । ब्रह्मचर्या-
दिके शास्त्रोक्ते १ धर्मभेदे, “विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिन-
भक्तमपि हिजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तोयते
हिजः” दशः । अत्र हिजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघु-
नन्दनेन स्थापितं तदाश्रुतयन्त्रे मिराकतम् ७५० पृष्ठे
दृश्यम् । सुनीनां श्वासस्थाने, श्मशे ३ तपोवने “प्रत्युद्यया-
वाश्रममश्रमेण” “तौ दम्पती वसिष्ठस्य शुरोजन्त-
राश्रमम्” । “य किञ्चाश्रममन्वभाषितः” म दृष्ट्या-
पयशाः प्राणटाश्रम आन्तवाहनः” “अभ्युदितार्ति-
पिशुनैः-अतिशोनाश्रमोन्मुखात्” इति च रघुः ।
“कमलाश्रममिवाश्रमश्रमम्” इति काद० । “ब्रह्मा देवं
तव सहचरो रासगिर्याश्रमस्थः” मेघदू० । सर्वज्ञेयज्ञानेन
विश्रामस्थाने प परमेश्वरे च । “आश्रमः अश्रमः क्षामः सुपथी
वायुवाहनः” विश्वामह० । “आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्य
अश्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः” इति भा० तत्र आश्रमेषु
कुल कक्षाधिकार इति तावन्निरूप्यते । “चत्वार आ-
श्रमाश्च ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्म-
चर्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । जलिवे वापि कथिता
आश्रमास्तय एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमहितयं
विशः । गार्हस्थ्यं वृत्तितं त्वेकं श्रद्धां लयमावहेत्” माध०
४ तयामनपु० । “चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः स्मृति-
नोदिताः । जलियस्य तयः प्रोक्ता हारिकोवैश्वश्रद्धाः”
नि० सि० कूर्मपु० वर्याक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र
कनौ दीर्घकालब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमो न स्तः गृहस्थभिक्षु-
काश्रमावेव । “गृहस्थो भिक्षुकश्च आश्रमौ द्वौ कस्य युगे”
इति स्मरणात् । तत्र संन्यासि “विप्रस्त्वैवाधिकारः ब्राह्मणाः
प्रव्रजन्तोति जावालश्रुते” “आत्मन्यानीन् समारोह ब्राह्मणः
प्रव्रजेत् गृहहादितं या० गृहतेरिति” बह्वः । “ब्राह्मणः जलि-
योवाय वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहहादितं” कौर्मवाक्यात् जलि-
याटोनामपि तत्राधिकारः पूर्ववचनन्तु कथायादिशब्द
त्वितृष्टुधाराण्यविषयम् “सुखजानामयं धर्मो यदिष्टो लिङ्ग-
धारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दक्षालेयसुनेर्मतम्” बौधो०
स्मृतेः । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थितः यथा अत्र
जयापि “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति स्मृतेः “आत्मन्यानीन्
समारोह ब्राह्मणाः प्रव्रजेद्गृहहात्” इति स्मरणात्
“सुखजानामयं धर्मो यदिष्टो लिङ्गधारणम् । बाहु-
जातो बजातानामयं धर्मो न विद्यते” इति निषेधाच्च
ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न जलियादेरिति तथापि “यद्-
हरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इत्यादिस्मृतेस्त्वैवार्थिक-
साधारण्यात् “तयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आ-
श्रमाः” इति स्मृतकारवचनात् “ब्राह्मणः जलियो वापि
वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहहात्” इति स्मरणात् “सुखजानामयं
धर्मो वैश्वं लिङ्गधारणम् । बाहुजातो बजातानां लि-
दृश्यं न विधीयते” इति निषेधस्य त्विदृशविषयत्व-
दर्शनाच्च कुलविद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमात्राद्याः केचित्

तैर्वर्षिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति “य विद्याश्व-
मन्त्रमाश्रितः” इति आत्मापि कविनाम्ययमेव पश्यो विव-
क्षित इति प्रतीतः । अन्यथा वानप्रस्थान्ततया आ-
स्थाने “विद्वेधे विधिमस्य नैविकं यतिभिः सार्द्धमनग्नि-
मग्निचित्” इति वल्लभायेनानग्निमन्त्रस्तारेण विद्वेधः
स्यात् अग्निमन्त्रारहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् ।
अतएव मनुना “अग्नेन क्रमयोगेण परिक्रमति यो हिजः
इति हिजमात्रस्य परिक्रमधिकार उक्तः । एवञ्च मनुना
प्रयत्नेन गृह्णाचार्येण ब्राह्मणस्यैव सन्धासिधिकारस्य
समर्थनं निदण्डविषयमिति । एतेन आश्वमेधेन ब्रह्म-
चर्यस्य निश्चयम् इतराश्वमाणां “यमिच्छेत्तु तमावसेत्”
इति मिता० इतवचनात् इच्छाधीनतया काव्यत्वम् ।
तत्तान्माणां सवसुचयपक्ष कामनावतएव, विकल्पस्तु अका-
मनावतो विरक्तस्य । अधिकारिभेदाच्च आश्वम सवसुच-
विकल्पपक्षो मिता० समर्थनो यथा
‘वनात् गृह्णाद्वा कालेऽपि सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
पत्यान्तदन्ते तानग्नीमारीयं चात्मनि । अधोतवेदो जपकृत्
पुनश्चान्नदोऽग्निमान् । यतश्च यत्तज्जगज्जो मनः कुर्व्यात्सु-
नाम्यथा” या० । यावता कालेन तीव्रतपःशोधितसुषोविषय
कषायपरिपाको भवति । पुनश्च मदीयवायुह्वाग्नौ ह्यभ्यते ।
तत्किंकाळं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं भोजे मनः कुर्व्यात् ।
वनगृह्ययन्त्यान्तसुखस्यान्मनोजल्पते । भोजयज्जेन च
भोजैकपक्षकसुखार्थमन्त्रः । अथ ता गृह्णात् गार्हस्थ्यग्रा-
ह्यन्तरं भोजे मनः कुर्व्यातेन च पूर्वोक्तसुतराश्वमसव-
सुचयपक्षः प्राक्किल इति द्योतयति । तथा च विकल्पो
जावाकसुतो न्ययते । “ब्रह्मचर्यस्मरिसमाय गृही भवेत्
गृही भूत्वा वनो भवेत् वनो भूत्वा प्रज्जोत् यदि वेतरथा-
ब्रह्मचर्यादेव प्रज्जोत् गृह्णाद्वा वनाद्देति” । तथा गार्हस्थ्यग्रा-
ह्यन्तराश्वमाश्वम गोतमेन दर्शयतः । “एकान्तमन्त्राचार्याः
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति” । एषाञ्च सवसुचयवि-
कल्पमात्रपक्षायां सर्वेषां सुतिमूकत्वादित्यया विकल्पः ।
अतो यत्तुकिञ्चित् पण्डितमन्यैरुक्तम् । आस्तत्वाङ्गि-
कत्वादीनाङ्गार्हस्येन औतेन बाधः । गार्हस्थ्यग्राह-
कताञ्जलीवादिविषयता वेति । तत्तत्तथाध्याययनवैधुर्य-
निवन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुकथना-
व्यावैक्येणाद्यजसतनम पञ्चपादीनां औतेषुमधिकारस्यथा
आस्तुपुण्ड्रकम्पाकरणभिक्षाचर्याजसतनात् तत्र पञ्चादिवि-
प्रयतया नैविकत्वाद्याश्वमनिर्वाहः । अस्मिन्वाग्ने ब्राह्म-

णस्यैवाधिकारः । “आत्मन्यग्नीन् वनारोच्य ब्राह्मणः प्र-
“ज्जोत् गृह्णात्” । तथा “एव बोधित्वो धर्मो ब्राह्मणस्य
चतुर्विधः” इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधि-
कारप्रतिपादनात् । “ब्राह्मणाः प्रज्जगतीति” सुतेचाप-
जन्मन एवाधिकारो न हिजातिनात्मस्य । अन्ये तु
तैर्वर्षिकानाम् प्रकृतत्वात् “तन्नामान् वक्ष्यामि वेदमधीत्य
चत्वार आश्वमा” इति कृत्वाकारवचनाच्च हिजातिनाल-
स्याधिकारमाह्वः । यदा वनात् गृह्णाद्वा प्रज्जगति तदा
वागं वेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्पत्तिनी दक्षिणा
यस्याः सा तथोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकानिष्ठं कृत्वा
तदन्ते तावत्तानागग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन वना-
रोच्य चतुर्धात् “उदगयने पीयूषाद्याम् उरचरणमादौ
कृत्वा शुद्धेन कामेन अष्टौ आह्वानि निर्भमेत् ह्यद्वयं या” इति
बोधायनाद्युक्तं उरचरणदिकञ्च कृत्वा । तथाऽधोतवेदो
जपमरायणोक्ततपुलोदीनाञ्जलपथार्थिवाचीय यथायम-
न्यदथ भूत्वा अनाश्रितान्निर्गन्धैरुत्वाहिना प्रतिबन्धाभावे
कृताधानो निखनैर्मितिकान् यज्जाम् कृत्वा भोजे मनः
कुर्व्यात् चतुर्विधमन्त्रं प्रविशेत् नाम्यथा । अग्नेनाग
प्राकृतयत्नस्य गृह्यस्यस्य प्रत्यक्षावागमनधिकारमन्यैवेति ।
तथाच मनुः । “कथानि लोचयमाकृत मनोभोजे निवेद्यते ।
अनयाकृत्य भोजेन सुखमानो ब्रह्मत्यथ इति” । यदा तु
ब्रह्मचर्यात् प्रज्जगति तदा न प्रजोत्पादनादित्ययनः ।
अकृतदारपरिपक्षस्य तत्तानधिकाराद्वागमप्रसूतत्वाच्च विवा-
हस्य । न च कथयत्वापारकचविधिरैव दारपानादिपरीति
शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जनविषयवदन्त्यप्रसूतदारवच्यवे-
तस्यानाद्येयकत्वात् । ननु “जावमानो वै ब्राह्मणश्चिभि-
क्यपाम् जायते ब्रह्मचर्येण कविधो, वसेन देवेभ्यः,
प्रज्जगता पिबन्त्यः” इति जातनात्मकैव भैजोत्पादनादी-
न्यावश्यकानीति दृश्यते, नैवम् न हि वैदिकान्नी-
ऽकृतदारान्मपरिपक्षो यथादिपुत्रिप्रकृते । तथाचि-
कादौ जावमानो ब्राह्मणार्हैरुत्पादीन इति चेदिति
तत्तार्थः । तत्तथोपनीतस्य वेदाध्ययनविवावश्यकम् । कृत
दारपरिपक्षस्य प्रजोत्पादनमपरीति” तत्र ब्रह्मचर्या-
न्यस्यैव निश्चयमितरेण तु “यमिच्छेत्तु तमावसेत्” इति
मिताकरादितवचनात् काव्यत्वमेव । कथयत्वापारकचवच्य-
कता तु कृतविवाहस्यैवेति विज्ञम् ।
आश्वमाश्व चतुर्विधाः । ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थ-
भिक्षुकभेदात् । “ब्रह्मचादी गृह्यस्य वानप्रस्थोव-

मिक्षाया । एते ऋक्षस्यप्रभवत्वात् । पृथगात्मनाः । 'मन्त्रोः
तत्र मन्त्राचारी द्विविधः । वैदिक उपकुल्याण्य
नरणात् । पृथक्कुलवासितया । जतमन्त्राचर्यः । वैदिकः ।
वटलिप्यद्वयदिक् सुदी वसित्वा गार्हपत्यार्थं जतसमावर्त्तन
उपकुल्याणः । ऋक्षस्योऽपि द्विविधः । अजतदारः
ज्ञातकः । जतदारश्च । तत्र जतसमावर्त्तनोऽपि
कल्याणाभात् पूर्वं जतकार्त्तधर्मभेदः ज्ञातकः ।
तद्वर्त्तनं आज्ञतयत्वे ७५२ एवेऽभिहितम् । जत-
दारोऽपि द्विविधः साग्निनिर्गन्निश्च साग्निरपि द्विविधः
श्रीताग्निबुक्तः आत्ताग्निबुक्तश्च । वानप्रस्थोऽपि द्विविधः
सदारोऽदारश्च । 'उत्तरेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत्
सह्ये वा' मन्त्रोः सदारोऽदारपक्षयोः समधिगमात् । तत्र
अदारस्य अपचमानाग्निबुक्तदन्तोत्पन्नत्वादित्यं । सदारस्य
पचमानसंज्ञा । भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचक बहुदक कच-
परहंसेतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रक्रारान्तरेण द्वि-
विधः विविदिषासंन्यासी विहृत्संन्यासी च तदेतत्
जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा "बन्धे विवि-
दिषासंन्यासं विहृत्संन्यासं भेदतः । हेतुं विदेहस-
न्धे जीवन्मुक्तेः तौ ज्ञातात् । संन्यासहेतुर्बैराग्यं यदहर्बि-
रजस्तदा । प्रजोदिति वेदोक्तोक्तद्वेदसु उपायतः ।
विरक्तिद्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च । सत्यामेव तत्र
तीव्राणां ज्येष्ठयोगी कुटीचके । यत्नोबहुदके तीव्रतरायां
हंससंज्ञिते । सद्युः परमे हंसं साक्षाद्विज्ञानसाधने ।
पुत्रहारधनादीनां नाये तात्कालिकी मतिः । भिक्षु-
संन्यासनितीकं साक्षिरहेर्नृत्ता हि वा । अस्मिन् जन्म-
नि ना भूयन् पुत्रदारादयो जन्म । इति या सुस्थिरा बुद्धिः
वा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ पुनरावृत्तिवहितो लोको मेमास्तु
कथन । इति तीव्रतरसंन्यासहेतुः स्यासीन कोऽपि हि ॥
याज्ञाद्यथिपक्षिभ्यां तीव्रे न्यासहवं भवेत् । कुटीचको-
बहुदकेषुभावेतो निदृष्टिनी । इयं तीव्रतरे मन्त्र-
लोकोक्तविभेदः । तद्विधे तत्त्वविध्वंसोक्तोऽस्मिन्
परहंसकः ॥ एतेषां लक्षणानां प्रोक्ताः पारा-
नरहृते । आत्मानेऽस्माभिरात्मं परहंसो विविच्यते ।
जिज्ञासुत्तानां चेति परहंसो द्विधा मतः । प्राज्ञज्ञानाय
जिज्ञासोऽर्थां राजवनेयिनः । "प्रजाजिनोक्तो-
नेतमिच्छन् प्रजजनि हि" । एतद्वार्थेन गद्येन वच्ये-
नम्यविदुषे ॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्म-
लोकोचेति । तत्त्वानात्मलोकाश्च तैविध्यं बहुदरपक्षे

तृतीयाध्याये अयते । "अथ तयोवाच लोकाः सतुष्यलोकाः
पितृलोको देवलोकाः" इति । सोऽयं सतुष्यलोकाः पितृलोकाः
योनायने कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्या देवलोकाः
इति । आत्मलोकाश्च तत्रैव अयते । "येन वाक्
लोकात् स्वलोकावस्थां प्रैति स एवमस्ति ते कर्मणा" ।
"आत्मानमेव लोकमपांशते" मयं नान्यं मे । स
नकास्य कर्म लोकायते । इति । तत्राग्रे विदुषः । तत्रा
कर्मणाये येष । येषां तत्रा । तत्रा सति
एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन् प्रजजनि । इत्येवमलोको
विचिन्तितः । गच्छते स एव सत्त्वमनाज । तमे प्रजान्त-
स्यात्मन एव एतच्छब्देन परावृत्त्यर्थः । अयमेव कानु-
भूयत इति लोकाः । तत्रा आत्मं भाविष्यन् । प्रजजनीति
यतेस्त्वानप्यर्थः सम्यग् । स एवमस्ति ज्ञानात्मना
परावृत्तसमाहृत्य । शान्तिदान्यादिभिः स एव सत्त्वमनाज
भवेदिति । इह जन्मनि जन्मान्तरे न सम्यगनुवृत्तिं वेदानुव-
चनानिदमिहानुवृत्त्या विविदिषतः सम्यगनुवृत्तिं विविदिषा
संन्यासी द्विविधः अन्त्यापादकसंन्यासिदित्यागमत्वात्तकः
प्रोक्ताचारण्यकदशधाराणां व्याख्यानरूपेति । तत्राग्रे
तैत्तिरीयोदी अयते "न कर्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागे-
नैके कान्तत्वमाप्नुवति" । अस्मिन् सत्यागे कृत्योऽप्यधि-
क्रियन्ते । कतयस्य भवे योपाकस्याज्यायते "यनाहं नाहता स्या
निमङ्ग तेन कृत्याम् यदेव भगवन् वेद तदेव मे मृच्छति" ।
मन्त्राचार्यः ऋक्षस्यवानप्रस्थानां जैनशिक्षितेन सद्यो-
साधनसंन्यासारे प्रतिबद्धे सति आत्मसंन्यासोऽप्यनुवृत्तिसंन्यास-
पि वेदनायोः भागसकलोऽदित्यागो न विरुध्यते कृति
कृतीतिहासपुराणेषु लोकोऽप्यतद्व्याख्यानस्यविदां बहुनासपक्ष-
न्यात् । यस्तु दण्डधारणादिक्रमो वेदनहेतुः परमहं-
सात्मनः स पूर्वोदाचार्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुप-
प्यते । इति विविदिषासंन्यासः ।

"अथ विहृत्संन्यासं निरूपयामः ॥ सम्यगनुवृत्तिः अण-
वासननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्विः सभ्याद्यामानोवि-
हृत्संन्यासः । तच्च याज्ञवल्क्यः सत्याद्यासासः । तथाहि विह-
न्निरोमणि भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषकथायां बहुविधेन
तत्त्वनिरूपणेनाह्वयानप्रभृतीन्मनोऽपि विविच्य धीतराग
कथायां संक्षेपवित्ताराध्यासनेकधा जनकं बोधयित्वा
मैत्रेयीं बुधोपयिषसस्यास्वरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्त्त-
व्यं सत्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तं बोधयित्वा संन्याससंन्यासः ।
तदुभयं मैत्रेयीप्राज्ञसत्यास्योरान्नायते" "अथ ह

यास्तवत्क्रोऽन्यद्दृत्तसपाकरिष्यन् भवेत्सीति होवाच याच
 वत्क्रोः, प्रजजिष्यन् वा अरे यद्वसमस्मात् स्थानादस्मीति,
 एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्रोः यास्तवत्क्रोः प्रवद्राजेति” ॥
 कक्षोले ब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आह्वयते “एत वैत-
 मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैः पण्यायाश्च वित्तैः पण्यायाश्च
 लोकैः पण्यायाश्च बुल्यायाश्च भिजावय्यश्चरन्तीति” । न चैत-
 द्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयं” पूर्वकालवा-
 चिनोविदित्वेति ज्ञापयत्यस्य ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रस-
 क्तात् । न चान्न ब्राह्मणशब्दो जातिवाचकः वाक्यशेषे पा-
 रिश्रुतत्वात्समीपशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः
 साधनैः ब्रह्मासाक्षात्कारमभिधेयत्वात् ब्राह्मण इत्यभि-
 हितत्वात् । ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाणिश्रुत्यादौ
 प्रवृत्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्मात् ब्राह्मणः
 पाणिश्रुत्यं निर्विदा बाल्येन तिहासेदिति” सैवं भाविनीं
 हसिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा
 कथमयं ब्राह्मण इति साधनानुब्रान्तोत्तरकालवाचिन
 मयशब्दं प्रयुञ्जीत । शरीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासवि-
 विदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ “एतमेव विदित्वा त्वसु-
 निर्भवत्येवमेव प्रजजिष्यतीति कश्चिन्मिच्छन्ः प्रजज्जनीति” ।
 सुनित्यं मननशीलत्वम् । तज्ज्ञासति कर्त्तव्यान्तरे
 सम्भवतोऽप्यसौ संन्यास एवाभिधीयते । एतच्च वाक्यशेषे
 स्पष्टीकृतम् “एतज्ज्ञासन्तं तज्ज्ञासन्तं विद्वत्संन्यासः प्रजां न
 कामयन्ते किं प्रजया कश्चिन्मोक्षोपायं नोऽयमात्मन्यं
 लोक इति” । “ते च पुत्रैः पण्यायाश्च वित्तैः पण्यायाश्च लौकै-
 षायाश्च व्युत्थायाश्च भिजावय्यं चरन्तीति” । अयं लोक
 इत्यापरोक्षेणानुभूयत इत्यर्थः । नन्वाह सुनित्येन
 फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे
 स एव प्रपञ्चितः अतो न संन्यासान्तरं कल्पनीयं भवं
 वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफलत्वात् । न च वेदन
 सुनित्ययोरेकत्वं शङ्कनीयं विदित्वा सुनिर्भवतीति पूर्वो-
 त्तरकाक्षीनयोस्तयोः साध्यसाधनत्वप्रतीतिः । ननु
 वेदनस्यैव परिपाकान्तिशयकप्रसवस्थान्तरम् सुनित्यम्
 अतो वेदनद्वारा पूर्व संन्यासस्यैवैतत् फलमिति चेत् वाडम्
 अतएव साधनरूपात् संन्यासादभ्यं फलरूपमेवं संन्यास-
 द्रष्टव्यम् । यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय
 श्रवणादीनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि
 जीवन्मुक्त्यै मनोनाशयासनाद्यै सम्पादनीयौ ।
 एतच्चोपरिहृत् प्रपञ्चयिष्यामः । सत्यमनयोः संन्यासयो-

रवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणैकोऽहत्वं चतुर्विधा भिन्न
 इति स्मृतिश्च चतुःसंख्योक्ता । पूर्वोक्तयोः संन्यासयोः
 परमहंसत्वं जायानुतावयगम्यते । तत्र हि जनकेन
 संन्यासे पृष्टे सति यास्तवत्क्रोऽधिकारविशेषविधाने-
 नोत्तरकालानुवयेन च सहितं विविदिषासंन्यास-
 सभिधाय पञ्चाद्विधा यज्ञोपवीतरहितस्याधिष्ठेऽ
 ब्राह्मण्ये पञ्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ
 अतो ब्राह्मण्यज्ञोपवीताभावात् परमहंसत्वं निश्चीयते ।
 तथान्यस्यां कश्चिद्व्याप्यं तत्र परमहंसोनामेत्युक्तस्य
 सर्वज्ञादीनां ननु विधानं ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तास्तदाह्व्य
 “अव्यक्ताङ्गा अव्यक्ताचारा अतुल्यात्मा उन्मत्तवदा-
 चरन्तः” इति विद्वत्संन्यासिनोर्दर्शिताः । तथा “विद्वद्व-
 क्तमण्डलं शिखां पात्रं जलपत्रं शिखां यज्ञोपवीत-
 श्चेत्येतत्सर्वं भूस्वाहेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्विच्छे-
 दिति” विद्वद्विद्वन्तः सत एकदण्डजलणं विविदिषा-
 संन्यासं विधाय तत् फलरूपं विद्वत्संन्यासमेव सुदाजहार ।
 “यथा जातरूपधरो निर्हन्तो निष्परिपुष्टस्तत्त्वब्रह्ममार्गे
 सम्यक् सम्यक् शूद्रमानसः प्राणसञ्चारणार्थं यथोक्तकाले
 विसृज्यो भैरवाचरन्मुद्रपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा
 नून्यागारे देवगृह्णन्कूटवस्त्रो कण्ठमूत्रकुलालशाला-
 म्भिहोत्वनदे पुलनगरिकुहरकन्दर्कोटरनिर्भरस्य शिखे-
 खनिकेतनवास्यप्रत्यतो निष्क्रमः शूद्रध्यानपरायणोऽध्यात्म-
 निष्ठः शुभाशुभकर्मनिष्कूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति
 स परमहंसोनामेति” । तस्मादनयोर्भवयोः परमहंसत्वं
 सिद्धम् । समानेऽपि परमहंसत्वे सिद्धे विरुद्धधर्मा-
 क्रान्तत्वाद्वा नान्तरभेदोऽप्यभ्युपगम्यः । विरुद्धधर्मा-
 त्वञ्चारण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनायामव-
 गम्यते । “केन भगवन् ! कस्माद्यशेषतो विमुक्तजासीति” शि-
 खायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्मत्यागरूपे वि-
 विदिषासंन्यासे शिष्येणाश्चरिणा पृष्टे सति गुरुः प्रजापतिः
 “शिखां यज्ञोपवीतम्” इत्यादिना सर्वत्यागसमभिधाय “दण्ड-
 माच्छादनं कौपीनञ्च परिपहेदिति” दण्डादि स्त्रीकारं विधाय
 “त्विस्रभ्यादौ ज्ञानमाचरेत् । सत्त्विस्रभावात्मन्याचरेदिति”
 “सत्त्वितु वेदेऽचारण्यमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषद-
 मावर्त्तयेदिति” वेदनहेतुनाश्रमधर्मानुवयेन विधत्ते ।
 “अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः” इति विद्वत्
 संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् स्वपुत्रमिवे-
 त्यादिना पूर्ववत् संन्याससमभिधाय “कौपीनं दण्डमा-

आदन्तु अपरोक्षभोगाभां च लोकलोपकारार्थाय च परिप्रेक्षेदिति" दण्डादिलोकारण्यं लौकिकत्वमभिधाय "तत्र सत्यं नास्तीति" शास्त्रीयत्वं प्रतिपिध्य "कोऽयं भुव्य इति चेद्व" सुखेन दण्डं न शिखां न वस्त्रोपवीत नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति दण्डादिचिह्नराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा "न शीतं न शीष्णं" मित्रादिना वाक्येन "आयाम्बरो निर्ममस्कार" इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते "अतुपूषांनन्दं कनोधक्षहृक्काह-मकीति कृतकत्वो भवति" इत्यन्तेन यन्मेव ब्रह्मात्मसु-भवमात्मपथं वसानमाचष्टे । अतोविद्वद्भ्योऽप्येतिता-दक्षं वानयोर्भाजान् भेदः । अतियज्यव" भेद उक्तदिपा-दृष्टव्यः । "संसारमेवं निःसारं इहा सारदिदृष्टम् । प्र-जन्मकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमान्विताः । प्रवृत्तिसत्त्वयो यो गो शानं संन्यासवत्तन्मम् । तस्माज्ज्ञानं उरुजल्यं संन्य-स्येदह । बुद्धिमान्" इत्यादिविविदिषासंन्यासः । "यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संदृष्ट्वा शोपशोतां शिखां त्यजेत् । शाला सत्यकपरं ब्रह्म तज्ज्येता परित्यजेदिति" विदित्संन्यासः । ननु कदाविद्यादायिव कदापिदोस्तुक्त्यभावापि चेदित् मित्रा सन्मन्त्रेण विदित्तात्मापातदर्शिनः पश्चिज्जितं मन्मथानस्यायवलोक्यते । न च तो प्रजन्तो इष्टौ अतोविविदिषाविद्वन्ते कोट्यौ विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा तोत्रायां बुभुक्षायास्तृपणायां भोजनान्दन्वो व्यापारो न रोचते । भोजने च विस्मयेन शोभु-यक्यते । तथा यदा जन्महेतुं कर्मसंश्लेषमवधिः वेदनवाधनश्चरणादिषु च त्वरा गृह्यते सन्मद्यते तादृशो विविदिषा संन्यासहेतुः । विद्वत्ताया अवधिरूपेण वाङ्मयमभिहितः । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञान-वाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य च नेच्छन्मयि सन्मद्यते" इति । कृतार्थं "मिद्यते हृदयमन्त्रिन्मिद्यन्ते सर्वसंयमाः । शी-जन्ते चास्य कर्माणि तच्चिन्त इष्टे परावरे इति" । पर-मपि हेरवदभर्मादिपदमवरं यच्छादसौ परावरः । हृदये बुद्धौ शास्त्रिष्यदादात्माध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन प-न्त्रिहृदृषंके रूपत्वादुपन्त्रिन्मिद्यन्ते । आत्मा शास्त्री-कर्ता वा, शास्त्रित्वेऽप्यस्य ब्रह्मात्मसिद्धि न वा, ब्रह्मात्वेऽपि तद्-बुद्ध्या वेदितं यक्यते न वा, यक्यत्वेऽपि तद्देवमाले च सुक्तरिजि नवेत्तादवः संयमाः । कर्मोपयमारब्धानि आगा-मिजन्मकारणाणि । तदेतत् पन्त्रादिलयमविद्यानिमित्त-
इति भाग २

त्वादात्मदर्शनेन निवर्तते । अतःविषयवर्ष उपजन्ते "यस्य नाहं कृतोभाबोदुहिर्बलं न क्षियते । इत्यापि च इमांशोकाश्च इति न निवध्यत" इति । यस्य ब्रह्म-विदोऽभावः सत्ता सभाव आत्मा, नाहं कृतोनाहृदारेण तदात्माध्यासादाविर्भावितः, बुद्धिरोपः संयमः । तदभावे त्वैकोक्यवधेनापि न निवध्यते किन्तुताम्येन कर्मोपेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदिषाकमेव तत्पञ्चानेनैवागामिजन्मनां निवारितत्वाहंसमानजन्ममेव भोगमन्तरेण निवारवि-दुमयकत्वादायमनेन विदित्संन्यासप्रमाद्येनेति चेत्तत्वं विदित्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तस्माद्देवनाय यथा विविदिषासंन्यासः एव जीवन्मुक्तये विदित्संन्यासः सम्यग्दमोयः इति विदित्संन्यासः" ।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्यम् इत्यादिलुपराये ननु कश्चिच्छेत् दीर्घकालब्रह्मचर्यसंन्यासात्प्रभवोदुकीर्त्तनम् तत् नैतिक-ब्रह्मचर्यं नदति" यदहंदिमब्रह्मचर्यवर्गोर्निषेधपरम् न धुन-यं हृदयानिकब्रह्मचर्यमात्मस्य निषेधः दीर्घकालेतिविशेषण-साध्यात् तेन "नदति" यदादिकं चर्यं एतौ त्वैदिकं मतम् । तद्वैदिकं पादिकं वा यद्वैदिकमेव वा" इति मतुनोक्तपक्षचतुष्टयमभ्ये अत्यन्ताधिकस्यैव कसौ कर्त्त-व्यता । "तवाग्निहोत्रं गवाक्षम्" संन्यासं पक्षपैतक-मिति" निगमवाक्यमपि लिदृशविषयम् "बावहर्षविभा-गोऽक्षि यावदेतः प्रवर्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रस्य तावत् कुर्वीत् कसौ दुगे" देवचरणात् । "यत्तार्थवद्वहृणापि यत्तार्थवद्वयतामि च । कश्चेदं गमिष्यति तदा त्वेतापरिणहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विषे-धत" इति व्यासवचनन्त लिदृशविषयम् । नहानिर्वाच-तन्मे त् । "धुरेव कथितं तावत् कश्चिधर्मविषेधितम् । तपःस्याध्यायकीमानां न्वात्मस्यानुमानपि । क्षेय-प्रवाङ्मात्रज्ञानां कृतोदेहपरिचयः । ब्रह्मचर्यान्मोनाक्षि वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हपत्यभैरुको चैव आन्त्रभी द्वौ कसौ दुगे ! न्यहृत्स्यस्य क्रियाः सर्व्या आगमोक्ता कसौ शिमे । नाश्वमार्गः क्रियाविधिः कदापि न्यहृत्मेधनाम् । भैरुकोऽप्यान्त्रमे वापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कसौ ना-श्व्येव तत्पञ्चो ! यतकाहोतसंकातिः । यैवसंस्कारविधिनाऽ-गधूतान्नसंधारणम् । तदेव कथितं भद्रे ! संन्यासयश्-हृत् कसौ । विप्रान्नामितरेषाञ्च वस्त्राणां प्रवये कसौ । उभये आन्त्रमे देवि ! सर्वेवासधिकारिता । सर्वेना-श्वेव संस्कारकर्त्तव्यौ यैववर्त्तना । विप्रान्नामितरेषाञ्च

१२औं तस्य आश्वयस्य कारादेशकलासथात्वम् ।
“हुतः क्रियते धूर्तः श्रीमान्नामविद्वदे । किं नाम
सर्वसंगः कुर्वते नामवायवम्” उज्जटः २ चित्तवृद्धे
२ कृत्तिकावर्षे च । ३ आश्वयनाथे ति० ।

आश्वयसिद्धि उ० आश्वयोऽष्टोत्तस्रः । न्यायोक्ते हेत्वाभाव
भेदे यथा गगनपद्मं सुरभिः पद्मत्वात् करोजपद्मवद्विज्ञादौ
गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्वयस्याप्रविष्टत्वात् हेतोर्द्वैतत्वम् ।
आश्वयसिद्धि स्त्री आश्वयस्या विशिः अमविशिः न्यायोक्ते
हेतोर्द्वैतभेदे अविशिष्टपदे ५५४४४ विवृतिः ।

आश्वयिन् ति० आश्वयति आ+नि-इत् । आश्वय
कारके आश्विते । “मबूरुष्टाश्वयिषा युजे” रघुः “पथ्य-
न्नाश्विभिर्निजस्य वृद्धं नामः किरातैः कृतम्” रत्ना० ।

आश्वव ति० आश्ववोति वाक्यम् आ+श्व-अच् । वाक्यस्थिते
वाचि प्रवये वाक्यं श्रुत्वा तदर्थानुष्ठायिनि । “संगवस्तु भिर-
जामनाश्ववः” रघुः । भावे+अप् । १ कङ्गीकारे १ श्लोके च ।

आश्वव ति० आ+श्व-विच्-अच् । १ श्रावये १ कङ्गीकारये च
आश्वि स्त्री वस्यक् आश्विः प्रा० ष० । वस्यक्कोषे षट्च०
आश्वित ति० आ+नि-त् । आश्वयप्राप्ते, शरणागते, आधेये
“प्रावचनं गौरवशान्तिवै” कुमा० “अथ इत्याश्विता
युवाः” । “अश्वत्थं निम्बद्रव्येभ्य आश्वितस्यमिष्टयेते
इति” च भाषा० ।

आश्वित्य अव्य० आ+नि-ल्यप् । अवशब्दोत्पत्तेः ।

आश्विन् ति० आश्वं वजुज्जलपक्षस्य सुधा० इति । वजुज्ज-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । [क्तिप् । १ कङ्गीकर्त्तरि ति० ।
आश्वुत् स्त्री आ+श्व-भावे क्तिप् । १ कङ्गीकारे । कर्त्तरि
आश्वुत ति० आ+श्व-त् । १ कङ्गीकृते, १ आकर्षिते च ।

“एवं सर्वलाभतेषु” आत्मा० १, २६ ।

आश्वीति स्त्री आ+श्व-क्तिप् । १ कङ्गीकारे १ अश्वे च ।

आश्वेय ति० आ+नि-वत् । १ आश्वयश्वीये १ अश्वयज्ञे च ।
आश्विष्ट ति० आ+नि-त् । १ आश्विङ्गिते १ संवत्से “यिष्ठा-
भिराश्विष्टइत्याश्वनिधिः” “आश्विष्टमूनि” रवितार-
हृद्वाः” इति च भाषा० ।

आश्वेय उ० ईश्वरेकदेयेन ज्ञेयः संवत्सः आ+नि-वत् ।
१ एकदेयसंवत्से । “शमीयाश्वे वविष्वेर्वाग्नाभारवृष्टिर्बिधः”
उज्जवो० । १ आश्विङ्गने च । “आश्वे वज्रोपवधूस्तनकार्कश्य
वाशिबोम्” भाषा० भेदे ति० क्वचित् उज्जटः ।
आश्वेयोऽग्न्युत्तरे उ० अश्वेयैव आश्वे अच् । अश्वेया-
नक्षत्रे स्त्री । “आश्वेवा नक्षत्रं वर्षा देवताः” तैत्ति० ।

आश्व न० अश्वानां वृक्षः अच् । १ अश्ववृक्षे अश्ववृक्षां
यंत्रिकाः अच् अश्ववृक्षे वाद्यम् अच् वा । १ अश्ववृक्षं
ति० वि० ङी० । अश्वस्य भावः कर्त्तृ वा प्राच्यभक्ष्या
तित्वात् अच् । १ अश्वभावे ३ तत्पञ्चमि च न०
अश्ववृक्षे अच् । १ अश्ववृक्षमिति ति० । “आश्व
वृक्षवृक्षं मूलं क्वचिद्गुणं वृक्षते” उज्जटः ।

आश्वतराश्वि उ० अश्वतराश्वसापत्न्यम् रज्ज् । मुक्तिवृत्तौ
आश्वत्य न० अश्वत्यस्य कर्मणश्च युवा० तस्य न युच् । १ अश्वत
कये । अश्वत्यवृक्षे अच् । १ अश्वत्यवृक्षमिति ति० क्विप्
गी० ङीप् । आश्वत्यो वाचा समिधा । “वर्षिराश्वत्याश्व
त्योस्त्रिभः क्विभः” यत० ब्रा० । तस्मादाश्वत्ये कृतवातं
स्याताम्” यद्वै० ब्रा० अश्वत्येन युक्ता अच् । अश्वत्यनक्षत्रं
युक्तावां शराभौ स्त्री । गङ्गा० च । आश्वत्योवः आ
श्वत्यवृक्षमिति ति० ।

आश्वत्यिक च० अश्वत्ययज्ञे ५०० पृष्ठे विपुर्वादि । आ
श्वत्यिने माधि । [वृक्षमिति]

आश्वपत ति० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्ता० अच् । अश्वपति
आश्वपत् ति० आश्व आश्वेति अश्वन् युज्जः । यौध्याप्रति
आश्वपालिक उ० स्त्री अश्वपात्याः अपत्यं रैवज्ञा० ठक्
अश्वपात्या अपत्ये । [यिनि । अश्वमेजनिप्रोक्षाध्याविभु
आश्वमेजिन् ति० ष० ष० । अश्वमेजेन प्रोक्तमश्वमेजे यौनकाः

आश्ववालि ति० अश्ववालाया अश्वमेदेरवम् अच् । अश्व
वालोपयेः संवृत्तिनि । “आश्ववाहः प्रकरोः, वसोप
देवेभ्योऽपचक्राम वोऽश्वोभूत्वा पराक्रान्तं तस्य देवा आ
ह्वय वाहानमभिषेदुस्मानाहुस्तुस्मानाहुष वाहिं संवाह ।
तस्मा अश्वपथः सप्तधनुं बद्धवाहाः शिरो वै बध्न
स्यातिथ्यं जवनाग्रे वाका अभवत्तपैवैतदाद्यं परित्यज्वा
ति यदाश्ववाहः प्रकरोभवति” यत० ब्रा० ।

आश्वभारिका ति० अश्ववाद्या भारनक्षत्रं भारं वा हरति
वहति आश्ववति वा वंशा० ठक् । अश्ववाद्यास्य अश्व
भूतस्य वा भारस्य १ हारके १ वाहके १ आवाहके च ।

आश्वमेधिक ति० अश्वमेधाय क्तिं ठक् । अश्वमेधकाध्वे
इत्यादौ अश्वमेधइत्यादि च अश्वमेधयज्ञे ५११ पृष्ठे
उज्जानि अश्वमेधमधिकृत्य कृतः पन्थः ठक् । यतश्च
त्राक्यानागते ११ प्रपाठके पञ्चाध्यायीक्ये पन्थमे
तत्र पञ्चसध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः कथञ्च । तस्य वर्षे
विषयः आश्वमेधवीक्षणमश्वत्ववाक्यमाश्वविषयः । तस्य
प्रथमाध्यायत्वमेव सन्मन्वास्यानेव सङ्गं विशेषधर्मा

अतुक्कान्ताः । येनाध्यावश्येन च तएव धम्मस्मिरसङ्किता
अतुक्कान्ता इति भेदः । अन्वयेधमधिकारस्य लतोपपन्नः
ठप् । शुचिष्ठिरान्वयेधाधिकारेण व्यासकृते भारद्वाजमते
१ धम्यभेदे न० । “इत्यान्वयेधिकां पय्यं प्रोक्तमेतत्काङ्हा-
ङ्गुतम्” भा०ष्या० प० १ ख० । अन्वयेधः प्रतिपाद्य
तयाऽन्वयस्य ठन् । अन्वयेधिसमस्यल न० । “ततोऽन्वयेधिकां
नाम पय्यं प्रोक्तां चतुर्थ्यम्” भा०ष्या० प० १ ख० ।

आश्वयुज इ० आश्वयुजो अश्विमीनक्षत्रयुक्तो पौर्णमासी
यस्मिन् मासेऽय् । शुक्लप्रतिपदादिद्वे दर्शान्ते चान्द्र-
मासिने मासे । “अवेदाश्वयुजे मासि सन्त्यग्रं पूर्ववर्षस्त्रि-
तयम्” अतः “भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षौ” “भाद्रमाश्वयुजे मासि
प्राग्वशोवर्षति” इति च सन्तम् ।

आप्तयुक्तं च । आप्तयुक्तस्य भावः बुद्धिः । आप्ताश्रित-
 पोष्याभासस्य भावः स हि तस्यामेव तथैव उक्तः बुद्धिः
 प्ररोहति वर्धते च इति शोकाप्रसिद्धिः ।

आश्वयुजौ स्तौ अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता यौर्धमासी
 "नक्षत्रेण युक्ता वातः" पा० अथ । आश्विनमासीय-
 यौर्धमास्यान् "आश्वयुज्यां यौर्धमास्यां त्रिकुम्भो वात-
 कार्क्ष्यात्" ब्रह्मण्ड० । "तेन वक्ष्यामः पञ्चवर्षाण्याश्व-
 युजोयुक्तेषु षडक्षिंशत् पञ्चुनाम्नते मासतान्" कात्या०
 २३.२.४ । "आश्वयुज्या वज्र" पा० ।

आश्वरथ त्रि० अश्वशुक्रो रथः अश्वरथसङ्घेदम् गत्वपूर्व-
कत्वात् अज् । अश्ववाह्यरथसम्भिनि ।

आश्वलायिकी ति० अथश्रवणं चेति तद्व्यापकशास्त्रम-
धीते वा ठक् । अथश्रवणं चाभिज्ञं शब्दोपकशास्त्राध्यतेति च
आश्वलायन पु० अथश्रवणं च श्रवणपाङ्कजः सनिभेदसंस्थापत्यं
नडा० फक् । अग्नेदीयश्रौतश्रवणकारके अग्निभेदे
“वृक्षकायं स्वतः स्वत्” व्याख्यासहिभम् शिष्याश्वलायन
प्रोक्तै शौनकेन विपाठितम्” इत्युक्तेः शौनकोपदिष्टेन तेन
च “अथैतस्य सनाज्जा यस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः”
इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम् अध्यायवृत्तपद्यात्मकं
वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतश्रवणम् “उक्ताणि वैतानिकानि
वृक्षाणि वक्ष्यामः” इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम्
अध्यायवृत्तपद्यात्मकं वृक्षकर्मोपयोगि वृक्षाश्रवणं, तत् परि-
शिष्टवृक्षाध्यायवृत्तपद्यात्मकं श्रवणं शौनकाचार्यप्रसंसादात्
रचितम् । तदीयश्रवणोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलक-
मवा गर्गगोलेण नररक्षिंहपुत्रेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः
रचिता तत्र श्रौतश्रवणे प्रतिपाद्यविषयास्वावृद्धिर्भोजिवे ।

तल प्रथमाध्याये प्रधानस्याङ्गसंज्ञितज्ञानाय सर्वादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । १ अग्निहोतादिषु ऋक्सामान्ना-
वस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिष्ठा । २ ऋक्सामान्नातर्कसु आ-
हिताग्नेरधिकारकथनम् । ३ ऋक्सङ्कल्पविधिनरज्ञानायादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यान प्रतिष्ठा । ४ दर्शपूर्णमासयोर्व्याखा-
रम्भः । ५ अग्रेषु विहित्विष्णुहोमेषु प्रणीते कर्मणि अपरेषु धु-
प्रपदनम् । ६ अग्निरूपवात्सल्यवत्, पशुबोमादिषु अप-
रेषु चात्सल्यप्रपदनम् । ७ वात्सल्यरूपस्याध्वनो वैदिकी
तीर्थसंज्ञा । ८ होतुः प्राप्नुयस्वत्यस्य मनोवाक्कायव्यवस्था-
दीनाञ्च चेदाया नित्यता । इति परिपाषा संप्रहः ।
९ उरूपस्थीकरणरूपयाया अङ्गभारणया नित्यत्वम् । १०
यज्ञोपवीतपङ्कणनियमस्यान्विहारे शौचनियमस्य च नित्य-
त्वम् । ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तमृगृतः करणनिषेधः ।
१२ एकाङ्गोक्तेषु दक्षिणप्रतीतिः । १३ सर्वदक्षिणा-
तुल्योऽपि दक्षिणप्रतीतिः । १४ कर्तारङ्गिते क्रिया-
विधौ होतृशब्दे कर्तृज्ञानम् । १५ दानविधौ यजमाने
कर्तृज्ञानम् । १६ कुहोति जपतीति मार्याचिसे मङ्गलि
कर्तृज्ञानम् । १७ ऋषो मूढपङ्कथे ऋत्विग्वेदनम् । १८
छक्रादौ गायत्रादिभागरूपे पादे हीने ऋगमात्रे छक्र-
ज्ञानम् । १९ छक्रादावछक्रादौ चाधिकपादपङ्कथे त्वच-
ज्ञानम् । २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनामप्यागमप्रयोक्तव्य-
त्वम् । २१ मन्त्राणां कर्मकरणानामप्यागमकथनम् ।
२२ सामान्यनिषेधयोर्विधेयविधेर्विधीयत्वम् । २३-२४
होतृवरस्यानकथनम् । २५ कर्तुरासनकथनम् । २६ वच-
नादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम् । २७ सामिधेय्यर्थं प्रेषितस्य
होतृजपविधानम् । २८ छत्राणि प्रथमं कल्पिकायाम् ।
१ सामिधेय्यजपः । २ तज्जपानन्तरं सामिधेयीनाम् ऋचा-
मनुष्यकथनम् । ३ हिङ्गकरणापूर्वकप्रथवान्याङ्कितत्वजप-
विधानम् । ४ सजपहिङ्गारस्याभिहिङ्गारसंज्ञाकथनम् ।
५ कौत्समते निरोद्धारव्याङ्कितत्वजपानन्तरहिङ्गारचर्च-
नम् । ६ कौत्समते सामिधेय्यौक्ताङ्गप्रस्थापकत्वम् । ७ ऋचा-
मेव सामिधेयोत्वप्रदर्शनम् । ८ सामीधेयीनाम् ऋचाभिमन्त्रित्वेन
सान्त्वयेन शत्रुवचनम् । ९ ऐक्यसुखलक्षणम् । १० सन्ततसुखम्
११ सन्ततस्यावसानत्वकथनम् । १२ पूर्वोक्तासाविधेये उत्त-
रोक्तासारम्भः । १३ प्रथमेनावसानकथनम् । १४ विहिते
एवावसाने प्रथमस्य चतुर्मासत्वेनोच्चारणम् । १५ प्रथम-
नसकारस्य वर्षान्तरापत्तिकथनप्रतिष्ठा । १६ प्रथवान-
सकारेण सप्तवारं परस्य वस्य कस्याचिरं सर्ववर्षस्य तद्वर्षी-

जानवणं पादम् । १७ प्रश्नान्तमकारेण यवजान-
 स्थाद्य परान्तस्थानामनुनासिकत्वापादम् । १८ रेफोद्गच्छ
 नयेन प्रश्नान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमो-
 क्षमे ऋषौ तिरिध्यर्धेति तयोस्तुवचनम् । २० आध्यर्धयो
 र्धं चोर्वचनावसानेऽध्यर्धवत्प्राक्तिकयोर्द्वयोर्धं चोर्वचनम् ।
 २१ उत्तमायाश्चि आदौ द्वे पञ्चात् आध्यर्धौ । २२ ए-
 काद्वानाब्ध्यां द्वयोस्तिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरण-
 निदर्शनम् । २३ यस्त्वयाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मा-
 तिदेशः । २४ सामीधेनीयोऽन्यत्वाध्यर्धकरणप्रतिषेधादयः
 २५ विहितेऽवसानेऽभिहित्वास्यावसानेऽपेक्षः । २६ यस्त्वे-
 न्नेव होतृकायामभिहित्वाविधानात् प्रावस्तुतद्विधि-
 धराधनम् । २७ प्रश्नवेन निगदसंज्ञानानन्तरं तेनैव तद-
 वसानविधानम् । २८ १०० २०० ३०० । १ यजमानस्याधेय-
 प्रवरम् । २ अन्यजोत्तमतादृशसुध्यायार्थमाधेयप्रवरण-
 प्रकारः । ३ राजन्वविषां त्वैर्विष्णुकांतुकोमस्मिन्नाजानां
 पुत्रोऽह्नितायैवभागित्वम् । ४ राज्ञां राजनिप्रवरणं पौरोहित्य
 प्रवरणं वा ५ प्रवराज्ञाने तत्संशये च वर्षात्तदस्य मानव-
 प्रवरः । ६ चतुर्दशनिमित्तपदकथनम् आवाहननिगदकथनं,
 सामिधेन्यादीनां आवाहनीयानिधायित्वम् । ७ अग्निरूप-
 प्रवणदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोम देवताजगृहभागयाग-
 योराध्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौर्ण्यपासां प्रधान-
 देवतात्वम् । १० अमावास्यायां दधिपयोर्भां यागमकुर्वतो-
 ऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११ त-
 ह्निने उक्तयागरूपसंज्ञनकारित्वेऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रसहे-
 न्योरन्यतरावाहनम् । १२ उभयोरपि पूर्वचोरेतरैरियाम्
 विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ याजान्तरीयाणाम्
 उभयोरपि पञ्चयोर्वपांशुयागभिन्नयागाभावः । १४ पितृयाजो-
 पांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदचतुष्टये आवाहनादीनां
 पञ्चां पदानाम् उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् । १५ उपांशुयाज-
 नचनानामन्येषाम् परोक्षाणाम् उपांशुत्वात्प्रादः, विकले-
 नोच्चैः संज्ञाविधानं च । १६ विहितदेवतानामरूपस्य प्र-
 त्यक्षलोपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतामावाहनभेदः ।
 १८ एकप्रदानानां सर्वां देवतानामावाहने सज्जदेवावह-
 नप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेण एकदेवतात्वेन संज्ञनः ।
 २० एकप्रयोजनायां देवतायाः कारणवशात् एकव-
 जनेनैव समानता । २१ अपराव्यवहिताया देवताया निगमेण
 सज्जदेवचनमाह्वयम् । २२ आवापोद्धारयोर्व्यास प्रधानदेव-
 ताद्युक्तावाहनाद्युक्ता देवाण्यप्राक्प्रज्जतामावाहनप्रक्रिया ।

२३ आवावयिष्यतेऽध्यर्धवेऽनुसम्बन्धं तदन्तरकरणीयम् ।
 २४ उत्थानपूर्वकं ऋषिर्धेतिमन्त्रपाठः । २५ अथैव पार्थ-
 स्येन पाणिनाध्यर्धं न्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाङ्गे-
 नोत्था वाऽऽग्नीध्रकर्तृकमन्त्रारम्भणम् । २७ उक्तोभ्या-
 न्वारम्भेण साधारणमन्त्रः । २८ इन्द्रसंज्ञकुरूपैकैरा-
 त्तसंज्ञसंभारजनम् । २९ संस्कारकर्मोदितमात्रे सज्ज-
 न्नेव द्वितीयो संस्कारणम् । ३० उदकस्य शान्तर हो-
 तृवदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तरिणोपस्थे नोपवेशनं
 होतृवदनात् तद्व्यतिरिक्तम् । ३२ उक्तयोरेतयोर्नि-
 रसनोपवेशनयोः सर्वांशेण प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् ।
 ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोप-
 वेशनयोः सङ्गावः । ३४ १० १०० १००० । १ अग्न्याधेय-
 यज्ञोद्गमप्राशनकाले यज्ञाणो हिनिरसनोपवेशनकरणम् ।
 २ सर्वेषु सोमेषु ऋक्ष्यवसानात् प्रत्येकं यज्ञांशः
 पूर्वांशे पुनः करणम् । ३ आशने पञ्चैवपुत्रपितृस्य
 होतृः सदः प्रवर्णयानन्तरं तत्संज्ञ पुनः करणम् । ४ पञ्चौ
 स्वाहाकृत्ययोः क्षुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नी-
 संयाजार्थोपवेशनाकरणम् । ६ कौत्समते होतृभिन्ना-
 नामेतयोर्निरसनोपवेशनयोरकरणम् । ७ उपविश्यानन्तरं
 देवेत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जानयेण ऋक्षैरुपस्थं स्रज्ज-
 भिक्षित्वेत्यादिमन्त्रजपः । ९ इन्द्राग्ने उक्तजपानन्तरं
 भूपतये नम इति निगदेनाध्यर्धेन क्षुगवदापनम् । १०
 अग्निर्होतिरिति निगदसंज्ञया होतारमहता इति मन्त्रजपः
 ११ अग्निर्होतिरित्यादिना स्रज्ज इतवतोत्यादिकमेकनिगदं
 विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समामेऽध्यर्धकर्तृ-
 कमाश्रावणम् । १३ उत्तरदेये तिष्ठत आग्नीध्रं प्रत्या-
 श्रावणप्रकारः । १४ १० १०० १००० । १ याज्जलस्य प्रया-
 ज्येजनम् । २ तनूनपाक्षरायंसंज्ञोरन्यतरस्य प्रयाजानां
 पञ्चसङ्ख्याकत्वम् । ३ सज्जत्प्रेषितस्य न सर्वेयजनम् ।
 ४ अथनुयाजानां सर्वांशं याज्यानामादिराग-
 भवतीति । ५ ये यजामह इति आग्नः स्वरूपं वषट्कारस्वर-
 रूपम् । ६ याज्याया एव उच्चैस्तरत्वबोध्यस्त्वोभयधर्म-
 वत्त्वम् । ७ आगूर्ववषट्कारयोराद्योः श्रुतिकरणम् ।
 ८ याज्यान्तस्य ज्ञावनम् । ९ विविक्तयोः सन्धिजात-
 योरेकारेकारयोरीकारौकारयो आ इ, इति आउ इति
 व्यञ्जनान्तानां सन्ध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव ज्ञावनम् ।
 १० अथर्वणोपस्थस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ११ रेफि-
 संज्ञिनोऽवर्णोपस्थस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । १२ वषट्-

कारवन्तौ अरेकसंश्रयावर्षोपस्य विवर्जनीयस्य सोपः ।
 ११ वर्गाणां प्रथमस्य स्वर्गीयहततीयवर्षोपादनम् । १४ म-
 कारे सातुनासिकभावस्य निष्ठात्वम् । १५ वैषट्पञ्चस्य
 वषटकारस्वरूपत्वम् । १६ इत्येवंरूपः प्रथमप्रयाजः । १७
 वषट्कारोऽष्टावर्षपूर्वकोऽनुसन्तप्रकारः । १८ वषट्कारस्य
 दिवाकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुसन्तप्रस्थापि दिवाकीर्त्त-
 नीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१ वशिष्ठादि-
 भिक्षानां तनूनपादिस्थादिः द्वितीयप्रयाजः । २२ वशिष्ठादीनां
 नरांश्च स इत्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २३ इडो अम्न इत्यादिः
 सर्वेषां तृतीयप्रयाजः । २४ बर्हिरेने इत्यादिः चतुर्थः स्वाहा-
 सुमिस्थादि पञ्चमप्रयाजः । २५ अग्निमन्त्रनादौ मन्त्रस्वरप्र-
 याजः । २६ शंयुवाकादूर्ध्वं मन्त्रस्वरेण प्रयोगः । २७ प्रयाजेभ्य
 ऊर्ध्वं मासिष्टकतो मध्यमेन प्रयोगः । २८ इडादिशंयु-
 वाकान्मन्त्रस्य येनसोत्तमेन प्रयोगः । २९ पूर्वोत्तरयो-
 राज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्याश्चान्वानपूर्वको
 यागः । ३० अनुवाक्यावतौनामप्रदेशायां चान्याया-
 त्वाभ्योऽन्याषां देवतानाम् आदेशपूर्वकयागः । ३१ ऊक्-
 प्रधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजयश्चर्वाधि-
 तयोः पदार्थयोर्मध्ये तत्त्वोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्याषाम्
 आदेशपूर्वको यागः । ३२ पौर्णमास्यामाज्यभागयोः
 सविमिता वार्त्तप्रसंता । ३३ अनुवाक्यातएवविचारा-
 वगमादि । ३४ याजुर्बोरातुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५
 आदित आरभ्याजुभागपर्यन्तं वाग्यमनम् । ३६ याज्या-
 दिभ्योऽन्यदप्यारभ्यासमाप्ते विग्नमनम् । ३७ यज्ञसाधन-
 मन्त्रोऽन्यत्वा वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननिय-
 म्नातिक्रमे अतो देवा अवनन्तु न इति वैश्वव्या ऋचो
 जपः । ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैश्वव्या ऋचो जप-
 विधानम् । ४० छ० १ अ० ५ क० । १ विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां
 वक्ष्यमाणशिक्षकृत्वाभ्यां याज्यानुवाक्यायोजना । २ प्रधा-
 नानन्तरं सिंष्टकतो यागः सर्वत्र च पूर्वमनुवाक्यायाः
 पश्चाद्याज्याया प्रयोगः । ३ ये याजमपे इत्युक्ता वय्रा
 विभज्या देवतामादिश्व प्रिया धामान्यवाङ्मिति मन्त्रपाठः ।
 ४ प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाज्यमिदं न्यक्त्वा उत्तराशाम-
 याट्पञ्चस्यैव सर्व्यासुपरिष्ठात् प्रिया धामानिषदस्य च
 मन तप्रयोगः । ५ याज्याविशेषेऽनुष्ठासस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
 ६ याज्यापाठे अर्धर्चं वोक्त्वैवकसत्त्व्यता । ६ छ० १ अ० ६ क०
 १ अर्धर्चुणा प्रदेशेनोपर्वोऽनुपूर्वकीठापवर्गयोधने । २
 आणधरयोधनस्य मन्त्रविशेषः । ३ अर्धर्चुणा इडा-

पङ्कणपूर्वकान्तेडावदापनप्रकारः । ४ स्वयं यजमानेन
 इडाया अवान्तेडापङ्कणप्रकारः । ५ अर्धर्चकर्मकं वा
 तदङ्कणम् । ६ इडोपङ्कानप्रकारः । ७ सङ्घ दिवेत्वादिना
 तस्मिन्नुपकृत इत्यनेन मन्त्रेण इडोपङ्कानम् । ८ होतृव्य-
 जमानपञ्चमानां वा स्वयं वावान्तेडाभक्ष्यपूर्वकोडाभक्ष-
 यम् । ८ छ० अ० ७ क० । ९ इडाभोक्तु मार्जनपूर्वकमनु-
 याजचरणम् । १० मार्जनप्रकारः । ११ अनुयाजकलणम् ।
 १२ प्रयाजातुयाजयोग्यकथनम् । १३ अनुयाजानां त्वित-
 व्यवस्थापनम् । ६ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम् ।
 १४ अनुयाजमन्त्राणां स्वस्वविशेषे कश्चिदवसानपूर्वकं कश्चि-
 द्धानवसानपूर्वकं यजनविधानम् । १५ छ० अ० ८ क० । १६ छत्त-
 वाकाय सम्प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं क्विरित्युपस-
 नननम् । १७ उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं क्विरित्येव-
 सुपसन्नननम् । १८ द्विदेवतकृद्देवतयोरर्थवशेनाकृतस्य
 स्थाने अक्रातामकृतैकस्य कर्त्तव्यता । १९ आवाह्य स्वाहेति-
 निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः । २० आवापिकदेवताक्रमप्राप्ति-
 र्यम् आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम् । २१ छ० १ अ० ९ क० ।
 २२ शंयुवाकाय प्रेषितस्य तच्छब्दोऽस्ति मन्त्रपाठे प्रथमनिषेधः ।
 २३ तादृशप्रेषितायाध्वर्युणा वेददानम् । २४ वेदपङ्कणे
 वेदोऽसीति मन्त्रपाठः । २५ प्रकृतिविकारभावेऽपि कृत्स्नमन्त्र-
 प्राप्तिः, आज्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यवस्थापनं
 यागएव केवलं देवताविशेषावसानमुत्तकथनं च । २६ मन्त्र-
 भेदानां पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम् । २७ प्रजाकामस्य यज-
 मानस्य यागभेदः । २८ यजमाने सविहितेऽपि होतृरेव कर्त्तव्यं
 याज्यानुवाक्ययोर्हीतकर्मत्वस्यान्यतः प्रकृतिः, कुहूमङ्-
 मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयंकर्त्तृत्वं च । २९ पश्चि-
 तकस्याज्यरूपेडोपङ्कानानन्तरं तद्वत्तद्विधिः । ३० आज्ये-
 डाया ऊर्ध्वं शंयुवाको भवति न वेति शंयवे इति कर्त्तव्यता-
 विधानम् । ३१ छ० १ अ० १० क० । ३२ होलाध्वर्युणा वा पत्न्यै
 वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामावेत्येवमन्त्रमन्त्रपाठनम् ।
 ३३ प्रजाकामायाः पत्न्या वेदधिरसा स्नानाभ्यासश्चनम् ।
 ३४ कावनाभावे वाचनानन्तरं योज्जविशेषः । ३५ द्विष्टितं
 योज्जं निधाय तस्योपरिष्ठात् वेदहत्यानां निधानम् ।
 ३६ त्वेभ्यः पुरस्तात् वेदहत्यासंज्ञिकस्य पूर्णपालस्य निधानम् ।
 ३७ आजानमभिष्टयतो पत्न्यामभिष्टयतः पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
 नम् । ३८ पूर्णपालादुदकं स्फुलीना तदुडयन् तां च ४ कुर्वतो
 वाचयतीत्युक्तिः । ३९ योज्जसाधक्यात् पत्न्याकृतिमुत्तमानात्मनश्च
 स्वयं पाविषुत्तानं निधाय पूर्णपालं निनयन् माङ्गं प्रजा-

मिति तान् वाचयतीत्युक्तिः । १ वेदद्वयानि ऋग्वेदाद्या गावर्षस्य-
दारव्य तन्नु तन्मन्त्रादिना चन्ततं कृषन् क्वाकृषनीयं
मन्त्रतोत्युक्तिः । १० ऋषिभिः वेदद्वयानि न स्मरितव्यानि
निबन्धने येनितव्यान्नु चरक्रियायेनित्युक्तिः । ११ श्रौता-
तिरिक्तेषु शास्त्रेष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्मसु साङ्गकारणैव
कर्त्तव्यत्वं न वष्टकारणेत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां
होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तद्वितर्कत्वं व्युत्ताप्रकारस्य च
विधानम् । १३ एकमन्त्रादि कर्माभ्योति न्यायेन व्याहृ-
तिभिरेव बहुवचननिर्देशात् चतुर्थां कर्मणां क्रमेणैव
करणम् । १४ प्रयोगसभ्ये मार्गान्तरेण निष्पन्नानस्यापि
नियमा भवन्त्येतेत्यस्य व्यतिरेकसंक्षेपे व्यवस्थापनम् । १५
संख्याजपः तस्य च सोमेष्टिषु निषेधः । १६ होतृरेव केवल-
मेतावचनम् अन्तोभ्रक्षायद्येत्युक्तिः । १७ दैक्ष० । १८ । १९ । २० ।
१ ब्रह्माधिकारे विधयः । २ व्याख्यातानां होलाचमन-
स्रोपनीतयौचानां ब्रह्माधिकारेतिदेश्यम् । ३ तल कर्मसु
कचिदुपपन्नं कचित्सिद्धं तल भूषणमेव धर्म्यसाधरणं
ब्रह्मणः इति व्यवस्थापनम् । ४ कर्त्तव्येति कर्मजनमित्युक्ता-
नादिषु प्राचीनोक्तिः । ५ एकस्मिन् प्रयोगे कचिदासनस्य
कचित् स्थानस्य च आभोक्तिः । ६ तिवतां होमेषु अत्र-
वष्टकारेण च स्थानासनयोर्विद्वत्तः । ७ अनन्तरकृतद्वयविष-
याद्यन्त्यासनचयनम् । ८ समसायादिकृतस्याप्येवाकृषनीयं
परीत्य तस्य दक्षिणतः कुक्ष्यपवेशनम् । ९ उत्तोपवेशना-
नन्तरं मन्त्रभेदजपः । उत्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । १० ऋषि-
वृत्तकर्म उपविष्टातिवर्जनम् । ११ श्रोत्रं प्रथमेत्येता-
द्वयातिवर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १२ कर्मातिरूपपाषाण-
आदेशानां कर्त्तव्योक्तिः । १३ उत्तरविषयार्थम् उत्त-
रं प्रथवादिवचनम् । १४ प्रथमाहुर्वा उत्तर्माभोक्तिः ।
१५ प्रथोताप्रचयनकावाहुर्वा हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं
वाच्यमनपूर्वं कलाचनम् । १६ पयुवागे चात्माहमार्जन-
पर्यन्तं वाक्यसंघः । १७ श्रव्योमेव कर्माभिप्राया-
दन्धपूर्वकं सुब्रह्मण्यापर्यन्तं वाङ्मयः । १८ प्रात-
रनुवाककावात् परम् अन्तर्दोमपयुवागपर्यन्तं वाच्य-
मनोक्तिः । १९ वचनत्वमेव द्वयोः वाच्यप्रकारादि, तद्विष-
यपर्यन्तं वाच्यमनोक्तिः । २० होमादौ सुब्रह्मण्यादि-
ब्रह्मजात्वावष्टकारपर्यन्तं वाच्यमनोक्तिः । २१ पय-
वानुज्ञायेव उपविष्टादि समस्तिपर्यन्तं वाच्यमनोक्तिः
२२ श्रव्यं चन्तव्यं कर्मणि वाच्यमनोक्तिः ।
२३ उक्तान्यस्यापि निषेधे होतृद्वयवाच्यमनभावाः ।

१५ वाग्वसनभेदे प्रायश्चित्तविधानम् । १६ आग्नीषो-
मीजप्रथमवाग्विवाग्वसनम् । १७ दक्षिणतो ब्रजत
एवाशुःशिशान इति स्मृतजपः । १८ गमनापरिसमाप्तावधि
उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानम् । १९ शीतवागे
आग्निप्रथमवान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । २० विष्टुषाकृष्णादि
यस्मिन्संशोक्तः । २१ विपर्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
विशेषोक्तः । २२ वेदभेदेन भेदेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
२३ सर्वभ्यो वेदभ्यो यूगपदुभ्योवापते हनस्ताभि-
र्ह्यग्निरैकाकृतिरूपप्रायश्चित्तम् । २४ कुगदापनात्
प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधिं पाते कर्म्मभेदः । २५ तल
दिग्भेदेन निर्गतौ कोमभेदः कर्म्मणि स्वाहाकारान्तर-
भावः । २६ आध्वर्ज्यतुप्रहरणोक्तः २७ । बृहस्पत्यक
इत्यादिना प्रकृताङ्गारकोमोक्तः । २७ छ० । १५०
। २८ क० । १ प्रायश्चित्तप्रधानपूर्वकं तत्प्राथम्यम् ।
२ दक्षामहमार्जजन्पूर्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्रायश्च-
रणे ब्रह्मण्यानीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्रायश्चि-
तरणदेशस्य पश्चात् कुयेषु बज्रानामागनिधानम् ।
४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रोक्तान्माहाद्याविशेषम् । ५ आग्ने-
नाह्नेमान्माहाद्याविवाग्विधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
नम् । ६ प्रत्यास्यान इति आध्वर्युमन्त्रपाठानन्तरं प्रति-
वेत्तेवातुशोक्तिः । ७ हनिदुष्टघ्नानं, जघन्योभवनः
सर्वप्रायश्चित्तकोनः, आग्नीधस्य ब्रह्मान्धारम्भं च ।
८ इतरेषां होतारम्भविधिः । ९ उक्तबोदेतबोर्होम
एव कार्यं आन्तारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्वेषां होम-
कर्त्तव्यामन्तारम्भकर्तृणां च संस्थानमेव उपासनविधा-
नम् । १० छ० । १ आध्याये ११ क० ।

१ पौर्णमासिनेष्टिपशुधोमनाहपदिष्टम् । २ अष्ट-
दिष्टिष्टिपशुधोमरमावास्यायां पौर्णमासां वा भागस्य
कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ अस्तिवैश्वदेवोः पर्वण्योरेवाग्नि-
होतृहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजसूयवैश्वदेवोः
पर्वण्येतेषु काशेषु तपस्विनाः कृत्वावीदनदानम् । ५ अत-
स्तत्समाप्तस्य होमवाजिनस्य अस्तिवस्य वैश्वदेवस्य वा सदा
होमविधानं न केचन पर्वण्योरेतिव्युक्तिः । ६ अङ्गुली
वमानानां पञ्चाङ्गविधाने सति क्रमेण सम्पत्त्योक्तिः ।
७ एकस्या एकस्या देवताया इहे इहे कृषौ वाज्याह-
नक्ये । ८ देवताविशेषस्य तद्विज्ञेयत्वात्प्रातःकालादेये
निक्षेपोऽसौर्षोऽङ्गीतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्त्तव्यदुर्गमभूता-
नामन्त्याधेवप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्चनकार-

निधानरूपान्निधानम् । १० कृत्तिकादीनां सप्तानां
नक्षत्राणां मन्त्रमेव निधानविधानम् । ११ उक्तानां
सप्तानां कृत्तिकादि नक्षत्रेषु ध्यान्निधानस्य
कर्त्तव्यत्वम् । १२ वसन्ते ब्राह्मणशुक्लधाधनविधिः ।
१३ शीतौ अतिशयशुक्लं वर्णास्तु वैश्वशुक्लं शरादं उप-
क्रुष्टशुक्लं चेति आधानमवविधानम् । १४ आपदि
आधानपथे काकनियमाभावः । १५ जतसोमयाग-
सङ्कल्पस्य आधानमिच्छत आधानकालानवेक्षणम् ।
१६ आधानाद्येन ध्येयजमानयोः शमीगर्भादश्वत्यादिरगता-
हरणविधिः । १७ अग्न्याधेयस्य पूर्वाङ्गुलनस्य कर्त्त-
व्यत्वम् । १८ इतीनामग्निषाधनत्वोक्तिः । १९ प्रथ-
मायासिद्धौ क्षेत्रज्ञाग्निपवमानाग्निनामके द्वे देवते । २०
पवमानशुक्लस्य द्वितीयस्याग्नेर्याज्याहुवाक्योक्तिः । २१
सिद्धजलस्य अग्निर्वाक्याहुवाक्ययोर्होः संवाज्यात्वसं-
घा । २२ सर्वत्र देवतागमे प्राक्तनीनां सर्वासां देवताना-
नुद्धारोक्तिः । २३ आज्यभागौ सिद्धजतं दान्तरा
यद्व्यानां देवतानानुसृत्य व्यात्वं विजितौ पुनर्वहितानां
तद्वर्जितत्वञ्चेति । २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि अतिदिष्टस्य
विधेरेककार्यत्वोक्तिः । २५ द्वितीयायासिद्धौ पावकाग्नि-
शुष्मनिर्वासके द्वे देवते । २६ साह्याग्निव्यादेर्हो-
गस्य संवाज्यात्वकथनं, द्वितीयायासिद्धौ अधिकर्षाग्नि-
धेनोद्वयोक्तिः । २७ अग्नीषोमाग्निद्व्याग्नी विष्णु-
रित्यस्य वैकल्पिकत्वम् । २८ अदितिनामिका इष्टिः ।
२९ अदितिदेवोक्त्योक्तिः । ३० प्रेक्षो अन्न इमो
अन्न इत्यनयोः संवाज्यात्वोक्तिः विराजो धात्ये
इत्युक्तिश्च । ३१ आद्योक्त्ये इष्टी । ३२ आद्या वा इष्टिः ।
३३ आद्यायां धाव्याविराजो । ३४ वैराजतन्त्राया
इष्टेर्वापनम् । ३५ आधानेनेष्टिभिश्च सिद्धा अग्नयो
द्वादशाहोत्तरात् सर्वस्वरूपेणैव धार्यन्ते इत्येतेदजसंधार-
णोक्तिः । ३६ गतश्रियात्मन्यो वायव्योवसज्जा भवन्ति न
द्वादशाहमेवेत्युक्तिः । ३६ छ० २ अ० १ क० । १ गार्हपत्यात्
ज्यक्षदाहृगमीशोदरयम् । ३७ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थ-
सुदरयम् । ३८ आहृगमीयं प्रति मन्त्रपूर्वकारिणप्रणयनमन्त्रः ।
३९ आः वनीयायतनेऽग्निनिधानमन्त्रः । ४० धार्यं प्रातरूपः काष्ठेषु
निधानान्नकर्मकरयम् । ६ रात्र्यां यदेन इति मन्त्रेणा-
ग्निप्रणयनम् । ७ आहिताग्नेर्ब्रतचारित्वोक्तिः । ८ अतु-
दितहोमिन ओदद्यादुद्वतचारित्वोक्तिः । ९ अस्तमन-
सपने होमविधानम् । १० आदमनस्य निवृत्तम् ।

११ अग्निपर्युक्तमन्त्रोदकादानविधिः पर्युक्त्ये अग्नी-
नास्तपसिक्रमस्य होमक्रमस्य वा विधानम् । १२ दक्षि-
णाग्निगार्हपत्याहृगमीयपर्युक्त्ये क्रमोक्तिः । १३ गार्हपत्या-
दविष्कृष्टोदकपाराहरणम् । १४ अधिभ्यश्चार्थं गार्हपत्यात्
कतिपयाङ्गारशुष्ककरणविधिः । १६ होमसाधनभूतान्निहो-
त्राधिभ्यश्च । १७ अधिभ्यश्च मन्त्रविकल्पः । १८ दक्षिभिन्-
यणाधिभ्यश्च विकल्पः । १८ छ० २ अ० २ क० । १ अक्षाम-
कर्त्तव्यस्य नित्याग्निहोत्रहोमस्य प्रथमा कार्यता । २ पामा-
क्षाद्योद्भूयते अक्षामानां यवाम्बोदनदधिसर्पेण यथासङ्ग-
मग्निहोत्रव्याधि भवन्तीत्युक्तिः । ३ काकविशेषं विना
अधिभ्यस्तमात्र एवावच्छेदनविधानम् । ४ अपक्वद्रव्यदध्या-
दीनामधिभ्यस्तानामवच्छेदनविधिः । ५ प्रथमा होमे सम-
न्त्रक दोहनपालप्रज्ञावनपूतं सुवेषं प्रतिषेकविकल्पः । ६ एक-
स्त्रिंशत् पुरुषे प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरवच्छेदरत्वोक्तिः । ७ अव-
च्छेदनार्थं मन्त्रपूर्वकं गार्हपत्यात् ऋहीतेनोत्सृजेन पुनः
परिहरणविधानम् । ८ पच्यमानपयोऽवतारणमन्त्रः ।
९ गार्हपत्ये ङ्गाराणां प्रवेष्टनम् । १० आहिताग्नेर-
तिषर्जनमन्त्रः । ११ आहिताग्नेः पत्न्याश्च इति-
कर्त्तव्यताकथापः । १२ अतिदृष्टोत्सृजनविधिः ।
१३ पुत्राणां तारतम्यमिच्छतः सपुत्रस्य यजमानस्य
काम्यकल्पः । १४ एकपुत्रस्यापि काम्यकल्पः । १५ षभि-
हरणानन्तरं समन्त्रकं तदाधानविधानम् । १६ समिदा-
धानानन्तरं आश्वसनपूर्वकं तदवधिहोमविधानम् । १७ पूर्वा-
ङ्गुलनन्तरं कुषेण क्षुक्सादनपूर्वकं गार्हपत्यावेक्षणम् ।
१८ पूर्वाङ्गुलेः प्रागुदक् उत्तरतो वा उत्तराङ्गुलार्धं
द्रव्योत्पादनविधानम् । १९ होमेषु सर्वत्र प्रजापतिध्यान-
विधानम् । २० भूयिष्ठद्रव्यपूरुषं क्षुक्कम्यमानन्तरं तद्व-
तसेपवमर्जनं पाणितलगतलेपसार्जनम् । २१ लेपनिभा-
र्जनकुशमूलाणां दक्षिणत उत्तराङ्गुलिनिधानम् । २२ कु-
शमूलाणां दक्षिणतो जङ्गावनिजनविधानम् । २३ क्षुब्ध-
निधानानन्तरं जङ्गोपसर्जनम् । २४ आहिताग्निकर्त्तृकानु-
मन्त्रविधानम् । २५ समन्त्रकधाधोभमानसिद्धसमन्त्रम् ।
२६ ता अस्त्येत्वा पूर्वाङ्गुलमुत्तमन्त्रम् । २७ शमीपथेन
सकटाशमीलिताङ्गुलमुत्तमन्त्रम् । २८ याभिः आभिश्च
तत्रवराभिराग्नेयोभिर्होमिभिरुत्तराङ्गुलमुत्तमन्त्रम् । २९ पूर्वे-
रुलोक्तस्य कर्त्तव्यं तस्य निवृत्तपथम् २९ छ० २ अ० १ क० ।
१ पूर्वे पूर्वं संवत्सरेऽधिकभिर्होमिभिः सकटमुत्तमन्त्रम् ।
२ परैर्विहितयवाम्बादिना सायम्प्रातर्होमेषु यजमानस्य सयं

कट्वत्त्वम् । ३ पूर्वसंवत्सरेतरकावे येन केनापि
 कलिकाग्निहोत्राग्नेः । ४ इत्यग्निहोत्रतरेष्वान्ते-
 वाग्निना होमश्चतुर्विधेयः । ५ होमकर्तुः क्षमा-
 तयेवमक्षयप्रकारः । ६ अपरत्विजोहोमपूर्वकं क्षमातयेव-
 भक्ष्यम् । ७ प्रथमोत्तरमक्षयद्वये सन्नुभेदौ । ८ समि-
 दाधानपूर्वको गार्हपत्ये होमविधिः । ९ उत्तराहुते-
 निम्नत्वोक्तिः । १० समिदाधानपूर्वकं दक्षिणाग्निहो-
 मप्रकारः । ११ उत्तराहुतेः पूर्ववत् निम्नत्वोक्तिः ।
 १२ अक्षयेवमक्षयानन्तरं क्षुचाऽर्पा निनयनम् । १३ क्षुक्-
 प्रवालानन्तरं प्रागुदीच्योः चतुर्णां पूर्णानां क्षुचां
 निनयनीयत्वम् । १४ कुशदेशे पञ्चमी क्षुक् गार्हपत्यस्य
 पश्चात् बधीत्युक्तिः । १५ आहवनीये प्रतापितायाः क्षुचो-
 ऽन्तर्देशे निधानम् । १६ परिचारकरूपाय परिक-
 र्मिणे वा तादृश्याः क्षुचोदानम् । १७ उदङ्मुखेन
 समिन्त्यस्याधानं पर्युक्षणादिकरणञ्च । १८ तिसृषां समिधां
 प्रथमायाः समन्तकाधानम् । १९ आहवनीयगार्हपत्यदक्षि-
 णाग्निं दोदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेण
 स्थाहानानां पाठत्वम् । २० अक्षयार्थे पूर्ववत् पर्युक्षण-
 विधानम् । २१ पर्युक्षणद्वयधर्मस्य परिसमूहमन्त्रेऽतिदेशः ।
 २२ पर्युक्षणाभ्यां परिसमूहमन्त्रयोः पूर्वभावोक्तिः । २३ धाय-
 प्रातरुहवत्याग्निहोत्रहोमयोरेकाकारत्वम् । २४ अर्च्योदयस-
 भीपकाशयेवकाशादित्योदयकाशानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-
 शत्वम् । २५ प्रातर्होमे विधेयोक्तिः २७०४क० । १ प्रवत्सुत
 आहिताग्नेरग्निप्रज्वालनाचमनभिक्रमानन्तरं तदुपस्था-
 नम् । २ दक्षिणाग्नौ पासनानन्तरं समन्तकं गार्हपत्याहव-
 नीयेत्यक्षयविधानम् । ३ आहवनीयदक्षिणाग्नौ पासनपूर्वकं
 गार्हपत्याहवनीयेत्यक्षं कृत्वाहवनीयसमोर्धं गत्वा तद-
 उपस्थानम् । ४ घृततोऽम्नीनवेक्षमाणाह्विताग्नेर्यथेष्ट-
 गमनम् । ५ अग्निं समीपं गत्वा वाग्विषगर्गविधानम्, इतः
 प्राक् वाग्विषविधानञ्च । ६ अभिज्ञपितदेशगामिनं
 पश्यान् प्राप्य सदा घृणः पितृरिति मन्त्रपाठः ।
 ७ यदि देवात् मातृगृहा निमित्तात् वस्तुपस्थिताग्नेः
 प्रोषितस्य इहैवेति मन्त्रपूर्वकं प्रतिदिशमग्नौ पस्था-
 ङ्गम् । ८ होत्रे स्वपाससमीपं प्राप्य अपि पश्यामिति
 मन्त्रपाठः । ९ समिदाधेर्वाम्यतस्माहिताग्निष्वहनघाना-
 भिक्रमपूर्वकम् आहवनीयेत्यक्षम् । १० नानाग्निषु समिध
 उपनिधात्वाहवनीयोपस्थानम् । ११ उपनिहितानां समि-
 धानभ्याधानम् । १२ दक्षिणाग्निं समीपे स्थितस्याहिता-

ग्नेः गार्हपत्याहवनीयेत्यक्षविधानम् । १३ वाग्विषगर्गस्य
 प्रकारभेदः । १४ दयरात्वाद्दूर्ध्वं प्राप्य चतुर्ध्व-
 ङ्गीतेनाग्नेन प्रायश्चित्तहोमः । १५ एकानेकाग्निहोत्रवि-
 ष्वेदे पूर्वोक्तवाक्येन होमविधानम् । १६ अक्षयप्रति-
 होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७ अनाहिताग्नेरपि
 दक्षिणप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न केवमाहिताग्नेर-
 दित्युक्तिः । १८ प्रवासादागतस्य तदह्नि विदितस्याह्नोः कक्ष
 न निवेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्याह्नोरह्निहोत्र-
 होमोपस्थानं तत्तुस्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च २७०५क० ।
 १ अमावास्यायामपराह्ण्ये पित्र्यपितृव्यविधानम् ।
 २ दक्षिणाग्नेरेकोक्षकं गृहीत्वा तत्पादेव प्राग्दक्षि-
 णायां दिशि मन्त्रपूर्वकं तत्प्रणयनम् । ३ अग्निं दक्षि-
 दिक्कानां सर्वेषां कर्मणां प्राग्दक्षिणां दिशमभि-
 कर्त्तव्यत्वम् । ४ उभयोरपि अग्नौ रूपसमाधानपरिस्तर-
 णपूर्वकं दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगुदक् वा एकैकशः
 चरुस्थालीप्रभृतीनां यज्ञपात्राणां सादनम् । ५ अग्निं समी-
 पस्थितं यज्ञकटे दक्षिणत आरुह्य श्रुपौपरि श्रोत्रिपूर्व-
 स्वालीनिमार्जनरूपतदास्यदेयाद्ग्रीहीपातनम् । ६ स्वास्या-
 स्यदेशात् श्रुपौपरि पातितानां श्रोत्रीणां यज्ञकटे निधा-
 नम् । ७ क्षणाजिननिहिते अलूखले स्वास्यन्तर्गतव-
 शिटान् श्रोहीन् कृत्वा यजमानपत्नीकटं कक्षद्वयगतः ।
 ८ अवहृतानां श्रोत्रीणां दक्षिणाग्नेः न्यपणम् । ९ दक्षि-
 णाग्नौ तिप्रणोतयोरन्तराखे रेखोक्तेजनम् । १० यज्ञकट-
 आवलीस्योभ्युक्षितरेखायां ध्रुवास्थितमाज्यं दक्षिणतो
 दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन अभिधारितस्य स्वाली-
 पाकस्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादनम् । ११ आहुता-
 दीनां दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । १२ प्राचीना-
 योतिनो यजमानस्य उपसमाहितैरिष्टैर्होत्रेण गृही-
 तैरवहृतस्यैवा होमः । १३ क्षुधानमः यज्ञस्य स्थाने
 स्थाहकारं कृत्वा होमः । १४ अग्नौ मेक्षणातुप्र-
 करणपूर्वकं पित्र्यस्थानेषु वेद्यायां त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रि-
 भिनयनम् । १५ रेखायां पित्र्यनिपरणम् (दानम्) ।
 १६ गणगारिभते पित्र्यादीनां त्वयाणां यज्ञेऽन्तः स्वस्तेषां
 पित्र्यदानं जीवतां प्रत्यक्षार्चनम् । १७ तोल्वि-
 भते पित्र्यादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो
 निपरणम् । १८ गौतममते त्वयाणामेकाग्रिन् हयोः सर्वेषु
 वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितृन् गृहीत्वा त्रिभ्यः
 प्रतेभ्यः पित्र्यनिपरणम् । १९ पित्र्यादीनां जीवितानां

सुतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिष्ठा । १० क्र-
मेण गौतमभाष्यकारितोत्पत्तिर्नानाप्रतिष्ठा । २१ जी-
वव्यवहितेभ्यः पिण्डेभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो
होमः स्तुतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्वजीविनः सर्व-
कृतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्रेण स्वाहा-
कारेण कर्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनानां चिन्त्य-
नीयत्वञ्च । २४ पित्रादीनां नामाधाने तत्प्रतितामह-
प्रतितामहयज्जानां नामस्थाने प्रयोगः । २५ ० ईक० ।
१ निपूतानां पिण्डानामनुमन्त्रणम् । २ उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे
नियमोक्तिः । ३ तृणमेव चरोः प्राणभक्षणस्य कार्यत्वम् ।
४ उदकोपनयननिनयनस्य नित्य कर्तव्यत्वम् । ५ गिण्डेव अन्ध-
क्षमाञ्जनदानम् । ६ पिण्डेषु वासोदानं तत्र विधेयोक्तिः ।
७ यजमानस्य पित्रापात्रं तत्र मन्त्रश्च । ८ तिसृभि-
र्हविः पित्रापात्रम् । ९ पिण्डस्थानां पिण्डाणां
प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गतिः ।
११ दक्षिणाग्निप्रतिगत्यनन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं
प्रति गतिः । १२ यजमानवर्तकं पिण्डानां मध्यमादानम् ।
१३ पल्लोकहं तादृशदृष्टीतमध्यमपिण्डप्राशनम् ।
१४ अथपिण्डपिण्डहयस्यासु प्रलेपः । १५ अतिप्रणीते
वाऽग्नौ प्रक्षिप्य तादृशपिण्डहयदाहः । १६ यस्या-
ज्जेष्ठाभावो निर्निमित्तः तादृशेन पिण्डस्य प्राशनम् ।
१७ ज्येष्ठजादिमहाराजगणः तादृशपिण्डाद्यने सद्य एवा-
रोगित्वमरणयोरन्यतरमतिष्ठाभ्योक्तिः । १८ अनाहुता-
ग्नेरग्रेऽपि पिण्डपितृव्यप्रकरणम् । १९ चरुप्रणयानन्तरं
तदतिप्रणयनं ततश्च दुग्धमाधानतत्परिस्तरणे कृत्वा
होमकरणम् । २० द्विः चरुपूर्णपात्रापात्रसर्गः ।
२१ एकस्त्रातिरिक्तस्य हवेन द्वित्वं सम्पाद्य तदुत्सर्ग-
करणविधानम् । २२ ० ७ मन्त्रः । १ दूर्ध्वपूर्णमासा-
वारक्षुमानस्थान्तरान्तरादीरेटकरणम् । २ अग्नेर्भगोति-
गुणोक्तिः । ३ इष्टोऽज्जानुवाक्योक्तिः । ४ आधा-
नानन्तरं तत्संवत्सरे रोगार्थहानिरूपनिमित्तसङ्घाते
पुनराधेयस्य पुनराधेये च वक्ष्यमाणानां इष्टेः कर्तव्य-
त्वम् । ५ उक्तावाप्तौ विभक्तिभिः संहिताभ्यां प्रयाजात-
याजाभ्यां यजनम् । ६ नराश्विनां नराश्वः ।
७ आग्नेययोरारुण्यभागयोर्हविः । ८ आरुण्यभागयोर्गुण-
हयोक्तिः । ९ निगमेऽसु गृण्ययोरैवातुहन्त्युक्तिः ।
१० वाज्यायां देवतादेवकृपाया इज्यायां कथनम् ।
११ अतुमाश्विनामाथायाणां भते पूर्वस्य जेव-

स्थानेः, अग्निर्हवाश्वोत्तुवाक्यावाच नित्यत्वम् । १२ उक्ता-
भते उत्तरस्यापि केवस्यस्थानेऽज्जानुवाक्यावा नित्यत्व-
विधानम् । १३ उत्तरे वाज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य नित्य-
त्वोक्तिः । १४ संयाज्यामन्त्रभेदः । २५ ० ८ क० ।
१ ग्रीह्यश्यामाकयवैः संवत्सरे प्रथमनिमेषैः आप्ययण-
कर्मकरणम् । २ आप्ययणेनाग्निना नवनिमेषस्य भोजन-
निषेधः । ३ वर्षहस्तस्य लोकस्य आप्ययणेन यागविधानं
ग्रीह्याप्ययणे शरत्काष्ठस्य माधान्यम् । ४ आप्यय-
णाख्या इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोत्रीयां
धेनुं ग्रीह्यश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तत्प-
यसा सायंप्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति
कल्पद्वयम् । ५ यवैराप्ययणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति
विकल्पः । ६ अविशेषेण वर्षत्रयाणां कल्पद्वये प्राप्ते
राश इष्टिरेव नान्य इति विशेषोक्तिः । ७ एकेषां भते
सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ वर्षायां श्यामा-
काप्ययणेऽपि होमदेवत्वव्यवस्थापनम् । ९ अवान्तरे-
जाजपानान्तरम् सर्वे पात्रा कृत्वा तदभिमर्शनम् ।
१० इडाप्राशनानन्तरम् आचमनपूर्वको नाभ्यालम्भः ।
११ उक्तेन विधिना सर्वमन्त्रेषु सर्वेषां भलिणां सर्वभक्षणम् ।
१२ ग्रीह्योणां यवानां आप्ययणेऽपि काष्ठादि तत्र यवाप्ययणस्य
पसन्तकाविविधानम् ध्यायाविराज्यपुण्यञ्च । १३ श्यामाका-
प्ययणस्य समानतन्त्रेण करणे होमस्य ततोऽप्यव्यवस्थापनम् ।
१४ तत्र इन्द्राग्नयोः होमस्य च वाज्यानुवाक्याः । २५ ०
९ क० । १ चातुर्मासेभ्यः पूर्वं कात्या इष्टयः । २ आशुषका-
मेष्ट्यां जीवातुमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तावो-
देवतयोरग्नेराशुष्यत्वं गुणः, इन्द्रस्य च त्वात्वं गुणः ।
४ आशुषकामेष्ट्याम् अग्नीन्द्रयोर्देवतयोः संयाज्ये । ५ ख-
रद्वयनीयेष्ट्यां रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः होमश्च । ६ उक्ता-
योरग्नीहोमयोः संयाज्ये । ७ उलकासेष्टौ अग्निः उल्लो-
देवता । ८ उक्तावाप्तौ द्वे संयाज्ये । ९ वक्ष्यमाण-
योरिन्द्रदेवतात्वम् । १० नृत्वं न्यतोऽग्नेर्भित्तिं संयाज्ये ।
११ कामगुणकस्थाने वाज्यानुवाक्ये । १२ उत्तरवो-
रिन्द्रोर्वैश्वदेवत्वं, तयोर्वाज्यानुवाक्यायुगलयोर्वैश्वदेवा-
योरिन्द्रदेवतात्वम्, तस्य चेन्द्रस्य विश्वस्य दुग्धकत्वं वैश्व-
देवगुणकत्वं वा, अतस्तयोर्वैश्वदेवसंज्ञाभावाच्च । १३ इष्टि-
कामस्य वाज्यानुवाक्ये । १४ इन्द्रो दाता च पुन-
र्दाता वा देवता भवति । १५ उभयथापि इन्द्रस्य या-
ज्यानुवाक्ये । १६ आयानामाथापाजानां वा देवता-

त्वम् । १८ आशाशापादानां याज्यानुवाक्यासाध्यम् ।
 १९ इष्टिविषेयस्य लोलेष्टिषंकोक्तिः । २० पृथिव्यादीनां पृथ-
 ग्देवतात्वकथनम् । २१ त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्यास-
 पास्त्रिष्टयम् । २२ त्रयाणां हविषां त्रिष्टयम् चत्वारं विम-
 वेशनम् २५० । १० भक्तः । १ मित्वत्विष्टेभूता महावैराजी
 नामेष्टिः । २ गङ्गावैराज्यामन्त्रादीनां दशानां देवतात्वम्
 एकप्रदानत्वम् । ३ उक्तानां दशानां देवतानामनु-
 वाक्योक्तिः । ४ प्रतिबोमसादिष्टानामुक्तानां दशानां
 यजनम् । ५ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । ६ ताप-
 प्रथमाः पञ्चिष्टय एकहविषः । ७ क्षुपायशुरीया नाम
 आभिचारिको इष्टिः । ८ क्षुपायशुरीयेष्टौ याज्या-
 वाक्यानिष्ठात् देवतायाः कल्पनीयत्वम् सा चेन्द्रः इन्द्रः
 सुरगुणो नेति । ९ पूर्वोक्ताया देवतायाः संयाज्ये ।
 १० स्वाभिष्टययोः सप्ततिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः ।
 ११ संज्ञान्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदान-
 त्वम् । १२ अग्निसेमिन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां
 प्रतिपादनम् । १३ भेदकामानाम् ऐन्द्रासारतो इष्टिः ।
 १४ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रसतो-
 विक्त्यविधानम् । १६ मातृताद्यामादूर्ध्वम् ऐन्द्रो यागः ।
 १७ राजविशोरसम्पत्तिकामानाम् आहिताग्नीनां च प्रक-
 त्वैव संज्ञानी नामेष्टिः । १८ शत्रुभिः प्रष्टव्यमाधानाम्
 ऐन्द्रावाहस्यत्या नाम इष्टिः । १९ आध्वर्यवसेत् ऐन्द्रा-
 वार्हस्पत्यं निरुष्य इन्द्राय नोदयेयुः यदा वार्हस्पत्यं
 निरुष्य इन्द्राय नोदयेयुः तदा उभयोरपि पक्षयोः
 याज्यानुवाक्यासाध्यम् । १९ सू० । २५० । ११ क० ।
 १ संवत्सरमतिप्रवधतः शुद्धिकामस्य पवित्वेष्टिविधानम् ।
 २ पवित्वेष्टौ पावकत्वयो धाये । ३ पवित्वेष्टौ न याज्ये ।
 ४ पवित्वेष्टौ संयाज्ये । २५० । १२ क० वर्षकामाणां कारीरी
 नामेष्टिः । २ कारीर्या धायाह्वयम् । ३ वर्षकामेष्टिमात्रे-
 ऽष्टुमन्त्रौ गायत्री देवौ । ४ वर्षकामेष्टिमात्रे ऽग्नेः सो-
 मस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमात्रे धामच्छाद्रुणको-
 ऽग्निः । ६ उत्तरास्तिष्ठो मरुदेवत्या इष्टयः पितृही-
 संज्ञकाः । ७ धामच्छाद्रुणकसानेयाज्यानुवाक्याह्वयस्य व्यव-
 स्थया योजनीयत्वम् । ८ पितृहीयागस्य करणम्
 ९ संस्थितायामिष्टौ सर्वासां दिशाम् उपारनम् २५०
 । १३ क० । १ इष्टयनसंज्ञकानि कर्माणि । २ एका-
 नेकसंवत्सरमाध्यानि सांवत्सरिकाणि कर्माणि । ३ सां-
 वत्सरिकाणां कर्मणां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां वा

प्रयोगः । ४ त्रयाणाम् नाम इष्टयनम् । ५ अह्वयह्वि अग्नि-
 देवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्त्रिष्टय इष्टयः त्रिषु
 सवनेषु यथासङ्ख्याम् एकैकेष्टेः कार्यं तत्तत् । ६ त्रिहवि-
 ष्काया एकस्या एवेष्टे रक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम्
 प्रातःपान एव कर्तव्यत्वम् । ७ दात्रायण्यश्च पौर्ण-
 मास्यासावाख्ययागह्वयम् । ८ व्याहृतयोः पूर्व्ये ते ते
 नित्ये न विरुते । ९ उत्तरयोस्तु एव विकारो यत्
 पौर्णमास्यां द्वितीयं हविषस्य ऐन्द्रत्वम् । १० अमा-
 दस्यायां द्वितीयस्य हविषो मेवावर्णत्वम् । ११ प्रतिपूर्व-
 कर्तव्यं प्राजापत्यम् इडादष्टौ नामेष्टयनम् । १२ टावा-
 पृथिव्योरयनं नामेष्टयनम् । १३ उक्तस्य इष्टयनस्य
 कालविधाम् । १४ एतच्छास्त्रान्मातास्त्रिष्टयपौर्णमासात्
 तन्त्रान्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेदेव प्रकृतं तन्त्रं नान्य-
 दपरमिति । १६ अग्निमन्थनस्युक्तायामिष्टौ वैराजमेव
 तन्त्रम् । १७ अग्निमन्थने सत्यापि धाये एव क्षेत्रे तन्त्रं
 न तदन्यत् । १८ याज्यानुवाक्यास्त्रयोक्तिः ।
 १९ अनुवाक्यालक्षणोक्तिः । २० अक्षमन्त्रे विहितच्छन्द-
 सोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्यानां कर्तव्यत्वम् । २१ सर्वथा-
 ऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया न क्षुधीयत्वम् । २२ उष्णि-
 गृहह्वयोमे याज्यात्वम् । २३ अमनष्टुतदन्वयतीनां वर्ज-
 नम् । २४ देवतापदसम्पन्ने न लक्षणात्तरान्वेषणम् । २५ देव-
 तापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्र्यादेराश्रयणीयत्वम् । २६ देव-
 तानामानधिगमे यास्यान्तरादाहर्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्व-
 थाऽनधिगमे याभ्यां आभ्याश्चिदगभ्यां यागोऽनुवच-
 नश्च । २८ व्याहृतिभिर्यागानुवचने । २९ द्वितीयया
 विभक्त्या देवतामादिश्य प्रणयनं यजनश्च । ३० नक्षत्रं प्रा-
 भ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रणयनयजने । ३१ नक्षत्रं चोक्तौ चो ।
 ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २५० । १४ क० ।
 १ अग्निर्देवते चाहर्मासाख्येष्टयनस्यारम्भाय पूर्वोक्त-
 वैश्वानरपार्जन्याया इष्टेः कर्तव्यत्वम् । २ अग्न्याधेयादीनां
 उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः । ४
 प्रायश्चित्तं कर्त्तव्योत्पन्ना इष्टयः । ५ अमायात्यानाम् एक-
 कपाशाः । ६ पागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्वत्र
 वा वारुणवर्त्तम् उपांशुत्वम् । ७ चाहर्माख्येष्टौ सावित्रयागस्य
 उपांशुत्वम् । ८ वैश्वदेववर्त्तप्रवासाहर्न्दुगनाक्षीरेष्ट्याम्
 उपांशुत्वम् । ९ तन्त्रयुक्तानां पितृपुत्राणामाभिष्टीना-
 सपांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेष्टेः
 स्वतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ स्वतन्त्रोपांशुत्वविधानां सर्वेषाम-

मिनीटीनां सुमन्द्रतन्त्रत्वम् । १० आगूः प्रणयवष्टकाराणां सर्वत्र
 उच्चैर्भावेति । ११ आग्नेययेटी आग्नेयस्य ऐन्द्राग्नस्य
 वा प्रथमस्य हविष उच्चैर्भावकथनम् । १४ उच्चविक्रितस्य
 उरोऽनुवाक्याप्रणयस्य प्राणसन्ततत्वम् । १५ याज्याया आगूर्व-
 ष्टकारयोः प्राणसन्ततत्वम् । १६ उपार्शोस्तन्त्रस्तराणाम् उच्च-
 त्वम् । १७ उपार्शुतन्त्राणां तानि उच्चानि मन्द्रस्तराणि
 भवन्तीत्युक्तिः । २० १५० । १ प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित-
 स्थाग्निमन्थनीयानुवचनाभिहितकृतिकरणे । २ संप्रैश्वर्यवण-
 पर्यान् पूर्वैश्वर्यवसाने आरामो नोत्तरादानम् । ३ मध्ये
 क्षणवसाने यत्नारामविधिः तत्प्राप्त्यसंयत्तोत्तरारम्भः ।
 ४ मध्यमानोऽग्निश्चेत् जायते तदाऽग्नेराजमनः पुनः
 पुनः क्षणे हंसीति स्मृतावापनम् । ५ अग्निजन्मश्रवणा-
 नन्तरम् उक्तस्मृत्योपश्रवणेन शिष्टार्धेषोपसन्ननम् । ६ अ-
 नावापपक्षे जातश्रवणानन्तरं शिष्टेनार्धेन उत्तराया
 क्षव उपसन्ननम् । ७ यज्ञेनेत्यनया क्षवा समापनम् ।
 ८ सर्वत्र यज्ञादिषु उत्तमाया क्षवः समापनीयत्वम् ।
 ९ अहिरन् इति प्रयाजानन्तरं प्रयाजान्तरादीनामावपनम्
 १० देवतादोक्तोक्तः मरुतां स्तवस्त्वेति गुणकथनम् ।
 ११ प्रकरणपठितानां निर्गुणानां मरुतां धायाह्वयकथ-
 नम् । १२ अनुयाजानां देयकथनम् । १३ अनुयाजादन्य-
 तमे काले वाजिभ्यो वागः । १४ अर्हं जानुनाऽन-
 वानयाज्याप्रयोगः । १५ यत्न क्व विषये एकस्मिन्नेवा-
 ध्वर्युधंप्रैवे तस्य रूपयोरुत्तररूपयोर्द्वयोर्वष्टकारयोः स-
 मस्तयोर्द्विरनुमन्त्रणम् । १६ याज्याधर्मश्च इतरेषु अनुवपट-
 कारादिषु आगुरः प्रतिषेधः । १७ इष्टिष्टं वाजिनम् इडा-
 निव भवार्थं अङ्गुलौ निधाय उपह्वयाचनम् । १८ अध्व-
 र्युध्वान्नीध्राणां समीपे उपह्वयाचनम् । १९ उक्तवाजि-
 नस्य किञ्चिदादाय फलोक्तमन्त्रे वायव्याध्वम् । २० होतृर्भज-
 नानन्तरम् अध्वर्युध्वान्नीध्राणां क्रमेण वाजिनमध्वम् ।
 २१ वज्रमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां षट्पतेरन्येषाञ्च
 प्रत्यक्षमेव तद्वचनम् । २२ वैश्वदेवीदिदिवसादपरिहृत-
 दिने पौर्णमासेनेहा तदानीमेव वज्रमाणां चातृर्मासप्र-
 तानां केषानिवर्त्तनमध्यादिवर्जनरूपाणाम् आचरन्त्यारम्भः ।
 २३ केषानिवर्त्तनम् । २४ प्रशस्तवापनाधः शब्दे काव्ये मधु-
 नां सवयवस्यवसेनानि वज्रीनि । २५ काव्यविशेषे प्रति-
 विद्वस्य प्रतिप्रवार्थम् अतो भाव्योपगमनविधानम् ।
 २६ उत्तरविश्वार्षांनुवाङ्मयं सर्वपर्वण्यं वापनम् ।
 २७ आद्योत्तमयोर्वी पर्वण्योपनं न मध्यमयोरिति ।

२० १६ क० । १ प्रकृतवैश्वदेवेष्टिकायां पौर्णमासीमारभ्य पञ्च-
 म्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैर्यागविधानम् । २ प्रपौयमान-
 स्याग्नेः पश्चादुपविश्य प्रोषितस्याग्निप्रणयनीया प्रतिपत्तिः ।
 ३ आधीनस्य सप्रणवायाः प्रणवाया उपार्शुनुवचनम् ।
 ४ उपार्शुस्तराणां स्तरान्तरस्यानसङ्गमणे प्रणवेनावधाय
 अतुच्छस्य उत्तरस्या क्षव आरम्भः । ५ उक्तावसानानुच्छा-
 सपूर्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रपौय-
 मानयोर्द्वयोर्द्विरनुवचनमनुव्रजत उत्तरावाञ्चामनुवच-
 नम् । ७ राजन्यवैश्वयोराद्ये क्षवौ । ८ उत्तरस्या
 वेदेः पश्चादवस्थाय शेषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तर-
 वेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवाग्नेने पूर्वाक्तं
 अनुवचनमारम्भं तस्मिन्नुपविश्य व्याकृतित्वयङ्मपवाग्विस-
 र्जनम् । ११ अन्यत्रापि अनुवचनानुव्रजनयोर्वीग्विसर्गः ।
 १२ तिष्ठतः संप्रैषेण तिष्ठत एव वाग्विसर्गः । १३ वैश्वदेव्या
 समानाऽग्निमन्थना नाम इष्टिः । १४ पश्चादीनां तिसृषां
 हविषाम् ऐन्द्राग्न्यादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५ तत्तुल्यगतम-
 न्नस्य उपह्वयाचने तृतीयत्वम् । मन्त्रेषु चतुर्थत्वम् । उपह्व-
 याजमभ्युपयोग्यं विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवमभावश्च ।
 १६ इष्टौ संस्थितायामवष्टकर्मनिमित्तं अध्वर्युणाम् उदक-
 देशगमनम् । १७ अवष्टयस्याग्नित्यत्व इच्छाभावेऽन्येषामपि
 अवधानादीनां सम्भवश्च । १८ चातृर्मास्याङ्गत्वेन द्वयोर्मा-
 सयोरैन्द्राग्ननामकपञ्चस्तरविधानम् । २० १८ क० ।

१ वरुणप्रघासेभ्यः परम् ऐन्द्राग्नवत्परं अनीक-
 वदाद्यादिद्वान्तकर्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् ।
 २ साकमेधीयपौर्णमास्याः पूर्वैद्युः सवने सवने एकैका
 इष्टिः । ३ उक्तानुवचनीयानामिटीनां प्रथमावासनीकवानु
 अग्निः एतदुत्तरस्यां हृषमन्तो, मरुतः शान्तपनाः
 तदुत्तरा आच्छभागप्रभृतीकान्ता इष्टिः । ४ षट्क्षमेधेभ्यो
 मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्द्व्योर्द्वयोः । ५ इष्टि-
 मतोर्विराजयोर्निगदरहितसंवाज्यात्वम् । ६ षट्क्षमेधीया-
 दन्यत्रापि आवह्वनरहिते स्थले अग्निगदयोः संवाज्ययोः
 सम्भवः । ७ पिलग्रायां पयौ चेतोदिष्टवे आवाहने सत्यपि
 अग्निगदं संवाज्याह्वयम् । ८ सभापितैष्टिकायां रात्रौ
 बहूनां याज्ञिकानाम् अन्नदानम् । ९ रात्रेः पश्चाद्भागे
 पौर्ण्येर्द्विनामकस्य होमकर्त्तव्यः कर्त्तव्यत्वम् । १० हवभरवे
 श्रूयमाणे उक्तहोमकावः । ११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे
 तद्दोमकावः । १२ तस्योक्तव्यस्याध्याभावे तद्वपुल-
 यद्धेनान्नीध्रं सन्धोध्य कैचित् रवप्रावर्त्तनम् ।

१३ पूर्यादिर्वादिमन्त्रयोरक्षय्युष्मा होहप्ररेणे याज्यातु-
वाक्यात्वम् । १४ क्रौडिभ्यो मरुदभ्य उत्तरा इष्टिः । १५
क्रौडिनां मरुतां परोक्षवाक्तावाज्याभागी । १६ अक्रौडिनां
मरुतां याज्यातुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहे-
न्द्राग्निसौ अष्टदेवतोक्तिः । १९ माहेन्द्रां याज्याकथनम् ।
१९६०२०० १८०० । १ दक्षिणाम्नेरग्निमाग्नौ तम-
न्यत्वं स्थापयित्वा तत्र पितृग्राह्यकर्मकरणम् । २
पितृग्राया इष्टेर्लुप्रजातुमन्त्रयादितम् । ३ तस्यां पितृग्रा-
याग्निसौ कर्मणां प्राक्छेदत्वम् । ४ अन्यस्याग्निसौ दक्षि-
णाछेदत्वम् । ५ इतरदिक्षुस्थानि प्रकृतौ यथान्वयं
करणीयानि । ६ अनुच्छ्रुता उच्यन्ते तस्या अक्षर-
रनुवचनं तत्र च तासांमेव सामिधेनीनां न पुनरभ्यासः ।
७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणयेन प्रतिपत्तिः ।
८ आज्यपान्ते देवतावाहनानन्तरं प्राकृतात् खिष्टकृता-
वाहनात् परं कव्यवाहनाख्याग्निमवाहनम् । ९
उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्नि-
निगमनम् । १० छुक्तवाके विशेषोद्धेखः । ११ कार्यार्थमन्त्र-
लोपेऽपि कार्यलोपप्राप्ती कार्यस्य लोपप्रतिषेधः ।
१२ पितृग्रायाग्निसौ अश्वानरेडामन्त्रेडामन्त्रयोरभावः ।
१३ इक्ष्वाभक्षणे भार्जनाभावः । १४ छुक्तवाके यजमान-
नामादेशाभावः । १५ इजितः सोद होतरिति वीक्तस्योपवे-
शनम् । १६ सव्योपयु पश्यानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्जीवा-
तमदुश्चारणम् । १७ पितृग्रायाम्नीधस्य दक्षिणत्वम् अ-
ध्ववैरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याहयम्, अध्वर्ह्यायामनवानम् ।
१८ आश्वानावप्रत्याश्रवणसम्यक्पेय आं स्वधेत्वादीनां दीर्घा-
न्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २० जुतीनां नित्यत्वव्यवस्थापनम् ।
२१ पितृणां सोमवत्ता सोमस्य पितृमत्ता बर्हिषदः अग्नि-
वत्ताचेतिशुशोक्तिः । २२ पशूनां पितृणां तिस्रस्तिस्रश्च
इत्युक्तिः । २३ वैष्वतस्य वेहेवतात्वं तदा उत्तमे त्रिके
मध्यमाया याज्यात्वं मध्यमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४
खिष्टकृतौ याज्योक्तिः । २५ खिष्टकृतोऽग्नेः कव्यवाहन-
संज्ञा । २६ खिष्टकृत ऊर्ध्वं प्रकृतिभावः । २७ अन्त्र-
लोपादिभिन्नानां सव्योपयु पश्यतादीनामभावाय प्रक-
तिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेशानुवाक्याया एकै-
कत्वम् । २९ वर्षट्कारक्रियायांमेव संवाक्याहयम् ।
३० विशेषनिवमार्थं दक्षिणाहतौ दक्षिणाम्नेरुपस्थानम् ।
३१ पितृग्रायाग्निसौ आवर्त्तनविशेषोपस्थानम् । ३२ दक्षि-
णाम्नेरुपस्थानमन्त्रः । ३३ गार्हपत्याह्वनीययोरुपस्थानम् ।

३४ आह्वनीयोरुपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र इत्येकयथा
गार्हपत्योपस्थानम् । ३६ प्रादक्षिण्ये न गार्हपत्यमभितः समा-
गमने मन्त्रः । ३७ गार्हपत्यानन्तरं सव्यादृष्टिस्त्यस्वरूपकर्म-
भेदार्थमगमनम् । ३८ अर्धयुक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् ।
३९ प्रत्येव्य अदितिदेवताकया अक्ष्वा चरणम् । ४० पुष्टि-
मत्तौ धायो विराजौ । ४० छु० २०० १९८० ।
१ साकमेधकाक्षमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीया
नामेष्टिः । २ पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्धगर्गि वा शुना-
सीरीयारम्भः । ३ निमुत्त्वानिति वायोर्गुणः
शुनासीरीयः शुनयेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४ एतत्-
प्रकरणगतानां शास्त्रान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्-
प्रकरणान्नाता एव याज्यातुवाक्या इत्युक्तिः । ५ ज्योतिष्टो-
मप्रकृतिद्वौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ पशुघोमौ ताभ्यां शक्तिभेदेन
व्यस्रस्रमाभ्यां यागः । ६ चातुर्मास्याना समाप्तौ
पुनरभ्यासः ६ छु० २०० २००० ।

३ अज्याये पशुकर्माधिकारः । १ प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशु-
गुणकं कर्त्तव्यम् । २ पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् ।
३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निदेवत्वधिकृत्यः । ४ पशु-
यागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताधिकृत्यः । ५ एक-
स्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयो चाग्नाविष्णो वेति इष्टि-
हयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्या
उपरिष्ठात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सविधिकृत्य वारुणप्राधा-
धिकृत्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुद्धेखः । ८ पशुवन्धयाग-
सम्बन्धिन्या वेदेः पशुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य
दूपमज्यमानमभिधातुम् अग्निशेषानुवचनम् । ९ अज्य-
मानयूपातुवचनपरिधानयोर्मान्मभेदौ । १० सप-
शुकयूपबहुषे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्ययूपातुवचनं
परिधायान्ययूपसंवनम् । ११ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासवि-
धानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्पत्यावाहनम् ।
१३ समागमैः समार्जनानन्तरं प्रष्टाभ्युक्तिभिर्होमः ।
सकृदुपहृणपूर्वकैकाभ्युक्तिहवनानन्तरं पुनः सकृदुपहृण-
पूर्वकपञ्चाभ्युक्तिहोमः, मन्त्रविपहृणञ्च । १५ सौत्ये
एवाहनि पूर्णैकाहोमः । १६ तोर्धेनैव लव्यविहारप्र-
ददनाय प्रयाग्रे समन्तकदण्डदानम् । १७ प्रयास्तुर्द-
क्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्तकदण्डप्रतिपहृणम् ।
१८ यावत् प्रैषयचनं नास्ति तावत् उक्तेन दण्डेन
स्वरयोः संस्पर्शनिषेधनिवमः । १९ उपदुक्तानाक-
न्येपामपि यज्ञाङ्गानां विहारेण व्ययार्थनिषेधः ।

२० प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रेषास्तुवचनप्रकारः । २१ मै-
त्रावरुणस्यास्तुवाक्यास्तुवचनम् । २२ मैत्रावरुणस्य पर्याग्नि
स्तोकमनोयतोऽनीमानस्तुवपाठः । २३ आसीनेनैव मैत्राव-
रुणस्य सोमाधिकरणकर्मन्तरस्य करणम् । २४ सू० २५०
१क० । १ पशुयागे एकादशप्रयोजनियमः । २ तत्र
तेषां प्रयाजानां प्रेषा अपि एकादशसंख्याः । ३ प्रकृता-
दुक्तमप्राकृतेष्वपि प्रेषेषु स्यादित्येवमर्थं पूर्वोक्तस्य प्रेष-
स्तुक्तस्य पुनरुपदेशः । ४ अध्वर्युप्रेषस्य होतरना-
काङ्क्षणीयत्वम् । ५ प्रैषलिङ्गाभिराग्नीभिर्हीत्यजयनम् ।
६ शुनकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषाञ्चाग्नीष्टुक्तभेदकथनम् ।
७ अपिनामधेयस्यानुगुणानामाग्राणां आहृत्यत्वम् ।
८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठगुणकसंहितानां सर्वासामाग्राणां
जामदग्नित्वम् । ९ दशसु स्तुक्तेषु प्रेषितस्य मैत्रा-
वरुणस्य प्रेषवचनम् । १० उक्तप्रेषवचनस्य होतरन्वेदि
दण्डनिधानम् । ११ अधिगुणशब्दवाच्ये दैव्याः शमितार
इत्यादिके मन्त्रे ऽङ्गादि शब्दानामूहः । १२ स्त्रीषु संयोः समा-
हारे पुंलिङ्गनैवोहः । १३ स्त्रीदेवतायामभिधेयायां मेघ-
पतिशब्दस्य पुंश्वद्वयवचनम् । १४ स्त्रीपथी मेघशब्दस्य पुंश्वदा
स्त्रीवदा वचनविकल्पः । १५ अधिगोर्जुह्वम् अङ्गादिशब्दाना-
मितरेषाङ्गोहनं, स्त्रीषु संसामहारेषु सव्यत्वं पुंश्वदेवाभिधा-
नञ्च । १६ न केवलमस्योहविधेः पशुकर्मार्थत्वं किन्तु सर्वेषु
यजुःषु निगदेषु चार्थवशेन कार्यत्वम् । १७ प्रकृतौ समर्थ-
निगमेषूहनम् । १८ मन्त्रगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन ऊह-
नम् । १९ प्रतिनिधिवपि प्राकृतातां शब्दानामूहनम् ।
२० उपमायाणां श्येनादीनां शब्दानामूहनम् । २१ सू०
१५० २क० । १ अधिगुणमन्त्रविशेषकथनं तत्रस्थानां
प्रदानामूहश्च । २ अस्रोत्यादीनां त्रयाणां शब्दानां स्त्रे
स्त्रे स्थाने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३ षट्पञ्चमतिशब्दस्याभ्यास-
नियमः । ४ मन्त्रविशेषजपानन्तरं विहारादाहत्य दक्षिणायन
आवर्त्तनम् पृथतः कृत्वा आसनञ्च । ५ मैत्रावरुण-
स्यादृत्य पृथतः करणम् । ६ पुनरावर्तनकांशे पराचामेवासनम्
६ सू० १५० १क० । १ वपायां श्रयमाणायामां तत्-
संस्कारार्थं प्रेषितस्य स्तोत्रेभ्योऽस्तुवचनम् । २ स्त्राहाकृत्यर्थं
सुगादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आग्नीयाज्या ।
४ वपा पुरोडाशोहविरति पशोर्यागाः । ५ नामादैवतेषु
पशुषु शान्दास्तुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथक्भावः ।
६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७ एकैषां सन्ते मनो-
ताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानगतप्रैषाणां समान-

लिङ्गत्वोक्तिः । ९ प्रदानप्रैषेषु विकृतिषु च या देव-
तास्तासामेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्थाने निर्दिश्य
यत्तव्यत्वम् । १० गोमेघयानामेकैकस्या जातेर्देवोर्देवोः
शब्दयोनियमनस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वनस्थतिस्त्रि-
कृतस्तुक्तवाकप्रैषेषु प्रदानप्रैषीयप्रयोगवत् प्रयोगः ।
१२ स्तुक्तवाकप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्द्धनम् ।
१३ हविषां नानारूपत्वात् स्त्रेन स्त्रेनैव शब्देन निग-
मने प्राप्ते पुरोडाशशब्देनैव चर्वादीनां निगमनविधा-
नम् । १४ मेघोरभोयानित्येतयोः पदयोः पञ्चभिधायकत्वम् ।
१५ आम्नायसिद्धानां द्विवचनान्त्वानाम् एकवचनवद्भवचनयो-
रिष्टलकारपरिग्रहार्थं पाठविशेषः । १६ सू० १५० १क० ।
१ वपाहोमानन्तरं सव्यस्तुक्तानां बहुचानां संख्यां सह मार्ज-
नम् । २ इदमपि इत्यनयर्चा यजुषा च उभाभ्यां मार्जनम् ।
३ मत्तङ्गभूतायाभिधौ आतिदेशकमार्जनस्य प्रत्यक्षत्वमप्यौ
मार्जनस्य एतावत्प्रोक्तिः । ४ पुरोडाशश्रवणपर्यन्तं
तीर्थेन निष्कृत्यासमविधिः । ५ प्रधानस्त्रिष्टुतो-
भेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानेन चरित्वा स्त्रिष्टुता चरणविधिः ।
६ स्त्रिष्टुतचरणवसरे आगन्तुकैर्यागरेये पशुपुरोडाश-
स्त्रिष्टुतां चरणम् । ७ अन्वायस्य देवतानां हविषां चावाहना-
दिषु निगमेषु अतुष्ट्यभावः । ८ पुरोडाशानामिति हविर्भेदे
प्रैषस्तुक्तत्वम् । ९ इडाया ऊर्जम् उक्तप्रैषस्तुक्ता । १० सू०
१५० १क० । १ इडोपमाभानन्तरं मनोतास्तुचरणम् । २ ह-
विषा चरणम् प्रैषाणां तत्संलिङ्गत्वञ्च । ३ हविःप्रैषे कतर
एवाग्नीषोमावेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्प्रतिः । ४ द्विदैवता-
दन्त्यत्र एकदैवते बहुदैवते पथौ मैत्रावरुणयोर्देवतात्वम् ।
५ एकदैवतेषु बहुदैवतेषु च प्रैषेषु तथाहत्वम् । ६ प्रकृति-
भावे गायगारिपतोक्तेः । ७ अर्थभेदरहिते आम्नाये
विकारस्य निराधिक्यत्वम् । ८ वपाहोमे कृते अर्द्धचर्योर्मध्ये
शालायाः समापनम् । ९ प्रैषसमाप्तायपठितं वनस्थति-
प्रैषसमिधौ ये ऋचौ तयोर्वनस्थतियाज्यास्तुवाक्यात्वम् ।
१० आक्षभागयोः करणे प्रैषे प्रधानदेवताङ्गदेवतयोर्नि-
गमनम् । ११ स्त्रिष्टुति इडोपमाभानन्तरम् अतुयार्ज्य-
रणम् । १२ उक्तस्य वेत्तुयाजानामेकादशश्रुत्याविधानम् ।
१३ प्रकृतिभ्योऽन्यासां वैश्वदेव्यानामाहर्त्तव्यत्वम् । १४ प्रैषा-
धिकारनिष्ठसर्पस्य अवनवानशब्दस्य पुनरावर्त्तितः । १५
पुनरवनानस्य व्याख्यानोक्तोक्तः । १६ स्तुक्तवाकप्रैषे
आक्षभागयोर्दोषोक्तम् । १७ पशुतन्ते पदत्रयस्याभ्यासत्वा-
भावाच्च पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

मेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १९ पशुपशुनामेवावर्त्तनं
 नान्ययोर्देवयोः । २० उत्तरे पूर्वोक्तस्योक्तेः । २१ अन्-
 वधये कर्माणि सूक्तवाकप्रवक्ष्यमानानन्तरम् आहवनीये
 दण्डातुप्रहरणम् । २२ सावधये कर्माणि अवधयातु-
 प्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्पः संस्थाजपान् प्राक्
 निष्कृत्य उदयमानस्य हृदयस्थूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्रम् ।
 २४ उदयमानस्य हृदयस्थूलस्य उपरिष्ठात् अपारुपस्य-
 र्शनमन्त्रः । २५ अथ हृदयस्थूलानामृ अन्योन्मसंस्-
 र्शनेच्छामन्त्रेणैव सर्वेषामेकैकेन समिन्त्रयस्य ग्रहणम् ।
 २६ मन्त्रविशेषपूर्वकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाश्च
 समिधोऽभ्याधानम् । २७ पूर्वपक्षोत्तरेव पूर्वभाष्याधानं
 न सर्वेषां युगपत् । २८ संस्थाजपानं पशुतन्त्रम् ।
 २८८० २९० ६८० । १ प्रदानाख्यकर्माङ्गप्रैषा एव
 सर्वत्र भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ वेदां पशूनां
 यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुपाक्याकथन-
 प्रतिष्ठा । ३ सर्वत्र पूर्णसक्ता अतुवाक्याः उत्तरा याज्या इति
 स्थापनम् । ४ याज्यानुवाक्याभिरुक्तैर्देवतेन वक्ष्यमाणानां
 पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ अग्नेर्यज्यानुवाक्याः । ६ सर-
 स्वा याज्यानुवाक्याः । ७ सोमदेवतायाः याज्यानुवाक्याः ।
 ८ पूषो याज्यानुवाक्याः । ९ इन्द्रस्यैतर्थाज्यानुवाक्याः ।
 १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्याः । ११ इन्द्रस्य
 याज्यानुवाक्याः । १२ अर्वायाज्यानुवाक्याः । १३ इन्द्रा-
 न्नोर्थाज्यानुवाक्याः । १४ सवितुर्थाज्यानुवाक्याः । १५ वरु-
 णस्य याज्यानुवाक्याः । १६ २९० ७८० । १ अष्टा-
 दशभिर्होमैः पशुकर्मविधानम्, तासाञ्चैषां प्रजापति-
 देवताकल्पम् । २ याज्यानुवाक्याञ्जकल्पितदैवत्याना
 मष्टिरूपाणां पशूनां विधानं, वाक्येनैतदध्यायगणितानां
 तासां त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वोक्तिः । ३ खड्गवद्वे समाना-
 तानां पशूनां मध्ये केपाञ्चित् सोमाकृत्य केपाञ्चित्
 क्षतन्त्रयस्य । ४ पशूनां प्रकृतिमूलस्य ऐन्द्राग्नस्य निरुद्ध-
 नाभक्तस्य पयोः कर्तव्यत्वम् । ५ निरुद्धस्य पयोः षट्पु
 षट्पु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्यता । ६ प्राजापत्योपांशु-
 सावितृसौर्यवैष्णववैश्वकर्मा णरूपपशुकृतन्त्रेषु उपपांशुजप-
 यिकारोक्तिः । ७ प्रैषादेरपि आगुरः स्थानभाजित्वम् ।
 ८ आददादोर्नां सप्तानां यथास्थानमुपांशुत्वम् । ८८०
 २९० ८८० । १ सौत्वाभगयाख्य कर्माधिकारः । २ तत्प्राश्विनश-
 रस्वतेन्द्राः पशवः वार्षस्य त्यक्तार्थः ऐन्द्रसावितृवाक्याः पशु-
 पुरोडाशाः यथासङ्ख्येन भवन्तीत्युक्तिः । ३ चात्वाख्यमार्जना-

नन्तरम् आश्विनशरस्वतेर्पक्षे प्रचरणं तेषाञ्चातुवाक्या प्रैष
 याज्यानां कथनम् । ४ कुम्भीस्थसुरावेक्षणमन्त्रः पशुपा-
 तस्यसुरावेक्षणप्रकारश्च । ५ सुरापशुपयोपशुयोर्भक्तजप-
 विधानम् । ६ सुरापशुवेव प्राणभक्षविधानम् । ६८०
 २९० ८८० । १ विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकारः ।
 २ विहितस्याभावे प्रतिनिध्यप्रादानम् । ३ इष्टिमध्य-
 रूपस्याव्याहृतान्त्रेः प्रयाणोपपत्तौ अग्नीनां दृश्य-
 स्युषम् । ४ समन्त्रकं साज्याकृतिहोमकं समारोपणं
 कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् ।
 ६ यजमानकर्तृकं गार्हपत्ये पाणिहृयस्य सक्तप्रतप-
 नम् । ७ उक्तप्रकारेणाहृतान्त्रेः समारोपणानन्तरमकृत्वा-
 गमनविधानम् । ८ यजमानकर्तृकं समन्त्रकमरणी-
 मन्त्रविधानम् । ९ अथदीप्यमानस्याहवनीयस्य शय्यापरा-
 साद्वोक् संयमनम् । १० यदि तृतीयाद्याद्यमावाहः, जै-
 र्वासाहो यातीयाद्यादि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्या-
 न्नोऽग्निषु यजेत यदि वास्यान्नोऽग्निरग्नीन् व्यवेद्याद्यादि
 वा साग्निहोत्र उपसृष्टे हविषि वा निरुप्ते षक्ती-
 वक्ष्वा पुरुषोवाऽविर्विहारमन्त्रिरयाद्यादि वाध्वे प्रसीयेत
 इत्येवं निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः
 पथिकङ्कुणवाग्निदेवताकल्पम् । १२ उक्तायामिष्टौ अग्न-
 इतिषा । १३ पूर्वोक्ताया इष्टेः अग्निभिन्नव्यवधाननि-
 मित्तकत्वे विधानभेदः । १४ शुना व्याप्ये श्वपदानां भक्षण-
 परिपूरणम् । १५ भक्षराजोदकराज्या व सन्नने
 प्रतिराजि मन्वाहृतिः । १६ उक्तराजिभ्यां समानं हाया
 ऽऽहवनीयातुगमनानन्तरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७
 पथि वृत्तस्य अन्यवत्त्वेन दोहनीयाया गोः पयसाग्निहोत्रा-
 न्तरं प्रातरादौ प्राक् देहाग्निं संस्कारात् कृत्वा दाह इत्यु-
 क्तिः । १८ अपरपक्षे आहृतान्त्रे भरणशक्तायां तत्प्रज्वा-
 लयिष्ठाकृतिभिः एतत्पूर्वपक्षमनयनम् । १९ आवाहनानन्तरं
 प्रधानयागाद्वोक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादेः
 सर्वस्याज्जेनेष्टं ससाय पुनरिजग्रा न भवतीत्युक्तिः । २०
 च्युतकेयनखादिभिरन्यैर्वा बोभर्त्सैर्हविःषु दुष्टेषु नान्यः
 फल्युक्तः शुशुप्रायः । २१ कठिनानां भेदने इषाणां क्षरणे
 हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अशु प्रक्षेपः ।
 २३ शस्त्राख्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपक्ष्मेन वल्लोका-
 झरे प्रतिषेधनम् अशु वा तृप्णीमिति विकल्पः ।
 २४ अन्तःपरिधिदेये विध्यन्द्मगस्य हविषो निर्वपणम् ।
 २५ प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयोः पालयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दधिभावाय आतस्थ ताभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरन्तम् ।
 २६ पर्यसि दृष्टे तत्स्थाने ष्टोऽष्टाव्यवस्था । २७ दधि-
 पयोक्षुपे साक्षाव्यवस्थे दृष्टे इन्द्राग्निदेवत्वोदभिसिद्धयर्थं
 पञ्चरात्रपरिमितग्रीह्निर्वपणम् । २८ इन्द्राग्नेः
 पृथक् चरणम् । २९ एकेषां मते जैत्र्यमित्यदेवताकपञ्च-
 शराभोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्नेः पृथक्चरणम् ।
 ३० साक्षाव्यर्थमपाकृतानां पक्वानां पाने वायुदेव-
 त्वया यवाग्वा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण कृष-
 तोर्धिमितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । ३१ सू० २ अ०
 १० क० । १ उपावसृष्टाया दुह्यमानायाश्च अग्निहोत्रा
 गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्ताया गोरुत्पापनम् । ३ उक्ताया
 गोरुधसि सुखे षोडशालसोदुष्टस्य दुग्ध्या माघ्नाय
 पानार्थं लक्ष्मप्रदानम् । ४ यज्जायमानाय उक्ताय गवे यव-
 सटानम् । ५ दुग्धस्य शोषिताकारत्वे निरवशेषस्य गार्हपत्ये-
 टाहविधानमन्येन ब्रूयेण च होमकरणम् । ६ दोह-
 नोत्तरं पालस्य भेदने पात्रात् पतने वा विक्षिप्तपतित-
 त्यागेनाप्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् । ७ दोहनावस्थायाम् पयसः
 स्कन्दने स्कन्दांशमिमन्त्रणम् । ८ परिशिष्टेन स्थालीस्थेन
 होमः । ९ होमस्यापयार्थो अभ्यानीयान्येन होमः ।
 १० पयसि स्कन्धे प्रायश्चित्तम् । ११ स्कन्धे स्कन्दाभिमर्शनम् ।
 १२ पय शेषेण होमविधिः । १३ क्षुण्णतस्याशेषे पुन-
 र्द्वितीय होमकरणम् । १४ स्थालीपालशेषाभावे संछते-
 नाज्ये नोद्दीय होमः । १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तम्
 उक्तं प्रायश्चित्तः । १६ पूर्वोक्तहोमे प्राक्तनस्य मन्त्र-
 स्थापनादुक्तपथा वारुण्या ऋचा होमः वारुण्योजपथ ।
 १७ वारुण्योजपो वारुण्यहोमः अग्नयनमिति त्वयस्य
 शेषेण होमे मातापचारहोमे पुनरुद्दीय होमे च
 कर्त्तव्यता । १८ गात्रगारिमते उक्तपक्षत्वे पुनर्होमः ।
 १९ सरसरेति यज्जायमानस्याग्निहोत्रव्यस्य अभिमन्त्र-
 णम् । २० उद्वांसिते विष्यन्ति च प्रायश्चित्तान्तरम् ।
 २१ बोभन्ते मध्यमेन पलायपथेन होमः । २२ अभि-
 दृष्टेऽधिकसमिदाधानम् । २३ उत्तरस्या आहुतेः
 स्कन्दने समिदाधानम् । २४ सू० २ अ० ११ क० । १
 सायं होमस्य प्रदोषान्कालविधानम् । २ सङ्गवानस्य
 प्रातर्होमकाव्ययम् । ३ सायं प्रातर्होमेऽतीते चतु-
 र्दशीतेनाज्येन होमः । ४ कश्चिन् काले केन मन्त्रेण
 होमकाङ्क्षितः । ५ अग्निहोत्रे समाम्ने वारुणीष्टिः
 काश्या । ६ होमोत्तरकाले प्रातः दृष्ट्यान्ते वरदानम् ।

७ अग्निहोत्रसमाम्ने आहवनीयस्याह्नवमनं कत्या पुनस्तदुद्वा-
 रणम् । ८ तस्मिन्निष्ठा मितस्त्र्योभयदेवताका इष्टिः । ९
 इष्टिसमाम्ने यतवाचोः पत्न्ययजमानयोरग्नीन् ज्वलवतो-
 रनन्तरोद्वाशेषस्योपकरणम् । १० द्वयोर्गवोर्दुग्धेन रात्रिः
 पूर्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पय-
 सविहिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् । १२ प्रातःका-
 लातिपातनिष्ठा प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ व्रत-
 ऋद्धिः कस्याग्नेर्देवतायम् । १४ स्वकाले एव प्रणीतेष्वग्निषु
 होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्तिः । १५ दुःखेनाशु-
 भाते प्रायश्चित्तः । १६ अग्निहोत्रार्थं विविधानुवृत्ते-
 आहवनीये यदासमियादकसदा बहुविद्वाङ्मन्त्रेण तस्य
 निधानानां कारयेद्भुक्तिः । १७ पूर्ववत् अनुवृत्तेऽभ्युदितो
 यदुर्को बहुविद्वाङ्मन्त्रेण तत्प्रणयनम् । १८ आहवस्य हेमर-
 जतापनयनरूपकार्यान्तरोक्तिः । १९ कालात्ययेन प्रायश्चित्त-
 विशेषोक्तिः । २० उक्तविषये प्रातःकाले विशेषोक्तिः । २१ विद्यु-
 माने आहवनीये गार्हपत्याह्नवमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् ।
 २२ मद्यनसम्यक्तामाभावे भक्षणाऽऽरणी खेपयित्वा तन्म-
 न्यनम् । २३ मन्त्रविषये इतिकर्त्तव्यताकक्षापः ।
 २४ उक्तमन्त्रविषये द्वितीयः जल्पः । २५ पुनर्मन्त्र-
 विषये कल्पान्तरम् । २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निरेवात्र मन्त्रवि-
 षये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनी-
 येऽह्नवतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविशेषोक्तिः । २८ अष्टोत्तिष्ठद्गु-
 ष्णकान्तिवरुणयोः प्रकृते देवतात्वोक्तिः । २९ सर्वव्याम्न-
 षनुगतेषु आदित्योऽस्मिन्ते उदिते वाऽस्यानेः पुनरा-
 धानरूपप्रायश्चित्तोक्तिः । ३० अरुणयोः समारुद्धे बु-
 अग्निषु अरुणयोर्नाशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्य-
 त्वम् । ३१ सू० २ अ० १२ क० । १ अतःपरं भाषिनीनामिष्टौनाम्
 आग्नेयत्वोक्तिः । २ व्रतातिपाते आग्नेयोष्टिः । ३ कृतेऽग्नि-
 कर्मविदोषेनेष्टिः किन्तु व्याकृतिकोमः । ४ आगारदाहे
 क्षामायाम्नये, शाश्वतिर्गर्जने च शुचयेऽग्नये, इष्टिः ।
 ५ सर्वेषां द्वयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गं विविचयेऽग्नये
 उक्तोष्टिः । ६ गार्हपत्याह्नवनीययोः संसर्गं वीतयेऽग्नये इष्टिः
 ७ पचनाग्निना संसर्गं संवर्गायाग्नये इष्टिः । ८ वैद्यु-
 तेऽग्नी अश्वसमनुष्यकाय, शूलपांसुभीजने वैश्वानरनाम-
 कायाम्नये चेष्टिकरणम् । ९ उरोऽष्टाव्यवस्थे नष्टेऽह-
 नाग्निने पूर्वोक्तोष्टिः । १० अभ्यावाविते उक्ताया
 इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । ११ जीवत्येवाहितान्मो नृतशब्दोक्तं से-
 दुमतयेऽग्नये इष्टिः । १२ तत्रैतौ मरुतोदेवता ।

[illegible][illegible]

वीवि । ५ भुवङ्ग आदित्येभ्यः सुवर्णपितृभ्यो वा आदि-
त्येभ्यो बाजप्रातुवाक्ये । ६ इन्द्रादिषु उदयनोयायाः
प्राक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इन्द्रायां सृक्तवाक्ये च
स्थितानामाश्विषां स्थाने आगन्तुमन्वस्य प्रयोगः ।
८ इन्द्रादिगदकथनम् । ९ सृक्तवाक्यनिर्गदोक्तिः । १० ना-
मादेशाभावोक्तिः । ११ स्वनीयपक्षिकायाः कथनम् ।
१२ अग्निप्रययनोत्तरकाशं गार्हपत्याह्वनीययोर्मध्ये
दीक्षितानामासनययनरूपसञ्चारदेशः । १३ ऐश्वर्यादीनां
विधानम् । १४ मन्त्रावतर्जिते सन्निविद्येभ्योक्तिः । १५ हाद-
याह्वतापक्षितेषु यत्संस्थाः सत्यास्तत्संस्थाएवोपसदो
दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विक्रमेकाङ्गानां कर्माचारः ।
१७ दीक्षाकालस्य विधातव्ये दीक्षोपसङ्घटितानामेकाङ्ग-
प्रयोगकाव्यविधानम् । १८ दीक्षाहस्तपरिचयान्तेषु अग्निरं
यदहस्तसिद्धिर्हन्ति सोमकथविधानम् । १९ ८०० ८५०
२०० । १ सोमकथयद्विषे प्रायणोयेष्टिकरणम् । २ प्रायणो-
येष्टेः शब्दन्तत्वं, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ उक्ताया
इष्टरेनाजभागतं नोदयनीयत्वमिति । ४ अह्निगंधेषु
सोमकथस्य सक्तदेव कर्तव्यत्वम् । ४ ८०० ८५० १०० ।
१ सोमकथयद्विषं कर्म । २ क्रौत्तं सोमं प्राश्वंशसमीपं
नेष्यत्तु अर्धयुषं अग्नयः पश्चात् त्रिपदमालेऽतीते
चक्रनर्त्तनोर्मध्यभागस्य सरस्वतेऽग्रे प्रेषितस्य सतः पार्श्वी-
ज्वालायतः प्रपदेन दक्षिणार्धं दक्षिण त्रिपदं गृह्यन् ।
३ अन्तरेणैव चक्रं नीत्वा अद्विजतएव उत्तराह्नुवचनम्
न प्रजनविषेदे इत्युक्तिः । ४ अश्वस्थितस्थानस्यो दक्षिणपार्श्वेन
सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्य तर्जनीवावस्थानम् ।
५ अश्वस्थितेऽग्नयि दक्षिणात् पश्चादभिक्कान्तस्य सोमा-
भिरुचं अश्वस्थानम् । आह्वनीयस्याप्यतोऽनुवचनम् । ६ सोमे
निहिते तिष्ठतएव परिधानोक्तिः । ७ उपसङ्घटनविष-
यस्योक्तिः । ७ ८०० ८५० १०० ।
१ इन्द्राभा आतिथ्या नाम इष्टिः । २ आतिथ्यैरन्वि-
तमन्वस्यप्राक्कथनम् । ३ आतिथ्येष्टो भग्न्याह्वयं,
ध्यायन्तव्यम्, आतिथ्यं करिष्यतां स्वयमभिमर्शयन् ।
४ उदकस्य शान्तिनरं सोमायायनम् । ५ उपसङ्घ-
टनप्रसङ्गे उपसङ्घटनप्रसङ्गम् । ६ आयायनमन्त्रः ।
७ उदकस्य शान्तिनरं नमस्कारादुत्तिष्ठप्रेषणं पार्श्वविधानस्य
कर्तव्यत्वम् । ७ ८०० ८५० १०० । १ उदकस्य शान्तानाम्
आयायनमन्त्रप्रवर्णनोक्तिः । २ प्रत्युचनवानसङ्गा
पश्येन तद्वचनम् । ३ पूर्वस्याभित्वनस्य एतान्वयकथनम्

१८०० ८५० ईक । १ बाजप्रातुवधाने सत्यमेक-
मेवाभित्वनम् । २ होतादिषु उपविष्टेषु अर्धयु-
क्तं कर्तव्यमिन्द्राह्वनस्य उत्तरारम्भे हेतुलोक्तिः ।
३ अग्निहोत्रावर्जम् उत्तराभित्वनविधानम् । ४ उत्तर-
पदस्य सप्तप्रयोजनानि । ५ उत्तमयोः प्रवर्णयोः
स्वरूपकथनम् । ५ ८०० ८५० ७०० । १ प्रव-
र्णयोः सत्यव्याय पर्वणां प्रपञ्चस्य उपसङ्घटनस्य
विधानम् । २ उपसङ्घटनं पितृयाया जपकोपः । ३ पितृयायैव
प्रवेशोमेवयनयोर्व्याख्यानम् । ४ पितृयाया उपवेशनाति-
देशात् दक्षिणोपर्युपस्थिताविधानम् । ५ उपसङ्घटनोद्वे-
ष्टाद्याः तिस्रः सामिधेय्यः । ६ तासां सप्तमेन प्रथमेन त्रि-
शोभं विष्णुमावाह्योपवेशनम् । ७ एकैषां मते देवतानाम्
मावाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवताः इत्युक्तिः ।
८ स्रिष्टकदादिप्रयाजाजभागतोपकथनम् । ९ आया-
यनमन्त्रयोर्मन्त्रत्वकथनम् । १० अपराह्ण्येऽपि कर्तव्याया-
स्तुपसङ्घटनं विशेषादिकथनम् । ११ तत्तत्पञ्चापराह्ण्यककर्माणि ।
१२ पौर्वाह्ण्यकीनास्तुपसदां सुपूर्वाह्ण्येः अपराह्ण्यकीनास्तु
स्तुपराह्ण्ये कार्योक्तिः । १३ पूर्वार्ह्यक्यापराह्ण्यक्या-
स्तुपसदौ एकोक्तस्य एकोपसङ्घटनकारः, तादृश्या उपसङ्घ-
टनस्यैव कथ्यत्वम् । १४ तद्वत्तेति व्याख्याविकल्पः ।
१५ अह्नीनादीनाम् अर्धयुषं प्रत्ययादुपसङ्घटनस्यः । १६ एकैषा
यास्मिन् लोतिटोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्मोक्ताभावोक्तिः ।
१७ औपवस्येऽह्नि वर्त्तमानयोः उपसदोः पूर्वोपसङ्घ-
टनस्य कर्तव्यत्वम् । १८ होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवस्येऽ-
ह्नि प्रथमोपसङ्घटनमात्रायां प्रेषितः पुरोषचित्तवर्धन-
तुवचनम् । १९ होतारि अदीक्षिते यजमानाह्वतुवचनम् ।
२० पश्चात् पदमाले स्थित्याऽभिहित्वा पुरोषासोऽग्नयः
इति सम्यग्वाचा अश्वसिरतुवचनम् । २१ तुमन्त्रे चैवा-
तुवचनं नोपपत्तिरिति । २२ प्रजनस्य अर्धयुषं अतुव-
तोऽनुवचनम् । २३ तिष्ठत्वा अर्धयुषं अतुवचनारम्भ-
स्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरिति वाचं विष्टुजं प्रचयतेति
सम्यग्वातुवचनम् । २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रसोक्तकृ-
तवृत्तस्य अग्नेः अतुगीतस्यायंशनरूपसंस्कृतिः ।
२५ त्रिष्वध्वनया वाचा पूर्वोक्तमन्त्रतुयंशनम् । २६ अग्नि-
पुच्छस्य पश्चात् वैश्वानरोयजजनम् ॥ वाग्निविष्टेषु ऋतुषु
पुरोषाविति, अतुयंशनं, वैश्वानरीयजिष्ठे तत् त्वं भव-
तोऽस्मिन् । २७ ब्रह्मणो निवर्णभेदः । २८ उक्तस्याग्नि-
प्रयजनस्य कर्तव्यत्वम् । २९ दीक्षितश्चेद्ब्रह्मा तदा तस्य

वसोर्धादोमकावे तत्प्रतिगमनविधानम् ३० छ० ४ ख०
 ८० । १ कृविधानयोः यकटयोः आध्वर्युर्कर्तृकं प्रवर्तनम् ।
 २ उक्तप्रवर्तने सोमप्रवचनम् कार्यतोक्तिः । ३ पूषो-
 क्तातुवचने विशेषवचनम् । ४ रराक्षावद्वायाम् अधिव्यो-
 त्त्वया अथ अर्द्धवैवधानम् । ५ वृद्धां रराटीमोमकायस्य
 अग्निशेषातुवचनम् । ६ उपनिवृत्तयोर्मेधयोः अग्निशेषेण
 परिधानम् ६ छ० ४ ख० ६ क० । १ प्रेषितातुवचने इतिकर्त्त-
 र्व्यताकवापः । २ अनुव्रजत नत्तरातुवचनम् ।
 ३ अग्निशेषवनाप्रौ प्रवचनोपरमः । ४ आग्निप्रोथम-
 भिमजत्तु आध्वर्युष उतरेण तमतिव्रज्य अग्निशेषसातु
 वचनम् अग्निशेषस्य चार्द्धवे आवासः । ५ प्रपद्यामानस्य
 सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकारः । ६ याजासुषे ३ उपवेशन-
 प्रकारः । ७ प्रप्राक्तर्त्तस्य सोमप्रवचनस्य पालित्वकथनम् ।
 ८ सोमप्रवचनयोः प्रप्राक्तः कर्त्तव्यभेदः । ९ आहव-
 नीयस्य दक्षिणतः प्रप्राक्तोपवेशने नियमः । १० अग्नि-
 चित्वावहितया सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य
 दक्षिणत उपवेशनम् । ११ अग्निपोमीये ययो उक्त
 प्रप्राक्तनातिदेशः । १२ सोम्ये चाहनि वपाहोमस्य नत्ताह-
 वनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १३ दृष्टव्यतवे सोमं प्रप्राक्त
 कृविधाने चाप्येष यदि गतः स्यात्तदा प्रपद्या-
 माने सोमे आवादनार्थं पुनः प्रप्राक्वाट्युक्तिः । १४ छ०
 ४ ख० १० क० । १ अग्निपोमीयेण प्रप्राक्ता चरकम् ।
 २ प्रवचनपर्यन्तसुतरनेदिसमीपे आद्वयप्रदर्शनस्य कार्य-
 भेदाः । ३ होतुः स्वस्य पिष्ण्यास्य पचादुपवेशने कार्यभेदः ।
 ४ यज्ञावकस्य अधिण्यास्य पचादवस्थानम् । ५ देव-
 सूनां कृवीमिति संज्ञाकथनम् तत्र सर्वाधामष्टानां देव-
 नानां वयुषत्वम् इत्यस्य शुष्यविकल्पश्च । ६ उक्तदेवतानां
 वाजानुवाक्याकथनम् । ६ छ० ४ ख० ११ क० । १ सर्व-
 प्रथानीतिवक्ष्यमाणाणां कृविधानं संज्ञा, तासां ह्यन्वायाजत्व
 तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थं तासांमयी वृद्ध्याः तत्तादितः
 वक्ष्यमैकस्याऽन्वावरत्वारो शुष्ययन्ताः ततोविष्णुपक्षो
 अदितिरिवोवा, ततश्चातुमतिरिति द्वे । उक्तानामष्टानां
 देवतानां वाजानुवाक्याकथनम् । २ यज्ञातोमस्य नव-
 मत्वं, कायस्य द्यमत्वञ्च । ३ औपयार्जकृत्तार्यवावपरि-
 हारे वक्ष्य कार्यता । ४ आग्नीप्रत्योसरय होतुर्मवनं
 दक्षिणे होमीये निधानम् । ५ याजिनीदाहृत्वे दक्षिणेन
 नत्तावचनं, होमीय एव निधानम् । ६ उपोत्थानमिच्छन्मये
 प्रथा नैदपचनम् । ७ दृष्टव्यहोवाचनप्रकारः ।

८ वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाद्ये होतृतामानान्तर्भावः
 अटीयिताया वक्ष्यमिव । ४ ख० १२ क० । १ यस्यां
 राज्ञो पयोः समानप्रक्षालान्तर्भागे पक्षिप्रवादानात्
 प्राक् प्रातरनुवाक्यायामन्वितस्य विधिपूर्वकः आहुति-
 होमः । २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोमः । ३ प्रप्रा-
 क्तस्य होतृवायं विधिः समान इति । ४ कृविधाने
 प्राप्य रराक्षाभिमर्शनम् । ५ दक्षिणेन पाणिना पय्यविष्य
 रराक्षाभिमर्शनम् । ६ मन्दस्वरेण प्रातरनुवाकातुवच-
 नम् । ७ प्रातरनुवाकार्यमाह्वानविशेषः । ८ अग्नि-
 देवताकक्रतुः ४ ख० १३ क० । १ औपयार्जकः ॥ २ तले ति-
 कर्त्तव्यताकवापः ४ ख० १४ क० । १ अग्निः क्रतुः । २ तत्र
 प्रातरनुवाकः । ३ पूषोक्तादस्य प्रातरनुवाकः । ४ अग्ने-
 यन्तोभिरान्येयस्य गायत्रस्य अन्वद्वितीयावपनम् ।
 ५ राजन्यस्य न त्वेदम्, वैश्वस्य न जागतमिति ।
 ६ आध्यासवत् एकपदद्विपदानां संज्ञितानामन्ते प्रवच-
 नम् । ७ माह्वकादीनां यथाक्रमं वक्तव्यता । ८ प्रेष्ठतः
 स्वर्गकायस्य माह्वककथनम् । ९ तमसोपघातपर्यन्तं
 दृष्टेष्टावोयधृक्तावत्तनम् । १० उमसोपघातकावे ईडेष्टा-
 वीयस्य कर्त्तव्यमयी प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपचननम् ।
 ११ अनुवर्षयन्तद्वयकथनम् । १२ छ० ४ ख० १५ क० ।
 ५ आध्याये । १ परिधानोत्तरातुवचनप्रकारः । २ तत्र
 निगृहादि । ३ अपोमप्रोथयाणां प्रयोगमन्वो । ४
 प्रातःचवनस्य मन्दस्वरेण प्रयोगः । ५ आध्वर्युकाटस्या-
 तुच्छासेन वचनम् । ६ दृष्टिमास्य सामधेनीवत् प्रकृता-
 वचनम् । ७ प्रकृतिभावे यवचनमर्द्धं चिक्राकाङ्क्षा । ८
 द्यमीपच्ये वृद्ध्यातुवादः । ९ एकधनात् अक्षु आव-
 र्त्तनीयवचनम् । १० दृष्टिपथमागतात् तात्तु लप्यमन्वः ।
 ११ समीपागतात् तात्तु जप्यमन्वः । १२ वसतीवरीषु वचा-
 मातात्तु माह्वयोक्तकार्यचरकम् । १३ तीर्थदेशे होतृचनस्य अ-
 यां पूर्वमावे आपोमदेशोऽति नम्यं समानं प्रवचनोपरमः ।
 १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः । १५ आवासेकथना-
 नामान्त्वकीनां सुष्ठो गत्वा ता । अपरेथातीत्युत्तरतः
 स्थितिविधिः । १६ ताक्षदूरेयातीतास्त्वान्वर्त्तनम् । १७
 अन्वाहृत्य मन्त्रमेषेण ज्ञानम् अगवानपक्षे प्रवचनस्य
 नामक्रिया । १८ तिसृष्वाम् उत्तमयातुप्रपदनम् । १९ दृष्टानि-
 रचनेन होमाभिमुखे उपवेशनप्रकारः । १९ छ० ५ ख०
 १ क० । १ उपयुगामपक्षे वृषभाजने तदभिसृज्यैव प्राण-
 वावीनीविकाहारेण वक्ष्यकत्वम् । २ वक्ष्यः क्वा वायो-

२७ ततो होलजयमन्त्रः । २७ छ० ५ अ० ५ क० ।
 १ इतरपालध्वं सव्येनापिधाय ऐन्द्रावायव पात्रं दक्षिणह-
 स्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य पक्ष्वाय एव
 वसुरिति मन्त्रेण होत्वा प्रणयनम् । २ नासिकाध्यासव-
 प्राय होत्वा सोमस्य भक्षणं मन्त्रः । ३ होत्वा भक्षिणमध्व-
 र्युणा च प्रतिभक्षितं होलवमसे किञ्चिद्वर्षीय अनाचस्यै
 वोपह्वानादि कृत्वा पुनः सकृद्भुक्त्वा येवं होलवमसे आ-
 नीय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरपक्ष्वायत्वे उत्क्रमणा-
 तिदेशः । ५ उत्तरपक्ष्वायत्वेन पुनर्भक्षणम् । ६ हिदै-
 वानां मध्ये कसचित् पक्षस्य होलवमसे अगवभीतस्य
 नोद्वर्गः । ७ होत्वा मैत्रावरुणस्य पक्ष्वायत्वाध्वर्यवे
 पूर्ववत् प्रणयनम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां
 क्षमेणेषणम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा
 दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होलवमसादाने-
 मन्त्रोक्तिः । १० सव्यस्यारक्षिता सव्योरुचनमाच्छाद्य
 तत्र निधायारहाकुलीभिरपिधानम् । ११ होलवमसं
 सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रणाम-
 भम् । १२ आश्विनसप्तसृज्य दक्षहस्तेन होलवमसं
 निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम् । १३ इडोपह्वान-
 काले चमसिनः स्वस्वमसस्तेज्जामभीमे उद्यमनम् ।
 १४ अश्वान्तेरां प्राश्याचस्य होलवमसभक्षणम् । १५
 दीक्षितस्य होतुः दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमस-
 भक्षणम् । १६ यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होलवमस
 भक्षणम् । १७ उत्स्यान् प्रति घृक्षं तत्तद्वाफ्रोत्कीर्त्तिनेन इत-
 रानां चान्येनापि २० तस्य २० उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमस-
 भक्षणम् । १८ उत्क्रमेण दीक्षितादीक्षितानां मैत्रा-
 वरुणादीनां स्वस्वमसभक्षणम् । अदीक्षितानां समान
 भक्षं प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेदः
 २० अवमसानां सव्यवमसाङ्गणम् । २१ द्रोणकक्ष्या-
 दुद्धृत्वाचमसानां सोमभक्षणम् । २२ सर्वत्र सोमभक्षणे
 वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होलवपट्कर्त्तव्यात् प्रथम-
 भक्षणं पश्चाद्वात्वादीनां भक्षणमिति गौतममतम् ।
 २४ तौल्वक्षितसे इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते
 सर्वेषां भक्षणम् । २६ सोमसहोत्तरं सव्यहृदयस्यै मन्त्रः
 २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां त्रितीयानाञ्च चम-
 सानां जलेभाभिर्गर्शने मन्त्रद्वयम् । २८ ततोयसवने आद्या-
 नामि व तथाभिर्गर्शनम् । २९ ऊर्ध्वापात्राणि विना सर्व-
 पात्राणां सव्यहृदयाभिर्गर्शनम् । ३० इत्यमाध्यायनेन

मादितानां चमसानां नारायणसंज्ञा ३० छ० ५ अ० ६ क० ।
 १ अश्विनुकाले अश्व्याचस्यामोभस्योत्तरं सदोगत्या
 स्वस्थाने उपवेशनम् । २ अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्ड-
 मिङ्गामिनीव्यास्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जप्यं गृह्यन् । ३
 यजमानेत्यादिना अन्त्येन प्रणवेनोपसन्ननरूपनिगदः ।
 ४ उत्क्रमिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होलवपक्ष्वायत्वाङ्गा । ५ उप-
 ह्वाने प्रकारः । ६ उन्नीयमानाय प्रत्यक्षा इति सूक्तस्या-
 श्वावाकेनानुवचनपूर्वकं यजनम् । ७ पुरोडाशखण्डं नि-
 धाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८ अस्पृष्टोदकानां सोमे-
 तेतरहृषिषां स्पर्शनिषेधः । ९ पुरोडाशखण्डप्राशनप्र-
 कारः । १० यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा भक्ष्या तीर्थेन निष्कृष्य
 बहिर्वेद्यामाग्नीध्रीयं प्राप्नोति अश्व्यावाकश्च दगलरूपं पुरो-
 डाशखण्डं प्राश्या तीर्थेन निषक्तस्याचस्य तं देशं प्राप्नु-
 यात् इतरे होत्वादयोऽप्यनुपविष्टस्याश्ववाके तं देशं
 प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अश्विनु काले क्षुद्रिष्टत्यर्थमन्यदपि
 प्राश्या प्रतिक्ष्य उत्तरकण्डिकीक्षं कर्म कार्यम्
 ११ छ० ५ अ० ७ क० । १ सव्येन प्रतिस्प्रेष्य ऋतुजा-
 यरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषसमाप्तये पशुमस्तस्य
 ऋतुयाजानां प्रैषत्वम् । ४ स्वस्वप्रैषेण प्रेषि तस्य यजग्म् ।
 ५ अध्वर्युगृहपतिभ्यां प्रेषितस्य होलवजनम् । ६
 पार्थिवे पक्षेऽग्निं अध्वर्युगृहपतिभ्यां स्वयंयजनम् ।
 ७ तयोयजनप्रकारः । ८ वषट्कर्त्तव्यामानान्त्येण ऋतु-
 पात्रभक्षणम् । ९ तत्र अध्वर्योः घृक्षभक्षणम् । १० तत्रैव
 काले प्रतिभक्तकस्योपह्वानम् ५ अ० ८ क० । १ ऋतु-
 पात्रभक्षणोत्तरपक्ष्वायत्वा कार्यप्रकारः । २ प्रति सवनं प्रैषा-
 दिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः, पार्थिवप्रभृतीनां सव्यत्वात् प्र-
 क्षत्पम् । ३ उत्क्रान्तिपात्रानेनोत्तरयोरुपसन्ननम् ।
 ४ ओद्यामोदैवेत्यस्य प्रतिगर्गंज्ञा सच शस्त्रस्वगृह्यस्वरः
 इत्युक्तिः । ५ आहवने योऽसामोदैवेत्यादिः प्रतिगर्गंज्ञा
 ईप्रणवे ऋतादि अवसाने अश्वतादिरिति परिभाषितम् ।
 ७ आहवनेोत्तरे प्रणवे प्रणवत्वं न ऋतादितम् । ८ अश्व-
 साने प्रणवस्य प्रतिगर्गंज्ञा । ९ प्रणवान्तस्य उत्क्रमिगद्व्य-
 विकल्पः । १० सन्तःशस्यप्रणवावसाने प्रतिगर्गंज्ञा शस्यान्ते
 न प्रणवत्वं न ऋतादित्वम् । विषैष्टपट्पटादी
 शंसनावसानविशेषः । १२ निविदो यथापठितसवसानं
 कर्त्तव्यं तत्रैकसृत्यम् । १३ निविदं व्याज्जानामाश्व ।
 १४ तस्या उपसन्ननमाभावश्च । निविदाहो नयेन
 पदेनाव्यसृक्तस्योपसन्ननम् । तैत्तिरीयेण मव्या

निविदः शस्त्रा इत्युक्तिः । १७ पटसमान्नायानामपि निविदो हस्त्यशस्त्राद्यत्वम् । १८ यस्या निविदोऽन्यासु निविदुः पटसमान्नायेषु च उपसन्नननम् । १९ अस्यासु निविदुः आह्वानञ्च भवतीत्युक्तिः । २० यत् द्वे स्त्रोते त्रीणि वा आश्रयकार्ये विहितानि तत्वाद्यास्यैवाद्याः त्रिंशसं नोत्तरस्येति निश्चयम् अर्द्धशोविष्टञ्च तथा-त्त्वम् । २१ विषये प्राणघ्नानस्य कार्यता । २२ प्रति-पदामाद्याया कृचः पूर्वोक्तप्रकारेण गन्तव्यता । कृगा-वानस्य तथात्वञ्च । २३ ब्राह्मणविहितस्य आनुपूर्व्ये वि-कल्पः । २४ याज्यान्नानां शस्त्रवत्तत्तमाया आह्वानपूर्वकप-रिधानीयत्वञ्च । २५ सर्वान् शस्त्रपरिधानीयासु उक्तधर्मा-तिदेशः । २६ उक्तं वाचीत्यादि शस्त्रा जप तत्र याज्याः उक्त्यपायस्याये भक्षणञ्च २७ सख्यशस्त्रयाज्यान्तेषु चम-मिनसमभक्षणम् । २८ आदि यसावित्पक्षयोर्विषट्कर्तु-र्भक्षणमात्रम् । २९ ५०६० । १ शस्त्रात् परं स्त्रोतं भवती-त्युक्तिः । २ एषेति प्रोक्ते प्रसोत्वा उद्गातुर्हिङ्गारकावे प्रातः सवने शस्त्रायाह्वयोरन् इत्युक्तिः । ३ उकरयोः सवनयोः प्रतिहारकालं तथाह्वानम् । ४ वायुरप्येता यत्त-प्रैरित्यादीनां सम्प्रानष्टृचां पुरोरुक्शंता तस्यास्तस्या-उपरिहात् त्वत् तत्वं शंसदित्युक्तिः । वायवायाहि दृश्येति सम्प्रानां त्वचसंता ईशस्त्रस्य प्रलग्नंता । तत्र द्वितीयायास्त्रिपायत्वम् । ५ पुरोरुक्शंताकानां सम्प्रानष्टृचां मध्ये विज्ञान् देवानित्येतस्या वष्टाः अर्द्धं चैव अर्द्धं चैव त्रिरवसानेनाह्वानम् । ८ पुरोरुक्ता उत्तमया न शंसन्त तस्या अशंसने ऽपि त्वेव आह्वानं कर्तव्यम् । ९ प्रलग्नस्य भाधुच्छन्दार्थत्वम् । १० उक्तं वाचि श्लोकाय-त्वेति शब्दा जपः । तत्र विचेभिः सोम्यं कथ्यति याज्या । प्रगष्टा ब्राह्मणाच्छेपी कक्षावाक इत्येते त्वयः शस्त्रिणोऽस्त्रोत्ताकाय इत्युक्तिः । ११ उक्तानां त्वयाणां प्रातः सवने चतुराह्वानि शस्त्राणि । ततोयसवने पथ्येयेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्तिः । १२ भाध्यन्दिने पञ्चाहायानि । १३ स्त्रीत्यानुकूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यः घाव्या-भ्यः । प्रगाह्वानं कार्यम् । १४ स्त्रीतरप्येतानि उपहावस्य निमित्तानि । १५ तेभ्योऽन्यदभ्यन्तरम् । स्त्रीता कर्तव्यम् । १६ आदौ निविधानीयानां छल्लानामनेकङ्केतु प्रथमेवाह्वारः । १७ आपोहि वा इत्यादि त्वेव आह्वार-कार्यः । १८ तेषां यस्यादिपुत्रे त्वत्तास्त्रीत्यानु-दपापेषु आह्वारः कार्यः । १९ भाध्यन्दिने तेषामेव

शस्त्रेषु ततोया आदेशास्ते प्रगाथाः शोयाः । २० प्रगाथ इत्युक्ते स्त्रीत्यानुभवति नाभ्ययेत्युक्तिः । २१ याज्या-न्नानि शस्त्राणि । उक्तं वाचीत्यादि शब्दा प्रातः सवने जपः । २२ शोडशिन जहुं यानि शस्त्राणि तेष्वपि अयमेव शब्दा जपः कार्यः । २३ शोडशिन उक्त्ये उक्तं वाचीत्यादे माध्यन्दिने विशेषः । २४ अन्नतरस्य पूर्व्येण त्वय्यविधत्तुः । २५ अन्नः प्रमाणशिकृदैवतः स्त्रीत्यायाणां त्वय्यता । २६ आर्षेणापि त्वय्यतेत्येके-त्याहुः । २७ आनोमित्रावरुण इत्यादयो याज्याभेदाः तासां मध्ये कासाश्चित् स्त्रीत्यानुकूपत्वम् । तासां मध्ये यासु-कासुचित्वादि कन्दोगाः सुवीरन् तदा तिसृभिरेव स्त्रीस्त्रि-यां कृत्वा शिष्टाभिरनुकूपः कर्तव्य इत्युक्तिः । ५०१००० । १,२,३,४,५ अतिरात्रशोडशिन स्त्रीतादीनां निष्क्रमण-प्रवेशादप्रकारः । ६ यजमानस्य पूर्व्वहारेण प्रतिवर्षणम् । ५०११०० । उक्तकावे पावस्तुतः प्रपदनम् । २ तस्य उप-सर्पणमपि तदैव । ३ तस्य हविर्होमशक्यस्य उत्तरशिरोरूपा-कशिरोदेशे त्वय्यनिरसनं कृत्वा सोमाभिसृजं स्थितिः । ४ तत्रोपवेशने मन्त्राभावः । ५ उपविष्टस्य यो अद्य सोम्येति मन्त्रजपः । ६ आध्यर्ग्युणा तस्मै उष्णीषदानम् । ७ तस्या-ञ्जलिना धृक्त्वेन तेन संसृजे शिरयोवेदमोक्षं सोमाभिववाव पावाभिववम् । ८ इदमादि मध्यमसवनं तत्र मध्यमस्त्रेण प्रयोगश्च । ९ अर्बुदनामधेयस्त्रोक्तिः । १० तस्य प्रा-गुक्तमायाः आ व च्छस्त्रे इति सूक्तपाठः । ११ उक्त स्त्रोक्तयोपरिहात् शिष्टायाऽर्बुदोत्तमया परिधाय वेदां यजमानस्योष्णीषं तस्मै देयम् । १२ अन्येषु दिनेषु आदाव पुनर्यजमानाय दानम् । १३ अन्यदिनेषु येन त्वत् तस्मै एव त्वानम् । १४ गाणगारिभते अपराभिरुपकारम् । १५ आप्यायस्य समेत ते इत्यादयः हाटय कृचस्ताव चत्वारस्तृचा भवन्ति अर्बुदस्य चतुर्थी उज्ज्वला तत्र उत्तमा परि-धामोया शिष्टा हाटय ता अपि चत्वारस्तृचा एताः पावमान्यः । १६, १७, १८, १९, एषां चतुर्णां त्वयानां क्रमेण कर्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसिकृद्वे आप्यायने प्रथमम् सार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीयं अभिवनेषु इरीकृतस्याध्वनीये सम्भरणरूपे आश्विने चतु-र्थम् । २० प्रतिवहृच्छब्दं चतुर्थी विनियोगः । २१ शब्दे ना चिद्व्यतीतं त्वयो विनियोगः । २२ अर्बुदपावमावीधो-ऽन्वत् सर्वं वमानम् । २३ विवाहिक्रमेण अर्बुदैव वनता । २४ अन्यभते प्र वो व्यापाव इत्यस्य वनता । १६, १७ स्त्रुते

माध्यन्दिने पावसाने विष्णुत्वाकारान् उपसर्पणम् । ५५०
 १२०० । १ प्रवक्ष्यति क्रतौ दधिधर्मं चरणम् । (दधिधर्मः
 कर्मभेदः) । २ अगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण
 ५५० । ४ होतवदस्येत्युक्तस्य उत्सवतोऽवपश्यतेत्युक्तिः ।
 ५ आतं हविरित्युक्ती आतं हविरित्यनुवचनम् इयमनु-
 वाक्याः । ६ परि स्वाम्ने इत्यादि मन्त्रजमे निमित्त-
 भेदोक्तिः । ७ दक्षितस्यैव अग्निहा जपः । ८ सव-
 नीवानां पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९
 एकमते तेन नाचरणम् । १० आश्वरथमते तेनाचरणम् ।
 ११ अक्षिर्नैकाक्षेण नारांशसादादनात् परं दक्षिणानयनम्
 १२ अक्षिर्नैकाक्षेण दक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-
 श्रेण उक्ते स्त्र्यमानानां दक्षिणाहुतीनां हवनम् । १४ आहुति-
 मन्त्रप्रकारौ । १५ त्रिह्वारदेशाभिमुखेण नोतेषु दक्षिणाह्वयेषु
 मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाह्वयप्रतिपक्षे सन्भेदः । १६ अग्राणि-
 ह्वयस्याभिमुखेनमात्रम् । १७ कन्याया देवविवाहविधि-
 ना दसाया आदानेऽभिमुखेनमात्रम् न प्राणिरूपम् ।
 १८ एवं प्रतिपक्षनियमः सर्वत्र । १९ प्रतिपक्ष्यामीधीयं
 प्राण्य उच्छिष्टहविषः सर्वैः प्राणम् । ५५० १३०० ।
 १ मरुद्देवतेन पक्षेन चरणम् । २ तत्पातमन्त्रे सन्तः ।
 मरुद्देवतस्य शंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु
 अन्नयोराराहवप्रकारः । ४ मरुद्देवतो प्रतिपदनुचरसंज्ञौ
 त्वौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथः ।
 ७ त्वः प्रतिपदनुचराः, ह्युचाः प्रगाथाः । आच्छमारभ्य
 ब्राह्मणस्यत्यपर्यन्तं स्यमर्च्यम् । ८ स्त्रोत्रियातुचरा
 प्रतिपदनुचराः सर्वत्र प्रगाथाः । ९ गायत्रादीनि
 पङ्क्तानानि अर्द्धचयः शस्यानि भवन्तीत्युक्तिः । १० पङ्क्या
 उत्तरेषु लिङ्ग या अचतुष्पदास्तारामर्च्यः शंसनम् ।
 ११ पङ्क्यपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयोः पादयोर्द्विरवसानम् ।
 १२ आश्वनयस्ये याः पङ्क्यस्तारामर्च्यः शंसनम् ।
 पङ्क्तिशंसनं नेति विवक्ष्यः । १३ स्रक्तमतयाः, पङ्क्तेः पङ्क्तः
 शंसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पङ्क्तः शंसने दे उत्तमे पदे
 अतिरिक्त्येते तयोः समं कृत्वा शंसनम् । १५ उक्ता-
 टम्यत्र पङ्क्तः शंसनम् । १६ अर्द्धचान्ते प्रणवं कृत्वा
 सन्तननम् । १७ तत्र धायामेडाः । १८ मरुद्देवतः प्रगा-
 थः । १९ जनिष्ठा उप्य इति सूक्तोक्तिः । २० उक्त
 सूक्तस्यार्द्धा एकाधिकाः शस्त्रा तदन्तराखे इन्द्रोमह-
 त्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । २१ माध्यन्दिने
 अशुक्लास्तु तथा धानम् । २२ त्वे एकां शस्त्रा युक्तास्तु च

अर्द्धां शस्त्रा निविदोधानम् । २३ तत्तदसवने एकां
 शस्त्रा निविदोधानम् । २४ त्रिविधं सवनेषु नेत्रे स्रजताम्रनः
 पापं ध्यायता च निविदोधा । २५ सर्वत्र तयैव परिधाना-
 तिदेशः । २६ शस्त्रा जप्यमन्त्रः याज्यामन्त्रश्च । ५५० १४०० ।
 १ निष्कपेत्येति शस्त्रनाम । २ यदि पृष्ठकार्ये रथन्तरं साम-
 साम्नाः कुर्वीरन् अभि त्वा शूर । नोतु मः अभि त्वा पू-
 र्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्त्रोत्रियातुचरौ स्याताम् पृष्ठ-
 शब्देनात्र स्त्रोत्रियोमाङ्गभूतं सामाभिव्यक्तम्वगुरं
 सम्भाष्य स्तुतिजन्यं शास्त्रैकसमधिगम्यं कार्यमुच्यते ।
 ३ अस्ययोरपि प्रगाथयोः स्त्रोत्रियातुरुपलोक्तिः ।
 ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथस्य सामगैर्हिपदोत्तरं त्वकाकार-
 तया गानेऽपि बह्वैरर्द्धचत्वेन शंसनम् कार्यम् । अ-
 नभ्यासेन त्वकाकारस्तवनेऽपि ता हृत्वा एव न त्वकाः
 कार्याः ताभिश्च शंसनं कार्यम् । ६ उक्तोच्छन्दस्यो ह्युच
 प्रगाथे चतुर्थपक्षी पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-
 योरवसानकरणविधिः । ७ यदि तिस्रोहृत्त्व एव चिकी
 पितास्तदा चतुर्थपक्षौ पादौ हिरभ्यस्यावसानं कार्यम् ।
 काकुभेण प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमी अभ्यस्यावसानं कार्यम्
 ८ प्रत्यादानेन उत्तरा अप्युपा भवति । १० वेष्टहः सु-
 हृद्ग्रथन्तरं वा तयोः संकृतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तत्र
 पृष्ठग्रथन्तरस्त्रोत्रियातुरुपयोः शंसनं यथा भवति तथा
 इन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यानां शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां
 हृत्तीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा हृद्ग्रथन्तरे गाय-
 त्रादिषु अभ्यस्यासु तिष्ठेषु कृत्वा सुवते स्वयोनिषु वा
 हिपदोत्तराकारं तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यानां पृष्ठतीं
 कृत्वा शंसनम् । १३ येषां होतृकार्यां प्रगाथाः स्त्रोत्रियातु
 रूपाः तेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यपङ्क्त्याः । १४ उक्तभिद्यस्य
 सर्वस्य यथानुतं शंसनम् । १५ एककिन् दिने सर्व-
 भक्ष्यभागितया उपदिश्यमानोज्ज्वलितोम एकाहशब्दवाक्यं
 परिमितस्यः परिपूर्णं शंसनयुक्तः । १६ एकाहः यद्यु-
 भयसामाहृद्ग्रथन्तरसामसाध्यः तस्य पवमाने योनिरतुरुपा
 भवतीति । १७ ज्योतिषोमभिन्नः यः कश्चिदुभयसामा एकाहः
 स्यात् तत्र पवमाने यत् कृतं तस्य योनिरतुरुपा शस्या ।
 १८ निष्कपेत्येति धाय्याया ऊर्द्धं स्थानं योनिस्थानं तदेव
 शंसनस्थानम् । १९ अनेकासां सामयोमीनां सह शंसने
 प्राप्ते आदानेव सर्वासामाह्वानं स्रजत् पृथक् वा कार्यम् ।
 २० ब्राह्मणस्यत्यमहत्त्वतीयसामप्रगाथानामनेकेषां सह-
 पःतेषु इन्द्रनिहवादूर्द्धसाहवः कार्यः । २१ तत्र

धाव्यासप्रमाणयोः प्रदर्शनम् । २० अग्निशेषे ऐन्द्री
निविदु धेयेत्युक्तिः । २१ अनुम्राग्वणं स्वरः उक्तं वाची
तस्य यस्या जपः । पिता सोममित्रादि याव्या । ५४०
१५५० । होतृकाणां सोमियातृरूपौ प्रमाणौ याव्या चेति-
निरूप्यः । १ तत्रैव याव्यान्तरं तत्कावे सवनसंस्था
निमित्तकम् कार्यता ५४० १६६० । १ उत्तमखरेण
तृतीयसवनम् २ आदिखपरेण चरणम् । ३ द्युमान
प्रज्ञाणामीत्यर्थे जन्ममन्त्रः । ४ स्तुते आर्भवे पयमाने विह-
त्याङ्गारान् मनोतादिपञ्चिडान् प्रशुकम्पे कृत्वा नारा-
शंसदादनपथ्येनं पुरोडायादिकम् कार्यम् । ५ नाराशंसेषु
सादिषु पुरोडाशस्य ऋतुतमात् प्रदेशात् ऋहीत्वा सव्यं
चमसिनः पुरोडाशं तिस्रः तिस्रः पितृहोतृत्वा स्वात् स्वा-
जससात् दक्षिणतः स्वान् स्वान् पितृहोतृत्वा चमसान्तिके
स्वात् पितर इति मन्त्रे स्व स्व पितृ पश्यतेत्युक्तिः ६ सव्याहृत
आग्न्योप्रीयं प्राप्य हविर्विच्छिदं सव्यं प्राप्नोयुः । ५४०
१७६० । १ सावितेयं पश्ये चरणम् । २ तत्र मन्त्रभेदः ।
३ षष्ठ्युक्ते होतृः यस्यावैश्वदेवशस्त्रोक्तिः । संयता तेन
होत्र्यादिषु विहाय सव्यं दिग्गमनम् । ४ साध्यन्दिनसव-
ने शस्त्रादिषु आश्रावमन्त्रः । ५ तत् सवितृरित्यादि
मन्त्रे वैश्वदेवोक्तिः तत्र उत्तमायाः परिधानीय
त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमाहृतयोः सूक्तेषु सावित्यादिनि-
विदोभान् । ७ तत्र चतस्रो वैश्वदेवशस्त्रे प्रयोक्तव्याः
८ आग्निमाहृते षष्ठे उत्तराखिण्डकः पाठः ।
९ सूक्तानां दैवतस्यो निविदेवतालम् । १० दैवतस्य
सूक्तानामनामत्वम् तथाच यावता सूक्तानामेकं दैवतं
तावदेक एव सूक्तान इत्युक्तिः । ११ वैश्वदेवाग्निमाह-
ृतयोरेकपातित्व एव ध्यायाः । १२ सव्यं प्रकृतौ विज्ञतौ
च वैश्वदेवशस्त्रे द्विः पञ्चः अर्द्धयः सप्तह भूयः पश्यने
परिधाने च मन्त्रः १३ उक्तं वाचीत्यादि यस्या जपः ।
विन्दे देवाः शृणुतेत्यादियाव्याः । ५४० १८६० ।
१ सोमस्य चरुहविष्कर्मभेदस्य याव्या । २ तस्योभय
पार्श्वे इतयाजाम्बासपांशुयागः । ३ तत्रैव विशेषोक्तिः ।
४ अक्षयुषाऽऽहृतस्य उद्गातव्यं पूर्वं ऋहीत्वे जपस्य मन्त्रः ।
५ तस्मिन्सरो इतयुते स्वस्वकायाऽऽर्घ्येने नैमित्तिकः मन्त्र-
इत्यजपः तौ च मन्त्रौ । ६ अक्षयुषोपकर्मिताभ्यामाज्येन
नेत्रे अथज्य ऋदोमेभ्यः प्रदानार्घमध्वर्यवे दानम् ।
७ दर्भोकाभराग्निषु विज्ञतेषु पात्रीवतस्य आग्नीधस्य
अपांशुजन्ममन्त्रः । ८ जेटविसंस्वितसञ्चारोश्च तमदु

प्रपदा तस्यान्तिक उपविश्य पात्रीवतस्य भक्षणम् । ५४०
१८६० । १ सदसोनिष्क्रम्य आग्नीध्रं प्रति गतिः ।
२ आग्निमाहृतं यस्तु द्रुतयमृत्वा प्रयोक्तव्यम् । ३
तस्याद्याहृतं पञ्चः अङ्गावानं शंसेत् यदि वा पञ्चः यस्या
भवेत् तदा पादपादेऽहृतस्यैव शंसेत् । ४ यदि वा
अर्द्धयः यस्या तदा द्विषेऽवसायानवानम् । ५ उत्तमेन वच-
नेन द्वितीयायाः सन्तर्भं कस्तव्यम् । ६ सोमवारम्भे
प्राहृतगिरस्तत्वादिभूमिस्थ शान्त्युपशान्तिः । ७ परि-
धानीयाया उत्तमेन वचनेन ध्रुवमृत्वावसेचनं होतृव
मसे कार्यम् । ८ आग्निमाहृते याव्याकथनम् । एत-
दन्तसोमयागस्याग्निदोसमंसा ५४० २०६० ।

६ अध्याये । १ तृतीयसवने होतृकाणामपि शस्त्राणि
भक्षन्ति । २ तत्र याव्याङ्ग्यं स्त्राणां प्रदर्शनम् ।
३ तदनस्य उक्त्युक्तत्वम् । २४० ६६० १६० । यदि
षोडशी कृतः स्वात् तदा तृतीयसवने होतृकयस्त्रान्तरं
तस्य कार्यता । अथ यस्तनाम षोडशी तस्य विधाना-
धिकारः । २ तत्र सोमियातृरूपौ तत्र च षड्वचः ।
३ तत्र तिस्रो गायत्र्याः । ४ एका हृत्वा पङ्की । ५ तत्रो
एणिहवाहृतौ । आधर्षं स्वा इति द्विपदा साच पञ्च-
यस्या । ६ अन्तेषां तत्राणां त्रिपदादंकाशक्तिः ।
७ तत्र पूर्वं तत्रं होतृः कृत्वा शंसेत् एकैकाहृतं हो
हृत्वा शंसेत् । अस्य त्वस्य सप्तपदाकृत्वात् एकैका
हृतं एकैकाहृतं अनेकैका गायत्रीषु समादयेत् तदा च
आहृतं त्रिभिरुत्तमैः पादोत्तुभः शिरैस्त्रिभिरुत्तमैः
गायत्र्या । अनेन प्रकारेण तत्रा अपि षड्भयन्तीति ।
८ निविदतिपत्तौ आसन्नप्यातृभे तत्रे निविदेवेति
परिधानीयातृभे महचदर्शनम् । १० उत्तरमसोत्तमा-
ग्निहा उत्तमां निविदं दध्यात् । ११ निविद्विषेयस्य किङ्क-
प्रदर्शनम् । १२ परिधानीया कक् । तां जप्त्वा यागः
६६० २६० । १ विज्ञतस्य षोडशिनः इत्या
जुषस्तेत्याद्याः स्त्रावे पठिताः षड्वचः सोमियातृ-
रूपौ भवतः । २ सोमियातृरूपाभ्यामुर्ध्वं विज्ञते
यस्यास्य तदेव गन्तव्यम् । ३ द्वाभ्यां पादाभ्यामर्ध-
चान्तेऽवसानम् अमृगन्ते प्रथम इत्यमर्धेषुः शंसनम् ।
४ पूर्वांशं पूर्वपदानां शंसनम् । ५ गायत्रीणां पङ्क्ति-
भिरिहृतम् । ६ पङ्क्तौनां हो हो शिष्येते ताभ्यां प्रथम-
नम् । ७ एणिहोयहृतोभिरिहृतम् एणिहोयह
मान् पादान् द्वौ कुर्यात् । ८ चतुर्तोभागाज्जप

दृष्टीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्रमाद्यं चतुरक्षरं यथा
भवति तथा विहरणम् । ८ द्विपदाश्च तत्र ताः सर्वाश्च-
तुर्धा कर्तव्याः । प्रथमायां सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च
पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां
लिट् भा विहरेत् । उत्तराणि लो जगतीभिः । १० उत्त-
मावाह्रिपदाया यज्ञतर्पणकारं तत् प्रथमस्य भागस्यान्व-
तदेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकारः । १२ उत्त-
राद्य इतरान् पादान् त्रयान् जप्त्वाऽनुष्ठुभं च जप्त्वा
शंसनम् । १३ लोत्रियातुरुपाभ्यामूर्ध्वं प्रोक्ष्या इत्ये-
व दन्तस्य यक्षावयवस्य विद्वत्संज्ञा । १४ यत् यत् वि-
द्वतो भवति तत् तत् यो प्रतिगते तयोद्दा-
हतिः । १५ याज्यावाजनेन मन्त्रणम् । १६ विद्विषप्रकारः ।
१७ विद्वत्स्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वविद्वत्तेन समानम् ।
१८ विद्वत्स्यैव विशेषः । १९ व्याहृतं षोडशियात्
सप्तपदां भवेत् । २० अन्त्ये भक्ष्यस्येऽपि भक्ष-
यन्तोऽस्तिदेशः । २१ सुवस्त्रपदवर्जितमैत्रावरुणादय-
स्ययज्यन्तोऽगाः । २२ षोडशिमन्त्रम् । ईश्व०
२३० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पथ्याये ये
लोत्रियातुरुपाभ्यामोपाभाद्याद्याह्वयं पिना अन्त्याः
सर्वास्तु अक्षु प्रथमानि पदानि द्विज्ज्ञा तत्तावसानम् ।
३ शिष्टयोः पादयोः समस्य प्रणवनम् । ४ होतराद्यां वि-
ना मन्थमानि सर्वास्तं पदानि सङ्गृह्णाऽवसाय तान्येव प्र-
स्थादाय तैर्गन्तानि सन्नाय प्रणवनम् । ५ उत्तमे पथ्याये
लोत्रियातुरुपेन सर्वास्तं पदानि पदानि मध्ये सर्वे म-
न्त्रावाकाः द्विज्ज्ञा तैः प्रणयुः । ६ उत्तमे पथ्याये अन्त्या-
वाकः अन्तचतुरक्षराणि द्विज्ज्ञा प्रणयात् । ७ यक्षाया
चतुःपथ्यायत्वम् । ८ तत्ताद्यं यक्षं होतः । ९ याज्याभ्य-
प्रतीकानि पञ्चसंज्ञा । १० पञ्चोदाहरणम् । तेषां पथ्या-
वसंज्ञापि । ११ पथ्यावसंज्ञानां गायत्र्याणां गायत्र्यम् । ईश्व०
१ अतिरात्रे पथ्यायेन समामेव हन्तोगा आश्विनपथ्येष-
स्तुपते । २ संसिध्यन् विरस्यितवस्तुरेव निष्कल्याणी-
यिने जातुभक्तेन गङ्गाक्षतीर्जुन्यात् तत्र मन्त्राः तत-
आज्येनप्राशनं दृष्टोमेव जुह्यात् । ३ होत्राणि पृथक्,
जतस्याज्यस्य शिष्टमाज्यं प्राश्य अप उपरुग्नेष्टावामेत्
अनाचमनेऽपि नाशुद्धिरित्यत्र देवरश्च इत्यादिश्रुतिनिद-
र्शनम् । ४ प्राश्य प्रतिप्रक्ष्य पश्चात् सप्तस्थानस्य समस्त-
जकोहररत्निभ्याम् उपस्थं जप्त्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमा-
श्रित्य) उत्पतित्वान् पथ्या उपविशेत् । ५ जतोपस्थोपवेशन-

स्यैव आश्विनपथनम् । ६ एकपातिन्याः प्रतिपदः पथ्यः
शंसनम् । ७ प्रतिपदा गायत्र्यान्वेयस्योपशंसनम् ।
८ लोत्रिशंसने मातरतुवाकधर्मातिदेशः । ९ त्रयो वार्हेता
क्षुवा लोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथाश्रुतं शंसेत् ।
१० अन्त्ये पथ्यन्त्यं यथादैवतं शंसेत् । ११ द्विपदाः
पथ्यः शंसेत् । १२ एकपदाः प्रथमेनोपशंसन्तुयात् ।
१३ एकपदाभ्यो याज्यक्षराः ताः एकपदान्तर्गः प्रणवैरुप-
शंसन्तुयात् । १४ अर्धैरुपस्थेन पथ्यः यथाः पथ्यः यथाः
वाऽर्धैरुपस्था यास्या उदरेत् । १५ अन्त्येन वा शंस-
नम् नोद्धार इति विकल्पः । लिट् जगतीभ्योऽन्यत्र
विशेषः । १७ उदिते सूर्ये प्रतिप्रयतमनि यस्योत्तमेन
प्रथमेन सूर्योर्नोदिव इत्येतत् सन्नाय तदादीनि सौर्याणि
सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्यसूक्तानि सूर्योर्नोदिव इत्या-
दीनि दध्मितानि । १९ दृष्टव्ये अति वदये इत्यादि
परिधानीया । २० प्रतिपदे परिधानीयाया आहवर्त्तविधा-
नम् । २१ यदि दृष्टव्यस्य जुह्यात् तस्य योनिम् त्वानिजि-
ह्वामह इति तथम् । एतेन प्रगाथेन द्वितीयां इन्द्र-
जिह्वामिह्वोपरिष्ठात्, तृतीयां अग्नि त्वेत्वस्योपरिष्ठात्
शंसेत् । २२ तत्र विकल्पः । २३ आश्विनपथ्येषु पुरोडाशेन
चरणम् । तत्र अतुवाक्या प्रैषः याज्याह्वयं अन्त्ये
आनवान्शुक्रमेषोक्तानि । २४ आश्विनपुरोडाशस्य लिट्-
क्षतावरणे संयाज्याह्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्रः क्रतुः । ईश्व०
१५० । १ नैमित्तिककार्यभेदकथमायोनिरपम्यः यदि सर्वे
पथ्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमायुक्ता स्यात् श्रुतिप्रमाणः
प्राया रात्रिः सा पथ्यावापानाश्विनस्य चापथ्याप्रेति तदा
सर्वेभ्यः पथ्यायेभ्यः एकं पथ्यायं सप्तदशं जुह्व्युः । २ तत्र
करणप्रकारः । प्रथमात् पथ्यात् होता स्वं यक्षादादीत ।
मैत्रावरुणाङ्गाणां क्विनी द्वितीयात् पथ्यायात् से यजे,
उत्तमादन्त्यावाकः अमेव यक्षमित्येन प्रकारः । ३ वदा द
प्रथमः पथ्यायः प्रयुक्तः मन्थ्योत्तमावप्रयुक्ती तयोराश्वि-
नस्य चापथ्याप्रा रात्रिरित्यायुक्ता स्यात् तदैवं जुह्व्युः । द्वी
होतमैत्रावरुणी प्रथमात्, त्राङ्गावाक् अन्त्यावाकी
द उत्तमात् यक्षादादीत । ४ सर्वेषां वा लोमनिर्द्धावः ।
५ लोमनिर्द्धावै यक्षनिर्द्धावप्रकारः । ६ लोमनिर्द्धाव-
सम्भरणयोर्निष्ठाविवधानम् । ७ एके याश्विनः होत-
वर्ज्यं लोमनिर्द्धावं जुह्व्यन्ति । ८ अन्त्ये ! विश्वदूषण-
इत्येतत् आश्विनोय एकलोत्रियः । ९ अन्त्येव क्रतौ
तस्य एकलोत्रियस्य दृष्टतोऽन्यत् । १० लोत्रियं नष्टयतामि

आश्विने पुरस्तात् सक्तस्य यनम् यथासुतमतुर्देवतं
 ११ । १२ द्विषामद्विषां वा नद्यादिभिरव्यवधाने सुखा-
 सन्निपाते सक्तस्योदोषः । १३ तथा दोषसम्भावनासाम्
 आ सप्तदेवतावाङ्मनात् सक्त्यक्त्या कृत्वा कर्म कार्यम् ।
 १४ सक्त्यने दोषे सति सक्त्यतोये यस्मिं यस्मिन् सक्ते निवि-
 षीयते तस्य सक्तस्य पुरस्तादिदं सक्तं यंसेत् । १५ निम्नो-
 वस्थे बीजात इवेति सक्तयस्यम् । १६ वैश्वदेवस्य वैश्व-
 देवसक्तस्य पुरस्तात् यंसेत् । १७ एतेषु आगन्तुषु
 निविदाध्यात् यस्य पुरस्तात् ब्रह्मानि सक्तानि विहि-
 तानि तान्युद्धारयेत् । १८ निविदं स्थानं यदातिहरेत्
 तदा यस्मिन् सक्ते निविदतिप्रसा तत्पूर्वापरभूतं
 समास्य आगन्तुकात् देवतात् पुरस्तात् "मा प्रगमेति" सक्तम-
 ऋणितं यस्यास्यविज्ञानमुक्ते तद्वैतानां निविदं
 दध्यात् । ईश्व० ६०० । १ सवनायस्य सोमस्य सवने
 समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकसंज्ञा । स च सुतस्यस्यो-
 पजनमो भवति तत्र सन्देहः सोतव्यं बह्वृचं यक्ष्यम् ।
 २ तत्र प्रातःसवने सोत्रियातुरुपयाज्याकथनम् । ३ गाय-
 त्रीः वैश्वस्या यजनं नेति विज्ञेयः । ४ गायभारि-
 मते इन्द्रावैश्वस्या यजनम् । ५ "ऐन्द्रावैश्वी" च सं वां
 कर्मथोत्तादि" त्रिष्टुप्कन्दस्ताव यजने व्याज्ञा । ई
 माध्यन्दिनयने सोत्रियातुरुपयोः बाज्यावाच उक्तिः ।
 ७ ततोयमने यशस्मिणे सोमातिरेकः तदा उक्त्यं
 कुर्यात् । यद्युक्त्ये सोमातिरेकस्तदा बोद्धविमं कुर्यात्
 यदि बोद्धविमं तथा स्यात् तदाऽतिराजं कुर्यात्
 यद्युक्तिः । ८ अतिराज्याज्ञेत् सोमातिरेकस्तदा प्रतेकस्यादि
 सोत्रियातुरुपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् येषकरणम् ।
 ९ माध्यन्दिनीययज्यावत् ईश्व० ७०० । १ क्रीते
 सोमे नष्टे दुग्धे वा प्रायश्चित्तविधिः । २ सद्योऽविधा-
 नानि द्विधाधानानि कर्मकर्म कुर्यात् इति पूर्वपक्षः । ३ सक्त-
 न्नक्त वा तदाहरणमिति सिद्धान्तः । ४ सोमेन बागविहिरि-
 त्यतोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिषवः । ५ सोमान्तराक्षणे
 पृतिका फाल्गुनानि वा संखटासम्भिषुक्तुः । (पृतिका सोम-
 सदृशी सताकृपा फाल्गुनानि च सक्त्यकृपा ओषधिभेदः
 अभियुक्तोपदेशेन सक्त्यपतोऽप्याः) । ई फाल्गुनाक्षणे
 दूष्प्रादिषंसृष्टपूनिष्पयकृषम् । ७ दोषाक्षजतासु क्रीतसोम-
 नाथे आ सोमनाथात् दोषाक्षजवर्द्धनम् उपसत्सु जातसु
 सोमनाथे उपसत्काजवर्द्धनम् । तत्र सक्त्ये प्रधानसा-
 क्षातुरोपेन काजवर्द्धनम् । काजवर्द्धनेऽपि सोमाक्षणे

प्रतिनिधिना प्रधानकाजसंध्ये बागसमापनम्
 इत्येकः पक्षः । भूः स्वाहेति प्रायश्चित्तं कृत्वा
 प्रयोगं विष्णुस्य सोमं सम्पाद्य पुनर्योगकरणमिति सिद्धान्तः
 पक्षः । ८ सुखासु नष्टे सोमे तदक्षणे प्रति-
 निधिप्रयोगकरणमेव न तत्तादृष्टिः प्रयोगस्यागोवेति
 सिद्धान्तः । प्रातःसवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिप्रत्यक्ष-
 मिषुस्य तद्वैश्वेन प्रतिदुहोमिष्यम् (सद्योदुग्धं पक्षः
 प्रतिधुक्) । १० माध्यन्दिने तत्र पक्षपक्षोमिष्यम् ।
 ११ ततोयसवने पूर्ववत् दक्षिमिष्यम् । १२ फाल्गुना-
 नां प्रतिनिधित्वेन यक्ष्ये आबन्तीयं साम अङ्गा-
 साम भवति वारवन्तीयम् यज्ञावधीयस्याने ।
 १३ अङ्गासाम तत्र तत्रविषये आबन्तीयं साम यज्ञावधीयं
 यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उद्वसानी-
 यान् यज्ञं समास्य तद्वैश्वदुद्वसाय सोमं सम्पाद्य
 पुनर्योगः कार्यः । १५ पुनः प्रयोगे पुनर्दोक्षणा । १६ यद्यु-
 पासेऽपि प्रतिनिधौ बागात् प्राक् सोमनाथः तदा-
 प्रतिनिधिप्रत्यक्षयोगेन यथोक्तमेव सोमेन यजनम् प्रतिनि-
 धिमिष्यन्ति सोमस्यप्रसादीन न भवन्ति । यदा पुनर-
 हरेषु सुखासम्भावात् प्रतिनिधिवैकमकः क्रियते
 तदा सप्तप्रयोगं समास्य उद्वसाय तद्वैश्वः पुनः
 प्रयुक्तीरन् तथा च आरब्धं फलसाधनं यज्ञं प्रयुज्य-
 समाप्तेत् कर्मस्य नाशान्तरमेकस्याङ्कः प्रयोगः यक्षा-
 ष्टे प्रतिनिधावपाप्ते प्रतिनिधिवैकमकः पुनर्योगः । १६ ईश्व०
 ६०० । १ दोक्षितानां मध्ये सक्त्यचित् व्याध्या-
 द्युपतापे प्रायश्चित्तविधानम् । २ सोमानास्यता इत्यादि
 मन्त्रचतुष्टयेन वा ओषधीरिति सक्तेन न पीडितं
 सप्तयित्वाहुमार्जनं कार्यम् एतत्सर्वं ब्रह्मणा कार्यम् ।
 ३ अतुमार्जने मन्त्रभेदाः । ४ एवमुपतप्तस्य कर्मणि कृते
 कर्तव्यं ब्रह्मास्थानं गतिः । ५ तस्मिन्निमित्ते तातार-
 मित्त्रिभिर्वाद्या कर्त्तव्यं कार्यं वाद्या भवति । ६ तस्मिन्
 वैश्वदेवसक्त्यादिजपः कार्त्तव्यमस्ति । ७ रोगनिवृत्तौ यथो-
 पदिष्टया प्रकाशैव सर्वं कार्यम् । ७ ईश्व० ६०० । ८
 १ कृते तस्मिन् अतोऽर्थेन निर्गम्य अवभृताथं सक्त्यस्यते
 हेने अतस्य प्रेताङ्गारादिकरणम् । २ अतस्य अथप्रज्ञ-
 सोमनश्वापनम् । ३ अथीरेवाहुतेपनम् । ४ मज्जत-
 नाकापरिधापनम् । ५ प्रेतस्य देहस्थानाधि निःपुटीयाधि
 ज्ञात्वा पुनर्दाज्येन प्रयित्वा पुनर्देहे मज्जनीयानी
 म्मेकमतम् । ६ अतस्य वासवा वेष्टनप्रकारः । ७ तस्यैव

वस्त्रस्यैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा पक्षस्य । ८ प्रेतस्या-
ग्नीन् ह्योररययोः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्धेदि प्रेतमा-
नोवाग्निं मथित्वा विहृत्य तन्मैव दहेयुः । ९ अनाहिताग्ने-
रौपावमभ्युषेणाऽऽहृत्यैष दाहः । १० दीक्षितस्य पत्नीमर-
णेऽपि बौक्तिकान्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वा-
धाने बौक्तिकान्निनैव पत्न्या दाहः । औपसमान्निसन्ने
तु तेन दाह इति भेदः । ११ प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वा-
परीभृताहः समापनं बधायिहितं कुर्यात् । १२ दी-
क्षितदहनोत्तरं शास्त्रातुवचनाभिप्रेतनसंस्तवनेन विधे-
बोक्तिः । १३ इत्यनायायतने परितः कर्तव्यभेदः ।
१४ होतुः स्वस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५ तत्र अश्व-
ध्यैरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आर्य गौरियातिष्ठन् ऋतु
उपांगुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ अग्नोत्तरं होतुः कर्त-
व्यम् । १८ । १९ । तत्र यमवृष्टान्ततया प्रेक्षिप्रेक्षित्वादि
स्मृत्तजपः । २० अतुद्रवणास्थिसङ्घने कृत्वा यथासन-
वृत्तिजामासादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२
दीक्षितस्य ऋतुदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य समप्रदेशयोर्म
विहृत्यपवसानकं रथन्तरदृष्टमन्त्रिणसंस्तवं दृष्टद्वयनरं
दीक्षितमरणमिसिं सत्वमध्ये सतिष्ठः कुर्यात् । २३ उक्ते
अङ्गि समाप्ते एतान्यस्मीनि अग्रभृतकावे अवभृतायं सङ्क-
लितत्वास्तु कृन्मेन सङ्कलितेयुः एतस्य ऋतस्य तद-
हरिति वदन्तः सर्वे सतिष्ठः कुर्यात् । २४ ऋतस्य दाहा-
दारभ्य कार्यान्तरोपदेशः । २५ शेषवसमापने ऋतस्य संख्या-
परखाय तत्संज्ञिकतः दीक्षितत्वा सत्वसमापनं कुर्यात् ।
२६ ऋतुपतो ऋते तदहःप्रवृत्तं समाप्तावभृत्वं
कृत्वा सदोदग्ध्वा च सत्वाडुत्वात् भवति न पुनः शेष-
समापनम् । २७ ऋतुपतेरपि अस्त्रिसंज्ञकादयः पूर्वेषु दृष्ट्याः
कार्याः । २८ एकाहेन जलमानस्य पूर्वाहणे तस्य तस्य
शयनम् । २९ ऋतस्य ऋतुपतेः वज्रनीचं आपु अवभृत्वं
कर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः एवमावेकमस्य आचा-
र्यबोक्तिः । ३० आह्नकरव्रतने तस्य वज्रपालीः सङ्क-
दाहः । ३१ एतत्पक्षे अवभृत्वं अवभृत्तोनाम्यः ।
ईश्व० १०८० । १ सोमयागस्य कार्त्तिकोत्तोऽस्मिन्नि-
टोम उक्तम् । नोक्षी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्रोवाग इति
वज्र संस्थाः । २ तावां जप्ते वाहवमन्त्रि तस्मान्ने वज्रपञ्च-
नाम कर्म कर्तव्यम् । ३ यजुष्यस्य प्रकारः । तत्र
स्मृत्तावभृत्वं वज्रपञ्चम् । ४ तत्र उरोडावभृत्वं
तद्देवताम् । ईश्वरीयस्य पयोः पशुपरोडावभृत्वं अग्नीहोतेतां

उरोडावभृत्ति वज्रमभित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कार्त्तिकेभि
इन्द्रहविः पशुपरोडावभृत् पशुदेवताहविः । ८ शंङ्
वाकाहृत्वा हरियोजनं कार्त्तिकम् । ९ हरियोजनस्य अत
वाक्यामेव वाक्याः । १० अहर्गणे अन्त्येष्वहःसु उक्तं
एव वाक्यातुवाक्ये । ११ अहर्गणे अन्त्येष्वहःसु अन्ति
प्रतीकोक्तिः । १२ चारस्वतसत्वादिषु यामि सुत्यामि सौत्या
होमिहस्वरवन्ति तेजन्त्येषु सुत्वाक्या । १३ हरियो
जने मैत्रावरुणस्य अतुष्टपटकारात् प्राक्कृतप्रैषनामक
प्रैषकयनम् । १४ अतिरात्रे तेऽश्वः इत्यत्र तेऽश्वोऽपि
प्रयोगः । १५ वज्रमात्रे चः सुत्यामिहस्वर अतु सुत्या-
मिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रः अतिप्रैषस्थानं स्तत्वा
यस्य चः सुत्यामिहस्वर मन्त्रं वदेत् ईश्व०
११८० । १ उक्तोत्ताहृतं द्रौणकलशमिडासिन् प्रतिगृह्यो
पक्षवसिष्ठा द्रौणकलशस्यसोममवपश्येत् । २ यस्तुः प्राणभव
मन्त्रः हरितव इत्यादि । द्रौणकलशस्यसोमं गृहीत्वा
मन्त्राभ्यां सुसङ्कटधमभिरुह्य येन पथा सदोहवि-
षीन् वा गतः तेन पथा तत्र प्रतिनिष्ठितः । विनि-
ष्टप्राकृतितानासो होमो कुर्यात् तत्र होममन्त्रो च ।
३ मङ्गिमन्त्रैः आहवनीये षट्षट्षकलाभ्याधानम् ।
४ च देवकृतस्यैव सत्वाटयः स्मृतोक्ताः षट् । ५ द्रौण-
कलशाङ्गानागृहीत्वा पश्येयुः तत्र मन्त्रः आपूर्या इत्युक्तिः
६ दृष्टयोमवभृत्वा वा धानाः अन्तःपरिधिदेशे निवसेयुः ।
आहवनीयदेशात् सर्वे दक्षिणाहतः प्रत्येकान्नीमीयं
नक्षत्रेयुः विनिष्प्राकृतितपयन्त्यनेतत् सर्वं सर्वं कुर्यात् ।
७ तांश्चलवान् गत्वा आहृद्दूर्वाजातोयानि निमीय्य
खेले चमसैऽनरा प्रलिय सर्वे चमसिनः स्नान् स्नान्
चमवान् दूर्वादिरवयुक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरङ्गिः स्वं
अनात्मानं दक्षिणैः पार्श्वभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेत् । ८ सर्व्यं
वा पार्श्वभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेत् । ९ तत्र पर्युक्षणे गाथा-
मन्त्रः । १० पत्मादिलवजीवने नेता गाथा पाद्याः नापि
पर्युक्षणं कुर्यात् तर्ह्येन सर्वं सर्वं कुर्यात् । ११ अवरभाषा-
भिसर्गमन्त्राः । १२ वयजमानवर्त्तिजां परस्परस्य हस्त
पङ्कथे मन्त्राः ईश्व० १२८० । पत्नीसंयार्ज्यरित्या-
पत्यं वेदप्रदानादि पूष्यपातनियमनानां कर्म कृत्वा
वेदस्वरथं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि कुर्यात् ।
२ वज्रभक्तिकस्य साम्प्रोनिधनरूपामन्यां भक्तिं कृत्वा
सर्वेष्वभृत्वं कुर्यात् । ३ जने क्रियमाणा इतिरवभृत्वेष्टः ।
तथा चरवम् । ४ ५ अत्र विशेषाः । अस्याभिदौ प्रया-

जायतुयाजान्ता नास्मानिक्ता न वर्धिद्वन्ती प्रयाजातुया-
जावसु मन्तो तो च नायन्तौ । ६ तत् वाच्यं इतिः
इतिर्दोषे इति यागावसरे इतिरेतोत्पाद्य यदध्यस्य । ७
स्मिदिह्यागे अग्नीवच्यौ देवते अथ ते कोट्योवच्य नमो-
भिरिति हे अचौतल वाचनम् । अल च निगदाभावात्
अग्नीवच्यवादिष्य स त्वं इत्युक्ता यदध्यस्यम् । ८ अस्या-
निष्टौ नमोवच्यव्य इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादातुदके
दिध्युः । ९ तत् आचमने मन्त्रलयम् । १०
आचमनप्रकारः । ११ यौचाक्कमाचमनं कृत्वा प्लाना-
क्कमाचमनं कृत्वा प्राञ्जादुः तत् मन्त्रः । १२ अदीक्षिता-
नास्तुक्तमन्त्रैरावाचनं वाऽभ्युक्त्यं वा । १३ उक्तेता स्-
माचौक्तविधिना स्यात्तुदकदादुसारवेत् । १४ उक्ते
ता उक्तीयमानाः उक्तेतरिवादि मन्त्रं जपेयुः । १५ उद-
कादुक्तीयं उक्तेयं तमस इत्यादि मन्त्रं जपेयुः । १६ इत
जर्जं संस्माजपपथ्यं कृदयन्नुत्तेन समानं तथा च
अनवेक्षणायाः इत्यादयः अनिदाधानाः सन्तः
काञ्चीः । १७ अपरसक्तस्योः संस्माजपं कुर्यात् १७५०
६५० । १८० । १ गार्हपत्ये उद्वनीयवा चरन्म् ।
२ वा च प्राक्कीयवा दृष्ट्या । ३ सर्मवाग्नेऽपि अयं
विधेयः । तत् चतस्र आञ्जकविधोदेवता अदितिः
पञ्चमी चरुतिः पञ्चा स्मिदिह्यात् प्रथमा इह
चतुर्थी भवतीति । ४ याज्यातुवाक्ये च विपरीते तत् वा
याज्या वा इह अतुवाक्या । तत्तातुवाक्या इह याज्या ।
५ प्राक्कीयवाः कर्तार एवाल कर्तारः । ६ संया-
ज्याया ऐक्यं न याज्यात्वेन वैपरीत्यम् । ७ उदय-
नीयवां समानायां मैत्रावच्यदैवतोऽनुबन्धः पशुः ।
८ सद्वि आशीनैर्गोत्रादिभिः पशुः कार्यः स च वाक्कीय
इत्येके ९ उत्तरवेदिवनीये आशीनैः कार्यं
इत्येके । १० तत् नैमित्तिकः कर्त्तृभेदः । अनूबन्धप्रयो-
गपायां कुतायां यद्येकाद्विषयतः कृता तदाऽग्निपो-
मावीयेच सङ्करेण गत्वा गार्हपत्ये त्राष्ट्रेण पशुना चरन्म् ।
११ त्राष्ट्रपशुकचप्रकारः । त्राष्ट्रं पशुं यूपान्नादि-
कृत्वा उत्सृजेत् इत्येकः पथः । १२ यदि अश्वत्थे
आञ्जे न तं पशुभागं समापयेयुः तदा होतापि तथा कुर्यात्
१३ आञ्जे न समाप्ये अनेके पथाः । आञ्जचौक्तदिया-
वेद्याः । १४ आञ्जेन करणपथे पशुवत् प्रत्यप्रयोगः । १५
यद्यल देविका इतीति अतुनिर्वधेयः भाताऽतुपतिः राका
विनीयावो कुकुरिति पञ्च देवताः । १६ तत् पादपथ्याने मन्त्र-

भेदः । १७ एषाश्च पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्वपथेऽर्थः
द्यौः उवा गौः पृथिवीति पञ्च देवताः । १८ तत् सूर्यस्य चा-
तुर्मासेभ्यो याज्यातुवाक्योऽप्याद्यौ । १९ अतुबन्धपशुइत्यस्या-
खामे मैत्रावच्यीया पथस्या कर्त्तव्याः । २० वा च आञ्ज-
भागादिः वाजिनान्ता कार्या । २१ कर्त्तव्यो वाजिनं भक्ष-
येयुः । सत्वविधये सर्वे भक्षयेयुः । २२ उद्वसनीयया चरणं
तत्कारणप्रकारः । २३ प्रततेन उद्योतिष्टोमाख्येन सोमं
यजमानदक्षिणीयया दीक्षां प्रविष्टः स सोमेनेहा अकथ्येष्टौ
दीक्षोक्तोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एषानूबन्ध्यान् प्रयोगं
समाप्य तदनेऽग्नीनरथ्योः समारोप उदग्देवयजनात् यो
देशस्तस्मिन्मोक्षितोऽवसानोयया यजते इत्येकोऽर्थः ।
अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिताः स्युः सत्वमेति दीक्षिता
अत्यिता इति पाठः कर्त्तव्यः समारोपार्थेऽर्थेऽर्थे दुर्गमत्वात्
यदि सर्वे दीक्षिताः स्युस्तदा पूर्वदेवानूबन्ध्यान् कर्त्त-
कृत्वा सर्वे स्नानं स्नानानीन् स्वे स्वे चारणीषु पृथक्
पृथक् समारोप्य पूर्ववन्धयित्वा पृथगेवोद्वसनीयया
यजेरदिति विशेषतोऽर्थः । सेयसुद्वसनीया एवं-
रूपा भवति । पुनराधाने याज्याता इतिस्वरूपा ।
वा च अविक्ता अविभक्ताऽऽभागविकारा उपार्थस्युत्तरङ्गिता
मेवमग्निदेवता । ६५० २४० ।

इत्थं पूर्वाह्णं यष्टाध्यायोक्तपथ प्रतिस्मृतमभिधेयार्था
दर्शिताः उत्तरार्हमपि षडध्यायोक्तपथं याज्यस्यत्वात् तत्-
त्प्रतिस्मृतप्रतिपाद्याधी न दर्शिता सूक्ष्मपथे इत्याः । संतो-
पेयायमर्थस्यालम् । सप्तमष्टमाध्यायोः सत्ताभिकारेण
इतिकर्त्तव्यतादिर्दृश्यम् । नवमे आङ्गिनेकाङ्काधिकारेण इति
कर्त्तव्यताकथापः । दशमे दानिवलविरचम् । एकादशे वाजना
विधेयेण तदा चरन्म् गवायमनचरन्म् । द्वादशे गवायमनर्हव
दिनसङ्कलनादि । प्रागस्य चतुरध्यायात्मकत्वोक्तिः प्राणादिषी ।

तदीयस्यस्यत्वे प्रतिपाद्यविधया आचमविधोचने ।
तत् प्रथमाध्याये । स्वाधीपाकाद्युपाकर्मान्तानि कर्त्तव्याणि ।
१ म्वाध्याख्यानप्रतिष्ठा । २ पाकवत्प्रकारः ।
३ पाकवत्प्रकारस्य लैविध्योपदेशः । ४ एतावन्पि
कर्मणि निम्नानि चोतैस्तुल्यानि आङ्गिवाग्नेरीत्युक्तिः ।
५ पाकवत्प्रकारार्थवादक्यं प्राञ्ज्यम् । ६५० १६० ।
१ वाक्क्यातः पक्षविध्यकोषः । २ देववत् । ३ स्ना-
कादरेण वक्षिहरणम् । ४ वक्षिप्रदानं ईदेवतानिर्धयः ।
५ दिव्य देवताभ्यो देवतापुत्रेभ्यो वक्षिहरणम् । ६ मध्ये
अङ्गये अङ्गपुत्रेभ्यश्च वक्षिहरणम् । ७ मध्ये विधेयो

११ जातिभेदे जेष्ठकानिर्णयः । १२ दण्डाधिकारः ।
१३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणश्च । १४०० १६
क० । १ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति । २ आचार्या-
न्तिके उपदेशनानिर्णयः । ३ ब्रह्मचारिण उपदेशनानिर्णयः ।
४ साङ्ख्यप्रमाण्यहङ्गम् । ५ पाश्चात्त्यहङ्गम् । ६ आदि-
त्यावेक्षणम् । ७ तत्त्व ज्ञानम् । ८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।
९ हृदयस्थानम् । १० अमन्त्रकं समिदाधानम् । ११०
२० क० । १ एकमते मन्त्रेषु समिदाधानम् । २ सुस-
मार्जनम् । ३ तेजसा मार्जनम् । ४ सावित्र्युपदेशप्रार्थना ।
५ सावित्र्युपदेशः । ६ सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो
हृदयदेशे ऊर्ध्वकुलित्यापनं मन्त्रश्च । ११०० २१ क० । १ ब्रह्म-
चर्यादेशः । २ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः । ३ वेदब्रह्मचर्य-
कालनिर्णयः । ४ वेदग्रहणान्नं वा ब्रह्मचर्यं भवति ।
५ भिक्षाकालनिर्णयः । ६ समिदाधानकालनिर्णयः ।
७ प्रथमभिक्षानिर्णयः । ८ भिक्षामन्त्रः । ९ भिक्षुमाह्वया-
चार्याय निवेदनम् । १० पाकव्रतः । ११ आचाराज्य-
भागान्नहोममन्त्रः । १२ सावित्र्या हितोयम् । १३ सह-
नाम्नादिहोमः । १४ अग्निभ्यस्तृतीयम् । १५ सौविष्टकृतं
व्रतार्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्यव्रत-
धारणम् । १८ जेष्ठान्नजननम् । १९ उदकस्नानाभिवेक-
वाचनम् । २० व्रतादेशशेषः । २१ अतुपेतस्य
विधिविशेषः । २२ उपेतस्य विधिः । २३ शक्तम-
कृतम् । २४ गोदानमग्नौकम् । २५ काष्ठोऽग्निरुक्तः ।
२६ प्रायश्चित्तार्थे सावित्र्युत्तरम् । ११०० २२ क० ।
१ अतिगुरुव्रतम् । २ एके बुवाभं वदन्ति । ३ वरच-
निर्णयः । ४ वरचविशेषनिर्णयः । ५ दण्डवरचम् ।
६ वरचविशेषः । ७ होलवरचमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरच-
मन्त्रः । ९ अश्वयुधिदिवरचमन्त्रः । १० होलप्रतिज्ञा ।
११ ब्रह्मप्रतिज्ञा । १२ अक्षरप्रतिज्ञा जपमन्त्रश्च । १३ वाज्य-
व्रतम् । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ आगच्छ-
निर्णयः । १९ होमप्रवाकप्रश्नः । २० सत्यार्थः सङ्गसंप्रयोगः ।
२१ तत्त्व निबिडानि । २२ आख्याकृतिहोमः । २३ अना-
द्विताग्निव्यस्यशेषः । ११०० २३ क० । १ अतिने नधु-
यकीकरणम् । २ एवं महान्ताव आतकाव, विना-
हतिने । ३ रास्ते उपलिताव । ४ आर्वाच्यशूर-
पितृव्य जातुष्वेव । ५ नधुयकीकरणनिर्णयः । ६ वध-
सामे वतङ्क्यप्रतिनिधिः । ७ आसनपाद्याचार्यसमीचीनि
गात्र निष्कर्षदेवत । ८ आसनपञ्चके सन्तप्रकारौ ।

६ पादप्रसादननिर्णयः । १० वासपादादिप्रकाशनम् ।
 ११ सव्यपक्षम । १२ सव्यपक्षमन् ।
 १३ मधुपर्कसमन् । १४ मधुपर्कपक्षादिमन् ।
 १५ तिरस्कारम् । १६ मधुपर्कभोजनम् । १७ सर्व-
 भक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अग्रयणमधुपर्क-
 प्रक्षेपः । २० सर्वभक्षणं वा । २१ स्वासनम् । २२ हि-
 तीवाचनम् । २३ स्वाशानोदकाय गोदापम् । २४ स्वा-
 शक्षणपक्षे जपोऽनुष्ठाप । २५ उत्तमपक्षे उत्त-
 मसन्तः । २६ मधुपर्काङ्गं भोजनमसाहं न भवति ।
 १३००२४०० ।

२ अष्टाध्याये । १ अथस्याकर्षकाक्षः । २ सप्तमकथय-
दर्थीत्यापनम् । ३ दिवास्तदानादि । ४ अस्मिन्नि
स्याक्षीपाकहोमः । ५ अथस्याननिषेधः । ६ पुरोडाशो-
परिहोमः । ७ अग्राङ्गिहोमः । ८ ऋतुशेषस्य प्रतिपत्तिः
९ वर्षवत्तिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदान-
मन्त्रव । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्त-
रम् । १३ बलिमात्मानं चान्तरा न व्यनेयुरन्ये । १४ बाध-
न्यातर्बलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरवत्तिहरणम् । २ अ०
१ क० आन्वयुक्ताम् आन्वयुगीकर्ष । २ स्याक्षीपाक-
होमः । ३ घृतातकहोमः । ४ आहिताग्नेः आम्बुय-
न्वन्तावां स्याक्षीपाकव । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नी-
२ अ० २ क० । अग्नेर्ग्रीष्मं बह्वैश्चाम् प्रत्यवरोक्ष्य-
कर्ष । २ पौर्णमास्यां वा । २ पायस्वहोममन्त्रौ ।
४ क्षितिजलिषेधः । ५ ध्यानं तन्मन्त्रव । ६ पुनर्जप्य-
मन्त्रः । ७ अमात्यप्रवेशः । ८ ऋद्धिद्वार प्रवेशः । ९ मन्त्र-
विदो मन्त्रजपः । १० उत्याय त्रिर्जप्यमन्त्रः । ११ त्रिदिक्षु-
क्षानां जपत्राक्ष्यभोजनसम्पन्नानि, बह्वर्ज्यजप्यमन्त्रव
१२ स्वस्वयनवाचनम् । २ अ० १ क० । १ अष्टकाकर्षकाक्षः ।
२ एकस्याम् अष्टध्यां वा । ३ पूर्वदिशे सप्तम्यां पितृभ्यो
दानम् । ४ तत्त आदिमज्ञवरपायसानां त्रयषम् ।
५ बह्वः शरावपरिमिताभ्यां पिद्वा पूषत्रयषम् । ६ मन्त्रा-
तर्कहोमः, यावद्भिः कामवेत तावद्भिर्ध्या । ७ परदिने
अष्टध्याम् अष्टका, पशुना स्याक्षीपाक्षेन वा । ८ अन्तु-
तुहो व्यवसाहरेद्वा । ९ तवाणामप्यवस्थने अग्नि-
ना कथं दक्षे । १० व्यवसाने कक्षदाक्षे मनसा
ध्यानम् । ११ बह्वर्चमिक्तस्याम्बुदाने नानटकः स्यात् ।
१२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त्रः ।
१४ वप होममन्त्राः । १५ क्षितिजति अष्टवहोमः

१ ईशान्नाभ्यभोजनोत्तरं सख्ययनवाचनम् । २ अ० ४ क० ।
 १ आन्ध्रक्यं तदुत्तरनववर्षां कार्त्तव्यम् । २ मांसकल्यादि । ३
 पिण्डपितृयज्ञकल्याणप्रदर्शनम् । ४ पिण्डयः सधमन्वर्जं
 पिण्डनिपरणम् । ५ प्राणपितामहोपपितामहीभ्यः सुराच-
 नेन पिण्डनिपरणम् । ६ अष्टवर्षस्यानिर्णयः । ७ पिला-
 दिपिण्डस्नानम् । ८ बालादिपिण्डस्नानम् । ९ आश्रापरप-
 क्षीमसम्प्रादिदिनत्वे कर्त्तव्ये शाध्यायने उक्तधर्माति-
 देशः । १० कण्ठपथे चतुष्पादु तिष्ठिषु आन्ध्रक्यवत् ।
 मासि मासि पिण्डय एव आह्वं कर्त्तव्यं न बालादिभ्यः ।
 ११ आन्ध्रक्ये नववर्षान् भोजयेत् । १२ अथगौ व्रत पञ्च
 तान् एकं वा । १३ उदिकर्म्मणि पूरककर्म्मणि च चतुष्पादु
 भोजयेत् । १४ इतरत्तु युग्मब्राह्मणभोजनम् तिष्ठत्यनेन यव-
 दानञ्च । २ अ० ५ क० । १ रघारोहण्यात् पूर्वं तत्-
 स्मर्शनमन्तः । २ अक्षय्यर्शनमन्तः । ३ आरौह्य स्म-
 न्मन्त्रः । ४ रश्मिस्मर्शनमन्तः । ५ गरुडप्रवर्त्तमानेषु
 रथेषु जप्यमन्तः । ६ शकटाद्यारौह्येषुपि तस्य जपः । ७
 शकटाद्याक्षय्यमन्तः । ८ नावारौह्यमन्तः । ९ नवरथे
 विशेषः । १० कुटुम्बोपयोगिग्रन्थाहरणम् । ११ गृहसमीपान-
 मन्तः । १२ रघारोह्यमन्तः । १३ नवरघारोह्यमन्तः ।
 १४ तत्तु जप्यमन्तः । १५ तत्तु पुनर्जप्यमन्तः । २ अ० ६ क० ।
 १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिबलक्षणम् । ३ भूमेरपरलक्षणम् ।
 ४ भूमेरन्वलयक्षणम् । ५ विदुदुष्टदृष्टयोत्पादनम् । ६ भूमेरव-
 निम्नतानिर्णयः । ७ भोजनगृहस्थाननिर्णयः । ८ तत्तु-
 फलम् । ९ समान्गृहस्थाननिर्णयः । १० तत्फलम् ।
 ११ तदपरस्थाननिर्णयः २ अ० ७ क० । १ वास्तुपरीक्षण
 क्रमः । २ तत्तु स्नातकमन्तं तत्पूरणञ्च । ३ प्रथमसम्य-
 मगर्हितवास्तुनिर्णयः । ४ अक्षमितेऽर्धे जलैस्तत्पूरणम् ।
 ५ प्रथमसम्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः ।
 ७ क्षत्रियवास्तुनिर्णयः । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ वृद्ध-
 हृदयैः वास्तुकथनम् । १० समसद्वर्गकोषं दीर्घं वा । ११
 वास्तुमोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नजलधारा मोक्षणं मन्तः ।
 १३ अथान्तरगृहप्रभेदनिर्णयः । १४ स्नूणाणां गर्तेषु विधे-
 यविधिः । १५ मध्यमसूयागर्ते विधेयः । १६ मध्यमसूया-
 गर्ते मन्तः । २ अ० ८ क० । १ वंशाधानादुपमन्त्रणम् । २ वंश-
 धानमन्तः । ३ मणिकप्रतिष्ठापणम् । ४ तन्मन्त्रान्तरविधानम् ।
 ५ मणिकसंघनमन्तः । ६ वास्तुदोषमन्तः । ७ तत्तुमो-
 क्षणम् । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थायीपा-
 कप्रपथार्दि शिववाचनम् । २ अ० ९ क० । १ गृहप्रपदनम् ।

० जीवदुष्टप्रपदमम् । १२ तत्कावनिर्णयः । ४ तत्तु कोम-
कर्त्तम् । ५ अतुमन्त्रणम् । ६ आवातोनां गवाप्तुमन्त्रण-
मन्त्रः । ७ एके अन्वष्टुमन्त्रिभ्यः । ८ अवातोनां गवा-
प्तुमन्त्रणम् । २००१००० ।

तृतीयाध्याये पञ्चयत्तादिवृत्ताङ्गानि कर्त्तव्याः ।
१ पञ्चयत्तप्रतिष्ठा । २ पञ्चानां नामकथनम् । ३ पञ्चानां
स्वरूपकथनम् । ४ तेषामहरहः कर्त्तव्यता । २००१००० ।
१ आध्यायविधिः । २ आध्यायाध्ययनविधयः । ३ ओ-
म्नां व्याहृतोः समस्ता नूनात् । ४ सावि-
त्राध्ययनविधयः । २००२००० । १ आध्यायकर्म ।
२ अध्ययने देशकृतिनिर्णयः । ३ अध्ययने पैताकु-
तिनिर्णयः । ४ अध्ययने काकावधिनिर्ययः । २००
३०० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राची-
नावीती । ४ आचार्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् ।
दक्षिणावीती । ६ तिथिविधेयादौ निषेधवचनं निवृत्त्याध्या-
यस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ ब्रह्मयज्ञानध्यायः २००४०० ।
१ अध्ययनप्रारम्भः । २ अध्ययनकावनिर्णयः । ३ तत्तु
काकावन्तरम् । ४ आन्वभागाकृतिः । ५ दक्षिण-
कोमः । ७ कोमन्त्रः । ७ तत्त्वान्ये वृत्ता मन्त्राः । ८ ए-
कोमन्त्रः । ८ तत्त्वान्येकोमन्त्रः । १० देवताकोमादिमार्ज-
नम् । ११ जपविधयः । १२ व्याहृतिव्याप्तिजपोवे-
दप्रारम्भः । १३ अर्चनविधिः । १४ अध्ययनकावनिर्देशः ।
१५ ब्रह्मचारिण्युक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिण्यस्य
अध्ययनम् । १७ समावृत्तोजायां गच्छेद्विधेः । १८ प्र-
जोत्पत्त्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्त्तम् । २०
माध्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत्तु सावित्रादि-
तर्पणम् । २२ आचार्यादितर्पणम् । २३ ततः ब्रह्माको-
मरुतुसर्जनकर्त्तम् । २००५००० । १ काव्यकर्त्त-
व्याने पाकवदः । २ उरोडागस्थाने चरः । ३ कान-
प्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिककोमः । ५ कोमन्त्रः ।
६ अशुभप्रदर्शने उपस्थानमन्त्रः । ७ तत्तु मन्त्रान्तरम् ।
८ जन्मवादी जन्ममन्त्रः । ९ अगमनीयगमनादौ आन्व-
कोमः । १० तत्तु समिदाधाम वा । ११ तत्तु मन्त्र-
जपो वा । २००६००० । १ अशुभितेऽर्के स्वपतः प्रायश्चित्तम्
२ तत्तु भन्वत्तुष्टवम् । ३ अभिनिर्मुक्तस्य प्रायश्चित्तकोमः ।
४ अशुभोपासनम् । ५ तत्तु वायुहोत्रे कर्त्तव्यभेदः ।
६ तत्तु प्रातर्निवसभेदः । ७ तत्तु कालनिर्णयः । ८ जपोत-
पाने कोमजपो । ८ कर्त्तव्यं गच्छतो कोमजपो ।

८ तत्तु वस्तु सञ्चालितो कोमजपो । १० मङ्गलम-
ध्यायं गमिष्यतो कोमजपो । २००७००० । १ समाव-
र्त्तनम् । तत्तु आचार्यान् आत्मने वा एकादशहोत्रा-
हरहम् । २ उभयोर्होत्रहोत्राभ्यां आचार्याभ्यां दानम् ।
३ समिदाहरणविधयः । ४ कामनाविधेये समिद्धिर्णयः ।
५ उभयकामहोत्रहोत्रा समित् । ६ समिदाधानादि गोदा-
नम् । ७ मन्त्रान् आत्मवाचकान् जप्त्वा । ८ कर्त्तव्योक्तमर्दनम् ।
९ आनाङ्गनविधिः । १० कुण्डलमन्त्रणम् । ११ अतु-
मेपनविधिः । १२ अग्न्ययनम् । १३ तान्त्रिकविधिः ।
१४ जलादानम् । १५ वैश्वदेवहोत्रादानम् । १६ मण्डप-
विधिषादानम् । २००८००० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्रः । २ मन्त्रं समिदा-
धानम् । ३ मन्त्रपुर्वेकं पूजनम् । ४ अतुमेपाने समा-
वर्त्तनकामम् । ५ अतुमेपाने । ६ निषेधविधेयः । ७
निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माङ्गलम् । २००९००० ।
१ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनाहुता । ३ उच्चै-
र्नामकथनम् । ४ उपायुक्तयने मन्त्रः । ५ शिष्य-
स्य उपायुक्तयने मन्त्रः । ६ आचार्यजन्ममन्त्रः । ७ जपा-
न्तरम् अतुमन्त्रणम् । ८ तत्तु प्रथमा । ९ पञ्चिन्मस्य जन्म-
नोष्ठा वाचः श्रुत्वा जन्ममन्त्रः । १० अग्न्यागमनोष्ठा
वाचः श्रुत्वा जन्ममन्त्रः । ११ भयप्राप्ती जन्ममन्त्रः ।
२००१०००० । १ सर्वार्थोद्दिगर्थो भयप्राप्ती जन्ममन्त्रो-
कोमः । २ तत्तु जन्ममन्त्रः कृत्तव्यमेषः । २००११००० ।
१ राजसङ्गाहनम् । २ तत्तु जन्ममन्त्रः । ३ रात्रौ कवचदाने-
मन्त्रः । ४ अतुमेपाने मन्त्रः । ५ रात्रौ जन्ममन्त्रः ।
६ स्त्रीजन्ममन्त्रः । ७ द्रुविदाने मन्त्रः । ८ रथगमने
जन्ममन्त्रः । ९ अवातुमन्त्रणम् । १० द्रुवनेषमायस्य जन्म-
मन्त्रः । ११ वनस्थानराजजन्ममन्त्रः । १२ कारिण्यमार्तो-
जन्ममन्त्रे न्ये जन्ममन्त्रः । १३ राजेजन्ममन्त्रः । १४ वीर्य-
मन्त्रः । १५ अतुमेपाने रथगमनम् । १६ द्रुवप्रदेशनिर्णयः ।
१७ द्रुवमिदाने मन्त्रः । १८ वावावागमनम् । १९ द्रुवमिदाने
राजनि पुरोहितजन्ममन्त्रः । २० तत्तु पुनर्जन्मः । २००१२००० ।

चतुर्थाध्याये आहिताग्नेः पीडाप्रथमनादिवृत्तातो-
बलपानानि कर्त्तव्याः । १ व्याधिरोहितस्याहिताग्नेः कर्त्त-
व्यम् । २ पायकामये प्रमाणम् । ३ पाये वाक्कामये प्रमाणम् ।
४ अग्नदः कोमादिभिरिहा पायं प्रविशेत् । ५ अग्निहा वा
पायं प्रविशेत् । ६ अतुमेपाने अहिताग्नेः चित्तायुनिवृत्तनम् ।
७ अतुमेपाने निवृत्तायुनिवृत्तः । ८ अतुमेपाने आवागमनम् ।

१ अग्निकार्यं समापनम् । ४ कर्तुं बुद्ध्यावाधः । ५ पिण्ड-
क्रिया । ६ नवकाङ्क्षाणि । ७ सङ्ख्ययनम् । ८ दयावृत्तयम्
९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधिः । ११ सविच्छिन्न-
यम् । १२ व्यापनशब्दम् । १३ व्यतीतसंस्तारः । १४ व्याप्ता-
यविधिः । १५ गारायण्यविधिः । १६ नागवधिः । १७
परायण्येकोद्दिष्टम् । १८ उद्योगः । १९ पदाघातः ।
२० अर्थः । २१ पूर्णकर्मादोनि कर्मिणाभ्यामीनानि कर्माणि
२२ पूर्तानि । २३ मण्डपकादिविधिः । २४ प्रतिमाद्व्यापः । २५
प्रासादप्रतिष्ठादि । २६ दत्तवृत्तमादि । २७ अग्निस्थापनादि ।
२८ देवाभिषेकादि । २९ यान्तिप्रतिष्ठादि । ३० व्याप्तादिविधिः
३१ व्यापनादिविधिः । ३२ जोषविशेषः । ३३ प्राची
दिग्मन्वावर्त्तते । ३४ दक्षिणा दिग्मन्वावर्त्तते । ३५
प्रतोची दिग्मन्वावर्त्तते । ३६ उदीची दिग्मन्वावर्त्तते
३७ पृथिवीमन्वावर्त्तते । ३८ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते
३९ दिवसमन्वावर्त्तते । ४० रात्रिमन्वावर्त्तते । ४१
यरमन्वावर्त्तते । ४२ ख्यां दिपोऽन्वावर्त्तते । ४३
अग्निकार्यं प्रथमम् । ४४ गताः यते पदाघातः ।

[illegible][illegible]

पिष्टकानाम् कथं सतोर्जम् । २२८कामेहे खी लोप । "वे
 जैता आश्वेनीरपदधाति" घत० ब्रा० ८, १, ११६। आश्विनौ
 देवते अस्य कथं । २३चित्तमेहे च "प्रत आश्विनोः प्रवमानः"
 क० ८, ८, ६, ४, पञ्चाश्विन्योश्च कृतव्ये पञ्च देवदेव्यः पञ्च-
 प्राश्वन्तः पञ्चाश्वना एकाना न विंशतिरेकश्वाना एषकृता-
 श्विपद्वितीया चित्तिः" घत० ब्रा० । ४४चित्तिकपात्रमेहे ४०
 "वैश्वेन सक्वाश्विनो द्विकपात्रः सर्वज्ञ" कात्या० । १२, ६, २,
 "क्षैत्रावश्वच न आश्विनश्च मे इति" यजु० । १८, १८, आ-
 श्विन्या भवः कथं । ५५आश्विनोक्तमारयोः द्वि० व० । आश्विनौ
 देवते अस्य कथं । आश्विनोक्तमारदेवताको ६ यज्ञे
 ७ यज्ञे च । आश्विन्यायनयज्ञे उदा० ।

आग्निनी को अग्निना अन्नाकारत्वात् नान्येथ युक्ता पूर्वसा
नक्षत्राण् ॥ आह्नयदीर्घायासु २ आह्नयद्वीतार्थे च ।
आग्निनेयं पु० द्वि० अग्निन्याः षोडशाकारत्वाः संज्ञायाः
अपत्यं ठक् । ॥ अग्निनीकुमारयोः तयोः तस्या अष्टपत्ति-
कया अक्षयाभक्षण्यम् १२८७७ इत्या । तस्यापत्यं विदा०
अब् ॥ १२ कुबे १४ कुद्वेये च पु० तयोर्माह्नयान्निनीकुमारो-
भ्यामष्टपदितत्वात् तत्तात्त्वम् । “जिगाय समेतं वीराना-
ह्निनेयः प्रतापवान्” भा० व० प० १४० । अन्वक्षीकाङ्गमः
पत्न्याः ठक् । १ अन्वक्षीकाङ्गम् अह्नयि ।

आशीन इ. अथैकाहमः पन्थाः वा अथ । अथैकाह-
मस्ये हेये "वक्षसाधोने वा इतः शर्गेः लोकः" इतः
आ० । अथसत्तारिणाशीनानि" नुतिः ।

आश्वेथ निः । अथा देवता यस्य ठक् । । तदेवतासि
 कुरिरादौ अथावा अपत्यम् पुष्पाठक् । । अथाभवे ।
 आषाढ इः आषाढी पूर्विकाऽस्मिन् नाश्विन् । अनाम
 स्याते चान्द्रे । नाश्वमेदे “आषाढस्य प्रथमदिवसः” मेघदू०
 “अतो विष्णुः वृषाषाढे कार्तिके प्रविशुध्यते” इति डरा० ।
 आषाढी पूर्विका प्रबोजनमस्य सण् । अतिनां भावे
 यावावे इत्युक्ते “उपहितावाढम्” काद० “तद्गन्धेन च
 लङ्गीतव्रतेनावाढिना” काद० । “अवाजिनावाढवरः
 प्रगल्भवाक्” कुमा० । शनकवर्जते इः मेदि० पु० ठक् उः ।
 आषाढीऽस्यार्थेन । आश्वे वन् आषाढकोऽस्यार्थेन ।

आवाडा की आ+इ+त "अववावाडेति" या० निहो-
 वात् नि० नलकोवाभावः । राशिचक्रके विनियतिले
 २५५विने व नवमे "पूर्व पूर्वावाडा प्रनवावात्तदाय-
 कीवन्ती । नवरकावृत्तिदिने अववा वाहो धनिवावा" इत्युक्तेः
 वा व पूर्वा अतदा व । तत्र पूर्वावाः प्रनवावाइ

धनराशिघटतत्त्वसुसरायाच येवपाद्विकसल मकरराशि-
घटकत्वम् तत्पार्थे न० च आषाढभूः भङ्गवपः तस्य
तत्र जातत्वास्तथात्वम् ।

आषाढाभव पु० आषाढायां नक्षत्रे भवति सू-आष । भङ्गव-
पदे आषाढाजातोऽप्यत्र क्तिप् । आषाढादूरत्वम् ।

आषाढि स्त्री आ+सङ्-क्तिन् नि० न स्त्रीत्वं वत्त्वम् । १ सव्यम्
सङ्गे 'तथावाढेः सौत्रवतेयस्योपदधुः' यत० ब्रा० ६, २, १,
१७ । २ रतिदेव्याः स्थाने च यद्वाधरे० ।

आषाढी स्त्री आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्विका 'नक्षत्रेण
युक्तः काळः' पा० इत्यण् । १ आषाढा, मासीयपौर्णमास्याम् ।
२ यशियेष्टकाभेदे च ।

आषाढीय लि० आषाढायां भवः 'अविषाषाढायाकिति' पा०
तस्येदम् इत्यात् वा ङ । १ आषाढानक्षत्रे भवे २ आषा-
ढसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभागः अष्ट । अष्टमे भागे ।

आष्ट्र अष्ट-व्याप्तेरुन् इतिच । आकाशे उच्यते० ।

आस उपप्रेषणेऽदादि० आ० अक० सेट् । आसो आसाम्
आसते आसीत आसाम् आसुः आहुम् आस आसत
आसिष्ट आसांभूव आसामास आसासुक्ते आसिता
आसिष्यते । आसीनः आसितम् आसितयान् आसितम्
आसिता आसिः आसः आसनम् आसना 'य आसो मनसा
आरन्' गीता 'दिवि देवास आसते' अ० १, २, २ ।
'आसीतामरपात् चान्ता' नासीत गुरुणा सार्द्धं शिवा-
फलकनौषु च' इति च मनुः । 'सुखितमास्युः ततः यरदा
यतम्' सा० ६० । 'निबद्धमाध्वं पिबतासु येष्वम्' भट्टि ।
'जगन्नि यस्यां सवितागमासत' भाषः । 'आसिष्ट नैकल
शुषा अरुणादे' मनुः । भाष आसितम् आसितम्
योक्तः सङ्घासीताभिमुखं गुरो' मनुः । 'इच्छामि नित्य
मेवास्त्वं त्वया पुत्रः सङ्घासितम्' भा० व० । अ० 'जन-
कोच वेदेह आसासुक्ते' यत० ब्रा० १४, ६, १, १ ।
तत्पार्थिव भयादासासुक्तेरु जगपक्षिणः' भट्टिः । 'कैलाश-
शिखरासीनम्' तन्त्रम् 'आसीनानां सुरभितशिशं नाभि-
गन्धैर्भृगायास्' मेघदू० । 'आसितं भाषितं चैव मतं
यज्ञायमुजितम्' रामा० । 'जुष्मासितादिजन' सा० ६० ।
अधि-अध्यारोहणे सक० । गगनसध्यमध्यासे दिवाकरः
काटः 'आयामध्यास्य सैनिकाः' यवौ अगध्यासित-
शाहजानि' इति च रघुः । अध्व विटपमध्यासे
परभता' विक्रमे० । 'आचख्यो दिवमध्यास्य

यावनाद् परतोऽहः' रघुः । अन्नाधारस्य कर्मता ।
अनु-पश्चादनुपप्रेषणे च शब्दे सक० । 'अन्नासितमन्नात्मा
आह्वयेव हविर्बुजम्' रघुः । 'इतः सन्नायमन्नास्ये
सदैव वनद्' अयः' भा० व० १० अ० ।

अभि-आभिमुख्येन स्थितौ नैकस्य च अक० अभ्यासः अ-
भ्यासोयते कर्तव्ये निमाप्यतेरन्' छा० उ० ।

उद-ओदास्ये प्रकृतकर्म्मण्य उपरमे अक० 'विधाय वरं सामर्थ्ये
नरोऽरौ य उदासते' भाषः । 'उदासीनवदासीनः' गीता
उप-सेवने सक० । 'नोपास्ये यच्च पश्चिमासु' मनुः ।
'उपास्येते हरिहरौ हकारोहस्यते यतः' वाक्यप० ।
'शायुश्चातुगच्छन्ति तथा दीनानुपासते' मनुः । 'अतवस्त-
नुपासते' कुमा० ।

परि-उप-उपासनस्य प्रकर्षार्थे 'यथैव क्षुधिता वाङ्मा मातरं
पर्युपासते' 'पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते'
भा० व० १ अ० । (एनम्) 'भुजङ्गाः पर्युपासते' कुमा० ।
सम्-उप-सम्यगुपासने सक० । 'समुपास्यत पुत्रभोग्यव्या' रघुः
परि-परितः स्थितौ अक० सम्यक् सेवने सक० । ताभेदेवाच
पर्यासते ये वेमे ब्राह्मणाः' यत० ब्रा० ।

सम्-सम्यक् स्थितौ उपप्रेषणे च । 'भोगिभोगसमासीनम्'
'पश्चिमां तु समासीनः' मनुः ।

आस् अस्-आ+सङ्-क्तिप्-आस+क्तिप् वा । १ आरण्ये
आस्ते 'आः क एव मयि जीवतीति' सङ्गारा० ।
'आडुरात्मन् इषामङ्गलपाठक' वेणी० । १ शकोमे,
१ सन्नाप्ते, १ मोक्षायाम् सगर्वगर्जने च । 'आ-किमेतदिति
क्रोधादाभास्य मङ्गिषासुरः' देवीमा० । ईशेदे 'विद्या-
सातरमाः प्रदर्शयन्त्यनु भिक्षामहे निष्कृपाः' उद्भटः ।
आस पु० आ० वञ् । १ आसने २ स्थितौ ३ उपप्रेषणे आस्यतेऽ-
नेन करणे वञ् । १ उपप्रेषणस्थाने सुसुपास्यभागे 'यथा
कथासं पुत्रद्वारोक्तमेवमस्याक्षिणी' छा० उ० आन्ध्रं न० ।
आस्यते क्षिप्यतेऽनेन अष्ट-करणे वञ् । १ पञ्चमि 'स सावि-
त्रासुष्टः सासः' किरा० 'सासः सचापः' मङ्गि० ।
रघुः अस्ते स्तेपे भावे वञ् । ६ विक्षेपे निरासः ।

आसक्ति क्रि० आ+सन्ज-क्त । १ आसक्तयुक्ते विषयान्तरपरि-
हारं तद्देहात्ततयाभिनिष्टे २ अन्तरिते न० कटा० ३ त-
इति ४ सव्यकृत्वं च लि० आसक्तचित्तः आसक्तचेताः ।
आसक्ति लि० आ+सन्ज-क्तिन् । विषयान्तरपरिहारार्थे-
कविषयावच्छब्दे 'ते देवा आसक्तिमन्' वदन्तः' 'आस-
क्तवन्तं वदन्तः इति च' यत० ब्रा० ८, २, १, ११, १२ 'नीच-

कोटितं भवति ज्ञातव्यमिति चेत् ॥ १०, ८५, २८ ।

श्रीसङ्ग ३० आ+समुज-चम् । १ अग्निनिधे, प्राप्रक्षोपस्थि-
ङ्ग वा नश्यतो वस्तुनः २ रचयामिज्ञाने, ३ भोगा-
भिज्ञाने, ४ कर्तृत्वाभिज्ञाने ५ विद्यालरपरिहारेण
चेतस एकाग्रभिनिधेये च । “नयनप्रोतिः प्रथमं चित्तावक-
स्ततोऽयं सङ्कल्पः” भा० ६० । “तेऽसुररक्षस्यश्च आसङ्गा-
द्विभवसङ्कल्पः” यत० ब्रा० १, १, २ “तयोर्ज्ञेन ह्ययमान
मासङ्गो न विन्दति” यत० ब्रा० ५, २, १, ५, “तद्गुणं कर्म फला
सङ्गम्” गीता । ६ सव्यक् सव्यन्त्रे “सर्वव्यासङ्गमपि प्रका-
शते” कुमा० । आसङ्गते कर्मणि चम् । ७ आसङ्गोने
उत्तरासङ्गः “त्वयुत्तरासङ्गवर्ती नियतिमोस्” कुमा० ।
८ सौराष्ट्रवृत्तिकायां राजनि ९ अमवरते न० १० तद्वति
लि० कृता० । सौरवृत्तिकायां गाले आसङ्गोनेयत्वात्-
चात्वम् । अमवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।
आसङ्ग्य न० न सङ्गतः तस्य भावः अङ्गं वदरादिषु पठ्यु-
दावात् नोत्तरपदद्वयः । सङ्गत्वाभावे असम्बन्धे ।
आसङ्गिनी स्त्री आसङ्गः सातत्त्वमन्वस्य रजि स्त्रीप् ।
१ वात्यायां लिभाण्ड० । २ आसङ्गयुक्ते लि० स्त्रियां स्त्रीप् ।
आसङ्गिम उ० आसङ्गे भवः डिनच् । सङ्गतोक्ते कर्त्तृवेवाङ्ग-
कर्त्तृत्वस्यानाङ्गभिदे । “तल सवाशेन पञ्चदश कर्त्तृत्वस्याना-
ङ्गतयोभनितं वक्रच वन्वूरक आसङ्गिन” इत्यादिना विभक्त्य
“आभ्यन्तरदीर्घैकपादिरासङ्गिनः” इति सुहृते वहितः ।
आसङ्ग्य न० आ+समुज-छुट् । १ आसङ्गे २ सव्यक् सव्यन्त्रे
“व्रततिवसयासङ्गनात्” यजु० । णिच्-छुट् । ३ योजने
आसङ्गित लि० आ+समुज-णिच्-क्त । संयोजिते
आसङ्गि स्त्री आ+सद-क्तिन् । १ नैकव्यसंख्ये २ प्राप्नो न्यायसते
३ प्रत्ययजनकसङ्गिकर्त्तृ “आसङ्गिरान्यथायां तु सामान्यज्ञान-
निमित्तं” भावा० । ४ याद्व्योषोपयोगिन्यान्वयवधानेन
पदजन्मपटाद्यौपस्थितौ । “आसङ्गित्योग्यताकाङ्क्षातात्-
पर्यसामन्यमते । कारणसङ्गिधानन्तु पदस्यासङ्गिकस्यते,
भावा० । “वत्पदार्थस्य वत्पदार्थेनान्यवोऽमेक्षितस्योरोरव्यव-
धानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भूतगतिनाम् देव-
इत्तेनेत्यादी न याद्व्योषः । गोको वटो द्रव्यं पट इत्या-
द्यावत्तिभेदायाद्व्योषः । आसङ्गित्यभावाच्छब्दभा-
भावेऽपि न वतिः । ननु यत्न ज्ञेयौ कृच्छ्रौ वाच्यौ देव-
इत्त इत्युक्तं ततोत्तरपदकारणकाळे पूर्वपदकारण्यं नायात्
अव्यवधानेन उत्तरपदकारण्यसम्भवं इति चेत् प्र-
त्ययेपदसंस्कारं वरमतावद्विषयकारण्यस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः

नानावृत्तिर्नैकप्रत्ययस्येन नानासंस्कारैरेककारणोत्पत्ते-
रपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसङ्गितवरमर्थं ज्ञानक्षी-
बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्त्यकपदकारण्यम् । परन्तु
तावत्पदार्थानां कारणदेकदेव सङ्केतपोतन्यावात् ताव-
त्पदार्थानां क्रियाकर्त्तृभावेनान्यव्यवधानेन बोधः याद्व्योषो
भवतीति चेत् ॥ १० ।

याद्व्योषोपपत्तेः आसङ्गित्यस्य याद्व्यवस्थानासङ्गी निरूपिता
मया । “आसङ्गित्याव्यवधानेनान्यव्यवस्थितियोग्यपस्थितिः वा
च्यवृत्तिर्नातुभवोऽतोनामन्याव्यवस्थः अथ नानाविधेष्वव-
यवकर्त्तृककारणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थ-
सङ्गतोनां न योग्यपदं सम्भवति आगुत्तरविनाशिनं
क्रमिकायां मेककानुपपत्तेरिति कथनावत्पदार्थान्यव-
बोधः विशेषज्ञानवाध्यात्वादिष्टिष्टज्ञानस्येति चेत् औल-
प्रत्ययेकसङ्गीतुभवजन्यसंस्कारमेकवादेन तावत्पदवृत्तिः
तत एकदेव तावत्पदार्थसङ्गतौ सत्त्वां वाक्यार्थावृत्तयः न
चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न कारणमिति वाच्यं वाक्या-
र्थावृत्तयानुपपत्त्या क्रमवदेन संस्काराणां परस्परसङ्कारेण
तलैककारण्यस्येनात् प्रत्ययेकस्य संस्काराणां विनामन्यवगति-
कतया पदकारणे । अथ “वद्यदाकाङ्क्षितं वोढ्यं वक्षि-
धानं प्रपद्यते । तेन तेनामितः स्मार्थः पदेरेवावगम्यते”
नचैवमन्यवान्तराभिधानं न स्यात् विरल्य व्यापाराभावा-
दिति वाच्यं एवमपि प्रथममन्यवे केवलपुण्यावात्
उत्तरस्य क्रीदं शास्त्रीयैकस्य न पूर्वस्येति चेत् अस्तु-
तावदेवं तथापि अरमन्तावत्पदार्थेपठितवाक्यार्थावृत्तये
उक्तैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अल वदन्ति । सङ्गिधानं-
पदजन्यवान्यवबोधहेतुः द्वारमिवादावध्याङ्गतेनापि पिधा-
नादिनान्यवबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीतियद्व एवाध्या-
ङ्गियते कानुपयोगात् कार्यस्यैवान्यवप्रतिबोनितादा-
वश्यकत्वाच्च अथोपपत्तेरुपादकविषयकत्वात् न च याद्व्य-
मान्यसुपपादकवपि तु तदर्थः । अवश्यं कस्यार्थवाङ्म-
न्यवे देववचस्यस्ययाद्व्यवृत्तेरन्यथासङ्गेः अन्यथा पद-
बोधितस्यैवावस्थान्यवबोधकत्वमिति निश्चयसङ्गिकस्यना-
पत्तिः स्मार्थान्यवपदत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्य-
वबोधकमिति तदन्वयवबोधार्थवश्यं याद्व्यकत्वमिति
चेत् वक्ष्यायां व्यभिचारात् तन्नायेपाधिमेन कर्त्ता-
ऽन्यवबोधाच्च अथ द्वारपदवृत्तभावनात् पिधेहि
याद्व्य कस्यते कानुमात् न च पिधानाभिधायकानेक
याद्व्योपस्थितौ विविधमवधारणः संस्कारातरातव्यात्

पदविशेषकृतेरिति चेत् न आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्य-
न्वितकार्यपरत्वस्य कृतृत्वात्त्वावधानेनाधोव्यापारात् न च
श्रुतपदानि स्वस्वप्रयोजनानीति कथमध्याह्नते तेषां तात्-
पर्यमिति वाच्यं श्रुताद्यन्वयात्तत्पर्याध्याह्नते तात्पर्यात्
कथमध्याह्नं पक्षतोत्पन्नं स्वमिध्याह्नतमाह्वान्यवबोधः
कथाबाहेरपि कृतृत्वादिति चेत् न तात्पर्यनियमादित्य-
वेकं 'यत्परः यद्दः स्यद्दार्थः' इति व्याख्या कथ्यथा
तवापि दृग्धात् कृतृत्वकथापदोपस्थानेनान्वयबोधः
स्यात् अथ देवदत्त कोदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्या-
काराभावेन कर्तुरनभिधानात् ततोया स्यादिति चेत्
न अध्याह्नतेनापि पक्षतिपदेन कर्तुरनभिधानात् । कर्त-
व्यत्वाभिहितेति चेत् न, देवदत्तस्य प्राकट्यत्वं ततोयापक्षेः
तात्पर्यतत्त्वस्य व्यस्येति चेत् तस्य ननु द्वारं पिपेक्षीत्यादौ
विधानस्याद्वाह्यत्वे विधानोपस्थापकपदत्वेनान्वयबोधो
जनकत्वमिति चेत् न अन्यप्रतियोग्योपस्थापकपदत्वेन-
जनकत्वात् न त इदमपस्थापकत्वमपदत्वेन गौरवात् एवंपि
विधानान्वयबोधेऽपि अन्यथा गौणत्वात्पिपेक्षयोरेक्यवबोधो
स्यात् तयोरेक्यभावकत्वादिति उच्यते क्रियापदोपस्था-
पिता क्रिया कारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्परमाका-
ङ्क्षति न तदपस्थितिमात्रम् अन्यथा द्वारं कर्मता पिपेक्षि
द्वारं विधानकृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्मोपस्थापक इवान्वयबोध-
प्रसङ्गः क्रियाकर्माद्योपस्थितेस्तुत्यात्वात् एवंविधपदोपस्थापि-
ते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत् तत्प्राक्काङ्क्षायां पदविशेषो
पस्थापितत्वं तन्मत्तदपस्थितिमात्रम् । कार्यविशेषेऽधाधुनात्
न तत्तान्वयबोध इति चेत् न पिपेक्षीति पदं विना द्वार
मित्यस्याव्यवाधत्वात् तदर्थप्रयोगे साधुत्वस्य दृष्टत्वात् सा-
धुत्वज्ञानस्यान्यबोधेऽप्रयोजकत्वात् गोपी साकारमभ्यासात्
अन्यबोधोपात्तं न आकाङ्क्षवर्गीयकोषाधकाभावात् ।
तस्यात् क्रियापदस्य कारकपदेन, कारकपदस्य च क्रियापदेन
सङ्गान्वयबोधकत्वं तत्वेकं विनापरस्य । अपि च वचनार्थ-
क्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयादुपपत्तिः क्रियाप-
दार्थबोधे द्वितीया चेत् यतः ज्ञानजनं कतिरित्यत्रापि
द्वितीयापक्षेः तथा उभेभ्य एवम् कृतृत्वपदाध्यापारं
विना चतुर्थीदुपपत्तिः यदि च कृतृत्वपदार्थबोधे चतुर्थी
तदा दुष्प्रतिपत्तिस्तत्रापि स्यात् कृतृत्वतोऽस्ति पदबोधैका-
धीनत्वात् । अथ साधुत्वात् द्वारं उभेभ्य एव तत्र पिपेक्षि कृतृ-
वति पदध्यापारोऽनुमन्यते न तत्त्वबोधोपात्तं तस्यान्य
प्रतिषेधित्वान्नादेवीतुपक्षे इति चेत् तर्हि क्रियापदप्रयोगं

विना न कारकविभक्तिः कारकपदप्रयोगं विना न तद्व्यव-
बोधः क्रियापदमिति केवकारकत्वे क्रियापदाध्यापारः
केवलक्रियायाश्च कारकपदाध्यापारः साधुत्वाद्येवमवश्यं
इति तत्त्वबोधोपस्थितिरन्यबोधोपपत्तिकी । तस्यात् क्रिया
कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्परानुबन्ध-
इति शब्दाध्यापारएव कर्त्तव्ये वक्तव्यम् ।

व्याख्यातं चेत्तु मयुरानागेन दिग्भालमलोदाहृत्यते
"आसति" निरूपयति आसतिचेति अन्यप्रतियोगि-
निर्णयः पदार्थयोरेक्यवधानेनोपस्थितिरासतिरित्यर्थः आ-
व्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्पदार्थोपस्थितिमतौ तत्पदार्थो-
पस्थितिस्तत्पदार्थे तत्पदार्थस्यासतिरिति फलितार्थः
नचैवमासत्त्वमासविभागव्यापारः समुदाहृत्यन्यपद-
योपस्थितेरेव सर्वत्र शाब्दाबोधोपायोगितया निरर्मुक्त-
मग्निमान् देवदत्तेत्यादावपि शाब्दादुभवाव्यवहित-
पूर्ववर्ति समुदाहृत्यनोपस्थितिमादर्थव्यावधानेनोपस्थिति
सत्त्वात् उपस्थितेरेवमव्यवधानासम्भवादिति वाच्यं
भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोत्तरत्वसाधारण्यस्यात् प्रवेष्टात् तच्च
स्वप्नसाधिकारसंभित्ये सति यः स्वप्नसाधारण्यसम्बन्ध-
प्रागभावानधिकरण्यस्यसद्व्यवधानं स्वप्नसाधारण्योपस्थिति-
त्वे सति अभिमतम् । इत्युक्तं प्रथमं या प्रत्येकपदेभ्यः प्रत्येक-
वदाधीनां क्रमिका स्यात् सैवासत्तिरन्यवबोधोपाव्यवहित-
पूर्ववर्ति समुदाहृत्यन्यपदोपस्थितिः । अतएवासत्तिज्ञानं
हेतुः प्रत्येकपदकल्पपदार्थोपस्थितौ नाकाङ्क्षविनाशिनोर्ना-
नुपपत्त्याद्बोधात् पूर्वमव्यवधानेन कृतृत्वपदेऽस्ति तत्त्वबोधात्
नचैवं दृष्टौ कुल्लोको कृतृगो देवदत्त इत्यादौ नचविशेष-
कानामविशेषकान्वयबोधस्यैव व्यापकभावप्रसङ्गः तत्र वि-
शेषकोपस्थितेर्विशेषकान्तोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं
प्रज्ञतान्वयबोधानुगुण्यैवः स्वप्नसाधारण्यस्यसत्तिज्ञ-
त्वस्याव्यवधानमपत्तिभूतसम्बन्धमदार्थत्वात् विशेषकान्तो-
पस्थितिरस्य च न प्रज्ञतान्वयबोधानुगुण्यैवः अन्यगुणत्वस्य
कृतृत्वकल्पस्य साधुत्वाद्यवस्थानेन व्यवधानेऽन्यवबोधोऽ-
नुमन्यविवक्षितस्यसंभित्यैवानुगुण्यत्वकल्पत्वात् । अतएव
निरर्मुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिसंश्लेष-
पदोद्धारयानमार् चिरतरं विशिष्टान्वयसद्व्यवहितं तत्रा-
व्यवधानकथयोऽपि विधानगुणकत्वान्वयबोधोपादुपपत्तेरिति
तदुपपन्नं नास्ति । नचैवं तत्र पदोपस्थितिर्यवधानेन,
वदाधीनसत्तिज्ञाव्यवधानेन, तत्त्वसाधारण्यसत्तिरिति वाच्यं
तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिजन्या तत्पदार्थो

आसत्तत्पत आसायस्य याद्वबोधापत्तेः नचैवं गिरि-
भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुक्तं
देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-
पक्षस्यैव इटापत्तेः कदाचित् तत्र तथान्वयबोधस्य
सर्वदेव इटत्वात् नचैवं क्वचिदोजानयाः कथमुपयोग-
इतिवाच्यं तात्पर्यपक्षार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राहुः
अन्वयधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च
याद्वबोधादेव तथा च तस्यापि आसत्तिः कारणं सा च
याद्वबुद्धिप्राप्त्या च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अत-
वस्था कथीभूता चेत् अन्वयेनान्वय इत्यतश्चाह सा चेति
प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटी
प्रदर्शयिष्यामहेत्येति नव्यास्तु ननु उत्तरा पद जन्यप-
दार्थोपस्थितिचेदासत्तिस्तदा नामविशेषकस्यानेन कथमन्वय-
बोधः ? स्यात्तथा पदार्थोपस्थितौनाम् एकदाऽन्वयवादि-
त्यायुक्ते अयेति इत्याहुः। मेवमेव मेवमन् । विशेषणान-
वाध्यात्वादिति विशेषणं पदार्थसदुपस्थितिसाध्यात्वात् इत्यर्थः
इत्यत्रा पदधीनत्वेयादिः । विशिष्टज्ञानस्य याद्वबोधास्तुभ-
वस्य । मेवमेव सन्नुक्तं एकदेव तावत्पदकृतिः न च सक-
कपदगोचरकारणभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-
कारणाकृतसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरत्वेनेकं कारणं
सम्भवति तथा च सकलपदगोचरकारणपदार्थानुधा-
वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
याद्वबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनान्
ननु श्रौतेषु प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि
आदौ भोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाये चत्तलनिर्विकल्पकोत्पत्तिः
अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाये अकारतत्त्व निर्विकल्पक-
चत्तलविशिष्टोत्पत्तिरनायासः ततश्चतुर्थकाये अलविशिष्टधी
टलनिर्विकल्पकाकारनायवरमाकारोत्पत्तयः इदानीञ्च
चकाराभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् तत्त-
पक्षमकाये टलविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पककारणमायाः
इदानीं प्राथमिकाकाराभानं न सम्भवति तदभावात् ततः
चतुर्थे अलविशिष्टबोधाकारनायो इदानीं टकाराभानं
न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्णसूक्तान्नपद-
गोचरकोत्पत्तिरनुभवः न च पूर्वपूर्ववर्णोपपन्नवर्णान्वय-
वर्णवर्तितात्वात् श्रौतानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-
तिम्ब्रजप्रत्यये उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति
नियमात् प्रत्येकवर्णसूक्तस्य विशेषकपदप्रत्यक्षोपपन्नव-
नयोदया अवयवसम्भवात् पदप्रत्यये प्रत्येकं सर्वस्य वर्णस्य

सर्वविशेष्यत्वात् न च पूर्ववर्णोऽन्वयवर्णविशेष्यतया
भासत इति वाच्यं पूर्ववर्णोऽन्वयवर्णविशेष्यत्वनिर्वाणकस्य
तत्त्वान्वयसाधनात् इति चेत् मेवं वादिचतुर्थायात् न
चटादिपदं टभादेरपि चटपदत्वापत्तेरपि न अन्वयवर्णो-
त्पत्तिसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्पत्तौत्पत्तये एव वर्णं तत्र अव-
सा न दुर्गहं पूर्वपूर्ववर्णोपपन्नवर्णकारणवर्णोत्पत्तौत्पत्तये
सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेष्यतया पूर्वपूर्ववर्णपक्षसम्भवात्
नैयाकरण्यात् पूर्ववर्णं ज्ञानरूपाया उपपन्नवर्णमात्राः सन्त्ये-
ऽपि पूर्ववर्णस्योत्पत्तये विशेषणत्वेन भावे निवास-
काभात् विनिगमनाभावेन अन्वयवर्णतत्त्वसम्बन्धेनैव
उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषतया भावस्य दुर्भारतया
अतुतयन्वयोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अतुपदोच्चारणे
तपदस्य अवसा पाप्तात्वापत्तिरित्येतोवर्णसमुच्चयादन्वयः स्फोट-
एव पदमित्याहुः तद्विशेषश्च स्फोटपदे वक्ष्यते ।

अत्रार्थं विशेषः । चिन्तामणिमते यन्त्राध्याहारएव मधु-
रानाथेन न आसत्तिपदस्येवे आर्थाध्याहारोऽपीति
व्यवस्थापितम् । यथा “अस्तु वा यन्त्राध्याहार एवावश्यक
स्तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन न कुतोहेतुत्वं” वाच-
मात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्थोचितत्वात् तथा च
आदौ च चत्तलीत्यादौ सति तात्पर्यपक्षे यथाकथञ्चिदुप-
स्थितकथायादेरन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सत्यम्
“वाक्यं सादृश्याभावात्काङ्क्षासत्तिमुक्तः पदोद्भवः” सा० द० ।
“आसत्तिरुपेयावयवः” रघु० ।

आसद्वन न० आस-पद-ल्युट् । १। प्राप्ती २। नैककत्वसम्बन्धे च ।
आसद्वन न० आस-ल्युट् । १। स्थितौ “एकत्वावगमभोजनैः”
कृतिः। २। अन्वयानुस्थितिकपे इत्यादि मधु-
रानाथेन वक्ष्यते । तद्विद्यमानत्वे । “परस्परस्य सासर्थ-
विवादादवनं कृतम् । अरेव विजिगीषोश्च यानवत्
पक्षधा कृतम्” । यानस्य पक्षविधत्वात् । “विष्णु-
सन्नाय तथा संभूयाश्च प्रसङ्गतः । उपपन्नश्च निपुणैर्जन-
पक्षविधं कृतमिति” मन्त्रोक्तम् । “परस्य सस्य संन्यानां
साधनं सात्वा स्थितवत् । आसद्वनं साभिने ब्रूमात्
अन्वी साभिहिते रतः इत्युक्ते १। त्रिंशोऽर्थोऽर्थानि-
वर्तकव्यापारे च । आसत्तेर्ल आधारे ल्यट् । १। उपपन्न-
धारे कल्पकाद्यावने । “आसद्वनं वर्णनं यथा दारः भक्तं
अमयल्लुः । आत्मनस्तु शुचि प्रोक्तं न परेभ्य कदाप्यन”
आ० त० पु० । “प्रत्यक्षतत्त्वज्ञानया ज्ञेयगतः” रघुः ।
“सहस्रहस्ते मणिभासने छनिः” भाषाः “छुत्तावनं कौटुम्भे-

दिग्ध्यम्' कमा० 'शुची दे ये प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः'
गीता 'स्थापयेदासने तस्मिन् खिप्तः कार्यकणे ऋणाम्"
मनुः '१४ वासनेनासनमसिद्धये' "प्राञ्जलिर्जलजासनम्"
कुमा० । ५ देवतापूजाके उपचारभेदे तन्त्रेदादि काण्ड०
३०। "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्वं
वा चार्क्ष्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे खजेत् । पौष्पासनं यद्वि-
हितं यस्य तद्यदि गमेकम् । निभेदयेत्तदा पद्मे विष्णुं हारि-
चोत्खजेत् । पौष्पं पुष्पोधरचितं कुशस्त्रादिसंयुतम् ।
अतिप्रोतिकरं देव्या मन्त्राभ्यस्य भैरव ! । यत्र दारुसस-
ङ्गतमासनं मन्त्रं शुभम् । मोक्षाय नातिविकीर्णमासनं
विनियोजयेत् । अन्यदारुवृक्षवापि दद्यादासनसत्तमम् ।
सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम् । चैत्यप्रमाण
संभूतं वर्जयित्वा विभोतकम् । वास्वं कौषजं फाल वज्र
मेतन्नयं मतम् । रोमजं कम्बलस्यैव तदनेन चतुष्टयम् ।
अनेन रचितं दद्यादासनं भेदभूते । सिंहायाम्भतरचूणा-
कागस्य महिमस्य च । गजानां हरगणाञ्च कृष्णसारस्व-
चर्क्षया । सुमरस्याथ रामस्य जगन्नाथं नवभेदिनाम् । चर्क्ष-
भिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं हृतम् । वास्वं कम्बल
शस्त्रमासनं देवतुष्टये । दारुं चार्क्ष्यं चैव दारवं च-
पद्मोद्भवम् । यज्ञासनं जयमयं तदासनमतुत्तमम् । सर्वेषां
सपि देवानामुपेयाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सप्त
मासनं स्थानसुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्ति
भाग्यवात् । सुमरो रोजितो न्यहुः शंभरो बभूवो
वरः । शशेण हरिणाञ्चैति ऋगा नवविधा मताः ।
हरिणाञ्चैति विष्टेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । अथः खड्गो
हस्तस्यैव प्रथमं खड्गसंज्ञा । एते खड्गप्रदाने चर्क्ष-
दाने च कीर्तिताः । सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठ
सुच्यते । आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं शीसकमेव च ।
शिखाभयं सक्षिभयं तथा रत्नभयं मतम् । आसनं तेषां
अस्तु ध्वजं सत्त्वं समुत्खजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च
आसनं द्रव्यं भैरव ! । यवायोः पूजस्तु सर्वसिद्धि-
मवाप्नुवात् । शेषञ्च चार्क्ष्यं वास्वं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।
आसनं साधकानाञ्च सततं पणिकीर्तितम् । पूर्वोक्तं
यज्ञ देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् । तत् सर्वमासनं यस्तं
पूजाकर्त्तव्यं साधके । न यत्प्रेषासनी भूयात् पूजाक-
र्त्तव्यं साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्वीत् मितमेव सदा
शुभः । चर्क्षं यत्पुष्पेन दीपं काज्जासनं मतम् । मोक्षयापुत्र-
विकीर्णमुत्प्रेषे चतुर्दशम् । पञ्चाङ्गं वा कुर्वीत् नोच्छ्रितं

आस कारयेत् । पूर्वोक्तं वज्रं येहर्षमासनं पूजनेष्वपि ।
वास्वं द्विष्टासो दीपं चार्क्ष्यं हस्ताजं विसृतम् । लङ्क-
वात् तथोक्तायं पूजाकर्त्तव्यं च संनयेत् । यत्प्रेषं चार्क्ष्यं
कुर्वीत् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् । यत्पुष्पाधिकं कुर्वीतो-
च्छ्रये तु कदाचन । कास्वं चार्क्ष्यं चैव सहायायापपू-
जने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । लिङ्गा-
वास्य सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहुच्छ्रायं न चैव स्यात्
तथैव वक्तव्यं तम् । दारु भूमिजनं प्रोक्तमत्रापि सर्व-
कर्त्तव्यं । प्रथमं प्रथमं कल्पयेत् शोभनं तादृशासनम् ।
न पत्रमासनं कुर्वीत् कदाचिदपि पूजने । न प्राच्य-
न मुद्गभूतमस्थिजं हिरदाहते । मातङ्गदन्तसंज्ञातमासनं
कासिके चरेत् । चर्क्षं पूर्वोदितं पादौ तथा गन्धसङ्गस्य च ।
सखिणे यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्प्राच्यासन
सासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिखाभयं कुर्वी-
दासनं कौशमेव वा । दारवं तैजसं वापि नान्यदासन
माचरेत् । आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः ।
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । यदासनस्य
संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा
देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुनः । पूज्यपूजक
सङ्गतम् । आसतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्यैव साधने
करचरणादिबन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे 'यमनियमासनप्राणा-
यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि' विभक्त्य
"स्थिरसुखमासनम्" पात० छ० । लक्षितं तस्य हृत्तिः यथा
"निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आसतेऽनेने-
त्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैवाजि-
नकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मास्तिकादि । तत्र पद्मासनं
प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घीर्वन्तरे,
दक्षिणं च सव्यजङ्घीर्वन्तरे, निजिर्भेदिति स्थापकासनम् ।
हे पादतले स्पर्शमसिधौ संपटोक्तस्य संपटोपरिपाणिक-
कापिकां न्यसेदिति भाषासनम् । योगपट्टेन सोपास-
नासनम् । जातुप्रसारितः हो यवनं पर्यङ्कासनं कौशो-
द्गजादिदण्डपवेशनं कौशाद्यासनं द्रष्टव्यम् । आसन-
स्यैवोपासनाह । "प्रयत्नशोथस्थानलसापसिध्याम्"
पात० छ० । "आभाविकः प्रयत्नसलत्वादासनविघातकः
तस्योपरिमेयासनं सिध्यति अजने नागनायके स्थिर-
तरफणावहसिद्धतविश्वमण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहा-
भिमानाभावेनासनमुःखासूत्तैरासनं सिध्यति । तत्सिद्धि-
विज्ञप्ताह । "ततोऽहं नामभिवातः" पात० छ० । "आसन-

जवाक्रीतोष्णादिभिरनभिधातो बाधाभावे भवति" इतिः
 इदं राजयोगाङ्गं इष्टयोगाङ्गानि पुनरप्येति वक्ष्या-
 काथी० उक्ताः यथा 'महासुद्रां नभोसुद्रासुक्ष्मयानं जल-
 न्धरम् । मूलबन्धुन योनेति स योगो योगसिद्धिभाक् ।
 योधनं नाडिजालस्य घटनञ्चन्द्रस्ययोः । रसानां योधनं
 सख्यञ्च महासुद्राभिधीयते । योनिं वाधाङ्गिण्यापीय कृत्वा
 वक्ष्यते इत्युम् । इत्युक्त्या प्रकृतं पादं धारयेद्विज्ञानि-
 रम् । प्राणान् कुक्षौ समापूर्य चिरं सञ्चारयेच्छनैः ।
 एषा मोक्षा महासुद्रा महारोगविनाशिनी । चन्द्राङ्गे तु
 सख्यस्य सूर्याङ्गे पुनरप्येति । या नञ्जल्या भवेत्
 चञ्चला ततोसुद्रां विवर्जयेत् । न हि पथ्यसपथ्यं वारसाः
 सख्येऽपि नीरसाः । अयि चोरं विषं पीदं पथ्यमिव
 जीर्यति । अथ कुशुदावसं शुलभाजोसं पुरांगनाः । तस्य
 दोषाः कथं यानि महासुद्राश्च योऽप्येति । कपाळ-
 कुहरे जिह्वा प्रतिष्ठा विपरीतता । भ्रूवोरन्तर्गता दृष्टि-
 सुद्रा भवति खेचरी । न पीयते शरीरेण न च लिप्येत क-
 र्माणा । बाध्यते न च कायेन योसुद्रां वेत्ति खेचरीम् । वि-
 त्तसुद्राति खेयस्त्राज्जिह्वा चरति खेगता । तेषां खेचरी
 नाम सुद्रा सिद्धिनिषेवितः । यावहिन्दुः स्थितोदेहे ताव-
 न्मृतमयं कुतः । यवद्विह्वा नभोसुद्रा तावहिन्दुर्न गच्छति ।
 उड्डोन्मिह्वा रते यस्मादहोरात्रं महाखगः । उड्डोयानं
 ततः प्रोक्तं तल्ल बन्धोऽभिधीयते । जठरे पश्चिमं जातु-
 नाभेच्छाश्च धारयेत् । उड्डोयानं ह्ययं तन्मोन्दत्योरपि
 भयं जनेत् । भ्रमाति हि शिराजालसंधोगमि न भोजनम् ।
 एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलन्धरे कृते
 बन्धे कण्ठसङ्कोचकण्ठे । न पीयथं पतत्यग्नौ न च वायुः
 प्रधावति । पथ्यं भागेन संधीया योनिमाकुञ्चयेद्भुम् ।
 अपानमूर्ध्निमात्रं मूलबन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयो-
 रैकाग्र्ये मूलपुरीषयोः । युवा भवति इहोऽपि सततं मूलबन्ध-
 नात्" ।

इदं यामयेनेकविधाभ्यासनानि दर्शितानि यथा । "अथा-
 सनभेदेदं चन्द्राङ्गं सिद्धिकाङ्गनाम् । यत् तल्ल
 पूजकानां सिद्धिरलं सहीतले । अधोसुच्छासनं नाथ ।
 सर्वेषां प्राणिनां सुखम् । अङ्गभागेषु देवेभ्यः । धारयेत्
 मासतं सुधीः । सर्वसुखानां चैव हि अङ्गपादो हि यत्-
 चरेत् । तदैव सङ्गतां सिद्धिं ददाति वायवी कला ।
 पञ्चासनं तथा कुर्यात्प्राणवायुषु सिद्धये । शुभासनं सदा
 ध्यायेत् पूजयित्वा पुनः पुनः । उच्चमूले वामपादं पुन-

स्तद्विषयं पदम् । वामोरो स्थापयित्वा च यत्पुनसनमिति
 कृतम् । सव्यापसव्ययोगेन आसनं परिकल्पयेत् । तदैका-
 सनकाले तु द्वितीयासनमारभेत् । पृष्ठे पादद्वयं शीघ्र-
 दृष्टाङ्गुवहयं सुधीः । कायसङ्कोचमाकलय कृत्वा बद्धासनं
 भवेत् । इति बद्धासनं बद्धा वायुबद्धः पुनः पुनः
 चित्तुके स्थापयेदाङ्गावृद्धिं तेजस्य भाङ्गरे । इत्यासनं हि
 सर्वेषां प्राणिनां सिद्धिकारणम् । वायुं वधे तु
 कुर्याद्यः स योगो नाम संशयः । भावसिद्धिकरं नाथ !
 सर्वेषां दृष्टिकारणम् । वामपादतले कुर्यात् पादं दक्षिण-
 मेव तत् । सव्यापसव्ययोगेन आसनद्वयमेव च । सर्वज्ञं वं-
 प्रकारञ्च कृत्वा मातौव साधयेत् । चन्द्राङ्गान्ध्यासनानि
 ह्यस्ति यत्संस्थकानि च । सव्यापसव्ययोगेन द्विगुणं प्रभ-
 वेदिह । चन्द्राङ्गान्ध्यासनादि वदामि वायुसोधनात् । हा-
 तिं शङ्खपथ्यभेदेन कल्पयेत् वायुद्वये । कार्मुकासनमा-
 कलय उदरे पूरयेत् सुखम् । तदा वायुवर्षं याति कायेन
 स्रज्ज्वायुना । बद्धपञ्चासनं सन्धी वेष्टयित्वा प्रधा-
 रयेत् । करोणं दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुलीतटम् । सव्या
 पसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन शर-
 वहायुना भवेत् । कुक्कुटासनमावधेयं नाडीनिर्णयहेतुतः ।
 सत्कुक्कुटागममार्गेण कुर्यात् वायुनिवेशनम् । निजकृष्ण-
 हयं मूत्रौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पङ्कजां बद्धा करौ
 देव ! कर्पूरद्वयसंध्यतः । सव्यापसव्ययुगलं कुक्कुटं ब्रह्माणा-
 कृतम् । बद्धं कृत्वा अधःशीर्षं यः करोति खगासनम् ।
 खगासनप्रसादेन असकोपोभवेद्भुतम् । पुनः पुनः अमा-
 देव प्रिययन्त्रमकोपकत् । कोलासनं सदा कुर्यात् वायु-
 लोत्स्थापनात् । स्थिरवायुप्रसादेन स्थिरचेता भवेद्
 भुतम् । पञ्चासनं समाकृत्य पादयोः सन्ध्याङ्गरे ।
 इत्यहयसंधेदेहे नियोज्य कुक्कुटाकृति । निजकृष्ण-
 हयं निपात्य कृष्णनिर्भरम् । तस्मात् शरीरसत्याय स्थिरप-
 ञ्चासनेऽनिशम् । स्थित्वैतदासने सन्धी अधःशीर्षं करोति
 चेत् । उत्सनं त्यासनं चैवं योगिनामतिदुष्कृतेभ्यः ।
 एतदागनमालेख शरीरं शीतलं भवेत् । पुनः पुनः
 योधनेन चेतना कण्ठवी भवेत् । सव्यापसव्ययोगेन
 यः करोति पुनः पुनः । पूरयित्वा मूलपक्षे स्रज्ज्वायुं
 विकुम्भयेत् । इत्या कुम्भकमेव हि स्रज्ज्वायौ बलद्विधौ ।
 मूलादिब्रह्माङ्गान् स्थापयेत् गगने पदे । एतत् शुभा-
 सनं कृत्वा स्रज्ज्वायुप्रवेशतः । स्रज्ज्वायुं यथा कृतं
 पूरयेत् स्रज्ज्वायुना । एवं क्रमेण बद्धासात् पूरकस्यापि

बलवत् । सहस्रं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात् ।
 अथ वक्ष्ये महादेवं पर्वतासनसूक्तम् । यत् कृत्वा स्थिर-
 रूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोडनः । योन्यासनं सर्व-
 योगे योगिनामवलम्बनम् । तत्कालं सकलं तावत् खे-
 चरोवावदेव हि । पादगोष्ठेन चाक्रुष्य लिङ्गाय योनियो
 जयेत् । अन्यं पादसुरो दत्त्वा तत्र योन्यासनं भवि ।
 एतन्मध्ये महादेवं बद्धयोन्यासनं श्रेष्ठम् । यत् कृत्वा विचरेत्
 योगी पृथिव्यामाश्रितो यथा । कृत्वा योन्यासनं नाथ ।
 लिङ्गयुद्धादिवन्धनम् । सप्तमासानेककर्म कनिष्ठाङ्गुलि-
 भिक्षाया । ओषाधर कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके ।
 मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्जनीभ्यामथ श्रुती । एतत् सिद्धा-
 सनं नाम योगिनामतिदुर्लभम् । कृत्वा वायुसम्पन्नं च
 मूलसारथ्यं सन्धयेत् । सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति
 साधकः । यन्नै यन्नैः समाह्वय कृष्णयेत् प्रपूरयेत् । अरु-
 ष्योदयकालाच्च वसुदण्डेन भैरव ! । सव्यापसव्ययोगेन-
 षट्कृतीत्वा ब्रह्मगानिलम् । द्वितीयप्रहरे कुर्यात् बाह्य-
 पूजां मनोरमात् । एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति
 साधकः । अथान्यदासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा चामरोभ-
 वेत् । सत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्याद्वावाभि
 भावितः । भेकनामासनं योग्यं नाथ ! वक्ष्यामि तद्गु-
 णम् । निधाय पादयुगलं स्कन्धे बाह्वौ पदापरि । ध्याये
 दिष्टपदं श्रीमान् आसनस्थः सुखाय च । यदि
 सर्वाङ्गसुखोत्थ गगने खेचरासनम् । महाभेकासनं प्रोक्तं
 सर्वसिद्धिप्रदायकम् । महाविद्या-महासन्धं प्राप्नोति
 जपतीह यः । एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सचा-
 नरः । एकं पादसुरीं बद्ध्वा स्कन्धेऽन्यपदं रक्षयन् । एतत्
 प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मूले
 समारोह्य प्रत्याकुञ्च्य प्रसारयेत् । केवलं पादमेकञ्च
 स्कन्धे चारोष्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्ड-
 वत् प्रभो ! । अपमानासनमेतद्वि सर्वेषां पूरकाश्रयम् ।
 कृत्वा सूक्ष्मशीर्षपद्मे समारोष्य च वायुभिः । तदा सिद्धो
 भवेन्नर्त्ती नात्र काश्चि विचारणा । प्राणापानासने कृत्वा
 जम्बी योगेश्वरो भुवि । सप्तमासनमावक्ष्ये सिद्धिमन्त्रादिषा-
 धनम् । एकं पादसुरीं दत्त्वा युद्धेऽन्य लिङ्गयुक्तम् । एत-
 दीरासनं नाथ ! सप्तमासनसंज्ञकम् । इत्याकृत्य जपे-
 त्कन्धं हत्वा वायुं चतुर्दश । कुण्डलीं भाययेन्नर्त्ती कोटि
 विद्युक्ताकृतिम् । आत्मचन्द्राक्षतरसंरागुतां योगिनीं
 सदा । वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम् । योजा-

नाति महावीरः स योगी भवति ध्रुवम् । अथ वक्ष्ये
 महाकाल । सप्तमासनसाधनम् । भेटक्रमणं यज्ज्ञात्वा
 वीराणां सधर्माभवेत् । सप्तमासनमाकृत्य बद्धाङ्गुलं करेण
 च । एतन् साधुकारी स्यात् सर्वयोगादिसाधने । आसनं
 योहि जानाति वायुना चरणं तथा । कालादीनां निर्वन्दन्तु
 स कटाक्षितं न नश्यति । कालेन लभ्यते सिद्धिः काल-
 रूपोमहोष्णलः । साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासना-
 त्मना । अथ वक्ष्ये नालकशट् । पत्न्यभङ्गासनं शुभम् ।
 ज्ञात्वा रुद्धो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात् । कृत्वा-
 पद्मासनं मन्त्री जङ्घायाः कृहरे करौ । कर्परस्थलपर्यन्तं
 विभिद्य स्कन्धधारणम् । भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्ताङ्गे-
 न विपाटयन् । येन शीघ्रं भवेन्नखं सर्वाङ्गुलिभिरान्नितम् ।
 पत्न्यभेदासनं कुर्यात् खेचरादिप्रदर्शनम् । कृत्वा सूक्ष्म-
 वायुलयं परमात्मनि कारयेत् । अथान्यासनमाश्रये-
 योगपूर्वकरणात् । कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुलं जङ्घां
 हि संस्थितम् । हस्तमेकन्तु जङ्घायां कार्मुकं कर्परो
 ङ्कम् । पद्मासने समाधाय अङ्गुलं परिधारयेत् ।
 कार्मुकादनमेतद्वि सव्यापसव्ययोगतः । पद्मासनं नेष्ट-
 यित्वा अङ्गुलं च प्रधारयेत् । यः करोति सदा नाथ !
 कार्मुकासनसूक्तम् । रोगादिनाथं शूलं च अयं नीत्वा
 सुखी भवेत् । अथ वक्ष्येऽत्र संक्षेपात् सर्वाङ्गासनसूक्त-
 मम् । यत् कृत्वा निष्ठुरो योगी विद्याभिः पण्डितो
 भवेत् । अधो निधाय शीर्षं च ऊर्ध्वं पादद्वयश्चरेत् । पद्मा-
 सनं तु तत्रैव भूमी कर्परयुग्मकम् । दण्डं दण्डे तु वः
 कुर्यात् आसशान्तिपरः सुधीः । नित्यं सर्वासनं हित्वा
 न कुर्याद्वायुधारणम् । मासेन तस्मिन् सिद्धिः स्यात् सर्व-
 रोगविनाशनम् । अन्यान्यवासनानि ततोऽन्यानि विना-
 रात्र दर्शितानि । निर्वाणतन्त्रे जन्तुसंख्यया चतुर-
 शीतिलसंख्यकाव्यासनान्यङ्गानि किन्तु तेषां सख्यवि-
 शेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमिच्छति
 तत्रैवोक्तम् । यथा 'आसनानि कुक्षेयानि । वावलोजीव-
 जन्तवः । चतुरशीतिलस्यापि चैकैकं सप्तदाहृतम् । आस-
 नेभ्यः समस्तैर्भ्यः साप्तातं हसमुच्यते । एकं सिद्धासनं
 नाम द्वितीयं कमलासनम्' । एषां बहुविधानासासनानां
 मध्ये 'सुखेनैव भवेदाद्यासासने ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं
 तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्' इत्यभिप्रेक्ष्योक्तैः
 पातञ्जलोक्तस्य स्थिरमस्यैवासनस्य ब्रह्मचिन्तने पादा-
 तैलेवसेयम् । तन्महारे योगाङ्गासनानि पञ्च सख्यवाच्य-

ज्ञानि यथा “पञ्चाननं खलिकाख्यं भद्रं वज्रासननया ।
वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् । उर्वोऽथपरि
विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे । अङ्गुली च निबध्नीयाह-
स्ताभ्यां व्युत्क्रमसातः । पञ्चासनमिदं प्रोक्तं योगिनां
बुद्धयुक्तम् । जानूखीरनरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
अङ्गुकायो विशेषयोगो खलिकनत् प्रचलते । सीमनि
पार्श्वयोर्व्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । हृषणाथः पार्श्व
पादौ पार्श्वभ्यां परिरणयेत् । भद्रासनं सप्तद्विष्टं
योगिभिः परिकल्पितम् । उर्वोः पादौ क्रमादङ्गुलैः सात्वोः
प्रत्यङ्मुखान्गुली । करो निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ।
एकस्यादमधः कृत्वा विन्यस्योरो तथेतरम् । अङ्गुकायोविशे-
शान्नो वीरासनमिति रितम्” यत्न महाभाष्योवसति
तस्मिन् दैर्गजस्त्वन्देशे आसनेऽनन आ+अस-कर्त्तृणि
असुट् । अस्यैव विन्यस्योरोऽनन । अस्यैव अण् । अस-
नहणे पु० एजीकहणे पु० । आसनशब्दस्थाने यसादौ
तद्धितयाजादौ च परे आसन्नादेशः इति काशिकादयः
महोदयान् तत् दूषयित्वा आस्यशब्दस्थाने एव तदादेश
इत्युक्तं यथा “यसु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति
काशिकायास्तन्तत् प्रामादिकम् “आसोऽकस्य वृत्ति काम-
भीजे” इति मन्त्रे सुष्वादिर्लघुस्यौचित्यात् “एकस्य चित्
वृत्ति कामनरासादिति” मन्त्रान्तरसंवादाच्च वाक्यातश्च
तथैव वेदभाष्ये इति । [“निषेडुषीमासनवन्धधीरः” रघुः ।

आसनवन्ध पु० आसनार्थो वन्धः । करचरणादोनामन्योन्यवन्धे
आसनमन्त्र पु० आसनस्य शुद्धार्थो दानार्थो वा मन्त्रः । त-
न्मोक्तं “आधारशक्तिकमहासना य मन्त्रः” इत्यादिके तत्तत्र-
करचोक्ते ऽमन्त्रभेदे २ देवेभ्य आसनदानार्थे मन्त्रभेदे च ।
च च मन्त्रः “पुष्ट एवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भाव्यम् ।
उताकृतस्येयानो वदन्नेनाभिरोहति” त्रोटः । “शेष-
मक्षु” महादिव्य फणादिष्वहसकम् । कोटिस्त्र्यं प्रती-
कार्यं मृदायासनमीश्वर !” इति पौराणिकच । एव-
मन्योऽपि तत्तत्कल्योक्तो शेषः । आसनपरिपङ्क्तौ
१ मन्त्रं च “आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ कविः सुतर्षं कन्दः
कूर्मोदेवता आसनपरिपङ्क्ते विनिबोधः” तन्त्रशा० ।

आसना स्त्री आस-युच् । स्थितौ २ उपवेशने ।

आसनादि पु० आसनमादिवैय । मन्त्रोक्तं पूजाङ्गे आसन-
प्रवृत्तौ उपचारगणे “आसनं सागत यादुसर्वमाचम-
नोयकम्” उपचारशब्दे निवृत्तिः ।

आसनी स्त्री आस-आसारे ऋट् ङीप् । १ विपत्तौ

२ मर्यादायाश्च भेदि० । [नि० । वासुदेवे भेदि० ।
आसन्द पु० आसीदन्मिन्न प्रत्यकावे आ+सद्-अन्दादि०
आसन्दी स्त्री आसद्यतेऽस्याम् आ+सद्-अन्दादि० नि० गौरा०
ङीप् । १ उपवेशनयोर्व्ये आसनयन्त्रे (केदारा)
२ लुष्टङ्गायाम् (कौ० च) । २ सभासध्यवेदिकावास्
“आदीश्वरीमासन्दी नामिदं नामरत्निमात्रासताहरन्ति”
कात्या० ७. २७ । ४ उक्तकृत्वायां प्रोठिकायाश्च । आसन्दी-
शब्दस्य निर्वहिरपि यतः ब्रा० दर्शिता । “इयं वा
आसन्दी अस्यां हीदं सर्वं स, सद्यम् तस्मादस्या
आसन्दीमाहरन्ति” इति । अस्यार्थे कन् । लुङ्गाव-
नयन्त्रभेदे स्त्री । “जाम्बूनदमयीमासन्दीकाम्” काद० ।
आसन्दी+अस्यर्थे सङ्गप् सञ्ज्ञा० मस्य वः । आसन्दीयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । “आसन्दीवान् ग्रामभेदः” वि० कौ० ।
आसस्य लि० आ+सद्-क्त । १ निकटस्थे, २ उपस्थिते च ।
“आसन्नपतने कूले कूलं पिपतिपतीति” शा० भा० ।
३ सन्निधानयुक्ते ऽस्यैव स्थिते च “सर्वमत्तासन्नमिति”
यतः ब्रा० । दैर्घ्याद्बोधधामनासन्नियुक्ते वाक्ये “आसन्ना-
नासन्नविभागव्याघातः” शब्दचिन्ता० । ५ सुसूयौ च ।

आसन्नकाल पु० आसीदन्मिन्न काले आ+सद्-आसारे क्त
कर्त्तृ० । अन्त्युकावे ।

आसन्न्य पु० आस्ये भवः यत् आसन्नादेशः । सुखभवे
सुखान्निविष्टस्य सुख्ये प्राप्ये “अथ ह्यनमासन्न्यं प्राप-
न्सुः” यतः ब्रा० ।

आसन्न्यत् लि० आस्यमानार्चकः आसन्न्यन्तोऽस्ति ततः
अस्यर्थे सङ्गप् । आस्ययुक्ते सङ्गसे । “यङ्गूतं यञ्च
भाष्यमासन्न्यतेन ते चारये विषत्” अथ० ६. १२, २ ।

आसन्नस्य पु० असन्नस्य एव स्मार्थे अण् । कूर्त्तृव्यस्य वगर-
पुत्ते कलियभेदे ।

आसन्न्याध लि० सन्नतात् संवाधा जल । सङ्गोर्स्थाने
परस्परसंबंधेन क्लिष्टे । “आसन्न्याधा भविष्यति पन्थानः
शरद्वहनिः” रामा० ।

आसव पु० आस्रवते आ+स्र-कर्त्तृणि अण् । १ अभिषे-
चोवे मद्ये (चोयानमद्ये) तद्वत्तयादि भावप्र० । “अञ्च
पञ्चोषधाभ्यां सिद्धं मद्यं च आसवः । आसवस्य गीज-
इव्ययुचैर्ते वायुषाः समाः” नवपुराणमद्ययोगुणास्तत्त्वैः ।
‘मद्यं नवमभिषन्दि लिदोषजनकः परम् । अहङ्क-
रङ्कश्च प्याहि दुर्गन्धं विषदं पुष्ट । जीर्णं तदेव रोचिष्य
कमिच्छेद्वागिच्छापहम् । बुद्धं सुगन्धिं पुष्टवस्त्रं नम-

विशोधनम्” । शालिकादिपानकसंभेदेन चेष्टाविशेषाश्च त-
त्त्वोक्ताः “शालिकोगीतिहासादि राजसो साहसादिकम् ।
तामसो निन्द्यकर्मणि निद्रां च मदिरां चरन्” । चरन्
पिबन् कुर्वाण इति शेषः । “विभिना सात्वया काले हितै
रन्यैर्यथावलम् । प्रहृष्टोऽयः पिबेन्नद्यं तस्य स्वाद्वन्तं
जघा । किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवाद्यं तथा कृतम्”
उच्यते तं मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा

“सर्वं पित्तकरं मद्यमस्य दीपनरोचनम् । भेदेन कफ-
वातघ्नं हृद्यं वल्लिविशोधनम् । पाके लघु विदाह्युष्णं
तोष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाषि कृष्टविषमूलं शृणु
तस्य विशेषकम् । माहीकमविदाहिलान्धधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तोऽपि सततं बुधैर्न प्रतिविध्यते । मधुरं तद्वि
रुद्धञ्च कषायानुरसं लघु । लघुपाकि सरं योषविषम-
ज्वरनाशनम् । माहीकालान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वात-
कोपनम् । तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ।
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धोन्मिवबाधनम् । कासार्यो-
पहृणोदीपकमूत्राघाताभिषापका । सान्तरक्तव्यजिता
सुरा दहस्यदीपनी । कासार्योपहृणोन्नासप्रतिश्यायविना-
शिनी । श्वेता मूलकफलान्तरक्तमांसकरो सुरा । रुच्य-
रोचककृत्कुचितोदन्तप्रमर्दनो । प्रघृष्टा कफवाताशो-
विबन्धनाहनाशिनी । पित्तवात्यकफा रुक्षा यवै-
र्जातप्रकोपणी । विटलिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मता तं मधू-
बिक्ता । रुक्षा नातिक्का हृष्या पाचनी चाक्षिकी मृता ।
निदोषो मेघदण्डश्च कोहको यदनप्रियः । पाशुण्यो-
ऽजमघः पक्वा रुच्यकृटकफयोक्ता । हृद्यः प्रवाहि-
काटोपदुर्गाभानिचयोपहृत् । वक्त्रो हृतसारत्वा-
द्विष्यो वातकोपनः । दीपनः कृष्टविषमूलो विष-
डोऽत्यमदो गुरुः । कषायो मधुरः शीघ्रगौरवः पाचन
दीपनः । शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वल्लिविशोधनः ।
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः । तद्वत् पक-
रवः शीघ्रगौरवकर्करः सरः । योफलो दीपनो हृद्यो
रुच्यः श्लेष्मार्थका हितः । कर्षणः शीतरसिष्ठः त्रयपूद्र-
नाशनः । वर्षलज्जरवः सख्यो विबन्धनोऽर्थका हितः ।
आक्षिकः पाशुरोगघ्नोऽजमघः संपाहको लघुः ।
कषायमधुरः शीघ्रः पित्तघ्नोऽरुक्प्रसादनः । जाम्बवो
वह्निस्त्वन्मुखरो वातकोपनः । तोष्णः सुरासो हृद्यो
मूलकः कफवातघ्नः । सखप्रियः खिरमदो विज्ञेयोऽ-
निबनाशनः । लघुर्बन्धावबन्धेदी नेहृजुसविषापकः ।

तिक्तः कषाययोक्थस्त्वोष्णः स्वादुरवातघ्नः । तीक्ष्णः
कषायो मदकृद्गन्धकफगुल्माघ्नः । क्षमिनेदोऽमलहरो
सैरेयो मधुरो गुरुः । बल्यः पित्तहरो वक्त्रो रुद्धो-
केसुरसाशवः । शीघ्रमधूकप्रयोक्तो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
रुच्यः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः । निर्दिग्द्वैशत-
सान्धान् कन्दमूलफलासवान् । नवं मद्यमनिस्त्रिन्दु गुरु
वातादिकोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि
च । सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु क्षमिनाशनम् ।
स्फुटकोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् । अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । बहुदोषहरश्चैव दोषा-
णां यमनश्च सः । दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्त-
विशोधनः । शूलघ्नानोदरघ्नोऽज्वरजोऽन्यैर्गन्धका हितः ।
पिप्पल्यादिकतो गुल्मकफरोगहरः कृतः । चिकि-
त्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् । अरिष्टास-
वयोधूनां गुणान् कर्मणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथास्व
संस्कारमनेष्ट्य क्रयसो भिन्नः । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं
विरसं क्षमिणं गुरु । अहृद्यं तरुणं तोष्णसुष्णं दुर्भा-
जनस्थितम् । अत्यौषधं पर्युषितमत्यन्तं पिच्छलञ्च
यत् । तद्वत् सर्वदा मद्यं किञ्चित्तेनैव यज्जेत् ।
तत्र यत् कोकघ्नम्भारं तरुणं पिच्छलं गुरु । कफप्रकोपि
तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तोष्ण-
सुष्णं विदाहि च । अहृद्यं केनितं पूत क्षमिणं विरसं
गुरु । तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिबकोपनम् । सर्व-
दोषैरुपेतन् सर्वदोषप्रकोपकम् । चिरस्थितं वातरसं
दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रघृष्टं गुरुभि मद्यं खल्वं न-
दावहम् । तस्यानेकप्रकारस्य रुच्यस्य रचयिष्ये तः । सौ-
च्यग्रादोष्णग्राञ्च तैल्युष्णञ्च विकाशित्वाञ्च वज्जिना । समेक्ष
कृदयं प्रायः धमनोऽरुक्भागतम् । विषोभ्येन्द्रियवेतांश्चि
वीर्यं मदयतेऽपिरात् । चिरेण श्लेष्मिके ऽपि पानतो
जायते मदः । अचिराद्वातिके हटः पैंतके शीघ्रमेव त ।
शालिके यौचदाणिष्यदर्पमखण्डावसः । गीताध्वजन
सौभाग्यसुरतोऽप्यहृद्वन्दः । राजसे दुःखयौचत्वनाल-
स्यागं ससाहसम् । कवचं साहसव्यन्त करोति घुरवे
मदः । अयौचनिद्राभात्ययागम्भागमनकोऽहताः । अर-
स्यभाषणञ्चापि कुर्वीहि तामसे मदः । रक्तपित्तकरं
शुक्तं केदि भुक्तविपाचनम् । वैसर्ष्यं जरणं श्लेष्मपाण्डु-
क्रिमिहरं लघु । तोष्णोष्णं मूलकं हृद्यं कफघ्नं कटु-
पाकि च । तद्वत्सदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः । गौडानि

रसशुक्लानि मधुशुक्लानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराग्र-
मिस्यन्दकराणि च । तेषां तु दीपनं हृद्यं हृत्पा-
ण्डुलमिरोरनुत् । यह्यस्योविकारज्ञं भेदि सौवीरकं
तथा । धान्यास्त्रं धान्ययोनित्वादीपनं दाहनाशनम् ।
स्पर्शान्नासु पवनकफहृणाहरं लघु । तैक्ष्ण्यञ्च निर्ह-
रेदारु कफं गण्डूषधारयात् । सुखवैरस्यदोषान्मल-
शोषकमापहम् । दीपनं जगणं भेदि हितमास्थापनेषु
च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्वतस्यते ।

सृष्टौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधाद्यैः मद्य-
विभागादि दर्शितं यथा प्रा० वि० मनुहारीतयैः ।
‘सुरा वै मलमदानां पापमा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मण
राजान्यो वैश्यश्च न सुरास्मिन्नेत्’ । तथा च श्रुतिः ‘सुरा
वै मलमदानामन्तर्पापमतमं सुरेति’ । यद्यप्यज्ञशब्दः शूक-
धान्यतरण्डुलविकारविशेष, ओदने प्रविद्धस्तयापि बहुतर
वचनात् पितृयवाद्यादिविकारमपि लक्षयति । तेनाज्ञ-
विकारविशेषो मद्देहः सुरा इत्युच्यते । अतिः ‘गौडी-
पैटी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा
सर्वो न पातव्या द्विजोत्तमैरिति’ त्रिविधैव सुरेति पन-
सादिविकारव्याप्यस्य त्रितयस्यानुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्याभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्तकधर्माच्च
महापातकहेतुपानकर्मत्वमुपाधिः सुराज्ञानाधीनं महा-
पातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुराज्ञानम् इतरेतराश्रयापत्तेः-
सुखस्ववचनविरोधाच्च यथा सुखस्यः । ‘पावर्षं श्रावं माधूकं
ज्वार्जूरं तालमैलवम् । माणिकं टाङ्गं माध्वीकमैर्यं नाति-
कोलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्वेकादशैव तु ।
हादयन्तु सुरा मद्यां सर्वेषामधमं मृतम्’ । अनेनैकादशानां
सुरात्वं निषेधति । मद्यशब्दस्य मद्देहद्वयव्यमात्र-
वचनः अस्मादेव वचनात् न तु मद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः
तथा च दृष्टमिति । ‘गौडी माध्वी स्त्रां पैटी पीत्वा-
विमः समाचरेत् । तम्रजम् पराकञ्च चान्द्रायणमनुक-
मात्’ । त्रयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्वं न स्यात् ।
तथा भविष्ये ‘सुरा पैटी तु सुखोक्तान् तस्याच्चेतरे समे’ ।
पैटीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौडी-
माध्वी । अतो अज्ञविकार एव सुराशब्दस्य सुखत्वात्
त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वीगौणसुरात्वज्ञापनार्थम् तेनै-
तत्पानेऽपि महापातकत्वमिति दर्शयति यथैवैका तथा सर्वेति
पैष्ट्यां पूर्वं प्रविष्टिं दर्शयति यथा पैटी सुरा तथा सर्वो
गौडी माध्वी च । पूर्ववचनोक्तापि पैटी दृष्टान्तत्वेनात-

दर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।
त्रैवैर्षिकपरत्वे उक्तमपदानर्थक्यात् । न तु बहुवच-
नानर्थक्यपरीहाराय सुसमप्रातिपादिकानर्थक्यं युक्तं
बहुवचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । ‘अत्रियवैश्य-
योस्तु’ सुरा वै मलमदानामिति वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम्
गोविन्दराजविरक्तपर्वोरेसुराणां मद्यमनुमतोऽर्थः । अत
एव ‘एवं माध्वी च गौडी च पैटी च त्रिविधा सुरा ।
द्विजातिभिर्न पातव्या कटाक्षदपि कर्हिचित्’ इति मनुवच-
नेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव द्विविधसुरा-
पाने अत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषाभावमेवाह
दृष्ट्याश्रित्यः ‘कामादपि हि राजान्योवैश्यो वापि कथ-
ञ्चन । मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते’ तदेवं पैटी
निषेधस्तैवैर्षिकानाम् गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव
नतु ब्राह्मणराजान्यादिति कर्तृविशेषणं पुंलिङ्गं तत्र विवक्षित-
म् अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते
निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्तृरुपादेयत्वात्
द्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितम् हविर्भयत्वात् । अतस्त-
ज्जातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये
‘तस्माच्च पेयं विप्रेष सुरामद्यं कथञ्चन । ब्राह्मण्यपि न
पेया वै सुरा पापभयावहा’ । ‘यद्वाङ्मणी सुरापी स्याच्च तां
देवाः पतितोक्तं नयन्तीति’ श्रुतिः । ‘मत्तत्त्वज्ञरीरेष
माध्वी यस्य सुरां पिबेत् । पतितार्जुनीरीरेष जन्मृतिर्नो-
पपद्यते’ । न चैवं अत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृमाध्वीपक्षकत्वात् ‘माध्वी यस्य
सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु शौलासफीयन्दे वक्ष्यते ।
‘यत्तरणः पिपावाञ्च’ मद्यं मांसं सुरासवम् । तत्ब्राह्म-
णेन नास्तव्यं देवानामभ्युता हविः’ मनुः । ‘अनासवाख्यं
करणं मदस्य’ कुशा० । ‘नानासवपालवङ्गुलम्’
काद० । ‘सुखं लाजालिङ्गं पिबति चक्रं सासवमिव’
शान्ति० । ‘संविदासवयोर्मध्ये संविदैव गरीयसी’
तन्म० । माने वज्र । २मयादेरभिषेने (मद्योवाचन)
आश्रयतेऽल आधारे वज्र । शक्तिप्रवपाले । आ+कृ-
प्रसवे कृच् । इ प्रसवकर्त्तरि लि० । ‘देवस्य सविदर्थं ति-
मासवं विशदेव्यम्’ श्रुतिः । [त० । तावदृष्टे ।
आसवद्, ड० आसवस्य (ताङ्गी) मद्यभेदस्य कारणं दुः शक०
आसवनीय लि० आ+सु-कर्मणि अनीवर् । अतिप्रवचीवे-

आसा स्त्री आ+सो-ञञ् । अन्तिके निर० “पितृर्न यस्या-
सदा” ऋ० १, १२७, ८, “आसया अन्तिकेन” भा० । तस्य
लोवत्वमपि । “आ न इन्द्रो दूरादासात्” ऋ० ४, २०, १,
“आसादन्ति कादिति” भा० ।

आसाद् न० आ+सद्-णिच्-ल्युट् । १ सन्निधापने, २ स्थापने
“तलोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात्” कात्या० ६, २, ५,
आश्रया० शब्दे उदा० २ आसन्नतासम्पादने ४ मर्द्दने च
“अयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि” भा० ष० २० अ० ।

आसादित्ति लि० आ+सद्-णिच्-क्त । १ निकटीकृते २ प्राप्ते च
“आसादितप्रकटनिष्कलचन्द्रावः” शा० ८० । २ आयो-
जिते ४ सन्निधापिते ५ सम्पादिते ईकामकेष्वपरे च ।

आसाद्य लि० आ+सद्-णिच्-यत् । प्राये “अभूदनासाद्यम-
धिष्ठयन्मनः” रघुः । २ निकटीकार्ये ३ अवसादं प्रापणीये
आ+सद्-णिच्-ल्यप् । ४ प्रायेयर्थे अञ् ।

आसार उ० आ+सृ-ञञ् । १ धारावत्यातेऽनेनष्टौ, “त्यासा-
धारप्रशमितवनोपपन्नं वाधु मूर्ध्ना” । “पुष्पासारैः कृपयत
भवान् व्योमगजाजवाहैः” मेघदू० । “आसारसक्तजित्ति-
वाज्यभोगात्” रघुः । २ प्रसरणे, ३ सैन्यानां सर्वतो व्यापौ
च । ५ सत्पथे च । सुहृद्दुष्टे । इन्द्रादयराजमण्डलमध्ये
अभेदे । इन्द्रादयराजमण्डलान्ते देवतम् यथा
“आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य
विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु । उपेतस्तु सुहृत् श्रेयः
धत्तु मितमतः परम् । मितमितमतो श्रेयं मितमित
रितुक्ततः । एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे ।
पाणिप्राङ्महतः पश्चात् तत् आक्रान्द् उच्यते । आसारस्तु
ततोऽन्यः स्थादाक्रान्दासार उच्यते । जिगोषोः यत्तु बु-
क्तस्य विस्तृतस्य तथा द्विजः । तत्रापि निचयः शक्योक्तुं
अनुजगृह्यन् । निपाहृतपक्षे यत्कोमध्यस्थः परिकीर्तितः ।
निपाहृतपक्षे यत्तः सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीनः
च कथितो बहवान् पृथिवीपतिः । मण्डलं तव सम्प्रेक्तुं
मेतत् इन्द्रादयराजम्” । ईषड् विंशरगणैः रचिते
दण्डद्वन्द्वेभेदे च ।

आसाव्य लि० आ+सृ-ल्यप् । अभिषवणीये सट्टादौ ।

आसिक उ० आसिः प्रहरणस्य ठक् । खड्गेन युद्धकारके
आसिका स्त्री पर्यायिषासनम् आस-पर्याये खड्ग । पर्या-
येषु उपवेशने । “उप्रासिकाः सुयन्त्रे” पात० भा० ।

आसिक्त लि० ईषट् एत्यक् वा सिक्तः आ+सिच्-क्त । ईषट्
विक्ते २ सत्यक् सिक्ते च ।

आसित न० आस+भावे-क्त । १ उपवेशने । आसधातौ
उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । आसि-
तस्य मुनेरपत्यं पिबा० अण् । आसितमुनेरपत्ये च च
शासिद्व्यङ्गोदे प्रवरः ।

आसिधार न० आसिधारा इवाच्च्लङ् । युवा युवत्या साङ्गं
यत् सुगन्धर्भृदाधारेत् । अन्तर्निष्ठसन्तः स्यात् आसिधार-
गतं हि तत्” इति यादवोक्ते व्रतभेदे “अभ्यस्तोव व्रत-
आसिधारम्” रघुः ।

आसिह लि० आ+सिध-क्त । राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे
प्रतिवादिनि “नासिहस्तं विजङ्घयेत्” नार० ।

आसिनासि उ० स्त्री आसिर्निवर्तोऽस्याप्या नासा यस्य असिनासः
सुनिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये ततः युवापत्ये फक्
तौल्व० न जुक् । आसिनासायनः तत्पौत्रे ।

आसिबन्धकि उ० अविबन्धकस्यापत्यम् इज् । अविबन्धका-
पत्ये ततः युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न जुक् । आसि-
बन्धकायनः तत्पौत्रे ।

आसीन लि० आस+यानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०
आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत्
आचरितम् प्रचल-काच भावे क्त । उपविष्ट्य निद्रावशेन
प्रचलनरूपे (वसेकोका) दोषे ।

आसुत् लि० आ+सृ-क्लिप् । कृताभिषवे । तस्येदम् गङ्गा०
ख । आसुतीयः । तस्य बन्धिनि लि० ।

आसुति स्त्री आ+सृ-क्तिन् । सोमादिनिष्पीडने १ आभिषवे,
२ सट्टान्पादने (चोयान) इति स्याते सट्टापाके च । “परिष्कृ-
तस्य रश्मि इयमासुतिषार्वसदाय” ऋ० ८, १, २६ । आ+सृ-
प्रसवे क्लिप् । २ प्रसवे । “योनाविन्द्र ! क्षुध्यद्भोवय आसुतिं
दाः” ऋ० १, १०४, ७ । आसुतेः सन्निकटदेशादि चतुरर्थ्या
सञ्ज्ञा० सट्टप् । आसुतिमत् तद्वति लि० स्त्रियां ङीप् ।
आसुतीवल उ० आसुतिरत्यस्य वलच् दीर्घः । १ यौषिष्ठे ।
२ सोमाभिषवशाजिनि याजिष्ठे च ।

आसुर लि० असुरस्येदम् अण् । असुरसं बन्धिनि । “आसुरं
तद्वयेत्तोयं पीत्वा आन्द्रायणञ्चरेत्” ऋतिः । “कुहाल-
चक्रनिष्पन्नमासुरं मृदयन्” कृतम् । तदेव हस्तघटितं
स्थास्यादि दैविकं भवेत्” कात्या० ४२ । तेन (मातृषा)
प्रभृतिमृदयस्य हस्तघटितत्वेन पाह्यताऽन्येषां
त्वपाज्यता । स्त्रियां ङीप् । “आसुरी रात्रिरप्यत्र तज्जातं
परिवर्जयेत्” ऋतिः । २ असुरवदाचारयुक्ते तदाचार्य
गोतायास्ततोयथा ।

“द्वौ भूतसर्गौ कोकेऽस्मिन् देव्यासुरस्य च । देवोविस्तर-
 रयः प्रोक्तस्यासुरं पार्थ मे शृणु । प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
 जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारं न सत्यं
 तेभ्यु विदुते । अस्ययमप्रतिबन्धो जगदाकुरगोत्तरम् । अप-
 रस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य
 नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्यपकृष्णाश्च क्षयाय ज-
 गतोऽहिताः । काममाश्रित्य दुष्करं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहाद्ब्रह्महीत्याऽसदुपाह्वान् प्रवसन्तेऽपुविब्रताः । चिन्ता-
 न्परिमेयाश्च प्रलयान्नामपाश्विताः । कामोपभोगपरमायता-
 वदिनि हिताः । आशापाशयतैर्बद्धाः कामक्रोधपराय-
 यथाः । ईदृजन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् । इदं
 मया मया लब्धमिदं प्राप्नुये मनोरमम् । इदमस्तीदमपि
 मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हृतः शत्रुर्हनिष्ये
 चापराजपि । ईश्वरोऽहमहं भोगो विज्ञोऽहं बलवान्
 सुखी । आढ्योऽभिजनवानास्मि कोऽन्योऽस्मि सहयो
 भया । यस्मै दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
 अनेकचित्तविभ्रान्नामोक्तजालसमाहृताः । प्रसक्ताः काम-
 भोगेषु पतन्ति नरकेऽपुचौ । आत्मसम्भाविताः स्वस्था धन-
 मानमदान्विताः । यजन्ते नाम यज्ञे सौ दम्भेनाविधिपूर्व-
 कम् । अहङ्कारं बलं दपं कामं क्रोधञ्च संविताः ।
 सामाख्यपरदेहेषु प्रह्विबन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विपतः
 क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजसमशुभास्वा-
 सुरोष्वेव योगिषु । आसुरीं योगिनापद्मा मुदा जन्मनि
 जन्मनि । सामप्राप्यैव कौन्तेय । ततोयान्त्यधमं गतिम् ।
 त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा
 मोभक्त्यादेतन्त्रयं त्यजेत् । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमो-
 हारैस्त्रिभिर्नरः । आचरन्मात्मनः श्रेयस्ततोयाति परां
 गतिम् । यः शास्त्रविधिसुतसृज्य वर्त्तते कामचारतः ।
 न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । तस्माच्छास्त्रं
 प्रमाथन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । श्रान्ता शास्त्रविधा-
 नोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंसि” ।
 अथसुरवत् कर्तव्ये विवाहभेदे पु० । स च “ब्राह्मोदैवस्यै-
 वार्थः प्रजापत्यस्यासुर” इति विभक्त्य “पैशाचस्यासुरस्यैव
 न कर्तव्यो कदाचन” इति निषिध्य “प्रातिभ्योऽविषं दत्त्वा
 कन्यायं चैव यज्जितः । कन्याप्रदानं स्वाच्छान्द्यादासुरोपमं
 उच्यते” इति मनुना लक्षितः । ब्राह्मादिविवाहेषु प्रयत्ना
 पुत्रसामर्थ्यफलसङ्क्रान्ता “इतरेषु च यिष्टेषु नृशंसान्तवा-
 दिभः । जायन्ते दुर्विवाहेषु मङ्गलार्थं द्विषः सुताः” । अन-

न्दिनैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितनिन्दित
 नृणां तस्माच्चान्द्यान् विवर्जयेत्” । “कुविवाहैः क्रियाकोपं
 वदानध्ययनेन च कुशान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्र-
 मेण च” इति मनुना तस्य निन्दा कृता “आसुरोऽविषदाणात्
 या० सू० । आसुरादिविवाहस्तु कर्त्तव्योऽस्मात्सामिकः”
 इत्युक्तेः तत्राप्यन्याधानं कार्यमेव “आसुरादिविवाहे
 पिहगामि भवेत्तन्म” इति “अप्रजस्त्वोपनं भर्तुर्मा-
 त्रादिषु चतुर्विपि । दुहितृणां प्रकृता चेच्छेषेषु पिह-
 गामि तत्” या० सू० । “शेषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशा-
 चेभ्यु भाव्यात्वं प्राप्तायाः” इति मिता० । दावभागकृताः
 तत्तद्विवाहकालेषु दत्तधनमिति व्याख्यातम् । ४ राजसर्पे
 (राक्षसिषा) स्त्री राजनि० । ५ विदुःसवणे न० । स्त्रायै अथ
 ईश्वरुते । “तस्मादप्यश्लेषाददानमन्यह्वानमयजमानमाहुः
 राक्षसोवतेति” का० उ० । उक्ते ७ व्ययजनयोः व्ययजनादि-
 कर्त्तृत्वादस्यासुरत्वम् । अतएव मनुना “अयजन्नां हि व-
 दित्तमासुरस्य” तदुच्यते इति” तदुच्यस्यासुरधनत्वस-
 क्तम् । ततश्च शास्त्रानभ्यस्तुतातिवर्षयोगहेतुरागप्रधाना,
 वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धाराहबाहुसारिविषयान्त-
 र्हेतुप्रवृत्तिहेतुमृता च राजसी प्रवृत्तिः आसुरी प्रवृत्तिः ।
 आसुरी सम्यक्तु, असुरमन्त्रहेतुमृता रजसभोगयो सम्यक्
 सा च अशुभवासनासन्निगतकन्या तद्विषयं द “दम्भोदयो-
 ऽभिमानश्च क्रोधः पाशव्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य
 पार्थ । सम्यदसासुरीम्” गीतोक्तम् । “देवी सम्यद् विनो-
 दाय निबन्ध्यायासुरी मता” गीता । उक्तेऽस्मात्कचित्सुखभेदे
 स्त्री शब्दः ।

आसुरस्य न० । दैत० । “अयजन्वान्तु यदुद्भवासुरस्य” तदु-
 च्यते” इति मनुक्ते अयाचितधने ।

आसुरायण पु० आसुरेयपत्न्यं युया कम् । आसुरेयुर्वगोत्तापमे
 स च युगयजःसम्प्रदाय प्रवर्त्तक “आसुरायणाश्च वा-
 न्स्यादासुरायणः” यत० ब्रा० “आसुरेयपत्न्यं स्वानम्”
 वार्त्ति० उक्तेः स्त्रियां ऋक्त्वात् ङीप् । आसुरायणी ।
 आसुरि पु० तत्त्वज्ञानोपदेयेन अस्ति संसारम् अथ-
 उरत् अथुरः कपिलस्य ज्ञानः इज् । साङ्ख्यबो-
 गाचार्ये कपिलशिष्ये ऋषिभेदे । “एतत्पवित्रमप्यु” सुवि-
 रासुरयेऽस्तुकमया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चयिष्याय तेन
 बद्धा कृतं तन्म” सा० का० । एवम् प्रत्यहं तप्यो-
 यनिगणे पठितः । “समकच समन्व्य ततोयश्च समानतः ।
 कपिलसाक्षरिश्चैव मोक्षः पञ्चयिष्यस्येति” तर्पणे इति ।

युपापये स फक्तस्य तोल्यं न लुक् । आसुरिः तत्पुलः
आसुरायणः तत्पौलः स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्तकः
आसुरायणश्चे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरी तत्समीपे वसति ऋषिः ।
आसुरिसेरन्नेवासिनि प्राप्नोषुलं शुक्लजःसंप्रदाय
प्रवर्तके ऋषिभेदे । ‘प्राप्नोषुलात् आसुरिवासिनः
प्राप्नोषुलः’ शत०प्रा० । [२सम्यक्संज्ञे च ।

आसेक पु० आ+सिच-घञ् । जलादिना षट्छादेरीषत्सेचने
आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ग्यत्वा ‘पितोस्तु
तल्लोभ्यं त्वादासेक्यः’ पुबोधो भवेत् । स शुक्लं प्राप्य
लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्’ इति वेदाकोक्ते नपुंसकभेदे ।
ध्वजोन्नतये तस्य ज्योत्स्नं शुक्लसेकयोम्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन लि० न सिच्यते तस्यति मनोऽल आधारे ल्युट्
आसेचनः स्वार्थेऽण् । यद्दृष्टेने मनो न तस्यति तस्मिन्
मन आनन्दविशेषहेतो मदाये । स्वार्थे कन् । तत्रैव । ‘न-
यनयुगासेचनकम्’ शा० ८० । रावसुकुटस्तु आसेचनइत्ये-
वाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्संज्ञे न० ।
‘तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा’ शत०प्रा० । करणे ल्युट् ।
२आसेचनसाधने प्राप्ते । ‘या पात्राणि पूष्य आसे-
चनानि’ ऋ० १, १६ २, १९ । षट्छादेरुक्तप्राप्ते स्त्री ङीप् ।
आसेदिवस् लि० आ+सद-कसृ । ऽनिकटागते ०प्राप्ते च ।
स्त्रियां ङीप् वस्योपमं षट्छादेरिति च । आसेदुषी ।
आसेदृ लि० आ+सिध-हच् । व्याहारे राजादया
प्रतिवादिनो मत्वादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप् ।
आसेधश्चे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध-भावे घञ् । व्यवहारे राजादया वादि-
ना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्वाद्यवरोधे, तत्कालप्रका-
रभेदादिः मिता० नारदेनोक्तः । ‘वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तस्य-
क्रामलञ्च तद्वचः । आसेधवेदिवादाधीं यावदाह्वा
नदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मा-
स्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्ध्या विवक्ष्यते ।
आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते । स
विनेयोऽप्यथा कुर्वन्नासेधा दण्डभागं भवेत् । नदीसन्तार
कालादहर्द्वयोपलब्धादिषु । आसिद्ध्या परासेधघृत्-
क्रामलपराधुयात् । निर्वेदुकाभोरोगाद्यौ विद्यन्तु-
र्यने स्थितः । अभियुक्तस्यान्येन राजकाव्योद्यतस्तथा ।
गवां प्रचारे गोपालाः मत्वावापे लभ्यन्ताः । शिल्लिन-
चापि तत्कालसायुधोवाच विपद्ये’ । नासेधव्याहति शेषः

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । षट्छादेरने २पौनःपुन्ये च ।
‘निससपतावमासेवने’ पा० । ‘आसेवनं पौनःपुन्यम्’
सि०कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव-ञ् । १पौनःपुन्ये ‘पौनःपुन्य-
मासेवा’ सि०कौ० । २सम्यक्सेवायाञ्च ।

आसेवित लि० आ+सेव-क्त । १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्ये न
सेविते च भावे क्त । २आसेगवां न० । ततः इटा० इनि ।
आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द-घञ् । १ उत्पन्नने २आक्रमणे
३संशोधने षट्छादेरुक्तेषु चोत्क्रान्तामास्कन्दिताख्ये ५मतिभेदे
आस्कन्दन न० आस्कयतिऽल आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे
ल्युट् । २तिरस्कारे ३आक्रमणे ‘चरणास्कन्दनमाभिताच-
लेन्द्रः’ किरा० । ४अव्यगतिभेदे च ।

आस्कन्दिता आ+स्कन्द-स्वायं णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य
तारका० इतच् वा । १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्च-
विधः तल्लक्षणसुक्तं चैवचन्द्र्यम् । ‘गतयः पञ्च धारास्वास्तु-
रङ्गाणां क्रमादिभाः । तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धौरितञ्च तत् । बभूवुःशिशिक्राङ्गगतिवद् वलिगतं
पुनः । अपकायसमुक्तावात् कञ्चित्तापं नतत्विकम् ।
मुतं तु लङ्गनं पक्षिण्ययोरनुहारकम् । उत्तेजितं
तेरितं स्नातु सन्ध्यावेगेन या गतिः । उत्तेरितसुपकण्ट-
मास्कन्दितामिहपि । चतुर्विधं पदैः कोपादिषु उत्पृ-
त्य या गतिः’ । संज्ञायां स्वायं वा कन् । तत्रैव । तार०
इतच् । २आस्कन्दनयुक्तमाले लि० ।

आस्त्र लि० आ+क्रम-ड वेदे नि० षट् । आक्रमके ‘आनो-
विद्या आस्त्रा गमन्तु देवाः’ ऋ० १, १८ २ । ‘आस्त्राः
शत्रूणांमाक्रमितारः’ भाष्यम् ।

आस्त लि० आ+अस+विधये क्त । सम्यक्क्षिप्ते ।

आस्तर पु० आ+स्तृ-कर्मणि अप् । ऽहसिष्ठस्यकस्ये (भुल)
इति ख्याते । २विस्तरणयो कटादौ ‘शशो वल्कलमास्तरः
क्षिप्तवयः’ शा० ४० । भावे अप् । ३वृत्तिस्तारे

आस्तरण न० आस्तोर्यते कर्मणि ल्युट् । आस्तोर्यभावे
कटादौ ‘दिवास्तरणसंकोर्षे विस्तोर्ये गमनोत्तमे’ । ‘दर्भा-
स्तरणमास्तोर्ये’ भा० ४० २५० अ० । २आस्तरण
पञ्चाम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । २विस्तारे । ‘निवेशनं
पुनर्नवीकृत्य लेपनास्तरणोपस्तरणे’ आश्व० ४८० । आस्तरणे
दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । ३आस्तरणे दीयमाने
५तत् कार्यं च लि० ।

आस्तरणिक लि० आस्तरणं प्रयोजनमस्य ठक् । आस्तरण-
साधने वस्त्रादौ । “अथास्तरणिकं सर्वं इत्याहं समवेशयन्”
रामा० । तस्येदम् उच्यते । आस्तरणीय आस्तरण
सम्बन्धिनि लि० ।

आस्तायन लि० आस्तोत्रव्ययम् आस्ति+विद्यमानस्य सच्चिद-
देयादि पञ्चा० णक् । विद्यमानसच्चिददेयादौ । [च
आस्तरण उ० आस्तीर्यते आ+स्तृ+ञ् । विद्यायै २ विस्तारे
आस्तरपङ्क्ति स्त्री कर्मा० । वैदिके अन्धोभेदे सा च सर्वातु०
कात्या० दर्शिता यथा “पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चत-
स्रदाद्या विराट् दशका । अथ यज्ञा जागतौ ततोऽङ्गुलीयुजौ
तद्विपरीतादौ चेत् प्रसारपङ्क्तिरन्वो चेदासारपङ्क्तिरा-
द्यन्वो चेत् संसारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विहारपङ्क्तिः ” ।

आस्ताव उ० आस्तुवन्त्यत् आ+स्तु+आधारे ञ् । यस्ते
स्तोत्रेषां स्तवनाधारे देहे । “ततोऽङ्गाहृतास्तावे स्तो-
त्रमाथातुपोपविशे” छा० उ० । “उद्गातृन् उद्गाहपु-
त्रान् आगत्य आस्तुवन्त्यस्त्विति आस्तावस्तस्त्विति
स्तावे” भा० । “उद्गोमत्वाऽस्तावत्वात्तावतामि-
तान् उद्गुहसोनभोऽसन्दः” द्राह्यायणः ।
“उद्गुहसस्तस्त्वितः तत आस्तापदेशं चालाहं यामित्” च
स्तुत्वादिभिर्मन्त्रैर्वाग्नमनुपतिते रन्” तायङ्गुमा० भा० ।
“वह्निर्वेदास्तावे वा स्थापयेयुः” आश्व० त्रौ० । भावे
ञ् । स्वस्यकृत्वे ।

आस्तिक लि० आस्ति परलोके इति मतिर्यस्य ठक् । एवञ्चोक्ता-
स्तिवत्तादिनि “आस्तोत्तुक्ता गतो वक्तादास्तिकत्वेन
कथ्यते” इति निरुक्तसंज्ञके जरत्कारस्तुतिष्ठते रेभुनिभेदे
आस्तिकोपपत्तिकथा आस्तोत्रयज्दे वक्ष्यते । “आस्तिकस्य
सुनेमाता भगिनो वासुदेवतया जरत्कारस्तुनेः पत्नी
मनसादेवि ते नमः” मनसाप्रणाममन्त्रः ।

आस्तिकार्थ उ० आस्तिकावार्थं ददाति दा+क । जनमे-
जये राजनि यज्देच० ।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः ष्यञ् । आस्तिकत्वे पर-
लोकाभ्युपगन्तृत्वे “माहात्म्यमपि आस्तिक्यं सत्त्वं योचं
दयार्जवम् । विद्विज्जः कथ्यते लोके उराचैः कविचरैः” ।
भा० आ० १५० । “भावितैः करणैः पूर्वमास्तिक्या-
च्छ्रुति दर्शनात्” भा० व० ८५५ । “आस्तिक्यमुपग-
मतः प्रियधर्माधर्मास्” किरा० ।

आस्तीक उ० वास्तुकिभगिन्यां जरत्कारान्तरां जरत्का-
रस्तुनेऽस्ते भुनिभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा ।

“तत्र तां भैरवकल्प्यां प्रादात्तस्मै महात्मने । नागेन्द्रो
वास्तुकिर्ब्रह्म स तां प्रत्यगृह्यत । अस्त्वनामिति वै मत्वा
भरणं चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि हन्द्भूतः
परिपश्ये । ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ कृपुमन्दनम् ।
वास्तुकिं भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह । भा०
आ० ४६५० । “सौतिरुवाच । वास्तुकिस्त्वमयोहाकं
जरत्कारस्तुतिं वदा । वनाम्नी तव कन्येयं स्वसा
मे तपसाऽन्विता । भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीक्षमां
द्विजोत्तम । रक्षयश्च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधनम् ।
त्वदर्थं रक्ष्यते चेसा मया सुनिवरोत्तमम् । ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽस्मेतत् वै एष वै समयः कृतः । अप्रियश्च न
कर्त्तव्यं कृते चैनां त्वजान्यहम् । सौतिरुवाच । प्रतिश्रुते
तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति । जरत्कारस्तदा वेष्टुं भुज-
गस्य जगाम ह” इत्युपक्रम्य । “उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा
सुषुप परिखिन्नवत् । तस्मिन् सुप्ते विम्रेन्द्रे सविताऽस्त-
मियाद्गिरम् । अङ्गः परिचये मृग्यस्ततः साऽपि नय-
त्तदा । वास्तुकेर्भगिनी माता धर्मलोपात्मनस्त्विति ।
किञ्च मे सुकृतं भूयाद्भक्तुं ह्यापनं न वा । दुःखयोरो
हि धर्मात्मा कथं नास्यापराधुयाम् । कोपो वा धर्म-
योऽस्य धर्मलोपोऽप्यवा पुनः । धर्मलोपो गरीयान्यै
स्यादित्वाकरोन्मातम् । उत्थापयिष्ये यद्येकं भुवं कोप
करिष्यति । धर्मलोपो भवेदस्य सन्ध्याऽतिक्रमणे धु-
वम् । इति निश्चित्य मनसा जरत्कारं भुजङ्गमा । तद्वर्षिं
दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् । उवाचेदं वचः स्तुष्टुं
ततो मधुरभाषिणी । उचितं त्वं महाभाग । अख्येऽस्त-
सुपगच्छति । सन्ध्यासुपास्तु भयवक्ष्यः स्मृद्वा यतव्रतम् ।
प्रादुष्टकताग्निहोत्रोऽयं सुकृती रम्यदारुणः । सन्ध्या
प्रवर्त्तते चैयं पश्चिमायां दिशि प्रभो । एवमुक्ताः स भगवान्
जरत्कारं हतपाः । भार्यां प्रस्तुरभाषौ च इदं वच-
नमब्रवीत् । अवसानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजङ्गमे ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यदागतम् । यत्किरपि
न वामोहः सयि सुप्ते दिभावसोः । अस्तं गन्तुं यथाकाळ
मिति मे हृदि वर्त्तते । न वाऽप्यवमतस्तेह वासो रोषेत
कस्यापि । किं पुनर्भगिनीस्य मम वा महिषस्य वा ।
एवमुक्ता जरत्कारं भर्ता हृदयकल्पनम् । अत्रयौ भगिनी
तत्र वास्तुकेः सद्भिरेवने । नावमानाकृतवती तवाहं
विप्रबोधनम् । धर्मलोपो न ते विप्र ! स्यादित्थं तन्मया
कृतम् । उवाच भार्यामित्युक्ता जरत्कारं हतपा ।

ऋषिः कोपसमाविष्टस्तु कामो भुजङ्गसाम् । न मे वाग-
न्तं प्राङ् गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ।। सप्तमो ह्येष मे पूर्व-
त्यया सह मिथः कृतः । सुखमश्नुषितो भूरे । नूयास्वं
भ्रातरं शुभे । इतो मयि गते भोः । गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्कान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा
साऽनवद्याङ्गो प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारं जर-
त्कारुचिन्ताशोकपरायणा । वाय्वगद्गद्या वाचा मुखेन
परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्वारोहा पर्यवृण्वयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य यामोर्हृत्पथेन प्रवेपता । न मामर्हसि
धर्मज्ञां परित्यक्तुमनागसम् । धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे
सदा प्रियर्हिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम त्वभ्यं
द्विजोत्तम । तदलक्ष्यतीं मन्दां किं मां वक्ष्यीष्वसि ।
माह्वयापामिभूतानां ज्ञातोनां मम सत्तम ।। अपत्यमी-
क्षितं त्वत्तत्तत् तावच्च दृश्यते । त्वत्तोत्पत्यलभेन ज्ञा-
तीनां मे शिवं भवेत् । संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोष-
स्त्वया द्विज ।। ज्ञातोनां हितमिच्छन्ती भगवन्स्त्वा प्रसादये ।
इममव्यक्तं रूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।। कथं त्यक्त्वा सहात्मा
हनु गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्त्वस्तु स मुनिर्मायां
वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनुकृपया जरत्कारं तपोधनः ।
अकथयं सुभगे । गर्भस्त्ववैश्वानरोपमः । ऋषिः परमध-
र्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्का-
रुर्महान्दृषिः । उपाय तपसे भूयो लगाम कृतमिषयः ।।
“ततः प्रवृत्ते गर्भेः सहातेजा सहाप्रभः । यथा सोमो
द्विजश्रेष्ठ ! शुक्रपञ्चोदितो दिवि । अथ काले तु सा बह्वान् ।
प्रजज्ञे भुजङ्गसमा । कुमारं देवगर्भां पितृमाह्वयाप-
ङ्गम् । वृद्धे स तु तत्त्वैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधि-
जगे साङ्गान् भागवाङ्मृगनाम्बुनेः । जीमूव्रतो बाल एव
बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम आस्थाभवत् स्थानं लोकेषु-
क्लोक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यश्चात्पिता गर्भस्थमेव
तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विद्युतम् ।
भा० आ० ४७ अ० “यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारो
सहाययाः । आस्तीकः सपेसले वः पद्मगान् योऽभ्यरजत ।
तं स्मरन् सहाभागा । न मां किंसिद्धमर्ह्य । सर्पापसर्प-
भद्रं ते गच्छ सर्वे । सहाविष ।। जनमेजयस्य यज्ञान्ते
आस्तीकचवनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्वो न
निवर्त्तते । गतधा भिद्यते मूर्ध्नि पिंशदक्षफलं यथा” तत्त्वैव ।
“आस्तीकस्य कनेः साधोः सुशूषापरमास्तिनः” भा०
आ० १५ अ० आस्तीकमधिकृत्य कर्तोऽप्यन्व- अण् । २ आस्ती-

कचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अथान्तरपर्वभेदे । “पौष्पं
पौलोममास्तीकमादिं शायतारणम्” भा० आ० १ अ० ।
“आयुष्मानिदं शाखानमास्तीकं कथयामि ते” भा० आ०
१५ अ० । आस्तीके भोजयेद्वाजन् । दद्याच्चैव शुद्धौदनम्”
भा० अर्वा० प० ६ अ० । [जरत्कारुचिपत्यम् ।
आस्तीकजननी स्त्री ईतं । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां
आस्तीर्ष्य ति० आ+स्तृ-क्त । विस्तीर्ष्य कृतप्रसारणे “आ-
स्तीर्ष्य तत्परिचितावसथः क्षणेन” माघः । “आस्तीर्ष्याजि-
नरत्नाम्” रघुः ।

आस्तुत ति० आ+स्तृ-क्त । विस्तीर्ष्य
आस्तीय स्त्री अस्तीत्यव्ययतत्त्वविद्यमाने भवः “हतिङ्गुली-
त्यादि०” पा० टक् । विद्यमानपदार्थभवे ।

आस्तु ति० अस्तस्येदम् अण् । अस्तसम्बन्धिनि । “त्वमिन्द्र-
त्यमास्तुबुधाय वेत्यम्” अ० १०, १७, १ । “आस्तुबु-
धाय अस्तसम्बन्धिसुषुप्तस्यमूलाय” भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था-अङ् । १ आलम्बने, २ अभिप्रायां,
३ श्रद्धायां, ४ स्थितौ, ५ यत्ने “ईवादरे च “अनास्थया
स्वनकरप्रसारिणीम्” नैष० । “स्त्री पुमानित्यनास्थया”
“अनास्था बाह्यवस्तुषु” इति च कुमा० । “मत्तुष्ठा-
स्यापराडस्तुः” “पिण्डे अनास्था श्वः भेतिक्तेषु” रघुः ।
“कास्थाभेदेऽस्मिन् तव राम । रामे” भट्टिः । आधारे
अङ् । ७ सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न० आस्थीयतेऽत आ+स्था आधारे ल्युट् । १ सभा-
याम् “तदायमास्थाननिक्षेपनाजिरम्” किरा० । “राजा-
नमास्थानमवहृपगतम्” काद० । २ पित्रामस्थाने ।
आस्थानीत्यपि सभायाम् । टिप्पणात् स्त्रीप् । कास्था
नोधूर्तः सभाधूर्तः । भावे ल्युट् । ३ आस्थायां
४ अङ्गायाञ्च न० ।

आस्थापन न० आ+स्था-षिच्-उक् ल्युट् । १ सत्यकथापने ।
करणे ल्युट् । २ सुश्रुतोक्ते त्रयोपक्रमणीयवर्तिभेदे च ।
“द्विविधोवक्तिः नैर्हृदिकः कौहृदिकः । आस्थापनं
निरुह इत्यनर्थान्तरम् । “सदोषनिर्हृदयात् शरीररोग
हरणाहानिरुहः वयःस्थापनादायः स्थापनाह्वास्थापनम्”
आस्थापित ति० आ+स्था+षिच्-उक् क्त । सत्यक् स्थापिते
आचितादिपाठात् अस्थानोदात्ततान् ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था-धात्वर्धनिर्देशे ल्युट् स्त्रीत्वात्
टापि अत इत्यम् । १ आस्थाने आस्थितौ । “जनकोह वैदेह
आसाञ्चके का० उ० भाष्ये “आसाञ्चके आस्थायिकां दत्त-

वाग्नित्युक्तम् कर्त्तरि स्फुल् । आस्यावकः २ आस्यान-
कर्त्तरि लि० । स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

आस्थित लि० आ+स्था-क्त । १ अस्थाने २ प्राप्ते ३ आरुढे
“एकं स्यन्दनस्थितौ” रघुः । ३ आश्रिते च ।

आस्थिति आ+स्था-क्तिन् । १ कृतास्थायी २ तात्पर्येण वर्त्तने च ।
आस्थिय लि० आ+स्था-कर्मणि यत् । अवबन्धे । “न ह्येषा
वृद्धि रास्थेया” रामा० । “यत्नान्तरमास्थेयम्” काशिका ।

आस्नात लि० आ+स्ना-कर्त्तरि क्त । कृतस्नाने कृतावगाहने
आस्नान लि० आ+स्ना-भावे ल्युट् । प्रस्नानेन शुद्धौ ।

“आस्नाने तां निदम्बसि” अथ० १४, २, ६५ । आस्यभवे ।

आस्येय लि० आस्ये भवः टक् आस्यज्ञादेशः अतोऽलोपः ।

आस्यद न० आ+पद-घ सुट् च । १ प्रतिश्रवाम्, २ पदे, ३ स्थाने,

“ध्यानास्यदं भूतपतेर्विवेश” स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्द्रना-
स्यदे “सरागमस्या रचनागुणास्यदम्” इति च कुभा० ।

“तदास्यदं श्रीधुरराजसत्तितम्” । रघुः । व्योम्नीव अकु-
टीच्छेन वदने केतुचकारास्यदम्” भाषः ४ तत्त्वे, ५ प्रभुत्वे च

इच्छवत्त्वने ७ विषये च । “निधनता सर्वापदामास्य-

दम्” किरा० । “तस्मात् केवलप्रकृतास्यदा तस्य
योगितेति” भाष्य ५, २, १ व्या० मञ्जि० । अथस्थाने उप-

गच्छास्यदश्चैव” मनुः । ६ लम्भावधितयस्थाने ।

“कर्मस्थानञ्च टयमं मेघरथमास्यदं खञ्ज” ज्योतिषम् ।

आस्यन्दन न० आ+स्यन्द-ल्युट् । १ रत्नकल्पने २ पञ्चजने

आस्यञ्च न० आस्यरूपं पात्रं घृ० । आस्यरूपे पात्रे “आस्य-

पात्रं जुहूर्देवानामिति” यत० ब्रा० १, ४, २, ११ । “आस्यरूपं
पात्रमास्यपात्रम्” भा० ।

आस्फाल घ० आ+स्फल-चात् णिच्-अच् स्फुल+वञ्

स्फालादेशः वा । १ चालने २ इच्छितार्थं चालने हारा०

आस्फालन न० आ+स्फल-चात् णिच्-ल्युट् । १ ताडने

२ चालने च । “सिरावतास्फालनकर्त्तयेन” कुभा० सुरहिप’स्फा-
लनकर्त्तयश्चाकुतौ” “सिरावतास्फालनविश्लेष” यः । “आसां

जलास्फालनतत्परणाम्” रघुः । अनवरतचतुर्ग्यास्फा-
लनेति” यकु० । “एवास्ततास्फालनलव्यगन्धः” भाषः ।

३ आटोपे ४ प्रागल्भ्ये च ।

आस्फालित लि० आ+स्फल+णिच्-क्त । १ चालिते २ आघटिते

३ ताडिते च । “अजस्रमास्फालितवल्लीगुणः” भाषे पाठान्तरम्

आस्फुजित घ० अस्फुलति आ+स्फुल-भा० डुत् जयति जि-

किप् । शुक्राचार्ये । “शुक्रोभृशुभृशुसुतः सित आस्फु-

जिञ्” ज्यो० त०

आस्फोट घ० आ+स्फुट-णिच्-कर्त्तरि अच् । १ अर्बुदके

यन्दरत्ना० २ नवमञ्जिकायां स्त्री । ३ शूरादेर्वाङ्मये (ता-

ल ठोका) ३ संघर्षज्जातयद्धमाले “बाहू आस्फोट-

यद्धाश्च चालितः स मङ्गागिरिः भा० व० १३ अ० ।

आस्फोटका च० आ+स्फुट-णिच्-ल्युट् । (आस्फरोट)

१ प्रसिद्धे मर्वतपीलुभेदे २ बाहुयद्धकारके लि० ।

आस्फोटन न० आ+स्फुट-णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रकाशने

२ बाह्वादेः यद्धकरणे “आस्फोटननिनादाश्च बालानां

खेदतां तथा” रामा० । ३ शृङ्गादिना धान्यादेस्तुषादि

निरमने (आचङ्गान) व्यापारे च । “कुञ्जनास्फोट-

नाध्मानवेपथुव्ययनैः” सुश्रु० ।

आस्फोटनी स्त्री आस्फोचते विद्यार्थितेऽनया अ+स्फुट-णिच्-

करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् डीप् । (तरपिन) वेधनास्ते ।

आस्फोटित न० आ+स्फुट-णिच्-भावे क्त । बाह्वादेः शब्दे

१ प्रकाशने च । कर्मणि क्त । विटलिते लि० ।

आस्फोत घ० आ+स्फुट-अच् घृपो० टस्य तत्वम् । १ अर्कदृष्टे

२ कोविदारदृष्टे, ३ पलाशदृष्टे च “आस्फोतजातिकरवीर-

पत्नैः” सुश्रु० । स्वार्थे कन् । आस्फोतकोऽर्कदृष्टे ।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट-अच् घृपो० । १ अपराजितायां,

सा च द्विविधा श्रेतुघ्नी नीलघ्नी च तयोर्गुणपर्यायी

भावप्र० । “आस्फोता गिरिकर्षी च विष्णु कान्ताऽपरा-

जिता । अपराजिते कटुके शोते कण्टकसङ्घट्टके ।

कुष्ठस्य्वातिदोषामशोषणपरिवापहे । कषावे कटुपात्रे च

सुतिके स्फटिबुद्धिदे । २ शारिरवायाम् (हृत्परमाक्षी)

जताभेदे च ।

आस्फाक लि० अस्फाकमिदम् अस्फुट्+इदमर्थेऽण् अस्फा-

कादेशः । अस्फात्सम्बन्धिनि । स्त्रियां डीप् । “रामादि-

तादात्म्याङ्गीकारे चास्फाकी विद्वानयथाभिधाय

बा० द० । [सम्बन्धिनि ।

आस्फाकीन लि० अस्फाकमिदम् अञ् अस्फाकादेशः । अस्फात्-

आस्य न० अस्फते पाशोऽल+अस्-आधारे खलत् । १ सुखे

“तदासदास्तेऽपि गतोऽधिकारिताम्” नैष० । “तं हि

स्वयम् सदास्फात्” यस्यास्तेन सदास्त्रिनि” “पाण्यास्फोहि

दिजः स्फुतः” “नित्यमासं शुचि स्त्रीणाम्” इति च मनुः ।

२ तन्माध्ये च । यथादी तद्वितयाजदौ अस्फ स्थाने

वा आघज्ञादेशः । तदादेशपक्षे आस्फे भवः आस्यन्धः

यथा च अस्फैव आस्यज्ञादेशस्थानिता तथासनयद्धे ८८ ई

घृष्टे उक्ता । आस्फे भवः यति वा नाघज्ञादेशः यतोऽलोपः ।

‘आस्वादक न० आ+स्वद-स्वुत् । आस्वादककर्त्तरि ‘दर्शयन्
नक्त कोनैव रसस्यास्वादको भवेत्’ शा० द० ।

आस्वादित लि० आ+स्वद-णिच्-क्त । कतास्वादे भक्षिते
पदार्थे ‘आस्वादितार्द्रकृष्णकाः सस्रुतात्’ भाषः ।

आस्वाद्य लि० आ+स्वद-णिच्-यत् । ‘आस्वादयोश्च पदार्थे
‘प्रायेण न तदाश्रयेण नास्वाद्यश्चैव जिह्वया’ भा० आ० प०
१० अ० । ‘आस्वाद्यतोवाः प्रभवन्ति नद्याः सस्रुमासाद्य
भवन्त्यपेयाः’ हितो० । आ+स्वद+णिच्-ल्यप् । ‘भक्षयि-
त्येत्यर्थे अयम् ।

आस्वान्त लि० आ+स्वन-इडभावे दीर्घः । शब्दिते ।

आह्वय्य ० ब्रू अच् णि० आह्वदेशः उवाचेत्यर्थे तिपोणलि
ब्रुवादेशस्तु वक्तृमानकचनवाचो एतस्याह्वयः तच्च क्रियापटम्
अयन्त क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । ‘अथाह वक्ष्ये विदितो
महेश्वरः’ कृमा० ।

आह्वक पु० आह्वनि आ+ह्व-ङ संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते
ज्वरभेदे (मासाज्वर) ‘तनुना रक्तयोगेन युक्ता नामा-
पुटानरे । गालशूलज्वरकरः स्नेहाप्या ह्याह्वकोज्वरः’ य० ।

आहृत लि० आ+हृ-क्त । ‘ताडिते, ‘आह्लादिकह्ला-
रसमीरणाहृते’ ‘नयनयुगमिभोल्लतावदेशाहृतोऽसौ’
भाषः । ‘अभ्यासतोहृमिह्यादौ हृत्कार्थे वाक्ये न० ।
१ दक्षायाम् पु० । ‘रैष्वहीतं नवं शुभ्रं सदृशं यस्य धारि
तम् । आहृतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्’
वशिष्ठोक्तलक्षणं ४ वक्ष्ये न० । ‘आहृतेन वसनेन तां
परिदध्यात्’ गोभि० । ‘आह्वानं’ तु योदद्यादाहृतं
आह्वकर्मणि ‘वायु० पु० । ‘परिषाणाहृते शुक्ले वाससी हेम-
कुण्डले’ इन्द्रो० ५ पुराणवक्ष्ये न० तस्य उपभोगेन मर्दितप्रा-
यत्नात्तथात्वम् । ईशावातप्राप्ते ७ मर्दिते लि० ‘पादाहृतं
वडुत्वाय भूहृन्ममिरोहृति’ भाषः । ८ आघूर्णिते ।
९ अश्वत्थे १० गुणिते च लि० ‘सूर्याश्विचंख्यया द्विलि-
शगरैरयुताहृतः’ सू० षि० ।

आहृतलक्षण पु० आहृतमव्ययं लक्षणं यस्य । गुणैः प्रसिद्धे
अमरः प्रसिद्धगुणानां हि सर्वैर्ज्ञातयेन परिचित-
तबाध्यन्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहृति स्त्री आ+हृ-क्तिन् । शब्दहेतुसंयोगभेदे ‘आघाते
१ ताडने ‘प्रभातवाताहृतकस्मितलाति’ भट्टः २ आगमने
अत्र लोके पक्षे आहृतिरागतितिरत्यर्थः ४ गुणने ‘अंशा-
हृतिम्बे द्रवधेन भक्षा’ नीला० । ५ मर्दने च ।

आह्वनन आ+ह्वन-कारणे ल्युट् । ‘ताडनसाधने दण्डादौ ।

तत्र भवः यत् । आह्वनन्यः । आह्वननदण्डादिभवे ‘ननो
दुन्दुभ्याय आह्वनन्याय च’ यजु० १६, १५ । ‘आह्वनने
वाद्यतेऽनेनाह्वननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भवसक्तं’
वेदटी० । भावे ल्युट् । २ आहृतिशब्दार्थे ।

आह्वनम् लि० आ+ह्वन-असुन् । ‘आह्वननीये २ निष्पीड्ये
सौमादौ । ‘तदाह्वना अभवत् पिप्पुषो’ ऋ० २, २१,
१ । आह्वनाः आह्वननीयः सौमादिः’ भा० आह्वनसे साधु
यत् । ‘आह्वनस्य तत्साधने लि० । ‘आह्वनस्याहै रेतः
सिच्यते’ ऐत० ब्रा० ।

आहर लि० आहरति आ+हृ-अच् । सञ्चयकारके ‘वना-
नरादुपाहृतैः समित्कुशफलाहरैः’ रघुः । टणि तु
कर्मोपदण्य साधुर्नेति भेदः ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट् । इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मयूर० । करट् प्रति आहरणायां निदेशक्रियायाम्
आहरत्तेटा स्त्री अहर चेट् । इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० । चेट् प्रति आहरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ-भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तर-
प्रापणे ‘आनयने । ‘सूदाहरणसंघट्टौ प्रतिग्राह्यानमेव च’ ।
देवीपु० ‘करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्’
सां० का० ‘समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्’ यजु० ० आयो-
जने अमुकाने च ‘आश्वमेधस्य कौरव्य ! चकाराहरणे
मतिम्’ भा० आश्व० ७ अ० । कर्माणि ल्युट् । १ आहृ-
यमाणे पदार्थे ४ विधाहृदौ उपटौकनद्रव्ये ‘संस्वानुहृपा-
हरणोक्तनी’ रघुः । [यनीये १ उपटौकनीये च ।

आहरणीय लि० आ+हृ-अनीयर् । ‘आयोजनने २ आन-
आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयूर० । आहरणनिवपार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरनिष्क्रिा स्त्री आहर निष्क्रि इत्युच्यते यस्यां क्रिया-
याम् मयूर० । आहरनिष्क्रिणनियोगक्रियायाम् । एव-
माहरविधाना आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि
मयूर० पठिता तत्तत्कर्त्तार्यनियोगक्रियायाम् ।

आहर्त्ता लि० आ+हृ-हृच् स्त्रियां ङीप् । अर्थे ‘आहर्त्ता
शोधयेत् भुक्तिमागमश्चापि संशदि’ उह० । २ आयोजके
‘आहर्त्ता तस्य सत्तस्य त्वज्ञाव्योक्ति नराधिपः’ भा० आ०
५ अ० १ आनेतारि ‘आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां न सुखा-
वहः’ भा० व० १४ अ० । ४ अनुठातरि ‘आहर्त्ता क्रतूनाम्’
काद० शीलाथे हणि तु कर्माणि न घञे । ‘आत्मनो-
बधमाहर्त्ता काशो विह्वगतस्तरः’ विक्रमो० ।

आह्वन न० आह्वयन्तेऽरयोऽल आ+ङ्-अप् संप्रसारणे
 पुणः । १ बुधे । “एवं विधेनाह्वयेदितेन” रघुः “प्रावि-
 यन्नाह्वयप्राप्ता आह्रावसुपलिप्तवः” भट्टिः “न च त्रयोऽनुप-
 य्वाप्ति कृत्वा खजनमाह्वये” गीता । “उद्यतैराह्वये शस्त्रैः
 क्षत्रधर्मैर्हतस्य च” “दिव्वाह्वयह्वयानां विद्युता पार्थिवेन
 च” इति च मतुः । आह्वयतेऽन आ+ङ्-आधारे अप् ।
 २ वस्ते “तत्र नाभवदसौ महाह्वये” माघः “आह्वयोयागः” मल्लि०

आह्वन न० आह्वयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् । १ यस्ते “इष्टुमाह-
 वनमपयजन्नाम” माघः । भावे ल्युट् । २ समन्ताह्वने च
 “ले अने आह्वयानि भूरि” कृ० ७.१.१७ ।

आह्वनीय पु० आह्वयते । प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा ह्विरत्य आ+
 ङ्-कर्मणि आधारे वा० अनीयर् आह्वयनमर्हति ख वा ।
 १ अग्निभेदे । तद्वरणप्रकारः आश्र० औ० उक्तः । “उत्सर्गे-
 ऽपराह्वणे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानोय विट्कृत्वा
 द्विसप्ततो वा वैक्योनय इत्येके प्रियमाण वा प्रज्वाल्य-
 ऽरणीसप्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाह्वनीयमुद्धरेत्” सू०
 दिवाशेषचतुर्थयामे गार्हपत्यं प्रादुर्भूतं दक्षिणाग्निं प्र-
 ज्वाल्य च वैश्वऽह्नात् इत्यवतोवाग्यस्य स्फटात् गार्हपत्याद्वा
 आनयेत् । तथा च अग्निमन्मनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षि-
 णाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाह्वनीयार्थ-
 मुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्व्यादिति तदर्थः । तत्र मन्वा-
 दिकविनियोग उत्तरस्फुटादावुक्तः । “आह्वनीये
 वैश्वानरं हादयत्पाकमधिश्रयति” तैत्ति० । “यस्य गार्ह-
 पत्याह्वनीयो मिथः संसृज्याताम्” ऐत० ब्रा० । “पिता वै
 गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराह्वनीयस्तु
 साम्बिलेता गरीयसी” मतुः । कर्मणि अनीयर् । २ सव्यम्
 होतव्ये ह्विरादौ लि० ।

आहार उ० आ+ङ्-अप् । १ आह्वरणे । उपसर्गयोनात्
 २ भोजने “निराहारो यताहारो तन्मनस्सो समाहितौ”
 देवाभा० आहारविधिं सृष्टे उक्तः यथा “अथाह्रा-
 रविधिं वक्तुं विस्तरेणाश्लिषं शृणु । आप्राग्वित्त-
 मसंकाशं” शुचि कार्यं महानसम् । तस्मात्प्रैरुणस्यस्य-
 मज्ञं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देगे सुसंग्रहं सप्तपस्यापये-
 द्विषत् ॥ यिषभैरगदैः स्फुटं प्रीक्षितं व्यजनोदकैः ।
 विह्वैर्नमैर्हृतविषं सिद्धमक्षं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः परं
 क्रतुक्षमाहारस्योपकल्पनम् । इतं आप्राग्वित्तं देवं मेवा
 श्रिया तु रालते । फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दिवेषु
 च । परिशुभप्रदिग्धानि सौवर्शेषु प्रकल्पयेत् । प्रह्वाणि

रवांश्चैव राजतेषूपहारेत् । कटुराणि खडांश्चैव सर्वान्
 येषु दापयेत् । दद्यात्ताम्रमवे पाले शुषीतं सुष्टं
 पयः । पानीयं पानकं मद्यं जलस्येषु प्रदापयेत् ।
 काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्दिव्यं पालेषु
 रावसाख्यकपर्कराः । उरस्तादिसले पाले सुविस्तीर्णे
 मनोरमे । सूदः सूपोदनं दद्यात् प्रवेष्टांश्च सुसंस्कृतान् ।
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुभ्यानि जग्निं च । तानि
 दक्षिणपात्रे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । प्रह्वाणि रवांश्चैव
 पानीयं पानकं पयः । खड्गान् वर्षांश्च मेघांश्च सव्ये पात्रे
 प्रदापयेत् । सर्वान् गुडविकारांश्च रावसाख्यकपर्कराः ।
 उरस्तात् स्थापयेत्प्राप्तो ह्यवोरपि च मध्यतः । एवं
 विज्ञाय सतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने
 रभ्ये निःसन्धाधे शुभे शुचौ । सुगन्धिपुष्परचिते स्ने-
 देऽप्य भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरुषा-
 दिभिः । मनोसं शुचि नात्कुणं प्रत्ययमुग्रं कृतम् ।
 पूर्व्यं मधुरमन्त्रोयान्मध्येऽम्बुजवरी रसौ । पञ्चाश्वेषान्
 रसान् वैद्यो भोजनेष्वप्यारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत
 दाहिमादीनि सुद्विमान् । ततः मेघांस्ततो भोञ्जान् भक्ष्यां
 क्षिप्वांस्ततः परम् । वनस्यैव समन्त्रोयात् केचिदाङ्ग-
 र्विपर्ययम् । आदावन्नेष मध्ये च भोजनस्य तु यस्त्ये ।
 निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं कण्ठ्याम् । जलालविस-
 शालूककन्देषु प्रभृतीनि च । पूर्व्यं योज्यानि भिषजा नष्ट
 भुक्ते कथञ्चन । सुसुखस्यैः समानीनः समदेहोऽसुतत्परः ।
 काष्ठे साम्नां जघु क्षिग्धं क्षिप्रसुखं ह्यवोत्तरम् । बुभुक्षितो-
 ऽक्षमन्त्रोयान्मात्रावद्दितामसः । काष्ठे भुक्तं प्रोक्षयति
 सात्प्रसव्यं न बाधते । जघु शीघ्रं व्रजेत्पात्रं क्षिग्धोदं
 वलवद्भृष्टम् । क्षिप्रं भुक्तं सर्वं पात्रं वात्यदोषं ह्यवोत्तरम् ।
 सुखं जीयति सात्प्रावद्वातुषाभ्यं करोति च । अतीवा
 यतयामास्तु क्षपा येष्टुषु स्मृताः । तेषु तत्कल्पनीकांश्च
 भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि सवेयुष दिवसा भय-
 सायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह्वणे प्रयस्यते । रजनी
 दिवसाश्चैव येषु चापि सभाः स्मृताः । कृत्वा समसहो-
 रात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नामप्राप्तातकांश्च वा
 होनाधिकमथापि वा । आप्राप्रकाष्ठे भुञ्जानः शरीरे द्युह-
 यो नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति नरवं वा नियच्छति ।
 अतीतकाष्ठे भुञ्जानो वायुमोहतेऽनघे । कण्ठादिपथ्यते
 भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । होनमात्रमसन्नोर्षं करोति
 च बलजयम् । आह्वयगौरवाटोपसादांश्च कृष्टेऽ-

‘धिकम् । तस्मात्सु संस्तृतं युक्ता दोषैरेतैर्विवर्जितम् । यथोक्तगुणसम्पन्नसुपसेनेत भोजनम् । विभक्त्य कालदेवा-
दोन् कालयोरुभयोरपि । अजोर्णं (अपरितम्) दुष्ट-
सुच्छिदं पाषाणहणलोदवत् । हिष्टं व्युषितमस्त्राद
पूतं चाक्षं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्न-
सुखोक्तं पुनः । अशान्तसुपदम्बञ्च तथा स्त्राद न
लक्ष्यते । यद्यत् स्त्रादुत्तरं तत् विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
प्रज्ञालयेदङ्गिरास्यं भुञ्जानस्य मुकुम्भकः । विशुद्धे रसने
तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । स्त्रादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि
तर्पितम् । न तथा स्त्रादेदस्यत्तस्मात्प्रज्ञास्यमन्तरा ।
सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् । स्त्राद
सञ्जनयत्यन्नम् स्त्राद च विपर्ययम् । भुञ्जानं च यत्प्रार्थयते
भूयस्तत् स्त्राद भोजनम् । अग्नितपोदकं युक्त्वा भुञ्जान-
चान्तरा पिबेत् । दन्तान्तरगतं चाक्षं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
कुप्यादनाहृतं तद्धि मुखस्थानिदगन्धताम् । जीर्णैश्च
वर्जिते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमाले कफश्चापि
तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् । धूमेनापोद्वा हृद्यैर्वा कषायक-
टुतिक्लेशैः । पूगकक्कोलकपूरलवङ्गसुमनःफलैः । कटुति-
क्तकषायेर्वा मुखवैशद्यकारकः । ताम्बूलपत्रवह्नितैः सुग-
न्धैर्वा विचक्षणः । भुञ्जानं राजजवादीति यावद्वल्लभो गतः ।
ततः पदशतं गत्वा वामपादौ तु संविशेत् । शब्दरूप-
रसस्पर्शान् गन्धान् च मनसः प्रियान् । भुक्त्यानुपसे-
नेत तेनाक्षं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाद्यापि
जुगुप्सिताः । अशुच्यञ्च तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ।
शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्न्यातपौ
न स्नवनं न यानं नापि वाहनम् । नचैकरससेवायां प्र-
सज्येत कदाचन । याकावराक्षभूयिष्ठमञ्चञ्च न समाचरेत् ।
एकैकशः समस्तान् वा नाभ्यग्न्यादृशान् सदा । प्राग्-
भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नेौ हिरन्नं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते
विदग्धैश्च भुञ्जानो हन्ति पायकम् । मात्वागुरुं परिह-
रेदाहारं द्रव्यतश्च यः । पिष्टाद्यं नैव भुञ्जीत मातृया वा
बुभक्षितः । द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सस्यक् प्रजीर्यति ।
प्रेयलेस्याद्भक्षणाणां गुरु विद्याद्यधोत्तरम् । गुरुणास-
द्भक्षो हित्यं लघूनां तद्विपरिणतं । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न
मात्वागुरुं रिष्यते । द्रवाद्यस्यपि शुभकन्तु सस्यगेवोप-
पद्यते । विशुक्तमन्नमभ्यक्षं न पाकं साधु गच्छति ।
पिण्डोक्तमसंक्रितं विदाहपुगच्छति । स्तोतस्यसुवहे
पित्तं पक्वो वा यस्य तिष्ठति । विदाहं भुक्तमन्यदा तस्या-

अन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम् विष्टव्यापदमा-
चरेत् । आसं विदग्धं विष्टं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजोर्णं केचिद्विद्वन्ति चतुर्थे रसयेततः । अत्यम्बुपाना-
द्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्प्रविपर्ययाच्च । काष्ठेऽपि सात्त्विकं
लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभय-
क्रोधपरिणतेन लुब्धेन रुदन्त्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन
च सेव्यमानमन्नं न सस्यक् परिणाममेति । साधुर्व्यमन्नं
गतमाससञ्चं विदग्धसञ्चं गतमन्नभावम् । किञ्चिद्विपकं
अशतोदन्मुक्तं विष्टमन्नमाहविद्विद्यातम् । उद्गारशुद्धावपि
भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुह्यता च यस्य । रसावशेषेण तु
सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्यजोर्णम् । मूर्च्छाप्रज्ञापो वमथः
प्रसेकः सदनं क्षमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाभ्यजी-
र्यतः । तत्त्वामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
विष्टं स्वेदनं पठ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं
तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्यं चानयनं तावदावन्नं
प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतयेनं लङ्घनैः ससुपाचरेत् ।
यावन्नं प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतत्त्वाया । हितार्हा-
तोपसंयुक्तमन्नं समयनं कृतम् । बद्धं स्तोत्रपाठे वा
विशेषं विषमाशनम् । अजोर्णं भुञ्जते यत्तु तदध्यशनं
मुच्यते । त्वयमेतच्चिह्नन्याशु बहून् व्याधीनु करोति च ।
अन्नं विदग्धं हि नरस्य शोषं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
तस्मात्स्य शैत्येन निहन्ति पित्तमालोदिभायाञ्च नयत्यधस्तात् ।
विदह्यते यस्य तु भुक्तमाले दहेत्तु हृत्कण्ठगलञ्च यस्य ।
द्राक्षाभयां सात्त्विकसम्पुक्तं लोढाभयां वा स सुखं लभेत ।
भवेदजोर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्वह्निनोऽन्न-
काष्ठे । प्रातःसं शुशुतोऽभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितार्थं
हितार्थी । स्वयं यदा दोषविषमसामं लीनं न तेजःप्रच-
मादृणोति । भवत्यजोर्णैःपि तदा बुभुक्षा सा भन्तुवृद्धिं
विश्ववृद्धिहन्ति । ‘पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्च-
भौतिकः । विपकः पञ्चधा सस्यगुणान् स्थानभिवर्ध-
येत् । अविदग्धः कफः, पित्तं विदग्धः, पवनं पुनः ।
सस्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिदह्येत् । विषमूल-
माहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स तु व्यानेन वि-
शिष्टः सर्वाङ्गात्तु प्रतर्पयेत् । कफः पित्तं मलः शेषः
स्वेदः स्यान्नखरोमश्च । नेत्रपित्तसु च फेहो धातुनां
क्रमशोमलाः । दिशविशुद्धे हृदये जायतः पुण्डरीकवत्
अक्षमक्षिष्वाधात्वादजोर्णं पिहितं मिथि । हृदि सक्ती-
कृते रालौ प्रभुप्रस्य विमेषतः । क्षिप्तविषवाधात्वादजो-

लघूनां तद्विप्रस्थिते" अयमर्थः सांसपिटाद्यादिभिरङ्गि शौचिक्यं कर्त्तव्यं भृङ्गादिभिः स्वाभाविकया सात्वया तद्विप्रः कर्त्तव्यति । "द्रोद्रोत्तरश्चापि न सात्वागुरुरिच्छते" । एवः प्रेयादिद्रोत्तरं तक्रादुपधिक्योदनादिः सात्वातोधिकोऽपि सात्वागुरुर्बलव्यः मेयस्य सर्वतोऽनुपुत्वात् उक्तञ्च सुश्रुते "मेयल्लेह्याद्यभक्षणां गुरु विद्याद्वयतोत्तरमिति" मेयं चोरादि लेह्यं रसाभादि आद्याम् ओदनसूपादि भक्ष्यं सोदकादि "द्रवाद्युपपि शुष्कं तु सस्येवोपपद्यते । विशुष्कमक्षमभ्यस्तं न पाकं भाधु गच्छति" । अयमर्थः शुष्कमपि स्रोतोऽधिक्यकरमपि द्रवाद्युप सस्यं पाकं याति । केवलस्य शुष्कस्याक्षस्य दोषमाह विशुष्कमक्षमित्यादि । अपक्व तत् किं भवतीत्येखायामाह "पिण्डोक्तमसंक्लिप्तं विदाहसुपगच्छति" पिण्डोक्तम् अलोलावङ्गुलम् असंक्लिप्तमसम्पुष्टं विदाहसुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः । शुष्कादीनां वैगुण्यमाह "शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वज्रिभ्यापदमावहेत्" शुष्कं विष्टम्भि विरुद्धं कोरमत्स्यादि, विष्टम्भि चणकमसूरादि, वज्रिभ्याम्याह "न भङ्गा न रट्टिक्त्वा न निशयां न वा वहन् । न जलान्तरितानङ्गि सक्तनद्याच्च केवलान् । पुनर्हानं पृथक्पानं सामिषमवशा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्र सक्तं पृथजयेत्" विषमाशनस्य लक्षणमाह । "बद्धं स्तोकमकाले वा क्षीयं तद्विषमाशनम्" बद्धालस्य भक्षितस्य दोषमाह "आलस्यगौरवाटोपशब्दं च कुरुतेऽधिकम् । हीनमात्रमभक्ष्यं करोति च बलव्यम्" अधिकमक्षम् । अकाले भुङ्क्ते दोषमाह "अप्राप्रकाले भुङ्क्तानो ह्यसमर्थतुङ्गरः तांस्तान् व्याधानवाप्नोति मरणश्चाधिकच्छति" अप्राप्रकाले कालादतिप्राक् भुङ्क्तानः असमर्थशरीरो भवति तथा सति तांस्तान् व्याधान् शरीरव्याधिविस्तृचकाजलभक्तविलम्बिकाटान् व्याप्नोति तेषामाधिक्यमरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः "कालेऽतीतेऽशुतोऽजलोर्वायुनोपपत्तेः जले । लङ्कादिपच्यते भोक्तुं न स्यादोक्तुं पुनः स्पृहा" । कृषोर्भगिहयं भोक्तुं श्रुतीये वारि प्रयेत् । वायोः सद्धारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् । "रसेनाक्षस्य रचना प्रथमेनोपपत्तिर्पिता । न तथा सादुभाप्नोति यथा सेव्याम्बुनान्तरा" "अत्यल्पपानाच्च विपच्यतेऽक्षमम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्माच्चरो वज्रिवर्जनाय मुकुटमुकुटोर्पि पिबेदमूरि । भक्षसादौ जलं पीतं काश्य मन्दान्निदोषकत् । मध्येऽग्निदोषनं श्रेष्ठमन्ने स्तौल्यकफप्रदम् । अन्यच्च "समस्य लघवा

भुक्तमध्यान्तप्रथमांशुपाः" इति वाग्भटः "भुक्तं भोजनम्" तद्विप्रस्तु न चाश्रयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम् । तद्विप्रस्तु भवेद्भुक्ती क्षुधितस्तु जलोदरी । ननु शिष्टा भोजनान्ने दुग्धपिबन्ति तत्कथमुचितं यत्किञ्चापि विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागोवातस्य, द्वितीयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत आह "अश्रयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणयो पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्" अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति । भोजनमध्ये भुङ्क्ते अम्ललवणेषु पित्तोपशमनेन वज्रिष्टं कुरुत । भोजनान्त्यसमये भुङ्क्ताः कटुतिक्तकषाया रसाः कफं शमयन्तीति । अतोभोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं स्नेहजनकं दुग्धं पातुनुचितं भवति । यत उक्तम् "दुग्धं स्वादुरसं क्षिण्णभोजस्यं धातुयुद्धनम् । वातपित्तहरं दृढं स्नेहजनकं शुकशीतलमिति" उच्यते "विदाहीन्येषानानि यानि भुङ्क्ते हि भानवः । तदिदाहोपशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्" अतएव ब्रह्मपुराणे "क्यान्तो क्षीरान्नामाहारं न दध्यन्तं कदाचनेति लवणाश्लककुटानि विदाहीन्यपि यानि तु । तद्दोषं हर्तुमाहारं मधुरेण समापयेदिति" भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवणाश्लककुटभोजनजनितं पित्तस्य दृढि नाशयति पित्तदृढिनाशनेन च पित्तदृढिरूपणीया भवतीति कफदृढिरग्निमान्द्यादात्तुत्पादयितुं न शक्नोति ।

आङ्गिकतत्त्वेषामात्मीहारविधिरुक्तो यथा विष्णुपु० । "स केवलमघं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते त्वतिशयिना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्याश्लकारणात् । इन्द्रियप्रातिजननं दयापाकं विवर्जयेत्" तथा सुवासिनोर्दुःखिनश्च गर्भिणीश्च बालकान् भोजयेत् । सख्यतामेन प्रथमं, चरमं नृही । अभुङ्क्तवत् चैतेषु भुङ्क्तान् भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम् । नृहतं नरकं गत्वा स्नेहभुगजायते नरः । अस्नात्वाशी मलं भुङ्क्ते अजता पृथगोष्णितम् । अज्जत्वा च क्षमं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् असंस्कृतं भुङ्क्तं बालादिप्रथमं शक्यं । भुङ्क्तस्य यथा पुंसः पापबन्धनं जायते । इह चारोग्यमहत्तमं बलदृष्टिसंथा नृपः । तथा "प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुङ्क्ते प्रयतोऽनृही । अक्षं प्रशस्तं पयश्च प्रोक्षितं प्रोक्षणेदकैः । न कुक्षिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्" । विष्णुपु० "सन्वाभिमन्वितश्च न च पर्युषितं नृपः । अन्यत्वं फलमांसेभ्यः शुक्लयाकादिकात्तथा । तद्वादादिकेभ्यश्च शुद्धपकोऽथय च ।

भुञ्जीतोद्धतसाराणि न कटाचिसुरेश्वर ! । नाशेषं पुरुषो-
ऽधियादन्यत्र जगतीपते ! । सध्वजदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च
विवेकयान् । अशुभ्यात्तन्मना भूत्या पूर्वन्तु सधुरं रसम् ।
खण्णान्नौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्राग्भवं
पुरुषोऽग्रन् वै मध्ये च कटिनाशनः । पुनरन्ते द्याशी
तु वलारोग्ये न सञ्चति । अनिन्यद् भक्त्येदित्यं वाग्यतो-
ऽन्नमकल्ययन् । पञ्च पासान् कृत्वाभौनं प्राणादाप्यय-
नाय तत् । सत्त्वाभिर्मान्वतमिति सन्त्वानादेशे गायत्रीति
वचनात् गायत्र्यभिर्मान्वतम् । गारुडे “शाकं रूपंश्च भूयिष्ठं
अत्यन्तं च विजयेत् । नचकरसमेवायां प्रसज्येत कटाचनं” ।
छन्दोग ० प० । “सुनिभिर्हिरण्यनसक्तं विप्राणां मर्त्य-
वासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विनां साङ्गप्रह-
रयामानः” । अहनि अचिरो दितान्ममितस्त्वयैतरदिन-
मात्रे । तत्वाप्यायुर्वेदाये विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं
त्रियामन्तु न लङ्घयेत्” । याममध्ये रसस्तिष्ठेत्त्रियामे
तु रसलयः” । तत्वापि पञ्चमयामाङ्गीसुखकालो दत्तवचनात्
(तज्जाङ्गकण्ठे ६०६ पृष्ठे वक्तृते त्रियामन्तुत्वद्वियाम-
मित्येवायुर्वेदाये पाठः । दत्तवचनानुरोधात् त्रियाममिति
पाठकल्पनं बोध्यम्) । महाभौनं हृद्भारारिक्तम् ।
तथावात्रि, “भौनमत्र महाकण्ठहृद्वारेणैव नश्यति । तथासति
महान् दोषस्तस्मात् नित्यतश्चरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात्
सर्वसाधारणः । विष्णुः । “न तृतीयमथाश्रीयादापद्यपि
कटाचनं” । गोतामः । “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखीतिवि-
वर्धनाः । रस्याः क्रिधाः स्थिरा हृदा आहाराः सात्त्वि-
कप्रियाः । कटुलज्जलवणालुषणतीक्ष्णकृत्वविदाहिनः । आहारा
राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतप-
र्याषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्”
मनुः । “आयुष्यं प्राणुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः ।
श्रियः प्रत्यङ्मुखोभुङ्क्ते कर्तुं भुङ्क्ते लुटङ्मुखः” । निय-
मे त्वेवम् अनियमे तु नोटङ्मुखः । हारीतः “नो-
दङ्मुखोऽश्रीयात्” । निष्कामस्य तु प्राणुखेनैव यथाह
देवकः । “प्राङ्मुखोऽज्ञानं भुञ्जीत शुचिः पीठमधितः ।
विशुद्धवदनः प्रीतोभुञ्जीत न विदित्मुखः” । जीवन्मातृकस्य
दक्षिणामखलविषयमाह आप० “दक्षिणाम-
खोन भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं सातृरुपदिशति” ।
चित्तु “कृच्छ्रान् नयात्वाद् तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुखभोजनम्” इत्याचार
रत्नाकररुद्रताञ्जोवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः

‘पञ्चाङ्गभोजनं कुर्यात् प्राणुखोभौनमास्थितः । हस्तौ
पादौ तथैवास्त्रेषु पञ्चाङ्गता मता’ । व्यासः “अधे-
कपङ्क्त्यां नाश्रीयात् संवृतः स्वजगैरपि । कोहि जानाति
किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्तम्बजलद्वारमार्गैः
पङ्क्तिञ्च भेदयेत्” । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्कः ।
“एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि
त्यजेत् पात्रं शेषमद्भ्यं विवर्जयेत् । भोज्यात् भुञ्जीत यः
पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्द्विप्रः क्षत्रः
सान्त्वनन्तथा” । एतत्त्वमानार्थमभिधायाह गोभिलः ।
“भुञ्जानेषु तु विधेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विप्रक-
र्त्तासौ ब्रह्महृत्पि तथोच्यते” । आप० “दिश पुनर्न भुङ्क्ती-
तान्यत्र फलमूलेभ्यः” । मनुः “नातिप्रगे नातिसायं न सायं
प्रातराशितः” अतिप्रगेऽविरोदितस्त्वयै अतिसायं ह्यर्थ-
स्तमितसमये एवं प्रातराशितः दिनभोजनेभातिद्विप्रः न
सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । आप० “यस्तु भो-
जनशालायां भोक्तुं काम उपसृष्टेत् । आसनस्थो न चान्यत्र
स विप्रः पङ्क्तिदृषकः” बौधः “उपलिप्ते समे स्थाने
शुचौ लज्जासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च
वर्तुलञ्चाङ्गचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातुष्येण ब्राह्मणा-
दिषु मण्डलम्” । “अकृत्वा मण्डलं ये तु भुङ्क्तेऽ-
धमयोनयः । तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यद्भानि
तद्वलात्” । आप० । “भिन्नकांक्षे तु योविप्रोयदि
भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्धाति”
तथा श्रुत्यादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि वृद्धमनुः “ताम्ब
पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांक्षे मलादिषु । पलाशपद्मपत्रेषु
मृष्टी भुङ्क्ते नृवं चरेत्” । नव्यवर्द्धमानधृताग्निपु०
“अर्कपात्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । करे कर्प-
टके चैव भुङ्क्ता चान्द्रायणञ्चरेत्” । पृष्ठे कदलीपत्रादि-
पृष्ठे । पैठी० “ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्कशुक्ति-
स्मटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः” । अत्र पाषाण-
पात्रं भोजने विहितम् । “तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्या-
श्ममयस्य च । भक्ष्यानाङ्गिहृदा चैव शुद्धिरक्ता मनीर्पभिः”
इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः
“ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांक्षपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” । अत्रिः “आसने
पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः क्षत्रिः । सुतेन चान्नमग्राति
तस्य गोमांसभक्षणैः” । सुतेन हस्तोत्तोलनं विना
गवादिर्वदित्यर्थः । आश्वमेधिके “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

प्राज्ञश्चासने सुषो । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेभ्यो न
वा पुनः । बौधो । “भोजनं ज्वनं दानमुपहारः
परिपक्वः । बहिर्जानु न कार्याणि तद्दत्ताचमनं स्मृतम्”
ह्येतः । “मार्जनाज्ञाविलक्षणं भोजनानि देवतोऽर्थेन
कुर्यात्” । पराशरभा० उच्यते । “न पिबेच्च भुञ्जीत
द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं न्युद्वेषाव-
र्जितं पिबेत्” । मार्क० पु० “पादप्रसारणं
कृत्वा न च वेष्टितस्तकः” । मनुः “पूजयेदशनं नित्यं
चाद्याश्चैवमकुत्सयन् । दद्याद्द्व्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव
सर्वदा । अन्नं दद्यात् प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः ।
अन्नाच्च नित्यमन्त्रेण तदिति भस्मय वन्दयेत्” । विश्व-
पु० “नागः कूर्मश्च क्रकरो देवदत्तोपनयनः ।
बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदन्ता बाह्य
वायुभ्यः प्राच्यादिभ्यो न होमयेत्” । इति शिष्टपठित-
वचनाद्वागादित्येव दानमिति प्राचीनाचारः । तत्राहं
देवेभ्यो दत्तैव भोक्तव्यं तथा च गोता “इदानीं भोगान्
हि वो देवा दास्यन्ते यत्प्रभाविताः । तदैतान् प्रदायेभ्यो-
यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” । यज्ञैः भाविता संवर्द्धिताः
वोऽब्रुवन् भोगानवादीन् हृद्यादिद्वारा दास्यन्ति अतो
देवैर्दत्तान् अवादीन् तेष्योऽदन्ता यो भुङ्क्ते स चौर एव ।
स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः ।
होतव्या जठरे वज्रौ स्तेन पाण्डित्येन तु” । तेन पादो-
दकेनापोषानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । अदत-
नैवेद्यमपश्यन्त पचादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० “आपो-
षानञ्च गृह्णीयात् सर्वतोऽर्थमयञ्च यत् । अमृतो-
पस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च । अन्नं चास्तरणार्थं न
प्राप्यते ह्यन्नं सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्नाहेति च
समुद्भवेत्” । सव्यापद्वतो लिखितवचनं प्रमाणय-
न्तोऽसौख्येन दन्तरं स्नाहकारं कुर्यात् । ब्रह्मपु०
“हस्तेन लङ्घयेन्नाशं गोदन्तेन कदाचन । दन्त्याद्यो लङ्घ-
येन्मुञ्च स्तेनाच्च निहतं भवेत् । इतश्चाद्यमभयत्वं तस्य
वर्ति इदानीम् । प्राणेष्वस्य पञ्चभ्यः स्नाकाप्रणवध-
वृताः । पश्चात्कृतोऽस्तु जुह्यात् प्रत्ययाग्निनिषेव च ।
प्राणाहुतिसहस्राह भोजनः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुलींश्च
प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानांजिकाङ्गुलीरपाने जुहुया-
त्ततः । कनिष्ठानांजिकाङ्गुलींश्चाने च जुहुयाद्द्विजः । तर्ज-
नीन् अङ्गुलीन् उदाने जुहुयात्ततः । समाने सर्वहस्तेन
समुदावाहुतिर्भवेत्” । सव्येन चारे । “प्राणाहुतौ घृता-

भावे पचाद्गृहीतं नो घृतम्” । देवक “न भुञ्जीत घृतं नित्यं
गृहस्थो भोजनद्वये । पश्विमेव जुह्वन् सर्पिरस्त्रिधा-
पक्वम्” । काशो “दर्शपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न
वाधते । केशकीटादिस्पर्शस्ततोऽप्युपयात् सदर्थकः ।
यावदेशास्त्रयीयाच्च ब्रूयात्तदुपुष्यायुषान् । अतोऽमौनेन-
यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते केशलाभ्यम्” । मनुः “स्नाध्याये भोजने
चैव दक्षिणं पाणिमुदरेत्” । उदरे हस्ताङ्गुलिः कुर्यादि-
त्यर्थः । बौधो “आचम्य संहते देये उपविश्यान्नं
संयज्या सञ्जाङ्गुलीभिरग्न्यन्नमयीयात्” । संयज्या अन्न-
पात्रं सम्यक्संवेदयेत् । काशो “प्रदद्यान्मृगं पतये
भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्नाहेलुङ्गा भूमौ बल-
त्वयम् । आपोषानं विधानेन कृत्वा प्रायात् सुधीर्द्विजः” ।
ब्रह्मपु० “तेजोऽसीति जपस्त्वन्नं प्रणमेदन्नं यत् ।
आपोषानञ्च गृह्णीयात् सर्वतोऽर्थमयञ्च यत् । अमृतो-
पस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च” । अन्नमयस्य विष्णो-
र्यदास्तरणमसीत्यर्थः ततश्च तेजोऽसीति नमस्कृत्य
भुञ्जीतित्यर्थः । भविष्यो “स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्व-
तोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माच्च
व्याहरेत्स्त्रियम्” । मौने विशेषमाह आप० । “तत्र
तत्र विद्युद्वर्गं मुनिभिरन्यैरात्मभिर्बहुभुतैर्दन्तैर्दन्तानसव्या-
यानमृग एव यावद्यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपो भवतो-
तिविज्ञायते इति” मन्त्रलोपो मौनव्रतलोपः । ब्रह्मपु०
“यस्तु पाण्डित्ये भुङ्क्ते यस्तु हृद्भारं वृत्तम् । प्रकृता-
ङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवज्रवेत् । करेण च पिबेत्तोयं
वायन्नांसं न भवेत् । मांसलिपकरे तोयं तुल्यं
गोमांसमज्यैः” । अन्नं मांसलिपकरेण जलपात्रमिषेधात्
मांसलिपकरं प्रक्षाल्यैवापोषनं कर्तव्यम् । प्रत्यापोषाने तु
हृत्प्रक्षालननिषेधात् मांसलिपकरं प्रक्षाल्य पुनरङ्गुलिप्र-
करेण प्रत्यापोषानं कर्तव्यम् । षट् त्रि० “पिब-
तो यत् पतेत्तोयं भाजने हृत्प्रक्षाल्यः स्मृतम् । अमयं तद्वे-
दञ्च भुङ्क्ता चान्द्रावचसुरेत् । वासपात्रे स्थिते तोये यो-
भुङ्क्ते शान्तुर्वचः । पासि पासि मन्त्रं भुङ्क्ता पातोयं दक्षिणं
पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु प्राङ्मुखोऽस्तु शान्तुर्वचः ।
तोयं पिबति वज्रोऽपि न्नादिजोऽपि नात्यथा । उद्भूतं
वासहस्तेन यतोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन दुष्टं स्थान्
महुराह प्रजापतिः” । वासहस्तेन केशवचनहस्तेन । अत-
एव “पीतशेवन्तु यतोयं तत्पिबेच्च द्विजोत्तमः” ।
“पीतशेव पियेचैव” इति ब्रह्मपु० अविवेचनात् सर्वे

निनिद्रम्" । अण् "तिलकस्मिन् जलं क्षीरं दधि क्षीरं वृत्तानि च । न त्यजेद्विजयधानि सक्तुं शक्यं कदाचन" । भारते "पानीयं पायसं सर्पिर्दधिकौष्ठ-
पुताम्यपि । निरख्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्" ।
एतच्च त्वाज्यं अशक्तौ कस्यचित् देयमित्यर्थः । निरख्यं
निःशेषमयोनमित्यर्थः । तथा "अस्य प्रशस्तं पयश्च
प्रोक्षितं प्रोक्षयोदकैः" । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-
तरमस्य दोषमाह मनुः "आलस्यादन्नदोषाश्च कृत्युर्वि-
प्रान्ति जिवांसति" । अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्ट-
द्वारकः दृष्टदृष्टद्वारकः । दृष्टद्वारकश्चायुर्वदोक्तः ।
अदृष्टद्वारकः कृत्युक्तः । उभयलोकास्तु बालवत्साविवत्सा-
दुग्धादिदोषा दृष्टदृष्टद्वारकाः । अतएव मनुर्नैवोक्तम् "स्वा-
ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च" युक्त
उक्तः । हारीतः "पृथक् पानं पुनर्दामसाभिर्षं पाय-
सानि च । दन्त्येदेनस्यणश्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्" ।

सचाहारस्त्रिविधः सात्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं
गीतायाम् "आहारस्तपि सर्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः ।
यस्तप्तपक्षेष्टा दानं तेषां भेदमिदं ब्रूयु" इत्युपक्रम्य "आयुः-
सन्नेत्यादि" तच्च वाक्यम् आ० त० ६०१ प्रष्टुं दर्शितम् ।
अत्र सर्वत्र "जदमिहितोभावोद्भव्यवत् प्रकाशते" इति भा-
ष्योक्तेः आसृज्यते भुज्यते कर्म्मणि वजि वा आहारशब्दस्य
भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० "आहारः वडिवधस्य च-
मित्यादि" ८६६ प्रष्टुं उक्तम् । स च षोडा "आहार्यं वड्विधं
भोक्ष्य भक्ष्यं चर्यं तलेव च । खेडां चर्यं तथा मेयं
तदुदाहरणानि तु । भोक्ष्यभोदनपूपादि भक्ष्यभोदन-
नपृच्छके । चर्यं चिपिटधानादि रसावादि तु लिह्यते ।
चूषमाणकषेष्णादि प्रीयते पानकं पयः" भाप्रम० उक्तम् ।
आसृज्यते इत्याहारः । शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-
रशब्दोऽपि शब्देष्टा० भा० वाक्यम् उदा० ।

आहारपाक इ० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-
भावेन परिणामः । वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नदोषाहारस्य
रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-
र्यादिशब्दतयग्राह्यं वक्तव्यं उक्तं तच्च आग्निशब्दे ४६ प्रष्टुं
दर्शितम् । भावप्रकाशोक्तप्रकारस्तु अष्टकरशब्दे ४५८
प्रष्टुं उक्तम् ।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः । शब्दादि-
इत्यस्य शुद्धौ वा च शुद्धिः कृत्युक्तदिवाऽऽसेया । वा च
अभक्ष्यमर्जनेन भक्ष्यभोजनरूप भवति । अभक्ष्याणि च

अभक्ष्यशब्दे २७४ प्रष्टुं उक्तानि । आहारदोषनिवारणार्था
शुद्धिः १२८ उदाहारजस्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रावृत्तिः ।
"आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः ब्रूयु" । आहारस्य
भेदां प्रवेदुमाह्वीं सुखं चम्" इत्यादिना आह्वितं
दर्शितम् । शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च "आहारशुद्धौ
सन्त्यशुद्धिः सन्त्यशुद्धौ भुवा कृतिः" आ० त० । "आसृ-
ज्यते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्वि भोक्तुर्भोग्या-
सृज्यते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि-
राहारशुद्धिः रागद्वेषभोक्तृदोषैरसृष्टदिविषयज्ञान-
मित्यनर्थान्नं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्नःकरण-
सन्त्यस्य शुद्धिर्नैर्भवति" भाष्यम् । आहारशब्दस्य
भक्ष्यार्थतामपचाय तथा व्याख्यानं तु "रागद्वेषवि-
सृक्तस्तु विषयानिन्द्रियैरवरन्" इति गीतोक्तिमनुस-
र्यतेति आनन्दगिरिः ।

आहारसम्भव इ० आहारात् भोक्ष्यइत्यात् सम्भवति सम्+
भू-अच् । आहारपाकजे देहस्यै रसभातौ । रसस्य यथा-
ऽऽहारजत्वं तथाऽऽष्टकरशब्दे ४५८ प्रष्टुं उक्तम् ।

आहारार्थं लि० आ+हृ-यत्यु । आहारपीये "अथ भूषमना-
हार्यं प्रकाशकययोधनम्" मनुः । शब्दाये "कार्यं च तस्य
दशधाकार्यं धार्यं प्रकाशयत्" सा० का० "आहार्यं
व्याप्यं कर्म्मोन्द्रियाणां वचनादानविकरणोत्सर्गानन्दा यथा
यथं व्याप्याते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशधाका-
र्यं दशधेति" सा० का० । कतिपे "आहार्ययोभा-
रहितैरभायैः" भट्टिः । स्त्रियै कन् तत्रैव "आहार्यकसपि
तस्याः सृज्यनिवासोद्यत" ७, २१, कृष्ण० सङ्गि० । ४ कौ-
किले ५ औपासनिर्गोत्रो च "आहार्योयानाहिता-
निम्" "पत्नीसु" आच० न्यौ० । "येनाहितानिना
सञ्चोधानं कृतं तस्य पत्नीं लोकिकेन, यस्मौपासनसञ्चि-
तस्य पत्नीसौपसनिर्गोत्रे दहेयुः" नारा० । ६ इत्याप्रयो-
ज्यारोपेण विषयीकार्यैर्वाधनिश्चयकारिणो तद्विध्याभाववति
तद्विध्यावत्त्वेन चोये । भावे क्त । ७ तादृशज्ञाने न० । यथा
निर्गोत्रः पर्यतो वज्रमानिति ज्ञानं तच्च वज्रप्राप्तवति
पर्यते वज्रप्रकारकत्वात् इत्याप्रयोज्यत्वात् आहार्यम् । तच्च
प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि भर्म्मिणि तद्वोधस्य
इत्याप्रयोज्यत्वात् "परोक्षज्ञानम् अनाहार्यम् निश्-
चयेति विद्वान्" चित्ता० । "वाद्बोधोऽभा-
हार्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं युष्मत्पितादौ चन्द्र-
भिरे सुखे चन्द्राभेदानम् तच्चाहार्यमेव ८०४ प्र० आरौ-

पशब्देऽधिकसक्तम् । “भवेदभिनयोऽस्थानकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहात्म्यः सात्विकस्तथा” सा०८० उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके दक्षभिनयभेदे च । अ+हृ-कर्मणि गत्युत् ७८३ भवेत् गतः ८ भवेत् “आहृत्य पट्टिधं भक्तुमित्यादि” भावः ८० ।

आहाव पु० अ+हृ+घञ् संप्रसारणे णिङ् । कूपसमीपे गवादीनां जलपानाय प्रसारणादना रतिते (खाल) । कुट्टजलागये निपाने “प्राविशन् चरन्ना आहावस्य लघुवः” भट्टिः । “आहावस्य दकाधारम्” जयन० । “निपानमाहावः” पा० । २३३ । भावे घञ् । ३ आह्वाने अ+हृ-आधारे घञ् । ४ अना० । “नाभिं यत्नानां सदनं रवीणां महा-माहावमि संनयनं” कृ० ६, ७, २ । आहूयतेऽस्मिन्माहावमग्निम् इष्ट्युदकधारणमाहावं निपानास्थानोयं वा” भा० । अ+हृ-भावे कर्णे वा घञ् । ५ मन्त्रविशेषेणाह्वाने ईआह्वानसाधने मन्त्रभेदे च “आदौ निविशानीयानां सूक्तानानेकक्षेत्रं प्रथमेणाहावः” आश्व० श्रौ० । “तस्यानेकवे प्रथम एवाहावः” एत्तिः “तृतीयसवने यस्मादिषाहावः आश्व० श्रौ० । “एष आहावः प्रातःसवन-नेन शास्त्रादिषु” आ० श्रौ० । “एष स्थानेषु कगजरेणाह्वाने विहिते योऽवागम्यनेनैवाह्वानं कुर्यात् नान्ये नेति नियम्यते” एत्तिः “योऽवासो दैवेत्याहावे” आश्व० श्रौ० एतद्विपर्ययार्थमिह स्मृतम् ।

आहिंसि पुंस्त्री अहिंससापत्यम् इज् । अहिंसकापत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल्य० तस्य न लृक् । आहिंसायनः तत्पौत्रे । आहिक पु० अहिरिव कन् स्वार्थे अण् । १ केतुपक्षे हेमच० तस्य सर्पतल्याकृतिमात्रयात्वम् । २ पाणिनिमुनौ च त्रिका० । आहिच्छत् त्रि० अहिच्छत्तदेगे भवः अण् । अहिच्छत्तदेगे भवे आहिङ्गिष्ठक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्यजवस्य सङ्कर-भेदे “आहिङ्गिष्ठकां निषादेन वैदेह्यामेव जायते” मनुः । “बाल्यसंस्मृतादावाहिङ्गिष्ठकानाम्” औशनसस्मृतौक्ता तदुत्तिज्येया ।

आहितं त्रि० अ+धा-क्त ह्यादेशः । १ न्यसे, २ स्थापिते, ३ अर्पिते । “व्यावर्त्तनैरहितैरयमाहिताहुः” किरा० ४ कने ५ कताधानसंस्कारे च “प्रणीताध्याप्रणीतश्च यथाग्नि-दैवतं नृधाम्” मनुव्या० । “आहितोऽनाहितोऽग्नि-रिति” कुल्लू० । [विख्याते २ न्यसाचिङ्गे च ।

आहितलक्षणं त्रि० आहितं उक्तं यस्य । १ शुणादिहारा आहिताग्निं त्रि० आहितोऽग्निर्येन । वेदमन्त्रादिवा कत

संस्काराग्निमुक्ते तदाधानप्रकारः आधानशब्दे ७०८ एष्टे उक्तप्रायः । आश्व० श्रौ० २ प्र० ३ क० विकरेणोक्तः । “न द्यौर्न विना आहुमाहिताग्नेर्हि जन्मनः” मनुः । “पुरो-रपीदं धनमाहिताग्नेः” रघुः । “आहिताग्निः सञ्ज-त्यमिदं चरेत्” तैत्ति० । “न आहिताग्निनाद्वतं वदितव्यम्” शत० ब्रा० २, ३, २, २० । “देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति” ऐत० ब्रा० । आहाव्येषैवानाहिता-ग्निम्” आश्व० श्रौ० । वा परनिपाते अग्न्याहिताऽप्यत्र ।

आहिताग्निगण पु० पाणिन्युक्ते वा परनिपाताथै शब्दसमूह-भेदे । स च गणः आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जात-प्रसूत तैलपीत श्वतपीत मद्यपीत ऊढभार्यं मताथं “आकृतिगणः तेनान्येऽपि” सि० कौ० ।

आहिति स्त्री अ+धा-क्तिन् ह्यादेशः । १ स्थापने २ आधाने मन्त्रेषामग्राह्ये संस्कारे ३ आहुतौ च । “तस्मिन् यत्कि-ञ्चात्यादध्यादाहितय एव ताः आहितयोह वै ता आहुतय इत्याचलते” शत० ब्रा० १०, ६, २, २, २० । [(सापुङ्गे) ।

आहितुङ्गिकं त्रि० अहितुङ्गणेन दीव्यति ठक् । आलपाहिणि आहिमतं त्रि० अहिततोऽदूरभवः अण् । सपेविषिददेशादू-रभवे ।

आहुक पु० यदुवंशे जतिव्यभेदे स च यमुदेव एव । “केषो-ऽपि सुदा युक्तं प्रविशेय पुरोतमम् । पूज्यमानो यदु-न्नेष्टैरुपसेनससैस्तथा । आहुकं पितरं एष्टं मातरं च बशस्विनीम् । अविवादा बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः” इति भा० सम० २ अ० । अत्र केयपहित्वेन कर्त्तव्यात् वसु-देवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते “एवं आहुकवाहुकी चैव स्वातौ स्वातिसमतावरौ” हरि० १८ अ० । एवमाहु-किन् तद्विषये जतिव्ये पु० ।

आहुतं न० उद्देश्यस्याभिपक्ष्येण साक्षादेव कृतं दत्तम् अ+हृ-क्त । गृहस्थकर्मण्येव पञ्चसु यज्ञेषु मनुष्ययज्ञे, २ सूत-यज्ञे चेत्यन्ये । कर्मणि क्त । १ आभिपक्ष्येण उक्ते देवादौ त्रि० आहुति स्त्री अ+हृ-क्तिन् । देवोद्देशेन मन्त्रेषामग्राह्येऽ-क्षेपे । “अनौ प्राक्काहुतिः सव्यागादित्यस्य पतिगते” मनुः । “वेत्य शीघ्रं यथा पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” आ० उ० । “प्रातराहुत्यां कृतायां पूज्याहुत्यो वरदा-नम्” कात्या० २०, १, २० । “जुह्यात्सर्वभिराहुतौ” मनुः । “प्राणादाहृतिपञ्चकम्” स्मृतिः । आहूयते कर्मणि क्त । २ आहूयमाने हवनीयश्रव्ये हविरादौ । “पुनानं पवनो-द्धतैर्धूमैराहुतिमग्निभिः” रघुः । “ब्रह्माहुतिरुद्धतं यज्ञं” मनुः ।

आहूय न० आ+हू-बा० क्यप् संप्रसारणञ् । काश्मी-
रादौ (तरवट) इति पक्षे काञ्चनवर्षपुष्पे शि-
लीफले क्षुपभेदे ।

आहुव लि० आ+हू-वञर्थे कर्माणि क संप्र० उवङ् । आहू-
तव्ये “अनुकरोनामन्वाहुवः” छ० ८.२२, १८, आहुवः
आहूतव्यः” भा० । [२ आहूयमाने च ।

आहू लि० आहूयति आ+हू-क्तिप् संप्र० । १ आहूयके ।

आहूत लि० आ+हू-क्त । कृताहूतानि १ आकारिते “आहूत
इव मे शीघ्रम्” भाग० १० स्कन्धे । “नवाहूतोवदेत् किञ्चि-
द्भिनोदण्डश्च स स्मृतः” या० स्मृतिः । “यियच्चभाषेनाहूतः
पार्थेनाय द्विवन्द्यु रम्” भाषः । “आहूतो न निवर्त्तेत द्यूता-
दपरिणादपि” आभूत+पृ० भक्ष्यः । २ आभूतप्रलयपर्यन्ते
“पटोलानि कदम्बानि वृत्ताकसङ्घातानि च । न त्यजेत् का-
त्तिके यस्तु यावदाहूतनारको” तित० पु० “आहूतम्
आभूतप्रलयपर्यन्तम्” रघु० १ नामकृतव्यपदेशे विधे च ।
स्मृतिकांते हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेश
पर्यन्तमित्येव तस्यार्थोऽन्यायः । भावे क्त । ३ आहूताने ।

आहूतप्रपलायिन् लि० आहूतः विषादनस्थं यायरात्ताहूतो-
ऽपि प्रपलायते प्र+परा-अय-णिनि रस्य लः । व्यवहारे
हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । “अन्यवादी क्रियाहेषो,
नोपास्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायो च हीनः पञ्च-
विधः स्मृतः” मित० स्मृत्युक्तेः ।

आहूतसङ्गव उ० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
सङ्गोक्त्येव । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
व्यपदेशाभावेन व्यवहार्यत्वाभावात् । “आहूतसङ्गवस्यानन्यतत्वं
भाषते” इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आहूति स्त्री आ+हू-क्तिन् । आहूताने (डाका) !
आहूय अव्य० आ+हू-ल्यप् । आहूतानं कृत्वेत्यर्थे “आहूय
दानं कन्याया ज्ञाप्नोषमर्थः प्रकीर्तितः” मनुः ।

आहूत लि० आ+हू-क्त । आनीते कृताहरणे ।

आहूति स्त्री आहू-क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आहूत्य अव्य० आ+हू-ल्यप् । आहरणं कृत्वा आनीये-
त्यर्थे “सगाहूत्यान्यतन्माणि” अमरः ।

आहूय लि० अहेरिदम् ढक् । सर्पसम्बन्धिनं विषवन्ध्यास्यादौ
आहो अव्य० आ+हू-ल्यप् । ११ प्र० २ विकल्पे, १ विचारे च ।

“अत्रायं पुरुषोऽभिधत्त उदगात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति”
यत० ब्रा० १४, ६, २, १२, “आहो विद्वानव” लोकं प्रोक्त-
वञ्चिन् समनुते” कठो० । “आहो निवत्सुति

समं हरिणाङ्गनाभिः” याकुन्तले शर्षोऽप्रति दुष्प्रान्तप्रश्नः ।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुषः शूरः भय० अहो पुरुषः
तस्य भावः बुज् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्मे आत्मनि
उत्कर्षसम्भावेन (वाहादुरी) “आहोपुरुषिकां पश्य मम
सहचरकान्तिभिः” भट्टः ।

आहोस्वित् अव्य० आहो च खिञ्च ह० । १ विकल्पे २ प्रशुभे च
“आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तमः” भा०
स० ५ अ० । द्विपदमित्येके ।

आहू न० अह्नां सगृहः खण्डिका० अञ् । दिनसमूहे “अहो-
रात्रे वा अभिषेक्तमाने संवत्सरमाश्रुतः संवत्सर इदं
शर्वमाह्वयैवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते” यत० ब्रा० ६, ६,
४, २, अह्ना निवृत्तादि चतुरर्थ्याम् संकलादि० अञ् ।
दिननिवृत्तादौ लि० ।

आहूक लि० अहू भवः अह्ना निवृत्तं साध्यं ङञ् स्त्रियां
ङीप् । १ दिनभवे २ दिनसाध्ये च । “भरद्वाजस्तु कौन्तेय
कृत्वा स्वाध्यायमाहूकम्” भा० प० १३७ अ० । “अत्राहूकं
सुरभ्ये षोडशपदे समरुहयः” भा० व० १४२ अ० । दिनकर्त्त-
व्यानि आहूकतत्वे आहूककृत्यप्रदोषादौ उक्तानि ।
दिवसकर्त्तव्यान्वावारयद् ६३१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिन-
विभागेषु कर्त्तव्यभेदोददेशे संक्षेपात् दर्शितो यथा ।

‘प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्दिनेन दिने दिने । तत्तु सर्वं
प्रवक्ष्यामि द्विजानासुपकारकम् । उदयास्तमयं यावच्च
विप्रः क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्मनुः कामैश्चान्यैर-
गर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदयत् कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादुदयं वा मोहात् स तेन यतितोभवेत् । दिवस-
स्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च
चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक्
पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्येषतः ।
उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थयत् । ततः स्नानं
प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । अत्यन्तमलिनः कायोऽन-
यच्छिद्रसमन्वितः । स्वयमेव दिशा रात्रौ प्रातःस्नानं विशेष-
धनम् । क्लिप्तानि हि मस्रस्य इन्द्रियाणि स्वर्णि च ।
अङ्गानि समतां यानि उत्तमैः न्यधमैः सह । नानास्त्रे द-
समाकर्णः शयनादुत्थितः सुमान् । अज्ञात्वा नाचरेत्
कर्म जपहोमादि क्रिञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातः-
स्नायी भवेत् रुदा । समस्तजन्यं पापं निमिषैर्विपो-
हति । उपर्युषाणि यत्स्नानं सन्ध्यायास्तद्विदौ रवौ । प्रा-
जापत्येन तत्सुखं सहायातकनाशनम् । प्रातःस्नानं प्र-

संसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपसर्जनसु-
च्यते । अनेन तु विधानेन आचानः सुवितामियात् ।
प्रचाख्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदस्य बोधितम् । सं-
दृष्ट्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोहस्तम् । संहस्तं तिसृभिः
पूर्वमास्त्रमेवमुपसृष्टुयेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि
समुपसृष्टुयेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या ब्राह्मं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठनामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः । कनिष्ठा-
ङ्गुष्ठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चा-
दुवाहू चाप्येव धंस्युयेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने
च ततः पुनः । सन्ध्यां गोपासीत यस्तु ब्राह्मणोहि विधे-
यतः । स जीवसेव मृष्टः स्नान्यतः स्ना चैव जायते ।
सन्ध्याहोमोऽगुचिर्नित्यमहः सर्वकर्मासु । यदन्यत् कुरुते
कर्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्मवशाने तु सत्यहो-
मोविधीयते । सत्यं होमे फलं यस्तु तदन्येन न जायते ।
अल्पिकं उलोमुकध्वंता भागिनेयोऽपि यत्पतिः । एभि-
रेव कुतं यस्तु तदुतं सत्यमेव हि । देवकार्यं ततः कृत्वा
गुरुमङ्गलनीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च
मध्यमे । पितृणांमपराह्णे च कार्याण्येतानि यत्नतः ।
पौर्वाह्णिकान्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य
फलमाप्नोति बन्धस्त्रीमैषुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु
सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोवि-
धीयते । वेदाभ्यासोहि विप्राणां परमं तपउच्यते । ब्रह्म-
यज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । नेदस्त्रीकरणं पूर्वं
विचारोऽध्यसनं जपः । ततोदानञ्च शिष्येभ्योवेदाभ्या-
सोहि पञ्चधा । समित्पुण्यकृपादीनां च कालः समुदा-
हृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता
माता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समान्विताः । अभ्यागतोऽ-
तिथिवाक्यः पोष्यवर्गउदाहृतः । जातिवैभवेजः लीणस्त-
याऽनाथः समान्वितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्गउदा-
हृतः । भरतं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं खर्गसाधनम् । नरकं
पीडने चास्य तन्नाह्वयत्वेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमन्त्राद्यं
कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्वद्भिः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
मजेत् । स जीवति यएवैकोनकुम्भिसोपजीव्यते । जीवन्तो-
न्मृतकाचार्ये य आत्मभारयो नराः । यदर्थे जीव्यते कै-
चित् कटुव्यार्थं तथा परैः । आत्मार्येऽन्योन्यं मत्क्रोति स्तो-
त्रेणापि दुःस्मितः । दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमि-
च्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाव्योपजीविनः । यद-

दाति विशिष्टेभ्योयज्जुहोति दिने दिने । तस्य वित्तमहं
मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे ज्ञानार्थं
मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकृपादीनि ज्ञानञ्चाकलित्वे जले ।
नित्यं नैमित्तिकं काव्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते । तेषां मध्ये
तु यद्विषयं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मलापहरणं पश्चा-
न्मन्त्रवस्तु जले क्षतम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः
प्रकीर्तिताः । मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामोयतस्ततः ।
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्प्राजपउच्यते । सविता देवता
यस्या मूलमग्निस्त्रिधा स्थितः । विद्यामित्रश्चपिच्छन्दोगा-
यत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागीय-
चार्यतः । पितृदेवतव्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैर्बैव
मनुष्यैश्च तिर्यग्भिसोपजीव्यते । गृहस्थः प्रमहं यस्या-
त्तस्माच्छेष्टाश्रमी गृही । तयायाभाश्रमाणां गृहस्थो
योगिरक्ष्यते । तेनैव शीदमानेन शीदन्तीहेतरे तयः ।
मूलप्राणोभवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपक्षवाः । मूलेनैव
विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन रक्षित-
व्योगृह्याश्रमी । रात्रौ चान्यैस्त्रिभिः पूज्योमाननीयश्च
सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृह्याश्रमी ।
न चैव पुनदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः । अज्ञात्वा चाप्यकुत्वा
चाजप्राऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनाञ्चणो भूत्वा नरकं
प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ।
न भुज्यते सर्वैकोयोभुङ्क्तेऽन्नं सवाक्षिणा । विभागशीलो
योगिन्यं क्षमायुक्तोदवापरः । देवतातिथिमन्त्रश्च गृहस्थः
स तु भार्गवः । दया लज्जा क्षमा अहंता प्रज्ञा योगः
कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्यउच्यते ।
स विभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुङ्क्ता तु
सुखमास्याय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणार्थैः
मठश्च सप्रमं नयेत् । अष्टमे लोकायां तु बहिःसन्ध्या
ततः पुनः । होमोभोजनकक्षैव यस्याङ्गुष्ठहस्तकम् ।
कृत्वा चैव ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोष
पश्चिमां यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामहयं शयानोहि
ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काव्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ।
अस्मिन्नेव प्रयुक्तानोहृष्टाश्चैव तु लीयते । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वत्र मध्यमौ यामौ कु-
तरेण हि विज्ञयत । भुङ्क्ताश्च शयानश्च ब्राह्मणोनावरीदति'
अङ्गा पायसं ठञ् । शङ्खतालकपाशस्त्रभाष्यस्य पादार्थ-
व्याख्याभेदे न० । यथा कथादगीतमपाणिनिस्त्रुतभाष्यस्य

तन्निषेधपराणि “द्युतं समाह्वयञ्चैव यः कृष्यांकारयेत्
वा । तान् सर्वान् वातयेद्वाजा मुद्गांश्च द्विजविक्रानः”
इत्यादीनि तान्यपि कूटाश्वदेवनिषेधयतया राजाध्यक्षसं-
कटितद्व्युतविषयतया च योज्यानि । किञ्च “द्युत-
मेकमुखं कार्यन्तस्करज्ञानकारणात्” या० । यत्पूर्वोक्तं
द्युतन्तर्देकं मुखं प्रधानं यस्य द्युतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिकृतं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपस्ययोजनस्यार्थोच्यते ।
प्रायशः कौशार्जितधना एव कृतिता भवन्त्यतश्चौर
विज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् । द्युतधर्मं समाह्वयेऽति-
दिशद्वाह । “एष एव विधिर्नैयः प्राण्यद्युते समाह्वये”
या० । गच्छे यतिकुष्ठेरित्यादिना योद्व्युते धर्म उक्तः
स एव प्राण्यद्युते सङ्गमेवमहिमादिनिर्वर्त्ये समाह्वयधर्मके
ज्ञातव्यः” ।

आह्वयन न० आह्वयं करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट् ।
नामादेशसाधने षट्भेदे । कर्त्तरि ल्युट् । आह्वानकारके
लि० “रामस्याह्वयना द्विजाः” रामा० ।

आह्वयितव्य लि० आह्वयं करोति आह्वय+णिच्-कर्मणि
तव्य । आह्वानोये आकारणीये । “नेयमाह्वयितव्या ते
शयने वर्षपर्वणो” भा० आ० ८२४० ।

आह्वर लि० आ+हृ-अच् । ?कुटिबे २७शोभरदेशोत्पद्ये
च । तेन कन्यायद्वयस्य षडोसमासे लोचलम् । आह्वर-
कन्वम् । अतोत्तरपदस्याडादासलम् ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे-अच् । आह्वाने । करणे अच् । २४ज्ञायाम्
नामनि “लेपश्च शस्यते सिकृष्यताङ्गुगौरवर्षः” मुशु० ।

आह्वान न० आ+ह्वे-ल्युट् । आकारणे (काका) “दूराह्वाने
च गाने च रोदने च जु तोमतः” व्या० का० । करणे ल्युट् ।
२४ज्ञायां नामनि नाम्ने वाऽऽकारणं हि क्रियते इति तस्य-
तयालम् । करणे ल्युट् । १आह्वानसाधने राजकीय-
पत्ने । (तलवनामा) “यावदाह्वानदर्शनम्” भावे ल्युट् ।
व्यवहारे विवादनिर्णयार्थं ४राज्ञाऽऽकारणे (तलपकरा)
तल वन्द्यार्ज्यं प्रकारादि सितम् । स्मृतिवाक्यात् दर्शितम् ।
यथा “निश्चयस्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
सद्वा वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुनश्च वा समादिशेत् ।
अकल्पबाधस्थानिरेवमस्यक्रियाकुलान् । सतोन्मत्तप्रम-
त्तार्थस्त्वह्वानाह्वानेवमृषः । न ह्योनपक्षां युवतिं
कुलजातां प्रकृतिकाम् । सर्ववर्णोत्सर्गा कन्यां तां ज्ञाति-
प्रभुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्मैरिस्त्रोमणिकाच

याः । निष्कृष्टा याच पतितास्त्रासामाह्वानमिच्छते ।
काल देशश्च निश्चाय कार्याणाञ्च बलाबलम् । अकल्पा-
दीनपि शनैर्यानिह्वानेनमृषः । ज्ञात्याभियोग वेऽपि
स्युर्वने प्रजितादयः । तानस्याह्वानेद्वाजा युवकाश्चै-
कोपयन्निति” अत्र सर्वत्र आह्वानं-करोति णिचि
आह्वानयेदिति सिद्धम् । “मतोल्भं प्रकृतिवच्च कारक मिति
वास्तिकं त्व नेह प्रवर्तते पञ्चलपह्णात् ।

आह्वायक लि० आ+ह्वे-ल्युट् युच् । आह्वानकारके आका-
आह्वारक लि० आ+हृ-ल्युट् । कुटिबे ।

रके । “आह्वायकेभ्यः श्रुतस्त्रुट्ठितिः” भट्टिः णिचि
आह्वायीत्यथल स्त्रियं स्त्रीप् ।

आह्वृति स्त्री आ+हृ-क्तिन् । ?कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच् ।
२राजभेदे “रक्षो चैवाह्वृतिश्चैव नाशोनामदएव च” हरि०
१४१अ० “रक्षो चैवाह्वृतिश्चैव तस्यतुर्निश्चयो रणे” हरि
व० १४२अ० “जरासन्धं समान्नय तथैवाह्वृतिभोग्नी,
हरि० १६०अ० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिसंस्कृते वाचस्पत्ये
आकारादिशब्दार्थनिर्णयः ।

इ ३० अस्य विष्णोरपत्यम् अ+इज् । ?कामदेवे स हि-
रन्मिश्रयां विष्णोरपत्यात् लक्षणात् जातः तत्कथा यथा
“हिरन्मिश्रयां वासुदेवाञ्च लक्ष्म्यां कामोदृतव्रतः । शम्बरान्
करो जप्ते प्रयुज्ज कामदर्शनः” हरि० १६१अ० ।
एवं व्युत्पत्तिमन्वेन कामदेवस्यैव इत्यर्थता नाभि-
यापयति बहवः । कामदेवदेवस्याञ्च अभिलाषे औपचारिक
इत्यन्ते । नजयकस्य अ इत्येदम् अ+रज् । ३भेदे, श्रोत्रो-
क्तौ, ४निराकरणे, ५अनुकम्पायाम्, ६मदे, ७विषये, ८नि-
न्दायाम्, ९सम्बोधने च अव्य० चादि । निपातेकाचकलात्
अस्य प्रत्यक्षंज्ञा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सन्धिः

इ गतौ आदि० पर० सक० अनिट् । अयति ऐषीत् इवाच
इमत्तः इयुः इययिच इयेव । अयन् इतः इतिः अय-
नम् । आयः इत्ता । “उद्वति अ तदङ्ग तमाजिभिः”
नैष० “अवसुद्वति सुह्रामञ्जनः पद्मिनीनाम्” उद्भट्टः ।
“उद्वति विततोर्हृरिम्भरज्जी” माघः । अयञ्च धातुः

कठो गतो इत्यत्र इति प्रसङ्गात् सत्यः सिद्धौ-
 इक्षु चरणेऽधिपूर्वक एव कित् कित्करणमधीगयेत्यादौ विशेष-
 र्थम् अदादि० पर० सक० अजिप् । अध्येति अध्येषीत्
 अध्यगात् इत्यन्ये इष इवास् त्रिङ् कृपं न कति ।
 अघोयन् । “सघोतयोराघवयोरोघोयन्” भट्टिः । एतद्विरो
 कर्त्तव्यं संवन्धविन्यायां षष्ठी । मातृरध्येति । प्रति-
 पदनिश्चिततयाऽनया षष्ठा न समासः मातृरध्ययन्म् ।
 “कियत्स्त्रिदिन्द्रो अध्येति कियन्मातुः कियत् पितुः”
 अ० ४, १७, १२ । “रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव
 वक्ष्यः” भट्टिः सम्बन्धाविन्यायां तु द्वितीया । “अग्नि
 स्त्वं मध्येषि षट्यो” षठो० । “अवमारुषिः संप्रती-
 ममात्मानं वैनामरमध्येति” का० उ० । “अधीहि
 भगवन् । अघोति” का० उ० । [वंशाङ्कुरे

इक्षुकाट उ० एति भूमिस्त्रिद्वय गच्छति इ-कटच् वा गुणाभावः ।
 इक्षुकाट पु० रयते इ-किप् इत् सत्यः कटो यक्षात् ट् । तस्य कः ।
 कटवाधने ऋषविषये त्रिका० इक्षुकाट इति हारा० ।
 तस्य सन्निकटदेशादिः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ऋच् । इक्षुकाटिक
 तत्सन्निकटदेशादौ लि० स्त्रियां ङीष् । प्रिया० षट्-
 रर्थ्याम् इति । तदर्थे स्त्रियां ङीष् ।

इक्षुवाल उ० “चेत् कण्टके (१ ४ ७ १०) पनफरे (३, ५, ८, ११)
 तु पङ्काः समलाः स्यादिक्रमाविति राज्ञस्तुष्टाग्नि हेतुः”
 नोक्त० ता० उक्तो वर्षलम्पतः उक्तस्यानामामन्यतमस्याने-
 रव्यादिषमस्तपङ्काणां स्थितिहेतुको राजयोगभेदे ।

इक्षु पु० इत्येतस्यै माधुर्यात् इव+कृत् । मधुररसयुते अक्षि-
 पलो ज्ञानमस्याते दृष्टे । तद्भेदगुणादिकसक्तं भावप्र० ।
 इक्षुर्दीर्घः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च । शुद्धमूलोऽक्षि-
 पलश्च तयामधुतयः स्रतः । इक्षुवोरक्तपित्तप्रानवत्यादृष्ट्याः
 कफप्रदाः । साडुपाकरवाः क्षिग्धागुरवोमूलका हिमाः ।
 अक्षेष्टभेदाः “पौण्ड्रकोभीरुक्षयापि वंशकः यतपोरकः ।
 कान्तारस्तापसेषु च काण्डेषुः सूचिपलकः । नैपाक्षोदीर्घप-
 लश्च मोक्षपोरोऽय कोयलत् । इत्येताजातयकोषां कथयामि
 शुभानपि । तत्र पौण्ड्रकोभीरुकोयुग्माः वातपित्तप्रयमनोमधु
 रोरसपाकयोः । सुभीतोऽक्षुषोबल्यः पौण्ड्रकोभीरुक्षया
 अथ (क्षिग्धा) कोयलतोयुग्माः “कोयलकरो गुरुः पीतो रक्त
 पित्तकवः पङ्कः । अथ (काजका) कान्तारेणु गुणाः कान्तारे-
 नुर्गुह्रैः स्नेहलोहं कृष्णः सरः । (बलीषा) वंशकगुणाः
 “दीर्घपोरः सुप्रतिनः सप्तारो वंशकः स्रतः । यतपोरकगुणाः
 “यतपवामेत्किञ्चित्कोयकारगुणान्वितः । विशेषात्कि-

चिद्रूपश्च सप्तारः पञ्चापङ्कः” उच्यते त्वकाण्डेषु रिक्त
 काण्डेषु रिति पाठः इतोऽविष्टानां गुणास्ततोक्ता यथा
 “कान्तारतापसापिक्तू वंशकातु करो गुणे । एवं गुणस्तु
 काण्डेषुः वद वातप्रकोपणः । क्षुषीपलो मोक्षपोरो नैपाक्षो
 दीर्घपलकः । वातकाः कफपित्तघ्नाः सक्षया विदाहिनः”
 भाव० प्र० “वाक्युषष्टे कुगुणाः वाक्युः कफं कृषी-
 षो दोमेहकरश्च सः । युवा तु वातकृत्साडुवीर्यकृत् । अथा-
 कृभेदेन गुणभेदः मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः
 स्रतः । अपेक्षतिषु विष्टेव इक्षुणां लवणोरसः ।
 अथ दन्तपीडितेक्षुरस्य गुणाः दन्तनिष्पीडितस्थे क्षोरसः पि-
 ताक्षनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्यादतिदाही कफप्रदः । अथ
 यन्त्रपीडितेक्षुरस्य गुणाः मूलापजन्तुपन्त्रादिपीडनाश-
 चक्रात् । तस्मादिदाही विष्टम्भी गुरुः स्यादान्त्रिकोरसः ।
 अथ पर्युषितेक्षुरस्य गुणाः रसः पर्युषितो नेटोऽङ्गुक्षोवातापहो-
 गुरुर्विकफपित्तकरः शोषी भेदनचातिमूलकः । अथ पलके-
 क्षुरस्य गुणाः इक्षोर्विकारास्तड्दाहमूर्खापित्ताक्षनाशनः ।
 गुरवोमधुरा बल्यः क्षिग्धा वातहराः स्रताः । दृष्ट्यामोह-
 हराः स्याता इहृषाविषहारिणः । अथ (भोक्षा) फाणितस्य
 लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पलः किञ्चिद्वाटो बल्लभः ।
 स एवेक्षु विकारेषु स्यातः फाणितसंज्ञया । फाणितं गुर्वभि-
 ष्यन्दि ट् कृष्णं कफप्रकृत् । वातपित्तजनान् हन्ति मूल-
 वक्षिविशोधनम् । अथ मत्स्यगुणाः (सारगुड) (राव) इति
 स्याताया लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोऽयः उपकोचनः किञ्चि-
 द्भ्रामितः । मन्त्रवत्स्रन्ते यक्षात् मत्स्यगुडोति ततः
 स्रता । मत्स्यगुडो भेदिनी बल्यो पिप्पानिष्ठापङ्का ।
 मधुरा इहृषो दृष्ट्या रक्तदोषापङ्का स्रता । अथ
 (दिने गुड) गुडस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोऽयः
 सन्मकोजायतेकोटवहृदः । स गुडोगोहृदये तु
 मत्स्यगुडोऽयः गुडोमतः । गुडोऽप्यगुरुः क्षिग्धोवातघ्नो
 मूलघोषनः । नातिपित्तहरो भेदः कफकनिबलप्रदः ।
 अथ नवपुराणगुडगुणाः गुडोभवः कफनाशकाश-
 कपिहरोऽग्निकृत् । पित्तघ्नो मधुरः क्षिग्धो वातघ्नो-
 ऽष्टकप्रघादनः स पुराणोऽधिकगुणो गुर्धः पयतम
 स्रतः” इत्यभेदेन शुक्लस्य गुडस्य गुणाः स्नेहाशमाय
 विनिश्चिन्ति सदाश्क्षिप् पित्तं निश्चिन्ति च तदेव हरीत-
 कीभिः । शुद्धग्रा वंशं हरति वातमयेषमित्य दोषल-
 ययकराव नमो शुद्धाव” (साड) अक्षुष्यस्य गुणाः

दोषवत्तयाः सङ्गः पिङ्गकाभिः । तत्र कपादद्वेषुसुरा-
 शिकतायनैर्वेषपिष्टान्द्रुक्मेनेहाः द्यः साध्या दोष-
 द्रुव्याणां समक्रियत्वात् । पितामहीकृद्विज्ञानकारमजि-
 षाशोषितमेहाः षट् साध्या दोषद्रुव्याणां विषमक्रिय-
 त्वात् । वाताह्वयिर्वेषाद्योद्विज्ञानमेहासत्वारोऽसाध्यतया
 मज्जास्यिकत्वात् । तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः स्नेहा
 स्नेहप्रमेहान् जनयति वातकफशोषितमेदोभिरन्वितं
 पित्तं पित्तप्रमेहान् । कफपित्तवशात्कफमेदोभिरन्वितो
 वायुश्चातप्रमेहान् । तत्र स्नेतमवेदनरुदकमेही मेहति
 रणुरवद्व्यभिक्तमेही, सरामेही सराद्व्यं, सर-
 जम् शिकतातुविहं शिकतामेही यनैः सकफ कर्तृहं
 यनैर्मेही, विषदं वयस्यद्व्यं वयस्यमेही, कृदरोमा पित्त-
 रवद्व्यं पित्तमेही, व्याविशं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्लद्व्यं
 शुक्लमेही स्तोत्रं स्तोत्रं समेनं फेनमेही मेहति । अतः अर्धं
 पित्तमिदं विज्ञानमेषां । सफेनमन्त्रं मीशं मीशमेही मेहति
 वदाहं कृद्विज्ञानं कृद्विज्ञानमेही, अक्षरवगन्धमन्त्रमेही, सुत
 क्षारप्रतिमं क्षारमेही, मज्जिगोदकप्रकायं मज्जिगामेही ।
 शोषितप्रकायं शोषितमेही मेहति । अतः अर्धं वात-
 मित्तमिदं विज्ञानमेषां । सर्पिः प्रकायं सर्पिर्मेही मेहति
 वषाप्रकायं वषामेही, शोहरवर्णं शोहरमेही, मत्तमातङ्ग
 मद्दुग्धमद्दुग्धं कृद्विज्ञानमेही मेहति । मलिकोपसर्पणमात्रं
 मांसोपचयः प्रतिश्लायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्र-
 शिक्कहर्निश्राकावसाधासेति स्नेहाजानामुपद्रवाः । इव-
 लयोरवदरकं वस्त्रमेदो मेदुतोदो कृद्विज्ञानमन्त्रीकाज्वरा-
 मोसारारोचका वसधुः परिधूभायनं दाहो भूक्षां पिपासा
 निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविषमुलनेलपञ्चेति पित्त-
 जानाम् । कृद्विज्ञानो शोथमनिद्रा क्षामः कम्पः मूत्रं वज्र-
 धुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् । एवमेते विंशतिः प्रमेहाः
 बोधद्रवा व्याख्याताः । तत्र वषामेदोभ्यामभिपक्षयरीरस्य
 त्रिभिर्दोर्बैसाधुगतधातोः प्रमेहिणो द्यः पिङ्गका जायन्ते ।
 तद्यथा । शराविका सर्पिका कच्छपिका जातिनो विनता
 शक्तीनां मज्जरिका अज्जली विदारिका विप्रधिका चेति ।
 शराविकानां तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । गौरवर्षप-
 संस्थानां तद्रूपाणां च सर्पपी । वदाहः कृष्णसंस्थानां
 श्रेया कच्छपिका युधेः । जातिनो तीव्रदाहः तं मांस-
 जावसाधता । मज्जती पिङ्गका मीशः पिङ्गका विनता
 क्षता । कृद्विज्ञानाश्रिता श्रेया पिङ्गका सा तु द्रुविणी ।
 अक्षरवसंस्थानां श्रेया सा तु मज्जरिका । रक्षाशिता

स्फोटवती दारुणा त्वज्जी भवेत् । विदारी कन्द्वदृता
 कठिना च विदारिका । विप्रधेः कृष्णैर्युक्ता श्रेया विप्रधिका
 युधेः । वेयस्ययाः क्षता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ।
 हरे कृदि शिरसंसे हरे मर्षिणी शोषिताः । बोध-
 द्रवा दुर्बलस्य पिङ्गकाः परिवर्ज्यन्ते । कर्तृहं शरीरं
 निम्नीय मेदोमज्जवसायुतः । अथः प्रक्रमते वायुस्तेना-
 साध्यास्तु वातजाः । प्रमेहपूर्वकृपाणां कतिर्यत्न इत्यति ।
 किञ्चिन्नाश्रयिकं मूलं तं प्रमेहिणमादिशेत् । कर्तृहं अ-
 र्जुनि वा यस्मिन् पूर्वकृपाणि सानये । प्रपन्नमूलमत्यर्थं
 तं प्रमेहिणमादिशेत् । पिङ्गकापौडितं गाढरुपक्ष-
 रुपद्रवः । मधुमेहिणमाचटे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ।
 स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासमन्वितः । आसनाद्-
 युते यथा, यवनात् सप्रमन्वितः । यथाहि वस्यानां पञ्चा-
 नासुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण यवस्यभ्युक्तपिषकपो-
 तमेचकादीनाम् वस्यानामनेकेषां सत्पत्तिर्भवति । एवमेव दो-
 वधातुमहाकारविशेषोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण ।
 भवति चाल । सर्वत्र प्रमेहान्त्रु काशेनाप्रतिकादिषः ।
 मधुमेहत्वमायानि तदाऽसाध्या भवन्ति हि तत्रैव चिकित्-
 सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण ईविध्यस्तम् ।
 यथा “हो प्रमेहो सङ्गोऽप्यथनिमित्तस्य भवतः तत्र
 सङ्गोमात्रपित्तबीजोदोषकृतः । अहिताहारजोऽप्यथनि-
 मितः । तयोः पूर्वोपद्रुतः जघोऽप्योऽप्यथो योपिपासुर्भूयं
 परिधरयथोक्तः भवति उत्तरेण स्फोवद्व्यापी क्षिप्रः-
 यथासमस्तप्रोदयेति” ‘तलोदकमेहिणं पारिजात-
 कषायं पायवेत् इत्युमेहिणं वैनयनी कषावम्” च सुश्रु०
 इत्युक्तं न० इत्योर्निष्पीडनं यन्मत्तं या० त० । इत्युन्नीडके
 यन्त्रे (महापात्र) “गोत्रुवे कन्दुपात्रायां तैल्यन्त्रेणु-
 यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि यौषानि” इति ।
 इत्युयोनि ३० इत्योरिव योनिर्यस्य । प्रवृद्धके इत्यौ राजनि०
 इत्युर ३० इव-वा०-कृद्विज्ञानं । शौचिकाद्वये (कुम्भकारा)
 रत्ना० गोत्रुवे (गोत्रुवे) इत्यौ च यन्त्रारत्ना० ८ काये
 राजनि० । संज्ञायां कनु । शौचिकाद्वये । श्यायद्वये
 इत्युक्तं च राजनि० ।
 इत्युरस ३० इत्योः रस इव रसो जलः । ‘नडा’ इति स्नाते
 काये इत्युक्ते । ‘कायः कायेसु रसिष्ठः स सादिदुरसकषा ।
 इत्यादिभिरुक्तं च तथा पोटगलः क्षतः । कायः-
 स्नात्तुपुष्पकः स्नादपात्रो हिमः सरः । मूलकप्याय-
 रोदाहवपिपासमरोगकृत् भाव० प्र० । इति० ।

इक्षीः रसे उ० । गल्ल शुभादिबलिमुच्यते उक्तम् ।

इक्षुरसकाय उ० इक्षुरसस्य कायः पाकभेदः । फाषितादौ ।

इक्षुवल्ली (क्षरी) स्त्री इक्षुरिव सुखादा वल्ली वल्ली वा कृता ।

क्षीरविदर्याम् । (क्षीरकन्द) । राजनि०

इक्षुवालिका स्त्री इक्षुरिव बलति वल-वल्-ङ् । (तावना-
खना) इति ख्याते । इक्ष्वे २ काये च ।

इक्षुवाटी स्त्री इक्षोर्वाटीव । पुण्ड्र के इक्षौ राजनि० ।

ईत० । २ इक्षुत्पादकलोत्वे । स्थाये कन् । अभयत् ।

इक्षुविकार उ० ईत० । इक्षुजगद्दर्शिते मङ्गविधे शुद्धादौ

इक्षुवेष्टन उ० इक्षोरिव वेष्टनमस्य । भद्रसङ्गे । "भद्रसङ्गः शरो-
वाते जैनस्त्विव वेष्टनः । सङ्गद्वयं तु मधुरं तुवरं शिशिरं
तथा । कस्मात्तदा हृदयार्तिमूलवर्धनरोगहृत् । दोष-
त्यहरस्य मेखलास्त्रपयुज्यते" भावप्र० ।

इक्षुशर उ० इक्षुरिव श्रेण्याति श्रे-आच् । ४ कायभेदे तद्वने
हि गन्तुर्गालयते ईदृशत्वात् तस्मैवुत् हिंसकत्वम् ।

इक्षुशाकट न० इक्षुणां भवनं क्षेतम् इक्षु+शाकटच् ।
(दोकल्य) इति ख्याते इक्षुभवनयोर्व्ये क्षेत्वे । तदर्थं
याकिनच् । इक्षुयाकिनयदेऽप्यत्रार्थे न० ।

इक्षुसमुद्र उ० इक्षुरससाद्रदकः समुद्रः । समुद्रभेदे । "नवक्षेत्रसुरा-
वर्षिर्दिधुग्वज्जलान्नाकः" पुरा० । तत्स्थवम् वि० णि०
उक्तम् । "भूमेरर्द्धं चाररिभ्यो बृहत्कम्" जम्बुद्वीपं प्राकुरा-
चार्यवर्षाः । अर्द्धेऽन्यकिन् द्वीपवृत्तस्य वाय्वे, चाररि-
राद्यन्धुधीनां निवेशः" "दक्षोष्ठक्षेत्रसुरस्य तन्नामवायस्य
च साद्रजलस्य चान्ने" ।

इक्षुसार उ० ईत० । फाषितादौ ।

इक्ष्वाकु उ० इक्षुमिक्ष्वाकाकरोति इक्षु+आ+कृ-ङ् । १ कटुत-
न्म्याम् २ स्वर्यवशे आदिराजे च । "यस्येक्ष्वाकुचपत्रते"
ऋ० १०, ई, ४ । स च वैवस्वतमनोः पुत्रः । "मनोयैवस्वत-
स्यासन् पुत्रा वै नव सप्तमाः । इक्ष्वाकुचैव नामागोष्ठ्याः
शर्यातिरेव च । नरियः प्रांशुवशासो नामागारिष्टसप्तमाः
कक्षस्य पृथधृश्च नवैते भरतर्षभ" । "इक्ष्वाकुर्ज्यैवदा-
यादोमध्यदेशमवाप्तवान्" हरिवं० १०, अ० । "तस्योत्पत्तिप्रका-
रस्तत्त्वोक्तः क्षुवतस्तु मनोः पुत्र इक्ष्वाकुरभयस्ततः" । "तस्य
पुत्रयानं शाश्वदिक्ष्वाकौर्भूरिदक्षिणम् । तेषां ज्येष्ठो
विक्रिञ्चलः विक्रिञ्चितादबोधिमनाम्" "इक्ष्वाकुस्तु विक्रिञ्च-
वैषट्कायामपादिशत्" हरि० । इक्ष्वाकोरपत्यम् । अण्
दण्डि० नि० । ऐक्ष्वाकस्यपत्ये बह्व्यु तस्य लुक् इक्ष्वाकवः -
"इक्ष्वाकूनां उरागैर्ध्वे" "गन्धितयवशानिष्ठाकूषामिदं हि

कुचव्रतम्" "इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरोक्तमानि" इति च रघुः ।

इक्ष्वारि उ० इक्षुरिव समन्तादप्यति आ+आ-इन् । काय-

हृत्वे । [इक्षुरिवावति आह-वल्-ङ् वा । कायहृत्वे भावप्र०

इक्ष्वालिका स्त्री इक्षुणाभाक्षिरिव कावति प्रकाशते कै-क-

इक्षु गतो आदि० पर० सक० सेट् । इक्षति ऐक्षीत् ।

इक्षेक्ष ईक्षतः । ऐक्षिता ऐक्षेयति ऐक्षिष्यत् ।

इक्षु गतो इदित् आदि० पर० सक० सेट् । इक्षति ऐक्षीत् ।

इक्ष्वा-बभूव-आस-चकार । इक्षिष्यति । इक्षिता

ऐक्षिष्यत् । प्रेक्षन् प्रेक्षितम् प्रेक्षणम् ।

इक्षु गतो इदित् आदि० पर० सक० सेट् । इक्षति ऐक्षीत् ।

इक्षिष्यत् । इक्षितम् । "तस्या खट्वमिदं विभं यज्ञेनं

यज्ञ नेक्षति" भा० व० ४२, अ० । तस्यात्मनेपदित्वमपि

"योऽवतिष्ठति नेक्षते" यथा दीपो निपातस्यो नेक्षते

सोपमा कृता" गीता । अत्र सन्तन्मनात्परतायास-

ऽकर्मकत्वम् । णिच्-इङ्गयति चावयतीति प्रेरय-

तीति वार्थः । उद्-प्रेरेय "युनमद्रासदिक्रय" ऋ० ४,

५७ ५७ । सम्+सम्बन्ध वाचने । "इक्ष्वाकुरिणो समिञ्जयति

सर्वतः" ऋ० ४, ७, ७,

इङ् अध्ययने अधिपत्ये एव कित् कदा० आत्म० सक० अनिट् ।

अधीते अधीयति अध्येत-अध्यगीत । "अधियजे, अध्यै-

ष्यत-अध्यगीष्यत "योऽधीते शक्तितोऽन्यहम्" इतिः ।

"नाधीयत कदाचन" मनुः । "अध्येत वेदांस्त्रिदशानवष्ट-

भट्टिः शानच् अधीयानः । अकस्मिन् कर्त्तरि षष्ठ

अधीयन् "अधीयन्नात्मविहितां धारयन् मस्करिजतम्"

भट्टिः अध्येतव्यम् "योतव्यमिह नृद्वे च नाध्येतव्यं कदा-

चन" । "साध्यायोऽध्येतव्यः" इतिः । अध्ययनीयम् ।

अध्येयः "वेद एव सदाऽध्येयः" इतिः । अध्येता । अधीतः

"अधीतवेदवेदाङ्गयेन" वेदन्त वा० । चानार्थत्वात् कर्त्तरि क्त

अधीतः "अधीते यतसाङ्गम्" इतिः । "अधीतः "अ-

धीतिबोधोचरप्रचारश्चैः" नैव० । अध्यय्यमायः ।

"पोलापोऽध्येयमायस्य आचक्षेत् प्रयतोऽपि सन्" मनुः

भावे अधीतम् । अधीतमनेन इति अधीतो । "तद्युक्त-

रासङ्गतोऽधीतिनोम्" कुमा० अधीतम् "अनधीतम् द्विजोवे-

दान् योऽन्यत् कुरुते समम्" इतिः । "अधीतम् चतुरोवे-

दान्" पुरा० । अध्ययनम् । "अध्ययनेनाविप्रकटः" पा० ।

"सत्ताण्डवैरध्ययनं विनापि" मयूरा० अध्यायः "साध्या-

योऽध्येतव्यः" इतिः णिच् अध्यययति "अटवर्षं ब्राह्मण-

सुपनयोत तमध्यापयतीति" इतिः अध्ययपित् अध्ययितापत्

“अध्यापयामास पितृन्” मनुः पित्र-सन् । अध्यापि-
पयिषति-ते अधिजिगापयिषति-ते जेवन्तात् सन् । अधि-
जिगांसते । अध्यापकः अध्यापकस्यै उदा० अध्यापितः
“अध्यापितस्तीयनवापि नीतिम्” कुमा० । “भूतका-
ध्यापको यस्य भूतकाध्यापितस्तथा” मनुः ।

इङ्ग उ० इगि भावे घञ् । १ चखने कम्पने २ इङ्गिते च ।
कर्त्तरि षच् । १ इङ्गने “तया इष्टमिदं सर्वं यज्ञेन यज्ञ
नेङ्गति” भा० व० ४० अ० । ४ अङ्गुते च लि० भेदि० ।
इङ्गान न० इगि भावे ल्युट् । १ इङ्गिते २ चखने ३ ज्ञाने च ।
पिच-ल्युट् । ४ चालने । “उपायुषवनस्यानिङ्गनमचालनम्
नूयते” अग्निङ्गमानानि हरे आहूतीयसवनात्”
श्रुतिः । कर्त्त० । युच् इङ्गना ष्यत् स्त्री ।

इङ्गि(ड)ल उ० इगि-इङ्गच् वा लङ् लट् । इङ्गु दृष्टे । “वी-
रणतनमित्रमङ्गिङ्गप्रपुटेन जुषोति” श्रुतिः ।

इङ्गित न० इगि-भावे क्त । १ चखने २ इङ्गितभावावेदके चेष्टा
विशेषे “इङ्गितं हृत्तो भावः इति” सञ्जयोक्ते ३ इङ्गदय-
स्ये भावे । “अमृतसङ्गावसितोङ्गितज्ञया” कुमा० “बाह्यै
विभावयेङ्गिर्भावमन्तर्गतं ज्ञयाम् । खररख्योङ्गिता
कारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च” मनुना तस्य अन्तर्गतभावा
वेदकत्वसक्तम् । “तत्र खरो मङ्गदादिः, वख्योऽस्त्राभाविकः
इङ्गितं खेदपेष्टरोमञ्चादि” व्यञ्ज० त० रघु० । “य
विद्यादस्य कल्याणि निगूढेङ्गितचेष्टितं” आकारमङ्गितं
चेष्टां भूयेषु च चिकीर्षितम्” “इङ्गिताकारचेष्टा-
सं शुचिं दत्तं कुलोद्भवम्” मनुः । “तस्य संघटनमन्त्रस्य
गूढाकारेङ्गितस्य च” रघुः । कर्त्तरि क्त ४ चखिते लि० ।

इङ्ग, उ० इङ्गति चखत्यनेन इगि-उष् । रोगे ।

इङ्गु, उ० इङ्गः रोगस्य यति दोषः । १ तापघटतो
“इङ्गुदः कुष्ठमृतादिष्वङ्गविविधकृमिन् । हन्त्यु-
ष्णं क्षित्प्रलम्बक्षिक्तकं कटुपाकशान्” भाव० प्र० । गौरा०
डोष् इङ्गुदीत्यल्य स्त्री । “ताइङ्गुदीक्षे हस्तप्रदीपम्” रघुः
तस्याः फलम् अण् प्रवादि० न लुक् । ऐङ्गुदं तत्फले न० ।
अस्याः पथ्यायद्वारा कण्ठ्यं दृश्यते । हिङ्गुप्रलता विष-
हारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता प्रति-
गन्धिता क्रोष्टुफलत्वम् । २ अथोतिष्णतीत्ये उ० रत्नभा० ।

इङ्गु, उ० इङ्गते भोगार्थम् इगि-रन् इङ्गः लङ् लुङ् देयस्तत्र
जायते जन-उ अलुक् घमा० । लङ् लुङ् स्वयने । “पूष्णान्नाये
मवधत्तं वङ्गुशीतः प्रकीर्त्तिताः । फिरङ्गभाषया मन्त्रा-

खेषां संवाधनात् कवी । अधिपानश्चक्षुषानाञ्च संवा-
नेष्वपराजिताः । इङ्गुजाः नवनट्पञ्च लङ् लुङ् जाचापि
भाविनः” मेरुत० २३ प्रकाशे ।

इच्छा उ० इच्छा+अङ्गत्वत्त्वर्थे षच् इच्छं कश्चि रसोऽस्य
कप् । (टावावेव) इति स्याते १ इष्टे । अङ्गत्वे षच्
सार्धं कन् । २ इच्छायुक्ते लि० ।

इच्छा स्त्री इच-भावे ष । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिभते
मनोधर्मभेदे सुखतत्त्वाधनविषयचित्तवृत्तौ न्यायसते,
सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे
भूयादित्येव रूपे आत्मधर्मो २ अभिभाषे च । “आत्मज्ञान्या
भवेद्विच्छा इच्छाज्ञान्या भवेत् कृतिः । कृतिज्ञान्या
भवेत्चेष्टा चेष्टाज्ञान्या भवेत् क्रिया” न्यायसिद्धान्तः ।
“कामः संकल्पो निचित्त्या अज्ञानाज्ञाना वृत्तिरवृत्ति
द्वीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः मनोधर्मत्व-
मिति सांख्यवेदान्तिनः । “विगतेच्छामयक्रोधाः” गीता
“जन्मनि ह्येष यज्जलं किं न दुःखतः परम् इच्छासं-
पदातो नास्ति यत्वेच्छा न निवर्त्तते” हितम् । “नीतो रात्रिः
क्षय इव मया सार्द्धं मिच्छारतैर्या” मेघ० । “मह्यं महे-
च्छः परिकीर्य स्मृतौ” “विषमस्यसृत्तं कचिद्भवेद्वदन्तं
वा विषमोचरेच्छया” रघुः । “योऽङ्गिषकानि भूतानि हि न-
स्यात्समुल्लेच्छया” “देवदत्तं प्रतिभोऽयं विन्दते नेच्छयात्मनः”
“लक्षं यद्धन्तं वासादिदुर्बलमिच्छयात्मनः” इति च मनुः ।
“स्नेच्छया विभजेत् सुतान्” दायभा० स्मृतिः । वा च हि-
विधाफलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० “सुखन्तु
जगतामेव काव्यं धर्मेण जन्मते । अथर्म्मजन्मं दुःखं स्यात्
प्रतिज्ज्ञं सचेतसाम् । निर्दुखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञाना-
देव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादित्युपायत्वमेषादि ।
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तज्ज्ञेष्टः
कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिभवेत् । यत्तद्वद्विष्टेष्टत्वमतिः
स्यात् प्रतिबन्धिका । तदेष्टत्वमुत्तरेष्टेष्टत्वं कस्यचि-
न्यते । व्याख्यातं च सक्तम् । “इच्छा हि फलवि-
षयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु दुःखं दुःखाभावश्च ।
तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः
पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञातं सत् स्वहृत्तितयेष्यते च
स्वतः पुरुषार्थ इति तज्ज्ञत्वात् । इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं
कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविष-
यिणीच्छा चिकीर्षायां कस्या साधयामीति तदुत्तरमाह ।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यसाधनताज्ञानस्य कारणम् । अतएव इच्छां कृतिसाध्यताज्ञानाभावाच्च चिकीर्षा । बलवदिति बलवदुद्दिष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंश्लेषाद्यभोजने न चिकीर्षा । बलवदुद्देशः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । कस्यापि न्यस्त इति । बलवदुद्दिष्टजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः । कृतिसाध्यताज्ञानादिभूतो बलवदुद्दिष्टसाधनताज्ञानान्युपस्थानं बलवदुद्दिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विषयभावात् कस्यापि न्यस्त इत्यस्वरूपो दर्शितः ।

विरतमेतत् दिनकं यथा “तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः संभवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः । ननु यज्ज्ञातं सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थस्य चाभोपायेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्वविषयकोट्यसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् अत आह । इतरेच्छेति” ।

अत्र ईश्वरेच्छाभावादायातिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छायां अन्यत्वं विशेषयौयम् । अस्मन्मवारण्याय आद्येच्छावामपि अन्यत्वं विशेषयौयम् । भवति च सुखेच्छायाः इतरविषयकोट्यज्ञानधीनत्वम् उपपत्तेर्यथायच्च फलेच्छाधीनत्वम् । इष्टसाधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयित्वात् न तत्र लक्षणप्रसरः । इष्टान्तरीयेच्छाभावादायातिव्याप्तिवारणाय समवायद्वयवर्जितसामानाधिकरण्यं निवेदनीयम् वस्तुतः स्वसमवायिसमवेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वस्यास्तुभ्याया अन्येच्छाविषयत्व तन्मत् स्वपदनिष्कापरम् इत्यन्यत्र विचारः । तत्रेदं बोध्य फलेच्छायां कारणं यत् सुखज्ञानसक्तं तत् कारणानुमित्यादिबाधारणम् । प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षं प्रतिविषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानत्वे एव तत्सम्बन्धेन वर्त्तमानस्य सुखस्य विद्यत्वात् सिद्धे च इच्छा विरहात् न तद्विषयकोट्यसम्भव इति छवितं चेत्तत् कथादृष्टान्तोपस्कारयोः” यथा । “कुष्ठाग्रामः” का० छ० । “स्रक्चन्दनमितासेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तत्कालीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जायते” उप० “तन्मयत्वाच्च” छ० विषयासङ्गजनितो हठतरः सत्साधविशेषकत्वमयम् तद्वशात् कामादिरस्य कामिनोमलभमानस्य सर्वत्र कामिनोर्द्वयम्” उप० । “तन्मयत्वे तत्प्रकाशो बाह्याभ्यन्तररूपश्च” इत्यन्यत्राप्युक्तम् । अत्र संस्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्तेः संस्कारसाध्यकृतिद्वारेण संस्कारस्य हेतुत्वमवधीयते । कचिदुद्देशात् कचिद्

जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवः तद्व्यक्तम् तत्रैव “आहटाच्च” “जातिविशेषाच्च” छ० । यद्यप्यहं साधारणं कारणं तथापि कचिदसाधारणकारणतामनुभवति यथैवे तज्जन्मानुभूतकामिनोसेवनसुखस्यापि योवगोष्ठे दे कामिनोरागः” उप० । न च तत्रापि अद्यप्रकृतबाधकस्य अन्यपानरागइव जन्मान्तरीयतत्संस्कारज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्तु किमहटस्य साधारणकारणत्वासाधारणकारणताकल्पने नेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनाहटस्येव अत्रापि अहटविशेषस्यैवोद्बोधकत्वानीयतया अन्यस्यकल्पनीयत्वे तस्यैव हेतुत्वोचितत्वात् । पदार्थभेदे जातिभेदकत एव रागः । यथा अनुस्यूजातीतानामसुदी रागः क्षुण्णजातीयानां हृषादो, करभजातीयानां कण्टकादो, मृकरादेर्विषादो रागोत्पत्तिः । तथा च विषयविशेषरागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीयः । तत्रापि जातिविशेषोत्पादकतयाहटस्यकारणत्वेऽपि जातिविशेषस्य कारणत्वमस्यैव तमनुत्पाद्याहटस्यकारणत्वादिति बोध्यम् सुखं मे भूयादिति दुःखं मे भाभूयादित्येवं रूपः सुखदुःखाभिप्रायः ।

उपायेच्छां प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । भवति च पाके भोजनसाधनतया, भोजने च सुविद्वत्तिसाधनतया ज्ञानात् इच्छा । तदुल्लेखिवाक्येन पाको जायताम् इत्येवं रूपम् । सेवमिच्छा ज्ञानकत्यादिनत्वं सविषया तद्विषयश्च द्विविधः बाधिताबाधितभेदात् । यत्र इष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वज्ञानादिच्छाया सहविषयिणी यत्र तु अनिष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्व अभिप्राया असहविषयिणी । या च प्राप्तिमालसाधारणी ईश्वरेच्छा तु सदा सहविषयिणी तस्या बाधितपदार्थाविषयकत्वाभावादेव तथात्वम् तेन तस्या निमित्तत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभावेऽपि न क्षतिः । योगिनां तु प्राक्काव्यकामावसाविताकूपैश्चर्ययोगात् कामादुत्पत्तिरूपेण विषयाभयन्तीति नासहविषयिणीति भेदः यथोक्तं शं० कौ० । “प्राक्काव्यमिच्छानभिधातः यतो भूषावुन्मज्जाति निमज्जाति यथोदके । कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता । यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयम्” । निश्चेतव्यनिश्चयशब्दो काव्यकामावुपलक्ष्यतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवन्तीति न असहविषयकत्वं तेषां कामानामिति विवेच्यम् । इयमिच्छा

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिर्विश-
यादिनो तदुत्तरं फलसाभाभावेन तस्याः विषयादित्यात् ।
सद्विषयकत्वे संवादिष्येवेति भेदः तथा च प्राणि-
मात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नैवरेख प्रवृत्तौ तस्या
नित्यत्वात् । मृशदीनमपि कृत्रितत्वे दर्शनादिना जाय-
मानायाः प्रवृत्तेष्वपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्वीत्यनुमीयते
इत्यास्तु भेदः तेषां वस्तुनः सदसद्विवेकानुसृत्या-
ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा घृमन्तोत्तरविक्रित
काम्यचक्रजादिना, पाण्डुरविक्रितसमादिना च वाच्या ।
तत्र पुनःकात्या, अथनाया, उदम्या इत्यादौ काम्य-
आदिवाच्या, पिपासा वृमक्षा खिसा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सत्यत्वे च इष्टसाधनज्ञानादेव नस्तद्विषयेषु
इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षाया तु नैव
किन्तु तत्र भगभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाक, कृता साध्यता-
नित्यारिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणवदिति
पुरयः तेन दृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवद्गिदातुबन्धि
त्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन दृष्टाजलताड-
नादौ कृतिसाध्यत्वपक्षेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-
पक्षाभावात् । विषयमित्यतःसादेरिष्टसाधनत्वपक्षेऽपि बल-
वदितिष्टसाधनत्वप्रज्ञाञ्च चिकीर्षा । तदेतत् दृष्ट्वा उक्तं
तत्र प्राक् दर्शितं तत्कालदिनकरोषेणो यथा ।
“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षा इति हेतुत्वे
कामाभावः । तद्वर्गवच्छिन्नविषयेष्वेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्वर्गप्रकारकेष्वपि प्रति हेतुतायाः क्लृप्त्वात् कृतिसाध्यता-
कौत्वावच्छिन्नविषयेष्वेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः
सम्भवादिति चेत् यत्र कृतिसाध्यताकाल्येनेष्टसाधनत्व
न गृह्यतेतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेने-
ष्टसाधनत्वं च गृह्यतेतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरास्तुभावि-
कतया तदनुदोषेन चिकीर्षाया अस्यावश्यकत्वेन तद्विषयाज्ञाय
कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
अथ ज्ञानसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव दृष्टादौ
चिकीर्षावृत्त्यादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-
हेतुत्वे कामाभावइति चेत् कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्य-
तद्व्यच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ-
तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-
मिति । अथवा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैवबन्धनादौ
१२ भा० भाग २

चिकीर्षावृत्तिरिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम् । पाकविशेष्य-
केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यताक-
गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वविशेषे प्रयोजनवि-
रहात् पाकजायतामितोच्छाया अवस्यत्वापत्तेर
किन्तु पाकत्वार्थकसुखविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्यं
सुखं जायतामितोच्छायां व्यभिचारवारणाय सुखेति ।
इष्टसाधनतेत्वेनैच्छा स्वरूपमती विशेषणम् । तेनेच्छा-
ज्ञानानुसृत्यादेऽपि चिकीर्षावृत्तिर्वाच्य इति । अतएव कृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्दुष्टेति । हिट्टं हेतुविष-
यभूतं द्वेषच दुःखे तादृशेषु ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता
ज्ञानात् । हेतुर्नैव बलवत्त्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
ननु बलवद्दुष्टेवविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे च-
त्वास्यागम्यमनजन्मरके यदा बलवान् द्वेषता मौलस्य
तादृशद्वेषानुसृत्यागम्यमनने तादृशरक्तसाधनत्वज्ञान-
यतश्चेष्टाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एव चैवत्वेन कालान्तरे
तादृशद्वेषसत्त्वेपि । न च तत्कालीनतत्पक्षेनेच्छां प्रति
प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पक्षेणैवबलवद्द्विष्टजनकत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पते । अतएवयस्य यदा न कापि
हेतुप्रवृत्तकालपुष्टिमानर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक-
ल्पनाच्च तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रतिवृत्तिरतस्तदभावरूपका-
रणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् अतएव
यस्य यदाऽगम्यमनजन्मरके बलवद्दुष्टे संवादी तत्पुष्ट-
यस्य तत्रेच्छावृत्त्यादादगम्यमनमनोचरतत्पुष्टेऽपीयतत्का-
लीनेच्छाया अप्रतिवृत्त्या तत्पुष्टयतत्कालाभावेन
तादृशवर्गीयकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुष्टीयान-
स्यामनमनोचरेच्छावृत्त्यादप्रयोजकस्य दुर्भिशापसेरिति
चेत् तद्वर्गप्रकारकहेतुविषयस्य तद्वर्गवच्छिन्नजनक-
त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्ताय अभावात् ।
तद्वर्गप्रकारकहेतुवृत्ततादरेच्छायां तादृशद्वेष भावः, ता-
दृशद्वेषोत्तरतद्वेषरेखायां तद्वर्गवच्छिन्नजनकं ज्ञानाभावः
कारणम् । बलवद्दुष्टे इति । पाकादिग्रे चरेखायां
बलवद्दुष्टेवविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरोद्वेगः
प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया लाघ-
वादिति भावः यत्र चोक्तद्वेषोत्तरद्वेषजनकमेवकारणं
कर्मणि गृह्यते तत्र सत्यप्रत्यक्षस्य इनेच्छाहेतुयोरनु-
त्वसेत्स्यते तत्र कार्यकाहे हेतुभावात् रूपेनेच्छा-
यादापत्तिः । न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन दृ-
तोवक्ष्ये हेतुजनित इदुत्तरवक्ष्ये रेखात्वादापत्तिस्तथा

प्रोति वाच्यम् । तत्र क्त्वात्पादस्येत्वात् कृष्णविलम्बस्य
शपथनिर्येत्वादिति क्य इत्यनेनास्तरसः सूचितः ।
यत्तद्वदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्वर्त्मप्रकारक
हेतुतेरेच्छायां तद्वर्त्मप्रकारकज्ञानकत्वज्ञानं कारणं तादृश
हेतुानुसारेच्छायां तु तद्वर्त्मप्रकारकहेतुभावः कारणमिति
निष्कर्षो बोध्यः । सुते कस्य चिन्मत् इत्यनेनास्तरसः
सूचितः । स च बलवदनिष्टानुवन्वित्वज्ञानस्य हेतुताव-
च्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानि रूपिताभावाविशे-
ष्यताशान्तिवादेऽहाशयनिरूप्यनिर्मुक्तप्रकारमपठितत्वे न गौर-
वात्तदपठितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्व-
युक्तम् । न चाप्रासाद्यज्ञानानास्काण्डितबलवदनिष्टानु-
वन्वित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रासाद्यनिश्चयानास्काण्डिततदनु-
वन्वित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-
च्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रत्ययो-
दयाह्वयवदनिष्टानुवन्वित्वनिश्चयस्यैवैच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-
दननुवन्वित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-
विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टानुवन्वित्वज्ञा-
नस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् “न कलञ्ज
भक्षयेदित्यादि”—वाक्यानामप्रासादाययापत्तिरिति वाच्यम् ।
तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलव-
दनिष्टसाधनत्वज्ञानविषयकत्वे न प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृ-
त्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र
अत्रापि यत् प्रयत्नरूपे हेतुः द्वितीयक्षणे फलेच्छा त-
तोऽक्षणे प्राप्तप्रवृत्तताज्ञानं तत्र ततोऽक्षणे हेतुतायाङ्ग-
बलवत्तदक्षणे लघुत्वहेतुः ; यत्र फलेच्छादिकमेवैवावस्थ-
तिरुक्त फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवम-
न्यत्रापि । आकाशविशेषगुणानां योगपट्टानङ्गीकारादिति
बलवदनिष्टानुवन्वित्वज्ञानस्य हेतुत्वस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न
युक्तं न युक्तञ्च बलवदनिष्टानुवन्वित्वज्ञानस्य हेतुत्वं त-
त्रापि द्वितीयज्ञानान्तरितेऽपि हेतु इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानु-
भविकतयाः ज्ञानयोरैव ता योगपट्टान्त्वमध्यपगमाद्वा पूर्वोक्त
प्रत्ययजनत्वस्य हेतुत्वस्य बाधकत्वमिति ध्येयम् ।

यद्विनिर्माणो ह प्रपञ्चः । तत्र कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्य
विकीर्णोदितेत्वात् पूर्वं पक्षीकृत्य अन्तेऽप्येते इत्यादिना
स्वमनसिद्धं कारणं दर्शयित्वा सिद्धानितं यथा । “विष-
यभूतत्वादित्यादिकं कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं निश्च-
यतावच्छेदकं साधनम् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिब-
न्धानजनकत्वं गौरवात् न च सिद्धासिद्धत्वयोर्विरोधोऽपि

अत्यसाधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाको-
ऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनस्यैव तदभावात् तदा साध्यत्व-
मिति तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिष्ठापात्
सङ्गानवस्थाननियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधन-
त्वस्य वा तयोरप्रतिष्ठापात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधन-
त्वमस्यैव सामान्यभावे विशेषभावप्रसङ्गात् एवमदासिद्ध-
त्वस्य तदसिद्धत्वेन विरोधः निवस्यस्तस्यैव प्रतिष्ठापात् न
तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् ।
निर्विशेषितयोरविरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोस्तत्तरदेव
पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्य-
त्वेऽपि तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम् । अतएव “वाजपेयेन
यजेतेत्यत्र” यागस्य करणावस्थायां सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न
साध्यता एकदाहयविरोधादिति कर्मभाषधेयत्वं न तु कर-
णस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्वात्
अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदादायैकत्वं प्रतीतिरस्यात् न च
कृतिसाध्यत्वेऽप्यसाधनत्वयोः समयभेदादाय प्रतीतिरस्ति
तथा सिद्धाभावादादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्यो-
क्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः
एकधर्मगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एवं संयोगतदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोरविरोधस्तेन तयोरैकधर्मगतत्वं न प्रतीयते
न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधन-
त्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्यसाधनत्वेन वा कार्य-
त्वं नातुमायेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्या-
भावेन व्याप्तासिद्धेः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतराक्षये बाधा-
सिद्धीरन्यतरप्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसा-
ध्यत्वं साध्यम् अप्यसिद्धसाधनत्वं हेतुः ; दैवाद्यनधीनत्वे
सति यदप्येवमिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः
तथा च समयभेदादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध-
इति । इदानीमपि मपदार्थयोर्नात्वात्तदनुगतरूपाभावेन
व्याप्तेरपङ्गात् एवमन्येनान्यत्वापि तत्तत्तद्वयानभिर्भावेन
साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतेः । प्रतीतौ वा समापीदानीं
कृतिसाध्यत्वे सत्यप्येवमिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु । न
च पाकसाध्यत्वेऽपि कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्था-
वतः पाकादितात्तुत्पक्षः पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्-
साध्यत्वमिष्टसाधनत्वमवगम्य असिद्धत्वसाधनत्वस्य कृतिसा-
ध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽप्यपि दुर्वारः । अपि
च स्वविशेषणधीनत्वकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं
विशेषो न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् साधकज्ञाना-

धस्य विषयभूतयोः विकीर्णप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षायां तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे विकीर्षा नो वेदिच्छाभावात् इति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कतिसाध्यत्व भासते तदा चिकीर्षा नो वेदिच्छाभावात्मित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु साधवात् सुखत्वज्ञानवदिच्छाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अतएव पाठे इच्छाधनताज्ञाने कतिसाध्यत्वं विषय इति विकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितोक्तमात्रं सुखचिकीर्षायांमिच्छाकारणज्ञाने कतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षा तुत्पत्तेः । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इच्छाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीक्यावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायाच्छटम्बव्यतिरेकानुविधानात् दृष्टे च स्वतोऽसुखत्वेन इच्छातुत्पत्तेः । अतुगतोपायेच्छायासमुत्पत्तस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधक विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षाव्यत्येसति उपायेच्छात्वमिच्छात्वा तच्छब्दत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च । एवं चोपायचिकीर्षायांमिच्छाधनताज्ञाने भूमेऽतिप्रसङ्गादप्यायं कतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिर्वाहार्थं कतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विज्ञाय मन्त्रात्, क्लृप्तकारणं विना कार्यातुत्पत्तेः । अत एव स्तनपानप्रसङ्गाच्च उपायेच्छाकारणत्वेन दृष्टान्तस्येच्छाधनताज्ञानस्यापि कस्यनं दृष्टान्तोचितत्वात् कारणत्वायाः । ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मात्वात् इच्छादौ तत्साध्येदज्ञानादित्येति चेत् न निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा अविज्ञानं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव । वस्तु तत्साध्येदज्ञानात् दृष्ट्यादिविज्ञेति तत्तुच्छं अविज्ञानस्यादृष्ट्यादेरिच्छातुत्पत्तेरवश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्च सिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधएव दृष्टौ संख्यामिदं तथा विना नेच्छान्वयव्यतिरेकपक्षस्य दृष्टिसिद्धत्वाभावात् दृष्टिनिष्कृतिषु साध्यत्वप्राप्तकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकतिसाध्यं मण्डलोत्तरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलोक्तं कुर्व्यादित्याद्यं प्रमाणं स्यात् विषयाभावात् । एतेन नवीनमतसंपादं पदस्य हि कतिसाध्यत्वौदनकानावच्छेदसाधनताज्ञानानां ज्ञानं तथाच स्य औदनकानावच्छेदसाधनताज्ञानस्य

ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु वस्तुतत्साध्यत्वे सति सद्विज्ञाधनताज्ञानमेव साधवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्निरोधोऽनागतस्य पाकादेः कतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तथोपपादितं पुरस्तात् । किञ्च कतिसाध्यत्वमन्येणापि कतिसाध्येदसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेच्छायादौ, योवने कामोद्भेदात् संभोगादौ प्रवृत्ते च अदृष्टं प्रवर्त्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककतिसाध्यताज्ञानात् कथं “पाकं कत्या साधयामीतीच्छा” ? सिद्धे इच्छाविरहात् अस्मिन्साधनात् अथ सिद्धविषयादेव कतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया अस्मिन्विषयत्वसम्भावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्यकारणभावोन्त्येकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानाशया कल्पनात् सुखादेः कत्यायामप्येवमिति चेत् न अस्मिन्विषयेच्छातुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चेन्न तथापि कतिसाध्यताज्ञाने इच्छाधनत्वमेव व्यावर्त्तिकमस्तु स्वपरीक्षेदसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानमेव साधवात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे कामाभावाच्च ।

सैयमिच्छा अन्तःकरणधर्मोनात्मधर्मः इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्राशुक्त्या “कामः अक्षुण्यः इत्यादि श्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तथात्वम् । यथा च कामादीनां नात्मधर्मत्वं तथा शब्दापूर्वकं दृ० उ० भाष्ये समर्थितम् । यथा

“सुखितुः सुखत्वाददर्शनाच्चेति चेत् न “न लिप्यते कोऽङ्गुलेन बाणः” इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् न उपाध्यायजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः “न दृष्टेर्दृष्टार पक्षे विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्विज्ञातं विज्ञात” इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्तु बुद्ध्या वा ध्यानाप्रतिष्ठायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽङ्गुलित्वेन विज्ञातविज्ञानमयमिति विषयेषु विषयिष्यः सामानाधिकरथ्योपपत्तारत् “नान्यदतोऽस्मि दृष्टु” इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेषत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् “आत्मनस्तु कामाव” इत्यात्मार्थत्वकृतेरयुक्तमिति चेत् । “यत् वा अन्यदिव स्यात्” इत्यविद्याविषयात्माद्यत्वाभ्युपगमात् “तत्केन कं पश्येत्” “नेह नानास्ति किञ्चन” “तत्र को मोहः कः शोक” इत्यादि विद्याविषये दृष्टविशेषाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

चेन्न युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वातुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विषयेत्यत्र, प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्वदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्ययविषयत्वातुपपत्तेः । न हि सुखपादकृत्य प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयिकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयिकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दोषवदिति चेन्न गुणपदसम्भवादात्मन्यभातुपपत्तेः । एतेन विज्ञानस्य पाद-पादकृत्यं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम् दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपदासमानाधिकरणत्वाच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावस्थानित्यत्यप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य संयोगि इव गुणः कश्चिदुपपन्नपयन्य इष्टः कश्चित् । न च निरवयवविक्रियमाणं इष्टं कश्चित् नित्यगुणान्नयं वा नित्यम् । न चाकाश व्यागमवादिभिर्नित्यतयावगम्यते । न चास्योऽप्यन्तोऽपि विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिष्टत्वेनित्यमेवेति चेन्न इव्यस्यावयवत्वव्यात्वव्यतिरेकेण विक्रियातुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिपददर्शनाच्चेति चेद्धानुमेयत्वाच्च संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मादात्मनो दुःखादनित्यगुणान्नयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽप्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपपन्नमात्रं याश्चरान्भानयेक्यमिति चेद्वाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वस्यभाषोर्हार्थत्वात् ।

यथा च कामस्य हृदयान्तर्गतत्वाऽऽप्रकाशमन्त्रे ७८८८ दर्शिते इ०भा० वाक्ये प्रपञ्चितम् । एवमेव सांख्याः प्रातस्त्रयाश्च ज्ञानादिवत् सुखदुःखे च्छाद्वेचमयत्वं धर्मा धर्म्या अपि बुद्धेरेव धर्म्या इत्याहुः ईदृशेच्छा तु समुहालम्बनात्मिका सर्व्वं जगत् भूयादित्वाकारिका । “सोऽकामयत ब्रह्म ह्यं प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिः । “सोऽभिध्याय शरीरात् सात् सिद्धुर्बुविविधाः प्रजाः” इति श्रुतिश्च तस्य तत्त्वस्य प्रमाणम् । सा च नित्येति नैयायिकादयः नित्यत्वाच्च न तत्र कारणमेवा । व्योमादिबद्धमित्येति वेदान्तिनः । नित्यत्वादित्येतेऽपि ब्रह्मज्ञानजीवाहट्कपसङ्कारोपेतसत्काव्योत्पत्तिरिति ईश्वरशब्दे वक्ष्यते । मनोधर्मत्ववादिमते मनसङ्क्षुण्णत्वात्कल्पेऽपि रजवत्त्वतत्कारणत्वम् “काम एव क्रोध एव रजोगुणसंघट्टनः” गोतायां कामस्य रजोगुणकार्यत्वोक्तेः । तस्य बुद्धेस्त्रिगुणात्मकत्वेन - रजःकार्यकामस्य

तद्वृणत्वमेवोचितम् । अतएव ५५०/५५१शक्तिप्रियाशक्तिज्ञानशक्तिसंरूपिणीत्यादी प्रकृतेरिच्छाशक्त्यादिरूपत्वकथनमपि सङ्गच्छते शक्तियशक्तिमतोरभेदात् प्रकृत्यशक्त्याश्च तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते । अतएव “या देवी सर्व्वं भूतेषु इच्छारूपेण संस्थिता” देवीमा० सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण प्रकृतिस्थितिरका

ईश्वरोपाधिमायाया इच्छादिमन्त्रे नैवेन्द्रस्य तद्वत्त्वमलस्यपरीक्षायास्तु यथा ‘नित्यं निर्दोषमन्त्रं निरतिशयं सुखं ब्रह्म चैतन्यमेकं धर्मो धर्मोति भद्रहितयमापि पृथग्भूय मायावशेन । धर्मोऽस्मानुभूतिः सकलविषयिणी सर्व्वकार्यानुकूला शक्तिरेच्छादिरूपा भवति गुणगुणस्यान्वयस्त्वेक एव । कर्त्तव्यं नञ् धर्मोऽस्मानुभूतिः जगतां पञ्चदृष्ट्यादिकृत्य धर्मोऽस्मानुभूतिः सकलजगदुपदानभावविभक्तिः । स्वीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषो स्वाश्रयस्यादिकर्त्तुः, प्रोक्तौ धर्मोऽस्मानुभूतिः निगमविदा धर्मिणो ब्रह्मकोटी” इति तथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया भायया कर्मो धर्मोऽस्मानुभूतिः इति विषयमभूदित्यर्थः । तन्मोक्षे कामिकायाः २३०३शक्तिभेदे । “इच्छाज्ञानक्रियाश्चैव कामिनी कामदायिनी । रतोरतिप्रिया भन्दा मध्ये चैव समौदनो” तन्मन्त्रा० काशिकापीठशक्ति कथने ।

इच्छाकृत लि० इच्छया कृतः । “कामकृतः । इच्छातीतभागो ह्यदिः स्यात्” इत्युक्तातिक्रमेण अधमर्णेन यथेष्टं कृतायां २४३० स्त्री “इच्छा ईदृशिकदृष्टिः प्रतिभासन्त कारिणी । इच्छाकृता कामकृता कायिका कायकर्मणा” छात्रि० त० याश्चावयवत्वेन धृतम् । मिताक्षरायां तु नैतद्वचनं दृश्यते । तत्र कारिता दृष्टिर्नारदवचनेन दर्शिता “दृष्टिः सा कारिता नम यथिक्तेन स्वयंकृतेति” इच्छानिष्ठिति स्त्री इत० । पित्रादीनां धनादिभोगवृत्त्योपरमे । “पितर्युपरतस्तृप्ते इत्यादि” श्रुतेः तादृशस्तृप्ता निवृत्तौ पित्रादेः स्वत्वह्नापि, एतदेव स्वत्वोत्पत्तिश्च । तेन पुत्रादीनां तत्र पैत्रादिधनविभागः ।

इच्छावत् लि० इच्छाऽप्यस्य मत्पुं जस्य वः । धनादिस्तृप्ता युक्ते क्षिवां कोप । सा च धनादिदृष्ट्यायुक्तायां काशिकायाश्च क्षिवां रमणेच्छाबुद्ध्यां तु काशिकीति भेदः ।

इच्छावत् पु० इच्छावत् वत् यस्य । कुबेरे जटा०

इच्छित पु० इच्छा जातास्य तारका० इतच् । सृष्टाशुक्ले इच्छा लि० इच्छति इव-उ नि० इच्छादेशः । इच्छादेशे “वक्ष्यन्तीति प्रतीकम्” “उभवेच्छुभयो” भास्वा० १८, ५, १२, १३

इज्जल पु० इत्येते कर्माणि-किं पृत् सन्निष्ठतया गतं
जलमनेन । (इज्जो) एते तस्य जलसंचिकटदेन-
जातत्वात् तथात्वम् ।

इज्ज पु० इज्जाः क्यस्य अर्थः खच् । इहहस्यतो “जीवा-
किंभाजुज्जानां खोवाणि स्युरजादयः” ज्जो०त० “वित्-
चित्तेज्जद्विषे” सु० चि० । जीवदेयताके २ पुण्यनल्ले च
“त्यक्ता इराज्जे दुकरान्त्येनेयेयादि दीपि० २१रौ ४ पर-
मेसरे ५ विष्णी च । “यस्य इज्जो महेज्जच” विष्णु० स० ।
“यत्थोऽप्यमेवेज्जोऽ” ये यजन्ति च सावाणि देवतानि
पितृनपि । आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति
ते ४ ऊरिर्गोक्षेः” भा० ईपूज्यमाले वि० । सुरेज्जः

इज्जः स्तः यज-भावे क्यप् स्त्रोत्वात् टाप् । १ यथे, “सोऽह-
मिज्जाविशुद्धात्मा” । “जगत्प्रकाशं तदग्रेप्रमिज्जया”
रघुः यजेदनाद्ययत्वात् २ दाने, २ सङ्गमे च । कर्माणि
क्यप् । ४ प्रतिभायाम् ५ कृत्स्नम्याञ्च । [जूके खयरः ।
इज्ज्याशिल पु० इज्जा शीलमस्य । सततयजनगोत्रे याय-
इज्जाक पु० चक्षा दीर्घाः क्यस्य आकत् प्र० । (पिङ्गिङि)
मत्स्यभेदे लिङ्ग० २ जलटचिके इति केचित् ।

इट गतो भ्वादि० पर० सक० सेट् । एटति ऐटात् । इयेट ऐटतः
“लं लमिटतो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः” ऋ० १०, १७१, १ ।

इटसून न० इट-क इटं सूत्रं न्युनं चि-क्त प्र० गस्य सः ।
शास्त्रामये कटे । “वैतवे इटसून उत्तरोऽन्धस्यावद्यन्ति”
शत० ब्रा० ११, २, १८, “इटसूने शास्त्रामये कटे” भा०

इटचर पु० इष-संपदा० भावे क्यप् इषा कामेन चरति चर-
अच् । गोपतो (बाँक) इषमे

इड् (ल) स्त्री इल-किं वा लस्य ल । १ हविषि अन्ते “होता
रमिजः प्रथमं यतध्वं” ऋ० १, ४, २, “इडो हवीरूपाय-
द्यानि” भा० “इडस्मिर्तमिषा दक्षवर्षाः” ऋ० ६, ५८,
४, “इडः खलस्य प्रतिः” भा० २ भूमी “इन्द्रपानमूर्तिन
जलतेतुः” ऋ० ७, ४७, १, “इड् इडाया भूमेः” भा० इडाते
इड-किं प्र० १ खल्ले ४ वर्षेसी ५ प्रजाद्व दशपैर्षभासा-
ङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६ प्रयाजे च । प्रयाजाश्च
“समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति
स्वाहाकारं यजतीति” न्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्व-
निर्वचनपूर्वकं पञ्चानां स्वरूपत्वसङ्गत्वं यथा “अत
वोह वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च अतव”
रघुपक्षस्य “ततो देवा अर्चन्तः आस्यन्त्ये रक्षरतान् प्रया-
जान् इहपुर्णरयजन्त ते कलत्रं संवत्सरं प्रावजद्वयस्यः

संवत्सरात् सपत्नान्नन्तरायन्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै
नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्कलत्रं संव-
त्सरं प्रजयत्युत्तम्यः संवत्सरात् सपत्नान्नन्तरेति तस्मात्
प्रयाजैर्यजते” इति प्रयाजनिर्वचनेन अतर्कपक्षमेषा
समिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वसङ्गत्वं तस्यैव यथा
“समिधो यजति तद्वसन्”, समिध्वे स वसन्तः समिहोऽज्या-
न्तत्तु समिध्वे अतवः समिधाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च
पचन्ति तद्देव खलु सर्वान्त्वक्षिराहाऽप्य यजयजत्येवोत्तरा
नाहाऽजामितायैजामिह कुर्याद्यत्तनूनपातं यजेडो
यजेति ब्रूयात्स्वाद्ययज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो
यजति । वसन्तो वै समिहवसन्तमेव तद्देवा अटङ्गत वसन्तात्
सपत्नान्नन्तरायन् वसन्तं वैष एतद्वक्त्रे वसन्तात् सपत्नान-
न्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तद्वसन्तपातं यज-
ति । योषो वै तनूनपादुपोषो ह्यासां प्रजानां तनूनपति
योषमेव तद्देवा अटङ्गत योषात् सपत्नान्नन्तरायन् योषे-
वैष एतद्वक्त्रे योषात् सपत्नान्नन्तरेति तस्मात्तनूनपातं
यजति । अथेडो यजति । वर्षा वाऽइड इति हि वर्षा
इडो यदितं सुहं इरीरूपं योषमेवलाभ्यां नित्यक्त
भवति तद्वर्षा ईडितमिवास्त्रमिच्छमानं चरति तस्मादपि
इडो, वर्षा एव तद्देवा अटङ्गत वर्षाभ्यः सपत्नान्नन्तरायन्
वर्षा उएवैष एतद्वक्त्रे वर्षाभ्यः सपत्नान्नन्तरेति त-
स्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिर्रिति
हि शरद्वर्हिर्वा इमा ओषधयो योषमेवलाभ्यां नि-
त्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्षन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं
प्रसीर्षाः शरे तस्माच्छरद्वर्हिः शरदमेव तद्देवा अवृक्षत
शरदः सपत्नान्नन्तरायच्छरदं वैष एतद्वक्त्रे शरदः सपत्ना-
न्नन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति ।
अन्तो वैष यत्रस्वाहाकारोऽन्त कलत्रां जेमन्तो वसन्तादि
पराजोऽन्ते नैव तदन्तं देवा अटङ्गतान्तेनान्तात् सपत्नान्न-
न्तरायन्तेनो एवैष एतदन्तं इडोऽन्तेनान्तात् सपत्नान्नन्तरेति
तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति” शत० ब्रा० १, ५, १, १ । समि-
दादीनां निरुह्यन्तराप्रदर्शं प्रजास्तृपत्यसिद्धिस्तोक्तं
यथा “स वै समिधो यजति । प्राप्ता वै समिधः प्रा-
णानेवैतत् समिध्वे प्राणैर्वायं पुरुषः समिद्धस्वादाभिष्ट-
येति ब्रूयाद्यद्युपतापो स्वाह्य यद्युष्णः स्वाहेव तामहंसेत
समिधो हि स तामहंसेति यद्यु ग्रीतः स्वाहापयंसेत ।
तत्प्राणानेवाभिष्टयेत तद्वाति तस्मात् समिधो यजति ।
अथ तनूनपातं यजति । देतोवै तनूनपाद्रेत एवेतस्मिन्निति

तस्मात्तन्मनपातं यजति । अथेडो यजति प्रजावा इडो
यदा हे रेतः सिद्धं प्रजायतेऽथ तदोद्धितमिवावमि-
च्छमानं चरति तत् प्रवेतज्जनयति तस्मादिडो यजति ।
अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्मानमेवैतत् प्रजमयति
तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमनो
वा ऋतुनां स्वाहाकारो हेमनो ह्योमाः प्रजाः स्व
वशसुपनयते तस्माद्हेमनान्द्रायत्योषधयः प्र वनस्पतीना
पक्षाद्यानि सुच्यन्ते प्रतितरामिष वयांसि भवन्त्यधस्तार-
मिष वयांसि पतन्ति विपतितस्तोमेव पापः पुरुषो
भवति हेमनोह्योमाः प्रजाः स्व वशसुपनयते । शत०
ब्रा० १, ५, ३, १ । ऋतुनां पञ्चप्रयाजभागिषमन्त्रित-
प्रार्थनयैव जातम् इत्युक्तं तत्रैव "ऋतवोऽहं देवेभ्य यज्ञे
भागमीषिरे आनो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्वगतास्व-
व नोऽपि यज्ञे भाग इति । तद्वै देवा न जन्तुः । त ऋतवो-
देवेव जातस्त्वष्टरासुपावतनाप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रात-
व्यान् । ते हेतामेषितुमेधाङ्किरे । यानेषामेतामनु
ऽदृष्टान्ति कृषन्तो ह्य औष पृथ्व्यपलोयन्ति लुनन्तोऽ-
परे ऋषानः शङ्खैर्ह्योऽक्षपटव्या एवीषधयः मेचिरे ।
तद्वै देवानामगच्छास । कर्तव्यइक्षुतोद्विपन्धिषतेऽरा-
तीयति किन्वेतावन्मावसुपजानोत दधेदमितोऽन्यथा
सदिति । ते होषुः ऋतवेऽनुमन्त्रयामहा इति के
नेति प्रथमानेवेनान् यज्ञे यजामेति । सङ्गातिरुवाच ।
आययन्तां पुरा प्रथमं यजथ काङ् मयानीति न त्यामा-
यतनाङ्गावयाम इति ते ऋतुनमिद्वयमानाश्चयान्नि-
मायतनाङ्गाव्यावयन्तस्मादग्निरच्युतो नो ह वा आयतना
च्युवते बर्हिस्त्रायतने भवति य एवमेतमग्निमच्युतं वेद ।
ते देवा अग्निमच्युवन् । परे होनांस्त्वमेवातुमन्त्रयस्वोति स
केत्याग्निरुवाच, ऋतवेऽ विद्वं वै वे देवेषु यज्ञे भागमिति
कथं नोऽविद इति प्रथमानेव वे यज्ञे यच्छन्तीति । त
ऋतवेऽग्निमच्युवन् आ वयं त्वमपासु भजामो यो नो
देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एषोऽग्निर्केतुष्वामन्तः समि-
धो अग्ने तन्मनःपदं इडा अग्ने बर्हिर्रते स्वाहाग्नि-
मिति" शत० ब्रा० १, ६, १, ७, ८ । प्रयाजं चरन्तीत्युपक्रम्य "इड
अग्ने आज्जस्य व्यन्वति ततोयः" आत्र० औ० । "इडस्य दे
समिधस्ये" यजु० १५, २० "इडः प्रविष्टाः" वेददी० ।

इडा (ला) स्त्री इड-अच् वा स्य डत्वम् । १ गवि, २ वाचि,
३ भूमौ "प्रमुध्यते नृमिडान्तस्यः भा० व० २३५ अ० ।
"इडा पिबते विश्वदानीम्" ऋ० ४, ५, ०, ८, "इडा

भूमिः" भा० । इड+गतौ करणे घञर्थे क । देहस्य
४ नाडीभेदे । "इडा च पिङ्गका चैव सुवृष्णा च सरस्वती
अलम्बूषा कुक्षूचैव शङ्खिनी चित्रिणी तथा । विश्वो-
दरी विश्वसुखी व्याम्राहोताचतुर्दश" इति तन्मोक्षाष्ट प्रधा-
नासु चतुर्दश नाड्योपतिष्ठः प्रधानाः तथा हि । "शिराः
यतानि सप्तैव" या० "शिराः नाभिर्बद्धाश्चत्वारिंशत्
धातपित्तक्षेपवाहिन्यः सकलकण्ठैरव्यापित्योनानाशास्त्राः
स्यः सप्त यतानि भवन्तीति" मित० । "सप्त शिरायतानि,
रुन्ध० । तेन देहमध्ये सप्त यतानि नाड्यः तन्मध्ये एता-
श्चतुर्दश प्रधानतयोक्ताः । तासु मध्येऽपि तिस्रः प्रधानाः
देहस्य नाड्योपक्रम्य । शारदा० "नाड्यश्च सप्तद्रुतासुखा-
स्त्रिस्तः समीरिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गका
दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुवृष्णा च समा-
हिता । पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिखाभ्यां शिरसा पुनः ।
ब्रह्मस्थानं समापन्ना सोमसूयान्निरूपिणी । तस्या मध्यगता
नाडी चित्राख्या योगिगुह्या । ब्रह्मरज्जं विदुस्तत्र पञ्च-
स्त्रनिभं परम् । इडायां सञ्चरेन्नृन्ः पिङ्गकायां दिवा-
करः । चातौ योगनिदानेनैव सुवृष्णाया तृतायुभौ" तत्-
स्थानरुक्ता कार्यभाक् "इडयाकर्षेद्वायु वायुं मोहयमा-
त्वया । धारयेत्पूरित योगी चतुःषष्ठा तृमात्रया । सुषु-
ष्णामध्यगं सत्यं हार्त्विंयन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गकाया
चैनं रेचयेद्योगविज्ञमः । प्रणायाममभिं प्राङ्मुखोऽग्राह-
विचारदाः" २५ पटले । "पिङ्गकायां स्थिता रुन्ध्रा इडायां
सङ्गताः परे (दीर्घाः) । सुवृष्णामध्यगा चेत्याचत्वारो
ये नड्युक्ता" शार० ५५० । दीर्घादिरयमित्येके । ५६ वि-
रुद्धे च "यजमानपञ्चमा इडां भजयन्ति" नृतिः । इड
खले प्लवैव "इडां गोमित्रावरणोत्त इडिम्" ऋ० ७, ६, ४, २
"इडामस्रम्" भा० "एतैर्गव्यैरुत्तमिडाभिः" ऋ०
७, ६, ४, ४ । "इडाभिरजैः" भा० । देवीभेदे "नृतिः प्रीति-
रिडा कान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा । शिष्टाश्च हेयः"
इत्युपक्रम्य । "उपतस्तु सङ्काशन्व बलिमिन्द्र सङ्कारयम्"
हरिवं० २५६ अ० "इडा देवी भारती विश्वरूपाः" ऋ०
५, २, ८ । "अभि न इडायूषस्य माता" ऋ० ५, ४१, १८ ।
"इडानोरुपधरा मनोः पुत्री माध्यमिकी वाक् नेति"
भा० । सुधस्य जायावां उद्धरवती मातार पञ्चात्मनु-
डत्वमे सुवृक्षतया ख्यातायाः शिलावद्वयोरंशजातावां
कथावाञ्छ तत्कथा हरिवं० "अकरोत् उल्लसामस्तु
सत्वरिति प्रजापतिः । शिलावद्वयबीजाव पूर्वमेव

विशाम्यते ! अतुत्पक्षे नवसु एवेषेषु स भारत ! । तस्यान् वस्मानायासिष्णु भरतसत्तम ! । मित्रावरुण-
योरोधे मरुताकृतिमाजहोत् । आङ्ग्यां दूयमानायां
देवगर्भमानवाः । तृष्टिश्च परमां जम्भर्मुनयश्च तपो-
धनाः । अङ्गोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहोऽङ्ग, तम् । तत्र
दिव्याम्बरधरादिव्याम्बरभूषिता । दिव्यमङ्गना चैव
इडा जज्ञे इति श्रुतिः । तानिखेयव होवाच मरुर्हृष-
धरसदा । अतुगच्छस मां भद्रे तमिषा प्रभुवाव ह । धर्म-
युक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । इडोवाच ।
मित्रावरुणयोरोधे जाताऽऽस्मि वदतांवर ! । तयोः सकाशं
यास्यामि न मां धर्मो हनोऽनघोत् । सैवसृक्ता मरु-
देव मित्रावरुणयोरोध । गत्याऽनिकं धरारोक्ता प्राञ्जलि-
वाङ्ममज्ञोत् । अङ्गोऽस्मिन् सुवयोर्जीता देवौ ! कि
करवाणि वाम् । मरुणा चाङ्गसृक्ता वै अतुगच्छस
भामिति । तां तथा वादिनौ शाष्ठीमिलां धर्मपरा
ययाम् । मित्रश्च वरुणसोमावृषतुर्यज्ञिवोध तत् । अनेन
तत्र धर्म्येण प्रत्ययेण टमेन च । सयेन चैव सुश्रोणि । प्रंतौ
खोवरवाणि । आशयोस्त्वं महामागे ख्यातिं कथ्येति
वास्वति । मनोविशकरः पुत्रस्तमेव च भविष्यति । सुद्युम्न
इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने । जगद्विषो धर्म-
शोको मनोविशविबद्धेन । निहता सा त तच्छ्रुत्वा ग-
च्छन्तो मिहान्तिकम् । बुधेनान्तरमाहाद्य भैरुनायोपम-
न्विता । सोमसृक्ता भ्रातृजस्तस्यां जज्ञे पुङ्गवाः ।
जननिता सुत सा तमिषा सुयुक्तां गतां ।
दुग्मांश्च “आचार्यां मदिरां चण्डीमिलां मलयवालि-
नम्” हरिवं० १७८२० दुर्गास्तवः । इडैव स्वार्थेकन्तलोभे
इडाचिका स्त्री इडावत् सृक्का मध्यभागम् अथति अच-एतुश्च
वैत० टापि अत इत्यम् । वरटायाम् (नीलता) शब्दच०
टडिक्क पु० वनमने जागे हेम० [अण् । हप्ते कोरसा०
इडुर पु० इच्छतीति इट् हप्सलो तथा म्रियते ह-कर्मणि
इडोय लि० इडाया अक्षसादूरदेयः उत्करा० क । अक्ष-
सादूरदेनादौ
इण् णिव् इडोभेदार्थम् अदा० पर० सक० अजिट् । एति
इतःयन्ति । इडात् इडिऐत् आयात् अगात् इवाय
रैयस्तः ईयुः चवजिश्च इयेय रैजिश्च । एता एयति ऐयन्
एतव्यम् अयनीयम् इत्यम् । एता, आयाकः इतः इतिः
अवनम् अयः आवां वन् रैयिगन् रैयनी । इत्या
इत्या उपेक्ष । “अनवज्ञेति नानदत्” अ० १, १४०, ५,

“इतः आ सैवावरुणौ किमेतौ ?” भट्टिः “अङ्गस्य माष्य-
कारश्च कुशाप्यधियावभौ, नैव यद्वाङ्मधेः पारम्”
कलापप० “एमीदेयां निष्कृतं जारिणीय” अ० १०, २४, ५.
“आयदापोऽयनमिच्छमानाः” अ० २, २२, ७, “अगात्
सराजं जलमभ्ययोध्यम्” “ईयुर्भरद्वाजस्तुनेर्निकेतम्”
“तत्पृष्ठतः प्रवमियाय नन्वः” भट्टिः “सृष्टृषोवर्त्तते यन्”
अ० १, १८२, २ “यन्ति वा आप एत्यादित्य एति चन्द्रमा
यन्ति नक्षत्राणि” यत० ब्रा० ११, ५, ७, १० “भासेवैष्यत्य
संशयम्” “भासेवैष्यति कोन्नेयः” इति च गीता “अपी-
दानो स चम्पात्मा इयान्ते दर्शनम् रङ्ग” भा० अ० ८० अ०
कर्मणि रैयते “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपरैयते” श्रुतिः
“वनितयाऽनितया” रजनोवधूः रघुः
अति+अतिक्रमे सक० “नल्लेति सकटाकृता” कृतिः “षड्-
शीतिसुखेऽतोते” “अतीति चोत्तरायणे” कृतिः “अ-
पञ्चमीं रात्रिमतोत्य परतोभवेत्” शुद्धित० कृतिः अभि+
अति+आभिमुख्येनातिक्रमे सक० “योऽस्य स्वर्गोऽवीकोऽ-
र्जितोभवेत् तमभ्यत्येति” यत० ब्रा० १२, ५, २, ८, १
वि+अति+विशेषेणातिक्रमे “व्यतीतकालस्तद्वहमभ्युपेतः”
अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य प्राप्नोषीत्वात् ज्ञानार्थनाम्न ज्ञाने
ज्ञाने च । इकवत्
अनु+अनुगमने सक० । “आदित्यं वा अक्षं यान्तमन्ये देवा
अनुयन्ति” यत० ब्रा० ११, ६, २, ४ । “स्तुतांस्त्वो दशरथ
इत्युदाकृतः” भट्टिः सन्ततसम्बन्धे अन्वयः “तदन्वये
शुद्धिर्भति” रघुः शान्द्वोद्योपयोगिसम्बन्धभेदे च ।
“साकाङ्क्षगन्धैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः” गज्यशक्ति०
सम+अनु सम्बन्धस्ये । “तत्तुल्यमव्यात्” पा० सू० ।
अन्तर+अन्तर्गतौ अन्तरायः अन्तरेति इह गन्धेऽह० उदा०
अप+अपगमने अपसरणे अक्ष० “अनुपेतमपेतकत्वम्” भाग०
“ब्रह्मपायेऽपादानम्” “अपाये यदुदासीनम्” भर्तृहृ०
“सत्यं निश्चितेऽपैति” भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे
“व्यपैति ददतः सभा” कृतिः “कृत्वाचारव्यपेतेन मार्गेणा-
धर्षितः परैः” वा० कृतिः ।
अपि+प्राप्नो सक० “अमपतो भवतीति अपितीत्याच
ते” श्रुतिः “पञ्च नद्याः सरस्वतीमपियन्ति सकोतसः” वाङ्म०
कथे अक्ष० अन्वयः अपीतिः “अपीतो दर्शनात्” “स्नाप-
यात्” शा० सू०
अभि-आभिमुख्येन गती सक० “देहान् २ ध्येष्टमभ्येति हिते-
नां मातृषीं तनुम्” अभि+उप+आभिमुख्येन प्राप्नो सक० ।

“व्यतोतकावस्तुहमभ्युपेतः” रघुः “यज्ञेयतान गणितं तदि-
हाम्युपेतं” उद्धटः स्त्रीकारे “अभ्युपेत्य चतुर्व्याम्” छतिः
अव-अवगमे, चाने, सक० “अभि ते सारमतः ससु त्वाम्”
कुमा०। अथोगतो अक०। अतु+अव+सन्ततसम्बन्धे। अव-
वायः। वि+अव+अवधाने “गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवे-
यात्” कात्या० १, ८, २२। “नान्तरा यथाङ्गानि व्यवे-
यात्” छतिः “अनुमत्या व्यवेयात्” छतिः स्त्री पुं ययोः संभो-
गार्हव्यापारे व्यवाय। सम्+अव+सत्यक्सम्बन्धे अयुतसि-
द्धपसं बन्धे। स चावयशवयविभोः, शुष्णशुष्णिभोः, क्रिया-
क्रियावतोः जातिव्यक्रोच सम्बन्धः। समवेतः समवायः।
“संयुक्तसमवायतः तत्रापि समवेतानाम्” भाषा०।
सम्बन्धमात्रे च “एते ह वै रात्रौ सव्योरात्रयः समवायन्ति”
यत० ब्रा० १, १, ७, ४, सांख्ये, “सेनायां समवेताये सैन्यास्तौ”
अमरः “धर्मज्ञेन कुक्ष्येन समवेतायुयुत्सवः” गोता।
आ-आगमने सक०। “पञ्चाङ्गनां समितिमेवाय” “स्तव्य-
हयाय” तन्नाहोक्तात् पुनरैत्यस्मै लोकाय” छा०
उ० “यूनः स्वविरहायति” मनुः अतु+आ+सत्यगमने
सक०। अभि+आ+अव्यागमने आभिमुख्येनागतौ
“गङ्गाभ्येहि सततं प्राश्रये सिद्धिमुत्तमाम्” भा० अतु०
२, ६, २०। उद्+आ+उद्गमने। उप+आ। समोपागमने।
प्रति+आ+प्रत्यागमने “प्रत्यायत्यां रात्रौ” यत० ब्रा० २,
१, ४, २। “नेमते रश्मयः प्रत्यायन्ति” यत० ब्रा० १४,
८, ६, २।
उद्-उद्गतौ अक०। “उदेति सविता तावत्तच्छात्र एवाकमेति
च” सा० द०। उदयः। उत्क्रमणे अक०। उदेति
कृते सर्वेभ्यः पाश्चात्त्ये एव वेद” छा० उ०। अभि+
उद्+आभिमुख्ये नोद्गतौ “किञ्चिदभ्युदिते रवौ” म० त० पु०।
प्रति+उद् प्रत्युद्गारेण गतौ “प्रत्युद्गारं पाव्यन्ती” कुमा०
सम्+उद् सत्युद्गारे “अथादिहः सस्यम् नै तवः पूर्व्यं व्यपी-
हति” भा० व० २०, ६, २०। “एककाव्यं सस्यदानीं कण्ठौ
युद्धेऽपराजितौ” भा० समो १, २०। सांख्ये च सस्यदयः
उप+समोपागमने प्राप्नो च “उदेयुर्वा मोक्षपदं भनोषिष्याम्”
माघः “योगो परं स्थानमुपैति दिव्यम्” गोता उपायः
दुर+उगमे। [अलङ्कारं त्वम्” भट्टः
निर-निर्गमने। “निर्गदन्निर्भूतम्” दुर्गाध्यानम्। निरगा-
परा-प्रेतभावाप्रप्तौ परेतः। पलायने च “यः परैति
च जीवति” प्रतिपत्तौ “नैव नो बो धर्तारः परैति”
भा० वन० ५, २०।

परि-व्याप्तौ सक० परीतः “पवित्रं पर्येषि विभूतः” छ० ७,
१०, ६, १४, परिक्रमणे “प्रदक्षिणमस्मिं परीतम्” छ०,
परिपाद्याम् पर्यायः “जिह्वा पर्येति मे सुखम्” भा०
आदि० १, ५, २, २०। [यन्ति” अथ० १, ५, १०, ८।
अतु+परि+परिपाद्या अतुगमने “सवत्सर एतद्वतवोऽनुपरि-
क्षा+परि आभिमुख्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्नो
विपर्ययः “विपर्ययन्तौ वा एतावन्ति भवतः” यत०
७, २, १, १५। “विपरीतमतोन्यथा” ज्योति०। “निमित्तानि
च पश्चादि विपरीतानि केचन” गोता
प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः “प्रेत्य संघासि” कठो०
अपगतौ च “तस्मात्तदाहस्यात् प्रैति रघुः” उद्० उ०।
प्रक्रमणे गतौ सक० “प्रयन्ति सर्वे लोकाणि रोषभाष्यानि
नैव ह” भा० व० १, ६, १, २०।
अभि+प्र+अभिभाषे “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”
पा० अभिप्रायः “अभिप्रेतार्थसिद्धिर्निष्कृष्टम्” रघु०।
प्रति+प्रतिगमने “सरस्वतोऽहं तव प्रतोद्युः” “राक्षः प्रतो-
याय गुरोः सकाशम्” रघुः प्रतोयुषा पूर्वदृष्टे अनेन”
भट्टः। चाने प्रत्ययः प्रतोतिः। “उद्वाचचा जान-
पदधर्मा पामधर्माय तान् विवाहे प्रतोयात्” आश्व०
प० “सर्वोद्वाह्यास्तीति प्रत्येति न नाहमस्मीति” “सर्वो-
लोको नाहमस्मीति प्रतोयात्” या० भा० “कलङ्कसमाक्षाः
प्रतोयिरे श्लोकसुखमिनादः” भट्टः। विख्यातो “सोऽयं
वटः श्यामरूपति प्रतोतः” रघुः “तं प्रतोतं स्वधर्मेण”
मनुः “सद्यवर्गफलप्राप्तिं काव्यतः-प्रतोतैव” सा० द०
विश्वासे “पतिः प्रतोतः प्रसवोन्मुखी प्रियाम्” रघुः “बल-
वदपि गिहितानामात्मन्यप्राप्त्यर्थं वेतः” “बलवदपि दूयमानं
प्रत्यापयतोव मां हृदयम्” यजु० “ताः अचारिणस्सहस्र
प्रत्याययत् सैयिणी” रघुः।
सम्+प्रति+सत्यगज्ञाने निश्चये सत्यगविश्वासे च। “किं तत्कष्टं
नेत्युपलब्धसंघाविकल्पयन्तोऽपि न संप्रतोयुः” भट्टः।
वि+विगमे करिष्ये “पितरः काम” ज्योति० “वोमानसोऽन्तरः” भा०
आ० ६, ६, २०। “अनुमानं द्विविधं वीतमयीतम्” सा० कौ०
“वीतयोकमयो विप्रो ब्रह्मलोकं महीयते” “मयतो
वीतवत्सरः” मनुः। “वीतयोकमयक्रोधः” गोता।
सम्+सकृदे मेधने अक० “आप्यायस्व सस्येति विभूतः” सोमः
हण्यम्” छ० १, ६, १, ६, “पार्थिवः सर्वे समीदुष्यन् भारतः”
भा० आ० १, ८, २०। “राक्षसौ हरियुष्माभ्यां समराय सुवी-
रतः” “किं न्यो राक्षसैश्च समीदुष्यन्तुर्गैः सह” रामा०

अभि-वम् अभिषेक्येन सत्यनगौ सक० 'तं जातमभिष-
बन्ति देवाः' अथ ११, ५, २, 'अभिषेक्येन गमादेशः ।
नमवति ते अजोनमत् त बोधनेन प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत्
त-प्रत्याविवत् त । अनि अयोधने गमादेशः जमनिवति
बोधेन प्रतीतिवति । उपसर्गस्यावस्थात् परस्य गुण-
भावेन एव' प्राप्नो वृद्धिकार्यः । अत्रैति अत्रैमि उपैति ।
इण्डु पु० न० इदि-रन् पु० । उक्ताकवेने संदयाकारे पदाद्यै
'अथैनमिण्डुकाभ्यां परित्यक्ताति अथौ वा आदित्य
एवोऽन्मिरहोरात्रे इण्डु अथ' तदादित्यमहोरात्राभ्यां
परित्यक्ताति तन्नादेवोऽहोरात्राभ्यां परित्यक्तीतः यदे-
वैनमिण्डुकाभ्यां परित्यक्ताति अथौ वा आदित्य एवो
अग्निरिमा उभयकोकादिण्डु अथ' तदादित्यमाभ्यां
कोकाभ्यां परित्यक्ताति तन्नादेव आभ्य 'ओकाभ्यां परि-
त्यक्तीतः परिसमष्टवे भवतः परिसमष्टनो ह्यमी कोको
मीको लिहती तस्यो एवोक्तोऽथो अमतिदाकाय' यत०
ब्रा० ६, ७, १, २५, २० ई, 'परिसमष्टमाभ्यामिण्डुकाभ्यासुकां
परित्यक्ताति' कात्या० १६, ५, २, २, 'उक्ता याभ्यां
त्यक्ताते तो इण्डु' कर्क० ।

इत् लि० एति मच्छति इ-किप् । मत्तरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-
काशेचरिते प्रयोक्ताखेऽस्यायिनि वसुवेदे यथा तिप्
मिप् इत्यादौ एकारादि ते च 'उपदेशेऽजनुनासिक
इत्' 'इकन्वम्' 'न विभक्तौ तुच्छाः' 'आटिजिडुडवः'
'नः प्रत्ययस्य' 'बुटू' 'अथकतद्धिते' पा० छत्रेणु साप-
वादं दर्शिताः तस्य खोप' इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽर्धनक्ष
विहितम् 'आदिरन्वेन सहेता' पा० ३ अन्तराद्यै
४ अथधारकाद्यै च अथ्य० 'वरेदन्ता अदङ्गल पूर्व
आदिङ्' बजु० १७, २५, 'आत् इत् इति ऋदः इत्
एषाद्यै वेददी० 'उपोपेजु मचवन्' भूय इजु' बजु० १, २४,
इत् एषाद्यै वेददी० ५ इत्यमित्यर्थे च 'सन्नाहिचेत्तानि
वचस्यस्य प्रतामि' बजु० ४, १०, इदित्यव्ययमि-
त्यमित्यर्थे वेददी०

इत् लि० इ-क्त । गते 'वनितामितवा रजनीबधू' रघुः भावे क्त ।
२ गतौ 'तदितादिवाद्यो पयः' यत० ब्रा० ६, २, १, १ ।
१ गतने च व० । 'मोतमवीतश्चेति' सां० की० ।

इतर लि० इत्वा कामिन तीर्थेति इ-अप् तरति पचाद्यच् वा ।
१ गोत्रे पाचरे 'इतरद्वय परिभूय ज्ञानम्, अविगमय्य
तपःप्रभावम्, उन्मूख्य गान्धार्थं, मन्त्रमेव जङ्गीकृतः'
काद० । इत्येतेऽनेन इतः विधेयक इति रा क ।

२ भेदान्तये । 'इतरतापयतानि ययेच्छया वितर तानि
सहे चतुरात्मनः' उद्भटः । 'यत् कि इतमिव भवति
तत्वेतर इतरम् पश्यति' श्रुतिः । 'ते यतश्च परं
यत्ना विजययेतराय वा' भा० आ० १०, ५० । वर्या-
न्त्रमेतराणां नो ऋङि धर्मान्मथेयतः' वा० ऋ०
'इतराणि च रक्षांसि मेतुशंनरकोटिभू' 'इतरादङ्गे
सकन्मथाम्' रघुः 'तमिसं कुरु दक्षिणेतर्म्' कृमा० ।
अथ सत्यनाम कार्यम् । इतरे इतरम् इतरस्यात्
इत्यादि । 'विजयायेतराय वै इत्यादि आन्दसम् न तत्-
कार्यम् । वर्षेन्त्रमेतराणामित्यत्र बह्व्रीहिः तेन न
सत्यनामकार्यम् । एवं 'यत् सत्येतेरे भुजे' रघुकोऽपि
बह्व्रीहिः । तस्मिन् इतरतः । 'जन्माद्यस्य यतोऽन्यथा
दितरतयाथैवमिभः खराट्' भाग० । घाल इतरथा 'एवं
देवत्वेतरथा मातुषे' यत० ब्रा० ६, ८, इतरेण निर्धत्तम्
संकलादि० अज् । ऐतरः । इतरनिर्धत्ते लि० इतरस्या
पत्यम् शुष्मा० ढक । ऐतरेयः तदपत्ये पुं स्त्री ।

इतरेतर लि० इतर+इत्य समासवद्भावात् । अन्त्योऽन्ययन्ताथे ।
'स्त्रीनपुं सुकयोस्तरपदस्यायाविभक्ते राध्वावो वा वक्तव्यः'
वाचि० । इतरेतरास् इतरेतर वा इमे ब्राह्मण्यौ युवे
वा भोजयतः' सि० की० । समासवद्भावात् टत्तिमात् पुं भावः
इतरेतरेण 'टक्' इत्ये टावभावः क्लीबे चाट्तिरङ् स्वसोः ।
समासे शोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकाच्चयमित्युक्तं कार्यं
तेन क्लीबे इतरेतरमित्येव । 'इतरेषां ट वर्यानामित
रेतरकाम्यया' मनुः । 'यथा नाभिचरेतां तो विदुक्ता
वितरेतरम्' मनुः । परमतदादिबत् सत्यनामकार्यम् ।
किन्तु नाट्ट इति भेदः 'व्यूहानुभी तावितरेतरक्यात्' रघुः

इतरेतरयोगः पु० इतरेतरस्य योगः अन्त्यः । प्रत्येकप्राधा-
न्येन सत्यनाममेवे । तदर्थं हि इहमसमास इत्यने सचाने-
कवत् प्रत्येकप्राधान्यात् । धवच कदिरच इति वाक्ये हि
धरकदितो इत्यत्र भिनत्तोऽपि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-
न्यान्वेनात्ययः तथा च एकजातीयक्रियाम्भित्तावच्छेदक
विधिप्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगाख्यः इत्यः संकृति-
प्राधान्येन ट समाकारहन्तः इति भेदः । २ परस्य सत्यमेव च ।
इतरेतरात्यय पु० इतरेतरमात्ययति आ+त्रि-अच् । अन्त्यो-
न्यात्यये तर्कदीपभेदे अन्त्योऽन्यात्यय इत्ये २१० पुठे विवृतिः ।
इतरेद्युस् अथ्य० इतराजिज्जि इतर+एद्युच् । इतर-
दिवसे इत्यर्थः
इत्येतस्य अथ्य० । इतच इत्यम् । अनिवतदिग्भागादौ ।

“इतश्चेतश्च विचरन् तस्मिन् सनिवराश्रये” देवीभा० ।

इतस्ततस् अयं इहः । अजितवत्याने इत्यर्थे “वाङ्मूक-
विशेषविशेषिणोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगोरेः” कुमा० ।

इतस् अयं इदम्+तस्मिन् इयादेशः । १ अस्मादित्यर्थे “इत-
श्च दैत्यः प्राप्रश्चिनेत एवाहति अयम्” कुमा० । २ अ-
स्मिन्नित्यर्थे च । “इतोनिषोदेति विश्वदभूमिः” कुमा० ।
“प्रयुक्तमप्यस्मिन्नितो दद्यात्” रघुः ।

इति अयं इव-क्लिच् । १ हेतोः, २ प्रकाशने, ३ निदर्शने,
४ प्रकारे, ५ अनुकर्षे, ६ समप्राप्ते, ७ प्रकरणे, ८ स्वरूपे,
९ साधित्वे, १० विवक्षानित्यये, ११ भूते, १२ प्रत्यये, १३ अन्त-
र्धारणे, १४ व्यस्त्यायाम्, १५ परामर्शे, १६ माने, १७ इत्य-
मर्थे, १८ प्रकर्षे, १९ उपक्रमे च । तत्र स्वरूपद्योतकता त्रिधा
यद्वस्वरूपद्योतकता प्रातिपादिकार्थद्योतकता वाक्यार्थ-
द्योतकता चेति भेदात् । तत्र यद्वस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे
न प्रथमा । “कथ्येति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते”
पुरा० । “अतएव गवित्वाह भूस्तस्यामितोदयम्”
भर्तृहरिः “रामरामेति रामेति जूजन्” मधुरं वचः”
रामा० । “रामेति राममहति रामचन्द्रेति वा जपत्”
रामचरितम् । प्रातिपादिकार्थद्योतकत्वे प्रथमा ।
“चयस्त्रिधाभिव्यक्त्यधारेण उत्पन्नः शरीरोति विभाविता-
क्षतिम् । विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादस्य नारद-
इत्यबोधितः” भाषः । “दशरथ इत्युदाहृतः” भट्टिः ।
“वदन्त्यपस्ते”ति च तां पुराविदः” कुमा० । वाक्यार्थ-
द्योतकत्वे न प्रथमा निपातेनाभिहिते प्रतिपादिकार्थे एव
प्रथमाविधानात् वाक्यस्य च श्रद्धा कथयथा वा एकार्थ-
बोधकत्वाभावेन प्रातिपादिकत्वाभावात् “भूस्तस्यामितो-
दयम्” भर्तृ० । “सुतार्थस्य परिव्यागादनुतासुतार्थस्य
कल्पनात् । प्राप्तिश्च वाचादित्येव परिचंख्या त्रिदोषिका”
सोमांशकाः । तत्र हेतोः “इतोव धारासमधीर्ष्ये” नैष० ।
“इति अथ वा वाचरोषेण लेखितम्” नैष० । प्रकारे “इति
मदमदन्यां रागिणः अट्टरागाः” भाषः प्रकाशार्थे
इतिहरि इत्यादौ अय्यर्थे “इदमर्थे “पिरोषिषिद्धमिति-
कर्तुंशतम्” प्रकरणे इतिहासमिति कर्तव्यम् । इति-
वृत्तम् । भाषे क्लृप्त् । २० गतौ २१ जाने च क्ली
“प्रासादीद्विपुत्र चतुष्टयि” क० १:१२४:१ । २२
अभिभेदे उ० ।

इति क लि० इव गमनमप्यस्य ठन् । गतिवति ततः नडा०
गोत्रापत्ते क् । ऐतिहास्यः तद्वोत्रापत्ते उ० क्ली

इतिकथ लि० इति इत्यं कथा यस्य । अर्थानुसन्धान-
प्रयोजनारि अन्तर्द्वयवचने ।

इतिकथा क्ली इति इत्यं कथा । अर्थानुसन्धानार्थे भेदः ।
इतिकर्तव्य लि० इति इत्यं कर्तव्यम् । इत्यं कर्तव्ये परि-
पाठोक्त्युक्ते कर्तव्ये । “एवं सर्वं विधावेदमिति कर्तव्यमा-
त्मनः” मनुः “संदिदेशेति कर्तव्यम् वज्रवेगप्रसाधिनौ”
भा० व० २८५ अ० । “व च व्यङ्ग्यारः कोदयः कतिविधः कथञ्चे-
तिकर्तव्यं व्याकलापोनाभिहितः” इति मिता० । “कथयन्ति
कर्तव्यं चः काले करामर्शे” भा० व्या० १६५ अ० ।
“धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन कदाचित्कालात् । इतिकर्तव्यता-
भागं सीमांवा पूरयिष्यति” पुरा० । इतिहासादबोधनम् ।
“तेषु तेषुतिहास्यं हि पुरुषस्य समाप्ते” मनुः ।
“ततोऽज्जुनश्च कथञ्च विनिश्चितेतिहासताम्” भा०
व्या० २२० अ० ।

इतिवृत्त न० इत्यं वृत्तम् । इदं प्रकारान्विते चरिते । “इति-
वृत्तं नरेन्द्राचार्येण साङ्ग मङ्गलनाम्” भा० व्या० २४०
उपचारात् तज्ज्ञापके २ पुराणादौ च । “कर्मोत्तम-
किल नेयमङ्गुतम्” रामा० । “दूरानुवर्तिनि स्यात्
तस्य प्रासङ्गिकेतिहासे त्वं” सा० द० ।

इतिश्च उ० अभिभेदे । तस्य गोत्रापत्त्यं नडा० क् । ऐति-
हासमन्तद्वोत्रापत्ते उ० क्ली ।

इतिह अयं इति एवं ह किल इहः । उपदेशपरम्परायाम्
यथाऽल वटे यस्य इत्युपदेशपरम्परेव न त्वं केनापि
वदा तथा ज्ञायतम् । इति तस्य प्रासङ्गिकतायाः “इति
होचुष्टु” सा० को० ।

इतिहास उ० इतिह शरपाय्योपदेशे आलोच्यमान् आच-
र्याचार्यवृत्तः । “धर्मार्थकाममोक्षायासुपदेशवचनितम् ।
पूर्ववृत्तकथापुस्तकमितिहासं प्रवर्तते” इत्युक्तकथने पुरावृत्त-
प्रकाशके भारतादिग्रन्थे । “इतिहासपुराणादौः नव-
वृत्तमं नयेत्” दण्डः “आध्यायं आवेत् पिले धर्मशास्त्राणि
चैव हि । आख्यानानोतिहासांश्च पुराणानि चिन्तानि च”
मनुः । “वाकोशाकोतिहासपुराणः पञ्चमोवेदानां वेदः”
सा० च० । “इतिहासोत्तमादन्त्यान् जायन्ते कवि वज्रवः ।
पञ्चम्य इव भूतेष्वोषोकरं विषयस्यैव । भारतखेतिहासस्य
इत्यं पञ्चावर्षं बुताम् । संख्यादोषयतां ज्ञात्वा न-
नायाकोपपङ्क्तिताम्” भा० व्या० १ अ० इत्युक्ते, भारतखेति-
हासरूपतम् । “इतिहासपुराणादौ वेदे” वृत्तपङ्क्तिवत्
अतिः । २ अयमस्मिन् पुरावृत्ते च च भारते आनिष्क-

ज्योती "आत्म्यादुद्धारमोक्षमितिहासं पुरातनम्" इत्यनेन
बहुवचनो दर्शितः । "नवमेऽङ्कनि तात्पर्ये वैपश्चित्तस्य
वर्धावि विपक्षानोमान्वाक्यत इति यथावि मन्त्राचारिण
इत्युपसमानोताः स्तुत्यानुपदिश्यतीतिहासोभेदः सोऽयमि-
तीतिहासमाचक्षीत" आद्य० श्रौ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहा-
सरूपत्वसङ्गतम् । तच्च पुराहस्तप्रतिपादकत्वात् तद्येति
बोध्यम् तदभिप्रायेणैव "वाक्योभ्याकोतिहासपुराण इति"
कान्दोम्बराक्यमिति दृष्टव्यम् । पौराणिकमतसिद्धे ऐतिह्ये
प्रमाणे च ।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम् । आद्यवैष्ण-
वेदभागभेदे सभा० ६०२ इतिहासपुराणसमाहारे च ।

इच्छा उ० इत्तं गन्तारं जगं कटति आद्ययोति स्तयिस्वास्त्यफलेन
कट-आवरणे आद्य ईत० (ओक्कडा) दृष्टे तत्समीपगन्त-
र्यादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकोपसिद्धम् ।
इत्किला स्त्री किल-यौक्ते क किलः इत् गतः किलः यौक्ते
वञ्जात् । रोचनयायाम् गम्यद्वयभेदे यञ्च च० ।

इत्यम् अर्थ० इदम्+यत् । इदं प्रकारे इत्यन्भावः इत्यन्भूतः ।
अन्वेन प्रकाशयेत्यर्थे च "इत्यसत् विद्यपलसत्सुखं" नभ० ।
"इत्तं रतेः किमपि भूतमद्वयरूपम्" कुमा० "इत्तं यत्
धारयतः प्रज्ञार्थम्" रघुः । "इत्यमाराध्यमानोऽपि" कुमा०
"इत्य वितीर्षेण वसिष्ठधेतुः" रघुः । "सिद्धाप्रयोगे एतस्मिन्
उपपदे चसुखं । इत्यङ्कारम् इत्यन्भावमितिहादि ।

इत्यन्भाव उ० इत्तं भावः प्राप्तिः भू-प्राप्ती यञ् । कस्यचित्
प्रकारस्य प्राप्ती ।

इत्यन्भूत लि० इत्तं कश्चित् प्रकारं भूतः प्राप्तिः भू-कर्त्तरि क्त ।
कश्चित् प्रकारं प्राप्ति "इत्यन्भूतकथने" कस्यप्येत्यन्भूता-
ख्यानभागवोच्चास्ति" च वा० ।

इत्यन्शाल उ० इत्तं यत्-अच् प्र० । नोक्त० ता० उक्ते योगभेदे
तद्विपर्ययः यथा "योगेऽस्यमानैर्बहुभागमन्देऽप्यस्य निजं
तेज उपाददोत स्मादित्यथाशोऽवनयो विविधप्राप्तिप्राप्त-
हीनोयदि पूर्वमेतत् । योगोयदा भास्वजवस्थितः सन्
मन्देऽप्यस्य निदधति तेजः । स्मादित्यथाशोऽवनयं
दोषांश्चकाभिर्वायैरिह मन्दगुणे । तदा भविष्यद्वचनोऽयमि-
त्यन्वाचं निधेयं सुवशीलमाहुः" । "जगने यथाकार्याधिपयो-
र्बदेन योगसदा कार्यसुचयि सन्तः । जगन्नेयकार्याधि-
पतृष्वङ्गावस्र सूर्यास्मिन् पतिवौम्बडे । तदा यथावेत्
वचनानि योग विशेषतः स्नेहदयास्तिथयः । सखा-
दिष्वुत्थाननतः शुभंवेत् युतेक्षितोभूद्वयित्तयथाशो ।

तदा शुभं प्रागभवत् सुखं सपे भविष्यदपवर्त्तते च ।
व्यत्यक्तमन्त्रादिपरीतमानेऽप्येते क्षितोऽनित्यं प्रपद्यः ।
अभूक्तुं प्रागशुभं त्विदानीं संयातकामे न च भावि
वाच्यम्" नोक्त० ता० । "प्रागिह्यशोऽपर इन्दुवारक्ये-
त्यथाशोऽपर ईश्वराफः" "वेदभवेन जनेत्यथाशः" नोक्त०
ता० कम्बूजादौ विशेषः ततश्चन्द्रे वक्ष्यते आश्वये रनि ।
इत्यथाशो तादृशयोगवति यच्चे ।

इत्या अर्थ० इदम्+यान्-इदादेशः । इत्यमित्यर्थे । "क इत्या
वेदयत् सः" कठो० "इन्दमित्यागिरोममाह्वः" अ०
१०७, ४, २ । २ यत्वे निरु० इदम्+यम् आदेशः । इदं-
प्रकारेत्यर्थे । "इत्याधिया यत्तवन्" अ० १, २७, ६,

इत्य लि० इत्तं-कर्म्मणि क्यप् । गम्ये । "इयः शिष्येण
गुह्यत्" भट्टिः । "इत्येऽनभ्यासस्य" वार्त्ति० सस्य अन्व-
भ्यासमित्यः दूरतः परिकर्त्तव्यः" सि० कौ० । भावे क्यप् ।
२ गतौ स्त्री । "जेनस्येत्थामन्विहि तत्कारस्य" यजु० १२, २१
"इत्तं गतिम्" वेददी० ।

इत्यक् उ० इत्यार्थं कायति यच्चायते कै-क इत्यायां गतो
राजभवनप्रवेगे अधिक्ततोया कन् तुलः । प्रतीकारावि-
कारिणि द्वारपात्रे । [ईतरी ।

इत्वन लि० इण्-कनिप् । गन्तरि स्त्रियां ङीप् वनोरच ।
इत्वर लि० इण्-करप् । १ पयिके, २ नोचे, ३ क्रूरकर्म्मणि च ।
४ यत्वे उ० । स्त्रियां करबलत्वात् ङीप् । वा चाभि-
चारिमायां षस्त्रिवाञ्च "वपतलीवरं स्या जगत्" अ०
१०, ८८, ४ । [इत्यन्दे उ० ।

इद अर्थ० इदि कियं वा० नलोपः । इत् इत्यन्वाये एवकाराये
इद ऐक्ये इदित् भा० पर० अक् वेट् । इदिति ऐक्येत्
इदाम्-नमूव आद्य चकार । इदम् ।

इदंयुग न० कर्म्म० । एतद्युगे । इदंयुगे वायुः प्रविशुगा०
अञ् । ऐदंयुगीनः एतदयुगस्यो लि० ।

इदंयुग्या स्त्री इदं कार्यं यथाः । उपराधभावां यद्वच०
२ एतद्वृत्तकार्यान्विते लि० ।

इदन्त लि० अस्मिन् वाक्ये भवः नि० अङ्कुत् तट् च । इदानो-
न्ते "यज्ञिजेनरिदन्तैः" इह० कृतिः ।

इदन्ता स्त्री इदंनो भावः । इदंयद्धारमाने अङ्कुत्त्यादिना
दर्शनीयत्वायाम् "अनिर्द्ध्यमिति" सुतिपदव्याख्याने
"इदन्त्यानिर्द्ध्यमयम्" भाष्यम् ।

इदन्त् उ० इदं पश्यति इय-या० ङुम् ईत० । परमात्मनि
तस्य निश्चितरेतरेवे दर्शिता यथा "च एतमेव उच्य मञ्जु

ततमनपश्यद्विदमर्धमिति तस्मादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो-
 क्वै नामैवमितिदमिन्द्रं सन्मिन्नाचक्षते परोक्षेण, परोक्ष
 प्रिया हि देवाः” ऐत० उ० विद्वत्सुतज्ञाये । “यस्मादिदमि-
 न्द्रेव वत्सास्मादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यत्परोक्षेण ।
 तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो-
 क्वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः । तमेवं इदन्द्रम् ।
 इदमितिपरोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः सर्ववह्नाराधं
 पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामपहृणभयात् । तथा हि परो-
 क्षप्रियाः परोक्षनामपहृणप्रिया एव ह्येव हि यस्माद्देवाः
 किन्तु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः” विद्वत्सुतदानन्दगि-
 रिषा “तस्मै दन्द्रोनामप्रसिद्धापि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति
 वक्तुं तस्मादिन्द्र इति वाक्यम् तद्व्याचष्टे । यस्मादिति ॥
 यस्मात् सर्वान्तरं ब्रह्म इदमित्यपरोक्षं प्रत्यक्षात्मेत्येवमप्य-
 दित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमन आह । इदन्द्रो क्व या
 इति । नन्विन्द्रो वावाभिरित्वादादिन्द्रप्रसिद्धेन त्विदन्द्र
 इत्यत आह । तमेवमिति । इदन्द्रस्यैव स्वतः परोक्ष-
 त्वाद्यं अक्षरकोपेनेन्द्र इत्याहुतिरन्वयः । परोक्षोक्तेः
 प्रबोजनमाह । पूज्येति । पूज्यानां परोक्षतयैव नाम
 वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणाह । तथा ह्येति । देवा इति
 पूज्या इत्यर्थः । अत एवावाक्योऽप्याध्याया इत्युक्तावेव
 प्रीतिं कुर्वन्ति लोके, न तु विष्णुमित्रादिनामपहृण
 इति भावः । नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथावेनाम्नो रूपान्-
 तरकरणेन सङ्गोपाङ्गादनमिति शेषम्” ।

इदम् लि० इदि-कमि नमोमयः । पुरोवर्त्तिनि २६४ ३६३-
 ५स्थापिते “इदमस्तु सच्चिदत्तं सगोपवर्त्ति नैतदोक्षपम् ।
 अद्वयत्वं विप्रलक्ष्यं तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः स-
 च्छिदत्तत्वात्त्वमस्य अतएव “अस्येति प्रत्यक्षादिसच्चिदापितस्य
 जगत इदमादिदम्” या० भा० उक्तम् । सच्चिदत्तत्वं बुद्धि-
 मालेखं, तच्च ज्ञानवत्त्वस्या अरवादिना च भवति तेन
 “मौहृदीयं विरच्यते” इत्यत्र भाविन्यामपि मौहृद्यां बुद्ध्या
 सच्चिदापितत्वेन इदं यद्व्यप्रयथः । अतएव तदादेः बुद्धिस्त्व-
 लोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने यत्किञ्चित् नैवायिकादयः । ताद-
 र्थाधिपत्ये एवास्त्वस्यनामता यद्व्यप्रयपत्ये तु न । “इ-
 दमोऽप्यादेयं” या० “इदमादिदेयः” या० भा० “इदमस्तु सच्चि-
 दत्तम्” “अयस्यदयति विततोर्द्धरश्मिर्लोचः” भावः । “अ-
 यनवृत्ति पञ्चयाराहचरः” वा० द० टी० “इदं किञ्चाप्याजल-
 नोदरं वपुः” यकु० “अयमशौ भगवातुत पायसवत्”
 चिरा० । “इमं वियसते योगम्” गोता “इमं

लोके माहमन्त्रा पितृभन्त्रा तु मध्यमम्” मनुः । अन्ना-
 देये एनादेयः द्वितीयाटोमसु “एवं युवानं पतिं वः” इति
 ह्योत्तरागमन्त्रः । “यद्ये ननु क्वचित् तदा कतरोवरको”
 नैष० । “अनेन यूना सङ्गं पार्थिवेन” रघुः । अनूक्तौ
 एतेन । एवम् अन्वयोः एनयोः । सर्वनामकार्थम् । इमे
 अस्मै अस्मात् एवाम् अस्मिन् स्त्रियाम् इवम् । “इयं
 महेन्द्राऽऽतोमधिमियः” कुमा० “इतीयं वैदिको नृतिः”
 मनुः । अय्यैः अस्याः आसाम् । अन्नासक् । इमको
 इममेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतया कल्प्यार्थेऽस्या कश्चित्
 वृत्तिः “अयं जनः प्रष्टुमनास्त्रपोधने” “जमोऽवमुच्चैः
 पदङ्गुलीनोत्तुक्तः” “इतः स देवः प्राप्स्यन्तीनेतएवार्हति
 अयम्” कुमा० । इह । यत्तु इत्यम् यावत् इत्या । दानोम्
 इदानीम् । त्वन् अस्मि तस्मिन् इतः । अयम् अय्यय-
 मपि । तेन क्षुब्धं तट्टच । इदन्ननः । नयट् इदन्नयः ।
 स्त्रियां ङीप् । वति इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती ।

इदा अय० इदम् दाच् वेदे लि० । इदानामिच्छये “इदाङ्गिते
 ने विषयः” ऋ० ६० २१ “इदा इदानीमिति भा० । इत्
 आ इह० । सम्भववधारणादौ तद्युक्ते इत्वेवं ह्ये ।
 इदावत्सरः । तस्य निवर्त्तितकाले वक्ष्यते ।

इदानीम् अय० इदम्-दानीम् इह च । सम्प्रत्यये । “इदा-
 नीमाययोर्मध्ये सतिस्मान्नरभूधराः” उद्भटः । “वा चे-
 दानीं प्रचेतसः” रघुः “इदानीं स्वेत्यातः क्षिपति यमना-
 यो व द तदा” जगन्नाथः । भवार्थे क्षुब्धं तट्टच । इदानीन्ननः
 वक्ष्यमानकालमवे लि० स्त्रियां ङीप् । वासना चेदानीन्ननो
 प्राक्तनी नेति वा० द० ।

इदावत्सर पु० इदाविज्ञितः वत्सरः । वत्सरपञ्चकाल-
 गते वत्सरमेते तदानयनप्रकारो यथा “यस्माद्वात् पञ्च-
 भिः येषां सप्ताद्याद्यास्तु वत्सराः । सप्तोदाहृपूर्वांश्च
 तथोदापूर्वांश्च सप्ताः” ऋ० तथा च एकाङ्के सिद्धे सप्तवत्सरः,
 द्व्यङ्के परिवत्सरः, त्र्यङ्के इदावत्सरः, चतुर्ङ्के अष्टवत्सरः,
 पञ्चाङ्के सिद्धे उदावत्सरः । शेषां फलन्तु मन्त्र० त० विष्णु-
 ध० । “संवत्सरे तथा दानं तिस्रस्तु त्र्यङ्गाफळम् । परि-
 पूर्ये तथा दानं यथानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्वोऽष्टव-
 त्सराणां धान्यानाञ्चाष्टपूर्वके । उदासंवत्सरे दानं रजतस्य
 मङ्गाफळम्” उदावत्सरस्याने २६५ वत्सरोर्द्धरश्मिः “परिवत्स-
 रोऽष्टोदावत्सरेऽष्टोद्वत्सरोर्द्धरश्मिः” राज० ह० “नमोमस्तु
 सर्वं दानां त्र्यङ्गयोर्मन्त्रेऽष्टाभ्यां कात्स्न्येन सङ्गं मुञ्चति तं
 कालं सप्तवत्सरं परिवत्सरमिदावत्सरमष्टवत्सरमुद्-

स्वरमिति भागोभाष्यैष्यसमागतिभिः समासजननि' भाग० ५५० । 'मयुख्याभ्यां चन्द्राकसखलाभ्यां सङ्- भृष्टीति' तेन यदा सूर्यस्य शुक्रप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः । ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते चान्द्र- मानेन च षट् ह्रस्वनीति ह्यदयदिनव्यवधानादुभयोरप्य- खाङ्गायो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मख- मासौ भवतः । ततः पुनः षट् संवत्सरः' औपरः । तथा च समकासारसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरः संवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्यपरिवर्जितमासारस्योवत्- सरः परिवत्सरः । इदु इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्यपरिवर्जनवत् एषि सन्ते तयोः समत्यसमागतिमान् पत्सरः इदावत्सरः । अतुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रो- भासौ बल तादयोवत्सरः अनुवत्सरः । अस्य वर्षस्या- खक्रान्तमाससम्भवा संक्रान्त्युगतचान्द्रमास षटितत्वेन तद्यत्तम् । उत्क्रान्तौ रविशंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽपि पुनः समकासारसमागतिमासं योवत्सरः स उदावत्सरः । अ- स्वेव इहर्षत् चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकासप्राप्तिर्व । एवमेवामन्वयकता इष्ट्या । पञ्चमवर्षे मलमासद्वय- पातकचममपि 'पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिसासकौ । तेषां काळातिरेकेषु पञ्चाचासतिचारतः' एतच्च प्रायिकं 'ह्यति' यङ्गितैर्मासैः दिनैः मोक्षयभिस्रया । षटिकामां षट्यवेषे पतति ह्यधिसासकः' काळ० धृतसिद्धान्तवक्त्यात् तेन प्रायुक्तमारतवाक्यं "मलमासः स त्रिषोडशे ति' यममे भवेदिति" काठकम्पट्टपात्रयुक्त्यु ज्योतिःशास्त्रो- क्तमध्यमानमात्रित्वैव । सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमा- त्रित्वेनयोरविरोधः । एवमेव साधवादयः

इदुवत्सर ५० इदु-उ वत्सरः । इदावत्सरे । 'इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय' अथ० ६, ५५, २ ।

इदु न० इत्थ-भावे क्त । १ आसवे, २ दोषौ, ३ आसव्ये । च । कर्त्तरि-क्त । ४ दोषे ५ दधे च लि० । "समिद्वय- चादोमा' भट्टिः । 'तमिद्वाराधयिष्ठं सकर्त्तकैः' माघः । "इद्वारेधैरिति" मट्टौ बोधे इद्वत् सर्वयास्तस्यैष्यायेपा- कित्वम् यासने इद्वत्समप्रतिहतत्वम् । [मट्टो द्वाद्वि] भाग० ।

इद्वि अथ० इत्थ-धाच् नि० । प्राचास्ये स्वरदिः "समिद्विज्ञेय ।

इद्वि न० इत्थतेऽग्निरनेन इत्थ-मङ् । १ काठे "यस्य इद्वि- जतरत् सिद्धिदानः" अ० ४, २, ६, "इद्वि काठभारम्"

भा० । २ यत्तिसवमिद्वेते ५० । वत्प्रमाचकरचमका-

रादि कात्या० औ० दधितत् । 'अयुग्मात् न युनानि' छ० । "इद्विबन्धनवर्हिबन्धनार्थानि युनानि संनङ्गानि रज्ज- योऽयुग्मातूनि भवन्ति । धातवत्पञ्चद्विप्रत्येपाः अयुजो विषया एकद्विपञ्चसप्तनवादि विषयसंख्या धातयोरेषां तान्ययुग्मातूनि । तथा चापस्तम्बः "विधातु पञ्चधातु वा युल्वं करोतीति" युल्वं रज्जुमित्यर्थः । "पञ्चविंशतिकुशमयानि युनानि" इति यज्ञपात्रे । तथा "समूहानामसमूहानां वा दभोषां पूर्ववत् युल्वं कृतो- दगमं निधायेति" इध्वाप्रस्ताने । मानवे च "युल्वं प्रति- दधात्ययुग्मात् प्रदक्षिणमिति" । तित्तिरिच्छत्वे । "अथ- त्तिरन्वाङ्गितं युल्वं कृत्येति" कर्क० बर्हिषो बन्धन प्रकारमाह । "प्रागप्ये युनलदगमं बर्हिषाचिनोति" छ० । प्रागप्ये युने प्रागप्ये संनङ्गे बन्धनार्थायां रज्जौ लट- गमं बर्हिषाचिनोति बन्धनार्थे स्थापयति" कर्क० । अथे- ध्वाबन्धनस्य प्रकारमाह । "लदगप्ये प्रागप्यमिध्वाम्" छ० । आचिनोतीत्यनुवर्तते लदगप्ये युने संनङ्गे प्रागप्यमि- ध्वाचिनोति बन्धनार्थे निदधाति" कर्क० । "प्रत्यगप्य- ज्जिनवगूहति" छ० । इध्वावर्हिबन्धनार्थानां युनानां पृथ्वीन् प्रत्यगवगूहति युने गाढं बद्धा युनस्यापमृष्टे संकल्प्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्वावर्हिषोरपभागे प्रोत- यिज्जा पञ्चादिति तयोर्भूतभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्षगृह्येन इध्वावर्हिषोः पञ्चाङ्गागो भूतभाग इत्यु- च्यते दिव्याचिनोर्बर्हिषुदगप्ये निहिते अवगृह्यवात् । अठके "यन्मि कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यक्षमपकर्षतीति" । मानवे "युल्वान्तौ समायज्य "यूना ने यन्मिमिति" प्रदक्षिणमावेष्टयति पञ्चात् प्रत्यक्षमपकर्षतीति" तैत्तिरीयेऽपि "पञ्चात्प्राञ्चपगूहतीति" । आपस्तम्बः "पुरस्तात् प्रत्यक्षं यन्मिसपगूहति पञ्चाहा प्राञ्चमिति" । "अष्टादशेषां परित्थिष्ठानासु" छ० । "परिधीनां ह्यन्ताः पञ्चायवदित्थिष्ठानादयः परित्थिष्ठानाः तेषां परित्थिष्ठानार्था सम्मन्विनः अष्टादशसंख्यकाठकमिध्वां कुर्वीत् । मानवे "समूहैर्दभैः पाञ्चाशं खादिरं रौहितकं वाष्टादशदार्भिध्वां संनङ्गति लीय परिधीन् योवत्तिसयष्टसंख्येति" । नाठके "अष्टादशदाह युल्वं समानलक्षस्य संनङ्गति विंशति मिष्टौ पञ्चवत्थे चेति" । अतएव शासिधेनीविहङ्गो काठ- उद्विभवति ह्यसे च ह्यधो न भवति पितृादौ, तथा- ह्यपस्तम्बः "शासिधेनीविहङ्गो काठानि विषधेनो प्रकृतितो ह्यवमानास प्रकृतितदिति" । उपपन्नं तु "मासावदिध्वा

वर्धिरिति" वचनात् स्थावः । "इधप्रमाणं चारत्निरिति वद्विः प्रकीर्तितमिति" कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) तथा "वसित्-पवित् वेदं च कुख्यात् प्रादेशवसितम् । इधस्तु द्विगुणः कार्यः परिधिस्त्रिगुणः स्मृतः" "आते प्रादेश इधो वा द्विगुणः परिधिस्तत" इति । "एकविंशति वा" सू० । अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसंख्याकारकमिधं कुख्यात् तथा आपस्तम्बः "आदिर् पाठाय वैकविंशतिदाहकमिधं करोति" । "ततः परिधीनेके" सू० । एके आचार्या-स्तत एकविंशतिसंख्याकारकादिध्यास्त्रीणि काठान्यरत्नि आत्माख्ये वोपादाय परिधीनु परिदधति "तत्रैकइधस्यैताम् परिधीनु परिदधतीति" स्मृतेः । अथ वैकमेवेदं सूत्रम् "एकविंशति वा ततः परिधीनेके" इति एके आचार्या विस्लेन एकविंशतिसंख्याकारकमिधं कर्तन्ति तत इति तस्मादेवैकविंशतिकाठकेध्यात् परिधीनु परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् आपस्तम्बसूत्रे एकविंशतिकाठानां विभागदर्शनात् । तथाचाहापस्तम्बः "आदिर् पाठाय वैक-विंशतिदाहकमिधं करोति ततः परिधयः पाठायकारकाः आदिरोऽन्वर्विस्वरोहितकविककृतानां ये वा यन्त्रिया इष्टा आर्हाः शुक्ला वा सत्यक्ताः, स्वविनो मध्यमोऽधी-वाङ्माषोवाङ्मणिषाध्वी ह्रस्वि उभराध्वी द्वे, आधार वसिधावतुवाज वसिदेकविंशतिः समूहानामसूत्रानां वा द्रमोणां पूर्ववक्तुलं कानोदगपं निधायेति" । अथ एवंविधमेकविंशतमत्तम् यदेकविंशतिकाठकः इधः । तस्मिन् पक्षे चेध्यादेव लोषि काठान्यादाय परिधिपरि-धानमिति । वज्रमाननारमिध्वावर्द्धोर्भूमी निधानं न काठम् आपस्तम्बसूत्रे अनधोनिदधातीत्युक्तत्वात् । तत्रैक इधस्यैताम् परिधीनु परिदधतीत्यल हरिश्चाभिनः तदु तथा न कुख्याद्गवल्गुम्ना हि तस्यैते भवन्तीति बाहुमालः परिधिमिराहै च भवितव्यम् । इधस्तु शुक्लः इन्वन्त्वादेव द्विप्रादेशच तेन ते इधैकदेशभूताः परिधिपाठायसमधाः सुः तदिहमाह आध्यापानाय ह्रीति शुक्लो ह्यादावाधेयः वावत्खरभालकाहवनीये खरे सन्धयनोत्यभिप्रायः यस्तु परिधिबहुधा आह्वरति सोऽन्वयेदनीयादन्वखरादति-रिक्तमेवाह्वरति अग्निमेष्टनं च दाहभयाच्च शुक्लमिति तऽप्यवाहृम्ना इति" कात्या० १, २, १४, २१ । 'अपरमितं प्रथमनोयं लिखन्म' सू० । "प्रथमनस्यायं प्रथ-यनीवः तं प्रथमनोवचनप्रथमनार्थमिध्यापपरिमितवपरि-मितकाठकं लिखन् तिष्ठतिः संनहनरज्जु निवैष्टितं कुख्यात्

लोषि यूनानि वज्रमानि यस्तु स लिखन्मः तं लिखन्मिति । अपरमितत्वं च प्रायुक्ते ध्याकारसंख्यापेक्षयातिशये-नाधिकसंख्याकारकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसानिधेनीको वददकापयुक्तल सप्रविंशतिः काठानि भवन्ति । ततश्च प्रथमनोने ततोऽन्वधिकानि अष्टाविंशतिप्रभतीनि इष्टकासंख्यानि काठानि भवन्ति" कर्म० ।

अन्द्गप० "प्रादेशद्वयमिध्यास्य प्रमाणं परिकीर्तितम् । एवंमिताः स्युरेवेह सविधः सव्यं कर्मसु । समिधोऽष्टा-दशेध्यास्य प्रवदन्ति मनोविषयः । द्रव्यं च पौर्णमासि च क्रियास-न्यासु विंशतिः । समिदादिषु होमेभ्यमन्वदैवतवर्णिता । उरस्तात्रोपरिष्टाच्च इन्वमार्थं समिह्वेत् । इधोऽन्वे-धार्थमाचार्यैर्हिराकृतिषु स्मृतः । यत्न चास्य निष्टतिः-स्यासत् सटीकरवायव्यहम् । अङ्गहोमसमित्यन्वयोऽन्व-व्यासु कर्मसु । येषां चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अन्वभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि । सोमाकृतिषु सव्यासु नैतेषुधो विधीयते । "इध्यातोयकाठार्द्रप्रमाणं जेलथं भवेत्" । "सुमन्दभीतिरिध्याधतिः पक्व्यै" सू० ६, २०, १२ । "इध्यानां काठानां धतिः" भा० । त्रि-तदेवगच्छेदे स च भाग० ४ सू० १ ख० दर्शितो यथा "तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिहस्यतिः । इध्याः कविर्विभुः स्थात्रः सुदेवो रोचनोऽह्वरत् । त्रिषिता नाम ते देवा आसन् स्यायन्मुनेऽन्तरे" भाग० ।

इध्याजिह्व पु० इध्यां काष्ठं जिह्वेवास्य । वज्री ।

इध्यावाहृ पु० होपासुद्रागर्भाजते अगच्छुपुत्रे अग्निभेदे "वह-अवसितः पुत्र एकोऽन्वस्तु तपोधनः" इति होपासुद्रा-प्राप्तिर्तोऽगच्छुपुत्रा उल्लसत्पादयाच तस्य नाम उल्लसु-ध्यावहनाच्च इध्यावाहृ इति नामान्तरं तदेदुक्तं भा० व० । २. ८ । "तत आधाय गर्भमगमत् वनमेव सः" "तस्मिन् वन-मते गर्भोवहने सप्र शारदान् । सप्रमेऽन्दे गते पाच प्रा-प्यवत् स सहोऽन्वसुः । अन्वदग्निप्रभावेन उल्लसुर्नाम भारत । । साक्षोपनिषदान् वेदान् अपश्चिव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवद्वहः स तपस्वी महाहिजः । स वाहएव तेजसो पितृसस्य निदेशने । इध्यानां भारवहनाच्चेध्या-वाहृस्ततोऽभवत्" ।

इन् गतो तना० पर० व० ख० सेट् । निरुक्ते इन्तीति वज्रवचनात् इति केचित् इनोति इनुतः इन्ति इनोमि इन्वः इनुवः इनुवात् इनोत् इनु इन्वाति इनोत् । इनीत् इनेव । निरुक्ते इन्ति इति एववचनात्कीन इन्वधादुरेवाविति

मह्यः स च आदि० प० सेट् । इत्यति ऐन्वीत् इत्याभास
तद्गुपम् । “अथावभाष इत्यसि” ऋ० १, ७६, १ ।

इन पु० इय-नक् । १ सूत्रे, “मन्त्रिष्वङ्गन्भवत्पुल-
व्याया इमाद्विषयत् समोश्च” नोळ० ता० १ प्रभौ
“न न महीनमहीनपराक्रमस्” रतुः । इत्यपि येष च ।
इनत्त एव गतो आन्व इकारोपसर्जनः भ्रा० पर० च० नञ्-
वङ्गुप् इत्यति “दूरेषसावज्जल सङ्गहनं यदिगन्तु”
ऋ० १, १२, ६, “इगन्तु व्याप्नोति क्व गतो आन्व-
कारोपसर्जन इति भा० “शुक्रेण शोचिषाद्यामिनन्तु,
ऋ० १०, ४५, ७, [एते राजनि० ।

इनानी स्त्री इममानयति क्वन-विच्-कण्व गौरा० । षट्पत्नी
इत्यिहा स्त्री राजकोक्षायां सुवहायाम् । तदानयन-
प्रकारादि नोळ० ता० उक्तम् यथा “स्वजन्मन्नात् प्रति-
वर्षेकैकराशिभोगा सुवहा क्रमेण । स्वजन्मन् रवि-
तटवार्थरदुशुतं सा मस्येतिहा सात् । पत्युं यरजिप्रा-
भिर्वर्जितं शतुपाततः । शार्ङ्गमयद्वयं मासस्त्राक्तः केऽपि
सूरयः । स्नामिषीत्येक्षयात् शीघ्रं कुतश्छा भयं रजः ।
भावालोक्तनसंयोगात् फलस्य निरूप्यते । वर्षवन्मात्
सुखास्नान्यरिपुरन्ते षोडशमा । पुण्यकर्मयोगा स्नात्यं
दत्तेऽन्यतोयभाजनम् । शलुचयं मानसतटिषाभं प्रतापद्वि-
नपतेः प्रवादम् । यरीरपुटि विविधोद्यमांश्च ददाति
शीघ्रं सुवहा तनुया । उद्धाकृतोऽर्धागमनं ययश्च
स्ववन्वस्नानसुपास्ययाश्च । मिटाक्षमोगोवत्पुटिशीघ्रं
स्यादर्थभावे सुवहा वदावदे । पराक्रमाद्विषयः सुखाभिः
शौण्ड्यशीघ्रं द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारस्तत्पुटिकानिर्-
पास्यवचेन्मुचका हतोवे । यरीरपोका रिपुभीः स्वर्गेऽरे
जनस्यापि चयमत्वे । स्नात्यन्वहायां सुखभावायां जना-
पवादापवद्विदुःशम् । वदीन्विहा पञ्चमगावद्देवे सदु-
बुद्धिशीलास्त्रजविश्रामः । प्रतापद्विषि विविधाविहासा
देवद्विजाश्चा नपतिप्रवादः । कृतत्वमङ्गेषु रिपुद्वयं भयं
रजस्तस्मरतो नृपाहा । कार्यार्थनाथो सुवहाऽरिता चेत्
दुर्बुद्धिबुद्धिः स्वकृतस्तुतापः । कृतत्वमनुव्यसनारिभीतिरतु-
साङ्गमङ्गो घनधर्मनाथः । आरोपना चेन्मुचका तनोः स्ना-
द्रुजा मनोमोहविरुद्धेता । भयं रिपोस्तस्मरतोविनाथो
धर्मार्थयोः सुव्यसनामयश्च । स्त्रुस्थिता चेन्मुचका नराणां
बलव्यः स्नाङ्गमनं विदूरे । स्नामित्वलघोपमनो नृपे
भोपमोत्सवः पुलकबलशौच्यम् । देवद्विजाश्चा परमं
वयश्च भाव्योदयो भाव्यमतेन्विहा स्नात् । नृपप्रवादं च

जनोपकारं सत्कर्तृवर्द्धिं द्विजदेवभक्तिम् । यथोऽभिवृद्धिं
विविधार्थकामं दत्तेऽन्यरस्या सुवहा भनामिम् । वदी
न्विहा क्षामगता विहासवोभाष्यनैरज्जमनः प्रवादाः ।
भवन्ति राजान्यतोधनाभिः स्नात्तपुलाभिमताप्रवच ।
व्ययोऽधिकोऽपुटजनैश्च सक्नो रजस्तथा विक्रमतोऽन्यवर्द्धिः ।
धर्मार्थकामिर्मुचका व्यवस्था वदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम् ।
क्रूरैर्दृष्टः कुतश्छा यो भावो सुवहात्त चेत् । शुभं तद्वा-
वर्जनस्येदमुभञ्चापि वर्जते । शुभस्नामिभुक्तेक्षिता शीघ्र-
युक्तेन्विहा स्नामिषीत्येक्षयाचं प्रपन्ना । शुभं भावज
पोषयेन्नाशुभं साऽन्यथात्वेऽन्यथा भाव ज्ञातोविमृश ।
जनुकृततोऽस्तान्यवर्ण्य तुवन्वस्थितावदे कृता क्रूरैरेतु
चेत् । विनश्येत् स यत्नेन्विहा भाव एवं शुभस्नामिद्विहा
न नाथः शुभं च । यदोभयत्रापि कृतो भावोनश्येत् स च-
र्वधा । उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्जितेतराम् । सर्व-
नित्येऽन्यथा यद्भावे जनुभि स्थिता । क्रूरपथातां भावं ना-
शयेत् शुभयुक्त शुभा । जनुकृतस्तुत्येगा शीघ्रयुक्तावद्देवे
पितृर्ह्यव्याभं विधत्ते । नृपाङ्गीतिदा पापयुक्तातिकटाटमा-
दावपीत्यं विमृश्यामिधेयम् । यस्मिन् भावे स्नामिषीत्येक्षिता
सा भावोजन्मन्येव यस्तस्य द्विजः । एवं प्राप्तेर्नाथ उक्तस्तु
तस्मैस्तुह्यं शीघ्रावर्धतः शीघ्रमेव । यदोन्विहा सूर्यस्ये
युतेक्षिता सूर्यस्य राज्यं नृपसङ्गमश्च । दत्ते सुखानां
परभागमाभिः स्नामान्नरस्या फलदा इयेति । कुजेन युक्ता
कुजमे कुजेन दटा च पितोष्णरजननोति । यस्यामिषातं
रुधिरप्रकोपं शीरेक्षिता शीरस्ये विषेयात् । चन्द्रेण युक्ते-
न्दुस्येऽय दटेन्दुनापि वा धर्मवशोऽभिवृद्धिः । नैरज्जव-
नोवमतिप्रवृद्धिं ददाति पापेक्ष्यतोऽतिदुःखम् । बुधेन
युक्तेषु युतेक्षितापि तद्देऽपि वा स्त्रीमतिक्षामशीघ्रम् ।
धर्मं यश्चाप्यतुल्यं विधत्ते कटं च पापेक्ष्ययोगतः स्नात् ।
युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्मे वदीन्विहा पुलकबलशौ-
च्यम् । ददाति हेमास्मरत्तकोषं शुभेक्षयागादिह रा-
ज्यकामः । यनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्विहा वातवर्ज-
विधत्ते । मानस्यं वक्रिभयं घनस्य हानिं च जीवेक्ष्यतः
शुभाभिम् । तनोसुखे चेन्मुचका भनामिर्ययः सुखं धर्मवत्त-
क्षितश्च । क्षित्ययोगेक्ष्यतः पदाभिः सुवर्खरत्नाम्बर-
व्ययश्च । भोग्या राक्षोर्लवास्तस्य सुखं दृष्टं नता लवाः ।
ततः नृपसमं पुष्कं विमृशेति फलं वदेत् । तत्पुष्टभागेन
शुभा यदा स्नात्तत्पुष्कापद्रिपुभीतिदुःखम् । पापेक्ष-
यादर्थसुखस्य हानिश्चेज्जानोत्यं नृहविषनाथः । ने जन्म-

तयोऽनरेको भगवन्तर्दभिः किमिति फलं गतभग-
वाद्याः सर्वे यद्वा भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमिता० ।
“यद्वा कश्चैव हि तदुपातयोऽयम् च कल्याणं तदोय-
सिद्धये । अस्मै कश्चैव सिततयोः सा प्रोया तयोरानयना-
र्थमेव । उक्ते तयोर्वै चतुस्तुक्तयोः तत्त्वं न तौ च भ्रमतोऽ-
कंगत्वा” सि० शि० “अतोऽस्य पातस्य च या कला गच्छति सा
तयोरानयनार्थमेव कल्याणम् । अन्यथा या यद्वा कला
सैव तयोरपि । यतो यद्वा कलाया उच्चप्रदेशस्योच्चप-
देशः । यत् च विमलशुक्लेन सह संपातस्तस्य प्रदेशस्य
पातसंज्ञेति गोले सत्यम् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककलास्तस्य कले व्यागच्छतस्ते तयोरान-
यनार्थमेव । किन्तु तयोर्वै चतुस्तुक्तयोः तत्त्वं न तौ च भ्रमतः
परमर्कगता । एतदुक्तं भवति भूमध्यादिकं प्रति नीतं
श्रुत्वा यत् चतुस्तुक्तयोः लगति तत् बुधो यत् शुक्रं च
चतुस्तुक्तयोः लगति तत् शुक्रो भ्रमतोत्यर्थः” प्रमि० ।

अत्र गगनकला च कल्याणः । यथाह्यर्थः भट्टः ।
“योयत् भ्रमति खगस्तदुक्तं भवति तस्य कलाख्यम् ।
अस्मै कला कल्याणगणनाया भवेद्भुगतिः” । खल-
कलायां स्थितानामपि यद्वाणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशतः
परिचिन्नेदादिकं भवतीति यद्वायदे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्र-
कलायोः रविकलास्तस्य यदुक्तं तन्मध्यकलाया फलानयना-
र्थम् । श्रौपतिना तु यद्वाणाराणां कलाभिन्नकला यथा । “अ-
च्छाद्भवस्तुगजाः (८१४६८१६) क्षितिमन्दस्य, जस्य शदन्
क्षतस्तेन्दुमिताय (१०४१२१०) और्वी । रूपाचिनाग
युग्मशैलपुणेन्दुवाणाः (५११०४८२१) आम्नःरूपागर
रशोत्कृतयः (२६६६४१०) सितस्य । भूधराहिन-
गनागरस्तुष्टाधराक्षिशयिनः (१२७६६८७८७)
यनिकला । एतच्च खगोलयदे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दु च जलमयः सूर्यसम्यक्ता उज्ज्वलितो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविविशोभनेदात्तेजः
सम्यक्विशेषस्तथा तथा वर्तते ह्येषे तु रविमण्डलसन्नि-
वृत्ततया क्रमशो दिने दिने नभोजः सम्यक्विशेषाभावात्तेन
क्रमेण दिने दिने ज्व इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० ।
“तरश्चिकिरणसङ्गादेशे पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्र-
चन्द्रिकाभिचकास्ति । तदितरदिशि बाह्याकुल्लक्षणास्य श्री
चंद्र इव निजभूतिः श्यायैवातपस्यः । सूर्यादयः स्यस्य
विधोरधः स्वमर्धं च्छदय्यं स्वकलाऽसितं स्यात् । दर्शय भा-
धान्तरितस्य शुक्लं तत् पोषमासां परिवर्त्तनेन । कला-
१४ वा० भाग २

चतुर्थे तरणोर्हि चन्द्रः कर्णाक्षरे तिर्यग्गो यतोऽजात् ।
पः दोनवट्टाट (८५१४५) कलान्तरेऽतो दक्षं च्छदय्यस्य दक्षस्य
शुक्लम् । उपरिचतिसंपाति शौक्ल्यमिन्दोऽजत इतं श्रजतस्य
मेवकालम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
षाणरूपतास्य । यद्वाय्वोदकं तपनशयिनोरन्तरं सोऽच
बाहुः कोटिस्तु ध्वान्धरमपि तयोर्वै तिर्यक्स्य कर्णः ।
दोर्मूलेऽनेः शशिदिशि भुजोऽप्यात्र कोटिस्तदप्ये चन्द्रः
कर्णो रविदिगनया दीयते तेन शौक्ल्यम्” ।

“प्राग्बहुभिस्तैस्तदप्यात्र चन्द्रकला रविकलां च विचित्र-
ततोर्ध्वरेखां तिर्यगेष्वां च कला चन्द्रकोर्ध्वरेखासंपाति
चन्द्रविम्बं विचित्रेदं दर्शयेत् । तिर्यगेष्वाया उपरि
चन्द्रकलाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्यां तिर्यगेष्वां कुर्वीत् । सा
रेखा प्रत्यपविकलायां यत् कला तत् स्थित एवार्कं ऊर्ध्व
रेखावच्छिन्नचन्द्रविम्बाधं पश्चिमतः शुक्लं भवति । तस्याध-
मधस्तमं मरुत्पृष्ठम् । तत्त्व्येर्कं व्यक्तेन्दु संपादयत्त-
र्भागेन (८५१४५) राशित्वयं भवति । एतावत्येव व्यक्तेन्दु भुजे
विम्बाधं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितुमर्हति प्रमि० “प्राग्वा
धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सद्यः क्षत-
च्छाणलक्ष्मिद्विदृष्ट्यायां विवस्वदिशि । हृष्यैर्वर्मवृषेः
करेष्ठ इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्वाताकुल्लक्षणां कलयति
स्वच्छां तनोऽकायया” श्रौपतिः । “भानुचेत् प्रतिविम्बितो
जलमये योतानुगोले दिश निरुज्जा निशि सुप्रभः कथमयो
किं सूर्यविम्बासः । गोलाधं रविषोऽज्जलं च सकलं न
स्यात् तदङ्गे यथा मासाधः खलदृश्यतेति गणकान्
ज्ञानाङ्गयः प्रच्छति” ज्ञानराजः ।

एह० सं० शौक्ल्यदि प्रकारादि प्रदर्श्य तन्मारादिकलसक्तं
यथा “नित्यमधःस्थोऽन्तोर्भाभिर्भाभोः सितं भवत्यङ्गम् । ख-
च्छायायान्यदसितं कुम्भस्येवातपस्यस्य । सज्जलमवे शशिनि
रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तसो नैवम् । लपयन्ति दर्पणोदर-
निहिता इव चन्द्रस्यान्तः । त्यजतोऽन्तः शशिनः
पसादश्चक्ष्यते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तदेन्दोः
प्रकाशतेऽधः प्रच्छदय्यः । प्रतिदिवसमेवमर्कान् स्थान-
विशेषेण शौक्ल्यपरिच्छिन्नाः भवति शशिनोऽपरार्धे पश्चा-
द्भागे च्छद्येव । ऐन्दुस्य शीतकिरणो मूलाषाढादयस्य वा
यातः । आस्येन, नीजजलचरकामनया मङ्गलमयश्च ।
दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखातुराधयोः पापः ।
मध्येन तु प्रयस्तः पितृस्य विशाखयोश्चापि । जन्मनाग-
तानि मौष्णद्वादश रौद्राश्च मध्ययोगिनि । आश्यादिनि

नवर्षाण्युपतिनातोऽयं युष्मन् । उच्चतमोऽयं नौष-
 क्खाना विशालता जोक्ता । नाविकपीडा तस्मिन् भवति
 शिवं सर्वलोकस्य । अर्धोच्चते च जाकुलमिति पीडा
 तदुपजीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्निमित्तं मनुजपतीनां
 सुमितं च । दक्षिणविषाणमर्धोच्चतं वदा दुष्टकाकुलाख्यं
 तत् । पाण्डुरनरेऽन्निधनकृदयोगकरं ब्रह्मनां च ।
 समशयिणि सुमितस्य सट्टयः प्रथमदिवससदृशः स्युः ।
 दण्डवद्वदिते पीडा गवां नृपसोपदण्डो ऽल । काष्ठं कर्ण्ये
 युक्ताणि यत् त्वं वदा ततो जयकोषाम् । स्थानं युगमिति
 बाष्पोत्तरायतं भूमिकम्पाय । युगमेव वाय्वकोषां किञ्चि-
 न्नुक्तं च पर्यायायोति । विनिर्हन्ति सार्धवाहान् दण्डे च
 विनिर्पक्षं कुर्यात् । अय्यच्छ्रयादेकं यदि शयिनोऽवाक्युसं
 भवेच्छ्रुम् । आवर्जितमियसुभिक्षातिरिक्तोऽधनस्यापि ।
 अय्युक्त्वा रेखा समन्ततो मण्डला च कुण्डाख्यम् ।
 अस्मिन्नाख्यलिकानां स्थानत्वागो नरपतीनाम् । प्रोक्तस्थाना-
 भावाद्दुष्टयुक्तः सख्यद्विष्टिकरः । दक्षिणतुङ्गचन्द्रो दुर्भिक्ष-
 भयाय निर्दिष्टः । शृङ्गेणैकेन्दुं विक्रीममवाप्याक्युसम
 शृङ्गम् । सम्युक्ते चामिनं दृष्ट्वा जीवितान्नयं पश्येत् ।
 ब्रह्मन्निधिः कथितो रूपारण्यकाङ्क्षवन्ति चन्द्रमवः । सख्यो-
 दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षादृष्टः प्रोक्तः । मध्यतत्तुर्जाख्यः
 कुङ्कुमदः सन्ध्याय राश्यां च । चन्द्रोऽदृष्टरूपः
 क्षेमसुभिक्षावहो भवति । सोऽयं विशालमूर्तिर्नरप-
 तिर्ब्रह्मोविष्टये चन्द्रः । सख्यः सुभिक्षादो प्रियधान्य-
 करणु तनुमूर्तिः । प्रत्यन्तान् कुम्भपात्र इत्युपपतिः
 शृङ्गे कुजेनाहते, सख्यकुङ्कुमजयमेन, शयिजेनाष्टद्विष्टभि-
 चकत् ! अत्रान् इति नृपान्महेन्द्रशुक्ला, शुक्रं च आत्मा-
 नृपान्, शुक्रं वाचमिदं फलं पश्यन्तं कण्ठे यद्योक्तागमम् ।
 भिक्षः सितेन समधान्यं यवनान् पुञ्जिन्दान् नेपाक्षभङ्गि-
 मरुक्कसुरादुभयान् । पाश्चात्तकैवकूलतकपूरुषादान्
 हन्वादुषोनरजनानपि सप्त भासान् । गाव्यारसौवीरक-
 विन्ध्यकीरान् धान्यानि यैकान्द्रविडाधिपान् । द्विजान् च
 मासान्द्रय शीतरश्मिः सन्तापयेद्वाक्यतिना विभिक्षः ।
 उडुक्तान् सख्यं वाहनैर्नरपतीक्षेत्रगताम्नालवान् कौलि-
 न्दान् गणपुङ्गवान् शिबीनाद्योध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात्
 कौरवमत्स्यगुह्यधिपतीन् राजन्यसुखानपि प्रायेयांशुरक्ष-
 प्यते तनुगते वल्लासमयादवा । यौधेयान् सचिवान् सकौ-
 रवान् प्रावीशान् चार्जुनायनान् । हन्यादकजविच-
 ष्णस्यः शीतांशुर्दशमशपीडवा । समवाक्यः च पीड-

येद् वरणायाच तटं शयाङ्कुलः । अपरत्र जतं युगं वदेद्
 यदि भिक्षा शयिनं विनिर्गतः । चैवारोम्यसुभिक्षविनाशी
 शीतांशुः शिखिना यदि भिक्षः । कुर्यादाशुभजीविनाशं
 चौराणामधिकेन च पीडां । अस्मत्वा वदा शयो पक्ष
 एव हन्यते । हन्यते तदा नृपो यस्य जन्मनि स्थितः ।
 भक्षानिभः पुरुषो ऽख्यमूर्तिः शीतरः किरणैः परिहीणः ।
 श्यावततुः स्फुटितः स्फुरणो वा क्षुत्समरानयचौरभवाच ।
 प्रायेयकुन्दकृत्स्नदस्फटिकावदातो ब्रह्मादिनाद्रिमुतया परि-
 षृज्य चन्द्रः । उच्चकृतो निशि भविष्यति मे शिवाय योऽ-
 द्यते स भविता जगतः शिवाय । यदि कुम्भदन्तवाहकार-
 गौरस्त्रिधिनियमात् जयमेति वर्धते वा । अविजितमतिमण्ड-
 लांशुयोगी भवति नृपां विजयाय शीतरश्मिः । शुक्ले पक्षे
 सख्यद्वेष्टे प्रहङ्गं ब्रह्मक्षत्रं याति दृष्टं प्रजाय । ह्रीने ह्य-
 निस्तुल्यता तुल्यतायां कण्ठे सर्वं तत्फलं न्यत्ययेन ।
 “भूमध्यात् चन्द्रादेर्ब्रह्मतिथोजनमपि” सि० शि० उक्तं
 यथा “मगनगाग्निमवाष्टरा (६८६१७७) रवेः रसरश्मे
 महीपुमिता ५५६६ विधोः । निगदिताविमध्यत
 उच्छ्रितः क्षुतिरियं किञ्च योजनसंख्यया” । अत्रोपपत्तिः
 कथाध्याये चन्द्रार्कयोः कथं कथिते किन्तु व्यासो
 नोक्तौ तौ त्वराशिकेनानेयौ । यदि भग्नदग्निमित
 १८२७ परिधेः अवाच्यस्य मितो २५० व्यासः (जीवा-
 क्खकृदिमा आनोतः तदा) ८१११८७ । १० मितयाः
 सख्यकथयाः, १२४००० मितचन्द्राया वा कीदृश
 इत्यनुपातेन व्यास आनेयः तद्वैभवे क्षुतिः । इयमेव भूम-
 ध्यात् चन्द्रार्कयोः उच्छ्रितः प्रमि० इयं मध्यक्षुतिः, उच्च-
 नीचक्षोरश्चैव यथा “भग्नक्षुतिर्नाक्षुतिवत् प्रसाध्या”
 सि० शि० उच्चनीचक्षुत्परिधिना उच्छ्रितः बाध्या
 त्वराशिकेनानेया” प्रमि० युक्तस्तेदम् पञ्चाशं सख-
 कथाया सखादिस्थानविशेषाऽस्ति ततोऽस्थानस्थितौ
 परिधेराधिकं नीचस्थाने तु स्थूलता मध्ये मध्यता इति
 तदनुसारेण परिधिवैकल्यत्वात् उच्छ्रितिवैकल्यमिति ।
 एवमन्येषां पञ्चाशमापि सख्यकथाभिरनुपातेन व्यासमानीय
 तद्वै मध्य क्षुतिरित्याद्यप्यस्यम् । अनेदं सख्यभीक्षणीयम्
 क्त्वत् भूमध्यादिति भूमिव्यासाद्वैमध्यादित्वेवार्थकं न तु
 भूपृष्ठमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूमिव्यासस्य तत्तदुच्छ्रि-
 तैर्वर्जने मृष्टादुच्छ्रितमवति मृष्टात्, उक्तः उच्छ्रायोः
 नैव युज्यते पञ्चाशं कथाकूपपरिधेयांसाद्वै मूला-
 वृत्तान्तत्वेन तद्वैमध्यमेव तद्वैमध्यादित्वेवैवमिति

एवं सौरागमादिभिः इन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलादधः
स्थास्यत्वे सिद्धे” भाग-५ स्क० । “एवं चन्द्रमा अर्कगम-
नस्य उपरिष्ठात् लज्जयोजनत उपलब्धमानोऽर्कस्य संवत्-
सरभूमिः, पञ्चाभ्यां मासभूमिः, सप्तादभ्यां दिनेनैव पञ्च-
भूमिस्तपचरो द्रुततरगमनोभुक्ते अथाप्युमाषाभिरप-
ण्यमाषाभिश्च कलाभिः पितृणासहोरात्राणि पूर्वाप-
रपक्षाभ्यां वितन्तु सूर्यजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं
नलत्वं त्विंशता सृष्टुर्लैभुक्ते य एष षोडशकलः पुरुषो
भगवाक्षनोमयोऽस्ययोऽस्यतमयोदेवपितृमनुष्यपशुपत्तिसरी-
रूपवोचधं प्राणायामयनशीलत्वात् सूर्यमय इति वक्ष्य-
न्ति” । अत्र अर्कगमनस्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयस्यास्य
उपलब्धमान इत्यत्र । यथा च सूर्यकिरणैरेव चन्द्रस्यो-
पलब्धिसंज्ञं प्रागुक्तवचनैः समर्थितम् । न तु अपादाने
पञ्चमी उपरिष्ठात् इत्यत्रान्वयिनी । तथात्वे सौरा-
गमविरोधः स्यात् । उपरिष्ठात् इत्यत्र भूमेरित्यध्या-
ह्वर्यं लज्जयोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिद-
तुपपत्तिः । एवमन्यावपि पौराणिकवचनानि व्याख्या-
तव्यानि । इन्द्रपञ्चदशेन यथा पितृदिनस्य सम्पा-
दनं तदप्युक्तम्” सि० षि० । “विधुर्द्विभागे पितरो वचनः
स्वाधःसुधादोषितमासनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निज-
मक्षकोर्ध्वं दर्शयतोऽस्मात् द्युदहं तदेषाम् । भाङ्गान-
त्वाच्च विधोरधःस्थं तस्माद्विधोयः कलु पौर्षमास्याम् ।
लक्ष्ये रविः पञ्चदशेऽप्युदेति शुक्लेऽस्ममेत्यर्धत एव सिद्धम्”
अत्रापि सत्यवर्कस्य पितृपुत्रेण वा बोध्यम् तद्विषयमेव वा
पौराणिकं सूर्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिद-
तुपपद्यते” । चन्द्रस्याधःस्थत्वं यथा तिथ्यादिसम्भवः
तथोक्तम् कालभाषणीये “अर्काहिनिःसृतः प्राचीं
वदुःखाक्षररुहः ययौति” वचनमन्यस्याने ।
“अयमर्थः अधः प्रदेशवर्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्ध्व-
प्रदेशवर्ती अशीघ्रगामी सूर्यः । तथा सति तयोर्गतिविशेष
वशाद्दृश्ये चन्द्रमण्डलमन्यमनतिरिक्तं सत् सूर्य-
मण्डलस्याधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः
वाकस्यो नाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमोषदपि न दृश्यते । उप-
रितने दिने शीघ्रगत्वा प्राचीं याति राशेर्होदभिरर्थैः
सूर्यमण्डलं गच्छति । तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम
भागो दर्शनयोग्योभवति । शेषं भागः प्रथमकालेऽभि-
धीयते तत्कालानि अस्तिपरिस्तरकाळः प्रतिपत्तिर्भवति
इवं द्वितीयादिति यथैवमन्यमिति” । तदेतद्विष्णु

धर्मोत्तरे विष्णुसमभिहितम् चन्द्रार्कगत्वा कालस्य परिच्छेदे
यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमात्रस्य निर्वचयम् ।
भगवतेन समये षष्ठे यथा द्वादश राशयः । त्रिंशंश्च तथा
राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदिष्वर्कमण्डलस्य भाग-द्वा-
दशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा रासः । तद्विरिह्यभिधीयते”
“येन द्वादशभिर्भागैः सूर्यमण्डलं विभक्तं प्रथमा चन्द्रकला
शृङ्गद्वयोपेतसूर्यरेखाकारा शौक्लमोषदुपयाति उत्त-
रोत्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यात्
सारेण शौक्लमपचोयते । अन्यथैव रीत्या सन्निकर्षतार-
तम्येन मेचकत्वमुपचीयते तदेतदुक्तम्” सि० षि० ।
उपचयमुपयाति शौक्लमिन्दोरित्यादि ६११ पृष्ठे उक्तम् ।
सूर्याचन्द्रमयोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोर्वचनान्दर्श-
पूर्वमयोः संपद्यते तदाह गोभिः । “जः परोविप्र-
कर्षः सूर्याचन्द्रमयोः सा पूर्वमासी यः परः सन्निकर्षः
सामावासे ति” नन्वत्र चन्द्रकलानां सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रती-
येते सोमोत्पत्तौ ८३४ पृ० तु चन्द्रादिदेवतासु । नायन्दोषः ।
अस्मादिदिदर्शनपेक्षया क्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमो-
त्पत्तौ तु चन्द्रादिदेवतानामन्तर्कासप्रयुक्ता तद्विनिर्दिष्टता
तत्र यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा चन्द्रादिदेवतादिषु
सूर्यस्यापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादिति ययः” कालभा०
पञ्चाषां कलासु सारेणैव सत्यकलास्यराश्यादिमानम्
तथा च सत्यकलायां स्थितस्य राश्यांशकलादिकं सत्यं मह-
त्वां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्यभटेन । “वज्रा सूर्यान्धानां
प्रपूर्वनि पञ्चा भपरिष्ठाजम् । दिव्येन भपरिधिं सवं
अमनः सत्यकला । मण्डलमत्यमधस्तात् कालेनाख्येन
पूरति चन्द्रः । उपरिष्ठात् सूर्येण महत् महता
यनेवापि । अत्ये हि मण्डलेऽत्योमहति मज्जान्तं रा-
शयोपेयाः । अंशाः कलासु चैवं विभागतस्त्याः सत्येषु ।
भानामधःशनेसर सरगुहभौमाकभगुधचन्द्राः ।
एषामधश्च भूमिर्धोमृता च मध्यस्था” । तेन पञ्चाषां
प्रागुक्तसत्यकला द्वादशभिर्भक्ताः राशिप्रमाणायोजनानि ।
ते च पुनस्त्रियङ्गुका अयमानयोजनानि । ते वज्रा
भक्ता कलासितयोजनानि एव वज्राभागे विकलादियोज-
नानि । अधिकं पञ्चमश्चे पञ्चते । एतन्मण्डलाधिपता
चन्द्रोत्पत्तिरिति ज्ञातयन्ते १११ पृष्ठे उक्ता ।

इन्द्रक ५० इन्द्रवि शृङ्गत्वात् कन् । अङ्गलकहले । राजनि ।
इन्द्र कक्षा खी इत० । चन्द्रक राशिप्रमाणां परिधौ तन्ना-
मिन्द्र यन्ते ६११ पृ० उक्तम् ।

इन्द्र कमल न० इन्द्रु रिष शुभं कमलम् । सितोत्पले राजनि०
 इन्द्र कला स्त्री ईत० । चन्द्रस्य षोडशभागैकमाने । कलाच
 षोडश । अमाशब्दे १२० प्रवे दर्शिताकाच कणपणे क्र-
 मेण वज्रादिभिः पीयन्ते बहोक्तं कावसा० सोमोत्-
 पत्तिवाक्यम् “प्रथमां पिबते वज्रिह्मिणीयां पिबते रविः ।
 विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सज्जिवापिषः । पञ्चमीं
 तु षष्ठकारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमींष्टमयो-
 दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कणपणस्य यमः
 प्रात्राति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशी
 सप्ता । द्वादशीं पितरः सर्वे सप्तं प्रात्रन्ति भागयः ।
 त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं
 परापतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलया शेषच-
 न्द्रमा न प्रकायते । कला षोडशिका वा सा त्वयः प्रविशते
 सदा । अमायां तु सदा सोमस्त्वेषोषोः प्रतिपद्यते ।
 तन्मेषविगतं गावः पिबन्त्यनुगतं च यत् । तत्परीर-
 जन्त भूला मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । कुतर्मानिषु यज्ञेषु
 पुनराप्यायते यथी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्ण-
 मास्यान्तु पूर्यते” इति । “पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव
 क्रमेण वज्रादिदेवताभ्यो निर्गम्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्तीति”
 भाषयः । यथा च कलापानसम्भवस्तथा इन्द्रु शब्दे
 दर्शितेन ८११४० कावसा० वाक्येन समर्थितम् । तासां क-
 लानां यदापि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराणि
 शारदा० उपासनायैस्तुक्तानि यथा । “अमृता मानदा
 पूषा हृदिः उदीरतिर्हृतिः । शयिनचन्द्रिका कान्तिः
 ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूषी पूषां च तद्वा च का-
 मदा सरजाः कलाः” । तथा च षोडशम्यः स्तरेभ्य
 आवास्तृपत्तिरपि भ्येवाः ” “शतमिन्द्रकलाभ्ये” इति ।

इन्द्र कलिका स्त्री इन्द्रु रिष शुभा कलिका यथाः । १। केत-
 क्याम् । ईत० स्वार्ये कन् । २ चन्द्रकलावात् ।

इन्द्र कान्त उ० इन्द्रुः कान्त इव निजमन्त्रकारित्वात् प्रियोऽऽ ।
 १ चन्द्रकान्ते मणौ इन्द्रुः कान्तः पतिः सोदयेन कारकत्वा-
 दीपो यथाः । २। शाली । इन्द्रुः कान्त इव प्रकाशकत्वात्
 यथाः । १। केतक्याम् । ३। ४ चन्द्रप्रियायाश्च स्त्री ।

इन्द्रु क्षय उ० । इन्द्रुः क्षीयतेऽल नि-आधारे अच् ईत० ।
 १। दर्शे तल हि इन्द्रोः कलानां, अर्वाकिराश्वर्षात् क्षय-
 इव भवतीति इन्द्रकलाशब्दे दर्शितम् “यतमिन्द्रु क्षये पुण्यं
 चक्षुः स दिनस्ये” मन्० त० ४० । भावेऽच् । २ चन्द्रस्य क्षये ।

इन्द्रुज उ० इन्द्रोर्जायते जन-उ । इन्द्रस्य पतिभाष्यात्तारागते

चन्द्रोत्पादिते बुधे तदुत्पत्तिकया हरिः० ३। ईत०
 सोमस्य राजसूययज्ञकरणानन्तरमैश्वर्येण मत्स्य मति-
 भ्रान्तिसुपवर्णम् “इहृष्यतेः स वै भार्या तारां नाम
 यशस्विनीम् । जहृार तरसा सर्वानवमत्याङ्गरः सुतान्”
 इत्युपक्रम्य ऋषोषां तल्ल बुद्धं वर्णयित्वा तल्ल बुधोप
 क्रमेण उपद्रुतदेवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा यत् कृत
 तद्रुक्तं तल्लैव “ततो निवार्योऽयमसं तं वै चद्रं भयङ्क-
 रम् । ददावङ्गरसे तारां स्वयमेव पितामहः ।
 तामलः प्रसवां ददा तारामाह इहृष्यतिः । सदी-
 यायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथञ्चन । योनेरुदस्य
 वै कुमारं दस्युहन्ममम् । इमोकास्तमसासाद्य ज्व-
 लन्मिव पावकम् । जातमात्रः स भगवान् देवानामलि-
 पद्मम् । ततः संशयमापन्नास्ताराम्बुः सुतोत्सवाः ।
 सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याच इहृष्यतेः । एष्टुमाना
 यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा । तदा तां यन्ममारब्धः
 कुमारोदस्युहन्ममम् । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां प्रपृच्छ
 संशयम् । यदल्ल तस्य तद्ब्रूहि तारे ! कस्य सुतोत्सवम् ।
 सा प्राञ्जलिबन्धनेन ब्रह्मणा वरदं यनैः । सोमस्येति स-
 हासनात् कुमारं दस्युहन्ममम् । तं ब्रूहि प्राय तनयं
 सोमोधाता प्रजापतिः । बुध इत्युक्तोत्सव तस्य पुत्रस्य धी-
 मतः” । अस्त्रं यक्षत्रप्राप्तिः काशी० वर्णयिता यथा “हरि-
 संशयत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा । “ततः सर्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्तेजो रूपं आधिकः । बुधः सोमं समाष्टुः तपसे हृत
 निश्चयः । जगाम काशीं निवारयार्षिं विश्वे यपालिताम् ।
 ततो हिरण् प्रतिष्ठाय स्नानात् स बुधेश्वरम् । तपश्चचार
 आस्तुपमयं संशोखन् हृदि” । इति तप्तप्रेषवर्णितम्
 तत्तपसा तोषितस्य महादेवस्यैव पञ्चरूपेण गगने स्थिति
 रूपं वरं ददौ” यथा “ततः प्राह महायानस्तत्सुखा परि-
 तोषितः । रौहिरेय ! महाभान्य ! सौम्य । सौम्यवधो-
 निधेः । नल्लल्लोकादुपरि तव कोको भविष्यति । मध्ये
 सर्वपक्षाणाञ्च सपर्यां लक्ष्मिसे पराम्” राशिचक्रे
 तत्स्थानञ्च सू० षि० “मन्दामरेजम्पुत्रस्यैव शुक्रेन्दुजे-
 न्द्रवः । परिश्रमस्य भोऽधःस्थाः सिद्धिविद्याधरायनाः”
 इत्यनेन चन्द्रस्थानादुपरि शुक्राश्चः प्रदेये उक्तम् ।
 तत्कलामानम् । इन्द्रुशब्दे ४०८१ श्रीपतिवाक्ये उक्तम्
 तस्य चारप्रकारः इहृष्यतितायां दर्शिता यथा ।

“नीत्यातपरिस्थितः कदाचिदपि चन्द्रो मज्जसुदयम् ।

जलदहनपवनमयसन्तान्धारिण्ययतिष्ठत्ये वा । विचरन् च

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविचदेशानि । अङ्गत् द्विचरतनयः
करोत्तद्वटि सतोगभवात् । रौद्रादीनि मवान्ताण्युपाश्रिते
चन्द्रजे प्रजापीडा । यस्मिन्पातयुद्धयोरोगानाद्विचन्तापैः ।
हस्तादीनि विचरन् षड्विंशत्युपपद्यन् गवामशुभः ।
क्षेत्रवाचविहङ्गि करोति चोर्वी प्रभूतास्मात् । आर्यसूचं
हौतभर्जं भाद्रपदासप्तमं यमेयं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्न
प्राणधृतां धातुसङ्कुयजत् । आश्विनवारुणसूक्तान्युपह्वयन्
रैवतीं च चन्द्रकृतुः । पयसिभिरग्नौजीविकसक्किजतुर-
गोपघातकरः । पूर्वाद्युत्पतितयादेकमपोन्दोः सुतोऽभिष्ट-
द्वीयात् । कुक्षस्त्रतस्त्रासयभयप्रदायी चरन् जगतः ।
प्राकृतविमिश्रसङ्किप्रतीक्षणयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त परा-
शरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्य-
वायव्यमेतामहानि वक्तव्या । मित्रा गतिः प्रदिष्टा यथि-
यिचपितभजगदैवनि । सङ्किप्रायां पुष्यं पुनर्वसुः फल्गु-
नीहयं चेति । तोक्षणायां भाद्रपदाहयं स्यात्क्रान्त्युक्
पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुत-
स्त्रेन्दोः । घोरा श्रवणस्त्राद्रं वसुदेवं वारुणं चैव । प्राषास्त्रा
सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदेवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः
स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विचमेता
विंशतिर्द्विचरत्तं च । नव मासाधिं दयं चैकसंयुताः प्राकृता-
द्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवटिषस्यप्रवृत्तयः चैवम् ।
सङ्किप्रमित्रयोर्मित्रमेतद्व्याप्य विपरीतम् । अश्वरतिवक्रा
वक्रा विक्रवा च भतेन देवस्यैताः । पञ्चचतुर्विंशकाङ्का
अश्वजादीनां षड्विंशकाः । अश्वो ह्रिता प्रजानामतिवक्राधिं
गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विक्रवा भयरोग-
सङ्गमनी । पौषाषाढन्त्रावर्षैषास्त्रेन्द्रजः सप्तमेषु ।
हटो भयाय जगतः शुभफलकत्वं प्रोक्षितस्तेषु । शार्ङ्गिके
ऽश्वयुजि वा यदि भासे कृष्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरकृतभृन्नादतोयकुञ्जयानि च तदा विदधाति ।
वृद्धानि सौम्येऽस्त्रमिते पुराणि वायुवृते तान्युपयानि
कोषम् । अश्वे तु पचाद्विदिते वदन्ति शत्रवः पुराणां भव-
तीति तज्ज्ञाः । श्वेनकान्तिरय वा शुक्रवर्षः सस्त्रकेन
अश्विना सङ्गो वा । श्विग्नमूर्तिरेकषुचं ह्रिताश्च व्यत्यये
न शुभस्तस्त्रियुतः । गगने बुधस्थानसङ्गं भा० ५६० ।
“ततो बुधः सोमसुत उच्चम्यमान तत उपरिष्ठात् प्रायेण
शुक्रवत् । यदाकात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्राधाना-
दस्त्रादिभयमाशंसते” । इन्दुजातं नुन्दनेन्दुपुद्गादयोऽ-
प्यत्र । २१ नर्मादायां नद्यां स्त्री वा च भेकवक्तव्यका

सोमसुता सुनिष्ठापात् नदीत्वमात्रा । इदं च प्रतीच्यामवेन्निषु
स्थिता प्रत्यक्षतोवक्त्रा च यथा । “अवन्निषु प्रतीच्यां वै
कीर्त्तमिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्या-
न्यायतनानि च । प्रियङ्गुवाचमयोमेता मानीरफक्षयास्त्रिनी ।
प्रत्यक्षतो नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ! ।
मैत्रोक्ते यानि तीर्थाणि पुण्यान्यायतनानि च । सर्पि-
रानि श्वेतेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुच्रेत !
सह सिद्धिर्निवारयैः । स्त्रातमायानि पुण्यावैः सदा वारिषु
भारत” भा० व्या० ८८७० ।

इन्दु जनक पु० ईत० । ११ अलिप्तनौतस्य ततत्पत्तिकथा अलि-
जातयन्ते १११ पृष्ठे दृष्ट्या । २१ सप्तमे ततस्तस्योत्पत्तिकथा
“ततः यतसहस्रांशुर्मध्यमानासु शगरात् । प्रसन्नात्मा
समुत्पन्नः सोमः प्रोतांशुश्चक्षकः” भा० व्या० १८७० ।
दृष्ट्या । [जाफ्फरीपृष्ठे ।

इन्दु पुष्पिका स्त्री इन्दुरिय शुक्लं पुष्पमस्याः । (विचलाकाला)
इन्दु भ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिवर्ग । चन्द्रदेवताके
ऽश्वगयिरोनक्षत्रे अश्वे पायन्ते ४८८ पृष्ठे नक्षत्राणामोश
दर्शिताः । २१ कर्कटराशौ च “कुजशुक्रबुधैर्नक्षत्रैश्च शुक्राश्वनी
भुवास-कोलाचि सूरजादयः ज्योः । [२ चन्द्रप्रमायाम् ।
इन्दु भा स्त्री इन्दु ना भाति भा-क ११० । १ कुक्षहस्ताम् । ईत० ।
इन्दु भृत् पु० इन्दु विभर्त्ति अ-क्रिप् । शिवे । तस्य चन्द्र-
साधारणमिन्दुमौलियन्ते २१६ पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।
इन्दु मणि पु० इन्दुः कालोऽस्य तत्करणे स्फन्दनात् तादृशो
मणिः शक्यः १० । १ चन्द्रकालमपौ तस्य चन्द्रोदये निष्य-
न्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणिः स इव शुभोमणिर्वा ।
२ शक्रायाम् ।

इन्दु मण्डल लि० ईत० । चन्द्रस्य विष्वे मण्डलकारे
यदायै “कुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विष्टजेतिन्दुमण्डले”
तन्मवा० । तन्मण्डलमानश्च सि० शि० दर्शितं यथा ।
“विष्वं रवेर्द्विद्विररुते (६५२२) संख्यामीन्दोः क्षनागा
अधि (४८०) योजनानि । भूव्यासहोत्रं रविबिम्बमि-
न्दु कर्णाङ्गं भास्वरकर्णमङ्गम् । भूविष्टतिर्विष्वकसेन कीना
भवेत् कुभाविक्षृतिरिन्दुमाने” “रवेर्द्वौजनात्मकविष्वं मध्यमं
द्विचमवापचकतस्त्र्यानि (६५२२) योजनानि इन्दोस्तु
भूव्यवस्तुवेद (४८०) मितानि । अथ राजोदक्यते । रवि-
बिम्बं भूव्यासेन (१५८१) कीनं (१५१) कषेन्दु कर्णेन स्फु-
टेन योजनात्मकेन संयुज्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन
भूव्यासतो वज्जितचन्द्रकालाव” भूमाव्यासो भवति ।

फलानि योजनविधाः । अतोपपत्तिः यस्मिन् दिने
 कालेऽस्य मध्यतस्तैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने
 उदयकाले चक्रकलाव्यावर्धकतेन यद्विहितमेव बृह-
 त्मिहतेन तत्तत्कलाया तदपार्था विष्णुप्राज्ञो विध्योत् ।
 वा यच्छपडोरनकलाया रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः ।
 ताश्च हातिं यत् किञ्चिदधिकैकलिं यद्विहकलाभिदाः १२
 १ । १२ । एवं विधोरपि यौर्ध्वाक्षां यदा मध्यैव
 गतिः स्युष्टा तदा विध्योत् तस्यैव हातिं यत् कलाः
 १२ । ० । ८ । उत्पद्यन्ते । विष्णुकलायां योजनोकरणा-
 वातुपातः । यदि लिङ्गव्यावर्ध एतावत्प्रमाणं विष्णुं
 तदा पाठतनुतियोजनैः विमलिवसुत्पद्यन्ते द्विद्वि-
 र्तुं (६५२२) संख्यानि योजनानि । विधोस्तु अनागा
 म्यधि (४८०) चित्तानोति । प्रमि० । विष्णवेव गोहस्य
 व्यासयन्नेनाभिधीयते “व्याहारोन्दलितगोलकानां क्रमेण
 तेनोजनकल्पकानाम् । सुयोजनम्याकृतिवाच्यमस्मि (६५
 २२) औषाधरेटैः (४८०) जगजेषुचन्द्रैः । (१५८१)
 इति चोपनिषा विष्णुस्थाने व्यासयन्प्रयोगात् । तस्यैव विष्-
 नुश्च इति संज्ञा । “विष्णुश्च मानं किञ्च यत् वस्त्रं” इति
 श्लोकाः व्यासस्थाने विष्णुश्च यन् प्रयोगात् अतएवायं भट्टेन
 पावनिकारणे । “यशिविष्णुश्च विवर्जितमित्युक्तम् । “व्यासे
 भगवन्दासि (१८२७) इति विमलैः अवाच्यसूत्रैः (१२५०
 परिधिः स चक्रः” इति श्लोकाः उक्तदिशा रविचन्द्र-
 बोद्धव्यासपानेन परिधिरानेव । स चरतेः किञ्चिदून
 (२०४८८) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिदून (१५०८)
 योजनमितः । तथा च मन्त्रजगत्स्य व्यासपरत्वे (४८०)
 योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिदून (१५०८)
 योजनानि इन्दोर्नक्षत्रस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुः प्रयसोऽस्त्वस्याम् प्रायस्ते मतम् ।
 १ यौर्ध्वाक्षाम् २ अजगत्पथज्ञां विदर्भराजमग्न्याम् ।
 “अवेचरेच क्रमकैयिकानां स्वयंस्वस्य सुतुरिन्दुमत्याः”
 रघुः । “मनोबभूवेन्दुमतीनिरासम्” रघुः । सा च
 हरिणो नाम सुराङ्गना त्वयिन्दुशपात् मानुषजन्मप्राप्ता
 तदेतत् वसुं तं रघो । “चरतः किञ्च दुश्चरं तपस्व-
 विन्दोः परिशुद्धितः पुरा । प्रजिवाय समाधिभेदिनो हरि-
 रक्षे हरिणो सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिवस्यन्त्य ना प्रमत्ता
 विषहत्तपाश्चक्रिया । अग्नयज्ञव सातुर्वति तां यमवेका-
 प्रबधोऽपि भा भुवि । भगवन् ! परवानयं जनः प्रतिकृता-
 चरित् अमल मे । इति चोपनिषां चितिसूत्रं जतवानासुः

रघुमर्दनात् । क्रमकैयिकानां स्वयंस्वस्य सुतुरिन्दुमती
 चिराय वा । उपपन्नवती दिवसुतं विवशा चापनिष-
 त्तिकारचम्” इति अजं प्रति वशिष्ठसूत्रः ।

इन्दुमौलि उ० इन्दुमौलिवत् । मन्त्रादेव स हि इन्दुतपसा
 तृप्तस्तृप्तां शिरस्त्रेणा दधारेति काशी० कथा यथा
 “तृप्तेन देवदेवेन स्त्रमौलौ या इता वदा । आदाय तां
 कलामेकां जगत्संजीवनीम् पराम् । पश्चात् दक्षेण
 यज्ञोऽपि आवान्ते क्षयमाय च । आध्यायतेऽसौ
 कलया पुनरेव तथा यथो” ।

इन्दुरत्न न० ईत० इन्दुरिव शुभं रत्नम् वा । सुक्तायां तस्या
 चन्द्रदेवताकत्वात् चन्द्रदोषोपशान्त्यर्थत्वेन तत्प्रोतवे
 दीयमानत्वात् तद्वक्तृभवाच्च तद्वत्त्वम् । पञ्चयन्त्रे पञ्च-
 रत्नानि तस्यान्ते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखे । १ चन्द्रकलायाम् २ तदंशजम्ब्यायः
 १ सोमकलायाम्, तस्याः सोमादुद्भवकथा इन्दुवत्तोषण्डे
 ८१८४४ हस्ता । तद्वदाध्यायनकारित्वाम् १ अक्षतायां, तद्व-
 द्बहुलशुचत्वात् ४ यमानिकायाश्च । कल रः । इन्दुरेखायाम् ।

इन्दुलोक उ० ईत० । चन्द्रलोके । स हि कश्चिन्नामपभोग-
 स्थानतया सुखादिषु कथितः । चन्द्रलोके कश्चिन्नाम्
 व्यासथोरं जायते तच्च कर्मसमवायिजलस्रक्काऽंशेभ्य
 यवेति निरूपयत्य आ० उ० पञ्चान्विद्या प्रस्ताविता यथा

“अथो वायु श्लोको गौतमान्निसायादित्य एव समिद्ध-

रत्नयो धूमो, ऽहरिच, चन्द्रमा अङ्गारा, नक्षत्राणि विष्णुलि-
 ङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्मनो देवाः अर्वां जुह्वति तस्या आहुतेः
 शोभो राजा सम्भवति १ । पर्जन्यो वायु गौतमान्निसाया
 वायुरेव समिद्धं धूमो, विद्युर्दक्षिणरश्मिरङ्गारा, छाड-
 नयो विष्णुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्मनो देवाः शोभं
 राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति २ । शुषिणी
 वायु गौतमान्निसायाः संवत्सर एव समिद्धाकाशो धूमो,
 रात्रिरर्जुर्दियोऽङ्गारा, अवान्तरदियो विष्णुलिङ्गाः ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्मनो देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं
 सम्भवति ३ । उरुषो वायु गौतमान्निसाया वागेव समिद्धं,
 प्राणो धूमो, जिह्वाऽर्जुर्वसु रङ्गारा, श्रोत्रं विष्णुलिङ्गाः ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्मनो देवा अर्वां जुह्वति तस्या आहुतेरेतः
 सम्भवति ४ । योषा वायु गौतमान्निसाया उपस्य एव
 समिद्धादुपमन्यते स धूमो, जोनिरर्जुर्वदनः करोति ते-
 ऽङ्गारा, अमिगन्दा विष्णुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्मनो
 देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्नर्मः सम्भवति ५ । इति

त पञ्चव्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति च उक्तवाक्यतो नभो दश वायव वा मासानन्तः श्रित्वा वायव्याय जायते च जातो वायदापुत्रं जीवति तं प्रेतं दितृमितोऽनय एव करन्ति यत एवेतो यतः सन्भूतो भवति” इति ७० । “अथौ वाय सोकोऽग्निर्गौतमः । यथाऽग्निहोत्राधिकरचस्य आ-
ह्वनोबन्धु इह तस्याग्नेर्द्युसोकास्त्वस्यादित्यएव समित् तेन होत्रोऽथौ सोको दीप्यते अतः समित्यनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरार्षिः प्रकाशयामास्यात् आदित्यका-
र्त्तत्वाच्च । चन्द्रा अकाराः अक्षः प्रथमोऽभिव्यक्तेः अर्षिषो हि प्रथमोऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि वि-
ष्णुसिङ्गाचन्द्रमसोऽप्येवम् इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तवचस्येऽग्नौ देवाः यजमानप्राचा
अग्न्यादिरूपाः अपिदेवतं अहाम् अग्निहोत्राकृ-
तिपरिणामावस्थरूपाः सृष्ट्या आपः अहमाविताः
अहो उच्यन्ते ‘पञ्चव्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भवन्ती’
त्येषां होत्व्यता प्रथे नृतत्वात् । “अहो वा आपः अहामे-
वारभ्य प्रथोय प्रचरन्तीति” च विश्वायते । तां अहामभूर्पा
जुहुति । तस्या आकृतेः सोमो राजा । अपां अहाम-
न्द्वाभ्यानां द्युसोकाग्नौ कृतानां परिणामः सोमो
राजा सम्भवति । यथा अग्न्येदादिपुष्करा अगादिमधु-
करोपनीताश्च आदित्ये यय आदिकार्यं रोहितादिरूप-
वक्ष्यमाणान्मन इत्युक्तम् । तथेता अग्निहोत्राकृतिसम-
वायिनः सृष्ट्याः अहामन्द्वाभ्या अपोद्युसोकावतुप्र-
विष्णु आन्त्रं कार्यमारभन्ते फलहरमग्निहोत्राकृत्योः ।
यजमानाश्च तत्कृतिर आकृतिमया आकृतिमायना-
भाविता आकृतिरूपेण कर्त्तव्याऽऽकृताः अहामस्यवाविनो
द्युसोकावतुप्रविष्णु सोमभूतामवन्ति । तदर्थं हि तैरग्नि-
होत्रं कृतम् । आकृतिपरिणाम एव पञ्चान्निहोत्राकृ-
तेषु प्राधान्येन विरहित उपपत्त्यर्थम् । न यजमानानां
गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिकमेषोत्तरत्वं वक्ष्यति वि-
दमाहोत्तरां विद्याकृतम् । द्वितीयहोमपथ्यादर्थमाह ।
यजेत्ये वाय पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्योनाम दण्ड-
पकरथाभिमानो देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित्,
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्रा-
चस्ये दृष्टिर्दर्शनात् । अथ धूमो, धूमकार्यत्वाच्चमवक्ष्य
कथं प्राचस्यत्वात् । विद्युदर्थः प्रकाशयामास्यात् । अथ-
निरङ्गाराः काठिन्नात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा । अहाह्वनयो

विष्णुसिङ्गाः । अहाह्वनयो गौतमवक्ष्याः मेघानां वि-
प्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्ने देवाः पूर्ववत् सोमं
राजानं जुहुति । अस्या आकृतेर्वर्णं सम्भवति । अ-
होत्वा आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पथ्याये पर्जन्या-
ग्निं प्राच्य दृष्टित्वेन परिणमन्ते २ । पृथिनी वाय गौतमा-
ग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्यास्त्वस्याग्नेः संवत्-
सर इव समित् संवत्सरेण हि वाद्येन समिद्धा पृथिवी
श्रीष्टादिनिमित्तने भवति । आकाशो ऽग्नः पृथिव्या इवो-
ल्लित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रालिरर्षिः,
पृथिव्याश्च प्रकाशात्मिकाया अतुल्यया रालिः ततोऽप-
त्यात् अन्नेरित्यादिरूपार्थः । दियोऽङ्गारा उपपन्नत्वसा-
मान्यात् । अवात्तरदिनो विष्णुसिङ्गाः सुवत्सा-
मान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्ने यजमानम् । तस्या आकृतेरहं
श्रीष्टयवादि सम्भवति ३ । इत्येव वाय गौतमाग्निः तस्य
गौतम समित् वाय हि ह्येन समिध्यते पुरुषो न मूषः ।
प्राचो धूमो धूम इव तत्वाभिर्गमनात् । जिह्वाचर्षि-
हितत्वात् । अचुरङ्गारा वाय आन्वयत्वात् । शोमं वि-
ष्णुसिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । यजमानमवत् । अहं
जुहुति श्रीष्टादि संवत्सत् । तस्या आकृते रेतः स-
म्भवति ४ । योषा वाय गौतमाग्निः । तस्या उपत्य इव
समित् तेन हि वा उल्लाद्युत्वाद्वायव समिध्यते ।
अतुल्यमवन्ते च धूमः श्रीष्टमवापुप्रमन्वत् ।
सोमिरर्षिर्चर्षितत्वात् । अहमः इतीति तेऽङ्गारा अ-
ग्निर्गम्यत्वात् । अभिनन्दाः सुवत्सवा विष्णुसिङ्गाः
सुवत्सात् । तस्मिन्नेतस्मिन्ने देवा रेतो जुहुति तस्या
आकृतेर्गर्भः सम्भवतीति ५ । एवं अहोसोमवर्षादरेतोह-
वनपथ्यायक्रमेणाप इव गौतमभूताः । तत्प्राप्त्याकृति-
सम्बन्धात्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चव्यामाकृती
पुरुषवचसो भवन्तीति । नत्वाप एव शेषाः सोमादिका-
र्त्तमारभन्ते । न आपोऽग्निरुत्तरतः गन्तीति । जिह-
तत्तत्वेऽपि विशेषवञ्चाभासो दृष्टः पृथिवीवजिना
आपोऽवमग्निरित्यन्वयतमाकृत्याग्निमसः । तस्मात्सुव-
दितावधूतानि आकृत्यात्मकेष्वमवादीनि सोमादिकार्या-
रक्षकाव्याप इत्युच्यन्ते । इत्यन्ते च इव आकृत्यं सोम-
दण्डपुत्रेदेहेषु वक्ष्यन्ते, यरीरं भवति पार्थिवं तत्
पञ्चव्यामाकृतौ कृतयायं रेतोरूपा आपो गौतमभूताः ।
इति तु सवन्त पञ्चव्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
आह्वाने एवः प्रभुः । अतुद्युसोकादीनां प्रलोहवदोरा-

ऊर्ध्वोः प्रविशोः पुरश्च' स्त्रिंशं क्रमेणविश्वं कीर्त्तं प्रत्युखावी
भवतीति वाजसनेयके उक्तं तन्नासक्किमिहोच्यते । इह
च प्रथमे प्रमु उक्तं त्रेख ददितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति ।
तस्य चायस्यप्रथमः । स गर्भोऽपि पञ्चमः परिणामविशेषः
आकृतिकर्म्म स्रवयिनीनां अद्वायद्वाध्यानाम्, उल्ला-
हत उल्लेन जराशुषाऽऽहते वेदितो दय वा नव वा
मासानन्तर्वातः कुशौ यजित्वा यावता कावेन न्यूनेना-
तिरिक्तेनानन्तरं जायते । उल्लाहत इत्यादिवैराग्ये-
तारिदृश्यते । कष्टं हि मातुः कुशौ मूलपुरीष-
मातृपितृस्येवादिपुंस्यं तदुल्लिख्य गर्भस्रोतवाऽपुचि-
पूयाहतस्य वेदितरेतोऽपुचिबोजस्य मातुरयितपीतर-
सातुप्रवेगेन च विवर्द्धमानस्य निवर्द्धयन्निवर्द्धयि-
तेजःप्रसाधेतस्य ययनम् । ततो योनिहारेण पीषा-
मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जायते वैराग्यं पाह-
यति । सुहृत्समिपस्य दय वा मासानतिदोषकाकमनः
ययितेति । स एवं जातो यावदायुधं पुनर्षट्तीयन्वव-
मनागमनाच्च कर्म्म कुर्वन् कुलावचक्रपदा तिर्यग्भ्रमयाय
जावत्कर्मणोपासनायुष्टावज्जीवति । तमेवं शीषायुषं
प्रेतं नृते दितं कर्मणा निहिष्टं परलोकं प्रति । यदि
वेज्जीवन् वैदिके कर्मणि शाने बाधिकतस्तमेन मृतमितोऽ
आदुषामादानवेग्यवर्धमृत्विको हरन्ति पुत्रा वान्यकर्मणे,
यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धायाकृतिकर्मण,
यत च पञ्चम्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवा-
ग्नये हरन्ति आमेव योनिचग्निमापादयन्तीत्यर्थः" भा० ।
एवं चन्द्रभाषाप्राम्निप्रकारयुक्ता तत्प्राप्नुवतुर्ण कर्मभेदं
प्रदर्श्य तत्र गतिप्रकारमाह "अथ य इमे षट्स्थ्याः
पाम इटापूतं दत्तमित्युपासते ते धूममभि सम्भवन्ति,
धूमाद्वालि, रात्रेरपरपञ्चम, अपरपञ्चाद्यान् षड्दक्षिणैति
मासांस्त्रासते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं,
पितृलोकादाकाश, भाषायाञ्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्-
वानामन्तं देवा भजयन्ति । तस्मिन् जावत्सम्भ्रातृमृति-
त्वाऽवैतमध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते" आ० उ० । "अथेत्यर्थान्तर
प्रज्ञावर्णनो य इमे षट्स्थ्याः । पाम इति षट्स्थानाम-
साधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्याहृत्यर्थम् । यथा
वानपस्यप्रराजकानामरण्यं विशेषणं षट्स्थेभ्यो व्याह-
ृत्यर्थं तद्वत् । इटापूतं इष्टमग्निहोलादि वैदिकं कर्म
पूतं वापीकृतकामाराभादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि
मयायत्तर्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् इत्येवंविधं परिचरण-

परिवाणाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनो देवतामभि-
सृज्येन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाङ्मता धूमा-
द्वालिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपञ्चदेवताम्, एवमेव कृष्णपञ्चा-
भिमानिनोम्, अपरपञ्चाद्यान् पञ्चमासान् दक्षिणा दक्षिणां
दिशमेति सविता तान्, मासान् दक्षिणायनान् वरमा-
साभिमानिनोर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्क्षारिणी
हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तात् ।
नेते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनो
देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो
यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोद्घो-
कस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्त्वार्चिरादिमार्गप्रह-
सानासुदगयनमासेभ्योऽययिनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता ।
अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्ति
श्रुत्या तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिपक्षेत्यत-
स्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति ।
मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाञ्चन्द्रमसम् ।
कोऽसौ यज्ञः प्राप्यते चन्द्रमाय एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो
राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता
इन्द्रादयो भजयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः
कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते । मन्वन्धोवेदादिकरणं यद्युल्लभूता
देवैर्भक्ष्येरन्, नैष दोषः अस्मिन्त्युपकरणमात्रस्य विव-
क्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्तुल्येण देवैर्भक्ष्यन्ते, किं
तदुपकरणमात्रं देवानां भवति ते, स्त्रीपशुभत्यादि-
वत् । दृष्टवाञ्छयश्च उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं रा-
नामित्यादि । न च तेषां ह्यग्नादीनां पुरुषोपभोग्यत्वे
ऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानासुपभोग्या अपि
सन्तः सुखिनो देवैः क्रोड्यन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोप-
भोगयोग्यं चन्द्रमसश्चैव आश्रयमारभ्यते । तदुक्तं पुरा-
ण्यद्वायद्वा आपोद्युल्लोकानौ कुताः सोमो राजा स-
म्भवतीति । ता आपः कर्मसमवायिभ्य इतरैश्च भूतैरुगताः
द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इटाद्यु-
पासकानां भवन्ति । अन्त्यायाश्च शरीराड्जावज्जी कु-
तायासग्निना दहमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन स-
होर्द्धं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमसश्च प्राप्य कुशमृत्तिका-
स्यानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारब्धेन च श-
रीरेणोद्दिक्कलसुप्रभङ्गाना आसते यावत्सुदपमे, गर्गमिसस्य
जयः कर्मणः । सम्भवन्ति येनेति सम्भ्रातः कर्मणः जयो या-

वक्ष्यमातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्सकिं चन्द्रमण्डले
उचित्वा कथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यप्राणमध्यः न सार्गम् पुन-
र्निवर्त्तन इति प्रयोगात्पूर्वमप्यवकाशश्चन्द्रमण्डलं गता निह-
सावाचमिति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य
चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चारत्तन्ते । कृष्णमात्रमपि तत्र
स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मण्यथात् स्नेहलया-
दिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाकूट-
स्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावयेव इति ।
किलतः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव
भोगः स्यात् न वेति तत आगतस्यैव शरीरोपभोगादि न
वक्ष्यति । ततः शेषेणेत्यादिच्छतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टा-
पूजितस्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगमिच्छन्ति
कर्माख्यनेकानि वक्ष्यन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उप-
भोगः । अतः क्षाणानि यस्मिन्निमित्तं चन्द्रमाकूटास्तामेव
क्षाणानि निविरोधः शेषमण्डलं सर्वेषां कर्मण्यवसान्याद-
विबद्धः भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतुः ।

इन्दुलीह न० ईत० । इन्दुदेवताके, लोहे धातौ रौप्ये
धातुमध्यं तस्येन्दुवर्षत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देव-
त्वाच्च तथासम् । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्त्री 'इन्दुवदना जजग्मेः सगुहयुष्मः' इत० २०
उक्ते चतुर्दशवारपादके वर्षाद्वर्षभेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ईत० । चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम् । तत्-
प्राप्तिस्थानसक्तं सुश्रुते यथा "नैवासादयितुं यस्या
सोमाः सोमसमाश्चया । पीतावशेषमक्षतं देवैर्ब्रह्मपुरो-
तमैः । निहितं सोमशोयासु सोमे चाभ्योवधीगतौ । देवस्यन्दे
सुददरे तथा सिन्धौ महानदे । वक्ष्यते च जलान्तेषु
मध्ये ब्रह्मचर्यकाः" तत्समाच कोपधियञ्छे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० "आर्षोक्तमे (१, ६, ६, १२,) यदि क्षमाः स किञ्चे-
न्दुवारो न स्थाच्छमाः क्षमन ताजकयास्त्यगोतः" नी०
ता० उक्ते वर्षावर्षतः (१, ६, ६, १२,) स्वानानामन्वत-
स्वामे सर्वपक्षस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् याक० त० । चान्द्रायणे
व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिपादनत्वात् चन्द्रसुखद्विपशान्त-
वारेव भोजने सुखद्विपशान्तश्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् प-
ञ्चविधं तत्संख्यपरिभागादि प्रा० वि० दर्शितं यथा ।
'एकैकं सुखयेत् पिबेत् कृष्णं शुक्लं च वर्धयेत् । उपसृगं-
स्त्रिपञ्चमेतच्चान्द्रायणश्चरेत् । एतदेव विधिं कृत्वा आच-
रेत् वरमध्यमे । शुक्लवादि नियतवरेचान्द्रायणव्रतम्' ।

'खटावली समन्नीयात् पिबेत्प्राणमध्यदिने गते । निब-
ताका हविष्यस्य यतिचान्द्रायणश्चरेत् । चतुरः प्रातर-
न्नीयात् पिबेत्प्राणं विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्मिन्ने
सुख्यं शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । खटावली समन्नीयात्
पिबेत्प्राणमध्यदिने गते । आसेनाचन हविष्यस्य चन्द्रस्यैति
सलोक्तान्' मतः । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पि-
पीलिकातनुमध्यम् । यममध्यं, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतो-
मुखं शिशुचान्द्रायणम् । यथाह जावालः "पिपीलिकायव-
मध्यं यतिचान्द्रायणमथा । चान्द्रायणमथा त्रये चतुर्थे
सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुचान्द्रायणं तत्त्वं पुष्पफलो-
दयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा
पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारभ्य यममध्यमभयला-
भावास्त्रायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश्यामभोजना-
रभ्यं ह्रासक्रमेण चतुर्दश्यामेकपाशः क्षमावास्याः-
मभोजनम् एवं प्राप्नोति तथा च वसिष्ठः । "मासस्य
कृष्णपक्षादी पासावद्यास्तुर्दश्या" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंश-
त्युत्तरं पाशयतइयं स्यात् न चत्वारिंशदपाशाधिकं यतइ-
यम् तच्च याज्ञवल्कीनोक्तम् "यथा कथञ्चित् पिण्डानाञ्च-
त्वारिंशच्छतइयमिति" । "यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रो-
ऽशीतोः समाहितः" इति मनुनायुक्तम् । उच्यते संयम-
दिवसे पौर्णमास्याम् क्षमावास्यायां वा पञ्चदश्यामभोज-
नेन संख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं
व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्ख्याः ।
यथाह गोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश्यामात्रं भुञ्जी
कैकापचयेनापरपक्षमन्नीयात् क्षमावास्यायास्तपोष्य एकै-
कोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" यद्विज्ञेयं
"क्षमावास्यायां व्रतोपायनं यममध्यम् क्षमावास्यायां पञ्च-
दश्या पिबेत्प्राणमन्नीयात्" उपायनमारभ्यः । शुक्लमेतम्
क्षमावास्यामपि पञ्चदश्याकलाकस्य चन्द्रमसः सूर्यप्रविष्ट-
त्वात् तत एकैककलाविर्गमस्य प्रतिपदादिषु दृष्टिगन्ध-
वाच्यत्वात् । जावालः "एकैकं वर्षयेदुपायं शुक्ले कृष्णे
च सुखयेत् । क्षमावास्यां न भुञ्जीत यममध्यश्चरेत् द्विजः ।
एकैकं सुखयेदुपायं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् । पौर्णमास्यां
न भुञ्जीत पिपीलिकातनुमध्यमम्" । अत्र कृत्यतद्व्याख्या-
नम् । एकैकं सुखयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदश्याम-
मारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोपाशः तदनन्तरं
शुक्लप्रतिपदि द्वौ पाशावेवं दृष्टिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश्या-
माशाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याश्चोपवास इति" पिपीलिका

तनुमध्यं चान्द्रायणम्” । अथिचान्द्रायणमाह यमः
 “तौन्दीन् पिण्डान् सप्तग्रीवात् नित्यताम्ना दृढव्रतः ।
 रुचिष्यास्यस्य वै मासवृत्तिचान्द्रायणं कृतम्” । अत्र
 चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । पासपरिमाणमाह परा-
 यरः “कुक्षुटाण्डप्रमाणान्तु यावद्वा प्रविशेन्नुक्षम् ।
 एवं पासं विजानीवाकुक्षुप्रं कायशोधनम्” । सकल
 चन्द्रायण एव चतुर्हस्यासुपवासं कृत्वाऽपरदिने पञ्चदश्यां
 संयमः कार्यः । यथा बौधायनः “शुक्लं चतुर्ह्यसुप-
 वसेत् कण्यचतुर्ह्यसौ वा केशग्रस्तुनश्चलोमानि वापयित्वा”
 इत्याद्याभिधाय “तिथिचलत्वादिहोमं प्रत्यहसक्तवान्”
 विस्तरभयाच्च लिखितम् । अत्र सामान्यव्रतधर्मः कर्तव्यः ।
 विशेषमाह यमः “आर्द्रावासाचरेत् कच्छं स्नात्वा वस्त्रं
 न पीडयेत् । अकुक्षुपस्थितं पासं गायत्र्या चाभि
 मन्त्रयेत् । भक्षयित्वा उपस्थं ह्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् ।
 कायसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पक्षं विवर्जयेत् । अक्षुराणां
 हि तत् पात्रं पात्रपात्रमचक्रजम्” अचक्रजं कुलासचक्रा-
 निष्पन्नम् । अपरे धर्मा बौधायनादिषु दृष्टव्याः । तेन
 एकस्मिंश्चिद्विषयं चान्द्रायणव्रतम्” । या० पू० ।
 “तिथिदृष्ट्या चरेत् पिण्डान् शुके शिख्यगडसंस्मि-
 तान् । एकैकं स्थापयेत् कण्ये पिण्डं चान्द्रायणं
 चरन् । यथाकर्षश्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
 मासैर्नैरोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् । कुर्यान्निववण
 स्नायी कच्छं चान्द्रायणं तथा । क्षनादिदृष्टे पापेषु
 गुह्यिचान्द्रायणेन तु । धर्माथि यश्चरेदेतद्विन्दुस्त्वैत सलो-
 कताम्” अत्र (२४०) पाससंख्योक्तोर्मध्ये गोपवास इति
 प्रतीयते तथा हि प्रतिपादादिपञ्चदशसु पासवर्जनेन
 भवत्ये “सैकपदपदार्कमथैकाद्याह्युतिः किञ्च सङ्कलित-
 ख्येति” लोका० उक्तादिशा (१२०) पाससंख्या, पुनः कण्ये
 स्नासेन तत्रैव संख्येति (२४०) भोज्यपाससंख्या ।
 तथाच सप्तर्षीसमर्थभेदेन क्षणयोर्व्यवस्थेति सिद्धान्तः ।

इन्द्रुशेखर उ० इन्द्रुः शेखरे यस्य । महादेवे इन्द्रमौषि-
 यन्दे ६१६४० विवृतिः । चन्द्रोत्तरादभौष्यत् ।

इन्द्र उ० उन्द्रू र+उ० उन्धम् । मूषिके जटाध० ।

इन्द्र उ० इदि-रन् । १परमेश्वरे । “इन्द्रोमावाभिः पुररूप
 रयते” श्रुतिः । हादायादिस्वमध्ये २आदिस्वभेदे ।
 ते च अदिस्वां कश्यपेनोत्पादिताः “भाताऽर्धमा च मिलच
 वरुणोऽशुभंगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो
 दयमः कृतः । ततस्त्वदा ततोविष्णु रजधन्यो जघन्यजः”

विष्णुध० । भा० व्या० ६५ अ० । त इन्द्रस्थाने यक्षनाम्ना
 पठितः यथा “अदिस्वां हादशादिस्वाः शम्भू ता भुवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तांस्ते कौत्सियिष्यामि भारत ! । भाता-
 मिलोऽर्धमा शक्रो वरुणस्त्वशुरेव च । भगो विवस्वान्
 पूषा च सविता दयमः कृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा
 हादशोविष्णु रुच्यते । जघन्यजस्तु सख्यं भामादित्यानां गुणा-
 धिकः” । कल्पभेदाद्भामभेद इति न विरोधः ।
 २कृतजटान् ४रात्रौ च धरणिः ५ भारतवर्षोप-
 होपभेदे शब्दमा० इन्द्रदेवताके दैव्येष्टानां विष्णुभा-
 दिषु योगेषु उपह्वयिषु योगे कन्दोपन्यप्रसिद्धे वरुणात्मा
 प्रस्तावे व्यादानगुरुद्वयेन लघुद्वयमध्येन युते दचतृथे भेदे ।
 ६देवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्ह्यवधिः यथा
 “मन्वन्तरं मनुदेवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽंशा-
 वतारश्च हरः बह्विधस्यते” भाग० ८ स्क० १ अ० । इत्यं मन्व-
 न्तरे षड्विधकर्त्तृनायसुपक्रम्य मन्वन्तरभेदेन तत्तस्मानि
 कथितानि अतीनामभेदात्तस्य चतुर्ह्यसंख्या तत्तोज्ञा यथा
 “तृपिता नाम ते देवाः आसन् स्त्रायम्भुनेऽन्तरे । सरोचि-
 मित्राक्षय योयतः सुरगणेश्वरः” भाग० ८ स्क० १ अ० । १ मन्व-
 न्तरे यत् । “स्वरोचिषो द्वितीयस्तु मनुर्गन्तः सुतोऽभवत्”
 इत्युपक्रम्य “तत्तन्त्रोरोचनस्वासीत् देवाश्च तृपितादयः”
 तत्रैव । २म० रोचनः । “तृतीय अत्तमोनाम
 प्रियव्रतसुतो मनुः” इत्युपक्रम्य “सत्यावेदसुता भद्राः
 देशा इन्द्रस्तु सत्यजित्” तत्रैव । ३म० सत्यजित् “चतुर्थ-
 उत्तमश्वाता मनुर्नाम्ना च तामसः” इत्यु० “सत्यका
 हरयो वीरा देवास्त्रिगिश्च ईश्वरः” तत्रैव । “ईश्वर इन्द्रः”
 ओधरः । ४म० त्रिगिश्चः । “पञ्चमो रैवतोनाम मनु-
 स्तामससोदरः” इत्यु० “विभुरिन्द्रः शूरगणा राजन् ! भूत
 रयादयः” तत्रैव ५ अ० । ५म० विभुर्नाम । “महश्च चक्षुष-
 पुलञ्चाक्षुषो नाम वै मनुः” इत्यु० “इन्द्रो मन्त्रहृमन्त
 देवा आस्थादयो मताः” तत्रैव ५ अ० । ६म० मन्त्रहृमन् ।
 “मनुर्विषन्तः पुलः आब्रह्म इति श्रुतः । सप्रभो वक्त-
 मानोऽयम्” इत्यु० “आदिस्वावसवोरुद्रा विश्वे देवा
 भवद्गणाः । अग्निगाहभवे राजसिन्धुस्तेषां पुरन्दरः” ।
 तत्रैव अ० ११ । ७म० पुरन्दरः । “अष्टमोऽन्तर आवाते
 सावर्हिर्भविता मनुः” इत्यु० “तत्र देशाः सुवपसो वि-
 रजा अक्षतप्रजाः । तेषां विरोचनसुतो बहिरिन्द्रो भ-
 विष्यति” १२ अ० । ८म० बहिः । “नवमो दक्षसावर्हिर्गर्हव-
 र्णसम्भवः” इत्यु० “परोमरोविगर्भाद्या देवा इन्द्रः”

श्रुतः स्तुतः" तस्यै १३२०। ६८०० स्तुतः । "दशमोऽब्रह्मा-
सावर्षि रूपाक्षोऽसुतोमहान्" इत्यु० 'सुवासनविष्-
जाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः" १३२०। १००० शम्भुः ।
"मनुर्वै धर्मसावर्षि रैकादशम आत्मवान्" इत्यु० "विष्-
ज्जमाः कामगमानिर्वीणरुचयः सुराः । इन्द्रस्तु वैष्टतस्तेषां
मृषयश्चारुणादयः" १३२०। ११०० वैष्टतः । "भविता रुद्रसा-
वर्षिर्नाम द्वादशमो मनुः" इत्यु० "मृतधामा च देवेशो
द्वात्रिंशतिरादयः" १३२०। ११०० मृतधामा । "मनुस्त्व-
योदशोभ्यो वेदसावर्षि र्आत्मवान्" इत्यु० "देवाः सुक-
र्मास्त्वामसंज्ञा इन्द्रोदिवस्सतिः" १३२०। १३०० दिव-
स्सतिः । "मनुर्ना इन्द्रसावर्षिस्तदंशम एष्यति" इत्यु०
"पविताश्चाक्षुषादेवाः शुचिरिन्द्रे भविष्यति" १३२०।
१४०० शुचिः । पुराणान्तरादौ नाम सुराणि अतदंश
कल्पभेदादतिरुद्धानि । विस्तरभयात्तानि नोक्तानि । एवंशक्र-
नामसंख्यासाख्यात् १० अतदंशसंख्यायाम् । स च शची-
पतिः इत्यादिहस्ता, पूर्वदिग्पालः, दृष्टिदायक,
अमरेशः, मेघदण्डः तस्य पुत्रो जयन्तः, वनं नन्दनं
हृद्यउच्चैः श्रवाः गजशिरावतः, पुरी अमरावती नेत्राणि
सहस्रं वज्रमस्त्रम् हरीबाहु । विदितस्तत्तच्छब्दे दृष्ट्या ।
तस्यानेकविधानि कार्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्तर-
भयाद्धोक्तानि मनुकालपर्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्-
समाप्तौ तस्य प्रजापतेः सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरप्ये-
वव्यमाणत्वात् कैवल्यप्राप्तिः "योयो देवानां प्रत्यबुध्यते"
इत्यादिश्रुतेः । इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम्
स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपबधजनित्रब्रह्महत्या-
स्कन्दनभिया तस्य स्वपदप्राप्तिः । तत्प्राप्तस्य विभज्यान्त्यत्
सक्रामसे पुनः स्वपदप्राप्तिः । असुरादिभिरपि बलाधिक्य-
पश्यात् युधि निर्जित्यकियत्कालपर्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता
प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान्
इन्द्रोऽभूत्सहस्रपुरः" देवीमा० "शताश्वमेधकरणे अश्वस्यापि
इन्द्रत्वप्राप्तिर्योग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते ।
इन्द्रश्च प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्याचरणेन
ब्रह्मविद्यां प्राप्तेति का० उ० वर्तते यथा "यदाहुरेकशतं
हैं कं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं सुवास तस्मै
होवाच । मघवन् ! मयं वा इदं शरीरमाप्तं मृत्युना तद्-
स्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्मा वै सशरीरः प्रिया-
प्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
तिरस्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्मृतः इत्यादि ।

'मघवन् ! मयं वै मरणधर्म्मा शरीरम् । यन्मयसेऽप्या-
धारादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् । यदिदं शरीरं वै
पश्यसि तदेवमस्य विनाशि । तज्ज्ञासं मृत्युना यत्तं सन्त-
मेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा
सन्त्वापी भवति यथा यत्तमेव सदा व्याप्नोमि मृत्युने-
त्युक्ते इति वैरग्यायं विशेष इत्युच्यते आत्मा मृत्यु-
नेति । कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सज्जिवर्त्तत
इति । शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छ-
रीरमस्य सम्प्रसादस्य तिस्रान्तया गम्यमानस्यामृतस्य
मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मावर्जितस्येतत् । अमृतस्येत्य-
वेनैवाशरीरस्ये सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वायादिप्रत्या-
वयवत्वमुत्तिमत्त्वेनाभूतामिति । आत्मनो भोगाधिष्ठानम्
आत्मनो वा सतः ईक्षितस्तेजोऽवज्ञादिक्रमणोत्पन्नमधि-
ष्ठानम् जीवरूपेण प्रविष्य सदेवाधितव्यस्मिन्निति वाधि-
ष्ठानम् । यस्येदमिदं नित्यमेव मृत्युपक्षं धर्म्माधर्म्मा-
जनितत्वादिप्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्गान् सशरीरो
भवति । अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाहं शरीरं शरीरमेव
चाहमित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वम् । अत एव स-
शरीरः सज्ज्ञातो यस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् तस्य
च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोग-
ि गयोर्निमित्तस्योर्बाह्यसंयोगविद्योगौ समेति मय्यमा-
नस्य । पृथक्त्विनाश उच्छेदः सन्तिरूपयोर्नास्तीति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निर्वर्त्तितविवेक-
ज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्मृतः । स्मृतिः
प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न स्मृत्यप्रियं न स्मृत्यतीति
वाक्यद्वयं भवति । न ह्येच्छाशुभ्याधर्म्माकै सह सम्भा-
षेतेति यहत् । धर्म्माधर्म्माकार्ये हिताहिते, यतोऽ-
शरीरता एतत्स्वरूपमिति । तत्र धर्म्माधर्म्मायोरसम्भाव-
त्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्मृतः ।
ननु यदि प्रियमम्यशरीरं न स्मृत्यतीति यन्मघवतोक्तं
सुषुप्तेषु विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेवाप्यापन्नम् ।
नैव दोषो धर्म्माधर्म्माकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रिया-
प्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीरं न प्रिया-
प्रिये स्मृतः" इत्यादिहस्ता । आगमाभायिनोहि अग-
मदो हतो यथा शोतस्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्ने-
रुष्णप्रकाशयोः आभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति ।
तथाग्नेः सवितर्वैष्णुप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

मेह प्रतिषेधो "विज्ञानमानन्दम्" "आनन्दो ब्रह्मेति" नृतिथ्यः इहापि "भूयैव सुखम् इत्युक्त्वात्" भा०। इत्यु-
पक्रम्य बहूपदेशः कृतः। प्रपञ्चस्तत्र दृश्यः।

इन्द्रश्च देवानां मध्येऽतिशयेन ब्रह्मविस्तमः तथाहि।
केनोपनिषदि अक्षरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते
तदभिमानापनोदनायं यत्कृतेनाविभूतेन परब्रह्मणा अ-
स्मिन्मणोरभिमाननिरसनं तयोर्मिष्टसौ हृदभक्तिमिन्द्रं प्रत्येव
हैमवत्पदपेयेन तस्यातिशयमहिमा सूचितः ततो दिग्मात्रं
तद्भाष्यद्वयते। "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह
ब्रह्मणो विजये देश कमहांयन् त ऐक्यलाक्षाकमेवायं
विजयोऽक्षाकमेवायं महिमेति तद्वेषां विजसौ तेभ्यो ह
प्रादुर्बभूव तच्च व्यजानन्त किमिदं यजमिति। तेऽग्निमब्रुवन्
जातवेदः। एतद्विजानीहि किमेतद्यजमिति तथेति
तदभ्यह्वत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निव्याहृमकोत्यव-
योक्तावेदा या अहमस्मीति। तकिंस्त्वयि किं वीर्य-
मिह्यपोदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति। तस्यै त्वयं
निदधावेतद्दहेति तदुपमेयाय सर्वजनेन तच्च यथाक दम्भु-
स तत एव निवहते नैतदयं विज्ञातं यदेतद्यजमिति"
वे० ७०। एवं पायोरभ्यभिमाननिरसनसुपवर्ण्यं
'अथेन्द्रमब्रुवन्मवसे तद्विजानीहि किमेतद्यजमिति तथेति
तदभ्यह्वत्तसत्त्वातिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाये स्त्रियमाज-
गाम बह्व्योभमानासुमां हैववतो तां होवाच किमेतद्यज-
मिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-
यध्वमिति ततो हैव विदाक्षकार ब्रह्मेति। यस्माद्वा एते
देवा अतितरामिषान्यान्देवान् यदग्निवायुरिन्द्रो ह्येन
सोदिष्टं पश्यथुन्ते ह्येनत् प्रथमो विदाक्षकार ब्रह्मेति
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनसोदिष्टं पश्यथ
स ह्येनत् प्रथमो विदाक्षकार ब्रह्मेति"वे० ७०। "तथेन्द्र-
मब्रुवन्मवसे तद्विजानीहि इत्यादिपूर्ववदिन्द्रः परमेष्ठरो
मवसान् बह्वत्पत्तयेन तदभ्यह्वत्तत्वादिन्द्रादात्मसमीपम-
तात्तद्व्यह्वत्तिरोदधे तिरौभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां
निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादभावमपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय।
तद्याल यस्मिन्नाकाये आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरौ-
भूतमिन्द्रं ब्रह्मणोऽतिरोधानकावे यस्मिन्नाकाये आसीत्
स इन्द्रोऽतिरोधानकावे तस्यो। किं तद्यालमिति ध्या-
यच्च निवहतेऽग्न्यादिवत्तथेति यत्ते भक्तिं बुद्ध्या
विद्या उमाकूपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा। स इन्द्र-
आत्मनां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां

तदा बह्व्योभमानेति विशेषणसुपपदक्यति। हैववतो
हैमवताभरणवतीमिव बह्व्योभमानाभित्यर्थः। अथवा
उभयैव हैमवतो दुहिता हैमवतो नित्यमेव सर्वज्ञेन
इन्द्रेण सा वर्तते इति ज्ञातुं समर्था इति कत्वा
तासुपजगाम इन्द्रस्तां ह उमां किन्नोवाच प्रपञ्च
ब्रह्म किमेतद्दर्शयित्वा तिरौभूतं यजमिति। सा ब्र-
ह्मेति होवाच ह किञ्च ब्रह्मण्यैव इन्द्रेणैव विजये इन्द्रे-
णैव जिता अक्षरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव
विजये यूयं महोयध्वं महिमानं प्राप्नुव। एतदिति
क्रियाविशेषणार्थम्। मिथ्याभिमानस्य शुभाक्रमेव महि-
मेति। ततस्तस्माद्भावाक्याह एव विदाक्षकार ब्रह्मे
तान्देवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण। यस्मादग्नि-
वायुन्द्रा एते देवा ब्रह्मण्यः संवाददर्शनादिना स-
मीपसुपगतास्तस्मादैश्वर्यं गुणैरतितरामिव यत्किणुणादि-
भिर्महाभ्याम्येन्यान्देवानतितरामित्ययेन शेरते इवेति
देवाः। इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा। यदग्निवा-
युरिन्द्रो ह देवा यस्मादेतद्व्यह्वत् नैतदभिलिखं समीपं
प्रियदमं पश्यथुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादि-
प्रकारेणो हि यस्माच्च हेतोरेनद्व्यह्वत् प्रथमः प्रथमाः
प्रथमाः सन् इत्येतद्विदाक्षकार विदाक्षकुरित्वेतद्व्यह-
मेति। यस्मादग्निवायू अपान्द्रवाक्यादेव विदाक्षकृतः
इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्मयमं नृते ब्रह्मेत्यतस्तस्माद् इन्द्रो-
ऽतितरामित्ययेन येते इवान्यान्देवान्, स ह्येतसोदिष्टं
पश्यथ यस्माच्च ह्येनत्प्रथमो विदाक्षकार ब्रह्मेति" भा०
११ अन्तरात्मानि "इन्द्रियमिन्द्रोऽब्रह्ममिथ्यादि" पा०
१२ ऐश्वर्यान्विते लि०। भागे रन्। १२ ऐश्वर्ये। १३ इन्द्र-
वाक्यतां स्त्री टाप्। राजनि०। "इन्द्रायेन्द्रो। पवस्वते"
अ० ८, ६४, २२। "तदिन्द्रसन्दिष्टमिन्द्र! यद्वयः" भाषः।
"हरो इन्द्रस्य" निब०। १५ १६ पत्राले "महीमहेन्द्रसमनेन
व लक्षम्" नैव०। "राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राक्षां चैवाभिषेचनम्।
अग्निन्द्रमब्रह्म" राष्ट्रदंष्ट्रयोऽभिभवन्त्युत" भा० शा० ६७ अ०
"देवताह्वे उत्तरपदस्यस्य नेन्द्रस्य परस्य न दृष्टिः आग्ने-
न्द्रम् कर्म सि० कौ० लिङ्गाद्यर्थे च। इन्द्रियम्।
इन्द्रियशब्दे विवृतिः। इन्द्रोऽतीविकास्य देवपथा० कन्
तस्य लुप्। इन्द्रोऽनुमूर्तिर्वीरिकायति लुपि व्यक्त्वचम-
त्वात् ३०। इन्द्रो देवताऽस्य कण्। इन्द्रदेवताके हविरादौ
"इन्द्रं दध्यभायस्यावाम्" नृतिः। स्त्रियां ङीप्।
"इन्द्रा माहृपत्यासुपतिवते" नृतिः। "इन्द्रोऽतमसुरेन्द्रम्"

देवोभा० ऐन्द्रो दिक् “उपमितसमासे उत्तरपदद्वयः
त्रैलोक्योत्तमः मनुजेन्द्रः वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न० इन्द्रस्य राज्ञः कं सुखं यत् । १। सभाभ्यं हेम० ।
ईत० । २। इन्द्रस्ये ।

इन्द्रकर्म्मण पु० इन्द्रस्यैव ऐश्वर्यान्वितं कर्म्मस्य । विष्णु
“इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णु, स० ।
इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव कृत्युश्रुत्वात् । १। मन्दपर्यते
इन्द्रस्य कील इव । २। इन्द्रध्वजे न० “विषमेन्द्रकीलचतु-
ष्पथश्चाभासपरिष्ठात्” सुशु० ।

इन्द्रकुक्षर पु० ईत० । ऐरावते तस्याकृतमन्थनकाले इन्द्रेण
मृद्वोतत्वात् तथायम् यथाह “चेतैर्दैनैश्चर्मिस्तु महा-
कायस्ततः परम् । ऐरावतो महाभागोऽभवद्वज्रभृता
हृतः” भा० अ० १८ अ० । इन्द्रगजशकगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः कूटोऽस्य । पर्वतभेदे
“तस्तु पर्वताः सप्त केचन समपस्थिताः । जयन्तो व-
जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्वताः । महाभिरः सकैलास
इन्द्रकूटश्च नामतः” हरि० १७१ अ० ।

इन्द्रकूट न० कूटं कर्षणं भावे क्त ततः व्यस्यर्थे व्यच् इन्द्रेण
इन्द्रहेतुककर्षणेन कर्षणजातम् । उट्टिलसम्बन्धे धान्यभेदे
“इन्द्रकूटवैज्येनिलि धान्यं चैव नदीमुखैः” भा० स० ५ अ० ।

इन्द्रकोष पु० इन्द्रस्य कोष इव सुखदायकत्वात् । १। मञ्जे,
२। सुखायाञ्च । [पर्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु० इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्वते । इन्द्र-
इन्द्रगुरु पु० ईत० । दृष्टव्यं इन्द्राचार्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रत्नकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य । वर्षा-
कालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरलवपुः-
सुरेन्द्रगोपाः” किरा० । “इन्द्रगोपकवस्थां शुकवर्णां
मनोजवाम्” भा० स० ४० अ० । शुष्कतया वर्षनात्
“रुद्रगोवन्तया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन” काद०
रक्ततया वर्षनाञ्च तस्य कोटस्य द्वैविध्यं ऋक्षभेदात् ।

इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्फोटं वृण्यते घुष-कर्म्मणि
घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषस्ता वक्षभिः पुरस्तात् पाठु” यजु०
५, ११ । [अंतवन्दने राजनि० ।

इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्दने
इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रस्याधिके मेघे चाप इव । १। शकधर्तुणि ।

“विद्युत्वनं ललितवनिताः सेन्द्रचाप सचिताः” मेघ-
दू० । “विद्युता सञ्चितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने वया”
भा० व० २३ अ० । तदुत्पत्तिप्रकारादि दृष्ट० ४० उक्तम्

इन्द्रासुधशब्दे विधितिः वैत० । १। यक्षस्य शराधने च
इन्द्रचिर्मिटी इन्द्रस्यात्मनः प्रिया चिर्मिटी सा० त० । कृताभद ।

सा च इन्द्रतत्त्वसंयुक्तसमा उपान्वितमञ्जरीका दीर्घव्या-
मुष्मन्मन्त्राविता कक्षी शीतोष्णी पितृस्त्रेष्वाकाशव-
दोषकमिनायिनो चक्षुष्या च राजनि० ।

इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सङ्गं त्रैष सङ्गस्युष्मेन ज्ञायते
छन्द-कस्यन् नि० मुट् । सङ्गस्युष्मे हारभेदे हेम० ।

इन्द्रजनन न० इन्द्रस्यात्मनः जननं देहसम्बन्धभेदः । आत्म-
नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतः पन्थः छ । इन्द्रज-
ननीयं तदधिकारेण कृते पन्थभेदे न० ।

इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौयलाद्यैश्वर्येण जालं द्रष्टुं नैलावरणं
यथास्थितवस्तुदर्शनात्मकमलसाधनात्, इन्द्रस्य परमेष्ठरस्य
जालं मावेव ता । मन्त्रौषादिना कान्यथास्थितस्य
वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुक्क) (वाजो) १। पदार्थे
२। मायाकूपे जाले च । “अतएव महालोऽस्याः प्रवदन्ती-
द्रजालताम् । एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं ब्रह्मवासाञ्ज-
रैतथेति तस्मात्तत्तकपटोद्भूतनामाङ्कुरम् । पथीयेषु शि-
शुल्यैः अजरावैश्वर्येनैर्कैर्हतं पश्यत्यसि प्रवृत्तिं जिहति तथा
गच्छत्यगच्छ” । देहवद् वटधानाग्नौ सुविचार्यावबोध्य-
ताम् । क धानाः क व वा इत्यन्ताः आग्नेति निश्चितं”

प० द० “स्वर्णकण्डुन्द्रजालञ्च सोरचापि तवाङ्कुरः ।
आग्नेयकापि सौम्यञ्च ससर्ज कुन्दनन्दनः” भा०
व० २७४ अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् ।
१। जत्रोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च इत्यविशेषसंयोगेन
अङ्गुतवस्तुदर्शकव्यापारः (काकटारि) इति हंलक्षणाया
प्रसिद्धः मन्त्रद्वयविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणधृ ।
तच्च टत्तालेयतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरणमिच्छितम् ।

इन्द्रजालतन्त्रे तु औपधिविशेषे तथाचरणं बहुकं
ततोद्विक्पालं प्रदर्शयते । “अथातः संप्रवक्ष्यामि सेन्द्र-
जालमनुत्तमम्” इत्युपक्रम्य
“अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधीनां विधिं वरे ! जेन विद्या-
नमात्रेण सर्वं सिद्धिर्भविष्यति । महाकाशस्य बीजानि प्रसप्त
मेकं समाकुरेत् । धातोरसेन देवेशि ! सप्त वारान् त्रिभोव
जेन । कर्त्तव्या गुटिका तां त स्त्रे निक्षिप्य पात्रार्च्य ।
आचरोपै कालेन त्वय पात्रावतो भवेत् । अथातः संप्र-
वक्ष्यामि इत्यत्र त्वं मम वक्ष्यसे । कालस्य योगे त्वं त्वं
तत्त कालार्चयित्वा रयित्वा पुनश्चेच्छरीरजानि वापके
अतुकावे तानि पुनश्चापि मयि तदा वक्ष्येति

निक्षिपेत् स खागो भवति । मयूरशीर्षमादाय कृष्ण-
चतुर्दश्यां ऋत्तिकां पूरयेत् शण्डीजानि वापयेत्
यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शण्डीजानि
प्रीवायां बन्धयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्दश्यां
मयूरशीर्षमादाय कृष्णऋत्तिकां पूरयेत् कार्पासबीजा-
नि वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले स-
न्वृद्धा समस्तं पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य
यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाशीर्षमा-
दाय काकमाचीबीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता
भवति तत्फलं सन्वृद्धा सुखे प्रलिप्य काको भवति । काक
इव गच्छति मद्यासङ्गो मोक्षः । पारवतशीर्षमादाय
कृष्णऋत्तिकां पूरयित्वा तिलबीजानि वापयेत् क्षीरोद-
केन सेचनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा सुखे संस्था-
प्य अन्वर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन
चूर्णेन यं स्मृति स किङ्करो भवति । सर्वस्वं ददाति ।
तानि तिलानि सन्वृद्धा नेलाङ्गनेन सह पिष्ट्वा कपिला-
दुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां
सुखे निक्षिप्य अन्वर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनु-
ष्याणां का कथा । उद्गीर्णे पुच्छो भवति । जीवेद्दृष-
यतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति । गृध्रशिरः समा-
दाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णऋत्तिकायां निक्षिपेत् लघुनवी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्पनक्षत्रे
पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिलाचूतेन कञ्जलं पातयेत्
चक्षुरङ्गनीयं यावत् तावत् योजनयतं पश्यति नेदिन्यां,
दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उद्ग्रहभ्रमहि-
षादीनां दृष्ट्वाजीवानां शिरसि यत् यत् बीजं यस्य
शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य
बीजानि सुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ।
मातुलङ्गस्य मूलान्तु धुतूबीजकेन च । पलाण्डु-
पुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं
समाप्राप्ति स च ज्ञेयेन पश्यति । इन्द्रं पटङ्गाद्यैव
यङ्गाद्यैव तु लेपयेत् । एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां
गृहेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म-
जीविनाम् । न चाग्निर्दृष्टते नैश्वर्यं यत्नैव सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य हृदयं चक्षुर्दृष्ट्वा च शोणितम् ।
अङ्गनं रोचनायुष्मं वनितावधक्तं परम् । कपालं मातुषं
गृह्य ज्ञानकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निषय्य ति-
लकेन च । नारी वा पुच्छबीजेन वश्यो भवति निःशयः ।

एष कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् । नरजिह्वां
सन्वृद्ध्य स्तूय्य चूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च क्षुशीतेन
दापयेत्तद्विषलघुः । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये
च दापयेत् । प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादबन्धती
सापि रक्ता म्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं
श्लेशाने कृष्णचतुर्दश्यां लिप्त्वा कठविभक्तं पात्रम्
अवश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
पात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कटलोकाब्धे कञ्जलं कृत्वा चक्षुषी
अभ्यङ्गेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कण्ठेनमलं
लाला स्वेहाजिमलवयम् । नासिकोद्भवस्तृणं चूर्णमे-
तद्वलायुतम् । एतत् सर्वं सन्वृद्ध्य गुटिकां कारयेद्दुग्धः ।
पानभोजनके देयं वशीकरणसुत्तमम् । काकजिह्वा
वचा कृत्वात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तद्भासदङ्गं क-
ञ्जिषा तगरं गौरसर्पपाः । शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीषान्त
वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमस्युगच्छति ।
कृष्णसर्पसाङ्गुलममाणं शिरसि कृत्वास्यास्यं सर्षपादिभिः ।
पूरयित्वा छायाशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् पाङ्क-
यित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगोफलं
गलित्वाऽपानमारोणे निर्गतं सन्वृद्ध्य धुतूररसान्तरितं
कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः कृद्वा मन्दनैरधि-
वास्य यस्मै दायते स वश्यो भवति । दर्दुरशुष्कं गृहीत्वा
तद्भूमेन दाहयेत् । तद्भूमे सद्यः पानेन वश्यं कृतं परमो
मतः । अजगन्धस्य पक्षाणं वषां कुठेन भावयेत् ।
श्लेशानभक्तं युक्तं चूर्णं क्षेत्त्रिषु दुर्लभम् । अनेनैव त
चूर्णेन योजयेत् त्वीं च पाटपान् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा
चूर्णं हत्वा हिलनयेत् । तत् क्षप्त्वा फलते वृक्षो नरना-
रीषु का कथा । जिह्वासूत्रे सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रि-
तम् । टटाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षप्त्वा ।
गोपितं सैन्धवञ्चैव दृष्ट्वा तोफलमेव च । लेपयितुं प्रयोक्तव्यं
नरनारीवशङ्करम् । उद्भातः पञ्चमलिन आत्मनो
रुधिरान्वितम् । स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणसुत्तमम् ।
श्वेताकं रोचनायुक्तमात्ममूत्रेण पेषयेत् । ललाटे तिलकं
कृत्वा त्वैकोक्यं क्षोभयेत् क्षप्त्वा । दृष्टमात्रेण
तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । श्वेताकं चन्दनैर्नैव
रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चिदापि पश्चात्
दाषो भविष्यति । मधुकं सद्यः तेनैव सापिषेयं तु पेष-
येत् । एतेन पाणिमयञ्च भवती सा सङ्घिता स्वपेत् ।

संघे सैद्युनीभावे पतितांशो भविष्यति। “यानि कानि च बीजान्यद्भौतैलेन मेलयेत्। सफलो जायते वृक्षः सिद्धियोग उदाहृतः। यवसुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेत् यदि। एकयामं भवेत् जीवा ना न्यथा शङ्करोदितम्। शिष्टबीजस्थितं तैलं पारवत पुरीषकम्। वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम्। गदेभस्य वसायुक्तं हरितानं मनःशिलाम्। एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केन्द्रोन्मेषः। उल्लुविष्टं गृहीत्वा स्वेरुद्धतैलेन मेषयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं सन्निभो जायते ध्रुवम्। सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कण्ठवृश्चिककण्टकम्। कलकारक्तयुक्तं सूक्ष्मचूर्णतः कारयेत्। यस्याङ्गे भिक्षुपेक्षुर्णं सद्यो याति यमालयम्। सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम्। तल्लिप्रवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम्। अर्कज्वारं वटपर्णं क्षीरं दुग्धरसम्भवं। गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपथं करोति च। दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम्। अङ्गोक्षतैल-लिप्ताङ्गो दृश्यते राजमाकृतिः। पलायने नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः। अङ्गोक्षस्य तु तैलेन टोपं प्रज्वालयेन्नरः। रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले। बुधे वा शनिवारे वा कलत्रं माला यत्नतः। शत्रुं मूलयते यत्र कलत्रं तत्र निःक्षिपेत्। निखने ह्यसिमध्ये उद्भूते च पुनः सुखी। नपुंसकं भवेत् सद्यं नान्यथा शङ्करोदितम्। गन्धकं हरितालञ्च गोमूलञ्च विषं तथा। सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदङ्गि निःक्षिपेत्। विघ्नाः सख्यं पलायने यथा युद्धेषु कातराः” दसात्रेय तन्त्रे १।५०

इन्द्रजालिक लि० इन्द्रजाल शिल्पतयाः कृत्यस्य उन्।

इन्द्रजालकारके। इनि इन्द्रजालीत्यर्थः स्त्रियां ङीप्।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि-भूते क्तिप्। दिति-वंशीये अक्षुरभेदे राजपुत्रमन्त्रे “दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विवृतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्य-क्षश्च वीर्यवान्”। इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्षने “इन्द्रजित् सर्वजित्चैव वज्रनाभस्तथैव च” हरिवं० १७०। २रावणपुत्रे सेवनादे च “पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यधावत। जहि रामसमिलम् सुयो-वञ्च सलक्ष्मणम्। त्वया हि मम सत्पुत्र! यथो-दीप्तसुपाकृतम्। जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् यधीपतिम्” भा० व० २८७। “तौ वीरौ शरवन्नेन ब्रह्मविन्द्रजिता रथे” भा० व० २८८ अ०।

इन्द्रजित्पुत्र पु० इन्द्रजितं कृत्वा इन्द्र-हन् ईत०।

दशरथात्मज लक्ष्मणे। तद्वननकथा। “अविध्य-दिन्द्रजितोच्छैः सौमित्रि मर्मभेदिभिः। सौमित्रि-वानलस्यैरविध्यद्रावणं शरैः”। इत्युपक्रम्य “यैकेभास्व धनुष्मन् वाङ्गं देहादपातयत्। द्वितीयेन शरेणास्व भुजं भूमौ न्यपातयत्। तृतीयेन तु बाण्येन पृथुधारेण भास्वता। जहार सुनसद्वापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-लम्। विनिकृष्टभुजस्तस्य कबजं भीमदर्शनम्। तं हत्वा सूतमथ स्तैर्जघान बलिनां वरः” भा० व० २२८ अ०।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु। १ अक्षुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी नेतृमान् बलदर्पितः” अक्षुर-नाभोत्कीर्त्तने” हरिवं० २६७०। २ मेघनादे च। दश-योधश्च बाहो च मेघराजो दशवरः। टिड्ढिभोविटभूतश्च संज्ञादश्चेन्द्रतापनः” भा० व० प० ०० अ० वरुणसभावर्णने।

इन्द्रतुल न० इन्द्रस्यैव तुलमाकाशे उद्युयमानत्वात्। आकाशे मरुता चाख्यमाने कार्पासं सूत्रे त्रिका०।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैत्र्यान्वितं तोयमस्याः। इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा। गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे। “इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ” भा० अतु० प० २४।

इन्द्रदमन पु० “बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहत्वाद्युदपद्यत” हरिवं० २७०। उक्ते बाणाक्षुरपुत्रभेदे।

इन्द्रदार् पु० इन्द्रस्य तद्वज्रजस्य साधनं दारु। देवदारुहृत्ते। इन्द्रध्वजयन्त्रे ८४ ईं पृष्ठे तस्य तद्वज्रजसाधनस्य दृश्यम्। इन्द्रदुमादयोऽप्यत्र।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्यैव द्युम्नं धनमस्य। भागवेदे ऋषिभेदे २ अक्षुरावभारराजभेदे २ राजभेदे च। तत्र अक्षुररूपोन्मेषः कथं न कृतः यथा। “इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्युवनश्च कसे-रुमान्। हतः सौमपतिः शालस्त्वया सौमं च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवा-क्यम्। ऋषिभेदेस्तु। “ततो ब्राह्मणाः सर्वे वक्त्रं दान्भूषण-पूजयन्तिस्तुपक्रम्य “द्वैपायनो नारदश्च आमदमनः पृथुश्रवाः। इन्द्रद्युम्नो भागविध इतवेताः सहस्र-पात्” इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधावाह। “एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः सयितव्रताः। अजातशत्रु-मानर्षुः पुरन्दरमिवर्षयः” भा० व० २६ अ०। राजभेदेस्तु मार्कण्डेयादिपि प्राचीनः तत्कथा भा० व० १८८ अ०। युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम्। “स तातु-वाचास्ति खलु राजविरिन्द्रद्युम्नो नाम केश-

पुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्भ्यो व्युत्थितेति स मा-
 सुपातिवदध प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमह-
 मब्रवं न वयं वासायनिकाः काय्येष्टाकुलत्वाच्च प्रत्य-
 भिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः
 समारम्भोऽर्थानामनुष्ठानं स मासुवाच व्युत्थन्यस्त्वत्तश्चिर-
 जात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्रावा-
 रकस्यो नामोलूकः प्रतिवसति स सत्तश्चिरजातो भवन्
 यदि जानीयादितः प्रकटे चाध्वनि हिमवांस्तत्वासौ
 प्रतिवसतीति । ततः स समाम्नो भूत्वा तत्वावहृदात्म
 बभूवोलूकः अध्वेन स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां
 भवानिति । स मसृत्समिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
 भवन्मिति । स एवमुक्तो इन्द्रद्युम्नः पुनस्तुलूकमब्रवी-
 त्ताजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
 स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्वत्याद्वाडी-
 जङ्घो नाम वक्त्रः प्रतिवसति सोऽस्य सत्तश्चिरजाततस्त्वं
 पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत्सरोऽगच्छ-
 द्वासासौ नाकीजङ्घो नाम वक्त्रो बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो
 भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं सुहृत्त्वं
 ध्यात्वाऽब्रवीत्ताभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः
 सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स
 नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्वतूपरो नाम कक्षपः
 प्रतिवसति स सत्तश्चिरजाततः स यदि कथञ्चित्प्रति-
 जानीयादितं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति । ततः
 स वक्त्रस्तमकूपारं कक्षपं विज्ञापयामासुः । अस्य क्वाक-
 मभिप्रेतं भवन् कश्चिदर्थमभिप्रेतुं साध्यागम्यतां ता-
 वदिति तच्छ्रुत्वा कक्षपस्तस्मात् सरसः प्रयायाभ्यगच्छ-
 द्वास्ति तत्रासौ वयं तस्य सरस्वतीरे आगतस्त्वेन वयमपृच्छाम
 भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स मसृत्सं
 ध्यात्वा वाक्प्रवच्यमानयम उद्दिमन्नुदयो वेपमानो विषंस्त-
 कत्यः प्राकुलिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
 ह हनेन सङ्कलितवितिषु युषा आहिताः । सरस्वदमस्य
 दक्षिणाभिर्हस्ताभिर्गोभिरतिश्रममापाभिः क्षतम । अत्र
 चाहं प्रतिवसामीति । अथैतन् सकलं कक्षपेनोदाहृतं
 श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकान्नेवरथः प्रादुरासीराद्वाचयामू-
 यन् इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
 प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यवयो याहीति” ।
 एतत्परचोक्तवाक्ये वर्णितं तद्वाचिकम् । “इन्द्रद्यु-
 म्नश्चरः प्राप्य हंसकूटमतात्थ च । शतशङ्खं महाराज

तापसः समतप्यत” इत्युक्तेः शतशङ्खपर्वतमसीपे
 हंसकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । “हंसकूटस्य
 यच्छङ्खमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं० १५७ उक्तेषु
 हंसकूटसंज्ञितस्तत्पदस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
 कथापरः पुरुषोत्तमशब्दे तद्विहितवर्ष्यते ।

इन्द्रद्यु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्योद्गुः । अर्जुनपृष्ठे । तस्य तद्-
 ध्वजनिर्माणे प्रथमोपासत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे
 विवृतिः । इन्द्रनामाङ्गः । अकटजपते राजनि० ।

इन्द्रद्रु म न० इन्द्रद्रुवत् विप्रहः । अर्जुनपृष्ठे शब्दर० ।
 इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुस्त्वि । इन्द्रायुध
 शब्देऽव्ययमात्रे पदार्थे “विद्युतोऽग्निमेघाश्च रोहितेन्द्र
 धनूषि च” मनुः । तस्य अजुत्वे रोहितत्वम् । वक्त्रे
 इन्द्रधनुर्मिति भेदः ।

इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः । भाद्रशुक्ल
 द्वादश्यां स्वराज्ये पृच्छादिशस्यपृच्छार्थं तत्प्रीतये राज्ञा
 क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पासितत्करणप्रकारादि दर्शितं
 पृच्छार्थं कृतायां यथा

“ब्रह्माण्मूचुरमरा भगवच्छक्ताः स्त नासुरान् समरे । प्रति-
 योषयितुमतस्त्वं शरस्य शरणं सप्तपथायाः । देवानुवाच
 भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम् । यं दास्यति नं
 दद्या नाजौ स्यास्यन्ति वो दैत्याः । सव्यवराः क्षीरोदं
 गत्वा ते तृष्टुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्गं कौस्तुभ-
 मन्धिरिणोद्गासितोरस्तम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसमं सम-
 न्ततः यर्वदेहिनां सृष्टमम् । परमात्मानमनादिं विष्णु-
 मविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्तुतः स देवस्तोष नारायणो
 ददौ चैवाम् । ध्वजमसुरादुरवधूतखकमखनतुषारतोक्ष्णं-
 शुम् । तं विष्णुतेजोभवमष्टवक्त्रे रये स्थितं भास्वति
 रत्नचित्रे । देदोषमानं शरशिव सूर्यं ध्वजं समासाद्य
 शुभोदः शक्रः । सकिङ्कणोजालपरिच्छिन्ने स्रक्कलघटापि-
 टकान्तिनेन । ससृच्छिन्तेनामरराङ्गं ध्वजेन निच्ये विनाशं
 समरे ररिष्यन्म् । उपरिचरस्यामरपो वयोर्ददौ चेदपस्य
 जेषामयोम् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ।
 प्रीतो महेन मघवान् प्राह्वं ये नृपाः करिष्यन्ति ।
 वसुधवहेमवनस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति । स्रिताः
 प्रजाश्च तेषां भयरीगविवर्जिताः प्रभूताद्याः । ध्वज एव
 चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् । पूजा तस्य
 नरेन्द्रैर्लुप्तद्विजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राजया प्रयुक्ता
 तामागमतः प्रवक्ष्यामि । तस्य विनाशं शुभकरश्चिद्विष-

नल्लमङ्गलमूर्तौ । प्रास्थानिकैर्मनिसाहैवतः स्तूल-
धारश्च । उद्यानदेवतालयपिहवनवल्मीकमार्गचितिजाता ।
कुञ्जोर्ध्वशुष्ककण्टकिवल्मीकान्द्राकशुक्लाश्च । बह्विहगालय-
कठोरपवमानलघीकुिताश्च ये तरवः । ये च सु स्त्रीसज्ज-
न ते शुभाः शक्रकोलर्थे । श्रेष्ठो ऽज्जुनो ऽश्वकर्षः प्रियक-
वबोदुस्वराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽमरं
दृष्टम् । नौरासितकितभवं सस्यूज्य यथाविधि द्विजः
पूर्वम् । विजने सभेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादमं मन्त्रम् ।
'यानीह वृक्ष भूतानि तेभ्यः स्तस्त्रि नमो ऽस्तु वः । उप-
हारं गृहीत्वेनं क्रिबतः वासपथ्ययः । पार्थिवस्त्वं वरयते
स्तस्त्रि ते ऽस्तु नगोत्तम । ध्वजार्धं देवराजस्य पूज्यं
प्रतिगृह्यताम्' । हिन्यात् प्रभातसमये दृष्टमष्टकं प्राप्नु-
ष्यो ऽपिवा भूत्वा । परशोज्ज्वलभट्टो नेष्टः स्निग्धो घनच-
कितः । ऋषजयदमविश्वस्तं पतनमनाकुञ्जितं च पूर्वो-
दक् । अविश्वस्तं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत्पतितम् ।
'हन्त्याप्ये चतुरङ्गलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यादिम् । उद्धृत्य
पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभ्यते बलभेदो नेभ्या
नाभौ बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयो ऽश्वभक्ते तथापिभक्ते
च वर्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्हृती राजा ।
देवस्यस्त्रियकञ्चुकिविप्रप्रसूतोः सुवेधधरः । अहताम्बर-
संवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । कम्पन्मधूपशुक्तां
प्रवेशयेच्छुद्धतरुवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं
प्रकृष्टजनम् । सम्प्राजितचित्तपथ सुवेधगणिकाजना-
कार्कस्य । अम्यर्चितापण्यगृहं प्रभूतपुण्याह्वेदनिर्घोषम् ।
नटनतकमेवयैराकीर्णचतुष्पथ नगरम् । तत्र पताका श्वेता
त्रिजयाश्च भवन्ति रोगदा पीताः । जयदाश्च चित्ररूपा
रक्ताः । शम्भुप्रकोपाय । यस्मिं प्रवेशन्ती निपातयन्तो भयाय
नागाद्या । बालानां तलशब्दे सङ्क्रामः सन्वयुद्धे वा ।
सन्तुष्ट पुनस्तस्मा विधिवद्यादिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागर-
मेकादश्यां नरेभ्यः कारयेज्जात्याः । सितवस्त्रोष्णीषधर-
पुरोहितः शक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सांवत्सरो
निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टोद्भवाकारः सुरभिः स्निग्धो
वनो ऽनलो ऽर्चिष्ठात् । शुभकृतो ऽस्थो नेष्टो यात्रायां
विस्तरोऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुष्णलाचिः
स्निग्धः प्रदक्षिणायितो हुतभुग् ऋषस्य । गङ्गादिवाकर-
मुताजलवाहहारां धात्रीं सहस्ररसनं वशमां करोति ।
आभीकराशोककुरण्टकाण्डवैदूर्यनीलोत्पलसविभेज्जनौ न ।
विष्णान्तमन्त्रमन्त्रेणैवकाशं करोति रत्नांशुतं ऋषस्य । येषां

रथीघाण्येवमेषदन्तिनां संकल्पना ऽस्मिन्दि वापि दृष्टुमे ।
तेषां सदाभ्ये भघटाविचित्रिता भवन्ति यानि तिसरोपमा
दिशः । ध्वजकुम्भह्वयेभूभृतामनुकूपे वशमेति भूभृताम् ।
उदयास्तधराधराधरा हिसवद्विष्यप्रयोधरा धरा । हिरद-
मदमङ्गलरोजलाजैर्हृतमधुना च हुताशने सगन्धे । प्रथत-
ऋषाशरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरन्धुरितेव भूभृपक्ष ।
उक्तं यदुत्तिवति शक्रकैतो शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपे ।
तज्जन्मयत्तपचशान्तियात्राविवाहकाद्येऽपि चिन्तनीयम् ।
शुक्लपपायसाद्यैर्विप्राभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वाद-
श्याम् उपोष्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकमाथ्यः
कार्याः प्राक् भवतु सप्त पञ्च वा तज्जुष्टः । नन्दोपमन्द-
सज्जुष्टः पादेनाधेन चोक्त्यान् । मोक्षशुभाभाभ्यधिके
जयविजये हे वसुधैरे चाम्ये । अथिका शक्रजनिता मध्ये
ऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतः कृताणि विवर्धयानि पुरा
भूषणानि सुरकैतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि
विंशत्यरूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरङ्गं विश्वकर्मणा
प्रथमम् । रसना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णाधरा !
अष्टात्रि नीलरक्तं ततोऽयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । अशितं
यमचतुर्थं मन्दूरकं कान्तिसदयच्छतम् । मञ्जिष्ठामं वरुणः
षडङ्गि तत्तत्तुल्यं जलोर्मिनिभम् । मायूरं कयूरं पङ्कं वायु-
जलदनीलम् । स्कन्दं खं केवरां सप्तममददद्भुजजय बह्म-
चितम् । अष्टममलम्बालाङ्गशङ्खं हव्यभुदसम् । वैदूर्य-
महशमिन्दुर्नवम् यैवेयकं ददावन्त्यत् । रथचक्रामं दशमं
हव्यस्त्वष्टा प्रभाचयैर्युजम् । एकादशमृत्तं शं विवे देशे सरोज-
सङ्काशम् । द्वादशमपि च निवशं सुनयो नीलोत्पलाभांसम् ।
त्रिंशद्वज्रोर्ध्वनिगतसुपरि मिशालं त्रयोदशं कैतोः ।
शिरसि दृश्यतिशुक्रौ लालारससंज्ञं ददत् । यद्य-
द्येन विनिमित्तमसरेण विभूषणं ध्वजस्याथे । तत्तत्तद्देवता
विष्णोतव्यं विपश्चिद्धिः । ध्वजपरिमाणत्वं त्रयः परिधिः
प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्रयमादष्टा-
शाष्टांशहीनानि । कुर्यादङ्गि चतुर्थे परशमिन्दुध्वजस्य
शास्त्रज्ञः । मनुना चागमगोतान् अभ्यानेतान् पठेच्चयतः ।
'हृराक्षैवस्तयक्रसोर्ध्वेधनेश्वैश्वानरपाशध्वजः । सङ्गि-
सिद्धैः सदिगप्ररोभिः प्रकाङ्क्षारः स्कन्दसङ्गर्षेय । यथा
त्वमूर्जस्कार । नैकरूपे समर्चितस्त्वाभरतद्वारैः । तथेह
ताम्याभरण्यानि देव । शुभाणि सङ्गोतमना गृह्णाण । अजो
ऽव्ययः शाश्वत एकस्मिन् विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराण ।
त्वमन्तकः सर्वहरः क्षयातुः सङ्गक्षणीयं यतमम्युरीश ।

कनि प्रमजिह्वं त्वारं त्वाम् इन्द्रमवितारं सुरेषुम् ।
 यक्रं हतहृषं सुषेणम् अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तु । प्रपू-
 रणे चोच्छ्रयणे प्रयेगे स्नाने तथा माग्यविधौ विधौ । पठे-
 दिवाधृपतिः सोपवासी मन्त्राच्छुभान् पुरहृतस्य केतोः ।
 कलध्वजादर्थकनाधेचन्द्रविचित्रमालाकदलीशुदण्डैः । स-
 व्याखसिहं पितृकैर्गवाक्षैरहङ्गुतं दिक्षु च लोकपालैः ।
 अस्त्रसुररक्षा इदं शास्त्रमाहकं विप्रिष्यन्मार्गलपादतोरणम् ।
 उत्थापयेन्नृप सङ्क्षेपचक्षुषः सारङ्गुमाभ्यङ्गुमारिकान्ति-
 तम् । अविरतजनरावं भङ्गुलाभ्योः प्रणामैः पटपटह-
 न्दङ्गैः शङ्खभेयोदिभिश्च । स्तनिवा हतवधोभिः पापठ-
 द्विश्च विप्रैरशुभरहितशब्दं केतुसत्यापयोत । फलदधि-
 दनलाजाशुद्रपुष्पायङ्गुलेः प्रणिपतितशिराभिस्तुष्टुवह्निश्च
 पौरैः । द्रुतमनिविषभर्तुः केतुमीय प्रजानाम् अरि-
 नगरनतापं कारयेद्दिङ्मधाय । नातिद्रुतं न च विवर्ति-
 तमप्रकम्प्यम् अन्धकारमाह्यपिटकादिविभूषणं च । उत्थान-
 निदमशुभं यदतो ज्ञेया स्यात् तच्छान्तिभिर्मरयते ।
 शमयेत्परोधाः । कल्याटकौशिककपोतककाककङ्कः केतु-
 स्थितैर्महदुपनि भवन्त्यस्य । चापेण चापि युवराज
 भयवदन्ति श्येनो विजोचनभयं निपतन् करोति । कल-
 भङ्गपतने न्यपच्छलस्तस्माद्राहुरो करोति निजोन्म । हन्ति
 चाप्यथ पुरोहितम्का पार्थिवस्य मङ्गिणीमयनिश्च । राक्षो
 विनाशं प्रतिता प्रत का करोत्सहस्रं पिटकस्य पातः
 मध्याधमूलेषु च केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिजितपाण्डुरोराट् ।
 भृगुहते शिष्यभय तमसा च मोहो व्यालैश्च भग्नपतितैर्न
 भवत्यमात्याः । ग्नायन्त्यद्वक्प्रभृति च क्रमया द्विजाद्या
 भङ्गे न सङ्गिकवधः कथितः कुमार्याः । रज्ज्वाङ्ग-
 च्छेदने बाणपीडा राक्षोमाहः पीडनं माहकायाः ।
 यद्यत्कुर्युर्बालकाचारणा वा तत्तत्तादृग्भावि पापं शुभं
 वा । दिनचतुष्टयसुखितमर्चितं समिपूज्य न्यपो जहानि
 मद्भुजे । प्रकृतिभिः सङ्कलप्य विषयवेदं बलमिदं शबला-
 भिवहङ्गुये । उपरिधरवदुप्रवर्तितं न्यपतिभिरप्यनु सन्ततं
 कृतम् । विधिमिसमनुमन्य पाथिवो न रिपुकृतं भयमात्रुय-
 दिति ध्वज प्रमाणादिति तं काळि पुं उक्तं तथा ।
 “अज्जेनोऽप्यन्धकार्यं प्रियकोधवणं च, औदुम्बरं पञ्चते
 केतुषु सप्तमाः कृताः । अन्ये च देवदीपाद्याः शास्त्रा-
 द्याक्षरवक्षया । तच्च द्रष्टुं तदेदाग्नौ स्रष्टुं मन्त्रविमं
 पठेत्” । तदेत् छेदयेत् । “यानि ह्येते तु भूतानि तेभ्यः
 स्तस्मिन् नमोऽस्तु वः । उपहारं नृहीत्येव क्रियतां वा-

सपर्ययः । पार्थिवस्त्वं वरयते स्तस्मिन् तेऽस्तु नमोऽस्तु । ।
 ध्वजाधं देवराजस्य पूजयं प्रतिष्ठयाम्” । ततोऽपरे
 कृतं तं हित्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः । जले लपेत्तदप्यथ
 श्चिन्त्यैवं चतुरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरहारं केतुं नि
 श्चायितव्यं । शुक्राष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेश-
 यत् । द्वाविंशद्विंशमानस्तु अथमः केतुश्च्यते । द्वाविं-
 शस्तु ततोऽष्टाद्यान् द्वाचत्वारिंशदसमः । कमार्यः पञ्च
 कर्त्तव्याः शक्रस्य न्यपसक्तम् । शालमयस्तु ताः सर्वान्ध-
 पराः शक्रमाहकाः । केतोः पाटप्रमाणेन कायाः, शक्र-
 कमारिकाः । माहकाऽप्रमाणान्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ।
 एवं कृत्वा कुमारीश्च माहका केतुसेव च । एकादश्यां
 स्थिते पक्षे यद्येनाभिधासुनम् । अधिवास्तु ततोऽपि
 गन्धद्वारादिमन्त्रकैः । इन्द्राणां मन्त्रेण कृत्वा वासवं
 विस्तृतात्मकम् । अत्युत पूजयत्वाद्दो शक्रं पश्चात् प्र-
 पूजयेत् । शक्रस्य मन्त्रिणां कर्त्तव्यं कान्तको दारवो तथा”
 कान्तको कनकमयोम् “अन्त्येजसभूतं ता सर्वभावे तु नृप-
 त्रयोम् । ता मन्त्रालयस्य मध्ये तु पूजयित्वा विंशतः ।
 ततः शुभे सङ्कल्पे तु केतुसत्यापरेषु पः । “वज्रहस्त । सु-
 राश्विषु । बभ्रुनला पुरन्दर । चोकार्थं सर्वलोकानां पू-
 जयेयं प्रतिष्ठयताम् । एष्टोहि सर्वामरं सङ्कलप्यैरभिष्टु-
 तो बभ्रुधगामरेय । ससुखितस्त्वं श्वषाद्यापादे नृह्राण
 पूजा भगवद्वसन्ते” । इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्याव-
 न्दमैः । षट्षु दश द्दिक्पालान् सङ्काश परिपूजयेत् ।
 साध्यादीन् सकलान् ेान् माहृः सर्वान्धनुक्रमान् ।
 तत शुभे सङ्कल्पे तु शान्तिर्हस्तिक्रियुतः । केतुपत्यानभू-
 मित्तु यद्यवेद्यास्तु पश्चिमे । विप्रैः पुरोहितैः सर्वैः
 गच्छेद्गजा सुसङ्गलैः । रज्ज्भिः पञ्चभिर्वह्निं यन्त्रस्थितं
 समाहकम् । कुमारीभिश्च सधुक्तं द्दिक्पालानाञ्च प
 टुके । यथावर्षैर्वैशाखैर्वैशाखैर्जितैर्वस्त्रैरेतैः धृतं तं
 किङ्किणीजालैर्हृष्टपट्टाद्युपाकरणैः । चित्रमाख्याव्यर-
 चापि चतुर्भिः परितोरणैः । उत्थापयेत्तद्वाकेतुं राजा
 मात्यै यनैः यनैः । प्रतिमा तत्र नन्देऽन्यत् केतो शक्रं
 विचिन्तयन् । यजेत्तु पूर्ववत्तत्तु शची मातलिमैश्च ।
 जयन्तं तनयं तस्य वज्रभरावतं तथा । सहाचार्यस्य
 द्दिक्पालान् सर्वान् गन्धदेवताः । पूजितानाञ्च देवानं
 चन्द्रलोमं समाचरेत् । होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय
 महात्मने । तिलं दत्तं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ।
 एतैस्तु जुहुयादेतान् सैः स्वर्भन्तैर्मैरोत्तमः । ततोऽहो-

मे चतुरोऽपामान्कष्टेकस्य पञ्चमम्” वेणी० आखण्ड-
प्रस्ये बुधितरेण यदभिनवपुरं निर्मितं तदिन्द्रप्रस्यतया
विख्यातम् । तदेतत् भारते आ० २० ई० वसितम् ।
‘प्रतिष्ठातु तत्तद्वाक्यं न्यय सर्व्वे प्रणम्य च । प्रतस्थिरे ततो
घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः । अर्द्धं राज्यस्य सव्याय आखण्ड-
वप्रस्यमाधियन् । ततस्तो पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरो-
गभाः । मण्डयाञ्चक्रिरे तहै पुरं स्वर्गवदच्युताः । ततः
पुन्ये शिवे देये यान्ति कृत्वा मन्त्राः । नगरं माप-
मासुर्द्वैपय पुरोगमाः । सागरपतिरुपाभिः परिखाभिर-
लङ्घितम् । प्राकारेण च सम्यक् दिवसाद्य तिरता ।
पाण्डुराश्वप्रकाशेन सोमरश्मिनिभेन च । शुशुभे तत्पु-
त्रेव नागैर्भोगवती यथा । द्विपक्षगच्छप्रख्यैर्हारैः
सौधैश्च शोभितम् । शुभ्रमभ्यवयप्रख्यं गौपुरैश्चन्द्रोपमैः ।
विविधैरपि निर्मितैः यस्त्रोपेतैः सुसुष्ठैः । यज्ञभिषाद्यतं
तच्च द्विजङ्गैरिव पञ्चगैः । तस्यैवाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे
योषरक्षितम् । तीक्ष्णाङ्गु शयतम्रीर्भियन्जनालैश्च शोभि-
तम् । विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः । तन्नि-
पिष्टपञ्चद्वारमिन्द्रप्रस्यं व्यरोचत । मेघहृन्मिवाकाशे
विहं विद्युत्प्रभात्तमम् । तत्र रम्ये शिवे देये कौरवस्य
निवेशनम् । शुभे धनसम्पत्त्यै धनाध्यक्षयोपमम्” “एवं
सव्याय राज्यनादिन्द्रप्रस्यं तपोधनः” तत्र २० ७७० ।
इन्द्रप्रहरणं न० ६१० । वज्रास्ते तत्र दधीचोसुरैरस्थि-
निर्मितं तत्कथा अयमिन्द्र ४ ई ४८८ उक्ता ;
इन्द्रभक्तिः पु० ऐश्वर्योक्तं भौतमगोलजे जिनभेदे ।
इन्द्रभेषजं न० इन्द्रेण प्रकाशितं भेषजम् । उ० १० १०० १०० ।
इन्द्रमखं पु० इन्द्रस्य तत्पूजाधीनम् । वर्षादौ यक्रतोषा-
वप्रभेदे । स च मखः नन्दादिभिः प्रवर्तितः कृष्णेन
निर्दिष्टः तत्र तत्र तत्करणे नन्देन हेतुः उक्तः भा० १०
७७० २१७० “पञ्चमो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्मभूतः यः
तेऽभिवर्धनं भूतानां दीपनं जीवनं पयः । तं तात !
वयमन्ये च वाम्बुचां पतिनीचरम् । इव्यैश्चैतदा-
विष्वैर्यजन्तः क्रतुभिर्नराः तच्छेषेषोपजीवन्ति त्रिवर्गज-
हेतवे । पुंसां पुत्रवकाराणां पञ्चम्यः फलभावनः”
इति नन्देनोक्ते कृष्णेन तन्मखनिवारणेन गोवर्द्धनमखस्य
प्रवर्तनं कृतम् तदपि त्रैवीर्यं यथा ‘सत्यं रजस्तमसि
स्थितुत्पन्नलहेतवः । रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्वं
विभिधं जगत् । रजसा मोदितामेघा वनन्त्यन्वि सर्व्वतः
प्रजाक्षरेव विद्युन्वि किं महेन्द्रं करिष्यति न नः

पुरोजनपदा न स्यात् न मृष्टा वयम् । वनौकसस्तात !
मिथं नमश्चैकनिवासिनः । तस्या इवां ब्राह्मणानामष्टे सार-
भ्यतां मखः । यइन्द्रमखसम्भाराक्षरं साध्यतां मखः” ।
भाग० १० ७७० २४७० । अधिकं गोवर्द्धनमखस्य
वक्ष्यते । “मया तेऽकारि मघवन् ! मखमङ्गोऽनुमृष्टता ।
मदनुमृष्टतयोनित्यं मत्तस्येन्द्राया मृष्टमिति” २७७० ।
इन्द्रमहं पु० इन्द्रस्य सन्तोषार्थमहः । इन्द्रसन्तोषार्थं वर्षादौ
कर्त्तव्ये उत्सवभेदे । इन्द्रस्य मङ्गोयत् । वर्षाशरत्कालयोः ।
इन्द्रोत्सव यक्रोत्सवादयोऽप्युभयत् ।
इन्द्रमहकामुकं पु० इन्द्रमहं वर्षादिकाले कामुकः काम-
यिता । कुङ्कुरे वर्षादानेव तेषां व्यायधर्म्मोक्तोक्तप्रसिद्धः ।
इन्द्रमार्गं पु० इन्द्रलोकप्राप्त्यर्थमार्गः । वदरीपाचनसङ्घि-
कृतस्य तीर्थभेदे । “वदरीपाचनं गच्छेद्विषयस्त्रयं गतः”
इत्युपक्रम्य “इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिपः ।
अक्षोरालोपयासेन यक्रलोके मङ्गोयते” भा० १०
८१७० । तत्र जलमयं तीर्थम् “देविकामिन्द्रमार्गं च
स्वर्गविन्दुं विगाद्या च । सप्रगच्छे त्रिगच्छे च इन्द्रमार्गे च
तर्पयन्” भा० १० २५७० । तत्र अथवाहनतर्पणोक्तेः ।
इन्द्रयव न० पु० इन्द्रस्य कुटजहृत्स्य यवाकृतितोषितात् यव-
इव योजम् । कुटजहृत्स्य यवाकारैः तिरुत्तरसेयीजैः स्नान-
ख्याते । “इन्द्रोयवहृत्तोषणः संगाही कटुशीतकः ।
अवरातिशाररक्तार्णव इमिवीर्यं कुतलत् । दीपनो शुद-
कीलास्वातामसोऽग्न्यूलजित्” भा० १० ।
इन्द्रराजी क्री इन्द्रस्य कुटजस्य राजा इव राजावस्थाजातत्वात्
क्रीप् । अथार्थभेदे ततः कुर्वा० ख्य । इन्द्रराज्यसङ्घे त्रि०
इन्द्रलुप्त न० इन्द्र इन्द्रस्योन्नीतः क्षेत्रो बुभोयत्वात् । क्षेत्र-
नायके (टाक) ख्याते रोगभेदे । तस्मिन्नादि ‘रोम-
कृपातुग रक्तं पिप्पेन सह मूर्च्छितम् । प्रमथाययति रोमाणि
ततः क्लेदा सघोषितः । इषादि रोमकृपास्तु ततोऽन्यथा
ससम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं आलस्यं बन्धेति च विभाव्यते”
निदा० उक्तम् । निदानां काकता त इन्द्रलुप्तं इन्द्रस्य
भवति । आलस्यं शिरोरुहेष्य व इत्या सवेदनेति तेषां
भेद उक्तः । वा कप । इन्द्रलुप्तं तत्त्वार्थम् ।
इन्द्रलुप्तिः पु० इन्द्रस्य लोकः भोगभूमिः । अमरावतो-
रामपुरीयुक्ते स्नानस्थानभेदे तत्स्थानममरावतीशब्दे १२०
पृष्ठे उक्तं तत्स्वरूपप्राप्तिकारणादिकस्य कार्यं । ऐन्द्रे-
ऽत्र रमते विप्र ! सहस्राक्षः, पुरीत्ययत् । तपोवनेन
सङ्गता विहृता विश्वकर्म्मणा । दिवापि कौस्तुभे यक्षां

बौधश्रेषोन्निवसु नयेत् । यदा कलानिधिः कापि दग्धो
 दग्धत्वमावहेत् । तदा स्वनेयसो ज्योत्स्नां दौधेषु-
 निगूहयेत् । यद्व्यभिक्तो वाप्य स्वमन्वबोविद्विषिता ।
 सुधा नाशु विधेयित्वमपि स्नां विलयाविकासम् । इत्येव
 बौधमणिभिनिर्भितेभ्यः निर्भयम् । स्नानोत्थानमाधाव
 तमोऽहःस्वपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिखाजालसु तमात्मा-
 मजं जहम् । तत्र चादाय कञ्चैर्नैकान्यन्यज्जह जनाः ।
 कुविन्दा न च सन्त्यज न चाल् पश्यतोऽपराः । वेदान्तसङ्-
 गान्त्य यतः कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विदुने
 चिन्ताविद्याविशारदाः । अतन्वितसि सर्वेषां चिन्तां चिन्ता-
 मधिष्ठुम् । सूपकारा न सन्त्यज रसपाकविचक्षणः ।
 दुग्धे सर्वरसानेका कासधेयुरतोऽनियम् । कीर्त्तिरश्चैत्रवा-
 दस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नसङ्घैः श्रवाः शोऽत्र ह-
 यानां पौरुषाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरचतुर्दन्तोऽत्र
 राजते । द्वितीय इव कैलासोज्ज्वलः स्फटिकोष्णः ।
 तत्तत्परिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वयो लिङ् । मन्दं वन-
 रत्नं च रत्नं मन्दविभो ह्यपाम् । त्वयिस्त्रिंशत् सुराणां वा
 कोटिः श्रुतिषधीरिता । प्रतोक्षते सावसरं सेवायै प्रलङ्घं
 लिङ् । स्वर्गेष्विन्द्रपदादभ्यक्ष विधियेते किञ्चन । यद्यपि
 लोकान्नेत्र्यं न च तल्लभनेन हि । अन्धमेघकृत्स्य
 अभ्यं विनिमयेन यत् । किन्नेन तल्लभन्यत् स्यात् पवित-
 मयवा सङ्घत् । अर्चिं जतो संयमनो पुण्यवत्प्रतिभावतो ।
 मन्वपल्लवकेशो च नैतत्तुल्या सङ्घर्षिभिः । अयमेव सङ्-
 गालस्यमेव इत्यस्ति । यतममुरयं देवो गानाभ्यो-
 जनि नासतः । सप्रापि लोकपाशा ये तयं ससुपासते ।
 नारदाद्यैर्ष निवरैरयमाशोभिर्विज्यते । एतत्सर्वं च
 सर्वेषां लोकानां स्वर्गमिष्यते । पराजयान्नेन्द्रस्य त्वे-
 लोकं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजादेत्यासपस्यन्
 पसंयमाः । गन्धर्वयक्षराक्षसि भारेन्द्रपदलिङ्गवः ।
 वनराद्यामहीपाशावाजिमेधविधावकाः । जतवन्तो सङ्गा-
 वलं यज्ञैर्नैर्जिह्वतः । निष्प्रलङ्घं क्रतुयतं वः
 कश्चित् कुर्वतेऽवमौ । जितेन्द्रिबोऽनरात्मां च प्राप्नोति
 पुण्यजाम् । असमाप्तक्रतुयता वसन्त्यल सङ्घोभुजः ।
 ज्योतिषोमादिभिर्गणैर्व्यजन्त्यपि ते द्विजाः । दृष्टावुह-
 मदानादि सङ्गादानानि भोक्तुम् । ये पञ्चान्यमकाता-
 मलो जहन्तेऽनरात्मीम् । ज्योतिषादिभोरोराः संपासेष-
 पञ्चादिभिः । विन्नाम्ना वीरयवने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः
 एतेऽहं यत् समाख्याता सचेन्द्रनगरीत्यतिः । यायजू-

कावसन्त्यल सप्तविद्याविशारदाः” १० अ० । “अतिवि-
 स्मिन्दुबोकेयः” इति मनुना अतिविपरिचर्याभिरपि
 तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्तिः
 भा० सू० उक्ता । यज्ञलोकादयोऽप्यल
 इन्द्रवंशा स्त्री स्यादिन्द्रवंशा ततर्जूरसूतेः” इत्त० २०
 उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णद्वयभेदे ।
 इन्द्रवज्रा स्त्री “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इत्त० २०
 उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णद्वयभेदे ।
 इन्द्रवज्री स्त्री इन्द्रप्रया वज्रो याक्ते १० । परिजाता गायान
 “सोमवज्रीमिन्द्रवज्री यमीं विशस्य कष्टकान्” मनु० ।
 (रात्र्याजससा) इन्द्रवाक् । ततायाक् । इन्द्रवरीत्या । त ।
 इन्द्रवसिष्ठ उ० इन्द्रस्यात्मनो वसिष्ठे । । कामध्याने । इन्द्र-
 वसिष्ठपरिणाशं पीठकूपेरानरायाम् भोजयामासुः”
 शांख्यसंन्यासि । प्रत० इन्द्रा । कूषेयिरोऽम् । इन्द्रवसि-
 ञ्चात्पूर्वोद्धृताशासि विटपञ्चेति” विश्वं “पार्ष्णी
 प्रति जङ्गामध्य इन्द्रवसिष्ठमि तत्र शोऽत्राद्ये सरणम्”
 इति च सुशु० । अतोऽस्य जीववर्षतिस्तस्यात्तासयात् ।
 इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनो वारुणी प्रिया (रात्र्याजससा)
 तिक्रूरवायां जेतृवायां पीठपुण्यायां कतायत् । स्याद
 कन् । इन्द्रवारुणिकापि स्यात्तार्थे ।
 इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य बीजम् । इन्द्रये । “वज्ये-
 न्द्रवीजं त्रिफलादिपिंसरसाम्भुभिः” सुशु० ।
 इन्द्रवृक्ष उ० इन्द्रदेवदरवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्र वज्रकेत-
 त्वात्तात्पर्यम् । तस्येन्द्रवृक्षे साधनत्वेन्द्रवृक्षज्यम् उक्तम् ।
 इन्द्रवृद्धा स्त्री “अथातः कुटुरोगान् व्याख्यास्याम इत्यु-
 पक्रम्य । “वज्रीकमिन्द्रवृद्धेत्यादि विमलम्” । “प्राप्य-
 करवन्मध्यं पिडकाभिः समाधिताम्” । इन्द्रवृद्धां तु तां
 निद्याहातः सोलितानां भिषक्” सुशुतोऽङ्गलक्षणे कुटुरो-
 गभेदे । “विहतामिन्द्रवृद्धाश्च गर्भमीं जालगर्भाम् ।
 हरिविहतां गन्धमाब्धीं कलां विस्फोटकां स्यात् । पिण्डजस्य
 विषयेषु क्रियया साधयेत् भिषक्” इति सुशु०
 इन्द्रव्रत न० इन्द्रदेववर्षणे व्रतम् । “वार्षिकं चतुरो मासान्
 यथेन्द्रोऽर्पयिष्यति । तथा भिषकेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्र-
 व्रतं चरन्” इति सुशुक्ते प्रजापाकने राजोव्रतभेदे ।
 इन्द्रयन्त्र उ० इन्द्रः यन्त्रः यातयिता वज्र । हलाहरे । इत्ता-
 सुरस्य तथात्वसकृन् यथा “स तदा पुत्रोप । कुविन्नेऽसुप-
 क्रूतः सोमसमपादति स स्वयमेव वज्रवैद्यः चक्रे स जोषीष-
 कश्चै शुक्रः परिचिष्ट स्या यतं प्रवृत्तता पकारेन्द्रयन्त्र-

वेधेति सोऽग्निमेव प्राप्य सन्धुयन्तरेव सन्धुयेत्युक्ते
 प्राहुः अनीपोमावेवाभि सन्धुय सर्वाविद्याः सर्वं ययः
 सर्वमन्नाद्यं सर्वं श्रीम् । स यद्वतमानं यमभवत् । तस्या-
 दृष्टोऽथ यदयात् यमभान्नादहसि दनुच दनायुच ।
 सतेव च पितेव च परिजम्हन्तस्तस्याहानव इत्याहुः अध
 यदप्रोदिन्धुर्वधेति तस्यादुर्हन्भिन्धु एव ज-
 धान यद यश्चदवप्यदिन्धुस शलुर्वधेति यश्चद ह स
 एवेन्द्राहन्मिन्धु" यतः ॥ १०१, ६, १, ८, ९, १०. "इन्द्रशलु-
 रि = पूर्वपदोदात्ततयेन्द्रः शलुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासं
 ज्ञत्वा तन्म प्रयुक्तं नतस्मान्द्रो जघन । यदासौ अन्धो-
 दात्त या तत्पुरुषमासेन, इन्द्रस्य शलुरिति व्यसनि-
 टेशेन वा ज्ञत्वा सदा निश्चितमेव स इन्द्राहन्त्यात्" इति भा०
 भा० तथा च वरीतत्पुरुषेऽन्तोदात्तः खरः तथात्वे इन्द्रस्य
 शलुरित्यर्थे भवेत् बहुव्रीहौ तु पूर्वपदखरतेति तथा तेन
 प्रयोगात् तमेव इन्द्रो जघान "खतएव वेदे खरहीनतयोश्चा-
 रणे यमानस्यानिटं फलं भारी यत्नाक्तं शिष्यावासा ।
 "मन्त्राहीनः खरतो वर्यतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-
 नाहः स वाग्वज्जो यतमानं हिनस्ति यद्येन्द्रशलुः
 खरतोऽपराधात्" । उक्तशुल्लदुषारिणी कथा भा० यथा
 त्वष्टः पत्न्यस्य विश्वरूपं गुणादिकसुपर्वण्य "तस्यासन्
 विश्वरूपस्य शिरांसि क्षीणि भारत । सोमपीथं सुरा
 पोथमन्नादमिति शुशुभ । सर्वं बर्हिषि देवेभ्यो भागं
 प्रत्यक्षसूक्तैः । अथददस्य पितरो देवाः सप्रथयन्धु ।
 स एव किं पदो भागं परीक्षन्नुदरान् प्रति । यजमानो
 उरुह्वाग मातृक्षेत्रवशातुगः । तद्देवेभ्यस्तस्य धर्मा-
 नीकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तदवा भातस्तर्क्यार्षीण्यन्धिन
 द्रुषा । सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिच्छलः । क-
 ल्विच्छः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः । ब्रह्महत्या-
 मक्षालिना जपाक यदपीथरः । संपत्तरान्ते तद्वं भूतानां
 स विगुह्ये । भूत्यस्तु द्रुमयोषिदभ्यसहर्षा व्यभजह्वरि ।
 भूमिस्तुरीयं जपाक खतप्रररेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्या-
 या रूपं भूमौ प्रहस्यते । तस्यैवेदविरोक्षेण परेण जम्ह-
 र्त्रुमाः । तेषां नियांसकूपेण मक्षहत्या प्रहस्यते । यश्च
 कामरिणां हस्तुरीय जम्हः स्त्रियः । रजोक्षेपेण तास-
 तः सार्पिणामि प्रहस्यते । इयमूयोरीणापस्तरयं जम्ह-
 क्षिणम् । तासु बहुदफेनाभ्यां दष्टं तद्वरति लिपन् ।
 हतपुलस्ततस्वरा जम्हविन्धाय गहन । इन्द्रगलुर्विर्वस्य
 मा शिरं जङ्घि विहिदम । अथाप्या हाथपचनादित्यतो

बोरदर्थयः । कृतान् इव कोकानां युगान्तसमयो वष्टा ।
 विष्णुविवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने । दग्धहस्त-
 प्रतीकागं नम्याभ्यानीकवर्धस्म । तप्रताम्विष्वाश्रय-
 मध्याह्नाक्तोऽपलोचनम् । देदीपमाने त्रिषिते मूल चारो-
 व्य रोदसी । अत्यन्तमुत्पदन्तश्च बाहयन्तं पदा महीम् ।
 शीमन्मीरं क्षीणं पिबता च नभस्तमम् । लिङ्गता जिह्व-
 क्षीणि यमगा भुवनतयम् । मङ्गता रोहदंष्ट्रेण जम्हमाथं
 सङ्गुक्तः । त्रिस्तादुह वल्लोका वीण्य सर्वं दिशो दध ।
 येनाष्टता इमे लोकास्तपसा त्वाद्रूपं तिम्रा । स वै हत्व
 इति प्रोक्तः पापः परमाह्वयः भा० ईस्क० ८८०० । ततः
 "वद दूयवः - विनोभ्यं तवा महेन्द्राहुः मद्योपवि-
 क्रम इति" तयोर्बुद्धमभिषयः भिषया वज्रेण तत्क्षिप्तं निष्-
 क्रम्य बलमिदृश । उक्तकर्त्त शिरः शलोर्गिरिच्छत्रमिवो-
 क्षतम् भागं ईस्क० १००० इन्द्रेण तस्य इमनं वर्धितम् ।
 इन्द्रशलुभेषु० इन्द्रजातः वर्षाकालजातः शलुभः । इन्द्रोपे ।
 इन्द्रमारयि ३० ईत० । इन्द्रस्य सारथी मातङ्गो ।
 इन्द्रसारथि ३० चतुर्हो गगो । "मनुष्या इन्द्रसारथिचतु-
 र्हो गमन्थति । उरुगम्बरब्रह्माद्या इन्द्रसारथिर्वीर्यजाः ।
 पवित्राश्चासुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्नि
 बाहुः शुचिः शुक्रो मास्यातादाक्षर्षास्त्रिनः । एतावन्धस्य
 तनयो वृहद्वातुक्का हरिः । नितायां महाराज ! क्रिया-
 तन्तून् वितायिता" भा० ८८०० १२०० हरिर्बन्धे तु "भूत्या-
 श्रुत्यादितो देव्यां भौत्योनामश्चैवत" इति भौत्योत्पत्ति
 सङ्का "चतुर्होऽथ पर्याये भौत्यस्त्वान्तरे मनोः । अग्नीध्रः
 कश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवस्याश्चित्रिबहु
 शुचिराङ्गिरस्तथा । युक्त्तश्चैव तयात्रेयः शुक्रोवाँव एव
 च । अजितः पौलहश्चैव मान्यः सप्रथयश्च ते इति" चोक्त्वा
 "देवतानां गणाः प्रोक्तः पञ्च वै भरतर्षभ । तरङ्गभोश्च
 वप्रश्च तरङ्गादुद्यएव च । अभिमानी प्रवीणश्च सुतः
 संक्रन्दस्तथा । तेजस्वी सरणश्चैव भीत्यस्ते मनोः सुता ।
 भीत्यस्त्वधिकारे तु पूर्णे कल्यस्तु पृथ्यते" । अग्नि ३००
 "मनुचतुर्हो भौत्यः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चासुषाद्याः
 सुरगणा अग्निबाहुदयो द्विजाः । चतुर्दशैव भौत्यस्य
 सुता उरुसखा मनोः" इत्युक्तं तेन नामभेदविरोधः
 कल्पभेदात् समाधेयः ।

इन्द्रसुत ३० ईत० । जयन्ते, २ मध्यमपाण्डवे पार्थे, २ अर्जुन
 हवे, ४ बाहिननामके वानरे च । इन्द्रुत्तादयोऽन्धल
 इन्द्रसुतम ३० इन्द्रः कटजवृक्ष इव सुरवः पञ्चरवः । (निधिन्द्र)

विश्वामरे । अमरे इन्द्रसुरसिंहा पाठान्तरे पु० । तत्रैव
इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रसात्मनः सुखे प्रिया । (राजाखसरा) इन्द्र-
वाखसाम् राजनि० “वासां कुशिलीन्द्रसुरापटोखेत्यादि”
सुख० । “सुखीन्द्रसुरा कथा कुशवर्षपानारैः । तैश्चमेभिः
यमैः पक्कं सुरास्त्रादिरसात् तम्” सुख० ।

इन्द्रस्तु त न० इन्द्रदेवताकं स्तुतम् । अथ्वेदानीं गते स्तुत-
भेदे तत्र “इन्द्रं विश्वा अवीष्टन्” इत्यादि एकादशम् ।
अ० १ म० ११ स्तुतम् एतच्च तत्तत्कर्माणि इन्द्रस्तुत्यर्थं प-
ठनां तथा द्वारपात्रेण तृणादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि
प्राग्वत् “आस्त्यक्तं पावमानश्च सोमस्तुक्तं सुमङ्गलम् । यान्य
ध्यायन्नेन्द्रस्तुक्तं रक्षोभू” चेति बह्वचो । पूर्वं द्वारं समा-
न्त्रित्य पठेतामिति निश्चयः” विधानपारि० पु० ; तच्च स्तुतं
तृणादानादिपठतो ६२ ऋक्काभिः प्रदर्शितम् ।

इन्द्रसेन पु० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य । नृपभेदे स च परि-
क्षितः पुत्रभेदेः । परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्माधिकोविदाः
कथसेनापस्येनौ च चित्तसेनश्च वीर्यावान् । इन्द्रसेनः
सुमेधश्च भागसेनश्च नामतः” भा० आ० ६४ अ० अयञ्च
प्रसिद्धात् परिक्षितः प्राचीनः कवचवद्वय इन्द्राभयदे
विहातः । सुषिठिरस्य २ अत्यभेदे । “इन्द्रसेनादवसेव भव्याः
परि चतुर्ह्यस्य । रथैरनुययुः शोः स्त्रिय आदाय सर्वयः”
भा० व० ११ अ० “इन्द्रसेना विद्योक्तश्च पुरुषाङ्गुलनसारविः ।
अद्यादाकृषे सुमः सन्तु मत्प्रियकारिणः” भा० व० १२ अ०

इन्द्रसेना स्त्री ६०० । इन्द्रस्य सेनायाम् । २ ब्रह्मसमातरि
मौडिल्यस्य ज्येष्ठे पुत्रपत्न्याम् । “मौडिल्यस्य सुतो ज्येष्ठो
ब्रह्मर्षिः क्षमहायगाः । इन्द्रसेना वतोगर्भे बभ्राण्यं प्रत्य-
पद्यत” करि० १२ अ० “नारायणीवेन्द्रसेना बभूव वयसा
निजं सुव्रतसाजमोठं” भा० व० ११ १ अ० ।

इन्द्रसेना नो पु० इन्द्रसेना नयति नी-किप् ६त० । यक्षस्य
सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा । कार्त्तिकेन पराजितेनेन्द्रेण
कार्त्तिकाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्ति
वर्णनेन तेन तत्सेनं प्रथिममङ्गीकृतमेतत् भा० व० २८ अ०
उक्तिं यदा “यक्ष उवाच भवसेन्द्रे महाबाहो ! सर्वेषां
नः सुखाय च । अभिषिच्यस्व चैव तं प्राज्ञरूपोऽसि वससः ।
वाधि त्वमेव नौ लोकापव्यपोविजये रतः । अहन्ते किङ्करः
यक्षो न भवेन्द्रत्वमीषितम् । बलं तवाद्भुतं वीर ! त्वं देवा-
नामरीन् जङ्घि । अयस्त्रास्तुतिं मां लोका धीर्थेण तव
विश्रुताः । इन्द्रत्वं तु स्थितं वीरे ! बह्वीनं पराजितम् ।
आवबोध निष्ठाभेदं प्रथियिष्यत्वन्दिताः । भेदिते च त्वयि

विभो ! लोकोद्भूतपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेषु
वयोस्तदा । विषयः संप्रवर्त्तते भूतभेदात्प्रायश्च ।
तत् त्वं मां रणे तात । यथाशक्तं विजेष्यसि । तस्मादिन्द्र
भवानेव भविता मा विचारय । स्कन्द उवाच । त्वमेः
राजा भूतान् लोकोक्तस्य समैव च । कर्तोमि किञ्च ते
यक्ष ! यासमं तदुब्रवीह मे । इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो
भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ! । यदि सत्यमिदं वाक्यं
निश्चयाद्वापितं त्वया । यदि वा यासमं स्कन्द ! कर्त्तुमि-
च्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये मङ्गल !
स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय तेनापत्ये ऽभिषिच्य
माम्” । भा० व० २८ अ० यक्षसेनापतिश्च यक्षसेनाधि-
पादयोऽप्यत्र । “यक्षसेनापतिः स्कन्दः” प०

इन्द्रस्तु पु० इन्द्रस्युते । इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्त्य
यत्रे हितायहे “इन्द्रस्तुदक्यो द्वितीयमहर्भवति ।
इन्द्रोऽहं सर्वदेवाः सर्वेषां देवानामग्रो तस्यैन्द्रायज्ञा
भवन्त्योन्द्राः पुरोरुच सर्वमैन्द्रमसदिति” यत० १२, ७,
१, ४, अयस्युक्त्यासाध्यः तदुपक्रमेण कात्या० १, १, ४, १ ।
“तव उक्त्या स्मिदुत् इन्द्रस्तु सूर्यस्तु” इत्यभिधानात्

इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्रात् यागभेदे स च कात्या० १, ४,
४, ६ । अतिरात्रोपक्रमेण “इन्द्रस्तोमो विश्वजितो”
विश्वजितः प्राज्ञे इन्द्रस्तोमः कार्यः कर्त्त० ।
पूर्वोक्तस्यपक्ष्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम् । अयश्चारात्
कार्यः “इन्द्रस्तोमो राजयज्ञ” “सहस्रं दक्षिणा” कात्या०
२२, १, १५, ९, स च उक्त्यासाध्यः “उक्त्यः” कात्या०
१२, ११, १० उक्तेः ।

इन्द्रस्तोमो इन्द्रः जयतेऽनया ज्ञे-किप् ६त० । यकाङ्गान्
साधने ऋग्भेदे । कर्त्तरि किप् । तदाङ्गान्कर्त्तुं सन्निभेदे च ।
ततो गगो अयस्ये यज् । ऐन्द्रजयस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

इन्द्रा स्त्री इदि-रन् । पण्यज्भक्त्ये (काशाजग्रीव
नेदिनिः । राजाखसरा । २ इन्द्रायकणाम् । राजनि
२ यस्याम् गच्छ ।

इन्द्राग्नि पु० द्वि० १० । इन्द्राग्निश्च देवतादः । यक्राम्ना-
नामयोर्देवयोः । “इन्द्राग्नी यत्तु ज्येते” स० त०
मृतिः “पुरोहितभामस्येन्द्राग्नी” स्तोमः कात्या० २२,
१, २०, २१ उक्त । तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राशौ वा
सह यज्ञिकं तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा यद्वि यातगावः
राशः अष्टवत्वारिबहुगावः कर्त्त० तो देवते अयस्य अण ।
इन्द्राग्निं तद्देवताके हविषि यक्षे च । इन्द्रस्य पर्जन्य-

स्यानिः । ऐश्वर्ये विद्युदग्नादौ पु० । इन्द्राग्निधूमः ।
इन्द्राग्निधूम पु० इन्द्राग्नेः पर्जन्याग्निधूम इव । हिमे
धूमस्य यथाऽग्निधूमस्य तथा अक्षमयक्षिमस्य पर्जन्या-
ग्निधूमस्यैव जलधूमस्यैव तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्त्री इन्द्रस्य स्त्री-स्त्री-एतत् अतुक् च । इन्द्रपत्न्यां
यस्याम् 'अदित्ये राज्ञोऽसिन्द्राया उष्णीषः' यजु०
१८.० 'मैत्रेन्द्राणी न रुद्राणी न ममायी न रोहिणी'
भट्टि, यद्येन्द्राणी हरिहरे स्थाप्ता चैव विभावरी' भा०
आ० १.० अ० । 'आजगाम सहेन्द्राया यक्षः सुर-
गर्भोऽतः' भा० व० ४१.० । इन्द्र परमैश्वर्यमानयति
आत्मनो-बा० उ० गौ० उ० 'ऐश्वर्यं परमं यस्या यथे चैव
सुरगुणैः' इदि च परमैश्वर्ये इन्द्राणी तेन सा सृता' इति
देवीपु० उक्तानिस्त्रिणी । रुद्राणां शक्तिभेदे । 'महापुंन्द्राणि ।
रुद्राणि । भूतभ्यो । यशस्विनि । तानि मां सर्व दुःखेभ्यो
नारायणि । नमोऽस्तु ते' हरिवं० १७८.० 'सा च
अष्टमार्गं ज्ञानमता ऐन्द्रीयपरमार्थाया तस्याय इन्द्रक-
र्तृत्वाविस्तरादपि तथात्वम् । इन्द्र इव आनयति जीवयति
रोगोदयमनन अनन-पिण्ड-अन् पूर्वपदा-फलम् । इत्युल्ल-
खायां राजनि० । उष्णीषां करणे पर्जन्यासिन्द्वारहणे
(सोन्वाल) मदि० । (निसिन्दा) इहमे अमरः, स्त्राये कन् ।
इन्द्राणि कायुक्तायेषु ।

इन्द्रादृश पु० । इन्द्रस्येव दर्शनमस्य आनन्दश्च-टक् ईत० ।
इन्द्रगोपे कांटे ततः तात्कां विकारे अज् । ऐन्द्रादृश-
सहिकारे त्रि० ।

इन्द्रानुज पु० ईत० । १ शम्भे स हि अदित्यामिन्द्रजन-
नोत्तरं मध्यमेनोत्पादितः तदानीं नारयुक्ते २ नारायणे च
"इन्द्रानुजानुसरमुपतयाऽध्वान्तमु" भाषः । इन्द्रा-
वरआदयोऽप्यतः ।

इन्द्राभ पु० कुरुवंशधृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे अयं धृतराष्ट्रः आग्नि-
केवादित्यः तथा हि "ततः संवत्सरात् कौरी सुषुते तनय
कुरुम्" इत्युपक्रम्य तस्य "अविलितमभिषण्णमिन्द्रादिना"
अदौ अविजितादीन् सुतातुक्ता "अविजितः परित्यज्जु"
इत्यादिना तस्यापि परित्यजितादीनदौ सुतातुक्ता "जन-
मेजयस्य तनया भूयितव्य महाबलाः । धृतराष्ट्रः प्रथमजः
पाण्डुर्योक्ता ए० च । निषधश्च महातेजाश्चथा आम्ब-
नदो बभौ" इत्यादिना जन्ममेजयस्यादौ पुत्रारक्ता धृ-
तराष्ट्रस्य राजासीत् तस्य पुत्राश्च कुण्डिकः दुष्मन् वितर्कः
काश्यप कुञ्जिनकर्णप यक्ष्मणः । हरिश्चन्द्राश्चन्द्रामः

भूमन्वृषापरजितः" इति भा० आ० ८४.० उक्तः ।
इन्द्रायुध न० ईत० । १ यक्षसास्त्रे वज्रे "समादं मेघमादस्य
धनुश्चेन्द्रायुधप्रभवम्" रघुः । इन्द्रे तदधिकृतमेवेत्यायुध-
मिव । कर्त्यं किरणसंपर्कात् मेघे आयमाने २ धनुराकारे-
पदार्थभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं ट० व० 'लघ्वर्थस्य विविधवर्णाः
पत्रेन विघटिताः कराः स्यान्ने । विद्यति धनुःसंस्थाना
ने दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः । केचिदन्तर्गुह्योरगनिःश्रावो-
द्भूतमाहुराचार्याः । तदायिनां नृपाणामभिमुखमज-
यावत् भवति । अक्षिप्तमनिगतां द्युतिमत् क्षिप्तं वर्णं
विविधवर्णम् । हिमदितमनुलोमं च प्रयत्नमन्धः प्रय-
च्छति च । विदिगुह्यं दिक्स्वामिनाशनं व्यधजं सर-
ककारि । पाटलपोतकनीले यक्षान्निमुक्ता दोषाः ।
जलमध्योऽनादृष्टिर्भुवि यक्षधनुस्तौ स्थिते व्याधि । वल्-
सीके यक्षमयं निशि सचिववधाय धनुरेन्द्रम् । दृष्टिं क-
रोत्यदृष्ट्यां दृष्टिं दृष्ट्यां निवारयत्येन्द्राम् । पञ्चादृष्टेव
दृष्टिं कुलिशधृतवापमादृष्टे । चापं मघोनः कुर्वते
निशायाम् आस्त्रगुह्यलायां दिशि भूपरीडाम् । या
व्यापरोटकप्रभवः निहन्त्यात् सेनापतिं नायकमन्त्रिणौ
च । निशि सुरचापं सितवर्णमं जनयति प्रोङ्गां हिज्ज-
न्त्याणाम् । भवति च यस्यां दिशि तद्दृष्ट्यां नरपतिहृत्सं
न चिराद्व्यात् । "न दिन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यापि दु-
र्धयेदुधु" मनुः 'इन्द्रायुधोतिततरणाद्वम्' रघुः ।
ततः तात्कादि० विकारे अज् । ऐन्द्रायुधसहिकारे त्रि० ।

इन्द्रारि पु० ईत० । अघुरे ।

इन्द्रारिण पु० इन्द्रमिन्द्रधनुरादिभ्यश्चि लिय-तौष्ण्ये-कः ।
इन्द्रगोपे कांटेभेदे तस्य विकारं तात्कां अज् । ऐन्द्रारि-
सहिकारे त्रि० ।

इन्द्रावसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यस्यावसानमव । मरुदेवे ।
ततः तात्कादि० भवार्थे अज् । ऐन्द्रावसानः मरुदेवे त्रि०
इन्द्राशन पु० इन्द्राय ऐश्वर्याय अश्वते भुज्यते अश्व-कर्माणि
स्युट । (सिद्धि) भङ्गायाम् शब्दः । तत्संवेने हि राज्य-
मपि तुल्यं भवतीति तस्याश्चात्त्वम् । इन्द्रः इन्द्रधनुर्विव
अश्वेन अश्वैरुत्कर्षणफलत्वात् । (कु०) गुडादृष्टे हारा० ।
इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा अश्वते विश्रुतः तेनेन अश्व-क्षेपे
करणे स्युट । (सिद्धि) १ संविदादृष्टे तत्संवेने हि आत्म-
नोविश्रुतत्वात्तस्य तथात्वम् । पञ्चमार्तिकस्य प्रस्तावे आदि
मधुके मेघगुह्यत्वात् २ प्रथमे भेदे न० ।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य आत्मनो विज्ञं इन्द्र+व । आन-

क्रियासाधने ? चक्षुरादौ रजसादौ च । ‘इन्द्रियमिन्द्र-
लिंगमिन्द्रऽहमिन्द्रसहस्रमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा’ पा०
तस्या नेकाविधार्थकता दक्षिता इति शब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण
दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि” वि० को० । अत्र सूत्रे इन्द्रेण
परमात्मना हृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य अस्माददीनां
प्रत्यक्षानुभूततां निरस्यति । यथा इन्द्रेणात्मना हृष्ट-
सात्मनेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम् ।
“एतन्माज्जायते प्राणोन्नतः सर्वेन्द्रियाणि वेति” श्रुतेः
इन्द्रियस्य ईशरहस्यत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्यं
दत्तोऽहं स्वस्वकार्ये हि तेभ्योऽहं ईश्वरेण दत्तम् अतएव
तानि बलादिन मृहोत्वा विषयेषु प्राणिनं स्वस्वविषय-
ज्ञाय प्रवर्तयति । असति ह्यैश्वर्ये न तद् सम्भवति ।
चक्षुरादीनामात्मनोऽनुमानकत्वञ्चेत्यम् । करणव्यापारः सक-
र्तृकः करणव्यापारेणात् छिदिक्रियायां वा-
स्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्तुरनुमानकत्वत्वे
तत्साजात्मात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्तृकं करणत्वा-
दिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा
इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिता क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तद्वचने प्रमाणम् ।
तत्सम्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिक त्वाभौतिकत्वसर्व-
गतत्वासर्वगतत्वप्राप्त्यकारित्वाप्राप्त्यकारित्वादिकम् आत्म-
शब्दे ईदृशं पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इ-
न्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकार्मण्येन्द्रियभेदात् तत्र ओला-
टानि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । “ओलं
त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं
हस्तापादं वाक् चैव दशमी स्मृता” मनुः । “नासिका-
लोचने जिह्वा त्वक् ओलं वेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायु-
रूपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु” शारदा० । “बुद्धीन्द्रि-
याणि ओलप्राणरसनत्वगाह्यानि । वाक्पाणिपादपायू-
पस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः” सां० का० । एतानि च
बाह्येन्द्रियाणि । “उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च
साधनमिति” सां० का० । मनस्तन्मयविधकरणोपकारित्वात्
करणम् । तच्च ज्ञानकर्माप्यपारसामान्ये कारणमपि
न तत्र कारणम् असाधारणकारणस्यैव कारणत्वात् रूपा-
दिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणबाह्यप्राप्त्यवि-
शेषभावात् किन्तु हस्ताद्युपलब्धौ असाधारणत्वात् तत्त्वैवास्म्य
करणत्वमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रि-
यत्वमङ्गीकुर्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव “पञ्च-

प्राणमनोबुद्धिद्वयेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं
स्वप्नाङ्गं भोगसाधनमिति’ मनोबुद्धोरिन्द्रियात् पृथग्-
निर्देशः । सांख्यमते ‘सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैक-
तादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसश्चाज्जादुभवश्च’
सां० का० रजोगुणोपलब्धसात्विकादेवाहङ्कारात् एकाद-
शेन्द्रियोत्पत्तिरङ्गा तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । “प्राण-
रसनचक्षुस्त्वक्चोलाणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः” गो० सू०
भौतिकामिति नैयायिकाः । “एतन्माज्जायते प्राणः मनः
सर्वेन्द्रियाणि वेति” श्रुतेः आत्मोपादानाभौति वेदान्तिनः ।
अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथगनिर्देशादपि मनसोनेन्द्रिय-
त्वम् अतएव कठोपनिषदि गोतायाञ्च “इन्द्रियेभ्यः परा-
हृद्यां अर्थेभ्यश्च परं मनः” इन्द्रियाणि ज्ञयानाहुर्भेनः प्रपञ्च-
मेव वेति” च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः । यथा च तदुत्प-
त्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । “तमःप्रधानप्रकृते
स्तद्भोगावेत्येवमस्या । वियत्पवनतेजोऽभ्युभयो भूतानि ज-
ज्ञिरे । सत्वंशैः पञ्चभित्तोऽं क्रमाद्बुद्धीन्द्रियपञ्चकम् ।
ओलत्वग्लिरसनप्राणाश्चसप्तजायते । तैरन्नःकरणं
सर्ववृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शश्च पञ्चाहुर्बुद्धिः
स्वाप्तिचयात्मिका । रजोर्गः पञ्चभित्तोऽं क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थमभिधानानि जज्ञि-
रे” १ दोषे । तेषां स्थानकार्यादिकमुक्तं तत्रैव २ दोषे
“ओलं त्वक्चक्षुषी जिह्वा प्राणं वेन्द्रियपञ्चकम्
कर्णादिगोलकस्य तत्प्राप्तिं धावेत् कर्तुं शुक्लम् । कदाचित्
पिहिते कर्से भूयते शब्दं ज्ञानरः । प्राणवायौ जा-
तरानौ जलपानेऽन्धमन्त्रणे । व्यक्तने हान्तराः स्पर्शो-
मीलने चान्तरः तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यलाणासा-
न्नरपङ्कः । पञ्चोत्पादानमनमनविमर्शनन्दकाः क्रियाः ।
क्षयिवाण्यस्येवाद्याः पञ्चस्मर्तव्यमिति हि । वाक्पाणिपाद
पायूपस्थं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्-
पद्मगोलकस्थितम् । तन्मनःकरणं बाह्येषु स्वतन्त्रं विने-
न्द्रियैः । अलोपचारोपितेषु व गुणदोषविचारकम् । सत्वं रज-
समसास्य गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं ज्ञानिरौदा-
र्यमित्याद्याः सत्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहावि-
त्याद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तिरन्नाद्या विकारास्त-
मउत्थिताः । सात्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च रा-
जसः । तामसे मोमयं किन्तु इषायुःक्षयण भवेत्” । तत्रे-
न्द्रियाणां कार्यभेदा अपि सां० का० दर्शिताः यथा ‘शब्दादिषु
पञ्चानामालोचनमात्रमित्येते षोडशः । वचनादानविहरणोत्

च' छ० “युजेः सत्वगुह्यतः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियवृत्ततत्तादृशनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति” भा० एष च बाह्य उपायः । आभ्यन्तर उपायस्तत्रोक्तः । “पञ्चषष्ठ्युपाश्रितान्यवार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः” पा० छ० “सामान्यविशेषात्मा शब्दादिपञ्चः तेषुन्द्रियाणां उत्तिर्यहणं (रूपम्) न च तत्सामान्यमात्रपहणाकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेष मनसानुव्यपीयेतेति ! स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरव्युत्तसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । (रूपम्) तेषां ततोयं रूपम् । अस्मितावच्छयोऽङ्गहारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, तेषामिन्द्रियाणि बाह्यद्वाराणि परिणामाः । पञ्चमं रूपं गुणेष्ववदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्येतेषु इन्द्रियरूपेष्ववधारकं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति लोगिनः” भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम् । “ततो मनोजवित् विकरणभावः प्रधानजयश्च” पा० छ० “कायस्य मनोवदनुत्तमगतताभो मनोजवित्वम् । विदेहानाम् (देहानपेक्षाशाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतर्ह्यवकावविषयामेवो उत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थबाह्यार्थविषयश्च उत्तिलाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिविकारवित् प्रधानभावः इत्येतास्त्रिः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करण पञ्चकल्पजयादधिगम्यन्ते” भा० एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्येण सत्वपुरुषात्मताख्यातिरेव त्रयस्य फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियबोधः उ० इन्द्रियाणां बोधः स्वस्वकार्येषु शक्तिविधितः । इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यानुकूलशक्तिप्रतिपाते ते च एकादशधा यथाह शां० बा० कौस्तुभोः “एकादशेन्द्रियबधाः सप्त बुद्धिर्धैर्यक्रियाहिता” का० एषादशेन्द्रियबधाः स्वस्वकार्यैकैकलक्षणाः तच्च “बाधार्थं मित्रादि कौ० वाक्यम् अग्रजिह्वये ४७१ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधस्तु लि० इन्द्रियं बोधयति स्मृपानवाध्यैकलक्ष्यं बुध+विष्+ल्यु । स्मृपानवाध्यैकलक्ष्यबोधमेव यदा यदापाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्यव्यापारापाटवकरणम् आत्मवीर्यं तानि बोधयतीति तस्य तत्वात्त्वम् । “सर्वं पितृकरमयम्” इत्यपक्रम्य “पाके लघु विदाद्युष्ण तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्” । “कषायमधुरं मद्यं सुगन्धोन्द्रियबोधनम्” । “वातप्रो मधुरप्रायोऽह्वय इन्द्रियबोधनः” सुष्ठ० ।

इन्द्रियवत् लि० इन्द्रियं वशतया प्राप्यन्तेन वाक्यस्य मनुष्यस्य वः । ११४० इन्द्रिये २ प्रयत्नेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप् । इन्द्रियेषु तत्त्वम् इन्द्रियस्यैव इन्द्रिये इव वा वति । इन्द्रियतत्त्वे अव्य० इन्द्रियं वीर्यमव्यस्य मनुष्यस्य वः वेदे पूर्वपद नि० दीर्घः । वीर्यान्विते । “तेजः प्रभुनां हविरिन्द्रियावत्” वाज० । हविर्य इन्द्रियवान् मटिन्तम” वाज० । कश्चित् वेदे दीर्घेन । सर्वकृतमिन्द्रियवत्” यज० १४.२,

इन्द्रियवृत्तिः स्त्री इत० । “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते उत्तिः । वचनादानविकरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनाथे व्यापारे कर्मान्द्रियाणां स्ववचनादानादिव्यापारे च । तत्र बुद्धीन्द्रिय उत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामाच्च निर्विकल्पकस्यानीया इति सा० कौ० समर्थितं तच्च ८२ ईष्ट० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्मान्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपो व्यापारः । मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु संकल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्धयोः परिणामभेदः । **इन्द्रियसंप्रयोगः** उ० इन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम् । विषयेरिन्द्रियसम्बन्धे असत्ख्यातिशब्दे ५२१ पृष्ठे उदा० ।

इन्द्रियसन्निकर्षः उ० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः । प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपं प्रत्यक्षजनकव्यापारे । स च न्यायमते बोधा यथा “विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः षोडश बहिधः । द्रव्यपञ्चस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, प्रत्यक्ष समवायतः । तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन त्रयः । विशेषणतया तद्वृत्तभावानां यदो भवेत्” भाषा० । तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतसंयुक्तकर्माजातीतां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मात्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम् । “अभावाप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः । वैश्विकमते त्रय समवायस्य न प्रत्यक्षम् । अत्र यद्यपि विशेषणतानानाविधा तथा हि भूतत्वादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

वेवतमनेतविशेषतया । यन्माभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-
विशेषतया । कादो खलाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेत-
विशेषतया । एवं कलावच्छिन्नाभावे खलाभावादिकं
विशेषणविशेषतया । एवं घटाभावादो पटाद्यभावः
संयुक्तविशेषणविशेषतया । एवमन्यद्यूह्यम् तथापि
विशेषणतात्वकेणैव सा गच्छते अन्यथा भीटा वदिकम्
इति प्राचां प्रवादो व्याहृत्येति” उक्ताः । इन्द्रिय
सयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्वाप उ० इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्वाप इव अप्र-
वृत्तिरत्र । ? सुषुप्रप्रवस्थायाम् तत्र हि मनःसंज्ञितसर्व-
इन्द्रियाणां सुषुप्रः श्रुत्यादायुक्तः “सुषुप्रिकाले सकले
प्रज्ञोने” इति श्रुत्या “यत्र सुषुप्रो न कश्चन पश्यतीति” श्रुत्या
इन्द्रियमात्रव्यवस्थात् । इन्द्रियैः स्वस्व स्वकारणभावस्यापः
प्राप्तिर्यत्र । इन्द्रियाणां स्वरूपतः स्वकारणव्यवस्थाले
प्रसवे । मरणे तु न स्वरूपतस्तो वा जयः । “तत्तत्क्रामन्
प्राणोऽस्तुक्रामति प्राणस्तुक्रामन् मनोऽस्तुक्रामतीत्यादि”
श्रुतेः “पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वयेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-
कृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” इति श्रुतेः प्राणा-
नामाप्रव्यवस्थायत्यावगतेः । तत्र गोलकाभावेन वृत्तिमात्र
न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकादये वृत्तिमात्र इति भट्टः
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंजति संपरिपुक्तं” इति शां० सू०
भाष्ययोर्विद्वतिः एवं सांख्यमतेऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे
प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूतानां प्रवेय इत्येतदव्याजभेदः ।
इन्द्रियात्मन उ० इन्द्रियमेवात्मा । ? इन्द्रियस्वरूपे कम्पेधां ।
२ इन्द्रियेषु ।

इन्द्रियादि उ० इतः । शास्त्रमतसिद्धे इन्द्रियकारणे व्यह्वारे
“सात्विक एकादशः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्” शां० का०
इन्द्रियाधिष्ठित इतः । इन्द्रियाणां भवेतानानां स्वस्वकार्येषु
व्यापारसम्पादनाय ईश्वरनिर्वाहो जिते देवभेदे । ते च देवाः
“दृष्टान्तात्कर्मप्रवृत्तौऽग्निवज्जीन्द्रोपेन्द्रमिलकाः” । आर० १०
दर्शिताः पदार्थादर्थे एतद्व्यापारः “एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः ।
यदाहः वैकारिकादिगाद्याश्च चन्द्रैर्लोकैश्च कृताः ।
इन्द्रियाणां अधिष्ठातृदेवतो सात्विकाः सता” इति तथा
च श्रोत्राधिष्ठातृदेवता इति । त्वचः वायुः, सञ्जुषः
वृक्तः । रसनायाः प्रसक्तः, प्राणस्याग्निः, वचः
अग्निः प्राणेः शक्तः, पादस्य उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः
मिलः उपस्यस्य कः ब्रह्मा । मनसः चन्द्रमाः ।

इन्द्रियायतन इतः । श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधि-

रात्पक्षात्पक्षम् । स च सूक्ष्म एव देहः । यथाह शां० का
“पूज्योत्पन्नस्य (य) शक्तं नियतं सहृदादिस्वच्छपर्यन्तम् ।
संभरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्” । “प्रधाने-
नादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकसमतादितम् वा चादिसर्गात् वा
च सहाप्रजयाद्वर्तितते सहृदादिस्वच्छपर्यन्तं सहृदरुहा-
रैकाद्वयेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां ससदायः सूक्ष्मग-
रीरं शान्तघोरमूर्दैरिन्द्रियैरन्वितत्वादिशेषः । नन्वस्वेत-
देव गरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं हृद्यमानेन पाटकौशि-
केन गरीरेष्वेतत्स्याच्च संभरतीति उपासत्तुपासं च शरीर
जहाति ह्यायं ह्यायं चोपादत्ते, कस्यात् ? निरुपभोगं यतः,
पाटकौशिकं गरीरं विना सूक्ष्मं निरुपभोगं, तन्मात्रं सं-
भरति । ननु धर्माधर्ममिश्रितः संभारः न च सूक्ष्मगरीर-
स्यासि तदोगः, तत्तत्वं संभरतीत्यत आह भावैरधिवा-
सितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैर्नान्यैर्नान्यैर्भा-
वास्तदन्ता बुद्धिः तदन्वितश्च सूक्ष्मगरीरमिति तदपि
भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वृत्तं तदामो
दवासितम्भवति तन्मात्रावैराग्यावासितत्वाच्च संभरति । क
स्यात्पुनः प्रधानमिव सहाप्रव्यवस्थेऽपि तच्छरीरं न तद्वर्ता-
त्यत आह लिङ्गम् सत्वं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य
लिङ्गत्वमिति भावः । शां० का० । “पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वये
न्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसा-
धनम्” इति । पञ्चद० इदमेव वाक्यस्य व्यस्यम् ।
न्यायादिमते सूक्ष्मदेह एव इन्द्रियायतनं तैः सूक्ष्मदेहा
नङ्गीकारात् इति भट्टः श्रोत्रादहवशादेवापूज्यदेह एव
तत्तदिन्द्रियायतनं तत्तद्देहे उच्यमाने सनासि त्वं मन-
नानि तानि च नित्यानि तेषाञ्च अदहवशात् एकक
किन्तु देहे एकैकस्य प्रवेय इति हि तेषां सम्मतम् ।
२ आत्मानं च “आत्मेन्द्रियाधिष्ठितो” लिङ्गशरीरगते
एतेषां युक्तायुक्तत्वपरीक्षणम् करिष्यते ।

इन्द्रियाराम लि० इन्द्रियेषु आरामति आनन्द-वञ् । इ
न्द्रियाधिभोगप्रसक्ते “अथाशुचिन्द्रियारामो मोक्षं पा-
स जावति” गोता० ।

इन्द्रियार्थ उ० इतः । इन्द्रियगोचरवस्तुार्थे यन्मादो “इ-
न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्यते कामतः” मनुः । इत्यं । इ
न्द्रिये तन्निमित्ते च हि० व० । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तप-
जम्” गो० सू० । इन्द्रियेणार्थसन्निकर्षात् इत्यत्र तत्र
विषयस्तु न्यायः ।

इन्द्रियाविम लि० इन्द्रियं वक्ष्यतया प्राणव्येन वाक्यस्य भा-

विनि वेदे पूर्वपददीर्घ । १४४ इन्द्रिये २ प्रथमोन्द्रिये च ।
 'स एवास्मिन्निन्द्रियं दधा तन्मृद्याद्येव भवति' श्रुतिः ।
 इन्द्रियेश उ० इत० । १ जोने तदधिधानेनैव तेषां दृष्ट्यु-
 त्पत्तये सायात्मम् २ इन्द्रियाधिवाहदिनाददेवादिषु च ।
 इन्द्रियेश उ० इत० । दृष्ट्युत्पत्तौ यत्कञ्चेन्द्रपञ्चादयोऽप्यत्र
 इन्द्रेश्वर उ० इन्द्रेश्च स्थापित ईश्वर ईश्वरलिङ्गम् । अहे-
 न्द्रपर्वतस्थे हलासुरभजजितमङ्गलहत्याविषातार्थं यत्कञ्च
 स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा प्रा० वि० काशि० पुरा-
 णम् । "उत्सं हत्वा ततः यत्कोमाहेन्द्रे स्थाप्य यत्कुरम् ।
 लिङ्गं विमुक्तः पापौषैकतः स लिदिनं गतः । अद्यापी-
 न्द्रेश्वरं दद्या तथा रामेश्वरं प्रभुम् । सुच्यते मङ्गलहत्या-
 या नरो वै नात्र संशयः" ।

इन्द्रो दीपो बभौ । आ० अ० । सेट् निष्ठायाश्चन्द्रि । वसं-
मानेचास्तोनिष्ठा । इन्वे, इन्वाते, इन्वते, “यं त्वां जनास
इन्वते ऋ० ८, ४, १ इन्वोत, इन्वाम् । इल्ल स इन्वम् ।
ऐन्व ऐन्वत् इन्वाम्-बभूव । आस चक्र इन्विष्यते ऐन्वि-
ष्यत । इन्विष्यव्यम् । इन्विता इन्वनम् । इन्वोत्तते ।
क्लिप् समित् इन्वानः “आग्निमिन्वागो समसा षियम् सचेम
मत्सः” ऋ० । भावे इष्यते ऐन्वि । “परो यद्विध्यते द्वि
आ० उ० । पदमणव्यत्वात् ।

इत्थं इ० इत्थं+करणे-घञ् । १। इत्थं इत्थं-घञ् । २। दीप्तिप्रयुते ।
 इतस्मान्नामने अविभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । ऐम्वा-
 यनकाज्ञोत्तापत्ये पुं स्त्री । दीप्तिप्रयुक्तं दक्षिणनेत्रे विशेषेण
 स्थिते षपरमात्मनि पु० । तस्य तदधेत्यञ्च समर्पितम्
 इ० उ० भा० । “इत्थोह वै नामैव योऽयं दक्षिणोऽजन्
 पुरुषश्च वा एतमिदं सन्निभं इत्याचक्षते परोक्षेष्वेव,
 परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः” “इत्थोह वै नाम
 इत्थं इत्थेवं नामायां “चक्षुर्वै ब्रह्मेति” आदि-
 त्यान्तगतः पुरुष एषः, योऽयं दक्षिणोऽजन् अक्षिण्य विशेषे-
 णैव व्यवस्थितः । स च सत्यनामा तं वा एतं पुरुषं
 दीप्तिशुश्रूषत्वात् प्रत्यक्षं नामास्य इत्थं इति तमिदं
 सन्निभं इत्याचक्षते परोक्षेष्वेव, यस्मात् परोक्षप्रिया
 इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामपक्षं द्विषन्ति” भा०
 “इत्थयति दीपयति इत्थं-णिष्-क्ञच् । ५। दीपने लि० ।
 एतस्मात् पूर्वस्य यो ! आङ्गान्नाः सभासं सन् । अ-
 द्वाभिन्वः अग्निभिन्वः । “ज्ञोत्ताध्वरुरायया अग्निभिन्वो
 पावपाव” यजु० । २५, २८, अग्निभिन्वश्च अग्नीत्
 नाथ आत्तव ।

इत्थन न० इत्यन्तेनेन इत्थ-कारणे-ल्युट् । १। कावे “इत्थनोप
 षगाप्यन्तिस्त्वया नात्येति पूषयम्” भावः । “कामिनीष
 विवाहेषु मयं भक्ष्येतयेभ्यः” मनुः । इत्थने इत्थना-
 पहारे इत्यर्थः “इत्थनार्थमशुष्काण्याम्” प्रा० वि० छतिः ।
 इत्थवति इत्थ-णिच्-ल्यु । २। दोषमकर्त्तरि लि० । भावे
 ल्युट् । ३। प्रजासने न० ।

इन्धन्वन् लि० इन्धन्+भत्वर्थीयः । षेदे वणिष् लि० वण्-
 षोपः । इन्धन्वयुक्ते । “इन्धन्वभिर्घेतुभीरप्लूतधभिः” ऋ०
 २, १४, ५ “इन्धन्वभिः वणिन्धन्वयङ्किः” भा० ।

इत्थं गतो भा० निरु० । इमधातो ६२८ पृष्ठे विवर्तितः ।

इन्वका स्त्री इन्वाति इन्व-अक् स इव कायति कै-क । अङ्ग-
गिरोनक्षत्रोपरिस्थे इल्लतास्वतारासु अमरटीका ।

इमं उ० इण्-भ किञ् । १ ह्रस्विनि, “व्यो भदानामिबगन्त्व-
उर्द्धराः भावः शतशुं स्थानुस्थवं स्वाके अष्टवं स्वान्विते
च । गजाहि ऋदसु दिक्षु स्थिता शिरावताद्दोऽष्टौ
वर्त्तन्ते इति तेषामष्टलम् । ते च “शिरावतः पुष्पह्रीनः
वासनः कमलोद्ग्रहनः । पुष्पवनः सार्वभौमः सुप्रतोक्त्रश्च
दिग्गजः” अमरोक्तक्रमेण पूर्वार्थीयानान् दिक्षु स्थिता ।
अस्य च उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठार्थद्योतकत्वा व्याख्यादेरिति
जयत्वात् उपमितवशातः । स्थियं ह्रीप् । जातित्वात्
षोडशब्देन समस्तस्य पूर्वाभिपातः दुर्वङ्गाच्च इमंप्रो

इमल्लक्षणाभिभागादि दृष्टं ० ॥ “मध्वाभदनाः सुविम-
क्तदेहा न चोपदिश्याथ कथाः कथाः । गान्धर्वः स्वमेवाप-
समानवेद्या वराहृतर्ष्यैर्जनैश्च भद्राः । वयोऽथ कथापथयः
अथाथ लम्बोदरं त्वग्दृष्टो गमय । स्थूला च कुजः
सह येचकोन सैर्ही च दृष्टमन्दमतकृजस्य । खगास्तु
ह्वासाधरावामेदोस्तान्छिन्नवर्तद्विजकृषाकर्थाः । स्थूलेत-
पाचेति यथोक्तचित्रैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमित्र
चित्राः । पञ्चोक्षतिः सप्त खगस्य दैर्घ्यमतौ च ह्वासाः
परिणाहमानम् । एकद्विह्रस्वाथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागो
ऽन्यतमप्रमाणः । भद्रस्य वर्षो ह्रितो भद्रस्य मन्दस्य
हारिद्रकसंज्ञकायः । कण्ठो भद्राभिहितो खगद्वयः
सङ्कीर्णनागस्य भद्रो विमित्रः ॥ ताजोष्ठताजुव-
दनाः कलविज्जेलो, क्षिप्रोक्षतामृदगनाः पृथुधाय-
तास्याः । पापोक्षतायतद्विगुणनिभमनर्थास्त्येकरोमचित-
कूर्णसमानकुम्भाः । विक्षोर्कस्य हनुनाभिखलाटुद्याः
कुक्षोर्गतैर्हनुवर्गितभिर्मण्डैश्च । रोखल्योपचितदृष्टकलाः
सुखाः धन्याः सुगन्धिसदृशकामराहताश्च । दांभो

स्त्रिस्तुपुत्रकाः सज्जाम्भोदनिनादहृष्टः । इहृदायत-
उत्तमन्वरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः । निर्भेदाभ्यधिक-
होननस्त्राकान् कुलवासनकमेवविधायान् । दृश्यकोयफस-
पुष्करहीनान् श्यावनीक शयवासितताङ्गान् । सत्यवन्त-
रुहमत्कुलवपुष्टान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् । ग-
भिर्षीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते” ।

हेमा • परि • च • वल्लभसमुच्चये विष्णु ध० । “नागाः प्रथमा
धर्मस्य । प्रमाणादधिकाश्च ये । दीर्घहृत्वा मङ्गोच्छावा-
ऽवासनाश्च विशेषतः । निगूढवंशमध्वजा व्यूढा व्यूढोश्च
मस्ताकाः” (व्यूढा विपुलाः) “विंशत्यष्टादशनखाः” । शीतका-
नमदाश्च ये । ते प्रथमामहानागाः ये तथा सप्रसृष्टिताः ।
टन्तच्छ्रेष्ठे दृश्येते येषां स्तनिकलक्षणम् । भृङ्गारबाहव्य-
जना वहुमानाङ्गुयास्तथा । धार्या नैते तथा धार्या वासना
ये च मत्कृष्णाः । हस्तिन्योयाश्च गर्भिन्योये च मूढा मत-
ङ्गजाः । अपाककाश्च कुजाश्च सहस्राण्येव भागव । ।
कुदन्ताश्च तथा वज्र्यां वासकूटाश्च बलतः । अशु-
च्यश्च कूटाश्च ये वष्टा विकटाश्च ये” । राम उवाच ।
वासनाद्याश्च ये नागाः प्रोक्तानिन्दितमन्त्राः । तेषां तु
श्रोतुमिच्छामि लक्षणं वक्ष्यामिह । । पुष्कर उवाच ।
आनाहायामसंपूर्णोऽधिष्ठस्त्वो भवेद्भुजः । वासनः च
सभास्थानोमत्कुण्डोदन्तवर्जितः । (आनाहः स्यूजता) (आ-
यासो देह्यम्) दृशां चतुर्वीं संप्राप्य वहेते यस्य न द्विजो ।
स्यूषाचनावतौ स्थातां स मूढो हि गजोऽधमः । अपा-
कतो विशाखेन दन्तेनैकेन वारधः । संलिप्तप्रकोज-
वनः प्रथमध्यसमुन्नतः । प्रमासहोननाभिश्च स कुजोवा-
रणाधमः । अतुल्यताभ्यां सहनः कुदन्तः स्नाततो बहिः ।
(बहिर्दन्तमोमनि) । वासदन्तोद्गतो नागो वासकू-
टश्च कथ्यते । दन्तावशुसृगौ यस्य सोऽशुसृगिति की-
र्तितः । एकदन्तस्तथा नागः कूट इत्यभिधीयते । पादयोः
सन्निकर्षः स्यात् यस्य नागस्य नन्दतः । स वयसोऽध्वनि युहे
च लक्षणं तर्जनीं पूजितः । अरत्यभ्यधिकं यस्य विस्तरेष-
कनान्तरम् । विकटः सविनिर्दिष्टो दुर्गतिनिन्दितो गजः ।
राम उवाच । श्रोतुमिच्छाम्यहम् देव ! कुञ्जरं सप्रसृष्टितम् ।
सं प्राप्य किल राजानोजयन्ति वसुधां नृपाः । पुष्कर
उवाच । सर्वैः सत्यम्बलं रूपद्वानिः सङ्गजनञ्जवः । संप्रैतानि
शृता यस्य स गजः सप्रसृष्टितः । ये वासवहृत्विषयार्थ-
भागेनाप्राप्तवाचाः पटकोत्थवापि । ते नामरुक्मा विजवाव
युद्धे भवन्ति राक्ष्सां न हि संशयोऽस्मै” तत्रैव पराशर-

संहिता । “हस्तिनां जातिदेशवर्णातिप्रमाणवेदादि-
चक्षणमतुष्याख्यास्यामः । तत्र जातयश्चतस्रो भवन्ति ।
भद्रा भन्दा सहग मित्राश्चेति तत्परिज्ञानमाकृतितेषा-
दिभिर्रूपदिश्यते । तत्र भद्र जातिशारदश्चायतसुखो व्यूढो-
न्मसकः उदयस्योऽनुदत्तकरः श्रोता दीर्घपुष्क-
राङ्गुलिनालभिः सहानन्धोरोमयपीवः । स्यूषवेदोदर-
ताम्बताङ्गुलिह्रौष्ठः सुपाश्वः स्निग्धः सर्वस्य मूढरोमा
कृष्णपादः सार्धस्थितिचित्तांसः पृथ्वावनः स्रग्ध्रविन्दु-
चिलोमङ्गुरोभोपशितश्रोतः सुनखो धनुः प्रवर्धो मधु-
वर्धेतालुर्युग्धामिरक्षिता सङ्घिष्णु रन्ध्रवेदो वसवान् काना-
दरोहणावमदीं मूढनोपायेन शब्ध आश्रुपदे यथाही च
भवति” । (उदयो उच्चः अतुदत्तकरः अतुक्रमेण दत्तकरः
पुष्करः कराण्यं सन्या वमनी कन्धवेदो अथो वक्ष्यते) ।
मन्दजातिः संकेताभिः सुसुखो मङ्गोदरकरश्रोताः
स्यूतदन्तस्तपृष्ठवंशः स्यूषहृत्सज्जाम्भोऽपीवः, पृष्ठहृ-
त्समसकः सर्वभक्षोरः पिराः सुमूढदत्तश्रोतः स्यूषास्थि-
करकवापोविषपादः स्रग्ध्रनाभिलसुताम्बलवर्णकटः
दीर्घोऽमेद्राङ्गुलिर्बाहवालभिर्धुम्बकरव्यंकजवरणोपदिग्धो हृ-
र्ध्वः सुवज्रजवनः सहस्रोत्तोगम्भीरवेदी मन्दजातिः
जातशङ्खोऽदमन्धयतोऽस्यसाध्योयूधातुगामी पक्ष्मगतोपि
नारिभवसाविशति । (गम्भीरवेदी वक्ष्यते उपदिग्धो विप्रः)
स्रग्जतोवः पुनर्तुल्यपुष्करोऽहृत्सकबाहोमेहनसुद-
न्तश्चपृष्ठवंशोवासोदरमेद्रतुर्विषाखनेलकथादत्तस्तु-
श्रोतः कुण्ठोगो वनायतापकावः संलिप्तकराखो
मसमसकोदीर्घजिह्वोविषाखोपनोतः शोभोवज्रयनोभार-
काहो वनखो दुर्दमः स्यूषपथ्यं लातुचारी भिक्षुरीभोऽ-
तिक्रमन्वेदो क्रेशवहः क्रन्दन्वेति । मित्रास्तु तेषां
परस्परसंयोगजाः सर्वसंज्ञकलक्षणा इति । भद्रा श्रोता भव-
न्वासां मन्दा मध्या कनोवशी । सहग मित्राऽधिकं शोभा
गुणदोषैः समासहः । अथ वनभेदेन गजवेदाः । अथैषां
प्राच्याकारुषद्वयार्थमार्गं चोक्ताकारुषकापारान्तिवरीराङ्ग
पञ्चनदास्याम्यष्टौ वनानि वासस्थानानि तेषां प्रथक्
प्रथक् कर्णलक्षणमुपदेस्यामः तत्र हिमवद्भङ्गा-
प्रयागकोहल्यान्तरे प्राच्यवनमलोत्पन्नाः कपिवाः सख्यपाः
कुनखपाणीयोवारणाश्च प्रुष्टोपेक्षवंशपिण्डकाः प्रुष्टुहृत्सा-
मन्दवेगाः कृष्णपदकातयो भवन्ति । (पेक्षकः प्रुष्टमू-
ढम्) मेकलो मत्स्यो गङ्गावतारश्चेति कारुकास्थवन-
मलोत्पन्नाः श्यामावष्टाः सुचरणास्तुस्यान्त्या-

यताः शोभोदपादहृद्विह्वलैर्दन्तैर्दन्तिनो भवन्ति ।
 मङ्गागिरिदशार्धविन्ध्यगुटनीरावतीनां मध्ये दशार्धं
 वनमभिख्यातमल दीर्घाङ्गुलिपुष्कराः पाद्माभाः श्यामा
 वा दुर्धराः सुहृत्तजवनपादाः सितसूक्ष्मविन्दुचिन्ता-
 चूतफलतल्लमद गन्धिनोविशालोत्पलदन्ताः स्थूलहृ-
 कास्त्रिगिरापीवा मध्यशः स्नासनाः सत्वन्तलः । पारि-
 पालवैदिशमङ्गावत्तवनमानमन्तर्गम्येयकं वनमलोदगनाः
 शोभदीर्घकमेषोपदिग्धाङ्गाः मलयनोऽभिजाताः सुप्र-
 माणाः मध्यलाङ्गुलवः कचाविह्वलायाः सत्वमेच-
 काङ्कुरिश्वावाचसुक्कदाः सुहृताः क्षिप्रधरोभाषः
 स्थिराः सुधरोराः करेणुनामधिपतयः सत्वतापाच ।
 विपुलसहादक्षिपारगयोत्कलानां मध्ये काङ्किकं वन-
 मल कचविह्वलाः सर्वश्रेताः स्थिरपदाः शोभाः
 ऋद्वचरोभाषसतुल्यगुदरादीर्घकेशबालधयो दीर्घ-
 क्रमाः बहवन्तोऽल्पमेचकाः पद्मप्रभा यातुहृदगना धनुः-
 पृष्ठवंशारक्तताम्रजिह्वीवाः सुप्रयोगपङ्कजभाः वराङ्गज-
 वनाः नीचहृत्तनखा स्थिरचरणाः आशुसुवेदिनोमध-
 यनाः पीतसुल्लगिरोधराः मङ्गोरगहृत्कराः ऋदु-
 दीर्घकृष्णाङ्गिनो भवन्ति । नर्मदोदधिसेवेद्यानो-
 पहारचामल्लरतोऽपरान्तिकं वनमल मानिनो धीराः
 श्यामाः सप्रप्रतिविताः हृद्यजवनगिरोधरा पीनायतविषा-
 षाः स्नासका ऋदुलव उदपादीर्घरक्तताम्रोजिह्वा-
 मङ्गोत्पलाः पद्ममदगन्धिनो धनुःपृष्ठवंशविह्वलाः
 भाव्यवनविचारिणः । हारकावुदवर्त्तनर्मदान्तरतः शो-
 राङ्गकं वनमलान्तायुषसल्लः पिकायताजाः मध्या-
 यताङ्गुलवोऽल्पमेचका ऋदुविमलमात्राप्रतिलोमलोमशचर-
 रणास्तुल्यकर्णनखाः कृष्णदन्ताः शिलास्रज इति ।
 हिमवन्तिमुकुलजाङ्गलकानामभ्यन्तरे वनं पञ्चनदास्यं
 तल स्फुटितकृष्णवेतांशुदन्तास्तुविन्दुपचितकराः
 सुगन्धयोवृद्धोमङ्गोपेचकदेशाङ्गप्रमाणाः सुल्लपङ्कतलवोदु-
 र्विनेवाध्यानभीलाः कचवृद्धो भवन्त्यपि । वनेषु तेषु
 जातले प्रधानमध्यमोक्षमाः । प्रशस्ता निन्दिताद्यापि तेषां
 श्यामि लज्जाम् । नम्रजतुकारसङ्कायं सुल्लमल्लङ्कु-
 र्गुपुष्पं दुर्गन्धं कर्कशत्वपीमाषमाततस्तस्य स्थूलविरलप-
 र्वाणं हृत्तनो धृक्कमध्यविघातधन्यं पीतं ऋदुलोमा-
 यमनुपर्वपतितं चादोर्षाङ्गुलिपीनं प्रुपुष्पार्चं ऋदुवि-
 जम् । सुगन्धवृत्तं पञ्चकृत्तावतं हिरक्तं हृत्तुङ्गोतापो-
 द्काग च । कचकटितासुल्लमलिनविषमचक्रकच-

कृष्णदन्तावपूजितो पूजितो च क्षिप्रधरश्चमदक्षिणो-
 तामलिनसमसाङ्गितो मधुसर्वसौ सुकुञ्जितापादावाधमन्वा-
 यातावटादशाङ्गुलपरिचाहो । अथ विह्वलविषने वराङ्ग-
 नकुलध्वज्जवानराभे कृष्णविह्वलेषु सक्षिमीषिते
 कोषने न पूजिते पूजिते च कचविह्वलसूक्ष्मसचि-
 पङ्कितस्थे सतुपहिते च । प्रशस्तं समाहितमायतपुष्प-
 बाह्व्यमवस्थितरक्तताम्रजिह्वीवराङ्गकृष्णसूक्ष्मविन्दुप-
 चितं सर्वसंपूर्णम् । ऋदुऋदुनिर्वाणपीडितपुष्पारं
 विषममासनात् मङ्गुलवागमज्जनाभावेन नतकृष्णल-
 लम्बेनातिरक्तप्रमाणं चट्टावगपिक्क कृष्णसूक्ष्म
 रोमोपचितमपूजितं गिरोवारणानां पूजितं मङ्गो-
 दयस्थानसुपवितसप्रक्रममिन्द्रकरनिर्वाणं प्रुपुष्पारं क्षि-
 प्रधरदुःकृष्णवृत्तरोमसुविभक्तोष्णीववितामावपाङ्गं वा
 सुसोत्कटोपकटौ हस्तौ सख्यौ तनुविषमसिराततौ
 पीडितान्नावतिरुहप्रमाणौ संततच्छिप्रौ सान्द्रऋदुल-
 प्रमाणसिराकावपाठितपुष्पविपुलमूषिकौ, पृष्ठच्छिप्रौ
 पुन्दुमिस्सलौ वा । केषावकाङ्क्षितदीर्घांतुपचिन-
 पीडिका सुसुहृत्तौ पृष्ठालम्बनास्रुतायतास्थानावपीडिता
 पीवा वारणस्याप्रशस्ता यस्ता तु मङ्गोपरि पिच्छिका
 हठारक्षी ति बन्धिः स्रारारिपरीणाङ्गा हाटशाङ्कुकायता
 सर्वसम्पूर्णा वा । विषममवायं संक्षिप्रलम्बं संपुटमा-
 नसं विगर्हितं स्थिरं च विनतमनुवृत्तं वक्तुं पृष्ठवंश-
 योभनम् । योभनसुपचितसूक्ष्मं धनुःप्रमाणमेव संस्थानं
 विद्यात् । अथ पूर्वगात्रच्छिप्रोद्गतांशं विवक्षितकृतयो-
 र्दन्तं शिरालम्बनं सख्यव्याधिहृदोहनिर्लेपं विषमक-
 चाविलम्बं प्रमाणहीनमनिष्टम् इष्टमनुपूर्वोपचितं
 स्थिरविभक्ताजिलसत्कीटमनुपविम्बसुखसम्किङ्करज्योपचिव-
 थोरक्तं वा । अथ जघनं वनसुक्ष्मितास्य निर्मासमेचकं
 कलाहीनातिरक्तप्रमाणं बालध्यतुवायि यमनर्थकरम् ।
 अर्थकरमत्यमेचकं पक्षोपचितमहद्व्युष्णस्य एषः सरसमाय-
 तानं चारुलक्षिपरिपूर्णाङ्गकोषायततया नासिरा-
 लपल्लवाकारमेकमजयनञ्जयनं च श्यावात्यल्लसुटित-
 नसस्तिष्ठन्वि, पश्चासारतलसङ्का न पूजिताः पादाः
 अथ भवन्त्यपि च । विशालटादयनकाः स्थिराः कूर्मस-
 साङ्गिताः । गजानां पूजिताः पादा ये च सुविह्वलाङ्गिताः ।
 पादाः कचाविला रक्षविवर्णाः पश्चाः कथाः । वार-
 णानाम् यस्ताः स्थूरे वा क्षिप्रतनूहृताः । कृष्णविन्दु-
 चितां क्षिप्रं त्वचं शंसन्ति दन्तिनाम् । स्नाससृयो

विशालस्य विषाणो पार्श्व उन्नतो । उवाहृतो विशालेन
 दन्तैकेन वारणः । अलक्षताभ्यां संपन्नः कुदन्तः स्वास-
 तावधिः । जह्वं वज्रान्तराक्षस्य प्रतिमानसमी द्विजौ ।
 सुमुख्युखातिदीर्घेण दन्तेनैकेन वा शुष्माः । वज्रास्ते शुभ
 कामेन सर्व एवातिगृह्णताः । अर्द्धद्वये नदीजानां पञ्चमे-
 ऽर्द्धे वनौकसाम् । दन्तमूलपरिणाहान् द्विगुणान्कन्ययेत्परे ।
 शरशक्तिधनुश्चक्रमूलपङ्क्तिवलयकाः । दन्तापरजयो
 यस्य स ऋषिर् वेदमर्हति । रोमुष्णां तु संशयो यस्य
 पिटक स उदाहृतः । स ज्वेदः सप्रभागोनोमध्यमोऽसौ
 मतङ्गजः । अन्यः पङ्कगहीनः स्वादतोऽग्योहि न पूजितः ।
 सुस्थाय मेघके दैर्घ्यं पृष्ठपार्श्वोदरान्तरम् । आनाहउच्छ्रय
 पाटाद्विजो यो यावदासनम् । वनविशेषेण गजलक्षणं त-
 त्वं वार्हस्यसंज्ञिता । “वनानां मध्ये प्राच्यं कालि
 क्रकमापारान्तिकं च त्रीणि वनान्यतिशोभनानि । त्रया-
 णमपि प्राच्यं वनं मध्यवनमपरेषामिव शोभनम् ।
 तत्परावतकुलप्रसूतिसम्भवाः प्रायेण ऋगमित्रभद्रप
 क्षाः महाकायाः करिणो भवन्ति । विनयसत्व-
 शक्तिरस्यद्वाः पूगफलप्रभासास्त्विवः प्रविरलमदा गजा
 युद्धे चापसर्पणोपसर्गणनीरवा भवन्ति नातिक्रोधानाः
 ससृङ्गे जिताः सत्वं दर्शयन्ति । ते च दृशैः कवलैः कायो-
 पवचातातिशयेन मदाभिमुखाः कर्तव्याः । कालिक्रके
 वाऽऽपरान्तिके च त्वेतायुगोत्पन्नाः सन्दा महागजा-
 न्वयजा सन्दाभिधानाः प्रायशो ऋगवयवाः सङ्कीर्ण-
 गजाः ससृष्टयन्ते । नात्युदपा जलद्वन्मा नातिस्थिरा
 सन्दा युद्धप्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा कारुण्यदार्श्यासा-
 र्गण्यकाभिधानेषु मध्यमा गजाः ससृष्टयन्ते ऋग-
 सन्दजातयः ते च आर्यवयवाः मध्यमवला मध्यम
 प्रमाणाः स्यूहरोमाविलशरीरास्तुरदा सन्दगतयः ।
 तथा शौराष्ट्रे पाञ्चनदाभिधाने हापरयुगोत्पन्ना ऋगमत-
 ङ्गजान्वया ऋगप्राया गजाभवन्ति भीरवः कलिताङ्गाः
 नातिचण्डा दुर्भेदाः दुर्दृष्टाश्च एवंविधा गजाः ससृ-
 ष्टयन्ते वनाश्च वनान्तरे गतेषु दुर्दृष्टेषु गजेषु धेनुकासम्-
 केण युगवनेऽपि कालिक्रकेऽपि । त्रासशीलश्च भीरुश्च हृष्ट
 वामनमस्तकः । हीनाग्रभोगो दुःशीलस्त्वसंहतशरीर-
 षट् । ससृष्टतस्त्वनायासो परीखाहृदिवर्जितः ।
 ऋगस्रस्पोदीनश्च ऋगजातिर्गजाधमः । अतः परं
 प्रवक्ष्यामि संकीर्णस्य च लक्षणम् । पशुत्याहारणानाञ्च
 गच्छतां च वियोगिषु । धेनुकास्तु भवन्त्येते गजा सं-

कीर्णलक्षणाः । मङ्गोमन्दोऽगोवाद्य शुद्धजातिः प्रजायते ।
 तस्मान्निन्नापि रूपानि गदतोमे निबोधत । आनन्यान्नि-
 न्जातानां निश्चयो नोपपद्यते । तथापि किञ्चिदु-
 द्वेषान्निन्नलक्षणसंस्थिते । भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्द
 ऋगस्तथा । इह भेदत्वयं सन्दमृगयोरपि जायते ।
 भद्रादीनां च सर्वेषां रूपं संकीर्णसंज्ञितम् । जह्वधः
 कार्यभेदेन तज्जनि भिद्यते द्विधा । त्रिधा च भिद्यते मृग्य
 एकैकस्तु यथाक्रमम् । एवमष्टादशविधं कीर्तितं मित्रलक्ष-
 णम् । शुभाशुभं विभागेन सांख्यतम् निगदाभ्यहम् । भद्र
 मन्दोभवेदितो मृगमन्दस्तथाधमः । भद्रमन्द मृगश्चैव मध्यमः
 परिकीर्तितः । भद्रजातिं संज्ञाकायोगजोमध्यो तु दन्तिनाम् ।
 सन्दोऽवयवलोचन स सुक्तो भवति द्विधः । ऋगस्यापि हि रूपेण
 किञ्चिन्नातुगतेन वै । अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनो-
 हि सः । लोचनानां प्रधानत्वं यस्माच्छास्त्रेषु कीर्त्ति-
 तम् । तस्मान्मृगानि संज्ञाकोभद्रोऽपि हि न शस्यते । भार्द्रेणो
 परिकायेन सान्देनाधोगतेन वा । उन्नतो हि गजा-
 नान्त भद्रमन्दोभवेद्गजः । अनेनैव हि रूपेण विपर्ययासेन
 यो गजः । सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः । एवं
 विधात् मृगे चापि लक्षणास्त्रिलक्षणम् । महावयववाहु-
 ल्यात् मृगरूपस्य लेगतः । भद्रावयवनिर्भुक्तो मध्यमोऽसौ गजो
 भवेत् । कायेन यो भवेद्भद्रो सन्दोवापि मतङ्गजः । मृगगा-
 त्वोऽपरश्चैव स भवेद्गवान् गजः । मृगरूपाधिकत्वं च दृश्यते
 यस्य दन्तिनः । अथमस्तु स विज्ञेयः सत्वशक्तिविवर्जितः ।
 करदन्ताल्लिङ्गश्चैव यो मृगे जायते गजः । शेषावयवभद्रो-
 ऽपि हीन एव भवेदसौ । एवमुद्देशमात्रेण मित्रभेदा
 मयोदिताः । मोदिता येऽपि तेऽत्रापि मित्रा ज्ञेया मभी-
 विभिः । मित्रलक्षणं यो गज उन्नतं यस्य दृश्यते । रूपल-
 क्षामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गजः । अतः परस्म्यवक्ष्यामि-
 लक्षणं गिरिचारिणाम् । तथा नदी चराणां च तथैवोभय-
 चारिणाम् । महाबला महाकायाश्चितंसा गिरिचारिणः ।
 सुपाश्चाद्यादिधवाङ्गदृढपादागतकुभाः । उदपानिर्भया-
 श्वैव सल्लकीकवलप्रियाः । तटावातविधौ भुनक्तुर्दार्ढ्य
 भूतलाः । शार्ङ्गलादिमहासत्वसंस्कोटातङ्गवर्जिताः ।
 मदस्त्रावज्जतोत्साहादुर्दमावारिभीरवः । पांशुक्रोडारण
 नित्यं द्रुमोन्मूलनतत्पराः । विषाणवेष्टनाशीलाः खेड-
 सन्नापनीरकाः । करास्रस्कोटनिरता सोत्कारकरण-
 प्रियाः । अतुदपाधनश्लाघाः शीकरोद्गिरप्रियाः ।
 तोयकर्म्मणि निःशङ्का मतङ्गाश्च नदीचराः । उभयेषु चर-

अथ ते नदीपर्वतवानुम् । ये मज्जाहृतमनसस्ते भवन्त्यतिशो-
भनाः । सर्वमेव नामानां जायालक्षणसत्तमम् । यद्यथा
जायते यस्य तत्तथाभिधीयते । सत्यंशकत्वाद्भूतस्य पा-
टका भवति प्रभा । नरपञ्चाशत्काया स्त्रिया तनुतनूत्का ।
तथातमोऽयत्तवाञ्छ कृष्णा मन्दस्य जायते । तद्व्याप्त्यु-
द संकाशा स्तब्धज्ञानकवाचिका । रजोऽयत्तवाञ्छ तथा
मृगस्यापि हि भूषरा । मलिनान्मुद संकाशा कृष्णा
तनुतनूत्का । एषाकायाविशेषाः स्पर्भद्रादीनाम्नयोदिताः ।
काया संनिभभावाच्च मित्रा भवति दन्तिनाम् । वनजाति-
गुणैर्भद्रः मज्जदो नरोत्तम । तमोऽयत्तवाञ्छ मन्दस्य यद्य-
दुक्तं निबोध मे । दुर्भनस्त्वं तथाऽऽकृष्यं निद्रालुत्वं च
मूढता । गम्भीरवेदिता चेति मन्दस्य तम उल्लिखितः । एवं
रजोगुणो राजन् मृगलो न रजोऽयत्तवाञ्छ । धेयं स्यैयं
घटत्वं च विनोतत्वं शुक्रमता । अन्त्यवेदिता चैव
भवस्थानेव मूढता । सुभग च धीमत्वं सत्यस्यैते गुणाः
कृताः । अतः सत्यांगकरो राजन् भद्रजातिरुदाहृतः ।
चित्तत्वं बाहुशिरसोरन्तर्मणितं तथा । दन्त्योर्मिषु
वर्णितं नेत्रयोर्मेषुपि कृतम् । आसनस्य घटुलस्य पूर्णता
कुक्षिपाचयोः । घटुलं घटभागस्य वनत्वं समवस्थिता ।
स्निग्धच्छाया त्वयायामः परिष्ठाहोच्छ्रयो तथा । सन्नी-
कत्वं शुभत्वं च कायस्यैते गुणाः कृताः । सर्वलक्षणसं-
पूर्वो दृश्यते न मतकृजः । प्रधानावयवे लोके यत्नः
कायौ मनोविनिः । होनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रश-
स्यते । संपूर्णं सांख्यं रक्तं सुकुमारशुभं कृतम् । लघुल-
नुभवेदीनं हनन्मतिविनाशनम् । कृष्णं भर्तुं विघाताय-
कल्माषं भद्ररोगदम् । संपूर्णं सिद्धिर्दं भर्तुः पुष्करं चतुर
कुलम् ॥ वीर्यान्मदं सांख्यं सुकुमारं तथायिदम् । रक्तपद्मा
दक्षक्यायं तथा निद्राज्ञानदम् । अतः परं शुभेष्टेये श्रोत-
वी पाटलोदरे । पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्थदे । अवा-
प्युचं च तावत् च कर्ष्यताम् सुखप्रदम् । सुखा स्थूला च वि-
पुला चिल्लिखी श्यामलोनिता । कुक्षिता च तथा उष्टिः स-
प्रधा दन्तिनां मता । तावत् तल्लघुकायामाया सुखेत्थ-
मिषं प्रतिता । सुखा करोति ऋषतेर्विनाशं शीघ्रमेव हि ।
खूब दुर्भिक्षकरपी श्यामला नष्टः सदा । करोति चिल्लिखी
निलं तस्यैव त्वं वसुधायम् । भुना दृष्टिर्निनायाय राक्षो-
वनविनाशनी । कुक्षिताहोनयोधैव युष्कावे रिपो-
र्जयम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् ।
च करं दीर्घमच्छिल बाहवेः शास्त्रपण्डिताः । न बाह-

धिसमं हस्तं नातिदीर्घं क्रमायतम् । न तत् नातिकार्यं
च न हस्तं न जतव्रणम् । नाक्रमेण जतोऽर्थं न होनं
दशमानरम् । न सुखकुक्षिसंयुक्तं नातिसंकटपुष्करम् ।
एतल्लक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः । बाहवेः सुखमो-
होनः समोवा दन्तिदुःखदे । अतिदीर्घमवेह्यदरायुधः क-
वकारकः । तनुर्व्याधिकरो यादृतरिकायोऽपेनाशनः ।
कृषोऽप्याधिव्रणङ्गुर्वाद्यातृष्यकतां व्ययाम् । प्रतिकीमेन
च स्थूलोगजस्य सुखनाशनः । असमञ्जसहोनश्च असमञ्जस
मर्तुः । दुःखयोगमयायासकर्ता भवति निन्द्यः । दश-
मानरहोनश्च जायते दन्तिरोगकृत् । कथितं पूर्वमेवेषु पुष्-
कराङ्गुललक्षणम् । अतो मया न कथितं शास्त्रतद्वरलक्षणे ।
निर्वहोकोदीर्घरोमा क्रमदत्तत्वंयुतः । अशुबिन्दुविचित्रश्च
दैर्घ्ये च यताङ्गुलः । बाहवेः पुष्करं यावदायामोजाजये
छया । अराल्लक्ष्याऽऽनाहृष्ट होनहोनतरक्रमात् । युक्त-
स्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ निर्वहोके च वी-
र्यान्मदीर्घरोमायदः कृतः । क्रमदत्तोऽयं कुर्वाद्यु-
बिन्दुयुतोपनम् । सुप्रमाणं भवेद्वातः करस्य परिवर्जनः ।
आनाहृष्टां च सततं राजस्वकीतिकरो भवेत् । करस्य की-
र्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभमस्ति तम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि
लक्षणं दन्तवेष्टयोः । कवहोनवातिस्थूलौ विषमौ शिथिलौ
तथा । दन्तवेष्टो सदा भर्तुः प्रमाणाध्याससौख्यदो ।
दन्तमूले सुखस्वदो सकवी किञ्चिदुद्यतो । ददौ सदा तथा
भर्तुर्दृष्टिदो परिकीर्त्तितो । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं
विषाणयोः । व्यस्तता सङ्कटत्वं च प्रांशुता भक्ष्युभयता ।
वक्रत्वं सुखता चैव भूषरा च कृषता । सङ्कटताऽधो-
गतित्वञ्च होनता मूलमध्ययोः । प्रान्तयोः स्थूलता चैव
दंष्ट्रता वातिमात्रता । संपृच्छककान्तित्वं दोषास्ते च त-
द्दृश्य । दन्त्योस्तु समाख्याताः फलं तेषां निबोध मे ।
अस्ते च सङ्कटो दन्तो मदहानिकरो ततो । दन्तिनस्तनु-
तायुक्तौ व्याधिदो परिकीर्त्तितो । भक्ष्यगुणो तथा भर्तु-
र्भद्रा लोयकरो मतो । वक्रौ चाधीविनायाय सुखौ च
परिकीर्त्तितो । भूषरो कृषतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनो ।
मृदुत्वयुक्तो नागस्य शल्यव्रणकरो मतो । स्थूलायाधो
गतित्वे च भर्तुर्वायुत दुःखदे । अशुभं लक्षणं ह्येतदन्त्योः
कथितं मया । शुभं च शास्त्रतद्व्यक्तं यथावदनपूर्वयः ।
स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ व्रणवर्जितौ । सुकुलापो
ददौ वापि तास्यचूडौ ह्येवमौ । दक्षिणायुद्यतो किञ्चित्
मृणालकुसुदप्रभो । सायकन्ददक्ष्यायौ हेमचम्पक-

पिच्छरौ । मधुपिच्छी इतच्छायौ पोषसदृशप्रभौ । केतकी-
कुसुमाभौ च मृगाङ्गकिरणप्रभौ । अर्धहोरात्रिकानौ च
तदङ्गानाङ्गसंयुतौ । अमोभिल्लज्यैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य
सम्मतौ । स्निग्धौ धनप्रदौ भर्तारयुषस्य करो मतौ ।
अरिप्रौ तु सनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
निर्ग्रन्थौ राज्यलाभाय सुकुटाग्रौ जयप्रदौ । इदौ रोगवि-
नाशाय तात्त्वङ्गौ हलोपमौ । अरिबंधविनाशाय कीर्त्ति-
तो यास्तपस्विनः । दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्तुः कीर्त्तितौ भाग्य-
कारकौ । सृष्टालकुसुदच्छायौ सुभिक्षारोग्यकारकौ । हेम-
चम्पकसङ्काशौ वज्राभरणदौ स्मृतौ । कुर्वतो मधुपिच्छी च
निःसपत्नं महीतले । पशुलाभकरो च यौ इतपोषसद्विभौ ।
केतकीकुसुमाभौ च भर्तृबंधविवर्द्धनौ । अर्धहोरात्रिकौ-
दन्तौ सुतश्चतुर्जयप्रदौ । आनाङ्गमानसंयुक्तौ सदास्मृति-
करो मतौ । इदं शुभकरं राजन् ! दन्तयोर्लक्षणं मतम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् । मार्जारनकुलकौ-
क्षयाशामगनिमेषान् । सर्वदोषकरान् राजन् ! गजान्
दूरेण वर्जयेत् । स्निग्धे मधुनिभेदीप्ते कलविक्कालिचक्षिभे ।
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे । निर्धूमाग्निशिखा-
कारे इन्द्रनीलसमप्रभे । सौम्यदृष्टिसमायुक्ते त्र्यङ्गुले लो-
चने शुभे । स्निग्धे दृष्टिकरे भर्तुर्मधुपिच्छे जयप्रदे । दीप्ते
दीप्तिकरे चैव प्रतापायतने तथा । कलविक्कालिचक्षुषे च
धनधान्यविवर्द्धने । चाभीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ।
पद्मरागनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके । निर्धूमाग्निशिखाकारे
प्रतिपल्लभयङ्करे । मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने ।
अजिकूटकटोद्देशनिष्ठौ राज्यविनाशनौ । संपूर्णौ च
बलोत्साहमददृष्टिकरौ मतौ । दन्ताग्र्यं भवेन्नित्यं
तालुक षोडशाङ्गुलम् । षडङ्गुलं पृथुत्वेन वंश
गन्धगतं भवेत् । तथा शुभाशुभं चैव लक्षणार्थः प्रकी-
र्त्तितम् । असुरश्चरिदृग्धृक् कृष्णं कलमाभवेव वा । चतुर्विध-
मनिष्टं स्याद्वयथावदभिधीयते । कृष्णं मसीसमं चोयंक-
नभावं कृष्णलोहितम् । मांसं धूस्वर्णं च परिदग्धं प्रकी-
र्त्तितम् । असुरश्च तिलच्छाद्यं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
गर्भस्थस्य यदा पित्तं वीर्यते तालुकं षष्ठम् । कृष्णतालुस्तदा
नामोजायते पापलक्षणः । व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वात-
पित्तकफोद्भवैः । ततोयां वा चतुर्थीं वा दद्यां प्राण्य विन-
श्यति । संपाभे वा पलायते बडयस्त्रजतत्रयः । यस्तु
सङ्क्रान्तपूर्णङ्गः कृतान्तभवनं व्रजेत् । वातपित्तकफा यस्य
कुर्वन्ति तालुके गदम् । गर्भस्थस्य कलमापतालुकं तस्य जा-

यते कृष्णतालुनि ये दोषा रक्ते चैव गुणाः सन्तः । कल-
माप तालुनश्चैव भवन्ति च हृदोरपि । रक्तच्छाद्यं यदा वंशे
पान्थयोस्तस्मिन् भवेत् । तदा मध्यफलं प्रोयं गुणदोष
समान्यथात् । यदा वंशे च कृष्णं स्यात्पान्थयोस्तस्मात्
भवेत् । भर्तुश्चैव जनकं कलमापं तालुकं तदा । किञ्चि-
द्वीनं तु यत्तालु परिदग्धं तदा भवेत् । नागस्याधोरण-
स्यापि बलव्यकरं हि तत् । असुरं च भवेत् तालु पित्त-
कोपसंज्ञकम् । महापालविनाशाय वारणस्यापजा-
यते । (महापालो हस्तिपदः) कृष्णतालोऽपि यदा दक्षि-
णावर्त्तनं भवेत् । दृश्यते नित्यमेवं हि तदासौ दोषवर्जितः ।
यथा दृष्ट्याति नेो दोषान् तुलोकः सुसमाहितः । गुणान्
करोति हृदये न तथा कथितानपि । दोषघ्नं लक्षणं यस्तं
यदाचार्यैरुदाहृतम् । तत्तथैवावगन्तव्यं नाग्यथात्वापि
भाषितम् । एवं जिह्वापि मन्त्रव्या तालुनः समलक्षणा ।
अरत्तिमात्रा दैर्घ्ये पिच्छारेऽष्टाङ्गुला मता । अशुभं लक्षणं
होतृतालुकस्य मन्योदितम् । शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये लक्षणं
शृणु चानघ ! । रक्तं चेतं कषायं च तालुकं स्यात् शुभप्रदम् ।
रक्तं दृष्टिकरं भर्तृस्थया चायुर्विवर्द्धनम् । दन्तिनोऽ-
शोकपुष्पाभं रिपुव्यकरस्तम् । चेतं पुष्टिकरं चापि वा
रणस्योपजायते । चम्पकामं तथा भर्तुरारोग्यस्य विव-
र्द्धनम् । कषायं सर्वदा स्यात् प्रयासः सौख्यवर्द्धनम् । एवं
जिह्वापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता । अतःपरं प्रव-
क्ष्यामि सूक्ष्मयात्रित्य लक्षणम् । दन्तिनो मानहीने च
सूक्ष्मो मानवर्जितः । (सूक्ष्मो श्लोघसन्धौ) सुखरोगकरे
नित्यं पण्डितैः परिकीर्त्तिते । सर्वसौख्यप्रदे तस्य
संपूर्णं हादशाङ्गुले । अतःपरं व प्रवक्ष्यामि लक्षणं विनु-
कोष्ठयोः । अरोमयम्बलियुक्तमाताम् च तथा लघु । गज-
स्योष्ठं न शंसन्ति सुनयो दन्तरोगदम् । दीर्घरोमा सुसंपूर्ण
श्लोघः पद्मदलप्रभः । षोडशाङ्गुलानाङ्गुलं दृष्ट्वाद्यतः
शुभः । भर्तारयुः करोदीर्घी दीर्घरोमा च कीर्त्तितः ।
पूर्वः पूरयते कोशं रक्तः सौभाग्यदोभवेत् । अरोमयं
तथाहीनं विनुकं न प्रशस्यते । तच्च वारणनायस्य सुखरो-
गकरस्तम् । चतुरङ्गुलमात्रेण सूक्ष्मं रोमाग्निवत् यत्
तत्रयस्यं गजेन्द्राणां सुखावहारकारकम् । निम्नं च
विषमे चैव होने चैवाशुभे मते । मदहानिकरं नित्यं
सगदे कर्णरोगदे । यश्चक्षिनादयुक्तो च सने चैव सुखप्रदे ।
मानं च कर्णपाश्यास्तु मूढादारभ्य गृह्यते । बाह्विषागवि-
कुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम् । सुखरोगकरं नित्यं

सत्यज्ञानिकरं च तत् । पूर्वं चैवोक्तं सार्धहस्तमात्रायतं भवेत् । तद्धि वारचनयस्य सखरोगकरं मतम् । चतुरङ्गुग-
मानं तु स्थूलम् रोमाविहञ्च वत् । तत् प्रयत्नं गजेन्द्राणां
सुखावकाशकारकम् । अरतिपरिणाहञ्च कटिणां सत्य-
मिदम् । वामनं हस्तहीनञ्च परिणाहविवर्जितम् ।
अव्यक्तञ्च न संवन्ति वातकुम्भं विपत्करम् । हादयान्कुल-
विस्तारद्वैर्व्यापादयाङ्गुलम् । व्यक्तं शुक्तिपटाकारं तद्भ-
र्तुर्भाषकारकम् । गताङ्कारे च निर्याणे कठिने चातिकु-
क्षिते । शिरोरोगजनने गजस्यारोहकस्य च । संपूर्णे सुकु-
कारे च सुप्रयत्ने प्रकीर्तिते । राज्ञद्विहारे नित्यं भर्तुर्वि-
जयकारके । इदमेव हि विषये लक्षणं कटपार्श्वयोः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भद्वोरपि । विषमत्वमरो-
मत्वं देहच्छायाविवर्धता । समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समा-
धिक्यमपूर्वता । व्यक्तता वामनत्वं च परिणाहविही-
नता । तनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा दय कृताः । भर्तु-
चापत्करो प्रयो विषमो रोमवर्जितो । देहच्छायावि-
वर्धो तु यत्नलोकविवर्धनो ; कण्ठपृष्ठसमो चैव प्रयातः
प्रविनायनो । मानाधिक्यो च हीनो च भर्तुरुच्छेदकारको ।
व्याघ्रौ च वामनौ चैव भर्तुः कीर्त्तिविनायनौ । परिणाह-
विहीनौ च कोशजयकरो मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ
कुम्भौ तु रोमदौ । अशुभं लक्षणं स्रोतस्याभ्यन्तश्च शुभं
ऋषु । समौ दीर्घकवाक्रान्तो विस्फोर्णशिखरो तथा । कर्ण-
मूलात्प्रसारय हस्तार्धजमितोच्छ्रयो । सुसंहृतौ च पीनौ
च कामिनोक्तचक्षुभिः । समानान्तकटाटौ च देहच्छाया-
समप्रभौ । आरोहकशरीराद्दर्शनवरणक्षमौ । सन्धीकौ
च सुदन्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ । समौ च दीर्घ-
रोमाणो भर्तुः श्रीवौख्यकारको । समानौ रिपुनायाय-
तयैव च सहजतौ । सुसंहृतौ च पीनौ च वरस्त्रीकामका-
रकौ । यत्ननाशकरो प्रयो कामिनोक्तचक्षुभिः । समा-
क्रान्तकटाटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहस्य-
नित्यद्वौ च सन्धीकौ च जयप्रदौ । दन्तौ च हस्तिनां कुम्भौ
पुष्पावकाशकारकौ । अतः परं प्रवक्ष्यामि कर्णद्वोरपि
लक्षणम् । निर्लोभयोः क्षुधाक्षौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वयौ ।
(क्षुधा शिरा) सङ्घटौ विषमौ क्षुधा लु टितापी च निवुरौ ।
सख्यौ च वर्तुणौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च सा-
म्पत्तं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । निर्लोभयोः क्षुधाक्षौ गजस्य
कर्णरोगदौ । निवुरौ लु टितापी च यातः कोषहरो मतौ ।
सख्यौ च वर्तुणौ चैव गजस्यारविनाशनौ । अतः परं प्र-

व्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । हिरालिमानसंयुक्तौ शिरा-
जालविवर्जितौ । समत्वौ महाच्छिद्रौ क्षिप्रौ दुन्दुभि-
मिखनौ । कपोलमण्डलास्फासतयन्त्रौ सुकुम्भकः ।
कर्णौ चामरसंकाशौ खड्गरोमकतार्चनौ । अजर्जरखड्गप्रा-
न्तावीषदुग्धप्रापचूचिकौ । मयूरताडहन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ
शुभौ । हिरालिमानसंयुक्तौ भर्तुराशुःकरो मतौ । क्षुधाजा-
लविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वौ महाच्छिद्रौ
गजलामकरो मतौ । क्षिप्रौ कान्तिकरो नित्यं जयदौ
दुन्दुमिखनौ । यत्ननाशकरो प्रोक्तौ खड्गरोमकतार-
चनौ । अजर्जरखड्गप्रान्तौ प्रयातः सौख्यकारकौ ।
गजस्योपचयायैव रैषदुग्धप्रापचूचिकौ । मयूरताड-
हन्ताभौ खड्गनखवर्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्तु-
भूमिनामकरो मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यातं मयैतत्-
शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
अवक्रोहीनो दीर्घश्च कण्ठश्च शुभदोभवेत् । आरोह-
कप्रभूणाञ्च क्रमशः कुञ्जरस्य च । अवक्रः परिणाहेन
समप्रवक्ष्याधिकं यतम् । अङ्गुष्ठानां तथायामि हाद-
येशङ्गुष्ठानि तु । सम्पूर्णं पिण्डतोदपचान्तमर्षिबिभू-
षितः । कण्ठोवारचनयस्य एवं भूतः संप्रजितः । अङ्गु-
प्रभोदजननः सम्पूर्णः कार्यविद्धिदः । अहस्त्रोजय-
कहभर्तुः कीर्त्तितः पूर्णपिण्डकः । उदयोऽंशहृदि च
प्रतापं कुर्वते तथा । अन्तर्मुखिषमयुक्तोमणिरत्नप्रदो
भवेत् । करावच्छातिनिष्णं च आसनं न प्रयस्यते ।
करासं यातुरशुभं निष्णं च व्रणकारकम् । दैर्घ्यं
हस्तमात्रं तु विस्तीर्णञ्च शुभं कृतम् । विस्तीर्णं विस्त्रु-
तं राज्ञं सम्पूर्णं कुर्वते जयम् । वंशस्थाय प्रवक्ष्यामि लक्षणं
तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितो निष्प्रपारः सुखो वंशोन-
यस्यते । रात्रां च पादरोगाणां कर्ता च स मनेच्छदा ।
वक्ष्यलङ्गुलायासमायनात्यविभासनम् । वावत् प्रपूर्यते
पार्श्वं वंशोऽन्धफलकाकतिः । शुभो प्रयो गजेन्द्राणामा-
यासः कुर्वते सुखम् । पूर्णपार्श्वस्तु लाभाय धनुःपुनः
त्रिवं नयेत् । अरतिहयमानं तु मेघकालविभासनम् ।
चर्मास्थि विषमं निष्प्रकृतं उच्छरोगदम् । मांसोप-
चयपूर्णे च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणां-
तद्धि नाशकरं मतम् । (मेघकालपुष्कमूत्रात्) । पुच्छोगजस्य
नो यस्तो वक्ष्ये रोगोऽतिवर्धितः । करोति महतीं पीडां-
रात्रिवाधोरणस्य च । इङ्गुलस्य पृष्ठत्वेन दैर्घ्यपाद-
याङ्गुलः । संपूर्णः मेघकोशयो गजभर्तुः सुखप्रदः ।

वर्कं स्यूज्जुत्तमं च पुच्छं कवविर्वर्जितम् । सनामाहं
 च नागस्य सार्द्धादोषकरं भवेत् । अथक्कजुदोषं च पन्थि-
 कीनः सुपेयकः । गोपुच्छवालप्रतिमकवजातविभूषितः । भूमिं
 तु न स्यूयेत् यस्तु पतुर्भिक्षाङ्गुलैः सदा । स शुभो वाच-
 धिस्तैवो गजभर्तृसुखप्रदः । अतिप्रमाणं त्वत्त्वं च कर्तुं
 विगतप्रभम् । शिरालं वाशुभं मेढं राजहस्तपदुःखदम् ।
 यत्त्वं भङ्गुलायामं नाहतः षोडशाङ्गुलम् । शिरा-
 जालविभुक्तसाक्षपङ्कजप्रभम् । द्वाङ्गुलं स्त्रीतया युक्तं
 विन्दुमात्रविर्वर्जितम् । मेढं प्रयत्नं विज्ञेयं भर्तुर्जीवित-
 र्वर्धनम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गात्रयोरपि । ह्रीने
 तनू च दंष्ट्रं च समसांसोच्छ्रये तथा । विषमे च कवाक्रान्ते
 मात्रे नागस्य निन्दिते । ह्रीने तनू च कर्तुः प्रयातु-
 र्निपातनम् । समसांसोच्छ्रये यातुर्विषमे च विपत्करे ।
 कवात्रिंशे गजस्यैव गात्ररोगकरे तथा । अतः परं प्रवक्ष्यामि
 मात्रयोः शुभलक्षणम् । सार्द्धाद्विंशतिस्तरात्रिः यताङ्गुल-
 सभानता । एवं सिते अन्ते मात्रे भर्तुं रात्रोन्मेषोच्छ्रये ।
 हमे च कवह्रीने च गजलाभकरे तथा । गजस्य पुटि-
 दे भित्तं सांसले च वने कृते । मात्रे वारणनायस्य एवं-
 भूते शुभे भते । चिपटि वा सफलके गात्ररोगकरे सदा ।
 संपूर्णं रात्र्यदे भर्तुर्गजस्य वसुमुद्रे । तथैव रोम-
 निहृते गजस्य गलोरगदे । अतः परं प्रवक्ष्यामि नखा-
 नाञ्च शुभाशुभम् । ह्रीनाः कृष्णाश्च खण्डाश्च कृष्णाश्च
 न नखाः शुभाः । सदा च रोगदा ह्रीनाः कृष्णा भर्तुर्विना-
 यनाः । खण्डाकृष्णागजस्यैव पादव्याधिविषहृताः । क्षि-
 म्भासन्दाईसङ्काशा मानेर्जय उरोमखाः । सप्तादिपट्ट
 संख्यानि अङ्गुलानि क्रमेण हि । एवं विधानखाः यस्या
 भर्तुं रात्रोन्मेषकारकाः । अतः परं प्रवक्ष्यामि पादयोरपि
 लक्षणम् । ह्रीनौ सुगुतलौ कृष्णौ चरणौ दन्तिदुःखदौ ।
 कृष्णप्रमाणौ दैर्घ्येण कूर्माकारौ सुखप्रदौ । अतः परं
 प्रवक्ष्यामि लक्षणपञ्चापरान्तम् । अत्युष्णिते च ह्रीने च
 निन्दिते चापरे तनू । सम्पूर्णं च शुभे श्रेये त्प्राप्त्यायामसं-
 बुते । निन्दिते रोगदे श्रेये पूजिते प्रभुसौख्यदे । दादशा-
 ङ्गुलं ह्रीनं तु आसनात्प्रिभासनम् । अपरपादकोवापि
 आयासो रत्रिमात्रकः । नखानां च तथा मानं षड्वादि-
 चत्तरङ्गुलम् । प्रधानावयवानान्तु लक्षणं कथितं यथा ।
 उत्सवायामनाङ्गानां साम्प्रतं कथयाम्यहम् । सततन्तव-
 सायुक्तन्तुना वर्तितेन च । सप्रयत्ने दिने नित्यं मानं
 कुर्वीत मानवित् । सप्तरात्रि गजेन्द्राणां प्रमाणं वनजन्मानम् ।

आसनं यावदुत्सृज्यस्तवस्त्रिषु कीर्तितः । पेचकात्प्रति-
 मानन्तु आयासोरत्रयो नव । मध्येदेये तदान्तरां दश-
 रत्रिः प्रकीर्तितः । मानमेतद्वि भद्रस्य सुनिभिः परिप्रकी-
 र्तितम् । सप्तमेन तु भागेन ह्रीनं सन्दस्य जायते । सन्दा-
 कीनं मृगाख्यस्य षड्भागेन प्रकीर्तितम् । एवं क्रमेण
 वक्तव्यं मानं मानविचारदैः । किञ्चिन्मानाधिके वापि न
 दोषः संप्रदाते । दोषाणां च गुणानाञ्च द्विरेव कव-
 प्रदा । सत्त्वं हि वारणेन्द्राणां नित्यं तन्मेषु संस्थितम् ।
 क्षिप्ते भधुनिभे दोषे कवविज्ञानिसन्निभे । रक्तपङ्कद-
 ष्काये पद्मरागसन्निभे । नीलच्छाये अतीक्ष्णे च गजे सत्त्वं
 प्रतिष्ठितम् । साकारवानरादीनां सदृशे नोबलं गजे ।
 ह्रीनसत्त्वात् जायते गिरिकुटोपमा अपि । अधिकं पुष्करं
 यस्य सांसलत्वेन जायते । प्रभयाव कवायं स्यान्मानेनाङ्गु-
 लपञ्चकम् । किञ्चिद्दूने च विज्ञेये अतसि चत्तरङ्गुले ।
 स्थूलपङ्खाङ्गुलायामा त्पञ्चुलानाङ्गमानता । ह्रीनोऽपि पूर्व-
 मानस्य स्थूलत्वेनाधिकोभवेत् । रोमशोनातिहृत्तुष्टुलः
 पट्टिभरङ्गुलैः । आयासेनैव च ह्रीनः स्यात् पूर्वमानात् षड-
 ङ्गुलैः । नातिगोपुच्छसंस्थानः कृष्णविन्दुविभूषितः । आ-
 नाहे रत्रिमानो तु सार्द्धं हस्तद्वयायतौ । पीयूषकृत्तदच्छा-
 यो किञ्चिन्मेषकपिङ्गुलौ । क्षिप्ते सुगुतभावेव दन्तौ
 नागस्य कीर्तितौ । दन्तावेदावतिस्यूजौ कवाक्रमलौ सुनि-
 वृतौ । पञ्चाङ्गुलौ कटौ श्रेयो सांसोपचयप्रदाने ।
 श्रेये कटोपरि तथा अतसि द्वाङ्गुलान्तरे । एकाशीत्य-
 ङ्गुलानाहे हार्विशस्तङ्गुलायते । किञ्चिदन्तं कवाक्रान्तं
 वाह्यं परिकीर्तितम् । पतिमानं तु विज्ञेयं हस्तः
 सचत्तरङ्गुलः । आध्यर्हरत्रिमानं च प्रमाणात्तर-
 भेदतः । आयासमनु विज्ञेयस्तवस्तु दशाङ्गुलः । विंश-
 त्वाङ्गुलानस्तु परिचाहोऽभिधीयते । पञ्चाङ्गुलं तु चिबुकं
 हृत्किणौ तु मवाङ्गुले । षड्विंशदङ्गुलायामे वृत्तते परिकी-
 र्तिते । आध्यर्हरत्रिंशौ कर्णौ विस्तारेण कवाचिहौ ।
 कवाचपङ्कजौ स्यूजौ कृष्णविन्दुर्विचित्रितौ । सप्तहानकरा-
 वाभावनवचौ कवाचिहौ । पञ्चाङ्गुलान्तरो पीनादुभाषौ
 दशाङ्गुलौ । कर्णात् कर्णान्तरं यावत् पञ्चवत्तङ्गुलं शिरः ।
 शिरःकुम्भं तथा श्रेयं स्थूलं सप्तदशाङ्गुलम् । अङ्गुला-
 नां यत् सार्द्धं मानाङ्गुलं द्वाङ्गुलावचम् । आयातत्वं च षड्दश
 दशाङ्गुलमिति कृतम् । भद्रस्यैव आसनं श्रेयं तदंशं सप्त-
 रत्रिकम् । षड्गुलोष्णितं स्यूजं तुल्यं चाङ्गुलं नवः ।
 दशस्यूजाद् द्विहस्तन्तु जायते पञ्चमासनम् । अङ्गुलैश्च

गजः । शार्दूलाक्षितिसत्त्वानोऽन्तर्भवजितमानसः । कृतकं च
तथा नागं योभिनन्द्युत्तमो हि सः । दावानश्चशिश्वे-
गीशब्दसंज्ञासंजितः । वनेषु विचरत्येष स सत्यसङ्गतो
गजः । कृतशङ्खायशादस्तु न वारोहिण्यमीयते । सङ्क-
चन् मस्तकं दीनोमन्दान्दन्तरो भवेत् । आलोकयति
पार्श्वानि चोत्कारकरणप्रियः । आलोकयति सोम्याभ्यां
लोचनाभ्याम्भितदिपम् । पदात्यन्तसमूहं वा ललनमिव स-
न्यते । अथमस्तु सुविज्ञो यो गज सः स्वमवर्जितः । यस्तु सं-
घटते मन्दं घटितश्चापसर्पति । तथापसर्ष्य वेगेन दन्ताघातं
प्रयोजयेत् । किञ्चित्तिर्यग्मुखोभूत्वा कृतचोत्कारनि-
स्वनः । कुरुते दन्तसंघातम् स विज्ञोऽप्येषगजः ।”

प्रथमाटिपसुसदृशासु मदविकारभेदसङ्काहं तत्रैव ।

“तत्ररुभवनेकमूलनरतस्तु पञ्चाङ्गजो भवति । करवद-
नाजिकटस्थल गलन्मदसलिलसिक्तभूमितलः । संधामे
रिपुभरकरविशुक्लशरनिकरगल्लसहः । करवीरपुष्पलो-
हितलोचनः स चारुदारुणाकारः । प्रतिनागसंघदारणप्र-
क्षितिंशलस्तु सप्रस्राम् । न शृणोति नैव प्रश्रयति च न भय-
ज्जानाति सर्वसत्त्वकृतम् । यस्य घनास्फालितं सुस्फुरितं
चाननं पतति कारयन् । न सहन्ते तस्य गन्धं सङ्कोचि-
तगात्रकृजकरकटाः करिणः । मर्दितनिजबला विमुक्त-
नाटाः प्रणश्यन्ति । न तथा शङ्खाभरणैर्न चारुसैर्नाल-
भालाभिः । भवति यथा मदसारैर्मुखस्य शोभा गजे-
न्द्राणाम् । क्लमविरहिता भवति हि वशी या पञ्चमी च-
तुर्थी वा । दोनावस्था करिणां सत्यतः मदविशेषेण ।
क्षतिशङ्कमदविकारे सृष्टानि यिषुमदेऽपि मातङ्गाः । स-
त्वातिरेकयुक्ताबलस्य शोभा परां प्राप्ताः ।” स्थलभेदे न
मदोद्भूतफलं तत्रैवाह । ‘कुरुते नरपतिरुषि’ दक्षिणगण्ड-
स्थलोद्भूतन्दानम् । रोमोद्भूतं च यातुर्विशेषसुखं सदृ-
भवति । उभयकटस्थलसमनिर्गतं च विषयस्य दृष्टि-
करम् । शिशिरसुगन्धिपरिमलं सुखप्रदं जायते भर्तुः ।
माङ्गल्यं न्त्रोजननं सोभाग्यकरं सत्त्वजननं च । साद्यन्ति
यत्र देये दशाविपाकेन बलकृतानन्दाः । करिणस्त-
स्मिन् राजा रक्षितयशः सुखं वसति । कतकबज्रलैलापरि-
मलय सुखदोमदो भवति । मूलपुरीषस्य दास्यकफरसो-
नाटितोद्गमश्चरः । अशुभकरोऽसौ नरपतियातृषाङ्गा-
यते मदः । जायन्ते ये भावा राजन् ! मदखण्डमण्डित
सुखस्य । नागस्य मदविशेषास्त्राङ्गान् प्रवक्ष्यामि । चाल-
यति दुग्धमिवाम्राय पुष्करं क्षिपति प्रेरयति । छेदि-

जिह्वापेथ स्तकणी विघटितोऽपुटः । संपीष्टा पुष्करादेव
चाङ्गुलिं निःश्वसन्नाधोवदनः । तिर्यक्प्रेक्षी भवति मी-
लिताक्षः क्षणं स्थितः । तिर्यक् चालितवदनमङ्गुल्या पुष्-
करप्रकम्पेन । किञ्चित्सुसुप्ततासुः कर्णकण्डयनं कुरुते ।
किञ्चित् दर्शयित्वा भेटूनाशयति कोशकम्पलम् । हृष्टः
क्रोडति परिवर्त्तिताननो बन्धनस्त्रम् कृतमत्सरः । प्रधा-
वति संवेष्टु करं विषाणसुदृश्य गर्जति शलिलपूरितज-
लधरगम्भीरनादेन । उन्नामितापहस्तः स्तब्धन्दङ्गच्छ-
तिकापि । गुरुमक्षिकश्च भवति वनतरुगहनोन्मूलनातुर-
तः । वागङ्गुशसुखजातं बाधनं न सहते ह्यभिप्रेतस्योयः ।
तिर्यग्विकलत्वाच्च तथा समजो गुरुमक्षिकोऽप्येव ।
रमते च पांशुविकरणकर्दमावगाहाद्यैः । एवंविधस्व-
भावो मदभेदवशाज्जो भवति । यो यस्मिन्नेव प्लतौ
गृह्णाति मदम्भतङ्गजः सुखदम् । स च तस्मिन्नेव पुनः
प्रभियते दानयुक्तः । इति मददर्शविशेषाः कथितास्तव
भूतलेषु ! तत्त्वेन । परिवर्त्तते मदीयैर्हेतुभिरपुमैस्तु
तात्पर्ये । पतिवारणोभियानुद्गूराध्वगमनात्कुम्भो-
जनाञ्चापि । बन्धनदोषाच्च तथा तृष्णाक्षुदीडनाञ्चापि ।
शार्दूलादिस्वाहावानलोक्ताशनिप्रपतनाच्च । (अशनि-
रत्नं पिद्युत्) । नश्यति मदोगजानां शोभा वक्त्रविभ्रतश्च
तथा । मातापितृजैर्दोषैर्मन्दसदानन्दवर्जिताश्च तथा ।
जायन्ते हिरदा रैयंथा तथा सास्मृतं वज्राणि । मन्दसदेन
हि करिणा जगत् किञ्चित्मदोगजो भवति । मदविरहितेन
तथा जनितोमदविभर्जितोऽप्येव । समदेन तु यो जातो-
गजो गजेन्द्रेण भवति तस्य मदः । एवं मदप्रकारा मात-
ङ्गानां सप्तहिटाः । शृणु सास्मृतं नरेश्वर ! मदापसरणो-
द्भवानि चिह्नानि । यानि भवन्ति गजानां मन्दमृदुमद-
विगलितसमुदयानाम् । हृल्लच्छायायुक्तानिच्छोषितगण्ड-
स्थलगतश्रीः । कुप्यति येभ्यः शङ्खाङ्कुरोति तेभ्योऽपि सत्त्वस्य ।
गण्डस्थलेन जिघ्रति करेणुकां सृशति नैव हृल्लेन । मूल-
पुरीषाणि च नो जिघ्रति वारणकृतानि यातृर्वा शनैर्गच्छति ।
सततं परिमृष्टदानराजिपरीकोष्णकटोद्भेदनातीव सङ्कर्षणं
कुरुते । सुस्तरभिनन्दति निद्रासलसो मनसा न हृष्टिपु-
याति । लिङ्गान्येतानि करिणो मदेन सुखमानस्य जायन्ते ।
प्रतिकृञ्जरयुक्ततो बलहर्षदयावयोभ्यस्त्वशुभः । भवति
मदीनागानां तापादिसुखवशं शुभः । “रूपवानुमदसम्प-
न्नोविन्यशैलसमप्रभः । जायते सत्त्वहीनस्तु कुञ्जरः केन हेत-
ना । केन वा रूपहीनोऽपि मदीक्यविभर्जितः । सत्त्वान्

जायते नागो एतदाख्यातमर्हसि” इति नकुपयुटो वृक्षस्यति
 द्वाव । “यथा जातकयोगेन जन्तूनां च शुभाशुभम् ।
 तथा बन्धनकाष्ठोत्पन्नजानामपि जायते । सुखदुःखस्थितेः
 सौम्यपक्षेः प्रोडाविवर्जितैः । बन्धनं यस्य जायते
 स भवेत् सत्वान् गजः । स्त्रीनक्षत्रेषु गृह्यन्ते ये
 गजाः क्रूरदृष्टिभिः । ये चाक्षोक्तितनजलास्ते भवन्ति
 भयाकुलाः” । उक्तञ्च यम्भुना “मृगजातयोऽपि हि न्द्रा
 भवन्ति मधुपिङ्गलोचनाः स्निग्धाः । दृष्टिर्हृमीन-
 दृष्टिकलनेषु स्त्रीकृताः करिणः” । पुनर्नकुपयुटो गुरोः
 प्रसूतिस्तत्त्वैव । “राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् ।
 अत्यर्थं प्रथमं चैव प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्यर्थं चैव गम्भीर-
 सत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्गुशदण्डादौ विद्यादुद्देजतामि
 यः । तोत्रसङ्कुचितस्पृष्टः स स्यादत्यर्थवेदिता । स्लोकं बहु
 बहु स्लोकं क्षतं मन्थेत योगजः । वागङ्गुशादिभिर्निवृत्तं स हि
 प्रत्यर्थवेदिता । जानात्यङ्गुशतोत्पादयैद्यथा तत्तथैव हि ।
 क्षतङ्गायभयैर्हृस्त्रोऽन्यथैव स गजोभवेत् । अङ्गुशादिद्वयान्
 राजन् ! यत्तिरेषापगच्छति । तोत्रानपि स गम्भीरवेदी
 भवति शरणः । रोम्पासपं त्वेनापि स्पृष्ट्वेति त्वयो
 गजः । उत्तानवेदिनं तन्तु गजं विद्धि महाभुज ! सर्वोपि
 वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै । प्रकृतित्वस्य सततं
 भद्रस्यान्वर्थवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकी-
 र्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेच्छृणु । वेदि-
 त्वंगजजातीनां तिष्ठणामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथा-
 शास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिष्ठणामपि जातीनां सत्तमा-
 धममध्यमम् । न चालं न च दृष्टं द्विपञ्चपदसंस्थितम् ।
 गजोत्थानसहोत्थानं नरं प्राप्नोति येन तु । रयाविष्टेन
 मनसा स वेगउत्तमोमतः । (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं
 गजोत्थानसहोत्थानं गजधावनसमस्यधाविनम्) येन
 वेगेन गृह्णाति नरं सप्रपदान्तरम् । पदानां शतमावन्तु
 स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदस्यं हि नरं गृह्णाति
 नोदितः । पदानान्तु शतं सार्द्धं स ह्रीनोजव उच्यते ।
 शतद्वयं वा धनुषां गच्छेदुद्धमिमाननः । हाविंशता च
 मात्त्राभिः स उक्तमजवो भवेत् । पञ्चाशता च मात्त्राभिः
 यायास्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽधमोक्षयो मात्त्राणाञ्च
 शतद्वयात् । एवं परीक्ष्यते राजन् । वेगो वीथिषु दन्तिनाम् ।
 क्षतः परं प्रवृष्टाभिः गजस्य गुणलक्षणम्” ।

तत्र कल्याणशीलः “भारार्हिलोवा ऋषितः क्षीयः
 आनोबुभूषितः । राज्ञौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु

यो भवेत् । कल्याणशीलः स क्षयो समस्तगजलक्षणैः
 विकारं कुरुते यस्तु पोद्यामानः क्षुधादिभिः । तमकल्या-
 णिनं राजन् गजन्दुष्टं प्रकल्पयेत् । कोपाऽपि द्विविधोक्षयः
 शिशुश्चैवाशिशुस्था । द्विविधस्यापि राजेन्द्र ! यथावच्छृणु-
 लक्षणम् । उद्देजितोऽपि कालेन कोपं ब्रूति निर्भरम् ।
 क्षिप्रं गृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं सुदुः सह्यम् । शिशु-
 क्रोधः स विज्ञेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्षमायोऽपि
 यत्नेन न शमं याति सुहृति । स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो
 राजन् ! स हि रणाग्रियः । साम्प्रतं चैव वक्ष्ये ऽङ्गमायुर्लक्षण
 सत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् ।
 आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं
 परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुत्तमम् । क्षेत्तसत्वसमायोगा
 भवन्ति हादयैव हि । एकं हृत्तगतं क्षेत्तं द्वितीयं वदना-
 न्वितम् । ततोयञ्च विषाणस्यक्षुत्तयं शिरसिस्थितम् । प-
 क्षुत्तं नयनस्यं च षष्ठं कर्णाग्रितं भवेत् । कण्ठस्यं सप्तमं
 क्षेत्तं क्षेमकालसंस्थितम् । नवमं चरणे क्षेत्तं शेषाङ्गस्यं-
 द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्थं हादयं सत्वसंस्थितम् ।
 एवं हादयं क्षेत्त्राणि सातङ्गानां भवन्ति हि । हादयैव द-
 शाक्षेयाः शेषाङ्गेष्वभिहितताः । विंशोत्तरं वर्षयत्तन्मह-
 स्थायुः प्रकीर्तितम् । अष्टादशशतितमन्दस्य चत्वारिंशत्
 मृगस्य च । मित्रस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते ।
 प्रदेशज्ञानतत्त्वज्ञो जातिं सप्तपल्लवयेत् । सर्वक्षेत्रैः सुसंपूर्णः
 संपूर्णायुर्गजो भवेत् । ह्रीनैश्च ह्रीयते चायुर्ध्यावदभिधी-
 यते । दशावदानां क्षयं कुर्याद्विज्ञलक्षणवर्जितः । विश-
 त्ववद्विनाशश्च ह्रीने क्षेत्तद्वये भवेत् । क्षेत्तत्वावह्रीने च
 त्रिंशदवदपरिणयः । चत्वारिंशत्समाह्वानिह्रीने क्षे-
 त्वक्षुत्तये । (समासंयत्तरः) । पञ्चाशदवदाह्रीयन्ते ह्रीने
 तु क्षेत्तपञ्चके । षट्क्षेत्तह्रीनतायान् षट्पर्वविनाशनम् ।
 सप्तवद्विनाशाय सप्तक्षेत्तविह्रीनता ॥ अष्टोत्तरद्वि-
 ह्रीने वर्षायाश्च विनश्यति । नवतिनवविह्रीने क्षेत्तं नर्वाशं
 हि प्रयाति । दशमिश्च तथा ह्रीनैर्नश्यत्यवदशतं ध्रुवम् ।
 दशोत्तरं चावदशतं ह्रीना ऋष्या विनाशयेत् । विंशोत्तरं
 चावदशतं ह्रीने सत्वे विनश्यति । एवं दशावदनाशं च
 क्षेत्तं कुर्याद्वलक्षणम् । एवमायुःक्षयं विद्यात् गजस्य
 ज्ञकोविदः । सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे ।
 विशेषलक्षणं यावद् पक्षलक्षणजातितः । एवमहेशमा-
 लेश गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन् ! दोषज्ञं
 वक्षिषु लक्षणम् । पादानां लक्षणं सस्यकुन्दलोचं प्रथमं

येत् । दल्योर्लक्षणं हन्ति दोषान् बाह्यसंज्ञितान् ।
बाह्यलक्षणैः सत्यक् नेलदोषल्लयो भवेत् । नेल-
योर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तानुसमाज्ञितान् । सूक्तदोषाव-
नाशश्च क्रियते तालुलक्षणैः । सूक्ताणां लक्षणं कुर्यात्-
सगद्दोषनाशनम् । कपोलकटदोषघ्नाः सगदस्यागुणा
नष्टाः । निर्याणानकुम्भानन्दोषघ्नाः करयोगुणः ।
कुम्भदोषविनाशाय तयोरेव गुणो भवेत् । कर्ष्य-
दोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः । कण्टदोषविना-
शाय कर्णलक्षणमेव हि । आसनस्य हि ये दोषास्तान्
हरेत्कर्णजोगुणः । वंशदोषल्लयकर आसनस्य गुणो भवेत् ।
गुणाच्चलितं हि वंशस्य दोषान् तत्स्थलसंज्ञितान् ।
पश्चिमासनदोषघ्नं लक्षणं तत्स्थलसंज्ञितम् । कुक्षिपेचक-
दोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् । गुण्याः पेचककुलिस्थाः पु-
ष्पदोषविनाशनाः । भेददोषल्लयं कुर्यात् पुष्पलक्षणमेव
हि । मेकनस्य गुण्या हन्ति दोषांश्चापराज्ञितान् । आखण्ड-
कोषघ्नं दोषमपराज्ञितान् हरेत् । नाभिदोषल्लयं कुर्याद-
खण्डकोषस्य लक्षणम् । नाभेर्गुणैश्च हृत्स्थले दोषास्तानस-
माज्ञिताः । उरोमण्यगतान् दोषान् नाशयेत् स्तनल-
क्षणम् । शिवकुक्ष्य हरेद्दोषान् उरोमण्यगतोगुणः । यथा
दोषल्लये राजन् । लक्षणैः क्रियते शुभम् । दोषातिरेकोऽपि
तथा प्रदेशगुणनाशकः । प्रदेशोऽनन्तरस्थैव प्रदेशस्य गुणा-
न्वितः । कुक्षते दोषनाशं हि स दोषोगुणमाशनः । करक-
म्भविधाणां लक्षणैश्च लक्षणसंयुतः । सर्वैरेवाशुभैरस्यै ल्लक्षणै-
श्चाशुभोगजः । शूलं चन्द्रशुभं स्यादङ्गं च ज्वलन प्रथम् ।
वज्रं काञ्चनसङ्काशदण्डः सपिङ्गलः । एतेषां च समा-
योगाहन्तानां मधुपिङ्गता । यतो गजविधाणां नामते
मधुनिभाः शुभाः । भद्रजातेर्गजस्यैतन्मन्दस्य च मृगस्य च ।
हतपीपूषकुन्देन्दुकेतकीक्षविपञ्चकम् । एवं जातित्वयस्यापि
सामान्यं शोभनं मतम् । कपोतधूमभस्मास्थिचर्पकलक-
सद्विभाः दल्योस्त्वशुभारजन ! कथा पञ्चविधा अपि ।
अध्वर्हारत्निकं राजन् प्रमाण दल्योः शुभम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गजानां वर्षलक्षणम् । व्याहारस्य
विशेषेण वातपित्तकफैश्च यथा । देशलक्षणगुणैश्चैव बीजयोनि
वगेन । पञ्चाङ्गोक्तनक्षत्रलग्नराशिवशेन च । पूर्वकर्म-
मात्रायापि धातुवाञ्छ विपर्ययात् । भवन्ति कारणैर्भविष्या-
नामाविधा नष्टा ! दिव्यसत्त्वाः शुभभेदैर्विधास्ये भवन्ति
हि । मिन्दुरगङ्गापैतृर्य विदुःकाञ्च नदप्रभाः । इन्दुनीलस-
मानाभा भवन्ति शुभकान्तयः । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुक्ल-

हृणसप्रभाः । एते देवगजाः सर्वे मृतये न भवन्ति हि ।
अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुक्लहृणसप्रभाः । दैवयोगाहने प्राप्ते
कविदेव भवन्ति हि । इन्द्रनीलस्य पूज्योऽसौ नासौ प्पाक्षो-
नराधिपैः । षट्काराङ्गारभस्मास्थिचर्पकाश्चिद्विभाः । अहा-
एव सर्वस्वाश्च गजास्ते तेऽतिनिन्दिताः । एवं वर्षविशेषास्तु
कथितास्तव सुव्रत ! । गजमेकादशगुणं वक्ष्यामि निबोध
मे । मधुसन्निभदलस्य श्यामोमधुनिभेक्षणः । उदरेपाञ्च-
वर्षस्य वज्रो च कमलप्रभः । हिरण्यसमवाचश्च कुन्देन्दु सङ्-
शैलैः । स्यूकतारोमशुक्लश्च शेषेष्वाङ्गेषु पीतकः । विचित्र-
लक्षणं यस्य रक्तैः श्वेतैश्च विन्दुभिः । स नागोमलयूधानां
मध्ये राजाऽल जायते । तं प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्तं
महीतलम् । नीलसर्वर्णसंस्थानः स गजोयूथनायकः ।
सुखे मदे च हृष्टो च कण्ठोदरधिरश्चयुः । क्रौञ्चैः शुभैश्च
वल्लिभिर्विन्दुभिः परिरक्ष्यते । सर्वस्योयो भवेद्भस्मी
कैलाशः शोऽभिधीयते । अतः परमवक्ष्यामि निःश्वासस्य तु
लक्षणम् । निःश्वाशोद्भिधोऽश्वैः शुभैश्चाशुभकथा ।
शुभः सुरभिगन्धः स्यात् पूतिगन्धोऽशुभमतः । विशेषेण
तयोश्चैव लक्षणं भूपः कीर्तयते । सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता
च सुगन्धिता । सौकुमार्यं मृदुत्वं च निश्वासस्य तु वक्ष-
गुणाः । स्यूकता मृदुता चैव दुर्गन्धत्वं तथोष्णता । पा-
रुष्यं विषमत्वञ्च दोषाद्यापि भवन्ति षट् । दशा
रत्नप्रमाणं च रेणुकं पित्तलक्षणम् । यो निश्चरिति
दीर्घं च स दीर्घायुर्गजो मतः । अतः परं प्रवक्ष्यामि
गजाङ्गोक्तं लक्षणम् । क्षिप्रं स्थिरं च शीघ्रं च वारि-
जोत्पल्लतारकम् । सलज्जं प्रतिगानं तु प्रोक्षितं शुभका-
रणम् । उद्दिग्दश्च कुण्डं दीनसविकाशिततारकम् । ऊर्ध्वधः
पार्श्वं दृष्ट्वा निर्लज्जं निन्दितं भवेत् । कषाणां साभ्यतं भे-
दान् वक्ष्यामि निबोध मे नेलयोः षट्पादस्थिताः कषाः
शुभफलाः श्रुताः । संख्या तस्यैव मानस्तु रोमूनां चैव
प्रकीर्तितम् । देहकषायासर्वार्थं मृदुत्वं च तथा परम् ।
अनांबलत्वं समता नञ्चा च स्फुटितापता । अंशुमत्ता च
सूक्ष्मत्वं रोमूनां सप्त गुणा श्रुताः । दोषाश्च सप्तसंख्याः
सुगुणानां च विपर्ययात् । शुभानि शुभकर्तृणि दुःख-
दान्यशुभानि च । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं पञ्च-
संश्रयम् । बाह्योत्तमानां कृष्णाणि दीर्घाण्यायतनानि च ।
मृदूनि पिङ्गवर्णानि पक्ष्माणि करिणः सदा । क्षिप्र-
कषायाणि लक्ष्माणि समानि च दृढानि च । खड्गानि
सर्पिकाणि पक्ष्माण्यतिशुभानि च । गजानां आदिनः

कीर्त्तिं कुर्वन्ति रमणीयताम् । इडाः स्निग्धापल्लवाश्च
 सुहृन्नाश्च शब्दप्रभाः । तावद्वल्लसमाकारा बाह्या भर्तुर्जय
 प्रदाः । गुणः पुष्कलसमा कृपाः कपिलाः स्फुटितास्तथा ।
 वनत्वातिशयोक्तेताः सुहृत्तास्त्वितिनिन्दिताः । भर्त्सारी-
 हिमजानान्तु निखोद्गङ्गास्तु ते । अतः परं प्रवक्ष्यामि
 केयानामपि लक्षणम् । अभिज्ञा फलजः स्निग्धा वना म-
 धुकरप्रभाः । केया वारणनाथस्य जेमद्विकरा मताः ।
 कृष्णास्तु निवृत्ताः पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुगुप्सिताः ।
 कुर्वन्ति दन्तिनां निखं स्वस्य नाथस्य चाशुभम् । पक्ष्मना-
 ककेयोरुम्णां लक्षणं कथितं मया । फण्डिमाजीरमशब्द-
 कष्टमालेशं समग्रमम् । वानरस्य समं चैव सुखं नागस्य
 निन्दितम् । स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि
 च । आपूर्णमेव रूपानि पूजितानि सुखानि । नदहीनं
 जयं सुखं बाह्व्यनिःप्रभं तथा । वराहलोचना-
 क्रान्तमदृष्टिचक्रं तथा । लङ्काटतटपर्यन्तगतास्त्वितिभिर-
 न्वितम् । समदं हीनतायुक्तं सुखं नागस्य निन्दितम् ।
 सुखस्य लक्षणं सत्यं कथितं तव सुव्रत ! । अतः परं प्रव-
 क्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् । समा च लघुपादा च वेगे-
 ऽप्यतिशुभा मता । दीर्घक्रमा सुकोत्तलिप्रा गात्रसंवरहा-
 रिणी । शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य वक्ष्य च । मा-
 तङ्गदृष्टिं हानां गतिर्मुष्ट्या शुभा मता । क्रेशचालि-
 तगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चारा-
 विशेषान्तेक्षितासमा । मृगस्य लकलास्य जम्बू कस्य खरस्य
 च । ममनेन समा या, सा शुभा नो दन्तिनाङ्कतिः । कथितं
 तव राजेन्द्र ! गजानां गतिलक्षणम् । स्थितानाञ्च यथायोगं
 शास्त्रतं लक्षणं ब्रूयु । पञ्चस्थितसम्प्रस्थित नवस्थित द्वादश-
 स्थिताश्चैव । पुरुषवतां जायन्ते राज्ञां गिरिसन्निभाः करि-
 षः । लक्षणसहितैः स्निग्धैः करैश्च विषाणकर्णनयनैश्च ।
 संयुक्तो भवति गजो वसुदः पञ्चस्थितो नागः । (वसुदः धमदः)
 परिषाहायामोन्मथ्यबलविक्रमधैर्यकान्तिसम्पन्नः । भर्त्सुः
 प्रतापजननो ज्ञेयः सम्प्रस्थितो हस्ती । उल्लाहवेग-
 साहसमदसत्वशुचत्वदक्षतायुक्तः । करदन्तकर्षं कुशलो-
 नवस्थितः करी भवति । बुद्धिर्मेधा सत्यं यत्नः कुम्भी तथा-
 ऽजिणी हृदयम् । रोमाणि च्छविपादाः तथासनं पृष्ठवं-
 शश्च । द्वादश चैतानि सदा स्थितानि दृश्यन्ते यस्य नागस्य ।
 च द्वादशस्थितो वै भवति गजः सर्वशैल्यकरः । सञ्चार-
 स्थितभेदाः कविता शुण्ठश्चया गजेन्द्राणाम् । दिव्या-
 वमलानां लक्षणानिह शास्त्रतं वक्ष्ये । निहृतद्विपदचत-

अदकुण्ठपाञ्च स्मृतिश्च न यो लङ्काति । न च जिघ्रति
 भूलादीन् च वारणोदिव्यसत्त्वस्तु । दत्तञ्च योऽस्ति मांश्च
 सत्त्वानां सर्वं तु लोभेन । जिघ्रति भूलपुरीषाणि पिशाचसत्त्वः
 च विज्ञेयः । एवं सत्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ ! वारणेन्द्रा-
 णाम् । खरलक्षणविदानीमशुभं शुभञ्च वक्ष्यामि । स्थाना-
 न्यदौ व्यपते ! भवन्ति यन्द्स्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्वो-
 थिरउरः करजिह्वाभूषं गलकपोली च । गम्भीरशैल्यङ्क-
 टास्तव्यान्मोरितास्तथा स्निग्धाः । नादाः शुभाः नराधिप !
 महेव कथिता गजेन्द्राणाम् । सत्त्वारस्वशुभा रौप्यभयशोक-
 सङ्गभोत्यक्षाः । एवं शुभाशुभाश्च दशप्रकाराः खरा ज्ञेयाः ।
 अन्येऽपि गलवक्त्रगानिह्लास्त्रानोद्भवा बहवः । यद्वाभ-
 वन्ति करिषां शुभाशुभं न तैर्भवति । निम्नोचितचिह्नका-
 यितविरचितकूजितखरोद्रनादनिभाः । वायसजम्बूककपि-
 काष्ठमङ्गसदृशारवास्तुशुभाः । ज्ञेयानि शुभानि सदा
 लङ्कज्जोमूतदुन्दुभिनिभानि । पातायितगर्जितहृतिनामि
 दंष्ट्रितानि नागानाम् । पातायितश्च ताल्वोद्रसम्भवं ग-
 र्जितकं चैव । लिङ्गाससङ्गवं च फेनायितमित्यभिख्यातम् ।
 हसितं कपोलजनित पुष्करविवरोद्भवञ्च नागानाम् । भवति
 धनधान्यवाहनभूलाभकरं नरेन्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्करवं तु
 कर्णाभ्यां दुन्दुभिखनञ्चैव । दंष्टररवं तु मेघजेन करोति
 योऽसौ जयकरः । सर्वस्थानसमुत्था यद्वा नरनाथ !
 वारणेन्द्राणाम् । आचार्यैः सर्वैर्दृष्टिसंज्ञाश्च खराः शुभा
 ज्ञेयाः । एते च जयपराजयकथनसमयो भवन्ति
 भूपानाम् । गर्हितशुभप्रदेशस्थान/प्रपरिवर्जिता नादाः ।
 शुष्कलक्षणकाष्ठकण्टकवल्मीकास्थिप्रज्ञानदुष्टाश्च । पाषा-
 णाङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिताः करिषः । दंष्ट्रि-
 हीगलक्षणमेतद्भूतसदाऽशुखं भवति । प्रभूतमृदङ्करवं तु
 यदि दंष्ट्रिन्यान्मृदूरीताः करिषः । प्रस्थानं भवति तदा
 नराधिपस्य विजयक्षदा राजन् ! । समासभ्यं च यदा दं-
 ष्ट्रिनि यादून्लवत् गजाङ्गुष्टाः । भवति ससैन्यस्य तदा-
 विजयः संख्ये नरेन्द्रस्य । (संख्ये संख्यामः) कलङ्कसनाद
 मधुरं किञ्चिदिदोत्तिमपङ्कजस्तु यदा । दंष्ट्रित सदा च
 हस्ती तदापि जयोभवेद्भर्त्सुः । सुखविवरकपोलगतं दंष्ट्रितसक्तं
 गजो यदा हृष्टः । मधुरङ्गजहसितश्च जयप्रदं भवति भू-
 पानाम् । लोन् वारान् क्रौञ्चरवं हंसरवं दंष्ट्रितं
 यदा कुर्वते । एतदपि नागहसितञ्जयप्रदम्भवति भूपा-
 नाम् । गर्जति वनवत् सततं यदि वारणः प्रहृ-
 मनाः सुखरन्मनिविष्टखरादारिविजयोऽभवेद्भर्त्सुः । धनद

मृक्षीतसन्निधं सद्योत्तरं दृष्टितं यदा कुरुते । भवति तदा
 वारुणनाथस्य भवति यत्तु नाथः स्वस्वेव । कथितान्ये तानि
 मया गुभाणि मज्जन्ति तानि नरनाथः । अगुभाणि च ना-
 गानामतः परं प्रवक्ष्यामि । यद्वाचाक्षितयनो वराह पुरित-
 निःस्वनं कुरुते । तत्प्रतिबलस्य नूनम् तदा ज्ञेयो भवति ।
 भूपालः वेष्टितभूतलहृत्तो लदति यदा धराधिप्रकम्पनाद-
 वनम् । नरपतिराष्ट्रविनाशो भवति तदा यत्तु सैव्यकृतः ।
 भद्रदृष्टितरतरसदृशं निःस्वनं यदि करो कुरुते । जनयति
 विजयविनाशात् पुरराष्ट्रपीडनं च तदा । बलिभृगुनिस्वन
 सदृशं यदि वा सप्तसफाल्यं च कुरुते । वामान्दोलितवर-
 षो यदा करो दृष्टितं स्निःवासम् । आलानगतः कुरुते
 तदा बद्धोयातावैरिभिः पार्श्वः । एवं प्रकृतिस्थायदि मतकृजा
 दृष्टितानि कुर्वन्ति । आत्यन्तिकानि राज्ञां चैव भवन्ति
 नान्यानि । “यदि रिपुगजाभिमुखो निवायसाधोऽपि
 याति रभसेन । विंशतिपदानि नागस्तत्वापि जयोभवत्येव ।
 क्लमदोऽन्यथाति मदं दुर्गन्धमदश्च सारभिमदम् । दुष्टगजानां
 प्रथमन्दुल्लापमेव सकलम् । सुखतर्हणिवदनो हि महा-
 शिरास्तल्लक्षणयुगलश्च । नातिस्त्र्यङ्गोऽसिधवस्य क्षात्र्यानि च
 गाल वदनरोमाणि । व्यासः स भवति हृत्तो दुष्टात्मा दुष्ट-
 शीलश्च । स्त्र्यङ्गविषाणुहृत्तो दीर्घविषाणोनामितसुख-
 न्नोः । पृथुपादः श्यावनसो वक्रो हनुषटदण्डेन । विस्तृत-
 कलिल श्वोदरश्च लण्घो वराहजनश्च । प्रोयो वकीलनामा
 स्वातोऽयं सर्वदोषकरः । अतिष्ठुसापरगालो दुष्टकुलः
 काकल्लणयनश्च । स्त्र्यङ्गतराधो हृत्तदीनसुखलस्मृष्टि
 वक्रिर्नखपादः । स्त्र्यङ्गनखः स्त्र्यङ्गपुष्करकरश्च वामन संज्ञो
 मजाचमो दुष्टशीलश्च । विषाणे चातिठडे सुखे परि-
 मल्लको तथा कर्णौ । वदनस्य मांसस्य स्वादधोगतस्त्र्यङ्गन-
 यनश्च । सममांसलतयुक्तो हृत्तो हृत्साङ्गुलिः करो यस्य ।
 नाम्ना च विस्त्रुपमुख इति स्वातो दुष्टमातङ्गः । करकर्ण
 शिरोबालधिविषाणगालाणि यस्य हीनानि । आदग्धोऽ-
 तिवामनाङ्गः पापात्मा च क्षामिनाथकरः । शयनादुत्थाय
 बलाद्वावमि पादौ कर्षति क्लृप्तेषु । प्रत्यपि गच्छति
 पुनः क्वापि समुपस्थापितमुखश्च । अग्निभूतभास्त्रिष्टे-
 द्विचलति तस्यामनं च कर्णौ भ्याम् । स ज्ञेयो पातकरः
 पापात्मा सर्वपापकरः । यस्य च किलालं मेढं सुखं
 हृत्साङ्गुलिसाठुं स्वा । अतिनिष्ठश्च बाह्व्यं कर्णौ च
 मत्तुवचौ हृत्तो । गालापरश्च दीर्घं नखाच्च जनितालरा-
 स्तथा । सर्वाणि च काकाभयप्ररोमाणि च विदग्धानि ।

उदरश्चाक्ष्ण स्थात् प्रीवा तन्वायता च धन्वा च । वंशिक-
 नाभा मतोऽसौ दुष्टगजोवर्जनीयश्च । यस्य कराणौ दशनौ
 स्त्र्यङ्गौ मालान्तरनचा सुखम् । मस्तिष्कगुह्यस्यः कवि-
 जम्बुकुलोचनोऽतिविकृततनुः । पापात्मायं हृत्तो राज्ञा
 हृदयः प्रयत्नेन । दिवसमपि यत् तिर्यति तं देशं दहति
 यावत्प्रस्थः । राज्ञा विन्व्यावने वा परराष्ट्रे वा स मो-
 क्तव्यः । अतिस्तरपरिचतर्हणकुलश्चावस्तनूश्चैव ।
 सो हृत्तो पातारं च पातयित्वा विनाशयति । भन्वा सदृश
 सुखोयः कर्णं कचायस्य कर्कशाक्ष्णाः । कणाक्ष्णात्मनोऽसौ
 भर्तुर्विषदेव मातङ्गः । रोमभिरुहस्रनतैः काकाको दीर्घवक्त्र
 च । स्थिरहृत्सकस्य युगलः स राक्षसो हृत्तो रूपेण । तिर्यक्
 प्रेक्ष्यनिरतो दुर्गन्धः काककुम्भवदनश्च । मूलप्ररोवप्राणे
 सप्तसुको भवति चण्डालः । कुम्भो यस्य विषाणौ विभिन्न
 स्त्र्यङ्गतराको च नेत्रे । तन्वायतं त्रिकं स्थात् बालविषाणा-
 स्तु बल्लुक्पाः । रक्तौ मेचककोशो मेढ्रोपरिसंस्थितोदरश्च
 महत् । चक्रपद्मस्य हृत्तो स भवति नाम्ना महादुष्टः ।
 अङ्गं प्रसार्य वदनं विधूय चाधोरथं निपातयति । स जले
 स्थले च नामो विवर्जनीयः प्रयत्नेन । सुखकराङ्गुलिबालतनु
 दशनवात्स्यायामगालश्च । मत्तुव्यजातिः स गजः सुदुष्ट-
 शीलश्च दृष्टश्च । काकनखो हृत्तस्त्र्यङ्गो हृत्तश्च सुखवाह
 धिर्नैव । बल्लुपद्मा दुर्गन्धिर्मांसविभतालुके-
 र्हृत्तोः । अतिपिङ्गकर्णचूडोरोमहृत्तो वराहजनश्च ।
 तनुवखिरालकण्ठैर्नखान्तरैर्दुष्टवरश्चैव । विस्त्रोनाम ग-
 जोऽसौ स्त्र्यङ्गः सर्वल कर्कशो जाम्नाः । बल्लुपापकर्ण-
 युक्तो व्यालानामपकोवायम् । हृत्तो बाह्व्यभागो विवर्जो
 दन्तौ च यस्य नागस्य । धर्मस्येव आया स निन्दितो
 वर्जनीयश्च । दन्तौ चातिष्ठसौ स्त्र्यङ्गो हृत्तो च मांसको
 हृत्तः । विवर्जं मांसविशुष्कं स्त्र्यङ्गतरे तारके यस्य ।
 स्त्र्यङ्गसुखो दुष्टात्मा नाथो बांयामिको भवेद्दुहिरदः । अति
 दुष्टकनिरतो भयालुको वर्जनीयश्च । कणाक्ष्णा आया
 वायसजङ्घा च दृश्यते यस्य । मृतोदनश्च कुरुते निःशङ्कं यः
 करायेण । निःशेषं यद्वाचं करोति यः स हृत्तनिष्ठैवम् ।
 परिहरेणीयो राज्ञायाने रथे स महता प्रयत्नेन । अतीव-
 विरलपक्षा ध्यानपरः यद्दकराचनिरतश्च । द्विशुचीकस्य
 करायन्मुदात च भूतबन्तु नितम् । वामेन च शिंशति
 मर्कस्यादेन कुक्षितायेच । जर्जरविष्टकर्णः पापात्मा
 निन्दितो हृत्तो । आनाहावानोऽश्वस्यसुक्तो महाशिरा-
 लविडः । सुखाङ्गुलिबाहकरो सुसापरगालकर्णश्च ।

एवोऽपि वामनः स्याद्वयमपि भवेद्वयमपि योऽसौ हिरः ।
 रात्रा तवापि वक्ष्यन् विवर्जितो वर्जनीयश्च । स्यूक्तस्य हस्त-
 कर्षो विहो न जयमापरस्तनूतः । नृहता मेदेष युतो-
 नष्टमदः कोषमहांश्च । मन्दासोक्तनिरतो भस्माशिराः
 पृष्ठविषाणमनश्च । हस्तो गुरुचकोऽसौ विवर्जनीयश्च
 वंशमे । अस्यानुभो भवन्ति हि सङ्काजजिह्वोऽतास्तुका-
 बागाः । नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीयाः प्रयत्नेन ।
 आयासपरिहृतिं समनाहोऽन्नाद्यस्तमेन नमितम् । उ-
 च्छिन्नतन्त्रं कुजं विषमकुम्भं कुक्षुरसमानहो नृहस्तं च ।
 एवंभूतं तु गजं राजा दूरेण वञ्चयेन्मतिमान् । स्फु-
 र्वाति मन्दबुद्धिर्यस्य कुलजयो भवति । बहुययुक्तोऽपि
 गजो हानिं यत्ने कथं यतिनश्च । एकोनविंशतिनसः सप्तद-
 यनश्च यो भवति । मोक्षय पञ्चदश वा नष्टान् धत्से युक्तो
 वा चतुर्हयभिः । एकादशययोदशनवदशमिह दशनसं-
 ख्येव । चतुर्लक्षशुभकरः सप्ताष्टाभिश्च पापनखैः । हिर-
 दाचाष्टादशनखाः विंशतिनखयुक्ताश्च शुभाः । कुर्वते
 क्षाभिनिनायं हानिं यतिनश्च यो । एकोनविंशतिनखो
 सुवराजविनायं कुर्वते । सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपात्र
 विनायने समर्थः । मोक्षयनखमातङ्को नायकनायं भुवं
 कुर्वते । पञ्चदशनखश्च वेऽसौ सेनापतिनिधनलङ्घजो भव-
 ति । कुर्वते षट्दशनखो व्याधिं पुरवासिनां हृत्तो । तयो-
 दशनखो रात्रिविषविनायकरोति भूपत्यः । द्वादशनखस्तु
 कुर्वते पदातिहरणश्च वंश्ये । एकादशनखयुक्तो
 गजहानिकरो भवेत् स गजः । उरदाहं च दशनखः
 करोति हृत्तो इराहोक्तम् । चतुरङ्गस्य बलस्य ना-
 शयन्तु नवनखो गजः कुर्वते । अष्टनखश्च उरोहित
 वंशसङ्काजमनश्च । सप्तनखः प्रतिहारं नाशयति
 च वञ्चनकोऽपराधम् । पञ्चनखो भक्तिकरं षट्मनखो हार-
 पाक्षश्च । तिनखो विषयाक्षेपं हिनस्यन्तः उरातुल्लङ्घश्च ।
 एकनखोनचराहो रात्रिविनायं भुवं कुर्वते । एवम्भूत-
 नखाश्च नरपतिना न ते गजाप्याज्ञाः । बाह्यमङ्गिणा-
 भोऽतिबोमशोऽहो नखं करवाहः । हस्तो विवर्जनीयो
 ह्रीनखः पूतिबोमा च । ज्वलनजतं यत्नजतं दुर्भिक्ष-
 जतं महङ्गवं कुर्वते । यस्मिन् देहे वसति नाशयति वन
 च दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ ज्वलनजतं दुर्भिक्षजतं
 महङ्गवं कुर्वते । यस्मिन् देहे च वसति नाशयति वनं च
 दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतोऽपि गर्भ-
 दोषे । स गजो मृत्युश्रमा न तं रक्षे बोजये राजा ।

कुक्षुरचटागतोऽसौ हरति गजानां वनं च वनश्च । अतएव
 समरकाष्ठे नराधिपैर्वर्जनीयश्च । तनुस्तदीर्घदन्तोऽति-
 सङ्कटवक्रविषटितविषाक्षः । एकदशनखधोऽष्टदशनश्च गजः
 प्रभं त्यजति । रदनविह्वीनो हृत्तो निःशेषवक्ष्यन् यु-
 तोऽपि । भवति न नृपतिबोम्बोमदजलसंघर्षं ग-
 ष्ठोऽपि । दूषितविरहितदीने सत्वरहिते विव-
 र्णं च । निष्प्रभकुक्षुरे राजा नारो हति सङ्काह-
 रिते च । एवम्भूताश्चान्धाः मिलनायका रक्षे करिष्यः ।
 अविश्यामस्तुजं निपतति नागस्य यस्य निम्नं हि ।
 नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्ता रक्षे निवर्ते । वङ्गनयोश्चा-
 नखा भर्ता चैव संवाचनकराः । जिह्वानखस्तमेह-
 ननयनानि भवन्ति यस्य क्षणाणि । बाह्विष्यन्ति
 कृष्णः स गजो भर्ताः क्षवं कुर्वते । बाह्यांश्च फलकपीठो
 राजन् । लघेन पृष्ठवर्णेन । वदनेन च कपिवदनातुका-
 रिष्यामिन्दितो हृत्तो । हस्तो दन्तौ च समौ न गतो भवतो
 यस्य नरनाथः । स नराधिपबलविनायकरः करो जायते
 समरे । चित्तौ रोमचिर्वा स्यूखी वातिप्रसन्नतापो वा ।
 कोपौ कोषविनायं च करोति नागश्च भूपानाम् । सितवि-
 न्दुर्भिक्षिचिन्तं चेतं वा यस्य जायते मेदम् । स गजः शक्ति
 विनायकरोति भूपत्य संघामे । क्षाग्रेण विचित्राणि
 यस्य देहे भवन्ति रोमाणि । स गजः प्रतिगजवलेन
 विह्वलो निजबलं दहति । सुप्तोत्थितस्य वदनात्
 यस्य गजेन्द्रस्य गच्छति रश्मिजातम् । ज्वलनकथं सृष्टि
 यन्त्रदसौ भर्तृनायकरः । इति कथितं तव नृपते !
 दुष्टमातङ्गलक्षं सव्यक् । पापकरिषदाक्षलक्षमतः
 परं संप्रवक्ष्यामि । यत्कृष्णं मयोक्तव्यं प्रादीनां शुभं
 च दुष्टं च । तत्करिष्येऽपि योक्तुं जातिविभागेन च
 युक्तास्तु । सुखलयेन सखितानि करेयुक्तामङ्गानि
 भवन्ति । सुवतिष्ठत्यान पुत्रयोचितानि च तथा पोनान्य-
 कानि करेयुनाम् । गजसंख्याना करिष्यो निर्गतदन्त-
 सुपीनकाया च । स्थूलायता च सततं प्रभूतदया सता-
 च करिष्यामः । प्राश्वनसङ्कृताः प्रायेण लक्ष्ययुता
 भवन्ति करिष्यः । सुखलयेन च आया लक्ष्यं प्रधानं
 तत्र पञ्चविधं भवति । पृथिव्यप्रेजोवायुकायात्मकम् ।
 तत्र पृथिव्यप्रेज आत्मकं प्रशस्तं वाङ्माकाशकमप्र-
 शस्तम् । क्रमेण आयाभिधीयते बहोपचयपथेन
 ससुतपद्यते । तस्यैव देहोद्वेगतजननो, स्थिरा प्रमा-
 भिधीयते । आयाप्रलस्य विशुष्यमानसमाद्गमसर्पा प्रभा

भवति । आया देहसमाप्तिताः स्थिरप्रभावाः स्थिरा आया
वसोपचयवयेन सुसुप्तयते । नरेन्द्रसंबोयोगकाळे शुभ-
कर्मफलसुखनाथं गजस्य प्रभा प्रकटीभवत्येव । एवं आया-
गतो भेदोऽवगम्यते । आयातं आयाकूपमभिधीयते ।
क्षिप्रमा गम्भीररूपा पार्श्वी आया भवति । क्षिप्रमाजी-
भूतसंज्ञिमा च सखिलसम्भूता, क्षिप्रमा रक्षा च ताया च
तेजसी आया । त्वयं चैतल्लक्षणं शुभमशुभसंज्ञानि गजस्य
संज्ञावित्वा सुसुप्तं भवति । अथाशुभा कथ्यते निःप्रभा
पक्षा रक्षा भक्षणाकुलवर्णा च वापरी । रक्षा तन्वी क-
ष्पादिविविधवर्णा आकाशात्मिका । इत्थं आयाहयमति
गर्हितम् गजसंज्ञानि तिरस्त्रत्याशुप्रदम्भवत्यनेन प्रका-
रेण आयाकालसुसुप्तं भवति । विकटसुखावदङ्गमा-
ङ्गीनाङ्गेषु व्याधिपीडितविकलाङ्गेषु गजेषु ना-
रोहति राजा भ्रष्टाचैतेष्वारोहन्तीति । यादृशं च
समरकाळे मातङ्गं राजा समारोहति तादृशस्य सख्य-
मभिधीयते । वलं कथं स्थितं नित्यं कुञ्जराणां नरे-
न्दरः । अतः संपूर्णकथस्तु शिष्टपिङ्गवसोचनः । वन-
मसिचितांसस्तु दिशोऽवप्राचतपरः । वराहजवनचैव सुवि-
वाच्योवराननः । सुप्रतिवितपादस्तु यः स्यादशुभमलिकः ।
प्राजापत्यगजोद्योम संप्रभासः प्रकीर्तितः । अधुपिङ्गव-
दन्तोऽयं किञ्चिदपीतकच्छति । रोभापि चैव रूपापि
सुखं च समतप्रभम् । रक्तोत्पलदलच्छाये सुखे तीक्ष्णे
च खोचने । ऐन्दोगस्तु विषेयोऽरिपुण्ड्रविनाशनः ।
ताम्रतालुकजिह्वोऽसुजातनिविडपरः । पीनोद्यतरी-
रस्तु रक्तकोकनदच्छति । आवतेन तु दन्तेन करेण सुख-
योभिना । पीयूषपिङ्गदन्तो हि गजः कौबेर उच्यते । तस्-
माद्यु दशकाशौघतमविवाचयत् । संपूर्णकथपादस्तु स-
ंपूर्णसमस्तस्यः । अदङ्गजनिगम्भारनादपूरितदिङ्मुखः ।
आवतेन च कृत्वेन कीकरोत्किरणाग्रः । वाक्शोऽयं
गजोराजान् सङ्गमेवैतत्पूजितः । कथंस्त्रिविधं युक्तः
संपूर्णोयस्य दृश्यते । खोचने ताम्रपिङ्गे च दन्तो जेत-
व्यप्रभौ । पादो च सखिलो यस्य पीनगालसमांसखी ।
शुष्को विन्दुचिह्नौ च कर्णौ चातान्तरपङ्क्तौ । श्यामोऽवज्जो
राजान् रक्तकर्मणि युज्यते । तालुगुरवि यज्ञे च पञ्चदो-
हमयोरपि । आताम्बा यस्य दृश्यते आया खटुतनूच्छा ।
असौ शीघ्रस्तु विषेयः कुङ्करः समरोचितः । अर्धः पिङ्गव
रोमा यः कैश्चैव चेतपिङ्गवः । पिङ्गवाशिविवाचय रक्त
उपकरतालुकः । आग्नेयः स गजोद्योद्योजसोऽग्निवस-

प्रभः । राधा बहिमता नित्यं धार्यः समरकर्मणि ।
कृष्णवर्ण युतापापि सख्यन्तोर्तापि खोचने । निर्धूमाग्निव-
सच्छाये भूखन्मस्य करसया । कायस्य पीनमासः स्यादेने
वायुस्यः शुभः । राजान् वायव्यमिच्छन्ति तङ्गजं
यास्तकोविदाः । सख्ये नियुक्तस्य गजोनाथवेष्टिपार्श्व-
मीम् । निरङ्कुशलं चखलं तस्य दोषहवं भवेत् । निर-
ङ्कुशलं यमनेत् प्रयोगान्नासनादिभिः । चखलं च तथा
नित्यं सुकुमारक्रियादिभिः । रोभास्यङ्गनरूपापि नखाः
यङ्गसमप्रभाः । निस्त्रिंशविमलच्छायाः स भवेद्दण्डवोगजः ।
स वैरिणं जवेद् राजान् । रिपुर्धन्यविमर्दनः । कुम्भवज्रः
कटो यस्य निस्त्रिंशचनसंनिभौ । विन्दुमिच्छति तं यस्य
स विचित्रवयो गजः । तेन संप्रभासकर्मणि कुचते यो नरा-
धिपः । नित्यं चारिजयं तेन स राजा फलमश्नुते ।
सुदन्तो दीर्घकृत्स्न दृष्टदङ्गुलिपुङ्करः । वनमांसयरीरस्य
कूर्माकारोहि पसमः । संप्रभासकोमजोद्योम जीवस्यपि
समाश्रयतम् । संप्रभासविजयो नित्यं प्रतापजननस्यस्य । महा-
शिरा महाकायो महाभेदो महाकरः । महादन्तोदरश्चैव
महानामोवराकृन् । महानेतो महावस्य महाकर्णमिहा-
सुखः । महाभदो महाकथो भवेत्संप्रभासिकोनजः । वज्र-
प्रखलणं पूर्वसक्तं नयः तच्छुभमेव हि । मन्दस्यापि हि
यस्तं सदादृष्टवैतो च महानजौ । संपूर्णकथसोमेतो
न भवेद्महाहीतले । समवेदेव भेदास्तु नामानां सुहदा-
कृताः । संप्रभासिका द्विपा राजान् । शुभसंज्ञासंज्ञिताः ।
कथितास्तव तत्त्वेन राजवीर्यकरागजाः । आभिषेच-
निकगजसंज्ञां तत्रैव । पीनमांसचितांसस्य कूर्माकारमल-
सया । समवचितसंसु सुहसः कल्पनापरः । आमकुक्षिः
सुपार्श्व रोभागाङ्गसमन्वितः । ज्वलनो ज्वलनेत्यस्तु सुविवा-
चो महाकरः । संपूर्णचिन्मस्यैव कृष्णायासोऽवाम्बितः ।
वससलसमायुक्तः क्षिप्रश्च विषमरोमः । संप्रभासिको भवे-
द्वाच आभिषेचनिको गजः ।

तत्रैव पादकाव्ये गजहृदये । आशुः सविंशति यतं मां
स्यात् सामजस्यमात् । राजपुत्र ! दिशोऽवप्राचतपरः
दशदश । लक्षणानि वदे तेषां चेत्याद्येवं विवाचिनाम् ।
लक्षणालक्षणं शेषमाशुआदिदशफलम् । चेत्यापि
हृत्पुण्ड्रसं दन्तो शीघ्रं च वलुपी । कर्णौ पीवा च गालस्य
वस्य कार्यस्य भेदतः । लक्षणं सखिकटं यद्भिन्नकटस्य वज्र-
वेत् । मत्तचित्तवसोमेतं प्रभूतञ्ज मनीषिभिः । दृष्टे कुचे
वने जातो प्रचारे वसु लक्ष्यम् । इयावाश्च तदास्मानं

‘प्रभूतमिति स्मरिभिः। दक्षिणन्दिश्याङ्गं च कृत्स्नम्। इत्य-
दं मतम्। तथा वामं च वामाङ्गं कृत्स्नोक्तवत् मतम्।
अथ दक्षिणाङ्गोऽयं फलं भूमिभुजां मतम्। सप्तद्वीप-
भवेद्यद्यत्र अथ तन्माहाफलम्। यदल्पप्रकाशश्च तद-
ल्पफलदं मतम्। मध्यमानफलं मध्यं अथ तं समादिशेत्।
गुभागुभेन मित्रेण बहुल्येनादिशेत् फलम्। कदाचित्
गुभद् वास्य गजानामप्यल्लक्ष्यम्। गुभक्त्याणमावाद्या-
राजानमथ वा द्विजम्। यथा हि सर्वधरितः सप्तर्षे सप्त-
मेव हि। स्मरसेन विद्युच्छने सर्वान् लवकाभ्यासः। एव-
मावाद्या भर्तारं बहुल्येनान्वितम्। भवन्ति बाधिता-
नोह दुर्लक्ष्यफलानि च’। इत्युपक्रम्य भजदेहस्थानवि-
भागनामभेदस्तत्रैव दक्षितः। यथा ‘विषाणयोर्यस्त्रिंशत्कृत्स्ना-
दावतग्यो यज्ञोऽपि सः। किविषा च यज्ञस्याष्टःकुम्भो-
परि च विंशत्’। अथ यज्ञोपरिस्त्रोऽपि। पुरष्करोऽपि
भवेत्तथा। तथा यज्ञोपरिस्थे च किविषोपरिभागके।
वाहिदेोपरि केयाश्च सप्तकं च तथा मतम्। स्यातां स-
प्तकपरिस्थौ च सप्तकस्थश्च विन्दुः। तथा विन्दुपरि स्यातां
वितानो विन्दुपाश्र्वतः। ततोऽन्तरवितानं च पृष्ठं तत्र वि-
निर्दिशेत्। विन्दुवितानयोस्तान्ः पुरस्तात् पाक्षिणौ किञ्च।
नौचे सप्तकपरिष्ठाङ्गि वितानविन्दुपाक्षः। निर्वाणं च
वितानोच्चं कर्णौ वापि ततः कटौ। कटयोः त्रोटशी
वापि कटस्त्रावक्ष्योरचः। पृष्ठतः कटिसंधौ च गच्छौ च
कटयोरधः। कटगच्छान्नसङ्गागे चाटसञ्चौ च चाटके।
चाटासञ्चपरिष्ठाङ्ग कर्णसञ्चसमीपगे। अथ गालग-
च्छाधःकपोलौ च तदनन्तरे। रोमजूचौ च पादौ च कपो-
लाधस्तथा मतौ। ततः सगदसञ्चौ च सगदान्तरमल्ल च।
आसगदात् कृन्वधः प्रदेशः शिरधोमतः। दक्षिण्कृतावु-
र्यक्षावभाषपरि वै तयोः। युद्धेवात्ताऽधरः स्यात्तु नेतस्त्रावौ
तयोरधः। अपाङ्गावलिबाह्यौ च तत्सञ्चौ चाक्षिपृष्ठतः।
पञ्चगोर्गच्छले चाथ तत्सञ्चौ वर्त्ममण्डलौ। वर्त्ममण्डल-
सञ्चौ च ततश्च चेतमण्डले। चेतमण्डलमञ्चौ च ततः
कण्ठे च मण्डले। मञ्चसञ्चौ च ततः कण्ठे सत्सञ्चौ
वर्त्ममण्डले। तयोरपि तथा सञ्चौ प्राग्भागे चक्षुषो-
रपि। कनोनिक्के सप्तान्नाते सञ्चौ तत्र तथानयोः।
इत्यन्तिगतदेशां समूहेषो भवेदिह। किञ्च विष्णौ च
कर्णौ च कर्णयोश्च जिह्वा ततः। तदधः कर्णोपिपल्यौ
बहिर्बो हे प्रदेशगे। कर्णसप्तकसञ्चौ च पश्चात् कर्णापव-
र्त्तयः। तदन्तश्च सप्तस्थानानुद्धान्तौ परिकीर्त्तितौ। कर्ण-

बृहिकयोरप्ये पितृत्वाख्यौ च भाषितौ। पुरस्तात् कर्णपि-
पल्यः कर्णसंश्लेषसमीपौ। कर्णान्तः कर्णमाधौ च कण्ठे-
तां तस्य भागतः। तदार्थीयः कर्णसञ्च सप्तकमध्यकर्णयोः।
कर्णसञ्चोरधस्ताश्च तथाधः सञ्चसंज्ञितौ। तदधः कर्ण-
पाल्यौ च प्राक् कर्णोपरितस्तयोः। नाडीपार्श्वगतौ चान्न
मध्यकर्णौ तयोरधः। अथ कर्णौ समाख्यादौ बहिःकर्णा-
पवर्त्तयोः। पार्श्वकर्णौ बहिःकर्णौ कर्णयोश्च कणाह
बहिः। अन्तरान्तरकर्णौ च पर्यन्तकर्णपाश्र्वयोः। अथस्ता-
ज्ञेति भागाः स्त्रुः कर्णयोः कर्णयोऽपि च। धीवायाः
प्राग्भवोभागो धीवा सञ्चितस्तथा। धीवापृष्ठं तत-
स्याञ्च मध्ये तच्च कणाटिका। धीवापृष्ठं तथापश्चाद्गल-
माकुटिपल्य च। अथ कण्ठसञ्चयोर्ध्वं मन्त्रे ते गलकण्ठ-
योः। धमन्त्रौ कण्ठपार्श्वे च तयोश्चावलिपिण्डिका।
गलस्य पार्श्वयोर्ध्वं दन्तौ चान्न निर्दिशेत्। शुके मन्त्रो-
परिस्थितामुपरिष्ठासञ्चोक्तथा। किविक्कौ च तथा चोक्तौ
पश्चादुपरि चैतयोः। पार्श्वघातो च संख्यातौ पार्श्वि-
वातान्तरे तथा। उत्सङ्गावपरि स्यातां क्कन्वाहुं तथा-
नयोः। तन्मध्ये पणवचोर्ध्वमिति धीवांसञ्चयज्ञः। (हस्ति-
पक्षेन पार्श्विभ्यां यौ देशौ हन्ये ते तौ पार्श्वि वातौ) गाल-
मात्राधायतं च भवेदासममादितः। तत्पार्श्वयोः प्रतोकाशौ
तावंसौ च तयोरधः। तदधः प्रत्यगंशौ च तथैवांसफले तथा।
तदधस्तात्ततोबाहू ततोबाहूत्तरं तथा। अथगल्ल युक्ते तत्र
वाकुपृष्ठोक्ते अपि। अपारे च तदूर्ध्वं च तयोस्तङ्गाविकौ
तथा। पाल्यवधाङ्गादूर्ध्वं च तयोरायामपृष्ठतः। पाल्यन्ताङ्ग-
पुरस्ताच्च भुजयोर्दक्षितौ यवौ। यवभागोपरि तथा पुरस्तात्
फलकोष्ठीतौ। पिण्डिकाधश्च नेमाख्यौ विषोभौ यव-
योरधः। उत्सङ्गावौ च विषोषाधः प्रज्ञौ चापि तयोरधः।
तत्सञ्चौ च ततः पर्यसञ्चानौ तदधोमतौ। तदधः
पाक्षिपादौ वै कूर्चौ चान्न तयोरधः। तदधोमखूर्चाश्च
ततो नखयिष्ठा दध। पुरःपुरोमखौ नास्मा सगच्छौ चैव
विस्तृतौ। तत्पश्चात् नखधीवा विषोषाः पार्श्वतोमताः।
अन्तःपार्श्वबहिःपार्श्वे स्यातां पार्श्वनखेभ्यश्च। कयाश्च
राज्यश्चात्र पादवाङ्गाविकास्तथा। तत्सञ्चौ ततः स्यातां
तले च तदनन्तरम्। तत्रप्रदेशपुरतस्तत्परा मखभूतनः।
तत्सञ्चौ ततः पश्चात् तत्सञ्चौ ततःपरी। तत्तयोरन्तर-
चेव कूर्दवे च करीरके। किविनोराज्यसेति तत्सङ्गाविका
अपि। पञ्चकृत्स्नौ ततः स्यातामन्तर्बाहू गतोऽन्तरे।
बहिर्बाहू बहिःचोर्ध्वं गाल सर्वं ततोऽपि च। कर्णौ गाल

प्रहोर्द्धं च यथोरन्तरं ततः । इति प्रदेशे गदिता
गजानां गात्रमोचराः । अथ हस्तान्तर्मात्रः पूर्वं योवापर्व
समाश्रयः । उरोमन्त्रिः समाश्नातस्ततः स्यादुरधः स्थितिः ।
याऽधोभा पार्श्वगा तत्र गात्रवन्निवमानिता । आवर्तमन्त्रि
रन्ध्रं विधौ भास्वरकृतः । ततः श्लिष्टकरस्तु स्यात्स्थायः
स्तनयोः पुरः । शालग्रोरन्तरं चापि चतुरश्रान्तरं भवेत् ।
अधःस्तनौ च स्तनयोरन्तरे पादं चतुर्ध्वे । स्तनान्तौ स्तन-
कुक्षौ च क्षोरिकौ चापि मूर्ध्वे । चतुरश्रान्तरां च भवे
चतुर्ध्वोरधः । स्तनयोरन्ध्रपश्चात् पुरस्तात् स्तनयो-
र्भवेत् । हृदयं चास्य पार्श्वस्थावाधौ च बहिस्तयोः ।
स्यातामावाधकावधौ च तदधोविषयी ततः । ततः क्रोडं
पदाधस्तात् पद्माङ्गुलीमात्रकवलयोः । रन्ध्रे चापरवन्निव
स्तनयोरन्ध्रान्तरम् । जठरे नाभिरन्ध्रे प्रदेशः क्लिष्ट व-
लयः । अपराङ्गुपरः शेषोरेतः स्यादावधिः स्तनः । ततो-
ऽप्यङ्गुलीमन्त्रिः स्यात् कोषवन्निव शेफतः । क्रान्त-
मेहनमत्र स्यात् नेदुर्ध्वो भवेदपि । आनिर्गन्तास्तथा तस्य
बाहुपार्श्वं गतौ सती । अथ तस्मात् कण्ठं तस्मात्त्री पा-
र्श्वयोरपि । नेहनस्य पुरःसोतो वङ्गुषो कोषपार्श्वौ ।
अपराङ्गुलिषो युक्ते तत्रा वङ्गुषमध्यमे । इत्यङ्गुलीम-
भानाः स्तुः क्रमादावन्तश्च्यते । तदन्तःपादमन्त्रौ वङ्ग-
वंयस्य पुष्टतः । भवेदपरवंयस्य ततोऽन्यत्रापि आसनम् ।
पश्चिमासनमन्त्रस्य पुष्टतः परमस्य च । अत आसिप्र-
देशश्च ततो वंयस्य बाह्वधिः । (आसिरासनम्) । आ-
नन्देतिभिधानाच्च भानाः पञ्चासिधादिनः । स्नातां च
तत्पञ्चाङ्गुलीमात्रं पञ्चवन्नी तया ततः । स्नाताश्च पञ्चाङ्गु-
लीमन्त्रौ च क्रमादपि । पञ्चाङ्गुलीमन्तरो बाहुकुक्षौ पञ्चवन्ना-
स्तीति । निम्बाभौ मध्यगौ तत्र वङ्गु चैवोर्ध्वमध्यतः ।
कक्षाभोगौ चाकपयौ वङ्गु आवाकरोततः । उत्कटो कु-
क्षिपश्चात् त्रुस्थिपार्श्वमन्त्रावपि । कालकोतुल्यदेशानां बा-
ह्वन्ध्रं पार्श्वयोः । कालके पिण्डके चाधौ विद्याङ्गापर-
योः स्थिते । उत्कटपिण्डिका त्रुस्थिस्थानेनासन्ध्रानम् ।
अचनं वङ्गुतोऽङ्गाश्च एवं कालवका दृष्ट । भवेत् पायुष पा-
योस्तु गृहमध्यन्तरं तथा । बहिर्गुदस्य वङ्गु स्यात् गुदानः
कन्धरं विदुः । दिक्पायन्तरे कक्षौ तथा पिण्डकयोरपि ।
अधस्तादन्तरे किंविमन्तरे तस्य संस्थितिः । पिण्डका-
ध्वयं सङ्गु आधोली पिण्डकान्तरे । अथ यत्र प्रमाणाभेदा-
स्तत्तत्र । 'पिण्डकारत्तिकामाना पुष्करोपि भवेत्तत्र ।
कण्ठमन्त्रिर्भवेत्तत्रापि तत्रारत्तिप्रमाणातः । कक्षापयवौ

पाङ्गुली च स्नातां हस्तसङ्गुली । कक्षांशौ च तथा
विद्यादिहस्तारे हादबाहुले । कक्षांशवपि हस्तौ हावावाध
परिष्ठातः । कर्णवर्तिं विद्धि कर्णप्रमाणेन च रत्निकाम् ।
शिर आसनसङ्घट्टं मानेन लिङ्गहस्तकम् । शिरसस्तु प्र-
माणेन स्यात् वङ्गुसमाधनात् । आधनेन समं शीर्षं क-
क्ष्यान्ध्रकरमिच्छापि । कक्ष्यासनं च नीचेन शिरसः स्यात् वङ्गु-
कुक्षम् । अवाधौ नाम स प्रोक्तो गजोनिन्दितवन्ध्रः ।
शिरौ यस्य भवेदङ्गुलीमात्राद् हादबाहुकुक्षम् । सोऽप्युद-
पाभिधानेन लक्षणादासनं भवेत् । आसनं वङ्गुषोर्ध्वे हाद-
पाङ्गुष पञ्चभागतः । मध्यममन्त्रक उत्कटोऽतोस्थितो-
ऽपि च । अतोऽन्यत्र समास्थानं लक्षणादासनं भवेत् । क-
क्ष्याप्रमाणेन मेघकात् पश्चिमासनम् । हादबाहुकुक्षिन्ध्रं
स्नादावनात् पश्चिमासनम् । हादं हस्तमन्त्रं चाधः प्रमाणा-
मपि बाधधेः । सप्ताङ्गुलीप्रमाणेन पायुष परिमण्डलः ।
अरत्तिपरिमाणेन विदुस्तदङ्गुलीमात्रम् । अरत्तितोऽधिकं
यस्य विद्यारेण स्तनान्तरम् । तस्य योमचय गात्रमन्त्रिः
योषदोगजः । अरत्तिमन्त्रमानेन नाभिदेशस्तनान्तरम् ।
नाभिच मूलकोषश्च गुदरत्नार्द्धमानतः । अथङ्गुलीमन्त्रं ह-
स्ताईप्रमाणेन समन्वितः । हे चारत्नी तयाई च कोष-
मार्गं भवेदपि । सोऽई हस्तद्वयायाभोहस्तानाहयुतोमतः ।
प्रोक्ते तु परिष्ठातः स्यादरत्तिद्वयं तथा । हस्तयोर्हाई
वार्धं स्नात् चतुर्भागेण संवृतम् । तस्य पार्श्वं तः प्रोक्तव-
रत्तिप्रमितौ सती । चतुर्भागेयुतारत्तिर्भवेत्तत्रोपरि ।
अष्टाङ्गुलीप्रमाणेन स्नातां ततः पुरोमन्त्रौ । सप्ताङ्गुलीपा-
नस्य पार्श्वे पञ्चाङ्गुलीमात्राः । चतुर्विंशत्यङ्गुलीमात्रं भवेद्वाता-
परे तथा । अपराङ्गुली भवेदुदरान्तरमन्त्रेण मानतः । अर-
त्तिश्च तस्यावाभोभवेत्तत्र करयोरपि । सप्ताङ्गुलीस्तु वैशेषाः
पाङ्गुलीः पार्श्वमन्त्रास्तथा । पञ्चाङ्गुलीमात्राङ्गुलीमात्रं नव-
चापि नष्टा सताः । इत्यङ्गुलीमात्रं नागस्य दिव्यात्मनिह-
र्द्यतम् । समाना अपि साताङ्गा दृश्यन्ते दुःखदाः
कषित् । दृश्यन्ते विषमाङ्गाश्च कषित् कल्याणदायिनः ।
तस्यात् प्रमाणां कोषाङ्गुलीप्रमाणतया सतम् । प्रमाणां जत-
कषार्थैः सर्वैर्लक्षणं वेदिभिः । अथाङ्गुलीमात्रासावत् सात-
ङ्गानां गुणागुणाः । भूयोऽन्यगुणदोपाभ्यां प्रसङ्गात्
कषिताः पुनः । उपरिक्रमतो दृष्टो नातिस्तम्भोऽदृश्य-
ति । इत्यङ्गुलीमात्रतोसा च लोहितङ्गुलीपुष्करः । स-
र्वव्यक्तप्रमाणश्च गजः कल्याणकारकः । माय्यप्रदो बाल-
हस्तस्य वायवतन्त्रहः । अथेदो ह्रीनिन्द्यश्च गजो दुःख-

प्रदो भंतः । द्विपादधरा सुखा हीनपादाश्च दृष्टिदाः ।
 पुष्करं हीनमव्यक्तं विद्याङ्गैर्विनाशनम् । युक्तवाने निगा-
 ये च निमलश्रोतसो शुभे । सुचमाहिते च स्थातास्तु
 पक्षापसमद्युतो । उच्यते क्रमद्वयौ च सिग्धावभ्यु-
 दितौ समम् । दक्षिणौ च समानौ च प्रहारप्रगुणच्छरी ।
 ततः प्रदक्षिणावर्त्तावुदात्तौ दन्तिनां रदौ । करस्त्रगा-
 जनीं चापि श्रोतास्थिरवद्युतो । विषाण्ये च तथा स्थातां
 चापाप्ये वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य स्त्रिया तु
 रहितो गजः । वामैकदन्तो दन्ती च दुःखदः द्वादि-
 नोमतः । दशां प्राप्य चतुर्थीं च द्वितीयां यस्य न हिलौ ।
 स्यूजावनायतौ स्थातां स मूढो नाम दुर्गजः । ऊर्ध्वसं-
 स्थानवक्रौ च प्रतिमानगतौ न वा । युयुत्सामिव कुर्वाणा
 यस्य बाहाः सदुर्हिपः । एतौ हृषोपमौ यस्य दोर्ध्वौ
 पार्श्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विषाणेन वामदन्तदरन्तथा ।
 कारयेद्यस्तु वातको वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिण-
 दारी च दक्षिणदरणं तथा । वामेन कारयेद्येष्टो यातुः
 स्वाभिगएव सः । तथा हृषविषाणेन दन्तेनैकेन दन्तिनः
 स्यूजेनावर्त्तदोर्ध्वं दुःस्थिताख्योऽपि वर्जितः । अन्तर्न-
 ताभ्यां सहजः कुदन्तोऽपि न तावच्च । क्रूरे वामोन्नतिचापि
 रदाभ्यां हिरदः कश्चित् । दन्तद्वयोसवाख्यो हि हिरदो-
 मध्यलक्षणः । बहिनृतौ हस्तावमौ रदौ यस्य स दुर्गजः ।
 कृष्णायतौ रदौ मूढे विनष्टानि मदागतम् । श्यामलकार
 रदनाप्यन्वसङ्गनाक्षया । दुर्जाता विषमा वक्रफलाक्ष
 कृष्णक्षया । आतदोर्ध्वतिलुखाश्च वदनेनावर्धयिनः ।
 त्रिरत्नमितमेव स पञ्चरत्नमितोरदः । यष्टिदन्तोऽनुकथितो
 राजपुत्रः । मनोनिमिः । प्रपूर्णे प्रतिमानश्च ताराभं बल-
 यजितम् । सुवर्णविन्दु समानं च दन्तवक्रायरोमयम् । स्थायतं
 प्रथुर्बाह्व्यं सव्यं गालसमाहितम् । रक्तौष्ठालुदयन-
 विबल्लसल्लस्यस्थितम् । तं राजा वर्जयेत् युद्धे शुभलक्षण
 वर्जितम् । बाहार्कसदृशे यस्य हरिवर्णविलोचने । मनःशि-
 क्षाप्रभे चापि हृष्योऽष्टौ हृषिभदः । पक्षापाक्ते च विपुले
 सुप्रसवे सिताविते । यस्याक्षिणौ सचाक्षिभ्यां विभक्ताख्यो
 हितप्रदः । यस्य तुङ्गे च नयने सज्जतो दृष्टिमण्युषे । क्षि-
 ग्वनिर्मलवस्त्रं च तारकाक्षः स सम्मतः । यस्याङ्गजः समा-
 भासे हस्ताकारे विलोचने । पारावताक्षं नाम तं प्रशं-
 ज्ञानि शिपप्रदम् । सुखे नात्यायते नेत्रे प्रसवे सुस्पन्द-
 र्भने । वल्ल स्थातां सचाक्ष्यौ वग्धः शुभलक्षणः ।
 रजस्रैरिक्कसङ्गाये दृष्टेते यस्य चाक्षिणौ । आङ्गाक्षः

च विनिर्दिष्टो दुर्मिषारिभयावहः । कृष्णापाक्ते शुभे
 नेत्रे कांक्षसदृशसप्रभे । यस्य स्थातां भवेत्त्रायं पृथराज्ञः ।
 स गर्हितः । समन्तो नोपचिते संस्पृष्टे च मन्मथशौ
 प्रौढाक्षिण्यौ यस्यापि विव्वलः स दुर्भगः । वैषम्याद्विष-
 मप्रैवो नेष्टो हरितया दृशा । तथा निवप्रभया दृष्ट्या
 वर्जितः काक्षपिङ्गलः । तन्द्रीयस्यानुदृश्येत विरूपं वि-
 वसं तथा । तद्यैव तिर्यग् दृक् कक्षी तिर्यक् प्रेक्षी न
 दूषणः । अधःप्रेक्षी च यो यः स्यादूर्ध्वगामिविलोचनः ।
 सदृशो बभ्रुर्भाजोरप्रभल्लमतस्तनुवाम् । स स्यादनिष्ट
 दृक् कक्षी तिर्यक् प्रेक्षी च दूषणः । अधःप्रेक्षी च स-
 नोयो ऋदूर्ध्वगामिदर्थनः । दृष्टिः क्षिग्धा प्रफुल्ला च
 सुस्थितामलतारका । अर्धपक्ष्य प्रसन्नस्य वारणस्य विलो-
 क्यते । उदपतारको नाम्ना वान्ना पार्श्वविशर्पिणी ।
 विलम्बाचलपक्ष्या तु कुपिताऽनेकपक्ष्य दृक् । सर्वाङ्गलक्षणे-
 भ्योऽपि चतुर्लक्षणसुत्तमम् । इत्येवं लक्षणज्ञानं पूर्वेणा-
 मनुयासनम् । प्रशक्तनेत्रे हिरदे मधोभ्रष्टाणि पश्यति ।
 मक्षकादिलक्षणस्तु प्रायेण बाह्वल्लोक्तलक्षणसमन्वित-
 सन्नोक्तं यत्न विवेकशुद्ध्यते । “एककूपप्रजातानि
 क्षिग्धानि च ऋदूनि च । रोमाक्षीष्टानि रोमसाश्च मेच-
 को दक्षिणाङ्गजः । बाह्वल्लोचनं रोमाणि दृश्यन्ते यस्य
 हृक्षनः । संक्षतानि विचित्राणि च पूज्यो वारणोरथे ।”

करिणो वामनत्वादी कारणात्तरं तत्फलस्रोक्तं तत्त्वैव
 “वायुकायगुणाधिष्ठविषयीयुषस्यर्जनात् । जायते किञ्च
 मातङ्गः कुक्तो वा वामनोऽपि च । जतो मृतयुषोऽन्योन्यम-
 धितवति मानतः । तैमये जायते सर्वा दम्भोति सुमयो-
 विदुः । हीनाङ्गो हानिकारी स्यादधिषाङ्गोऽधिकं हरेत् ।
 राद्राहितो भवेतास्तु सङ्गुजाविति स्थितिः । आवासानाह
 संयुक्तो हस्ताकारो हि वामनः । पठील्लनरनिर्वाणो
 महास्थिरगदोऽपि च । अस्थिरैतो च कृष्णो च दन्ती
 यस्यान्तितो करम् । स चाक्षवित्वा राजानं कृत्वा बाध य-
 क्षायते । सुकमेष्टाङ्गुलकरः श्रोत्राग्निश्चैतरोमयुक् । कपि-
 कोशिककाकाङ्गिनकुलप्रख्यलोचनः । कालाङ्गल्लनेत्रश्च त-
 न्वाग्नहस्तश्च । वल्ल्या समाननिर्वाणः प्रलम्पप्रथुपेचकः ।
 मल्लूकामर्चवित् च साक्षानलगमोऽपि च । परिमल्लव
 कर्णश्च अष्टध्वाङ्ग शिवध्वजः । प्रौढोत्ताक्षि कूटाक्षः सज्जि-
 बाह्विभेदः । व्याधरज्ज्वगन्तव्यो निर्भदो दन्तिदूषणः ।
 सवली यस्य सदानो प्रौढो चापि कर्षाचिती । चिबुके
 चावतस्यूने त्र्यंशं तदुराविषा । अधोवर्णाधि रोमाणि

हन् व क्षयरोमणे। सुठकाकतयः पादा द्भिन्मद्वयपि विस्तृतः।
आसौष्ठतासुरचनाः काच कम्पावकान्तयः। कस्यैव कथाचितो
नूनो ताम्रवर्णश्च बाष्पधिः। कराभिप्रेषणावक्तो मानोना-
कुलिप्रसङ्गे। स्थले च पद्मलो नेत्रप्रभे दुष्प्रेक्षणे तथा।
उर्वहानि तथाकानि बलीमुखनिभं स्रस्त्रम्। रेणुहिरेफा-
नुरुषा मलिकाभिचिताकृतिः। अरत्निमानो दन्तो च
शुष्कावष्मनिगूहितो। कस्यैव कठिने यस्य नीलगोपक
विद्युति। विवर्ण्य कठिनं कृतं भिन्नमिचततुरुहम्। नपु-
ंसकश्च मातङ्गो स दूरे न्यागमकृति। मञ्जुहारगभावेन
यस्तुवनिरोपमा। स पूतनोऽग्निभयदो यथहा परिव-
वर्जितः। तिर्यक्प्रेक्षो बाधःप्रेक्षो दुर्गन्धदसंयुतः।
काचपङ्कोदरोनेदो मातङ्गः स्यात् मतङ्गजः। पुष्करे
स्तनमध्ये च वामहस्ते मतङ्गजः। किलासैराहतः स्याच्च
तद्वाङ्गे दुर्नयं दिशेत्। पश्चात्समुत्थितावापोनित्यभीलितलो-
चनः। बाह्व्यसंलिप्तसुखोनिबद्धानो मतङ्गजः। नूनं
विंशतिवर्षस्य दन्तो यस्य प्रमाप्यतः। अतिमात्रो न वै
स्यातां नागोनागसमस्तु सः। हीनातिरिक्तदशनो यस्य
वै तस्य षट्पदः” इत्यथयदोषाः।

“अथ बन्धुव्यावर्त्ताः पुत्रपाश्याभा स्त्रोमगतिः।
बलं सत्यमनूकञ्च गन्धोबोधितमिङ्गितम्। स्याद्भूत-
शुष्कवैशेष्याद् वक्ष्यवैशेष्यमेव हि। वातादिभ्योऽपि
दोषेस्त्रोवर्णवैशेष्यमिच्यते। रौक्ण्यं परातिरेकेण सर्वं
वातस्य वैभवेत्। सोऽशुता शोषितात् पित्तात् रौद्रता,
शैत्यतेन्दुजा” इत्युपक्रम्य “कफो गर्भशयानस्य
क्षिग्धतां प्रतिपद्यते। पित्तं गर्भशयानस्य सन्धत्वं
प्रतिपद्यते। तत्करी कथितः काकलथैव क्षिग्धदर्शनः।
पित्तं कफश्च युगपद् वेविति ह्य ततस्ततः। श्यामवर्णोऽपि
मातङ्गो जायते क्षिग्धपव वै। गर्भे च मांसकहिते कफरक्ते
बद्धा स्थिते। चिरं गर्भशयानस्य हरिस्त्रिध्वस्तोऽप्यसौ।
रक्तपित्तकफानाञ्च सङ्करत्वगतो तथा। हरिताम्बुपी-
ताद्या नामावर्णा भवन्ति हि। सर्वैरानुगतैर्न मीलनाद्-
कृता भवेत्। पाक्ष्य भूसरत्वं च क्षिग्धत्वं भवेत्तथा।
कषिद्वर्णविमेषाच्च पूर्वसम्भवकारणात्। यक्षनक्षत्रवाराञ्च
पित्तबीजवशात्तथा। तत्रापि श्वेतवर्णाश्च शुकरर्क्षिगि-
तिपः। शुक्लैश्चैव चैभाः सुरेषु प्रापि च कश्चित्।
अश्वान्द हरयः क्षणाः श्यामाश्च करिणः श्वृताः। हरि-
मधुसर्वर्णश्च क्षणाश्चाङ्गनसंनिभः। न काळो न हरिना-
गोभध्यामः श्याम दृश्यते। एतेषु त्रिषु वर्णेषु हरिवर्णो-

वरोमतः”। इति वर्णभेदकारणादिनिरूपणम्।

“आवर्त्तः बहिर्धश्चैव तद्गजोदशनमङ्गजः। कोषजः
पद्मजातश्च बालजो रोमजोऽपि च। कोषरोमभौ
यक्षौ दन्तकल्पनजः शुभः। शोकानर्थप्रदाः प्रोक्तास्त्वङ्ग-
पद्मजबालजाः। भूमिदोरोमजावर्त्तः कोषावर्त्तोऽङ्ग-
प्रदः। दशनसम्भवावर्त्तः सुतदारप्रदस्तथा। कथितः
पद्मजावर्त्तोऽसातिजातभयप्रदः। प्रक्षलङ्कालजावर्त्तः
सामहा रोमसम्भवः। प्रयत्नोदलिषावर्त्तोऽवामाधर्त्तो वि-
गर्हितः। मनो व्यक्तो ऋदुक्षिग्धः सर्वणः पोतरोमजः।
वामाङ्गे दलिषावर्त्तोऽवामावर्त्तश्च दलिषे। आवर्त्तः स-
म्भतोऽभीष्टो द्विजराजसमप्रभः। शुभोऽप्येतेजजातो-
ऽसौ शुभं नैव प्रयच्छति। अशुभजेजजातश्च नानिदफलटः
शुभः। अथप्येह यक्षते स्तनयोरन्तरे तथा। स्त्रीवाया
मलिकूटोर्द्धं कुम्भयोरन्तरे तथा। उत्पले दन्तवेष्टे च
कर्णमध्ये च वक्षसि। आवर्त्ता वारणानां हि सुनिचेया,
शुभप्रदाः। स्तनान्तरे शिरोमध्ये कम्भान्तचूलिकान्तरे,
वक्षस्यावर्त्तसम्भवः कुङ्करः पद्ममङ्गलः। शीर्षावर्त्तोऽ-
भिषेकाय स्तनावर्त्तोऽजयाय च। सुन्माय चूलिकावर्त्तः
कुम्भोरोरोमजः श्रिये। वंशे प्रौष्टेऽथ बाह्व्ये मन्थास्य
सगदे कटे। कर्णोऽलिङ्गूटे नामौ च कत्तपङ्कावकूलियु।
बालधो मेचके मेढ्रे रन्ध्रवन्धकलासु च। आवर्त्ता न प्र-
शस्यन्ते कर्णभागगताश्च ये। कोणप्रमाणलघुसमर्पव-
प्रदेशगाः। अशुभजेजजातश्च सकिलास्तनरोहितः।
मनोनेत्राभिरामो हि सुहृच्छोऽगदितो महान्। ऊर्ध्व-
प्रश्नोर्दीर्घश्च रोमजोऽर्धजयावहः। मर्मभागेषु नागस्य
निहास्ते रोमजाडवः। समभागगतावर्त्ताः सर्व्यतः सुखदा-
मताः”। इत्यावर्त्तः।

“स्तुतिकाटिसुधंस्थानं पुष्पं दर्शनदेहजम्। क्षिग्धं
भवेत् शुभच्छायमक्षिग्धं वाञ्छितप्रदम्। कवभादिक-
संस्थानं विषतन्तुसमं स्फुटम्। कृतं कणश्च कुसुमं ता-
नानर्थकमञ्जकम्। दद्यात् सुते सितं पुष्पं क्षिग्धपीतञ्च
हेमदम्। नीलोत्पलमं शिलाप्रैर् क्षिग्धकाञ्चलञ्च वृत्ति-
दम्। यदि स्यात् पूजिते भागे कुसुमं क्षिग्धपाण्डुरम्।
सुरपापसमाकारं तद्भवेद्दूषभञ्च शुभम्। शक्रचापनिभं
पुष्पं दन्तोपरि च दन्तिनः। दिष्टेदिष्टं सुमित्रं च क्षे-
पं च क्षितिरक्षिग्धः। स्तनान्तः क्षिग्धरक्षे च पुष्पे नाग
समे तथा। पुष्पे श्रोत्रान्तःकाष्ठे च स्नानिहृदि विभिर्दि-
येत्। श्रीहस्तादिनिभाकारे वैजयन्तीष्वजोपमे। शैलप्रा-

शतशय्ये जलचामरवीचिभिः । सोमस्यैवसमाभिवि-
विचिकीयानमूर्तिभिः । दिपे शुभाय न्यपतेर्निन्दामहि-
समाजति । अक्रव्यादनिभाकारं रणायसरकारणम् ।
धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति कृत्स्नवेग्निभयाय च । कृष्णं पुष्पं
तथा नेटं द्विषद्भोगविवर्द्धनम् । इति पुष्पम्

‘भूषांश्च मन्त्राणां भवेच्छाया विनायिनाम् । य-
था भूजलवज्जुत्वा न यथा ज्वानिहोद्वा । छायायाः स-
म्भवः पूर्वं, परतः परितः प्रभा । छायायाः सम्भवः पूर्वं
प्रभा तत्परमश्रुते । वर्णमात्रजिता छाया प्रभा वर्णस्य
नाश्रयः । लक्षणाणि तु नामानां पापानि च शुभाणि च ।
छायावयात् फलन्त्येव छाया तेनातिबलवत् । यस्य स्था-
ल्यत्वं भद्रं छाया भद्रा भवेत् तत् । न चासौ शुभदोहको
छायोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो-
मजः । फलं लक्षणं हि त्वा छायाफलमवाप्नुयात् । नी-
राजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्रये रणोदये । तेषु तेषु च
कावेण भवेच्छाया च योमना । वलवि प्रतिमानेऽसि
कुम्भे कर्णे कटेषु च । निर्वाये सक्तकस्थाने वेद्योय
कपोलयोः । पिण्डकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु
च । प्रदेशेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेद् । प्रगता
पार्थिवी छाया वज्रजा जलजापि च । नेत्यते व्योमजा
ह्याया सातरिद्वभापि च । पार्थिवी स्निग्धगर्भा रा
सर्ववर्णं विभज्यते । छाया ह्यासां च रक्ता च स्निग्धा जाम्बू-
नदाग्निजा । छाया नीलाम्बुदामासा स्निग्धा सलिखस-
म्भवा । अयत्नपक्ष्मा तस्य छाया गगनजा मता । धूमा
ह्या च वायव्या भस्माभा निधुप्रभा तथा । एताच्छायाः
रोध्याः सुसातके राजपूजिते । नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा
नीलाञ्जलिभाऽपि च । काप्यक्ता पार्थिवी छाया
सुमित्रसेमकारिणी । बालार्कपक्षाकिञ्जल्कयक्रगोपकस-
न्निभा । ज्वालाभा तपहेमाभा वज्रजा विजयप्रदा ।
छायास्यो पयःशङ्कुन्दरूपनिभद्युतिः । सौम्यास्यया
प्रतीता च भस्वरूपप्रदा सदा । जलबहुदुग्धया पृथ-
द्युतिरतिस्थिरा । निन्द्या च व्योमजा छाया निरोहिग-
करी मता । सर्ववर्णरूपेताऽपि निधुप्रभा भस्मज्जिभा ।
त्रिच्छिन्ना विजिता छाया वायवी सा भयावहा । वैरिञ्ची
वैष्णवी यैवी छाया साधवनी तथा । कौमारी राक्षसी
शार्पी गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी । पैशाची चेति याश्छाया
च्छायादिभ्यः कश्चित् शुभाः । भूतोत्पलक्षणे तासां भेदो-
नेह तु कीर्तितः । तेजोऽतिवक्ता भद्रस्य पाटला भ-

वति प्रभा । छाया रक्तकला रक्तापङ्कगनिभाऽपि वा ।
कृष्णा च मन्दकारिण्यच्छाया तु मृगहस्तिनः । सखि-
नाम्बरध्वजे गोशंखगुधदयेना” इति छाया ।

“हस्तिनां विविधा ध्वानाश्चिद्रेभ्यः कर्तेश्चिपि च ।
भवन्ति वायुशतो गालाणां वेद्येन च । प्रयागेभूभिषक्तेषु
ध्वजे जातिकुलेषु च । नागेषु दंष्ट्रितं याज्ञं सत्तल्ले न
जातिषु । हृषितोऽत्यस्तनिद्रान्द्रुपितो दंष्ट्रितं कश्चित् ।
यदि दन्ती शुभे देशे समये च वसुप्रदः । दण्डयेदंष्ट्रितं
भद्रं तत्फलं स्मीतमादिशेत् । सरोवरे तथाऽऽरामे गोत्रे
विबुधनेत्रजनि । निकुञ्जे हृद्यदेशे हि विज्ञेयः शुभदे-
ध्वनिः । यात्रायामभिषेके च यज्ञादिसमये तथा । समये
चैव पुण्ये च दंष्ट्रितं स्थास्त्रिप्रदम् । अश्लादिकाश्च
रक्ष्मीकटुदृष्ट्याने भयप्रदः । सुनीचे च प्रथमे च प्रति-
श्लावदिनेषु च अतिशयोक्तिवर्मे च प्रभाते चागुभोरवः ।
मृतले म्यक्षहस्तो हि पर्य्ययनवनेमजः । कुजन् निर्व्ययनं
कुर्यात् यदि वा नश्यतीश्वरः । करेण दंष्ट्रितानागो दुश्चि-
त्ताशुपरिहृतः । व्यादिशेच्छान्निषोनायसय वा दृष्टना-
पतेः । व्यायतश्रमश्चक्षुः साक्षाधोगतचक्षुः । जघने
वासतो बालं तथा निजिपतोऽश्वात् । (बलं बालधिसम्) ।
निषीदतो लङ्घयतो हृष्टोर्मणोविमूर्च्छितः । वामे नि-
क्षिप्य गण्डूषं दंष्ट्रितं स्यादमर्कत् । ज्ञेयः स्ववति
नागानां धमतं यदि शोषितम् । (लेभ्यः क्रिद्रेभ्यः) तथा
मन्यान्तद्रेषु च प्राणिनां ज्ञयमादिशेत् । यद्याग्नेयी-
सुखीभूत्वा प्राच्यां वाऽर्कोदयं प्रति । दन्ती तीक्ष्णव-
कुर्यात्तदा स्यात् पावकाङ्गयम् । करेण यदि सातङ्को दंष्ट्रि-
माणः सन्तं स्पृशेत् । आलाने लब्धमानस्तु संयुति ज्ञयमा-
दिशेत् । (संयुति युक्ते) । आलाने लब्धमानस्तु शीतकुर्वन्
कुरुते ध्वनिम् । गालं प्रोद्ध्वालयन्नागसन्तः प्रस्थानमादि-
शेत् । क्षिप्त्वा करं विषाणस्यं विषमं कुजते यदि । नि-
रीक्षमाणो गगनं कृतां दृष्टिमुदाहरेत् । यदाभ्युद्यतवज्रोऽपि
क्षमस्थानञ्च जिघ्रतः । तथा कुक्षितहलेन हृत्तं गालं च
जिघ्रतः । कुर्वतो दक्षिणं हस्तं शनैर्निक्षिपतोऽपि यत् ।
दंष्ट्रितं स्थानदिदृष्टं तथाभ्योन्मकरसृष्टः । दृष्टीत्वा शुभ-
वस्तूनि कृष्मादीनि चेद् द्विषः । कुर्याच्छब्दं शुभं तेन
फलं शुभतरं भवेत् । उच्चैरभिमुखः स्थानो यदा नटति
वारणः । अक्षुब्धसध्वसानेन तदा तत्र जयो भुवः । सुखेन
मण्डूकरधानं कर्त्तव्यं दुष्टुमिध्वनिम् । करेण मुर-
जारावान् कुर्वन् कल्याणकारकः । कतगादिसमाप्तः

विकटान सभाः कृताः” इति ध्वनिः । गतिबन्धे तु प्रा-
गुक्ते एवात्र प्रायेण दर्शिते नातस्ते कालोदाहृते ।

“सत्त्वं त्रिविधमिच्छन्ति श्रेष्ठमध्याधमैर्गुणैः । सात्विकं
राजसं चापि तामसञ्च विषादिनाम् । एषां सपि गुणास्ते या
न हवन्ते न कीर्त्तिताः । सत्वस्थोक्ता गुणाः शौचं
बुद्धिर्धैर्यं सङ्घर्षता । राजसोये गुणास्ते च क्रोधोत्साहा
वपि कश्चित् । गुणाश्च तमसस्तन्मातमोक्तप्रमादिताः ।
क्षीमन्तः कान्तियुक्ताश्च प्राज्ञाश्च चिरजीविनः । क्रिया-
ह्येयसङ्गाः श्रान्ताः सात्विकाः सामसम्भवाः । शिष्याश्च
मध्यसाध्याश्च कीर्त्तितानिर्भयाः कश्चित् । क्रियायोगसङ्गाः
किञ्चिद्भ्राजसा मध्यमायुषः । तामसा दुःखिता मूढा विकृता
क्षुब्धजीविताः । युक्तोऽप्यन्यगुणैः सर्वैर्गुणैश्च सात्विकै
र्गुणैः । श्रेयोगुणैः च समरे तथाऽध्वनि मतकृजः । एषां
वागीयनिर्दिष्टा विषयामेकया स्थितिः । भङ्गे सन्निहितं
सत्त्वं, रजोमन्दे, तमोऽन्ते । देवगन्धर्वयक्षाणां पद्मगा-
सुररक्षसाम् । पिशाचानां नृणां दुष्ट्यं वेदां नागस्य
चेदितम्” । इति सत्वम् ।

‘यत् पूर्वसम्भवं सप्तं सत्त्वं रूपं गतिः स्वरः । तस्या-
नुकरणात् युक्तमनूकमिति कोविदाः । सत्त्वरूपजवारायैः
शुभातुकारिता शुभा । देवर्षिगणगन्धर्वनागानूकाः शुभा-
मताः । एवमेव च दुष्टानुकतो दुष्टाः प्रकीर्त्तिताः । दैत्य-
रक्षः पिशाचानामनूकं परिवर्जितम् । दुर्बलं दुष्टरक्षादि
समानूकमता हिपाः । नेष्टाः शरदन्ध्रादिशमानाकृतियो-
गिनः” । अनूकम् ।

“आस्यात्तुक्तमनूकं सद्गतिश्च वायुः । शङ्खहमशु-
मूलेषु गन्धं सप्तपञ्चयेत् । इदमन्यासिचेनेत वारणान्
धरणीपतिः । दुष्टगन्धान् सदा भूपोवज्रतः परि-
वर्जयेत् । सर्पिर्भेषु सुराकाजदधिहीरातुकारकः । शास्त्र-
क्षोशीरमदिरापङ्ककाणदिसन्निभः । मातृकीकेतकीजातो-
चन्दमाधिकसोरभः । सुरराजफलाभोगोगन्धोनागस्य
सम्मतः । अक्षुब्धमूलशक्तपूतवसाकुणपकुलितः । पञ्चि-
नोत्तुपलाण्डुः दिशप्रतिष्ठाविनिर्मितः । खरोद्रमृकरसमः
इन्द्रशानधूमसन्निभः । मोनमत्कुण्डलस्य च गन्धोनागस्य
दुःखदः” । इति गन्धः ।

“पञ्चधा विदितं स्याच्च विज्ञेयं सामजगन्नाम् । अत्य-
र्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थान्धर्मेदतः । वस्तुहातादुहिते दूरा-
दंसादि संजुचेत् । अत्यर्थं सङ्कुचेत् सृष्टः स गजोऽत्यर्थे
दिता । योऽपि त्वत्सर्वमालेख रोमसर्ववशेन वा ।

विद्याङ्गुणाङ्गुशादींश्च स स्यादुत्तानवेदिता । त्वगभेदात् शो-
णितस्त्रावात् तोत्रप्रव्यथनादपि । अङ्गुशादीन् विजानाति
स हि गम्भीरवेदिता । शनैर्दृतोभ्यं वेत्ति शनैर्वेत्ति भ-
याहृतः । विपरोतमतिनीमो श्रेयः प्रत्यर्थवेदिता । प्रत्ये-
ति वार्यं माणो यो निरुह्यते च गच्छति । प्रतिशोभा-
यते संज्ञां सोऽपि प्रत्यर्थवेदिता । शनैर्दृतः शनैर्वेत्ति-
भ्यं वेत्ति भयाहृतः । प्रत्येति प्रतिपिबन्ध नोद्यमानश्च
गच्छति । यथासंज्ञं विदध्याञ्च सर्वकर्माणि योऽङ्गु तम् ।
अत्यर्थवेदिनं प्राज्ञोजानीयात्तं शुभं गजम्” इति विदितम् ।

‘मतकृजे किं वक्ष्ये श्रेष्ठं तदवधानतः । शुभज्ञा-
नञ्च येन स्यात् यात्रादिभयमे नष्टः । अतुयात्वं गतो-
ह्वयात् किञ्चिद्रूपं यदि हिपः । तत्त्वजः, प्रतियात्वं तु
रूपाङ्गुला पराजयः । इहा रिपून्भिन्नस्थानं वार्यं माणो-
ऽपि चेद्वजः । प्रजेत्तद्विजयोनूनं यदि वा प्राप्तवान् वशे ।
दक्षिणेनाम्पपादेन क्षितिस्तत्पाठयेद्यदि । उत्तोलयेद्दाम-
पादं तदा जयसुदोरेयेत् । करेण चापहस्तेन यदा पृष्ठीं
प्रमार्जयेत् । विश्रुत्यनेन कर्णौ च तदा शीघ्रं समादि-
येत् । मेघकं कुटिलं कला करं जिघ्रति चेत् हिपः ।
महदङ्गदयाङ्गुलिश्च तदाभ्युदयमादिशेत् । दक्षिणं तु यदा
दन्तं दन्तो प्रसृजितेन्द्रियः । परिपूजति हस्तेन तदा स्यात्
प्रियसङ्गमः । तथैव गलसन्निधौ पक्करेण पराङ्मुखम् ।
श्रीयोगसुपयात्वं तु वारणोविनिवेदयेत् । सङ्कोच्य दक्षिणं
पादं वामपादेन वा भुवम् । विखिलेहारणः खिन्न-
स्तङ्कर्तुः स्यात् पराजयः । यदा तु दुर्भनादन्तं वामं
हस्तेन योधयेत् । तदात्मनोवैद्यार्थं यातुर्वीथ निषा-
दिनः । करेण वामगालं च खिन्नगालः प्रमार्ति चेत् ।
तदानिष्टं भवेद्भर्तुरन्वया च शुभं भवेत् । व्यथमानः
पतेत् तप्तः कलबन्धे यदा हिपः । नाभिनन्देच्च माख्यादि
तदा परिभवो भवेत् । अकक्षादेव कुम्भानि भ्रमन्ति च
पतन्ति च । करिणो यदि तद्विद्यात् विपक्वं सप्तपस्थितम् ।
यदा पश्यति मातङ्कोविद्रश्च पराजयम् । प्रयासं पर-
राङ्गं वा तदा भवति दुर्भनाः । अर्दशत्रस्योद्वायां
करेण परिवोजनात् । गजदूषदेशेखिलेणात् सव्याजसुप-
सर्पणात् । अकक्षाञ्च स्वलङ्घना धरण्यां प्रणिपातनात् ।
जलप्रतारवैद्युत्सादङ्कितमभ्यसेवनात् । स्तब्धकर्मतया गत्या
पादाप्यवेशनादपि । द्रुतदृष्टादिषोडशदाकस्याचकरः करो ।
आप्तपङ्कोजलोत्तीर्णोरिपूणां पङ्क्तं वदेत्” इति तम् ।

“जायते त्रिविधः कोपः संसारश्च विषादिनाम् ।

शिवक्रोधोद्भूतः स्यादनिष्टोऽपि शिवरोषणः । यः
क्रुध्यति चिरेणैव ऋदुक्रोधो भवेदपि । वाग्दण्डमात्रवन्धे
प्रतिबिम्बो न सृजति । अतुशास्यति रोषाच्च स भिद्य-
क्रोधसंज्ञितः । इष्यते सर्वकार्येषु शुभजतिर्मतङ्गजः ।
यः क्रुध्यत्यचिरिणैव शिवक्रोधो भवेदपि । प्रतिबिम्बश्च
वाग्दण्डतोष्णप्रजनकाङ्गुः । सृजत्येव चिरेणापि रोषा-
हिरतिमेति च । अशिवक्रोधसंज्ञोऽपि विज्ञेयो वारणा-
धमः” इति कोपः । विस्तरस्तु पाठकाव्यादौ दृश्यः ।

इभकणा स्त्री इभोपपदा कणा शाक० त० । गजपिप्पल्याम् ।
इभकेशर पु० इभमद इव केशरोऽस्य । नागकेशरे “शृङ्गा-
टकात्पुष्पेभ्योरागुरुचन्दनैः” सुशु० ।

इभगन्धा स्त्री इभस्य गन्ध एकदेशोदन् इव पुष्पमयः” । ना-
गदन्त्याम् सा च स्यावरविषमेदः यथा सुशुते “मूलं पत्रं
फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सारणं च । निर्यासोधातवस्यैव कन्दश्च
दधमः स्मृतः” इत्यपक्रय “कुसुमं रेणुकाकरम्भमङ्गाक-
रम्भकौटकेण कसद्योतकवर्ष्मरीभगन्धा सर्पघातिनन्दन
सारपाकादीनि द्वादश फलविषाणि” इति विभज्य “शुष्क-
शेफः फलविषदोऽहोऽह्वेव एव चेति” तद्विकारो दर्शितः ।

इभदन्ता स्त्री इभस्य दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्याः । गजदन्त
शुभ्रपुष्पवत्यां । नागदन्त्याम्, सा च स्यावरफलविषा ।

इभनिमीलिका स्त्री इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात्
निद्रापयति । इभगायाम् । इभस्येव निमीलिका । रत्नेद-
ग्ध्राम्

इभपालक पु० इभं पालयति । (भाऊत) हस्तिपके ।

इभपोटा स्त्री पोटा पुंलक्षणा इभो परनिपात पुंल्लवच ।
पुं गजलक्ष्यदुक्तायां हस्तिन्याम् ।

इभभर पु० इत० । गजसमूहे [विंछे ।

इभमाचल पु० इभमाचलयति आ+चल-णिच्-वा० च ।

इभया स्त्री इभैर्यायते भक्ष्यतया प्राप्यते या-कर्षणि चक्षर्थे क
इत० । स्वर्णकीरोद्वे रजसात्ता इभयेति वा पाठः ।

इभयुवति स्त्री युवतिरिभो पूर्वनि० पुंल्लवच । युवत्यां
हस्तिन्याम् वा स्त्री ।

इभास्थ पु० इभस्यास्थास्या यस्थ । नागकेशरे त्रिका० ।

इभानुज पु० इभस्यानुभेवाननं यस्थ । गजाऽन्ते गण्डे तस्य
यथा तदाननत्वं तथोक्तं “क्षयं गोष्ठकनायश्च पुण्यकस्य
प्रभावतः । पार्श्वं तौगर्भजातव तव पुत्रो भविष्यति । स्वयं
देवनाम्नाश्च यथादीयः कृपाभिधिः । गण्डे इति विख्या-
तो भविष्यति जगत्स्ये ।” अनिरुद्धा शिरस्त्रेदात् गज-

पक्षेण योजितः । गजाननः शिशुमेन निर्यातः केन
बाध्यते” ब्रह्मवै पु० ईश० । अनिरुद्धा तच्छिरस्त्रेद-
कवा तत्रैव १२७० । “पार्श्वतोवचनं” श्रुत्वा सोऽनु-
मेने इदा स्वयम् । पश्यामि किं न पश्यामि पार्श्वतोवच-
नित्यहो । यदि बलो मया दृष्टस्य विघ्नो भवेद्
भुवम् । अथवा मे प्रकापस्तत्परतः कात्सर्यम् । इत्या-
लोच्य च धर्मिणो धर्मं कृत्वा स्ववाक्यम् । बालं दृष्टं
मनचक्रे न बालमातरं शनिः । विमलमानसः पूर्वं शुष्क-
कण्ठोऽतःलङ्कः । सव्यलोचनकोपेन दर्दयं च शिशोर्मु-
च्यम् । शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मल्लकं सुने । ।
चक्षुर्निवारयामास तस्यो नञ्जाननः शनिः” एवं शिरस्त्रे-
ददृष्ट्वा । “तान् सख्यान् मुच्छितान् दृष्ट्वा चारुञ्च गुरुं
हरिः । जगाम पुष्पभङ्गं च उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ।
पुष्पभङ्गानदीतोरे ददर्श काननस्थितम् । गजेन्द्रं निद्रितं
तत्र ययानं हस्तिनयुतम् । दिश्युत्तरस्यां शिरसं मु-
च्छितं स्मृतमत्रात् । परितः यावकान् कृत्वा परमान-
न्दमानसम् । शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो रुदा ।
स्यापयामास गुरुं हृदयं मनोहरम्” । गज-
शिरस्त्रेददृष्ट्वा तत्पत्न्या स्तुतेन हरिणा तस्य कल्याण
जीवनं वरोदत् इत्युपवर्ण्य । “आगत्य बालकस्यानं बालं
कृत्वाऽथ वक्षसि । हचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास
बाह्वे । ब्रह्मलक्ष्मणो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन क्षीयता ।
जीवनं योजयामास हृद्वारोच्चारणेन च । पार्श्वतो बोध-
यित्वा तं तस्या क्रोडं च तं शिशुम् । बोधयामास तं
नाथ आध्यात्मिकबोधनैः” “सेनाचरीभगदिभाननदानवा-
रिवासेन यस्य जनितासुरभीरुच्योः” नेव । इभपक्षोभसुख-
नञ्जाननादवोऽप्यल । “तं ममामि गजाननम्” माधवः ।

इभारि पु० ईत० । विंछे इभानिलादवोऽप्यल । [यद्वच० ।

इभोषणा स्त्री इभोपपदा लक्षणा शाक० त० । गजपिप्पल्यां

इभ्य लि० इभं गजमङ्गति दृष्ट्वा० यत् । १ प्रचुरजगदि-

धनादेरु २ इभे ३ हस्तिपक्ष च पु० । “उभक्षिष्टं चाक्रायश्च

इभ्यपामे प्रह्रायश्च उवाच” छा० उ० तस्य भाष्ये इभो

हस्ती तमङ्गतोतीभ्य ईहरोहृज्जारोहोवेति । “जामिः

दिभ्यूनां भ्रातेव ज्ञातमिभ्याश्च राजा वक्षाम्यति” ऋ० १,

ई ५, ४, स्थायै कन् । इभ्यकस्यैव स्त्रियान्त टापि वा चत

इत्थम् इभ्यका-इभ्यिका । इनाठ्ठायां स्त्रियाम् ।

इभ्यतिखिल लि० इभ्यतिखिलः पुटइव । गजादिभिः प्रचु-

रे आठ्ठे । “वदि प्रतोचोयादिभ्यतिखिव इव धाम्यति-

स्त्रियो भविष्यतीति विदात्” यतः ३१० ३५, ८, ११.

इमया स्त्री इममर्हति सेव्यत्वेन दण्डा० यत् । १ कस्मिन्वां
२ यज्ञकोटयो च मेदि० ।

इमथा अयम् इदम्-इदार्थे-यात् “प्रत्यर्थाविशेषात् याच्
कन्दि” पा० छ० निर्देयात् नि० इमादेयः । इदा-
नीलनतुल्ये । “तं प्रत्यया पूर्व्या विश्वेषमथा इव ज्ये-
ष्ठताति व’ईदं स्वरिदम्” ऋ० ५, ४४, ७ । “प्रत्यया
पुरातनयजमाना इव पूर्व्याणादीया पूर्व्यं यथा । विश्वया
विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा । इमथा इदानीं वर्जमाना य-
जमाना इव” भा० “इदम्” यजु० ७७० ११ च पठिता ।

इयन्तु लि० यज+धन उ वेदे नि संप्रसारणम् । यटुमिच्छा
“धन्वन्निव प्राया अस्मि त्वमग्न इयन्ते” ऋ० १०, ४, १,
मेदे प्रायेण सर्वत्र नि० संप्रसा० । “सुम्” वां स्वरिदं यथा-
वियन्तु” १, १५२, २, देवानां इयन्तानो यजमान इयन्ति”
ऋ० ८, २१, ११५,

इयत् लि० इदं परिभाषकस्य इदम्-वहप । एतावदर्थे
“मीतं यदि नवमीतं कियदिति यशोदया वृष्टः । इयदिति
युवजनसविधे विष्टतधनिष्ठापयोधरः पायात्” उद्भूतः ।
“इयान् वाव किञ्च प्रयुयावतो वपा” ऐत० “इयानि वर्षाणि
तथा सक्चोपम्” रघुः “हृष्टं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
मचे दुःस्वितम्” वा० ८० । अत्र साधनप्रकारः इदम्+प-
रिभाषार्थे वहप वस्य चः इदम् इय् “यस्येति” पा० प्रक-
तोकारलोपे ण्यप्रभावस्थितिः । अतएवात्र वैयकारस्या
ओपनिषदाच्च पठन्ति । “उदितवति परस्मिन् प्रत्यये
यास्त्वयोनी मतवति विश्वस्य प्राकृतेऽपि त्रयस्ये । अपदि
पदमुदीतं केचन प्रत्ययोक्तं तदियदिति मिमीते कोट्टदा
पण्डितोऽपि” । क्तिवां लोप ।

इयत्ता स्त्री कुक्षिता इयत्ता कुत्सितार्थे कन् स्रसः ।
कृत्सितेवत्तायाम् । ततः स्रस्य आ० अस्त्वर्थे अय् । कुत्-
सितेवत्तायुते अस्त्वप्रमाणे “इयत्तं कुषुम्भककर्म भिन्न-
प्रज्ञा” ऋ० १०, १६, ११५.

इयत्ता स्त्री इवतो भावः तच् । १ मीमांसायां, २ परिक्रमे, ३ सं-
ख्यावाच । “न युष्मानामियत्तया” ब्रह्मः परिक्रमे, मि-
वत्तयाचम” “इ क्तया रूपमियत्तया वा” इति च रघुः ।

इयस् लि० इ-कस्तिर अद्युन् किञ्च । १ गन्ति भावे अद्युन् ।
२ नतो “तेषां ईयसेवा किमिह कर्तव्यम्” यतः ३१० २,
२, १, २.

इर-ईर्वायां कण्डूादि० यम् उभ० । इर्यति इर्यति ।

इरज्-ईर्वायां कण्डूादि० यम् उभ० इरज्यति । “इरज्यमे
प्रथयस्य जन्तुभिराद्ये” ऋ० १०, १४०, ४ । “इर-
ज्यन्त यच्छुद्धोविवाचि” ऋ० ७, २१, २, वदेमामयं जगता-
भिरज्यसि” ऋ० १०, ७५, २ । “युवं विप्रस्य सक्कामाभि-
रज्यथः” ऋ० १, १५१, ६ ।

इरण् लि० ईरिष+घृ० । जवरभूमौ अमरटीका रसा० ।

इरस्यद् घृ० इरया जलेन अस्त्रेन वा माद्यति वृद्धेते इरा-मद-
स्य नि० स्रसः स्रस्य च । १ वज्राग्नौ श्वाङ्गवानचे च ।

“इरस्यदं हृदकथं यदत्” यजु० ११, ७४ ।

“इरया अस्त्रेन माद्यति लघं पश्येत्सादि” पा० नि० “वेद-
दी०” हृक्ते क्वाकृते इत्येतदिरस्यदमित्येतेरया स्त्रेव मत्तः”
यतः ३१० ६, ६, २, ४ ।

इरस् इरजवत् कण्डूा० इरस्यति “मानपूषसाद्य इरस्यः”
ऋ० ७, ४०, ६ । “यथा इरस्यसीदम्” ऋ० १०, ८६, २ ।

इरा स्त्री इण्-रक् इं काभं राति रा-क वा । १ भूमौ, २ वाचि,
३ सुरायाम्, ४ जले, ५ अस्त्रे च । “इरा विश्वस्य भुवनाय
जायते यत्पूषत्यः पृथिवी रेतसावतिः” ऋ० ५, ८, ८,
१ । “इरासया ओदनं पिन्ममानाः” यतः ३१० ६, ६, २१ ।
ईकस्यपस्य पत्नीभेदे । “वर्षपत्न्यः सभास्याताः कस्यपस्य
वदास्यहम् । अदितिर्दितिर्देहः काका अमातुः सिङ्किा
मुनिः । कङ्कः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः चण्डा”
इत्युपक्रम्य “इरा इत्युक्ततापक्षीरूपजातीश्च सर्वशः” ।
अस्त्रेति येषः । गडहपु० ;

इराक्षीर घृ० इरा जलं क्षीरमिवास्त्र । क्षीरवसरे ।

इराक्षर न० इरायां जले भूमौ वा चरति चर-ट इत० ।
१ वर्षोपले लिङ्गा० २ भूपरे ३ जलचरे च लि० क्तिवां लोप ।

इराज घृ० इरा सुदेव अजति विशिष्यति अज-अय् न वी
भावः । कन्दर्पे क्वा० । [लिङ्गा० ।

इराज्जर न० इरा जलमन्तराजिव जस्य । वर्षोपले करकायाम् ।

इरावत् इरा-भूमि सतप मस्य वः । सतरे तल भवः अय् ऐरा-
वतः । अर्जुनेन नामकस्यावाहृतवादिने शरीरभेदे तदु-
त्पत्तिकथा” भा० मी० ६, १५० ।

“अर्जुनस्यामलः श्रीमानिरावाधान वीर्यवान् । कुषावां
नागराजस्य जातः पार्थेन भीमता । ऐरावतेन वा
दत्ता ह्यनपत्या सकात्मना । प्रत्यो हते सुपथेन जपया
दीनचेतना । भावार्थे तावत् जपायुषाः क्षाणवशा-
त्तुमा । एवमेव सतपस्यः परपथेऽर्जुनामलः । च
नामकोक्ते संतुष्टो गाला च परिरक्षितः । पिबत्येव

हरित्यक्तः पार्थिवेष्टा हारणा । रूपवान् वसवस्यस्यो गुण-
वान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोके जगामाशु सुखा तत्ता-
र्जुनं गतम् । सोऽभिगम्य मङ्गाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ।
अथ्यशब्दययो विनयेन कृताञ्जलिः । न्यवेदयत् चा-
त्मानमर्जुनस्य मङ्गात्मनः । इरावानसि भद्रं ते पुत्र-
सार्धं तव प्रभो ! । मातुः समागमो यस्य तत्पुत्रं प्रत्यवेद-
यत् । तन्न सर्वं यथाहृतमनुसकार पाशुवः । परिष्वज्य
हृतश्चापि सोत्तमः सदृशं युयैः । प्रीतिमानभवत् पाथो
देवराजनिवेयने । सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा
नृप ! । प्रीतिपूर्वं मङ्गाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युष्मकास्ते त्वयात्मानं सहा देयमिति प्रभो । वाडमिलेव-
मुक्ता च युष्मकाश्च इहागतः” ।

“इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था मङ्गाहृताः” भा०भी०
८२ अ० । “पुत्रं विनिहतं सुखा इरावन्तं धनञ्जयः” । ८५
अ० । इन्द्रोभेदे स्त्री ङीप् । भा० स० प० ८ अ० वरुण-
सभावर्यने । “इरावतो वितस्ता च सिन्धुदेवमदी तथा” “इ-
रावतां हृतो भोजः कान्तं वीर्यसमो युधि” भा० व० १२ अ०
“भतद्रु कामहं तोलां तथा रम्यामिरावतोम्” । भा० क० ४४
अ० । “इरावतां मङ्गाभोजावन्निस्त्रयसमो युधि” हरिवं०
३६१ । “इरावतो धेनुमतो हि भूतं” क० ७, ८, ९, १ । ४ अजा-
द्विबुक्ते लि० “जाषिष्टं वसिष्ठमिविरावत्” क० ७, ९, १०
५ । “इरावत् हविरादिबुक्त्” भा० । “सुन्दतायन्तः
सुभगा इरावन्तो हृतप्रभाः” अथ० ७, ६, १, ६ ।

इरावतो स्त्री इरं भूमिम् अवति अव-वा० अङ्ग ङीप् ।
वटपत्नीहृद्ये, वा हि पाषाणभेदेनापि भूमिमाख्यादनात्
पाशवतीति तत्काञ्चालम् ।

हरिकावन न० हरिं कन् अत इत्थम् हरिकाप्रधानं वनम् ।
कुम्भा० “हरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्” पा०
म० सू० पाठात् न चालम् । अक्षप्रधाने वनभेदे । हरि-
कादीनि च “हरिकातिविर समीर कुनेर हरि कर्णार” ।
हरिश्च न० क-इ न कङ् । १ जवरभूमौ, २ निराक्षणे, ३ न्ये
च । “वधा मोरो अपाकतं तथ्यजेत्वेरिचम्” क० ८, ४,
१ । “अवेरिजे भोजमुद्रा न वप्ता कभते कक्षम्” गनुः ।

हरिन् लि० इर-कण्डू० षिनि यकोपः । १ प्रेरके । “न
वेमामिरी वषल रट का” क० ५, ८, १ । २ ईर्य के च ।

हरिमिह उ० हरी रोगादीर्यकः भेदोनिर्वाचो यस्य । विट्-
कश्चिरे । “हरिभेदः कषापोष्णो स्रक्षन्मगदासिजत् ।
उनि कक्ष्मू विनक्षे भ्रमिज्जुविविषहान्” भावप्र० ।

हरिविज्ञिका स्त्री हरिविज्ञैव कन् । “पिङ्गकासुसम” इत्य-
इसासुपरजाण्वराम् । सर्व्यात्मिकां सर्व्यात्मिज्ञां जानीया-
दिरिविज्ञिकामिति” निदानोक्ते मन्त्रकल्पे ब्रह्मभेदे । कन-
भावे हरिविज्ञाप्त्वा । “हरिविज्ञां गन्धमास्तीं कलां
विस्फोटकाक्षया । पिप्पलस्य विषयस्य क्रियया साधये-
द्विषक्” सुह० ।

इरेश पु० इत० । १ वरुणे, २ वागीशे, ३ भूमिपते, ४ विष्णौ च
इर्गल न० स्त्री अर्गल+ष्ट० । द्वाररोषके काष्ठभेदे तस्मै
हितम् अर्पणादि० यत् । इर्गलस्य क इर्गलीयः ।
तत्साधने हृद्ये ।

इर्यं लि० इर-कण्डू० अच् वेदे लि० न यकोपदीर्घौ ।
प्रेरके । “ययं राजानमिष्यं जनाश्च विभ्यतिष्ठन्”
क० ५, ५, ८, ४ ।

इर्वार स्त्री उर्वार-आर शृभो० । (काकुड्) । १ कर्कश्याम् ।
२ हृदयके लि० । “सिंहव्याम्रकतरश्च लघ्वीपिमाञ्जारभ-
गालस्योर्वारकप्रभृतयो सुहाययाः” सुश्रुतः ।
अग्नेवोरकः अग्राहकः । आनु । इर्वारुरण्युक्ताथे ।

इवार(लु)शुक्तिका स्त्री इर्वार(लु) शुक्तिर्ये स्वयंस्फोट
नात् । (फटी) (स्वयं भिक्षविपककर्कश्याम्) ।

इल शयने अक० गतो लोभे च सक० तदा० पर० सेट् । इलति ।
ऐलोत्इवेन ईलतः इलितः इलः ।

इल लोपश्च सुरा० उभ० सक० सेट् । एलयति ते ऐलितत् ।
ऐलयीत् ऐलित् “कथं वातमेलयति कथं न रमते मनः”
अथ० १०, ७, ११ । “आसां देवतानां वांसां कामयते
वा भूत्वेजयति” यत० आ० १०, २, ८, ८ ।

इलविला स्त्री चक्षुस्त्वपिपलायाम् कुनेरजनन्याम् । एतन्-
सम्यग्नेनैव कुनेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल-क । १ भूमौ, २ गवि, ३ वाचि, ४ अम्बुहोपस्य-
नववर्षस्यो वर्षभेदे तत्सीमा चेलाहृतयदर्थं वक्ष्यते ।
५ वैदस्वतमनुकन्यायां बुधपलायाम् । वा हि विष्णुवरात्
पुंस्त्वमासादा पुनः यद्वरपापात् स्त्रीत्वं गता बुधस्तु तामु-
पगम्य पुनरवसुत्वाद्यामासिति पुराणे प्रसिद्धम् । तत्र
इलायद्वे उक्तप्रायम् ई स्वप्रशोके हि० ।

इ(ए)ला कण्डू० यक् प० अक० सेट् । इ(ए)लायति ।

इलाहृत न० इला प्रविर्वाहृतं निषधादिभिः । नवव-
र्षात्मकजम्बुहोपस्य वर्षभेदे तच्च वर्षम् “पशाम्नाख्यवतः,
प्राच्यां गन्धमादनयैवतः । इलाहृतं नीलगिर्यस्यतो,
निषधाहृदक्” इत्यादि चतुर्विंशतिभिः देवैः । “माख्यवांश्च

स्विको भविष्यतीति विद्यात्" यतः ३०॥ १५, ८, ११.

इमया स्त्री इममर्हति सेव्यत्वेन दण्डा० यत् । १॥ इति न्यायं
२ यत्कोटयो च मेदि० ।

इमथा अयम् इदम्-इवार्थे-यान् "प्रत्यपूर्वविशेषात् यान्
अन्दि" पा० सू० निर्दिष्टात् नि० इमादेशः । इटा-
नीलनतुल्ये । "तं प्रत्यया पूर्व्या विश्वेयमथा इव व्ये
वताति व'ईवदं स्वर्दिम्" अ० ५, ४४, क । "प्रत्यया
पुरातनयजमाना इव पूर्व्यायाश्चदीया पूर्व्ये" यथ । विश्वया
विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा । इमथा इटानी वर्जमाना य-
जमाना इव" भा० "इदम्वक्" यजु० ७० च ११ च पठिता ।

इयन्तु लि० यज+वन उ वेदे नि संप्रसारणम् । यटुमिच्छा
"धन्वन्निव प्राया अस्ति त्वमग्न इयन्ते" अ० १०, ४, १,
वेदे प्रायेण सर्वत्र नि० संप्रसार० । "सुम्" वां स्वरिष्टवणा-
वियन्तु" १, १५२, २, देवानां इयन्तानो यजमान इयन्ति"
अ० ८, २१, ११५,

इयत् लि० इदं परिमाणस्य इदम्-वहप । एतावदर्थे
"मीतं यदि नवनीतं कियदिति यशोदया वृष्टः । इयदिति
शुक्लजमवधिषे विवृतधमिषापयोधरः प्रायात्" उद्भूटः ।
"इयान् वाव निज पशुयायतो वपा" ऐत० "इयन्ति वर्षाणि
तथा मज्जोपम्" रघुः "हृष्टं निजिपतीति विश्वमियता मन्वा-
मचे दुःस्वितम्" शा० ८० । अत्र साधनप्रकारः इदम्+प-
रिमाणार्थे वहप वस्य चः इदम् इय् "यस्येति" पा० प्रत्य-
तोकारलोपे पत्यप्रभावस्थितिः । अतएवात्र वैयाकरण-
कोपनिषदाच पठन्ति । "उदितवति पराङ्मन् प्रत्यये
यास्त्वयोनी मतवति विश्वस्य प्राज्ञतेऽपि त्रयस्ये । सपदि
पदमुदीतं वेद्यं प्रत्ययोत्थं तदियदिति मिथीते कोट्टदा
पण्डितोऽपि" । कृष्णां कोप ।

इयत्ता स्त्री कुक्षिता इयत्ता कुक्षितार्थे कन् नृस्यः ।
कुक्षितेवत्तायाम् । ततः स्वार्थे क्त्वा० अन्त्यर्थे क्त्वा० । कु-
क्षितेवत्तायुते अन्त्यप्रमाणे "इयत्तं कुषुम्भककर्म भिन्न-
प्रज्ञा" अ० १, १८१-१८५.

इयत्ता स्त्री इवतो भावः तस्य । सोमायां, शपरिणये, शं-
क्यावाङ् । "न शुचानामियत्तया" वयः परिणये, मि-
वत्तयावम्" "इ क्वया रूपमियत्तया वा" इति च रघुः ।

इयस् लि० इ-कर्त्तरि अचन किञ्च । १॥ गन्ति भावे अचन ।
२॥ नते "तेषा इयसेवास किमिह कर्त्तव्यम्" यतः ३०॥
२, २२.

इर-ईर्वायां कण्डूा० यन् उभ० । ईर्यति इर्यति ।

इरज्-ईर्वायां कण्डूा० यन् उभ० । इरज्यति । "इरज्यस्ये
प्रथयस्य जन्तुभिरास्ते रायः" अ० १०, १४०, ४ । "इर-
ज्यन्त यच्छु कथोविवाचि" अ० ७, २१, २, वदेयामयं जगता-
भिरज्यसि" अ० १०, ७५, २ । "युव विप्रस्य मन्मथानि-
रज्यथः" अ० १, १५१, ६ ।

इरण लि० ईरिष+ष्ट० । जगद्भूमौ अमरटीका रसा० ।

इरम्वद् ष० इरया जलेन अस्तेन वा माद्यति वृद्धेते इरा-मद-
अथ नि० नृस्यः सप्त च । १॥ अग्नौ श्वाङ्गवानचे च ।
"इरम्वदं हृददक्यं यदत्" यजु० ११, ७४ ।
"इरया अस्तेन माद्यति उष्यं पश्येत्सादि" पा० नि० "वेद-
दी०" "हृक्ते क्वाङ्गे ह्यतेतिरिम्वादिमितीरया स्तेन मत्तः"
यतः ३०॥ ६, ६, २, ४ ।

इरस् इरज्वन् कण्डूा० इरस्यति "मानपूषसाद्य इरस्यः"
अ० ७, ४०, ६ । "यथा इरस्यदीम्" अ० १०, ८६, १ ।

इरा स्त्री इण्-रक् ईर् कामं राति रा-क वा । १॥ भूमौ, श्वाचि,
श्चरायाम्, ४ जले, ५ अस्ते च । "इरा विश्वस्य भुवनाव
जायते यत्पण्यः पृथिवी रेतसावतिः" अ० ५, ८, त,
१ । "इरामका ओदनं पिबमानाः" यतः ३०॥ ६, ६, २१ ।
ईकश्यपस्य पत्नीभेदे । "वर्गपत्यः कमास्याताः कश्यपस्य
वटास्यहम् । अदितिर्दितिर्देहः काका अमायुः सिङ्घिका
मुनिः । कङ्कः प्राधा इरा क्रोधा विमता सुरभिः चषा"
इत्युपक्रम्य "इरा इत्यवतापक्षीरवजातोश्च सर्वशः"
अस्तेति शेषः । गङ्गडः ।

इराक्षीर ष० इरा जलं क्षीरमिषास्य । क्षीरवसरे ।

इराक्षर न० इरायां जले भूमौ वा चरति चर-ट इत० ।
१॥ पौषे लिङ्गा० २॥ भूषरे २॥ जलचरे च लि० क्त्वा० कोप ।

इराज ष० इरा सुदेव अजति विश्वपति अज-अन् न की
भावः । कन्दर्पे क्त्वा० । [लिङ्गा० ।

इराज्ज्वर न० इरा जलमन्वरतिव वस्य । यथोक्ते करकावाङ् ।

इरावत् इरा-भूमि सप्त मस्य वः । सप्तरे तल भवः अथ ईरा-
वतः । अजनेन नामकन्वावाहृतवादिने शरीरभेदे तदु-
त्पत्तिकथा" भा० मी० ८१॥ १० ।

"अर्जुनस्यात्मनः श्रीमानिरावाद्यान वीर्यवान् । कुषावां
नामराजस्य जातः पार्थेन भीमता । शिरावतेन वा
टसा ह्यनपत्या मङ्गात्मना । पत्न्यौ हते सुपथेन जपया
दीनचेतना । भार्यार्धे ताञ्च जपाङ्क पार्थः कामवशा-
त्तुगाम् । एवमेव सप्तमस्यः परचेलेऽर्जुनात्मजः । स
नामकोके संहृष्टो गाला च परिचितः । पिबत्येव

परिव्यक्तः पार्थिवेवाह्रात्मना । रूपवान् वक्षस्यद्वी गुण-
वान् सत्वविक्रमः । इन्द्रकोकं जगामाशु सुखा तत्ता-
र्जुनं गतम् । सोऽभिनव्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ।
अन्यादयदयसो विनयेन कृताञ्जलिः । न्यवेदयत चा-
त्मानमर्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रं ते पुत्र-
सार्हं तव प्रभो ! । मातुः समागमो यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेद-
यत् । तस्य सर्वं यथाहन्तमनुसन्धार पाण्डवः । परिपृच्छ
सुतश्चापि सोत्तमः सदृशं युधैः । प्रीतिमानभवत् पाण्डो
देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिपो देवलोके तदा
न्यप । । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले त्वयाष्वाकं सहा देयमिति प्रभो । वाढमिलेव-
मुक्ता च युद्धकाल इहागतः” ।

“इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महाह्रष्टाः” भा०भी०
८२२० । “पुत्रं विनिहतं सुखा इरावन्तं धनञ्जयः” । ८५
अ० । इन्द्रोभेदे स्त्री ङीप् । भा० स० प० ८५० वक्ष-
सभावर्थेने । “इरावती वितस्ता च सिन्धुदेवेनदी तथा” “इ-
रावत्सां हतो भोजः कासं बोधयसमो युधि” भा० व० १२५०
“धतु कामहं तोलां तथा रम्यामिरावतीम्” । भा० क० ४४
अ० । “इरावत्सां महाभोजावग्निसूर्यसमो युधि” हरिवं०
३६१ । “इरावती धेतुमती हि भूतं” अ० ७, ६८, २ । ४ अक्षा-
द्विबुक्ते लि० “बासिष्टं वसिष्ठं चिन्तनाविरावत्” अ० ७, ४०
५ । “इरावत् हविरसादिवुक्त्” भा० । “सुन्दतायन्तः
सुभगा इरावन्तोक्तप्रभाः” अथ० ७, ६०, ६ ।

इरावती स्त्री इरां भूमिम् अवति अव-वा० अङ्ग ङीप् ।
वटपत्नीहृष्टे, वा हि पाषाणभेदेनेनापि भूमिमाच्छादनात्
पाण्डवतीति तस्मात्पाठ्यम् ।

हरिकावन न० हरं कन् अत इवम् हरिकाप्रधानं वनम् ।
कुमा० “हरिकादीनि वनोत्तरपदानि संघ्रायाम्” पा०
म० ६०० पाठात् न चत्वम् । अक्षप्रधाने वनभेदे । हरि-
कादीनि च “हरिकातिरिच समीर कुवेर हरि कर्भार” ।
हरिश्च न० अ-इ न कश्च । १ कुवेरभूमौ, २ निराक्षणे, ३ न्यु-
च । “वधा गोरो अपाकतं हृष्यन्नेत्येविरिचम्” अ० ८, ४,
१ । “अवेरिखे भोजमग्रा न वप्रा कभते फलम्” गतुः ।

हरिन् लि० हर-कण्डू० । यिनि यकोपः । १ प्रेरके । “न
वेवानिरी वषस्य रूढ चा” अ० ५, ८७, १ । २ ईर्यके च ।
हरिमिह उ० हरी रोगादीर्यकः भेदोनिर्वाची यस्य । विट्-
अप्रिरे । “हरिमिहः कषाबोष्णो सुखदन्तगदासजित् ।
जलि कण्डूविमलोज्ज्वलमिज्जुविविधजान्” भावप्र० ।

हरिविज्ञिका स्त्री हरिविज्ञैव कन् । “पिङ्गकासुनम” हेः स्य ।
इसासुपरजाज्वराम् । सर्वोत्तिकां सर्वलिङ्गां जानीया-
दिरिविज्ञिकामिति” निदानोक्ते मलकस्ये प्रथमभेदे । कन-
भावे हरिविज्ञायाम् । “हरिविज्ञा गन्धनाम्नीं कलां
विस्फोटकाक्षया । पित्तजस्य विषर्षस्य क्रियया साधये-
क्षिपक्” सुश्रु० ।

इरेश पु० ईत० । १ वक्षे, २ वागीधे, ३ भूमिपते, ४ विष्णौ च
इर्गल न० स्त्री अर्गल+ट० । द्वारोपके काष्ठभेदे तर्क्ष
हितम् अप्रपादि० यत् । इर्गलः क इर्गलीयः ।
ततसाधने इहे ।

इर्य लि० हर-कण्डू० । अच् भेदे नि० न यदोपदीर्घे ।
मेरके । “यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्यतिष्ठम्”
अ० ५, ५८, ४ ।

इर्वाह स्त्री उर्वा-आह शृणो० । (काकुष्ठ) ? कर्कश्याम् ।
२ हृषिके लि० । “सिंहव्याघ्रकतरङ्गसुखीपिमाञ्जारप्र-
गालस्योष्णीरुक्कप्रभृतयो सुहाययाः” सुश्रुतः ।
अगोशोरकः अगहृषिकः । आलु । इर्वाहुरप्युक्तार्थे ।

इवाक(लु)शुक्तिका स्त्री इवाहः(लु) शुक्तिरेव स्वयंस्फोट-
नात् । (फटी) (स्वयं भिक्षुविपक्षकर्कश्याम्) ।

इल ययने अक० गती लोपे च सक० तुदा० पर० सेट् । इलति ।
ऐलीत् इलेख ईलतुः इलितः इलः ।

इल लोपण चुरा० उभ० सक० सेट् । एलयति ते ऐलितन् त ।
ऐलयीत् ऐलिष्ट “कथं वातमेलयति कथं न रमते मनः”
अथ० १०, ७, ११ । “आशां देवतानां यायां कामयते
सा भूलेलयति” यत० ब्रा० १०, २, ८, ८ ।

इलविला स्त्री चक्षुषसुनिपत्त्याम् कुबेरजनन्याम् । एतन्-
सम्यग्मेव कुबेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल-क । १ भूमौ, २ गवि, ३ वाहि, ४ जम्बुद्वीपस्य-
नववर्षमध्ये वर्षभेदे तत्सीमा चेलाहतयद्वार्थे वक्ष्यते ।
५ वैदस्तमनुकन्यायां बुधपत्न्याम् । वा हि विष्णुवरात्
पुंस्त्वमासाद्य पुनः यद्वरपापात् स्त्रीत्वं गता बुधस्तु तासु-
पगम्य पुनरवसत्त्वाद्यामासेति पुराणे प्रसिद्धम् । तज्ज
इलायन्दे उक्तप्रायम् ई स्वप्रयोगे हि० ।

इ(ए)ला कण्डू० । यक् प० अक० सेट् । इ(ए)लायति ।
इलाहृत न० इला प्रविर्वाहृतं निवधादिभिः । नवव-
र्षात्मकजम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे तज्ज वर्षम् “पद्यामाल्यवतः,
प्राच्यां गन्धमादनयैवतः । इलाहृतं नीलमिरेयाभ्यतो,
निवधाद्वक्” इत्युक्ता वतःसीमापिच्छे देवैः कृति । “मात्स्यवांन

अमकोटिपत्तनाद्रोमकाञ्च किल नम्रमादनः । नीलशैलनि-
पधावधौ च तावन्नराखमनयोऽरिहातम् । निषधनीलसुग-
न्धसुमाख्यकैरलमिहातमावृतमावधौ । अमरकैलिकुलाय-
समाकृतं हिरिकाञ्चनविलसक्रीतलम् । सि० शि० । “एतेन
भारतमिहातवद् विभाति” भाषः । इलाहृतस्य पर्वता-
दिर्वाच्यम् । भा० ० पृ० ० ६६० ।

“एवं मध्ये इलाहृतं नामाभ्यन्तरवर्धयस्य नाभ्यामवस्थितः
सर्वतः शोषयोः कुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमुद्राङ्कः कर्ण-
काभूतः कुबलयकुमलस्य मुहूर्तिं ह्यति यत्सहस्रयोजन-
विततो मूले षोडशसहस्रं तावताल्नर्भूषां प्रविष्टः ।
उत्तरोत्तरेणैलाहृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्वयोरभ्य-
ङ्गिभ्यस्तु यत्सहस्रं वर्षाणां मथ्यादागिरयः प्रागायता
उत्तयतः क्षारोटावधयोद्विषाञ्चस्रप्रथम एकैकयः पूर्वक्षात्
पूर्वक्षादुत्तरोत्तरेण दशांशाधिकशेनैव दैर्घ्यं च ह्रस्वम् ।
एवं दक्षिणेनेलाहृतं निषधोद्वेगकूटो हिमालय इति प्रागा-
यता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिर्धर्मकिं-
बुद्धभारतानां यथासंख्यम् । तथैवेलाहृतमपरेण पू-
र्वेण च मात्स्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतो द्विसहस्रं
प्रपद्यतः । केतुमात्रभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते । मन्द-
रोमेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोद्वाहा
मेरोश्चतुर्दिगमवष्टम्भगिरय उपकृप्ताः । चतुर्ध्वजेषु चूत
जम्बूकूटस्यन्योधासत्वारः पादप्रपञ्चराः पर्वतकेतव इव द्वि-
सहस्रयोजनोद्वाहाक्षावद्विहृतपविततयः शतयोजनपरिणा-
हाः । कुटाश्चत्वारः पयोमध्विगुरसष्टजलाः । यदुप-
स्मर्गिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभधिकानि भरतर-
र्धम धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि मन्द-
रं चैवराजं वेम्बाजकं सर्वतोभद्रमिति । येष्मपरिहृताः
सहसुरललनाललासयुथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानम-
हिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सृजः एकादशयत-
योजनोत्सृजदेवचूतगिरयो गिरिशिखरस्थानानि फला-
न्यस्तकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुर
सुरभिगन्धवृक्षारुणरोदेनारुणोदा नाम नदी मन्द-
रगिरिशिखराक्षिपतनी पूर्वेणैलाहृतमुपप्लवयति । यदु-
पजोषणाङ्गनाम्ना अतुचरीणां सुव्यजनवधूनामययवस्य
सुगन्धगतो दशयोजनं समन्तादनुवासयति । एवं जम्बू-
फलानामसुञ्चनिपातविशीर्षानामनस्त्रिप्राश्यामिभकाय-
निभानां रसेन जम्बूनदी नाम मेरुमन्दरशिखरादयुत-
योजनादर्गमितेने निपत्ती दक्षिणेनात्मानं आनदिहात

मुपस्यन्दति । तावदुभयोरपि रोधशोर्भूतिका तद्वि-
नानविध्यमाणा च वायुर्वसयोगविपाकेन सदाभरतोका
भरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्षं भवति । यदुह वाव विवधा-
दयः सहस्रयुतिभिर्मकुटककटिस्तत्सुखलाद्याभरणरूपेण
खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिष्ठ-
कास्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः
सुमधुराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरिणात्मानमिहा-
हृतमनुमोदयन्ति । यास्तु पयुष्मानानां मुखनिर्वांसितो
वायुः समन्तान्तयोजनमनु वासयति । एवं कुमुदिन-
कूटो यः शतवज्रोनाम वटस्तस्य स्वाम्येभ्योनीचीनाः पयो-
दधिमुधुहृतमुद्वाहादाम्बरश्यासनाभरणादयः सर्व एव
कामदुघनदाः कुमुदापात् पतन्तस्तुत्तरेणैलाहृतमुप-
योजयन्ति । यानुपजुषाणानां च कदाचिदपि प्रजानां
वलीपलितकृमस्वेददीर्गस्थजरासयापमृत्युशीतोष्णवैषम्यै-
पसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निर-
तिथयमेव कुरङ्गरत्नसम्भवेककृत्शिखरपतङ्गव-
कनिषधवितिकासकपिलसङ्घवैदूर्यजाद्विह्वलभनागका-
ङ्करीनरदादयोगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केयर-
भूतामुखदेशे परित उपकृप्ताः । अठरदेवकूटो मेरुः पूर्वे-
णाटादययोजनसहस्रमुदगायतो द्विसहस्रः प्रपद्यन्ती भवतः ।
एवमपरेण पवनपारिपातौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
प्रागायतौ । एवमुत्तरतः लिङ्गकमरौ । अष्टाभिरेभिः
परिष्कृतोऽस्मिन्निव परितस्तकास्त काञ्चनगिरिः । मेरोर्भू-
र्त्तुनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपकृप्तां पुरीमयुतयोजन-
साहस्रं समचतुरङ्गां शतकौर्मो वदन्ति । तामनु परितो
लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथाकृपं तुरीयमानेन
पुरोऽष्टावपकृप्ताः । भा० भी० ६६० जम्बूखण्डविभागे तु ।
“धनुःसंख्ये महाराज । हे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इलाहृतं
मध्यमन्तु पञ्च वर्षाणि चैव ह । उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्ष-
सद्विष्यते शुभैः । आशुःप्रभाषं चारोष्यं धर्मतः कामतो-
ऽप्यतः । समन्तिताम भूतानि तेषु वर्षेषु भारत । । एव-
मेवा महाराज । पर्वतैः पृथिवी चिता । हेमकूटस्तु सुग-
हान् कैलाशो नाम पर्वतः । यत् वैश्ववणो राजन् ! शुद्धवै-
सह मोदते । अस्मिन्परेण कैलासात् मेनाकं पर्वतमस्ति ।
हिरण्यप्रहङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः । तस्य
पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवासकम् । रम्यं विन्दुसरो
नाम यत्न राजा भगीरथः । उद्वा भगीरथी गङ्गाश्वाव
वस्तुकाः रुमाः । वृषा मणिमवास्तु चैलासापि हिर-

स्वयाः । तेषां तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायथाः ।
सदा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः । उपास्यते तस्मिन्नेजा
यत्र भूतैः समन्ततः । मरुनारायणो ब्रह्मा मनुः श्यामुष
पञ्चमः । तत्र दिव्या त्रिप्रथगा प्रथमस्तु प्रतिनिता ।
ब्रह्मलोकादप्रकाला सप्रधा प्रतिपद्यते । वस्तोकसारा न-
खिनी पावनी च सरस्वती । जम्बून्दी च सीता च गङ्गा
सिन्धुश्च सप्रमी । अचिन्त्या दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवैष सं-
विधिः । उपासते यत्र सत् सर्वस्युगपर्यये । दृष्ट्यादृष्ट्या
च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गा
स्त्रिषु लोकेषु विस्तृताः ।

इलिनी स्त्री चन्द्रवंश्यमेधातिथिपुत्रकन्यायाम् । 'मेधातिथिः
सुतस्तस्य यस्मात् कण्ठोऽभवद् द्विजः । इलिनी नाम य-
स्यासीत् कन्या वै जनमेजय ।' हरिवं० २२. ८० ।

इली स्त्री इव-गतौ क गोरा० डी० । करवाले (काटार)।
इलीविश पु० अक्षरभेदे "न्यविध्यदिल्लीविशस्य हठाविष्टक्रिय
मभिनक्तुमिन्द्रः" अ० १, २१, २२,

इलीश पु० इलीय करवालिकेव गोभते शुभ-ड । करवालिका
सहयावयवे स्नानस्थाने भूतस्यभेदे ।

इलिश पु० इलीय+पु० । इलीयस्य (इलिश) ।

इल्लल पु० इल्ल-स्त्रे वलच्-नि० गुणाभावः । १ मत्स्यभेदे
१ अक्षरभेदे च भेदि० च चिह्निकापुत्रभेदे: "चिह्निकाया
वधोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तया । दैत्यदानवसंयोगा-
ज्जातास्त्रीप्रपराक्रमाः । चिह्निकेया इति ख्यातास्त्रयो-
दय महायक्षाः । अंशः यत्स्य च बहिनो नभश्चैव महाबलः ।
वाताग्निर्गृह्यचैव इल्ललः सुखमस्तथा । आङ्गिकोऽनरक-
चैव (काङ्गनेमि) कालनाभस्तथैव च । राज्ञश्चैव तेषां
वै सूर्यचन्द्रमर्द्दिनः" हरि० १३० । तद्वरितं यथा

"इल्ललो नाम दैत्य आसीत् कौरवमन्दन । ।

मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिलस्य चतुर्जः । स ब्राह्मणं
तपोयुक्तवचनं दितिमन्दनः । पुत्रं मे भगवनेकमिन्द्रतुल्यं
प्रवक्ष्यामि । तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वामवसन्ति-
भम् । चुक्रोध सोऽक्षरस्य ब्राह्मणस्य ततो अयम् ।

तदाप्रवृत्ति राजेन्द्र ! इल्ललो ब्रह्महाऽक्षरः । मनुमान्
भ्रातरं क्षात्रं मायावी ह्यक्रोततः । मेघरूपी च वा-
तापिः कामरूपोऽभवत् सखात् । संकल्प्य च भोजयति
सतो विप्रं जिघांसति । स बाह्वयति यं वाचा गतं वैव-
स्वतस्यम् । स पुनर्देहमास्याव जीवन् अ प्रवक्ष्यामि ।
अतो वातापिभृतरं क्षात्रं जत्वा सुवैरुतम् । तं ब्राह्मणं

भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् । तामिच्छन्नेन सहतः
अरेण वाचमीरिताम् । श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् क्षिप्रं
ब्राह्मणकण्ठकः । तस्य पाशं विनिर्मिता ब्राह्मणस्य महा-
चुरः । वातापिः प्रहसन्नाजिह्विक्राम विनाशयन् । एवं
स ब्राह्मणाभाजन् ! भोजयित्वा पुनः पुनः । हिसयाभाव
दैतेय इल्ललो दुष्टेयतनः" भा० व० ८६. ८० ।

१ मृगशिरोनक्षत्रागिरःस्थान् पञ्चसु तारासु स्त्रीव० व० ।
तत्र इल्लका इति पाठान्तरम् । इल्लन्ति प्रीणयन्ति इवि-
प्रीणने कुन् इतिपात् तम् लिपिकादि० न अत इल्लम्
इति भातुदीक्षितः । तेन इल्लका इति लकारमध्यपाठ-
कल्पनं प्रामादिकमेव । [ऐनीत् । इल्लकाः ।

इव व्याघ्रौ प्रीणने च इदित् आ० पर० सक० सेट् । इल्लन्ति
इव अय्य० इल्ल-नि० क । १ सादृश्ये, २ उल्लेखे याम्, ३ ईषदर्थे,
वाक्यालङ्कारद्योतकता चास्य तत्र उपमायाम् "इनेन निल-
समासोविभक्त्युपपद्येति" वार्त्ति० उल्लेखितसमासः विभ-
क्तेर्लोपाभावश्च स च समासस्वरार्थ एव । "वागर्थोविष
संयुक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये" रघुः । "इलीय लण् । ते वार्त्तिः
स्वर्गकामवगाहते" चन्द्रालोकः । एतत्प्रयोगे त्रीती उपमा
"त्रीती यथेयशब्दा इत्यर्थे वा वतियदि" शा० द० उल्लेखः ।
उल्लेखायाम् । "गुण्या गुण्यातन्त्रित्वात् तस्य सप्रसवा इव"
रघुः । "गङ्गास्त्रिपुरारण्य ! लपायस्तव निःस्नानः ।
स्नातोवारिवधुवगेभपातनपातकी" "सुखमेषोऽद्योभाति
पूर्वचन्द्रइशपरः" शा० द० इशदिपद्यप्रयोगे उत्प्रेषाया
वाच्यत्वम् । "वाक्यालङ्कारे "सर्वाद क इव वा सङ्घि-
ष्यते" किरा० "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकतीनाम्"
यकु० "सूजतिसा कियतीमिव न व्ययाम्" नेष० ईषदर्थे
"तदस्ति पर्यपितमिव" यत० ब्रा० "आवर्जिता किञ्चिदिव
क्षान्नाभ्याम्" कुमा० ४ अवधारणार्थे च । "निये पूषद्विष-
क्षते वदेष्टाः" अ० १, ८८, २ । "इषक्षतेव इवशब्द एवाथे"
भा० । "ल्लेखेव तु वा ईश्वरा" यत० ब्रा० । इवशब्दो-
ऽवधारणार्थे" भा० ।

इलीका स्त्री इलीका पु० । इलीकाशब्दार्थं अमरटीका ।

इप गतौ संप्रत्यये दिश० पर० सक० सेट् । १ इत्यति, ऐष्यत् ।
ऐषीत् इषितः ऐषित्वा । "इयन् वाचस्पयक्रेव होतः"
अ० ८, ६७, ८ । "योऽभियात इषितः प्रयाति" अथ०
१०, ८, २५ । "स तत्कलीषितकालमन्ने" अथ० ६, १५,
५ । "हिन्यानी वाचमिष्यति" अ० ८, ६७, ८ । इष्या-

यामिपि "अप इष होतदित्यपि इच्छ होतरित्वेतिदाह" यन० ब्रा० ३, ८, ३, १५। गतौ तदादिरपि इषति निरु०। अनु+अन्वेषणे गन्नेषणे "अन्विष्यन्तस्ततः सीताम्" रामा० 'यावदेनामन्वेष्यामि' यजु०। "न रत्नमन्विष्यति कृष्यते हि तत्" कुमा०। "तस्यान्विष्यन् नेतसगृहं प्रभव" स० रघुः। स्वार्थे णिच्। तत्रैव "राममन्वेष्यामि" सा० ८०। प्र+प्रेरणे। "अप्रैषीद्वाजपुत्री सां सुराहारो तवान्तिकम्" भा० व० १६ अ०। "गत्वा प्रैषीच्च रावणम्" भट्टिः। "अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुणः प्रेष्यति" आश्व० ४८०। "शोनः शेफं च प्रेष्यति" कात्या० १३, ६, १। "अग्नीषोमाभ्यां आगस्य नपायं नेदसे प्रेष्य" यत० ब्रा० ३, ८, ३, २७। षञ् प्रैष्यः। खयत् प्रैषः। स्वार्थे णिच्। प्रेषयति प्रेषयामास। "स च सां प्रेषयामास" रामा०। [पितः पर्थ्य्विषा। परि+सत्कारपूर्वकनिर्वाजने पर्थ्य्व्यति स्वार्थे णिच् पर्थ्य- इष वाञ्छायाम् तदा० पर० सक० सेट् नेट् क्तुः। १ इच्छति, "इच्छामि संवर्जितमाश्रयाते" कुमा०। इच्छेत् "यदीच्छेद्विष्णुना भोगान्" मल० त० पु०। "राजानो वासि-याज्येभ्यः सीदन्नीच्छेद्वनं कुधा" या० ४८०। ऐच्छत् ऐषीत् "ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्तम्" भट्टिः इयेष "इयेष वा कर्तुमन्विष्यमात्मानः" कुमा० ६ पठः। इच्छन् "किमच्छन् कस्य कामाय किमर्थमनुषं ज्वरेत्" श्रुतिः। एषिता-एषा एषित्वा-इहा। भावः य इच्छा "आत्मजन्या भवे-दिच्छा" न्यायका०। इट् "इष्टोऽपि मे सखा चेति" गीता। कर्मणि इष्यते "तिरास्वाच्छिष्यते" स्मृतिः। एटव्यः एषि-तव्यः। "एटव्या बहवः पुत्रायद्ये कोऽपि गयं व्रजेत्" पु०। अनु+अन्वेषणे। "तं खलन्त इवाप्सीम्" यत० ब्रा०। "इन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्वेष्टा" आ० उ०। "अनु-पदसन्वेष्टा" पा० "धयं तन्वान्नेषात् मधुकर! इतस्त्वं खलु कृतां" यजु०। प्रति+ प्रतिपद्ये प्रतीच्छति (प्रतिगृह्णाति)। "ततः प्रतीच्छ प्रहरेति वादिनी" नैष०। "कृषां प्रतीच्छ मे कन्याम्" प्राप्नो च "बुद्धौ शरणमन्विच्छ" गीता। स्वार्थे णिच् नेट्० नि०। गुणाभावः। इषयति "इच्छंस्तटा-स्तारायेव सदन इषयेव ज्योतिः" अ० १, १८५, ८। "इषयेव इच्छामि" भा०। परि+अन्वेषणे च परीच्छति (अन्विष्यति) "भगवन् वा अह-मभिरात्विज्यैः पर्थ्य्विषयम्" आ० उ०। अभि+अन्विष्यति कात्या० अमीष्टम्।

इष आभोच्छाणे क्रगदि० घोनः पुन्ये पर० सक० सेट् इष्याति इष्यात् इषाय। "इष्यामिषायास्तं महेषाव सव्यं लोकं मरुषाव" यजु० ११, २२, अ०। इष्यात् ऐषीत्। एषितः एषित्वा। प्रेरणे च। "भिनक्ति शबसा वज्जमिषान्" अ० ४, १७३। इष्यन् प्रेरयन् भा०। इच्छार्थेऽपि "पूर्वो रिषसरति मध्य इष्यन्" अ० १, १८१, ६। "मध्यः मधुनः इष्यन् इच्छन्" भा०। आभी-च्छाग्न क्रियापौनःपुन्यम्। क्रिया च धात्वर्थविशेषः स च वाञ्छागच्छादिरेव तस्येवाभीच्छाद्योतनेऽस्य साधुत्वम् इष गतौ आ० उभ० सक० सेट्। एषति ते। ऐषीत् ऐषिट् अनु-अनुसरणे। अन्वेषति। "अन्वेषन्तो वनं राजन्" "देशमन्यं दुराचारमन्वेषन् वानरास्तथा" रामा०। इष् ति० इष-इच्छायां क्रिप्। इच्छावृत्ते। इट् चरः। "विदादूर्जं यतक्रतुं विदादिवम्" अ० १२, ४। कर्मणि क्रिप्। २ इष्यमाणे ति० ३ अक्षे स्त्री "मधुमतीने इषकधि" यजु० ७, २, "आश्विनायज्वरीरिषः १, २, १। "इषे त्वोच्छं त्वा" यजु० १, १, १। इष्यते इष-अन्वभूतस्यार्थे कर्मणि क्रिप्। ४ एषणीये। "इषस्तुतो मङ्गमहे" अ० ५, ५०, ५, "इषः एषणीयस्" भा०। इष-गतौ भावे क्रिप्। ५ यात्यायाम् स्त्री इष पु० इष-गतौ क्रिप्-इट् यात्वा सास्मिन् मासि जिनीषूणा-मस्ति अर्थ आ० अच्। सौरै चान्द्रे च आश्विने १ मासि। "यावद्ये भाद्रमासे युवतिर्यज्जने चार्धमासः प्रदिष्टः" राजमा० उक्ते। "सौराश्विनस्य यात्याया अर्धमासदत्तास्तथा-त्वम्"। अत एव रघोः सरितः कुर्वती गाधाः पयसाभ्या-मर्कटान्। यात्वार्यं नोटयामास तं यज्ञोः प्रथमं शरत्"। शरत्कालस्य राश्यां यात्वार्यत्वमुक्तम्। शरदृत्य "इषसोर्जं च शरदिति" श्रुत्युक्तं आश्विनकार्तिकमासद्वयः कालः तस्य च सौरावस्तदुपशब्दे वक्ष्यते "आमेषत्वं सञ्चरतां वनानां जायाभिरे सातुगतां निषेव्य" कुमा० पाठान्तरम्। "अग्नि-मिषेऽग्निषेक्षस्ययतः" भावः। तत्र चान्द्रे "इमे मास्यसिते गणे नवम्यामादयोगतः" तिथि० देवीपु० अत्र चान्द्रोगौषः "यच्छरदूर्जं च औषधः पच्यन्ते तेनोद्देता निषसोर्जं च" यत० ब्रा० अ० ४, २, १, १७, "अनभूतस्यार्थे भावे वज्जं क"। २ प्रेषणे "इषवान् सम रेजति" अ० १, २८, ६, "इषवान् प्रेषयवान्" भा०। इष-इच्छायां कर्मणि धञर्थे क ३ अक्षे न० निरु०। इषयि स्त्री इष-भावे अग्नि वेदे० नि० गुणाभावः। प्रेषणे

“इहाना पेतुर्हजनेषु कारवेत्ताना यतिनं पुररूपमिषण”
 ऋ० २, २, ६, इषणि एषणायाम् भा० । सप्रत्या लृक् ।
 लोके तु एषणि वा लीप् । इषणिमिच्छति क्यच् । नंदे०
 नि० इलोप; इषयति “इषतस्य बुध् उपसामिषयन्” ।
 ऋ० २, ६, १, ७, ततः भावे च । “इषय्या प्रेषणायाम्
 “इषयय्या नः पुररूपमाभरे” ऋ० ८, ४६, १८ ।

इषव्य लि० इषणा विध्यति इषौ कुशलो वा यत् । शरत्तरे,
 शरव्ये शरत्तारगकुशले च “आराद्धे राजस्यः शूर इष-
 व्योतिव्याधी” यजु० ऋ० २०, २२ “इषुमिविध्यति इषव्यः
 यडा इषौ कुशल” वेदटी० [धातयः] ऋ० ६, ७६, १,
 इषि लि० इष-कि । इच्छावति “विचिदन्नाना इषव्यो-
 इषिका स्त्री इष-गत्यादौ कृन् व्यत इष्यम् । इषीकाशब्दादे
 तल्लग्नपरे ह्रस्वः इषिकतृजम्” तदीयतले ।

इषीका स्त्री ईष-गत्यादिषु ईकन् कित् ह्रस्वश्च । गज-
 नेत्रगोलके । शकाभे, शमुद्रामध्यवर्तिष्ठे च तदाहम्ब्रैव
 व्यत्ययान्ना पाण्डववधाय महास्रं प्ररित्यक्तम् यथा
 भा० पं० १४ अ० “व्यथितात्माभवत् द्रोणिः प्राप्न-
 जेममन्वत । तत् दिव्यमर्दनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
 जयाह च स चेर्षकां द्रोणिः सव्येन पाणिना । स
 तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत्” इत्युपक्रम्य “तत-
 स्तस्यामिषीकायां यावकः समजायत । प्रधक्ष्णन्निव लो-
 कास्त्रीन् कालानकयभोपमः” इमामिषीकामधत्तव्य
 कृतोपन्यः अण् ऐषीकं भारतान्गणतपभेदे “मृष्टा
 नेषीका तलमिति” शत० ब्रा० “यदि नडानां यदि वेणूनां
 यदि नेषीकाणाम्” शत० ब्रा० १, १, ४, १६, ४ शरशला-
 कायां शरीरककाशकायाश्च उज्ज्व० “तांसांसांसादिषी-
 कास्त्रं रामोरामावबोधितः” रघुः ।

इषिर लि० इष-गती किरच् । गतिशोले । “य न इषिरो
 अभिया रातः” ऋ० ७, १५, ४, “इषिरः गतिशीलः” भा०
 २ चलनशीले च “निषामनामिषिरामिन्द् भूमिम्” ऋ० ३,
 १०, ६ । “इषिरां चलनीम्” भा० ४ अमौ पु० उज्ज्व०

इषु इक्षी ईष्यते हिंस्यतेनेन ईष-उ ह्रस्वश्च । श्राणे
 “प्रतिष हरक्षिषुम्” रघुः । “इषुमतिरुषिषुं के दंद्मकान्
 जिघांसो” भट्टः । “इषुमिः प्रतियोत्स्यामि” गीता
 स्त्रीत् “तस्य साध्योरिषवो यामिरस्यति” ऋ० २, १, ४, ८ ।
 “यामिषुं निरिगल ! विमर्षयन्ने” यजु० १६, २ ।
 तत् स्थस्ये २ पञ्चसंख्यान्विते च । पञ्चशरशब्दे अश्या-
 मस्य कामशरस्य पञ्चसंख्यातस्यानुसारेण शरशब्दे न हि

पञ्चसंख्या बोध्यते । “पञ्चपञ्चाष्टमप्रेषु प्रेयभोजः
 सु राशिषु” ज्योति० । ३ हस्तलोत्वान्तर्गते जीवावधिप-
 रिधिपयन्तकतसरत्तरखायाश्च तदानयनप्रकारः सोदा-
 हरणः लोकादर्थितो यथा
 ‘ज्याव्यासयोगान्नरघातमूलं व्यासस्तदुद्भूतः शरः स्यात् ।
 व्यासाच्छरोमाच्छरसङ्ख्याश्च मूलं द्विमिश्रं भवतीह जीवा ।
 जीवाश्चमन्ते शरमङ्कयन्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति हस्ते” उदा०
 दशविस्तृतिष्ठतान्तर्गतं ज्या षण्णितता भवेत् । तलेषु
 षट् षण्णाज्यां ज्यावाणाभ्याश्च विस्तृतिम्” न्यासः ।
 व्यासः १०, ज्या ६, अन्वयोयोगः १६, अन्तरं ४ तयो-
 र्भातो ६४, तस्य मूलं ८, तेनोनोव्यासः २, दलितः शरः १ ।
 तेन १० हस्तव्यासके हस्तलोके यदि जीवमितिः ६ तदा शर
 शानम् ? एकहस्त इति ज्ञेयम् । ज्ञातशरव्यासके हस्त-
 लोके जीवानयनं यथा व्यासः १० हस्तः, शरः १ हस्तः,
 तेनोनितः व्यासः ६, तस्य मूलम् २ । हाभ्यां युणितम्
 ६, जीवामानम् । ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां व्यासानय-
 नम् । यथा जीवा ६ तस्या १, तस्य वर्गः ६ । शर-
 संख्या १ भक्ते ६ । शरसंख्या १ योगे व्यासानम्
 १० । एवमन्यसंख्यकजीवादौ अनया दिशा शराद्या-
 नयनम् । पञ्चाष्टां क्रान्तिहस्त लोकेस्य शरानयनं संक्षेपेण
 दर्शितम् सि० शि०

‘सतिराशिपङ्कट्युज्यानिष्ठविस्तृतिः शरः । स्फुटीसौ
 क्रान्तिस्कारे दक्षमर्थयज्जने तथा” मू० । “अयं संक्षिप्तो
 गौणप्रकारः । सुखस्तु पूर्वं व्याख्यात एव । तथापीह
 युक्तिमात्रमुच्यते । विधुवहृत्तात् क्रान्तिर्धुमिषुखी ।
 क्रान्त्यपाच्छरः कदम्बाभिषुखः । कथं तेन तिर्यक्स्थेन सा
 संस्कार्या । अतः क्रान्त्यपे यद्दुज्याहस्त तस्य शरापस्य
 च यदनरसङ्गु तेन संस्कृता सती स्फुटा भवति । तज्ज्या-
 न्तरं कोटिरूपम् । शरः कर्णरूपः । तद्गगान्नरपदं दुज्या
 हस्ते नृजः । एतत् त्र्यस्रं दिग्बलनजत्र्यस्रसंभवम् । तत्
 सतिराशिपङ्ककान्तिः कदम्बध्रुवस्थलयोरनरम् । तज्ज्या
 भुजः । तद्दुज्या कोटिरिज्या कर्णः । यदि त्रिज्य-
 येयं कोटिस्तदा शरेण केत्युपपन्नम् । कोटिरूपस्यैव शरस्य
 ध्रुवमुखस्यालज्ययाज्जं दक्षमर्थं कर्तुं युज्यते” प्रमि०
 निस्तरस्त्रैव विक्षेपनिष्ठाः क्षितिजादिकानां क्षेत्रा ११०
 द्विवागेन्दुमिता १५२ रसाद्याः ७६ । प्रत्येन्दुः
 १२६, खानिभुवः १२० सितस्रपातो स्फुटी सञ्चल
 केन्द्रयुक्तौ” मू० “क्षितिजस्य खरदमिता ११० माधमा

विज्ञेयनिष्ठा । बुधस्य द्विवासेन्दुमिताः १५० । गुरोः
पटुसप्तमि ७६ । शुक्रस्य षड्विंशति १६ तृत्या ।
शने, खर्वान्दु १२० मिता वेदितव्या । तथा बुध-
शुक्रयोर्द्वौ गणितगतौ पातो तौ खर्वश्रीमेन्द्रेण
युक्तौ कायौ । एवं स्फुटौ स्तः । अत्रोपपत्तिः । मध्य-
भगतिशतनाम्नां वेधप्रकारेण वेधवलेन यज्ञविशेषोपप-
त्तिर्दृश्यते । किन्तुन्यफलज्वाधधुषा सन्निह्येण तस्य
यदा शीघ्रकेन्द्रं भवति तदा त्रिज्वातुल्यः शीघ्रकर्णो भवति
तस्मिन् दिने वेधवलेन यावान् परमो विक्षेप उपलभ्यते
तावान् यज्ञस्य परमो मध्यमविक्षेपः । एतेनैव भौमा-
दं नामुपलब्ध्वा पठिताः । अथ दशशुक्रयोः पातस्य स्फु-
टस्य च्यते । भगणाध्याये ये बुधशुक्रयोः पातभगणाः प-
ठितास्ते स्वशीघ्रकेन्द्रभगणैरधिताः सन्तो वास्तया भवन्ति ।
ये पठितास्ते स्वत्याः कर्मलाघवेन सुखार्थम् । अतः पठि-
तचक्रमवौ स्वशीघ्रकेन्द्रयुतौ वास्तवभगणनिष्पन्नौ स्फुटौ
भवतः । तथा चोक्तं गोले । ‘ये चात्र पातभगणाः पठि-
ता दृष्टव्योक्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिताः’ । इदानीं यज्ञ-
विश्लेषानयनमाह । ‘प्रमि० । “मन्दस्फुटात् खेवरतः स्वपात
युक्ताद्भुजज्या पठितेपुनिष्पे । स्वशीघ्रकर्णेन कृता शरः स्यात्
रूपातमन्दस्फुटगोलदिके” स्त० । “मन्दस्फुटादुपजात्
स्वपातयुक्ताद्भुजज्या साध्या । सा यज्ञस्य पठितेन शरेण
गुगुदा स्वशीघ्रकर्णेन भाज्या फलं स्फुटविक्षेपः स्यात् । सपातो
मन्दस्फुटो यद्ये यदि राशिषट्कादूनस्तदोत्तरो विक्षे-
पोऽन्यथा दक्षिणः । अत्रोपपत्तिः । मन्दस्फुटो यज्ञः
स्वशीघ्रप्रतिमण्डले भ्रमति । तत्र च तस्य पातोऽपि ।
पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपातः । तस्मादा-
रभ्य विक्षेपप्रपत्तिः । इह सुवरलवंशशलाकया कलाम
खण्डं तत्रप्रतिमण्डलं च लेदकोक्तविधिना विरचय्य तत्र
शीघ्रप्रतिमण्डले मेधादेः प्रतिलोमं पातस्थानं च विज्ञे-
यित्वा तत्र विमण्डलं निवेश्यम् । पातविज्ञाद्विशिष्ट-
कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं सम्पातं कृत्वा
पातात् पूर्व तस्मिन्नेन्द्रे पठितविक्षेपप्रमाणेन प्रति-
मण्डलादुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारे स्थिरं कृत्वा
मेधादेरनुलोमं मन्दस्फुटं यज्ञं प्रतिमण्डले विमण्डले
च दृष्ट्वा विक्षेपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयोर्द्वयो-
र्भावान् विप्रकर्षणात्वात्तत्र प्रदेशे विक्षेपः । अथ तस्या-
नयनम् । पातस्थाने हि विक्षेपाभावः । ततस्त्रिभेज्जरे
शरमो विक्षेपः । अन्तरेऽनुपातेन । अतः पातयज्ञ-

विज्ञेयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तत्र तयोर्द्वौ कृते
भवति । यतो मेधादेरनुलोमं यद्ये दत्तः । पातस्तु
प्रतिकोमम् । अतस्तयोर्द्वौ शराधिं किल केन्द्रम् । तस्य
दोर्ध्वा साध्या । यदि त्रिज्वातुल्यया दोर्ध्वाया पठित-
विक्षेपतुल्यं प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं च्यते तदाऽ-
भाज्या यज्ञस्थानभगया दोर्ध्वाया किमिति फलं शीघ्र-
कर्णोपे विक्षेपः । अथ द्वितीयोऽनुपातः । यदि शीघ्रकर्-
णोपे एतावान् विक्षेपस्तदा त्रिज्वापे क इति । अत्र गु-
णभाजकयोस्तुज्वातुल्ययोस्तुल्यत्वाद्भागे कृते सति दोर्ध्वा-
याः पठितविक्षेपो गुणः शीघ्रकर्णो ह्र । फलं कलाप्र-
देशे विक्षेपो ज्यारूपस्य चापं स्फुटविक्षेप इत्यर्थः । भू-
विज्ञे स्तत्रस्यैवमपं ब्रह्मा द्वितीयमयं विमण्डले यज्ञस्थाने
निबद्ध स्तत्रं कर्णः । स्तत्रकलमण्डलयोरन्तरं स्फुटः शर
इत्यादि सयं कालाय दर्शनीयम् । इदानीं विक्षेपस्य
क्रान्तिसंस्कारयोग्यतालक्षणमन्यत् स्फुटीकरणमाह ।
प्रमि० ‘चिज्वावर्गादयनवलनज्वाकृतिं मोक्ष मूलं’ यष्टि-
र्यथा टुचरगिशिखस्ताडितस्त्रिज्वाप्राप्तः । यदा राशि-
त्रययुतखगटुज्वाकापृष्टिसमीप्य भक्तः स्पष्टोभवति नियतं
क्रान्तिसंस्कारयोग्यः’ मू० । यज्ञस्य ‘युतायनांशोदुप-
कोटिशिखिनीत्यादिनायनं वलनं साध्यम् । अत्र वलन-
शब्देन वलनज्वा याज्ञा न धनुः । तथा इतः प्रभृति
दृष्टज्वाभिः कर्म कर्मव्यम् । यतो दृष्टज्वाभिः शरज्वा
शरकलातुल्यैव भवति । तस्यानयनम् । वलनस्य वर्गं
त्रिज्वावर्गादपास्य यन्मूलं लभ्यते तद्विष्टसंज्ञं ज्ञेयम् ।
तथा यज्वा यज्ञविक्षेपो गुणितस्त्रिज्वाया भक्तः स्फुटः
क्रान्तिसंस्कारयोग्यो भवति । अथातुल्य लभ्यते । यदा
राशित्रययुतखगटुज्वाकापृष्टि इति राशित्रययुतस्य यज्ञस्य
यावतो द्युज्वा तथा वा गुणयस्त्रिज्वाया भक्तः स्फुटो
भवति । अत्र भाजकस्यैकत्वाद्गुणकस्यान्यत्वात् फलं
स्तस्यान्तरमित्यतोऽनुकल्पेनोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्-
त्यपात् किल शरो भवति । शरापे यज्ञः क्रान्तिः
शरेण संस्कृता स्फुटा भवति । अत्र गणितगतैर्नैव शरेण
क्रान्तिः स्फुटा क्रियते तदनुक्तम् । यतः क्रान्ति-
निष्ठवल्मण्डलात् तिर्यग्ध्रुवाभिमुखी । विक्षेपस्तु क्रान्ति-
मण्डलात् तिर्यग्ध्रुपः कदम्बाभिमुखः यथोक्तं गोले ।
‘सर्वतः क्रान्तिस्तत्वाणां ध्रुवे योगो भवेद्यतः । विष्वक्म-
ण्डलप्राच्या ध्रुवे याव्या तथोत्तरा’ । सर्वत्रः खेद-
स्तत्वाणां ध्रुवाज्जनलवान्तरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो

वलनबोधकम् । तत्तापमण्डलप्राच्या यास्या सौम्या च दिक् सदा । कटम्बमष्टसं चेति । अतो विज्ञेयः कटम्बाभि-
सुखो भवति । भुवाभिमुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य मित्र-
दिकस्य योगविद्योगावृत्तौ । तथोयद्विज्ञेयः तदायन-
वलनवशात् । अथ तद्गोलोपरि प्रदर्शयते । यथोदितं गोलं
विरचय्य क्रान्तिदृष्टे यदुपहृत्चिह्नं तस्मात् परितो नवति-
भागान्तरेऽन्यत् त्रिज्यादृष्टं निवेश्यम् । अथ यद्विज्ञेय-
ज्ञादुधोपरिगामि स्र्जं तस्मिन् दृष्टे यत् लगति तत्क-
टम्बोन्नरस्य ज्या त्रिज्या स कर्णः । तथोयद्विज्ञेयान्तरपदं
कोटिः । सा च यद्विज्ञेयः । क्रान्त्यप्राद्विज्ञेयः कटम्बा-
भिमुखः कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणायाहपातः ।
यदि त्रिज्याकर्णं यद्विज्ञेयः कोटिरुदा शरकर्णं वा । फलं
क्रान्तिस्तरायोग्यो विज्ञेयो भवति । तेन संस्कृता
क्रान्तिः स्फुटा । विज्ञेयाप्यस्यस्य यद्विज्ञेय विषयमण्डलस्य
च यदास्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अथाह-
कस्येऽपीयमेव वासना । अत्र सतिराशिपट्टक्रान्तिज्या
भुजस्थाने कल्पिता स भुजः । तदुद्विज्ञेय यद्विज्ञेयाने
कल्पिता सा कोटिः । तत्तापि त्रिज्या कर्ण इति सर्व-
सुपपन्नम् प्रमि० । तत्रैव स्थानारेऽप्युक्तम् ।

“भाडिकामण्डलात् तिर्यग्गतापमः क्रान्तिदृष्टावधिः
क्रान्तिदृष्टाच्छरः । लेपदृष्टावधिर्यग्येव स्फुटो भाडि-
कादृष्टलेटान्तराद्येऽपमः” सू० । ‘क्रान्तिदृष्टे यत् स्फुटप-
ट्टस्थानं तस्य भाडिकादृष्टात् तिर्यग्गन्तरं सा क्रान्तिः अथ
विमण्डले च यत् पट्टस्थानं तस्य क्रान्तिदृष्टाद्यत् तिर्य-
गन्तरं स विज्ञेयः । अथ विमण्डलस्यपट्टस्थानं भाडिकादृ-
ष्टात् तिर्यग्गन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः” प्रमि० ।

क्षामवेदविकृति वस्त्रभेदे । “इषुज्यौ क्षामवेदे विकृतौ”
वि०कौ० । इषुप्रकारः स्थूला० कम् । इषुकः शरप्रकारे

इषुकामशमी स्त्री इरीभेदे ‘पूज्येऽपुकाशमी’ वि०कौ० ।

इषुकार इ० इषु करोति क-कश् उप० । बाणकारके
शिविभेदे ‘पिङ्गवा कुररः स्वर्गः शारकोऽन्वेषणं विना ।
इषुकारः कुमारी च षडेतै हुरवोमस’ बौद्धेभोक्तं सम-
धेयितं पिङ्गवादीनां यथोपदेशकारित्वात् सुकलं तथा
वर्णनम् यथा । ‘आशा वलवती राजन् ! नैराशं परमं
परमं सुखम् । आशां निराशां कला तं सुखं क्षपिति
पिङ्गवा । साविधं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरासिधैः ।
आनिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते । स्फुरन्धो हि
हःशाम न सुखाय कदाचन । सपः परजतं वेद्यं प्रविश्य

सुखमेधते । सुखं जीवन्ति सुनयोभैष्यदृत्तिसमान्तिताः ।
अयलेनैव जीवन्ति शारकादिव पक्षिणः । इषुकारो नरः
कश्चिदेषावासक्तमानसः । समीपेनापि गच्छन् राजा-
नं नावबुद्धवान् बहूनां कलहोनिध्यं हयोःसङ्घर्षं ध्रुवम् ।
“एकाको विचरिष्यामि कुमारीसङ्घको यथा” भा०शा०
प० अ० १७८ इषुकटादयोऽप्यत्र ।

इषुकुत वि० इषुरिव शीघ्रगामी ऋजुगामी वा कृतः । बाण-
तुल्यं शीघ्रगामितया ऋजुगामितया च कृते । ‘अये पूष-
न्निषुकतेव देश नासत्या’ ऋ० १८४, २ । इषुकतेव इवशब्द-
एवार्थे । आजिधानवाय इषुवच्छीघ्रऋजुगामिनी कृता-
विव सन्ती” भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र
आन्दस आ । एतेन इषुकच्छब्दोदाहरणतया एतस्या
ऋच उपन्यासः प्रमादिक एव ।

इषुध शरधारणे कण्डा प० अ०क०सेट् । इषुध्याति ऐषुध्यात्
इषुधिता-इषुधिता । याच्ञायासमि ‘विज्ञो राय इषु-
ध्याति द्युक्त्वं दृषीत पुष्यसि’ ऋ० ६, ५०, १ । पतिं वो
अग्नानां धेनुनामिषुध्या’ ऋ० ८, ५८, २ । भावे अ ।
इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । ‘दिवोवास्तोवृक्षरस्य वीरै-
रिषुधये सकृतो रोदस्योः’ ऋ० १, १२२, १ । उन् इषुध्या
प्रार्थके “इषुध्या ऋतमापः पुरन्ध्रः” ऋ० ५, ४१, ६ ।

इषुधर इ० इषु चरति इ-कश् इत० । बाणधरे इषुधरः
दयोऽप्यत्र । ‘यथासि सर्वेषुधरां निरास्यत्’ भट्टिः ।

इषुधि उ० स्त्री० इषवो धीयन्तेऽत्र धा-कि इषुध-इन् य-
कोपो वा । बाणधाररे बाणधारके वा तूणे । स्त्रीत्वे
“धनुर्गाण्डोपमादाय तथाऽन्ये सङ्गेषुधी” भा०व० ।
१८८० । निर्वर्त्तनेन इषुधिरसक्तः” ऋ० १, १२, २ । उ० स्त्रे
“बह्वाऽऽलभ्यौ सङ्गेषुधी” राधा० । ‘बह्नीनां पिता बहुरस्य
उल्लिखितोद्योति समनावगच्छ” । ‘इषुधिः सक्ता प्रतमाच’
ऋ० ६, ७५, ५ । ‘बह्व इषवो धीयन्ते इषुध्यां निधान-
त्वात् ‘इषुधिरिषुध्यां निधानम्’ यास्कः” भा० ।

इषुप इ० इषु पिबति पा० पाने क उप०प० । असुरभेदे
सहि क्षांभावतारे मन्त्रजिज्ञासा राजासीत् यथाह भा०
आ० ६७८० । ‘इषुपोनाम सक्तेवाससुराणां बलाधिकः ।
मन्त्रजिज्ञास राजासीत् भुवि विख्यातविक्रमः” ।

इषुपुङ्गा स्त्री इषोः पुङ्गसिब पुष्पमस्याः । शरपुङ्गादृष्टं ।

इषुपुष्पा स्त्री इषुरिव पुष्पमस्याः । शरपुष्पाभात् ।

इषुमत् इ० इषवःसन्धस्य प्रायश्चने नष्टम् । प्रपञ्चबाणधरे ।

“इषमति इषुधिं दन्त्युकान जिवांकी” भट्टिः ।

द्रुमाव न० द्रुप्रमाणस्य द्रु+मावच् । शरप्रमाणे ऋग्-
वेदिनां २ कुण्डे कुण्डयन्द्रे विवृतिः । श्रुप्रमाणमात्रे लि०
स्त्रियां ङीप् । “यद्येकः पशुः स्यात् एकप्रादेशं कुर्यात्
अथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशं कुर्यादिदृमावीं
वा वीर्यं वा द्रुवीर्यं सम्भवति तद्वति । पञ्चप्रादेशा ह्येक
त्वेव पुरेषु भवति” शत० ब्रा० ६, ५, २, १० । इदमुच्चा-
मधिकृत्य प्रवृत्तम् । उक्तां करोतीत्युपक्रम्य “पञ्चप्रादेशा
गिषुमात्रे वा तिर्यक् पञ्चपशौ” कात्या० १६, २, ५,
उक्तेः । द्रुमानं च अक्रुत्यवधिवाङ्मुलपर्यन्तमानं
तच्च प्रादेशतयम् याज्ञिकसम्प्रदायप्रसिद्धम् । शरगतिपर्य-
न्तमाने च । “अथ यदवशीतं वर्द्धयेति । तच्चाडु ह्येव
मात्रमेव तिर्यक् वर्द्धते द्रुमात्रं प्राङ्मुखोऽववावरं सम-
द्रम् दद्यावव” शत० ब्रा० १, ६, २, ११ । इत्याहुरवर्द्धन
प्रकारः । “द्रुमात्रं धनुषः सकाशात् बलात् प्रयुक्तेषु-
र्यावद्दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रतिक्षणं तिर्यक् उभय
पार्श्वतः अवर्द्धत” भा० । शरविशेषप्रमाणञ्च । द्रु-
विशेषपण्यं दृश्यम् ।

द्रुपविशेष उ० इषोर्विशेषयोग्यदेशः । साङ्गं यतश्चामिते
शरविशेषयोग्ये देशे तन्मानमाह आ० त० पितामहः
“मध्यमेन च चागेन प्रक्षिपेत् शरतयम् । हस्तानाञ्च यते
साङ्गे लब्धं कृत्वा विचक्षणः । तत्प्रमाणदेशातिक्रमेणैव
पुरीषोत्सर्गः कार्यः । “ततः कृत्यं समुत्थाय कुर्यात्
मैत्रं नरेचर । नैज्ज्यामिषुविशेषसतीत्याभ्यधिकं भवः” ।
मैत्रं मित्वेदं तत्पाशुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गं द्रुपविशेष
सतीत्य द्रुपविशेषयोग्यदेशाद्विहः” आ० त० रघु० ।

द्रुपित्वक उ० इषे त्वा इति भागोऽस्मिन्मात्रुवाको अध्याये वा
गोपशा० वृत् । इषेत्वा इति शब्दबुक्ते चतुर्वाके अध्याये
च । स च यजुर्वेदीयः प्रथमाध्यायः तत्तादौ इषे त्वो-
र्जत्वेति शब्दवत्त्वात् तस्य तयात्वम् एवं तदन्तर्गतोऽनु-
वाकोऽपि तथा ।

इष्कृत् लि० निष्+कृ-टच् “निशब्देवकुलमिति” प्राति-
शाख्यल्लेखेषोपसर्गकदेशनकारलोपः । निष्कृत्तरि ।
“इष्कृत्तरिभध्वरस्य प्रचेतसम्” ऋ० १०, १४०, ५ ।
इष्कृदादशोऽप्यत्र ।

इष्कृति स्त्री निष्+कृ-क्रिच् इष्कृत्वं नलोपः । गर्भान्
निष्क्रमकारिण्यां मातरि जनन्याम् । “इष्कृतिर्गम
नो माता वीर्यं स्य निष्कृती” वज्र० १२, ८३, १ । “इष्-
कृतिर्गम निष्कृतिनाम्नी माता जननी” वेददी० ।

इष्ट लि० इष्ट-कर्मणि क्त । इक्षिभल्लिते, २ प्रिये “इष्टोऽपि
सखा चेति गीता० च । यज भावे क्त । इयत्तादौ
न० कर्मणि, क्त । ४ पूजिते ५ एरण्डवृक्षे पु० ।
ईशं स्कारे न० । “एकाग्रिकर्म इव न त्वेतायां यच्च
कुर्यात् । अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीतते ।
अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् । आतिथ्यं
वैश्वदेवञ्च प्राङ्गिरिष्टमिति कृतम्” जातूकर्णोक्ते ७ धर्म-
काये न० । इष्टञ्च इच्छाविषयः तच्च द्विविधं गौणं म-
ध्यञ्च । तत्र इतरेच्छानधीनेच्छाविषयोऽसुखं तत्साधनं
गौणम् । तत्र मुख्यमिष्टं सुखं दुःखाभावश्च । तदिच्छाया
इतरेच्छानधीनत्वात् । तत्साधनं पाकभोजनादि गौणं
सुखदुःखाभावेक्यैव तदिच्छायाः समुत्थेत्वात् अ-
धिकमिच्छाशब्दे ८१३ पृष्ठे उक्तम् । तत्रेच्छाविषये
“इष्टं यज्ञाः प्रजाः सुहा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन
प्रशविष्यध्वमेव योऽस्तिष्टकामधुकु” । “अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च
द्विविधं कर्म चोच्यते” । “इष्टं हि वो देवा दास्यन्ते यत्
भाविताः” इति च गीता । यज्ञो “पुरोडाशभुजामिष्टमिष्ट
कर्तुमन्नराम्” माघः इष्टं यागः इष्टमपीष्टं कर्तुमल-
न्नरामित्यर्थः । “इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात्”
देवतः । इष्टं यजनम्” गु० त० रघु० उक्ते च “यद्वेदिष्टं
कृत्यतम्” विक्रमोः कृत्यपरिभाषिते इष्टकर्मणि
हिजातीनामिवाधिकारः न स्त्रीश्रुत्योः यथाह “इष्टकृत्
हिजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छ्रुः
पूर्वं धर्मं न वेदिके” जातूकर्णः “वेदिके वेदसाध्ये अग्नि-
होत्रादाविति” रत्नाकरः । “पितृव्यगृहदौहत्यान् भर्तुः
स्त्रीसौमनाद्वान् । पूजयेत् कव्यपूर्वाभ्याम् दहानायाऽति-
थीन् स्त्रियः” दृष्टव्यतत्त्वने स्त्रिया पूर्वाभावे अधिकार-
विधानात् तत्र “जलाशयोत्सर्गं पूजयेत्” गोरवतारश्चानुस-
न्धस्योयजमानकर्तृकमन्त्रपाठ विधानात् तत्र अमन्त्रकतया
स्त्रीश्रुत्योरधिकारेण तद्वति यागेऽपि तयोर्माधिकारः
विशेषोपदेशाभावात्” इति हैतनिर्ये यातुसारिणः । इषोत्सर्गं
तदङ्गहोम इव ब्राह्मण्यं हारा तन्मन्त्रपाठसम्भवात्तयोरपि
तत्राधिकारः इति रघुनन्दनादयः । “अमन्त्रस्य तु श्रुत्य
विप्रोक्तत्वेन गृह्यते” बराहस्पृष्टं “तदुत्तमस्तुतश्चाग्नौ न स्त्री
जुहुयादुत्तमे” व्याप० वचनं तु स्वयं होमविषयम् ।
“श्रौतश्चाहोमक्रियार्हेतोऽङ्गुयाहोमः स्वयम्” याज्ञ० श्रौत
इव श्रौतऽपि कर्मणिः कृत्विग्वरणीकः । अतएव कृ-
त्विग्वदादे निगुक्त्य समी संपरिकीर्तितौ । यत्रे स्त्राव्यात्रु-

यैषां चार्था । शुक्रपदमथ वङ्गभिः पूजितं शेषपद्मैः ।
सकलकमलसंख्यां लिपमाख्याञ्च तस्य । न्यासः १ ३
१/५ १/६ १/८ दृश्यम् । ६ । अत्रेष्ट राशिम् १
प्रकल्प्य प्राग्ब्रज्जातोराशिः । १०० । अथनुदाहरणम् ।
हारस्वारस्तद्वदानीध्वनकलहे मौक्तिकानां विशेषाभू-
मौ यातस्त्रिभागः शयनतलगतः पञ्चमांशोऽस्य दृष्टः ।
प्राप्तः घटः सुकेश्या गणक ! दशमकः संवृत्तीतः प्रियेष
दृष्टं घटकञ्च स्तुते कथय कतिपयैर्मौक्तिकैरेष हारः ।
न्यासः १/२ १/५ १/६ १/१० दृश्यम् । ६ । अत्रेष्ट
राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्ब्रज्जातोराशिः १०० । अथ
शेषजात्युदाहरणम् । स्नातृ प्रादात्मयागे नवलवयुगलं
योऽवशेषाञ्च काश्यां शेषाङ्गुलिं शुल्कहेतोः पथि दशमल-
वान् घटं च शेषाह्वयाम् । शिष्टा निषकलिषट्तिर्नि-
रुद्धहसनया तीर्थप्राप्त्यः प्रयातस्तस्य द्रव्यप्रमाणं वद
यदि भवता येनजातिः श्रुतमस्ति । न्यासः ।
१/१ दृश्यम् ६३ । अत्ररूपम् १ राशिं प्रकल्प्य
१/२ भागान् शेषान् शेषादपथास्य व्यधवा भागा-
२/६ पथाहविधना सवर्णिते जातम् । ७/६०
१/८ अनेन १८८गुणिते ६३ दृष्टे । भक्तो जानं
६/१० द्रव्यप्रमाणम् । ५४० । दृष्टं विलोमसूत्रे-
णापि सिध्यति । अथ विलेपजात्युदाहरणम् । “पञ्चां-
शोऽलिकुलाकदम्बमगमत्त्रयः शिलीमुं तयोर्द्विलेप-
स्त्रिगुणोन्मगात् । कुटजं दोलायमानोऽपरः । कान्ते
केतुकमाजतोपरिमलप्राप्तैककालप्रियादूताहृततस्ततोभ्रम-
ति स्त्रे भङ्गोऽलिसंख्यां वद । न्यासः १/५ १/३ २/५
दृश्यम् । १ । जातमलिकुलमानम् । १५ । एवमन्यथापि ।

२४८

(६, २, २, २१) यतः प्रा० वचनात् । उक्ता चोपलक्षणम्
 अनादाद्यत्वं सन्ध्यतएव तत्तत्तत्तत्तत् तस्या अपि
 त्रयोक्तृत्वम् । सम्प्रदायस्तु फाल्गुनकृष्णाष्टम्याम् कर्कः
 “आह्वनीयस्य पुरस्तात्तस्या चतुरश्रे श्वश्रे दक्षिण-
 भवदधाति भूमिसमम्” २४० । “भूमिसममन्यूनान-
 तिरिक्तम्” क० । “पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवर्षां द्वि-
 त्रिदधाति” २४० । “पिण्डाह्वनीययोर्व्यध्वे अर्धपथे” क० ।
 “व्यध्वे पिण्डाह्वनीययोर्व्यध्वे, वल्मीकवर्षां उपदी-
 कालतस्य दक्षिणस्य वषाभिव वषां अन्तःपुटां द्वि-
 त्रिदधाति” संय० । “आह्वनीय” दक्षिणेन तिष्ठन्मुञ्ज-
 पञ्चाङ्गीवद्वास्तिवनि प्राञ्चोऽङ्गदभाजाः पूर्वापरा रास-
 भोमध्येऽश्वपूर्वाः” ८४० । “आह्वनीयस्य दक्षिणतः
 तिष्ठन्निर्मुञ्जवर्षाभिः पञ्चाङ्गीभिः पञ्चाङ्गी सुषारिकाः
 तामिर्बद्धास्तिवनि प्राञ्चोऽङ्गदभाजाः पूर्वापरा रास-
 रोत्या रासभोमध्येऽश्वपूर्वाः” क० । “उत्तरत आह्वनी-
 यसारिजाला उभयतस्त्रीत्या मन्थरी सुषारिभिः कल्मा-
 ष्यभावेः कल्माषी प्रादेशमात्रपुरलिमाती वा” ५४० । “आ-
 नन्यात्पशुनामुत्तरतो वा भूदित्याह्वनीयस्य पश्चिमम्” क० ।
 “परिपाकवशात्कर्तुं” संय० । “हिरण्ययोगे” ६४० ।
 “एके आचार्या इच्छन्ति, अतश्च विकल्पः” क० । “अट-
 म्कोतं जुहोति संततमुद्वहन् युञ्जान इति (११, १)
 ७४० । “अटमकोतमाज्जह्यं संततं जुहोति” क० ।
 “देवस्य त्वेति (११, १) अग्निमादाय “हस्त आधारे त्वेनाम-
 भिमन्वयते” । (११, ११) ८४० । “अथपश्चतीच प्रलुचं
 पतुर्न युञ्जायां योगे-योग इति (११, १२, १३) ८४० ।
 “अभिमन्वयते” क० । “अनुपसृष्टुं शक्तुं क्रमयत्वेनानु-
 प्राचः प्रतिमन्व” पतुर्न कुर्वन्तिष्ठ” उच्यतेः सधस्यादिति”
 (११, १५, १६) १०४० । “अग्निं च क्वचत्तु पिण्डं
 गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति” (११, १६) । (६, १, १, १)
 यतः प्रा० ११४० । “दक्षिणतश्च पयसो युगपत्”
 १२४० । “गच्छतां च दक्षिणतः पयसः, उत्तरतश्च
 उरुषाः युगपद्गमनं कुर्वन्ति” क० । “अनदा उरुषमीजते
 देवापदमन्यूनचैकमग्निं पुरीष्यमिति” । (११, १६)
 १२४० । “यो देवादीक्षावति स देवपितृमनुष्यार्थ-
 ज्ञः” क० । “वल्मीकवर्षामादाय द्विद्वे पिण्डयो-
 तेऽन्वलिर्ति” (११, १७) १४४० । “इहा निदधात्वेनाम् ।
 १५४० । “वल्मीकवर्षां” क० । “आगच्छेत्तमिमन्वयतेऽ-
 यम्” (११, २८) १६४० । “आगच्छेत्तमेन (११, १८)

पिण्डमधिष्ठापयति” १७४० । “एवेनेत्यचोऽभिधीयते”
 क० । “द्वौष इति (११, २०) पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्-
 तुपसृष्टुं शक्तुं क्रामेयुत्क्रामयति (११, २१) १८४० ।
 “अथम्” क० । “उदकमीदित्यभिमन्वयते (११, २२) १८
 क० । “अथमेव” क० । “आह्वनीयवत् स्थापयति पिण्डम्”
 २०४० । “पशुन्” क० । “उपविश्य द्वादशभिर्जुहोत्या
 त्वा जिघर्षीति (११, २३) व्यतिषक्ताभ्यामङ्गभ्यामाहुतो
 (११, २३, २४) क्षुत्पेक्षापदे” २१४० । “अत्-
 संस्कारत्वादुपविश्येत्युच्यते, व्यतिषक्च एकस्याः पूर्वाधि-
 इतरार्धः इतरयोरप्येवमेव” क० । “अभ्यां पिण्डं लिः
 परिलिखति परि वाजपतिरिति (११, २५, २७) बहि-
 र्बहिर्गच्छत्योत्तरयाभ्यां पिण्डं खनति देवस्य त्वेति
 (११, २८) २२४० । “अग्निपश्चमभ्यान्तरनिष्ठत्वेन
 तथा वाह “अत्र सा वैष्वध्विर्बुधोदीतीति” (६, ५-
 ४, २ यतः प्रा० उत्तरया परया ऋचा पूर्वलिखिता-
 द्वाह्विर्बहिर्वाहप्रदेशे परिलिखति” । क० । “कृष्णाजिनमा-
 णीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृथमिति” (११, २८)
 २३४० । “तस्मिन्कृष्णाजिने” क० । “विमोक्षेन हिव
 इति (११, २८) २४४० । “पुष्करपर्णम्” क० । “आ-
 जमत उभे शर्मा च स्थरति” (११, २९, ३०) २५४० । “उभे
 कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, यत्रात्वाञ्च युगपदाजम्भतम्”
 क० । “पिण्डं पुरीष्योऽसति (११, ३०) २६४० ।
 “आजम्भते” क० । “पाणिभ्यां परितस्कोत्सेनं दक्षिणोत्त-
 राभ्यां दक्षिणः साध्विस्त्वामग्न इति” (११, ३२ ३८) ।
 बद्धभिः सर्वं सकृद्वत्वा” २७४० । “यक्षणे मन्त्रः “अथैनं
 परितस्स्थातीति” यतः प्रा० (६, ३, २, २) वचनात्” क०
 इति द्वितीया कण्डिका ।

“पुष्करपर्णे निदधाति” १४० । “अपः श्वश्रेऽपनयत्यपो
 देशीरिति (११, ३८) २४० । “अथः पिण्डावटः” क० ।
 संतत इति (११, २८) वा तमपलिपति” २४० । “अभ्य-
 एष” क० । “अनामिकया संवपति पुरस्तात्वाह्विषत
 उत्तरतश्च” ४४० । “संवापसावटे पुरीषस्य” क० ।
 “आसीर्थयोरितानुहृष्ट्याति सजात इति” (११, ४०)
 ५४० । “असीर्थयोः कृष्णाजिनपलायपथयोः” क० ।
 “अन्वायोभयोः प्रालान् सर्वत ऊर्ध्वान् करोति” ४५० ।
 “लिङ्गता सज्जोऽप्योपनयति वायोऽग्न इति । (११, ४०)
 ६४० । “उद्वह्योताननान्” क० । “उत्तिष्ठति पिण्ड-
 मादावोडु तिष्ठति” (११, ४१) ७४० । “अध्वं वाडु-

प्राज्ञं प्रष्टुं वाच्यं ज्ञानं दत्तं" (११, ४२) ८०० ।
 "प्रसारितवाङ्मः पिण्डम्" क० । "अवहृत्पिण्डाभि
 धारयन् प्रष्टुमीमन्मन्त्रयते स जातः स्थिरो भव शिवो
 भवेति" (११, ४२, ४५) ८०० । "अवहृत्पिण्डं नामि-
 दं परि धारयन्" क० । "धारयत्येषां परि पिण्डमनुष्ठायन्
 प्रैत वाजी ह्माग्निमित्यन्तरयोः" (११, ४६) १००० ।
 "एषां पशुनां परि पिण्डमनुष्ठायन् धारयति प्रैत
 वाजीत्याह्वयः, ह्माग्निमिति स्वरस्य" क० । "अग्न आया-
 होत्याह्वयः (११, ४६) खराह्माग्नये सत्यामित्यानिधा-
 नात्" (११, ४७) ११०० । "धारयत्यनुष्ठायन् शिवो
 भवति" क० । "आयन्यायत्यनुष्ठायः पुरस्तादासभो मध्ये"
 १२०० । "स्वस्थानस्थितानामेवाह्वयः" क० । "अनङ्गा
 पुरुषमीषते पूर्ववदग्निं पुरीषमिति" (११, ४७) १३
 ०० । "अनन्यार्थत्वात् पूर्ववच्छब्देनाग्निषु प्रचलत्-
 स्विच्यते (२, ११)" क० । "उत्तरत आह्वयनोयस्यो-
 द्गतोयस्येति सिकतोपकीर्णं परिहृते प्राग्गृहारे निद-
 भात्योषधय इति" (११, ४७, ४८) १४०० । "वि पाज-
 सेति" (११, ४८) प्रसूच्यमजलोमायादाय प्रागुदीचः
 पशुनुत्सृजति १५०० । "प्रसूच्य पिण्डमजलोमानि
 नृहोत्वा प्रागुदीचीं दिशं प्रति पशुनुत्सृजति" क० ।
 "आपो हि वेति (११, ५०) पर्यंकषायप्रकसृदकमासिञ्चति
 पिण्डं" १६०० । "पर्यंकषायं पलायकषायम्"
 क० । पलायकषायः कथितसृदकं पलायकषायपकम्"
 संप० । "फेनं च तूष्णीं ततः कृत्वा" १७०० । "तत
 एगोदकात् पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति चण्डात्-
 फेनम्" क० । "अजलोमभिः संसृजति मितः
 संसृज्येति (११, ५१)" १८०० । "पिण्डम्" ।
 "शर्कराद्योरवाशसूच्यं च दद्यात् संसृज्येति (११, ५४)"
 १९०० । "शर्करा प्रविष्टा अवोरसो लोहसिङ्गायः कोट
 इति यः प्रविष्टः अशसूच्यः पाषाणसूच्यः चण्डादेतैः
 पिण्डं संसृजति" क० । "शर्कराः सूक्ष्मकण्डुकाः
 अवोरसो लोहसो यथाव्यमानाङ्गोहातृयथभूयतीति
 कोट इति लोके प्रविष्टः अशसूच्यः दद्यात्पाषाणः तेषां सूच्यं
 संसृजति" संप० । "संसृष्टमिति" (११, ५५, ५७)
 संवोति" २००० । "पिण्डं मित्रवति आह्वयतीत्यर्थः"
 क० । "अपादां करोति मङ्गिषो प्रदमविज्ञा तदाह्वया"
 २१०० । "अपादाह्वयानिदं मङ्गिषो करोति ।
 मङ्गिषो यदह्वयानिदं मङ्गिषो तदाह्वया"

"तद्वैव मङ्गिषोति" ब्रा० (६, ५, २, १) क० । "भावाणां
 मध्ये प्रथमं लब्ध्वा प्रथमपरिणतो या स्त्री वा तदाह्वया"
 संप० । "यजमानपादमात्रं तत्रावस्थिताम्" २२०० ।
 "मङ्गिषोपादमात्रं वा नृदिपि यजमानपक्ष्मम्" क० ।
 "त्रिषु स्थानेषु विस्थिताम्" संप० । "यजमान उच्छां
 करोति नृदमादाय मण्डस्य शिर इति (११, ५७) २३
 ०० । "नृदादाने मन्त्रः" क० । "प्रादेशमात्रं तिर्य-
 ग्ध्यां च" २४०० । "तिर्यगायामप्रमाणे विष्टार-
 प्रमाणे च" क० । "पशुप्रादेशमिषुमात्रं वा तिर्यक्-
 पञ्चपथी" २५०० । "ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्रं पशु-
 पथावपि" क० । "मण्डस्येति (११, ५८) प्रथवति" २६
 ०० । "आप्तं पिण्डम्" क० । "अनानुष्ठीय सर्वतः
 प्रथमं धातुमादाधाति नृदाह्वयेति" (११, ५८) २७०० ।
 "धातुशब्दानुष्ठुतप्रत्यये एव" क० । "प्रथितस्य तद-
 प्रान्तानुष्ठीय ऊर्ध्वान् गमयति, धातुं प्रथमपिण्डकाम्"
 संप० । "संक्षिप्य लक्षणां जलौत्तरमादित्याह्वयेति"
 (११, ५८) २८०० । "संक्षिप्य शिथिलया नृदा संक्षिप्य
 वारिणा संक्षिप्यं सुकुमारं कृत्वा" संप० । "विश्वे
 त्वेति (११, ५८) समीकरोति" २९०० । (६, ५, २, २)
 यतः ब्रा० । "विलतीयउत्तरे वर्ति सर्वतः करोत्यदित्यै
 राह्वयेति (११, ५९) ३००० । उक्त्वा ऊर्ध्वं प्रमाणस्यो-
 त्तरे विलतीये उपरि वर्त्तमाने हतये भागे सर्वतः
 सर्वांस्तु दिक्षु नृदस्यो वर्ति हत्वाकारं राक्षं (काञ्ची
 गुणस्यानीयाम्) करोति" क० । "ऊर्ध्वान् प्रतीदयं"
 ३१०० । "वर्त्तः करोति चतस्रोऽपरवर्ति प्राप्ताः" ३२०० ।
 उपायद्वयानुष्ठितवचनत्वाद् दृष्टोक्ता भवति" क० । "सर्वास्तु
 दिक्षु पार्श्वमध्ये बाह्याप्रदेशे अपरावसक्तो हत्तीरुर्ध्वान् प्रती-
 करोति किम्बन्धाः मूलतः पारथ्य इति प्राप्ताः
 तिरयो राक्षं यावदुक्ताः" संप० इति ३३०० ।
 "स्नाननिवापेन सूचयति" १००० । "ऊर्ध्ववर्त्ती-
 नाभिकैकस्याः" क० । "आशां चतसृणां हत्तीनाम-
 येषु तिरश्चा हत्तेरपि स्नाननिव स्नानसहयानुष्ठ-
 वयमानुचयति" संप० । "हस्तिनामस्नानमेते" ३४०० ।
 "ता हँके हस्तिनामस्नानमिति (६, ५, २, ३) नृतेः
 हस्तिनामस्नानमिति वक्ष्ये क्रियते स्नानपथे द्वौ
 हावति क० । "बिलं नृदह्वयेति (११, ५९) ३५०० ।
 "सुखे नृदह्वयेति" क० । "कषायेति (११, ५९) निद-
 धाति उच्छाम्" ३६०० । "तिरश्चरे" ५००० । "उच्छाः

(६, २, २२) यतः प्रा० वचनात् । उक्ता चोपलक्षणम्
 अवादाद्यन्त सन्धियतएव ततश्चानराधे तस्या अपि
 प्रयोक्तृत्वम् । सम्प्रदायसु फालानुत्पत्त्याभ्याम्” कर्तः
 “आह्वनीयस्य प्रस्तापनाया चतुरन्त्रे शब्दे ऋषिगुण-
 मवदधाति भूमिसमम्” २४० । “भूमिसममन्यूनान-
 तिरिक्तम्” क० । “पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवर्षां किद्रां
 निदधाति” २४० । “पिण्डाह्वनीययोर्व्यध्वे अधर्षये” क० ।
 “व्यध्वे पिण्डाह्वनीययोर्व्यध्वे वल्मीकवर्षां उपदी-
 कालस्य ऋषयस्य वषामिव वषाम् अन्तःपुटां किद्रां किद्र-
 संयुक्ताम्” संय० । “आह्वनीय” दक्षिणेन तिष्ठन्मुञ्ज-
 पञ्चाङ्गोवर्णाक्षित्वेन प्राञ्चोऽन्वगभाजाः पूर्वापरा रास-
 भोमध्वेऽश्वपूर्वाः” ८४० । “आह्वनीयस्य दक्षिणतः
 तिष्ठन्निर्मुञ्जसर्वभिः पञ्चाङ्गोभिः पञ्चाङ्गो मुखरिकाः
 तामिर्बद्धाक्षित्वेन प्राञ्चोऽन्वगभाजाः पूर्वापरा रास-
 रोत्या रासभोमध्वेऽश्वपूर्वाः” क० । “उत्तरत आह्वनी-
 यस्यारतिमात्र उभयतस्त्रोत्था वृण्वी सुषिराभिः कल्मा-
 ष्यभावेऽकल्माषो प्रादेशमात्रारतिमात्रो वा” ५४० । “आ-
 नन्यात्तिष्ठन्मुञ्जत्तरतो मा भूदित्याह्वनीयपक्षम्” क० ।
 “परिपाकवशात्कर्तुं” संय० । “हिरण्ययोमेके” ६४० ।
 “एके आचार्या इच्छन्ति, अतश्च विकल्पः” क० । “अष्ट-
 ऋषीन् जुहोति सततमुद्वहन् युञ्जान इति (११, १)
 ७४० । “अष्टऋषीन्माज्जह्वं सततं जुहोति” क० ।
 “देवस्य त्वेति (११, १) अग्निमादाय “हस्त आधातेत्येनाम-
 भिमन्त्रयते” । (११, ११) ८४० । “अथप्रभृतीन् प्रसूचं
 प्रतर्ज्य युञ्जायां योगे-योग इति (११, १२, १३) ८४० ।
 “अभिमन्त्रयते” क० । “अनुपसृष्टं शुभ्रं तृणमयत्वेनानु-
 प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतर्ज्युर्बन्तरिणं पृथिव्याः सधस्यादिति”
 (११, १५, १६) १०४० । “अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं
 गच्छन्त्यग्निं पुरीषमिति” (११, १६) । (६, १, १६)
 यतः प्रा० ११४० । “दक्षिणतश्च पयवो युगपत्”
 १२४० । “गच्छतां च दक्षिणतः पयवः, उत्तरतश्च
 उरुषाः युगपद्गमनं कुर्वन्ति” क० । “अनृद्धा उरुषमीते
 देवाप्यतमन्यूनैकमग्निं पुरीषमिति” । (११, १६)
 १२४० । “यो देवादीन्वावति स देवपितृमनुष्यार्थ-
 ज्ञः” क० । “वल्मीकवर्षामादाय किद्रेष पिण्डधीन-
 तेऽन्वितिरिति” (११, १७) १३४० । “इहा निदधाते नाम् ।
 १५४० । “वल्मीकवर्षाम्” क० । “आगलेत्यभिमन्त्रयते-
 षम्” (११, २८) १६४० । “आकम्प्येनेन (११, १८)

पिण्डमधिष्ठापयति” १७४० । “एतेनेत्योऽभिधीयते”
 क० । “द्यौश्च इति (११, २०) पृथक्छोपरि पाणिं धारयन्-
 तुपसृष्टं शुभ्रं तृणमयत्तृणमयति (११, २१) १८४० ।
 “अथम्” क० । “उदकमीदित्यभिमन्त्रयते (११, २२) १८
 क० । “अथमेव” क० । “आह्वनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य”
 २०४० । “पन्थुन्” क० । “उपविष्ट्य ऋदमभिजुहोत्या
 त्वा जिवमीति (११, २३) “व्यतिथक्ताभ्यामग्न्यामाहुतो
 (११, २३, २४) क्षुन्धेनाशपदे” २१४० । “ऋतु-
 संस्कारत्वादुपविष्ट्येत्युच्यते, व्यतिथक्च एकस्याः पूर्वार्धे
 इतरार्धे इतरयोरप्येवमेव” क० । “अभ्याग्ना पिण्डं लिः
 परिलिखति परि वाजपतिरिति (११, २५, २७) बहि-
 र्बहिर्दत्तयोत्तरवाभ्याग्ना पिण्डं खनति देवस्य त्वेति
 (११, २८) २२४० । “अग्निपक्षमभ्यन्तरनिष्ठवर्षम्
 तथा चाह “अत्र वा वैष्वय्यवृत्तौदीतीति” (६, ५-
 ४, २ यतः प्रा० उत्तरया परया ऋचा पूर्वलिखिता-
 द्बहिर्बहिर्माह्यप्रदेशे परिलिखति” । क० । “कृष्णाजिनमा-
 न्नीयैः उत्तरतस्त्रिभिः पुष्करपर्णमयां पृथमिति” (११, २८)
 २३४० । “तस्मिन्कृष्णाजिने” क० । “विमोक्षेनद्वि-
 इति (११, २८) २४४० । “पुष्करपर्णम्” क० । “आ-
 ज्ञमत उभे शर्मा च स्यदिति” (११, २९, ३०) २५४० । “उभे
 कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, यत्रात्वाश्च युगपदाजम्भतम्”
 क० । “पिण्डं पुरीषोऽस्मिति (११, ३२) ” २६४० ।
 “आजम्भते” क० । “पाणिभ्यां परितस्त्रोत्थेन दक्षिणोत्त-
 राभ्यां दक्षिणः साभिस्त्रासग्न इति” (११, ३२ ३८) ।
 बद्धभिः सर्वं स्रज्जृत्वा” २७४० । “यक्षणे मन्त्रः “अथैनं
 परितस्त्रुवातीति” यतः प्रा० (६, ३, २, २) वचनात्” क०
 इति द्वितीया कण्डिका ।

“पुष्करपर्णे निदधाति” १४० । “अपः शब्देऽपनयत्यपो
 देवीरिति (११, ३८) २४० । “अथः पिण्डावटः” क० ।
 सं तदिति (११, ३८) वा तमपलिपति” २४० । “अभ-
 एव” क० । “अनामिकया संवपति प्रस्तापनाहर्षित
 उत्तरतश्च” ४४० । “संवापवाटे पुरीषस्य” क० ।
 “आसीर्थेयोरन्तानुहृत्वाति सृजात इति” (११, ४०)
 ५४० । “असीर्थेयोः कृष्णाजिनपक्षापयर्णयोः” क० ।
 “बन्धनावोभयोः प्रानान् सर्वत जघ्नीन् करोति” ७५० ।
 “लिहता सृज्जोऽपोपनञ्चाति वासोऽग्न इति । (११, ४०)
 ६४० । “उद्वह्योतामनान्” क० । “उत्तति पिण्ड-
 आदाकोऽह तिष्ठेति” (११, ४१) ७४० । “जघ्नीनाड-

कुर्वन्ति" (६, ५, २, १२) श० ब्रा० । "तथा च स्त्रियाश्च-
 षण्णष्टौकैका निधानान्ता क्रियन्ते" क० । "इष्टकास्तु-
 तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणास्त्यालिखिताः" ६६० ।
 "तृणद्वयार्थे षण्णष्टौजमान एव तिस्र इष्टकाः
 विश्वज्योतिःसक्तकाः पृथग्लक्षणाः करोति लक्षणाकरणं
 च प्रथमाद्वितीयाप्रश्नप्रत्ययसंयोगोपधानं यथा स्यादिति"
 क० । "मृदसुपशयं निदधाति" ७६० । "उखां क्रिय-
 माणासुपशयतइत्युपशया तां मृदमतिरिच्यमानां निद-
 धाति कार्यायम्" क० । "अवशिष्टां मृदसुपशयसत्तां
 निदधाति" संय० । "सप्रभिमन्त्रशङ्कद्विहृत्तां धूपयति
 दक्षिणाग्न्यादीन् रैकेकेन वसवस्त्विति" (११, ६०)
 प्रतिमन्त्रम् ८६० । "शङ्कद्विहृत्तये" संय० ।
 "अभ्याश्वभं चतुरश्रं खनत्यदिति" (११, ६०)
 ८६० । "अभिन्त्रं पूर्वोक्तैव प्रकृतत्वात् अत्र सा वैष्ण-
 व्यभिन्नत्वादीति" (६, ५, ४, ३) श० ब्रा० वचनात्" क० ।
 "अपणमास्तीयं यथाकृतमवधधाति" १०६० । "अभ्ये, येनैव
 क्रमेण कृता अपाटाद्याः उखायां तु विशेषः, "देवानां
 त्वेत्थुः" (११, ६१) न्युजाम्" ११६० । "अवधधाति"
 क० । "अपणनावच्छाद्य दक्षिणाग्निनाटोपयति धिष-
 खास्त्विति" (११, ६१) ११६० । "निर्मन्त्रेण वा धपन-
 अण्ये" १३६० । "कर्त्तव्ये" क० । "वसुलोहितकमाणो
 (११, ६१) जपति" १४६० । "उखाभीजमाणः" क० ।
 "आचरति मित्वेति" (११, ६२) १५६० । "आच-
 रणं च अपणप्रयोगः" क० । अषाढादीनामधस्तादुपरिष्ठाञ्च
 युनः अपणं प्रतिजपति" संय० । "यावद्वाचरेत्" १६६० ।
 "यावद्भिः प्रकारैः अपणं प्रतिपेत्तावहानेनैव मन्त्रेणा-
 चरेत्" संय० । "दिवैव प्रदह्नोदरणे" १७६० । "कर्त्तव्ये"
 (६, ५, ४, १०) श० ब्रा० । "प्रदह्नं पचनम् उदरणं बहि-
 म्भिक्षाशनम्" संय० । "उदहपति अपणम्" १८६० ।
 "पदार्थतया" क० । "ममसाङ्गतं पराकरोति" संय० ।
 देवस्त्वेत्युखास्" १८६० । (११, २२) । "उदहपति" क० ।
 "उत्तमानं करोत्यव्यथमानेति" (११, ६३) २०६० । "उद्य-
 ङ्कृत्युखास्" (११, ६४) २१६० । "ऊर्ध्वं यच्छति" क० ।
 "परितृप्त्य पात्रे करोति मित्वैतं तदिति" (११, ६४,
 २२६० । "अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्विति" (११, ६५)
 प्रतिमन्त्रम् २२६० । "उखास । त्विचपणे च उत्तान-
 करणाद्यैकैका मृजापयसावसेकान्ता कर्त्तव्या" क० ।
 "एष्टकाक्रियास्त्यालिखितानाम्" २३६० । "अत

ऊर्ध्वं मष्टकास्त्यालिखिताः क्रियन्ते" क० । "अपरि-
 मितालिखिता वोत्तरयोः" २५६० । "द्वितीयाच-
 त्वयोः कृत एतत् ते हि प्रकृत्यान्नायते" (रखे कृते चिती
 अपरिमित उ वै रश् इति" (८, ७, २, ३०), श० ब्रा० ।
 "अतश्च विकल्पोऽयम्" क० । "पूर्ववदग्निः पात्रे" २६६० ।
 "इष्टकानां पात्रे भवति निर्मन्त्रो दक्षिणाग्निर्वा" क० ।
 फाल्गुनामावास्यायां दीक्षासङ्गा कत्यशेषं तत्राह । "दक्षो-
 ऽप्ययानां कत्याध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखाभाह्वनीयेऽ-
 विन्ध्यति सङ्गुक्तायायणकुलायावस्तीर्णाम् अनतरेणवा मा
 स भित्वा इति" (११, ६८) । तिष्ठतु दृष्टमाष्ट" २१६० ।
 दक्षोऽप्ययानान्ताध्वरिकं कर्म कृत्वा उखाभाह्वनीये-
 ऽविन्ध्यति, सा च सङ्गुक्तायावस्तीर्णा भवति अनतरे-
 णवा । प्रायुदोचीं दिशमभिमुखं । अधिकारसुपशीव-
 द्वाह" क० । "रक्षामतिमोचनविष्णु कसवात्स्येयु च" २२६० ।
 प्रायुदोचीं दिशमभिमुखे भवति" क० । "अग्नावाकृते त्वयो-
 दशायां प्रादेशमात्नीः समिधआदधाति" २३६० । "उखाबा-
 मग्नावाकृते त्वयोदश समिधआदधाति, प्रादेशमात्नीयहृणं
 च शिष्टानुकरणप्रश्नप्रश्नम्" क० । "अनारोह्यङ्गारागो-
 यंके" २४६० । अनारोह्यङ्गानुखायास् अङ्गारागोयंके
 समिदाधानं कुर्वन्ति" क० । ता इदानीमाह, "हतोक्षां
 कर्त्तुमीदृज इति" (११, ७०) २५६० । "आदधाति,
 लम्को धमनः तदीया कामेके" क० । "वैकङ्कतीं परस्था
 इति" (११, ७१) २६६० । "वौदङ्करीं परमस्था इति"
 (११, ७२) २७६० । "अपरशुक्लां पदग्नइति" (११, ७३)
 २८६० । "या परशुना न लिङ्गा" क० । "अकुठार-
 ङ्कित्वाम्" संय० । "अधःशया वदतीति" (११, ७४)
 २९६० । "भूमिसंलग्ना या सटा कृदा भवति" संय० ।
 "पाशाशीः प्रलृचमहरहरति" (११, ७५) । ३०६० ।
 "आदधाति अथैताः पाशाश्वो भवन्तीति" (६, ६, ३, ७) श० ब्रा०
 वचनात्, एवं च परशुशुक्ला अधःशया वौदङ्करीवैव भवतः
 जाल्यनराविधानात्" क० । "उपोत्तमां जलियस्त्वच्छन्" ३१६० ।
 "उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा दादशी, तां
 जलियस्य यजमानस्यैव आदधाति, अन्यस्य जलियपुरो-
 हितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे दक्ष्याधीयेते, एवं
 हि ज्ञयन्ते" श० ब्रा० । (६, ६, ३, १२) क० । "एवं च
 कति, उत्तमां पुरोहितस्य" ३२६० । "इक्ष्वादाधाति"
 क० । "उत्तमाम् माहृदति" (११, ८२) संय० ।
 "अन्यसोमे" ३३६० । "अन्यजलियस्यपुरोहितस्य च

एकादश भवन्ति त्वयोदश वा” क० । “अत्रियपुरो-
हितव्यतिरिक्तस्य द्वादशीत्ययोदश्याविच्छेद्या भवतः” संय० ।
“स्वाहाकारः सर्वास्त्रस्यायाम्” ४४ सू० । “उखाया-
माधीयमानासु समित्यु, अतोऽन्त्यापि स्वाहाकारो
भवति सर्वास्त्रियमिधानात्” क० । “उखायां सर्वासु
समित्यु स्वाहाकारो भवति” संय० । “ओदृपभवादि
दण्डान्तमलैके” ४५ सू० । “एवं सति प्रागोदृपमण्यहोमा-
दुखाधिन्ययादि” तान्यु हेतुउखायामेवैतान्योदृपमभ्यानि
जुहुतीति वचनात्” (६, ६, १, २, २) क० । “अत्रावसरे”
संय० इति ४ कण्विका ।

“यजमानः कण्ठे इक्ष्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डल-
मेकविंशतिपिण्डं” कण्ठाजिनमिष्यन् लोमसु शुक्ल-
कण्ठेषु यण्डकले त्रिष्टोतसुपरिनाभि बहिष्मिण्डं
दशानो इक्ष्म इति” (१२, १) । “इक्ष्मं हि प्रकृत्य सर्व-
मेवैतच्छ्रूयते (६, ६, १, २), यजमानमृच्छ्याञ्च स्वय-
मेव यजमानः प्रतिमुञ्चते, द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः
प्रतिमुञ्च्युः अत ऊर्ध्वमिण्डुद्वान्तराभ्याः एवं हि सर्वैः
कृतं भवति” क० । “परिमण्डलं यतुक्ष्मं, एकविंशति-
पिण्डम् पिण्डं निर्वाधम् निर्वाध्यान्ते उज्जताः नि का-
श्यन्ते उज्जताः स्वहृत्पाद्भिर्निःसृता भवन्ति, कण्ठाजिन
शुक्लकण्ठेषु लोमसु निष्यन्तं नितरां स्यूतम्, पुनः कीट-
शम् त्रिगुण्ये त्रिष्टुति यण्डमे स्यूते अतोऽन्तः प्रोतम् तथा उप-
रिनाभि, पुनः बहिष्मिण्डं बहिर्निर्वाधम्” संय० ।
“इण्डु शिक्यासन्दीषु सङ्गरज्ज्वरविहृतो ऋद्भिर्वाः” २ सू०
उखा याभ्यां ऋद्भितो तो इण्डुः, शिक्यं प्रतिवृत्तम्, आस-
न्दी च । कनुरक्ता रज्ज्वरो ऋद्भिर्वा भवन्ति” क० ।
“ऋद्भिर्वा. कर्तमलप्राः” संय० । “परिमण्डलाभ्या-
मिण्डुभ्यामस्त्रां परिमृच्छ्याति नक्षोषासेति” (१२, २)
२ सू० । “हरति स्वावासाभेति” (१२, २) ४ सू० ।
“तामेवोखासम्” क० । “आह्वनीयस्य पुरस्तादुक्तात्ता-
सन्दीवदासन्त्यां चतुराश्रयां शिक्यवत्यां निदधाति देवा
अग्निमिति (१२, २) ५ सू० । “उक्तात्तासन्दीवदिति
प्रादेशपादी गम्यते” (१२, ४, २) क० । सा च चतुरङ्गी
सह पादैः, तस्यां शिक्यवत्यामासन्त्या च, निदधाति
उखाम्” क० । “शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते सडुयामं विना
रूपाणीति” (१२, २) ६ सू० । “पीवायाम्” क० ।
“सशिक्यं प्राञ्चं प्रमृच्छ्याति सुपर्णोऽसीति” (१२, ४)
पिण्डवत् ७ सू० । “सह शिक्येन प्राञ्चमग्निं, प्रमृच्छ्याति,

पिण्डवदित्युर्ध्वं बाहुः (१, ६) । “धारणं च” ८ सू० ।
“पिण्डवदेव उपरिनाभि” क० । अत्र द्वाभ्यामङ्गाभ्या
शुक्लयजुर्वेदस्याध्यायादि, त्रिभिर्ब्रह्मैः कात्यायनश्रौतसूत्रस्या-
ध्ययकण्डिकादि । चतुर्भिर्ब्रह्मैः यतपथमाङ्गणस्याध्यायादि
श्रेयं तेन तत्तत्प्रतीकमात्रमृष्टीतमन्त्रसूत्रादि तत्तत्स्थाने
दृश्यम् विस्तारस्तु यत० ब्रा० ६ सू० दृश्या । लौकि-
केतरचितप्राचीरादौ इटकाचनफलेन इटकाशं ख्या-
जानोपायो दर्शितोऽसीता । यथा “चितौ करणकृतं
यार्द्धेत्तम् । उच्छ्रयेण युजितं चितेः किल ज्ञेयसम्भव-
फलं यनं भवेत् । इटकाचनकृते घने चितेरिटकापरि-
मितश्च लभ्यते ॥ इटकोच्छ्रयकृद्विद्वित्चितेः स्युः साराश्च
दृषदां चितेरपि ॥ उदाहरणम् । अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं
विस्तारो द्वादशाङ्गुलः । उच्छ्रितिरुज्ज्वला यासामिष्ट-
कासायितौ किल ॥ यद्विस्तृतिः पञ्चकाराष्टकं दैर्घ्यं
च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितश्च । तस्यां चितौ किं फलमिटकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कति साराश्च ॥ इटकायाः घनकस्त-
मानम् २/३ इति चेत् ज्ञेयफलम् ४० । उच्छ्रयेण श्रुयितं
चितेर्घनफलम् २० । यथोक्तकरणे लब्धा इटका सङ्ख्या
२५ इ० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणवयेऽपि
‘व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सङ्ख्यानां भवति भित्तिः ।
पक्षे एकाकृतानां द्वाकृतानां च स विकल्पः । एह० सू० ।
“नेटकारचिते पितृन् संतपेयेत्” शङ्खलि० । “ऋण्ययात्
कीटिगुणितं फलं स्वाहाहभिः कृतात् । कीटिकीटिगुणं
पुण्यं फलं स्वाटिकाभये” मठ० त० पु० । वास्तु-
याने ‘आकाशपटे’ इटकारोपाचारः वास्तु याग-
शब्दे दृश्यः ।

इटकाचयनं न० इटकयाग्नेययनम् । इटकया अग्नेय-
यने तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० सू० । “एतया विकृत्याभिमन्त्र्य
केऽन्यचितं चिन्वन्ति द्रोणविजृम्भकविकृतिप्रदण्डविजृ-
भयतः प्रदण्डं ससृष्ट पुरीषः” ६, ५, ६ । “एते ह्यग्नि-
विशेषाः तदाकाराचिन्त्यके एके सुपर्णचितम् विनि-
कृत्वाटस्या विकृतेरग्न्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते एवं
हि श्रूयते “तं हेतुयतः विकृत्याभिमन्त्र्यान्वां चितं
चिन्वन्तीति” (६, ७, २, ८ यत० ब्रा०) क० । “विकृत्या
एतया ऋचा अन्यचितं प्रज्विषधमन्यमग्निं चिन्वन्ति त-
मेवाह द्रोणचित्वादि” संय० । “ससृष्ट पुरीषे प्रतिदृश
पुरीषाहरणम्” १० सू० । प्रतिदृशं पुरीषमाहृत्याहृत्य
तेनैव चयनम्” क० । “विष्णुः कमान् क्रमेण विष्णो-

रिति" (१२, ५ यजु०) "प्रतिमन्त्रमन्य द्युभयं च तस्मिन्-
 कास्मिन्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमणे" क० । "अक्रम-
 सत्तरे" १२ सू० । "उद्युह्यं तु भयस्त्रे" क० । द्विषो
 वीक्षते द्विषोऽनुविक्रमस्त्रेति (१२, ५) ११ सू० । "प्रतिदिशं
 मन्त्रः" क० । "पिण्डवत्प्रागुदङ्घ्रं प्रमृष्ट्यात्मकन्दङ्गि-
 रिति" (१२, ६) १४ सू० । पिण्डवद्विष्वक् बाहुः
 (१२, ८) क० । "अवरोहत्वग्नेऽभ्यावत्तिद्विति" (१२, ७)
 १५ सू० । "प्रमृष्टवरोहत्वग्निम् यावत्तत्त्व अर्धोऽवरोहतीति"
 (६, ७, २, ६) "युतेऽष्टादशप्रमृष्टवरोहणम्" कर्कः । "उपरि-
 नाभि धारयन्ना त्वाहर्षमिहमिन्मन्यते" (१२, ११) १६ सू० ।
 "अग्निम्" क० । "पाया उन्मुच्योदुत्तममिति" (१२, १०)
 "पिण्डवत्प्रागुदङ्घ्र्या प्रमृष्ट्यात्मके उहृद्विति" (१२, ११)
 १७ सू० । "अवहरति हंसः शुचिपदिति" (१२, १४) ।
 १८ सू० । "आसत्यां करोति उहृद्विति" (१२, १४)
 १९ सू० । "उपतिष्ठते सोद त्वमिति" (१२, १५) २० सू० ।
 "वातुसमेधे च दिवस्यरोत्येकादशभिः" (१२, १८, २८)
 २१ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अनुवाकेनैके" (१२, १८, २८)
 २२ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अत्र दीक्षितोऽयमिति"
 २३ सू० । "अक्षिप्यसरे दीक्षितोऽयमित्याह (७, ४, ११)
 "दृष्टान्ते ह्युखाधिनपणाद्युक्तम् अतः प्राकृतातुह्यस्य-
 मिदमुच्यते" क० । "आहस्तिरतः संवत्सरम्" २४ सू० ।
 "अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते" क० ।
 "अत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भक्षोदपनादि तस्य संवत्सरं
 यावदाहस्तिर्भवति" संघ० । ५ कश्चिडका

"उखाया भक्षोदपनमन्त्रमिति पाठे" १ सू० । "तस्य
 प्राग्वःस्विगर्भात्" "भक्षोदप्य वाचं विष्टुजत" इति श्रुतेः
 (६, ७, ४, १०) क० । "भक्षोदपनं भक्षोदप्यम्" संघ० ।
 "वाचं विष्टुज्य समिदाधानं रात्रौ रात्रौममयावमिति"
 (११, ७, ५) २ सू० । "एवमुदिते भक्षोदपनादि" ३ सू० ।
 "कर्तव्यम् अयं तु विशेषः" क० । "अहरहृरित्याधानम्"
 (११, १५) ४ सू० । "विष्णुकमवाह्यमे वाह्यव्याससुदिते
 समिधमाधाय" ५ सू० । "अह्वयित्यासेन कर्तव्ये" क० ।
 "अकिन्दिने विष्णुकमाः उत्तराक्ष्यात्सप्तमम् एवं याव-
 द्दोहं कर्तव्यम्" संघ० । "रक्षाप्रतिमोचनादि प्राग्व्याह-
 प्राद्विष्णुकमाः" ६ सू० । "तयोर्विभागमाह । आग्निं
 क्रूतो संवत्सरं दीक्षा आन्नाताः संवत्सरमित्युपक्रम्य
 चिन्तोतेति (१०, २, ६, ८) पत्रिणे गतको दीक्षा आन्नाताः
 पत्रिणचतुर्दश इति (१५, १, ४) तत्प्राग्ने इति चिन्त्य-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति
 उभयं चैतद्विदितार्थम् पत्रिणाह्विराग्निमन्त्रवद्विदितार्थाः
 अग्निं च पत्रिणे सौमिक्य इति तेन आग्निमिति प-
 त्रिणं कथं भवत्विति नियमकारणाभावादिन्यत्रे प्राप्त
 आह्व" क० । "सोमाविरोधेन वा तत्प्रधान्यात्" ७ सू० ।
 "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तदीया एव दीक्षा भवति" क० ।
 "सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोधः तेनाविरोधेनैव दीक्षा
 भवति वाचचारणे कृतः तत्प्रधान्यात् सोमस्य प्राधान्यात्
 अग्ने च तदङ्गत्वात् तेन द्वादशाहं वाजपेये द्वादश
 द्य वा भवन्ति नाग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षाः" संघ० ।
 "न्यक्त्य सभिधं व्रते प्रते-प्रतेऽक्षपतत्त्वाधानम्" (११, ८१)
 ८ सू० । "उत्थेऽग्नौ यजमानः करोति" संघ० । "संव-
 त्सरभूतिनोऽसंवत्सरभूतेऽपि" ९ सू० । पूर्वं कश्चि-
 द्द्विद्यते आग्निं येनैकारं संवत्सरमुक्तोऽग्न्यभूतो भवति
 स संवत्सरभूतो तस्यासंवत्सरेऽग्न्युक्तोऽग्नौ चयनं भवति
 (८, ५, १, ६५) संघ० । "संवत्सरं सोम्यतः" १० सू० ।
 "संवत्सरमभिधं करिष्यतः असंवत्सरभूतेऽपि चयनं
 भवति (८, ५, १, ६६) क० । "संवत्सराह्वित्याग्नेः" ११ सू० ।
 "असंवत्सरभूतेऽपि चयनमभिधते" (८, ६, १, ६७) क० ।
 "जातस्य च" १२ सू० । "संवत्सरे जातस्य च असंव-
 त्सरभूतेऽपि चयनं भवति" (८, ५, १, ६८) क० ।
 "गर्भाधानदिनादारभ्य संवत्सरे पूर्णोत्तोते वा वो जात-
 सस्य भवति" संघ० । "वाणस्यासमन्यम्" १३ सू० ।
 "अन्तं जघन्यमिदं पद्यान्तरम् वणसासुत्स्यभरचं जला-
 ग्निसोयत इति (८, ५, १, ६९) क० । "वाणस्यासं वणसासा-
 सुत्स्यमग्निं धत्वा चयनं भवति" संघ० । "अचयनं
 वा परस्मै" १४ सू० । चयनं वेति विद्वत्सः एवं हि
 श्रूयते (८, ५, २, १२) त्वयो ह वै इत्युपक्रम्य परस्मै
 करोतीति निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः तस्यादयोर्वित्तु ज्ञानं
 परस्मा अग्निं चितुर्वादिति ८, ५, २, १, प्रतिप्रभवः अतः
 प्रतिषेधप्रतिप्रभवार्थ्यां विद्वत्सः" संघ० । "प्रातः जलो-
 न्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२, ६, ०) १५
 सू० । "उत्थपुरतः प्राक्पुनश्चयनः जलोऽप्येव समिदाधा-
 नम्" क० । "वाचम्योऽकमुदाहृत्येति (१२, ६, १) दक्षि-
 तोऽग्निरिति करोति" १६ सू० । "वाचम्योऽकमुदाहृत्येति त्वत्तु-
 क्षिप्याग्नौ दक्षिणतोऽवस्थितोऽग्निरिति करोति" कर्कः ।
 "स्यास्यां गार्हपत्यं पचात्" १७ सू० । "अग्निरिति करोति
 दक्षिणाग्निं च विद्वतीवे करोति" क० । "अग्निरिति दक्षिणा

प्रेमन इति (१६.२६) प्राक् यात्या यथार्थम्" १८६० ।
 "गच्छेत्" क० । "आरोहेत् प्राङ्गतो गच्छेत्" १८६० ।
 "यजनाम संस्कारात्" क० । "अये सर्जत्यक्रन्ददग्निरिति
 (११.२२ (जपति)" २०६० । "सर्जनं च शब्दकार-
 णम्" क० । "वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितउत्तरतः स-
 मिदाधानं प्र-प्रायमिति (१२.२४) २१६० । "यत्न वास-
 स्तत्वावहरणम् न प्राग्वसतेः एवं ह्याह (६.८, १.१२)
 स यद् पुत्रावस्यै विमुञ्चतानस्तेवाग्निः स्थादिति" वसत्यां
 ष उत्तरतोऽग्नेनवतार्य समिदाधानं "प्र-प्रायमिति" ।
 उद्धतावोक्षितपहणं च परिसमूहनाटु पसंयहार्थमपि
 स्मृतिं ह्येतदनुव्यते (६.४, ४.१८) उद्धते वाऽ अयोक्षिते-
 ऽग्निमादधाताति" एवं च स्मृति तदपचारे स्मृतिं प्राय-
 चित्तम्" क० । "वासार्थे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमव-
 तारयति" संय० । "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्"
 २२६० । "वनीवाहनमिति" संज्ञास्य कर्मणः सा च सं-
 व्यवहाराणां "ऊर्ध्वं वनीवाहनादिति" (२५६०)
 तच्च दीक्षासु कर्तव्यम् । यदेच्छोपजायते भक्षायीकरण-
 यूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम्
 पाठाभावात्" क० "अस्यैव भस्मावपनं क्रयणीयादौ"
 २३६० । उल्लेखभावापनमसु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीय-
 स्थाङ्गः" क० । "अन्यत्र चेच्छेत्" २४६० । "करोति" क० ।
 "ऊर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५६० । अन्यत्रे-
 ष्ववाहनेन वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रम-
 योगात्" क० । "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ
 अन्यत्र दीक्षा भस्मावपनम् । कुतः क्रमयोगात्
 पूर्वं वनीवाहनमन्त्राः पश्चाद्भाषोऽवहरणस्य" संय० ।
 "पश्चाद्यष्टेनापो देवीरित्येकया (१२.२५) २६६० ।
 "पश्चाद्यष्टेन भस्म गृहीत्वा श्रावयति" क० । "ततो द्वाभ्या-
 म्" (१२.२६ १७) २७६० । "पुनश्चावपति द्वाभ्या-
 म्" क० । "आद्याभ्यां (१२.२५-२६) वा पूर्वम्"
 २८६० । "पूर्वावपनं द्वाभ्यामभ्याम् तत एकयचो"
 वागद्वौ विकल्पार्थः संख्यसुतितात्" क० । "अनामिकया
 प्राक्षादादत्ते प्रसद्यति (१२.२८-४१) २८६० । "प्रास्ता-
 ङ्गजनः कियदप्यनामिकयादत्ते" (६.८, २.७) । "प्रास्तो-
 षामुपतिष्ठते बोधा मद्रति" (१२.४२) २०६० । "यत्त-
 दात्तं भक्ष तत्प्राह" क० । "प्रायश्चित्तिं समिधोप-
 हृतम्" २१६० । ईक्षणिङ्का ।
 "आवृत्तं निश्चरुर्भक्षति (१२.४३) लुहोति" १६० ।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वश्च ह्यनियं-
 णार्थो दृष्टोऽन्यथापि "अथ श्रुचोपहृत्यावृत्तमिति (१.४,
 १.२५)" क० । "समिधा करणभूतया श्रुक्स्थानीय-
 उपहृत्य गृहीत्वा" संय० । "उत्थाय दधाति समिधं
 पुनस्त्वेति (१२.४४) २६० । उत्थानपहणं च प्रति-
 पत्तितात् शुष्णार्थं चेति । नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पशन्ते
 तदर्थमाह" क० "गार्हपत्येऽतुगते निर्मथ्य" २६० ।
 "आदधाति मन्त्रं प्राप्नोतवाच्यम् उच्यते प्रायश्चित्ता-
 र्थम्" । "प्राजहते उपशान्ते कथित्वा प्रायश्चित्ती करोति"
 संय० । "सुत्यावाहनीये सांकाशनेन हृत्वाः"
 ४६० । "सुत्यासु वर्तमानासु आहवनीयेऽतुगते सांकाशनेन
 हृत्वा तस्मादधाति" सांकाशिनशब्दः प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थः
 एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयनं मा भूदिति" क० । "आहवनीये
 ऽतिप्रणीतेऽतुगते सांकाशनेन हृत्वा ऋजुना सदो हवि-
 र्धानमध्यमार्गेणैव हृत्वा" संय० । "आनीम्रीयमुत्तरेष्व
 सदः" ५६० । "हृत्वा निदधाति उत्तरेष्व सदो हृत्वे-
 तीष्णव्युदासार्थः" क० । आग्निम्रीयमग्निमनुगतं सदस
 उत्तरेष्वैव हृत्वा" संय० । "प्रष्टुग्रादाहोतरे" ६६० ।
 "उल्लेखे शानुगते पूर्ववत्प्रष्टुग्रात् अयं तु विशेषः आहता
 आहटुपहणं च मन्त्रनिष्ठत्यर्थम् । "एतयैवाहतासुपहरन्
 यजुरिति (६.६, ४, ६) स्मृतेः" क० । "उल्लेखेऽग्नानुगते
 गार्हपत्यादाहवनीयमन्त्रिरित्याहृत्य (११.१७ समितमि-
 ष्थाय (१२.५७ आहता मन्त्ररहितकियामालेख पूर्व-
 वदुक्तां प्रष्टुग्रात् उक्तासाहवनीयेऽधिमित्रित्वास्त्वमग्नि-
 मनुपादयेत्" संय० । "अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु
 यथाकालं पूर्वा-पूर्वम्" ७६० । "अध्वरप्रायश्चित्तिं च
 करोति सर्वेषु निमित्तेषु तां च पूर्वाम् पूर्वां च शब्दा-
 दाग्निर्को च । सर्वेष्वर्थेषु च भस्मापोऽव्यवहरणार्थम् ।
 (२३) तत्रापि हि विधीयते (६.८, २.११) उभे प्राय-
 चित्ती "करोतिथे एगमनावतुगते इति" यथाकाष्ठमिति
 चाध्वरप्रायश्चित्तर्यमुच्यते आग्निनी तु विश्वकर्मण
 इत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वेषु पुन्यतुगमेषु यथाकालं
 परमेष्ठ्यादिकावाहति (२६.६१) पूर्वा पूर्वा लुह्याह
 वादग्निप्रायश्चित्तम् चकारात्" संय० "उत्ताभेदने भव-
 त्याख्यां भक्षस्तस्यासुखाकपाक्षमवधायवपति" ८६० ।
 यद्येवोक्तमित्येतेति" (६.६, ४, ८) प्रकृत्य सर्वमिदमन्त्रा-
 तम् एतच्चोक्तोपापे भवति । त्वित्यपेक्षे तद्द्वयोरेकस्या-
 भावपनम्" (६.५, २, २२) क० । "उत्तोपपत्ते पिदा मृदा च

‘कोशां करोत्याहता’ ६८० । “उत्साहस्यमेकसुखायां
प्रतिप्रसृप्तं हितोयसुपशयया सह पिदा, आहता मन्त्रमर्जम्,
आहृष्ट्येन क्रियाभाजसुच्यते तथा चोक्तम् (६, ६, ४,
२) एतयैवाहतासुपश्रुत् यजुरिति” क० । “आहता
मन्त्ररहितेतिकर्तव्यतया” संय० । “पकायामावपति कपालं
च १०८० । “पकायारुखायाम् अग्निं कपालं च” क० ।
‘उत्सोपशये पिदा संसृज्य निदधाति’ ११८० । “उत्सा-
कपालसपशयया च पिदा संसृज्य स्थापयति” क० ।

इदानीं चयनप्रकारमाह । अध्यात्मं चयनसुपविश्यं
१२८० । “आत्मनःआभिमुख्येन चयनं कर्तव्यम् न परा-
गति, तथा च नैकतीषु वचनात्पराक्चयनरक्तम् (७,
२, १, १२) । अपरो विशेषः ” “सव्यवाक्चयनरं कृत्योत्तर-
नज्जणाभिरटकाभिः” १३८० । “चेतव्यः” क० । “नित्ये
सादनसूददोहसाधपधानादुक्ते तथा देवतया ता अ-
स्येति (१०, ५३, ५५, १४०) । “सर्वोत्तरटकासु यते
नित्ये भवतः तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूद-
दोहसाधिवदनम्” क० । “अविशेषोपदेयात्” १५८० ।
“अविशेषेण ह्यनारभ्य कश्चिद्विषयविशेषमेते अयेते” क० ।
“विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरुपदेशात् विधा-
नात्” संय० । “अनाश्नातप्रतिषेधाच्च” १६८० । “यत्
नैकान्यादिषु नास्मायेते नित्ये संज्ञितायां न पश्यते तत्वा-
पि प्रतिषेधः अयेते (७, १, १, १४) सादनसूददोहसाधि-
वदतीति” “अतः प्रतिषेधात् सर्वज्ञायेते भवतः” संय० ।
“एकनोदनास्तेकदेशासु तन्नेण” १७८० । एकनोदना
अपस्या वपस्या इत्येवमादि, एकनोदना अपि यदोक्तदेशा
भवन्ति, यथा तासांमेव देशभेदः अपस्याः पञ्चपञ्चानूकान्ते
सिद्धिः (७, ६, २) अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये, देशभेदे त्वसति
तन्नेणेति” क० । “एकनोदना एकं विधिवाक्यं यासां
ताः । एको देश एकमुपधानस्थानं यासां ताः तत्
तन्नेण नित्ये भवतः” संय० । “आत्मनि यज्जुहोतीः”
१८८० । “इटका उपदधाति न पशुपुच्छयोः” क०
(८, ७, २) । लोकमृणासु दशसु दशसु मन्त्रो लोकं
पृणोति (१०, ५४) । (६, १, २, १२) १८८० । “आसा-
दनं च” २०८० । लोकं पृणामासु, सूददोहसाधिवदनं
तु भवति अतिविह्वलात्” क० । “प्रतिचित्ति द्वे-द्वे उप-
धाय” २१८० । लोकं पृणामन्त्रवचनम्, पुनर्दशसु दशसु ।
“प्रथमं द्वे-द्वे उपधाय ततो दश-दशोपध्यात्” संय० ।
“अयुष्मणसमध्यमानके” २२८० । अयुष्मो य इटकागणो

यथा वाक्यलिङ्गाः सप्त तासां मध्यमानके उपधेये” क० ।
“तिपञ्चसप्रादिगणः” संय० । “एका च” २३८० ।
“या चैकेटका साध्यनूक एव, यथा विश्वज्योतिर्हि यजु-
श्चैत्येवमादि” क० । “अभितो युष्माः” २४८० । “अनूकमभि-
तोऽर्धाधिकया युष्मा उपधीयन्ते” क० । “उदङ्घो वर्गाः
पूर्वापरैः” २५८० । “यत् पूर्वापरइति देशव्यपदेशः
ततोदगलक्षणा इटकावर्गा उपधीयन्ते” क० । “ति-
यग्नमूकमभितोऽङ्गयावधिके पूर्वापरे देशे इटकानां वर्गाः
समूहाः उदगलक्षणा उपधेयाः” संय० । “प्राङ्घो
दक्षिणोत्तरे” २६८० । “यत् तदक्षिणोत्तरव्यपदेशः
तत् प्रागलक्षणा इति” क० । “प्रागनूकमभितोऽङ्गयाया-
वधिके दक्षिणोत्तरे प्राङ्घः प्रागलक्षणाः उपधेयाः”
संय० । “भिस्रलक्षणयोरचयनम्” (८, ७, २, ६६) २७
८० । “टीक्षाणामुत्तमेऽग्निं वेदाग्निमानम्” २८८० ।
“कर्तव्यम्” क० । “उत्स्यस्थानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परि-
लिखति” २९८० । “मण्डलमिति शेषः” क० । “मण्ड-
लाद्वा प्रक्रमणमनःपात्यस्य” ३०८० । “पूर्वार्धाद्वा मस्य
तीन् प्राचः प्रक्रमन् प्रक्रामतीति वचनात् (१०, २, १, १) ।
“पूर्वार्धोदेव व्यामस्य प्रक्रमणम् न स्तम्भादि प्रक्रमणमनग्नौ
चरितार्थम्” क० । “वावधारण, मण्डलादेवान्तःपात्यस्य
क्रमणम् न पूर्वार्धात् स्तम्भात्” संय० । “पथादू पावस्या-
त्पादमात्रे जित्यस्य” ३१८० । यूपवटे भवः शङ्कुर्गु-
पानश्चः तस्यात्पथात् पथालोकमात्रे चित्यस्याग्निस्तोत्रस्य
स्थानं भवति” संय० । “यजमानेनोर्ध्वान्नास्रप्रपदोष्क-
तेन समस्थितेन वा” ३२८० । (१०, २, १, ६) ।
“प्रपदोष्कृतः पादाद्ये व्यवस्थितः समस्थितः प्रसिद्ध
एव, तत्क्रियायानोदितत्वात्प्रक्रमणवदध्ययुर्मा भूदिति
यजमानपङ्कणम्” क० । ३३८० ।
“हिपुरुषां रज्जुं भिष्ये” ३४०० । “हिपुरुषां रज्जुं भिष्येति
निगदे व्याख्यातम्” । “उभयतःपाशास्” ३५०० । “मध्यो
लक्षणम्” ३६०० । “अभितोऽर्धपुरुषयोश्च” ३७०० । “मध्य-
मात्तलक्षणात् पुरुषपङ्कजे” संय० । “अर्धे च” ६६०० । “पुरुष-
पङ्कमस्यार्धे” क० । “अनुष्टुप्पात्रायस्य पाशयोः शङ्कू मध्ये
ऽर्धपुरुषयोश्च” ३८०० । “पाशादनुष्टुप्पात्रपुरुषीययोः
प्रतिमुख्य दक्षिणायास्य मध्येन नितोदं करोति” ३९०० ।
“गर्तम्” संय० । “उन्मुख्य पाशावेकं मध्येन प्रतिमुख्य
दक्षिणाधिनितोदमायस्य मध्येन शङ्कुः” ४००० । “तस्मान्
पाशं प्रतिमुख्य पूर्वार्धे च दक्षिणायास्य मध्येन शङ्कुः”

००६० । 'पञ्चार्धपुरुषे च' ११६० । 'उन्मूल्य
प्राज्ञात् पञ्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे यङुः'
१०६० । 'अमितोऽर्धपुरुषयोश्च' १२६० । 'एव-
मन्तरोऽन्तः' १४६० । 'दक्षिणे पाश्चै पूर्ववदायम्य
पञ्चमभागोये यङुः' १५६० । 'तस्मिन् पाश्चै प्रतिमुच्य
पूर्वे चार्धपुरुषोये पञ्चमभागोयार्धपुरुषोययोः सविपात्य
तस्मिच्छङ्कुः' १६६० । 'एव पञ्चात्' १७६० । 'एव-
मन्तरः पत्यः' १८६० । 'तथा पुच्छं वितस्या' १९६० ।
इच्छन् पत्युच्छास्यथ चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलं संकपति विकर्ष-
न्त्यन्ते २०६० । 'यत् पत्य आत्मानस्येति स पञ्चास्ययः एवं
पुच्छास्ययः । अस्ययेषु पत्ययोः पुच्छस्य च आत्मसम्बन्धिसमीपे
चतुरङ्गुलं चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्मुभयोः पार्श्वयोः सङ्घर्षति
सङ्घोचयति, तथा अन्ये पत्यपुच्छप्रान्ते उभयोः पार्श्वयोः
चतुरङ्गुलं विकर्षति विस्तारयति' संप० । 'पञ्चारत्नि-
पुरुषो दशपदो हादयाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदं सम-
विभक्तस्य' २१६० । 'पञ्चारत्नयोः यस्य सः पञ्चभिर-
रत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो हादयभिरङ्गुलैः
पदम् इत्येवमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्ष-
यस्यानुक्रमेणासिद्धत्वात्, अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य
यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम्,
पदस्य हादयो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः
इति त्वं भवति पदस्य सिद्धत्वात्' क० । 'परितत्य रज्ज्वा
सहितं बहिरक्षणे कषटे शते परिस्थितो मिनोति' २२
६० । 'रज्ज्वा परितत्य सर्वतोवेष्टयित्वा रज्ज्वावृद्धिभागे
सहितं रज्जुसंलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ट्याधिके द्वे
शते परिमिनोति' 'क० । 'चतुर्णवतानि वा त्रीणि'
२३६० । 'चतुर्ष्वत्यधिकानि त्रीणि यतानि' क० ।
'लज्ज्याः यर्कराः काते' २४६० । 'उत्तरेषु पुरुषोये-
ष्वैकशतविधात्' २५६० । 'उत्तरेषु अष्टविधादिषु
चतुर्षु वा एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत्
एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चनवतिसप्तचयनपर्यन्तम् पुरुषोयेषु
एकैकपुरुषद्वयं अग्निमान भवति तस्माद् सप्तविधमेव
प्रथमं विदधीतेति' (१०, २, २, १८) क० । 'यथान्वेदीष्ट-
काप्रमाणम्' २६६० । वेदिषु इष्टकाषु वेदीष्टकाः तासां
प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणम् तदुपार्थान् भवति, अग्निमानमन-
तिरूपं यथाग्नि, यथाग्निशोलेषु प्रमाणं वर्द्धते तथा वेदि-
प्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते, न हि वेदिष्टङ्गि-
भ्ना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति, नापि इष्टका न

वर्धिता वर्धितमग्निशोले परित्यक्तं यक्रुवन्ति, अन्तः
युक्तमभयोर्द्विः' क० । 'अन्तःपात्यगार्हपत्ययोः रज्ज्वन्
२७६० । 'पर्वार्धाद्यामस्य त्वीन् प्राचः स वेदान्तः प्रक्रम
प्रक्रमति' (१०, २, १, १०) यः प्रक्रमत्ययपरिमितो देशः
सोऽन्तःपात्य उच्यते, तस्यान्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्ह
पत्यचितेश इच्छन् इच्छया दृष्टिकृत्यात् इच्छया न
कृत्यात् तद्वैकउत्तरा' श्रुतेः (१०, २, १, ६) क० । 'उत्तर-
पनस्यापरस्यां अक्ष्यां परिस्थितो मिनोति जङ्गमात्मा
नाभिमात्री मुखमात्रोमिति' २८६० । 'अग्नेरुत्तरप-
नस्यापरस्तस्यां पश्चिमकोणे एवम्प्राणाक्षिप्तः परिस्थितो
मिनोति' क० । अत्रसर्वत्र चतुरङ्गुलः शतपथब्राह्मणा-
ध्यायादि बोध्यम् । त्रिभिः कातोयश्चौतसृत्वाध्यायादि
हाभ्यां युक्तमनुवेदाध्यायादि तेन तत्तत्स्थाने अत्रोक्तप्रती-
कयुक्तमन्त्रमूलवाक्यादिकं दृश्यमिति सङ्कतज्ञापनम् । विस्त-
रस्तु शतपथब्राह्मणे लिखिताङ्गुलं सूचिताध्यायाटी दृश्यः ।
इष्टकापथ न० इष्टकायामपि पञ्चा यस्य अत्र समा० इष्ट-
कापथं यस्याधोमुख्यवातुकरणात् । १वीरणमुखे । इष्टकया
निर्मितः पञ्चा अत्र समा० । इष्टकानिर्मिते २पथि ३० ।
इष्टकाव त्रि० इष्टका अत्रयथैव । इष्टकायुक्ते ।
इष्टकावित् त्रि० इष्टका+चतुरार्या० मन्त्रादि० मत्पु मन्त्र वः ।
इष्टकासन्नित्पदेशादौ स्त्रियां ङीप् ।
इष्टगन्ध ३० कर्मधा० । १सुमन्त्रौ । इष्टोमन्त्रोऽस्य । सुम
मिद्व्ये त्रि० १शालुकायां न० भेदि० ।
इष्टतम त्रि० अतिशयेन इष्ट+तमम् । १प्रियतमे १अतिशयया
भीष्टे 'बहुयदिष्टतमं ङोके' गोता । इयोर्मध्ये अतिशयेन
इष्टः तरप् । इष्टतरः इयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे त्रि० ।
इष्टदेव ३० इज्यते यज-कर्मणि क्त कर्मधा० । १पूज्ये देवे
तन्वाद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपस्थितया ऋहीतस्मात्तन्
२देवे च । इष्टदेवतादयोत्यल स्त्री ।
इष्टनि त्रि० यज-तनिक् संप० इष्ट-तनिक् वा । १यष्टव्ये
२यष्टव्ये च । 'तुविष्विष्टिरस्तुतोर्ध्वराखितनिरासं न
खितनि.' अ० १, १, २७, ६ । 'इष्टनिरेष्टव्योयष्टयो
वा' भा० । [व्याकरणोक्तसंस्कारावुपारेण प्रयोगे ।
इष्टप्रयोग ३० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोगः ।
इष्टवत् न० यज-इष्ट वा क्तवत् स्त्रियां ङीप् । १यजनकर्त्तरि
२इष्टायुक्ते च । 'इष्टं वेदाध्ययनादिः साध्यतयाऽक्यस्य
मत्पु मन्त्र वः । १इष्टकर्त्त कर्त्तरि । वेदे त्वं पूर्वपदटीर्क्षः
इष्टायान् 'इष्टावलोरातिवाचोदधानाः' अथ० १८, १.

२० । 'इष्टिभिः पशुमन्त्रैश्च पाठमार्गैस्तैश्चैव च । अग्नि-
दोमादिभिर्यज्ञैश्चैव वेदं च इष्टवान्" व्यासोक्ते षडष्ट्यादि
कारिणि लि०। स्त्रियां ङीप् ।

इष्टव्रत लि० इष्टं व्रतं यस्य । व्रतपीठे इष्टानि कल्याणानि
व्रतानि कर्माणि सिध्यन्ति येन । २ इष्टकर्मासाधने अष्टादौ
'इष्ट इष्टव्रता अक्षः' अ० ३, ५, ८, ९ । "इष्टानि कल्या-
णानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ता इष्टः अक्षानि"
भा० ।

इष्टसाधन न० इत० । अमीष्टसाधने इष्टसाधने उदा-
हृतिः । ततो भावे त्व । इष्टसाधनत्व तद्भावे न० ।
तत् । इष्टसाधनता तद्भावे स्त्री ।

इष्टा स्त्री इज्यतेऽनया यज-करणे भा० क्त । यमीष्टे राज
नि० तत्सन्धिषा ङीज्यते इति तस्याः तद्यात्वम् कर्मणि
क्त । अक्षिप्ततावां स्त्रियाम् ।

इष्टाकृत लि० अक्षिप्तकृतं कृतम् इष्ट-चव्यर्थे ङाच् कर्मणि
क्त । इष्टीकृते "वतामिष्टाकृतं नाम पूर्वावरसङ्-
क्षिकम्" राभा० ।

इष्टादि ड० "इष्टादिभ्यश्च" पा० स्त्रुलेष तत्कृगमनेनेत्यर्थे
विहितेनिप्रत्ययनिमित्तभूतयञ्छसूत्रे स च गणः । "इष्ट
पूर्व उपसादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित
विवादित निपठित संक्षित परिकक्षित संरक्षित परि-
रक्षित अक्षित गक्षित अवकीर्ष्य अयुक्त मृङ्गीत आन्नात
सुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकक्षित
निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित
आकुक्षित" आक्षतिगणकोन "इष्टेन पठितो आक्षिन्
अक्षः सेवद" नैष० ।

इष्टापत्ति स्त्री इत० कर्मभा० वा । इष्टस्यापत्तौ इष्टा-
वामापत्तौ च वादिना दर्शितापत्तेः प्रतिवादिन इष्टत्वे
हि सा भवति । "इष्टापत्तौ दोषान्नरमाह" जग० ।

इष्टापूर्त्त न० इष्टं च पूर्वञ्च द्वयोः समाहारः पूर्वपद-
दोषः । इष्टयज्ञोक्ते अग्निहोत्रादौ "वापोकूपतङ्गागादि
देवतावतनानि च । अक्षप्रदानमारामः पूर्वनिमित्तभिधी-
यते" इति मन्त्रोक्तो पूर्वत्वे च । "वितथन्त वदेयुर्थे धर्मं
प्रह्लाद प्रच्यते । इष्टापूर्त्तञ्च ते वृत्ति सप्त सप्तपरावरान्"
भा० व० ईईअ० । "इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमन्तं
न तु" भा० प० १८५ अ० । "इष्टापूर्त्तकथं न स्यात् शिष्यो न
गुरुर्भवेत्" भा० व० १२ अ० । कश्चित् इतरेतरद्वन्द्वोऽपि
हि० व० । "इष्टापूर्त्ते सङ्गजेवामवयु" यज० १०, ५, ४ ।

इष्टार्थीयुक्त लि० इष्टे अर्थे उद्युक्तः । उद्युक्ते इष्टार्थ
आभाय त्वरमाणे काकासङ्गिणी ।

इष्टाश्व लि० इष्टोऽश्वो यस्य । प्रियङ्गवे २ राजभेदे पु० ।
"किमिष्टाश्च इष्टरश्मिरेतः" अ० १, १२२, १३ । "इष्टाश्च
एतन्नामको राजा" भा० ।

इष्टि स्त्री यज-क्रिन् । यागभेदे । स च कात्या० श्रौ० सू०
दर्शितः "कर्मयज्ञो ब्रह्मदेवतायुक्तो यजतिः" । ४, १, १, सू०
"क्रियायज्ञः आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिशब्दो यज-
तिः प्रत्येतस्य यागो ष्ये इत्यर्थः न निर्वपाक्षमादिभ्यश्च-
संस्कारमात्रविधायकः यजतिशब्दोऽत्र तदर्थयागपरः ।
एवं यागत्वे सिद्धेऽपि इदं वदित्वाते सौम्यं च" निर्व-
पेदग्निबोमीयमजमाकृतेत्यादौ किं यागमात्रं भवति
उत धर्मा अपि भवन्तीति यदा च धर्मा भवन्तीति पञ्च-
सुदार्पि वदेहः किं पूर्णाकृतिसम्बन्धिना धर्मा भवन्ति
उतान्निहोत्वसम्बन्धिनः, आहोसिद्धर्मपूर्णाभासयोः, अथवा
ज्योतिषोमस्येति, अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति । धर्मा-
णामनाम्नानाद्याधुनतं यागमात्रं कर्तव्यमिति प्राप्ते आह
क० "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्" २ सू० । सौ-
म्यीदौ धर्मा भवन्ति न यागमात्रम् एवमेतानि विधिवान्यानि
समर्थाभ्यर्थयन्ति समयोजनानि भवन्ति अन्यथा साकाङ्क्ष-
त्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थकान्येव स्युः । तथा हि
सौम्येण यागेन ब्रह्मचर्यसं भावयेदित्यत्रांशत्वयवती भावना
विधीयते किम्, केन, कथमिति, किमर्थं ब्रह्मचर्यसम्,
तत्र केनांशः सौम्येति, कथमयस्तु वाक्यमध्ये नास्ति तेन
कथं भावयेदिति वाक्यं कथमयसापेक्षम् । यज्ञ सापेक्षं
भवति तदध्याहारेषात्पक्षेण वा पूर्वयत्ना निराकाङ्क्षं
कर्तव्यम् । अन्यथा तस्यानर्थक्यापत्तेः न च वेदे माता-
मात्रस्य तदित्यते तस्मादत्र निराकाङ्क्षीकरणाय विध्यन्ते-
तिकर्तव्यतापरपर्यायः कथमयोज्ञा कश्चिदनुपपन्नमीय इति
सिद्धे आह "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादिति"
सर्वास्तु इष्टिषु अग्नीबोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्मा
भवन्ति सामर्थ्यात् पूर्वोक्त एव हेतुरत्रापि बोध्यः । दर्शपूर्ण-
मासधर्मा एव सौम्यीदिविधीनां श्रेणीभवेत् समर्थाः चक्षु-
रोऽङ्गादयो ह्यवशात्तादिविधेरेव सिध्यन्ति नाभिपचादिभिरि-
ति । इष्टिपशुष्विति इष्टिषु सर्वास्तु अग्नीबोमीये पशौ च
पञ्चान्तरेषु अग्नीबोमीयधर्मा भवन्ति क० । इत्यारभ्य
पञ्चविंशत्या स्त्रुल्लेखद्वयेन उक्तस्य विस्तरेणावश्यं ।
तथा च दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यताको यागभेद इष्टिग-

नत्या । तत्करणप्रकारः आम्बुहा० त्रौ० सूत्रे दर्शितो
 “यथा पौर्णमासिनेष्टिसोमा उपदिष्टाः” । २.१.१, प्रथमेऽ-
 ध्याये दर्शपूर्णमासी व्याख्यातो विध्यन्तरविहितः । उत्त-
 रतेष्टयः पञ्चवक्ष्यन्ते विध्यन्तरविहितः । तेषां वि-
 ध्यन्तरापेक्षास्ति” “अतोऽयमर्थः सूत्रस्य, यस्मिंश्चास्ते उ-
 पदिष्टा इष्टयः पञ्चवक्ष्यन्ति अविशेषिताज्यभागान्ते सन्ते वात्स-
 न्याज्यभागा इति” । “पौर्णमासिनेत्यस्यामर्थः, पौर्णमासिने
 व्याख्याता इति वात्सनाज्यभागा इत्यर्थः । तेन समा-
 ज्ञातानामिष्टीनां पशूनाञ्च अन्वदेवतागममात्रः सिद्धो
 भवति । तथा जोक्तमिष्ट्यनप्रकरणे “असमाज्ज्ञातास्त्रयात्
 तन्मन्त्रिकारः” नारा० उक्तिः तस्य कालस्तत्त्वे दर्शितः यथा
 “तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत” सू० २.१.२, “तैरि-
 टिपशुभोत्तरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः कर्तव्य इति
 इटिपशुनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते इष्टि-
 कालतां निर्वर्त्य शय्यस्थानताप्राप्तार्थम् । किञ्च दर्शप्रकृतेर-
 मावास्या पौर्णमासप्रकृतेः पौर्णमासीत्येवं नियमं निवर्त्य
 अग्निवमेन उभयकालताप्राप्तार्थम् । प्रकृत्यविरोधात् पर्व-
 णसहस्रहोत्राले विक्रितः कर्तव्यः । यज्ञाङ्कः पूर्वभागे पर्व
 स्यात् तदा प्रकृतिं कृत्वा विक्रितः काव्यो । यदा परभागे
 रात्रौ वा तदा विक्रितं कृत्वा प्रकृतिः काव्येति सोमस्या-
 यमप्राप्तः काव्यो विधीयते । इष्ट्यादिष्वन्वदेवमादेव
 यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचनं सोमस्य याग एवावयोः
 काव्ययोः सम्पादनीयो नान्यत् दोषादिति” इति । “राजान्य-
 चाग्निहोत्रं जुहुवात्” १३० । “अलियस्याग्निहोत्रहोमः
 पर्वण्योरेव कर्तव्यो नान्यथा नु काव इति चयव्याहृत्योऽप्य-
 नयोरेव काव्योरेवमिहोत्रं जुहुवात् नान्यथाविध्य-
 वगम्यते । अत्र निषेधमाह” इति । “तपस्विने ब्राह्मणायेतरं
 काव्यं भक्तसुपहरेत्” १३० । “तपस्वी कर्मनिरतश्चाथ ब्राह्मणाय
 अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराव तपस्वि-
 नेऽपीति । इतरं काव्यमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकावे-
 द्विजैः । भक्तसुपहरेत्, भक्तं पक्षोदनं प्रकाशसुपहरेत्,
 दद्यात् । एतदुक्तं भवति । राजान्यवैश्ययोः पर्वण्यग्नि-
 होत्रकाव्यं वज्रं शिल्पा इतरेषु काव्येषु ब्राह्मणायोदनो
 द्रातव्यो न होमः कर्तव्य इति । अग्निधारयन्तु क्रियत एव”
 इति । ततोऽग्न्याधानं प्रसङ्गादुक्तं तस्याधानशब्दे पूर्व
 दर्शितम् अग्न्याधानोत्तरं कर्त्तव्यमाह “यदि विष्टय-
 णतुषु” २.१.१८, सू० “अग्नीनेनेति वाक्येणः । यद्य-
 नधिकारत्वादाधानविधेर्विनिर्बोजकस्य प्रकरणस्य व्यापारा-

सम्भवादाधानाङ्कविष्टयो न स्युः, इतीमाद्यानधिकारत्वा
 दिष्ट्याङ्कसाधनं न स्यात्, तथापि न कश्चिदोषः, अग्न्यध-
 त्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः” । “आद्यस्यैव सूत्रयोजना ।
 यद्याद्यामिष्टीनामाधानाङ्कता स्यात् तथापि आङ्कवनीजा-
 दग्निष्वन्वयात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तुषुः विष्ट्यारम्भे
 कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः । तदुक्तं साधनादिषु विशेषं
 दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बद्धानामेव
 साध्यत्वम् । इष्टिषु साधनत्वेन सम्बद्धानामपि कल्पना-
 गौरवमयात् साध्यत्वमिति विशेषं स्पष्टीकृतः एवं यद्या-
 धानेनेष्टिष्वग्नय एवायतः साध्या इत्यनधिकाराणां
 कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायाविदामेव उपाक्षय्यो नास्ती-
 कम् । अस्माकं तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते तदर्शनां
 कर्तृत्वेनावगतानां ब्राह्मणादीनां कथञ्चिदधिकारकत्वन-
 यातुष्ठानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणां समन्ययेमाद्यामपि
 तस्याधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कामं श्रुतिप्रयुक्तैर्वि-
 धानास्तुष्ठानसिद्धिरित्युक्तमिति विस्तरेण” नारा० उक्तिः ।
 ““प्रथमायासमिन्निः पवमानः” १८ सू० । “प्रथमाया-
 सिष्टौ द्वे देवते । अग्निः प्रथमः जेवतः । द्वितीयः पव-
 मानगुणकोऽग्निः । जेवतस्याग्नेर्नित्ये एव । “अग्न-
 व्यायुषि पवसेऽग्ने पवस स्वपाः” २० सू० । “एते द्वितीयस्य
 पवमानगुणकस्य” २० । “य ह्यव्यायुषमाऽग्निर्होता प्रतो-
 हित इति स्मिदकृतः संयाज्ये इत्युक्ते सौविटकृतो प्रतो-
 वात्” २१ सू० । “सौविटकृत्योर्व्याजुवाक्योर्होत्रेण
 संयाज्ये इति संज्ञा विधीयते” २० । “सर्वत्र देवतागमे
 नित्यानामप्रायः” २२ सू० । “सर्वत्रेति प्रकरणान्तरे-
 ऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र समासनिर्देशस्य
 तत्त्वत्वाद्देवतायाः देवतयोर्देवतानां वा आगम इत्येवं
 भवति । नित्यानां प्राकृतीनामितिर्थः । अप्राय उद्धार
 इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विकृतौ देवतायाः एकस्या
 आगमे हयोर्वैष्णवीनां वा अनागमेऽपि प्राकृतीनां सर्वा-
 णासुद्धार इति एतां पुनर्विकृतौ इष्टिनोदनां कृत्वा
 देवतां न विदधति, तत्र नोद्धारः प्राकृतीनाम् । तत्र
 ना एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यथा गदितः सोमेन पशुना
 इष्ट्या वा इत्यादौ” २० । “याः स्मिदकृतमन्त्राज्यभागौ च
 तास्तत्स्थाने” २२ सू० । “नित्यानामप्राय उक्तः । तत्र किं
 सर्वां नित्या उक्तव्याः उत काचिद्वैषतेत्येवं संशयं निवर्त-
 यति वा आज्यभागौ स्मिदकृतं चान्तरा देवता यदव्यासा
 उक्तव्याः । याः पुनर्विकृतौ विकृतास्तत्स्थाने उ-

इतानां प्रांक्तोनां स्थाने भवन्ति" इति वचनात्, तद्व-
र्गिकाश्च भवन्तीति गम्यते" ए०। "एष समानजातिधर्मः"
२४ सू०। "योऽयमतिद्विष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्यत्वापि स
समानजातीयेषु भवति। समानजातीय एककार्य इत्यर्थः"
ए०। "द्वितीयस्यां पृथग्वन्तौ अग्निः पावकोऽग्निः शुचिः
स नः पावकदादिवोऽग्ने पावकतोविषाग्निः शुचिप्रतनन
उदग्ने शुचयस्तव" २५ सू०। "एकः पावकगुणकोऽग्निः,
अपरः शुचिगुणकः। 'साङ्गान् विद्या अभियुजोऽग्निमीले
पुरोहितमिति संयाजेत् तृतीयस्यां सामिधेय्यावावपते प्रागु-
पोत्तमायाः पृष्ठपाजा अस्त्येति द्वे" २६ सू०। "आवपते
इति वचनात् अग्निं कृते एते सामिधेय्यौ भवतः। प्रथ-
मायां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनात् यस्यामिदौ
यत् तन्म विहितं तस्मादेकदेवतायामपि तत् तन्म भवति
न यथोक्तानामादेवतायामेवेति" ए०। "ध्याये इत्युक्त एते
प्रतीयात् पुष्टिस्त्वावगिनरा ययिस्त्वयस्त्वस्मान् अमीवहेति।
अग्नाधोमिन्द्रानां विष्णु रिति वैकल्पिकार्थः" २७ सू०।
"तथापामिको वृद्धते" ए०। "अदितिः" २८ सू०।
अदितियान्या, अस्या द्वे देवते" ए०। "उत त्वमदिते
सुव्रतानामृतस्य पत्नीमयसं कुबेरं तुविज्ज्वाभजरन्तासु रुचो
महि मर्त्याभू मातरं सुयमाणमदिति सुप्रणातिम्"
२९ सू०। "एषा कल्पजा" ए०। "प्रज्ञो अन्न
इमो अन्न इति संयाज्ये विराजायिष्यत एते प्रतीया-
दिति तिस्रः" ३० सू०। "इत्येतास्त्रिष्टयः पु-
त्रान्ता इत्यर्थः। उक्तानुक्तार्त्तनृत्तार्थम्। यदादौत्तमे
वैव स्यातामाद्या वेति पक्षस्तर्थापि तिसृणांमिदोनां याव-
न्त्यो देवतास्ताः सर्वा यद्व्या इत्येवमर्थः। आद्यात्तमपक्षे
मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्रव्ये। यदा पुन-
राद्यौ तदा सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्रव्या इत्येव-
मर्थम्" ए०। "आद्योत्तमे वैव स्याताम्" ३१ सू०।
"इष्टो इति शेषः। 'आद्या वा' ३२ सू०। "आद्यैव-
वेतिर्भवतोत्यर्थः" ए०। "तथा सति तस्यामेव धाव्ये
विराजौ" ३३ सू०। "यद्याद्यैव भवति तदा द्वितीय-
तृतीययोरपि देवतास्तत्र भवन्तीत्युक्तम्। अतस्तस्यामेव
धाव्ये विराजौ भवतः। धाव्याविराजासु प्रवेशस्य
निमित्तं तृतीयस्या इष्टे देवतानुप्रवेश इत्येवमर्थः तथा
सतीत्युक्तम्" ए०। "इतिमात्रे विकारे वैराजतन्नेति प्रती-
यात्" ३४ सू०। "पौर्णमासतन्मायामिदौ धाव्याविराज-
मात्रे विकारे इति त्रिविधविकारेण त्रिविधविकारेण।

'आधानाद् हादशरात्रमजज्ञाः" ३५ सू०। "अधा-
धानमिदौसोक्ता आधानादुक्तं हादशरात्रमजज्ञा इत्यु-
क्तम्। तस्यायमभिप्रायः, यावता कर्मसमुदायेनाग्नीनां
सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याधानशब्दो वाचक इति
ज्ञापयितुम्। तेनाग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्याह सैष्टिकस्या
धानस्य यज्यं भवतीति सिद्धम्। आधानेनेष्टिभिर
सिद्धाग्नयो हादशाहोरात्राणि सर्वे स्वरूपेणैव धार्यन्ते।
एतदजन्मधारणमग्निहोत्रपर्व एवाधाने भवति, अग्नि
होत्रस्य वानन्तरस्यमानत्वात्। अतस्तानक्रमणैश्च कर्मणां
व्याख्यानमित्युक्तत्वात्" इति। एवमिष्टिसामान्यं प्रदर्श्य
विशेषेष्टयस्तत्र दर्शिताः तत्रादौ नवशब्देष्टिः साक्षाध्याय-
शब्दे दर्शिता तत्र राज एवाधिकार, त्वयाणा वस्त्रानाम-
विशेषेष्टेति कल्पद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेष उच्यते "इष्टिस्तु
राजः" "सर्वेषां चैकं एके सर्वेषामिष्टेदेवति मन्वन्ते"
२,९,६,७। "श्यामाकेष्टासोम्यवरः स च वर्षत्तौ तत्र
याज्यादिकं २,९,८,९,१०, सू० उक्तम्। अन्त्यव्यासभोज-
ने जप्यमन्त्रादिकमुक्तम् १०, ३। एतानित्या इष्टयः अथ
काव्याः इष्टयः २,१०,१०, सू० आदौ। तत्र आद्युपकामे-
ष्टिस्तत्र अग्निगुणभेदजीवातुमहेवता २,१०,२, ३, ४, सू०।
स्वरूपयनेष्टि रक्षितवहेवताका तत्र याज्यादिकम् ५, ६, ७,
पुत्रकामेष्टिः पुत्रवद्गुणकामिदेवताका तत्र याज्यादिकम् ८, ९,
१०, वैश्वेष्टिः विश्वगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं
१२, १४, १५, सू०। आग्नेष्टिराशापदेवताका तत्र याज्या-
दिकम् १७, १८, सू०। लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरहृदेवताका
तत्र याज्यादिकम् २०, २१, २२, सू०। मित्रप्राप्ति-
कामेष्टिः अग्निशोमवरुणमित्येन्द्रहृत्सतिरसिहृदपूषन्
स्वरूपतोदेवताका तत्र याज्यादि २, २, ४, ५। इयमिष्टिः
महावैराजीनामा। अभिचारकामेष्टिः कृषाश्चर्यायनाग्नि-
हृदगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादि १, ७, ८, ९। विमत-
सम्पत्तिकामेष्टिः संज्ञानां नाम वसुहृदादिगुणकान्नसोमादि
चतुष्टयदेवताका तत्र याज्यादि १०, ११। भेदकामेष्टिः।
इन्द्रासहदेवताका तत्र याज्यादि १२, १४, १५, १६, सू०।
सम्पत्तिकामेष्टिः ऐन्द्रासहसो संज्ञानोवत् याज्यादिकम्।
१७, सू०। शत्रुभिर्भविष्यत्तिकामेष्टिः ऐन्द्रायास्तेत्यदा
तत्र याज्यादि १८, १९, सू०। पवित्रेष्टिः। अग्न्यादिदेव-
ताका तत्र याज्यादि २, १०, १। "वैश्यानीं ब्रातपनीं
पवित्रेष्टि" तद्वै च। अतादौ प्रयुक्तान् पुनाति द्यपौ-
रुता"। पवित्रेष्टिः काशीने जाय मा च काश्वरादि

नामादेवताका अग्निदेवताका वा तत्त्व याज्यादि ० १२, १, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० । यथाच एता दशपौर्णमासितिकर्तव्यताकाः । पशुपुण्यके कर्माणि प्रशोद्धमयतोऽन्यतरतो वा पशुकाभेदिः वा च आग्नेयी आग्नावेक्षणी वा आश्व ० अ० १० १, २, ३, ४ १० । तस्याभितिकर्तव्यतायाज्यादि तदुत्तरसूत्रजातेरुक्तम् । विध्यपराधप्रायश्चित्तिः १, १०, १, १० । विध्यपराधस्वरूपकारणप्रदर्शनपूर्वकं तत्कारणप्रकारादि तदुत्तरसूत्रजातेर्दिशितम् । वारुणीदि तत्प्रकारादि १, १२, ५, प्रातः कालातिपसौ प्रातरिति तत्त्व देवतादि १, १२, १२, आन्वाश्रुपालं च सौवेदि १, १२, १५ निमित्तभेदेष्टं प्रायश्चित्तोष्ठा देवताभेदादि १, १२, १६, आरभ्य आध्यायात् सूत्रैरुक्तम् । उन्वाश्रुपानीयेति तद्देवतादि ४, १, २१ २६ १० । टीक्षाप्रयोजनेति टीक्षणाया नाम तत्त्वदेवतादि ४, २, १, १८, १० पर्यन्तेनोक्तम् । प्रायश्चित्तेति तत्त्व देवतादि ४, २, १०, सूत्रादौ । आतिथ्येति तत्त्व देवतादि ४, ५, १०, सूत्रादौ । उदवसनीयेति तद्देवतादि ६, १, ४, १, सूत्रादौ । उदवसनीयेति तद्देवतादि ६, १, ४, १, २१, सूत्रादौ । आन्वाः पुनराधेयेति प्रत्येतयोऽपि इदयः विस्तरमवाप्नोक्ताः आकरेण दृष्ट्या ।

यत् ० ब्रा० १, ६, २, १२, इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शितः यथा । “स यदाष्टिकृत्वा तत्प्रदश मासिधेनारनु-ज, यदापशु देवता यजति तदाष्टिकृत्, मूर्धन्यतो याज्यानु-वाक्ये स्थाता वान्त्राग्राज्याभामो, विराजौ संयाज्ये” अन्वे-रिति सभिधाय अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आन्वेयेष्टेर्वेगे-विक्रमङ्गजातमाह । यदाष्टि दशपौर्णमासाभ्याः पृथगेव कृष्यति प्रधानदेवता उपाशु यजेत तदुपाशुत्व काव्येति कृत्वं चकृ । मूर्धन्यतौ “अग्निर्मृद्धा” भवो यतव्य इत्येति । (यजु० १२, १४, १५) मूर्धन् शब्दवती प्रधानस्य माज्ये स्विष्ट कदाज्याः पुरोऽनुवाक्ये, विराजौ विराट्शब्दके “प्रोद्धो अन्वे” “इमो अग्ने” इत्येते (यजु० १०, ७६ ७७, १ भवतः” भा० दर्शपौर्णमासयाग कथा प्रायश्चित्तेऽकार्यः तत्प्रकारः

यत् ० ब्रा० १, १२, १, १, दर्शितो यथा । “पौर्णमासेनेहा इन्द्राय विष्टेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्टं वै यजत आमावासेनेहा अदित्यं चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्टं वै यजते । स यत्पौर्णमासेनेहा इन्द्राय विष्टेऽनुनिर्वपति स यत्स्य देवतायैतदन्वीषोमीषं पौर्णमासं हविर्भवति तत्त्व नेन्द्राय त्वेति हि च न क्रियते एतेनो ह्यस्तेतत् सेन्द्रं हविर्भवत्ये-तेन सेन्द्रो यज्ञोऽयं बहिष्ते त्वेति सर्वा उ हि ज्यो

नाष्टाः पौर्णमासेन हन्ति ० । अथ यदा मावासेनेहा अदित्यं चरुमनुनिर्वपत्येते वै सोमो राजा देवानामन्नं यज्ञेन्द्रमा स यत्स्य एता रात्रिं न परस्तात् पश्चाद्दृष्टे तेनैतदनन्वेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्य-दितिः सुयमहा सेय प्रतिष्ठितेन ह्यस्तेतदन्वे हविर्भवत्येतेन नाप्रतिष्ठितमेतन्नु तद्व्याघादनुनिर्वपत्य तस्यादनुनिर्व-मेत् ४ । स यत्पौर्णमासेनेहा इन्द्राय विष्टेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽमदिति सर्वा वै यत्त इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यत्त इन्द्रस्यैव तेनो ह्यस्तेतत् सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यत्तः ४ । अथ यदा मावासेनेहा अदित्यं चरुमनुनिर्वप-त्यामावास्यं वा अस्तुनिर्वाप्यं पौर्णमासेन वा इन्द्रो हत्व-मङ्गला एतद्वत् जग्रे देवा एतद्विदितुनिरवपन् यदा-मावास्यं किमनुनिर्वप्येऽनुनिर्वमेदिति तस्यादनुनिर्व-मेत् ५ । स यत् पौर्णमासेनेहा अध्यान्वद्विरनुनिर्वपत्या-मावासेनेहा अध्यान्वद्विरनुनिर्वपति द्विचलं ह स भ्रातृव्यं प्रत्युक्तयतेऽयं यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासी यजत आमा-वासे नामावासासपत्न्या कैवास्यानुपमाधा श्रीभवति ६ । पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासी यजमाना आमावा-सेनामावासां क्षिप्रं पाप्मानमपाप्नोति क्षिप्रे प्रायोजनं स यो ह्येवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासी यजत आ-मावासे नामावासां क्षिप्रं पाप्मानमपहन्ति क्षिप्रे प्रजा-यते स यदनुनिर्वमेद्व्याहृष्टिषां नादक्षिष्यं हविः स्थादिति ह्यारुर्दशपौर्णमासो ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहृत्य इति न्वनुनिर्वाप्यस्याध्यादितस्य ० १ कश्चिच्छा । “अद्यामावासेति मन्वमान उपवसति । अथैव पश्चाद्दृष्टे स ह्येव दिव्यः आ, स यजमानस्य पन्थनभ्यवेणते तदपथव्यं ह्यादप्रायश्चित्तकृत एतस्यादु ईतद्वीषावचन्द्रमसादिति” । आयासुपवर्षति । एतेनो ईतदुपतयदाचक्षते अन्वित-मितेतत्त ईतदाचक्षते २ । यथचान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमासासमिन्नुत्पत्तिं सोऽपर-पथेऽप ओषधी प्रविशति पथनो वा अप ओषधीरदिति तदेनन्तं रात्रिं पशुभ्याः संनयति ३ । सोऽद्यामावासेति मन्वमान उपवसति । अथैव पश्चाद्दृष्टे तदयजमानो यत्त पथादिति तदाह्वं कथं कुर्यादित्वा यत्तपथाद्यजता न यजता २ इति यजेत ह्येव न ह्यन्वदपक्रमं भवति चः-न एवं ज्ञायातुदेति स आमावासाविधेर्नैवेद्यायेति मनुनिर्वपति तदन्वेव नो वा ४ । तस्य तोषि हवींषि न्वति । अन्वे यथिहतेऽपकाशं पुरोडाशम्, इन्द्राय हत्वप्रासादयकपा-

नम, अग्नय वैश्वानराय हादशकपालं पुरोडाशम् ५ । स यद-
 ग्नयं प्रथिक्तेति निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्ता स यन्मादेवातो
 यजमानो यत्प्रथादेति तमेनमग्निः प्रम्यान्मापादयति ६ ।
 अथ यदिन्द्राय हवन्ते । पाभ्या वै हवो यो भूतेर्वारयित्वा
 तिष्ठति कल्याणकर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रैश्च हवन्ना पा-
 भ्यान् हवन् हन्ति तस्मादिन्द्राय हवन्ते ७ । अथ यदग्नये
 वैश्वानराय हादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत् वा
 इन्द्रो हवन्महंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहन्तदस्य सर्वं
 पाभ्यान् समदहन्तथोएवैव एतदिन्द्रैश्च हवन्ना पाभ्यान्
 हवन् हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं
 पाभ्यान् संदहति स यो हवन् विद्वानेतरेष्ट्या यजते न
 ह्यास्यात्स्युन पाभ्या परिशिष्यते ८ । तस्यै सप्रदश सामिधे-
 न्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति याः कामयते ता या-
 उतातुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागानेव संयाज्ये ९ । तिसृ-
 धन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वमा वै श्वाम् बाधन्ते तदेत-
 मेवैतद्वाधते यत्तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति १० । दशदं द-
 क्षिणां ददाति । दशदं न वै श्वान् बाधन्ते तदेतमेवैतद्वाधते
 यद्दशदं दक्षिणां ददात्येवा श्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्वे वा-
 स्यामध्यम्यादतरा दक्षिणास्तासां यत् सस्यदोत सा
 सा हृषा पशव्येष्टिस्यपश्वम्यहुतो यजतेव ११ ८० ।
 'दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनमाश्विमेष्टिकृत्वा अथ पश्चा-
 त्दर्शने नैमित्तिकोमिष्टिं विधत्सुराह । अथानन्तरं
 स्वायंकावे एष चन्द्रमाः पश्चात् प्रतीक्षां दिशि दृश्ये
 दृश्यते । अभ्येकन्ते अभ्यवहन्तं पश्यति यथा शाखावृको
 वने संहरतो मेवादीन् पशून्मध्यवज्रिहीरषति । एतस्मादेव
 अस्तु चन्द्रमस्यस्वरूपेण पूर्वोक्तवत् स्वरारः समा-
 शान्तः तस्माच्चन्द्रादिति भीष्मा उक्तंरूपया भीष्मा, आया-
 सप्रगच्छन्ति गवाद्याः पशवः तितोहिता यजमानस्य भव-
 न्नीलार्थः पशूनासपतापकारि यतेश्चन्द्रदर्शनं तत् खलु-
 चित्तं शुभा रिक्तोऽनमिद्यापजते २ । एतमेव चन्द्रगतं दोष-
 सेवमाचलन्ते, चन्द्रमसः सस्यस्यो तस्माच्चन्द्रमस्यवर्त्तो गश
 इति अत एव तस्य गशाङ्क इति प्रसिद्धिः । उपवस्यकाशं
 गतं देवान् रूपं चन्द्रमसं पोष्यमाने काले प्रजाकुर्वन्ति । पशव
 ओषधीर्जग्न्वा अपय पीत्वात्मन् तं चान्द्रमसं कर्तुं रस-
 ममावास्याया वारयन्ति तत एनं रसममावास्यासम्बन्धिन्यां
 रात्रौ पशुभ्यः सकाशात् संनयति सम्यक्पापयति । तत्-
 खनयनं प्रतिपञ्चदर्शने सति नोपपद्यते । १२दर्शयाग-
 स्मातिक्तास्तकावत्ये दोषरूपस्य तन्नानुष्ठानप्रकारमाह ।

प्रकृतौ दर्शयागः शीघ्रं समापनीयः अग्निरभ्येवेतद्विषय-
 रिहाराय प्रायश्चित्तेः कर्त्तव्यः । स आमावास्याविधेर्न-
 वेति यद्योदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्तत्प्रकारेणैव
 प्रतिपदि प्रकृतानां दर्शयि समाप्य ४ । अथास्यामिष्टौ प्रक-
 तिविहितः कर्त्तव्येति नोदकप्राप्तेषु विशेषं विधत्ते ।
 प्रकृतौ पञ्चदश अत्र नोदकप्राप्तास्ताः पृथुवाजवत्स्यौ
 धाव्ये हे इति सप्तदश (सामिधान्यः) भवन्ति । प्रकृतौ प्र-
 धानयागे उज्ज्वलधर्मः । प्रकृतदेवतालिङ्गयुक्ताश्चतुःषष्ट्यां
 दाशतयां समाम्नाता याज्यताः कामयते । आज्यभागयोः
 त्रिष्टय्यागे च याथाकाम्यम् ९ । तिसृभिर्पुत्रिभिर्युक्तं धनुः
 तिसृधन्वम् पूर्ववदकारः समाशान्तः । एतं चन्द्रात्मकं
 दिव्यं श्वानम् १० । अहर्ह्यमानचन्द्रेऽऽपि ११ भा०
 "इष्टिः पार्वीयणान्नीयाः कियलानिर्वमेत् सटा"मनुः "प्राजा-
 पत्या निरुष्येष्टिम्" । "हेमन्ते नवश्रेष्ट्या"मनुः "आ-
 रेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टित्विजः"रघुः । २ "याग-
 माले च "कर्तुमिष्टिमियाज्यकृता मया"माघः राजसूयया-
 गाभिप्रायमिष्टम् । इष-क्रिन् । ३ इच्छायाम् । इष्टप्रयोग-
 निर्वाहाय पातञ्जलभाष्यतः इच्छादोषके षष्ठोकाद्यात्मक
 वाक्यभेदे च । यथा । "द्विपथ्यं नानामेवेष्टिः" सर्वनाम्नोह-
 त्तमाले पुं वद्भाव इत्यादि । एतयेष्ट्या "ठक्कशोच"वार्त्ति०
 "एकतद्धिते चेति" खल्वसु गतार्थम् वि० कौ० । "अनुत्-
 खलपदव्यासिति" माघव्याख्यायाम् अनुत्खलपदव्यासरा
 इष्टु पसंख्याननैरपेक्ष्येण स्तुताक्षरेव" इति मल्लि० ।
 इष्टिका स्त्री इष-तिकन् । इष्टिकाशब्दार्थे "उज्ज्वलं त्विष्टि-
 कया कयलु कोटिमाशनम्" सुशु० । "इष्टिका काशुमी-
 चाल चयनार्थं कृता भवत्" भा० आशु० ८८७० ।

इष्टिकापथिक न० इष्टिकायाः पथिकं तदुद्देशेनापि प्रभव-
 त्वात् । नामज्जकटणे राजनि० । [कृतयागे ।

इष्टिकृत् वि० इष्टिं यागं कृतवान् क-भूते किप् ईत० ।
 इष्टिन् वि० इष्टमनेन इष्टा० इनि । कृतयागे 'अध्वरेष्टि-
 टिनं पाता'भट्टिः ।

इष्टिपच पु० इष्टये इच्छायै अभिवाधार्थं पचति न अन्नायो
 पच-अच्- ४त० । कपणे २ दैत्ये च शब्दः । स ह
 खेच्छापूर्णाधमेव पचति न यन्नार्थमिति तस्य तथात्वम् ।

इष्टिपशु पु० ईत० । यज्ञिये पशौ । त्रिका० ।
 इष्टिसुप् वि० इष्टिं यागं सृणाति सुष-किप् ईत० । दैत्ये
 इष्टियायजूक पु० इष्ट्या वायजूकः । "काम्येष्टिवजनशीले ।
 "तद्वान् इष्टियाजूकः स्वात पशुभ्यः एकं प्रायश्चित्"प० ७० ।

इष्टियाद्यजुः इष्टियजनशीलः इष्टियन्नेन काव्या इष्टयः
यातपचप्रविद्धाः ताच्छीत्ययोगात्काव्येऽपि यजनप्रधानो-
न स्यात्" भा० ।

इष्टीकृतं त्वि० अग्निर्दमिष्ट कृतम् इष्ट+वि-क-कर्मणि क्त ।
अग्निर्द इष्टे कृते । अग्निर्दमिष्टिः कृता । इष्टिभेदे सत्वे न० ।
“सत्वमिष्टीकृतं नाम समपास्ते महातपाः” भा० व० २५६ अ० ।
इष्ट स्त्री इष्ट-भावे तन् । इच्छायाम् उष्णादिकोषः ।

इच्छयन् न० इच्छायन् गमनं यत् । “यागविशेषावरणभेदे”
इच्छयन्ञ्च आह० न्यौ० २, १४, सूत्रादौ दर्शितं यथा
“अत जह्नेमिच्छयनानि” । “अत जह्नुं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन्
अध्याये तानि इच्छयनञ्च ज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं
गमनं येषु कर्मसु तानीच्छयनानि” नारा० ४० । “सांवत्सरि-
काणि” २४० । “सांवत्सरेण क्रियन्ते स वत्सरेण क्रियन्त इत्युभ-
यथा विग्रहः कर्तव्यः, दावायययययचातुर्मास्यानामनेकसां-
वत्सरिकत्वात्तदर्थम् ४० । “तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां
आ प्रयोगः” ३४० । “फल्गुनीर्भिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी,
चित्तया युक्ता चैत्री । तेषां सांवत्सरिकाणां आगन्तुका-
नामिच्छन् कावे प्रारम्भः कार्यः । तर्षपूर्णमासगुणविकार-
रूपाणां दावायययययचादीनामारम्भे काननियमो नास्तीति
तेषामित्युच्यते” नारा० ४० । “तराययम्” ४४० । “तराययं
नामेच्छयनमुच्यते” ४० । “अस्मिन्दिष्टो विश्वे देवा इति पृथ-
गिष्टयोऽनुसवनमहरहः” ५४० । “अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या
विश्वदेवदेवत्या चैतासिस्त इष्टयः लिपु सवनेषु यथासङ्गेन
एकैकैष्टिः कार्याऽह्न्यह्नि । अहरहरिति वचनं पौर्ण-
मास्यमावासाभ्योर्वाचनार्थम्” ४० । “एका वा लिङ्गविः”
६४० । “एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैत्रेष्टिस्तद्विष्काऽह्न्य-
ह्नि प्रातः सवन एव कर्त्तव्या अत्यर्थः” ४० । “इडाद-
धोनामेच्छयनं तत्त देवतादि २, १४, १-१०” व्यासाष्टयि-
व्योरयनं नामेच्छयनं तत्त देवतादि २, १४, १०, १५
“वातर्षस्याग्नि इच्छयनानि तदेवतादि २, १५, १ सूत्रादौ ।

एवमन्यान्यपि इच्छयनकर्त्तारिण्य आकरो ह्यज्ञान

इष्टा अव्य० यज-ज्ञा । “यानं ज्ञानेत्यर्थः । “अन्धमेघेन वेदा”
अन्धकारिकम् । इष्ट-ज्ञा । “यथित्वत्वेत्यर्थः च ।

इष्ट उ० इष्टति इच्छयनेन वा इष्ट-गतौ इष्ट-इच्छायां
मत्वा । “वसन्तकाले ऋकामे च भावे मत् । ३ गतौ । ततः
अच्छये इति । इष्टिन् गतिर्युक्ते त्वि० स्त्रियां छिप् । “ते
वायीमन्त इष्टियो अमीरवः” ऋ० १, २७, ६ । “इष्टियः
गतिमन्तः” भा० । इष्ट-इच्छायां कर्त्तारिण्य मत् । ४ इष्टमाये

अज्ञादौ अक्षये इति अज्ञादिति “हिरण्ययाः स्वायु-
धास इष्टियः” ऋ० ५, ८, ७५ । इष्टियोऽस्यवन्तः” भा० ।

इष्ट उ० इष्टते इष्ट-कृप् । वसन्ते ज्यतो हेम० । तस्य क-
र्तृणां मध्ये इष्टतत्वात्तथात्वम् “कर्तृणां कृत्तुमाकरः” गी-
तायां तस्य भगवद्भूतलोकोः इष्टत्वम् ।

इष्ट उ० इष्ट-सर्पणे वन्-गुणाभावः । आचार्योऽपदेशार्थम्
पश्यमाणत्वात्तथात्वम् । उष्णवदन्तसु इष्ट दाने इत्यस्यै-
व रूपं दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानाच्च तस्य तथात्वम् ।
इष्टय न० ईत० । वाणापो । महादिपाठात् भवादौ क् । इष्ट-
पीय तद्वादौ त्वि० । [इष्टनीकीय तद्वादौ त्वि० ।

इष्टनीकी न० ईत० । वाणावयवे । महा० भवादौ क् ।
इष्टसन उ० इष्टवोऽस्यन्ते त्वि० अनेन अस्-छेमे करणे ल्युट्
ईत० । धनुषि । “रामनिष्सनदर्शनेत्युक्तम्” रघुः ।

इष्टास उ० इष्टवोऽस्यन्तेऽनेन अस्-छेमे करणे वञ् ईत० ।
धनुषि “अत्र मूरा माहेषासाभोमाज्ज नवमा युधि”
“काश्यव परमेष्ठासः शिखण्डो च महाराजः” गीता । अर्द्ध-
चादिपाठात् क्लीबत्वमपि । इष्टन् अस्ति अस्-अण्
उप० न० । “यश्चेष्टेति त्वि० (तोरन्ताज) भेदि० ।

इस् अव्य० इ कामस् सति स्त्री-किप् नि० आलोपः ।
इसन्तामे ऋकामे इष्टः आनुभवे च यन्त्र० ।

इह अव्य० इदम्+ह इयादेशः । अस्मिन् कावे देहे दिवि
ना इहत्यर्थे “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नामास्ति
किञ्चन” श्रुतिः “इह जन्मनि जन्मान्तरे वा” वे० भा० ।
“नेह नास्ति किञ्चन” “नेहाभिक्रमनामोऽस्ति” गीता ।
“तदस्तिमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः” वै० । प्रथमार्थे क् ।
२ अतुभूयमाने लोके इहासुतार्थकलभोग विरागः वेदा०
भा० च इहकालः । इह भवः विदितोवा कर्मा० ठञ् ।
ऐहिक इहभवे इहविदिते च त्वि० । “ऐहिकब्रह्मण्यपते
टीकादिनिषेधात्” गु० त० २४० । [मानकावे ।

इहकील उ० इदम्+प्रथमार्थे इ इह कर्म० । एतत्काले वर्त्त-
मानतन त्वि० इहभव क् लुट् च । इहभवे स्त्रियां छिप् ।
इहत्य त्वि० इह भवः इह+त्यप् । इहकावादिजाते । स्वाये-
कन् । इहत्यक तत्तार्थे स्त्रियां निष्प्रतिषेधम् । इहत्यका
इहहितीया स्त्री मय्० ष० । अतत्तद्विधीयावाम् ।
इहपञ्चमी स्त्री । मय्० ष० । अतत्तद्विधीयावाम् ।
इहल उ० इह भवः जाति जा-क । चेदिदेहे त्वि० तद्वा-
सिनि व० व० ।

इहलोक उ० इदम्-प्रथमार्थे इ कर्म० । एतल्लोके अतु-

भूयमाने लोके इत्थलोके भवः ठक् अनुयं हिपदद्वि
ऐहलोकिज तद्भवे ति० ।

द्रष्टासुच अय्य० इत्थ च यत्तत्त च इ० । एतल्लोके परल्लोके च
“इत्थल्लोकाधिकलभोगिरिरामः” नेदा० वा० ।

इति वाचस्पत्ये इत्थारादिबर्ह्यग्न्याधिनिरूपणम् ।

इ

इ अय्य० ई क्तिप् । १ विभादे २ दुःखभावनायाम् इत्थोपे
३ अतुलनायाम् ५ प्रत्यये ईश्वरिणी ७ संबोधने च । मेदि
न्यास्यं सान्ततया पठितः । ४ प्र० वाधुः ।

ई लो अय्य विष्णोः पत्नो लोभः । लक्ष्म्याम् ।

ई कालौ (इत्थायाम्) गतौ व्याघ्रौ चोपे भोजने सक० गर्भ-
पक्षणे अक० अटादि अतिट् पर० । एति ईतः
इयति । ऐत् । ऐपीत् । इयाय इयत् । एता एष्यति
ऐष्यत् । “ईतः । अत्थात्तनेपदिषमपि “न हि तरणि-
वर्तते” दिक्पराधोमर्हतिः” कविक० टी० दुर्गा० ।

ई याचने द्विक० आत्तने० अटादि अतिट् निर० ।
ईते इयीत ईताम् । ऐत । ऐते । “आ वोदेवास
रंभे वामं प्रत्यक्षते” यजु० ४, ५ । “अजस्रं चर्ममो-
महे” यजु० २६, ३ ।

ई गतौ दिश० सक० अतिट् आत्त० । ईयते ऐत । ईतः
“पद्मरन्तीवधनुस्त्वयुतः” भाषः । ईह-गतौ सक्ति० ।

इत्थ दर्शने पर्यालोचने च आ० आत्त० सक० ऐट् ।
ईत्थने ईत्थोत ईत्थताम् ऐत्थत ऐत्थिष्ट ईत्थाम्-बभूव आ-
स-चक्र-ईत्थता ईत्थनीष्ट ईत्थिष्यते ऐत्थिष्यत । ईत्थितव्यः
इत्थयः ईत्थ्यः ईत्थिता ईत्थितः ईत्थित्वा लीष्य । ईत्थ-
यम् ईत्था । ईत्थमाणः । कर्मणि ईत्थ्यते ईत्थ्यमाणः ।
धातुनिर्देशे इत्थतिः ईत्थिः । “न धर्मद्वेषे वयः समो-
च्छते” न कामदन्तिर्वचनीयमोच्छते” कुमा० । “तदेक्षत
बहु स्थां प्रजायेय” अतिः । “स प्रजापतिरीषां ब्रह्म”
श्रुतिः । “सर्वभूतस्य प्रात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईत्थते
लोमयुक्तात्मा” गीता । “कथमीक्षामहे मरे, इय्यधिपन
तन्निप्रितम्” मा० व० २८ टिप्पणी । “ऐत्थिष्ट इभिः प्रचि-
नान स मोहान्” भट्टिः वेदे पदव्याख्यासोऽपि “कथिहीरः
प्रत्यगात्मानमैवादाहसचक्षुरात्तत्त्वमिच्छन्” कटो० । ७-

एन शुकाशुभलोचने च तद्योगे शुभाशुभसंभवनि चतुर्थी ।

“राधीष्ठायेत्य विप्रश्न” पा० । “यदीयः विविधः प्रश्नः
क्रियते तस्मिन् चतुर्थीत्यर्थः । “अथाय ईत्थते गर्गः ४ टो
गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः” सि० कौ० । “ईत्थतेर्ना-
यट्” शा० सू० । “कारणे ईत्थित्वश्रवणात्” भा० ।

अधि+विवेचने अधीत्थते “कुङ्कुमचकितोलोकः सत्येऽप्यपाय
मधीत्थते” कितो० ।

अतु+अतुषिन्नने । “तामसीत्थत इयं वै वल्लोकावपेयम्”
शत० ब्रा० ६, २, ५ । “अमीक्षमाशोरामस्तु विषस्यं
भान्नेचेतनम्” रामा० ।

अप-आकाङ्क्षायासमुत्प्रेक्षे अवधिनिमित्ते च । “अपेक्षते
प्रत्ययसुप्तम् त्वाम्” कुमा० । “अपेक्षन्ते न च केहं न पाव
न दशानरम् । परोपकारनिरतामधिपीया इवोत्तमाः”
उद्भटः । “किमपेक्ष्य फलम् प्रयोधरान् ध्वजतः प्रार्थयते
मृगाधिपः” किरा० । “हित्वादयः पराङ्माना अपेक्षा-
वृद्धिजामताः” “अपेक्षावृद्धिनायाज्ञतेषां नाशः प्रकीर्तितः”
भाषा० । “शब्देव्यङ्ग्यकलेऽद्यान्तरमपेक्षते” शा० द० ।
“आपेक्षतेऽपि गमकत्वात् समासः” पा० भा० । “आ प्रक्रिया
या कथमिच्छमेक्षा” मीमा० । “नदीयः परिपूषोऽपि
मितोदयमपेक्षते” चन्द्रा० ।

वि+अप+विशेषणामेक्षयाम् । “न अपेक्षत ससृग्छकाः प्रजाः”
रघु० । “अपेक्षमाणौ सकृन्तीतयागतौ” रामा० । “समर्थः
पदविधि” पा० भा० । अपेक्षाऽप्यपेक्षापक्षद्वयसुपन्य-
स्तम् । तत्र अपेक्षापक्षोभितान्तरणे ७ पण्यस्तः स च
शुक्तिविचक्षणत्वात् कैयटविरचनादौ दूषितः । “आक्षयत्
सा अपेक्षाऽपि हतावपि न कीयते” भट्ट० । सा च शब्द-
बोधिययोगिन्याकाङ्क्षाकृपा आकाङ्क्षाशब्दे विवर्तितः ।

अय+चाक्षुषदर्शने । “यौतम्यमानानवेक्षेहं य एतेऽस्य समा-
गताः” गीता । “अवेक्षमाणोमहर्षते सुकुर्मुहुः” भाष.
सत्यकप्रयालोचने च । “यदवोचदवेष्ट्य सुन्दरी” किरा० ।
अतु+अव+पर्यालोचने अतुस्त्वाने च “स्वच्छातां चात्वेलेत
योगेन परमात्मनः” मनुः ।

अभि+अव+भोजनात् ऐत्थते । “यजमानस्तु प्रत्युपभवेत्ते” शत०
भा० १००, ५, २, “अभवेत्ते अत्यवर्तते” पश्यति” भा० ।
परि+अव+सवनादर्शने । “ततो वाचस्पतिर्जघे तं मनः
ययिवेत्ते भा० अ० २१ अ० ।

प्रति+अव+प्रतीक्ष्य पर्यालोचयता दर्शने । “अवेक्षं प्रत्यवेष्ट
माथो जपति” शत० ब्रा० ५, १, २, ० ।

वस्+अव+सस्यगर्दशने । “वपोपमोऽयं समवेक्षते समाम्”
भा०वि०२।८श्लो० । “अदि दट” बलं सर्वं ववञ्च समवे-
क्षिताः” भा०आ०२५श्ल० । सस्यकर्प्यालोचने च “सर्वं
तु समवेक्षेदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा” मनुः ।

आ+सस्यगर्दशने । “अवचिरेष्य पाशालोम्” भा०स०२३८० ।
उद्+उद्गर्दशने । “सहस्ररश्मिना साक्षात् समणससुदी-
क्षिताः” कुमा० । अपेक्षावाञ्छ “तीणि वर्षावयुदीक्षते
कुमार्युत्तमती सती” मनुः ।

उप+हेतुत्वज्ञानेन परित्यागे “उपेक्षया स्वत्वहानि” दाय
भा०टी० । “ये सां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्ष्य” विशोकवत्” भा०
व०१।१श्ल० प्रतिचिकीर्षाभावे “उपेक्षते यः क्षयवन्निनी-
र्जटाः” कुमा० । “नोपपेक्षते क्षयमपि राजा साहसिकं
नरम्” मनुः अपेक्षालोचने अतुल्यत्वानाभावे च “गूढेन
चरता तत्त्वसुपेक्षितमिदं मया” रामा० ।

वस+उप+सस्यगुपेक्षायाम् । “यत्पुत्रं समाधातु योमो-
हात् ससुपेक्षते” भा०व०१०६०श्लो० ।

निस्+निर+निःशेषेण दर्शने निश्चयार्थं दर्शने च । “यावदेता-
क्षरीणेऽहं योऽङ्कामानवस्थितान्” गीता ।

परि+तत्त्वानुसन्धाने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च
“परीक्ष्य लोकान् कर्मवितान्” श्रुतिः । न्यायसूत्रकृत्यादौ
प्रमाणप्रमेयादि परीक्षा बहुशो दर्शिता । सस्यकविवेचने
च । “नैता रूपं रीक्षन्ते नासां वयसि संस्थिताः । सुरूपं
वा विरूपं वा पुमान्निखे व भुञ्जते” मनुः । लक्षणादिम-
न्त्रेण ज्ञाने च अन्वयव्यापिदृशैव सूत्रा विमास तद्विदः ।
मेध्यमन्त्रं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये” भा०आश्व०१०
२७ श्लो० । “यज्ञान् परीक्षितः पुण्ये” या०श्रु० । “सर्वस्य
हि परीक्षान्ते स्वभावा जेतरे गुणाः” हितो० भक्तिमन्त्रा-
दिना ज्ञाने च । “मायां मयोद्गाय्य परीक्षितोऽसि” रघुः ।
विवादे सत्यत्वासत्यतादि संशयनिरासाय स्वपक्षप्राभाषय-
व्यवस्थापनाय यथपक्षरूपे लुब्धपरीक्षादि । परीक्षा-
शब्दे विवर्तितः ।

प्र+प्रक्षपेण दर्शने “प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्यं सन्निपु”
भा०व०१।६५७ । “यत् किञ्चिद्दर्शयार्थां सन्निधौ प्रेक्षते
अनी” भा०व०मनुः । “उदायुधानापतत्त्वान् द्रष्टान् प्रेक्ष्य
राचवः” रघुः । “पुनः प्रेक्ष्य च नृत्तनम्” कुमा० ।

अभि+प्र+आभिमुख्येन दर्शने । “प्राचीं दिग्मभिप्रेक्ष्य महर्षि-
रिदमब्रवीत्” भा० व०१६३श्ल० । “दक्षामनसमभिप्रेक्ष्य
‘अजस्रः संप्रदद्मुः’” भा०व०८८श्ल० ।

उत्+प्र+उत्प्रेक्षायां । “किञ्चिदर्थं साधयेयान्वास्यान्वक्ष्यन्ता
कल्पने उद्भावने च । “उत्प्रेक्षाभोवयं तावन्कतिमन्त्र
विभीषणम्” रामा० । “तदुत्प्रेक्षोत्प्रेक्षा प्रियसखि गतां-
क्षांश्च दिनं सान्” अमरः । “अनेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृ-
तस्य पराक्षणा” सा०द० । “अलङ्कारशब्दे ३६५, ४७६ विवर्तितः ।

वस्+प्र+सस्यगर्दशने । “सप्रेक्ष्य नाभिकायं क्षाः” गीता
“योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य बन्धजोऽपयेत् करम्” मनुः ।

अभि+सम्+प्र+आभिमुख्येन सस्यगर्दशने । “अभिसंप्रेक्ष्य भ-
र्तारं कृष्ण वचनमब्रवीत्” भा० आदि० प०२०११ ।

प्रति+अनुरोधे अपेक्षायां पूजने च । “प्रतीक्ष्य तत् प्रतीक्षार्यं
पितृस्वप्ने प्रतिपद्यतम्” माघः । “प्रथमं संस्थिता भार्या
पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते” भा०आ० ३०३३ । नाभिनन्देत
मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षते”
मनुः । “संवत्सरं प्रतीक्षते द्विजानो योषितं पतिः” मनुः ।

वस्+प्रति+सस्यकप्रतीक्षायाम् । “सृष्टिं संप्रतीक्षन्” भा०
आ० ३६०२ । “एकत्रेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रती-
क्षते” रामा० ।

वि+विशेषेण दर्शने । “रीक्षन्ते त्वां विक्षिताश्चैव सर्वे” गीता ।
“सीमाज्ञाने नृणां रीक्ष्य निम्न लोके विपथ्यम्” मनुः ।
“अङ्गीकृतस्त्रास्वकीक्षणेन” रघुः ।

अनु+वि+सन्ततकीक्षणे पक्षादीक्षणे च । “तस्माद्दृष्टयोऽनु-
रीक्षमाणोऽपति” शत०त्रा० ५, ३, १, २५५ ।

अभि+वि+आभिमुख्येन रीक्षणे । “नचनं भुवि यत्क्रोति कश्चिद-
ध्यभिवीक्षितम्” मनुः ।

उद्+वि+उद्गर्वीक्षणे । “उद्गीलमाणा भर्तारं सुखेन परिगृह्यता”
रामा० । “पतिव्रतामिसां साध्वीं तवोद्गीक्षितमन्यत” भा०
अनु० २५० । “उद्गीक्षितं प्रज्जडिभिर्भरतातुगाभिः” रघुः ।
वस्+उद्+वि+सस्यनादुद्गीक्षणे । “निपेदुर्भूमिपराः स्वर्गं सहस्र-
द्वीप्सु परस्परम्” रामा० ।

प्रति+वि+प्रतिदर्शने यत्कर्म के स्वदर्शनं तस्य स्वेन दर्शने ।
“ततः सराज्ञा प्रतिवाक्ष्य ताः स्त्रियः” रामा० ।

वस्+वि+सस्यगर्दशने ।
वस्+सस्यगर्दशने पर्यन्तोच्य दर्शने । “पुरस्तादेव प्रतीचे स-
मीलमाणायातुम्वात्” शत०त्रा० ११, ५, ४, १४ ।

“समीक्ष्य वसुधां चरेत्” मनुः । “अपहस्तसुसन्तोष
शीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडकोशम्” भा०
आश्व०२२३श्लो० । “तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः स्वर्गान्
वन्मनवस्थितान्” गीता । “अचित्तमेवैवमीक्ष्यकमतान्वा-

रिणः" इति० "समीक्षा कुलधर्माय खधर्म्" प्रति-
पादयेत्" मनुः ।

प्र+सम्+प्रकर्षेण सत्यगीक्षणे । "सह सञ्जाः ससृत्पञ्चाः
प्रसमीक्ष्यापदोभ्यश्च" मनुः । "कुलं ख्यातिश्च दत्तं च
बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य च" भा० व्या० ४२७४ स्तो० ।

ईक्ष्णान० ईक्ष्-भावे ल्युट् । १ दर्शने । करणे ल्युट् । २ नेत्रे ।
तत्र दर्शने "खिद्यः कार्येक्षणो नृणाम्" मनुः नेत्रे ।
'अभिमुखे सति संवृतमीक्षणम्" शकु० "सदा संरक्षमयनौ
सदा चानिमेक्षणौ" भा० व्या० २३ अ० । "इत्यदिगोभा
प्रहितेक्षणो" रघुः ।

ईक्ष्णिक ति० ईक्ष्णं हस्तरेखादीक्षणे शुभाशुभदर्शनं शिल्प-
मस्य ठन् । शुभाशुभफलकथनोपजीविनि सामाजिके । स्थियां
टाप् । "मङ्गलादेशट्टताय भटाखेक्षणिकैः सह" मनुः ।
ईक्ष्ति पु० ईक्ष्-धात्वर्थनिदेशे श्तिप् । ईक्षणे । "ईक्षतेनाश-
ब्दम्" शा० सू० ।

ईक्षा स्त्री ईक्ष्-भावे अ टाप् । ईक्षणे १ दर्शने २ पर्यालोचने
च "स ईक्षां चक्र" श्रुति, "अवशाटु ईक्षा अन्योक्षा" ।
व्यायसू० वृत्तिः । आख्यौक्षिकोऽष्टे विवृतिः ।

ईक्षेण्य ति० ईक्ष्-बा० एण्य । ईक्षणीये दृश्ये "ईक्षेण्यसोऽ-
ह्योऽनः" ऋ० ८, ७७, २ । "ईक्षेण्यसः ईक्षणीयाः" भा० ।

ईक्षु गतो इदित् आ० पर० सक० सेट् । ईक्षति ऐक्षोत् । ईक्षुम्
बभूव आस चकार । ईक्षिता ईक्षिष्यति ऐक्षिष्यत् । ईक्षितः
'खन्नाशमयितः शक्रः प्रैक्षश्च क्षुभिता क्षितिः" भट्टि 'भुज्युं
ससृष्ट आ रजसः पार ईक्षितम्" १०, १४२, ५ ।
खिचि ईक्षयति । "य ईक्षयन्ति पर्वताक्षिरः ससृष्टमर्थवम्"
अ० १, १८, ७ । "ईक्षयन्नोरपश्युव इन्द्रं जातसुपामते" ऋ०
१०, १५२, १ । "ईक्षयन् परिजना पविहया रघुः ।

ईग गतो इदित् इगिवत् । ईक्षति ऐक्षोत् ईक्षते इक्षेके ।

ईज गतो निन्दायाश्च आ० व्याख० सक० सेट् । ईजते ऐजत
ऐजिष्ट ईजाम्-बभूव आस चक्र । ईजिता ईजिष्यते
ऐजिष्यत ।

ईज गतो निन्दने च इदित् आ० व्याख० सक० सेट् । ईजते
ऐजिष्ट । ईजाम्-बभूव आस चक्र । ईजितम् । अथम्
अपाणिनीयः कविकल्पद्रुमे तु पठितः ।

ईजान ति० यज-ताच्छीत्ये कानच् द्वित्यम् । यजमाने
वागशीवे । "ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा"
भा० व्या० ८४ अ० । "यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म
यत् परम्" ऋ० ।

ईड स्तुतौ अटा० व्याख० सक० सेट् । ईडे ईडिने ईडिष्ये
ऐडिष्ट ईडाम्-बभूव आस चक्र । ईडिता ईडिष्यते ऐडि-
ष्यत । ईड्या ईडितः ईडनम् ईडा । "अग्निमीडे पुरो-
हितम्" ऋ० १, १, १ । उकारं लकारतया बहुधाः
पठन्ति । "अज्मध्यस्थदकारश्च लकारं बहुधा जगुः ।
अज्मध्यस्थदकारश्च लृङ्कारं तु यथाक्रममिति" ऋ० भा०
वाक्योक्तेः । वज्रदेशसम्प्रदायस्तु तयोः अज्मध्यस्थयोः
लृङ्कारतया पाठः इति भेदः । यास्कस्तु "ईडिरध्येषक-
म्भा पूजाकर्मा चेत्याह" गन्धर्वाः सुरसङ्घास बह्वच मङ्-
धयः । अन्नलोचं गतं देवं गोभिरेष्यामिरोऽहरे" रासा०
"नेटिपे यदि काकुत्स्थम्" भट्टिः "ईडानो देवा इडानाम्"
ऋ० १०, ६६, १४ । "भवन्तोऽहं भवतः पितेव" ।
"शास्त्रिणतामव्रजदीक्षमानः" इति च रघुः । "अग्निः
गन्धर्वैर्नित्यं विमिरोऽद्यो नूतनैरत" ऋ० १, १, २ । खिचि
ईडयति ते ऐडिडत् त ।

ईट् स्त्री ईड-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । स्तुतौ ।

ईडित ति० ईड-क्त । स्तुते यस्य स्तवः क्तस्तस्मिन् ।

ईडेन्य ति० ईड-बा० एण्य । स्तपनीये स्तपनीये च ।

"ईडेन्यो नमस्तस्मिन्नस्मिन्निर्दिष्टः" ऋ० १, १४३, ७ ।

ईगमत् ति० ईट् अक्षयस्य मत्तप् स्थियां ङीप् । समाधे ईक्ष-
रयति । ईगमन्माचष्टे खिच्य मतोर्लुक् । ईगयति ।

ईति पु० ईयते ई-क्तिच् । ईडिष्ये, २ उत्सादिने ति० २ प्रवासे,
"अतिट्टिरनाट्टिः यत्तमाः भूषिकाः खगाः । प्रत्या-
सद्वाय राजानः पडता ईतयः खता" इत्युक्ते ४ कपेरुपद्रव
भेदे च ऋ० "निरोतिभावं गमितेऽतिट्टयः" नैष० "निरा-
तङ्गानिरोतयः" रघुः "ईतयो व्याचक्षन्मदीर्घाः क्रोधा-
दयस्तथा । उपद्रवाश्च वर्तन्ते व्याधयः जुहुयं तथा" भा०
४० १४६ अ० ।

ईट्टत् ति० अयमिव पश्यति इदम्+ट्ट-कर्मकर्त्तरि कश् इयादेशः
दीर्घः । ईट्टये एतद्रूपदर्शने एवंविधे । "ईट्टास एता-
ट्टास उ पु आः सहवासः" वाजसने० १७, ८ ।

ईट्टश् ति० अयमिव पश्यति इदम्+ट्ट-कर्मकर्त्तरि-क्त्वि-
इयादेशः दीर्घः । १ एताट्टशट्टनयति एवंविधे "ईट्टः नाभ्या-
ट्टश्च सट्टश्च प्रति सहट्ट" यजु० १७, ८१ । "इमं पुरो-
डाशं मृहोत्या पश्यतीति ईट्टश्च वेददी० व्याख्यानात्
२ तदर्थेऽपि । तस्य भावः त्व ईट्टत्वं तद्भावे न० तक् ।
ईट्कता तस्य भावे ऋ० । "विष्णोरिवान्वयवार-
णीयमीडकृतया रूपमिवस्तथा वा" रघुः ।

ईदृश लि० अयमिव पश्यति इदम्-उथ-कर्मकर्त्तरि कळ् इया-
देशः दीर्घः । एवंविधदर्शनवति । “ईदृशैरतैर्जाने सत्त्वं
दोषाकरो भवान्” चन्द्रा० । “यश्चायत् किञ्चिदीदृशम्” ।
“न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विदते” प्रलेख चेदथा
विप्रागर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः” मनुः । “तानो-
न्वहान ईदृशे” अ० १, १७, १ । “ईदृशे यत्र विधे” भा० ।
स्त्रियां लोप “सर्व्वेवामीदृशो रसाभिव्यक्तिः” शा० ८० ।
मुग्धबोधकारस्तु अयमिव दृश्यते इति विपक्षं क्सादो-
चकार तच्च “कर्त्तरि कर्त्तृति” पा० अनुयासमविरोधा-
दुपेक्षम् ।

ईशा स्त्री आप्मिच्छा आप-सन्-अ । १ आप्मिच्छायाम्
२ इच्छायाम् । “ईष्ये” सा पिशुमं शुङ्गं ममत्वं परिपाञ्चनम्” ।
भा० आश्व० २७ अ० ।

ईप्सित लि० आप-सन् क्त । १ आप्मिष्टे क्रियाफलान् आप-
मिष्टे “कर्त्तरीप्सिततमं कर्म” पा० । “निर्वर्त्य्यं च
विकाथं च प्राप्यञ्चेति लिधा मतम् । तच्चेप्सिततमं
कर्म चतुर्हान्यसु कल्पितम्” भर्तृ० । “तमव्यङ्ग्यं
किमोप्सितमात्रे मा भूत्” सि० कौ० । २ इच्छाविषये च ।

ईप्सु लि० आप्मिच्छुः । आप+सन्-उ । आप्मिच्छौ ।
“मन्दः कविशः प्रेप्सुरिति” रघुः प्राठान्तरं “शीवेष्टः
सर्व्वदाशमेत्” मनुः । “धर्मेष्टवस्तु धर्म्मज्ञाः” मनुः ।
“सौरभ्यमीप्सुरिव ते सख्यमाकृतस्य” रघुः ।

ईम् अयम् ई-ना सृच् । १ अयमर्थः । “एमेनसदृशम्वृता”
यजु० ३३, ६० । “आ ईम् एतो निपातो अथाद्यौ वेददो०
२ इदमर्थे च । “वयत ईमर्थ्यो अप्रमत्तान्” अ० १, १६, ७,
८ । “इह प्रणीत य ईसमन् वेदस्य” अ० १, १६, ७ ।
“सोमेभिरीं पृथता भोजमिन्द्रम्” अ० २, १४, १० ।
“ईमिमम्” इति भा० ।

ईय लि० ई-ना क्यप् । व्याप्ते । “आयद्वा ईयवत्तसा”
अ० ५, ६७, ६ । “ईयवत्तसा व्याप्रदर्शनो” भा० ।

ईयिवस् लि० इण-कण् । “गतवति । क ईयिवान् इदम्”
सुधबो० । “प्रतोयुषा पर्दृष्टे जनेन” भट्टः । “उपेयुषो
नोद्यपयं ममस्त्रिभिः” भावः । “उपेयिवानित्यादि” पा०
अ० उपेयुषवत्तयात् अन्यत्वापि कणः ।

ईर गतो प्रेरणे च चुरा० उभ० पक्षे भ्रा० पर० सक० सेट् ।
ईरवति ते-ईरति ऐरिरत्-त-ऐरीत् । ईरयाम्-ईराम्
या मय आश चकार । ईरयिता । ईरिता ईरयिष्यति-
ईरिष्यति । ईरयम् । ईरितः ईरयन्-ईरम् । ईरः ईर्य-

माशः । “आपः ससृमैरयन्” अ० ८, ६, १३ । “अंभो-
हृन्मैरय” अ० ८, ७६, १४ । “यदस्य शुभमैरयन्”
अ० २, १७, २ । “ऐरिरञ्च मन्त्राक्रमम्” भट्टः कथने च ।
“अथ वाचमोरयति” यत० ब्रा० । “मन्त्रा रथन्तरं शास
ईरयति भगान्तिके भा० आनु० १४ अ० । विरोध-
वाक्यञ्च यथेयमाणम्” भा० व० १३३ अ० । “दमयन्त्या
यथेरितम्” भा० व० ७४३ । “हितं न नष्टयन्ति सङ्गृहि-
रोरितम्” रामा० । “इतीरिता पत्नरथेन तेन”
इतीरयित्वा विरचय्य वाङ्मयम्” नैष० ।

उद् उत्प्रेषणे । “उदीरयामासुः सखीजमलान्” रघुः ।
उच्चारणे कथने च “यदयोकोऽयसदीरयति” रघुः ।
“उदीरयामासुः रियोऽनदानाम्” रघुः ।

अभि+उद्+आभिमुख्ये नोच्चारिते । “आस्त्रीकस्त्रिषतिरेति
वाचस्त्रिषोऽभ्युदीरयन्” भा० अ० २१७ ।

सम्+उद्+सम्पुञ्जारे ससृत्तुहिते च । शांभोऽपि कुब-
जोत्वे वायुना ससृदीरिताः” भा० व० ५०७० ।

प्र+प्रेरणे । प्रेरयति । “समीरणः प्रेरयिता भवेति” कुमा० ।
“अपः प्रेरय सागरस्य बुभ्रात्” अ० १०, ८६, ४ । “किङ्कि-
काश्रपेन मत्सकायम्वयः प्रेरिताः स्युः” यकु० । “या-
त्रायै प्रेरयामास तं यत्नेः प्रथमं यत्” रघुः ।

सम्+सम्पुञ्जारे ससृत्तुञ्जारे सम्पुञ्जतो च “समीरणः ।
“समीरयाञ्चकाराय राक्षसस्य कपिः पिबाम्” भट्टः ।
“तामिराभर्यैः यन्दस्तासिताभिः समीरितः” भा०
व० १२१८ अ० ।

ईर अदा० आत्म० सक० सेट् । ईरै ईराते ईरते यित ऐरिष्ट
ईराम् वभूव आश-चक्र ईरिष्यति “इष्टा मधुमन् ईरते”
अ० ५, ६३, १४ । “रुयदीर्त्ते प्रयो गोः” अ० ८,
८१, ३ । “अश्वे राजाव ईरताम्” अ० ४, ८, ७ ।
वायुमच्युतादिबोहट्टरीत्ते” तैत्ति० । अस्मात् निष्ठाया
नेट् । “न हि राशानुदीर्क्षांगम्” भा० आ० ५१३८
श्लो० । “उदीर्क्ष रागप्रतिरोधकम् सुष्ठुः” भाषः ।
अस्यैव पक्षे चुरादित् तेन न तस्य आदित्त्वमित्येके ।

ईरण न० ईर-भावे क्युट् । १ प्रेरणे शयती च । वृष् ।
ईरया तत्रैव स्त्री । नन्वा० क्यु । २ प्रेरके लि० “समी-
रणः प्रेरयिता भवेति” कुमा० ।

ईरामा स्त्री ईर्य्यकोस्तया रम्यतेऽत एव-आधारे वच् ईर० ।
मदीर्हे । “ईरामाञ्च मङ्गमदीम्” भा० व० १८८ अ० ।

ईरिण लि० ईर-इणम् । उपरमू० । मेदि० “ततःकदीरिणं

आतं ससुइस्यावसर्पिकम्” भा० अतु० ७२५७ स्तो० ।

“वसिष्ठस्यात्रमपदं नृन्यमासीन्महात्मनः । मुहुर्तेनैव निःशब्दमासीरिषसन्निभम्” राभा० ।

इरिन् लि० ईर-रिणि । १ प्रेरणे गन्तरि च स्त्रियां ङीप् ।
स्त्रयद्वादस्य इतिरेका० स्त्रेरी स्त्रेरिणी । “रे रे स्त्रेरिणि ।
निवाचारकविते माकत् प्रकाशीभव” वन्द्या० राजमदे पु० ।
“इतराद्वाचैकवतमशीतिर्जनमेजयाः । शतञ्च त्रय्यदसा-

नामीरिषाञ्च शतं तथा” भा० स० ८१० स्तो० यमसभासद्वचने
ईर्य ईर्यायां परद्वयसिद्धन्तायाम् आ० पर० षक०
सेट् । ईर्याति ऐर्यीत् । ईर्याम् बभूव आस चकार ।
ईर्याता ईर्यात् ईर्ययति ऐर्यिष्यत् । ईर्या ।

ईर्या स्त्री ऋध-सन्-अ । उदात्तायाम् ।

ईर्यु लि० ऋध-सन्-उ । वर्जितमिच्छौ ।

ईर्ये न० ईर-मक् । अणे । सुखादिरयमिति बहुवः षष्ठी०
सुखः । अस्य षत्वमपि । “तदाहोतीर्मा इव वा एषां
होता यदच्छावाक्या” ता० ब्रा० ४, २, १० । “ईर्म इव
वा एषा होताषां यदच्छावाकः” “ईर्म इव तुष्टुवामाः”
इति याज्ञा० “तस्य प्राची दिक् शिरोऽशी चासी चर्मावधास्य
प्रतोची दिक् पुच्छम्” शत० ब्रा० १०, ६, ५०, १ । तेन “अणो-
ऽस्त्रियामीर्ममहः इत्यमरे ऽस्त्रियामिति संदेशपाठादुभ-
वत्वान्मेतोति बोध्यम् । दक्षिणशब्दात् लुब्धयोगेन कृतत्र-
णार्थे अक्षान् अन्निच् दक्षिणेर्मा व्याधेन कृतत्रणे ऋगे ।
“अगुयुमिष ऋगोऽथ दक्षिणेर्मा” भट्टः । २ प्रेरिते लि०
“ईर्मांलासः सिलिकमध्यमानः” ऋ० १, १०१, १० ।
ईर्मांलासः ईर्मांरिताः प्रेरिता अन्नावेषां ते” भा० ।
ईर्या स्त्री ईर-ईर्यायां कण्डू० यक् रोपधत्वात् दीर्घः भावे
च स्त्रीत्वात् टाप् । ईर्यायाम् । ईर्यति प्रायते परा-
त्माज्ञवा ईर-गतौ गयत् । २ भिक्षुचर्यायाम् सा च
ध्यानमौनादिकरूप । “चर्या चर्याये स्थितिः” अमरः ।
“कल्याणा पुनरियं प्रव्रजितस्य र्या” ।

ईर्यापथ पु० ईर्यारूपः पन्था कर्म भा० अथ समा० । ध्यान-
मौनादिक्रमे प्रव्रजालक्ष्य ज्ञानसाधनोपायभेदे ।

ईर्याक् ष् स्त्री० ईर-भावे सभ्य० किप् ईरमोरणं दृष्टोति वार-
यति वा ळण् । कर्कश्याम् शब्द० ।

ईर्य परगुणावहने भा० पर० अक० सेट् । ईर्यति ऐर्यीत् ।
ईर्याम्-बभूव आस चकार । ईर्यता ईर्ययति ऐर्यि-
ष्यत् । णिच ईर्ययति ते त ऐर्ययत् ऐर्यिष्यत् । त । सनि
ईर्ययिषति । ईर्या ईर्यतिः । “पल्लुर्वाङ्मकीर्णं तं प्रसवने

नायस्य हेतुः स्त्रियाः” हितो । ईर्यितव्यम् । “तस्याङ्गि-
कुषु दाराणां क्रमशेषु नेष्यितव्यमिति” प्रभो० ।

ईर्यैक लि० ईर्यै-खल् । ईर्याकारिणि । “इहा व्यवायम-
न्येषां व्यववाये यः प्रवर्तते । ईर्यैकः स तु विश्वेयः”
इति सुश्रुतोक्ते २ क्रीवभेदे पु० । “आसक्यश्च सुगन्धी च
कुम्भो कथं र्यैकस्तथा । सरितसस्त्वमी प्राया अश्वक्रः
वशसंक्षितः” सुश्रु० । क्रीवशब्दे विवृतिः ।

ईर्या स्त्री ईर्यै-भावे च स्त्रीत्वात् टाप् । अक्षमायाम् पर-
द्वयसिद्धन्तायाम् । “पिण्यं वाहसं श्लोह ईर्यास्त्रयार्थ-
दूषणम् । वागद्वयञ्च पाचय्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”
मनुः एतेषाञ्च क्रोधप्रभवत्वात् क्रोधजनत्वम् अतएव “कुधङ्ग-
ऐर्यास्त्रयाधीनां यं प्रति कोपः” पा० “श्लोहादयोऽपि
कोपप्रभवा एव शब्दान्तेऽतो विशेषणं सामान्येन वं
प्रतिकोपः” सि० कौ० । “ईर्याशोककृमामेता मोहमात्-
स्यैवर्जिताः” भा० व० २६० “त्यक्तैष्यं कृमकामन्युच
अवमानोऽग्नयीदिदम्” भा० अतु० २४० । अयं
शब्दो निर्णयकार इति केचित् “ईर्यते स्मृतीयस्येति” वार्त्ति०
उक्तेः कविकल्पद्रुमे, पा० गणपाठे च यान्ततदा
पाठात् निर्यकारपाठे मूलं अष्टम्यम् । तेन वचकारवच
साधीयान् ।

ईर्यालु लि० ईर्यां लाति ला-वा० लु । ईर्यायुक्ते ।

ईर्यु लि० ईर्यै-ऽण् । अक्षमाशेषे “ईर्युगन्धर्वराजो ब
जलक्रीडासपागतः” भा० आ० १७० अ० । “पर्य-
यङ्गतं तामीर्ष्युः सुप्रियगतमानसा” भा० ७७६ अ० ।
ईला स्त्री ईड-क डस्य ल । १ इष्टिर्वा, २ वाचि, ३ गवि,
च । अस्य सुखादित्यमेवेति बहुवोचन्यन्ते शब्दार्थचिन्ता-
मन्त्रौ तु दीर्घपाठः । तन्मूलं अष्टम्यम् ।

ईलि(ली) स्त्री ईर्यति ई-इन् रस्य लः वा ङीप् । १ करपाणि-
कायाम् (काटारी) २ लुब्धगदाकारे कृतदण्डे च । भरतः ।

ईलित लि० ईड-क्त डस्य लः । स्तुते अमरः ।

ईलिन पु० ईड-इन् ल डस्य लः । चन्द्रवंशे उपभेदे । “ई-
लिनं तु सुतं तं सुर्जनयामास वीर्यवान्” “ईलिभोजनवा-
सास दुश्मनप्रभृतीन् नृपान्” भा० आ० ८१५ अ० । “तं
सं स्वरसती हुलं मतिनारादजोजनत् । ईलिनं जनया-
सास कालिङ्गां तं सुरात्मजम्” । “ईलिनस्तु रचनार्थी
दुश्मनाद्यान् पशुपुत्रानजोजनत्” भा० आ० ८१५ अ० ।

ईवत् लि० ई-गतौ भावे किप् अक्षयर्थे मत्पुं वेदे नि०
मस्य थः गतिमिति “य ईवते मङ्गले गाढवेरत” ऋ०

४,४,६ । “अस्य चावीर ईशतोऽग्नेरीक्षीत मर्त्यः”
 अ० ४,१५,५ “नक्षू हिंसा गन्धय ईशतो द्युम्”
 अ० ४,४१,२ “माय वसुध ईशदानमोदः” अ० ५,४६,५
 ‘जनानि चिद्य ईशत उ लोकं चकार’ अ० ६,६३,२ ।
 ‘उपमोतास ईशतोचार्चि’ अ० ७,२३,१ । लोके तु
 ईशानिष्ठो व क्षियां क्षीप ।

ईश ऐश्वर्ये अदा० आत्म० सक० सेट् । ईशे, ईशिषे ईशिध्वे
 ऐशिष्ट । ईशाम्-भभृव आस चक्रे । ईशिता ईशिषोष्ट
 ईशिष्यते ऐशिष्यत । ईशनम् ईशिता । ईशितः । ईशा ।
 ईशित्वा । ‘धनानामिषीते यज्ञाः’ । ‘यदौशिषे त्वं न मयि-
 स्थिते व’ भट्टिः । ‘पुरुषो वै पशूनामैन्द्रस्तथात् पशूना-
 मीष्ट’ यत० ब्रा० ४,५,५,७ । एतद्योगे कर्मणः सम्ब-
 न्धविवक्षायां षष्ठी । वेदे तु कृषित् णिचि न आसु ।
 “सहस्र एषां पितरश्च जेयिरे” अ० १०,५,६,७ । ता-
 ष्ठीस्थे चानय ईशानः ।

ईशू ति० ईश-कृप् । ईश्वरे “ईशावास्तमिदं सर्वम्” यजु०
 ४०,१, ‘नमो देवेभ्यो नम ईश एषां जतं चिदेमोनमा
 दिवासे’ अ० ६,४१,८ । ‘स देवानामीषां पर्येत स ईशा-
 नोऽभवत्’ अथ० १५,१,५ । “सह एवेयामावयामां
 पशूनामवच्ये” यत० ब्रा० १२,७,२,८ ।

ईश ए० ईश-क । ईश्वरे “वागीशं वागिभरर्थाभिः प्रणिपत्योप-
 तस्थिरे” कुमा० “वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक-
 र्त्ते” भाष्यः “इत्यं क्षितियेन वसिष्ठेन” रघुः १ प्रमे-
 न्वरे पु० । “लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव !” प्रातः
 कव्ये पुरा० । “ईशस्यै निवेशितः पदयुगे भङ्गायमाणं
 अभत्” न्यायचर्चयमीशस्य मनस्यपदेशभाक्” कुसुमा० ।
 २ महादेवे । “ब्रह्माभ्युतेयार्कऽनस्यतीनाम्” “स्वमन्मतो-
 होमचतुष्टयं स्यात्” उमा० मत्स्यपु० । मल० त०
 “ब्रह्माभ्युपगमनस्यतीनामिति” पाठः । रुद्रसंख्यातुल्यसं-
 ख्याकृत्वा ४ एकादशसंख्यायाम् । “तारोमाया वर्माजीज-
 ष्ठिरीशस्वरान्विता” तन्त्रसारे त्वरितामन्त्रोद्गारे ईशस्वर
 एकादशस्वर एकार इति कृष्णा० ५ तद्वाक्ये आह्वानं काले
 च । “नेत्रेष्वाग्निविद्यास्त्रवाय्यहिमवायाव्यः” राजभा० ।

ईशकीण पु० ईशस्मानिकः कोणः । पूर्वोत्तरायां विदिशि
 ईशदिगादयोऽप्यत्र । तत्कोणस्य ईशाधिदेवत्वात् तथात्मम् ।
 “इन्द्रोर्वज्रः पितृपतिर्नैर्ऋतोऽवचमोमवत्” कुबेर ईशः
 पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् इत्यमरीक्षी सथात्मम् ।
 इहस्य तेजोद्योतलं बालाद्यर्धतयाऽञ्जोति० चतुर्लम् । “एष्यः

शुकः क्षमापुत्रः सै हिंसेय शनिः शर्षा । सौम्यस्तिद्वयमन्त्री च
 पूर्वादिक्दिग्गिरा” इति निरुध्य “दिगीशाहे शुभा यात्रा
 एवाहे करणं भुवमिति” तद्विपरीतदिशि यात्रा निषिद्धा ।
 ईशन न० ईश-भावे खट् । ऐश्वर्ये “य ईशेऽस्य जगतोन्मि-
 मेव नाम्योहेतुर्विद्युत ईशनाय” ज्योतिष० उ० । ईशे
 ईष्टे इत्यर्थः । “सर्पिष ईशनमत्र न समासः” सि० कौ० ।
 ईशपुरी स्त्री ईत० । काश्याम् ईशनगर्वादयोऽप्यत्र ।
 ईशबल न० ईशकृतं बलम् । पाशुपतमतसिद्धे पाशुपतानां
 द्वितीये पाथे ‘तासां माहेश्वरी शक्तिः सर्वानुप्याहिका
 शिवा । भर्मानुवर्तनादेव पाथ इत्युपचर्यते’ इत्युक्तञ्चे
 पाशुपतशब्दे विवृतिः ।

ईशसख पु० ईत० टक्षसमा० । कुबेरे । बड्ड० म
 टप् । ऐशसखा इत्येव । ईशमितादयोऽप्यत्र । ईशेन
 यथा ऽस्यसख्यं तथा भारते वर्णितं यथा । “पिता-
 महो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्व-
 लोकाणां प्रभुः क्षटा महातपाः । सुलक्ष्यो नाम तस्या-
 शीमानसोदयितः सुतः । तस्य वैश्वघ्नी नाम गवि पुत्रो-
 ऽभवत् प्रभुः । पितरं स सत्तुष्टुज्ज्व पितामहसुपस्थितः ।
 तस्य कोपात् पिता राजन् । ससर्ज्जात्मानमात्मना । स
 जज्ञो विप्रश नाम तस्याऽर्क्षेन वै द्विजः । प्रतीकाराय स-
 क्रोधस्ततो वैश्वघ्नस्य वै । पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वै-
 श्वघ्नस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ।
 ईशानेन तथा सख्यं पुलञ्च नलकूपरम् । राजधानी नि-
 वेष्टुञ्च खड्गं रजोगुणान्विताम् । विमानं सुविक्रं नाम
 कामगजं ददौ प्रभुः । यथाष्टामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव
 च” भा० व० २७३२० ।

ईशा स्त्री ईश-आ । ऐश्वर्ये । “ईशावै मन्त्रो” राजानं बर्हिषि-
 दधुरिन्द्रियम्” यजु० २१,५७ । “ईशावै ईशनमीशा”
 वेददी० ईष्टे ईश-क । ऐश्वर्यान्वितायां क्षियां रुद्रायां
 च । ईशस्य प्रतीत्यर्थं तु कृप् । ईशी ईशपत्न्यां दुर्गाद्याम् ।
 ईशान ति० ईश-ताष्ठीस्थे चानय । ऐश्वर्यार्थेने २ रुद्रभू-
 तिभेदे पु० । “तमीशानं जगतस्तस्युपस्थितिम्” अ० १,८,५ ।
 “ईशानसं दर्शनलाक्षणानाम्” कुमा० ३ तद्देवताके आह्वान-
 काले तत्तुल्यसंख्यायाम् ४ एकादशसंख्यायाम् । शिवस्य आ-
 दस्य मूर्तिषु स्वरूपमूर्तिरूपतया पूर्णं ५ शिवमूर्तिभेदे
 अष्टौ मूर्तीरभिधाय “मूर्त्योऽष्टौ शिवस्तीता । पूर्वादि-
 क्रमयोगतः । आनेयन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां विद्धि शिवं
 यजेत्” ति० त० भविष्य पु० ।

इशानादिपञ्चमूर्ति स्त्री व० व० इशानादयः पञ्च मूर्तयः ।
महादेवस्य “इशानतत्पुरुषाचोरवामदेवसद्योजातरूपेण
पञ्चस्य रूपेण तस्यासमयोनस्तन्महारे शिवप्रकरणे दृश्यः ।
इशावास्त्य पु० इशा वास्त्य इति पदमन्वयस्य अर्थः । “इशा-
वास्त्यमिदं सर्वमिच्छादिभ्यो यजुर्वेदस्य ४० अध्यायस्य ब्रह्म-
विद्याप्रतिपादने उपनिषद् रूपे पश्ये । “यजुर्वेदोपनिष
इषनायाम् “इशावास्त्य, इहदारण्यक, जावाल, रुच, १
परमहंसत्वादि उक्तिः ७० । तन्मोक्षरूपे इशापि ।
“इशा केन कठमन्त्रः सुहृन्मण्डूक्यतित्तिरः । ऐतरेयं च
कान्दोम्बं इहदारण्यकं तथा” उक्तिः ७० । इयमेवेशा-
वास्त्योपनिषदित्युच्यते ।

इशित् लि० ईते ईश-इत् स्त्रियां ऊप् । ईश्वरे । “न
तस्य कश्चित् पतिरस्ति नेशिता” श्रुता० ७० ।

इशितव्य लि० ईश-तव्य । अधीने यं प्रति ऐश्वर्यं क्रियते
तस्मिन् । भावे तव्य । ऐश्वर्यं न० ।

इशिता स्त्री ऐशिनो भावः तत् । अस्मिन्माद्युष्टैश्वर्यमध्ये
सर्वेषां स्वामित्युच्ये । ऐश्वर्यं । त्व ऐशितमयत्त न० ।
“इशितस्तु वयितस्तु तथा कामावसादित” शां० कौ० ।
“इशितस्तु वयितस्तु नृत्तत्वनमस्य ते” भा० आ० १८५०
“नेन स्वावरादिष्वर्भूतानि वयोभूतानि भवन्ति तादृशे
योगजन्ये २धर्मभेदे च । ऐश्वर्ययुद्धे विवर्तिः ।

इशित् लि० ईते ईश-श्रिणि । ईश्वरे २प्रभौ २प्रभौ । “यं-
सेदुपासयेद्यथा दशेयोर्विश्वीशिनम्” मनुः । स्त्रियां
ऊप् । “सर्वाङ्गो कानोयिनीमिः” श्रुता० ७० ।

ईश्वर पु० ईश-वरच् । १महादेवे २कन्दर्पे पातश्रुकोते, केश-
जन्मकर्मविप्राकाशयैरपरारुद्धे पुद्गलविशेषे ईशेतन्वात्मनि,
“ईश एवाहमर्थं न च साक्षीयते परे । ददामि च सदै-
श्वर्यमोक्षरूपेण कीर्त्यते” इत्युक्तवचने ४परमेश्वरे,
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति” गीता प्रथ-
मादिमध्ये ५एकादशे वक्ष्यते च तत्पक्षम् । “सुमित्रं ज्ञेय-
भारोग्मं कार्ष्णस्य महाधृता । सर्वं मधु गव्यञ्च
ईश्वरे र्द्वैतं प्रिये !” ज्योतिः । ईशादौ, ७स्वामिनि
च लि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् । “ईश्वरीं सर्वभूतानामिति”
श्रौतम् ।

आर्हता नित्येश्वरं न मन्यन्ते तच्च कर्त्तव्यम् १८२४
दर्शितम् एव शांस्वरूपि “ईश्वरविज्ञेः” शां० छ० ।
“नित्येश्वरो निविद्धः ईश्वरेश्वरविद्धः विद्धा” “उपाशा
विद्मस्य प्रथंशामात्मन्” शां० छ० ।

जन्मैश्वर्यं कीर्तितम्” शां० कौ० च नित्येश्वरस्य कर्त्तव्यं
निराश्रितं यथा ।

“न च क्षीरप्रसेदरूपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वाच्च
साध्येन व्यभिचारइति साध्यतं प्रेषावच्छेदः साधकाश्च-
यत्नाभ्यां व्याप्नोतात् ते च जगत्सर्गाद्व्यापकं भाने प्रेषा-
वच्छेदत्तिसूक्तत्वमपि व्यावर्त्तयतः भूतवाप्नोतकस्यैव
भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिहितं भवति नापि कार-
यत्नादस्य सग्रे प्रवृत्तिः प्राक् सर्गाच्छीवानामिन्द्रियशरीर-
विषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रवृत्तये काश्चर्यम् ?
सर्गोत्तरकालं दुःखिनीवलोकाश्च कारयव्याव्युपगमे दुःस्तर-
मितरेतराश्रयत्वं कारयणेन स्पष्टिः स्पष्ट्या च कारय-
मिति । अपि च कश्चयया प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव
जन्तून् स्पृष्ट्वा विचिन्तान् । कर्मवैचित्र्यादिति चेत् ज्ञात-
मस्य प्रेषावतः कर्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानसाक्षादेव त-
नस्यापि कर्मणः प्रवृत्तप्रपत्तेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषया-
नुत्पत्तौ दुःखादनुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रवृत्तेस्तत्पत्तेनयाः
प्रवृत्तेन स्वाधुतपक्षो न वा कारयणं प्रयोजकमिति
नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः” ।

नित्येश्वरस्य यथानुमानं तथा आत्मीयिकीयद्धे ७२८
पृष्ठे सर्वदर्शनसंप्रदायकोन प्रदर्शितम् ईश्वरसाधनं दृ
गौ० छलदृष्ट्याद्युक्तं यथा “ईश्वरः कारयं पुद्गलकर्म-
साफल्यदर्शनात्” छ० । “गुणविशिष्टमात्मानरभीश्वरः”
भा० । “गुणैर्नित्यैकप्रयत्नं विशेषयुक्तैः, सामान्यैः संबोधा-
दिभिश्च विशिष्टमात्मानरं जीवेभ्यो भिन्नं आत्मा जन-
दाराध्यः स्पष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा कृताङ्गितोपदेशको
जगतः पतिरिति । अतुमानन्तु चित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य-
त्याहुषटादिदित्याद्युक्तम्” उक्तिः । बाष्पादछलं च
“संज्ञाकर्म त्वद्विषयिणामां चिह्नम्” “प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वा
संज्ञाकर्मणः” छलत्वाभ्यामीश्वरसाधनं दर्शितं विवृतमेत-
दुपक्षरे यथा ।

“तद्वन्दः स्वर्गादिचिह्नव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम, कर्म
कार्यम्” चित्यादि तदुभयसंज्ञाविष्टानाम् ईश्वरसंज्ञां
सत्येऽपि चिह्नम् कथमेतदित्यत आह । अत्रापि संज्ञा
च कर्म चेति समानाहृत्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्त्तृजन-
त्कर्त्तृसाधेदृष्टवर्णार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादिदयः
प्रवृत्त्याः स एव तत्तत् स्वर्गापूर्वादिदयः कर्त्तृभेदे जेतारः
एवञ्च षट्पटादिदयश्चान्येभ्योऽपि ईश्वरसंज्ञेताधीनमेव यः
यद्धो वनेश्वरे च ह्येतितः स तत्तत् साधुः यथा वा कारि-

दोषधर्मैक्यद्वयस्यैव वा सत्त्वाऽपि सर्वविधं कृन्तोत्ये-
तादृशी संज्ञा अस्मादादिविधितानां विज्ञानमनुभाषकं या-
ऽपि सैत्तादिसंज्ञा पिता पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशे-
ऽङ्गनि पिता नाम कुर्व्यात्” इत्यादि विधिना नूनमीश्वर-
प्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरसिद्धत्वम् । एवं कस्यां
ऽपि कार्यमयोन्मरे सिद्धं तथाहि सिद्धादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वात् चटवदिति कालं यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं
वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन
विवादाध्यासितं वा सन्दिग्धमानकर्मकत्वं वा क्षित्यादि-
त्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा सिद्धादेरपि जन्यप्रयत्न-
जन्यत्वात् विवादसन्देहोन्नातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छे-
दकत्वात् किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि कतिमञ्जन्यत्वं तदाऽ-
स्मादिना सिद्धसाधनम् अस्मादादिकर्तृकत्वेदद्वारा सि-
द्धादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिसञ्जन्यत्वे ऽपि तथा,
अस्मादादिकर्तृकत्वे किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्व-
मपि यदि प्रागभावप्रतिबोधिगत्वं तदा भ्रंसे व्यभिचार इति
तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् कालं च सकर्तृकत्वम-
दृष्टाद्वारककृतिसञ्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावविच्छिन्न-
सत्ताप्रतिबोधिगत्वं नचाहुरादौ सन्दिग्धनैकान्तिकत्वं सा-
ध्याभावनिश्चये हेतुसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्या
होत्रत्वात् अन्यथा सकलानुमानोन्मदप्रसङ्गः न च पक्षा-
तिरिक्तो दोषोऽयमिति बाष्पं राज्ञाज्ञापतेः नहि दोष-
स्यायं नहि सा यत् पक्षं नास्मासति तस्मादहुरस्मरन्मदश-
वां निश्चितव्यभिज्ञेन हेतुना तत् साध्यसिद्धेरप्रत्यक्षत्वात्
न सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्मरन्मदशवावन्तु सुतरामिति
संक्षेपः” ।

एवं व्यावकथादस्मत्त्वभाषादिषु प्रदर्शितेश्वरातुमानप्र-
कारमभिज्ञस्य कुक्षुमाश्लिषिहृदिदाष्टीकयोः दिव्यालेख
किञ्चित् विशदयितुं वधा

“तस्याधकप्रमाणाभावात् इति पक्षस्यविप्रतिपत्तिः नन्वी-
श्वरे साधकप्रमाणाभवे नास्त्वस्मात्” इति । “कार्योद्योजन
हत्यादेः प्रदात् प्रत्ययतः नृतेः । वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च
साध्योविश्वविद्वयः” का० “क्षित्वादि सकर्तृकं कार्यत्वात्
चटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरीक्षज्ञानविधीर्वा-
कृतिसञ्जन्यत्वम् । आद्योद्योजन कर्म एवञ्च सर्गादभाषीनह्य-
शुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं
कर्मात्वात् अस्मादादिशरीरक्रियावत् । इतीति अज्ञा-
न्यादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवद्विधित इतिमन्वात

वियति विज्ञानमष्टकावत् इतिच शुद्धत्ववतां पतनभावः ।
हत्यादेरित्यादिप्रदात् नाशपरिपङ्कः अज्ञानादि प्रयत्नव-
द्विनाशं विनाशित्वात्, याज्ञानमपटवत् । प्रदात् पश्यतेऽ-
नेनेतिव्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्पदाव्यवहारः
स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकसिद्धादिव्य-
वहारवत् । प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यज्ञानं कार-
ण-
गुणजन्यं प्रमाणात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । नृतेवेदात् वेदः
पौरुषेयोवेदत्वात् आधुवेदवत् । किञ्च वेदः पौरुषेयौवाक्य-
त्वात् भारतवत् वेदशक्त्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मा-
दादिवाक्यवत् । संख्याविशेषात् । इत्युक्तपरिमाणं सङ्ख्या-
जन्यं परिमाणप्रचयानजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणात्वात्
तस्यपरिमाणकपाकद्वाराव्यवटपरिमाणात्, प्रकृता-
दशकपाकसदृशकपाकद्वाराव्यवटपरिमाणावत् अथुपरि-
माणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणात्वात् अथुपरि-
माणात्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ इत्युक्तपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ
द्वित्वसंख्या च नास्मादाद्येष्टावद्विज्ञा अतस्त्वदानीन्मनामे-
ष्टावद्विरोधसंक्षेपेति । विश्वविद्वयइति विशिष्टस्याव्य-
यत्वं तेन नित्यसर्व्वं विषयकज्ञानसिद्धिः ननु शरीर
विशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणवाधात्मकोविशिष्टबाध इति
कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्तृजन्यत्वाभाव
इति सत्प्रतिपक्षता च । यद्वा कर्ता शरीर्येव इति
व्याप्तिर्विरोधिनी यद्वा व्याप्ता ब्रह्मादर्शनप्रसत्ता शरीरी
कर्ता च उपनेयः, पक्षधर्मतया च क्षित्वादावशरीरीति
साध्याप्रसिद्धिः विशेषणविशेषविरोधस्य यद्वा शरीरजन्यत्वा-
द्युपाधिना व्याख्यासाक्षिरिति कार्यत्वहेतौ पक्ष दोषास्त-
त्वाह” इति । “न बाधोऽक्षोपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलः ।
सिद्धसिद्धोविरोधो न नासिद्धिरनिबन्धना” का० “ईश्वरे
धर्मिणि शरीरबाधात् कर्तृत्वबाधेन, अधिकरव्यञ्जानं विना
अभावज्ञानावस्थावत् अथ कार्यत्वस्य धर्मिबाधकस्यापि
करणज्ञानजनकतया अवश्यामयेक्षणीयत्वेन वस्तुत्वात् । एवञ्च
न विशेषणवाधात्मकोविशिष्टबाधः प्रत्यक्षात्मकः । ईश्वरो न
कर्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः । क्षि-
त्वादौ न सकर्तृकत्वं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धकं
सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरांशवैयर्थ्यात् व्याख्यासाक्षिणा दुर्ब-
लत्वात् । ततोऽपि कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मत्वसह-
कारात् विषयबाधकताविताराच्च वक्ष्यन्मम् । उपम्यस्यायाः
कर्ता शरीर्येवेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्धः । चटवत्
च यदि पक्षधर्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोधः

कठं त्वस्याशरीरत्वसमानाधिकरणस्योपलब्धात् तदु-
पस्थाने तु न विरोधः विरोधान्नयस्यासिद्धेः पक्षमे च
विपक्षबाधकतर्कसत्वात् तदभावनिरव्यवधानरूपसिद्धि
व्याप्यत्वासिद्धिर्न न शरीरजनन्युपाधेरपि विपक्षबाधका-
भावेनापास्तत्वात् । ननु यदोद्धारः कर्त्ता स्यात् शरीरो स्था-
दिति प्रतिकूलतर्कावतारस्तत्वाद् "हरि०" । "तर्काभासतया त्वेषा
तर्काशुद्धिरदूषणम् । अतः कूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यकोपो विभू-
मणम्" का० "प्रतिकूलतर्कावतारोद्धारसिद्ध्या आश्रयासिद्ध्या
इत्याभासाः । कर्त्तारं विना कार्यं न स्यादिति तर्कस्तु
विभूषणं सङ्कारकः । "अर्कं सर्वस्य प्रभवो भक्तः सर्वं प्र-
वर्त्तते" इत्यागमस्यात् । "आयं धर्मोपदेष्टव्य वेदस्याश्रयि-
रोधिना । यत्कर्त्तव्यं तदुपदेष्टव्यं स धर्मो वेद जेतरे" इति
तर्काशुद्धीतस्यागमस्य बलपक्षम्" ननु कार्यत्वं प्रयत्न-
जनन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत्राह "हरि०" । "सातन्त्र्ये जङ्गता-
कानिर्नाट्ये" इत्यतः कम् । हेतुभावे फलभावोपपत्तस्तु
विशेषवान्" का० "न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्यं परमाथो-
देव यत्नवत्त्वेऽतन्मनुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव
जनकत्वात् अट्टस्य इत्यकारणसङ्कारणैव फलजनक-
त्वात् । न च चेष्टासमेव भोक्तृप्रयत्नोद्देशः न तु क्रिया-
सामान्ये इति, चेष्टाः विषयप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रिया-
सामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात् अननुवा-
जोविशेषस्याहु रविशेषे जनकत्वेनाहु रसामान्यं प्रति
वीजत्वेन हेतुताया अपि विशेषोपपत्तेः ननु इत्यादीनां
प्रयत्नजनन्यत्वे किं मानमित्यत्राह "हरि०" । "कार्यत्वादिह-
पाधित्वमेव धृतिविनाशयोः । विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्यया-
दित्थ एव" । "धृतिविनाशयोः प्रयत्नजनन्यत्वादिप-
ाधित्वं विच्छेदेनान्तरा प्रत्ययेन आदेशाद्यभावात् अर्थाग-
देशो नादाव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्य-
कालीन घटादिप्रवहारप्रवर्तकं पुरुषः सिध्यति । एवं
प्रत्ययादेर्देजन्मधीप्रमाणाग्राह्येऽपि निरुपाधित्वम्" हरि० ।

विस्तरेण शरीरावतारानुमानपक्षस्य प्रायेण लुप्तप्रायतया
वृत्तमात्रलिप्यन्ते दिङ्मात्रेण तत्प्रकारस्य सत्त्वेऽपि
न्यायकद्वयस्य अनुमानचिन्तामयस्थे शरीरादे च विस्त-
रेण वर्णितं तयोश्च प्रायेण लुप्तप्रायतया तयोः प्रचारार्थ-
सिद्धोपायाश्च क्रियन्ते तत्रादौ

न्यायकन्दली । "किं पुनरीदृशद्वारे प्रमाणस्य आगमस्या-
वत् अनुमानस्य महाभूतचतुष्टयस्य लक्षितपूर्वकं कार्यत्वात्
यन्कार्यं तदुपलक्षितपूर्वकं यदा घटकार्थं, कार्यस्य महा-

भूतचतुष्टयं तस्यादेतदुपलक्षितपूर्वकमिति । ननु प्रमाणेन
पूर्वकोऽनुपलक्षितैरसिद्धं प्रविष्टादिषु कार्यत्वमिति चेत् तद-
नुक्तं सावयवत्वात् तत्त्वैः यत् सावयवं तत्कार्यं कदा घटः
सावयवस्य प्रविष्टादि तस्यादेतदपि कार्यत्वे ॥ ननु व्याप्ति-
पक्षपादुपलक्षणप्रवृत्तिः कार्यत्वलक्षितपूर्वकत्वयोश्च व्याप्ति-
पक्षस्य भव्यं, घटादिषु कर्त्तृप्रतीतिर्काले एवाहु रादिनूतप-
द्यमानेषु तदभासप्रतीतिः न आहु रादीनामपि पक्षत्वमिति
न्याय्यं संयुक्तोपायां व्याप्तावतुल्यप्रवृत्तिर्काले प्रतिवा-
द्यमेवया पक्षादिप्रमाणः इह तु सर्वदेव प्रतिपक्ष
प्रतीत्याक्रान्तत्वाद् व्याप्तिपक्षमेव न सिध्यति । अत्र
प्रतिपक्षोपपत्तिः । यदि चेव ईतातुपलक्षणाद् व्याप्तिपक्ष-
त्वाभावः तदानीं भीमाभावाज्जन्तोऽभिमतं सामान्यतो-
दृष्टत्वादित्यनुमानमपि न सिद्धति तत्रापि देवदत्त-
मतिपूर्वकदेशान्तरप्राप्तिपक्षस्याह एव न स्यादिति प्रदेष्टा-
न्तरप्राप्तिभासोपलब्धात् अथ तेन देवविप्रकर्षेणापि
गतेरनुपलक्ष्योपलब्धत्वा न तत्रा व्याप्तिपक्षस्य हेतोर्निश्च-
यादिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य प्रतिरोधः तदुपलक्ष्यत्वा
भावात् एवमेव शरीरत्वेनाभ्युपेतस्य कर्त्तुः स्वरूप
विप्रकर्षेणाहु रादिनूतपक्षस्याप्युपलब्धात् न तेन निश्चयाधि-
प्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य शान्त्यनुपलक्ष्यते इति समानम् ।
अपि च भोः किमनेन कर्त्तृत्वात् बाध्यते प्रविष्टादिनि-
ष्काससमयो वा । कर्त्तृत्वात्वाभावे तावदभिप्रेतासिद्धिः
न स्यादादिसदृशः कर्त्ताऽभिप्रेतो भवतां न च तेनेद् प्रवि-
ष्टादिनिष्काससमयगत्या यद्यनिष्कासम्, प्रविष्टादि निष्कास
समयस्तु न सिद्धति अनन्वयात् अनन्वयत्वेन हि इष्टान्
इत्यर्कं सदृशः सिध्यतीति नावं प्रवृत्तः । कर्त्तृविशे-
षस्याप्रसाधनात् । व्याप्तिशान्त्याहु रितपूर्वकत्वसामान्ये
शाध्यमाने प्रविष्टादिनिष्काससमयलक्षणेऽपि विशेषः
सिध्यत्येव निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्धभावात् । ननु ना
सिध्यति शान्त्यमिति चेत् कार्यत्वेन सङ्ग तस्यापि प्रति-
क्षेपात् । यदि हि व्याप्तिमपि न सिध्यति धुमादिनिष्कासस्य
न सिध्येत् अग्निविशेषस्यानन्वितस्यासिद्धेः निर्विशेषस्यान-
वस्थानात् । अथेदमर्थेन इत्यनुमानस्य स्वरूपं व्याप्तिः पक्ष
धर्मता च तत्र व्याप्तिशान्त्यात् सामान्यं सिध्यति पक्ष
धर्मतावत्वेन चाभिप्रेतो विशेषः परंताद्यनिष्कासस्य सिद्ध-
त्वात् वा सिद्धति अनन्वया पक्षधर्मतायाः कोपयोगः क-
वाहुमानस्य न्युत्तरीपादित्वः प्रमाणम् । एवमेव देव-
राहुमानेऽपि तदुपलक्ष्यत्वाभिनिवेशात् अथ सर्वं सिध्य-

त्यनुमानेऽपि विशेषोऽपि यत् प्रमाणाविरोधो नास्ति । तथाहि
 भूमात् पर्यतनितम्बवतिवज्जिविशेषविज्ञौ का नामानुपपत्तिः
 दृष्टो हि देशात् काष्ठाभेदः स्वस्वस्थानाम् । ईश्वरानुमा-
 ने तु विशेषेण सिद्धयति प्रमाणाविरोधात् । तथाहि
 नाम शरीरपूर्वकत्वं साधनीयं शरीरे सत्यवद्भूमिन्त्य-
 प्राप्तावतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकं सकृद्व्यक्तिपरिज्ञानाऽस-
 म्यमे सति कर्तृत्वावस्थवात् । अशरीरपूर्वकत्वञ्च अश-
 क्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्ता पूर्वं कारकस्वरूपमवधारयति
 ततः कारकान्यधितिरुति तत इच्छतीदमनेन निर्वर्त्तया-
 मीति ततः प्रवर्त्तते तदनु कार्यं व्यापारयति ततः करणान्य-
 धितिरुति ततः करोतीति । अनवधारयन्ननिच्छन्नप्रयत-
 मानः कायमव्यापारयन्न करोतीत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां
 बुद्धिश्चरीरमपि कार्योत्पत्ताव्याप्यभूतं निखिलोपा-
 धिपक्षणे व्याप्तिपादकप्रमाणादेवावधारितं न यत्कृते-
 प्रकृतं यत्करिष्येन्नविकारदाहसामर्थ्यं भूमातुमाने ।
 तत्परिच्छागे च बुद्धिरपि त्यज्यतां प्रभावातिशयादशरीर-
 वद्वृद्धिमानेवायमीश्वरः करिष्यति । उपादानोपकरणादि-
 स्वरूपानभिज्ञो नाशक्नोतीति चेत् । कुत एतत् ? तथाऽनुप-
 खभादिति चेत् फलितं तर्हि समापि मनोरयद्रुमेष्ट, न तथा
 यावद्विच्छाप्रयत्नाव्यवहितकार्योत्पत्ताव्याप्युज्यते यद्ये-
 दमव्यवहितव्यापारं शरीरम् । एवं तर्हि का गतिरत्र, बुद्धि-
 मत्कर्तृपूर्वकत्वसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरेपि शरीर-
 त्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेर्निर्विशेषसामान्यस्य सिद्धि-
 भावात् । किमनुमानस्य दूषणं न किञ्चित् । पुरुष एवायं
 विशेषाभावाच्छयविभाषायमाने साधनानर्हसामान्ये
 साधनं प्रयुक्तानोनिवृत्त्यते यथा कश्चिन्नितं कृपाय
 मच्छेद्यमाकायं प्रति व्यापारयन् । अथातुमानदूषणं विना
 न लुप्यति भवान् तदिदमशरीरपूर्वकत्वातुमानं व्याप्तिपा-
 दकप्रमाणावधितत्वात् कालात्ययापदिष्टं व्याप्तिप्रबन्धेन
 चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम् विरुध्यत् विशेषविच्छेदं ततश्च
 विरुद्धावान्तरविषये एवेति पूर्वपक्षसङ्कोचः । अत्र प्रति-
 सन्धिः । किं शरीरित्वमेव कर्तृत्वस्य परिदृष्टसामान्यकार-
 कप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्तृत्वं सुप्रसिद्धासी-
 नस्य च कर्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामान्यकारक-
 प्रयोजकत्वं तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तथाशरीरस्यापि
 निर्वर्त्तयति यथा स्वशरीरप्रेरणाव्याप्यत्वनम् । अस्ति तन्मात्रस्य
 स्वसम्बन्धोपाजितं तदेव शरीरमिति चेत् स्वस्वस्य परं प्रे-
 षोपबन्धो न भवति स्वात्मनि प्रमाणाविरोधात् । परं तथा-

स्तीति चेत् ईश्वरस्यापि प्रेरणः परमाप्तरिति । ननु स्व-
 शरीरे प्रेरणायां विच्छाप्रयत्नाभ्यासतपसं विच्छाप्रयत्नयोश्च
 सति शरीरे भावादसम्भवात् अस्ति तत्र स्वप्रेरणा-
 यां विच्छाप्रयत्नजननद्वारेणोपायत्वमिति चेत् न तस्यैच्छा-
 प्रयत्नबोधजननं प्रत्यकारकत्वात् अव्यव्याप्यकयोर्विच्छाप्रय-
 त्नयोः प्रेरणाकरणकाये तु तदनुपायभूतमेव शरीर-
 मकर्तृत्वादिति व्यभिचारः । अनपेक्षितशरीरव्यापारेच्छा-
 प्रयत्नमात्रस्यैव चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारसाम-
 र्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचारितकार्यत्वमितीश्वरसिद्धिः ।
 इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षा-
 तां यत् तयोरागन्तुकत्वं यत् पुनरिदौ स्वाभाविकौ वा-
 साते तन्मात्रापेक्षया व्यर्थम् । न च बुद्धीच्छाप्रयत्नानां नि-
 त्यत्वे कश्चिद्विरोधः दृष्टा हि पुण्यानां कृपादीनामान्नयभेदेन
 द्वयो गतिः नित्यताऽनित्यता च । तथा बुद्धादीनामपि
 भविष्यतीति सेवमीश्वरादे वादिप्रतिवादिनोः परा क्राधा,
 अतः परं प्रपञ्चः । आत्माधिष्ठिताः परमात्मनः प्रवर्ति-
 ज्ञाने इति चेत् न तेषां स्वसम्बन्धोपाजितेन्द्रियगत्याधीन-
 संविदां शरीरोत्पत्तेः पूर्वं विषयावबोधविरुद्धात् । अस्मा-
 त्नामपि सर्वविषयव्यापि सङ्गजचैतन्यमिति चेत् न स-
 ङ्गजं शरीरसंभवाभावात् तत् केन विमुक्तं भवेदं सर्वत्रापूर्व-
 बद्धानाभासयति । शरीरावरणवतिरोधानात्तदात्मन्येव समा-
 धीयते न वकिंमुक्तं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसं-
 बन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशसम्भावान्निवृत्तौ का-
 तिरोधानवाच्योऽस्ति ? इति प्रतिबन्धचैतन्यवतिरोधानमिति
 चेत् कथं तर्हि शरीरिणा विषययुक्त्यम् । कश्चिदस्य दृश्यो
 न विरुध्यन्ते इति चेत् कतोऽयं विशेषः ? इन्द्रियप्रत्यासत्ति-
 विशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनचैतन्यस्य विषययेषु इति का-
 भो न सन्निधिसामान्यनिबन्धनः सत्यपि व्यापकत्वे सर्वार्थेषु
 इत्यभावात् इन्द्रियैवैष्यप्रसङ्गाच्च साधुत्वं शरीरिणासा-
 मानां न विषयावबोध इति । तथा चैव वदन्ति "परास्ति-
 क्षाणि व्यतथोद स्वस्वभावात् परास्ति पश्यति नान्तरा-
 सेति" । अनवबोधे चैतन्य नाभिज्ञानमिति तेभ्यः परः स-
 र्वार्थदर्शी सङ्गज्ञानमयः कर्तृस्वभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्प-
 नीयः चेतनमभिज्ञानारमन्नेषांचेतनानां प्रवृत्त्यभावात् ।
 स किमेकोऽनेको वा ? एक इति वदामः बहुनामसर्वत्रात्वेऽ-
 क्कादिबद्धान्यात् सर्वत्रात्वे एकत्वेन चाप्येकैव प्रेरणासु-
 पायत्वात् न च संप्रोक्तानां भूयसात्मैकमत्वे हेतुरस्तीति
 कदाचिदनुसत्तरपि कार्यं सङ्गात् एकाभिप्रायाहरोधेन

सर्वेषां प्रवृत्तौ कस्यैवेत्यतः न परोषां सद्परिवर्तमानं,
कार्योत्पन्नसुरोपे प्रत्येकमनीश्वरत्वम् । तदेवं कार्यविशेषेण
सिद्धस्य कर्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वाच्च तत् सिद्धस्तुति विशेषातु-
पपन्नः । अतो न तत्सिद्धत्वं सिद्ध्याप्तां सिद्ध्याप्ताभा-
वाच्च न तन्मूलो रागद्वेषौ तयोरभावाच्च तत्पूर्विका-
प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यो धर्माधर्मौ तयोरभा-
वाच्च योरपि सुखदुःखयोरभावः सर्वदैव चातुभवसङ्गा-
वात् कृतिसंस्कारावपि नास्ति इत्युपग्राधिकरणं
भगवानोच्यते इति केचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्या-
भ्याहता क्रियाशक्तिरिति वदन् इत्याप्रयत्नात्तन्मूर्ति-
कथाः बहुगुणाधिकरणमस्ति साधुः । स किं बहुसिद्धो
वा न तावत् बहुबन्धनसमाप्तिप्रसूय बन्धनहेतोः क्रोधादेर-
सम्भवात् सुकोऽपि न भवति अद्विविधेऽप्यर्थयत्वात्कृतेः ।
नित्यसुखः स्यात् यदाह तत्तन्मत् पातञ्जलिः “तत्र यजन्म-
कर्षविपाकाद्यैरपराहृतः पुरुषविशेष ईश्वर” इति ।
अनुमानचिन्तासंख्यौ ईश्वरवादो यथा

“एवमुक्ताने निरूपिते तस्याप्यनन्तानि पुरुषधौरेय-
विधिः क्षिप्वाद्यो कार्यत्वेन घटवत् सकलकर्तृत्वानुमानात् ।
ननु क्षिप्वादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य स्वयन्देनाभिधातुमशक्य-
त्वात् नापि भिन्नतम् एकरूपाभावात् अत एव सकलत्व-
विचारारम्भकसंशयविषयः, तत्राविवादविषयो वा न पक्षः
एकरूपभावेन तयोस्तावत् पक्षोऽतुमशक्यत्वात् वादिनो-
र्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वादादनुमानयोस्तस्य-
त्वेन मध्यस्थस्य संशयः । अनुमानाभ्यां तस्य संशयः
मध्यस्थप्रमाणनिरासुमानमिति परस्परान्नयात् घटेऽपि
कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विवादाभावात्-
नानुमानेऽनन्तरतापत्तेः । न च शरीरापेक्षया कर्ता
ब्रह्म कर्तृ शरीराजन्मं जन्मं वा पक्षः जन्मात्मवि-
शेषगुणशब्दफलात्सर्गाद्युक्तानीनेतद्वटादिनिष्पादि संप्र-
दायात्तानीश्वरमात्मकर्तृत्वात्संयत्तात् अविज्ञेय अह-
द्वारा शरीरकोऽपि क्षिप्वादिकर्तृत्वात् । नापि जन्म-
जन्मजन्मं जन्मम् उभयविज्ञकृतजन्मजन्मजन्मं वा पक्षः
क्षिप्वादीनामहद्वारा जन्मकृतजन्मत्वात् । नाहदजनक-
जन्मजन्मं जन्मं कृतिसाक्षाज्जन्मं वा पक्षः ईश्वरकृतेरह-
जनकत्वेन क्षितौ तदभावात् वटादावप्येवं पक्षत्वेनाशयः
सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्धिधा-
नैकान्तात् । न च निश्चितविषये हेतुसन्देहात् स इति
वाच्यं हेतोः साध्याभाववर्त्तित्वस्यैव दूषकत्वात् स च

साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहा-
द्वा उभयथापि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत्, अनुमान-
मात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्वं तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतो-
रनिश्चयेन सन्धिधानैकान्तिकं तदनिश्चयेन साध्यसन्देहवति
साध्यानुमितिरिव पक्षवत् सामर्थ्योक्तत्वात् । अत एवाङ्कुरः
पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण
स्यापमानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रति-
ज्ञातुपपत्तिः । अत्र मानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्य-
नन्तरञ्च पक्षेऽनुमिततावितरेतरान्नयादौक्यमनुमानम् ।
तत्रापि क्षिप्वा सन्धिधानैकान्तात्, क्षितेरिववादविषय-
त्वेऽङ्कुरे साध्यमाने अर्थान्तराच्च । किञ्चैवमेकैकोपा-
दानाभिप्रायसिद्धावपि नेत्ररविशिः नापि सर्गाद्युक्तानीनं
हृत्पक्षं पक्षः परस्मिन् सर्गाद्युक्तिः इति” पक्षाक्षेपः ।
“किञ्च सकलकर्तृत्वम् ? न तावत् कृतिसमत्वेभावः कृतिस-
जन्मत्वं वा अहदादिना सिद्धसाधनात् । उपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानविकीर्णकृतिसज्जन्मत्वं तदिति चेत्
उपादानगोचरत्वं यदि युक्त्वाङ्कुरोपादानगोचरत्वं तदा
अहदादिनाऽर्चानरत्वं शानादीनामपि जनकत्वं विव-
क्षितं न च उपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं
सम्भवति व्याभिचारादिति चेन्न क्षितिजनकाहदजनकज्ञा-
नादीनाम् उपादानविषयनिश्चयेनाहद्वारा तैरेव सिद्ध
साधनात् । न च साक्षात्सज्जन्मत्वं विवक्षितं तद्धि न कति
जन्माजन्मत्वे सति कृतिसज्जन्मत्वं सज्जनकजन्मत्वेनाहदो-
त्तरसम्भवसिद्धत्वं वा घटहदजनस्य साध्यविकलत्वापत्तेः
वटादौ कुलाकादिकर्तृत्वभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रि-
याहदजन इति वाच्यं वटेनैकान्तात् चेदात्मस्योपाधि-
त्वाच्च । नापि क्षिप्वाद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितं अप्र-
सिद्धेः न उपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षिप्वादि-
समभिध्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैकोमाह भक्तोर्मत्वं
दिति वाच्यं शब्दे हि बोधे तथा न चाल शब्दः प्रमाणं
वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वपक्षे-
तेन रूपेण व्यापकविधिः तदुपादानत्वमेवेति कथं
नाशनीलम् । किञ्चैव वटादावपि तदुपादानत्वमैकोपस्थि-
त्यासामान्येन रूपेण कुलात्तदुपस्थितेऽप्यभिप्रेत्य न घटहेतुः ।
अपि च सामान्यकत्वमप्यत्र ज्ञानजनकत्वाद्यो गणजधर्म-
रूपया वा प्रत्यासन्नोपादानगोचरापरोक्षज्ञानतत्त्वजन्म-
विकीर्णकृतिसमाऽहदादिना सिद्धसाधनम् तेषां क्षिप्वा-
व्यवहितपूर्वसमवायत्वेऽपि तद्वतः सत्त्वात् अहद्वारा

सर्वेषां प्रवृत्तावेकस्यैवेति श्रुत्वा न आपरेषां सदः परिचयदायि, कार्योत्पत्त्युत्तरोधे प्रत्येकमनीश्वरत्वम् । तदेवं कार्यविशेषेण सिद्धस्य कर्त्तृविशेषस्य सर्वत्रात्मा तत् सिद्धस्तु नि विशेषातु-
पपन्नः । अतो न तद्विषयस्य निश्चयाज्ञानं निश्चयाज्ञानाभा-
वाच्च न तन्मूलो रागद्वेषौ तयोरेवाभावश्च तत्पूर्विका-
प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यो धर्माधर्मौ तयोरेवा-
वात्तत्त्वयोरपि सुखदुःखयोरभावः सर्वदेव चातुर्भवसङ्गा-
वात् कृत्तिसंस्कारावपि नास्यते इत्यदृष्ट्याधिकरणं
भगवानोऽन्य इति केचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्या-
भ्याहृता क्रियाशक्तिरिति चेत् वदन्त इत्याप्रयत्नान्नङ्गीकु-
र्वाथाः । अदृष्ट्याधिकरणमसिद्धाहुः । स किं ब्रह्मोक्तो
वा न तावत् ब्रह्मोक्तमवसानादिप्रसूय ब्रह्मणहेतोः क्षेत्रादेर-
सङ्गतात् सुक्तोऽपि न भवति ब्रह्मविच्छेदपक्षीयत्वात् ।
निश्चयः स्यात् यदाह तत्त्वभान् पातञ्जलिः “क्षेत्रज्ञ-
कर्मविपाकाद्यदेरपराकृतः पुत्रविविशेष ईश्वरः” इति ।

अतुमानचिन्तामयी ईश्वरवादी यथा

“एवमनुमाने निरूपिते तस्याप्यनन्तसिद्धिपुत्रवधौरेय-
सिद्धिः सिद्धादौ कार्यत्वेन घटवत् सकलकर्त्तृत्वात्तुमानात् ।
ननु सिद्धादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य स्वयन्दे नाभिधातुमयक्य-
त्वात् नापि सिद्धितम् एकरूपाभावात् अत एव सकलत्व-
विचारारम्भकसंशयविषयः, तत्ताविवादविषयोवा न पक्षः
एकरूपभावेन तयोस्तावत् पक्षोऽतुमयक्यत्वात् वादिनो-
न्निहितत्वेन संशयाभावात् । न च वादुत्तमानवोक्तस्य-
त्वेन मध्यस्थस्य संशयः । अतुमानाभ्यां तस्य संशयः
मध्यस्थप्रमाननिरास्तुमानमिति परस्परान्नवात् घटेऽपि
कदाचित् तयोः सङ्गतात्, प्रत्येकसंशये विवादाभावे-
नातुमानेऽर्थात्तरतापत्तेः । न च शरीरपक्षेण कर्त्ता
ब्रह्म कर्त्त शरीराजन्म जन्म वा पक्षः जन्मात्मवि-
शेषगुणशब्दफलात्सर्गाद्यकालीनवेदघटादित्यप्यादि संप्र-
दायात्माभीश्वरमात्मककर्त्तामात्मसंघात् अविज्ञेय अह-
ट्टहारा शरीरकोऽपि सिद्धादिकर्त्तृत्वात् । नापि जन्म-
जन्मजन्यं जन्मन् उभयसिद्धकृतजन्मजन्मजन्म वा पक्षः
सिद्धादीनामहट्टहारा जन्मकृतजन्मत्वात् । नाहट्टजनक-
जन्मजन्म जन्म कृतिसाक्षाजन्म वा पक्षः ईश्वरकृतेरहट्ट-
जनकत्वेन क्षितौ तदभावात् घटादावयवैः पक्षत्वेनांशतः
सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव पक्षः, अहट्टेण सन्धिग-
नैकान्तात् । न च निश्चितविषये हेतुसन्देहात् स इति
वाच्यं हेतोः साध्याभाववर्त्तित्वसंशयस्य दूषकत्वात् स च

साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहा-
द्वा उभयथापि दोषः । न चैवं पक्षोऽपि तत्, अतुमान-
मात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्वं तस्य दूषकत्वात् । अहट्टे हेतो-
रनिश्चयेन सन्धिगनैकान्तात् तद्विषयेन साध्यासन्देहवति
साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामर्थ्योक्तत्वात् । अत एवाहुरः
पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण
स्थापनात्तुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रति-
ज्ञातुपपत्तिः । अतः सामान्तराधीनतत्साध्यानुमित्य-
नन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतरान्नवाच्चैकमयतुमानम् ।
तत्रापि सिद्धा सन्धिगनैकान्तात्, क्षितेर्विवादविषय-
त्वेऽहट्टे साध्यमाने कथान्तराच्च । किञ्चैवमेकैकोपा-
दानाभिप्रायसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः नापि सर्गाद्यकालीनं
द्वयकं पक्षः परस्मिन् सर्गाद्यसिद्धेः इति पक्षाक्षेपः ।
“किञ्च सकलकर्त्तृत्वं ? न तावत् कृतिसमस्तुभावः कृतिस-
जन्मत्वं वा अहट्टादिना सिद्धसाधनात् । उपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानविकीर्णकृतिसज्जन्मत्वं तदिति चेत्
उपादानगोचरत्वं यदि युक्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा
अहट्टादिनाऽर्थात्तरत्वं ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विव-
क्षितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं
सङ्गवति व्याभिवारादिति चेन्न क्षितिजनकाहट्टजनकज्ञा-
नादीनाम् उपादानविषयविषयेनाहट्टहारा तैरेव सिद्ध
साधनात् । न च साक्षात्जनकत्वं विवक्षितं तद्वि न कति
जन्माजन्मत्वे सति कृतिसज्जन्मत्वं सज्जनकजन्मत्वं हेतो-
त्तरसङ्गवर्त्तित्वं वा घटहट्टानस्य साध्यधिकत्वापत्तेः
घटादौ कुलाकारादिकर्त्तृत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रि-
याहट्टान्न इति वाच्यं घटेनामैकान्तात् चेदात्मस्योपाधि-
त्वाच्च । नापि सिद्धाद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितं अप्र-
सिद्धेः न चोपादानशब्दस्य सन्धिगनैकान्तात् घटसिद्धादि-
समभिव्यक्त्याहरे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैकोपादानमङ्गीकृत्य-
दिति वाच्यं याद्वे हि बोधे तथा न चाल शब्दः प्रमाणं
वादिनोऽनाप्तत्वात् । अतुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वपक्षे-
तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः तद्विषयोपादानत्वमेवेति कथं
नाशान्तरम् । किञ्चैव घटादावपि तदुपादानत्वमैवोपस्थि-
त्यासामान्येन रूपेण कुलात्मतुपस्थितेऽप्यभिप्रेत्य न गच्छेत् ।
अपि च सामान्यकत्वव्याप्य ज्ञानकत्वव्याप्य योगजधर्म-
रूपव्याप्य वा प्रत्यासन्नोपादानगोचरापरोक्षज्ञानतत्त्वान्य-
चिकीर्षाकृतिसमा अहट्टादिना सिद्धसाधनम् तेषां सिद्ध-
व्यवहितपूर्वसमवायस्येऽपि तद्विः सत्त्वात् अहट्टहारा

तेषामपि जनकत्वसम्भवात् । ज्ञानादिषाञ्जान्यत्वस्य निरस्तत्वात् । अथ योगजधर्माजन्यजन्यविकल्पकाजन्य सामान्यत्वस्याप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्जस्यमिति साध्यम् यदा अनगतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम् अनगतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्जस्यमिति साध्यम् ज्ञानाव्यवहितोत्तर समस्यतीत्याव्यवहितोत्तरत्ववर्तितो नानां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां योगपदं प्रोवाप्यं वाऽनो न साध्याप्रसिद्धिर्ना जित्यादौ बाध इति सर्वं योगजधर्मासामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनगतगोचरसाक्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याव्यवहितेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्यान्यासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिसचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्मादजन्यानामदृष्टादृष्टा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् न च तादृशसाक्षात्जन्यत्वं विवक्षितं षटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात् । दृष्टान्ते षटादौ जनकद्वेषाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिपक्षजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेः । ननु व्याप्तिवशेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत् यत् कार्यत्वं तत् तत् तदुपादानाभिज्ञकत्वं त्वमितिरूपा न तु यदात् कार्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति एवञ्च यत् कार्यत्वं तत् तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विधिद्वयाद्या जित्यादौ कार्यत्वं जित्यादुपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयाम्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न षटे पटे च व्याप्तिपक्षः कार्यत्वस्य किं प्रत्येकं षटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा आद्योपटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीयेऽनुगमः । तत्तत्त्वन्माभिधेयषटादुपादानगतगुणतरूपभावात् कथं व्यापकतापक्षः । तत्तत्त्वन्स्य सभावात् समभिध्याहृतपरतया मायं दोष इति चेत् न अनुमानेऽप्यसम्भावोपप्रत्यासत्त्याप्रयोजकत्वात् । अतएवेदानीं देवदत्तोर्वाहिरक्षि विद्यमानत्वे सति गृहसम्पत्तात् विद्यमानत्वे सति बोधदा यत् नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽङ्गमेव बहिरक्षन् गृहे प्रतिष्ठासीत्यत्र पक्षे दृष्टान्तसाधारण्यस्य यदोरुगतयोरभावाद्यान्यो किन्तु व्यतिरेकान्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव । अथ सर्गाद्युपादान

ह्यणुकं ज्ञानेऽकांक्षितसमानकाक्षीतसाम्योजन्यं कार्यत्वात् षटवत् । अदृष्टसाम्योजन्यत्वेऽदृष्टत्वावतिरिति चेन्न परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि ह्यणुकाजनकत्वात् तदानीमसिद्धावप्रयोजकत्वात् । एतेन सर्गाद्युपादानां ह्यणुकं ह्यणुकासमवायिकारणसमकाक्षीनकृतिसमञ्जसमिति निरस्तं ह्यणुकासमवायिकारणसमानकाक्षीनकृतित्वेन गौरवाप्रयोजकव्यामजनकत्वात्” साध्यापि । “किञ्च कार्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकृत्यर्हत्वम् असिद्धेः नापि पूर्वकाशासत्त्वे सत्युत्तरकाशसम्बन्धः, तत्पूर्वकाशस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकाशस्याप्रसिद्धेः नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसेनानैकान्तात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् यत्तु अयं षटः एतदृष्टजनकानित्यज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् षटवदित्यादि तन्न यिपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं षटः एतदृष्टजनकानित्यादृष्टातिरिक्तानित्यादृष्टजन्यः कार्यत्वात् अपरषटवत् । एतत्सुखदुःखसाक्षात्कारो एतज्जनकानित्यसुखदुःखसाध्यो सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्मसुखदुःखान्नवस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं षटः सज्जनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरषटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षात् । केचित्तु हृद्भूते तानदभिसतविषयपार्श्वस्थोन्द्रिये समोनिवेशतः पुंसोमनःक्रियातुल्यो यज्ञः तथा च सर्गाद्युपाक्षीनशरीरजन्य ज्ञानध्वंसाभाधारकाभाधारज्ञानजनकात्मनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरपयज्ञानाभाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्वाप्येतरसकलकारणाधारकाज्ञाननिरकाज्ञानाभाधाराद्य सत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् समतन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकाज्ञाननिरकाज्ञानाधारा सा क्रिया सिद्धपरीक्षाः । तत्र सर्गाद्युपाक्षे ज्ञाने जनकमनःसंयोगजनकक्रियायां सानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नाधारकाक्षोऽप्रसिद्धेव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नाभाधारकाज्ञाननिरकाज्ञानाधारत्वम् अर्थात् तत्सिद्धौ सानान्तरादोक्षरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति हेत्वाक्षेपः । “अतोऽप्यतः अदृष्टादृष्टोपादानगोचरजन्यकृत्यजनन्यानि समवेतानि जन्यानि, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्जस्यानि, सज्जनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्जस्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयोत्तरोपादानानि

वा सप्तमेतत्वे सति प्रागभावप्रतिगीगित्वात् यदेवं तदेवं अथा घटः । तथा चैतानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदन्तर्भावेऽपि तदादाय निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समुदाहरणरूपेणावृत्तिरिति पक्षे स्थिते । न च अन्यत्वाज-
न्यत्वं तावत् अननुगतत्वे कल्पभावेन यद्गीतमयमिति वाच्यं अन्यत्वाजजन्यत्वं हि अन्यकृतिजन्यत्वमित्यन्यत्वेन कल्पेण सामान्यलक्षणया तावतासुपस्थितेः न च अन्यत्व-
विशेषणव्याख्याप्रसिद्धिः प्रमेयो घट इति वदव्यावर्तकत्वे नापि तदुपरिपक्षेऽपि स्थितेन तस्योपरिपक्षत्वात् । उक्तान्य-
तमन्वयेन सकलकालम् अतएव घटोक्ता न तत्कर्त्ता व्य-
वहियते एवञ्च यद्विपक्षकारादीनां पक्षतैव ज्ञानेच्छा-
दीनामपि पक्षत्वात् सन्दिग्धानैकान्तः उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्वत्त्वेन तस्मापि चिकीर्षा ।
यद्वा पक्षे हेतौ च सप्तमेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरमुपादेयमेव वा ज-
न्येच्छाजन्यत्वस्य पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृति-
जन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकं पक्षपक्षसमनिरपेक्षेण घटादौ निश्चितव्याप्तिर्लक्षणं तयोर्देशेनोभयत्रावृत्तिरिति विरोधात् ।
ननुतुमिच्छोत्थोत्थान्येति चेत् वेगान्योत्थान्यः स्यात् प्रति-
ज्ञाया अविवक्षितत्वात् पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनापि हेतुसत्त्वं न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यं सिधा-
भयिवाविरहसकृतसमाधकप्रमाणविरहवति लिङ्गज्ञानस्या-
वृत्तिरिति कारणात् । तच्च क्षितौ पक्षत्वयुक्तेनाङ्कुरे सति यथेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां हेतुसत्त्वस्याङ्कुरस्य निश्चयस्यैव सन्दिग्धानैकान्तिकम् ?
अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरणसंशयज्ञेयो व्या-
प्तिपक्ष एव नीतव्यते उत्पन्नोऽपि वा वाध्यत इति चेत्तर्हि मङ्गलानि भूमव्याप्तिपक्षो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्यते स-
न्दिग्धवर्तमानवर्तमानवर्तमानमेकधर्माभावेनापेक्षत्वात् तस्मा-
त्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुणएव । अ-
न्यथातुमानमात्रस्यपि स्थिते । पक्षादन्यत्वं दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं यदि, तदाऽपेक्षिततासुमितिर्न स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्त्यं साधकनाधकप्रमाणाभावाविषयान्यत्वं वा विवक्षितं तदाङ्कुरेऽपि तस्माच्च अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा साध्यातुमिच्छेदः नियतविषयज्ञानजन्यत्वेन पक्ष-
विशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रय-
जाना विशेषणत्वेन विनिर्दिष्ट साधनत्वं विवक्षितं तेन न

तदोपलब्धित्वेनोपेक्षायां नान्तरं सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे-
पक्षधर्मतावृत्तेनाभिमतविशेषसिद्धेः । नन्वादुसाध्यद्वये घटा-
दुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमा-
यात्वित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादाव-
कारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिर्द्रव्यकादि पूर्व घटादुपादानगोचराज्ञानादिसत्त्वात् ।
न च सर्गास्तकालीनस्यापि पक्षत्वसत्त्वे श्वरसिद्धिः परं प्रति तदसिद्धिरिति चेत् न ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसम-
वेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तद्विषय-
त्वात् अतएवाप्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादुपजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । ततोयसाध्ये तु नाथान्तर-
क्षित्यादेशादुपादानासमवेतत्वात् । ननु सामान्यलक्षणा-
दिप्रत्यासत्त्या क्षित्यादुपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-
मेवास्तु तथाचेष्टरे न प्रत्यक्षं न चेच्छाप्रयत्नोत्थो समा-
नाधिकतरज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्य-
जन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं प्रत्यक्षिरिति चेत् इत्यन्तेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्त्त-
त्वात् क्षित्यादौ कर्त्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिपक्षलक्षणात् सम-
द्रादिषु कृत्तृत्वेपात् परमाणुद्वयसंयोगेन द्रव्यकेन्द्रादादि कर्त्तृत्वादिपक्षतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्र हि क्षिति-
नामे कर्त्तृत्वं न खरुक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदु-
त्पत्तेः सकलतदुपादानगोचराज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च अत एव द्रव्यकेन्द्रादि न कर्त्तृत्वं जलकेन्द्रादधिकपरिमाणसमुद्भादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदान्यस्य धर्मिपाहकस्यान्यव्यतिरेकस्य वा पाहकसाभावात् । न च घट आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् आ-
त्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् यद्वदिति वत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेन्नैवं प्रयत्नवदात्म-
संयोगचेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्नज्ञानात्मापि हेतुः न आत्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम् असमयाधिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः न आत्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमात्रेति वाच्यं संयोगमात्रसाकारणत्वेन संयोगविशेषितस्य हेतु-
त्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकासिद्धेनात्म-
संयोगकारणमिति चेत्त वा क्रिया आधिकरणवदीयगुण-
जन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्वार्थवद्-

इत्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः न च क्रियायामूर्तभावसम-
नेतासमवायिकारणत्वनिवयः कार्यत्वाभिप्रायश्च ज्ञानादौ
व्यभिचारात् विशेष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिकारण-
संयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वमियमात्र । अथ्ये तु
अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति,
गौरवात् कर्त्तरि कारकव्यवहारस्याभियुक्तानां “सविशेषण”
इति न्यायेन कृतियर्थवत् एव । एवं ज्ञानेऽप्यकृतियज्यत्व-
मेव साध्यं तदाश्रयत्वेनेष्टरस्य कर्तृत्वम् । अथ षटे कृति-
साध्येऽवसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न
प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासाधन्यात् किन्त्वनु-
मितिरूपं तथा च साध्यविकीर्षाद्वारा साध्याप्रसिद्धिर्वाति
चेन्न सिद्धवत्सिद्धिविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यये सति
भवति न हि स्वरूपोद्भवानां संस्थानविषये कृतिसाध्ये-
ऽवसाधनारण्यकयस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः
अतएव यागे यन्दात्तदुपजोविश्रुताया कृतिसाध्येऽवसाध-
नत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न
प्रवृत्तिः न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवृत्तकज्ञानोपक्षिप्तम्
अप्रत्यक्षपरमाणी तत् क्रियायामवसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः
प्रवृत्तिविषयवद्गुरादेः प्रत्यक्षत्वाच्च यन्मुक्तकारादिना
व्यभिचारः न चाभिसतपाङ्ककेन्द्रियसंयोगात्मनवि-
प्रयत्नजगत्क्रियाप्रदर्शनाद्व्यभिचारः अट्टपङ्ककतत्त्वनि-
न्द्रियेण हि मनोवह्नुनाङ्गीनामुपलब्धेन तद्विचरप्रय-
त्नाङ्गीक्रिया ततः स्पर्शवहेगवज्जाड्या मोदनात्मनवि-
क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्याभ्यवहारमलोत्त-
र्गहेतुनाङ्गीनामनाद्याभ्यासवासनावयादट्टपङ्ककतत्त्वनिन्द्रिये-
णोपलब्धत्वात् तद्विचरः प्रयत्नः । नन्वेव घटादावनुमिते
जन्मत्वदर्शनादीन्तरेऽनुमितेरेव न सिद्धिर्न यथा च प्रत्य-
क्षेन्द्रियजन्यत्वेऽपि निवृत्तं तदीश्वरे तदावुमितेर्निवृत्तं
जन्यत्वेऽपि सा तत् निवृत्तं अनियेनानादिद्वयप्रकाश-
जननादिति चेन्न सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि
घटादौ हेतुत्वं गृहीतं न च तावता शरीरादवसाध-
नेन सुखमरुद्यो न नित्यादौ तस्यानुमितिवैधायिके सम्भवति
न च नाशानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ
कृतिसिद्धिप्रत्यक्षत्वं हेतुत्वं गृहीतमनो नैश्वरेऽनुमितिः ।
नन्वेव जगज्जतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः
तद्गुणानो न नित्यादौ हेतुसाध्यत्वादीन्तरे हेतोऽपि स्यात्
हेतुप्रवृत्तः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा स्यादिति चेन्न
न हि सर्वादिहेतादेव तज्जाशानुक्तव्यापारे कृतितत्त्वतु-

वर्णयति प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां कतेरनु-
पपत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखातृत्वात्
वा फलसिद्धिस्तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेदवसाधनता
ज्ञानात्तत्तत्साध्यमेति संव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात् हेतुस्तु
परस्परया तदुपक्षिप्तः, कृतस्पर्श इव, यत्तु हेतुमोति
अवसाधितप्रत्ययात् । न चाट्टपङ्ककतृत्वरुपसम्बन्धः, अतुप-
सम्बन्धमात्रस्य बाधकत्वेऽतोन्द्रियोक्तेदात्तं योस्यानुपलब्धेऽव-
सिद्धेः परात्मनोऽयोम्यत्वनिवयमात् यथष्टकप्रतिवन्धा
च नाट्टपङ्ककालनिदासः परमावसाधिलोकारात् नाथ-
योम्यकर्त्तृनिदासः चेदया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनु-
ज्ञानात् परं प्रति तस्य योम्यत्वात् । नापि षट्के पशुत्ववद
प्रयोजकं, कर्तुः कार्यत्वात् कारणात्वावधारणात् प्रतिव-
न्दिमात्रस्यादुपलब्धत्वात् । यथे पशुत्वेनायोम्यवद्वृत्तिर्वाति
कृतोनेति चेत् अर्थान्तरत्वात् विषये बाधकाभावात् व्याप्ति-
सिद्धेः षट्कत्वस्य योम्यसंस्थानविषयेव्याप्यत्वे योम्यस्य विरो-
धेन यत्कृतमवस्थात्वात् यथे षट्कस्यात्मनाभाव इति सर्वे-
षामवसाधितप्रत्यक्षबाधतत्वात् । अथ कृतिकार्यतु योम्यस्य
अतिरेकाभ्यां व्याप्तिपङ्कः त्वन्तरे व्यापककृतेः सत्त्वेन देये
समये वा कृतिसाध्यव्यतिरेकानिरूपणात् नित्यकृतेरन्वयो-
ऽपि गृहीतो न वज्जिमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न
चेवमाकायात्मनोरव्यतिरेकः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानि-
रूपणेन काव्य समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धे-
रिति वाच्यं समवायिकारणत्वपक्षे हि तत्संज्ञाभावोऽ-
प्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्सम-
वायि तत् कार्यं यच्च समवायि तत् नेत्यन्योन्याभाव-
सादाय कार्ये समवायिज यमिति व्याप्तिपङ्कसम्भवात् ।
समवायित्वेन तदोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा
भावकार्यं समवेतमिति व्याप्तिरा तयोः सिद्धिरिति
यथा हि यद्यद्विषयेनैव धूमागृहीतस्तद्व्यतिरेके धू-
मव्यतिरेकपङ्कत्वात् वज्जिधूममात्रयोर्व्याप्तिपङ्कः न तु पर्व-
तीयवज्जेः अन्यव्यतिरेकपङ्कत्वात् । न चास्यान्वयव्यतिरे-
काभ्यामन्यव्याप्तिपङ्कस्येतिप्रसङ्गः यद्विषयेयोरन्वयव्यति-
रेकपङ्कः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिपङ्कत्वात् स च
वज्जिधूमव्याप्तिपङ्कस्ये उतपदमानः सकलधूमगोचरो-
धूमत्वपुनरुत्तारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव न भवति । तथे
ह्यापि कृतिसिद्धिप्रकार्यं विशेषयोरन्यव्यतिरेकपङ्कस्य बाधकं
विना कृतिसाध्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिपङ्क उच्यते न तु पल-
धर्मतावलेन अवशिष्टान्वयव्यतिरेकपङ्कः अनुमानमात्रो-

च्छेदप्रसङ्गात् । एतेन “कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिवृत्तये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः कर्ता चेद्भूतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति । दृश्योऽप्यव्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता सम्भाव्यते तस्याद्यापि तदा दृष्यादिसमिति व्यक्तं विपक्षोक्तमिति” निरस्तम् । ननु यदि कर्तृभावव्यतिरेकपक्षदृश्यकर्तृसिद्धिरुदा वर्ज्यमात्रव्याप्तिभूमाददृश्यजठर्यसिद्धिरपि स्यात्, न स्यात् अदृश्यवक्त्रेर्भूमातृपक्षः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्वव्यतिरेकाच्च कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वे निश्चितव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगन्तादिति चेन्न यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽतएव कार्यत्वादेरेकैके सिध्यन्त्यमपि सिध्यति । आर्यस्तु समाजः ।

आदेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसङ्घचारादिदर्शनाद्विशेषविद्वत्त्वमिति न हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसङ्घचारमात्रस्यादूषणत्वात् अन्यथातुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानसर्वज्ञशरीरकर्तृत्वेन सर्वं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति नेन तद्विपरीतसाधने विरुद्धं स्यात् तादृशव्याप्तिचत्वया यथा वा नास्तीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपपन्नत्वेन शरीरिकर्तृत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसङ्घर्षात्तत्वाविरहात्तुमानविशेषविरोधादिति चेन्न अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्तिभावात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतावैध्वः विशेषविरोधात् केवलाया व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तथा च निरपेक्षतायां विशेषानुपपत्त्यापनादेव न विरोधज्ञानं सापेक्षतादृशायाः सङ्गोपपत्त्यादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्धसिद्धिर्वा विरोधभावज्ञानाभावाच्च । किङ्गविशेषेण साध्यविशेषेण च एव विरोधे च विशेषविरोधः यथा चन्दनप्रभववृक्षमात्रं चरुभिषग्वत्त्वात् । ननु ज्ञानतुल्यत्वयोः कर्तृताशरीरित्योश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्मसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः, न उपसङ्घारस्यानाभावात् । तथाङ्कुरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्युक्तं बुद्धिनिमित्तत्वे च उपसङ्गिब्रह्मणो विरुद्धे, न तु स्तान्नयस्यते उभयोच्छेदप्रसङ्गात्, न चेत्परस्परवृद्धिर्नपिस्तथा उप-

स्थितौ वा धर्मस्याङ्गकमानेन तयोर्विरोधापहारात् अतुपस्थिते च तयोर्विरोधज्ञानमकिङ्गकरमेव अस्मादादिबुद्धौ व्योमादौ कुर्वन्ते सत्तात्मानि च उपस्थिते विरोधोपसङ्घारात्, बुद्धिनिमित्तयोः कर्तृत्वाशरीरित्ययोरनधिगमेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्वनिमित्तज्ञानादिसिद्धिरप्रसङ्गैव । अतएव नित्यतुल्यवत्तुयोर्विरोधज्ञानमकिङ्गत्करमेवेति परमाणुसिद्धिः । ईश्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न तर्कस्य प्रसङ्गस्य संशयस्य वाऽज्ञानेऽसम्भवात् । स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात्, न च पितापुत्रयोरकवचसाधकत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साधकत्वं वाच्यं घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्यमात्रं कुलालसमीपदेशस्य हस्तादिव्यापारान्तरस्य तद्वचककर्तृत्वापत्तेः न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति अन्यथाद्यौ च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्बुद्ध्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तुरपि बाधः । अन्यथा तदनुमानात्तत्त्वत्त एव कर्ता क्षितौ च अनुमीयते बुद्ध्यादिमत्परात्मनोयोग्यानुपपत्तिबाधाभावात् शरीरव्यापारद्वारैव क्लेशस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधितइति चेत्तर्हि कर्तृभावस्यापि तद्द्वारैव चेत्तरकार्यकर्तृत्वदर्शनात् तत्रापि कर्तृभावे बाधोऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति । उच्यते । जन्यभावे हस्तादिजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेद्यां क्षित्यादौ च व्यभिचारात् घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यभावे कृतिमात्रस्य जनकत्वविरोधविशेषयोजन्यजनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वे न सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः । चेत्तरकार्यं शरीरद्वारैव कृतेहेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् चेत्तरकार्यभावे शरीरव्यापारकृतित्वेन जनकत्वे क्षित्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तात् । न चैवमावतजङ्गीकृतकक्षेत्रस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेहेतुत्वादिति वाच्यं घटे कृतौ हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं क्लेश एव कृतोऽनुमीयत इति तत्र हस्तादिव्यापारकृतित्वमात्रं यदि क्लेशोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपपत्तिबाधात् अथ हस्तादिव्यापारकृतिकृतित्वमात्रमभिमतस्तदोन्मित्युच्यते स एव

भगवन्मोक्षरः । अतएव सङ्भावनिरूपकत्वे नियतपूर्व-
वर्तितुं कारणतुं समवाय्यसमवायिनोत्पत्त्यात्वेन निमि-
त्तेऽपि तथाभावात् अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रति-
बन्धकसत्त्वे कार्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्
न च कृतेः सङ्भावनिरूपकत्वं स्वतः कार्यसमयेऽभावात्
तथा चैतत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सङ्भावनिरू-
पकतुमतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेऽनकतुं न केवञ्चाया
इत्यपास्तम् समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविन-
श्यद्वयस्य तेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात् तेन तेषा-
मभावे विनायकत्वे च कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य-
सङ्भावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक्सङ्भावस्य निरूपयितु-
मशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चये कापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति, त-
ज्जातीयत्वस्यावश्यत्वाच्च तेन विनश्यद्वयस्य कथं सङ्भावनेनापि
व्यवच्छेदाम् अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि,
कार्याभावस्तु सङ्कारिविरहात् अन्यथा निमित्ता-
नां प्रत्येकं कार्यसङ्भावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवं प्रा-
गभावस्य प्रतियोग्यजनकतुप्रसङ्गात् अन्यथा उत्पत्तौ पि उ-
नकतुपदेते साम्योपपत्त्यात् । न च स एव तत्र प्रतिब-
न्धकः स्वभावान्तरस्याकारणत्वेन तत्र कारणभूताभाव
प्रतिगोमित्यस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणतु एव
विनामात् । न चैकसाम्यो एकदा एकमेव कार्यं जन-
यति स्वभावादिति वाच्यं साम्योपपत्तिरङ्गस्य कार्यतदभाव
प्रयोजकत्वेन साम्यप्रां सत्यां कार्यस्य, तदभावे साम्योवि-
रङ्गस्य कार्याभावस्य वज्ज्वेपायितत्वात् । स्यादेतत् कर्त्ता-
शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा
हेतुरित्यादि प्राथमिकप्राप्तप्रत्यक्षविरोधात् नाशरी-
रमित्यज्ञानादिकहेतुसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति
नियमाच्च कर्त्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धीश्वरे । न
चाप्रयोजकं निरुपाधित्वेन यद्वाक्यकलङ्कमवतारात् कार्य-
त्वसकलं कालयोर्द्वि निरुपाधिकतुमस्ति तदापि तस्यैव
तुन सत्प्रतिपत्त्यात् तत्प्रतिबन्धोऽस्तु । न च कार्यत्वं पञ्च-
धर्मातासत्त्वाद्बोधः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तद्व्याप्तीति
वाच्यं ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव ज्ञानजन्यत्वविरो-
धित्वात् एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयो-
र्विरोध एव अविरोधेऽह इयमपि स्यात् तथा च नित्यादौ
शरीर्यमित्यज्ञानं पर्यवसाने विरोध एव स्यात् । किञ्च ज्ञान-
मनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तदव्यापकतया नो-
पधिनिश्चयस्यैव शरीरा कार्यत्वसकलं कालव्याप्तिद्वारा

शरीरव्यापारव्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः शरीरोवाप्ती-
तित्तज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः विषये बाधकाभा-
वेनाप्रयोजकतात्, निरुपाधिसङ्कारदर्शनव्यभिचारादर्श-
नादेव व्याप्तिप्रसङ्गः । निरुपाधित्वमेव विषये बाधकमिति चेन्न
अवयवोपपत्त्यानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिप्रसङ्गात्
परमाणुनेत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गः । अतएव चाप्युक्तत्वेऽनेकद्रव्य-
वत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसंज्ञिकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मू-
लकविषयबाधकेन परमाख्यादिसाधकस्य वज्ज्वत्त्वात् परमा-
ख्यादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यं विषये बाध-
काभावेन तस्यावश्यवत्त्वादिति मन्यसे तर्हि ज्ञानादिका-
र्यकारणभावावधारणात् तन्मूलकविषयबाधकेन निष्कण्डू-
व्याप्तिप्रसङ्गात् पञ्चधर्मातासङ्गठितास्तिज्ञानादिसिद्धौ
व्यभिचाराच्च व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पञ्चातिरिक्त एवेत्यादि
निरुपाधिसङ्काराद्वाप्यप्रसङ्गवत्त्वात् सकलानुमानोच्छेदः ।
वयन्तु ब्रूमः । पञ्चधर्मातासङ्गठितं ज्ञानं सिध्यत्तु बुद्धिर-
नित्यमेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्धितेऽस्यादिति बुद्धिविष-
यकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्वेऽविरो-
धात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषनित्यत्वमु-
द्धिरिति चेन्न बुद्धिमात्रस्यैव शरीरान्तरबुद्धिपरत्वे विरोधात्
व्यभिचाराच्च अस्यादिति बुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यद्रव्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं
नित्यद्रव्यत्वावगम इति चेन्न उभयसिद्धिनित्यादिसत्त्वावगतौ
विरोधाभावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाभित्यत्वाभा-
ववति ज्ञातव्यमिति चेत् अनित्यत्वव्याप्यमनित्यत्वात् तद्वित्यं
तत्र चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्येवेत्यादपि ज्ञानं प्रतिब-
न्धकमिति निरस्तम् । न तु कर्त्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं
किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकात् व्यावश्यक-
त्वाच्च अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वज्ज्वजन्यतायां भूत-
त्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्ज्वजन्यत्ववच्छेदकं न हि विषे-
षोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं तथा च वज्ज्वजन्यत्वे भूत-
विषयः प्रयोक्तोऽस्तीति न भूतसामान्यमग्निं गमयेत् र-
क्षाद्विषययोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं
विना तथात्वनियमः । न तत्र बाधकाभावात् अन्य
ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि प्राथमिकवज्ज्वव्याप्ती बाधात् तद्वज्ज-
त्वेन व्याप्तिप्रसङ्गावधारकत्वात् । न च कार्यकारणभाव
मूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिर्बोध्यतीति वाच्यं विरोधिप्रा-
प्त्येव कारणभावसङ्गतिः । एतेन भूतादौ वज्ज्वत्तु जन

कतावच्छेदकमनुगतं सञ्चयतीति ह्यन जन्मत्वमनु-
गतमनुगतो बाधकं विना न सञ्चयते इति, निरस्तम् । ज्ञा-
नमनित्यमेवेत्यादिषु सञ्चारवसायस्य बाधकं विना पञ्चधर्म-
व्याप्तिपर्यवसायित्वेन बाधकत्वादिति केवम् निर-
पाधित्वेन सञ्चारवसायस्य बाधकं बाधकं च विना
साधारण्ये व्याप्तिपर्यवसायकत्वात् । अन्यथा साध्यं
पक्षातिरिक्त एव ह्यनं दुःखसंभितमेवेत्यादि व्याप्ति-
पर्यवसायस्य कार्यकारणभावपाङ्क्तबाधकत्वे तत्पर्यवसायकत्वे वा
कारणावसानोच्छेदनिरीकृं जगज्जायेत । तत्कादाहिये-
षयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्यकारणभा-
वो बहुवता बाधकानुपनीयते, न चात्र तद्वन्ति विरो-
धिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभीवात् । नव्यास्तु
कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तिरोशरीरनित्यज्ञानकर्तृप-
स्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिषेधानेन न तु तां
विना प्रतिषेधोऽनुपस्थितौ विरोधोऽनिरूप्यतात् तथा चोप-
जीव्यभावात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमनिरूप्यतात्
मेव । अतएव पञ्चधर्मताविनाशतः विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हे-
त्वाभासतयोक्तं विरोधप्रतियोगिषु सञ्चारवसायकत्वादिति
स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वसुपाधिः न च पक्षेतरत्वक-
वपिपक्षमात्रव्यापकं विशेषणत्वात् साधनविधेयित्वात् सा-
धनसुखयोग्यमेवेत्येन साध्यव्यापकत्वानियमाच्च नोपाधित्वं,
चेदन्तरकायेषु शरीरव्यापारद्वारेण कर्तुः कारणत्वात्
नहि शरीरविनाशतः कर्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा
जनयति । न च यत्तद्वक्तुं यत्जनकम् तेन विना तत्जन-
कम् अतोऽस्माच्छरीराज्जन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्या-
पकत्वमनियमात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकभावाच्च
साध्यव्यापकत्वमनियम इति तेषामनुपाधित्वे वीजम् । अत
एव बाधोक्तिं यस्मात्तरत्वं यस्मिन्मन्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आ-
ह्वेनप्रभववत्त्वमन्वेन रश्मिन्मन्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये दृष्टिबो-
धसुपाधिः विपक्षबाधकत्वेन साध्यव्यापकत्वमनियमात् । न
च साधनविधेयित्वमपि, जन्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं श-
रीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणत्वमन्यानिरुक्तः इतरपक्षमभि-
व्याहारेण जन्यघटादितरकारणकस्यैव प्रतीतिस्तदर्थत्व-
कत्वमादिति विधीयते । अतएव शरीरकर्मत्वसुपाधिः
शरीरसङ्गतस्यैव कर्तुः कारणत्वात् व्याप्यव्यापककोट्यो-
रनिवेगयत एव प्रमायस्य व्याप्तिपाङ्क्तत्वात् । शरीरक-
र्मत्वसकर्मत्वयोर्न व्याप्तिपर्यवसाय इति चेन्न विशिष्टा-
विशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्व

कारणजन्यत्वमनुमीयत इति, केवम् कर्तृहे शरीरसङ्का-
रिता किं घटादौ कर्तव्यं कार्यमात्रे वा स्वकार्ये वा आद्ये
कर्ता शरीरे विना घटादिकं करोतीति किमायातं कर्तुः
कार्यमात्रकरणे । द्वितीये च कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति
न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीरजन्यमपि कार्यं
कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तर्ह्येते तु न स्वजन्यत्वं
स्वजन्यतावच्छेदकमात्राश्रयात् । तथापि यत्तु कर्मत्वमस्ति
तत्तु शरीरजन्यत्वमाश्रयकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं तु-
ल्ययोग्यमेवेत्येन हेतुव्याप्यतांशवसायकत्वेन सन्निधो-
पाधित्वेनैति चेन्न बाधनेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे
सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्
तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्मत्वव्यापकं घटादौ
त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वमनियमात् न तु व्या-
पकत्वप्रयुक्तं मानाभावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्मत्व-
व्यापकं तदव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाध-
कात् ह्यज्ञादिनापि कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजक-
त्वात् साक्षात्प्रत्यक्षनिषेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च ।
शरीरकर्मत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रं कर्तुः शरीर-
सङ्कारिताविरुद्धात् । अथ यद्विशेषयोः कार्यकारण-
भावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति
त्वया निरस्तम् तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः
कार्यकारणभावमनियमात् कर्तृत्वमशरीरजन्यत्वमात्रयो-
रपि तदभावात्, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदक-
मिति भवत्युपाधिः । नचैवं घटवत्करोरजन्यत्वं सकर्तृ-
कत्वग्राह्यं न वग्रापकमपीति बाध्यं उभयसिद्धकत्वस-
कर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकत्वमनियमात् जन्यत्वोऽपि
सकर्तृकत्वग्रापकत्वपाङ्क्तकमस्तीति चेत्तर्हि उभयत्र साङ्ग-
कसाध्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिपर्यवसायकत्वेन
सन्निधोऽनुपाधित्वेन व्याप्तिपर्यवसाय इति चेन्न हेतुव्याप्यतांशवसा-
यक एव सन्निधोपाधिः न च साध्यव्यापकत्वे साध-
नाव्यापकत्वे वा, उभयधेयवसन्नेह्यात् । न च बाध्यं शरीर-
जन्यत्वयोरन्ययवृत्तिरेकज्ञाने अस्तु तद्वक्तुं कर्तृत्वोक्तद्वयसङ्ग-
व्याप्यक इति ज्ञापयाम् तयोरेव व्याप्तिपर्यवसायं न तुपाधि-
साध्ययोः हेतुसाध्ययोरन्ययवृत्तिरेकज्ञानात् शरीरजन्यता-
नवगनेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्तृमात्र-
जन्यमात्रयोरन्ययवृत्तिरेकज्ञानं व्याप्तिपर्यवसायः कर्तृमात्रस्य
वातिरेकाभावात् । किन्तु विशेषयोरन्ययवृत्तिरेकेण बा-
ध्यकारणभावेन वा सामान्ययोरन्ययवृत्तिरेकेण वा

वेति चेदुच्यते । अस्तु तावत् घटतत्त्व जन्तुशरीरजनन-
त्वदीरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं
प्राक्कृतमानतात् विनिगमनाभावाद्दोषाभावाच्च सकर्तृक-
त्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कर्तृ, घटत्ववद् व्यापकस्यापि
जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धिकर्तृत्वोन्वयव्यति-
रेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यपत्त्यकपक्ष इति चेन्न शरीर-
जन्यत्वविनिवेदत्वेन तत्त्वस्थानेन प्रथमं कर्तृजन्य-
त्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्य-
त्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अतएव न संदिग्धो-
पधिष्यम् । ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्व-
मनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च साध्यादुच्यता-
दिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथाव्या-
पत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वक्ष्येधूम
इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरी-
रजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न
हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृ-
जन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरावच्छेदकत्वं गृहीतव्यं घटे च
घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृ-
हीतमन्योन्यभावे कर्तृजन्यत्वाच्च शरीरजन्यत्वे तदवच्छे-
दकं प्रथमगृहीतोपाधिः प्रविरोधान् । अतएव न तस्य हेतौ
व्याप्तिर्नैयायिकत्वमपि । एतेनानुत्पत्त्यस्य प्रत्ययवहक्य-
न्यात्वादय उपधिष्येन निरस्ताः जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन
तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि जित्यादिकं न कर्तृ-
जन्यं शरीराजन्यतात् श्वासवदिति सप्रतिपक्षोऽस्त्विति
चेत् न अस्य एवमुक्तकर्तृजन्यत्वाभावाविषयकत्वात् अप्रतीत
प्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयित्तमयकत्वात् स्थापनानु-
मानञ्च प्रत्यक्षमतावकात् प्रसिद्धकर्तृभिरुक्तकर्तृकत्वबाधक-
मतोभिरुपविषयकत्वाच्च प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । अतएव
तद्व्यापककृतत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपार्श्वं तस्य प्र-
सिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावविषयकत्वात् । वृत्ति-
साधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धवृत्तिसाधकत्वनिश्चयात् अन्य-
चातुशानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं
अतु साध्यं तदभागे भया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्व-
मनुगतमपि प्रत्यक्षमतावकेन प्रसिद्धं कर्तृरमादाय पर्यव-
स्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तृरभावमादाय सिद्धमिति ना-
प्रसिद्धस्य अतुगतत्वापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृ-
वृत्तिघटितत्वात् अन्यथा वृत्तिगतत्वावशिष्टप्रसङ्गात् ।
अथैवं सप्रतिपक्षोच्छेदः तस्य गोत्यादौ कभावाभावविषयक-

त्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न निर्यादति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्म-
त्वात् अतित्यवत्, ज्ञानं न निर्यादति अतित्यवत् व्याप्यजा-
तियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् दुस्तवत् “आत्मा न निर्यादति
वशुधाधारवृत्तिसङ्ख्यात्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदि-
न्यादापार्श्वं, प्रसिद्धिनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वज-
त्वादजातेर्वृत्तिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
जित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तच्छब्दस्याः
नचादृष्टादृष्टजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः ज्ञाने जन्यत्वविशे-
षणस्याव्याप्यकर्तृकतया वृत्तित्वात् । न च स्थापनायां पक्ष-
विशेषणेत्येव दोषः प्रमेयोवद इति वस्तुतत्पक्षवृत्तेरुद्देश्यत्वात्
अपि च शरीराजन्यत्वे वृत्तिविशेषणत्वं साधनेनाजन्य-
त्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं
व्याप्तिप्रकोप्युक्तविशेषणवत्, प्रत्यक्षमतावपि यत्किञ्चिद्विशेष-
स्यापि समप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि साध्यकत्वे
ऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेष-
णत्वमेव व्याप्तिप्रसङ्ग इति चेत् न निर्विशेषणेत्येव गोत्यादौ
व्याप्तिप्रसङ्गात् । तत्रापि वृत्तिविशेषणव्याप्तिप्रसङ्ग इति
चेन्न स्वतोव्यावृत्तमोत्यव्याप्तिवारतात् अन्यथाप्यन्यो-
न्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवृत्तेव
व्याप्तिप्रसङ्गइत्यप्रयोजकं सहचरदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिप्रसङ्गाविलम्बात् । व्यभिचारवारकविशेषण
अन्यथाव व्याप्तिप्रसङ्ग इति चेन्न प्रमेयत्वेन साधमाने-
धूमे व्याप्तिप्रसङ्गात् । अथ तत्त्वोपात्तधूमिव्याप्यवारकविशे-
षणत्वं विवक्षितं न च तत् प्रमेयत्वं विशेषणसुपात्तमिति
चेन्न विरोधात् न हि तत्त्वोपात्तं तेन श्रूयमिति संभवति ।
यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तद्विज्ञं प्रकृते
च व्यभिचारादनुपावृत्तिश्च न विशेषणविषयकत्वे न
तत्त्वमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्त्वोपात्तः व्यभिचारासङ्घट्टि-
त्येनाहमिदमकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकमदृष्टत्वात् व्याप्तिः
यदा साधनेन व्यावृत्तवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्ट-
व्याप्तिर्था तत् विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिजन्यवच्छेदकत्वं
विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एकवृत्तित्वभा-
वेन व्यावृत्तवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वा-
भावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषणाले सा, तथा
च स्वरूपासिद्धिः । तद्व्यावृत्तिविशेषणाभिधाने व्याप्य-
त्वासिद्धिरिति चेन्न अव्यभिचारस्यान्योपाधिकत्वस्य वा
विशिष्टे नीलधूमादौ मन्वेन तद्वृत्तिरेकसाधने साध्यात् ।
न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च वीरभ-

विशेषवद्भूतचित्तमिदं चन्दनप्रभववज्ररहितत्वात् निधे-
भोऽयमात्रेण न प्रभववज्ररहितत्वादित्यदापि विशेषा-
भावेन काय्यविशेषानुमानं न स्यात् वज्ररहितत्वादि-
कञ्चोपाधिवर्धने तु वृत्तिरेकव्यवहारवृत्तिरिन्द्रियानामि-
तत्वं हेत्वभावात्प्राप्तं न स्यात् इन्द्रियानामितत्वं स-
व्याप्यत्वात् स्वमध्ये गन्धस्यैव वृक्षकत्वादित्यादौ त्वया-
प्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकारात् । अपि च गौरवेण
विगिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात् तथा च स्थापनानु-
माने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमञ्जनप्र-
धेनार्हेण न प्रभववज्ररहितत्वेन शरीरजननत्वमपि नातुभो-
जेत । यत्तु जननान्तीनाभावापेक्षया शरीरजननान्ती-
नाभावाख्यात्यन्तात्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव ला-
घवमिति तच्च विरोधाभावेन बहूनामत्यस्य च व्याप्यत्वात्
हे हे शीतलार्थवत्त्वजलत्वयोग्याभावेऽप्युचित्यप्युचित्यो-
त्वाभावयोरपि । अनग्राया नीलधूसरस्यैव व्याप्यत्वे धूम-
मात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः किञ्च त्वत्वे बहूनामग्रा-
भावपेक्षया जननत्वाख्यात्याभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एक-
त्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टे व्याप्यवपि प्रयोजनाभा-
वाच्चानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जननत्वस्य शी-
तोपस्थितिकतया अनग्रायाभावत्वेन शीतं व्याप्यप्रसङ्गः
न तु शरीरजननत्वाभावत्वेन विवक्षितप्रतीतिकत्वात् । यत्
विशेषणविशेषानुतराभाववति साध्यं तत् विशिष्टाभाव-
स्यापि व्याप्तिरिति चेन्न एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति
सत्त्वादिकमनित्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यतया न निर्गु-
ह्यते शीतोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च
सामानादिविशेषमात्राद्विरोधाभावेन नोभयस्यापि व्याप्यत्वं
तदा शरीरजननत्वजननत्वाभावयोरपि तस्यम् ॥ किञ्च
शरीरं जननत्वं विशिष्टभावमपि विशिष्टमिति न साक्षात्,
तथा च शरीरजननत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न वार्ध-
विशेषणता । न चालं विशिष्टाभावो विशेषाभावस्य सि-
त्तादावजननतापत्तेः । अतएव स्थापनायां शरीरजननत्व-
रुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्या-
पकत्वनिश्चयात् । वार्धविशेषणोऽधिकं निपङ्क्त्यागमिति चेन्न
हेतुहयोपन्यासे ह्यधिकम् । अतः तु विशिष्टमेव हेतुरिति
विरुद्धस्यैव उक्तमिति ।

उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरुच्येव अनग्राया विशेषा-
णामव्याप्यत्वे निराशयाव्याप्तिः स्यात् नीलत्वमपि न व्या-
प्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दृश्यत्वेन कारणत्वे

रूपमिव धूमत्वञ्च न नीलसिद्धिं किन्तु तदानीमे धूमे इति
न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वं तद्वि-
शिष्टे न धूमत्वम्, उपलब्धत्वात् च धूमत्वमिति । किञ्च ।
व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधू-
मत्वं तथा । न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि साम्योच-
त्वात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभावस्य न स्यात्
अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं तदभावेऽपि नी-
लधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भवत्वेन तत्कारणत्वस्याभावा-
त्त्वसम्भवादिति दिक् ॥ एवञ्च शरीराजननत्वेऽपि न शरी-
रत्ववच्छेदकं गौरवात् येन विशेषेण विना व्याप्तिर्न ग-
ह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति नियमात् । अतएव गन्धस्यैव
वृष्टकत्वादित्यन्ताप्रसिद्धेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं
विना व्याप्तिर्युक्तं न यज्यते इत्यसिद्धिवारकं विशेषणं
वार्धकमेव । सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवान्यादेः
कारणत्वात् कारणाभावस्य काय्याभावप्रयोजकतया व्याप्यव-
निश्चयः व्यापके च न वार्धविशेषणता विशिष्टस्य कारण-
त्वेन व्यापकत्वात् विशेषवृत्तिरेकस्यैव विषयवाचकेना-
नन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वा-
भावव्याप्यत्वं यत्तु च विषयवाचकं नास्ति तत् विशिष्टस्य
व्यापकतापि न, यथा सकर्तृकत्वे । नापि शरीरजननत्वाभावो
ऽखण्डोहेतुः यदि हि शरीरजननत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजक
स्यात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य
साध्यव्याप्यता स्यात् न चैवं न, अन्यत्वं लाघवात्पत्त्या । तथा
चाजननत्वमेवोपाधिः साध्यव्याप्याभावः साध्याभावव्यापक
इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्व
शरीरजननत्वयोर्व्याप्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्यभाव
इति व्याप्यत्वविहितत्वाच्च । अतएव शरीरजननत्वाभावस्या
कर्तृकत्वव्याप्यत्वात् तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव
इति निरस्तम् शरीरजननत्वस्य सकर्तृकताऽप्रयोजकत्वं न
चाजननत्वं पूर्वसाधनवृत्तिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रति-
पक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यं स्थापनायां यत्नाभावत्वं
तत् विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनवृत्ति-
रेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात् यथा शब्दोऽ-
नित्योऽनित्यत्वादित्यत्र शब्दोऽनित्यो वृत्तिरनित्यत्वादिता-
दिना सत्प्रतिपक्षे शुद्धत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणु-
रूपे साध्याव्यापकत्वात् । न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तदो-
द्भावात् सत्प्रतिपक्षसुमेव तस्योद्भावानर्हत्वात् । किञ्च प्रा-
गभावप्रतियोगित्वे इति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगिके इति

सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषाम-
न्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः। अत-
एव जन्मत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न
दोषः। अन्ये तु यद्विषये यद्विरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषयेन
विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्म-
कताभावनिकव्याप्तिं च शरीरं विभैव प्रतियोगितया-
जन्मत्वस्यवच्छेदकं कल्पामिति न शरीरजन्मत्वस्यव-
च्छेदकं धूमे नील इव अतो गौरवेण शरीरज-
न्मत्वं सप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यताव-
च्छेदकाभावाच्च शरीरजन्मत्वाभावोक्तकत्वव्याप्यः।
आभिचाराभावात्तथेति चेन्न क्षित्यादावव्यभिचारात् अव-
न्यथा क्षित्यादिकं नाहट्टेत्तुं शरीरजन्मत्वाभावा-
दित्यपि स्यात्। नन्वस्त तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्म-
मित्युक्त्यापि सातुमितिरयथायैवाशरीरे कर्मत्व
ज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीरा-
जन्मत्वं सकर्मकत्वज्ञानत्वात् घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं
नित्यं व्योम सकर्मकमिति ज्ञानवदिति साध्यं, नचोप-
जीव्यबाधः अतुमितिरुपजीव्या न तु तद्याथार्थ्य
मपीति चेन्न कर्मकार्ययोनिरुपाधिकार्यकारणभावेन
तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वज्रानुमितिर
यथायां उभयसिद्धिर्ब्रह्मसिद्धौ वज्रज्ञानत्वादित्यादिना
सकलान्वयव्यतिरेकवृत्तेः। किञ्चातुमितिरयथाथार्थ्यम-
नेन साध्यं, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन
प्रापने तत्तावमेव दोषोदोषान्तरं वा नादाः अन्यो-
पपन्नत्वात् उत्पन्ने तस्मिन् प्रापने प्रापकादेव तस्मादो-
षात्तदुत्पत्तिरिति। नान्योऽसिद्धिः। तस्मात्परिष्ठांसु न
दूषणम्, यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजन-
वान् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, क्षित्यादि सकर्मकं स्या-
दिति तस्मात् विषय्ये आश्रयासिद्धिर्व्यवस्थेयव्यव-
दिना विषय्ययाप्यवसानेनाभासत्वात्।

ननु क्षित्यादावेककर्मसिद्धिः कुतः? एककर्मकत्वेन
व्याप्तिभावात् न च लाघवात्, तस्याप्रमाणात्वात्।
सकर्मकत्वमानादेव तद्विद्विरिति चेत् न तावदतुमिति-
नाले लाघवं सङ्कारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च न
हि विज्ञपरामर्शे सति तद्विज्ञानेनातुमितेर्विषय्यो
मेन तत् सङ्कारि स्यात्। नापि लघ्वतुमिती, अ-
न्योन्याश्रयात् नापि वस्तुतुमिती धूमेन वज्रानुमिताने-
कक्षित्यादिश्रयभावापत्तेः। लाघवाभावेन नानात्वा-

सिद्धौ कर्मसिद्धेरेवेककर्मसिद्धिरिति चेत् न एकत्व-
साधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्मसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्य-
स्यापि सुवचत्वात्। अथ यमनालम्बकानां तुमितिः प्रत्ये-
न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षवर्भतावज्ञात् सिद्धमिति
न त्वधिकमपि तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकृत्य-
त्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते।
एकस्तु कर्त्ता सिध्यति तदविषयत्वेन कर्त्तृविषयैव न
स्यात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभा-
वात् तदुपहितत्वात्तस्येति चेदेयं तर्हि कर्त्तृकत्वमपि न
विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्त्तृविषयत्व-
सम्भवात्। वस्तुगतैकः सिद्धमिति नत्येकत्वेनेति चेन्न
एकत्वासिद्ध्या वस्तुगतैक इति ज्ञातुमयक्यात् तथा चेन्मरे
एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति।

उच्यते। यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति
तत्र लाघवसङ्करेण कार्यताव्याप्यतापक्षे प्रत्यक्षे
हस्तिनिमित्तप्राप्ते उपमाने गच्छगतिप्राप्तेऽनु-
माने च तथाविधप्रमाणत्वात् च सकलतान्त्रिकैः
सङ्कारित्वकल्पनात् एवं लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानान-
न्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्व-
प्रवृत्तिशक्तित्वशब्दशब्दत्वानां ज्ञानदर्शनात्। तत्रापि
लाघवानादरे शब्दशक्तत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोक्ते दो-
विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं
वाङ्गीकुरुते इति सङ्गासङ्गम्। नन्वेवं वस्तुगत्या
नानाकर्मकेषु घटत्वेन कुलालकर्मकत्वात्तुषानेऽपि बा-
धकानन्तरदर्शयां लाघवादेककर्मसिद्धिः स्यात् न चेदा-
पत्तिः अनुमित्यनन्तरं नानात्वकत्वे संशयादिति चेन्न
तत्रापि लाघवेन कर्त्तृत्वमेव सिद्धमिति तत्सन्देहस्तु
ज्ञानप्राप्ताद्यसंशयादिति पञ्चाज्ञानाकर्मकत्वसाधकप्रमाणा-
देवेककर्मकताज्ञानं तत्र बाधते न चेवं क्षित्यादिकसंशयं
प्राभागत्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोदुष्यतेः। एकत्व

बाधकस्याभावेन प्रमाणादिति स्यात्। नचैकत्वसाधकाभाव-
एव बाधः, अतुमितेरेव लाघवसङ्कारेणैकत्वसाधनात्।
अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्मभिन्नः अशरीरकर्मत्वात्
अङ्कुरकर्मवदित्यभेदात्तुमानादेव कर्मसिद्धिः न च क्षिति-
कर्त्ता अङ्कुरकर्मभिन्नः अङ्कुराकर्मत्वात् कुलालादिति
वस्तुतिपक्षः अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वयोपाधित्वादित्याहुः
तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदादेयोर्तौरेवलाघवे एव शरत्सम्।
तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मतावदा

इति चेत् व्यापकत्वात् न च विनानुपपत्तिं यो-
ऽपि विषयः व्यतिरेकविलयापत्तेः । अत्र प्राज्ञः यमर्थ-
मनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्ध विषयीकरोति
स पक्षधर्मतावन्तात् सिद्धतीति प्रतीत्यनुपपत्तिमूलकी-
त्यर्थी प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिरेकी तद्विज्ञानादिद्वयैक्यादि
प्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना
नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यं प्रवाहस्यानुमिति
राज्यते अनादित्वं च नित्यता सर्वसत्तावपि तत्त्वत्वम-
नादिभावत्वात् पक्षतदुपादानविषयत्वं सर्वविषयता
कावशात्, तावद्विषयकमनाद्योक्तमेव ज्ञानं सिद्धीति न तु
नित्यानि नानाज्ञानातीति । नव्यास्तु अनित्यज्ञाना-
जन्यत्वेन पक्षविषयत्वात् ज्ञानं सिध्यति नित्यमेव सिद्धी-
ति व्यतिरेकबाधात् । वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञान-
सिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परि-
शेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः नियतविषयता च ज्ञानस्य
कारणाधीना कारणश्च नित्यज्ञानाच्चिरसमानं नियतविष-
यतामादाय निवर्तते इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति । षट्-
पदार्थप्रतिपादकवेदकृत्त्वेन ईश्वरस्य षट्पदार्थगोचर-
साक्षात्कारत्वेन वा सर्वज्ञत्वं षटाकाशसंयोगं प्रती-
श्वरस्य कर्तृत्वात् षटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति
केचित् । ननु षटादीनां कथमीश्वरस्य कर्तृत्वं षट्-
देश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्लृप्तिवदिति चेन्न षट्स्य द्वि-
कर्तृकतया तदुद्घातनेन क्लृप्त्यदरेण द्विकर्तृकतापत्तेः
तथा च षटवत् क्षितिः क्षितिपदृष्ट इतीश्वरानन्यकार्यक
त्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि नेत्र-
रकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति भवं ज्ञाना-
दीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया षटाद्युपादानविषयत्व-
मपीति कथं न तेषां षटादिकारणत्वं कुल्लादिज्ञान-
युक्तत्वात् । तदाहुराचार्याः “परमाणुदृष्टाधिष्ठासिद्धौ
ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि
नग्रायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति “अहं
सर्वस्य प्रभवोमत्तः सर्वं प्रवर्तते इत्यागमसाक्षाद्यर्थोव्यव-
स्यः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेरिति ईश्व-
रोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्यैव तस्यापि भ्रमविषयविषयक
त्वादिति चेत् रजतत्वप्रकारकज्ञानवामयमिति ज्ञानं न
भ्रमः अभासस्तथात्वात् । इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं
प्रकारः तेन स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं
प्रकार इति न भ्रमः अतएवास्मदादिरपि भ्रान्तिर्नो न

भ्रान्त इति । स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः
प्रवर्तते ? सुखस्याभावात् अधश्चाभावेन निदुःखत्वात् ।
करुणया प्रवर्तते इति चेत्तर्हि परबुद्धः सप्रकाशो प्रयो-
जने तथा च सुखिनमेव सुजेन नारकिणम् । धर्माधर्मपर-
तन्त्रत्वात् तदनुकूलं फलं प्रापयतीति चेत्तद्विषयकत्वात्
कर्मनिमित्तमेव जगद्भूतित्वमस्तु किमीश्वरेण अनपेक्षि-
तकं तादृशानवता कर्मनिरपेक्षस्य चैकदैव सदा च
सर्गप्रलयो स्यातां ज्ञानादीनां नित्यत्वात् किञ्च
तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन यतीरादिजन्यतापत्तौ
संस्मरितापत्तिः न । ईश्वरानभ्युपगमेन विचारस्या-
न्यासिद्धत्वात् तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत् अकस्म्य
जगतएव तद्विच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानस-
न्यात् । वस्तुतस्तु तित्वादिस्तदसाधारणकमिकादृष्टा-
दिसामर्थ्ये ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति तित्वादिक्
करोतीति व्यवहारः सर्गप्रलयासाधारणकमिकादृष्टादि-
सामर्थ्ये समयवर्तित्वमेव तद्विच्छायाश्चिकीर्षासंजिहीर्षात्वे
नचैवं किञ्चिज्जन्य ज्ञानादिनेति वाच्यं तित्वादीनां कार्य-
त्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वं सुखादि-
शब्दयोरात्माकाशदिवत् । नन्वशीरात् कथं वेदषटादि-
शब्दव्यवहारसंप्रदायः । उच्यते सर्गादावदोपपत्तिभूत-
भेदास्तेनशीरोत्पत्तावदवदात्मसंयोगाददृष्टसङ्गतप्रयत्न-
वदोश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिविच्छासङ्गिताम्बो-
नकलेवरकण्ठतात्त्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्देहोत्पत्तिः । एवं
कुलालादियरात्रायच्छेदेनादृष्टसङ्गतप्रयत्नवदोश्वरसंयोगात्
ह्रस्वीच्छासङ्गितचेतोत्पत्तौ सकलषटानुकूलव्यापारो
षटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभि-
मतशीरायच्छेदेनापि अदृष्टसङ्गतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव
वाम्यव्यवहारः, ततस्तत्तु शीको बालोव्युत्पद्यते सोऽयं भूता-
वेश्वरः । यस्तु यथा विच्छादिना भौतज्जोकोऽनुभाय
पश्यते तथा सर्गान्त्रोत्पत्ततत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादा-
वुत्पत्तेन सत्यादिना सर्वज्ञेन ईश्वरानिप्रायस्यवेदः साक्षा-
त् क्लृप्तान्त्रोत्पत्ते ततोऽपि ससंयदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा
वाम्यव्यवहारं करोतीति अतः तच्च प्रतिस्मार्तनन्तसर्वसक-
त्यमायां गौरवात् तेषामेव क्लृप्तादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरा
ननुगमाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव क्षिति-
कर्तारः सन्ति निरक्षं सर्गादौ नन्तसर्वसक-
त्यान्नरात् तित्वादिकर्तृप्राज्ञाद्वा नाद्यस्तदभावात्
नान्यः अनादिद्वयैक्यादिकार्यं प्रवाहस्य सकर्तृकत्वात्

मानादुहावयवसङ्गतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥ अथे
श्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिपक्षे प्रयोज्यव्यापारानुमितघट-
ज्ञाने घटशब्दस्य कारणतापहोभ्रमः स्यात् तदीयज्ञा-
नस्य निवृत्त्यात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिपक्षस्य
भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात्
अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वपक्षे च नायं दोष इति चेन्न
व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदज्ञसमिति ज्ञानस्य
शब्दशक्तिपक्षकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तिमिति
ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाभावात् न च भ्रममूलक-
त्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयं तदंशे व्यापिकरणप्रकाराभा-
वेनाभावात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत्र घट-
ज्ञानमेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चारार्थितटारुण्यस्य
घटानयनव्यवहारदर्शनाद्वालो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलक-
शब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्य-
व्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्य-
सेतन व्यवहाराद्भूतपक्षोऽचेतनव्यवहारादेति संशयस्य
वज्रलेपायमानत्वात् ॥ “विश्वतश्चलुरुत विश्वतो मुखो-
विश्वतो बाहुस्त विश्वतः पातः । सं बाहूभ्यां धमति सं-
पतलैर्दोषाभूमी जनयत्येक एवेत्यादि श्रुतयः” । “उत्तमः
पुरुषस्तम्यः परमात्मैस्तुदाहृतः । योऽलोकत्रयमाविष्ट
विभक्त्यव्यय ईश्वरः” इत्यादयः स्मृतयश्च वङ्गोमानत्वेना-
नुसन्धेया इति” ।

खण्डनकृता इ ईश्वरविषये प्रश्नाद्यनुपपत्त्युपन्यासेन व्यतिरेक-
सङ्गेन ईश्वरस्य प्रामाणिकत्वहररीकृतं यथा “तथाहोश्वरसङ्गावे
किं प्रमाणमिति ब्रूवाणः प्रतिवक्तव्यः किंशब्दोऽयमाद्येपाद्ये
वाऽकुत्सितार्थो वा श्रवितार्थो वा ऽप्रार्थो वा ऽस्यात् । तत्र
अदि प्रथमः पक्षः तदेवश्वरसङ्गावेनास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्
तथा च सति न प्रतिज्ञासाक्षात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिर्न वाच्यं
भवति । तच्च भवता नाभ्युपायः अतोऽनूनत्वं दोषः । अतएव
न द्वितीयः, ईश्वरसङ्गावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा-
साक्षत्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता
अन्यथा २वा । अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेर-
प्रसङ्गत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणश्च साध्यासाधकश्चेति
व्याधातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न प्रमाणत्वयो-
गिनि यदायं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणताव्याघातः
सङ्गत्यात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, अलन्तदुद्भावनया
ईश्वरसङ्गावे यः प्रमाणाभावः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि
सम्पत्तिपक्षत्वात्, ईश्वरसङ्गाव इति च विशेषोपादावं अर्थं

स्यात् अन्यथापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सितएव
साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः तथा सति हि वित-
कस्य पक्षान्तरसामेक्षत्वं न पक्षान्तरमपि ऽचनीयं भवति
ईश्वरसङ्गावे किमेतत् प्रमाणसुतान्यदिति तच्च ? भवता
नाभ्युपायः अतोऽनूनत्वं दोषः । नापि चतुर्थः प्रश्ना-
द्यात् खलु किंशब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासमानता
प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणवि-
षयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् ।
अयं प्रश्न ईश्वरसङ्गावे प्रमाणासामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो
वाभिधेति आद्यपदे ईश्वरसङ्गावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्वि-
षयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं, प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च
प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ द्वितीयः तथापी ईश्वरसङ्गावे
प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्यं प्रमाणशब्दवि-
शेषपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विषयं वदति चेन्न पूर्वव-
दुक्तोत्तरत्वात् । किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किंश-
ब्दस्य विषये शब्ददेन सामानाधिकरण्यात् तथा च सति विषे-
षण्योत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विषये शब्ददेन न विषये वसात्-
मनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र
विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्साध्यासाधारणी प्रमाणव्य-
क्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधान-
सुत्तरं युक्तं नैव विधाः प्रमापादिति नैतदेवं यतोऽस्यापि
विशेषइत्येवोत्तरम् यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य
सर्वतोऽव्यापकसङ्ख्यपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तदीश्वर-
वाक्यस्थितस्यापि । एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न-
वाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति
युक्तमुक्तम् । अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभि-
प्रायः अत्रार्थोऽनुमानं प्रमाणमितरहेति । अत्राप्यनुमान-
मित्युत्तरमस्माकम् । किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि
प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः उत तद्विशेषविषय इति त्रिकल्प्य
प्रमाणप्रश्नदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च चन्द्रशेखरीकौ ।
“यथाविधेयं विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्वर्ति प्ररो
ययोक्त्या । वाक्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथा-
विधोऽर्थः । प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तथा
चैव भवेद्विज्ञतः । इदं त्वया साध्यतमेतयैव गम्या स्वष्ट-
च्छाविषयस्य वङ्गा ।” प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविष-
यतायस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातमिच्छा इच्छा न
नाज्ञाते भवत्विति प्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञात-
मिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदव्याधेयं

यथायं वा स्यात् यथार्थं चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणस्य स्यात्ते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीयव्यवर्थात्स्य वक्तुमशक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वगोचरैश्चरसङ्गाव उपस्थाप्यतद्वत्त्वायासेनैव शिष्टोऽस्माकमोचरसिद्धिमनोरथः । अथायथार्थं तत्त्वानुसृत्ययथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानसुत्पादनोद्यममिति भवतः पृच्छतोवाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवनेययथार्थज्ञानोत्पादनकृत्यलोच्यैकं तत्त्वमिहज्ञानमजीजनसथा परमस्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारोमिष्याज्ञाने सन्धैवाकृतितः कितिरु निशुब्धेन ह्येति । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य योविषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यैर्भवतः प्रवृत्तिरेवातुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथायथज्ञानविषयोभवत्वित्ये तदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणाथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुब्रुव्यानेन त्वया यथार्थज्ञानं तत्त्वोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुब्रूयत इति । सैवम् यदोचरसङ्गावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणातया भ्रान्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणात्वं अस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमोदयः सिद्धान्तः प्रवृत्तश्चरसङ्गावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणपण्यमिति । स्यान्मतम् दैर्घ्यसङ्गावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामिति भवतः पृच्छतामस्माकं नतु प्रमाणेना प्रमाणेन वेति विवेकोऽप्यभिमत इति न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादाय्युपपत्तेः तत्त्व स्वाधीने केयं परापेक्षेयाद्युक्तमनुब्रूयनीयम् । स्यादेतत् येयमोचरसङ्गावविषयः प्रमाणाप्रतीतिरस्माकस्तत्पक्षा मा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकं तेनैकपक्षमिदं विरुद्धाधीनं यदित्दं दूषणसमादि भवता तद्विरुद्धाश्रयमिति नैतदस्ति एवम् हि तस्यां प्रतीतो यथार्थं यथार्थत्वसंग्रहेण तस्याः प्रतीतिर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषयदैर्घ्यसङ्गावस्तत्त्व सर्वत्रैव संग्रहानस्य भवतः प्रज्ञोऽयं नतु विप्रतिपक्षस्येति स्यात् तद्यथा स्वकीयस्य शिष्यभावं प्रमादय चिरं चरन्तु नृपाभिरक्षान् केतुस्यास्य संग्रहमिति । विप्रतिपक्षाएव वयमाचार्यः संग्रहोऽस्माकमिति चेत् तत्त्ववधूतैककोटयएव वयं कार्यनुदोधान् संग्रहमात्रस्वामिन् इत्युक्तं स्यात् एवम् तर्हि तदव काश्चकारत्वाज्जगदस्य यथायं वेति विकलोज्ञ-

युक्त्या दूषणीयम् । एतेनाभ्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपक्षमिष्यपि निरस्तं वेदितव्यं, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारविषयं वा तदिति विकलत्वाभ्यां तस्यापि यस्तत्वात् 'परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरितिरिति' न्यायात् । एवमोचरसङ्गावविषयादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठन्तु क्व नामान्तरस्य गहनमनुब्रूयन् । ततोयः परिच्छेदः ।

"ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्निष्ठे विषयकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्यायाप्रज्ञात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्व व्याप्यत्वे नानुगतत्वापत्तेः । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावोचरसङ्गाविति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः । अस्तीति चास्यर्थो वा शब्दोवा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुद्धः । सत्ता तदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादाभावात्पत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेरुक्तत्वात् वक्तुमशक्यत्वाकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्ति पर्याय इति चेन्न उभयसाधारण्यकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । यत्तैकस्यास्तपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्तत इति प्रयोगात् । सामान्येन तावत् पर्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्यायत्वात् यत्वेत्यस्य प्रवृत्तिमिच्छार्थत्वे च तद्विषयचमप्रसङ्गस्तदवश्यः स एवाद्योभावत्वसुव्यतिं किं शब्दोक्तेः स्वगवेषणया । अपरप्रतिपेक्षात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यक्तेत्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिपेक्षात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावेनास्तीति भावस्य प्रतीतिरिति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुद्धः । अपरप्रतिपेक्षस्येन प्रतीयमानत्वमेव भावावमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वपुरुषप्रसङ्गात् । न हि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिपाह्यम् अभावोनास्तीतिप्रतीतिर्निवृत्तप्रसङ्गाच्च न ह्येवं भावविषया भवत्येव परप्रतिपेक्षस्येन प्रतीयमानत्वात् । नाप्यभावविषयैव तद्विषेयार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शब्दाः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिभक्तिः पदैः प्रतिस्व संग्रहं बोधमात् 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि' । प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोष इति चेन्न सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् मेचरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिपेक्षात्म-

तदा यदुपे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव
यदुपेति चेन्न विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रति-
षेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति
चेन्न परपदवैयर्थ्यात् तत्प्रयोगस्यावकाशादित्यापत्तेः । सुरभि-
चन्दनमिन्दादिविधान्योपनीतभागवत् । तत्र चाक्षुषत्वं
भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विशेषेण मिथिष्टाया बहु-
विशेषणतायै स्तान्नयोऽप्यंशतः स्यात् । तेनोपलक्षिता-
यास्तथात्वे चाभावादिप्रतिषेधभावपक्षार्थस्याप्यभावस्य तथात्वाप-
त्तेः । यदेवंविधं तद्भावरूपमिति वदतेवंविधत्वाद्भावत्वमन्य-
द्वाच्यम् अभेदे यदेवविधं तद्भावरूपमिति नियमाद्युपपत्तेः ।
अक्षोपलक्षणत्वे चोपलक्षणस्यान्यत्वात् यत्वात् अर्थवत् भावा-
र्थत्वे चाभावोनास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भाव-
त्वाप्रसङ्गात् । भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति यत्पदार्थ-
व्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्वात्मन्यस्ति नोपा-
यस्ति चेदात्मनि दृष्टिविरोधः नास्ति चेत्तस्यान्यप्रतिषे-
धसुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति । "नन्वेवमीश्वरे
प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं
किमभिधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिषेधात्म-
कत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्हयोरपि परस्परप्रति-
षेधात्मकत्वस्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निवृत्तः
पर्यनुयोगः । एतेन निषेधसुखेन प्रतीयमानत्वमिति नि-
रस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्व्वं भावविरोधित्वं
तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः अविज्ञेः नहि घटा
भावोभूतत्वादि विरुण्डि । न द्वितीयः भावानामपि के-
वाक्षित्तथाभावात् । अथासङ्गानवस्थानं विरोधो विव-
क्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वाटौ तस्यापि
भावात् । एकविधावन्यनिषेधः स इति चेन्न भेदे विरोधि-
भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधिरोगपरनिषेधः स
इति चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चाभिज्ञेः । ना-
स्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न घटाभावोनास्तीति घटस्य
तथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्वमिरुक्तौ
यदुक्तं दूषणं तदापत्तेः । प्रतियोगिनिरूपणाधीननि-
रूपणत्वमिति चेन्न प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात्
विरोध्यर्थत्वे चैतदनिवृत्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः ।
अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् । यच्च
किञ्चिदभावस्य लक्षणसुख्यते स भावोऽभावो वा स्यात् ।
नाद्यः भावस्याभावानादितत्वात् विषयविषये च कथ-
मपि तथात्वे तद्विवाच्यं स्यात् । अन्यदेव तदिति चेन्न

तदुभायस्याभावत्वे अद्विष्टः भावते च व्याघातात् ।
न द्वितीयः तस्यात्मनि एतौ विरोधापत्तेः अष्टाव्याप-
कतुप्रसङ्गादिति । प्रतिषेधविधिरूपेण यत् प्रतिभाति
तोऽभावइति चेन्न प्रतिषेधानिरुक्तौ प्रतिषेधानिरुक्तेः
विधिरूपदार्थ्यं निर्व्वचनीयः स्यात् । तत्र विधिरूपे विषे-
षविशेष्यतत्त्वान्येभ्यो भिन्नमभिधं वा । नाद्यः दण्डपु-
रुषसम्बन्धमन्त्रेण दण्डनोऽन्यस्याप्रतीतिः दण्डनमानवे-
त्युक्ते तदानयप्रसङ्गात् । तत्त्वान्येनोपलक्षितत्वात्तयेति
चेन्न अतहत उपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तद्वत्त्वान्यत्वात्
सम्बन्धोद्देशः सच तदधिकरण एवेति चेन्न सम्बन्धात्तदधि-
करणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरित्येव न प्रस्थाः । तत्त्वान्यमि-
दं व्यवहारइति चेन्न तस्यापि विधिरूपेणान्यत्वापत्तौ
व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यात्वात् । एवं परम्ब-
राकल्पनायामन्यवस्थाभावं ननु व्यवहार्यगतविशेषः
कश्चित् । द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डव्यवहारप्रसङ्गोविशेषा-
भावात् न ते प्रत्येकं दण्डपदार्थाः किन्तु निश्चिताइति
चेत् निश्चिता इति किं ते च सेलकं चाभिधीयते उत
तेभ्योऽन्यएव कश्चित् नाद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः मिश्रकेऽप्य-
धिकः । द्वितीयस्य प्रतीतिव्यवहारविरोधात् अर्थं निरस्तः ।
इत्यादिना ५ परि० विधिरूपदार्थं निरस्तं ईश्वरप्रमाणा-
भावस्य निर्वचनमपि निरासितम् अधिकं तत्र दृष्टव्यम् ।
तत्र निरीश्वरसंख्यमते उपाधाविज्ञस्य प्रकृतिषीमस्य
उत्पत्त्यैव सच्चिधिमालेखे प्रधानप्रवर्त्तनेन कर्त्तृता । ईश्वर
योगरूपसंख्यप्रवचनमते निम्नैश्वर्यैव सच्चिधिमालेखे
प्रधानप्रवर्त्तनेन तथात्वम् इति भेदः । प्रदर्शितेऽप्यु-
क्त्येव ईश्वरोन्मिक्तकारणम्, वेदान्तमते तु उपादान
कारणं निमित्तकारणञ्चेति भेदः तदेतत् शा० सू० भाष्ये
दर्शितम् यथा "जन्माद्यस्य यतः" शा० सू० १० प्रतिज्ञातस्य
ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वस्य विशेषनिर्द्धारणाय प्रहसम्
"प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहृत्पानाहुपरोधात्" सू० । "यथायुदय-
हेतुत्वाद्भ्रमोऽजिज्ञास्य एवं निःशेषयज्ञेऽप्युदयहेतुत्वाद्भ्रमोऽपि
जिज्ञास्यमित्युक्तं ब्रह्म च "जन्माद्यस्य यतः" इति वक्षितं
तच्च लक्षणं घटकघटादीनां कर्त्तृत्ववर्णादिवत् प्रकृतित्वे
बुद्धाकर्तृत्वकारादिवक्षित्वमिति च समानमित्यतो भवति
विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादि-
ति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रति-
भाति कस्यात् ? ईशापूर्व्वककर्त्तृत्वव्यवहारात् । ईशापूर्व्वकं
हि ब्रह्मणः कर्त्तृत्वमवगम्यते "स ईशापूर्व्वकं स प्राच-

समुजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईवापूर्वकञ्च कर्तृत्व" निमित्तकारणेणैव कुलाद्यादिषु दृष्टम् अनेककारकपूर्विका च क्रिया फलसिद्धौ लोके दृष्टा च न्याय आदिकर्तृत्वेयि युक्तः संकाशयितुम्, ईश्वरत्वप्रसिद्धि च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपन्नम् । कार्यस्योद्दे जगत् साधयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् अक्षुब्ध च नैवं लक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः । पारिषेध्याद्ब्रह्मण्योन्यदुपादानकारणमशुद्धादिदुष्टकं कृतिप्रसिद्धमभ्युपगमन्य अक्षुब्धकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रेण पर्यवसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिषोपादानकारणञ्च अक्षुब्धभ्युपगमन्य निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव कस्यात् "प्रतिज्ञादृष्टान्तादुरोधात् एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रुतौ नोपपद्येते । प्रतिज्ञा तावत् "उत तस्मादेवमप्राप्त्येनाश्रुतं श्रुतमभ्युपगम्यते मत्तमविज्ञातं विज्ञातमिति" तत्र चैकविज्ञानेन सर्वमभ्युदविज्ञातमपि विज्ञातं सम्भवतीति प्रतीयते तत्रोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणा व्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तत्त्ववास्यादतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि "यथा शीतैकेन शब्दपिण्डेन विज्ञातेन सर्वं शब्दस्य विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारोनामधेयं शब्दक्षेत्रेण सत्त्वम्, इत्युपादान गोचर एवान्नायते "यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" "एकेन नखनिज्जनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्यादिति" तथान्यत्रापि "कञ्जसु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" प्रतिज्ञा "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति" दृष्टान्तः "आत्मनि चत्सरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विवितमिति" प्रतिज्ञा च "स यथा इन्द्रुभेर्हृन्मयानस्य न बाह्याच्छब्दान् यज्ञयादपहृणाय इन्द्रुभेस्तु यद्वेणेन इन्द्रुभ्याषातस्य वा यज्ञो गृहीत इति" दृष्टान्तः एवं यथासम्भवं प्रतिवेदानं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधकौ पृथ्येत्यौ । यत इतीयमपि पक्षौ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र "जनकतः प्रकृतिरिति" पा० विशेषकारणात् प्रकृतिलक्षण यथोपादाने दृष्टव्या । निमित्तत्वन्तु अधिष्ठानन्तराभावादवगमन्य यथा हि लोके श्वत्सुपश्वीर्दिकसुपादान कारणं कलाजसर्वकारादीजधितानमपेक्ष्य पवर्तते भव

अक्षुब्ध उपादानकारणस्य स्वतोऽन्योधिष्ठातामपेक्षोऽस्ति प्रयुक्तपक्षः "एकमेवाद्वितीयं" निमित्तधारणात् अधिष्ठानन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेव नोदितो वेदितव्यः अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यथासम्भ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपत्त्यात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् तस्मादधिष्ठानन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वम् उपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् । कुतश्चात्मनः कर्तृत्व प्रकृतित्वे" भा० । "अभिध्योपदेशाच्च" सू० । "अभिध्योदेशचात्मनः कर्तृत्व प्रकृतित्वे गमयति" शेषोऽकाशयत वक्तुं स्यात् प्रजायेति "तदेतत्ति" च तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यपृष्टेः कर्तृत्व गम्यते "वक्तुं स्यामिति" पृथगात्प्रविषयत्वात् वक्तुमवकाशमिध्यानाच्च प्रकृतिरित्यपि गम्यते" भा० । "साक्षाजोभयान्नानात्" सू० । "प्रकृतित्वस्यायमभ्युपगमः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणसुपादायोभौ प्रभवप्रत्ययावान्नायेते" 'सर्वोऽपि हि वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त्याकाशं प्रत्यक्षं यन्तीति" यदपि यस्मात् प्रभवति यस्मिन् प्रतीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा ग्रीहयवादीनां पृथिवी" साक्षादिति शोपादानान्तरानुपादानं सूचयति आकाशादेवेति । प्रत्यक्षमयस्य नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः" भा० । "आत्मकतेः परिणामात्" सू० । "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं अक्षुब्धप्रक्रियायाम्" "तदात्मानं स्वयमकरोतेति" आत्मनः कर्तृत्व कर्तृत्वस्य दृश्येयति आत्मानमिति कर्तृत्व स्वयमकरोतेतिकर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य स्वतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम् ? परिणामादिति ब्रूमः पूर्वसिद्धो हि सत्तात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयासात्मात्ममिति विकारात्मना च परिणामो दृष्टादासु प्रकृतिधूलत्वः । स्वयमिति च विशेषणाद्विमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक्कृतत्वं तस्योऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं अक्षुब्ध एव विकारात्मनायं परिणामः साक्षात्माधिकारख्ये नान्नायते" "सत्त्वस्यैवमविरक्तस्य आनिरक्तस्येत्यादिनेति" भा० । "योनिर हि गीयते" सू० । "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं अक्षुब्ध योनिरित्यपि सत्त्वत्वे वेदान्तेषु "कर्तारमीयं पुरुषं अक्षुब्ध योनिमिति" यज्ञूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः" इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतित्वचनः समधिगतो लोके "पृथिवी ग्रीहिनीरपि पञ्चभूतयोनिमिति । जीमोमेव पञ्चभूतयोनिमिति ।

सुतं पुत्रपादाननुम् कश्चित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो-
दटः “योनिट इन्द्रविषदे अकारोति” वाक्येष्वात् ।
तत्र प्रकृतिरचनता परिच्छिद्यते “यथोपेनाभिः सृजते
मृच्छते च” इत्येवं जीतीयकात् । तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः
चिदम् । यत् पुनरिदं प्रकृतं ईवापूर्वकं कष्टम् निमित्त-
ककारणेनैव कुशाचादिषु लोके दटं नोपादानेति चित्यादि
तत् प्रत्युच्यते, न लोकादित्वा भवितव्यं ननु यमनुमानग-
म्योऽर्थः शब्दगम्युक्तसत्तायेषु, यथाशब्दमिह भ-
वितव्यं शब्दचेष्टितरीयरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्य-
वेषाम पुनश्चेतत् सत्यं विस्तरेण प्रतिवच्यमानम् । भा० ।

तत्र चेतनकारणतावादे सांख्यालोपप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्म-
ण्योयथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव “इतर-
व्यपदेशाद्विज्ञाकारणादितोवप्रसङ्गः” शा० सू० ।

‘अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आश्लिष्यते चेतनाङ्गि जगत्
प्रक्रियायामाप्तीयमाणायां हिताकारणादयोदोषाः प्रस-
ज्यन्ते कुत ? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
त्मत्वं व्यपदिशति नृतिः “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” ।
इति प्रतिबोधनात् । अथा इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं
व्यपदिशति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति” ऋग्वेदोऽवि-
ज्ञतस्य ब्रह्मणः कार्योत्पत्त्येन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् ।
‘अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाप्नोति” पर-
देवताजीवमात्मन्येन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणोभिन्नः शारीर-
दिति दर्शयति । तस्माद्वै ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तस्मादरीरस्यैवे-
त्यतः स्वतन्त्रकर्ता स च हितनेशात्मनः सौमनस्यकरं कुर्वीत
नास्ति” जन्ममरणजरादोगाद्यानेकान्त्यजालम् । न
हि कश्चिदपरतन्त्रोऽवस्थानागारमात्मनं ज्ञत्वानुप्रविशति न
च स्वयमन्तर्लान्निभसः सञ्चलनं भक्तिं देहमात्मत्वमो-
पेक्षात् जगमपि कश्चिद्व्यात् दुःखकरं तदिच्छया जज्ञात्
सुखकरं कोपाददीत करेण मयेदं जगद्विधं विचित्रं
विरचितमिति सर्वे हि लोकाः स्रष्टुं कार्यं ज्ञाया
शरति मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां
आभाभिच्छ्रवा अनाभासिनोपसंहरति एवं शारीरोऽपी-
वां स्रष्टुमपसंहरति । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो
न शक्नोति अनाभासिनोपसंहरतुम् । एवं हितक्रिया-
द्यर्थमादन्त्याया चेतनाजगत् प्रक्रियेति मन्वते” भा० ।
‘अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” सू० । ‘तशब्दः पूर्वपक्षं व्याकर्त-
यति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुभसुखसत्तत्त्वमात्रं
शारीरादधिकमन्यत तद्वय जगतः स्रष्टुं शूनः न तस्मिन्

हिताकरणादयोदोषाः प्रसज्यन्ते । न हि तस्य कृतं किञ्चित्
कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्त्तव्यं मित्यसुक्रत्वात् ।
न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा कश्चिदव्यक्त
सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्यनेवंविधस्तस्मिन्
प्रसज्यन्ते हिताकारणादयोदोषाः न तु तं यथं जगत
स्रष्टारं शूनः । कुत एतत् भेदनिर्देशात् “आत्मा वा अरे
दृष्टव्यः श्रोतव्यो मनव्यो निदिध्यासितव्यः” ‘सोऽन्ते द्रव्यः स
विजिज्ञासितव्यः” ‘सता सौम्यः तदा संपन्नो भवति” “शारीर-
आत्मा प्राधान्यात्मना अन्त्याकृष्ट” इत्येवं जीतीयकः कर्त्तृकर्मा-
दिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । मन्वभेदनि-
र्देशोऽपि दर्शितः “तत्त्वमसौत्येवज्ञातीयकः कथं भेदाभेदौ
विरुद्धौ सम्भवेताम् ? । नैष दोषः । आकाशघटाकाश-
न्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि
च यदा ‘तत्त्वमसौत्येवज्ञातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः
प्रतिबोधितो भवति, अप्रमत्तमभवति तदा जीवस्य संसा-
रित्वं, ब्रह्मण्यच स्रष्टृत्वं, समस्तस्य भित्त्याज्ञानविजृम्भितस्य
भेदव्यवहारस्य सत्यग्नानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव
स्रष्टुः कतो वा हिताकारणादयोदोषाः । अविद्यामस्य-
स्थापितनामरूपप्रकृतकार्यकारणसंघातोपाध्यविवेककृता हि
आन्निहिताहितकरणादिबलवत् संसारो न तु परमार्थ-
तोऽस्तीत्यसकृदेवावेषाम जन्ममरणच्छेदनेभेदाद्यभिमान-
वत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे “सोऽन्ते द्रव्य इत्येवज्ञा-
तीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्व” हिताकर-
णदोषप्रसङ्गि निरुणद्धि” भा० । “अस्मादिदं तददुपपत्तेः”
सू० । “यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यात्वितामानामप्यश्वनां
केचिन्नाशमणयोवैवद्व्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्य-
कान्तादयोऽन्ये प्रह्वीषाः श्वावस्योऽप्यगर्हाः पाषाणा इत्यने-
कविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपान्नयाणां
मपि बीजानां बहुविधं पलमुपकलनमदरसादिवैचित्र्यं
चन्दनचम्पकदिद्रुपलभ्यते ययः चैकशाप्यद्वयस्य लो-
हितादीनि क्षेपजंभादीनि च कार्याणि विचित्राणि
भवन्ति एवमेकस्यापि ब्रह्मण्योजीवप्राप्त्यदृक्त्वं कार्यवै-
चित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषा-
दुपपत्तिरित्यर्थः । नृतेच प्राणायामादिकारणं वाचार-
मन्त्रमात्रत्वात् यदप्रशस्यभाववैचित्र्यवैचित्र्यं च” भा० ।
“उपसंहरदर्शनाधेति चेन्न क्षीरवद्भि” सू० । “चेतनं
यत्तु कर्महितं यजगतः कारणमिति यदुक्तं तद्योपपद्यते
कस्यात् ? उपसंहरदर्शनात् । इह हि लोके कुशाद्यादयो

सम्पत्तिवचनात् । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोप-
युक्तं स्यात् “सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवतीति” सुप्रसिद्धं
विशेषणमनुपपन्नं स्यात् विकृतेन ब्रह्मणा निवृत्तं सम्पत्त्यात्
अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषे-
धाद्ब्रह्मणः, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मा-
दस्ति अविकृतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दवाच्योऽस्ति
अयमाणादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्द-
मूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तदुपा-
शब्दमभ्युपगम्यम् । शब्दबोधमयमपि ब्रह्मणः प्रतिपाद-
यति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि
मणिसन्तोषोपपन्नानां देशकालनिसिद्धैर्विचित्रवशात्
शक्तयोर्विद्वानेककार्याविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्तो-
पदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन
उतावत्त्वएतत्तुहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाच्च शक्तय
इति किमुताविन्यप्रभावस्य ब्रह्मणोरूपं विना शब्देन न
निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः “अविन्याः खलु
ये भावा न बांशकण्ये योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यज्ञ तद-
विन्यस्य खलुमिति” । तस्माच्छब्दमूलवर्तमान्द्वितीयार्थ या-
चात्प्राधिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विद्वान्द्वयः प्रत्या-
ययितुं निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि
निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत
अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूप-
भेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये “अति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती-
त्यंजातीयक्रियां विरुद्धप्रतीतादपि विकल्पान्नयथा
विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रतादनुष्ठानस्य
इह तु विकल्पान्नयथेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति
अपुरुषतन्त्रताद्वस्तुनः तस्माद्दुष्टभेदादिति नैव दोषः ।
अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । ननुविद्याकल्पितेन
रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरोप-
कृतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृष्टमानोऽनेक इव भवति ।
अविद्याकल्पितेन च नामरूपषष्ठ्येन रूपभेदेन व्याकृता-
व्याकृतान्तेन तत्त्वान्धताभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणा-
मादिसर्वव्यवहाराद्भेदात् प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन
च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचार-
रूपवशात्त्वात्वाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निर-
वयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । नचेयं परिणामश्रुतिः परि-
णामप्रतिपादनायां तत्प्रतिपत्तौ फलामकल्पनात् । सर्वं

व्यवहारकीमन्त्रात्मभावप्रतिपादनायां त्विहा तत्प्रतिपत्तौ
फलामकल्पनात् । “सर्वं नेति नेत्यात्मा” इत्युक्तस्याह “अभयं
वै जमकं प्राप्नोऽस्मि” । तत्कादकल्पपक्षे न कश्चिदपि दोष
प्रसङ्गोऽस्ति भा० । “आत्मनि चैवं विचिन्ताञ्च हि” छ० । “अपि
च नेवात्र विविदिम्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्दे-
नैवानेकाकारा स्मृतिः स्यादिति यत् आत्मन्यभ्येकस्मिन्
स्वरूपेण स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा स्मृतिः पठ्यते” न तत्र
रथा न रथयोगाः पन्थानोभयन्तथ रथान् रथयोगान् परं
सृजते” इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च
स्वरूपानुपमर्देनैवं विचिन्ताञ्चस्यैवादिस्मृतयो दृश्यन्ते
तथैकस्मिन्च ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा स्मृति-
र्भवत्यतीति” भा० । “स्वपक्षदोषाञ्च” छ० । “पर-
ेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः प्रधानवादिनोऽपि हि
निरवयवमस्मिन्निर्दिष्टं शब्दादिहीनं प्रधानं साध्यवयस्य
परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कायस्य कारणमिति
रूपस्यः तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिरनिरवयवत्वात् प्रधानस्य
प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्यक्तोपात्ता । ननु नैव तैरनिर-
वयवं प्रधानमभ्युपस्यते सत्वरजस्तमांसि हि त्वयोगुणा
तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैः तत् सावयवमिति,
नैवं जातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतोदोषः परिहर्तुं पाठ्य-
ते यत् सत्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकै-
कमेवेतरद्वयादुत्पद्यते” स्वजातीयस्य प्रपञ्चलोपादान
मिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिपत्तानात्
जावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादोषप्रसङ्गः ।
अथ यत्तय यत् कार्यवैचित्र्यसूचितया अवयवा इत्यभि-
प्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशेष्टाः । तथा अणुवाटि
नोऽप्यणुरखलत्वेन संयुज्यमानो निरवयवत्वादि कात्-
स्त्रेण संयुज्येत ततः प्रथिमातुपपत्तेरनुमात्वात्ताप्रसङ्गः ।
अथैकदेशेन संयुज्येत तत्रापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्यक्तोप-
पत्तिरस्ति समानस्य दोषः । समानत्वाच्च सामान्यतरकि-
मेव पक्षे उपपद्येन्नोभयपत्तिः । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्व-
पक्षे दोषः” भा० । “सर्वोपेता च तद्दर्शनात्” छ० । “एकस्यापि
ब्रह्मणो विचित्रव्यक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च
इत्युक्तं तत् पुनः कथमपगम्यते विचित्रव्यक्तियुक्तं परं ब्रह्म-
ति ?” तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्वव्यक्तियुक्ता
परा देवतैवगन्तव्यं कुतः ? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति
श्रुतिः सर्वव्यक्तियोगं परस्यादेवताया “सर्वं कर्मा सर्वं कामः
सर्वं मनः सर्वं रसः सर्वं निदंश्चातोऽवाक्यमादरः” इत्य-

कामः सत्त्वसङ्कृतः” “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” “एतस्य वा
अनस्य प्रशसने गार्गि सूर्याचन्द्रसौ हृतौ तितर” इत्येव-
ञ्जातीयका” भा० । “विकरणत्वादेति चेत्तदुक्तम्” सू० । “स्या-
देतत् विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्” “अथ कृष्णस्यो-
त्पन्नवागमन” इत्येवञ्जातीयकम् । कथं सा सृजतिशक्तिरपि
सतो कार्याय प्रभवत् ? देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तिशुक्ता
अपि सन् आध्यात्मिककार्यकरणसम्यग्ना एव तस्मात्तस्मात्का-
यश्रुति प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथञ्च “नेति नेति” प्रति
विद्वत्सर्वविधेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवति ?
चेत् यदतः वक्तव्यं तत् पुरस्ताद्वोक्तं, सुखवगाह्यमेवेद-
मतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् न च यथैकस्य सा-
मर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति निय-
मोऽस्तीति । प्रतिविद्वत्सर्वविधेषां ब्रह्मणः सर्व-
शक्तियोगः सम्भवतोत्ये तदप्यविद्याकल्पितवृत्तपद्मोपन्यासे-
नोक्तमेव । तथा च शास्त्रम् “अप्राणिपादोजवनोयहीता
पश्यन्त्येषु स दृष्टोत्यर्हः” इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्व-
सामर्थ्ययोगं दर्शयति” भा० । “न प्रयोजनवत्त्वात्” सू० ।
“अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकं जगत आनिपति, न खलु चेत-
नः परमात्मैवं जगद्विषयं विचरितुमर्हति कुतः ? प्रयो-
जनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारो-
पुरुष प्रवर्त्तमानो न मन्दोपक्रममपि तावत् प्रवृत्तिमात्म-
प्रयोजनानुयोगिनीमारभमाणोदृष्टः किन्तु श्रुतरसरंभ्रा-
म्, भवति च लोकप्रसिद्धसुवादिनो नृतिः “न वा अरे
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाभाय सर्वं
प्रियम्भवतीति” । श्रुतरसरंभ्रा सेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावच
प्रपञ्चं जगद्विषयं विरचयितव्यम् । यदोयमपि प्रवृत्ति-
चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिक-
ल्पेत परितःप्रपञ्चं परमात्मनः श्रूयमाणं बाधेत प्रयो-
जनभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि
सन्मुखोत्पन्नपरिधादलरेणानाप्रयोजनं प्रवर्त्तमानो-
दृष्टस्तथा परमात्मपि प्रवर्त्तित्या इत्युच्येत, तथा सति
सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाधेत तस्माद्विदुषा चेत-
नात् स्फुटिरिति” भा० । “लोकैस्तु लोकाकैवल्यम्” सू०
“तुशब्देनाज्ञेयं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदार्थं वणस्य
राजो राजाभात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनमि-
सम्भाय केवलं लोलाहृषा प्रवृत्तयः क्रोडाविहारेषु
भवन्ति यथा मोक्षसम्पन्नासादयोऽनभिषन्नाय बाधां
किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति एवमीश्वरस्याप्य-

नपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लोला-
हृषा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरु-
ध्यमाणं न्यायतः श्रुतिर्वा वा सम्भवति । न च स्वभावः
पथं लुप्तोक्तं शक्यते । यद्यप्यस्माकमयं जगद्विषयवि-
चना श्रुतरसरंभ्रावभाति तथापि परमेश्वरस्य लो-
लैव केवलेयम् अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके
लोलास्तपि किञ्चित् सृष्ट्या प्रयोजनसम्पन्नत तथापि
नैवात् किञ्चित्प्रयोजनसम्पन्नत शक्यते आप्रकामताश्रुतेः ।
नाप्यप्रवृत्तिरुक्तप्रवृत्तिर्वा स्फुटिरुतेः सर्वज्ञत्वश्रुतेः ।
नचेयं परमाथविषया स्फुटिरिति श्रुतिः अविद्याकल्पित
नामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपर-
त्वाच्चेत्येतदपि न विवक्षितं व्यस्य” भा० । “वैषम्येनैव गये न
सायेजत्वात्तथा हि दर्शयति” सू० । “एतच्च जगज्जन्मादि-
हेतुत्वमीश्वरस्यातिथ्यते स्थूयानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्या-
र्थस्य दृढोकरणात् । नेश्वरो जगतः कारणरूपपदते
कुतः ? वैषम्येन एतदप्रसङ्गात् । कांश्चिदथनलुखभाजः करो-
ति देवादीन्, कांश्चिदथनलुखभाजः करोति पञ्चादीन्,
कांश्चिन्मध्यमभाजोऽनुष्यादीनित्येवं विषयां स्फुटिं नि-
र्मिमाणोऽश्वरस्य प्रयोजनस्यैव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्फु-
त्यवधारितसकत्वादीश्वरस्वभावविपरिणोपः प्रसज्येत ।
तथा खलजर्नरपि जुशुषितं निष्टेयत्वमतिकूलत्वं
दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत ।
तस्माद्वैषम्येनैव एतदप्रसङ्गाच्चेत्तः कारणमित्येवं प्राप्ते
ब्रह्मः वैषम्येनैव गये नेश्वरस्य प्रसज्येत कस्मात् ? सापेक्ष-
त्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरोविषयां स्फुटिं
निर्मिणीत स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैव गयन्तु । न तु
निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो होश्वरोविषयां स्फुटिं
निर्मिणीते । किमपेक्षत इति चेद्विषयाधर्मावपेक्षत इति
वदाम । अतः सृज्यमानप्राणिविषयाधर्मापेक्षा विषया
स्फुटिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवदुदृष्ट-
व्यः यथा हि पर्जन्यो ब्रह्मिण्यवादिस्फुटौ साधारणं
कारणमभवति ब्रह्मिण्यवादिष्वप्येव तत्तद्दीर्घगताम्येवा
साधारणानि समर्थानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरोदेव
समुप्यादिस्फुटौ साधारणं कारणमभवति देवमहत्यादिवै-
पत्ये तत्तत्तद्दीर्घगताम्येवासाधारणानि कर्माणि कार-
णानि भवन्ति । एवमीश्वरः सापेक्षत्वाच्च वैषम्येनैव गयाम्यं
इष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो मोक्षमध्य-
मोत्समंश्वरं निर्मिणीते इति । तथा हि दर्शयति

‘सुतिः’ ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमभ्यो-
 ‘केभ्य उज्जनीयते’ एष उ एव साधु कर्म कारयति तं,
 यमभ्यो-लोके निर्नीयते’ इति ‘पुण्योयै पुण्येन कर्मणा
 भवति, प्राप्. प्राप्तेनेति’ च । अतएव प्राणि-
 विभेदापेक्षमेवैश्वरस्यानुपहीतत्वं निपहीतत्वञ्च दर्शयति
 “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इत्येवञ्जा-
 तीयका” भा० । ‘न कर्माविभागादिति चेन्नानादि-
 त्वात्” सू० । ‘सदेव सोम्ये दमयन्नासीदेकमेवाद्वितीय-
 मिति’ प्राक्कृष्टेविभागावधारणाच्चास्ति कर्म यद-
 पेक्षा पिबसा हृदिः स्यात्, खलु चरकालं हि शरी-
 रादिविभागापेक्षं कर्म । कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम,
 प्राक् विभागाहं चित्प्रानिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यै
 वाद्या हृदि प्राप्नोतीति चेन्नैव दोषः, अनादित्वात्
 संसारस्य । भवेदेव दोषोयद्यादिमानयं संसारः स्यात्
 अनादो तु संसारे बीजाद्भवत्वे तु हेतुमद्भावेन कर्मणः,
 सगैवैष्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथं पुनरेतद-
 वगम्यते अनादिरेव संसार इति ? अत उत्तरं
 पठति” भा० । “उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” सू० ।
 ‘उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं व्यादिमन्वे हि संसारस्या-
 कक्षाद्भूतेर्नृकानामपि पुनः संसाराद्भूतिप्रसङ्गं सत्त-
 ताभ्यागमप्रसङ्गश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्जनसत्त्वात् ।
 न चेन्मरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्य
 कारणम् एकद्वयत्वात् । रागादिक्लेशासक्तिसंप्रकर्मापेक्षा
 त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । न च कर्म जन्मरेष शरीरं
 हन्मरति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतोऽन्तरेतरा
 न्ययदोषप्रसङ्गः अनादित्वे तु बीजाद्भवत्यायेनोपपत्तेर्न
 कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं
 सुतिस्त्वयोः । सुतो तावत् अनेन जीवेनात्मनेति, सगं-
 सखे शरीरमात्मनः जीवस्येन प्राक्धारणनिमित्तस्य ना-
 भिवपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । व्यादिमन्वे तु
 ततः प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राक्धारणनिमि-
 त्तेन जीवस्येन सगंप्रसङ्गे भिद्यते । न च धारयिष्यती-
 त्तोऽभिद्यते अनागताद्भिद्यते सत्त्वस्यादतीतः सत्त्वो-
 लीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात् । “सृष्ट्यावन्दमसौ धाता
 यथापूर्वमकल्पयदिति” च मन्त्रवर्त्यः पूर्वकल्पसद्भावं
 दर्शयति । अतः प्राक्धारणनिमित्तं संसारस्योपलभ्यते । “न
 रूपमस्येतत्तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा”
 इति भगवद्गीता । उपपत्तेः चातीतानामनागतानां कल्पा-

नां न परिमाणमस्तीति स्थापितम्” शङ्करभाष्यम् ।
 ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापक्षोऽपि न्यायवैशेषिक-
 द्यमितः तत्रैव प्रत्याख्यातः यथा “पल्लुरसामङ्गस्यात्” शा-
 सू० । “इदानीं केवलाविद्यात्वीश्वरकारणवादः प्रतिप्र-
 ष्यते । तत्कथं वगम्यते ? । “प्रवृत्तिश्च प्रतिष्ठा एतान्नुप-
 रोधात्” “अभिधीदेशाच्च” इत्यत्र प्रवृत्तिर्भावेनाधिष्ठातृत्वा-
 वेन बोधयत्नमावश्ये ईश्वरस्य स्वयमेवाकार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् ।
 यदि पुनरविशेषेणैश्वरकारणवादमात्मनश्च प्रतिप्रष्यते
 पूर्वोत्तरविरोधाद्वाह्यताभिवाह्यारः स्वत्वकार इत्य-
 तदपद्यते । तस्यादप्रवृत्तिरधिष्ठाता केवलं निमित्त-
 कारणमीश्वर इत्येव पक्षो वेदान्तविरुद्धकृत्यप्रतिपक्ष-
 त्वाद्यत्वेनात्र प्रतिप्रष्यते । सा चेयं वेदान्तो ईश्वरक-
 ल्पनानेकप्रकाराः । केचित्तावत्साङ्ख्ययोगव्याख्यायाः क-
 ल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारण-
 मीश्वरः इतरेतरविलक्षणः प्रधानपुरुषेश्वरा इति ।
 साहेश्वरास्तु मन्वन्ते “कार्यकारणयोगविबुधः स्थानाः”
 पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षाद्योपदिष्टाः ।
 पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति । तथा वैशेषिका-
 दयोऽपि केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियाहसारेण निमित्त-
 कारणमीश्वरं वक्ष्यन्ति । अत उत्तरमुच्यते । “पल्लुर-
 सामङ्गस्यादिति” । पल्लुरोश्च प्रधानपुरुषयोरधिष्ठा-
 त्वत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते कक्षात् ? असामङ्ग-
 स्यात् । किं पुनरसामङ्ग्यम् हे नमभ्योक्तसभावेन हि
 प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसङ्गे-
 दादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष
 इति चेन्न कर्माश्रयोः प्रत्यक्षप्रवर्तयित्वत्वे इतरेतरा-
 न्ययदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेन्न वर्तमान-
 कालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतरान्ययदोषाविशेषादस्य-
 परस्परान्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्तमानलक्षणदोषा इति
 न्यायवत् समयः । न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः पराये
 स्वार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो-
 जनः परार्थोऽपि प्रवर्तत इत्येवमस्य सामङ्ग्यम् । स्वा-
 र्थकत्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्यु-
 पगमाच्च ईश्वरस्य पुरुषस्य बोदाधीन्याभ्युपगमादसामङ्ग्यम्
 भा० । “सत्त्वस्यानुपपत्तेः च” सू० । “पुनरस्य सामङ्ग्यमेव
 न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्भव-
 प्रधानपुरुषबोधिगता । न तावत् संबोधलक्षणः सम्भव-
 सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च ।

नानि समवायलक्षणः, आश्रयाश्रयविभागरूपेणात् । नाश्रयः कश्चित् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्त्वेषाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् न तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तिः । अपि चागमसत्वेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यन्तस्य यथावदपि सर्वेभ्युपगन्तव्यम् । परस्य तु दृष्टान्तत्वेन कारणादिस्वरूपं निरूपयत्योयथावदपि सर्वेभ्युपगन्तव्यमित्यसम्भवतिशयः । परस्यापि सर्वत्राप्रचोतागमसद्भावात् समानभागसम्बन्धमिति चेन्न इतरेतन्नाश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाज्ञागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगशब्दिनाभीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि नेटान्त्रास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जसं योजयितव्यम्”भा० । “अधिष्ठानानुपपत्तेश्च”सू० । “इतच्चातुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्पमानः कश्चकार इव ब्रह्मादीनि प्रधानादीनि अधिष्ठाय प्रवर्त्तयेत् न चैवमुपपद्यते । नञ्नाप्रत्ययरूपादिहीनञ्च प्रधानभीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति ब्रह्मादिवैलक्षण्यत्वात्”भा० । “करणवज्ज्ञेय भोगादिभ्यः”सू० । “स्यादेतत् यथा करणधामं पञ्चरादिकमप्रत्ययं रूपादिहीनञ्च पुरुषोऽधिष्ठितस्त्वेवं प्रधानमप्रीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि नोपपद्यते भोगादिदर्शनादि करणधामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणधामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिनेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा कृत्यहप व्याख्यायते । “अधिष्ठानानुपपत्तेश्च” । इतच्चातुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य साधिष्ठानो हि लोके सशरीरोराजा राष्ट्रस्थेश्च रोहश्यते न निरधिष्ठानः अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनावपीश्वरकल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चित्शरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् न च तद्वर्णयितुं शक्यते सूक्ष्मन्तरकालमाधित्वात् शरीरस्य प्राक्स्थेस्तदनुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेत्श्वरस्य प्रवर्त्तकत्वातुपपत्तिः एवं लोके दृष्टत्वात् । “करणवज्ज्ञेय भोगादिभ्यः”सू० । “अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्पते एवमपि नोपपद्यते सशरीरत्वे हि सति संसारिवज्ज्ञोऽपि प्रसङ्गादपीश्वरस्यायनोश्वरत्व प्रसज्येत”भा० । “अन्तवत्त्वप्रसर्ज्यज्ञाया”सू० । “इतच्चातुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्यैवभ्युपगम्यते अनन्तस्य अनन्तञ्च प्रधानं अनन्ताच्च पुरुषाभिधीमिन्ना अभ्युप-

नश्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणांमा-
त्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत, उभय-
द्यापि दोषोऽतुष्टय एव । कथं? पूर्वोक्तं स्थावहिकत्वे इयत्ता-
परिच्छिन्नं वस्तु घटादिदन्तवत् इष्टं तथा प्रधानपुरु-
षेश्वरत्वयत्नपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत् स्यात् । संख्यापरि-
भायां तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्वयत्नरूपेण परिच्छिन्नं, स्वह-
पपरिभाषणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरु-
षमता च सङ्घासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां ये सं-
सारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषाम-
न्तवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण सृज्यमानेषु संसारित्वस्य
आन्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानञ्च सत्कारं पुरुषार्थमीश्वर-
स्याधिष्ठेयं संसारत्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधि-
तिष्ठेत् ? किं विषये वा सर्वज्ञेश्वरते स्याताम् ? । प्रधानपु-
रुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सति, आदिमत्त्वप्रसङ्गः आद्यन्त-
वत्त्वे च न्यूयवादिप्रसङ्गः । अथ मा भूदेव दोष इत्युत्तरवि-
कल्पोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य पुरुषाणांमात्मनोवेयत्तेश्वरेण
परिच्छिद्येत इति । तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहा-
निरपतो दोषः प्रसज्येत । तस्मादस्यसङ्गतस्तार्किकपरि-
शङ्कितेश्वरकारणवादः” ।

रङ्गकारणतादात्र्याय च्चेतनप्रधानकारणवाद-
 खण्डनमपि शा० सू० भाष्ययोः । यथा “रचनानुपपत्ते-
 र्नानुमानम्” सू० । ‘तत् साङ्ख्यप्रामन्ये यथा घटय-
 रावादयो भेदाद्व्यात्मकतयाप्युपयमाना द्वात्मकसामान्य-
 पूर्विकाः लोके दृष्टाः तथैव सर्वे’ एव बाह्याध्या-
 त्तिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकतयाप्युपयमाना
 सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्विका भवितुमर्हन्ति । यस्तत्
 सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं दृष्ट-
 दचेतनं चेतनस्य पुरुषस्याष्टं साधयितुं प्रवृत्तं स-
 भ्यायभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना विरचिते इति । तथा
 परिभाषादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमनते ।
 तत् त्वदात्मनो यदि दृष्टान्तवत्तैवैतन्निरूप्यते नाचेतनं लोके
 चेतनमधिष्ठितं स्वतन्त्रद्विजिह्विदपुरुषार्थनिर्वर्त्त-
 नसमर्थान् विकारान् विरचयत् इहम् । मेहमाद-
 सादयवमसमविकारमुप्यादयो हि लोके प्रज्ञावाङ्म-
 यित्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखापिप्रतिहारयोग्या रचि-
 ता नश्यन्ते तथेदं जगद्विल्लं पृथिव्यादि नाना-
 कर्मफलयोगयोग्यं बाह्याध्यात्मिकद्वयरीरादि नाना-
 जात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमेककर्मफलानुसूच-
 यम् ।

प्रधानं दृश्यमानं प्रसावङ्गः सम्भाविततमैः शिल्पि-
भिर्मनसायासोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं
रक्षयेत् ? लोपपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् । श्रुदादिषुपि कुम्भ-
काराद्यविधितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तद्वत् प्रधान-
स्यापि चेतनान्तराधितत्वप्रसङ्गः । न च श्रुदाद्युपा-
दानस्वरूपव्यापानयेनैव धर्मेषु मूलकारणमवधारणीयं
न बाह्यकुम्भकारादिव्यापानयेनेति किञ्चिद्वियामकमस्ति उ-
च्यते सति किञ्चिद्विद्वद्भ्यते प्रत्युत श्रुतिरनुमृद्यते चे-
तनकारणतासमर्पणात् । अतोरचनातुपपत्तेश्च हेतो-
र्माचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमवति । अन्वयाद्य-
तुपपत्तेश्चोतं यथार्थेन हेतोरसिद्धिं ससिद्धिर्नोति । नहि
बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽ-
न्वय उपपद्यते सुखादीनाञ्जानन्तरपूर्वतेः श्रुदादी-
नाञ्जानद्वयपूर्वतेः तन्निमित्तत्वपूर्वतेः च श्रुदाद्यवि-
शेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः ।
तथा परिमितानां भेदानां मूलादुरादीनां संसर्ग-
पूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्
संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्वरजस्तमसामपि संसर्ग-
पूर्वकत्वपूर्वकः परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारण-
भावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां ययनासनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतन-
पूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् भा० । “प्रवृत्तेश्च” सू० ।
“आस्तान्नाविदितं रचना तत्सिद्धयथा या प्रवृत्तिः सास्या-
वस्थानात् प्रवृत्तिः सत्वरजस्तमसामङ्गिरूपार्पित-
विशिष्टकार्याभिसुखप्रवृत्तिर्वा सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्योपपद्यते श्रुदादिषुदर्शनादृष्टादिषु च । न हि
श्रुदादयोरथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्चेतनैः कुला-
भादिभिरन्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिसुख
प्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाद्वाहृदसिद्धिः । अतः प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्माचेतनं जगत्कारणमनुमातव्य-
मवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा-
वस्थितेऽप्यपि चेतनसंयुक्तस्य रथादिचेतनस्य प्रवृत्ति-
र्दृष्टा नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं
द्वपरत्वं युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सत्यत्वं यत्संयुक्तस्य
दृष्टा तस्यैव चेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
चेति युक्तम् उभयोः प्रत्यक्षत्वात् ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन
केवलचेतनोरथादिवत् प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिंसंयुक्त-
स्यैव त्वं चेतनस्य सङ्गावसिद्धेः केशवाचेतनरथादिंश्च-

अथ जीवदेहस्य दृष्टमिति । अतएव प्रत्यक्षे देहे सति
चेतन्यदर्शनादसति तददर्शनात् देहस्यैव चेतन्यमपी-
ति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृ-
त्तिरिति । तन्नाभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्चेतने प्रवृत्ति-
र्दृश्यते न तस्य चेति भवति तु तस्यैव सा सापि चेतनाद्भव-
तीति ब्रूमः । तद्भावे भावात्तद्भावे चाभावात् यथा का-
शादिव्यापान्यापि दाहपृकाशादिनक्षत्रा विक्रियानुपपन्नस्य
मानापि केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे
दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत् । लौकायतिकानाम-
पि चेतनस्य देहोचेतनानां रथादीनां प्रवर्तकोदृष्टस्यवि-
प्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तत्र देहादिंसंयुक्तस्या-
ध्यात्मनोविज्ञानस्वरूपमात्मव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनु-
पपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न अयस्मान्त्वद्रूपादिवत्
प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यथाऽयस्मान्नोर्माभिः
स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽपि स्वयः प्रवर्तको भवति यथा
च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरा-
दीनां प्रवर्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः
सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्यु-
पपन्नम् । एकत्वात् प्रवर्त्तृभावे प्रवर्तकत्वातुपपत्तिरिति
चेन्न अविद्याप्लुतस्यापि तनामरूपमायानेशशशेनासङ्गत्
प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञ-
कारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे भा० । “प्रयोऽस्य वृत्त-
त्वापि” सू० । “स्यादेतत् यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्-
द्विविद्धये प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोको-
पकाराय स्यन्दते एव प्रधानमयचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थ-
सिद्धये प्रवर्तय्यते इति । नैतत् साधूच्यते, यतस्तत्रापि
प्रयोऽस्य नोचेतनाधितयोरिव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे उ-
भवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् ।
यास्तच्च “योऽस्य तिमिराद्गोन्मोयोऽपीन्मोयमयति”
“इतस्य वा कश्चरस्य प्रशासने गान्निः प्राण्योऽन्दा नदाः
स्यन्दन्ते” इत्येवङ्गातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्थान्दितेऽ-
हाराधिततां श्रावयति । तस्मात् साध्यपक्षनिमित्तत्वात्
प्रयोऽस्य वदित्यनुपपन्नाः । चेतनायाश्च धनोः फलेनेच्छया
प्रयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः वस्तुचूषणेन च प्रयसः आत्मव्यमा-
श्रयत्वात् । नवास्मिन्मोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नमुपस्थादापेक्षत्वा-
त् स्यन्दनस्य । “चेतनापेक्षेतन् सर्वतोपदर्शितम् । “उप-
संहारदशमाज्ञेति चेन्न क्षीरयक्षीत्यत्वं तु बाह्यनि-
स्रनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यमवतीत्येतन्नोक्तदृष्ट्या पि

दर्शितं यास्तद्वच्छा पुनः सर्वत्रैवेत्यारोपेक्ष्यमापदप्रमाणं
न पराणुद्यते" भा० । "व्यतिरेकानवस्थितेनानपेक्ष-
त्वात्" सू० । "साङ्ख्यानानां त्रयोयुष्माः सामानावतिष्ठमानाः
प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं वा
किञ्चिद्वाङ्मयमेक्यमवस्थितमस्ति पुरुषस्तदानीने न प्र-
वर्त्तको न निवर्त्तक इत्येतोऽपेक्षं प्रधानम् अन्वमेक्यत्वाच्च
कदाचित् प्रधानं सङ्घादाकारेण परिणमते कदाचित् प-
रिणमते इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्ति-
त्वात् साक्षात्प्राप्तत्वाच्च पृथग्यप्युक्ती न विरुध्यते" भा० "अ-
न्यत्वाभावाच्च न तस्यादिवत्" सू० । "स्रष्टादेतत् यथा लण-
पङ्क्तवोटकादि निमित्तान्तरनिरोपेण स्वभावादिव जीराद्या-
कारेण परिणमते एवं प्रधानमपि सङ्घादाकारेण परिणं
मृत्तइति । कलञ्च निमित्तान्तरनिरोपेण तस्यादौति गम्यते
निमित्तान्तरानुपलब्धत्वात् । यदि हि किञ्चिद्विनिमित्तान्तरस-
लभमेव ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तस्यादु-
पादाय जीरं सम्पादयेमहि न तु सम्पादयामहे । तस्मात्
स्वभाविकस्रष्टादेः परिणामः तथा प्रधानस्यपि स्रष्टाति ।
अत्रोच्यते । भवेत्तस्यादिवत् प्रधानस्य स्वभाविकः परि-
णामो यदि तस्यादेरपि स्वभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्यते
न त्वभ्युपगम्यते शिवास्तान्त्रोपलब्धेः कथं निमित्ता-
न्त्रोपलब्धिः अत्रत्वाभावात् धेनवैव ह्युपयुक्तं तस्यादि
जीरोभवति न प्रह्रीणमनङ्घादुपयुक्तं वा यदि हि
निर्निमित्तमेतत् स्यात् धेनुशरीरसम्पत्त्यादन्यत्वापि
तस्यादि जीरोभवेत् । न च यथाकामं नरैर्न शक्यं
तस्यादियुक्तमित्यावता निर्निमित्तता सम्भवति, भवति कि-
ञ्चित् कार्यं मातृपसम्पत्त्यां किञ्चिद्वैवसम्पत्त्याम् । मनुष्या
ऋषि व शत्रु वन्मन्त्रोचितेनोपायेन तस्यादुपादाय जीरं
न स्यादयिष्ठं प्रभूतं हि जीरं कामयमानाः प्रभूतं घातं
धेनुश्चारयन्ति ततश्च प्रभूतं जीरं लभन्ते । तस्मान्न तस्या-
दिवत् स्वभाविकः प्रधानस्य परिणामः" भा० । "अभ्युप-
गमोऽप्यर्थोभावात्" सू० । "स्वभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न-
भवतीति स्थापितम् । अद्यापि नाम भवतः अङ्गामनु-
रुध्यमानाः स्वभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छे-
म तथापि दोषोऽनुषज्येतैव कुतः ? अर्थोभावात् यदि
तावत् स्वभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदपेक्षते
इत्युच्येत ततो यथैव सङ्कारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषप्राप्यं
साधयितुं प्रवर्त्तते इतीयं प्रतिज्ञा होयेत । स यदि

प्रयात् सङ्कथार्ये कोलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति
तथापि प्रधानमर्थः प्रयोजनं विवेकव्यं भोगोवा स्या-
दपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेनाति-
शयस्य भोगो भवेत् व्यभिक्तोत्पन्नसङ्गः । अपवर्गश्चेत्
प्रागपि मष्टत्वेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्धिका स्यात्
शब्दाद्यनुपलक्ष्यप्रसङ्गः । उभयार्थताभ्युपगमोऽपि भोक्त-
व्यानां प्रधानसाक्षात्सामानन्त्यादिनिर्मेकप्रसङ्गः गवः । न
चोत्सुक्यनिवृत्त्यथा प्रवृत्तिः न हि प्रधानस्याचेतनस्यो-
त्सुक्यं सम्भवति न च पुरुषस्य निर्मलस्य, इक्षुक्षि-
सर्गशक्त्येवैयं भयाक्तेः प्रवृत्तिरिति इक्षुक्ष्यनुक्ते देवत्
सर्गशक्त्यनुक्ते दान् संसारानुक्ते दादनिर्भोक्तप्रसङ्गः एव
तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्थं प्रवृत्तिरित्येतेदयुक्तम्” भा० ।
“पुरुषावस्यदिति चेत्तथापि” सू० । “स्यादेतत् यथा कश्चित्
पुरुषो इक्षुक्षिप्रसङ्गं इक्षुक्षिप्रधानमभ्युपगम्य विधाय प्रवर्त्त-
यति यथा वात्यस्कान्तोऽसिः स्वयमनुवर्त्तमानोऽप्यस्यः प्र-
वर्त्तत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति दृष्टान्तपुन्येन
पुनः प्रत्यवधानम् । अत्रोच्यते तथापि नैव दोषाति-
र्भोक्तोऽस्ति । अथ प्रवृत्तानं तावद्वाह्यं आपतति, प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यर्थं पगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वानभ्यु-
पगमात् । कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् ।
पञ्चरूपि तावत् पुरुषं वागादिभिः प्रवर्त्तयति नैव पुरु-
षस्य कश्चन प्रवर्त्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वात्निर्गुण-
त्वाच्च । नाप्यद्वयान्नस्त्वसिद्धिधिसात्वेन प्रवर्त्तयेत् सच्चि-
धिनित्येन पुरुषोऽनित्यत्वं प्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य
चानित्यः सच्चिधिरस्ति न्यायापारसच्चिधिरपरिमाजना-
दपेक्षा चास्यास्तत्तत्पुन्यारः पुरुषावस्यदिति । तथा
प्रधानसाक्षात्तन्मात् पुरुषे चोदासीन्यात् तृतीयस्य च
तयोः सम्बन्धुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यता-
निमित्ते सम्बन्धे योग्यवानुक्ते दादनिर्भोक्तप्रसङ्गः । पूर्व-
वृत्तेऽप्यर्थाभावो विकल्पवितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूप-
व्यपारम्यमोदासीन्यं सायाव्यपारम्यं प्रवर्त्तकत्वमित्युपपत्ति-
शयः” भा० । “अद्विचानुपपत्तिश्चेत्” सू० । “इतश्च न प्रधानस्य
प्रवृत्तिरपकल्पते यद्धि सर्वजस्तमभासन्त्योम्यगुणप्रधानभाव-
स्तत्तद्व्यमात्रेण स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्थाः
तस्मात्सवस्थायामनेकस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् पर-
स्तरं प्रत्यङ्गाङ्गिभवात्तुपपत्तेः । बाह्यस्य च कथञ्चित् शोभ-
यितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो भङ्गदाद्यनुत्पादो न स्यात्”
भा० । “अन्यथातुभितो च प्रवृत्तिरियोगात्” सू० । “अथपि

सूत्रात् अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नावयमनन्तरो दोषः
प्रसज्येत । नह्युपपन्नस्वभावाः कूटस्थाद्यान्नाभिर्गुणा
अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गु-
णानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्योत्पाद-
उपपद्यते तथा तथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यन्त्यः । चनं
गुणशक्तमिति चाख्यभ्युपगमः । तस्मात् सास्यावस्थाया-
मपि तेषाभ्युपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्ति इति ।
एवमपि प्रधानस्य क्षयक्षितिवियोगात् रचनानुपपत्त्यादयः
प्रतीक्षा दोषा स्तदवस्था एव । क्षयक्षितिमपि त्वनुमिमानः
प्रतिपादित्वास्तिवर्त्तते चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपा-
दानमिति ब्रह्मवाटप्रसङ्गात् । तेषाभ्युपगमयोग्या अपि
गुणाः सास्यावस्थायां निमित्तभावाद्देव वैषम्यं भजेरनु-
भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजे-
रन्विति प्रसज्येत एवावयमनन्तरोऽपि दोषः” भाष्यम् ।

वेदान्तपत्रपरिशुद्धौ साङ्गग्राह्यावितदोषनिराकरण-
मपि तत्रैव यथा “नन्योपनिषदानामध्यसमकृषमेव दर्शनं
तस्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् एकं हि ब्रह्म
सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामे-
कस्यैवात्मनोविशेषो तस्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युप-
गम्यन्त्यः स्यात् । यदि चैतो तस्यतापकावेकस्यात्मनो
विशेषो स्यात्तां स ताभ्यामन्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत
इति तापोपपन्नत्वे सम्यग्दर्शनसुप्रदिश्यास्त्रयमनेकं
स्यात् । नह्युपपन्नप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थ-
सौरव ताभ्यां निर्भोज्य उपपद्यते । योऽपि जलवा-
तगङ्गफेताद्युपन्यासस्त्वापि जल्लात्मन एकस्य बोध्या-
दयो विशेषा आविर्भावतरोभावरूपेण नित्या गन्तेति सभा-
जो जल्लात्मनो बोध्यादिभिरनिर्भोज्यः । पृथिव्यायं तस्य
तापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थो चा-
र्थस्यान्योन्यभिन्नो लक्ष्यते बह्वचिनः सतोऽन्योऽर्थो न
स्यात् यथाऽर्थिनो यद्विषयकमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध
एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशा-
त्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य
तद्विषयमर्थित्वमभवति अत्रापि ह्युपपत्तिर्नोऽर्थित्वं स्था-
दिति । तत्कार्यस्याप्यर्थत्वं न स्यात् यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव
स्यात् न चैतद्विज्ञेयं । सम्यग्विज्ञेयं चेत्तावर्थी चार्थश्चेति
द्वयोश्च सम्यग्विज्ञेयोः सम्यग्भ्यः स्याच्चैकस्यैव । तस्माद्ब्रह्मवे-
नावर्थाविर्त्तनी । तथाऽनवर्थाधिनावपि । अर्थिनोऽनुकूल-
लोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थः ताभ्यामेकः पश्यतेषोभाभ्यां

सम्यग्भ्यते तत्कार्यस्याख्योऽर्थस्याङ्गयस्याङ्गानर्थसोभावः
अर्थवर्धय एवेति तापकः स उच्यते । तस्यस्तु पुत्रयोय
एकः पर्यायेषोभाभ्यां सम्यग्भ्यत इति तयोस्तस्यताप-
कभावानुपपत्तेः । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायान्त्यताप-
कावन्योन्यस्य विषयविपर्ययाभावं प्रतिपद्येयतां न त्वेत-
दस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सप्तत्वानन्दइति प्र-
काशयति वा सत्यस्यैवाग्नप्रकाशादिधर्मभेदे परिष्कारित्वं
च किम कूटस्थे ब्रह्मगयेकस्मिन्स्यतापकभावः सम्भवति
न पुनरन्यन्त्यतापकभावः स्यादिति उच्यते किं न पश्य-
सि ? कर्मभूतो जीवदेहकृष्णः तापकः सतिवर्त्तते । ननु
तन्निर्माणं दुःखं वा चेतयितुर्नचेतनस्य देहस्य यदि हि
देहस्यैव तन्निः स्यादेहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तज्ज्ञायाय
साधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते देहभावे हि केव-
लस्य चेतनस्य तन्निर्माणं न च त्वयापि तन्निर्माणं विक्रिया
चेतयितुं केवलस्य उच्यते । नापि देहेचेतनयोः स हतत्वम्
अवश्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तन्निरेव तन्निर्माणस्य पगच्छ-
सीति कथं तवापि तस्यतापकभावः । सत्यं तस्य तापकं
रज एवेति चेन्न ताभ्याञ्चेतनस्य संघतत्वानुपपत्तेः । स-
त्वातुरोधिवाञ्चेतनोऽपि तस्यत इवेति चेत् परमार्थतत्त्वनि-
र्णयं तत्पत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् न चेत्तस्यते नेव-
शब्ददोषाय । नहि ह्युक्तं सः सपि इत्येते तावता सविषो
भवति, सपि वा ह्युक्तं स इत्येते तावता निर्विषो भवति ।
अतश्चाविद्याकृतोऽर्थान्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्य-
भ्युपगम्यन्त्यमिति । नैवं सति समापि किञ्चिद् उच्यते । अथ
पारमार्थिकमेव चेतनस्य तत्त्वत्वमभ्युपगच्छति तत्रैव सुतराम-
निर्भोज्यः प्रसज्येत नित्यात्वाभ्युपगमाद् तापकस्य तस्यताप-
कयत्त्वो नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वापत्तेः संयोगनि-
मित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमः तत्तत्सात्यन्तिको
भोज्य उपपन्न इति चेन्न स्वदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपग-
मात् । गुणानाञ्चोद्भाविभययोरनित्यतादनित्यतः संयोग
निमित्तोपरम इति, वियोगस्याभ्यनियतत्वात् साङ्ग-
स्त्वानिमेधोऽपरिहार्यः स्यात् । अपिनिषदस्य स्वा-
त्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावनुपपत्तेर्विकार-
भेदस्य च वाच्यारम्भणभावत्वमवच्छादनिर्मेष्टाशङ्का स्वप्नेऽपि
नोपजायते । व्यवहारे तु यत्न यथा दृष्टस्यतापकभावस्तत्र
तथैव स इति न भोदयितव्यः परिहर्त्तव्यो वा भवति” ।

“प्रधानकारणवादो निराकृतः परमायुकारण-
वाद इदानीं निराकर्त्तव्यः । तत्तादौ तावदोऽङ्गका-

रणवादिना ब्रह्मादिनि दोषलक्ष्यते स प्रतिपत्ता
धीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारणद्वयसम-
वायिनो गुणाः कार्यद्वये समानजातीयं गुणान्तर-
मारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्श-
नान्तर्हिपर्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं
समवेयात् तददर्शनाच्च न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणत्वा-
वित्तमर्हतीति । इममभ्युपगमनदोययैव प्रक्रियया व्यभि-
चारयति भा० । “महद्दीर्घवद्वृक्षपरिमण्डलाभ्याम्” सू० ।
“एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल क्षिप्तकालमनार-
ब्धकार्या यथायोगं रूपादिभन्तः परिमाणद्वयपरि-
माणास्तिवन्ति । ते च पश्चादट्टपादिपुरःसराः संयोग-
सत्त्वाच्च सन्तो ह्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमार-
भन्ते कारणगुणाच्च कार्यं गुणान्तरम् । यदा ह्यौ परमाणू-
ह्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः
शुक्लादयो ह्यणुके शुक्लादीनारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु
परिमाणद्वयं न ह्यणुके परिमाणद्वयसमपरमारभेते
ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वसूत्र-
त्वे हि ह्यणुककर्तृत्वं नी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि हे
ह्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं ह्यणुकसमवायिनां
शुक्लादीनारम्भकत्वम् । अणुत्वसूत्रे तु ह्यणुकसम-
वायिनो अपि नारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वेदोषत्वपरि-
माणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि
वा ह्यणुकानि ह्यणुकसङ्घतो वा परमाणुः कार्यमार-
भन्ते तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः
परिमण्डलात् सतोऽणु स्रक्षश्च ह्यणुकझायते महद्दीर्घश्च
त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा ह्यणुकादणोर्हृत्स्नाच्च
सतोमहद्दीर्घश्च त्र्यणुकादि जायते माणु मोत स्रक्षम्
एवं चेतनाहृत्स्नायोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तत्र
किं हिज्जम् । अथ मन्थसे विरोधिना परिमाणान्तरणा-
क्रान्तं कार्यं इत्थं ह्यणुकादि ततो नारम्भकारिण कारणगतां
परिमाणद्वयादीनि इत्यभ्युपगम्यानि न त्वचेतनाविरो-
धिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति तेन कारणगता
चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम
चेतनाविरोधी कश्चिदगुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्
तस्मात् परिमाणद्वयादिदोषव्यवस्थात् प्राप्नोति चेतनाया
नारम्भकत्वमिति । सर्वं मन्थ्याः यथा कारणे विद्यमाना-
नामपि परिमाणद्वयादीनामनारम्भकत्वमेव चैतन्य-

स्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रा-
न्तत्वं परिमाणद्वयादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक्
परिमाणान्तराक्रान्तात् परिमाणद्वयादीनारम्भकत्वा-
पत्तेः । कारणमपि कार्यद्वयं प्राक् गुणारम्भात् स्रक्ष-
मात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरा-
रम्भे व्यपणि परिमाणद्वयादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं
परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वो-
भ्युपगमात् । “कारणबहुत्वात् पृथग्विशेषाच्च महत्
तद्विपरीतमणु । एतेन दोषत्वसूत्रत्वे व्याख्याते” ।
इति हि कारणभुजानि कृताणि । न च सन्निधानवि-
शेषात् कृतचित् कारणत्वं बहुत्वादीनि एवारभन्ते न
परिमाणद्वयादीनीत्युच्येत इत्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्य-
माणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् ।
तस्मात् स्वभावादेव परिमाणद्वयादीनामनारम्भकत्वं
तथा चेतनाया अपि इष्टव्यम् । संयोगाच्च इत्यादीनां
विमलक्षणाकृतपक्षिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभि-
चारः । इत्थं पृक्ते गुणोदाहरणमनुकूलमिति चेन्न ट्टपा-
न्नेन विमलक्षणाकारम्भात्सर्वविधविवक्षितत्वात् । न च इत्यस्य
इत्यमेवोदाहृत्यं गुणस्य वा गुणपदेति कश्चिद्विषये
हेतुरस्ति । कूलकारोऽपि भवतां इत्यस्य गुणसदाज-
हार ‘प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्म-
कत्वं न विद्यते’ इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्याकाशयोः
समवयनं संयोगोऽप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चषु
भूतेषु समवयनं शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षस्तु शरीरं
दृश्यते तस्माच्च प्राज्ञभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति
गुणश्च संयोगः इत्थं शरीरम्” इति भा० ।

ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वेऽपि न स्वाभिन्नजीवकृतत्वमिति
निर्मुखाय ईश्वरस्य जीवकृतत्ववादिनोर्नैषावश्यं मतस्यत्याज्यं
तत्रैव निराकृतं यथा ! “उत्पत्त्यसम्भवात्” या० सू० ।
“शेषामप्रकृतिरधिगता केवन् निमित्तं कारणमीश्वरोऽभिमत
स्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिस्वाधिगता-
चेत्युभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्या-
यते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवं रूप एवेश्वरः प्राज्ञनिर्वा-
रितः प्रकृतिस्वाधिगता चेति । श्रुत्यनुसारिणो च कृतिः
प्रमाणमिति स्थितिः । तत् कस्य हेतोरपि पक्षः प्रत्याधिख्या-
सितः ? इति । उच्यते यदाप्येवजातीयकोऽंशः समान-
त्वाच्च विस्वादिगोचरोभवति अस्ति त्वं अशान्तरं विस्वादि-
स्यामिति कृतकृतप्रत्याख्यानादारम्भः । तत्र भागवतस्य

मन्थन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनः सानखरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धात्मनः प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवश्च ह्रस्वरूपेण, संकर्षणश्च ह्रस्वरूपेण, प्रद्युम्नश्च ह्रस्वरूपेण अनिरुद्धश्च ह्रस्वरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । सङ्कर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः अपरे संकर्षणादयः कार्यम् । तस्मिन् भूतं भगवन्तमभिमनयोपासनेच्छास्वाध्याययोगैर्विधत्तमिहा क्षीणकेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नागायणः परो व्यक्तात् प्रविष्टः परमात्मा सञ्चिता स आत्मानमनेकधा व्युत्थ्य व्यवस्थित इति तच्च निराक्रियते “स एकधा भवति त्रिधा भवतोत्पादि” श्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभवनस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिभमनादिलक्षणभाराधनमजस्रमनव्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषेधयते श्रुतिस्मृत्योरोत्तरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् संकर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्च अनिरुद्ध इति अत्र भ्रमः न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति अन्वित्वादयोऽप्यप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमन्त्रे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् ततश्च नैवाभ्य भगवत्प्राप्तिर्गोचरात् कारणप्राप्तौ कार्यस्य विलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधश्चित्वाचार्यो जीवस्योत्पत्तिम “मात्माऽश्रुते मृत्युत्वाच्च” इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना” भा० । “न च कर्तुः करणम्” सू० । “इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्माच्च हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परमात्मात् उत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात् संकर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकस्य उत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्त्रेणाध्यवसातं यत्तु न चोन्मत्तां श्रुतिमुपलभामहे” भा० । “विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः” सू० । “अथापि स्यात् न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्त किन्तर्हीश्वरा एवैते सर्वे सानैश्वर्यशक्तिबलश्रौतेजोभिरेश्वर्यशस्त्रैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरविघ्नाना निराबाधाश्चेति । तस्मादायं यथावर्ति तन्मन्त्रस्य सम्भवोदोषः प्राप्नोतीति । प्रलोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यन्वयस्याप्रतिषेधः प्राप्नोति वायसुत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्रकारान्तरे कथं न भवेदित्यभिप्रायः । परस्परमिहा एवैते वासुदेवादयः चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो

नैषासैकात्म्यमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनार्थक्यम् एकेनेश्वरेणेश्वरकार्यं सिद्धेः । सिद्धान्तज्ञानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवतः एते चत्वारोऽप्युच्यन्ते तस्य धर्मा इति तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्च अनिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा स्मृष्टयोः । न ह्यसम्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वसुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा सानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्दोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्युक्ता निर्विशेषा इत्यन्ते । न चैतं भगवद्भूताचतुसंख्यायामेव व्यवतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्भूतत्वापगमात्” भा० । “विप्रतिषेधाच्च” सू० । “विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः सानैश्वर्यशक्तिबलश्रौतेजोऽंशि गुणाः आत्मन एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं त्रयोऽलम्बा शास्त्रेभ्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दा दर्शनात् । तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्” भा० ।

उपासनया प्राप्तैश्वर्यस्यानिश्वरस्य तु न जगत्कर्तृत्वमित्यपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “जगद्ग्रापार्यर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च” शा० सू० । “ये सगुणब्रह्मोपासनात् सङ्घेय मनरेश्वरसायुज्यं प्रकृतिं किन्तेषां निरवयवसमैश्वर्यं भवत्याहोस्मिन् सावयवमिति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरुद्धमेवैषासैश्वर्यं भवितुमर्हति “आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽङ्के देवाश्चत्वारोऽहनि” “तेषां सर्वेषु कामचारो भवतोत्पादि” श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते प्रकृति “जगद्ग्रापार्यर्जमिति” । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा अन्यदणिसाद्यात्मकसैश्वर्यं सङ्क्रान्तं भवितुमर्हति जगद्ग्रापारस्तु नित्यसिद्धस्येश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् असंनिहितत्वाच्चेतरेषाम् । परएव हीश्वरो जगद्ग्रापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेष्य विजिज्ञासनपूर्वकमितरेषा मादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेनासंनिहितास्ते जगद्ग्रापारे । समनस्त्वादिव चैषासमैकमन्त्रे कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित् संहाराभिप्राय इत्येव विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

सङ्कल्पमन्वन्त्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः सस्यर्थे ततः परमे-
श्वराद्भूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिष्ठते" भा० । "प्रत्य-
क्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः" सू० । "अथ
यदुक्तं आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशाच्चरवय-
हमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम् अलोच्यते ।
नायं दोषः आधिकारिकमण्डलस्योक्तेः आधिकारिकोयः
सर्वलक्षणानादिषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदात्तैवेयं स्वारा-
ज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनन्तरम् "आप्नोति मनसमपति
मित्याह । योहि सर्वमनसाम्यतिः पूर्वं सिद्धेश्वरस्तं
प्राप्नोति एतदुक्तं भवति । तदनुसारेण ज्ञानान्तरम् वाक्य-
तिस्रस्तुष्यतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह ।
एवमन्यत्वापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वराय तमेवेतरेषा-
मैश्वर्यं योजयितव्यम्" भा० । उपासासिद्धस्य यथा जग-
त्कलत्वं न भवति तथानुमानचिन्तामण्यवगुणं दर्शितम् ।
सांख्योक्तदोषनिरसनपूर्वकं तस्य सर्वं विषयमित्यज्ञानत्वं
तत्त्वं समर्थितं यथा "यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न शुभ्यं
सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वात-
न्त्र्यासंभवादिति । अलोच्यते इदं तावद्भूतान् प्रष्टव्यः कथं
नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानिरिति ? । यस्य हि सर्वविष-
यावभासलक्षणं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिपि
इम् । अतिलक्ष्ये हि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिच्च
ज्ञानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, न त्वसौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
ऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो-
नोपपद्यते इति चेन्न प्रतीत्यनुपपत्त्याऽपि सवितरि दृष्टि
प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सविहृदी-
न्द्रप्रकाशसंयोगे सति दृष्टि प्रकाशयतीति व्यपदेशः
स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति
विप्रतीकदृष्टान्तः, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशय
इति कलत्वं व्यपदेशदर्शनात्, एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्म-
णः "तदुच्यतेति" कलत्वं व्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापे-
क्षायां तु ब्रह्मण ईक्षितत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । कि
पुनस्तत् कर्म ? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भव-
तीति तत्त्वान्वयत्वाभ्यामनिरवचनीये नामरूपे अव्याकृते
व्याविकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्भि योगिना-
मभ्युत्थानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
विदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य दृष्टिस्थिति-
सङ्कृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति । यद्युक्तं प्रागुत्-
पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिष्वव्यमनरेष्वेक्षितत्वमुपपन्नमिति

न तच्चोद्यमवतरति सवितप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूप-
मित्येव ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च अपि-
द्यादिमतः समारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्
न ज्ञानप्रतिबन्धकरणरहितस्येश्वरस्य । मन्तौ चेमा
वोश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावगच्छानता च दर्श-
यतः । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समसाध्य-
धिकञ्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधं न्यूयते स्वाभाविकी-
ज्ञानप्रक्रिया चेति" "अपार्णपादोजवनोपपत्तीता पश्य
त्ववस्तुः स दृष्टेऽण्यलक्षणः । स वेति वेद्यं न च तस्यास्ति
वेत्ता तमाहुरप्य" पुरुषं महानामिति च" ।

अथादेव च जीवानां तत्तत्कर्मफलसिद्धिर्यथा तथा
शा० सूत्रभाष्ययोर्वर्णितम् यथा

"फलमत उपपत्तेः" सू० । "तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारि-
क्यामीश्वरीशितव्यभिगावस्यायामयमन्यः स्वभावोवर्णितः ।
यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं समारगोचरं
विविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत् कर्मणो भवत्यालो-
खिदीश्वरप्रसादादिति ? भवति विचारणा । तत्र तावत्
प्रतिपद्यते फलमतेश्वराद्भूतिसमर्थं कुतः ? उपपत्तेः
सहि सर्वाध्यतः दृष्टिस्थितिसंहारान् विचिन्तान् वि-
दधृशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मणा कर्मातुरूपं फल
संपादयतोऽप्युपपद्यते । कर्मण्यत्वनुसृष्टं विनाशिनः काला-
न्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावातुत्पत्तेः ।

स्यादेतत् कर्म विनश्यत् स्वकालेव स्वानुरूपं फलमजी-
यित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यते इति
तदपि न परिशुद्ध्यति प्रागभौकृत्स्वभ्यात् फलत्वानुपपत्तेः
यत्कालं हि यत् सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके
फलत्वं प्रसिद्धम् । ननु सस्यद्वयत्वात्ना सुखस्य दुःखस्य वा
फलत्वं प्रतिर्यान्ति लौकिकाः । अथोच्यते कर्मकाव्याद
प्रव्यात् फलसत्यत्वेत्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्या
चेतनस्य काष्ठलोपसमस्य चेतनप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः तदस्ति च प्रमाणाभावात् । अथापि प्रमाण-
मिति चेन्न ईश्वरसिद्धेर्यापत्तिपरिहृतात्" भा० । "श्रुत-
त्वाच्च" सू० । "न केवलमुपपत्तेरीश्वरं फलहेतुं कल्पयाम
किंतहि श्रुतत्वादपेश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथाहि श्रु-
तिर्भवति "स वा एष महान्न ज्ञात्वाऽज्ञादोवसदान" इत्येवं
जातीयका" भा० । "धर्मजैर्मनिरत एव" सू० । "जैर्मनि-
स्त्वाचार्योऽधर्मं फलस्य दातारं मन्दते अतएव हेतोः क्रतेर-
पत्तेश्च, न्यूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामोयजेतेष्वेवादिषु वा-

परायत्ने कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैव दोषः । परावसेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जोषः कुर्वन् न हि तन्मीश्वरः कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरश्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारवदित्युक्तादित्यात् संसारस्यानवद्याम् । कथं पुनरवस्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि “स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् इति विहितप्रतिषिद्धिर्निवृत्तेन स्वात्मपरतन्त्रत्वाज्जीनस्य । तथा विहितकारणसम्पन्नार्थेन संक्षेपेत्, प्रतिषिद्धकारणसम्पन्नैः, ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्त्वमियात् । ईश्वरस्य स्वात्मनापेक्ष्यत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषपञ्चकोत्तेवंजातीयकदोषजातमादिपक्षेणेन द्रष्टव्यं” भा० ।

संसारसांख्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्तृत्वं तन्मेश्वरप्रसादाद्योगसिद्धितत्त्वस्यैव पातङ्गसूत्रभाष्यविवरणेन दर्शितं यथा ।

“निमित्तस्यादेवावसन्नतरः समाधिर्भवति आद्याद्य उभाभे किं भवत्यस्योऽपि कश्चिदुपायो ? न नेति” भा०

“ईश्वरप्रणिधानाद्” सू० २१ । “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावजितईश्वरसमस्तुष्ट्यात्मनिध्यानमात्रेण तदभिधानाज्ञादपि योगिनः आसन्नतरः समाधिः लाभः फलञ्च भवतीति” भा० २२ । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरोनामेति ?

“लोकेष्वर्कविपाकायैरपरावृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” सू० २४ । “अविद्यादयः लोधाः ।

कुशाकाः कुशलाणि कर्णाणि । तत्फलं विपाकः । तदहगुणा

वासना आशयाः । ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे

व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यथा जयः

पराजयोवा योद्धुं वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते ।

लोक्षनेन भोगेनाऽपरावृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः ।

कैवल्यं प्राप्ताकृष्टिं सन्ति च बहवः कैवलिनः ? ते हि

लोषि बन्धनानि हत्वा कैवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य च

तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा सक्तस्य

पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृति-

लोमलोत्तरा बन्धकोटिः सन्धायते नैवमीश्वरस्य, स तु

सदेव सक्तः, सदैवेश्वर इति । बोधो प्रकटवत्तोपादाना-

दोशस्य शाश्वतिकः उत्कर्षः स किं समित्तः ? आहो-

स्त्रिजिह्वमित्तः ? इति तस्य शास्त्रं नित्तं, शास्त्रं पुनः

किं नित्तमित्तम् ? एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरस्यैव वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव सक्त इति । तस्य तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदेकैश्वर्यान्तरेण तदतिशयते यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत् स्यात् तस्य । यत् काष्ठामाग्निरेश्वर्यस्य स ईश्वरः, न च तत्त्वमानमैश्वर्यमस्ति । कस्यात् ? इत्योरेकास्मान् युगपत्काशितेऽर्थे नवमिदमस्य पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावतरस्य प्रामाण्यविचाताङ्गुलत्वं प्रसक्तं, इत्येव तत्त्वयोर्युगपत्काशितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अथैव विरुद्धत्वात् तस्माद् यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः, स च पुरुषविशेष इति” भा० २४ । किञ्च “तत् निरतिशयं सर्वज्ञवीजम्” सू० २५ । इदं निरतिशयतामागतप्रत्यक्षप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियपक्षेण कर्तुं शक्तिं सर्वज्ञो जमेतद्विबुधमानं यत् निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठामाग्निः सर्वज्ञवीजश्च, सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत् काष्ठामाग्निप्रज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति । सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपपद्यमानं न विधेयप्रतिपत्तौ समर्थमिति । तस्य संसादिविधेयप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्तेषां । तस्यात्मानुपहाराभावेऽपि भूतानुपहः प्रयोजनम् । ज्ञानधर्मापदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलये संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथाचोक्तम् “आदिविहादिस्पर्शचित्तमधिपय कारुण्यलङ्घनान् अरमिषिराश्रये जिज्ञासमानाय तन्म मोवाचेति” भा० २५ । स एषः “पूर्वेषामपि पुरुः काशेनानवच्छेदात्” सू० २६ । “पूर्वे हि पुरुषः काशेनावच्छिद्यन्ते यत्नावच्छेदार्थेन काशोनेपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि पुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षणस्या सिद्धः तथातितान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः” व्यासभाष्यम् २६ ।

विष्टमिदं वाचस्पतिना यथा “सूत्रान्तरव्यातवित्तं विष्टयति निमित्तस्यादेवेति । नवायन्तः संश्रयनिवर्त्तकः । ईश्वरप्रणिधानाद् । व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात्ज्ञानसाक्षात्कात्कायिकाद्वा आसर्जितोऽसिद्धलोकसमस्तुष्ट्याति, अभिधानसमागतेऽर्थे इच्छा इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्नालेन न व्यापीरान्तरेण, येषं सुगमम्” २७ । ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेव व्यूढं विश्वम्, नान्येन, ईश्वरस्येदचेतनसर्गाद् प्रधानं, प्रधानविकाराणांमपि प्रधानसम्यगात्तात्पराय न तस्यावर्ज्यनमचेतनत्वात् अथ चेतनस्यैव चित्तियत्तौदासीन्या-

दृष्टं वारितया चास्मितादिविद्वद्वात् कुतश्चावर्जनम् ? कुत-
 चाभिधानम् ? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति । अत्र
 सूत्रेणोत्तरमाह “क्षेत्रकर्मविपाकाशयैरपराहटः पुरुष-
 विशेषश्चरः” । (न्यायकन्टिकां क्षेत्रकर्मस्य
 जन्मेतिपदार्थकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रसादकृतम्)
 अविद्यादयः क्षेत्राः, क्षेत्रानि स्वत्वमो पुरुषं
 सांसारिकं विविधदुःखप्रकारेणेति । “कशलाकुश-
 लानेति” धर्माधर्मास्तेषां कर्मजत्वादुपचारात्
 कर्मत्वम् । विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाकानुशुषा वास-
 नास्त्वचित्तभूमौ आधेयत इति व्याख्याः नहि करभजा-
 तिनिरवर्त्तकं कर्म प्राग्भवोत्पन्नभोगभावावतां भावनां न
 यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते,
 तस्माद्भवति करभजास्त्वनुभवजन्मा भावना करभविपाकातु-
 शुषेति । नन्वमो क्षेत्रादयोबुद्धिधर्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं
 पराह्वयन्ति तस्मात् पुरुषपञ्चयादेव तदपराभर्षसिद्धेः कृतं
 क्षेत्रकर्मोत्पत्तिरेत्यत आह, “ते च मनसि वर्तमानाः
 सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते” कस्मात् ? “स हि तत्-
 फलस्य भोक्ता चेत्तथेति” । तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि
 तत्त्वत्वः प्राप्नोति तत्त्वतिषेधउपपद्यत इत्याह, बोद्धव्येन
 बुद्धित्वेनापि पुरुषत्वात्साधारणेन भोगेनापराहटः ।
 स पुरुषविशेषश्चरः, विविध्यते इति विशेषः पुरु-
 षान्तरादुपपन्नयते । विशेषपदव्यावर्त्यं दर्शयित्वाकामः
 परितोदनापूर्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्ताकार्हे इति ।
 प्रकृतितत्त्वानां प्राक्तनत्वः, वैकारिकोविदेहानाम् दक्षिण-
 कादिबन्धोदिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम् । तान्मुनिर्लोणि-
 बन्धनानि । प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसोहि देहपातानन्तरमेव
 प्रकृतिव्यतमापन्नाइतितेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रहायते
 तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह स पूर्वापरकोटिनिषेध इति
 संक्षिप्य विशेषं दर्शयति “स तु सदैव सक्तः सदैवेश्वरः” इति ।
 ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदश्चर्यः । अत्र शृङ्खति “योऽसाविति”
 ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति ।
 रजस्तमोर्हृतविशुद्धचित्तसत्ताम्ये वक्तव्ये । नचेश्वरस्यावि-
 द्याप्रभववित्तवत्त्वसत्त्वकर्षेण सक्तं स्वस्वामिभावसम्बन्धः
 सम्भवतोत्पन्नः, प्रकृत्यत्वोपादानादिति । नेश्वरस्य शृणु-
 जनशृणुशिविद्यानिबन्धनचित्तसत्त्वे न स्वस्वामिभावः, किन्तु-
 तापलयपरीताम् प्रेक्षामिदृश्यात् सन्तुष्टिदिव्याभि-
 ज्ञानधर्मोपदेयेन । नच ज्ञानक्रियाशक्त्याश्रितयसम्पत्ति-
 मनारोपे तदुपदेयः, नचैवमपहृतरजस्तमोमूलविशुद्धत्वोपा-

दानं विनेत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षोपादत्ते भगवानपराहटोऽ-
 व्यविद्याऽविद्याभिमानोवाविद्यावास्तवमविद्वान् भवति न
 पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु शैलपौरात्मत्व-
 भारोप्य तास्मादप्येवमर्थयन् भ्रान्तोभवति तदिदमोहायनस्य
 रूपस्य तात्त्विकमिति । स्यादेतद्विधीयया भगवता सत्त्व-
 उपदेयं तदुपादानेन च तद्विधीयया अस्या अपि प्राकृत-
 त्वात्तथावास्तव्यसंशय इत्यत उक्तं, शाश्वतिक इति । भवे-
 देतदेवं यदीदं प्रथमतः सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गसं-
 हारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसंज्ञाहोर्वाधिसमये, पूर्णे मया
 सत्त्वप्रकर्षे उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्-
 संजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानशसनवावसितप्र-
 धानसाम्यसुपगतमपि परिपूर्णं महापुरुषावधौ प्रणिधा-
 नवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणमते यथा
 चैतः शुः प्रातरेवोत्थातव्यं भवेति प्रणिधाय सुप्रसन्नचित्ति-
 वति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधा-
 नसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वे न नान्योन्यसंशयः । नचे-
 श्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यसुपगतीति
 वाच्यं ? यद्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तस्मा
 धानिकं नापि चित्तशक्तिः अत्रा तत्त्वेऽर्थान्तरमप्राप्ता-
 शक्त्यापद्येत । तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्-
 राभावात् । सोऽयमीदृशश्चरस्य शाश्वतिक उक्तवैः किं
 सन्निमित्तः सप्रमाणकः ? आलोचिनिमित्तः निष्प्रमा-
 णकः ? इति । उत्तरम्-तस्य शास्त्रं निमित्तं सतिहृ-
 तोतिहासपुराणानि शास्त्रम् । नोदयति शास्त्रं पुनः किं
 निमित्तम् ? प्रत्यक्षानुमानपूर्वं हि शास्त्रम् ? नचेश्वरस्य
 सत्त्वप्रकर्षे कर्तृवित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति । नचेश्वर-
 प्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कल्याणत्वापि ह्ययं स्वयं ब्रूया-
 दात्मैश्वर्यं प्रकाशयतीति भावः । परिहरति प्रकृत्यत्वनिमि-
 त्तम् । अयमभिसन्धिः सन्त्यायुर्वैदेय तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रह-
 तिसामर्थ्यादोर्वाव्यभिचारविनिश्चयात् प्रमाणं सिद्धम् ।
 भवौषधिभेदानां तत्त्वयोगविशेषाश्चात्र सन्त्यायुश्च तत्त-
 द्दर्शनापोहारोप सङ्क्षेपापि पुरुषायुर्वैदौ किन्नप्रमाणव्यव-
 हारः शक्नोति कर्तुमन्यव्यतिरेको । नदागसादन्यव्यतिरेको
 ताभ्यां चागमसत्त्वज्ञानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं
 युक्तं, महाप्रलये तत्त्वज्ञानयोर्विच्छेदात् न च तद्ज्ञाने
 प्रमाणाभावः । अभिज्ञं प्रधानविकारि जगदिति हि
 प्रतिपादयिष्यते । सद्यपरिणामस्य पूर्वसद्यपरिणाम
 मता दृष्टा । यथा क्षीरेक्षुरादेर्द्विशुद्धादिरूपम् ।

विसृज्यपरिणामस्य पूर्वसृष्ट्यपरिणामता च दृष्टा । तदिह प्रधानेनापि भङ्गदहङ्कारादिरूपविसृष्ट्यपरिणामेन सता भाव्यम् । कदाचित् सृष्ट्यपरिणामेन सृष्ट्यपरिणामस्यास्य साक्षात्स्थानं च स मङ्गलप्रलयः । तस्मात्तन्मायुर्वेदप्रणयनात् तादृशगवता रजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमास्थेयं तथा चाभ्युदयनिःश्रेयसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणोतस्तद्वुद्धिसत्त्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति । न च सत्योक्त्यै रजस्तमः प्रभवौ विश्वविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत्प्रसृतसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति । स्यादेतत् प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रम् शेषवदनुमानं भवेत् त्वागम इत्यत आह, एतैरिति । न कार्यत्वेन बोधयति अपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वप्रकर्षोवर्तते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्तते इति । उपसंहरति, एतस्मात् ईश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणोऽलक्षणात् । सदैव ईश्वरः सदैव सृजतः इति । तदेव पुरुषान्तराद्भ्युत्पद्योत्तरान्तरादपि व्यपच्छिनत्ति तच्च तस्येति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह न तावदिति । कुतः ? यदेवेति । कस्मात् सञ्जातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यम् ? इत्यत आह, तस्मादयमेति । अतिशयनिष्ठासम्प्राप्तानामोपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः । शास्त्रविनिर्मुक्तिमाह न च तत्त्वमानमिति । प्राकाशमविवृतेच्छता तद्विहातादूनत्वम्, अनूनत्वे वा ह्यो-रपि प्राकाशमविहातः काश्चित्तुल्यसिद्धौ विरुद्धधर्मसमाहितकृतमेकदा कार्यस्यपक्षेत्वेत्याशयवानः ह ह्योचेति । अविवृद्धाभिप्रायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे कृतमन्यैरेकैर्नैश्वर्याः कृतत्वात्, सम्भूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिबद्धवत्, नित्येयनायोगिनाञ्च पर्यायायोगात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति दृष्टव्यं तस्मात् सर्वमदात्मम् २४ वि० । एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्त्यावतुमानं प्रमाणयति, किञ्च “तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्” । व्याचष्टे यदिदमिति । बुद्धिसत्त्वावरकतमोऽपममतातत्वेन यदिदमतीतानागतप्रस्तुत्यज्ञानं प्रत्येकञ्च ससृज्येन च वस्तमानानामतीन्द्रियाणां पश्यं तस्य विशेषणमस्य वृत्तिरिति सर्वज्ञबीजं कारणम्, कसिन् किञ्चिदेवातीतादि दृष्ट्याति, कश्चिद्वृत्तरं, कश्चिद्वृत्ततममिति पाञ्चामेयया पश्यन्त्यात्यन्तं बद्धत्वं कृतम् एतद्विषयमानं यत् निष्प्रज्ञानमतिशयात् स सर्वज्ञ इति

तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम् । अत्र प्रमाणयति अस्ति-काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति” साध्यमिदं नित्यशयत्वं काष्ठा यतः परमतिशयवत्ता नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति चेत्तः । यद्यत् सातिशयं तत्तत् सर्वं निरतिशयं यथा कुशव्यासक-कविल्लेषु सातिशयं मत्तत्त्वम् आत्मानं निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परिमाणवत् । न च गरिमादिगुणैर्व्यभिचार इति साम्प्रतं न स्वत्वव्यवहारमाशययितुं, किन्वापरमाणाभ्य अन्यव्यवहारिभ्यो यायतः केचन, तेषाम्भ्युत्थे कर्त्तव्यो गरिमाणः समाकृत्य गरिमवर्धमानाभिमानः ज्ञानान्त प्रतिज्ञेयं समाप्यत इत्येकहिबहुविषय-तया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः । उपसंहरति, यत् काष्ठा इति । ननु सन्ति बहुवस्तीर्थकरा बुद्धार्ह-तृकपिण्डिप्रसृतयस्तत् कस्मात् ते एव सर्वज्ञा न भव-त्तस्मादनुमानात् ? इत्यत आह, सामान्येति । कुतस्तर्हि तद्विशेषमितिपत्तिः ? इत्यत आह, तस्येति । बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो नत्यागमः, सर्वप्रमाणबाधिततुल्येनैरात्मप्रा-दिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन शुतिसृतीतिहासपुराणलक्षणादागमतः आगच्छन्ति बुद्धिसारोहन्ति आद्यादभ्युदयनिःश्रेयोपाया इत्यागमः । तस्मात् संज्ञादिविशेषमितिपत्तिः । संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादि-श्रुत्यादिषु प्रसिद्धः । आदिपदेन षडङ्गतादश्याव्ययते सं-स्पृहीते । यथोक्तं वायुपुराणे “सर्वज्ञता तद्विप्रना-दिबोधः स्वतन्त्रता नित्यसुखप्रयुक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभो विविदिताः षडङ्गकुरङ्गानि महेश्वरस्य” । तथा “ज्ञानं वैरा-ग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा इति । अदृत्वमात्रसं-बोधोऽल्लोधिवाह्यमेव च । अव्ययानि दर्शयानि नित्यं, तिष्ठन्ति शङ्करे” इति । स्यादेतन्नित्यत्वप्रत्यक्ष भगवतरे-श्वर्योतिशयसम्पत्तस्य साधोऽल्लोधिवाह्यत्वात्, कारुणिकस्य च सुखैकतानजनसञ्ज्ञानपरस्य दुःखबहुलजीवलोकाजनना-नुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रज्ञावतः प्रत्यक्षनुपपत्तेः क्रिया-शक्त्याल्लोधिगोऽपि न जगत्क्रियेत आह, तस्मात्तानु-पज्ञाभावेऽपीति । भूतानां प्राणिनामनुपपत्तेः प्रयोजनं षड्भाष्युपभोगविवेकस्यातिरूपकार्यकरणात् किञ्च, चरि-तार्थं चित्तं निवर्तते तत् । इत्यतः केवलो भवति अत-स्तत्प्रयोजनाय कारुणिकोविवेकस्यात्युपायं कथयति ते-नाचरितार्थत्वात् चित्तस्य जन्तु, ईश्वरः ५ उपपन्नसङ्गावः सुखदुःखे भावस्यपि नाकारुणिकः, विवेकस्यानुपायक ५

नाम भूतावुपहृदमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानञ्च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाख्यविवेकख्यातिपरिपाकात् । कल्पप्रलये-ब्रह्मणोदिनावसाने यत् सत्यलोकवर्जं जगदस्तमेति, महाप्रलये सत्यलोककस्य ब्रह्मणोऽपि निधने, संसारिणः स्वकारणगामिनस्तदा भर-णदुःखभाजः । कल्पेन्यपलक्षणम् । अन्यदपि स्वार्जित-कर्मपाकयथेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषावुद्दिष्यामीति कै-वल्यं प्राप्य पुरुषा उद्भूता भवन्त्यर्थः । एतच्च कर्ण-प्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कपिलानामपि सिद्धमित्याह, “तथा चोक्तं आदिविद्वान् कपिल” इति । आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्यवचनम् आदिसुक्तसमन्तानादि गुरुविषयं, नत्यनादिसुक्तपरमगुरुविषयम्, आदिसुक्तेषु कटाविन्दुश्लेषे विद्वत्सु कपिलेषु अस्माकमादिविद्वान् सक्तं स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि जायमानस्य महेन्द्रराजुपहृदि ज्ञानप्राप्तिः । श्रूयते हि कपि-जोनाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्वयंभूस्तु हिरण्य-गर्भः, तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्वैदे श्रूयते इति “स एव-चरः आदिविद्वान् कपिलोविष्णुः स्वयम्भूरिति” आद्यम्भाषादीनामपौरुषेण इति भावः २५ । “सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्योविशेषमाह, “स एव इति प्रातनिका न तु ह्यलम् “पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” । व्याचष्टे, पूर्वं क्वीति । कालस्तु यतवर्षादि, अवच्छेदार्थेन अवच्छेदप्रयोजनेनोपावर्तते, न वर्तते प्रकथस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्या आगमात् । तदनेन प्रबन्धेन भगवानो-चरोदशितः” २६ वाचस्पतिविवरणम् ।

तस्यैतस्य लक्षणम् “जन्माद्यस्य यतः” शांख्यभाष्ययो र्दशितम् तज्जोपादाननिमित्तकारणोभयकारणपरतया समर्थितं तज्जोपादानमुदाहृतम् । तस्य लक्षणानि नवमितानि अथाह ब्रह्मणस्तत्स्यलक्षणेदाहरण वेदा० परि० “प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अल जगत्पदेन कार्यजातं विव-लितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वञ्च अतो ऽविद्यादो नातिव्या-प्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानमोचरापरोक्षज्ञानविकोर्जाकति-अलम् । ईश्वरस्य तावदुपादानमोचरापरोक्षज्ञानसङ्गाने च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तवः । तस्या-देतद्ब्रह्म नाम रूपमक्षय्यं जायते” इत्यादि : स्तुतिर्मानम् । तावद्विकीर्षासङ्गाने च “सोऽकाभयत बहु स्यां प्रजायेयेति-स्तुतिर्मानम् । तावद्विकीर्षा च “तन्मनोऽङ्कुरतेत्यादि” वाक्यम् । ज्ञानेच्छाकतीनामन्यतमगर्भं लक्षणमित्येव

विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः । अतएव जन्म-स्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एतच्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतोऽहं इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्-यत् प्रयन्यमिदं विशन्तीत्यादि” स्तुतिर्मानम् । यदा निखिल जगदुपादानत्वं जगदाकारेण परिणम्यमानमायाधिष्ठा-नत्वं वा । एतादृशमोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सत्यं यद-यमात्मा” “सञ्चासञ्चाभवत्” “इह स्या प्रजायेय” इत्यादि-तिषु ब्रह्मणमप्युपादातात्माव्यपदेशः । षटः सन् षटोभ-ति षट्दृष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सञ्चितानन्दरूपमज्ञं क्याध्यासात्” । अतएव “अस्ति भाति प्रिय रूपं नम-केत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्वयं ब्रह्मरूपं मायाकूपं ततो-द्वयं मिलुकम् । अधिरस्माभिनाऽपि भाग० श्लो० टीकायाम् “विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्” इत्यनेन ब्रह्मण-सर्गादित्यस्य ज्ञानविकीर्षाकृतिसमन्वेन नव लक्षणा-प्युक्तानि । “मायोपाधिरयं जीवोऽविद्योपाधिरेश्वर” इत्युक्तेः तस्याविद्योपाधित्वम् अविद्या च कार्यकारण-भेदेन द्विविधा तत् कार्यरूपा मायाशब्देन वाच्या कारणरूपा तु अविद्याशब्दाच्या । तत् कार्यरूपाभि-प्रायेणैव “इन्द्रोमायाभिः पुरुषं ईयते” स्तुतिर्दृष्ट्या । अविद्याभिप्रायेणैव तु “मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् साधनं तु महेन्द्रम्” । “आजामेकं ब्रह्मिष्ठशुक्लकणवर्णाभि-त्यादि” स्तुतिश्च दृष्ट्या । तस्या एकत्वेऽपि सत्वरजस्तमो-रूपगुणभेदात् त्रिविधेन तदुपहितचैतन्यस्यापि त्रिवि-ध्यम् । तदभिप्रायेणैव “स च परमेश्वरः शकोऽपि स्वोपा-धोभूतमायानिरवसत्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेन्द्ररा-दिशब्दवाच्यानां भजते” इति वेदा० परि० । “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इह्यास्य धत्ते । स्थितादवे हरिर्विरिञ्चिहरोतिसंताः” भागवतम् । सत्स्थानवतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटयएव । अत एव सिद्धा-न्तविन्दो “पुमाकारविष्णुप्रभृतीनां कृपाकाराणाञ्च भारती-प्रभृतीनामोचररूपत्वमुक्तम् । तस्य निरवयवत्वेऽपि तत्तज्जीवादेवयात् तेषामुपाधावधिष्ठायं स्तुतिर्नेतपुराण-प्रसिद्धाकारपङ्कथम् “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कल-स्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्धयर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पने-त्युक्तेः “यो यो यां यां तत्” भक्तः अद्वयार्थित्वनि-ष्कृतिः । तस्य तस्याचक्षां अक्षां तामेव विधास्यहमिति” नीलोत्तरे च । ईश्वरविभूतिशब्दे च दर्शयिष्यमाण

तन्मन्त्रानेष ईश्वरस्याराध्यता । “यदा यदा हि धर्म-
स्य ग्लानिर्भवतां भवतः । अथ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजाम्यहम्” गीतोक्तेः जीवानां काश्यपशात् तस्य
विपक्षवत्त्वेनाभिभावः । किन्तु स्वाट्टायत्तशरीरपरि-
ग्रहस्यैव संसारत्वेन ईश्वरस्य शरीरपरिग्रहे जीवाट्ट-
स्यैव हेतुत्वेनेश्वरस्य न संसारित्वमिति भेद इति दृष्टव्यम् ।
तत्र परमेश्वरे “यत्किञ्चीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दोऽयथा-
याज्ञरः” विष्णुः । “उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः”
पुराणः । “जगटाह्वरजीश्वरम्” गीता । “न हीश्वरव्याह-
तयः कदाचित् पुण्यन्ति लोके विप्रास्तमयम्” कर्माः ।
“क्लेशकर्मफलभोगार्जितं पुंविशेषममश्वरं विदुः” साधुः ।
आद्यो “ईश्वरोऽहम् अमीकोऽन्योऽस्ति सृष्टो मम” गीता
स्वामिनि । “व्याकेश्वरस्यापि न हि जातु विज्ञाः समाधि-
भेदप्रभवोभवन्ति” इति । “अहं भूमिनि च” प्राणेश्वर-
श्रीतमचेश्वरजीश्वरः । “न ईश्वर्यान्वितस्त्वियां
टापः” । “सर्वेषु शयनेऽप्यस्य सफलीकर्तुमहो मनो-
रथान्” रसगणः । दुर्गायाः “न ईश्वरपत्नीत्वाविक्रया
टमेव” । “विश्वसामङ्गलमहोषः ईश्वरायाः” किराणः ।

ईश्वरविभूति स्त्री इतः । ईश्वरस्य विभूती संसारमध्य-
स्थानविशेषे तदीयांशभेदे । येषु येषु च भवेत् तस्य चित्त-
नावता तत् दर्शितं गीतायाम् । “हन्ते ते कथिष्यामि
दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुनेष्ट नाख्यन्ते
विस्तरस्य मे । अक्षमाता गुडाकेशः । सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिच मध्यस्थ भूतावासन् एव च । आदित्यानां
महं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामसि
नक्षत्राणामहं शशो । वेदानां सामवेदोऽसि देवाना-
मसि वासवः । इन्द्रियाणां मनसासि भूतानामसि
चेतना । रुद्राणां शङ्करासि वित्तेशोऽक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकासि मेघः शिखरिणासमहम् । पुरोधसासु
सुखं मां विद्धि पाथे दृष्टव्यतम् । सेनालीनामहं स्कन्दः
शरसामसि सागरः । मङ्गलीनां अगुरुरहं गिरामकरो-
मश्वरम् । वज्रानां जपयज्ञोऽसि स्वावरणां हिमालयः ।
अश्वत्थः सर्वदृष्टाणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्व्याणां
चित्ररथः सिद्धानां कपिलोष्ठितः । उग्रैश्च समसन्तानां
विद्धि मामश्वतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नरा-
णाञ्च नराधिपम् । आयुधानामहं वज्रं धेनुनामसि
वासुधक् । प्रजनशासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकि ।
अनन्तशासि नागानां वरुणोऽष्टासमहम् । पितृणा-

णामस्य मा वासुकि यमः इत्यमतामहम् । प्रह्लादशासि
दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणाञ्च शृगेन्द्रोऽहं
वैमतेयश्च पक्षिणाम् । पवनः पवतामसि राभः शक्त-
भतामहम् । अथवाणां भक्तशासि स्रोतसामसि जाङ्गवी ।
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यस्थैवाहमर्जुनः । अध्यात्मविद्या
विद्यानां वादः प्रवदतामहम् । अक्षराणामकरोऽसि
इन्द्रः सामासिकश्च । अहममेवालयः कालोधाताहं
विश्वतोमुखः । अहम् सर्वेश्वरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीवोक् च नारीणां सृष्टिमेधा इति क्षमा ।
दृष्टसाम तथा शान्तां गायत्री चन्द्रसामहम् । मासा-
नां मार्गशीर्षोऽहम्भूतानां कसुमाकरः । द्यौतं जलयता-
मसि तेजस्वोऽस्मिन्नामहम् । जयोऽसि व्यवसायो-
ऽसि सत्त्वं सत्त्वतामहम् । दृष्टानां वासुदेवोऽसि
पाण्डवानां धनञ्जयः । सनीनामस्यक्त व्यासः कवीना-
मस्य नागः । दृष्टोद्भवतामसि नीतिरक्षि जिगी-
षताम् । मौनं चेवासि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवता-
महम् । यज्ञासि सर्वभूतानां धीजं तदहमर्जुनः । न
तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् । नानो-
ऽसि मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एष तूदे-
यतः प्रोक्तोविभूतेर्विष्णुरोमया । यद्यहंविभूतिमस्तु सत्त्वं
श्रीमदूर्ध्वं तमेव वा । तत्तदेववावगच्छ त्वं मम तेजोऽंश-
सम्भवम् । अथ वा बहुभोक्तेन निःशङ्कं चक्रवर्त्यः ।
विभ्याहमिदं कर्तुंस्वमेकाग्रमस्मिन्तेजसम् । इत्युक्ते च ।

ईश्वरसाक्षिन् पुं ईश्वर एव साक्षी । वेदान्तमतसिद्धे साद्यो
यहिते चैतन्ये स च वेदान्तपरिभाषायां दर्शितो यथा
“ईश्वरसाक्षी तु साद्योयहितं चैतन्यं तत्त्वं तदुपाधिभूत-
मायाया एकत्वात् “इन्द्रोमायाभिः पुरुषपरिचयत” इत्यादि
श्रुतेः साद्याभिरिति बहुवचनस्य साद्यागतशक्तिविशेषाभि-
प्रायतया साद्यागतसत्त्वजस्तत्त्वोत्पत्त्याभिप्रायतया चो-
पपत्तिः । “साद्यान्त प्रकृतिं विद्यान्नायिनन्तु महेश्वरम् ।
तरत्त्वविद्यां विततं हृदि यक्षिष्विरेणिते । योगो माया-
मयेवाव तस्मै पिद्यात्मने नमः” । “अजामेकां लोहित-
युक्तकणां बह्वी प्रजाः सृजमाना सृष्ट्याः । अजो
होको जगमाथोऽनुयते जहात्मने भृक्षभोगामजोऽन्यः”
इत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन साक्षात्सृष्टीतेन साद्याया
एकत्वं निश्चयते । ततश्च तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षी
तन्नामिदं तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । साद्यावच्छिन्नं
चैतन्यं च परमेश्वरः साद्यायाविशेषणत्वे ईश्वरस्य उपा-

धित्वे साहित्यम् इतोश्चरत्सहितत्वयोर्भेदः न तु धर्मिणोरो
श्चरत्साहित्योः । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधी-
भूतमायानिवसत्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-
शब्दवाच्यातां भजते । नन्वाश्चरानादित्वे “तदेतत् ब्रह्म स्या
प्रजायैव इत्यादौ स्मृत्पूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमील-
णमध्यभासः” कथमुपपद्यते ? उच्यते । यथा निषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षादिकारणयोगेन जावोपाध्यन् करणस्य दृष्टिभेदा
जायन्ते तथा स्मृजमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधीमू-
तमायया दृष्टिविशेषाः इदमिदानीं स्मृत्यभिदमिदमिदानीं
पान्वितव्यमिदमिदानीं संवृत्त्यमित्याकारादृष्टिभेदाजायन्ते
तामाहुः दृष्टोनां तत्प्रतिविम्बितव्यस्य च सादित्यमिति”
ईश्वरो क्त्वा ईश्वरस्य शिवस्य पत्नी लोपः । दुर्गायाम् ।
“ईश्वरोमश्चरप्रियायाम्” दुर्गास्तयः । ईश- वनिष् ऊ प्
रानादेष्व । अनिष्ठितान्तयायं ३३व्याकर्मस्थाम्, ४ लङ्-
जटालतायाम्, पूनाकुलोद्वेगे च । ऐश्वर्यान्वितायां
स्त्रियाम् च । “ईश्वरो सर्वभूतानां त्वामिहोपहृत्-
विषयम्” श्रीचक्रम् ।

ईष उच्ये (उद्धृत्यस्यजेता, कणश्च आदाने) तु० प० सक०
सेट् । ईषति ऐषीत् । ईषान् भूय आस चकार ।
ईषिता ईष्यात् ऐषिष्यति ऐषिष्यन् “विश्वत्पादेषतो यज-
मानस्य परिधिः” तैत्ति० ।

ईष दाने ईक्षणे, सर्पणे हिंसने च भ्राष्टि० आत्म० सक० सेट् ।
ईषते । ऐषिष ईषास भूय आस चक्रे । ईषिता
ईषिषीष्ट ईष्यते ऐषिष्यत । ईषत् ईषा “शूरस्येव त्वेव-
यादीषतेयः” ऋ० १, १४१, ८ । “आत्मादहं तन्निषा-
दोषभाषः” ऋ० १, १७१ ४७ ।

ईष पु० ईष-क । उत्तममनोः पुत्रभेदे । “अ्योत्तमेयान्
महाराज । दय पुमान् मनोरिमान् । ईष ऊर्जस्तनूज्जंश्च
मधुर्माधव एव च । शुचिः शुक्लः सहस्रैव नभस्यो नभस्य
च” हवि० ७७ अ० ।

ईषत् अय० ईष-कति । १ अत्ये, २ किञ्चिदर्थे च । “ईषत्सहा-
समसलं परिपूर्णचन्द्रविम्बानुकारि” देवीमा० ईषदीषदन-
शोतविद्या तातभाट्टसमाविष्टवन् कुसुमा० । “ईषत्
कृता” पा० सभा० । ईषदुष्णः ईषत्पाण्डु । ईषद्वार्ये च
“ईषद्वीतं नवं शुक्लं सदृशं यक्ष धारितम्” वशिष्ठः ।
“ईषत् स्मृज्जतन्तुकमिति रघुमन्दन” एतदुपपदे धातोः
आल् ईषत्करः ईषद्वयः । दृष्टादेस्तु युच् वा । ईषद्वयः
ईषद्वयः । एतत्पूर्व्ये आठो उपपदे आल् ईष-

दाटाद्वयः “ईषदाटाद्वयोऽप्येवः भट्टिः ईषदाटाद्वयम् ।
ईषत्कर न० ईषत् क-आल् । १ लेशे, २ अत्ये च । ३ अत्य-
प्रयाससाध्ये ति० । [वषर् २ तद्वति ति०]

ईषत्पाण्डु पु० “ईषदकृतेति” पा० स० । १ अत्यपाण्डो धूसर-
ईषदुष्ण पु० “ईषदकृतेति” पा० स० । अत्यतमे १ मन्दोष्णे
२ तद्वति ति० । [२ तद्वति ति०]

ईषद्वय पु० “ईषदकृतेति” सा० स० । अत्यरक्तवर्णे १ अव्यक्तारागे
ईषा क्त्वा ईष-क । १ शकटस्य दार्ढ्यकठे “देवानामित्युपस्तम्भ-
मस्य पञ्चादोषास” कात्या० २, ३, १४, “शकटस्य दार्ढ्यं
काष्ठमेषा” वेदटी० । २ रथावयवभेदे च “ईषामन्ये ह्यया-
नन्ये स्तुतमन्ये न्यपातयन्” भा० व० २४० अ० । “पाञ्चालस्य
रणस्येषामात्मानं सहसाऽपतन्” भा० आ० १३८ अ० ।
३ हस्तयुगयोर्मध्यमकारे ४ लाङ्गलदण्डे च ।

ईषादन्त पु० ईषेव दन्तोऽस्य । १ दोषदन्तजगत् २ उदपदन्ते ति०
ईषिका क्त्वा ईषेव “ईषे प्रतिकृताविति” पा० कन् । १ गजाणि
गोलके, २ तुलिकायाम्, ३ अस्त्रविशेषे च । “सोऽभिमन्त्र्य
शरेणीकामीषिकास्तेषां गीर्यवान् काकं तमभिसम्भाव
सर्जं पुरुषधम” रामा० । फर्फरीकाटि० नि० ईषी-
कापि । तुलिकायाम् दण्डभेदे “सोऽभिमन्त्र्य शरेणीका
माषिकास्तेषां गीर्यवान्” ईषिकेति तालव्यमध्योऽप्यन्वार्थे ।

ईषिर पु० ईष हिंसने किरच् । अयनौ उज्ज्वलदन्तः ।

ईष पु० ईष-सर्पणे करणे मक् । १ कामदेवे ईष ईषणे कम्बे पि
मक् । २ वसन्तर्तौ च उज्ज्वल० ।

ईह चनेन भावि० आत्म० चक० सेट् । ईहते ऐहिष्ट ऐहिदुम्
ऐहिध्वम् । ईहाम् भूय आस चक्रे ईहिता ऐहिषीष्ट
ऐहिष्यते ऐहिष्यत । ईहनम् ईहा ईहमानः ईहितः
“शक्रस्थानीहमानस्य किञ्चित्पला पृथक् क्रिया” स्मृतिः ।
“ऐहिष्ट तं कारयिषि कृतात्मा” भट्टिः । प्रियाणि
वाञ्छन्त्यहमि सर्मा १, १० । “हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्च
क्रात तौ परस्परम्” इ० ३ किरा० । आस्य ईष्कापूर्व-
कवेलापरत्ये सक० “नेहेतातः प्रसङ्गेन” मनुः । “तस्या
राधनमीहते” गोता ।

ईहा क्त्वा ईह-क । १ चेष्टायाम्, २ उद्यमे, ३ वाक्कायाञ्च ।
“ईहादेहाद्येन शःस्याज्जन्तुर्न उपतापिते । अद्योति० ।

ईहासृग पु० इहां सृगयते अथ ईहाप्रधानो वा सृगः
पशुभेदः । (नेकड़ावाच) । १ हके ईहया ईहासाध्या सृगः ।
२ कलिमन्त्रेण अलङ्कारयास्फुटयिते रगतकभेदे च सार्धं
६ परि० । यथा “ईहासृगो मित्रहन्तस्तुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

सुखप्रतिमुखे सन्धीतत् निर्वर्णं तथा । नरटिव्यायनियमो
नायकप्रतिनायको । ख्यातो धीरोद्भूताभ्यो गृध्राभा-
वाद्युक्तत् । टिव्यस्त्रियमनिच्छन्नीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गारामासमस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् । पताका
नायका टिव्या सत्वापि टयोद्भूता । गुह्यमानाय संरम्भ-
परं व्याजाद्विचलते । सहात्मनो बन्धमात्रा अपि बध्नाः
सुगन्धो नो । एकाद्विदेव एवाव नेतेत्याहः परे पुनः । टिव्य-
स्त्रीप्रेतकं गुह्यं नायकाः पण्डितातरे । मिथ्याणि ख्याता-
ख्यातानि । अन्यः प्रतिनायकः पताकानायकास्तु नायक-
प्रतिनायकयोर्मिथिता दश । नायको स्तम्भदलभ्यां
नायकामल ईहते वाञ्छतोतोहास्यः । एता यथाशेषर
'रजयाटि'

इन्द्रात्क प० ईहाप्रधानो हक । नेकडियागव । ईहास्त्रे ।
इन्द्रित वि० ईह क्त । अर्चते २ अर्चलिते भावे क्त ।
३ उद्योगे ४ चरिते न । 'समीहितार्थासहिःस्यात्' तन्त्रम् ।

इति वाचस्पत्ये ईकारादिशब्द-निरूपणम् ।

उ

उ शब्दे भाटि० अक० आ० अन्टि । अवते औट । उवे औता
औषीट औष्यते औष्यत । अवन्त उतः । 'उवे अन्व
सुलाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति' क० १०, ८६, ७।

२ अव्य० उ-किप् न तुक् । १ सम्बोधने २ कोपप्रवने, ३ अनुक-
म्पाया, ४ नियोगे (अवधारणे) 'उमेति माता तपसे
निषिद्धा पयादुमाख्यां सुसुखी जगाम' कुमा० । 'उदु
प्य देवः सविता स, वाय' ऋ० १०, ३८ । 'उपो रुच्ये
गुतिर्न योषा' ऋ० ७, ७७, १ । 'वेत्यो यथेभं लोक
पनरायत्युन इति' हृङ्० उ० । 'एष उ एवासाधु कर्म
कारयति तम्' श्रुतिः ५ अङ्गीकारे ६ प्रपञ्चे च 'हेमच० ७ पा-
दपरमे । अवति सातत्वेन तिष्ठति अत उ । दशिवे पु० ।
स्वरूपार्थे कारः उकारोऽपि शिवे 'अकारो विष्णुरिष्ट
उकारस्तु महेश्वरः । सकारस्तु श्रुतो ब्रह्मा प्रणवस्तु
व्यार्थकः' इति ओमित्यस्य अवयवार्थनिरूपणे पुरा० ।
उज्ज्यात् स्वरूपार्थे कारः । उकारः । पञ्चमसूत्रे । स च

उत्तादुताच्छरितभेदेन प्रथमं त्रिधा पुनः अन्वयसिक्ता
ननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति त्रिधः कारतकारानुत्तरस्तु
हृस्वर्दीर्घप्रभेदेन त्रिविधोऽपि प्रत्येकं प्रागुक्तभेदशब्दात्
अष्टादशविधः । तस्य परस्य कृण्डलिनीकृत्वादिना-
ध्येयत्वसूक्तस्य कामधेनतन्त्रे यथा 'उकार' परमेशानि ।
विदुः कृण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पकसङ्काशं पद्मदेवं
सदा, मल्लम् । पद्मप्राणसयं देवि । सत्त्वर्गप्रदायकम्'
तन्त्रान्तरे अकारोकारसकारात्मकप्रणवस्य मध्ये द्वादश-
कलात्मकाकर्मण्डलरूपेण अकारस्य, पौड्गकलात्मकचन्द्र-
मण्डलरूपेण उकारस्य, दशकलात्मकवज्रमण्डलरूपेण
च सकारस्य ध्येयत्वोक्ता अभेदोपचारात् पौड्गकला-
त्मके, एचन्द्रमण्डले च तत्र सकारान्तस्यैव तन्नामनेति
बह्वच । उ, इत्यस्य एकाञ्च निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा तेन
अर्चि परे न सन्धिः । उ उमेग' मि० कौ० । 'एष उ
वासाधुकर्म कारयति तम्' श्रुतिः । स च चादिगणीयः ।
उकान्त पु० पीतकर्मस्य लणरक्तवर्णं च घोटके । हारा०
उकार पु० उ-स्वरूपार्थे कारः । उस्वरूपे वर्णः । 'अका-
रश्चाप्युकारश्च सकारश्च प्रजापति । वेदत्रयात् निरदु-
हत् भूर्भुवःस्वरितोति च' भनु । २ महेश्वरे च उशब्दे उ० ।
उक्तं वि० वच-दुहा० गांध कर्मणि क्त । यस्य ज्ञानाय कथ्यते
तादृशे जने । 'अनुक्तेभापि यत्तव्यं सुहृदा हितमि-
च्छता' भीतिः 'तथेत्युक्ता च सा देवी' पुरा० गौणक-
मांसमभिव्याहारे तु सख्ये कर्मणि क्त । २ कथिते
वाक्यादौ श्यक्ताबोधिते 'उक्ताणि प्रतिषिद्धानि पुनः स-
म्भावितानि च' । श्रुतिः 'उक्तार्थानामप्रयोगः व्या० प० ।
भावे क्त कथने न० । 'सम्प्रत्यसाश्रित' वक्तुं सुक्ते सुसल
पाणिना' भाषः । ४ एकालरपादके कन्दोभेदे स्त्री भेटि०
'उक्तात्युक्ता तथा मध्येति' एत० र० केचिद्वल 'उक्था-
त्युक्थेति पठित्वा उक्थाशब्दस्यार्थे इत्याहुः । उक्तञ्च
प्रायेण अभिधाशक्त्या बोधितार्थ एव । 'प्रधानविषया
शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वदुक्ताऽपि
प्रतीयते' भर्तृ० । शक्तिः कारकशक्तिरित्यर्थः ।

उक्ति स्त्री वच-भावे क्तिन् । कथने । 'अतिसंविप्रचिरन्तजो-
क्तिभिः सुक्ताः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाक्योक्त्यम्' शा० भा०
७ शब्दशक्तौ च 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशा-
करो' अमरः ।
उक्त्य न० वच-यक् । अप्रगीतमन्त्रसाध्ये 'स्त्रोत्रे' इन्द्राय
नन मर्मयोक्त्यानि च ब्रवीत नः' ऋ० १, ८७, ५ । 'उक्था-

नि अग्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि भा० “अथ योऽसा-
वन्तरक्षिणं पुरुषो दृश्यते सर्वं तत् साम तद्यजुः तद-
क्षं तद्वज्रं” आ० ३० । तथा हि स्तोत्रं द्विविधं
प्रगीतमन्त्रसाध्यमग्रगीतमन्त्रसाध्यञ्च तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं
मन्त्रम् अग्रगीतमन्त्रसाध्यन्तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः ।
गवांसयने प्रायण्यासंस्तुतिं प्रायपञ्चदशस्तोत्रात्मके
चतुर्विंशस्तोत्रभेदे उपचारात् इतत्साध्यं उक्त्यध्यागे
च तद्विधानञ्च ता० ब्रा० ४ अ० ३ ख० ७ उक्तं यथा “प्र-
ययौ यमहमेवति” इत्युपक्रम्य “चतुर्विंशं भवति” ४
क० “इदमहं कुरुषं संत्यक्तं सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विं-
शस्य स्तोमः कार्यः ४ । तदेतत् प्रशंसति” भा० ।
“चतुर्विंशत्यत्र गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसङ्गायत्री तेज एव
ब्रह्मवर्चसमारभ्य ऋषिर्गन्ति” ५ । “अथ च स्तोमचतुर्विंशति-
संख्याकः गायत्री च चतुर्विंशत्यत्र सा च गायत्री तेजः,
प्रजापतिमुखादग्निना सज्योत्पद्यतां अस्यास्तोत्ररूपं
ब्रह्मवर्चसं तेजोऽवान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसरूपा
गायत्री । एवं सति चतुर्विंशतिस्तोत्रं प्रथमतः प्रयुज्यानाः
साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रारभन्ते अष्टिद्वहनि प्रयु-
ज्यानाः संख्यादारेण तेजोब्रह्मवर्चसद्वारभ्य अष्टम्य
स्वर्गं गच्छन्ति ५ । पुनरपि विहितं स्तोमम् अग्नौ
प्रशंसति” भा० । “चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्स-
रः साक्षादेव संवत्सरमारभन्ते” ६ । “चतुर्विंशद्विंशसाक-
त्वात् संवत्सरस्य चतुर्विंशत् तथा सति चतुर्विंशस्तोमं
प्रथमतः प्रयुज्यानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरमार-
भन्ते ६ । अथेमं स्तोमं स्तोत्रीयागतसंख्यादारेण प्रशं-
सति” भा० । “यावत्चतुर्विंशत्युक्तस्य स्तोत्रीयास्तावत्
संवत्सरस्य रात्रयः स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरमाप्नु-
वन्ति” ७ । “पञ्चदशस्तोत्रे अष्टिद्वहनि पञ्चदशसु स्तोत्रेषु
प्रत्येकं चतुर्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनायां मिलित्वा
वज्रसुरविषतस्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंश-
स्तोमस्य यावत् स्तोत्रीयाः संवत्स्यापि तावत्सोरात्रयः
एवं प्रयुज्यानाः सत्रिणस्तेन चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव
संवत्सरं प्राप्नुवन्ति ७ । स्तोत्रसंख्यायापीदमहः प्रशंसति”
भा० । “पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशार्द्धमासस्य रात्रयो-
र्द्धमासस्य एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति” ८ । “स्फोटः ८” । अथ
स्तोत्रयस्त्राणि सप्तद्विंश तत्संख्यायापीदमहः प्रशंसति” भा०
“पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश यस्त्राणि समासो मासस्य एव
तत् संवत्सरमाप्नुवन्ति” स्फोटः ९ भा० । तत्रानिष्टोम-

कर्तव्यत्वरूपं पूर्वपक्षसुपन्यस्योत्तरपक्षमाह “अथो खल्वा-
हृदकथमेव कार्यमहः सन्तुष्टः” ११ । “अथो इति पूर्वपक्ष-
व्याख्यार्थः । उक्त्यसंख्यमेवैदहः कार्यः किमर्थमहः स
न्तुष्टः सम्पत्ताया इति ब्रह्मवादिन आहुः । अग्नि-
ष्टोत्रे हि पूर्वयोः सवनयोः पञ्च पञ्च स्तोत्राणि तत्रांते तु
द्वे एवेत्यहः सन्तुष्टिर्न भवति, उक्त्ये तत्तथायसवने
पञ्च स्तोत्राणीत्याहः सन्तुष्टः भवति ११ । उक्त्यसंख्याहो-
कारे युक्तान्तरमाह” भा० । “सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते
सर्वं होतेनाप्यते” १४ “उत्तरेषामहूनां सम्बन्धीनि यानि
रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्याटीनि तान्यस्मिन्नुक्त्ये क्रियन्ते
अतः सर्वं हि यत्तत्सम्बन्धिरूपं तेनाह्ना उक्त्यसंख्येन
व्याप्यते प्राप्यते तत् एकस्यसंख्येव कार्यं त्यर्थः । सर्वरूप-
करणञ्च सर्वावाप्तिश्च सम्पादानद्वारेणेति निदानकारे-
णैवस्यते, “अथो खल्वाहः सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ति इति”
आचार्याः एतेष्वेव सर्वान् स्तोमान् सर्वाणि पृष्ठानि
सर्वा विभक्त्योर्दशरात्ररूपा इति विभक्तिमात्रेण कल्प-
यन्ति इति संस्तोत्रा पुनस्तिष्ठत्पञ्चदशौ चतुर्विंशः स-
म्पादात इत्यादिना” १४ भा० । एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि
प्रत्येकं क्रमेण विविच्य तत्र पृष्ठानि तत्सर्वं तत्
एवागन्तव्यम् । तत्र च तस्मिन्नुक्त्ये यथा स्तोमादिकं
विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं ततएव तदवश्यम् । अत्र
उक्त्यसाध्ययोगे अभेदोपचार इति बोध्यम् ।
४ स्तोत्राणां स्तोत्रोक्त्यायस्त्रयस्ते उदा० उच्यतेऽनेन
करणे यत् । ५ उक्त्यसाधने प्रागेव “यस्य लघुवियोगेन
स्तोत्रोऽहमियदर्शनः । उक्त्येन रहितोऽहो न स्तुतः
प्रोच्यते यथा” भाग० १५ ख० १५ ख० ।

उक्त्यपत्त ५० उक्त्यानि अग्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि
पत्रं वाहनमिव यस्य । १ यत्, स्तोत्रैरेव हि यज्ञोवाह्यते
इति तस्य तथात्वम् । “समिद्धे अग्न्यावधिमासहान उक्त्य-
पत्त ईदोऽहोऽहोऽहोऽहो” यजु० १७, ५५ । “यजमानेवै मास
हान उक्त्यपत्त इत्युक्त्यानि होतस्य पत्राणि” यत० ब्रा०
६, २, २, ६ इत्युक्तो २ यजमानेऽपि । [तथात्वम् ।
उक्त्यपत्त न० इत० । यजमाने तस्य उक्त्यपत्तकत्वा-
उक्त्यभूत् ५० उक्त्यं विभक्तिं सत्यविभजते भ-किप्
इत० । उक्त्यविभाजके कृतिभेदे “उक्त्यभतं सामभतं
विभक्तिं योवाणम्” ऋ० ७, १२, १४ । उक्त्यभतं
उक्त्यानां स्तोत्राणां संभक्तारम्” ।

उक्त्यवर्धन ५० उक्त्यैः स्तोत्रैर्वर्धितैः सौ हव-विष् सर्वणि

व्युट् । सोमवर्द्धनीये इन्द्रदेवे । 'त्वं हि सोमवर्द्धन इन्द्रास्युक्थवर्द्धनः' अ० ८, १४, ११ । "उक्थैः यस्तैर्वर्द्धनीयः" भा० । इन्द्रस्य यथा उक्थवर्द्धनीयत्वं तथोक्तं "उक्थमिन्द्राय शंसं वर्द्धनं पुनर्विषधे" अ० १, १०, ५, 'इन्द्रायेन्द्राय वर्द्धनं वृद्धिर्वाधनम् उक्थं यस्तम्' भा०

उक्थवाहस्य पु० उक्थानि यस्माणि ववृति वह-असुनु णिञ् । यस्त्रपाठके विप्रे "यं विप्रा उक्थवाहस्योऽभिप्रमं दुरा-यवः" अ० ८, १२, १२ । उक्थवाहसः उक्थानां यस्माणां बोधारः" भा० ।

उक्थशंसिन् पु० उक्थानि यस्माणि शंसति शन्स-णिनि । यस्त्रस्तावके ऋत्विग्भेदे "नयसीति द्विषः कथोय्युक्थशंसिनः" अ० ६, ४५, ६ । स धीरं धसे अग्न उक्थशंसिनं तस्मा सहस्रपोविषम्" अ० ८, १०, २, ४ ।

उक्थशस्य पु० उक्थं यस्तं शंसति क्षिप् । यस्त्रस्तावके । उक्थशस्यश्चे उदा० । पदकावे सर्वत्र तस्य हस्तमध्यपाठः । स च कान्दस्यो हस्त इति माधवः । क्षिप् प्रत्ययेनैवोपपत्तौ न कान्दस्त्विति न्ये । "तस्मादुक्थशसं भूविषं वरिष-जते" शत० ब्रा० । १०, ५, २, ५ ।

उक्थशस्य पु० उक्थानि शंसति शन्स-सिन् नि० नक्षोपः उप० स० । यस्त्रशंसके । "शुषोदयन्दोऽधितसुक्थ-शसः" अ० ४, २, १६ । "अस्य पदकावे हस्तमध्या-न्दसः" माधवः । "नीहारेण प्राहता जल्योचासुहृप उक्थशसश्चरन्ति" अ० १०, ८२, ७ । "नरः शंसन्त्युक्थशस उक्था" अ० ७, १६, ६ ।

उक्थशस्य नि० उक्थं यस्तं शस्यं वलं यस्य । उक्थरूप-बलयुक्ते स्तगादिवाक्ये "सस्रं न सिन्धव उक्थशस्यो उ-रुव्यवसम्" अ० ६, २६, २ । "उक्थशस्यान् वृषभरान्त्-स्त्रप्रसस्तां" अ० १०, ६२, २ ।

उक्थादि पु० ईत० । तदधीते नेति नेत्यर्थे विहित-ठक्प्रत्यय-निमित्ततया पाणिन्युक्ते यन्सभूके स च गणः "उक्थ-लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपट व्यो-तिष ऋनुपद असुक्त्य यत्र धर्म चक्षु क्रमेतर हस्तस्य संहिता पट क्रम संघट्ट इति परिषद् संघट्ट गण गुण आयुर्वेदे तन्मायुर्वेदे" । "उक्थं सामविशेषस्तज्जलणपरो-यन्वविशेषोलक्षणया तदधीते वेद वा व्योक्तिषः सख्यादुक्थशब्दाट्ठगणौ मेधेते" सि० कौ० ।

उक्थामद न० उक्था होत्रया माद्याति मद-अच् । उक्था-साधने सोमभेदे "अग्निर्वजुभिः सविता सोमैरिन्द्र उक्-

थामदैर्बृहस्पतिरिन्द्रोभिः" ऋत० । "वृहस्पतिरुक्था-मदानि शंसिषम्" ऐत० ।

उक्थावी ति० उक्थानि आवति आव-ई । यस्त्रस्तावके "वृहद्वेते वयस्त उक्थाव्यं वृह्णाभि" यजु० ७, २२ । उक्थाग्रस्त न० उक्था होता च यस्माणि च हसः । होताया-मृचि यस्त्रे च । "कन्दोभिर्मुक्थायस्माणि साम्नावमृथ आस्यते" यजु० १६, २८ ।

उक्थिन पु० उक्थं स्तुत्यतयाऽप्यस्य उक्थ+इनि । १ यस्त-स्तावके होतादौ । "प्र वासश्च न्युक्थिनो नीधाविदोजरि-तारः" अ० २, १२, ५, "उक्थं यस्तं तद्वनः यस्त्रिणी होतादयः" भा० । "तदद्याचित उक्थिनोऽनुदुवनि पूर्वथा" अ० ८, १५, ६ । उक्थं स्तोत्रसाधनतयाऽ-प्यस्य इनि । २ यस्तस्तुते इन्द्रादौ । "हिरण्यपर्णसुक्थिनं रथनां विभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम्" यजु० २८, २२ उक्थं यस्तं संस्काराह्वासाधनतयाऽप्यस्य इनि । ३ यस्त-साध्ये संस्कारयुक्ते सोमादौ । "तभ्येन्द्र ! मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिः कृदा हूयन्त उक्थिनः" अ० ८, ७६, ८ । "उक्थिनोऽग्न्या होता उक्थिनः श-स्त्रवन्तः सोमाः असुक्था अन्याः" ऐत० ।

उक्थ्य ति० उक्थमर्हति यत् । यस्तस्तुते देवादौ । "इन्द्रः बृहस्पदाग्रां वरुणः शंस्यानां क्रतुर्भवत्युक्थ्यः" अ० १, १७, ५ । "उक्थ्यः स्तुत्यः" भा० । "होता मृषीत उक्थ्यः" अ० १, ७६, १२ । २ उक्थसाधने यस्त्रे च । "गाय गायत्रसुक्थ्यम्" अ० १, १८, १४ । उक्थ्यं यस्त-योम्यं गायत्रसुक्थ्यम्" भा० । उक्थ्यमन्वितात् २ यस्त्रे ऽपि । "उक्थ्यं वाचि बोधाव त्वेति यस्त्रा जपेत्" आश्व० श्रौ० ५, ६, २६ । "उक्थ्यं यस्तं यस्तमन्वितवा" नारा० वृत्तिः । "सोमयामात् परं कर्त्तव्येपु घट्ट यानेषु संध्ये षयसभेदे स च । "प्रथमं सोपा" द्रुतुप्रत्यय "वहु-त्तरे" "अत्यग्निष्टोम उक्थ्यः ऋद्धौ वाजपेयोऽति-रात्रोऽग्नौऽमः कात्या० १०, ६, २७, २८ विहितः । तत्प्रकारस्तु तत्रैव दर्शितः प्राक् । तस्य उक्थसाध्यत्वात् उक्थ्यमिति नाम ।

"उक्थे तु होलाकाशम्" ? । "हतोयसवन इत्यनुवर्त्तते । उक्थ त्वयं विशेषः । हतोयसवने होलाकाशमपि यस्माणि भवेयुः । तानीमानोत्वाह" इति । "एह पु ब्रुवा-णि तस्मान्निरगासि भारतस्य षष्ठी दृष्टमस्तन्वाद्यामसुर इति तद्वानिन्द्रावरुणा युवसावां राजानाविन्द्रावरुणा मधुसक्त-

सहेति याज्या । वयसु त्वामपुण्यो न इदमिदं घुरेति प्रगाथौ । सर्वाः ककुभः प्रमहिषावोदप्रुतोऽस्मास इन्द्रं दृष्टव्ये युवमिन्द्रं वस इति याज्या । अघाहोन्द्रं गिर्वण इत्यन इन्द्रं गिर्वणं क्रतुर्जननी न सर्वो भवामितः स वां कर्मणेन्द्राविष्णुं मदपती मदनामिति याज्या २ । “अत्र सर्वाः ककुभ इत्युक्तं किमनेनोक्तम् । काकुभेषु तावत् प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमयोऽध्यासे सति ककुभ एव सर्वा भवन्ति । तथैव च स्तुवन्ति वन्दोगाः । अतोऽन्यत् प्रयोजनमन्ये प्रणीयम् । तदिदमुच्यते । होलकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रियातुरुपा इतीन्द्रं निरुवन्नाह्वयस्यत्वच्छेदनं विहितम् । तत्र वार्हतामावेवायं विधिरित्युक्त्वात् काकुभेषु प्रगाथोति तद्विद्वत्पुत्रं ककुभ इति वचनम् । सर्वेन्द्राह्वं सर्वकाकुभप्रगाथसंघादर्थम् । तेन वार्हतेष्वेवाधौ विधिरिति वनव्यम् । ‘इत्यन उक्त्यः’ २ । “एवमन उक्त्यः क्रतुरित्यर्थः । इत्यनोऽग्निष्टोम इत्यस्यानन्तरम् एतान् यस्याद्युक्त्यः इत्यने उक्त्य इत्येतावत्तुच्यमाने एतान् यस्याद्युक्त्य एवेति गम्यते । तत् किमर्थमुक्त्ये त्र होलकायामित्यतोऽन्यपह्वम् । अयमभिप्रायः । अथ सोमेनेति त्रिषु अध्यायेषु ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयामोऽधिकृतः, स च संस्त्राभेदास्त्राभेदाश्चतुर्धा भिन्नो व्युत्पादितो भवति । तत्र सर्वत्र सोमेन यजेतेत्येतद्विधिविहित एवेको यागः केनचिदुपाधिवशेनाभ्यसो भिन्नो नाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकराण्ये प्राप्ते अग्निष्टोम एव प्रकरणी, अन्ये तस्यैव गुणा विकारा इति प्रापयितुमुक्त्य इत्युच्यते । उक्त्य एतावदेवौपदेशिकं, अन्यत् सर्वस्मादिदेशिकमित्यर्थ इत्येवं आश्व० श्रौ० ६, १, ५० तस्य प्रकारोऽभिहितः उक्त्येन संस्त्राख्ये पृथक्पे ५ पातभेदे । “उक्त्यसुपयाम गृहीत, इति” कात्या० ६, ६, २१ । “उक्त्यादि” कात्या० १४, २, १० उक्त्यसुपह्वणादि प्राक्तनं कर्म भवति उक्त्यस्यास्या उक्त्यसंज्ञकं पृथं गृह्णाति” कर्कः । प्रागुक्त्यान्वयतृतीयवृत्तपातेन इन्द्रमहत् इति” कात्या० १०, १, १४ । आपवणपृथक्पातनन्तरमुक्त्यपह्वणात् प्रागिति कर्कः ।

उच्च—सेचने भा० सक० प० सेट् । उच्चति औचिती उचास्-बभूव आस चकार । उचिता उच्यता उच्चति औचिबत् । उच्चितश्चः उच्चोच्यः उच्चः । उचिता उच्यन् उच्चितः । उचा उच्यम् । उचिता वसुधम् ।

कर्मणि उच्यते औचि उच्यमाणः ‘उच्यन्त्यसौ मरुद् उचिता इव’ अ० १, १६, ६, २, “औच्यन् योच्यतमन्मोदाः” भट्टः । “उचां प्रचक्रु नेगरस्य मागान्” भट्टः । अव्ययधाने एवावप्रयोगविधानात् प्रशब्दव्ययधानात्प्रसप्तमस्ततोऽत्र जयमङ्गलेन उच्यन् प्रचक्रु रिति पठितम् उच्यन् सिक्तानिति तदर्थः ‘इतस्तुता मधुवसुमिचते’ अ० १, ८७, २, “गङ्गा-प्रवाहोक्तिरदेवदारु” कुमा० । “गन्धर्वचरचन्दनोक्तिता” “किञ्चिदुक्तिरिगणयुक्त्याभौ” रघुः । कविदस्य पदव्यत्ययः । “अहमपो अपिचमुक्त्याणाः” अ० ४, ४२, ४ “तसुक्त्याणमव्यये वारे पुनन्ति” अ० ८, ८८, ५ “प्रसव्य-मात्मानसुतकैः पर्युक्त्यन्ते” आश्व० श्रौ० । उच्यन्ञ इत्युच्येण संयोगविशेषजनकव्यापारः । (सेचा) ।

अभि+अवतानपाणिना सेचने । “उक्तानेनैव वृक्षेन-प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यस्तताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिर-साऽवोक्षणं कृतमिति” वन्दोप० उक्तेः तथार्थत्वम् । अभ्युक्षणशब्दे विहितः “परस्परभ्युक्षणतत्-पराणाम् रघुः । “यिरसि यज्ञनलामभ्युक्षां यज्ञ० । “अथाङ्गिरभ्युक्षति, एव वा अषां सम्भारो यदङ्गिरभ्यु-क्षति” यत० ब्रा० २, १, १, २, १ ।

अव+तिथ्य क्पाणिना सेचने ‘दृष्ट्वा मधुमित्रेणावोक्षति’ तैत्ति० । “उच्चतमवोक्षितं भवति यत्नैः नृपाव-हरत्युज्जते वा अवोक्षितेऽग्निमादधति” यत० ब्रा० ६, ४, १, ८, “उच्चत्वावोक्षति यत्नैः नृपावहरति” यत० ब्रा० ६, ८, १, १२, “तिरसाऽवोक्षणं कृतम्” वन्दोप० ।

आ+समन्तात् ईषद् वा सेचने “आ मोगमूतिसुक्षतं हनेन” अ० ७, ६, २, ५ व्यवहृताचेति उपसर्गस्य व्यवधानम् । उद्+उज्जृह्यात् सेचने । “किं तृतीयमेतां दृष्टदोक्षीः” यत० ब्रा० १, १, ५, २, ४ । [ब्रा० २, ७, ४, ६] । उप+सामीयेन सेचने । “अथस्तादुपोक्षत्वापोदेवीः” यत० निस्+ निशेषेण सेचने । “यत्तुच्यप आनीय निरोक्षिषम्” यत० ब्रा० १, ५, १, ७ ।

परि+वेष्टनाकारेण समन्तात् सेचने “प्रसव्यसुदसैरात्मानं पर्यु-क्षन्ते” आश्व० ६, १२, “प्रसव्यं वासावर्त्तनेन वेष्टयित्ये-त्यर्थः ना० ८० । “आह्वनीयं पर्युक्ष्योद्धारां निनयत्या गार्हपत्यात्” कात्या० ४, १, १६, “पर्युक्ष्य वृक्षमृहीतेनो-क्तेन समन्तात् सिद्धा” कर्कः । “पर्युक्षितं वनिदधि” कात्या० ४, १४, २० ।

प्र+उत्तानवृक्षेन सेचने “उत्तानेनैव वृक्षेन प्रोक्षणं परिकी-

र्त्तितम्' इत्यो० उक्तैस्तथायता 'अपिधानं प्रोक्षिताभ्याम्'
कात्या० ६, १०, ४, । 'तं यत् बर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषं
जातमग्नतः' ऋ० १०, ६०, ७, 'प्रोक्षिताः स्य अग्नये त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नापोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' यजु०
५, १२, 'अप्योऽस्याखरेष्ठो अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वेदि-
रसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । बर्हिरसि स्वग्न्यस्त्वा जुष्टं
प्रोक्षामि' यजु० २, १, 'रक्षोहृणो वो वनगहनः प्रो-
क्षामि वैष्णवानं' यजु० ५, २५, 'संस्कारः पुंस एवेष्टः'
प्रोक्षणाभ्युज्जगादिति' कुत्समा० 'इत्येतेः पुरुषसंस्कार
इति नैयायिकाः । सोमांसकमते इव्यसंस्कारः इति भेदः
अभ्युज्जगच्छे विवर्तितः । 'प्रोक्षितं भजयेन्नासम्' मनुः ।
शभ्+प्र+ सव्यक् प्रोक्षणे । 'प्राणानायस्य संप्रोक्षेत्-
रेनाद्भ्यतेन तु' या० ऋतिः ।

वि+विशेषेण सेचने 'ज्यो वि रोश्चज्जठरे विश्वसृक्ते'
ऋ० १०, ६२, ५, 'व्यवहितश्चेति' पा० उपसर्गव्यवधानम् ।
'केशमिमेव हास तां व्योक्षदोषं धयेति' शत० ब्रा०
१, २, ४, ५ ।

आभि+वि+ आभिमुख्येन विशेषेण सेचने । 'तत्तच्छादु तथैव
संस्त्रज्याम् यथाग्निं नाभिव्युजेत्' शत० ब्रा० १, २, १, १०
सम्+सव्यक् सेचने । 'समुक्षितं स्रतं सोमम्' ऋ० ३,
६०, ५ । 'इदं ते कक्षं युज्यं समुक्षितम्' ऋ०
८, ४, १२ ।

उक्त लि० उक्त-कच् । 'सिक्तरि' सुप्रतिष्ठा मनोहङ्गुलाय नः'
बलु० ८, ८, ४, बर्हिषि बज् । 'सिक्ते' 'उक्तान् प्रबहुः' भट्टिः
उक्त्या न० उक्त-ल्युट् । इवद्व्येष संबोजनव्यापारे 'व-
शिष्टमन्त्रोक्तसजात् प्रभावात्' रघुः । [नावस्ये एषे ।

उक्ततर उ० अथ उक्ता ह्यस्ये गरप् । अप्राप्रवाह-
उक्तान् पु० उक्त-कनिन् । उ० ३, २४, प्रभौषधौ च । 'यिदलित-
महाकुलासृक्षां विषाणविषट्कैः' भाषः । 'उक्तं यथा-
परियसरादीत्' ऋ० ६, ७१, ६ । 'उक्ता भिस्मति प्रति
यन्ति सेचय' ऋ० ६, ६६, ४ । 'शरद्वचनाद्दोषितमानि-
वोक्तः' कुत्समा० 'न वराहं न चोक्षां न मृगान् विविधां-
क्षया' भा० ५०, १११ । 'उक्तानं पक्षा सृष्ट्योदनेन तस्मात्
कपोतात् प्रति ते नयद्वा' भा० व० १६६ । 'मौलं
चोक्षां मेध्यमप्राक्षते' भा० आश्व० ११५० । 'शेच-
नकर्त्तरि । शेचके लि० । 'उक्ता सस्रुतो वरुणः सुपर्णः'
ऋ० ५, ४७, १, उक्ता बिभर्ति भुवनानि वाजयुः' ऋ०
६, ८१, १ । आत्मन उक्ताय उपनिष्कति उक्षोयति

वेदे तु न नलोपः । उक्तयति । 'वयं हि वां हवामहे
उक्तयन्तो व्यथवत्' ऋ० ६, १६ । ततः कर्त्तरि उ उक्तययु
आत्मनोऽपेक्षा 'व्यथस्तावसुविटमुक्तययुरप्राणादपि' ऋ०
८, २३, १८ । जातदृष्टमहङ्गाः परस्य अच्-समा० । जातेः
हङ्गोः सङ्गोः 'सङ्गो यं सङ्गं वा श्रोत्रियाय प्रक-
ल्पयेत्' ऋतिः 'विशोक्य एङ्गोक्तमधिष्ठितं त्वया' कुत्समा० ।
उक्तणोऽपत्यम् अण् टिलोपः । औक्त्वा तदपत्ये तस्ये टमि-
त्यणि अन्पत्ये तु नलोपः न टिलोपः । औक्त्वा सि० कौ०
उक्ता समूहः वुज् । औक्त्वा वृषसंघे न० । कुरुपूर्वदृश्ये
शराजमेदे च । तस्य गोलापत्ये गय न एङिः । उक्तय-
तद्गोलापत्ये पुंस्त्री० । तदन्तत्वात् फक् उक्तययानः
'अज्जस्यगदायने रजतं हरयाणे' ऋ० ८, ५, २, २० ।
'उक्तनामा कश्चित् कुरोः पूर्वजः तस्य गोलापत्ये उक्तन्
शब्दात् गयः तदन्तत्वात् फक् । सन्तापूर्वकविधिरनित्य
इति न इङिः अयस्य छान्दसः लोकोऽस्य न प्रयोगः' भा० ।

उक्तवश लि० उक्ता वशा वशास्थानीयो यस्य । बभ्याऽ-
क्षामे वशात्वेन कल्पितरूपके । यजमानभेदे । तत्र वशा-
रूपादिकमभिधाय वृषस्य तत्प्रतिनिधित्वम्' शत० ब्रा०
४, ५, १, ६, उक्तं यथा 'मैत्रावरुणो वशा भवति यत्र वै
देवाः रेतः सिक्तं प्राजनयन्तदग्निमावृतं' सित्यु प-
क्रभ्य पक्षादीनाम्त्यक्तमभिधाय 'अथ यदा न कश्चन
रसः पर्यायिष्यत त एवा मैत्रावरुणो वशा जनभवत्
तस्मादेवा न प्रजायते रसादि रेतसः पथवस्तु यदन्तः
नमभवत् तस्मादन्तं यदस्मानुवर्त्तते तस्माद्वा एवात्वं न
प्रजायते मैत्रावरुणो वशाऽपक्रुप्रतमा भवति यदि वशां न
विन्देदस्युक्तवय एव स्यात्' । २४षायसे लि० । 'उक्तवेङ्कपि
वेङ्कत्स्यामोयकलितवेषे यजमाने' शत० ब्रा० उद्भिधिरुक्तः ।

उक्तित लि० उक्त-क्त । सिक्ते उक्तधातौ उदा० ।
उरु गतौ भादि० पर० सक० सेट् । ओक्षति औक्षीत् उवोष
ऊक्षतः ओक्षिता उक्छात् औक्षिष्यात् औक्षिष्यत् उक्छा ।
उरु गतौ इदित् भादि० पर० सक० सेट् । उक्षति औक्षीत् ।
उक्छाम्—बभूव आस चकार । उक्षिता उक्छात् उक्षि-
ष्यति औक्षिष्यत् ।

उरुवर्षल पु० उक्त-वृक्षच् वृक्षगमः सिक्त्वा । मूरिपत्ने
हृषभेदे रारनि० 'बलदो हविषातो च पशूनां सर्वदा-
हितः' । अस्य गुणः राजनि० उक्तः ।

उरुवर्षल पु० उक्त-कचच् । मूरिपत्ने हृषभेदे उरुवर्षे राजनि० ।
उक्ता स्त्री उक्त-क । शकामां पिठरादौ । (कङ्कि) ।

पुरा कृष्णपले कस्यां गते रवौ । प्रादुर्भूता महाभागा
योगिनोकोटिभिः सह । अनयैव मूर्त्त्या दक्षयज्ञो विना-
शितः । यथा “आषाढस्य तु पूर्णायां सत्वं” हादय वा-
शिकम् । दत्तः कर्तुं समारम्भे हताः सर्वे दिशोकसः ।
ततोऽस्मिन् न हतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना । कपाक्षीति
सती चापि तज्जायेति च नो हता । ततो रोषसमायुक्ता
प्राणस्तत्याज सा सती । तत्क्षदेहा सती चापि चण्ड-
मूर्त्तिस्तदाऽभवत् । ततः प्रहस्ते सत्वे तु तस्मिन् हादय-
वाशिके । नवम्यां कृष्णपले तु कस्यायां चण्डमूर्त्तिष्टक् ।
योगनिद्रा महाभागा योगिनोकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत् । शङ्करस्य गणैः
सर्वैः सहिता शङ्करेण च । स्वयं वभञ्ज सा देवी महा-
सत्वं महात्मनः । “तद्गुचण्डा प्रचण्डा च चाण्डोग्र
चण्डनाविका” इत्युक्तेः दग्धवरणभेदे च ।

उग्रता स्त्री अप्रस्य भावः कर्म वा तत् । उग्रस्य भावेऽकर्मणि
च शब्दकारोक्ते व्यभिचारिगुणभेदे । तत्त्वार्थं सा० ८० ।
“शौर्ष्याप्रसाधिभवं भवेत्तुल्यत्वसुपता । तत्त्व स्वेद-
शिरःकम्पतर्जनातङ्गनादयः” । त्व । उग्रत्वं तद्वायकर्मणोः
न० । व्यञ् । औग्रा तत्त्वैव न० ।

उग्रतारा स्त्री उपादपि भयात् तारयति भक्तान् ढृ-णिच्-
अच् ५त० । तारारूपायां देव्याम् । “तारकत्वात्
सदा तारा महाभोजप्रदाविनी । उपापत्तारिणी
यक्षादुपतारा प्रकीर्त्तितं तन्मोक्षाऽस्य वा निश्चिन्तिः ।
तदविर्भावः कालिकापु० ८१ अ० । “विनिःसृतायां
देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा । भिक्षाञ्जननिभा कृष्णा
साऽभूरीती लण्णादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमा-
चलकृतान्नया । तासुपताराकृतयो वदन्तीह मन्त्रीश्रिणः ।
उपादपि भयाद्गते यक्षात् भक्तान् सदात्मिका । एषेवै-
कजटाख्यातिं यक्षास्तस्या जटैकिका । ष्टवृत्तं चिन्ननं
चाख्याः सत्यक वेतालभैरवौ । यथा ध्यात्वा महादेवीं
भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् । चतुर्भुजा कृष्णवर्णां सुखमा-
काविभूषिताम् । खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्द्रवं
त्वधः । कर्त्तुं च सर्वैरङ्गैव क्रमाहमेन विभ्रतीम् ।
सं विखलीं जटामिकां विभ्रतीं शिरसा क्वयम् । सुखमा-
काधरां शीर्षेऽपीवायामपि सर्वदा । वल्गा नागहारस्तु
विषतीं रक्तोद्युतानाम् । कृष्णवस्त्रचरं कस्यां व्याघ्राजिपथ-
कम्बिताम् । वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विष्वक् विङ्कण्डे तु वेङ्कटहानं शवं स्तयम् । शङ्कराव

महाचोरावयुक्तातिथीषणा । चिन्तोपताराः कृतं
भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः” अन्वयः च “रूपं ष्टपु नरभेठ !
येन ध्येया सदा शिवा । कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्त-
दन्तिका । चतुर्भुजा कथाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकण्ठरी ।
खड्गं चेन्द्रीवरं वामे शीर्षे त्वेकजटां पुनः । वामपादं
श्वस्योर्ध्वोर्निधायोत्थाप्य दक्षिणम् । श्वस्य हृदये न्यस्य
साङ्कराव” प्रकर्ष्यती । नागहारशिरोमालाभूषिता
कामदा परा” । अस्यारूपविषये बह्विप्रतिपत्तिरस्ती-
त्यतस्तत्त्वरूपणं तावत् क्रियते
राश्वकते पञ्चकल्पतरौ मन्दारदक्षप्रकरणे श्रीशङ्कराचार्य
कृतैतद्वैद्यमूर्त्तिप्रकाशकस्तोत्रं यथा । “ज्वलत्पावक-
ज्वालयोज्ज्वलामास्त्रितामध्यसंस्थां सुपुटं सुखमां ।
शवं वामपादेन कण्ठे निपीष्टां स्थितां दक्षिणेनाङ्गुली
निपीड्या । दृष्ट्वा मन्त्रोदरीं मेघपथ्यां समुत्तुङ्गपीनसना
भोगरभ्याम् । जवारागरागप्रहत्तविनेत्रां ललज्जि-
क्या दंष्ट्रया भीषणास्याम् । लसद्द्वीपवर्माहताङ्गीं
नितम्बे जटाजटमध्यस्थितेन्द्रीवरासीम् । शिरोदेशभा-
स्वत्पिण्डाभसर्पां जटाजटमध्यस्थिताकोभ्यमूर्त्तिम् । निधः
केयवत्यां शिरःकृष्णप्रद्योमसंस्थोणितां मानवीं सुखमा-
स्याम् । दधानां च पञ्चायदास्त्रानसंख्याम् अतस्त्रिजस्र-
शङ्खालिखन्नामिताङ्गीम् । समान्त्रिजस्रमांशोत्कराभूर्वदक्षे स्फुर-
त्याणिना धारयन्तीं महासीम् । करे वाम ईशतस्फुर-
द्रक्तनालं लसद्वीर्यपङ्केरुहं धारयन्तीम् । करे सव्य उच्चै-
रधस्ताद्धानां शितां कर्त्तृकां वामपादौ कपालम् ।
जगद्गर्हि संसारसंजातजाड्यं स्तुतः कर्त्तृकाधारया खण्ड-
यन्तीम् । विचित्रास्थिमालं करालं कपालं ललाटे च
पञ्चान्वितं धारयन्तीम्” । इति तत्त्वैव मन्त्रप्रदेये “महा-
दविह्विकटाङ्गिभूषणाम् इत्यनेन अष्टनागनामसहित्विरूप-
त्वोक्त्वा तेषां भूषणविशेषकृतया यथा स्थितिस्थाया तत्त्वैव
दर्शितं यथा । “जटास्त्रनलः श्वशेषः तत्त्वको महादि-
पश्चो हृदि हारभूषणम् । तथैव कर्कोटजतोपरीतकम् च
मेखलायासध देवि ! वासुकिः । च शङ्कपावः किल कङ्क-
षोद्गतः करेण, पद्माः पदयुक्त्वमाधयः । भुजेषु नागः कुलि-
कोऽङ्गदे मतः” इति “तेषां वल्गां चापि क्रमशोदर्शिताः
वितोऽय रक्तोपलस्य मेखः तथैव पोतोऽयस्त्रिषधस्य पाटलः ।
भुजङ्गनामानिह वर्षेज्यतो भवन्ति सर्वेषु नरेषु हन्ति ताः” ।
ततश्चायं निर्गन्धितार्थः । अर्धं विङ्कण्डिहैकजटा जवाकुलज-
सङ्काशतत्त्वकनागकृतकुल्लखा शुभशेषनागकृतहारा वृद्धा-

इत्यग्रामनागकृतयद्योपवीता नीलवस्त्रां लब्धोदरी खवां
चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरक्तमांसखलमण्डितमुष्टि-
निविटजटाजटसंलग्नोपखलमण्डितमुष्टिकरा उपरि वामे
रक्तनालकिञ्चिद्विकसरनीलोत्पलकरा अथस्तात् दक्षिणे
वोजभूषितकटुकालङ्कृतकरा अथस्तात् वामे त्रिजगज्जाद्या-
खलकपालमण्डितकरा भुजचतुष्टये धूमाभनागकृतके-
यूरा कनकाभनागकृतकङ्कणा शवाकुटा प्रत्यालीढस्याना-
घिघिता निर्भरयन्त्रणाप्रायेण शवकुटयस्थितदक्षिणचरणा
शवोऽहयस्थितप्रासारितवामपादा कुन्दाभनागकृतकटीसूत्रा
पाटलनागकृततुण्डरालङ्कृता सद्यस्त्रिजगलङ्कृतिरान्योन्येकेय-
मथितपादपद्मप्रलम्बित-पञ्चाशत्तमश्मशुडमाला ज्वल-
दनलवितामध्यास्थिता द्वीपिचम्पलङ्कृतकणायक्या योपि-
दक्षिणालङ्कारभूषिता मौलावलोभ्यरूपनागभूषिता पञ्च-
संस्थान्वितकपालमालाभूषितललाटा ललज्जिह्वा वृहद्वा
इत्येवं रूपा । अत्र प्रमाणवाक्ययोः शवकुटयस्थिते वामद-
क्षिणपादयोर्विकल्पइत्यतोमूर्त्तिद्वयमित्ये । प्रत्यलीढपाद-
ङ्गिश्चवृहदित्युक्तेः आलीढं दक्षिणं पादं प्रत्यालीढं तु
वामकमित्युक्तेः आलीढशब्दे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालीढ-
शब्दस्य आलीढविपर्ययरूपत्वात् वामचरणस्यैव शव-
कुटयस्थितिरिति तु न्याय्यम् ।

उग्रधन्वन् पु० उग्रं धन्वस्य ऋ० ष० अनङ् सभा० । १ शिवे
२ यत्किमिरसद्यधनुषके त्रि० । 'स इयङ्कः स निष-
ङ्किर्विशो संख्या सवृष इन्द्रो गणेन । संखटजित् सोमपा
बाहुशर्ङ्गपधन्वा प्रतिहिताभिरक्षा' ऋ० १०. १०२. ३ ।

उग्रनासिक त्रि० उग्रा दोर्षा नासिका यस्य । दोर्षनासिके ।

उग्रपुत्र पु० उग्रस्य नूरस्य पुत्रः । नूरवंशजाते । "काश्यो वा
वैदेहो गोपपुत्रः उज्ज्वरं धनुर्धन्यं कृत्वा" शत० ब्रा० १४,
६, ८ । "उग्रपुत्रः नूरान्वयः" भा० "उग्रस्य शिवस्य पुत्रः ।
२ कान्तिकेये । उग्र उङ्गूर्यः पुलो यस्मिन् । शताष्टे
गभीरजजायते "आ उग्रपुत्रे जिघांसतः" ऋ० ८,
६७, ११ । उग्रपुत्रे उग्राः उङ्गूर्याः उलासिन्तु
तत्तस्मिन्नुदके" भा० ।

उग्रस्यश्व त्रि० उग्रं पश्यति उग्र+इश-श्व मुम् । पापा-
श्वतया क्रूरदृष्टियुक्ते उपजन्तौ व्याघ्रादौ "उग्रस्यश्व-
कुशेरण्ये" भट्टिः ।

उग्रव्यथ पु० अग्रभेदे उपग्रब्दे उदा० ।

उग्रशेखरा स्त्री उग्रस्य शेखरं वासस्थानत्वे नाख्यस्याः अर्थः
अथ । गङ्गायाम् शब्दरत्नं वा हि तस्य शिरशि स्थिता

उग्रश्वस्य पु० उग्रम् उल्कृतं कृतिधरं श्वः कर्षो यस्य ।
ःरोमहर्षणे सौतौ । "लोमहर्षणे उग्रश्वः सौतिः पौराणिको
नैमिषारण्ये" आ० १५० । २ छतराष्ट्रपुत्रभेदे च । तत्-
पुत्रनामाख्याने "उग्रश्वया उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव
च" भा० आ० ६७५० । "उग्रश्वया उग्रसेनः सेनामोर्द्ध-
पराजयः" भा० आ० ११७५० ।

उग्रसेन पु० उग्रा सेना यस्य । छतराष्ट्रपुत्रभेदे, उग्रश्व-
शब्दे उदा० । २ कर्षवंशे नृपभेदे । "कुरोस्तु पुलास्तवारः
सुधन्वा सुधनुस्तथा । परिचिञ्च महाबाहुः" इत्युपक्रम्य
"परिचिन्तस्तु दायोदो धार्मिको जनमेजयः । जनमेजयस्य
दायादास्तय एव महारथाः । सुतसेनोपसेनौ च भीमसेनश्च
नामतः" हरि० ३२ अ० । अयश्च जनमेजयः क्षनि-
मन्युपौत्रात् भिक्षय । अतएव "द्वाष्ट्रसौ तव वशे-
ऽस्मिन् द्राक्षे च परिचितौ । भीमसेनास्तयो राजान् !
हौ चापि जनमेजयौ" इति जनमेजयं प्रति तत्पौत्रम् । यदु-
वंशे ३ नृपभेदे च । "अमरकञ्च महाबाहुः दृष्टिञ्च यदु-
नन्दनम्" इत्युपक्रम्य "अमरकात् काश्यदुहिता चतुरोऽक्षभ-
मात्तजान् । कुकुरं भजमानश्च शमं कम्बलदर्हिषम् । कुकुरस्य
सुतोऽष्टपुष्टिणोऽष्ट तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ
तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् । जज्ञे पुनर्वसुस्तथा दमिजश्च पुन-
र्वशो । तथा वै पुलमिधुनं बभूवामिजतः किल । आ-
हुकक्षाहुको चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरौ" इत्याहुकोत्-
पत्तिमभिधाय "आहुकस्य तु काश्यायां हौ पुलौ
संबभूवतुः । देवकस्योपसेनश्च देवमर्भसमावभौ । नवोपसे-
नस्य सुताः तेषां कंसस्तु पूर्वजः" हरि० ३८ अ० ।

उग्रसेनज पु० जायते इति जन-उ दंत० । कंसे तस्योपसेन
कोले सुतजातत्वेन तत्पुत्रत्वम् । कंसशब्दे विवृतिः
उग्रादेव पु० उग्रेणादीव्यति आ+दिश-अच् ३त० । राज-
र्षिभेदे "अग्निना त्वं वंशं यदु परावत उग्रादेवं हवामहे"
ऋ० १, ३६, १८, उग्रादेवनामकञ्च राजर्षिम्" भा० ।

उग्रायुध पु० उग्राणि व्यायुधान्यस्य । यौरवे राजभेदे तस्योत्-
पत्तिभीष्मज्ञानकथादि हरिवं० २० अ० । "अजलीढस्य
दायादः" इत्युपक्रम्य तद्वंशपरम्परा उक्त्वा
"तस्य वै सद्यतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः" इति कृतो
त्पत्तिहस्ता । "कान्तिरुगायुधः सोऽथ वीरः यौरव
नन्दनः । बभूव येन विकस्य पृथतस्य पितामहः । नोपो-
नाम महातेजाः पञ्चालाधिपतिर्कृतः । उग्रायुधस्य
दायादः क्षेप्तो नाम महाशयाः । क्षेप्त्या तु दुषीरो नृपतिः

सुवीरासु नृपञ्चयः । नृपञ्चयाद्भुङ्क्थ इत्येते पौरवाः
 च्युताः । सवायुग्रायुधस्तात । दुर्बुद्धिरभवत्तदा । प्रहृष्ट
 चक्रो बलवाक्षीपान्तरको महान् । स दर्पपूर्णहृत्वाजो
 नोपानन्यायं पार्थिवान् । पितर्युपरते मया आशया
 मास क्लिप्तम् । महामात्यैः परितः शयानं धरणीतले ।
 उपायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । अद्य त्वं
 जननीं भीष्म । गन्धर्वालीं यशस्विनीम् । स्त्रीरत्नं
 मम भाव्याद्यैः प्रयच्छ करुणन्दनम् । एवं राज्यञ्च
 ते स्वीते धनानि च न संशयः । प्रदास्यामि यथाकाम
 मङ्गं वै रत्नभागं भुवि । मम प्रज्जलितं चक्रं निश-
 च्येदं सुदुर्लभम् । शल्यो विद्वन्त्याजौ दर्शनदेव भारत
 राष्ट्रस्येच्छसि चेत् स्नास्ति प्राणानां वा कुलस्य वा । गान्धर्वे
 मम तिष्ठस्य न हि ते शान्तिरस्यथा । अथः प्रस्तारयन्ने
 शयानसौ न मोदितः । दूतोऽन्तर्हितमेतद् वै वाक्यमस्मि
 यिष्योपमम् । ततोऽहं तस्य दुर्मुखेर्विनाय कृतमच्युतम् ।
 आत्रापयं वै स गामि सेनाध्यक्षांश्च सर्वथः । विविक्त
 वीर्यं बालञ्च मनुष्यान्वमेव च । दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा यु-
 धार्थं मनोदधे । निरुद्धीतस्तदाऽहं तैः सचिदैर्मन्त्र-
 कोविदैः । अस्मिन्निर्हृतेकल्पे च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ।
 क्षिप्रैश्च शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निरर्त्तने कारणं शोधित-
 चास्मि युक्तरूपं तदाऽनयम् । “प्रहृष्टन्तस्य तच्चक्रमधर्म
 निरतस्य वै । परदारामिहारेण सदास्तात निर्वर्तितः ।
 नत्वहं तस्य जाने तद्विहृतं चक्रमुत्तमम् । इतं स्वकर्माणां
 तन्तुं पूर्वं सङ्गृह्य निन्दितम् । कृतयोचः शरी चापो
 रयो निष्कस्य वै पुरात् । कृतस्वस्ययनो विप्रैः प्रायोध
 यमङ्गं रिपुम् । ततः संसर्गमाश्रय्य बलेनास्त्रबलेन च ।
 त्राहृष्टमन्त्रवदुहं देवास्तु रमिवाभवत् । स मयाऽस्त्रप्रतापेन
 निर्हृष्टोरणमुर्धनि । पपाताभिमुखः शूरस्त्वक्ता प्राणा
 नरिन्दम् । एतस्मिन्नन्ते तात ! काम्पिल्यात् पृषतोऽभ्य-
 गात् । हृते नोपेक्षते चैव हृते योगायुधे नृपे । अहि-
 क्तत्वं स्वकं राज्यं पित्रां प्राप मङ्गाद्युतिः । दुप-
 दस्य पिता राजसमैवानुभवे तदा” भा० हरिव० २०० अ०
 २६ तत्राष्टपुत्रभेदे । तस्मात्सकीर्तने भा० आ० ६७ अ० ।
 “उग्रायुधोभीमशरः कनकायुर्दंष्ट्रायुधः” ।

उद्येय उ० उग्रायास्तत्कटकाणां प्रसथानाभीयः । प्रसथाधिपे
 शिवे । “यद्वरं भवमीयानं पिनाकमूलपाणिनम् ।
 त्रायुधं शिवसुगुणं बभूवुस्सुमापतिम्” भा० व० प०
 १०६ अ० ।

उद्युक्तं पु० उभयति कृत्वा कथयते हिंस्यते कृत्वा कर्मणि चार्थे क ।
 (उद्युक्) उत्तुक्ते । यद्वराभा ।

उच्च समवाये दि० पर० सक० सेट् । उच्यति इगित् क्रीवत्, -
 क्रीवीत् उद्योष क्रीवित्वा उच्यत् क्रीवित्वा क्रीवित्वा
 उचितः उच्यः । “उद्योषिष हि मघवन् देवाम्” अ०
 ७, १७, १ । उच्यतिः सेनाकर्मेति भाष्यः “अभि वा एष
 हतानुच्यति” तैत्ति० । “नियो ग्ढं पौरुषेयो-
 मवोष” अ० ७, ४, १ । “तत्र सेदित्युच्यत सर्वाश्च यात-
 धान्यः” अथ० २, १४, १ ।

उच्य न० उच्यते स्तयतेऽनेन वष-कथनम् । स्तोत्रे “यद्वां
 मानास उच्यमवोषन्” अ० १, १८२, ८ । उच्यम्
 स्तोत्रम्” भा० । “एषात इन्द्रोच्यमहेम” अ० १, १६,
 ७ । “कुर्वन्तो नृगिरुचयस्य” अ० १, १४१, ६ ।

उच्य लि० उच्यं क्रीवमहेति यत् । इत्येते राजभेदे पु०
 “उच्ये वपुषि यः स्मराट्” अ० ८, ४६, २८ । “उच्ये
 स्तुत्ये । यद्वा उच्यो वपुष राजानौ” भा० ।

उचित लि० उच-क्त वष-कितच् वा । इत्येते परिचिते,
 इयुक्ते । “अमात्यैरिव नोवारभागधेयोचितैर्भूतैः” दिनानि
 दीनोद्धरयोचितस्य ” “प्रविष्टा भीमासुरयोचितोचितः”
 मङ्गीप्रपञ्चव्यपरोपणोचितम्” रघुः “बाह्वं कथञ्चिदुचितैः
 पिबुमर्हपलैः” । “स्वयं सत्तममुचितं दधच्छिखी” भावः ।
 “यं योचितत्वादभिमानवत्याः” किरा० ।

उच्च लि० उत्तुजिष्य बाहू क्रीयते, उपर्युपरिनिविष्टैरवयव-
 क्रीयतेऽसौ वा उच्च-चि-च । उच्यते । “पुरस्तादुच्चम्”
 कात्या० ७, १, २१ । “य तदुच्चकृषी भवन् प्रभाकर-चक्र-
 मिमातनोति यत्” नैषधम् । अस्मात् उत्तुक्थे तरप् तसप् ।
 “किंस्ति तुहतरं भूमेः किं स्तिदुहतरञ्च स्मात्” भा० व०
 ११ अ० । उच्चतमम्” कात्या० ७, १, १५ । देवय-
 जनवर्धने “परितः समीपदेशवर्त्तप्रदेशेभ्यो यद
 तिथयेनोच्चम्” कर्कः । राशिचक्रमध्ये गृहविषेयाणां
 १ राशिभेदे, यथा “मेषो एषो मृगः कन्या कर्कसीनद्वि-
 धराः । भास्करादेर्भवन्त्युच्चाः राशयः क्रमशस्त्वमे”
 ज्योति० त० । अष्टमस्तु तत्तैव “रविर्भवे हरे चन्द्रो
 शुक्रः कर्क बुधः शक्रास् । शनियुक्ते (द्विज्याम्) मृगे
 (मकरे) मीनः शुक्रो मीने च तज्जिनः” । तेषां राशिभाग-
 भेदे परमोच्चात्माह तत्तैव “लिङ्गज्ञाने दिशो (१०) रा-
 साः (१) अष्टविंशतिभिस्तथिः १५ । तथेपुः (५) सप्तविंशच
 विंशतिचोच्चं चक्राः” । तथा च रवेर्भवेत्युच्यते भागे,

प्रकीर्णता चन्द्रस्य द्वये १५००। कुजस्य सकर २८ भागे
बुधस्य कन्यायाः १५ भागे, शुरोः कर्क ५ भागे, भगोः मीन
२७ भागे यनेस्तुष्टा २० भागे तथात्वम् । “सोऽज्ञा
वपन्नं नीवं” प्राग्वद्भागेर्विभिर्हयेत् । उच्चान्तः स्रज्जंघः
स्यात् नीचान्ते तु सनीचकः” परिपूर्णवहः स्रज्जे सनीचे
उर्ध्वकोपहः । स्रज्जसनीचयोरेतन्भागेवृत्तार्त्तं कथं दिशेत्”
उच्यते । त० राहुकालोस्तु “उच्चं चन्द्रमणं पटभं त्रिषो
धं कन्यास्यं शुक्रमणी च त्रिले । स्रज्जः शशाङ्को-
धरणीवतस्य राहो रिपुर्विशतिकाः परायाः । विंशति-
कोषं पञ्चदशं सनीचोऽहं शुक्रमणी विपक्षी । स्रज्ज-
चन्द्राः सुहृदः सनीचो जीनेन्दुजी वट्यविभिनः परायाः”
उच्यते । राशिपरत्वेऽस्य पुंस्त्वं भयरात्रे क्रीवतेति भेदः ।
भागवृत्तार्त्तं पञ्चवहस्रं तदा नवनप्रकारः मी० ता०
स्रज्जदिर्भादीशु चान्धभिधाय “तत् वपन्नं नीचमनेन
हीनो पक्षोऽधिकश्चेत् रवभाटुर्विषोध्यः । चक्रात्, तद-
याहृतो बलं स्यात्” २ तथा च ताजके स्रोत्रे २० कला
बलं तेन वट्यभिः राशिराशेर्दि पूर्णवत् तदा रट्यायैः
किमिति १८०, २०१, तैराशिकेन प्रत्येकांशं १/८ बलमा-
याति । जातके तु स्रोत्रे ६० कला बलं तेन प्रत्यंशं १/३
बलम् । मी० ताजके “त्रिंशत्समे विंशतिरुच्चमे स्रो” इति
उक्तम् । जातके तु श्रीपतिः ६० कला बलमाह यथा
“नीचोनोद्युपरोऽधिको यदि भवेत् वट्यभाटु तदा न-
न्वतुचक्रात् कृष्णकः स्रज्जाट्यकृष्णि (१०८००) भ्रंशो-
बलं टक्कजम् । पादोनं तु बलं १/४ त्रिकोणवट्यके स्रज्जे
१/२ इत्वं च तयो १/८ वलं या द्वाधिसिल्लगेऽय चरयो
१/४ मिले वलमोऽयः । १/८ । यत्तु भवे भवति मोड-
यायक ११६ द्वाधिसिल्लु भवने रदायकः १/१२ ।
अतु त्रिकोणादो पादोनादिवहकचक्रात् स्रोत्रे पूर्णवह-
मिति प्रतीयते तेन ६० कलाकाल बलम् ।
उच्चान्धिमिति पञ्चाशान् गतिभेदकारके भगवत्त्वे १जीव-
भेदे तेनैवाकषेयात् गृह्यायास्रज्जाह्गितवन्धवः ।

व च द्विविधः श्रीश्रीशः मन्दोश्च तादृशोश्च
तायां कारवह स्र० वि० रङ्गनाभाभ्यां दर्शितं यथा
“अहस्याहपाः काहस्य मृतयो भगवन्धिताः । श्रीमन्-
न्दोश्चपाताह्या पञ्चाशान् गतिहेतवः” स्र० वि० १। “श्रीशो-
श्च मन्दोश्चपातवहस्रकाः पूर्वोक्तपदाशौ जीवविशेषाः स्रज्ज-
दिपञ्चाशान् गतिकारवहताः सन्ति । ननु कावेनैव पञ्च-
वहस्रं भवतीति काहो गतिहेतुर्देवैत इत्यत आह

काहस्येति । पूर्वप्रतिपादितकाहस्य स्रज्जपाणि तथा
चैवं काहमूर्तित्वेन पञ्चगतिहेतुत्वं नावगच्छतीति
भावः । ननु काहस्य पञ्चादिमूर्तित्वेनैवं तदाहक-
त्वाभावात् कथं काहमूर्तित्वमित्यत आह भगवन्धिता
इति । भगोक्तस्य कानिहत्तासु तत्पञ्चगोक्तस्य कानिहत्ता-
प्रदेशान्विता इत्यर्थः । तथा च पञ्चराश्यादिभोगानां
काहवर्धनैवोत्पन्नत्वात् तदाहकानां काहमूर्तित्वमिति भावः ।
ननु ते इह्यन्ते कुतो नेत्यत आह अहस्याहपा इति ।
वायवोवहरोरा अह्यक्तवत्त्वात् तदाहपा इति भावः । एवं
च पञ्चराश्यादिभोगात् अहक्रियोत्पन्न इति तात्पर्यम् ।
अत्रानयोऽहपातयोर्मेध्य उच्चयोगित्वेहेतुत्वं प्रतिपादयति”
र० ना० । “तद्वातराशिमिहैवाहः स्रज्जपाणिभिः । प्राक्
पञ्चादप्रकल्पने यथावत् स्रज्जिह्वत्तम्” २ स्र० वि० ।
“तेषां स्रज्जं पञ्चजीवानां वायुरूपा ये राशयो रज्जवत्ता-
मिहैवा विस्मालकपञ्चाहं स्रज्जं पञ्चजीवैः स्रज्जवाहक-
स्रज्जकुलेन हृत्वाहृत्तयाहृत्तवहनं हृत्वाभ्यामित्यर्थः ।
अहस्याहं स्रज्जिह्वत्तं यथावत् पञ्चविभं भवति तथा
प्राक् पञ्चात् पूर्वपश्चिमनाभाभ्यामित्यर्थः । अप्रकल्पने
आकल्पने । अयमभिप्रायः भवक्रमोक्तस्य कानि-
हत्तासु तत्पञ्चाकाशयोगोक्तान्तगतकानिहत्ता कलाहमे स्रज्ज-
प्रदेशे पञ्चोश्चपाताह्यानि । तत्र विस्मयाहोक्तकला-
कारकत्वं प्रवह्यायुतिरिक्तावायुरूपं स्रोतगतित्वाने
कल्पमानं पञ्चविभस्यासि पूर्वपदे स्रोतस्रज्जीवहृत्तह-
वान्तगतसन्ति । अथ पञ्चविभस्रज्जस्यानात् अयमन्ता
गच्छदपि शमकस्य स्थितकाले योऽस्यानात्, पूर्वहृत्तयेन पञ्च-
स्यानात् पश्चिमहृत्तयेन हृत्तुक्तवाववाहकत्वेन स्रज्ज-
नाहृ पञ्चात् स्रज्जिह्वत्तमपकल्पने निरन्तरस्रज्जदेवैतः स-
याह्या यावत् वट्यभान्तरं तयोरेतन्तरं तन्नागेयाकषेयव-
न्धवात् पूर्वकिन्तु गच्छदपि स्रज्जिह्वत्तं, स्रज्जस्य स्थितकाले-
योऽस्यानात् पूर्वकिन्तु स्रज्जिह्वत्तमपकल्पने अयमन्ता नि-
रन्तरं यावद्वाह्यभावाववाह्योतिरिति” र० ना० । “अथात एवैक-
रूपां पूर्वोक्तकारावगतां गतिं तदाह्य कुतः प्रत्यक्षविकल्पयां
गतिं प्राप्ता पञ्चाहत्तत आह । “प्रवह्याह्यो नहृत्तं तालु
स्रोत्राभिस्रज्जनीरवेत् । पञ्चोपरापकलाहो गतिं यान्ति ह-
यविभासु” स्र० वि० १। “प्रवह्याह्यः प्रवहस्रं पञ्चो नवहृत्तुः
पश्चिमाभिस्रज्जं भवत्तान् टकारादुच्चानि स्रोत्राभिस्रज्जं
स्रज्जं प्रवहस्रमनेनोच्चं भावप्रधानमिदं शोऽज्ञातं यस्यां
दिशितुं स्रोत्रं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव पञ्चाशान् प्रवहस्रमे-

[illegible]

पश्चिमाकर्षितगृहपूर्वावनतराध्यादिभोगेषु तस्मादाद्यत्वं
ह्यामितं फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्ति तदित्यर्थः । कणं
होममिति एतत् पूर्वैः कथितम्"१०॥५॥ सि०वि०
“ब्रह्मा भवक्रं कमलोद्भवेन गृहैः सहैतद्भगवादिषंभ्यैः ।
शश्वदुन्मये विश्वरूपा निवृत्तं तदन्ततारे च तथा
ध्रुवस्य । ततोऽपराशमिमुखं भपकुटे सखेचरे श्रीधनरे
भ्रमत्यपि । तदत्यगन्तुर्दिशं नभसराचरन्ति नौषोऽनुतरा-
द्यतर्कस्य” । “यदेतद्भगवत् गृहैः सह भवदुद्भूतते
तद्विश्वरूपा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन प्रकृष्टा रू-
पादौ ब्रह्मा ततः शश्वदुन्मयेनवरतभ्रमणे निवृत्तम् ।
एतदुक्तं भवति । आन्यश्चिन्यादोन्यन्यानि विशिष्टानि
ज्योतीषि तेषां समूहशक्तं गृहाद्यैः स्वर्गादयस्यैः सह
रूपम् । तानि भानि प्राक्पश्यन्त्या भयनरादिने-
शितानि । गृहास्तु भगवादाद्यश्विनीमुखे निवेशितास्तु
उपर्युपरिष्वयः । तस्मादौ तादृशस्यः तदुपरि
बुधः, ततः शुक्रः, ततो रविः ब्रह्माङ्गीभ्यः, ततो शुकः
ततः शनिः । सर्वेषांमपरि दूरे भवक्रम् । एषां कक्षा-
प्रमाणाणि पञ्चाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्य-
ध्वोर्ध्वस्या गृहास्तदोपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भग-
वादिषंभ्यै गृहैरित्युच्यते ? सत्यम् । अतः भूमध्ये स्वत-
स्यैकमग्नं ब्रह्मा हितोयमग्नं भवक्रोऽग्निनीमुखे किल नि-
वृत्तम् । तस्मिन् स्वतः प्रोता मणय इयं चन्द्रादयो
गृहा मृच्छादौ ब्रह्माद्या निवेशिताः । भवदुद्भूतं हाद-
दशधा विभक्त्यैवं भूमध्यात् स्वक्षाणि प्रतिभागं नीत्वा
किल यजानि तैः स्वतः सह गृहकक्षायां ये संघातास्ते
तास्तु कणास्तु राश्यान्ताः । तत्प्रकारा राशय इति
संलिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य
जप्यामः । एवंविधं भवक्रं ब्रह्मा ब्रह्मणा मणने नि-
वेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः ।
स च नित्यं प्रत्यगतिः । तेन समाहृतं भवक्रं सखेचरं
पश्चिमामिहस्रभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यक्षभ्रमणं
तच्छीघ्रतरम् । यत एकैनाङ्गा भवदुद्भूतस्य परिवर्तः ।
एवं तस्मिन् भपकुटे सखेचरे श्रीधनरे भ्रमत्यपि स्वेचरा
इन्द्रिश्यं चरन्ति पूर्वोभिसुखं व्रजन्ति नौषोऽनुतरा-
द्यतर्कस्य । ध्वनन्तरकथितेषु स्वस्वभार्गेषु तेषां प्राग्भ-
मणम् । तत् तदत्यगन्ता, प्रत्यगन्तेर्ब्रह्मात् प्रागत्य-
गत्या व्रजन्तो नोपलब्ध्यन्ते इति भावः । तथा तस्य भप-
कुटस्य यो दक्षिणोत्तराक्षरौ तत्र ये तारे ते भवत्ये-

नियुक्ते" प्राप्ते । तथा श्रुतिः । "स्वध्यापरात् प्राप्तिः खेदराणां भूषां धनस्यैवापराणि । गो- साभिप्रायः पक्षं यातामि गानि तेषां सक्तान्यस्यैव तानि । प्रत्यगतिः प्रवहवायुवशेन तेषां नीचोत्तमजनि- तां ध्वंसध्वंसं वा स्यात् । यास्योचरा तपसस्तपसि वस- न्नाभ्यां योऽहं गतिनिगदितैरभिहृ गृह्णाणाम्" उक्ता च महत्त्वव्याप्यगुणभेदः । सा च उपर्युपरि सति वशि- तावयवनां महत्त्वं भवति तस्य गुणचनत्वात् ततः भावेऽप्ये- ध्यञ् । औत्तम उक्ततायां न० । त्व । उच्चत्वं तत्ताये- न० तत् । उच्चतायां न० । "उच्चत्वं गृहपञ्चके हरगुरो- सेन्दो नवव्यां तिषां जने कर्कटके पुनर्वसुदिने भेषं गते एषि । निर्दग्धं निखिलाः पक्षायसमिधः सध्यादयो ध्यारणे राविर्भूतमभूदस्य विभवं यत्किञ्चिदेकं- रक्षः" तिथितः पु० । "यक्षस्ततः एतन्मिदं पुनर्वसु- रक्षयैः स्तुतितमायसम्यग्दम्" रघुः । "स्वोच्चत्वं स्तुतयेऽपि वा स्तुतयुदां वर्गेऽपि वा" ज्योति० त० ।

उच्चकौस् अयं उच्चैश्च-टेरकच् । उच्चतायां २ तद्विशिष्टे च । "जनिमनुस्यादुच्चकैर्द्विजितोर" "स्थितोऽयमेव रमिषाय- मुच्चकैः" भाषः । उक्तार्थे तद्विद्वत् उच्चैश्च उच्चत्वं ।

उच्चकुम्बं लि० उत्तमिप्रसुत्पाटितं वा चक्रयस्य प्रा० न० । उच्चैर्गतिप्रनेत्रे २ उत्तपाटितनेत्रे च । ततः चिद्वक्तृक- रोति उच्चजन्वति उच्चचक्रयस्य ।

नष्टटा स्त्री उच्च-चट-अच् । उच्चगुणभेदे, २ गुह्यायां ३ बुद्धाणां याम्, ४ भूयामलकाम् ५ नागरस्यतायाश्च ।

उच्चशब्दं लि० उच्च-चटि-अच् । उच्चल्लोम् २ उच्चकोपने, ३ लारायुक्ते अग्निरुद्धि । उच्चरस्यर्थे ३०५ तद्वति लि० ।

उच्चतका व० कम् । नारिकेले ४३ । उच्चरुममात्रे च ।

उच्चताल न० उच्चः तालः हस्तताल यत् । उच्चगोष्ठ्यां सप्त- तया तत् उच्चैर्हस्ततालद्वानास्यतायम् । उच्चततालशब्दे च

उच्चटि व० उच्चः श्रेष्ठो देवः । वासुदेवे लि० । तस्य "सर्पदे- वमग्नौ हरिः" इत्युक्तिः सर्वदेवमवत्यात् सत्यप्रधान- त्वाच्च तत्तत्त्वत्वं अतएव भागवते "श्रेयांसि तत्तत् कलु- सत्वतनोर्दृष्ट्यां स्फुरिति" सत्यप्रधानत्वात् तस्य श्रेयसाध- नत्वमुक्तम् ।

उच्चन्द्रे पु० उच्चिष्टः स्वस्याऽवशिष्टसन्द्रे यत् प्रादि० व० गिरिशब्दकोपः । रात्रिगेषे शब्दरत्ना० ।

उच्चय पु० उत्पन्नं यत्, चि-अच् । उच्चदेवसोत्तमे । "पुण्यो- ज्ञं नाटयति" यजु० । "करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्त-

क्षिप्रं कपकोच्चयम्" रघुः । "प्रभु पदमकोच्चयेन कथा- ज्ञास्ये कक्षपात्रप्रभृतीनाम्" कात्या० २. १. २० । उच्च- रेणु पुनर्वसुदेवेनैकशतविधात् १६, ८, २१, २० नारीकक्षपुष्पकम्बौ "नीचैः स्वादुच्चयोऽयम्" भाषः उच्च- उत्तमत्वयः । उच्चैश्च समुदाये च अयुच्चय । "वाक्यं स्वा- द्योभ्यताकाङ्क्षासत्तुल्यः पदोच्चयः" भा० द० । स निष्ठायां कृत्वा रामोऽधी मनःशिलोच्चैः" रामा० । "एकतः सरितः सखाः गङ्गायाः मलिकोच्चयः" भा० व० ८८ पृ० । "महद्व्योच्चयवर्तो मन्त्रविषयापणाम्" भा० अतु० २० पृ० । शिष्टोच्चयोऽपि क्षितिपात्रस्यैः" रघुः । कर्माणि अच् । उच्चस्थाभ्युच्च्यते नीचारे" हारा० । उच्चल न० । उच्च-चल-अच् । समसि चैवमन्तस्य "अस- यमं मन्त्रावाहो । मनोदुर्निर्गमं चलम्" गीतोक्तं च चक्षुष- भावत्वात्पात्यम् । उच्चलभावत्वात् लि० ।

उच्चलितं लि० उच्च-चल-कृत् । गमनोद्यते प्रस्तुते गत्युद्योक्ते उच्चललाटा स्त्री उच्च-चल-कटाटं यस्यां । उच्चललाटकृपद- ज्ञायां स्त्रियाम् । स्त्रीणां च दर्शनस्यैव कल्याणार्थे वक्ष्यते उच्चनीचं लि० उच्चैश्च नीचैश्च यत् । समानं । उच्चतावनत- प्रदेशादौ "रुष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्हृदिनां गतिम्" । भा० आश्व० १६ पृ० ।

उच्चा अयं उच्च-चो-उच् । उच्चैः यद्वायै । "अमोय उच्चा- निहिता च उच्चा" ऋ० १. १. ४. १० । "उच्चा उच्चैः प्र- रेणै" भा० । "उच्चा द्विदि दक्षिणावलोच्चस्यै" ऋ० १. १. ७. २ । "उच्चाकं द्युन्नमधिपक्षं कटिपूजा" २. २. १० । "उच्चा उच्चैः" भा० । "अवतमुच्चा- चक्रं परिज्जमानम्" ८. ७. २. १० । "उच्चाचक्रमुप- रिस्थितचक्रम्" भा० उच्चावृत्तं नीचादुच्चावृत्तः पातने वाः" ऋ० १. १. ६. २२ । उच्चतायां स्त्रियां स्त्री "उच्चारणत्पणिगणास्तोक्तम्" भाषः ।

उच्चाटनं न० उच्च-चट-अच्-ल्यट् । उच्चाटने स्वस्यानात् २ विश्लेषणे "उच्चचाटनं स्वदेवादेर्भयं परिर्कीर्तितम्" इति या० ति० उक्तं शब्दकर्मार्त्तगतेऽभिचरः भेदे च । उच्चाश्च तेऽनेन करणे ल्यट् । तन्मोक्षे ४ तद्वाधनकर्माणि । तन्मोक्षे वगजायां अभिचारप्रयोगे पुनश्च उच्च- मुपक्रम्य "वश्यं तु चतुरस्रं चाकर्षणे तु त्रिकोणकम् । तस्यै- वोच्चाटने प्रोक्तं षट्कोणे सारणं षट्कम् । वश्ये मेवासं अथ कथं व्याघ्रकर्माणि । शाली मृगासनं प्रोक्तं सन्मो- गोचर्माणि स्मृतः । उच्चासनं तयोच्चाटो विज्ञेये तुरगा-

सन्म'भारणे मङ्गधीवर्मा सोऽयं च गजावसम् । मधु-
काजतिळादीनि वक्ष्यमानान्तराणि च । आकर्षणे तथा
कोशं सतिषं मधुरान्वितम् । निम्बपत्रसु तैलाक्तं विह्व-
करणं परम् । हरिताकं हरिद्रा च लघुमेव च संयुता ।
आम्बवेत्तु देविधि । प्रसाधैव गतिं सतिम् । वाजिना-
यस्य सारेण हविरेण च होमयेत् । भारणे तु रिपोर्देवि ।
इन्द्रशान्ताग्नी कुनेत्रियि । सुखायां काकपक्षाणां वृक्षधूमेन
संयुतम् । साजान् त्रिमधुरोमेतान् सर्वरोगप्रशान्तये"तन्म-
सा० उच्चाटनप्रकारा बह्वोदयितास्तत्र सामान्यप्रकारस्त-
त्ताभिधोयते निम्बस्ये "यान्निबन्धस्तन्मगानि विह्वोच्चा-
टने ततः । भारणं तानि यंस्त्वित् वट् कर्माणि मनोविष्णुः ।
रतिज्योषी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काकी यथाकमात् ।
वटकर्म देवताः प्रोक्ताः तस्मादेताः प्रयुज्येत् । ईश-
चन्द्रकुनिर्गतिसायुज्योनां दिद्योमताः । सूर्योदयं समा-
रभ्य वटिकादयं समात् । अतः सूर्यसन्ताप्या अहो-
रात्रे दिनेदिने । वसन्तगोश्रवणस्य हरश्चैव यैराः ।
जलं यान्तिविधौ यथा वक्ष्ये वज्रवदाहुतः । आम्बवे
ष्टयिनी यथा विह्वे मे व्योम शीर्तितम् । उच्चाटने अतो
वायुर्भौमाग्निश्चारेण सतः । तस्य तोदये सम्बद्धं तत्तन्मण्ड-
लसंयुतम् । तस्य कर्म प्रकर्तव्यं मन्त्रिणा निविता-
त्मना । शीतांशुवज्रहोषोव्योमवायुवर्णिजम् । वर्याः
सुपर्णवोजानि वटकर्मसु जगामसम् । गृध्रस्य विदर्भश्च
उडुटो रोचनं तथा । जोगः पञ्च इत्येते विष्वासाः
वटस्य कर्मसु । मन्त्रान्ते विह्वतान् कृत्वा साध्यवसान्
जगामिधि । गृध्रं तत् विजानीयात् प्रयत्नं यान्ति-
कर्मणि । मन्त्रार्थ इदमध्यस्थं साध्यनामाकरं विज्ञेत् ।
विदर्भ एव विज्ञेयो मन्त्रिभिर्वक्ष्यकर्मणि । आदावने
च मन्त्रः साक्षान्नोऽसौ सम्पटः अतः । एष स्यात् सन्ध-
ने यथा इत्युक्तो भव्यवेदिभिः । नाम्न आदानमध्येषु
मन्त्रः साक्षोपनं अतम् । विह्वेष्यविधाने तु प्रयत्नमिद-
मुक्तम् । मन्त्रस्यान्ते भवेज्जग योः प्रोच्चाटने सतः ।
अन्ते नाम्नो भवेज्जगः पञ्चोभारणे सतः" । भूतानामु-
दयः शा० वि० "दण्डाकारा गतिभूमेः पुटयोदमयोरधः ।
तोयस्य, पावकस्योर्ध्वं गतिस्तिस्र्यर्धमभसतः । गतिज्योः प्रो-
भवेकध्वे भूतानामुदयः अतः । धरणे हृदये कुर्व्यात्
आम्बनं वक्ष्यमात्मितम् । यान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य,
तेजसस्तथा । भारणादीनि मन्त्रोत्पत्तिश्चाटनादिकम् ।
यत्तु विह्वेष्यं यज्जमुदये च विहायसः" । भूतमण्डला-

दिकं तत्तैवावसेयम् । वटकर्मकरणमिति समाह्वय इत्या-
मये "उपस्थिते मङ्गायतौ राट्रपीडासु रग्भये ।
भूमिचित्तमहोत्पत्ते भूतभोतिविपत्तु च । नातः परतरं
कर्म कलौ यान्तिकरं प्रिये । भारणं सोऽहं सत्तमं विह्वे-
ष्यमद्यापि वा । वशीकरकर्मणि तथोच्चाटनकर्म च ।
सर्वत्र साधयेज्जगता ततोमान्यत् शुभायकम् । विशेषतः
यत्तु संघटो गोप्रश्रयनाशनम् । यत्तु यथा कर्मनाये च तथा
यत्तु पराजये । कात्मनो विजये च नातः परतरा
क्रिया" । अम् । उच्चाटोऽप्यत्र पु० । "उच्चाटनं
तथोच्चाटे" तन्मसारः ।

उच्चारं पु० उद्+चर-णिच्+ञ् । उच्चारणे । "तस्य कार्योऽनु-
च्चारः" छ० बो० 'मन्त्रोच्चारपरायणः' पु० । उच्चार्यं ते
आपानवायुना अनुत्तिष्ठते कर्मणि अम् । २पु० री० । वि-
ष्णुतोऽस्य विधानप्रकारः आ० त० नामावचनैर्दर्शितो
यथा विष्णुधर्मोत्तरे "निद्रां जह्यादृष्टो राम ! निम्ब-
मेवाह्वोदये । वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दलधावनपूर्यकम् ।
अवधोदयकाकमाह आम्बुदराण्यम् "उदवात् प्राक्
चतसस्तु नाङ्गिका अवधोदयः । तत्र स्नानं प्रयत्नं
स्यात्तत्र पुन्यतमं अतम्" । नाङ्गिका दण्डः । "ना-
ङ्गोपस्था दिवानियम्" इत्युक्तेः । विष्णुधर्मोत्तरे 'वेग-
रोधं न कर्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः' । "वेगरोधं न क-
र्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमिति च भावाख्यातितर-
त्वात् साधुत्वम् । आद्युदैर्देवेऽपि "न वेगिनोऽप्यविधिः
स्यात् नाजित्वा साध्यमात्मजम्" । अङ्किताः "उत्थाय
पश्चिमे राल्लेखत आचम्य चोदकम् । आल्लेखितं तथै-
र्भूमिं शिरः प्रादक्ष्य वायसा । वाचं नियम्य यज्ञेन
जीवमोक्षावर्जितः । कुर्व्यान्म तपुःरीषे तु शुचौ देये समा-
हितः" विष्णुपुराणम् "ततः कर्मं सप्तत्याम कुर्व्या-
न्मैत्रं नरेन्द्र ! । नैर्कस्यानिर्विघ्नोपमतीत्याध्यधिकं भुवः"
तिष्ठेति तत्रिंशं तस्मात्तैव किञ्चिदुदीरेत्" । कल्पसूत्रः
काकम्, मैत्रं निम्बदेवताः कपायुसम्बन्धात् पुटीवोत्सर्गम्,
नैर्कस्यानिर्विघ्नोपमतीत्याध्यधिकं भुवः । इत्यु-
पमतीत्या इत्युपमतीत्यादेशादङ्किः । तद्वैद्यपरिभाषा
माह पितामहः "अध्यमेन तु वायेन प्रक्षिप्तेन यर-
तयम् ; कृत्वा नात्तु यते वाङ्मयं कर्मा विषयवः" ।
आपस्तम्बः "भूलपुटीषे कुर्व्यात् दक्षिणां दिशं दक्षि-
णापराश्वेति" । दक्षिणापरा नैर्कती । अम् । "भूली-
चचारसत्त्वर्गं दिवा कुर्व्यादुदकसुतः । दक्षिणाभिधुनी

रात्रौ सव्ययोध बया दिशः । उच्चारः पुरोवत् । यन् यमवचनं "प्राक्कृत्यैव पुन्यार्थे व्यपराधे च प्राक्कृत्यः । उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः" इति तत् उदङ्मुखेन सङ्केष्टाविकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिराकारार्थं न तु निशयायां देवजनचनविरोधात् । तथा च "सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः । विषमूले व्याचरेत्सित्यं सव्यायां परिवर्जयेत्" इति । प्रातः सायाह्नायत्रौ दिशारात्रिपरी पूर्वाङ्गमनुवचनैकवाक्यानाम् । सव्यायां परिवर्जयेदिति तु प्रीङ्गितेतरपरम् । यमः "कृत्वा यतोपशीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विषमूले च गृह्यो कर्त्वात् यत्रा कर्णे समाङ्गितम्" । पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निरीतम् । अत्र खलितं निरीतम् । "संवीतं मातुषे ज्ञाते" इति तैत्तिरीयसूत्रे । मातुषे वनकादिकथ्ये । पृष्ठलम्बितं निरीतम्" इति बोधायनवचनात् । तथा च "हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितम् कृत्वा इत्यर्थः । अत्र व्यवस्थामाह सांख्यायनः । "यद्येकवक्षो यतोपशीतं कर्णे कृत्वा अवगुह्यतः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे । "पवित्वं दक्षिणकर्णे कृत्वा विषमूले व्याचरेत्" इति अतौ तथा दर्शनात् । अवगुह्यतः कृतशिरोऽवगुह्यतः । मनुः "कृत्वा वाममङ्गहारे वा दात्रावङ्गनि वा हितः । यथासुखसुखः कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च" मङ्गाभारते । "प्राधादित्यं प्रतिजज्ञं प्रति गाक्षु प्रतिह्रिजम् । मेङ्गलि ये च पथियु ते भवन्ति गतायुषः" । प्रतिः सांसृज्ये । मनुः "न मूलं पथि कुर्यात् न मध्यनि न गोप्रजे । न फालकटे न जले न चित्वां न च पर्जन्ये । न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न सवत्येषु गर्भेषु न मन्त्रज्ञापि संस्थितः । न नदीतीरमावाद्या न च पर्जन्यमलके । वाग्निविप्राणादित्यमपःपङ्क्त्यैव च । न कदाचन कुर्यात् विषमूलस्य दिवर्जमम्" । सवत्येषु प्राणिमत्तु संस्थितः अस्थितः प्रव्रतमलकानिषेधोऽधिकबोधाय । वसिष्ठः । "आह्वारनिह्वारविह्वारयोगः सुसम्भूता धर्मविदा तु कार्याः । वाग्बुद्धिवायव्याणि तपस्यैव धनयुषी सुप्रतप्ते तु कार्ये" । निह्वारो मूलपुरोकोत्तरं विह्वारः स्त्रीसम्भोजनः । योगः समाधिः । वाग्बुध्निरप्यभाषापत्तानः । बुध्निरुत्तिरिचिन्तात्तानः । ह्वारोतः "आह्वारन्तु रक्षः कृत्वात् निह्वारन्तु रक्षदा । उप्राभ्यां सम्भूतेतः स्थात् प्रकाशे हीयते तदा" । विष्णु उपाख्यम् "बोधाग्न्यर्काभ्युवावागं पुष्पाणाञ्च न वक्ष्ये । कृत्वात् दीपनविष्णुत्वस्य

'सर्वं गृहं परिहृतः' । आपस्तम्बः 'न च सोपानान्तको
 मूलधरोपे कुर्यादिति' । दृक्कण्टः 'कारणवृत्तितापान्ते
 तावा मूलधरोपके । मूलतस्थानु पानीय पीत्वा' बान्द्रा-
 यणसूत्रेत् । भरद्वाजः 'स्य विज्ञप्त्य विज्ञप्तं कोट-
 कावृत्ततादिना । उदकावासा अतिवेष्टुहृत्' विष्टतसेह्वन' ।
 उदकावासा कटिदेशादुत्सृज्यस्त्रः' व्या. त. 'मूलोच्चारौ
 च कारयेत्' । 'यस्योच्चारं विना मूलं सत्यम् वायुश्च गच्छति'
 सुम् । 'दाने तपसि धौर्त्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।
 विद्यायामर्थलाभे च साहसश्चार एव सः' इति ।
 उल्लङ्घनाचारोगतिः । ३ प्रजादीनां राशिनस्तत्तान्तर
 सञ्चारे । 'कृष्णारं घनेनाद्ध्यैर्यासुषु चित्तमिच्छतिष्ठु ।
 'उच्चारं संज्ञिकाकारैः' सि. रा. त. ।

उच्चारणम् । उच्चारणेन कण्ठाद्यभिघातेन चार्थ्यते निष्प्राद्यते ।
उद्+चर-णिच्-स्युट् । कण्ठतात्त्वाद्यभिघातेन यद्भजनके
व्यापारे तत्प्रकारस्तु “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो-
युक्ते विवक्षया । मनः कायान्निवाकृतिश्च प्रेरयति
मासतम् । सोदीर्घोऽमूर्ध्नि विहृतो वक्त्रमापद्य मासतः ।
वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः” इति शिक्तो-
क्तदिशवक्ष्यः । वर्णोत्पत्तिस्थानानि चाटौ । “अटौ
स्थानानि वर्णान्निहृतः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूर्धं
च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च” यिष्वाकदुक्ताणि ।
विद्यतिर्वर्णशब्दे दृश्यः । यथा च कण्ठतात्त्वाद्यभिघातेन बो-
द्धारणसम्भवस्तथा “रश्मिरश्म्ये अलुभा ० विला ० १०२ इ
पुंल्ले दर्शितम् । “उच्चारणसोऽथ गिरां दधानम्” भाषः ।
“वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्पञ्चा हृतम्” भा० व ० २१४
छ ० “सजातो योच्चारणानमेषोच्चारणविवक्षन् वेदस्यापौष-
पेयत्वम्” कीर्वाणश्लोः वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे ।

उच्चारित वि० उच्चार-तारका० इतच् । शक्तविशेषार्थे ।
 उद्+चर-णिच्-कर्मणि क्त । यत्प्रोच्चारणं कृतं तादृश
 वर्णादौ 'तएव शक्तिवैकल्या प्रमादादसतादिभिः । अन्वयो-
 च्चारिताः शब्दा अप्यशब्दा इतिरिताः' भर्तृहृ० । उद्+
 अन्तर्भूतगद्यधे चर-क्त । उच्चारितोऽप्युक्ताये 'सकडुच्चारितः
 शब्दः सकड्दधं गमयतीति' तत्पार्थक्येन न्यायः ।

उच्चार्यं कथं । उद्-+र-विच्+ल्यप् । १ कण्ठाद्यभिधानेन
उत्पादो ल्यप् । कर्मणि यत् । २ उच्चारणीये बर्त्तादौ लि० ।
उच्चार्यमाण लि० । उद्-+र-विच्-कर्मणि शानच् ।
यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् बर्त्तादौ 'कर्मणिन्' नाख्यायो-
नाख्यानायो बर्त्तादृशं च । अथबो० ।

इष्टावच वि० उदक् उक्कृष्ट अशक् अपक्कृष्ट मय० नि०।

उक्तृ एषमष्टात्मके नामाभेदे “उच्चावचैरपि गतेषु सङ्ख्य-
संख्याम्” भाषः “भवत्युतैव महद्ब्राह्मण उतैवोच्चा-
वचं निगच्छति” यत्० प्रा० १४, ५, १, १६ । अथ खलू-
च्चावचा जनपदवर्षाद्यासप्तर्षीश्च तान् विवाहे प्रतोयात्”
आश्व० मृ० १, ७, १, १ । “उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य
तिष्ठतः” । “उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः” मनुः

उच्चिष्टं पु० १ तृणगडमत्स्ये, २ कोपनपुरुषे च मेदि० ।

उच्छिष्टङ्ग उ० विपकीटभेदे (उच्छिष्टङ्गे) सुसुते "जङ्गमस्य
विपक्षोक्ताभ्यधिनानि पोङ्ग्य" इत्युपक्रम्य "उच्छिष्टविप-
क्षरराजोभमस्योच्छिष्टङ्गसमुद्रदृष्टिकः खविषाः" इत्युक्त्वा
तस्य श्रुतकृत्यविवक्षितमप्युक्तम् "सूक्तस्योच्छिष्टङ्गवर-
टोयतपदो श्रुतकृतभिक्षाशुद्धीश्वराः श्रुतकृतखविषाः" तेषा-
मनुत्पत्तिस्थानमपि तत्रोक्तम् "सर्पाणां श्रुतविषज्जलयवपूय-
ल्लसम्भवाः । वायून्मृन्मु प्रहतयः कीटास्तु विविधाः सुताः"
इत्युपक्रम्य "उच्छिष्टङ्गोऽग्निनामा त विविदि-
क्तामयूरिका" इत्यादीन् अष्टादश कीटानभिधाय "अष्टा-
दशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपवाः" सुसु० [वस्तुषण्डे]

उच्चूड(ल) प्र० उचता वूडा यस्य डस्य वा कत्वम् । ध्वजोर्द्धस्ये
उच्चैःशिरस् लि० उच्चैःवचनं शिरोऽस्य । उचतमसुक्तं मङ्ग-
लम् । "ममलउच्चैःशिरसा सुतोव" कृष्ण० । वा रोः यत्वम् ।

उच्चैः श्वसन् ति० । उच्चैः श्वसन् श्वोऽस्य । । उच्चतमकर्णं शशश-
जान्ते चे तर्क्यं इच्छस्य पाह्नमृते वसप्रमुखे श्वसन्निदे उ० ।
अस्य चोत्पत्तिकथा यथा 'तत उच्चैः श्वानाम् हव्योः-
भुङ्क्ष्वपाण्डुरः' भा० ० उल्ल० ७७० । 'दहतीतोऽस्यः
शप्रमुखस्तथा श्वप इनात् किञ्चित्' भागवतोक्तो रस्य शप्रमुख-
म् । 'धन्वन्तरस्तथा मदां आदेवी जीतभीमणिः ।
यथाहो विमलबाधि सप्तसत्स्युः समन्ततः । उच्चैः श्वस-
न्त्योरस्यः प्रोष्य तदनन्तरमिति' हरिवं० ३२० अ० ।
उच्चैः श्वैः श्वसन्नेन हव्यरत्नमहारि च' कथा० ।

“उच्चैःश्रवाजमधिरेव जातामातुः” न चित्तुच्चैःश्रवसः
 पटत्तमम्” भाषः । “उच्चैःश्रवसश्चात्मानु” गीताज्ञेः
 भगवद्भूमिभित्तयस्य । “उच्चैःश्रवःसुतामातु वलादप्यान-
 योऽह्वः” हरिः० ४५ अ० । “दिशमंजुतामातु ह्यया-
 नोच्चैःश्रवाःस्यमातु” हरिः० १५ अ० । यस्य वा विसर्गस्य
 शब्दे उच्चैःश्रवा अत्यन्त । अस्मादृषोः व्यदन्तायमपि ।
 “उच्चैःश्रवसंजं तत् प्रणिपत्य सप्तपितम्” देवभा० ।

- ४ - अहं प्रत्योति सु-अस्तु । शक्तिरे नि ।

उच्चैर्घृष्टं न० घृष्ट-भावे क्त उच्चैर्घृष्टम् । (टेङ्ग) एवं-
जमन्त्राव्यघोषणायाम् ।

उत्तर्ध्वीय उ० धृद-धञ् उत्तर्ध्वीयः । सत्यजनपद्माराधने "यद-
 उत्तर्ध्वीयस्तनयित्त्वं रिपदङ्कति" शत० ब्रा० । ७७० । = उत्तर्ध्व-
 द्वाप्तित्ते कान्दनादौ ई७० । शब्दसूक्तिभेदे । "उत्तर्ध्वो वाय
 कान्दयते" यज० १ ई. ३६ ।

उच्चैः सव्यं उद्धृत्वा चिह्नयति । ततश्च २ उच्चैः शनकति ४ ज-
ह्मदेशजानि "उच्चैः रुदाचः" पा० । "उच्चैः सव्यं श्रवास्तोमं"
कुमा० । "शिलोऽस्योऽपि पतिपात्रस्यै" रघुः "विचक्षणं च
संहितेयुश्चैः" किरा० । "अक्षया छेलया पादस्यै मूर्ध-
न्य विहिताम्" भाषः । "उच्चैः रघः पातिपयोमचोऽपि"
"जमोऽयमुच्चैः पटवङ्गमोऽनुकः" "उच्चैः हि रणमयं शूक्रम्"
वमा० । या यः काले भवति सल्लोकोद्धारतश्च विमाना"
मेध० । "उच्चैः स्थिति मन्दतामरहताम्" वट्टालो० । अथ
शब्दस्य गुणपावितया प्रकर्षेतरत्तमप्यत्र ततः अद्वय-
प्रकर्षे व्याप्तम् । उच्चैः क्षारम् उच्चैः क्षाम् । ओष-
त्तातिशये "उच्चैः क्षरं वक्षति शैलराज" कुमा० ।
इत्यप्रकर्षे तु नास्ति । उच्चैः क्षर उच्चैः क्षाम अत्युत्तमजादौ
ति० । अग्रिमलोचः कथमे उच्चैः स-क्षाममुच्चै
क्षयं च । उच्चैः क्षारम् उच्चैः क्षया उच्चैः क्षय अग्नि-
यमावष्टे" शि० को० ।

उच्छिन्न २०. उद्-च्छत् । अनुप्राये व्याख्याते । “उच्छिन्न
प्रच्छन्नपन्थे वेदस्याचारमूलत्वेत्यादि विधिवादे मधुरा-
यथा च वेदस्य लिङ्गमूलपन्थतया उच्छिन्नत्वेऽपि पवि-
रोतयिषाचारदेशे तदनुमानं तस्य सधर्मेनाय शब्दवि-
शब्दाप्रामाण्ये वाटिपर्येषणं निरस्य व्यवस्थापितं यथा ।
“स्यादेतत् कृत्याचारयोर्वेदमूलत्वे ततोच्चेदादिविवादक-
देशे त्वसिद्धं तथा हि वेदसमानार्था महाजनपरिच्छेदीता च
कृतिः, स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं कृत्याद्यनुभावकवेदानुमानेऽपि
प्रतीतिप्राप्त्यात् साध्यपसिद्धात्संप्रजोव्यवस्थां कृतेरेषा-
प्यर्थाद्व्याक्यायेनानमस्तु किं वेदेन, तदर्थस्य कृतित-
त्वे सिद्धेः स्वपक्षस्य शब्दकवेदात्वेन कृतितोत्तानस्य
नापकत्वेनानुवादकतापक्षे सः च कृत्यान्तरादित्यना-
दरेव कृतिधारावश्यकी, अन्यथा अनुकृतेः पूर्वं तत्रापि
वेदानुमानं न स्यात् । सार्था च कृतिः कृतिजन्यधा-
र्यार्थप्रमाजस्थितेन महाजनपरिच्छेदीत्यनेन च प्रमाण-
मिति नाश्वपरम्परा । प्रत्यक्षा च कृतिः कृतितमूलं
नानुसिता अनुसितवेदवत् तस्या अनुभावकत्वात् ।

वेदार्थकृतित्वाप्रसिद्धिस्तु प्रसिद्धवेदमूलकृतिसाक्ष्यं
 अत्रात् प्रत्यक्षवेदाभोधितलोभन्यायमूलकृत्याविषयतात्त्विक-
 काणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभावात् सम्भवन्महा-
 खानराणां वेदमूलकत्वं कल्पयति । अथ सूत्रनिर्णयहे-
 वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिपक्वीता एवञ्च सा
 वेदमूलकत्वनिश्चयः । अविगीतमहाजनपरिपक्वीतवेदमूल-
 कत्वप्रसिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलकृतौ तत्प्रसिद्धिवत् । एवं
 वेदार्थकृतित्वाप्रसिद्धिरपि अथवा महाजनपरिप-
 क्वानादरे वेदकृत्योरपि प्राप्तास्यं न स्यादिति चेत् न
 यूपचक्ष्यादिसूत्रेणतत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् कृत्प्रसिद्धो-
 भादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपक्षे ।
 तत्र तत्प्रसिद्धौ विमान महाजनानामिति चेत् न
 तत्रापि मूलान्तरसम्भवादिप्रतिपक्षे विमानमेव तेषाम्,
 अतएव सूत्रेणां न्यायमूलकत्वे सम्भवति वेदमूलकत्व-
 प्रसिद्धावपि न वेदमूलकत्वं, न च वेदमूलकत्वमिति ज्ञात्वा
 सूत्रेण महाजनपरिपक्वास्तमूलकत्वं वेदमूलकत्वमिति प्र-
 थमं पक्षीहमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन, न च
 वेदमूलकत्वेन प्रकारेण महाजनपरिपक्वः, असिद्धे, सत्त्वा-
 दिसूत्रित्वेन पूर्वं महाजनपरिपक्वेणोत्तरेणां परि-
 पक्वादनुमानाद्युपपत्तेः । एवं कोलकाचारोऽपि वेद-
 लिङ्गेनैव कर्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य
 लिङ्गादेनोपपत्तेः, अविगीताऽलौकिकविषयकशिष्टाचा-
 रस्यवेदमूलकत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन
 भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलकः स्यात् वेदं विनापि तत्कर्त-
 व्याधीशम्भवाच्च तदर्थवेदकृति इहापि तुल्यम् । आ-
 चारकर्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्तव्यतानु-
 मानमूलकत्वात्प्राप्तिपरम्परा । न च पूर्वानुमानसाधेयस-
 र्वाभासमिति स्तन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपक्ष-
 धर्मतासत्त्वेन पूर्वोक्तस्तन्त्रप्रमाणात्वात् । नापीतरप्रामाण्या-
 धीनं सर्वस्य प्राप्तास्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेरपि
 तदात्मापत्तेः । एतेन विवादपदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलकः
 अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलकाचारवदिति नि-
 रस्तम् अतुमानस्य निरपेक्षप्रमाणात्वात् प्रमाणमूलकत्वेनैव बुद्धे
 रूपपत्तेः निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सामे-
 ज्यत्वेन न प्रमाण्या व्याप्रादिसत्त्वात् अथवा प्रमाणनैर-
 पेक्षस्य वैयर्थ्यात् । नचाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धिस्तदनुमानम्,
 असिद्धेः व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेदमूलकत्वेन
 महाजनपरिपक्वास्तथा । न हि वेदमूलकत्वमिति ज्ञात्वा-

महाजनानां तत्परिपक्वः वेदमूलकत्वस्य प्रथमं ज्ञातव्यशक्य-
 त्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलकत्वेन महा-
 जनपरिपक्वीतोऽयमाचारः इति ज्ञात्वा तत्र महा-
 जनपरिपक्वः, गौरवात् असिद्धेः पूर्वमहाजनपरिप-
 क्वादेवेत्तरेणां परिपक्वास्तुभासोपपत्तेः । तादृशकृत्याचा-
 रयोर्वेदमूलकत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलकत्वसिद्धिरिति चेत् न अस-
 म्भवन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलकृतौ
 सत्प्रसङ्गः । अस्तु कृत्याचारयोरनादित्वं न चाचारात्,
 सूत्रितः कृत्याचाचारः इत्यन्वपरम्परा मूलीभूतप्रमाणा-
 भावादिति वाच्यं कृत्याचारयोरेकयोरपि प्रमाण-
 त्वात् । अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति ।

उच्यते प्रत्यक्षे पूर्वमूलकाचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्य-
 सत्त्वोत्तरप्रणीतवेदमूलकत्वं कृत्याचारयोः, अन्यथा मूला-
 भावेनान्वपरम्पराप्रसङ्गः । न च सत्त्वादीन, एवोन्मिदार्थ-
 दृष्टित्वं तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्वपूर्वसर्ग-
 सिद्धसत्त्वोत्तरा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात् । कृत-
 त्याचारयोः प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न
 प्रतिषर्गं तेषामन्यायकत्वमेव गौरवमित्येकस्यैव नित्य-
 सत्त्वस्य कल्पनात् । न च सूत्रतय एव तत्प्रणीताः
 तासां सत्त्वादिकर्तव्यत्वेन सूत्रतो बोधात्, सूत्रतामेव
 सूत्रेणां वेदमूलकत्वप्रमाणम् । एवञ्च कृत्याचारयोर्महा-
 जनपरिपक्वावेदमूलकत्वसाधकमपि भगवति प्रमाणम् ।
 अतएव "प्रतिमन्त्रनरं चैवा स्तुतिरन्याभिधीयत" इत्याग-
 नोऽपि । एवञ्च पूर्वप्रत्यक्षवेदमूलकावेव सूत्राचारौ अप्ये-
 व कालक्रमेणयुगारोग्यवत्तदुपायश्रवणधारणादियत्नो-
 र्हरहरपक्षोयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शास्त्रोच्छेदात्
 कृत्याचाराभ्यामेव कर्तव्यतामधिगम्य प्रवर्तितः । नन्वेव
 सूत्रिरस्तु वेदमूलका मूलकाद्याचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति
 षट्क्षिप्वादिस्मृदायवदिति चेत् न बहुव्यापारवदिति
 तस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वेन "मूलमन्त्राचरेदिद्यादिवाक्य-
 स्यैव साधनेन कल्पनात्" ।

"निष्टसाचारयौचेषु परपाकोपजीविषु उच्छेदमिति भिक्षु-
 भिक्षुकांशोपधोक्षिषु" सुवृत्तः ।

उच्छेदं लि० उच्छेद-शब्द-अर्थः । आधारातिक्रमेण सत्त्वोत्तर-
 ङ्गते । यत् । उच्छेदस्तु तत्रैव "उच्छेदकस्तु तत्रैव" भावः ।
 "उच्छेदोच्छेदकस्तु तत्रैव" भावः । "उच्छेदोच्छेदकस्तु तत्रैव" भावः ।
 काव्यप्र० । ल्युट् । उच्छेदकं परितः प्रवृत्ते न० ।

उच्छेदादन न० उच्छेद-उच्छेद-शब्द-ल्युट् । । काव्यप्र० ।

१ गन्धर्वद्वारा देहमार्जने च अमरटी० “स्नापनोच्छा-
दनेन” राम० ।

उच्छास्त्र लि० उन्नतं यास्मात् प्रा० व० । १ अतिक्रान्तयास्ते
२ यास्त्विवहोऽधर्मकमे च । उत्क्रान्तं यास्त्वं बल ।
यास्मात्तिक्रमयुक्ते उच्छास्त्रं यथा तथा वर्तते उच्छास्त्र-
वर्तिन् यास्मात्तिक्रमेण यथेष्टचारिणि स्त्रियां ङोप् ।
“न रातः प्रतिवृत्तीयात् क्रूरस्योच्छास्त्रवर्तिनः । बा०
कृ० । “हस्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः” भाग० ७ स्कन्द० च० ।

उच्छासन लि० उत्क्रान्तः शासनम् । शासनातिक्रान्तिरि ।
उच्छिखर लि० उन्नता यिष्ठा यस्य प्रा० व० । १ उन्नतापो
२ उदर्चिषि वक्रो पु० “मातृश्लोकाविवर्धयिषि पुरः पा-
यस्योच्छिखरस्य” रघुः । २ तत्तत्कनागजुलजाते नामभेदे
पु० “तत्तत्तस्य कुलेजातान् प्रवक्ष्यामि निबोध तान्”
इत्युपक्रम्य “उच्छिखरः शरभोभक्तो विल्वतेजा विरोहणः”
भा० आ० ५७ अ० ।

उच्छिङ्गन न० उद्+घिञि आत्राद्ये भावे ल्युट् । ना-
सिकायुगाऽन्तःस्थितककादिनिःसारणे । “उच्छिङ्ग-
नेन हृत्तव्योऽष्टमण्डलजः कफः” । “नेत्रे विध-
क्लिनि विधिविहितः पुरस्तादुच्छिङ्गनं शिरसि वाय-
वसेचक्रञ्च” सुश्रु० ।

उच्छिष्टि स्त्री उद्+छिद्-भावे क्तिन् । समुक्तोत्पादने
कालनक्षत्रे । “यथा तथा तदुच्छिष्टिः प्रवर्धते”
सा० छलम् । “सङ्करः सर्ववस्तूनां प्रजानोद्यन्त-
कर्मणा” । प्रजानामपि चोच्छिष्टिर्नियमस्य सङ्केतज्ञा”
सुश्रु० “अविनाशो वा अरे अयमात्माऽनुच्छिष्टिपदो”
ह० ७०२१ ।

उच्छिष्ट म० उद्+क्त । १ समुक्तं नाशिते २ विदकिते ।
उच्छिष्टम् लि० उन्नतं शिरोऽस्य । १ उन्नते २ माहात्म्या-
दिना उन्नतमन्त्रके मङ्गिमन्त्रिते “मौक्तिकजापि पितृ-
वृत्तिरसोऽभिरावम्” कुमा० मौक्तिकोऽप्यसिदिना हि लोक
उन्नतगिरा भवति अयमन्त्रकमन्त्रा तु अन्तरतरगिराः प्रविष्टः
उच्छिष्टीम् लि० उन्नतं शिरोऽस्य । २ विकसित-
शिरसोऽस्य लि० । “उच्छिष्टीम्नामन्त्रायामिति” मेघदू० ।
उच्छिष्ट लि० उत्+घिञ-क्त । १ भुक्तावधिष्टे, २ त्यक्ते च ।
अर्थ० अच० । १ उन्नतयोऽभुक्ता । तलोच्छिष्टस्याभक्ष्यता
शापवादमभक्ष्यगते २७६ पृष्ठे उक्ता तत्तायं भेदः वर्ष-
विशेषस्योच्छिष्टभोजने पापघातरतस्यात् प्रायश्चित्तघातरतस्य
प्रायश्चित्तविशेषादावक्तं यथा “समुच्छिष्टस्तु यो भुङ्क्ते यो-

भुङ्क्ते तत्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राक् भुङ्क्ता चाभ्यास-
श्चरेत्” चतुर्थविषयम् । “तच्च ज्ञानाभ्यासविषयमिति”
प्रा० वि० । “ज्ञानोच्छिष्टभोजने मन्त्राभ्यासवृत्तिभिरभिव-
क्ष्यापः पिबेत्, क्षतियोच्छिष्टभोजने श्राद्धोत्सविकेन
लूकं क्षीरेण वर्त्तयेत्, वैश्वोच्छिष्टभोजने तिरातोपोषितो
मङ्गपर्वणं पिबेत्, अहोच्छिष्टभोजने चुरामाच्छोदक-
पाने च बद्धालभोजनं चान्द्रायणं वा अभिमन्त्रितं
जलं पीत्वोपमसेत्” यजुर्वि० “अतस्त्वत्पात् एतद्ब्रह्माङ्गणस्य
माङ्गणायुच्छिष्टायनेऽज्ञानतः सङ्गत् एव” क्षतिया-
देः समाधनवर्त्योच्छिष्टायने समाधनवर्त्योक्तनेतदेव
वधायधनमुच्यते अहोच्छिष्टायने तु माङ्गणस्य ज्ञानतः
सङ्गद्वयम् बद्धालभोजनम्” प्रा० वि० । यथा
पल्लवः । “अज्ञानाद्वयस्य भुङ्क्ते अहोच्छिष्टं द्विजो-
त्तमः । तिरातोपोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति”
“एतद्द्विजोत्तमपञ्चगव्याद्ब्रह्माङ्गणविषयम् । क्षतियादिरत-
वत्प्रासाद्यविष्णुवचनविरोधात् । एतदपि सङ्गद्वयं क-
ल च तिरातोऽप्यनर्थक्यमपि जपनीयम्” प्रा० वि० । यथा
सुसन्तुः । “अहोच्छिष्टभोजने तिरातस्यवर्धयञ्च जपेत्”
“चान्द्रायणलूकं यत्नं च ज्ञानाभ्यासे क्षतियादीनाञ्च लि-
पादपादहानिरुद्धा । क्षतियस्य च माङ्गणोच्छिष्टायने
माङ्गणोक्तप्रायश्चित्तार्थं, वैश्वस्य ततोऽप्यङ्गम् । एवं वैश्व
अहोयोरपि स्नापेद्यथा पूर्ववर्त्येनोच्यते उन्नतो
वचने वषट्क्रमेण हृषितप्रायश्चित्तदर्शनात्” प्रा० वि० । यथा
“अज्ञानं भुङ्क्तेवस्तु भक्षितोर्वैदिकान्तिमि । चान्द्र-
तदङ्गं क्लमकोषं विधोषणम्” । तथा विष्णुरपि न्याय-
प्राप्तिमेवाधेयमाह । “आमन्त्राज्ञायने तिरातं, वर्त्तते
माङ्गणः अहोच्छिष्टायने वचनं जप्त्वा सम्राजं वै-
श्वोच्छिष्टायने पञ्चरालम्, राजन्योच्छिष्टायने लि-
रालम्, राजन्यः अहोच्छिष्टायने पञ्चरालम् वैश्वोच्छि-
ष्टायने । तिरातं वैश्वः अहोच्छिष्टायने च” “अत्र वचनं
ज्ञात्वा पयसा वसे”ति सर्वज्ञानेति” प्रा० वि० ।
“चण्डालपतितानीनाच्छिष्टाञ्च भक्षणे । द्विजः शुभ्येत्
पराकेण अहः कर्त्तव्येण शुद्ध्यति” अङ्गिराः “एतदज्ञान-
विषयं ज्ञानतो ह्युपयादिकम् प्रा० वि० । मनुनापि साहा-
न्याभ्योक्तप्रकरणे । “शुक्लं पर्युषितं चैव अहोच्छिष्ट-
मेव च “क्रूरस्योच्छिष्टभोजन” इति शोक्तम् । अहस्य
तु द्विजोच्छिष्टभोजने न दोषः । द्विजोच्छिष्टस्तु भोज-
नमिति” तस्य मनुना तदुक्तितयोक्तः । एकपक्षस्य मध्ये

केनचिदप्ये भोजनपात्राद्ये तत्पङ्क्तिस्थानां तदनुच्छिष्ट-
वत् यथा “अथैकपङ्क्त्यां माश्रियात् संवृतः स्वजनैः”
कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भक्ष-
न्मज्जलद्वारमार्गे पङ्क्तिं भेदयेत्” व्यासः । जलादिना पङ्क्ति-
भेदाकरणे तु पङ्क्तः “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां भोजने
कचित् । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् ।
भोज्यात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यासुच्छिष्टसङ्भोजनम् । प्राजा-
पत्यं चरेद्विप्रः शत्रुः सान्नपनन्तथा” । “विडालादिभि-
रुच्छिष्टं द्रव्यमन्नं विवर्जयेत्, अन्यत्वं हिरण्योदकस्य शतं”
देवकः । अज्ञानादुच्छिष्टादिभोजने तदुत्तार्यमित्याह
“अभोज्यमन्नं नास्त्यभाजनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञाना
भुक्तसुत्तार्यं शोधयं वाप्याशु शोधनैः” वसनपत्रेऽपि
अत्यमायचित्तं भवत्येव “आमन्त्राद्याग्ने त्विरात्रं पयसा
वर्तेत ब्राह्मणः, शूद्रोच्छिष्टाग्ने वसनं कृत्वा सप्र-
रात्रसुपवसेत्” विष्णुना वसनोत्तरमपि प्रायश्चित्त
विधानात् “अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदं तं ब्रह्मसत्त्वविशं विधिः” मिता०
आप० । वचनन्तु ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानः पयसं जनात्-
कारानुत्तारेऽप्यग्ने तताम्बूलाद्युच्छिष्टपरमिति” प्रा० त०
रघु० । अन्यजैः बलात्कारिते उच्छिष्टादेर्मर्जनेऽपि दो-
ष एव । “दासीकृतोक्तान्नेच्छश्वागुदायैश्च दक्षिभिः । अश्वं
कारितः कर्म गवादेः प्राणस्तिवन् । उच्छिष्टमार्ज-
नञ्चैव तथा तस्यैव भक्षयन्” इत्यादिभिर्भाष्यं साधोषिते
द्विजातो तु प्राजापत्यं शोधनम् । चन्द्रायणस्त्वङ्गिता
न्नेः पराक्रमय वा भवेत्” देवलोक्तेः । उच्छिष्ट-
वाशब्दादिसर्पोऽपि दोषः” प्रा० त० उक्तः यथा ।
“आपस्तम्बः ‘भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्वाण्डालैः श्वप-
चैव वा । प्रसादात् अश्विनं गच्छेत् तत्र कुथ्यादि-
शोधनम् । गावश्चरुसङ्कलन्तु रुपदं वा शतं जपेत् ।
त्विरात्रोपोषितो भूया पञ्चमव्येन शुद्ध्यति । भुक्तोच्छिष्टो-
न्त्यजैः स्मृतः प्राजापत्यं समाचरेत् । अङ्गोच्छिष्टे
स्मृतः प्रादः पाद आमाशने तथा” । “प्राजापत्यं ज्ञाने
अङ्गोच्छिष्टोवेनाद्युपासः आसे निमिषः न तु निमिषः”
प्रा० त० रघु० । काश्यपः “श्वशूकरान्यवाण्डाल-
मद्यभाण्डरजसकाः । यद्युच्छिष्टः शृणोक्तत्वं लक्ष्मं
सान्नपनं चरेत् । “एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्नपने धेनुद्वयम्” ।
प्रा० त० ब्रह्मपुराणे “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्मृ-
तस्तु तावयः । उपवासिन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्टएव

वा । उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तावयः ।
उभौ स्नातं प्रकृतं सदा एव समाहितौ” । “अनुच्छिष्ट-
वाप्राणस्य नक्तमिति” प्रायश्चित्तविवेकः ।

“सर्वमन्त्रमेकतोऽप्युच्छिष्टसर्वाग्ने देवेषु” आ० त०
गोभिलः । इत्यादिवाग्ये च । “उच्छिष्टे सतिलान्
दर्भान् दक्षिणायासिधापयेत्” आ० त० ब्रह्मपुरा० । “अ-
संस्कृतप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोगितासु । उच्छिष्टं
भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरय यः” आ० त० ब्रह्मपुरा० ।
“प्रेतश्चाङ्गे यदुच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दम्पत्यो-
भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” आ० त० स्मृतिः ।
“उच्छिष्टं पाकपात्रे ऽवशिष्टम्, गृहे उपरागे पर्युषितं,
दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामव-
शिष्टमिति” श्राद्धचिन्तामणिः । ४ मध्नि । मज्जिमोक्कि-
एत्यास्तस्य तथात्वम् । “उच्छिष्टं शिवनिर्मात्यम्—श्राद्धे
प्रयस्यते” इ० । उच्छिष्टोदनः ।

उच्छिष्टगणेश पु० तन्त्रोक्ते गणपतिभेदे । तस्य मन्त्र-
ध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् “भुक्तोच्छिष्टोजपेन्नित्यं गण-
ेशस्य सदा प्रियः” । “उच्छिष्टश्रातुर्विध्या जपपजनमा-
चरेत्” । अनुच्छिष्टो न सिध्येत्तु तद्वादेव समाचरेत्” ।
“सदोच्छिष्टोगणेशानो यश्चराजेन धीरता” इति च तत्रैव

उच्छिष्टवाण्डालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते मातृकोदयोमृत्तिभेदे ।
तस्याः मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । “भोजनान-
न्तरं देवि । निराश्रयमने कृते” इत्युपक्रम्य “उच्छिष्टेन वनिं
दत्वा जपेत्सहस्रमन्त्रः । उच्छिष्टेन च कर्तव्यो जपो-
ऽस्याः सिद्धिमिच्छता । उच्छिष्टजा तानस्य जायन्ते सर्व-
सिद्धयः” इति च तत्रैव ।

उच्छिष्टभोजन इ० उच्छिष्टं पञ्चयज्ञावशिष्टं भोजनमस्य ।
पञ्चयज्ञावशिष्टस्य भक्षणे “यज्ञावशिष्टाग्निः सन्तोषयन्ते
सर्वकिल्बिषैः” सतुना तथा भोजने किल्बिषतारकत्व-
कीर्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यत्वम् । उच्छिष्टं देवैर्भ-
वेद्यावशिष्टं भोजनमस्य । “देवैर्भवेद्यभोजनं च ।
“तैदेसमप्रदायैभ्यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” गीतायां देशानि
वेदेने दोषश्रवणात् देवाय तस्यैव भोज्यता ।

उच्छिष्टभोजनं कि० उच्छिष्टं इतरस्य भुक्तावशिष्टं भुङ्क्ते
भुज-णिनि । निषिद्धोच्छिष्टभोजनं” “कूरस्योच्छिष्टमा-
जिभः” मनुः । [वर्जिते हृद-ल्यु । (भोज) सिक्चके ।

उच्छिष्टमोदन न० उच्छिष्टं भ्रमरोच्छिष्टं मधु तेन मोदते
उच्छिष्टं कि० उच्छिष्टं भेदे नि० कप्य । अवशेषणार्थे

उच्छ्र(श्वा)य ३० उद्गु+त्रि-कारणे क्त्वं चङ् वा । १३ कृततादाभ्

उच्छ्वास उ० उद्+अस-ञञ् । यन्तर्मुख्याये, व्याख्यायिका
 वा श्चरिच्छेदे, यथा दण्डकमारस्य प्रथमोच्छ्वासादि प्राक्-
 वायोर्दीर्घगत्या श्चर्ङितौ शुक्लायासे च । 'दीर्घा
 कृ, षीपयोश्चासम्रे लक्षणाकुम्' कात्या० । 'वायोर्भार्मनिरो-
 धाच्च न गर्भस्थः प्ररोहति' निम्नायोश्चाससंश्लेषप्रमाणं
 गर्भोऽधिगच्छति' उच्य० । उच्छ्वासवद्वान्कीर्मेदास्तु तत्
 दर्शिताः । 'ऊर्जगाः यद्वत्स्थेऽपरशगन्धप्रवायोश्चास-

जृम्भितलुप्तसितकथितवदित्तादीनि विशेषानभिवक्षन्त्यः शरीरं धारयन्ति “पीडुवस्रवजोगाढः सोच्छ्रावः शिथिलः क्षतः” । “शोतपादकरोच्छ्रावश्चक्षुश्चास्रश्च यो भवेत् । काकोच्छ्रावश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्त्येते” सुशु० । “सन्ततोच्छ्रासिनं क्षीणं नरं क्षपयति क्षरः” सुशु० । उच्छ्रावश्च दीर्घनिश्वासः स च यावत्कालेन श्वासरूपप्राप्तक्रिया भवति ततोऽप्यन्तर्गतेन दीर्घदेशपर्यन्तप्राप्तवायोर्भविर्गमने भवति । “उच्छ्रावो” समधिकतरोच्छ्रासिना दूरपतो मेघदू० “इत्युच्छ्रावोऽन्येन प्राण व्यादध” कात्या० ४, ८, २६ ।

उच्छ्रासिन् लि० उद्+श्व-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ ऊर्जश्चासयुक्ते २ दीर्घनिश्वासयुक्ते । “समधिकतरोच्छ्रासिना” मेघ० । ४ उद्गते च “उच्छ्रासिकात्ताञ्जनरागमच्छा” कुमा० “समधिकतरोच्छ्रासिना” मेघ० “५ ऊर्जश्चासयुक्ते समूषौ” “यत्नैतदूर्जोच्छ्रासो भवति” छ० उ० उच्छ्रासयुक्ते दृश्यम् । उच्छ्रा उच्छ्रे (कृष्णवस्त्रादाने) हृदा० इदित् पर० सक० सेट् । उच्छ्रति औच्छ्रेत् । उच्छ्राम्-बभूव आस-चकार । उच्छ्रिता उच्छ्रात् उच्छ्रियति औच्छ्रियत् । उच्छ्रः उच्छ्रनम् उच्छ्रतः । प्र+मार्जने प्रोच्छ्रनं (पोक्षा) प्रोच्छ्रतः । उच्छ्र बन्धे समापने च विरासे पा० हृदा० पर० सक० सेट् । उच्छ्रति औच्छ्रीत् उच्छ्राम् बभूव आस-चकार । उच्छ्रिता उच्छ्रात् उच्छ्रियति औच्छ्रियत् । शिच् उच्छ्रयति ते औत्तिच्छ्रत् औत्तिच्छ्रत् । सनि उत्तिच्छ्रयति उत्तिच्छ्रयति । इदित् तेन निहाया नेट् । उच्छ्रः ।

उज्जय(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् ज्वलन्तीपुण्याम् ज्वलन्तीष्वदे विवर्तिः । “सौधोत्पलप्रपञ्चविमलसो माणभूरजयिन्याः” मेघदू० । इत्यञ्च उद्भावधिनैरुपर्यन्तसमरेखास्यपुरीमध्योऽनन्यतमा यथाह श्रौयतिः “सङ्गा कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटमद्विष सितः पङ्कजः । श्रीवत्सुखम् च पुरी ततश्च माञ्जिपुतो चोक्जयिनी प्रसिद्धा । स्यादाश्रमोऽस्माद्वनरं सुरस्य ततः पुरं पङ्कजवाभिधानम् । श्रीगंगाटं च शरीरहितार्थं स्थानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः । इतीव याव्योक्तगङ्गाधराया रेखाभिमां गोखविदो वटनि । अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके प्रेयानि तज्ज्ञैः पुटभेदनानि” । छ० वि० त्रु सामान्येनोक्तम् यथा “राजसालयदेशीकः शैलयोर्मध्यच्छ्रवणाः । रोहीतकमवली च तथा सञ्चितं सरः” । “राजसालयदेशी सङ्गा देवानां सहस्ररुपः पर्वतो मेहरनभोमध्यो ज्ज

स्रष्टुं तद् स्थिता देशा रेखास्याः” । सङ्गादक्षिणस्रष्टुस्यास्र-रुपयुक्तास्तत्र मनुष्यागोवरत्वादिति नोक्ताः । श्वानार्थमुदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी सञ्चितं सरः कुबलेत् । चकारस्येव व्ययपरः । तथान्यानि परस्परं सञ्चिततया प्रेयानि” १० भा० । “यथोक्जयिन्या कुचतर्पभागे प्राञ्चां दिशि स्यादामकोटिरेव” छ० वि० ।

उज्जयन्त न० उद्+जि-ङ् । रैवतपर्वते हेम० ।

उज्जानक पु० उतङ्गसुरेन्द्राश्रमान्तिके सप्तस्रविधे मरुभूमिषु बालुकामयदेशभेदे । यत्र हि मधुपुत्रो धनुर्वतङ्गप्रार्थितेन कुबराज्ञेन विष्णु तेजसा हंजितवोर्येष निमार्जितः तत्कथा यथा भा० हरिवं० ११ अ० । “ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु । सप्तस्रो बालुकापूर्य उज्जानक इति श्रुतः । देवानामप्यबध्यस मङ्गाकायो मङ्गाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितो मङ्गान् । राजसस्य मधोः पुत्रो धनुर्मानम महासुरः । येते खोकिविनायाय तप स्याव्यय दारुणम्” । इत्युपक्रम्य तद्वधोर्वर्ष्यं तत्तत् कथाधनुर्मारयन्ते दर्शयिष्यते २ उत्तरदेशस्येऽपि देशभेदे “एतद्द्वारं मङ्गाराजः मानसस्य प्रकाशते” इत्युपक्रम्य “एव उज्जानकोनाम प्रावर्कियत् यानवान्” भा० वं० १२ अ० देशभेद उक्तः ।

उज्जासन न० उद्+जघ-णिच्-ल्युट् । १ मारये वधे एतद्वेगे कर्माद्यः संभ्रम्यत्वविवक्षया वधी प्रतिपदविहिततया च तथा वध्या न समासः “चोरस्योज्जासनम्” वि० की० । “प्रतिपदविहिता वधी न समस्यते” वार्त्ति० । “प्रोक्ता प्रतिपदा वधी समासस्य निवृत्तये” भर्तृ० तथैवोक्तम्

उज्जिघ्र लि० उद्+घ्रा-घ । आघ्राणकस्येति ।

उज्जिति स्त्री उद्+जि-ङिन् । उत्कृष्टजे “अग्नीषोमयो-रज्जितमनुज्जेषम्” यजु० २, २५ । “उज्जितमनु पङ्कतविज्ञेन हविःखोकरणरूपसुकृतमयम्” वेददी० । “षो-मस्योज्जितमित्त्वान्नमनस्यति” कात्या० १०, ७, १४ । “उज्जितिभ्यो वोसरो वाहेन्द्रः” कात्या० १४, ५, २१ । अग्नीषोमयोऽरज्जितमनुज्जेषम् । “अग्नीषोमयो-रज्जितमनुज्जयति” इन्द्राग्नौ रज्जितमनुज्जयति” यत० ब्रा० १, ८, १, २, ३, ४ । २ उज्जयिनिङ्गयुक्तमन्वकरणकाहुतो च । “अयोजितोः” इत्युपक्रम्य “अग्नि-रेकाक्षरेण प्राञ्चस्ययत्तस्युक्तं यम्” इत्यादि यत० ब्रा० २, २, १, ६, १७ उक्तम् ।

उज्जिह्वान लि० उद्+ह्वा-मानच् । उज्ज्वलति ।

उज्जीविन् त्रि० उद्+जीव-णिनि । नाशप्रायताप्राप्ता-
न्तरं पुनरुज्जीवयति ।

उज्जृम्भ पु० उद्+जृम्भ-घञ् । ईषिकाये रश्मिभुजने । उज्जता
जृम्भा (हृदयोला) यस्मात् प्रा० व० गतलोपः । रश्मि-
विकाशनभेदे रश्मिरेरि अच् । ४ प्रकाशान्विते ५ उज्जृम्भावति
त्रि० । “उज्जृम्भरदमाज्जो जा भिनस्यज्जानि साज्जना” भाषः
उज्जृम्भाण न० उद्+जृम्भ-भावे ल्युट् । विकाशे सखविका-
शनभेदे व्यापारे (हृदयोला) । “उद्धारकाशचवपु-
षीवनोज्जृम्भाणि च” सुश्रुतः । उद्+जृम्भ-अ । उज्जृ-
म्भाऽप्यल स्त्री ।

उज्जृम्भित त्रि० उद्+जृम्भ-क्त । विकारिते । भावे क्त ।
रश्मिभुजायाम् (हृदयोला) रश्मिभुजापारभेदे न० ।

उज्जिष पु० उदा+जिष-गत्याम् भावे घञ् । उज्जिषप्राप्ती
उज्जिति शब्दे उदा० । अच् । उज्जिषे त्रि० ।

उज्जिषिन् त्रि० उद्+जिष-गत्यां णिनि स्त्रियां ङीप् । उत्कर्ष
प्राप्ते “ज्जिडी च शाकी चोज्जिषी” यजु० १७,
८५ “उज्जिषो उत्कर्षजयमशीलः” वेददी० ।

उज्जिष न० उज्जता ज्या यस्य प्रा० वा गतलोपः । ‘आरो-
पितमौर्वेके धनुषि । उज्जिषधन्याः’ कात्या० २२, ३,
१७ । “उज्जिषधन्या आरोपिष्यधनुष्काः” कर्क० ।
उज्जिकान्ता अवतारिता ज्या यतः प्रा० ५ व०
वा कान्तलोपः । अवतारितमौर्वेके धनुषि “काण्डो-
वा वेदहोत्रोपपन्न उज्जिष धनुर्धिय” कत्या० ७० ।

उज्जल त्रि० उद्+जल-अच् । उद्गते, उविशते, रविकाशित
च । ४ उद्गाररसे पु० । “स रागिरासोन्मज्जमां भक्तो-
ज्जलः” शृङ्गारभङ्गा सङ्काकाव्ये चारुणि नैवधीयवरिते
सर्गानिसर्गोत्पलः” नैष० । “स्वातन्त्र्यमुज्जलमवाव करेण
राजः” अरितमुद्रतिमुज्जलां दयानै” भाष० ।
“अस्माकं सखि वासवी न रुचिरे नैवयत्तं नोत्पलम्”
सा० द० । “विचलोत्पलवेषा तु वल्लभपुरनिखनाः” सा०
ट० “सुखसाः पल्लवोत्पलाः” सुश्रु० । अथ च रसान्तरं
गोखामिपन्ये स्थितम् । ५ उत्पन्नं न० राजनि० धातुमध्ये
तस्याङीप्रोत्पात्तात्त्वत् । तस्य भावः व्यज् व्योत्पल्य त्व ।
उज्जलत्वं तद्भावे न० । तत् । उज्जलता स्त्री तत्त्व ।

उज्जलदत्त पु० उष्णादिदत्तकारके विद्वद्भेदे । तस्येदम् ।

उज्जलदत्तीय तत्त्वतपन्ये पु० तत्त्वतपन्ये तु स्त्री ।

उज्जलन न० उद्+जल-भावे ल्युट् । उद्गोप्रो रवैशब्दे च ।

उज्ज त्वागे तदा० पर० सक० सेट् । उज्जति ‘व्योज्जति’

उज्जाम्—बभूव आस चकार । उज्जिता उज्जामात् उ-
ज्जिष्यति व्योज्जिष्यत् । उज्जितः । त्वमङ्क यस्याः पति-
रुज्जितप्रभः” नैष० । “अद्यापि नोज्जति हरः
किल कालकूटम्” चौरपञ्चाशिका । “प्राणानोज्जिष्य
खड्गेन क्षिप्रमेवैव मूर्धनि” भट्टिः । “सपदि-
विगतनिद्रस्तत्पुत्रो ज्जामाकार” । “अविरतो ज्जितवारिषिषा-
खड्गभिः” “परस्परालिखितव्यमदूरो ज्जितवर्त्मसु खड्ग-
क्षेत्रे” सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्पुत्रो ज्जितवर्त्मकम्”
“उदये सदशच्युतज्जिता” इति च रघु० । अतः “मिद्योद्गो-
मदे” पा० नि० क्यप् नदे कर्त्तरि भक्ष्य धत्वम् । “उज्ज-
मुज्जति उज्जोद” सि० की० ।

प्र+प्रकर्षणे त्वागे । “खट्विहो प्रेयस्यपि प्रोज्जिता” प्र० बो० ।

“लिखितमपि ललाटे प्रोज्जितं कः समये” हितो० ।
सम्+सम्प्रत्यये ।

उज्ज त्रि० उज्जति उज्ज-अच् । त्वागिनि । “वज्जो ज्जिता
वेदिनिन्दा कौटसाध्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः
सुरापाणसमानि घट्” मनुः ।

उज्ज पु० उज्जि-घञ् । “अबाधितस्यानेषु पथि जलेषु च
च अप्रतिहतावकाशेषु यत्तु क्लेशधयो विद्वान्ने तत्ता-
ज्जुलीभ्यामेकैकं कथं समुच्चिनोतीति” वीषा० कृत्युक्ते कणश्च
व्यादाने । “शिलो ज्जम्भया टटीत विप्रो जीवन्
यतस्ततः” मनुः । “एवं दृष्टस्य नृपतेरुज्ज्वलापि च
जीवतः” मनुः । “तान् उज्ज्वलाङ्गितसैकतानि” रघु० । “निरा-
हारस्तु स मुनिरुज्ज्वलं मार्गयते पुनः” ‘तदाममुज्ज-
वर्णां दुर्वासा मुनिसत्तमः’ शिलो ज्जम्भयत्तिधर्मात्मा मुहुरल
संयतेन्द्रियः” भा० व० १५८ अ० । “प्रतिपङ्काच्छिखः
श्रेयांसतोऽप्युज्ज्वलं प्रशस्यते” मनुः । “व्यालपङ्कातुज्ज्वलतो-
नन्यांश्च वनचारिणः” मनुः । अस्य क्लेशताऽपि “उज्ज्वलं भैक्षं
यदन्यच्च तत्परिपहणम् कृतम्” निगमोक्तेः “प्रतिपङ्कात्
शिलं श्रेयस्ततोऽप्युज्ज्वलं प्रशस्यते” सत्यल्लरे चोक्तम् । उज्ज्व-
लमिति समस्तमपि शब्दान्तरं केचिदिच्छन्ति । उज्ज्व-
लपञ्चिचक्षुर्वज्ज्वलेन शिल्यते संश्लिष्यते इति तद्व्युत्-
पत्तेः “कृतमुज्ज्वलं श्रेयश्चक्षते” स्यादवचितम् । श्वतन्त्र
याचितं भैक्षं प्रवृत्तं कर्षणं सृष्टम्” मनुः ।

उज्ज्वल न० उज्जि-भावे लोट् । आपणस्येतादिपतिष्व
क्षेत्रसामिद्विहीतविक्रीतावधिष्वक्षेत्राणां कणश्च व्यादाने
उज्ज्वलित न० शिख-अपहारे क १त० । क्षेत्रसामिना
द्विहीतव्यात् क्षेत्राणाम्, समुद्ररूपे व्याहरणे । अस्य

दन्यमकारमध्यतानपि केचित् एषोदरादि० कल्पयन्ति ।

उट न० उ+उरु नेत्त्वम् । १ट्टे, २परे च ।

उटञ्ज पुन० उटोभ्यो जायते जन+ङ । पञ्चादिनिर्मितायां जायां
मुन्वादिभ्यः । “उटञ्जहारोधिभिः” “सृगैर्वसितरोधस्य
मुटञ्जान्मृभिषु” रघुः “नवोटाज्जभ्यलरसंभृतानलम्” कुमा०
उठ गतो भ्या० पर० सक० सेट् । ओठति ओठोत् । उवोठ ऊठतः
ओठिता उवात् ओठिष्यति ओठिष्यत् ।

उड संज्ञतो सौत्र० पर० अक० सेट् । ओडति ओडोत् ।
उवोड ऊडतः । ओडिता उवात् ओडिष्यति ओडि-
ष्यत् । उडु

उडु स्त्री न० उड-वा० कु । १नक्षत्रे, २जले च स्त्रीत्वे वा
ऊङ् । “इन्दुप्रकाशस्तमितोडुहस्ताः” । “उत्सन्निभो-
डुभिरतोवतरां शिरोभिः” भाषः ।

उडुसूक्त न० उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले
मण्डके तस्य संस्थितिश्च” सि० यि० उक्ता उडुशब्दे
तच्च दर्शितम् । उडुचक्रस्यरूपादि सू० सि०
उक्तम् यथा “ब्रह्माण्डमध्ये परिधिव्योमकलाभिधी
यते । तन्मध्ये भ्रमणं भानासंधोषः क्रमयस्तथा ।
मन्दामरेण्डभूपलघ्वर्युक्तेन्दुजन्तवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्ताः
सिद्धविद्याधरा चनाः” । “ब्रह्माण्डान् परिधिक्षुप्तस्य
मानं हत्तं व्योमकला बन्धमाणाकाशकलोच्यते । तन्मध्ये
ब्रह्माण्डमध्ये आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां संप्रतस्तु-
ल्योर्ध्वान्नरितानां भ्रमणं भवति । तथा तल्ल्योर्ध्वान्नरेणा-
धोधोनक्षत्रेभ्यः घनितकस्य तिथीमाकर्ण्यक्रमवन्मुखाद्यस्तात्
परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराचनाराधयन्त्याश्चन्द्रादधः-
स्थिता आधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । प्रवहन्त्यावय
स्थानाभावाच्चन्द्रश्च तेषां परिभ्रमः” र० ना० । तस्योत्पत्ति-
विभागस्तत्रैव । “पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्वाशिसञ्ज्ञकम् ।
नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्यक्षं वशी” सू० सि० । “पुनरनन्त
रमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसंज्ञकं व्यभजत्
जनः कल्पितं हत्तं द्वादशविभागं राशिरुक्मकरोदित्यर्थः ।
भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशत्यक्षं
व्यभजत् । जनः कल्पितं तदेव हत्तं सप्तविंशतिविभागं
चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न
जताः ? उक्तचक्रद्वारां नित्यामकाभावादित्यत आह
वयोति । इच्छाविषयं वशं विद्यते बल्येति वयो स्वतन्त्रे
पक्षे निवोगानर्हत्वात् । सेषक्या तत्त्वद्वारां विभागाः
जना इति भावः । सप्तविंशतिविभागव्यङ्ग्यानि नक्षत्राणि

तारात्मकानि निर्मितानीत्यर्थे सिद्धम्” र० ना० । तत्र राशि-
नक्षत्रनामानि ज्योतिः० त० उक्तानि यथा “मेषदशमिधुनकर्क-
टसिंहाकन्यातुलाधरदशमम् । धनुश्च मकरः कुम्भमीन
इति च राशयः कथिताः” । “आश्विन्या सृह मरुषी
क्षत्तिकापादः कौर्त्तितोमेघः । हयमः क्षत्तिकाशेषं
रौहिण्यश्च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्धं पुन-
र्यसोक्षिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्यसोरन्यः पुष्योऽ-
श्लेषा च कर्कटः कथितः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद
उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाश्वः स्वात् ।
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिविशाखायाश्च पादत्वयम् । आश्विनि
विशाखापादस्तथातुराधान्तिता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा
प्रथमश्रावस्तुराश्वकी धनी । मकरस्ततपरिषेधं श्रवणा-
चार्द्धं कनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिर्दार्द्धं शतभिषापोष्य-
भाद्रपदत्वयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा देवती मीनः”
आश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्यातत्त्वज्ञिनेत्यक्षरूपं च
न्योपतिनोक्तम् । “वर्णितकल्पिषुगुणेन्दुकृतानि भूतवा-
णाश्चिन्नेत्यश्वरभूकयुगाग्निरासाः । दृष्टाश्विरासगुणे-
दयतद्वियुग्मदला बुधैर्नैर्गदिताः क्रमयो भताराः ।
तुरगसुखसदृशं योनिरूपं क्षुराभं यकटनिभमथैखोक्त-
माङ्गेन तल्लम् । मण्डितहृदयचक्राभाभि शालोपनं च
यवनसदृशमन्यत्रालं पयं ह्रस्वम् । हस्ताकारमजलमौ-
क्तिकममं चान्यत् प्रयाखोपमं घिष्णुं तोरुणवत् स्थितं
बलिभिर्न स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केवरिविक्रमेण
सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्द्विनिवासयत् स्थितमतः
स्फुटकञ्चिकं च । त्रिक्रमममं च मृदङ्गरूपं हत्तं ततो-
ऽप्यद्यमसद्वयमम् । पर्यङ्कतल्यं सरलातुकारमित्येवमन्या-
दिभचक्ररूपम्” ।

मचक्रपरिधिमाम् सि० यि० उक्तम् “अभ्येक्षिमाङ्गजराश्रु-
रगोऽक्षपन्थाः” (७५६८८८५० योजनानि । कक्षां स्पृशन्ति
गणका भगणस्य चेमान्” । तस्य भूषध्यात् उच्छ्रितियो-
जनानि तु तल्लोक्तानि यथा “नागाश्वरद्वयराश्विनिक-
दशंस्थी” (४५०६३६५८) नक्षत्रमण्डलमभयः श्रवणो
निश्चतः” । अथ च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवहवायुना
आख्यमाणस्य दिने षण्मासद्वयः रात्रौ च षण्मासिति भेट् ।
“स्यादुद्भवो निजनिजोदयमासुतल्ये सूर्योऽक्षभास्कर-
सोऽक्षमवश भावानम्” सि० यि० उक्तेः । २ताराणां
समूहे च “वप्रेण पृथ्वीचरोऽष्टमः” भाषः ।

उडु/डूप ड० उडूनि जले पाति पा-क । १जले भेजयाम् ।

‘उडुपप्रवचनारोयत् नित्यं भविष्यति’ भा० व्या०
पृ० ७० । “वह्नोवारिवह्नो केनोडुपरिभूतम् ।
भा० व० ११६ । “तितोर्दुस्तरं माहादुपेमाक्षि सागरम्”

रघुः । उडुपप्रवचनारोयत्वात् उडुपत्वं । चर्मा-
वन्धनयानपाले न० तच्छोकव्याख्याने मङ्गिनाथेन “उडुपेन
चर्मावन्धनयानपाले येत्यभिधाय “चर्मावन्धनदुपं ज्ञयकाठं
कश्यपदिति” सञ्जनोक्तिरुदाहृता । प्रथमे । उड-
पोऽपि ज्ञेये अमरटी० । उड्णि उड्णी नक्षत्राणि
पाति पा-क । २ चन्द्रे स हि ताराणां पतिरतस्त-
द्रजः । उड्णां दिवा हि सूर्यकिरणैरभिभवात्प्रकाशत्वेन
रात्रौ च प्रकाशवत्त्वेन निशाभीशचन्द्रस्य तत्पतित्वम् ।
पञ्चम् “नक्षत्राणामभीशत्वमोषिणीनां तथैव चेति” का० ख०
प्रजापतिना तदभीशत्वदानमुक्तम् । गोतायामपि “नक्षत्रा-
णामहं यथो” इत्युक्तेः तन्मध्ये तस्य अत्रत्यादपि तत्पतिता
“सलिलमये शशिनि” इह० सं० । तस्य जलमयत्वोक्तेः
उडुमयत्वात् जलमयत्वात् तस्य उडुपतित्वं वा बोध्यम्
तल्लक्ष्यान्विष्यादितारापतिताह्वा तथात्वम् ।

उडु(टु)पति पु० उड्णां पतिः । १ चन्द्रे २ ज्ञेये वक्ष्ये च ।
“परिसुधतां बणिगिवोडुपतेः” माघः । ‘रसात्मकस्योडु-
पतेः रस्ययः’ कुमा० ।

उडुपथ पु० उड्णां पन्थाः । आकाशे । तत्र हि उड्णां
प्रत्यहं प्रवह्णायुना भ्रमण्यात् तथात्वम् ।

उ(टु)डुम्बर पु० उं गम्भुं दृणोति च उम्बरः उत्कटः
उम्बरः प्रा० सं० दृष्टो० दस्य वा डत्वम् । (यत् उडुर)
ऽयज्ञाङ्गे एते २ तान्मे च, यज्ञावपचणयाम् २ देहल्याम्
४ कुम्भेदे च न० । “उ(डु)डुम्बरो यज्ञफलो यज्ञाङ्गो ज्ञेम-
डुम्बकः । उडुडुम्बरोऽङ्गो गुरुपित्तकफाक्षजित् ।
सधुरसुखरो वस्योऽव्रणयोऽधनरोपणः” इति भा० व० उक्त-
गुणकः । तस्य विकारः अण् । औ(डु)डुम्बर तद्विकारे
पात्वादौ लि० । स्त्रियां ङीप् । “गृहीत्वौडुम्बरं पालं
जातुभ्यां धरणिं गतः” स्मृतिः । “औडुम्बरो अहो
गायेत” स्मृतिः । [ङीष् । दन्तोष्ट्रे गन्ध० ।

उडुम्बरपर्णी स्त्री उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णसंस्थाः गौरा०
उडुराज् पु० उडुपु राजते राज-क्लिप् । चन्द्रे । अच, उड्णां
राजा टच् सप्तः० वा । उडुराजोऽप्यत्र “तदोडुराजः
ककुभः करैर्मसं प्राच्यावलिभ्यन्” भाग० ०, २८ अ० ।

उडुनीमन् पु० उडुरिव बीमास । अविभेदे । तस्यापत्यम्
भाङ्गा० रज् । औडुनीमि तदपत्ये पुं स्त्री० । वङ्गपु अ-

कारः । उडुनीमाः । [विरुहेऽडुयने निराशताम्०] न० ।

उडुडयन न० उडु+ङी-ल्युट् । पश्चिणामूर्धगतौ ‘गतौ
उडुडामर त्व० उत्कटौ डामरः प्रा० सं० । १ उडुटे २ अडे
च ३ तन्मभेदे पु० । [तिमभेदे ।

उडुडीन न० उडु+ङी-भावे क्त । अर्द्धोत्पतनरूपे अगग-
उडुडीयन न० उडु+ङी-उडुः स इवाचरति क्यङ् उडुडीय-भावे
ल्युट् । । उत्पतने । “कथमुडुडीयनेऽयज्ञान् पतने च
समात्मजान्” भा० व्या० २२२ अ० । उडुडीय-कर्त्तरि
ताच्छीत्त्वे वा चानश् । उडुडीयमान उडुडयन कर्त्तरि
तच्छीत्त्वे च लि० ।

उडुडीश पु० उडु+ङी-क्लिप् तस्य ईशः । उत्पतन
कर्मणाभीश्वरे ऽमहादेवे ३ तन्मभेदे च भेदि० । योगिनां
हि उत्पतनं योगशास्त्रप्रसिद्धम् महादेवस्य च तदोद्यत्वात्
तथात्वम् । उडुडीशतन्त्रस्य तु उत्पतनसाधनोपायविधा-
यकत्वात् तथात्वम् ।

उ(ओ)डु पु० उडु-सौ० वा० रक् र वा उ-र-रक् वा
डुगागमोश । कूर्मविभागस्य प्राच्यदेशभेदे “सर्वज्ञाङ्गान्
सपीण्डोडुन् सवोलान् द्विडुन्वाङ्गान्” भा० प० ५६
अ० । ओ(उ)डुदेशश्च कूर्मविभागे वृ० सं० प्राच्यतयोक्तः
यथा “प्राच्यामित्युपक्रम्य मिथिलसमतटोडुन्वाङ्गदन्दन्तु-
रकाः” इति । स च उत्कलात् भिक्षणं तत्रैवाचनारम्भम्
“प्रीण्डुत्कलकाशमेकलाम्बराः” इत्युक्तेः । भारते
च सहदेवदक्षिणदिश्वजये “पाण्डुरांश्च द्रविडांश्चैव सहितान्-
ओडुकोरकैः स० १० अ० उक्तेस्तस्य हस्तिनागरीतः
दक्षिणत्वात् तथात्वम् । कूर्मविभागे प्राच्यत्वमिति न
विरोधः । सर्वत्र उडुपद्वयवणात् उकारादित्वम् रघु-
नन्दनेन तु ओडुदिदेशव्यवस्थितमित्युक्तत्वात् ओकारा-
दित्वमपि । अस्य देशवाचित्वात् तस्य राजा तद-
स्याभिजन इत्यर्थे च अण् । ओडु, तद्वाजे तद्वाशिनि च
वङ्गपु तस्य लुक् । उडुः तद्वाजे तु द्विवाशिषु च ।

उणक् लि० ओष-अपसारणे खलु गौरा० उणक् इति पाठात्
नि० ह्रस्वः । अपसारके । स्त्रियां गौरा० ङीष् । उणकी ।

उणादि पु० उणप्रत्यय आदिर्भवाम् । शाकटायनोक्ते उणप्रभ-
तो प्रथमसमुदाये । “उणादेशो वङ्गजम्” “ताभ्यामन्य-
तोणादयः” पा० । “उणादयोऽन्युत्पन्नाः प्रातिपादिका-
नीति” पा० भा० । व्युत्पन्ना इति पाठान्तरम् । व्युत्-
पत्तिपञ्चाभिप्रायेणैव “राचवस्य ततः कार्यं कारवानर-
पुङ्गवः” इति भट्टो कार्यमित्यत्र द्वितीया अन्वयस्यत्वे

सा न सादिति बोध्यम् उपादिदृष्टिश्च उष्णवदस्तज्जना
प्रसिद्धा ।

उत्तुक् पु० “गमेष्य यत्तुल्लोहानौ शोणितजौ । शोणितफेन-
जः फुफ्फुसः शोणितकिङ्कप्रभव उष्णकुः” इति सुश्रुतोक्ते
रधिरकिङ्कजाते देहस्यलगायथे कोष्ठभेदे तन्मलविभा-
जकत्वं कलाभेदस्य तत्त्वोक्तं यथा “यत्तु समन्तात्
कोष्ठञ्च तपान्माणि समाश्रिता । उत्तुक्त्वं विभजते
मलं मलधरा कला” सुश्रु० देहप्रत्यङ्गविभागमुक्त्वा सुश्रु०
“तस्य पुनः संख्यानम् त्वचः कला धातवो मला दोषा
यत्तुल्लोहानौ फुफ्फुस उष्णकु कूटयमायथ”
इत्युक्तम् । “स्थानान्मासाग्निपकानां मूलस्य अधि-
रस्य च । कूटङ्गकुः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते
इति तस्य आभासपकमूलाद्याधारस्तम्भ । शल्यो-
द्धारं च तत्त्वैव । “अस्थियन्त्रमन्यद्वा त्रित्यक् कण्ठासक्तमवेष्ट्य
क्रोयोष्णकुं दृढैककृत्स्नबद्धम् इप्रभक्तोपचिन्तनं पाययेत् ।
उत्तुक् अयं उ-क्लिप । १ प्रश्ने २ वितर्के ३ संशये ४ अन्त्यर्थे ५ ऊर्ध्वे
च । ६ उदिते लि० । “तस्य उदितिनाम” छा० उ० ।
उद् इति वा हेद् ।

उत्तुक् अयं उ-क्त । १ वितर्के २ संशये ३ वितर्के ४ प्रश्ने,
५ अन्त्यर्थे च । “यदकन्दः प्रथमं जायमान उदात्तुत् सस्रुदुत
वा पुटोवात्” यजु० २८, १२ । “मानान्मिहोत्सुत मान
मौनम” भा० आ० १६२ अ० । “एतावन्ति च दाहानां
सहस्रायुत सन्ति मे” भा० स० २२ अ० । “तत् किमय
मातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्तते” शकु० ।
“शरीरस्य किमयमित्युत दर्पणः” शीरव० “प्रभुः
प्रहर्षु” कित्तयान्यहिंसाः” रघुः । “वारतो न विरोधी न
स्वाभावो भववानुत” किरा० । “धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नम-
धर्मोऽभिमवत्युत” सानमाष्टल त्व तमः प्रमादे सञ्जयत्युत”
गीता । [प्रोतञ्च] स्मृतिः

उत्तु लि० वेद्य-क्त । स्मृते पठिते अक्षरं “यन्मिहोत्सु ।
उत्तुक् पु० आयोदधैस्यथिष्यवेदनामकस्य सुनेः शिष्यभेदे तदु-
पाख्यानञ्च” भा० आ० १ अ० । वेदमुनिं प्रकृत्य “स
कदाचित् याज्यकाशैर्वाधिप्रस्थित उत्तुङ्गनामानं शिष्यम्
नियोजयामास” इत्युपक्रम्य “तत्त्वोच्य । गम्यतामनुजाने
भवन्” श्रयोऽवाच्यतीति च उपाध्यायेनानुज्ञातो भग-
वानुत्तुङ्गः क्रुद्धस्तस्य प्रतिविर्षीर्षीक्षितशरं प्रतस्थे”
इत्यन्तेन विस्तरेण तत्परितुष्टपर्विर्णितम् । तस्यायं पञ्चमः ।
गुरुदक्षिणादानार्थं गुरवे उत्तुङ्गेन निवेदिते गुरुणा क्षप-

त्रोयचनात् पौष्यवृषपञ्चदशतृणकुलद्वयमेव गुरुदक्षिणात्वेन
कल्पितम् तच्च पौष्यवृषपञ्चोदृतं कण्डुकद्वयं प्रार्थ्य आन-
यतस्तस्य प्रमादतस्तत्त्वोपापकृतम् अथ वज्रितो लक्ष्मिवर-
सादात् नागलोको गत्वा धूमप्राचुर्येण नागलोकावरणे
तद्गयास्तृणकुलद्वयं नागैर्दत्तमावीय उरुपत्न्या दत्तमिति

२ भार्गवे गौतमस्य शिष्यभेदे च तत्कथा भारते
“उत्तुङ्गो मङ्गता युक्तस्तपसा जनमेजय ! । गुरुभक्तः
स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् । सर्वेषां शिष्याणां
पामेष आसीन्मनोरथः । अतस्त्वं गुरुदत्तिं वै प्राप्नुया-
मेति भारत ! । गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
उत्तुङ्गोऽभ्युचिका प्रीतिः स्नेहैर्वाभवत्तदा । स तस्य
दमयीवाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा । सत्यं सेवो-
पचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् । अथ शिष्यसहस्राणि
समनुज्ञातवाचिः । उत्तुङ्गं परया प्रीत्या । नाभ्यनुज्ञात-
मैक्यत । तं क्रमेण जरा तात । प्रतिपेदे महासुनिम् ।
न चान्वबुध्यत तदा स सुनिर्गुरुवत्सलः । ततः कदा-
चिद्वाजेन्द्र ! काष्ठान्यानयितुं ययौ । उत्तुङ्गः काष्ठभारञ्च
महान् समुपानयत् । स तद्भाराभिभूताका काष्ठभारमरि-
न्दम् ! । निष्प्रेमेष कितौ राजत् । परित्रान्तां बुभुक्षितः ।
तस्य काष्ठे विहग्नान्भुज्जटा कृष्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः
सह तदा पपाद धनस्थिते । ततः स भारनिमिष्टः क्षु-
धाविष्टश्च मारुतः । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां कूटोदार्त्तस्वर
स्तदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्न्यभिमानना । जपा-
हान्येण सुश्रोणी करेण पृथुलोचना । पित्रनियोगा-
वर्धनं प्रा शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेतद्वन्द्वौ करौ
तैरनुविन्दुभिः । न हि ताननुपातांस्तु यक्ता धारयितुं
नृषी । गौतमस्यमनोविप्रमुत्तुङ्गं प्रीतमानसः । कक्षास्तात !
तवाद्येह योकोत्तरमिदं मनः । सस्मैरं ब्रूहि वि-
प्रर्षे । ओदमिच्छामि तत्पततः । उत्तुङ्ग उवाच । एवञ्च तेन
मनसा भवत्ययमिच्छीरवा । भवञ्च किमतेनेह भवद्वावातु-
गेन च । जरेयं नावकुजा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे ।
शतवर्षोपितं मां हि न त्वमभ्यनुजानीयाः । भवता
त्वमभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना हिजन्ने-
षाः शतशोऽयं सहस्रस्यः । गौतम उवाच । त्वत्प्रीति-
शुक्तेन मया गुरुगुण्यया तव । अत्यक्रामकृद्वा न काष्ठो
नाबन्धो हिजर्षभ ! । किन्त्वद्य यदि ते नृद्धा गमनं प्रति
भागव ! । अनुज्ञां प्रतिगृह्णा त्वं स्वदृष्टान् गच्छ मा
भिरम् । उत्तुङ्ग उवाच । गुर्वयं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

त्वं द्विजसत्तम । तमुपाह्वय गच्छेयमनुज्ञातस्तथा विभो ।
 गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सङ्गिरच्यते ।
 तव ह्याचरतरो ब्रह्मस्तुष्टोहं वै न संशयः । इत्यहं
 परितुष्टं मां विजानोहि भृगुद्वय ! । युवा षोडशवर्षौ
 हि यद्ययं भविता भवान् । ददर्श पत्नीं जन्माश्च स्त्रां
 ते दुहितरं द्विज ! । एवाकृतैः कृत्वा नाम्ना त्वत्तेजोऽङ्गिति
 सेवितम् । ततस्तान् प्रतिजयाह युवा भूत्वा ययस्त्रिणीम् ।
 गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाश्रयीत् । कं भवत्यै
 प्रयच्छामि पुर्वधै विनियुक्तुं माम् । प्रियं कृतञ्च का-
 ङ्कानि प्राचरेपि धनैरपि । यद्वैभं हि कोकोऽङ्गिन्
 रत्नमव्यङ्ग्यं तं सङ्गत् । तदानयेयं तपसा न हि मेऽन्तासि
 संशयः । अहस्त्र्योवाच । परितुष्टाऽङ्गि ते विप्र ! नित्यं
 भक्त्याऽनयाऽनयः । प्रयत्नमेतद्भङ्गने गच्छ तात । ययैस्त्रि-
 तम् । वैश्यायन उवाच । उतङ्कस्तु सङ्गराज पुनरेवाश्र-
 यीद्वचः । आश्रापयस्व मां सातः । कर्तव्यञ्च तव प्रियम् ।
 अहस्त्र्योवाच । सौदासपत्नीविष्टे ते दिव्ये ये मणिकुण्डले ।
 ते समानय भङ्गने शुश्रूषः सुकतो भवेत् । स तथेति
 प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ! । गुरुपत्नीप्रियायै वै ते
 समानयिदं तदा । स जगाम ततः शोभनतद्गो ब्राह्मण-
 र्वधः । सौदासं प्रुषादं वै भित्तिदं मणिकुण्डले ।
 गौतमसहस्रवीत् पत्नीसुतङ्को नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा
 तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा । ततः प्रोवाच पत्नी स न
 ते सत्यमिदं ज्ञतम् । शत्रुः स पाद्विगे नूनं ब्राह्मणं तं
 बध्मयति । अहस्त्र्योवाच । अजानत्या नियुक्तः स भग-
 वन् । ब्राह्मणोभया । भवत्प्रसादाद्य भयं किञ्चित्तस्य भवि-
 ष्यति । इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।
 उतङ्कोऽपि वने शृण्वे राजानं तं ददर्श ह ।
 आश्र० ५६ अ० । इतः परं तत्कुण्डलानयनादिकं ना-
 गतककमिन्नसुपवर्णं वस्त्रिप्रसादात्तत् नामकोकादानीञ्च
 गुरुपत्यं तद्गामसुक्तमित्ययं संक्षेपो पितृरत्नत दृश्यः ।
 अस्मैव तोयाभिहाचपूरणार्थमोश्वरेण उतङ्कमेवः प्रव-
 र्त्तितः तत्कथा उतङ्कमेवयष्टे दृष्ट्या ।

उतङ्कमेव उ० उतङ्कार्थमोश्वरेण प्रवर्तितोमेव । मरुदेयस्योत-
 ङ्कतोयाकाङ्क्षापूरणार्थमोश्वरेण लणो न नियोजिते मेवे ।
 तत्कथा भा० आश्र० ५५ अ० । “उतङ्क उवाच । अश्र-
 यकशोयञ्च यद्येतन्मन्यसे विभो । तोयमिच्छामि
 यत्नेन कुरुतेतद्वि दुर्लभम् । ततः संश्रुत्य तत्तेज प्रो-
 वाचेतङ्कमोश्वरः । एतस्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्ता

हारकां ययौ । ततः कदाचिद्भगवानुतङ्कतोयका-
 ङ्कया । हवितः परिक्लाम सरो सकार चाच्युतम् ।
 ततो दिव्यासुधं धीमान्नातङ्कं सलपङ्क्तिम् । अपश्यत् सरो
 तङ्गिन् श्रवणपरिवारितम् । भीमं बह्विस्त्रिंशं वाण-
 कार्मुकधारिणम् । तस्याधः स्रोतसोऽपश्यत् हारिभूरि
 द्विजोत्तमः । अरक्षेव च तं प्राह भातङ्कः प्रहृष्टश्चिव ।
 एतु तङ्क ! प्रतोषहस्य सतो वारि भृगुद्वय ! । तपा
 हि मे सुमङ्गती त्वां ददा तटस्थमाश्रितम् । इत्युक्तोऽन
 स सुनिस्तोयं नाभ्यगन्त । पक्षेप च स तं धीमान्
 वागभिरुपाभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च सातङ्कः पिव-
 स्वेति तमब्रवीत् । न चापिषत् स सरोधः क्षुधितेनान-
 रात्मना । स तथी निश्वसात्तेन प्रत्याख्यातो सङ्गात्मना ।
 श्रुतिः सङ्क सङ्गराज ! तत्त्वान्नरधीयत । उतङ्कस्तं
 तथा ददा ततो ब्रीडितमानसः । मेने प्रलब्धमात्मानं क्षण-
 नामित्वातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदा-
 धरः । आजगाम सङ्गाभिरुहितङ्कचैनमब्रवीत् । न
 दत्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम । सखितं विप्र-
 सुखेभ्यो सातङ्कयोगसा विभो । इत्युक्तवचनं तन्तु म-
 हारुद्विज्जनाहिनः । उतङ्कं लक्ष्म्या वाचा सान्त्व-
 यन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं हतेन
 वै । तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावुध्यथाः ।
 मया त्वदर्थसक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः । उतङ्का-
 याकृतं देहि तोयकरुपमिति प्रभुः । स मासुवाच देवे-
 न्द्रो न सरोऽनन्त्यां व्रजेत् । अन्त्यमैके वरं देहो-
 त्सङ्कङ्क गुणन्दन । अकृतं देयमित्येव मयैवोक्तः शची-
 पतिः । स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः सुमरेवेदमब्रवीत् । यदि
 देवमवश्यं वै सातङ्को हि सङ्गासते ! । भूत्वाऽकृतं प्रदा-
 स्मामि मार्गं वाच सङ्गात्मने । यद्येवं प्रतिष्ठाप्ताति
 मार्गमोऽकृतमद्य वै । प्रदादमेव मङ्गलामि मार्गवत्साकृतं
 विभो ! । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ।
 स तथा समयं क्त्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थित-
 स्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽकृतं ददत् । चाण्डालरूपी
 भवन् । सुमङ्गंको व्यतिक्रमः । तच्च शक्यं मया
 कर्तुं मय एव तयैस्त्रितम् । तोजसां तव दुर्धर्मां करिष्ये
 सकलामहम् । येषुः स च ते ब्रह्मन् । सखितेष्टा भवि-
 ष्यति । तदा सरो भविष्यति जङ्गदूषाः पयोधराः ।
 रसवद् प्रदास्यामि तोयं ते शृणुः । उतङ्कमेव
 इत्युक्ताः ख्यातिं दासुनि चापि ने । इत्युक्ताः प्रीति-

मान् विप्रः कथं न स बभूव ह । अद्याप्युत्तमेवाय मरौ
वर्षन्ति भारत” ।

उतथ्य पु० अङ्गिरसः अद्यापि पत्नीसुतपत्ने गुरोर्ज्यैष्ठ्यातरि ।
‘त्वयोत्ताङ्गिरसः पुत्रा एते सर्वत्र विद्युताः । दृहस्यति-
रुतय्यश्च सर्वत्र च धृतराजः’ भा० आ० ६६६० । तस्या-
पत्यम् अण् औतथ्यः स च उतथ्येन समतायासुत्पन्नः
दृहस्यतिशपात् जात्यन्वतां प्राप्नोस्तु कथा यथा
“अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्भोमाश्रमिः पुरा । समता
नाम तस्यासीद्भार्या परमसम्पत्ता । उतथ्यस्य यवो-
यास्तु पुरोधस्त्रिदशैकसाम् । दृहस्यतिर्दृहस्यता सम-
तामन्यपद्यत । उवाच समता तन्तु देवैरवदतांवरम् ।
अनर्थत्वात् त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति । अयञ्च
मे सहाभाग । कुत्रावेव दृहस्यते ! औतथ्यो वेदमत्वापि
षडङ्गं प्रत्यधीयत । अमोचरेतास्तुष्ट्यापि हयोर्ज्ञास्यत्वं
सम्भवः । तस्मादेवञ्च नवदा उपारमितुमर्हसि । एव-
मुक्तस्तदा सत्यमृहस्यतिरधीरधीः । कामात्मानं तदा-
त्मानं न यथाक नियच्छितुम् । स बभूव ततः कामी
तया साङ्गमकामया । उत्सृजन्तस्तु तं रेतः स गर्भस्थो-
ऽभ्यभाषत । भोस्तात ! सा गमः कामं हयोर्ज्ञासीह
सम्भवः । अत्यावकाशो भगवन् ! पूर्वं चाहमिहागतः ।
अमोचरेताश्च भगवन् पोडां कर्तुमर्हसि । अमृत्यैव तु त-
दाक्यं गर्भस्थस्य दृहस्यतिः । जगाम मधुनायेव समतां
चारुलोचनम् । शुक्रोक्तं ततो बुद्ध्या तस्या गर्भगतो
सुनिः । पद्भ्यामारोचयन्मार्गं शुक्रस्य च दृहस्यते ।
स्थानमप्राप्तमपतद्रेतः प्रतिष्ठतं तदा । पपात सहसा
मूमौ ततः क्रुद्धो दृहस्यतिः । तद्वदा पतितं शुक्र ग-
याप स रुचाऽन्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य
भगवान्श्रमिः । यन्मां त्वमोदये काले सर्वभूतेष्विति
वति । एवमाय वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेष्टव्यमिति । स वै
दीर्घतमा नाम शापाद्विरजायत । दृहस्यतेर्दृहस्यतीतिर्दृह-
स्यतिरिषो जस । जात्यन्वो वेदवत्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स
विद्याया । तद्वर्णो रूपसम्पन्नं प्रदधे नाम ब्राह्मणीम् ।
स पुत्राङ्गनयाभास गौतमादीन् सहायथाः । अवेरुत-
य्यस्य तदा सन्तानकुलदृष्टये । धर्मात्मा च महात्मा च
वेदवेदाङ्गपारंगः । गोपधर्मं सौरभेयाञ्च सोऽधीत्य निखिलं
सुनिः । प्रावर्त्तत तदा कर्तुं ‘अद्यावांक्षमग्रहया’ ।
भा० आ० १०१४० । “अद्यावेदी पत्यत्यन्तरुतय्यतनयस्य
च” मनुः । “उतय्यतनयस्य गौतमस्येति” शुक्ल० । तस्य

उतय्यपौत्रस्येऽपि तत्पुत्रवर्धनात्तथात्वं तस्य जात्य-
न्वतया कृतककर्तृत्वाभावेन तत्पौत्रस्यैव गौतमस्य कृति
कर्तृत्वात् तस्यैव सम्पत्तिकथनं युक्तमिति” “तय्यगुतय्यग्रा
तुवज्जगदाग्रे गदायजः” साधः । अथञ्च आङ्गिरस-
गौत्रप्रवरमध्यस्थश्च विभेदः ८१७८० विदितः ।

उतथ्यानुज प्र० ६ त० । दृहस्यतौ उतथ्यावरजादयोऽप्यत्र ।
“तय्यगुतय्यग्रातुवज्जगदाग्रे गदायजः” । [वारे च
उताहो अयं उत च आहो च इ० । १ विकले, २ प्रज्ञे ३ वि-
उत्क लि० उहत्तं मनोऽस्य उहृ+नि०-क । १ उह्यन्त्ये २ अन्त्य-
मनस्के । “अगमयदद्दिशुतासमागमोक्तः” कुमा० । “तच्-
अत्रा च अत्रादुभयं मर्जितं मानसोक्तः” मेघ० ।
“उक्तं धरं दृष्टुमवेत्य शौरित्तकन्यारं दासक इत्युवाच”
साधः ।

उत्काच लि० उहत्तः उह्यतो-कचोऽस्य । १ विकले केयन्त्ये २ उह्यत
केये च “प्रथम्य विकचः पादावष्टङ्गात् स पितृकादा ।
मातृश्च परमेस्वरास्तौ च नामास्य चक्रतः । षटोऽष्टाष्टौक्त्व
इति माता तं प्रत्यभाषत । अत्रासीतेन नामास्य पटो
क्त्व इति अत्र सा” भा० आ० ११६ ।

उत्कट पु० अतीव कटति उहृ+कट-अच् । १ रक्तौ, २ गरे
च श्लक्ष्णम् । (तेजपात) ४ शुडलचि (दारचिनि) च
न० । ४ अविशंवादिषिये लि० । उक्तकोटिसम्भवना
तत्पौत्रकस्य विषयताविशेषः स च अविशवादिप्रवृत्तिप्रयो-
जकताप्रयोज्य इति नव्यनैयायिकाः । उहत्तः कटः आवरणं
यस्य प्रादि० व० । ५ तोत्रे लि० । ६ भिन्नकटे गजे पु० ।
“चन्द्रांशुनिकराभासाङ्गाराः काशाश्चिदुक्ताः” रामा० ।
मदोक्तः । “शुक्रशीर्षसंयोगे यो भवेद्दोष उक्तः”
सुशु० । “कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युक्ता इव” भा०
स० ६३४० । ६ विषमे लि० उत्कटाशनम् “कांश्चित् कुटजा-
नान्तु विष्टेषु कुटानि” भा० व० १५६६० । ७ मैहोल-
तायाम् स्त्री ।

उत्कगठ पु० उहत्तः कण्ठं पादोभयत् । “नारीपादौ च
कृत्तेन धारयेज्जले पुनः । स्नानापितकरः कामो वन्ध-
ओत्कण्ठसंज्ञित” इति रत्नक्रे बन्धभेदे उहत्तः कण्ठा
यस्य । २ उहृ+पि लि० । “रघुसखोत्कण्ठमृगः” रघुः ।
उत्कगठा स्त्री० उहृ+कठि-अ । इत्यभावात् कालासहनकमे
१ औतसुक्ते २ चिन्तयाञ्च । “वास्यायदा यकुलवेति हृदयं
संस्पृष्टमुत्कण्ठया” शकु० । “उत्कगठायां हृदि न कुकृते
कारणानां सञ्जलम” पटाङ्क० । “त्वाप्तकण्ठा विरचित-

अपक्रष्टात् विभजनम् । स च स्वस्वजातिषु उत्सवगुणे-
नेव । तत् विप्राणां विनयविद्यादिना, राज्ञां यौर्व्यो-
द्येदिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां मज्जतादिना ।
एवमन्यस्तन्यपि यथायथमस्तम् । द्वयोर्मध्ये ए-
कश्लोकेऽर्थे तरप विदत्तरः शूरतरः बहूनां मध्ये तु
तमप । विदत्तमः शूरतमः इत्यादि । “उत्कर्षे हेतवः
प्राज्ञा गुणानुसारराज्यः” शा० द० । “उत्तरोत्तरमुत्कर्षो
वस्तुनः सार उच्यते” शा० द० । “यथा वक्ष्यामस्तुत्कर्षा-
पकर्षकृतेन संयोगविशेषेण” सुबु० भावे स्मृत् । उत्कर्ष-
यत् न० । उत्कर्ष्यते कर्षणि घञ् । ५. उत्कर्षीयते । उच्च-
कर्षः । ईदृशास्तुत्कर्षे उद्गारे ५० “स्वामस्तुत्कर्षमिव
व्यटस्य” भाषः । स्मृत् । उत्कर्षयमयत् न० । “स्फाटिकं स्व-
लमासाद्य जलमिवमिवयद्या । वस्त्रस्योत्कर्षेण राजा
कृतवान् बुद्धिमोहितः” भा० स० ४६ अ० ।

उत्कर्षकृत् वि० उत्कर्षयति उत्+कृष-णिच् खलु । १. उत्क-
र्षायास्ते “काव्यश्लोकार्कका उच्यन्ते” शा० द० उद्+कृष-
खलु । उत्पाद्युः कर्षणकारिणि । [कर्षे]
उत्कर्षितं वि० उत्कर्षो जातास्य तारका इतच् । जातो-
उत्कर्षिन् वि० उत्कर्षति उत्तोष्य कर्षति । २. उत्कोष्यकर्षणे
उद्गारेणे “अयं स रथनोत्कर्षी पोनस्तमविमर्दनः” शा० द०
४ तम् । २. उत्कर्षीयते च । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

उत्कल ५० “जगन्नाथप्रान्तेय उत्कलः परिकीर्तित” इत्युक्ते
१. उद्देश्यस्थे (उड्डिया) इति ख्याते देशभेदे । स च देशः
कूर्मविभागे प्राच्यतया ४० स० उक्तः तच्च उद्गच्छे उक्तम् ।
अस्मद्देशे प्रविशति च तस्य दालिणात्त्वलमिति भेदः “उत्क-
लादेशितपथः कलिङ्गमिच्छ” ययोः” रघुः । ४. सुद्यु-
न्मपुत्रे राजभेदे । “मनोर्वयकरः पुलस्तमेव च भविष्यति ।
सुद्युन्म इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु प्रिस्तुतः” इत्युपक्रम्य
“सुद्युन्मस्य च दायादास्तयः परमधार्मिकाः । उत्कलस्य
गयस्य च विनताश्च भारत ! । उत्कलश्लोका राजान् !
विनताश्च पश्चिमा । दिक् पूर्वाभरतनेत्र नवस्य तु गया
पुरी” हरिवं० १० अ० इत्युक्ते च तस्य उत्कला
ख्या पुरी आसीत् तत्संभन्निताश्च तद्देशश्लोकास्तम् ।
उत्कलोऽभिजनोंऽस्य अण् । औत्कल महासिजने
तद्देशानां राजा अण् । औत्कल तद्देशानां राजानि ।
उभयत्र बहुषु व्यञ्जो लुक् । “उत्कला मेकलाः प्रोख्दुः
कलिङ्गाभ्याय संयुगे” भा० औ० ४ अ० । उत्कः सन्नाति
जातः । २ व्याप्ते, शमारंटाच्चे च यञ्सा० । ३ प्रपुलभेदे

५० । “प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै भवः । उप-
वेमे भूमिं नाम तत्सुतो कल्पवृक्षरौ । इडायासपि
भास्यायां वायोः पुत्रां महावज्रः ! । पुलस्तकनामानं
वोषिष्ठमजीजनत्” भाग० ४ अ० १० अ० । पञ्चगौड-
मध्ये ५ विभेदे च । “सारसताः कान्यकुब्जाः गौडमैथिल-
कोत्तकाः” ।

उत्कालिका स्त्री उद्+कल-वृत् । १. उत्कलठायाम्, कामादि-
जाताया रस्तौ च । २. तर्कज्ञे हला । “वनावलीरुत्क-
लिकासहस्रप्रतिश्लोक्तूलितशैवलाभाः” भाषः । ३. कलि-
कायां कोरके ५. हेलायाश्च हेमच० ।

उत्कालिकाप्राय न० “भवेदुत्कालिकाप्रायं समासाद्य
हदालरम्” । क० स० उक्ते गद्यभेदे

उत्कालितं वि० क्त उद्+कल-क्त । उद्गृह्यते

उत्कषणं न० उद्+कष-ख्युट् । कर्षणे । “सद्यःसीरोत्क-
षणसुरभिस्तमाहृष्टं मालम्” मेघदू० ।

उत्काका स्त्री उत्केयाकति व्यक्-व्यच् । प्रातर्वर्षप्रसूतायां
गवि यञ्चि० तु उत्कारेति यञ्माह ।

उत्काकुट् वि० उन्नतं काकुटमस्य “उड्भ्यां काकुटस्य”
पा० अन्यलोपः समा० । उन्नततालुके ।

उत्कार ५० उद्+कृ-“कृ धान्ये” पा० घञ् । धान्यादेः विशेषे
“उत्कारेषु च धान्यानमनभीष्टपरिपङ्काः” भट्टिः ।

उत्कारिका स्त्री उद्+कृ-खलु । सुस्तुतोके शोकादिनि-
वारके पाचनभेदे यथा “त्रणस्य षट्पिपकमा भवति ।
अपतर्पणमात्रेण” इत्युपक्रम्य “निर्वापणमुत्कारिका कषाय”
इत्यादीनि विभज्य उत्कारिकाविषयपाचनप्रकारोद्दिशति ।
“निर्वसते न यः शोफो विरेकान्ते रूपक्रमैः । तस्य संपा-
चनं कुर्यात् ससाहस्यौषधानि तु । दधितक्रासुरागुक्त
धान्वाह्यं योजितानि तु । स्निग्धानि लघ्वीकृत्य पचेदुत्-
कारिकां शुभाम्” । “स्निग्धकलसरोत्कारिका वा” । “सुहीमा-
वितासुत्कारिकां दापयेत्” इति च सुबु० ।

उत्कास ५० उत्कमस्यति अस-अण् उप० स० । अङ्गि-
भेदे बस्य गोत्रापत्यम् इज् । औत्कासि तद्गोत्रापत्ये
बहुषु तु अस्मिन् तस्य कृक् । उत्कासाः । अस्यति
क्षिप्यतेऽनेन अस करणे घञ् आसः ऊर्ध्वस्य कस्य स्तेन-
जनस्य आसः । २. उद्गृह्यतश्चोत्प्रेषणरोगभेदे च । स च
अन्तःस्थितकफादेः कोषावायुषा उत्प्रेषणघनं रोमःस्नाना-
मस्थितः ।

उत्कासिका उत्कृन्तनमस्यति अच-खल् । अर्द्धं सौ-
नेपके रोगभेदे ।

उत्कासन न० उत्-उङ्खल्य कस्य आसनं चेपयम् अच-
खिल्-खुट् । खलः खलफल्गुस्य कस्य उङ्खल्य देशेन निखा-
रयत्वे व्यापारे । “आहारयेषन्नेष्टुहीनापुयस्थानि
श्वनोत्कासनप्रथममर्निहमेत्” । “सन्निगतः प्रोक्षमानो
न प्रवर्तत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्का-
सनप्रवाहयैव अवति” इत्यु० । (काशीकरान)

उत्कीर्त्ति० उट्-क कर्त्तरि य । उत्कृतेपके । “पुष्परेणू-
किरेवाते” रघुः । “निनाय साख्यनहिमोत्किरानिजाः ।
“आमुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु” कुमा० “शाखि-
भिः कुसुमोत्किरैः” भट्टिः

उत्कीर्त्तयि० उट्+कृ-कृ ॥ उत्कीर्त्तयि० कृतवेषे च “मणौ
वज्रवस्त्रकीर्त्तयि” रघुः । २ कर्त्तुं विप्रैश्च “रजोभिस्सुरगो-
त्कीर्त्तयि” रघुः । ३ कर्त्तुं विप्रैश्च “उत्कीर्त्तापि विप्रवर्तते” काद० ।

उत्कीर्त्तन न० उङ्खल्य कीर्त्तनम् । देवनामादेः उङ्खल्यः कथने ।
उत्कीर्त्तित लि० उट्+कीर्त्त-कृ । उङ्खल्यः कथिते । [हारा० ।

उत्कुट न० कुट-घङ्गीचे क उच्यतेकुटो यत् । उत्तानयने
उत्कुण लि० उत्कोल्य कुणयते हिंस्यते कुण-हिंसने अट् ।
चुरा० कर्म्मणि अच् । उत्कोल्य हिंस्ये (उकुण)
अस्मरते केशकीटे हेमव० ।

उत्कूट उ० अवततं कूटमस्य । ऊर्ध्वे हारा० ।

उत्कूल लि० उत्काल्नः कूलात् निरा० स० । १ उत्कालनकृते
वदादौ । कूलसङ्गतः अत्या० स० । २ कूलप्राप्ते । तत्करो-
तोत्यर्थे निवि कर्म्मणि क्त । उत्कूलित । कूल प्रापिते
लि० । “प्रतिश्रुतोत्कूलितशैवलाभप्रः” माघः ।

उत्कृति स्त्री वङ्गविशयस्वरपादके रुन्दोभेदे । “उत्कालुक्ते”
ल्लुपक्रम्य “विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथा विकृतिरुत्कृतिः” ट० २० ।
उत्कृत्य अव्य० उट्+कृत-ल्यप् । १ उत्कर्त्तुं न० कृत्येत्यर्थे ।
“उत्कृत्योत्कृत्य कृति” प्रथममचष्टयूत्सेधेयार्थदं
मालो० । २ उट्पदत्वात् कर्म्मणि क्यप् । २ उत्कर्त्तुं नाम्ने
वेदनीये लि० ।

उत्कृष्ट लि० उट्+कृष्ट-कृ । १ प्रथमे २ उत्कर्त्तुं ३ उत्कर्त्तुं ४ उत्कर्त्तुं
“इहाधनमभिप्रेक्षुत्कृष्टस्यापकटजः” “वसनस्य दशा
पाश्चात्तुत्कृष्टवेदने” “कन्यां भजन्तोभुत्कृष्टं न
किङ्कदयि टापयेत्” “मोजस्य चैव योन्याश्च मोजमुत्कृष्ट
मृज्जते” इति च ननुः । ३ कर्म्मण्युक्ते सेनादौ च । अतः
अतिशये प्रदृष्टतमश्च उत्कृष्टतरः उत्कृष्टतमः ।

उत्कृष्टभूम उ० उत्कृष्टा भूमिर्यत् वा० अच् समा० ।
प्रथमभूमौ देशे जटा० अभिधानात् पुंस्त्वम् ।

उत्कोच पुंस्त्री उद्गतः कोचः सङ्कोचः कार्यप्रतिबन्धोयेन ।
अन्याय्यकार्यकारणं स्वार्थप्रतिबन्धनिरासाय वादिप्रति-
वादिभ्यां दाने (पुस्) इति ख्याते । “तथोत्कोचपरी-
हासव्याख्यासञ्चलयोगतः” अदसगणनायां नारदः ।
“उत्कोचजीविनो ह्यवहोनान् कत्वा प्रशस्येत्” वा०
कट० । उत्कोचदत्तस्यादत्ततय यथा “दत्तं सप्रविधं
प्रोक्तमदत्तं प्रोक्ष्यात्मकमिति” शामान्यतोऽभिधाय
“अदत्तं तु भयकोषेव्यादिना शोडशविधादत्तपदार्था नार-
देन दर्शिताः अदत्ताशब्दे तद्विदोदाहृतम् १११४४ इत्यम्
“उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतोऽदत्तम्”
मिता०

उत्कोचक पु० उत्कोचे उत्कोचद्वयपक्षे प्रकृतः वा०
कन् । १ उत्कोचपाङ्क्ति “उत्कोचकाशोपधका वञ्च-
काः कितवासाध” इत्यपक्रम्य “एवमादीन् विजानीयात्
प्रकाशाङ्गवञ्चकान्” मनुः । २ धौम्यान्वयान्तिके तोर्थभेदे
“यशोयान् देवस्यैव वने भ्राता तपस्वित् । धौम्य उत्-
कोचके तोर्थे तं ह्युध्वं यदोक्तम्” । “तल उत्कोचकं
तोर्थं गत्वा धौमाश्रमं ततः” भा० व्या० १८३४० ।

उत्क्रम उ० उट्+क्रम-घञ् अट्+ङ् । व्युत्क्रमे, विपरीत-
क्रमे “क्रमोत्क्रमानोपलसादिमानम्” ज्यो० त० । “अधो-
त्क्रमायाहपक्रमाय शतमानं भवति” शत० ब्रा० १३,
४,२,१० । उट्+क्रम-घञ् । २ उत्क्रमानौ ऊर्ध्वं गतौ ।

उत्क्रमण न० उट्+क्रम-ल्यट् । १ अपसरणे “सोमवदुत्क्रमण
मपममम” कात्या० १८,५,१७ । २ देहात् जीवादेरपसरणे
“यतं चैका च हृदयस्य नाद्यास्तासां मूर्ध्निमभि निश्चु-
तका । तयोर्द्विषावसङ्गतयेति विषङ्गव्या उत्क्रमणे
भवन्ति” कटोप० अथ भाष्यं यथा “तल यत्तु यतश्च-
क्षुःका एका च हृदयस्था नाम उरुपस्य हृदयादिभिः
स्यूता नाद्याः शिरास्तासां मध्ये मूर्ध्निमभि निश्चुतकाः-
स्यूता मिता एका सुक्ष्मस्था नाम तस्याऽन्तर्भागे हृदये
आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तथा नाद्योर्द्विषावपि आश्रय-
गच्छादिस्वहारेणाश्रयत्वमभरन्त्यभ्यन्तरेणैव निश्चुत-
भूयंभूयं स्थानमवस्थते हि भाष्यतः” इति चट्टः । ३ ब्रह्मणा
वा सङ्काशान्तरेण मुख्यमवस्थतेति भूत्वा भोगानुपमान्
मूर्ध्नीकृतान्, विषङ्गं नागविशगतयोऽस्या नाद्या उत्-
क्रमणे निश्चितं भवन्ति संसारमतिपक्षार्था एव भयनी-

अर्थः । ततोत्सृज्यप्रकारः ८०७०६, १, ४, ३० दर्शितो
यथा “तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सृज्यद्यावादेवमेवायं
शरीर आत्मा प्राप्तेनात्मनाम्नाच्छुद्धमुत्सृज्यति यत् तदु-
च्छोच्छ्वासी भवति” १५ क० । “य यत्नायमधिमानं श्वेति जरया
वोपतपता वाधिमानं निगच्छति तद्यथा च” वोदुष्करं वा
पिपपसं वा वन्धनात्मसुख्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः
प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिबोन्त्याहवति प्राचायैव” १६ क० ।
“तद्यथा राजानं प्रयियासन्सुप्याः प्रत्येनसः सुतप्यामय्योऽ-
भिसमा वन्त्ये वमेवेममात्मानमन्तकाये सर्व्ये प्राप्ता अभिसमा-
यन्ति यत् तदुच्छ्वासी भवति” १८ क० । “य यत्नायमा-
त्माऽवश्यं न्येत्य सम्प्रोक्षन्ति न्येत्यैवमेते प्राप्ता अभिसमा-
यन्ति स एतास्तेजोभावाः समभ्याददानो हृदयमेवान्व-
वक्रासति स यत्नं वायुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्तते
तथा रूपज्ञो भवति ? । एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी
भवति न जिह्मतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरे-
कीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न श्रुतीत्याहुरेकी-
भवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्मृतीत्याहुरेकी-
भवति न विजानातीत्याहुरेकीभवति न हृदयस्यायं प्रद्यो
तते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति, पञ्चमो-
वा भूमी वाऽन्त्यो वा शरीरेदेहेभ्यस्तत्तत्क्रामन्तं प्रापो
ऽनूत्क्रामति प्राचमनूत्क्रामन्तं सर्व्ये प्राप्ता अनूत्क्रामन्ति
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रासति । तं विद्याक-
र्माणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च” ४३ अ० १० क० ।

अत्र शाङ्गभाष्यं यथा । “इत आरभ्यास
शंसारीवर्त्यते । यदावमात्मा आत्मानाहुहान्तमागत
यवमयमकाहेकाहेहान्तरं प्रतिमत्स्यत इत्याहान्तं हटान्तः ।
तत्तत् यथा लोके अन्तः शकटं सुसमाहितं सुटु-
भ्यं वा समाहितं भाव्योपप्लारणेनोत्सृज्यसुसृज-
न्युपेपिठरादिनाद्याद्येन च सम्पन्नं सम्भारेणाक्रान्त-
मित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सदुत्सृज्यच्छब्दं कुर्वद्यथा
वायाहच्छेत् शकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथो-
क्तहटान्तोऽयं शरीरः शरीरे भवः । कोऽसौ आत्मा
विज्ञोपाधिर्त्यः अश्नुहान्ताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्म-
समविद्योमलयस्याशानिहकोचपरकोचमनुसहति य-
स्योत्सृज्यमनु प्राचायुत्सृज्यम् । ए यथायेन परेणात्मना
अवच्छोतिः समानेनाम्नाहृटो तीतोऽप्यास्मान्मया
कोक्तम्” “आत्मनैवायं त्योविद्याऽऽणं पाययते” इति ।
उत्सृज्यं वाति यत् चैतन्यात्मजोतिर भावो लिङ्गे

प्राचमपाने गच्छति इति तदुपाधिरात्मा गच्छ-
तीव । तथा च स्वत्यन्तरम् “कश्चिद्विद्यादि-
‘ध्यायतीवेति’ च । अत एवोक्तं प्राप्तेनात्मनाम्नाच्छु-
द्धमुत्सृज्यतया प्राप्तेनैकीभूतः शकटवत्कथसृज्यर्जनं याति तेन
विज्ञोपाधिरात्मा उत्सृज्यन्त्यस्य निःकृत्यमानेषु दुःख-
वेदनात्तः शब्दं कुर्वन् याति गच्छति । तत्कश्चिन्-
काये? इत्युच्यते । यत् तद्वत्त्वे तदिति क्रियाविशेषणमुद्धो-
च्छ्वासी यतोऽहोच्छ्वासित्वस्य भवतोऽर्थः । इह्यमान-
स्यानुवदन् वैराग्यहेतोः । ईदृशः कष्टः स्वस्य संसारो
येनोत्क्रान्तिकाये सम्प्लुतकृत्यमानेषु स्मृतिज्ञोपो दुःख-
वेदनात्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवयी-
कृतचित्तस्य । तस्याद्यावदियमवस्था नागमिष्यति तावदेव
पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतावाच्यप्रसक्त भवतेत्याहकारस्याच्छ-
तिः १५ क० । तत्सोऽहोच्छ्वासित्वं कश्चिन्काये ? किं
निमित्तं ? कथं ? निमित्तं ? वा व्याटियेतदुच्यते । सोऽयं
प्राक्तः शिरःपायादिमान् पिण्डो यत् यश्चिन् कायेऽय-
मधिमानमणोर्भावमणुत्वाकाशेमित्यर्थः नि एति निगच्छति ।
किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव काष्ठपकपलवक्लीर्यः काशं
गच्छति उपतपतीत्युपतपत् प्वरादिरोगपक्षो नोपतपता वा
उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितायां भुक्तं न जरयति
ततोऽक्षरसेनातुपचोयमानः पिण्डः काशमापद्यते तदु-
च्यते उपतपता वेति व्याधिमानं निगच्छति । यदास्व-
न्काशं प्रतिपन्नो प्वरादिनिमित्तैराहोच्छ्वासी भवति ।
यतोऽहोच्छ्वासी तदा श्रयाहितवश्चारयकटवद्वर्जनं याति
जराभिभवो रोगादिपीडनं काश्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यं
भाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यावेदुष्यते । यदाऽशा-
नुत्सृज्यं याति तदा कथं शरीरं विमुक्ततीति हटान्तं
उच्यते । तत्तत् यथा च वा फलमुदुष्करं वा फलं पि-
पपसं वा फलं विषमानेकहटान्तोपादानं मरचस्यागिय-
तमिमित्तताख्यापनार्थम् । अग्निवतानि हि मरचस्य निमि-
त्तान्मरचहृताति च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । यस्यादयमने-
कमरचमिमित्तपांस्तथाहर्षदा जलरोषोयते इति । मन्-
नाह्व्यते येन हन्ते न स मन्मकारणो रसो यश्चिन् वा
बध्यत इति हन्तेमेवोच्यते वन्धनम् । तस्याहृतात् हन्ताहा
पन्धनात्मसुख्यते वाताद्यनेकमिमित्तम्, एवमेवायं पुरुषो वि-
ज्ञात्मा विज्ञोपाधिः एभ्योऽङ्गेभ्यश्चक्षुरादिदेहावबनेभ्यः सम-
सृज्यते सज्जिह्वैवेन प्रमुच्यते न हनुप्रगमनकाष्ठ इव
प्रापोर रचन् । किन्तर्हि मरच वातुगोपसंज्ञक, हुनः प्रमि-

न्यायं पुनः शब्दात्पुनश्च मध्यं देहाद्देहान्तरमसकृत्-
वान् यथा स्वप्रवृत्तान् पुनः पुनश्चेच्छति तथा पुनः प्रति-
न्यायं प्रतिनमनं यथागतमित्यर्थः । प्रतियोगि योनि-
योरनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशादाह्वयति । किमर्थम् ? प्राणा-
देवं प्राणव्यूहादेवेत्यर्थः । मप्राण एव हि गच्छति ततः
प्राणादेवेति विशेषणमनर्थकं ग्रीष्मव्यूहाय हि गमनं देहा-
द्देहान्तरं प्रति । तेन ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धिः । न
प्राणसत्ताभावेन तस्मात्तदर्थार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहा-
येति १६ । 'तमन् जिगमिषु' के सह गच्छन्ति ? ये वा गच्छन्ति
ते किं तत्क्रियाप्रपञ्चा ? आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव
गच्छन्ति परलोकिकशरीरकर्मण्येव भूतानोत्पन्नोच्यते
इत्यन्तः । तद्यथा राजानं प्रथियासन्तं प्रकर्षेण यातुमि-
च्छन्तमुखाः प्रतेनसः स्तूतयामयन्त एवाभिसमायन्त्याभि-
मुख्येन समायान्त्ये कोभावेन तमभिसुखा आयायन्त्यान्नाप्रा-
य राज्ञा केवलतज्जिगमिषामिच्छन्तः । एवमेव समात्मानं
भोक्तारमलकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिस-
मायन्ति यत्तत्तद्दृष्ट्वाऽप्यसौ भवतीति व्याख्यातम् १८ ।

‘स यत्नायमाश्रयते संसारोपपत्तेन प्रसूतम् । तत्रायं
पुरुष एभ्योऽङ्गैः सम्प्रभुच्येत्युक्तम् । तत् सम्प्रभोक्षणं
कश्चिन् कावे कथं वेति ? सविस्तरं संशरणं वर्णयितव्य-
मित्यारभ्यते । सोऽयमात्मा प्रसूतो यत् कश्चिन् कावे स्व-
ल्पमवलभावं नि एव गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन
एव दौर्बल्यमित्युपपत्त्यते स्वल्पं नेत्येति । न ह्यसौ
स्वतोऽमूर्त्तत्वाद्बलभावं गच्छति तथा सप्शोहसिव संसृता
संमोहो विवेकाभावः संमोहसिव नि एति निगच्छति
न वास्य स्वतः संमोहोऽसंमोहो वास्ति नित्यचैतन्य-
ज्ज्ञोतिःस्वभावत्वात् तेनेव शब्दः संमोहसिव ज्येतीति ।
उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलोमाव
आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः तथा च वक्ता एव भवति
संसृताः संसृदोयमिति । अथ बोधयन्नेव शब्दप्रयोगो
योऽज्योऽवत्यमिव ज्ये तोत्समोहसिव ज्येतीति । उभ-
वस्य परोपाधिनमित्तत्वाविशेषात् समानकर्तृकनिर्देशाच्च ।
अथास्मिन् काल एते प्राणा वागादय एवमात्मानमभिस-
मायन्ति तदास्य शरीरस्यात्मनो ऽङ्गैः सम्प्रभोक्षणम् ।
कथं पुनः सम्प्रभोक्षणं, केन वा प्रकारेणात्मानमभिस-
मायन्ति ? इत्युच्यते । स आत्मा एतास्ते जोमात्मास्ते जसो
मात्मास्ते जोमात्मास्ते जोऽयवत् रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरा-
दोनि करणः नोत्तर्यः । ता एताः समभ्याददानः सम्-

द्विलेपेनाभ्याददानं आभिसम्प्रभ्याददानः संहरमाणस्तत्त्व-
प्रापेक्षया विशेषणं प्रसूति न तु स्वप्ने निर्लेपेन सग-
भ्यादानमस्ति त्वाददानमात्रम् । ‘मृहीतं वाक् मृहीतं चक्षु-
रस्य लोकस्य सर्वावतो मात्मासुपादाय शुक्रमादाये-
त्यादि’ वाक्येभ्यः हृदयमेव पुण्डरीकाकाशमन्वयकामन्वयव
गच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्ध्यादिविज्ञे-
धोर्पसंज्ञा मति । न हि तस्य स्वतत्त्वत्वं विज्ञेयोपसं-
हारोदिविक्रिया वा ‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इत्युक्तत्वात् ।
बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन् ।
कदा पुनस्तस्मात्तेजोमात्माभ्यादानमित्युच्यते । स यत्तत्त्व
चक्षुषि भवत्याक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो
यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुपपन्नं कुर्वन् वर्तते । मरणकाले
तस्य चक्षुषोऽनुपपन्नं परिच्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रति-
पदाते । तदेतदुक्तम् ‘यत्नास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग-
प्येति, वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि’ । पुनर्देहपक्ष-
काले संश्रयिष्यति तथा स्वप्नतः प्रबुध्यत । तदेतदाह ।
चानुषः पुरुषो यत् कश्चिन् कावे पराङ्गः पर्यावर्तते
परि समन्तात् पराङ्गः व्यावर्तते इति वयाऽज्ञास्मिन् कावे-
ऽङ्गपक्षो भवति समूर्ध्वं रूपं न जानाति । तदावमात्मा
चक्षुरादितेजोमात्माः समभ्याददानो भवति स्वप्न-
रूपः । स एको भवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना ।
पार्श्वस्था आकुलं पश्यतीति । तथा प्राणदेवतानिष्टसौ
प्राणमेको भवति लिङ्गात्मना । तदा न जिग्रसीत्याहुः ।
समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वक्षो वा देवता तज्जि-
ह्वपक्षेक्षया न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न मृ-
ष्यतीति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुस्त-
दोपलक्ष्यते देवतानिष्ठः करणाभावाद् हृदय एवी-
भावः तत्र हृदयपक्षेक्ष्यते तेन सोऽन्योपाहारः स
कथ्यते । तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयव्यक्ते-
स्तेतत् । अथ नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नाच्च
इव स्वेन भासा तेजोमात्मादागन्तवेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽ-
त्मनैव च तेनात्मज्योतिः प्रद्योतेत हृदयाप्येव एव आत्मा
विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिर्निगच्छति निष्क्रामति । तथाऽऽ-
ध्वरेण ‘कश्चिन् न्वहृत्कृत्स्न उत्क्रान्तो भविष्यामि ? क-
श्चिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ? स प्राणप्रवृत्तनेति’
तत्र आत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिहारा
ह्यात्मनि जन्ममरणमगमनादिवर्षविक्रियालक्षण-
संव्यवहारसंदातकं हि हादयविधं करणम् । बुद्ध्यादि

तत्त्वज्ञानं तत्त्वोन्नयनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तत्त्वबन्धः । तेन प्रदो-
तेन चतुर्दशोपप्रकाशेन निःक्रममाद्यः । केन सागरेण नि-
ष्क्रामतोऽस्युच्यते । अन्तर्बो वाऽऽदित्यलोकोप्राप्तिनिमित्तं
ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । शूर्द्धौ वा जललोकोप्राप्तिनि-
मित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो
यथाकर्णं यथाश्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमनुत्क्रा-
मन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकाद्योद्भूताकृतमित्यर्थः ।
सर्वोपधिकारस्यानोयोरान्न इवानुत्क्रामति तच्च प्राप्य
मनुत्क्रामन्तं वागादयं सर्वे प्राप्या अमनुत्क्रामन्ति ।
यथाप्रधानाभ्यासिच्छासिद्धम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमन-
मिह विवक्षितम् । एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्रद्वय
विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मावशादस्त्वन्मः सात-
न्त्येव हि सविज्ञानत्वे सर्वेः कृतकालः स्यात् नैव तु तल्ल-
भ्यते अतएवाह व्यासः “सदा तद्भावभाविताः” इति
कर्माणामुद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रिततासनात्मक-
विशेषविज्ञानेन सर्वोलोके एतस्मात् काले सविज्ञा-
नोभवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यसम्प्रदायमत्युत्तम-
च्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तत्कालत्वादे
स्वातन्त्र्याच्च योगधर्मातुसेवनं परिचरण्यानाभ्यासश्च विशेष
पुण्योपपद्यते अहं धर्माः परलोकाधिभिरप्रमत्तैः कर्तव्य
इति सर्वस्याभ्यासां यत्नतोविधेयोऽर्थो दुष्करिताच्चोपरम-
णम् न हि तत्कावे यत्नतो विहिततुल्यपादयितुम् कर्माणाभीय
मानस्य स्वातन्त्र्याभावात् “पुण्योवै पुण्येन कर्माणां भवति
पापः पापेन” इत्युक्तेः एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय
सर्वस्याख्योपनिषदः प्रष्टव्याः नहि तद्विहितोपायःतुसेवनं
सकालान्तिकस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तच्चादमैवो-
पनिषद्विहितोपाये यत्नपरमैवितव्यमित्ति च प्रकरणाधेः
यत्कटवत्सम्भूतसम्भार उपसर्जनं ह्यातीत्युक्तं किंपुनस्तस्य
परलोकाय प्रस्थितस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्यानीयं
गत्वा वा परलोकों बहुभुक्ते शरीराद्यादरन्ध्रकञ्च यत्नत्
किम् ? इत्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्तमात्मा च विद्या
कर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्माणी विद्या सर्वप्रकारा
विहिता प्रतिविद्या अविविक्ता प्रतिविद्या च तथा कर्म
विहितं प्रतिविज्ञं चार्वाहितकप्रतिविज्ञञ्च समन्वारभेते
समन्वन्वारभेते अन्वन्वारभेते अदुगच्छतः पूर्वं प्रज्ञा च पूर्वा-
तुभूतविषया प्रज्ञा पृथं प्रज्ञातीतकर्मकषात्तुभववाक्येनेत्यर्थः ।
सा च वाचनाऽ पूर्वाकर्मात्मिका कर्मविषयादे चार्कं भवति ।
तेनावाचन्यन्वारभेते नहि तदा वाचनवा विना केनचित्

कर्म्म कर्त्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते न ह्यनभ्यक्षे
विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वोक्तप्रवचनस्य
प्रवृत्तानां विनिर्वाचासिद्धान्तावतन्त्रेण कौशलस्य
पट्वते, दृश्यते च केषाञ्चित् काष्ठवित् क्रियाणु चित्त
कर्म्मादिदृष्ट्याणु विनैवेद्याभ्यासेन जन्मत एव कौशलम्
काष्ठविदत्तन्त्रसौकर्ययुक्तास्त्वकौशलम् केषाञ्चित्, तथा
विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषाञ्चित्कौशलाकौशले
दृश्येते तच्च तत् सर्व्वं पूर्वं प्रज्ञोद्वायानुद्भवनिमित्त,
तेन पूर्वं प्रज्ञया विना कर्म्माणि वा फलोपभोगे वा
न कश्चित् प्रवृत्तिरुपपद्यते, तस्मादेतत्तत्त्वं शाकटिक-
भारव्यानीय परलोकप्रपद्यदं विद्वत्कर्म्मपूर्णपूजाख्यम् ।
यथाहिद्विद्वत्कर्म्माणि पूर्णपूजा च देहान्तरप्रतिपत्तुर्भोगसाधनं
तथाहिद्विद्वत्कर्म्मादि शुभमेव समाचरेत् । यथा इददेह
संयोगभोगोपभोगो ३ ब्रा० स्यातामिति प्रकरणेऽर्थः १८० ।

श० सू० भाष्ययोश्च उत्क्रमणप्रकारं प्रपञ्चितो यथा
 “वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाश्च” इ० । “अथापरास्तु विद्यास्तु
 क्लृप्ताप्राप्ते ऐश्वर्याय पञ्चाननमतरादिभ्यस्तु प्रथमं ताव-
 द्यथावाङ्मनस्य क्लृप्ताप्राप्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायश्चित्तविषया श्रुतिः
 “आस्य सोम्य । पुरुषस्य प्रयतोवाङ्मनसि सम्पद्यते,
 मनः प्राणैः, प्राणैश्च जघ्नि, तेजः परस्यान्दे वतायामिति”
 किमिह वाच एव वृत्तिमत्ताः मनसि सम्पत्तिरुच्यते उत-
 वाग्वृत्तेरिति ? विषयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत
 इति प्राप्नोति तथा हि श्रुतिरनुष्ठेयता भवति । इतरथा-
 क्लृप्ताप्राप्तात् श्रुतिसंक्षेपाविषये च श्रुतिव्याख्या न लक्षणा
 तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविष्टय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति
 व्याख्यायते वावता वाङ्मनसोक्तेवाचार्थः पठति । सत्यं
 भेतत् पठिष्यति त्वं “परस्मात् स्वविभागेवचनोदिति” ।
 तस्मादत्र इत्युपशममात्रं विवर्जितमिति गम्यते । तत्त्व-
 प्रकटनविवक्षयान् सर्वत्रैवाविभागसंख्यात् किं परत्रैव
 विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत्र इत्युपसंहारविष-
 यायां वाग्वृत्तिः पूर्वस्यपसंक्षुद्रयते अनोदत्तावकाश-
 यामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् दृश्यते हि वाग्वृत्तिः
 पूर्वोपसंहारोमनोदत्तौ विद्यमानायास् । न त्वं वाच एव
 वृत्तिमत्यामनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते ।
 ननु श्रुतिसंख्याद्वाच एवायं मनस्यप्यय इत्युक्तं
 नैव्याह अतनुमतिरित्यात् वक्ष्ये किं इत उत्पत्तिरस्य

तत्त्व लयोनाद्योद्देशेन शरावस्थ । न च मनसो वायुत्व-
द्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । इत्युद्भवविभक्तौ त्व
प्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्यते । पाणिनेभ्योऽहोऽन्वेभ्यस्तौ जस-
स्यानेर्हत्तिश्च इति चामु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्
पक्षे वाङ्मनसि सम्प्रद्यत इति शब्दः । इत्यत आह शब्दा-
च्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते हत्तिहत्तिसत्तोरभेदोप-
चारादित्यर्थः" भा० । "अतएव च सर्वोऽयम्" सू० ।
"तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्प्रद्यमानैः"
इत्यत्राविशेषेण सर्वोपायेनेन्द्रियाणां मनसि सम्प्रतिः श्रूयते
तस्याप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सृष्टिक्रमेण स-
मस्थिते हत्तिवोपदर्शनात्तत्त्वप्रत्ययसम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च
हत्तिहारेणैव सर्वोपायेन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वो-
पाचुराणां मनस्यपसंहराविशेषे सति वाचः पृथग्भूतं
वाङ्मनसि सम्प्रद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन" भा० ।
"तन्मनः प्राण उत्तरात्" सू० । "समधिगतमेतत् वा-
ङ्मनसि सम्प्रद्यत इत्यत्र हत्तिसम्प्रतिर्विवक्षितेति ।
अथ यदुत्तरं वाङ्मनं "मनः प्राण इति" किमत्रापि हत्ति-
सम्प्रतिरेव विवक्षिता उच्यते वत्तिसत्त्वसम्प्रतिरिति ?
विवक्षित्वायां हत्तिसत्त्वसम्प्रतिरेवेति श्रुत्यनुपपत्तेश्च
प्रकृतितोपपत्तेश्च तथा हि "अद्यमयं हि सोम्य मनः"
आपोमयः प्राण इत्यत्र अद्ययोनि मन आसन
नि अद्योनिश्च प्राणम् । आपवाद्यमसृजन्नेति श्रुतेः
"अतएव यन्मनः प्राणे प्रकीर्यते अद्यमेव तदप्यु प्रकीर्यते-
अद्य हि मनः, आपस्य प्राणः, षष्ठित्विकाराभेदादि-
त्वेन प्राप्ते नूनः तदव्यात्मकहोतृवाङ्मनोन्द्रि-
यहत्तिसमोहत्तिहारेणैव प्राणे प्रकीर्यत इत्युत्तराहाक्यादव-
गन्तव्यम् । तथा हि सुषुप्तोर्भुर्मूर्ध्नि प्राणहत्तो
परिस्फुट्तिवाक्यावसंस्थितायां मनोहत्तीनामुपपन्नो ह-
स्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्प्र-
वति अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः
प्रकृतित्वम् । नैतत्कारं न होदयेन प्राणालिकेन
तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्प्रतु मर्हति । एवमपि हास
मनः सम्प्रद्यते अमुं वाचं आप्तेव च प्राणः । नहोतस्मि-
न्मपि पक्षे प्राणभासपरिचयताभ्योऽङ्गोपमनोजायत इति
किञ्चन प्रमाणमस्ति । तस्माच्च मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः ।
इत्यप्येव तु शब्दोऽवकल्पते हत्तिहत्तिसत्तोरभेदोपचारादिपि
दर्शितम्" भा० । "सोऽध्यते तदुपगमादित्यर्थः" सू० ।
"स्थितमेतदस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन् हत्तिसत्त्वो

न स्वरूपस्य इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्त्व
विन्यते किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव उत्पत्तिसंसारः किं
वा देहेन्द्रियपङ्कटाध्यते जीवे ? इति । तत् श्रुतेरनति
यङ्गत्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्प्रतिः स्यात् अनुवक्तव्यमा-
या अन्यथाव्यावृत्तिरेवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यते इति ।
स प्रकृतः प्राणोऽध्यतेऽविद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञोपाधिने विज्ञा-
नात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणहत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ?
तदुपगमादित्यर्थः । "एवमेवेममात्मनमनकाले सर्वं प्राणा
अभिसमावन्ति यत्रैतदुद्भूतं स्यात् सतीति" हि श्रुत्य-
न्तरम् अध्यतोपगमाभिः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति ।
विशेषेणैव "तत्तत्क्रामन्" प्राणोनूत्क्रामतीति" पञ्चहत्तेः
प्राणस्याध्यतानुगमितां दर्शयति तदनुहत्तित्वाच्चेतरेषाम्,
"प्राणमनूत्क्रामन् सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्तीति" ।
"सविज्ञानोभवतीति" चाध्यतस्यान्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन
तस्मिन्प्रतीतकरण्यामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु
"प्राणस्तेजसीति" श्रूयते कथं प्राणाऽध्यते इत्यधिकाशयः
क्रियते । नैव दोषः अध्यतप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य
श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं तर्हि
"प्राणस्तेजसीति" श्रुतिरित्यत आह" भा० । "भूतेषु
तच्छ्रुतेः" सू० । "स प्राणसंयुक्तोऽध्यतः तेजःसङ्घचरितेषु
भूतेषु देहजीवभूतेषु सृष्टेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम्
"प्राणस्तेजसि" इत्यतः श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य
तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यतस्य । नैव दोषः
"सोऽध्यतः" इत्यध्यतस्याव्ययत्वात् उपसंस्थानत्वात् ।
सोऽपि हि चक्षुराक्षरं गत्वा चक्षुरायाः पाटलिपुत्रं
भवति सोऽपि सुप्तात् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदि-
तम् । तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंयुक्तस्याध्यतस्यैव त-
त्तेजःसङ्घचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं तेजःसङ्घचरि-
तेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता तेजः श्रूयते "प्राणस्तेज-
सि" इत्यत आह" भा० । "नैकस्मिन् दर्शयतीति" सू० ।
"नैकस्मिन्नेव तेजसि शरं राज्ञोऽन्वेभ्योऽन्वेभ्योऽन्वेभ्योऽन्वे-
तिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वादर्थनात् । दर्शयत-
चैतमर्थं प्रत्यप्रतिपन्नमे "आद्यः तत्त्ववचनं" इति ।
तद्वाक्यात् "तस्मात्तस्मान् भूयस्वात्" इत्यत्र । श्रुति-
श्रुती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः "पृथिवीमय आपमवस्तेज-
सयो वायुमय आकाशमय" इत्याद्या । अन्तरपि "अस्मिन्-
मात्राऽविनाशिन्यो द्याहोनाम्न वाः सृष्टाः । तामिः
बाह्विहिं एव" सप्तवत्युत्पत्त्यर्थः" इत्याद्या । ननु चोपसं-

तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति" शास्त्रान्ते पञ्चमीप्रयोगात् ।
 सख्यव्यवसायविषया हि षष्ठी शास्त्रान्तरगतया पञ्चम्या
 सख्यविषये व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्यु-
 द्बन्धिः केषां चिद्व्यतिरेकतो देही सख्यधत्ते न देहः । न तस्मा
 दुच्चिन्मनोर्जोर्भात् प्राणा उत्क्रामन्ति सख्यैव तेन भवन्ती
 त्वर्थः । समानस्य प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते
 प्रत्युच्यते भा० । "स्युष्टोऽसौ केवासु" सू० । "नैतदस्ति यदुक्तं पर
 ब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्वुत्क्रान्तिः प्रतिषेधस्य देहादात्मत्वा
 न्निति । यतो देहापादान् एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां
 समानादृष्ट्यां अष्ट उपपद्यते । तथा ह्यन्तर्भागप्रप्ते
 'बलायं पुरुषोऽस्मिन्नेतदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्याहो
 स्मिन् ?' इत्यत्र "नेतिहोवाच वास्तवत्वात्" इत्युत्क्रान्ति
 पक्षं परिभट्टय न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु नृत्त इत्यस्या
 भागवत्त्वम् "सख्यैव समबलीयन्" इति प्रविष्य प्राणा-
 नां प्रतिप्राय तत्सिद्धये 'सउच्छ्रयत्वाध्यायत्वाच्चातोऽनृत
 येत' इति सख्यपराष्टपक्ष प्रकृतस्योक्तान्यवधेः कृत्वा नादीनि
 समाधनन्ति "देहस्य चैतानि सुप्तं देहिन्" । तत्सामान्यात्
 "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यस्यैव समबलीयन्" इत्यत्रापि
 भेदोपचारेण देहापादानस्योत्क्रामणस्य प्रतिषेधः यद्यपि
 प्राधान्यं देहिन् इति व्याख्येयम् । येषां पञ्चमीपाठः
 वेवान्तु षष्ठीपाठस्यैवं विद्वत्सख्यन्वित्युत्क्रान्तिः प्रति
 विध्यत इति प्राप्तेऽनुत्क्रान्तिप्रतिषेधाधत्वात्स्य वाक्यस्य
 देहापादानैव वा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता
 न देहिन् । अपि च "चलुष्टो वा मूर्ध्नि वाग्येभ्यो वा शरीर
 देशेभ्यस्तुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामन्ति प्राणमनुत्क्रामन्तं
 सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्येवमविद्वद्भिषये समपञ्चसु
 कुमणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा "इति तु कामयमान" इत्युप-
 संख्यत्वाविद्वत्कथाम् "अथाकामयमान" इतिव्यपदिष्ट्य विद्वं
 वं, यदि तद्विषयेऽनुत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यप-
 देशः स्यात् । तस्मादविद्वद्भिषये प्राप्तेऽनुत्क्रान्त्यो
 विद्वद्भिषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशाधत्वात् ।
 न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रकीर्णकाम
 कर्णस्य उत्क्रान्तिर्नित्योपपद्यते निमित्तभावात् । "अत्र
 ब्रह्म समन्वृत" इति चैवं जातीयकाः स्तुतयोगस्य तुक्रान्त्यो
 रभाव सूचयन्ति भा० । "अर्थते च" सू० । अर्थतेऽपि
 च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः । "सर्वभूतात्मभूतस्य
 सख्यभूतानि पश्यतः" देवा अपि च मार्गेण सङ्गृह्णन्त्यस्य प्रदे-
 विष्णु इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः अर्थते शुक्लः किञ्च

वैयासकिञ्चिदुक्तं रादिजमखलमभिप्रत्यये पित्रा त्वनु-
 गम्याहूतोभो इति प्रतिपत्तिरिति । न सशरीरस्त्वैवायं
 योगबलेन विशिष्टदेहप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति
 इष्टव्यं सर्वभूतदृष्टत्वाद्युपन्यासात् । न ह्यशरीरं गच्छन्तं
 सर्वभूतानि इष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्त्वैवोप संवृत्तम् ।
 "शुक्लस्तु सारुताच्छेष्टां गतिं कृत्वान्तरिक्षकः । दर्शयित्वा
 प्रभावं खं सर्वभूतगतोऽभवदिति । तस्मादभावः परब्रह्म
 विदो गत्युत्क्रान्त्योः । गतिस्तुतीनान्तु विषयमुपरिष्ठा-
 द्वास्वास्थानम्" भा० "तानि परे तथाह्यग्राह" सू० । "तानि
 पुनः प्राणस्योदितानोन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्तु-
 त्तिसेव परकिञ्चात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात् ? तथाह्यग्राह
 नृतिः "एवमेवास्य परिदृष्टिर्माः पोडयकलाः पुरुषा-
 यणाः पुरुषं प्राप्याहन् गच्छन्तीति । ननु "यसाः कलाः
 पञ्चदश प्रतिष्ठा" इति विद्वद्भिषयैवपरा नृतिः परस्मा-
 दात्मनोऽन्यत्वापि कलानां प्रकथयमाह्व । न सा खलु
 व्यवहारापेक्षा पार्थिवयाः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रक-
 तीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा कृतं
 कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति तस्मादोषः ।
 भा० "अविभागो वचनात्" सू० । "स पुनर्विदुषः अला-
 प्रलयः किमिदं विषयमिव सावयेषो भवत्याहोस्त्रिभुवनवशेषः ?
 इति । तत्र प्रकथयमात्मन्युत्क्रान्त्यवशेषताप्रसक्तौ न्वति अ-
 विभागापत्तिरिति । कुतः ? वचनात् । तथाहि कलाप्रलय-
 सुक्ता वक्ति "मिद्यते चाषां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते
 स एषोऽकलोऽनृतो भवतीति" । अविद्यानिमित्तानाञ्च कलानां
 न विद्यानिमित्तो प्रकथे सावयेषतोपपत्तिः । तस्मादविभाग
 यवेति भा० । "तदोकोऽप्यवचनं तत्प्रकाशितहादो विद्या-
 सामर्थ्यात्सख्यगत्युत्क्रान्तिर्योगाच्च ह्यहोतुम्विहीतः यताधि-
 कया" सू० । "समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता ।
 संप्रति त्वपराविद्याविषयमेव चिन्ताननुवर्त्तयति । समाप्ता
 ऽऽख्युपक्रमं चाविद्वद्भिषयोऽनुत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीं
 सृष्ट्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंस्कृतवागादिकलापस्योच्चि
 कुमिषतो विज्ञानात्मन्येवोक्त आद्यतनं हृदयम् । "स-
 एतास्तजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवात्मवद्भाम-
 तीति" नृतेः । तदद्युत्क्रामन्तम् । तत्पूर्विका चक्षुरादि
 स्थानापादानां चोत्क्रान्तिः नृयते "तस्य हृत्तस्य हृदय-
 स्यात्" प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति
 "चलुष्टो वा मूर्ध्नि वाग्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति ।
 वा किमविषयेऽपि विद्वद्भिषयोर्भवति ? अथास्ति काश्चि-

दुषो विशेषनियमः ? इति विचिन्तितयायां शुल्लविशेषाद
नियमप्राप्तावाचनं । समाने पि हि विदद्विदुषोर्हृदया
मग्रद्योनेन तत्प्रकाशितद्वारात्वे च मूर्धस्थानादेव वि-
द्वाभिवृत्तामिति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कतः ? विद्यासाम-
र्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदयादुत-
क्रामेन्नैवोत्कटं लोकं लभते तत्तानधिकैव विद्या-
स्यात् । तच्छेवगत्वमुत्तियोगाश्च विद्यायेवभूतं
च मूर्धस्थनाडीसम्बन्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्या
विशेषेषु विहिता तामभ्यस्य स तथैव प्रतिष्ठत इति
युक्तम् । तस्माद्देवाक्येन ब्रह्मणा स्थापितेनानुष्ठेयो-
क्तज्ञावभाषणोविद्वान् मूर्धस्थयैव शताधिकया शतादति-
रिक्तया एकशततमया नाद्या निष्कामति इतराभिरि-
तरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समानमिति “यत-
श्चैका च हृदयस्य नाद्यास्तासां मूर्धनमभिनिःसृतै-
का । तयोर्हृमायज्ञमृतत्वमेति विषुहन्त्या उत्क्रमणे
भवन्तीति” भा० । “रश्मिप्रसारी” सू० । “अस्ति दह-
रोऽस्मिन्ननराकाश” इति हार्दविद्या “अथ यदिदमस्मिन्
ब्रह्मपुरे दहरे पुरणरीकं वेदं इत्युपक्रम्य विहिता । तत्-
प्रक्रियायाम् अथ एताहृदयस्य नाद्या इत्युपक्रम्य स-
प्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमज्ञोक्तम् । “अथ यत्तद
आच्छरोरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरुत्क्रामकमते” इति ।
पुनरोक्तम् “तयोर्हृमायज्ञस्तत्त्वमेतीति” । तस्माच्छताधि-
कया नाद्या निष्कामन् रश्मिप्रसारी निष्कामतीति
गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा स्त्रियमाश्रयस्य
रश्मिप्रसारीत्वमाहोस्विदहृद्ये वेति संशये सति अविशेषश्रव-
णादविशेषेणैव तावरश्मिप्रसारीति प्रतिज्ञायते” भा० ।
“निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादुदर्ययति”
च” सू० । “अस्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि”
इत्यस्य स्थावरश्मिप्रसारीत्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् ना-
डीरश्मिसम्बन्धविकेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य
यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि घिराकिरण-
सम्पन्नः । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिः “अमुष्मादादिष्व्यात् प्रता-
यन्ते ता आसु नाडीषु स्थाप्य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते
ता अमुष्मादादित्ये स्थाप्यः” इति । निदावधमने च निशा-
प्रपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापदिकार्थदर्शनात् ।
कोकातुहलैस्तु दुर्लभ्यत्वमनन्तरजनीय शैपिरेषिव दि-
नेषु । “अहरेवैतद्वात्रौ विद्वतातीति” चैतदेव दर्शयति ।
यदि च रात्रौ प्रेतोविनैव रश्मिप्रसारेणोर्हृमाकमेत रश्मि-

प्रसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्टाभिधीयते योदि-
वा प्रैति च रश्मीनपेक्ष्योर्हृमाकमेत यस्तु रात्रौ शोऽन-
पेक्ष्यैवेति” । अथ तु विद्वानपि रात्रि प्रायस्याऽपराध-
मात्रेण मोर्हृमाकमेत पातकफला विद्येति अप्रवृत्ति-
रेव तस्यां स्यात् कृत्युकाकानियमात् । अथापि रात्रावुप-
रतोऽहारागममुद्योत । अहारागमेऽप्यस्य कदाचिदुरश्मि-
सम्बन्धाहं शरीरं स्यात् पावकादिस्मर्यात् । “च यावत्
क्षिपेन्नस्तवादित्यं गच्छतीति” च श्रुतिरनुदीनां दर्श-
यति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं “रश्मिप्रसारी-
त्वम्” भा० । “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” सू० । “अतए-
वोदीनामुपपत्तेः अपातकफलात् विद्याया अग्नि-
यतकालत्वाच्च कृत्येदक्षिणायनेऽपि क्षियमाशो वि-
द्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणसरणप्राय-
स्त्वप्रसिद्धेर्भोदस्य च प्रतीयादर्शनात् “आपूर्यमाणपणा-
द्यान् षडुदङ्केति मासान् तानिनि” च श्रुतेरमेक्षित-
तव्युत्तरायणमितिमासायज्ञाभनेन कृत्येणापनुदति । प्रा-
यस्यप्रसिद्धिरिविद्विषया । भोदस्य प्रतिपादनमाचारपरि-
पालनार्थं पितृप्रसादकमन्त्रकन्तमृत्युतास्यापनार्थे च ।
श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति आतिमाहिकसङ्गिज्ञात्” इति । ननु
च “यत् काले त्वनावृत्तिसादित्तैव योगिनः । प्रयाता
यानि तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति” कावप्रमाणे नीच-
कुमस्याऽहारादिकाविशेषः कृताववावृत्तये नियतः कथं
रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽवाहसिं यावादिति । अलो-
च्यते भा० । “योगिनः प्रति च कश्चित् क्वात्तं चैते” सू० ।
“योगिनः प्रति चायमहारादिकाव विनियोगोऽनाहृतये-
कश्चित् क्वात्तं चैते योगसाङ्ख्ये न श्रौते । अतोविषय-
भेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य क्वात्तस्य कालविनियोगस्य
श्रौतेषु विज्ञानेऽप्यवतारः । “ननु अग्निज्योतिरहः शुक्लः
वर्षसासा उत्तरायणम्” । “धूमोराविक्षया ज्ञेयः
वर्षसासादक्षिणायन मिति” श्रौतानेन हेवपितृयाणो प्रत-
भिज्ञायते कृतावयोपि । उच्यते । “तद्वाक्यं वक्ष्यामीति
कृतौ कावप्रतिज्ञानाहोरोधमायज्ञपरिहार उक्तः ।
यदा पुनः कृतावपि अग्निग्राह्यादेवा एवातिवाहिका
वृष्टाले तदा न कश्चिदोच्य इति भा०”

उत्क्रमणीय लि० उद्-कुम्-कर्षणि कमीयर् । अतिकुम्-
क्षीये “न वेदेष्वनास्ताम न लोकेयवनादपि । गति-
इत्कुम्णीया ते प्रयागसरणं प्रति” भा० प० ८५ प० ।
उद्कुम्णयस्तेदम् क । उत्क्रमणसम्बन्धिनि लि० ।

उत्क्रान्ति लि० उद्+क्रम्-कर्त्तरि क्त । ?अतिक्रान्ते देहा-
देहान्तरमाप्नो २ अदृश्यते अन्ते च । “उत्क्रान्तानामासामिवा-
योपरिष्ठात” भाषः “उत्क्रान्तानां स्मृतानाम्” मल्लि० ।
उत्क्रान्ति स्त्री उत्+क्रम्-क्रिन् । देहादुत्क्रमणे अप-
सरणे च उत्क्रमणशब्दे विभक्तिः ।

उत्क्रोश पु० उद्+क्रुश-ञच् । ?करोरपक्षिणि । अयश्च
पक्षी सुशु० अलचरमध्य भ्रमत्वेन संघचारित्वेनोक्तः ।
‘इंसवारसकौश्वेत्याद्युपक्रमे ‘मद्गूतक्रोशकाशोत्थानो-
त्तुक्ता “भ्रवाः संघचारिण” इत्यन्तेन । “उत्क्रोशरससंविद्धा
मनस्येक्षेणं यथागं पाययेत्” सुशु० । २ उच्चैः क्रन्दिनि
लि० । ततः चरुर्धरांश्च उत्क्रा० क्त । उत्क्रोशीय
तत्संज्ञिते देशादौ ।

उत्क्रोदिन् लि० उद्+क्रिद-णिच्-णिनि । अहुतः क्रोद-
वारके आर्द्राकारके “लघु रोम्योष्णसुत्क्रोदि स्त्रुद्धं वाता-
तुषोमनम्” सुशु० । स्त्रियां ङीप् ।

उत्क्रोश पु० उद्+क्रिष-ञच् । अहु गवायुक्ते क्रोशे स च
“उत्क्रोश्याच्च न निर्गच्छेत् प्रसेकं टोपनेरित्म् । हृ-
दयं धीयते चास्य तत्तत्क्रोशं विनिर्दिशेत्” इत्युक्तञ-
चणः रोगभेदः । ‘गुरुपाकसूटविण्मृगतया कफोत्-
क्रोशेन च’ “क्षिप्तसुत्क्रोशजननम्” ‘हृत्पाण्डुशकफोत्-
क्रोशच्छर्द्दिवाशनिराणम्” सुशु० । ल्युट् । उत्क्रोश-
मन्त्रक न० “दद्यादुत्क्रोशेनं पूज्यम्” सुशु० ।

उत्क्रोशक लि० उद्+क्रिष-णिच्-ञ्युत् । ?उत्क्रोश-
कारके “कौशिल्यकः करभक इत्युपक्रमे” कृतिः कृमिः-
शरारो च यथायुगल्लेयकः स्रुतः” । एते ह्यग्निप्रकृतय-
चतुर्विंशतिरेव च” सुशुतोक्ते अग्निप्रकृतिके कोटभेदे ।
उत्क्रोशनाति उद्+क्रिष-णिनि । २ अहु गवायुहेतु-
क्रोशकारके लि० स्त्रियां ङीप् । “अन्धोभूतं कफोत्-
क्रोशेन न हितं तत् पिपासवे” सुशु० ।

उत्क्षिप्त लि० उद्+क्षिप्-क्त । ?उच्चैः क्षिप्ते “क्षयं क्षयोत्-
क्षिप्तजेन्द्रक्षितिना” “उत्क्षिप्तस्त्रियशतं शुक्रावस्य”
भाषः २ उच्चैः क्षिप्ते च । (रक्षिभिः) उत्क्षिप्तगुलमैश्च तथा
हृदयं सप्तताक्षिभिः” भा० व० । १५ अ० “गुह्यो यत्
स्थितेन बोधसंवेन चतुर्दिगस्थितारिपरोऽष्ट बाणा-
दिना प्रहृत्” । मन्त्रके तादृशमुद्रस्यानसुक्षिप्तगुलमैः
परकीयगुलमोऽष्टाटनकैः “लीलकः । धुक्कूरे पु० यश्च ७ ।
तस्य फलसंवेने अक्षयतायावत्कालात्तात्पर्यम् ।

उत्क्षिप्तिका स्त्री उत्क्षिप्तः धुक्कूरव कन् क्षोत्वाट् टाप्

अत इत्यम् । धुक्कूरकारे कर्मशृणभेदे हेमचन्द्रः ।
उत्क्षेप पु० उद्+क्षिप-ञच् । ?उच्चैः क्षेपणे “पक्षोत्क्षेपाद्-
परिवलसत्कृष्णसारप्रभाषाम्” मेघ० । “पक्षोत्क्षेपात्
समोदितः” सुशु० । कर्त्तरि ऋच् । २ उत्क्षेपकारके लि०
उत्क्षेपक लि० उद्+क्षिप-ञ्युत् । ?उच्चैः प्रक्षेपके २ उत्क्षि-
प्यापहारके चोरे च । “उत्क्षेपकपन्थिभेदो करसंश-
ङ्गीनको । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकङ्गीनको” वा०
सूट० । यस्माद्युत्क्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । यस्मादिष्य-
स्वर्णादि विस्फुल्लित्य वा योपहरत्यसौ पन्थिभेदः
तौ यथाक्रमद्वारेण सन्दंशसङ्ग्रेहेन तज्जन्त्युद्भूतेन ङीन
कौ कार्यौ द्वितीयापराधे पुनः करस्य पादस्य करपाद
तच्च तदेकस्य करपादैकङ्गीनं ययोस्तत्करपादैकङ्गीनको-
कार्यौ । उत्क्षेपकपन्थिभेदकयोरेकमेकं करस्यादस्य
क्षिप्त्यादित्यर्थः । एतदयुक्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्य
विषयम् । “तदङ्गच्छेद इत्युक्तोदण्ड उत्तमसाहस” इति
नारदवचनात् । द्वितीयापराधे तु बध एव । तथा च मनु-
“अङ्गुलीं पन्थिभेदस्य छेदेयत् प्रथमे पक्षे । द्वितीये
हृत्पराधौ द्वितीये बधमर्हतीति” मिता० ।

उत्क्षेपण न० उद्+क्षिप-ञ्युत् । ?उच्चैः क्षेपणे “उत्क्षेपणं
तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कुर्माख्ये-
तानि पञ्च च” भाषा० “उत्क्षेपणमवक्षेपण-
माकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माख्ये” कथा० सू०
“इतिरवधारणार्थः अभ्यस्यदेरपि गमनान्तर्गतत्वात् ।
अत्र च उत्क्षेपणत्वात्क्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वग-
मनत्वानि कर्मावस्थाङ्गाङ्गाः पञ्च जातयः । नन्वेत-
द्दुष्टप्रपञ्चगमनस्य कर्मावस्थाङ्गात्वात् सर्वत्र गच्छतीति कुञ्जे-
र्दत्त्वाद्दुष्टक्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्पर-
त्वाभावावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुसारात्
चतस्र एव कर्मावस्थाङ्गा जातय इति चेत् सर्वं कर्मा-
वस्थाङ्ग एव गमनं प्रथमविधानम् अन्त्यरेचनस्यन्दो-
क्तुञ्जलनमनोसमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिपदेशभाजा-
भेदेन यद्देन सङ्गृह्यते यथा गमनत्वमपि कर्मावस्थाङ्गा
पञ्चमी जातिरेव तेन अभ्यस्यदेनादिष्वेव गमनप्रयोगो
सुख्यः उत्क्षेपणमवक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा
भाक्ताः स्नात्रवर्षयोगविभागावसवाधिकारणत्वमेव गोण-
मुख्यसाधारणो धर्मः गमनत्वजातेस्त्वनिवर्तितदिदेशसंयो-
गविभागावसवाधिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च अभ्यसादिषु
सर्वत्रैति गमनपदस्यैव तेषां पदव्यतिथिः । निम्न-

मन्त्रप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्माणि
 गृह्णाद् गृह्णान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् इदुः प्रविश-
 तीति प्रत्ययः कस्यचित् निष्क्रामतीति तत्र जातिवृद्धिः
 स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रवासाया निष्क्राम्यापरां
 प्रविशति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधि-
 सामान्यमेवेतदव्यवस्यम् । उत्त्वे पष्ठादौ तु मसलमु-
 क्षिपायोतीष्काजनितेन प्रत्ययेन प्रत्ययवदात्मसंयोगादस-
 मवाधिकारणाद्भेदे तावदुत्त्वे पणं तत उत्त्वे पणविशिष्ट
 हस्तनोदनादसमवायिकारणात् सुसलेऽयत्त्वे पणाख्यं कर्म
 युगपद्वा तत अर्हत्सुत्तिप्रयोर्हस्तसलस्योरवणे पणोष्का-
 जनिप्रत्ययवदात्मसंयोगाद्भेदोदनाच्च युगपदेव हस्ते
 सुसले चावणे पणम् उक्तसलपातातुक्तं संजायते ततो
 दृढतरद्वयसंयोगाद् यदकस्याभ्युपगच्छेत्तु गमनं भवति
 तत्र नेष्ठा न वा प्रत्ययः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव
 सलसल्योत्पत्तये तच्च गमनमात्रं ननुत्त्वे पणं, भाक्तस-
 लोत्त्वे पणव्यवहारः एवमनुत्तोमप्रतिष्ठोमवायुहयसङ्कट-
 वशाद्वालोत्तमैरित्युक्तसलकादौ चोत्त्वे पणव्यवहारो
 भाक्तः । एवं चोतोहयसङ्कटवशाज्जलोत्तु गमनेऽपि ।
 एवमुत्त्वे पणावच्छेदपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्त्वयुक्तमु-
 च्छतोमरादिष्वेव मुख्यः । भवति हि हस्तमुत्तिपति
 चोमरमुत्तिपतीति एवमवलिपतीत्यपि उपस्कारः ।
 उत्त्वे पणञ्च श्रौते कर्माणि गोप्रापायोन्मदेशेष्वपि भवति
 तथा हि । “भूतयोः कृत्वा रेणुष्वङ्गां वा कुपे वाऽऽसज्जो-
 भयतः स्थाणुहस्तसंश्रवत्समीक्षामन्यतमस्मिन्नुत्त्वे पण-
 वदासज्ज्येतत्” कात्या० ५. १. २१ । “उत्त्वे पणवदिति
 गोरप्राणदेशम्” कर्कः श्रु० १. ६१ मन्त्रव्या० “गो-
 भिरावाप्तमश्वत्वादिति” वेददो० तत्पदं व्याख्यात् ।
 “अतिमात्रलोहिततवौ बाहू चटोत्त्वे पणात्” श्रु० ।
 कारणे ण्युट् । २ धान्यमर्दनकाठादौ भेदि० १ उदञ्चने
 ४ नोदुषयणे च हेमच० । कर्माणि ण्युट् ५ व्यजने न० ।
 उत्खचित लि० उद्+खच-बन्धे क्त० । उदृष्टिने २ रचिते
 च । “कुसमोदृष्टचितान् बलीभूतः” रघुः । [यद्वच० ।
 उत्खला स्त्री उद्+खल-जन्यर्थे-खल् । सुरानामगन्धद्वये
 उत्खात लि० उद्+खन-क्त० । उन्मूलिते २ उत्पाटिते
 “कर्मैः संवर्धनामासुत्खातप्रतिरोपिताः” रघुः ।
 “रघेनासुत्खातस्तिमितिगतिना श्रु० भावे क्त० १ उत्-
 खने न० । उत्खातकेलिः ।
 उत्खातकेलि उ० उत्खातस्य बन्धे केलि । “उत्खात-

केलिः शृङ्गाद्यैर्विक्रीडा निगद्यते” इत्युक्तस्यैव ह-
 गजादेः शृङ्गादिना स्तिकासननूपक्रीडायाम् ।
 उत्खाय ख्य० उद्+खन-ख्यप् । उत्पाद्येत्यर्थे । “वक्त्रा-
 सुत्खाय तरसा” रघुः प्रज्ञे उत्पद्येत्यर्थे । [अमरः ।
 उत्खेद उ० उद्+खिद-भावे घञ् । बेदने उद्+खदधातो
 उदा० ।
 उत्त लि० उन्-क्तेदने क्त वा तस्य नः । क्लिप्ते आर्द्रवस्तुनि
 उत्तंस उ० उद्+तसि-अच् । १ कर्णाभरणे, २ शिरोभूषणे च ।
 “नोत्तंसं लिपति क्लिप्तो अथवातः वा मे स्फुटोऽप्यागसि”
 शा० द० । अथ कर्णमूषणवाचकत्वेऽपि कर्णपदसमि-
 व्याहारे मूषणमात्रपरता तत्काले कर्णस्थितत्वद्योतनायं
 वा कर्णादिशब्दप्रयोगः ।
 उत्तट लि० उत्तकानं तटम् अद्यां त० । तटपर्यन्ताज्ञावके
 “उत्तटा इव नदीरवाः स्थलीम्” रघुः ।
 उत्तस लि० उद्+तप्-क्त० । १ तं प्र २ शुक्लमांसं न० भावे क्त० ।
 ३ उत्तामे न० । उद्गतं तप्तं तापो यच्च । ४ स्नाते लि० भेदि०
 उत्तव्य लि० उद्+खन्ध-क्त० । १ जह्नुस्तस्य २ जह्नुं वक्ष्यते ।
 उत्तम लि० उद्+तमप् । १ उत्कृष्टे । “ज्योतिषा उत्तमोदेव ।
 दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्” दीपनन्तः “अदृक्त्वा तु-
 मनुत्तमं तमः” भाषः “उत्तमः पुरुषस्तमः परमात्मी-
 त्वदाहृतः” “यस्मात् पुरुषतोऽहमनुत्तमोऽपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः”
 गीता । द्विजोत्तमः नरोत्तमः नृपोत्तमः । “ब्रह्मोऽ-
 भर्मविदुत्तमः” विष्णुसह० । उत्-उद्गतः अतिशये तमप् ।
 २ विष्णो उ० । “अनादिनिधनो धाता विधाता धातु-
 रत्तमः” विष्णुसह० । “धातुरत्तम इति वार्त्तिक
 सविशेषणं सामानाधिकरण्येन । सर्वधातुभ्यः प्रथि-
 व्यादिभ्य उत्कृष्टचिदातिरिक्त्यर्थः धातुर्विरिञ्चेत्कृष्ट
 इति वा । नामहयं वा कार्यकारणप्रपञ्चकारणात्
 धातुश्चिदातः उत्तमः सर्वधातुहतामासुहतामासुत्तमः”
 भा० १ अन्त्ये । “उत्तमैकाभ्याञ्च” पा० । “उत्तमशब्दो-
 ऽन्त्यार्थः” सि० की० । उत्तानपादस्य पुमभेदे ४ भुवसपल-
 आतरि उ० स च उत्तानपादस्य सुबर्हि भाव्यां वासपलः ।
 “जाये उत्तानपदस्य सुनीतिः सुबर्हिसया । सुबर्हिः प्रेक्षणी
 यत्तु नैतरा यत् सुतोभुवः । एकदा सुबर्हिः पुलमङ्करीय-
 खाद्ययत् । उत्तमं नादरुक्षं भुवं राजाव्यनन्त”
 भा० ४ अ० ८ अ० । “उत्तमस्तुतोहाहो जगदाधं
 बलीयसा । इतः सुखजनेनाजौ तन्नाशास्त्विति”

गता" भा० ४. स्क० १०. अ० । प्रियव्रतस्य ५ पुत्रभेदे
 स एव ततोयमनुः यथोक्तं भाग० ८ स्क० १ अ० ।
 "ततोय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतोमनुः । पयनः सुभ्रूयो
 यज्ञोत्तमादास्तस्युता नृप । वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः
 प्रमदादयः । सत्यावेदश्रुता भद्रादेवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ।
 धर्मस्य सुवृतायान्तु भगवान् पुरुषोत्तमः । सत्यसेन
 इति ख्यातः जातः सत्यव्रतैः सङ्ग" । हरिवं० ७ अ०
 तु योत्तमित्येनायं पठितः यथा । "स्वायम्भु-
 वोमनुजान् । मनुः स्मारोचिषस्तथा । योत्तमिस्तामस-
 सैव देवताक्षुषस्तथा । वैवस्वतश्च कौरव्य । साम्य-
 तोमनुश्च्यते" इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । "इदं त-
 तोयं वक्ष्यामि तस्मिन्निधे नराधिप । वसिष्ठपुत्राः
 सप्तान् वासिष्ठा इति प्रसूताः । हरिश्चन्द्रमस्य सुता
 ऊर्जा नाम सुतेजसः । सत्यो न सदा प्रोक्ताः कीर्त्य-
 मानान् निबोध तान् । यौनमेवान् महाराज । दश-
 पुत्रान् मनोरमान् । र्षेज ऊर्जस्तनुर्जश्च मधुसोधव एव
 च । शुचिः शुभ्रः सङ्ख्यैव नमस्यो नमएव च । भानवस्तत्र
 देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम्" । तत्र खण्डे इज्ज योत्तमिः ।
 ऋषिपुत्रादिनामभेदस्तु कल्पभेदादविरुद्धः । रित्तमा० ।
 उत्तमफलिनी कर्म० नित्यम् । (खोराड) । दम्भिकादयो
 उत्तमर्ण्ये उ० उत्तमस्यस्य । कथप्रयोजके (महाजन) ।
 उत्तमर्ण्येद्वयादिपञ्चमधर्मोपिष्ठाणा दर्शितो यथा "अथोत्त-
 मर्ण्येधर्मर्ण्येद्यादात्तमर्ण्ये ऋष्यायात् द्विकं त्रिकं चतुष्कं
 पञ्चकञ्च शतं षण्णानुक्रमेण प्रतिभासम् । सर्वेष्वर्ण्ये वा
 स्वप्रतिपक्षां द्विजं दद्यात् । अजन्तमपि वत्सरातिक्रमेण
 यथाविहितम् । आध्युपभोगे दद्यात्तथा । देवराजोप-
 चातादृते विनयमाधिसुत्तमर्ण्येदद्यात् । अन्तर्द्वौ प्रवि-
 ष्टायामपि । न स्यावराधाधिमृते वचनात् । ऋषीतधनप्रवे-
 शार्थमेव यत् स्यावरादं दत्तं तद्व्यक्तीतधनप्रवेगे दद्यात् ।
 दीयमानं प्रयुक्तमर्थस्तुतमर्ण्येऽप्युक्ततत्तत् । परं न वर्जिते ।
 हरिश्चन्द्रस्य परा द्विजविष्ठा, धान्यस्य त्रिगुणा, व-
 स्त्रस्य चतुर्गुणा, शन्तिः स्त्रीपञ्चगाम् । किञ्चत्ता-
 पांसूतलचम्पायुधेष्टकाङ्गाराणासकथा, अनुक्तानां द्वि-
 गुणा । प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित् साधयन् राज्ञोवाच्यः
 ज्ञात् । साध्यमानवेष्टाजानमभिगच्छेत्तत्तमर्ण्ये दद्यात् ।
 उभयमर्थवेष्टाजानमियात्तद्विभाविताऽधर्मोपाशो धनद-
 यभागवन्मन्त्रं दद्यात् । प्राप्ताधर्मोत्तमर्ण्येविशति-
 मितमममम् । सन्नापञ्चाद्येकदेशविभाविताऽपि सर्वे द-

द्यात् । तस्य च भावनास्तिभोवन्ति लिखितं शास्त्रिणः
 समयक्रिया च । ससात्तिकमात्रं ससात्तिकमेव दद्यात् ।
 लिखितार्थमपि लिखितं पाठयेत् । अक्षमपदाने वेष्टा-
 सन्निधाने चोत्तमर्ण्ये लिखितं दद्यात्" । अधिकांशपञ्च
 वक्ष्यते । उत्तमं देयत्वेनाप्यस्य ठन् । उत्तमस्युको-
 ऽप्यत्र । "पञ्च पञ्चयतम् दास्यः प्राप्ताधर्मोत्तमस्युको-
 या० ऋ० । "यैरुपापैरेणं स्वं प्राप्तायादुत्तमस्युको-
 स्तैस्तेरुपायैः संवृत्ता दापयेदधर्मिकम्" मनुः । ते च उपा-
 या वृत्त्यतिना दर्शिताः यथा । "कृष्णा याचितश्चार्थ-
 मानीय ऋषिकाङ्क्षन् । अन्त्याहृतादि वाऽऽहृत्य दाप्यते
 तत्र घोपधिः । दारपुत्रपञ्चन् हृत्वा जला दारोपने-
 शनम् । यत्तार्थो दाप्यतेऽर्धं स्वं तदाचरितमुच्यते । वहु-
 खण्डहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋषिको दाप्यते
 यत्र बलात्कारः स कीर्तितः" ।

उत्तमशास्त्र उ० उत्तमा उत्तमशास्त्राऽस्य । उत्तमशास्त्रे
 द्रुमे गङ्गा । चतुर्धां क । उत्तमशास्त्रीय तत्त्ववि-
 हितादौ त्रि० ।

उत्तमश्लोक त्रि० उत्तमः श्लोकं चरितं यस्य । पुण्यकोत्ती
 कम्प० । २ उत्तमे काव्ये उ० । स च ध्वनिरूपः "इदम्-
 त्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः"
 काव्यप्र० उक्तलक्षणः ।

उत्तमम् त्रि० उत्तमं कृतं तमो येन प्रा० ब० वा कृतकपोपः ।
 उत्तमकृततमस्यो २ तमोऽतीते च । "क उत्तमः श्लोकगुणानु-
 वादात् पुमान् विरज्यते विना प्रश्रुतात्" भाग० १० स्क० १ अ०
 उत्तमसाहस उ० साहसमधिकतयाऽप्यस्य स्वर्थः । अक्ष-
 कर्म० । अत्रुक्ते साहसाधिकारेण विहिते । उत्तमदे
 दण्डे । "पशानां द्वे यते साहसं प्रथमः साहसः श्रुतः ।
 मध्यमः पञ्च विधेयः सङ्ख्यं त्वेव चोत्तमः" मनुः
 "अनास्थाव ददहोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्" या० ऋ०
 नानास्थाने उत्तमदण्डविषयमाह विष्णुः यथा
 दण्ड्य इत्युक्ते "परस्य पतनीयाद्ये कृते त्तमसाहसम्"
 "व्यङ्ग्यायुक्ताद्ये कार्पापययम्" "मादयुक्ते त्तमम्"
 "पारजायो सर्वार्थगमने त्तमसाहसं दण्ड्य" । "अदुष्टं
 (कन्याम्) दृष्टमित्त्रं बहुत्तमसाहसम्" "मन्त्रोपगमद्रुभो-
 ष्कोदी कीटोपघातो त्तमसाहसं दण्ड्यः" (अवगोरजिता)
 यक्षोत्तमसाहसं दण्ड्यः" नेत्रकन्धराबाहुसक्यं सभ-
 क्ते चोत्तमम्" (साहसं दण्ड्यः) "रत्नाभ्युपहृत्तुत्तमसाह-
 सम्" । "अक्षयोः (पितापुत्रयोर्विवाहे) पान्तरः

स्यात्तत्त्वोत्तमसाहसः “सुखामानकृतकर्तुष तदकृते कृत-
वादिनश्च इव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च” । “स-
म्भूय वणिजां प्रयत्यमनर्षेणावरुन्धताम्” प्रत्येकं
“विक्रीयताञ्च” । “यस्तत्तमवर्णान् दास्ये नियोजति-
त्योत्तमसाहसदण्डः” । “सीमाभेत्तारुत्तमसाहसेन दण्ड-
यित्वा पुनः सीमां कारयेत्” “अभ्यस्त्याविक्रयस्य च
विक्रयी देवप्रतिभाभेदकचोत्तमसाहसम् दण्डनीयः ।
‘भियङ्मयाचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु” । २ प्राणिक्रिंसा-
दिरूपे बलकृते कर्मभेदे न० । तत्त्वोत्तमसाहसा-
दिरूपप्रलक्षणविभागादि मिता० दर्शितं यथा । “सामा-
न्यद्रव्यप्रसमहरणात् साहसं स्मृतम्” या० सू० ।
‘सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगान्हेत्वाविशेषेण
परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कतः प्रसमहर-
णात् प्रसङ्गाहरणाद्बलावच्छेनेन हरणादिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति । राजदण्डकुलनाक्रोशं चोक्तकृत् राज-
पुरुषेतरजनसमस्तं यत्किञ्चिद्विजयमारण्यपरदारप्रधर्षणादिकं
क्रियते तत् सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधा-
रणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावच्छेनेन क्रियमाणत्वा-
त्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम् ।
‘सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदपितैः’ । तत्साहस-
मिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते” । तदिदं साहसञ्चौ-
र्यावाद्दण्डपारुष्यस्त्रोषं पक्षेषु व्यासक्तमपि बलदपावत्-
च्छोपाधितोभिर्यावदिति दण्डातिरेकार्थं प्रथमविधा-
नस्य दण्डवैविल्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्वैवि-
ध्यमभिवाय तत्कृत्यन्ते नैव विवृतम् । “तत् पुनस्त्विविधं
त्वेयं प्रथमं मध्यममथा । उत्तमश्चेति शास्त्रेण तस्योक्तं
लक्षणं प्रथक् । कसमूलोदकादोर्गं कोलोपकरणस्य च ।
भङ्गाद्योपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् । वासः-
पञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण म-
ध्यमं साहसं स्मृतम् । व्यापादोविषयस्तादृशः परदारा-
भिमर्शनम् । प्राणोपरधि वञ्चान्दुक्तसुत्तमसाहसम् । तस्य
दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य यथावरः । मध्यमस्य तु
शास्त्रसंहितः पञ्चयथावरः । उत्तमे साहसे दण्डः स-
हसावर इत्येते । वधः सर्वस्वहरणं पुराणविशनाहने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे” इति । बधादय-
चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे सप्तस्यव्यक्ता वा योज्याः” ।
तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह” मिता० ।
“तन्मूल्याद्विगुणोदण्डोनिष्पन्नं तु चतुर्गुणः” या० सू० ।

“तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद्विगुणोदण्डः यः पुनः साहसं
कृत्वा नाहमककार्षमिति निष्कृते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो
दण्डो भवति । एतच्चादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाह-
सादिशामान्यदण्डविधानमपकारव्यतिरिक्तविषयम्” मिता०
उत्तमस्त्रीसंग्रहण न० परस्त्रियाः संग्रहणं कर्म० । स्त्र्युक्ते
परस्त्रियास्तन्मे मिथुनाभावाय प्रवृत्तिरूपव्यापारभेदे तत्-
स्वरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा
“प्रथम साहसादितदण्डप्राप्तेर्त्वेधा तत्स्वरूपं व्यासेन
विवृतम् । “त्विविधन्तस्तुमाख्यातमधमं मध्यमोत्तमम् । अदेश-
कालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः । कटाजान्वेषणं हास्य-
अश्रमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणञ्चमाल्यानाम्यूपभूषण-
वाससां । प्रलोभनञ्चाक्षपानैर्मध्यमं संघटाहृतम् । सहा
समं विविक्तेषु परस्परमपानयः । केशाकेशि यश्चैव
सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्” । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सं-
ग्रहणं संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्-
ज्ञानोपायत्वावदाह । “पुमान् संग्रहणे याज्ञः केशा-
केशि परस्त्रियाः । सद्योवा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ हयो-
क्तया” या० सू० । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्या-
दिभिर्हिह्नैर्ज्ञात्वा यहीतव्यः । परस्परकेशग्रहणपूर्विका-
क्रडा केशाकेशि “तत्र तेनेदमिति सरूप” इति पा० बह-
व्रीहौ सति “इत् कर्मव्यतिहारे” पा० इति समासान्
इत् प्रत्ययः अत्ययत्वाच्च लुप्रवृत्तौयाविभक्तिः । ततसायमर्षः ।
परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनिर्वैः कररुहदश-
नादिकतन्त्रणैः रागकृतैलिक्रिह्नैर्भयोः सम्पत्तिपत्त्या वा ज्ञा-
त्वा संग्रहणे प्रवृत्तो यहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियु-
क्तावरुणादिव्युदासार्थम् । किञ्च । “मीवीसनद्रावरस्य
सकृत्केशावभर्शनम् । अतेशकलसम्भाषं सहैकस्यानमेव च”
या० सू० । यः पुनः परदारपरिधानमन्विप्रदेशकुचप्राव-
रणजघनमुक्त्वा रुहादिस्त्रिगैः साभिलाषइवाचरति । तथा
अदेशे निर्जने जनतांक्षणे वाग्यकाराकुलेऽकाले संलापमङ्क-
रोति । परभार्यया वा सहैकसञ्चकादौ रिरस्येवावति-
रते । सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो याज्ञः । एतज्ज्ञायङ्गमान
दोषपुरुषविषयवितरस्य न दोषः । यथाह मनुः ।
“यस्त्वनाकारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषव्या-
त्रुयात्किञ्चिच्च हि तस्य व्यतिक्रमः” इति यः परस्त्रिया
स्मृतः क्षमतेऽसावपि याज्ञ इति तेनैवेक्तम् । “स्त्रियं
सृष्टेर्दृष्टे वः स्मृष्टोवा सर्वयेत्तथा । परस्परस्यानुभते सर्वं
संग्रहणं स्मृतमिति” यश्च मयेयं विदग्धाऽचकङ्कभि-

तेति ज्ञापया भुजङ्गजनसमक्षप्रपयस्त्वशावपि पाङ्ग
इति तेनैवोक्तम् । “दर्पाद्वा यदि वा मोहात् ज्ञापया वा
स्वयं वेदेत् । पूर्वं मयेयम्भुतेति तच्च संप्रहणं कृतम्”

उत्तमा स्त्री उत्कृष्टोन्मत्ततायाम् स्त्रियाम् अमरः ।

उत्तमाङ्ग न० कर्म० । मस्तके । “बभौ पतङ्ग इवोत्तमा-

ङ्गे” कुमा० । “कविर्हृदयत्पङ्गुतोत्तमाङ्गः” रघुः ।

“पृष्ठतस्तु शरीरस्य मोत्तमाङ्गे कथञ्चन” मतुः । मस्तकस्य

अङ्गे मूलस्य चक्षुरादीन्द्रियाधारत्वात् प्राणवायुसञ्चा-

रस्थानत्वात् सर्वेषामङ्गानामुपरिवर्त्तमानत्वाच्च । अतएव

“गर्भस्य हि सम्भवतः प्रथमं शिरः सम्भवतीत्याहु गौनकः

शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्” सुश्रु० । गौनकीयस्येन्द्रि-

यमूलत्वमस्योक्तम् “तच्च शरीरम् षडङ्गं शास्त्रेणैव । मध्यं

पञ्चमं षष्ठं शिरः” इति सुश्रु० षडङ्गविभागे हस्तपादानां

चक्षुषां शास्त्रात्वेन मध्यमस्य मध्यत्वेन उपवर्त्ये-

सर्वशेषे शिरसः कथनं पूर्वोक्तहेतोः प्राधान्यात्तस्मैति

बोध्यम् । प्रत्यङ्गविभागेऽपि “मस्तकोदरेत्यादिना

सुश्रु० मस्तकस्य प्रथमनिर्देशः प्राधान्यादेव लोके-

ऽपि मस्तकच्छेदनेऽवशिष्टाङ्गः न प्रत्यभिज्ञा द्वि-

मस्तकमात्रेण तु प्रत्यभिज्ञा इत्यतो मस्तकस्य प्रत्यभिज्ञा-

साधनत्वादपि उत्तमत्वम्” कथमन्यथा देवदादादिदेहस्य

हस्तादिषु च अङ्गेषु मध्ये हस्तादिना न प्रत्यभिज्ञा

इत्यतः मस्तकस्य उत्कृष्टत्वम् । हस्तादिच्छेदनेऽपि

जीवनसम्भवात् मस्तकस्य त्रेदने तदभावादपि मस्तकस्य

प्राधान्यमित्यपि मन्यव्यम् ।

उत्तमाश्वस्य न० सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे नवविधतृप्तमध्य-

तृप्तिभेदे “नापहृत्त्व नूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति

हिंसादोषदर्शनात् विषयोपरमे या तृप्तिः सा यक्ष्मी उत्-

तमाम्भ उच्यते” सा०कौ० । अस्यास्तुष्टेः अश्वसोऽङ्करं

प्रतीव विवेकस्याति प्रति हेतुत्वात्तथात्वम् ।

उत्तमाय्य नि० उत्तमं क्रियते उत्तम-णिच्-कर्मणि बा०

आय्य नि० णिङोपः । उत्तमीकृते । “उतेष्टसुत्ता-

य्यम्” ऋ० ८.२.२, ६, “उत्तमाय्यसुत्तमीकृतम्” भा० ।

उत्तमारणी स्त्री उत्तममृच्छति ऋ-आनि ङोप् । इन्दियर्याम्

उत्तमीजस् नि० उत्तममौजा यस्य । १ उत्कृष्टतैजस्को दशमन्व-

न्तराधिपमनोः २ शुक्लभेदे पु० हरिवं० “दशमं त्वयं पर्याय”

इत्युपक्रम्य “मनोः सुतोत्तमीजाश्च इषिः स्रजश्च वीर्यवान् ।

यतामीको निरासितो वृषवेनो जयद्रथः । मृरिद्युध्नः सुवर्चाश्च

दय त्वेते मनोः सुताः” ७ अ० । सुतोत्तमीजा इत्यत्र

सन्धिरार्षः । हापरयुगीये ३ युधामन्यु आतरि नृपे पु० । “नेह

पश्यामि विदुषा ! राधेयमभितौजसम् । आतरौ च

महात्मानौ युधामन्यु त्तमीजसौ” भा० खगा० २ अ० । “युधा-

मन्युश्च विकान्त उत्तमीजाश्च वीर्यवान्” गीता “उत्त-

मीजाश्च यत्पुत्र कौरवाः कैकयास्तथा” हरिवं० २ अ० ।

“उत्तमीजास्तथा शास्त्रः कैरवेयश्च कौशिकः” हरिवं०

६८ अ० ।

उत्तमभ पु० उद्-उत्तम्भ-घञ् । १ प्रहसितोऽधिकायामनिरुद्धाध-

नतोमिहत्तौ । (यामा) २ अथलब्धे च ।

उत्तमभ न० उत्तमभ-ल्युट् । १ अथलब्धे । कण्ठे ल्युट्

२ तत्साधने । “वर्णस्योत्तमभमसि” यजु० १४, २३ ।

“समीपेऽन उपस्थाप्योत्तमभनेन क्षम्भाति” कात्या० ७,

८, २३ ।

उत्तर न० उत्तीर्यते प्रकृताभियोगेऽनेन उद्-उत्-अप्, उद्-

तरप् वा । राजसमीपे वादिकृताभियोगापनोदके उत्तरास्थे

ऽव्यवहारङ्गे हितायपादे “प्रश्नयोद्यधिया पृच्छा तस्य

खण्डनमुत्तरमित्युक्ते” २ दोषभङ्गनवाक्ये । ३ जिज्ञासित-

विषयावेदके वाक्ये । ४ उद्-उत्-दिशि स्त्री । अन्नन्तरे

पूदेधे, ईकावे च पु० । ७ अन्नन्तरोत्तरदिग्देशकालहस्तौ

लि० अश्विन्यादिषु १२, २१, २६ः संख्यकोषु दनसत्त्वेषु

न० स्त्री । “उत्तरावययास्यरोहिणीरौद्रशर्पपिङ्गभेषु

चाग्निभे” “रेवत्युत्तररोहिणी मृगाशिरौ मूलातुराधा

मघा” “नीशयुत्तराणि खभूः” ज्यो० त० । तत्र वादे

उत्तरतदभासादिबलज्यादि मितो दर्शितं यथा ।

“सुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वानेदकसंज्ञधौ” या० । “सुतो-

भाषार्थोऽनेन प्रत्यर्थिनाऽसौ सुतार्थस्तस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरञ्च

भवतीति उत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वानेदकस्याधिगः

समीपे उत्तरञ्च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणान्नदुच्यते ।

अथाह । “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धसमाक्षम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्नहिदेविदुरिति” । पक्षस्य व्या-

पक्षस्य निराकरणसमर्थम् सारं न्याय्यं न्यायादनमेतम्,

असन्दिग्धं सन्देहरहितम्, अनाकुलं पूर्वापरविषयम्,

अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदयोगेन दुःखितविभक्तिसमासा-

ध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्ग्रा-

ह्येवार्थम् भवति तत्सदुत्तरम् । तत्सद्विधम् ।

सम्पत्तिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यक्षानन्दनं पूर्वन्यायवैति । अथाह

कात्यायनः । “सर्वं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्तन्दनं तथा । पूर्वव्यावविधिवैवसुत्तरं स्यात्तुर्विधमिति” । तत्र सर्वोत्तरं यथा रूपकयतश्चाह्वारयतोत्युक्ते सत्यव्यारयाभीति । यथाह । “साध्यस्य सत्यवचनं” प्रतिपत्तिरुदाहृता” । मिथ्योत्तरस्तु नाह्वारयाभीति । तथा च कात्यायनः । “अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपञ्चवम् । मिथ्या तत्तु विजानायादुत्तरं व्यवहारतः” इति । तत्र मिथ्योत्तरञ्च तुर्विधम् । “मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अज्ञातवाक्किं तत्काष्ठ इति मिथ्या चतुर्विधमिति” । प्रत्यवस्तन्दनमत्र सर्वं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिपञ्चव्यमिति वा । यथाह नारदः “अयिना लेखितोयोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्या कारणं ज्ञ्यात् प्रत्यवस्तन्दनं स्मृतमिति” । प्राङ्म्यायोत्तरस्तु यत्नाभियुक्त एवं ज्ञ्यादस्तिप्रत्यर्थे अनेनाहमभियुक्तजालं वाचं व्यवहारमाणेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन “व्याचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयोजितः पूर्वं प्राङ्म्यायच स उच्यते” इति । एवमुत्तरवक्ष्ये स्थिते उत्तरलक्षणपरिकृतानाम् उत्तरवद्भाषमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्मृतं तत्र स्मृत्यन्तरे । “सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादख्यमतिमूरि च । प्रत्यक्षदेशव्याप्यस्य वा नैवोत्तरमवेत् । यद्वास्तपदमव्यापि निगूढार्थलथाकुञ्चम् । व्याख्यानम्यसवारञ्च नोत्तरं सार्धसिद्धये” इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णयतमनेन गृहीतमिति उक्ते सर्वं गृहीतम्, सुवर्णयतस्यावयवतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा सुवर्णयताद्विभियोगे पणयतव्यारयाभीति । अत्यल्पं सुवर्णयताभियोगे पञ्च धारयाभीति । अतिमूरि सुवर्णयताभियोगे द्विशतव्यारयाभीति । प्रत्यक्षदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्विभियोगे हिरण्यं गृहीतवान्यदिति । व्यस्तपदम् । कृष्णादानाभियोगे पदान्तेर्योत्तरम् । यथा सुवर्णयताभियोगे अनेनाहन्ताङ्कित इति । अव्यापि देशस्थानादिविवेचनाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि जेलमनेनापञ्चतमिति पूर्वपक्षे लिखिते जेलमपञ्चतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णयताभियोगे किमहमेवाहं धारयाभीत्यलध्वनिना प्राङ्निवाकः सभ्योवाचीं वान्यकं धारयतीति निगूढार्थम् आकुञ्चं पूर्वपरविच्छेदम् । यथा सुवर्णयताभियोगे कृते सर्वं गृहीतञ्च धारयाभीति । व्याख्यानम् दुःखितविभक्तिवशावाध्याहारविधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णयतविषये पितृभाषाभि-

योगे गृहीतं यतं वचनात् सुवर्णानां पिठनं जानामीति । अत्र पिठनवचनात् सुवर्णानां यतं गृहीतमिति न जानामीति । अन्यथा न्यावविच्छेदम् । यथा सुवर्णयतमनेन उद्ग्रा गृहीतं दृष्टिरेव दत्ता न भूषमिति अभियोगे सर्वं दृष्टिरेव दत्ता न भूषं गृहीतमिति । उत्तरमिच्छेकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करोन्निर्गतः । यथाह कात्यायनः । “पक्षेकदेशे यत्प्रत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करासदनुत्तरमिति” । अतुत्तरत्वे कारणत्वे नैवोक्तम् । “नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्यादादिनोद्देश्योः । नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति” । मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽपि प्रत्यर्थिनोद्देश्योः क्रिया- प्राप्नोति । “मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनोति कारणत्वात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विच्छेदम् । यथा सुवर्णयतं रूपकयतं चानेन गृहीतमित्यभियोगं सुवर्णं न गृहीतं रूपकयतं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति । कारणं प्राङ्म्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । “प्राङ्म्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति” । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकं व्यवहारमाणेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्म्याये जयपक्षेण वा प्राङ्म्यावदर्शित्वाभावात् मानयितव्यम् । कारणोत्तरे तु सात्त्विकेखादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्वय सङ्करेऽपि दृष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकयतं वक्ष्यामि च गृहीतानीत्यभियोगे सर्वं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपयतं तु न गृहीतं वक्ष्यामि च पूर्वव्यानेन पराजित इति । एवमुक्तः सङ्करेऽपि । एतेषाञ्चालोत्तरत्वं ज्ञेयपद्येन । तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमस्यार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानाञ्चेष्टया भवति तत्र पुनरुभयोः सङ्करे वस्य प्रभूतार्थविषयवत्त्वान्नक्रियापादानेन पूर्व्यं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पञ्चादत्वविषयोत्तरपादानेन व्यवहारो दृष्टव्यः । तत्र च सम्प्रतिपक्षेऽस्तान्तरस्य सङ्करस्तलोत्तरान्नोपादानेन व्यवहारो दृष्टव्यः । सम्प्रतिपक्षौ क्रियाभावात् । यथाह नारदः “मिथ्योत्तराकारणञ्च स्यातामेकत्र वेदुमे । सर्वं वापि सङ्कान्तेन तत्र याङ्गं किञ्चनम्” इत्युक्तोक्तम् । “अतु प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् विज्ञाकञ्चम् । उत्तरमत्र तज्जोयमसङ्गीर्णतोऽन्यथा” । सङ्कीर्णमवतीति शेषः शेषादेष्टया ऐच्छिकः कृत्वा भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थे यथाऽनेन दृष्टव्यं

रूपकयत् वक्ष्यामि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं
 सुवर्णं गृहीतं रूपकयत्तु न गृहीतं वक्ष्यामि तु गृ-
 हीतानि प्रतिदत्तानि चेति कालं मिथ्योत्तरस्य प्रसूत-
 विषयत्वादर्थिनः क्रियाभावाद्य प्रथमं व्यवहारः प्रवर्त्तयि-
 तव्यः । पञ्चाहस्तविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्या-
 प्राङ्गन्यायसङ्करे कारणप्राङ्गन्यायसङ्करे च योजनीयम् ।
 तथा तन्निष्पत्तिर्वाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकयत्तु गृहीत-
 न्दास्यामि वक्ष्यामि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रति-
 दत्तानीति वा । वस्तुविषये पूर्वमेव पराजित इति बो-
 धने सम्प्रतिपत्तेर्भूतिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावात्किथ्या
 दत्तसंक्रियाभावाद्यं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः । यत्र तु
 मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वम् । यथा
 प्रकृपाङ्गितया कश्चिद्वदति इत्यङ्गीर्भदीया अस्तकश्चिन्
 काले नष्टा अथास्य गृहे दृष्टेति । अन्यस्तु मिथ्यात-
 देतत्प्रदर्शितकालात् पूर्वमेवास्मद्वदगृहे स्थिता मम गृहे
 जाता चेति वदति । इदन्नास्तु पक्षनिराकरणसमर्थत्वा-
 द्वातुत्तरम् । नापि मिथ्याय कारणोपन्यासात् । नापि
 कारणम् । एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सका-
 रणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र कश्चिद्विषयो
 व्यवस्यतेऽर्थितः यथा “कात्यायनः । “यदा कृतेषु
 कार्येषु यदाएव विवादयेत् । कात्यायनेषु वा काणं
 दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः” । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रती-
 पमर्थयते इति प्रत्यर्थी । नारदः “गृहणत्वाङ्गि वादा-
 नासमाधेयात् स्मृतेरपि । अथादिषु कृते कालं काम-
 न्तपवभुत्तया” दा० । दृष्टव्यमिति । “यदा त्वेवंविधः पक्षः
 कल्पितः पूर्ववादिना । दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी
 तदोत्तरम्” । सम्बन्धस्युक्तम् अन्यथा अन्यवादि-
 त्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । “अन्यवादी क्रियाहेतो नोप-
 स्थायी निरुत्तरः । आकृतः प्रपञ्चायी च हीनः पक्ष-
 विधः स्मृतः” । प्रपञ्चायी निषेधेन भोगकृत् सप्रभिर्दिनेः ।
 क्रियाहेतो तु भावेन शास्त्रिभिस्तु तत्पक्षणात्” इति
 नारदोक्तेः क्रिया हेत्वादिका, शास्त्रिभिः पराजितः ।
 वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी उत्ती-
 र्णते निस्तीर्णते प्रकृताभियोगोऽनेनेति उत्तरम् ।
 उत्तरस्य रूपं तद्देवाङ्ग नारदः । “पक्षस्य व्यापकं
 सारसमन्दिषमनाकुलम् । अथास्यास्यमित्येवमुत्तरं
 तद्विदोवदुः । मिथ्यासं प्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्थान्मनसा ।
 प्राङ्गन्यायसोत्तराः प्रोक्तास्तत्वारः शास्त्रवेदिभि । अभि-

युक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपञ्चवम् । मिथ्या तत्सु
 विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” । पक्षस्य भाषार्थस्य
 व्यापकम् आच्छादम् अभितोगप्रतिकूलमिति यावत् ।
 अतएव “पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेद” त्वुक्तम् ।
 न च विप्रतिपक्ष्या न्यायोऽर्थभागतस्तस्य धारयतीत्यभि-
 युक्तस्य धारयतीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वम् अभियोगा
 प्रतिपक्षत्वादिति वाच्यम् भाषावादिनोमूर्खत्वेनापटु-
 करणतया ना कदाचिद्भाषातिवादादेवायं क्रीयते इति
 भाषाविमर्षपर्यन्तं विप्रतिपक्षस्याभ्युत्तरवादिनोभाषार्थं
 सम्यगवगम्य तन्निषेधार्थं सम्बन्धुत्तरासम्भवात् विद्वत्सभा-
 यां चाधस्तपचनमन्यन्नाधर्मकारकम् । परीक्षितपराजये
 च दण्डवत्त्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिषन्धतः
 सम्प्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवम् एतेभ्य एवाभि-
 सारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन
 साध्यत्वनिवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यव-
 स्थानाङ्गोत्तरत्वं सम्प्रतिपत्तेः सिद्धमिति सारं प्रकृतोप-
 योगि अनाकुलं पूर्वोपरविरोधमन्युत्वं अव्याप्यागम्य-
 मध्याहारादिकं विनय प्रतीतम् अभियोगस्य अभियुक्तते
 इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापञ्चवमित्यर्थः । “उत्त-
 राभाषमाह कात्यायनः । “प्रकृतेन त्वसम्बन्धमन्त्यवसति-
 भूरि च । पक्षैकदेशव्याप्येवं तस्य नैवोत्तरं भवेत् । अस्त-
 व्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसा-
 रस्य नोत्तरं यस्मिन् बुधैः” । अस्तव्यस्तपदव्यापि अवन्वि-
 तार्थपदव्यापिभिर्निव्यवहारतिलके भवेदेवभङ्गाः । मिथ्यो-
 त्तरभेदमाह पुनर्व्यासनारदौ । “मिथ्यैतन्नाभिजानामि
 मम वल्लं न सन्निधिः । अजातघातः तत्कावे इति
 मिथ्या चतुर्विधम्” । मिथ्यैतदिति शब्दतोनाभिजानामी-
 द्यादिकमर्थतोऽपञ्चवः । तथा च कात्यायनः । “श्रुत्वा
 भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिवेधति । अर्थतः शब्दतोवापि
 मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्” । त्वं सत्यं धारयतीति प्रति-
 पाद्यां न गृहीतमिति शब्दतः । काणविषेयगमोवां तस्यां
 सत्यां तदनाङ्गं जात इति अर्थतः । देशकारणविषेयगमो-
 वां तदा तत्र नाङ्गमात्रम् इत्यर्थतः । देशादिमत्यां तच्-
 कृत्यायां वा न जानामीत्यर्थतय योव्याकारणेनार्थतस्त-
 दपहणप्रतिपादनात् । अत्र चरत्तयं पदव्याप्यस्यन्म-
 स्तेन पदव्याप्यप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्रम् आद्यं
 मिथ्योत्तरमात्रम् । तच्च कारणोत्तरं निविधं वक्ष्यन्तु-
 र्वावत्तुं दुर्वचस्तु तत्र वदवदुत्तरं यथा त्वसः स गृहीत-

मिति सखं विनु परिशोधितमिति अलोत्तरवादिन
एव क्रियाविदेशः । तथा च नारदः । “आधर्ष्यं पूर्व-
पक्षस्य यत्किञ्चन्यथाज्ञेत् । विवादे शास्त्रिणस्तत्र प्रख्याः
प्रतिवादिनः” । आधर्ष्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च
स्थापकस्याध्यक्ष्य धार्यभाष्यस्य ध्वंसकारणं निर्यातनादि
तद्द्रूपसुत्तरं कारकोत्तरम् । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः
तद्वि धार्यभाष्यस्यात्मनाभावप्रयोजकमप्यङ्गुरूपं न तु
ध्वंसरूपम् । तस्यैवकारकोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति
प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः शास्त्र्युप-
स्थापः । तदन्वयार्थं प्रतिवादिनः । तथा च वाचस्पत्यः ।
“शास्त्रिणमयतः सत्सु शास्त्रिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षो-
परोक्षे भवन्त्युत्तरवादिनः” । दुर्बलकारकोत्तरं यथा
जमेयं भूः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते जमेयं भूर्दयवर्धभुञ्ज-
मानत्वादिति प्रत्युत्तरम्” व्य० त० रघु० ।
“शोधयेत् पूर्ववादे तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धसो-
त्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” नार० । ६ व्यायावयवभेदे
न० । “विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्योत्तरम् । निर्यय-
ज्ञेति सिद्धान्ताः शास्त्रेऽधिकरणं कृतम्” भीमांशः । तच्च
सिद्धान्तात्तुल्यतर्कोपस्थापकपक्षम् । १० प्रतिवचने न० “प्रचक्रमे
च प्रतिवक्रुत्तरम्” रघु० । ११ उपरिस्थे, “वमे देये प्रतिपाद्य
मेवाजिनकुयोत्तरम्” गीता । “मुद्रप्रवाकोत्तरपुष्पय्याम्”
रघुः १२ अर्हं नामे “तद्वाङ्मादवनतोत्तरकावमीषत्” रघुः
“दूर्वाद्यु रयवज्जलवभिन्नपटोत्तरः इति रघुः । १३ वाम-
भागे । “पिष्टपात्रे निधवार्षं लब्धवत्तरतोन्वयेत्” मत्स्य
पु० । “स्वदेहिन्नाख्यातोपस्थापितकर्तुर्वासायै” व्यासः
कृतव्यः” ना० त० रघु० । तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्रैव यथा
“तस्माद्यस्य दक्षिणतो लब्धम् भवति तं पुण्यलब्धोक्तमित्या-
चक्षते उत्तरतः क्षियाः उत्तरायणा हि स्त्रीति” यत-
पचक्षुतिः । “उत्तरे षास्य सौवर्षं लब्धं पात्रं भविष्यति”
भारतम् दिशि “अबुत्तरस्यां दिशि देवतात्माका” कुमा० ।
“सर्वेनास्त्रैव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः” दृ० अत्र दत्तो
पुं वङ्गावः । दिग्दिशकावर्त्तिपरत्वेऽपि अस्य स्वाभिधेया
वर्त्तिवमरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्वनामतया तत्कार्यम्
उत्तरे धामाः उत्तरस्यैव मय्यैः उत्तरदिक् दिने, संज्ञायां
तु न सर्वनामकार्यम् उत्तराः कुरवः । ततोत्तरकावदत्तो
“अविमलमधिकविहसितः पूर्वसत्त्वमयोऽदुत्तरः” रघुः
“सर्वोत्तरात्तत्तदधिकमिमां” कुमा० । अवधिच

द्विविधः देशिकः कालिकश्च तत् देशिकः “सप्तस्योत्तरे तारे
जम्बूका नाम राजसी” गर्भप्रसवमन्तः । अत्र दिग्देशा-
वधिवाचित्वे उद्गु-जङ्घीर्णे तरप् । तथा हि जम्बावधि-
मेरुपर्यन्तदेशानाम् भूवर्षे क्रमशः उत्तरत्वात् तत्क्षि-
प्रितदेशस्य उत्तरत्वात् उत्तरत्वम् “स्वामेक्षया मेरुक्षि-
प्रितत्वमेव उत्तरत्वमिति” सुक्ता० । अतएव तद्देशस्यो-
त्तरत्वादेव च क्रमशः उत्तरभुवस्योत्तरत्वम्” सि० शि०
उक्तम् “निरुक्तदेशे क्षितिमयङ्गोपगौ भयौ नरः
पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं ते जजयन्मवसन्त
अमङ्गलकं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति नरो
यथा यथा तथा तथा तज्जतम्वसन्तुलम् । उदक् भ्रुव
पश्यति कोष्ठं क्षितेस्तदनरे योजनजाः पनांशकाः”
तद्विषयः क्रमशः उत्तरत्वात् दक्षिणस्या अधस्तम् । अतएव
तद्देशोऽवाचीत्यम् । तद्विज्ञातदेशस्यापि उत्तरदिक्स्थिते नो-
त्तरत्वम् । कालिकस्य उत्तरत्वं तु स्वामेक्षया परत्वम् तच्च
स्वामेक्षयाऽन्वयस्यै क्रियासामानाधिकरण्यम् । स्वार्थ-
क्रिययैव स्वष्टकाव्यवहारात् तत्र प्रामाण्यं का-
लिकः । वक्ष्ये स्वार्थक्रियासामानाधिकरणत्वात् तथा-
त्वम् । तथा च यथाह्यार्थपरत्वे उदः उद्वृत्तानि
प्रकर्षे तरप् । उत्तरकाववाचित्वेऽपि अव्यवहिते एवास्ति
वृत्तिरौत्सर्गिकी लक्षणया अधिककाकोत्तरत्वमपि प्रता-
यते । तेन स्वाव्यवहितोत्तरलक्षणवृत्तिकत्वमित्यादिप्रयोगो-
दृश्यः । अविचार्ये तु उदः उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः ।
१४ प्रधाने “धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” रघुः “कक्षा-
त्तत तवाद्येह योकोत्तरमिदं मनः” भा० अरु०
१६१ अ० १५ अधिके “देवी तु मन्त्रा ध्यात्वा यतमटो-
त्तरं जपेत्” तन्त्रम् । “सप्तोत्तरं सर्वशतं हे च
वन्निगते तथा” या० अ० । उत्तीर्यतेऽस्मात्
संसारः अपाटने अयम् । १६ विष्णो पु० । “उत्तरोगो-
पतिर्गोप्रा” विष्णुस० । “जम्बूधरारवन्मनादुत्तरन्यत
उत्तरः विश्वस्मात् वा उत्कटः-भा० । १७ शिमे पु०
तस्यापि तथात्वात् । भावे अयम् । १८ उत्तरणे उक्तं कुने ।
१९ विराट्पक्षस्य पुत्रे पु० स च भूमिभ्रयापरनामा ।
२० तत्कथायां स्त्री तत्कथा यथा भा० विरा०
प० १५ १६ अ० । “द्विधा भूमिभ्रयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य
जानिनम्” इत्युपक्रम्य “उवाच रक्षि प्रीतः लब्धं
धर्मोकोविदः । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि ! क्षिपं
महचवादि” । “उत्तराद्याः प्रसूततः सर्वं जान-

धरिन्दमः” “अथोत्तरा च कन्या च सख्यस्तमन्व
 खादा” “यद्युत्तरोऽयं संपासे विजेत्यति महारथान्”
 इति च । उत्तरा च अस्मिन्मन्योः पत्नी तत्कथापि तत्त्वैव
 ७१. अ० । “उत्तरां प्रतिगृह्णातु सख्यपात्री धनद्वयः”
 इति विराटेनोक्ते “प्रतिगृह्णात्यहं राजन् । क्षुणां दुहितरं
 तव” “क्षुणार्थे उत्तरां राजन् । प्रतिगृह्णामि ते सुताम्”
 “तां प्रत्यगृह्णातु कीर्त्तयेः सुतस्यार्थं धनद्वयः । सौभद्र-
 स्थानवद्याप्ती विराटतनयां तदा । तत्तातिष्ठन् महाराजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् । क्षुणां तां प्रतिगृह्णाह क्लीपुत्रो
 युः । प्रतिगृह्णाह च तां पार्थः पुरस्कृत्य लज्जाहं नम् ।
 विवाहः कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः” ७०. अ० ।
 २१ अष्टमकथने “कृतात् देवी वचनाधिकारिणी त्वस-
 त्तरं दासि । ददासि का सुतो” नैष० । उत्तरकालभाविता-
 दुत्तरावाज्ञास्य तथात्वमजिज्ञासिताधानतया चास्य निषङ्ग
 स्थानत्वं तदभिप्रायेण उक्तल्लोकेन निषङ्गार्थकालेपः कृतः ।
 उत्तरकाल उ० कर्म० । वाल्मीकि रामायणान्तर्गते सप्तमे काण्डे ।
 उत्तरकाल उ० कर्म० । भविष्यत्काण्डे क्रमिककर्माणां तस्य
 गोणकालत्वमाह “एवमागामिवागोयसुखकालादधस्तमः ।
 खकालादुत्तरोगोणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” हरिहरः ।
 उत्तरकुरु उ० नववर्षात्मकस्य जम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे । वर्षाणां
 संस्थितिः सि० शि० उक्ता

“जङ्घादेशाद्विमगिरिरुद्रगङ्गेमकुटोऽयं तस्मात् तस्माज्ज्ञान्यो
 निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिन्धुद्वन्द्वमपि
 पुराऋतृवृक्षकुलीका वर्षावर्षेषां प्रगुरिह बुधा क्लृन्ते
 श्रोत्रिदेशान् । भारतवर्षमिदं ह्युदगकात् किन्नरवर्षमतो
 हरिवर्षम् । सिन्धुपुराश्च तथा कृत् तस्माद्विद्धि हरि-
 र्वर्षस्यवर्षम् । मात्यवर्षश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाश्च किल
 गन्धमादनः । नोल्लसन्निषधायवी च तावन्नरालसम-
 योरिलाहृतम् । मात्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत् तु
 भद्रतरंगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलरागिमध्यमं केतु-
 मात्मकमिलाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसुमास्यकैरल-
 मिलाहृतमाहृतमावभौ । अमरकेलिकलायसमाकुलं हवि-
 रकाशुनचित्तमहोतनम्” “काल भूगोलस्याधिसुत्तरं जम्बु-
 द्वीपम् । तस्य चाराण्यं च सन्धिनिर्गददेशः । तत्र लङ्का
 रोमकं सिन्धुतरं यमकोटिरिति पुरवत्तुष्यं भूपरिधि-
 चतुर्थांशान्नरं किल कथितम् । तन्धः पुरेभ्यो यस्यां
 दिशि मेघः स्रोतसः । अतो लङ्काया उत्तरतो ह्रिन्वान्
 नाम गिरिः पृथ्वीपरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्योत्तरे

हेमकुटः । सोऽपि संसृष्टपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे नि-
 षधः । तेषामन्तरे यथोत्तरम् भारतकिन्नरहरिवर्षाणि । ए-
 सिन्धुपुरादुत्तरतः षट्कुवान् नाम गिरिः । ततः चेतुर्गिरिः
 ततो नीलगिरिरिति । तेषां सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः
 तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्तादौ वृक्षवर्षम् । तदुत्त-
 हरिवर्षम् । ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटि उत्तरतं
 मात्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः
 तस्य जलधेयं मध्ये भद्राश्च वर्षम् । एवं रोमकादुत्तरा
 गन्धमादनः । तस्य जलधेयं मध्ये केतुमात्मम्
 एवं निषधनीलमात्यवज्जमादनैराहृतमिलाहृतं नाम
 नवमखण्डम् । सा खर्गभूमिः । अतस्तत्र देवकीहा-
 मृह्णाणि” प्रशि० । तत्र प्रधाना नदी भद्राख्या “चतुश्च केतु-
 मात्मञ्च भद्राख्या चोत्तरान् कुरुन्” । सि० शि० ।
 भा० उ० प० ७७. तद्वर्षं वर्णितं दद्या “दक्षिणेन तु
 नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राज्ञः
 पुण्ड्याः सिन्धुनिषेविताः । तत्र ह्येषा मधुकला नित्यप्य-
 फलोपमाः । पुण्याणि च सुगन्धीनि रश्मिनि फलानि
 च । सर्वकामफलस्तत्र केचिद् ह्येषा जनाधिपः ।
 अपरे क्षीरिणो नाम ह्येषास्तत्र नराधिपः । ये क्षरन्ति
 सदा क्षीरं पशुसङ्घाहृतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते
 फलप्राभरणानि च । सर्वा मधिमयी भूमिः सूक्ष्मा-
 क्षुमबालुका । मथिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्यं सन्निभम् ।
 भूभागं दृश्यते तत्र पद्मारागसमप्रभम् । सर्व्यसु सुखसं-
 स्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिपः । पुष्करिण्याः शुभास्तत्र
 सुसंस्पर्शा मनोहराः । देवलोकास्तुताः सर्व्यं जायन्ते तत्र
 मानवाः । शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्यं सुप्रियदर्शनाः ।
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियसाक्षरलोपमाः । तेषान्ते
 क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् । मिथुनं जायते
 काले समन्तत् प्रवर्द्धते । तस्य रूपगुणोपेतं समनेशं तत्रैव
 च । एवमेवातु रूपञ्च चक्रवर्त्तकसमं प्रभो ! । निरासयाश्च
 ते लोका नित्यं सुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि दश-
 वर्षशतानि च । जीवन्ति ते महाराज ! न चान्योऽन्यं जङ्घ-
 म्युत । भारुडा नाम शक्रनास्तीक्ष्णतुण्डा भवानकाः ।
 ताक्षिर्हरनीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः कुरवो
 राजन् ! व्याख्यातास्तु समासतः” । तेनास्य पुंस्त्वं लोवात्त्वञ्च
 उक्तवाक्येभ्यः । भा० स० ७१. अ० । अर्जुनोत्तरदिग्विजये
 “रुद्रं पुरं यः प्रविशेद्भवं न स भवेदरः” । प्रीत्यामृतं तत्रा-
 वोर ! पर्याप्तो विजयस्तव । न कालं किञ्चित् तस्य-

ऊर्णमात्र प्रदध्यते । उत्तराः कुरवोहोते नाम शुद्धं प्रवर्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय । नेह दृष्टव्यं किञ्चन । नहि मानुषदेहेन शक्यमन्तर्भावितुम् । अथेह पुंश्वव्यास । किञ्चिदन्वञ्चिकीर्षसि । तद्भूहि च करिष्यामीवचनात्तव भारत । तत्तत्तान्नम्रवीद्वाजसर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः । न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः । युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् कर्पण्यं प्रदीयताम् । “ततोदिव्यानि पश्चाद्विद्यान्मरणाणि च । लोभाजिनाम दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम् । “तेऽवतीर्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरुनपि । भा० व० १४५ अ० । “विजित्य यः प्राक्यमयच्छदुत्तरान् कुरुनृप्यं वसु वासवोपमः” किरा० ।

उत्तरकोशला स्त्री कर्म० । अयोध्यानाम्नां नगर्यामि । ‘यदुपतेः क गता मधुरा पुरी रघुपतेः क गतोत्तरकोशला । इति विभिन्न्य कुरुक्षेत्र मनः स्थिरं न सटिदं जगदित्यवधारय’ उद्भटः ।

उत्तरक्रिया स्त्री कर्म० । उत्तरकालकर्तव्ये कर्मणि “सर्वेऽर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया । व्याधी प्रतिपद्ये क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा” या० श्रु० । “एकमेव श्लोकेकस्याधि कृत्वा किमपि नृहोत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि नृहति तत्र पूर्वस्यैव तद्वति नोत्तरस्य एवं प्रतिपद्ये कृते च” मित० । २ वाचिके पितृकृत्ये च । “प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्ड्यीकरणान्तु । क्रियन्ते याः क्रिया पितृणाः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः” विष्णु पु० । ३ अन्तिमक्रियायाञ्च ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरमङ्गल कर्म० शक्यम् । १ हारोर्ङ्गस्यदारुणि । २ प्रा० ब० । उद्गततरङ्गे ति० । “भागीरथी शोण-इवोत्तरङ्गः” रघुः । “अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्” कमा० । उत्तरच्छद पु० कर्म० । शय्याया उपर्यान्तरणवस्त्रे । “शय्योत्तरच्छदविभट्टयाङ्गरागम्” । “सोत्तरच्छदमध्याक्षनेपथ्यमहणाय सः” रघुः ।

उत्तरज्योतिष पु० । प्रतीचोत्तरज्योतिषे भारते स० ३१ अ० । नकुलप्रतीची विजये । “कुलं पञ्चनटञ्चैव तथैवामरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् । हारपाञ्च तरया वये चक्रे महाद्युतिः । रामठान् चारुण्यश्च प्रतीच्याञ्चैव ये नृपाः” ।

उत्तरतन्त्र न० सुश्रुतान्तर्गते यन्त्रभेदे । “रदागोलत् प्रवेक्ष्यामि तन्त्रसत्तत्तममिति” सुश्रु० ।

उत्तरतम् अन्व० । उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे तन्त्रम् । उत्तरतन्त्रम् उत्तरतन्त्रात् उत्तर इत्यर्थः । तन्त्रं उत्तरतन्त्रात् अन्व० । तान्त्र्यां भवार्थे तन्त्रम् । उत्तरतन्त्रम् उत्तरतन्त्रात् तद्वत्त्वे ति० ।

उत्तरदायक ति० । उत्तरं ददाति दा+युक् । १ प्रत्युत्तरदायिनि । उत्तरेण वाक्येन दायति शोधयति निजदोषम् दैर्घ्य-शोधे-युक् । स्वाभिमा स्वकार्यं प्रमादकथने-तद्दोषस्यादोषत्वस्यापनेन निजदोषशोधके भव्यादौ । “परपुंसि रता मारी भव्यशोत्तरदायकः । सप्तर्षे च नृहे वासः मल्लुरेव न संशयः” चाण० ।

उत्तरदिक्काल पु० ७त० । “रवाहस्रतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे मङ्गलकोणके । जीवे च वायव्यदिग्भागे शुक्रं आन्नेयकोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्तितम्” रत्नमारीको रवि-वारो उत्तरदिग्दर्शिकालचक्रे । रात्रौ तु वैपरीत्यम् उत्तरदिक्पाशवन्दे दृष्टम् अन्वदिक्काशोऽप्युक्तदियाद्येयः उत्तरदिक्पाश पु० ७त० । “रवौ तु दक्षिणे पाशः सोमे आन्नेयकोणके । भौमे तु पूर्वदिग्भागे बुधे रश्मानकोणके । जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रं वायव्यकोणके । शनौ तु पश्चिमे भागे पाशचक्रं प्रकीर्तितम् । रात्रौ वैतो वैपरीत्यात् पाशकाशौ वयोदितौ” रत्नमारी उक्ते दृष्ट-स्थितिवारे उत्तरदिशि यात्राशुभादिनिषेधोपयोगिनि पाश-चक्रे । एवमन्वदिक्स्थित्या पाशोऽप्युक्तः ।

उत्तरदिक्शूल ति० । उत्तरदिशि शूलनिवासस्थस्य अन्व-“ज्येष्ठा पूर्वार्धे भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वार्धे दृष्टि क्रमाच्छूलाः यात्रादौ मरणप्रदाः । शूलास्थानि च धिष्ण्या शूलसंज्ञाश्च वासराः । यात्रिणां नृहताः शीघ्रमथ वा चार्थनाशकाः” भरद्वाजोक्ते उत्तरदिशि यात्रादौ वज्रं १ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे २ वृषवारे च दिक्शूलवारस्तु पृथ्वी-शरारः दिगोपाश उत्तरदिगोपाशवन्दे पश्यन्ते । शूला इत्यन्तर्लक्ष्यं ताराविशेषणत्वात् ।

उत्तरदिग्शेष पु० ६त० । “इन्द्रोर्वज्रपितृपतिर्नैव तो-वश्चोमस्तु । कुबेर ईशः पतयः पश्चादीनां दिगां क्रमात्” इत्युक्ते १ कुबेर उत्तरदिक्पालादयोऽप्यन्त । “कुबेरपुत्रां दिगुत्तराश्विनौ” कुमारः “कौबेरदिग्भाग-मपाश्व मार्गम्” भाषे च उत्तरदिशः कुबेरवन्वित्वसक्तम् “कुर्वः पुत्रः क्षमापुत्रः सेङ्गिकेयः गनिः शशी । सौम्य-क्षिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगोचराः” इत्युक्ते २ बुधे

एतच्च “दिगीशाहे शुभा वाला पृठाहे मरचं सुबम्”
इत्युक्तेः उत्तरदिग्ः पृथोभतर्द्विज्यस्यां नृपवारेयात्तामिधे-
चाय “प्राच्यादिज्यभां नावाः यथासंख्यं प्रस्थितम् ।
मेवाद्याः राशयो ज्ञेया स्तिराहसपरिभवत् इत्युक्तेः
इत्युक्तेः पृथिव्यमोनेषु राशियुः च तेषु ज्येष्ठेषु तत्स्थे
चन्द्रे च उत्तरदिग्गमनं यथाभिहितं बोध्यम् ।

उत्तरदिग्गहार न० उत्तरदिग्गहारं स्वयमस्य । “प्राच्यादिषु
चतुर्दिक्षु सप्तसप्तमं कर्तव्यं” उक्त्या उत्तराभिजित्काटा-
विंशतिनक्षत्रमध्ये २२, २४, २५, २६, २७, २८ । नक्ष-
त्रेषु तानि च यात्रादिषु तत्र दिग्गि यथावि ।

उत्तरदिग्ग्वलिन् पु० उत्तरस्यां दिग्गि बली । “प्राच्यां सौम्य
सुराचार्यो याभ्यां भास्करमृषिजौ । प्रत्यक्षं सौरिबदोन्म्यान्
वितेन्दुं दिग्ग्वन्मिती” उक्त्या त० उत्तरा १८, २०, २१, २२ ।
उत्तरपक्ष पु० कर्म० । वादे पूर्वपक्षस्य सर्वप्रथमे विद्वान-
पक्षे । “प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरसत्तरपक्षताम्” भाषः ।
२ उत्तरपक्षे २३ नक्षत्रेषु च शुक्लपक्षस्य भाषारक्षकत्वात्
कृष्णपक्षस्योत्तरत्वात् तथात्वम् ।

उत्तरपट पु० कर्म० । १ उत्तरपटे । ततः उत्तरपटः
समोदः सवेपथः” भा० ११६६ । २ उत्तरपट्टे च
उत्तरपक्ष पु० उत्तरः पन्थाः अथ सभा० । १ उत्तरस्थिते
२ अथवर्जिते च पथि । उत्तरः उत्तरायणवर्जितः पन्थाः ।
इदं वाने पथि येन हि अर्चिरादिमार्गेण विद्यावलो
ज्योत्स्नाकं गच्छन्ति तादृशे मार्गे । तत्र मार्गे च ये तदभि-
मानिनो देवास्तैः अर्चिरादिपट्टे २६४ पट्टे उक्ताः
तेषाञ्च यथा आतिगाहकत्वम् तथा आतिगाहक
पट्टे ६५१ पट्टे उक्तम् । “उत्तरपथेनाहृतञ्च” वा० ।
उज् । उत्तरपथिकं तत्पथेनाहृतं मि० ।

उत्तरपथिक ति० पन्थानं गच्छति पथः एकन्” पा० पथिक
उत्तरः तद्देशभवः पथिक । उत्तरदेशभवे १ पथिके
क्रिया लीप् ।

उत्तरपद न० उत्तरपक्षवर्ति पदम् । १ सभासचरभावयव-
पदे २ उत्तरवर्तिपदे च । “एकाजुत्तरपदेः” पा० ।
२ सभासयोग्ये पदे च । “प्राधाव्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधे-
प्रधानता । पर्युदासः स विधेयो यत्तोत्तरपदेन नञ्”
मीमांसा । भवति च “यजतिषु येयजामहं कुर्व्यात् नाहुया-
जेव” इत्यत्र नञः सभासयोग्यानुयाजेन साहिज्यात् पर्युदास
परता तथा राजौ त्राञ्च न कुर्वीत्यादौ नञो राजप्रा
सभासयोग्यानुयाजत्वम् “अदस्यां भाषं तात्रीयादित्यत्र द्व

क्रियापदयोगेन तस्य सभासयोग्यात्वात्वात् न ततोत्तरपद-
योग इति न पर्युदासपरता विन्तु प्रसक्तप्रातिषेधाद्येवता
“अप्राधाव्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसक्तप्रातिषे-
धोऽत्र क्रियाया सह वत्, नञ्” इति मीमांसकीकृतेः ।
“यदोत्तरपदात्” वार्त्ति० उत्तरपदमधीते चेति वेत्तव्यं
इत्यन् । उत्तरपदिकं तदधो गतिर तदोत्तरं च लि० ।

उत्तरपश्चिमा स्त्री उत्तराक्षाः नक्षत्राणां अनाराणां दिग्
दिक्च० । १ उत्तरपश्चिमोरनराक्षरिणि नैर्जितकोषे ।
सा विद्यतेऽस्य अथ । २ नैर्जितविर्दक्षपश्चिम दिग्गि पु०
“उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्” आश्व० पट० ४, २, ३२ ।
इतिवर्त्तिमि लि० ।

उत्तरपाद उ० कर्म० । चतुष्पादात्मकस्य व्यवहारस्य द्वितीये
प्रादे “पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्वितीयोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादकृतोऽयः स्यात्तुर्गोर्निर्गुयः स्तुतः । मिथ्योक्तौ तु
चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्थाने तथा । प्राक्प्राये च स
विधेयोद्दिष्टात् संप्रतिपत्तिरु” इत्युक्ताति ।

उत्तरपुरस्तात् अथ० उत्तरस्याः पूर्वस्यां अनाराणां दिक्
उत्तरपूर्वा ततः प्रसक्तपक्षमधीत्यर्थे अस्मात् पुंवदभावः
पूर्वस्य पुरादेशः । ईशानकोषे “उत्तरपुरस्तादाहव-
नीयस्य जातुमानं मत्तं आत्मा” आश्व० पट० ४, ४, ८ ।

उत्तरपूर्वा स्त्री उत्तरस्याः पूर्वस्यां दिग्गोऽनाराणां दिक् उ-
व्हावः दिक्च० । ईशानकोषे “आग्नेयवत्तरपूर्वा”
आश्व० २, १, २० । दिक्नामसमासे वा इवास्य सर्वनाम-
कार्त्तम् योत्तरा वा पूर्वा यस्य स्युषस्य एवं वज्रनीही तु
न सर्वनामकार्त्तमिति भेदः । तेन तादृशार्थेऽपि अस्य
इत्तिले लि० । “योत्तरा वा पूर्वा यस्या उक्तुग्धावा-
त्तस्य उत्तरपूर्वाये” सि० को० ।

उत्तरफलान्नी स्त्री फलति फल-निष्पत्तौ “फलेर्गुक्
च” उषा० उन्नन्तुक् च गौरा० लीप् कर्म० ।
अत्रिण्यादिषु हादशे नक्षत्रे तस्याः स्वल्पम् उच्चपक्षपट्टे
१०७१ पट्टे अक्षय्यापट्टे ४८७ पट्टे च तदधिदे-
वादि उक्तम् । फलानुश्रुत्या स्यात्तै अथ लीप् ।
फाल्गुनी कर्म० । तत्त्वार्थः । इत्थं प्रवक्तव्यमस्मिन्ता “प्रव-
गावक्षोद्युत्तराणि स्वयः” इत्युक्तेः तथा चास्य फाल्गुनात्वं
तथा समर्थितम्” इत्यन्त्रा० । “फलानुश्रुत्या” आदधीत
एता वा इन्द्रमन्त्रस्य वत् फलानुश्रुत्या प्रतियोग्यो-
ऽर्जुनोद्भवे नास्मिन् बद्धस्य शुक्लं नाभार्त्तम्योवैर्भावताया
एतत्परोक्षमाचक्षते फाल्गुना इति कोषे तस्मादिति शुक्लं

शान्त्यर्थे" २, १, २, ११ अस्याः प्रथमपादः सिंहराशिः

उत्तरपादस्य कन्याराशिः प्रमाणं उदुचक्रयन्ते दृश्यम् ।

उत्तरभाद्रपद स्त्री भद्राय कृतः भाद्रः पत् पादसदृशीयो
ब्रह्माः ८० ततः कर्मा ० । अचिन्त्यादिनक्षत्रेषु षड्विंशे
नक्षत्रे । पदयन्त्रेन समासे टाप् । उत्तरभाद्रपदाक्षतम् ।
स्वरूपादिकमुदुचक्रयन्ते १०७१ टुवे उक्तम् । अधिपत्या-
दिकमन्त्रेणायन्ते शोक्तम् । इयं भ्रुवगणः "भ्रुवगणस्त्री-
युत्तराणि स्मृः" इत्युक्तेः नीनराशिषटिका ।

उत्तरमानस न० उत्तरसुत्तरस्य मानसम् । शोर्धमेदे
"काखोदकं नन्दिकसुखं" तथाचोत्तरमानसम् । अध्येत्य
वोजययतादुष्पण्डा यिप्रसुष्यते भा० अतु० २५ अ० ।
२ मयामध्ये उत्तरदिक्स्थे शोर्धमेदे "उत्तरे मानसे,
ज्ञानं करोम्यात्मविशुद्धये" इति गयान्त्राहपङ्क्तिः ।
दक्षिणमानसमपि तत्कालशोर्धमेदेः "दिवाकर! करो-
मीह ज्ञानं दक्षिणमानसे" इति तत्तत् ६ ।

उत्तरमीमांसा स्त्री उत्तरस्य वेदशेषभागस्य उपनिषद्-
रूपस्य मीमांसा पञ्चाङ्गन्यायोपेतवाक्यसमुदायात्मकोवि-
चारः । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादौ 'अनादिकः
शब्दात्' इत्यन्ते चट्टरध्यायोक्तेषु षोडशपादात्मके शारीरस्य
ब्रह्मात्मप्रतिपादके वेदव्यासरचिते शारीरकसूत्रात्मके
ग्रन्थे । तत्र प्रतिपाद्यविषयादि संक्षेपतः वैवाचिकभाषायां
भारतीश्रीर्धनुनिना दर्शितं यथा 'यास्मै' ब्रह्मविचा-
राख्यमध्यायाः सुचतुर्विधाः । समन्वयविरोधी द्वौ
साधनं च कर्त्तव्यं तयोः ४ । समन्वये अष्टविंशकम-
स्यटलसुपास्यम् । ज्ञेयम् पदमात्रं च चिन्त्यं पादे-
ष्वदः कर्त्तव्यम् ५ । द्वितीये चतुर्विंशकमभ्यामविरोधो-
ऽन्यदुदत्ता । भूतभोक्तृश्रुतेर्ब्रह्मसुतेरप्यविद्वत्ता ६ ।
तृतीये विरतिस्तत्त्वपदार्थपरिषेधनम् । गुणोपसंहृति
ज्ञानविरहिरादिशाधनम् ७ । चतुर्थे जीवतोष्ठिति
वृत्तान्तिर्गतिवत्तरा । ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकावाप्तिः पादा-
र्थसंयङ्कः ८ । "अध्यायचतुष्टयात्मकस्य यास्मैस्य ब्रह्म-
विचारोर्ध्वः सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मविचार-
ार्थेण पर्यवसानं प्रथमाध्यायेन प्रतिपाद्यते । द्विती-
येन सम्भावितविरोधः परिहृत्यते । तृतीयेन विद्यावा-
धननिवेदः । चतुर्थेन विद्याफलनिर्णयः इत्येते अध्या-
यार्थाः ४ । तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते ।
समन्वयेति । अष्टविंशकविंशकं यास्मैक्यम् प्रथमे पादे
चिन्त्यम् । "कान्तसर्वोपदेष्टा" इत्यत्र सर्वश्रुतार्थात्म-

सर्वपापविरहादिकं च ब्रह्मलोकावाधारयतया अष्टविंश-
कविंशकम् । अष्टविंशकविंशकत्वे सत्पादविषयं वाक्यजातं
द्वितीयपादे चिन्त्यम् । तद्यथा प्रथमाधिकरणविषये या-
सिद्धयोपासितवाक्ये मनोमयत्वप्राप्त्यशरीरत्वादिकं शो-
पाधिकब्रह्मलोको जीवस्य च साधारणत्वादस्यटलविंशकम् ।
तृतीयपादे त्वस्यटलविंशकत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्य-
जातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे सुखकमगतब्रह्मत-
त्त्ववाक्ये दुर्भूलरिणाद्योतत्वं स्मृत्वात्मनः परब्रह्म-
स्य साधारणत्वादस्यटलं ब्रह्मविंशकम् । यद्यपि द्विती-
पादे चट्टरध्यादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि विचारितानि । तृती-
यपादे दक्षरोपासनावाक्यं विचारितं तथाचानन्तर
संगतिशोभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वात् पादार्थयोः
साङ्ग्योपपत्तिः इत्येवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः ।
चतुर्थपादे त्वस्यटलपदमजापदे चेत्येवमादिसन्धिपदं चि-
न्त्यम् ५ । द्वितीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते द्वितीये इति ।
प्रथमपादे सांख्ययोगकाषादादिकृतिभिः सांख्यादि-
प्रयुक्तकर्मैष विरोधे वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्विती-
यपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रदर्शितम् । तृतीयपादे
पूर्वभागेण पञ्चमज्ञाभूतशुद्धीनां परस्परविरोधः परिहृतः
उत्तरभागेण जीवशुद्धीनाम् चतुर्थपादे विद्वत्शरीरशुद्धीनां
विरोधः परिहृतः ६ । तृतीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते
तृतीये इति । प्रथमपादे जीवस्य परलोकमनानमने विचार्य
वेदान्तं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वं पदार्थः
योचितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः । तृतीयपादेन सगुण-
विद्याया गुणोपसंहारो निरूपितः निर्गुणे ब्रह्मणि च
गुणरूपपदोपसंहारश्च । चतुर्थपादे निर्गुणज्ञानस्य बहि-
रङ्गभूतान्यायमवस्थादीन्तरङ्गभूतशमदमनिर्दिध्यायनादीनि
च निरूपितानि ७ । चतुर्थीयाध्यायगतपादार्थान् विभजते
चतुर्थे इति । प्रथमपादे श्रवणाद्यादित्या निर्गुणसुपासनवा-
द्युषं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यवैषम्यापक-
क्षया उत्तिरभिहितम् । द्वितीये पादे त्रिययाचक्षोत्कान्ति-
प्रकारो निरूपितः । तृतीयपादे सगुणविदो चतुष्टो-
त्तरमार्गोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्म-
विदो विदेकवैषम्यप्राप्तिरभिहिता, उत्तरभागेण सगुण-
ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकप्राप्तिरनिरूपिता तद्व्या० । जीवांश्च षि
वेद तात्पर्यं निरूपयार्थः । व्यावर्तकत्वात्तद्विचारः । वा च
द्विविधा पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च तत्र पूर्वमीमांसा
लैभिनिप्रचीता "अथातोर्ध्वजिज्ञासा" इत्यादिका, उत्तरमी

मांसा दर्शिता । इयमेव च ब्रह्मभोगांसात्वेन प्रसिद्धा उत्तररामचरितं न० उत्तरं रामस्य चरितं यत् । भवभूति-
प्रणीते नाटकभेदे ।

उत्तरवयस्य लि० उत्तरं वयः नि० वेदे अथ सभा० । उद्वा-
वस्थायाम् “तथादुत्तरवयसे पुत्रान् पितोपजीवति” यत०
ब्रा० १२, २, १, ४ । खोके तु उत्तरवयस इत्येव ।

उत्तरवस्ति उ० सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे । तत्सं-
रूपप्रयोगप्रकारादि यथा तत्त्वैव

“वस्तुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् । अतर्ह्यङ्गुल-
नेत्रमाहाराङ्गुलिचिह्नितम् । सावतीपुष्पलानाम् छिद्रं
सर्वपरिगमम् । मृदायामसमं केचिद्विष्कलि स्तुत-
द्विदः । स्नेहप्रमाणं परमं कुक्ष्यात् प्रकीर्तितम् । पञ्च-
विंशदधोमात्रां विदध्याद्दुःडिकलिताम् । निविष्टकर्णिकं
मध्ये नारोणां चतुरङ्गुलम् । मूलस्रोतः परीणाह-
सङ्गाहिदयाङ्गुलम् । तारासप्तमार्गे तु विदध्याच्चतुर-
ङ्गुलम् । इङ्गुलं मूलमार्गे तु कन्यानाम्बुकेमङ्गुलम् ।
विधेयं चाङ्गुलं तारां विधिबद्धस्यते यथा । स्नेहस्य प्रह-
तञ्चाल स्नाङ्गुलीमूलसंज्ञितम् । देयं प्रमाणं परमम-
वांगुलिचिह्नितम् । औरधः शौकरो वापि वस्तिराजस्य
पूजितः । तद्वत्तामे प्रयुञ्जीत गन्धवर्म्मा तु पक्षिणाम् ।
अस्त्राक्षामे हतेः पादो ऋदुचर्म ततोऽपि वा । अथाह-
रपक्षिणं सुखिणं प्रथिताययम् । यवागूं सहतलोरां
पीतवन्नं यथावत् । निषस्त्राजातुसमे पीठे स्थानात्रये
समे । स्वभ्यक्तवस्त्रिमुद्गीनं तेलेनोन्मोक्तं मानवम् । ततः
समं स्थापयित्वा नाकस्य प्रकृषितम् । पूर्वं शलाकयाऽ-
न्विष्य ततो नेत्रमनन्तरम् । शनैः शनैर्हताभ्यक्तं विदध्या-
दङ्गुलानि षट् । ततोऽवपीठयेद्दक्षिणं नैर्गैलं च निर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहमपराङ्गे विचक्षणः । भोजयेत् पयसो
मात्रां यूषेणाथ रसेन वा । अनेन विधिना दद्यादस्त्रीस्त्री-
चतुरोऽपि वा । ऊर्ध्वजान् स्त्रियं दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ।
कल्येतरस्त्री कन्यायै दद्यात्पुद्गलं पीडितम् । लिङ्गार्थिनेन
नेत्रेण दद्याद्योनिष्ठं प्रति । गर्भायवविपुलायै स्नेहेन
हियुषेन तु । अग्रप्रदानकति मिषक् वस्त्रात्तरसंज्ञिते ।
भूयोवस्तिं विदध्यात् सङ्कृतं योधनैर्गणैः । सुदे वस्तिं
विदध्याद्वा योधनद्वयसंज्ञताम् । प्रवेशयेद्वा मतिमान-
स्त्रिहारमर्षणीम् । पीठयेद्वा योधनार्थेनेनोत्तरसंज्ञिता ।
आरगवधस्य पलेषु निर्गुण्ठाः सुरसेषु च । कुर्वाङ्गो-
मपिष्टे च वस्तीर्वापि सर्वेऽन्वाः । सङ्गच्छासर्वपक्षणाः प्रवि-

भञ्ज वयांसि तु । वस्तुरागमनायां ता निदध्याच्छला-
कया । आगारधूमवृष्टतीपिपपुष्पीफलसैन्धवैः । कृता वा
शुक्लगोभलसुरापिष्टैः सनागैः । अनुवासनसिञ्जिष्व धीष्य
कर्म प्रयोजयेत् । शर्करासधुमित्रेण शीतेन सधुषाण्णुना ।
दक्षमाने तदा वस्तो दद्याद्वस्तिं विचक्षणः । औरधक-
चायेण पयसा शीतलेन च । शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्ग-
नानां पुष्पाङ्गे कं तस्य नाशश्च कष्टम् । मृत्वावातामूल-
दोषान् प्रहृद्धान् योनिव्याधिं संस्थितिं चापराधाः ।
शुक्रोत्थेकं शर्करासधुस्रोतश्च मृत्वं वस्तो वङ्गणे मेष्ठने
च । घोरानन्यान् वस्तिजांश्चापि रोगान् हित्वा मेष्टादुत्त-
रो हन्ति यस्तिः । स्वयन्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम
एव च । वस्तुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना ।

उत्तरवादिन् ति० उत्तरसुत्तरपक्षं वदति वद-षणि ।
वादे प्रतिवादिनि (आशामी) “साक्षिभूयतः सत्सु
भवन्ति पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽपरीभूते भवन्त्युत्तरवा-
दिनः” या० षट् ।

उत्तरवेदि स्त्री कर्मा० वा ङीप् । ‘तरन्तुकारन्तुकर्योर्दन्तरं
रामस्तुदानाञ्च सचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्-
पञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते’ भा० व० ८३ अ०
उक्ते कुरुक्षेत्रान्तर्गते ऽसमन्पञ्चकस्ये तीर्थे । कुरुक्षेत्रे
‘उत्तरं एव दृष्टव्यादक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
ते वसन्ति लिपिर्धर्म’ इत्युक्तस्येते तीर्थभेदः । इयमेव
ब्रह्मवेदोऽप्युच्यते ‘ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मार्थि-
सेवितम्’ तत्त्वोक्तेः । उक्तेऽस्मिन्स्थानपार्थं वेदिभेदे
तत्संज्ञपादि दानपा० दर्शितं यथा । “तत्तु ब्रह्मवेदि-
पश्चिमरेखासध्यात् पूर्वतः, समिन्धयमितां, प्राचीरेखा
मध्यात् पश्चमतः समिन्धालां, दक्षिणरेखासध्यात् उत्त-
रस्यासुत्तररेखासध्यात् दक्षिणस्यां तथैव समिन्धालां भूमिं
त्यङ्गा कुण्डादिमध्यं समिन्धुहवमितदीर्घवित्कारां समचतुर-
स्यासुत्तरवेदिमन्विस्थापनाय वेदिमध्ये कल्पयेत्” ।
“उत्तरवेदिनिप्रथमयमन्वन्पृष्ठदाज्यं ब्रह्मप्रधासा-
दधः” कात्या० ५, ७, १५ । ‘दक्षिणेन निर्वृज्य दक्षिण-
स्यासुत्तरवेदिरेणौ निदधाति ८, ६, १८ । अथात
आष्टदेव नोपस्मिरन्त्युत्तरवेदिम्” यत० ब्रा० १, ७, १,
१८ । “तद्द्वै द्वे वेदी द्वौ वस्ती भवतः । तद्व्यद्व द्वे वेदी
द्वौ वस्ती भवतः कुरुक्षेत्रादुत्तरवेदिभूयत एतैतत् ब्रह्मप्राधान्यं
प्रजाः प्रसृज्यन्तीतौर्वा इतवावाचीक्षणाद् द्वे वेदी द्वौ
वस्ती भवतः । स उत्तरस्यामेव वेदी उत्तरवेदिम् उप-

‘किरति न दक्षिणस्याम्’ यतः जा० २, ५, २, ५, ६ ।

उत्तरायणकालः पूर्णः य.व.उत्तरायणमासकालः पूर्णः

ततः मोक्षप्रसन्नस्य बुद्धिः । उत्तरयाचकहृन्मोक्षोत्पत्तेः ।

उत्तरसक्य न. उत्तरः वयुः एकदे.त. डब्बना. । वयु
उत्तरभागे

उत्तरसाक्षिन् नि० “वाचिबापनि वः वाचां नमस्कारं परि-
भाषताम् । नमस्तान्नामवाहायि च वाचुत्तरवांस्य” इति
कारहोत्रे वाचिमेदे ।

अथैरसाधक नि० उत्तरः वज्रं वाधयति विष-विषं वा-
वादेयः स्फुब् । वज्रान् वज्रकारिणि । व वि दत्त-
वाधयोवन्ते तदुत्तरयन्ति वज्रं कार्यं वाधयति ।

[illegible]

उत्तरात् अथ० उत्तर+दिग्देशकप्रत्यये ज्ञाति । उत्तर-
उत्तरकादुत्तरादिति च । “पञ्चादीन्तराद्वरादाह्वरात्”
अ० ३, १८, ६ । “तं नः पञ्चाद्वरादुत्तरात् वरः”
अ० ८, ३, १३ ।

उत्तरात्तात् बन्धः उत्तरात्+ता= वेदे+वि= ताति । उत्तरा-
दित्यर्थः । "वत्तु वीरादोऽधरादुदावयवोत्तरात्तात् वयवज्जि-
रन्ते" ज्ञ० १०, २७, १५ । "धरात्तात् वयवोत्तरात्तात्
वयवोत्तरात्तात् १०, २६, १४ ।

उत्तराधर ति० कर्म० उत्तरायणचर । उद्गायने उत्तर-
चरा इव भवन्त्योर्ध्वानि यतः प्रा० ५, ६, ७, ८ । उपरित
गोत्रे पु० “पुनर्ध्वानः स्वर्गलोत्तराधर” कुमा० ।

अन्तराधिकारिण इति । अतः पूर्वं ज्ञानिनामोचनान्न-
मरणविधौ तद्वदेवात्मनोऽपि । अवि-त-विनि ।
पूर्वं ज्ञानिनामोचने तद्वदेवात्मनोऽपि पूर्वं ज्ञानि-
न्यादिनामोचनं । अतः तद्वदेवात्मनोऽपि । तत् तद्वदेवात्मनोऽपि ।

[illegible]

तदभावे पित्रकुलं वा समाश्रिता कृती यदीदृशार्थं भ-
र्त्तृदार्थं भूजीत तथा भर्तृरुपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दानादि-
कमपि कुर्वीत न तु स्त्रीप्रभवत् कान्यद्वद् विनियु-
जीत । तदभावे दुर्जिता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे
वाग्वृद्धा, तदभावे जडा वा च पुत्रपत्नी सम्भावितपुत्रा
च ते द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ, बन्ध्या पुत्रकृता विधवा च
मात्राधिकारिण्यौ । जडायाम्भावे दौहित्रः । तदभावे
पिता । तदभावे माता, तदभावे भ्राता, तत्रापि प्रथमं
सौदरः तदभावे वैभालेयः, कृतस्य भ्रातृसंख्येत्ये त
सौदरमात्रविषये प्रथमं संख्येसौदर एवाधिकारी तद-
भावे चासंख्येसौदरः, एवं वैभालेयमात्रविषये प्रथमं
संख्येवैभालेयः तदभावे चासंख्येवैभालेयः, यदा तु
संख्येवैभालेयः सौदरासंख्येः तदा तावमौ तस्य-
वदधिकारिण्यौ । भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रः, तत्रापि
प्रथमं सौदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैभालेयभ्रातृपुत्रः,
सर्वे तु सौदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संख्येसौद-
रभ्रातृपुत्रः तदभावे चासंख्येसौदरभ्रातृपुत्रः, वैभालेय-
भ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संख्येवैभालेयभ्रातृपुत्रः तद-
भावे चासंख्येवैभालेयभ्रातृपुत्रः, यदा तु सौदरभ्रातृ-
पुत्रोऽसंख्ये वैभालेयभ्रातृपुत्रस्तु संख्येः तदा द्वौ
भ्रातृवत् स्त्र्याधिकारिण्यौ । भ्रातृपुत्रभावे भ्रातृपौत्रः
तत्रापि भ्रातृः सौदरासौदरकनः संवर्गसंवर्गक्रमश्च
बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः च च सौदरभ्रातृपुत्रः
वैभालेयभगिनीपुत्रश्च, तदभावे पितामहः, तदभावे पिता-
मह्नी, तदभावे पितुः सख्येदरः तदभावे पितृवैभालेयः ।
तदभावे पितृसौदरपुत्रपितृवैभालेयपुत्रपितृसौदरपौत्रपि
तृवैभालेयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामह-
दौहित्रः तत्रापि पितृसौदरभगिनीपुत्रः पितृ-
वैभालेयभगिनीपुत्रश्च, बन्धुमाश्रयपितामहदौहित्राधिका-
र्यान्वेवम्, तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामह्नी
तदभावे पितानहस्यसौदरभ्रातृवैभालेयभ्रातृपुत्रपौ-
त्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेणाधिकारिणः । एता-
वत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डादुत्पादनाभावे धनिदेय
पिण्डादुत्पादा मातामहपुत्रादुत्पादनाधिकारः तत्रापि
प्रथमं मातामहकदाभावे मातृकतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेणा-
धिकारः तदभावे चाधकनसहस्रानां धनिभोग्यसेपदा-
दुत्पादा प्रतिप्रत्यप्रमृष्टतिपुत्रपुत्रायाणां क्रमेणाधिकारः,
तदभावे पुत्रकृततनसहस्रानां धनिदेयसेपमहद्वप्रपिता-

अङ्गदितृत्वानीनामासत्तिरूपेणाधिकारः, तदभावे सभा-
नोदकानामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तदभावे
विष्यस्य तदभावे सङ्गुवा रणोऽधिकारः, तदभावे चै-
कपासस्यसंगोऽसमानप्रत्ययोः क्रमेणाधिकारः । उक्त-
पर्यन्तानां सर्वेषां सम्बन्धनामभावे ब्राह्मणधनवर्ण-
राज-वृद्धीयात्, ब्राह्मणधनस्तु त्वैविद्यादिगुणयुक्ता
ब्राह्मणा वृद्धीश्च । एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतो-
ऽपरवानप्रस्थ एकतीर्थी वृद्धीयात् । तथा यतिधनं
संख्यस्यः । नैतिकब्रह्मचारिणोऽधनमाचार्यः उपजुर्वी-
णस्य तु ब्रह्मचारिणोऽधनं पितादिगुणयुक्तीयादिति सङ्ग-
पा ।

दायकमप्यनेन आह दौहित्यपितृव्यदौहित्यपितामहसो-
वरदौहित्यापासस्यधिकारोऽभिहितः । विवादभङ्गार्थवन्तं
उल्लपोलदौहित्ययोऽधिकारः । वदन्तु बोध्यं पितृधन-
विभागं जनन्याः पुत्रतुल्यां योऽधिकारः । पितामहधन-
विभागे च पितृजनन्याः पौत्र तुल्यां योऽधिकारः । जीवन्मात्रे
तु पितृ पितामहेन वा भागहयं दास्यतु अग्रप्राप्तीध-
नानां सर्वेषां स्वसंपत्तीनां पुत्रस्य वदतपितृपौत्रस्य चैक-
कोऽप्येदेय, अनेकपितृकायां तु पितृतोभागकल्पना
एव कल्पने पितामहोऽधनेऽपि पितृतोभागकल्पना इति ।
अत्रानेन तु विवेकः “अतिभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तज्ज-
नेतु” इत्युक्तितत्त्वमात्रं तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणां
अनाधिकारः । कोऽधने विवेकस्तत्रैव । आत्माऽस्मिन्ननाधि-
कारिकदक्षिणार्थः । तत्र कदाचाने प्रत्यक्षं सोदरभ्रातृसद-
भावे भ्रातृसदभावे पितृरधिकारः । वरदत्तातिरिक्तभ्रातृसा-
धनेऽपि, वरदत्तधने तु वरदत्ताधिकार इति । जडाया यो-
नकधने प्रथमं कुमारी, तदभावे वाग्दत्ताधिकारिणी, एत-
योऽभावे जडयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोर्गुणपदधिकारः ।
एतस्या अभावेऽपराधाः, एतयोऽभावे बन्ध्याविधवयोस्तुल्या-
धिकारः, एकाभावे आपराधाः, ततः पुत्रदौहित्यपौत्र-
पौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । पत्न्य-
जनने तु संपत्तीऽप्राप्तमन्तरं दौहित्यस्याधिकार इति
विशेषः । ततोऽङ्गाङ्गादिनाङ्गपुत्रकसमदलभ्यदौतकधने
अस्या, भ्राता सखा पिता नैति क्रमः आसुरादिदिवाङ्ग-
जनमभयपुत्र्यदौतकधने सखा पितृ भ्राता अस्ती चेति
क्रमः । ततो देवरः ततोऽपरपुत्रभ्रातृभ्रातृपुत्रौ, ततो-
भगिनः पुत्रः, ततोऽनृभगिनेयः । ततोऽभ्रातृपुत्रः ततो
ज्यामाता, ततः कशुरः, भ्रातृकशुरः, ततश्चावकाश-
क्रमेण सविष्णुः, ततः सङ्ख्यः, ततः सभामोदका

इति । यीतकातिरिक्तोऽपि पितृदत्ते प्रथमं कुमारी,
ततः पुत्रः, ततः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रे, ततः पौत्रदौहि-
त्रपौत्रसंपत्तीः पुत्रपौत्रपौत्रपौत्राः । ततो बन्ध्या विधवा च
गुणपदधिकारिण्यौ, ततोऽङ्गाङ्गादिक्रमेणैव पूर्ववत् क्रमः ।
पितृदत्तातिरिक्तं अयौतकधने तु पुत्रकमायौ गुणपद-
धिकारः, तयोऽभावे पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः, ततः पौत्र-
दौहित्यपौत्रसंपत्तीः पुत्रपौत्रपौत्राः क्रमेणाधिकारिणः ।
ततो बन्ध्या विधवा च गुणपदधिकारिण्यौ ततः पूर्ववत्
ब्राह्मणादिक्रमः । अत्र सर्वत्र प्रमाणं दावभागेऽनुसन्धेयम् ।
विनामपिमतं पुत्रवृत्तकपौत्रवृत्तपितापितामहक-
प्रपौत्राधिकारं दायभागवतवत् संप्रपञ्चं निश्चय्य अउल-
पुं धने विवेकोऽभिहितो यथा ।

“अनन्तरः सपिण्डादस्तस्य तस्य धनं भवेत्” मनुः ।
“आपस्तम्बः अउलधनाधिकारी आसक्तसपिण्ड-
कदभावे व्यङ्गितस्तदभावे आचार्यस्तदभावेऽन्नेपात्री” ।
वाचस्पत्यः “पत्नी दुर्हितरश्चैव पितरौ आतरजया ।
तत्सुतोऽगोत्रजोऽप्यु” । शिष्यसूत्राचार्यः । एकाभ-
भावे पूर्वस्य धनमागुसरोत्तरः । स्यात्तस्य ह्यउलस्य सर्व-
वर्णैर्धनं विधिः । पितराविहृत क्रमाकाङ्क्षायाभादौ माता
तदभावे पिता विष्णुः कृत्यकभूतत्वात् । तस्य तोऽभ्रातृपुत्रः
अउलस्य पुत्रपौत्रपौत्रपौत्रपौत्रस्य । कात्यायनः “विभक्तो
संस्थिते इयं पुत्राभावे पिता करेत् । आता वा जननी
वापि माता वा तत्पितुः क्रमात्” । पितृव्यं तं पिता,
भ्राताद्यज्जितं भ्रातादिति व्यवस्थितोऽधिकारः । पैठी-
नसिः “अउलस्य स्यात्तस्य आहगाभि धनं तदभावे पितरौ
कथेताम्” । देवः “ततोऽावकाशपुत्रस्य विभक्तं नृ सङ्कोदराः ।
तुल्यादुहितरोवापि श्रियमायः पितापि वा । सर्वेषां भ्रा-
तरोमाता भ्रातृ चेति यथाक्रमम् । एकाभावे वृद्धीयः
सङ्ख्यः सङ्ख्यवर्धनः” । तुल्याः सङ्कोदराश्च सर्वेषां
भ्रातरोऽल्ल पौत्राः । अत्र च देवलोक्तमेव सङ्ख्य-
विष्णुयाचवल्क्योक्तमयोर्विरोधमायुक्तं यथाक्रममिति
यदं देवलोच्यं वाचस्पत्योक्तकुमानतिक्रमेणेति कृत्वायुधेन
व्याख्यातम् । देवलोचनमधिकृतमनन्तरं विष्णुयाचव-
ल्क्योक्तवचने लिखितवतः कल्पतत्कालतोऽप्येवमेवाययः ।
एतच्च न समोरं न हि लोकादनुसङ्गस्य परीक्षाक्रमो-
दध्यात्मनि लोकादर्थोऽभिवर्तमानोऽपि उपस्थितं
विद्यायाः पुराणपरिपक्वमोदवात् एवमपि पैठीनसिच-
नविशेषापरीक्षाराम् । तस्मात् पूर्ववदाज्जितधने विष्णु-

वीर्यवशोक्तवसदस्यधने तु पैतृमत्तयाद्वक्तृत्वं इति
रत्नाकरः । बौधायनः “सपितृभावे सास्यः तदभावे
आचार्यः अनेवासी अतिगृह्यते तदभावे राजा” ।
सगौत्रभावे वन्धुः याज्ञवल्क्यवचनात् स च स्ववन्धुः
पितृवन्धुः सास्रवन्धुश्च । “आत्मपितुःपुत्रः पुत्रा
आत्मसास्रः पुत्रः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विसेया-
आत्मबास्रवाः । पितुः पितृपुत्रः पुत्राः पितृमातुः-
पुत्रः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विसेयाः पितृबास्र-
वाः । सास्रः पितृपुत्रः पुत्रमातुर्मातुःपुत्रः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विसेयमातृबास्रवाः” । एतेषां
क्रमेणाधिकारः । तदयं संशेषः । आदौ पुत्रसदभावे-
पौत्रसदभावे प्रपौत्रसदभावे सास्यो भार्या तदभावे दु-
हितृ तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहि-
तृसदभावे भ्राता तदभावे तत्पुत्रसदभावे आसन्नसपितृ-
सदभावे यथाकृमं व्यवहितसपितृसदभावे आसन्नसकुल-
सदभावे व्यवहितसकुलसदभावे मातुलपुत्रादिः सर्वाभावे
ब्राह्मणधनपञ्च राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान-
हमेव धनयज्ञाधिकारीति । याज्ञवल्क्यः “वानप्रस्थयति
बह्वृचारिणामृक्छभागिनः । क्रमेण चार्यसंविध्यधर्म-
आत्मेकतीर्थिनः” । क्रमेण प्रतिसीमकमेव तेन बह्वृचारि-
णोयुक्कृत्स्नस्याचार्यः, यतः संविध्यः, वानप्रस्थस्य
आहृत्येनानुमतोऽपरोवानप्रस्थएव” ।

अधिकारिक्रमे पितृदौहित्रादरेकोर्त्तमात् तस्य नाधि-
कार इति विशेषः ।

स्त्रीधने विशेषः “तद मनुः जनस्या संस्थितायान्तु सप्त
सर्वे सङ्कोदराः । भजेरकाटकं रिक्यं भगिन्यश्च
सनाभयः । याज्ञासां सुदुहितरसासामपि यथांयतः ।
मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्” । समभिव-
सांश्च सनाभयः सङ्कोदराः, भगिन्यः कुमार्थ एव समांशा-
सदाश्च दृश्यन्तिः “स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च
तदधिनी । अपत्ता चेत्समूदा तु जभते साममातृकम्” ।
अपत्यानां पुत्राणां तदधिनीति विशेषाश्रया समस्य
काभः समूदा विवाहिता साममातृकं ब्रह्मातृषारेण
किञ्चित् । गौतमः “स्त्रीधनं दुहितृणामप्रजानामप्रतिवि-
तामाश्रु” । “अप्रतिविता अनपत्या निर्धनमर्त्ता दुर्भ-
गा” चेति रत्नाकरादयः । एता अपुत्रा अपि पुत्रवन्मातृ-
धनभाजः । मनुः “मातृश्च यौतृश्च यस्यात्कृ पात्रोभागएव
वः” । यौतृश्च विवाहकाले पितृादितो वन्धुः । वशिष्ठः

“मातुः पारिणायं स्त्रियोविषयेरनु” । पारिणायं पति-
च्छेदादर्थेककृतिकान्ति । याज्ञवल्क्यः “मातृदुहितरः शेष-
भृष्टास्तभ्य ज्ञतेऽन्ययः” । मातृधनं तदव्याज्येपं दणयो-
धनावशेषे दुहितरोभजेरनु, मातृ धनं दुहितृणामभावे-
ऽन्यः दौहित्रीदौहित्री सनुवचनात्तरोधात् । ब्राह्मणा-
द्विवर्णाहकं परिच्छदादिकञ्च यस्याहर्धनं तद्विषयमेतत् ।
कात्यायनः “दुहितृणामभावे तु अक्षय्यमुत्तेपु तद्वेत् ।
वन्धूनामप्यभावे तु भर्ता गामि तत् अतः । भगिन्योवाभ्यवः
साधुं विभजेतुः समर्त्तकाः । स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु
प्रकल्पितः” । दुहितृणासि पारिणायं विवाहकाले
यौतृककृत् पितृदसञ्च यस्याहर्धनं तत्तस्याः पुत्रभावे
पुत्रगामि भवतीत्यर्थः तदतिरिक्तञ्च स्त्रीधनं तस्या अभावे
दुलीपुत्रोभयगामि इत्युक्तमेव प्राक् । वन्धुदत्तमिति पितृ-
तिरिक्तेन दत्तं यत्तदुभ्याहर्भगिन्यौ किन्तु कन्या तस्य-
सांया विवाहिता तु किञ्चिद्भागभागिनीति भगिन्य इत्यादे-
रर्थः । अभावे पुत्रीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामी-
त्यर्थः मनुः “ब्राह्मणद्विवर्णमाभ्यर्त्ताप्राजापत्येऽपि यज्ञमम् ।
अतीतायामप्रजायां भर्तुरेव तदप्यते । यन्वस्याः स्या-
हर्धनं किञ्चिद्विवाहेऽनुदात्तपु । अतीतायामप्रजायां
मातापितृकदप्यते” । अप्रजायासपत्यायाम् । गौतमः
“भगिनीशुक्लं सोदयोऽनुपूर्वञ्च मातुः पूर्व्वं चेत्तेके” । आह-
राद्विवाहकालयस्यविषयमेतत् । बौधायनः “अकथं ह-
तायाः कन्यायाम्स्त्रीयुः सोदराः स्यम् । तदभावे भवे-
आतृसदभावे भवेत्यनु” वि० वि० । अतः यस्य भर्तु-
गामित्वहकं तदभावे तत्सपितृणामासन्नक्रमेणाधि-
कारः । यस्य तु पितृगामितोक्ता तत्र तदभावे तद्वन्मा-
सन्नसपितृणा अधिकारिणः इति बोध्यम् ।
मिताक्षरामते तु जन्माधीनस्त्वत्कीकारेण पैतामहे पित्रे
च धने पितापुत्रयोः पितामहपौत्रयोश्च तस्याधिकारः ।
पितुः पितामहस्य चोपरमे पुत्रस्य, पौत्राणाञ्च अपितृ-
योष्येऽपि अधिकारः । जीवहभागे तु आर्जिते पितृदुर्गन्धका-
रिता पैतामहे तस्यांयिता । धनिकतविभागे तदुपरमे पुत्रा-
दिकतविभागे च धनिपत्तिनामैकैकांशेऽधिकारः । दुहि-
तृणान्तु प्रत्येकं स्वजातीय कलितभागचतुर्थीयभागिता ।
सास्रदयिकस्त्वत्कीकारेण च भ्रात्रादीनामपुत्रादीनामपि
भक्तत्वे संस्मृत्ये च एकस्य मरणे इतरस्य स्वस्थितेः तत्र
पत्न्यादीनां न स्वसमुपपद्यते तथा च विभक्त्यां सुहृदधनएव
पत्न्यादीनामधिकारः । प्रतीदुहितरश्चैवेत्यादि या० वचनात्

तत्र वचनं विनाशयिष्यते ११०० प्रथमे दर्शितम् तस्य वचनस्य व्याख्यायाम् मिता० तत्कर्मोद्दर्शितो वचः।

“तस्मादपुत्रस्य स्वर्ग्योतस्य विभक्त्यासंबन्धुजनः परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं श्रद्धातीति स्थितम्। तदभावे दुहितरः। दुहितर इति वस्तुवचनं समानजातोद्यानामसमानजातोद्यानाम् समविधर्माप्रप्राप्त्यर्थम्। तथा साक्षाद्यनः। “पत्नी भर्तुर्जनकरी वा स्वादव्यभिचारिणी। तदभावे तु दुहिता अद्यानूढा भवेत्तदेति” इत्युक्त्यातिरिच्य “भर्तुर्जनकरी पत्नी तां विना दुहिता क्वता” अस्मादस्मात्प्रवर्तते पुत्रवदुहिता क्वथात्। तस्मात्सिद्धधनं तस्यः कथं श्रद्धाति मानवः” इति। तत्र चोद्यानूढा समवायेऽनूढेव श्रद्धाति। “तदभावे तु दुहिता अद्यानूढा भवेत्तदेति” विशेषकरणात्। तथा प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता तदभावे प्रतिष्ठिता “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रप्तमाप्रतिष्ठितानां क्वेति” गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् भर्तृतत्पुत्रिकाविधर्माति मन्तव्यम्। “तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः” इति उल्लिख्यस्तस्य चौरसमसत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात्। यथार्थाद्दुहितृभावे दीहितो धनभाजः यथाह पिण्डुः। “अपुत्रपौत्रसन्ताने दीहितः धनमाप्नुयुः। पूर्वेषां तु स्वधकारे पौत्रा दीहितकाः सन्” इति मत्तरपि। “अकृता वा कृता वपि यं विन्देत्तद्वशात्तुम्। पौत्रो माता मङ्गलो न दद्यात्पिण्डं कुरेद्वनमिति”। तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ। यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वकरणात् तदपवादत्वादेकमेव धनपक्षे पितरौ क्रमो न प्रतीयते। तथापि विपक्षवाक्ये आहयस्य पूर्वनिपातादेकमेवभावपक्षे च मातापितरौ विति आहयस्य पूर्वनिपातात्प्रकारमावगमनाद्भवत्येवमपि प्रत्यासक्तिर्निवारिका अपि तु समानोदकादिवचनविशेषेण धनपक्षे प्राप्ते प्रत्यासक्तिरेव निवारिका च आदेव वचनादवगम्यत इति। मातापितरौ मातुरेव प्रत्यासक्तिरित्यतः धनपक्षं युक्ततरम्। तदभावे पिता धनभाजः। पित्रभावे भ्रातरौ धनभाजः। तथा च मनुः।

“पिता कुरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव नेति धनपक्षस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्यपि च इत्यादीं पितुर्माता कुरेद्वनमिति” मनुवचनाच्छ्रीवत्पि पितरि मातरि इत्यादीं पितुर्माता पितानकौ धनं कुरेत् पिता। अतः पित्रगृहीतधनं विजातीयेषु पुत्रेषु गच्छति। पितानकौ गृहीतं तु सजातीयेषु गच्छतीति पितानकौ व गृह्णातीति। एतद्व्याचक्षेपमाह मन्वेति। विजातीयं पुत्राणां धनं धनपक्षस्योक्तत्वात् “यत्किञ्चैकभागिनः” इत्यादिनेति। यत्पुनः “अकार्यं” ब्राह्मणस्यैव राज्ञा निवर्तयति स्थितिः” इति मनुस्मृत्यस्य तद्व्यापिभावं न पुत्राभिप्रायम्। आहयपि सोदराः प्रथमं गृहीतुर्भिन्नोदराणां मातृविप्रसक्तौ। “अनन्तरः सपिण्डाद्वयकाले तस्य धनं भवेदिति” अत्रणात्। सोदराणां भावे भिक्षोदरा धनभाजः। आहयान्यभावे तस्य माताः पित्रकाले धनभाजः। आहयान्यपुत्रसमवाये आहयपुत्राणां धनभिकारः आहयभावे आहयपुत्राणां भिकारवचनात्। यदा त्वप्येव भ्रातरि स्वर्ग्योतं तद्गृह्णायाव्यवशेषेण धनसम्पत्तेर्जाते आहयविधानात्प्रागेव यदि कश्चिद्गृहात् कृतस्तदा तस्य मातापितरौऽधिकारे प्राप्तेति वा आहयान् विभज्य पक्षे पितरौ भागकल्पनेति युक्तम्। आहयपुत्राणां धनभाजः गोत्रजा धनभाजः गोत्रजाः पितानकादयः सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पितानकौ प्रथमधनभाजः। “मातर्यपि च इत्याद्यां पितुर्माता धनं कुरेदिति” मन्वेति पितानकौ धनपक्षे प्राप्ते विजातीयां आहयपुत्रपर्यन्तानां वस्तुक्रमत्वेन कश्चेत्पुत्रमेवाभावात्पुत्रमाता धनं कुरेदित्यस्य धनपक्षवाधकारादपि मालपरत्वादुक्त्यै तस्य तानन्तरम् पितानकौ गृह्णातीत्यविरोधः। पितानकौ चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितानकादयो धनभाजः भिक्षुगोत्राणां सपिण्डानां वस्तुक्रमेण पक्षेणात्। तत्र च पितृसन्तानभावे पितानकौ पितानकः पितृव्याक्त्युक्त्या क्रमेण धनभाजः पितानकसन्तानभावे प्रपितामही प्रपितामहकस्य माताकाङ्क्षनवशेऽपि वसुधासम्पत्तमात्रमात्रगोत्राणां सपिण्डानां धनपक्षे नेदित्यं तेषामभावे समानोदकानां धनसम्पत्तेः। ते च सपिण्डानां सपिण्डेनैव नेदित्यं जन्मानेष्टानां वधिका वा। यथाह इत्यमरः। “सपिण्डास्तु तु पुत्रे वसुधे विनिवर्तते। समानोदकाभावे निवर्तते चतुर्थेऽपि। जन्मानां कुरेदित्येव तत्परगोत्रव्यवस्था” इति।

भोजनभावे बन्धबोधनभाजः। बन्धवच निविधा आत्म-
बन्धवः पितृबन्धो नाहवन्धवेति । यथोक्तम् । आत्म-
पितृबन्ध उक्ता इत्यादि विमानयिजते ।।११॥ पु० इति तम्
तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धबोधनभाजकहभावे
विश्वबन्धवत्तद्भावे नाहवन्धव इति क्रमेणोद्दिश्यः । बन्धू-
नानभावे आचार्यकहभावे यिजः "पुत्राभावे बः प्रत्या-
वृत्तः अपिपुत्रकहभावे आचार्यः आचार्याभावेऽन्नेवाही" इत्या-
वृत्तत्वात् । यिज्याभावे वज्रशूचारी वनभाज-
त्वेन वज्रकसादाचार्यादुपनयनाध्यवसतदर्थं स्थानप्राप्तिः
व वज्रशूचारी तद्भावे ब्राह्मणद्वयं बः कश्चिद्वीर्यवो-
पक्रीयात् "वीर्यवो ब्राह्मणस्त्वानपत्यस्य चकृत्पञ्चजे-
रक्षिति" गौतमकथत्वात् । तद्भावे ब्राह्मणत्वात् ब्रह्मा-
वृत्तः "वर्षेणान्यभावे तु ब्राह्मणारिक्षभगिनः ।
तै विद्याः युवबोदान्ताकावा धर्मेण वीर्यतः" इति । न कदा-
चिदपि ब्राह्मणद्वयं राजा वृद्धीयात् "वज्राब्जं ब्राह्म-
णद्वयं दाया निजमिति स्मितरिति" ननुवचनात् । नार-
देनाभ्युक्तम् "ब्राह्मणार्थं तस्याये दावाद्वैतं कथन ।
ब्राह्मणार्थं दातव्यमिति आचुर्योऽन्यवेति" । कश्चिदादि-
धनं वज्रशूचारिपत्नीनामानभावे राजा वृद्धेन ब्राह्मणः ।
कथावृत्तः । "इतरेषाम्पुत्रवर्गानां सर्वभावे वृद्धेभ्यः" इति ।
"पुत्राः पौत्राश्च दाव" वृद्धानि । तद्भावे पत्न्यादव-
दुत्पत्तिदानीमनुभवापवादनाह । "वानप्रस्थवति ब्राह्मणा-
दिषां रिक्तभागिनः । क्रमेणाचार्यवर्षिज्यधर्मभालेकतोयिनः" आह ।
"वानप्रस्थस्य वते ब्राह्मणारिष्य क्रमेण प्रतिशोन-
क्रमेणाचार्यः कश्चिद्वीर्यवो वनेभालेकतोवीर्यं व रिक्तस्य धनस्य
भागिनः । ब्राह्मणारी नैविकः उवृद्धवर्षस्य धनं ना-
त्वादवयव वृद्धानि । नैविकस्य धनमदववादत्वे नाचार्यो
वृद्धाति रत्नमुच्यते । वतेषु धनं वृद्धिज्यो वृद्धाति ।
कश्चिज्यः पुनरप्यात्मना कथयधारेणतद्वर्तुमानकथः
दुर्वृत्तकाचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनव्यर्थं भा-
लेकतोवीर्यं वृद्धाति धर्मभालाएवतोयिर्वाक्यो धर्मभालादीए-
कतोवीर्यं व धर्मभालेकतोवीर्यं । इत्येवाचार्यादीनामभावे
इत्यादिपु वत्तयेकतोयिर्वा वृद्धाति" सितः । "वीररक्षाधत्वे
वैमात्रेयस्य व वृद्धत्वे वृद्धाधिकारः । अत्रेह बोधः "अड-
धीलकमाने" इति वदता विष्णुना प्रवीलजावधिकारः
कथितः तस्मापि तत्कमानत्वात् अपिपुत्रत्वात् अन्यथा
वधिकारिह्यकथ्यः उपरितनानामिव कीर्तनात् तस्यान-
धिकारत्वात्ते । अतः कथादानप्रकरणे तत्तुष्टः पौल-

स्तुतः प्रवीलकथ्योक्तवितः प्रपितामहजनतत्त्वं न इत्यादिति
वदता निताकराकता प्रवीलस्याधिकारः कथितः । तद्व-
त्तवत्तमानस्य च प्रपितामहपौलपत्यं नानाभावेऽधिकारः तेवा-
नवपिपुत्रत्वेऽपि गोत्रजनसामोदकत्वाविशेषात् अपिपुत्राधि-
कारे अध्वनानामिव प्रथमपक्षयवत् गोत्रजाधिकारोऽपि-
अध्वनानामिव ऊर्ध्वतनामिदया प्रथमं पक्षयौचित्यादिति
इतकते च अतगोत्रवपिपुत्रमध्ये, दीहितस्यैव पक्षयत्वात्
प्रितामहदीहितस्यैव अधिकारः । बन्धुपक्षस्य अतगोत्र-
वपिपुत्रपरत्वेऽपि बन्धुपक्षस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेन
कीर्तनादिति वक्ष्यः । वीरनिर्गोदये तु विचमयिधमया
नातुकादीनामधिकारोऽवस्थापितः तन्मते तेन बन्धुपदेन
पक्षयत्वात् इति भेदः । तथा दायकव्यधने पत्न्याय-
चेष्टं दानभोगादानधिकारः इति निता० वीर० मते तु
आमिन उपकाराभावे नडादी दानेऽनधिकार इति
भेदः । "आधिवैदगिकाद्युक्ते" दायवत्कृत्यव-
नेन क्षिया एकव्यभिधानकथादिव्यवधनमात्मस्य
क्षीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विधानः निता० इतिती
अथा "अतीतावापमजजिह्व बान्धवास्तदवमुक्तः"
वा० । तत्पूर्वोक्तं क्षीधनमप्रजस्यनपत्न्यायां दुहितृदौ-
हितृपुत्रपौत्ररक्षितायां क्षियामतीतायां बान्धवा भर्ता-
द्वयव्यवस्थाया वृद्धीयुः । वाक्येन बान्धवाधनपक्ष्ये-
ऽधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदाधिकारिभेद-
माह । "अप्रजःक्षीधनं भर्तृभ्रातृभ्रादिवु चतुर्भ्यः ।
दुहितृभ्यां प्रसुता चेच्छेपु पितृगामि तत्" वा० । अप्रजः-
क्षियाः पूर्वोक्ताया ब्राह्मणैर्वैप्राजापत्येन चतुर्षु विवाहेषु
भायीत्वां प्राप्तावा कतीतावाः पूर्वोक्तव्यनं प्रथमं भर्तृभे-
वति । तद्भावे तत्प्रत्यापन्नानां अपिपुत्रानां भवति । येवैजा-
हुरमाव्यर्थेराववैवावेव विवाहेषु तदप्रजःक्षोधनं पितृ-
गामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पि-
तृगामि एकयेवनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनप-
क्ष्यं पूर्वमेवोक्तम् । तद्भावे तत्प्रत्यापन्नानां धनपक्ष-
यम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसुताऽपत्यगती चेत् दुहितृभ्यां
तद्वनं भवति । अत्र दुहितृपक्ष्येन दुहितृदुहितर उच्यते ।
वाक्यादुदुहितृभ्याम् "मातुर्दुहितरःशेषम्" इत्यलोक्तत्वात् ।
अतश्च नाहधनं मातरि इत्यादां प्रथमं दुहितरोव्य-
वृत्तिः । तत्र चोदान्ताववववैऽनूढा वृद्धाति । तद्भावे
परिच्योता तस्मापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिताववववैऽप्रतिष्ठिता
वृद्धाति तद्भावे प्रतिष्ठिता । यथाच गौतमः "क्षीधनं

इहितृणां प्रत्यानामप्रतिष्ठितां चेति । तत्र च यज्जा-
नप्रतिष्ठिताः । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निष्ठा वा ।
एतच्च शुक्लव्यतिरेकेण । शुक्लान् सोदय्याणामेव “भगि-
नीशुक्ल सोदय्याणामृहं मातुरिति” गौतमवचनात् ।
सर्वासां “इहितृणां प्रकृता चेत्” इत्यन्वाहयमात् तस्या
भिक्षसाहकाशां समवाये दीक्षिणीणां किञ्चिदेव दात-
व्यम् । यथाह मनुः “यास्यासां सुदुहितरस्यावाभयि
यथाहृतः । मातामहाभनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वक-
मिति” । इहितृणामप्यभावे दीक्षिताधनहारिणः ।
यथाह नारदः । “मातुर्दुहितरोभावे इहितृणां तद-
न्ययः” इति तत्कालेन सङ्घिहितइहितपरामर्शात् । दीक्षि-
ताणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति । “तासां कते सन्तः” इति-
कृत्वात् मनुष्ये इहितृणां पुत्राणां च प्राप्तिरसम्भवात्
इत्येति । “अनन्यां संस्थिताया तु सप्तं सर्वे सकोदराः ।
भजेरन्वाहं रिक्यं भगिन्यश्च समाभयः” इति मातृकं रि-
क्यं सर्वे सकोदराः समस्तभजेरन्व समाभयोभगिन्यश्च समं
भजेरन् इति सम्बन्धः न पुनः सकोदरा भगिन्यश्च संभूद
भजेरन् इति इतरेतरवोगस्य हन्येकशेषभावाद-
प्रतीतेर्विभागवहत्वात्त्येनापि च यज्जोपपत्तयेथा देव-
दत्तं त्रिं जुष्योदयसदस्येति । सम्यक्पुण्यसुद्धारवि-
भागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरपक्ष्यं भिक्षोदरानिवृत्त्यर्थम् ।
अनपत्याङ्गीनजातिस्त्रीधनस्तु भिक्षोदरायुक्तमजातीयसप-
त्नीदुहिता गृह्णाति तदभावे तदपत्यं तथा च मनुः
“क्षियास्तु यज्ञेहिंसं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी-
तदरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति” । ब्राह्मणोपपत्त्य-
सप्तमशालुपलक्षणम् । कृतज्ञानपत्यवैश्याधनं कलिया-
कन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पीताः पितृमहोदधन-
हारिणः । “अक्षयभाजं कथं प्रतिजुयुरिति” गौतमस्मर-
णात् “पुत्रपौत्रैक्यं देयमिति” पौत्राणामपि पितृम-
हृपापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ताभ-
तादयो मान्वा वा धनहारिणः । अत्रापि पुंभवनत
स्त्रीधनेऽपि प्रयौत्राधिकारो वेदितव्यः । अन्वहीतवित्तस्य
प्रयौत्रस्य कथापकरणनिषेधेन पुंभवन इव स्त्रीधनेऽपि
तदधिकारात् कथितत्वात् इति अर्थव्यम् ।

उत्तरायणं पुं उत्तरा उत्तरस्यां पत्न्याः अथ सप्तम् ।
उत्तरस्यां द्विषि स्थिते पथि २ देवमेदे च । “उत्तर
पथजानः कौर्त्तयिष्यामि तानपि । कौर्त्तयाज्जोगा-
न्माराः किरातवर्धैः वृक्ष” । यजुर्वेदि ७ उवा० ।

उत्तरायणं स्त्री उत्तरस्याः अपरस्यादियोऽन्तराणां दिक्
दिग्नाम व० । वायुकोणे “उत्तरायणमिच्छोऽन्वय-
दिग्नाममनुदोर्भावात्” न्या० त० शांखा० ४८० । “उत्तरा-
परामिच्छ” वायुकोणमिच्छ” रघु० ।

उत्तराभास पुं उत्तरनिवाभासते आभास-अथ । उलो-
सरे उत्तरयज्जे १०६० पृष्ठे तल्लक्षणादि ।

उत्तराम् अथ्य० उद्+उत्कर्षे तरप् आह । अतिशयेनोत्
कर्षे “उद्देनसुतरां नयाम्ने इतेमाहुतः” यजु० १७
५० । “अतिशयेन उत् उत्तराम्” वेददी० । एवम्
तमप् आम् । उत्तमामप्यथ अथ्य० ।

उत्तरायणं न० उत्तरा उत्तरस्यामयनं स्त्रियादेः “पूर्वपदात्
संज्ञाशान्” पा० ७७२त् । स्त्रियादेः उत्तरदिग्म-
सने अथमेदोचारात् ७७० दा । सर्वस्याहं स्त्रिया
दक्षिणत उत्तरदिग्मसमस्यादौ षष्ठ्यासात्वके कावे
स्त्रियादेः दक्षिणोत्तरयोऽयमन्व अयनसंक्रान्तिर्यज्जे ११८
४० उत्तरम् तथा च उत्तरयोत्तरायणसंक्रमापथि षष्ठ्यासाः
उत्तरायणकात् । “कर्त्तादिस्थिते भावौ दक्षि-
णायनस्यत्ये । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवा-
करे” म० त० विष्णु पु० । “एतन्मकरकर्त्तादिदंक्रमे-
णायननिरूपणम् श्रौतस्मार्त्तकर्मार्थं भवरादौ स्त्र-
यै सिद्धान्ताभिहितोदगयनादिनिरूपणस्तु रविमग्नसुधा-
रेण दिनमानादितानार्थम्, इत्यनयनोर्न वि-
रोधः” म० त० रघु० । “ततश्च मकरस्थिरसंक्रा-
न्त्यधिपद्यसाः स्थलसुतरायणं चमकरसंक्रान्त्य-
वधि तु सूर्यमिति भेदे । अस्मिन्प्रशंसापि “स यतो-
दगावर्त्तते देवेषु तर्हि भवति देवास्तु” इति गोपायनि”
यत० ब्रा० २, १, १ । “यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् दक्षि-
णायनं रात्रिः संवत्सरोऽहोरात्रः” विष्णुः “अग्निर्ज्योति-
रहः सूर्यः षष्ठ्यासा उत्तरायणम्” गीता । यथा साक्ष्यं वीर-
त्वं तथाऽयमयज्जे ११५ ४० कावसाधवीयहृतप्रमाणादिना
अयस्यापितम् । उपचारात् १ तथागमनमारम्भसंक्रान्तौ
“मृगकर्त्तृसंक्रान्तौ हेतुदक्षिणायने” अथ्य० ० १७० । तत्
पुण्यकावतापथये “यावद्दिवसका भुक्ता तत्पुण्यं चोत्त-
रायणे” “निरुधे भास्करे हृष्टे दिगन्तं दक्षिणायने”
म० त० भवि० पु० । “अविश्वानयने पुण्यमतीते चोत्तरायणे”
इति ति० त० देवीपु० । राशिसंक्रान्त्यभिप्रायमिदं
वचनम् इति रघुनन्दनादः । माघमादयस्य वच
संक्रान्तिपदं तल्ल विषेयपदसाक्ष्यं चाङ्गीचम् । तच्च

अथनसंभ्रातृशब्दे ११८ दर्शितम् । उत्तरायणकाळा-
भिमानिनि ऋतविहृतमायिनां मङ्गादिकोत्प्रापयाय
अतिवाङ्मनोहरनिमुक्तौ चेतने ४ पुरुषभेदे "आतिवाङ्मना-
सङ्गिज्ञात्" या० सू० भाष्ययुक्तया व्यवस्थापितं तच्च
आतिवाङ्मनशब्दे ६५। ४० दर्शितम् । तन्मन्त्रेण
अग्निर्वैतिरित्यादिगोताव्याख्याने "अग्न्यादयस्तदभि-
मानिनोदेवा" इति श्रीधरोक्तम् ।

उत्तरार्क ३० काशीस्थे उत्तराखां दिशि कर्कशुशु-
बन्धौ सूर्यमूर्तिभेदे । तद्विदितव्या "इति कश्यपौ
प्रभावप्रो जगज्जुललोपण्डा । जला हादशधात्मानं
तापोयुष्यौ" व्याख्यतः । तीक्ष्ण उत्तरार्कस्य आम्बादित्य-
ज्ञायेव च । ततोऽपि प्रुपदादित्योभयुक्तादित्येव च ।
अखोस्तदाख्यादित्यो हज्जोमयसंज्ञकौ । दयमोविमल-
दित्यो गङ्गादित्यस्यैव च । हादशवर्ग्यमादित्यः काशी-
युष्यौ चटोद्भवः । ४६ अ० इति हादशसूर्यभंदा-
भिधाय तत्त्वानामि तत् कृत्ययोगिभित्तिनि । "अथोत्तर-
स्यामायायां कण्ठमन्त्रोत्पत्तिरुत्तरा । तत्र नाम्नोत्तरार्कस्थ
रश्मिमात्रो व्यवस्थितः" ४७ अ० ।

उत्तरार्क ४० उत्तरमण्डपम् उत्तरमण्डपस्य एक दे० त० वा ।
देवपूजार्थं । तस्योत्पत्तिरुत्तराध्यात्मम् "अथ स्थितः
निश्चिदोत्तरार्कम्" इति । कर्म० । २ योगार्थं च "अथ
मन्त्रे नैवोत्तरार्कमण्डपमेवते" यतः प्रा० १, १, १, १
उत्तराशा स्त्री कर्म० । उत्तराखां दिशि । उत्तराया-
धीपादयः उत्तरदिगीयशब्दे ४०। ६१ इत्यादि ।

उत्तराश्विनम् ४० कर्म० । उत्तरप्रसिद्धप्रकारभेदे ततः अस्यां
चतुरव्याम् च । उत्तराश्विन तत्प्रसिद्धितदेवादी नि० ।

उत्तरावाङ्मा स्त्री कर्म० । अविन्यादिमन्त्रेषु एकविंशतितमे
मन्त्रे "उपः पूर्वं मन्त्रान्ताभ्युपगच्छीत्युत्तराणि
अमुः" ज्यो० उक्तोरित्यं भुवगयः । तस्याः अक्षपादि उ-
च्युक्तशब्दे १०७। ४८ उक्तम् इयं विश्वदेवताया अक्षे-
पाशब्दे ४८७४० उक्ता ।

उत्तरासङ्ग ४० उत्तरे अर्द्धभागे आसङ्गते आसङ्गज-
कर्मणि वज्र । उत्तरीयवस्त्रे "युक्तोत्तरासङ्गभूतो विप्रज्ञानम्"
भट्टिः "तत्पुत्रासङ्गभूतोमधीतीति" कुला० । "तत्पु-
त्रासङ्गभूतम् विदधन्तीतपह्वीम्" भावः । उत्तराखां
दिशि २ आसङ्गे च । "विश्वरूपवत्सूर्यमिव ज्योत्तरास-
ङ्गम्" काद० । रवेश्च यथा विश्वरूपमेव वाचादौ उत्त-
रार्कौ दिशि गतिल्लोत्तरावयशब्दे १०७४ उक्ते अत्रम् ।

उत्तरासङ् ४० उत्तरा उत्तराखां दिशि सीदति सङ्-क्षिप् ।

उत्तरादिभि भागाङ्गेषु । मित्तावयवप्रधानेषु २ मन्त्रप्रधा-
नेषु च देवेषु "देवा मित्तावयवनेता मन्त्रेता वोत्तरासङ्-
खोभ्यः आङ्गा" मित्तावयवनेत्रेभ्यो मन्त्रेतेभ्यो वा
देवेभ्य उत्तरासङ्गाः आङ्गा" यजु० ६, १६, १७ ।

उत्तराङ्ग ४० उत्तरमन्त्ररमङ्गः टच् सभा० । अमन्त्ररदिने
उत्तराङ्गि अथ्य० उत्तर+प्रथमाङ्गं दिग्देशकाद्यधिपमे
आङ्गि । उत्तराङ्गम् उत्तराङ्गात् उत्तर इत्यर्थः । "आङ्गि
च दूरे" पा० उक्तेः दूरयास्य प्रवृत्तिः । "उदीचीमेव
दिश्यन् प्राजलंमङ्गादुत्तराङ्ग वाग्वदति" यतः प्रा०
१, २, २, १५ । "अव्ययाक्षय" पा० "कृतसिन्धुश्च एव"
इति वाचिके नियमात् कृतो भवाथ अथेव । आ-
ङ्गि तद्भवे नि० ।

उत्तराङ्गि ति० उत्तर उल्लङ्घनमन्त्रस्याः ठम् । उत्तरार्कमन्त्रादौ
मन्त्रोभेदे स्त्री । "अनुशातच भरतो वाङ्मनीः चतुरङ्गिणीः ।
ततः यीमन्तं प्रायादुत्तरीयैस्तरिका नदीम्" राजा० ।

उत्तरीय न० उत्तराङ्गम् देहभागे मयः मण्डपः च । अङ्गदेहभागे
यस्त्रे "धीतोत्तरीयप्रतिमच्छरीरि" भावः । ज्योत्तरीयादि
भवन्ति साक्षात् । "अथास्य रजपजितोत्तरीयम्" रघुः ।
प्रतिनिधिपर्याप्तोत्तरीयधारणवश्यवतोक्ता आ० त०
यथा । "विमलतोत्तरीयश्च मन्त्रावयवश्च एव च । नीतं
आर्त्तं तथा कर्म च मन्त्रचित्तवेदितं" भट्ट० तत्प्राच्यप्र-
कारश्च "यथा यशोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमः" । तथा
संधार्यते यज्ञादुत्तराङ्गादनं युग्मम्" इति ।
"आयाहं वासवी धीते अङ्गिने परिभाष च । अभावे
धीतवज्जायां यापयौमानिकानि च । कुतपो वोगपटुं
वा द्विवाचा देव वा भवेत्" बा० चट्ट० । "देव देति
उपवीतेन तत्प्रतिमधीतेन कुशरज्यादिना" आ० त०
रघु० । "वसोपवीते हे धार्यो नीतस्मार्त्तं नृणां सु ।
तृतीयकोत्तरीयायै वज्राणाकतिदिश्यते" इति ।
मन्त्रोप्याह "न स्मृतेन न दग्धेन पारक्ये च विधेयतः ।
सुविशोक्तोर्लक्ष्मीर्णेन कर्मं कुर्वीतिप्रलयः" आ०
त० भारतम् । "न रक्तस्रवणं वासो न नीलश्च प्रय-
स्यते । मन्त्राङ्गं च दयाङ्गीनं वक्ष्येदेवर्जने वृषः" नर-
सिं० ४० । "दयाङ्गीनेन वक्ष्येन कुलात् कर्माण्य-
भावतः" उच्य० । "वक्षं मन्त्राङ्गतं धार्यं न रक्तं
मन्त्रिनं तथा । जीर्णं वाऽपद्वयं न ते धार्यं न द-
त्तम्" विश्व० ४० ।

उत्तरिण अय्यं उत्तर+एनम् । आश्वदिगद्देशकाङ्गानां प्रथ-
मापञ्चमीवप्रत्यक्षानामर्थे 'तन्नामार्' धनपतिरुद्वाह-
नरेणाकदीयम्' मेघ० । एतद्योगे द्वितीया । "किञ्चित्
पश्चात् ब्रज कुबुगतिर्द्वयोत्तरेण'मेघ० । "कुद्वय-
नाकमेतोत्तरेण' आश्व० १, २, ८, "एतस्मिन् कावे प्र-
थम्याकाशकत्तरेणामीषीयम्' आश्व० श्री० ५, ७, १ ।
उत्तरिण्युस् अय्यं उत्तरकिन् दिने उत्तर+एद्युस् । अम-
नरदिवसि इत्यर्थे ।

उत्तरोत्तर उत्तरकाउत्तरः । अमनरोदितानन्तरं । "पञ्चो
दुहितर्येव पितरौ आतरत्तया । तत्सुतो मोतुजो
बन्धुः पित्र्यः स्वभ्रातृचारिणः । एवावभावे पूर्वस्य
धनभायुत्तरोत्तरः" बा० ४८० । २ क्रमेण उत्तरे । "उत्त-
रोत्तस्तत्त्वर्थो बन्धुः वार 'उच्यते वा० ६० ।

उत्तरोत्तरोष्ठ इ० उत्तरः उपरितमः श्रोत्रः वा इति । उ-
परितमे श्रोत्रे । "अधरो(त्तरोष्ठं) इति उत्तरो(त्तरोष्ठं) वा
वेति" "उत्तरोष्ठं बोधिसत्ताद्वारां च करोति च" छन्द०
उत्तर्जन् न० उच्चैर्लक्षणम् प्रा० ४० । उच्चैर्भङ्गिने ।
तच्च क्रोधकार्यं वयाद् वा० ६० । "निन्दाक्षेपापमानादेरम-
र्षोऽभिनिविष्टा । नेतरागमिरःसन्ध्याभूक्तोत्तर्जनादिहम्"

उत्तखित लि० उद्+तख-त् । १ उद्+खिप्ते ।

उत्तान लि० उत्तत्तलानो विहारी बह्व । (चित्ते) भूमि-
सन्ध्यावृत्तया जडैर्भावेन स्थिते जडैर्भुजे च । "उत्तान-
पाहिद्वयमपिनेयात् प्रमुक्तराजोपाधिबहुवचने" कुमा० ।
"उत्तःस्वोत्तानवरणः सखे न्यस्तैर' करम्" उत्तानं
किञ्चिदुन्नाय मुक्तं विद्वन्धरोरवा" बा० ४८० । "पिह-
पातु' कृतान्ता' जला विप्राय विषज्जनेत् वा० ४८० इतिः
"प्रमेत्त प्रकटे मित्रुवत् उत्तानवृक्षा इतिचोक्ताना वा"
कात्या० ८, २, ८ । "उत्तानावै विषज्जः" छन्द०

उत्तानक इ० उद्+तन्+क्युत् । उद्वाहणे रत्नना । [राजनि०
उत्तानपत्रक इ० उत्तानपत्रकं] पत्रमस्य क्युत् । रत्ने परक्ये
उत्तानपाद् इ० सावभुव नमोः पुल्ले भ्रातरि । १४ पदे ।
"वेराज्या उद्वेगात् वीरं यतद्वया व्यजावत । प्रिक्रतो-
त्तानपादौ वीरात् कात्या व्यजावत" इति० १४० ।
"सावभुवस्यापि यमोर्ध्वरेतं गजकनः । प्रिक्रतोत्तान-
पादौ यतद्वयापतेः पुल्ले । पादुदेवस्य सखया रक्षायां
जनतः स्थितौ । जावे उत्तानपादस्य कुमोतिः सुख-
कया । सुखिः प्रेक्षणी वस्तुभेतरा यन्तुतोभुवः" भाग०
४४० ८४० इत उत्तरं तद्वरितं तत्र परिणतम् । उत्तान

उत्तखितः पादोऽस्य । १४० पदे इ० "पादोऽस्य वयोभू-
तानि त्रिपादस्यावृतं द्वितीति" कुतस्तस्य वायोपरि-
पादत्वात् तत्पातम् । अथ जगदि वा अमनोमे उत्ता-
नपादपि तत्रैव "पूर्वोत्त उत्तानपादोभुव आया व्यजावत" ।
"तदुत्तान पदकारि" क० १०, ७२, १, ४, अम नमो पादः
पदादियः । १ उत्तानपादवृत्ते विद्युप्रकृतौ ति० ।

उत्तानपादज इ० उत्तानपादाद् जाते जन-ज । अने तद्व-
रितं भागवते ४४० ८४० आयादौ परिणतम् ।

उत्तानशय लि० उत्तानः जडैर्भुजे सखेन वेते श्री-अय ।
कतिपिषी तदासीनवताने वानमोभावादस्य तत्पातम् ।
उत्तानशीबन् लि० उत्तानः चन्द्र येते श्री-अयि । कति
पिषी १ उत्तानस्थिते च । किमं उयो वनोरव ।
उत्तानशीबरी "ने पर्यन्ताः शोणवृक्षा आप उत्तानशी-
बरी" अय० १, २१, १० ।

उत्ताप इ० उद्+तप-न् । १ उच्चतावायु, २ उच्चतावे च ।
उत्तार इ० उद्+तृ-ण्यि क्युत् । १ उच्चने २ उच्चने १ पा-
रनने च । "वृत्तारवागोत्तारतत्ति" प्रयोच० । "व
वीरावापदं प्राक् नोत्तारमधिगच्छति" भा० ४० १२६० ।
उच्चैर्सारः प्रा० ४० । ४ अमनोच्चमवाहो ति० ।

उत्तारक लि० उद्+तृ-ण्यि क्युत् । पारमायके ।

उत्तारक न० उद्+तृ-ण्यि क्युत् । पारमायके । कर्तारि
क्युत् । १ पारमायके लि० १ विषयो इ० "उत्तारकोद्भूत
तिङ्गि" विषयुच० । "वृत्तारवागोत्तारवतीत्युत्तारकः" भा०
उत्तार्य लि० उद्+तृ-ण्यि क्युत् । १ उच्चनीये ।
"अत्तानमृत्तं तत्तार्थं मोक्षं वाचाय योयनैः" नट्टः ।
अय० १ उच्चनं जन्तेत्यर्थे अय्य० । उद्+तृ-ण्यि
क्युत् । ४ उच्चनीये ति० ।

उत्ताल लि० उद्+चुरा० तद्व-प्रतिज्ञायां क्युत् । प्रति-
घ्नि क्युत् । "उत्तालतावीचनवृत्तस्य" वाचः ।

उत्तिष्ठहोम इ० अतिष्ठतोऽनुपविष्टस्य होमो वस । अहं-
विष्टस्य अहोने अतिष्ठतोऽनुपविष्टस्य वागमेदे । तत्र हुमोपविष्टे
न हुमया उत्तिष्ठता होमः करवीह इति विधिबि-
पातां वसतिमुत्तिष्ठतोऽनुपविष्टेन तद्विधीनं कात्या०
१, २, ५, ६, ७, अम नु "वसतिमुत्तिष्ठतीनां चोदितेषः"
क० । "वसतीनां वासानां कुक्षीतीनां होमनाञ्च
को विवेचः कोमेदः इति प्रश्नः" कर्कः । तिष्ठ-
होमाः इवकारप्रदानाः वृत्ताहोमनाकावमव
वसतः । क० । अय्यने इति वेधः । तिष्ठता हीम

श्रेय ते तिष्ठोमाः । षडङ्कारेण प्रदानं श्रेय ते षडङ्कार
 प्रदानं तथा याज्यान्तं पुरोऽयाक्यावन्मन्त्रे ते यज
 तस्य उच्यन्ते कर्त्तव्यः । 'अपविष्टोमा स्वाङ्काराः १८।
 ना जुहोतय' स्मृ० । 'अपविष्टेन कर्त्तव्यं श्रोत्रोऽथ ते उप
 विष्ट'मा स्वाङ्कारेण प्रदानं तेषु ते जुहोतय
 उच्यन्ते' । नाना तिष्ठत्पदस्य उत्तिष्ठत्परम

उत्तिष्ठमान इ० उद्-स्था-मानम् । वहु भावे 'उत्तिष्ठमा-
नस्तु परेनेपिष्य मधुमिक्षता' मन्त्र । ऊह्येतासा
तु यत् । उत्तिष्ठत व्यसुपचिते दण्डायमाने वि० स्त्रियाम्
ऊ प नुम् । उत्तिष्ठन् । ति । १ कलौत्तरयो अदौ ति० ।
उत्तीर्णं वि० उद्-तृ कर्तरि क्त । १ मत्ते २ पारङ्गते कर्त्तृणि
उत्तुङ्ग वि० उत्तृजटं तङ्गं प्रा० सं० । व्यसुषते । 'उत्तुङ्गयं
विश्वरक्षितपादायाना काक जयोऽपि फलमाश्रमे
वपय । विजो वजो हिरदन्धविदारणोऽपि सीदत्यङ्को
तहतवे खलु पक्षि'भ । उह्वट 'स्वादिन्तुङ्गमस
विषाणं यत् शूचिन' भा० व० टट्ठ० । 'करमयेया
महुक्ता प्रभुपति धृयोयसीम्' 'तच्छात्रसत्तुङ्गया
जितेष्टम्' 'उत्तुङ्गमातङ्गमितालजटजम् मन्त्र ।

उत्तुषुषु० उद्धत कण्डनाभावेऽपि त्वयोऽस्मात् । प्र० क०
वा गतशब्दलोपः । साक्षात्स्थे (यद्) भूदृषान्ये

उत्तेजना को उद्दत्त-तज-विषय दत्त । प्रेरणायास
 व्ययता-कारणे, उद्दोषने इत कर्माकरणे च । 'व्यास
 हुनोत्तेजनया मणीनाम्' भाष स्पष्टः । तत्रैव न ।
 उत्तेजित किं उद्दत्त-तज-विषय क्त । प्रेरिते, उद्दोषिते
 च । भावे क्त । प्रेरणायास उद्दोषने च न । 'उत्ते-
 जितं मय्येव योजनं कथयन्त्या' इत्येते पञ्चम-तन्त्रे न ।

उत्तेरित न उद्दृष्टभावे इत्युक्तं नि० एवम् । अथ
गतिभेदे । अथ आद्युक्ति । 'उत्तेरितोत्तिरेगादौ न
प्रहणोति न पश्यति' इत्युक्तं ननु यत्किं ? अथ पु० ।

उत्तोरण वि० उन्नत तोरणमत्र प्रा० वा मतकोप । उ३
 पुनहादयुक्त मगराटी । “उत्तोरणमन्वराजधामी”
 व३ । “उत्तोरण राजपथ प्रपेदे” जमा० उन्नत तो-
 रणम प्रा० व० । उ३ तोरणे पु० न० ।

ઉત્તોલન નં ૭૬+૬૬-૭૬માં માટે સ્થૂટ. જર્ણુ મીત્વા ।
તોલને । [જાતોલને ચ

उत्तोषित ति० उद्+पु० णङ-कृत । १उत्क्षिप्ते, २उत्क्षिप्य
उत्थित ति० उद्+थञ-कृत । १उत्क्षिप्ते, २परिव्यक्ते च ।

उच्चास ३० उद्+तृ, स-वच् । अतिभयो ।

३६ वा० भाग २

[illegible][illegible]

उत्पत्तिकारिणी स्त्री उत्पन्नस्य हरे निष्ठा प्रबोधनस्य कारिणी
 एकदंती । आत्मकारिणी कथुनं दण्डं तन्त्रं क
 व्यन्ध-ति० त० रत्नमयं देवता यथा का हरे
 "येने विष्णु सदाप्राप्ते जाते अ परिचिते । कारिणी
 परिच्योत युक्तपक्षे हरेर्दिने भविष्यन् रटयथा
 "जैलापादपदे स्वर्पते कृतिगणैः प्रणयाम्भु परिचकते ।
 दैव्यावशने अ सुरैरहता । प्रभुः सातसुतयेन
 भविष्ये निविष्ट स्य पदोदयोऽन सध्याटा परिचकते ।
 अन्त्य पादयोगेऽपि हाडशये कर्त्तव्ये । अन्त्य
 स्वापादिविहतरात्राटोत्तमके दण्डप्रतिपदोत्तम । क
 ल्लभात्पादपदं दण्डं दण्डं ।
 शेषेण क्लिप्ते प्रतिपद्यते । दण्डशयने दण्डा
 अशोयत्वा पादे तान् । यत्र तपति तत्र प्रभुनेन वक्ति ।
 अत्र दण्डप्रतिपदोत्तमनात तदितरेषां दण्डा टपञ्च
 तिष्ठन् जैलादिनक्षत्रपादपदे प्रकाशे हाडयो विनापि
 शयनादिरिति प्रतिपद्यते । यत्रालम्भ "देवत्वो यः
 रालौ हाडश्या अ सः । तदा विमुक्तये विष्णु
 दिवान्ने दण्ड रेवतीम दिवान्ने विधाविभक्तिः
 त्वरीयमाने दिवोद्यान अत्यहोरात्रात् । विष्णुधम्म नरे
 "विष्णु दिश न स्वपति । य रालौ प्रभुष्यते । हाडश्या
 क्लृप्तयोगे पादयोगो न कारयम् । अत्रापि हाडपदमे
 उग्रानधयेन हरे । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाकोरत्त

विचिन्त्येत् वराहपुराणम् । “हादृश्यां सन्निवसये न-
मः तृणामसम्भवं । आभाकासितपक्षेभु शयनावर्त्तना-
दिकम्” आभाकानाम् आषाढभाद्रकासि कानाम् । ततश्च
हादृश्यां निशादौ नक्तलमात्रयोगात् हादृश्यान्वाभावे
तिष्ठन्तरे निशाद्यानादरेण पादविशेषयोगात्, तदभावे
हादृश्यां सन्ध्यायां च शयनादिकं बोधनन्तु हादृश्यां
रात्रौ रेवत्यन्पादयोगे दिनतृतीयभाग इति विशेषः” ।

उत्पादन न० उद्+स्था-णिच्-ल्युट् । १ उत्पन्नने उत्पत्ती
करणे = चालने २ प्रबोधने ३ उद्भवने च । “एवं यन्त्रोपायान्
न्याय गितोपायनहेतुं बुद्ध्यावेष्ट्य” सुहृ० ।

उत्पाप्य लि० उद्+स्था-णिच् कर्मण यत् । १ उत्पन्ननीये
= चालनीये । स्वरूप । २ उत्पन्नोत्पद्ये ३ मिश्रीकृत्ये
लघे = आकृत्य प्रणयेभ्य उत्पाप्य प्रणयेन च” उत्पाप्य
मिश्रीकृत्य प्रा० त० रघु० । ५ उत्पाप्येदथे च अर्थः ।
उत्पत्ति लि० उद्+स्था-क्त । १ उत्पत्ति, २ उत्पन्नयुते,
अनुपपत्ते । “अज्ञाविता सत्वरस्यितायाः” कुमा० रघुच
‘न यावदेतादुपपन्नदुस्त्यो” “मिन्वोत्पत्तं भूमिभिषो-
रगाणाम्” माघ । १ उत्पन्ने ४ उत्पत्ते च ।

उत्पत्ताङ्गुलि उ० उत्पत्ता उद्युक्ता अङ्गुल्यो यत् ।
(चापङ्गु) विस्तृताङ्गुलिके करतले चपटे यन्त्रच० ।

उत्पत्तनिपचा स्त्री उत्पत्त निपत्तयुज्यते यस्यां क्रिया-
याम् भव० । उद्भूत पाकादिनिदेशार्थक्रियायाम् ।

उत्पत्तिष्ठा लि० उद्+पत्+इष्ठाच् । १ उत्पत्त पत्तन
गोत्रे । प्रचः विहितिरूपपाकपरत्वे । अर्जुनः पाकशीले
२ लबादौ ।

उत्पट उ० उत्पटति उद्+पट-गती श्च । एतादीनां
लभसङ्ख्या कृद्गो निवर्ति । “लभ एवाह्य रधिरं प्रत्य-
स्ति लभ उत्पटः” यतः १४.६.६-२१, “उत्पटः
हृत्तनिर्वाचः” भा० । [तिष्ठा० २ उत्पत्तनकर्त्तृकान् लि० ।

उत्पत्त उ० उत्पत्तति अर्जु गच्छति उद्+पत्+क् । १ पत्ति
उत्पत्तन न० उद्+पत्+ल्युट् । १ अर्जुनमने, २ उत्पद्येपे च ।
उत्पद्येपयश्चे उदा० ।

उत्पत्तनिपता स्त्री उत्पत्त निपत्तयुज्यते यस्यां क्रियायाम्
भव० । उत्पत्तनादिनिदेशार्थक्रियायाम् ।

उत्पत्ताङ्ग लि० उत्पत्तिग प्रताका यत् प्रा० ब० वा तो-
दितयश्चोप । उत्पत्तिगप्रताके पुरादौ । “पुरन्दरश्रीः
पुरोत्पत्ताङ्गम्” रघुः

उत्पत्ति लि० उद्+पत्+क्त । अर्जु गते ।

उत्पत्तिष्ठा उद्+पत्+इष्ठाच् । उत्पत्तनीये । ‘अर्जु-
नानुष्ठानाभेदानास्तपतिष्ठावः” रघुः “उत्पत्तिष्ठा रधि-
ष्ठा च वेदः सरदूयौ” भट्टिः ।

उत्पत्ति स्त्री उद्+पत्+क्तिन् । १ अर्जुनने अर्जु गती । उत्प-
द्यते प्रथमतो ज्ञायतेऽनेन उद्+पद्+करणे क्तिन् । प्राथ-
मिकप्रतीतिविषयप्रवृत्तिस्थानेऽसाधनताबोधको कर्मस्वरूप-
प्रापके २ विधिवौक्ये यथा “स्वर्गकामोऽन्वयेधेन यजे-
तेत्यादि” वाक्यम् प्रथमं यागादौ दृष्टसाधनत्वं बोध-
यत् तत् प्रवर्त्तयतीति तस्य तथात्वम् विधियञ्चे ति-
इति । ‘योगसिद्धिर्ना अर्थस्योपपत्त्ययोगित्वात्”
जैमि० सू० । उद्+पद्+क्तिन् । आद्यान्वयसम्बन्धरूपे ३ उ-
द्भवे । उत्पत्तौ वादिविपत्तयः सन्ति तथापि अस्तः सदुत्-
पद्यते इति बोद्धाः । प्रायुत्पत्तेरस्तुकारणव्यापारा-
दुत्पद्यते इति नैयायिकादयः । प्रायुत्पत्ते सदपि
कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति सांख्या वेदान्तिनश्च प्रतिपे-
दिरे तयोर्वान्तरभेदः सगो विवर्त्त इति वेदान्तिनः परि-
ष्ठापः इति सांख्याः । तदेतत् सांख्यकौ० प्रदर्शितं
यथा केचिदाह्वरसतः “सञ्जायत इति, एकस्य सतो
विवर्त्तः कार्यजातं न वस्तु सद्विपर्ये । अन्ते तु सतो-
ऽसञ्जायतइति । सतः सञ्जायते इति वृद्धाः । तत्र पूर्व-
किन् कल्पने प्रधानं न सिध्यति । सुखदुःखभोगभेदव-
त्स्वरूपपरिणामयन्ताद्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य प्रधा-
नत्वं सत्परजससः स्वभावितम् । यदि पुनरसतः सञ्जायते
असद्विरूपाङ्गं कारणं कथं सुखादिकपयन्ताद्यात्मकं स्यात्
सदसतोक्तादाग्राह्यपत्तेः । अथैकस्य सतो विवर्त्तः
यन्तादिप्रपञ्चकापि सतः सञ्जायत इति न स्यात् ।
नचाह्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मक-
तया प्रतीतिर्भूत एव । येषामपि कथञ्चन स्वरूपा-
दीनां सतया कारणादसतो जन्म तेनामपि सदसतोरेकत्वा-
दपत्तनं कार्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः । अतः
प्रधानसिद्धयर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्रतिजानीते” कौ० ।
“असदकारणादुपादानपक्षणात् स्वस्वभावाभावात् । यन्मि-
यत्तत्कारणात्कारणभावाच्च धत्कार्य” का० “सत्कार्यं कारण-
व्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न सिद्धसाधनं भेदा-
धिकनयैवद्वावनीयम् । यद्यपि वीजवृत्तिसिद्धादिप्रधानं सा-
न-रत्नद्वयस्योत्पत्तिः प्रपञ्चयते तथापि न प्रधानं स्व-
कारणत्वमपि तु भावस्त्वेव वीजादावभवत् । अभावात्तु
भावोपपत्तौ तस्य कर्मत्वं सुखभावाच्चैव स्वकार्योत्पाद

प्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्यदोषायाभिमितम-
न्वयः । अथ प्रत्ययस्य सति बाधके न शक्यो भिद्येति
वक्तुमिति कथमन्वाचरयन्मतमवशिष्यते । तत्रेदं प्रति-
पातं सत्कार्यमिति । अत्र हेतुमाह असदकरणात् ।
असत्कारणव्यापारात् पूर्व कार्यं नास्त्यसत्यं केनापि
कर्तुं शक्यं न हि मोक्षं स्थित्यवस्थेष्वपि शक्यं पोतं
कर्तुम् । सदस्ये च तस्य भवति चेत् तथाप्यसति
धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्यं तदवस्थमेव तथा च
नाशस्य च असत्त्वेनातदात्मना वाऽसत्येन कथमसत्तु घटः ।
तस्याकारणव्यापारादुक्तमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य-
मिति । कारणान्नास्त्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते । सत-
त्वाभिव्यक्तिरूपपक्षा । यथा पोटुनेन तिलेषु तैलस्य अव-
धानेन धान्येषु तण्डुलानां दोहनेन सौरभेयोषु पयसः ।
असतः करणे तु न निर्द्ध्यनं किञ्चिदस्ति । न सत्त्वमिव्य-
क्तमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसदृष्टम् । इतश्च कार-
णव्यापारात् प्राक् सदेव कार्यमित्याह उपादानपक्ष-
स्यात् उपादानान्न कारणानि तेषां प्रकृष्य कार्येषु
सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् ।
इतदुक्तं भवति कार्येषु सम्बन्धं कारणं कार्यस्य जनकं
सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति ।
स्यादेतत् असत्त्वमेव कारणैः कस्मात् कार्यं न जन्यते ?
तथा चासदेवोत्पत्त्युत्पत्तिरित्याह सर्वसम्भवमाभावात् । अस-
त्त्वस्य जन्मत्वे असत्त्वस्याविशेषेण सर्वं कार्यं जातं
सर्वज्ञाद्वैत् नैतदस्ति तस्याऽसत्त्वसम्बन्धसम्बन्धेन जन्यते
अपि तु सम्बन्धं सम्बन्धेन जन्यते इति । अथाहुः साध्य-
वृत्ताः “असत्ये नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसन्निभिः ।
असत्त्वस्य चोत्पत्तिरिति न व्यवस्थितिरिति” । स्यादे-
तत् असत्त्वमपि तदेव तत् करोति यत् यकारणं यत्
यत्किञ्च कार्यद्वयमादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह
यत्किञ्च यत्करणात् । वा यत्किञ्च यत्कारणस्यानया सर्वत्र
वा स्याच्छब्दे वा । सर्वत्र चेत्तदवस्थेयमवस्थया शक्यं चेत्-
प्रत्यक्षमिति शक्यं तदिति वक्तव्यम् । यत्किञ्चेद एव च ता-
दृशो मतः किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् सर्वमिति चेत् कुल-
भोः यत्किञ्चिदेषः कार्यसम्बन्धो वा स्यादसम्बन्धो वा,
सम्बन्धश्च आसता उच्यते इति सत् कार्यम् । असम्बन्धश्च
सैवाव्यवस्थेति सुष्ठूक्तं प्रकृत्य भगवत्करणादिति ।
इतश्च सत्कार्यमित्याह कारणभावात् कार्यस्य कार-
णात्मकत्वात् न हि कारणान्निष्ठं कार्यं कारणस्य स-

दिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवत्? शा० की० ।
उत्पत्तेश्च यथा विभाव्यरूपता तथाविधैव शब्दे ८१०
उक्तम् ।

व्याख्यातुं चैदम्नाभिहितोपायां यथा असतः-सत्त्वेन
वक्तुं शक्यत्वात् निरुपाध्यात् अभावात् सत्-भावस्य वस्तु,
जायते जाततया व्यस्तियते तथा हि अक्षुरादिकं बो-
जनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धभाशानन्तरमेव, उत्पद्यमानं
दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्यभावात् अभावकारणकाः कार्य-
त्वात् बीजनाशोत्तरजाताङ्कुरादिवत् । यत्नापि च तन्ना-
दिषु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्वाप्यनुमानेनैव
तज्ज्ञानं जननीयम् । युक्तं चैतत् उत्पत्ते पटे यदि
तन्मो न नटास्तदा तन्पक्षमे इति व्यवहारविषयताम प्र-
द्वेष्टुं न च तथा, अतस्तत्र तन्व्यवहाराभावात् पटक-
पेण व्यवहाराच्च तन्मो नटा इत्यनुमातव्यम् । न च क र-
णनाशे दग्धतन्तुषु पटदाहवत् पटनायापत्तिरित्याह पटुम्,
तन्मो नटा पटकारणत्वाद्यापि अवशिष्टत्वात्, ये हि भाव-
कारणका इति वदेषुस्तान् प्रत्येवैतदुपपन्नमवतरत् नाभा-
दकारणतावादिनं प्रतीतिं सुस्थितमभावकारणवादिबोधा-
दिसतम् । सतः तैकालित्वापरकितात् कूटस्थवदपरि-
णामिनः विवर्तः स्वाप्तात्मकत्वात् स्वज्ञाननिवर्त्यः परे-
णामविकल्पः अन्यथाभावापत्तिः उपचारात् तथा उत्-
पद्यमानं कार्यजातमपि विवर्तः न वस्तु सदिति वस्तु ।
पारमार्थिकेन सत्त्वेन भावितं किन्तु व्यवहारयोग्य-
तयान्वितम् । तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वा-
नुभवसङ्गं तस्य प्रत्यक्षमेव रजतं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभ-
वात् प्रत्यक्षे च विषयेन्द्रियसन्निकरेः कारणत्वात् देशा-
न्तरस्थितरजतस्य च चक्षुरर्थाप्यकृततया न प्रत्यक्षविषयता ।
न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपरान्तस्य शुक्तिजायां
भूय इति वाच्यम् ज्ञानोपपत्तितया ज्ञानस्वीकारे साक्षा-
त्कारानुभवापक्षपातः । अतएव न पूर्वाभूतरजतरजतर-
णमात्रमनुभवविरोधात् । अतोऽगत्या तत्र शुक्तिजायास-
ङ्गततत्त्वत्वात् इत्येव कल्पनीयम् । तदुत्पत्तौ च शुक्तिभा-
दिविशयज्ञानं कारणं रजतविषयसंस्कारश्च तादृश-
रितया कल्पनीयः । तदेव कथ्यताम् बहुप्रपञ्च-
तस्यासतो रजतस्य शुक्तिभातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता ।
ततोत्पत्तेरिव रजतं शुक्तिजाया रजतमपि व्याप्यहारित-
वत्त्वस्य आसतो न भवतीति अथा, एवं कूटस्थे अपरि-
णामिनि आसति साक्षात्त्वेनास्ते विश्वरादिविषयस्य-

तथा च विवादाध्यासिता घटादय इति अध्यस्त सज्ज-
न ननाश्रय इति सप्त तात्त्विक प्रतीयमानत्वात् शुक्तिता
दत्तम् प्रतीयमानशुक्तिज्ञाननाश्रयजन्यदत्तमानान्
अध्यस्तत्वं घटदत्तं सिद्धम् । अध्यस्तत्वं च साक्षात्कारि-
न्यस्तविषयत्वं प्रागुक्तं तच्च तस्यासतोऽप्यवृत्तपक्षे प्रत्यक्ष-
विषयता न स्यादिति अध्यस्तत्ववशात् तत्किञ्च तत्पक्षिरवस्था
कार्या । ज्ञाननाश्रयत्वं च तेषां मिथ्यात्वात् शुक्तिज्ञानना-
श्रयावृत्तजन्यदत्तव्यवस्थायाम् विस्तेरेण इति वेदान्ति-
मतम् । सतो भावात् विद्यमानादेवेत्यर्थः । अस्तु उत्पत्तेः,
कारणव्यापाराद्वा पर्यवसित्वम् । कारणव्यापारादुत्पत्ते-
रुच्यते सङ्गतीति काण्डनैयायिकादयः । सत सत्त्वा-
न्वयत भावादेव सत कारणव्यापारात् प्रागपि, कारण-
व्यापारपक्षेऽप्युपपत्तेः विद्यमान जायते कारणव्यापारात्-
नभ्यव्यवस्थितव्यापारव्यवस्थिताभावाद्युते इति यच्च इति युक्ता-
रुद्धादयः । एवमतपक्षविषये चतुर्षु पक्षेषु स्थितेषु
चार्थकत्वेषु अतुल्यव्यवस्थितकार्यात्मकारणरूपप्रधानासिद्धि-
क्रमेण प्रतीयन्ते क्रमद्वयं बोधव्यमाह यदि पुनरि-
त्यदि । निरुपाख्यमनिर्वाचनीयमिदन्त्या वक्तुमशक्यमि-
ति उच्यते इति किं तत्रापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थेन वक्तुं
शक्यम् अनाश्रय च लक्षणाभावात् कथङ्कारं वक्तव्यता ।
यद्यपि नाश्रयव्यवस्थेन सत्त्वेन प्रत्यक्षवृत्त्यम् अस्त्वनेन
प्रत्यक्षत्वं वा तत्त्ववृत्त्यं काचदुष्यते तानि च सर्वाद्यपि
सम्भवतानुसंगितया दुर्ज्ञेयत्वादन्योन्यव्यवस्थितत्वा-
द्वावस्थानान्ते । सुखदुःखसोकात्मकार्यद्वयानुत्पत्ति-
कारणव्यापारं तत्ताभूतप्रत्यक्षमनुमितिस्तत् तच्च भावस्त्वैव कार-
णतापक्षे हेतुस्त्विति नामावस्थे भावाभावयोस्तादात्म्यरूप-
प्रतीतिर्भावात् । अत्र नाश्रय च कार्यजन्यताध्यासिन-
न तादृशत्वं चेति प्रतीयता स्वेन । तदुच्यते तादृशत्वा-
नुपपत्त्या प्रतीयता सुमितिस्तत्प्रधानवर्धितव्याहृत्वापैकशे-
त्यादि । सता सत्त्वाद्यते इति पक्षेऽपि सदस्योस्तदा-
त्म्यानुपपत्त्येव न प्रमाणवत्त्वस्याह सदस्योस्तदात्वे-
रुक्त्या । एतादृश-वर्धिते प्रधानसिद्धिपक्षे सत्त्वा-
न्यवस्थे तत् तादृशत्वं सत्त्वपक्षेऽप्यवस्थितकारिकाभेदात्
इति सत्त्वादेः प्रतीतिरिति युक्त्यादि । तादृशं सत्त्वं कार-
णव्यापारात् प्रागपि विद्यमानवस्थेन तेन वा-न्यवस्था-
प्रादीकृतं सत्त्वमन्यादिनादिभिरपि सिद्धत्वेन न सिद्धं
वापन्नमिति दर्शयन् विधिपक्षे कारणव्यापारादित्यादि ।

कृतस्य वादिप्रतिपक्षि, दर्शितासु असंख्यपर्यायैर्नरा-
करणेऽपि इतरयोः प्रत्ययोरनिर्वाकरणात् तत्प्रत्ययोः
प्रधानासिद्धिरित्याद्यङ्गं नृणे तस्मिन्कारणाभावेऽपि व्युत्प-
त्तादेव तयोः प्रत्ययोरप्याहतेति कथयितुमादौ बौद्धपक्ष-
दूषयितुमशक्यमिति यदमीत्यादि । दूषयति तथापी-
त्यादि । अस्यभाषय सम्बन्धं सम्बन्धिनमेव जनयतीति
नियमेन कार्यकारणयोः सम्बन्धोऽपेक्षितः बीजनाशानु-
सरोक्ष केनापि सम्बन्धेन न सम्बन्धिता घटते येन तयो-
कार्यकारणभावः स्यात् । असम्बन्धस्य कार्यजनकत्वे सर्व-
स्यात् सर्वकार्योत्पत्तिरित्यव्यपस्थाः स्यात् । न च बीजमे-
वाङ्कुरप्रागभावः न तन्तुप्रत्यक्ष स्मभाव एव शरण्यं तद्य-
च अङ्कुरप्रागभावः एव नियामकोभविष्यतीति वाच्यम्
प्रागभावस्य स्फूर्त्त्यावस्थानिरुक्तत्वे अङ्कुरतत्प्रागभावयोश्च
विभक्तकालिकतया केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावेन
नियामकत्वाभावात् असम्बन्धस्य नियामकत्वे पूर्वोदघात-
दवस्थान्ना । न च प्रतियोगितासम्बन्धेन तयोः सम्बन्धि-
तेति वाच्यम् अस्मात्सम्बन्धिताया एव प्रतियोगितापटाद्य-
तया तस्याः व्युत्पन्नतत्पक्षेऽसिद्धत्वात् न च बीजस्य भाषात्
कथं तस्य अङ्कुरकारणत्वमिति तस्य नाशेऽपि तदवयवस्या-
नाशान् तत्स्थेव कारणत्वं वाच्यमिति सर्वं सुन्यम् । किं
सिवादे च यद्यपि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति श ०,
१, ४ सूत्रेण कार्यकारणयोरभेदस्यैव स्वीकृतं तथापि
घटपटादिज्ञानानामध्यक्षविषयकतया विषयाणां मिथ्यात्व-
नैरङ्गीक्रियते तथा हि विवादाध्यक्षितानि घटादिज्ञा-
नानि व्युत्पन्नविषयकानि सत्याविषयकज्ञानत्वात् शुक्ति-
काया रजतज्ञानवदित्यनुमानेन घटादिज्ञानानामध्यक्ष-
विषयकत्वं सिद्धे अत्यस्तस्य च ज्ञाननाशतया मिथ्या-
त्वमित्युपपन्नेन तथा च सदसदो वादात्मनानुपपत्तिदो-
षेण नैतत्प्रामाण्ययम् । किञ्च मिथ्यात्वं ज्ञानविरक्त्यैव
तच्च नैव रजतमिति बाधेनानुमाना यथा रजतस्य मिथ्यात्वं
प्रतिज्ञैवेव घटादिमिथ्यात्वात्वाकस्य बाधस्यादः न च तस्य
मिथ्यात्वमेवेव हेतुसिद्धेः यत्र घटादिज्ञानादावव्यस्तपि
यत्फलमिति । घटत्वेनैव अस्ति बाधक इत्युक्तम् ।
तथा च शुक्तिरजतबाधः पदस्य बाधताभावाच्च तस्य नि-
ध्यातव्यम् । न चाहैतन्प्रतिरेव बाधिका, तस्याः अन्वर्थ-
परतया हैताभ्यामभेदपरत्वाभावात् एतदप्येव नाहैतन्नु-
पपत्तिरिति जातिपरत्वात् इत्यनेन साङ्गसूत्रेण नृणे
यदानाशतोद्वङ्गुजोपपत्त्यैः सर्वार्थतम् । एवं पक्षद्वय-

अनुक्तिमया निरस्य इदयुक्तिकस्य काणादादिपक्षस्य नि-
रसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कथमन्तेत्यादि कथमस्य कथं
भययतीति कथमस्य कथाद । अस्मिन् अनुचरणे यत्नेति
अतश्चरणो गौतमस्तदनुसारितमिति दर्शयति ।
ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वम् च कादाचित्कौ धर्मो न तु स्वा-
भाविक् तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्व परतस्तु सत्त्वम्
यथा घटे पाकात् पूर्वं इत्यामता, पाकोत्तरं रक्तता, तद्वत्
काकविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षेऽपि
न काचित् कतिरिति शङ्कते सदसत्त्वे इति । प्रारब्धरति
तथाप्यसतीति । अयमाशयः असत्त्वस्य भावधर्मत्वे
उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिण सत्त्व स्वीकर्तव्यं तथा
हि धर्मसत्त्व धर्मिसत्त्व विनाशप्रपञ्चमानं धर्मसत्त्वमपि
तदास्तिपति तथा चापादकेन असत्त्वकूपधर्मसत्त्वेन व्यापा-
दस्य धर्मसत्त्वस्य सिद्धि इति । सत्त्व कार्यसत्त्व तदवस्थ
उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्मसत्त्वसि-
द्धिरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानी-
मपि सिद्धत्वाच्च धर्मसत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति
असत्त्वहेनेत्यादि । असत्त्वहेन धर्मिणा सहेति शेषः
असत्त्वेनेत्यत्रास्याप्य । अतदात्मना अतत्त्वकूपेण वा
असत्त्वेन कथमसत्त्वं स्यात् असत्त्वस्याप्य स्यादित्यर्थः
धर्मिणा सह सम्बन्धेनैव धर्मिण तदवस्थत्वमित्यमान
असत्त्वस्य च तादात्म्येनैव तत्तात्विकमित्यमान प्रकृते अस-
त्त्वस्य घटेन सह सम्बन्धाभावात् तत्तादात्म्याभावाच्च न
तदवस्थत्वमिति भावः । सत्कार्यपक्षसुपसंहरति तस्मा-
दिति । तैजस्य, तण्डुलानां, पयस्यस्य अभिव्यक्तिरित्यन्ता-
नुकल्याऽप्ययः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे स-
त्त्वसङ्गिभिः सत्त्वान्नयं कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति ।
असत्त्वस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थितिः सर्वस्यात्
सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था । प्रथमं तत्पद द्वि-
तीयान्तं कार्यपरम्, द्वितीयं तु कारणपरं प्रथमान्तम् ।
काव्योत्पत्तौ कारणनिर्गते यत्किं कार्यजननमित्यामिके-
त्यवशेषम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्या-
स्यादिति धर्मव्यतिरिक्तं शक्तेरितरनिवृत्तं विकल्प्य दूषयति
सा शक्तिरिति ।

यथा च असतो न सदुत्पत्तिः सतस्य अभिव्यक्तिस्तथा
आ० उ० भाष्यो समर्थितं यथा "सदेव सौम्येदमप्य
आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तद्वैक आहुरसदेवेदमप्य
आसीदेकमेवाऽद्वितीयं तस्यादसतः सञ्जायते । कुतस्तु सत्तु

सौम्येन स्यादिति १ होवाच कथमसत सञ्जाये-
तेति १ । सत्त्वेव सौम्येदमप्य आसीत् एकमेव
द्वितीयम् । तदैवतं बहु स्यां प्रजायेयेति आ० उ० "सदेव
सदित्यस्मितामात्रं वस्तु कृच्छ्रं निर्विशेषं सर्वगतम् । एकं
निरञ्जन निरवयव विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः ।
एवमन्तोऽवधारणार्थः । किन्तदवगम्यते १ इत्याह । इदं
अनसामरूपक्रियावद्भूतसुखमभ्यते यत्तत्त्वदेवासीदित्यासी-
त्पक्षे न सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्ने-
जगत प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सद् येनाप्यस्य सी-
दिति विशेष्यते, न, कथं तर्हि विशेषणम् १ इदानीमपीदं
सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदित्येवमुच्यते विशेष्यं चेति-
दञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेः पक्षे जेवसत्त्वस्यैव हिमात्र-
गम्यमेवेति सदेवेदमप्य आसीदित्यवधार्यते । अत्र
प्रागुत्पत्तेः नासत्त्वपक्षे सदेवेदमिति पक्षेऽपि यत्वं वस्तु
पुनश्चाल इव । यथा सुप्रसिद्धं सत्त्वमात्रमवग-
च्छति सुप्ते सन्मात्रमेव जेवत् वस्तिरिति तथा प्रागुत्-
पत्तेरित्यभिप्रायः । यद्येदमुच्यते सतो जेवत् पूर्वाह्णे घटा-
दिसत्त्वकृत्वा कलाहेन सत्त्वपिण्डं प्रसारितसुखमभ्य
आमान्तर गत्या प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्वं घटशरावाद्य-
नेकभेदभिन्नं कार्यं सुखमभ्य सदेवेदं घटशरावादि जेवत्
पूर्वाह्णे आसीदिति तद्येहोच्यते सदेवेदमप्य आसीदिति ।
एकमेवेति । स्वकार्यं पतितमन्यव'स्यैव कमेवेत्युच्यते ।
अद्वितीयमिति । सदेव' इति सदेवो यथाऽन्यदुदाह-
रणेण परिणमयितुं कुलादिनिमित्तकारणं इदं तथा
सद्व्यतिरेकेण सत् सहकारिकारणं द्वितीयं वस्तुनर प्राप्ति-
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्तुनर
विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्त्वमा-
नाधिकरण्यं सर्वस्योपपद्यते । इत्युपादिषु सत्त्वस्य-
बुद्धावृत्तेः । सद्व्यं सन् गुणः सत् कर्मत्वादित्य-
नात्, सत्त्वमेव स्यादित्योक्तं, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं
सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः, प्रागुत्पत्तेः कार्य-
स्यासत्त्वमाभ्युपगमात् । न चैकमेव सद्वितीयं प्रागुत्-
पत्तेरित्युच्यते । तस्याह वैशेषिकपरिकल्पित्वात् सतोऽन्य-
त्कारणमिदं सदुच्यते सदादिदृष्टान्तेभ्यः । तत् तत्वं ईत-
किन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुरसत्त्व-
निरूपयन्तोऽद्वितीयमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवा-
येद्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्ते-
स्याप्यं कथयन्ति बोद्धाः । न तु सत्त्वमिति वस्तुनर-

मिच्छन्ति । यथा सञ्जासदिति गृह्यभाष्यं यथामृतं तद्वि-
हीतं तत्पत्रं भवतीति नैयायिकाः । ननु सदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरुद्भिप्रेतं वैयाशिकाः कथं प्रागुत्पत्ते-
रिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति काष्ठसम्बन्धः सङ्ख्या-
सम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते ते । वाठम् । न युक्तं तेषां
भावाभावमात्रसम्बन्धपगच्छताम् । असम्बन्धमात्राभ्युपगमोऽ-
व्ययुक्त एवाभ्युपगमुरनभ्युपगमात्तुपपत्तेः । इदानीम-
भ्युपगमाभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति न प्रागुत्पत्तेः
सदभावस्य प्रमाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्प-
नात्तुपपत्तिः । ननु कथं वक्ष्याकृते यस्मार्थत्वे ऽसदेवेवा-
द्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदुत्पत्तौ चेदं
वाक्यप्रमाणां प्रसज्येतेति चेत् नैव दोषः सङ्ख्या-
कृत्तुपपत्तिपरत्वात्वाक्यस्य । सदित्ययं तावच्छब्दः सदा-
कृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च समानाधिक-
रणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सहाक्ये प्रयुक्तः
सहाक्यमेवावच्छेद्य सहाक्यार्थविषयं बुद्धिं सददेकमेवा-
द्वितीयमिदमासीदित्येवञ्चक्षणां ततः सहाक्यार्थाजिब-
र्त्तयति । अत्राकृष्ट इवात्राकृष्टमोऽयं तद्विभक्त्यवि-
श्लेषवत् इति तद्वत् । न तु पुनः सदभावमेवाभिप्रेतः
पुनश्च विपरीतपक्ष्यनिवृत्त्ययं परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं
प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतपक्ष्यं ततो निवर्त्त-
यितुं यक्यत इत्यर्थवत्ताऽसदादिवाक्यस्य त्रौतत्वं प्रमा-
णस्य विवक्षितदोषः । तस्मादसतः सर्वभाष्यपास्त-
द्विद्यमानमजायत सद्युत्पत्तम् । अदभावस्यान्वयः ।
तदेतद्विपरीतपक्ष्यं सङ्गावेनाधिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेध-
ति । कुतस्तु ? प्रमाणात् । अस्तु हे वीज्य ! एवं स्यादसतः
यज्जायते इत्येवं कुतो भवेत् न कुतश्चिन्मनायादेवं सङ्गावती-
त्यर्थः । यदपि बीजोपमहोऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभा-
वादेवेति तद्व्याभ्युपगमविरुद्धं तेनास् । कथं ? ये तावद्वीजा-
वयवा बीजसंस्थानमविष्टाकालोऽङ्कुरोऽभ्युत्पन्नं न यव न
तेवास्यमहोऽङ्कुरजगमि । यत्तु नवीजाकारसंस्थानं तद्बी-
जावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैयाशिकैरभ्युपगम्यते यद-
ङ्कुरजगम्युपपद्येतथा तद्व्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं
तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अपि सङ्ख्याभ्युपगतं बीज-
संस्थानमप्युपगम्यते इति चेत् । केवं सङ्क्षिप्तमिति किन-
हावभावं उत भावं इति । यथाभावं दृष्टान्ताभावः । अत्र
भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः बीजावयवेभ्यो
ङ्कुरोत्पत्तेः । अत्रयथा अस्तुपमृदयत्वं इति चेत् ।

न तदवयवेभ्यो रक्ष्यत्वात् । यथा वैयाशिकानां बीज-
संस्थानमप्युपगम्यते नास्ति । तथावयवा अपीति तेषा-
मभ्युपगमहोत्तुपपत्तिः । बीजावयवानामपि सङ्ख्यावयवा-
सदवयवानामप्यप्ये सङ्ख्यासदवयवा इत्येवं प्रसङ्गाऽ-
नुवृत्तेः सर्वलोपमहोत्तुपपत्तिः । सङ्ख्यानुवृत्तेः सत्त्वा-
निवृत्तिरिति सहादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सिद्ध्यति ।
न त्वसहादिनां दृष्टान्तोऽप्यसतः सद्युत्पत्तौ । नृत्-
पिण्डादुत्पत्तौत्पत्तिर्दृश्यते सहादिनां, तद्वानि च भावास्तद-
भावे चाभावात् । यथाभावादेव घट उत्पद्येत घटादिना
मृतपिण्डो मोपादेयेत । अभावमप्यनुवृत्तुत्पत्तिश्च घटादौ
प्रसज्येत न त्वेतदप्यतो नासतः सद्युत्पत्तिः । यदप्या-
कृष्टमृदु द्विषट्बुद्धेर्निमित्तमिति मृदुद्विषट्बुद्धेः कारण-
सिद्ध्यते न तु परमार्थत एव सद्युत्पत्तौ वासीति तदपि
सद्युत्पत्तिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति
नासतः सद्युत्पत्तिः । मृदुद्विषट्बुद्धेर्निमित्तमिति सततया-
मन्त्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत्, न
बुद्धीनां नैरन्तर्यं गम्यमाने वैयाशिकानां बहिर्दृष्टान्ता-
भावात् । अतः कुतस्तु अस्तु सोऽयं स्यादिति होवाच
कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति ? असतः सद्युत्पत्तौ
न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसहा-
दिपक्षसङ्ख्यामप्युपगम्यते सत्त्वेव सौख्येदमप्येवासीदिति
स्वपक्षसिद्धिः । ननु सहादिनोऽपि सतः सद्युत्पत्तय इति
नैव दृष्टान्तो ऽस्ति । 'घटादुत्पत्तौत्पत्त्यदर्शनात् ।
सत्यमेवं न सतः सदनन्तरुत्पत्तयः किं तर्हि सदेव संस्था-
नान्तरेणावतिष्ठते । यथा सर्पः कुण्डली भवति । यथा
च मृदुस्ये' पिण्डघटकपाशादिप्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्व-
प्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते । ननु न
नृतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदं यद्व्याख्यास्य कार्यस्य । प्राप्नो-
तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीदेवं यद्व्याख्यासिदानीमिदं जात-
मिति, न सत एवेदं यद्व्याख्यासिद्विषयतयावस्थानात् यथा सदेव
पिण्डघटादिपक्ष्ये द्विविधयेत्येव नावतिष्ठते तद्वत् । ननु यथा
सद्युत्पत्तेः पिण्डघटाद्यापि तद्व्याख्यासिद्विषयतयावस्थाना-
युक्त्युत्तरोऽप्यवस्थानन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽऽदृ गीः,
न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि सत्त्वाव्यभिचा-
रात् । यद्यपि घटः पिण्डो व्यभिचरति पिण्डस्य घटः
तथापि पिण्डघटौ सत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मात्सत्त्वं
पिण्डघटौ व्यभिचरत्त्वं गौरवो वा गाम्, तस्मादुत्पत्ति-
संस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सद्ये

मिति श्रुतं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाच्यारम्भमात्र-
त्वाद्वाकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयव सत् “निष्कर्षं
निष्क्रियं घानं निरवयवं निरङ्गनम्” “द्विभ्यो ह्यमूर्तः
उत्पन्नः स वाङ्मयान्तरो ह्युज” इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवय-
वस्य सतः कथं वाकारसंस्थानमुपपद्यते । नैव दोषो रज्ज्वा-
द्यायमेभ्यः सर्पादिंसंस्थानवद्भुविपरिकल्पितेभ्यः सदवय-
वेभ्यो वाकारसंस्थानोपपत्तः । “वाच्यारम्भं विकारो नाम-
धेयं कृत्तिकेत्येव सत्यम्” “एवं सदेव सत्यमिति” श्रुते ।
एकमेवाद्वितीयं परमाद्येत इदं बुद्धिर्कायेऽपि तत्सत् ऐक्यतेजः
दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं
जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदं तु
संश्रुतेन भौतिकत्वात्कृत्यभेदेत्याह ननु प्रभूतं स्यां भवेयं
प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येत । यथा नृदुष्टाद्या-
कारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धि-
कल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यदुदङ्गते रज्जुनिव
सर्पाद्याकारेण, न, सत एव ह्येवेदमान्यथा नृदुष्टाद्या
त्वाद्वाच्यं कथञ्चित् कृत्तिकेति श्रुतं । यथा समोऽन्य-
द्वस्त्वन्तर परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रज्ज्वालो-
द्धमस्य प्रवृत्ते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्-
कचित्पि समोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते
सदेव तु सर्वं अभिधानमभिधीयते च यदुदङ्गते यथा
रज्जुनेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्ड-
वटादिर्भूदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डवटादिशब्देनाभिधीयते कोके ।
रज्जुविवेकदर्शना तु सर्पाभिधानबुद्धौ निवर्त्तते यथा च
नृदुष्टविवेकदर्शना वटादिशब्दबुद्धौ तद्वत्त्वविवेकदर्शनामन्य-
विकारशब्दबुद्धौ निवर्त्तते । यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य म-
नसा संश्रुतिः “अनिष्टकोऽनित्ययन” इत्यादिश्रुतिभ्यः भा०
३०८० भाष्ये अभावादिकारणवादनिराकरणेन उत्प-
त्तेः प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति
स्वीकृतम् यथा । “नैवेह किञ्चनान्य आसीत् नृदुष्ट-
नैवेदमादृतमासीत् ३०८० । “नैवेह किञ्चनान्य आसीत् ।
इह संसारचक्रं किञ्चन किञ्चदपि नामरूपप्रविभक्त वि-
शेषं नैवासीत् न भूय । प्रागुत्पत्तेर्न आदेः किं नृदुष्ट-
नैव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः न, कार्यं कारणं वासी-
दुत्पत्तेः च । उत्पद्यते हि वटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्षट्क-
नास्तित्वम् ननु कारणस्य नास्तित्वं नृदुष्टपिण्डादि-
दर्शनात् । यद्योपपद्यते तस्यैव नास्तित्वात् । अस्य कार्यस्य,
ननु कारणस्य, उपपन्नत्वमात्रात् न प्रागुत्पत्तेः सत्त्वा-

तुपकत्वात्, अतुपकत्वस्येदभावो हेतुः सर्वस्य जगतः
प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं ह्योपपद्यते । तस्मात्त्वमेवैवा-
भावोऽस्तु, न नृदुष्टनैवेदमादृतमासीदिति श्रुतेः ।
यदि हि किञ्चदपि नासात् येनाविद्यते यस्माद्विद्यते
तदा नादस्य नृदुष्टनैवेदमादृतमिति । न हि भवति भग-
नङ्गुसुमच्छब्दो बभूवापुल इति । अवाति च नृदुष्टनैवेदमा-
दृतमासीदिति । तस्माद्यो नादतः कारणेन यद्वाद्यतं कार्यं
प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः प्रामाद्यत्वात् अतुमेय-
त्वाच्च । अतुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यं कारणयोर-
स्तित्वम् कार्यस्य हि श्रुतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्ति-
दर्शनात् असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः
कारणान्तरत्वमतुमीयते वटादिकारणान्तरत्वत् । वटा-
दिकारणस्याप्यसत्त्वमेवातुपमृद्य भृत्पिण्डादिकं वटाद्य-
तुत्पत्तेरिति चेन्न भृदादेः, कारणत्वात् । भृत्सुवर्णादि
हि तत् कारणं वटश्चकादिः, न पिण्डाद्याकारविशेषः
तदभावे तदभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे नृदुष्टव-
र्णादिकारणव्यवसायादेव वटश्चकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते ।
तस्मात् पिण्डाकारविशेषो वटश्चकादिकारणम् । अ-
सति तु नृदुष्टवर्णादिद्रव्ये वटश्चकादिर्न जायत इति
नृदुष्टवर्णादिद्रव्यमेव कारणं ननु पिण्डाकारविशेषः ।
सर्वं हि कारणं कार्यरुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य
तिरोधानं कर्त्तुं कार्यान्तररुत्पादयति । एकस्मिन्
कारणे युगपदेककार्यं विरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे
कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे
कार्योत्पत्तिर्दर्शनमहेतुः । प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पि-
ण्डादिव्यतिरेकेण नृदादेरवस्थादयुक्तरिति चेत् पिण्डादि-
पूर्वकार्योपमर्दे नृदादिकारणं नोपपद्यते । वटादिना-
स्त्यन्तरेऽप्यनुवर्तत इत्यतश्च युक्तम् । पिण्डवटादिव्यतिरेकेण
नृदादिकारणस्यातुपकत्वादिति चेत् न नृदादिकारणानां
वटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावतुष्टिर्दर्शनात् । साह-
चर्यादस्य दर्शनं कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिण्डादि-
नताना भृदाद्यावयवानामेव वटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभा-
वात्साहचर्यादिकस्य नातुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षादनुमान-
योर्विज्ञा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य
सर्वज्ञत्वान्नासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिक सर्वं, तदे-
वेदमिति गम्यमानं तदुत्प्रेरेपि अन्वयतद्वद्वापेक्षत्वे
तस्या अन्वयतद्वद्वापेक्षमिदमन्वयान्स्यात् तद्वत्त्वमिदमित्यस्या
अपि भुवेर्भूतात्वात् सर्वज्ञानासाधनेव । तदिदं नृदादिपि

स्वांयाधिक्यात् एतद्व्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् “वैश्व-
स्वासाहादस्तदाहः” (वा० सू०) इति । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतै-
रलिङ्गयोरं परस्मैकयात्मानिर्वाहकं भोक्तृपर्यन्तस्यायि
मनोमुद्रित्यासपेतं शानेन्द्रियपञ्चककर्मोन्द्रियपञ्चकमाणा-
द्विपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । “पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भो-
गसाधनमिति” । तच्च द्विविधं परमपरम् । परं हिरण्य-
गर्भलिङ्गयरीरं मङ्गलस्वरूपम्, अपरमक्षदादिलिङ्गयरीर-
श्चाङ्गहारतत्त्वमिच्छास्थायते । एवं तभोगुणयुक्तेभ्यः प-
ञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षमण्डलान्तरिक्षपः सत्यात्मकस्योद्भि-
दोक्तसप्तकस्य अतस्तपाताकावितलसुतकतकातलरसातलसम-
जातकाव्यसाधोक्तोक्तसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजायज-
स्वेदजोद्भिज्ज्वालाव्यवहृद्विष्युक्तयरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपक्षादियरीराणि ।
अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपक्षगादियरीराणि ।
स्नेहजानि स्नेहाज्जातानि सूक्ष्मशकादियरीराणि । उ-
द्भिज्जानि भूमिउद्भिज्ज्वा जातानि वृक्षादियरीराणि ।
वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन यरीरित्वम् । तत्र
परमेस्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्रदयाययवोपेतलिङ्ग-
यरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भसूक्ष्मयरीरोत्पत्तौ च साक्षात्-
कर्तृत्वम् । इतरनिरिकलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भ-
हारा “इत्याहमिमांस्तस्मै देवता अनेन जीवेनात्मनातु-
प्रविष्ट्य नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः हिरण्यगर्भोनाम
भूतित्वादादयः प्रथमोजीवः “स वै यरीरी प्रथमः स वै
पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माण्ये सम-
र्त्ततः” । “हिरण्यगर्भः प्रथमर्त्तताये” इत्यादि “श्रुतेः” ।

सांख्यमते प्रकृतिरेकानित्याश्वेतना सांख्यावस्थापन्नस-
त्वरजस्तमसात्मिका, पुरुषास्तु बहुवचिन्मात्रा अपरिणामिनः
कूटस्था नित्याः । सूक्ष्मकल्पे प्रकृतिपर्यन्तसाक्षात्कारिणा
प्रकृतिलोभोपाधिकेन आदिविदुषा ईश्वरपदामिषेयम
स्वस्वामिभावरूपसंयोगवती स्वस्वामिमानन्ववृद्धितत्त्वमिह-
पर्यक्तत्वात्कितादृष्टचिदा प्रकृतिः सर्गादिकां सत्यादि-
गुणक्षोभमापन्ना मङ्गदाद्याकारेण परिणमते । यथा च
परिणमते तथा दर्शितम् सां० सू० प्र० भाष्ययोः यथा ।
“सत्वरजस्तमसां सांख्यापस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्मङ्गान् मङ्ग-
तोऽङ्गहारोऽङ्गहारात् पञ्च तन्मात्रायुभयमिन्द्रियं तन्मा-
त्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सू० ।
‘सत्यादीनि इत्यादि न वैशेषिकद्विवदुगुणाः संयोगवि-

भागवत्वात् सद्युत्पन्नसत्त्वगुणस्यादिधर्मकत्वाच्च । ते-
भ्यस्तथास्ते शुद्धादौ च गुणयुक्तं पुरुषोपकरणत्वात्
पुरुषपुरुषत्वकतिगुणात्मकमङ्गदादिराजुनिर्माहत्वाच्च प्र-
युज्यते । तेषां सत्यादिहव्याणां या सांख्यावस्थान्ना-
नतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकाभावेनासंस्कृतावस्थेति यावत्
अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुण-
सामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्र-
कृतिनायप्रसङ्गात् । “सत्वं रजस्तम इति त्रैवि प्रकृतिः सदा ।
एवैव संकृतिर्जनोदस्थाः पारे परं पदम्” इत्यादिसृति
भिर्गुणमात्रैरेव प्रकृतिरवचनाच्च । कस्यादीनामनुगमाय
सामान्येति । पुरुषव्यावर्त्तनाय श्रुपेति । मङ्गदादिव्या-
वर्त्तनाय चोपलक्षितानामिति । मङ्गदादयोऽपि हि का-
र्यसत्यादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाय भवन्तीति ।
तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषम् पञ्चा-
हश्रुते । प्रकृतेः कार्यो मङ्गान् मङ्गलस्वरूपम् । मङ्गटाटी-
नां स्वरूपं विशेषय वक्ष्यते । मङ्गतय कार्योऽङ्गहार ।
अङ्गहारस्य कार्यहयं तन्मात्रायुभयमिन्द्रियं च । तत्रो-
भयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां
कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलपञ्चात् तन्मात्राणां
सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविक्षेप-
इति इत्थं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यक्त एतदतिरिक्त
पदार्थो नास्त्येति । अथ वा सत्यादीनां प्रत्येकव्यक्ता-
नन्यं गुणयुक्तो वर्त्त । अयं च पञ्चविंशतिको गणोऽव्य-
रूप एव । धर्मधर्म्यभेदात् तु गुणधर्मसामान्यादीनामत्रै-
वान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य
विवेकव्यतया तदसंयुक्ते न्यूनतामद्यते ।

प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि पुरुषभोगोपापवर्गाद्यं यत्सर्ववद्वि-
मलेतनलीरगतं प्रवृत्तिः । यथोक्तं सां० का० को० ।
“पुरुषस्य दर्शनाय कैवल्यायै तथा प्रधानस्य । पुरुषस्य दुर्भ-
योऽपि संयोगकृततुल्यः सर्गः” वा० । “प्रधानस्येति कर्मणि
यद्यी प्रधानस्य सर्वकारणस्य यदुर्गमं पुरुषेण तदर्थं, तद-
नेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्यं प्रपा-
न भोक्तारमन्तरेण न सम्पन्नीति युक्तस्य भोक्तेपेका । पुरुष-
स्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्र-
धानासिद्धिः पुरुषाङ्गत्वं दुःखत्वयं स्वात्मस्यमिमन्मान-
कैवल्यं प्राप्स्यते तच्च सत्यपुरुषाभ्यन्तरात्प्राप्तिः प्रथमम्,
न च स्वस्वव्यापकत्वात्प्राप्तिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थ-
पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादिताञ्च संयोगपरम्पराया-

भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम् । ननु भवत्वमयोः संयोगो मङ्गदादिसर्गस्तु कृतक इत्यत आह तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न मङ्गदादिसर्गसन्तरेण भोगाय पथोप इति संयोगएव भोगापवर्गाय संनमो करोतीत्यर्थः । नौ । तथाऽचेतनायाः प्रवृत्तौ इष्टान्तस्तत्त्वोक्तः । “वत्सविष्टि-
निमित्तं श्रीरक्ष यथा प्रवृत्तिरक्षः । प्रवृत्तिविशेषनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” इति ॥ १० ।

पातक्ये तु प्रतिकल्पनेनेषां प्रकृतिकीर्णानां सर्गस्यैतत्त्व कल्पने गौरवात् एकस्यैव ईश्वरस्य तदभिधानस्याङ्गीकारेण प्रकृतेस्तथा परिणाम इत्यङ्गीकृतं यथा एकस्यैव स्रष्टृत्वार्थं स्रष्टा तदा ईश्वरपदे १०१२ पृष्ठे स्रष्टृत्वाव्यविरुद्धे दधितम् । ४ अभिव्यक्तौ च अभिव्यक्त्येया उत्पत्ति-
रूपता तथा अभिव्यक्तिपदे १०० पृष्ठे दर्शितम् । एवं भूतभौतिकोत्पत्तिप्रकारः अतमेवेन निरूपितः । अथ विशेषभौतिकोत्पत्तौ कारणविशेषस्यावधिधीयते तत्र कल्पनालोत्पत्तौ ईश्वरः अष्टौ कावच नि-
मित्तकारणमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिके त्रिगुणोऽ-
विद्याद्वारा निमित्तोपादानरूपोभयकारणता । सांख्यिके प्रकृतेरुपादानता । जन्मभावोत्पत्तौ रूपरुपादानकारणं यथा षडे कपाकम् पटे तन्मयः, कुण्डले, सुवर्णम् समवा-
यिकारणम् । तत्तदवयवसंयोगश्चासमवायिकारणम् । गुणो-
त्पत्तौ रूपं समवायिकारणम् अवयवगुणोपपन्नत्वादिसंयोगो वा असमवायिकारणं यथा षट्कूपे कपाककूपं, पट्कूपे तन्मयकूपम्, ग्यामषटे रक्तोत्पत्तौ अन्नसंयोगः । एव-
मात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्तौ मनःसंयोगादि असमवायिकार-
णम् । संयोगविभागोत्पत्तौ क्रिया असमवायिकारणम्, इत्याद्युक्तम् । असंख्यभाभोत्पत्तौ प्रतियोगो निमित्त-
कारणम् । बाह्यादौ रूपरुपादानस्यैवात्मनाभावतया नित्यत्वम् षटाभावस्य नाथे तु भूते षटापस्यत्वं तद-
नयनं च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणं तेनाद्युत्पत्तिवि-
नाशमासी चतुर्थः संवर्गाभावः इति न्यायिकदेहिमः ।

हेतुोत्पत्तिप्रकारः कावचपदे, गर्भोत्पत्तिप्रकारश्च गर्भ-
पदे वक्ष्यते । “उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति का-
रणे । व्यापारभेदाभिजायां कर्तव्यत्वादिवशः” इति ॥ १० ।
“उत्पत्तिवद्वा बाह्योऽपि” इति ॥ १० । “न निरोधो नभो-
त्पत्तिर्न बहो न च साधनः । न लुप्त्यर्हं वा शून्य इत्येवा
पराधता” अभिव्यक्तोक्तिः । जीवोत्पत्तिस्तु देहादेरान्तर-
व्यञ्ज एव तद्विनिमित्तप्रकारादि । ४०७० भा० दर्शितं

यथा “तद्यथा राजानमायान्तमुपाः प्रत्येनसः सुतयाज-
यतोऽसौः पानैरावसथैः प्रतिकल्पनेऽयथायाज्ञवामग-
तोत्येव” इति ॥ १० । “तत्तास्ते
शरीरं” परित्यज्य गच्छतो नास्य देहान्तररूपोपादाने
सामर्थ्यमस्ति हेतुेन्द्रियविभोगात् । न चान्येऽस्य अन्त-
र्यामीया मृच्छन्निव रात्रौ शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाया
विद्यन्ते । अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादानमिच्छ-
न्त्यते । सर्वे ह्यस्य जगत्त्वकर्माफलोपभोगायतनं कर्माफलो-
पभोगाय चायं प्रवृत्तौ देहादेरान्तरं प्रतिपिप्लुः । तस्मा-
त्सर्वमेव जगत्त्वकर्माप्रयुक्तं तत्कर्माफलोपभोगायतनं साधनं-
कृत्वा प्रतीक्षत एव । “कृतं लोकं प्रवृत्तोऽभिजायत इति”
इति । यथा स्वप्नजागरितं प्रतिपिप्लोः । तत् कथमिति ?
लोकप्रविष्टो इष्टान् उच्यते । तत् यथा राजानं राज्य-
भित्तिसमायानं स्वराष्ट्रे उपा जातिविशेषाः क्रूरकर्माथो
वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्माणि नियुक्ताः प्रत्येन-
सस्वरादिदृष्टानादौ नियुक्ताः कृताश्च पापययश्च कृत-
पापययः कृता वर्णसङ्करजा जातिविशेषा पापयये पाप-
जेतारो पूर्यसेव रात्रौ आगमनं बुद्ध्याऽभौज्यभक्षादि-
प्रकारैः पानैर्नदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रति-
कल्पने निमित्तैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा । आयाज्यवामग-
तोत्येवं वदन्तः । एवं च एवंविदं कर्माफलो वेदि-
तारं संसारिणमित्यर्थः । कर्माफलं हि प्रसूतं तदेव-
यत्नेन पराज्यते । स्रष्टावि भूतानि शरीरकर्तृवि कर-
णाद्युपपत्तीकृष्टिषादीत्यादिनि तत्कर्माप्रयुक्तानि कर्तरेव
कर्माफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्मा भोक्तृ कर्तुं
चास्माकमायाति । तद्येदमागच्छत्येवमेव कृत्वा प्रतीक्षन्
इत्यर्थः भाव्यम् । तत्त्व विस्तारस्तत्त्वोक्तो यथा ।

“तद्यथा तथजगतायुक्ता ह्यवस्थान् गताऽन्यथाक्रम-
माक्रम्यात्मानमुपसंहरन्ते विनाशमायेद् शरीरं” निज्ज्ञा-
ऽविद्यां गमयित्वाऽन्यथाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ।
तद्यथा मेघस्फारी मेघवो जालासुपादायाञ्चक्रवतं कल्या-
णतरं रूपं तत्तदवशमेवायमात्मेद् शरीरं” निज्ज्ञाऽविद्यां
गमयित्वाऽन्यथाक्रमतरं कल्याणतरं रूपं कुर्वते पितृन् वा
मातृन् वा देवन् वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मन् वाऽन्येषां वा
भूतानाम् । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो जगो-
मयः प्राणवयश्चक्षुर्नयः श्रोत्रनयः शुषीर्नयः आधोमयो
वातुनयः आकाशमयश्चक्षोर्जनयोऽनयः शान्तोऽकाशमयः
लोभमयोऽलोभोमयो चर्धनयोऽधर्धनयः सर्वमयश्च-

यदेतदिदम्नयोः दोषश्च इति यथाकारो यथाकारो तथा
भवति बाधुकारो बाधुर्भवति पायकारो पायो भवति पुणः
पुण्येन कर्मणा भवति पायः पायेन । न्ययो ज्ञानाहुः
काममय एवायं पुण्य इति च यथाज्ञानो भवति तत्क-
र्तुर्भवति यत्कर्तुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तद-
भिसम्पद्यते” ६०७० ।

“एवं विद्याद्विध्वारवन्मृतो देहान्तरं” प्रतिपद्यमानो
सङ्गा पूर्यं देहं पञ्चीय इत्यान्तरं प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽ-
तिवाङ्मिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्यदेहं नीयते किं
वात्सल्यस्यैव सर्वगतानां करणानां हृत्तिशोभो भवत्ताडो-
ल्लिख्यरीरस्थस्य बहुवृत्तिनि करणानि अतस्तु भिन्नवृत्त-
प्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमृ-
च्छन्ति किं वा मनोमालं वैशेषिकसमय इव देहान्तरार-
म्भदेहं प्रतिगच्छति किं वा कल्पनान्तरे। वेदान्तसमय
इत्युच्यते । ‘त एते सर्वे एव यथाः सर्वज्ञाना’ इति श्रुतेः ।
सर्वोक्तकानि तावत् करणानि सर्वोक्तकप्राप्त्यसंशयाच्च तेषा-
माध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राथिककर्मज्ञानभावनाभि-
नितः । अतस्तद्व्याप्त्यं स्यादतः सर्वगतानामनन्तानामपि
प्राप्त्यानां कर्मज्ञानवासनातुल्यैषैव देहान्तरारम्भवायात्
प्राप्त्यानां हृत्तिः सङ्कुचति विकसति च । तथाचोक्तम् ।
“समः स्रुजित्वा समो मयकोन समो नागेन सम एभिच्छि-
भिर्लोकेऽ समोऽनेन सर्वेष्वेति” । तथाचेदं वचनमनुकुलम्
“अ यो ज्ञेतामनन्तातुपाका” इत्यादि “तं यथा यद्योपासत”
इति च । तत्र वाचनापूर्वप्रकाश्या विद्या कर्मतन्मा
जगत्कारण्यन्तैव अप्रकाश इव कर्मजतं देहादेहान्तर-
मारभते । हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरं पूर्वं श्रयं विसृज्यतोऽत-
स्किञ्चैव इदाम् उपदीयते तत्तत्र देहान्तरवद्भूत इदं
निर्द्देशम् । यथा मेन प्रकारेण त्वयज्जायुका त्वयज-
सोका त्वयज्ञानसवहानं गत्वा प्राप्यान्वृत्त्यं त्वयान्तरमा-
क्रमणाकल्प्यत इत्याक्रमणसमाक्रमणाक्रम्यान्वृत्त्यानामनाक्रमणः
पूर्वावधारणसंपूर्णत्वस्यावश्यस्थाने । एवमेवावनाका यः
प्रकृतो यः संघटो इहं शरीरं पूर्वोपासतं निश्चयं अन्नं
प्रतिपिब्युदितं पातयित्वा विद्यां गमयित्वा चेतनं ज्ञत्वा
आलोप्यसंघटोद्याप्यमाक्रमणं त्वयान्तरनिव त्वयजसोका इव
शरीरान्तरं चङ्गीत्वा प्रवारितश्च वासनवाऽऽक्रान्तसुप-
संहरति । तत्तात्कालावधारयते । यथा अन्नं देहान्तर-
मारभते । अन्नदेहान्तरस्य इव शरीरान्तरवैशेष्ये आरब्ध-
काले हेतुं जगन्मे स्थावरे वा । तत्र च कर्मविधायकरण्यानि

कथमस्मिन्नि संश्रयस्ते बाह्यस्य कृशकृत्तिकास्थानाय शरी-
रमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहसंघेष्टा बागाद्यनुपहः ।
या अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते एव देहान्तरारम्भविधिः ।

तत्र देहान्तरारम्भे निख्योपासनेवोपादानमुपलब्धोप-
पन्नदेहान्तरमारभते आर्क्षोस्मिदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त
इत्युक्तं भवेति इहान्तः । तत्तत्त्वैतच्छास्त्रार्थे यथा मेघस्फारी
मेघः सुवर्षं तत्करोतीति मेघस्फारो सुवर्षकारः मेघसः
सुवर्षस्य भावाद्युपादायापर्यायश्च दृष्टीत्याश्रित्य पूर्वका-
ङ्क्षणविशेषादन्यच्चतसरमभिनवतरं कल्याणाय कल्याणतरं
रूपं तनुते निर्भिष्योति एवमेवायमात्मैवादि पूर्ववत् ।
निख्योपासाद्येव पृथिव्यादीन्माकाशाद्यानां पञ्चभूतानि
यानि “हे वाक् ब्रह्मणे रुध्रे” इति चतुर्थे व्याख्यातानि
मेघः स्थानीयानि । ताभ्यो वोवच्छदोपमृदाभ्यदन्यच्च देहान्तरं
नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः ।
कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयो-
ग्यमित्यर्थः । गन्धर्वः गन्धर्वाणासुपभोगयोग्यस्तु । तथा
देवानां देवस्तु प्रजापतेः प्राजापत्यस्तु, ब्रह्मणः ब्रह्म-
जानाम् वा, यथाकर्म्म यथानृतमन्येषां वा भूतानां व-
न्ध्यश्च शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिप्रेक्ष्यते । यस्य बन्धन-
सङ्गतका उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तनयोऽयमिति विभाज्यते
ते पदार्थाः दुष्कीलतोद्भूतप्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अन्यं
य एवं संसारत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽयमस्याद्यात्मनो
विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिलोकोपलब्धमायस्तनयः । नतम
आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः । प्रायेष्ठिति ऋक्षां
विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्वर्त्मन्यस्य विभाज्यते
“आयतोव सेखायतोवेति” । तथा मनोमयो मन सप्तिक-
बौद्धलोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चदशिकात्मयो
येन चेतनसङ्गतीव लक्ष्यते । तथा अक्षुर्भयोर्हृदयमन-
काष्ठे । एवं कोलमयः मन्दचरकाष्ठे । एवं तस्य तस्यो-
न्मुखस्य व्यापारोद्भवे तत्तनयो भवति । एवं बुद्धिप्राण-
हारेण अक्षुरादिकरणमयः समु शरीरारम्भकद्रव्यमादि-
भूतमयो भवति । तत्र पार्थिवहादियरीदारम्भे पृथिवी-
मयो भवति तथा वज्रहादिकोकेन्द्राप्यशरीरारम्भे
आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो
भवति । तथा कायशरीरारम्भे आकाशमयो भवति ।
एवमेतानि तैजसानि देशशरीराणि । तेष्वारम्भमाणेषु
तत्तन्मयस्तेजोनमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्च-
दशशरीराणि नदकप्रेतादियरीराणि चास्तेजोनसानि ।

ताम्यपेक्षाङ्गतेजोमय इति एषं कार्यकारणसङ्घातमयः
सद्भावा प्राप्तं वस्तुनरं पश्यन्निदम्भयः, अदोमय इत्यप्रा-
प्रव्यमिति । एषं विपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषः काममयो
भवति । तस्मिन् कामे दोषं पश्यतस्त्रिचयाभिलाषोपशमे
वित्तं प्रसन्नमकलषं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं
तस्मिन्विज्ञते कामे केनचित् कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन
तन्मयो भवन् क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निव-
र्त्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सदक्रोध
उच्यते । एवं तेन तन्मयः एषं कामक्रोधाभ्यामका-
मक्रोधाभ्याञ्च तन्मयो भूत्वा धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भवति ।
न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते ।
“यद्यङ्गि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति” स्मरणात् ।
धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति । समस्तं धर्मा-
धर्म्मयोश्च कार्यं यावत्किञ्चिद्भूतं तत्सर्वं धर्माधर्म्मयोः
फलम् । तस्मात्प्रपद्यमानस्तन्मयो भवति किं ब्रह्मना
तदेतत् इदमस्य यदयमिदमस्यो ष्टह्यमाणविषयादिमय-
स्तस्मादयमदोमयः अद इति परोक्षं कार्येण ष्टह्यमाणेन
निर्दिश्यते । अन्तला ह्यन्तःकरणे भावनाविशेषाः । नैव
ते विशेषतो निर्दिष्टुं शक्यन्ते । तस्मिन्तस्मिन् लक्षणे कार्यतो
ऽवगम्यन्ते । इदमस्य हृदि वर्त्ततेऽदोऽस्तेति । तेन ष्ट-
ह्यमाणकार्येणैदम्भयतया निर्दिश्यते । परोक्षोऽन्तःस्वो
व्यवहारीऽयमिदमदोमय इति । सङ्क्षेपतस्तु यथा
कर्तुं यथा वाऽऽचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथा-
चारी स तथा भवति । कारणं नाम नियता क्रियाविधि-
प्रतिषेधादिगम्या, आचरणं नाम अनियतमिति विशेषः ।
साधुकारी साधुर्भवति । यथाकारीत्यस्य विशेषणम् ।
पापकारी पापी भवति च । यथाचारीत्यस्य ताच्छील्य-
प्रत्ययोपपादानात् सत्यन्ततात्पर्यं तैव तन्मयत्वं न तु
तत्कर्मभावेणेत्याशङ्क्यम् । पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति
पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्म्मभावेणैव तन्मयता स्याद्
तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशयद्वयं
विशेषः । तत्तु कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्व-
मयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहदेहान्तरसंसारस्य च ।
एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्यदेहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्या-
पण्ये संसारस्य कारणमेतत् । विषयो हि विधिप्रतिषेधा-
वत् शास्त्रस्य साफल्यमिति । अथोक्त्यन्ते बन्धनमोक्षकु-
मलाः स्वस्वाकः सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये यदी-
रन्तव्यकारणम् । तच्चापि कामप्रयुक्तो हि पुण्यः पुण्या-

पुण्यकर्म्मणोपचिनोति । कामप्रकाशे तु कर्म्म विद्यमा-
नमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति । उपचिनते अपि
पुण्यापुण्ये कर्म्मणो काममन्युषे फलारम्भके न भवतः ।
तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथाचोक्तमाद्यर्थे
“कामान् यः कामयते मन्यमानः स्वकर्म्मभिर्जायते तत्
तमेति” । तस्मात्काममय एवायं पुण्यो यदन्यमयत्वं
तदकारणं विद्यमानमप्रोक्तोऽवधारयति काममय एवेति ।
स च काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकाको भवति
तत्कृतुर्भवति सकाम ईषदभिलाषमालेषाभिव्यक्तो यस्मि-
न्विषये भवति स यिदृशमनः स्फुटोभवन् क्रतुत्वमापद्यते ।
क्रतुर्माध्यावसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्त्तते
यत्कृतुर्भवति यादृक्कामकाव्येण क्रतुना यथास्वरूपः क्रतुरस्य
सोऽयं यत्कृतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुते । यद्विषयः क्रतुस्तत्फ-
लनिर्द्देश्ये यदोष्यं कर्म्म तत्कुरुते निर्वर्त्तयति । यत्कर्म्म
कुरुते तदभिसम्पद्यते तदोयं फलमभिसम्पद्यते” भा० ।

उत्पत्तिक्रम उ० उत्पत्तौ क्रमः । जगतास्तत्पत्तिपरि-
पाद्याम् । स च क्रमः “अङ्गोति प्रकृत्य तैत्ति० उ०
भाष्ययोर्दिशतो यथा ।

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आका-
शाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी
प्रथिव्या ओषधयः ओषधोभ्योऽन्नम् अन्नाद्देतः रेतसः
पुरुषः । स वा एव पुरुषोऽक्षरसमयः” उ० । “तस्मा-
दिति मूलवाक्यस्मृतिर्न अङ्ग परावृत्त्यते । एतस्मादिति ।
मन्त्रवाक्येन, अन्तर्न यथा कथितं यत्कृतुर्वा नाकृतु-
वाक्येन स्मृतिम् यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तर-
मेव कथितम् तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दाभ्या-
त्वात् । आत्मा हि तत्त्वस्य ‘तत् सत्यं स आत्मेति’ नृत्त्यन्त-
रादतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः
सम्भूतः सत्त्वतः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो
मूर्तद्रव्याणां, तस्मादाकाशात् स्वेन स्थगुणेन पूज्यं च
कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः सम्भूत इत्यनुवर्त्तते ।
वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्याञ्च त्रिगुणोऽग्निः
सम्भूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिस्तर्गुणा
आपः सम्भूताः । अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैस्तुभिः
पञ्चतर्गुणा पृथिवी सम्भूता । पृथिव्या ओषधयः । ओष-
धोभ्योऽन्नम् । अन्नाद्देतोर्गुणेन परिणतासुखः शिरः-
पाण्याद्याकृतिमान् । स वा एव पुरुषोऽक्षरसमोऽक्षर-
सविकारः । पुरुषाकृतिभाविता हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्योऽनः

सम्भूतं रेतो बीजं तस्मादो जायते सोऽपि तथा पुनश्चा-
कतिरेव स्मात् सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकतिनियम-
दर्शनात् सर्वेषामप्यनुरविकारत्वे ब्रह्मब्रह्मत्वे चाविशिष्टे ।
कस्मात् ? उच्यते एव ब्रह्मत्वे प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यं
कर्माधानाधिकारः उच्यते एव हि यत्कृतादर्थित्वाच्च अर्थो
विद्वान् समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते । “उच्यते वा
विकारात्मा स हि विज्ञानेन सम्बद्धतयो विज्ञातं वदति
विज्ञातं पश्यति वेदं नृक्षानं वेदं लोकाकोको मय्येनामृत-
मोक्षतोत्थं व सम्बन्धोऽयतरेषां पशुनामयनापिपासे स्वा-
भिज्ञानविद्यादिस्तुत्यन्तर्दर्शनात्” भा० ।

एतेषाञ्च ब्रह्माधितानामेव तत्तत्कर्मण्युपेयाविर्भावः
शा० सू० भाष्ययोर्निरूपितो यथा ।

“तदभिध्यानादेव तत्तद्विज्ञात् सः” सू० । “किमिमानि वि-
बदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् कृजन्त्याहोस्वित्
परमेस्वर एव तेन तेनात्मनावर्तितमनोऽभिध्यायन् तं तं
विकारं कृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव कृज-
न्तीति कुतः “आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादि” स्थातन्मृग-
वणात् । नन्वेतेनानां स्तन्यत्वायां प्रवृत्तिः प्रतिविष्टा, नैव-
होमः । “तत्तेजश्चित्ता ता व्यापरेक्षन्तेति च भूतानामपि
चेतनत्वव्यव्यादित्वेव” प्राप्तेऽभिधीयते । स एव परमेस्वर-
कोन तेनात्मनावर्तितमनोभिध्यायंस्तं विकारं कृजतीति
कुतः ? तद्विज्ञात् । तथा हि शास्त्रम् “यः प्रथम्यां तितम्
पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी परीरं
यः पृथिवीमन्तरो यमवतोत्थं जातोयकं, वाध्यत्वामेव
भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा “सोऽकामयत बद्ध स्थां
प्रजायेवेति” प्रस्तुत्य “वञ्चं नृक्षानाभयत् तदात्मनः स्वयमकृ-
तेति” च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । यस्तु ईश्वरव्यव-
यमपेक्षयोः, तत् परमेस्वरान्वेषयमादेव इष्टव्यं “गान्धोऽऽतो-
क्षि इष्ट” इतोऽक्षितान्तरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईश्वरः
“तद्वैद्यत बद्ध स्थां प्रजायेवेत्यलम्” । “भूतानामुत्पत्ति-
क्रमश्चिन्तितः” शा० भा० ।

उत्पत्तिमत् त्रि० उत्पत्तिर्विद्यतेऽस्य मत्तम् स्थिर्वा णीप् ।

उत्पत्तिविशिष्टे “विपदुत्पत्तिमतात्पत्तिता” रघुः ।

उत्पत्तिविधि उ० उत्पत्तिः कर्मस्वरूपप्राप्तयो विधिः ।

“सर्गाकामोऽन्वेषेन ब्रजेतेत्यादी कर्मस्वरूपप्राप्तये
विधौ । विधिपद्वे विवर्तितः । उत्पत्तिप्राप्तयमलम् न० ।

उत्पत्तिव्युत्पन्न इ० उत्पत्तितोव्युत्पन्नः । उत्पत्तिक्रमात्
विपरीते क्रमे । स च शा० सू० भाष्ययोर्दर्शितः

यथा “भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितोऽथेदानीमप्ययक्रमश्चि-
न्त्यते “विपर्ययेण तु क्रमोऽतः उपपद्यते च” शा० सू० ।
“किमन्यतेन क्रमेणाप्ययः, उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विप-
रीतेनेति ? । तयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रकृत्या भूतानां ब्र-
ह्मावस्थाः श्रूयन्ते “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यमिदं विद्यन्तीति” ।
तन्नामिदमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथ चोत्पत्ते क्रमस्य
श्रुतत्वात् प्रकृत्यापि क्रमाकाङ्क्षितः स एव क्रमः स्थादि-
त्वेव” प्राप्ते ततोऽनुरूपः विपर्ययेण तु प्रकृत्यक्रमोऽतः उत्-
पत्तिक्रमश्चिन्तितः । तथा हि कोऽपि दृश्यते येन क्र-
मेण सोऽपानमाकृतस्ततो विपरीतेन क्रमेणापरोक्षतोति । अपि
च दृश्यते ब्रह्मो जातं वटाद्यावयकात्वे ब्रह्मावयवेति ब्रह्मपृथ-
जातं हिमकरकादि अयमवयवमथेतोऽत्यतश्चोपपद्यते गतत्, यत्
पृथिव्यङ्गो जाता सतो स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्,
व्यापश्च तेजकोजाताः सत्यकोऽपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्म
सूक्ष्मतरङ्गान्तरमनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यं जातं
परमकारणं परमसूक्ष्मं ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । न हि
स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्येतोऽप्यथाः । सृ-
तावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र प्रदर्शितः ।
“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यसु प्रकीर्यते । ज्योतिःप्रापः
प्रकीर्यते ज्योतिर्वायौ प्रकीर्यते” इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्र-
मसूत्रपक्षादेव श्रुतत्वाच्चाप्येव भवितुमर्हति न चावावयो-
व्यत्वाद्व्यवनाकाङ्क्षते । न हि कार्यं प्रियमाणे कार-
णस्याप्येतोऽप्यथाः कारणायते कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः ।
कार्याप्ये त कारणस्यावस्थानं युक्तं नृदादिषु व दृष्टत्वात्”
भा० । तदेतत् वेदा० प० स्पष्टतन्म यथा । “भूतानां भौतिका-
नाञ्च न कारणतयक्रमेण कथं कारणतयक्रमेण कार्याणा-
मात्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः किन्तु कृत्तिक्रमविपरीत
क्रमेण तत्तत्कार्यनामे तत्तत्जनकादृष्टनामस्यैव प्रयोजक-
तया उपपादानावस्थानप्रयोजकत्वात् अन्यथा व्यायमतेऽपि
महाप्रकृते पृथिवीपरमाणुमत्तत्वरसादेरविनाशायकतेः । तथा
च पृथिव्या अणुः, अणो तेजसि, तेजसोवायो, वायोरा-
काये, आकाशस्य जीवाकृद्गारे, तस्य हिरण्यमर्गाकृद्गारे, तस्य
वाविद्यावाभिस्त्वेव रूपेण प्रकृतः । तदुक्तम् विष्णुपुराणे
“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यसु प्रकीर्यते । तेजस्यापः
प्रकीर्यते तेजोवायौ प्रकीर्यते । वायुश्च जीर्यते ज्योति-
रश्वाप्यन्ते प्रकीर्यते । अथ्यन्तं पृथ्वे ब्रह्मविष्णवे सम्पू-
र्यते । पृथक्वाच परं किञ्चिद्वा जाता वा परा गतिः” ।

उत्पत्य अथ० उत्पत्त-स्यप् । अर्जुं पतिते त्वर्थे उत्पत्त-
पत्यपाकता मयू० । अन्तर्प्रभृत्यन्तरे

उत्पत्य पु० उत्क्रान्तः पन्थानम् अन्त्या० सभा० अथ० । गम्य-
पथातिक्रान्ते श्रम्याख्योत्क्रान्तिक्रान्ते च । भिन्नपर्या-
दतया अपकृतः पन्थाः उद्भावे प्रा० व० अथ० सभा०
कदर्थ्ये पथि “युरोरन्ध्रविप्लवस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पद्यप्रतिपक्षस्य न्याय्यं भवति शासनम्” भा०
आ० १५०८० । “प्रसदाद्युत्पद्यं नेष्टुं कामक्रोधव
यातुगम्”मनुः । “क्षिप्रारोधाकृन्तनस्येन गाम्” भाष०
उत्पन्न लि० उत्पद्य-कृत० उत्पद्यते । “कोरसे पुनरुत्पद्यते
ततोयायचराः सुताः” इति० “उत्पद्यस्य पुनरुत्पत्तादः”
न्यायप्र० उत्पद्यने हरति उत्पद्यता० उभ० । स्त्रीत्पद्यक
तेन हारके लि० ।

उत्पत्य न० उत्पद्य-कथ० । नीलपद्मे, कुसुमादौ, शकुन्तो-
मयौ च । उत्क्रान्तं पलं मासम् अन्त्या० सभा० ।
४ मासमन्यते लि० । “गण्डवसेदापनयनवज्जालान्तर्गत-
पक्षानाम्” मेघ० । “यत्कोतपक्षदक्षव्यसन्धापयाधुः
हुरद्विनाम्” “हृत्कर्तव्योत्पत्तयः प्रपेदे” “नववतारं
कमलादिशेत पक्षम्” हनुः “अन्योन्यसुत पीडयदुत्पत्ता
व्याः” कुमा० । तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं चेतश्च “भुवः
नीलोत्पत्तपलधारया” यजु० ।

उत्पत्यगन्धिक न० उत्पद्यस्य गन्धइव गन्धोऽस्य इत् सभा०
संज्ञायां कम् । गोपीनाथ्ये चन्द्रे ।

उत्पत्यपथ न० उत्पद्यस्य पथमिव । इतिवक्तुमेते स्त्रीणां
सनादौ रन्ध्रकृते च । ईत० । इन्दीवरस्य दृष्टे ।

उत्पत्यपथक न० उत्पद्यपथमिव कम् । उत्पद्यपथकारे
सुश्रुतोक्ते शब्दभेदे । अङ्गधारशब्दे १७५ पृष्ठे तल्लक्ष्यादि
दर्शितम् । “उत्पत्यपथकशब्दमुद्रिकोत्पद्यपथकाङ्गधारानि
केटमे भेदने च” सुश्रु० ॥

उत्पत्यभेद्यक उ० सुश्रुतोक्ते कर्त्तव्यभाजतिभेदे । स च पञ्चद-
शविधः । तद्विभागकथयति सुश्रु० दर्शितं यथा ।

“तत्र सभासिन पञ्चदशकर्त्तव्यभाजतयः । तद्यथा नेत्रि-
सम्भासक उत्पद्यभेदको वज्रूरक आसङ्गभोगशुद्धकर्ण
व्याख्यार्त्तौ निर्वर्धिमो व्याघ्रोजसः कपाटस्थान्तकोऽर्जुन-
पाटस्थान्तकः संक्षिप्तो ह्रीनकस्यौ वल्लीकस्यौ वटिकस्यः
काकोष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्भेदिसम्भा-
नकः । इत्यायतसमोभयपालिश्चत्पत्यभेदकः । सुश्रु
इत्यसमोभयपालिर्बहुवचनः । अन्तरदीर्घकपाटकाराव-

ङ्गिनः । बाह्यदीर्घकपाटकारावृत्तकस्यः । कपाटस्थान्तोऽ-
व्याख्याः । पीठोपमपाटस्थान्तकः, क्षीयपुलिकास्थितो
निर्वर्धिमः । स्फुराणुसमविषमपाटस्थान्तोऽर्जुनः । अन्ध-
नरदीर्घकपाटकारितरात्सपाटिः कपाटस्थान्तकः । बाह्य-
दीर्घकपाटकारितरात्सपाटिर्बहुवचनः । तत्र हेयते
कर्त्तव्यविकल्पाः साध्यास्तौ वा स्तनामभिरैवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः । स विप्रादयः पञ्चासाध्यास्तन्य शुक्लशुक्ल-
विश्वस्यपाटकारितरात्सपाटिः संक्षिप्तः । अन्धविषा-
नपाटिः पर्यन्तयोः क्षीयसंघी ह्रीनकस्यः । तद्व
विषमस्यपाटिर्बहुवचनः । पथितसंघस्यविषादत क-
ल्पपाटिर्बहुवचनः । निर्वासंक्षिप्ताप्यास्तोऽपिपथपाटिः
काकोष्ठकपाटकारित” । “बन्धवपि तु शोकदाहरागपाक-
पिडकाकावयुक्ता न विद्विष्यपथानि” ।

उत्पत्यग्रा(सा)रिया लि० उत्पद्यं तदाकारपुष्पमन्वयः
अर्थ० अथ० कर्त्त० । अन्ननमृदायां प्रशमाकृततायाम् ।

“इष्टादनी पयसा च कृता कोतस्यवा(या)रिका” सुश्रु० ।

उत्पत्यपट्टक न० ऊवानीसारिचक्षित्वाङ्गे वक्त० उक्तं स्त्री-
धर्मे । यथा “ऊवानीसारे प्रेयादिकस्यः स्वाङ्गिकृते
हितः । ऊवानीसारी प्रेया वा पिबेत वाह्वां मृदां
नरः । प्रस्त्रिपर्यन्तानिस्त्रिनागमोत्पद्यपट्टकः” ।

उत्पत्यवती स्त्री उत्पद्यतपट्टकारं नेत्रमन्वयः । मनुप-
मकथः मंशाया दर्शयः । अक्षरोभेदे काशिक० ६४० अक्ष-
रोक्तवक्तुने । “मर्त्यमजानात् कोरोदात् पूर्वम-
क्षरवक्तुम् । निःसृता त्रिजगज्जिह्वोऽङ्गनाम्नं मनो-
भुजः । “उर्वरी मेनका रक्षा चन्द्रोका तिष्ठोत्तमा ।
वपुष्मती कान्तिमती लोहावस्तुत्पत्तावती । अन्धस्य वा
शुश्रुवती स्फुराणुसमी कथावती । कथानिधुर्धनिभिः
कर्पूरतिलकोर्वरा । अन्धकृतिका चापि तथा मृद-
मोङ्गिनो । चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमोहुरा ।
पावशावा तपोदेवी चावशावः सुकसिका । दाक्षस्यै-
वनी सुनीः क्षणशुक्ला शुभानना । तपःशुक्ला तीर्थेश-
वती दानशुक्ला हिमावती । पद्माश्वमेधिका चैव रात्रि-
याधिनी तथा । अष्टाग्निस्तोत्रिका तद्विज्ञापयशतोऽङ्गनाः
कार्यविचारिणी च वटिष्ठा वृकलिनी । इत्याद्या-
रसां येन शङ्कनं वटिष्ठं पुनम् । एतस्मिन्सुरो कोते
वस्तवत्या अपि स्त्रियः” ।

उत्पत्यिनी स्त्री उत्पत्यनि पत्न्यपतिन् हेमे तैत्तिरीय ५५० स्त्री
इति । उत्पद्युक्ततायां, शुक्लवस्तुदाये च । “वृद्धे

वा मङ्गराज बिभ्रतो रूपमुत्तमम् । अक्षिभोतपञ्चमी
बीजमन्नेरिव शिखा शुभा” भा० व० ८६ अ० । उत्पत्त-
पुत्रो लि० ।

उत्पत्तन न० उद्+उ-लुट् । वक्ष्यपलादिप्रकारभेदे च ।
आश्व० ४० १, २, ३ छलयोर्दधितो यवा ।

“पवित्राभ्यामाज्यसोत्पत्तनम्” २६० । “अप्रक्षिप्तापावनन-
र्गभीं प्रादेशमात्रौ कुयो नानालयोगैर्होत्वाहुषोपकनिष्ठि-
भ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां” “वविहृदा प्रथम उत्पुनाभ्यन्विष्टे च
पविलेय वयोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति” प्रागुत्पुनाति सज-
नन्वेव हिक्लृप्तीम्” २६० । “कार्यमिति येषः । अथ किं-
कतये ? पविले कथं वा उत्पत्तनं ? कार्यमित्येतदुद्दयं निर्धे-
तमाह । प्रथमः सूर्याभ्यन्विष्टापावनरहितवर्धः । न विद्यते
कालमध्ये गर्भी ययोक्तौ तथोक्तौ प्रादेशमात्रौ कुयो ।
एवंकतयवुक्तौ कुयो पविलसंज्ञौ । नानेतत्त्वसंगर्गधम् ।
पविले अन्वयोरसंश्रुते अहुषोपकनिष्ठिभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यां षट्कीत्वा प्रागुत्पुनातिसजजनन्वेव, हिक्लृप्तीम्”
भा० ४० । तत् सजजनकालकाल्यवस्था नारा० ४३तौ दर्शिता
पूर्वेषामन्वयसुत्पत्तनं विधीयते । अनेन तु सजजनकम् ।
तत् वैतानिके अमन्त्रकं षट्को कर्मणि सजजनकमित्येवं
विनिवेशः” इति । “उत्पत्तनप्रकारः” घट० ब्रा० ।

“प्रोक्षणीय पविले भवतः । ते तत आदत्ते, ताभ्या-
माज्यसुत्पुनात्वेको वाऽउत्पत्तनस्य वन्मूर्धेभ्योभेदतत्क-
रोति । स उत्पुनाति “वविहृदा प्रथम उत्पुना-
भ्यन्विष्टे च सूर्यस्य रश्मिभिरिति” षोऽवावेव-
चक्षुः” । “अथाज्यविभ्राभ्यां पवित्राभ्याम् प्रोक्ष-
णीयत्पुनाति “वविहृदः प्रथम उत्पुनाति” एको
वा उत्पत्तनस्य वन्मूर्धः” २२, २३, २४, १, २, ३, “इत्याशा-
क्षेव सर्वेषां शुद्धिस्तत्पत्तनं कृतम्” सहुः “प्रादेशप्रमाण
कुचद्वयाभ्यामुत्पत्तनेन युजिः” कुक्ष० ।

उत्पत्तये लि० उद्+उ-कसीरि य । १ ऊर्ध्वं प्रेक्षके २ उन्मुखे
३ ऊर्ध्वं हस्तौ हेम० ।

उत्पाटन न० उद्+पट-षिच्+लुट् । १ उन्मुखे उन्मुखोक्ते
२ व्रणवेदनाभेदे च । यथा “अत ऊर्ध्वं” सर्वव्रणवेदना
वक्ष्यामः तोदनभेदनाकुचवेदनावनमनन्वयविशेषचुम्-
बुसावननिर्देनावभञ्जनक्योदनविहारोत्पाटनकम्यन नि-
विधन्युदविशेषवचिकरप्रपूरकान्धनकान्धनकुक्षान्कुक्षिकाः
वन्मर्शलि” ।

उत्पाटक ड० उद्+पट-भेदेन षिच्+लुट् । १ उन्मुखे

३८ बा० भाग २

उन्मुखोक्ते २ पाश्यासुपव्रणभेदे उत्पुटयन्ने विद्वतिः ।
उत्पाटिका स्त्री उद्+पट-षिच् एवम् टाप् क्त इत् ।
इत्यस्य नीरसायां त्वचि “तस्य कोशानि प्रक्षीणि त्वनको-
त्पाटिका वक्षिः । त्वच एवास्या इभिर” मल्लिन् त्वच
उत्पटः” ड० ७० । उत्पाटनकक्ष्यां स्त्रियां च ।

उत्पात ड० उद्+पट-वञ् । १ ऊर्ध्वं पतने । उद्+पट-ष्य ।
अनकादाने प्राणिनां शुभाशुभसूचके देवनिमित्ते २ भूक-
व्यादौ ३ उन्मुखोक्ते विनाशपाश्यासवभेदे च ।
“पाश्यासवास्तु विनाश्या इत्युक्ताः प्राणिनोश्च तान् । परि-
पोटसद्योत्पात उन्मुखो डुःखवर्धनः । पञ्चमः परिपोटो
च कर्षपाश्या गदाः कृताः । शौकुमाश्याश्चिरोत्पटः
सङ्घाभिप्रवर्धिते । कर्षयोको भवेत्पाश्यां सङ्घः परि-
पोटवान् । कृपाश्चयनिभः सत्यः स वातात् परिपोटकः ।
सुर्वाभिरवर्षयोगासाधनोद्भवधादपि । शोकः पाश्यां
भवेत्पाश्याो दाहपाकवर्गमितः । रक्तो वा रक्तपिशाच्यासु-
त्पातः सज्जो मतः । कृपाश्चयतः कर्षं पाश्यां वायुः
प्रकुञ्चति । षट्कीत्वा सज्जं कुक्षीकोष्ठां तद्वर्षवेदनम् ।
उन्मुखः सङ्घोको विहारः कफवातजः । वर्धमाने
यदा कर्षं कण्डूदाहवर्गितः । शोको भवति पाकश्च
त्वक्स्थोऽसौ डुःखवर्धनः । कफाच्छुभयः कुक्षुः सर्वपाशा
विचारिणीः । काविनीः पोटिकाः पाश्यां कण्डूदाहवर्ग-
नितः । कफाच्छुभिसम्भूतः वविषपीनितकतः ।
विह्वल्यश्चकुर्वी पाश्यां परिपोटोति च कृतः” ।

शुभाशुभसूचकोत्पातव दिव्यान्लोचनोभेदात् लि-
विधः । स च ड० ७० दर्शितो यथा “वानमेवत्-
वातान् गर्भः प्रोवाच तानहं वन्ने । तेषां सङ्घेपो-
ऽहं प्रकृतेरन्वयसुत्पातः । अपचारेण मराणासुप-
वर्णः चापसञ्चयाङ्गवति । संसृचबलि दिव्यान्लोचनो-
भासदुत्पातः । सज्जानासपचारदपक्षा देवताः सज-
नन्वेतान् । तत्तानिवाताव नयः शान्तिं दाह्ये प्रवृज्जति ।
दिव्यं पङ्कर्वेदतम् उन्मुखानिर्वातपत्तनपरिवेशः । गन्धर्व-
पुरपुरन्दरवापादि यदाल्लरिचं तत् । भौवं चरस्त्रिभवं
सन्ध्यान्निभिराङ्गं यमसुपैति । नामसुपैति कृतुतां
वाञ्छति नो दिव्यनिखिले । दिव्यपि यमसुपैति प्रभूत-
जनकाज्जोमहीदानैः । चरायतने भूमी मोदोहात्
कोटिकोमाञ्च । आकाशतकोयवाहनपुरदारपुरोहितेभु
कोकेभु । पाकसुपयाति देवं परिकल्पितमपधा नयते ।
अनिमित्तमङ्गवचनको दोहनिपातजसमादयानि । विह्वल-

चरितानां नाशाय नरेयदेशानाम् । देवतबालाशक्त-
 त्वचक्रयुगलैस्तुभङ्गपतनानि । सम्यग्वासनसादनसङ्काश न
 देशकपशुभदाः । अविधकर्मिषट्कामोद्भूतं द्विजाती-
 नाम् । यद्रुद्रलोकापालोद्भवं पशुनामनिर्गतं तत् । एव
 किञ्चनैश्वरोत्यं पुरोधसं, विष्णुजं च लोकानाम् । स्कन्द-
 विद्याखलसमुत्तं सावकुलिकानां नरेन्द्राणाम् । मेदव्याधि-
 नन्निषि विनायके वैकृतं चमूनाद्ये । धातरि सविश्व-
 कर्मणि लोकामावाय निर्दिष्टम् । देवकुमारकुमारोविना-
 प्रेष्येण वैकृतं यत् स्थात् । तत्परपतेः कुमारककुमारि-
 काकोपरिजनानाम् । रक्तः पिशाचगुह्यकनामानः सेत-
 हेव निर्देशम् । मासैर्यायटाभिः सर्वैर्यामि फलपाकः ।
 बुधा देवविकारं शुचिः पुरोधश्चक्रम् ।
 स्नानकुसुमातुल्येनपत्रैरभ्यर्चयेत् प्रतिभाम् । मधुपर्कैश्च
 पुरोषः भर्तृश्रमिभिश्च विधिवदुपतिष्ठेत् । स्थायीपाकं
 जुहुयाद्विधिवन्मन्त्रैश्च तज्जिह्वैः । इति विबुधविकारे
 शाल्वः सप्रतापं द्विजविधगवाचां गेतामन्त्रोक्तवाच ।
 विधिवद्विपाकैर्यैः प्रयुक्ता न तेषां भवति दुरितपाको
 दक्षिणाभिश्च रुद्रः । देवप्रतिभावैकतम् । “राष्ट्रे यस्या-
 नग्निः प्रदीप्यते दीप्यते च नेत्यनवान् । मनुजेश्वरस्य
 योडा तस्य वरादृक् विद्येया । जलभांसारं ज्वलने
 नृपतिवधः प्रहरेर्ये रथो रोहः । सैन्यपाशपुङ्खे च
 नाथो वज्रैर्भवं कुरुते । प्रासदभवनतोरणकैर्वादिष-
 न्मणेन दक्षेण । नक्षिता वा वस्त्राणां परचक्रस्यागमो
 निवभात् । धूमो न्निमिसम्यो रजस्तमसाज्जिजं मङ्गा-
 भवदम् । व्यभे निशुडुनाशो दर्शनमपि चाज्जि दोष-
 करम् । नगरवत्प्रादायजमनुजानां भयकरं ज्वलन
 माहुः । पूषान्निविस्सुलिङ्गैः यस्याम्बरकेशैर्मन्त्रैः । व्यायु-
 धज्जलसर्पदक्षिणाः कोशनिर्ममखपेपनानि वा । वैकृ-
 तानि यदि वायुषे उपराग्याशु रोहरेणसङ्कुलं वदेत् ।
 मन्त्रैर्वज्रैः क्षीरवत्तामसिङ्गैर्होतव्यो नृमनः सर्वपैः
 सर्पिषा च । जम्बादीनां वैकृतं शान्तिरेवं देयं चाकिन्
 काचान् ब्राह्मणेभ्यः । इत्यग्निवैकृतम् । “शास्त्राभङ्गे
 ऽकस्माद् दृष्टाणां निर्दिष्टेष्टयोयोगम् । हसने देगन्धं
 इदिते च व्याधिवाञ्छितम् । राष्ट्रविभेदस्वकृतो बाह-
 वधो ऽतीव कुक्षमिने नाथे । दृष्टात् क्षीरकान्ते सर्वद्रव्य-
 लवो भवति । मद्ये वाहननाथः संप्राप्तः शीघ्रिते
 नधुनि रोगः । स्नेहे दुर्भिक्षभवं मङ्गल्यं निःसृते
 वृष्टि । गुणविरोधे वीरौघवङ्कयः शोषणे च विर-

जाभाम् । पतितानामुत्थाने लयं भयं देवजनितं च ।
 पूजितदणं हान्तौ कसुमफलं नृपवधाय निर्दिष्टम् । धूम-
 काकिन् ज्वालायया भवेत्पुष्पवायवः । सर्पित् तक्षु नागि-
 जनसङ्ख्यो विनिर्दिष्टः । दृष्टाणां वैकृते दशभिर्गो-
 फलविपाकः । स्रग्गन्धधूपाम्बरपूजितस्य कर्त्तुं निधायो-
 परि पादपय । कृत्वा शिवं रुद्रजपो ऽत्र कार्थो रुद्रेभ्य
 इत्यत्र मङ्गल्योमः । पायसेन मधुना च भोजयेद्
 जाम्बाणान् इतमुतेन भूपतिः । मेदिनी निगदितात् दक्षि-
 णा वैकृतं तुरुते मङ्गल्यं । इति दृष्टवैकृतम् । “नले
 ऽज्जयवादीनामेकाकिन् द्विसप्तशो भरणम् । कथयति
 तदधिपतीनां यमलं जातं च कसुमफलम् । अतिदृष्टिः
 यस्यानां नानाफलकुसुमभयो दृष्टे । भवति हि यदो-
 किन् परचक्रस्यागमो निवभात् । अर्धेन वदा तैव
 भवति तिलानामस्तैलता वा स्थात् । अष्टस्य च वेरस्यं तदा
 च विन्ध्याद्वयं सुमङ्गत् । पतितकुसुमं फलं वा प्याभा-
 दयवा पुरादृष्टिः कार्यम् । शौक्यो ऽत्र चरुः कायो
 निरौघो वा पशुः शान्त्यः । सस्ये च दृष्टा विवर्ति प्रदेयं
 तत् शोलेमेव प्रथमं द्विजेभ्यः । तस्यैव मध्ये चरुमल भौमं
 कृत्वा न दोषान् समुपैति तत्कान् । इति सस्यवैकृतम् ।
 “दुर्भिक्षमनादृष्टाभितदृष्ट्यां जुहुयं सपरचक्रम । रोगो
 हान्तुभवायां नृपवधो जनभजातायाम् । शीतोष्णविप-
 खीसे नो सम्यग्दृष्टु च सस्यदृष्टे । वगमासाष्टाभ्यं
 रोगभयं देवजनितं च । अन्यतौ सप्ताहं प्रवक्ष्ये
 प्रधाननृपभरणम् । रक्तं यस्त्रोद्योगो मांसास्थिवशा-
 दिभिर्मरक । धान्यहिरण्यतत्फलकुसुमाद् पूर्ववितैर्भयं
 विन्धात् । अङ्गारपांशुर्वै विनाशमायाति तत्तनरम् ।
 उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा दृष्टाः ।
 क्षिप्रं वाप्यतिष्ठते यस्यानामीनिसङ्गननम् । क्षीरवत्-
 क्षोद्राणां दृष्टो रुधिरोष्णवारिणां वर्षे । देशविनाशो
 शोयो ऽसृग्धे चापि नृपुङ्गवम् । यद्रूपमेवैकं काया न
 दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा सङ्गल्यमावातं
 विनिर्देश्यम् । व्यभे नमसोन्मधुदुधिया यदा दृश्यते
 ऽवरा रामो । प्राच्यामपरस्यं वा तदा भवेत् जुहुयं
 सुमङ्गत् । सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः कृतो वृष्टि-
 विकारकाये । धान्यान्नोक्ताचान्दक्षिणा च देवास्ततः
 शान्तिमुपैति पापम् । इति वृष्टिवैकृतम् । “अपसर्षणं
 नदीनां नगराद्विरेष नृप्यतां कुरुते । शोषवायो-
 व्याचामन्येवां वा वृदादीनाम् । स्नेहापृक्ष्माववशाः

सङ्कुलकलुषाः प्रतीपग्रासापि । परस्वकस्यागमनं नदी-
कथयन्ति यस्मात्सात । ज्वालाधूमकाया इदितोक्तुष्टानि
चैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनसत्कायं प्रदि-
ष्टानि । तोयोनृपतिरस्त्राते गम्भिरसविपर्ययं च तोया-
नाम् । सखिलाभयविज्ञतो वा सहृदयः तत्र शान्ति-
रियम् । सखिलविकारे क्वयात् पञ्च वरुणस्य वारुणै-
रन्तैः । तैरेव च जपहोमं शुभमेवं पापमुपयाति ।
इति जलवैज्ञतम् । “प्रसन्नकारे स्त्राणां द्वित्रिचतुः प्रन्त-
सम्प्लुतो वा । जलं निष्कृताये च देशकलसङ्कयो
भयति । बहुवोष्टु मृद्विप्रगोर्हृत्क्षीणेषु यमलोद्धवे मरण-
मेवाम् । यस्मात्सत्कुतिलं शान्तौ स्त्रोकौ च गगौक्षौ ।
नारिः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता इतिार्थिना । तर्पयेत्
द्विजान् कामं शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतु-
ष्टयाः स्वयंष्टु कृत्यं प्रभुभिः । नगरं स्वामिन
यूषश्च यथा हि विनाशयत् । तं प्रभवैकतम् । “पर-
योनावभिगमनं भवति निरहाशेषं जेतुनाम् । उक्ताया
बाह्योऽन्यं पिबति न वा सुगमियत् । भासत्येष
विन्द्यात् तत्किञ्चि सयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ
क्षौको गणेषु निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तत्संशु-
शुभं भवेत् । तर्पयेद्वाक्त्राणांश्चात्र जपहोमांश्च कारयेत्
स्वाधीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्यं न
मन्त्रेषु यजेद्ब्रह्मचरिणम् । इति चतुष्पादवैकतम् ।
“यानं वाक्त्रिभुक्तं यदि मन्त्रेण प्रजेषु पाहयुतम् ।
राज्यभयं भवति तदा चक्राणां शतभङ्गे च । खनभित्त-
तृष्यनादः मन्त्रो वा तेषां तादृशेषु यदि नायात् ।
व्युत्पत्तौ वा परानभो नृपतिमरणं वा । गीतर-
वर्त्यनादा नभसि यदा वा चरस्थिरान्यत्वम् ।
मृत्कुक्षदा गदा वा विस्तरतूये पराभिभवः । गोत्राङ्गुल्यो-
सङ्गे दत्तौर्षाङ्गुल्युपस्करविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा
यस्त्वभयं मुनिवचसेदम् । पायव्येषेण नृपतिगुणं सङ्कु-
भिरर्चयेत् । आ वायो रिति पञ्चमौ जन्माश्च प्रयतै-
र्हिजैः । ब्राह्मणान् परमाज्ञेन दक्षिणाभिच तर्पयेत् ।
बहुसदक्षिणा होमाः कर्तव्याश्च प्रयत्नतः । इति वाक्-
व्यवैकतम् । “पुरपक्षिणां वनवरा वन्या वा निर्भया विशन्ति
प्ररम् । नक्तं वा दिवसपराः क्षयापरा वा चरन्वहनि ।
वन्त्याह्वयेऽपि मण्डलसावभन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्ता-
यां दिव्यवरा क्रोधतः संकृता भवदाः । ज्ञानः प्र-
ह्लास ह्य हारे वाग्लि जम्बुका दीप्ताः । प्रविशेच्छरेन्-

भवने कपोतक कोशको यदि वा । ककुटकृतं प्रदोषे
हेमन्तादौ च कोकिलावापाः । प्रतिशोममण्डलवराः
य्येनाद्यासास्वरे भवदाः । गृहचैत्यतोरणेषु हारेण
च पलिसङ्कुलम्याताः । मधुवर्त्मकाश्चोहृदसङ्कुवाचापि
नाशाय । श्वभिरस्थिवापयत्प्रवेशनं मन्दिरेषु मरकाय ।
पशुशस्त्रव्याहारे नृपस्यत्सु निवचसेदम् । मृगपक्षिका-
रेषु कथ्योद्यमान् सदक्षिणान् । देशाः कपोत इति
च जपव्याः पञ्चभिर्हिजैः । सुदेवा इति चैकेन देवा
गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाकुनस्रुता वा मनोवेदयिर्वापि
च । इति मृगपक्ष्यादिवैकतम् । “यक्षध्वजेन्द्रकोकिलसम्भ-
हारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतनां नरपतेर्मरणम् ।
वन्त्याह्वयस्य दासिधूमोत्पत्तिश्च काननेऽन्यौ । किङ्गामावे
भूमेर्दरां कम्पश्च भयकारी । पापखंडानां नासिकानां
च भङ्गः साध्याचारप्रोज्झितः क्रोधशोकः । ईर्ष्युः
क्रूरो विपद्वाचस्तवेता यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नाशः ।
प्रह्वर ह्वर क्षिप्रं भिनुधीत्यायुधकाठाङ्गुपायवो वाक् ।
निगदन् प्रह्वरन्ते तत्रापि भयं भवत्यायु । चक्रारगैरि-
काद्यैर्विकृतप्रतीतिभेदेणं यस्मिन् । नावचक्षिततय वा
जये जयं याति न विरेण । जतापटाङ्गुवचं न वन्ध्ययोः
पुजितं कवहयुतम् । निस्त्रोक्किट्कोकं च यदुष्टं तत्-
पुत्र याति । दृष्टेयु यादधानेषु निर्दिष्टेभ्यश्चमायु वन्त्या-
प्रम् । प्रतिघातादौर्षां गर्गः शान्तिं चकारे काम् । सङ्गा-
यान्तोऽप्य बहवो भोज्यानि क्षमहानि च । कारयेत् मण्ड-
च माहेन्द्रोमि समर्चयेत् । इति यक्षध्वजेन्द्रकोशादिवैक-
तम् । “नरपतिदेशविनाशे केतोर्दरेऽप्य वा पक्षेऽर्ज-
नोः । उत्पातानां प्रभवः स्मृतभवसाध्यदोषाय । मे च न
दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तावत्तुल्यभावकतान् । क्षत्रिपुत्र-
कतैः क्षौकैर्विद्यादेतैः समाशोक्तैः । वज्रायनिमङ्गोवन्-
वन्त्यानिर्वातनिःस्त्रनाः । परिवेषरजोभूमरत्नाकीकासनो-
दयाः । कुम्भेभ्योऽक्षरवक्त्रे क्वकुपुष्पकोड्यनाः । गोपक्षि-
नदहृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे । नारोत्पाततयवचं क-
पिष्ठाकेन्द्रमण्डलम् । जगन्निज्जगन्मण्डोदभूमरत्ननि-
काङ्कतम् । रत्नपद्माश्च च वान्यं नभः सुवार्चवोचनम् ।
वरितं वान्युसंशोषं दृष्ट्वा पक्षो मुभं भवेत् । यस्मानुप
परोवेवविद्युक्कुक्षविरोहचम् । कम्बोद्वर्तनवैकत्यं रचनं
दरुणं क्षितेः । सरोनद्युत्पातानां दृष्टुर्हृत्तरहृदवाः ।
वरुणं चाङ्गिरेणाणां वचां न भवावहम् । दिव्यक्षी-
भूतगन्धर्वविनागाङ्गुतदर्थम् । लक्षरतायां पक्ष

दर्शनं च दिवाहरे । नीतवाहिनिर्योवा वनपर्वतसाधुम् ।
 वल्लहिरपां कानिरपापाः शरदि ह्यताः । यीतानीकस
 वारत्वं नर्दनं नृगपक्षिणाम् । रज्योयवादिस्वपानां
 दर्शनं वानवाधुमी । दिव्यो भूमाञ्जकाराच वनभोवन-
 पर्वताः । उच्चैः खर्वोदवाको च हेमन्ते शोभनाः
 ह्यताः । हिमपातानीकोत्पाता विष्पाङ्गुतदर्थनम् ।
 जम्बाज्जनामवाकायं तारोक्तपातपिङ्गरम् । चिलग-
 भोज्जवाः क्षीपु गोऽजाश्चगपक्षिण । पलाङ्कुर-
 कृतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः । अट्टसभायजा
 श्येते इष्टाः क्षतीं प्रभप्रदाः । अतोरन्यत्र चोत्पाता
 इष्टाश्च भयदाहृषाः । उन्मात्तानां च या गाथाः शि-
 न्मुनां भाषितं च यत् । श्वियो यश्च प्रभावन्ते तस्य नास्ति
 व्यतिक्रमः । पूर्व्वं चरति देशेषु पञ्चङ्गश्चति मातृषान् ।
 वाचोदिता वाग्वदति सत्याः क्षीपे सरस्वती । उत्पातान्
 गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा विख्यातो भवति नरेन्द्र-
 वल्लभश्च । एतस्मिन्निवचनं रक्ष्यमुक्तं जज्ञात्वा भवति
 नरस्त्रिणाचदयो ॥ ४६७० ॥ “दिव्यान्तरिक्षान्त्रयमुक्तमादौ
 नवा फलं यत्तस्यशोभनं च । प्रायेण चारेषु समान-
 मेव युद्धेषु सामादिषु विक्षारेण । भूयो वराहमिहि
 रक्ष न बुद्धमेतत् कर्तुं समासज्जदवावति तस्य दोषः ।
 राज्ञर्त्तुं वाच्यमिदमेव कवातुमीतर्त्तुं किंचिल्लभमिति
 प्रथितं वराहम् । स्वरूपमेव तस्य तत् प्रकीर्तितानुकीर्त-
 नम् । ज्योत्यश्च न चेदिदं तथापि मे ज्ञेयं वाच्यता ।
 उत्तरीयगता दुर्गतिलः । क्षेमसुभिक्षिषवाच समस्ताः ।
 दक्षिणमार्गगता द्युतिहीनाः । कृत्तयत्स्वरूप्युकराको ।
 कोवागारनते अदुष्टले दण्डश्च न गिरास्मभविष्यौ । निर्वैराः
 क्षितिपाः सुकलाजः संकुटाश्च जना मरोगाः । पीङ्ग-
 वलि यदि क्षत्तिकां मयां रोहिणीं स्ववचमैन्द्रमेव
 वा । मोक्ष्मा खर्वमपरे पञ्चाङ्गदा पक्षिणा दिगमयेन
 पीड्यते । प्राच्यां चेज्जवहवस्थिता दिनात्ने प्राच्यानां
 भवति हि विपक्षोन्मात्ताम् । मध्ये चेज्जवति हि मध्य-
 देशपीङ्गा खर्वकानं ठ रश्मिर्नवखर्वज्जः । दक्षिणां
 चकमनामिर्त्तु तर्दक्षिणावधपयोसुवां खर्वः । हीन-
 कृततुभिव विपङ्गः खर्वदेवदिरवाभितैः शुभम् ।
 उत्तरार्गने कष्टमख्वाः शान्तिकराके तदृपतीनाम् ।
 अष्टमग्नेरा मध्यवर्षां दोनकराः खर्वैश्चपात्ताम् ।
 नक्षत्राणां तारकाः वयङ्गाणां भूज्ज्वाहाविष्कुङ्किपावि-
 तावत् । जाकोष्ठ वा निर्निमित्तं न बाह्ति वाति

ध्वं सर्वलोकः समुपः । दिवि भाति यदा ठङ्गिना-
 युशुभं द्विजहिरणीव तदायु शुभा । तदनन्तरवर्त्तयो
 ऽर्कयुगे जगतः प्रकथयिष्यतः प्रभृति । सुमीनभिजितं
 भुवं मध्वतश्च संसृष्टं यन् शिखी चनविनायकत् कुम्भ-
 कर्षणा योक्तः । भुजङ्गमधय खर्वेज्जवति वृष्टिनायो
 भुवं जयं प्रजति विदुतो जगदद्वय बाहाकुलः ।
 प्रागहारेषु चरन् रविपुलो नक्षत्रेषु करोति च वक्त्रम् ।
 दुर्भिक्षं कुरुते भयसुषं निताणां च विरोधमवृष्टिम् ।
 रोहिणीयकटमर्कमन्दो यदि भिमन्ति रश्मिरोऽथवा
 शिखी । किं वदासि यदनिष्टसागरे जगदशेषसुपयाति सङ्ग-
 यम् । उदयति सततं यदा शिखी चरति भयक्रमशेवमेव वा ।
 अस्तुभवति पुराकृतं तदा फलमशुभं सचराचरं जगत् ।
 धनुःस्थायी कृत्तौ रश्मिरसदृशः सङ्गयकरो वकोद्योतं
 चेन्द्रः कथयति जयं ज्वाहा च यतः । अवाकष्टको
 गोघ्नो निधनमपि सस्यस्य कुरुते खर्वज्ज्वाहायन् वा नृपति-
 मरणायैव भवति । क्षिण्वः खर्वः समष्टको विशालस्तु-
 ङ्गोदग्विचरसागरीध्याम् । इष्टः खर्वैश्चरुभैर्विप्रशुको
 कोकानन्दः कुरुतेऽतीव चन्द्रः । पिल्लुमैलपुच्छूतविशाखा-
 त्पादमेव च युनक्ति यथाहः । दक्षिणेन न शुभो
 हितकल्याणं यद्युदक् चरति मध्यगतो वा ।
 रश्मि इति मेघरेखा वा तिर्यग्भास्कोदयेः को वा ।
 परिधिस्तु मतिस्त्रयी दण्डस्तृज् रन्द्वापनिमः । उदये
 ऽस्ते वा भागोर्दोषां रक्षयस्त्वमोक्षो । सुरवा-
 पखण्डमृज यद् रोहितमैरावतं दीर्घम् । खर्वीक्षमया-
 खर्व्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजः परिक्षानिमुखाद्
 भागोर्दोषां यावत् । तस्मिन् सख्याकाशे चिह्नैरेतैः शु-
 भाशुभं वाच्यम् । सर्वैरेतैः क्षिण्वैः सद्योवर्षं भयं खर्वैः ।
 खर्विजः परितो विषय विमलं श्यामा मख्वा रवेः
 क्षिण्वादीवितयः सितं सुरधनुर्विदुज्ज् पूर्वोत्तरा । क्षिण्वी
 मेघतर्दिशकरकरैराङ्किजितो वा यदा वृष्टिः स्याद्य-
 दि वार्कमलसमये मेघो मङ्गांश्चादयेत् । खर्वज्जो वक्रः
 कृत्तौ सुखः काकादीनां चिह्नैर्विद्धः । खर्विन्द्रे ख-
 र्वाकाज्जलभावः प्रायो राज्ञः । वाहिनो समुपयाति
 पृथतो मांसमभ् जगमयो युवकृतः । यथा तस्य वक्रविद्यो-
 नङ्गान् अपगम्य विजयो विजङ्गमैः । भागोर्दये यदि
 वाकमये गजर्विपुलप्रतिभा भजिनी । विष्वं निदर्शयि
 तदा यवतैः प्राप्तं यवर्त्तं यवर्त्तं प्रवदेत् । यथा शान्त
 द्विजसममुदा जम्बा क्षिण्वा अदुष्टवना च । राहुज्जवा

जनपदनाथं चत्ते ह्युवाच विरिणमा वा । यद्विस्तरेण कथितं
मुनिभिस्तदस्मिन् सर्वं मया निगदितं पुनश्च व्रजम् ।
श्रुत्वापि कोकिलवत् बलिभुम्बिरोति यत्तत्त्वभावकत-
मस्य पितं न जेतुम् ॥ ४७ ॥ । एवमन्योऽप्युत्पाताः
सन्ति विस्तारमयाद्योक्ता आकरे दृष्ट्याः उत्पात विशेषे
मङ्गलकर्मवर्ज्यं न काश्चिद्व्यवस्था रघुनन्देन दर्शिता यथा
“गर्गः । दाहे दिशाश्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽप्य वि-
दारणे वा । धूमे तथा पांशुकप्रपाते न कारयेत्काङ्कलि-
कादि कार्यम् । उत्कापाते च निर्वाते तदंशकावर्षये ।
हिरे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्वाणाङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ
सद्युत्पन्ने पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः । पक्षाणां सङ्करे चैव
न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् । हिस्त्रार्थं वा तिस्र्यर्थं वा दृष्ट्वा
गगनमण्डले । रात्रौ यक्षधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् ।
दिग्दाहे दिननेत्रश्च पक्षे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च
सम्भूते त्र्यह्वाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं
धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वक-
र्मासु । भोजराजः “पक्षे रजोरीरविप्रकम्पे केतुहृमो-
लकापतनादिदोषे । व्रते दद्याद्वाणि वदन्ति तज्ज्ञास्त्र-
योदद्याद्वाणि वदन्ति केचित्” । “पक्षणाकाले भूकम्पो-
ज्जलापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदद्याहं अगु-
हम् । किञ्चिदुत्तमसमाहारेऽपि दद्याहम् । पक्षणाद्यो-
क्तदोषे त्र्यहर्षमिति” वाचस्पतिमित्राः । अत्र कृतिसागर
भूतहारसंघे । “राज्यादिमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु
च । होमस्त्राध्याययोश्चैव वर्जयेद्दृष्ट्यालक्षम् । अक्षहोमे
महादाने वर्जयेत् सोमके सके । तपःस्त्राध्याययोश्चैव
विरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अभ्युक्तम् । “उल्का-
पाते भुवः कम्पे अकाशवर्षमर्जिते । वज्रकेतुहृमोत्पाते
पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः । प्रवाचस्तु लज्जेत् क्षलः सप्रवाल-
मतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च जेतुं कर्म तिरा-
लक्षम् । शुद्धसङ्गा चैकरालं सर्वं कर्म समाचरेत्” ।
पराशरः । “प्रवाचे सप्रवालं स्थात् तिरालं व्रतव
अग्ने । एकरालं परित्यज्य कुर्वान् पाप्मिपक्षे पक्षे” ।
भृगुः । “राजानानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहस्तथा ।
शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्येषु वै भृगुः” । शूद्रस्याप-
रिचक्षम् । कस्य इत्युपलक्षणम् । पक्षणादाद्येवमेवाभ्युक्तं
क्षलं पठितत्वात्” मन्वन्तम् । भीष्मभारादां तु विशेष
उक्तः । भारद्वाजः “अग्निर्दे त्रिविधोत्पाते - सिङ्घिका
कुतर्दधने सप्रवालं न कुर्वीत बालोद्वाहादि मङ्गलम्”

वविष्टः सर्वग्रासे दिनान्यदौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् । षट्-
दिनानि त्रिभागाने चर्द्धपासे चतुर्दिनम् । चतुर्थांशे
तिरालं स्थात् पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः” भारद्वाजः
“उत्पातपक्षणादौ सप्ताहं निषिद्धे लज्जेत्” । अङ्गिराः
“सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धपासे दिनत्रयम् । त्रिहृ-
काङ्कुलतोपासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” । “अनयोर्विषयव्यवस्था
देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या” पी० धा० । अत्या-
वश्यककार्ये परिहारस्तुल्यः क्वोतिनिर्वन्ने “दिनानि
पञ्च षड्विंशतिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वैकम् । यवना
चर्यस्य मते पञ्च मुहूर्त्तान्च दूषयति” । प्राशुक्तवराह
प्रदर्शितं शुभोत्पाते दुष्टमेव दिनं वर्ज्यम् । “शुभोत्पा-
तैश्च दुष्टं दिनम्” मुहूर्त्तचि० उक्तः । एवञ्च आर्त्तादि-
व्यवस्थापितं विवाहे पक्षणे एकदिनवर्जनम् अत्युपाय
विषयमापह्नव्यं वा उक्तवचनजातसामञ्जस्यम् ।
पक्षादिविषये विशेषः पक्षण्यन्दे वक्ष्यते “एकताल-
होत्पातपवनं प्रेतो गिरिः” रघुः । अयोपासि
सत्सरोत्पातवातः” सायः । “उत्पातेन प्रापिते च”
पा० । “उत्पातगृहदुष्टञ्च” ज्यो० ।

उत्पातक वि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्+पत-
णिच् खलु १ उत्पातजनको उद्+पत-खलु ।
२ अर्द्धपतनशीले च । “दंष्ट्रोत्पातकमक्षु कर्मलिकामशका-
वृतम्” । भा० खगो० २४० ।

उत्पाद पु० उत्+पद-नावे घञ् । उत्पत्तौ ‘दुःखे च
योषितोत्पादे शास्त्राङ्गकेदेने तथा’ बा० उत्पत्तिघ-
न्दे विवृतिः उत्पन्नः पादोऽनेन । “उत्पन्नप्रपादे लि० ।

उत्पादक पु० अर्द्धस्थिताः पादा अस्व कप् । अटपदे घर-
भाख्ये गजारातो १ पशुभेदे तस्य पृथक्पृथक्पादादूर्ध्वं
पादत्वम् । उत्-पद-णिच्-खलु १ २ पतिर पु० । ३ उत्त-
पादनकर्त्तरि लि० । “उत्पादकब्रह्मादालोर्गदीवान्
ब्रह्मादः पिता” “आकुलत्पादकं केचिदपरे सेलिषं
विदुः” “मोतपादकः प्रजाभागी तस्यैवाभ्याङ्गनासिपि”
मनुः । स्त्रियां टाप् अत इच्छम् । उत्पादिका ४ उत्-
पादकस्त्रियां ५ हिङ्गलोचिकायां यद्धि० ईप्तिकायां
भरतः ७ देहिकानामकोटे च स्त्री लिका० ।

उत्पादन न० उद्+पद-णिच्-खलुट् । जनने उत्पत्तिक-
रणे “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पादनम् तथा” मनुः
उत्पादशय पु० उत्पादः अर्द्धस्थिपादः वन्त्येते यी-खु ।
(टिडर) १ टिडिमर्षादि केनच० । २ विचौ य । तयोः

उत्तमापादतवा यवनातवाचम् । उत्पादं यवनमव
उत्पादयवमोऽप्यल ।

उत्पादित लि० उद्+पद-णिच्-कर्म्मणि क्त । जनिते ।

“अथनारभमाणस्य विभोदुत्पाद्विवाः परैः” माघः ।

उत्पादिन् लि० उद्+पद-णिनि । उत्पत्तिमिति । “ध्वं-
स्तपादि भङ्गुरम्” हितो० । उत्पादयति णिच् णिनि ।
“उत्पादके” । “दुःखोत्पादि ऋषे इव्यं क्षिपन् प्राणहर-
कण” या० वृ० उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उत्पाद्या अथ० उद्+पद-णिच्-ल्यप् । जनयित्वेत्यर्थे “क्षी-
त्वा अथं वायुत्पाद्या” मनुः । “उत्पाहत्पाद्या संकल-
दन्ति चैवा प्रकस्येत” कृतिः । कर्म्मणि यत् ।
जननीये लि० । “जावय्य उत्पाद्या इवाव यलः” कमा०
उत्पाली स्त्री उन्नतिं पादयति पाद-अण् गौरा० ङीप् ।
कारोम्ये यन्त्र० ।

उत्पाव पु० उद्+प “उदि नवतिथ्योतिपूजुः” पा० अण्
वाधित्वा ञञ् । उत्पवने सशिवपात्नादेः संस्कारभेदे
उत्पिञ्जर(ल) लि० उद्+पिञ्ज कञ् वा ण्यस् रः । अल्लयी-
कुले । “कुर्व्याणस्तुपिञ्जरजातपत्नैः” माघः । उत्-
पिञ्जरोभूतदक्षैरित्यर्थः रक्षयोरभेदः” मणि० । “तदुत्-
पिञ्जकं बुधमाषीद्वास्तुरोपमम्” भा० श्रौ० २५. ४० ।

उत्पिब लि० उद्+पा-य । उद्बल पाबिनि ।

उत्पिष्ट लि० उर्जतः पिष्ट उद्+पिब-क्त । उर्जतं कृत
मेवमेव । उक्तयिते । “सन्निवृत्तस्तुपिष्टं विस्मिष्टं विव-
र्णितसवणिप्रमतिक्षिप्तं तिष्ठक्षिप्रमिति वाङ्मयम्”
सुनतोक्तं बहिषवन्निवृत्तक्षिप्रैस्त्विभक्तैस्तत् कार्यं तत्रीक्तं
“विशेषेणोत्पिष्टं बन्नावुभवतः शोकावेदनाप्रादुर्भावे-
विशेषतस्तल्ल नामाप्रकारा वेदना रालो प्रादुर्भवति” ।

उत्पीड लि० उद्+पीड-अच् । संवर्धयेत् । पीडके रक्षवा-
धके च । भावे ञञ् । रत्नारणे । “स तु वायवरोत्-
पीडादिकवत्सुखस्यम्” भा० व० २१. ४० । “आवाङ्मनी
नयनवर्षादोदीर्घदृष्ट्याकाशम्” मेघ० । ल्यट् । उत्-
पीडनं तल्ल न० । अ । तल्लैव स्त्री । यद्वा उत्पीडयत्
उत्पीडाकारके । “अन्धोन्धस्तोडवदुत्पद्याः”
कुमा० । स्त्रियां ङीप् [पुच्छयते ।

उत्पुच्छ नामधातुः पुच्छदृष्टति उद्+पुच्छ+णिच् उत्-
उत्पुच्छ पु० उत्पिप्रः पुच्छोत्तेज प्रा० व० वा क्षिप्रलोपः ।
उर्जक्षिप्र पुच्छे पयो ।

उत्पुट लि० उद्+वाटितं पुटलस्य प्रा० व० वा वाटितलोपः ।

पुटम्यथे प्रकृते । तेन निर्दत्तस्य सङ्ख्यादि० अण् । औत्-
पुट तेन निष्पाद्ये लि० । तेन हरति उत्पुङ्गादि० ठञ्
औत्पुटिक तेन हारके लि० स्त्रियां ङीप् ।

उत्पुटक पु० उद्+पुट-कृन् । सन्तुतोक्तो पास्त्यासपञ्चभेदे ।

“अतजङ्गं नामलिङ्गे वक्ष्ये पास्त्यासपञ्चान् । उत्पाटक-
सोत्पुटकः श्यावः कण्डुयुतोभयम् । अवनम्यः सक्त-
यङ्को र्णम्यको जम्बुलक्षया । कापी च दाहृवांश्च
शृङ्खला कर्मणः क्रियाम्” । लेपस्तुपुटके इत्यात् तैव
मेभिच साधितम्” सुश्रु० ।

उत्पुत लि० उद्+पु-क्त । पवित्रादिना कृतोत्पवनसंस्कारे
पालादौ । इट्पणे उत्पुतितोऽप्यल लि० । तेन हरति
उत्पुङ्गा० अण् । औत्पुत तेन हारके लि० ।

उत्प्रेय लि० उद्बल मेवम् । उद्बलमेवे जहादौ ।

उत्प्रभ लि० उत्प्रता प्रभाऽस्य प्रा० व० गतलोपः । उत्प्रत
प्रभाविते रत्नदर्शित्वे वज्री पु० हेम० ।

उत्प्राशन न० उद्बल प्रायश्चम् । उत्प्रेष्य भोजने

उत्प्रास पु० उद्+प्र+अच्-दीप्तादिभ्य ञञ् । उपहासे । “प्रियं
सोत्प्रासकोष्ठा मध्याधोरा दक्षेभुवा” शा० दृ० ।

उत्प्रेक्षण न० उद्+प्र+रेण-भावे ल्युट् । उत्प्रेषणे
रक्षिणादिना कस्यचित् पदार्थस्य सम्भावने । रक्ष-
इटोत् । णिनि । उत्प्रेक्षित्तत्कारके लि० स्त्रियां ङीप्
उत्प्रेक्षा स्त्री उद्+प्र+रेण-क । उत्प्रेषणे अर्थावधारभेदे
अवधारयन्ते पुष्टे २६५ विहितः । [अज्जने

उत्प्लवन न० उद्+प्लु-ल्युट् । उपरि तुलने (मादा) णिनि
उत्प्लवा स्त्री उत्प्लवति उद्+प्लु-अच् । मोक्षार्थं यन्त्र०

उत्फाल पु० उद्+फल-अञ् । उत्फाले रत्नसुतोविद्यरथे च
उत्फुल्ल लि० उद्+फल-क्त नि० । विकसिते इवामान-
म्योन्मेषिकेवैव प्रकाशने “उत्फुल्लोत्तमनिन्दर
तुल्यभाषः” माघः । रत्नाने लि० । स्त्रीयां शुभेच्छने
न० भेदि० ।

उत्त पु० उत्तति जलेन उत्त-व किञ्च नलोपः । पर्वतादेः
ऽकवच्छिन्नस्य पातस्थाने । रत्नप्रवाहे च “आविशुचुत्तम्
गौतमाय तथ्यजे” ऋ० १, ५, ४, ५, “विष्णोः परे परये
मध्य उत्तवः” ऋ० १, ५, ४, ५ मध्य वाक्के विविधुत्त-
सङ्ग्रहम्” २, २, ४, ४, “उत्तो वा तल जायतां सुदो वा
पुण्डरीकान्” उच० ६, १०, ६, १, उत्तो भवः उत्ता०
अञ् । औत्त तल्लने लि० । रत्नविभेदे ततः गोले
अन्नादि० कञ् औत्तावन तल्लोमे इत्या० स्त्रियां ङीप्

उत्सङ्ग्य लि० ऊर्ध्वं गते सकृन्मि अथ व समा० स्त्रियां ङीष् ।
ऊर्ध्वोक्ते "उत्सङ्ग्या अथगुदधेहि समञ्जि चारवा
हयन्" यजु० २१, ११ ।

उत्सङ्ग पु० उत्पन्न सजतेऽत उद्+सृज अघारे सञ् ।
मध्यभागे "दरीन्दोत्सङ्गनिष्कभासः" कुमा० "हृषदो-
वासितोत्सङ्गाः" रघुः । "तत्सं कतोत्सङ्गवलिक्कि-
याभिः" रघुः "यथोत्सङ्गे निहितममलद्दुःखदुःखेन
गालम्" मेघ० । २ क्रोडं "तथोत्सङ्ग प्रणयिन इव सस्त-
गङ्गादुक्काम्" "उत्सङ्गे वा मलिनवपने सौम्य ! निमित्त
कीर्णम्" मेघ० । ऊर्ध्वं तथा सजतेऽतः आधारे सञ् । ३ उपरि-
भागे "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो साञ्च भूस्त्रयिन्याः" मेघ०
उत्क्रान्तः सङ्गम् अत्ता० स० । ४ सन्यासिनि सङ्गरहिते
तत्पत्रे टा० स० । ५ ऊर्ध्वतः सङ्गे च ।

उत्सङ्गादि हरतोत्यर्थे टञ्निमित्त "हरत्युत्सङ्गादिभ्यः"
पा० । उक्ते यद्भवम् हे स च गण उत्सङ्ग उहप उत्प्लुत
उत्सङ्ग उत्प्लुत पिटक् पिटाक्" औत्सङ्गिकः सि० कौ० ।
उत्सङ्गिन् लि० उत्सङ्ग ऊर्ध्वं सङ्गः अथव्य इति स्त्रियां
ङीप् । ऊर्ध्वं सङ्गयुक्ते ।

उत्सङ्गित लि० उत्सङ्गिनः उत्सृष्टाः कृताः उत्सङ्गिन्+
तत्करोतात्यर्थे णि-कर्मणि क्त । संसर्गयुक्तीकृते । "उत्स-
ङ्गितोत्सङ्गतरङ्गाङ्गः" माघः ।

उत्सङ्गन न० उद्+सृज-णिच् ल्युट् । १ ऊर्ध्वतः संयोजने
उत्सङ्गेपथे । "सम्पन्नानोत्सङ्गनाचार्यकरयेत्यादि" पा०
तत् उत्सङ्गे "दण्डमुद्ययति उत्तिपतीत्यर्थः" गि० कौ० ।

उत्सङ्गि स्त्री उद्+सृज-क्तिन् । उक्ते ।

उत्सङ्गि पु० उत्सङ्गः जलप्रवाहोधीयतेऽस्मिन् धा-क्ति उप०
स० । जलप्रवाहवति कृपादौ "अर्केरुर्ध्वं वुवुह उत्सङ्गि
प्रिषर्ध्वं" ऋ० १, ३८, ४ ।

उत्सङ्ग लि० उद्+सृज-क्त । १ उत्सङ्गे समूलसङ्क्षिप्ते ऽनये च
"मकरध्वजइतोत्सङ्गविपङ्गः" काद० २ अत्यायासमध्ये च
"उत्सङ्गयय इव वा एव यज्ञात्सर्वास्यामि" यत० ब्रा० २,
५, २, ४८, दर्शयौत्सङ्गमासवशाहमास्यानामनुष्ठानवाङ्मत्या-
भावाद्दण्डययत्वम्" भा० । तेन हरति उत्सङ्गा० ठञ् ।
औत्सङ्गिक तेन हारके लि० ।

उत्सङ्गी पु० उद्+सृज-कर्मणि सञ् । १ सामान्यविधाने, तस्या-
वति बाधके सङ्गतः प्रकृतत्वात्तथात्वम् । "क्षिपदपवा-
दनिषर्गेषु सङ्गीभिर्निषिधते" पात० भा० । "अपवादेति-
गोत्सङ्गीः-अतस्मात्तस्यः परेः" कुमा० २ आत्मा । भावे

सञ् । २ स्थापनायोर्व्यापारे विद्योत्सङ्गः ३ स्थागे ५ दाने
"तथोत्सङ्गेण शुभ्यन्ति ज्येष्ठा तपसेव च" मनुः "त्री-
सङ्गोत्सङ्गेविनीतयेथाः" कुमा० ३ सभाप्रौ प्रतोत्सङ्गः ।
"उत्सङ्गमेके सुखोपगुणत्वात्" आश्व० न्यौ० १, ४, २१, ०
"ओमोत्सङ्गे वैकस्याङ्गः" कात्या० २४, ७, २५, ७ वादि-
कवेदपाठसभाप्रौ । वेदाध्ययनोत्सङ्गकाळश्च मित्ता०
दर्शितो यथा "पौषभासस्य रोहिण्यामष्टकायामघापि
वा । जलान्ते कन्दर्वां कुर्यादुत्सङ्गं विधिवद्बहिः" या०
"पौषभासस्य रोहिण्यामष्टकायां पामाद्बहिर्जिह्वसमीपे
कन्दर्वां वेदानां स्वदहोक्तविधिना उत्सङ्गं कुर्यात् ।
यदा पुनर्माससि उपानर्भे तदा माघशुक्लस्य प्रथमदिवसे
उत्सङ्गं कुर्यात् । यद्योक्तं मनुना "पौषे तु कन्दर्वां
कुर्याद्बहिर्जिह्वसमीपे ननुचः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने
प्रथमेऽङ्गनीति" । तदनन्तरम्यजुषीमहोरात्रं वा विरम्य
शुक्लपक्षे वेदान् कृष्णोत्सङ्गान्वधीयते । यथाह मनुः
"यथाशास्त्रेण कृत्वावमुत्सङ्गं कन्दर्वां बहिः । विरमे-
त्यजुषी रात्रिं यथायेकमहर्निशम् । अत उर्ध्वं तु क-
न्दर्वां शुक्ले नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि तु सर्वाणि
कृष्णपक्षे सम्मतेदिति" । अतान्धावभाह या०
"त्राहं प्रेतेष्वन्यायः शिष्यात्सङ्गयुक्त्वन्नुच । उपानर्भे नि
चोत्सङ्गे स्त्रयाश्विनोत्सङ्गे तथा" "उत्सङ्गे जन्तोप-
सिग्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्प" इति मित्ता० "औपूर्वा
व्याकृतीः सावित्रीस्तु विरम्यस्य वेदादिधारभेत्" "तथो-
त्सङ्गे" आश्व० न्यौ० १, ५, १२, १२, उत्सङ्गजनयद्दे विवर्तितः ।
उत्सङ्गिन् लि० उत्सङ्गोऽप्यस्य इति । उत्सङ्गयुक्ते । "अ-
नसत्सङ्गिण्याम्" २४, ४, २२, लिपुभिर्भुविक्तेषु एकस्या-
हेवाग्निदोमस्थोत्सङ्गोत्सङ्गोत्सङ्गित्वम्" कर्कः । अयनं
गयासयनम् ।

उत्सर्जन न० उद्+सृज-ल्युट् । १ दाने, २ स्थागे, च । वेदोत्-
सङ्गरूपे वस्त्रासक्तस्य वैदिकानां श्रुतिवाग्दे स च
आश्व० न्यौ० । उक्ते यथा "मध्यमाष्टकायामेताभ्यो
देवताभ्योऽप्येन कृत्वाऽप्योऽध्ययनम्" २० सू० । "मध्य-
माष्टकाद्यहणं वस्त्रासानोपसङ्गार्थम्" । तेन तस्याः
समीपे साच्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः शास्त्रान्तरे चैवं
दृश्यते । "एताभ्यो देवताभ्यो कृत्वा सावित्र्यादिभ्य
अतश्च, इत्युक्तम् । अग्निषोड इत्यादिभ्योऽप्येन कृत्वा
स्यालोपाकपङ्कषमज्जाऽप्येनेति बलेन नृपन् न्हविह
नमं ग्राह्यमिति दर्शयति, ततः क्षिप्रतः, ततो वेदारम्भ-

यम् । ततो होमयेषं समायपोऽवगाहन् इत्यर्थः ।
 मारा० “एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति” २१ सू० ।
 “ज्ञात्वा सावित्राद्या नव अग्निमीड इत्याद्याश्च
 बिंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । षष्ठ्यदेवता आदिष्ट्य तर्पयेयुः ।
 द्वितीयान् ज्ञात्वा तर्पयामोत्येकादश्विंशदाक्यानि ज्ञात्वा
 तावत्तृत्वस्तर्पयेयुः” ना० व० । “आचार्यान् ऋषीन् पितृ-
 च” २२ सू० । यच्च मन्त्रयज्ञाङ्गं तर्पणसक्तं तदेत-
 दङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः । चयञ्चो देवतातर्पण
 मन्त्रयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्त-
 र्पयन्तीत्यत्र देवतापङ्कजमत्रापि समुच्चयार्थम् क्रमश्च
 तन्मोक्त एव” ना० व० । “एतदुत्सर्जनम्” २३ सू० ।
 “अख्येयं संज्ञा । ततः वषणासान् षडङ्गान्यधीयीत ।
 वषणासानधीयीतेत्वारभ्य एवमन्ता धर्मा यदङ्गणाध्ययन
 एतेत्याहुरेके । अख्ये त्वविशेषेणेत्याहुः” ना० व० ।
 उत्सर्गयञ्चे दर्शितेन काशेनास्य विकल्पा याचिभेदेन
 व्यवस्थायः “पौषे तु अन्दां कृत्याङ्गिहस्तुसर्जनं
 बुद्धः” षष्ठः । [कृते च

उत्सर्पण न० उद्+सृ-ल्युट् । ?उत्सृज्य पुरतोगतौ, २उत्स-
 उत्सर्पि नू लि० उत्सर्पति णिनि । उत्सर्पित्यो “पयोधरोत्-
 सर्पिषु शीर्षमाशः” रतुः । “उत्सर्पिभिः प्रांशु-
 मिवांशुजालैः” किरा० २अतिशयिते क्लियां छीप ।
 “उत्सर्पिणी खलु मङ्गतां प्राधर्षणा” यकृ० सा च हेम-
 चन्द्रोक्ते कावचक्रान्तगते १कावचगतिसेदे ‘सागर
 कोटिकोटोनां विंशत्या च समायते । अवसर्पिण्यां
 षड्वरा उत्सर्पिण्यां तएव निपरीताः । एवं द्वादशभिररै-
 र्विवर्तते कावचक्रमिदम्” हेम० । [पञ्चायां गवि जटा०
 उत्सर्प्या स्त्री उत्+सृ-यत् । ?असृज्यां गर्भयोन्मायस्या-
 उत्सव पु० उद्+सृ-अप् । आनन्दजनकव्यापारे विवाहादौ ।
 “अङ्घ्रिमन्त्रमधिकङ्घ्रिं वृषवः पूर्वसुव्रतमपोऽकृतसरः” “स
 ज्ञात्वा विरतोवृषवान्” रतुः । “धर्मसिद्धमनाकीर्त्या
 यज्ञोत्सववतीं शुभाम्” “हृष्टपुञ्जनाकीर्त्या मिलोत्सव-
 समानुजाम्” भा० व० २०६ सू० ।

उत्सवसङ्केत पु० उत्सव आनन्दजनकः सङ्केतः स्त्रीपुंसयोः
 रत्नधर्मवरागादाङ्गानम् यस्य । अख्येयं स्त्रीत्येव दाम्पत्य-
 नियमशून्ये स्त्रीपुंसवोरतुरागमालहेतव्यसौख्यविहार-
 याचिनि पार्वतीये जातिभेदे । भा० व० अख्युनस्यो-
 नरदिग्विजये “पौरवं युधि निर्जित्य दखून् पर्वत-
 वासिनः । मण्डादुत्सवसङ्केता नजवत् सप्त पाखण्ड्यः

२६ सू० अत्र भीषक० दर्शितरोत्यैव व्याख्या । तद्वर्षके
 प्रतीचीत्येऽपि जातिभेदे “मण्डादुत्सवसङ्केतान् व्यजयत्
 पुरुषर्षभः” मनुस्मृत्य प्रतीचीविजये ११ सू० “शरैश्च-
 वसवङ्केतान् स काला विरतोत्सवान्” रतुः ।

उत्सादन उद्+सद-णिच्-ल्युट् । ?उत्सारणे, २उत्सर्त्तने कषाय
 इत्येव स्त्रीकाद्यपसारणे ?उत्सर्त्तकरणे “उत्सादानां च
 लोकानां रात्रौ भ्रान्ति ऋषीनिह” भा० व० १०२
 सू० । “उत्सादनार्थं लोकानां धुम्मुनां महासुरः” भा०
 व० १०० सू० । “न हि हैतवने किञ्चित् विद्यतेऽन्यत् प्रयोज-
 नम् । उत्सादनञ्च तेन वनस्थानां महाद्युतेः” भा०
 व० २१७ सू० । स्थानान्तरणयने “क्रयणवेदारक्षणे प्रव-
 र्ग्योत्सादनेत्या०” कात्या० १४, १, १२, “उत्सदने प्रव-
 र्ग्योत्सादनम्” कात्या० १८, १, १० । उत्साद्यतेऽत्र उद्+
 सद-णिच् आधारे ल्युट् । महावीरादिपरित्यागदेये ।
 “उत्सादनदेशं गच्छन्ति सामगानानन्तरम्” कात्या०
 २६, ७, ६०, उत्सादनदेशं प्रति आगच्छन्ति उत्सादनं
 महावीराणां परित्यागः स यत्र देशे विहितः सती” अर्थ०

उत्सादनीय लि० उद्+सद-णिच्-कर्त्तव्ये अनौबर् । ?उत्सेये
 २उत्सृजनीये उत्सर्त्तनीये कषादिइत्ये । “कुम्भाद्रुत्सा-
 दनीयानि सर्पिण्या लेपनानि” च सुह० ।

उत्सादि पु० भवादर्थे “उत्सादिभ्योऽञ् पा० अञ् प्रत्यवप्र-
 कृतिषञ्गये । स च उत्स उदयान विकार विनद मङ्गानद
 मङ्गानस मङ्गाप्राञ्च तरुण तलुन (वधक्याऽसि) पृथिवी धेतु
 पङ्क्ति जगती लिट्पु अतुट्प जनपद भरत उद्योतर
 पौष्ट पोषकुञ्च (उदः स्थानदेशे) पृथग् य भल्लकीय रथानर
 मध्यन्दिन दृष्ट मङ्गु सत्यत् कुञ्च पञ्चाश इन्द्रावसान उष्णि-
 ह् ककुम् उवर्ष देव (योद्धादण्डन्दसि) औत्स तङ्गवे त्रि० ।
 उत्सादित लि० उद्+सद-णिच्-क्त । उक्तू कृते उद्गर्तिते च
 “भङ्गवनेषूपविष्टः परिधावाभ्यर्त्तं वृषुः । सखी चन्दनसं-
 युक्तः शमीवैरभिमन्त्रितः । उत्साहितः कषादेण
 मन्त्राङ्गिः सुविशितः” भा० वृ० ८२ सू० ।

उत्सारक पु० उद्+सृ-णिच्-ल्युट् । हारपाठे हेमच०
 तेन हि प्रमुह्यारतो जना दूरीक्रियन्ते इति तस्य तथा
 अपसारणे त्रि० । [२वाक्ये, १स्थानान्तरकरणे च ।
 उत्सारण न० उद्+सृ-णिच्-ल्युट् । ?दूरीकरणे-
 उत्सारित लि० उद्+सृ-णिच्-क्त । दूरीकृते पाठिते “ग-
 यलान्वमङ्गं गुणधेन इत्याहुत्सारितेनैवसुपालसाङ्गेन” कोशा०
 उत्साह पु० उद्+सृ-अङ् । ?उत्सेने, २अभ्यवसाये, कर्त्तव्य

कल्पे स्थिरतरे प्रयत्ने "उत्साहो मन्मथः" स्यादिति
नोतिविदां मतम् । प्रभुशक्तिर्मन्मथा तत्तादुत्साहवान्
भवेत्" इत्युक्ते राज्ञां गुणविशेषे, "चादेवोत्साहयोगेन
क्रिययैव च कर्मणाम्" मनुः । "नोताविनोत्साहगुणेन
सम्पद्" कुमा० । ११ कल्पे ये यत्नरत्नावली ईकृते, चेदिनी
"नार्थारम्भे संस्थाः स्वेवाहुतसाह उच्यते" सा० ६०
उक्तवचनके वीरवस्य उल्लासिभावे । स च वीर-
रसस्य स्यादो भावः "रतिहोस्य शोकव-
क्रोभोत्साहो भवं तथा । जगुसा विस्मयवैयमली
प्रोक्ताः यमस्तथा" स्वायिनो विमज्जस्य "उत्सवप्रकृति-
वीरः उत्साहस्याविभावकः" तत्प्रोक्तेः । तत्र उद्यममात्रे
"मन्मोत्साहः कृतोऽपि जगयापशादिना माधम्येन"
यत् । "सन्तवजोऽनङ्गवादी ह्युत्साहसमन्वितः" गोता
"मन्मोत्साहः स्थूलवसाः कृतप्रोदहसैवकः" या० ५४
आख्येयं वक्तुं मनुष्य इति वा उत्साहिन उत्साहवत्
तद्विषये लि० द्विदां ज्ञेयम् ।

उत्साहक लि० उद्+हृङ्-लृट् । उत्साहकान्ति "हृज-
काभ्यामिति" पा० मन्मोनिषेधेऽपि बाजका० मन्मो
वसावः । कार्योत्साहकः ।

उत्साहन न० उद्+हृङ्-विच-लृट् । उत्साहनने
उत्साहवर्द्धन उ० उत्साहं वर्धयति हृष-विच-लृट् । वीर-
रसे । हृष-लृट् ईत० । उत्साहस्य ह्री न० ।

उत्साहशक्ति स्त्री उत्साहप्रयत्नक्ति रत्नम् । राज्ञां विक्रम-
हेती वहे । "वङ्गगुणाः यत्नवत्तिलः प्रभाविोत्साह
मन्मथाः" अमरः । "कर्तव्ये कर्त्तव्ये स्वेवान् प्रयत्न
उत्साहः" मणि० ।

उत्साह लि० उद्+विच-लृट् । उद्दिक्ते अतिप्रयत्ने उद्दि-
युक्ते उद्दिक्ते गर्जिते च । "जानीवाहस्विरा वाचसुत्सिक्त
मनसां तथा" मनुः ।

उत्सुक लि० उत्सुवति पु प्रेरणे नितङ्गादि० तु कर्त्तु ।
इरावाप्रने काकलेपाहृष्टिणा इरायोस्तुक्ते च "दि-
नावसानोत्सुकबालवत्सा" "सुखा राजः पिबोदनं मेने
तत्सङ्गमोत्सुकः" "वत्सोत्सुकपि क्षिप्रता खपयाम्"
"आयङ्गोत्सुकशरङ्गां चित्तकूटस्थवो जहौ" रघुः ।
उत्सुकत्व भावः अयम् । अतिउत्सुकता तद्भावे न० । "इराज
वापरोत्सुक्यं काकलेपाहृष्टिणुता । चित्ततापत्वं
राक्षदोर्षनिश्चितादिहृत्" सा० ६० । "अतिउत्सुकेन
कृतत्वा वङ्गभावा व्यावर्त्तमाना द्विवा" रत्ना० । भया०

अभूततद्भावाये कण्ड । उत्सुकावते उत्सुकायमाना
"वस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतोपावसेऽनिके" भट्टिः
उत्सुक् लि० उत्सुक्तः सतम् अत्या० व० । विधानसूत्रा-
तोते 'अतुत्सुक्त्वपदस्यावा सङ्गृह्णतिः सन्निवृत्त्यन' भावः ।
उत्सुक् उ० उत्सुक्तः अतिउत्सुक्तः सूरः सूर्यम् अत्या०
व० । दिनात्यये हेमच० उत्सुकाद्योऽप्यत्र । "अति-
सूर्यमन्यान्तस्त्रापयान्युत्सुक्" अथ० ४, ५, ७, 'उत्सु-
कायिनवावन् सूर्यं वाचन् प्रगे निशा' भा० शा० २२८ व०
उत्सुज्य व० उद्+हृज-लृट् । उत्सुज्ये 'उद्दुपत्वात्
कर्मणि कप् । उत्सुज्ये लि०

उत्सृष्ट लि० उद्+हृज-लृट् । उत्सृष्टे इदं च । 'आह्वय-
नाह यत्कृत्स्नित् मन्मोत्सृष्टं स निज्जने । तत्
कचिदप्यो न नयेत् विभाज्यत्वं यथाकमम् । न वाच्यं
न च तत्सोर् पातव्यं केनचित् कवित्" । वज्र उ० ।
"मन्मोत्सृष्टपयः स्मृतिकागन्तुकादयः" या० ५४ ।
उत्सेक उ० उद्+विच-लृट् । उत्सेके 'उपदा विविधः
सत्यं नोत्सेकाः कोयसेचरम्" रघुः । "नोत्सेकमग-
मदे कदाचिदपि नः कुलम्" भा० आ० ११० ख० ।
उद्दिक्ते "पातव्यं न्यासकासन्नं ज्ञेयोत्सेके गलपये"
सुभ० । उद्दिक्ते वहिः सेचने च ।

उत्सेकिन् लि० उत्सेक+अन्त्यर्थे इति । उत्तिवति
उत्सेयुक्ते च स्त्रियां ङीप् । "भाष्येषुतुत्सेकिनी" यत्न०
उत्सेचन न० उत्सेच्य आधारमतिक्रम्य सेचनम् । आधा-
रातिक्रमेण प्रवने (उपधान)

उत्सेध उ० उत्सेधति कारयन्मतिक्रम्य वर्द्धते उद्+विच-
लृट् । उत्सेधे तस्य युक्तोचितरूपसूक्ष्मकार-
णातिक्रमेण वर्द्धनात्तथात्वम् । भावे चञ् । उत्सेधतो
मल्ल कदम्बिहृतभावात् "पुल्लविस्तार्जनात् पितृव्यादौ,
पुल्लार्जितविच इव उत्सेधस्याप्येऽपि हृत्तिः तथात्वेऽपि
विशेषणमासि आह्वयमसादिष्व परनिपातः हिसनि-
अन्त्यपाठपर इत्यादिहृदि भेदः । यथा "प्रयोध-
रोत्सेधनिपातपुष्टिताः इति कुमा० "तस्य प्रमाण-
नाह्वयमाह्वयमोत्सेधसपदिशन्ति" सुभ० । "उत्सेध-
निर्भूतमहोदधं ध्वजः" भावः "तस्मात्तावसा दीर्घाः
माहेयाचररकुवाः । तथैवोत्सेधतोऽप्योचररणास्तु
इत्यपि" अन्तोप० "प्रयोधरोत्सेधविशेषवृत्तिः"
कुमा० । कर्त्तरि कप् । उत्सेधे लि० । "वाच्यं ज्ञेयं पुच्छे
उत्सेधमेव तं कुर्वते तस्मादुत्सेधं प्रजाभयेऽभि सन्-

यान्" यतः प्रा० १२, २, २, "उत्प्रेषणम्" वन्ति तादृक्
प्रासादं वा" भा० ।

उत्स्वन उ० उच्चैः स्वनः । उच्चयच्चे । व० । २तद्वति लि० ।
उत्स्वप्र लि० उत्स्वान्नः अतिक्रान्तः स्वप्र तत्त्वयोदात्तं आत्मा०
व० । निद्रायां बाह्येन्द्रियाणां विधीनत्वेन मनसैव अर्ध-
व्यवहारमिवमेव तदतिक्रान्तेन जापदवस्थावत् अटवच-
नादिव्यवहारे । उत्स्वप्रमिव चरति क्वच उत्स्वप्रायते
यथा क्वक्वटिके "विदुषः उत्स्वप्रायते" स्वप्रद-
पटार्थस्य अटवाचा व्यवहारीत्यर्थः । एवमुत्तररामः
चरितेऽपि "अस्मि एव अज्जउत्त" इत्यादिना
श्रीताया उत्स्वप्रो वर्णितः ।

उद अज्जउत्त-किं तुक् 'उदोऽनूवेषावास्' पा० नि० प्रबो० द-
त्वम् । १ प्रभागे, २ विभागे, ३ क्षात्रे, ४ ऊर्ध्वे, ५ उत्कर्षे,
६ प्राग्व्ये, ७ आच्ये, ८ यज्ञो, ९ प्राधान्ये, १० बन्धने,
११ अभावे, १२ शोके, "तस्य उदिति ममेति" मृतेः
१३ अकृषि च । गणरत्ने उदः अर्धमभिधातु उदाहृतं
यथा 'उत् प्राग्व्यविवोक्तोर्ध्वमभिधातुप्रकाशायत्यर्थ-
मोक्षभावादप्रकाशान्वयमिति' तत्र प्राग्व्ये उद्वहः
विश्रान्ते उदगच्छति । अर्धवेदायाम् उत्तरति । क्षात्रे
पामाम् यतस्तत्पक्षम् । प्रकाशने उच्चरति आच्ये
उत्सृज्यः । शोके उद्वगतः । अभावे उत्सृज्यः । दहने
उद्वृज्यः । प्राधान्ये उद्विष्टः यज्ञो उद्वहः ।

उदक न० उदक-स्तुक् नि० नक्षोपच । अजे 'अनीला य-
द्वर्त्ता भूविद्वह' नावतिष्ठति' नावः । "यत्तु प्रविष्ट-
स्तुदह" नामगोत्रे च वाच्यतः । प्रोक्षिते का लयेन स्नात्
पूर्वे हस्तोदकः शुचिः । वा० अ० "वावानर्ध उदपाने-
वर्जतः वज्रतोदके" गीता । 'उदकस्रोतः संज्ञायाम्'
पा० वसासि संज्ञायामुदकस्रोतः उदपानः उदधिः
उदमेघः । क्षीरोदः । "मेघवायवज्जमिषु" पा० ।
पूर्वपदस्य उदादेशः । उदमेघं पिबति उदवाचः
'सकृत्सालोददशतत्परा' कुमा० उदवाहनः उद-
धिर्घटः पूरयितव्य उदकवादी घरे वा । उदकजम्बः
उदकजम्बाः । "यान्युदकजम्बुजाः" भट्टिः पूर्व-
यितव्य इत्याद्युक्तेः उदकपर्वत उदकस्यालो इत्यादौ न ।
'मन्मोदनसक्तु, विन्दुवज्रभारहारो वंभगाहेन' च'
पा० । उदकस्यः उदकस्यः (जम्बुविशोदकम्) ।
उदीदनः उददीदनः (उदकेन विह्वः कोदनः) । 'उदीदन'
प्राचक्षित्वा वधिर्धूलमज्जीवात्" यतः प्रा० १९, २, ३, १५ ।

उदकस्यः (उदकनिमित्तस्य) । उदीवनः उद्वजः
उदमारः उदहारः (जम्बुहारः) उदवीचः उदगाहः
(जम्बुवगाहः) यद्ये न । २ उदकवाच्ये तर्पणे च । "जनद्विवर्ध-
नित्वेन न कुर्व्याद्वहं ततः" । "अतोद्वान् वसु-
सीर्षान्" "बाधोदकं वसिप्रसादकोनचयुरति-
जाम्" "न जम्बुवारिचः कुर्व्याद्वहं पतिताच ये ।
"नाथोदोदकमाजन्म" इति च वा० अ० ।

उदककृष्ण उ० "उदककृष्णं भाषाव्यवहारेषोदक-
कृष्णः" इति विष्णुक्ते प्रतमेरे ।

उदकक्रिया स्त्री उदकेन क्रिया तर्पणम् । शास्त्रविहिते
जम्बादित्यर्थे "एवं मातामहाचार्यं प्रेतानामुदकक्रिया"
वा० अ० । "अपुलेषैव कर्तव्यः पुनः प्रतिनिधिः वदा ।
"पिबतोदकक्रियाहेतोः" अति 'उदकमोदकवाचा-
दयोऽप्यत्र न० । उदकदानमप्यत्र न० । 'तोयकर्मणि-
चारव्ये राक्षसमुदकदागि' भा० आ० १५० ।

उदकपरीक्षा स्त्री विवादादौ कौकिकप्रमाणाभावे काव्ये
दिव्यपथमेरे तत्प्रकारच मितः अ० । 'सकृच्च
माभिरच त्वं वक्ष्येति' भाष्यम् । नाभिर्दोदकस्य
महीलोहं जलं विभेत्" वा० उक्तः । प्रपञ्चस्तु मितः
अ० । दि० तत्वे च अतुल्यः ।

उदकम् अज्जउत्त-अकम् विद् । क्लेदे नवर० । वाचा०
क्षिप्रं वा गतित्वम् । उदकं जलं उदकं जलं क्लेदं जलं त्वर्थः ।
उदकमेह उ० उदकमिव मेहः । वृक्षतोक्ते मेहमेरे ।
तद्वत्त्वं तत्रैव 'तत्र चेतसर्वेदनमुदकवृक्षमुदकमेही
मेहति' । इहमेह यच्चे ११० पृष्ठे विहितः तत्रः
अज्जउत्त इति । उदकमेहिन् तद्युक्ते लि० क्षियां कीप् ।
उदकल लि० उदकमप्यस्य विष्णा० वा अच् । उदकयुक्ते
अजभावे सतृप् मस्य व । उदकवत् तत्पार्थे क्षियां कीप् ।
पिप्पला० इहच् । उदकिल तत्पार्थे लि० ।

उदकशुद्ध लि० उदकेन शुद्धः । १ क्षाति २ उदकस्यैव शुद्धे
च । ततः भवादौ अण् अतुल्यः द्विपदद्विः । औदकयोश्च
तद्वत्ते लि० ।

उदकषट्पल न० 'वृक्षारैः पञ्चकोटैस्तु पञ्चकोटि-
शुषोदकैः । समक्षीरं इतप्रस्यं क्षारार्धः क्षीरकाशतृत्'
चक्रदत्तोक्ते इतमेरे ।

उदकान्त उ० उदकमेवान्तः शेषा । उदकस्यन्ते । 'वृ-
क्षाः पक्षिणे उदकान्ते दीपेरन्' आच० जी० १२,
६२, "प्रोदकान्तात्तुष्टकान्तोऽनुनलव्यः" मृज० ।

सद्वीथ उ० नामधातु आत्मन उदकमिच्छति उदक-
कथम् । उदकीर्तिरतिशयान्तु उदम्यति ।

उदकीर्णः (र्यः) पु० उदकेन कीर्णः (र्यः) संज्ञायाम् उदा-
देशः । मङ्गाकरज्जे राजनिर्णः स्थानः रत्नमा० ।

उदकीचर पु० उदके जले चरति अथ वा सप्रम्या अलङ्कृ ।
जलचरे मत्स्यादौ । अथर्ववेदस्य सामदोराजेषाह
तस्योदकेचरा विपक्ष इव आसत इति मत्स्याच
यत० मा० ११, ४, १, १२ जलचरेऽपि मत्स्यादौ च ते
च सुश्रुते विभाजिताः ते च आनूपयन्ते ७११ पृष्ठे
दर्शिताः । साम्प्रत्याहुति उदकचरोऽप्यत्र, षिनि, उद
कचारिन् आत्मन स्थित्योऽपी ।

उदकीद्र न० सुश्रुतोक्ते उदरद्विचारकारणे । उदरयन्ते
विदतिः “उदकोदरिषस्तु वातहरते बाध्यामित्यादि” सुश्रु०
उदकं लि० उदु+कृत्+कृ० । कृपादित उक्तोक्तिते । “उ-
दकउदकं कृपात्” सि० को० ।

उदकप्रवण लि० उदक उत्तरा प्रवणं निम्नम् । क्रम-
योदविषयत उत्तरनिम्ने । “जपर उदकप्रवणे समे वा”
आत्मा ०, १, ४ । उत्तररत्नमार्गगतिहेतौ च “एव वा उ-
दकप्रवणोवसो यत्नैर्विदुः मङ्गला भवति” आ० उ० ।
“उदकप्रवणः उत्तररत्नं प्रति जेतुरित्यर्थः” भा० ।
‘मार्गो हि देशानां दिग्बो उदकप्रवणोदोदो हि मनुष्याणां,
दिग्दिव्यतः पुरोऽयं प्रत्युदकमेवा वै दिक् पितृणां वा
यद् उदकस्या प्रवणा स्यात्’ यत० मा० १, २, ५, १७ ।

उदक्य लि० उदकमर्कति दण्डा० वत् । १ जलार्हे म्रोद्गादौ ।
२ तत्सामानार्हेऽप्युचौ ३ अतमत्वां स्त्री । तस्याश्च ज्ञानदिव
वपर्क्यन्ममपुत्रे ततः पुत्रार्थे उदकार्कत्वात् तत्तात्त्वम् । “उद-
क्या कृतिका वापि अन्तर्जं संसृष्टे इति । निरान्तेऽप्येव
शुष्यते इति सातातपोऽमयीत्” शु० त० उदपराम् ।
‘उदक्या च संभावां न कुर्वति कदाचन’ भा० अ० प०
१०४ अ० । “उदक्यावाते वे च द्विजाः केचिदन-
नयः” भा० यान्ति० १६५ अ० । अथ प्रवङ्गात् प्रथम-
रजोदधेनतिव्यादिकवतरीजधर्मेभ्यो उक्तान्ते ते च विधा-
नवारिजाते दर्शिता ववा । “प्रथमर्चो द्वितीये वा पुमायुष
निरीचकम् । कर्त्तव्यं तातिमिः सन्ध्या धर्मशास्त्रविधान-
तः” । ननु सन्ध्याकथम् । वराहविजितायाम् “सुभगा चेतव-
कादया रोगिणी रत्नवाचवा । नीलाम्बरधरा नारी विधवा
जायते भ्रुवम् । भोगिनी वीतवका सावयवका पतिव्रता ।
दुर्भगा शीघ्रवका च सुभगा शीघ्रवकाञ्च” । रजोवर्षकथम् ।

“आलोहिते भवेद्भूम्या चेतवर्षे च पुलिनी । कथ्ये च
विधवा नारी रजस्येतत्सुखकथम्” विवाहोत्तरकालभेद-
फलम् “जटानां वत्सराधेन मासे पश्ये तथा खलु । रज
सोदधेनं स्त्रीणां सर्वदेवायुभावकम्” । अथ तथिफलम्
“आयत्तौ विधवा नारी प्रतिपद्यादृताऽऽह्वजा । वैधव्यादा
प्रतिपदा द्वितीया पुनर्वसिनी । शौभाग्यदा तृतीया
च चतुर्थी सुखनाशिनी । पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी
सम्पत्तिनाशिनी । सप्तमी धननाशाय, उल्लादा शौख्य
दायिनी । नवमी ज्ञेयदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।
एकादस्यर्धमाशाय द्वादशी रतिवर्जिनी । त्रयोदशी शुभा-
चोदा दुर्भगा च चतुर्दशी । पौर्णमासी तृमावास्या
दुःखरोगविषर्जिनी” । अथ मासफलम् तत्रैव “चैत्रे मासि
विशेषेण वैधव्यं लभते भ्रुवम् । वैशाखे वक्रपुलाढ्या अष्टौ
रोगादृता भवेत् । आषाढे अशुद्ध प्रोक्तः आवयोधनहा
भवेत् । भाद्रे तु दुर्भगा स्त्रीषां ह्याश्विने च तपस्विनी ।
कार्तिके निर्धना बाह्या मार्गशीर्षे वक्रप्रजा । पौषे स्यात्
पुंसकी नारी माघे पुनसुखान्विता । फाल्गुने सर्व
वपङ्गा प्रथमर्चो फलं ह्यतम्” । अथ वारफलम् । “आ-
दित्ये विधवा नारी सोमे देव्यमवाप्नुवात् । मङ्गले
ज्ञानघाताय बुधे च धनिनी भवेत् । गुरोर्भर्तृसुखदा
कन्यापुत्रपदभृगौ । शौचशुद्धादिषु मन्दे कियते
भर्तृरप्यतः” । अन्यत्त्वान्वाद्यानि “रजसा पतिव्रता दुःख
पुलिनी भोगभागिनी । पतिव्रता ज्ञेयभोगा सुखवारादिषु
सुखात्” अथ नैकाफलम् । “मातःकावे रजः स्त्रीणां
प्रसन्नं योक्तवर्जितम् । सङ्गे सुखवन्तस्तै मध्याह्ने धन-
वन्ति । अपराह्णे धनवाप्तिः सावाह्ने मध्यमं फलम् ।
पूर्वरात्रे सुखायासं मध्यरात्रे चनक्षत्रः । पररात्रेऽप्ये
नायाय प्रथमर्चुफलं ह्यतम्” । अथ स्थानफलम् ।
“मृगमध्यं सुखावाप्तिर्द्विहारे वियोगिनी । गन्धार्वा
सुखदा भूषावनेषापत्यवन्तिः” । इष्टफलम् । “पुर-
न्ध्या इष्टते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् । विधवा वा
त वदुदरं रजो वैधव्यं ह्यतम् । रजः पश्यति चेत्क-
न्या ह्यस्या तत्सुखं भवेत् । सन् दृष्टं तथा स्त्रीषा
मात्रघाताय कथ्यते” । आयावाफलम् । “पितृमृके रजो
देवं विदधाति पितुः कुले । देवस्थाने पितृस्थाने
धनस्थानेऽन्वयश्चक्षुः । जगं भर्तृविद्योने च वक्ष्यावादे
ह्यतमजा” । अथ नक्षत्र फलम् । “अश्विनी सुखदा स्त्रीणां
भरणी कामवर्जिनी । कृत्तिका देवदा प्रेवा रौहिणे

सुखदा भवेत् । अगस्त्य कामभोगाय सुखदं चरुदेवतम् ।
 अदिभूतं सुखं दद्याद्भुक्तं सुखवर्धनम् । अक्षेपा शु-
 भनायाश्च योकायाश्च तथा तथा । वैधव्यं कल्याणीकृते
 हस्तः पुनर्विचक्षणः । चित्ता चित्ततटं नारीं कुर्वते
 नात्र संशयः । स्नातो शुभाव नारीणां विद्याया सुख-
 नाशिनो । अतुराधारभोगाय खेडा भट्टं विवोगदा ।
 शुभहास्यशुभं मूलं पूर्वपाठार्थनाशिनो । सुखदा चोत-
 राषाढा श्रवणः सुखवर्धनः । धनितापञ्चकं स्त्रीणां प्रय-
 मर्त्तो सुखप्रदम् । तिथिरेकगुणा प्रोक्ता ननालं च चत-
 शुर्थम् । वारः चतुष्टये चोयो माससाष्टगुणः स्मृतः ।
 वस्त्रं दण्डगुणं विद्याहर्षणं च ततोऽधिकम् । अशुभं श्रेष्ठजः
 स्त्रीणां प्रयमर्त्तो हि दृश्यते । विधानं तत्र कर्त्तव्यम-
 रिष्टजं विवेकतः इति । अथ योगादिकम् । परि-
 धस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वैष्टौ । व्याघातानुस्यो-
 विष्टानशुभं प्रयमर्त्तवम् । विटिर्विटि भट्टेत्यर्थः । अन्य-
 त्वापि । “असा संक्रान्तिविष्टादौ व्यतीपाते च वैष्टौ ।
 परिधस्य तु पूर्वार्द्धे षट्च मरुतातिमण्ययोः । व्याघाते
 नव, ऋते तु नाद्याः पञ्चदशैव तु । वैधव्यमर्षिहानिश्च तु
 तनायं मरुत् भवम् । वैधव्यं यत्तुद्विच दारिद्र्यं क्षोषजीव-
 नम् । तेजोहानिं समायाति यत्तु पुनर्वती कृमात् । अथ
 शिषिकम् । “मिमे सज्जभिचारः स्नाहृषभे परभोगिणी ।
 निशुने धनभोगाढ्या कर्त्ते स्त्रिभारिणी । पुनर्पाठ्या
 विहरायौ तु कन्यायां श्रीमती तथा । विवक्षया तु
 कायां तु हविरे तु पतिव्रता । दुस्कारिणी धनुःपूर्व
 त्वपरे च पतिव्रता । मकरे मानकीना च कुम्भे निर्वन
 वन्ध्याता । कीने विवक्षया कन्ये पक्षसंस्था विवाह-
 वत्” । अथ कर्मफलम् नारविहीने । “कन्यस्य वपुः-
 स्थाने खर्चो वैधव्यकारकः । पुनर्हानिहरकारो बुधः
 सत्पुलदो भवेत् । हस्ततिर्धनाशुभं शुक्रः सापञ्चका-
 रकः । शनैवरे च वन्ध्या स्नाहृही तु मरत्यं भवम्” ।
 अथ शुच्यग्नौदवकम् । “आयुः श्रीः प्रीतिरातोम्यहृदिने
 शुभमर्गिने । मन्त्रोदरे विरोधः स्नात्तुः क्षेपः साक्षात्तमोदरे ।
 तानयो राहुः । अन्यद् । “संज्ञार्जनीकावतथाग्निशूर्पांनु
 हृको दधाना कुचटा तदा स्नात् । तस्योपयोगे तमसि-
 स्थिता चेदुदरे रजो भाज्यमती तदा स्नात्” इत्यादि सर्वं
 ज्योतिःशास्त्रतोऽवगम्य ज्ञम् ।
 अथ कटसकृदम् । “नाभिशूते स्थितं पुनर्विष्टदं वन-
 न्वितम् । ताकम् सर्वाश्च दधते नमस्कृत्यकारकम् ।

अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वत् सुकृताकृति । वास्या-
 परयव प्राप्नो सुकृत् विकसद्भवेत् । उत्पुष्टं कुक्षं स्त्रीणां
 क्षभागात् प्रकवेष्टजः । तदा प्रभृति सर्वासां मासि मासि-
 ऋतुर्भवेदिति” । अथ प्रयमर्त्तो मङ्गलाचारः प्रयो-
 नगरिजाते अतिचन्द्रिकायाम् । “प्रयमर्त्तो तु पञ्चिष्टाः
 पतिपुलवती स्त्रियाः । अक्षतैरासनं कुम्भासिं स्नातु-
 पमेययेत् । हरिद्रागव्यपुष्पादौ दद्यात्तान्मूलकजः ।
 आशिशोवाचयेयुस्ताः पतिपुलवती भव । दापनीराजनं
 कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे । ताः सर्वाः पूजयेत्साङ्गव्यपुष्पा-
 क्षतादिभिः । कन्यापुष्पद्रादि दद्यात्साध्यः स्व-
 क्तितः” । अन्यद्वाह दण्डः । “वार्त्तवामिभुता नारी नैका
 वेष्टानि संविद्येत् । न संशयं ब्रजेदङ्गि स्नात्वा पाषात्-
 प्रसृज्यते । अङ्गनाभ्यङ्गने ज्ञानं प्रवासं दन्तधारनम् ।
 न कुम्भाङ्गानां नारी पञ्चाशोक्षयं तथा । नक्षानां
 कन्यं रज्जुकाचपलादिबन्धनम्” । जेतुदुष्टो वरव “दग्धे
 वरावे भुङ्गीत मेवं चाङ्गिना पिबेत्” । अथ रजस्रहा
 सर्वगुडिविधानम् अतिरज्जावस्थां दण्डः “उदक्ये हे
 रगोले वा सर्पे वाऽथवा पुनः । तयोः स्नानं मित्रः
 सर्वे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । सर्वे योनिवन्धने रगोले
 च रजस्रहे । मित्रः संकृष्टतोऽसत्या ज्ञानमालेप शु-
 द्धतः । मल्लिकारामं नाञ्जितः पञ्चगव्यं विवेस्ततः ।
 उदक्योर्वीदाम्भोव्यनवन्धनः सर्वयोः । अत्रेदन्त्या
 स्नात्वा च तक्षिणाद्यात् शुचिर्भवेत्” । तक्षिन् सर्व-
 दिने । “मत्वा तु माऽस्यादापुष्टेर्भुक्ता चेत् प्रतिवावरम् ।
 लपोषव” तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंस्तरा । उपवाशि-
 त्ववज्ञा चेत्तत्पुनं दानमाचरेत् । वन्ध्यापेता अत्रेतां
 वा ब्राह्मण्यौ च रजस्रहे । स्नात्वाकावाञ्जोती-
 कुम्भे मत्वा मित्रः कविः । स्नातोपवासं कुम्भांतां
 पञ्चगव्येन शुभ्रतः । एतन्म्यसतवाङ्मप्रावक्षितं समा-
 चरेत् । मत्वा रजस्रहान्म्यं हवतो ब्राह्मण्यौ अ-
 वेत् । स्नात्वाकावाञ्जोतीदतिक्ष्णं समाचरेत् । वा-
 ख्यातं वार्त्तवा नारी संकृष्टे भोजनान्दरे । माज्यता
 बहिराशीमाऽऽस्नानकावाङ्मप्रावक्षितम् । प्राजापत्यचरेत् व-
 चात् पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । विमानं हादयसंस्नानम्
 भोजयित्वा विद्युधति । पुष्पिणी संकृष्टेकोपादपुष्टं वा
 नरं स्त्रियम् । ज्ञानाद्वर्त्तनं भुङ्गीत भुङ्गा कन्यं समा-
 चरेत् । अत्रोदक्या पञ्चम्यात् द्विचर्चक्याम् वपुः ।
 अङ्गनाभि च सर्वाश्च वाद्यादा ज्ञानमाचरात्” । वरा-

यदा । “रजस्रसा यदा दृष्टा शुभा जन्मकरावने ।
पञ्चरात्रं निराकारा पञ्चगव्येन युज्यति । उच्चं तु वि-
शुष्यं नामे रक्षते तु विशुष्यं तथा । चतुर्गुणं चतुर्गुणं
द्वयेऽन्वयाप्रता नवेदिति” ।

तस्मा नैमित्तिकज्ञानमुद्दिष्टज्ञानप्रकारस्तत्रैव दर्शितः
यथा । तत्र नैमित्तिकज्ञानप्रकारस्तु अर्थव्यवहारे । “ज्ञाने
नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्यने पात्राभ्यस्तितोयेन ज्ञात्वाङ्गिः
सिद्धगता वाङ्मोहात् वक्तुं संनिष्ठीयान्धनस्यप्रधारणं
कृत्वा व्रतकुटेदिति” । अथ मुद्दिष्टज्ञानं अर्थव्यवहारेण ।
“रजस्रसा चट्टितिकाभिः शीघ्रं कृत्वा घनं प्रत्याम्ब-
दनधायनपूर्वकं घनमेवावात्” इति । अथ ज्ञाना-
नकरवधि रजःकृते विधेयोऽभिधीयते । कात्यायनेन
“रजस्रसा यदा नारी निरात्मकमुचिर्भवेत् । प्रथमैः फणि
पात्राङ्गो द्वितीये प्राङ्गाङ्गिणी । तृतीये रजसो मोक्षा
चतुर्थैः फणि युज्यति । अन्तुः शुद्धा चतुर्थैः फणि ज्ञाता
नारी रजस्रसा । द्वे कर्षणं पित्रे च पञ्चमेऽ-
ङ्गि युज्यति” लुक्प्रतिष्ठितम् । “रामजं रोगजं च इत्य-
नं कावजं तथा । यद्गमरोगजं च इत्यनं प्राक् भा-
गः । कावजं तु रजःसंघं तस्मात् तत्रैव वाऽ-
युचिः” । एषा वक्ष्यामि । “अथैव प्रसूतेत्यत्र मेदो-
वध्याङ्गनात् यत् । तद्गमरोगजं प्रोक्तं प्रलोद्धेद-
यत्प्रसूतम् । रोगेन वद्वः स्त्रीषा यन्मर्कं संप्रवर्तते ।
नाऽयुचिः स्त्री वतलोच यतो वैकारिणं यत्तम् । अन्वयदि-
दोमेववध्याङ्गनात् प्रवर्तते । रोगजं तत्संस्तुष्टिस्तथ
इत्यङ्गनात् । इत्यङ्गं चातुर्गुणैस्तुष्ट्योपयोगक-
मिति” । “आरभ्य चार्धदिवादेकत्रिंशतिवारं । आवा-
ह्यं रजोवत् स्नातत्वाचक्रमुदाहृतम् । रजस्रसा यदा
नारी पुनरेव रजस्रसा । वा विंशतिदिनादूर्ध्वं
निरात्मकमुचिर्भवेत्” । ततः पूर्वं तु “रजस्रसा यदि
ज्ञाता पुनरेव रजस्रसा । अष्टादशदिनादूर्ध्वं यत्तम्
न विद्यते । एकोनविंशतेरानीकायं ज्ञात् ततोद्गमम् ।
विंशत्प्रत्यक्षपदे तु निरात्मकमुचिर्भवेदिति” । कश्च-
यत्तु । “रजस्रसा सती नारी पुनरेव रजस्रसा ।
अष्टादशदिनात् प्राग्यापि यत्तुः काञ्जिरातुम् ।
तृतीयादूर्ध्वं रजसा कुञ्जते यदा । अष्टादशदिनात्
गम्यापि निरात्मकमिति विवक्षितम् । एकादशदिनात् निरात्म-
कमिति वादेऽङ्गि । उच्चं निरात्मं निवेदयति कुञ्ज-
विधेयित्वमिति” नरहरिचरणनयनं आदिहृत्तरीऽ-

स्वादेशेभेदेन व्यवस्थापनीयम्” । ज्ञानसाक्षीचराचरमेव
अवस्थेति एवम् । रजःकाचाज्ञाने प्रकाशविराजं “आविज्ञाने
सते वा च सत्तद्वद्वसना यदि । उक्तं मेहेषु जुष्टं स्नात्कु-
ञ्जित्वा निरात्मतः । रजः प्राप्ताकालसंदेहेऽपि सप्तशतम् ।
“निःसंदेहे परित्पाने आर्त्तने मुद्दिष्टारणम् । संदेह-
भावे ज्ञानं स्वादित्यवाच प्रकाशविरति” । अथ राज्ञी
रजोदर्यने विधेयः । “अष्टादशपूर्वकं पूर्वदिनविद्यपरे
परदिनमथवा वा त्रिमासाया राज्ञीमांशवत् पूर्वदि-
नात्मगतमित्येव । सुखेद्यावत्पूर्वदिनविद्यपरे । यदा
काव्यपः । “उदिते तु यदा सुखे नारीणां वद्वते रजः ।
जानते वा विपत्तिर्वा वद्वत्कालस्य परितः । अष्टादशविधिः
कावः सुतकादौ विधीयते । राज्ञीं कुञ्जित्वागता तु
हो ज्ञानी पूर्वगान्वितो । अन्वयोऽयः प्रवातेन युज्य-
ते अतस्तुते । राज्ञीनेन सत्तद्वद्वते अतः रजवि सुतके ।
पूर्वमेव दिवं प्राक्तं यावत्तद्वद्वतेरविरति” । अन्वयपि
हेमाचारादिना व्यवस्था इत्यादि । अथ रजस्रसाया ज-
राष्ट्रिगमसंभवे मुद्दिष्टविधानं अर्थव्यवहारे । रजस्रसां
कृतिना चतुर्थैः फणि सत्तद्वतपयाद्यान्वय दयकलोद्गम
कृत्वा वात्या वा सुष्टाचमेदिति” । उधनापि “जुवा-
विदुता वा नारी रजसापि परितुता । अथ तस्मा भवे-
त्तौचं मुद्दिः ज्ञात् केन कर्षणा ? । चतुर्थैः फणि वंप्राप्ते
कृपेदन्वा तु तं स्त्रियम् । वा कषेवागनाद्याः ज्ञाना
ज्ञात्वा पुनः स्त्रियम् । दयद्वाद्वद्वते वा आवाचमेव पुनः
पुनः । अन्वे च नावता ज्ञानकतः शुद्धा भवेत्तु वा । दद्या-
त्तस्मा ततोदात्तं सुययादेन विद्युष्यति । आठराणां तु द्वे-
कमेव ” मुद्दिष्टविधीयत” इति । अथोदकाद्यष्टादशानां
वेतनायां सत्तद्वतं ज्ञानम् अथेवमपीडादीनां प्रकाश-
नं, ततोदकादिसुष्टाचमेतन्मते आचमनम् “उदकादिसु-
विधिः ज्ञायाङ्गं सुष्टौ सप्तशतेदिति” वाचस्पत्यक-
रणात् उदकादिसुष्टाचमेतन्मते तु द्वितीयापि ज्ञान-
मेव वचाङ्गं वद्वः “द्वितीयापि सुष्टायां च पठितं कृति-
का तथा । अथस्तुत्यर्थं चैव सुष्टा ज्ञानेन युज्यति”
ततोवत्तत्वाचमनं वचाङ्गं वद्वः “उत्तुत्यर्थं सुष्टा-
द्वस्तु ज्ञानं तत्तु विधीयते । अर्धवाचमनं प्रोक्तं इ-
त्याचा मोक्षं तथा” एतद्वन्तिविषयं मुद्दिष्टपूर्वकं
तु ततोवत्तत्वापि ज्ञानमेव “पठितवत्तत्वाचमनं ततोदका-
चमनं तत्तु सुष्टाचमनं सत्तद्वतपयाद्यान्वयमुद्दिष्टि” मो-
तनकरणात् । चतुर्थावाचमनं वचाङ्गं देवतः “उप-

सृष्ट्याशुचिस्त्वं ततोयं चापि मानवः । इक्षी पादौ
च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुभ्रति" अशुभोदकादिस्यै तं
देवतः "अशुभान् सयमप्येतानशुभस्तु यदि सृष्टेत् ।
स शुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः । आदिस्यै
तपसाचःकृच्छस्तु अपवादिने" इति । अधिकांशार्थवशे
८०८४७ उक्तम् । [उपल ।

उदगद्रि उदगुत्तरस्यामद्रिः । हिमाचले । उदक्यर्बतोदयो-
उदगयन न० उदक् उदीच्यामयनम् । उत्तरायणे । ७३० ।
मावादिने मासवर्तके "उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे बौद्धकर्मोपनयनगोदानविधाया" आन०
४८१, ४, १, "अक्षतोदगयनं रात्रिः स्याद्विधायनम्"
मनुः । उत्तरायणवर्षे ११०४४० विहितः ।

उदगदृश न० उदक् उत्तरादृशायस्य । उत्तरापक्षे वक्षे
"उत्तीर्यान्वादि वासांसि परिधाय सक्तदेमाप्योद्योद-
दृशानि विस्तृज्यासत आनक्तवर्त्यनात्" आ० ४८० ।
४, ४, १०, "उदगदृशानि उदगपाणि" मारा० ४० । "अथ
वासी द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्रागुदयं बोदगदृशं बोपक्ष-
पाति" यत० ब्रा० १, १, २, ६, [कटभूमिके देहे जडा०
उदगभूमि लि० उदक् उदता भूमिर्यत्र अथ वसा० । उ-
उदय लि० उदगमयं यस्य । उदके उदते १४४ "हरिण्य-
स्यामसदपविपक्षः" किरा० "नयन् मुधुद्विजः शैलसद-
पदृशंशुभिः" "आक्रम्य संस्तितसदपविपक्षस्यम्"
मावः "अश्वलिनायोऽवसदपवाङ्कः" "संदर्भ इयसद-
पतारकात्" "जतात् किञ्च लायत रत्नदुग्" रघुः ।
"दीर्घोदपे राजगन्धे जगे च" "सम्प्राप्तोदपतरप्रभा-
वः" "आविष्कृतोदपतरप्रभावम्" रघुः । उद्वते च । "म-
होदया वक्रवृत्तः" रघुः । [उदवदने

उदग्रदत् लि० उदया दत्ता वक्ष दत्तादेशः क्षिप्री क्षीप् ।
उदग्राम उ० उदकं स्रज्जाति पङ्क-अणु उप० ४० संज्ञाया
सुतादेशः मेरे हृष्य मः । मेरे "एषा पवस मदरो मदा-
बोदपाभस्य नमयन् वधन्तः" ऋ० ६, ६०, १५, "उदपाभ-
सदपपाङ्गिणं मेवम्" म० लोके तं उदपाङ्ग इत्येव ।
उदपा उदता आभावस्य । २३४३३३ लि० ।

उदक् उ० उदव्यते उद्विगतेऽल उदु+अनुच+वञ् । "उदक्को-
ऽवदके" पा० णि० कुः । चर्ममये उतादिपाले (कुपो) तैवो-
दहः इतोदहः । उदव्यते आक्रम्यतेऽनेन करणे वञ् ।
आकर्षणसाधने २४६० "हृदबोदहसंस्थानं कृतात्मना-
यवजिह्वम्" भट्टिः । १३३३३३ उ० "आजनीक उदहः

गौस्वावनः" यत० ब्रा० १४, ६, १०, ४, अथ इमे
अहने च उपका वहुते गोतृप्रत्ययस्य वा कुक् । औद-
ह्यायनाः उदह्याः ।

उदङ्मुख लि० उदक् उत्तरा रुक्मस्य । उत्तररुक्मे मन्त्रपं
कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वापुदङ्मुखम् । अत्राचक्षस्यपुत्रे उरा०
"अतं भुङ्क्ते दङ्मुखः" । "वधायाक्नुमुदङ्मुखः" । "मूलो
आरसमुत्सर्गं दिश कुर्व्यादुदङ्मुखः" मनुः । "उदङ्-
मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाङ्के वै शुचिः शुचीन्"
मनुः । "उदङ्मुखोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्" रघुः । "स्यानाद-
कात् सरसिमुक्तादुत्पत्तेः दङ्मुखः कुम्" मेघ० ।

उदक्षमस उ० उदकस्य उदकधारणापवसनः संज्ञाया
सुदादेशः । उदकस्यापनार्थं पवनरूपे पालभेदे "अथा-
न्तरौषधमसं निमयति" यत० ब्रा० ७, १, १, ७ । "वतसुनु
वतसुनु लीक्षीनुदक्षमसाक्षिनवति" कात्या० १७, १, ४,
उदस् लि० उदु+अनुच+क्लिप् । १३३३ गते उत्तरे २४६०
१३३३ ४३३३ उत्तरदिग्देशकावृत्तौ च । ५ उत्तर-
दिशि क्षी क्षीप् अचोऽज्ञोपे उदादेशे दीर्घः उदीची
"तेनोदीची दिशमनु रवेः" मेघ० । ततः अस्मात् तस्य
कुक् । प्रथमापक्षभीषप्रत्ययान्ते वृत्तान्ते दिग्देशकावृत्तौ
अव्य० "अयने वे ततिवदन् दक्षिणांक्षस्य वृत्तरः"
अधरः "उपरीवसितं ववो रवेरुदगादतिपतेन मारदः"
रघुः "संपूर्वोदुगनालुदगपाभ्याम् पवित्राभ्याम्" "उद-
गमे वृत्तस्य कुचं कारवलि" व० त० मोभि० । "प्राव-
मुदयं वा भीतं वक्त्रं प्रसारयेत्" वि० शा० ४८० । "आच-
व्योदकपरादित्य" मनुः । "आरविज्जोदकस्यम्" वि० शि० ।

उदज उ० उदु+अज+अच् अभावः । पशुमेरवे ।
उदजिन उ० उदुक्रान्तनजिनम् अत्या० ४० । चक्ष्मांतीते
निबद्धादि० अक्षान्मोदतता ।

उदज्ज उ० उदकं जावाति ज्ञा-क संज्ञायां सुदादेशः
अविभेदे तत्प्रापयम् तिका० फिज् । औदजायनि
तदपक्षे इ० क्षी०

उदङ् लि० उदु+अनुच+क्लिप् । उदङ्मुखार्थे । भाने
उदङ्कः उदङ्का इति वेदः । ततः प्रथमान्माद्यर्थे अस्मात्
तस्य कुक् । उदङ् प्रथमान्माद्यर्थे दिग्देशादी अव्य० "वान्
वदुदङ्कति तान् वावान्" आ० ७० । उदङ् उत्तरकांम् ।
उदक्षन न० उदु+अनुच+क्लिप् करणे क्नुट् । १३३३३३
पाले (ठाकना) । "प्रतिप्रस्थाता संस्मयानवज्जुता
चमसि नोदक्षनेन वा" यत० ब्रा० ४, १, ५, ११,

“प्रतिप्रस्ताता च संस्वरावाधवनीवाडुक्षे तोदक्षनेन चमसेन वा “कात्मा० १०, ५, १। माने ख्युट्। २जङ्घक्षेपथे। कर्त्तरि ख्यु। ३उत्क्षेपथे लि०। “वत्पतिर्विद्यासामूधः स धिवासुदक्षनः का० ५, ४४, १२। “उदक्षन ऊर्ध्व-सङ्गमयिता” भा०।

उदक्षित लि० उद-अन्-पूजावां क्त १पुजिते। णिच्-क्त। २ऊर्ध्वगमिते ३उत्क्षिप्ते। हेम० “उदक्षिताक्षोऽङ्गु तदक्षिणोरः” भट्टिः।

उदक्षु लि० उद-अन्-उन्। उदक्षित्ये। बाङ्गा० अ-पथे इञ्। औदक्षवि तदपथे उञ्छी०।

उदक्षुपाल उ० उद्विषमण्डं पक्षति गच्छति कारणतया पक्ष-गतौ अण् उप० व०। मत्स्ये २सर्पे च नेदि० तथोर खोदने जातत्वात्तयात्वम्। [यथि०।

उदक्षी स्त्री उद-अद-वा० यत्। तैत्तिपिपीलिक्कायां यद्व-उदधान उ० उदकं धीवतेऽन् आधारे ख्युट्। उदादेशः। १कुम्भे २मेघे च।

उदधि उ० उदकानि धीवन्तेऽस्मिन् वा-आधारे कि उदा-देशः। १समुद्रे, २चट्टे च। “उदधेरिव निम्नगायतेः” “बन्धोद्व ३योदधेः” रघुः। ३ः क्तः सर्वमधोगिरयेयस महीदधिः” मनुः। समुद्रवामान्यस्यैवं संज्ञा तत्तत्-पदवर्णमव्याहारे ढ विधेयस्य बोधः। यथा कारोदधिः कारोदधिः। ३मेघे च। “बृहद्व मधुयुरपो दतोदधिं भिल” यजु० १८, ५४। ४उदकधानकर्तृ कर्त्तव्यं च “संख्येयं दिद्युतदुदधिरिति” यजु० १८, २५ ऊर्ध्वं च ऊर्ध्वं च ऊर्ध्वपूजांस्तथाभिर्नाडीभिर्ज्जातयथेन तद्वारवात्तयात् यथा च तस्याव्युत्ताधावकालम्” तथा-ऽव्युत्तयत् १२१ पुत्रे उक्तम्।

उदधिक्रा लि० उदधिं क्रावति क्रम-वि क्रीप्। समुद्र-क्रामके।

उदधिमल उ० उदधेर्वच इव। समुद्रकेने राजव०।

उदधिमिखला स्त्री उदधिमैखले वसाः। मध्यस्थाने समु-द्रवेष्टितायां प्रथिव्याम्। सुगोले “भूमेरर्द्धं कारविन्धो-ब्रह्मकस्य जम्बूद्वीपं प्राद्वाराचार्यवर्षाः। कर्द्धेऽन्यथां द्वीपवट्कस्य बाह्ये कारवीराद्यन्तुभीनां निवेशः” सि० सि० उक्तेः वाक्यात् एवाण्यभीनां निवेशात् तेषां प्रथिवी मध्यवेष्टकतया मेखलास्तत्त्वम्।

उदधिसुता स्त्री रीत०। १उदध्याम् तस्या उदधिजातत्वात् वयात्वम्। उदधितनवाद्बोऽस्मान् २चक्रे उ०।

उदन् न० उन्-अन्निन्। उदके। “उदकशब्दादेशोऽयं नि-त्मन् अण्प्रशब्दं शब्द इत्यपरे। “भारतार्थोदधि-वृन्दन्ति भूमं का० १, ८५, ५ “अथ तन्ना भरते फेनम्-दन्” का० १, १०४, २। उदन् उदनीलार्थः परमे व्योमन् इति वत् सप्तम्या लुक् नलोपाभावश्च

उदन्त पु० उदन्तोऽन्तोनिर्णयो यस्मात् १शस्त्रीयाम् वृत्तान्ते कुशलादिकथने, २ “सत्त्वा रामः प्रियोदन्तम्” रघुः “कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात् किञ्चिदूतः” मेघ० “एवंप्रायेण चास्योदन्तेन” काद०। २साधो, मे स्वाधे कन्। तन्मैव उदगतोऽन्तोऽस्य पाकवशात् प्रा० व० गतलोपः। ३पाकवशात् प्राप्तान्ते लि० “ष्टतमसदिति तदाकृत्य-दन्” तर्हि जुहुयादिति तद्वै नोदन्” कुश्यादुप ह दहे-द्यदुदन्तं कुश्यादपजग्निं वै रेत उपदध्” तस्मात्तोदन्तं कुश्यात्” यत० ब्रा० २, १, १४, “अधिनित्तं वाक्शुमुदन्तं पोषाम्” कात्मा० २५, २, २,

उदन्तिका स्त्री उदन्तमुदन्तानं करोति उदन्त-णिच्-+ख्युल् टाप् अत इत्। तद्वी हारा०।

उदन्त्य नामधातु अतिगात्रोदकमिच्छति क्यच् निपा० उद-न्यति औदन्त्योत् उदन्त्याम्-बभूव आस चकार। उदन्तिता-उदन्त्याता उदन्त्या।

उदन्त्या स्त्री अतिगात्रेण उदकमिच्छति क्यजन्तात् अ। १पिपासायाम्। “व्यसङ्गदन्त्यां पिपिरीः पयोभिः” भट्टिः मेदे० वा० मयनाष्टेऽपि क्यच्। २उदकनयने च “अथ-बलं तत्पुङ्गवः पिपासतिनाम तेज एव तत्पीतं नयते तदाया गोनाबोऽन्यायः पुङ्गवनाय इत्येव तत्तेज आचष्ट उदन्त्येति” का० उ० यथा च पुङ्गवस्य पिपासा भवति तद्वाक्ये समर्थितं यथा

“यत् यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति पातमिच्छतीति पुङ्गवो भवति। अग्निपिपसोतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। इवीकृतस्यापितस्याचस्य नेत्रा अपोऽस्यशुक्ल देहं क्लेद्यन्त्यः पिपिरीकोज्युर्ब्रह्माकुल्याद्यदि तेजसा न गोचरन्ते। नितरां तेजसा शोषमायास्तस्य देह-भावेन परिणममानास्तु पातमिच्छा पुङ्गवस्य जायते तदा पुङ्गवः पिपासति नाम तदेतदाह। तेजएव तत्तदा पीतमवादि शोषयेद्देहगतकोहितप्राणभावेन नयते परि-णमयति। तदाया गोनाय इत्यादि समानमेव। तत्तेज आचष्ट कोकः। उदन्त्येति उदकं नयतीत्युदन्त्या उद-न्येतीति ब्रह्मवत्”। पिपासा च प्राणस्य बर्धः यथाह

शा० ति० “बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः
कृतो । शोकमोहौ, शरीरस्य अन्धकारौ, बुभुक्षे” । उदः
अयम् उदस्य उदकसम्बन्धिनि त्रि० “विद्या उदस्यवा
वर्णाधारा उदस्या इव” अ० २, ७, १, “उदस्या उदकस-
म्बन्धिनी” भा०

उदस्यु त्रि० उदस्य-नामधातोः उन् । पिपासो “हृषीक
न दिव उदस्या उदस्यवे” ५, ५७, १, “हरिं नवं
ते इव ता उदस्युवः” अ० ८, ८१, २७, उदस्युवः उदके-
च्छुवन्तः” भा० उवङ् क्त्वाङ् ।

उदस्यत् पु० उदकानि सन्त्यस्मिन् अतए उदन्भाय प्रत्य ५ः ।
उदस्ये “उदस्यदस्याः परितोत्सृजितः” भाषाः ३, ५३, १, न
निव चन्द्रपादैः” कुमा० “अथकायं किञ्चोदस्यान्” ते च
प्राउदस्यन्तं बुभुक्षे वादिपूष्यः” रघुः । वेदे नि० । २ उद-
कशुक्रभावे त्रि०” स्त्रियां ङीप् । “उदस्यता परितोत्सा
रयेन” अ० १, ८१, ७, “उदस्यता उदकशुक्रेन रयेन” भा०
“उदस्यतीरुदकाच या” अ० ७, ५४, ४, [सौदापीत् ।

उदप आघाते षौलः पर० सक० षिट् । उदपठि । सौदपीत्
उदपाव न० उदकपूर्णे पात्रम् उदादेशः । उदकपूर्णे पात्रे
“भिक्षाव्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्” मनुः ।

उदपान पु० उदन् पोयतेऽस्मिन् पा ल्युट् उदादेशः ।
कूपसमीपस्थे आते कुड्जलभागे । “तडागा उदपानानि
वायं प्रस्रवणाणि च” निरुलेषु च देहेषु आनहा-
मासुवसमान् । उदपानान् रामः ० । “अत्यवर्षं प्रक्षि-
नयोदपानोदकप्रायः” सुश्रु० । ७ त० । उदपानमंशुः कः
प्रांते समितादि० ७ स० दुस्कारोक्ता० । आद्युदाचता ।

उदमान पु० “कुष्ठा आदन्भिर्गोपदैरेणपादेव आठवः ।
अस्त्राहं यतिकोमान उदमान उदाकृत इत्युक्ते मानभेदे ।

उदय पु० उदु+इ-अच् । अ्योतिष्ठे गयेत्यद्वयत्वे । अयम् ।
आधारे अच् । “वैधेय इत्यन्ते आस्थानं स तेषामुदयः
कृतः” इत्युक्तेषु अये इत्योम्यस्याने ० ल-आयत्वे पूर्व
यर्जते । “उदयाच्च अयमिति त्त्वं १५ः” भाषः “उदय-
गिरिवन्तीवालमन्दारपुष्पम्” उद्भटः । भावे अच् ।
प्रथमदर्शनयोग्यमवने ४४ श्रौ० ३ उद्भवे ७ उद्भवे “आ-
लोदयः परस्मानि” भाषः । “प्रभातसमयसिधे पूरुदिगुमाग
रामानुभेयमितोदयम्” काद० । “मयोदयं भाषमिदोष-
धीनाम्” “निवातक्षितितां वेलां चन्द्रोदय इतोदयेः”
“उदबभसमयश्च रज्ज्वहति” रघुः । “अपसेधोदयं
वर्षमहत्तुल्यं फलम्” । “यो ह सप्तपयोधौ तौ

मृतानां प्रथयोदयो” । कुमा० “उदये सदागन्धमुज-
ज्जता” । “आयमैः सहशरस्य आरम्भसदयोदयः” ।
“प्रस्रवतावदयापवर्णयोः” रघुः । “वीर्याङ्गु रा प्रायुद-
यादिवायः” कुमा० ८ उत्तरार्धे । “विजितजनसदयोदयम्”
भाषः । पहाणीमुदयस्य स्वाधिततराणीनामुदयात्
“मिश्रितकोदयस्यसमदुग्धमे सहयोऽपि धरेद्भनभः स-
दास्” सि० यि० । रायीनां देहभेदेनोदयकाववि-
धेयैः सि० यि० । हतुटी निरस्यदेयकहादी
न्यायसाधनं यथा “एकस्य रायेर्दृष्टी अद्या वा
इयोस्तिमस्यापि कवीकृतानाम् । अस्त्रापमज्ज-
तिवर्जितानां भूतानि तासां त्रिगुणा १४३८ कृतानि ।
अस्त्राद्युभौयौ विप्रजते फलानां चापान्यधोऽधः परिपो-
धितानि । क्रमोत्क्रमस्थानि निरस्यदेये सेवादिकानामु-
दयासवः स्तुः” यि० । “एकस्य रायेर्दृष्टी अत्य-
ल्पी अद्या । हस्येरति षोडशी अद्या । त्रिमुखेति
त्रिज्या । आसां वर्गितानां अर्धायस्यकीयक्रान्तिज्यायर्गै-
र्वर्जितानां भूतानि त्रिज्यागुणितानि सखद्युक्तया विभ-
ज्येत् । फलानां चापान्यधोऽधः परिपोधितानीति हवीवात्
द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं योध्यम् । प्रथमं तथारिचमेव ।
एवं लङ्घोदयासवः स्तुः । अत्रोपपत्तिः । अत्रोदकतः
क्रान्तिइत्यस्य निर्यक्षितत्वात् त्रिज्यायि ज्ञेयायुत्पद्यन्ते ।
तद्यथा । सेवान्ध्रज्या क्रान्तिइत्ये कर्षः । तत्क्रान्तिज्या-
सङ्घातिज्जि भुजः । तद्गोमन्तरपदं मयानेऽङ्गोरात्रइत्ये-
कोटिः । एवं रात्रिइत्यस्य ज्ञा कर्षः । तत्क्रान्तिज्या
भुजः । तद्गोमन्तरपदं इधमानेऽङ्गोरात्रइत्ये कोटिः ।
एवं तिराघिज्या कर्षः परमाक्रान्तिज्या भुजः । परमास-
द्युज्या कोटिः । एताः कोटयस्यापकरणार्थं त्रिज्याइत्ये परि-
णामिता त्रिज्यागुणाः सखद्युक्तया सङ्घातासां चापानि ।
प्रथमं सेयोदयस्य काजः । द्वितीयं रात्रिइत्यस्य ।
तृतीयं रात्रिइत्यस्य । अतो विज्ञेयितानीत्युपपन्नम् ।
इदानीं प्रकाशरेणाह” प्रसि० । “कीटादिरास-
नजकोटिजीवास्त्रिज्या १४३८ गुणाः सखटिन-
ज्यायाः । चापीकृताः प्राग्बद्धो विगुहाः कीटादि-
कानामुदयासवो वा” यि० । “कीटादिरासन्नजकोटिजीवासा
एकद्वित्रिरात्रिज्या मयानि १७१८ । २८७७ । १४३८ । ए-
तास्त्रिज्याया गुण्याः सखटिनज्याया भक्ता इति । यैव एष-
माने व्युज्या सेव कीटानेऽपि १४३८ । यैव सेवाने-
द्युज्या सेव चिह्नानेऽपि १४३६ । नन्यान्ते द्युज्या त्रि-

अथ १०३८। आभिलाभाः । फलानां चापान्ध-
धोऽथः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः स्फुरितौ वा । त
एव विद्युन्मयमभेवापान्धधोः । अलोपपत्तिः । क्रान्ति-
हते वयमानो छलस्यैकमप्यं बह्वं द्वितीयमप्यं कीटान्ते
निवध्यते तस्य छलस्यैककारायेष्वा भवति । एवं छल
सैकमप्यं भेषान्ते बह्वं द्वितीयं चिह्नान्ते तस्य छलस्यैकं
राशिद्वयस्य ज्ञा भवति । एवं भेषतुलादौ बह्वं छलस्यैकं
विज्ञा । एता एव दृष्यमानभेषानां भेषान्ते होरास्यद्वयमां
ज्ञा भवन्ति यतस्तत्प्राप्तेषु क्रान्तिहते छलानि बह्वानि ।
अतस्तासां विज्ञाद्वयपरिणतामां चापान्तराणि कीटा-
दिकानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत् । इदानीं
पुनः प्रकाशान्तरेणाह प्रमि० । “भेषादिजोवास्त्रिहृद-
मोदया ११३१ क्षुधा कृताः स्वसदिनज्वया वा । चापो-
कताः प्राप्सद्वयो विद्युद्वा भेषादिकानामुदयासवो वा” प्रि० ।
अतार्थमिदम्, अलोपपत्तिगोले कथितं सुरमा च अथ
निष्पन्नास्मान्तरमाह प्रमि० । “तेजःसिद्धिमा ११३०
पुण्यगोऽद्विहृदः ११३१ सप्तस्मिन्त्येन्दुमिता ११३२
अर्थे । कृमात्कृमस्यचरखण्डनैः खैः कृमोत्कृमस्यैव
विहीनयुक्ताः । भेषादिवस्यमुदयाः स्वदेशे तद्वदितोऽपी
च विहीनमस्यः । उदेति राशिः समयेन येन तद्वत्प्रमो-
क्षा समपेति तेन” प्रि० । “अत्र वत् करणे जीवानां स्थ-
वराणि तीयत्ततोयावदयो नान्यैः स्यक्पठितौ । अत्र
प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो स्युते । द्वितीय टिप्रकारेण
द्वितीयद्वयो । येषं स्वार्थम् । अलोपपत्तिः । निरख-
स्वदेशादौदययोरन्तरं वत् । निरखे स्वदेशे च भेषादिः
सममुदेति । भेषान्ते आदौ क्षणिके, तत उदयखण्डे
भवति । अतश्चरखण्डो नो भेषोदयः काःपोदयो भवति ।
एवं दृष्यमानयोऽपि । कयोदौ तु चरखण्डानामुदयो-
तयमानत्वात् तानि परिचयन्ति । तद्वदौ दृश्यखण्ड-
स्याधःस्थितत्वाच्चरखण्डानि चनं भवन्ति । भकारादौ
तु चरखण्डानामुदयोमानत्वात्थ परिचयन्ति । इत्यादि
गोले दृश्यगणिकयते” प्रमि० । “चरखण्डाश्च तत्तयोक्षा
यथा ‘स्वदेशजैश्चरखण्डकैः बहुल्यकावद्वावदोस्त्रिभा-
गात् । भेषादिराशितयस्य तानि चरास्यधोऽथः परि-
धोषितानि । तानि स्वदेशे चरखण्डानि दिङ्मागस्य’ य-
युक्ते १०। ८। १/२० विनिर्ग्री । प्रथमा तोयपलातकानि
स्युक्तानि वा सुचरखण्डानि । स्युतं चरं बाष्पपला-
तकं तैस्तत्प्राणेषां यदि वापि कृणुम्” प्रि० । “अथ वा

बह्वं वक्ष्यमाणैः किञ्चिः खण्डनैः स्वदेशजैर्बहुल्यमाकारेणां-
यसितद्वयप्रमित्यादिना साध्यम् । कक्षादिज्ञाह । रविदो-
स्त्रिभागात् । अर्कस्य सायनांशस्य यो भुजस्तस्य यस्त्रय-
स्यैवार्थमिदद्वयप्रमित्यादिना । अथ खण्डकानि ।
भेषादिराशितयस्यैवादि लघुमम् । अथ स्थूलखण्डकैर्य-
ज्ञं तत् स्थूलं पानीयपलातकं भवति । तत् पञ्चगुणं
प्राणातकम् । तद्वद्वदि घनः क्रियते तदा खण्डं चरा-
धे स्यात् । अलोपपत्तिः । एकमकुलं प्रथमां प्रकृता
एकद्विराश्यानां पञ्च चराश्यानीय तानि पञ्चभिर्वि-
मल्य पानीयपलातकानि कृत्वा वायवधोऽधो विधोध्यन्ते
तावद्वदिङ्मागस्य’ ययुक्ता उदयान्ते । अतोऽनुभातः ।
बयोकाङ्गुलवा प्रथमवैतानि चरखण्डानि तदेष्टया कि-
मिति । यथं चरखण्डानि स्युः । परं तानि ज्ञातकानि
यतः पूर्वं सत्यत्वात् नृनोत्पद्यम् । अत एव तत्प्राण-
चाणं यदि वापि स्युक्तमित्युक्तम् । खण्डकैश्चरखण्डे
लघुल्यसाधनवहायमा । तत्र लघुल्यः खण्डकानि नव
चरखण्डकानि शीघ्रि परमे राशितये भुजे यथा त्रीणि
कथ्यन्ते । तदर्थं रविदोस्त्रिभागादित्युक्तम्” प्रमि० ।
मोलाध्याये च उदयान्तरकर्मापत्तिमुक्तं देशान्तर
संज्ञितं सप्ततया तत्साधनमुक्तं यथा ‘स्युर्गणो
कथ्यसाधनेभ ११३३त्वात् एकद्वयान्तरम् । तद्वत्-
खेडा उदयान्तरात्कर्मापत्तिर्नोदयताः फलेन । खण्डोदये
पुनः कृतास्तद्वद्वयोऽतोऽन्तरान्तरकथ्यसाधनम्” प्रि० यो वमङ्गण
कानीतः स मध्यमसाधनेनैव कृतः । एकद्वयान्तरम् चरखण्डात्
तत्साधनेनानुपातेन एकद्वो जायतीत्यर्थः युगादेरारभ्य
वर्तमानरविचरार्थः प्राक् जायान् मध्यमसाधनसाधनेन
एकद्वयान्तरः स्यात् किन्तु रविचरार्थे कृतं जायान् मध्यमसा-
धनसाधनम् एकद्वः अतस्तद्वत्खेडा उदयान्तरात्कर्मा-
पत्तिर्नोदयताः सन्तो खण्डोदये सुर्मास्यथा खण्ड-
यो मास्त्रोदये मध्या इति बध्यैवैकं तद्वत् ।
अथोदयान्तरकथोह” प्रमि० । “मध्यार्कभक्षावधोनि
रथे ये ये च मध्यार्ककालमानाः । तदनन्तरं वत्
एकद्वययोस्तत् द्युपिखण्डयोः क्षाद्विवरं गतिमम् ।
कृतं द्युपिखण्डाभिराप्रिमि प्रा कीनापञ्चासेद्वयोऽस्तकाः
स्युः । तद्वत्पञ्चाङ्गास्तु निजोदयैश्चेद्भक्ताद्यु पूर्वं विहितं तदा-
नीम् । कृतं तया क्षात्तर्कमभिन्नं कर्त्तुं यद्वाप्यतद्वयास-
राज्यम्” प्रि० । “सायनाग्ने रविषा भेषादेरारभ्य ये भुक्ता-
राशयस्तत्साधनेनो ये निरलोदयासवो गगनभूषणवट्क-

चन्द्राः १६०० । इत्यादयस्तेषामेकं कृत्वा मुख्यमान
राशेयै भुक्तभागाश्चास्तुदयासुभिः सङ्गुण्य त्रिंशता २०
विभज्य लब्धासवोऽपि तत्र शेषाः एवं मध्याह्नभुक्त्यासवः
स्युः । भदिमानादूर्ध्वं तावत्संख्याके काले लब्धायां मध्य-
मस्यार्कस्योदयः । तत्काले हि यद्वा साध्याः अथ चाहर्ग-
णोन वे सिद्धास्तौ मध्यमार्कलामितेऽप्यात्मके काले भदि-
मानादूर्ध्वं जाताः, अतोऽस्मिन् कालानां च यदनरं
तेनाकौदयोऽन्तरितः । अतस्तदुदयान्तराख्यं कर्मोच्यते तैर-
न्तरासुभिर्भिद्गतिं सङ्गुण्यार्कसावनाहोरात्रासुभि
२०६१६ विभज्य लब्धकला पट्टे भ्रमं कायाः यदि
कलाभ्योऽसवोऽत्यक्ता स्युः, अन्यथा घनं, यदि तु स्वदेशोदय
मध्यमार्कभुक्तानस्रमानीयेदकमे कृतं तदौदयिकानां
पञ्चाणां परकर्माणि कृतं स्यात् यदि तु स्फुटार्कभुक्तानस्रन्
स्फुटयासुभिरानीयेदं कर्म कृतं तदौदयान्तरभुजान्तर
सङ्कर्षाणि शीघ्रपि कृतानि स्युः तर्हि कथमिदमुदयान्
मास्य कर्माद्यैर्न कृतं तदाह यतोऽन्तरं तत्समलम्बकञ्च
उक्तैरुदयान्तेषु चतुर्णां पि सन्तराभावः तन्मध्येष्वन्तरस्य उद्दि-
ष्टगो । इदानीं देशान्तरस्वरूपमाह प्रमि० “येनेन लङ्कोद-
भक्तलिङ्गासं देशान्तरं खपुरोदये स्युः । देशान्तरं प्रा-
मदं नक्षत्राद्यास्तोत्तरं नक्षत्रसंज्ञकम्” शि० । “ये
उदयान्तरकर्षणा लङ्कायाः भौदयिका यद्वा साताले
देशान्तरकर्षणा सङ्गुण्योदयिका स्युः । तच्च देशान्तरं
हिनिधम् एकं परंपरसंख्याव्योत्तरं नक्षत्रसंज्ञ-
कं सङ्गुण्य नक्षत्रमाह” प्रमि० । “यत्तुल्योच्च-
यिनीपुरोपदिक्कलेतादिदेशान् सङ्गुण्य सङ्गुण्यं मेरुगतं
बुधैर्निगदिता मा मध्यरेखा भवः । आदौ प्रायु-
वयोऽपरत्वं विषये पञ्चहि रेखोदयात् स्यात्सात् क्रियते
तदभ्युदयं स्फुटवृणं एव फलम्” शि० । “लङ्काया मेरु-
हस्तिनं भोग्यानां या रेखा उच्चयिनीकलेतादिदेशान्
सङ्गुण्यो याति सा मध्यरेखमुच्यते । रेखाया यदाकौदय
लङ्कायाः पूर्यते पूर्वेदेशे भवति रेखोदयकालादनन्तरं
पश्चिमदेशोऽकौदयः । तदन्तरकालस्तदयोजनैः सङ्गुण्ये-
उदयासुप्रदातेन तदयं यदि स्फुटपरिधि योजनैः पट्टि ६०
घटिका लभ्यन्ते तदा रेख सङ्गुण्योदयान्तरयोजनैः किमतीति
तैराधिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यमलङ्काऽपि चाणीता
मासाश्च मिरुपातः यदि वटीपञ्चा पक्षस्य गतिकला
लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति अथ योजनैरेया-
सुपातः । यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशा-

न्तरयोजनैः किमिति फलं कलाः प्राप्यन्ते, यतस्तत्ता दीपुदयः
पञ्चाङ्गनं यतस्तत्त रेखोदयादनन्तरमकौदय इत्युपपद्यम् ।
इदानीं भूगोले स्फुटपरिधिप्रदेशं स्फुटतासुपातं चाह प्रमि०
“स्वदेशमेवन्तरयोजनैरेखसांशजैर्भेदगिरेः समन्तात् । उक्तं
स्फुटो भूपरिधिर्यतः स्यान्निष्ठाहता लम्बगुणं कतोऽस्यात्”
शि० “स्वपुरस्य मेरुमर्षस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि ता-
वन्ति लम्बांशजानि यतो निरक्षदेशस्वपुरान्तरयोजमास्यक्षा-
ंशजानि, भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तमित्युपपद्यन् इत्यर्थः
तैरेखांशजैर्गतिर्भेदगिरेः समन्तादासुत्तमपादते स स्फुट
भूपरिधिः यो मध्यपरिधिः पटितः स निरक्षदेशो
परि । अयन्तु स्वपुरोपरि, अतः किञ्चिन्मन्यूनो भवति अथ
तदानयन मध्यपरिधेरभीष्टनिष्ठाहलस्य व्यासाधं प्रकल्प्य
तस्मिन् व्यासाधे स्वपुरे यावती लम्बज्जा तावत् स्फुटपरिधे-
र्व्यासाधं भवितुमर्हति अतस्तेन तैराधिकं यदि लिङ्गा-
व्यासाधे मध्यमः परिधिर्लभ्यते तदा लम्बज्जामिते कः
इति फलं स्फुटपरिधिरित्युपपद्यते” प्रमितासुरा ।

इतकाले लम्बादानयनम् अस्मत्पञ्चे ११८४८ लङ्को-
दयप्रमाणदर्शनपूर्वकसुक्तप्रायम् विशेषस्तु शि० शि० ।
“तात्कालिकार्कस्य युतस्य राशेरभुक्तभागेर्गणितोदयात् स्यात् ।
भोग्यासवः क्षान्तिहतादावा भुक्त्यासवो भुक्तलवः स्फुरे-
वम् । इटासुसङ्कादपनीय भोग्यास्तदपतो राश्यादयांश
येवम् । अथुदङ्कृत्य स्यान्निगुणं लवादासङ्गुपूर्वमेवमेर-
जादयः । युक्तं तच्च स्यादनयनांशोन्मिष्टासवोऽस्या यदि
भोग्यकेभ्यः । लिङ्गायाः स्फुटयभाजितास्ते लम्बांश-
युक्तो रविरेव लम्बम्” शि० । “यस्मिन् काले लम्बं चैवं
तस्मिन् काले तात्कालिकोऽर्क सायनांशः कार्यः । तेनार्कस्य
युतस्य राशेयै भोग्यांशास्तुदयासवो गुणसाक्षिंशता
भाज्याः । ये लम्बास्ते भोग्यासवः स्युः । अथेष्टासुभ्यो भो-
ग्यासुभ्यो विशेष्य तदपतो यावन्त उदयाः शुध्यन्ति ता-
वन्तः शोभ्याः । ततः शेषात् अक्षानुगुणादष्टादशेव
भुक्त्यालम्बनं याद्यं तदष्टादशेव पूर्वं यावन्तो भेदाद्या
उदयासावङ्गी राशिभिर्युतमयनांशस्य रहितं तत्सम्बन्धं स्यात् ।
अथ यदीष्टासवो भोग्येभ्योऽत्यः तद्देशस्यस्मिन् शङ्कुपासङ्ग-
दयासुभिर्भाज्याः । फलेनांशाद्येन युतो रविर्लम्बं स्यात्”
प्रमि० लम्बाशादिना कालावयनं तत्तैव दर्शितं यथा
“अकेस्य भोग्यसुप्तभुक्तयुक्तो मध्योदयाद्यः समस्यो वि-
ख्यात् । यदैकमे लम्बरेवी तदा तद्भागान्तरस्फुटयक्षान्-
भागः । लम्बेऽत्यके तु द्युमिथात् स शोधितात्कालि-

काकादिवक्तृ काः । चेत् सायनाः । प्रदूरभीष्टमात्रस-
दैव तात्कालिकतिथिराज्ये ॥ याच्यो यदेष्टाष्टिका वि-
जम्नं काचय तत्तौदयिकात् सलक्ष् ॥ १० ॥ 'यर्कस्य प्राग्गो-
व्यकाः साध्यः । जम्नस्य सायनांश्च भुक्तकाः साध्यः ।
तयोर्कस्यकादयतो जम्नपक्षे न वे सध्ये सायनस्योपा-
मुदयाच स्यात्सलक्ष् ॥ ११ ॥ जम्नात् काको भवति ।
यत्नं यदेकराशो जम्नाकी भवत्यदा तयोर्लक्ष् ॥ १२ ॥
दयं सलक्ष् ॥ १३ ॥ भजेत् फलमिष्टकाः स्यात् । परं
यद्युक्तान्तरमधिकम् । यद्यत्नं तदा कालोऽहोरात्राज्यो-
ध्यः । शेषमिष्टकाः स्यात् । स्यात्कालसाधनेर्कस्य
भोग्यवैदिक्यादेव क्रियते । यत्, कालज्ञानात् तात्क-
लिकत्वमर्कस्य कार्यम् । यत्, स्यात् काच व्यापति ।
जनेन कालेन तात्कालिकमर्कं कृत्वा मुष्टः काचः साध-
यितुं युज्यते । परं यदि प्रष्टुः सायनपटिका इष्टाः ।
एतदुक्तं भवति । उद्वासनन्तरमेतावतीत्यंसायनपटिकासु
कीदृशं जम्नं भवतीत्येतदभीष्टं तदैव तात्कालिकाकांक्षम्
साध्यते तदैव च जम्नादिवक्तृ काः । यदा पुनरिष्टपटिका
प्राच्योऽहोदयिकादेवाकांक्षम् । जम्नान् काचं सलक्ष् ।
असोपपत्तिः सुगमा । तात्कालिकीकरणकारणता गेहे क-
थिता व्याख्याता च । इदानीं विद्योमेन जम्नसाधनमाह
प्रति । 'भुक्तासु शुभे विपरीतजम्नं भुक्तान् शनैः प्रसूयन्ति-
तोर्कः' ॥ १० ॥ 'यदेष्टायात् पूर्वघटीषु जम्नमिष्टं तदा
शेषासु शो विषोध्य तात्कालिकमर्कं कृत्वा तस्य भुक्तासुः
साध्यास्तानिष्टासु यान्न उदया विप्रुध्यन्ति तावतो
विद्योमेन विषोधयेत् । शेषात् खराभगुणिताद्विप्रुष्टो
दयभक्ता इ वे जम्ना जम्नासौषार्कभुक्तायेव तथा
विप्रुष्टोदयस्यैराग्निमिधोनीकतो रविर्जम्नं भवति
प्रति । होरात्रे कृष्णोदयसाधनमपि तत्रैव यथा
'जेष्ठायां स्यात्तत्तत् स्यात् उदया भवति राशीनाम् ।
स्वर्णाशी होराणां ज्योतिरुद्देकापक्षानां वा' ॥ ११ ॥ 'यथा
राज्यदयाः साधितास्तथा होरोदया अपि साध्याः । त
यथा पञ्चदशादिपञ्चदशभागोत्तरमागवां ज्या होरा-
ज्याः सलक्ष् भवन्ति । ताभिर्नियमान् ज्या ११४१ प्रष्टु-
प्रष्टुमप्यथा सलक्ष् ज्या भाज्या । फलानां धनं ज्यो-
धः शुद्धानि । यथा पञ्चमं पञ्चभाज्यसं-सिद्धादि ।
शेषाणि होरोदयासु भवन्ति । एवं दशादिदशोत्तरभा-
गैर्देकाशोदया भवन्ति । ते च नव । तथा होराया-
नाङ्क प्रष्टु चराचि । दान्धयोधः शुद्धानि तात्रि तैर्ना

धरखण्डानि ते क्रमोत्क्रमस्यै क्रमोत्क्रमस्यै जनयताः
सन्तः स्वदेशे होरोदया भवन्ति । जेष्ठादीनां हादय-
ते च व्यत्यास्तवादीनाम् । एवं च दशविंशतिः ॥ १४ ॥ एवमेव
देकाशोदयाः पट विंशत् । तथा चार्कस्य सायनांश्च
मागाः पञ्चदश १५ ज्ञेया गता होराः स्युः । शेषांशास्ते
भुक्तास्ते पञ्चदशस्यः शुद्धा भोग्याः स्युः । भोग्या-
शप्तः स्वदेशहोरोदयं पञ्चदशज्ञेयाः फलं भाग्यासुः स्यु-
निरासुभ्यो विषोध्य तदग्रेतो होरोदयां च बोधयेत् ॥ शेषं
पञ्चदशगुणमशुहोरोदयेन भजेत् फलं स्यात् । अशु-
होराणां होरोदयानां संख्यया गुणितं, पञ्चदशभि-
र्युताः सन्तो जम्नशांशा भवन्ति । एवं जम्नान् कालसाध-
नेऽपि । यामेव उद्देकादयैरपि जम्नसाधनम् । तत्र
पञ्चदशस्याने दश १० गुणने यजने च कल्प्याः । एवं
होरोदयैर्देकाशोदयैश्च साधितं जम्नादिवक्तृदयान्तराख्यं
फलं च सलक्ष् भवति अन्यथा सलक्ष् ॥ प्रति ।

पञ्चाणामुदयान्तरकर्म ततोऽहम् 'भागेः फलं गुणि-
तमर्कयुतस्य राशेर्वाहीदयेन खलनाममहो १८०० विभ-
क्तम् । गत्या पञ्चदश गुणितं तु निष्ठासु भक्तं संप्रै-
र्कवदिदं तु भुजान्तराख्यम्' ॥ १० ॥ 'यर्कस्य यद्गुणफलं
यच्चितु राशौ रविर्हिते तस्य राशेः सन्ध्यायो यो
निरहोदयश्चो न तदुचितराशिकलाभि १८०० भक्तं
पुनर्पञ्चगत्या गुणितमहोरात्रासुभि २१६५६ भक्तं यत्
फलं तदग्रेऽहोदयं धर्म्यं कार्यम् । यद्यर्कस्य भुजफ-
लम् धनं, तदा सूर्यस्याज्येनां च धनम् । यदि अणं
तदा अणमित्यर्थः । अलोपपत्तिः । ये सध्यामर्कौ-
दयिकासो स्फुटाहोदयिकाः क्रियन्ते । तत्तार्किकलस्यासु-
करणायासुपातः । यदि राशिकला १८०० निरहोद-
यासुभिर्दध्मन्ति तदा फलतयाः कतिमिदिति ।
जम्नं भासतफलेत्या खसो भवन्ति । अथाज्योऽनु-
यातः । यदि तु निष्ठासुभिर्नितिकला सन्ध्याने तदैभिः
किमिति । ताः कला फलं धनं च यतो सध्यामर्कौ-
दयात् प्राक् स्फुटाहोदयः स्यादये तत् फले सन् यतोऽहोदय-
नित्युपपन्नम् । इदानीमुदयान्तरमाह प्रति । 'शुक्तायनां
शस्य तु सध्यासस भुक्तासोर्कस्य निरहोदये । जेष्ठादि-
भुक्तोदयसंयुता ये यथायनांशान्तिमध्यभागाः । विप्रा-
गणसद्विषये निष्ठी गतिर्गुणस्य दुनियासुभक्ता । सूर्यो
पदे च दध्याऽधिकोना इदं पञ्चाणामुदयान्तराख्यम्' ॥ १० ॥
'सध्यामर्कस्य सायनांश्च ये राशेर्भुक्तमागार्कस्य इदं

निरक्षोदधीय सगुण त्विंयता विभजेत् फलं तस्य
 राशेर्भुक्तासवः । अथ मेपाद्या येऽर्कस्य भुक्ता राशयस्तेषां
 च निरक्षोदयासवस्तत्र योऽस्यास्ते मेपादिभुक्तादयासवः
 स्युः । अथ मध्यमार्कस्य सायनांशस्य कलाः कार्याः ।
 तासां कलानां तेषामस्त्रानां च यदनरं तेन पङ्कगति-
 गुणया द्युनिशासुभिर्भाज्या लब्धाः कला पङ्के धनं
 कार्याः यदि कलाभ्योऽसवोऽधिकाः स्युः, यदि न्यू-
 नास्तदा ऋणम् । अत्रोपपत्तिः । इह यः पूर्वमङ्क-
 र्गणः कृतः समम्यमसावनमानेन स्फुटसावमस्य चलत्वात् ।
 रविमध्यगतिकलातुल्यासुभिः सहिता नाचक्षाः पटिष-
 टिकाः ६०, ५६, ८ । इदं मध्यममर्कसावनम् । ता गति-
 कला यैरसुभिरङ्गच्छन्ति तद्युताः पटिषटिकाः स्फुटसाव-
 भम् । तत्रैकम् । प्रायङ्गं गत्यन्त्यात् प्रतिमासं राश्यु-
 दयः स्यात् । तादृशोऽङ्गणः कर्तुं नायातीति मध्यमः
 कृतः, तेन सम्यगौदये पङ्कान् भवन्ति कदाचिदौदयाद्
 प्राक् कदाचिदनन्तरम् । अत एव प्रागुक्तम् । “दशरिः
 पुरि मध्यमभास्वरे लितिजसं धिने सति मध्यमः” यि०
 इति । अथ स्फुटमध्याङ्गणयोरनन्तरानयनम् । मेपादेरा-
 सव्य येऽर्कभुक्ता राशयस्ते वैरसुभिरङ्गच्छन्ति त एकीकृता ।
 तावत्कलासके काले भदिनान्तादूर्ध्वमङ्गणेन भवितव्यम् ।
 अथ च मेपादिभुक्ताकलाहस्योऽन्तरे कृतः । अतोऽस्त्रनां
 कलानां च यदनरं तावद्विरसुभिरङ्गणोऽन्तरितः । यद-
 ङ्कोरात्तासुभिर्गतिर्वध्यत तदैरनन्तरासुभिः किमिति । फलं
 पङ्के स यदसवोऽधिकाः । अन्यथा ऋणसिद्धे तदुक्तं
 युक्तमेव । इदानीं येऽस्त्रोदयान्नरस्य वासनां न बुध्यन्ति
 तेषां प्रतीत्यर्थमन्यदप्याह” प्रमि० । “वेत् सोदयैः स्फुटर-
 नेरसवः कलासके विस्तेषिताश्च यदि मध्यमरेः कलाभिः ।
 माङ्गलराश्यामुदयान्नरकं चराख्यं कर्मत्वयं विहितमौद-
 यिके तदा स्यात्” यि० । “यटि स्फुटरनेः सोदयेन भुक्तासवः
 कला मेपादिस्त्रोदयैश्च युतास्तेषामस्त्रनां मध्यमार्ककलानां
 च यदनरं तेन भुक्तिगुणिता द्युनिशासुभिर्भुक्ता
 यदसवोऽधिकास्तदा फलं पङ्के स्यम् । अन्यथा ऋणम् ।
 एवं कृते सति भुजान्नरमुदयान्नरं चराख्यं च कर्मत्व-
 यमपि कृतं स्यादौदयिके पङ्के । इदानीं प्रकारान्तरेणौद-
 यिककर्माह” प्रमि० । “मध्याङ्गनेरयमभागयुताहि निष्पा-
 ङ्कोऽङ्गुगीतिगुणा खनगादि २७० भक्ता । स्वर्णं पङ्के
 गुणयुजोः पदयोर्विजग्राह्ये स्फुटं खलु भवेदुदयान्नरं
 वा” यि० । “मध्यमार्कस्य सायनांशस्य द्विगुणितस्य या

खलुखलुः कौदौर्णा तथा गुणिता पङ्कगतिः खनगदमं
 २७० कृता फलं विकलादि पङ्के धनम् । एवं युग्मपद-
 स्थितेऽर्के । अयुग्मपदस्थिते त्वृणम् । अत्रोपपत्तिः । का-
 न्तिरसस्य सत्त्वार्यपि पदानि पृथक् पृथक् पङ्कदशभिः
 पङ्कदशभिर्वटिकाभिर्हृच्छन्ति । परं नैकेका राशिः पङ्क-
 भिरत उदयान्नरकर्म पदमध्यं यावदुपचीयते ततोऽप-
 चीयते । अत एव पदान्तरेषु तस्याभावः । पदमध्येषु पर-
 मता । यदत्र निरक्षोदयैः कर्म दर्शितं तद्भावावबोधार्थ-
 म् । तत् स्फुटम् उदयानां स्युः कलात् । अत एवार्थं
 सङ्गादिभिः स्फुटस्यार्थं इकाणोदयाः पठिताः । इदमु-
 दयान्नरं कर्म यथा सम्भाति तथोच्यते । मध्यमार्कस्य
 सायनांशस्य दोऽर्क्यां द्युज्या च ज्ञात्वा तया द्युज्याया सा
 दोऽर्क्यां भाज्या मिथुमान्ताद्युज्याया गुणनीया । तस्या
 धनुषो येऽसवस्तैर्मध्यमार्कस्य सायनांशस्य भुजकला ऊनाः
 सन्त्यः स्फुटा खनरासवो भवन्ति । तैरुदयोऽन्तरित इत्यर्थः
 एवं पदमध्ये पङ्कगतिः पङ्कानि किञ्चिदधिकानि भ-
 वन्ति । तानि व्यापकारेण साधयितुमर्को द्विगुणितः ।
 द्विगुणितस्यार्कस्य यावद्भुजः क्रियते तावत् पदमध्ये राशि-
 मयं भवति । तद्दोऽर्क्याया लज्या पङ्कगत्या चातुपातः ।
 यदि खार्कमितया दोऽर्क्याया पङ्कगतिर्वध्यते तदाभीष्टया
 किमिति । खलु पङ्ककिंशला खार्क्या अपवर्जिता गुणक-
 स्थाने रूपम् । इरस्योने साधयित्वारः । फलं पानीय-
 प्रमाणं । पुनरस्योऽतुपातः । यदि पानीयपङ्कगत्या गति-
 कलातुल्या विकलाऽङ्गच्छन्ति तदैभिः किमिति । पूर्वं लब्धो
 दोऽर्क्या गुणः साधयित्वारो हरः । इदानीं पटिर्हरः अतो
 पङ्कगतौदौर्णा गुणः । इरवोर्वातो हरः खनगादिभिः
 २७० इत्युपपन्नम् । कोजयदोऽसवः कलास्य ऊना एव भव-
 न्त्यतस्तत्र ऋणम् । युग्मपदे त्वधिका अतस्तत्र धनम्” प्रमि०
 पङ्काणां दृष्ट्यादृष्टयोः चन्द्रो विशेषस्य च निरूपणं तत्रैव
 “निशीदृशनादुदयास्तत्राने न्यूनाधिके यल्ल खनः
 सहस्रः । दिनेऽपि चन्द्रो रविस्त्रिधानाङ्गाकं गतचेत् सति
 दर्शने भा” यि० । “दिनकरेऽस्तंगते यदटिकास्य ऊनं
 तदिदं खनम् । तस्मादुपङ्कयोदयास्तत्राने न्यूनामसाख्यं
 चाधिकं यदि भवति तदा पङ्को दृश्यः इतोऽन्यथा
 चेददृश्यः । एवं खलुषे सति चन्द्रो दिवसेऽपि दृश्यः ।
 यदि पङ्को दृश्यस्तदा पङ्कस्य खाना साध्या” प्रमि० ।
 तारापङ्काणां मुदयास्तममोऽर्गणं यथा सूर्यो
 रङ्गना० । “अयोदयास्तमययोः परितानं प्रकीर्त्तते । दिना-

करकराक्रान्तमूर्धनीनामत्यतेजसाम्" सू० । "अथ नक्षत्र-
पञ्चयुत्यधिकारानन्तरम् । सूर्यकिरणाभिभूता सूर्य-
विम्बं येषां तेषां चन्द्रादिष्वप्यङ्गाणां नक्षत्राणां
च । अतएवात्यतेजसां न्यूनप्रभावतासुदयास्तमयोः
अपिपकाळे सूर्यादधिकारसहितसहितत्वसम्भावनया
क्रमेणोदयास्तयोः सूर्याग्निःसूतस्य यस्मिन् काले यद-
न्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । सूर्याहूर-
स्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भा-
वितं सोऽस्तः । अनेन निखोदयास्तव्यवच्छेदस्योरि-
त्यर्थः । परिज्ञानं सूर्यज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते अति
सूक्ष्मत्वेन सयोच्यत इत्यर्थः । तथा च पक्ष इत्युद्देशे-
ऽस्मान्मनसिदृष्टमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यास्तम एव स-
म्भवात् तद्विलक्षणतया पञ्चयुतिप्रसङ्गे नोक्तम् । नक्षत्र-
पञ्चयुतिस्तु पञ्चयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता । अतः प्रति-
बन्धकजिज्ञासापणमेऽवश्यं क्तव्यत्वाद्दयावसरसङ्गतितात् त-
त्त्वज्ञत्या नक्षत्रपञ्चयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टस्तमं
तत्त्वसङ्गादुदयश्च प्रतिपाद्यत इति भावः । तत्र प्रथमं पञ्च-
ताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह" र० ना० । "सूर्यादभ्यधिकाः
पश्चादस्तं जीवकुजाकर्जजाः । जनाः प्रागुदयं यानि शुक्र-
णौ वक्रिणौ तथा" सू० "वक्रगती शुक्रवर्गौ तथा सूर्यादधि-
कौ पश्चिमास्तं गच्छतः । सूर्यादस्तौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः ।
येव" सू० । अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदया
वाह" र० ना० । "जना विवस्वतः प्राच्यास्तं चन्द्रतभा-
नेवाः । व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयादिनः" सू० ।
"शीघ्रयादिनः सूर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुध-
शुक्रवर्गजत्यगती सूर्यादस्तौ पूर्वास्तमधिकौ च पश्चिमो-
दयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । येव" सू० । अतोप-
पत्तिः । रविगतितोऽत्यगतिर्पक्षोऽकीदृशमेव प्राच्यां द-
र्शनयोग्यो भवितुमर्हति । यतः सूर्यस्थापिकत्वेन बहु-
गतितात्त्वोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहयनेन न्यूनस्य
पूर्वोदयादधिकस्थानान्तररुद्धयनियमात् । पक्षस्य क्रान्ति-
जसंलग्नताकालानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशः काल-
खातवर्त्यन्तं विप्रकर्षं दर्शनसम्भवात् । एवं यदात्य-
गतिः सूर्यादधिकस्तदा प्राग्वयनेर्कस्य पूर्वोदयादनन्-
तररुद्धितपक्षस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहयनेनादौ न्यूनार्क-
स्थानसम्भवादनन्तरमधिकपक्षस्थानसम्भवात् सूर्यास्तान-
न्तरं पश्चिमभागे पक्षदर्शनसम्भवेऽभ्यधिकगतिरसूर्यस्य
पृथक्स्यतत्वेनोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामर्दय-

नं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुग्रहयः । वक्रत्वे न्यून-
गतितात्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अयार्कगतितोऽधिकगति-
पक्षः । सूर्यादूनस्तदोत्तरोत्तरोत्तरमधिकसंक्षिप्तकर्षात्
पूर्वस्थितदर्शनेन याति । यदा सूर्यादधिकस्तदोत्तरोत्तो-
त्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायासुदयः । ते तु शीघ्रा-
चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नसक्तम् । अथाभीष्टदिन आसन्ने
सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यहृत्पक्षौ तत्कालज्ञानार्थं का-
र्यावित्याह" र० ना० । "सूर्यास्तकालिकाः पश्चात् प्राच्यास्त-
दयकालिकौ । दिशकरपक्षौ कुर्यादृष्टकर्मण्यपक्षस्य तु" सू० ।
"पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिन आसन्ने सूर्य-
पक्षौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्यादृष्टकर्मणः । पूर्वास्तोदय-
साधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कु-
र्यात् । सकारो विकल्पार्थकः । अमन्तरं पक्षस्य दृक्कर्म
आयनालृष्टकर्मद्वयं कुर्यात् । तुकार आलृष्टकर्मलोच-
पूर्वाङ्गोक्तमिति विशेषार्थकः । अतोपपत्तिः । पश्चाद-
स्तोदयसाधने पश्चिमायां तदुद्दर्शनमिति सूर्यास्तका-
लिकौ सूर्यपक्षावशिष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वो-
दयास्तसाधने पूर्वदिशि तदुद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ
सूर्यपक्षावशिष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मावन्त्यकाले तु कि-
ञ्चित्सूक्ष्मत्वावपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृतपक्षस्य सूर्यवत् क्षितिज-
संलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतो पक्षः कार्य इति । अष्टेष्टका-
लांशानयनमाह" र० ना० । "ततोऽलग्नान्तरप्राणाः कालांशाः
षट्पञ्चाजिताः । प्रतीच्यां षडभ्युतयोऽसङ्गन्तान्तरासवः" सू० ।
"ततस्ताभ्यां सूर्यहृत्पक्षाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः भोग्या-
स्तमनकस्याय" इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षट्पञ्चाजिताः
कालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां, पश्चिमो-
दयास्तसाधने षडभ्युतयोः षड्वाशिशुतयोः सूर्यहृत्पक्ष-
योऽलग्नान्तरासवः । अमन्तरासवस्तद्वत् षट्पञ्चाजिता इष्टका-
लांशा भवन्तीत्यर्थः । अतोपपत्तिः । हृत्पक्षसूर्यायाम-
न्तरकालो पक्षस्य सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्तनि-
मित्तप्रयुक्तम् । एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्योदयगु-
णाभ्यामस्तकालाशुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले पक्षस्य
दिनयेवकाल उप्रयुक्तः तत्तास्तकालानामनुतेरुदयास्तभिः
साधनार्थं सप्तह्रमौ सूर्यहृत्पक्षौ कृतौ स कालोऽस्मात्कः ।
यदि अहोरात्राशुभिसंक्रकलात्सूर्यसांशा लभ्यन्ते तदे-
ष्टाशुभिः च इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्त्तनेन
हरस्याने षट्पः । अतोऽस्मात्कालान्तरकालः षट्पञ्चाजिता इष्ट-
कालांशा इत्युपपन्नसक्तम् । अतोऽमवधेयम् । सूर्योदयकालि-

काव्यामर्कदृग्गृह्याभ्यामानीतेन दिनगतेन भूः साख्यो
 दृग्गृह । सूर्याप्राकाशिकाभ्यां भवद्भ्यामकल्पदृग्गृह-
 आभ्यामानीतेन दिनशेषेणाप्ये साख्यः सप्तमो दृग्गृहः ।
 क्रमेण यदोदयास्तकाले प्राक्पश्चिमदृग्गृहा भवन् ।
 तभ्यां सूर्यः सप्तदृग्गृहाभ्यां च प्रथमं सूर्योदयन-
 कालो ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगताभ्यां
 नाकालो दृष्टिकालो कालावापिष्टौ उच्यते । ग्रहदृष्टि-
 कालाभ्यामानीतकाले पर्वः प्रकृतित्वेन दृष्टिगोचर-
 यज्ञाभ्यां सूर्यः सप्तदृग्गृहाभ्यां चानीतकालो नाकालो
 सूर्योदयास्तकालेनाभावात् तदन्तरा ना-
 काशो व्यपिष्टः । अथ सूर्यादयस्त्रिभिः काला-
 नैकवारं कालात् कालायां स्थानं दृष्टव्यं । तत्र
 नीतकालात्कालात् कालायां व्यतिष्ठन्ताः । उभयत्र काल-
 दायनत्वात् । न हि सायनपट्टिटीभिः कपरिपूरितैर्न
 स कलां विदुः । अथ ये कालाशेषदोस्तौ न
 भवति तान् विवक्षुः सप्तमं सूर्योदयनभौमान् । कालाभ्यां
 रं ना । “एकादशमरेष्यति विषयज्ञां कजस्य च । उद-
 या भूमिदुःखं दशमप्राणकालं” इति । तत्र दृष्टकाला-
 शयनभान्नरमस्तायाः । अस्मिन् दैर्घ्यभगति ने, य-
 स्तोपलक्षणादुदयायां शेषः । अमरस्य सूर्योदय
 कालायां । यने, पञ्चदश सङ्ख्या कालाशानाम् । पञ्च-
 ज्ञे । भौमस्य सप्तमिका दश सप्तदश कालायां दृष्टव्यं
 अथ शुकस्याहं रं ना । “एवास्तनयोऽप्रागिदं दश प्राङ्-
 रुच्यतायां । प्रागस्तस्य दृष्टादृष्टत्वाद्दशमभिर्गो” इ-
 “शुकस्य सप्ततया वक्रत्वेन नीचासन्नत्वात् स्थूलविभक्तयो
 पश्चिमायामस्तोऽप्रागिः कालायां प्राच्यामदयय तैः
 नाधिके । प्राच्यां शुकस्याल्पत्वाद्गुणवित्त्वाद्दशभिः
 कालागैरस्तं गणकः कुर्यात् नालम् । पश्चिमायां
 दृष्टस्तस्याणुविभक्त्यं दशभिः कालागैरेव ज्ञेयं । अथ बुध-
 स्याहं रं ना । “एवं बुधो द्वादशमिच्छादयामभ्यर्कः । एकी
 शीघ्रगतिर्वाकालोत्तमयोदयो” इति । “एकी शीघ्रगतिः ।
 व- समुच्चये । बुधः सूर्याद्द्वादशमिच्छादयमभिच कालागै-
 रस्तोदयो एव शुकरीत्या करोति । पश्चादस्त
 प्रागुदय च द्वादशभिः कालागैर्महाविभक्तत्वाद् बुधः
 करोति । प्रागस्तं पश्चादुदयं च चतुर्दशभिः काला-
 नैरेणुवित्त्वाद्बुधः करोतीत्यर्थः । अथ मङ्ग-
 लकालाभ्यामानीतकालोदयस्य वा गतेष्वप्यज्ञानमाह
 रं ना । “एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृष्ट्या न्यूनैरदर्शनाः ।

अवनिर्गते एतया भातुभागस्तमूर्चय” इति । “एव
 एकादशमरेष्यति” इति । “नान्ययोक्तव्योऽपि कैश्चिदकालागै-
 र्दृष्ट्या दर्शनयोऽप्यधिकेण काले गृह्या भवन्ति । तथा
 प्रासादापने दृष्टये एव दृष्टयः । उदयसाधने दृष्ट्या
 उदयो गत इति भावः । अत्यल्पकालागैर्गृह्या लोके
 गृह्योक्तं यददर्शना न विद्यते दर्शनं दृष्टिगोचरता येषां
 ते ग्रहस्तः अर्धोदकाखे भवन्ति । अन्यदप्या, कतो
 नातीत्यतः दृष्टः । भातुभागस्तमूर्चय इति सूर्यास-
 चने सूर्यकिरणद्वयं गृह्या अभिभूतः सूर्यकिरणप्रति-
 स्तलीकृतगतापिष्टः । सूर्यकिरणसङ्घः येषां तदन्तर्यं ।
 तत्र प्रासादापने दृष्ट्या एवोक्तं गतः । उदयसाधने दृ-
 ष्ट्या एव दृष्ट इति भावः । अथ एव । “उक्तं च ऊना-
 यधिकः यदोदयां लोदोदयोः मय्यगतस्तदा स्थात् ।
 यतोऽन्यथा चास्तमसं” इति । “अतस्त्वाप्योक्तं स-
 प्रकृते । यदोदयः । तत्र नागशतक्यदृष्टकालायां यत्काले
 गृह्यो दृष्टिः । तत्राहं दृष्टोदयोऽप्योक्तं वाक्यतः ।
 उक्तकालाभ्यां सूर्यसाधित्वजनितत्वात्तदुदयादने हेतु-
 त्वमतिरादनात् । तथा चेष्टकालायां उक्तभ्योऽस्यास्तदा
 गृह्यास्तत्तत्त्वमेव दृष्टकालायां दृष्टकालायां उक्तभ्योऽस्या-
 स्तदेष्टकालादग्रे गृह्योदयः । यदोदकायां उक्तभ्यो-
 ऽपि कालदेष्टकालाद्गृह्योदयः पूर्वो जातः । एवमस्तसा-
 धनं दृष्टकालायां अधिककालेष्टकालादग्रे गृह्यास्तः ।
 यदोदकायां व्यनादृष्टकालाद् पूर्वं गृह्यास्तो जात
 इत्युपपन्नतम् । अथोदयास्तयोर्गतं व्यदिनाद्यानयममाह
 रं ना । “तत्कालाभ्यामनिरुद्धा भुक्तवन्तरेवमाजिताः । दि-
 नादि तत्फलं लब्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः” इति । “उक्त-
 कालाशयोरनरस्य कलाः सूर्यगृहयोर्गोः कलात्कालनरेण
 भक्ताः । दिनादिकमुदयास्तयोः फलमुदयास्तयोर्गतं व्यदिनाद्यं
 भवतीत्यर्थः । अकृतिगृहस्य विशेषमाह । लब्धमिति ।
 वक्रिणो वक्रगृहस्य भुक्तियोगेन सूर्यगृहयोः कलात्क-
 मितयोगेन भक्ताः फलं गतं व्यदिनाद्यं ज्ञेयम् । अतो-
 पपत्तिः । यदा सूर्यपक्षयोर्गणनरकलाभिरेकं दिनं तदे-
 ष्टमोक्तकालाशयोनिरुक्तकलाभिः किमिच्छतापेनोदयास्तयो-
 रभोष्टकालाद्वैद्यदिनाद्यानयम् । वक्रगृहे तु पूर्वगृहयोर्ग-
 तियोगेन प्रत्यक्षमन्तरद्वये नित्योनादुदयात् उपपन्नं इत्यु-
 पपन्नमुक्तम् । अथ गृहगतिकलयोः क्रान्तिस्तत्त्वतो
 कालाभ्यामनरस्याहोरात्रस्तत्त्वत्वात्तदुपातः प्रमाणेभ्यो-
 वैजात्येनायुक्त इति मनसि धत्वा तयोर्दृष्टान्तित्वम-

दमाथं गृहगत्योरिच्छाजातोयत्वं यदंशदन्तरेणातुपात-
स्य युक्त एवेत्याह” १० ना० । ‘तल्लभ्यासुहृते भुक्ती
अष्टादशयतोऽहृते । स्थाना कालगतौ ताभ्यां दिनादि
गतगम्ययोः” १० । ‘भुक्ती रविगृहयोगेति कलात्मिके
तल्लभ्यासुहृते कालसाधनाय गृहस्य यो राश्यादयो
गृहीतस्ते नास्मात्कालोदयेन गुणिने अष्टादशयतेन भक्ते
फले सूर्यपङ्क्तयोः कालांशवत् कालगतौ स्याताम् ।
ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोर्दशाक्षययोर्दिनादि पूर्वोक्त-
प्रकारेण साध्यम् । न तं पूर्वोक्तप्रकारेण, यथास्थित
गतिभ्यां स्फुल्लतापक्वे” : अत्रोपपत्तिः । यदि एकमात्रं
फलमीरित्युदयासवनस्य” गतिकलाभिः क इत्यनुपा-
तेनाहोरात्रिकं गत्यः कलासमा इत्युपपन्नमुक्तम् ।
अत्र नवभाषां सूर्यसामिध्वयवशादंशदयः” कला-
शान् विष्णुः प्रथममेवाराह” १० ना० । ‘स्यात्तल्लभ्या
गृहगत्याधिल्लतापक्वाः पुनर्वसु । आभिजित्पञ्चम्याहृदय
तयोदयभिरंशकैः” १० । ‘गृहगत्याधो लुप्तकः तल्लोद-
यभिः कालांशैर्दशादश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेष २०
हम् । अथान्ये मासाह” १० ना० । ‘हस्तथयवफालाभ्य उति-
होरोहिषोमयः” । चतुर्दशांशैर्दशा विद्यासांशिनदैव-
तम्” १० । कालस्य पूर्वोत्तराफालांशोऽहृदयम् । आश्विनदैव-
तमश्विनोत्तराफालोऽहृदयः । यथेत्यश्विनोत्तराफालम् । दशा
उपलब्धषाददश्या अपि लिङ्गपरिणामस्य यथायोग्यं
कोष्ठः । शेषं अष्टम् । अथान्ये मासाह” १० ना० । ‘जति-
कालैर्नक्षत्राणि सार्धं रोहर्गमिव च । दृश्यन्ते पञ्चदशभि-
राषावाहितवः” १० । ‘जतिकात्तराफालांशुलनक्षत्राणि
पञ्चदशभिः कालांशैर्दृश्यन्ते । उपलब्धषाद दृश्यन्तेऽपि ।
इवकारो न्यूनधिकव्यवच्छेदार्थः । अक्षेमाह । यः सप्तम्ये ।
आषाढाद्विषयः पूर्वोत्तराफालाद्वयः तथा पञ्चदशकाला-
ंशैर्दृश्यन्ते इत्यर्थः । अथान्ये मासवर्षादनामाह” १० ना० ।
‘भरणीतिष्यसौम्यानि सौम्याप्रादु तिः सप्तकांशकैः । शेषाणि
सप्तदशभिर्दशादश्यानि भावि तु” १० । ‘तिष्यः पुष्यः सोम-
दैवतं गृहगतिरौ नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौम्याप्रादुर्गमि-
त्वात् तिः सप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दशादश्यानि ।
उदितान्यसप्तकानि च भवन्तीत्यर्थः । शेषाणि पूर्वोधि-
कारोत्तराफाले भूतातिरिक्तानि यततारापूर्वोत्तराभाद्रप-
दादेवतीसप्तानि नक्षत्राणां पञ्चदशानि च सप्त-
दशभिः कालांशैर्दशादश्यानि भवन्ति । तुकारो दशा-
दश्यानीत्यत्र सप्तदशार्थकः । अथ दिनाद्यानयनार्थमि-

त्याया एव प्रमाणाजातोयत्वरूपमाह” १० ना० ।
“अष्टादशयताभ्यस्ता दश्यांशः सोदयासुभिः । विमज्ज
लब्धः सेलांशांशैर्दशादश्याताय वा” १० । ‘दश्यांशः
कालांशा अष्टादशयतयुक्तास्तान् सोदयासुभिर्गृह्यासु-
दयासुभिर्मन्त्रा लब्धः । सेलांशः क्रान्तिदश्यांशस्त-
रयैर्दशादश्याता उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या ज्ञेयौ ।
कालांशाभ्यां सेलांशाभावीय तदन्तरकला यथास्थितगम्यो-
रन्तरेण योगेन ७० भक्तः । फलसुदायासुयोगेतेष्वदिनाद्यं
पूर्वगतमेव स्यादित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । यदि राश्या-
दश्याभिरेकरात्रिककलाफला कालाशकलातल्लयासुभिः क
इति क्रान्तिदश्या कलाच्छा, पटिमन्त्रा कंशा इति पूर्व-
मेवेष्टास्थाने कालाश एव इति साधवात् । ‘नक्षत्र-
पथस्य” गृह्यासामसकदिश्यासोऽसकदिश्यादय इत्यु-
क्तम् । तथा नक्षत्राणां संज्ञकं गत्यभावाद्दियोगयोगा-
लक्षणेन गतेष्वदिनाद्यानयनासम्भवस्येत्यत आह” १० ना० ।
“प्रागेदंशदयः पञ्चादशोऽहर्कर्म पूर्ववत् । गतेष्वदिवसप्राप्ति-
र्भुक्त्यः सदैव हि” १० । ‘एषां नक्षत्राणां प्राच्यासुदयः
प्रतोच्यासक्तौ गत्यभावादित्युपगतिगृह्यवत् । एषां नक्षत्राणां
हर्कर्मसहकर्म पूर्ववत् पूर्व प्रकारेण कार्यम् । परन्तु
ज्ञातपूर्वोत्तराफालमिति ध्येयम् । सदा गित्यम् । एवका-
रात् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थः । हि निश्चयेन । र-
विगत्या गतेष्वदिवसानां लब्धिः स्यात् । नक्षत्रगम्य-
भावत् योगे गृहगतवत् । अथ कतिपयानां नक्षत्राणां
सूर्यसामिध्वयवशादंशो नास्तीत्याह । ‘अभिजित्पञ्चम्याहृ-
दयं सानोर्दश्याववासाः । अहिर्भुजसदकस्यत्वात् लु-
प्यन्तेऽकरिष्यभिः” १० । अभिजित् । अह्नाहृदयम् । अने-
नेकदेशस्य अक्षयोऽपि गृहणम् । सानोर्दश्याववासाः ।
अहिर्भुजसदकमाश्रयदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्-
स्थत्वादुत्तरविषयोपाधिक्यादित्यर्थः । सूर्यविकारैर्न लुप्यन्ते
अस्तं न यान्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः “यस्योदयाका-
दधिकोऽस्तमातुः प्रजायते सौम्यवरातिदेव्यात् । तिष्या-
शुषासिध्यवशेन नास्ति विष्णुस्य तस्यास्तमयः कथंश्चित्” ।
इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदमुक्तमष्टाभावात् । अन्यथा
पूर्वोत्तराभाद्रपदा अपि तथात्वापत्तेरिति दिक्” १० ना० ।
“यथा भौमादीनां सूर्यसामिध्वयोदयासासजे दीक्षा सकल-
विष्यदर्शनं तथा चन्द्रस्य सोदयास्तकाले सकलविष्यद-
र्शनं शुक्लत्वेन न भवति । किन्तु त्रिवैकदेशे एव शुक्लत्वेन
दृश्यत इति भौमादिविषयस्य चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्का-

याः पूर्वाधिकारे सप्तपस्थितस्तदुत्तरभूतशृङ्गोन्नमनाधिका-
रोऽवश्यमुपस्थित आरम्भो व्याख्यायते । तत्र शृङ्गोन्नते
रुदयकालात् पूर्वकालेऽस्तःकालान्तरकाले चासप्तकतिपय-
दिशेषं दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालांशानुगत्या
तदुदयास्तानुगतेषु प्रथममुपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साध-
नमतिदग्गति" २० ना० । "उदयास्तविधिः प्राग्वत्
कर्त्तव्यः शीतगोरपि । भागैर्होदग्गभिः पश्चाद्दृश्यः
प्राग्व्याप्तदृश्यताम्" सू० । "चन्द्रस्य अपि शब्दः पूर्वाधि-
कारोक्तौ गृह्यत इति" सप्तसुधारकः । उदयास्तविधिरु-
दयास्तयोः साधनप्रकारः प्राग्वत् पूर्वाधिकारोक्तो-
रीत्या गणकेषु कार्यः । ननु कालांशानां पूर्वमतुक्तैः
कथं तत्सिद्धिरत आह । भागैरिति । द्वादशभि-
रंशैश्चन्द्रः पश्चिमायां दृश्य उदितो भवति । प्राग्व्याप्तदृ-
श्यतामस्तं प्राप्नोति । अत्र पश्चात् प्रागिति पुनरुक्तमपि
युक्तं बुधशुक्रयोः साहचर्येण चन्द्रोदयास्तादियुक्ता तत्-
साहचर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयौ वर्तन्ते इति कस्य-
चिन्मन्दबुद्धेर्भ्रमस्य वारणायेति ध्येयम् ।

सूर्योदये विशेषः शु० त० २८० ४० । "रेखांशान्" च
दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् । उदयं तं विज्ञानीया-
लोमं कुर्यात् विचक्षणः । "उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावन
वाधर" सू० सि० । "सावनः स्यादहोरात्रसुदयादो-
दयाद्भवे" काल० मा० ब्रह्म० सि० । शुक्लशुक्रोदये च
सर्वं मङ्गलकार्याणि कर्त्तव्यानि । अग्न्योदयः अग्न्य-
शब्दे उक्तः । "प्रसवादोदयादग्निः कुम्भयोने मर्जौजसः"
रघुः ।

उदयगामिनी कौ उदयं सूर्योदयं गच्छति सूर्योदयान्
व्याप्नोति गम-विधिं कुर्यात् । "सूर्योदयावधिसूर्योदयादिता-
लव्यापिण्यां तिथौ । कर्मावसाने उदयकाले कियन्मानस्य
प्राप्तता तज्जिज्ञीतम्" का० मा० । "प्रतोपवासनियमे-
ष्वतिक्रमा यदा भवेत् । उदये सा तिथि प्राप्ता विपरीता
तु पतहे" ब्र० पु० । "प्रतोपवासस्नानादौ षट्कैका यदा
भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या आह्लादावस्तगामिनी"
विष्णु० ध० पु० । "आदित्योदयवेलायां वाऽस्यापि च ति-
थिर्भवेत् । पूर्वां रत्नेषु सा प्रेया प्रभूता नोदयं विना"
देवलः । "यां तिथिं स सप्तप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला प्रेया ज्ञानदानजपादिषु" देवलः ।
"उदयश्चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः
सकला प्रेया दानाध्ययनकर्म्मणु" व्यासः । "पञ्चदशेऽपि

तिथयस्तथिं पूर्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति
सामान्योऽयं विधिः सृष्टः" पंडी० । "उदिते देवतं भानौ
पैत्र्यं चास्मिन्ने रवौ । द्विमुहूर्तं तिरस्त्र च सा तिथि-
र्हव्यकव्ययोः" बौधा० । "भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽ-
क्रौमुहूर्त इयं देवतम् । तस्मिन् चास्मिन्ने ततः पूर्वकाली-
नमक्रौमुहूर्तं त्वयं पितृदेवतमतस्तावत्कालव्यापिनी या ति-
थिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोगाद्वा" अत्राशङ्क्यापूर्वकं
साधनेन समाहितम् । नन्वस्त्वेवं कृत्वादिचसाध्यतुजा-
तधाम्युत्तरविद्ययास्तियेर्गृह्ये कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्ष-
णीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेन अस्यापीत्यभि-
धानात् निसेपमात्रं प्रतिभाति, व्यासेन उदयश्चेत्य-
भिधानात् तथैव प्रतिभाति । भविष्यत्पुराणे तु षट्कैका-
मात्रं बौधायनवचनान्तरे द्विमुहूर्तमित्येवं विरोधमायङ्ग
"यत्नोप्येते" पौर्वाहिक्यस्तु तिथयस्तिस्रमुहूर्ताः फलप्रदाः"
ह० या० वचनेन देवे पूर्वाह्न्याप्राद्यास्तिस्रमुहूर्तमित्या-
यास्तियेर्गृह्यम् । त्रिमुहूर्तं न्यूनायास्तियेः पूर्वाह्न्या-
प्रभावात् पूर्वाह्न्यश्च पश्चाद्वा तिस्रस्तस्य मुख्यत्वात्
उदिते भानौ त्रिमुहूर्तातिथिर्ग्राह्या । यत् "त्रिमुहूर्ता
न कर्त्तव्या या तिथ्युदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्तव्या-
प्तेर्बाधकं प्रत्युतोद्दोलकमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र
प्रसङ्गपूर्वकः, प्रसङ्गश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्वाह्निकवाक्यात्
त्रिमुहूर्तं वेधविधायिपैटी, न सिवावद्वा भवति तस्य प्रसङ्गं
त्रिमुहूर्तत्वं समतिथौ वाधकाभावात्तथैव तिथिष्वप्ये त्वधिक
व्याप्तिविधित्वया प्रतिषिध्यते अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त-
स्त्वर्थिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यात् । तिथिद्वयार्थिं मु-
हूर्तं त्वमेव मुख्यं मुहूर्तद्वयं त्वनुकल्प । एतदेव सूचयितुं
द्विमुहूर्तापीत्यत्र अपि शब्दः पठ्यते । ततः प्रासङ्गिकमन्यत्
समाधाय उपसङ्गतम् यथा "प्रकृते तु सूर्योदये मुहूर्-
तं त्वयव्यापिनी प्रतिपद्वातयथोर्प्राप्तेति" एव सत्यु-
दयमात्रव्याप्तिशब्दं षट्कैकाः सामान्याप्राशङ्क्यं च वैज्ञानरा-
धिकरणव्यासेनावुक्त्यानुवादरूपतया त्रिमुहूर्तव्याप्तिं
प्रशंसति । अथवा यदा पूर्वोदयरुदयकालं परित्यज्योपरि
सर्वत्र व्याप्नोति परेद्युदयकालमात्रं व्याप्नोति तदा-
नीमुदयानन्तरभाविन्यामुख्यायास्त्रिमुहूर्तव्याप्तेर्दिनहृदेऽप्य-
भावेन द्वयोरपि दिनयोगेण कालावले सति किं प्राज्ञमिति
वीक्षायां पूर्वदिने गौणकर्मकालव्याप्तेर्भूयस्तत्तत्सर्वं यज-
णं न्यायतः प्राप्तिं केनापि निमित्तेन तत्प्रकृते सति परेद्युः
कर्मकालव्याप्तिप्रत्यादनाय पूर्वोत्तराभिधयोदयविधिं गच्छ

ध्याप्रियाङ्गुल्यस्य हेतुलोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्यते ।
 “आदिभ्योऽदयवेलायां यात्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा
 इत्येव मन्त्रव्या प्रसूता मोदयं विनोति” । यदा पूर्वेद्युः
 सङ्गममारभ्य परेद्युः सद्योत्थागेव तिथिस्तयवशात्प्रतिपत्त्य-
 चाप्रा तदा यद्यपि दिनद्वये सोऽयमुक्तं तयस्पर्यो नास्ति
 तथापि पूर्वेद्युः रेवाहुचेयम् । “सा तिथिः सकला ज्ञेया
 यस्यामस्तमितोरविः इतिवचनेन सम्पाद्यायाः सोऽयति-
 मुक्त्याया व्याप्तिर्विद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युः सद्य-
 मुक्त्याप्राप्रतिपत्तिस्तदा पूर्वेद्युः रेवाहुत्वनम् । अस्तमयव्या-
 प्रेरधिकत्वात् । अतएव पञ्चाङ्गराशेऽभिहितम् । “इति
 ज्ञाने तथा नक्तो पितृकाये विधेयतः । यस्यामस्तमितो-
 भातुः सा तिथिः पुत्रवभागभवेदिति” । तत्रैव
 द्वितीयाप्रकरणे च देवं वज्रधम् उपवासकर्मकनकाया
 चित्तदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु प्रत्ये-
 नैव संयुक्ताः । पितॄं द्विविधम् एकोहिं पार्व्यं
 चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिरुच्यते । अत्र-
 शिष्टा गौणः । तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविक
 तिथिव्याप्तिः शाकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा
 यदा सङ्गमपर्यन्तामावास्या तदानीमुपरि-
 मुख्यत्वेन प्रतिपदा व्याप्तिर्भवति । यदा मध्याह्नादिमारभ्य
 तिथिस्तयवशात् परेद्युः सङ्गमाला प्रतिपन्नवति तदा
 पूर्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजोष्यकनकायुत्तमानाय तत्त्वोकारे
 इति मध्याह्नेऽवस्थानुचेरित्यात् तत्र च स्वाभाविकप्रति-
 पदप्राप्तिर्भावेऽपि शाकल्यावभापादितप्रतिपदप्राप्तिः
 शोभता एवञ्च सति कर्मकालव्याप्तिं सर्ववृत्तीनामत्यन्त
 निवेद्यदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशब्दमितरेभ्यः प्रवक्त-
 विति निश्चयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्या अपि तिथय उप-
 वासादौ देवे; एकोहिदादौ पितॄं च कर्मकालव्याप्ति
 युक्ताः शोक्तव्याः । उपवासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये
 दर्शितः; “युक्ता वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् ।
 उपोष्यैव वज्रिन्त्या विधिना तपरे दिने । ब्राह्मणान्
 भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति । उपवासस्या
 होरात्मः कर्मकालः । तज्जानद्व्यापिनो तिथिर्पाश्चा-
 तदसम्भवे च यद्यतिथिरपि । तत्र का प्याद्येति निरूप्यते ।
 तत्र सर्वोदये त्रिमुक्तं ततोऽधिका वा प्रतिपन्नवति उत्तर-
 दिनेषास्तमबादायां त्रिमुक्तं ततोऽधिका वा तृतीया भवति
 सैयमुभयविज्ञा द्वितीया । तत्र वेधकतिघेः सद्येः समये वा
 त्रिमुक्तं तत्र वेधप्रयोजनं न तु ततोऽन्यत्वे । तदेव

पैठिनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिघेः त्रिमुक्तं
 सङ्गायोऽपेक्षित इति “त्रिमुक्तं त्रिरक्तं” इत्यनेन सुप्र-
 वचनेन दर्शितम् । “उदयास्तमययोरेव वेधः” इत्याद्यामर्थः
 “उदये वा तिथिर्पाश्चा विपरीता तु पैठके” इत्यादिभिः
 कात्यायनवन्नैरवगम्यः । एवं सति उदाहृतविधये
 द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविज्ञोपाया युष्मादिशाक्ये-
 नान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात् इति ।
 पाश्चात्तवासङ्गपदैर्विषयं तदमुक्तं तेनैव । “यद्यप्युपो-
 व्यत्वं शास्त्राभिहितं तथापि अस्मान्तरविधेयातुपा-
 दानादुपवासविषयत्वं परिशेष्यते” तथा हि न तावत् पि-
 तृविषयत्वं सम्भवति “द्वितीयादिकयुगानां पृच्छत-
 नियमादिषु । एकोदिदादिद्विज्ञादौ ह्यसद्व्यादिदेशनेति”
 व्यासेन युष्मादिशास्त्रस्य सर्वोदयास्तस्य च देवर्षि-
 त्वविषयकत्वेन व्यवस्थापनात् इति । एवञ्चोपवे-
 तरदैवकर्मणि उदयगायत्र्या ग्राह्यतः तदपवादकं
 युष्मयास्तम् । तत्र च पैठेनसिवाक्येन त्रिमुक्तं
 तिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालि-
 कतिथ्या वेधाभावात् गौडदेशीया यत् सार्धमात्रेण
 वेधं कल्पयन्ति तज्जाह्नसमात्मसु रघुनन्दनेन कुत्तपि तथा
 वेधादुक्तेः कालमा हेमाद्रिप्रभृतिषु त्रिमुक्तं तादिव्याप्रावेध
 वेधकत्वव्यवस्थापनात् युष्मयास्तस्य साध्याप्यास्ततया
 वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठेनसिना तस्य विशेषाभिधाना-
 नास्तयैव पक्षस्य युक्तत्वमित्युत्तरात् । युष्म-
 दिशास्त्रस्य बाधकत्वं “युगाद्या उपवेदित्वा सम्यो जायतेः
 प्रिया । रेवेऽदयमोक्षन्ते न तत्र तिथियुगता” ति० त०
 देशी० पु० “भगवत्याः प्रवेद्यादिवसगोन्नाद्य याः क्रियाः ।
 तिषावुदयगामिन्यां सर्वोत्ताः कारयेद्भूधः” दुर्गो० त० नन्दि०
 पु० “शरकाषे मङ्गायुजा क्रियते या च तार्क्षिकी । सा
 काव्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुगता” तत्रैव उरा०
 “पूर्वाह्णे तु सदा काव्याः युक्ता मनुयुगादयः । देवं
 कर्मणि पितॄं च कृष्णा चैवापवाङ्कजे । हेमा० नार-
 दीयम् “युगादिमन्त्रादिनाङ्गादिषु युक्तपक्षे उदयव्या-
 पिनो तिथिर्पाश्चा त्वपक्षेऽपराह्णव्यापिनो ग्राह्यः
 अतर्धवारच दिनद्वये तु तथा कामे परैवेति हेमाद्रिः ।
 विधानपारिजातादयोऽप्येवम् । निर्दि० सि० “सर्वेष्ट
 तिथ्यन्तीपातो युगमन्त्रादयस्तथा । सम्यक्ता उपवासिषु
 दानादावलिप्ता अतः” अजलभक्त्युत्तवचने आदि-
 यादात् आहर्षपक्ष इत्याह । इत्यवधेयम् । “कर्मणे

यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिष्ठति । तया कर्माणि कुर्वीत ह्यसद्वृत्ति न कारणम्” कर्मणोर्विहितकालव्यापिण्या एव व्याप्ताव्यापिधानेन यत् त्विजयवशात् उभयदिने श्रुत्युक्तिर्धाविमक्तदिनहोतीयांश्चरूपपूर्वाङ्गाव्यापिस्तत् प्रतियोगिवैयधिकरणव्यवहितव्यापिः प्रवेशनेन मुहूर्त्तकालव्याप्रावपि पूर्वाङ्गव्यापकतया पक्षेणमिष्येव रघुनन्दनस्याशयः । तथा च “आरभ्य तस्यां दशमी च यावत्” इत्यादौ यथा पूजायान्तकृतीनां प्रतियोगिवैयकरणव्यवहितव्यापकताप्रवेश एवमत्रापि मुहूर्त्तव्यापकतानातोम्यूनदण्डादिव्यापने व्याप्ताता । भवति च द्विजमुहूर्त्तव्यापिण्या-व्यापिमहूर्त्तव्यापितेति सर्वं सुस्पष्टम् । तेन मुहूर्त्तन्यूनतायां न पाङ्गुता द्विमुहूर्त्तादिव्यापिस्तु मुख्येति । एवञ्च शुभ्वादित्यास्ताविषये कृष्णप्रतिपदादौ उभयदिने पूर्वाङ्गमुहूर्त्तव्यापिष्वपि त्रिमुहूर्त्ताया एव पाङ्गुतेति विवेकः । एवमस्तगामिण्यामपि अस्तादर्शकं त्रिमुहूर्त्तायास्तिथेः । इतरे पाङ्गुतेत्यपि बोध्यम् ।

उदयगिरि उ० उदय उदयस्थानं गिरिरिव । सूर्यादेरुदयस्थाने प्रथमतः प्राक्कादके भूतसपादे “उदयगिरिवनालीबाह्वमन्दारपुष्पम्” उल्लङ्घ्य उदयगिरिश्चरसंस्थिते प्रतप्तमनकनिकरपीतकीकृते सवितरि” श्रुत्यु० उदयाचलादयोऽप्यत्र । “अतोदयाद्देवमिषायमुच्यते” भाषः । भूगोलपादस्यैव यथा सूर्याद्याः कादकत्वम् तथा सिद्धान्तपन्थे स्थितम् । यद्यपि सूर्योदयस्य देशविशेषे विशेषस्थाने एव सम्भवः तथापि निरुक्तदेशाधिकपक्षे देशे मुख्यत्वम् “लङ्कापुरोर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यस्यकोटिपुर्णम् । अथकादा सिद्धपुरोऽस्तकाकः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव । यतोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा तन्नापरा यत्र गतः प्रतिष्ठानं तद्यान्यतोऽप्ये च ततोऽखिलानामुदकस्थितोभिरिति प्रविष्टम्” सिद्धान्तशिरोमणी तथैव व्यवस्थापितम् ।

तथा च लङ्कादिपुरोचतुर्थयस्य भूतसपादान्तरस्थितत्वेन द्वितीयपुर्वपरिस्थे सूर्यादौ प्रथमं दृश्यता तत्पूर्वादिस्थदेशे तु ततः यम् । पश्चात् स्थितदेशेपु च ततः पश्चात् दृश्यता एवञ्च भूतसपादेनाकादने तदतिक्रमे दर्शनयोग्यत्वाद् उदयः । ततश्च यत्र देशे यदा दर्शनं तत्र तदा तद्देशापेक्षया सूर्यादेर्भूविषयादोपरिस्थितत्वेन तत्स्थानस्य उदयगिरित्वम् यत्र चादर्शनं तद्देशवासिनामस्तगिरित्वं शास्त्रेषु कल्पितम् । एवञ्च निरुक्तदेशावधि भूतसपादान्तरेण स्थित उल्लापुरवासिनां यस्यकोटिरेवोदयस्थानमेवमन्यत्र कल्प-

म् । लिङ्गपुराणे तु अस्याः पुरीरङ्गा ततोदयादिव्यवस्थामाह “मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य पक्षेणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपातोपरिष्टात् सर्वतो दक्षिणायने । काठाकृतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्वातुः क्षिप्रेश्वरि च धावति । पुरान्तगो यदा भातुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सर्वैः सांयामनैः सौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः । । स एव सुखवत्यान्त निशान्तस्थः प्रदृश्यते । अस्ममेति तदा सूर्यो विभायां विश्वदग्ध्वभुः । मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ याति भास्करः । तथा संयमिनीं प्राप्य सुखाच्चैव विभं श्वगः । यदा पराङ्गस्त्वनेयां पूर्वाङ्गो नैर्हति द्विजाः । । तदा त्वपररात्रश्च वायुमग्रे सुदारुणः । शिथिल्यं पूर्वरात्रस्तु गतिरेवास्य सर्वतः” इति । व्याख्यातश्च छा० उ० अत्रानन्दगिरिणा “तथा चोपरिष्टादमरावत्यास्तत्राभ्याङ्गं तत्र शक्रोपस्थानां ततोययाममानेयकोपस्थानामाद्यायामं संयमिण्या उदयं च करोति सविता । एवं यदा याव्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदैन्द्रे अस्तमयः, आग्नेये ततोययामः, नैर्हतिकोणे प्रथमो यामः, वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्नादयाव्येऽस्तमयः, निर्हतिकोणे ततोययो यामः, वायव्ये प्रथमयामः, सौम्ये उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नादयाव्येऽस्तमयः, वायव्ये ततोययामः, ईशानकोणे प्रथमो यामः, ऐन्द्रे उदयः । तत्राग्नेयकोणे वसन्मानस्तत्रस्थानां मध्यं दिनम्, यमेन्द्रपुरोरात्रादततोययामी, नैर्हतेयानकोणयोर्दयास्तमयो च करोति” एतच्च मानसापेक्षयोर्दयास्तमयकोसीनाम् पूर्वोक्तेन विरुद्धम् “अथ यदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमिता द्विस्ता दृष्टुं उदेताऽर्वास्तमिता इत्यादि” छा० उ० भाष्ये “पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमिता । पूर्वस्यासूर्यादादुपयोग्यसुरोसरेण कावेरेत्यपीराणं दर्शनम् । सवितश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषाद्यास्तमयकालस्य तत्त्वत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य मूर्धनि मेरोः प्रदक्षिणार्धे तत्तुल्यत्वादिति” इत्याद्यङ्गा अतोक्तः परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीषां द्विपुणोत्तरोसरेण कावेर्नोद्धारः स्यात् । उदयश्च नाम सवितस्तद्विवासिनां प्राणिनां चणुर्गोश्वरतापत्तिरुदयश्चास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तद्विवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव

मार्गेण मच्छपि नैवेदेता मास्तमेति चक्षुर्गचरता-
पत्तेस्तद्व्ययस्य चाभावात् । तथाऽमरावताः सका-
प्रादुद्दिगुषण्णं सांयमिनीं पुरीं वस्यतस्तन्निवासिनः
प्राणिनः प्रति दक्षिणतः इवोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यते-
ऽस्तदुद्दिगुषण्णं तपोत्तरास्त्रिपुरीषु योजना । सर्व-
माञ्च मेरुत्तरतो भवति । यदाऽमरावतां मध्याह्नगतः
सविता तदा सांयमिन्मासद्यम् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोवरो
वारुण्यसद्यम् दृश्यते । तपोत्तरायां मद्रक्षि षाहत्तेस्तुल्य-
त्वात् । इहाहतवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारिता-
टिक्कराणीनां सवितोर्हृ इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते
पर्वतोर्हृस्मिन्नपरेषात्त्ववितप्रकाशस्य । तद्यमोद्युक्तोपजी-
विनामस्तनाञ्च द्विगुप्तोत्तरतोऽर्वागस्तमेतुमीयते भोग-
काण्डैरुपयसिक्केन का० उ० भाष्यम् ।

उदयन पु० उदु+इ-ल्यु । १ अगच्छे सुनी, कुसुमाङ्गलिप्रभ-
तिपत्यकारणे २ उदयनाचार्ये च । “व्यातेने किरणावली-
सुदयनः” इत्यकिरणावली । अयञ्च व्यात्मतत्त्वविवेकादिना-
ज्ञापन्यकतो । ३ इषभराजे “उदयनमिवानन्दितवत्कु-
लम्” काद० ४ वत्सराजे च । वत्सराजचरितञ्च दृष्टकथायां
विस्तरेण वर्णितम् । “प्राप्यावलीसुदयनकथाकोविदपाम-
ह्वानम्” मेघ० उदु+इ-भावे ल्युट् । ५ उदये न०
“पूर्वतः सागरस्थे चन्द्रस्योदयनं” प्रति भा० भो० ५८ अ०
“एषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” अ० १, ४८, ५,
“सम्प्रतीयाञ्चोदयनमादित्यस्य” यत० ब्रा० १३, ८०, ६ । ईश-
नाम्नो च “सैषा लिङ्गत्प्रायया लिङ्गुदयना” ता० ब्र० २,
१५, २ लिङ्गत् अग्नवक्त्रम् उदयने समाम्ने यस्याः” भा० ।

उदयनीया स्त्री उदयने समाम्ने विहिता तस्मिन्निस्त्येन तत्त्व-
स्त्वन्मनी वा ह । समाम्निमित्ते १ इतिभेदे “गार्हपत्य
उदनीयामाचरति” आश० श्रौ० ६, ४, १, १, नेदमादिषु मा-
र्जनमर्गसु उदयनीयायाः” ४, २, ६, १ । चरमेक्षणवर्णिनि-
रूपासु उदयनीयायै” कात्या० ७, ५, १, ६ । अवध्यादुत्थान
मिमित्ते २ अतिरात्रे पु० “इत्यावेदोदयनीयोऽतिरात्रः”
यत० ब्रा० १२, १, २, १, अवध्यादुदेत्योदयनीयेन चरित्वातुव-
न्त्यस्य पशुपुरोडाशमसु दैविकानां इवोपि निर्वपति” ८,
५, १, १४ । “प्रायणीय एवातिरात्रे पुञ्जस्य उदयनीये विमु-
ञ्चति” । “अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे समिधेनीर-
नूत्य मूयादुदनीयएवातोऽतुवन्ताऽस्तीति” ८, ४, ४, १५, १ ई
उदयवेला स्त्री सूर्यस्य तत्किरणस्य वा उदयस्य वेला समयः ।
१ सूर्योदयकाले २ अक्षयोदयकाले च “माघेमास्त्रसिते पक्षे

रटन्त्याख्यचतुर्दशी । तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेद्यते
यमम्” म० त० यमः । “उदयवेलायाम् अक्षयोदयवेला-
यामिति” म० त० रपु० । या० ति० उक्ते ३ भूतानामुदय-
समये च भूतोदययद्दे विहितः ।

उदयान्तर न० उदयस्योदयज्ञानार्थम् अन्तरं यत् । सि० शि०
उक्ते पश्चात्तानामुदयज्ञानार्थं संस्कारभेदे उदययद्दे विहितः ।
उदयास्तसूत्र न० “अथ जे द्युरात्रसममण्डलमध्यभागजी-
वापका भवति पूर्वपराशयोः सा । अप्पापयोः प्रगुण-
मत्वं निवृत्तत्वं यत्तद्वदन्ति गणना उदयास्तसूत्रम्”
शि० शि० उक्ते क्षितिस्ताहोरात्रहस्तसम्यक्तयोर्द्वे काले
उदर न० उदु+अ-अप् । १ जठरे नाभिस्तनयोर्मध्यभागे ।

“दग स्थानानि दण्डक्षेत्र्यपक्रम्य” उपस्यमुदरे जिह्वा हृत्तो
पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देह
स्थैवच” मनुः । “मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासापिबुक्-
यस्मिन्नावाक्येता एकैकाः” शरीरविभागे सुसुतः ।
“उदरञ्च शुद्धौ कोष्ठी विस्तारोऽयमुदाहृतः” या० श्रु० ।
“उदरेऽन्नपक्तिः” यत० ब्रा० ८, ६, २१, २ । “उदरं
पारिमाति सृष्टिना” “सदृशसंयमोचरोदरी” नैष०
आधारे अप् । २ युञ्जे । ३ मध्यभागमाले च “तालो-
दरेषु तत्पल्लवेषु” रघुः “कतादिविहितोदरे” अम०
“कुसुममिव पिनङ्गपाण्डुपलोदरेय” यत० उदु+इ-अप्
पृषो० दक्षोपच । उदरस्यवाहास्त्रोदरयद्देवाश्रिता
“तात्स्थ्यास्तस्मिन्नाभ्याञ्च तत्तन्मपीपतयापि च । तत्-
साहचर्यात् यद्द्वानां हस्तिरक्षाचतुर्विधा” भा० प्र० उक्तेः ।
४ उदररोगे । उदररोगनिदानादि सुसुते उक्ते यथा
“अवात उदराणां निदानं व्याख्यासासः । धन्वन्तरिर्ध-
र्मभूतं परिणे राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव । ब्रह्मर्षिपुत्रं
विनयीपमलं शिष्यं शुभं सुसुतमन्मयात् । पृथक् समस्तै-
रपि चेह दोषैः श्लोकोदरं बह्वगुदं तथैव । आगन्तकं
सम्प्रममस्य दक्षोदरं चेति वदन्ति तानि । सुदर्भहान्तेर-
हितायनस्य संरुण्णकपूज्यमन्त्रिणैवणाहा । स्नेहादिभि-
व्याचरणाञ्च जलोर्द्ध्वं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः । युक्-
माकृतिव्यञ्जितकण्ठ्यानि कुर्वन्ति चोराण्युद्राणि दोषाः ।
कोशादुपप्लवङ्गवदक्षारो निःसृत्य दुष्टोऽग्निलवगमुजः ।
त्यक् ससृज्य यनैः समस्ताह्वयमानो जठरं करोति ।
तत्पूष्णं च वक्ष्येकः क्वावलीयिनाथो जठरं हि राज्यम् ।
जीर्णपरिज्ञानविदाश्च वक्तो वज्रः पादगन्तव्य शोकः ।
सकृद्वा पात्रोदरपृष्ठनाभीर्दृश्यन्ते कृष्णसिरामजम् ।

समूलमानाह्वदुपयज्यं सतोदभेदं पचनात्मकं तत् ॥
 यच्छोषतृणाञ्चरदाहयुक्तं पैत्तं सिरा यत्नं भवन्ति पीताः ।
 पीताक्षिविषमत्वमखानमस्य पित्तोदरम् २ तत्पित्तराभि-
 ष्टि । यच्छीतलं शुक्रसिरावन्नं शुक्रस्थिरं शुक्रमखानमस्य ।
 क्षिग्धं मज्जच्छोफयुतं ससादं कफोदरम् १ तच्च सिराभि-
 ष्टि । स्थियोऽस्यपानं नखरोममूलविडारं वैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाश्च दूर्वाविषसवनाहा ।
 तेनानु रक्तं ॥ १५ दोषाः कुर्वन्ति पोरं जठरं त्रि-
 क्कम्प ॥ तच्छीतमाताभ्रसहस्रं विधेयतः कृष्यति दहते च ।
 स चातुरो भूर्ध्वति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कृणः शुष्यति
 तृणाया च । प्रकीर्तितं द्रव्युदरन्तु घोरं श्लोकोदरम्
 कीर्त्तयतो निबोध । विद्वान्निष्पन्दिरतस्य जलोः प्रदुष्ट-
 मन्वर्थमसूक्तं कफस्य । श्लोकाभिष्टि सततं करोति श्लोको-
 दरम् ५ तत्प्रबदन्ति तज्ज्ञाः । वामे च पाञ्चैरिष्टिमेति
 विशेषतः सोदति चातुरोऽत्र । मन्दुष्वाग्निः कफपित्तलि-
 ङ्गैरुपहतः क्षीणवक्तोऽतिपाण्डुः । अत्येतरस्मिन् यत्नति प्रदुष्टे
 श्वेयं यज्ञहास्युदरं तदेव । तस्यान्तमस्रैरुपलेपिभिर्वा बा-
 लाइसमिवो सङ्गितैः पृथग्वा । सञ्जीयते तत्र क्लृप्तः सदोषः
 क्रमेण नाद्यामिव सङ्कोरि । निरुध्यते वास्य शुदे पुरीषं
 भिरिति कञ्छादपि नाल्यमल्पम् । क्लृप्ताभिमध्ये परिष्टि-
 मेति यज्ञोदरं विद्वत्समगन्धकञ्च । प्रकटयत् बह्वुदरं ई-
 विभाव्यं ततः परिक्राव्युदरं निबोध । शल्यं यदक्षोपप-
 ष्ठितं तदन्तं भिनसि यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् क्षुता-
 न्वात्कलिकप्रकाशः स्त्रावः क्षवेई शुदतस्तु मूयः । नाभेरध-
 शोदरमेति ष्टिं निस्तुत्यतेऽतीव विदहते च । एतत्परि-
 क्राव्युदरं ७ प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध । यः
 क्लृप्तीतोऽप्यनुवांसितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
 पित्रेज्जलं शीतलमाशु तस्य कोतांसि दुष्यन्ति हि तद-
 हानि । क्लृपोपलिप्रोषथ वापि तेषु दकोदरमूर्ध-
 पटभ्युपैति । सिग्धं मज्जच्छोषरुक्तमाभि भ्रमोन्नतं पूर्य-
 मिशस्य ना च । यथा इति । सुध्यति कम्पते च शब्दायते
 चापि दकोदरं ८ तत् । आध्मानं मनोऽप्यतिर्दौर्बल्यं
 दुर्बलाग्निना । शोफः सदनसङ्क्रान्तं सङ्को वातपुरीषयोः ।
 दाहकृष्या च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि । क्लृप्ते सक्ति-
 लभायन्तु भजन्ते जठराणि ४ । सर्वाश्वेव परोपाकासदा-
 तानि विप्लव्येत् । विचारस्तु भा० प्र० ४४५ । गर्भपा-
 तनजारोगा यज्ञश्लोकोदराः इत्युक्तेः पुंस्त्वमपि ।
 ५ अत्ये त्रि० “उदरमन्तरं कुर्वते” इति :

उदरयन्त्रि पु० उदरे यन्त्रिर्वि । शुक्रमरोगे हेम० । शुक्रमयज्ये
 विष्टिः उदरशुक्रमोऽप्यत्र पु० “इषोर्विचारहारो च भवे-
 उदरशुक्रमयान्” शाता० ष्टिः । [उदरमन्त्रयज्ये हेम०
 उदरवाण न० उदरं त्रायतेऽनेन त्रै-ल्युट् । (कमरमन्त्र)
 उदरयि पु० उदृ+क-घञिन् । सघरे अल्पलदतः ।
 उजरपिशाच त्रि० उदरे तत्पूतौ पिशाच इव । सर्वाङ्ग-
 भक्षके हेमच० । [ह्येन पूरयित्वाये ।
 उदरपूरम् अत्य० उदर+पूर-साकल्ये णमुल् । उदरं साक-
 उदरभरि त्रि० उदरं विभर्त्ति भ-खि मुम् च । पञ्च-
 यज्ञाश्रयणमातोदरमात्रपोषके ।
 उदररोग पु० ईत० । (उदरो) इति ख्याते रोगे । उदर-
 यज्ये विष्टिः । उदरव्याधिरप्यत्र “कदलोयकारान्तु पानी-
 येन प्रसाधितम् । तदास्वादेन नश्यन्ति उदरव्याधयोऽ-
 खिलाः” गरु० पु० ।

उदरवत् त्रि० उदरमुदरमस्यस्य तुन्दादि० इहतायाम्
 मतम् मस्य वः । उदरुदरयुक्ते । पले-ठन् । उदरिक्त
 इति । उदरिन् पिच्छा० इत्यच् । उदरिक्त उक्ताच्च त्रि०
 इतो मतौ ५ स्त्रियां ङीप् ।

उदरशयं पु० उदरे श्ये शी-पार्श्व० अच् । गर्भशये
 उदरशाण्डिल्य पु० कश्चिभेदे “हृद्यशोदरशाण्डिल्यः पारा-
 यर्थः कपीवल्गः” भा० सं० ७५० । “तं हतमतिधन्वा शौनकः
 उदरशाण्डिल्यायोक्षोवाच” छा० उ० ।

उदराध्मान न० ईत० । (पेटकापा) रोगभेदे । तत्कार-
 णमुक्तं सुशु० “कषायः संपाहको रोपणः क्लृप्ताः शो-
 धनो ज्वेखनः शोषणः पीडनः क्लोदोपशोषश्चेति स एव
 शुष्कोऽप्येकएवात्यर्थसुषेव्यमानो हृतपीडास्यशोकोदराध्मान-
 वाक्यमहमन्यास्त्राग्नात्स्वरुणसुशुमायनाकुक्षमाशेष-
 प्रभृतीन् जनयति” । तज्जायोर्षस्य चिह्नं “तदयुक्तं
 सुशुते तच्च उदरिणयज्ये वक्षते ।

उदरामय पु० उदरस्थानं रोगं याति नयति या-क ।
 क्लृप्तमप्युक्ताते रोगे कतिवारयज्ये पु० विष्टिः । “शीतं
 मधुशुतं कल्पा पायवेतोदरावमये” “यर्क्षरोपहितं शीतं
 पायवेतोदरामये” सुशु० ।

उदरावर्त्त पु० उदरे आवर्त्त इव गभीरत्वात् । नाभौ ।
 उदरिणी स्त्री० उदरं तत्त्वगर्भोऽप्यस्याः इति ङीप् ।
 नभिख्याम् ।

उदरं पु० उदृ+अर्ध-अर्ध-या यञ् । उदरकाये २ भाविमन्त्रके
 शुभाशुभकर्म्मणि च । “तद्वत्सुशोदरं जीवतश्च कृतस्य च”

‘सोऽनुयास्योदकां’ प्रत्येक च सुखोदकां प्रजाधर्मां
निबोधत” इति । “नम्यमुदकः प्राक्तनस्य द्रव्यतस्य”
इति । “नामप्रभृतयः समानोदकां चतस्रो वा अस्म-

उदसि सु उ० उदु जगुर्भर्तिः शिखास्य । उच्छिखे वज्री ।

उत्कटकान्तितात् २ कदपे कर्तुरेतस्मात् ३ शिखे च ।
उत्कटशिखान्तिते ति० “प्रदक्षिणप्रक्रमणात् ज्ञायोद-

सि प्रसन्नियुक्तं सकाये” “अथोदसि च सुख्यम्” रघुः ।
‘स्मरद्भुदसिः सङ्गसा तृतीयादक्षः ज्ञायतुः किल निष्पा-

पात” कुमा० । प्रा० स० । ५ उक्ततायां शिखायां न० स्त्री० ।

उदई सु० उदु+सई-अच् । “वरटादसंस्थानः योऽथः
संजायते बहिः । सकण्डुः सोदबहुलस्य ईष्वरविदाङ्-

मानु । उदईमिति तं विद्याप्स्योतपित्तमयापरे । वाता-
धिकं योतपित्तस्य ईष्व कफाधिकम्” इति निदानोक्ते
रोगभेदे ।

उदर्य ति० उदरे भवः उदर+यत् । जठरभवे ‘उदर्यस्य मेद-
सः परिशिष्यते” इति । प्रा० ३, ८, ४, ५, “पुरीतता नभः,
उदर्येण चक्रवाकी” अज० २, ५, ८ ।

उदस्तावयिक ति० उदकीभूतं कवणमुदकवणम् उदादेयः ।

तेन पक्वम् ठम् उत्तरपदद्विः उदकीभूतकवणपके व्यञ्ज-
नादौ कृत्वायु० ।
उद्वसित न० उदु+अव+वि-सो-वा क्त । गृहे अवरः ।
उद्वाप सु० उदन् वपति पिबन्त्युद्यमोयतया वप-अण्

उदादेयः उप० स० । जलमालेण उदादकसि
२ तर्पणकारिणि च । तस्यापत्यम् इत् । औदवापि तदपत्ये
उं स्त्री ततः तस्योदमित्यर्थे रैवति० क । औदवापीय तत्-
वन्धनि ति० ।

उदवास सु० उदके ज्ञातार्थं वास उदादेयः । ज्ञातार्थं जल-
वासे । “अवाक्यिरालु योक्तेषु उदवासे च योवसेत् ।
वततं चैकवासी वः स ज्ञमेतेक्षितं गतिम्” भा० आहु०
१० अ० “सङ्ख्यारालीरुदवासतत्परा” कुमा० ।

उदवाह सु० उद उदकं वृत्तिवह्-अण् उप० स० । जलवाहके
ऽभेदे । “दिवा चित्तम ज्ञानमिति पर्जन्यो नोदवाहेन” ऋ० १,
१८, २, उदकवाहकमाले ति० “आ योयलूदवाहासो
आद्य इति” ने विद्ये भवतो जुगलि” ऋ० ५, ५, ८, “उत्पा
वहन्तु भवत उदवाहा उदपुतः” अथ० १८, २, २१,

उद्वाराव सु० उद्वहर्षः शरावः शा० त० पूरयितव्ये एक-
वादी उदादेयः । जलपूर्णे शरावे “उद्वारावे आत्मानम-

वेष्ट्य यदात्मनो न विजानीयस्तस्य प्रभूतमिति तौ
सोद्वारावेऽपेक्षास्तकान्ते” आ० उ० ६ प्र० ।

उदशुद्धि ति० उद्गा उदकेन शुद्धिः । स्नाते तस्यापत्यम् इत् ।
औदशुद्धि तदपत्ये उं स्त्री ततः यूनि इजन्तत्वात् फिज्
तस्य पेला० लुक् ।

उदशु ति० उद्गतमशु यस्य प्रा० व० गतलोपः । उद्गत
नेतजले ‘तस्य पश्यन् स सौमित्रिरुद्वर्षसतिङ्मानु”
रघुः ।

उदशित् न० उदकेन जलेन अयति वर्द्धते चि-क्षिप् संज्ञा-
याम् उदादेशः । अद्भुजलेन सयिते तक्ते अवरः । “पाने
मूलसदृशं दधि शुक्लं भोजने” । मईनं दध्युदशित्प्रा-
मथ वा तण्डुलाब्जना” सुस० ।

उदसन न० उदु+अस-ल्युट् । निरसने उद्वेगपणे च ।

उदस्थान न० उद्गा स्नातं स्थानं शाक० त० । उदक
स्नातं स्थाने । ततः भवार्थे उद्गा० अच् । औदस्थान
तद्वेवे ति० । उदनि स्थानं वासः । २ जलवासि । तत्
शीलमस्य क्त्वा० ण । औदस्थान जलवासशीले ति० ।

उदहरण सु० उदकं हृत्यतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् उदादेशः ।
कुम्भे । “प्रत्येकधनान्युक्ताहृदहरणांस्त्रिप्रभृता पञ्च-
दशभ्यः” कात्या० ८, २, २१ । “उदहरणाः कलसाः”
इति कर्कः । “निधायोदहरणे तिरिपत्यते” “अ-
यैतमज्ञानहृदकरणेऽनुधाव” इति । प्रा० ८, १, २, ५, ६, ८ ।

उदहार ति० उदकं हरति हृ-अण् उप० स० उदादेशः ।
जलहारके “प्रविशितां नदीं रालाहुदहारोऽङ्गमागतः”
दत्तक० स्त्रियां ङीप् । “उतेन गोपा अहन्तः अचतुः-
हार्थः सहस्रो कृत्वाति” वजु० १, ६, ७ । तेन वि० कौ० “टि-
उदायाज्यादि” स्त्रौ तद्वितायन्त्यस्यैव पङ्क्त्योक्तिरित्या
अतएव सुधनो० कर्त्तव्यम् पा० सुलपरिवर्त्तनेन “ठात्
वण्” इति सूत्रे ङीवर्धे निष्पन्नं कृतम् । तथा च कुम्भ-
कारीत्येव साधु न तु कुम्भकारा । प्रयुज्यते च नाटकादौ
प्रतिहारोत्येव तल च प्रतिगच्छत्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्त्तव्य-
पदत्वं सुकथम् । भावे वच् ईत० । २ जलहरणे च ।

उदाज सु० उदु+अज-वच् न क्तव्यं व्यभावः । प्रयुमेरचे

उदास सु० उदु+आ+दा-क्त । वर्णोत्पत्तिस्थानेषु उद्भू-
तज्ञातिरे । सरे २ तद्युक्ते ति० । “उद्भूतदासः” पा० ।
“तात्वादिषु सभाषेण स्थानेषु भागे निष्पन्नोऽदासः”
वि० कौ० । “उदासश्चातदासश्च स्मरितश्च सारा अवीति”
शिवानुक्तेः अवासेव तैत्तिर्यम् । अनेकावृत्तपदे “अनुदासं

पदमेकवर्जम्" पा० एकस्यैवोदात्तता व्यन्त्यस्य चातुदात्त-
तोक्ता । तत्तादौ सामान्यत उदात्तविधायकं सूत्रम् ददर्शते ।
‘अच्चेः स्वरस्य सर्वनामस्यानम्" पा० । अच्चेः परा
विभक्तिरुदात्ता । प्रतीचोवाचून् । “जडिदम्पदाद्यपुम्
रेवाभ्यः" पा० जट् इदम् पदादि अप् पुम् रै
टिक् इत्येभ्योऽसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता । प्रतीचः ।
एभिर्नमिः । पट्पदोमाम् कृचिश्च इति षट् पदादयः ।
पङ्गवाम् । दङ्गिः । नसा मासि । कृदा निशा । पुंशः ।
राया । दिवः । ‘अष्टनो दोषात्" पा० । दोषान्ताद-
ष्टनः परः यथादिददात्तः । अष्टभिः । “शतरुभोन-
द्यजादौ" पा० अतुम् यः शतप्रत्ययस्तदन्तादलोदात्तात् परा
नदी अजादिश्च यथादिर्विभक्तिरुदात्ता । जानतो
जानतः । दधतो दधत इत्यादौ तु व्यन्त्यानामादिरिष्याद्यु-
दात्तत्वविधानेन व्यन्तोदात्तत्वाभावात् न तथा । सतुससु
सदन्तोत्प्रादौ न । “उदात्तयणोहलपूर्व्यात्" पा० उदा-
त्तस्थाने योयण् हलपूर्वस्तस्मात् परा नदी यथा-
दिर्विभक्तिश्च उदात्ता । नेत्वी, नेत्वा, जयता सविता ।
“नोङ्घातोः" पा० अनयोर्घणः परे यथादय उदात्ता न
सुः । अङ्गवन्मा सुभा । “सुसुतुङ्घ्यां सतृप्" पा०
सुसुतान्तादलोदात्तास्तुटश्च परो सतृप् उदात्तः । अङ्गिभान्
उदधिमान् । रुट् अल्लणलः । “रैगव्याञ्च" वा० रैयान् ।
‘नामन्यतरस्याम्" पा० । सतृप् योसुसुतस्तदन्तादलोदा-
त्तात् प्रोनाम् उदात्तोऽर्थः । सुमनीनाम् “उत्राऽन्वधि"
पा० उत्राः प्रोनाम् उदात्तो वा । अङ्गिभङ्गुतीनाम् ।
“पट्त्वित्चदर्थ्यां ह्लादिः" पा० एभ्योह्लादिर्वि-
भक्तिरुदात्ता । अङ्गिभः लिभिः । “न गोश्चमृषावर्षराडङ्
क्रुङ्भ्याः" पा० एभ्यः परं प्रायुक्तं सानेकाचलृतीया वि-
भक्तिरिति न कार्यम् । “दिवोभक्" पा० दिवः परा
भक्तादिर्वोदात्ता । “अ चान्यतरस्याम्" पा० । तुः
परा भक्तादिर्वोदात्ता । नमिभिः । “उपोत्तमं रिति" पा०
रित्प्रत्ययान्तस्योत्तममुदात्तम् । आङ्गवनीयः । “ततोः
पूर्वस्य सन्तायां स्त्रियाम्" मतोः पूर्वभाकारः उदात्तः
सन्तायां स्त्रियाम् । उडुम्बरावती घरावती अमरावती
‘एकादेश उदात्तमोदात्तः" पा० । उदात्तेन सङ्कादेश
उदात्तः स्यात् । क गोऽश्वाः । “स्वरितोवातुदात्ते पदादौ"
पा० अतुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सङ्कादेशः
स्वरितो वा प्रथे उदात्तः । “वीड्योतिङ्ङित्ते" “उङ्-
करां वा वषट्कारः" पा० यद्यक्षरं णि वषट्पञ्च

उङ्गकाराम् व्यन्तोदात्तः एकश्रुतिर्वा “सुमङ्गलायां स्वरि-
तस्योदात्तः" पा० । सुमङ्गलायां स्वे निगदे एकश्रुतिर्न स्यात्
स्वरितस्य उदात्तः स्यात् । “अस्युपोत्तमम्" पा० षट्त्वित्
चदर्थ्यां वा भक्तादिर्विभक्तिरुदात्तपदे उपोत्तममुदा-
त्तम् । पञ्चभिः दशभिः । “विभाषा भाषायाम्" पा० ।
उक्तविषये स्त्रोके वोदात्तः । “अनलश्च तत्र युगपत्" पा० तत्रै
प्रत्ययान्तस्यादन्तो युगपदुदात्तौ । दातवै । “अस्यिदधिसक्-
व्यन्त्यानङ्कुदात्तः" पा० । दध्यादेशोऽनङ्कुदात्तः “चतर-
नङ्कुहोरासदात्तः" पा० इत्यादीनि उदात्तविधायकानि ।
तत्र बङ्गुक्ते पदे कस्योदात्ततेति निश्चयाय आद्यन्तोदा-
त्तादिभेदेन" पा० त्वैविध्ययुक्तं तथा च केचिदाद्यु-
दात्ताः केचिदन्तोदात्ताः केचित् मध्योदात्ताः ।
तत्ताद्युदात्तताविधायकसूत्राणि आद्युदात्तयङ्गे ७० ई
ष्ट० उक्तानि व्यन्तोदात्तविधायकानि व्यन्तोदात्तयङ्गे
२० ईष्ट० दिङ्मात्रमुदात्ततामोक्ततः प्रसङ्गात्तान्त्र्यत्वं
प्रदर्शने “उष्णादीनाञ्च" पा० अन्त उदात्तः स्यात्
उष्णादयश्च । उष्णं नष्टं जङ्गं जल्पं जपं वृषं
युगं (गरोदूष्ये) (वेदवेदनवध्याः करणे) (स्तुयुङ्गुव-
न्धन्वि) (वर्त्तद्भिः स्त्रोते) (दरः शब्दे) (सान्द्रता-
पौ भावगर्हायाम्) (उत्तमसत्तमौ सर्वत्र) भण् गन्ध-
भोगं गन्धः । अत्रैव निपातानात् युगवृधयोर्ध्वजन्तत्वे-
ऽपि न गुणः" । “चतरः शशि" पा० । चतरोऽन्त-
उदात्तः शशि पदे । चतरः । चतेरुदधिति निष्पादा-
द्युदात्तत्वेऽपि शशि व्यन्तोदात्तत्वे । “अन्तोऽन्यत्वाः"
पा० अवतीरयन्त्यान्त उदात्तः । नेलवती । “रैवत्याः"
पा० रैवत्यान्त्यापि अन्त उदात्तः । अङ्गीवती सनीवती ।
“चितः" पा० चित्प्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् ।
“चितः सप्रकृतेर्वैङ्गकजर्घम्" वार्त्ति० । चित्प्रत्यये शशि
प्रकृतिप्रत्ययसप्तदाधस्यान्त उदात्तः । “नमनामन्यत्रे सभे
“यके चरस्यति" तत्कत् कुरुते “तद्वितस्य" पा० चितक-
वितस्यान्त उदात्तः पूर्वेण सिद्धे अन्तराभावात् । चकम्
कौञ्जायनाः । “चितः" पा० चितकवितस्यान्त उदात्तः ।
डक् आग्नेयः । “तिङ्भ्योऽजः" पा० अन्त उदात्तः । तिकः ।
“अन्तोदात्ताडुत्तरपदादन्यतरस्याम्" पा० निन्ताधिकारस-
मासादन्यत्वं यडुत्तरपदनलोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया
विभक्तिरन्तोदात्ता वा । परमशवा । “शङ्खिच शैटीडले
वा" पा० शिटि शङ्खि परे इडुदात्तः इडुलोवाभावा-
दिवा । कुकुविध चत्वारोऽपि प्रथैविषोदात्ताः ।

फिट्स्त्रुत्वे षापदे केचित् घञ् अन्तोदात्ताः दर्शिता
 वधा । “फिषोऽन्तउदात्तः” १ । प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्-
 उदात्तः स्यात् । उच्चैः । “पाठलापालङ्कारासागरार्थं
 नाम्” २ । एदर्थान्, मन्तउदात्तः । पाठला फलेरुहा
 सुहृपा पाकवेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते ।
 पालङ्काराधिवर्धनकारेण तत्कारवध इति पर्यायाः ।
 अन्वार्थः माता । उन्वन्तानामाद्युदात्तं प्राप्ते । सागरः ।
 समुद्रः । “नेहार्थानामस्त्रियाम्” ३ । नेहम् । नब् विषय-
 खेति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् यात्रा आद्युदात्तोऽयम्
 इहैव पर्युदासाज्जापकात् । “गुदस्य च” ४ । अन्-
 उदात्तः स्यात्तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम्
 “आन्वेभ्यस्ते गुदाभ्यः” । आङ्गुष्ठादन्तानामित्यन्तरङ्ग-
 नाद्युदात्तत्वम् ततश्चाप । “अध्वर्षस्य स्त्रीविषयस्य” ५ ।
 धकारयकारपूर्वयोऽन्योऽच् स उदात्तः । अन्वर्षा ।
 स्त्रीविषयस्येति प्राप्ते । ज्ञाया । माया । जाया ।
 यान्तस्यान्यात् पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम्
 बाह्याम् यजन्तावाद्याद्युदात्तम् । विषयपहणं किम्
 इभ्या । क्विप्या । यतोऽनात्र इत्याद्युदात्तइभ्यश्च ।
 क्विप्यश्च यान्तस्यान्यात् पूर्वमिति मध्योदात्तः ।
 “खान्तस्याङ्गादेः” ६ । नखम् । उष्मा । सुषम् । दुःषम् ।
 नखस्य आङ्गुष्ठादन्त्याद्युदात्ते प्राप्ते । उष्मा नाम
 भायउविशेषस्तस्य क्विप्यत्वात् खयुवर्थं क्विप्याख्या चेद-
 ङ्गुवर्षस्योदात्तत्वे प्राप्ते । अङ्गादेः किम् शिखा । सुषम् ।
 सुषस्य आङ्गुष्ठादन्ति नब् विषयस्येति वा आ-
 द्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु यीङ्ः खो निद्रश्चेति
 उष्मादिषु निष्पोकैः अन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव आङ्गुष्ठा-
 मिति वा बोध्यम् । “बृहद्वसन्तरतिशयान्तानाम्” ७ ।
 एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बृहद्वः ।
 निष्वादाद्युदात्ते प्राप्ते । “बृहद्वरैः सुहता रणेन” ।
 “यद्वर्षहृद्वाति विधे” इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः ।
 संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रोऽल बाध्यते इत्याहुः ।
 मप्रतिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् ।
 इहापि प्राग्वत् । अभ्युत्था । “मावभ्यस्य” ८ ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्रोऽल बाध्यते इत्याहुः । याघादि-
 स्त्रुत्वे गतार्थमेतत् । “दक्षिणस्य साधौ” ९ । अन्
 उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यपस्थायां सर्वनाम-
 नया आङ्गुष्ठादन्त्याद्युदात्तः । अर्थान्ते तु लघावन्त
 ऽपि गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छेदात्-

वर्त्तिष्विति कोयः । “आङ्गाख्यायामादीनां” १० । इह
 दक्षिणस्यादन्त्याद्युदात्तौ । दक्षिणो बाहुः आख्यापहणं
 किम् । प्रत्यङ्गुसमासीनस्य वामपाण्डिदक्षिणो भवति ।
 “अन्वसि च” ११ । अस्याङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह
 पर्यायेणादन्त्याद्युदात्तौ । “लणस्याङ्गाख्या चेत्” १२ ।
 अन्तउदात्तः । वर्णागान्तयेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्तोदा-
 त्तो विधीयते । लणानां प्रीहीणाम् । “लणो नो नात्र
 ह्रस्वः” । ऋगाख्यायान्तु “लणो रात्वौ” । “वा नासधे-
 यस्य” १३ । “लणसेवेव” । “व्यं वा लणोऽश्विना” । लण-
 ष्विति । “शुक्लगौरयोरादिः” १४ । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके ।
 नेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम् । “सरौ गौरा यथापि नेत्यन्ता-
 नादात्तदर्शनात्” । “अङ्गुडोदकत्रयशानां अन्वस्यन्तः” १५ ।
 अङ्गुडस्य आङ्गानामङ्गुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे
 प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः । वशापहणं न्यमार्थं
 अन्वस्येवेति । तेन लोके आद्युदात्तत्वेत्याहुः । “एवस्य
 च” १६ । अन्वस्यन्तउदात्तः स्यात् भाषायाम् वा । एवम् ।
 “अङ्गुनस्य लणाख्या चेत्” १७ । उन्वन्तानामित्या-
 द्युदात्तस्यापवादः । “अर्थस्य आख्या चेत्” १८ ।
 यान्तस्यान्यात् पूर्वमिति यतोऽनात्र इति वाद्युदात्ते
 प्राप्ते वचनम् । “आशया अदिगाख्या चेत्” १९ । दिगा-
 ख्याव्याहृत्यर्थमिदम् । अतएव चापकाङ्क्षिकपर्यायस्याद्युदा-
 त्तता । “इन्द्र आशयस्यरि” । “मन्त्राणामावृषया-
 णाम्” २० । अन्तउदात्तः स्यात् । अन्तेषास्तुरापादीनां
 लघावन्त इति प्राप्ते । अन्तावृषाधनिर्वाणामिह
 न्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् “न कर्षः कृत्तिकाख्या
 चेत्” २१ । अन्तउदात्ता न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु
 कुम्भो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्थिका
 बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः । “हतादो-
 नाञ्च” २२ । “हन्तं मिमिमे” आकृतिगणः । “म्येव-
 कनिष्ठयोर्वयसि” उदात्तः स्यात् । “म्येव आह
 चमसा” । “कनिष्ठ आह चतुरः” । वयसि किम्
 व्येवः श्वेदः, कनिष्ठोऽल्लिङ्गः । इह निष्वादाद्युदात्त
 एव । “विस्वतिष्ययोः स्वरितो वा” २४ । अनयो-
 रन्तः स्वरितो वा स्यात् । पञ्चे उदात्तः । सि० औ० ।
 फिट्स्त्रुत्वे षापदे येषां द्वितीयादत्रासदात्तताभिहितता
 तत् प्रदर्शयते “अथ द्वितीयं प्रागेपात्” १ । ईषान्तस्य हला-
 देरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः । “त्रुषां प्राङ्ङ्कारान्” ।
 मकरवर्द्धेत्यतः प्राक् त्रुषाभित्यधिकारः । “आङ्गानाम-

कुर्वादीनाम्” १ । कर्णरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्रुचां स्त्राक्तानां द्वितीयसुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादी-
नान्तु कपोलः । रचना । वदनम् । “मादीनाम्” ४ ।
मलयः । मकरः । “यादीनां याकानाम्” ५ । शीतन्या
शतपुष्पा । “पान्तानां युवादीनाम्” ६ । पादपः
आतपः । लघुदीनान्तु अमपूम् । “युता-
न्ययल्लानाम्” ७ । युत अयुतम् । अग्नि धमनिः ।
अग्नि विपणिः । “मकरवल्गुपादेवतवित्तोऽज्ञाजिह्वा-
कलोमाकाजयुतवाकाशीनामादीनां” ८ । एषामादि-
द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वल्गु इत्यादि । “लन्दसि-
च” ९ । अमकराद्येष आरम्भः । लघ्यानुपारादा-
दिद्वितीयं वोदात्तं चेत्यम् । “कहमादीनाम्” १० ।
आदिद्वितीयं वोदात्तम् । “सुगन्धितेजनास्ते वा” ११ ।
आदिद्वितीयोन्नेयश्चेति तस्यः पर्यायेषो दात्ताः । सुग-
न्धितेजनाः । “नपः फलानाम्” १२ । आदिद्वि-
तीयोवोदात्तम् । राजादनफलम् । “यान्तान्यात्
पूर्वम्” १३ । कुलायः । “यान्तस्य च नाकुलुगो” १४ ।
नायदो लघु च उदात्ते स्तः । सनाया सभा । सरथा
सेना “यिगुमारोदुम्बरबलीवर्दीङ्गारपुष्करवाञ्छ” १५ ।
अन्यात् पूर्वसुदात्तं द्वितीयं वा । “साङ्गाष्टकार्त्त-
व्यनासिक्यदावर्षावाटानाम्” १६ । द्वितीयसुदात्तं वा ।
“ईषान्तस्य ललाटेरादिव” १७ । ललाटे । लाल्ललाटे ।
४पादे “शकटिशक्रेः रत्नरमसर” पर्यायेण” १ । उदात्तम् ।
शकटिः । शकटी । “गोहजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य” २ ।
अक्षरमक्षरं पर्यायेषो दात्तम् । गोहजः ब्राह्मणः अन्यत्र
गोहजः पशुः । कडुत्तरपदप्रकृतिसरेणान्दोदात्तः ।
“पारावतस्त्रोत्तमवर्जम्” ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् ।
पारावतः । “धूमजातुसुक्तेयकाजवाकस्याक्षीपाकाना-
मधुञ्जलस्यानाम्” ४ । एषाञ्चतुर्णांभूषणभूतिचतुरो
वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूमजातुः
सुक्तेयः काजवाकः स्थाक्षीपाकः । “कपिकेश-
रिकेययोऽन्धसि” १५ । कपिकेशः कुरिकेशः ।
समासस्य बहुपदवर्तिततया कस्योदात्ततेति निर्णयय
केचित् पूर्वपदप्रकृतिसराः केचित् उत्तरपदप्रकृतिसराः
केचित् पूर्वपदे आद्युदात्ताः केचित् तत्कालोदात्ताः
केचित् उत्तरपदे आद्युदात्ताः केचित् तत्कालोदात्ताः
इति विभागं मनसि निधाय पाणिनिना ह्यध्याने समास-
स्वरप्रकरणमारब्धं यथा “समासस्य” पा० अन्त उदात्तः ।

वचनत्रयम् । इति सामान्यतोविधाय विशेषमाह ।

तत्तादौपूर्वपदप्रकृतिसरः । “वक्तुव्रीहौ प्रकतरा
पूर्वपदम्” पा० । उदात्तस्वरितयोः पूर्वपदं प्रकृत्या स्थात्
व० व्री० । अन्तोदात्ततापवादः । “सत्यचित्तस्यसमः” ।
सर्वातुदात्ते पूर्वपदे तु अन्तोदात्तएव । समपादः । “तत्-
पुरुषे तस्यार्थेऽतीयासप्तस्युपमानाऽव्ययद्वितीयाऽहत्याः” ।
पा० । सम्रते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृतिसराः । त-
स्ययेतः समन्वेतः । किरिणा काणः किरिकाणः । मद्-
यत्स्यः । मद्यति मादके इन्द्रे सखा । शस्त्रीश्वानः वन
श्वानः । “अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वाच्यम्”
वार्त्ति० । अयत्तः । नजित्वाद्युक्तेः प्रोक्ष्यपायीयानि-
त्यादौ न । द्वितीया लघुसुखम् । कतरा भोक्ष्योष्णम् ।
“वर्णोवर्णेमेते” पा० । वस्य वाचिन्नुत्तरपदे एतवर्जिते
यस्यवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कण्वसारङ्गः । वस्यः
किं परमकणः इत्यादौ, वर्णेषु किं कण्वतिष्ठा इत्यादौ च
न, एवं कण्वेत इत्यादिपि । “माधकवययोः प्रमाये” पा०
एतयोः उत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं
प्रकृत्या । अरिजनाधम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोक्षवणम्
यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । “दायाद्यं दायारे” पा०
धनदायादः । “प्रतिबन्धि चिरकञ्च्योः” पा० । प्रतिब-
न्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परयोः । गमनचिरम् ।
कथनकञ्च्यम् । गमनादिकारणविकलतया चिरकालभावि
कञ्च्योगितया चाल प्रतिबन्धः । अन्धत्वं मूलकञ्च्यमित्या-
दौ न । “पदेऽपदेये” पा० । व्याजवाचिनि उत्तरपदे
प्रायुक्तम् । मूलपदेन प्रस्थितः । अमपदेये तु विष्णुपदम्
अत्र न “निवाते वातलाये” पा० । पार्श्ववाचिनिवाते परे
वातलाण्यवाचिनि तत्पुरुषे प्रायुक्तम् । कुटीनिवातम् । -
वातलाकाभावे तु राजनिवाते वसतीत्यत्र न “शार-
देऽनार्त्तवे” पा० । आर्त्तवनिजवाचिनि शारदे परे
प्रायुक्तम् । रज्जुशारददृढकम् । रज्ज्वाः सद्य उद्धत-
मित्यर्थः । आर्त्तवार्थे तु उत्तमशारदमित्यादौ न । अ-
ध्वर्युकषाययोजीतो” पा० । एतयोः परयोर्जातिवाचकस्य
प्रायुक्तम् । कटाध्वर्युः दीवारिकषाययम् । अजातेस्तु
परमाध्वर्युरित्यादौ न “सद्व्यप्रतिष्ठापयोः साहृद्वे”
पा० । पितृसद्व्यः पितृप्रतिष्ठापः । असाहृद्वे तु प-
रमसद्व्य इत्यादौ न । साहृद्व्यमलं पूज्यता न तु
साहृद्व्यमालम् वि० कौ० । “द्विगौ प्रमाये” पा० । द्विगौ
प्रमाणवाचिनि परे पूर्वपदं प्रकृतिसरम् । प्राप्यसप्तमः ।

सप्त सभाः प्रमाद्यस्य सप्तसप्तः ततः कर्म० "गन्तव्यपथं
वाचिजे" पा० वाचिजयन्ते परे एतदर्थको प्राग्वत् तत्पु-
रुषे । मङ्गवाचिजः गोवाचिजः । अगन्तव्यादौ तु परम-
वाचिज इत्यादौ न । "मात्रोपशोपक्रमक्याये नपुंसके" पा०
"मात्रादिषु परतः नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकृत्या ।
भिक्षाभालम् । पाणिन्युपपत्तम् । गन्दीपकभम् । इत्युक्ता-
यम् । नपुंसके किम् उल्लङ्घ्या इत्यादौ न । "संख्याप्रय-
योक्तृते" पा० । गमनसुखं गमनप्रियम् । "प्रोतौ च" पा०
प्रोतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पयःपानम् । छात्र-
प्रियोऽनध्यायः । "खंस्त्राणिनि" पा० । गोक्षाणी । अन्धत्वं
परमस्वामोत्यादौ न । "पत्न्यावैश्वर्ये" पा० । मङ्गपतिः । "न
भूवाकचिद्विधु" पा० । "प्रागुक्तं न । भूपतिः वाक्पतिः चि-
त्पतिः दिधिषुपतिः । "वा भवनम्" पा० । प्रागुक्तं वा ।
भुवनपतिः । "आयङ्गावाधनेदोषसु सन्भावने" पा० ।
गमनायङ्गमस्ति गमनाबाधम् गमननेदोयः । गमनसा-
यङ्गते आवाधते निवृत्ततरमिति सम्भाव्यते इत्यर्थः ।
अवस्थावने तु परमनेदोय इत्यादौ न । "पूर्वे भूत-
पूर्वे" पा० । भूतपूर्वार्थे पूर्वयन्ते परे पूर्वपदं प्रकृत्या ।
आद्यः पूर्वः । "सविधसनीलसम्योदसनेयसदेयेषु वासीये"
पा० । मङ्गविधम् । एवं सनीहादिषु । असासीये तु
सङ्ग मर्यादाया समन्यादं चेतम् । चेतसमन्यादमित्यादौ न ।
"विश्वटादीनि शुचवचनेषु" पा० । विश्वटकटुकम् ।
विश्वट विश्वल व्यक्तं सम्पन्नं पक्वितं कुयत्तं चपलं
निपुणं" एते विश्वटादयः । अशुचवचने तु विश्वट-
ब्राह्मण इत्यादौ न । "अवस्थावसन्पापवत्तु भावः कर्म-
धारये" पा० । अन्ध, अवधम, कन् इत्यादेशवति पापिवाचिनि
च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनयन्ते गमनव्यायः
गमनावसम् गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । "कुमारश्च"
पा० । कर्मधारये पूर्वपदं प्रकृत्या । कुमारअचलः । "आदिः
प्रलेखि" पा० । कुमारस्यादिषु दासः प्रलेखि परे कर्म० ।
कुमारप्रलेखाः । "पूज्यन्यतरस्याम्" पा० । कुमारवातकाः
कुमारकीमुताः । "इत्यन्तवाक्यपाठभनाक्यरीरेषु द्विती"
पा० । इत्यने पञ्चारलिः । काष्ठे पञ्चमास्यः दशमास्यः ।
पञ्चषपाथः पञ्चभगावः । (भगावः वालभेदः) । पञ्चशरीरः ।
"वङ्गन्यतरस्याम्" पा० । प्रकृत्या वा । बङ्गरलिः बङ्गमास्यः ।
"दिटवितक्तेच" पा० । प्रकृत्या वा । पञ्चदिटः पञ्च-
वितक्तिः । "सप्तमी सिद्धपुष्पकवज्ये वृक्षावात्" पा० ।
अवाचनवाचि सप्तम्यन्तम् इषु परेषु प्रकृत्या । बाह्यास्य-

सिद्धः स्वातपशुक्लः आद्यपृष्ठः चक्रवन्तः । काष्ठे तु
पूर्वाह्णसिद्ध इत्यादौ न । परिपुष्पपापा यज्जमानाहो-
रात्रावयवेषु" पा० । एते प्रकृत्या यज्जमानाहोरात्रावयव-
वाचिनि परे । परित्विगन्तं दृष्टोद्देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् ।
प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वाह्णम् । अपविगन्तम् । "उपसर्गा
आद्युदात्ताः अभिवर्ज्यम्" इति वङ्गमीकृतत्पुरुषयोः
सिद्धत्वाद्ध्ययीभाषायेमिदम्" सि० को० । "राजन्यवज्रवचनह-
न्तेऽन्धकटिष्णु" पा० । वज्रवचनान्तानां राजन्यानाम-
न्धकटिष्णु वक्तृमाने हन्ते पूर्वपदं प्रकृत्या । शिनिवा-
हदेवाः । "संख्या" पा० । हन्ते संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या
"हादय तयोदय । "आचार्योपसर्जनस्थानेवासी" पा० ।
हन्ते मायुक्तम् । पाणिनोयवीडोयाः
"कार्तिकौजपादयश्च" पा० । हन्ते एषां पूर्वपदं प्रकृत्या । ते
कार्तिकौजयो वाच्येकमात्रकृत्ये व्यन्त्यप्रकृताः पैलश्या-
पर्येयाः अपिस्थापर्येयाः प्रौतिकालपाश्चालेयाः कटुकवा-
धूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलयणकाः शणकवाभवाः
आर्क्षीभिर्नौदगकाः कुन्तिचुराङ्गाः चित्तिचुराङ्गाः तण्डुव-
तण्डाः अविमलकामविद्वाः बाभ्रवमालङ्कायनाः बाभ्रवदा-
नन्धुताः कठकाहापाः कठकौषुभाः कौषुमलौगाणाः
स्त्रीकुमारम् भौदपेयवादाः । वल्लजरत्नः सोऽनुतपार्थवाः
जरास्वता याव्याहवाक्ये । "मङ्गलं प्रीतिपराहृष्टोद्भास
जावालभारभारतैलिलितोरवप्रहृष्टेषु" पा० । एषु परेषु
मङ्गल्यन्तः प्रकृत्या । मङ्गलोक्तिः । "सन्धकृदिति प्रति-
पदोक्तिसमास एयावत् स्वरः न यजेमसासे" सि० को० ।
"कुल्लकश्चैवदेवे" पा० । कुल्लकश्चैवदेवम् मङ्गलैश्चदेवम् ।
कुल्लं जाति कुल्लः ततः कन् । "उङ्गः सादिशम्योः" पा०
उङ्गवादिः उङ्गवाचि । "गौःसादसादिशारचिषु" पा० ।
गोषादः गोषादिः गोषारचिः । "कुङ्गाहृपतरिक्तगुर्विस्त
जरास्वलीलहृष्टपापरेवहृष्टातेतिशकटः पयलकन्दलोदा-
सीभाराणाञ्च" पा० । एषां सप्तानां कसावानां दासीभारादेश
पूर्वपदं प्रकृत्या । इत० । कुङ्गाहृपतम् । "हजेरिति वा-
च्यम्" वार्त्ति० टजिगाहृपतम् । कर्म० रिक्तगुः । कर्म० अ-
स्तजजर्ती । क० अस्त्रोलहृष्टपा । पारेवहृष्टेव इत्यर्थे क०
विभक्त्यलोपच नि० । क० वंतिशकटः । क० पयलकमलाः ।
इत० । दासीभारः देवकृतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः
शोधविचन्द्रनाः आकृतिगणः । "यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर इत्येते न विशिष्य विधानं स सर्वोऽपि दासी-
भारादिषु इत्यः" सि० को० । "चतुर्थी तदर्थे" पा० । चत-

अन्नाद्यं यत् तद्वाचिनि परे पूर्णपदं प्रकृत्या । ४ त० ।
 यूपदाह । “अथै” पा० । अथै परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवा-
 र्थम् । “क्ते च” पा० । क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । ४ त०
 गोहितम् । “कर्मधारयेऽनिष्ठा” पा० । क्तान्ते परे पूर्व-
 मनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकताः पूजकताः श्रेयसा कृत-
 मित्यादौ न । निष्ठान्तस्यापि न, कृतकृतम् । “अहीने
 द्वितीया” पा० । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे
 द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कटं श्रितः कटश्रितः । व्यासगतः “अ-
 तुषसर्ग इति वक्तव्यम्” वार्त्ति० । नेह सुखमाप्तः कटाश्रितः ।
 “तृतीया कर्मणि” पा० । कर्मवाचकत्तान्ते परे तृतीयान्तं
 प्रकृत्या । बह्वृतः सहराजहृतः । कर्मणि किं रचेना-
 यातः रचायात इत्यादी न । “भतिरनन्तरः” पा० ।
 कर्मार्थं क्तान्ते परेऽप्यवहितोगतः प्रकृत्या । उरोहि-
 तम् । व्यवधाने तु न अन्त्युद्धृतः । “तादौ च निति
 कृत्यतो” पा० । तकारादौ निति तुयञ्चभिन्ने कृति परे
 भतिरनन्तरः प्रकृत्या । “प्रभूतो सकृत्तिः गोः” कर्त्तृस्वरा-
 पवाहः । तौ तु न, आगन्तुः । “तवै चान्तश्च युगपत्” पा०
 तवै प्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तः गतिचानन्तरः प्रकृत्या तच्च
 युगपत् । अन्ते तवै । “अनिगन्तोऽसृज्यो वप्रत्यये” पा० ।
 अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्तासृज्यो पर प्रकृत्या । “अपराश्व-
 क्तान्” “न्यधी” पा० । तन्निन् परे न्यधी गतो प्रकृत्या ।
 न्यक् अन्त्युद्धृतः । “द्वैपदन्त्यतरस्यान्” पा० । द्वैपत्कटारः ।
 द्वैपद्दे इत्यादौ तु कर्त्तृस्वरपव । “हिरण्यपरिभाषं धने”
 पा० । वा प्रकृत्या । द्विषुवर्धनं कर्मधारयः । “प्रथमोऽ-
 चिरोपसम्पत्तो” पा० । प्रथमः प्रकृत्या नूतनत्वे । प्रथमवैदा-
 करणः । सम्पत्ति व्याकरणमध्येऽतं प्रथम इत्यर्थः । स-
 क्तार्थत्वे तु न । “कतरकतमौ कर्मधारये” पा० । वा
 प्रकृत्या । कतरकतः । “आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः” पा० ।
 कर्म० प्रकृत्या । आर्यब्राह्मणः आर्यकुमारः । “राजा च”
 पा० । राजब्राह्मणः राजकुमारः । “वही प्रत्येनधि” पा०
 वहीनोराजा प्रत्येनधि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्ये-
 नाः । कर्म० न । “क्ते निष्ठाये” पा० । क्तान्ते परे
 निष्ठार्थे समासे पूर्व्यं प्रकृत्या । निष्ठाकृतितः “आसः
 चित्तिनि” पा० । वा प्रकृत्या । आसनापितः । अशित्तिनि
 न, आसकृत्या । “राजा च प्रथंशब्दात्” पा० । शित्ति
 वाचिनि परे प्रथंशब्दं राजपदं वा प्रकृत्या । राज
 नापितः राजकुमारः । अशित्तिनि तु राजकृत्योत्पादो न ।
 एवम् अन्तोदात्तापवादं पूर्व्यपदप्रकृतिसरसमि-

धाय आडादात्तसरसमि तदपवादतयाऽभिदधे ।

“आदिहदात्तः” पा० । अधिकारोऽयम् । “सप्तमीहारिणौ
 चर्येऽहरणे” पा० । सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्त
 स्यात् धर्ये परे अहरणे । देयं यः स्वीकरोति स हारो-
 त्युच्यते धर्म्यमित्याचारमित्यतं देयम् । सुकुटेकार्पा-
 पणम् । हृषेदिपदिका । संशयावामिति सप्तमोवसावः
 कारणाग्नि चेत्युक् । याज्ञिकाश्च वैवाकर्यहृत्तो ।
 कश्चिदयसाचारः सुकुटादिषु । कार्पापणादि भूतित्वेन
 देयम् याज्ञिकादीनां त्वत्वादिरिति तत्र याज्ञिकादीनां
 धर्म्यरूपदेयस्य स्वीकारित्वात् वात्सिकादिपदस्यो
 दात्तत्वम् । बीजनिषेकादुत्तरकाजं देहपुच्छं यद्दीयते
 तद्वरणं तन्निन् परे न । वाडवहृत्त्वम् । वडवाया अयं
 वाडवः तन्निन् हृत्त्वमित्यर्थः । परोऽपि कर्त्तृस्वरौ
 हारिस्वरौ बाध्यते इत्यहृत्त्वनिषेधेन चापितम् । “युक्ते
 च” पा० । युक्तवाचिनि समासे पूर्व्यमाद्युदात्तम् । गोव-
 ज्ञवः । कर्त्तव्ये तत्परचेह युक्तः । “विभाषाध्यये”
 पा० । अध्यये परे प्रायुक्तं वा । गवाध्ययः । “पा-
 पञ्च शित्तिनि” पा० । पापनापितः । पापाचके इति
 प्रतिपदोक्तस्यैव पाह्यात् वहीसमासे न । “गोलान्ते वादि
 भाष्यब्राह्मणेव क्षेपे” पा० । क्षेपे मन्वे एव पूर्व्य-
 पदमाद्युदात्तं स्यात् । तत्र गोलौ भाष्यासौश्रुतः ।
 सुश्रुतापत्यस्य भाष्यप्रधानतयेह क्षेपः । अन्तेवाचिनि ।
 कुमारीदायाः ओदनपाणिनोयाः । कुमाख्यादिवाभका
 मनयैव दायादिमोक्षयाक्षाध्यायिनां क्षेपः । भिक्षा-
 नाथवः भिक्षां कस्येऽहृमिति नाथवः इति क्षेपः ।
 भवब्राह्मणः भवेन ब्राह्मणः सम्पदाते इति क्षेपः ।
 “अज्ञानि कैरेवे” पा० । सधुसैरेवः सधुनो सदोक्तत्वात्
 तत्परं तथात्वम् । “भक्तास्माकदर्थे” पा० । भिक्षा-
 दयोऽस्यविषेयाः कंसादिरूपपालस्य तदर्थत्वात् तत्परं भि-
 क्षादीनां प्रायुक्तम् । भिक्षाकंनः भाजीकंनः । “गो
 विडाकश्चिह्नस्यैवैवप्रमाने” पा० । उपमानवाचिषु
 एव पूर्व्यपदमाद्युदात्तम् । धान्यगवः धान्यं गौरिवेति
 वाक्ये गवाक्षत्वा सधिविधेयं धान्यं धान्यगवः । गोवि-
 डाकः । हृषसिंहः सक्तसैन्धवः । “अक्ते जीविकाये” पा० ।
 अक्तान्ते परे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्व्यपदमाद्यु
 दात्तम् । दन्तेखकः । दन्तेखकेन जीविकावान् ।
 “प्राचां क्रीडावात्” पा० । प्राच्यानां क्रीडावाचिनि
 समासे अक्तान्ते परे प्रायुक्तम् । उदाहृत्यपमञ्जिका ।

“अग्नि नियुक्ते” पा०। अग्नौ परे नियुक्ताग्नि-
समासे प्रायुक्तम्। अत्राधारः। “अग्निं चाकजः”
पा०। अग्निं चाग्निं अकजः पराग्नौ परे प्रायुक्तम्।
तन्नुपायः। अग्निं त्वं न, कुशलावः। कजोऽपि
न, कुम्भकारः। “संज्ञायाम्” पा०। अग्नौ प्रायुक्तम्।
तन्नुपायो नाम सूताकजः। अकज इत्येव रणकारो नाम
ब्राह्मण इत्यत्र न। “गोतनियव पाठे” पा०। गोपात्रः
तन्निपात्रः यवपात्रः। अनियुक्तार्थोऽयमारम्भः नियुक्ते
तु पूर्वार्थे सिद्धः। “अग्नि” पा०। अग्नौ परे प्रायुक्तम्।
वृषपहादी। “उपमानं यन्मार्थप्रकृतावेव” पा०। उप-
मानवाचि पूर्वपदं चिन्त्यते परे आद्युदात्तम्। उद्-
क्रोशो ध्याकृन्नामी। अथर्ववेदं तु एकवचनीत्यादौ
न। प्रकृतिपक्षेन उपसर्गैश्च यन्मार्थे गर्हभोज्यारी-
त्यादौ न। “युक्तारोह्यादयश्च” पा०। एते आद्युदा-
त्ताः। युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपञ्ची
आगतनन्दी आगतपुहारी। आगततत्पुः शीरोतो-
भगिनीभक्तौ पामगोधुक् अश्वत्थिराजः गर्भत्थिराजः
व्युत्थिराजः गणपादः एकशतिपाद् पालेसन्निता-
दयश्च युक्तारोह्यादिः। “दीर्घकायतुषभाद्रवटं जे” पा०।
जे परे एतानि आद्युदात्तानि। दीर्घजः कायज इ-
त्यादि। “अन्त्यात् पूर्वं वङ्गचः” पा०। वङ्गचः पूर्वस्या-
न्यात् पूर्वपदं जे परे आद्युदात्तम्। उपसरजः।
आमलकीजः। “पामेऽनिवसतः” पा०। पामे परे अ-
निवसताग्निं पूर्वपदमाद्युदात्तम्। मङ्गपामः, (मङ्गसमूहः)
देवपामः (देवस्नानिकः पामः)। निवसतस्तु दाक्षिपाम
इत्यादौ न। “गोषादिषु च” पा०। गोष इत्येव-
मादिषु गोक्षरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। गोष
कट वङ्गश्च सुदवदरी पिङ्गश्च पिङ्गश्च माळा रक्षा
शाळा कूट शास्त्रादी अश्वत्थ तथ्य शिल्ली छनि प्रेक्षा
गोषादि। दाक्षिगोषः। “आलप्रादयः शाळायां” पा०।
आलिशाळा व्याडिशाला। ते च आलि मेडि भाण्डि
व्याडि आलण्डि आटि गोमि। “प्रत्येऽवृद्धकक्या-
नोनाम्” पा०। प्रत्यपरे अवृद्धं (यस्याद्युचः छद्भिर्न)
तादृशपूर्वपदमाद्युदात्तं न त कक्यादीनाम्। इन्द्रप्रस्थः।
वृद्धश्च दाक्षिप्रस्थ इत्यादौ न। कक्यादयश्च कर्को
मन्नी मकरो कर्कश्च यमी कीरी कन्दुक कवच वदरी।
“माळादीनाम्” पा०। वृद्धार्थमिदम्। माळाप्रस्थम्। मा-
ळादयश्च। माळा शाळा शोणा शाळा साळा लासा

साङ्गी एक नाम। “अमङ्गलं नगरेऽदुदोषम्” पा०।
अमङ्गलम्। मङ्गलवयोस्तु मङ्गलनगरं नगनगरमित्यादौ
न। उदोषान्तु कार्त्तिकनगरमित्यादौ न। “अर्धं चावर्णं
वृषत् ७३” पा०। अर्धं परे इष्टं च ७३ वाऽव-
र्णान् पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। गुप्तामम्। कुक्कुटा-
मम्। अमवर्णस्य वृष्टदर्शमित्यादौ न। अधिकाक्षकेऽपि
कपिङ्गलार्थमित्यादौ न। अमङ्गलमिति तेन मङ्गलमम्
नवार्थमित्यादौ न। “न भूताधिकसञ्जीवमप्राप्तकज-
जम्” पा०। अर्धं एतानि नाद्युदात्तानि। भूतार्थम्।
एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्ततामाभिधाय त-
स्यैव अन्तोदात्तताऽपि तत्र उक्ता यथा “अन्नः” पा०। अधि-
कारोऽयं प्रागुत्तरपदादिपक्षणात्। “सर्वं गुणकात्क्षेत्रं”
पा०। सर्वं यन्मार्थं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् गुणसाक्ष्ये
गम्ये। सर्वज्ञेयः सर्वमङ्गलम्। जेतवमङ्गल्यगुणाभ्यां
कृत्यव्यापकताद्योतनादस्य तथात्वम्। सर्ववैषम्यं इत्यादौ
त गुणेन व्याप्यभावात्। अशक्ये त सर्वज्ञं जेत-
तरः सर्वज्ञेय इत्यादौ तरकोपे न। “संज्ञायामिदिक-
ययोः” पा०। एतयोः पूर्वमन्तोदात्तम्। अङ्गनागिरिः
मौलिङ्गनागिरिः। अशंज्ञायान्तु परमगिरिः ब्राह्मणनागिरि-
इत्यादौ न। “कुमार्यां वयसि” पा०। कुमारीपरे पूर्व-
पदमन्तोदात्तम् वयसि। वृद्धकुमारी जरत्कुमारी।
कुमारीशब्दः पुंसा सह सङ्गमाभाववतीपरः वृद्धादिसमा-
नाधिकरण्यात् वयोवाचित्वमत्तम्। अवयसि त परमकुमारी
स्यादौ न। “उदकेऽन्तेवसे” पा०। अन्तेवसं मित्रं तद्वा-
चिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम्। शुकोदकम्।
शुष्कमित्रतत्तदकमित्यर्थः। खरे कृतेऽपि एकादेशे खरितो-
वातुकात्ते पदादाविति पक्षे खरितः। अमित्रे त शीतो-
दकम् इत्यादौ न। “द्विगो क्रतौ” पा०। द्विगोऽनुत्तरपदे
कतवाचिनि समासे प्रायुक्तम्। तार्क्ष्यत्थिराजः। अङ्गिगौ त
अतिराज इत्यादौ न। “वभायां नष्टवसे” पा०। लीवान्
सभापरे प्रायुक्तम्। गोपालवभम्। अङ्गीने राज-
सभेत्यादौ न। तत्पुरुषस्यैव पक्ष्यं तेन रमणीयवभं
ब्राह्मणकुलमित्यादौ न। “शरे प्राचाम्” पा०। देवदत्त
पुरम्। नान्दोपुरम्। अप्राचि त शिवपुरमित्यादौ न।
“अरिगौडपूर्व” पा०। अरिपुरम्। गौडपुरम्। पूर्व-
पक्षणात् अरिप्राञ्चितपरं गौडभूतपुरमित्यत्रापि स्यात्।
“न हास्तिनफलकमाह्वेयः” पा०। शरे परे एतानि नान्तो-
दात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। माह्वेयपुरम्।

“कुक्षलपुत्रमयालं विभे” पा० कुक्षलविभम् । रूप-
विभमित्यादि “दिक्कब्बा पामजनपदाख्यानचानराटेषु”
पा० । एषु परेषु दिग्वाचकयद्वाः अनोदात्ताः ।
पूर्वेषुकामयसी । अपरकण्ठस्थितिका । पूर्वपञ्चाखाः
पूर्वचानराटम् । इह पूर्वकालवाचित्वेऽपि पूर्वदेः दिशि
इत्त्यादिक्कब्बत्त्वम् “आचार्योपसर्जनस्थाने वासिनि” पा०
आचार्योपसर्जने अन्ते वासिनि परे दिक्कब्बाः अनो-
दात्ताः । पूर्वपाणिनीयाः आचार्यैत्युक्तेः पूर्वान्तेवासी-
त्यादौ न । “उत्तरपदद्वयो सर्वज्ञ” पा० । उत्तरपदस्ये-
तदधिकृत्य या इद्विविहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वज्ञः
दिक्कब्बान्नोदात्तः । सर्वपाञ्चाखः पूर्वपाञ्चाखः । “बहु-
व्रीहौ विश्वं च ज्ञायाम्” पा० । बहुव्रीहो विश्वशब्दः पूर्वप-
दमनोदात्तं संज्ञायाम् । पूर्वपदप्रकृतिसरेषु प्राप्तास्या-
द्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । कर्म विश्वदेवा
इत्यादौ न । अव्ययीभावात् बहुव्रीह्यावित्यधिकारः ।
“उदराश्चेषु” पा० । एषु परेषु पूर्वपदमनोदात्तं
स्यात् बहुव्रीहौ । उषोदरः इत्यम्बः सङ्घेषु । “जेमे”
पा० । निन्दने मध्ये प्रागुक्तम् । घटोदरः कटुकाशः
चलासलेषु । अदर इत्यल नजसुभ्यामिति पूर्वप्रति-
प्रतिषेधेन भवति” सि० कौ० । “नदी बभ्रुनि” पा० । गार्गी-
बभ्रुः । “निजोपसर्गपूर्वान्तरस्याम्” पा० । निजान्तसुपसर्ग
पूर्वपदमनोदात्तं वा । प्रथोतपादः ।

एवं समासे आदिपदस्याद्यनोदात्ततां विधाय उत्तरपद-
स्याद्युदात्ततामाह यथा । “उत्तरपदादिः” पा० ।
उत्तरपदाधिकारः आपादानम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या
भगालमित्यधिकः । “कस्योर्वस्य लज्जयात्” पा० । वर्णवा-
चिनः लज्जणवाचिनश्च परः कस्यशब्दः आद्युदात्तो
बहुव्रीहौ । गुरुकर्णः शङ्कुर्कर्णः । अन्यस्मात् शुभनकर्ण
इत्यादौ न । “संज्ञोपस्ययोश्च” पा० । उत्तरपदस्य कर्ण
आद्युदात्तः । मणिकर्णः गोकर्णः । “कण्टपृष्ठीपाज-
ङ्गश्च” पा० । संज्ञोपस्ययोर्बहुव्रीहौ । संज्ञायाम् भिति
कण्टः काण्डपृष्ठः सुपीवः नाडीजङ्घः । औपस्ये खर-
कण्टः गोपृष्ठः अश्वपीवः गोजङ्घः । “शङ्कुमवस्थायाञ्च”
पा० । अवस्थायाम् उक्तशङ्कुः इत्यङ्कुलशङ्कुः अत्र
शङ्कुमवस्थायादिना वयो ज्ञायते । संज्ञायाम् कथ्यशङ्कुः ।
औपस्ये मेघशङ्कुः । “नजोजरमरगितवृताः” पा० ।
नजः पराणते आद्युदात्ता बहु । अजरश्च । अमरम् ।
अमितम् अमृतम् । “सोमनसी अलोमोषी” पा० ।

सोः परे लोमोषी त्यक्ता मन्त्रमन्त्रं चाद्युदात्त
बहु० । सुकर्माणः सुयुजः । सुमनाः सुमन्ना सुवर्षाः सुपे-
वर्षः । लोमोषोस्तु सुलोमा सूषा इत्यादौ न ।
“कृतादवश्च” पा० । सोः परे एते आद्युदात्ताः । सुकृतः
सुप्रतोक्तः । कृत इयौक प्रतीक प्रवृत्ति इत्यमर । “आद्यु-
दात्तं इत्यत्र कन्श्चि” पा० । यदाङ्गुदात्तं इत्यत्र तत् सोर-
त्तरं बहुव्रीहौ तर्था स्यात् वेदे लोके तु न । स्वधाः
सुरथाः । आद्युदात्तं किम् सुबाहुः । इत्यत्र किं
सुयुः सहिरण्य इत्यादौ न । “वीरयोर्वी च” पा० । वेदे
सुवीरः सुवीर्यः लोके तु न । अत्र वीर्यपहृणादन्त्यल
पीर्यशब्दस्य यदन्त्येऽपि यतोवाच्यत्वाद्युदात्तं नेति
प्रापितम् । “कूळतीरुल्लमूलशालाक्षममव्ययीभावे” पा० ।
बहुव्रीह्याधिकारोनिवृत्तः । अव्ययीभावे कूळादीन्याद्यु-
दात्तानि स्युः । उपकूळम् उपतीरम् उपशालम् ।
उपाशं सुषमम् निःषमम् । तिष्ठत्यादि० व० । “कं स-
मन्त्युर्पपाय काण्डं द्विगौ” पा० । द्विगौ एतानि आद्युदा-
त्तानि । द्विकं सः द्विसन्त्यः द्विगुर्पः द्विपायम् द्विकाण्डम् ।
“तत्पुरुषे शाखायां ननु सत्वे” पा० । लीवशाखान्ते तत्पुरुषे
उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशाखम् । “कन्या च”
पा० । लीवलिङ्ग कन्यान्तस्तत्पुरुषः प्राग्वत् । लीवलिङ्ग-
कन्यम् । “आदिचिह्णादीनाम्” पा० । कन्यान्ते तत्-
पुरुषे लीवलिङ्गे चिह्णादीनामादिर्बुदात्तः । न तु कन्या-
शब्दरूपस्योत्तरपदस्य पूर्वापवादः । चिह्णकन्यम् । चिह्-
णादिश्च चिह्ण मङ्कुर मङ्कुर वेतल पटल वैडालि-
कर्णक वैडालिकर्ण कुक्कुट चिह्ण पित्तकण । “वेत्तलेटकटुक-
नाण्डं गर्हायाम्” पा० । निन्दायां वेत्तादीन्युत्तर-
पदान्याद्युदात्तानि । पुत्रवेत्तम् । नगरलेटं दधिकटुकम् ।
पूजाकाण्डम् । वेत्तादिवाङ्मयेन पुत्रादीनां निन्दा व्याप्ता०
व० । “वीरसुषमानम्” पा० । उत्तरपदस्यसुषमानं वीरम्
आद्युदात्तम् । वक्षं वीरमिव वक्षवीरम् । अनौपस्ये
तु वरमवीरम् इत्यादौ न । “पल्लवसूत्रयाकं मित्रे” पा०
मित्रार्थे समासे उत्तरपदस्यानामेव प्राग्वत् । इतपल्लवं
इतसूत्रम् । इतयाकः । भक्ष्येण मित्रोक्तिरिति
समासः । अमित्रे तु परमपल्लवमित्रादौ न । “कूळकृद-
स्यलक्षणाः संज्ञायाम्” पा० । उत्तरपदस्यानामेवामादि-
र्बुदात्तः संज्ञायाम् । दाक्षिण्यम् । याव्यिहदम् ।
दागुहायनस्यली । दाक्षिक्यः पामभेदस्य एताः संज्ञाः ।
असंज्ञायां तु परमकूळमित्रादी न । “अक्षय्यं धारये रा-

अम्” पा० । ब्राह्मणराजम् कर्मधारये तु परमराज्यमि-
त्यादौ न । “वन्द्योदयः” पा० । अकर्मधारय इत्येव । अर्जु-
नवन्द्यः वासुदेवपत्न्याः कर्मधा० परमवन्द्य इत्यादौ न ।
वन्द्योदयः दिगाद्यन्तर्गम्यः तच्छब्दे दृश्यः । “पुत्रः पुत्र्याः”
पा० । उ० शब्देभ्यः परः पुत्र आद्युदात्तश्चतुष्टये ।
दासकपुत्रः माह्विकपुत्रः । स्त्रीभ्यस्तु दासीपुत्र इत्यादौ
न । “नाचार्यराजत्विक संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः” पा० । एभ्यः
उलोनाद्युदात्तः । आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः ।
राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः गन्धर्वापुत्रः । अत्विकपुत्रः याजक-
पुत्रः । संयुक्ताः संस्वन्विनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः
भ्रातृपुत्रः । “चूर्णादीन्वप्राणिषव्याः” पा० । एतानि
प्राणिमित्रवप्राणानां पराख्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे ।
सङ्घर्षम् । प्राणिनस्तु मत्स्यचर्षुभित्यादौ न । चूर्णा-
दवच । चूर्णं करिव करिव याजिन याकट इत्या
तत्र कुम्भं दलप चमसौ चकन चौल । “षट् च का-
ण्डादीनि” पा० । काण्डं चोर पल्ल स्वर याक कुल
इत्येतानि षट् अप्राणिषव्यानां आद्युदात्तानि ।
दूर्वाकाण्डं दर्भचौरम् तिलपल्लम् छट्गच्छपः मूलकयाकम्
नदीकुलम् । “कुण्डं वनम्” पा० । वनवाचिनि तत्पुरुषे
कुण्डमाद्युदात्तम् । दर्भकुण्डम् कुण्डशब्देऽत्र हादृश्ये ।

अथ उत्तरपदे प्रकृतिसरविधानसूत्राणि । “प्रकृत्या
भगालम्” पा० । भगालवाच्य उत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या ।
कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदाहम् कुम्भीदापाहम् । मध्यो-
दात्ताएते । प्रकृत्येत्यधिकारः अन् इति यावत् । “यिते-
नित्यावङ्ग्यं बहुव्रीह्यावभवत्” पा० । यितेः परं
नित्यावङ्ग्यं प्रकृत्या बहुव्रीहौ । यितिपादः ।
यितंशः । पादः इवा० आद्युदात्तः अ०संयज्ञः नित्-
स्वरवान् । यितेराद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरपदादेन उत्तरस्य प्रकृतिसरविधानास्य बाधः । ‘ग-
तिकारकोपपदात् कृत्” पा० । एभ्यः कृदन्त प्रकृतिसरं
स्यात्तत्पुरुषे । गतेः, प्रकारकः प्रहरणम् । कारकात्
रुद्रप्रवचनः । उपपदात् उच्चैः कारम् । रीचत्करः ।
शेषवशेन० त देवस्य कारकः देवकारक इत्यादौ न ।
“उभे वनस्यत्वादिषु युगपत्” पा० । एषु पूर्वोत्तर
पदे युगपत् प्रकृत्या । वनस्थितिः दृक्स्थितिः । ते च
वनस्थिति दृक्स्थिति यद्यपि तन्मपात् नराशंस युनः-
शेष यण्डावाकौ तस्यावृत्तौ वन्धाविश्वयसौ गर्भत्यू ।
“देवताह्वे” पा० । उभे युगपत् प्रकृत्यास्तः । इन्द्रावचनौ ।

“नोत्तरपदेऽनुदात्तादावष्टयि रङ्गपूषमन्विषु” पा० ।
ष्टयिद्यादिर्विज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तम् ।
“इन्द्राग्निभ्यां कं दृषयः” दृष्टिव्यादौ तु द्यावाष्टयिभ्यौ
इत्यादौ स्यादेव । तत्र नि० आद्युदात्तः द्यावा, दृष्टिवी-
त्यनोदात्तः । एवं रङ्गसौमौ इन्द्रापूर्वणौ इत्यादौ ।

अथोत्तरपदे अन्तोदात्तताविधायकसूत्राणि यथा “अन्तः”
पा० । अधिकारोऽयम् । “याधवञ्ज्वाजविक्रानाम्”
पा० य, अथ, यञ्, क्त, अच्, अप् इत्, क, एत-
दन्तानाम् उत्तरपदस्थानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त
उदात्तः । तत्र य अपभ्रष्टः । अथ आवसथः ।
यञ् प्रभेदः । क्त पुरुटुतः । अच् प्रत्ययः । अप्
प्रत्ययः प्रत्ययः । इत् प्रत्ययविभम् । क गोष्ठः मूल० क ।
गतिकारकोपपदमित्रे तं हस्तुवइत्यादौ न स्त्रीः
पूजार्थत्वेन गतित्वाभावात् । “स्वपमानात् क्तः”
पा० । स्वरूपमानाच्च परं ज्ञानमन्तोदात्तम् । सुकृतम्
ययञ्जुतः । “संज्ञायामनाचितादीनाम्” पा० । गति-
कारकोपपदात् ज्ञानमन्तोदात्तं न तु आचितादौ । “उप-
कृतः शाकल्यः” आचितादौ न । आचितादवच इ ३८
पृ० दर्शिताः । “प्रहङ्गदोनाञ्च” असंज्ञाधमारम्भः ।
प्रहङ्गं यानं प्रहङ्गोष्ठवल् । प्रयुताच्छृणवः । आकर्षे
अवहितः (अवहितो भोगेषु) । खट्वाकृदः कविशस्तः
आकृतिगणोऽयम् । प्रहङ्गयानम् । अप्रहङ्गो दृष्टकृतो रथः ।
“कारकाहस्युतयोरेवायिषि” पा० । कारकपदादुत्तर
पदपदस्ययोर्दत्तस्युतयोर्येव संज्ञायामन्तोदात्तः आशो-
र्वादे गम्ये । देवदत्तः विष्णुः सुतः । अनयोरेवेति नियः
नात् देववाचित इत्यादौ न । “इत्यम्भूतेन कृतमिति च”
पा० । इत्यम्भूतेन कृतमित्यस्मिन्नर्थे यः समासः कृतः
ततः ज्ञानसुत्तरपदमन्तोदात्तम् । सुप्रमलपितम् । अत्र कृत-
मिति सामान्यक्रियावाचि । तृतीया कर्मणीतस्यापवादः ।
“अनोभावकर्मवचनः” पा० । कारकात् परमप्रत्ययान्तं
भाववचनं कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम् । भावे पयःपानम् ।
कर्मणि राजभोजनाः शाक्यः । “मन्त्रिन्व्याख्या-
नययनासनस्थानवाजकादिकीर्ताः” पा० । कारकात्
पराख्येतानि तत्पुरुषेऽनोदात्तानि । कृतस्वरापवादः ।
। मन् रथवर्त । किन् पाणिनिकृतिः । करणे ल्युट्
कन्दोव्याख्यानम् । तेन न पूर्वेषु गतार्थः । राजययनम्
राजासनम् अश्वस्थानम् एषु आधारे ल्युट् ।
ब्राह्मणयाजकः । याजकादिषु याजकादिशब्दे वक्ष्यते

गोक्षीताः । करकभिन्नास्तु प्रभृतिः सङ्कतिः इत्यादौ तादौ
नितोति स्वरः । “सप्रस्थाः पुण्यम्” पा० । अन्तो-
टासम् । अथ्ययनपुण्यम् । ततोयातत्पुण्ये तु वेद-
पुण्यमित्यादौ न । “जनार्थकलहं ततोयायाः” पा० ।
ततोयायाः परावेतो अन्तोदासौ तत्पुण्ये । बाधोनम्
भाषविकलम् । वाक्कलहः । ततोयापूर्वपदप्रकृतिसरपयादः ।
अथेति स्वरूपपङ्क्तये तेन धान्वाद्ये इत्यादिपि अर्थयद्दस्य
तत्तात्त्वम् । जनयद्देन तदर्थपङ्क्तयेति केचित् । “मित्र-
श्चातुपसर्गसम्बन्धौ” पा० । ततोयायाः परम् अतुपसर्गे
मित्रं प्राप्नोति । तिष्ठमित्रम् सपिंसित्रम् । मित्रपङ्क्तये-
ऽन्यत् सोपसर्गस्य पङ्क्तयेति अतुपसर्गं विशेषणात् प्रापि-
तम् । सम्बन्धौ तु ब्राह्मणमित्रो राजा इत्यादौ न, ब्राह्मण्यैः
सह ऐकाग्र्यमापन्न इत्यर्थः । “नजोगुणप्रतिषेधे सम्पादा-
हृंहितालक्षणांस्तद्धिताः” पा० । सम्पादादुच्येतद्धितान्ता-
गुणनिषेधार्थं नजः परेऽन्तोदासाः । न कर्णवेदनाभ्यां स-
म्पादितं सुखं भवति अकार्यवेदनिकम् । न ऋद्-
मर्हति अन्वेदिकः । न वत्सेभ्योऽहितः अमत्सीयः ।
न सन्तापय प्रभवति असन्तापीयः । “ययतोऽज्ञातद्वे”
पा० । तदर्थार्थमिदो ययतो यौ तद्धितौ तदन्योत्तरपदस्यस्य
गुणनिषेधाद्यो नजः परस्यान्त उदासः । पाशानां समूहः
पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । तदर्थार्थान्ते तु
अपादग्नित्यादौ न । यत्नः नातुबन्धस्य पङ्क्त्यात् इतरातु-
बन्धस्य यस्य अवामदेव्यमित्यादौ न । अत्र वामदेव उच्चा-
ह्वारविति वात् वा । “अचकावयन्तौ” पा० । अजन्तं
कालञ्च नजः परमन्तोदासमवामर्थे गत्ये । अपयः पङ्क्तुं
न यत्नः । अलिखः । वामर्थे तु अपचोदीक्षित इत्यादौ
न । दीक्षितस्य न पाकावामर्थे किन्तु निषेधादपचत्वम् ।
“आक्रोशे च” पा० । नजः परावचकान्तावन्तोदासौ
क्षेपे । अपचोकाक्षः पङ्क्तुं न यज्जोतोऽवेवमाक्षयते । अ-
क्षिपः । “संज्ञायाम्” पा० । नजः परमन्तोदासं संज्ञा-
याम् क्षेपे । अदेवदसः “लज्जोन्नेषु चचार्यादयश्च” पा० ।
नजः परे एतेऽन्तोदासाः स्तुः । लज्ज अकर्तव्यः । उक्त
यनागासक । इण्च् अनलङ्कारिणः । लिण्च् चोऽपि ।
अनाटुप्रभविण्युः । अचारः । चार्यादयश्च चारु साधु
औषधि अनङ्गमेजय वदान्य अकक्षात् (वर्तमानवर्तमान-
तरमात्रप्रियमानस्त्रियमाणोचमानशोभमानाः संज्ञायाम्)
(विकारसहये व्यक्षयसहो) गृहपति गृहपतिक (राजाक्रो-
स्वन्वृषि) अराजा अनङ्गः । मायायां तु अव्ययस्वरः । “विभावा

तल्लज्जतोऽण्युचिम्” पा० । तन् अकर्ता । अनलम् । अतो-
ण्यम् अगुचिः । पक्षे अव्ययस्वरः । “बहुव्रीह्यादिभेद-
तल्लज्जः प्रथमप्रणयोः क्रियागणने” पा० । एभ्य एतयोरेल
उदासः बहुव्रीहौ । इदं प्रथमं यत्न इदं प्रथमः ।
एवम् एतद्वितीयं तत्पङ्क्तयम् । इव्यगणने तु अर्थं
प्रथमः प्रधानं येषां ते इदं प्रथमा इत्यादौ न ।
बहुव्रीह्यावित्यधिकारः । “संख्यायाः क्षमः” पा० । द्विजना
क्षतः क्षना । “विभावा कन्वृषि” पा० । द्विजनं करोति
वामदेव्यः । पक्षे न “संज्ञायां भित्ताजिनयोः” पा० ।
देवमित्तः क्षणाजिनम् । अर्थं ज्ञायां प्रियमित्तः इत्यादौ
न । “अधिप्रतिषेधोभित्तः” वार्त्तिः । विभावाभित्तः
अत्र न । “व्यवायिभ्योऽन्तरम्” पा० । व्यवधावकात् पद
मन्तरमन्तोदासम् । वक्षान्तरः । “सुखं स्वाङ्गम्” पा० ।
गौरस्यः । अस्वाङ्गे तु दीर्घसुखा पाका इत्यादौ न ।
“नाव्यदिकृद्गोमहृतस्य लसुटिपृथवत्सुभ्यः” पा० ।
एभ्यः परं सुखं नान्तोदासम् तेन पूर्वपदप्रकृतिसरः ।
उच्चैर्भुसः । प्राङ्भुसः गोभुसः । गोभटिवत्सुपूर्वपदस्यो-
पमानलक्षणेऽपि विकल्पोऽप्युच्यते इतरादपवादव्यावात् ।
“निधोपमानादन्तरस्याम्” पा० । निधान्तादुपमानाचिनश्च परं
स्वाङ्गं सुखं वान्तोदासम् । प्रस्थाहितसुखः पक्षे निधोपसर्गेति
पूर्वपदान्तोदासत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन गतिसरोऽपि
भवति । सिङ्गुसुखः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिसरः । “जातिका-
लसुखादिभ्योऽन्त्याच्छादनात् लोऽलतमित्तप्रतिपक्षाः” पा० ।
सारङ्गजन्धः साधभूतः सुखभूतः । सुख दुःख तन्म कच्छ अल
आस्य अलीक प्रतीप करुण सोद इत्येतानि सुखादीनि ।
आच्छादनात् वक्षच्छब्द इत्यादौ न । कुञ्जलतः कुञ्जलितः
कुञ्जप्रतिपक्ष इत्यादौ च न । वा जाते” पा० । एभ्यो
जातिशब्दोऽन्तोदासः । दन्तजानः सावजानः । पक्षे
पूर्वपदप्रकृतिसरः “नञ् सुभ्याम्” पा० । आभ्यां
परमन्तोदासं बहुव्रीहौ । अत्रीहिः सुभाषः । “क्षिपि-
पूर्वम्” पा० । नञ् सुभ्यां परमुत्तरपदस्य पूर्वमुदासं
क्षिपि परे । अत्रङ्गावभुङ्कः । सुकुमारोक्तः । “सुखान्ते
अन्यात्पूर्वम्” पा० । सुखान्ते उत्तरपदे वषासे अत्र्यात्
पूर्वपदमुदासं नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ । अत्रीहिः सुभा-
षः । “बहुनेज्जुत्तरपदभूमि” पा० । उत्तरपदार्थे बहु-
त्ववाचिनोऽङ्गोः परस्य पदस्य नजः परस्यैव स्वरः स्वात् ।
बहुव्रीहिकः बहुमित्तः । अत्रङ्गत्वे तु बहुषु मानोऽस्य बहु
मान इत्यादौ न । “न गुणाद्वोऽवयवाः” पा० । अवयव-

वाचिनी बहोः परे गुणाद्योनान्नोदात्ताः ब०त्री० । बह्व-
गुणा रज्जुः । बह्वचरं पदम् । गुणादयश्च गुण्य अचर अ-
ध्याय कृत्त इन्द्रः भाग । गुणादिराकृतिगणः । अनवयवे
तु अध्ययनश्रुतवदाकारादिगुणपरत्वे बह्वगुणोद्भिज्ज इत्यादौ
न । “उपसर्गात् स्त्राक्” प्रुवसपशु” पा० । प्रष्टवः । अ-
ध्र ने तु उच्चाकृतिर्यादौ विपर्युरित्यादौ च न । “वनं
समास” पा० । समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्नोदात्तं
स्यात् । प्रवणम् । “अन्नः” पा० । अन्तर्यच्चात् परं
वनमन्नोदात्तम् समासमात्रे । अन्तर्वचोदेयः । “अन्तश्च” पा० ।
उपसर्गादन्तश्चोऽन्नोदात्तः । पर्यन्तः समन्तः । “न नि-
विभ्याम्” पा० । न्यन्तः व्यन्त इत्यादौ न । पूर्वपदप्रकृतिसूते
यस्य च कृते उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितः । “परे-
रभितोभावि मण्डलम्” पा० । परेः परम् अभितभ-
यतो भावि कृत्त, मण्डलं चान्नोदात्तम् । परिकूलम्
परिमण्डलम् । “प्रादस्त्राक्” संज्ञायाम्” पा० । प्रष्ट-
वम् । स्त्राक् तु प्रपदमित्यादौ न “निरुक्तादौ निच” पा० ।
निरुक्ता निरूपण निर्मात्रिक निर्माशक निष्कारक निष्-
कारिक निष्पेध दुस्सरीप निस्तराक निरजिन उदजिन
उपाजिन (परेहस्तपादकेयकपाः) निरुक्तादिराकृति-
गणः । एतानि अन्नोदात्तानि । निरुक्ताम् । “अभेर्भुक्”
पा० । अबहुव्रीह्यर्थमभुवार्थमस्त्राकार्यमारम्भाः । आभ-
सुखा याजा । “अपाञ्च” पा० । अपसृष्टम् अत्रापि पूर्वव-
दारम्भः । अपसृष्टा याजा “स्किगपूतवीणाञ्चोऽध्वकृति-
श्रीरमासनाम च” पा० । अपादिमान्यन्नोदात्तानि । अप-
स्किगम् अपपूतम् । अपपाञ्चः । अपपाञ्चा समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् नेह समा० । अपकृतिः । अपसीरम् अपहलम् ।
अपनाम । स्किगादिपूतमबहुव्रीह्यर्थम् अभुवार्थमस्त्रा-
कार्यम् । “अधेरपरिस्थम्” पा० । अध्वकृदोऽन्तोऽधिदन्तः
दन्तस्योपरिजातोदन्त इत्यर्थः । अनुपरिस्थे अधिकरण-
मित्यादौ न । “अनोरप्रधानकनीयशी” पा० । अनोः
परमप्रधानवाचि कनीयचान्नोदात्तम् । अन्नगतोऽध्वम्
अनुच्छोदइत्यादि । अन्न पूर्वपदार्थप्राधान्यात् अध्वयन्-
स्याप्रधानत्वम् । अनुगतः कनीयान् पा० स० । अनु-
कनीयान् । अन्न उत्तरपदार्थप्राधान्यात् । प्राधान्यार्थमेव
कनीयश्च प्रथमपक्षणम् । “उद्वचान्नादिष्ट” पा० । अनोः
परः अन्नादिष्टवाची उद्वचः अन्नोदात्तः । अन्नादिष्टः
उद्वचः पा० स० । अनुउद्वचः । “अन्तेरक्तपदे” पा० ।
अन्तेः परमज्जदन्तं पदे वदयन्चान्नोदात्तः । अन्तुयो-

भागः । अतिपदा गायत्री । कृत्पदे तु अतिचार
इत्यादौ न । “अन्तेर्धातुकोप इति वाच्यम्” वाचि० ।
“प्रादिभ्याधातुजस्य वा चोत्तरपदकोप इति अत्यादयः
क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीययवेति यत्र धातुकोपसत्त्वोवाय-
स्वरः । नेम शोभनोगान्धः प्रा० स० । अतिगान्धः अन्न
न । अतिक्रान्तः कारकम् । अतिकारक इत्यत्रापि
स्यात् कारकशब्दस्य जदन्तत्वेऽपि धातुकोपएव जदन्त निय-
मनात् अतिकार इत्यादौ तु धातुकोपभावाच्चेति भेदः ।
“नेरनिधाने” पा० । निधानमप्रकाशः तद्विधे प्रकाशार्थे
नेरुत्तरपदमन्नोदात्तम् । निमूलम् न्यूलम् । निधाने तु
निहितो दण्डः निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः शुभो-
दण्ड इत्यर्थे न । “पूतेरन्वादयस्तत्पुच्छे” पा० । प्रति-
गतोऽगुः प्रत्यगुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तविधे-
नित्यत्वात् टच् । बहुव्रीहौ तु न । अन्वाद्यश्च १७४०
दर्शिताः । “उपादुद्गजजिनमगौरादयः” पा० ।
उपात् परं इष्टकमजिनश्चान्नोदात्तम् न तु गौरा-
दयः । ते च गौर तैव तैव केट कोट जिह्वा कण्ठा
कन्या शुध कल्य पाद । उपदेयः उपेन्द्रः उपाजिनम् ।
गौरादौ उपगौर इत्यादौ च । “शोरवल्गुपथे” पा० ।
आलोपे गत्ये शोः परमन्नोदात्तम् । सुप्रत्यवसितः सुर-
तपूजार्थः वाक्यार्थस्तु निन्दा अक्षयया तथाऽभिधी-
नात् । “विभाषोत्पुच्छे” पा० । उत्पुच्छे यच्चे
वान्नोदात्तः । उत्क्रान्तः पुच्छात्, पुच्छसुदस्यति उत्-
पुच्छयतेति परच् । उभयस्याप्यत्र पक्षणम् । उत्पुच्छः ।
“द्विभ्यां पद्व्यूहं बह्व्रीहौ” पा० । आभ्यां
परेष्वेव अन्नोदात्तो वा बहुव्रीहौ । द्विपाद् त्रिपाद् ।
त्रिभूई । समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापकमिदम् । तत्पुच्छे तु
द्वयोर्भूई द्विभूत्यादौ न । “सकृच्छाक्रान्तात्” पा० ।
कृतसमासान्तसकृच्छ अक्रान्तात् परस्य वान्नोदात्तः ।
गौरसकृच्छः सक्षयसकृच्छः । क्रान्तास्तु सकृच्छ इत्यादौ
न किन्तु सकृच्छसमासान्तस्य चित्वात् नित्यमन्नोदात्तता । “प-
रादिस्त्वन्त्वि बहुलम्” पा० । नेदे उत्तरपदस्यस्य यद्व्यादि
कदासो बहुलम् । “अङ्गुलकमालमेत” बहुलपक्षणात्
“परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वोदयश्च
दृश्यन्ते व्यतयो बहुलं ततः” वाचि० । इति समासस्तराः ।
एवमुदात्तो विहिते कचित्स्य निघातेनाहुदात्ता स्यात्
तच्च निघातयत्वे सापवादं वक्ष्यते ।
“निघन्तरीनेकपदे यउदात्तः करानिव” भावः । “अवि-

कलनः क्षमावानतिगम्भीरो महाशयः । स्थेयान् निगूढ-
मानो धीरोदानो दृढप्रतः कथितः” सा० द० २ उक्ते
(पूर्वपदकोपेन) नायकभेदे । माने क्त । १दाने ४वाद्यभेदे
शब्दर० ५ अक्षरकारभेदे उ० । स च अक्षरकारयन्त्रे १८ ईष्टे
दर्शितः । कर्त्तरि क्त ईमहति ७ समर्थे ण्दातरि च लि० ।

उदात्तराघव न० नाटकभेदे ।

उदान पु० अन्-घञ् ऊर्द्धमानोऽस्य । ऊर्द्धगतिशीले
कषटादिदेशवर्त्तनि प्राक्कृतिभेदे बावौ । “अथ योऽ-
स्योर्द्धवृषिः स उदानः स वायुः स आकाशः” छा० उ० ।
“आपादतलादारभ्योर्द्धस्तृप्तस्तु उत्कर्षार्थञ्च कर्म कुर्व-
न्निति उदानः” छा० उप० भा० । पदार्थादर्शे योगार्थे
तत्स्थानाद्युक्तम् “सन्वयधरं शक्नोति गानेन प्रकोपनः ।
उद्देजयति मर्मोपि उदानो नाम मातुः” । विद्युत्पाव-
कवर्षः स्यादुद्यानासनकारकः । पाद्योर्द्धस्तयोश्चापि सर्व-
सन्धिवत्तते” । सुसुते च “यद्याग्निः पञ्चषा भिक्षो नाम-
स्थानात्कर्मभिः । भिक्षोऽग्निस्तथा यो को नामस्थानात्कि-
यांमयैः । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
स्थानस्या मातुः पञ्च याप्रयन्ति शरीरिणम् । वायुर्यो
वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहृष्टकः । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः
प्राणोऽवाप्यवस्यते । प्रायशः कुर्वते दुष्टो ह्किञ्चा-
वादिक्कान् गदान् । उदानो नाम यस्तूर्द्धवृषेति पवनो-
त्तमः । तेन भाषितमोतादियोगोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्द्ध-
जन्मगतान् रोगान् करोति च विधेयतः । व्यासपका-
शवचरः समानो वज्रिवक्त्रतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च
विशेषान्निविनक्ति हि । शुक्लाम्निस्तृप्तोऽवारपश्चतोन्-
कुर्वते गदान् । कर्त्तुं देहचरो व्यानो रससंवहनी-
यतः । खेदाश्चक्ष्मावयो वापि पञ्चधा चेष्टस्यपि ।
क्रुद्धश्च कुर्वते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । पका-
धानाजयोऽपानः काष्ठे कर्षति चाप्ययम् । समारणः
सकलशुक्रगर्भासंवायवः । क्रुद्धश्च कुर्वते रोगान्-
घोराक् वस्तुगदान्वायान् । शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापान-
प्रकोपजाः । युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्दु रधंशयम्”
आन्धोऽथ च भोजनस्याग्निहोतृत्वाभावात्तदा सम्पादनेन
प्राणादिपञ्चकाहुतेर्भित्तिं कर्त्तव्यता तत्फलशोक्तम् यथा ।
“उरएव वेदोऽमानि बर्हिर्हृदं गार्ग्यपतो मनोऽन्वा-
हार्यपचन आसुषाङ्गवीय इत्युपकथ्य” । (तद्भाष्ये च
आसुष्य द्यूते ऽग्निवज्रमिच्छाङ्गवीयवत्सक्तम्) आह-
तिप्रकारः फलवह्नितो दर्शितो यथा ।

‘तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्विभीयं’ स यां प्रथमाभीकृतिं
जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणसृज्यति, प्राण
तप्यति चक्षुस्तप्यति चक्षुषि तप्यत्यादित्यस्तप्यत्यादित्ये
तप्यति द्यौस्तप्यति दिवि तप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
दित्यश्चाधितिष्ठतस्तप्यति तस्याहुतमिं तप्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति१ । अथ यां द्वितीयां
जुहुयात्तां जुहुयाद्वायवा स्वाहेति व्यानस्तप्यति, व्याने
तप्यति श्रोत्रं तप्यति श्रोत्रे तप्यति चन्द्रमास्तप्यति
चन्द्रमसि तप्यति दिशस्तप्यन्ति दिक्षु तप्यन्तीषु यत्किञ्च
दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तप्यति तस्याहुतमिं
तप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति२ ।
अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्स-
पानस्तप्यति, अपाने तप्यति वाक्तप्यति वाचि तप्यन्त्या-
मग्निस्तप्यन्ती तप्यति पृथिवी तप्यति पृथिव्यां
तप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तप्यति
तस्याहुतमिं तप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति३ । अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्
समानाय स्वाहेति समानस्तप्यति, समाने तप्यति मनस्त-
प्यति मनसि तप्यति पर्जन्यस्तप्यति पर्जन्ये तप्यति विद्यु-
स्तप्यति विद्युति तप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युश्च पर्जन्यश्चाधि-
तिष्ठतस्तप्यति तस्याहुतमिं तप्यति प्रजया पशुभिरन्ना-
द्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति४ । अथ यां पञ्चमीं जुहु-
यात्तां जुहुयाददानाय स्वाहेत्युदानस्तप्यति, उदाने त-
प्यति वायुस्तप्यति बावौ तप्यत्याकाशस्तप्यत्याकाशे तप्यति
यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तप्यति तस्याहुतमिं
तप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति५ । स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाकारा-
नपोद्वा भक्षान् जुहुयात्ताहक् तस्यात् । अथ य एत-
देवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्व्वेण होत्रेण
सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वाम्नासु कृतं भवति । तद्यथेवीका
तूहमग्नी प्रोतं प्रदूयेतैवं ह्यस्य सर्व्वं पाप्मानः प्रदू-
यन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तस्माद्
हैवं विद्वद्यपि चरणावायोऽन्धेः प्रयच्छेदात्मनि हेवास्तु
तहैवानरे कृतं स्यादिति तदेव श्लोकः । यथेह क्षु-
धिता बाला मातारं पश्यं पावते । एवं यश्चापि भूतान्मग्नि-
होत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति” ।

उदाउ पु० उद्-आप-उन् । जरासन्धपोत्ते क्षतिवधेरे ।

‘जरासन्धस्य पुत्रो वै सकृदेवः प्रतापवान् । सकृदेवात्मजः

श्रीमानुदायुः स महायशः । उदायुर्जनयामास पुत्रं पर
मधार्मिकम् । हरिव० ३२ अ० ।

उदार ति० उद्+आ+रा क । उदारति, श्मश्रति, श्शरते,
 पदविणे, पद्मभीरे, ईश्वशाधारणे च । “मन्त्र्युदारा
 शुश्रेष्मन्स्य” “सतथेति विनेहउदारमते” साकेतो-
 पवनसुदारमधुवास” “रघुः उदारमने कलभाविक्खरेः”
 माच । “ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिन्नस्य शिरेष्वच”
 “तथा हि ते शीलसुदारदशने ।” कुमा० । ततो भावे ध्यञ्
 औदाय्य न० तञ् उदारता स्त्री त्व उदारत्व न० द्वावे ।

उदारयि उदु+आ+ञ-अयिच् । ऊर्द्धमागन्ति । ‘करम्भ
 श्लेषे भव दोषो हृक् उदारयिः’ अ. १, १८, १०, ‘करम्भं
 क्त्वा त्रियं प्रोक्त्वा कसुदारयिम्’ अथ. ४, ७, १ ।

उदारधी स्त्री उदारधीः । १ उत्कृष्टबुद्धौ उदारधीर्यस्य ।
 २ उत्कृष्टबुद्धिमति त्वि० “धियः समर्थे स गुणैरुदारधीः ।
 रघुः । उदारा मङ्गतो सर्वाथविप्रयत्नात् धीर्यस्य ।
 शिवयोगे पु० । “निसेषोऽतिमिष क्कथं वासस्यतिरुद।
 रधी” शिव्यु० “यः सर्वज्ञ सर्वविदिति” श्रुतेस्तस्य स-
 र्वाथविप्रययज्ञिमन्वासादात्मन् ।

सदावर्त्तं पु० उद्+आ+इत वज्, रोगभेदे तत्कृष्णादि स
इते दर्शित यथा

‘अथात उदात्तकं प्रमोदमध्यायं व्याख्यास्यामः ।’ अ-
धोऽर्द्धं च भाषाया प्रवृत्त्यानां भवभावः । न वगन्तं पा-
येत्यादौ वातादीनां जिजीविषुः । वातविषमृदुव्यासुत-
वोद्धारवमोन्द्रियैः । व्याख्यामार्गैर्द्वैतैरप्यन्तर्गतैः निरुद्धैः
सुतृणां श्वासनिद्राणां सुदावर्त्तः । विधारणम् । तस्मात्
धास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् । तयोर्दशाध्याययो-
र्भिन्न एतैस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते
तथापरः । काश्चान्मृगलो हृद्ययोपरोधं गिरीरजं
श्वासमतीव हृत्काम् । श्वासप्रतिषेधायगलपाङ्कजं वनादपि
प्रसरञ्च घोरम् । तयोर्दशानामिदृशः समग्रो हन्यात्पुत्रीयं
सुखतः प्रियेष्टा । आटोपमूलो परिजक्तं नञ्च सङ्गः । पुरीषस्य
तथोद्भवतः । पुरीषस्यास्यादपि वा गिरेति पुरीषवेगेऽ-
भिज्ञते नरस्य । मूलस्य वेगेति ज्ञते नरस्य जन्मेऽस्य
मूलं कुर्वन्त्यस्यस्यम् । मेढ्रे सुदे वक्ष्यस्यस्यबीजं नामि-
प्रदेयेत्यस्य वापि मूर्ध्नि । श्वागद्वत्सिञ्च भवन्ति तीव्राः
मृगाश्च मूलैरपि भिन्नमूलैः । मन्थ्यागलस्यगिरीरविकारा-
दधोऽप्यन्तात् ४ पञ्चाशत्काः सुः । श्लोचानमन्त्रावविशो-
चकोद्वा भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः । आगन्धजं

योनिसङ्घर्षं वा नेत्रोदकं ५ प्राप्रमसङ्घतो हि । शिरोमुखस्य
मन्मथमायाश्च भवन्ति तीव्राः सङ्घ प्रोमसेन । भवन्ति गाढं
तृणयोर्विधातात् ई शिरोऽग्निनासाश्वक्केषु रोगा । कण्ठा-
स्थपूर्णत्वमतोव नोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्ति ।
उद्वारवेगेऽभिभूते ७ भवन्ति जल्लोर्विधाताराः पवनप्रवृत्ता ।
कूर्दोर्विधातेन क भवेच्च कृत्तं तेनैव दोषेण विदग्धसम्पत् ।
मूलाशये वा गुदसम्बन्धो यो पीको रजा मूलविनिष्कृष्टः ।
शुक्राग्रसौ ततस्त्वयणं भवेद्वा ते ते विकारा विवृते ह
शुक्रोऽ । तन्द्राङ्गमदीश्वरिच अस्मत्सुधोऽभिधातात् १० क-
यता च दृष्टे । कण्ठास्थयोश्च श्वणाश्वरोधस्तृणाभिधा-
तात् ११ कृदये व्यधा च । आन्तस्य निश्चासविनिर्दोषेण १२
कृद्गोमोहावथ वापि गुल्मः । जम्भाङ्गमदोऽद्विरो
ऽिक्ताश्च निद्राभिधातदथ १३ अपि मन्मथः । त गाढं
परिक्लिष्टं जोषं 'द्वैले' भिदुमसः । शुक्लमन्मं सतिमा
तुदात्तिनष्टत्वे । सर्वे जेतुं 'विधियः' दावसेतु
स्तुक्रयः । गयी क्रियाभिधातव्या स्वमागप्रतिपत्तये ।
उज्ज उदकस्यावर्तः । अजलस्य स्वतोऽभ्रमणे । इरीकिङ्क-
रोगमेते क्दी स च सङ्घते दग्गिता यथा 'वि' तिर्बीप
दीयेनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्गृहः । मिथ्याचारेण ता रक्षाण
प्रदुष्टेनात्तर्बेन च । आयुने शीजदोषाश्च देवाश्च भूतान्
पश्यन्, उदावर्ता तथा रक्ष्या विप्रता च पराङ्मुखाः ।
वागला चेति वातोद्यापितोद्या रश्चिरञ्जरा । वाग्मिना
कसिनी वापि पुच्छर्षी पित्तला च या । व्यथागन्धः च
वा श्वन्ति कर्मिन् चरणद्वयम् । कौशिका सकपा नो य
पश्यन् च फलिनी तथा । सङ्घतो स्त्रियङ्गा च उर्वेति
निदोषजा । 'सफेनिलसुदावर्ता राज' दक्षिण मङ्घलेति ।

उद्दाससु पुंनिमित्तस्यैव रूपभेदे । 'निमित्तं परमधमात्मा नमोभक्त-
यता वरः तस्य उवाचमिदंनिमित्तं वभूशानुपमस्तुति । तस्यापि
जनकोमानं जनकस्यायुदाससुः ।' रामा० निमित्तं वंशवर्णने ।
अयञ्च जनकः मतिवृज्जनकाह्निस्त एव तस्मात्वात् 'स्वस्थ-
शेषोऽभवत्वापि लुहरोरमा सुतो नवी । तस्य पुत्राणां जन्ते
सर्वे इत्थं भद्रात्मनः । क्वेवोऽहमनुजन्मस्यैव भ्राता भवत्तु य-
ध्वज इति' दशरथं प्रति स्तुतयः कोर्त्तने जनकोत्तरी अहं
यज्ञेयात्मनः कीर्त्तनेन ततो भेदप्रतीतेः । [याञ्च ।
उद्दास पु० उद्दु+आस=अज । अतृप्येण्ये शनिरसने शनयेणा
उदासीन नि० उद्दु+आस=गानच् । १मध्यस्थे, २विवदमानयो
रेकतरपक्षानवसम्बन्धे, जिगीषोर्नृपतेः शत्रुसंग्रहभूमितो
व्यवहिते परतटे, अदिपद्ये १५५. पु० दर्शिते 'मण्डलान-

सुहृदेतथादुदासीनोत्रलाभिकः" इत्युक्तं लक्षणं शराजभेदे।

४ उपेक्षके च “उदासीनपदासीनः” गीता० ।

उद्दिष्टित उ० उद्+आ+स्था-क्त । इद्वारपाठे चरे इक्ष-
 ञ्यप्ते च हेम० प्रप्रज्याकृतप्रतिते ॥ प्रप्रज्यावसिते चरे च
 स च प्रप्रविधचरानर्गतः । प्रप्रज्यावसितः प्रप्रज्याकृत-
 प्रतित एव । तज्ज्यादि "ज्ज्या" चादिविधं कर्म प्रप्रवर्गश्च
 तत्प्रतः" इति प्रप्रवचनस्य कृष्ण० व्याख्यायाम्

‘कापटिभोदास्थितश्चपतिवैदेहिकतापस्यञ्जनात्मकं
प्रसूषिधं चारवर्गं पञ्चवर्गयश्चवाच्यं तत्पतञ्जनेत्येत्’
इति संक्षेपेणोक्ता । तत्र परमस्मिन् प्रसूषितस्थानः काप-
ट्यश्चैवहाटिस्थानः पटिकस्तः इत्युच्यते । अथैवमाभ्यासपटश्च
रक्षसि राजा ज्ञेयात् ‘यस्य दुर्धनस्यश्चसि तत्तदानीमेव
मयि वक्तव्यमिति’ । प्रसूष्याच्छपतित उदास्थितः तं
लोकैर्पतितितदोषं प्रज्ञाभौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रक्षसि
राजा पूर्वपटश्चात् बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत् प्रचुर
पक्षोत्पत्तिकम्बूयन्तरश्च तद्दृष्ट्यर्थेपक्षपत्येत् सचाद्येना-
मपि पञ्चजतागं राजाचारकमकारिणां यासांछादना-
दिकं दद्यात् । कर्मकः शोषश्चः प्रज्ञाभौचयुक्तो
पटश्चपतियञ्जनात्मकमपि पूर्वपट्ज्ञां स्वर्गभौ क्षत्रिकर्षं कार-
यत् । बाणजकः शोषश्चः वैदेहिकव्यञ्जनस्तस्मैपट्ज्ञा
जनमानाभ्यामात्मकीकृत्य बाणजं कारयेत् । मुगधोजः
लोभा दत्तिकासतापस्यञ्जनाः शोषं क्षत्रिचदपासे वसन्
पञ्चमुण्डजटिस्तान्तरकपटशिश्यगणहृतो मुगधराजोपत्ति-
तदसिः तपस्यां कथ्यात् मासद्विसासान्तरितं प्रकाशं
वदरादिमुष्टिमनीयात् रक्षसि च राजोपक्षितं दधेष्ट
माहारं कथयेत् । शिष्यावास्थातोताभागतत्पादिकं
स्वापदेष्टुः तेन बह्वृकोक्तेवेलमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीय
स्यात् सर्वे कार्यभकार्यं ह्यृच्छन्ति । एवंरूपं पञ्चवर्गं
दशवर्जनायेत्’ विधेयेषोक्तम् ।

तदाहरण न० उद्-४-अ-३-भावे व्युट् । एतदेवप्रसिद्धा
 एतद्विद्वांश्चैकमेव । कर्माणि व्युट् । दृष्टिद्वाराभुक्त
 भावे भट्टान्ते, 'तद्वदाहरणादतो गुणा इति वास्तविक-
 तारसुत्रम्' नैव प्रसक्तविद्वांश्च निदर्शनरूपे षट्पठ्यते
 च । उवाचिमेते व्याप्तिप्रपञ्चमते येन कारणं व्युट्
 न्यायमते प्रतिवादिप्रपञ्चार्थं वादिना प्रयुक्तप्रति-
 पादिप्रपञ्चकर्मणो व्याप्तिप्रपञ्चमते तादृशके षट्पठ्यते
 प्रतितादृश नैव च । इत्येवार्थोपायसाधना

‘मतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगल्लगान्यवयवः’ : क्लृप्तेन

विभागेन प्रतिष्ठाद्याव्यतन्त्रकति सत्यं स्वरितम् सत्यं च प्रतिष्ठादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्व्यावयवस्योद्भू-
दस्त इति मन्त्रार्थं ते च भाष्ये दर्शिता ज्ञानां जिज्ञा-
सा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं सत्यव्युदासक्येति” एते
प्रतिष्ठादिस्वरिता दृष्ट” व्याख्यातं चेदं तात्पर्यं ङीकायाः
“प्रयोजनं ज्ञानादिभूतः तत्प्रवर्तिता जिज्ञासा, तत्जनकः
संशयः, शक्यप्राप्तिः प्रमाणाणां ज्ञानजननसाधयः, संशय-
व्युदासकारकः, अशस्यैश्वर्योन्मुखे निदृष्टः । जिज्ञासा
विप्रतिपक्षिरिति कश्चित् एतेषां न न्यायावयवत्वं
न्यायाष्टकतात्मात् । न न्यायजन्यबोधात्तत्कृत्यत्वेनैव वयमपि
एकदेशव्यापि तत्प्रवर्तकत्वात् प्रयोजनेऽतिव्याप्ते च” इति ।
तत्र उदाहरणसत्यविभागी तत्रैव दर्शितो यथा

‘साध्यसाधनार्थसर्वसाधनी तृप्तानुत्पत्तिरसम्’ इति ।

‘‘हृदाम्लउदाहरणमिति कथयन् हृदाम्लचर्चनं हृदाम्लकथन-
नयोष्वावयय इत्यर्थः तेन हृदाम्लस्य साध्यकत्वेनाद्यैव नि-
कष्येऽपि न युतिः । योष्यतावच्छेदकस्य अवयवः सार्वज्ञो-
क्त्यन्तार्थकावयवस्य तस्य द्विविधं व्यत्ययव्यतिरेकमिदं सा-
धनस्य युदाहरणं कथयति साध्यसाधनयोस्तद्वर्णभाषीति
कथ्ययुदाहरणमिति शेषः परे तु सम्पूर्णस्वत्वमन्ययुदाहरण
कथयमेव सामान्यकथनं तद्व्यतिराक्तः साध्यसाधनयो-
रव्यत्ययकथनविरिधमाम् प्रकृतसाधनमादित्यर्थः तं साध्य-
रूपं दध्मं भावयति तदा च साधनवत्ताप्रत्यक्षसाध्यव-
त्तासुभाषकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शक उदाहरण-
मिति यावत् । व्यतिरेक्युदाहरणं कथयति’ इ० । ‘तद्विप-
र्ययाद्या विपर्येत व्यतिरेक्युदाहरणम्” इ० । तद्विपर्ययात्
साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यसाधनव्य-
तिरेकव्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं तत्र
ओषधोरौ शास्त्रकं प्राणादिमत्वात् बलैव तत्रैव
यथा तद इति । वाकारः प्रयोगमभिप्रेक्ष्य तथा चान्वय-
दाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः’ इ० ।

चिन्तामणिकृता तु तद्व्यवस्थादिकृता यथा

“हेतावक्ते कथमन्य मसकल्पमिच्छाकाङ्क्षायां व्याप्तिप्रप-
धन्मत्तयोः प्रदर्शनमाप्नोति व्याप्तेः प्राधम्यात् तत्रप्रदर्शनयो-
दाहुरन्तं तन्नासुमिति हेतुकिङ्कपराभरणपराकथनस्य ज्ञान-
जनकव्याप्यत्वमिभित्तवक्षिणमयत्तव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोध-
जनकयद्वत्तसुदाहुरणत्वं सामान्यसाधनस्य साध्यसाधन-
सम्बन्धबोधकत्वं, साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वं विमेल-
नमाश्रययुक्तम् । न्यायावयवतान्त्रयजनसुदाहुरणमिति तु

न इहान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासाध्यत्वित्यात्, योयो-
ध्वान् सौग्मिकान्तिव व्याप्तिप्रतीतेः । नापि प्रकृतानु-
मितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरयात्रा अन्यतानविषयव्याप्यपना-
यकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः । उपनयाभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यसुदाहरणम् एतदेवाव्यव्यति-
रेकव्याप्तिविषयत्वविशेषित विशेषलक्षणव्यव्यतिरेक्ये, व्यत्य-
स व्यभिचारवारणाय वीष्णुमाहुः यत्तु च सामानाधि-
करण्यादेव व्याप्तिरूपं न वीष्णु केवलान्वयिन्यभेदादुत्तमाने
च वीष्णुयानपि व्यभिचारतादृशस्यप्रसिति तु वयं, वीष्णु च
अन्यदे, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन
परामर्शादुक्त्याव्यव्यक्तत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा
‘ग्रन्थं पाप प्रतिजिह्व जगन्नाथ ! नमस्तु तन्म इत्यादौ’ ।

टाधितिकता न निरुक्तव्योक्तम् । इतराध्यात्मितस्वाध्या-
योधकन्यायावयवध्वनदाहरणत्वम् अव्यव्यव्याप्तिबोधक-
न्यप्य व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्त्वस्य विशेषलक्षणव्यव्यतिरेक्ये ।
४ कथाप्रसङ्गे च । ‘अथाङ्गिरसमप्यथमुदाहरणवस्तुम्’
कथा । ‘उदाहरणानि कथाप्रसङ्गाः तान्येव वस्तूनि’ मल्लि० ।
भावे व्युत् । ५ कथनमात्रे । ईश्वरलक्षणसम्बद्धतया प्रामाणिक-
याक्रोपमन्यासे च । [उदाहृति तत्प्राये उक्तौ च स्त्री ।

उदाहार उ० उद्+आ+हृ-घञ् । उदाहरणार्थे । क्तिन् ।
उदाहृत लि० उद्+आ+हृ-क् । इहान्ततयोपन्यसे, २ क-
थिते च ‘सुतान्वितो दमयय इत्युदाहृतः’ भट्टिः ।
प्रामाणिकप्रयुक्ततया ३ उपन्यसे च ।

उदित लि० उद्+हृ-क् । १ कथिते । ‘सुतिभ्यस्तुदितं धर्मम्’ मनुः ।
भावे क्त । २ कथने भ० । ‘मियः कियदूरमिति त्वयोदिते’
मध० उद्+हृ-क् । ३ उल्लिखिते, ‘तदुदितः स हि यो यद-
नन्तरः’ नैष० । ४ उदयं प्राप्तं ‘उदिते जुहोति अतुदिते
जुहोति’ सुतिः ‘उदितेऽतुदिते चैव समथाध्ययिते तथा’
मनुः । ‘उदिते जगताम्राये यः कुर्यादटनभावनम्’
अदितः । ‘उदितं सोममन्तलं इहा मदाः शक्तिर्भवेत्’ ।
पारस्क० उदयप्राप्तिश्च यज्ञादौ भुवत्पदान्तरितदेशो-
परिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सङ्ख्यायुक्तरा-
भिभूतत्वेन दर्शनयोग्यताभावात् । तथा च दर्शनयोग्ये
यज्ञादौ नष्टव्यस्य इति । ‘उदिते अतिसङ्घे’ नील० क० ।
‘चतुर्थ्यासुदितचन्द्रोनेक्षितव्यः कदाचन’ इति व्याख्याने
‘उदितः कथितः’ इति अङ्गोदितव्यावृत्तिपरं चेति ति० त० ।
उक्तं ५ मधुर्णादिते च लि० भावे क्तः । ईराशीनासुदयं
जगत् । कर्त्तरि क्त । उदयं प्राप्ते उदाशी च । ‘नव-

मेकान्त दोषाणां ह्यन्तर्बोदिते गुरुः’ ज्योति० टनरपति-
जयचर्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्तावशिष्टः स्वरः यथा । ‘हाद-
याद्वादिनाद्यान्ताः स्वरान्ताश्चैव कालतः । उदयान्ते
पुनस्तान्तरं एकादयोदयैः । वर्षमासदिवाभाडीपक्षानि
च क्रमादिकम् । काळमानं मया प्रोक्तं पञ्चधा च
स्वरोदये । यत् भुक्तं स्वरभोगेन लब्धं श्रेयोदितं
भवेत् । लब्धे भुक्ताः स्वरा श्रियाः शेषाङ्के तदितस्वराः ।
आद्यान् पञ्चा विभक्ते तु भुक्तं स्यादुदितस्वरे । उदितस्य
स्वरस्य सुममस्वरवशेन तत्’ । आधकं चक्रवर्त्ते बाला-
दिचक्षे वक्ष्यते । पञ्चस्वरोक्ते ६ स्वरभेदे च । तन्नेखन
प्रकारस्य बालादिचक्रवत् श्रियाः । तदप्युक्तं तत्त्वैव । ‘तिथि-
प्रतिपदादिषु कृजादिशरीरान्वयैः । नन्दा भद्रा जया-
रिक्ता पूर्णा चापि यथाक्रमम् । क्रमेणाहुः प्रदातव्या
पाञ्चाङ्गसमुच्चयः । चन्द्रादौ ८१ प्रथमे देया नगमनं
८७ द्वितीये । तृतीये चान्ननवकं ८९ चतुर्थे तु यज्ञ-
यज्ञाः ९६ । पञ्चोत्तरयत् १०५ देयम् क्रमेण पञ्चकोष्ठः ।
अङ्कपञ्चणत् ‘वयोराशिं स्वराङ्कस्य एकीकृत्य लिधापर्येत्’ ।
इत्यादि सप्तादिमुन्याणामां, सप्तस्यन्यवर्गं विवृतिः ।
एतेषां पञ्चकोष्ठस्ववर्णादीनां संज्ञा तत्त्वैवोक्ता यथा
‘उदितं भवितं भ्रान्तं सन्ध्यायां तदनन्तरम्’ सं-
ज्ञान्तरमपि तत्त्वैव ‘जन्म कर्म च आधर्मा पिण्डं चिह्नं
तत्त्वैव चेति ‘उदिते विजयोनित्यं भविते लाभ एव च ।
भ्रान्ते तु विहिताप्रोति सन्ध्यायां वरणं कृतम् । यत्तु
नामाक्षरं प्राप्तं तत्त्वैव उदितस्वरः । १०५ पञ्चमे । ‘पुरो-
क्षितञ्च कुर्यात् देवतासुदितोदितम्’ या० अ० । विद्या-
भिजनात्तानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तं उदितं सङ्ग्रहम्’
मिता० १११ शास्त्रनामगन्धर्व्ये स्त्रीवैरे (बाह्या) न० अमरः ।

उदिति स्त्री उद्+हृ-क्त्वि । उदये उद्गमने ‘यत्तस्य वा
निश्चिति बोदितं वा’ अ० ६, १५, ११ ।

उदीक्षण न० उद्+हृ-घञ्-स्युट् । १ अङ्गं दर्शने २ उद्भावने च ।

उदीक्ष्य कथ्य० उद्+हृ-घञ्-स्यप् । १ अङ्गं इहेत्यर्थे २ उद्गम्ये-
त्यर्थे च । कर्मणि यत्तु । ३ उद्भावने ४ उदीक्षणीये च लि० ।

उदीचीन लि० उदीचि उदीक्षां वा मयः खः उद्यादेशे
अङ्गोमे पूर्वदीर्घः । उत्तरादङ्गदेशकालभवे । ‘उ-
दीचीनप्रवणे करोत्युदीचीं वै मनुष्याणां दिक्’ शत०
ब्रा० १२८, १, ६ । ‘उदीचीनदण्डं वै तत्पवितं भवति’
शत० ब्रा० १, ७, १, १९ ।

उदीक्ष्य लि० उदक्ष्+भवाधे यत् उद्यादेशः अङ्गोमे दोषः

उत्तरदिग्देशकालमे । “शरैरुक्षैरिवोदीच्यातुङ्गविष्णु-
रवानिव” एव । २ कर्मसमाप्ति कर्त्तव्ये दक्षिणादिटा-
नादिहमे कर्मोदी च । “अश्वतरोरघातुदीष्ये मु” कात्या०
२०, २, २५ । “अश्वतरीयुक्तान् रघानुदीष्ये षु ददाति”
कर्त्तः । यथा होमादौ प्रकृतहोमानन्तरं कर्त्तव्योदकाश्र-
ल्लिसेकदि । यथाह सं० त० “अश्वतरीयुक्तान् रघानुदीष्ये षु ददाति”
गोभिलः । “समिधसाधायनपय्युक्तं तथैवोदकाश्र-
ल्लिसेत् अन्त्यमेत्या” इति अथाययभूतम् । उदीच्यादेग-
यरावत्याः पश्चिमेसरस्या देशभेदाकोष सत्युपुराणे टयि-
यथा “वाङ्मौका वाटधानाच आभीरा । कालतोयका ।
परम्प्राचैव भूराच पङ्कवाचास्तस्त्रिकाः । गन्धारा-
जवनाचैव सिन्धुवीरमद्रकाः । यका इत्याः पुलिन्दास
पारदा वारभूसिकाः । राभटाः कण्टकाराच केकया देग-
जानिकाः । क्षत्रियोपनिषयाच वैशम्पुङ्गुकानि च । आ-
लेधोऽय भरहाजः प्रस्थलाः सटशेरका । हम्पकास्तन-
गानाच सैनिकाः सङ्घसकजैः एते देशा उदीच्यास्तु पुराणं
परिकीर्त्तताः” । इहत्वं० कूर्म विभागे तु अन्ये एव ते उक्ता
वथा “उत्तरतः कैलासो हिमवान्नुमान् गिरिर्भुवनाय ।
क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तयोत्तराः क्षुद्रमीनश्च । केकय-
वातियासुभोगप्रस्थार्जुनायनाम्नीधराः । आदर्शान्दो-
पिनिगतस्तरगाननाश्चसुखाः । केशधरचिपिटासिकदा-
शिरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिकापुङ्गुकागर्तमानाव-
कण्टधानाच । अश्वरमङ्कमालवपौरवकच्छारदण्डपि-
कलकाः । माण्डुकचूपाकोङ्कशीतकमाण्डवभूतपुराः ।
गान्धारयशोवतिशेनताकराजव्यषचरगव्याच । योधेय-
दासमेयाः श्यामाकाः केसधर्माच” अजमोर्विरोधपरि-
हारः अपेक्षाभेदात् नामान्तरानुल्लेखाच्च बोध्यः ।

उदीच्यावृत्ति स्त्री “मकुर्विषयेऽपि समे कक्षास्ताच समे क्षुर्नो
निरन्तरा” । न समाज पराश्रिता कला वैयाकीयेऽस्मै रक्षी
गुहः” इत्युपक्रम्य “उदीच्यावृत्तिर्हीतीयकः सक्ताऽप्येव
भवेद्गुणयोगः” इ० र० उक्ते वैयाकीयेभेदे कक्षसि । [हेय ।
उदीप लि० उद्गता आपोधतः अक्ष समा० रत्नम् । उद्गतराशे
उदीरण न० उद्ग+र+कृत् । उद्गारणे “उद्गृह्याः
प्रणयोवासां आशीक्षिप्रदोरणम्” कुमा० पुष् तत्तैव स्त्री ।
उदीरित लि० उद्ग+र+कृत् । कश्चित् २ कश्चित् १ प्रेरिते च ।
“अभिवाचनमुदीरितेन्द्रियः” कुमा० भाषे त् । उक्तमे न० ।
उदीर्ण लि० उद्ग+कृत् । उद्गते २ नक्षति २ उद्गते च ।
“उदीर्णरागप्रतिरोधकं बुद्धः” भाषे । “भवज्ञानवरो-

दीक्षुस्तारकास्थो महाश्वरः” कुमा० । श्विष्णौ पु० ।
“उदीर्णः सर्वतश्चतुरनीयः शाश्वतःस्थिरः” विष्णु० सं० ।
उदुत्य न० उदुत्यकितिपदयुक्तम् । स्वर्थोपस्थानार्थे मन्त्रे स च
मन्त्र्याप्रयोगे इह्यः “उद्वलनसुदुल्लस्य चित्तं” देवेति तत्-
परम् । तच्चतुरित्युपस्थानं मन्त्रा ज्ञप्तस्य सिद्धिटाः ।
काशीस्थः ।

उदुम्बर पु० उदुम्बरवृत् । (यक्षश्वरः, उद्ये । उदुम्बरा-
श्मश्रुमके इत्युभेदे च ५ तान्त्रे न० । ६ अथोतिरत्तिकापरि-
मिते वर्षे पु० । उदुम्बरवृत्ते उदा० । “यदुदुम्बरवर्णानां
पट्टीषु मण्डलं मण्डत् । शीतं न गमयेत् स्वर्गे किन्तु
क्रतुगतं मयेत्” । सौतमणीयागे सुरापाण्डुत्पबोधकम् ।
“क्षीविरत्तकमस्त्रिभोदुम्बरात्पु साधितम्” । कण्डूराशूल-
कलकं वा उदुम्बरफलोपमम्” सुश्रुतः । उदुम्बरजनपटा-
दयवे च । “साल्मावथवेष्टादि” पा० ततोभवाद्यर्थे इज्ज् ।
अदुम्बर तद्वत् लि० “साल्मावथया उदुम्बरादयः” सि० कौ०
उदुम्बर एव स्वार्थे अण् तस्मान् प्राप्ते । “अदुम्बरा-
पिङ्गलमजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्” इ० सं० । उदुम्बरे
क्षमिः पात्रे सति० सं० । उदुम्बरक्षमिः तन्माध्यस्थक्षमौ ।
उदुम्बर इव मयकः पात्रे सति० सं० । स्थूलमयके पु०
उदुम्बरदला स्त्री उदुम्बरखेव दक्षमस्याः “दलीहो राजान०
उदुम्बरपसी स्त्री उदुम्बरपसीवत् सर्वम् न इत्यम् । तदर्थं
उदुम्बरास्ती स्त्री उदुम्बफलानि शाकुल्येन सन्त्यस्यां नद्यां
मत्स्यं संताया दीर्घः । नदीभेदे ।

उदुम्बल पु० उदुम्बरवृत्ते रस्य वा कः । उदुम्बरे “उदे-
यनसुदुम्बकम् तथ्येकसुतश्यामुदम्” अष्ट० प० ६, १७ ।
उदुम्बलमस्य पु० ० । २ विलोपीयबलपुत्रो लि० उदुम्बरावस-
तया उदुम्बको यमस्य दूती चरतोर्जनां अह” अ० १०, १४,
१२, “उदुम्बको उरध्वी विलोपीयवौ” भा० ।

उदुम्बल न० अर्जुनं क्ताति क्षा-क पुत्रो० नि० । तथ्युक्तादि
कण्डनार्थं काशादिरचिते इह्ये, २ युगयुक्ती च ।
“सधानसुदुल्लस्यं मुषसेनामिहव्यात्” सुश्रु० । उदु-
तोक्ते शारीरे २ अन्विभेदे पु० सम्बन्धश्च सुक्त० इयिताः
“कोटोदुल्लस्य उद्गतराशुसिध्वी वायवस्य उदुम्बलपुत्रा-
वसाः” राजटिप्पणम् सम्बन्धित्वा “कथावृत्त्यपदगतेषु दुल्लस्य
इति उदुल्लस्यकृतिताश्च तद्वत्स्वकृत्तकं तथालम् ।

उदुत्त लि० उद्ग+कृत्-कृत् । उद्गते, २ स्त्रौ, २ इति च ।
“उदुत्तकोकमितमेति” भाषे । “उदुत्तवस्यः स्वर्गितक-
दिह्युक्तो” किरा० उदिवाचिताक्षमां स्त्री ।

उद्ग्व स्त्री उत्तला ऋक् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समा० ।

उत्तलायास्त्विति । “मा पातमास्य यत्सोऽवः सा पादां
हव आऽस्य यत्सोऽवः” यजु० ४.६.१० “उद्गवः उत्तमाया
ऋक् प्रयेन्मसु” वेददो० । यजुर्भिर्यत्सोऽवः गच्छन्ति य-
त्सोऽवः गच्छानोति” यत्० ब्रा० १.१.१२ उद्ग+ऋक्-
सुतो क्तिप् । २ उद्गवे “सखाः सन्तु यजमानस्य कामाः
इत्याह” य वै कामो यजमानस्य यदनात् उद्गवः गच्छन्ति”
तैत्ति० “सखि ते देव सोम सखामहवमयीय” रैत०

उद्देजय त्वि० उद्ग+एज-णिच्-अच् । उद्देजकारके “उदे
जयान् भूतगणान् गृह्यधीतु” भट्टः । [उद्गव्यङ्गे उटा० ।

उद्दीप्तं पु० उद्गकेन सिद्धोदयः उद्गादेयः । जलमालसिद्धे
उद्गतं त्वि० उद्ग+गम-क्त । १ उद्गिते, २ उत्पन्ने, “यद्योऽति-
मातोद्गतमावेपिते” जैव० । ३ उद्गति, ४ उद्गाने च ।

उद्गतमृद्धं पु० उद्गतमुत्थितं मृद्धमस्य । जातमृद्धावप्यपयौ
उद्गति स्त्री उद्ग+गम-क्तिन् । १ उद्गवे २ उद्ग गतो ३ उत्पन्नो च ।
उद्गन्ति त्वि० उत्तलतो गच्छोऽस्य प्रा० व० कटकोप इत्समा० ।
१ उत्कटगन्तादेरु २ उत्कटगन्तयुक्तो च । “विजन्मयोद्गन्तिषु
कुम्भेषु” रघुः ।

उद्गमं पु० उद्ग+गम-चञ् अमन्तात् न उद्गिः । १ उद्गवे
२ उद्ग गतो ३ उद्गवे ४ उद्गतो च । “सोमोद्गमः प्रादुरभू-
दुभायाः” कुमा० “फलेन सङ्गकारस्य पुप्लोद्गम इव प्रजाः”
रघुः । “हरितहयोद्गमयद्गया ऋषीभिः” किरा० भावे
क्युट् । उद्गमनमप्यत्र न० “खाड उद्गमने” पा०

उद्गता स्त्री “सज्जवादिमे सल्लुके च न सज्जगुरुः स्यथो-
द्गता । अङ्गितगतमजसगागयताः सज्जवा जगौ च चरणमे-
कतः पठेत्” इ० २० उद्गते विचमदन्ते अन्तोभेदे ।

उद्गमनीय न० उद्ग+गम-अनीच् । भोतवज्जहवे “गृही-
तपक्ष्ममनीयवज्जोति” कुमारः । “तत् स्यादुद्गमनीयं वत्
भोतवीर्यवज्जोर्बुगम्” इत्यमरव्याख्यायां बुगमित्यविवक्षितम्
इति प्रायशः बह्वचं तदेवेति व्याख्याय क्षीरकासी इत्य-
मेव ज्ञोक्तमुदाहरणम् । “गृहीतं पतिं प्रति उद्गमनाय”
मल्लं यवेति मल्लि० । क्षीयाक्षैरवज्जवाहितं क्षोत्रमविवं
वेदिके कर्मणि एव द्विवक्त्रता कृतएव पतिं प्रतीतीत्यध्या-
च्य च व्याख्यातम् । “भोतोद्गमनीयवावसी” दशकुला० ।

उद्गगाठ न० उद्ग+गाठ-क्त । १ अतिशये २ अत्यन्ते । ३ अति-
यमवृत्ते त्वि० । “प्रसाहीः प्रयवज्जुषः परिचयाड्ड-
गाठानोद्गाः” वा० ६० ।

उद्गगाठं पु० उद्ग गीर्वातं वान उद्ग+गी-तच् । १ वानमेद-

गायके । अस्य च उद्गीयकस्य सामावयवस्योर्बुगानादुद्गाठ-
त्वम् । यथा चास्य तथात्वं तथा उद्गीयव्यङ्गे भव्यते ।
योद्गगुष्ठं कल्पितु मध्ये २ अत्विमभेदे । ते च कल्पिजः
अस्मावाकव्यङ्गे ५४५० दर्शिताः । “रथं हरेदथाश्चर्यु
मैक्ष्माधाने च वाजिनम् । होता चापि हरेदन्तसहाता
चाप्यनः क्रये” मनुः । राजसूये तस्य च दक्षिणाभेदे
उक्तः “सोवर्षी” अगुह्मगातः” व्या० ८.४.६ । उद्ग-
गाठप्रशंसनपूर्वकं तत्कर्म च यत्० ब्रा० दर्शितं यथा ।
“भृग्याति ह वा एतद्गोता यच्छंसति । तस्मा एतद्गुणते
प्रश्नो बाध्ययुराभृग्याति तस्मात् प्रतिगरोनाम । तं वै प्राज्ञ-
मासोममाङ्गयते सर्वं वा अग्न्य उद्गुगातुं प्राज्ञं व्याधि-
ज्यं कुर्वन्ति तथो ह्यास्येत् प्रागेवात्विज्यं कृतं भवति ।
प्रजापतिर्वा उद्गुगाता । योषाऽर्घ्येता स एतत् प्रजा-
पतिरुद्गुगाता योषायास्त्विति होतर रैत । विजृम्भित-
यत् स्तुते तद्गोता यस्तेषां प्रजनयति तच्छ्रुतिं यथा-
द पुरुषः शितस्यश्चदेनच्छ्रुतिं तस्माच्छ्रुत्वं नाम” ४.२.११,
१२, १३ । उद्गीयगानकर्तृत्वाच्च यथाऽस्योद्गातृत्वं तथोक्तं
वा० ७० “तस्यैव च वामं च गेष्ठी तस्मादुद्गीयस्तस्याप्ये-
योद्गातृवाच्यं हि गाता” “एवमेवोद्गातारस्यवाचोद्गातः । या
देवतोद्गीयमन्यायता तास्ते देविहान् उद्गास्यसि मूर्धा ते विप-
क्षिष्यताति” च । तथाचानपूर्वकोद्गानस्य फलमपि तथोक्तं
यथा “य एव देवं विहान् वामं गायति उभौ स गायति
सोऽसुनं स एव ये वाममुक्तात् परास्त्रोक्तोकास्त्रास्त्रोति
देवकामांश्च अयानेनैवमेतस्मादुद्गीहोक्तोकास्त्रास्त्रोति
मनुष्यकामांश्च । तस्मादुद्गैव विदुहाता ज्ञयात् कं त
काममगानोति एव ह्येव कामागानक्ये य एतदेवं
विहान् वामं गायति” वा० ७० ।

उद्गारं पु० उद्ग+गृ+कटोरपं बाधित्वा उद्गोर्घः” पा०
चञ् । उद्गमने । “अङ्गोरोक्तस्त्रमहानां मद्योद्गारमुगच्छ”
रघुः । “सज्जोद्गारमुच्चैर्विमानाः” “धूमोद्गारमुत्कृति-
निपुण्या कर्जरा निष्पन्नानि” मेघ० । “सनिष्करोद्गार इवाङ्गि
राजः” रघुः । (उद्गार) इति ३ अक्षयव्यङ्गे च । “धूमोद्गारे
तथा बालो क्षुरकमपि सेतुने । ज्वरके क्षतके चैव निक्ष-
मैर्नित्तिकं त्वजेत्” व्या० १० अतिः । वनमप्रकारः
निदानादिचर्चितः सुकृते दर्शितो वना

“अवातो वनमविरेचनम्यापङ्क्तिविहितं व्याख्यातान् ।
वेद्यातुरनित्तं वननं विरेचनं च पञ्चदशधा व्यापयति
तत्र वननस्याभोगतिरुद्गं विरेचनस्येति दृश्यम् । वनान-

समयोः सावयेषौषधत्वं जीर्णेषधत्वं जीर्णाधिकदोषापहृत्वं वा तन्मूलसमयोगातिरिक्तो जीर्णादानमाध्यामं परि कर्त्तव्यं परिस्त्रावप्रवाहका हृदयोपकरणं विवन्त इति । तत्र वृषभापीडितस्यातितीक्ष्णान्मूर्द्धकोष्ठस्य वा वितनमानं दुष्कृत्य वा गुणसास्यभावाहमनसधोगच्छति । तन्नेमितानमापिदोषोक्तयश्च तमाशु स्नेहयित्वा भयस्फी-
कृततरैर्वाभयत् । अपरिपुष्टाभायस्योतकटस्थोऽप्यः सयेषा-
स्य वाऽहृदयमितिप्रभूतविरचनं पीतमूर्द्धं गच्छति तन्माशु-
ह्वाभायस्यस्यस्येष्टायां वासयित्वा भयस्फीकृततरैर्विर-
चयत् । सामान्ये त्वामन्त्र विधानम् । अहृदयोऽतिप्रभूते
च हृदयं प्रमाणं दुर्गुहं । अतजहृदयस्योत्पत्तिरपि न
हतीत्यं पाययेत् । ततस्त्वेन मधुसक्तफाणिमयुक्तैर्लेह्यैर्वि-
रेचयेत् । दोषविपश्चित्तमत्यसौषधमवस्थितमूर्द्धभागिकमधो-
भागिकं वा न कंसयति दोषान् । तत्र हृत्पाण्यस्य
हृदिर्मूर्द्धापरिमेटोहृत्कारालुङ्गाराविद्विष्टं भवति ।
नमुष्णामिर्हृदाशु वासयेत् । सावयेषौषधमितिप्रभावित-
दोषमतिजननसम्यक्विरक्तमप्येवं वासयेत् । क्रूरकोष्ठस्याति-
तीक्ष्णान्त्रस्यसौषधमत्यगुणं वा भक्तपत्माकर्मैति तत्र
समुदोषां दोषा यथाकाकमनिर्हृयसाणा व्याधिं सह-
विश्वमज्जापादयति । तमन्त्रसमन्वितसौषधस्य पाययेत् ।
आस्त्रास्त्रिज्जनेनात्यगुणं वा भेजसमुपयुक्तमन्यन्दोषान् हन्ति ।
तत्र वपने दोषमपि गौरवमृत्लेषं हृदयाविद्युदिं व्याप्ति
हृदि करोति तत्र यथायोगं पाययित्वा वासयेद् दृढतरम् ।
विरचनं गुदपरिकर्त्तनमाध्यामं शिरोगौरवमनिस्तरणं वा
वायोव्याधिरुद्धिं करोति । तमुपपाद्य भूयः स्नेहस्नेदाभ्यां
विरचयेद् दृढतरम् । हठं बद्धप्रचलितदोषं वा हर्तते
दिग्देहस्यगुणं चेति । अस्त्रिज्जनेन हृत्समौषधमपयुक्त-
मज्जकापरिणा वा वायुं कोपयति । तत्र वायुः प्रकुपितः
पाश्चेष्टकोणिमस्यामर्धमृत्तं मूर्द्धां भ्रमं संज्ञानाशञ्च
करोति । तमभ्यस्य धान्यस्नेदेन स्नेदयित्वा यदीमधूक-
विपक्षेन तैवेनानुवासयेत् । स्नेहस्नेदाभ्यामविद्रावितशरी-
रेणात्यसौषधमत्यगुणं वा पीतमूर्द्धमधोवा नाभ्येति दोषा-
न्तोतकृष्यतै सक् बलव्यपापादयति । तन्माध्यामं हृदय-
मज्जकृष्णा मूर्द्धा दाह्य भवति तमयोगमभित्याचक्षते
तमाशु वासयेद्दहनफलकवणास्त्रिर्विरचयेत्सौक्ष्ण्यं कक्षा-
वेष्टं । दुर्गन्तस्य तु समुत्क्रिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं
कण्डूचक्षुःकुपिडकाज्वराकर्मदैनिकोदनानि कुर्वन्ति ।
ततस्तानवयेषांस्त्रिर्विरचयेत्पापहरेत् । अस्त्रिज्जनेन मृदु-

विरक्तस्याभोगाभं सावयेत्पीदरता मूलं वातपुराप्रसङ्गं
कण्डूमखलकाप्रादुर्भावो भवति तमास्थस्य पुन संज्ञेता
विरचयेत्सौक्ष्ण्येन । नातिप्रवर्त्तमाने तिष्ठति वा दृष्टयो
धने तन्नेन जनार्थस्योदकं पाययेत् पाण्यतापैश्च पाश्चा-
दरमपस्नेदयत् । ततः प्रवर्त्तने दोषाः । अतुप्रस-
वात्स्यदोषे जीर्णेषधं हृदयोपमहःशेषं बलस्त्रावेष्ट
भूयोभावां दिदध्यात् । अमहत्तदोषं दशरालाहृत्सुपसं-
कृतदेहं स्नेहस्नेदाभ्यां मय योधयत् । दुर्विरक्तस्यास्थस्य
पुन मज्जेता विरेचयेत् । हृत्समयोभेदेनाघातशीला-
प्रायश्च स्त्रियो राजसमीपस्या बन्धज श्रोत्रियाश्च भवन्ति ।
तस्मादेते दुर्विरक्त्या हृदयात्तादात एव तानतिस्त्रिगुणं
स्नेदोपपन्नान् योधयत् । स्त्रिगुणस्त्रिगुणानिमात्ममतिहृ-
कोष्ठका वा तीक्ष्णाधिकदसमोदधमतिरिक्तोक्त्यात् । तत्र
वसनातियोगे पितातमपुत्रतिर्ज्वलविश्रयो वातकोपस्य
बलवान् भवति तं एतेनाभ्यस्त्यावगाह्यावगाह्य शीतास्त्रि-
शर्करामधुभिर्मूलैर्लेह्यपरिदोषास्त्रिगुणं । विरेचनातियोगे
कफस्यातिप्रवर्त्तितहृत्कारालुङ्गाराविद्विष्टं तन्मापि बलविश्र-
यो वातकोपस्य बलवान् भवति तमतिशीतास्त्रिगुणं प र
विश्र्यावगाह्य वा शीतस्त्रिगुणं कान्धुभिर्मूलैर्लेह्य-
येत् । पिच्छावर्त्तनं पाण्यं दद्यात् क्षीरशर्पणा सैन्यं तुपा-
सयेत् प्रियङ्गुदि पाण्यं तत्रहृत्पाण्यं ना पातु प्रय-
च्छेत् । क्षीरस्योशान्त्यतरेण भोजयेत् । तस्त्रिगुणं वदना-
तियोगे प्रहृष्टे योषित एवति हृदयति वा तत्र जिह्व-
गि सरणमज्जोव्योवर्त्तितसुहृन्मनं हृत्पा हृत्कारो वै
संज्ञाभित्यपुत्रवा भवन्ति तमजाहृक्चन्दनोशीराहृन्काज
पूष्णं सयर्कोदकैर्मय्यं पाययेत् । पलरसेर्वा सद्यतवीर-
यर्करे शुक्लाभिर्वा यटादीना मेष्ठां सिद्धां सद्योक्तं वस्यो-
पाहृभिर्वा प्रयसा जाहृलरसेन वा भोजयेत् अतिस्त्रिगु-
णितविधानेनोपपरेत् । जिह्वामतिरुपितान्त्रिकटकवण-
पूष्णप्रहृष्टा तिलहृत्पात्रिगुणं वा पीडयत् प्रविष्टायामन्त्र-
मन्ये तस्य पुरासाहृत्वादेयुः । व्याहृते चाणिणी एता-
भ्यक्ते पीडयेत् । हृत्समज्जने वातस्नेहहृद मय्यं स्ने-
दाश्च विदध्यात् । हृत्पादिषु च यथाशक्तं प्रतिकुर्वीत ।
विश्रंसे वेणुवीणागीतस्त्रिगुणं आवयेत् ।

उक्तास्त्रिगुणं रोगाहृत्पात्रिगुणं विरेचयन्ने वध्यते । अपय्या-
दिभोजनरूपकारणसहितजीव्य खट्वादि स्रज्जते उक्तम् ।
‘प्राग्भुक्ते त्वविश्रंसेनो विरेचनं ससाधरेत । पूर्वभुक्तो
विदग्धेन भुक्तानो हन्ति प्राक्कम । सात्वाशुचं परिहरे-

दाहारे इत्यतश्च य । पिपासं नैव भुञ्जीत मातृया वा
 बुभुक्षितः । द्विगुणश्च पिबेत्तयो सुखं सम्यक् प्रजीयति ।
 मेयलेष्टाद्यभक्ष्याणां शुक्ल विद्याद्यधोत्तरम् । गुरुणा-
 मर्ज्वरीहृत्वं लघूनां हृत्प्रतिपद्यते । इत्येतो द्व-
 खापि न मातागुरुद्विपद्यते । इवाद्यमपि शुक्लं न सम्य-
 नेवोपपद्यते । विद्युत्प्रसन्नमभ्यस्तं न पाकं हाधु मच्छति ।
 पिच्छीकृतमसंक्षिप्तं विवाहसुपगच्छति । स्रोतस्यस्यहे
 पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यहा
 तस्याप्यसं विदहते । शुष्कं विरुद्धं विटम्बं वज्रिव्याप-
 दयावहेत् । व्यामं विदग्धं विदग्धं कफापसानिलैस्त्रिभिः ।
 कज्जीर्यं कौचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । व्यस्युपा-
 दाहिसमायसाहा सञ्चारणात्स्वप्रतिपद्यते । कलेऽपि
 सात्त्व्यं लघुं चापि भुक्तमसं न पाकं भजते नरस्य ।
 ईष्यभयकोषपरिपत्येन तुल्येन रुद्धं स्थितिपीडितं न
 पश्येत्तुल्यं च सेव्यमानमसं न सम्यक् परिणाममेति ।
 माधुर्यं मधुं गन्धमासं स विदग्धसत्तं गन्धमन्धमावस ।
 किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदन्तं विदग्धमासद्विपक्वत्वात् ।
 उदगारशुक्लावपि भुक्ताङ्गा न जायते हृद्गुह्यता च
 यस्य । रसावशेषेण तु सप्रमेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजार्णम् ।
 तुच्छप्रसापो वमथुः प्रसेकः सदन् भ्रमः । उपद्रवा
 भवन्त्येते मण्यं चाद्यजोयते । तन्मात्रे लङ्घनं कार्यं विदग्धे
 वमनं हितम् । विदग्धे स्वेदने पथ्य रसशेषे शयीत च ।
 वामयेदधु ग तस्यादुष्णे न लवणाशुना । कार्यं वानशमं
 तावद्यामसं प्रकृतिं भजेत् । लघुकायसतस्यै न लङ्घनैः सुभ-
 याचरेत् । यावत् प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।
 हिताहितोपशुक्लमसं समशमं सुतम् । वक्तुं लोकम-
 काले वा विज्ञेयं विषमाशमम् । व्यजोर्ध्वं भुञ्जते यत्तु
 तदध्ययनस्यते । त्वयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन्
 करोति वा । व्यसं विदग्धं हि मरस्य शीघ्रं शीताशुना
 वै परिपाकमेति । तद्व्यास्यं शैलेन निहन्ति पित्तमाक्षेदि-
 भावाश्च नमस्तथा । विदहते यस्य तु भुक्तमात्रे
 द्रुतेतं लङ्घनस्यते । श्लाघाभयां मातृकसम्प-
 युक्तां कीदाभयां वा स सुखं लभेत । भवेदजोर्ध्वं प्रति
 यस्य शक्तां क्षिप्रस्य जन्तोर्बलिनोऽस्यकाले । प्रातः स
 शुक्लोपमयासशब्दो भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ।
 अस्य वहा दोषविशेषाधं क्लेशं न तेजः पथमादधोति ।
 भवत्यजोर्ध्वं पितृ तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवद्विहन्ति ।
 इत्यनजोर्ध्वताकारणप्रदर्शनपूर्वमुद्गारशुद्धेः प्रकारस्तत्त्वै

दर्शितः यथा 'या माता परिजायते चतुर्भागमनेऽहनि ।
 सा माता दीपयद्वाग्निमत्यदेवे च पूजिता । या माता परि-
 जीयते तथा द्वेदिवसे गते । सा इत्या दंष्ट्रयो चैव मध्यदोषे
 च पूजिता । या माता परिजीयते चतुर्भागावशेषिते । स्ने-
 हनीया च सा माता बद्धदोषे च पूजिता ॥ या माता
 परिजीयते तथा परिणतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदानु-
 कृत्वा सा माता पूजिता भवेत् । अक्षोरात्मादसन्दुटा या
 माता परिजीयति । सा तु कुठविषोन्मादस्यपाप्मना-
 यिनी । यथाग्निं प्रथमां मातां पाययेत् विचक्षणः । पीतो
 ह्यतिबहुं ह्येते जनयेत्प्राणसंशयम् । मिथ्याचाराङ्गुल्या-
 हा यस्य स्नेहो न जोयति । विदग्धं चापि जीयते वारि-
 ष्येप्येन वामयेत् । जोषाजोषविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं
 पिबेत् । तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति हविषता ।
 सः पथ्यमाने हृद्दाहभ्रमसादारतक्लमाः, पटिपिथ्या-
 द्विरुणाभिजीर्णस्नेहं ततो नरम् । यथागूं पाययन्नेषां
 कामं क्षिप्तात्यतश्चुलाम् । देवो यथारसो वापि सुगन्धो
 स्नेहवर्जित्यै । जतो वात्यत्यसर्पिपक्वो यथागूर्वा विधो-
 यते । पिबेत्तुल्यं चतुर्दंष्ट्रं पञ्चाहं षडहं तथा । सप्र-
 रात्मात्तरं स्नेहः साक्षीभवति सेवितः" ।

उद्गारश्च नागवायुकार्यम् यथोक्तपदांशो योमार्णवे
 "उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः । उन्मीलने स्थितः
 कृष्णोभिस्त्रास्त्रनसमप्रभः । लङ्घयत्युद्धते चैव जवाकुसुम-
 सन्निभः । जृम्भ्ये देवदत्तः स्यात् शुद्धस्फटिकसन्निभः ।
 धनद्वयस्तथा घोमे मकरजतवर्णकः । ललाटे चोरवि-
 क्तस्ये हृदि नाभौ त्वगस्थिषु । नागाद्या वायवः पश्च-
 दैरे तु परिवेष्टिताः" । [जिरके शब्दवि० ।

उद्गारशोधन उ० उद्गारं शोधयति शुध-णिच्-ल्यु । लण-
 उद्गारिन् ति० उद्+गृ-णिनि स्त्रियां ऊप् । उद्गारयुक्ते ।
 "यत्ते मीलो कनककपिशं सौरभोद्गारि वासः" उद्गवृ० ।
 "धारास्त्रोद्गारिदरोसुखोऽसौ" रघुः । "यः पथ्यस्त्रीरति
 परिमलोद्गारिभिर्नागराणाम्" मेघ० ।

उद्गिरण न० उद्+गृ-ल्युट् ति० इत्थम् । उद्गमने ।
 उद्गारे (ठेकुर) शक्यस्तरमेवे च । "आध्यात्मजिरणम-
 चरसो विदाहोऽजोर्ध्वस्य पानजनितस्य भवन्ति लिङ्गम्"
 सुसु० । उद्गारशब्दे विदितः ।

उद्गीति स्त्री उद्+गं-भावे क्तिन् । उद्गीताने कर्मणि क्तिन् ।
 "आय्यायकहृदितयं व्यस्यरचितं भवेद्यास्याः । शीघ्रीतिः
 किल गदिता तद्वद्वयत्यंभेदसंयुक्ता" इ० उ० उद्गीता माता-

हस्तभेदे । उद्+गै-भावे क् । उद्गीत उद्गीर्गाने न० ।
उद्गीय षु० उद्+गै-यक् । सामगानावयवभेदे ।

“उद्गीयस्य पदपाठवताञ्च साम्नाम्” देवीम० । साम्नो हि
पञ्चविधाः सप्तविधा वा अथवयाः । “प्रस्तावस्त उद्गीयः
प्रतिहार उपद्रवः । निधनं पञ्चधेयाङ्गिहारः प्रणव-
स्तथा” माध० भाष्यद्वयवाक्यात् । तत्र साम्ना आद्योभागः
प्रस्तोत्रा गेयः प्रस्तावनामा । द्वितीयोभागः उद्गीता
गेय उद्गीथनामा । तृतीयोभागः प्रतिहर्त्ता गेयः प्रति-
हारनामा । चतुर्थोभागः पुनरुद्गीता गेय उपद्रवनामा ।
पञ्चमिदं गेयः निधननामा इति पञ्चविधः । गानार-
म्भकाले सर्वेऽङ्गं त्विगभिर्लिखित्वा ऋकारकरणरूपो हिङ्कारः,
ओङ्कारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूपः प्रणव-
वयवः इति सप्रणवयवत्वम् तदेतत् ऋ० उप० दर्शितम् यथा
“समस्तस्य खलु साम्न उपोसनं शब्द” इति साधुत्वोपस्थासे-
न ‘अग्निः प्रस्तोत्रोऽन्तरिक्षोद्गीय आदित्य प्रतिहारो
दौर्निधनमित्यङ्गेषु अथाहस्तेषु दौर्हिङ्कार आदित्य
प्रस्तोत्रोऽन्तरिक्षोद्गीयोऽग्निः प्रतिरिक्छर्द्दोऽग्निः प्रति-
हारः दृष्टिर्वा निधनम् । कल्पने ङाङ्गं लोका उद्गी-
ताङ्गना य एतदेवं विहाङ्गाङ्गं पञ्चविधं सामोपासकं”
इत्यौ पञ्चविधस्योपासनसङ्गं तत्त्वैव

‘इत्यौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिङ्कारो, मेघो
जायते स प्रस्तावो, वर्धते स उद्गीथो, विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहारः । उद्गीताति तन्निधनं, वर्धते ङाङ्गं यमयति
इ य एतदेवं विहान् इत्यौ पञ्चविधं सामोपासकं । ऋषी-
स्त्वष्ट्रं पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यतः समुद्भवते स
हिङ्कारो, यद्वर्धते स प्रस्तावो, वाः प्राण्यः स्यन्ते स
उद्गीथो, वाः प्रतीच्यः स प्रतिहारः ससृष्टो निधनम् ।
न ङाङ्गं प्रत्युमुमान् भवति य एतदेवं विहान् सङ्घा-
स्यसु पञ्चविधं सामोपासकं” ।

अत्रादिषु पञ्चविधस्योपासनं तत्त्वैवोक्तम्

“अतः पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो,
शीतः प्रस्तावो, वर्षा उद्गीथः, शरत्प्रतिहारो, हेमन्तो
निधनम् । कल्पने ङाङ्गं अतव अतमान् भवति य एत-
देवं विहाङ्गेषु पञ्चविधं सामोपासकं” ।

“पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताञ्च हिङ्कारो, जवयः प्रस्तावो,
गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः उरुषो निधनम् । भवन्ति
इत्यस्य पशवः, पशुमादु भवति य एतदेवं विहान् पशुषु
पञ्चविधं सामोपासकं”

“प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिङ्कारो, वाक् प्रस्ताव, चक्षुरुद्गीथः, श्रोत्रं प्रतिहारो, मनो
निधनं, परोवरीयांसि वेतानि । परोवरीयो इत्यस्य
भवति परोवरीयस्यो हि लोकाङ्गयति य एतदेवं विहान्
प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासक इति स पञ्चवि-
धस्य” । वाचि सप्तविधस्य साम्ना उपोसनं तत्त्वैवोक्तम्

“अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत अत्किञ्च
वाचो ङ्” इति स हिङ्कारो, यत्रेति स प्रस्तावो, यदेति
स आदि, (प्रणवः) । यदुदिति स उद्गीथो, यत्रेति स
प्रतिहारो, यदुमेति स उपद्रवो, वस्तीति तन्निधनम् ।
दुग्धेऽङ्गं वागटोङ्गं यो वाचो दोहोऽश्वानाम्नाटो भवति
य एतदेवं विहाङ्गाङ्गं सप्तविधं सामोपासकं” ।

आदित्ये सप्तविधस्योपासनं तत्त्वैवोक्तम्

“अथ सन्त्वसुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्वटा
समस्तो न साम्ना । मां प्रति मां प्रतीति सङ्घेयं सप्तः तन साम्ना ।
तस्मात्साम्ना सङ्घेयि भूतास्यन्वायत्तानीति त्रिदासस्य
यत्पुरोटयात्स हिङ्कार, ऋतस्य पशवोऽन्वायत्तत्वात्तस्मात्ते
हिङ्कारान्ति हिङ्कारभाजिनो हेतृतस्य साम्ना । अथ यत्-
प्रसोदिति स प्रस्ताव, ऋतस्य सृष्ट्या अन्वायत्तत्वात्तस्मात्ते
प्रस्तुतिकासा प्रथमाकासाः प्रस्तावभाजिनो हेतृतस्य साम्ना ।
अथ यत्सृष्टवनेत्यायां स आदित्यः (ओङ्कार) तदस्य वया-
स्यन्वायत्तानि तस्मात्साम्नास्यन्तरिक्षोऽन्तरिक्षाण्यन्वादायात्तानि
परिपतन्त्यादिभाजिनो हेतृतस्य साम्ना । अथ यत्सृष्ट्यति
मध्यन्दिने स उद्गीथ, ऋतस्य देवा अन्वायत्तत्वात्तस्मात्ते
सक्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो हेतृतस्य साम्ना ।
अथ यदुद्गं मध्यन्दिभात् प्रागपराङ्गात्स प्रतिहार, ऋतस्य
गर्भा अन्वायत्तत्वात्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपदान्ते प्रतिहार-
भाजिनो हेतृतस्य साम्ना । अथ यदुद्गं मपराङ्गात् प्राग-
क्तमयात्स उपद्रव, ऋतस्यारण्या अन्वायत्तत्वात्तस्मात्ते उरुषं
इहा कर्त्तुं अन्वमित्युपद्रवस्य उपद्रवभाजिनो हेतृतस्य साम्ना ।
अथ यत्प्रथमाकासमिति तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तमा-
त्तत्वात्तन्निधनमिति निधनभाजिनो हेतृतस्य साम्ना । एवं
सन्त्वसुमादित्यं सप्तविधं सामोपासकं” ।

अतिशयस्य फलाय सप्तविधसामोपासनं तत्त्वैवोक्तम्

“अथ सत्वात्समन्वितमतिशयं सप्तविधं सामोपासीत
हिङ्कार इति त्र्यम्बरं प्रस्ताव इति त्र्यम्बरं तद्वयम् ।
आदित्ये त्र्यम्बरं प्रतिहार इति त्र्यम्बरं तत्त्वैव
कृतं तत्त्वम् । उद्गीथ इति त्र्यम्बरं उपद्रव इति त्र्य-

‘अरं’ निमित्तमिह; ‘समं’ भवत्युत्तरमतिशयिते त्र्य-
‘अरं’ तत्त्वम् । निधनमिति त्र्युत्तरं तत्त्वमेव भवति,
तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरुत्तराणि । एकविंशत्या-
दित्यन्तरोक्षिकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन पर-
मादित्याज्ययति तस्मात् तद्विधोक्तम् । आप्रोतीहदित्यस्य
जयं परी ह्यादित्यजयाज्ययो भवति य एतदेवं वि-
हानात्मकमित्यतस्तत्त्वम् सप्रविधं सामोपासो सामोपासो” ।

पुनः पञ्चविधस्य समन्वादिनाम्ना उपासनं तत्त्वोक्तं यथा
“मनो ह्रिद्गुरोवाक्छावाक्छुद्गुरोः श्रोत्रं” प्रतिहारः
प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमे-
द्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणो भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान्
कीर्त्या, मज्जामनाः स्यात्तद्भवतम् । अमिमन्वति स हि-
द्गुरो धूमे जायते स प्रस्तावो जूकति स उद्गुगोयो
ऽकारः भवति स प्रतिहार उपशान्त्यति तद्विधनं संशा-
न्यति तद्विधनमेतद्दृष्टान्तरमग्नौ प्रोतम् । स य एवमेतद्दृष्ट-
ान्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्वप्राप्ता भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान्
कीर्त्या, न प्रत्यङ्गन्मिसाचमिन् मिथीवेत्तद्भवतम् ।
उपमन्वत्येते स हिद्गुरो प्रापयते स प्रस्तावः स्त्रिया सङ्-
गतेषु उद्गुगोयः प्रतिस्त्री सङ्गते स प्रतिहारः कालं
गच्छति तद्विधनं पारं गच्छति तद्विधनमेतद्ब्रह्मदेव्यं मि-
थुने प्रोतम् । स य एवमेतद्ब्रह्मदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद
मिथुनोभवति मिथुनान्मिथुनात् प्रजायते सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान् कीर्त्या,
न कामान् परिहरेत्तद्भवतम् । उद्यन् हिद्गुरोः उदितः
प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गुगोयोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं य-
द्विधनमेतद्दृष्टादित्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्दृष्टादित्ये
प्रोतं वेद तेजस्वप्राप्ता भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान् कीर्त्या, तपनं न
निन्देत्तद्भवतम् । अन्वाचि सन्मूलने स हिद्गुरो मेघो
जायते स प्रस्तावो वर्धति स उद्गुगोयो विद्योतते सन-
वति स प्रतिहार उद्गुगुह्यति तद्विधनमेतद्दृष्टं पर्जन्ये
प्रोतम् । स य एवमेतद्दृष्टं पर्जन्ये प्रोतं वेद विष्णु-
र्वाच सुष्टुर्वाच पशुनवत्ये सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान् कीर्त्या वर्धनं स
निन्देत्तद्भवतम् । वसन्तो हिद्गुरो योनिः प्रस्तावो वर्षा
उद्गीयः शरत् प्रतिहारो नेमनो निधनमेतद्द्वैराजमृषु

प्रोतम् । स य एवमेतद्द्वैराजमृषु प्रोतं वेद विराजति
प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान् कीर्त्या, सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति मज्जान् कीर्त्या, मृष्टन्न निन्दे-
त्तद्भवतम् । पृथिवी हिद्गुरोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौर-
ुग्गीयो दिशः प्रतिहारः ससृष्टो निधनमेतः शक्र्यो
लोकेषु प्रोताः । स य एवमेतः शक्र्यो लोकेषु प्रोता
वेद लोको भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति मज्जान् प्र-
जया पशुभिर्भवति मज्जान् कीर्त्या, लोकाः स निन्देत्तद्भव-
तम् । मज्जा हिद्गुरोऽप्ययः प्रस्तावो गाव उद्गुगोयोऽश्वाः
पतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ।
स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता वेद, पशुमान् भवति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति
मज्जान् कीर्त्या, पशुस्य निन्देत्तद्भवतम् । लोम हिद्गुरोः
त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गुगोयोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा नि-
धनमेतद्वाचायश्रीयमङ्गेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्वाचा
यश्रीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गीभवति नाक्नेन विहृति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति मज्जान् प्रजया पशुभिर्भवति
मज्जान् कीर्त्या, संवत्सरं मज्जो नास्त्रीयात्तद्भवतं मज्जो
नास्त्रीयादिति वा । अग्निहिद्गुरो वायुः प्रस्ताव आदित्य
उद्गुगोयो नक्षत्राणि प्रतिहारचन्द्रमा निधनमेताङ्गाजं
देवतासु प्रोतम् । स य एवमेतद्गाजनं देवतासु प्रोतं
वेदतासासिव देवतानां सलोकातां सार्द्धतां सायुज्यं ग-
च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति मज्जान् प्रजया पशुभिर्भ-
वति मज्जान् कीर्त्या, ब्राह्मणास्य निन्देत्तद्भवतम् । त्वरी धिया
हिद्गुरस्त्यय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽन्तरिक्षुरादित्यः
स उद्गुगोयो नक्षत्राणि वयसि मरीचयः स प्रतिहारि
सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तद्विधनमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम् ।
स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ।
तदेव स्तोत्रो भवति ‘यानि पञ्चधा त्राणि तेभ्यो न
ज्यायः परमन्वदस्ति । यस्तद्देव स वेद सर्वं सर्वा दिशो
ब्रह्मस्यै हरन्ति’ सर्वस्मिन्तोऽपासोत तद्भवतम्” ।

एवं सामावयवानां तत्तद्दृष्टोपासनसङ्ख्या उद्गीयः
प्रावयस्य ओद्गुरादिदृष्टोपासनसङ्ख्या तत्त्वैव यथा
‘ओमित्येतदकरमुद्गीयः तथा एतान्मयुनं यहाक्च प्राणस्यै
च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्गुरो संस्तुयते यदा
वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्मोमित्यस्य का
मम् । आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं वि-
हानमरमुद्गीयमुपासो । तथा एतदनुज्ञात्तरं यद्वा हिद्गुरो-

उज्जानास्योमित्येव नटाह एषो एव सङ्गृह्यैदृशुषा सम-
 रूयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवंविद्वानक्षरमु-
 द्रोयमुपासीत । तेनेयं त्वयो विद्या यस्मिन्नेत्योमित्याश्र-
 यत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्मात्तद्व्यापयित्वै
 मरिचिन्ना रसेन । तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न
 वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्याया क-
 रोति अङ्गयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेत
 स्तद्वात्तरस्योपव्याख्यानं भवति” । तस्य प्राणदृष्ट्या उपासक
 सुक्तं तत्रैव ‘देवासुरा ह वै यत्न संयेतिरे उभये प्राजाप-
 त्यास्तद्वेदे देवा उद्गोयमाजसुरनेनानभिभविष्याम इति ।
 त ह नाविक्य प्राणमुद्गोयमुपास्यक्रिरे तं हासुराः पा-
 पना विविधः तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि
 च पाप्मना स्तेष विद्वः । अथ ह वाचमुद्गोयमुपास्य-
 क्रिरे तां हासुराः पाप्मना विविधस्तस्मात्तेनोभयं वदति
 सत्यञ्जान्तं च पाप्मना स्तेषा विद्वः । अथ ह चक्षु-
 र्द्रोयमुपास्यक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधस्तस्मात्ते-
 नोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना स्तेषा वि-
 द्वः । अथ ह श्रोत्रमुद्गोयमुपास्यक्रिरे तद्वासुराः पा-
 पना विविधस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणी-
 यञ्च पाप्मना स्तेषा विद्वः । अथ ह मन उद्गोयमुपास्य-
 क्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पते
 सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना स्तेषा विद्वः । अथ ह
 य एवायं मुख्यः प्राणसमुद्गोयमुपास्यक्रिरे तं हासुरा
 ऋत्या पितामहं सूर्यं प्राज्ञानमाख्यकृत्वा विष्णुं सत । एवं
 यथाज्ञानमाख्यकृत्वा विष्णुं सत एवं जैव स विष्णुं सते
 य एवं विदितं पापं कामयते यश्चैनमभिरुहति स एषोऽ-
 रसाक्षीः । नैव तेन न सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहृत-
 पाप्मा ह्यथ तेन यदन्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणान-
 वति । एतमु एयान्तोऽवित्योत्कामति व्याददात्येयान्त
 इति” । अङ्गिरस्त्वेन तस्योपासनं तत्रैवोक्तम् यथा ।
 “तं हासुरा उद्गोयमुपास्यक्रिरे एतमु एवाङ्गिरस मन्थने
 अङ्गानां बद्धः । तेन त ह दृक्क्षतिकुद्गोयमुपास्यक्रिरे
 एतमु एव दृक्क्षतिकं मन्थने वाग्वि दृक्क्षती तस्या एष
 उतिः । तेन तं हायसमुद्गोयमुपास्यक्रिरे एतमु एवा
 यास्यं मन्थन्त्यासादयत्यते । तेन तं ह वको दास्यो
 विदाश्चकार । स ह रैमिषोयाणामुद्गाता बभूव स ह
 स्मैथः कामानागयति । आगता ह वै कामानां भ-
 वति य एतदेवंविद्वानक्षरमुद्गोयमुपास्य इत्यध्यात्मम्

अथाधिदैवतं य एवासी तपति तमुद्गोयमुपासीतोद्यन्
 वा एष प्रजापत्य उद्गायति । उद्गास्तनोभयमुपास्य-
 पञ्चन्ता ह वै भयस्य तस्मै भवति य एवं वेद । समान
 उ एवायञ्चासौ चोणोऽयमुण्योऽसौ क्षर इतोसमा-
 चक्षते क्षर इति प्रत्याक्षर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममु-
 ष्होद्गोयमुपासीत” ।

तस्य व्यानत्वेनोपासनं तत्रैव यथा

“अथ खलु व्यानमेवोद्गोयमुपासीत यद्वै प्राणिति
 स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापा-
 नयोः सन्निः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्माद्-
 प्राणपानपानत्वाचमभिव्याहरति । या वाक् सङ्गं तस्माद्प्रा-
 णपानपानपानमभिव्याहरति यर्कतत्त्वात् तस्माद्प्राणपानपा-
 नम् साम गायति यत्त्वात् स उद्गोयस्तस्माद्प्राणपानपा-
 नमुद्गायति । अतो यान्मन्यानि वीर्यं यन्ति कर्माणि य
 याग्ने रैम्यनमाजेः सरणं ददस्य धनुष आयमनसप्राणञ्च
 तपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गोयमुपासीत” ।

उद्गोयाक्षराणां प्राणादित्वेनोपासनं तत्रैवोक्तम् ।

“अथ खलुद्गोयाक्षराण्युपासीत उद्, गो य” इति प्राण
 एवोत्, प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्वा, वाचो ह गिर इत्याचक्षते
 असं यम्, अक्षे होदं सर्वं स्थितम् । द्यौरेवात्, अन्तरिक्षं गोः,
 पृथिवी यम्, आदित्य एवोत्, वायुर्गौरग्निरस्यम्, सामवेद
 एवोत्, यजुर्वेदो गोः, ऋग्वेदस्यं, दुग्धेऽर्धं वाग्दोहं यो
 वाचो दोहः अक्षवान्वादो भवति य एताम्येवं विहातु-
 र्गोयाक्षराण्युपासीत उद् गो य इति” । तस्य प्रणवत्वेनोपासनं
 तत्रैव “अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः स उद्गोय इति
 होतृषटनाडैर्वापि उद्गोयतमुत्समाहरतोत्सुष साह-
 रतीति” । तस्य परोवशीयस्त्वेनोपासनं तत्रैव यथा

“त्वयो होद्गोये कुयला बभूवः शिलकः शालावत्यश्वैक-
 तायनो दालभ्यः प्रवाहणो जैवतिरिति ते होचुद्गोये
 वै कुयलाः स्त्रो हन्तोद्गोये कथां वदाम इति । तथेति
 सप्तपवित्रिषः स ह प्रवाहणो जैवतिरवाच भगवन्ता-
 वये वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वचं ओष्यामीति । स ह
 शिलकः शालावत्यश्वैकतायनं दालभ्यस्तवाच हन्त त्वा
 पृच्छामीति पृच्छति होवाच । का शालो गतिरिति क्षर
 इति होवाच खरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच
 प्राणस्य का गतिरित्यक्षमिति होवाचाक्षस्य का गतिरि-
 त्याप इति होवाच । अपां गतिरित्यसौ होक इति
 होवाच अक्षस्य होकस्य का गतिरिति न खर्गं होक

मतिनयेदिति होवाच स्वर्गे वयं लोकं सामाभिसंस्था-
पयामः स्वर्गसंस्थां हि सामिति । तं ह शिलकः
शालावत्संक्षिप्तयन् टालभ्यसुवाचाप्रतिष्ठित वै किल
ते टालभ्य ! साम यस्मेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिप्य-
तीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्ताहमेतद्भवतो वेदा-
नोति विद्वीति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरित्ययं
लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न
प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं
सामभिसंस्थापयामः प्रतिशसंस्तावं हि सामिति ।
तं ह प्रवाहणो जंशिलकवाचान्ववद् वै किल ते शालवत्य !
साम, यस्मेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतेप्यतीति मूर्धा ते
विपतेदिति हन्ताहमेतद्भवतो वेदानोति विद्वीति
होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
जंशिले क वा इमान् भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यक्षं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्ञायानाकाशः
उपरायणम् । स एव परो वरीयानुद्गोयः स उपो-
ऽन्नलः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसोह
लोकान् जयति य एतदेव विद्वान् परोवरीयां
समुद्गोयसुपास्ते । तं जैतमतिधन्वा गौनक उदरागिण्ड-
ल्ल्यायोहोवाच यावत् स एनं प्रजायामुद्गोयं वेदिष्यन्ते
उरोवरीयो ह्येवैस्तावदस्मिं लोके जीवनं भविष्यति । तथा
मुद्गोहोके लोक इति स य एतमेवंविधानुपास्ते परो-
वरीय एव हास्यस्मिं लोके जीवनं भवति तथाऽस्मिं लोके
लोक इति लोके लोक इति उद्गोयस्य देवताऽपि तत्त्वोक्ता
'अथ जैनमुद्गातोपससादोद्गातः या देवतोद्गोयमन्या-
यत्ता तास्ते देविहातुद्गास्यसि मूर्धा ते' विपतिप्यतीति सा
भगवानवोचत् कतमा सा देवतेति । आदित्य इति होवाच
सर्वाणां ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्नं गायन्ति
मैपा देवतोद्गोयमन्यायत्ता तास्ते देविहातुद्गास्यो मूर्धा ते
व्यपतिप्यत्त्वोक्तस्य भवेति । आकाशादित्यस्यद्वौ प्रक्षपरो
आकाशसङ्क्रान्तिरिति' शां० सू० भा० व्यवस्थापितम् ।
उद्गोर्षं लि० उद्गु-गु-क्त । उद्गान्ते उद्गमिते ।
..प्रयसादस्त्रियाभेतदुद्गोस्य सरायुधम्' कुमा० "बलय
कुलियोदपुनोद्गोस्यतोयम्" मेघ० । [पुष्पाग्रभिः 'सूतिः'
उद्गोर्षं लि० उद्गु-गु-क्त । उद्यते उद्योतिते "उद्गोर्षं
उद्गयिते लि० उद्गु-पन्थ-क्त । उद्योत्य पयिते
उद्गयत्य लि० उद्गुतोपन्यात् निरा० सं० । उद्गोक्ते शब्द-
नोक्तुके । उद्गु-पन्थ-वञ् । उद्गोचने पु० ।

उद्गमण न० उद्गु-पञ्च-ल्युट् वेदे ह्यस्य वा भः । उद्गुल
पञ्चणे २ ऊर्ध्वं विष्टह्य दाने च "प्रतिमन्त्रोद्गमणं तस्मिं
स्वास्ति" कात्या० १६, ५, ११, भवाभावे उद्गमणम
प्यत् । "तस्योद्गमणायैव स्यात्" शत० ब्रा० १४, ५, ४, १०
उद्गमण पु० उद्गु-पञ्च-वञ् वा वेदे ह्यस्य भः । उद्गुल
पञ्चणे २ ऊर्ध्वं विष्टह्य दाने च । "वाजस्य साप्रस्य उद्-
गमणोद्गमोत्" यजु० १७, ६३, "उद्गमणे ऊर्ध्वं
विष्टह्य दीयते इद्गमणम् दानम्" वेदटी० । भवाभावे
उद्गमणोऽप्युक्तार्थे वाटभेदे च । उद्गमणमङ्गः ।
उद्गमिणी स्त्री उद्गु-पञ्च-णिनि ऊ० पु० पाशाख्यरज्ज्वे
स्वार्थे कन् अतश्च यम् । उद्गमणकाप्यत् ।
उद्गमिनि लि० उद्गु-पञ्च-णिच-क्त । उद्गमिनी २ बहु
३ उद्गोर्षं, ४ प्रत्यायिते, ५ प्याहिते च मेदि० ।
उद्ग पु० उद्गु-हन्-अप् नि० । उद्गुपुटे, उद्गु, देवरायो,
१ प्रशंसायां ४ प्रशस्ते च "प्रमायाद्गुहोपघातुहान
संसमागताम्" भट्टिः । अस्य च प्रशंसावचनतया
जातिवाचनेन "प्रशंसाचनैश्च" पा० समासे जातिवा
चकस्य पूर्वनिपाते गवोहः अजोह इत्यादि "उद्गादयस्य
नियतलिङ्गा न तु विशेषलिङ्गाः" सि० कौ० ।
उद्गहन न० उद्गु-घट्ट-ल्युट् । उद्गघणेन चालने । युच् ।
उद्गघटनापि तत्त्वार्थे स्त्री । "तत्त्वार्थस्य बलयकुलियो
दपुनोद्गोस्यतोयम्" मेघ० ।
उद्गघन पु० ऊर्ध्वं निर्वस्य हन्यतेऽत्र उद्गु-हन्-आधारे अच्
नि० । काशदित्यज्ञसाधनेऽप्यस्यकाशदौ यदुपरि निधाय
काशादिकं हन्यते तत् । "कौहोद्गघनघनस्तन्वा ललि-
तापघनां स्त्रियम्" भट्टिः ।
उद्गघ्णि न० उद्गु-घट्ट-ल्युट् । इटकादिकडिनादि
दृज्यः गात्रादिमाज्जने । "उद्गघणेन तु विज्ञेयं कण्डू
कोटमलापहम्" सुश्रु० "चिरामुखप्रिविक्तस्य त्वकस्यत्या-
नेन तेजसम् । उद्गघणोत्सादनाभ्यां जाययातामस
यसम्" सुश्रु० । घञ् उद्गघोऽप्यत् पु० ।
उद्गस न० उद्गु-घस कर्कणि अच् । मांसं घात० ।
उद्गाट पु० उद्गु-घाते प्रच्छादितवस्तु दर्शनार्थमत्र उद्गु-घट्ट-
णिच्-आधारे अच् । प्रच्छादितस्य पण्यादिद्रव्यस्य
दर्शनार्थोद्गघातनाधारे राजस्यापते गृहभेदे (चौकीघर)
उद्गाटक पु० न० उद्गु-घट्ट-णिच्-ल्युट् । कृपात् जलोद्गा
रणार्थे (अरघट्) (घुरना) इति प्लवते यन्त्रभेदे । उद्ग-
घाटनकारिणि लि० णिनि तत्त्वार्थे स्त्रियां ऊ० पु० । "उद्गु-

धाटिनी कुङ्किा" प्रसङ्गात् । नरणे ख्युट् । उद्घाटन
तत्त्वाधने न० । भावे ख्युट् । उद्घाटन प्रतिबन्धनिरासे,
कृतवन्त्यस्य बन्ध्यापकरणे च न० (खोला) ।

उद्घाटित लि० उद्+घट-णिच्-ङ् । १ खपावते व्याख्याटन-
रहिते प्रकाशिते आवरणरहिते कृतोद्घाटने ।

उद्घाटितश्च पु० उद्घाटितं प्रकाशितं यथा तथा जानाति
ज्ञा-क । विज्ञे ।

उद्घात पु० उद्+हन-वञ् । (ठोकरलागा) १ प्रतिघाते ।
"यथावतुद्घातसुखेन मार्गम्" रघुः । "यथावतुद्घातसुखेन
सोऽध्वना" भाषः । "उद्घातिनी भूमिरिति रश्मिर्ध्वजमनात्"
शकु० । "प्राणेन प्रेथ्यमाणेन अपानः पोष्यते यदि ।
गत्वा चोर्ध्वं निवसति एतदुद्घातमलक्षणम्" इत्युक्ते २ प्राग-
वायुनाऽपानाभिघाते । नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायो-
र्तरिष्माणस्य शिरस्यभिहननमुद्घात इत्युच्यते । ३ आरम्भे
'उद्घातः प्रणवोयासाम्' कुमा० । 'आकुमारकथोद्घात'
शास्त्रिणोभ्यो जगर्भयः" रघुः । ४ उक्त्युक्ते ५ मूढरे इशास्त्र
अन्वपरिच्छेदे ।

उद्घुषित लि० उद्+घुष-रवे इट् । १ कृतोद्घोषे २ प्रकटिता-
भिप्राये वाक्ये न० अथर्वे त उट्पुट् । उद्घुषे भेदि० ।

उद्घोष पु० उद्+घुष-वञ् । उद्घुष्यत्करणे 'दीर्घोद्घोष
अभिनेदावज्ञाकोधेहितादिक्त' सा० द० ।

उद्घृप् पु० उद्घृयति उद्+दृन्त्य-अच् । मलकदंशके
उकुष्य' कीटभेदे ।

उद्घृण् लि० दण्डोदभनन् नियमनम् उत्क्रान्तोदण्डम्
अन्ता० घ० । १ प्रचण्डं । उच्चतो दण्डो यस्य । २ उन्नत
दण्डयुतो लि० "उद्घृण्पद्म गृहटोषिकाणाम्" रघु० ।
'उद्घृण्धवल्कलः' हितो० । प्रा० स० । ३ उन्नतदण्डे पु०

उद्घृण्पात् पु० उन्नतदण्ड उद्घृण्ः सद्यः पाल्यते पाल-
कर्मणि घञ् । उन्नतदण्डाकारे १ सर्पभेदे २ मत्स्यभेदे च भेदि०

उद्घृणुर लि० उक्त्युक्ते । १ उच्चते २ उच्चदन्ताविते च ।

उद्घान् न० उद्+दो-भावे ख्युट् । १ बन्धने अक्षरः "उद्घाने
क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः" भा० शा० १ २७ अ०
२ उद्यमे ३ शृङ्गां ४ बाणानसे ५ मध्ये ६ खन्ने च पु० विञ्

उद्घान् लि० उद्+दम्-ङ् । अतिदमिते ।

उद्घाम लि० उन्नतं दान्तः अच० सभा० । १ बन्धनरहिते, "गन्ध-
स्रुतमुद्घामो वने मत्त इव हिपः" भा० व० १ ४६ अ० ।
अप्रतिनिधये २ खतन्त्रे ३ खलुपे च । "उद्घामानि प्रवयति
शिवोऽश्वभिर्धौवनानि" मेघ० "नदत्याकाशं गङ्गाया

स्रोतस्तुहामदिगजे" रघुः उत्कृष्टं चैव' दामपाशास्त्र-
मन्त्रं यस्य । ४ वरणे पु० ४ गम्भीरे लि० "उद्घामभाष-
पिपुनामलवदुष्कास्त्रिणादि" भाग० १ ख० । ६ दण्डकभेदे
अन्तोभेदे पु० "बदिन युगलं ततः सप्ररेफास्तदा दण्डवृद्धिं
प्रयातो भवेद्दण्डकः । प्रतिवरणविवहरेफाः सुरस्थांस्त्वैव
व्यालजीमूतलोलाकरोदामशङ्कादयः" इति हत्तर० ।

उद्घाल पु० उद्+दल+णिच्-अच् । १ बहुवारकटणे, २ वनको-
ट्टने "भोज्याः पुराणश्यामाकौटुबोहालशालयः" सुश्रु०

उद्घालक पु० उद्घृयति भूमिस्तुङ्गनसि+उद्+दल-णिच्-
ख्युलु । १ वनकोट्टने उत्पञ्चे त शिलाजलव्याघ्रापकस्य
'मङ्गकोरुषकश्यामाकौहालकादीनां विरुक्ताच्छेदनीया-
नाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगः" "अथ सर्वेषां प्राणिनामय-
माहाराण्यं वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्त्यान्विषटि-
कगङ्गुमुक्तन्दकपाण्डुकपीतकप्रसोदकालकाशयकपुष्पक-
कहंसकगङ्गुनाम्नतुमुगन्धकलमनीवारककोशोद्घालकश्यामाक-
गोधूमवेणुयवादयः" इति च सुश्रुतः । आयोदधौ-
स्यशिष्ये आरुणो २ अर्धभेदे । तस्य तन्नामकत्व-
प्राप्तिः भा० आ० ३ अ० उक्ता "यथा एत-
स्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौ स्योनामायोदधौ स्यस्य शिष्याः क्यो
बभूवुः उपमन्युत्वा कश्चिद्वेदेति । स एकं शिष्यमारुणं
पाञ्चाख्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं' बधानेति ।
स उपाध्यायेन कटिटे आरुणिः पाञ्चाख्यस्तत्र गत्वा तत्
केदारखण्डं बहुं नायकत् । स तत्र क्रिष्यमानोऽप-
र्यदुपायं भवत्वेव करिष्यामीति । स तत्र संविशेत् । के-
दारखण्डे गद्याने च तथा तस्मिन्नादकं तस्यौ । ततः
कदाचिदुपाध्याय आयोदो पौष्यः शिष्यान् दृष्ट्वा कं
आरुणिः पाञ्चाख्यो गतः ? इति । ते तं प्रत्युपेक्षन् ।
प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं' बधानेति । स एवमुक्तान्
शिष्यान् प्रत्यवाच तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो बलं स
गत इति । स तत्र गत्वा तस्याङ्गानाय यच्छुकार ।
भो आरुणे पाञ्चाख्य काचि वक्ष्ये एकीति । स तत्सु-
त्वारुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सङ्गृह्य
उत्थाय तस्युपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनमयमङ्गुलं
केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारयथोयं संरोधुं संविष्टे
भगवच्छ्रुत्वा सुखेन सङ्गृह्य विदार्य केदारखण्डं भवन्नुप-
स्थितः । तदभिवादये भगवन्मत्तापतु भवान् कर्मण्यं
करवायोति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्यवाच यस्मात्
भवान् केदारखण्डं विदार्योत्थितः तस्माद्गृहात्क एव

नाम्ना भवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनातुम्हीतः” ।

“उद्दाहकोद्धारणः चेतनेन पुनरुवाच” सा० उ०

“उद्दाहकायुद्दाहकोऽरुणादृश्य” इति ४०७ ।

उद्दाहकापुन्यभक्तिना सो उद्दाहकानां पुन्याय भवन्ते यत् क्रोडायाम् एषः । क्रोडाविशेषे यत् उद्दाहकपुन्य-भक्त्यं क्रियते तस्यां क्रोडायाम् ।

उद्दाहकाव्रत न० उद्दाहकं पापनाशकं व्रतम् । पतितसावि-
त्रीकस्य कार्ये वयित्रीकं व्रतमेतद् “पतितसावित्रीक उद्दाह-
कव्रतं चरेत् । हौ मासौ यावत्तेन वस्येन्नाशं भागिकेषाट-
राल हतेन वडालमयाचितं तिरालमयभक्त्योऽङ्गीरालमुप-
वसेत् इति” वयिः । मिता० प्रा० वि० उद्दाहव्रतमित्येव
पाठः संज्ञितापण्ये उद्दाहकेति पाठः प्रासादिकः ।

उद्दाहकायन उ० उद्दाहकस्य गोलापयं फलम् । अभिभेदे
चेतनेति । तस्य तत्पुन्यवत्पुन्यदुद्दाहकस्य उक्तम् ।

उद्दाहवत् उ० उद्दाहो भूकेदारभेदः प्रकायस्थानतया विद्यते
ऽस्य सप्तम् । उद्दाहको ऋषौ । “यवमान् जषिह्वाहवान्
भानान्नाम्न” यत् ० ब्रा० ११, २२, ८ ।

उद्दाह उ० उद्दाह-वज्रम् । उन्मीकने ततः बन्धाः कस्यर्थे सप्तम्
इति । उद्दाहवत् उद्दाहिनं तद्वति लि० स्त्रियां ङीप् ।

उद्दित लि० उद्+दो-क्त । बद्धे भरतः

उद्दित लि० उद्+दिश-क्त । १ उपदिष्टे, २ अविज्ञपिते “तत्-
समुदिष्टं कर्म” संज्ञिप्रसारः रुद्रः शास्त्रोक्तं निर्धारित-
गुणादिस्थितिकर्मस्य प्रसारं कतमसंज्ञकत्वज्ञानार्थं
२ उपदाभेदे न० । तत्प्रकारो यथा “उद्दितं द्विगुणा-
नाद्यादुपवहान् सनाक्षिजेत् । ऋषुस्था ये त तत्ताह्वाकः
सैर्निमित्तैर्भवेत्” इति ० । आद्यात् आद्यावर्धमादय उपरि
वचोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अहान् सनाक्षिजेत् तत्
ऋषुवर्धोपरिस्वाहूर्भिञ्जितैः एकेन युक्तः उद्दितं स्यात् ।
यथा त्वाग्रप्रसारं मध्यगुरुको भेदः प्रसारं किमवसंज्ञक
इति प्रश्ने यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अहान् सन्ध्या
अहान् दद्यात् तत् आद्यावर्धपरिस्वेनेकाह्वेन तृतीय
ऋषुपरिस्वपुनरेण योगे पञ्चाह्वः एकेन युक्तः ऋषुः
संपद्यते एवञ्च ऋषोऽं भेदस्तुत्तरम् । एवमन्यत्र
कल्पम् । सर्वगुरुभेदे त ऋषुवर्धभावात् योजका-
ह्वाभावेन एकमात्रेण योजकाह्वेन प्रथमोभेद इत्युच्यते ।
मालाह्वे उद्दिष्टं विस्तरभवाद्योक्तमाकरे इत्यम् ।

उद्दीपक लि० उद्+दोप-णिच्-लुक् । उद्दाहके प्रकाशके ।

उद्दीपन न० उद्+दोप-णिच्-लुक् । प्रकाशने, २ चेतने-

जने च । लुक् । अलङ्कारोक्ते रसाद्युद्दीपके “उद्दीपन-
विभावास्त रसमुद्दीपयन्ति ये” “रसाद्युद्दीपकाकोके
विभावाः काव्यमाश्रयोः आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदा
भूभौ चतौ” आलम्बनस्य चेष्टायां देशकाष्टाद-
वसाथा” सा० द० उक्ते आलम्बनस्य श्वेष्टादी विभावे
यथा प्रह्लादे रसे “चन्द्र-चन्द्ररोलम्बस्ताद्युद्दीपनं मतम्”
हासे “विकृताकारवाक्चेष्टं यदाकोक्य कृषेज्जनः । तद्-
लालम्बनं प्राकृतज्ञे टोद्दीपनं मतम्” । कश्च “योऽ-
नोऽलम्बनोऽप्यभावात् आलम्बनोद्दीपनं मतम् । तस्य टाहा-
दिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः” । गीरे “आलम्बनविभा-
वास्तु विजेतव्यादयोमताः । विजेतव्यादिचेष्टायास्तस्यो-
द्दीपनरूपिणः” । भयानके “यथादुग्धपयते भीतिस्त-
दालम्बनं मतम् । चेष्टा चोत्तरालस्य भवेदुद्दीपनं पुनः” ।
जुगुप्सायाम् “दुग्धस्यवपिपयितमेदांस्त्रालम्बनं मतम् ।
तत्तैव क्षमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाकृतम्” । अह्वे “पीत-
वर्णी, वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य
अङ्गिषा भवेदुद्दीपनं पुनः” । यान्ते “परमात्मनिरूप वा
तस्यालम्बनमिष्यते । पुण्यान्महत्किञ्चित्तोर्धरव्यवनादयः ।
अह्वपुन्यवसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः” सा० द० ।

उद्दीप्त लि० उद्+दोप-क्त । प्रकाशयन्ति ।

उद्दीप उ० उद्+दोप-रन् । १ गुण् लौ वाच २ उद्दीप्ते लि० ।

उद्दीप्ति लि० उद्+दोप-क्त । उद्दते गर्वायति

उद्दीप्ति उ० उद्+दिश+वञ् । १ यतुसन्धाने, २ अन्वेषणे, ३ अभि-
ज्ञाने ४ उपदेशे च । आधारे वञ् । ५ उपदेशे यथोद्देशं
संज्ञापरिभाषम् व्या० परिभाषा । व्याख्यातैवा मानयेन
“उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशेयः ।
अविचारणसाधनसाधम् । यत्त देये उपदिश्यते तद्देश
एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतसत्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च
सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशबोधपरिभाषा एवात्र
शास्त्रे व्यवहियते । तत्तत्तात्पर्यार्थबोधे ज्ञाने भविष्यति
किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण चतुष्टयधाश्रयपा-
त्रिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्” इति “इदित्” पा० १, १, ११ कृते
कैयटः । केवलम् परिभाषाविषये “तस्मिन्” पा० १, १, ६६
इत्यादिवाक्यार्थबोधे भ्रममोनिर्देशादिकेति प्रयोजनानायां
सकलतन्त्रिभ्युपस्थितौ सकलतत्त्वांस्साराय गुणभेदं परिकल्प्य
कशाकृतयैव निदमः । कार्यकावपये त लिपाद्याश्रयप-
स्थितिरिति विशेषः । एतद्देशाभिप्रेत्य “अधिकारो नाम
लिप्रकारः कर्तृदेशेयस्य सर्वशास्त्रमभिन्वयति यथा प्र-

दीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेदमाभिज्वलयतीति "वही स्थाने"
[१, १, ७८ इति पा० छन्दो भाष्य उक्तम् । अविचारयत्नेन
पाराय्यात् परिभाषायुच्यते । "कचित्परिभाषाकृत्" इति
कैयटः । दोषो यथा प्रभाहारा सर्ववृत्तप्रकाशश्च एवमेत-
त्सर्वविजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् ।
एतच्च पल्लवसाधारणं भाष्यं, पल्लवेऽपि प्रदेष्टुं शक्यं
ताया इतः प्रतीतेः । तन्मतावात्त्वमेव । यद्योह्ये
परिभाषादेवे सर्वविशिष्टत्वमुद्वाहनाभेदं परिकल्प्य तैरेक-
वाक्यतापरिभाषणम् । तदुक्तं "कचित् च" १, १, ५ पा०
इति छन्दो कैयटेन । "यद्योह्ये प्रधानात्म्यसंस्काराय
संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्जन् इति" । कार्यकावे तु
तत्तद्विधिमप्रेष्य परिभाषावृत्तेरिति । अत्रैकदेशस्य इत्य-
नेन तत्र तत्र तत्तद्व्यापि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति यथा
व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यव-
हारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत् ।
ईसंक्षेपे "एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरोमया" गीता
"समायकचनसहये" इति सुसुतोक्तेः अतन्माधिकरणभेदे ।
उत्तुक्तदेशेः प्रा० ७० । उत्तुक्तदेशे च "नवने नन्दनो-
द्देशे न चैतरेषां च" रामा० । "अस्ति कश्चिन्नोद्देशे"
ह्रितो भूरिप्रयोगः तत्तत्सिद्धिः । उद्देश्यादिस्वाद्यर्थे अर्थः ।

उहं शक्यं ५० उद्+दिश-स्त्वल् । १ उद्देश्यके २ उदाहरण-
वाक्ये च । "अनेह्ये शक्य इति" लोका० भूरिप्रयोगः ।
१ प्रत्यये "उहं शक्यापवदितराणि" लोका० इत्यर्थः
यत्ने ८८ १५० इत्यम् । "उद्देशेन पूजाभिषन्विना
रोपितः कन् । पूजाभिषन्विना रोपिते वृक्षादौ
"संस्माययने बहुविप्रोद्देशकवृत्तयोः" त्रिका० इति
केचित् उद्देश्ययत्नेन वस्तुमीहो कप् इति तु न्याय्यम् ।
उहं शक्यं त्रि० उद्+दिश-स्त्वल् । १ अभिसन्नेये यमुद्दिश्य विधेय-
प्रवृत्तिसिद्धिम् २ अतुवाद्यौ । उद्देश्याविधेयभावव्यक्ते
"अतुवाद्यमनूजैव विधेयमुदीरयेत्" इति नियमात् उ-
द्देश्यावचकस्य प्राक् प्रयोगः यथा पर्वतो वज्रिमान् ।
वज्रिः पर्वते इत्यादौ तु वज्रोरेवोद्देश्यत्वं पर्वतवृत्तित्वं
तत्र विधेयम् । अतएव "न्याकारोह्यमेव मे यदरयः" इत्या-
दौ अद्यपदस्य उद्देश्यवाचितयादौ प्रयोगोचितत्वेन परतः
प्रयोगात् वाक्यगतविधेयाविमर्षदोष इति समर्पितमा-
लङ्कारिकैः । "हृदिरादैच्" इति पा० छन्दोऽपि तथैव
भाष्यकृताङ्गीकृत्य सङ्गच्छाद्यमेव तथाप्रयोग इत्युक्तम् यथा
"एतदेकमात्राव्यस्य सङ्गच्छार्थं लब्धताम् । साङ्गच्छिक

आचार्योमहृतः शास्त्रौघस्य सङ्गच्छार्थं वृद्धिशब्दादितः
प्रयुक्ते । सङ्गच्छादीनि च शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुष-
काणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धयुक्तौ यथा
स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञो
परोच्चारितः संज्ञेति "अदेह् गुणः" इति यथेत्तनेन ।
उद्देश्याविधेयभावान्वयव्यक्तौ विवक्षया अभिव्यक्ति-
वचनानुसारेण प्रयोगः यथा वेदाः प्रमाणं भवति
भवति वा । "अस्मानि तत्तेन निजाययोर्युगं द्विफालवद्वा-
चिकुराः शिरःस्थिताः" "भुवद्विभोऽमरोरपि मनोभुवा
तदुपमाः कुसुमाव्यलिताः शराः" इति नैषधे उद्यर्थेव
प्रयोगः । व्युत्पत्तिवादे तु गदाधरेण उद्देश्यवचनानु-
सारेणैव वचनादिप्रयोग इति सङ्गतायासेन व्यवस्थापितं
तच्च तत् एवावश्यम् । "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययतिरिक्तं
विषयत्वात्" शा० द० । उद्देश्यमेव प्रतिनिर्देश्यम् प्राग्
विधेयस्योद्देश्यताया पुनर्निर्देशकत्वं इत्यर्थः यथा "उदेति
स्रविता तावच्छास्त्र एवासेति च" इत्यादाहृतौ प्राक्
विधेयस्य तावच्छास्त्र एवासेति विधानार्थं पुनः प्रतिनिर्दे-
शात् कथितपदत्वं न दोषायेति तदाशयः । तदन्यत्रैव
तस्य दोष इति बोध्यम् ।

अतुवाद्यात्वा च प्रमाणान्तरसिद्धस्य किञ्चिद्वर्ण्य विधानार्थम्
पुनरुपस्थाप्यता यथा पर्वतो वज्रिमान् इत्यादौ पर्वत-
रूपोद्देश्यस्य सिद्धयेऽपि वज्रिभक्त्यवगमविधानार्थ-
संप्रत्यापः । ततो भावे तत् । उद्देश्यता स्वी त्व ।
उद्देश्यत्वम् न० । विषयताविधेये वा च अतुमितौ
शास्त्रोपे च विषेयत्वात्प्राप्य प्रवृत्तौ तु स्वजनके-
च्छाविषयत्वरूपा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादि" वाक्यजनि-
तेऽप्यवगताज्ञानतः स्वर्गकामोद्देश्यमेव यागे प्रवृत्तेः
इति स्वर्गस्य तत्त्वोद्देश्यता एवमन्यत्वात्प्राप्यम् । इच्छा-
विषयत्वे च "अवच्छेदावच्छेदेन साध्यविशिष्टरूपेण" इति
गदा० । [सितिदोषभेदे

उहं शक्यसिद्धि स्वी ईत० । अतुमितुसितस्यासिद्धिरूपे अतु-
उहं शक्या स्वी उह्यतो रेह्योऽस्य कप् अत इत्यम् । कोटभेदे
हारा० ।

उह्योद्योत ५० उद्+द्युत-वञ् वा दक्षोपः । विशिष्टप्रकाशे
"त्वमिनेनैः कतोद्योतं त्वमिः स्वयैरिबोदितैः" भा०
अनु० १४ अ० । "निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतितस्त-
त्त्वतोऽयमर्थः" दायभा० उद्+द्युत-णिच्-अच् ।
२ किरवावलोप्याख्याने श्वागेयशते काव्यप्रदीपव्याख्याने

४ मन्त्राभाष्यप्रदीपव्याख्याने च यन्त्रे पु० ५ उदङ्गोतके लि०
उद्गाव पु० उद्-ङ्-यञ् । १ पलायने अमरः । उत्कटो
द्रव्योयस्य प्रा० व० । २ उत्कटगतियुक्ते । “यते स्वाहा धावते
स्वाहोद्गावाय स्वाहोद्गुताय स्वाहा” यजु० २०, ८, “उद्
अधिकोद्गावोयस्य सउद्गावः” वेददी० “उदि अयतियौति
प्रुद्गुवः” पा० उत्पूर्वाकारेण यञ् विधानात् केवलान्तु
“अदोरप्” पा० अवेव । तेन तथाविपश्चकत्यनं निर्धू-
लमेव । तत्र संज्ञाया कर्त्तरि यञ् इत्येवोचितम् ।

उद्धत पु० उद्+ङ्-न-क्त । १ राजसूते । २ वाक्यादिवच्छब्दे,
३ अविनीते, ४ प्रगल्भे ५ उद्धते च लि० । “परिगतो-
ज्ज्वलद्भूतबालधिः” भट्टिः “मदोद्धताः प्रत्यमिलं विचेष्टः”
कमा० “सङ्गजवापलदोपसमुद्धतः” “जनावरुद्धोद्धतसिन्धु-
रङ्गसाम्” प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवासवः “अथासुद्धत-
मद्वयः” माघः । ५ कृतोद्धेच्छने च । “उत्तरत आङ्गव-
नीयसोद्धतावोक्षिते सिकतोपकोणे” परिद्धते प्रागहारे
पिण्डं निदधाम्येष्वय रतिं कात्या० १६ १, १४, “परि-
द्धते उद्धते कृतोद्धेच्छने अथोक्षिते सिके” यजु० ११, ४७ मन्त्रे
वेददी० । ततो भावे यञ् । औद्धत्य न० । तत् । उद्धता
स्त्री, ल, उद्धतत्वं न०, तद्भावे चाञ्जाल्यादौ ।

उद्धतमनस्कात्वं न० उद्धतं मनोयस्य कप् तस्य भावः त्व । अ-
भिमाने गर्वं यद्धचन्द्रिका ।

उद्धति स्त्री उद्+ङ्-न-गतौ-क्तिन् । १ उद्धतौ २ उद्धतौ । ङ-
आधाते क्तिन् । १ पाषाणादिनाऽऽधाते (टोकरात्मा) “अभू-
तलस्य र्थितया निरुद्धतिलवावतौषां ऽपि न लक्ष्यते रयः”
यज्ञ० । [रिमिः” भट्टिः ।

उद्धम लि० उद्+धा- - धमादयः । कृतयद्धे “ध्वनीनासुद्धमं
उद्धमचूडा स्त्री उद्धम-चूडे ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मरयू० व० । चूडं प्रति उद्धानार्थनिदेशक्रियायाम् ।
एवं उद्धमचूडा उद्धमविधमा अपि मयू० व० । तत्तत्-
क्रियार्थं निदेशक्रियायाम् । [रिश्मम्” भट्टिः ।

उद्धय लि० उद्+धेट-य । उद्धत्य पानकर्त्तरि । “मधूनासुद्धयै
सुद्धरणं न० उद्+ङ्-भावे-ल्यट् । १ सुद्धौ, २ वसने, ३ कृष्ण-
गुह्ये, ४ उद्धूलने ५ उत्तारणे । “दिनानि दोनोद्धरणोवि-
तस्य” रघुः । “तेषासुद्धरणायां इमं पिङ्गं ददास्यस्”
वायुपु० । “कच्छकोद्धरणे निजमातिउत् यत्नसुखमम्”
मनुः । ६ उल्लापने । “प्रतिकर्षोद्धरणसंयोजने” कात्या०
१, १, २६ “आङ्गवनीयदक्षिणाम्बो गार्हपत्यादुद्धरणं कर्त्त-
व्यम्” कर्कः । ७ उद्धृत्य हरये परिवेषणे च । “संध्येन

वोद्धरणं वासयार्त्तु” कात्या० ४, १, १०, “उद्धरणं परिवेष-
णम्” कर्कः । ८ बहिर्निष्कायने । “दिव्यं प्रदह्मोद्धरणे”
कात्या० ० १६, ४, उद्धरणं बहिर्निष्कायणम्” कर्कः ।
९ उत्पादने । “आङ्गवनीयजागरणे तत एवोद्धरणम्”
कात्या० २५, १, ५, “तत्र वाङ्गवनीयोद्धरणम्” कर्कः ।
आम्नुद्धरणञ्चे तत्प्रकारः ६ १ ५० उक्तः । कर्मणि
ल्यट् । १० बान्नेऽग्रादौ ।

उद्धरणीय लि० उद्+ङ्-कर्मणि अनीयर् । १ उद्धरणीये २ उ-
त्पापनीये ३ आहरणीये च । तस्य उद्धर्त्तव्योऽप्यत्र लि० ।
उद्धरावसृजा स्त्री उद्धर अयसृज इत्युच्यते यस्यां क्रिया-
याम् मयू० व० । उद्धरावसृजनार्थनिदेशक्रियायाम् ।
उद्धर्त्तु लि० उद्+ङ्-हच् स्त्रियां ङ, ण् । १ उद्धारकारके २ उ-
द्धूलके ३ तारणकारके च । “विभोतभर्त्तुस्तु पचि चोदोद्-
त्तुरोतके” वा० वृ० स्त्रियां ङीप् । ल्यङ् । उद्धारक
उक्तार्थे लि० ।

उद्धर्षं पु० उत्कट उद्धूतोवा कर्षः प्रा० व० । १ उत्कटे २ कर्षे उ-
द्धूतकर्षे च । उद्धूतोर्षं यस्य प्रा० व० । ३ आतर्षणे लि०
“उद्धर्षय सववज्ञायुधानि” यजु० ७, १२ “उद्धर्षय उद्धू-
तर्षयुक्तं कृष्टं” वेददी० नामधातुस्यम् । तत्र हेतुणिजन्त-
रूपमित्येव न्याय्यम् ।

उद्धर्षण न० उद्+ङ्-ण-णिच्-ल्यट् । १ कर्षयुक्तकरणे २ प्रोत्-
साहने च “हितसुद्धर्षणं चैव उवाच प्रचितं वचः” रामा०
“एषमेतच्छाकावाहो ! यथा वदसि पायस्य ! । कृतमद्धर्षणं
पूर्वम्” इत्यादिषु भा० आच० १७ अ० वृद्धकृतः
प्रयोगः । आधारे ल्यट् । २ रोमाङ्गे हेन० ।

उद्धर्षिन् लि० उद्+ङ्-ण-णिच्-णिनि । उद्धर्षकारके स्त्रियां
ङीप् । वा च वषलतिलकाख्ये वर्णसंज्ञके । “उल्लावस-
न्तिलका तभजा जगोगः । सिङ्गेजतेयमुदिता मुनि-
कश्यपेन । उद्धर्षिणोयमुदिता मुनिर्बैतनेन” ए० र० ।

उद्धव पु० उद्+ङ्-आधारे ऋप् । १ वृष्टान्तौ, २ उद्धवे अमरः ।
३ कृष्णद्वयिते वादवविशेषे च । उद्धवश्च वादवविशेषः ।
इष्टिवशवर्णने । “उद्धवो देवभागस्य, मङ्गाभाग । सुतोऽ-
भवत् । पण्डितानां परं प्राहर्द्धेवश्वसमुद्धवम्” कृषि०
१५ अ० । “भारतोमाहितभरामकासुद्धतमुद्धवः” माघः ।
भागः ११ क्त० एनं प्रत्येव भगवतोऽज्ञानोपदेशो वर्णितः स
एव उद्धवसंवादत्वेन प्रसिद्धः पारायणे च वर्णिते तत्पद-
न्नाध्येयता “यावदुद्धवसंवादं पठेऽहं परिकीर्त्तयेत्” इत्युक्तेः
उद्धवदूत न० उद्धवोद्धूतोयत् । दूतत्वेन उद्धवं परिकल्प्य गो-

युक्तिरूपे काव्यभेदे उडुवन्देभ्योऽपि काव्यभेदे पु० ।

उडुस्त लि० उडुतिप्रो हस्तो येन प्रा० व० । उडुतिप्रहस्ते उडुहो 'उडुतः कथपचरिप्रकापो दुर्गन्धो भृशम-
गुच्छितयास्तिबोहः । बह्वाभो विजनहिमाब्धौ रात्रिसेवी
व्याचेदन् भवति रुद्रं पिशाचजुष्टः' सुशु० ।

उडान न० उडितीयतेऽस्तिस्मिन् भाञ्-आधारे ल्युट् । ? पुत्रा-
म् । कर्मणि ल्युट् । २ वसिते, २ उडते व । [२ वसिते रमा०
उडान्त पु० उडु+धा बा० अ । मदन्त्ये ? हस्तिनि कसरः
उडार पु० उडुव्यते उडु+ङ भावे-चञ् । ? हस्तो, ? कथयुद्धौ
२ उडारणे । कर्मणि चञ् । सर्वधनाडुडुत्वं ज्योतिर्द्विभेदे
४ अंशभेदे यथा चोडारस्तथा मनुना दर्शितः यथा
'ज्योत्स्य विशउडारः सर्वद्व्याङ्ग यद्वरम् । ततोऽङ्गं
मध्यमस्य स्यात्तु रोयन्तु यवीयसः ।' "ज्योत्स्यैव कानिष्ठस्य
संहरतां यथोदितम् । येन्ये ज्योत्स्यकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्म-
ध्यमस्वन्म । सर्वधेयस्वन्मजातानामादोताम्यमपजः ।
यङ्ग सातिर्यं किञ्चिद्गतचाप्रयाहरम् । उडारो न
दयस्वसि सम्पन्नानां स्वकर्मसु । यत्किञ्चिदेय देयन्तु ज्ञायसे
मानवर्द्धनम् । एवं ससुद्धतोडारे समानंशान् प्रक-
त्ययेत् । उडारेऽसुद्धते त्वचाभियं स्यादंशकल्पना ।'
अन्योऽपि विशेषः स्मृत्यन्तरे उक्तः किन्तु "तथोडा
रविभागस्तु नैव संप्रति वर्तते" मितः । स्मृत्युक्तेः
इदानीमुडारो नास्तीति सर्वधेयस्वकर्तृणामैकमत्वा-
त्तद्वोक्तम् "स्वान्वययोस्त्वपदान्तरालेपेण यत्तदपदस्य ५ परि-
त्याने यथा शां बधाम अङ्गमानयेत्यादौ आवापोडाराभ्यां
गोषट्स्य स्यादादिमानर्चः" सा० द० । अन्वयव्यतिरेकावे-
वापोडाराविति तत्र तत्त्वम् । "जगद्वाचस्यायं सुर-
धुनि ! ससुद्धारसमयः" गङ्गाकहरी । ईवर्जने च "पण्यं
ससुद्धतोडारं विक्रये" विसर्गवर्द्धनम्" मनुः "उडुतो-
डारमित्यस्य "वर्जनीयवर्जितम्" कृष्णक० व्याख्या ।
उक्तर्षे च "सगुणानामेव कर्मणामुडार उपजने"
आश्व० श्रौ० १२, ४, १४ "यच्चात् प्रधानकर्मणामुडारे
उपजने उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वतोडारणम्" ना० इ०
उडारण न० उडु+ध+ण्व-ल्युट् । ? उड्यापने 'लाङ्गुलो-
डारणोडुरः' भा० व० १४७ अ० । ङ-ण्विच् ल्युट् ।
? उडारसंख्यादने ।

उडि पु० उडु+धा-क्ति । ऊर्ध्वधारके । "उरोडायाः शफा
अनरिक्तमृद्धिः" अथ० ट, ८, २२, "उडारको द्यरात्
उडिः प्रव्यामिद्धौ चक्रे" यत० ब्रा० १२, २, २, २ ।

उडुर लि० उडुगता धूर्यात् प्रा० व० अच् सभा० । ? निरले
२ भारन्त्ये २ हटे । "प्रसकाङ्कनचमन्तोडुरोः" भाषः ।
"जघनमंसमन्तोडुरम्" भास्तीमा० । "यत्तवानपि त
श्रीमाङ्गाङ्कुरोडारणोडुरः" भा० व० १४७ अ० ।
४ उड्वे च "पचाद्वनङ्गभुजं पितरसुडुरध्वनिमङ्गाजनाहु-
यातमानीय" दशकु० ।

उडुत लि० उडु+धू-क्त । उक्तव्यते "उडुतसुडुध्वं जिनोमिर-
धुभिः" भाषः । "पुनानं प्रमोडुतैः" रघुः । [उक्तव्यते च ।
उडुन न० उडु+धू-ण्विच्-नङ् भावे ल्युट् । ? उत्त्वेपथे
उडूपन न० उडु+धू-आयाभावपथे भावे ल्युट् । ? इव्य-
विशेषेण ऊर्ध्वसत्तापनरूपे व्यापारे (भावरादेशोया)
"मृगोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनश्चाहतम् । पृथमस्य
च रोमाणि योऽन्यान्तुडूपनेऽपि च" सुशु० । (कथ्ये
ल्युट्) २ तत्साधने इव्ये । 'सर्वपाः सर्पनिर्मोको वचा-
काकादन्तम् । उडुजाविगवाङ्गैव रोमायन्तुडूपनं
यिथोः । मृगोलूकपुरीषाणि यथा यवफलो इतम् ।
सम्ययोद्भवयोः कार्यमेतदुडूपनं यिथोः' सुशु० ।

उडुल न० धूलिवदुक्तदयति उडु+धूलि-ण्विच् । उडुलयति
ततः भावे ल्युट् । ? धूलिवन्मर्दने २ पाकार्योपकरण-
भेदे च । (मयावाच्यैर्ष्य) "पूर्णस्योडूलनं देयं भोज्ये
शीरेल्लुसम्भवे । व्यञ्जनेषु च सव्येषु शाकजेष्वन्नजेषु च ।
मांसमत्स्यमेष्वेष्वेव प्रसेहतलनादिषु । आदावेव पचेत्
क्षेत्रे ततोऽङ्गुलदकं लिपेत् । नेशयत् सखयणं किम्प्रा-
तं पिशितं पचेत् । अङ्गुलिस्त्रे लिपेत्तत्प्रथमं वा दाडि-
कीरसम् । विडे पाके च दातव्यं पूर्णसुडूलनस्य तत्"
पाकशास्त्रम् ।

उडूपण न० उडु+धूष-ल्युट् । रोमाङ्गे हला०

उडुत लि० उडु+ङ-क्त । ? उत्त्विप्ते, २ भक्तोक्तिते, २ उक्तो-
क्तिते, ४ प्रयकृते, ५ उक्तेदिते च । "इतोव वाङ्मैर्जनेन
दर्शितः पयोधरोऽथमसुडुतं रजः" नैव० "उडुतासि
पिनाकिना" कुरिकाङ्गानम् । "पयोऽसुडुतवारङ्ग"
"मृद्वेऽसुडुततल्लैः" आ० त० ५० "उडुत्तमैश्च त् प्रस-
भोडुतादिः" रघुः ।

उडुतपायि लि० उक्तरीयात् उडुतः कङ्कितः पायिर्मेन ।
उक्तरीयवङ्किततङ्कते । आध्याये भोजने चैव दक्षिणं
वायिसुडुतेर्षु मङ्गलकर्मण्येव तथा भवन्म् ।

उडुति क्ति उडु+ङ-क्तिम् । ? उत्त्वेपथे २ उक्तोक्ते च ।
"यस्योडुतिर्न चान्नं दूतकर्मनिर्दण्यम्" सुशु० ।

उद्धान न० उद्गति वज्रर उद्+धा-लुट् । ११ बुद्ध्याम्
उद्ग ३० उज्ज-क्यप् “मिथोद्गो नदे” पा०णि० । नदभेदे
“ह्रस्व” मिथोद्गप्रतिभौ” अङ्कः “तोयदानमरवीद्गमि-
थयोः” रघुः ।

उद्ग न्यक ३० । (धोषा)वर्षसङ्करभेदे । “आवोगनेन विप्रायां
जातास्त्राणोपकोविनः । तस्यैव न्यपकन्यायां जातः क्षुनिक
उज्जते । क्षुनिकस्य न्यपायान्ता जाता उद्गन्यकाः कृताः ।
निर्घेजनेयुर्वेक्षाणि कस्यैव्यास भवन्त्यतः” उग्रना ।

उद्गन्धन न० उद्+गन्ध-भावे लुट् । अङ्कितः पाशादिना
गन्धादिगन्धने । “उद्गन्धनस्यता ये च गतिर्वेषां न विद्यते ।
ते गन्धहरणार्थाय इषं पिण्डं ददाम्यहम्” वायु पु०
मवासाङ्गात्ते “विषमुद्गन्धन” चैव शस्त्रसन्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तावन्नान् पुनर्दृष्टिमुत्प्रेष्ये” भा० व०
७६० । “अन्तान्मुद्गन्धनभ्रष्टाः प्रमुञ्चानयमन्व्युताः ।
विषप्रपतनप्राप्तादात्मचातच्युताश्च ये । सज्जेते प्रत्यवसिताः
सज्जेधम्यैर्वह्निप्लुताः । आन्द्रायणेन शुद्धेयुस्तप्रजम्-
हयेन वा” प्रा०वि० वप्रः । भावे चञ् उद्गन्धोऽप्यत ३० ।

उद्गा(द्वा)हु लि० उत्तोत्तितो(वा)बाहुर्बेन प्रा० व० । उत्तोत्तित-
बाहो “प्रशुक्लभ्ये फले लोभाडुङ्गाङ्कुरि वामनः रघुः ।

उद्गुह लि० उद्+गुह-कृ । १ विकसिते न्यायादिमते घात-
वस्तुनः संवन्धितानादिना २ ततोद्गोपने संस्कारे च । यथा
हृत्तिर्धनान् अतुभूतकृतिपकसंस्कारस्य उद्गोपकृते उ-
द्गोपने कृते कृतिपकः कार्यते इति । ३ प्रवृद्धे ४ आगरिते
च “उद्गुहा च जगद्वातो पूजयेद्दोषमाहवा” ति० त० पु०
येन येन वस्तुना संस्कार उद्गुह्यते तथा उद्गोपकयन्दे
वह्यते । “उद्गुहं कारयेः सैः सैर्वह्निर्भावं प्रकाशयेत्” शा० द०

उद्गोध ३० उद्+गुध-चञ् । १ किञ्चिद्गोधे न्यायादिमते
कृतिजननाव २ संस्कारोद्गोपने च । “उत्थाङ्गादिवसद्गोधः
वाचारण्याभिमानतः” नहु कच” राजादित्याद्युद्गोधकारणे
वीतादिभिः शानाजिकानां रत्नगोधः” इति “रत्नाद्युद्गो-
धका लोके विभावाः काव्यनाम्नयोः” इति च शा० द० ।

उद्गोषक लि० उद्गोषयति उद्+गुष-विच-लुट् । १ उद्गोषके
२ उद्गोषकारके ३ हृद्ये ३० उद्ग्रेण सर्वेषां प्रबोधकत्वात्सख
तपावत् । उद्गोषकानि च न्यायसूत्रमहत्त्वोद्दिष्टानि यथा
“प्रविधाननिबन्धाध्यासविज्ञानव्यवहारस्य परिपक्वत्ववा-
नितवन्धनान्नानर्थविबोनेककार्यविरोधातिशयप्रतिप्रवधान
सुखदुःखे आह्वेनवर्षादिप्रविवारानवध्याधर्मैः निसेष्यः” छ०
“करवनिजतुवर्गते निमिषप्रवृत्त्ये इत्यात्मर” नृत्तस्य प्रले-

कमभेदेनान्ययः । प्रविधानं मनसोविषयान्तरसङ्घा रणारणम् ।
निबन्ध एकपञ्चोपनिबन्धनं यथा प्रसाधेन प्रमेयादिस्वरणम् ।
आध्यासः संस्कारमाकुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्गोषकत्व
तथापि तादृशे शीघ्रसुद्गोषकसमवधानं ह्यादित्याशयेन तदु-
पन्यासः । आध्यासोऽदृष्टतत्संस्कारः उद्गोषकत्वे लोकोद्गति
केचित् । किञ्च व्याप्य व्यापकस्य स्वरणम् । वक्ष्यं यथा
कपिध्वजादि कर्जुनादेः । साहस्यं देहादेः । परिपक्वः
स्वोकारस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतर स्वरणम् ।
आन्तर्यामिनो राजादित्यत्वरिजमौ परस्परस्वरणौ । सम्-
न्वोयुक्त्वियवभावादिः गोष्ठन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्त्य
प्रोक्त्यावचातादेः । वियोगोयथा दारादेः । एककाव्या-
कान्ते वासिप्रभृतयः परस्परस्वरणकाः । विरोधादहिनकृता-
देरन्यतरेणापरस्वरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयना-
दिताकाव्यादिस्वरणकः । प्राप्तिर्धनार्देर्दतार स्वरयति ।
व्यवधानभावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयो-
न्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्वरणम् । इच्छा-
हेनो यद्विषयकतया न्यहोतीतस्य स्वरणको । भयं नरणा-
देर्भयहेतोर्व्या स्वरणम् । अर्धित्वं दातुः । शास्त्रादेः
क्रिया वाक्यादेः, रागादित्येः उलादेः स्वरणं, धर्माधर्म्याभ्यां
जन्मान्तरातुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागुभूतसुखादेः स्वर
णमिति उक्तं च किञ्चित्सुखरूपवर्तिकाश्चिन्न घातसुद्गो-
धकं शिष्यव्युत्पादनाय वाच्यं प्रपञ्चः” ह० ।

उद्गट ३० उद्+गट-करणे-क्यप् । तखड्कादेः प्रस्फोटन-
हेतो १ मूर्धे, तदाकारत्वात् २ कक्ष्ये, ३ श्वेताशये लङ्काशये,
४ प्रवरे, च “पदेपदे सन्नि भटारणोद्गटाः” नैक०
उद्गतो भटान् पन्थात् निरा० त० । पन्थविक्रभूते लोका-
प्रविष्टे घातवक्तु के लोके ।

उद्गव ३० उद्+गू-भावे क्यप् । १ उत्पत्तौ । “स्वैर्यं बह्वर्षे
त्वङ्गानां पञ्चमे योषितोद्गवः” वा० षट् । कर्त्तरि क्यप् ।
२ उत्पत्तिपत्ति । “दिगीपक्षसुर्गमिणारकोद्गवः” “सोमोद्-
गवावाः सरितो न्यवोमः” रघुः । “गुप्ताद्दोषोऽस्मिन्नेन
कथ्ये सोमोद्गवावाः सरमिन्नमायाः” मल्लः । “विष्णु प्रादो-
द्गवा गङ्गा” पुरा० । “सवमासोद्गवत्सो भिक्षा कषण्ड
भावतः” शा० द० । अपादाने क्यप् । ३ उत्पत्त्यपादाने ।
“अहमन्त्य भूतानासुद्गवश्च भविष्यताम्” गीता । उद्गतो
भवात् निरा० व० । ४ संघटारातोते ५ विष्णौ ३० । “उद्गवः
सोमयोदेवः” विष्णुस० । “प्रपक्षोत्पत्त्यपादनकारणात्
उद्गवः, उद्गतः संघटारादिति वा” भा० उभयथा वाक्यम् ।

इत्तुत्तत्वे विशेषगुणगते जातिभेदे उद्भिन्त्यर्थे विवृतिः ।
उद्भावन न० उद्+भू-णिच्-ल्युट् । इत्यने, उत्पादने च
उद्+भू-भू-ल्युट् । इत्यनेने उद्+भू-प्रत्यये च “उद्भा-
वनमन्वर्त्तते विदुरस्य मते स्थिताः” भा० धा० १४१ ब०
उद्भास उ० उद्+भास-भाभे घञ् । उद्घोषो । ततः अस्त्वये
“नैकाजारात् जतो जातेः सप्तम्याञ्च न तो ह्यतो” वासि०
अङ्गुपकाश्वरात् इनेरप्राप्तौ बाह्या० पाठात् सप्तप इति
वा । उद्भासयत् उद्भासिन्-तद्युक्ते ति० । “विभूषणोद्भासि
मिनहभोगि वा” कुमा० स्त्रियां ङीप् ।

उद्भिज्ज उ० उद्भिन्नति किप् उद्भिन् तथा सन् जायते
अन-उ कर्म० । भूमिमुद्भिन् जाते षतृगुण्यादौ “उद्भिज्जाः
स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहणः” इति अनुः । पदा०
योगसूत्रे । “देहसहर्षिणो जन्तोर्नय उत्पत्तिभेदतः ।
उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डोऽप्यण्डश्च जरायुजः । उद्भिद्य
भूमिं निर्गच्छन्नुद्भिदः स्यावराश्च यः” इति विभज्य तदुत्-
पत्तिप्रकारस्तत् दर्शितः “उद्भिज्जाः स्यावरा ज्ञेयाकृ-
तगुणसादिकमिथः । तत् सिका जलैर्भूमेरुद्भासिच विपा-
चिताः । वायुना व्यूहमानास्तु बाजल्य प्रतियन्ति ते ।
तद्योचोप्राणि वीजानि संवित्ताः स्यान्मासा पुनः । उष्ण-
मतां स्रुतत्वं च मूलभावं प्रयान्ति च । तन्मूलादङ्गुरीत्
प्रसिद्धुरात् पर्यसम्भवः । पस्यात्कस्तान्काण्डः काण्डात्
प्रसरः पुनः” । एतेषां च यथा पापभोगायतनवत्त्वात्
देहवत्त्वं तथाऽयोजनजयदे १४७ पृष्ठे उक्तम् “शरीरजैः
कर्मदोषैर्वाति स्यावराः नरः” या० स्मृतौ शरीरपापेन
तेषां हेतुत्पत्तिवत्त्वात् भोगायतनदेहवत्त्वस्येयम् ।
अतएव स्रुतावस्थाम् चेष्टाश्रयत्वं शरीरवृत्तयस्तद्वा
“हृत्तादीनामपि चेष्टावत्त्वाद्याभिः । न च हृत्तादीनां
शरीरित्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायु-
सम्बन्धश्च प्रमाणात् तत्रैव किं मानम् ? इति चेत्
भानुतमसरोद्भासिना तदनुमानात् इत्युक्तम् । यथा च
स्यावराणां स्वक्षकर्मोत्पत्तिदेहसम्बन्धं तथाऽवरोहयदे १४०
पृष्ठे या० स्म० भाष्येण दर्शितम् । तेषां विभागोन्यायक-
न्त्याम् दर्शितं यथा “स्यावराः कृत्वा विलितावतानवनस्यतय
इति” भा० । “तण्डुलपादिः क्षोभय फलपाकानां गोधू-
मादयः, ये न पुष्पफलास्ते हृत्ता कोविदारप्रभृतयः जता
पिगर्हाः । अतस्त्वन्निष्पत्तानां विटपाश्च हनः केतकी
पञ्चप्रादयः ये विना पुष्पं फलानि ते वनस्पतयः कोड-
परदयः” । न्या० क० । भूमिमुद्भिद्यजातमाने सि० स्याव

रादिविभागे सुसुतः “द्रव्याणि पुनरोपधवत्सादिः वधाः
स्यावरा जङ्गमाश्च । तासां स्यावरासहविधाः । वनस्पतयो
हृत्ता वीरुध क्षोभय इति । तासु पुन्याः फलवन्तो वन-
स्पतयः पुष्पफलवन्तो हृत्ताः । प्रतानवत्यः स्नायित्वश्च
वीरुधः । फलपाकानि क्षोभय इति । जङ्गमा अपि
चतुर्विधा जरायुजास्रुजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत् पशु-
सहृष्यव्यातादयो जरायुजाः । खगसर्पशरीरप्राप्तयो
ऽस्रुजजाः । क्षमिकोटिपिगीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः ।
इन्द्रगोपमण्डकप्रभृतय उद्भिज्जाः” ।

उद्भिद् उ० भूमिमुद्भिन्नति उद्+भिद-किप् । उद्भवाच्च-
गुणसंज्ञासताकृते पशुविधे स्यावराभेदे उद्भिज्जयन्ते
उदा० । उद्भिन्नति पशुन् । “यामभेदे” उद्भिदा यजेत” स्मृतिः
उद्भिदादिग्रन्थानां यथा कर्मनामधेयता व्युत्पत्तिरहितं
जै० स्म० भाष्ययोक्तया दर्शितं यथा
‘उद्भिं समान्नायैदमर्थं तस्मात् सन्धे तदर्थं स्यात् १, ४, १,
स्म० । उद्भिदा यजेत’ ‘बलविदा यजेत’ ‘अभिजिता यजेत’
‘विश्रजिता यजेत’ इति समासमन्ति, तत् सन्देहः, किन्तु
उद्भिदादयो गुणविधयः, आहोस्मिन् कर्मनामधेयानि
इति । कुतः संशयः ? उभयवाऽपि प्रतिभाति वाक्यात्,
उद्भिदा इत्येष यन्तो यजेत इत्यनेन संबध्यते, स किं
वैयधिकरण्येन संबन्धसंप्रति, उद्भिदा इत्येष यागमभि-
निर्वर्त्तयेदिति, उत सामानाधिकरण्येन, उद्भिदा यागेन
यजेत इति हेत्वाऽपि एतच्छान् प्रतिभाति वाक्ये, सन्
भवति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? उक्तमस्माभिः समान्नायस्यैद-
मर्थं, कश्चिदस्य भागोविधिः, योऽविदितमर्थं वेदयति,
यथा ‘सोमेन यजेत’ इति कश्चिदर्थवादः, नः प्रतो-
चयन् विधिं कौति, यथा ‘वायुर्नो जेपिठा हेवता’
इति, कश्चित्पन्थः, योविहितमर्थं प्रयोजकाले प्रकाशयति,
यथा ‘वैश्वदेवसमन्दाभि’ इत्येवमादि, तस्मादुद्भिदादयो-
ऽसौवां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनाय भवेयुः, तत्
तावत्प्राप्तवादः, वाक्येभ्यो हि स भवति विधातव्यस्य,
न च मन्त्रः, एवंजातीयकस्य प्रकाशयितव्यस्य क्षमा-
वात्, पारिषेष्ट्यात् गुणविधिः, उद्भिद्वृत्त्या यागस्य विधी-
यते प्रसिद्धेरनुपपत्त्यात्, गुणविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिवि-
शेषकरत्वात् । न च, एषां यागार्थता लोकोऽवगम्यते !
न च, वेदेन परिभाष्यते ! अतो गुणविधयः । ‘यदि
गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीयते, अविहिते प कर्मवि

तत्र गुणविधानमर्थकम् । न इति ब्रूमः, प्रकृतौ ज्यो-
तिषोमे गुणविधानमर्थवदुभविष्यति, यदि नामधेयं स्यात्,
बावदेव यजेत इति, तावदेव उद्भिदा यजेत इति, न
प्रकृतौ कश्चित् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च
गुणसंयोगात् अन्वयिकमर्थं विदधत उद्भिदादयः यन्दा
ज्योत्स्नो भविष्यन्ति तस्मात् गुणनिधय इत्येवं प्राप्सम्'भा०
“अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात्”
१, ४, २, सू० “अपि वा इति पक्षो विपरिवर्त्यते । नामधेय
स्यात् इति प्रतिजानोमहे, एवमविहितमर्थं विधारयति
ज्योतिषोमात् यागान्तरं श्रुतिवैवं यागमभिधास्यति,
इतरथा श्रुतिरुद्भिदादोन् वक्ष्यन्तो उद्भिदादिमतो
लक्ष्येत् । उद्भिदता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यात्
इति यजेतेत्यस्यार्थः करणं हि यागः । उद्भिदाद्यपि
ततोयानिर्ह्यात् करणं, तत्र उद्भिदा यागेन इति कर्म-
नामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यं, इव्यवचनत्वे
मत्वर्थलक्षणाया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणा
विशये च श्रुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ‘ननु
प्रसिद्धं इव्यवचनत्वमप्युच्येत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्र-
तिपाद्येत’ उच्यते, ततोयानिर्ह्यात् कर्मवचनता । कुतः ?
करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् ततोया भवति, करणं
च यागः, तेन यागवचनमिममनुमास्यामहे ।

“नतद्युक्तं यदि ततोयानिर्ह्ये सति उद्भिदादियः
यन्देभ्यो यागे बुद्धिरत्ययेत, स्यादेतदेवं, न हि को बुद्धि
रत्ययेत, तस्मात् अयुक्तम् । ततोयावचनम् अस्यया
नोपपद्यते” इति चेत् । कामं नोपपादि, न जातुचित्
अनवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणवि-
धयः । लक्ष्येति चेत्, वरं लक्षणा कल्पिता, न यागाभि-
धानं, लौकिकी हि लक्षणा, हटोऽप्रसिद्धकल्पमेति । अपि
च यदि नामधेयं विधीयते, न यागः, अथ यागः, न ना-
मधेयम्, उभयविधाने वाक्यभेदः” इति । उच्यते, न
नामधेयं विधायिष्यते, अतएवादि उद्भिदादयः ।
कुतः प्राप्तिः ? इति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्छब्दसा-
मर्थ्यात् भिच्छब्दसामर्थ्याच्च उद्भिभिच्छब्दः क्रियावचनः, उ-
द्भुभेदनं प्रकाशनं पशुनामनेन क्रियते इत्युद्भिद् यागः,
एवमाभिच्छब्देन जयात् अभिजित्, विश्वजयति विश्वजित्,
एव सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यन्प्रवृत्तिविशेष-
करोऽनर्थकः इति, नामधेयेऽपि गुणफलोपपन्नमार्थवत्,
अस्यात् कर्मनामधेयान्येवजातोयकानि-इति सिद्धम्'भा०

गवामयने यज्ञे सप्रमसाधिकोत्तमाभिज्ञविकस्यने १ एकादशे
दिने । “सप्रमस्य मासस्योत्तमयोरभिज्ञवयोः स्थाने
विष्टुहस्युहोदयरात्र उद्भिद्वलभिदो” आश्व० श्रौ० १२,
१, ५, “सप्रमस्य मासस्य ये तयोऽभिज्ञयाः तेषां द्वौ उत्त-
माभिज्ञयौ तयोः स्थाने विष्टुहोत्तमको व्युहोदयरात्रः
जङ्घिद्वलभिदो च हे अङ्गनी इत्येतानि हादयाहानि”
नारा० ह० । गवामयनयन्दे विवृतिः ।

उद्भिद् पु० उद्भु+भिद-क । १ उद्यादौ पञ्चविधे स्थाने ।
२ उद्भुभेदके लि० “होता यज्ञजननपातमुद्भिदम्” यजु०
२८, २५ “उद्भिदं यज्ञफलानासङ्गोत्तारम्” वेदटी० ।
उद्भिद्व लि० उद्भु+भिद-क । १ उत्पत्ते कर्मणि क्त । २ विधाकते
टङ्किते च । “योवन्नोद्भिदमर्शयवा” ।

उद्भू त् लि० उद्भु+भू-क्त । १ उत्पत्ते “शिवलज्जतयोद्भूतः कोटि-
स्यैव समप्रमः” ति० त० पु० “समुद्रमथनोद्भूतः” कलस-
मन्त्रः न्यायमते २ प्रत्ययार्थे “उद्भूतकूपं नयनस्य गो-
चरः” उद्भूतस्य शरीरदृश्यं गोचरः शोऽपि च तत्रचः”
भाषा० । उद्भूतत्वञ्च उद्भवपरपर्यायी रूपादिविशेषगु-
णगतोलातिभेदः कथा० छल्लुत्तो उक्तः यथा
“अनेकरूपसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः” क० सू० ।
“तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्” सू० । “रूपगतो-
विशेषोरूपविशेषः तद्वोद्भूतमनभिमूर्तसं रूपत्वञ्च तस्माद्रूप-
स्योपलब्धिः । मन्त्रेण परमाद्योद्गुणकस्य च रूपं गृह्ये-
तेत्यत उक्तमनेकरूपसमवायादिति अनेकरूपं भूयस्वरं
तेनानेकावि भूयांसि इव्याणि आश्रयतया यश्च तद-
नेकरूपं तद्वारेण प्रवर्तते तत्समवायात्, घटादयोऽश्च-
वयवद्वयारब्धाः परस्परयाऽनैकरूप्यास्तथा एव, रसस्पर्शा-
दौ रूपत्वविरहात् चानुपत्त्याभावाः चानुपे तेजसि च
उद्भूतत्वविरहात् । उद्भूतः रूपादिविशेषगुणगतो जाति-
विशेष एव रूपत्वादिशेषः । मन्त्रेण श्रुतत्वसुरभिलक-
टुत्वादिभिरपि परस्परभावात्तुपपरितरेण तत्सङ्ग्राह्यतत्त्वा-
नात्वकल्पने तु कल्पनाभोरवम् अनुपपद्यते नानार्थत्व-
ञ्चेति चेत् दाज्ञैकैकेन्द्रिययद्गुणयोऽप्यगुणत्वस्योपाधेरु-
द्भवत्वात् तदुपाधिविरहात्संवातुद्भवत्वात् । अतुद्भवभावा
एव उद्भव इति केचित् । तद्वन्त्यम् अतुद्भवस्याप्येवं व्य-
वस्थायविरुद्धकत्वात् । अतोऽन्द्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्व-
मिति चेत् इयं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वा-
पत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तत्त्वम्,
विशेषगुणत्वे कैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परस्पर-

भावात्पपत्तिर्न दोषायेत्यपि वदन्ति । तेनेति रूपप्रत्यक्ष-
पानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतलोङ्गत्वं तत्-
त्वंत्वात्, रूपोपसंख्येयत्वात् रसविशेषात् रसत्वानभिभूतलो-
ङ्गत्वंत्वात् रसोपसंख्येयः एवमितरत्वापि योज्यम् । अ-
नेकद्रव्यसमाश्रयत्वादिदेशः । आश्रयसन्ततिमिन्द्रियाणामनु-
ज्ञावात्तदप्यङ्गत्वं एव रसस्यापि । उक्तञ्च तेनेति रूप-
स्यानुज्ञात् अर्थस्य चाभिभवात् विततकर्मरूपकत्वादौ
रूपरसस्यैवामानुज्ञात्वात्तदुपपत्त्यः । कनकादौ रूपसङ्गत-
मेव शुक्लत्वमाश्रयते परमभिभूते । रूपस्यभिभूतमि-
त्येके कनकपङ्कजान् रूपान्तरवाङ्मयत्वात् । चाभिभव-
वत्त्वजातीयपङ्कजतमपङ्कजं न तु वदन्त्यजातीयव-
त्त्वमात्रम्, वदन्त्यजातीयवत्त्वस्याप्यङ्गत्वनिश्चयतया
अपङ्कजस्यैवोपजीव्यत्वात् न चापङ्कजप्रयोजकत्वेन वदन्त्य-
जातीय एवोपजीव्यः, अपङ्कजस्य पङ्कजप्रागभावस्य तद-
त्वान्नाभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् पङ्कजस्यैव स त-
त्त्वाभावात् । तथापि तर्हि वदन्त्यजातीयपङ्कजतमपङ्कज-
मनुपपन्नमेवेति चेत् अस्मैव तथापि सजातीयस्य वद-
न्त्येव दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धवत्त्वे वा पङ्कजापङ्कजे
एव प्रयोजके ष्येति स एवाभिभवपदार्थः ।

उङ्गति लि० उद्+भू-ङ्ति । १ उत्पत्तौ । उत्पन्न भूतिः ।
२ उत्तमविभूतौ १ कोज्ज्वे च । “उमा बधूर्भवान्
दाता वाचिहारा इमे वयम् । वरः यन्मुरं ह्येव तत्-
कृत्तदभूतमे विधिः” कुमा० ।

उङ्गेद् ड० उद्+भिद्-ङ्ङ् । १ रोमाञ्चे । भावे षञ् । २ उ-
द्भिद्योत्पत्तौ १ प्रकाशे च । “उमाकानोद्भूदस्य प्रवृत्तः”
कुमा० । “तं बोधनोद्भूदविशेषकालम्” रघुः । “उ-
द्भोद्भूदं सृष्टि किलवैभूषणानां विशेषात्” जेव० । “अन्तो-
द्भोदावैकुण्ठावस्थितौ” भाषः । “स्वितं दृष्ट्वा ह्यसौ बोध-
नोद्भूदवत्प्रभः” “स्वहोद्भि नक्त्योद्भूदकदागमनहेतुः”
वा० द० । ३ शेखरे च “गङ्गेद्भूदं सनाथाय तिरातोपो-
यितो नरः” भा० व० ८३ क० । ऋट् । उङ्गेदनमप्यत्र न० ।
चमोद्भूदं विप्रास्त्राणि कथयन्त्युत” भा० व० ८८ क० ।
“उङ्गेदनं प्रकाशयन्” उङ्गिच्छेदे श्वरभा० ।

उद्भूतम् ड० उद्+भू-कृ-कृते षञ् ग ङङि । १ उद्भूते भावे
षञ् । २ सन्नात् भवत्वे भावे ऋट् । उद्भूतमप्यत्र न० ।

उद्भूतम् न० उद्+भू-भावे क्त । १ उद्भूतमेव षञ् । २ उद्भूतमुद्भू-
तवर्धितगतौ षञ् । अन्तर्भूतवर्धित भावे क्त । ३ उद्भूतमुद्भू-
तवर्धितगतौ षञ् । उद्+भू-कर्त्तरि क्त । १ उद्भूतमुद्भू-
तवर्धितकर्त्तरि च लि० । “भारोद्भूतान्धारोताः, रघु-
उद्भूत लि० वद-कृप् । कथयौ “अन्तोद्भूतं न तन्नाति” मङ्गिः
सुषुप्पद एवास्मात् साधुत्वम् न पृथक्प्रयोग इति ।

उद्भूतम् लि० उद्+या-यत् । उद्भूतमिति “उद्भूता जविनि
कामिनोऽस्ये तेन साङ्गसमस्तुतिं पुनः” भा० प्र० । “उद्भूत-
समुद्रादुत वा पुरोधात्” यज० २८, १२ । “नेचेतोद्यन्
मादित्यम्” मनुः । स्त्रियां ङोप् । सा च २ विट्, तिभेदे
च सा च ताङ्ङो० प्रा० दर्शिता

“तिष्ठत्योद्भिरोति स प्रथमया, तिष्ठत्योद्भिरोति स म-
ध्यमया, तिष्ठत्योद्भिरोति स उत्तमयाद्यतो लिङ्गतो वि-
ट्तिः” । “एकैकस्य शान्तेः पञ्च विभक्तयः प्रस्तावोद्गी-
तप्रतिहारोपश्रवणधन्याः, तत्र हिन्दारविभिरुद्गाहभिः
सकल कर्त्तव्यः यतएव कृतकृत्योऽप्यते “शान्ते शान्ते
हिन्दुरिति” तिष्ठत्य इति “किंवा योपपदस्य च कर्त्तव्य-
स्यानिनः” पा० कर्मणि चतुर्थी तिष्ठत्यो गतं हिन्दु-
यात् एकचमनतन्मम् उद्गादेव हेतोः” अतस्त्वोऽप्युद्-
गातारो हिन्दुर्गुरित्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि हिन्दारवि-
धावक्षेपे वाक्येण बोधना । स हिन्दुरिति स हिन्दुर्ग-
तप्रथमया लिङ्गत्वा गानेत् अथ प्रथमः पञ्चो-
दः । तिष्ठत्यो हिन्दुरिति स हिन्दुर्गता मध्यमया
लिङ्गत्वा गानेत् अथ द्वितीयः पञ्चोदः, पुनरपि
तिष्ठत्यो हिन्दुरिति स हिन्दुर्गता उत्तमया
लिङ्गत्वा गानेत् एव त्रतीयः पञ्चोदः ।
अनेन पञ्चावेषे लिङ्गत्वोक्तः सन्त्यदौ उद्गातारोऽथ
लिङ्गा वक्तु इति लिङ्गत्वोक्तः तस्य विट्तिरेषा उद्भूतो
अङ्गं गच्छन्ती उद्भूते पञ्चावेषे प्रथममध्यमोत्तमकमेव अङ्गं
मननादप्येषं शेषमेव लिङ्गतः प्रथमया विट्तिः” भा०
शान्तं भाष्ये साधनेन उद्भूतो नामकविट्तिः प्रकारः अथ
द्वितीयो यथा “पठितानां वचनादृष्टां गानं लिभिः पञ्चो-
दैः कृतव्यम् तत्र प्रथमपञ्चमे निवृत्तं अद्याद्याद्य-
अथ, द्वितीयो पञ्चावेषे मध्यमः, तृतीयो पञ्चावेषे चोत्तमः ।
तिष्ठत्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी, हिन्दुरिति गायत्रीत्यर्थः ।
शेषं वचोद्गातारोयेता मोतिस्त्रिङ्गत्वोक्तस्य विट्तिः
(स्त्रुति-प्रकार-विशेषः), अस्याः विट्तिरेवमती गानेति, ना०
पञ्चदशकोऽपरा उद्भूतो विट्तिः ता० प्रा० दर्शिता यथा

“तिसृभ्यो हिङ्गरोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिस्य एकया, सप्तभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिस्य एकया स तिसृभिरुदातो पञ्चदशस्य विटुतिः”
 भा० । “त्रिषु पराचीभूत्तरोत्तरसंख्योक्तपमेत्तुदातो पञ्चदशस्य विटुतिरिति । त्रिषु पराचीभूत्तरोत्तरसंख्योक्तपमेतो-
 त्तुदातोऽप्युते” भा० ।

सप्तदशस्योमस्यापराच्युदातो तलैव दर्शिता

“अथोदात्ताख्यां सप्तदशस्योमस्यापरां विटुतिमाह” भा० ।

“तिसृभ्यो हिङ्गरोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिस्य एकया, सप्तभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिस्य एकया स तिसृभिरुदातो सप्तदशस्य विटुतिः”
 भा० । “तिसृभ्यः पञ्चभ्यो नवभ्य इति क्रमेण सख्याया
 ऊर्ध्व गमनादुदातो ऊर्ध्व गमन्ती एतत्त्वा एषा सप्तदश
 स्योमस्य विटुतिः” भा० ।

अयं संक्षेपः गणनयने लिङ्गदादयः स्तोभाः विहिताः तेषां
 लिङ्गदादिसोमार्गं तिस्रोविटुतयः (सन्निवेशविशेषरूपेण
 अवगन्तुं) तत्र वक्ष्यमानवाधनस्य लिङ्गस्योमस्य
 तिस्रो विटुतयः उदातो कुषाग्रिनी परिवर्त्तनी चेति
 तत्राद्या दर्शिता अन्ये तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ।

उदात्त लि० उद्+वस-कर्त्तरि-क्त । ?उद्यमयुक्ते जनोद्यामे
 “जाततायी वधोद्यतः” अमरः । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।

यमेनियमनार्थत्वे कर्मणि क्त । २ उद्योहिते ४ उद्यमिते

“प्रहङ्गणे ज उदात्त आचिन्म” वङ् । १८५ । “उदाप्यते
 रत्नोद्यतः” मेदिनी० । “पञ्चोद्योतकार्मुकी” रघुः ।

उद्यति स्त्री उद्+वस-भावे क्तिन् । उद्यमे । “वैश्वदेवानि
 जुहोत्यन्तेधस्योद्यात्” यतः भा० । ११, ८, १ ।

उद्यम पु० उद्+वस-वच् न इङिः । ?प्रवासे प्रव्रजमेहे
 = उद्यमे । “निशम्य चैतां तपसे जनोद्यामासु” “यथाक
 सेना न निवर्त्तुमद्यमासु” कुमा० । १ उद्योक्षणे च
 “विपदस्योद्यमे ज्ञानमतिज्ञानं निपातये” या० श्रु० ।

उद्यमन न० उद्+वस-विच्-ल्युट् । ?उत्प्रेषणे २ उद्योक्षणे ।

उद्यमित लि० उद्+वस-विच्-क्त । ?उद्योक्षिते २ उद्यमाय
 प्रेरिते । “आत्मनोपधनदोद्यमितानाम्” किरा० ।

उद्यान पुंन० उद्वायतेऽत्र उद्+वा-आधारे ल्युट्
 अङ् चादि । आरामे । तत्करणप्रकारादि आरामयद्दे
 ८० । १४० उक्तम् । “बाह्योद्यानस्थितकुरागिरिचन्द्रिकाधीत-
 ह्व्या” “उद्यानानां नवजलकण्ठैर्बुधिकाजालकानि” मेघ०

उद्यानपाल लि० अद्यानं पाबयति पाब-अण् उ०प० ।

(मासी) उद्यानरक्षके “उद्यानपालसामान्यकृतवस्तु
 संपासते” कुमा० । खलु । उद्यानपालकोऽप्यत्र । स्त्रियां
 टाप् अतइत्वम् । “ततः प्रविशति उद्यानपालिका”
 मालविकान्गिमित्रनाटकम् ।

उद्यापन पुंन० उद्+या-णिच्-ल्युट् अङ् चादि । व्रतादि-

समापने व्रतप्रतिपाद्याम् । हेमाद्रौ व्रतखण्डे

“उद्यापनं प्रवक्ष्यामि” इत्यस्य व्रतभेदे प्रयोगः । प्रति-

ष्ठा च कर्मान्तरं न तदङ्गमिति” रघु० । अष्टौतिकर्त्त-

व्यतासामान्यप्रकारः व्रततत्त्वादी व्यसज्जेयः । विशेषतस्तु

तत्तद्व्रतोक्तविधायकाद्येभ्योऽवसेयः विस्तरस्तु हेमाद्रौ व्रत-

खण्डे दृश्यः । तत्र त्रिंशत् । त० व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्व-

र्द्धकालमाह उद्योतिषे “शुरोर्ध्वगोरक्षमात्ये वार्धके

सिंहके गुरो । वक्रिजोवाटविंशेऽङ्गि शुर्वादिन्ये दद्या-

ङ्किने । पूर्वराशायनयातातिवारिगुप्तवृत्तरे । प्रा-

प्याग्निमन्त्रोपस्य चार्तिचारे त्रिपलके । कम्पाद्यङ्कत

सप्राज्ञे मोक्षस्थेष्टे मन्त्रिन्बुधे । भातलङ्कितके मासि

श्वे राक्षस्ये गुरो । पौषादिक्षत्रसंघे वरणाङ्कित

वर्धणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । त-

तायेन तु सप्ताहे माङ्गल्यस्यानि शुभाभिनताः । विद्या-

रम्भकर्त्तव्येधौ वृद्धोपनयनोदहान् । तोषोत्तानमना-

द्वत्तं तद्यानादिहरेण्यम् । परीक्षाऽऽरामयज्ञांश्च पुर-

चरणदीपये । व्रतारम्भप्रतिष्ठा च गृह्यारम्भप्रवेशने ।

प्रतिष्ठारम्भे देवभूपादेर्वर्जयन्ति च । द्वाविंशद्विषा-

चास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्भङ्गस्यो पादास्ते

हादय क्रमात् । अस्यात् प्राक् परयोः पञ्च शुरोर्ध्वक-

वाङ्कते । पञ्च दृष्टोमहाकांस्तु भृशुर्वाङ्कोदयाङ्कः ।

पादास्ते तु दद्याद्वादि दृष्टः शुक्लो दिनत्रयम्” । एवं व्रता-

रम्भप्रतिष्ठयोर्वज्ज्यकाशोक्तैः सिंहस्यरयो तदकर्त्तव्यता-

कल्पनं साङ्गस्यैव हरिताङ्किकादिप्रते तद्दर्शनस्यासम्भवात्

तस्य सिंहस्यरविकल्पेनैव निमित्तत्वात् तच्च हरिता-

ङ्किकाशब्दे वक्ष्यते । सिंहस्यरविकल्पाद्युद्भिदोपच

वाक्यस्य व्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकत्वे नाप्यपत्तेः ।

“पूर्णे काळे व्रतानां तु प्रतिष्ठां विधिवद्वरेत् । न तत्र

काचनियमस्तात्र विज्ञे पराविदके इति” वचनात् पूर्वकाळे

न समयाद्युद्भिदोपचिकेति केषिन् । एतद्वचनस्यासूचकत्व-

माह्वारथे ।

उद्याम पु० उद्यप्यतेऽनेन उद्+वस-करणे वङ् वा इङिः ।

ऊर्ध्वनियमनवाधने रज्ज्वादी । “प्रिक्रपाशं प्रतिमञ्चते

पट्ट्याम् विद्यारूपासीति" कात्या० १.६.५, ६, उद्गृहं
यस्यते नियम्यते यस्मै उद्यामाः षडुद्यामारकायः ऊर्णा-
कण्यहेतुयोग्य" यजु० १.१.१० शमन्तव्या० वेददी० "षड्
द्याम् भवति षड्दि दिगो मौञ्जं लिहत्" "संवत्सर
एषोऽग्निर्हृतः शिक्यस्त्वमिह संवत्सरः शक्नोति
स्यात्" यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यस्त्वमिरेवैनमेतद्विभर्त्ति
षड्द्याम् भवति षड्दयतः" शत० ब्रा० ६.७.१, १.६.१८,
उद्याव पु० उद्+यु-अप० बाधित्वा "उदि अयति यौति-
त्वात्" पा० षञ् । ऊर्णं तोमित्रेण अनुटि तु अवेव ।
उद्यास पु० उद्+यस-षञ् । उद्यमे कर्त्तरि संज्ञायां
षञ् । २देवभेदे पु० । "आयासाय स्वाहा प्रयासाय
स्वाहा संवासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा षोडासाय स्वाहा"
यजु० १.८.११, "आयासादयो देवविशेषाः" वेददी० ।
उद्योग पु० न० उद्+यज्-षञ् ऊर्णं चोदि । उद्यमे कर्त्तरि
करणार्थे प्रयासभेदे "उद्योगादनित्यस्य सुसहायस्य
धीमतः । छायेवानुगत तस्य नित्यं श्रोः सङ्चारिणो"
नोति० । "शब्दादिविषयोद्योगकक्षणे । मनसा गिरा"
या० स्मृतिः । "उद्योगं सर्वं सैन्यानां दैत्यानामादिदेव ह"
देशीमा० । भोजसेनवत् उत्तरपदलोभे २ उद्योगपर्वणि च ।
"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्रोतोपाख्यानमेव च" भा० आ०
१.४० "उद्योगे भरतश्चेष्टः सख्यं कामगुणान्वितम् । भोजनं
भोजयेद्दिमान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान्" भा० खगो० ६.४०
उद्योगपर्वन् न० उद्योगस्य प्रतिपादकं पञ्च । व्यास
रचितभारतान्तर्गते पञ्चमे पर्वणि । "उद्योगपर्वः
विज्ञेयमतज्जुं सहाङ्ग तम्" । "उद्योगपर्वः विज्ञेय प-
ञ्चमं प्रख्यतः परम्" तत्त्वव्यक्तान्तस्तपस्यवर्ण । "उद्योग
पर्वः निर्दिष्टः सख्यविषयस्मृतम्" भा० आ० १.४० ।
उद्योगिन् लि० उद्+युज्-घिञ् । उद्योगयुक्ते । "उद्-
योगिनः पुष्टपिङ्गमपैति लक्ष्मीर्देवेन देयमिति
कापुष्टया वदन्ति । देवं निहृत्स्व कृष् पौरुषमात्मयस्या
यत्ने कृते यटि न सिध्यति कोऽप्य दोषः" हितो० ।
उद्योजक लि० उद्+युज्-खल् । प्रवर्त्तके ।
उद् पु० उगति स्मिदाति उन्-रक् । जलविज्ञाणे । (उहिराज)
उद्गृह्ण (ङ्) पु० शीघ्रपरे व्योमचारिपुरभेदे जटाधर ।
उद्गृथ पु० उद्गतोरथो यस्मात् । १रथीये । उद्गतोरथ
तल्यः पथो यस्य । तावत्तुडिङ्गते । मेदिनिः ।
उद्गपारक पु० "हतराङ्गुले जातान् गृणु नानान् यथा-
तमम्" इत्युपक्रम्य "भरभामुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गचोद्-

पारकः" भा० आ० ५.७.४० सर्पसले हतनागउक्ताः । [च
उद्गृह्ण लि० उद्+रिच-ङ् । १ अतिशयिते, २ अघिके, ३ स्फुटे
उद्ग्रेक पु० उद्+रिच-षञ् । १ उद्ग्रे, २ अतिशये, ३ उपक्रमे
च । "गतोभङ्गुद्ग्रेकः परिणतिमसौ चक्रवर्त्तुषा" उष्मदलः ।
"प्रतीयते घनोद्ग्रेको जगानामविजानताम्" भा० ब०
१.८.४० । "क्षेत्रागस्य तन्वा च मोहोद्ग्रेकस्य केव-
लः" भा० अतु० २.४० । ४ सङ्गानिबन्धे स्त्री राजनि० ।
उद्गृथीय न० सामभेदे । "तदाहरीर्मा एव वा एषा होला
यदध्यावाक्या यदध्यावाक्यमनुसन्तिनत ईश्वरेर्मा भवितो-
रिति यद्युक्तं स्यात्तलैककृमश्चोद्गृथीयश्चान्तः प्रतिषाये
वीर्यं वा एते सामनी वीर्यं यगन्तः प्रतिष्ठन्ति" । ब्रा०
"अतो यदीयमुक्तं उक्तयस्य स्यात् उक्तदोषपरिहाराय
तलैककृमं चोद्गृथीयं चोमे सामनी अन्तस्ततोयसवनस्यान्ते
प्रतिषाये तलैककृमं ब्रह्मसाम उद्गृथीयस्य व्यावक्यामेत्येवं
कर्त्तव्ये इत्यर्थः" ता० ब्रा० भा० ।
उद्गृत् लि० उद्+उत्कर्षितस्त्रभावेऽप्यस्य वा मतृप मस्य वः ।
१ उत्कृष्टे २ उद्धते च । "स उद्धतो निवतोयाति वेविषत्"
अ० ३.२.१० । "उद्धतः उच्छ्रायतः" भा० "उद्धत्स्वद्या
अङ्गणोतना" १.१.६.१.१ । "उद्धत्स्वजने" भा० ।
उद्गत्सर पु० उत्क्रान्तोऽविसर्कानि चान्द्रोमासोयत् प्रा० ब० ।
वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे इटावत्सरहावद् विहितं
उडावत्सरोऽप्यस्य ।
उद्गपन न० उद्+वप-ल्युट् । १ दाने २ उत्तोलने (तोला) ।
"उच्छ्रायाम्कोहपनसमिति पाले" "अनुदिते मन्त्रोद्गप-
नादि" कात्या० १.६.६.१, २ । उत्क्रान्तोऽवपनम् अस्या०
स० । ३ उत्पाटने च ।
उद्गमन न० उद्+वम-ल्युट् उद्गमनस्य धात्वर्थानुगम-
नात्प्रसङ्गः । वमने । उद्गमयन्ते विहितः ।
उद्गयस् लि० उद्धतं वयोऽङ्गं यस्मात् प्रा० ब० । अक्षोत्पा-
टके वायो "अपारं रससद्वयसं स्रव्यं सन्तं समाहितम्"
यजु० ६.१, "उद्धतं वयोऽङ्गं यस्मात् वायोः स उद्गया
वायुः वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते" वेददी० । उत्-
क्रान्तो वयः कालिकावस्थाम् अस्या० स० । अतिक्रान्त
वयसि दृष्टे लि० ।
उद्गर्त्त पु० उद्+हृत-षञ् । १ अतिशये २ अघिके च ।
(उपचान) णिच्-षञ् । १ अतिशये २ देहस्य मलाद्यापसा-
रणव्यापारे ।
उद्गर्त्तन न० उद्गर्त्ततेऽनेन उद्+हृत-षिच्-हृत्-ल्युट् ।

१शरीरनिर्मलीकरणश्रद्धादौ । सुषैरुहर्त्तनैः पालीं तैला-
क्तामवचूय्येत्” सुशु० । “नाकमेद्रक्ताविण्मूत्रमोवमोह-
र्त्तनादि च” या०भट्टतिः । भावे ल्युट् । २द्रव्यभेदेः स्नेहा
द्यप्यहाराद्ये व्यापारे च । “उहर्त्तनं वातहरं कफभेदो-
विनाशनम् । स्थिराकरणसङ्गानां त्वकप्रसादकरं परमं
“यशस्तृगन्धायश्चाङ्गैस्त्रिलेषोदत्तनं” हितम् । यतावर्थं
गन्धाभ्यां प्रयस्यैरण्डजीवनेः” “ततोऽस्य बलात्तैलमभ्य-
ङ्गाद्यैर्वचार्थं यवपिष्टसहर्त्तनार्थे” सुशु० । श्वेषणेने,
४पर्वणे च । उद्+उत-ल्युट् । ५उत्पत्तने ईउङ्गुण्डने
च “गात्रस्थोत्तनञ्चैव हितं संवाहनाति च” सुशु०
“वटुलशफरोदत्तनमेक्षितानि” मेघ० ।

उहर्त्तनीय त्रि० उहर्त्तनाय हितम् क् । उहर्त्तनसाधने इत्ये
‘रुद्रसहर्त्तनीयं गोधूमवपुर्णमिति’ दुर्गाचोपहृतः ।

उहर्त्तन न० उद्+उध-ल्युट् । १चलर्त्तसि त्रिका० । णिच्-
ल्युट् । २उहतासम्पादने । ल्यु । ३उहसम्पादके त्रि० ।
उहर्त्तण न० उद्+वर्ह-ल्युट् । १उम्भूतने २उत्पाटने ३उह-
रणे । क् । उहर्त्तित उम्भूतिते त्रि०

उहहृष्ट उ० उहहृति ऊर्हृ नयति उद्+वह-अच् । पुले “उच्चा
न्मो नरकाद्यस्मात् पितरं ज्ञायते सुतः” स्मृतेशस्य नरक
जायकत्वात् तथात्वम् २वंधकारके “उदयमस्तमतश्च रचू-
हृतात्” “पार्ष्णीबोद्धहृष्टहृष्टः” रघुः ३कन्यायां स्त्री ऊर्हृ
प्रवहवाचोवपरिवहति अच् । वायुसप्तार्गते ४हृतीवस्त्र-
न्वस्ये वायौ पु० । आवाहयद्धे विहतिः “आवाहः प्रवहश्चैव
विवहश्च समीरणः । परावहः संवहश्च उहहृश्च महाबलः ।
तथा परिवहः श्रीमातृत्पातभयशंसिनः । इत्येते क्षुभिताः
वप्राभात्ता गगनेचराः” हरि० २१६६० । वा० भावे
अप । ५विवाहे “बूडोपनयनोद्दहान्” राजभा० ।

उहहृत् न० उत्तोल्य वहनम् । उत्तोल्य स्त्रादिना वहने ।
‘क्षणान् देहोद्दहनाय शेषः’ कुमा० “कैलास-
नाथोद्दहनाय भूवः” “आपीनभारोद्दहनप्रयत्नात्” रघु०
१विवाहे च “भुवः प्रयुक्तोद्दहनक्रियायाः” रघुः ।
“अग्निहव्यः पितादद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानो-
द्दहनात्तेषां तद्भावेऽपि तत्कृत्वात्” स्मृतिः ।

उहादन न० उद्+उद-णिच्-ल्युट् । १उर्द्धरावेदने । “उप-
दोषी खेज्जिषु मखनिजलनाद्युहादनान्” शास्त्रिपाति-
कम्” कात्या० २५, १४, १, “उपदोषो नेदिषः सागमनीन्
विहृत् मखनिजलनाद्युहादनान्” शास्त्रिपातिकं कर्मोऽुर्द्धात्
कर्कः । उहादनप्रकारश्च घन० ब्रा० १, २, १, १६, दर्धि-

तीयथा “अथैक उहदति दीक्षितोऽयं ब्राह्मणोदीक्षितोऽ
ब्राह्मण इति निवेदितमयमेतत्सन्तं देवभ्यो निवेदयत्ययं
महाबोध्योऽयोजतं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत्तं गोपायते
त्येवैतदाह त्रिषुक्रयाह” । “उहदति उच्चैरावेदयति”
भा० २ उच्चैर्वाद्यकरणे च उद्+वच-णिच् लृट् ।
उहावचनमप्यत्र न० “यथेन्द्र उहाचनं लब्ध्वा चक्रं
व्यधस्यदम्” अथ० ५, ८, ८,

उहान पु० उद्+गन-संभक्तौ घञ् । उहमने णिच्-कर्मणि
अच् । २उहामने त्रि० रायमुकटः ।

उहान्त न० उद्+वम-क्त । कृतोहमने उहोस्ते अमरः ।

उहाप पु० उद्+उप-भावे घञ् । उहमूलने २उहारेणे ।
१न्यमाय परिपरित्यागे पश्चात् “आवापोहापाभ्यान्”
मुक्ता० । कर्मणि घञ् । उहाय्य सञ्जीयमाने ४भस्मादौ ।
“कपालानि भस्मोहामे कुर्यात्” कात्या० ५, २, ६,
भस्मोहापयद्धेन प्रसङ्गं गार्हपत्यादिस्मरेभ्यो भस्मोद्भूत्य
ओ राशिः क्रियते सउच्यते कर्कः” । णिच् भावे
अच् । ५स्रण्डने ।

उहाय पु० उद्+वा-वञ् । उहायने २उपशमे । तत आ-
चारे क्रिप् । उहायति । “वायुर्वाव संवर्गीयदा वा
अग्निश्चहायति वायुमेवाप्येति” का० उ० । “उहायति
उहासने” प्राप्नोत्यपशस्यति” भा० । गणव्यत्ययोवात् ।
उहास पु० उद्+वास-घञ् । स्वस्थानातिक्रमेण अस्माप्राप्ती
“अमरावस्थादीनां पुरीषां दिगुथोत्तरोत्तरेणे काष्ठेनो-
हासः” का० उ० भा० । ततः बलादि० इति मत्तृप् वा ।
उहासिन् उहासवत् तहति त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

उहासन न० उद्+वस-ल्युट् । १मारणे उद्+वस+णिच्-
ल्युट् । २विसर्जने । कुमादीनाम् उहोत्तलनेनात्यत्र स्था-
पनरूपे अन्नप्राधानाङ्गे ३संस्कारभेदे “अप उपस्य इय
यावाद्दार्थ्ये परिस्तरणपानसंसादनप्रोक्षणाङ्गनिर्गपणाधि-
त्रयणस्तु कर्षमार्जनीहासनान्वेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पद्य
पसादाज्यपहृणम्” कात्या० ६, १, २, “अतोहासनकाष्ठवनीय
आयिषः २, ७, ८, “आज्याधिधयणस्तु कर्षमार्जनीहास-
नान्वेक्षणानि” कात्या० ८, २, ११, ४स्थानान्तरनयने च
“दक्षिणतोऽधिधयथोहासने” २५, ८, ६, अस्यानि अधिधय-
थोहासने च गार्हपत्यादिहण्यस्यां दिशि हयति” कर्कः ।
उहास्य अच् उद्+वस-णिच्-ल्यप् । विहृज्येत्ये “उहास्य
देवं खेधान्ति” तन्मन्त्रम् । २स्थानान्तरं नीत्येत्यर्थे च
कर्मणि यत् । ३उत्तोलनीये ४उहारेणिये च त्रि० ।

उद्वाह यु० पु० उद्+वह वञ् । विवाहे स च क्षामयिषे
इति रघु० येन क्षामेन समेयं भार्या, समायं पतिरिति
व्यवहारे भवति तादृशं क्षानम् । तच्च सम्बन्धभेदेनोभय
निष्ठम् । चरमसंस्कार इति अन्यनैयायिकाः । चरमत्वञ्च
संस्कारप्रागभावसङ्घर्षरितत्वम् । द्वितीयविवाहस्य संस्का-
रत्वाभावात् तत्प्रागभावसम्बन्धेऽपि आद्यविवाहे चरमत्वा-
ज्जतिः । तत्र च स्त्रियाः संस्काररूपतया विवाहत्वव्यवहारः ।
यस्य प्रवृत्तस्य विवाहात् प्रागेव ब्रूयादियु जातेषु भरणम्
तत्र पुरुषे ब्रूयादौ संस्कारप्रागभावसङ्घर्षरितत्वात् अति-
व्याप्ते भैतत् नायम् । किन्तु शास्त्रविहितसंस्कारान्निमित्त-
मेव चरमत्वमिति युक्तम् । शास्त्रेषु च संस्कारेषु विवाहस्यैवा-
न्निमित्तया विधानादितरेषामुपान्निमित्वादिनेति नातिप्र-
सङ्गः । यथाहवनीयादौ यथा संस्कारादेव तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः
एवं शास्त्रविधिना कृतसंस्कारयोरेव दम्पत्योस्तच्छ-
ब्दप्रवृत्तिः । संस्कारशालोकिकत्वात् तत्तत्कर्मकला-
पराध्य इति न आदानभावेन तत्सिद्धिः । अतएव “अविभुत
ब्रह्मचर्यां लक्षण्यां स्त्रियसुदहेदिति” या० स्मृतौ “उद्दहेत
द्विजोभार्याम्” इत्यादौ च विधिवन्वयम्, आदानभावस्य
प्रमाणान्तरप्राप्तया तदर्थे विधित्वासम्भवात् अप्राप्तप्राप-
कस्यैव विधित्वात् अतएव “पाणिपुङ्गवकामत्या नियतं
दारकत्वम् । तेषां मित्रा तु विरोधा विद्वद्भिः सप्रभे पदे”
इति मनुना सन्निविष्टायामेव भार्यात्वरूपसंस्कारप्रयो-
जकत्वमभिहितम् । आदानभावस्य विवाहत्वे तस्य च लौ-
किकत्वात् स्मृतेतरद्वयवत् तद्गानविक्रयापत्तिः स्वात्
“न निष्कृत्यविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते” इति कात्या-
यनेन दानविप्रत्याभ्यां भार्यात्वविगमाभावं वदता च
विवाहस्य लौकिकत्वं निरासितम् । किञ्च विवाहसंस्कारस्य
वैधत्वे दद्याविधानमेव तत्र प्रवर्तते त्वयम् । विधानान्ति-
क्रमे च कर्तुः प्रत्यययोऽनितं च फलं भवतीति गम्यते ।
तद्विधानप्रकारस्य आश्व० स्मृ० १, ४, कण्डिकादौ दर्शितः
अन्येऽपि प्रकारस्तत्तदुक्तकारैरुक्तः । स च ततोऽ-
मेयः । उद्वाहे वर्जयनीयकन्याः स्तत्रिषु दर्शिता यथा ।
“असपिण्डा च या मातृसगोत्रा च या पितुः सा
प्रयस्ता द्विजातोनां दारकर्मणि सैथने” मनुः । असपि-
ण्डाश्च असपिण्डगण्डे ५, ४, ५० शतभेदेनोक्ताः । “अनन्य
पत्निकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् । अरोगिणीं
भ्रातृमतीमसमानार्थगोत्राजाम्” याज्ञ० । अन्य-
पुत्राश्च । ‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता सगोदत्ता कृतबीतकमङ्गवा । उदकस्यर्पिता
या च या च पाणिपुङ्गविका । आग्निपरिगता या च
पुगसूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्तादृक्त्वा कुल-
सन्निवत्” काश्य० । “तत्र सपिण्डासगोत्रासमानप्र-
रासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते रोगिवयादिषु भार्यात्वे
उत्पत्तेऽपि दृष्टदोष एव” मिता० एवमेव रघुनन्दनादयः ।
समानार्थस्य आर्थयष्टे ८, १२ पृष्ठे दर्शिताः । ‘सगोत्रां
मातृरथे के नेच्छेन्महाहकर्मणि । जन्मनाश्वोरविद्या ने
उद्दहेताविशङ्कितः” इति उ० त० व्यासः । “मातृस्य सुता
मृदा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्वा
चान्द्रायणं चरेत्” मिता० स्मृ० । “या सप्तमात् पञ्चमाश्च
बन्धुभ्यः पितृमातृत् । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रव-
रा तथा । पञ्चमे सप्तमे वापि वेदां वैवाहिकी क्रिया । ते
च सन्तानिनः सर्वे पतिताः मृता गताः” नारदः । बन्धवश्च
उत्तराधिकारयष्टे १०, ६, ६, ८ दर्शिताः । ‘सगोत्राश्चेदमत्या-
उपयच्छेन्मातृवदेनाम् विभवात् समानार्थेयां विवाह्य
चान्द्रायणं चरेत्” सुमन्तः । ‘समानगोत्रप्रवरां सुहृद्वाद्योप-
गम्य च । तस्यासुत्पादं चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव ह्वेयते ।
आप० । ‘सर्वाः पितृपत्यो मातरस्तद्भ्राता मातृसाक्षद-
पत्यानि भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता धर्म्म-
तोऽविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यस्याध्यापयित-
रिति” समन्तः । “अध्यापयितरेतद्विवाहजन्यपाठयित-
रेतत् सङ्करकारित्वमिति” राजाकरादयः । अध्याप-
यितृगुरोः कन्या अविवाहेति रघुनन्दनेनोक्तम् “समान-
प्रवरा वाऽपि विध्यसन्तिरेव च । ब्रह्मदातृगुरोश्चैव
सन्निः प्रतिसिध्यते” मत्स्यपु० । “मातृव्यं चाप
शुभं आत् सुप्रसिद्धमथापि वा । तन्नाम्नी या भवेत्
कन्या मातृनाम्नी प्रचक्षते । प्रमादात् यदि स्मृहीयात् प्रायु-
चित्तं सप्तचरेत् । ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परि-
वर्जयेत्” मत्स्यपु० । तथा श्यामिकाडमरा अपि उक्तं
स्थानिकतया अविवाह्यत्वमुक्तं दत्तकनी० इत्यम् । अत्र स-
पिण्डविषयेऽपवादः “सङ्कर्मैऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो
यदि” मत्स्यपु० । “असम्बन्धा भवेद्भातः पिच्छे
नैवोदकेन वा । सा विवाद्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्नरिता
च वा” मनुः । मूत्राद्यान्त अतिदिष्टादिद्विगोत्रभागि-
त्वेन सगोत्राविवाहो न निषिद्धः इति रघुनन्दनादयः ।
“द्विजानामसर्वान्धु कन्याकूपवन्धवा” इह० ना० उक्तेः
कलौ असर्वान्धुविवाहनिषेधात्तद्विधेयोनभिहितः । ६

लिङ्गस्थं मातृलङ्गस्थोद्गच्छत् शिष्टैरपि क्रियते तस्य
कृतिर्विद्वद्वेषि किञ्चित् श्रौतं लिङ्गमाख्याय तेषां तथा-
चरणमिति वक्ष्यते । तस्य श्रौतलिङ्गस्थान्याधपरता पराशर
भाष्यादौ दर्शिता । अथपि द्वारकाकपदलिङ्गदेशवासिनां
तथाचरणे भागः १० स्कन्दे । “यद्यप्यनुसरन् वैरं कस्मि
ल्लङ्घयमानतः । व्यतरत् भागिनेयाय सुतां क्वन्तु स्तवः
प्रियम्” । “टोडितायानिद्वयाय पीत्वां कस्माददददरेः ।
रोचन्तं बद्धैरोऽपि स्तवः प्रियकिरीषया जानमधर्मं
तद्यौनं क्लृप्तायवशात्तुम्” । अधर्मं जानमिदं क्लृप्तं
तेन तस्याधर्मत्वं । “मातृलङ्गं सुतामूढेति” प्रागुक्तवचनाच्च-
तस्याधर्मत्वं सुव्यक्तमेव । स च विवाहोऽपि विधेः “ब्राह्मो-
देशस्तथापि प्राजापत्यस्तथाऽऽधुरः । गाम्भेरीराजमथैव
पैशाचपाटमोऽधमः” मनुः एतेषां लक्षणं तत्तत्काले दृश्यम् ।
“येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्गच्छा परस्य वै” हरिवं० ।

उद्गाहन न० उद्+गृह-णिच्-ल्युट् । १ पुत्रादेरुद्गाहसम्भा-
दने २ उद्गायने इत्यानानरनयने । उद्गाह्यते स्थानान्तरं
नीयतेऽनेन उद्+गृह-णिच्-करणे ल्युट् । ४ उद्गारण-
साधने “उद्ग्राटनं घटोयन्त्वं शलिलोद्गाहने प्रहे” अमरः ।
उद्+गृह-आर्धे णिच्-भावे ल्युट् । ५ विवाहे । वाह-
नस्य कृत्वाकर्षणस्योपरि वाहनं कर्षणं यत् । ईदृङ् ल्ये
लोत्वे यत् प्रथममेकवारं ह्वा पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे
लोत्वे हेन० । [टके (कङ्) हेन० ।

उद्गाहनो क्त्वा उद्गृह्यते स्थाये णिच्-कर्मणि ल्युट् । वरा-
उद्गाहिक लि० उद्गाहः प्रबोजनमस्य ठक् संज्ञापूर्वकविधेर-
निष्ठात्वात् न इङि । विवाहसाधने मन्वादौ “मोद्-
वाङ्मोषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्” मनुः । उद्गौ
मोद्वाङ्मोऽप्यस्य लि० ।

उद्गाहित उ० क्त्वा उद्ग्राह्यो जातोऽस्य तारका० इतच् । जा-
तविवाहे “भावे उद्ग्रे तथैवासां गते च दैत्यमन्त्रिणि । उद्-
वाङ्मोषां कन्यायां दम्पत्योरेकनायनम्” राजसा० ।

उद्गाहिनी क्त्वा उद्गाहः उद्गारणं साध्यतवाऽप्यस्या रनि
लोच् । रक्त्वो भेदिनिः ।

उद्गम लि० उद्+विज-कसिदि क्त । उद्गमेगुक्ते, “निम-
ज्जोद्गम्यसंक्षोभैः पद्मे होमैश्च भेदिनो” मट्टिः । उःच-
परिहाराद्यनतवा २ व्याकुलचित्तैः, श्रुतिभेदे च ।

उद्गोक्ष न० उद्+वि+रह-भावे ल्युट् । १ जह् टटौ । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने नेपो “वज्जो जनीद्वीक्ष्यकोऽदीस-
वम्” रघुः ।

उद्गीत लि० उद्+वि+रह-क्त । विशेषोद्गते । (व्यवसा-
यिङ्गोद्या) समन्तात् ज्ञाविते “ततोयुधिष्ठिरा मोक्षद-
वीतायं वनिस्त्रयम्” भा० श्रौ० १ ईक्ष० ।

उद्गुप्त लि० उद्गुप्तो दत्तात् निरा० स० । १ उद्गुप्ते । उद्+
दत्-क्त । २ उद्गुप्तिर् इभक्तोऽभिधेते । ४ अधिके । “उद्गु-
प्तोऽपि यन्त्रः समधिकफलमाचष्टे” व्या० न्यायः ।
“कल्पयदोऽन्तमिवास्मान्” भा० व्या० प० ७ ।
५ श्रुतिभेदे च “उद्गुप्तनक्रात् सङ्गो नमज्ज” रघुः ।

उद्ग्रेग पु० उद्+विज-वञ् । १ व्याकुलचित्ततायाम् २ विरह-
जन्ये दुःखोद्गमे, “मनोभिः सोद्ग्रेः प्रणयविकृतिभ्य-
स्तद्वचयः” किरा० । “सङ्गोद्ग्रेगमयं व्रजेदति” रघुः ।
“शान्तोद्ग्रेगस्मिन्ननयनं दृष्टमर्त्तमिवाभ्याः” मेघ० । “वोजि-
क्यायं बाधते उद्ग्रेगं जनयति शिरोऽप्युद्ग्रेगं नासिकाश्च
स्त्रायति स कटुः” सुश्रु० । “वज्जो भेषज्यनुद्ग्रेगो माधुर्यं
परिकर्त्तितम्” सा० द० । ३ भये च । ४ युवाकफलेन० । उद्ग्रेतो-
नेगोऽस्मात् । ५ निश्चये, ईक्षिति ७ यीप्रगामिनि च लि० ।
उद्ग्रेजन लि० उद्+विज-भावे ल्युट् । १ उद्ग्रेगे क्षयरः
“परदाराभिर्मर्षे प्रहस्तासृज् मङ्गीपतिः । उद्ग्रेजेन करै-
र्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रशस्येत्” मनुः तस्मात् साधु च । उद्ग्रे-
जनोय उद्ग्रेजेके लि० । “परिकरेऽद्ग्रेजे जनीयाश्च कथाः” सुश्रु० ।
उद्ग्रेजित लि० उद्+विज-णिच्-क्त । कृतोद्ग्रेगे “उद्ग्रे-
जिता दृष्टिभिराश्रयन्ते” कुमा० ।

उद्ग्रेदि लि० उद्गता वेदिर्वा प्रा० व० नतलोपः । उद्गत-
वेदिके । “विमानं नवसमुद्ग्रे चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्” रघुः
उद्ग्रेप पु० उद्+वेप-भावे वञ् । १ उत्कल्पने । कसिदि अच् ।
२ तद्युक्ते लि० । ततः तेन निहन्तमिच्छये वङ्कुहा० अच्
ओद्ग्रेप तसिर्हते लि० । क्षिप्रां ऊपो ।

उद्ग्रेल लि० उत्क्रान्तेनेहाम् अल्पा० स० । १ वेलातिक्रान्ते
२ मर्यादातिक्रान्ते “भयमप्रलयोद्ग्रेहादाचक्षुर्भूततोदधेः” रघु
उद्ग्रेष्टन न० उद्+वेष्ट-ल्युट् । १ क्लृप्तादोर्बन्धने, २ उप-
क्षेपे च । “वज्जो सधरता तन्वा दृढबोद्ग्रेष्टनं भयनः”
“दृढबोद्ग्रेष्टनं तन्वा साक्षात्तिरोचनः” सुश्रु० ।
उद्ग्रेष्ट वेदनात् निरा० त० । १ उद्गुप्तजनने लि० ।
“कवाचिद्दृष्टं वाक्मन्त्राणां” रघुः कुमारच

उद्गोतृ पु० उद्+गृह-हच् । परिषेतरि । “उद्गोतापि
भवेत् पापी च सर्गात् कुलनायिके ! । वेक्ष्याममनजं
पाप तस्य उद्गोदिनेदिने” मङ्गनि० त० ।

उद्गस उद्ग्रे क्त्वा० पर० अक्० वेट् । उद्गस्माति जीमासीत्

उत्तुर(ह) उ० उत्त-उर-उरवा । सूत्रिणे सूत्रिकं
भेदासाहचोपपन्नाश्च सचिकित्साः सुष्ठु दर्शिता भवन् ।
“सञ्जातो सूत्रिककल्य” व्याख्यास्यानः । पूर्वमुक्ताः शुक्र
विद्या सूत्रिका ये समावृतः । नामसञ्चयमैवकारंटादय
निबोध तान् । आश्रयः उत्तमः कल्पो हिंसरसचिकित्-
साया । सुकुन्दरोऽस्यसर्वैव समावृत्योऽपि च । कुत्रि-
कृत्साजितसर्वैव अपरः कथिषत्साया । कोविदोऽत्यन्तं सञ्च
महाकल्पसाधोत्तुरः । नीतेन मङ्गता साहचैव कथिषेनायुक्ता
तथा । सूत्रिकश्च कपोतात्मकमेवाऽऽदयः प्लुताः । शुक्रं
पतति श्लेषो शुक्रदृष्टैः स्मृत्यन्ति वा । मङ्गद्वयादिभि-
र्यजिन् माने रत्नं प्रमुञ्चति । आश्रये पम्बवः शेषा
कथिषा मङ्गद्वयानि च । पिङ्गकोरचचकोपा निवहरीः
किटिमानि च । पूर्वभेदोऽस्योत्रा ज्योत्स्न्यां च दाह-
या । दोर्मस्त्रमरचिः शायो वमचर्चोऽनर्चयम् । दृष्ट-
रूपं समाशोक्षमेतत् व्यावृतः द्रव्यु । काङ्कापावो
वाङ्मेन हिक्काचर्दिच जावते । तस्यु हीयककल्यन्त
विज्ञासत्त समाश्रितम् । उत्तमेवाङ्गसादयः पाण्डुपर्वच
जावते । शीवते पम्बिभिराङ्गसायुः पावकवर्जिनैः ।
शिरीषेकुदकल्यन्तु विज्ञासत्त समाश्रितम् । कल्पेना
रूपं दर्शयति दुर्दिनेषु विधेयतः । शिरीषककुदकल्य
पिनेत् किंयुक्तमजाना । हिंदिरेवाश्विनिहेनो जुम्भा
कोनायुर्चयम् । विवेहारमृगसादिन्तु हवाकल्यन्त वान-
यः । चिह्नितेव शिरीडुःचं शोको हिक्का वनो तथा ।
आश्रिमीनद्वयाहोतवशावैरीवनेषु तम् । सुकुन्दरेव तद-
दर्दिज्योऽऽवाकल्येव च । पीयासकल्यः हृदयोऽवो मन्ना-
ऽजानं पिङ्गचिका । चर्मं हरीतरीं सुवर्दीं पिङ्गं पि-
रुपयो मय । वनगर्भनम्यारं हृदकाचाल दापयेत् । पीयाऽ-

उन्मृत्(रु)कस्यौ को उन्मृत्स्य कथं इव पर्यवस्यः यौ० उन्मृत् ।
 आत्माकथयाम् । (उन्मृत्कामी) आत्मां कथं तत्तैव
 उन्मृत् उः उन्मृत्-अव । नृपिण्डे । [यथे उन्न आहूँ लि० ।
 उन्न लि० उन्मृत्-ज्ञ । लिङ्गे । आहूँ (भिजे) रश्वापरे च ।
 उन्नत लि० उन्मृत्-नम-ज्ञ । । उन्न, रश्वाति च । "उन्नतेन
 स्थितवता भुरद्विहता भुः" कुमा० "स्थितः सर्वो-
 न्नतेनोर्वीम्" रघुः । "उन्मृत् द्विजतानतम्" अमरः ।
 "अभुरोन्नतम् उन्नितम् इयोः" नाचः ।
 वि० लि० उन्नं दिनमानज्ञानवाधने रश्वाधनेदे न० ।
 "उन्नता प्रभाभिमतद्विजमेन तावत् तामेव काञ्चिनमेन च
 वक्षिन् सूचः । आहुतत् द्युगतयेनकोर्वेदस्य" तेनोन्नितं
 दिनद्वयं नतचं चं च । अयोध्यातानुनताहरेच ज्ञानाहुद-
 ग्द्विजमेनोन्नोन्नौ । आत्मा कालमेतद्विज्ञितं द्युप्रीति
 आवाधमेन च कलाभिधानम्" वि० । "दिवसक वृत्तं यज्ञ
 येन तयोर्वेदस्य तद्विज्ञितं चं चम् । तेनोन्नतेनोन्नोन्नं दिन-
 द्वाप्रभावं नतचं चं भवति । अयोध्यातानुनताहरेच ज्ञानाहुद-
 रगोमे च तेनोन्निता द्विजमेन युताद्या ज्ञा तत्कालम् ।
 ज्ञा कालचं चं चं । तत् कालं द्युप्रीति युक्तिं लि-
 ज्ञावा भक्तं कलाचं चं भवति । अयोध्यापतिः । उन्नम्
 कावे ज्ञावा आवा वक्षिन् कावे ज्ञाहोरात्रहस्ते ज्ञावो-
 निवेदिकाधिः क्षितिजाहुततो रश्वावाहृतचं चं । वेदु

कावेन मध्याह्नाभ्युदयान्तर्गता । अथ परेषामभ्युदय-
ान्तर्गतत्वं किं ज्ञा बाध्या । वा च ज्ञा मध्याह्नमभि-
वति । स च मध्याह्नयोः कोरात्रवत्संयोगवत्त्वमर्थपाते
भवति । अत उक्तवत्त्वमर्थपाताभ्यान्मध्याह्नवत्त्वमर्थम-
धोऽर्थम् । अत उक्तवत्त्वमर्थमर्थपाता बाध्या । अतिशो-
कवत्त्वमर्थपाते चरार्थम् । अतचरार्थेन वज्रितादुक्तता-
दुत्तरगोचरे, दक्षिणे च युतात् । अत उत्तरगोचरे अतिशयादु-
पर्युक्तवत्त्वम्, दक्षिणेऽपि । तस्मात् कदाद्या ज्ञा वा-
धिता वा लिङ्गादन्तरपरिचिता । वा च सूत्रमर्थपाता । अथ
अदि लिङ्गादन्तर एतावती तदा युज्यादन्ते किंवतीत्यनुपा-
तेन युज्यादन्तरपरिचिता । वा च कदाचिन्ता” प्रमि० ।

वि० वि० उक्ते पञ्चाशान्तकालान्तर्गते ३ उपायभेदे च ।
“बन्धवैचित्र्यविधा प्रवृत्तिर्वा नतिच भवतोऽप्यवस्थौ ।
नो क्रान्तिवद्व्यवहारेणैव वा नतवत्त्वता ज्ञाः” वि०
‘बन्धवैचित्र्य पञ्चवद्व्यव’ विध्यते । तत्र बन्धवैचित्र्यं
च उक्ततायाः स्वरूपाः । ये नतावो बन्धवैचित्र्यः । अथ
वा विचित्र्यविधौ वैचित्र्यं नतोक्ततायाः स्वरूपाया इति
वृत्तिवृत्तम्” प्रमि० । “उक्तं युगियमवस्थे कृतात् जायते
युगियविधौ हि तत्त्वज्ञा । तिस्रमवस्थतोऽप्यवस्थवत्त्वो
न तु नरः स बन्धवत्” वि० । “उक्तवत्त्वते अतिशयादुपरि
पञ्चवत्त्वम्” वे० शास्त्र उक्तताः समध्यादप्युक्तं नताः ।
उक्ततायामां ज्ञा यदुः । नतायज्ज्ञा दृग्ज्ञा यदुः ।
कल्पवृत्तिप्रामिद्वयः कार्यः । इदं कदमेनोचितत्वात् ।
अवस्थयो पञ्चाशान्तकारे व्याख्यात एव” प्रमि० ।

“उदग्देष्टुं याति यथा यथा नरकया तथा स्थापन-
वत्त्वमवस्थम् । उदग्देष्टुं पश्यति चोक्तं अतिशय-
टनरे वीजनकाः बन्धवैचित्र्यः” वि० वि० ।

ततः भावे ज्ञा चोक्तं न० । तत्र उक्तता ज्ञो । त्व
उक्ततत्त्व न०, तदुभावे “तदेव नैवगिकवृत्ततत्त्वम्” रघुः

उक्तताकांल पु० वि० वि० उक्ते जायतः काष्ठज्ञानसाधने
प्रक्रियाभेदे “पञ्चवृत्तिप्रक्रियायुक्तं वर्गेद्युज्येष्टक्याङ्गि-
वृत्तिर्वा । इत्यन्वया तद्विज्ञानान्वया या भवति या
उत्पन्नमवापदिष्टाः । नतायवत्त्वत्त्वं सूर्यदर्शं तैद्वीकृतं
चोक्तताकां एवम्” वि० । “लिङ्गावर्गः पञ्चवत्त्वम् नृपतः
युज्यावा इत्यवस्थं च वातेन भाव्यः यत्पञ्च” बन्धते
वेदान्तवा । तवेदान्तवा दृष्टितवा अन्वयावा “कोच” त-
योत्त्वमेव पञ्चः कार्यं तत्र पञ्चमोवापत्तः कदास्याव-
त्त्वमिति कावेन मवापवृत्तिर्वाः तैर्ववापवृत्तिर्वापत्तता-

दिग्दवावत्त्व उक्ततावत्त्वः कृत् । प्रक्षारान्तरेव ज्ञो-
विचित्र्यवैचित्र्यमपि । यदोक्तताकावत्त्वम् हादयाङ्गं पञ्च-
वत्त्वते तदा लिङ्गावर्गमेव क इति । अत्र लिङ्गावा हा-
दयं गुण इत्यवस्थो इरः । पञ्चं मवापवृत्तः । अथ तत्र
वृत्तिरपर्यायमनुपातः । यदि हादयाङ्गं यद्वैचित्र्यवत्त्वम्
कर्मसादांल मवापवृत्तः क इति । पूर्वं लिङ्गावा हादयं
गुण इदानीं इरः । अतस्तुक्तावाद्हादयाङ्गवैचित्र्यवत्त्वो-
नयि कते इति लिङ्गावाः पञ्चवत्त्वो गुण इत्यन्वयावर्गो
इरः कर्मावत्त्ववृत्तिः । अवेदान्तवाकरवावावत्त्वः । यदि
युज्यावा लिङ्गावर्गं बन्धते तदिदं वृत्तं किमिति । इदानीं
लिङ्गावर्गो युज्या इरः । इरवोवातो इर इति
दुज्येष्टक्याङ्गिर्भवति । गुणवोवातो लिङ्गावर्गः पञ्च-
वत्त्वमनुपातो भवति । एवं कर्मावत्त्वमवा । तत्रा वजि-
तावा अन्वयावा वद्वैचित्र्यं वा नतव्योत्त्वमवा चरवत्त्वम् ।
अतस्तस्या पञ्चवत्त्वमेव च नतकावः स्थात् । नतकावो
दिगर्भात् पतित उक्तताकाः स्थापितपञ्चम्” प्रमि०

उक्ततातत्त्व न० उक्तं च तदानतत्त्व । उक्ततावत्त्वमवा ।

“बन्धु” तत्त्वतानतम्” अमरः ।

उक्तता ज्ञो उद्-गम-ज्ञम् । १ इहो, २ उदग्दे, ३ गवत्त्वमा-

व्यावृत्तं तत्र चन्द्रवृत्तवृत्तिः वि० वि० उक्ता यथा

“भावान्तापदे प्रथमेऽव वेन्दोः वृत्तवृत्तिर्यद्विचित्र्यमवस्था ।

तदोदग्देऽपि निधि वा प्रसाध्यः यद्विचित्र्यः स्थापित-

नादिकावृत्तिः” वि० । “कथाप्यस्या उपरि प्रथमेऽ-

व वा युक्ताप्यस्याः प्रागेव वज्रवृत्तिर्वापदिने यथि-

वृत्तवृत्तिर्वापदिने तत्रा तत्रा दिने भावान्तापदे चोद-

यिको चन्द्रावो अष्टौ कार्यो । प्रथमचरणे तत्त्वकावृत्तौ

ततः वृत्तवृत्तिर्वा । निधि वा । एतदुक्तं भवति ।

भावान्तापदे उदयकावे यथिवृत्तवृत्तिः बाध्या । प्रथमा

चरणे तत्त्वकावे । अथ वा किदवाकानिचयेन । ज्ञोदग्दे

तत्त्वोदवात् प्रागित्त्वोदवावावे वा ज्ञावो तत्त्वकावृ-

परोटावृत्तौ वा वृत्तवृत्तिः बाध्या । तत्र तत्त्वका-

वृत्तौ चन्द्रावो तत्रा चन्द्रावो वृत्तवृत्तिः इवावत्त्वमवस्थ

वृत्तवृत्तिर्वापदिने तत्रा तत्रा दिने भावान्तापदे चोद-

यिको चन्द्रावो अष्टौ कार्यो । प्रथमचरणे तत्त्वकावृत्तौ

ततः वृत्तवृत्तिर्वा । निधि वा । एतदुक्तं भवति ।

भावान्तापदे उदयकावे यथिवृत्तवृत्तिः बाध्या । प्रथमा

चरणे तत्त्वकावे । अथ वा किदवाकानिचयेन । ज्ञोदग्दे

तत्त्वोदवात् प्रागित्त्वोदवावावे वा ज्ञावो तत्त्वकावृ-

परोटावृत्तौ वा वृत्तवृत्तिः बाध्या । तत्र तत्त्वका-

वृत्तौ चन्द्रावो तत्रा चन्द्रावो वृत्तवृत्तिः इवावत्त्वमवस्थ

वृत्तवृत्तिर्वापदिने तत्रा तत्रा दिने भावान्तापदे चोद-

यिको चन्द्रावो अष्टौ कार्यो । प्रथमचरणे तत्त्वकावृत्तौ

ता । नहि नरैः कृष्णशृङ्गोन्नतिः स्यदोपलभ्यते । प्रविद्धा
तु शुकशृङ्गोन्नतिः । अत उक्तं मासान्तापादे प्रथमेश्वर इति ।
“वक्तोक्तो करितम्भ विभक्तरीमत्युन्नतिः, गच्छतः” । कोक्तो-
नोन्नतिमायाति” इति च सा० द०

उद्गतीश्वर उ० ईत० । गच्छे तिका० ।

उद्गत्तु लि० उद्+नह-क्त । उद्गत्ते च । “जहत्
स्वतेज उद्गत्तुमस्तोःस्वस्वतेजसा” भा० १॥॥ । उद्गत्तं उ-
क्तम्” । श्रीधरः ।

उद्गत्तु न० उद्+नह-क्तुट् । उद्गती । विष्-क्तुट् न हङि ।
“उत्तोक्तने सुस्तोक्ते श्वन्वकर्माभेदे च । तानि चतुर्विंशतिः
अथोक्तं तत्त्वैव । “यन्वक्तव्योपि तु निघातनप्रपञ्चस्यन-
म्युक्तनवर्त्तनचालनविवर्त्तनपिवरणपीडनसर्गविशोधनविक-
र्षणाहरणाकृष्टनोद्धमनविनमनभङ्गनोद्धयनाचुपचौषधदार-
ण्यज्जकरप्रक्षालनप्रधमनप्रसाजनादि चतुर्विंशतिः” ।
उद्गत्तुमस्तु त्रणवधिरक्षावसाधनं अथोक्तं तत्त्वैव “स्वित्-
गतः प्रोक्षमानो न प्रवर्त्तत आकृष्टनप्रसारणोद्धमन
विनमनप्रधावनात् काश्चनप्रसादं सुवर्त्तत” ।

उद्गमित लि० उद्+नह-विष्-क्त । उद्गतीति, उद्गतीति
च “अथ प्रयत्नोद्धमितामस्तुक्तैः” कुमा० कश्चिदुद्धमिता-
ननो” रघुः । [मण्डितं तत्] नावः

उद्गत्तु लि० उद्+नह-रन् । उद्गते “उद्गत्तात्पटमस्तुप
उद्गत्तु उ० उद्+नी-“कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिवि-
यते” इत्युक्तेः अथ । कृपादिदो जलादेरुत्तोक्तने अमरः ।

उद्गत्तु न० उद्+नी-क्तुट् । उद्गते, उद्गत्तात्पटमस्तुप
“अनादिदृष्टोद्गत्तुनस्तुतेः कात्या०” ६, ५, २४ उद्गत्तु
स्तुतिष । “अतोद्गत्तेनेभ्य उद्गत्तुन्यतोस्तुत्येभ्यः”
यत० ब्रा० ४, ५, ६, १, “असोद्गत्तुनकावे बाहुल्य दमो-
कृत्य तद्गत्तुनोद्गत्तुत्” कात्या० १०, ६, ११, “तेष्वोद्गत्तु-
नमभ्यधि सोमातुद्गत्तुनोति स्तुतेः” कात्या० २२, १०, ५,
“उद्गत्तुन्यत्तात् अपादाने क्त्वा” । १पूतभट्टपात्रे ।
“उद्गत्तुने च” कात्या० २५, ११, १४, तदेव भवति उद्गत्तु-
न्यत्तादित्युद्गत्तुनम् पूतभट्टपत्त्ये” कर्कः । उद्गमित नयनं
येन प्रा० ब० । उद्गमितनेले लि० ।

उद्गत्तु लि० उद्गता नासा यस्य अथ समा० नसादेशः । उद्-
तनासिके । “उद्गत्तं दधतो वद्गत्तु” भट्टिः ।

अद्गत्तु उ० उद्+नह-वञ् । उद्गत्तु “शरभोद्गत्तुदंजुट्
नामास्त्वगनिवेतितम्” भा० ब० १५८ अ० ।

उद्गत्तु उ० उद्गता नाभिर्वक्ष्य अथ समा० । स्वर्गवक्ष्ये नृपभेदे

“उद्गाम इत्युद्गतामधेयः” रघुः अथवायान्त न अथ ।
उद्गत्तुभिर्वायेव लि० । उद्गता नाभिः प्रा० ब० । उद्गत्तु-
नाभौ पुंस्त्री० ।

उद्गत्तु उ० उद्+नी-“अयोदोनियः” पा० ब० । उद्गत्तुनये
श्वितर्के उद्गत्तुने च “उद्गायानाधिगच्छन्तः प्रश्रवैवस्तुधा
भृताम्” भट्टिः । [हेमच० ।

उद्गत्तु उ० उद्+नह-वञ् । उद्गत्तोत्तुवक्ष्ये २ काष्ठिके न०

उद्गत्तु लि० उद्गता निशा तृता यस्य । उद्गत्तुनि निशावक्ष्य
सुकलीभाववृत्तनेन निमीलनायेकत्वेन तथात्तम् । “उद्ग-
त्तुपुस्तकवृत्तवृत्तपुस्तकासा” साधः । २ निशावृत्तिते च ।
“तास्तुद्गत्तामवनिशयनां सौधवातायनस्थानम्” मेघ० ।
“यथाप्राप्तविवर्त्तनविगमयत्युद्गत्तुव क्षपाः” यज्ञ० ।
उद्गत्तुता च जागरणं तत्तु विप्रलम्भ्यङ्गारे कामकृत-
दृष्टविधावस्थामेदः तादावस्थाः ४४७५० उक्ताः ।

उद्गत्तु लि० उद्+ना-क्त । उद्गत्ते नीति श्वितर्किते च ।

उद्गत्तु लि० उद्+नी-हृत् क्षिवां जनेन । उद्गत्तुनायिनि
उद्गत्ताये च षोडशसु कालिषु १ कालिगमेदे पु० स च
अश्वावाकयदे ८५५० दर्शितः । तस्य च गीते
उद्गत्तावस्थादानादुद्गत्तावस्थावर्त्तमाने तत्त्वम् “उद्गत्तैनातु-
क्षयति” “उद्गत्तैरक्षयिष्वोक्षयति” आभ्युक्षयान
इत्युद्धीयमानाजपन्ति” आश्व० श्री० ६, १२, १२, १४ ।
“उद्गत्ता स्वशास्त्रोक्तविधिना सर्वानुद्गत्तावस्थावति” “उद्गत्त-
रित्येतं सन्तं जपन्ति” ना० ह० “आहूतमृक्षेत्ता
शेषकलशमिहासिच प्रतिमस्तोत्रपङ्क्तिसंज्ञिते” आश्व०
श्री० ६, १२, १ । “अथोक्तोत्तु उपांशुसवनं प्रयच्छ-
त्यथाहोत्रे तारवाकुज पावच” इति संप्रत्यङ्गाति प्रति-
प्रस्थाता संस्त्रवाकुजेता अथसेनोदक्षनेन वा” यत० ब्रा०
४, १, ५, १, २१ । ततः उद्गत्ता० अथ न हङि । उद्गत्तु
उद्गत्तुवक्ष्यनि लि० । “प्रतिप्रस्थातामीधोक्षेत्” कात्या०
२४, ४, ४६ । उद्गत्तो अथोक्तमित्यपि तत्त्वैव लि० ।

उद्गत्तु लि० उद्+नी-यत् । उद्गत्तुनयनीये २ उद्गत्तुनयनीये च ।
उद्गत्तुका उ० उद्+मञ्ज-क्तु । “कष्टदग्ने जले स्थिता”
ततः कुर्वन् प्रवर्त्तते । उद्गत्तुकाः स विज्ञेयस्तापसोऽहो
पूजितः” इत्युक्तकृतये १ तापये । जलादेरुपरि उद्गत्तु-
प्रावके लि० । [भाषा] उद्गत्तुने ।

उद्गत्तु न० उद्+मञ्ज-क्तु । मञ्जनविपरीतव्यापारे
उद्गत्तुल्ल न० उद्गत्तुं मञ्जुल्लम् । सि० पि० उद्गत्ते दिन
रात्रयोः क्षयदाहनाधने मञ्जुल्लभेदे । यथाह तत्त्वैव ।

“पूर्वापरक्षितिजसंगमबोर्विहङ्गं” वाच्ये श्रुते पक्षधरैः
क्षितिजादधःस्थे । कौट्ये कुजादपरि चाक्षरवैश्रुते त-
दुक्तवृत्तं दिननिधोः क्षयदृष्टिकारि” शि० । “समदत्त-
क्षितिजयोर्वीं पृथ्वीपरो संपातो तयोर्ध्रुवविष्वद्योश्च शक्तं
यन्निवध्यते तदुक्तवृत्तसंज्ञम् । दिनरात्रयोर्दृष्टिजयो तद्व-
शेन भवतः” प्रमि० । कूट्यविज्ञाने रक्तनायेन च क्षरत्पुक्तं यथा
“प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते समसयवृत्तम् । उक्त-
वृत्तं च विष्वक्कवृत्तं परिकीर्त्तितं” कू० । “प्राक्पश्चि-
माश्रिता पूर्व पश्चिमसम्बन्धा साधिता रेखा समदत्तसम्बन्धा ।
सैव रेखोक्तवृत्तं विष्वक्कवृत्तम् । चः सत्सुत्रे । उभय-
संज्ञकं कथ्यते । क्षलोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरदत्तसं-
योगो पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापरक्षलमिति । पूर्वापर-
दत्तस्य भूभाबूर्ध्वाधरातुकारिदत्तत्वे नादर्शनाद्देक्षकारतयैव
दर्शनात् पूर्वापरदत्तसन्निपि तत्सूत्रम् । पूर्वापरदत्तस्य सम-
सयवृत्तत्वे नाभिधानात् तद्देखा समसयवृत्तसञ्ज्ञोक्ता । अथ
क्षनिरक्षदेशक्षितिजदत्तस्योक्तवृत्तत्वात्स्यस्य तत्संयोगदोः
संबन्धनत्वात् तन्मध्यक्षलत्वेन पूर्वापरक्षलस्यापि सत्त्वात्
पूर्वापरक्षलमुक्तवृत्तसञ्ज्ञम् । एतेनाभ्युदयक्षितिजसञ्ज्ञया
अभ्युदयक्षितिजसञ्ज्ञा स्मृतरां सिद्धेति पूर्वापरक्षलस्य
क्षितिजदत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्थानबोः क्षितज-
दत्तस्य संबन्धनत्वादुद्दिष्टितदत्तस्य क्षितिजातुकारित्वात्”
रङ्ग० । “उद्देक्षादबोऽप्यल । परोऽथ बोद्धसगते रवौ
ऋतिः” शि० शि० । प्रा० ४० । २७ अङ्गवृत्तवै नि० ।
उक्तवृत्तलक्षणे ३० शि० शि० उक्ते ज्ञायया दिनज्ञानार्थे उक्त-
वृत्तलक्ष्यार्थे ज्ञायाकर्षे । तदानयनं तत्रैव यथा
“युतायनांशार्कवृद्धिज्जलवा खरासतिखभ्रभूभो” (१०।१५
१०) इत्याः परः । पक्षरुतिद्वयः पक्षभाविभाजितः परोऽ-
थ बोद्धसगते रवौ ऋतिः” शि० । “अर्कस्य सावनांशस्य
वृद्धौ भुजज्या साध्या । न सप्तपञ्चवृत्तयोः तथः । तत्रा कववा
पूर्वाग्नितिथिचन्द्रपथिनी (१०।१५१०) भाज्याः । यत्क्ष-
मसौ पराक्षः । स परः पक्षकर्णेन ग्रहयः पक्षमवा भाज्यः ।
पक्षसमयवृत्तनतत्यार्कस्य ज्ञायाकर्षो वा भवति” प्रमि० ।
उक्तवृत्तलक्षणे ३० शि० शि० उक्ते क्षलक्षेपप्रदर्शनाथे उक्तवृत्तल-
क्षणे । “अपादिष्ववृत्तं क्षतिता च कोटिष्ववृत्तना दोः
अवयोऽपमज्जा । उद्देक्षना कोटिरपापकापचवृत्तं भुज-
कक्षत्रयः क्षितिज्या । चवृत्तं यद्वृत्तं समदत्तसङ्घोष्य
तद्वृत्तकावय कोटिकर्षो । अपादिष्ववृत्तं भुज एवमष्टौ
क्षेपास्तु मध्यक्षमगनि तावत्” शि० । “अल क्षिप्त निरक्षरेणे

यदेव विषुमन्मखलं तदेव सममखलम् । तथा क्षितिजा-
दम्यदुन्मखलं नाम पञ्चवं नास्ति । तत्र भ्रुवी च क्षि-
तिजाश्रयो । अथ निरक्षदेशाद्दृष्टा यथा यथोत्तरतो
गच्छति तथा तथोदगभ्रुवश्चतनं पश्यति । तथा यैर्भागैर्भुव
उन्नतसौरेव भागैरक्षश्चैः खलक्षिकाह्निषतो विषुव-
न्मखलं नतं पश्यति । विषुमन्मखलस्य तिर्यक्षित-
त्वात् तदानीताम्यहोरात्रद्वयानि खल्वाने तिर्यचीनानि
भवन्ति । अतः साक्षे हेय खगोलपञ्चदशानां तिर्यचीनखगो-
लपञ्चदशानां च संपातात् ज्ञानाणि चेत्तावदुत्पद्यन्ते । तान्म-
खलेष्वंशान्युपवीजित्वात् कथ्यन्ते । अथभानाम पञ्चदश
प्रसिद्धा सा भुजः । द्वादशकुक्षः शङ्खः कोटिः । अथ-
कर्षाक्ष कर्षः प्रमिः । उहृत्तनायकः । एवमन्मखलार्द्धा-
यहुरध्वजः ।

[illegible]

उन्मत्तक पु० उन्मत्त इव कन् । तापवेदे । अथूतयथे ४२८
 एते विवृतिः । सार्धं कन् । २ उन्मत्तार्धे । 'लोकोऽथ प-
 तितस्तज्ज पङ्क उन्मत्तको जडः' बाणभट्टः ।

उत्पन्नगङ्गा खल्व० उत्पन्ना उद्भवा गङ्गा बल संधायाम्
 खल्वप्यर्थात् खल्वस्या० । देशभेदे । “उत्पन्नगङ्गा नाव
 देशः” मि० कौ० ।

उद्भास्यगीतं वि० उद्भासेन गीतम् 'इत्यङ्गुतेन कृतमिति'
पा० १त० । उद्भासेन गीते एवम् उद्भासप्रब-
पिताद्यपि उद्भासेन प्रबर्हिताद्यर्थे वि० ।

उत्पत्त्यन न० उह+अथ-भावे ल्युट् । अन्वर्हने रश्चिञे ।
 “कन्थोन्वसूतोऽप्यनादभूताम्” रघुः “वायुनोऽप्यनं सर्वाप
 भवस कथयत्तथा” सुश्रु० । सुसूतोतो इत्यन्वसर्गभेदे च
 उन्ननयश्च ॥१८०॥ ४० इत्यम् । कर्त्तारि ल्यु । उन्न-
 र्हणकारणेति । “विपश्चिषोऽप्यनादभूतयाः” किरा-

उन्मथित वि० चटु+मथ-लृ। चटुवटे मर्हिते ।

उभयद प्र० उत्तमोत्तमसुताऽस्य प्रा० व० गतलोपः ।

उद्भूतमदे । “उष्मादस्यमदरभसयश्वदनवटसमाखतमाखे”
जयदेवः “उदीरयामासुरिवोक्तानाम्” रघुः “अथोक्-
तोकोक्तदराजकं” रघुः । २३० । उद्भूतमदसाधने “मधु-
मराज्जनया सुकुम्भदधनिभृता निभृताक्षरसुक्त्रे” भावः ।

उष्मदनं लि० उद्भूतोमदमोऽस्य प्रा० ब० भूतलोपः । उद्भूत-
कामे । “तटाप्रभृत्यन्मदभा बभूव” कणा० ।

उष्मदिष्णु लि० उद्+मद-ताच्छीत्ये ण्युच् । उष्मादयः लि०

उष्मनम् लि० उद्भूतान् मनोऽस्य । उक्तवृत्तायुक्ते, २ अन्त्य-
मनस्ये च । “यथोपरेषोरसि काचिदुक्तमाः” भावः ।
“उष्मनाः प्रथमजन्मवेदितान्मदरसि बभूव रावय” रघुः
वा कप् । उष्मनस्योऽप्यलि० अशा० कर्मतत्तद्भावे कण्ठ-
सजोपश्च उष्मनाजने उन्मनायमानः “अयमुन्मनादि-
तम्” । चिब-कभस्तिव सजोपश्च उन्मनोकोरोति उष्म-
नोभवति उष्मनोस्यात्” ।

उष्मनी स्त्री उष्मनम्+पुषो० । योगिनामयस्याभेदे । “उष्मन्व-
स्याधिगमाय विहसुपायमेकं तव निर्दिष्टाणि । पश्यसुदा-
सोऽनया प्रपञ्चं सङ्कल्पसङ्कलय सावधानः” आचार्यः ।

उष्मन्य पु० उद्+मन्-भावे ञञ् । वधे २ हिंसने उष्मर्हने च ।
उष्मन्यन् न० न० उद्+मन्-ल्युट् । जडुं तो दण्डादिना
विजोडने । करणे ल्युट् । तत्साधने उद्बुद्धादौ ।

उष्मर्दनं न० उद्+मद-ल्युट् । उद्बुधे सुप्तोक्ते वायु-
प्रसादनार्थे ० व्यापारभेदे । वायो रज्यपक्रय सुप्तुः “तद-
भावाङ्कुराणि प्राप्ते कर्माङ्कुरगणिकोत्पत्तम् । कोषोपना-
ङ्गारिककर्म वन्मनोर्हनादि च” शृङ्गोपद्रवनिवारणार्थं
सुप्तोक्ते ० व्यापारभेदे च “यन्मनोर्हन्त्ये दण्डनकपय-
क्रियाः” । नरके ल्युट् । उष्मर्हन्साधने इत्यादौ ।
“अवैतान्युपकल्पयितुं समाप्तानि भानि कण्ठे वस्त्रयुगं
जलसुपानदानं दण्डं सज्जन्मदन्मनुष्येणमः सुप्तसुप्ती-
पमत्वात्तमे वाचय्याय च” आ० १८, १८, “उष्म-
र्दनमभिषेकेऽवनीर्यके” कात्या० १८, ४, ८ । “उद्दर्शन-
चन्दनादि” अने ।

उष्मा स्त्री उद्+मा-अ । जडुं माने । “सङ्कल्पान्मासि
साङ्कोषि” बजु० १५, ६५ ; “उष्मा” उष्मानं वृत्तादि
वेदटी० ।

उष्माद्य पु० उष्माद्यतेनेन उद्+मय-करणे ञञ् । आसिच-
दानेन वृत्तादिवन्मार्थं निषेधिते कृतयन्त्रे (फाद) इति
ख्याते । भावे ञञ् । उक्तेष्वोद्यापने, शिंसने च ।
तत्साधनं वाक्काकोक्षरस्ये क्तकेतनः । प्रयोजयति

योमाद्यं निवृत्तमसं गते रथे” भा० शा० १२८ ख० ।

उष्माट् पु० उद्+मद-अधारे ञञ् । रोगभेदे स च लुहते दर्शितो

यथा “अथात उष्मादप्रतिषेधनध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मद्व-

न्युद्धता दोषा यस्मादुष्मार्मास्थिताः । मानसोऽयमतो

व्याधिरुग्मा इति कीर्तितः ॥ एकैकशः समसौ च दोषैर-

ल्लघ्नमूर्च्छितैः । मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥

विमाज्जवति वरुणं तयास्त्रन्तं भेषजम् । स चाग्रहस्तथा

मदसंज्ञां विमार्ज्जयेत् ॥ मोहोद्देगौ स्वनः श्रोत्रे मालाभास-

पकर्षेण् । आसुत्वाङ्कोऽरिषिवाद्ये म्वत्रे कलुषमोजनम् ॥

वायुमोक्षयनश्चापि भ्रमश्च क्रमप्रसङ्गा । यस्य स्यादचिरे-

खैरुष्माट् सोऽधिगच्छति ॥ अथैकविः परस्वभावं धमनी

ततोऽवासादुरः कथततुः स्फुरितः कुक्षयिः । आस्कोट-

यन् पठति गायति नृत्तयथो विप्रोयति भ्रमति चाथ-

निसप्रकोपात् ॥ तद्वस्त्रेददाङ्कुराङ्कुरे बह्वर्गवनिर्ह-

न्त्य याङ्मार्ज्जिज्जालविहारिणी । तोच्छो हि जाल्

नियवेऽपि स वज्रिषक्तो पिताहिना नमसि वज्रति

तारकाश्च ॥ अद्यं निषादसदनारिषाद्युक्तो योनिहि-

विह्वलरित्यमतिप्रचारः । निद्रापरोऽत्यकथनोऽत्यभुगुण-

सेवी रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ स्रव्यान्ते

विभिरपि व्यतिभिन्नानि कृपाणि वातकफपित्तज्वरानि

विद्यात् । सपूर्णवृत्तयमसाध्यवृत्तादरन्ति स्रव्यान्ते

कविदपि प्रवदन्ति साध्यम् ॥ चोरेभेरेन्दुपुष्पैरभिजयान्ते

विज्ञासितस्य वनभाव्यवर्षं वयाहः । गाढं कृते दनसि

च प्रियवा रिरंशोजीवेत चोक्ततरो मनसो विकारः ॥

चित्रं च जल्पति मनोऽतुगतं विषयो मायत्ययो कृति

रोदति चापि मृदः । रक्तेष्वथो कृतबलेन्द्रियमाः

सुदीनः श्यावाननो विषकतेन भवेत् पराधः ॥ क्षिप्रं

स्त्रिजन्तुं सज्जन्मदन्मनुष्येणमः सुप्तसुप्ती-

पमत्वात्तमे वाचय्याय च” आ० १८, १८, “उष्म-

र्दनमभिषेकेऽवनीर्यके” कात्या० १८, ४, ८ । “उद्दर्शन-

चन्दनादि” अने ।

उष्मा स्त्री उद्+मा-अ । जडुं माने । “सङ्कल्पान्मासि

साङ्कोषि” बजु० १५, ६५ ; “उष्मा” उष्मानं वृत्तादि

वेदटी० ।

उष्माद्य पु० उष्माद्यतेनेन उद्+मय-करणे ञञ् । आसिच-

दानेन वृत्तादिवन्मार्थं निषेधिते कृतयन्त्रे (फाद) इति

ख्याते । भावे ञञ् । उक्तेष्वोद्यापने, शिंसने च ।

तत्साधनं वाक्काकोक्षरस्ये क्तकेतनः । प्रयोजयति

योमाद्यं निवृत्तमसं गते रथे” भा० शा० १२८ ख० ।

उष्माट् पु० उद्+मद-अधारे ञञ् । रोगभेदे स च लुहते दर्शितो

यथा “अथात उष्मादप्रतिषेधनध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मद्व-

विमलाद्य चेटाः बहवश्चिपकादयः। सविज्ञातं निदानमाह ।
 “एकैकशः रक्षादि” उन्मा तस्य सम्प्राप्तिमाह । “तैरस्यस्यस्य
 सहाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य। कोतांस्त्रिधाप
 मनोवह्निं प्रमोहयन्त्यायु नरस्य चेतः” । अत्यस्यस्य
 अत्यस्यस्यस्य । सहाः वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृ-
 दयं प्रदूष्येति । एतेनान्नस्य दुःखा तटाजिताया बद्धे
 रपि दुष्टिरजा । मनोवह्निं कोतांस्त्रिधा हृदयजितानि
 इय एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकैष सक-
 लशरीरकोतांस्त्रिधा मनोविज्ञानत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
 विज्ञातं कुर्वन्ति । उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह । “धीवि-
 भ्रमः सत्यपरिग्रहस्य प्रतीकज्ञा दुष्टरधीरता च । अ-
 न्यथाकल्पं हृदयस्य न्यूनं सामान्यतन्मादगदस्य लिङ्गम्” ।
 धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । सत्यपरिग्रहः सत्यं
 मनस्तस्य चाश्रयम् । अन्यथाकल्पम् असम्बन्धभाषितम् ।
 न्यूनं स्मृतिन्यूनम् । वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्रा-
 प्तिमाह । “रुग्णस्योताविरकवातलघोपशर्करा-
 लोतिहृदः । चिन्तातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं कृतिं
 वायुपङ्क्तिं योत्रम्” । प्रदूष्य प्रकषेयं दूषयित्वा ।
 तस्यैव रूपमाह । “अस्थानकास्यस्मृतिन्यूनोतवाग-
 न्नविशेषशरीरानामि । पाक्ष्मकाश्याश्चवर्षिताश्च जीर्णे
 बलज्ञानिजस्य रूपम्” । अस्थाने अनवशरे हास्या-
 दीनि रोदनानामि । जीर्णे काकारे । बलं व्याधेः ।
 ऐतत्तस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । “बजोर्ध्वक-
 टुम्बविदाह्योतैर्भोज्यैर्दीर्घवेगं सत् उन्मादं कुर्यात्
 पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य रजसवः । तस्य रूपमाह । “अ-
 न्यथाकल्पविमलभावाः सन्तर्जनाभिग्रवणीष्यावोचः ।
 प्रन्मादधीताक्षजगामिभावाः पोतावभा पितृगतस्य
 लिङ्गम्” । अन्यथाकल्पविष्णुता । संरम्भः आरभटी काङ्-
 श्वर इति यावत् । सन्तर्जनं परलापनम् । अभिग्रवणं
 पञ्चाङ्गनम् । औष्यां गात्रे । वोचो दाहविशेषः । प्र-
 न्मादेत्यादि आवायां, योतयोर्जगज्जयोर्भिभावाः ।
 कौशिकस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह । “सम्पूर्यैर्मेन्दु
 विवेचितस्य बोद्धा कफो कर्षणि संग्रहः । बुद्धिं कृतिं
 वायुपङ्क्तिं चित्तं प्रमोहयन् बलज्ञानवेदिकारम्” । सम्पूर्यै
 र्भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य आवागदकृतस्य ।

बोद्धा कफ इति कफोऽनुन्मादं करिष्यन् पित्तं रुग्णाय
 नयेत्येते व्याधिस्वभावात् । कर्षणि अत्यं कर्षयन्नेन हृदय-
 सन्ध्यते । विकारतन्मादरूपम् । तस्य रूपमाह । “वाक्चे-
 दितं मन्दस्मरणस्य नारीविविक्तप्रियता च मित्रा ।
 अदिष्टं ज्ञाना च बलज्ञं भुक्ते नन्मादियौक्तस्य कफालम्बे
 स्थात्” । वाक्चेदितं मन्दं स्मरणस्यम् । नारीविविक्त
 प्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते इति बलं
 व्याधेः । साक्षिपातकस्य निदानपूर्विकं रूपमाह । “यः
 सक्षिपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समक्षैः स तु हेतुभिः स्थात् ।
 सर्वाणि रूपानि विभक्तिं तादृग्विद्वद्भेदविधिर्विवर्णः”
 स साक्षिपातिक उन्मादः । सक्षिपातपक्षणेनैव सर्वोक्तकत्वं
 लब्धम् । पुनः सर्वैरिति बहुकृतं तद्वजःक्षमःप्रापया-
 र्थम् । तेन रजससोमिहितैरित्यर्थः । तेन वातादयो
 रजससोमिसंनोदोर्षसिद्धिताः सन्तर्जना निदानैः क-
 पिता उन्मादं जनयन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समक्षैर्मिहितैः
 स्थात् । यतोऽन्योव्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिहितैरेव भवतीति
 नियमो नास्ति । अन्यन्तु व्याधिस्वभावात् सर्वैर्हेतुभि
 मिहितैः स्थात् । तादृगुन्मादः विद्वद्भेदविधिः विद्व-
 द्भेदविधिर्विवरित कोऽर्थः । लिदोमजे प्रलेकं वातादि-
 प्रत्ययोका कार्या । वा च परस्परारिषोभिनी लिदोमं
 कृन्ति किञ्चिदेव इत्युक्तमत्रादि तन्नामायोगिकम् । अ-
 तएव विवर्णः न किञ्चित्पुनरुत्तरः” । मनोदुःखजस्य वि-
 प्रकटं निदानमाह । “चोरे नरेन्दुश्चरैरित्यादि” उन्मा ।
 अन्यैर्हिंसादिभिः । नाटकतिययेन । कृते अभिज्ञेते
 प्रियता प्राप्तुमशक्यता रिरंकोः पुत्रस्य विकारः उन्माद-
 रूपः । तस्य रूपमाह । “चित्तं प्रजल्यतीत्यादि” उन्मा । चित्त-
 नाशस्यम् । मनोऽनुगतं गोचरस्य । विषं चो विरहपानः ।
 अतोव मूढः अतोवज्ञानन्यूनः । अत विवक्ष्यो बोद्धव्यः ।
 विमजस्य रूपमाह । “रक्तोत्पद्य रक्षादि” उन्मा । पराधः
 कृतः । कारिणमाह । “अन्यथाकल्पकाको वा औष्यमांश
 वक्षो नरः । जागहकोह्यन्देहकृष्णादेन विमज्जाति” ।
 अथ देवादित्तस्योक्तादस्य सामान्यं लक्षणमाह । “अन-
 ल्पान्तिप्रक्रमयोर्ध्वेदो ज्ञानादिविज्ञानवत्तादियुक्तः ।
 प्रकोपकाको नियतस्य बलस्य देवादिजन्मा च मनोविकारः” ।
 अलम्पान्तिप्रक्रमयोर्ध्वेदः न मत्स्येन मनुष्येन वागादयो
 बलस्य च । विमजः पराक्रमः । यीर्षं योर्षम् । ज्ञानादि
 विज्ञानवत्तादियुक्तः । ज्ञानं बुद्धिः । आदिपदेन त-
 न्नेदा मेधाविचारवाक्यतादयो लक्षणम् । विज्ञानं वि-

त्वादिप्रविषयकं चानम् । चेदा पाठयम् । आदिप्रवेशमि-
 चानादि स्वरुति । नियतः पञ्चमाश्रयिष्यादिभिः । मनो-
 विकारः उक्ताहः । तत्र देवाविष्टस्य कल्पयमाह । “व-
 न्तु दुःसुखिरतिदिव्यमाख्यगन्धो निरान्द्रोऽपितवर्षक-
 तप्रभाषो । तेजसो स्थिरवचनो वरप्रदाता ब्रह्मगन्धो भवति
 नरः स देवजुष्टः” । अतिदिव्यमाख्यगन्धः अतिशयो द्विव्य-
 माख्यस्यैव गन्धो यस्य सः । निरान्द्रः निद्रारहितः । अ-
 वितर्कः सत्यम् । ब्रह्मगन्धः ब्राह्मणभक्तः । देवाविष्टस्याह ।
 “संक्षोदो ह्रिगुधरदेवदोषभक्तो जिह्वाधो विमतप्रयो
 विभार्गहटिः । वन्तुदो भवति न चासपापमात्रैर्दुष्टात्मा
 भवति स देवजुष्टः” ; विभार्गहटिः कर्मागतरतः । दुष्टा-
 त्मा दुष्टसभावाः । गन्धर्वादिष्टस्याह । “हृष्टात्मा पुच्छिन
 वगान्तोपसेवी आचारः प्रियतरिणीतगन्धमाख्यः । अ-
 त्थन वै पञ्चसति चार चाख्यगन्धः सन्तर्प्यहपरिपोकितो
 मनुष्यः” । हृष्टात्मा हृष्टजीवात्माः । पुच्छिनं तोयतोत्थितं
 तटम् वगान्तरं वनस्पत्यम् तयोः सेवी । आचारः
 अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परं समस्ततोभावेन गीत
 गन्धमाख्यानं वक्ष्ये स तथा । चार चाख्यगन्धमिति ह-
 रणक्रियावाविषेयम् । वक्षाविष्टस्याह । “तात्मासः
 प्रिवतहृदक्लवक्षधारी मन्त्रीरोऽङ्गु तगतिरन्धवाक् संहिष्युः ।
 तेजसो वदति च किं ददासि कञ्चो बो वनस्पहपरिपी-
 कितो मनुष्यः” । पित्राविष्टस्याह । “प्रीतामां स दिशति
 संस्तेरं पित्राणुं शान्तात्मा जहमपि वाऽप्यव्यवहः ।
 मांशेषु सिद्धगुणपावशमिवाससङ्गको भवति पितृप-
 दामिजुष्टः” । प्रीतामां हृतामां पित्राणुम् । दिशति ददा-
 ति । अप्यव्यवहः दक्षिणव्यवहृतोत्तरोऽहः । नागाविष्ट
 स्याह । “वक्त्राणां प्रसरति सर्ववत् कदाचित् कल्पवौ मुञ्च
 रपि जिह्वावेते । गोधासुर्धृतमपुद्गमपावसेषु विज्ञेयः
 स श्वसु भुङ्क्तेन जुष्टः” । प्रसरति सर्ववत् उरसा
 पडति । कल्पवौ क्लोडपानौ । राक्षसाविष्टस्याह । “तां-
 साङ्गुनिविषधरारविशरविशुनिर्लेलोऽभयमतिमहोऽति-
 न्द्रः । गोधासुर्धृतमपुद्गमपावसेषु विज्ञेयः । अतिनिवृत्तिनिर्द्वयः
 मङ्गराजपाविष्टस्याह । “देवविप्रगुह्यो वेदेवेदाङ्ग-
 विष्णुचिः । आत्मपोद्गाकरोऽहंको मङ्गराजसहैवितः ।
 अहिंसः अहिंसायोजः । पित्रावाविष्टस्याह । “उह्वः
 कवचयो विरुभाभी दुर्गन्धो अश्वमनुचिस्तवातिहोहः ।
 वङ्गाभी विजयवगान्तोपसेवी आयेष्टुं भवति वदन्

पिशाचजटः” । उद्वस्त्रः नखः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् । (सु० सु०० उद्वस्त्र इति पाठः) जयो निर्मासः । पश्यो ह्यसः । अतिशोकः सर्व-
स्मिन् लक्ष्मणेन लोभः । व्याचेदन् विरुद्धमाचेदन् ।
पक्षा हिंसाकीड़ापूर्णाद्यं नृहन्ति । अतएवोक्तम् ।
“अयुधि” भिन्नमर्थोदं अतः वा यदि वाऽस्तम् । हिंसु
हिंसाविह्वारार्थं सत्कारार्थमपि वा । तत् हिंसार्थं
नृहोतस्व वक्तव्यमाह । “स्यूताद्यो द्रुतमदनः सफेणवाभी
निद्रासुः पतति च कल्पते च बोधति । यथाऽङ्घ्रिद
नगादिविभ्रुतः स्नात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्वयोद-
येन्द्रे । यथाद्रोह्यादि यः पर्वतादिपतितः सन् पर्यङ्ग-
कृत इत्यर्थः । आदिपददेन भित्तिप्रासादादयो नृहन्ते
त्वयोदयेन्द्रे सर्व एव देवादिनृहोतोऽसाध्यः । देवादीना
मावेशसमवसाह । “देवपक्षाः पौर्णव्यासाश्चामसुरा सन्ध्यो
रपि । गन्धर्वाः प्रायथोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि शेरगाः । रक्षःप्रशा-
न्ना रात्रौ च चतुर्दश्यां विवर्ति हि” । कृष्णपक्षे अमा-
वासम् । प्रायथःप्रदादन्यामपि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं
लक्ष्यकार्यं तत् तिथौ बहिदानार्थकम् । ननु यदि देवा-
दयो विवर्ति तदा विवर्तने इत्यनेन कथं नेत्यत आह ।
“दर्पणादीन् यथा काया योतोष्णं प्राणिनो यथा । ख-
मणिं भास्कराद्विच यथा देहस्य देहदृक् । विवर्ति
न च इत्यनेन पक्षान्तद्वयच्छोऽन्यम्” । दर्पणादीत्यादि
यज्देनान्यदपि मिमलद्वयं नृहन्ते । काया प्र-
तिबिम्बम् । खमणिं स्वर्बमणिम् । देहदृक् जीवात्मा” ।
भा० प्र० । एतानि च वाक्यानि सुश्रुतोत्तरतन्मत्स्यानि ।
तत् हि “युष्माकामगतविज्ञानमननवस्था सहिष्णुता ।
क्रियावाऽमातृभीतिश्चानुस पक्षः परिकीर्त्यते” इति पक्ष
यज्जं परिभाष्य “असंख्येया पक्षगणा गृह्यधिपतयश्च ये ।
अख्यन्ते विविधाकाराभिधाने ते तथाऽपि देवाकथा
बलमुत्पाद्य तेन गन्धर्वयक्षाः पितरोभुजङ्गाः । रक्षांसि
का चापि पिशाचजातिरेवोऽपि देवगणपक्षगणः” इति
विभक्त्यं “संस्तु शुचिरित्यादिना तज्जुतामं लक्षणाभ्याम् ।
तानि भा० प्र० चङ्गुलङ्गलीदाङ्गुल व्याख्यातानोति इत्यस्य ।
अने च प्रकृतदेशादीनां न कश्चित् प्रवेशः किन्तु तत्परि-
चारकाणामेव देवाद्याचरवतां प्रवेश इत्युक्तं यथा सुश्रु०
उक्तं । “तपार्थं तोमार्थं हवा च दानं व्रतानि धर्मो निबन्ध
वत्सम् । युष्माकावातापि तेन निम्ना अस्त्राः वनकाच

यथाप्रभाभम् । न ते मनुष्यः सङ्गं विवर्ति न वा मनु-
ष्यान् कचिदविशति । ये वा विवर्ति वदन्ति मोक्षान्ते
भूतविद्याविषयादयोह्या । तेषां पक्षापि प्रचारका ये
कोटोसङ्गयुतयश्च ख्या । अन्तस्समासभुजः सुभाषा
निशागिराणां समाविशन्ति । निशागराणां तेषां हि ये
देवगणसंख्या । ते तु तत्त्वत्वसंगर्गादिशेषास्तु तदङ्गनाः ।
देवपक्षा इति पुनः प्रोच्यन्ते युवयश्च ये । देववज्र नम-
स्यन्ते प्रत्यर्थान् च देववत् । स्वाभिर्गोत्रक्रियाचाराः
क्रमणं सुरादिषु । नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः
स्यत । सत्यवादपटत्तेषु हस्तिनेषां मयैः कृता । हिंसा-
विहारा ये केचिद्विद्य भावमुपाश्रिताः । भूतार्ति कृता
संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवृत्तिः । सङ्गसंज्ञाभिभूतानि यक्षा-
होच्यन्त्या भिषक् । विद्याया भूतविद्यात्वमतय निरुच्यते ।
अथोन्मादस्य सामान्यविकल्पा

‘वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे
पवनं कार्यं परे वक्ष्यादिकक्रमः । यक्षोपदेष्टव्यं कि-
ञ्चिदपकारे चिकित्सितम् । उन्मादे तस्य कर्त्तव्यं समा-
न्याहोषदूष्ययोः । जखाटिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्रात् सदाः प्राणहरा हि ते । ते जखा-
द्वयः’ । विशेषविकल्पा भा० प्र० ख्यादौ दृष्ट्या । सचायं
रोगः । मङ्गापातककर्म्मविपाकजः । “उन्मादस्त्वगदोषो
राजयक्ष्मेत्यादि” शु० त० नारदोक्तेः “चित्तसंमोह
उन्मादः कामयोकभयादिभिः” सा० द० उक्ते २ व्यभि-
चारभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्+मद-णिच् ख्युत्, -काः नञ्के धृक्-
रादौ । [उन्मादकारके लि० ।

उन्मादन पु० उद्+मद-णिच्-ख्युत् । कन्दपबाषभेदे लिका ।
उन्मादवत् लि० उन्मादोऽख्यस्य सदृशं सख्य वः । उन्मादयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । [ख्यादिनं यत्रात्” छन्दः ।

उन्मादिन् लि० उद्+णिनि स्त्रियां ङीप् । उन्माते “रक्षेद-
उन्मानं न० उद्+मा-भावे ख्युट् । जह्नुमाने तस्य प्रथित-
शुक्लानं पञ्चादमितपामाद्यादिना तृष्णाधारकण्डके एक-
पात्रे स्थितेन अन्तर्गतास्त्वसुवर्णादेरवमनादिना शुक्ल-
विषेवप्रापनव्यापारः (खोजनकरा) “जह्नुमानं किञ्चोन्मा-
नम्” वातिकोक्तेः १ जह्नुतः प्रमाणे च । अक्षिसेवाये
“प्रमाणे ह्रस्वसङ्घर्षज्ज्वालनः” पा० “प्रथमश्च द्वितीयश्च
जह्नुमाने मतो वम” वातिकोक्तेः ह्रस्वसङ्घर्षश्च । जह्-
ह्रवश्चः जह्नुतः “मजपतिह्रस्वोक्तिरिति” भाषः । सामान्य-

प्रमाणे तु मातृजेव । ऊरुमानं प्रत्यमातृम् । ४ करणे
ख्युट् । २ तुहादौ । ३ होषपरिमाणं पु० वैद्यकम् ।

उन्मागे लि० उत्कालः सागात् निरा० ख० । सागात्तिकाले
मार्गश्च पन्थाः रीतिश्च । “माशयति च दिङ्मोहनि-
योन्मागेः” काद० । २ विरुद्धपथे च “मदोन्मासस्य भूपथ
कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मागे वाच्यान् यान्ति मङ्गाभावाः
सर्मापगाः” पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति लि० उद्+मद-क्तिन् । जह्नुमाने ।

उन्मिप लि० उद्+मिष-क्त । १ प्रफुल्लं २ किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च
उन्मिषित लि० उद्+मिष-क्त । प्रफुल्लं । किमिति २ किञ्चित्
प्रकाशिते च । “व्यञ्जकयद्युन्मिषितं तस्मात्तदर्थं” कुमा० ।

उन्मीलन न० उद्+मील-ख्युट् । १ विकासे २ चक्षुरादेः पुटवि-
भेदे (ताकान) “ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नैलोन्मीलनकारकः”
भा० ख्या० ८४ ख० । “सन्मालनं मालनमेव तदर्थं” लि०
शि० । भावे वज् उन्मीलोऽप्यल पु० ।

उन्मीलित लि० उद्+मील-क्त । १ विकसिते “ते चोन्मीलित
मातृतीक्ष्णरभयः प्रोढाः कदम्बानिद्याः” सा० द० । २ खण्ड-
हिते च विष्-कर्मणि क्त । ३ प्रकाशिते “उन्मीलितं तूष्णि-
कयेव चित्तम्” कुमा० । ४ भेदितद्रुपे नेत्रादौ “अज्ञाननि-
मिरान्त्रस्य ज्ञानाञ्जनशलाकाया । चक्षुरन्मीलितं येन तस्मात्
श्रीगुरवे नमः” शुक्लतिलमन्त्रः ।

उन्मुक्त लि० उद्+मुच-क्त । बन्धनरहिते

उन्मुक्त लि० उद्+उच्-सख्यस्य । १ जह्नुत् २ उद्युक्ते च ।
‘उन्मुपहा’ ष्यन्ति ‘जता’ नमः० । “तस्मिन् सयसिनामादे
ज्ञाने परिषयोन्मुखे” कुमा० । “विपुलतरौन्मुखोच-
नावलम्बनम्” ‘दन्तापानमिषपयोदमुन्मुखाः’ भाषः ।
‘यसौ यरगयः यरयोन्मुखानाम्’ “या नीतपौरा
खपदोन्मुखेन” । “मनोऽभिरामा” इत्यन्ते रघनेमिल-
नोन्मुखे” रघुः स्त्रियां ङीप् । “युतयपरिवाभ्यासौ मधौ
परधतोन्मुखौ” कुमा० “प्रतिषिद्धापि कैकेया लक्ष्मीरिव
मुषोन्मुखौ” “पतिः प्रतीतः प्रसन्नोन्मुखी प्रियाम्”
“कहरेः इह” इति पवनः किञ्चिदित्मुन्मुखीभिः”
‘इत्याख्याते पवनतनयं मैत्रिणीयोन्मुखी सा” मेघ० ।

उन्मुद्र लि० उद्गता स्रष्टा यत्रात् प्रा० व० । १ खण्डिते २ विकसिते च
उन्मुल्ल नामचा० मूलत उत्पाद्यति उद्+मूल-णिच् । उन्मूल
यति ते “उन्मूलयन् मङ्गाह्वान्” भा० व० १४६ ख०
उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्-ख्युट् । उत्पाटने उद्गतमूलक-
रणे । “न मादपोन्मूलनशक्ति रङ्गः” रघुः ।

उन्मूलित लि० उन्मूलि-नामधा० क्त । उत्पाटिते “उन्-
मूलिता हलधरेण पदधातैः” उद्भूतः “दूरे फलानि
हन् भवता तन्मूलमुन्मूलितम्” उद्भवदू० ।

उन्मृजामृज्जा स्त्री उन्मृज्ज अवमृज्ज इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मय्० सं० । उन्मार्जनावमार्जनार्थनिदेशक्रियावाचम् ।

उन्मृश्य लि० उद्+मृश-क्यप् । “हृस्वसुतोत्तरस्य” इत्य-
न्मृश्या हैव द्यौरास” यत० प्रा० १, ४, १, २२, खप् ।
० ऊर्जितः स्मृहेत्यर्थे अव्य० ।

उन्मये लि० उद्+मा-यत् । परिमये “आचितः शकटोन्-
मेवे” लिका० । ० उन्मानमेवे सुवर्णादौ च ।

उन्मेष पु० उद्+मिष-यच् । षचुरादिन्मृशने, किञ्चित्प्रका-
शे च । “स्वकिरणपरिवेशान्मेषमृश्याः प्रदीपाः” रघुः ।
“दीर्घिकाकमलोन्मेषोयावन्मःलेख साध्यते” कुमा० । “वि-
द्युदग्नेष्वर्हसि” मेघ० । भावे ण्युट् । उन्मेषणमव्यय न०
“मन्मथोन्मेषणातिविस्मयां योमिव कान्तिः” सा० द० ।

उन्मोचन व० उद्+मुच-ल्यट् । मन्मनात् उन्मूल विस्मेषणे ।
“उन्मोचनप्रमोचने उन्मोचो वदामि” अ० ५, १०, १.

उप अव्य० उप-क । १ अधिकाशे, २ होने, ३ आसवे, ४ सा-
मीये, ५ सादृश्ये, ६ प्रतिपत्तौ सतो गुणान्तराधाने, ७ व्याप्री,
८ पूजायाम् ९ शक्तौ, १० आरम्भे, ११ दाने, १२ दोषाख्याने,
१३ आचार्यकरणे १४ अव्यये, १५ निदर्शने च । न-
चरत्ते “उप सामास्यसामर्थ्यव्याप्राचार्यकृतिवृत्तिदोष
दानक्रियाधीश्वारस्वाध्यायनपूजनेषु” इति उपार्थानुज्ञा
कमेधोपादानहार तत्र सामीये उपकूपम् । सामर्थ्ये उप-
करोति । व्याप्री उपकार्यम् । आचार्यकृते उपदिशति ।
वृत्तौ उपरतः, दोषे उपघातः (इन्द्रियाणां स्वपालपक्ष-
बाधामर्थम् दाने उपहरति । क्रियाभेदे उपचरति ।
वीक्षायां दवं देवसुपचरति । आरम्भे उपकृतते भोक्तुम् ।
अव्ययेने उपध्यायः । पूजने उपचरितः पिता पुत्रे च”
इति । प्रतिपत्तौ (संस्कारे) “उपत्वा नेष्वि समिधमाहरेति”

आ० उ० वार्त्ताये “उपोपनिषद्वा प्राधान्यं संसृष्टम्” सं० त० गो० ।
सादृश्ये उपदेवः उपधातुः । “उपोऽपिबिबे च” पा० । “१ ईशा-
धिक्ये “उप च तयोदय सानः” यत० ब्रा० ६, २, २, अस्म
होनेत्या धिक्ये च कर्मप्रवचनीयता तत्र होनाद्येयोगे तत्-
सम्बन्धिनि द्वितीया । उप हारिं दुराः-हरेर्हीना इत्यर्थः ।
अधिकार्थयोगे सप्तमी । उप पराहं हरेर्गुणाः पराहोद-
धिकार इत्यर्थः । सामीयेऽव्ययीभावः उपकुक्षम् उपकु-
क्षम् । “उपसर्गाः क्रियायोगे” पा० । क्रियायोगे

उपसर्गता अव्यय्य गतिता ततः भवार्थे त्यक्तम् उपत्यक्ता ।

उपत्यक् पु० उप+संज्ञायां कन् । षष्मिभेदे ततः नञा० फक् ।
औपकायनः तस्य अहने हने च मञ्जत्ये वा लृक् ।
अहने औपकाः औपकायनाः । हने उपकलसकाः
औपकायनसामकायनाः । अनुकम्यतः उपेन्द्रत्तादिः
“प्राचासुपादेरुज्जुवौ” पा० वुच् “ठाजावृद्धिं” हितोयादचः”
पा० इन्द्रदत्तयोगे । उपक = अनुकम्यते उपेन्द्रदत्तके पु० । पण्ये
अहच् उपहः । चात् ठच् घन् इलच् च । तत्र ठचि
उपकः घनि उपियः इलचि उपिलः । तत्राद्ये पु०
अजादाविलुक्तेः कनि न लृक् । उपेन्द्रदत्तकः । एवमव्य-
स्यापि उपत्यक्कस्य संज्ञायदस्य रूपं बोध्यम् । तेन
तत्रापि उपकादिशब्दवृत्तिः ।

उपकण्ठ लि० उगकतः कण्ठम् अन्ता० सं० । १ निकटे, २ कण्ठा-
सत्त्वे च “तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः” कुमा० । “आ-
कष्य चापं अवयोपकण्ठे” “उपकण्ठं महोदधेः” रघुः
३ पात्रालने ४ अश्वानामास्तेन्द्रितगतौ च न० । विभक्त्यर्थे
सामीये वा अव्ययी० । ५ कण्ठ इत्यर्थे “रथाङ्गभस्त्रेऽभिनव
वरस्य यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः । प्रमृशोपकण्ठं
सुष्ठुरङ्गभाजो रत्नावर्षारम्भुविरावबभूव” माघः । उपक-
ण्ठम्-कण्ठे पक्षे “तको इत्यर्थः ईकण्ठसामीये च अव्य०

उपकनिष्ठका स्त्री उपगता कनिष्ठिकाम् अव्या० सं० । अना-
माङ्गुली “अप्रच्छिन्नापावनन्तममौ प्रादेशमालौ कथाना-
नान्योर्दृष्ट्वात्वाङ्गोपकानिष्ठिकाभ्याम्” आ० ष्ट० १, २, ३
“अङ्गोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्यासंहादयन्तः” ४, ५, ४ ।

उपकन्या स्त्री उपगता कन्याम् अव्या० सं० । कन्यासख्यादौ
अस्य गौरा० पाठात् उपाद्दृष्ट्यदत्त्वेऽपि नानोदात्तता ।

उपकरण न० उपक्रियतेऽनेन उप-क-ल्युट् । प्रधानसाधके
इति यथाद्यभोजनादौ व्यञ्जनादि, शयने अट्टादि, स्ना-
नेऽशुशेपनादि, पूजायां पुष्पादि याने पद्मादि । “यच्च
नेष्टुं शुभं दद्यात् सर्वोपकरणान्वितम्” शु० त० नन्दि० ।
“अक्लावकाशान्मादुकमन्त्रोपकरणव्ययान्” वा० ख० ।
२ न्यादीनां क्लृप्तामरादिपरिच्छेदे च । उपगतः करणम्
अव्या० सं० । इन्द्रियाहुगते लि० विभक्त्यर्थे सामीये
वाऽव्ययी० । ३ करणे इत्यर्थे इन्द्रियसामीये च अव्य० ।

उपकार्य अव्य० विभक्त्यर्थे सामीये वा अव्ययी० ।
१ कार्य इत्यर्थे २ श्रोत्रसामीये च । तत्र प्रावभवः ठक्
औपकार्यिकः तत्र प्रावभवे लि० “सः सासो मय शाला-
वानौपकार्यकरोचनः” अत्रिः ।

उपकर्त्तृ वि० उप-क-हृच् स्त्रियां ङीप् । उपकारके आतु
मुख्यकारके “उपकर्त्तारिणा सन्निर्गन्निरेवापकारिणा”
भावः । “हीमान्युपकर्त्तृ नि प्रहृष्टानि शिकते” रघुः ।

उपकलाप अन्त्य० अभिप्रेत्यै सामीप्ये वाऽव्ययी० । १ कलापि
इत्यर्थे २ तत्सामीप्ये च ततो भवार्थे परिचुषा० अङ् ।
अपेक्षकलाप्य तद्धृत् वि० ।

उपकल्प वि० उपगतः कल्पम अया० ष । कल्पोपगते । गौ-
रा० पाठात् उपात्त इत्युक्त्वेऽपि नास्त्योदात्तता ।

उपकल्पन न० उप+कल्प-णिच्-ल्यट् । १ सम्पादने २ आ-
योजने च “वक्ष्यास्यत परं सत्यगृह्यारथोपकल्पनम्”
सुशु० युच् । तत्त्वं यत् । “एवं विज्ञाय मतिमान् भोज-
नस्योपकल्पनाम्” सुशु० ।

उपकादि उ० इहेऽहने च बडले गोवप्रत्ययलुगन्मिति पा-
णिन्युक्ते यज्जम्बुत्वे । स च उपक लसक भट्टक कपिष्ठल
कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उटङ्ग सु-
धायुक्त अम्बुक्त पङ्कलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकण खरीजङ्ग
यलाथल पतझल पटझल कठेरणि कषीतक काशकतस्त नि-
दाघ कलशोक्तथठ टामकणठ कृष्णपिङ्गल कर्णक प्रणक ज-
टिलक बचरक जन्तुक अन्तलोम अन्तुपट प्रतिलोम अप-
जम्भ प्रतान अनभिहित कसक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पि-
ङ्गलक रसक मयूरकर्म मटाघ कबलक कमलक कदामल ।

उपकार उ० उप+क-भावे घञ् । प्रधानस्यानुगम्यसंपादने,
उपगतौ “उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणं जेतयो”
भाषः । “होपकारे रतिभूय” कमा० “उपकारो मङ्गा
स्तात क्रतोऽय मम खेचरे” भा० व० १५० अ० । तस्यो-
पकार्यारचितोपका(चा)रा रघुः । उपकारश्च सङ्कारिभिः
कारणस्य कार्योत्पादनाद्येमातुमुत्तमेदं यथादृश्यादियगस्य
प्रधानापूर्वसाधनेऽङ्गादीनां प्रयाजादीनां कल्पाकार्णवसा
धनहारा तदातुशुश्रुम् । स च बोद्धेः कर्त्तृद्रष्टाकृपस्य
बीजादेः कृत्तव्यस्य सम्पादनरूपातिशयाधानस्य चैव सर्व-
दर्थ० । “तथाहि सङ्कारिभिः सखिलपवनादिभिः
प्रदार्थसाधैराधीवमाने बीजस्यातिशये बीजसत्यादकम-
भ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशय प्रादुर्भवेत् । बीज-
ज्ञातिशयमादधान सङ्कारिवापेक्षमेवाधत्ते अन्वया सर्व-
दोपकाराण्यौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येतः तस्यादति-
शयार्थमपेक्षार्थः सङ्कारिभिरतिशयान्तरमाधेयं गेजे
तस्मिन्मध्यकारे पूर्वव्यायेन सङ्कारिवापेक्षस्य बीजस्य जन-
कत्वे सङ्कारिवापेक्षया बीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यप-

स्थिता । अथोपकारः आर्याधर्मपेक्षमाथोऽपि बीजादिनि-
रपेक्षं कार्यं जनयति तत्त्वोपेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरपे-
क्षत्वाभापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाथेन बीजादिना उपकारे
अतिशय आधेय एवं तत्त्व तत्वापीति बीजादिज्ञानार्ति-
शयनशततिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा
भवेत् । एवमपेक्षमाथेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिग्युपका-
रान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयान्तरवातिशयपरम्प-
रापातइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावाद-
भिप्रेतोऽतिशयः सङ्कारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि
प्राचीनो भागोऽनतिशयात्मा निरुक्तः अन्वयातिशयात्मा-
कर्त्तृद्रूपादिपटवदन्वयो जायत इति फलितम् ।

उपकारक वि० उप+क-खुल् । १ उपकारकर्त्तरि । “आग-
न्तवोऽपि कटाचिदुपकारका दृश्यन्ते” द्विती० । स्त्रीत्वे
टापि अतइत्वे उपकारिका । सा च २ नृपालये, श्पट-
निर्मिते रुष्टे च । ४ कारणभावे वि० । “सर्वस्वनिन्दिय-
याज्ञस्त्वयः स्यादुपकारक” भाषा० णिनि । उपकारिन्
उपकारके वि० । “तदुपकारिणि शारोरकसूत्रादोनि”
वेदा० सा० । “दातव्यमिति यदुदानं दीयतेऽनुपकारिणे”
गीता “मातापितृगुरौ मित्वे विनीते चोपकारिणि”
दण्डः । स्त्रिया ङीप् ।

उपकार्य वि० उप+क-गम्यत् । १ उपकारये ष्ये । २ राजाख्ये,
श्पटनिर्मितराजसदने च स्त्री टापि । “तस्योपकार्यारचितो
पका(चा)रा” रघुः । “तीरोपकार्या गतमात्र एव” शतृ च-
प्रतिविहितोपकार्यमाथ्यः” रघु राजभयने “रस्यारघु
प्रतिनिधिः स नवापकार्याम्” । “उपकार्या राजसख्य-
न्युपचारचितेऽन्वयदिति विज्ञोक्तेः ५ उपकारव्याप्ते वि०
उपकिरण न० उप+क-ल्यट् नि० इत्त्वम् । १ व्याप्तौ २ सम-
न्तात् विज्ञेये च “आख्युत्करोत्किरणं वा” कात्या०
२५, १०, २४ । समाख्यादौ अव्ययी० । शक्तिरणासो-
प्यादौ अव्य० ।

उपकीचक उ० उपगतः कीचकम अन्वया० ष० । विराटन्वप-
श्चात्तकीचकाहुजे विराटन्व्यभेदे “समवनेषु सर्वेषु
तामूषुचपकीचकाः । हृद्यतां योऽप्रमसती यत्कृते कीचको-
क्त” । ते च पञ्चाधिकशतमिताः कीचकत्वे नापि प्रसिद्धा
“तत्र” ते निहन्ता राजन् । शतं पञ्च च कीचका । स च
सेनापतिः पूर्वस्थितयत् सूतवृष्टशतम् भा० वि० २०२, २३ अ० ।

उपकुक्षि स्त्री उप+कृ-च-इ । कृष्णजोरके ।

उपकुक्षिका स्त्री उप+कृ-खुल् अतइत्त्वम् । १ तस्यायां

[illegible]

उपकुल्या स्त्री उप+कल-अत्रा० नि० । ?पिप्पल्याम्
(पिपुल) अस० “हरिद्रोपकुल्याविशालेखादि” सुह०
तत्पञ्चयामुषादि भा० प्र० दर्शितं यथा
“पिप्पली भागधी कण्ठा वैदेही चपला कणा । उपकुल्यौ-
बणा शौखी कोला स्यात् तोष्यतश्चुका । पिप्पली
दीपनी दृष्ट्या खादुपाका रसादनी । क्षुत्तया कटुका
जिग्घा वातक्षेपहरा बभुः । पित्ता रोगी हृन्नि श्वास-
काशोदरञ्चरान् । कृष्णमेकगुल्मार्शः स्त्रीरन्तुलासनश्चतान् ।
आर्द्रा कफप्रदा जिग्घा शीतला मधुरा गुरुः । पित्तप्रश-
मनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिनी । पिप्पली मधुसंयुक्ता
वृद्धः कफविनाशिनो । श्वासकाशञ्चरहरो दृष्ट्या मेधाग्नौ
वर्द्धनः । जगन्जरेऽग्निनाम्न्ये च शस्यते शुद्धपिप्पली ।
काकजीर्णार्चश्चासङ्कटपाण्डु क्षीरोत्तमम् । द्विगुणः पि-

पृष्ठाध्यायः ३॥ मित्रं ज्ञातं नते' । उपगतः इत्यादि
 जतिमन्तरः अथा० व० । कुल्योपगते लि० । २सामी-
 ष्यादौ अव्ययी० । ३कल्याणामांश्यादौ अव्य० ।
 उपकुप्य उ० सुहृतोक्ते । सख्यारोगभेदे । 'सख्यारोगः सप्रसाव
 तनेव' इत्युपकस्य षोष्ठादीनि सप्रसवतर्गान् उक्त्वा 'दन्-
 मूलगतस्तु यीतादौ दन्तपुष्टदौ दन्तवेदकः शोषितो
 मन्दाशोषिरः परितर उपकुयोदन्तवेदभौ वद्वनोऽपिमांशो
 नाद्यः पक्षेति' दन्तमूलगतस्तु उक्त्वा 'वेदेष दाहः पाकश्च
 तेभ्योदन्ताश्चलन्ति च । आषाढिताः प्रसवन्ति शोषितं
 भन्वेदेनाः । आध्यायन्ते कुते रक्ते सखं प्रति च जायते
 यस्मिन्नुपकस्यः स स्यात् पितरक्ततागतः' । उक्तितः ।
 'इथोऽथोभयतः कार्यं शिरस्योपकस्य तथा' इत्य० ।
 सामीष्यादौ अव्ययी० । २कुप इत्यर्थे २कुपसामीष्य च
 अव्य० । उपगतः कृयम् अथा० व० । ३कयोपगते लि० ।
 उपकूप लि० उपगतः कूप अथा० व० । १कूपोपगते देशे
 सामीष्यादौ अव्ययी० । २कूपसामीष्ये २कूप इत्यर्थे च अव्य० ।
 उपकूल न० कृते कूलस्य समीपं वा अव्य० । १कृते इत्यर्थे ।
 २तीरसामीष्ये च अव्य० । 'उपकूलं च काङ्क्षित्याः पुरीं
 पौरुष भूषणः' रघुः ततो भवाद्दौ अथ 'अव्ययी भावाच्चेति'
 पा० 'परिसृष्टादिभ्य एवेति' वार्तिके नियमनाच्च अत्र ।
 औपकूलः तद्भावादौ लि० ।
 उपकृत लि० उप+कृ-कृत । १कृतोपकारे यक्षोपकारः कृत
 अस्मिन् । भावे क्त० । २उपकारे न० 'उपकृतं बहु तत्त-
 क्तिष्ठत्येते कृजगता प्रथिता भजता परम्' वा० द० ।
 उपकृतमनेन इष्टा० इति । उपकृतित्वा वेगोपकारः कृत
 अस्मिन् लि० स्त्रियां ङीप् ।
 उपकृष्ण लि० उपगतः कृष्णम् अथा० व० । १कृष्णोपगते
 उपादुह्यश्चक्रेऽपि गोरा० पाठात् नानोदासता । शमी-
 ष्यादौ अव्ययी० । २कृष्णसामीष्यादौ अव्य० । [समर्थे च ।
 उपकृष्टम् लि० उप+कृष-कृत । १नियते २विन्यसे ३उपभोगाय-
 उपकोसल उ० कसलापत्ये अविभेदे । 'उपकोसलोह
 कामलायन' सत्यकामे जाभावे ब्रह्मपर्व्युहवासे' वा० उ०
 'उपकोसलोनामत' कसलस्यापत्ये कामलायनः' भा० ।
 उपक्रम उ० उप+क्रम-चञ् न टङि । १उपायज्ञानपूर्वका-
 रणे, २प्रचमारम्भे 'ज्योतिर्यपक्रमात् तथाहाधीयत
 एके' 'समानाज्ञास्त्वपक्रमादस्त्वत्त' चातुषोष्' वा०
 दृ० । 'तत्त च प्रतिकर्तव्यं नदि पश्यन्त्युपक्र-
 मात्' भा० व० २१५ अ० । 'उपक्रमोपचकारौ—वेद-

ज्ञातृपर्यन्तिष्ये" वेदान्तिमते तात्पर्यनिर्णायके २ हेतुभेदे
तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां ह्याभ्यामेव तात्पर्यं निश्चयते
नत्येकेनेति बोध्यम् । करणे चञ् । १ साभाशु पाये "सा-
भादिभिर्पक्षैः" मनुः । "उपक्रमरत्नसहितैश्चतुर्भिः"
रघुः । कर्षणे चञ् । ४ आरम्भमाये पु० तदादित्वविज्ञा-
याम् तदन्तत्पुरुषस्य क्रोधात् "मन्दोपक्रमं द्रोणः" या०
भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रणः परिभवं नवम्" रघुः । करणे
चञ् । ५ चिकित्सायाम् सुष्ठुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमण न० उप+क्रम-भावे ल्युट् । १ आरम्भे करणे
ल्युट् । २ तत्साधने सुष्ठुतेको दीर्घायुष्यादिज्ञानपूर्व-
कचिकित्सायाम् ३ भूमिकायां स्त्री ङीप् । सार्धं कृत् अत
इत्यप् । उपक्रमणिका । यन्त्रप्रस्तावने सुखसम्बन्धे ।

उपक्रमणाय लि० उप+क्रम-अनोयर् । १ आरम्भायोः । उप-
क्रमणे साधु-ङ् । २ चिकित्सायुक्ते दीर्घायुष्यादिज्ञानसाधने
लघुभेदे । आह्वयचिकित्सायि यथोपक्रमणं कर्तव्यं तदा
वेदके १ पञ्चे च- । तत्प्रकारादि सुष्ठुते दर्शितं यथा ।
"अथात आह्वयोपक्रमणायमध्यायं व्याख्यास्यामः । आह्व-
यउपक्रमणायमेव निश्चयायुदेवादी परीक्ष्येत । सत्यं वायुपि
व्याध्यत्वनिवयोदेहबलसत्यसाक्षात्प्रकृतिभेदज्ज्ञानं परी-
क्ष्येत । तत्र सहापाणिपादपात्रं पृष्ठस्तनापटयमपटनस्तन्व-
लकाटट्टाङ्गान्त्रिपथोक्तासप्तैल्लघुमाङ्गं विस्तोर्भ्रूस्त-
नान्तोरस्त्रं सुखजङ्घासिद्धिपीवगम्भीरसत्त्वरानाभिमनु-
जैर्बद्धमनुपचितमहारीमशक्यं पञ्चान्तराक्षकं ज्ञातानु-
लिप्तं मूर्धनोपपत्त्यां विशुध्यमाणशरीरं प्रसाञ्च विशुध्यमा-
णहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकाने-
नोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरत्यायुर्भिर्न्यैर्मध्यमायुरिति ।
गूढसंज्ञिविराज्जायुः संहताङ्गः स्थिरोन्द्र्यः । उत्तरोत्त
रसुखेनो वः स दीर्घायुश्च्यते । गर्भात् प्रवृत्तारोगो वः
यनैः समुपकीयते । शरीरज्ञानविक्रानैः स दीर्घायुः स-
मासतः । मध्यमस्यायुषोज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे । अ-
धस्तादूर्ध्वयोर्यस्य चेका स्युर्व्यक्रमायताः । इ वा तिजो-
ऽधिका वापि पादो कर्षो च मांसलौ । नासापमूर्ध्वं
भवेदूर्ध्वं चेष्टा च पृष्ठतः । यस्य सुखस्य परममायुर्भवति
सप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।
सुखानि यस्य पर्याणि सुमहद्वापि मेहनम् । तथोरस्य
वकीर्तानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् । ऊर्ध्वं च त्रयोप्ये-
नाज्ञासा चोज्ञा शरीरिणः । हसतो जल्यतो वापि दन्त-
मांसं प्रहस्यते । प्रेक्षते यच्च विभ्रालं स जीवेत्सुखवि-

यतिम् । अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थं मङ्गलप्रत्यक्षप्रमाणसा-
रातुपदेश्यामः । तन्नाङ्गान्यन्तराधिवक्ष्यमाङ्गविशेषांसि
तद्वशाः प्रत्यक्षमाप्नोति । तत्र खरैरङ्गैः पादाङ्गुलप्रदेशिभ्यो
ह्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाङ्गानामिका कनिष्ठिका
अधोशरं पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुल-
विक्रान्ते प्रपटपादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविक्रान्ता घाणिः ।
चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि
पादगुल्फजङ्घाजातमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा
जानूपरिटादहालि यदङ्गुलमेवं पञ्चायत् । जङ्घायामस-
मावूह । ह्यङ्गुलानि दशचतुर्दशयननासापुटभागकर्ण-
मूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासा-
कर्णललाटपीथोक्तायद्विष्टान्तराणि । हादयाङ्गुलानि भगवि-
हारमेहननाभिहृदयपीथास्तनान्तरमाखायामसमिधबन्धप्र-
कोष्ठस्योस्थानि । इन्द्रियस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरा-
यामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । हाति-
यदङ्गुलपरिणाहो भुजौ । हाति यदङ्गुलपरिणा-
हावूह । मणिमन्त्रिकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । तत्र
षट्चतुरङ्गुलायामविहारम् । अङ्गुलमूलप्रदेशिनीत्रव-
णापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यो पञ्चाङ्गुले । अर्धपञ्चाङ्गुले
प्रदेशिन्यनामिके । साङ्गुल्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुलौ । चतु-
र्विंशतिविक्षारपरिणाहं मुखपीथम् । लिभागाङ्गुलि-
विक्षारा नासापुटस्योटा । नयनलिभागपरिणा-
हा तारका । नवमस्तारकांथो दृष्टिः । केशान्तम-
स्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । सप्तकादशकेशान्ते दशाङ्गुलः ।
कर्णावट्टान्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरः प्रमाणविस्तीर्णो स्त्री-
नोपिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटी । चतुर्विंशत्यङ्गुलतः पुरुषायाम इति भवति चात्र
पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी स कोष्ठे । समत्वान्तवीथी
तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः खरैरङ्गुलैरेव यथा-
वदनुकीर्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽ-
ङ्गना । दीर्घमायुराप्नोति विसृज्य मज्जह्मति । मध्यम
मध्यमेरायुर्वित्तं ह्रीनैस्तथाऽवरम् । अथ सारान् वलगा-
नि । अतिभक्तिप्रसादोर्ध्वपीथोमेतं कल्याणाभिनिवेशं
सत्त्वसारं विद्यात् । क्षिप्रं संहतश्चेतास्थिदन्तनखं बहल
कामप्रजं युक्तेषु । अङ्गमनुसन्मवर्धं क्षिप्रमग्नीरस्तरं सौ-
भाग्योपपन्नं सङ्गानेन च सज्जता । महायिः स्तब्धदन्त-
हृन्स्थिरश्चमस्थिभिः । क्षिप्रमूलसेदस्तरं दृक्छरीरमाया-
वसङ्गिणुं मेदसा । अस्फिङ्गमात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोप-

चित्तञ्च मांसेन । स्निग्धतान्नखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणि-
पादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रीमाणं त्वक्सारं वि-
द्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरापि । भवति
चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः । परीक्षायुः
सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिज्ञताः सर्व एवैते त्रिविधाः सा-
ध्या याच्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसाधौपसर्गिकः प्राक्त्रिलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपस-
र्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरूप-
रः स तन्मूलणोपद्रवसंज्ञः । प्राक्त्रिलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो भविष्यद्वा-
धिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र औपद्रव्यमन्योन्या-
विरोधेनोपक्रमेत बलवन्मपद्रव वा प्राक्त्रिलं यथास्व
प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्तिरोगो विना दोषैर्यथाच व्याधिचक्षणः ।
अनुक्रममपि दोषाणां लिङ्गव्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिज्ञता इत्यतः । शीते शीतप्रतीकारउत्पे चोष्ण-
निवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न
हृषयेत् । अत्रापि वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता
क्रिया । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ।
या तदोर्ध्वं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदरयेत् ।

प्रागभिज्ञतोऽग्निरक्षस्य पाचकः (वक्ष्यन्ते) स चतुर्विधो
भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति
विषमे वातेन, तीक्ष्णः पिप्पेन, मन्दः स्नेह्या, चतुर्थः
समः सर्वसाध्यादिति तत्र यो यथाकालमनुसृत्य सत्यं
पचति स समः, समदोषैः । यः कदाचित्कृत्यकपचति
कदाचिदाध्मानमूलोटावर्त्तितसारजठरगौरवान्नकृजप्र-
वाङ्मणान् कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपशुक्तसमसाशु
पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽन्निरित्याभाष्यते
स सुकृभुङ्क्तः प्रभूतमप्युपशुक्तसाशुतरं पचति पाकाले च
गलताल्लोष्ठशोषटाक्षसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पम-
प्युपशुक्तभद्ररिगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रमदनान्
कृत्वा सङ्गता कालेन पचति स मन्दः । विषमे वातजान्
रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत
विषमे क्षिप्रान्धलपणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत तीक्ष्णो
मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च । एवमेवात्यन्तौ दिशेषेण सादृष्यं

क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्मनैश्च । जाठरो
भगवानग्निरोश्चरोऽक्षस्य पाचकः । सौक्ष्माद्रसानादानो
विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवन-
स्त्रिभिः । ध्यायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितः ।
वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोन्मोहशयवर्षा
बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीराक्ष्माटा अक्ष्माटा-
इति तेषु सवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्-रपराः क्षीरा-
क्ष्माटा परतोऽक्ष्माटा इति । षोडशसप्तत्यारन्तरे मध्यं
वयसस्य विकल्पो एष्टिर्द्यौवनं संपूर्णता हानिरिति ।
तत्रा विंशतेर्हृद्भिरातिशयो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व-
धात्विन्द्रियबलवैर्यसम्पूर्णता । अतज्जुषोषत् परि-
हृणित्यौवत्प्रतिरिति । सप्ततर्द्धं क्षीयमाणधात्वि-
न्द्रियबलवैर्योत्साहमन्यहनि वक्षोपलितस्त्रास्त्रिजुष्टं
कासश्वासप्रश्नतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वं क्रिया-
स्वमर्थं जोषागारमिवाभिष्टमवसीदन् वृद्धमाचलते ।
तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थास्तत्तरोत्तरा भेषजमात्रा-
विशेषा भवन्त्येते च परिहृणस्त्राद्यामेतया प्रतिकुर्वीत ।
भवन्ति चात्र । गले विवर्द्धते स्नेह्या मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वृद्धते वायुष्टे तद्दीप्ता योजयेत् । अग्निज्वार-
विरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु
वृद्धौ कुर्यात् क्रियां यनैः ।

देहः स्थूलः कथो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कथं-
येदृच्छयेद्वापि सदा स्थूलकथौ नरो । रक्षणञ्चैव
मध्यस्य कुर्वीत इततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादतिभ्रवे-
लितव्यम् । यथाङ्गलवतः सर्वं क्रिया प्रवृत्तिस्तथाङ्गलमेव
प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कथाः प्राणवन्तः स्थूलासा-
त्यबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्वर्ज्यं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्यन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेषु वै कथयकरम् ।
सत्ययान् सङ्गते सर्वं संस्रभ्यात्मानमात्मना । राजसः
स्तब्धमानोऽन्यैः सङ्गते नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेषजं चोपरिटाङ्गतामः (प्रकृतिं शारीर
स्थाने, भेषजं तत्तत्प्रकरणे) ।

सात्वतानि तु देशकालजात्यवृत्तारोग्यायामोदकदिशास्त्रप्र-
रसप्रभृतोनि प्रकृतिविरुधान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति ।
यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेधितः । व्यायामजात
मन्यद्वा तत् सात्वतामिति निर्दिशेत् ।

देयस्त्वानूधो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र बहुदकनि-

स्त्रोक्ततन्मदोर्ध्वगङ्गनो मृदुशोतानिलो बद्धमहापर्वतश्चो
मृदुसुकुमारोपचितशरं रमनुष्यगयः कफवातरोगभूयिष्ठया-
नूपः । अकाशशमः प्रविरलात्यकष्टकिञ्चलप्रायोऽत्यवर्षम-
स्त्रवणोदपानोदकपाय उगगदारुणशतः प्रविरलात्यलङ्गः
स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्ग-
लः । उभयदेशलक्षणः साधारण इति । भवन्ति चात्र ।
समाः साधारणं यथाच्छीतवर्षीयमावृताः ।
दोषाणां समता जलोच्छ्वात्साधारणो मतः । न तथा
बलवान् स्युर्जलजा वा स्थलावृताः । स्वदेशे निचिता
दोषा अन्यस्मिन् तोषमागताः । उचिते वर्तमानस्य नास्ति
देशकृतं भयम् । आजारस्त्रप्रवेदादौ तद्देशस्य गुणे
सति देशप्रकृतिसाक्षात्तुर्विपरोतोऽविरोत्यतः । समसौ
भिषगादीनां बलसत्त्वायुषा तथा । केवलः समदेहगन्तः
सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छो
व्यामिश्रलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियासम्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो कृतः ।
गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया कृता । कर्त्तव्यैव
तदा व्याधिः कच्छसाध्यतमो यदि । यएवमेव विधिमेक-
रूपं विभक्तिं कालादियशेन धीमान् । स मृदुपायान्
जगतोगदीवान् क्विन्नि भैषज्यपरश्चधेन ।

उपक्रान्त लि० उप+क्र-कृत । अकारेण विस्तृते शब्दार्थे च ।

उपक्रिया स्त्री उप+कृ-भावे य । उपकारे “तमपीह गुरुं
विद्यात् शुभोपक्रियया तया” मनुः ।

उपक्रोश पु० उप+क्रु-वञ् । निन्दायास् । “नायं विभे-
त्युपक्रोशादधक्कांहा पुरोचनः” भा० आ० १४५ अ०
“राज्येन किं तद्विपरोतश्चैः प्राणैरुपक्रोशमलीनसैर्वा” रघुः
अ० १० । उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे लि० । अव्ययी० ।
शक्रोशसंयोगे अव्य० । भावे ल्युट् उपक्रोशनमप्यत्र ।
“वाचस्त्रलक्षणैर्लोकोपक्रोशमः” दशक० । “कुलोपक्रोशनकरी
कुलाङ्गारी निराश्रया” हरि० १७६ अ० । [स्त्रियां छोप् ।

उपक्रोष्टृ पु० उप+क्रु-हच् । गृह् भा० । निन्दके लि० ।

उपक्लिष्ट पु० उपक्लिञ्जति अनेन उप+क्लिञ्-करणे वञ् ।
मदादिषु । [वञ् प्ले अप् । वीणानिगादे ।

उपक्ल(क्ला)ण पु० उप+क्लण-यङ् “क्लोषीणायाञ्च” पा० वा

उपक्लृय पु० उप+क्लि-अच् । अपक्लृये क्लृणी । सामीप्यादौ
अव्ययी० । निवाससमीप्यादौ, अव्य० । उपगतः क्लृयम्
अ० १० । शब्दार्थे प्राप्ते लि० । तत्पुरुषे उपादुहाच-
कत्वादलोदाहृता ।

उपक्षिप्ति० उप+क्षि-क्लिप् । समीपनिवासिनि । “यस्य
ने अग्ने अन्धे अग्नय उपक्षितो वया इव” ऋ० ८,
१६, २१ । [उपकार्यादुदाहरणार्थं प्राप्ते च ।

उपक्षीण लि० उप+क्षि-कृत तस्य न, दीर्घश्च । अपक्लृयप्राप्ते
उपक्षेप पु० उप+क्षिप-भावे वञ् । अपक्षेपे, “कर्णनासा-

च्छेदोपक्षेपभोषिताभ्याम्” दशक० । समीपे निक्षेपणे च ।
उपक्षेपण न० उप+क्षिप-ल्युट् । शूद्रस्वामिकाक्षस्य विप्रगृहे
पाकाथं समर्पणे । “उपक्षेपणधर्मेण यस्तु पाचयते द्विजैः ।
अभोज्यं तद्भूवेदकम्” शास्त्र० पु० । “उपक्षेपणधर्मेण शूद्र-
स्वामिकाक्षस्य पाकाथं ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति”
कल्पतरुः । समर्पणमात्रे च ।

उपखात अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० । खातसमीप्ये ऽप्याते
इत्यर्थे च । उपगतः खातम् अ० १० । खातासुगतं ।
उपादुहाचकत्वेन तत्पुरुषपक्षे अनोटात्ततेतिभेदः
उपग लि० उप+गम-ह । उपगन्तरि “ओषधेः फलपाका-
नाबहुपुष्पफलोपगमाः” मनुः । “ते तायां भावसंकल्पाः
क्रियादानफलोपगमाः” भा० व० १४६ अ० । “केन्द्रोपग
नश्मपश्चमगाच्च सर्वे” ज्यो० त० ।

उपगण लि० उपगतो गणो येन प्रा० व० संख्यावचनत्वेऽपि
“अबहुगणादिति” पा० निषेधात् न उच् । प्राप्ससुटाये
उचि त्विचिष्वात् अनोटात्तता स्यात् । अतस्तस्य पूर्वपद-
प्रकृतिसंवाचं उचोनिषधः । “रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वर-
भेदार्थमेव पर्यदासः” सि० कौ० स्थितम् ।

उपगत लि० उप+गम-कृत । स्त्रीकृते, उपस्थिते, श्चान्ते
४ प्राप्ते च “सञ्चौहि नोपगतमप्यपचोयमानं” वसिष्णु-
शास्त्रयमनागतमभ्युपेति” भाषः भावे कृत । ५ प्राप्तादौ न०
उपगतं प्राप्तिः सूच्यत्वेनात्मस्य अच् । ई प्राप्तिरूपके
प्ले च (रसिद्) । “धनी उपगतं दद्यात् खड्गस्तपरि-
षिञ्चितम्” या० सू० । “उपगतं प्राप्तिमिति यद्वा
उपगतम् प्रवेशपलं खड्गस्तलिखितविञ्जितमधमस्यायो
त्तमस्योदद्यात्” मिता० ।

उपगति स्त्री उप+गम-कृत । प्राप्नोति श्चान्ते श्चकारे च
उपगन्तृ लि० उप+गम-हच् । प्राप्तरि श्चकारे श्च
श्चान्तरि च ।

उपगम पु० उप+गम-भावे वञ् अट्ठि । उपगमने,
उपगमकारे श्चान्ते, च “सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत् नृपं
वधूनाम्” मेघ० । “व्याव उपगममात् कुमारी” ऋग-
वन्दोपगममन्त्रेणवत्” । भावे ल्युट् । उपगमन

मय्यत् । 'यथा कर्म' इत्या खर्गोपगमनं भवम्'
भा० व्या० १०१२०० ।

उपगम्य (त्य) अर्थः उप+गम-लृप् वा सलोपे लृक् । १।समी-
पं गत्येत्वर्थे । कर्मणि यत् उपगम्य । २।समीयेन गम्ये ति० ।
उपगमहन् पु० कर्मभेदे 'महावृषिष कपिलस्तथर्विष्ठाङ्का-
यनः । तथैव श्रीपगहनस्तथर्विष्ठाभुरायणिः' भा० व्या०
४४०० ।

उपगा पु० उप+गै-कृप् । यत् १।उपगतारि कृत्वग्भेदे ।
भावे अह् । २।उपगाने स्त्री 'उपगादर्शनाञ्च' कात्या०
६,७,१, 'उपगानदर्यनाञ्चैवमवशीयते' कर्कः ।

उपगाह पु० उपगायति उप+गै-हृप् । यत् ३।उगातः
समीपं गगतारि कृत्वग्भेदे 'एहस्वतिरुगाता विन्नेदेवा
उपगातारः' तैत्ति० । 'कृत्विस्वतिरिक्तानासुपगा-
तृषामनुपल्लु प्रत्याहृत्विज एवोपगातारः' कात्या० ६,७,१,
कर्कः । 'य वडवा उपगन्धनि संयिञ्जते यथोपगातार
उपगानयन्ति' यत० ब्रा० ११,२,१,२ । समीपगानकर्त्तरि लि०

(दोषार) स्त्रियां ङीप् । [गन्तरि ऽस्त्रोक्तर्त्तरि १।प्रातरि च

उपगामिन् लि० उप+गम-णिनि स्त्रियां ङीप् । ४।समीप-
उपगिरि (रि) अर्थः समीपभादौ अर्थः वा अक्षसमा० ।

१।पञ्चतसामोष्ये २।पञ्चते इत्यर्थे च । गिरिसुपगतः
अत्या० स० । उत्तरदिक्स्थे गिरिसन्निकटे देयभेदे पु०
"प्रययामुचरां तस्माद्दिशं धनदपाकिताम् । अन्नगिरिस्तु
कोन्येयस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिस्तु विजि-
व्ये पुष्टवर्धनः" भा० स० ६६ अ० । अन्नोदासोऽयम् ।

उपगोति स्त्री 'आर्याहिनीयकाङ्क्षे' यदुगदितं लक्षणं तत्
स्यात् । यद्युभयोरपि दलयोरुपगोतिं तां मुनिर्जृते'
४००० उक्तं मातृहन्तभेदे ।

उपगु लि० उपगतो गौरस्य ह्रस्वः गोशब्देनानार्थः । १।प्राप्त
किरणादौ श्लोभात् च 'उपगोरिदम्' क्षण् । औपगव
तत्त्वस्थानि लि० । 'सामीप्येऽप्ययी० । श्लोः सामीप्ये
अर्थः । [स्त्रियां गौ० ङीप् ।

उपगुध लि० उप+गुध-रोधने क । सामीप्येन रोधके ।
उपगुह पु० उपगतः सादृश्येन गुहम् अत्या० स० अन्नोदासः ।
तन्त्रोक्ते गुहचदर्थे उपदेशादिकारके । सामीप्यादौ
अर्थः । २।गुहोः सामीप्ये ३।गुरावित्यर्थे च अर्थः ।

उपगूढ न० उप+गुह-भावे क । १।आलिङ्गने 'उपगूढानि स-
वेष्टूनि च' कुमा० । "विश्वमाद्यमुपगूढमजस्रम्" भाषः ।
कर्मणि क । २।आलिङ्गिते लि० । ततः अश्या० चट-

रथ्यां क । उपगूढक तत्त्वसन्निकटदेशादौ लि० ।

उपगूहन न० उप+गुह-ल्युट् कोट् । आलिङ्गने 'सर-
न्नु कन्दाङ्गुपगूहनं पुनः' भा० स्क० ५४०० ।

उपगोह्य लि० उप+गुह-यत् कृत्वग्भेदे अक्ष एव यदृष्यात्
अर्थः । १।आलिङ्गने, २।पादौ च । भावे यत् । ३।आ-
लिङ्गने । पक्षे क्यप् उपगुह्यमर्थः ।

उपगौर लि० उपगतो गौरस्य अत्या० स० । गौरवर्णोपगते
उपाद् ह्रस्वत्वेऽपि गौरादिपदार्थात् भान्नोदासता

उपगृह पु० उप+गृह-क्यप् । १।कारावन्नेन, २।वन्दीकरणे,
३।उपयोगे, ४।आनुकूल्ये च । कर्मणि वज् । ५।कारावन्ने
वन्ताम् । उपगतोपहं सादृश्येन अत्या० स० । उद्योतिषोक्ते

ईषहृदस्थे उद्योतिः पदार्थे राक्षसेत्यादौ 'महाः सोप-
यकाचैव दृष्टाः परिषदां गणाः । एते चान्ये च बहुयो-
चोरास्त्रिदिववाणिनः । परिषदार्थं महासेनं स्थिता
माहगणैः सह' भा० व० २२६ अ० 'उपयकाः राक्ष-
प्रभृतयः नोक्तः' 'सूर्याभात् पञ्चमं धिष्णं शोचं विद्यु-
न्मुखाभिधम् । नृग्यस्त्रादिसर्गं प्रोक्तं सन्निपातं चटईयम् ।

केतुरादयं प्रोक्तं लुक् सादृश्येन विधितः । द्वाविंशतितमं
कर्मस्त्रयोविंशत् वज् कम् । निर्वर्तितवर्तविंशमुक्ता अष्टाव-
पायकाः' ज्यो० त० उक्ते सूर्याज्ञानलक्षणात् पञ्चमादिषु
विद्युन्मुखादिषमाङ्कयेषु ७० जलैषु । तत्फलञ्च 'प्रस्थाने
विषदा प्रोक्ताः सर्वकार्येषु सर्वदा क्रूरवेधसमायोगे यस्या
पपक्षस्थानः । तस्य अद्युर्न सन्देहो रोगाहाय रणादिपि
ज्यो० त० । ८।उपयहणशब्दार्थे च ।

उपयहण न० उप+यह-ल्युट् । १।सामीप्येन यहणे ऽस्त्रीकारे
"वेदोपयहणार्थाय तावदाहृत्य प्रभुः" रामा० कात्याय-
नोक्ते आख्याधारकरणभेदे । "एकद्रव्यं साध्ये वेदेनोपयह-
णम्" कात्या० १,१०,६, "दक्षिणहस्तस्थस्य साध्यस्यै-
कद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनास्त्वन्नावरणार्थं सव्यहस्त
महीतवेदेनाधारकरणमुपयहणमुच्यते" कर्कः । क्यप् उप-
यहोऽप्यर्थः । "न सव्येन वेदोपयहः" तलैव कर्कः ।

उपयाह पु० उप+यह-णिच्-क्यप् । १।उपहौकने उपहारे
(भेटदेखोवा) कर्मणि वज् । २।उपहारकमेव देये 'उच्चा-
वचातुपयाहान् राजभिः प्रापितान् वज्' भा० स० ५१ अ०
"उपयाहान् उपहारान्" नोक्तः ।

उपयाह्य लि० उप+गृह-णिच्-यत् । समीपे पाहवित्तुप-
स्यात् १।उपहौकनीयद्रव्ये(भेटो)भावे यत् । २।उपहारे न०
उपघात पु० उप+हन-वज् । १।नाशने, २।कर्मविश्वतासम्पादने

“कालेभ्यो रक्ष्यतामनुमितिं शालोऽपि दैशितः। उपधा-
तप्रधानत्वात् न आदिभ्योऽपि रक्षति” भाषां० का०। “वी-
जदोषोपघातेन परये दोषमनुपागते” या० सू०। ३ अय-
कारे। “स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च” मनुः।
४ इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यजननासामर्थ्यं च तथात्वञ्चेदिन्द्रि-
याणामुपघाते ऋषिः स्मृतिः” भाषां०। इन्द्रियाणामुपघातश्च
एकादेशेन्द्रियभेदेन बाधिर्यादिभेदात् एकादशविधः। अ-
व्यक्तियश्चे ४७१८० प्रवृत्तिः। करणे चञ्। ५ रोगे ईपापसम्-
भवे च “रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथममपो-
हति” अष्टाभिः संस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति” हारी
तः “उपघातः पापसङ्गः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपपातक
जातिभ्यं शीकरसङ्करोकरणापावीकरषमलनीकरषरूपपा-
पपञ्चकसंघः” सं० त० रघु० “पाणिना मेतुणेनाथ सुनेयैव
तु यद्वतिः। हूयते चातुपत्तोऽयं उपघातः स उच्यते”
मृदुसंघकोक्ते ७ होमभेदे। “अतुपत्तोऽयं लनेन सुचि
बहुतरापत्ते पञ्चावर्त्तं वा हतोपघातपादिकं तदल नास्ति
मेतुणादिना सकलं मृदुलीला होमः” म० त० रघु०।
“चरो तु बहुदैवतगो होमः, स्यादुपघातवत्” कन्दोग०।

उपघातक ति० उप+ङ्ङन-खलु। १ नाशके २ पीडके च
काकयज्ज्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आ-
लङ्कारिकाः “उंसा सङ्ग समायोगो न स धर्मोपघातकः”
भा० आ० ७१२० “कथं वक्तुं यद्दोषाभिः भूत्वा धर्मो-
पघातकः” भा० आ० ८० अ०।

उपघातिन् ति० उप+ङ्ङन-णिनि स्त्रियां ङीप् १ नाशके
२ पीडके च “यस्त्वं पातयेन्मर्षादिरात्रायुसम्बन्धिनां चातुप-
घाति” सुश्रु०।

उपपन्न पु० उप+ङ्ङन-घञर्थे-क। आसन्नो आन्त्रये “वेदादिगो-
पन्नतरोऽन्नतलो” रघुः “पिपायाद्गुहोपपन्नान्” भट्टिः।

उपच(ज) ति० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि-जन-वा
ङ्। चान्दपाठे वृद्धिकारके जानः जननरजाते। “बीहि-
मययोऽतो इतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्बीहिमयश्वेतेन
भूयांसौ करोति” यत० ब्रा० १, १, १, १०। भाष्यज्ञता तु
अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उप
चिनोति उपचम् अस्वसाधपिष्टेन मिश्रितं बीहिपिष्टं
लिचहरमामासु आरोपितम् उपचितं बहु भवतीति”
व्याख्यातम्

उपचक्रं पु० उपगतः सादृश्येन चक्र चक्रवागम् अत्या० स०।
चक्रवाक्यद्वये पक्षभेदे “भङ्गराजोपचक्राच्च लोहद्वयः

पतन्निष्ठा” भा० व० १५८००। “चकोरैरुपचक्रैश्च प-
त्रिभिर्जीवजीवकैः” भा० १७८००। तत्पुरुषे उपा-
हृष्टाचक्रत्वादन्नोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। २ चक्रस्य
सामीप्ये चक्रके इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतञ्चक्षुर्दर्शनायुगलार्थम् अत्रा० स०।

उपनेते (वशता) काचादिनिमित्ते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे”

उपचतुर ति० उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा० ब० गतलोपः

उबोवाधकोऽच्। १ चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य

सामीप्यादौ अव्ययी०। २ दक्षसामीप्यादौ अव्य०।

उपचय पु० उप+चि-भावे अच्। १ दृष्टौ २ उन्नतौ “स्वय-

त्तुपचये केचित् परस्य व्यसने परे” माघः। “तदेतेषाम-

स्तत्पुत्राणां प्रानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” हितो०

“वदृतो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपयमनमिभित्तम्”

सुश्रु०। “वदतिदशलाभाश्च लम्नादुपचयः स्मृताः” इति

ज्योतिषोक्ते ३ लम्नात् षष्ठादित्यानेषु च। [च।

उपचरित ति० उप+चर-क्त। १ उपासिते २ लक्षणया बोधिते

उपचर्म(न्) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०।

१ चर्मसमीप्ये २ चर्मणोत्पत्तौ च उगतचर्म अत्रा० स०।

चान्दः। चर्मोपगते ति० स्त्रियां वा डाप् मननत्वाच्च ङीप्।

उपचर्य ति० उप+चर-कर्मणि यत् ततः उपचर्येन अवतरे-

त्यादिवत् सुश्रुपेति समासः सोपसर्गात् यदेव स्यात्। १ से-

वनोये “ये च यंरुपचर्याः स्युर्विद्यमैतास्त्रिबोधत” उपचर्यः

स्त्रिया साध्या सततं देयत् पतिः” मनुः “अग्निवज्रोपच-

र्या वै प्राज्ञाणाः कुहमन्तम्” भा० आ० ८००००। २ चिकि-

त्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३ चिकित्सायाम्

४ सेवने च न० [हला०

उपचर्या स्त्री उप+चर-भावे क्त्वाप्। १ सेवने २ चिकित्सायां

उपचाकु ति० उप+चक प्रतोषातहत्योः उण्। १ प्रतिधातके

२ प्रीते च ततः बाङ्गादि० अपत्रार्थे इज्। औपचाकवि

तदपत्रे पुंस्त्री०।

उपचायिन् ति० उपचिनोति उप+चि-णिनि स्त्रियां ङीप्।

उपचयकारके वृद्धिकारके। “इतो दृष्टोपचायित्वात् शिशुं

सामद्य योषव” भा० आ० ७६२००।

उपचाय्य पु० उपचयितेऽग्निरत्र उप+चि-आधारे गत्यत्।

यज्ञे इत्यादिनिमित्ते अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे “कथा-

भोरमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे” भट्टिः।

उपचार पु० उप+चर-चञ्। १ चिकित्सायां २ सेवयां, “व

ने चिरायास्त्वलितोपचाराम्”। “उपचाराञ्जिह्विच-

कस्तया” रघु० । अथवाहारे, “भूते उपचारान् अन्य-
र्द्धार्थनाम्” शब० भा० भूरिप्रयोग आधिपत्यस्य ४१।
पृष्ठे दर्शित । ८ उक्तोचै पञ्चम्या यक्षार्धत्यागेनान्यार्थ
बोधने ईअयद्यर्थवाक्येन सन्तोषकरये च “उपचारपदं
न वेदिदमित” कुमारः ७ धर्मानुष्ठानमात्रे “वेद्यान्वेषोप-
चारश्च” “व्रतचर्योपचारश्च” मनु । “प्रयुक्तपाणि-
ग्रहणोपचारौ” कुमा० । करये घञ् । दण्डाबाधने
इत्यभेदे “सङ्गजलोपचाराणां संवादिरचनाभवत्” रघु
पञ्चाङ्गपचाराश्च नानाविधा तत्र सर्वोपचारमन्त्रास्तु
श्रीतारदर्भाः, कल्पवासि नम इत्यन्ता, कार्या ।
“सिद्धजामले” श्रीतारश्च स्त्रे लप्ता देवस्य भुनेश्चरि ।
कल्पवासि नम पञ्चादुपचारेऽयम् रिफि ।
तन्त्रसारे “सप्त प्रष्टुपचारा दर्शिताः यथा आ-
सनारोपणम् १। सुगन्धितलाभ्यङ्ग २। सज्जनशालाप्रे-
शनम् ३। सज्जनमणिपीठोपरिवेशनम् ४। दिव्यस्नानीय
सङ्कर्शनम् ५ । उष्णोटकस्नानम् ६ । कनककलसस्थितस
कान्तार्थाभिषेचनम् ७। भीतस्तपिरसाज्जनम् ८। अखण-
दुग्ध परिधानम् ९। अखण्डकुलोत्तरीयम् १०। आलेपसखप-
प्रवेशनम् ११। आलेपमणिपीठोपवेशनम् १२। चन्दनागु-
दकुङ्कुमकूर्ककस्तुरीरोचनादिव्यगन्धसर्गाङ्गालेपनम् १३।
केशधारण्य कान्ठागुरुधूपमल्लिकासालतीजातीचर्मकायो-
कशयतपलगच्छरीरुष्णागकक्षादयद्यार्थं सुक्लसमानालाभूष-
णम् १४। भूषणसखपप्रवेशनम् १५। भूषणमणि-
पीठोपवेशनम् १६। नवमणिकुटम् १७। चन्द्रशक-
लम् १८। सोमनसिन्दरम् १९। तिलकरत्नम् २०।
कालाञ्जनम् २१। कर्मुपाधिदुग्धलम् २२। वासामर-
णम् २३। अधरायावकम् २४। प्रपदभूषणम् २५।
कनकचित्त्रपादुका २६। महापादका २७। मुक्तावलि २८
एकावलिः २९। देवलन्दकः ३०। केयरुग्धलचतुष्ट-
यम् ३१। वलयवालिः ३२। उर्विकावलिः ३३। ना-
सिदाभ ३४। कटीफलम् ३५। गोभाख्याभरणम् ३६। पाद-
कटकम् ३७। रत्ननूपुरम् ३८। पादाङ्गुलीवकम् ३९।
एककरे पाश, ४०। अन्यकरे अङ्गुश ४१। पूर्वेषु बा-
पम् ४२। अपरकरे पुष्पावाणा ४३। श्रीमन्कार्ष्णिक्य-
पादुका ४४। स्वसमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह-
विंहासगतोरुहणम् ४५। कामेश्वरपर्यङ्कोपवेशनम् ४६।
अज्ञतायनचक्रम् ४७। आचमनीवल् ४८। कूर्पर-
वटिका ४९। आगन्धोल्लासः ५०। सविस्त्रासहस्रा ५१।

नक्षत्रारतिरुक्म् ५२ । श्वेतच्छत्रम् ५३ । वासरयुग्म-
रुक्म् ५४ । दर्पणः ५५ । तालवृत्तम् ५६ । गन्धः ५७ ।
पुष्पम् ५८ । धूपः ५९ । दापः ६० । नैवेद्याश्च ६१ ।
एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणांभावे तन्मन्त्राजिण्या ।
‘तदुक्तं’ नवरत्ने श्वरे । ‘वृत्तं वक्षुपचाराणांभावे
तन्मन्त्रं जपेत् । तत्तदेव फलं’ विन्देत् साधकः स्थिर-
मानसः” । “आचमनीयं प्रदातव्यमपचारान्तरान्ते” तन्मन्त्रं
तानि च त्रीणि ‘ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्
नरसिंहपुंतेन वृत्तवर्णपरम् । एतच्च श्रीविद्याप्रकरणी
यत्नात्तद्विषयम् । अन्यथा यथागम कल्पनीयम् । शृङ्गा-
चार्येण तु स्तोत्रच्छलेन अन्यविधाः वत्तं वक्षुपचाराद-
र्शिता विस्तरभयाच्च ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽप्येषाः ।
‘आद्याटादशोपचाराः’ । “आसनम् १ स्वागतम् २ पादाभ्यु-
दयम् ३ आचमनीयकम् ४ । ज्ञानम् ६ वस्त्रो-
पवीतञ्च ७ भूषणानि च श्वेषः ८ । गन्धम् ९ पुष्पम् १०
तथा धूपम् ११ दीपम् १२ अन्नञ्च १३ तर्पणम् १४
मास्त्रानुपेक्षने चैव १५ १६ नमस्कारविशेषान्ते १७ १८ ।
‘आद्याटोपचारास्तु मन्त्रो पूजा समाचरेत्” । अथ षोडशो-
पचाराः । “पादाभ्युदयान्नाचाञ्च ज्ञानं वस्त्रभूषणे । गन्धं
पुष्पपूषदीपं नैवेद्याचमनन्ततः । ताम्बूलमन्त्रे स्तोत्रं
तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजायास्तुपचारांस्तु
षोडशं” अथ दशोपचाराः । “पादाभ्युदयं तथाचासनो भुष-
णवीर्यं तथा । गन्धाद्योनिवेद्यान्ना उपचारा दश कृमात् ।
अथ पञ्चोपचाराः । “गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव
च । अक्षयज्यं फलमाद्याद्यैश्चैव लभते भुवम्” तन्मन्त्रा-
विधानपाठः । विष्णुविष्णवे अन्यविधा षोडशोपचारा
दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्राद्विज्ञाता मत्कृततद्व्यादानादिप-
द्धौ २०८ पृष्ठे दर्शिताः । आ० त० “आसनं ज्ञानम्
पादाभ्युदयं चाचमनीयकम् । भुषणवीर्यं ज्ञानवस्त्रभूषण-
विधानम् च । गन्धपुष्पं धूपदीपं नैवेद्यं वन्दनं तथा” एवं
षोडशोपचाराः पठिता यत्किमेदात् भेद उल्लेखः ।
तत्प्राधान्यादिकं यथा हेतुं तद्योक्तं काठि० पु० “आसनं
प्रथमं दद्यात् पौषं दारवमेव वा” । (वाकारात् रज-
साद्यासनम्) । “पाद्याद्यभुदकं पाद्यां केवलं तोयमेव तत् ।
ततोऽजनेन पालेयं शङ्केनाथ प्रदापयेत्” । (अर्थ्यमर्थं शब्दे
लक्ष्यम्) । “उदकं दीयते यत्तु प्रथमं केवर्जितम् ।
आचमनाय हेनेभ्यः सादाचमनमिष्यते । तत्तज्जनेन पालेयं
शङ्केनापि प्रदापयेत् । अस्त्ररजोदके ज्ञानं कर्पूराच्च

विशालितम् । तेजसः कांक्षपालं वा शङ्खेनाथ प्रदास्येत् ।
 यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपाल-
 स्थितं कोयैरभिविध्य ससुतृज्येत् । नैवेद्यं दक्षिणे वा मे
 पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
 वामतः । वामतस्तु तथा धूपनये वा न तु दक्षिणे । निवे-
 दयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च मूषणम्" नरसि० पु० ।
 "कार्पासं सर्वतोभङ्गं दद्यात् सर्वेभ्य एव हि । नैकान्त-
 रक्तं दद्यात् पाशुदेवस्य चेलकम् । तत् पूर्व्यं पजयित्वैव
 गन्धैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्देशं सन्निभं जंशुं छिद्रं
 गालावच्छिन्नितम् । परकोयं चाण्डटं कृत्वा विद्धं तथो-
 पितम् । उपकेशं विधूतञ्च श्लेष्मलादिदूषितम् ।
 कर्णयेत् सोपयोगे च यत्ताटावुपयोजने" । (उपकेशं
 केशेन सह वापितम्) । "पताकाध्वजवस्त्रादौ स्यूतं वस्त्रं
 नियोजयेत् । प्रैवेयकादि संसृक्तं सोवर्णं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत् देवेभ्यो नान्यतः जससम्भवंम् । प्रावरः पान
 पालञ्च गगलको गृहमेव च । पर्यङ्गादि यदन्यञ्च सर्वं
 तदुपभूषणम्" । गन्धविशेषो गन्धस्यैव यज्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्तं वाक्यस्य तत्तातात्पर्याविषयार्थान्तरप-
 रत्यक्तत्वेन कलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । कलस्य सामान्य-
 लक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ० सू० ४८०-४८१-
 तानि यथा । "वचनविवातो ऽर्थविकलोपपत्त्या च्छलम्"
 सू० । "अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योर्विकलोविच्छेदः कलो अ-
 र्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण बोधचनस्य
 वाद्युक्तस्य विवातोदूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याविष-
 यार्थकत्वेन दूषणाभिधानमिति कथितं तात्पर्याविषयत्वं
 विशेष्ये विशेष्ये संसृक्तं वा यथा नेपावादान्तोऽयं नवक-
 म्भवनत्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्यक्तत्वेन वाऽसिद्धाभिधानं,
 प्रमेयं धर्मोत्पादित्यत्र पुन्यत्वाद्यर्थकत्वेन वा भागासिद्धा-
 भिधानं, यज्ञिनाम् भूमादित्यत्र भूमावने व्यभिचाराभि-
 यानम्" इ० । "वक्तिविधं वाक्यत्वं वा सामान्यच्छलस्योपचार-
 च्छलम्" सू० । "धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसंज्ञावप्रतिषेध उपचार-
 च्छलम्" सू० । "धर्मस्यैवार्थेन सन्ध्यास्तस्य विकलो द्विविधः
 कल्पः यत्किञ्चलस्यैव रूपस्या वा यत्किञ्चल्योरेकतर-
 दत्त्वा प्रयुक्ते स्ये तदपरदत्त्वा च; प्रतिषेधः च उपचार-
 च्छलं यथा सञ्ज्ञाः क्रोशन्ति नीवीषट् रत्नानि सञ्ज्ञा
 एव क्रोशन्ति न तु सञ्ज्ञाः, एवं षट्सु कवं नीलरूपाभेदः,
 एवं अङ्गं निज इति यज्ज्ञा प्रयुक्ते अमुककाङ्क्षरूपस्य
 अर्थं निज इति प्रतिषेधोऽमुपचारच्छलम् । वाद्यभिन्ने ता-

र्थस्यादूषणेन कलस्यासदुत्तरत्वम् । न च क्लिष्टलाक्षणिक-
 प्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्सदर्थं बोधक-
 तथा प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
 पर्यतोवक्रिमानित्युक्ते पर्यतोऽयं कथमवक्रिमानितत्वादिकू-
 षणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्" ।

उपचार्य्य लि० उप+चर-कर्मणि गत्यत् । १। सेवनीये २ चिकित्सा-
 नीये च भावे गत्यत् । ३ चिकित्सायां हेम० ४ सेवायाञ्च न० ।

उपचित् लि० उपविनोति देहम् उप+वि-किप् । देहवर्ज्जने
 स्त्रीपदादौ "नाशयित्री वलासस्यार्गस उपवितासवि"
 यजु० १२, ६७ । "उपचितः शयुष्मङ्गुलीपदादयः"
 वेददो० ।

उपचित उप+वि-क्त । १ सङ्घे "सङ्घःयोगवशोपचितं वनम्"
 रघुः । २ दिग्धे च भेदि० । ३ लेपनादिना पङ्क्तिगौ निदिग्धे
 अजरः ४ समाहिते हेम० ५ सञ्चिते च "प्रयतत्वा-
 होपवितपयुधं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्" हारीतः ।
 "उपचितं सञ्चितम्" प्रा० त० २० रघुनन्दनः । [२ उपचतौ च ।

उपचिति स्त्री उप+वि-चाय-विभागे वा भावे क्तिन् । १ छद्मौ
 उपचित न० "उपचितमिदं ससंज्ञागौ" इ० २०० उक्ते
 १ सङ्घस्यैव उक्तभेदे । "विषमे यदि सौ सनगा टले भौ युजि
 भादृगुचक्रावुपचितम्" तल्लोक्ते अर्द्धसं २ कर्णहस्तभेदे च ।
 ३ छतराद्रुपलभेदे "चिलोपचितो विलाङ्गसारुचिलाङ्गदस्य
 ह" छतराद्रुपलनामकथने । भा० आ० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा । मृषिकपण्याम्
 (उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २ स्त्रातौ
 ३ हस्तायाञ्च । राशित्रक्ते तयोश्चित्रातुगतत्वात्प्राप्तम् ।
 ४ दन्तोदये राजनि० । "द्विगुणितवस्तुचक्रचक्रहृतिरिह"
 इत्युपक्रम्य "वाचाटनवस्तु बदि लचित्रा उपचित्रा भवमे
 वरयुक्ते" इ० २०० उक्ते शोडशमात्रात्मके १ मात्राहस्तभेदे च ।

उपच्येय लि० उप+चि-कर्मणि गत्यत् । अङ्गुशादिना विनाय्य
 चयनीये उप्यादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+च्छि-चिच् भावे ल्युट् । साम्नेन प्रा
 र्थने (फुसलान) "तथा निवेदितश्च नरपतिरुभिमो-
 नविशोऽप्युपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते"
 इत्यजु० । २ उपसम्पन्ने च "उपसम्पन्नमुपच्छन्दनमिति"
 सि० कौ० ।

उपच्यव पु० उप+च्युङ्-गतौ भावे ल्यप् । गृह्यात् निर्गमे ।
 "यत्र नार्थपच्यवमुपच्यवञ्च शिष्यते" क० १, २८, १ ।
 "शाखात्रानिर्गममुपच्यवञ्च" भा० ।

उपजन न० उपजायते जन-अच् । स्त्रीषु संयोगेन जायमाने ऽदेहे । “नोपजनं करस्मिदं शरं स यथा प्रयोष्य आचरणे युक्तं” छा० उ० । “मनसैव नोपजनं करन् स्त्रीषु संयोगेनोपगमेन जायते इत्युपजनम् आत्मभावेन वात्मसमीप्येन वा जायते इत्युपजनमिदं तन्न करन्” भा० । भावे चञ् अट्टिङ् । १ स्तोमादि ढडौ पु० । “ततोपजनस्तात्त्ववर्जमग्ने स्त्रकानाम्” आश्व० श्रौ० ८. १. १५ । “तत् स्तोमद्वयावपजनस्यानमुच्यते नारा ढ० । “स्तोमातिरेके स्तुतयस्तोपजनः ६. ७. १ “तदा स्तुतयस्त्ययोरुपजनो भवति” नारा० ढ० । २ उतपत्तिमात्रे च “योगोहि प्रमवाप्ययौ” कठोप० भाष्ये योगोहि प्रमवाप्ययौ उपजनापायचक्ष्मणौ” इति उक्तम् ।

उपजप्य लि० उप+जप-कर्मणि षष्ठीयौ यत् । भेटनीये उपाख्यकाञ्जपतेर्भेदार्थकत्वात्तथात्वम् । “उपजप्यानुपजपे ह्युभेतेव च तत्कृतम्” मनुः । [जरासाभीये ।

उपजरेस अच् । जरायाः समीपम् अच् समा० जरसादेशश्च । उपजला स्त्री उगगतौ जलम् अत्रा० सं० । यमुनापार्श्वस्थे नदीभेदे “जलाश्चोपजलाश्चैव यमुनामभितो नदीम्” भा० व० ११. २७० ।

उपजल्पिन् लि० उप+जल्प-णिनि । उपदेशके । “अनाह्नोपदिष्टानामनाह्नोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः कर्ष्यं मया त्वं प्रतिपत्स्यसे” भा० आ० १२. ६५० ।

उपजाति स्त्री “अनलोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावपजातयस्याः । इत्थं किन्तान्यास्त्रिप मिश्रितासु वदन्ति जातिविदमेव नाम” ढ० र० । उक्ते यस्मिंश्च विभिन्नजातिद्वयपादद्वययोगात् चतुर्दशप्रकारभिन्ने अन्तेभेदे । यथा उपेन्द्रजन्तुवज्जयोः पादद्वयादियोगे १४ भेदाः । तत् चतुश्चरणप्रकारैः ६ भेदा भवन्ति तत् शुद्धा एकैका तत् क्षामभाक् षिटा चतुर्दश उपजातिस्तथाः । दिङ्मात्रं दर्शयते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ । इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ । इ इ इ उ । उ उ उ इ । इ उ उ इ । उ इ उ इ । इ इ इ इ । अलाद्यान्तयोः इन्द्रजन्तोपेन्द्रवज्जयोः शुद्धतया तद्विज्ञानं चतुर्दशानां भिन्नजात्याचरणद्वयलक्षणयोगात् उपजातित्वम् । यथा “अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिप्राहितगव्यमाख्यामिच्छादि” रघुः । एवं वंशेन्द्रवयोरपि । यथा “इत्थं रघोश्च भविष्यादिनां

प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद्विहः” माघः सुखसंख्यवर्षपादयोरेवोपजातित्वमितिन नियमः किन्तु भिन्नसंख्यवर्षपादयोरपि । “रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं काकुत्स्थं करणामथ गुणमधि विप्रमित्रं धार्मिकम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतमयं श्यामलं शान्तमूर्तिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्” इति पद्ये शार्ङ्गलविक्रीडितेन १८ उमविंशत्यक्षरपादकेन सह २१ एकविंशत्यक्षरपादक सन्धरायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं “मन्त्रिषु सुतराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे” इति देवीमा० अनुष्टुप् वृहत्स्योः सङ्गरादुपजातित्वम् ।

उपजानु अच् । जानुः समीपम् अव्ययी० । जानुसमीपे । “भीष्मो धनुष्पानुपजान्वरतिः” भट्टिः । तत् प्रायभवेऽर्थे ततः ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । औपजानुक तत्प्रायभवे लि० “पाणी यस्तोपजानुकौ” भट्टिः ।

उपजाप पु० उप+जप-अच् । १ भेदे, अनेकसम्पादके व्यापारे । “उपजापः कृतस्तेन तानाकोपपतस्तयि” माघः “तेषु तेषु चाक्षेपे प्रासरन् परोपजापाः” दशकु० । २ उपशुजमे च ।

उपजापक लि० उप+जप-अच् । १ भेदे “धातयेहि विधेदं शङ्करिणाश्चोपजापकान्” मनुः । [भेदे ।

उपजापसह लि० उपजापं भेदं सहते सह-अच् । भेदाच्चे

उपजिह्वा स्त्री उपगता जह्वं मुखो जिह्वा यस्याः । १ बाकी भेदे । प्रा० सं० । २ उपरिस्थायां जिह्वायाञ्च (आलजिभ्) “उपजिह्वास्त्रिवो बाहू” कायविभागे या० ष्ट० । सुश्रुतोक्ते आंसदोषजे श्रोत्रभेदे “अधिसंसार्युर्दार्थोऽधिजिह्वापजिह्वोपकुशगण्डगुण्डिका लजीमांससंघातौ प्रकोपगण्डगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मांसदोषजाः” स च सप्तसुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जिह्वागतसुखरोगभेदः । मुखरोगविभागे” सुश्रु० । “जिह्वागताश्च कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरुत्पाद्यते उपजिह्वेति पञ्चधा विभज्य “जिह्वापेक्षः अथर्षुर्जिह्वातुल्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डू परिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽवावपजिह्वेति” कथितः । अत्र आर्षं कन् । “उपजिह्वकां दुर्बलित्वं कारेव प्रतिवारयेत्” सुश्रु० । उपजिह्वे व इवार्थे कन् । ३ कठिभेदे हारा० कण्टकादृतव्रतुत्वात्तथात्वम् उपजीक लि० उ+जीव-क्विप् आर्षं कन् वजोपः । उपजीवके “उद्भवन्ति उपजीका सप्तप्रादधिभेजन्” अथ० २. १. ४,

“उपजीवा आशिष्वन् धन्यमुदकम्” । ६, १००, २,

उपजीव लि० उपगतो जीव जीवनम् अन्ता० स० । जीवोप-
गते । “उपजीवाः स्थो जीव्यासम्” अथ० १८, ६, २, उ-
पाद्वाद्वाच्यत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदासौऽयम् ।

उपजीवक लि० उप+जीव-कृत् । उपजीवनोपायवति “स्त्र-
चकाः सेतुभेत्तारः परदन्तुपजीवकाः । अक्षतज्ञाश्च मि-
त्राणां ते वै निरयगामिनः” भा० अ० २१ अ० । उपजी-
व्यतया २ इतराख्येनैव प्रयोक्ते “उपजीव्योपजीवकभावः”
न्यायप्र० उपजीव्यव्यञ्जे विवृतिः ।

उपजीवन न० उप+जीव-करणे ल्युट् । उपजीव्यायम् । “च-
त्विष्यैतदेवाहर्धमं क्षणोपजीवनम्” भा० व० २१ अ० ।
“उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्” भा० व० ३१
अ० । भावे ल्युट् । “इत्याद्यर्थमाश्रये” स्त्रीन्युट् पिट् कृत्-
बोधोनिन्दितार्थोपजीवनम्” या० सू० । “आत्मप्रदानं सौम्यं
त्वमङ्गसंबोधोपजीवनम्” भा० स० ७६ अ० ।

उपजीवनीय लि० उप+जीव-कर्मणि क्यनीयर् । इत्याद्यर्थ-
माश्रयणीये “बल वा खल्ये बहुकृतया श्लेषधयस्तदस्या
उपजीवनीयतमम्” यत० ब्रा० १, १, १०, रघवतोमुपजीव-
नीयासङ्घर्षत” १, २, १, ११,

उपजीविका स्त्री उपजीववति उप+जीव-करणे कर्त्तृत्वोप-
चारात् ण्वल् कृत इत्यम् । जीवोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् लि० उप+जीव-णिनि । उपजीविते २ इत्याद्यर्थ-
माश्रयणे च “भीमकान्तैर्कपयुधैः च बभूवोपजीविनाम्”
रघुः । “अन्नतानासमन्वायां जातिभालोपजीविनाम् । नैवां
प्रतिपहोदेवो न पिबाम् तारवेक्षिणाम्” “जातिभालोप-
जीवी वा कानं स्थात् प्राज्ञाचक्रुः” मनुः । स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य लि० उप+जीव-घञ् । आश्रये । रक्षान-
वृत्तादन्त्याद्यर्थम् आश्रयणनीये “अक्षमुपजीव्यानां
जान्मानांशक्ये कटाक्षनिबोधेच” वा० द० । “उपजीव्य-
माणाश्च विंशतेर्हि युषोदसः” वा० सू० । “उपजीव्याना
वापत्तेः” यञ् ७० । उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् अ-
ज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्वयज्ञानप्रयोजकत्वस-
परकञ्च तत्प्रयोज्यप्रयोजकत्वम् । एवम् अन्यज्ञान-
प्रयोजकत्वञ्च अयाधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयो-
गादुपरि बोध्यम् । [उपजीवचमस्य न० ।

उपजीव उ० उप+जुव-प्रीतौ वञ् । प्रीतो २ विवने च । ल्युट् ।
उपजीवम् अञ् । उप+जुव-प्रीतौ वा० अञ् । प्रीतौ

१ कल्याणेश्वर्याकर्म्मभोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ “यद्यो
पजीवं सर्व्वश्च जनशिकीड भारत” भा० अ० ११२ अ० ।
“यद्योपजीवं विहितैर्हि कृणा” भा० अ० १८६ अ० अत्र
सर्व्वत्र उपजीवयन्नापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि
भविष्यमर्हेति । उप-हामीये जोषम् औनम् । ४ हामी-
येन मौने च “किमिदमुपजीवमास्यते” यज्ञ० ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्मणि ण्वल् । विनोपदेशेन स्वयमु-
द्भाव्ये १ प्रथमं ज्ञायमाने । उपज्ञायन्त्ये तददित्य
विवक्षायां उत्तरपदस्य तत्पुरुषे क्लीवता । “प्राणि-
न्युपज्ञं व्याकरणम्” सि० कौ० । “अथ प्राचेतसोपज्ञं
रामायणमितस्ततः” रघुः । “केकयुपज्ञं वत वज्रनर्थम्” ।
भट्टिः भावे ण्वल् । २ व्याजज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता

उपज्ञात लि० उप+ज्ञा-कृत । विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे ।
उपज्योतिष न० उपगतं साहच्येन ज्योतिषमन्वन्ता० स० ।
ज्योतिषयाश्चातुकारिणि, गणितादिशास्त्रे ।

उपदौकन न० उप+दौक-भावे ल्युट् । उपहारे राजादेः
संतोषार्थं द्रव्यादिप्रापणे (भेटदेखोया) कर्म्मणि
ल्युट् । २ उपहृत्विमाये उपावनइत्ये ।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अन्ता० स० । शिषोक्ततन्त्रसदृशे
शिष्यधिकृते तन्त्रभेदे तन्त्रावृत्तित्वे दर्शितं यथा
“संश्लोकान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अङ्गु-
तानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः
कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः शिष्यो-
द्यातवश्चक्यो ऋगुक्तथा । शुक्रो हृहस्पतिश्चैव अन्ये ये
मुनिरसमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि
च । न संख्यातानि तान्यत्र धर्म्मं विद्मि न ह्यस्मिन् ।
सारात् सारतराख्येव सङ्गृहातानि निबोधतेति” ।

उपतप्त लि० उप+आधिक्ये-तप-कृत । बलप्र० । “अरोप-
तप्तोऽपि अर्थं न स प्रभुः” नैष० ।

उपतप्तु लि० उप+तप-वा० भावे हच् । सन्नापे । असरे भाव-
प्रकरणे “स्नारः स्वर्गैः स्तुतोपतप्तेति” पाठात् भावे एव
हच् इति क्षीरसायी । तेन यद् कल्युषे तापकथर्था-
वताकथनं प्राधादिकमेव । कर्त्तरि हच् स्त्रियां ङीप् ।
२ तापके इतीगादौ च ।

उपताप उ० उप+आधिक्ये तप-आधारे णञ् । १ त्वरायां
भावे णञ् । २ सन्नापे यत्नमपेरच् इतीगे भेदि० । करणे
णञ् ३ अणुभेऽप्रीडने च रत्नावबो । “दीक्षितानुपतापे”
आश्व० नौ० ६, १, १, इत्योपशान्तिस्त्रियोपतापान् तथा उच्चा-

शिपाकरक्तपित्तशतगोवितास्त्रीकाप्रभृतीनापदयति" सुशु० ।
 "मानसागन्तुमिच्छाद्वयतापैः प्रपीडितः "बन्धोपतापैश्च
 भवेद्द्विगुणगिरौऽभितापः स्वामीरणेन" सुशु० । [जनके ।

उपतापक ति० उप+आधिक्ये तप+णिच् लृट् । सन्ताप
 उपतापन ति० उप+आधिक्ये तप+णिच् लृट् । सन्तापके ।
 उपतापिनं ति० उप+आधिक्ये तप+णिच् । सन्तापे ० रो-
 णिणि च । "गुर्वथ पिहमात्रं स्वाध्यायाद्युपतापिनः"
 मनुः "उपतापो गोगो" कृकृ० । णिच् णिनि । ३ सन्ता-
 पकारके । "टातापरोभ्यो न परोपतापो" भा० आ०
 १। अ० । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपतारक ति० उप+लृट् णिच्-लृट् । सन्तारके ।

उपतिष्ठ न० उपगतं तिष्ठम् अत्या० स० । पुष्यसमीपगे १ पुन-
 र्मुतारके २ अस्तेषामन्तरे च तयोः नक्षत्रवके पुष्योप-
 गतत्वात् तथात्वम् । उपाद् इत्युक्त्वादनोदात्तोऽयम् ।
 उपतीर् अन्ध० सामीप्यादौ अच्ययी० । तीरसामीप्यादौ आद्यु-
 दात्तता एवम् उपतृष उपमूल उपशाल उपाल इत्यादि
 तत्समीप्यादौ अच्य० । अच्ययीभावे आद्युदात्तञ्च
 उपतेल ति० उपगतसंज्ञम् अत्या० स० । अच्यक्तव्ये उपाद्
 इत्युक्त्वादनोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीप्

उपत्यका स्त्री उप+भागे ल्यक् ल्यक्नो निषेधात् नातइत्यम् ।
 पर्वतस्यासन्न्यायां मूढौ । "मनयाङ्गेरुपत्यका" रघुः । प्राम्भा-
 गतापतद्विष्टेदमुपत्यकाश्च । भाषः । "कान्तरेण गन्धपा-
 वाचमव्युपत्यका" दशकु० ।

उपदंश उ० उप+दन्श-कर्मणि घञ् । समुपायनरोचके (वाटनी)
 भक्ष्यद्रव्ये, २ भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च । "तथावुत्ति
 च तथा हितानुपदंशावुपपाद्यु" दशकुमा० । भावे घञ् । सं-
 दशने (कासहान) "दिदङ्को उपदंशेष्वावतीति" भाष
 टीकायां मज्झि० । कर्मणि घञ् । ४ समविकलहृत् १ शिष्टपुट्टे
 च पु० राजनि० । इ उपस्थरोगभेदे (वाक्त्रो) (गरनि)
 तच्चिदानिनादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

"तत्तातिमैयुनादितब्रह्मचर्याहा तथा ब्रह्मचारिणीं विरो-
 त्वां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां नि-
 गूढरोमासमस्याहारां सहाहारासप्रियामकामासचौक्ष्यसलि-
 लप्रक्षालितयोनिमसालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्व-
 भावतो वा दुष्टयोनिं विद्योनिं वा नारीमत्यर्थसुपसेव-
 मानस्य तथा करजदृशनविषम्युक्तनिपातनादर्हनाङ्गस्त्राभि-
 धाताञ्जुतपटोगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाकु-
 क्मूलवैगविधारणाकथनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्होद्विधा-

गम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुसुपजनयन्ति
 तसुपदंशमित्याचक्षते । स पञ्चविधस्त्रिभिर्होमैः पृथक् स्व-
 स्तोरुजा चैकः । तत्र वातिके पाचय्य त्वक्परिपुष्टनं
 क्षत्वेदेता पक्षयोफता विविधाश्च वातवेदनाः । पौष्टिके
 पक्षः श्वयथुः पक्षोऽम्बरसङ्घास्योद्वाहः क्षिप्रपाकः
 पित्तवेदनाश्च । सौष्टिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः
 स्निग्धः क्षेपवेदनाश्च । रक्तजे कृष्णस्तेऽप्रादुर्भावाऽत्यर्थ-
 मसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्वयर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च व्याप्यचैव
 कदाचित् । सर्वज्ञे सर्वलिङ्गद्वयमभवद्वरणं शेषसः कस्मि-
 प्रादुर्भागे मरणं चेति । एतद्व्याख्याच्छेन भावप्र० उक्तं यथा
 "तत्तौपदंशस्य विप्रकटनिदानमाह" । हस्ताभिघाताद्यस्य

दन्तघातादाधारणाद्व्युत्पत्तिरेवमाहा । योनिप्रदोषाश्च भवन्ति
 शिथिले पञ्चोपदंशा विविधापचारैः । हस्ताभिघा-
 तात् हस्तेन मेषुनात् । नखदन्तघातात् नखदन्तघातात्
 स्थानत्वेनातुतोऽपि मेहने नखदन्तघातो बलवदतुरागो
 दयात् । उक्तञ्च कामशास्त्रे । "शास्त्रस्य विषयश्चावदु-
 वावत्सन्दरो रसः । रतिवके प्रपञ्चे त्वं न शास्त्रं
 नापि च क्रमः" । कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नख-
 दन्तघातः । उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति ।
 ताभिर्वा मेहने, नखदन्तघातः । योनिप्रदोषात् दीर्घकर्क-
 शयोनिमयोगात् । योनिच्छिद्रास्तच्छिद्राणां वाता-
 द्दिकताहा योनिदोषात् । विविधापचारैः । दुष्टजलप्रक्षालन
 ब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः । वातिकः पौष्टिकः
 सौष्टिकः साक्षिपातिकः आगन्तुर्ज्येति । तत्र वातिकस्य
 पौष्टिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह । "सतोदभेदस्फुरणैस्त
 कृष्णैः स्तोमैर्व्यथेक्ष्यस्वतोपदंशम् । पीतेर्व्यङ्ग्येदुर्गुणैः सदा-
 हैः पित्तं न रक्तैः पित्तावभासैः" । व्यथेत् जानीयात्
 पीतेः रक्तैर्वैत विकल्पः । सौष्टिकं साक्षिपातिकमाह ।
 "सकण्डू रैः शोफयुतैर्महङ्गिः शुक्लैर्वनैः स्त्रावयुतैः कफेन ।
 नानाविधस्त्रावज्जोपपन्नसमाध्वाङ्गुस्त्रिभ्योपदंशम्" ।
 असाध्यमाह । "विशोमंशं कस्मिन् प्रजम्भं सुष्कावशेषं
 परिवर्ज्येत्तम्" । विशोमंशं गलितमंशं प्रजम्भं
 खादितं सुष्कावशेषं विशेषेण समस्तमेहमंशान् नाश-
 यिष्टफलकोपमात्रम् । उत्पन्नमात्रस्य चिकित्साया अक्षरार्थं
 दोषमाह "सञ्ज्ञातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो
 विषये प्रसक्तः । कालेन शोफकनिदाहपाकैः प्रपीर्य
 शिञ्जोन्नियते च तेन" । विषये प्रसक्तः अतिस्फीरतः । चिह्ना-
 र्थमाह "अङ्गुरैरिव संज्ञातैश्च सुपरि संस्थितैः । ऋणेच

जायते वसिंस्त्राण्यचूडयिषोपमा । कोषस्याभ्यन्तरे
सञ्चो पर्वसन्धिगतापि च । सवेदमः पिच्छला च
दुचिकित्तिस्था लिदोषजा । लिङ्गवसिंरिति ख्याता लिङ्गाय
इति चापरे । लिङ्गं वसिंः स्यान्मस् । कोषाभ्यन्तरे अण्ड-
कोषाभ्यन्तरे । सञ्चो लिङ्गवसिंश्चो पर्वसन्धिगता सानि-
पर्वणोः सन्धिगता । तद्विकित्तितादि सञ्चुचिकि० १८५० ।

“उपदेशेन साध्येन लिङ्गवसिंश्चस्य देहिने” इत्यादि उक्तम्
उपदेशक पु० उप+इय-णिच्-बुन् । १ द्वापरावे । २ दर्शयि-
तरि लि० उप सामीये दृश्य-एवम् । समीपस्यतया इतरि
३ सानिधि । तस्य काव्यानुषङ्गित्वाभावादुपपत्तित्वम् ।

उपदेश लि० ब० व० द्वाभ्यां समीपवर्तिनः ब० मी० उच्-
समा० । दृग्गमस्यासमीपवर्तिषु नवैकादशमं स्थाकेषु ।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ् । उक्तोचे, २ उपदौकने च ।
‘तद्विन्तु दृष्टायनामशुक्लोपदा दीयते’ पा० कदभिङ्-
तोभावे द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते । ३ उपपत्त्यभागे द्रव्ये च ।
‘उपदा विविशुः गन्धोत्प्लेकाः कोसलेन्दुरम्’ ‘वन्धेतरा
जामपदोपदाभिः’ ‘प्रत्यय पञ्चमपदाच्छलेन’ रघुः ।
भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न० । स्थाये कन् । तत्रैव
उक्तोचे च । उपदा+अभूततद्भावे भादौ णि । उप-
दीभूतः उपदोक्तः ‘तस्य रत्नमुपदोक्तं नृपाः’ भावः ।
उपददाति उप+दा-कसीरि क्रिप् । उपदाइव्यदातरि लि०
‘वसुधायामुत्तमं वनायोपदास्’ वज्र० २०, ८, ‘उपदास्
उपदानदातारम्’ वेददी०

उपदानवी स्त्री अर्भाउदानवस्य प्रभानामकन्याजे पुलोमः
कन्याभेदे । ‘अर्भांनोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु सुतात्-
वम् । उपदानवी ह्ययिरा यस्मिन्ना वार्षपर्वणी’ ।
हरि० १५० ‘उपदानवी सुतान् लेभे वतुरस्त्वै लिङ्गात्तजा-
न् । दुष्प्रसन्नस्य सुप्रसन्नं प्रमोदमननं तथा’ हरि० १२५० ।

उपदि(श)श्च अ० दिशि, दिशोः समीपं वा वा अण् सभा० ।
१ दिशीत्यर्थे २ दिशोः समीपे च ३ उपगता दिशो अन्ता०
समा० कृत्वात्वाद्वा टाप् । दिशोर्भ्यवर्त्तिन्यां विदिशि कोषे
स्त्री ‘आह्वन् सञ्जतोऽप्येन दिशोपदिशस्य’ भा०
ब० १७१ अ० ।

उपदिश पु० ‘भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे । शिशु-
पातो दृश्यपीवोरैभ्योऽथोपदिशो बभौ’ हरि० ११७ अ०
उक्ते विष्णुपाकस्मातरि वसुदेवस्य भागिनेये नृपभेदे
उपदिश अ० उप+दिश-ङाप् । १ उपदेशं कृत्वेत्यर्थे । उप-
दिशि भवः दिगा० यत् । २ विदिग्भवे लि० ।

उपदिष्ट लि० उप+दिश-कर्माणि क्त । यस्य जनस्य उपदेशः
कृतस्तस्मिन् ३ अने उपदेशेन २ ज्ञापिते च । “उपदिष्टा-
तिदिष्ट मोक्षस्यैव निषेधः” उद्गा० त० रघुनन्दनः ।

उपदी स्त्री उपेत्य द्रव्ये खण्डयते उप+दो-घञर्थे क गौ-
रा० ङीष् । (परगाक्षा) वन्दायां राजनि० स्वाथे कन् ।
वा ह्रस्वः । उपदिक्ता उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्रः । “इमा
वन्दा यदुपदीका” शत० ब्रा० १४, १, १८, व्यात्र वसू-
शब्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वन्दातिपाठ
कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्यायताकथनं प्रामादिकमेव
३ कोटिभेदे च भेदनिः ।

उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अत्रा० ए० ।
यतो दीक्षितस्य निकटस्थे “उपदीक्षी स्वेष्टनिष्ठु नखनि
हलनायाद्वादनानां सन्निपातिकम्” कात्या० २५, १४, २,
“उपदीक्षी नेदिः” कर्कः ।

उपदृश लि० उपरिस्थः सन् पश्यति उप+दृश-क्तिन् । उपरि-
स्थतया इतरि सानिधि स्वर्यं चन्द्रादौ । “अयं स्वर्यं इ-
वोपदृगयं सरांसि धावति” ऋ० ८, ५४, २, “अयं सोमः
स्वर्यं इव यथा स्वर्यः सर्वस्य लोकस्योपदृष्टा तत्तत्कर्माणां
मुपदृगुपदृष्टा” भा० “भद्रा स्वर्यं इवोपदृशः” ८, १०२, १५ ।

उपदृषद्(ट्) अ० सामीप्यादौ अ० वा अण् सभा० ।
ह्रस्वः पाचाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् सादृश्येन कथा० स० । “देवकस्या
भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः । देववानुपदेवश्च संदेवो देव-
रक्षितः” हरि० ब० १८ अ० उक्ते १ देवकनृपपुत्रभेदे । “अक्रू-
रेणोपसेनायां सुगात्रां कुरुनन्दन” । प्रसेनचोपदेवश्च
जज्ञाते देववर्चसी” हरि० १४ अ० उक्ते २ अक्रूरपुत्रभेदे
च । देवतुल्यतेजस्कृत्याज्ञानयोस्तथात्वम् । देवसदृशाः लौकिक
सामर्थ्ययुक्ते १ पिशाचादौ । अनोदातोऽयम्, उपदेवाश्च
दृश्यं ‘विद्याधरोऽसुरोयक्षोरणो गन्धर्वकिसरी । पिपासो
शुक्लकः सिद्धोभूतोऽग्नी देशोनयः’ इत्यनुरोक्ताः मोध्या
एषाश्च लौकिकशक्तिकत्वात्तथात्वम् । उपदेवतादयोऽप्यत्र ।

उपदेवी स्त्री “याः पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्ह्येव वराङ्गनाः । पौरवी
रोहिणीऽनाम सद्मिदाऽपि २ तथा धरा ३ । वैशाखी च
तथा भद्रा ४ सुनानी ५ चैव पञ्चमी । सहदेवा ६ शान्तिदे-
वा ७ सन्देवा ८ देवरक्षिता ९ । हक्रुदेव्युपदेवी ५, ६, ७ देवकी
चैव सप्तमी ७ । १२ । सुतसुवडवा चेति हे एते परिचा-
रिक्ते” १४ । हरि० २७ उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे । जातौ
ङीष् २ विद्याधरादिजातिस्त्वियाम् ।

उपदेश ४० उप+दिश-ञ् । अन्तुशासने, अहितकथने, प्रवर्तकवाक्ये च । “चन्द्रसूर्ययुगे तीर्थे सिद्धयेत्येव शिवायते । मन्त्रमात्रप्रवचनसुपदेशं सञ्चयते” म० त० रामाञ्जनचन्द्रिकोक्ते श्रुतीभाषेदे । तद्विस्तारस्तु तन्मन्त्रादेव कथावत्पादित्वादिवाप्रकरणे दृश्यः । तदशक्तौ तु “तत्प्राप्तयुक्तः कश्चिद्देवमन्त्रस्य साक्षतम् । तदस्य नाभि-
षिच्यारवारं भूमेन के करम् । निधायान्ते जपेत् कथं उपदेशे त्वयं विधिः” । विधिवारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनु-
ष्ठेयः । अजम् शङ्कं के मन्त्रके । “यथासंख्य सुपदेशः समा-
ना” पा० । “बधनिधूतशापस्य कथमस्योपदेशतः” रघुः । “स्थितोपदेशासुपदेशकाद्ये” “तपस्विनामस्य उपदेशतां गतम्”
कुमा० । “आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्कैषानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः” । “धर्मोपदेशं दर्पेण विप्रानामस्य कुर्वतः” मनुः । प्रायश्चित्तोपदेश प्रकारस्तु मितान्दर्शितो यथा । “विख्यातदोषः कुर्वीति पर्षदोऽनुमतं व्रतम्” या०स्मृ० । “योदोषो यावत्कर्त्तु-
मस्याद्यस्ततोऽन्यविख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्ष-
दुपदिष्टं व्रतं कुर्वीत् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थ-
विचारचरुतरायापि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सङ्गं विचार्य तदनुमतमेव कुर्वीत् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । “कृते निःसंशये पापे न भुङ्क्षीतनुपस्थितः । भुङ्क्षानो वहेत् पापं यावन्नास्त्राति पर्षदि । सचेत्तं वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्रवासाः समर्चिनः । पर्षदोऽनुमतस्तु सर्वं विख्यापयेत्तर । व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतश्चरेदिति” । विख्यापनञ्च पर्षद्वृत्तिपादानानन्तरं कार्यम् । यथाङ्ग पराशरः । “पापस्य विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुन्वा व्रतमिति” । एतच्चोपपातकविषयम् । महा-
पातकादिषु धिक्कृत्यम् । यत्कृतम् । “तस्माद्द्विजः प्राप्नोति पापं सङ्गदाम्नु तत्र वारिणि । विख्याप्य पापं वक्तव्यः कि-
ञ्चिद्वाच्यं व्रतश्चरेदिति” । तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्ष-
त्त्वपक्षञ्च मनुना दर्शितम् । “नैविद्योऽहं कर्त्तव्यं निरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयि शान्तिः पूर्वं पर्षदे वा दशवरा” ।
हैतुकोमीमांसार्थतत्त्वज्ञः । तर्को न्यायशास्त्रकुशलः । तथाम्यदपि पर्षद्भूयन्तेनैव दर्शितम् । “अथ वेदविद्या-
जुर्वेदो शासनेदतिदेव च । तत्र वरा पर्षद्विषया धर्म-
संशयनिर्णये” इति । तथा । “एकोऽपि वेदविद्भिर्गं व्यव-
स्येत्तदाहितः । स श्रेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽनुतेरिति” । आषाञ्च पर्षदां सम्प्रभाषेजया व्यवस्था ।

महापातकादिषु धिक्कृत्यं वा । यत्तु स्मृतान्तरेऽभिहितम् । “पातकेषु यतस्पर्षत्त्वकृत्वं महादादिषु । उपपापेषु पञ्चा-
शत्यन्ते स्मृत्या तथा भवेदिति” । तदपि महापातकादिदो-
षानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्त्रादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा देवसेन चाल विशेषो दर्शितः । “स्वयन्तु ब्राह्मणा मयूरत्वदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव महा-
त्सु सुपरिचितमिति” । तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतसुपदेशे व्यम् । “आचारानां मार्गमाथानाम्प्रायश्चित्तानि ये हिजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यानि समतां तु तैः” इत्यङ्गिर-
स्यारणात् । तथा तथा पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतसुपदेश-
व्यम् । “अज्ञात्वा धर्मं शास्त्राणि प्रायश्चित्तन्ददाति यः । प्रायश्चित्तो भवेत् पुनः कल्पिष्यमपि दर्शयति” वसिष्ठ-
आरणात् । जलियादीनानु कृतनशं धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिर-
सा दर्शितः । “न्यायतो ब्राह्मणं क्षिप्रं जलियादेः कृतै-
नशः । अन्तरा ब्राह्मणं ज्ञात्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् । तथा मूढं समासाद्य सदा विप्रशरस्वरम् । प्रायश्चित्त-
स्मृदातव्यञ्जपेक्षामविवर्जितमिति” । तत्र च वागाद्यनुष्ठान-
शीलानाञ्जपादिकं वाच्यमितरेषानु तपः । “कर्मनिष्ठा-
पोतिषाः कदादित् पापमागतं । जपेक्षमादिकनेभ्यो विशेषेण प्रदीयते । ये नामधारका विप्रं भूयै धनवि-
ज्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः” तत्र च सत्येण पुनः प्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपरिजा-
तादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम् । मत्कृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारोदृश्यः । प्रा०त० “तोष-
वित्ता द्विजोसमानु” देवस्य चने तोषयित्वेति श्रवणात् तस्यानतिकरत्वेन तदुपपक्षे न दोषः प्रायश्चित्तप्रकरणे च दोष इति व्यवस्थापितम् । प्रा०वि० तत्तु प्रपञ्चितं यथा “नन्ये तदुपपक्षेण पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति । न च पापस्य यावत्पात पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तद्व्यापकं प्रतिपक्षस्यापि गृहीतत्वापत्तेः । तत्र च “अथातः संभव-
क्ष्यामि महापातकनाशनम्” इत्यनेन पापस्य श्रवणात् । अथ प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः । “पाले धनं वा पश्यान् दत्त्वा शुद्धिसवाप्नुयात्” आदाद्विष-
विशुद्धिर्धर्मिष्ठैर्वैश्वानरी स्मृता । एतस्य महापातकविष-
यत्वादित्यस्य गृहीतत्वं न स्यात् । अत एव “नाददोत नृपः साधुश्च महापातकनो धनमिति” राज्ञो धनप्राप्त्यनिषेधो महापातक एव मनुमोक्तः । पतितप्रत्यक्षस्यैव

पापजनकत्वम् 'पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्यते' इत्युक्त्या च पातकैतराद्यचित्तद्रव्यस्य यादृक्त्वापत्तेः, उच्यते । 'आदातुर्विशुद्धार्थमिति' सङ्गापातके त्रयणेऽपि लाघवात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया पापकथमात्रसाधनत्वेन बहुलस्य तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न यादृक्मिति, होलाकाधिकरणन्यायात् । अत एव न तुला-प्रसादावतिव्याप्तिस्तस्य पापकथमात्रफलत्वाभावात् समर्गादिफलस्यापि तस्य श्रुतत्वात् अत उक्त्यात्तवत्त्ववचना-न्यासापातकप्रायश्चित्तद्रव्यपक्षे सकृत्कृते वैश्वानरोपि । अत्यन्त-उच्यते इत्यत्रागच्छ जले स्नेहणीयः, ब्रह्मचारिणे वा देयः । यदापि प्रायश्चित्तैतरपतितद्रव्यपक्षे दृश्यते तान् शान्दाकथमाधोपायसौ विहितौ तथापि तावद्व्यासविषयी त्रयो बहुपापप्रायश्चित्तद्रव्यपक्षे तु 'यद्वर्जितेनार्जय-नि कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तद्योनसर्गेण शुद्धानि जल्पेन तपसैव चेति' मन्त्रज्ञायत्रीसकृत्तपसासंकीर्णवासपयः पानव्रतमाचरणीयम् । बहुतरपापप्रायश्चित्तपक्षे तु 'मति-श्रद्धाप्रतिपात्तां भुक्त्वा चात्र' विगर्हितम् । जपस्तरत्-समन्दीयं मुख्येन मानवस्वरूपादिति' मन्त्रं दिनत्रयं तरत्समन्दीयजपयत् कुर्यादिति । तरत्समन्दीयस्य पात्र मानसकृतान्तर्गतं सूक्तं तच्च मन्त्रकृततुलादानादिपद्धतौ १८० ।। पृष्ठे दृश्यम् ।

उपदेशक लि० उप+दिग-खञ् । उपदेशकर्त्तरि । 'उप-देशकमाह्लात्प्रादात्तानाञ्च पाणिने' शब्दा० २० ।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तल हि उपदे-
शाः सङ्गं सन्तीति तस्यास्तथात्वम् ।

उपदेशिन् लि० उपदिशति उप+दिग-णिजि । उपदेशकर्त्तरि
स्त्रियां ङीप् । 'गतासुमतिकोलीक कठुनीसुपरेप्रिनीम्' ।
प्रमाणवत् नो ध्वं यथा गोव्रतपि हिजम्' इति० ।

उपदेश्य लि० उप+दिग-कन्ध-णि यत् । अनुयायनीये ।
यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् उपदेशार्थं
कन्धादौ च 'विद्याय वा अपिद्याय यजाम्युपदेश्यम्'
अथ० ११, ८, २२

उपदेश्यु० उप+दिग-हच् । शूरो कर्मापदेशके श्वासा-
न् 'सत्तातोवयवत्त्वजः स भगवान् कर्मापदेशा-
न्नेषो । 'तस्योपदेशारमपि पूजयेत् ततोयुग्म् । न पूज्य-
ते युग्मत्वं सर्वज्ञताफलताः क्रियाः' तित० ८६० । 'उप-
देशानुभवा च होत्रे तुल्यफलौ ह्येतौ' आ० त० ३० ।
उपदेशदायके लि० स्त्रियां ङीप् ।

उपदेश्यु० उपदिशते उपधीयतेऽनेन उप+दिग-घञ्
देशादिह्रौ गण्यमाह्लात्पदादिभिर्देहस्मृततायाश्च
'कण्डूगुरुत्वं सुमलसुपदेशोऽत्यवेदनं' सन्ध्याः यैत्यत्र
यत् तं ह्यैकिकमिति विद्यात्' त्रयविभागे सुष्ठु । 'शुद्धो-
पदेश्योमी तु स्त्रीहोऽपकः करोति हि' तद्गौर्गन्धोप-
देश्यो तु स्त्रीहोऽपकः करोति हि' सुष्ठु । [हेम०

उपदेशिका स्त्री उपदेशोविदरतेऽस्याः ठन् । कोटभेदे (दीप्तम्
उपदेश्यु० उपदिशते उप+दिग-आधारे घञ् । दोह-
नपाते 'ददादि यो वै कपिला वनेषां कांस्योपदेश्यो
इति चैतरीयः' भा० व० १८६ अ० । 'वदन्ति
कांस्यनवाकशृङ्गी' कांस्योपदेश्यम् । 'नाः कांस्यो-
पदेश्यस्य कन्यास वस्तुतुताः' इति च हरि० ६६ अ० ।

उपद्रव्यु० उप+द्र-भावे घञ् । उत्पत्ति । रोगरोग-
धातुवैषम्यजनिते विकारभेदे च । (उपवर्ग) तल्ल-
क्षणसङ्गं वेद्यके । 'यो व्याधिस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य
प्रकीर्तनः । योऽप्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते'
सुष्ठुते चोक्तं 'साध्यव्याध्यासाध्यरोगभेदसुप्रकृत्य । 'त-
त्तौपसर्गिका यः पूर्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजाते
व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञक' । तेन
उपसर्जकत्वास्तस्य तथात्वं आचार्ये कर्त्तरि अच् इति'
विवेकः । स च व्याधिभेदेन नानाविधः । रोगभेदे तद्वेदात्
तल्लोका बहुयः । तल्लक्षणभेदे 'आतिदग्धे नाम
लम्बनं गालविक्षेपविरासापुष्यस्थव्यापादनमतिमान्'
अवरदाक्षिपासासूक्ष्मासोपद्रवा भवन्ति' पाणीरोगे च
'अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गवच्छेदपान्यामुपद्रवान् । उत्पाटक-
सोत्पुटकः कावः कण्डूयुतो भयम् । अयमन्यः सकण्डू-
को यन्त्रिको जल्लक्षणश्च । स्त्रीषु च दाह्यासौ च भू-
खेषा क्रमशः क्रियात्' इति, विभज्य, तल्लक्षणवि-
क्तिः उक्ते । 'तव्याध्यादौ प्राणसांसलयादय उप-
द्रवाः । यथा' उप० २८, २९ ये जुष्टाव्याधयो यान्तव्याध्याताम् ।
रसायनादिना वत्तं तान् प्रत्यक्षेण मनसा यम । वातव्याधिः
प्रमेहश्च कुष्ठमर्थोभगन्तः । अङ्गुरी मूत्रममं च तथैवोदमस-
म् । आरावेति प्रकृत्यैव दाहकित्त्या सङ्गागताः । प्राण-
सांसलयाकाशतन्वायोषधयोऽनुरैः । सूक्ष्मातिसारहृक्काभि-
पुनश्चेत उपद्रुताः । वज्रं नोवाविशेषेण भिषजा नि-
हिमिच्छता' सुष्ठु । एवमन्योऽपि रोगभेदे उपद्रवास्त-
लोका दृष्टाविरारभयाधोक्ता ।

उपद्रष्टु लि० उप+द्रश्-हच्-अम् । उपद्रवके साक्षिणि

उपधान न० उपधीयते गिरोऽल उप+धा आधारे ल्युट् ।
 (वाङ्मय) १ गिरोधाने । कर्त्तव्यं कर्मणि वा ल्युट् । १ प्रथमे,
 व्रतभेदे, हेम० । २ विशेषे ४ प्रथमे च विभुः “सोपधानां
 धियं धीराः स्थेयसीं लुट् वल्लि ने” माघः । “सोपधानां
 सविषेषां, पक्षे सगेन्दुकाभित” वल्लि । “पटोपधाना-
 ध्यासितगिरोभागेण” काद० । “आसन्दी सोपधाना
 दक्षिणान्द्वान् यवाश्च” कात्या० २।४, १०। ५ विभे भेदि०
 भाने ल्युट् । ६ समीपस्थापने न० । कर्त्तव्ये ल्युट् ।
 ७ उपधानसाधने भन्ते पु० “तद्भासासुपधानोभन्त” पा०
 उपधानौय न० उपधीयते गिरस उपरि उप+धा-कर्मणि
 कर्मण्यर् । १ उपधाने (वाङ्मय) २ समीपे स्थापनीये लि० ।
 उपधाभृत लि० उपधया उपधिना भृतः । “जातघ-
 स्त्रलिभागस्तु गृह्णतसोपधाभृतः” डक्० उक्ते कर्मभेदे ।
 उपधायिन् लि० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा-ङिनि
 स्त्रियां ङीप् । शीर्षभागे उपधानत्वेन धारिणि । “अ-
 येत वा बाहुवतोपधायिनी” कुमा० ।
 उपधारण न० उप+ङ-चिच्-ल्युट् । उपरिस्थितस्य वक्षनः

अङ्गुशादिना । आकर्षणे । “अङ्गुशं शीघ्रमित्याह्वर-
यानामुपधारणे । आनाम्य फलितं याथां पक्कं पक्कं म-
यातयेत्” १४० । १ सख्यकचिन्तने च । युष् । उपधारणा
योगात्ते चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव-ल्युट् । १ उपसरणे २ धनुर्विन्तने
उपधि घ० उप+धा-भावे कि । अन्यथास्थितस्य भूतोऽ-

व्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे । “योगाधमनविक्रीते योगदा-
नप्रतिपक्षम् । यत् वाच्यं पथिं पश्येत् तत्सख्यं विनिवर्त्त-
येत्” मनुः २२७ अथ “अरिपि हि विजयार्थिनः विजयोऽय-
विदधति सोपधि सख्यदूषणां” किरा० । “बलोपधि-
विनिवर्त्तनाम् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्” या० सूत्रो दोष-
कलिकायां पाठः । उपधिमन्त्रमिति मूलपा० बलोपा-
धीति” निता० पाठः उपधिर्भवादिरिति व्याख्यातञ्च ।
“बलोपधितम्” या० सूत्र० । “पथं वितथमास्याय
सुपेधपथिनां तत्तम्” भा० अ० १०७ अ० । “सूत्रा चोपधि-
जवं साहोदासं निवसितः” १४ अ० । आधारे कि । १२४-
अ० के० । उपधिना कृतेन जीवन्ति ठक् । औपधिक
भवादिदृश्येन चोपजीविनि “उत्कोचकाचोपधिका वञ्च-
काः कितवस्तथा” मनुः औपधिका ये भवादिदृग्नादि-
नाशनमुपजीवन्तीति कुल्ल० । उपधिका इति पाठोऽनाकरः

पधूपित घ० उप+धूप-क्त । १ अथो २ सनापयुते लि० ।

उपधूमित लि० धूमोजातोऽस्य तारका० इतश्चाङ्गकायोगात्
अल्पं धूमितं भा० घ० । १ जातधूमे (धोकोयान) यातादौ
पञ्चमीये ज्योतिषोक्ते सूर्यमन्त्रव्याद्विभागे स्त्री “दग्धा
दिमन्द्री जूहिता दिग्दग्धधूमिता चानलदिक् प्रभाते
प्रयत्नेन प्रहृष्टाटकेन कषादुद्दिशोऽपौ सविता क्रमेत् ।
दग्धा दिग्गता दिननाययुक्ता विवस्वटाग्रा भवति मदीग्रा ।
संधूमिता वां सविता प्रयाता शेवा दिगन्ताः खलु पञ्च-
शान्ताः” धे० वचनराजः । तद्विद्वत्सर्वकं यथा ।

दग्धा दीग्रा उपधूमिता ५ शान्ताः

१। अग्ने	ऐषी	पूर्वा	आग्नेयी	वास्यादिषोऽश्वानाः
२। अग्ने	पूर्वा	आग्नेयी	वास्या	मैर्हत्यादीशानानाः
३। अग्ने	आग्नेयी	वास्या	मैर्हती	पश्चिमादिपूर्वानाः
४। अग्ने	वास्या	मैर्हती	वायवी	वायव्यादिपश्चिमिगन्ताः
५। अग्ने	मैर्हती	पश्चिमा	वायवी	सौख्यादिवायव्यानाः
६। अग्ने	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	रेशादिमैर्हत्यानाः
७। अग्ने	वायवी	उत्तरा	ऐषी	पूर्वादिपश्चिमानाः
८। अग्ने	उत्तरा	ऐषी	पूर्वा	आग्नेयादिवायव्यानाः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादित्येकं न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-
सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ-क्तिन् । १ सञ्चारणे २ किरणं हेम० ।

उपधेय लि० उप+धा-यत् । सन्त्रभेदेन स्थापनार्थे इटकादौ
“वयःशब्दवन्त्रोपधेयास्तिटकास्तु” सि० की० ।

उपध्यान घ० उप+ध्या-यत् । पञ्च ध्यायतेऽनेन उप+ध्या-करणे

ख्युट् । ओष्ठे “ताडव्या ओष्ठजावपू” “उपध्यानोयाना-
भोजी” सि० की० उक्ते । तस्य उपर्ययोक्तृत्वात्स्थान-
त्वात्तथात्वम् । उपध्यान इति केषिदाहुः ।

उपध्यानीय ड० उपाध्याने ओष्ठे भवः ङ । पक्षपरे विवर्ग-
स्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्षभेदे उपध्यान-
शब्दे उदा० । उपाध्यानीय इति केषिदाहुः ।

उपध्वस्त लि० उप+ध्व-क्त् । १ नष्टे २ मिश्रिते च । “कण-
योषा आनयेत्तथा सौम्याः उपध्वस्ताः सावित्रा वल्ल-
तये” यजु० २४, २४ उपध्वस्तमधःपतनम्” वेददी० “एत-
द्वास्त्यै रूपतममिमेति रोहिणी ह त्वेधोपध्वस्ता” यत० ब्रा०
४, ५, ८, २ । “सहस्रदक्षिणे त्विरात्रे प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीमुपध्वस्ताम्” कात्या० १२, ४, १५ । “उपध्वस्तां
मिश्रिताम्” संप्रकृष्टतिः ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् कात्या० घ० । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२६
संख्यातेषु राशिकक्षेत्रेषु तारकभेदेन । “तानि वा ए
तानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, सप्तविंशतिर्होय
नक्षत्राण्येकैकं नक्षत्रमनूपतन्ते तानि च सप्त यतानि
विंशतिर्वाचि” यत० ब्रा० १०, ५, ४, ५ । अन्ताधीत्य-
नेन नशाधिकत्वं गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिषुष्वने
७२६ संख्यासम्भवात् नृत्तौ सप्तदशरेषु तत्रातुक्तसु इट-
कानां ७२६ संख्याकलासत्संख्यावाच्यसम्पादनाद्येति बोध्यम्

उपनख्य न० उपगतमधिगततया नखं भक्षणं घञ् अत्या०
घ० । सुप्तोक्तेशु चतुश्चत्वारिंशत्सुप्तोक्तेशु विप्राख्ये
रोगभेदे । वल्लभश्च तत्तत्तत् “नखसंसमधिगत्य पित्तं
वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाको च तं व्याधिं चिप्प-
मादिशेत् । तद्देव्युत्तरोगाख्यं तवोपनखमित्यपि” ।

उपनत लि० उप+न-क्त् । १ नखे “घोरैः प्रतापोपनतै-
रितस्ततः” सायः २ उपगते च “अचिरोपनतां च मेदि-
नीम्” रघुः । ३ उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+न-भावे क्तान् । १ नखे २ उपगमे
३ उपस्थितौ आधारे क्तान् । उपनताधारे “नांसं न उप-

नतिरिच्छसि, मज्जा म आनतिः" यजु० ००, १३ । "उ-
पनमन्ति भूतानि यत्" उपनतिः वेदो० । [सामोयै ।

उपनद(दि) अयं नद्याः सामोयम् वा अयस्समा० । नद्याः
उपनद पु० उपगतोऽनुगतो नन्दम् अत्वा० स० । गोज्जा-
धिपनन्द्भातरि ।

उपनन्दक ति० उप+नन्द-णिच्-बहुत् । आनन्दजनके
हतराद्रुलभेदे पु० । "जस्येनाभः पञ्च नामस्तथानन्दोप-
नन्दो" हतराद्रुलभनामोक्तौ भा० व्या० ६७ अ० ।

उपनय पु० उप+नो-करणे अच् । उपनयने "ऋद्धोक्तकर्माणां
येन समीपं नायते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगाद्वाङ्-
शोपनयं विदुः" इति स्मृत्युक्तं शंस्कारजनकमविशेषे ।
"नोक्षित्येतिरिच्छतेऽथ एतं वा जीवे भगवदुपनयः
स्मृतिर्कर्महोतः" ज्योति० । "नोक्षित्येति जीवो धूमवान्
स वज्रिमान् अवमपि तनेवादिच्छते" न्यायवचनेभेदे,
परार्थानुमानसाधकपञ्चापयथानर्गतपञ्चविशेषोपनयलक्ष-
णेभेदो न्यायस्मृत्युक्तयोर्द्विर्गतिः यथा -

"उदाहरणामेवञ्चोपसंहारो न तथेति वा साध्य-
शोपनयः" छ० । "साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणामेव उदाहर-
णावधारो य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शित-
व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनकोन्यायावयव-
इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्ष-
विशिष्टबोधकमिति तदुदाहरणम् । अत्र चान्यव्यतिरेकव्याप्ति-
रव्यतिरेकत्वादिनानुगमः कार्य उदाहरणोपदर्शितेति तु परि-
चायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्तिप-
दर्थकोपनयशरत्वात् । वस्तुतोऽवयवपदेनैव तदुदाहरणम् ।
स बोधनयोद्विविधोऽन्यव्यतिरेकेभेदात् । तथेति साध्यो-
शोपसंहारोऽन्युपनयः न तथेति साध्यशोपसंहारोव्यति-
रेक्युपनयः अत्र च तथाप्युपयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं
किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे, तथाच वज्रिव्याधूमवांसा-
वमिति वा तथाचावमिति बोधन्यासः एवं व्यतिरेकियदपि
वज्रभावाव्यापकोभूताभावप्रतिबोधिधूमवांसावमिति वा न
तथेति बोधन्यासः" इतिः

उपनीयते उपन्यास्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेनेन करणे
अच् । न्यायमतसिद्धे ज्ञानलक्षणादपि शब्दलौकिक-
प्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे । तथा हि सन्निकर्षकं यथा पूर्व-
ज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं ज्ञायते । यथा सुरभि चन्दन-
मिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्पाक्षत्वेऽपि सौरभस्य तद-
प्राप्तत्वात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्यलौकिकं प्रत्यक्षं ज्ञायते

तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभस्यलौकिकत्वत्वं चन्द-
नांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः ।

ज्ञानलक्षणाकार्यकारणभावस्येत्यं दीर्घतत्त्वोक्तम् । "इयञ्च
धर्माविकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्वि-
षयकं तस्य प्रत्यासत्तिः । अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ
सौरभत्वादेरपि भानमिति" व्याख्यातञ्च तत् जगदाशेन ।
"ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किन्तु तज्ज्ञानं
तदा ज्ञानलक्षणाया सङ्ग तस्याः कोभेद इत्यत्र व्याहृ-
इयञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्तर्थाः । इतरा ज्ञानलक्षणा
तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुचक्ष्यते तथा च कार्यकारण-
भावभेदादेव प्रत्यासन्न्योः भेद इति भावः । अतएव ज्ञान-
लक्षणातएवेत्यर्थः अन्यथा यत्र सौरभत्वज्ञात्युप-
स्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्या-
कारकं सौरभत्वप्रकाशे चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं
तत्र सौरभत्वज्ञानेर्भानं न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य
भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्वैधर्म्यप्रकारकतदा-
न्ययप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः कार्यताव-
च्छेदकतयैव सौरभत्वज्ञानेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम्
चक्षुषो वद्विरिन्द्रियत्वेन स्वायोज्यमुख्यविशेष्यकज्ञानजन-
कत्वनियमात् पूर्वज्ञानुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भान-
सम्भावनीयताया तद्वगतजातेरपि तत्र भानादभ्यास इति
मात्रः । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य
च परिपक्वः । यस्तु ज्ञानस्य तद्विन्द्रियजन्यत्वं नियामक-
मिति पूर्वमतेनायं गूढः । तथा च सौरभत्वेन सौर-
भत्वजन्यनन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारक चा-
क्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासन्न्याय सौरभत्वस्य भानसम्भवः
कारणस्य सौरभत्वचाक्षुषस्यासम्भवादतो ज्ञानलक्षणा पृथक्
प्रत्यासत्तिरिति मते तत्तद्वन् ज्ञानस्य तद्विन्द्रियजन्यत्वा-
पेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वज्ञाने
प्रत्येनातुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादि
प्रदात् सौरभस्य परिपक्वः तेन न सन्दर्भविरोधदोष
इति विभावनीयम् । अत्रेदं तत्त्वं यद्यपि षट्त्वादि-
प्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्विचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणा-
या न हेतुत्वं षट्त्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादि सामा-
न्यलक्षणानुपपत्त्यादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि
लौकिकसाधारणं षट्त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव-
षट्त्वादिमोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्राथमिकषट्त्व-
चैतत्त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य षट्त्वचैतत्त्वादिनिर्विकल्पकं

विमानुपपत्तेः तत्सिद्धिरप्यावश्यकौ पूर्वानुभूतस्तुसात्व-
स्यैव तथात्वेन घटत्वात्मात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव प-
रैरप्युक्तकार्यकारणस्याभ्युपेयत्वात् । न चैवं जन्यस्वविप-
यकसर्विकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथा-
विरोधः तस्या अकिञ्चुत्करत्वात् सद्यश्च घटादेरुप-
नोतमानस्याने एव तथा नियमसम्भवाच्च इव्यत्वादिप्रका-
रेण घटादेरुपपन्नसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनोतप्रत्य-
क्षानुदयेन घटत्वादिना तद्व्यवहारीकप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति
घटत्वादिप्रकारेणैव तद्व्यवहारीकपनयस्य हेतुत्वादित्येव घट-
घटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वेऽपि
घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वइव्यत्वादिप्रकारेणैव
घटादोनां विविधबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्भूतस्य घ-
टत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं
निर्विकल्पकान्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिकमेवापि घटव-
दित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, इत्येतां जातोतरनिष्प्रकार-
तायां किञ्चिदवच्छिन्नत्वमित्यमान् इव्यगुणकर्मणां निर-
वच्छिन्नप्रकारतान्मध्यगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्या-
सत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः
विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालोकितया विषयोपना-
यकविरुद्धादेव तस्मातीन्द्रियलोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि
सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्यक्षवाह्यत्वादिनेन निर्विकल्प-
कत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधत्वकल्पनादेव
निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य
स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य इव्यार-
त्वापत्तेः सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकिक
कस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तद्विनिर्विकल्प-
कस्य प्रत्यक्षं बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारक
प्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक
घटोद्भवमित्याकारमानसोपनोतमानं न स्यादिति तच्च
घटादिधर्मिकइव्यत्वाद्युपसर्गापवादिवशादेव मानसविषयो
घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्राकारस्य बाध-
नित्ययाप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् । न
चैवं घटादेरुपस्थितदृश्यामपि तद्विशेष्यकं मानसप्रत्यक्षं
स्यात् तद्वर्णिकांशसर्गापवादस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं
घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिर्वाकौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्ष-
त्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य
विरुद्धादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविषया मानसपदवाग्भवात्
घटोद्भवमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनिर्वातात् अतएव

“उपनीतं विशेषणतयैव भासते” इत्यभिधाय “मानसोऽ-
नायं नियमः” इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यर्थं पञ्चवितेन” भाषा०
सुभाषितयोश्च “विषयो यस्य तस्यैव व्यापारोऽज्ञानलक्षणा”
“ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यल-
क्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषयी-
यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिति तदन्वयस्य ज्ञानं
जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं
तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति” । “एवं ज्ञानलक्षणायाः स्वीकारे
सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् ?
यद्यपि सामान्यलक्षणायापि सौरभमानं सम्भवति तथापि सौर-
भत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणाया । एवं यत्तु धनत्वेन धूळीपटलं
ज्ञातं तत्तु धूळीपटलस्याभ्युपगमादेव भानं ज्ञानलक्षणाया” ।
अत्र दिनकरः । “ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह । एव
मित्यादिना कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य बाणुषे जा-
यमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौरभाये चणुः-
सन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-
सामान्यताः सङ्कारिण्याविरुद्धेण सौरभत्वसामान्यलक्ष-
णायापि सौरभमानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्द-
नमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणा-
यैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वा-
वच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्तरसामान्यीकसङ्कारेणैव तस्याः फ-
लजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामान्यताः सङ्-
कारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य
भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञान
लक्षणाया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वादेव धर्मा-
न्तरस्यावच्छिन्नतया सामान्यलक्षणाया तज्ज्ञानाऽनिर्वा-
हादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभादेशेऽप्येवमपि
सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभ-
त्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वा-
दिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्य-
लक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिसम्भवरूपस्य सम्बन्धस्य
सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणाया तज्ज्ञानानिर्वाहात्
सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्व
प्रकारत्वविषये प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणायाः
कारणत्वान्तरकल्पने सौरभत्वस्यैव सामान्यप्रकारत्वस्य
कार्यतावच्छेदके प्रवेश इति यद्वाग्म्यं विशेषणज्ञानहेतु-
तयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पना
विरुद्धादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक

विशिष्टवृत्तं चानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः, एवं यत् चानलक्षणया स्वविषयस्य व्यविशेषकं चानसं तत् विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति चानलक्षणया चानलक्षण्ये, तत् धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणयाः स्वविषयधर्मत्वात्प्रत्यक्षत्वसम्बन्धेन धूलोपपत्तेः भावेन सामान्यलक्षणयानुव्यवसाये धूलोपपत्तेश्चासम्भवादिति भावः । उपनयेन निर्हृतः षष्ठः । औपनयिक चानलक्षणान्ये अनौक्तिके पत्रोक्ते “अथ साध्या यदि भवेत्तु सर्वादि प्रत्यक्ष औपनयिके” शब्दः ।

उपनयनं न० उप० नी० ल्युट् । चतुर्थे संस्कारभेदे । उपनयार्थे ० ससीपप्रापणे च । ततोपनयसंस्कारविभागकालादित्येते । स च संस्कारः त्रिविधः त्रिधाः काव्योन्मेषितिकश्च । तत् द्विजातीनामधिकारः । तत् नित्यः अष्टमवर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्षादिकामस्य पञ्चमादिवर्षविहितः काव्यः, नैमित्तिकस्तु पुन संस्कारपयोजकपापापनोदनाय प्रायश्चित्तात्मकः । तत् नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः सत्योगोणश्च । तेषु सत्यकालः “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राजासिकादशे संके विशासिके यथाकुलम्” मनुः । “गर्भादित्यस्य सर्वज्ञानुपक्रमः यथाह आपस्तम्बः “गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भादशे राजन्यम् गर्भादशे वैश्यम्” । अत एव “अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भाष्टमे वा ० । एकादशे क्षत्रियम् ० । द्वादशे वैश्यम् ० । आश्व० कृतं षष्ठी “जन्मप्रवृत्त्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भप्रवृत्त्यष्टमे वा ० । जन्मप्रवृत्ति गर्भप्रवृत्ति वा एकादशवर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ० । जन्मप्रवृत्ति गर्भप्रवृत्ति वा द्वादशवर्षे वैश्यम् ० इति नारायणोपाध्यायः । शङ्कोऽप्याह । “गर्भाष्टमावदे कर्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भाष्टमावदे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः” । तत्रापि गर्भाष्टमादिवै मुखः कावः अत एव अनुना यथाकृत्वमिति नेन जन्मोत्पत्त्यादौ नां कुञ्जासुशारेण पान्नातामात्रमुक्तम् । तेनास्य कुञ्जासुशारेण उभयोरपि मुख्यतन्त्रपरे आहुतः । अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते । “प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धियस्य न विद्यते । तस्योपनयनं कार्यं चैते जीनगते रमौ” व्यवहारचमत्कारः । “शुचिर्नैव शुच्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैते जीनगते भनौ तस्योपनयनं शुभम्” नि० सि० ० ० ० । अत्र शुद्धिश्च “रविशुद्धिर्नैव प्रतोहाह” इत्युक्ता रविशुद्धिर्नैव चरुद्धिः । किञ्च “अष्टमैकादशे नैव द्वादशावदे प्रत्यक्ष च । मुख्यं

कासं विजानीयाद् ब्रह्मलक्षणविशं क्रमात्” वचने अष्टमादिवर्षाणां वक्ष्यभेदेन मुख्यत्वमाह । “गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमादशे क्षत्रियस्य गर्भाष्टमादशे वैश्यम्” गोभिलः “व्यक्रमाह सायणः “प्रतवन्विवाहे च बहुरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्वं सदान्ते तु” । काव्यकालः । “ब्रह्मवर्षाकामस्य कर्वाहप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलाधिः षष्ठे वैश्यस्येहाधिर्नोऽष्टमे” मनुः । “षष्ठे तु बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः” नि० सि० ० विष्णुः । अथ काव्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्षाकामम्, अष्टमे आशुपकामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽज्ञातकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशुकामम् उपनयेत्” पैठो० । गोष्वाकालोऽपि द्विविधः मध्यमोऽधमश्च स्वत्याधिकप्रायश्चित्तनिमित्ताभेदात् । ब्रह्मलक्षणविशमुपक्रमे “द्वादशे षोडशे विंशतिष्वेदतीता अवबृहत्कालाभवन्ति” पैठो० । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् क्षत्रस्य षोडशवर्षात् वैश्यस्य विंशत्यवर्षात् उत्तरं अवबृहत्कालादोपनयनम् तत् महाव्याकृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोडशावतीतले चान्द्रायणादि पुरुषावचित्तमिति भेदः एवमेव सं० त० ० ० ० । तथा च गोष्वाकालमध्ये द्वादशावर्षादयो मध्याः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगोष्वाह । “आश्विषाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नाति वसन्ते । आ हाविंशात् क्षत्रस्योरा चतुर्विंशतिविंशः” मनुः “आ षोडशावर्षाद् हाविंशावर्षाद् विंशत् बह्वरात् । ब्रह्मलक्षणविशं काव औपनायिकः परः” या० ० ० ० । तत् आ इत्यस्य सर्वज्ञान्यः आह चान्द्राभिषिधौ न नयोदायाम् “षोडशावर्षो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकर्त्तिता” विष्णुध० उक्तेः । अतः षोडशावर्षादनामुपनयनात्मता । “अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकाव्यसंस्कृताः । सोवितीपतिताः ज्ञातया भवन्त्याविगर्हिताः” मनुः । अत्र सर्वज्ञ गौपयिषोऽवर्षादवर्षादयोः “सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति” यमवचने पञ्चदशवर्षातिरक्ते पुरुषावचित्तविधानात्” एतच्च जन्मावधिपरं तेन षोडशावर्षादिभिः यमवर्षावर्षस्य एवमेव सं० त० ० ० ० । पञ्चदशपदं द्विसाक्षाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वज्ञात्मकस्यात् अतएव “पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि कियत्कालातिरक्ते तद्वाक्यकर्ममिति” वदता मितान्तरात्मता तथैव सूचितम् । एवं तत्तत्क्षेत्रेण सामान्यत्वात् निरूपिते इदानीं शुभमुपनयनं

विशेषभावेऽभिधीयते । तत्रादौ वर्षभेदेन च भेदस्य सु-
ख्यता यथा ह प्रमि० कश्यपः । “कृतौ वसन्ते विप्राणां
नीले राशौ शरदयो । विशां सुख्यञ्च सर्वेषां द्विजा-
नाञ्चोपकायनम्” । नारदः “शरदुपश्रवणेषु व्युत्क्र-
माच्च द्विजकानाम् । सुख्यं साधारणं तेषां वृत्तं माघा-
दिपञ्चसु” । नि० सि० गंग० । “विप्रं वसन्ते क्षिप्तं
निदाघे वैश्यं घनान्ने व्रतनं निदध्यात् । माघादिशुक्रा-
न्तपञ्चमासाः साधारणं वा सकलद्विजानाम्” ।
शुक्रोच्चैः । “माघादिमासप्रागुक्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे” ।
“माघादिषु च मासेषु मीनो पञ्चसु गच्छते” । कन्य-
त्वापि । “ब्राह्मणकृतवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु ।
साधारणं तु सर्वेषां व्रतोपनयनं विदुः” । तत्र माघ-
भेदे फलभेदः यथाह व्य० च० सुरेश्वरः । “माघे मासि
महायुषोपनयनः प्राज्ञोपनी फालगुने मेधावी भवति
व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखो
प्रदुर्भवति ज्येष्ठे वरिष्ठो बहुष्याषाढेऽपि महाविपलवि-
जयी स्यातो महापण्डितः” । कृतार्चि० “माघे
द्विविधः साढः फालगुने च दृढव्रतः । चैत्रे भयति
मेधावी वैशाखे कीर्तिदोभवेत् । ज्येष्ठे गहननीतिश्च
आषाढे कृतमाजनम् । शेषेऽन्येषु रात्रिः स्यान्निविजं
निश्चि च व्रतम्” । निविजमिति विप्रकृत्यविषयं न वैश्य
परं तस्य “शरदि वैश्यमिति” श्रुत्या प्रागुक्तकाश्रमेन च
शरदुपनयनविधानात् । यस्तु “विप्रस्य कृत्ययस्यापि
व्रतं स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च निशां कार्यं नानध्याये
न संक्रमे” इति गंगवचने चकारात् विप्रकृत्ययोर्द-
क्षिणावने उपनयनविधानं हत् प्रायश्चित्तोपनयनपर-
मिति सं० त० २४० । वस्तुतः चत्वार्ये दक्षिणायने
तु वैश्यस्य सुख्योपनयनपरम् “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चतुोपनयनगोदानविवाहाः” आश०
छत्रं तु विप्रकृत्यविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे “ना-
नध्याये न संक्रमे” इति पर्यंदासातुपपत्तिः अप्ये प्रदर्श-
यिष्य । षण्मर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्य-
तावगमात् । “जन्मकर्मणश्चत्वारिंशु उपनयनप्राप्त्य-
माह” कृतार्चि० छत्रः । “जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा । व्रतेन विप्रो न बद्ध-
श्चतोऽपि विद्याविशेषेः प्रथितः पृथिव्याम्” । “विवाहे
मेखलावन्ने जन्मासं विवर्जयेत् । विशेषाज्जपनान्त
वधिगद्यैश्चदाहृतम्” गंगवाक्यं तु कृत्यवैश्यपरम् न

तु ब्राह्मणविषयं छत्रवाक्यविरोधात्” । अथ पक्ष
निर्णयः व्य० च० । “त्रेष्ठं पक्षस्यन्ति शुक्रमसितस्याद्यं
विभागं तथा रिक्तां प्रोक्ता त्रिधिं तथा त्वयनयोः
सञ्चिच्च शेषाः शुभाः” इति आपूर्यमाणे पक्षे दृष्ट्या-
दिप्राप्तकाश्रयायनछत्रम् “पक्षे च कृष्णोदरेः” भज-
नक्षत्रभीम । त्रिधिनर्णयः । निर्णया० “तृतीयैकादशी
याज्ञा पञ्चमी द्वादशी तथा” । “द्वितीषु रुद्ररविद्विज-
प्रमिते त्रिधौ च कृष्णादिमन्त्रिष्वेऽपि न चापराह्णे”
सु० चि० । निर्णया० व्य० च० । “न च षष्ठीमथा-
दस्यां पञ्चदश्यां न पञ्चमि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं
तृहस्यग्द्वयस्य तथा” । अष्टमीपञ्चदश्यान्तय । यत्वेऽपि
पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमेवमयेऽपि । “षष्ठीमशुचिर
भार्या रिक्तासु बद्धोपभाक् सं० त० । “रिक्तायामर्थज्ञानि
स्यात् पौर्णमास्यान्तर्धैव च । प्रतिपद्यपि षादस्यां कल
वृद्धिर्वायनमिति” । अन्यत्वापि “सप्तम्यामष्टम्याम्पुति
मदि रिक्तालयोदश्याम् । आशुच्छिदानाशोव्रतवन्ने
पञ्चदश्याञ्च” । “द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।
तयोदशी तृतीया च शुक्ले त्रेयोः प्रकीर्तिता” इत्यत्र स-
प्तमीतयोदश्यायितुं प्रायश्च्यसक्तं तद्वसनाभिप्रायेण ।
नि० सि० नारदेन व्यतिरेकसूत्रेण वसन्ते गलपक्षादि-
प्रतिप्रसङ्गे । यथा “विमर्कुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गल-
पक्षे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति” ।
गलपक्षमाह मदनरत्ने नारदः । “कृष्णपक्षे षष्ठ्यर्थां च सप्त-
म्यादिदिनत्रयम् । तयोदशी वतृष्कञ्च अष्टावैते गल-
पक्षाः” । रा० मा० “आरम्भानन्तरं यत् प्रत्यारम्भोऽन
विद्यते । मर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुः गलपक्षम्” ।
दैवज्ञमनोहरे । “प्रदोषे निश्चयनध्याये सन्ध्यागच्छे गल-
पक्षे । मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति” । एवं दिवा-
चतुर्द्दीगलपक्षोदश्यां यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वज्र्या
स्यात् गलपक्षतया सतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या-
वर्ज्यता । दृढगर्गः । “कृतपूजानध्यायान् सप्तमीञ्च
तयोदशीम्” वर्जयेदित्यनुमङ्गः । तलानध्यायप्रदोषकालौ
अनध्यायवन्दे १४५ प्र० दर्शितो “अनध्यायवेऽपि कर्त्तव्यं
यस्य नैमित्तिकं भवेत्” दृढगर्गवचनात् “प्रायश्चित्तोप-
नयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽपिकारात् कृष्णपक्षगल-
पक्षादौः समुच्चयः । “नो जीवाक्षातिचारे सितशुक्-
दिवसे काष्ठयुद्धौ व्रतं हत्” दीपिकोक्तेः समया-
युज्जिमात्रं वर्जनीयम् । शुक्लपक्षादिपूजयने दोष-

साह तलैव । 'अस्मिन्ने देव्ययुरौ युरौ वा ऋणोऽपि वा पापयुतेऽप्ययुते । प्रतोपनीतो दिवसेः प्रकाशं प्रयाति देवैरपि - रक्षितोयः' । नक्षत्रनिर्णयः सं० त० भुज० । 'स्वातीशकधनाश्विभिलकभे पौष्णे च्यविलाहुरिषिन्दौ तोयपती भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे' १५, १८, २१, १, १७, १२, २७, ८, १४, २२, ५, २४, ११, १७, २५, २६, २० । एतत्संख्येण सप्रदयसु नक्षत्रेषु उपनयनं सत् । सं० त० प्रमि० विषयः 'क्षिप्रभु वाहिवरमूलचटुलिपूर्वोदके ऋषि-विद्युरक्षितेन्दुदिने व्रतं सत्' अस्य व्याख्या प्रमि० । 'पञ्चादि ऋतुले भगवोऽपि पञ्चसु । मूलचटुशके चैव समैव व्रतव्ययनम्' । तेन २२ हाविंशतिनक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसुपक्षं क्षत्रियैश्च विषयं न तु ब्राह्मणविषयम् 'पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमा० । 'लृङ्क्षुषि मले मासि शुद्धत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति' सारसंयत्ने च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च 'भरणीक्षितिर्गाम-वाविशाखाज्जेष्टाश्रमनयनं न कार्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखामनयनायाणि यथोक्तं तलैव 'भरणी क्षितिकापिलविशाखाशकभानि च । सर्वशाखामनं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्ज्यते' । वेदभेदे नक्षत्रभेदो यथा ऋषो तिनिबन्धे व्यव० च० च । 'मूलक्षत्वात्रये सार्पेर्जने पूर्वोत्तरे तथा । 'ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलावन्धनं बध्' १८, १२, १४, १५, ८, ६, ११, २०, २५ । एतन्निशानि ऋग्वेदिविषयाणि 'पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७ ऋतुले मैत्रे १७ शवाहमे । ध्रुवे १२, २१, २६, ४ च प्रयस्तं स्यादयजुषां सौम्यवन्धनम्' । पुष्यगणव २२ ऋत्वा-श्विष्वदे कर्षोत्तरात्रयम् २२, १७, २१, २६ । प्रयस्तं मेखलावन्धे वटूनां सामगायिनाम् । भगे ११ मैत्राऽश्विनीहस्तादेत्यदिति ७ सासवम् २१ । अथर्वपाठिनं य-कोभगणोऽयं व्रतार्पणे । नि० सि० । 'पूर्वा ११, २०, २५, २६ सासवः १२, १४, १५, सार्पेर्जनुसूते' च २२, २८, बह्व-चाम् । सजुषां पौष्णमैत्राकादित्यपुष्यचटुध्रुवैः । साम-गानां हरोशार्कः सपुष्योत्तराश्विनी । धनिष्ठादिति मैत्राका-श्वेन्दुपौष्णे चर्षाणाम् ५, २७, । अन्यत्रापि । 'पूर्वा ऋत्वात्रयाज्जेष्टाश्रममूलाणि भानि च । ऋग्वेदाध्यायिनां यस्तभाभ्यास्तत्र व्रतवन्धने । उत्तरारोहिणीयुष्मपुष्याजोष्णक रादितौ । मैत्रे यजुर्विदाश्चोपनयनन्तु प्रयस्यते । उत्तरा-श्रवणार्द्राश्चिपुष्याहस्ताधनेषु च । सामगानां व्रत यस्त

मिति वेदविदोविदुः । अश्विनी देवतो हस्ता भगमन्ध-धनादितौ । अथर्ववेदिनाश्चोपनयनन्तु शुभाश्वमिति' प्रमि० व्रतप्रायुक्तवचने ज्येष्ठाश्रमनयने नोक्तावपि प्रागुक्तभुज-जलादिपक्षे 'अश्विनीहस्ताच्यविलाहुरिषिन्दौ स्वात्याश्च यजुषे । पुष्ये च पूर्वफलगुण्यां श्रवणे पौष्णमे तथा । वासवे गततरासु व्रतवन्धः प्रयस्यते' श्रीपतिवचने च ज्येष्ठाश्रमपक्षेण यन्नापदिषयम् । वेदभेदेन विहित नक्षत्रेषु तस्यां अक्षात्तेनेऽपि वेदभेदेन प्राशस्त्यमात्रात् प्रतीतेस्तदनामे न्येष्टादिर्विहितनक्षत्राणां पक्षेणार्थं कुहू० चि० ह्रापि शनिनक्षत्राणां सामान्यतोऽप्यनुवदत्वमिति उच्यते बोध्यम् । ज्येष्ठाश्रमनयनापदिषय एव याच्यता केपि वेदिषु तदनुक्तेः व्य० च० गुरु । 'क्षिप्रचरेषु रेहिण्या ऋतुले मैत्रे च वासवे । त्वद्वे सौम्यपुनर्वसोऽहस्तम्' श्रीपनायनम् । वासवे वैष्णवे पुष्ये वायवे पौष्णमे तथा । अश्विन्यां वटु भेषुक्तं मध्यमं तु चतुर्मुखं । शेषेषु वर्जयेद्दी-मान् द्विजानामोपनायनम्' अत्रान्येषां वर्ज्योक्तिरपि अनापदिषया एतद्विहितनक्षत्राणां प्रागुक्ताचर्चैर्विहि-तत्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारद । 'मृष्टान्यर्कैश्चान्ये ज्ये-ष्ठादित्युत्तरात्रयम् । विष्णुत्रयाश्विनीज्योतिर्भान्यु-पनायने' । वर्जनीययोगनाह व्य० च० गुरु । 'व्याघात परिघं वज्रं व्यतीपातश्च वैष्टितम् । गण्डातिगण्डौ शु-चश्च विष्णुश्च शिवविज्जयेत' अन्यत्रापि । 'विष्णुभ-शुक्लपरिघयतिपातगण्डव्याघातौष्टितगुन' त्वतिगण्ड-शत्रुम् । योगं विधाय कुजमन्दपराहस्त्यां हित्वा निरं-शमशुभञ्च व्रतं प्रयस्तम्' प्रमिता० । 'जीष्मचन्द्रे स्तगे शुके निरंशे चैव भास्करे । कर्तव्यं नोपनयनं नान-ध्याये गतपक्षे' । निरंशसूर्यमाह तलैव । 'राशे-प्रयस्यभाग्यो निरंशः सूर्य उच्यते' । तेन रघुनन्दनेन निरंशयज्ञस्य संकल्पिपरत्वेत्यक्तमनं विवक्षम् । वारनिर्ण-यमाह नारदः । 'आचार्यसौम्यकाव्यानां वाराः यक्षाः यमीनयो । वारी सध्यफलो प्रोक्तावतरौ निन्दितौ व्रते' तत्रायस्तमितस्य बुधस्य वारोवर्जनीयः । 'अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्योर्द्विजानामिति' नारदोक्तेः । अन्य-त्र तु । 'शुभो बुधोनास्तमितः पापपक्षयुतो न चेति' । चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्जनीयः । 'पापपक्षाणां वाराः स्युर्न शुभाचन्द्रवारसः' । सितपक्षे प्रयस्तः स्यात् कृष्ण वारोविधोर्नङ्गीति व्य० च० उक्तेः । सामगानां कुजवारोऽप्युपनयनसक्तं श्रीपतिना । 'शाखाधिपे बलिनि

केन्द्रगतैः षड्वाङ्मन् धीरेऽस्य चोपसयनं कथितं
द्विजानाम् । जीवस्थितेऽस्मिन्मृग्येऽस्य पराजिते वा जीवे-
भृगवावपनयः स्मृतिकर्षहेनः । ज्योतिर्निवग्ने नारदः
“सर्वेषां जीवशुक्लवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्राकौ मध्य-
मौ चोयो सासबह्वजयोः कुजः । शास्त्राधिपति-
वाराश्च शास्त्राधिपवनं तथा । शास्त्राधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं
त्वितयं व्रतं” । सु० चि० “शास्त्रेयवारास्तुर्ध्याय्यं मतांश्च
शस्त्रं शास्त्रेयस्यैयिजिवावले व्रतं सत् । जीवे भृगौ रि-
पुष्टहे विजितेऽथ नीचे स्नात्वे दशास्त्रविधिना रक्षिते-
व्रतनेन” । वशिष्ठः “शास्त्रेयशुक्लकृष्णौ मीढौ बाल्ये
च वाङ्मने । नैरोपनयनं कार्यं वर्षेण दुर्वले सति” ।
तेन भीमबुधयोः रक्षादिषु सामगार्थक्यशास्त्रनिरूपन-
यमादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यधस्थितत्वे स्वनयां-
शस्योद्वांशस्थितत्वे न शास्त्रेयः परवादात्माह वशिष्ठः “शत्रु-
नीचांशगम्यस्थे स्नाथे वा स्त्रोद्भागेन । शास्त्रे वा गुरौ
शुके न नीचफलमश्नुते” । शास्त्रेयवर्णेशास्तु । “विप्राधी
सौ भागेवेज्जां कुजाकौ राजन्यानाकोपधीयाविशास्तु ।
मूढाणां सप्तान्यजाणां यनिः स्याच्छास्त्रेयाः शुजीवशुकार-
सौम्याः” म०चि० “अग्नवेदाऽथ अर्जुनदेः सारग्वेदो-
द्घावर्णः । वेदान्मधिपोजीवशुक्लभीमबुधः क्रमात्”
शुबः । “अग्नवेदाधिपतिर्जीवोयजुर्वेदाधिपो भृगुः ।
सामवेदाधिपो भीमः यज्ञिजोऽथर्ववेदराट्” द्वापिका ।
अग्नवेदे फलमाह व्या० च० वशिष्ठः “जेधे भवति
वाक्कृत्यो वित्तविद्यार्जितो हवे । युग्मे वेदार्थदशी च
कुक्षीरे च बहुकृतिः । धित्यक्तर्षः करः सिद्धे षष्ठे भवति
पण्डितः । तुवायां विनयप्राप्तः कायलक्ष्म्योऽयं हसिके
सर्वज्ञ पूजितचापे मूढदन्तिभूगे तथा । राजप्रेक्षान्वितः
कुम्भे मीने वेदान्मपारगः” । अग्नवेदोऽथर्ववेदादि पञ्चफल-
माह सु०चि० “राजसेवी वैश्वहृतिः यज्ञहृत्तिच पाठकः
प्राज्ञोऽर्थवान् स्त्रिकसेवो केन्द्रे सूर्यादिसेवरे” व्या०
च० शुबः । “रवौ लग्नादिसेन्द्रस्य दोषः स्मरित-
वञ्चकः । तत्त्वोपनीतस्य शिष्योः कुलनाथो भवेत् तदा,
कुले लग्नादिसेन्द्रस्य दोषः कूजितवञ्चकः । तत्त्वोपनीतं
वक्ता इति वर्षाञ्च वञ्चकः । यमो लग्नादिसेन्द्रस्य दोषो-
द्विदिवञ्चकः । करोति सक्नीं पोङ्गं व्रतमो वा गुरो-
कावा । राक्षो लग्नादिसेन्द्रस्य दोषोऽग्न्याह्वोभवेत् ।
व्रातकोजनी इति चाववा धनसङ्ग्रहः । केतोऽग्न्यादि-
सेन्द्रस्य दोषश्च पाठवञ्चकः । वनपं व्रतमोऽति-

विषादिवायुविनाशनम्” । लग्नवशाटमान्यस्यः करोत्येव
निशाकरः । त्रतिनोदेकमघनं निधनं दुःखसञ्चयम्” ।
वशिष्टः “विशेषादिघनस्थाने पञ्चाशेकानि सर्वदा ।
आचार्यैर्यथागमा इति शिष्ये प्रत्यक्षमुपेतराः” । “तेन्द्र-
विकीषणे जीवे भानौ शुक्रोऽथवा व्यये । द्वितीये ने
शुभोयोगो द्विजानामौपनायने” । लग्नावधिकस्थानसंघे
पञ्चविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः “वशाटमे विना
जीवः सर्वत्र शुभकृत् सदा । सर्वत्र शुभकृत्कृत्ः पञ्चप्रा-
टमे विना । आस्तुरोलग्नः कृत्यादिदुः भूपतिसेवकम् ।
वसुस्यः स्वर्णरहितं भ्रातृस्यः सुखिनं सदा । बन्धुगोदुः-
खिनं जित् । सुतगोमतिवर्जितम् । शत्रुगोरोगरहितं स-
प्रमे मागेवर्जितम् । अष्टमे दृष्टिरहितं नवमे धर्म-
हारिणम् । व्यापारगोभिषगृह्णति दीर्घायुष्यं तथा
ऽऽयनः । रिपुफगोहानियुक्तञ्च फलमेतदुगुरावपि । सिने
चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभे स्यादसितेऽशुभम् । वसुगे स्यान्ननप्रा-
प्तिस्मृतीये सुखसंस्थितः । चतुर्थे बुद्धिरष्टिं च पञ्चमे शी-
र्यसत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात् सप्तमे सुखस-
न्निधिः । अष्टमे निधनः प्राप्नो नवमे वर्धनञ्चयः । दश-
मे स्यात् सदाचारो जाते स्यान्ननसञ्चयः । दारिद्र्यं रि-
पुफगे विद्याचन्द्रे फलसदाहृतम् । अतिनाशः सुखं का-
र्यं हानिर्दृष्टिर्द्वितीये । अधर्मीदुष्कृतिर्द्वितीयायां लग्नात्
कृजे फलम् । बुद्धिर्द्वितीयायां जातः पुत्रोऽमृतिः
सुखम् । आयुःलये धर्मशील्ये कोपलाभः लयः क्रमात्
शील्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । जित्नां हानिं
सुखं रोगं द्यूतह्वयं जडं सतिम् । विपत्क्रोधं सुखं
हृद्यमुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लङ्कः
“पापान् सप्तमसङ्ख्यं पापमृषेयं वा युतम् । त्रते विव-
र्ण्ये हेतु बलाद्दोषमाकर्षणीविषयः । तत्फलं तल्ले पाप
पञ्चात् सप्तमसं यथाह पापपञ्चेष्टापि युतञ्च हित्वा ।
ततं प्रयत्नं मुनयोऽदन्ति नोवेत्तदा ननुमुमुषेति शीघ्रम्” ।
शुक्रस्तु “पापपञ्चेष्टिते लग्ने जीविताधीं न कारयेत् ।
चन्द्रो वा क्रूरदृग्गुह्यो मूढश्च संप्रयच्छति” ।
वर्ज्ययोगमाह सु० वि० “करीष्यचन्द्रलग्नपारिपौ
ज्ज्ञतो त्रतेऽधमाः । व्ययेऽलभार्गवौ तथा तनौ
ज्ज्ञतो सुते खलाः” । अन्त्यत्मापि “लग्नाविनाशसितजीव
निशाधिनाशान् वशाटमे व्ययगततावपि चन्द्रशुक्रौ । ल-
ग्नपटपञ्चमगतानशुभपट्ठांश्च यत्नात् तत्रैतद्विधौ
सुनयोऽदन्ति” । शार्ङ्गपट्टे “मेषलान्धवृत्ताते तु सर्वदा

पञ्चमङ्गलम् । शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा । योगान्तरमाह प्रमिं महेश्वरः । 'जीवे जगन्मधिष्ठिते भवसुते धर्मात्मजस्ये विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविश्वसुतस्यांशे कृतज्ञोऽध्वनः' । तन्मैव स एव । 'विधौ श्रितांशे गुरो तनौ त्रिकोण्ये भगौ । समस्तवेदविद्वद्रतो यमांशकेऽक्षिर्बुधः' । गवांशफलमाह व्यव० च० गुरुः । 'गुरुः शुक्रांशके च चन्द्रे विद्याधनायः सुखवान् हिजन्मा । माण्ड्यमन्दार्कनयगकस्ये हिंस्रो जड़ो मूर्खतरोऽतिनिःस्वः' सु० चि० । 'करो जड़ो भवेत् पापः पटुः घटकर्म-जडटुः । वृत्ताधिका तथा मूर्खोऽर्याव्याधौ तनौ क्रमात् । विद्यानिरतः शुभराशिलभे पापांशगते हि दरिद्रतरः । चन्द्रे स्वल्पे बद्धः खयुतः कर्णादिति धमवान् स्वल्पे' । प्र० नारदः 'अथवादितनिल्ले कर्कांशस्ये निशा करे । तदा ज्ञती वेदशास्त्रधनधान्यसम्पद्विमान्' । एतच्छ्रुत्वा विमयम् 'शुक्ले स्वांशे निशानाथे विजवान् यशकङ्कनेत् । लघ्ने स्वांशगतचन्द्रो जातित्रं शुक्रोति हि' वशिष्ठोक्तः 'दयिगुरुशुद्धौ ज्ञतोद्वाहौ' इत्युक्तेर्न ते गुरु-शुद्धिरावश्यकी । तत्र गुरुशुद्धौ विशेषमाह' सु० चि० 'वटुकन्याजन्मराशेऽस्त्रिकोणायहिसप्रगः । अथोगुरुः ख वटुत्वाद्यो पूजयाऽन्यत्र निन्दितः' । 'खोज्ञे स्वमे स्वमैले वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिफाटस्यगोऽपीतो नीचा-रित्यः शुभोऽव्ययः' अत्र जीवस्य नीचस्वत्व इव अरि-रुहस्यत्वेऽपि वर्धता प्रतीयते अतएव 'जन्मभादृशे विंशे नीचे वा शत्रुभे गुरो ! औज्जीबन्धः शुभः प्रोक्त-चैले मीनगते रवाविति' निर्णयसिन्धुपुत्रवचने मीन-गतरविकार एव प्रतिप्रसवसार्थकम् । एतेन 'शास्त्राधिपे वञ्चिनि' इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शास्त्राधिपत्ववशात् गुरोररिगुहस्यत्वे तस्य ज्ञान्वादिधिपतत्वा तद्देहिनामेवो-पनयननिषेधकत्वमपि निरुक्तम् 'शास्त्रेऽर्कव्यवशिशिष्यवत्वे' इत्यादिप्रागुक्तवचने शास्त्रेणात् पृथक्त्वेन जीवस्य पक्ष्ये-नारिगुहस्यत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन 'नीचस्थितेऽरिगुहेऽथ पराजिते वा जीवे भगौ' इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् पराजितः तथात्वे प्रति-प्रसवानर्थक्यापत्तेः । अन्यदाकरे दृष्टमिति दिक् तन्नादिद्यापक्षार्थे शक्यभेदे तत्र चित्तिज्ञाविद्याज्ञो पनयनप्रकारो दर्शितः सुसुतेन यथा ।

'अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मण्यजिबवैश्यानामस्तमसन्त्ययवः शिष्यौर्वयोप्रा-

कारयिष्यशक्तिबलमेवाष्टतिष्ठतिमतिप्रतिपत्तिशुक्तं' तदु-जिह्वौषदन्त्यापक्षजुवज्ञानिनासं प्रसन्नचित्तवाक्येष्टं क्लेश-सहस्रं भिषक् शिष्यसुपनयेत् । ततो विपरीतशुणं नोपनयेत् उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रगतेषु तिथिकारणसहस्रं निल्लेषु प्रशस्यायां दिशि शुचौ समे देशे वतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थितिखलसुप-लिप्थ गोमयेन ठमैः संस्तीर्य पुष्पैर्जाजमन्तैरत्नैश्च देवतां पूजयित्वा विमानं भिषजश्च ततोऽज्ञिख्याभ्युष्य च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खादिरपलायदेवदारु-विम्बानां समिद्धिचतुर्णां वा खीरउष्णाणां न्यपोधोऽसुरा-शाल्यमधुकानां दधिमधुघृताक्राभिः, दम्ब्यां हौमिकेन विधना क्षुभेषाज्जाहुतीर्जुहुयात् । सप्रथममिर्महाव्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतवर्गैश्च स्वाहाकारश्च कुर्यात् शि-ष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्त्रयाणां वयानासुपनयनं कर्तुं संहति राजन्यो हयस्य, वैश्यो वैश्योऽस्येवेति । ऋषमपि कुलशुण्यसम्पन्नं मन्त्रवर्जमतुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयान्निर्वाजकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोधलोभमोहमात्राह्वारेष्वपि पाक्ष्यपशुश्यान्वतालसायश-स्थानि हित्वा नीचनखरोमुष्णा शुचिना कषायवावसा ख-त्यप्रतब्रह्मचर्याभिवानतत्परेष्वाऽवश्यं भवितव्यं सदनुम-तस्थानगमनययनासनभोजनाभ्ययनपरिण भूत्वा सतिप्रवि-तेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्कषा च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्ववि सम्भ-ग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शी स्वामिनोभागमवेयमफलविद्या च ।

हिजगुरुदरिद्रमित्तप्रजितोपनतसाध्वनायाभ्युपगतानां चात्मचान्वयानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भ-वति । व्याधशाकुनिकपतितपाकारिणां न च प्रति कर्त्तव्यमेव विद्या प्रकाशते मित्तवयोधर्माधिक्यासां च प्रा-प्नोति' एवं भवतिद्यापक्ष्याकृतमपनयनं दृष्टव्यम् । उपनयनाय हितम् क । उपनयनीय उपनयनावेदके शास्त्रे लि० तत्र साधु क । उपनयनीय उपनयनकारके गुरो सु० । उभयस्य उटा० उक्तं सुसुतवाक्ये दर्शितम् । उपनहन न० उप+नङ्-बन्धने भावे ख्युट् । १ बन्धने कण्ठे ख्युट् । २ बन्धनसाधने वस्त्रादी । 'प्रेष्यति च सोमोपन-हनमाहुर' कात्या० ७, ७, १ । सोम उपनहते बध्यते येन तत् सोमोपनहनं वाधः' कर्कः । 'आसन्त्येनमवधत्तं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन' कात्या० २२, ६, ११ । 'अथ संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहुर' यजमानो वा सोमोपन-हनमादत्ते' अत० ब्रा० ११, २, १४ ।

उपनागरिका स्त्री “माधुर्यव्यङ्ग्यैर्गौरवनागरिकेभ्यते” इत्युक्तव्यये इत्यनुप्रासवृत्तिभेदे। यथा ‘अपसारय चमसारं कुरु हारं दूरय किं जलमैः। अलसालिः कृष्णालैरिति वदति दिवानिषं बाढा’।

उपनासुक लि० उप+नस-ञा० उक्तम्। ‘सद्यमनशांसे २ फला-तुगुग्याय प्रस्तुते’ ‘वटिष्टिभयजेतोपनासुक एनं यज्ञः स्थातु यमात्रोत्पुपनासुक गन्तुं’ शत० ब्रा० ११, २, ६, ७।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी-णिच् करणस्य कर्तृत्व-विश्लेषायाम् कर्त्तरि अच्। उपनयसंस्कारे हेम० तस्य आचार्यसमापनयनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम्।

उपनायक पु० उपगतोनायकम् अन्त्या० स०। ‘नायकसदृशे उपपत्तौ ‘नायकस्य गुणोत्कर्षकया उपनायकाः’ संगो-तोक्ते २ नायकसहायभेदे उप+नी-बहुल्। ‘उपस्थापके लि० ज्ञानलक्षणरूपसन्निकर्षे पु०। उपनययञ्दे उदा०।

उपनायन न० उप+नी-स्वार्थे-णिच्-ल्युट् कण्ये कर्त्तृत्व-विश्लेषायां कर्त्तरि नन्दा० ल्युट् वा। उपनयसंस्कारे। उपनयनयञ्दे बहुप्रयोगो दृश्यः। ‘ब्राह्मणस्योपनायनम्’ मनुः। उपनायनं प्रयोजनसंज्ञकम्। औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने लि०। ‘एष प्रोक्तो हिजातीना-मौपनायनिकोविधिः’ मनुः औपनायनिक इत्यत्र कूज्। अतुशतिकादिकादित्यक्त्यनसनाकरमेव उपनायनयञ्देनैव तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात्।

उपनाह पु० उप+नह-ञञ्। ‘श्रीशायस्तन्वीरञ्जनस्थाने, ‘प्रस्थापयमार्थं उपनह्ये च। ‘आदौ विष्णुपनं कथ्यात् हितेयमवसेचनम्। ततोयुपनाहञ्च चतुर्थी पाठनक्रि-याम्’ ‘श्रीशयोः पनाहञ्च कथ्यादामविद्वज्जयोः’ ‘ति-क्षोपनाहं कथ्याञ्च सर्वदा यातरोमिषाम्’ ‘शास्त्रमपु-नाहार्थं ब्रह्मात्मैकमनुवाचनार्थे’ इति च सुश्रुतः।

उपनाहन न० उप+नह-स्वार्थे-णिच्-भावे ल्युट्। प्रजे पादिवन्धने ‘प्रथममेत् फेहस्ते दोषनाहनैः’। ‘वेषवारैः सक्रमैः क्षिप्रैः स्नादुपनाहनम्’ सुश्रुतः।

उपनिक्षेप पु० उप+नि-लिय-कर्मिण्ये ञञ्। ‘रूपसंस्वा-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्परं हृत्ते निहिते इत्ये’ ‘आधिषीमो-मनिक्षेपजडबालधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रि-याणां धनैरपि’ या० ऋ०। ‘उपनिक्षेपो नाम रूपसंस्वा-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं निहितमिति’ मिता० भावे ञञ्। २ तथाप्ये।

उपनिधात लि० उप+नि+धा-लृच्। उपनिधित्वेनाभ्य-

समीपे। ‘सह्यस्यापके २ स्थापकमात्रे च। ‘पाणिभ्या-सुपनिधाता स्त्र्य’ देवाः’ शत० ब्रा० १, २, १७। उप+नि+धा-बहुल्। उपनिधायकोऽप्यत्र।

उपनिधान न० उप+नि+धा-भावे ल्युट्। उपनिधित्वेन। ‘स्थापने’ ‘उपनिधानमुपनिधिः’ मिता०। २ समीपे स्थापने ‘जदभिहितोभावा’ इत्याद्युक्तेः उपनिधीयमाने इत्ये च।

उपनिधि क० उप+नि+धा-भावे कि। रूपसंस्थे अप्रदर्श्य परस्मान्निके रक्षणार्थं। ‘स्वधनस्यापने’ ‘जदभिहितोभावा इत्ये-वन् प्रकाशत’ इत्युक्तेः तथा निधीयमाने इत्ये च। उप-निधिरूपतत्त्वकर्त्तव्यविशेषो मिता० दर्शितो यथा ‘वासनस्यमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्शते। इत्यनदीव-निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्’ सा० ऋ०। ‘निक्षेप-इत्यस्याधारभूतन्द्रव्यान्तरं वासनद्वारशब्दादि तत्स्थं यद्द्रव्यं रूपसंस्वादिविशेषमनाख्यायकथयित्वा सुश्रितम-न्यस्य हस्ते न शेषं विशम्भादयेते तद्व्यपौपनिधिकं सूच्यते यथाह नारदः। ‘असंस्थातमविज्ञातं सुसुद्धं यन्नि-धीयते। तज्जानोयादुपनिधिं निक्षेपकृत्वा तं विदुरिति’ प्रतिदेयन्तथैव तत् यच्छान् स्थापितन्तैव पूर्वमनुज्ञादि-चिह्नितमपिर्तन्तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यपेक्षीयम्। प्रति-देयमित्यापवादमाह मिता०। ‘न टाभ्योऽपहृतन्तत् राज-दैविकतस्करै’ या० ऋ०। ‘तमुपनिधिराज्ञा दैवमोदकादिना तस्करैर्वोपहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ राजा तदुपनिहितम्वनि-न एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह नारदः। ‘मृहीशं सह योऽर्थेन नष्टो नष्टं स दायिनः। दैवराजज्ञते तद्वत् चेत्तज्जिह्मकारितमिति’ मिता०। ‘अस्याप-वादमाह। ‘श्रेष्ठचेन्मार्गितेऽद्वे दपोदशङ्ख तद्वत्त्वम्’ या० ऋ०। ‘स्वामिना मार्गिते याचितं यदि न ददाति तदा तदुत्तरकाशं यद्यपि राजादिभिर्भेषोनायं सक्रातस्तथापि तद्द्रव्यं मुख्यकल्पनया धनिने यद्गीता दाप्यो राज्ञे च त-द्वत्त्वमण्डलम्। भोक्तास्मात्तदण्डमाह’ मिता०। ‘स्वामीवन्-स्तेस्वया दण्डोदाप्यस्वां वापि सोदयम्’ या०। ‘यस्तेस्वया स्वामिनमनुज्ञाय उपनिहितन्द्रव्यमाजोषतुपभुङ्क्ते व्यवह-रति वा प्रयोमादिना ज्ञाभार्थमसावुपभोगानुसारेण द-ण्डास्वस्वोपनिधिं सोदयमुपभोगे सट्टिकं व्यवहारे स-ज्ञाभम्वनिने दाप्यः। इतिप्रमाणञ्च कातयनेनोक्तम्। ‘निक्षेप’ इतिशेषञ्च क्वं विप्रकमेव च। याच्यमानो न चेद्द्रव्याद्भित्ते पञ्चकं यतमिति’। एतच्च भणिते इत्ये च। अपेक्षाज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः ‘भणितं सोदयं

दासः समन्दापः उपेक्षितम् । किञ्चिच्चूनां प्रदा-
पः साहस्यमज्ञाननाशितमिति । किञ्चिच्चूनामिति
चतुर्थांशकोशम' मितम् । 'एष एव विविधो वाचि-
ताम्नाकृतादिषु । शिल्पिपूषिणौ न्यासं प्रतिन्यासे तथैव
च' नारदः । 'स जातमात्रान् सुतांश्च दारांश्च भव-
तामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितोगतः'
भा० आ० १०६ अ० । उपनिधिमधिकृत्य प्रहसन्
तदस्य प्रयोजनमिति वा ठक् । औपनिधिकं तदधिकारेण
प्रहसन् व्यवहारे तत्साधनद्वये च ।

उपनिधः त उ० उप+नि-पठ-ञच् । १ समीपे आगतौ ष्टा-
टमनेन 'कृतताम्योऽपनिपातवैशङ्ग्य' किरा० ।

उपनिपातिन् लि० उप+नि-पर-णिनि । ष्टाटागते
अतर्कितोपगतिशुक्लं 'रन्वोपनिपातिनोऽपराधः' ।

उपनिबन्धनम् न० उप+नि+बन्ध-करणे ल्युट् । १ सम्पादन-
साधने । 'प्रत्ययोपनिबन्धनः' 'सर्गद० सावे ल्युट् । २ पथने
उपनिमन्त्रणम् न० उप+नि+मन्त्र-ल्युट् । उपेत्य आवाशये
कर्मणि प्रसक्तं वा व्याकरणे निमन्त्रणे ।

उपनिवपनम् न० उप+नि+वप-ल्युट् । अग्निप्रथयनकक्षाङ्क-
भूते दद्याध्याधानादिव्यापारे' औपनिवपनात् कृत्वा
हविषाग्ने स्थापयति' ८, १, २ । 'औपनिवपनात्
'इष्टाध्याधानादि उपयमन्युपनिवपनान्तस्मिन्प्रथय-
नाख्यं कर्म कृत्वा' कर्कः ।

उपनिवेशितम् लि० उप+नि+विश-णिच्-क्त । १ निवासिते
२ वसतिविशेषकमेव स्थापिते च । 'स्वर्गभिष्यन्दवसनं
कृत्योपनिवेशिता' कुमा० । २ निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषादिति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया
उप+नि-षट्-क्रिप् । १ ब्रह्मविद्यायां, २ तत्प्रतिपादके
वेदशिरोभागे वेदान्ते च । ४० भा० उपनिषच्छब्दार्थ-
व्युत्पत्तिर्दृशिता यथा । 'सैवं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दाद्या
तत्पराणां सहेतोः संसारस्थान्यान्वासादनम् उपनि-
षदस्य सदस्तदर्थत्वात् तादर्थ्यादुपन्यास्युपनिषदुच्यते ।
सुबुद्धं भा० "यथा य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्यास-
भावेन ब्रह्माभक्तिपुरःसरः सन्तस्तेषां गर्भजमजरा-
रोगाद्यनर्थापन्नं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति
अविद्यादिष्वकारणञ्चात्मत्वमवसादयति यिनाशयती-
त्युपनिषद् उपनिषदस्य सदरेषमर्थस्वरूपात् । "आत्म औप-
निषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तच्छब्दव्यवयवस्य वि-
द्याभावेन सम्भवात् । उपोपसर्गः साधोऽन्ते तत्प्रतीति

समाप्यते । साधोऽन्तरतस्यस्य विधानेः स्वात्मनीयत्वात् ।
लिखिष्यस्य सदर्थस्य निशब्देऽपि विशेषणम् । उपनीय
तथात्मानं ब्रह्माप्तासादयं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्ज्ञानं त-
ज्ज्ञादुपनिषद्भवेत् । निहन्त्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रसक्तया
परम् । नयत्यपान्तसम्पत्तमसतोवोपनिषद्भवेत् । प्रहसि-
हेतुभिः शेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः । यतोऽनसादयेद्विद्या तज्ज्ञा-
दुपनिषद्भवेत् । यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्दुपन्योपि तदर्थेदतः ।
अत्रदुपनिषदासा लाक्षणं लं वनं यथेति तस्यानित्यता-
द्याचार्यैर्दृशितः । उपनिषद्भेदाच्च भुक्तोपनिषदि दर्शिता
यथा । 'दैव्या ऽनेन शक्यं षष्ठं पञ्चमं पञ्चमं दैवमस्य क-
७ तित्तिरिति । एतरेयस्य एकादशेऽपि १० षष्ठ्यादयकं
तथा । ११ ब्रह्म १२ कौबल्य १३ जावाल १४ अतोऽथो
१५ कृष १६ व्यासविष्णुः । १७ गर्भो १८ नारायणो १९ कंसो
२० विन्दुः २१ नादः २२ शिरः २३ शिखा । २४ सै-
त्तयथो २५ कौषितकी २६ एकादश्या २७ तापनी ।
२८ कालाग्निश्च २९ भैलेयी ३० सुवाल ३१ मुरि ३२
सन्निष्ठा । ३३ स्रष्टारः ३४ निरात्म्यः ३५ रक्षः ३६
वज्रसूत्रिकम् । ३७ तेजो ३८ नादो ३९ ध्यान ४० विद्या
४१, ४२ योगतत्त्वात्मबोधकम् । ४३ परित्राट ४४ त्रिगिष्ठी
४५ सीता ४६ सुडा ४७ निर्गन्धः ४८ सगजन्तम् । ४९ द-
क्षिणा ५० गन्धः ५१ कान्दः ५२ सज्जनारायणाङ्गवम् ।
५३ शरह्यः ५४ रासतपन ५५ वासुदेवस्य ५६ सुहृत् ।
५७ शशिष्ठः ५८ पद्मलः ५९ भिन्नः ६० दैवस्य च्छारीरक
शिखा ६१ ६२ शरीरयोगिते ६३ संन्यास ६४ परित्राट
६६ सलालिका । ६७ स्यक्तः ६८ काकरः ६९ पूषा ७०
७१ सूर्याक्षः ७२ आत्मः ७३ कृष्णः । ७४ सावित्री
७५ सत्ता ७६ पाशुपतः ७७ परब्रह्मा ७८ स्वधूतकम् ।
७९ लिपुतातापनं ८० ऐरी ८१ लिपुता ८२ काट ८३ आ-
वना । ८४ कृत्यः ८५ कृत्यलो ८६ भक्त ८७ कृष्ण
८८ गण ८९ दर्शनम् । ९० तारसारः ९१ वाक्य ९२ शब्द-
ब्रह्मा ९३ सन्निहोत्वकम् । ९४ गोपात्मतापतः ९५ कृष्णः ९६ या-
नवलक्यः ९७ वराहकम् । ९८ शाखायमः ९९ हयपीव
१०० दत्तात्रेयः च १०१ गारुडम् । १०२ कालः १०३ जा-
वालि १०४ सौमन्य १०५ रक्षः १०६ कृष्णः १०७ सन्निहोत्वकम्'
तासाञ्च मध्ये यासा यद्देवतत्वं तदपि शान्तिपाठसम्ब-
धितं तत्रैव दर्शितं यथा ।

"१ ऐतरेयः कौषिकी २ ४ नादविद्यात्मप्रबोधः निर्वोच दैव-
हवाऽ ७ लमालिका ८ लिपुता ९ सौमन्यः १० गारुडा

वृद्धवेदगतानां दशसङ्ख्यानामुपनिषदां “वाङ्मे मन-
शीति” शान्तिः । १ ईशावास्य २ ऋग्वेदगतस्य ३ जावा-
ल ४ ऋष ५ परमहंस ६ सुशाल ७ मन्त्रिका ८ निराकृत्य ९ लि-
गिखी १० ब्राह्मणमण्डल ११ ब्राह्मणायतनारक १२ पैकल
१३ भिन्न १४ १५ तुरीयातीतः ध्यात्म १६ तारासार १७ या-
नवन्त १८ याव्यायना १९ मुक्तिनामा मुक्त्यजर्वेद
गतानामेकानविंशतिषु कानामुपनिषदां “पूर्वभेदः” इति
शान्तिः । १ कठवल्ली २ तैत्तिरीयक ३ ब्रह्म ४ कैवल्य
५ वेदाङ्ग ६ ईगर्भ ७ निरायायणाष्टवर्गिक ८ मृतनाट
९ कालानिर्गुह १० जुरिका ११ सर्वसार १२ शुक्लहस्त
१३ जेजोविन्दु १४ ध्यानविन्दु १५ ब्रह्मविद्या १६ योगतन्त्र
१७ दन्तिनामृति १८ स्कन्द १९ मारिका २० योगशिक्ष
२१ २२ कावराज्य २३ २४ धृत २५ कठवृत् २६ हृदय २७
योगतन्त्रविनी २८ पञ्चमङ्ग २९ प्राणानिर्गुह ३० वराह
३१ कलिसन्तरण ३२ सरस्वतीरहस्यानां कण्ठयजर्वेदग-
तानां द्वाविंशत्सङ्ख्यानामुपनिषदां “सह नावत्विति”
शान्तिः । १ केन २ ईशान्दोभ्याम् ३ मन्त्रायणी ४ मन्त्रे-
य ५ वज्रसूक्त ६ योगवृद्धामिण ७ वासुदेव ८ मङ्गल
९ संन्यास १० व्यक्त ११ कुण्डिका १२ सावित्री १३ ब्रह्मा
१४ जावालदण्ड १५ जावालीनां कामवेदगतानां षोड-
शसङ्ख्यानामुपनिषदां “आध्यावन्ति” शान्तिः ।
१ प्रश्न २ मण्डक ३ भाष्यक्या ४ अर्वाचिरी ५ अर्वाचिरी
६ वृद्धज्वाल ७ अर्वाचिरीपत्नी ८ निरादपरिवाजक ९ सीता
१० शम्भ ११ महानारायण १२ रामरहस्य १३ रामतापनी
१४ सावित्री १५ परमहंस १६ परिवाजकाः सप्त १७
शर्या १८ पाशुपत १९ परमहंस २० लिखरातपन २१
देवी २२ भावना २३ भस्म २४ जावाल २५ गणपति २६ म-
हावाक्य २७ गोपालतपन २८ कण्ठ २९ हृदयपीव ३० द-
न्त्रादि ३१ गङ्गाज्वालमर्वावेदगतानामेकविंशत्सङ्ख्याना-
मुपनिषदां “भङ्गं कर्णेभिरिति” शान्तिः । १ पूर्वोत्तर-
वाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । २ योगे
च । ‘यदेव विद्याया करोति च इत्युपनिषदा तदेव वीर्यं
वन्द्यम्’ छा० उ० । ‘उपनिषदा भोगेन युक्तचेतसः’ भा०
‘भोगो देवतादिविषयमुपासनम्’ आनन्दसि० । ३ धर्म
५ निर्जनस्थाने भेदि । ६ समीपवदने लि० ।
७ द्विजातिकर्तव्ये चत्वारिंशत्सङ्ख्यारम्ये वेदसमभेदे
तत्र व्रतं गोदानाख्ये चैतान्कर्तव्यः प्राक् कर्तव्यं यथाह
आश्वनायनसङ्ख्याकारिका “प्रयत्नं स्यात्कृद्वाक्की द्विती-

यस्य महाव्रतम् । ततोयं स्यादुपनिषदोदानं च ततः परम्
ततश्च विप्रस्य जन्तवस्तयोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्दशे
महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम्,
सप्तदशे जनविंशदिवर्षचतुष्के, वैश्वस्य एकविंशदिवर्षके
यथाक्रमं महागाम्नादिवेदव्रताख्यकर्तव्यचतुष्टयं कर्त्त-
व्यम् । तत्र ब्रह्मादिनवत्वादिकमेव याच्यम्” यथाह
मी० धा० श्रीधरः । “तिथिनक्षत्रवारस्य वर्गोदयनिरी-
क्षणम् । चौलवत् सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च” यदा
तु देवादीनां कालानि महानाम्नादिप्रवृत्तिनां सुखदा समा-
वर्त्तनेन सह कार्याणि “यद्गामादिक्रियासुखकालस्याप्यन्त-
रावृत्तम् । गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तेः । उपनिषत्सु
व्यज्यते अणु । औपनिषद वेदानामावेदो परब्रह्मणि ।
“तन्मोपनिषदं पुरुषं वेद” छा० उ० । उपनिषदं वेत्ति अणु ।
वेदानाभिधे “शुद्धब्रह्मभाव इत्यौपनिषदाः” कुसु० ।

उपनिषादिन् लि० उप+नि+षद्-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
समीपे स्थायिनि “तद्विशेषज्ञादुपनिषादिनीं करोति”
अत० ब्रा० ६, ४, २, ३ ।

उपनिष्कर न० उप+नि+कृ-करणे सन्तायां घ । स
इति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सैन्यानां
संवादेन निष्क्रमणास्तथात्वम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न० उप+नि+कृ-क्रम करणे ल्युट् । राजपथे ।
उपनिहित लि० उप+नि+धा-क्त । १ उपनिधित्वेन स्थापि-
ते द्रव्ये उपनिधियञ्चे मित० उदा० २ स्थापिते च ।

उपनीत लि० उप+नी-क्त । १ नीतोपनयनसंस्कारे “अधो-
पनीतं विधिवद्विषयित” रघु० । २ ज्ञानलक्षणासिद्धि-
करणे ज्ञाते च “उपनीतं विशेषणतयैव भासते मान-
सं ज्ञानाय नियमः” प्राचीनगाथा उपनययञ्चे दृष्ट्या
इसमीरे प्रापिते । उपस्थापिते च ।

उपनीत प० उप+नी-क्त । १ उपनयकर्त्तरि शुरौ २ उपदौ
ककर्त्तरि लि० स्त्रियङ् ङीप् । “नियमविधिज्ज्ञाना ब-
हिर्ज्ञानं चोपनेतो” वृषा० ।

उपनेत्र न० उपगत नेत्रम् अल्पा० । नेत्रसमीपे धार्थ्ये कावा-
दिनिमित्ते नेत्रविमोपकारके द्रव्यभेदे (चक्षुषा)

उपन्यासप० उप+नि+अस-घञ् । १ वाक्योपक्रमे २ वाक्य-
प्रयोगे उपचारच्छलयञ्चे उदा० । “तस्माद्ब्रह्म-
जिज्ञासोपन्यासस्तथेन” शारी० भा० । “मालविकायामय-
मुपन्यासः शङ्कयति” मालवि० । २ विचारं प्रगम्यमुपन्यासं
निबोधत” मनु० । “उपन्यासं विचारम्” उल्लू० ।

४ विज्ञासेनान्दसमीपे स्मृद्व्यवस्थासु उपनिधौ च ।

उपपत्ति ३० उपपत्तिः पत्ता अवा० स० । जारे । “उपपत्तिरिव नीचैः पश्चिमानेन चन्द्रः” भाष । तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्त्वत्वम् । “यस्य चोपपत्तिर्हे” “स्मृद्व्यवस्थानि ये चोपपत्तिम्” मनुः “स्मृद्व्यवस्था जारं गेहाद्योपपत्तिम्” यजु० १०, ६ । शुभ्रव्यभिचारभावे जारत्वम् पतिममीये तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपत्तिव्यभिचयोरभेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् । १ युक्तौ, २ संकृतौ ३ हेतौ च “त्रोतव्यः स्तुतिवाक्येभ्योऽनन्त्योपपत्तिभिः” “उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मथुरानाथः । “उपपत्तिमदूर्जितं वक्” “प्रियेण ये पार्थ । विभोपपत्तेः” किराः । “लक्षणा गत्या-सम्यक्सात्पथ्यनुपपत्तिः” भाषा० । “वि-क्तिन्-गोप-पत्तेः” शा० सू० । “उपपत्तिमोपसंहाराभ्यामोऽप्यव्यक्ता फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च हेतुसात्पथ्यं निर्णये” इ-त्युक्तेस्तस्याः प्रकरणप्रतिपाद्यार्थमिहायकत्वं यथा । आ-न्दोदये ईप्र० ‘यथा कौस्येकेन ऋतुपिण्डेन विज्ञातेन सर्वे ऋणस्य विज्ञातं भवति याचारान्धस्य विकारोनाम-भेद्यं ऋतुवेद्येन सत्यम्” इत्यादिना विकारभावस्य वाचान्ध-यकत्वमप्युक्तिः । ४ उपाये च “अथोपपत्तिं हलनापरो-ऽपरात्” भाषः । “अपेक्षिताभ्योऽनन्त्योपपत्तिभिः” भाषः । ५ प्राप्ते ईद्विहौ च “स्वाद्योपपत्तिं प्रति दुर्बलाय” कर्षणं प्राक् तन्वयोपपत्तेः” रघुः । युक्तयश्च नानाविधाः सुसुते दर्शिताः तासु तन्वयुक्तिमते दर्शयिष्यन्ते । “असहाय्य प्रयत्नात् वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्वसाक्ष्यसिद्धिरिति च क्रियते तन्वयुक्तिभिः” सुसुते तत्फलफलम् ।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा० स० । समीपोच्चारिते पूर्वसङ्घाट्ये ण्ये “तस्याः सराजोपपदं निशानम्” रघुः । “फलन्ति कत्योपपदास्तदेव” भाष । राजनिशानं कत्य-हत्ता इत्यर्थः । २ नामोत्तरसुच्चारिते यक् वच्चा-दिभ्ये ण्ये, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायक-कृते ३ प्रत्ययान्तपदेन निर्दिष्टशब्दे पदे च । यथा कर्मण्य् इत्यादौ कर्मण्योपपत्तिप्रत्ययान्तं पदम् अणप्रत्य-यविधाने उपपदम् । “उपपदमतिङ्” पा० । “गति-कारणोपपदानो कङ्गिः ससासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” पात्ति० उक्तेः कुम्भकार इत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् ससासे उपपदसमासः । उपपदेन समीपस्थपदेन योगे विभक्तिरुपपद-विभक्तिः “उपपदविभक्तौः कारकविभक्तिर्नारीयसीति” व्या० प०

उपपद ति० उप+पद-क्त । १ युक्तियुक्ते, “उपपदं ननु शिव-

विति” रघुः । २ प्राप्ते च “अतीन्द्रियेष्वपपदमनः” रघुः । ३ शतोग्रयान्तराधोनकपमंस्कारयुक्ते “अयं नितुरः पितृकोटौ नाल्यपपदसंस्थानः” टण्कमा० ४ उपाये च ।

उपपात ३० उप+पत-वञ् । १ कृतादागतौ २ फलं न्यस्यत्वे ३ नाये च । “कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्” कात्या० २५, १, १ । “उपपातो विनाशोऽथ इत्युपपातनिरुक्तम्” कर्कः

उपपातक न० पातयति नरके पत-णिच्-ण्वुन् उप अत्यर्थे सादृश्ये वा प्रा० स० । पातकमप्ये ततोऽन्यूनफलके पापभेदे । “भक्षापातकस्युक्तानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातक संज्ञानि तद्वानमपपातकमिति” पठौनसि । पतनञ्च “हि जातिकृष्णभ्योऽङ्गानि” पतनं परलोकादिद्विस्तमेके नरकम्” गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वस्युक्तफलदाहत्वेन तस्याल्प-फलदाहत्वमाकाङ्क्षितः “पातके तु सकृन् स्यात् सप्तसु द्विगुणं तथा । उपपाते त्वरीयं स्यात् नरकं वृक्षं संजयात्” ।

केन केन कर्मणा च तज्जन्त्ये तन्निरूपितं प्रा० वि० ।

तत्र मनुः । “गोवधोऽप्याज्यमय्याज्यपारदायां कविक्रियः ।

पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायान्तेः सुतस्य च । परि-

विस्मिता चातुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्द्वान्धु कन्या-

यास्तयोरेव च यानजम् । कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्ध्यवत्”

व्रतच्छ्रुतिः । तद्वानारासदाराधामपत्यस्य च विक्रयः ।

प्रात्यमात्राव्यवस्थानो भृतकाध्यापनमथा । भृताध्या-

यनादानमपगयानाञ्च विक्रयः । सर्वकारेणधीकारी

भक्षायन्मत्तस्यम् । हिंसोचधीनां स्वराज्योऽभिचारे

मूलकर्म च । इत्येवमथमशुचकाणां दूषणमपपातनम् ।

आत्माथेऽप्यु क्रियारम्भो निन्दिताद्वादनमथा । अनाहि-

तः प्रजिता संयमृषानाञ्चामपक्रिया । असंख्यास्ताधिग

मनं कौशिल्यस्य च क्रिया । धान्यकृष्यपशुसंयं मनु-

पस्त्वनिधेयम् । स्त्रीमृकृदिदृष्टवधोनास्तिस्रसुोपपा-

तकम्” । “अस्यार्थः । अयाज्यसंयमाज्यमिति प्रतिपक्ष-

ध्यापनञ्चयति । त्वागो योननेमाकरणम् । अग्निमितं

स्वाध्यायत्यागोऽर्धातवेदविकारणम् । अग्नित्याग व्याज-

स्यादिना । सुतत्यागः पोषणविनयाधानाद्यकरणेन चका-

राङ्गायांत्यागोऽपि । परिविस्मिता कनिष्ठस्य आहृदोरा-

ग्निहोतृसयोगे सति ज्येष्ठस्य आहृदोराग्निहोतृसयोग-

प्रागभावरः । कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्याया अपि

तथाभूतायाः परिवेदनीयत्वम् । परिवर्षितपरिवेदयोर्वर-

त्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ अल्पकालमिति ।

कन्याया दूषणमकन्यत्वमुक्तिः अङ्गुस्था योनिविदारणं वा

वाङ्मयिकत्वं ब्राह्मण्यवित्तिययोः । व्रतव्यतिरिक्तकीर्णत्वम् ।
 दाराणांमपि परिणीतानामपि विक्रयः । अथत्यस्यानेक
 विश्वम् । ब्राह्मता यथाकालमनुपमयनसमोभयाजित्वम् ।
 ब्राह्मवत्तागो ब्राह्मवत्स्य सपिण्डादेरनिमित्तत्वात् । अत-
 काध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्वारणम् । अतश्च
 वेतनपरिच्छेदात्तेटादि विद्वारणम् । अपगत्यानां लाक्षा
 टीमां सक्तन, गोरसादीनां च सक्तन, ब्राह्मणेन विक्रयः ।
 सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पातित्यानेषु नियोगः । तैलादियन्त्रस्य
 यस्मिन्नेजनादियन्त्रस्य च प्रवर्तनम् । धान्यादीनां यथा
 कथासुखाशनं स्त्रियां कृतधनजीवनम् । अभिवारः पर-
 हिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशोकरणं मूलादिक्रिया । इत्य-
 नाथम् इमाणांमशुषकाणां छेदनम् । आत्मायं पाकक्रिया
 न वैश्वदेवाद्यर्थः । गणदेवत्वकतस्काराद्युत्पन्नत्वम् । सा
 मार्थ्येऽपि अतस्मान्नाग्न्यपरिग्रहः । सोयं हेमनरा-
 त्वरजतभूमिसिन्धुनिक्षेपतद्व्याहरणम् । देवर्षिपितृसम्ब-
 न्धिन कृष्णस्यानपशोधनम् । असक्त्यास्त्राभिमननम् पाप-
 यज्ञशास्त्राभ्यासः । कृष नवस्य कर्म तार्थ्यात्मिकं तस्य सत-
 तानुष्ठानम् । कृष्यासारद्रव्यस्य ताम्रकंस्यादेः सोयम् स-
 द्युपस्थिया मद्युपायाश्च स्त्रिया निषेधम् ब्राह्मणेन । स्त्रियाः
 मृद्वैश्वदेवकृतियाणाञ्च वधः । नास्तिक्यं नास्ति परलोक
 इति व्यवसितिः । उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति"
 याज्ञवल्क्यवचनम् । एवञ्च गोबधार्थिनास्तिक्यान्नामि
 पञ्चाशदुपपातकानि । विष्णुना "अनृतवचनमुक्त्वा राज-
 त्वाभि च पेशुन्वम् । गुरोश्चाकं कनिर्वन्ध वेदिनिन्दाऽथ तस्य च
 स्नानम्" अन्त्यानि च मन्त्राणि उक्त्वा "उपपातकिन
 खेते कृष्यान्दायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम् ।
 तत्र उपपादिसभासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उक्तवस्थ्या-
 यनं तथा दास्यः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोष-
 कीर्तनम् । अतस्मात्तुपकारकगुरोर्निष्ठाभिमर्शनम् ।
 तथा परिज्ञासादिना वेदिनिन्दा तथाऽसक्त्यास्त्राभियोगेमा-
 धीतवेदिशरणञ्च यज्ञसु तदुपपातकं गुरुणा पुनरेतेषां
 मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात् । अन्त्यानि चोपपातकानि
 कृत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि ।
 "गोवधो ब्राह्मतास्तेयश्चान्नास्त्रानपक्रिया । अनाहिता-
 ग्निताऽपशवविक्रयः परिवेदनम् । भूतादध्ययनादानं
 अतकाध्यापनमथा । पारदायं पारिवित्त्यं वाङ्मयं लवण
 क्रिया । स्त्रान्द्रवित्पाकवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतकोपस्य सतानाञ्च विक्रयः । धान्यकु-

प्यशुस्तेयमयाज्जानाश्च याजनम् । पिष्टभाहसुतत्याग
 सङ्गारासविक्रयः । कन्यासन्दृषणञ्चैव परिवेदकया-
 जनम् । कन्याप्रदानमस्यैव कीटित्वं वृत्तकोपनम् ।
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्युपस्थीनिषेधम् । स्वाध्या-
 याग्निमुतत्यागो ब्राह्मवत्ताग एव च । इत्यनार्थन्दुम-
 ष्छेदः स्त्राहिंसौषधजीवनम् । हिंस्रवृत्तविधानञ्च
 व्यसनान्यात्मविक्रयः । मृद्वैश्वेयं हीनस्य हीन-
 योनिनिषेधम् । तथैवानामने वासः परासुपरिपुष्टता ।
 असक्त्यास्त्रादिगमनमाकरेणधिकारिता । भाष्याया विक्र-
 यस्यैवानेकैकमुपपातकम्" वा० । "गोवधो गोपिण्डव्यापा-
 दनम् । कावेःतुपनीतत्वं ब्राह्मता । ब्राह्मण्यसुवर्मा-
 त्त्वमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं ज्ञेयम् । मृद्वैतस्य सु-
 वणोदेरप्रदानश्चानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपि-
 तृणां सम्बन्धुष्यस्यानापाकरणञ्च । स्वधिकारे अना-
 हिताग्निवत्त्वम् । ननु ज्योतिषोमादिकामस्तवः स्वाङ्ग-
 भूताग्निनिषेधस्यैवमाधानमनुकूलत इति सोमांशकप्रसि-
 द्धिरतश्च अस्याग्निभिः प्रयोजनत्वस्य तदुपायभूताधाने
 महत्तिर्ब्रह्माद्यर्थिनश्च धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयो-
 जनं नास्ति तस्यामहत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-
 दोषः उच्यते । अस्यादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादनित्य-
 न्तयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति
 अह्निकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा
 अपगत्यास्य लवणोदेरविक्रयः । सङ्कोदरस्य ज्वेदस्य तिव्रतः
 कनीयसोष्णतुदोराग्निस्वयोगः परिवेदनम् । पशुपूष्णा-
 ध्यापकादध्ययनमप्यज्ञम् । पशुपूष्णाध्यापनम् । परदा-
 रसेवनङ्क, इदारतस्यमव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीय
 सि कृतविवाहे ज्वेदस्य विवाहप्राप्त्यम् । वाङ्मयस्य
 तिमिहङ्कमुपजीवित्वम् । लवणक्रिया लवणस्रोत्याद-
 नम् । स्त्रियावधो ब्राह्मण्यस्य अपि आलोकीव्यतिरेकेण
 मृद्ववधः । अदीक्षितवित्पाकवधः निन्दितार्थोपजीव-
 नम् अराजन्माद्यर्थितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं ना-
 स्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः । व्रतकोपो ब्राह्मचारिणः
 स्त्रीप्रसङ्गः । सतानामपतङ्गाणां विक्रयः धान्यं मीक्यादि
 कुम्भससारद्रव्यमनुशीवादि पशवोवशदोषोनामपहर-
 णम् । "गोवधो ब्राह्मतास्तेयम्" इत्यनेन कोवपकृष्ये-
 नेव सिद्धे पुनर्वाच्यकृष्णादिकोवपकृष्यं निन्दार्थमतो
 धान्यादित्यतिरिक्तद्रव्यस्यैव नावश्यमेतदेव प्रावक्षितमपि
 त्ततोऽन्यमपि, अवतोऽप । एतेन ब्राह्मण्यप्रागपकृष्ये-

नेव सिद्धे पुनः पित्रादिप्रागप्यहं व्याख्यातम् ।
 व्याख्यानाज्ञातिकर्मदुष्टानां शूद्रप्रातःप्रादीनां याज
 नम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो ऋहाचि-
 यकाशनम् । तद्भागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः ।
 कन्यायादूषणमङ्गुल्यादिना योनिनिदरणं न तु सम्भोग
 सख्यं 'सखिभाष्यं कुमारीव्रति' गुरुत्वसमत्वस्योक्तत्वात् ।
 परिविन्दकयाजनस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यङ्गुरो-
 रन्यत्वं गुरुविषयस्य तु कौटिल्यास्य सारापाणसमत्वसक्तम् ।
 पुनर्व्रतकोपपक्षं शिष्टाप्रतिषेधेषुपि हरिचरणकमलप्रेम-
 चात्माकाङ्क्ष्यादिकस्य भक्त्याभिनेत्रोरूपेषु प्राप्तिर्न तु
 स्नातकव्रतप्राप्तिर्नास्तीति न कव्यतलोमे च प्रायश्चित्तस्य
 भोजनमिति मनुना कर्तव्यमित्यस्य प्रतिपादितत्वात् ।
 याज्ञवल्क्यस्य पाकलक्षणविकारस्य 'अग्नौ कर्तव्यम्' इति यः
 पञ्चतन्त्रात्मकारणादिति तस्य 'तन्त्र' इति । क्रियासमत्व
 विषयत्वे तु प्रतिषेधकत्वेनागोचरं स्यात् । भक्ष्यायाः
 स्त्रियोजायाया अपि निषेधस्यभोगः । स्वाध्यायतन्त्रागो
 व्याख्यातः अनीनाश्च त्रौतस्नातः न त्यागः सुतप्राग-
 वंस्काराद्यकरम् । बन्धनानामित्यव्यमातुल्यदोषा-
 न्त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिप्राग्यो-
 जनसिद्धार्थमाहङ्गुलस्योद्योतत्वं हवनोपपरिरक्षणार्थम् ।
 स्त्रिया हिंसया कौषधेन च जीवनं वर्जने स्त्री-
 हिंसैषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भाष्यस्मृतय
 भावेन प्रयोज्य तत्त्वोपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा ।
 हिंसया जवनस्यापिषधेन जीवनम् । कौषधजीवनं
 पथीकरणेन । हिंसवत्यस्य तिलेषुपीडनकरस्य प्रवर्जनम् ।
 व्यसनानि शृगयादीन्प्रादय । व्यासविक्रयोद्वयगृहणेन
 परदासकरम् । शूद्रसेवने ह्रीनेषु मंत्रीकरणम् ।
 अनूठसर्वदारस्य कौषधजीवनवर्जदारोपवसनम्, सा-
 धारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रये वासः अष्टहोताश्रमि-
 तम् । परपाकरतितम् । अश्वत्थारस्य वापाकादि
 पम्पसाधिमः । सर्वाकरेण सुवर्षाद्युत्पत्तिस्थानेषु
 राजाश्रयाधिकारितम् । भार्यायाविक्रयः । चण्डा-
 न्त्याद्युक्ताभिपारासमतिपूर्वकगुनादिभक्त्यादेर्पक्षम् ।
 यथा गोवशादीनामन्त्रेणसुवपातकसंज्ञाभेदित्यामिता ।
 उपपापसमत्वं 'जहोदरं यत्कृतीहान्मरोगमंथानि च ।
 चावशीलं जूरुहर्हि भवमोहमग्नयः । रक्षाकुदविष-
 पोद्या उपपापोक्त्वा गदाः' आता ।

उपपातिन् लि० उप+पठ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १कुठोदा-

गते । १ अतर्कितोपस्थिते च । 'रभ्युपपातिनोऽनघाः' इति ।
 उपपाद पु० उप+पठ-ञ् । १उपपत्तौ । उपगतः पादस्
 अतः ० समो । १पादोपगते लि० । स्त्रियां गारा० ङीप् ।
 उपपादक लि० उपपादयति उप+पठ-णिच्-खल् । उप-
 पत्तियुक्तकारके पठ-खल् । उपपत्तियुक्ते श्रुतिश्रुति च ।
 उपपादन न० उप+पठ+णिच्-खल् । १युक्ता समर्थने २स-
 व्यक्पतिपादने ३प्राप्तिश्रुतकारणे च । 'लोहपण्ड' यथा
 वज्रः प्रविश्य ह्यतिपादयेत् । तथात्वमपि जानीहि गर्भे
 जीवोपपादनम्' भा० व्याख० ० ८ अ० ।
 उपपादित लि० उप+पठ-णिच्-क्त । १युक्ता समर्थने,
 "उपपादितश्चैतत् पुरस्तात्" जग० २सम्यक् प्रतिपादिते च
 उपपादुक् लि० उपपद्यते उप+पठ-उक् । १दकारण
 निरमेजतया अष्टमातसङ्कृतेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देव-
 देहे नारददेहे च 'हेम' इत्यादिपदादुका देवा 'अमर' ।
 उपपाद्य लि० उप+पठ-णिच्-यत् । १युक्ता समर्थनीये २प्रति
 पाद्ये च । खल् । १उपपत्तियुक्ते कृत्येत्यर्थे अव्य० ।
 उपपुर ब० समीपस्थं पुरं प्रा० व० । पुरसमीपस्थे शाखानगरे ।
 उपपुरे भवः अण उत्तरपददृष्टिः । उपपौर तद्वत् लि० ।
 उपपुराण न० उतमनुगत पुराणम् अथा० व० । व्यासो-
 क्तादष्टाशपुराणसङ्गेषु नानासुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु
 पुराणेषु । तानि यथा । व्यासं सनत्कुमारं तं ना-
 सिक्तमत परम० । तर्तीयं पञ्चमं च ३कुमारेणानु
 भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षात्पञ्चमं भाषि-
 तम् । दुर्वासोक्तमाथर्थं ५ नारदोक्तमतः परम् । नन्दि-
 केसरयुक्तम् ६, दत्तधर्मयोगसरित्मते, कापिलं वाक्यं ७
 शास्त्रं ८ कालिकाह्वयमेव च ९ । साक्षेष्टरं ११ तथा
 पाद्म १४ देव १५ सर्वाधिसाधकम् पराशरोक्तमपरं
 १६ सारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८ । मङ्ग० कूर्मपु० ।
 हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा 'अस्यान्युप
 पुराणानि सतिभिः कथितानि तु । व्यासं सनत्कुमा-
 रोक्तं नारदसिंहमतः परम् । तर्तीयं नारदोक्तं कुमा-
 रेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्पञ्चमं भा-
 षितम् । दुर्वासोक्तमाथर्थं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं
 मानवं चैव तथैवोक्तमस्ति । अज्ञायत् वाक्यं चाथ
 कालिकाह्वयमेव च । साक्षेष्टरं तथा यामुं सौ । सर्वा-
 र्थसङ्ख्यम् पराशरोक्तमपरं तथा भागवताह्वयम् । इद-
 मष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसिद्धितम् । चतुर्धा संस्थितं
 उच्यं संज्ञितानां प्रमेदतः । अत्र सङ्गितपुस्तके भागवत

इतिमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धेः ।
तत्रापि व्यक्तीभविष्यति । पुराणोपपुराणलक्षणं च १२ स्तं ।
भागवते सामान्यत उक्तं यथा 'सर्गोऽस्याथ विमर्शय एकीर-
क्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ।
दशमिलक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं
अज्ञानं । महदत्यव्यवस्थया । 'अव्याकृतगुणलोभात्कृत-
स्त्रिष्टतोऽहम् । मृतस्त्वन्मन्दियार्थानां सम्भवः सगः
उच्यते । पुरुषानुगृहीतानामितेषां वासनामयः । विस-
र्गोऽयं स महाहरो वांजाहोर्जं चराचरम् । दत्तिश्चैतानि
भूताना चरणामचराणि च । कृता तेन नृणां त्वत् कामा-
क्षोदनयापि वा । रक्षाऽऽप्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे ।
तिर्यङ्मत्त्वमिदं देवेषु ह्यन्ते वैस्त्वयोहिपः । मन्वन्तरं पृथु-
र्देश मनुपुत्राः सुरेश्वराः । कथयोऽश्वताराश्च हरेः
ब्रह्मचर्यवन्तः । रात्रां जगत्प्रसूतानां वंशस्तैकालिकोऽ-
न्यथः । वंशानुचरितं नृणां हृत्तं वंशधराश्च ये । नैमि-
त्तिकः प्राकृतिकोनित्य आत्यन्तिकोऽन्यथः । संस्थेति एक
विभिः प्रोक्तचतुर्धास्य स्वभावतः । हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेर-
विद्याकर्त्तृकारकः । यं चानुशयिनं प्राकृतव्याकृत-
सुतापरे । व्यतिरेकावयौ यस्य जायन्तस्वप्रसू-
प्रिय । मायामयेष तद्मन्त्रो जीवदत्तिल्लपाश्रयः १० । प-
दार्थेषु तथा इत्थं तन्मात्रं रूपनामसु । योजादिपञ्च-
तान्नासु ह्यवस्थासु युतायुतम् । विरमेत यदा चित्तं
ह्रित्वा दत्तित्वं स्वयम् । योगेन वा तदात्मानं विदेहा
त्मा निवर्त्तते । एवंलक्षणलक्षणाणि पुराणानि पुरा-
विदः । सुनयोऽष्टादश प्राक्तः सुल्लकानि सज्जानि च' ।
अतः सुल्लकानोक्तैः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षण-
वत्त्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम् । तेषाञ्च संख्यादि-
निरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वं च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा ।
'पात्रे पुराणे वा प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना । तत्राष्टादश
शाङ्कनं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत् माहात्म्यं
कात्तिकेयेन वर्णयते । नन्दीपुराणं तत्प्रोक्तं व्याख्यातमिति
कीर्त्तयते । यत् शास्त्रं पुराणस्य भविष्यति कथानकम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोकं शास्त्रमेव सनिम्रताः । एवमादित्य
संज्ञञ्च तत्रैव परिपश्यते' इत्युक्तम् अष्टादशस्य पृथक्
पुराणं यत् प्रदृश्यते । विजानीध्वं हिजन्ने वास्तदेतैभ्यो
विनिर्गतम् । पञ्चाङ्गशत् पुराणं स्यादप्यनमितरत् स्रष्टम् ।
सर्गश्च प्रतिवर्गश्च वंशोमन्त्रान्तराणि च । वंशानुचरितञ्चेति
पुराणं पञ्चलक्षणम् । जगद्विष्णुर्केशवाणां माहात्म्यं

भुवनस्य च । सप्तहार प्रदृश्यते पुराणे पञ्चवर्षता । धर्म-
साध्यश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्तते । सर्वेषु पुराणेषु तद्वि-
रुद्धं च यत्फलम् । सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
हरेः । राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं जगत्प्रो विदुः । तद्वि-
दम्वे च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः
प्रितृणाञ्च निगद्यते । 'हेमाद्रौ कालिकापुरा० कस्य किं-
मूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्मसूक्तत्वसङ्का-
'इदम् यत् कालिकास्थस्य मूलं भागवतस्य तत्' इत्युक्तं
तत्र भागवतं तत्तस्य कालिकास्थस्य मूलमित्यर्थः । भागवत-
शब्देनात्र देवीभागवतं स्यात् तयोक्तमयोरपि कालिका-
देवीमाहात्म्यकार्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौ-
चित्वात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वमैक-
देवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एवञ्च देवीभागवतमेव
महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति
तु बहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० 'वत्सासुरबोधमेतं
तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्फुर्नरा-
मराः । तद्भुक्तानोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते । लिखित्वा
तच्च बो दद्यात्सर्वसिंहसमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रोष्ठ-
पद्याम् स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं
तत् प्रकीर्त्तितम्' इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणसङ्गतं
वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनादिकथाऽभावात्
तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् ।
देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनादिकथावर्त्तनेन उक्त-
लक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्वेषामाशयः । देवी-
भागवतं विष्णुभागवतं क्लोभयमपि अष्टादशशाङ्कनं हा-
दशस्तन्मयुक्तञ्चेति हयोर्महापुराणत्वसंशये विष्णु-
भागवतस्य कथात्वे बहूनां विवादात् तन्निर्णयाय
देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदृश्यते
'तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापु-
राणान्तर्गतमपरसप्तपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युक्तमोद्भवयोर्देवी
भागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाप्येव तत्रैकं
महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवाद-
मेव । तथापि किन्देशोभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराण
मथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति
संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति
केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र
प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयभागवतं
नाप्येव महापुराणेषु वैकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवेति वदन्ति । द्वितीयपर्वकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं बोधदेवकृतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तुभयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च । ननु पुराणे ये वैकल्याणवतं प्रसिद्धं न तूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेद कूर्मगण्डपाद्यादिषु द्वितीयस्य स्वरूपरिगणनात् तथा हि चेन्मात्रे दानप्रसादे कूर्मपुराणे' अष्टादश पुराणान्युक्ता 'अथान्यपुराणानि सन्निभिः कथितानि तु । अष्टा' सन्तु सारोक्तं नारसिंहमतः परमित्यादि' पराशरोक्तं प्रवरन्त्या भागवताङ्गमिति" तथा गार्हते तत्पररक्ष्ये द्वितीयांशेऽष्टमकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्विकादिभेदेन विभागस्तुक्ता खपुपुराणां म विभादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे अन्येऽप्युक्तं "पुराणस्यागवतन्दोर्गं नन्दोर्गं तथैव च । पाशुपत्यं रैवकञ्च भैरवं च तथैव चेति" । तथा तत्पूर्वमपि "विष्णुधर्मोत्तरं चैव तत् भागवतमप्येति" । तन्मन्त्रभागवतमप्येति पाठोऽपि तन्मन्त्राक्षरमिच्छतेः तद्विषयेन चोक्तमत्यन्तं सूचितं तथा पाशुपत्यकुनपरीक्षायां "ब्राह्मणाङ्गं वैष्णवं सारोक्तं नारदिरिति स्यादिति" । तथैव गदितं राम चराणाङ्गापि सन्त्या । नाराङ्गं ब्राह्मणैर्वर्तं यकनेषु प्रथयते । शैवस्यागवतन्दोर्गं विधोत्तरमेव चेति" । तथा पाशुपत्यभागवतमाकाङ्क्ष्य एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतमप्येति" तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतसर्वशास्त्रार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतमपरिगणितं नागोजोभङ्गादिभिः, धर्मशास्त्रपत्रेषु, एवमन्यैरपि निबन्धकारै रिति । ननु देवीभागवतस्य "तत् भागवतमग्नं पञ्चमं वेदवमितम्" इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादश महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतस्तस्य कथमन्यपुराणवचनमुपपुराणत्वं बोधयेत्तद्वै कचित् इदं वदन्ति चेन्न नारदीयविषयव्याख्यादित्यपुराणानां स्वरूपेणान्यत्वेन वा महापुराणत्वेन सायनानामन्यपुराणेषुपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् पुराणमतभेदेनैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वसिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । पुराणभेदेन मतभेदस्तु बल्यः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्विकत्वं, वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं "दश शैवपुराणानि सात्विकानि विदुर्मुधाः । तामसानि च तत्वारि वैष्णवानि प्रथयते" ।

इति स्थान्ते शैवपुराणमतेनेत्येवंप्रकारेणेति" ।

ततः प्रसङ्गागतमन्यदुक्ता इत्याद्यवधोभेदमित्यनेन पुराणे प्रतिपाद्यदेवकृत्कथन एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाप्य तत्त्वोक्तं यथा "देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकृतोऽष्टासुत्रबोधो न कश्चिदस्ति इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवत एव देवीकृतः सोऽस्ति तदुपपद्येन तु देवीभागवतैस्त्वस्मिन्तिर्दिशेतेति युक्तमेव, अन्यन्तरं च तत्त्वैव पुराणदानप्रस्तावे "ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः । जीनेहर्षयतं शापमन्त्रे वैवस्वतं पदमिति" पठितम् । अत्र च स्वस्मृतं भागवतमेव पश्येत्सुचितम् । किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसतः संगच्छते प्रथमस्तोत्रे, एकादशहादशस्तमन्योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसङ्क्षेपनामादेः कथनात् सूर्यस्य च गायत्रीदेवतात्वात् । श्रीभागवतपक्षे तु वैकुण्ठं मन्त्रेदित्येव वदेदिति किञ्च "यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मविस्तरः" । इत्यादिमात्रावचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति चेदे "तिपदा गायत्रीति" गायत्रीकथनं न्यूयते तेन च तिपाच्छन्दोधिकृत्य यत्र धर्मविस्तरो वर्णयते युक्तामवतमिति तदर्थः । तिपाच्छन्दश्च देवीभागवते प्रथमस्तोत्रे "सर्वमैतन्यदुष्टानामाद्यां विद्यां च धीमहि । बुद्धिं वा न प्रचोदयादिति" न्यूयते । न च विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति सुखार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य कल्पयवा धीमहीत्यर्थस्वरूपेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु साङ्गमेव । कश्चित् पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति तत्र मन्त्रान्तराभावादस्तु कल्पया उदासीनेनास्त्यवाक्ये तु सुखविवयत्वसम्भवे साऽनुचिता । यस्तु गायत्रार्थे च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तस्वर्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव मत्वायसीयानां "भोमोर्देह" इति श्रुती प्रपञ्चसारादिस्वतन्त्रेषु पुराणादिषु च शिवस्वर्यात्मनादिपार्ष्णीस्तोत्राञ्च । किञ्च "इत्यपीवमङ्गाविद्या यत्र इत्यवधसया । गायत्र्या च समारम्भस्तद्भागवतं विदुरिति" पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकं तथा हि इत्यपीवमासुत्रो देवीभागवते प्रथमस्तोत्रे निबन्धनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या' स्त्रीदेवकी मन्त्रः सा विद्या यत्र वर्तते तज्जागवतमिच्छतेः । स दैत्यसदुपासिता विद्या केन्द्रभयमपि तत्त्वैव प्रथमस्तोत्रे दर्शितम् "जपयेत्काशरं मन्त्रं मायावीजात्मकं मन्त्रेणादिना" । ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्तोत्रेऽपि इव-

दीवमन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनसुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न नारदीये शारदातिकादिबन्धेषु च “सन्नाः पुं-देवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः प्लुताः” इत्यादिवचनैः स्त्रीदेवत्वमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुं देवत्वमन्त्रेषुमिति प्रतिपादानात् “किञ्चित् पुं देवत्वमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः न च गौषार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पवित्तुचितं लक्षणादुपदोषपक्षोः तस्मात् तद्वचनसुभय-साधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति किञ्च “शारदस्तस्य कल्पस्येति” मातृस्यवचनादपि देवीभा-गवतमेव महापुराणं अत इदं प्रकरणगुह्यं कथय ऊचुः । “पुराणसंख्यामात्रञ्च स्मृतः । विस्तरतः क्रमादिति” मुनिप्रज्ञोत्तरं “महाभाषिणः पूर्वं यत्तदुक्तं, पञ्चक-ल्पहत्तान्त्रयं पाञ्चं, वराहकल्पहत्तान्त्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पहत्तान्त्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पहत्ता-यान्त्रयार्थाणि पुराणान्युक्ता तदुत्तरं “यत्नाधिकृत्य गा-यत्रीं वस्यते धर्मविस्तर इत्युपक्रम्य “शारदस्तस्य कल्पस्य मध्ये ये स्फुर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमि-ष्यते” इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्कल्प-हत्तान्त्रयार्थाणि दर्शयति यथादुपपुराणकथनार्थम् “उप-भेदान् प्रवक्ष्यामीति” प्रतिज्ञाय पञ्चपुराणाचारविहं निर्गतमेवं नन्द्यास्वादित्यसंज्ञकान्युक्त्वा अन्योपपुराणा-न्यपि महापुराणेष्वेव एव निर्गतानीति “अष्टादशस्यु-ष्टकपुराणं यत् प्रदृश्यते । विजामीध्वं द्विजन्नेहा-स्तदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन” स्मृतं ऋषिकृ-त्वात् । ततः “सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशोत्पत्त्युत्पाधि च” इ-त्यादिना पुराणलक्षणसङ्ख्या “वात्तिकेषु च कल्पेषु माहा-त्म्यमधिकं कुरेः । राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदने च माहात्म्यन्तान्तसेषु शिवस्य च । सङ्की-र्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते” इति वचनेन पुराण-प्रतिपाद्यकृत्रिभ्रान्तिहरसरस्वतीपितृणां माहात्म्यस-म्बन्धात् कल्याणां वात्तिकराजसतामससङ्कीर्णत्वमेदैवाहवि-ध्यत्वमुक्तमिति तत्र कल्याणां तत्तद्देवतासम्बन्धज्ञानं तु तत्तत्कल्याणान्तितत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बो-ध्यम् अन्वयप्रकारस्य कश्चिदपि उपायेषु अतुल्यत्वात् । त-त्त्वं सति “शारदस्तस्य कल्पस्य मध्ये ये स्फुर्नरामराः इत्यादि वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम् । तदर्थस्तु “यथा गार्हक्यस्य इत्यत्र गार्हक्यां गार्हक्यः यथा च वा-राहकस्य इत्यत्र वराहस्यां वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रविष्टा

तद्वदेव “सरस्वत्यास्तथा कल्पोगौरीकल्पस्यैव चेति” कल्प-नामसु सरस्वतीकल्पस्यैव कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे उपान्याध्याये “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते” वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च तद्व्युत्पत्त्युद्धारणं कल्पवद्गौरीकल्पस्यैव कल्पस्य सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशशार-दस्तकल्पसम्बन्धिनो ये देवमत्स्यस्यास्तद्वृत्तान्तोद्भव उत्प-त्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्त-द्देवतानामाविर्भावान्नया ये भेदे कल्पास्ते तत्तद्वृत्तान्ता व्य-ष्टियन्ते एतच्च तत्तत्तन्नामकल्याणितेषु पुराणेषु तत्तद्देव-ताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकत्वात् सङ्कीर्णकल्पादि-कल्याणितकृष्णपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यतिरिक्तस्यार्थः । तत्र शारदस्तकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः” इति वचनेन रश्मिरप्रेरणां यिनापि ऋहागतमेव । अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य पक्षेण बन्ध्यासुलोपममेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भाव-स्यावस्थात् विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे “पाञ्चं कल्पमथो-द्भूतु” इति वचनेन स्वमुख्येनैव स्वस्य पाञ्चकल्पकथान्वयत्व-स्योक्तत्वात् तद्विरोधाच्च । न च पाञ्चकल्प एव शारदस्तः सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जातं कमलं शारदस्तं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं “पञ्चकल्पस्य हत्तान्त्रं तत्र यथा-दुदाहृतम् । तस्मात् पाञ्चं समाख्यातं इति” पूर्वोदाहृत-शिवपुराणवचनेन “एतदेव यदा पञ्चमभूर्जरण्यमयं जगत् । तद्वृत्तान्त्रयं तद्वत् पाञ्चमित्युच्यते बुधैः । पाञ्चं तत्-पञ्चपञ्चायत्सङ्ख्याणीह कथ्यते” इति मत्स्यपुराणवचनेन “शारदस्तस्य कल्पस्य मध्ये ये स्फुर्नरामराः” इति वच-नेन च पाञ्चकल्पशारदस्तकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च शारदस्तकल्पपाञ्चकल्पयोरैक्ये पञ्चकल्पप्रतिपादकं पुरा-ह्वं पाञ्चं भागवतं चेत्येव वदेत् किञ्च पञ्चकल्पस्य हत्ता-न्त्रमित्यत्र “अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राऽलोकविश्रुता” इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्याह्वं प्रसिद्धं पदग्रह्यं विज्ञाया-प्रसिद्धं शारदस्तकल्पं पञ्चमस्यैव वाचकं ज्ञत्वा शार-दस्तपदवद्विहितकल्पमे प्रयोजनमाभावः । किञ्च “सरस्वत्या-स्तथा कल्प इत्यादिः” पूर्वोक्तस्य शारदस्तपदविश्ववर्धकस्य वच-नसङ्घस्य विरोधश्च । न च पाञ्चकल्पशारदस्तकल्पयोः पृ-थक्त्वे, त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्ति-

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य यज्जणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभासखण्डे लिङ्गकल्पेषु विष्णुजकल्पार्चिकल्पसु उ-
ज्ज्वलानां यज्जणं ऽपि तेषां कल्पानां यथा मातृगानि
माध्याये न यज्जणं तथा पाद्मस्यापि न यज्जणमित्यस्य 'तु-
ल्यत्वात् । यदि तेषां पर्यायत्वेन कुलचिदन्तर्भावः,
क्रियते तदा स्यापि कुलचिदन्तर्भावोऽस्तु स्वतएव विष्णु भाग-
वतस्य प्रबन्धटीकाकारेण "पितृकल्पे एव पूर्वार्धेनो पद्मस्यो-
द्भवात् पितृकल्पपदेन पाद्मात्वयज्जो वेदितव्य" इत्युक्तम् ।
पुराणकथनप्रसंगे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्कर-
णेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न यज्जणम् । वस्तुतस्तु
लिङ्गकल्पान्तराणां स्तु गन्तव्यतात्तकाः । लिङ्गकल्पतिथिषु
प्रतिपदादिचतुष्टयम् । अथ सुवः भूर्भुवः सुव इत्या-
दयस्त्रिङ्गकल्पाः । अथ दिनकल्पाः । अथ तिथिकल्पाः । अथ तिथिकल्पानां
सुतरां भेदात् तिथिकल्पे, दिनकल्पानां पाद्मादीनां न
गृह्यमिति सिद्धान्तः । यः विष्णुभागवतसारस्वतः
पाद्मकल्पकथायत्ये ऽपि कथाजन्मखण्डस्यैव सारस्वत-
कल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्यतः सारस्वतस्य
भक्त्यस्य मध्ये ये स्मरन्मरणा इति" वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयोऽस्मिन्वाङ्मनसदसत् कथाजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्प-
भवत्प्रतिपादकानां वचनानां निर्भूतत्वात् समूलत्वे-
ऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपा-
दनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः ।
सर्वपुराणे तथा हृत्पात् तथा च कथाजन्मखण्डस्य
दशमस्कन्धे विद्यमानत्वे ऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभवात्
पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवेति त्वाच्च
न "सारस्वतस्य कल्पस्येति" वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः ।
किं च कथाजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा
सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचन-
विषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदशब्द्यानि-
त्युक्तत्वात् सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स
एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्यादृष्टं च देवीभागवतमेवा-
स्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च शि-
वपुराणे उभासंहितायाम् "प्रकृणा संस्तुता सेयं सप्तकैटभना-
यने । नक्षत्रविद्या जगद्वाली सर्वविद्याधिदेवता । हादृश्यां
काष्ठगुणस्यैव गुह्यायां समभूदृपेति" वचनात् काष्ठगुणशुद्धं
हादृश्यां देव्या उल्लेखसिद्धिर्न एव च सारस्वतकल्पोद्भवशुद्धं
केवाहो" कल्पवाङ्मनसदसत् नागरखण्डे "सारस्वतस्तु हादृश्या

शुक्रायं फाल्गुनस्य चेति" तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थ-
कस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युरारामराः" इति वचनस्य
सर्वथा देशोभागवत्तमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यं
किं च तस्य पक्षे तस्य हरिराजात्म्यप्रतिपादकत्वात्
तदाश्रितकल्पस्य सार्वत्रिकत्वमेव यास्यति 'सार्वत्रिकेव कल्पेषु
माहात्म्यमधिकं हृतेरिति' वचनात् । ततश्च "संकीर्णेषु सर-
स्वत्या" इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंस्य
सामर्थ्येन कर्तव्या स्यात् अतो विष्णुभागवतं विहाय
देवीभागवतमेवस्य वचनस्य विषयोऽन्यच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात्
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम्
अस्ति चात्र सरस्वत्याविभक्तिप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं दे-
वीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सार्वत्रिको शक्तीराजसौ ताम-
स्येति तथा । महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।
तासां तिरुष्णां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः । दृष्टार्थश्च
समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदैरिति" "अस्मिन् शुक्रमोक्तं"
नित्यं भागवतं द्रष्टुम्" इति वचनमपि शुक्राय मोक्तमिति व्युत्-
पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते । भवति हि देवीभावतः
शुक्रायैव मोक्तं व्यासेनेति । किं च अष्टादशपुराणानि कत्वा
सत्यतः सुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रो तदुपमृङ्क्षुमिति"
मात्रावचनमपि देशोभागात्स्यैव महापुराणत्वं बोध-
यति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतो-
त्तरं च विष्णुभागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्दि-
ष्टो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते १५०० एवोक्तत्वात् । ननु
"वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा । कत्वा संमोह
संभूदोऽभवत् राजन्मनस्योपि" देवीभागवते तृतीयस्कन्धे ए-
वोक्तत्वात् तत्रापि स विरोधस्तदस्य एवेति चेन्न मन्वाते
तदानीं पन्थोर्नैव जातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ता-
स्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्वमेव देवीभागवतं
कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । तन्नाते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते
चतुःश्लोक्या भागवतोपदेशस्य लायमानत्वात् उपदेशात्
पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि
पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः स-
र्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च पन्थस्सारस्यभूषणस्य इत्यास्तां
तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽसङ्गत इति
वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पात्रे
भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भाभवतकथाश्रवणाय समागता-
नां परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्ताणि च वेदाश्च मन्त्राश्च-
न्त्राणि संज्ञिताः । दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि समाग-

युः” इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्यादष्टादशेति वक्तव्ये सप्रदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वस्यैव तस्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देशीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वा अष्टादशानां श्रोतृभागवतानां पुराणानां अष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बोध्यत्वप्रसङ्गात् एव पादौ “दश सप्र पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्रवान्मसा तोष भारतेनापि भासिनि” । अकार संज्ञितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति” सप्रदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संज्ञितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वस्यैव तत्वे देशीभागवतस्याष्टादशत्वस्याष्टादशपुराणानोक्त्यनुक्तेर्निर्बोध्यत्वप्रसङ्गादित्याहुः सप्रदशत्वे तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्धमिति किन्तु देशीभागवतस्यैवेति धार्ष्ट्यप्रकल्पं कर्त्तव्यं मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं व्याससुखाच्छ्रुत्वा तत्र संज्ञितानः क्रौट्किर्माकण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं दृष्टवान् तर्कं मार्कण्डेयोमार्कण्डेयपुराणसुतवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे “तटितं भारताख्यानं बह्विधं श्रुतिविस्तरम् । तत्पठोच्चातुकाभोऽहं भगवन्सप्तस्थितः” इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव त्वदुक्तीत्येव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्रदशेत्युक्तत्वात् देशीभागवतमेव सङ्गपुराणमन्यथा सप्रदशत्वपक्षेन स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देशीभागवतमेव सङ्गपुराणमिति सिद्धमिति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्रदश मदीयभागवतसंज्ञितानि मार्कण्डेयमष्टादशसभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यकाभावादित्येवं कापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्त । यत् पादौ “वैष्णवं नारदोयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गार्हपत्यं तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” इत्युक्त्वा भागवतस्य सात्विकत्वसुक्तं सात्विकेषु पुराणेषु त्रिकौशिका च सात्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं ए तद्देशीभागवतमिति अपि च स्वान्दे प्रभासखण्डे “चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु येषु भगवान् भवः” इत्युक्तं स्वान्दे शीतसंज्ञितायां च “अथ गते दशभिर्विप्राः । दुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांचण्डभास्करः” इ-

त्युक्तमनोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतत्वमर्थदित्याहुः सप्रदशत्वं तन्मते सात्त्विकसात्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानाम् नोक्ता तेषां द्वेषु पुराणेषु नान्यथा इति वद कारिष्यामि कुलचिदिति चेत् अन्तर्गतेऽपि श्रीभगवत्सा विष्णुशक्तिस्वाभिमानेन “विष्णुमन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमनो दुर्गां दुर्बोधध्वान्तमासुं गुरुं” चेति श्रीमद्वेदप्रकीर्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोर्देव्याहा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वेणुवेधेयान्तर्भावात् अतएव “हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां ह्यभ्यां चण्डीविनायको । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः येषु भगवान् शिवः इति वचनं मङ्गल्यते” वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरन्तर्गते प्रमाणात्वात् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामन्त्यां विरोधाभावेन तद्व्यापने प्रयोजनमात्रेण । तथा च नारदोयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं सङ्गपुराणमन्त्रहचनानि प्रसिद्धान्येवेति न सिद्धितानि देशीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । यैवमात्स्यपुराणादितमे तु देशीभागवतं सङ्गपुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् ।

उद्दिष्टा ० ८ ६ ३ ० सङ्गपुराणप्रतिपाद्यविषयवर्त्यने “श्रीब्रह्मो वाच, मारीचे । इष्टु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् । तदष्टादशसङ्ख्यं कीर्तितं पापनाशनम् । हरपादपङ्कजोऽयं स्वान्वेहीदशभिर्भुजः । भगवानेव विमन्त्र । विष्णुर्द्वयी जमीरितः । तत्र तु प्रथमे स्वान्वे सूतपीथीं समागमः । व्यासस्य चरितं प्रथमं पाण्डवानां तथैव च । पारीक्षितसुपाख्यानमितीदं सप्तदाहृतम् । परीक्षितसुपादौ स्वतिहवनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽनन्तरचरिताहृतम् । पुराणसङ्ख्यं चैव खटिकारणसम्भवः । द्वितीयां सप्तदितः स्वान्वे व्यासेन भीमता । चरितं विदुरस्याथ मत्स्येयास्य सङ्ख्यम् । खटिप्रकरणं पञ्चाद्विंशत्यः परमात्मनः । कापिलं चाङ्गीमथ्य ततो बोधसप्तदाहृतः । सत्ताचरितमादौ तु भुवस्य चरितं ततः । प्रथोः प्रथमसमाख्यानं ततः प्राचीनचरितम् । इत्येव तथैव गदितो विषये स्वान्वे उत्तमः । त्रिचक्रस्य चरितं तद्व्यापार इत्यवदम् । ब्रह्माण्डावर्गतामाहुः कोकानां वर्धनमतः । नरकस्थितिरित्येव संस्थाने पञ्चमो मतः । अजामिषस्य चरितं दशखटिनिर्णयणम् । इत्याख्यानं ततः पञ्चाशत्ततां जगत्प्रथमम् । षष्ठोऽयः सप्तदितः स्वान्वे व्यासेन परिपोषणे । प्रह्लादचरितं प्रथमं

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्रभो गदितो वत्स । वासना-
कर्मकोर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्त्ररत्नरूप-
णम् । समुद्रमन्त्रवैभवविवरणम् । मत्स्यावतार-
चरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः । सूर्यवंशसमाख्यानं सोम-
वंशनिरूपणम् । अष्टातुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महा-
सते ॥ अण्डस्य बालचरितं कौमारस्य व्रजस्थितिः । कैयोर-
मथुरास्थानं यौवनं हारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र
निरोधे दशमं स्मृतम् । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य
कीर्तितः । यदोष दत्तात्रेयेण श्रीलक्ष्मणोद्भवस्य च । याद-
वानां मिथोऽन्त्येन मुक्ताविके दशः स्मृतः । भविष्यकलि-
निर्देशो मोक्षो राज्ञा परीक्षितः । नेदयास्याप्रणयनं
भार्गवस्य यतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुद्धिता सात्वती
च ततः परम् । इत्युक्तेः विष्णुभागवत एव तेषां पदा-
र्थानां सन्नातु महापुराणत्वं देवीभागवते तदभावात् न
महापुराणत्वं । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्य-
चिदुपपुराणत्वं तस्य कस्यभेदादविद्मः । एतेन विष्णुभा-
गवतस्य बोधकत्वयथा निर्मूलैव । बोधदेवेन 'बहुरेष चतुर्वर्ग-
चिन्तामणि रणियज्या हेमाद्रिर्देवेन मुक्ताफलमवीक-
रत्' इति मुक्ताफलपत्रे स्वयं लिखितत्वेन तस्य हेमाद्रि-
सभासदत्वमतीतिः हेमाद्रौ च नामास्थानेषु विष्णुभागवत-
वचनस्य प्रमाणत्वेन हृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।
उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावात् अत्रा० व०
संज्ञायां कन् टाप् अत इत्यम् । जम्बायासु (हाडतोखा)
हारा० तत्र हि सुखस्य पुष्पस्यैव विकाशभावात् तथालम् ।
उपपृष्ठं लि० उप+पृष्ठ-क्लिप् । उपरि सामीप्येन संपृक्ते
'विद्वज्जाहिः ययत उपपृष्ठं पृथिव्याः' अ० १, १२, ५,
उपपीर्णमास(सि) अव्य० सामीप्ये अव्ययी० वा अच् समा० ।
पौर्णमास्याः समीपे ।
उपप्रदानं न० उप उपाधी तेन प्रदानम् । १ उक्तोचैव स्वार्थं
साधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्यो राजभत्यादिभ्योदाने (बुधदे-
वोया) २ सम्बन्धं भूस्वादेदने च हेम० 'तस्योपप्रदानेन
सन्धिरैव युक्तः' इति ० 'उपप्रदानं लिङ्गुनामेकं ह्याकर्ष-
णौघधम्' कठस० 'सास बोपप्रदानं च भेदीदप्युच्य-
तन्वतः' रामा० । प्रकीर्णमार्गं ३ इत्यदाने 'उपप्रदानैर्मा-
ज्जातोऽङ्गितकत् प्रार्थ्यते नरैः पञ्चत० । समीपे दाने च ।
उपप्रलोभनं न० उप+प्र+लुभ-ल्युट् । १ स्वयम्प्रलोभने 'असु-
ख्य बोपप्रलोभनाय' दण्ड० । कणे ल्युट् । २ स्वयम्प्रलो-
भनसाधने इत्ये 'उच्चावचानुपप्रलोभनामि' दण्ड० ।

उपप्लव पु० उप+प्लु-क्लिप् । गगनादुष्कापातादिरूपे १ उपप्लवे,
"उपप्लवाय लोकानां चूम्नोत्तरिवोत्थितः" कुमा० । "ज्म-
भिहित" इत्याद्युक्तेः २ उत्पत्तात्प्लवके वायुादौ "प्लासा-
सारप्रमत्तवतोपप्लवं साधु मूर्च्छां" मेघ० । "कश्चिच्च
वायुादिरूपप्लवोऽयः" रघुः ३ शये "नृपा इवोपप्लविनः
परिभ्यः" रघु "उपप्लविनो भयवन्तः" मज्झि० । ४ विभे
'जीवन् पुनः यश्चदुपप्लवंभ्य' रघुः । उपप्लवेभ्यः विभेभ्यः
मज्झि० । ५ औपसर्गिकात्यन्तरकपीडने इराजविप्लवे
"दुर्मन्त्रो वायुप्लवे" कुम्भ० । "उपप्लवं राजविप्लवे
औपसर्गिकात्यन्तरकपीडने" शु० त० रघु० । ७ उपप्लवो
वेष्टने "अमघोपप्लवं यच्च यक्षपापतडिङ्गुणान्" सुश्रु० ।
८ चन्द्रसूर्ययोर्पृष्ठे "उपप्लवे चन्द्रमशोरवेच" स्मृतिः ।
९ विपत्तौ "अथ मदनमधुरूपप्लवान्" कुमा० । १० व-
भोपे प्लवे गतौ च । 'तद्विभक्त्यर्थजनं युद्धसावीडप-
प्लवे' भा० व० २२ अ० । 'कल्पनापोद्गमनान् प्रत्यक्षं
निर्विकल्पकम् । विकल्पो ह्यस्ति निर्भासादसंवादादुपप्लवः इति
बौद्धमतसिद्धेः १ विकल्पे च च संसारिणां विकल्प-
ज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति
लोकानुपप्लवति उप-प्लु-कर्त्तरि अच् । १२ राहो मेदि० ।
'केतूपप्लवभौममन्दगतयः वष्टे हतोये शुभाः' उद्यो० त० ।
उपप्लव्य न० उप+प्लु-क्लिप् । १ विराटनगरसमीपस्य
पुरभेदे । "उपप्लवे निविष्टेषु पाण्डवेषु जगिगवता"
'आगम्य हार्दिनपुरादुपप्लव्यसरिन्दम्' भा० आ० १ अ०
'तत्तद्व्यदोये वने' निहने पञ्च पाण्डवाः ॥ उपप्लव्यं
विराटस्य समपटलं सर्वज्ञः' भा० वि० ७२ अ० । 'विरा-
टनगरसमीपस्य नगरान्तरम्' नील० । 'राष्ट्रस्य वचनं
शुक्ला हतराद्रस्य सङ्गयः । उपप्लवं यथौ श्रीम् पाण्डवा-
नमितौजसः' भा० अ० २२ अ० । कर्मणि बत् । २ उपप्लवनीये
लि० । आवाप्यते तं यत् । उपप्लव्य अवस्थाप्लवनीये लि० ।
उपप्लुतं लि० उप+प्लु-क्लिप् । उपप्लवयुक्ते 'उपप्लुतं पाद-
मदो मदीकृतः' माघः ।
उपप्लव्य पु० उप+प्लव-क्लिप् । १ वज्रनदाकार्यं तत्समीपे व-
ज्रनरवज्रने । उपप्लवः वज्रन अवा० व० । २ प्लावन
रूपमन्त्रवदमे अशालासमभेदे ३ वज्राविशेषे च व-
ज्रप्रतिपादने च 'नोदनागुष्ठेषु च प्रकृष्टमुपप्लव्याभ्याम्'
जात्या० १, ८, २२, 'बोमस्य प्रकृष्टेः उपप्लव्या' कर्कः
अत्र उपप्लव्यं वज्राविशेषेण वज्रप्रतिपादने तत्त्वस्या
च यत० ज्ञा० १, १, १, १८, दर्शिता यथा "अथ मदपामने

क्रीणाति रसो वा ख्योपः स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्विरस्य
भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्व्यासो भवति सल-
चसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्व्यास भवति स तपसमेवैतत्
क्रीणात्यथ यद्वेतुर्भवति सा शिरमेवैतत् क्रीणात्यथ
यद्विद्युर्भवति स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै द्यमि-
रेव क्रीणोयाद्वादयभिर्दयासरा वै विराड्वैराजः सोम-
सखाद्यभिरथ क्रीणोयाद्वादयभिः” ।

उपसर्ह उ० उपसर्हते आस्त्यते उप+सर्ह-कृतौ कर्मणि
षञ् । (शालिष) । उपधाने बर्ह-हिंसायां भावे षञ् ।
२ उपपोडने च ।

उपसर्हण न० उपसर्हणेतर्कमणि ख्युट् । उपधाने “पुराणा
यथाः पुराण्यसन्दः सोपवर्हणैषान्वादिता दृष्टिणा” यत०
ब्रा० १२, ८४, १० बर्ह हिंसायां भावे ख्युट् । २ उपपोडने च
उपसर्हण् ति० उपगतौ बर्हो यस् संख्यात्वे ऽपि पय्युट् वात्
न ङच् । बहुसंख्यासमीपवर्तिनि ।

उपवाधा स्त्री उप+वाध-अ । समोडने ।

उपवाधु उ० उपगतौ बाहुम् अत्वा० । वाहोः समीपवर्ति-
न्युक्ते ततः इदमर्थे बाहुदि० इञ् । ओपवाहति
तत्सम्बन्धिनि ति० । समीप्यादौ अव्यया० । २ बाहु-
समीप्यादौ अव्य० ।

उपष्ट उ० उपगतं यञ् । प्रा० सं० घृणो० । ‘सोमाभिषवयञ्चे
“प्रावाणो घृतं रत्नं उपष्टः” ऋ० ७, १०४, १७, “उप-
ष्टः अभिषवयञ्चे” भा०

उपष्टि उ० उप+यञ्-इत् घृणो० । ओतुमर्हे यञ्चे “न
योः पश्चिदरश्चः” ऋ० १, ७४, ७, “उपष्टिः अवाहः”
भा० “मरुतां शृणु आसतामुपष्टिः” ऋ० १, १६६, ७,
ततोऽव्यर्थे सत् । उपष्टिमत् ओतुं योग्यं यद्व्युक्ते
“सयञ्चमिदमत्” तैत्ति० “उञ्चैषोप उपष्टिमान् जात-
स्य रूपम्” ऐत० ब्रा० । [सम्यग् भङ्गने रङ्गधीभावे च ।

उपभङ्ग उ० उप+भञ्ज षञ् कृतम् । शृङ्गादितः पलायने

उपभुक्त ति० उप+भुज-क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्लिन् । उपभोगे

उपभूषण न० उपभिनं भूषणेन अत्वा० सं० । वष्टावाभरादौ
“वष्टावाभरकम्पादिपालोपकरणादिकम् । तङ्गूषणान्ते-
दद्याद्यक्षात्तदुपभूषणम्” उ० । उपचारयञ्चे १०, १८०, ४४५म् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्तिप् । आद्यथे यज्ञाङ्गपाल-
भेदे क्तिप् “आद्य उपभृत्” कात्या० १, २५, उपभृत्संज्ञका
कुब् आद्यस्त्री” ऋक् “पात्रिभ्यां जुहूँ परिदृष्टोपभृत्या

व, नम्” १०, ६, “व्युत्पभृत्” आच० ऋ० ४, १, १ ।

उपभोग उ० उप+भुज-उञ् कृतम् । विषयसंभोगस्य
सुखभेदे “स्त्रीणां स्वपतिदायसु भोगकक्षः कृतः”
दा० भा० ऋ० । “न जातु कामः कामानासुपभोगेन
यास्यति” मनुः भारतम् । “आगमेनोपभोगेन नष्टं
भाव्यमतोऽन्यथा” । “इह कर्मोपभोगाय तैः संचरति
सोऽवयः” या० ऋ० । “प्रियोपभोगविज्ञेयु पौरोभा-
ग्यमिवाचरत्” कृतोपभोगोत्पुत्रयेव लक्ष्मी १, २७ः
भोगस्य विषयसंभोगजन्यसुखभेदः । अधिकं भोगस्य
वक्ष्यते । ततः अव्यर्थे इति । उपभोगितुं तद्वति
ति० “ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिनः । भा०
व० १६० अ० स्त्रियां ङीप् ।

उपभोग्य उप+भुज-यत् अन्वयार्थत्वे वृत्तम् । उपभोग-
योग्ये वस्तुनि अद्ये तु न कृतम् । उपभोग्यमित्येव ।
“अस्मत् सा नामवधूपभोग्यम्” कर्मा० । “किञ्चित्काको-
पभोग्यानि यौवनानि धनानि च” पञ्चत० । “पितृभ्याम्-
क्षपानानि पुरुषा येऽनुयासिनः । ते वै कृतोपभोग्यानि
ब्राह्मणानां ददुश्च ह” भा० आच० ८५ अ० ।

उपभोजिन् ति० उप+भुज-णिनि । उपभोगकारके । “निह-
ताभारशौचेषु परपाकोपभोजिषु” “उच्छिन्नवस्त्रिभिर्येषु
भिक्षकांश्चोपभोजिषु” सुश्रु० ।

उपम ति० उपमीयते उप+मा-उजर्थे क । उपमेवे । पदं
यद्विष्णोरुपमं निधायि” ऋ० ५, १, २ । “उपमसुपमेवमिव”
भा० । उपमीयते समीपे चिन्त्यते मि-भा० ड । २ अन्तिके
निरु० “यत् केतुसुपमं समस्तु” ऋ० ७, २०, १ । “उपमन-
निकम्” भा० । २ अन्तिकस्येति ति० । दिवसिदन्ता उपमा” ऋ०
१०, ८, १ । “उपमान् समीपम्यान्” भा० “राजानि जडे-
रुपमस्य पत्रेः” ऋ० ४, ४२, १ ।

उपमद्गु उ० “अक्रूरः सुषे तस्यात् सुफलकाङ्गुरिदक्षिणः ।
उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चास्मिन्नय” हरिवं० १५ अ०
इत्युक्ते सुफलकाङ्गुरे अक्रूरानुजे यद्वयं कृतियमेवे ।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र-यत् । आसन्त्रये कर्त्तव्यकर-
णाय प्रार्थनापूर्वकपर्वतनाकूपे व्यापारभेदे । “भासना-
पसम्भाषणज्ञानयत्नविमलुपमन्त्रणेषु वदः” पा० । “उप-
मन्त्रणसुपच्छन्दनम्” सि० की० । २ उपच्छन्दने ।
(खोसामदी) ततः अव्यर्थे इति उपमन्त्रिन् ।
(खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्मसचिवे । “सुसना-
मुपमन्त्रिणः” ऋ० ८, ११२, ४ । “उपमन्त्रिणः उपमन्त्र-

कान्तो नमस्तस्मै वाचमसुपहासयुक्तं वाचमिच्छन्ति भा०

उपमन्वनी स्त्री उपमन्यतेऽनया उप+मन्व-करणे ल्युट्
स्त्रीप् । अग्निमन्त्रसाधनद्रव्ये “चतुरौ दुष्मरो भवति
औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः सुव औदुम्बर इध्र औदुम्बरा
उपमन्वन्त्यौ” यतः प्रा० १४, ६, २, २१ ।

उपमन्व्यु पु० आयोदधौष्यशिष्ये कृषिभेदे । “धौष्योना-
सायोदस्तस्य त्वयः शिष्या बभूवुरुपमन्वुरावृष्टिर्वेदेषुति”
भा० १ अ० तच्चरितञ्च तत्र वर्णितं यथा ।

“अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौष्योपमन्वुनाम । तं चो-
पाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्वो ! गा रज्ज्वेति । स
उपाध्यायवचनादरज्ज्वाः स चाङ्गि गा रजित्वा दिवससुत्रे
गुरुवृक्षमाग्न्योपाध्यायस्यागतः स्थित्वा नमसुक्ते । तमु-
पाध्यायः पीवानमपह्नुदुवाच चैनं वत्सोपमन्वो ! केन हस्तिं
कल्पयसि पीवानसि दृष्टमिति । स उपाध्यायः प्रत्युवाच
भो भैक्ष्येण हस्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तद्येत्थं भोभैक्ष्यं
चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्व-
मेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तद्येत्थं पुनररज्ज्वाः कृह्णि
रजित्वा निशामुखे गुरुवृक्षमाग्न्य गुरोरग्नतः स्थित्वा
नमसुक्ते । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा
पुनरुवाच वत्सोपमन्वो ! अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न-
चाव्यञ्चरसि पीवानसि भृशं केन हस्तिं कल्पयसीति ।
स एवमुक्तुः तमुपाध्यायः प्रत्युवाच भो एतासां गवां पय-
सा हस्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नेतृप्रायं पय
उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति
प्रतिज्ञाय गा रजित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्नतः
स्थित्वा नमसुक्ते । तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वाच न-
तृषोपमन्वो ! भैक्ष्यं नास्ति नचाव्यञ्चरसि पयो न पिब-
सि पीवानसि भृशं केनेदानीं हस्तिं कल्पयसीति । स
एवमुक्तुः उपाध्यायः प्रत्युवाच भो फेनं पिबामि यमिमे

वत्सा साहृणां क्षत्रान् दिबल उद्गरन्ति । तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच एते त्वदसुखस्यया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं
फेनमुद्गरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्वेवं
वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति
प्रतिन्युत्य पुनररज्ज्वाः । तथा प्रतिषिद्धोभैक्ष्यं नास्तीति
नचाव्यञ्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुक्ते स कटाचिद-
रयदे क्षुधाक्षौर्कपलास्यभजयत् । स तैरर्कपलै-
र्भक्षितैः चारितककटुर्क्षौक्ष्यविपाकैश्चक्षुष्युपहृतोऽश्वो
बभूव ततः सोऽश्वोऽपि चक्षुःक्षयमाणः क्रूरे पपात । अथ
तस्मिन्नागच्छति सूर्ये चास्तावलाबलमग्नि उप-
ध्यायः शिष्यामनोचत् नायास्युपमन्वः तं जसुर्वनङ्गतो
गा रजितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्वुः स-
र्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कृपितस्ततोनागच्छति चिरं
ततोऽप्येव दधोवसृज्वा शिष्यैः सार्द्धं रज्ज्वां गत्वा त-
स्याह्णानाय शङ्खं चकार, भो उपमन्वो ! कासि वत्सै-
हीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोऽन्यस्मिन्
क्रूरे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्
क्रूरे पतित इति । स उपाध्यायः प्रत्युवाच अर्कपलाणि
भक्षयित्वाऽश्वोभूतोऽस्मत्ततः क्रूरे पतित इति । तमुपा-
ध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ कुहि तौ देवभजो त्वां
चक्षुःक्षान् कतराविति स एवमुक्तुः उपाध्यायेनोपमन्वु-
रश्विनौ स्तोत्रमुपवक्रमे देवान्श्विनौ वाग्मिर्हस्मिः ।
अश्विस्तुमपवर्ग्यं कथं समापयामास यथा “इत्थेवं
तेनाभिद तावन्निवावाहृतस्त्राहृतश्चैनं प्रीतौ ख एव-
तेऽपूपोऽशानेनमिति । स एवमुक्तुः प्रत्युवाच नान्तपूर्व्व-
मूचतुर्भगवन्तो । नत्वहमेतमपमपयोक्तुमुत्सहे गुर-
वेऽनिवेद्येति । ततस्तस्मिन्निवावृत्तः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत
उपाध्यायेनैवमेवाभिद ताभ्यामपुपोदत्त उपयुक्तः स ते-
नानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कृकषु यथाकृतमुपाध्याये-
नेति । स एवमुक्तुः प्रत्युवाच एतत्प्रत्युज्ज्वले भवन्नाश्वि-
नौ मोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमपयोक्तुमिति ।
तस्मिन्निवावाहृतः प्रीतौ खल्लक्षानया गुरुभक्ष्या उपा-
ध्यायस्य ते कार्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्यया भवि-
ष्यन्ति चक्षुःक्षान् भविष्यसि अयेवावाहृतसीति । स एव-
मुक्तुः श्विभ्यां खल्लक्षचक्षुःक्षुपाध्यायसकायमाग्न्योपाध्याय-
मभ्यवाद्यत आचक्षते च स वास्य प्रीतिमान् बभूव आह
चैनं यथाश्विनावाहृतस्तथा त्वं अयोऽवाहृतसीति ।
सर्व्वं च ते वेदाः प्रतिभासन्ति सर्व्वानि च धर्ममाह्णा-

धीति एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः। उपमन्योरपमन्यु
विदा० अञ्। औपमन्यव तदपतेर वक्ष्यते त तस्य लुक्।

उपमन्यवः “उपमन्यु पराधरकृषिखनेभ्यः।” “उपमन्यू नां

वाविडाभरहसिन्धुप्रमर्देति” आन् ० औ० छ० १२१५१, १२,

उपमर्ह ३० उप+मर्ह-वञ्। १। आखोऽने, २। ह्रिं वने, पूर्वप्रति-

विनायनेन २धत्वात्तरोत्पादने। यथा अस्तेभूः चक्षुःखो

वचिः स्वा-तिष्ठ इत्याद्यादेशे। २। निष्पीडने “अन्यास

तावदुपमर्ह मङ्गास अङ्” शा० द०। धान्यादेः ४। निष्पन्नलो-

करये च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्ह नसुक्तार्थे

न०। कर्त्तरि ण्वल्। उपमर्ह कर्त्तृकारके लि०।

उपमा स्त्री उप+मि-अ। १। सादृश्ये, “अनुसोपमाभ्याम्”

पा० उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी नट् ङतीया।

‘स्कटोपम’ भूतिसितेन यन्मुना’ भावे तु वङ्गात् ङतीया

मङ्गि०। २। अर्थाङ्कारभेदे च अर्थाङ्कारभेदेऽस्य

३६ ई ४०। विटतर्ह इत्या। न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये

२गवयादिष्वङ्गतिज्ञानरूपे, वेदान्तमतसिद्धे ४गवादिषा-

दृश्यज्ञानरूपे अनुसम्भेदे च उपमानवङ्गे विवक्षितः।

करये बा० अ। ५। उपमाने च। “अपि काङ्क्षतमध्यानं

बुधुचे न बुधोपमः” रघुः। “यथा टोषो निपातस्त्वो

नेकते सोपमा स्रता” मोता “वज्रते सोपमा दिवः”

अ० १, २, १५, आर्थे वञ्। औपम्य उपमाने न०।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रसिध्यते उप+मिज-लोपे-बा० अति।

ख्यूषाभ्याम् वक्ष्यन्मन्त्रसाधने स्तम्भे “सन्तुमुपमाहिव द्योः”

अ० ६, ६१, ६१। “उपमीयते प्रसिध्यते इत्युपमात् ख्यूषा”

वा यथा वृत्तं धारयति तद्वदित्यर्थः” भा०।

उपमाति स्त्री उप+मि-क्लिन् वेदे नि० आत् १। उपमायाम्।

“पूर्वीं हन्तोपमातयः” अ० ८, ४०, ८, खोके तु उप-

मिति रित्येव उक्तायै। उप+मीड-वधे-क्लिन् बा० आत्।

२। ह्रिं वने उपमातिवचिः। “रिभे धादृक्काकं भूदुपमात

वचिः” अ० ५, ४१, १६, उपमातये वनति वतु व्यापृतौ

इत्। ह्रिं वन्यापृत इत्यर्थः उपमातिवचिर्हना” भा०।

उपमात् स्त्री उपमिता भाला अवा० अ०। १। धालग्राभ्य-

मरः। वा हि मादृशस्य प्रतिपाद्यतीति तस्यासथात्वम्

२। मादृशस्यास्य मादृशत्वादिषु च। ताच्च “मादृशत्वा बा-

ल्लभानी पितृवादी पितृवत्त्वा। चन्द्रः पूर्वजपल्ली च

मादृशस्याः प्रकीर्तिता” दावभा० उक्त्वा० अ० उक्ताः।

असुरादिष्वङ्गुदायात् ऋदन्तात् ०पि स्त्रियां न ङीप्।

उप+मा-हृच्। २। उपमानकर्त्तरि लि०। क्तिवां ङीप्।

उपमाद् लि० उपमादवति उप+मद्-चिच् अच्। उप-
माद्वे कृषिजनके “देवानामुपमादङ्कवः” अ० १, ५, ५,
“उपमादम् उपमादकं यत्तम्” भा०।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा-भावे ल्युट्। १। सादृश्य-

ज्ञाने। करये ल्युट्। २। सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियो-

गिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव सूर्य-

मिथ्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धस्योपमानत्वम् प्रसि-

द्धस्योपमेयत्वम्। उपमानमभूद्विज्ञासिनाम्” कुमा० “उप-

मानमनुजामकीरद्वयाभ्याम्” भावः। ३। उपमिति प्रमाकारणे

उपमानवच्यपञ्च न्या० छ० इत्योर्देशितं यथा “प्रसिद्ध-

साधक्यात् साध्यसाधनसुपमानम्” छ०। “प्रसिद्धस्य पूर्व-

प्रमितस्य गमादेः साधक्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य

गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानसुपमितियत-

रत्वाध्याकारेण करणवच्यत्वम् अथ वा साध्यसाधनमिति

करणल्युटा करणवच्यत्वमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमिति

अन्यत्वे टीकाकृतः यथा अतिदीर्घगोवत्वादिपञ्चमरवैधर्म्य-

ज्ञानादुक्ते करमपदवाच्यतापङ्कः। एवमन्योऽप्युपमानस्य

विषयइति भाष्यं यथा मुद्रपक्षीवदथो औपम्यो विष-

ङ्गनीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्रपक्षीसादृश्यज्ञाने ज्ञाते

इत्येवमप्यो विषयइतीत्युपमित्या विषयीक्रियतइत्यादि”।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिर्दिष्टपूर्वकसुपमानस्य

प्रमाथान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा। “तत्र सादृश्यप्रमा-

करणसुपमानमिति केचित्। सादृश्यस्य पदार्थान्तरम्।

तथा हि। सादृश्यव्यवहारादभावितादस्ति सादृश्यं तच्च न

प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः असदृशत्वापत्तेः च

सुसदृशमसदृशव्यवहारास्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेः च। न च

व्यङ्ग्यमूयःसामान्यात्सत्यमूयत्वाभ्यां तद्वीरिति वाच्यं

वङ्गभिरत्यैव व्यञ्जमानवटादौ सादृश्यगोचरदर्शनात्

व्यङ्ग्यमभिसतादेव व्यवहाराद्विज्ञो अतिरिक्तसिद्धेः च। नापि

संयोगवत् व्याख्यातव्यमेकम्, गोवोपपन्नितसादृश्याच-

वत्वात् गवयवत्, गोरपि असदृश्यत्वप्रसङ्गात् गोरसदृशत्वे

संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिर्दिष्टत-

त्वे क्वचित्तिरेकत्वेन गोनिष्ठतया चासुगमत्वप्रसङ्गः। किन्तु

प्रमाथयं भिन्नम्। नचैकैक्यमिच्छादुत्तगतत्वाभावाच्चातु-

गतप्रत्यक्षः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनु-

मनचित्तिरेकसादृश्यत्वसामान्यात् वृत्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा

जातिवद्व्यवस्थेयवत् अक्षरवच्यत्वात्सर्वोपपत्तेः। तच्च

प्रत्ये न शुचः कर्म वा, शुचकर्मवदतितात् न च सदाभाव-

इति त्वादेव तत्र व्यवहारः स्वाश्रयवैसादश्येऽपि तत्र तत्-
प्रतीतिः । अतएव नाश्रयसादृश्यात्, सामान्योपपत्त्यात्, वा-
धकाभावादिविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च । नापि सामान्यं
तद्वि न सर्व्व इत्येकमनभ्युपगमात् सुषडयमन्द्सडय-
व्यवहारानुपपत्तेः । अथ विजातोयले सत्यवयवगुणधर्म-
इतिभूयःसामान्यं तत्, अतएव दूरस्थे प्रतिभोगिनि
भूयःसामान्यज्ञानाच्च तत्र सादृश्यप्रत्ययः वनं, प्रासाद-
तिवत् बहुत्वस्य सुषदायस्यैकत्वादेकं सामान्यमिति धी-
प्रयोगौ अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात् सामान्यबहु-
त्वात्सत्ताभ्यां सुषडयमन्द्सडयव्यवहारः । यदुच्यते । “सा-
मान्यान्धेव भूयांसि ह्युत्थावयवकर्मणाम् । भिन्नं प्रधानसा-
मान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते” इति साजालेऽप्यारविन्दहृदयवत्
यममयोरवयवादिह्ये गुणादौ जातो च सदृशप्रत्य-
यात् विसडययोः कर्मभूयोरभयोःसुषदायत्वाच्च । नापि धर्म्य-
न्तरे धर्म्यन्तरइतिधर्मबाहुल्यम् असाधारणधर्म्यभूतत्वे
सति तद्वत्तमभूयधर्मवत्त्वं वा स्मितात्मन्माभावप्रतियोगि-
धर्मसमानाधिकरणभूयोधर्मवत्त्वं वा लिखतः पक्षादि-
भेदेन भूयस्त्वस्याननुगतत्वात् । नापि कपिकुक्षवन्तिलप-
र्यवसन्नं विसडययोरपि कृत्स्नमययोः सादृश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तं “एवं जातिगुणव्यक्रियायस्तिष्ठु धर्मतः । एकैक-
इतिसामान्यभेदादेकत्वं चित्तेति” । अथ व्यावर्त्तकधर्मो-
क्त्या तद्वत्तमर्भाहुल्यं सादृश्यबाहुल्यञ्च लिखतरादिभू-
तगत कृत्स्नमयकयोस्तु बहुव्यावर्त्तकं साधारण्यन्तुलभतएव
भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेन्न व्यावर्त्तकसमसङ्केतान्तेना-
गण्यतेनापि सादृश्यव्यवहारान् । किञ्च सामान्यान्धा-
न्यभेदानामिहानि सादृश्यान्तु भिन्नम् । सामान्यं
निःप्रतियोगिकं तद्विषयञ्च । सादृश्यान्तु सप्रति-
योगिकं तद्विषयकञ्च । अथ भेदे सति तद्वत्तमभूयः-
सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च प्रत्यान्ययमन्धः सप्रतियो-
गिकश्चेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदवदित्येन तस्मात्
सडय इति स्यात् नतु तेन तस्य वा सडय इति स्यात् ।
नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सडय इति
स्यात्, अवधी किं तथाप्रतीतिप्रयोगी न तु प्रतियोगिनि,
अभावेऽपि षडाच्चेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्वत्तमभूयः-
यदि सादृश्यं तदा तत्तातद्वत्तमयोः सहस्रप्रसङ्गात् । तद्वत्त-
मवता किं तत्ता तद्वत्ता च तद्वत्ता यदि च तत्तैव तद्वत्ता
तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथा च तद्वत्तमवताप्राने
तस्यभिधानवत् षोडशमिति स्यात् नतु तद्वदिति । एवं तद्व-

तैव किं तत्तेति गवयेऽपि गोवद्विषयपदेभौ स्वाताम्
गोगतसाभान्ययोगित्वेन गोवत्तत्ताश्रयत्वात् । नापि विशेषः
प्रत्यक्षत्वात् । न समवायः, इतिभनत्वात् इत्यतिरिक्तं साद-
ृश्यं वस्तुसादृश्यं भावेऽभावो वा भावोऽपि सगुणं निर्गुणं
वा, निर्गुणसामान्यप्रतियोगिकप्रतियोगिकं वा । सामान्यमपि सा-
मान्यवत्तःसामान्यं वा सामान्यवत्त्वे अन्धोऽअन्धो वा
निर्गुणं निःसामान्यसामान्यप्रतियोगिकप्रतियोगिकप्रतियोगिकं वा ।
इति यथायथं सप्रपदाद्योन्मत्तमिति तत्र व्यवहारानुप-
पत्त्या तद्वत्तमभूयःवात् अन्यथेतादृशविकल्पेन सामान्यवि-
शेषसमवायानामपि इत्यादित्यवधानोत्तदर्शनतत्त्वं स्वा-
दिति । उच्यते । असाधारण्यान्तुतद्वत्तमभूयःवत्त्वं तद्वत्ता-
दृश्यं यमजादिसाधारण्यं भेदावदिततत्ता च निरवधि,
तद्वत्तमभूयःवत्त्वं तद्वत्तमभूयःमिति तद्वत्तमभूयःवत्त्वं तस्य स-
प्रतियोगिकत्वं तवापि सादृश्यं तदेव सप्रतियोगिकत्वं
न तु भेदोर्भादिवत्तावधित्वं तस्मात् सडय इति प्रत्यया-
पत्तेः । बहुत्वञ्च लिखतरादिसाधारण्यमिति नास्तुगमः ।
न चातिप्रसङ्गः कृत्स्नमयकयोरपि प्राणित्युचित्यदुःखि-
त्वादिना सादृश्यात् । अतएव वैसादश्येऽपि आह्लादक-
त्वादिना चन्द्र इव मुखं, बहुत्वयोरत्वादिना मङ्गिणीव
गौरिति । बहुत्वतद्वत्तमभूयःवत्त्वेन सुषडयमन्द्सडयत्वम् ।
अतएव गवये गोसादृश्यं मन्तद्वत्तमभूयःवत्त्वं विवेचयति ।
वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् ।
तत्तद्वत्तमभूयःवत्त्वेनोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्वं
भालेषु दृष्टान्ते पक्षसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्ष-
काभ्याम् । न चेते गोषा मुखे बाधकाभावात् । तस्मात्
केनचित् कस्यचित् कचित् सादृश्यं नत्वतुगतमसि ॥ किञ्च
सादृश्यबहुतधर्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्वत्त्वव-
हारनिश्चयात्मकमस्तु निमग्निकेन । अन्यथा लिखतरादित्वे
तु व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्वमननुगमं स्यात् । व्यञ्जक-
मननुगतमपि वञ्चो प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यञ्जकानां
वैजात्यात् भूमाकोकादौ वञ्जिव्याप्तत्वेनानुगतम् ।
अत्रापि तद्वत्तात्मनस्योति चेत् सादृश्यं तद्वत्तात् तदेव
तद्वत्त्वव्यवहारनिमित्तं न तु तद्वत्तमभूयःवत्त्वज्ञानं, न
व्यञ्जकमेवानुभवविरोधात् तद्वत्तमभूयःवत्त्वज्ञानं
विना सुषडयमन्द्सडयत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्वत्त-
मभूयःवत्त्वम न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति अव-
कृत्स्नमधिकमिति चेन्न सादृश्यवत्त्वस्यापि सप्रतियोगि-
त्वात् वस्तु तत्तातद्वत्तयोः सहस्रः स्यादिति तत्र तत्तैव

तद्वर्षवत्ता तदभेदो वा तत्ता वा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते । भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्वर्षवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात् । नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वपक्षे तद्वद्वद्वयमिति स्थाप्यत्वमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवत्त्वपक्षे वद्वद्वयः, एकल नानासम्बन्धावगमात् । तद्वद्वद्वयमपि भवत्येव यवत्तावद्वयमिति । तन्मात्रमपि स्थाप्यादिमिति वद्वद्वयधीः स्यात् न तु गोवद्वय इति चेन्न एकलोभयवत्त्वः ससृज्योऽत्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्वत् सादृश्यमिति विवेकात् नवीनास्तु । विवेकस्यसृज्यद्वये इतरसकलव्याप्यसादृश्यमनुभूयते न तु तद्वद्वयमात्रवत्त्वजातिरिति तद्व्याभावे जातेरनाश्रयत्वेनानिश्चयप्रसङ्गात् । नापि जन्म धर्मान्तरमस्तीत्यधिकं सादृश्यसुमेयं तवापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकं विना कथं तत् सादृश्यमिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिवत्तात् इत्ये तथा, गुणादो तु व्यभिचारात् अतएव न व्यङ्ग्येनाभ्युपनिहिततद्भावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः । तत्तु - न्न निश्चयं सृज्यं न सृज्यमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सादृश्यत्वापत्तेः किन्तु विवेकसादृश्यं तद्वाट्टं विहिततत्वेऽक्रियाविशेषानुष्ठानादन्ये वामप्यस्तीति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विवेकसादृश्यास्तु तत्सादात्मनामानन्त्यात् अनादिनिधनत्वादनुपपन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्येऽपि ननुतत्पक्षस्युपपन्नसमानजातीयं कार्यमस्ति । यच्च व्यक्त्याभेदे जातेरनिश्चयत्वापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रत्येऽपि तद्वद्वयानम् । अपि चैकलप्रतिबोधिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वैकम्, सृज्यमन्वद्वद्वयव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकपक्षे सर्वपक्षप्रसङ्गात् । प्रतिबोधिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य कलाक्रमे तदेव व्यवहारमिति मित्युक्तम् । किञ्चैवं विसादृश्यमपि स्यात् । न च सादृश्यभावात्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्यभावात्वेनैव प्रतीतिविरुद्धस्य निषेधाद्येवादिदि चेन्महि गौरिव कृष्णीत्वस्य वाक्त्वस्योदरत्वादिना विपक्षितसादृश्याभावात् । यवने विसादृश्यं न स्यात् न हि तत् गोसादृश्यं तदभावात् । तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवैसादृश्ये । वत् तद्वद्वयनेकधर्मवत्त्व सादृश्यं तेनाभेदेऽपि 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्द्वयं रामरावणयोरेव' इत्यादौ सादृश्यं न चैवं गौरपि गोवद्वयत्वे गवयपदाभिधेयत्वाद्भासते तत् सादृश्यं तद्वद्वय

विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा सृज्येऽतिप्रसङ्ग इति तस्य तस्य तेन वा सृज्य इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः सङ्घर्षो वा सम्भवति । गगनं गगनाकारमिच्छादौ तु गगनाद्यैव सादृश्यधर्मवत्त्वान्वदित्यल तात्पर्यम् । यद्वा सगान्त्रीयगगनसागरोपमानत्वं तयोर्द्वयविशेषे तयोरेव युद्धान्तरसुप्रमाणमिति । नन्वेवं देवदत्तस्यैव वा भवत् तत्सदृशत्वावयवमिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यमिच्छयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेयैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स एवायं न तु सत्त्वद्वय इति, सृज्योऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ । न चाल सृज्यपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं सृज्ये सम्भवति सृज्यत्वाया व्ययोगात् । तस्मात् पदाध्यान्तरं सादृश्यमिति । स्यादेतत् । मा भूत् पदाध्यान्तरं तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यत्वात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानसुप्रमितिः । न चैतत्प्रत्यक्षं विशेष्यासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अप्रत्यक्षमस्तीति । अथ सृज्यद्वयान्तरवर्धने चो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्त्वद्वय इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिपक्षे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गोमवयवसदृश्य इत्युत्तमिति चेत् व्याप्तिपक्षे विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृश्यं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि न प्रत्यक्षं विशेष्यस्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि तद्वत्त्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात् । न च गौरितद्वयसदृश्यः गवयगतभूयोऽवयवादिशान्त्ववत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं न प्रत्यक्षमिति । न हि गोसदृश्यो गवय इत्यद्विसदृश्यो गौरिति वाच्यम् । गवयनिश्चयितगोसादृश्याप्रसङ्गो तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् । किञ्च तवापिपत्तिव्यतिरेकानुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं यक्यमित्युक्तम् । नन्वेवं करमे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करमवैधर्म्यज्ञानमपि ज्ञानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करमवैधर्म्यं यदि करमवैधर्म्यभावात् तदाऽस्मृते गवि प्राङ्मुखतावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करमव्याहृतधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्माणां करमेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ तत्प्रतियोगि

निसैतद्विषयसादृश्ये भावसाने समानसंविद्धं वेद्यतया एतत्
प्रतियोगिकतया तद्विषये वैधर्म्यं ज्ञातमिति चेन्न वि-
षयविशेषप्रतियोगिभेदेन समानसंविद्धं वेद्यत्वादिभेदः ।
एतत्सदृश एतद्विषयं स इत्येतद्विषयकप्रत्ययातुद्वयाच्च
तद्विषयकप्रत्यये तत्त्वज्ञिकवैधर्म्यं हेतुत्वात् । ननु प्रत्यये
विशेष्यसंज्ञिकवैधर्म्यं तु यावद्विशेष्यसंज्ञिकवैधर्म्यं गौरवात् अ-
न्यथातोतानागतव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्ययः न स्यादिति
चेन्न अतोतानागतविशेष्ये सामान्यव्यवस्थायाः सत्त्वात् ।
अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतसंज्ञादिमन्त्रं तच्च गवये
गोसदृश्ये भावसाने गवि भातमेव यथा गोगतसंज्ञि-
त्वादेर्गवयगतत्वं गवये गोसादृश्यं एवं तस्यैव गवयगतस्य
गोगतत्वं गवि गोसादृश्यं तच्च निश्चयेन ज्ञातं सामान्यसंज्ञि-
त्वेनेन्द्रियसंज्ञितत्वात् अथ न स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञा-
यामिति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतसंज्ञित्वादि-
ज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गौरवसंज्ञिकत्वात् तस्मादेतत्सदृश एत-
द्विषयं एतच्छाहीनः स इति ज्ञानं नातुमानात् विशेष्या-
वज्ञिकत्वं तद्विषयज्ञातत्वात् । एवञ्च प्रतियोगिकपदार्थ-
ज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानसुपमानं प्रत्यक्षादिकं विना-
कीदृशपक्षे पूर्ववत्सुपमानमिति वार्त्तमेतत् तथा हि । पर-
स्परसदृशं कृष्णादिकं प्रत्यक्षमती यो ज्ञात्वा दृश्यप्रतियोगी
स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गोगवयस-
दृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा आता भगिनी ।
गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गोगवयगतसादृश्यविसि-
द्ध्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् अन्यथा
सादृश्ये गौरवमव्यापत्तिः यत्सदृशं सामान्यतो व्याप्तिपक्षं
विना एतत्सदृशः स इति कदाचिद्धेः यत्सदृशं व्याप्ति-
पक्षेऽस्मात् अतिरेकी परेवावर्त्तपत्तिरित्यन्यदेतत् । सादृ-
श्यस्योभयवृत्तिभक्त्यश्च किञ्चिद्विशेष्यसंज्ञिकत्वात् प्रत्यक्षेण
भानं यावद्विशेष्यसंज्ञिकवैधर्म्यं प्रयोजकत्वात् । अन्यथा
अथ स इति आन्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का मतिः । जन-
श्वेन चैतद्विषयसादृश्यप्रतियोगित्वपक्षः प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं
परामर्शेन प्रयोजकत्वस्य ज्ञम् । कीदृशो गवय इति जि-
ज्ञास्या यथा गोसदृशवत् इति स्तोत्ररवाक्यस्य तथा
भूते पिच्छे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थादुपमाने-
ऽथ गवयसदृशस्य इति मतिरुपमानकत्वम् । न चेवं वाक्य-
कालात्, अप्रत्यक्षीकृतपिच्छस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य-
क्षकालात् अस्तुतवाक्यापि प्रसङ्गात् । नापि तयोः
समाहारात् स हि प्रमाद्यवभाकारो वा कलवभाकारो वा

आद्यो प्रमाद्यत्वे सति समाहारः समाहृतयोर्वा प्रमाद्यत्वं,
कलानेकत्वे समाहारात्सुपपत्तेः तस्य परस्परसदृशकारिण्य-
त्वात् । नान्यः वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्थयोः
अतिहारोपपत्तेऽपि गवयपिच्छसम्बन्धेनापि इन्द्रियादिना
तद्विषयसादृश्यात्सुपपत्तेः सम्यपरिच्छेदादिभेदः । कलवभा-
कारे च तदन्तर्भावे यद्वातुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्कलस्य प्रमाद्यवभाभाव एव अन्तर्भावे वा
मिथ्यतो सीमा । तत्सदृशधारणेन्द्रियादिसादृश्यत्वं अस्ति
तर्हि सादृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः ।
न तस्मिन् सति तस्यात्सुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशि-
ष्टगवयपिच्छस्य वाक्यार्थस्य तत्ततः कालान्तरेऽप्यनुस-
न्धानवत्त्वात् सम्यपरिच्छेदोपपत्तेः । तस्यादागमप्रत्यक्षा-
भ्यासम्यदेवेदमागमस्य तिसहितं सादृश्यज्ञानसुपमानप्रमा-
द्यमिति जरकैयविक्रयजन्यप्रत्ययः । तच्च वैधर्म्येऽनुप-
पत्तेः । यदोदीच्येन क्रमेणकं निन्द्योक्तं धिक् करभसतिदी-
र्घदीर्घं प्रत्यक्षपक्षौष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाग्रं कुक्षि-
तावयवसंक्षिपेयमपसदं पशुनामिति, तदुपलब्ध दाक्षिणात्य
उत्तरापचं गतसादृश्यं वक्ष्यन्त्य नूनमसौ करभ इति
प्रत्येति । तच्च किं मानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात्
न च प्रमाद्यान्तरं सम्भवति । उच्यते । न तावदुपगतं
प्रवृत्तिनिमित्तसुपलक्षणं विना, प्राग्भिज्ञानतः शरीरैकत्व-
वार्त्तनां शरीरविशेषे चैवादिपदवैक्यशृङ्गपाङ्किका
गवयपदार्थपिच्छे गवयान्तरेऽपि सम्भावात् । नाप्यन्यथे
पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽस्मादादिपदवत्, अतएवाभ्य-
क्षत्वाच्च उपलब्धस्य च यत्तौ वक्ष्यमाणा तद्वदेव । नापि
योगनिर्णयनात् पाठकादिवत् शेषलक्षणे, अन्यथा पठि-
क्रियात्सुपस्थिते पठितप्रयोगः स्यात् । अतस्तदुपलक्षण-
नादिकोगिन शक्तिः । अवच्छेदकतया तत्सदृश्येऽपीति
योगाभावात् । नाप्युपस्थितनिमित्तसदृशपक्षेण पूर्ववदिप-
दवत् तदभावात् । अतो गन्वाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन
निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्यात्सुपलक्षिते गवय-
त्वादौ गवयादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः । अन्यथा
कलवभावात्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुप-
स्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिर-
न्योन्यामन्यात् अथ वाक्यादेवानेन सम्यः परिच्छिन्नः के-
वलस्य प्रत्यभिज्ञानाति योगोसदृशो गवयपदवाक्यत्वेन
मवावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न न हि
सादृश्यमेव निमित्तसमस्युत्तीतगूनामवयवकारप्रसङ्गात् गौर-

वाङ्मापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव नोभयं स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्त्येति देशवाक्यप्रबोधादनुपपत्तेः । गवयत्वेत्यर्थे व्युत्पत्तौ न गोषादृशे निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । न च यदा यदाक्यं समवपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं कृतं तत्प्रवृत्तिनिमित्तं हेत्वृतिरप्यजनसमयसङ्गीत एव वेदराशिरेङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे नववाक्यस्यैवास्या प्रागेव बोधितत्वात् पर्यायवित इति वाक्यं गोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तस्यैवोः सन्देहात् पश्चादवयवत्वेऽवगते तर्कपुरस्कृतात् । सादृश्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोषः इत्येवैवाभ्यस्यो भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाक्य इति सामानाधिकरण्यात्माने व्याख्योपपत्तौ सामान्तरूपनीतानयेत्वात् रक्ताकरसन्देहेऽपि घटो भवतीति शक्यत्वं अन्यथा पर्यवसितेऽपि वाक्ये भानान्तरसङ्कारात् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थस्यान्वयबोधोऽस्ति युक्तं तत्सामान्तरायेत्यर्थम् । यदि च प्रतीतसंनर्गबोधायातोऽर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्योपपत्त्या बटीः प्रवेशयेति वक्ष्यमाणसु गवयपदाव्युत्पत्तिं प्रति तद्व्यवस्थिते वाक्यमात्रे मोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोषादृश्यं तदिति तात्पर्यतो मोषादृश्यपदेन बोधसामानाधिकरणं गवयत्वसुपलक्षितं कल्प्यते । न तु यथा भूभोऽस्तीत्यत्र ब्रह्मो तात्पर्यमनुमानेन निर्वह्यतीति न कश्चापि न चात्र प्रमाथान्तरमस्तीति येन तद्विरोधोऽस्तुमानस्यासिद्धेः । अन्यथाभ्युपगमात् न च वाक्ये न कश्चापि, तस्याः वदधर्मत्वादिति वाक्यं एकपद एव कश्चापि पदान्तरम् निर्यामकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन कश्चापि तदुपस्थितावपि व्यक्तिरप्यप्यता न चात्रैव शब्दादिति विशिष्टवाक्यता ग्राहकानामान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च बहिर्वर्ती धर्मोऽव्यवस्थाः सोऽपि तदुपस्थित इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवदुपस्थितवैधतात्पर्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये नववयवविशिष्टव्यक्त्येवैव कश्चात् । अथ यदा गवयत्वे शाब्दात् तात्पर्यं गोषादृश्यसङ्गच्छते, तदा कश्चापि न च शाब्दात् तात्पर्यमवगतम् अन्यथा भूभोऽस्तीत्यत्रापि शाब्दादिति चेत् न उपस्थानकालान्तराभावे तात्पर्यस्यैव शाब्दात् तात्पर्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा, अन्यथाभ्युपगमात् । सैवं यत्न प्रवृत्ति-

निमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोपदृश्यः स गवयसङ्गवाक्य इति कश्चाप्युपस्थानमात्रं तत्वायुक्तसामपीतः समयपरिच्छिन्नमवश्येव न च व्युत्पत्त्युपस्थित्येव प्रवृत्तिनिमित्तविषये तात्पर्यं यदनुपस्थितेनैव बोधोऽस्ति स्यात् । अपि च अधिक करभसतिदीर्घधीनमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यकस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः अतएव वाक्यार्थम् अर्थं करभसङ्गवाक्य इति भवति भवति । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषये तात्पर्यमपि कश्चाप्युपाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव न कश्चाप्युपाया वीजः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कृतादिप्रबोधनकत्वं प्रवेशनसंग्राहकं तादृश्यं च प्रवेशनादौ ब्रह्मादेरनन्वयात् तात्पर्योपपत्तेरपि तत्पर्यवशात्वात्तातुभयकत्वात् । अथ प्रकरणादेरनुगमः तात्पर्यव्याख्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्योपपत्तिरेव तद्विधीनस्य शाब्दादिति चेत् न भूमादिवदननुसंग्रापि व्याख्याविरोधात् । तथात् गवयसङ्गः कश्चापिदुपस्थितः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मो गवयपदवाक्य इति शाब्दासिद्धेयम् । तच्च प्रमाथसङ्कारि न च तस्यैव दशायां प्रमाथान्तरमस्त्विति यत् प्रमाथसङ्कारि तत्रमाथान्तरमास्तीत्यर्थम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयसङ्गो गवयत्वविशिष्टवाक्यः अस्ति इत्यनन्तरंऽपि युक्तः प्रयुक्तमानत्वात् गवि गोसङ्गवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो बो धर्मो तस्य वाचकत्वपक्षेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च शक्तिमत्तात्वा एकाग्रं क्वापि अयभारयितं यद्यपि सामानाधिकरण्यात्मात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोषादृश्यनिमित्ततागौरवस्यानवतारोपमानस्याभ्यवतारः । तथा च तर्कस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यद्यपि तस्यैवमिति चेत् तर्कस्यानिवाचकत्वात् न चात्र तर्को व्याप्तिप्रवृत्तौ को वेन विषयबाहुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसङ्गतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिन्नमिति न तु सामान्तरं कस्यापि तर्कः सङ्कारो कल्प्यते इति चेत् इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमप्यत्र न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्ध्यापि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति सामान्तरं विना प्रतीतेः अस्तुमिति व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारात्कल्पनियमात् । अथ अर्थव्याप्यं

पानाम्यतो दृष्टेन विशेषबाधवृत्ततेनान्यद्व्यानामित्यतः
प्रतीयते अथवा विशेषवृत्तस्य तद्विपर्ययस्य वा प्रमाथ-
त्वात् बाधकाणां प्रत्यव्यावृत्तैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं
जन्यद्व्यानामित्यतः केन पञ्चाशत्, तत्रात्रापि गौरवाच्च
तत्कवृत्तसामान्यतो दृष्टादिना पूर्वस्तिमित्तकत्वं
प्रायते पञ्चाशत्तिरेकी स्यात् कायप्रमाथान्तरायेकयो
पञ्चप्रमाथवृत्तारित्यस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छायाभेदे-
नबाधवृत्ततपरपरबाधकैरेव तादृशप्रतिषेधैश्चिच्छाद-
न्यद्व्यानामित्यपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोऽष्टेन,
विशेषवृत्तयोपस्थितिरिति विशिष्टवैयर्थ्यतोऽभिप्रायः
तर्कानवगारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वात् । न च
व्याप्तिपरिमितं वाक्यं यो गोवदृष्टः स गवयपदार्थ इति
वाक्यादवगतव्याप्तिरनुमित्युदाहरणं गवयपदार्थात् गोव-
दृष्टत्वात् अतिदेशकावागमनपरिच्छेदवदिति वाक्यं न हि गो-
वदृष्टं चात्वाऽनेन पृष्टः स किं वद्व्याप्य इति किन्तु वा-
मान्यतो गवयपदार्थमवगम्य कोदृगिति तथा च यद्योग-
प्रायमास्थानं तस्यैवार्थत्वं ततः किं तेन । अथ सत्यपर-
मितं वाक्यं किंचिद्व्याप्योवादिमिति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयो-
क्तव्यम् अवगम्यो गवय इति व्यवहृत्तस्यो गोवदृष्टत्वात्
अस्तु न तथा नास्ती गोवदृष्टः यथा कस्मीति चेन्न न हि
वृत्तादीनां विषयत्वे प्रमाथमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुष्टान-
त्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकानिकत्वात् अथ कोदृक् किं-
चिद्वृत्तः इति प्रश्नार्थो नञ्नेन लिङ्गमत्ताया गवयपदस्य
वाचकत्वं कस्यचिद्व्याप्यत्वमवगतं येन तदर्थः प्रश्नः । अथ
प्रवृत्तिमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नो गवयपदं येन निमित्तेन
वर्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेत्तु न हि तदनुमेवमेवे-
त्यनेन निश्चितं येन तथा स्यात् चानिहेतुमात्रप्रज्ञे तद्वि-
शेषेणोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियवृत्तिकर्ममध्युत्तरयेत्
वनं गतो वृक्ष इति तस्माद्विस्तृतेभ्योऽप्यत्र प्रश्नः कोदृक्
गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्तते, गवयत्वस्य
वाचादुपदर्शितमवगम्यत्वात् पृष्ट उपलक्षणं वादृष्टमा-
चष्टे पञ्चादृष्टेऽपि पिबेतिदेशवाक्यं अरतस्तर्कवृ-
कारेण गवयत्वविशिष्टो भूमिं गवयवद्व्याप्य इति प्रवृत्ति-
निमित्तविशेषः परिच्छिन्नस्तिरुपमानकत्वम् इत्यनेन

वेदान्तपरिभाषायां “सादृश्यप्रमाणकरणमुपमानम् । त-
द्यादि नगरेण दृष्टगोपिबुद्धस्य उरुवृक्षे वनं गतस्य गव-
येन्द्रियवृत्तिकर्म इति भवति प्रतीतिरयं पिबेतिगोवदृष्ट-
इति तदनन्तरं च भवति निर्वयोऽनेन सद्यो मदीया

गौरिति । तत्रात्रव्यतिरेकायां गवयनिर्गोसादृश्यज्ञानं
करणं गोनिर्गवयसादृश्यज्ञानं फलम् । नचेदं प्रत्यक्षेण
सम्भवति गोपिबुद्धस्य तदेन्द्रियावृत्तिकर्मत्वात् नाप्यनुमानेन
गवयनिर्गोसादृश्यज्ञानात्प्रकृतात् । नापि मदीया गौर-
तद्वयवदृष्टी एतद्विषयादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्य-
प्रतियोगो स तत्सदृश्यः यथा मैत्रिणिसादृश्यप्रतियोगो
मैत्रो मैत्रसदृश्य इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाक्यम् एवं
विधातुमानामवतारेऽप्यनेन सद्यो मदीया गौरिति प्रती-
तिरनुभवसिद्धत्वादुपनिर्गोसादृश्यव्यवसायाच्च । तस्मादुप-
मानं मानान्तरम्” ।

वा०त०को० तस्य प्रमाथान्तरत्वं निराकृतं यथा
“उपमानं तावत् यथा गोप्यथा गवय इति वाक्यं तच्छ-
निता धीरागमय योऽप्ययं गवयवृद्धो गोसादृश्यस्य
वाचक इति प्रत्यक्षः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि यद्वो यत्न
वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽस्ति ह्यनन्तरं तस्य वाक्को यथा गोयद्वो
गोत्वे, प्रयुज्यते चैवं गवयवृद्धो गोसदृश्ये इति तस्यैव
वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु गवयस्य चतुःस्रि-
जटस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अतएव अर्थमा-
थायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नञ्जान्यात् गवि
सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि मातृ-
नन्तरवर्त्ती मातृनन्तरं सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स
चेन्नवमे प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति
यत्न प्रमाथमुपमानं भवेदिति न प्रमाथान्तरमुपमानम्” ।

एतन्मतं च सविज्ञता विस्तरेण निराकृतं तस्य प्रमा-
थान्तरत्वं सचर्चितम् । तदेतत् सर्वसिद्धि भाषा० उक्तं यथा
“प्राचीनस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्-
वादीनां वा स्यात् वा करणं मतम् । वाक्यावस्थाति
देशस्य अतिव्यापार उच्यते । गवयादिप्रदानात् शक्ति
धीरुपमाकत्वम्” । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्ति
प्राकृता स्मृता यथा “शक्तिपङ्कं व्याकरणीयमानात्
कीर्णप्रकाशाद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य येनाद्विहतेर्वदन्ति
वाजिहृतः सिद्धपदस्य दृष्टाः” ।

उपमानचिन्तामणि उ० नञ् शोषाध्यावृत्तते उपमानप्रा-
पारयव्यवस्थापके पन्थभेदे उपमानवृद्धे प्रायेण स पन्थ
उपम्वृद्धः स एव पन्थ उपमानवृद्धत्वेन प्रविष्टः ।

उपमारण न० उप-न-विच-वृत्तुः । वचनप्रवाहे वचोऽवध-
योदकसमीपं गत्वा हविर्गोऽस्य प्रमेये “उपमारणप्रकारश्च
यत० मा० २, ५, १, ४१ उक्तः “दृष्टीमेव प्रतिप्रस्थाता कृत्वा”

प्रवृत्ताति तयो वैश्वदेवेन यजमानयोर्वससी परिहिते
स्यातां ते एवात्मापि स्यातामद्यास्यै वाचस्यै पयस्यायै
जामकर्ममित्रमादायावभृथं यन्ति वक्ष्यतां वा एत-
स्मिन्वृत्तायै तत् न साम गीयते न ह्यतः साम्ना
निष्ठुन क्रियते ह्युत्तरेत्याभ्यवेत्योपमारयति । 'यजमा-
नयोर्वजमानतस्तुपत्योः । जामकर्ममित्रं जामोऽतिपा-
त्रेण दग्धः पात्रे संयुक्तः क्वचिन्नेत्येव ज्ञप्यत इति कर्मः
जामचासी कर्मचेति जामकर्मस्तेन मित्रं हविरादाय
अवभृथसदृकं प्रति यन्ति एतत् जामकर्ममित्रं हविः
वक्ष्यन्तम् । सौमिकावभृथवत् प्रयुक्तं सामगानं निषेधति
तत् न सामेति न ह्यतः वक्ष्यप्रवासे साम्ना किमपि प्रयो-
जनं क्रियते अवभृथ समीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति
अथ प्रलपति भा० । एतत्तयोपमारवाभिप्रायेण कात्या०
२०, ८, २, छल्लदृष्टौ 'कृतः कुक्षोपमारवाभ्यमेव पूर्वयो-
रुच्योः कर्ममिति युक्तम्' कर्त्तव्यम् ।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं इत् । प्रतिमासभवे
पितृणां आहुते 'विराड् वा इदमप्य आसीत्' इत्युपक्रम
'सोऽहं क्रामत्' वा पितृनामभ्युक्तं पितरोऽज्ञत वा वाचि
समभवत् तस्मात् पितृभ्योनास्य उपमासं इदं प्रति पितृ-
वाचं पन्थां जानाति न एव वेद' अथ० ८, १०, १६ ।

उपमित् लि० अवसमीपे भविते लिखते उप+भि-क्षिप् ।
१ उपमित्वाते २ उपस्थापयितरि च 'स्थूयेव जगता उप-
मितावन्' अ० १, ५, ६, १, 'उपमित् उपस्थापयिता बडा
उपनिदुपनिष्ठाता स्थूयेव' भा० १ स्थूयावात् 'जमावड-
पमिन्न रोधः' अ० ४, ५, १, 'उपमित् स्थूया' भा०
'उपमितं प्रतिनितामवोपरिमितासुत आकाश्या विश-
वाराया महानि वि वृतामहि' आकाशमन्त्रे, अथ०
८, १, १ । कर्त्तरि क्तिप् । ३ उपमाकर्त्तरि ।

उपमित लि० उप+भि-क्र । १ साहचर्यानुयोगिनि । यथा
चन्द्र इव सृजमिन्नादौ सृज, तस्य चन्द्रसाहचर्यानुयोगि-
त्वात् 'उपमितं आत्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' पा०
नरव्याजः नरो व्याज इव वाक्ये व्याज उपमानं नर
उपमितः । अतः समास व्याजस्य व्याजप्रयोगे कल्या
आजस्यव्योमर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समास-
विशिष्टाक्षे प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्वनिपातः । अनेन
कालेच विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+भि-क्रिप् । १ उपमाबह्वारे साहचर्यानु-
गम्ये गवदादिष्वन्वयमिदं बोधये २ उपमानकवे बोधभेदे

"प्रत्यक्षमथनुमितिकथोपमितिशब्दे" भाषा० करणे-
क्तिन् । ३ साहचर्ये च "पञ्चमोपमितिसाम्यसपक्षम्" सा०
द० । "तदाननस्योपमितो दृष्टित्वा" नैष० ।

उपमिते लि० उपमासुपमानभावं सर्व्वद्वयभ्योदीर्घत्वात् इतः
२त० । साहचर्ये उपायां मध्ये तस्य सर्व्वोच्चात् अन्व-
स्योपमानतां प्राप्त्यास्यत्वात् । "साहचर्यानुयोगिनि" ।
रघो तस्योच्चात्वात्सुपमानत्वं वक्षितम् ।

उपमेय लि० उपमीयतेऽसौ उप+भि-यत् । साहचर्यानुयोगिनि
यथा चन्द्र इव मुखमिन्नादौ मुखम् । "अनं पुरश्चैक
कुक्षोपमेयम्" कुमा० "भूयिष्ठमासोऽपमेयकान्तिः ।
"नवेन्दुना तन्महोपमेयम्" रघुः "वा पूषा यदि साभा-
न्यमर्षं क्षोपस्यवाचि च । उपमेयं क्षोपमानं भवेद्वाच्य-
मिथं पुनः" सा० द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थोक्तकार भेदे । १६-८-८-८ विहितः ।

उपयज् पु० उप-यज-भावे भेदे विष् कौके त्वं किन् । पयु-
याणां क्रियाभेदे "लीचि क्वै पयोरेकादश्यानि एकादश
प्रयाजाः एकादशाहुयाजा एकादशोपयजः" यत० ब्रा०
१, ८, ४, ४, इत्युपक्रमे "अथ बह्यजन्तुपयजति तस्मादुप-
यजोनाम" इति तन्नामनिष्कृतिं प्रदर्शय एकादश उपयजः
क्रमेण दर्शिताः ।

उपयजन्तु पु० उप+यज-ह् । विवाङ्कर्त्तरि पठ्यौ ।
"अथोपयजन्तुसं समाधिना" कुमा० "अथोपयजन्ता
सदृशेन युक्तम्" रघुः । २ संयमनकर्त्तरि लि० लिखतां क्षीप् ।
उपयजन्तु न० उपयजं यन्तम् अवा० व० । सुश्रुतोक्ते यक्षो-
द्धारयोपायवन्त्रभेदे । यथा "तत्त ननः शरीराभाधकराणि
यस्यानि तेनावाहृत्तयोपायो बन्धाणि तानि च बद्धप्रका-
राणि तद्यथा स्निग्धवन्धाणि, हृदयवन्धाणि,
ताडयन्धाणि, नाडीवन्धाणि, यकाकायवन्धाणि, उ-
पयन्धाणि चेति" विभक्तम् । "उपयन्धाणां एव रज्जुने-
षिका पट्टवन्धाणां वस्त्रवन्धाणां वस्त्राणीत्यादिप्रसङ्गद्वारापायादत-
त्वात् किञ्चिद्वादनमथमुक्त्वा वाक्कायकटाकावाणीवमप्राकृष-
कृषावस्थान्तसंयानि क्षारान्निमेषजानि चेति" तानि
दर्शितानि । "एतानि देहे सर्व्वकिन्तु देहस्यावयवे तथा ।
सन्त्यो कौटे घमन्त्याश्च यथायोगं नियोजयेत्" सुश्रु० ।

उपयज् पु० उप+यज-क्षप् । विवाङ् । "कन्या त्वजातोप-
यमा वक्ष्या नवयौवना" सा० द० । उपयजस्य भेदादिक-
मुद्वाङ्मये १८-६-६-६ उक्तं तत्काव वरकन्यामेवकादि
विधेयोनिष्कृते । तत् द्विजातीनां समावर्त्तमानत्वं

विवाहकालः मनुना “चतुर्थमायुषोभागमित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो ऋक् वसेत्” आयुर्द्वितीयभगे विवाहकाल उक्तः । कुल्लवभङ्गे न तु पूर्वपरिवरोधभागश्च ब्रह्मचर्यकालोत्तरत्वस्य समर्थितं यथा “चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् आनयतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न च “यतायुर्वं पुंश्च” इति श्रुतेः प्रवृत्तिविवर्धनपरत्वम्, “वट्त्विशदादिकं चर्यं मित्वादिनां विरोधात् । आश्रमसमुच्चयपलमाश्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्यकालं जन्ममेक्यादां यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो ऋक्स्थान्नमनुतिष्ठेत् “ऋक्स्थस्तु यदा पश्येत् बलिपलितमात्मनः । पुलेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहेव वा” (मनुः) इत्यनिरुद्धकालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हपत्यकालमेव । “गुरुणातुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथानिधि । उदङ्गत द्विजोभार्यां सर्वाणां लक्षणांस्त्वित्वा” मनुना समावर्त्तनोत्तरमेव विवाहकालोर्विज्ञतः । समावर्त्तनकालश्च “वट्त्विशदादिकं चर्यं गुरौ त्वं वैदिकं व्रतम् । शतद्विकं पादिकं वा पञ्चाणान्तिकमेव वा” मनुना वट्त्विशद्वर्षाद्युत्तरकालः उक्तः । स च शस्त्रमेतया शुभभेदेन वा व्यवस्थाप्यः तथा च सत्ययुगे, १६ वर्षाः त्रेतायामष्टादय वर्षाणि द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदपञ्चवर्षकालपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं कार्यं ततः समावर्त्तनम् । युक्तञ्चैतत् मनुनासखे नराणां चतुःशतायुष्कत्वेन त्रेतायां त्रिंशतायुष्कत्वेन द्वापरे द्विशतायुष्कत्वेन कलौ शतायुष्कत्वेन चोक्तेः आयुश्चतुर्मासत्वादिभेदेन व्रतकालाधिक्यादि । अतएव “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारयन्नु कस्यचिदुः” इत्यादिपुराणे कलौ आयुषोहीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्यनिषेधः । तत्वायं भेदः । “केशान्तः षोडशे वीं ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्मोहोविंशे वैश्यस्य द्वापके ततः” मनुना स्त्रोपनयनद्विगुणितकालएव गोदानाख्यस्य केशान्तसंस्कारस्य विधानात् वेदव्रतकालस्य ब्रह्मचरणस्य महाभस्मादिकेशान्तकालपर्यन्तं विवाहस्य कर्तव्यतायाः सर्वनिबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्त्रोपनयनद्विगुणकालोत्तरं विवाहस्य कर्तव्यता नार्हाक् । तथा च ब्राह्मणस्य १६वर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशतेः चत्वारः विवाहकालः । अतएव रवौ वर्धितम् “अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निर्वर्त्तयत् पिता”

शुक्राणाम् “वैश्यवक्ष्यौचकल्पयेत्सुक्तेः श्रेयधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः “त्रिंशद्वर्षोवहेद्भार्यां चतुर्षां द्वादशवर्षाधिकम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे हीदति सत्तरः” इति मनुना ब्रह्मचर्यरक्षणायशौ सत्तरतीक्ष्णः अथशौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्नुते इति भेदः । स तु न ज्ञेयानिति बोध्यम् । अतएव शु० त० रघुनन्दनेन । “अमृतभार्यः ऋष्टस्तु षोडशद्वयत्तरात् परमिति” शङ्खवचनार्थमांसायां “तद्विशेषणेन न्यायवर्त्तिनां शुक्राणां षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते” इति व्यवस्थाप्य तत्समर्थनाय वैश्यवक्ष्यौचकल्पयेत् चकाराद्यं श्रुधर्म्यमात्रस्यातिदेशसङ्गा अतिदेशेन ऋष्टस्यापुनयनप्राप्तौ “विवाहमात्रं संस्कारं ऋष्टोऽपि लभते सदेति” ब्रह्म-पु० तस्य विवाहस्योपनयनस्यानीयतासङ्गा तत्काला-काङ्क्षायां “गर्भापेक्षेऽपि वाग्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् । राक्षसेकादये संके पियंसंके यथाकुलम्” या० धृती । उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्योपनयनकालापेक्षयाऽधिकालत्वं ऋष्टविवाहस्योक्तम् । तत्रापि यथाकुलमित्यतिदेशेन षोडशाहर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न प्रकट इत्यनेन उत्तरीत्यैव व्यवस्थापितम् । द्विजाति-स्त्रीणाम् यद्यपि हारीतेन “द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादि-नीनामुपनयनं वेदाध्ययनं” भिन्नाचर्या च, सद्योबधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिस्यः सद्योबधूश्च यथा ऊर्ध्वक्षुद्रपनयनं विधाय विवाहः कार्यः” सद्यो-बधूनामप्युपनयनं विहितम् । तथापि तथा विधीयमान उपनयनेन वर्षभेदेनोक्तकालमेवा उपस्थिते विवाहे इति कथमात् विवाहकालस्यैव तत्कालता । वस्तुतः स्त्रीणा-मुपनयनं कल्पान्तरविषयम् यथाह यमः “पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीवस्त्रनिमित्तम् । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीपूज्यमन्त्रा । पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनाम-ध्यापयेत्परः । स्वादृष्टे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते” इति । ननु यद्यपि कलौ हस्त्युपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः “वैवाहिकोविधिः स्त्रीणाभीपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासोवृ-त्ताद्योऽग्निपरिक्रियेति” तेन कालभेदः सेत्स्यतीति सत्यम् अतिदेशोऽपनयनधर्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपन-यनात् प्राक् कामचारकामवाटकामभस्माद्याचाराभासदो-षतास्ति तदन्तरान्तपनयनधर्माणां सत्याङ्गानादीनां प्राग-धर्मनिर्वसनपूर्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-

कृष्णपक्षविषयः न तु अशुद्धकालपरस्तस्यानुपस्थितेः
अधनपक्षयारेव प्रकान्तत्वात्तद्विषयता सर्वशब्देन तथैव
परामर्शयोन्यतया अशुद्ध्या चाप्रकान्ततया तेन परामर्शो
योगात् । अत एव भजवलभी० पद्मशुद्धिमितादिकं
प्रागुक्तमभिधाय “एतत्परन्तु विज्ञेयमङ्गरोवचनं
यथा । कालातप्रे च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
मलमासादिकालानां विवाहादो प्रयत्नतः । पुंशः प्रति
सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” इत्युक्तम् । ततश्च वर-
कन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्षातीतस्य पद्मशुद्ध्यादिनामेल्यः
समायुग्मश्च उभयसाधारणत्वादपेक्ष्यैव । एतदेव भङ्गा-
न्तरेणोक्तं उद्यो० त० “राजपक्षे तथा युद्धं पितृणां प्राण-
संशये । अतिप्रौढा च या कथा - ” इति ।
अतिप्रौढा च या कथा कालधर्मविरोधिनी । अविशु-
द्ध्यापि सा देया चन्द्रस्वनवलेन तु” । “एतत्परमेव दय-
मासाः प्रशस्यन्ते चेत्तपोपविर्जिताः” राजमा० वाक्यम्
“सर्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं” गौतमादय इति मिहिर-
वचनसम्ये नत्यरम् । वस्तुतः सार्वकालिक इत्येतदासुरा-
द्याधर्मविवाहविषयम् । ममि० “माजापत्यब्राह्मणैर्वाप्यंशाः
काले प्रोक्ते जिव कार्याः विवाहाः । गान्धर्वास्त्यसासुरो-
राक्षसश्च पैशाचो या सर्वकाले विधेयः” औपत्युक्तेः
“धर्म्ये जेव विवाहेषु कालस्यैव परीक्षणम् । नाधर्म्येषु
विवाहेषु” इत्यपरिशिष्टोक्तेच । तत्र सौरादिमासनिर्गुण्यम्
“मिथुनकुम्भश्चालिष्टपञ्चमे मिथुनग्रेऽपि रवौ तिलके
शुभे । अलिष्टगाजगते करपीडनम्भवति कार्तिक-
योपमधुष्यपि” सु० वि० । “मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ ।
ज्जगोमकरः अलिष्टश्चिकः एव प्रसिद्धः अजोमेघः ।
एतद्वाशिते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि
शुभेराषाढस्य तिलके तृतीयांशे आषाढशुद्धप्रतिपदमारभ्य
दशमोपर्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति । अर्थादितर-
राशिते सूर्ये सति आषाढशुद्धदशम्यनन्तरं हरिश्चये
च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यपः । “उत्तरायणगते
सूर्ये मीनं चैव च वर्जयेत् । अजोमहकुम्भालिष्टग-
राशिते रवौ । सुखं करपक्ष त्वन्यराशिगे न कदा-
चनेति” मसिः । “दिनाधिमे मेघपञ्चालिकुम्भश्चुग्नम-
क्राव्यधटर्षसंस्थे । माघहवे माघशुक्लपक्षे सुखोऽयं वा
कार्तिकशौम्ययोश्चेति । धटस्तुला । शुकोज्येष्ठः सौम्यो
मार्गशीर्षः सुखो विवाह इति शेषः । “आर्द्रादयाद्रुद्र-
मिन्स्य तावत् न जलहन्ते दशके कदाचित् । माघोक्त-

कमेतरमङ्गलायां कुर्याच्च सुप्रेऽपि तथा सुरावो” । एतेन
हरिश्चयनात्प्राक्कालः साधोयान्त्रिकभक्तिर्भवति । अत्र
सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव साधो गृह्यते “इन्द्राणी
यत्तु वेते” इत्याद्युक्तेः । अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादा-
नादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं केशवाक्ये
ण । “प्रायःसौरं मानसिष्टं विवाहे केचिच्चान्द्रं मान-
साक्तुः फलेन । तस्मात् सत्यं तत्फलप्राप्त्यैक्ये सौरो-
मासः केवलः किञ्चिद्गुणः” इति । अस्यार्थः । कश्यपा-
दिभिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्राशस्यम् ।
“विवाहादौ कृतः सौरायज्ञादौ सावनोमत” इति वज्रगर्ग
अरणात् । नारदादिभिस्तु “माघफालगुनवैशाखज्येष्ठ-
मासाः शुभप्रदाः । मध्यमाः कार्तिकोमार्गशीर्षौ वै मि-
न्दिताः परे” इति चान्द्रा एवोक्ताः । एतत्प्राशस्यं च
वशिष्टोक्तम् । “उदाहृत्योपनयनप्रतिष्ठातिथिप्रस-
न्नोरमहोत्सवाद्यम् । पूर्वक्रियावास्तुहृत्प्रवेशः सर्वं हि
चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति” । अतोद्वयोः सौरचान्द्र-
मासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षान्नयणे मध्यममिति
निष्कटोऽर्थः । एवं च मकरसंक्रान्तौ माघः, कुम्भे फा-
ल्गुनोमेघे वैशाखः द्वे ज्येष्ठः, मिथुने आषाढ तृतीयांशे,
तुलायां कार्तिको देशोत्थानादुत्तरः, दृष्टिके मार्गशीर्षः,
शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चान्द्रमासं सुखमाकुस्तेनायमर्थः ।
फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणसङ्काशेऽपि शुभः,
चैत्रो निषिद्ध इति मेघसंक्रान्तिसङ्काशेऽपि शुभः । तदुक्तं
विवाहहन्दावने । “अधोन निन्द्यो यदि फाल्गुने स्याद-
जस्तु वैशाखगतो न निन्द्य” । मञ्जुनिर्णयो ह्ययं वर्ज-
नीयाविवादादिशामियमेव युक्तिरिति “अजस्तु वैशा-
खगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव । न हि मेघसंक्रमः
कचित् निषिद्धोऽस्ति । तदेतद्विचारितरमणीयं कुतः ? य-
तोयस्यते सौरमासस्यैव सुख्यत्वं तस्मै मेघः प्रशस्त इति
चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं” तस्यापि वक्तुमश-
क्यत्वात् । उक्तञ्च चूडारत्ने । “पौषेऽपि मकरसंक्रमे चैत्रे
मेघगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहुः करपीडन-
मिति” । किञ्च वशिष्ठवाक्ये “दिनाधिमे मेघपञ्चलादी, सौर
चान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्मात् द्वयो-
रैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र माघफालगुनवैशाखज्येष्ठा-
सुखाः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षि-
णायने विवाहं निषिध्य कार्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र
मध्यमतम् अतएव कार्तिकशौम्ययोश्च वशिष्ठेन दृष्टशुक्तं

नारदवाक्ये स्यत्मेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गमः
 “पुत्रोपेता तु कर्त्तिके धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्गुपरा-
 यणा इत्युक्तवान् तदपि धनुःसंक्रान्तिव्यतिरिक्तप्रथमे वृ-
 षब्दे । हरिश्चयनात्प्रागाभादहोरात्र्यांश्च मध्यमः हरि-
 स्त्रापान्तगताः आषाढश्रावणमाहपदश्चिनकर्त्तिका पौ-
 षस्येति निषिद्धाः । धनुषि पौषस्वत्यन्तं निषिद्धः । ‘माने
 धनुषि सिंहे च स्थितं सप्ततरङ्गम् । चौरमद्रं न कुर्वीत
 विवाहं गृहकर्म चेति’ गार्ग्योक्तेः । अद्रमद्रप्राशनं वि-
 हितकालातिक्रान्तम्, चौरं चैनञ्च स्वन्त्वम् यत्तु पन-
 यनाङ्गं चौरं तस्य न निषेधः ‘नेत्रे मीनगते रवायिति’
 विहितोपनयनस्य विषयात्मात् । अथोत्तराङ्गं व्याख्या-
 यते । अत्रोक्तिः । अलिख्यगजाः प्राग्व्याख्याताः । एत-
 द्वाश्रयगते स्वर्ये सति कर्त्तिके कपोमधुष्वपि कपोडुनं भवति
 यथा वृश्चिके कर्त्तिकः मकरे पौषः मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थः
 इदं तु सौरमासपञ्चिकानां मतम् । अतएवाधुनोक्तचू-
 ङारत्नस्यवाक्ये ‘क्षेत्राहुः कपोडुनं’मित्युक्तिः । श्रीधरो-
 ऽपि । ‘पौषे च कर्त्तव्यमकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्नेषगतो
 यदा स्यात् । प्रयत्नसापाठकतं विवाहं वदन्ति गमां मि-
 धुनस्थितेऽर्के इति तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा
 क्षेत्रमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्ष्य-
 वश्यदेयकन्याविषयम् । पी० धा० । प्रमिता० तु देशभेदात्
 मासभेदस्य प्राज्ञतोक्ता ‘तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रोमासः
 प्रशस्यते । अन्येषु सर्वदेशेषु सौरौ व्रतविवाहयोः । विख्या-
 त्तेर्देहिण्ये भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते । उदग्भागे तु
 विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते । अन्येषु सर्वदेशेषु मन्थमानं
 प्रकल्पयेत् । मासभेदे फल्गुभेदमाह ज्यो० त० । भुजवलः
 “आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजाः श्रावणे वेश्या भा-
 द्रपदे इषे च मरणं रोगान्निता कर्त्तिके । पौषे म्रतेवती
 विरोगमब्रज्जला चैत्रे मरेशान्मादिनो” निर्ण० सि० व्यासः ।
 “माघफाल्गुनशुक्लेशे यद्गूढा मार्गशर्षके । ज्येष्ठे वशाढ-
 मासे वा सुभगा विसर्जयुता । श्रावणे वापि पौषे वा कन्या
 भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुजकर्त्तिकेभ्यु याति वैधव्यतां लघु”
 ज्ञानाषाढस्य शुभता दश देनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र
 प्रतिपत्तः प्रागुक्तः । अत्र जन्ममासादिनिषेधः
 “आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वौ जन्ममासमतिथौ करपाङ्कः । नोचि-
 त्तोऽथ विषधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजन्मयोः सुतप्रदः” सु० चि०
 “यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स जन्ममासः । तन्मतिथिसारभ्य-
 त्तिं यत्तिथ्यात्माको मासो जन्ममासोवेत्युच्यते । इयमस्या-

द्यप्रकरणे ‘जन्ममासमतिथयः’ इति पट्याख्याख्यावसरे विविच्य
 व्याकृतमस्माभिः, यस्मिन्मन्त्रे जन्म तज्जन्मभं यस्यां तिथौ
 जन्म सा जन्मतिथिः । समाहारद्वयः व्यागमशासनस्या
 नित्यत्वाद्युभभावः । उपलक्षणत्वात्तन्मूर्त्तौऽपि । तत्ता-
 दगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करपाङ्को विवाहो नोचितो निषिद्ध
 इत्यर्थः । यदाह वशिष्ठः । “स्वजन्ममासमतिथिष्वक्षणे
 वैनाशिकाद्युल्लगणेषु चैवम् । मोहाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्-
 क्षी नैवाद्यगर्भद्वितदे कदाचित् । क्षणोक्तकूर्त्तः नारदोऽपि
 “न जन्ममासे जन्मर्त्ते न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुत-
 स्याथ दुहितुर्वा करपाङ्कः” इति । जन्मदिवसे जन्मतिथौ ।
 आवश्यकत्वेऽप्यादौ जगन्मोहने “जातं दिनं दूषयते वशिष्ठः
 पञ्चैव गर्गस्त्विदं तथाहिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिष
 व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति” पी० धा० । ज्यो० त० । तु “चाष्टौ
 च गर्गश्च वनोदशाहम् । जन्माख्य मासं किल भागुरिष व्रते
 विवाहे क्षुरकर्णयध” तृतीयपादादि पाठः “अथेति द्विती-
 यजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्द्विवाहः तर्हि सुतप्रदो विषधैः
 पण्डितैः प्रशस्यते । एतच्च तृतीयगर्भादावपि इष्टव्यम् ।
 सर्वथाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम् । केचित् “वेदनाद्यजनुषो-
 रिति” पठन्ति । यदाह च्यवनः “जन्मर्त्ते जन्ममासे वा
 तारायासथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेद्गूढा उलाढा पतिव-
 क्षमेति” । चण्डेश्वरः “जन्ममासे तु उलाढा धनाढा
 जन्मभेदे । जन्मलग्ने भवेद्गूढा उलाढा सन्तिसौख्यभागिति”
 एतज्ज्ञानाद्यानविषयम् । “आद्यगर्भं साक्षाद्विषेधाभिधानात्”
 पी० धा० । ज्यो० त० । तु कन्याविषयमिदं न वरविषयम् ।
 “उद्वाहस्य कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते” इति श्रीपतिवच-
 नात् इति समर्थितम् । अथ ज्येष्ठादिमासे विवाहे विशेषः ।
 ‘ज्येष्ठद्वयं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठश्चैव युक्तं कदापि ।
 केचित्पूर्व्यं वज्रिगं मोहा चाङ्गैर्वाभ्युत्थेऽत्रयोः स्थादि-
 वाहः” सु० चि० । “पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि
 ज्येष्ठः इत्येतन्नज्येष्ठम् । इदं ज्येष्ठत्वमुच्यते । तत् कदापि
 नैव युक्तं नैव प्रशस्तम् । ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठवध्वरयोर्नैव
 विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदाह कतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमा-
 सेऽपि भवति । यदाह गुरुः “न ज्येष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं
 न्मार्त्योः पाणिपीडनम् । तयोरन्यतरं ज्येष्ठे च ज्येष्ठमास्यपि
 कारयेत्” इति । एतज्ज्ञान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठ-
 मासो ज्येष्ठोवरश्च, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठ-
 द्वयं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः । एकोज्ये-
 ष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठसुतममेव यदाह वराहः “द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

मौ प्रोक्तावेक ज्येष्ठ प्रमाणम् । ज्येष्ठत्वं न कुर्वीत
विवाहे सर्वसम्मतमिति । न गरीपि 'अज्येष्ठो कन्यका
यत् ज्येष्ठः पुत्रोवा' इति । व्यत्ययस्य तयोस्तत्वं ज्येष्ठ-
म'स' शुभप्रदम् । इति । केचित्तु ज्येष्ठमाभावेऽपि पर-
कन्यया ज्येष्ठत्वमपि मध्यमाकृतदत्तम् । पञ्चरान्यतरज्येष्ठता
राक्षियं विरक्षितम् । तद्वाक्यं प्रायुक्तम् । किन्तु जन्मसम
ज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्धनरयोः सर्वथा निषिद्धो
विवाहः । यदाह गरी 'ज्येष्ठाया कन्यकायाश्च ज्येष्ठ
पुत्रस्य वै मिथः । विवाहो न कर्त्तव्यो यदि स्याद्विधनं
तयोरिति' । तदेतदुक्तं २ अथतः 'नैराग्योन्यं ज्येष्ठयोः
न हि ५८' इति । 'नैराग्य' नैराग्यत्वमिति दोषाधिक्य
रत्नचन्द्रः । अतः परं ३१ म' ज्येष्ठयाचकत्वं समर्थितम् ।
अग्रास्यापवाद उच्यते । 'यावद्व्ययत्वे स्त्रीयं
वर्ज्यमङ्गुलिकाभ्यां' इति । 'येऽपि ज्येष्ठस्य
वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः' इति । केचित्तु च एतच्च
तस्यन्याव्यत्याजोऽप्यप्रत्ययः । 'इति सामान्यतो
मङ्गलकल्पनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं' यदाह भरद्वाज 'ज्येष्ठे ज्येष्ठ
स्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते । नोत्सव' इति । कात्यायि
दिग्दानि च वर्जयेत् । विशेषमाह स एव । दशाह
श्वैव गार्गस्तु त्विदं शास्त्रं ब्रूयते । अर्कभोग्यनग्निभ-
तो घृति त्वाहं पराशर इति । तन्मन्त्रान्तेऽपि 'क्षत्तिका-
भ्यं रविभ्यश्च ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारणम् । उ' सगर्दानी
कायाणि दिनानि दश वर्जयेत् । व्रतबन्धविवाहस्य चण्डा
कर्णस्य वेधनम् । ज्येष्ठमास न कुर्वीत कल्याणश्रेष्ठपु
त्रत्वमिति । अथ ज्येष्ठपुत्रद्विहो ज्येष्ठमासवन्मार्गमपि-
ऽपि मङ्गलकल्पनिषेधमाह वातस्य । 'मार्गशीर्षे तथा
ज्येष्ठे विवाहश्चोत्तमश्च । ज्येष्ठपुत्रद्विहोश्च न कु
र्वीत व्रतनथा' । भरद्वाजोऽपि 'मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे-
हीरे परिणयः व्रतम् । आद्यपुत्रद्विहोश्च यत्नतः परि
वर्जयेत्' इति । (जे० अ० । 'आद्यगर्भमवपुत्रकन्ययोः
जेष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्' इत्युक्तम्) स्वयं च
'यन्मन्त्राणि ज्येष्ठे कौशिकार्गेऽपि नेष्यते इत्युक्तं प्राक्,
कौशिकपुत्रं पिशाचाराभायं स्तुष्यति' इत्युक्तम् । पा०
धा० । 'सुतपरिणयात् पणसासालः सुताकर्षीडनं
न च निजकुले तदहा मण्डनादपि मण्डनम् । न च
सहजयोर्द्वे आलोः सौदरकन्यके न सहजसुतोहा-
कोऽवदार्धे शुभे न पिहक्रिया' सु० वि० । 'देहलीदीप
न्यायेनात्मानि निजकुल इति स्वस्यपुत्रे निजकुले स्वयं

सुतस्य परिणयाद्विवाहात् परतः सौरमासपट्टकमध्यं
सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन ।
'पुत्रोहाहाक्षैव पुत्रा' कदाचिदा पणसासात्कार्यसुहाह-
कर्मेति । नारदोऽपि । 'पुत्रोहाहात्परतः पुत्राविवाहो न
कृतवत्ये । कन्यायैव व्रतसुहाहं मङ्गलात्प्रापि मङ्गलमिति'
(कट्टना सौरत्वात् सौरपणसासवर्ज्जनमुक्तम्) अथञ्च निषेधः
कुलपरोक्षस्य । यदाह वातस्य । 'स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः
कथ्यते पु विवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिश्च । निर्गमादादितो
न प्रवेशोऽहितस्तत्वं सवतसरान्तोऽवधिः कौर्त्तितत्वं' इति ।
निजकुल इति । स्वयं पुत्रस्य कन्याया वा मण्डना-
द्विवाहान् मण्डनश्रुत्युपपन्नम् । मङ्गलान्मृगादिव्रतचतुष्टयं
समावर्त्तनं वा तद्वत् पणसासालं न कार्यम् । यदाह
वातस्य । 'कुले कट्टनयादवधिं मण्डनात् तत्तु मण्डन-
मिति' । तन्मन्त्रान् मण्डनं काय तथा कन्या
विवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदाह
नारदः । 'मण्डनान्मण्डनं कार्यं मण्डनाक्षौ मण्डन
मिति' । वसिष्ठः 'पुत्राविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं
पुत्रविवाहकर्मेति' न चेति, सहजयोः सौदरयोश्चालो-
स्सौदरकन्यके न द्वे नोहाचो । उक्तं च नारदेन
'नचैकजन्मो पु सौदरकन्ये तु कन्यके । नृनङ्गुदावि-
दुहाणे नैकट मण्डनद्वय मिति' । 'एकजन्मं तु कन्ये द्वे
पुत्रयोर्नैकजन्मयोरिति' व मन्त्रोक्तम् । अथ चकाराऽनुक्त
मङ्गुयाधः । तेनैकस्मै वराय सौदरकन्याद्वयमपि न
देयमित्यर्थः । 'न पुत्रोदयमेकस्मै प्रदद्यात् कदाचनेति'
वसिष्ठोक्तेः नारदोऽपि । 'प्रत्युदाहो नैव कार्यो नैकस्मै दु-
हितद्वयमिति' । प्रत्युदाहो विनिमयविवाहः सतपत्याय
चेत्तया कन्या दीयते तदा सयापि त्वत्पुत्राय कन्या देय-
त्वेन पणबन्धरूपः । (परवर्ष) एतादृशः पणबन्धोभगि
न्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः । सुतश्च सुतश्च सुतौ सूरुपाणा-
मित्येकशेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकशेषः ।
सुता च सुतश्च सुतोपमान् स्त्रियेत्येकशेषः । सुतौ च
सुतश्च इति द्वैकशेषाणां नान्यं । अत्रापि पुनान् स्त्रिये-
त्येकशेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्म्मधारयः । तेषां
सौदरयादृशां विवाहः अत्राहर्धे वर्षात् सौरपणसास-
मध्ये न कार्यः । यदाह नारदः । 'विवाहस्त्वेकजन्मना
पणसासाभ्यन्तरे यदि । अर्धशयं विनिमयेस्तत्वं का विधवा
भवेत्' । विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एक
माहजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्भावे न कार्यं

इत्यर्थः । तथा च उद्धमसुः “एकमाहजयोरेकवत्सरे पुरु-
पस्त्रियोः । न समानक्रियाङ्गुय्यान्माहभेदे विधेयते”
इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषि-
द्धेत्यर्थः । एकवत्सरे इति सावकाशकालद्योतनाय ।
वर्णासमये तु सर्वयैव न कार्याः । “विवाहस्वेक-
जन्यानां वर्णासाध्यन्तरे यदाति” नारदाक्यस्वरसात् ।
पराशरोऽपि “एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
पाणिपद्मोभवेच्च न” तत्रैका विधवा भवेदिति”
तु स्यात्सायत्वाद्योपवीतसंस्कार्यत्वात् तयोरन्यतरस्य
नाश इत्यर्थः “नैकटा सख्युनहयमिति” वसिष्ठोक्तेः ।
एकदा एकस्मिन् वर्षे सख्युनह्यौलसुपनयनं वा” “पुत्री-
परिणयादूर्ध्वं यागदिनवतुल्यम् । पुत्रान्तरस्य
ज्येष्ठे नोद्वाहमिति स्वरय इति” गर्गवाक्यसु भिन्न
माहविषयपूर्वोक्तपराशराक्यस्वरसात् । “समाना-
पि क्रिया कार्या माहभेदे तथैव च । विवाहे इद्विहः
कार्यो न विवाहस्यद्विहमिति” नारदोक्तेः । वसिष्ठेन तु
विधेयोऽभिहितः । “एकोदरप्रसूतानां मातृ कार्यत्वयं
भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतायां नेति मातातपोऽन्वयविवेचनम् ।
चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्वयम् । तदुक्तं च्यवनेन ।
“आदौ चोले ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । माहभेदे
बुधैरुक्तो मातृको न कर्हिचिदिति” । एवं स्थिते भिन्नो-
दरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्यम् ।
किञ्च मृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यं यदाह वसिष्ठः ।
“द्विधोभनं त्वेकमण्डपे नेदं शुभं तु पञ्चाङ्गाभित्तिनेच ।
आवश्यकं योभनसत्सवो वा द्वारेऽसवाचार्यविभेदतोऽपि”
इति ! द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्तत्प्रत्ययोनियतकालानां जातकर्मादिकर्म-
णामेकक्रियानिषेधाभावात् वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यम-
लजातयोस्तन्निषेधा नास्ति । “एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते पुत्र्या-
द्यमलजातयोः । चौरश्चैव विवाहञ्च मौञ्जीवस्त्रमेव चेति”
पराशरोक्तेः । चौरश्चौलम् । भट्टकारिकायां च “एकस्मिन्
वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्मव्यं मङ्गलं स्वस्वोभ्रा-
तृयोर्मलजातयोरिति” । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । “ज्य-
ष्ठेन चाङ्गानां सुव्रातृगत्यास्त्रपि कृतम् । यमयोश्चैव
गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मतेति” मन्त्रेराद्योपस्य ज्येष्ठ-
त्वम् । “यस्य जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः प्रथमस्यैव तस्मिन् ज्येष्ठः प्रतिष्ठितमिति” ।
सन्तानोपपत्तिः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलजन्ये पितृ-

क्रिया आहक्रिया न कार्या विशेषणानभिधानात् कुलेऽयं
निषेधः मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति” नारदोक्तेः । अस-
ङ्गल आहम् । त्वं किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्यमित्यर्थः ।
अथवा आहृदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लज्जसमवाह्यं विवा-
हादिमङ्गलं जन्यं कार्यमित्यर्थः “पी० भा० । “वज्रा वरस्यापि
कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निषयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र
विवाह इत्यते शान्त्याऽथ वा स्मृतकनिर्गमे परैः” सु० वि०
“निषयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि वज्राः कन्यायास्तथा
वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपूरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो-
नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादार-
भ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं ततः शान्त्या स्मृतुमिता विवाहः
सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतिसन्दिपायम् । “उक्ते वाङ्म-
ये पश्यान्मृष्ट्युर्भवति गोविणः । तदा न मङ्गलं कार्यं
नारोबैधव्यदं भवमिति” । विशेषमाह मेधातिथिः ।
“पुरुषत्वयपयन्तं प्रतिकूलं समोत्पिण्डम् । प्रवेशनिर्गमौ
तद्वत् तथा सुखलममण्डने” । इदं तु पितादिभिन्नविषयं
यथोक्तं माण्डव्येन “अन्ये वां तु सपिण्डा-
नामाशौचं माससंस्थितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो-
लग्नं विधेयते” इति । पितादिमरणे तु विशेषमाह
शौनकः । “वरवज्रोः पिता माता पितृव्यश्च सकोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलश्च महाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पि-
तामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो-
भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विषमैश्च प्रति-
कूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विषमैश्च केचिदुच्यन्ते तद्भ-
वेत्” । अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः । प्रतिकूलस्य निवर्तनं कालमाह-
माण्डव्यः “वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्-
मृतिः । तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पि-
तृराशौचमयद् स्थात् तदूर्ध्वं मातुरेव हि । मासत्वञ्च
भाय्यायास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः” । देवसप्तमोहरे विधेयः
“प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं दिवर्ज्येत् । विवाहस्तु
ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे रात्रिभङ्गे च पि-
त्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायांमपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्प्र-
तीति” मेधातिथिः । “दीर्घरोमाभूतस्य दूरदेयस्थितस्य च ।
उदासवर्चिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सवृद्धे समस्तप्राप्ते
याज्ञवल्केन योगिना । शान्तिरक्ता गणेशस्य कृत्वा तां
शुभाचरेत् । अज्जला शान्तिकं यस्तु निषेधे इति दाक्ष्ये ।
यः करोति शुभं तावद्विघ्नं तस्य पदेपदे” इति । अथाव-
श्यकत्वे उपवादमाह्यथेति । “ससप्तर्ष्यपुरस्कारेणाशौचनि-

गमि मरणाशौचनिर्गमि सति शान्ता च स्वसुखितया
 विवाहः कार्य इति परैराचार्यैरिष्यते । यदाह मेधा-
 तिथिः । “मेतकार्याण्यनिर्वृत्य चरेद्वाभ्युदयक्रियामिति”
 उच्यतेः प्रकाशेऽपि । “प्रतिक्रूतेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मास-
 मन्तरा । शान्तिं विधाय गं दत्त्वा वाग्दानादि चरेद्बुधः”
 इति । सत्यावश्यकत्वं स्वस्वाशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि
 शान्तिं विधाय विवाहः कार्य इत्यर्थः पी० धा० “बुडा
 व्रतश्चापि विवाहो व्रताञ्छुडा नेटा पुरुषत्वयान्तरे । बधू-
 प्रवेशञ्च सुताविनिर्गमः षण्मासतो वाऽव्दभेदेतः शुभः
 सु० चि० “बुडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपि षड्मा-
 सहानाम्नादिसमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुष-
 त्वयान्तर एव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनञ्छुडा पुरुषत्वव-
 यर्थ्यन् नेटा । तथा बध्वाः सुधायाः कन्यायाः वि-
 निर्गमोऽपि पुरुषत्ववयर्थ्यन् नेष्टः एतन्मूलवाक्यं “पुरुषत्व-
 यर्थ्यन्त्विति” “आदौ चौलं ततो मौञ्जोत्थादि” च प्रा-
 तिलक्षितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं
 दोषः । स चायं दोषः पुरुषत्वये षण्मासवयर्थ्यन्त्वमेव अतः
 षण्मासत इति मासषट्कानन्तरमयं व्यत्यस्योऽपि विवा-
 हादिः सर्वो विधिः शुभः । एतन्मूलवाक्यम् “कुले
 चतुस्तयदर्शकं” इत्यादि प्रायुक्तम् । आत्मापवाद उच्यते
 नेति अथवाऽव्दभेदात् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि
 शुभः । यथा मासि मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञो-
 पवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहितासारावल्याम्
 “फाल्गुने चैत्रमासे तु पुनोद्वाहोपनयने । भेदाव्दस्य
 कुर्वीत मर्त्युल्यविलङ्घनमिति” अत्र फाल्गुनपदं प्रागव्द-
 भ्रतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखा-
 यूपलक्षणं तत्र कैवतिकन्यायेन यत्र स्वत्यङ्गाङ्गान्तरं तत्रा-
 पि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अव्द-
 भेदस्य प्रयोजकत्वात्” पी० धा० । अथ प्रसङ्गानुशूचादि
 पृत्पक्षयोर्बध्वरयोः अशुरादिपीडकत्वमाह “अशुर्विना-
 शमहिजो सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निर्हतिजौ अशुरं
 हतञ्च । ज्येष्ठमाजाततनया स्वधवापञ्च शक्राग्निजा
 भवति देवनाशकत्री” सु० चि० । “अहिजावाक्ते पोत्-
 पक्षौ कन्यासुतौ अशुराः साक्षाद्भक्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः
 कुक्षतः तथा निर्हतिजौ मूलोत्पक्षौ कन्यासुतौ अशुरं
 हतोभारयतः । उक्तञ्च वसिष्ठेन “नेष्ट्यमोङ्गोत्तुतः
 सुता वा माणादवश्यं अशुरं निहन्ति । तदन्यपादे जनितो
 निहन्ति नैवोत्तुक्रमेणाहिभवः कबालमिति” अहिभव

इति पुंस्त्वमविपक्षितम् । सुतः सुता नेति पूर्वोक्तेः
 ‘मूलजा अशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति’ नादो-
 क्तं च तस्य अशुरस्याङ्गनां पक्षान् । वरस्य कन्याया
 वा साक्षान्मातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव
 स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन । ‘जनक जननी हन्ति भर्तुर्मूला-
 हिधिष्णुजा’ । तस्यत्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षा-
 न्मातरम् । उच्येति ज्येष्ठान्तोत्पक्षकन्या स्वधवा-
 पञ्चं भर्तुर्ज्येष्ठमातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखा-
 नक्षत्रोत्पक्षकन्या देवरस्य भर्तुः कनिष्ठवज्जेनाशकत्री
 भवति । यदाह वसिष्ठः । ‘सुतेगता राजनिता धवाम्पजं
 हिदैवताराजनिता तु देवरमिति’ । हन्तीत्यनुवर्त्तते । ना-
 रदोऽपि । ‘ऐन्द्री पत्यपजं हन्ति देवरन्तु दिदैवजेति’ पी०
 धा० अतु विशेषः ‘हीमाद्यादावयजा कन्या देवरसौ ख्यदा ।
 मूलान्यपादसापीयापादजातौ तयोः शुभौ’ । सु० चि०
 ‘हीमं विशाखा । यदाह व्यवनः । ‘विशाखा तुलया-
 युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखा दृष्टिकोङ्गता देवरं
 हन्यसंगयमिति’ । दृङ्गनारदोऽपि “न हन्ति देवरं
 कन्या तुलामित्रहिदैवजा । चतुर्थपादजा त्याग्या दुष्टा
 दृष्टिकपुच्छवत्” । तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फ-
 लितः इत्यर्थः । सूचति । तयोः अशुराशुभोः मूल-
 चतुर्थचरणोत्पक्षौ तो कन्यासुतौ अशुरसौ ख्यदौ ।
 आक्षेपाद्यचरणोत्पक्षौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं
 नारदेन । ‘सुतः सुता वा नियतं अशुरं हन्ति मूलजः ।
 तदन्यपादजो नैव तथाऽष्टौ पादादजः’ अत्र पुंस्त्वमवि-
 पक्षितं हेतुः स एव पी० धा० । इति बध्वरयोः सामान्य-
 तोयुण्यदोषविचारः

अथ बध्वरयोर्मेलकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र
 केचिद्गण कूटान्याहुः । तदाह नारदः । “दिनं गणञ्च
 माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योजिरेव च । राशिराश्विपथौ रज्जु-
 वंशं वेधो दय पृताः” । “पुनश्च वणकूटञ्च माहेन्द्रं
 वा ततः परम् । एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः
 प्रकीर्त्तिताः” । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः
 ‘माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योजिजम् । स्त्रीदीर्घं
 रज्जुकूटञ्च वंशं वणोत्पक्षकूटम् । राशिराश्विपथौ
 च वेधो नाद्याख्यकूटम् । भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं
 पञ्चकूटम् । योगिनीगोलकूटन्तु कूटान्यष्टादशैव तु ।
 दम्ब्योद्विहारीणि यत्नाश्चिन्त्यानि यास्ततः” इति । तत्र
 दयादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विधाय

सर्वदेशप्रसिद्धाश्चकूटानि सलक्षणानि व्याहृषी० धा०

“वर्णवर्ण्यं तथा तारा योनिश्च पृथक्त्वम् । गणमै-
त्वमकूटञ्च नाडी चेते गुणाधिकाः” सु० वि० ।

“एते राशिकूटभेदवर्णादिमैत्र्यां सत्यां गुणाधिका
एकादिगुणाधिकास्तुः । वर्णमैत्र्यामेकगुणः, वश्ये द्वौ
गुणौ, तारायां त्रयो गुणाः, यानिमैत्र्यां चत्वारः, पृथ्मै-
त्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, सङ्कूटे सप्त, नाडीभे-
देऽष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम् “वर्णवर्ण्यं तारा योनिपृ-
थक्कूटनाडिकाश्चेति । ज्ञेया यथोक्तं ते बलिनः स्त्रीषु-
सयोर्घटनं” इति । दैवज्ञमनोहरेऽपि । “नाडीभेदे गुणा
अष्टौ सप्त सप्तशकूटके । षट् गुणा गणमैत्र्याञ्च सौहार्दं
पञ्चकं तयोः । योनिमैत्र्याञ्च चत्वारस्तयस्ताराबले
गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्ति-
तः इति” पी० धा० । तत्वाद्दौ वर्णकूटमाह

“द्विजाभवालिककटास्ततो नृपा विभोऽष्टिभजाः ।
वरस्य वर्णतोऽधिका बध्नेन शस्यते बध्नेः” सु० वि० ।

“मीनद्विचककराशयोद्भिजाः ब्राह्मणाः । ततोऽनन्तरमन्ये
मेवसिंहधनराशयोऽन्यः क्षत्रियाः । वृषकन्यामकराविभो
वैश्याः । मिथुनतलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः मृगाः । ततश्च
वधूवरराशोर्वर्णा ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकाद-
वधूराधिका ज्येष्ठवर्णा बध्नेन शस्यते । किन्तु समा होना
या शस्यत इत्यर्थः । यदाह नारदः । “भवालिककटाविप्रा-
स्तदूर्ध्वाः क्षत्रियादयः । पुं वर्णराशेः स्त्रीराशौ समे-
होने तथा शुभम् । वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहोने
स्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्ता विन-
श्यति” । अत्रैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहोने
तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे । “एकोगुणः सहस्रवर्णं
तथा वर्णोत्तमे वरे । होनवर्णे वरे नृप्यं केऽप्याहुः सहस्रे
दक्षमिति । दक्षमईम् । पी० धा० । अथ वश्यकूटम् ।
“हृत्वा कुन्तेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैवां जलजाच-
भक्ष्याः । सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनाशं ज्ञेयं” नराणां
व्यहारतोऽन्यत्” सु० वि० । “नरराशयो मिथुनकन्या
तुलाः एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः नर-
मनुष्याणां जलचराः कथं वश्याः यत उभयोः सङ्घाव-
स्थानाभाव इत्यत आह तथेति । एषां नरराशीनां
जलजाः कर्कसकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या
इति सूचयितुं तुगञ्चः । सिंहस्य वशे अस्मिं द्विचकं विना
सर्वे राशयोवश्याः अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां स्वलचराणां

चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्याः, नराणां
मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः “वश्याश्च-
क्ता राशयोऽन्ये नृभानां सिंहस्तस्याऽन्येवमन्ये विधेयाः ।
कीटन्यक्त्वा लोकोतोऽन्यत्सिद्धम् वश्यावश्यां नैव तो-
यालयाल्योः” तोयालया जलचराः अलिख ते पर-
स्परं वश्या नैव स्मरित्यर्थः । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०
“सख्यं तैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः ।
वैरे भक्ष्ये गुणाभावोदयोः सख्ये गुणद्वयम् । वश्यतरे
गुणस्त्वैको वश्यभक्ष्ये गुणोऽद्वयं इति” यदापीदं बध्-
वरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सत्यावश्यकत्वे
वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु वि-
परीतं “वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्यनेन” समानन्यायत्वात्
“अन्योन्यवश्यत्वे तुल्यमेव” पी० धा० । अथ ताराकूटम् ।

“कन्यकाद्वारं यावत् कन्यामं वरमाह्वि । गणयेन्नुव-
हृच्छेपे लोपुद्भिभमसत् संततम्” सु० वि० । “कन्याजन्मन-
त्वात् वरनक्षत्रं यावद्वर्णयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्या-
नक्षत्रं गणयेत्ततोऽपगतोऽङ्को नवभिर्भक्ते यदवशिष्टं तज्ज्ञेत्
त्रिपञ्चसप्तमितम्भवेत्तदाऽसत् अशुभम्” इति मन्त्राद्या
द्विषतुःषडष्टममितञ्चेत्प्राप्तदा शुभमित्यर्थादुक्तमवति
यदाह नारदः “स्त्रीभमारभ्य गणने नवपञ्चाशतः
क्रमात् । जन्मत्रिपञ्चसप्तस्यम्भुम् स्याद्वरनाशनम् ।
पुनश्चमारभ्य गणने स्त्रीभङ्गनादिके स्थले । स्त्रीविनाशो
भवेत्तद्वादिनकूटं विवर्जयेत्” दिनकूटं ताराकूटम् ।
शाङ्गीयेऽपि “नरकाङ्गणयेत्तदावक्तव्यं कन्यामाह्वि । वरं न
वहृच्छेष्ठास्ताराः सन्ति परस्परम् । तत्क्ता त्रिपञ्चसप्तस्यः
शेषोद्वाहे मिथः शुभाः” इति अत्र कश्यपेन “गणयेत्कन्य-
काधिष्ण्यादाहृष्या वरजन्मम् । जन्मत्रिपञ्चसप्तं हि-
त्वाऽन्यथं शुभप्रदमिति । कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता ।
अत एव “भीरुभादचलपञ्चतृतीयाः शोकवैरविपदेव च
तारा” इति केयवाक्येणानुक्ता सा त्वावश्यकद्योतनार्था । त-
थाहि । द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभञ्चेत्कुम्भमेवाशुभ-
ञ्चेदशुभमेव तल्लेखाद्व्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्री-
नक्षत्राद्वरनक्षत्रं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भावः । अत्र
गुणविभागो दैवज्ञम० । “एकतोऽन्यथे तारा शुभा-
चैवाशुभाऽन्यतः । तदा साङ्गो गुणचैव ताराशुभ्या मिथ
क्षयः । उभयोनं शुभा तारा तदा नृप्यं सप्तादिशेदिति”
अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेऽनुक्तम् । तद्
पम्भुजता एकनक्षत्रं तावत् “राशैक्ये नेत्रिभक्ष्यमन्योः

स्वाप्तकालं को राशिगुणन्तयेवेति" वक्ष्यमाणत्वाद्धोक्तम् ।
 दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभूटे ज्ञेयः ।
 सङ्गभूटे तु दोषभावश्च । पी० धा० योनिभूटमाह "अश्वि-
 न्यस्य पयोर्हयोनिगदितः स्वात्कर्कयोः कासरः, विंशोवस
 जपाङ्गयोः समदितोयास्यान्ययोः कुङ्करः । मेघोदेवपुरो-
 हितानलभयोः कर्णाश्व, नोर्वानरः, स्याद्वाभिजितोस्तथैव
 नकुलचान्द्राजयोऽन्योरहिः । ज्येष्ठामेवभयोः कुरङ्ग उ-
 दितो मूलाङ्गयोःश्वा तथा, मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ
 मघाद्योन्योस्तथैवोन्दुः । व्याघ्रोद्दोशमचित्तयोरपि च
 गं० रा० यमिषण्वभ्रार्कयोर्वीरिः पादगयोः परस्परमहावैरं
 भयोन्योऽन्यजेत्" स० वि० । "अश्विनीशतारयोर्हयः अ-
 श्वयोनिभूतः स्वातीहस्तयोः कासारोमहिषः । वस-
 जपाङ्गयोर्धनिषापूर्वाभाद्रपदयोः विंशः । यास्यन्य-
 योर्भरणीरेवत्योः कुङ्करोहन्ती । पुष्यकृत्तिकयोः मेघः ।
 कर्णाश्वनोः श्वषण्पूर्वाषाढयोर्वानरः स्यात् । उत्त-
 राषाढाभिजितोर्नरः ७ । चान्द्रा नृगः अज्योनिर्ग-
 ह्ना तङ्गं रोहिणी तयोरहिः सर्पः ८ । ज्येष्ठानुराधयोः
 कुरङ्गो हरिण उदितः ९ । मूलाङ्गयोःश्वा कुङ्करः १० । तथा
 पुनर्वसुज्येष्ठयोर्मार्जारः ११ । मघापूर्वाफलात्योरुन्दुर्क-
 र्भूषिकः १२ । दोशं विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्रः १३ । आर्य-
 मूषम् उत्तरफल्गुनी बुधार्कसुत्तरभाद्रपदा तयोर्गौ १४ ।
 तत्फलमाह पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे लोकाचरणे
 उक्तनक्षत्रयोऽन्योः परस्परं महावैरं भवेदप्यथा नेत्यर्थः ।
 यथा । "अश्विन्यस्य पयोर्हयोनिगदितः स्वात्कर्कयोः कासरः"
 इतिपादलोकोक्तयोऽन्योरश्मसिपयोर्महावैरं भवेत् । एवं
 विंशहस्तानोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः । "अ-
 श्वे भवेत्तज्जगद्वयकुङ्करोत्तमैषौतमूषकमथोन्दुर्गोलुलापाः ।
 शार्दूलमार्गहृषगवारिष्टगदयंश्वा कीशोऽथ बभ्रु-
 युगकीशगमाश्चसिंहाः । गौःकुङ्कराविति यथाक्रममाश्वि-
 नादिभानाश्ववलिखलु कल्पितयोनिरूपाः" । लुलापो म-
 हिषः, गवारिष्टाश्चः कीशोवानरः बभ्रुर्नरः । बभ्रुर्गं
 श्वेषमिभेन्द्रसिंहमोत्याश्वसंज्ञस्वजवावरी च । गोव्या-
 घ्रमश्वोत्तरभाद्रपदश्च वैरं नृकायैर्नृपभृत्ययोवेति" एत-
 त्फलं सापवादमाह्वलितः । "एकतोनिषु मध्यमैर्द-
 म्ययोः सङ्गमः षट् । भिन्नयोनिषु मध्यः स्यादरिभावो
 न भेदयोः । योनेरभावे नोद्वाहः स तु कार्यो
 विबोधदः । राशिर्विश्वस्य यद्यन्ति कारयेत्तु दोषभाक्" ।
 अत्र गुणविभागोद्देशः । "अष्टाविंशतिताराणां योनयस्तु

चतुर्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रञ्च विज्ञाहे नरयोषिताः ।
 महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् । मैत्रं चैवाति-
 मैत्रं च खेन्दुद्वितित्तुर्गुणाः" पी० धा० । अथ सङ्गमैत्री
 "मित्वाणि द्युमणेः कुजेज्यशनिः शुक्रार्कजौ वैरिणौ,
 सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवौ मित्रे, न चास्य द्विषत् ।
 शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रे ज्येष्ठयोः, बुधः
 शत्रुः, शुक्रशनी समौ च, भट्टानोः शिताहस्करौ ।
 मित्रे, चास्य रिपुः शमी, शान्त्याजाः समा, गोप्यते-
 मित्वाश्वर्ककुजेन्दुबोधसितौ शत्रू, समः सूर्यजः । मित्रे-
 सौम्यशनी, कजे शशरीरौ शत्रू, कुजेज्यौ समौ । मित्रे
 शुक्रबुधौ शने, शशिरविष्णुजा द्विषोऽन्यः समः" स० वि०
 एतत्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः
 "अन्योन्यमित्त्रं यस्तं स्यात् सममित्त्रं तु मध्यमम् ।
 उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शत्रुत्वं कृतम् । शत्रु-
 मित्त्रञ्च विज्ञेयं दम्भयोः कलत्रप्रदम् अन्योन्यसमशत्रुत्वं
 दम्भयोर्निष्ठप्रदम्" अस्यापवादस्तत्त्वं । "राशिनाथे विश्वे-
 ऽपि सवलावशकाधिपौ, तन्मैत्र्यैऽपि च कर्त्तव्यं दम्भयोः
 शुभमिच्छता । अतः गुणभेदे देशजम् । "यहर्मन्त्रं
 सप्रतिष्ठं गणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । ततः काधिपतित्वे च
 मित्त्रत्वे गुरुपञ्चकम् । चत्वारः सममित्त्रत्वे द्वयोः साम्ये-
 त्तया गुणः । मित्रवैरे गुणश्रेयः समवैरे गुणाङ्गकम् ।
 परस्परवैरवैरे गुणशून्यं विनिर्दिष्टम् । असङ्गं सममि-
 त्वादौ व्योका स्यात्ता यथोदितः" पी० धा० । अथ गणकूटम् ।
 "रत्नोत्तरामरगणाः क्रमतोमघाह्विस्वन्मूलवह्णानलत-
 ज्जराधा । पौत्तरालयविधात्यमेशभानि मैत्रादितोन्दुह-
 रिपौषासकृत्तृनि" स० वि० ।

"क्रमत रत्नोत्तरामरगणाः वाक्यत्वयेणोच्यन्ते ।
 मघा प्रसिद्धा अहिरक्षेष्वा वसुधनिषा इन्द्रोज्ज्वला
 मूल प्रसिद्धं वह्णः शततारका अनलः क्षत्तिका
 तज्जरा विवा राधा विशाखा एतानि भानि रत्नोगणः ।
 पर्यायस्य उत्तरालयं चेयेवं षड्भानि विधाता रोहिणी
 यमोभरणी देशः आर्द्रा एतानि भानि नरगणोऽनुष्यगणः ।
 मैत्रमनुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्दुर्भृगुः हरिः अ-
 वणः पौष्णः रेवती मरुत् स्नातिः लघुनि अश्विनोह-
 स्तपुष्पाणि एतानि भात्यमरगणो देवगण इति । यदाह
 नारदः । "रत्नोगणः पितृत्वाद्भृदिदैवसेन्द्रतारकाः । वसु-
 वारोशमूलाहृत्क्षत्तिकाभियुतास्ततः । तिस्रः प्रवीण-
 राधात्यमसाश्चेन्नारकाः । इति सत्यगणोज्ञेयः स्याद-

सत्यगणः परे । ह्यादित्याकैवायन्त्यमित्राश्चोन्मत्तारकाः ।
 पी०धा० । फलमाह । “मिजमिजगणमध्ये प्रीति-
 रत्नतमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा ।
 असुरमनुजयोश्चेन्मृदुरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्दूर-
 भेकान्ततोऽत्र” छ०वि० । “असुरमनुजयोः राक्षसमनु-
 ज्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः सत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वा-
 न्यतरस्य वेत्ताकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्जनं बाध्यते इति
 न्यायेन मनुज्यगणस्यैव नाथ, यदाह नारदः । “दम्पत्यो
 र्जन्ममेवैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवसत्यानां रजोनृणां
 तयोर्मृतः” कश्यपः । “स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरम-
 न्ययोः । मध्यं राक्षसयोर्वैरमसुरासुरयोरेपीति” अयमर्थः
 पुष्करोरक्षोगणः स्त्री मनुज्यगणा तदा वैरं यद्वि वैपरीत्य-
 रुदाहृत्य । तथा पुष्करोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा
 वैरं वैपरीत्ये क्वतिः । उक्तं च । “राक्षसी यदि वा नारी
 नरो भवति मातुषः । कृत्यस्तत्र न सन्देहो विपरीतः
 शुभावहः” । शार्ङ्गिणे । “रक्षोगणं सुमान् स्यात्तेकन्या
 भवति मानवी । केऽपीच्छन्ति ततोहाहं व्यस्तद्वोऽपीह
 नेच्छतीति” । एतत्तुल्यचायत्वाद्देवगणस्योरपि दृष्टव्यम् ।
 अत्र गुणात्मनो देवजन्म । “षड्गुणा गणसादृश्ये पञ्च
 स्युः सुरमातुषे । नायौ देवोनरः पुंसश्चत्वारो वा गुणा
 स्तयः । देवराक्षसयोः स्युश्च तथैव नररक्षसोः । पुंसी
 रक्षोगणो यत्र नायौ देवोऽथ वा नरः । गुणौ द्वौ कमतश्चै-
 को गुणोधाहोऽन्यथा न हीति” । अस्यःपवादमात्रं गर्भः ।
 “यक्षमेतौ च राक्षशोऽपि नित्यं नित्यं यद्वि । न गणाभाव
 जनितं दूषणं स्याद्विरोधनम्” । अत्ररपि । “राक्ष-
 सयोः कृद्वावे मित्वत्वं वांशनाथयो । गणादिदौष्टोऽप्यु
 हाहः पुत्रपौत्रप्रयङ्गन” । अमुं परिहारं अन्यदृष्टव्ये
 वक्ष्यति । मनुस्मृत्यै । “यक्षमेतौ च रक्षुश्च यद्वि नाडी
 दृष्टव्यं तयोः विवाहः शुभतः कन्या राक्षसी वा नरोनरः”
 इति पी०धा० । रज्जुकूटमन्यत् दृश्यम् । अथ रज्जुकूटम् “सत्यः
 षट्काटके द्योऽपत्यहानिर्नधात्मके । द्विहादये निधमत्वं
 हयोरन्यत्र सौख्यकृतं” छ०वि० । “स्त्रीपुंमराशोः परस्परं
 वज्रात्मराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः । यथा मेघकन्ययोः
 दृषधनुषोः । एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बाणाणा
 ज्ञानिर्नाथः स्यात् । यथा सिंहरुधुषोः एवं द्विहादये
 सति निर्द्वन्द्वत्वं दारिद्र्यं स्यात् । यथा मेघदृषयोः अ-
 न्यत्र ततोयैहादये चतुर्थदृषमे समवपमे वा सति सौख्य-
 ज्ञानाणिपीडनं स्यात् । यदाह नारदः “षट्काटके

मृतिर्नन्दनमे त्वनपत्यता । नैस्त्रं द्विहादयेऽन्येव दम्पत्यो
 प्रीतिरुत्तमेति” । अत्र विशेषोऽप्योतिः प्रकाशे । “पुंसां स्यात्
 सुतमृच्छे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिव्रजभा
 वा । द्विहादये धनमृच्छे धनहा च कन्या रिपुके स्थिता धनवती
 पतिव्रजभा वेति” । अन्यत्र । “ऋगः कुक्षीरेण घटेन सिं-
 होर्वैरपदः स्यात् समवपमोयम् । तस्मा ऋगेषाथ दृषेण
 सिंहो मेघेण कर्कोमिथुनेन मीनः । चापेन कन्या घटमेन
 चाक्षिर्दौर्भाग्येन दृश्यतेऽस्मिन्निति” पी०धा० । अ-
 त्नापवादः । “प्रोक्ते दृष्टमकूटके परिणयस्वेकाधिपत्ये शुभो-
 ऽदो राशेऽन्यसौहृदेऽपि गदितो नादृक्शुभिर्यदि ।
 अन्यत्रैऽपयोर्योर्वलित्वसंस्थिते नादृक्शुभौ तथा तारा-
 शुद्धिमेन राशिवयताभावे निरुक्तो बुधैः” छ०वि० ।
 “प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि हयोः स्त्रीपुष्कराशोरेका
 धिपत्ये एकस्त्वाम्ने परिणयो विवाहः शुभो गदितः ।
 यथा षट्काटके मेघधनुषयोस्तुलादृषयोः । नवपञ्चमे
 त्वेकाधिपत्यभावे । द्विहादये मकरकुम्भयोः । अथ
 वा राशेऽन्ययोः राशिस्त्वामिनेः सौहृदे मूल्ये परि-
 णयः शुभो गदितः । यथा षट्काटके मीनसिंहयोः रिता-
 रौ नवपञ्चमे मेघधनुषोरित्यादौ । द्विहादये मीनमेघयो-
 रित्यादौ । यदाह वसिष्ठः । “द्विहादये वा नवपञ्चमे वा
 षट्काटके राक्षसयोः प्रीतयोः । एकाधिपत्ये भयनेशमेतौ
 शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति” राजभा० । “मनेन्नि
 कोणे बद्धपुत्रवित्तं द्विहादये चाधेमुपैति कन्या । षट्का-
 टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे यक्षमेतौभावे”
 इति एकाधिपत्येपीति शेषः । अतएव यक्षमेतौका-
 धिपत्याभावे वैरषट्काटकमित्यादि वदन्ति । यदाह ना
 रदः “वैरषट्काटके मेघकन्ययोर्घटमीनयोः । चापेक्षयो
 नृशुक कोटभयोः कम्बकलीरयोः । पञ्चास्यः स्युगयोर्जन्म-
 राशेः तत्ताऽशुभाः” इति । उक्ता दृषः चापेक्षयोः रि-
 त्वकारान्तिर्देवगणान्दृषः । एतद्विषयं मित्वषट्काटके
 मित्याहः । तदुक्तं जगन्मोहने “मित्वषट्काटके कोट-
 मेघयोर्दृषपञ्चयोः । कविवापमयोर्मीनसिंहयोर्नृगयुग्मयोः ।
 कन्यकाकुम्भयोः रान्यत्र प्रयत्नादेव वर्जयेदिति” । एवञ्च य-
 क्षमेतौभावे वैरनवपञ्चममित्याहः । तथा च शार्ङ्गधराये-
 शुकः । “मीनानिभ्यां युते कोटे कुम्भे मिथुनसंयुते ।
 मकरे कन्यकायुक्ते न कुयौनवपञ्चमे” इति । एता-
 दृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैचित् यथा
 ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधरे । “वैरवधोर्माहपितोर्जीपितो-

स्तद्विनाशकम् । त्रिकोणमीनकीटादं न स्यादस्य दोष-
टमिति । एतत्फलमनार्थत्वादुपेक्षम् । इतोऽप्यत्र मेघ-
विहादिकं नवपञ्चमं पक्षमैत्रीसत्त्वान्नित्वं नवपञ्चममिति
ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोणं पक्षमैत्रीसत्त्वान्नित्वं नवप-
ञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रोन्नित्वमेव चन्द्रस्य तु गुरुः
समोऽपि मित्त्वमिव “अपदोषतैव विगुणस्य गुरुः” इति
न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः स्यादिति
चेत् उच्यते यत् चोक्तस्य मित्त्वमपरस्य समत्वान्न
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं
त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत् तत्रभोरपि पक्षमै-
त्री तत्रैव मेघविहादिके मित्त्वमपञ्चममिति व्यवहृतः ।
अथ च परिहारो वरबध्नीर्नाहपि नोक्तः । नन्वा-
न्तरस्य सम्भवति वा समुच्चये नाशको भवति तत्त्वान्या-
यत्वात् । सत्त्वमातापितृकयोस्तु वरबध्नीर्नाहं दोषो-
न्नेयः एवं हिहादयेऽपि । तथा जगन्मोहने वसिष्ठ
कथ्यते । “हिहादयं शुभं प्रोक्तं मीनदौ बुद्धराशिषु ।
मेघाद्युत्तराशौ तु तिष्ठन्तत्वं न संशयः । “अथुष्य
मम्यत्तु ततो गमम्यत्तु पुत्रार्थसम्यत्पतिशौख्यसम्यत् । सौभाग्य
सम्यङ्गनधान्यसम्यत् भवादिद्युक्ते क्रमतः फलानि ।
अजाटियुक्ते क्रमतः फलानि व नैधव्यस्तु नैधव्यवानि ।
वियोगसन्नापमतीव दुःखं वसिष्ठगर्गप्रमुखे स्मृतानि”
इति । अथेवमिदं प्रतिषट्काटकादिविषये नाडीदोषः
संस्था त्वान्य एवेत्याह नाडीजगद्भियदिति । वक्ष्यमाणानां
त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितरे-
कस्यां कस्यापि नाद्यां यदि न भवति तदा प्रतिषट्काट-
कादि भवति तदा विवाहः कार्यः । यद्येकस्यां भाषां स्त्रीपु-
रुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः । उक्तञ्च रत्नमाळायां
“भवनपतिमुच्छ्रित्य” स्यात्तैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वञ्चैव
षट्काटकेऽपि । शुभकर्तृक विवाहोऽप्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणिकर्के स्यात् नाडीसमाज” इति । अपिश-
ब्दाज्ञमपञ्चमहिहादयोरपि । अत्र केचित् बडुटक-
स्यैव मरणरूपानिष्टफलवशात् तस्यापवादकः षट्काटके-
पोति परिहारः, किन्तु निन्दं प्रतिपादयतोऽपि यज्ज्ञान
स्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणपर्यवाहारा नवपञ्चम-
हिहादयोरैव दुष्टभूटयोर्विधानपर्यवसानात्तयोरेवाप-
वादक इति यथा “नक्षत्राणि नरः पृथ्वी यदि स्याद्भि-
पुल्ल धनमिति” अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवृद्धिपूजापरा न
तु धनवृद्धिपन्नरपूजापरापीति भवैव बोधः, ‘दिग्दादये वा

नवपञ्चमे वा षट्काटके’ इत्यादि वशिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभ-
भूटापवादभूताभ्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टं षडटकादि विद्-
भते । षट्काटके अन्त्युरित्वादीनि निन्दार्थवादाक्यानि-
पक्षैरपक्षवदुष्टकादिविषयाणि अन्यथा दुष्टफलवदु-
ष्टकनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य दिग्दादयोरपि तत्त्वान्ये-
नापवादकवाक्यानां विषयात्वाभात् । इदानीं तु नक्ष-
त्रप्रायश्चित्तविधानस्य वैजय्यापातात् ननस्तुतिर्धनवत्
प्रशंसापरैवेति युक्तमस्यस्याम् । अथ नाडीसमाजप-
दस्यावमर्थः । अस्मिन्नाटिकगणनया त्रिविधानां नाडी
नक्षत्राणां वेधो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपतिः “ना-
डीस्त्रिकोणस्यस्तनिःशेषधिष्णास्त्रिभ्यश्चाद्यादिभ्य एव प्र-
सूताः । सर्पाकारास्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकना-
डीसृष्ट्यां स्यादिति” । एवञ्च यत्र भूकूटादयः सप्तभेदाः शुभा
भवन्ति । तत्र नाडीदोषचेतसा विवाहो न विधेयः ।
उक्तञ्च सप्तमिमते विवाहपटके । “सटा नाशयत्येक ना-
डीसमाजो भूकूटादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तानिति” । अत्र
केचित् । नाडीसमाजज्येष्ठापादानात् समाजशब्दस्य
सष्टादशवाचित्वात् यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वनाडीत्ययस-
ष्टाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरैकनाडीयां पातस्तदा समस्तवश्यादि
गुणसत्त्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा त्रिचतुःपञ्चपर्व-
नाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः ।
अतएव “भूकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते नामिति” श्रीपरीतं
वचनमनुकूलम् । अस्यायमाशयः” ते इति बडुत्वात्प्र
भूकूटादयः शुभास्त्रानित्येकचक्रानुरोधादेकमेव ना-
डीपरिहरेयुः न तु नाडीसमाजसिद्धाः । तच्चि-
न्त्यम् । यतश्चतुस्त्रिहृद्भिर्भोत्यायाः” इति वाक्याच्चतु-
श्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्याया स्त्रिपर्वैव, त्रिचरणन-
क्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाद्युपपन्नाडी-
त्यविचारारम्भव एव । किञ्च रत्नमाळादिवाक्येषु
पार्थक्येन नाडीत्यभिधानात्तत्र समाजपदं नाडी-
संस्थनक्षत्रसष्टादशपरं तथाहि “अस्त्रादिभ्यस्त्रिभ्य
एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूता न्यस्तनिःशेषधिष्णा सर्पाकारा-
स्त्रिकोनाद्यास्तुः तत्तर्कनाडीसृष्ट्यां नक्षत्राणां समाजो
नाडी स्यात् इति । ननु “यस्मादनर्थक्यकहागममन्वयः
स्तुः पाण्डिपहादतु तयोः खलु नाडोयोगे । तस्माच्चतु-
स्त्रियमहाङ्गिभ्य भेषू नूनं नाडीसमाजइतिचिन्त्यमनु-
क्रमेणेति” इहगर्गवचनाद्नाडीसमाजएव स्थिते दोष नै-

कस्यां नाद्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव बहुस्त्रिय
 सत्ताङ्गभेषु इति परिगणितविषयत्वेनाभिधाना-
 द्वाङ्गे संस्थानत्वं सप्तदायविषयकमिति । किञ्च पञ्च
 पर्वचतुर्ष्वपि नाद्यादेशविशेषविषयत्वे न त्विन-
 द्यास्तु सर्वदेशविषयत्वादेस्तथा एव निषेधोयुक्तः । तानि च
 देशविशेषवाक्यान्त्येऽभिधास्ये । अतः 'भङ्गकृतान् सप्त-
 भेदांश्च ते ताभित्यत्रपाठे प्रगस्त्यामिति पठन्ति अभियुक्ताः
 शार्ङ्गधरीयज्योतिर्निबन्धकारादयः । तस्मादाडीसमाज
 पदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत् नाडीनक्षत्र
 शुद्धिरस्ति । यथा भरणीहस्तयोः षट्काटकञ्च वस्तु ते
 पञ्चमेवमपि नास्ति तत्र किं कार्यं मत आह । अन्यत्वेऽंश-
 ययोरिति । अन्यत्वे प्राक्तनषट्काटकादिभ्योऽन्यराशौ
 कोटिः ? राशिश्च भिनोः परस्परं यत्नत्वे वा समत्वे वा षट्-
 काटकादौ च सति अंशययोरत्र राशिनवांशस्त्वभिन्नोर्वलित-
 वलितत्वे चेत् स्याताम् । बलितं सबलत्वसञ्ज्ञादिस्थितत्वे न,
 सखिता परस्परमेतौ ते उभे चेद्वतः सखिताया उपलक्षण-
 त्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः । उक्तञ्च
 जगन्मोहने वसिष्ठेन । "राशिनान्ते विरुद्धेऽपि सबलत्वयका-
 धिपौ । तन्मौल्येऽपि च कर्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतेति"
 नन्वयस्मरिहारी राशिनान्ते विरुद्धेऽपीत्युवादात्केवल
 पञ्चदोष्वापवादको न तु दुष्टभङ्गकृतपञ्चैरेव । उच्यते
 "खेटारित्वं नाशयेत् सङ्गकृतम्" अथे वक्ष्यति । तत्र च
 'नभोगारिभाव' इरेत् सङ्गकृतमिति सप्तविंशतिविवाहपट-
 लीय वाक्यं सम्प्रति त्वेनाद्याभिरभिधास्यते । तदेव केवल-
 पञ्चैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयो-
 र्वाक्ययोर्यथाश्रुतयद्गच्छावेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मि-
 न्नैव पञ्चदोष्वरूपे परिहारद्वयं दृश्यते । अथैकस्मि-
 न्नैव दुष्टभङ्गकृते भवनपतिपुङ्गवमित्यादिनानेकपरिहारा-
 भिधानमित्यतोऽत्र वचने न किञ्चिदाह्वयं विषयं पश्यामः
 सत्यम् । "नभोगारिभाव" इरेत् सङ्गकृतमिति तु निःसन्देहं
 पञ्चैरेवापवादकम् परन्तु "राशिनान्ते विरुद्धेऽपि मैत्र्ये
 चांशनाथयोः । विवाहद्वारेणैवान्दम्ययोः सौख्यवर्धन
 मिति" जगन्मोहनस्वरचितवाक्येन प्रागुक्तसिध्दयं च
 समानार्थकं दुष्टभङ्गकृतपञ्चपञ्चैरापवादकम् । तथाहि ।
 नूनमर्थे एकस्मिन्वाक्ये राशिनान्तेऽपि परस्परविरोधे सति-
 तद्वाशिनवांशस्त्वभिन्नोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इ-
 त्यर्थः । अद्यांशनाथयोः सबलत्वविचारोनास्ति । यत्नत्वे-
 ताथयोर्व्यादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति

तद्वापवादकपञ्चपञ्चैरापवादकमित्यभिधायैवचनस्यार्थः ।
 एवञ्च 'नभोगारिभाव' इरेत् सङ्गकृतमित्यपि वाक्यं पञ्च-
 वैरापवादकमित्यत्रललाटोक्त्यवगतं । अद्यांशनाथसबलत्वा-
 भिधायकं तु "राशिनान्ते विरुद्धेऽपीत्युवादात्कसुभवि-
 रोधपरिहारकम् । तथाहि । राशौ च नाथौ च एतेषां
 समाहारो राशिनान्तेनास्ति राशिनान्ते इत्येवं यदि
 समाहारद्वारेण आश्रयेत तदा सत्ययमर्थः । राशौ विरु-
 द्धौ षट्काटकादिना, नाथौ विरुद्धौ कयोर्भाषाविद्याकाङ्-
 क्षायां ययोः षट्काटकादिविचारस्तयोरेव सङ्गहितत्वा-
 दयङ्गवमिति तयोः राशिनोर्भाषा विरुद्धौ "नित्यादि तु-
 मणेरित्यादिना परस्परं यत्नत्वात् तद्वाशिनवांशस्त्वभिन्नोः
 सबलत्वे मितत्वे च समञ्जिते सति विवाहः शुभः ।
 नन्वतिष्ठते समाहारद्वारे किं प्रयोजनम् ? उच्यते ।
 अद्यांशनाथसु सबलत्वाधिककरणमेव । तच्च युगपदुत्प-
 न्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधपञ्चविरोधरूपस्य परि-
 हारोऽतएव ज्योतिःशास्त्राभिमुक्ताः एवंविध उभयविरोधे
 एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहद्वारयन्तीत्यास्तां प्रस्ता-
 तुप्रसक्तम् । अस्मिन्पि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितेवेत्याह ।
 नाडीशुद्धौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्री-
 पुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाद्यामवस्थित्यभावाच्चेत्तदा विवाहः
 शुभः । यथा भरणीहस्तयोः सत्युभयविरोधे राशि-
 नवांशयोः क्रमेण पञ्चमवतर्कयोर्यो स्त्रियमनौ पुरुष-
 भौभौ तयोर्मैत्र्यप्यसि स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र
 विवाहः शुभफलदो निगदितः । यतोऽत्र स्त्रीपुरुष-
 नक्षत्रयोरेकनाद्यामवस्थित्यभावाः । यदा त्वस्त्रीहस्ता-
 स्त्र्ये एव दुबोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्धिभा-
 वात् सबलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेवं-
 विवविषये इति "यदा नाथवचनेनाडीसमाजोभङ्गकृतादि-
 कान् सप्तभेदान् प्रगस्त्यान्" इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारा
 सम्भवे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धये इति । अ-
 त्वात्त्वार्थ इत्यनुवर्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवं-
 विधे विषये षट्काटकादौ च सति यदि स्त्रीपुरुषनक्ष-
 त्रयोः परस्परानाराशुद्धये कस्यान्तदुर्गं यावदित्यादिना
 ताराशुद्धिरूपे वये वक्ष्ये दिनायवतर्कवशात्समन्यता-
 राशंशके सति च धर्मिवाहः शुभो निगदितः । अतोऽपवाद-
 र्थानि बुधेर्व्येयानि । अत्र संसतिः 'अन्योन्यताराशुद्धौ'
 इत्युक्ता । राजमासंशङ्के नाथमर्थः अस्मभिमिक्षितः ।
 "मैत्री चेत्यपवादोऽपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारा

मित्रसुमित्रजनसुभटा योसा च संपत्करी । यथाष्टे नव
पञ्चमे व्ययधने योगेषु पुत्रोऽभिजाः मीत्यायुःसुतद्वि-
वित्तजनकः काय्यो विवाहसदेति । चकारात् पठौ च ।
जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिमदे चरणभेदे वा
शुभा ध्येया । दशमैकानवशतितारे शुभे एव । अत्रापि
पक्षे नाडीशुद्धिरेवेति । नाडीशुद्ध्याभावे विवाहो नैव
भवेत् । उक्तं वाच्यं संभति । अथ तस्यापि परिहारस्या
सम्भवे परिहारान्तरमाह । अथ राशिवशताभाव इति ।
अत्रापि द्वयोः स्तौ पुंश्या राशिनाथाविरोधादिकं विषये
षट्काटकादौ सति "चित्त्व ह्येन्द्र नरराशिवश्या" इत्या-
दिना पुत्रपरायं इति भवनवशित्वमिति श्रीपत्यु-
क्तौ च अत्रापि दशमैकानवशतितारे विवाहादे-
हेताः । तदयमत्र निरूप्यते । षट्काटकनवमपञ्च-
मद्विहादशाख्येषु दुष्टभूटेषु स्तौ परस्परं पञ्चमैत्र्या
एक परिहारः । एकाधिपत्यं इत्यर्थः । पञ्चमैत्र्येऽप्यं
शपयोः सवलत्वे मैत्रे च तृतीयः । नाडीशुद्धौ चतुर्थः ।
राशिवशत्वे पञ्चमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडी
शुद्धिरेवेति । नाडीविरोधपक्षे तु विवाहो नैव भवति ।
एवञ्च पत्युक्त्या "भवनपतिपञ्चममित्रस्य" श्रीपतिस्तो-
त्र वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहारविधानमुच्यते ।
तद्विहादशाख्येषु व्याख्यत । यत्र हि प्रतीकं
परिहारकम् तत् गुणसंज्ञायाः परिहारकः स्यादिति
किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु । "मैत्री क्षौत्रपयोर्द्वयोरपि तयो-
रेकाधिपत्येऽपि चेत्तारासितसुमित्तान्नाशुभटा योसा च
सम्पत्करीत्यादि प्राग्विज्ञितेन राजभक्त्युपलक्षणेन दुष्ट
भूटैः पञ्चमैत्र्या सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव
परिहारिका सञ्चिता । अर्थादेकस्य सितत्वेऽपरस्य सम-
त्वे वक्ष्यतामेवा अतएतदुवाक्यं ज्योतिःसारसामरे विवृतम्
"तन्नाम्यन्यमित्रत्वे तस्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव
विन्या । एकमित्तायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा ।
शत्रुत्वे तु सर्वथा त्याग इति । अत एवैतस्मिन् पक्षे
चेत्यदाभिधानादेववाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्यमपि
व्याकृत्यैकवाक्यतावशात् । तत्षट्काटके पुनर्भवनपति-
पञ्चममिति सकलगुणसत्यमेव परिहारकम् । अनदी-
दुष्टभूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्योतिर्विषये मर्गः "प-
ञ्चमैत्र्या शुभा तारा राशिवशे त्रिभिः शुभम् । षट्प-
कव्याः प्राङ्मूर्ध्यां द्युर्कान्तिकोणक मिति" । "द्यु-

र्कान्दिदादयम् । "दिदादये वा नवपञ्चमे वेलादीनि" वशि-
ष्ठादीनि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अतः यथास-
म्भूतायं व्यस्या ध्येयत्वमियतः । पी० धा०
अत्रापवादः । "मैत्र्या राशिवशिनोरंशनाधहन्स्यापि
स्याङ्गणानां न दोषः । खेटारित्वं नाशयेत् सङ्गूटं खेट-
प्रीतिसापि दुष्टं भूटम्" । सु० वि० "स्त्रीषु सरागिस्वामि-
नोमैत्र्यां सत्या तथा राशिनवाशयोर्हन् दुग्मं तस्यापि
मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री-
रजोगणः पुमान् अनुष्यगणोदेवगणो वा तदा गणदोषो न
स्यादित्यर्थः । यदाह त्रिभिः "राशिवशेः सङ्गूटं
मित्वे वागनाथयोः । गणादिदौष्ट्येऽप्युदाहः पुत्र-
पीत्वप्रवर्जनः" । अथ सङ्गूटं शुभफलदम्भूटं राशि-
भूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं यद्वयोः शत्रुता-
सम्बन्धिनं दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिपञ्चमैत्र्या चापि
दुष्टं भूटं षट्कादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः ।
तदुक्तं सप्तमिमते विवाहपटले । "नभोगारिभावं हरेत्
सङ्गूटं विरुद्धं भूटं हरेत् खेटमैत्री । सदा नाशय-
त्येकनाडीसमाजोभूटादिकान् सप्तमेदंश्च ते ताम्" ।
(सु० वि०) चतुर्थपरयः "प्रोक्ते दुष्टभूटक इत्यादिना पुन-
रुक्तोऽपि अरणायिच्छेदार्थं पठितः" । यत्किं नारदेन
"एकादीये मित्वा शुभदं पाणिपीडनम् । द्विहादशे
त्रिकोणं च न कदाचित् षट्पके" इति । एतन्नाडीदोषे
सत्येव इष्टव्यम् । अथनोदितवाक्यस्वरसात् । "भवन-
पतिपञ्चमस्य" स्यात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव
यथाष्टेऽपि । शुभकटिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणिक्रमे स्यात् नाडीसमाज" इति श्रीपत्युक्तौ च
"अन्यथा प्रागभिहितवशिष्ठादिवाक्यान्वयकार्थक्यापदोर-
स्मिति" । पी० धा० अथ नाडीभूटमाह । "ज्जेटार्थम्
योगनीराधिपमदुग्मगुन्दासम्भूतकनाडी पुन्येन्दुत्वाद्गमि-
त्वात्तत्त्वसुखलभं योनिवृत्तौ च मध्या । वायुमित्रव्यालवि-
श्वोदुग्मगुगमथोपौषागमश्चापरा साहस्यलोरेकनाडी परि-
शयनमसम्भूतनाडी हि शत्रुः" सु० वि० ज्जेटा प्रसिद्धा ।
अर्थमृणसत्तराफलागो । ईश आर्द्रा । नीराधीपौषकण-
सङ्गं यततारका एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं इयं इयम् ।
ज्येष्ठाभूतं उत्तराफलगुनीहृत्ता । आर्द्रा पुनर्वसुच ।
यततारकापूर्वमात्रा चेत्यर्थः । दासभमश्विनी च एतज्ज-
जलनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अथ पुन्यः प्रसिद्धः
इन्द्रमृगः त्वाष्ट्रं चित्रा मित्वाऽहोराधा अन्तर्गं भरणी व-

सुधेनिष्ठा, जलमं प्रवापादा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुध्नोऽ-
 हिर्बुध्नो उत्तरभाद्रपदा, एतच्चलनवर्गं परस्परं मध्य-
 नाड्युच्यते । अथ वायुं स्नातो, अग्निः कत्तिका, व्या-
 नेऽस्तेषां, पञ्चोत्तराषाढा, एभ्यो युगयुगं स्नातो विषाखा-
 च, कत्तिका रोहिणी च अस्तेषां मघा च उत्तराषाढा-
 अवधचेत्यर्थः । अथ पौष्णं रेवती च, एतच्चलन-
 वर्गकमपरा हतीयनाडीत्युच्यते । एतत्फलमाह ।
 दम्भयोः स्त्रीषु सवोरकनाद्यां परिणयनमसदुदुपफलं
 स्यात् । मध्यमाद्या हि निश्चयेन स्याद्द्वयोरपि स्यात् । “मूले
 न्द्र क्रमपाशजं कवरणादिचार्यमेवाश्विमेयोत्येन्द्रोच्चमभिल-
 भाग्यसुभत्याद्याम्बुहिर्बुध्नौभैः । अन्यैर्नाडा इहेकना-
 डिनवके स्यातां दिने चैकान्तगोदादक्षिणतः क्विसृपमुखे
 पाश्चैकनाडी हिता । गोद दक्षिणतः सर्ववर्षेषु पाश्चैक-
 नाडी हिता, जलियादी क्विचत् अन्यकन्याया अस्त्राभे
 पाश्चैकनाडी हितेत्यर्थः । यदाह गर्गः । “नाडाकुटं
 त संपाह्यं कूटानां तु शिरोरुणः । जङ्गला कन्यका-
 कण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति । वराहः “आद्यांकनाडी-
 कृते विद्योगं मध्याख्यनाद्यासुभयोगविनाशम् । अन्यथा
 च वैधव्यमतीव दुष्कं तस्माच्च तिलः परिवर्ज्यनीयाः” इति ।
 अत्र चक्रम्यासोवसिष्ठोक्तः । “आष्टतिभिर्भोक्तुभिरश्वि-
 भाद्रं क्रमेत्कृत्वा स गणयेदुद्धन । यदैकपर्वण्यभयेषु
 धिष्णो नेदा न्नादोर्भुषमेकनाडी । फलेऽपि विशेषमाह
 वसिष्ठः “सा मध्यनाडी पुद्वं निहन्ति तत्पाश्चैकनाडी
 खलु कन्याकां तु । आसन्नपथ्यायसमगततथे दुर्घणे साप्यल-
 गिता त्रिवर्षः” उत्तराहस्यावयवः । आसन्ने समीप
 स्थिते पर्याये आहतौ चेदेकनाडी समागता । यथा-
 श्विन्यार्द्रोर्भरणीकृत्तमश्विनोर्दक्षिणायाने पर्यायां सा नाडी व-
 र्धेनैवेन स्त्रीषु सवोरकनाशुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वशि-
 न्युत्तरफाल्गुन्योरितरजतव्यवधाना सा नाडी त्रिवर्षे
 वृक्षाशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादिलिङ्गगणना
 कन्यावाचतुशरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरणं
 नक्षत्रं तदा क्षत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वण्यना
 दिचरत्वे कन्मानक्षत्रस्य खगवीर्यतः पञ्चपर्वण्यना ।
 यदाह नारदः । चतुस्त्रिंशद्भिधोत्यायाः कन्यायाः
 क्रमयोऽश्विभात् । वज्रिभाटिन्दुभावाङ्गी त्रिचतुःपञ्चप-
 र्वण्यं । गणयेत् सख्यया चैकनाद्यां खलुने सभयः । अस्-
 नर्थं स एवाह गर्गः । “चतुःपात् कन्यकाञ्चनं गण-
 येदश्विभादिकम् । त्रिभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्वं सुखा-

वहम् । कन्यकञ्चं त्रिपाञ्चेत् स्याद्रणयेत् कत्तिकादिकम् ।
 चतुर्भिः पर्वभिश्चादुदभिस्तत्तारकात्त्वितम् । कन्यकञ्चं
 द्विपाञ्चेत् स्याद्रणयेत् सौम्यभादिकम् । पञ्चभिस्वारीहे
 तु पञ्चमात् त्रिकवर्जितं” एतत्फलमप्याह गर्गः । “संज्ञ-
 टा मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति नेगतः । संज्ञिता पार्श्व-
 नाडी तु मन्थकां हन्यसंशयम् । आसन्ना त्वेकनाडी
 स्यादासन्नप्रतिदायिनी । दूरस्था चेकनाडी स्याद्दूरानि-
 टस्य कारिणीति । जगन्नाम्ने नारदः । “एकनाडी-
 विवाहस्य सुखैः सर्वैः समन्वितः । वर्जनीयः प्रयत्नेन
 दम्भयोर्निधनं यतः । आसा नाडीनां देशभेदेन
 व्यवस्थामाह जगन्नाम्ने नारदः । “चतुर्नाडी त्वह-
 र्यायां पाञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाडी सवैरेषु वर्ज-
 नीया प्रयत्नतः” इति । अहल्यापाञ्चाली देशविशेषौ ।
 तस्माद्वसिष्ठादिभिर्देशभेदेन मन्थकभेदेन चानित्यप्रवृत्तौ
 चतुःपञ्चनाद्यावृषेषु सकलदेशव्यापित्वा सकलनक्षत्रव्या-
 पित्वाच्च त्रिचरोक्ता । नर्ततामरा चतुःपञ्चनाद्यां खलुदे-
 शव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावलोको किन्तु सर्वेष्वपि देशेषु
 विचार्य तत्र स्वदेशे देशमहत्त्वमन्यदेशे दोषास्तथा त्रिनाडी
 तु सर्वत्रैव समानदोषा” यदाह मनुः । “अहल्यायां
 चतुर्नाडीसंयोगः कालस्युद्धः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यप-
 खलुफलप्रदः । पञ्चनाडीसंयोगः पाञ्चाले कालदण्डदः ।
 इतरत्र संयोगो दुश्चकारिणोऽप्यहम् । त्रिनाद्यां तु स-
 मायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः” इति । यत् ज्योतिर्विज्ञे
 ज्योतिःप्रकाशे अहिन्यादित्रिनाडी प्रकृत्याभिहितम्
 “निधन मध्यमनाद्या दम्भयोर्नैव पाश्चैकनाद्याः” अत्र
 पार्श्वनाद्यां खलु रूपसङ्गादोषाभावं सत्या विवाहादिकरण
 शुभावेत्यर्थः । तत् जलियादिविषयं गोदावरीतोदक्षिणदेश
 वाक्विषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव । “करपक्षे घृष्टनारी
 न निन्द्ये इति यहयः । तत्क्षत्तियादिविषयं गौतम्याया-
 स्यतस्तथेति । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षं मूकं ख-
 न्यम् । “इयं चाश्विन्यादित्रिनाडी गुरुमन्वादिष्वप्यनिष्टा प्रभु-
 पण्याङ्गनादौ तु शुभेव । उक्तञ्च खरोदके “एकनाडी-
 स्थिता यत् गुरुमन्वाश्च देवताः । तत्र देवं राजं खलु
 क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्याङ्गना भिल्ल देशो यामः
 पुरं खलुम् । एकनाडीस्थितं भव्यं विरहं नेषवर्जित
 मिति” अत्र नाडीभेदे चरणभेदेऽधिकदोषः, आसन्नकौ
 एव त्वाख्याः” एतदप्युक्तं तत्रैव । “आद्यांशेन चतुर्धां चतु-
 र्धांशेन चादिकम् । द्वितीयेन हतीयस्य हतीयेन हितोपकम् ।

एवंभाष्यधो यथा जायते वरकचयोः । तेषां स्मृत्युर्न
 सन्देहः शेषांशः स्वल्पदोषदा इति तत्राप्याशङ्क्यते युक्तः
 “दोषापनुत्तये नाद्या स्मृत्युत्तयजपादिकम् । विधाय ब्रा-
 ह्मणायैव तर्पयेत् काश्यादिना । हिरण्यस्यो दक्षिणाञ्च
 दद्याद्वसुदिकृत्तये । गावोऽसु वसन देयं सर्वदोषापहा-
 रकमिति । एतं सर्वसम्पत्तत्वाद्दौ कृतभेदा अभिहि-
 ता नानेन । “माहेन्दुं गोष्ठदेशे च मालवे रज्जुसंशु-
 क्मिन्यादिना वाटरायणवाक्ये नान्यकृतानां तत्तद्देशविषयता-
 पाटनम् । ते च कृतभेदवसिष्ठसंहितायां तोडलानन्दे
 च सामानाधिकरणभावनहिता दृष्टव्याः” पी० धा० ।
 अथ नाडोदोषपट्टादः “राश्वक्ये चेद्विषयस्य द्वयोः
 स्यान्नक्त्येक्ये राशिगुणं तथैव । नाडोदोषो नो गणानां
 च दोषो नक्त्येक्ये पादभेदे शुभं स्यात्” सु० चि० । “द्वयोः
 स्तः पुंस्योरेकराशित्वे सति यद्वि भिन्नमृत्वं स्यात् तदा
 नाडोदोषो गणानाञ्च राजसमनुष्यगणानाञ्च दोषो नास्ति ।
 यथा एकस्मिन्नापि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्र-
 पदापादत्वञ्च च श्रेवं रूपो नक्त्येक्ये । तथैव नक्त्येक्ये
 राशिगुणं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्ता दोषो न
 स्यात् । उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा ।
 एकस्मिन्नेव नक्त्ये पूर्वभाद्रपदाख्ये पूर्वभाद्रपदायाः प्रथ-
 मपादत्वञ्च कुम्भे चतुर्थचरणस्य मीने इत्येवंरूपो
 राशिभेदः । यदाह नारदः । “एकराशौ पृथग् धि-
 ष्णोऽस्मत्तोः पाण्डुराङ्गनम् । उत्तमं मध्यमं मि-
 श्रराशौ कर्मयोगोक्तयोः । एकस्यै चकराशौ च विवाहः
 प्राक्कान्तिदः” वसिष्ठः । “दम्पत्योर्जन्ममेवैव राशौ च
 निधनं तयोः । एकस्य च तथोदवाहे किञ्चिद्भेदेऽपि वा
 जया” । किञ्चिद्भेदे नक्त्येक्ये राशिभेदे च । गर्गः “ए-
 कराशिं विना नाडोयोगमादौ विवर्जयेत् । न दोषस्यै
 करशिष्ये भक्तुऽप्येषु मृत्युदेति” । भृशुरपि “दम्पत्यो-
 रेकराशिष्ये पृथग्यत्नं यदा भवेत्” । वरुणोक्तौ विवाहः
 स्याद्गणनाड्यौ न योजयेदिति । “अतएवाह केशवार्कः
 “नक्त्येक्ये यदि भिन्नराशौरेकराशौरेदि भिन्नमृत्म् ।
 प्रोक्तदानीं निविडा नृनायैरेत् कृतिकारोहिणीवत्
 नाडोति” । चतुर्थचरणस्यायमर्थः चेदादि कृतिकारोहिणीवत्
 स्यात् तदापि नाडोदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गणदोषो-
 ऽपि । यथा कृतिकारोहिणीरेकराशौरेकस्यैऽपि गणदो-
 षोऽपि तत्तत्कृतिताऽशुभफलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथ-
 मतः पुंनाराभिलिप्ता दिनीयतः स्त्रीतारैरपि विशेषोध्यैः ।

यदाह गर्गः “एकराशौ पृथग् धिष्णो पुंनारा प्र-
 थमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्यशो-
 भनेति” । तदेवं कस्मृतिकन्यायेन यत् नाडोदोषदोषाद्य-
 भावो यथा रोहिणीऽन्ययोर्हस्तचित्तयोर्वा तत्र पाणि
 पीडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । अथैकराशि-
 नेक्येक्येऽपवादमाह । नक्त्येक्ये इति । स्त्रीपुंसयोः
 राश्वक्ये नक्त्येक्ये च यदि चरणभेदो यथा भगवताः
 प्रथमपादे पुंशोऽन्य द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं
 कल्याणं स्यात् । तदुक्तं केशवार्केण । “पराशरः प्राह-
 नराश्वभेदादेर्कराशौरेरपि सोमनस्यमिति” । सोमनस्य
 प्रीतिः । वसिष्ठेनापि “एकस्मिन्नेक्ये भवति विवाहः
 सुतार्थसम्पत्त्यै” । यद्युभयोरैक्यं भवति यदा चांशको
 भिन्नं इति । एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम् । तथा च
 जगन्मोहने । “एकस्यै चकराशौ च विवाहस्य शुभः स्मृतः ।
 सङ्कोचे तु तदा कार्योभिन्नपादोयदा तयोरिति” । अ-
 त्नापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरले । “रोहिण्या-
 शौ मन्वेन्द्राग्नी तिष्ठन्वचपौष्णभम् । उत्तराप्रोष्ठपार्श्वे न-
 क्त्येक्येऽपि शोभना” इति । इन्द्राग्नी विद्याया इत्यर्थः ।
 अतस्तत् तत्रैव विधिरले । “विद्यायाऽर्कान्ध्रवणप्रजेयति-
 ध्यान्यतत्पूर्वमघाः प्रयत्नाः । स्तापुंस्तारैरप्यपरिपद्ये
 तु शेषाविवर्ज्या इति सङ्गिरत्न” इति । शेषास्तारा इत्यर्थः ।
 अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशि नक्त्याद्यज्ञाने उपाय-
 माह । वसिष्ठः । “अज्ञातजन्मनाश्रयां नामभे परिकल्पना ।
 तेनैव विनयेत् सर्वे राशिजुटादि जन्मवत् । जन्मभं जन्म-
 धिष्णोर्न नामधिष्णोर्न नामभम् । व्यत्ययेन सटा योऽर्क-
 दम्पत्योर्निधनप्रदम् । कुर्यात्त मोड्य कर्माणि जन्म-
 राशौ बलान्विते । सर्वसद्व्यानि कर्माणि नामराशौ
 बलान्विते” इति । इहस्य तरपि । “अवधाराराजसेवा
 संप्रामस्यामनेतेषु । ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नाम-
 राशिपदादिते” । नाम्नः सकामाज्जन्मसङ्गज्ञानं
 स्तोदयाभिहितमतपदकालान्तस्त्रीयनामादिवर्णवशात्
 प्रीतिमिति । यस्तु एकः कारादिवर्णं स्वभादिनामसु
 हयते तत् यथासम्भवाय व्यवस्था पी० धा० । नाडोभेदे-
 ऽदौ गुणाः प्रागुक्ताः ।

उक्ता० त० नाडोचक्ररेखनतद्विषयो दायतो यथा
 स्तोदये । “अत्रिणादि लिखेङ्गं सर्पाकारं त्रिनाडि-
 कम् । तत्तत्तद्वशात् प्रोयं विवाहादौ शुभाशुभम् । त्रि-
 नाडोविषयस्य सन्निव्याश्रयुगोत्तराः । कुम्भेन्द्राव-
 न्ना

रूपः पूर्वभाद्रपदादिना । यास्य भौत्योमुख्येनित्त-
मित्तजलाङ्गुयम् । धनिवा सोत्तरा भद्रा मध्यनाडी व्यव-
स्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पमेषा स्वाताविषाखे ।
उत्तराश्रवणापूर्वा एवनाडी व्यवस्थिता । अश्लेषादि-
नाडीवैधर्मे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । यास्यादितिक
तयैव कृत्तिकादिषट्ककम् । एवं निरीक्ष्येष्टं कन्या-
मन्त्रं सुरे सुरी । पण्यस्वास्वामिन्त्रेषु देशे ग्रामे पुरे
नृषे । एकनाडीस्थिषाणि यदि स्वरैरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयात् सुवर्षादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मं तस्य जन्मार्थोऽव्ययः । प्रणष्टं जन्मं यस्य तस्य
नामार्थोऽव्ययः । द्वयोर्जन्मार्थोऽव्ययः द्वयोर्नामार्थोऽव्ययः ।
नामजन्मार्थोऽव्ययः न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाडीस्थिता
चेत् स्यात् भर्तृनाशाय चाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधोऽर्थो-
विनाशे शुभमिच्छता । प्राङ्नाडीया वेधतोभर्ता मध्य-
नाडीभयं तथा । पृश्ननाडीव्यधे कन्या स्त्रियते नात्
मंशयः । एकनाडीस्थिता यत् गुरुमन्त्रश्च देवता । तत्
द्वेभ्यं कृत्तिकादिषु क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्यङ्गना
मित्तं देशोगमः पुरं नृहम् । एकनाडीगता भव्या
अभव्या वेधवर्जिताः । अस्यापवादः ख्योऽन्तः ।
‘एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते’ एकरा-
श्यादिषु “एकराशौ च दम्भयोः शुभं स्यात् समसम्पत्के ।
चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा” इत्युक्तं । समसम्पत्-
हिरण्यसम्पत्के दोषः । तथा च “योऽदिके सम्पत्के संपत्तु-
ले गुरुमन्त्रो तथा । सिंहघटी सदा वज्रं मृति तत्वात्रो-
क्तिः” । आपतिव्यवहारनिर्णये । “सुहृदेकाधिप-
योगे ताराबले वश्यराशौ वा । अपि नाडीदिवेधे भवति
त्रिवाहोहिताशौ राजमार्गगच्छे च । न राजयोगे मन्त्रवै-
रिता च न तारशुद्धिर्गण्यत्वयं स्यात् । न नाडीदोषो न च
वर्णदुर्दिगंगादयस्तु सुनयोऽदन्ति” अत्र देशभेदात् व्यवस्था ।
अन्यदोक्तम् । “लग्ने व्यये च पाताले जास्मिन् चाष्टमे कुजे
भर्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्तृविनाशकृत्” । अस्याप-
वादः । “अथ वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तदशे दुष्टोः”
प्रागुक्तोक्त्या अष्टानां कूटानां गुणाङ्कानां सङ्गणने अष्टा-
दशतः सङ्गणने उभयोर्वरकन्ययोस्तु लग्नादिस्थाने सङ्गणनस्य
स्थितौ च न दोषः एवमन्योऽपि वैधव्ययोगोऽनित्योऽयं च
जातकगण्ये वक्ष्यते । एवं विवाहे वर्षादिशुद्धिं दम्भस्यो-
रासकृत्याङ्गं चोक्ते दानिं निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते ।
“तल्लैव विंशतिः सर्वसम्पत्ता दोषा नारदस्य परिगणि-

ता । “एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पितृ-
महोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समाधत्त । पञ्चाङ्गशुद्धिरहि-
तोदोषस्वाद्यः प्रकीर्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः
सूर्यसंक्रमः । तृतीयः पापवङ्गोऽभ्युपगमः कृजाष्टमः ।
गण्डान्तं कर्त्तरी रिपुफण्डेऽन्त्येष्टसंघः । दम्भस्योर-
मं लग्नं रागिर्विषघटी तथा । दुर्भुङ्क्ते वारदोषः
स्वार्ज्ज्वरिक्समङ्गलम् । मङ्गलोत्पातं क्रूरविहर्षं
क्रूरसंयुतम् । कनकागो मन्त्रपाता वैधृतिश्चैकविंशति-
रिति” अन्त्येष्टु दश दोषा उक्ताः “वेधश्च लग्नाच्च तथा
च पातः, स्वार्ज्ज्वरयोगोऽदशयोगवक्रम् । युतिर्धैर्यामि-
तः ७ सुपयङ्गश्च दवाणां स्ववज्रोऽदश चैव दोषा इति व्यव-
हारोऽन्येऽभिधानात् । तल्लैव दुर्भुङ्क्ते रागवैभवादिः । वार
दोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमन्यस्योपलक्षणत्वादकाल
दृष्टिनामकोऽपि दोषो नृहते । यदाह वसिष्ठः । “प-
ञ्चाङ्गशुद्धिरहितास्योत्पाताः कालदृष्टजाः” इति । एवं
दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठः । “एकविंशन्-
महादोषास्ते ब्रह्मसंख्योदितः । कदाचिद्वैव सीदन्ति
गुणानां कीटिकोदभिः । तस्मादितेषु दोषेषु कदाचि-
न्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतवन्धने ।
ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां क्षीमन्ते गर्भनाशनम् । मयाज-
भोजने मृत्युः कपरो तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृह्णा-
रम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्त्तुर्नाशः स्याद्यु-
द्धयाने विशेषतः । लग्नये तुल्यहृत्पुण्यस्यैव आङ्गादिकर्म-
भिरिति” प्रोक्तं ।

तल्लैव सर्वकर्मपर्यं शिष्यद्वये वक्ष्ये आदौ जलनशांशपात्राह
“कृत्तुगुरुमैत्र्यगमिच्छत्यैवन्द्याः कविभौमजीवगमिर्गौ-
रयोगुरुः । इह रागिणः, त्रियङ्गुगास्तौलिकेन्द्रभतो
नवांशविधिरुच्यते सुधैः” सु. वि. ।

“अत्र लग्नादीनां लग्नां नारदोक्तम् । “विंशद्वा-
गात्मकं लग्नं कोरा तस्याहं सुच्यते । लग्नलिभागो-
द्वेष्टाणां नवमशां नवांशकः । हादशांशाद्वादशांशस्ति शां
शस्तिशदंशकः । बह्वर्गाः कथितास्तौते- तेषामोशा इमे
कृताः” इति । तल्लैव भौमशुक्रवधवन्द्यस्य वधशुक्र-
भौमशुक्रगमिगुरुवः, क्रमवत्तुल्यं रागिणा मेवादिता
शोभां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेवः कृतास्यो मकरः
तौलिकं तुल्यं इन्द्रं कर्कः एवौ रागिणो हादशस्यपि
रागिण नवांशं बन्धुर्धैरुच्यते । मेवे मेवादेव, हवे मक-
रादेव मिथुने तुल्यतः कर्कः कर्कादेव, एवं सिंहोऽपि मे-

‘वाटेव एव’ कन्यादिषु अपि राशिषु सकरादित एव ।
एवमेव धनुरादिषुपि इत्यर्थः । यदाह नारदः । “सिंह-
स्याधिपतिर्भानुचन्द्रः कर्कटकेन्द्रः । मेघशुक्रयोर्भौम-
कन्यामिथुनयोर्बुधः । धनुर्भानुयोर्देवव्यः शुक्रोष्टपत्तकेन्द्रः ।
गर्भनरककर्कशे इत्येते राशिनायकाः ।” “नयमाशा-
मेघसिंहवापे, मेघादयः क्रमात् । क्रमाद्भौमकन्यासु
सौर्याः सुभिकरादयः । तलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण
तुलादयः । अष्टिकर्कटभौनेषु क्रमात् स्युः कर्कटादयः”
इति पी० धा० । अथ होरेणकथनम्

“गण्डहमध्वे यशिरविहोरा विषमभमध्वे रविशशिनोः
ध” सु० चि० । “पञ्चदशभागात्कर्कटा होरा समराशि-
मध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा सूर्यस्य । विषमराशिमध्ये प्रथमा
रवेः परा चन्द्रस्येत्यर्थः । “होराः केन्द्रोरोजराशौ समभे
चन्द्रसूर्ययोरिति नारदोक्तः” पी० धा० । अथ त्रिशंग-
त्रेकाणेशाः । “शुक्रचर्जावशनिभूतनयस्य वाणशैलाष्टपञ्च-
विंशित्यः समराशिमध्ये । त्रिशंगत्रेकाणेशसमभे विपरीत-
मङ्गादृष्टेष्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्” सु० चि० ।
समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामङ्गानां शुक्रः
स्वामी ततः शैलानां सप्तानां बौधः । ततोऽष्टानां
जीवो गुरुः । ततः पञ्चानां शनिः । ततो विंशित्यः वाणाः
पञ्च तेषां भूतयो भौमः । शुक्रप्रत्यादिसमाहारद्वयः ।
विषमभे तु अष्टाश्वराशेष्विपरीतं सौर्यम् । यथा प्रथ-
मतः पञ्चानां भौमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां
गुरुः । ततः सप्तानां बुधः ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः ।
अथमेव त्रिशंगकक्षं इति । यथाह नारदः ।
“कर्जाकीजृप्तशुक्राणां वाणेषुट्टादिमार्गणाः भागाः स्युः
विषये ते तु समराशौ विपर्ययात्” इति । इकाणां राशि-
दशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमादृष्टेष्काणः प्रथमस्य
स्वराशधीयस्य, द्वितीयोदृष्टेष्काणः पञ्चमराशीश्वरस्य,
तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा एषे प्रथमा
दृष्टेष्काणो दशाधीयशुक्रस्य, स्वामेष्टपञ्चमकन्याधीयबुधस्य
द्वितीयः, तृतीयः स्वामेष्टनवमकराधीयशनेत्यर्थः ।
“स्युत्रेकाणां लम्पञ्चनवराशीश्वराः क्रमादिति” नार-
दोक्तः पी० धा० । द्वादशशेषानाह ।

“साद्वादशंग इह राशित एव नेहं होराय
द्वयनवभांशकक्षयभागाः । त्रिशंगकक्षं षडभे कथितास्तु
वर्गाः सौम्यैः शुभं भवति वाशुभमेव पापैः” सु० चि० ।
“इह षड्वर्गे द्वादशंगः साङ्गवर्गद्वयं तत् स्वराशित एव-

दशगानं गणितं मद् यस्तद्वाशिसामी स द्वादशंगेश्वरः
‘आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशंगेश्वराः क्रमादिति’ नारदोक्तः ।
अन्यसूत्रणतयं स्पष्टतरम् । तदुक्तं वसिष्ठेन । “लग्नं
तद्विज्ञा ततस्त्रिगागो नवांशकश्च द्विदशंगकश्च । त्रिंशं-
शकश्चेति हि वगेषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्यम् ।
यः पापवह्वर्गभयो हि दोषः पञ्चाङ्गसौम्यपह्लन-
जातम् । गृह्यौघमन्थोऽधममोघवाणः शुष्यत्येषं खलु
राघवस्येति” । तस्मात् सौम्यपापपह्लवर्गसाङ्ग्ये सति
सौम्यवह्वर्गस्त्वित्योऽधिकवेषं कुम्भः त्रिभ्योऽङ्गिनश्चेद्गुभ
इत्यर्थः” पी० धा० । अथ गण्डान्तदोषः । “अष्टो-
पौष्णभसार्पभान्यष्टिकायुग्मं च मूलाश्विनौपितृादौ
षटिकाद्वयं निर्गदितं तद्वस्य गण्डान्तकम् । कर्काश्व-
राष्ट्रजभान्ततोऽर्षटिका सिंहाश्च मेघादिशा पृथोत्ति षटि-
कात्मकं त्वशुभतं नन्दातिषेष्टादिभम्” सु० चि० ।

“गण्डान्तं नाम सन्निविशेषः सप्तानेकविधः नक्तत्वं
सन्निविशेषसन्निविशेषसन्निविशेष तथा योगसन्निविः करणसन्निविर्ब
सन्निविशेषसन्निविर्बतुसन्निविशेषसन्निविः पक्षसन्निविर्बतुसन्नि-
रातिसन्निविशेषाङ्गसन्निविः प्रातःसायंसन्निविर्बतुसन्निविशेष ।
तत् त्रिचिन्मन्त्रलम्पणविशेषाणां यः सन्निविशेषकालः
स गण्डान्तमन्त्रः । अन्येषां तु सन्निविशेषकालः
सन्निविशेषवाच्य एव । तत्वादौ नक्तत्वंगण्डान्तसूच्यते ।
ज्येष्ठा प्रणिद्धा पौष्णभं रेवती सार्पभमन्त्रेणा यथा-
मन्त्रे षटिकाद्वयम् (४८खण्डाः) । तथा मूलाश्विनौ
प्रसिद्धे पितृं मघा । एषासादौ षटिकाद्वयं च
गण्डान्तमन्त्रम् । तथा च रेवत्यश्विनोरक्षेणमघोर्ज्येष्ठा-
मूलयोरन्तरालवर्षिषट्कावतुस्यं नक्तत्वंगण्डान्तमशुभतम्
तदुक्तं रत्नमालायाम् । “पौष्णाश्विन्योः सार्प-
पितृाश्विन्योश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । तद्वगण्डान्तं
स्यास्तुनुर्नाडिकं हि याताजम्बोदवाङ्कालेऽनित-
मिति” । यस्तु वसिष्ठेनोक्तम् “यदन्तरालं पितृ-
सार्पयोश्च मूलेन्दुयोरान्तिपौष्णयोश्च । ससन्निवि गण्डा-
न्तमिति त्वयं तद्व्यामप्रमाणं शुभकर्मेष्टम् इति” । यामः
प्रहरो नक्तभोगस्येति शेषः । नारदोऽपि ‘सार्पेन्द्र-
पौष्णविश्वान्तो पौष्णशंग भसन्त्यः । तदपभेवाद्य-
जाताः पापागण्डान्तसंज्ञकाः । उषं सन्निवितयजं ग-
ण्डान्ततयं मङ्गत् । मृलुदं जम्बयानादिविवाङ्क्या-
पनादिषु” । मोडशांशो नक्तभोगस्याङ्गप्रहुर इति यावत् ।
आद्यजाताः मोडशाशाः । तदेतद्दोषमहन्वात्म्यवस्तु-

नार्थम् । तथा हि । चतुर्वर्तिके नवतृगण्डान्ते मङ्गल-
 दोषः, तदधिके त्वष्टवर्तिकात्के मध्यमदोषः । ततोऽधिके
 चरणावधिके त्वष्टदोषः । अतएवाक्तं सूर्यसिद्धान्ते “सर्पे-
 न्द्रपौष्पधिवृणानामन्याः पाटा भसज्यः । तदप्यभेषु
 सार्द्धाथो गण्डान्तं नाम कोत्यते । व्यतीपाततृयं घोरं
 गण्डान्ततृयं तथा । एतद्भस्मन्वितृतयं सर्वकर्मसु व-
 जयेदिति” । अर्द्धांशचरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिका-
 यञ्च । “आद्ये सचाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । देव-
 त्वन्यवतुर्भागे विवाहः प्रागणायक” इति । अथ लग्न-
 गण्डान्तसूच्यते । कर्कोत्तं कर्क. प्रसिद्धः खलटिष्यिकः
 अखण्डजीमिनः एषास्थानं लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा
 सिंहमेवो प्रसिद्धो अश्वधनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्ध-
 घटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्द्वैषिकषट्प-
 षोर्मीनमेधयोर्लाग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नग-
 ण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह कण्ठः “सिंहकर्कटयो-
 र्चापकोटयोर्मीनमेधयोः । गण्डान्तमन्तरालं तदार्द्धिका
 निधनप्रदेति” । यत्तु नारदेनोक्तम् “कुलीरसिंहयोः
 कोटचापयोर्मीनमेधयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटि-
 कार्द्धं स्मृतप्रदमिति” । वसिष्ठेनापि । “लग्नान्तरालं
 घटिकार्द्धमेतत्कुलीरसिंहयोर्लाग्नचापयोश्च । मीनाजयोः सर्व-
 गुणाच्चिह्नं लोभा यथा सर्वगुणाश्चरस्येति” । तद्दोषाधि-
 क्यसूचनार्थम् । अथ तथिगण्डान्तसूच्यते । पूर्णान्त
 इति । पूर्णः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यास्तासामन्ते घटि-
 कौका, तथा नन्दाः प्रतिपत्पञ्चमीकादष्ट्यास्तासामादिभूतैका
 घटिका तथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीषष्ठ्योर्दश-
 योकादष्ट्याः, पञ्चदशोप्रतिपदोर्वा तथेयोरन्तरालवर्त्ति-
 षटोदयं तथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः
 “पूर्णानन्दाख्ययोस्तथेयोरः सन्निनीडोदयं सदा । गण्डान्तं
 कल्मुदं जन्मबालोद्वाहप्रतादिय” इति । यत्तु कश्यपे-
 नोक्तम् “पूर्णानन्दाख्ययोस्तथेयोरः सन्निनीडोदयम् ।
 उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति” । तद्दोष-
 तारतम्यसूचनार्थम् । एवं गण्डान्तसंज्ञः सन्निश्चकः ।
 तत्र तथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम् ।
 “तथैव तथिगण्डान्तं नास्तीन्द्री बलयाचिनि । तथैव
 लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते” इति । अथात्र
 भस्मादन्तेषामपि सन्निश्च्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः
 “घटिकाद्वयमृगान्ते मासान्ते तु दिनतयम् । वर्षान्ते व-
 र्जयेत्यत्र” पञ्चणाह्निकप्रकथितम् । तथ्यादिसन्निश्च-

प्याह वसिष्ठः “पक्षोऽवदसन्निश्चिदिनञ्च मासमन्निश्चिदिना
 ऋतुः खलु मन्वयोयः । नाङ्क्यतसन्निश्चिद्वययोगम
 निश्चिद्वर्गं करणस्य सन्निश्चिः” । वर्षेषु विशेषमाह स एव
 “सौरावदान्ते त्यजेत्पक्षं चान्ते तु नवमन्वयेत् । सावनान्तेऽ
 एभन्याङ्गं नास्ति पौष्पमात्रं तदार्द्धमिति” । अत्रापि
 विशेषमाह स एव । “अन्ताः स्युस्त्रिविधा जीवसौर
 चान्द्राह्न्याः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते त्विदिनं
 वर्जयेच्छुभे” इति । अथञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः
 अन्यथा मीनादित्ये विशाङ्कप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनि-
 षेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः “घटान्ते पुनराशः
 स्यान्मासान्ते तु धनतयः । वर्षान्ते वर्गनाशः स्याद्वयङ्ग्यात्
 सर्वनाशनमिति” । आवश्यकत्वे तु “नक्तयोगतिथि
 सन्निश्चिः नाङ्किकैका तिथ्यर्धं शतपलैः सङ्घितोभयत्र ।
 कर्कोलिमीनतनुसन्निश्चिः टिक्पालान् त्याज्यानि शेष
 विदेषु च पञ्च पञ्चेति” वासनसिद्धं केशवार्कवाक्यमनु-
 सत्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहित्वा ।
 “शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्तेन्दु भाव्योर्गतिविवरकलाभि-
 भूय एवाभिरेव । पृथगय गतिगुणदा नाङ्किकाः सन्निश्चि-
 प्रा भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति” । सन्नि-
 फलमप्याह केशवार्कः । “सख्यौ पुरख्यौ शुभमेति वक्ष्या मृ-
 तप्रजा वा यदि सन्निश्चिन्निश्चिः । यदन्ति वातस्या स्मृतना-
 विमूढां निशीथमध्यं दिनसन्निश्चिद्व्याम्” तत्रार्द्धं रात्रमध्यन्दि-
 नसन्निश्चिः “मध्यं निशाङ्कोर्घटोत्तरांशम्” सु० वि० । इत्याद्यो
 प्रकरणेऽभिहितः । सन्निश्चिन्निश्चिः केशवार्कयोक्तः । “रवेर्भी-
 जेदेकगृहाधिकस्य यदंशयन्दं खलु सायनस्य । तदत्र रा-
 शिद्वयभागतटं स्फटं वसनाहतयो भवन्ति । तत्सन्निश्चियोगा-
 क्तघटोसमाः स्युर्द्विसङ्क्रुणाश्च द्विषवायमीवाः । स सन्नि-
 सन्निश्चिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेष-
 पुरन्दः” इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुमख्येति
 पञ्चमङ्गीकृत्येकगृहाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरि-
 हारमाह वसिष्ठः “गण्डान्तदोषमखिलं सङ्कर्तोऽभि-
 जिदाङ्क्यः । क्वलिं यद्वहृगव्याधः पञ्चसङ्क्रुमिया-
 खिलम्” । तदेतद्दोषापवादोक्तस्य प्रकारस्य नियामकत्वा-
 द्विवाहविषयं न जातकादौ” पी० धा० । अथ कर्त्तरीदोषः ।
 “लग्नान्तं पापाहज्जन्तू व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी
 नाम सा ज्ञेया मनुदारिद्र्यशोकादौ” सु० वि० । “यदा पाप-
 यज्ञो लग्नाह्न्यादौ स्याद्वहृगव्याधः पापयज्ञोमा-
 गी, द्वितीयस्यः पापयज्ञोवक्त्रो स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

कनति स्त्रीषु सयोः प्राणांश्चेदयतीति कनती च्छेदेन इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्र्ययो-
कदा भवेत् । यदाह नारदः “लग्नाभिमुखयोः पाप-
पहयोर्जुवकृतयोः । सा कर्त्तरीति विप्रया दम्पत्योर्न-
लकर्त्तरी । कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यत्कर्म तत् परित्यजेत् ।
अपि सौम्यपहयुक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति । ग-
र्गोऽपि । “व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्रो क्रूरो धने यदि ।
तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा घोरान्धकर्त्तरी” । यदा तु
द्वितीये मार्गे हाटगे च वक्रो अथ हापपि क्रूरौ व्यया-
र्थस्यौ सन्तौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नाक्येव ।
यदाह विप्रश्चः “लग्नस्य उष्ट्रापगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी
स्यादजुवकगत्योः । तावैव शीघ्रौ यदि व्यक्तचारी न कर्त्त-
री चेति पितामहोक्तिमिति” । इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि
इष्टव्या । यदाह कश्यपः “चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभ
दृष्टा न दोषदेति” । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरपहम-
ध्यगतत्वदोषोऽप्येव कर्त्तरीतोऽत्यफलः कन्यानायकरत्वात् ।
यदाह वसिष्ठः “क्रूरपहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा कर-
पहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनञ्चेच्छन्ति कन्यायाः”
इति कर्त्तरीदोषोऽन्यदप्यपरादान्तरं “पापौ कर्त्तरिकार-
कावित्यादिना स्तयं वक्ष्यति । अत्र लग्नादित्युपलक्षणात्
सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः “यो यो भावः
स्मादित्युद्योतेत्यादिना” तल्लग्न्यायत्वात् । तत्र लग्ने
कर्त्तरी सहादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या कन्यत्व ता-
दृशदोषाभाव इति तत्त्वम्” पी० धा० । अतः परं राहुकेत्वोः
पापगृहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे विसर्तेण वक्ष्यते ।
अथ युतयोगापरपर्यायसंयुक्तदोषः “चन्द्रे सूर्यादिसंयुक्ते
दारिद्र्यं मरणं शुभम् । सौख्यसापत्न्यवैराग्यं पाप-
हययुते नृतिः” सु० वि० “सूर्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात् ।
भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः पाप-
पहराहित्येऽप्यशुभफलं राहुकेत्वोरपि इष्टव्यम् । यथाह
नारदः “यथाह्ने पृथ्व्युक्ते दोषः संयुक्तस्तकः ।
सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति भुवम् । कुजेन मरणं
व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते
सापत्न्यभर्गवेण तु । प्रज्ज्या सूर्योपलब्धे राहुणा कलहः
सदा । केतुना सयुते चन्द्रे मित्यं कष्टं ददति । तस्मिन्
संयुक्तदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्” । सापत्न्यं
मर्तुरन्या भाव्या स्यात् । अत्र गुरुभुवसाहित्यफलमशुभ-
संक्रुप पन्थकर्ता तु वसिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण

शुभफलसंक्रुपम् । यथोक्तं वसिष्ठेन “दारिद्र्यं राविणा
कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा वितेन
सहिते चन्द्रे ससापत्न्यम् । प्रज्ज्याऽर्कयुतेन सन्दु जगुरौ
वाच्छन्ति केचित्कुम्भं ह्याद्योर्द्वयुरसङ्गर्हः यशियुतैर्दोषः
पवाशः शुभैरिति” । अत एव श्रीपतिनोक्तम् । “शुभञ्च
दम्भोलिभट्टादिविज्ञासिति” दम्भोलिभट्टो ज्योतिषः ।
प्रापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्सापत्न्यादियुते
नृतिरेव स्यात् । “पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भुव-
मिति” नारदोक्तेः । भङ्गसौम्यपहयुगे तु भङ्गकालं
पत्युदेशान्तरेऽवस्थानं स्यात् तद्वाक्यमधुनैवामिहितम् ।
अथास्य परिहारो नारदोक्तः । “स्वतेलगः स्वोच्चगोवा
मिलत्तेलगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे
तदेति” । कश्चिद्गोत्तम इति पठ्यते । कश्यपेनापि ।
“तुल्लमिलस्तराशिस्यः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूर-
युतः सम्पूर्णफलदः प्रसीति” पी० धा० ।
अथ जन्मराशिलग्नयोरदमलग्नदोषं सापवादमाह ।

“जन्मलग्नभयोर्द्वयराशौ नेष्टः करपहः । एकाधिपत्ये
राशीये मैत्रे वा नैव दोषकृत्” सु० वि० ।

“जन्मलग्नजन्मराशयोः सम्बन्धिनि नृत्यु राशावदमलग्नने
करपहोनेष्टः । यदाह नारदः “दम्पत्योरदमं लग्नं त्व-
दभोराशिरेव च । यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्न-
धनप्रदः । स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम् ।
लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशं च तदीश्वरान्” इति । अतः
जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः । “इष्टं स्व-
जन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनष्टः । लग्नगस्तु तयोः स्थाना-
च्छुभाभ्युपचयानि वै” इति । नारदोऽपि “जन्म-
राश्याद्भूमौ नैव जन्मलग्नोदयः शुभः । तयोर्पचयस्थानं
यदि लग्नगतं शुभमिति” । अथादमलग्नदोषपरिहार-
माह । एकैति जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाह-
लग्नस्य च स्वास्त्यैक्ये सति यथा नेष्टवृत्तिकयोः, तथा
तयोराशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि
सूर्यगुर्वैरन्योन्यप्रतीतिरस्ति । एतादृशविषये विवाहो
लग्नादमदोषकृत् न स्यात् । यदाह कश्यपः “जन्मशा-
दमलग्नयो मयो मिले व्यवस्थितौ । जन्मराश्यादमर्गो-
त्यदोषो नश्यति भावतः” इति पी० धा० । परिहारान्तरमाह
“मीनोक्तकोलितगृहस्थितोऽमं लग्नं यदा नाष्टमगृह-
दोषकृत् । अन्योन्यमिलत्ववयेन सा बधून्वेत्युतायुर्दृष्ट-
सौख्यभागिनी” । “उष्ठा दृष्टः स्त्री कन्या अन्ये प्रवि-

ज्ञाः एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः यथा सिंहात्मनीः
तुलातोष्टपः धनुषः कर्कः मेघात् दक्षिणः मिथुनात्मकरः
कुम्भात्मकन्याः षष्ठमलग्नम् । तदाष्टमगेष्टदोषलक्षणं भवेत् ।
कृत इत्यत आह । अन्योन्येति । प्रायुक्तपरस्परप्रतीति
वशे । इदञ्चोपलक्षणम् । मेघपश्चिमयोस्तुलाष्टपयोरेकाधि-
पत्यात् । एवं सति सा बधुः परिणीता कन्या सुता
युग्मद्वयौख्यभागिनी स्यात् । उक्तञ्च “भगवतुलारष्ट-
पालिस्तुगाङ्गना जननराशिबिलग्नदृष्टमाः । शुभ-
फला भगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि प-
रस्परमिति” । परिहारान्तरमप्याह गुरुः । “जनादष्टम-
राशेयः केन्द्रगः शुभवीजितः । यद्यष्टमगतस्योक्त
दोषभाशु व्यपोहति । रन्ध्रं गः स्वशुभांगस्थस्तुङ्गः स्वशेख-
मितृगः । अष्टमस्थानदोषोक्तिं विनश्यति न संशयः” इति ।

अथ लग्नेष्टमेशादियोगफलम् । “भृतिभवनं शोयति च
विलग्नं तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् । व्ययभवनं वा भवति
तदंगस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्” मु० च० । “अष्टम-
भवननवशोयति विलग्नं स्यादथ वाष्टमभवनस्त्रयो विलग्नं
स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः । “दम्भत्यो-
रष्टमे लग्ने राशौ यापि तदंगके । तदोशे वा लग्नगते
तयोर्भूत्यर्धं संशयः” इति । अथ व्ययभवनं कुम्भलग्नजन-
राशिभ्यान्नादशम्भवनम् अथवा व्ययांशो व्ययस्त्रयो यदि
लग्नं स्यात्तदा कलहकृतं स्यात् । उक्तञ्च कयापेन “तथैव
हादशे लग्ने तदंगे वा तदीश्वरे । शिवाज्ञे लग्नगे नैस्त्रयं
नित्यं स्यात् कलहोदयो रिति” । नारदेनापि “दम्भ-
त्योर्दृष्टं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः । अर्थहानिस्त-
योस्तस्मात्तदंगस्त्रयमन्यजेदिति” ।

अथ विषवटीदोषः । “खरासतो १० न्यादिति विज्ञापित्वाम्रे
खवेदतः ४० के, रदत २० च सार्पमे । खवापतो ५० ऽश्वे, छ-
तितो १०० च सार्वमे, कते २० भगत्वाङ्ग भविष्यजीवमे । मनो
१४ द्विदैवानि सौम्यशाक्रमे गुणवत्तः २१ शैवकरो ऽष्टि १६
नोऽजमे । युगात्मिनो २४ बुधभतो ययास्यमे, खचन्द्रतो १०
मित्रभवासवस्तुतो । सूक्ष्मेऽङ्गवाणाह ५६ विषनाडिकाः
कृता ४ वज्राः शुभेऽष्टो विषनाडिका भूवाः । निज्जा भोगेन
खतर्क ६० भाजिताः स्युटा भवेयुर्विषनाडिका साधा” मु० च० ।
“रेवती पुनर्वसु कर्त्तकामघानल्लेषु खरासतः त्रिंशत्षट्ति-
कोत्तरं कृतास्तत्तो षटिका विषनाडिकाः शुभकार्ये ५ वज्राः-
सुरिति” तृतीयकोत्तेनाप्यः । एवं सखेत्वा व्याख्येयं के
रोहिण्यां कतेर्विधेते । अजमे पूर्व भाद्रपदायाम् अन्या-

नि पदानि स्युटानि । तदेवं षट्षट्टीरूपे नक्षत्रभोगे
धुवकास्तत्तो विषनाडिकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकस्य तु
स्युटीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीनां भूवा ख-
रासतः इत्येवमादयो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निज्जाः खतर्कैः
षट्का भाजितास्ततो विषनाडिका भूवाः स्युटा भवेयुरित्य-
र्थः । अत्रोपपत्तिस्त्वेराशिकेन । यदि षट्षट्टीरूपेण कभो-
गेनेमे भूवका इमास्तत्तो विषनाडिका स लभ्यन्ते । तदेष्ट-
भोगेन किमपि, भूवा विषनाडिकाश्च षष्ठमभोगेन गुण्याः
षट्का भाज्या फलितम् । यदाह कश्यपः । “वियद्वाना ५०
वेददक्षाः २४ खरासा २० व्योमसागराः ४० । वेदचन्द्रा १४
चन्द्रदक्षाः १२ खरासा २० व्योमवाहवः २० । नेत्रा-
ग्नयो २२ व्योमगुणाः ३० न्युन्ददक्षा २० गजेन्द्रवः १८ ।
क्षमावाहवो २१ वियद्वानाः २० शक्ता १४ चन्द्राः १४
खभूमयः १० । वेदचन्द्रा १४ स्तर्कवाणा ५६ वेददक्षाः २४
खवाहवः २० । व्योमेन्द्रवो १० व्योमचन्द्रा १० छतयः ८
स्तर्कभूमयः १६ वेदाश्विनः २४ खरासाः २० सुदर्शनार्त्त
षटिकाः क्रमात् । आभ्यः परस्तत्क्रमशस्तत्तो विषनाडिकाः ।
अज्ञाद्यान् षट्टीनिज्जाः षट्षट्टीः स्युटाः स्युटाः । विष-
नाडोदोषदृष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम् । शुभैः सर्वैश्च
संयुक्तमपि पञ्चेष्टकं त्वजेदिति” । वसिष्ठः कुर्वन्त्यु-
हाङ्गितां कन्यां विधवां वत्सरत्वात् । अन्यस्मिन् मङ्ग-
ले ताश्च निधनं वाच निर्द्दिशति” । ताः विषनाडिकाः ।

अथ प्रसङ्गात् सन्धानात् प्रोक्तस्तिथिवारविषनाडिकाः
प्रोच्यन्ते ऽस्माभिः देवज्ञम० । “तिथीः ५५ पु० नागाऽऽष्टि ७-
गिरी ७ पु० वारिधि ४ गजाऽऽष्टि ७ टिकु ० पावक २ विश्वः ३
वाषराः १४ । सुनाभ ७, ८ संख्याप्रथमा तिथेः क्रमात्परं विष-
स्यात् षटिका चतुष्टयम् । नखा २० इयं २ हादश २ टिकुः ० च
शैला ७ वाणा ५ तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु
परं चतस्रोना सोऽभिषं स्यात् खलु वर्जनीयम्” । ज्योतिः सा-
गरे । “विषाङ्गस्तत्तुष्टु स्युटारम्भप्रवेशयोः । यात्वादिशु-
भकार्येषु विघ्नदा विषनाडिकेति” । अस्य परिहारमाह देव-
ज्ञम० गुरुः “चन्द्रो विषवटीदोषं हन्ति केन्द्रविकोऽपगः ।
लग्नं विना शुभेष्टः केन्द्रं वा लग्नपक्षधेति” फलप्रदीपे
“विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यर्तगः शशी । मित्रदृष्टोऽथ
वा स्त्रीयवगस्यो लग्नमे भवेत्” प्रो० धा० । अथ सुहृत्संघाः ।
“गिरिशुभजसिताः पितृवृषस्त्व विश्वेऽभिजिदथ च वि-
धाताऽपीन्द्र इन्द्रानकौ च । निर्वृतिरुदकनाथोऽप्ययमाथो
भगः स्युः क्रमश इह सुहृत्तां वासरे वाणचन्द्राः” मु० च० ।

“अथ वाणचन्द्रा इत्युक्तेः मुहूर्तस्य पार्थिवोनाल लक्षणं नोक्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः भित्तः स्वर्य विशेषः पितृवस्त्वस्वु विश्वे प्रसिद्धाः अष्टमेऽभिजित् ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्रानलौ अथ समुदितयो- व्यासज्योतिदेवतात्वम् अथ तर्ह्यमुहूर्तस्वामिनः पितर इत्यपेक्षितम् पितृप्रभिति नक्षत्रतदीयशरभेदोपचारात् तस्य स्वामिनि उत्तिः । निरुद्धतीराक्षसः उदकनाथो वरुणः अर्यमा भगवन्मौ स्वर्य विशेषो । इत्येतदीया वाणचन्द्राः पञ्चदश यासरे सहस्रताः स्युः यदाह नारदः “दिशमुहूर्तौ रुद्राक्षमिताः पितवस्वदकम् । विश्वे विधातब्रह्मन्दा इन्द्राश्चरु-” अर्यमा- भगसंज्ञविज्ञेयाः दश पञ्च चेति” पी० धा० ।

“शिवोऽजपादादौ शुभेना अदितिजीवकौ । विष्णु- कल्प मरुतो मुसूतां निशि कीर्त्तिताः” मु० चि० ।

“प्रथममुहूर्तस्वामि शिवः मतोऽजपादात् पूर्वभाद्रपदा- ददौ भेषानल्लस्वामिनेमुहूर्तेशः स्युः । यथा “अजपादः अहिर्बुध्नः पृथा अश्विनो यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यदौ भेषाः । ततोऽग्नेशोऽदितिः जीवको गुरुः । विष्णुर्कल्पदृम- रतः प्रसिद्धाः एतदीया निशि मुहूर्ता प्रकीर्त्तिताः यदाह नारदः “इ गाजपादहर्बुध्नपृथाश्विमवज्जयः । धातचन्द्रा- दितीज्याख्यविष्णुर्कल्पदृ वायवः” इति । मुहूर्तलक्षणं कथ- मेनोक्तम् । “अङ्गः पञ्चदशोभागोमुहूर्तोऽथ तथा निशः” इति । प्रयोजनमाह नारदः “यच्छिष्टे हि यत्कर्म कथितं निखिलं ह्ययत् । तद्वैवये तन्मुहुर्न कार्यं यात्रा- दिकं सदेति” यात्रेत्यपलनं देवस्थापनाद्यपि कार्यम् । पी० धा० । एवं मुहूर्तेशे निरूपिते तद्वाचमाह ।

“रवावर्यमा ब्रह्मरत्नसोमसोम कुजे वज्रपित्रे बुधे चा- भिजित् स्यात् । गुरौ तायरवो भृगो ब्रह्मपित्रे शना वीशसार्पौ मुहूर्ता निषिद्धाः” मु० चि० ।

“रवेर्वारेऽयमा लक्षणया अर्यमस्वामिकवतुर्दशसं- ख्याकोमुहूर्तौ निषिद्धः । एवं सोमवारे ब्रह्मरत्नः इन्द्र- कवदुभावः । ब्रह्मरत्नस्वामिकौ मुहूर्तौ निषिद्धौ एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ईशो महादेवः । यदाह- नारदः । “अर्यमा राजसब्राह्मो पितृप्राण्यौ तथा- भिजित् । रत्नः सर्पो ब्राह्मपितृौ भौजङ्गेशविनादिषु । वारेषु वर्जनीयास्तौ मुहूर्ताः शुभकर्माणि” पी० धा० ।

“अथ वेधदोषं विषयवर्जितनक्षत्रादिकमभिजन्मानक्ष- ‘निर्धेयैः शशिकरमूलमैतपितृप्राह्मन्त्योत्तरप-

वनैः शुभोविशहः । शिकामारहिततथौ शुभेऽङ्गि वैश्व- न्याङ्घ्रिस्तुतिथिभागतोऽभिजित् स्यात्” मु० चि० ।

“रुद्रगिराक्षसमृतातुराधा मधारीहिगुत्तराफाल- गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्धेयैः वेधा- ख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह वसिष्ठः । “स्वातीमघायां निश्चिती ध्रुवान्यमितेन्दुहस्तो- च कन्यकानाम् । पार्ष्णिपक्षस्त्विष्टफलप्रदः स्याद्विष्णुभेषे- गुणान्वितानामिति” । नारदोऽपि “पौष्णधातुत्तरामैतम- रुद्राक्षपितृभिः । समूलभैरविष्टैः स्त्रीकरपक्ष इत्यते” व्यक्तोहस्तः पी० धा० । वसिष्ठवाक्ये इष्टफलदइत्युक्ते अन्ये- षामपि पक्षमापदिषये स्वरितम् तेन “कमार्याः पार्ष्णि- ष्टकीयान्तिषूत्तरादिषु” पारस्कारस्त्रे चित्वाश्रवणाधनिष्ठा- श्विनोनां पक्षेण तस्य यजुर्वेदीयगृह्यसूत्रकरलेन तद्वेदिविषयमापदिषयं वेति ज्यो० रघु० अतएव भीमपरा- क्रमे अन्यान्यनक्षत्रेऽतिष्ठक्तं यथा

“पूर्वात्रये विषाखायां शिवाद्यो भवतुष्टये । ऊढा चाशु भ- वेत् कन्या विषवाऽतो विवर्जयेत् । विष्णुभासु त्विजे चित्ते ज्येष्ठायां नक्षत्रे यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सु- दुःखिता” । अथ चित्वादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामन्यत्रनापद्येव प्राह्यता । तिथिनिर्णयमाह रक्तैति । रिकामाः प्रसिद्धाः आभिर्वर्जिततिषु शुभेऽङ्गि शुभपक्षशसरेऽपि विवाहः शुभः । यदाह वसिष्ठः । “शुक्लद्वितीयादित एव ज्ञप्ते पक्षे दशस्यलगताः प्रशस्ताः । तास्वर्षीस्त्वन्गणेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिविजर्गा । वाराः प्रशस्ताः शुभस्वेचराणां सूर्याकिवारो खलु मध्यमौ तु । त्याज्यः सदा भूभिस्तस्य वारः कामार्कतिय्योरपि तौ प्रदोषाविति” तौ सूर्याकि- वारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकटदोषावित्यर्थः । गणेशच- तुर्थी दुर्गा नवमी । अथ यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्यन्तं पितृप्राद्यावश्यकस्याह्निममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्यः । उक्तञ्च “विवाहमा- रभ्य चतुर्थिमध्ये आह्ने दिनं दर्शदमं यदि स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनप- त्यता स्यादिति । अन्यञ्च । “विवाहमध्ये यदि तत्तयाह- स्तत्वाश्रयस्याः पितरो न यान्ति । हस्ते विवाहे परतस्तु कयात् आह्ने स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति । पी० धा० । तेन ज्ञप्तेपक्षे द्वादश्यादिदिनचतुष्टये आपद्यपि विवाहो न कार्यः । रिकामा वज्रत्वेऽपि शशिवारयुक्ताया- स्तस्याः प्राह्यता इति गौडा अनार्षमूलत्वात्तन्निव्यम्” न

वारटोषाः प्रभवन्ति राजौ सूर्यावनीस्तुशमैश्चरणाभिति” ।
गोड्यादन्ति तन्मूलमपि न्यस्यम्” । अथामिजित्प्रमाणम् ।
वैश्वेति पी०धा० “अभिजिज्ज्ये २२७७० तद्विहितः ।

अथ पञ्चगलः कचके विद्वन्मन्त्राणि । “वेधोऽन्योन्यमसौ
विचित्रमिजितोयोस्यानुराधर्षेणविश्वेनोर्ध्वरिपलत्रयो-
र्ध्वकृतोऽस्तोसराभाइयोः । स्वातीवारुणयोर्भवेच्चि-
कृतिभाद्रिस्तथोफान्ययोः खेते तत्र गते तुरीयचरणा-
द्योर्वा तृतीयद्वयोः” सं० वि० ।

“विराजः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्ध्वः क्रूराक्रूरः
कृतोवेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत् । रोहिणीस्ये पक्षे
अभिजिद्विद्वः अभिजित्स्ये रोहिणी विद्वेत्वर्थः । एवं
सर्वत्र उपा उत्तरफलानी । तन्मूलप्रकारमाह नारदः ।
“तियक् पञ्चोर्ध्वगाः पञ्च रेखे हे हे च कोणयोः । शुभ-
कोणे द्वितीयेऽग्निधिया चक्रे च विन्यसेत् । भान्यतः सा-
भिजिन्ये करेखाकोणे च विद्वन्मिति” । चक्रे तत्किञ्च करे-
खास्थितेन तद्विद्वन्ने खेचरेण प्रदिष्टम् । क्रूरविद्वन् सर्वधिया
विवर्ज्यं सौम्यविद्वन् नाखिलं पाद एवेति” । नन्वपामि-
तन्मन्त्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्ध्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश
शुक्लानि धन्यानि स्युः कथमप्येवमभिहितानि उच्यते
विवाहे ह्योकादशमन्त्राणामेव प्रायस्याभिधानात् तद्वेधो-
पयोगीत्येतावन्त्येव शुक्लानि सम्प्रवलीति तावतामेवमभि-
धानम् । अतएव देवज्ञम० “रोहिण्यभिजितोर्मूला-
दिन्योर्ध्वगवैश्वयोः । रेवत्युत्तरफालान्योर्मवाश्रयणोर्भ-
वेत् । हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः । अनु-
राधाभरणीयोश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः” इति तथैवोक्तम् ।
वाराहविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि “रविवेधे वैधव्यं पुत्र-
नाशं करोति कुजवेधे । बन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं
करोति गुरुवेधः । श्वस्तुतवेधेऽपुत्रा दासो रविजात-
राजसम्भूते” इति । पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रप्रज्याम्
चरणवेधमाह खेट इति । तत्र तस्मिन् नक्षत्रे
विद्यमाने पक्षे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्व-
न्मन्त्रस्य प्रथमपादे वेधः । यदि तृतीयपादे तदा द्वि-
तीयपादे वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्यः तदा
तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य
वेध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः “अतोऽन्यपादसा-
दिमोद्वितीयगच्छतृतीयकम् । तृतीयगोद्वितीयकञ्चतुर्थ-
गस्तु चादिमम् । भिनन्ति वेधकङ्कज्ञेनचान्यपादसादि-
येत” । एतद्यद्यपि शुभाशुभपञ्चसाधारणं प्रतीयते तथा

पि सौम्यपञ्चपरम्प्रेष्टव्यम् । यतोवसिष्ठेनैव खार्जूरदोषा-
भिधानावसरे “विषप्रदिग्धेन हतस्य पतिष्या मृगस्य मांसं
शुभं कृताहते । तथैव पादो न शुभोऽविष्टपादाः शुभा-
चेति पितामहेन” इत्याशङ्क्य समाहितम् “पादएव न शु-
भः शुभपक्षैर्विद्वन् इत्यखिलशास्त्रसमतम् । क्रूरविद्वन्
भयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः इति ।
नारदः । “पादमेव शुभैर्विद्वन्शुभैश्चैव कृत्स्नम्” इति ।
कश्यपोऽपि । “क्रूरविद्वन् युतन्मिषणं क्रूराक्रान्तञ्च कृत्-
स्नम् । मणिकेसमयं ह्यस्य ताक्रान्तमिव त्यजेत्”
इति कृत्स्नं सकलमन्त्रम् । तस्मात्क्रूरपक्षेऽपि
संपूर्णमन्त्रत्यागः शुभविद्वन् चरणत्याग इति सिद्धान्तः ।
तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः
“पञ्चशलाकाचक्रे पाणिपक्षे भवेधविधिरक्तः । शक्त-
शुभमित्कृतः सप्रशलाकाजइतरत्वेति” । अपितिः “बध्-
प्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने । वेधः पञ्चशलाकाख्योऽ-
न्यत्र सप्रशलाकक” इति पी०धा० । अत्र केचित् सप्र-
शलाकाचक्रवेधमाहुः । तत्र विद्वन्मन्त्राणि यथा “शाक्रं ज्ये-
ष्ठतर्भासिधे, जलशिखे, पौष्पाय मन्त्रे, वसुहोशे, वैश्वसुधा-
शुभे, हयभगे, सापानुराधि, तथा । हस्तोपान्तिमभे, विधा-
तर्भासिधे, मूलादितो स्वाष्टमाज्जाह्नोः यास्यमभे, कशा-
तुहरिभे, विद्वे कुम्भेऽथको” सं० वि० “कुम्भेऽथको सप्रशलाके
चक्रे शाक्रं ज्येष्ठेऽष्टाध्वनक्षत्रे मिथः क्रूरपक्षितत्वेन
विद्वे ज्येष्ठे । एवं जलशिखे पूर्वपक्षाद्रे विद्वे ज्येष्ठे एवं
सर्वत्र । वैश्वसुधांशुभे उत्तरपक्षादमृगशिरसी, हयभगे
अश्विनोर्पूर्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमं उत्तराभाद्रपदा,
अत्र मूलवाक्यं खरोदयस्य यक्षोपवीतप्रकरणे भिज्जि-
तम् । चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये “सप्र सप्र विनि-
पात्य रेखिकातिर्यगूर्ध्वं मथ कृत्तिकादिकम् । वेख्ये
द्विजिता समन्वितश्चैकरेखखगमेन विध्यते” दीपि-
का । “यस्याः शशी सप्रशलाकमिधः पापैरपापैरथवा
विवाहे । उदाह्वस्त्रेण तु संहताङ्गी इमंशानभूतं
रुदती प्रयाति” । तथा च भोजः । “विद्वे सप्रशला-
काख्ये विधवा लज्जवासा । पुनर्यात्त्रिराज्ञातो सस्त्राग्नौ
सखचन्द्रिकाम्” । वैधव्यञ्च नक्षत्रसंख्यातल्याद्धैवति
तदुक्तं वराहणे “नक्षत्रजसुहावे फलमर्द्धं स्तास्यामितः
सदसदिति” । अत्रापि तुल्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नक्ष-
त्रन्याज्यम् शुभपक्षवेधे पादख्याज्यः इति ध्येयम् ।
पी० धा० । “सप्रशलाकाजइतरत्वेति” प्रायुक्तवचनात्

‘भुक्तभोग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापपक्षेण च । शुभाशु
भेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः’ स्वरोदयवाक्यांश्च अस्य
कर्मकार्येषु यज्यं तथा चतुर्दशयुग्मानामिहोक्तिः ‘अस्यापवादः
“कृत्वाणि क्रूरविद्वानि क्रूरसुक्तादिकानि च । भुक्ता
चन्द्रेण सुक्तानि शुभाहोणि प्रचक्षते” । सु०चि० “क्रूर-
प्रह्वैर्विद्वानि कृत्वाणि तथा क्रूरैः सुक्तानि त्यक्तानि । आदि
पञ्चात् क्रूरैराक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पात-
दूषितानि ज्ञेयानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्ता सुक्तानि
तदा शुभाहोणि प्रचक्षते वदन्ति मुनय इति शेषः । यदाह
वाल्मीकिः “भुक्तभोग्यन्तथाक्रान्तं विद्धं पापपक्षेण भम् ।
मङ्गलं च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति” । वसिष्ठो-
ऽपि “उत्पातभङ्गहणभङ्गं रविद्विस्थितञ्च यत् । दक्षत्वेन
शुभं कर्म राश्वग्निरशोऽस्मिन् भवति” । शाङ्गीये “क्रूरा-
न्विद्वान् रविभुक्तविद्वन्त्यधिष्णेषु कमारिकाणाम् ।
वदन्ति पाणिपक्षे सुनीन्द्रावैधव्यस्यैवैवामिरेवामिरेवामिरे-
ति” । अस्यापवादमाह केशवाकः । “उत्पातपापगृहदूषित-
म् यदोन्दु राक्षस्य पुनर्भुनक्ति । तदा तदहङ्गिल मङ्गलेषु
यज्जन्तुमाक्रान्तधनरवोऽहोरिति” । अयमवधिराक्रान्तजन्तु
भिन्नविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चागडालधृतदृष्टान्तान-
ञ्चन्द्रभोगस्थानिर्णयकत्वात् । तदुक्तं शाङ्गीये ‘यजि-
ष्णान्दोषसंयुक्तं स्यात्तथापोन्दु म युतम् । शुभकार्येषु त-
न्त्याज्यनव्यकम्बुसिद्धिदम् । यथा हि चागडालधृतैकहस्तो
मञ्जसमाधेऽपि सरित्प्रवाहे । भवेत्ततः शशिभोगतोऽपि
तथा न शुध्येदुः पापयुक्तम् । स्पष्टा गते तु चागडाले शु-
द्धिराज्ञवनाद्यथा । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्विधो-
धनमिति । अतएवोक्तं वसिष्ठेन “गन्तव्यधिष्णाङ्गल-
भक्तं यत् क्रूरैर्महोत्पातविदूषितञ्च । चन्द्रोपभोगाद-
मलन्तदानीं शुभेषु कार्येषु शुभगदं चेति । एतच्च सामा-
न्यन्यायत्वात् क्रूरविद्वे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम्
यत्तु नारदेनोक्तम् “यक्षोत्पातमन्याज्यं मङ्गलेषु चत-
त्तयम् । यावच्च रविणा भुक्त्या सुक्तनद्व्यकाशवदिति”
‘तद्यावद्दहनं वासनिकमिति’ न्यायेन यक्षोत्पातमयो व-
ग्यसाधयर्थ्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्विष्णा भुक्त्वा न त्यक्त-
न्तावन्त्यजेत् तत्रापि चन्द्रगृहण एव सूर्यगृहणायनस्तत्र
तु पणमासानन्तरं सूर्यभोगासम्भवं एव अतो न
क्रूरसुक्तादो रविभोगापेक्षा उत्पातभङ्ग चन्द्रोपभोगोऽप्या-
वश्यको वसिष्ठवाक्यालोचनात् । अत्र क्रूरवेषे निखिल-
भं तत्र न परण एव । तदुक्तं वसिष्ठेन ‘क्रूरविद्व-

युतन्विष्णोः निखिलं नैव पादतः । अन्यैरपि गुणैर्युक्तं
सर्वदोषविवर्जितम् । त्यजे दनधर्माणिक्य इत्युक्तं
यद्येत” अयञ्च क्रूरविहितत्वे दोषः क्रूरगृहचन्द्रयो-
रेकराशिम्यत्वे वेदितव्यः । यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे
क्रूरगृहस्थं हतोद्यपादे एव सति राशिभेदोऽपि जायते
तदा क्रूरगृहाधितत्वे दोषो नास्तीति ध्येयम् । उक्तञ्च
ज्योतिर्विद्वे । “एकस्मिन्निधौ धिष्णो भिक्षो राशौ खल-
पक्षे शशनि । तच्चन्द्रोऽपि कुर्याद्विवाह्यात्मादिकं सर्वमिति”
अथाष्टमशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः हतोद्ये क्रूरपक्षः
तत्र सत्यमेकनस्तत्वे राशिभेदोद्वयोरिति श्री० धा० ।
अथ लक्षादायः । “जराक्षपणेन्दुसिताः स्वपृष्ठे
भं सप्तगोजातिगैर्मितं हि । संलक्षयन्ते कर्कशोऽप्यभौमाः
सूर्यादतर्काग्निमितं पुरस्तात्” सु०चि० ।

‘सप्त प्रसिद्धाः गायोनव जातयोद्वाविंशतिः शराः पञ्च
एतैस्तन्मन्त्रं स्वाक्रान्तजन्तात् जराक्षपणेन्दुसिताः स्व
पृष्ठे संलक्षयन्ते यथा बुधः सप्तमः, राहुर्नवमः, पूर्णेन्दुः
पूर्वभातचन्द्रोद्वाविंशतः, तच्च गतलक्षणपक्षे पञ्चमी
पटोसप्तमीनामन्यतसायां सम्भवति । शुक्रः पञ्चमं
स्वपृष्ठे लक्षयतीत्यर्थः अर्कग्नोऽप्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादप्ये-
व सूर्यादतर्काग्निमितं संलक्षयन्ते यथा सूर्यः स्वाक्रान्त-
जन्ताद्वाटशं, शनिरष्टमम्, शुक्रः षष्ठम्, भौमस्तृती-
यमम् अपतो लक्षयतीत्यर्थः । यदाह नारदः “पुरतः
पृष्ठतोऽर्काटो दिनश्च लक्षितञ्च यत् । अर्काकृतिगुणाङ्गत्वे-
वाणादनवसङ्गाभमिति, सूर्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं
क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतश्च लक्षयन्तीत्यर्थः । जरा-
क्षोऽपि “सूर्योद्वाटगच्छं षडं गुरुधनिजसृष्टीयन्त ।
संलक्षयति दिगाकरपुलोऽष्टममपतः पादैः । पञ्चाद्वा-
विंशतिमभ्योर्धिमचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः । स्वभौतुरपि न-
वमं सप्तमसृष्टं शयाङ्गसुव” इति प्रत्येकं नेषधक्षमाह
शरण । “रविजन्ता वित्तहरी मित्यह्वीजी विविर्दिशेत्कारणम् ।
चान्द्री नाशङ्क्याह्वीधी नाशं वदत्येव । सौरी सरणं कथय-
ति बन्धुविनाशं गृहस्थतेल्लता । सरणं लता राहोः कार्यं
विनाशम् गोर्दन्तंति” नन्वपल्लता वा पृष्ठलता वा वक्त-
व्या किमिति न ह्यैव्यकदनम् । अत्र समावृत्ते केशवाकः
“इति सति द्युसदाभिनः नक्षत्रे यदुल्लक्षितं सुकृमृषिर्जनः ।
तदुत्पन्नं चिन्त्ये विभागधेः न भिक्षाधिकदोषाविवक्षयेति” ।
अत्र राहोः सदा वक्रिवाच्चमगणना क्रमेणैव याज्ञा-
यथाश्रित्यां राहुः तदा अज्ञेयां लक्षयति । एवमुक्तं ता

वादिमतेऽपि वक्रगामिना राहणा सन्नु खमन्विनीरेवतीत्या-
दिगणनया विंशतिभम् व्यङ्ग्येयं नवत्यथाश्रयितव्यमिति
साध्यदायिका.” पा० धा० ।

अथ पातदोषः । “हर्षण्यैष्टिति साध्यव्यतिपातकगण्डमूल-
योग नाम् । व्यन्ते यन्नक्तं पातेन निपातितमन्त् स्यात्” ।
स० चि० । “हर्षण्यैष्टिति षड्योगानां व्यन्ते यन्नन्दनक्तं
भवेत् तत्पातेन चण्डाशचण्डायुधाख्येन निपाति-
तं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः “साध्यहर्षण्यमूलानि यै-
ष्टितिव्यतिपातयोः । षड्भङ्गस्य चानो स्यात्तत् पातेन
निपातितमिति” । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पा-
दकः पातोऽभिहितः । “सूर्यभास्वार्पणित्वात्प्राप्त्याह
मिलोडुविष्णुभे । सङ्ख्या दिनभे तावदाश्रित्वाभ्यातदुष्ट-
भम्” । वसिष्ठेनापि “रविभाटहृषिहृषिमिलत्वाहृषिपौ-
ष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभाटिन्दुयुतौ तावति वै पतति
गणनया पातः । अथमपि पातोदापश्यन्तीशचण्डायुधा-
ङ्गयोद्येयः । अखिलेषु भङ्गलेषुपि वङ्गोयस्माद्दिनाशदः
कर्त्तरिति” यद्यप्यत्र हर्षणादाभासपादनं नास्ति तथा-
प्यभिहितत्वाच्चादिनक्तसाहचर्येन पाताभिधानात्तत्तुल्य
वस्थाकैवेय योगेषु पातसम्भवो जायते इति सत्त्वा हर्षणा-
दीनामनुक्तिः । एतच्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु
कृत्तापातयोः प्रथक् कार्त्तिकम् । अथो० त० रघुनन्दनेन
“कृत्वा द्वादशस्यारविस्तरवनीकृतुस्तृतीयं शुक्रः षष्ठ
षाट्यमर्कजस्तु सुरतोहृन्नि स्फुटं लसत्या” इत्यादि रत्नमा-
लावाक्य सङ्गा “लसतापातोऽयमिति, यदुक्तं तन्निम्नमूलम्
मयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोऽवयवाक्ये-
वर्णदशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रयणाच्च ।
अथ क्रान्तिषास्यम् “पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकृष्णौ
कन्यामीनी कर्काबी चापयुग्मे । तत्त्वान्योन्यञ्चन्द्रभान्यो-
निवृत्तं क्रान्तेः सास्यं नो शुभं सङ्गलेषु” स० चि० । “पञ्चा-
स्याजौ सिंहमेवौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु च-
न्द्रभान्योः षाट्क्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिषास्यं
निवृत्तलक्षणलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजा-
विले वमादोनाङ्गहृषण्यसुदाहरादिकप्रदर्शनादन्त्याख्येय
सूर्याचन्द्रमसोः वायनयोर्योगः षड्राशिततो द्वाद-
शराशिततो वा विविजितस्तदैव क्रान्तिषास्यस्य सम्भ-
वात् । अतः सम्प्रतिवाक्यस्यानवसरः नन्वेतावन् एव
षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न
राश्यान्तावच्छेदितत्वाधिकाराभावि सम्भवात् प्रत्यक्ष-

कलाविकलान्तस्थितत्वे नानन्तभेदसम्भवाज्ञातः । प्रागुक्तं
व्याख्यानं ज्ञायः । क्रान्तिषास्यस्य च सङ्घापात इति
नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वसिष्ठः “दाधो सङ्घा-
पात इति प्रसिद्धः सर्वैष्टितोहृन्नि बध्नुं वरं च । तं र-
चितं लङ्गणशास्त्रज्ञाः स्वभास्यानाऽश्विनितोऽपघातम्” ।
अयनिर्वजम् । नारदोऽपि “यस्मिन् दिने सङ्घापात
स्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे” इति व्यतथा पतमनात्पातः सकल-
शुभकर्मणासित्यन्वयतापि । सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते ।
“यच्छुभानां विनाशाय नदक्षिण पतत्यस्य । व्यतिपातः
प्रसिद्धोऽत्र संचाभेदेन वैष्टितिः” इति । सङ्घापातशब्दस्य
रुदितसु रवीन्दुक्रान्तिषास्य एव नत्वन्वेषां पञ्चाणां क्रान्ति-
षास्ये । यथा जलजशब्दस्य रुदिः कमले न तु मेकाद्री ।
क्रान्तिनाम पञ्चाणां दक्षिणोत्तररूपेण गननम् । या च सूर्य-
स्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तस्या स्यात् पातम-
ध्यकालः । तत्त्वोत्तरगतीरवीन्दुक्रान्त्योः समानत्वं भुज-
सामेय सति भवति । भुजोनाम “लूनां भुजः स्यात्
लूनाधिकेन हीनं भाङ्गञ्च भाङ्गादधिकं विभाङ्गम् । नवा-
धिकेनो नितमर्कं चेति” लक्षणलक्षितः तत्त्वान्धं तु
सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशित्तुल्ये द्वादशराशित्तुल्ये वा
सति भवति । अतएव पन्थकृता तादृशयोगा एव पठिताः ।
“विनाशपातेन्दुमिहायनाशकैर्युतेरविः शीतकरश्च स्फुटते ।
समापमत्वे व्यतिपात वैष्टिताह्वयास्तुदेको रसभेऽर्कभे क्रमात्”
इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गोक्तस्य सामान्यतः क्रान्तिषास्य-
दिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाध्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं
वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते “चक्रे चक्राङ्गुल्ये वा कियद्भानाधि-
कोनके । सायनाकेन्दुयोगे स्वेत्तदा पातस्य सम्भवः ।
शुभमङ्गलकर्मणि लोकानां च विनाशयेत् । ज्ञानदा-
नादकं तत्तु जपश्चाद्धादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते-
मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते । सूर्यपक्षे कुक्ष्येते कोटिख-
र्षार्णवे फलम् । तत् फलं खभते पाते ज्ञानश्चाङ्गपा-
दिना । उत्पत्तौ लक्षणगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्क्रुषम् ।
पातेऽथाबुदसङ्क्रुष्यं पतिते दत्तमजयमिति” । तथा सूर्यशि-
द्धान्तेऽपि । “एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैष्टिताभिधः । विपरीता-
जनगतौ चन्द्रकोऽक्रान्तिविप्रिकाः । समास्तदा व्यती-
पातोमगणाङ्गान्तेर्युतौ । तुल्यांशुजाखस्यकर्कसयोस्तु प्र-
वहाहतः । तादृक् क्रोधोद्भवविप्रिक्षोकाभावाय जायते”
इति । अतएवामन्त्रोत्सङ्गक्रान्तिषास्ये सङ्घापातदोषो

नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदेवस्यैः “पूर्वं तत् स्यात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैर्नीतं तद्यतोनातिदुष्टमिति” । अनेनैवाशयेन वसिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम् । “शास्त्रात् समानीतमहातिपातः सर्वदुष्टोहनि वधूँ यरं च । त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षलकुलं समस्तमिति” । शास्त्राद्विगतशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नाम्न्यस्येत्युक्तं भवति । किञ्च पञ्चाङ्गियोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमस्योगादेव साधितः सप्तधिकारेऽस्तस्यैव महापातोऽपि साधयितुमर्चित एव ”पी० धा० ।

अथ खार्जूरपरपर्यायैकागलदोषः

“व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वं श्रुतान्यवज्जं परिघातिगण्डे एकागल्लाख्योद्भविजित्समेतोदोषः शरीरे द्विषमर्गगोऽर्कात्” मु० चि० । “अन्योवैधृतिः । अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादर्कनक्षत्राच्छरीरे चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याके ऋके नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकागल्लाख्योदोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः । यदाह त्रिविक्रमः ‘विषद्वनामयोगेऽपि साभिजित्समर्गः । अर्कादिस्तदा योगानित्य एकागल्लाभिः” इति वसिष्ठेन तत्त्वकर्मभिहितम् । “अन्यातिगण्डपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरन्तुलमहाशरीरे । चितानुराधपिण्डपद्मगदस्य भेषु साहस्यमनशसिस्तरिषु मूर्ध्नि भेषु । “रेवामेकामूर्ध्नि गं षट् च सप्त तिर्यक् क्वाप्यत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यगेऽपि संख्योचन्द्रभास्वोऽर्कस्योदोष एकागल्लाख्यः । “सरकरतुहिनां षोडशस्यैवजातस्वनलमयशरीरस्तु हिरेण्मणि संस्थान् । भुवि प्रतति जनानां मङ्गलध्वजनाय गुणमण्यतसङ्घैरप्यवार्योऽग्निर्कोपः” इति अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्वाहिलमास्त न वेति सन्देहः नारदस्तभिजित्वाहिलं चक्रमाह “व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्क्षपि । गण्डातिगण्डकुलिशवैधृत्या सहितेषु च । अदितोन्मवाहृष्टाष्टमूषसंज्ञेज्जमानि च । शेषानि सङ्घित्वाभिर्भूभिर्भावि यथाक्रमम् । निखेटूर्ध्वगतमेकानित्यर्थेऽप्यस्योदोषः । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् । आन्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्भिषयः । एकार्थोऽदृष्टिपाताद्वाभिजित्वाहिलं वा । खार्जूरके कण्ठे चक्रेऽप्यचक्रं त्रिनाडिके । आभिजित्पथना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथेति” । कल्पेनैवापि एकागल्लादृष्टिपात-

आभिजित्वाहिलं वै” इति । तत्र त्रिविक्रमकेयशर्कवाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टसम्मतत्वाच्चारदादिवाक्यैः सह विकल्पः ततोऽनयोः पञ्चयोग्यथादेशाच्चारदुव्यवस्येति युक्तं प्रतीतः” पी० धा० । खार्जूरवेषे ऋ० ति० “एकामूर्ध्वगतं त्रयोदश तथा तिर्यग्व्यगताः स्यापयेत् । रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु । व्याघातादितु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखाख्ययोः मूर्ध्याचन्द्रमसोर्भिषोनिगदितो हृत्पात एकार्कलः” व्याघातादीति व्याघातयोगसंख्याङ्कस्तयोदयाङ्कः । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देवानीत्यर्थः” इति यद्वाख्यातं तस्मिन्त्यस्यैवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिवसे एव खार्जूरवेषप्रतिपादनात् तत्र लेख्यनक्षत्रादीनां च नारदेन विशेषाभिधानाच्च ।

अथोपपङ्कटोदोषः स च उपपङ्कटशब्दे १२०२ प्र० उक्तप्रायः विशेषार्थं पुनरुच्यते ।

“शरादृक्क्षकनगातिपत्यस्तथिर्दृष्टिश्च प्रकृतेषु पञ्च । उपपङ्कटः सूर्यभतोऽजताराः शुभा न देये कुशवाहिकानाम्” । “सूर्यभतः सूर्यक्रान्तनक्षत्रादजताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टदशचतुर्दशसप्तैकानविंशतिपञ्चदशाष्टदशैकविंशतिद्वाविंशतिलयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चैतस्युक्तोपपङ्कटनामकादोषाः स्युः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च । यदाह नारदः “भूकल्पः सूर्यभास्वप्रमर्शे विद्युच्च पञ्चमे । श्रुतोऽप्ये च नवमेऽग्निरेष्टादशे ततः । केतुः पञ्चदशेऽष्टाष्टोक्ता एकोनविंशतौ । निघातपातसंज्ञश्च सैवः स नवपञ्चमे । मोहनिघातकल्पाश्च कुलिशं परिवेषकम् । विघ्नोयाचैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रयुक्तेषु भेषेषु शुभकर्म न कारयेदिति” । यराहः “उपपङ्कटेषु विवाहिता स्त्री सूर्यवर्षतो दुर्भगतासुपैति” । अन्यथापि । “ष्टकप्रवेये दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपपङ्कदिने वदीति” । एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह । शुभा इति । “वाङ्मूले कुचदेशे च वर्ज्येऽष्टपङ्कटमिति” कल्पपोत्तेः” पी० धा० । अत्रापवादः ।

“पातोपपङ्कटस्तथा नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपतुसः” मु० चि० ।

“पातचण्डीयचण्डायुषाख्योदोषः उपपङ्कटः प्रायुक्त एव । लक्षा शराङ्कपूर्णं विनाः” इत्यादिनाम्ना, तत्र खेटपतुसः पङ्कटपतुस्यो नक्षत्रचरणोऽग्निः अस्यार्थः

पाते उपपद्ये च रविर्यस्मिन् स्यात्तत्संख्यचरणस्तस्य
नक्षत्रस्य वर्ज्यानन्त्यः लक्षाद्यान्तः लक्षाकारिणोपहा -
यश्चरणे सुस्तत्संख्य एव पादो वर्ज्यानन्त्यः । उक्तं च
रुद्रहर्षदीपिकायाम् “उपपद्ये च लक्षायां तथा च खण्डायु-
भाङ्गये यद्दोऽस्ति यत्प्रमाणांशे विद्वांश्चात्प्रमाणकः” इति
उपपद्युक्तखण्डायुधयोः सूर्यकतोऽङ्गुलीयङ्गुलस्यैव सम्भ-
वात् । अयञ्च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जुरकेऽपि
द्रष्टव्यः । सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंख्यचरण एकदे-
स्यावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य पञ्च इत्यर्थः “खार्जुरिकसमा-
ङ्गुलभसिति” नारदोक्तः ज्योतिर्निबन्धे गर्गः “पूर्वांशे
दण्डदोषः स्यादपरांशे तु भोजजः । उक्ता चर्वाङ्गुरात्वे
तु कम्पोऽहोरात्रदूषकः” । तथापि “कम्पो लक्षादण्डभो-
जानामङ्गुलभसिति” नारदोक्तः कालभेद एव वर्ज्यः
“खरमासदशत्तर्व ७, १२, १०, ६, आदिता षट्कास्तेषु
वर्जनीयाः पराः शुभा” पी० धा० ।

अथ वारदोषः । स च अर्द्धयामकुलिकयमचष्टमे-
पात् त्रिविधः । ते च कश्यपेनोक्ताः यथा “शैलावयु-
तयः सूर्ये चन्द्रे षड्दृश्यताः । भौमे वाणाग्निनेत्राणि
सौम्ये वेदालिवायवः । गुरुवारेऽग्निचन्द्रेभाः शुक्रे ने-
त्राश्चिह्नयः । शमी चन्द्रे भतकाः स्युः कुलिकीयमचष्टकः ।
अर्द्धपहरश्च सङ्गलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्ट-
नक्षत्रं सञ्च गुणान्वितम् । त्यजेद्यथा पुरोडाशे वायमोप-
हृतमनयेति” । फलमाह वसिष्ठः “निधनं प्रहराङ्गे तु
निखलं यमचष्टके । कुलिके सर्वनाथः स्याद्रात्रावेते न
होषदाः” पी० धा० । दिवसाष्टमभागमात्रकायिते । तत्र
अर्द्धयामशब्दे १७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः । मुह-
ूर्त्तात्मककुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुह-
ूर्त्तमुपक्रम्य श्रीपतिना “दात्रायां मरणं काले वैध्यं
पाणिपीडने । व्रते नञ्जवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म तत्तत्त्व-
जेत्” उक्तम् ।

अथ जामितदोषः । “लग्नाच्चन्द्राक्षदभवनगे खेदे न
स्यादिह परिणयनम् । किं वा वाणायुममितलगे
जामितं स्यादशुभकरमितम्” सु० चि० । “विवाह-
लग्नाच्चन्द्राहा सप्तमं भवनं गृहं जामितं तत्र गते खेदे
परिणयनं न स्यात् । उक्तञ्च “जामितं द्विविधं प्रोक्तं
गर्गलावगौतमैः । तस्माद्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामितं परि-
वर्जयेदिति” । तत्संख्यपमाह महेस्वरः “लग्नाच्छीत-
करादुपहा दानगता नेहा विवाहे ष्टताः” इति । वसिष्ठः

लग्नप्रकरणे” सर्वे जामितसंख्याविधिति मरणम्” इत्याह स ।

उक्तः “पापात् सप्तमः यथो यदि भवेत् पापेन शुक्रोऽथवा
यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि संकथ्यते ।
उद्वाहे विधवा, व्रते तु मरणं, मूलक्षुब्धं स्वर्गमधि, दात्राय
विपदो, गृहेषु दहन्, सौरेऽपि रोगो महान्” । भुज-
बलः “चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धनैः कन्यका,
भौमे च ममदा प्रयाति विषयं, सौरे च बन्ध्या सक् ।
जीवः शुक्रयथाङ्गजो शुभकराः केचिद्दन्ति क्रमात्
भर्तृप्रेक्षितदीप्तितास्तभवने निजं प्रशासान्वितेति” । अस्या-
पवादमाह । किं वायच्छोविकले पूर्वपक्षाधिष्ठितराशेः
सप्तमराशिस्थितत्विद्वागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रो निविह
इत्युक्तमिदानीन्तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य वाचाशुभाः पञ्च
पञ्चाशत् तन्मित्रनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामितं स्यात् ।
यथा मेघराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात् तदावांशप-
ञ्चमनवांशस्य लग्नं तत्र चन्द्रो वा निविहोऽभ्येऽहो नवांशाः
शुभाः । एवंविधं चूडनं जामितमिदमशुभकरं स्यात् ।
यदाह महेस्वरः “कैचित् कामनवांशकादिषु शरैस्तु-
ल्ये नवांशे स्थिताः” इति । केशवाकस्तु चन्द्रनवांशाः
देयाह । “हिमराशिनवांशकात् खलो यदि खेदः शरः
वायकांशके । अयमन्यगुणैर्न हन्यते निविहैराद्युपसर्गहन्-
रः” अपवादान्तरमाह राजमार्त्तण्डः “तद्वृत्तिकोषभवे
भवने निजे वा सौम्याधिमित्तगृहोऽपि तदीक्षितो वा ।
जामितमेधजनितापचक्षुः दोषान् दोषाकरः सुखमनेक-
विधं विषये” इति । व्यवहारसमयेऽपि । “खोऽथवा
स्व भवने स्फुरद्गुणालः सौम्याख्ये हितगृहे शुभवर्गगो
वा । जामितकारिपरिषङ्गितदोषराशिं हृत्वा ददाति
वडयः सुखमेव चन्द्रः” । कालखण्डे वात्स्यायनः “गुरु-
चन्द्रश्च जामिते तिष्ठेद्यदि बलान्वितः । धनसौभाग्य-
उत्पत्तौ लभते नात्र संशयः । मणिसङ्क्रान्ताप्रयासैश्च सुवर्णाभ-
रणैः शुभैः । शोभिता तु सदा तिष्ठेद्गुरुणापि निरीक्षिते ।
सा तु भर्तुः प्रिया मित्रं वृधे चन्द्रस्य सप्तमे” पी० धा० ।

“एकाम्गोपपद्युपातलजाजामितकर्त्तयुद्वासदोषाः ।
नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथाकाम्युद्दे तु दोषा”
सु० चि० । “एकाम्गलः खार्जुरिकोक्तः उपपद्युः शरा-
देत्यादिनोक्तः पातचण्डोशचण्डायुधम् लक्षा सराङ्गित्या-
दिनोक्ता, जामितसधुनोक्तान् । कक्षीरो, लग्नात् पापादि-
त्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते । एवंविधादोषा नश्यन्ति ।
कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्विलं खोऽभिमित्वादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वञ्च तेनोपपन्ने सृष्टिरे
सति । अर्कस्य सूर्यस्योभयद्वये दोषा रात्रिर्यथा नश्य-
तोत्यर्थः । गार्हपत्यकारयुक्तापि रात्रिरैकाकिना सूर्यस्यो-
दयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा”पी० धा० ।

प्रसङ्गादव्यान्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह “उपपन्नं
कुरुवाऽस्मिन्नेषु कलिङ्गवर्षेषु च पातितम्भम् । सौराष्ट्रशाल्येषु
च लतितम्भं त्यजेत् तं विद्धं किञ्च सर्वदेशे” सु० चि० ।

“हरनोराह्णं काश्च पश्चिमदेशास्तेषूपपन्नदोषाक्रान्त-
म्भं त्यजेत् तदरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलि-
ङ्गोपपन्नं प्राग्देशो बहुवचनान्मगधाक्षादयोऽपि । तेषु
चण्डोश्चण्डाशुपापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्ति-
साध्यरूपं पातं तस्य भङ्गापातत्वव्यवहारात् । सौराष्ट्र-
शाल्यदेशः पश्चिमदेशविशेषः बहुवचनाद्व्यामबाहुल्यं
तेषु लतितं लतासंजातास्तः परित्यजेत् । विद्धं
क्रमेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिचक्रद्वारा भिन्नम्भं भूत-
वृत्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किञ्च निश्चयेन नत्वस्य देशभेदेन
परिहारः एतदपि वाक्यं सम्प्रत्यन्तरं नार्हति । विशाख-
पटञ्जलि “जतामालवके देशे पातः कोयलके तथा ।
एकान्तवत्त काप्रीरे वेधं सर्वं वर्जयदिति” । उवाहः ।
“श्रुतिदोषस्तु विख्यातस्य देशे नान्येषु केषु चेति” । टय-
योगो भवेद्गोष्ठे जामित्यस्य च याचने । वेधदोषस्य भेदेन
इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था”पी० धा० ।

अथ दशयोगः “शशाङ्कसूर्यस्युत्थितभेषे खं भूयगा-
क्रान्तिं दशैतित्यः नागेत्योऽह्निन्दुमिता नक्षत्रेदु
भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः” सु० चि० । “वेद्यादि
चन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्द्युतेर्योगाङ्कैः सम्प्रविष्टाभक्ताद्याङ्कै-
र्यस्यैकैकतः षट्दशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोन-
विंशतिविंशतिसंख्याके सति एते आहुताः दशयोग-
संज्ञा भवन्ति नान्ये इत्यर्थः । शिष्टाणां दशानामङ्का-
नामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वयसंज्ञा तदुक्तं होपिका-
नाम् “तिथ्यङ्कवेदंकादिगनविंशतैकादशाष्टादशविंश-
संख्याः । इत्येवमा सूर्यगुतोडुना वा योगादभौ वेद-
योगदोषः” । लङ्गोऽपि “यस्मिन्क्षेत्रे रविस्तिष्ठेद् यस्मि-
न्क्षेत्रे षष्ठी तथा । विष्णोर्दशयौगपुते शेषः स्यात्
वादिदोषः” । न्यूनवेदसंख्यापि दिग्भूतिप्रयोज्यते ।
अनविंशानक्षत्राणि तद्य योगाः प्रकीर्तिता इतिपी० धा०
तत्फलम् “वाताग्निमहापचोरपरमं हृदयवादाः क्ष-
तिर्गोमाहं द्रवितो सने मनुयुतेऽदौके त्वं सैकैर्द्विजैः ।

मन्दास्त्रादथ सन्धितास्तु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद्भो-
ऽस्मिन् पञ्चचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकैरेखास्ययोः” सु० चि० ।

“न्यूनवेधे वातदोषः स्यात् एकवेधेऽभ्यान्ने चात्, चतुर्वे-
धेष्टिष्यन्नेः, षट्च सप्तैपाद्वाङ्गः, दशच चौरात्, एकाद-
शच सरणं हयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशस्य रक्त्वाष्टादशस्य
वज्रस्य एकोनविंशतिशेषे वादः कलङ्कः विंशतिशेषे क्षतिः
द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लङ्गः “मरुतमेघाग्निभूपालचौर
कृत्स्नजोऽग्निः । कलिङ्गान्निर्दग्धोद्वाहे दोषा स्याज्ज्याः
सदा बुधैः” । विशाखादौ प्रतिष्ठायां द्रते पुंस्यने तथा ।
कर्णवेधे च षुड्यायां दशयोगं विवर्जयेदिति” । व्या-
पवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे
युग्मसंख्याके सति टलिते सत्यर्क्षिते मनुभिश्च चतु-
र्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दाच्यतश्चिनीतोभं नक्षत्रं
स्यात् । यथा समे द्वे अङ्कयोगः दशाङ्कः १० अङ्कितः
५ मनुयुतः, ८ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अ-
युग्मसंख्याके सति सैकै एकायुक्तै ततोऽङ्किते अश्विनीतोभं
स्यात् । यथा विषमाङ्को योगः पञ्चदश सैकैः १६ अ-
ङ्कितः ८ पुण्यनक्षत्रं जातम् । तदुक्तं यथा अथ मनुभिः
सन्धितास्तदश रेखास्तियेकं क्रमात् संलिखेत् । अ-
नेन प्रकारेण यद्वचनमगतं तत आरभ्य साभिजिह्व
राजएन्दमक्षिचक्रं मेख्यं तत्त्वाक्रान्तनक्षत्रे स्याद्याः ।
दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यद पञ्चचन्द्रादेकैरेखास्यौ
स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परदोषैकोनरूपोवेधोन
शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे ‘योगाङ्के विषमे सैके
समे सप्तशेषाचने २८ टलीकतेऽश्विनीपञ्चदशयोगसुदाहृतम् ।
दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यादि विध्यते । क्रूरैः सौर-
पक्षैरपि दम्भलोकेनाश्रयमिति” दशयोगापवादान्तर-
माह भरद्वाजः । “युरौ लम्बाभिषे शुक्रौ सवीर्यं लम्ब-
केन्द्रे । दश दोषा विग्रहन्ति वधायनौ तून्माराययः” ।
व्यासोऽपि “शुक्रेण शुक्रणा वापि संयुतं दृष्टमेव च ।
दशयोगसमायुक्तमपि ज्ञानं हृभावहृनि” पी० धा० ।
अपवादान्तरं ज्यो० त० । “आद्यापादस्थिते सूर्ये हरी-
यांशः प्रदुध्यति । द्वितीयस्ये तृतीयस्यो वधरीतमतोऽ-
न्यथा” । विपरीतं चतुर्थस्ये आद्याः तृतीयस्ये द्वितीयो
दुष्यत नात्यस्ये नात्यपादो दुष्यतोत्यर्थः ।

अथ वायुदोषः “लम्बेनाट्टायाततित्योऽङ्कतटाः जेधे
नागहृत्त्वितकेन्दुसंख्ये रोगोवृद्धीराजचौरौ च लज्ज-
वाणसायं दाकिवात्सप्रसिद्धः” सु० चि० । “युक्तपक्षप्रतिप-

दमारभ्य गततियोऽङ्गैर्भवन्निष्ठाः शेषे नागसंख्येऽष्टसंख्ये
 रोगाख्योवाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वज्राख्यः चतुःसंख्ये
 शेषे राजा । तर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये
 शेषे मृत्युसंज्ञोवाणः । अथ च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदे-
 शीयेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्थया बाणस्य त्यागः ।
 न तु प्राच्योदीच्यपाञ्चान्यानाम् । तदुक्तं सप्तविंशते विवा-
 जपटले । “गततिष्ठियुतलम् पञ्चधा स्थापनीयं तिष्ठि
 १५२वि १० दश १० नागैर्द्वेद ४ युक्तं क्रमेण । नवद्वैत-
 शरपुंशे बाणभंजाः क्रमेण रगनलनृपचौराः पञ्चमो-
 नृत्यसंज्ञ इति” पी० धा० अथ प्राच्याख्यवाणापवादौ
 “रवगुणयशिनगाव्यभिराट्पाचासौ संक्रान्तियातांशक
 नितिचेति स्मटनिरयनांशस्यैवंक्रान्तिभुक्तांशानांस्मितिः
 सख्या पञ्चधा स्थाप्या कर्तादिकउत्पन्नम् । सा क्रमेण
 पटलेऽष्टादशतुभिराट्पा संयोज्याङ्गैर्भवन्निष्ठा सती
 यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण-
 रगादिशाणोक्त्यैः । यथा व्यादौ पञ्चशेषे रोगवाणः द्वितीये
 पञ्चशेषेऽग्निवाणः तृतीये पञ्चशेषे राजवाणः चतुर्थे पञ्चशेषे
 चौरवाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाणः तस्मात्तस्माद्भयं भव-
 तीत्यर्थः । यदाह कश्यपः “संक्रान्तियातांशकनन्दशेषका-
 काग्निरूपाष्टयुगैः समेतः । तटोपहृत् रोगकुताशभूपक्षेना-
 मृत्युचेति च पञ्च वाणाः । इति पञ्चैति प्रथक् पृथक् पदं
 शिष्यन्ते तदा वाणाः स्मरित्यर्थः । तत्र वाणोद्विधेः
 एकः काष्ठशल्कोऽपरोलोहशल्कः तत्वाभिकृते वाणः
 काष्ठशल्क उच्यते । अथ नाम प्राच्याख्यो वाण इ-
 त्याहुः । तेन तादृशे वाणे लग्ने तथा मोडा न भवेत्त-
 दर्थं तदपवादपूतो लोहशल्कसहितो वाण उच्यते न
 वेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैकं नवद्वैते
 प्रचाक्षरशेषे सति सख्यः लोहसहितोवाणः स्यात् ।
 पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्कसहितो दुष्टवाणः । अथ तुल्य-
 न्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तोऽपि बाणो सख्यो दाणोक्त्यैः
 ज्योतिश्चिन्तामयावन्वया वाणोऽभिहितः । “तिथिवारभ-
 क्त्वाहोरसाम्यजाष्टेदशुक् ६, १, १, ८, ४, मन्दः पञ्च-
 शेषे रगज्जिराट्चौरमृत्युवदिति” पी० धा० । अथ
 सप्तवादिभेदेन बाणापवादः “रात्रौ चौररजौ दिवा
 ऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सख्ययोर्मृत्युवाच शनौ मृगो-

विदि मृतिर्भौमिऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतमेहगोप-
 नृपसिंहायानपाणिपहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरगनलनृप-
 पाणचौरा मृतिः” सु० चि० ।
 “रात्रौ चौररजौ वाणौ त्याज्यौ, दिवा दिवसेऽग्निनृपती
 वज्रिराजवाणौ त्याज्यौ सख्ययोः प्रातःसार्यसख्ययोः
 सदा मृत्युवाणस्य ज्यः । ज्योतिःप्रकाशे “रोगचौर-
 न्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सख्य-
 योर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः” । अथ शनौ शनिवारे
 नृपवाणः, यदि बुधवारे मृतिवाणः, भौमिऽग्निचौरवाणौ
 रवौ रोगवाणः त्याज्यः । उक्तञ्च देवज्ञम् “रवौ रोग,
 कुजे वज्रि, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे
 चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति” । एतेषु शुभकर्मास्त एते
 वाणा वज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहू, गृह
 तस्य गोप आच्छादनं तत्पानतोऽग्निः, नृपसेवायां क्त्वा-
 पालोराजा, याने यात्रायां चौरः पाणिपहे मृतिवाणो
 वज्र इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नृपाख्यं राज-
 सेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरं, व्रते रोग
 न्यजेन्मृत्युं करपहे इति” । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते
 विवर्जयेद्गोपं गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौ-
 राख्यो विगहे मृतिपञ्चकमिति” पी० धा० ।

अथ लग्नसप्तमयोः शुद्धावुपयोगिपट्टदिभेदः ‘त्रयाणं
 त्रिकोणं चतुरस्रमक्षं पश्यन्ति खेटाचरणाभिद्वया । मन्दो-
 गुरुभूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णेशो भवन्ति” सु० चि० ।

“खेटापहायन्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि
 स्थानानि चरणाभिद्वया पादद्वया पश्यन्ति तद्यथा
 त्रयाणं तृतीयं दशमशैकचरणद्वया पश्यन्ति त्रिकोणं
 नवपञ्चमं द्विचरणद्वया पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थम्
 अष्टमं च त्रिचरणद्वया पश्यन्ति । अक्षं सप्तमस्थानं चतु-
 रचरणद्वया पश्यन्ति । अनेन तत्तद्, होहवशुभफलं चर-
 णाभिद्वयैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेश
 “दशमहतोये नवपञ्चमे चतुर्थोऽष्टमे कलत्वं च । पश्यन्ति
 पादद्वया फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति” । मन्द इति । मन्दः
 शनैश्चरः स्वस्थानात् त्रयाणं संपूर्णद्वयं चतुरचरणद्वयः । एवं
 गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्रं, परे चन्द्रबुधशुक्राः
 क्रमेण सप्तमे संपूर्णेश इत्यर्थः यदाह मार्गिः । “द्वि-
 कदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् दृक्ष्यतिः । चतुर्थोऽष्टम-
 गान् भौमः श्रेष्ठः सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्ष्ये नित्य-
 मेवाधिकफला मयाः” इति । वराहोऽपि “पूर्वं पश्यति

रविजन्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिद्युतः
सिताकर्षधृक्मकराः कलत्रं चेति” पी० धा० । अत्रापि
शब्दात् सप्तमस्यानेऽपि पूर्णद्विष्टः एवं शनिजुजयोः । अत-
एव सु० वि० परे चेत्सप्तमं तत्प्रमाणं च पृष्ठदृष्टिगच्छे वक्ष्यते ।

अथ लग्ननिरूपणम् । दीपिका कन्याद्विषयान्निध-
नेषु साध्वी शेषेषु साध्वी धनवर्जिता च । निन्द्येऽपि
लग्ने द्विपदांश्च दृष्टः कन्यादिलग्नेषुपि नान्यभागः ।
कन्यादिलग्नेषुपि द्विपदांश्च दृष्टो नान्य इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणवचने चरे चरांश्च वर्जनात् चरलग्नेऽपि तुला-
तिरिक्तद्विपदांश्च प्राज्ञता “धनुषि कुलटा तत्पूर्वाङ्गे
सतीत्यपरे जगुः” विवाहपटले धनुश्चराङ्गनिषेधात्
पूर्वाङ्गस्य प्राङ्गत्वेन । भासभेदे लग्नभेदानां न्यूनत्वात्
तत्तन्मासे न्यूनलग्नं विवाहो नेष्टः यदाह व्यव० च० “चट-
मत्पृष्ठेन युगमसेषकन्यालयस्तुला । चापः कर्कौ ह्यगः
विंशत्यौतादौ न्यूनराशयः” पञ्चादिलग्नानि यात्रि वक्ष्यन्ते
ताभ्यापि तत्तत्काले वक्ष्यन्ति ।

अथ लग्नसप्तमशुद्धी ‘यदा लग्नांशे शोऽवमय
तनुं पश्यति युतोभवेद्वायं वोढुः शुभफलमनन्तरं रच-
यति । लवटूनस्वामी लवमदनं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा
बध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम्” सु० वि० । “यदा ल-
ग्नांशे शोऽलग्नं शेषः स्वामी लवं नवांशं पश्यति ।
अथ वायं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्यानन्तं
बहुशुभफलं रचयति । यथा मेघलग्ने मिथुनांशस्तदीशो
बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अथ-
हृदयगुह्यैः प्रथमः कृत्यः । तदन्तर्भागे तु लग्नांशे शस्तुं
लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः
शुभफलमनन्तं स्यात् यथा मेघलग्न एव मिथुननवांश-
स्वामी बुधोमकरे स्वनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं
पश्यति अथवा मेघ एव तिष्ठति । अयं लग्नगुह्यैः
द्वितीयः प्रकारः । ज्ञेयः । लवटूनस्वामी लवाङ्गवा-
यात् टूनं सप्तमनवांशस्वामी लवमदनं लवान्मदनं
सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा बध्वा
अनन्तं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमो ध-
तुरांशस्तदीशो गुरुर्मेघे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा
अथमलग्नगुह्यैः प्रथमः प्रकारः । तदन्तर्भागे तु लवटूनस्वामी
लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवनेन सह-
युतो वा भवेत्तदा बध्वाः शुभं यथा मेघलग्ने गुरुः
कर्कौ सप्तमतुलायां स्वनवांशं धनूरूपं न पश्यति किन्तु

सप्तमभवनं तत्रां पश्यति अथवा तुलायां भवति । अथ-
मलग्नगुह्यैर्द्वितीयः प्रकारः । इतरथेति इतरथा यदा ल-
ग्नांशे शोऽलग्नं तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा
वरस्याशुभं मृत्युः स्यात् । यदा लग्नांशे शोऽस्वांशमल-
भवनं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया
अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः “स्वस्ते शोऽदयास्वांशौ
वीक्षितौ वाथ संयुतौ । लग्नं वास्तव्यं तत्तदंशे शो-
क्षितं युतमिति” तदाऽशुभमित्यनुषङ्गः । वसिष्ठः दृष्टो-
दयांशे निजपट्टदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च । अस्वांशके
ऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशस्यति कथ्येति” । तुल्य-
न्यायत्वात् लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवांशांशस्वामि-
नोर्दृष्ट्यभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् । “लवशोऽलव-
लग्नपोऽलग्नगुह्यं प्रपश्येन्निधौ वा शुभं स्याद्वरस्य । लव-
टूनपोऽंशं टूनं लग्नपोऽंशं मिथो विलुते स्याच्छुभं क-
न्यायाः” सु० वि० । “नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्ये-
त्स्वस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथ वा
मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नशोऽलवकं प्रपश्येत्
तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं लवटूनपोऽनवांशात् सप्तम-
नवांशस्वामी अंशं टूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपः
लग्नस्वामी अस्ते लग्नात् सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः
शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधीशोऽलग्नस-
प्तमं वीक्षते लग्नात् सप्तमाधीशस्वांशसप्तममीक्षते तदापि
कन्यायाः शुभं स्यात् । अत्रान्यथाप्ये दम्भयोरशुभमित्यर्थः ।
यदाह नारदः “लग्ननवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ
युतौ । न चेद्वा न्योऽन्यपतिना शुभमित्येष वा यथा । वरस्य
मृत्युः स्यात्तदाभ्यां सप्तमप्रोदयांशकौ । एवमौ वीक्षितौ युक्तौ
मृत्युर्बध्वाः करपट्टे” । वसिष्ठोऽपि “उदयांशः स्व-
नाथो मित्रसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तदास्वांशो
दम्भयोः पुत्रपौत्रदः” इति । परस्परवोच्येऽप्येतदेव फलं
ध्येयं नारदवाक्यरक्षणात् पी० धा० ।

‘लवपतिशुभमित्यं वीक्षतेऽनन्तं वा परिणयन
करस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् । मदनलवपतिनं वीक्ष्यम-
शटूनं वा तनुमदनगृह्यं चेद्दीक्षते गर्भं बध्वाः” सु० वि० ।
‘अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तगुह्यैरभावेऽपि तृतीयप्रकार
उच्यते । लवपतीति शुभमित्यं शुभञ्च तन्मित्रं चेति कर्म
धारयः । लवपतेर्लग्ननवांशस्य शुभपट्टः वो-
मबधुगुरुक्रापासम्यक्स्थितं स्यात्त चेदं स्वनवा-
शमनुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

शास्त्रदृष्टं वशिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिपरिच्छेपं शुभं फलं
 स्यात् अथ वा एवं मदनलवस्यास्तांशेयस्य मित्वं सौम्यं चेत्
 स्यात्संज्ञायात् युनं सप्तमनवांश्चेद्विज्ञते वा अथ
 वा तनुमदनदृष्टं जन्मास्तुप्रमभवन्नेद्विज्ञते तदा बध्नाः
 शास्त्रदृष्टं यथं स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांशस्याभिधो
 मित्वं पापपक्षे चेतस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः । यदाह
 वराहः “शुद्धस्त्रिंशत् स्यात् यदोदयांशोलब्धे नवां-
 स्तांशुपैति शुद्धिम् । तदा शुद्धत्वोन्मिरौक्षितोयः
 शुभाय स स्यात्प्रदन्ति सन्तः” इति । कथ्यपः “रा-
 श्मयोगी मित्वसौम्येन पीक्षितो वायु संयुतो । उदयास्तां-
 शयोः शुद्धिस्त्रिंशदा रुक्मप्रदेति” । वसिष्ठः “जन्मा-
 स्तशुभा रक्षितः सदोषः करोति शुभं वरकन्ययोश्च ।
 त्वात् तदा जन्मपुण्यास्त्वयस्तं बन्धुगां इव सर्पदष्ट-
 मिति” । केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्त-
 त्तत्त्वम् । “तिलिवारं च नक्षत्रं नभिस्रं समन्वितम् ।
 सप्तमिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत् । त्रिंशे
 तु जलं विद्यात् पञ्चमे प्रमञ्जनः । सप्तमे वज्र-
 पातोद्येवं वज्रस्य लक्षणमिति टोडरानन्दे” पी० धा०
 अथ सूर्य्य संक्रांतिदोषः “विषुवायनेषु परपूर्व्व मध्यमान्दिव-
 सांस्त्वजेदितरसंक्रमेषु हि । घटिकास्तु षोडश शुभ-
 क्रियाविधौ परतोऽपि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुधः” सु० चि० ।
 “विषुवन्तुलाशेषसंक्रान्ती अयनं कर्मकरसंक्रान्ती एद-
 न्तस्तु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान्
 दिवसानुबुधः शुभक्रियाविधौ विषाहयसोपयोगीतादि
 शुभकार्येषु त्यजेत् । इतरास्तदसंक्रान्तिषु संक्रमणाखा-
 त्परतोऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोडश घटिकाः शिबि-
 त्वा ह्यतिशदुघटिकास्त्वजेत् । यदाह वसिष्ठः “विषु-
 वतोऽयनयोर्दिदिवसत्वं हरिपदे षड्योतिस्तुलेषु च ।
 पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमांशुघटिकाश्च खलु षोडश त्व-
 जेत् । संक्रान्तिदोषे त्वचिरात् ज्ञात् यदुद्वाहपूर्वांश्चिख
 मङ्गलाद्यम् । लाक्षासमूहज्ज्वालाग्निमध्ये बिलीयते
 तद्दोषमेवेतदिति” उद्वाहादिगृह्यातुस्त्रान्मादावनिषेधः ।
 तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽप्याभिहितानि । किल-
 हिनित्यं त्वाज्यं किं संक्रान्तिकाखान् प्राश्र्दन्त्यसुत
 मदननरमत मध्यमं वेति पञ्चमयसम्भवे निर्णयमाह-
 युः । “अयने विषुवे पूर्व्वस्मरं मध्यन्दिनत्यजेत् । अन्य
 संक्रमणे पुष्पीः पराः षोडश नाष्टिका इति” । अथ च नि-
 षेधः शासनसंक्रान्तिषु ध्येयः । यदाह वसिष्ठः “यदाऽ-

यनप्रवेशः स्यात्तदा तद्वाशिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने
 त्वाज्या नाद्याः षोडश षोडशेति” । यौनकः “अयनद्वये
 समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारो । विषुवद्वयेऽपि विषया
 पड्योतिस्तुलेषु सा स्त्रियते । विष्णुपदेऽपि विगीता कन्या
 मिकलेन्द्र्या व्यतीपाते । वैद्वतिविष्णोर्भाटा सुभगा शेषे
 करणेऽपि” पी० धा० ।

अथ पङ्कत्वादिजन्यदोषः “घन्ते तुलाली बधिरौ मृगान्तौ
 रात्रौ च विहाजशपाटि वाभ्याः । कन्या नृयुककटका
 निगाभ्या दिने घटोऽन्यो नियि पङ्कसंज्ञः” सु० चि० ।
 “घन्ते दिवसे तुलादृष्टिकौ बधिरौ मृगतौ, मृगाश्चो मक-
 रधनुषो रात्रौ न तु दिवसे, विहाजशपाटि वाभ्या
 दिवसे बधिरा न तु रात्रौ । कन्या नृयुककटका निशा-
 न्भाराभ्या न तु दिवाभ्याः । घटः कुम्भोदिने पङ्क-
 संज्ञो न तु रात्रौ । अन्योभोनो नियि पङ्क संज्ञो न तु
 दिने । यदाह वसिष्ठः “मेवादिवाभ्यं घटं चत्वारोव-
 धिराः कृताः । द्वौ पङ्कौ चोति विषोवाविद्ये तद्वा शिल-
 लणम् । मेवो ह्यो मूगेन्द्रश्च दिवसेऽभ्याः प्रकी-
 र्त्तिता । नृयुककटकन्याश्च रात्रावभ्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 तुला च दृष्टिकर्त्तव्य दिवसे बधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव
 बधिरौ नियि कीर्त्तितौ । कुम्भमीनौ च पङ्क द्वौ दिवा-
 रात्रौ यथाक्रममिति” । कुम्भोदिवा पङ्कमीनौ रात्रौ पङ्कः,
 अनेन यस्मिन्काले जन्मस्य योऽन्यपङ्कत्वादितोषः उक्त-
 स्तस्मिन्नेव काले तज्जन्मन्दोषावहं न कालान्तरे” पी० धा० ।
 तत्फलम् । “दारिद्र्यं त्वधिरतनो दिवाभ्यजन्ने वैधव्यं
 विषुवरथं निशाभ्यजन्ने पङ्कं निखिलधनानि नाश-
 मोयुः सर्वथाधिपयुद्धदिभिर्न दावः” सु० चि० ।

“वसिष्ठः “जन्मे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरौ तथा ।
 अथ नाथो भवेत् पङ्काविति धात्रा विनिर्मितम्” । व्यासः
 “मासन्मृगान्तास्तारा राशयो बधिरादयः । गोडुमाल-
 ययोऽप्याज्यास्तन्येदये न गृह्णता इति पी० धा० ।

अथ नवांशुशुद्धिः । “कार्त्तिकतौलिकमस्यायुक्तलवे भवने
 वा । यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या” सु० चि० ।
 “कार्त्तिकं धनुस्तौलिकं तुला नृपुण्यं मिथुनम् एवामथे न-
 वांशे भवने मीनगते वाशब्दे कीयमस्त्वनाथः धनुरादि-
 नवांशः सर्वसुनिश्चयता इत्यर्थः । तेज्यंशे यर्हि यदा उ-
 पयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिहता
 खलु यदाह वसिष्ठः “जन्मे हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता
 वायु युताः शुभाः स्युः । नवांशकसौख्येन युक्तमन्वावाप्राद्य-

भागः शुभदो न चान्ये । द्विर्लङ्का मेघनवांशके स्यात् अ
 वाशके सा पशुगीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती तृतीये कर्ली-
 रकांशे कुलटाप्यजन्मम् । सिंहांशके सा पितृमन्दिरभ्या क-
 न्याशके विसृता सुगीला । तृतांशके सर्वगणायदा सा
 कीटांशके निःस्तरा रिगाला । चापांशके धनिनी द्वि-
 तोषे भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाढ्या । नि स्वः कृतांशे वि-
 युषा चटांशे द्विर्लङ्का योगरता रिगीणा । मीनांशके भर्त-
 र्गुणार्थे होना शुभपक्षे युक्तिरालिखिते या । तस्यात्पदार्थ-
 क्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहकृष्णसप्तदशम् । नवांशदोषः
 मकलङ्कणीयं लग्नेऽश्वीत्ययमस्मभवत् । भुः निह-
 न्येव दृकोऽजसङ्गः पद्मार्जं सौम्यवियञ्जराणाम् । पशु-
 गीलयुक्ता पशुचारपरा मटोरोग एते एव च
 नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः । “तुलामियु नकल्या-
 गाधसुराद्यार्जस्युताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्या-
 शकाः सन्ति” नारदोक्तेः । शौनकास्तु मीनांशकमपि
 शुभमाह “सुदती मीमांस्यती प्रक्षितयदना च मीनांशे”
 इति । तत्र निवेद्य तुल्यवत्त्वात्तुष्टीयौघापापक्ष-
 वद्विकृत्य इत्याहुः । तत्र एकवाधेनोपपत्ताधनेकवाधेन-
 न्याय्य इति वक्तुमनिवचनाप्रामाण्यत्वात् मीनांशत्याग एवे-
 चितेन त्वेकमुनिवचनासुरोधात्तुपार्थकीविकल्पविधित-
 स्थापदोषपक्षत्वात् । का तर्हि शौनकावाक्यस्य गतिरिति
 चेत् गुणवद्वेदोपलब्धौ संप्रान्तरासम्भवे मीनांशको निवि-
 द्योऽपि प्रसक्त इत्येवं विषया गतिर्युक्ता” पो० धा० ।
 “अन्यनवांशे न च परिषेया काचन वर्गोत्तममिह कृत्वा ।
 ने चरलग्ने चरलवयोगे तौलिङ्गस्ये शशभृति कुर्या-
 त्” सु० वि० । “विकृतनवांशेष्वपि यथा मेघलग्ने धनु-
 र्नवांशोऽस्ति इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिसनवांशे काचन
 कन्या न परिषेया न विवाह्या । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं
 कृत्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनलग्ने मिथु-
 नांशोऽस्ति सोऽपि वर्गोत्तमः । यदाह कश्यपः “अन्यांशका
 अपि त्रैधा यदि वर्गोत्तमाङ्गयाः । अतुल्यं शास्तु न या-
 स्ता यतस्तौ कुनवांशकाः” इति । वसिष्ठोऽपि “वर्गोत्तमं
 विनामन्यांशे विवाहो न शुभप्रदः । तर्गोत्तमश्चेद्व्यांशः
 उलपौताद्विद्विदः” इति । अन्यच्च नो चरलग्ने इति ।
 तौलिङ्गस्ये तुल्यमकरस्ये शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने
 विहितचरलवयोगे नो कुर्यात् । यथा मेघलग्ने तुल्ये
 उल्लङ्घ्ये केशवार्कणे “चरलं चरलवगुणसुत्तुज्जुनृगुल्लगा
 धरणे कृगवच्छाति । युवतिरत्र भवेत् कृतकौतुका मदन-

वत्तनवत्तजनीनुसर्वाति” । अनयो जीर्णोभर्ता तस्य त्यजने
 त्यागे उन्मूखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः” पो० धा० ।

अथ लग्नादिस्य अष्टदोषाः “अथे शनिः खेऽविजस्रतीये
 भृगुस्तनी चन्द्रखला न शक्ताः । लग्नेट् कश्चिन्नौ च रिपौ
 कृतौ ग्लानिरेट्गुमारस मटं च सर्वे” सु० वि० ।

“अथे हादगस्थाने स्थितः शनिः न शक्तः “सोम-
 पातेऽपि हि जातां हादगगे मद्यपां कुरुते” इति शौ-
 नकोक्तेः । अत्र रविस्तुत इत्युत्तरं । “खे दशमेऽविजो
 मङ्गलो न शक्तः । “शक्रिनी व्येन्न यके” इति केश-
 वाकोक्तेः । ततोऽपि भृगु शुकः न शक्तः “धन्या धनगे
 शुभे लपण्यं प्राप्नुयाच्चासी । दुश्चिकागते तु कन्या
 लाट्याद्भृङ्गः कनीयसा स्वजते” इति शौनकोक्तेः । तनौ
 लग्ने चन्द्रः खलाः पापपक्षाश्च न शक्ताः । “लग्नस्ये-
 र्के कन्या विधवा संवत्सरेऽप्ये भवति । लग्नस्यो हिम-
 रश्मिर्मृत्युं वर्यात् तयोदये मासे । भीमः शब्दो विधवां
 लग्नस्योऽवदास सौम्यग्योगात् । कामयति नोचवर्णाङ्गं
 र्नस्ये रविस्तुतं बहन् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्तदस्य
 तु विज्ञेयं मटसदिति मृत्तरिति” शौनकोक्तेः । लग्नेट्
 लग्नस्वामी, कविः शुकः ग्लोचन्द्रश्च रिपौ वरुण्याने
 न शक्ताः । “रन्वे कुजे सौम्यवगे च कृत्युः वनादगे
 जन्मपती च कृत्युरिति” ज्योतिर्निबन्धोक्तेः । “भृगु-
 षट्काङ्कयो दोषोलग्नान् षटगते सति । उच्चगे शुभ-
 सयुक्ते तत्लग्नं सर्वदा त्यजेदिति” नारदोक्तेः । “अव-
 चतुष्कान् मृत्युदम्ब्यो वरगे चन्द्रे” इति शौनकोक्तेः ।
 ग्लोचन्द्रः लग्नेट् शुभाचन्द्रवधुगुरुशुक्राः आरोभीम-
 र्चते मृतायत्यस्याने न शक्ताः “मासतयेषां विधवां निधन-
 गचन्द्रमाः कुरुते” । मसद्वेषेण कन्या निधनस्ये याति पञ्च-
 त्यम्” । बुधइत्युत्तरं । “दम्ब्योनिधनस्यः सप्तदशाब्दा-
 द्वियोगदो जीवः । पञ्चालं नवति भृगुनिधनस्यः सप्त-
 भिर्वर्षैरिति” शौनकोक्तेः । नारदः “कुजादयो मङ्गा-
 दोषो लग्नादप्यग्रे कुजे । शुभतययुतं लग्नं त्यजेत्
 तत्तु कुजे यदि” । अत्र सन्नातिः प्रायुक्ता । लग्नेट् च
 पुनः सर्वे कृत्यादयोपक्षा अरे सप्तमस्थाने न शक्ताः
 निषिद्धाः । “सर्वे जातिलसंस्थाविदधति नरणाभिति”
 वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि “सप्तम्यानागाः सर्वे पक्षाः
 कुर्वन्ति शीघ्रतः । दम्ब्योर्मरणं वत् क्षारेकस्य च
 न संशयः” इति अर्थादप्येषु स्थानेषु पक्षाः सर्वो-
 पोनास्तत्र केषुचित् स्थानेषु शुभा एव केषुचित्स्थाना

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थमिति संक्षिप्य त्वि-
कमेण निषिद्धस्यानन्ये वीक्षानि । “त्याज्या लम्बेऽव्ययो-
मन्दात्, षष्ठे शुक्लेन्दुलग्नपाः । रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च सर्व-
ऽस्ये ऽजगुरु समाविति” । (मन्दादध्ययं चत्वारो मन्दरवि-
चन्द्रकजा इत्यर्थः) । अजगुरोः समत्वं शोनकमतेन
तादृशविरूपफलभावात् । यदाह “कन्यास्तिष्ठो जनयति
सापत्न्यं चैव सप्तमे शशिनि” । “शौलवरलोमेताङ्क-
रोति पत्युः कलत्रगे द्रष्टव्यमिति” । गुरुरित्यनुवर्त्तते
अत्र वचनद्वयप्रसाग्याहिकत्वं । यत्त्वत्विणोक्तं “जा-
मित्रगो यदि भवेदुदना बुधो वा गोर्वाणनाथसचिवः
सितचन्द्रपते । कन्याविराजसमये परिहृत्य दोषान् शौ-
भाग्यपुत्रसङ्गतां वनितां करोतीति” तच्चन्द्रजामित-
विषयम् । तथा च भुजबलः “स्त्रीणां विशाङ्गे तु
बलैरुपेताः पत्युः प्रणामं गृह्णा विदधुः । त्यक्त्वा-
बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकारादस्तमृच्छप्रपन्नाः” इति ।
अतएव दापिता “रविमन्दकृजकान् स्तृणाङ्गात् सप्तमं
त्यजेत् । विराज्यता च्छुद्रा गृहकर्मप्रवेशने” इति पौ० धा०
अथ लग्नतः स्थानविशेषे ग्रहभेदानां शक्ततां तत्रायाद-
ष्टसु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रास्त्रायारिगः क्षितिमुतो
द्विगुणायगोऽजः । सप्तव्यापारहितौ सगुरु सितोऽष्ट-
त्रिगुणव्ययगृह्णात् परिहृत्य शस्तः” सु० च० ।

“तृतीयैकादशपञ्चस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः
शस्ताः शुभफलदातारः । यदाह शौनकः “बन्धुजनेभ्यः
पजां त्विश्वर्षाणि सहजगे त्वकै” । माप्नोति धनं” पठे
त्त्राद्दादूर्ध्वं सुतासैव । दम्पत्योः सह मरणं निधन-
स्थेऽर्केऽसप्तम्या । कारयति धनवर्द्धिं तत्राद्दादूर्ध्वं तथा
यगः सवितेति” (रवे) धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चमसं-
वत्सरान्तृतीयस्यः । षष्ठः षड्भिर्मासैरसप्तर्षी कन्यकां
कुरुते । निधनगतार्कः कुर्यादाभरणादाभयविशुक्ताम् ।
आयगतार्कः कन्यां त्विषग्योम्यां करोति पणसादाति”
यनेः) अत्र राक्षसेत्येष फलं शनिवदेवेति “स्वर्भाभौ वाय-
य शिखि वा लग्नभावादिषंस्थे” इति वसिष्ठोक्तः तत्रा-
वारिगः तृतीयैकादशपञ्चस्थानस्थितः क्षितिमुतो भौमः
शस्तः । “सहजस्यो भूमिमुतः शौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ।
संवत्सरेण विपुल धनागमं शत संस्यस्तु । मणिकाञ्च-
नरत्नाढ्यामेकादशगः वृजोऽष्टदशत्केन” इति शौनकीकोः ।
अजसन्तोत्रिगुणायगोद्वितीयततो यैतादशस्यः शस्तः । “अव-
दाह्नसंयुक्तां करोति अन्धो धने नायाः । चन्द्रस्तृतीय

राशौ शौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादश
ग कन्यामिन्दुधेनान्त्यां कुरुते” इति शौनकीकोः । सगुरु
बुधगृहस्थतो सप्तमद दशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शक्तौ ।
उक्तस्थानानामस्य चागुभत्वादन्त्येषां शुभदाहत्वात् । यदाह
वसिष्ठः । “प्रोतिर्द्विजः सगुणनरितर्विष्णुपजा सुताभिः
सदैपव्यं तनयरहितं त्यज्यथा भनूनायः । धर्मे बुद्धि-
भवति धरणीलब्धिरत्येव दृष्टिर्हानिः स्त्रीणां हिम-
करमुने लग्नभावादिषंस्थे” इति । “लग्नोप्राप्तिर्भवति
सुययाः प्रोतिरन्योन्यद्विरुप्राप्तिर्विष्णुविधमयं चाश्रमाणां
विरक्तिः । पापासक्तिः सुकृतविरतिर्भूरि लाभः सुरेभ्यो स्त्रीणां
सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिषंस्थे” इति अयं शुभ-
दैव अयः शुभावहो विधिर्हितमरः । लीबलं त्वार्पणं
केचिद्विधमयमिति” पठन्ति तन्मकारे भकारभ्रान्तेः
“उभयकुलानन्दकरौ करोति न विराड्गुरुः षष्ठे” इति
पञ्चम्यामस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक्फलभाभिधानात् ।
सित इति अष्टमहतोयसप्तपड्दादशस्थानानि परिहृत्य
त्यक्त्वाचेषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं पञ्चदशेन
“भोगप्राप्तिर्विधिविभयं स्वैरद्विर्त्तमहत्वं द्युन्नाधिक्यं
भवति निधनं सर्वनाशोऽवस्यत्वम् । पत्युर्मेतिर्विष्णुविध-
गुणाः सर्वसम्पत्समृद्धिरस्त्रं स्त्रीणामुपनसि तथा लग्न-
भावादिषंस्थे इति द्युन्ना इविषम् । अश्वसुतं दरिद्रता ।
अस्त्रं दारिद्र्यम् । वसिष्ठः “मृत्युर्नैखं बह्विधधनं
भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बह्विधधनतोभर्त्ता-
हानिश्चिरायुः । अयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरथागमस्य
भामौ स्त्रीणामतिशयवृज्या लग्नभावादिषंस्थे (रवेः) नाशः
सम्पद्बह्विधयशोबन्धुवर्द्धिः प्रजाभिः शस्त्रानुमृत्युर्भवति न
चिराद्दोषसंपत्त्यभावा । प्रज्ज्वात्यं दुहितजननं वर्द्धनं
भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिषं-
स्थे (इन्दोः) । अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाभिः फलसमिहितम्
श्रीपतिनापि “सुखे तु कथितो बन्धुशयः कैच-
नेत्येकीयमतमसुखोक्तमिति पश्यन्तता चतुर्थस्थानस्य
मध्यमत्वसङ्कोकतम् । “बधूँ अशुरविशुक्तां चतुर्थस्यः
शयो त्वादादिति” शौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिरिति
चेत् । बलबन्धुविषयशुभफलम् तद्विषयबन्धुविषयं
शुभफलम् । उक्तञ्च केगवार्केण “वाजोऽजः प्रजविरहं
यनिः क्लान्धः स्यात्वं सृजति सुखे सुवासिनीनामिति”
वसिष्ठः “मृत्युः शोको बह्विधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्षो-
प्राप्तिर्भवति मरणस्योभयोर्वैशनाथः । स्त्रीणां द्वेषो व्यसननि

रतिः पुनर्पौत्रादिचिन्मिर्तिभूसेर्बलिन तनये लग्नभावा-
दिसंस्थे (कुजस्थे) । स्वच्छन्दसं कदशनरतिर्वक्तृत्वं मिश्रीकं
व्याधिः सुप्रोक्तं तिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः द्यूतासक्तिर्भ-
वति रविजे वैभवं वक्त्ररोगं स्वर्भानौ वायव्य शिखिनि वा
लग्नभावादिसंस्थे पी० धा० बुधादीनामनुपदसुक्तम् ।

अथ लग्नादिभट्टककर्त्तृरिदोषापवादः

‘पापी कर्त्तरिकारकौ रिपुष्टहे नीचास्तगौ कर्त्तरी-
दोषेभ्यः सितेऽरिनीचष्टहे तत्पक्षदोषोऽपि न । भौ-
मेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽप्यो दोषलक्षणे नीच-
नवांशके शशिनि रिपुफाटारिदोषोऽपि न’ सु० वि० ।

“तत्र कर्त्तरीयोगलक्षणं लग्नात् पापातिव्यादिभोक्तं यौ
क्रूरौ पक्षौ कर्त्तरिकारकौ रिपुष्टहे शत्रुगेहे स्थितौ नी-
चेऽस्तगौ स्त्रीनीचराशिस्थितौ अस्तं गतौ वा तदा कर्त्तरी-
नेव स्यात् यदाहुः कश्यपनारदसिद्धाः “पापयोः कर्त्तरी-
कर्त्तरीः शत्रुनीचष्टहेत्ययोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी-
नेव दोषदा” इति इदं विशेषणं शत्रुष्टहेत्यत्वादिकं
समुचितं व्यस्तं समस्तं वा ज्येष्ठं, अपवादान्तरपुक्तं देव-
जन्म० गर्भेण । “क्रूरकर्त्तरिसंयुक्तं लग्नं चन्द्रं च न
त्यजेत् । केन्द्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभागेव वित्तु च” ।
‘विधौ भनोपगे शुभग्रहेऽथवा न्यगे गुरौ । न कर्त्तरी
भवत्यहोजगदा वादरायणः । क्रूरहयस्थानरगं विलग्नं
मृतिप्रदं चन्द्रमसश्च रोगदम् । शुभैर्धनस्यैरथ वाऽन्यगे
गुरौ न कर्त्तरी स्यादिकं भागं वा विदुरिति” ।

अथ वरशुक्रापवाद उच्यते । “सिते शुक्रेऽरिष्टहे नीच-
ष्टहे वा सति तत्पक्षदोषो भट्टकक्षदोषोऽपि न स्यात्
यदाह कश्यपः “नीचराशिगते शुक्रे शत्रुलोत्तगतेऽपि
वा । भट्टकक्षोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः”
अथाष्टमसौमदोषापवाद उच्यते । भौमेऽस्ते व्यस्तं गते
रिपुनीचगे शत्रुष्टहे वा स्त्रीनीचष्टहे वा सत्यप्यो
भीमो न दोषदा स्यात् । उक्तं च कश्यपेन “अस्तगे
नीचगे भौमे शत्रुलोत्तगतेऽपि वा । कुजाष्टमोद्भवो दोषो
न किञ्चिदपि विद्यते” इति । अथ षडदहादशस्थान
चन्द्रापवाद उच्यते । शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा
सति रिपुफाटारिदोषोऽपि हादयाष्टमशत्रुस्थानस्थित
चन्द्रदोषोऽपि न स्यात् । “नीचराशिगते चन्द्रे नीचान्श-
कगतेऽपि वा । चन्द्रे षडारिपक्षस्थे दोषो नास्ति न
संशयः इति” कश्यपोक्तः पी० धा० ।

अथाष्टाद्यादिदोषापवादः “अष्टाद्यनर्तुतिविभासभय

दग्धतिथ्यान्वकाणवाधिराङ्गसुखाश्च दोषाः । नश्यन्ति विदुः क-
सितेष्विष्ट केन्द्रकोणे तद्वत्स पापविधुयुक्तनवांशदोषाः”
सु० वि० ।

“अष्टदोषः १ अयनदोषः २ अहदोषः ३ तिथिदोषो-
रिक्तादिः ४ मासदोषः ५ नक्षत्रदोषः ६ क्रूरसहि-
तादिः ६ । पक्षदोषस्तयोदगदिनात्मकादि ७ दग्धा
तिथिः प्रसिद्धा चापान्यगेत्यादिभोक्ताः । अन्वकाण-
वाधिराख्योलग्नदोषः ८ तन्मन्त्रादादयोऽन्ये अन्वकाण-
दृष्ट्याया दोषा विदुः कसितेषु केन्द्रकोणे केन्द्रं समस्तस्या-
नरहितं विवर्जितं जामितदोषस्य सत्त्वात् । अतएवो-
क्तमप्ये “त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते” इति कोणे नव-
पञ्चमे सत्तु नश्यन्ति । उक्तञ्च कश्यपेन “अष्टाद्यनर्तु-
मासोऽस्याः पक्षतिथ्यृकसम्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति
केन्द्रसंस्थे शुभपक्षे । काणांश्चधिराङ्गता दग्धलग्न-
तिथेर्भवाः । ते दोषानाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभ-
पक्षे” इति । “अन्वकाणवाधिराख्यत्वात् तन्मन्त्रसम्भवाः ।
परिवेषप्रतिस्पर्धयश्चक्षुषाभ्रजादयः । दोषप्रदा मङ्गलेषु
काणजाश्वेन दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा
यदि वा नवः । हरिः सृष्टियथा हन्ति तद्दोषान्मन्त्रा-
जान् । लक्षोपपक्षलङ्घीयचन्द्रजामितसम्भवान् ।
तत् केन्द्रगोशु च हन्ति सुपथः पञ्चगवितेति” । तद्वत्तेति
तथा यदि पापः क्रूरविधुयुक्तरागेर्नवांशे स्याद्यथा
सचन्द्रे ज्येष्ठे नवांशस्तद्दोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे,
तदा तत्कृतदोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे
“सचन्द्राशेरशुभोमवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विवर्जनसंस्थः ।
त्रिकोणकेन्द्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदाऽवाशुभोऽपि
शस्तः पी० धा० ।

अथ वक्रविधदोषापवाद “केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा
लग्ने चन्द्रे वा पि वर्गोत्तमे वा । सर्वे दोषानाशमायान्ति
चन्द्रे लाभे तद्वद्भूमेर्नवांशदोषाः” सु० वि० । “केन्द्रं प्र-
सिद्धं कोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे
दोषानाशमायान्ति उपलक्षणात्पञ्चशुक्रावपि । यदाह
नारदः “उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तानि हन्ति बली गुरुः केन्द्र-
संस्थः सितो वापि पञ्चगान् गच्छो यथेति” सितो वृषस्या-
प्युपलक्षकः । उक्तञ्च कश्यपेन “काव्ये गुरौ वा सौम्ये
वा यदा केन्द्रत्रिकोणे । नाशं ज्ञान्यत्विक्तादोषाः पापा-
नीच हरिस्त्येतिरिति” तत्रापि लग्नाख्यकेन्द्रस्यातिबलत्वा-
त्तत्र स्थितो जीवः सर्वादिहरः तदुक्तं वशिष्ठेन “कुनवांश

दोषाः ने ह्यदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिघातदोषाः । अने
 युक्तस्मान्निघोषोति क्वं वचास्यः कतकृत्तुमस्तेति ।
 अथवा अने एकादशे रवी वति दोषनाथः । “बलैका-
 दशै चर्ये दोषा नाथं वयुलदा । अरवादेश चरुक् पापं
 जग्यताह्वयमिति” । अथवा अने वगैस्तने स्मनवांश-
 वृत्ते वषा निघने निघनायः तदा दोषनाथः । अथवा
 चन्द्रे वगैस्तने स्मनवांशस्थिते वा वति दोषनाथः । हि-
 से वषा चन्द्रे स्मनवांशस्थितायाश्चन्द्रो जग्यादुपवध १०, ११
 स्थाने वेत् स्मात्तदापि सर्वदोषनाथः । एवं कुम्भे प-
 रिहारत्नवत्तं वदाह कथयः “वगैस्तनगते अने
 वगदोषा क्वं वयः । चन्द्रे रोपवने वापि प्योस्ते कुचरितो
 वयेति” । चन्द्रे इति तद्वत्तेनैव प्रकारेण दुर्गुहूना र-
 वावर्गमेवाहवः, अथदोषाः पापचक्रवर्णायास्त्वान्ते सर्वे
 चन्द्रे वाने एकावस्थानस्थिते वति नाथनाथानि ।
 “तुम्भेकम्भवर्गमैकुनवांशप्योह्ववाः । ने दोषास्मात्त-
 क्त्वे वलैकादशगः यथेति” । अन्वदस्याह कथयः
 “जग्याहः स्मानज्योनचरोत्वं दोषवच्चवम् । युभः केन्द्र-
 गतोक्तनि दावान्निर्विपणं वयेति” पी० धा० ।
 “लिखोवे केन्द्रे वा नदनरहिते दोषवतकं करेत् वीत्यः यु-
 क्रोदियुचनपि क्वं चरयुवः । भवेदावे केन्द्रे कृप उत
 कवेतो यदि तदा वनकं दोषाणां दहन इव तूवं वन-
 वति” उ० पि० । “लिखोवे ५, ६ केन्द्रे वप्ररहिते
 १, ४, १०, यदि वीत्यो वुचनियेतदा दोषवतकं
 करेत् । उक्तस्मानस्थितः युक्रोऽपि दिगुचं दोषव-
 तकं दोषद्वितीं करेत् । तथोक्तस्मानस्थितो युचरपि
 क्वं दोषान् करेत् । वदाह नारदः “दोषाणां हि
 वतं कृति वचवान् केन्द्रोवुधः । अपहाव युनं
 युक्रोदियुचं वचनक्रियाः” । अतः वतवत्तेनानेकवत्त्वा-
 त्वं विवक्षितम् । अतएवाह कथयः “वचवान् केन्द्रः वी-
 त्यो कृति दोषवतत्ववम् । युनं विहाव दैत्यैः वचकं
 वचनक्रियाः” इति । भवेदिति अक्रुपोक्तस्मान्नी उत य-
 ज्ञोवागै वयेतो जग्यतायनायो वा आये ११ केन्द्रे १,
 ४, १० यदि भवेत्तदा व दोषाणां वचकं वनवति
 तत्त वचान् दहनोऽग्नौकं वापावपिव वनवति ।
 तदुक्तं नारदेन “जग्येदं जग्यायनायो वा वाववः केन्द्र-
 नोऽपि वा । दार्चि निहृति दोषावाविज्जवावीव पाववः”
 अथ पचवयेन चयुरादिमुभाभुनिह्वयवम् “चक्रूः वि-
 द्योऽर्कः चयुट्कचक्रवृत्तं, अर्चिलपः स्नाद्वितो, वनः यथो ।

यतद्वचं वप्रतिभास्यतान्निह्वयवो वृत्तं वप्रवेद्विवा-
 क्तः” उ० पि० । “युक्रूः चक्रूः, चर्यः चयुरः, अतः
 कन्वाविमिन्तमुभाभुभस्य विवारास्यद्वान्तस्वाः कन्वावाः
 चक्रूर्वरमाता चयुरोवरपिता, तदुक्तं ततः स्मयरीरं, जा-
 मिलपः वप्रभाधीयोद्वितो भर्ता ऋतः, यथी मनो-
 चयम् यतद्वचम् एतेषां युक्रादीनां वचं विषाव-
 तान्निह्वयः तन्निह्वयान्निह्वय विवार्कतो विवा-
 क्तादनन्तरं तेषां चयुरादीनां वृत्तं स्नादिति प्र-
 देत् । वदाह यौनकः “चयुरः वचकान्तिरवः चक्रू-
 र्भगुनन्दनो विनिर्दिष्टः । कोरागमार्थकृष्यैर्जाभिलपतिः
 पतिः स्त्रीषाम् । यरीरं जग्यवयात् वृत्तद्वः वानव-
 यथाह्वयवादिति” । याज्ञिकेऽपि “चयुरोऽर्कः, वितः चक्रूः,
 स्त्रीषावचनपतिः पतिः । एभिश्चोपगैरेषां युभं वी-
 चादिगैरवदिति” विशेषान्तरमभ्युक्तं याज्ञिके “चर्या-
 न्यतिः, स्त्री च विधो, जवारादिह्वयं, वृत्तो चक्रूचयुरोच ।
 भर्तः वितो दार्क्यताया वृत्तं, वृत्तावृत्ताह्वयधौ स्मयुक्ता,
 एतेषां स्थितेः यत्तु गतेषां वादिकं न वत् । स्मयुक्तो
 त्रिकोचस्थैः युभयेषां वयोदितमिति” ।

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे नियतकावयिधेयः “जग्ये
 पक्षे वीरिजुलार्कैऽपि च वारे वज्जं नवत्वे यदि वा स्मात्क-
 रपीडा । संकीर्णानां तर्हि वृत्तावृत्तवत्ताम प्रीतिप्राप्त्यै वा भ-
 वतीह स्थितिरेषां” उ० पि० । “जग्यपक्षे यनिभौमार्कवारे
 विवाकोक्तनवत्तादिभिन्नकालेन, वचाराद्व्यापातमूलेत्यादि
 दुष्टयोगेषुपि यदि संकीर्णानाम् अतुकोनप्रतिबोधजानां
 करपीडा विवाहः स्मात् । तर्हि वा करपीडा वृत्तावृत्त-
 नवत्ताम प्रीतिप्राप्त्यै भवति । एषा स्थितिवाचरोऽपि, अतु-
 कोनजानुर्वावविज्ञादवः प्रतिबोधनकाराण्डावाहवः । वा-
 कारपचयमेतद्व्याये विवाहाद्यापय्यकाले च प्रायुक्तदि-
 नेऽपि स्नादिति क्वचनार्थम् । तदुक्तं याज्ञिके “जग्येपक्षे
 भातुभौमार्कजाणां वारे वोगे चापि विष्णवे निषिद्धे ।
 संकीर्णानां दारवर्गं प्रथमं प्रीत्यार्थं प्राप्नोये यौनकाद्याः”
 इति । केवार्कः “प्रायेण चक्रुर्भुवान्पुभर्षपक्ष
 चूरवक्षेव युभजत् करोक्तं स्मात्” इति

अथ जग्ये वज्जत्वे तद्व्याये गोभूखिनिह्वयप्रसंगे
 “मास्मान्महं न त्विचरव” नैव जग्यस्व चित्ता नो वा
 वारो न च वरविधिर्नोऽहूर्तकं वचां । नो वा वोगो
 न व्रतिभवनं नैव आविमदीनो गोभूखः वा उनिभि-
 द्दिता सर्वकार्येण यसा” उ० पि० ।

"यद्वनं कश्चनित्वादि" व स्तुत्यर्थयादः तेन गोभूषणः प्रयत्नायां तात्पर्यं न तु विधिरन्वया निमित्तेन कथाया-
स्वाभवाभरणीत्यादिभ्यो गोभूषणम् भवितुं युक्तं
स्यात् । कथाम्बुधैर्यथापन्नोपिहापरितरपि वक्तुमशक्यम् ।
तस्मादभिहितमिहादिभ्यो वाचकस्यापिचदोषपरिहार
पूर्वकवटीकरणं कार्यं तदभावे गोभूषणम् कार्यम् ।
यदाह कश्चिन् "कथं यदा नास्ति विमुक्तमन्योभूषणं बाधु
नदा वदन्ति । कथं विमुक्तं सति वीर्यवृत्ते गोभूषणका
मेव न विवक्षते । शुभाशुभयुतं सर्वं राशेदोषान्नि-
मित्तम् । विवाहकथनवच्छेदोभूषणं प्राक् भाष्यरितं"
किञ्च "कुलिकं कानिशास्यं च मूर्त्तौ वटाएतः शयी ।
पञ्च गोभूषिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावकाः" इति
देवचमनकटोबराश्रयमपि शर्चकम् । गोभूषणिकारे
काह नारद "प्राच्यानां च कुलिकाणां सुखं
गोभूषिकं कृतम् । गन्धर्वादिविवाहेषु वैश्वोदाहे
चायोजयेत् । चतुर्थमभिज्ञानसदयकां तु वृत्तम् ।
गोभूषिकं हि भवति वस्यत्पुत्रादौष्यदमिति" । देव-
चम० "वटीकरणं यदा नास्ति तदा गोभूषिकं शु-
भम् । गृहादोषां बुधाः प्राक्तनं हिजानां कदाचन ।
महादोषान् परित्यज्य मोक्षधियादिभ्यो च । कारवे-
होरकोवावसावज्ञानं शुभावहमिति । लग्नशुद्धिर्बदा
नास्ति कथा यौवनयासिनी । तदा वै सर्ववर्णानां कथं
गोभूषिकं शुभमिति" । अतएव भूषणवशमे "विशेषे च-
टिकाऽङ्गामे दातव्यं गोरजो बुधैः । वंकीर्णे गोरजं यत्नं
मरेत् द्वित्वं शुभमिति" तत् गोभूषिककथनकावसरवः
केवलाकेवोल्लः "कथोभवत् वटिकादवलिपटाकुप्रीकं
तद्व्यवहारपरिचयं चार्चयित्वादिति" केचित्तु वाचद्विना-
मे दिशि वचिनायां पक्षेऽनूतोव रविबिम्बमात्रम् ।
तस्मात्परं नास्तीत्युक्तमेव गोभूषिकायां वृत्तवदन्तीति,
तदेतयोः पक्षयोर्वैवादेशावारं व्यवस्था यो० भा० ।
"पिण्डगृते दिनकति जैनमर्तौ क्वाद्वाक्षे तपसवने
गोभूषिः । वंपूषाके जलधरनाकाकावे जेभा जोळा
वकलमुमे कावादी" व० चि० । "जैनमात्रे कर्तो जैनमय-
न यीतकाच उपवस्यते मार्गयोनीदिनावचदपदे एत-
र्धः तत् दिनकति पूर्वै पिण्डगृते कोदमगोभूषणवश्ये
वन्मायां नीहाराद्यावत्तत्वेन निःप्रभे एतर्धः । तस्मिन्
कथमे गोभूषिणं वा तथा तपसवने कथकावे जेलादि-
नदपदे पूर्वैःकोषे कर्तव्यमिव इत्यन्ते च सति गोभूषिः ।

जलधरानेवास्तेषां नाकावचकलकोत्पादने कावे वर्मा-
कावे आनवादिनावचदपदे पूर्वै वंपूषाकोऽर्थेन गते सति
गोभूषिः । केवचमिव न विवाहे एव किन्तु वचकमुमे
वकलमुभकावोद्विपि जेभा । यदाह वराहः "गोभूषिं
त्रिविधां वदन्ति सगवो नाटोविवाहादिभ्यो जैनमे शिष्ये
प्रयाति कटुतां पिण्डगृते भास्करे । योद्धेऽक्षीकनिते
वकलवने भामो गते इत्युतां पूर्वै वाकलमुहायते भवति
प्राड्यट्यत्काखोरिति" । यो० भा० ।

अथ गोभूषिकसम्बन्धवच्छेदोपाः "कथं याते शुद्धिर्बु-
धोरे कर्त्तव्यं जगन्मूर्त्तौ रिपुभवने कथं वन्द्ये । कथा-
नायकतुमदन्त्युत्थे भोमे योदुर्भामे भवकृते चन्द्रे
वोष्यम्" मु० चि० ।

"गोभूषिकरितुवर्त्तते शुद्धिर्बुधो इत्युक्तिवारे, कथं-
स्याते कथ्यासादनमरं गोभूषिः शुभा क्वात्
न तु कथ्यासात् पूर्वै वटिकादोभूषणम् कार्यमव-
सावत् । तथा खीरे शनिवारे कर्त्तव्यं कथं दर्शनव-
हिते गोभूषिः शुभा । न तु कथ्यासादनमरदुष्कव-
ज्ञावात् । उपलक्षणात् क्रान्तिशायनमपि त्याज्यं तथा
कथ्यासाद्विज्ञानकथ्यासावचमे रिपुभवने वडे वा
कथन एव वा चन्द्रे सति कथ्यानायः क्वात् । तद्वत्
देवच० "कुलिकं कानिशास्यं मूर्त्तौ वटाएतः शयी ।
पञ्च गोभूषिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावकाः" । अत्र
कुलिकशब्देन तत्कावकस्याप्यादिवाक्यान्वोवारदोषो
व्युत्पत्ते कथ्यवान्नवम एव । कथ्यत्वे भदनस्य
कथ्यत्वे वा भीमे सति योदुर्भाक नाथो भवति तदुक्त-
कथोतिःवृत्तिवारे "वडेऽपने कर्त्तव्ये शयाके गोभू-
षिके कथ्यनुपैति कथा" । कुजेऽपने कर्त्तव्येऽवकाको
वरस्य नाथं प्रवदन्ति नगीः" अन्योऽपि विवेक-
जैव "वटाएने चन्द्रेवचन्द्रेष्वे चोषोते वा भयमन्ये
वा । मूर्त्तौ च चन्द्रे निवसेन मूर्त्तौ गोभूषिं क्वादिह
वर्जनीयमिति" । "धियागृह्णन्तुतन्मात्रं मूर्त्तौ वटाएतः
शयी । गोरकसत्प्रवसन्ति कथः शनिदिनं विनेति" ।
उक्तञ्च "केवलाकेव गोभूषिकेऽपि विधुरट्यवमूर्त्तौ
वृत्तोचवन्ति तदथो कर्त्तव्यं प्रपञ्चाः । पञ्चाशद्विचमनेव
विवाहपिण्डगृतेकादिह वततकनगते वतके । नाथो न
कथनिक इत्युतं कथनार्थं नाकावोरितिकथमपि वक्तु
भङ्गः । किञ्चन्वारभवनेवादिहा क्वात् किञ्च नात्र
प्रवाचवचनमिति नतं नः" । कर्त्तव्यं यदी विदमिधिल

शिक्षयिष्यन्तीति तत्रैव बह्विधकामादयोपलब्धादिति । चन्द्रे
काभस्ये विसे द्वितीयेन सहजस्ये वा सति स्त्रीपु-
त्रपुत्रयोः वीर्यस्येकात् । तदुक्तं संहिताधारे “यत्कैका-
दयनचन्द्रे द्वितीयो वा ततोयगः । गोधूजिका च विसे-
या येषा भूजिति स्तरेति पी० भा० ।

ज्यो० त० भा० भेदे कथमेदः । “नामं गोधूजियोगे प्रभवति
विभवा, वाचमासे तस्यै, पुत्रायुधनबीजनेन सङ्गिता कुम्भस्थिते
भास्करे । वैशाखे शुभदा, प्रजावहवती, लक्ष्मी पतेमी-
नटा आषाढे धनधाव्युपलब्धत्वा, पाषाण्ये कन्यका ।

अथ विवाहादौ वर्ज्यदोषवमतिः “उत्पातान् सह पात-
दग्भतिविभिर्दुष्टां च योगांस्तथा चन्द्रेज्योयनवासवास्तनवनं
तिथ्याः लक्ष्मीं तथा । नक्षत्रान्तश्च सविट् संक्रमदिनं
तन्मंघपातं तथा तन्मंघेयविधून्वाटरिपुगान् पापस्य
वर्गीकृत्वा । चन्द्रकूरखगोदवांशसुदयास्त्यागुह्यिचण्डायु-
चम् । आर्जूरं द्युयोगयोगवर्जितं जामिन्वत्ताव्यधम् ।
वाचोपपङ्कपापकर्तरि तथा तिथ्युद्योगोत्थितं दुष्टं योग-
नशास्त्रेणानुज्ञिकायान् वारदोषानपि । क्रूरान्त्वान्विमु-
क्तं पङ्कषमं यत् क्रूरगन्धर्व्यं त्वेधोपातकृतञ्च केतुह-
तमं सन्ध्योदितम् । तथा । तद्वत् पङ्कभिसुवृद्धगमं
सर्वांनिमान् सन्ध्यजेदुवाके शुभकर्तुः पङ्कगतान् ल-
भ्यस्व दोषानपि” सु० वि० । “उत्पातादीन्दोषास्तु
दुवाके यद्योपरीतादिशुभकर्तुः च सन्ध्यजेदिति ततोव
ज्ञीक्रेणान्वयः । उद्वाहपङ्कषं गोबलीवर्हन्त्यायेन सन्ध-
त्यस्य चकार्यम् । उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरि-
क्षोभान् चक्षुष्या तत्सन्ध्विनः सप्त वर्ज्यदिशस्यजेत् ।
यदाह पुनः “दिग्दाहे वा जहादावपतने चान्धर्वषणे ।
उत्पाताते जहावाते जहाद्वनिनिपातने । अनध्यायनि
पाते च धूमने परिषेवकोः । पातोत्पाते शिवायन्दे
दुर्निमित्ते नशोभने । केतवो जल हस्यन्ते च भूमा वा
पृथग्विधाः । चन्द्रस्यैवपङ्कषे चैव वर्ज्येहिनसप्तकमिति” ।
पातो जहापातः क्रान्तिबाधमिति वायत् तद्विहितप्रति-
ज्ञम् । इत्यतिशयः “वाचाश्वने नोवटने इत्यादिबोक्ताः
यतः सह तजेदिति सन्ध्वः तथा दुष्टान् योगान् ज्योतीषां
वैधिविपरिवाहोदीम् । अथ चन्द्रेज्योयनवां चन्द्रपुत्र
तदाकाशान् चक्षुष्यनवनं च तिथ्याः लक्ष्मीं तिथिव्यं ति-
थिवर्जं च पुनर्नक्षत्रान् नक्षत्रतिथिवर्जैः तिथिं विटि-
र्भेदा कोलमदिनं तद्विषये वर्ज्या वटिकाः, ययनेषु विधुनेषु
च पूर्वापरं तिथिनमिति विशेषोध्यैः । ताभ्यां सङ्ग-

तमिति पूर्वैव सन्ध्वः । तन्मंघनस्यैवम् कंघोस्यनगत
विहितनवांशः तो पातः तन्मंघरी तयोदकां ज्योतीषां
सन्ध्वनवांशोपलब्धत्वा चैत्यैः तथा तन्मंघेयविधून्
सन्ध्वनवांशेचन्द्रान् अटरिपुगान् अटनगतान् चटस्यान्
रन्तुच क्रूरखगोदवांशसुदयास्त्यागुह्यिचण्डायु-
नवांशस्य उदवांशमिति समाहारद्वयैकवचनं इन्दुकूर-
खगाभ्यां सङ्गितसुदवांशम् । इन्दुवर्जितं सन्ध्वं सन्ध्याय
च कूरपङ्कषे सङ्गितं सन्ध्वं सन्ध्याय चैत्यैः । पापस्यैव
कल्पनविधिवितं पापानां वर्गीकृत्यैः उदयागुह्यिरक्षागुह्यि-
च उदवास्त्यागुह्यिचण्डायुधम् “चण्डायुधं कृष्यैवैवृतिशा-
भ्येत्वादिनोक्तम् । आर्जूरं व्यापातगण्येत्वादिनोक्तं दग-
योगः “लक्ष्मीचन्द्रयुतेरव्यादिनोक्तः, योगो पङ्कयुतिच तत्-
सङ्गितं जामिन्वत्ताव्यधम् समाहारद्वयैकवचनं जामिन्
द्विविधं सन्ध्वजामिन् चन्द्रजामिन् च सन्ध्यागुह्येत्वादि-
नोक्तं वसा “साराङ्गपूर्णेन्दुविता” इत्यादि व्यधम् वेचं सप्तशला-
कोक्तं पङ्कषयाकोक्तम् । वाचाः पङ्कषम् उपपङ्कः प्रविष्टः
यराटदिग्गङ्गेत्यादिः पापकर्तरी कूरपङ्ककर्तरी समा-
हारद्वयैकवचनं तिथ्युद्योगोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रा-
दैरुद्यितं उपपन्नं दुष्टयोगम् । तथा तिथिनक्षत्रो-
द्भवं वैश्वनादिने इत्यादि । तिथिशरोद्भवं सूर्यैवपङ्क-
त्वाद्विनक्षत्रशरोद्भवं बाधनवाङ्मिन्त्यादि जनेकं दुष्ट-
योगम् अकार्षवाप्तविज्ञिकायान् वारदोषानपि अटार्थम्
आदिशब्देन दुर्भुक्तादिनाम् । क्रूरान्त्वान्विमुक्तं क्रूर-
ान् क्रूरविमुक्तञ्च मंघपङ्कषं यजिन् मे सूर्यचन्द्रोपरागो
जातस्तद्गं यत् क्रूरगन्धर्व्यं क्रूरैव जिगमसितं यद्गं न-
क्षत्रं त्वेधोपातकृतञ्च भम् । त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभोमान-
रिजैर्जितं तन्वावट्यं त्वावट्यैव पङ्कषनक्षत्रमपि ।
केतुवृत्तमञ्च केतना वृत्तमञ्च । सन्ध्योदितम् सन्ध्वं स-
न्ध्यायन्देन शान्त्यन्ध्या सङ्गते । ततोदितं तत्पाते य-
ज्ञक्षत्रस्य सितिके उदवस्तु सूर्योत्पत्तये नक्षत्रविश-
र्चः । न तु प्रातःसन्ध्यायान्तल हि सूर्योत्पत्तयान्तभुक्ता-
न्वतरत्वनवात् । बहुक्तं शेषवार्ज्ये “तरयितारकतोऽपि
चतुर्दशं तद्विषयेऽपि चिह्नं शुभकर्तव्यीति” । तारकयष्टः
क्षीयेऽपि । नक्षत्रपङ्कषादेव निषेधे विष्टे पुनर्दोषाभिधान
किमर्थम् उच्यते उपपङ्कषोदीपस्य सन्ध्यायन्देन कुशवा-
न्तिकहेयविषयत्वाच्चतुर्दशस्य च दोषाधिक्यस्येनादावश्य-
जेऽपि सर्वदेशविषयमेव निषेधो यथा स्यादिति ।
पङ्कभिसुवृद्धगमं पङ्कषे भेदितं पङ्कयुद्धगतञ्च पङ्कषाव

निषिद्धं तथा पञ्चतान् चम्पस्य दोषान् । “अथ यमिः
 ऽयमिजइत्यादिकान् चम्पस्यन्विदोषान् सन्त्यजेत्” ।
 पो० बा० । ज्यो० त० ज्योतिःसारसं पञ्चशक्यम् “विवाहे
 ऽथ दिवभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विरहानलदग्धा
 वा नियतं स्नायिवातिनी” एतद्वचनस्याप्युक्त्यानुपपन्न्यात्
 पाश्चात्यादिभिरप्रामाण्यकत्वसुरोक्तत्वं दिशऽपि विवाह
 व्याचर्यते । कन्यादानं च राजावपि कर्तुं यज्यते यथाह
 ज्यो० त० भारतम् “राज्ञी दानं न शंसन्ति विना वा-
 भवदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां ह्युज्ज्वलाः दीपमङ्गं प्रति-
 ञ्चयन्” । तत्रैव व्यासः रिक्तास्तु विधवा कन्या द्योऽपि स्याद्
 विवाहिता । यन्मरुदिने चैव यदा रिक्ता तिष्ठिर्भवेत् ।
 तस्यां विवाहिता कन्या पतिव्रतानवर्दिनी” इत्युक्तेः
 यमिशारे रिक्तावापि विवाह इति गोडाः । पाश्चात्यादि-
 भिरेतद्वचनमूलकमेवेति सत्या यमियुक्तिरिक्तायां न तदा
 चर्यते । अथ विवाहस्योपभापुमखयचान्मुच्यन्ते । इह
 ७० अ० “स्त्रियोक्ततापतदुतात्मनो कुमावः पादौ वनो-
 रतिचचारनिमूढशुक्ली । स्त्रियाकुली समस्तान्निताली च
 बस्याभातद्वेद्यादि भुवो ऽपिपतिव्रतच्छेत् । मत्स्याहु-
 याजयवज्जुहवाविषिक्कावस्तेदमो नदुततौ चरणौ प्रय-
 ज्यौ । जङ्घे च रोमरङ्गिते विधारे सुहसे जातुहयं
 वनमनुत्पन्नवन्निदेयम् । जङ्घ वनौ करिकरप्रतिपाव-
 रोभायचक्षुमलवदयं विष्टुं च शुभम् । ओषीकवाट
 मुदुङ्गुलं वसुधतं च नडो मयिच विष्टुं त्रिवमाद-
 धाति । विलोचनौषधीपचितो नितम्बो सुष्टव चत्ते दयना-
 कक्षापम् । नाभिर्गंधीरा विष्टुकाङ्गनामं प्रदक्षिणा-
 वर्तनता प्रयथा । जङ्घं स्त्रियास्त्रिविनाचनरोमयं च
 इत्तौ वनाविवनौ वटिनावुरसौ । रोमापवर्जितमुरो
 जङ्घ बाङ्गनामं प्योवा च कन्मुनिषितार्थसुखानि वसेत् ।
 वन्मुजीवकुसुमोपमो ऽधरो मां वनो वरिचरिन्मरुद्वत् ।
 कुम्भकृन्मणिभाः वना द्विजा योषितां पतिव्रतान्निता-
 लैः । दाक्षिण्यवृत्तमयत् वरपुष्टं वरवपु प्रभावित-
 नदीमनसस्योक्तम् । नासा वना वनपुटा वरिचरा प्र-
 यथा इन्मोचनीरजद्वद्युतिहारिणी च । नो वङ्गते
 नातिष्ठन् न जङ्घे वनो भुवौ वाजयथाङ्गमे । अर्द्धेन्दु-
 र्ध्वानमरोमयं च यजं ववाटं न नतं न दृक्म् । कं-
 र्ध्वानमपि वृत्तमां वङ्गते जङ्घ वनं वनाहितम् ।
 स्त्रियनोवजङ्घुङ्गितं वजा सूर्यजाः सुचकराः वनं वरिः ।
 भङ्गादावनवाजिजङ्घारवनीडवसूयेवमिनां कानुवृत्तवान-

राहु, ययवः यैर्ध्वं जङ्घे रवौ । मत्स्यास्त्रिविदेदिवा-
 व्यजमर्कः यङ्गातपलाङ्गुर्कः पादे पाथितये ऽपि वा युवतयो
 गच्छन्ति राशीपदम् । निगूढमविचमनौ तद्वचपद्म-
 मनीषमौ करो नृपतिवोषितां तनुविकल्पयङ्कुली ।
 न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेष्टान्नितां करोन्निषिवां
 चिरं सुतसुखार्थसङ्गोमिनीम् । मध्याङ्कुलिं वा मयिच-
 न्नमोत्या रेखा गता पाथितये ऽङ्गनायाः । अर्धस्थिता
 पादतले ऽथवा या पुंसो ऽथवा राज्ञसुखाय वा स्यात् ।
 कनिष्ठिकासूत्रमवा गता या प्रदेशिमोमध्यमिकान्तराङ्गम् ।
 करोति रेखा परमायुषः वा प्रभाङ्गुना ऽथ तदूनमात्रु ।
 मङ्गुलमूले प्रथम्य रेखाः पुत्रा वृद्धयः प्रमदास्तु तन्मूः ।
 अन्विष्टदीर्घा वृद्धदायुषां ताः सस्यायुषां विषयव-
 प्रमायाः । इतोदमुक्तं शुभमङ्गनामानसो विषयस्तमि-
 दमुक्तम् । विषयतो ऽनिरुपकानि यानि वनाचस्तान्म-
 तुकीर्तयामि । कनिष्ठिका वा तनदन्तरा वा मङ्गौ न
 बस्याः स्मृयते स्त्रियाः स्यात् । गताऽथ बाङ्गुमतीक्ष्ण बस्याः
 प्रदेशिनी वा कुलटातिपाया । उद्वाभ्यां पिष्टिताभ्यां
 गिराये शुष्के अङ्गु रोमये पातिमांसे । वामावर्तं नि-
 न्नमयं च युक्तं कुम्भाकारं चोदरं दुःक्षितानाम् ।
 सुसमाऽतिनिःस्त्रता दीर्घया कुल्लयः । प्योवया शुष्यया
 योषितः प्रचण्डता । नैवे बस्याः केवरे पिष्टते वा
 वा दुःयोवा द्यावकोलेक्षया च । कुपो बस्या मय्य-
 योच स्त्रितेव नि वन्दिगं बन्धकीं तां वदन्ति । प्रवि-
 ष्ण्विनि देवरं ववाटं चयुरं इन्मूदरे स्त्रियोः पतिं
 च । अतिरोमवयान्नितोत्तरोमी न शुभा भर्तुरतोव या
 च दीर्घा । सनौ वरोमी मणिमोक्षयौ च क्षेत्रं दधाने
 विषयो च वर्यौ । स्त्र्याः करावा विषयाव दन्ताः के-
 याव चौर्ध्वं च जङ्घमांवाः । कन्याद्वर्षैककामक-
 वरीकप्रोक्तवमानमङ्गैः । शुष्कैः विराडैर्विषमैश्च वृक्षै-
 र्भवन्ति मार्यः सुव्रितङ्गिनाः । वा तत्तरोवेन वनु-
 क्तेन ववाप्येयो कङ्कप्रिया वा । प्रायो विष्टुपाठ
 मयि होवा वलाकतिस्तान् शुषा ववन्ति । पादौ च-
 शुक्ली प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च वजाशुष्के ।
 मेढ्रोवमुष्टं च ततस्तृतीयं नामिः कटिचेति चतुर्थ-
 माहुः । उदरं मययन्ति वङ्गनं वृद्धं वनमतः काना-
 न्निताम् । अथ वनमनवजङ्गुली मययन्मनमोवक-
 रे । मयनं मयने च वन्मुली वववाटं दयनं गिरा-
 वा । अशुभेयुषं दयाकथं चरवाद्येन शुभेयु योमनम्” ।

काशीचख्खे १७ अञ्जाने स्त्रीणां शुभाशुभसंवात्सल्यनि
वया' 'वदा स्त्रो सुखं भुङ्क्ते स्त्री संवत्सरो यदि । वनः
सुखसहस्रवर्षमादौ वसत्यमोक्षमेत् । वसुधावर्त्तनञ्च ज्ञात्वा
सत्वं स्त्रो गतिः । वर्षेये त्वष्टा पोक्ता बुधैर्लक्ष्यभूमिका ।
आपादतन्वसारब्ध आचम्यौखिस्त्र' कदात् । शुभाशुभाणि
वक्ष्यामि वक्ष्यामि तुने' वष्टु । आदो पादं ते देखा ततो-
ऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । एष्टं शुक्लद्वयं पाणीं जङ्क्ते रोमाणि
जातुनी । खट्ठ कटिर्नितम्बः स्निग्ध भगोजवनवस्त्रिके ।
नाभिः कुम्बिद्वयं पाशैर्दरमध्यवक्षितयम् । रोमाणि
चूडयं वयो वसोजहयपृथक् । जलुस्त्रायां वक्षसादो-
र्बाण्यन्वत्करद्वयम् । पाणिप्रष्टं पाणितन्वं देखाङ्ग-
ङ्गुलीनखाः । एष्टं ककाटिकाकण्ठे चिक्कत्तु हनुद्व-
यम् । कपोलवक्त्रमधोरोत्तरोद्विजजिह्विकाः । वष्टि-
जाताकुक्षितं नासिका सुतमणियो । पद्मभ्रूकर्णभा-
स्त्राणि मौखिसोमन्मौखिजाः । वष्टिः वसुत्तरा योषिद्
कुक्षलक्ष्यस्तस्त्रिणिः । स्त्रीणां वादतन्वं स्निग्धं मांसं
चूडयं वयम् । खलेदष्टममरणं वक्षुमोषोचितं ख-
तम् । खलं विषयं परम् खण्डितप्रतिविम्बम् । ख-
र्षोकारं विष्टम् च दुःखदोर्भास्त्रयम् । वक्षु-
स्त्रिस्तिकयङ्गाञ्जल्यमोनातपत्रम् । वक्षः वादते
देखा वा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदष्टममोनाङ्गी या-
मध्याङ्गुलिस्तृता । देखाकुर्षपाकाभा दुःखदारिद्र्य-
स्तृचिका । उत्तरोमांसकोऽङ्गुष्ठो वक्षुकोऽष्टमभोगदः ।
वक्षो सुलव चिष्टिः सुखसोभाम्बभङ्गः । विषया वि-
ष्टुने स्याद्दोर्भाङ्गुलेन दुर्भगा । मृद्वोऽङ्गुलयः यक्षा-
वनटस्ताः वसुत्तराः । दोर्भाङ्गुलीभिः कुक्षटा, कषाभिरति
निर्वना । सुखदुःखा च सुखामिभुग्नामिभुग्वर्त्तनी ।
चिष्टिदामिभुग्नाको विरक्षाभिरेरिष्टयो । परस्परं सभा-
रुद्धा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । कृत्वा वक्षुमपि पतीन्
परमेष्ठा तदा भवेत् । वक्षः वणि सभायान्त्वा रजो-
भूमेः वसुत्तरेत् । वा मांशुषा प्रजायेत कुक्षलवनिना-
यिनी । वक्षः कनिष्ठिका भूषिं न गच्छन्त्याः परिच्छेत् ।
वा निष्ठत्य पतिं पाषा द्वितीयं कृतेने वतिम् । वनामिका-
च ज्ञात्वा च वक्षः भूषिं न वक्षुयेत् । वतिद्वयं निष्ठन्त्याया
द्वितीया च वतिलयम् । वतिङ्गीनत्वकारिस्त्री ङीने ते-
हे एते यदि । प्रदेविनी भवेद्याक्षाकुक्ष्यतिरेविनी ।
मन्ये कुक्षटा वा सादेवय वनिववः । स्निग्धः वक्षु-
क्षताक्षाणां वक्षः मृद्वन्ताः शुभाः । दाक्षीन्यवयं

लोको पादप्रथमं सप्तमम् । अस्मैदमविराट् च मङ्गलं
 मृदुमांसलम् । दक्षिण मध्यमेष विराट्तेन वदाऽध्वना ।
 रोमाट्तेन भवेद्वागी निर्मांसिन च दुर्भगा । मृती
 शुक्लो मृमायोक्ताविराट्को सुकर्तुषी । सुप्रदी विपि-
 षी इत्यौ स्नातां दोभाग्गृह्यवी । समवाण्यिः सुमा-
 नारी प्रमुषाण्यि च दुर्भगा । कुक्कटोक्तवाण्यि च दोर्भ-
 माण्यि च दुःकृत्तमाक् । रोमट्तेन वने क्षिप्ते वज्रकुं कू-
 मवर्तुषे । वा राजपत्नी भवति विचरे सुमनोहरे ।
 एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखाश्रयम् । त्रिरोमा रो-
 मकुप्रेषु भवेद्द्वैधज्जडुःकृत्तमाक् । इत्थं पितृवत्संजन्मं
 मासुवन्मं त्रययते । निर्मांसं कौरवापिक्ता दक्षिण-
 वाच विज्जयम् । विचरेः कर्माकारैरवनिर्मलुचै-
 र्भनेः । सुप्रसन्नोत्तराङ्गिर्भवेत्सुप्रवज्जना । वैषम्यं रो-
 मयैकत्वं दोभाग् विपिटेरेपि । मज्जन्निर्द्वैधज्जडुःकं
 दक्षिणं कठिनत्वचैः । चतुर्विदकुपैः वत्सा कठिर्भित्ति
 र्भक्तैः । समुद्रतनितम्बाट्ठा चतुरणा वृन्दोद्वाम् । वि-
 मता विपिटा दीर्घा निर्मांसा बहुधा कटिः । सुप्ररोम-
 वृता नाभ्यां दुःकृत्तमव्यसृजिका । मितम्बिन्दो नारीवा-
 स्रजतोमांसकः प्रभुः । वहाभोनाव संभ्रोक्तवाट्ठोऽश-
 क्ये मतः । कपिलपवनवद्दृष्टो वडुषी नावली वनी ।
 क्षिपौ वडिविनिर्मुक्तौ रतिवीक्ष्यप्रवर्द्धनौ । शुभः क-
 मठप्रहाभोगजस्तब्धोपलोभनः । शालोक्तस्तु कल्याणः दु-
 मजोदशियोक्तः । चाकुटोमा गूढमांसः सुक्षिप्तः वंश-
 तः प्रयुः । दक्षः कनकचर्मामः शुभोऽश्वदवाकतिः ।
 तरङ्गचरुदण्डोऽवधुक्षीकोदरवनिभः । रोमयोविदताक्षव
 इत्यनाघोऽतिदुर्भगः । यक्षावर्तोभनोवत्साः वा गर्भमिदं जे-
 ष्यति । विपिटः कर्पराकारः किङ्करीपददो भगः । वंश-
 नेतवपत्नाभो वज्रोभोपनासिकः । विषटः कुटिकाकारो
 सत्यगुह्यताया शुभः । ममका नाभं जयनं विलोचं
 दक्षमांसलम् । वडुषं वडुषोनाट्ठं दक्षिणावर्त्तमी-
 क्षितम् । वागावर्त्तं च निर्मांसं भुजं वैश्वव्यसृजकम् ।
 बहुदण्डं च वंशं जयनं दुःकृत्तं वदा । वक्ताः प्रय-
 सा विपुला वडो कोकवत्सता । कोकवा च विराट्ठा च
 रोमाट्ठा नैव योभना । मज्जीरा दक्षिणावर्त्ता भामी कात्
 सुखवन्धरे । वागावर्त्ता वसुताना व्यक्तपार्थिवं योभना ।
 कृते सुतान् बहुसारी प्रमुक्षिः सुखाश्रयम् । किनी-
 रं जगवेत्तु इमं मङ्गलाभेन कुक्षिवा । उड्डेन व-
 डोभाना शवर्त्तोभापि कुक्षिवा । वत्सा प्रजिता दात्री

कृपाद्योषा भवेद्विह । समैः समैर्बैभृदभिर्बोधिभ्याम्यास्य-
भिः शुभैः । पात्रैः सोभाम्यनुस्रवोर्निधानं स्नादय-
यवम् । यस्या इत्यसिरे पात्रे उच्यते रोमयंयुते ।
निरपत्ता च दुःशाचा वा भवेदुदुःखयवधिः । उदरेषा-
तितुल्येन विचिरेषु मृदुत्ववा । बोधिपूर्वत भोम्याड्या-
नित्यनिटास्येतिनो । कुम्भाकारं दृष्टिवा वा जठरं च
मृदुत्वम् । कुम्भाकारं यवार्थं च दुःपूर जायते स्निग्धाः ।
सुविद्याकोदरी नारी निरपत्ता च दुर्भगा । प्रवक्ष्यज-
ठरा इति चयुरं चापि देवरम् । मध्यस्थाना च सुभगा-
भोगाड्या वचनितया । कण्ठो तन्त्रो च रोमाणी यस्याः
वा नर्मयर्मभूः । कपिवा जटिका स्यूता मृन्मिखा रोमरा-
जिका । वैरैधव्यदोर्भाभ्यं विदध्यादिह बोधिताम् ।
निर्बोस चूदयं यस्याः समं निम्नत्वजनितम् । ऐश्वर्यं चाभ-
वैधव्यं प्रियमेव च वा समेत् । विसौर्षचूदया बोधा दुःच-
चा निर्देवा तथा । अङ्गिरसोमचूदया पतिं इति विनि-
चितम् । अष्टादशाङ्गुलतमुर-पोवरमुच्यते । सुखाव,
दुःखाव भवेदोमयं विवस्त्रं पृथ । यको इतो इतो पानौ
यनो यतो ययोधरो । स्तूयाद्यौ विरक्तौ च्छल्यौ वायो-
क्ष्णं न यर्मदो । दक्षिणोन्नतवक्षोजा उलिषोष्यपयोर्मेता ।
वायोन्नतकुचा कृते कर्मां सोभाम्यनुन्दरोम् । अवयवदुष्टो
हृत्को कुनो दोषोऽस्यचक्षुः । पीवराक्षौ चान्तराक्षौ
हृत्पुषानो न योभनो । मुखेऽस्य हृत् को कलकयावपेतोऽस्यो
पयोधरो । सुहृदो पूर्वकाश्च त पचादखल्लङ्घ्यदो ।
सुहृदं चूचकुचुनं यकां य्यानं सुचर्तुवम् । अन्तर्मन्यं च
दीर्घं च जयं क्षेयाव जायते । पोवराभ्यां च वाक्कुभ्यां
भनवाभ्यन्निर्विषभूः । क्षयास्त्रिभ्यां च निम्नाभ्यां विवसाभ्यां
दृष्टिश्चो । अवन्यावनतो अन्त्यावदोर्भावकयो युनो ।
वक्रास्त्रक्षौ च रोमाड्यो प्रेक्ष्यैधव्यचूचको । निगुहज्जो
कलाङ्गो युभावंशौ सुचकृतो । वैधव्यदो वसुधापो निर्मा-
वावविहःकदो । कथे सुचक्षुरोमे च दृष्टे क्षिप्ते च
जायते । यको, न यको नक्षीरे विराडे कोदमेदुरे ।
कासां दीर्घी क्षमिर्दोर्नो मूढास्त्रिपान्त्रिबोवक्षी ।
विचिटी च विरोमाणी सरको हरिकोटयाम् । वैधव्यं स्तू-
यरोमाणी च्छल्यो दोर्भाभ्यचूचको । वरिष्ठेयव नातोचां
वरिष्ठेयविरोभनो । अन्त्यामनुकुचाकारमङ्गुलङ्गुलि
वक्ष्यम् । इत्यहं मृगाक्षीणां वक्षुभोगाव जायते । मृद-
नभ्योन्नतं रक्तं तव पाण्योररम्भम् । प्रवक्षं यसा-
रेषाड्यामस्यरेषं शुभाश्रयम् । विधवा वक्षुरेषेव विरेषेव

दृष्टिश्चो । भिक्षुको युगिराडेन नारी करतलेन वै ।
विरोम विचिरे यकां पाणिपृष्ठं वसुवतम् । वैधव्यहेतु
रोमाड्यं निम्नायं स्नायुमत् त्वजेत् । व्यक्ताव्यक्ता नभोरा च
क्षिप्ता पूर्णा च वर्तुवा । कररेषाङ्गनायाः स्नायुभा
भाम्यानुसारवः । मत्स्येन सुभगा नारी क्षाक्षिनेन च
सुप्रजाः । पक्षीन भूपतेः पक्षी जनवेम्भपूतिं सुतम् ।
चक्रवर्त्तिक्षिप्याः बाणो नन्त्यावत्सः प्रदक्षिणः । यक्षा-
तपलकमठा देवमाहृत्यचूचकाः । तुक्षानाकाकतो रेखा च-
चिकपल्लोत्वहेतुका । गजवाजिद्वयाकाराः करे वामे मृगी-
दशाम् । रेखाः प्राचाद्वज्रभा म्रूयुक्तोर्वकराः शुभम् ।
क्षीवकस्य पक्षो क्षाक्षकटेन युगेन वा । तोमराङ्गु-
कोदयं राजपक्षो भवेत् शुभम् । अङ्गुलसूत्राङ्गिर्गन्त रेखा
वाति क्षमिर्दोर्भा । यदि वा पतिहन्ता स्याद्दूरतक्षां
त्वजेत् सुधोः । लिङ्गुवाविगदायङ्गिदुन्धुभ्याकतिरेखया ।
निहन्तिनो क्षोर्त्तिमती पादेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बूक-
नक्षुःककद्विचक्षुभोगिनः । रावभोव्विद्वङ्गाः स्तू-
करस्या दुःखदाः स्निग्धाः । शुभदः सरकाङ्गुलो
इतोइतनचोऽहदुः । अङ्गुल्यव सुपय्यांशो दोर्भा इक्षाः
क्रमत् कथाः । विषिटाङ्गुडा कथाः प्रष्टोसुवृत्तोऽ
शुभाः । अतिस्तुत्याः कथा वक्रा विरचा रोगहेत्याः ।
दुःखायाङ्गुल्यः क्षीचां वक्षुपर्ववमन्तिताः । अरकाः
कथिक्तास्तुक्ताः करजाः सुदवां शुभाः । निम्ना विवक्षीः
क्षणाभाः पोता दारिद्र्यादावकाः । नक्षेण विन्धवः
चेताः प्राक् स्तूः वरिषीक्षिप्याः । इववा अपि
जायन्ते दुःखिनः युमितैर्नक्षेः । अन्तर्निमग्नवशा-
स्यः प्रश्निः स्नाकांश्च शुभा । पुष्टेन रोमकुलेन वै-
धव्यं कथते शुभम् । मुनेष विनतेनापि वरिरेः
नापि दुःखिता । कण्ठो जघाटिका नेत्रा यवांश्च च
वक्ष्यता । शुभका विराचा कोमाड्या विद्याका कुटिकाऽ-
शुभा । चांशको वर्तुवः कण्ठः प्रवक्ष्यवक्षुवः ।
यका पीवा निरेषाड्या त्वक्कास्त्रिचूचकता । निर्माका
विषिटा दोर्भा स्नहता न शुभप्रदा । स्तूयपीवा च वि-
धवा वक्रपीवा च विहृती । यस्या हि विषिटापीवा
चूचपीवा च निःक्षता । चितुचं हङ्गुचं यकां इत-
पीनं वक्षोवक्षम् । स्तूचं विधा वंविमज्जयावत् रोमयं
त्वजेत् । इहविषुवचंयन्ता निर्माका सुभगा शुभा । वक्रा
स्तूया कथा दोर्भा रोमवा न शुभप्रदा । यको यको
वावाङ्गाः मृगी इतो वक्ष्यती । रोमयो वक्षी

निष्ठी निर्भीची परिणयिणी । एवं वनां वृक्षिणं
 क्षाणोदं वसुवं वृक्षम् । जनेन वदनकायं भव्या-
 नाभिः जायते । पाटको वसुवं वृक्षिणीरेवासुमितनभ-
 दः । वीजनिर्भीचावधरो धराजानिप्रभा भवेत् । जयः
 प्रवन्तः कटितो वृक्षो दीर्घाव्यवधः । श्यावः स्यूतोऽ-
 धरोऽः जाह्नव्यवधप्रदः । नक्षत्रोन्नतवाधिन्याशो-
 सरोऽः सुभोमदः । निक्षिप्तध्यासतोऽ रोना विपरीतो
 विरहकः । गोवीरवधिभाः क्षिण्वा हातिं गृह्यन्ताः
 शुभाः । अथकादुपरिटाङ्ग वनकोकवनमिताः ।
 पोताः श्यावाश्च दयनाः स्यूता दीर्घा द्विपञ्चयः ।
 शुक्लाकाराश्च विरहा दुःखदीर्घाव्यवधः । अथकाद-
 धिकैर्दन्तैर्भस्तरं भजयेत् कटुम् । पतिङ्गीना च विकटैः
 कुण्डला विरहेभवेत् । जिह्वेदमितभोजो श्यावोवा-
 ष्ठी तथा विता । दुःखाव मन्त्रवकीर्णां पुरोभागववि-
 कारा । वितवा तोयमरथं श्यामवा कवचप्रिया । दूरि-
 त्रिचो मांसवदा वन्ध्याऽभक्ष्यमिच्छी । विषादवा रसनवा
 प्रमदातिप्रमादभाक् । क्षिण्वा कोकनदाभावं प्रयस्यं ता-
 लु कोमलम् । विते तालुनि वैषम्यं पीते प्रमजिता भवेत् ।
 ज्ञप्तिऽपत्यवियोगात्तां वृक्षे वीरकुटुम्बिनी । कण्ठे
 स्यूता सुदन्ता च क्रमतोष्णा च बोहिता । अथकाव्या-
 यवभा वयदा स्यूता ज्ञप्ता च दुःखदा । अथकितहिजं
 किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । क्षितं प्रयस्यं सुह-
 यमनिर्भीक्षितकोचनम् । समग्रतपुटा नावा वसुक्षिण्वा यु-
 भावका । स्यूताया मन्त्रन्या च न प्रयसा वृक्षता ।
 व्याकुक्षिताश्चाप्या च वैषम्यज्ञेयदाविनी । परमेष्ठा च
 विपिटा सुखा दीर्घा कविप्रिया । होचं वसुवं सुतं
 दीर्घं दुग्धपिष्टिपिष्टितम् । वचनवाचने वसु रक्षाले
 ज्ञप्तातारके । गोवीरवधिविधे वृक्षिण्ये ज्ञप्तावच्छापी ।
 वचनवाचीन दीर्घावृक्षिणी कुण्डला भवेत् । मेघाची नक्षि-
 णाची च मेघराची न योभना । कावपक्षिवा नितरां
 गोविद्धाची सुदुर्गता । पारवताची दुःखोवा रक्षाली मर्तु-
 चातिनी । कोटरानवना दुष्टा नजनेला न योभना ।
 वृक्षो वापकावाची वन्धा दक्षिणवाविता । नक्षत्रि-
 णाची रनवी वनधामवच्छिन्ना । वन्ध्याः सुवनेः क्षिण्वाः
 ज्ञप्ताः कृष्णः सुहृत्तमाक् । वसिष्ठैर्विरचैः स्यू-
 तैर्निष्ठा अवति भाविनी । भूयो वसुवं ज्ञप्ती क्षिण्ये
 ज्ञप्ते सुवङ्कते । प्रयसे कटुरोनाची वसुवः वार्तु-
 ष्ठाक्षी । वररोना च वृक्षवा निक्षीर्णा वरवा क्षिणाः ।

न भूः प्रयसा निक्षिता दीर्घकोमा च पिङ्गवा । व-
 न्यक्षीं शुभापत्तौ वृक्षदी च शुभप्रदी । वसुक्षीर-
 णितो निष्ठी विराची कुटिची जयो । भावः विरावि-
 रक्षितो निष्ठीगर्भेन्दुवसिभः । अथकाव्यवधोनायाः
 वीमान्वातोव्यकारवम् । व्यक्तपक्षिकरेवञ्च वृषाटं
 राजवन्धे । प्रवन्तमधिक यस्या देवं हनि वा प्रुवम् ।
 रोमयेन विरायेन प्रांशुका रोगिणी मता । वीजकाः
 वरवाः वसोमौलिः यसाः वृक्षतः । नक्षत्र-
 निभो वसुः वीमान्मन्त्रवृक्षकः । स्यूवसूती च
 विषवा दीर्घगोर्वा च वन्ध्या । विषायेनापि विरवा
 मनेदीर्घाव्यवधनम् । केया अक्षिजवन्ध्यावाः कृष्णाः
 क्षिणाः सुकोमलाः । निक्षिदाकुक्षिताप्याश्च कुटिवा
 क्षतियोभनाः । प्रयसाः स्फुटिताप्याश्च विरवाश्च वि-
 रोवकाः । पिङ्गवाश्चमोदका दुःखदारिद्र्यवन्धाः ।
 तिवकं वाष्पनं वापि कुदि वीमान्वाकारवम् । वस्या
 दक्षिणवकोजे कोजे तिवकवाष्पने । वन्धाचद्वयं सूते
 सूते वा च सुतलवम् । भूरोरनर्धवाटे वा मवकोराव्य-
 वधकः । वामे कपोजे वधकः योयोविष्टावदः क्षिणाः ।
 तिवकं वाष्पनं योयं वस्या वापकुजे भवेत् । एकं
 पुलं प्रवृथादी ततः वा विषवा भवेत् । पुष्पाश्च दक्षिणे
 भागे तिवकं यदि योजितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी
 वृते वा क्षितिपं सुतम् । नावाप्ये वधकः योयो
 मक्षिणा एव जायते । ज्ञप्ताः व एव मर्तुप्राः वृक्षवाश्च
 प्रकीर्तितः । नाभेरथकात् तिवकं वधवी वाष्पनं
 शुभम् । मवक्षितवक्षिणं शुक्लपदे दक्षिणम् । कदै-
 कर्षं कपोजे वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषां लवा-
 चानेकान्त प्राग्गर्भे पुलदं भवेत् । भावनेन लिङ्गयेन
 निक्षितेन वन्ध्या वा । नितम्बिनो वृक्षिणां क्षान्ति-
 कोविदाशुवात् । उष्मा परस्परं वा वृक्षान् कटकटा-
 यते । वृक्षस्यापि न वा यस्या वत् किञ्चित् प्रकयेत्
 तथा । पाची प्रदक्षिणावर्त्तो भव्यो वायो न योभनः ।
 नाभी वृतावुरवि वा दक्षिणावर्त्तं रीरीतः । सुखाव दक्षि-
 णावर्त्तः पुष्टं यस्या दक्षिणे । ज्ञप्ताः पुष्टे नाभिमो दक्षादुः-
 हलवन्धनः । राजपञ्चराः प्रवन्तश्च वसुवीची प्रदक्षिणः ।
 व येन कटिमाने श्यावपुल्लवृक्षप्रदः । कटितोपुष्टवेचेन
 वन्ध्यावनिपातनः । क्षाताहृदरवेचेन पुष्टावर्त्तो न
 योभनो । एकेन वृक्षि मर्त्तुं भवेद्येन वृक्षो ।
 कण्ठकोदक्षिणावर्त्तो दुःखवेद्येन वृक्षः । वीजनेऽव

उवाटे वा व्याख्या दूरात् प्रवर्ततः । वा वर्ति कृत्ति-
वर्षे वक्षा नभोऽन्तर्गतम् । प्रदक्षिणे वा वायो वा
रोमुवाभावात्तः क्षियाः । एको वा सूर्येण द्वौ वा वाये
वागमती अपि । आदयाहं पतिग्री तौ त्वाज्यौ
दूरात् क्षुब्धिना । कस्यावर्त्ता च कुक्षटा माध्यावर्त्ता
पतिम्रता । पुष्पावर्त्ता च भर्तृग्री कुक्षटा वाऽपि जायते ।

अथ कस्यावाः समवधिमेव जन्मशयात् विषयस्यात्
होषः यथाह जातकावहारे । “भौजके ८ कृत्ति-
वाचां वतभिषजि तथा सूर्यमन्दारवारे भ्रातृव्ये
तिबो वा ननु जननविद्यात् वा कुक्षारो विषाख्या ।
कम्बलौ होषलेटावपुमगमनवैकल्यात् ततो द्वौ
वैरिषोऽन्तर्गतौ यदि जनुमि तदा सा हि व्या-
विषाख्या । मन्दाहोवाहिलोवा यदि तदनु कुजे
वृषभो वाचस्पत्ये २४ आदयाहं वा हिदैवे १ ई दिनमपि
दिवसे वृषभजिः वा विषाख्या । भर्तृलो भूमिस्तु-
क्तुवदनमतः सूर्यस्तुक्तुदाग्री भातृव्यः सूरु-
वातो यदि जनिषमने वा कुक्षारो विषाख्या । कम्बा-
दिन्दोः पुषो वा वदनस्तुपतिद्वीनवायो विषाख्यं दोषं
वैवानपत्यं तदनु च निवर्त कृत्ति वैधव्यदोषम् ।
कम्बोऽपि वैधव्यादियोगोऽन्तर्गतः यथा होरागम-
रत्ने “अन्ता भवेनोऽन्तरेऽन्तर्व्ये वाख्येऽपि
मैवे विषया प्रदिष्टा । पापगृहाकोकनवर्ग्याते कम्बेन
कम्बा भवतीति वृत्ता । वैधव्यं क्रूरसेतेर्दैन्यद्वयगतं
निमित्तैः स्यात् पुनर्भूः पादेषोर्ग्येयुक्तो भवति परि-
चुना प्रेववा होषलेटे । कम्बोन्मयस्ययोच क्षिति-
क्षतचित्तोर्ग्यव्यो बोधिदुक्ता कम्बोर्लोस्तुक्ता यदि
वदनम्वरे प्रेववोऽन्तुत्तवा सति” “वर्गने व्यवे च
पातावे इत्यदि” प्रशुक्तम् । एवमन्वोऽपि वैधव्यादियोगा
आकरे इत्याः । स.वि. तत्पपिहाराव विधि-
वक्तुः यथा “जन्मोत्वं च विषोक्त्य वाकविषयायोगं
विषयव्रतं वाविज्ञा उत पौप्यं हि उतवा दद्या
दिमां वा रक्षः । वृत्तान्तेऽन्तुमूर्ति पियपक्षपटेः कृत्वा
विषाहं, क्लृप्तं दद्यात्तां विरजीविनेऽन न भवेहोषः
पनर्भभवः” संज्ञिताकारे “अवैधव्यकारेवैगिर्विषाहपट-
कोदितैः । पदावायुव्रते देवा कम्बा वैधव्ययोगजा”
ज्ञानभाक्करे “वधवाहववाद्योने वाख्यं वति कृते-
व्याख्या । पिता रक्षि कुर्वीत तद्वत् शास्त्रव्यक्तम्”
कार्यं इ. “वाकवैधव्ययोगेऽपि उन्मद्गुप्रतिपा-

दिभिः । कृत्वा खनं रक्षः पश्चात् कम्बोद्वाह्येति
चापरे” । तत्र वाविनीपियपक्षदिप्रतविष्पुप्रतिपादिविषा-
हप्रयोगादयच्च” प्री. धा. विधानपारिजातादौ च इत्याः ।
उपयमन न. उप+यम-ल्युट् । विवाहे संयमने २५ अ-
रधःस्थापने च । करणे ल्युट् । ४४ अन्ववाधने कुशादौ ।
उपयमनी उपयस्यते कर्मणि ल्युट् । कम्बाधानाहो वि-
जतादौ “उभयमनीरुपकल्पयन्ति” यत. मा. २, ५.
२, १ । “उप कम्बेरधस्तात् यम्यन् इत्युपमन्यः सिक्ताः”
भा. । “उपयमनीरुपनिवपति” कात्या. ५, ४, २० ।
“आहवनीयसोपयमनीज्जानीः प्रायश्चाद्योपासने च” ८, ६, २,
उपयष्टृ पु. उप-यज-लृच् । मोहयत् कृत्वा मध्ये प्रति-
प्रस्थात्वाख्ये कृत्विभेदे । “मनोमे हाईयस्येति ततोहो-
पयष्टात्मानं नातुप्रवृत्ति” यत. मा. ३, ८, ५, ५ ।
उपयाचक लि. उपगम्य याचकः उप+याच-ल्युट् । वनीये
आगम्य याचजाकर्त्तरि । [दिप्रार्त्ने ।

उपयाचन न. उपगम्य याचनम् । देवादिवनीये अमीटा-
उपयाचित लि. उपयाच्यतेऽनेन वा. करणे इतच् ।
अमीटविवरे देवेभ्योदेवे पश्चादौ । “उपयाचितदानेन
वतो देवा अमीटदाः” पशुत. । कर्मणि क्त । २ अन्त-
प्राप्तिते च । भावे क्त । २ उपगम्ययाचने न. “उपयाचि-
ताय हितम् कर्तुं । खेटविद्वांश्च देवेभ्योदीयमाने पश्चादौ ।
“विद्यायतनानि कृतविधिदेवतोपयाचितकानि” काट. ।
उपयाज च. उप+यज-वञ् यथाकृत्वात् प्रयाजादि-
वत् न कुलम् । उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाहो वाग-
भेदे । २ काश्यपगोत्रे अग्निभेदे । “तथैव च सहाभागः
होऽपश्यन्वितव्रतौ । बाजोपयाजो ब्रह्मर्षी या-
म्यन्तो परमेष्ठिनौ । संज्ञिताध्ववने युक्ता गोलतचापि
काश्यपो । तीरथेयौ वीर्ययुक्ताः प्राज्ञावाहविषयनौ” भा.
आ. १, ६, ७ अ. । “ताभ्यामेव वाजनेन द्रुपदेन पुलहोः-
प्राप्तिः “पुनर्वाचयज्जाज्जा पथाव मन भारत । वाजोप-
वाजतपसा पुलं जेभे व पावकात् । वृष्ट्या च द्रौपदी च
वेदिमध्यादनिन्दिताम्” भा. वा. ७, ८ अ. ।

उपयात पु. लि. उप+वा-कर्त्तरि क्त । वनीयानते ।
“उपवातायार्थमिति कोकनीया” गोमि. । “उपवाता-
वाचार्थवनीयमागताय” न. त. रघुनन्दनः

उपयात न. उप+वा-ल्युट् । उपवर्षे
त्वरिता वपूव” कुजा. ।

उपवास इ. उपवाचकत्वेन उप+वाच-वि

पहृक्षे पात्रभेदे । “उपयामयस्त्रीतोऽवि” यजु० ७, ४, ११, २० । उपचारात् २ तद्देवे च । “वातं प्रायेणापा-
लेन नासिते, उपयाममधरेण” यजु० २५, २ । उप+
यम-घञ् वा ह्रिः । २ विवाहे । “यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि
सतो ह्यलु कन्या” सु० वि० । बला० अस्वये वा मत्प ।
उपयामवत् तद्विशिष्टे लि० । पक्षे इति उपयामिन् तत्रैव
उभयत्र स्त्रियां ऊ०प ।

उपयुक्त लि० उप+युज-क्त । १ न्याये, २ रचिते, ३ भुक्ते च ।
उपयोग उ० उप+युज-घञ् । आचरणे २ भोजने, “प्रयोगते
मदनफलमल्लवदुपयोगः” सुश्रुतः । ३ इष्टविद्भिषाधने
व्यापारे आनुकूल्ये च । “अथवा कार्यं निर्वृत्तेरुपयोगो
यथाक्रमम्” सुश्रु० “अनङ्गुलेऽक्रिययोपयोगम्” कुमा० ।
उपयोगिन् लि० उप+युज-घिगुन् । १ इष्टसाधनायायुक्ते
२ उपयुक्ते च । “तदुपयोगीनि शारीरकसुखादीनि” वेदा०
शा० । स्त्रियां ऊ०प । तस्य भावः तत् उपयोगिता स्त्री
तत् उपयोगिव न० आनुकूल्ये ।

उपर लि० उप+करन् । १ उपे स्थापिते “दिवरज
उपरमस्तभाभः”, “उपरहरे यदुपराः अपित्वन्”
ऋ० १, ६, २, ५, ६ । “उपरा उप्राः स्थापिताः” भा० ।
“लिकोमूमीरपरा वडिधानाः” ऋ० ७, ८७, ५ ।
उप+रन-वा० आधारे इ । २ उपरमाधारे । “ते नः
पूर्वाश्च उपराश्च इन्द्रवः” ऋ० ८, ७७, २, “उप-
राश्च उपरोः उपरता यत्तेत्युपराः” भा० । कर्त्तरि इ ।
३ उपरते “उदः सतीरपरा एतशे कः” ऋ० ५, २८, ५ “उपरा
उपरताः” भा० । उपरि जम्बवमयत्ते नावस्य अर्थ
आ० अच् । उपरिकातोत्पत्ते । “ये पूर्वाशोच उपरा-
शब्देभ्यः” १०, १५, २, “उपराशः यजमानजम्बान उपर्युत्-
पत्ताः” भा० । उच्यते रक्यात् । ४ उपपत्ते प्रसरे च ।

उपरक्त उ० उप+रन्ज-क्त । १ राक्षसो चन्द्रे सूर्ये च ।
२ व्यसनेष्वशक्ते, ३ रङ्गनद्वेषेण रक्ते ४ उपाधिसाधित्राड-
पाधियुक्तवत्तया प्रतीते च ।

उपरक्ष उ० उप+रन्ज-खुल् । सवीपस्थित्वा रक्षके संन्यादौ
(वाङ्मार्ग) । [(पहारा)]

उपरक्षण न० उप+रन्ज-खुट् । रक्षार्थं संन्यादिस्थाने
उपरत लि० उप+रन-क्त । १ विरते, २ निवृत्ते, ३ मृते,
“पितर्युपरते पुलाविभजेदुधमं पितुः” दा० ऋ० ।
“पितर्युपरतकृते” शा० ऋ० । “सत्यपि जीवने
निवृत्तसहकामे रक्षार्थः” । ४ उपरतिदुक्ते “शान्तीदान

उपरतस्तिक्तुः अज्ञानं समाहितो भूत्वाऽन्यात्मान-
मनस्योक्तयेत्” सुतिः ।

उपरताति स्त्री ताव-कर्मणि क्तिन् । १ त० क्लृप्ता वा रः ।
१ शुद्धे अर्थे उपरताति वन्तु” ऋ० ७, ४८, ३ । “उपर-
रुपलैः पाषाणतल्यः” शरणावृत्ते विस्तार्यते उपरताति
युद्धम्” भा० सप्तम्या लुक् । २ उपलक्षणकरकैराच्छाद्ये
अन्तरिक्षे च । “स्तरानि ता उपरताति” ऋ० १०, ५१, ५ ।
उपरताति मेघकरकाच्छाद्ये अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक् ।
उपरति स्त्री उप+रन-क्तिन् । विरतौ, २ मृते इत्ययं प्राप्तवो-
दासीत्ये विशेष्ये इन्द्रियाणां ४ निवारणे, ५ विहितकर्मणाम्
विधानतस्याङ्गकूपे संन्यासे “पुमर्धे कर्मणा नेति धीर्यो ह्योप-
रतिर्भवेत्” इत्युक्तरूपायां ईदुद्धौ च । सेयदुपरतिर्ज्ञवि-
चाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषः तानि च साध-
नानि विवेकचूडामणौ सल्लक्षणसाधनैरेण दर्शितानि यथा
“साधनाम्यत्र कथारि कथितानि मनोविभिः । येन सत्-
खेव सञ्चिता यदभावे न सिद्ध्यति । आदौ नित्यानिव्य
वस्तुविवेकः परिगम्यते । इहासुख फलभोगविरामस्तदन-
न्तरम् । यथादिष्टकसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् । ब्रह्म
सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपी विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानिव्य-
वस्तुविवेकः ससदाहृतः । तद्वैराग्यं जिह्वासा या दर्शन-
अवस्थादिभिः । इहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ।
स्वच्छन्दो नियतावस्था मनसः यम उच्यते । विशेष्यः परा-
वर्त्य स्थापनं स्वसंगोलके । उभयेषामिन्द्रियाणां च दमः
परिकीर्तितः । बाह्यानामन्तः इत्येवोपरतिरुक्तम् ।
सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् । चिन्ताविज्ञाप-
रहितं वा तितित्वा निगद्यते । यावत्सु सुखाकांक्ष स-
त्यबुद्ध्यावधारणम् । सा चक्षा कथिता सङ्घियया वस्तूपल-
भ्यते । सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्प्रसाधानमित्युक्तं न तु वित्तस्य साधनम् । अह-
ङ्कारादिदेहान्तात् बन्धान्नामकल्पितान् । स्वस्वरूपा-
वबोधेन मोक्षमिच्छा ससुक्षुता । मन्दमध्यमरूपापि
वैराग्येय, यमादिना, प्रसादेन गुरोः, स्वयं प्रहङ्गा
स्रयते फलम् । वैराग्यञ्च ससुक्षुतं तीव्रं यस्य तु
विद्यते । तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः यमादयः ।
एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुच्यते । करो वृत्तिवत्
तत्र यथादेहान्नामालता । मोक्षकारणज्ञानयो भक्तिरेव म-
रीयसी । स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते । सात्त्व-
तत्प्राप्तुष्वान्नं भक्तिरित्यपरे अशुः । उक्तसाधनवन्तः

सत्त्वज्ञासारात्मन । उपशीदेत् शुक्ं प्राचं यतो
बन्धविकोचणम्”

उपरञ्जक ति० उप+रन्ज-णिच्-यत् । उपरागकारके ।

“न बाह्यान्तरयोपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवहा-
नात्” सं० सू० । [रागाश्रयतया करण्ये ।

उपरञ्ज नि० उप+रन्ज-णिच्-यत् । उपरञ्जनीये उप-

उपरञ्ज न० उपमितं रत्नेन अवा० त० । मणिसदृशेषु कावा-

दिषु ‘उपरत्नानि काचश्च कूरोऽश्वा तथैव च । सुक्ता

शुक्तिरपि यत्कु इत्यादीनि बहुव्ययि । शुष्णा यथैव

रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्तोहीना वि-

शेषोऽयमुदाहृतः” भा० प्र० ।

उपरम ड० उप+रम-घञ् अट्ठिः । शिष्यवैराग्ये, शिष्ट-

नी च । “तथैव फेनोपरमं कल्मषं नियोजयेत्” वैद्य०

“अस्मिन्नेति स्थित्ये एतत् ८८६ इत्यु० । “हिमाशोपरमे

काष्ठे व्यस्यते पुनरागतः” भा० व० २८१ अ० । भावे

ख्युट् उपरमण । उपरतो न० ।

उपरव ड० उप+व-आधारे घञ् । सोमाभिषवाङ्गे गतोकारे

देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च” यत० ब्रा० ३, ५, ४, १-१३

उक्तः यथा “ह्रस्वं वा अभ्युपरवाः स्थायन्ते । शिरो वै यत्तस्य

ह्रस्विधौ तस्य इमे शीर्षे चत्वारः कृपा इमाश्च द्वाविमौ

हौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा

असुराश्च उभये प्राजापत्याः पशूधरे । ततोऽसुरा-

एषु षोडशेभ्यः कृत्यः वलगाद्विचल्यतु तथैव चिद्देवानभि

भवेमेति । तद्देवा अश्वं खलत । त एतैः कृत्यां वल-

गानुदखनन् यदा वै कृत्यास्तु खनन्त्यथ सालसा मोषा

भवति तद्यो एतस्य एतदाद्यास्ता अतः कश्चिद्विषन् आ-

तव्यः कृत्यां वलगाद्विचलति तानेवैतदुदुक्तरिति तस्मा-

दुपरवान् खनति सदृशेषु ह्रस्विधौ स्थायोऽधः प्रउगं

खनति । सोऽभिषदात्ते “देवस्य त्वा सविदः प्रसवे ज्ञि-

नोर्वाङ्म्यां पूषो हस्ताभ्यामाददे नार्यस्येति” सप्तान

एतस्य यजुषो बन्धुर्वैषो वा एषा यदभिलक्षादाह

नार्यस्येति । तान् प्रादेशमालं विना परिलिखति ।

इदमहं रक्षसां धीषा अपिक्रान्तामीति वज्रो वा अ-

भिविज्येयैवैतद्वाङ्म्यां रक्षसां धीषा अपिक्रान्ति ।

तदाग्रेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणभेदाग्ने परिलिखेदथापर-

योत्तररक्षसापरतोर्दक्षिणमथ पूर्वयोत्तरम् । अ-

थो उत्तरवाङ्म्याः अपरतोरेवाय उत्तरं परिलिखेदथ

पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोत्तरमित्ययो

अपि समोच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेत्

एष पूर्वयोत्तरोभवति तान् यथापरिलिखितमेष यथा-

पूर्वं खनति । एतद्वसि एतद्वसि इत्यप्रसौख्येवैवानेतन्म-

हयथेव यदाह एतद्वसि एतद्वसि इति एतत्तीमन्दाय

वाचं वदेतीन्द्रो वै यत्स्य देवता वैष्णवं ह्रस्विधौ तत्

सेन्द्रं करोति तस्मादाह एतत्तीमन्दाय वाचं वदेति र-

क्षोहणं वलगन्तमिति रक्षसा स्तेते वलगानां वधाय

ख्यायन्त वैष्णवाभिति वैष्णवी हि ह्रस्विधौ यत्तान् यथा-

ख्यातमेवोत्क्रिति । इदमहं तं यलगन्तुकिरामि य

मे निच्छोयममात्यो निचखानेति निच्छोवा अमात्यो

वा कृत्या वलगाद्विचलति तानेवैतदुत्क्रिति इदमहं

तं यलगन्तुकिरामि । य मे समानो यमसमानो

निचखानेति समानोऽयमसमानो वा कृत्या वलगाद्वि-

चलति तानेवैतदुत्क्रिति । इदमहं तं वलगन्तुकि-

रामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा

असबन्धुर्वा कृत्यां वलगाद्विचलति तानेवैतदुत्क्रिति ।

इदमहं तं वलगन्तुकिरामि यं मे सजातो यमसजातो

निचखानेति सजातोऽयमसजातो कृत्यां वलगाद्वि-

चलति तानेवैतदुत्क्रित्युत्क्रियां किराभीत्यन्तत उ-

द्वपति तत्कृत्यामुत्क्रिति तत्वाङ्म्यालान् खनेत् । अन्नो

वा एषोऽन्नं नैवैतत् कृत्या मोहयति तानङ्गया संहन्-

न्ति यदाह्वयान यत्तु यदापि समीचकसादिभे प्राणाः

परः संहत्याः तान् यदाह्वयानमेषावर्धयति” “सोमा

भिषवायोपरवाणां खननं विवजुः खननस्योभयार्थता

माह इममिति । कर्णच्छिरे द्वे नासिकाच्छिरे द्वे । द्वे

वधाये भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषा वलगाः । अश्वं

खलतः ह्रस्वितवन्तः । मध्ये मध्ये प्रादेशमालान्तरानं

विहाय समचरन्ते खननप्रदेशे चरन्तः यदा तान् प्रादे-

शमालान् परिलिखेत् खननमपि परिलिखनक्रमेण

कर्म्यम् । आतायाह्वद उद्वपनेऽपि खननक्रम एव ।

अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्यान्तत्वं ततोऽधि-

कात् प्रदेगान् स्तुङ्गणस्यायत्तयादुर्वाकृमालस्यान्-

त्वम् तागङ्गया संहन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोत्तरस्य

बालराहदेशम् । अन्तःप्रदेशनिष्क्रान्तत्वपरिहाराय

संक्षेपेत् संक्षेपेते परस्पररक्षसंक्षेपं कुर्याताम्” ।

भा० “उत्तरपूर्वञ्च जुहोत्परवे” कात्या० २, ५, १२, १०,

“उपर-येयात् कर्णमयजुर्हरति” ८, १, १२,

उपरस ड० उप+नितोरसेन कवा० त० । पारदद्वारेषु मन्त्रादिषु ।

“गन्धोद्भिन्नलभ्यतालकगिलासोतोन्न टङ्गणं राजाय-
न्तकचुल्लकौ स्फटिकः शङ्खः खटी गैरिकम् । कसोसं
रसकं कपट्टिकवाबोलाय कङ्कुठक सौराष्ट्री च भता
अमो उपरसाः स्फुटस्य किंस्तुदुग्धैः” भा० प्र० । अथैषां
शोधनविधिः “स्वय्याचित्तौ वज्रकन्तः कटनी देवटालि-
का । त्रिगुणं कोषातको बन्ध्या क कसाची च बाणुकम् ।
पषामेकरसेनैव निवारैर्लवणैः सृष्ट । भावयेदङ्गुलैश्च
दिनमेकं प्रयत्नतः । ततः पचेद्गु तद्द्रावदौलायन्ते
दिनं सुप्तौः । एवं शुद्धानि ते सर्वं प्रोक्ता उपरसा हि
ये” । विगेषच । “कङ्कुठं गैरिकं शङ्खः कसोसं टङ्गणं
तथा । नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः जुलूका सराटिकाः । ज-
म्बोरवारिणा खिन्नाः जालिताः कोणवारिणा । नित्य-
मायान्यमो योज्याभिषगम्भिगेगसिद्धये” भावप्रकाशः ।

उपराग ५० उप+रन्ज-वज्र । १ समीपस्थिता स्फ-
टगुणादेरन्वहारोपे, यथा स्फटिकस्थान्तिकस्थितजवादि
गतलोहित्यं स्फटिके आरोप्यते” स चारोप उपाधि-
कृतत्वादीपाधिकः असुसुपरागमाश्रित्यैव संख्यादयः वेदा-
न्तिनश्च बुद्धिगतकर्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च
बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति “उपरागात् कर्तृत्वं चित्त-
साक्षिधरात्” वा० सू० । “पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बु-
द्ध्यापरागात् बुद्धेय याचित्ता सा पुरुषसाक्षिधरात् एत-
दुभयं न बाह्यं” यथाऽन्यथयोः परस्परसंयोगविशे-
तात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलसूर्य-
योः संयोगात् परस्परधर्मारोपसाधैव बुद्धिपुरुषयोः” प्र०
भा० “तद्गुणधारतात्” शा० सू० । “बुद्धेर्गुणैव आत्म-
नोगुणधर्मारोप इति समर्थितम्” । वीडा अपि बाह्योपरा-
गात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति सत्यन्ते तत्सर्वं तत्त-
त्तापसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरज्जो
परज्जकभावः । २ सतागुणान्तराधानरूपे वासनारूपे
संस्कारे “नामादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य” वा० सू०
“अस्यात्मनः प्रवाहकूपेणानादित्यो विषयवासना न तते बन्धः”
प्र० भा० । ३ रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्तापि ऊःदकसाक्षिधरात्
चन्द्रार्कयोस्त्वद्रूपारोप एवेति तस्य तथात्वम् । पक्ष्णश्च
राश्वजितितभूमिष्कायया चन्द्रस्य, तदभिहितचन्द्रम-
ण्डलेन च हरेर्मण्डलस्य आदानमिति सिद्धान्ते स्थितम् ।
तत्र सि० शि० पक्ष्णं कथं ? भवेदित्येतद्विद्वत्पितं यथा
“प्रवाह्नागात्तदवदधः संस्थितोऽभ्येत्त चन्द्रो भानोर्विष-
मरुदसितया आदयत्तात्मनूयः । पश्चात् सूर्यो हरि-

दिशि ततो स्फुरितस्त एव कापि च्छन् । कश्चिदपिहितो
नैव कलान्तरत्वात्” शि० । “अकांक्षचन्द्रकथा । यथा
मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चन्द्रो
ऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति । ततः
पश्चात् सूर्यः । निःसरति चन्द्रो पूर्वतो सोमो रवेः ।
अत एव कलाभेदात् कश्चिदकम्प्यतो दृश्यते कश्चिदेव न
कल्पः । यथाधःस्थे मेघे कश्चिद्दूरविन दृश्यते कश्चिद्दृश्यते
प्रदेशान्तरस्थैः । इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह” प्रमि० ।
“पर्वान्तेर्ज्ज्वलन्तसुदुर्गतिच्छमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु
पशुमतोऽष्टनिवस्तानोम् । तद्दृष्टकृत्वाङ्गिमरुचिरधोल-
स्वितोऽकिंगृहेऽतः कलाभेदादिह खलु नतिर्लम्बनं चोप-
पन्नम् । समकलकाले भूमा लगति च्छगाङ्गे नतस्तया
स्त्वानम् । सर्वे पश्यन्ति समं समकलत्वात् लम्बनावनती ।
पूर्वाभिमुखो गच्छन् वक्ष्यायान्त्यतः शशो विशति । तेन
प्राक् प्रगृह्यं पश्चान्नोक्तोऽस्य निःसरतः । भानोर्विष्व
पृथुत्वादप्युपस्थित्याः प्रभा हि सूक्ष्मग्रा । दीर्घतया श-
शिकलासतीत्य दूरं बहिर्यता । अनुपातात् तद्दृष्ट्यं श-
शिकलायां च तद्विष्वम् । भूमेहोरन्वदिशि व्यस्यः लेपः
शशिगृहे तस्मात्” शि० । “दर्शान्ताले रविं पूर्वतः पश्चमतो
वा नतं चन्द्रेण च्छमेव पश्यति भूमध्यस्थो दृष्टा, यतो
दर्शान्ते समौ भवतः । यो भूदृष्टस्यो दृष्टा स तदार्कं लक्ष
न पश्यति । यतस्तद्दृष्टिसूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति ।
अतः कलाभेदाच्चलनं नतिचोपपद्यते । चन्द्रगृहे तु ल-
म्बनल्योराभावः । यतः समकलकाले भूमा चन्द्रे लगति ।
तथा लक्षं सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं
समं पश्यन्ति । यतस्तत्र छाद्याच्छादकयोरैकैव कला
जाता । तथा भूमा तावत् पूर्वाभिमुखसर्कगत्या गच्छति ।
चन्द्रश्च स्वगत्या । स ऽपि ज्ञत्वात् पूर्व्याभिमुखो गच्छन् भू-
मां प्रविशति । तेन तत्र प्राक् सूर्यः । भूमाया निःस-
रतः पश्चान्मुक्तिः । भानोर्विष्व विपुलं पृथ्वी लघु ।
अतो भूमि सूक्ष्मग्रा भवति । दीर्घत्वेन चन्द्रकलासतीत्य
दूरं गता । तद्दृष्ट्यं अनुपातात् साध्यते । चन्द्रकलाप्रदेशे
भूमा चन्द्रविष्वे चेति सर्वं गृह्यं प्रतिपादितमेव ।
(अथ स च ग्रन्थोद्दर्शयिष्यते) इदानीं आदकनिर्णय-
माह” प्रमि० । “आदकः पृथुतरस्ततो विधोरङ्गे-
खण्डिततनोर्विषाणयोः । कुशला स सज्जती स्थितयतो
लक्ष्यते हरिणलक्षणापदे । अर्धखण्डिततनोर्विषाणयो-
स्त्रोक्षता भवति तोज्ज्वलीधितेः । स्यात् स्थितिर्नपुस्रते

लघुः पृथक् खादको दिनकृतोऽवगम्यते । दिग्देशकाला-
वरणादिभेदाद् खादको राक्षस इति भवति । यन्मानिनः
केवलगोलविद्यास्तु संहितावेदपुराणब्राह्मम् । राक्षः
कभामशङ्कलः शशाङ्कः, शशाङ्कगन्धादयतीति विवक्ष्यते । त-
तोमयः शम्भुरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतत् शि० ।
“अकच्छादकाश्चन्द्रादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः य-
तोऽर्धखण्डितस्येन्द्रोर्विषाणयोः वृष्टता दृश्यते स्थितिश्च
महती । अकेश्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः ।
स्थितिश्च लज्जो । एतत्कारणद्वयान्यथानुपपत्त्यार्कस्य खाद-
कोऽल्पः । स च लघुकालः । एवं रवौर्ध्वं खादको राक्ष-
स इति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् ।
एकस्य प्राक् सूर्यः इतरस्य पश्चात्, रवेः, कापि पक्ष-
णमस्ति कापि नास्ति । कापि दर्शनादप्यतः कापि
दृश्यतः । अतो राक्षसत्वं न पक्ष्यम् । नहि बहवो
राक्षसः एवं केचन वदन्ति । केवलगोलविद्यास्तदभिमानि-
नश्च । इदं संहितावेदपुराणब्राह्मम् । यतः संहितासु
“राक्षसो गृहः” । “सर्वाङ्गं वा अक्षरं सूर्याचन्द्रसमौ
विधाधति” भाष्यान्दिनी श्रुतिः । “सर्वं गङ्गासमं तोयं
सर्वं ब्रह्मसमं हिजाः । सर्वं भूमिसमं दानं राक्षसो
दिशकरे” इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतो विरुद्धमुच्यते ।
राक्षसविषयगतस्ततोमयो ब्रह्मवरप्रदानादभूमां प्रविश्य
चन्द्रः, चन्द्रं प्रविश्य रविः, खादयतीति सर्वागमानामविरु-
द्धम् प्रमि० । अत्र लज्जः । “पक्षणे कमलासनानुभागा-
द्गु तदन्तःशुभ्रजोऽस्य सन्निधानम् । यदतः स्फुटिवेदसं-
हितासु पक्षणे राक्षसत्वं गतं प्रसिद्धम्” । श्रीपतिः
“भूच्यायायां प्रविष्टः स्वयमेव शशिनं शुक्लपञ्चावसाने
राक्षसं प्रसादात् ससंधिगततस्मात्ततोम्योऽसदृश्यः ।
जडस्य भानुविम्बं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति विम्बं स-
सूर्यं च मासव्युपरितसमये स्वस्य साक्षित्यहेतोः” ।
पक्ष्यप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० वि० रङ्गनाथेन
दर्शितो यथा “साधोनि षट्सहस्राणि दै५०० योजनानि
विश्रुतः । विष्कम्भो मण्डलसेन्द्रोः सङ्गाथीत्या चतुःशती
४८० । स्फुटसमस्या गुणितो मध्यमगोष्ठोऽसुतो । रवेः
स्वभगवत्पक्षः शशाङ्कभगणोऽसुतः” सू० वि० । “सूर्यस्य
मण्डलस्य गोलरूपविम्बस्य विष्कम्भोऽव्यासः । दै५०० यो-
जनानि, चन्द्रस्य गोलकारविम्बस्य ४८० योजनानि
व्यासः” “व्यासस्यैव गणिते विम्बस्य व्यासः” रं० ना०
“शशाङ्ककथागुणितो भाजितो वार्किककथा । विष्क-

म्भस्य चन्द्रकथायां तिथ्यामा मानलिपिकाः” सू० वि० ।

“सूर्यस्य विष्कम्भः दै५०० प्रागुक्तः सप्तो व्यासः स्वभगवत्
सूर्यभगवत्कर्तुं गणितचन्द्रभगवत्कर्तुं वायवा चन्द्रकथाया
मण्डलमाण्या गुणितः सूर्यकथाया पञ्चमाण्या भक्तचन्द्र-
कथायां चन्द्राधिष्ठिताकाशगोले सूर्यव्यासः सप्तो भ-
वति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयो-
र्विम्बव्यासप्रमाणकला भवति । अतोपपत्तिः । यदा चक्र-
कलाभिश्चन्द्रकथायोजनानि तदैककलायां कामीति चन्द्रक-
थास्थितैककलायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्व-
कथायां स्थितत्वात् सप्तचन्द्रविम्बव्यासयोजनानि पञ्च-
दशभक्तानि चन्द्रविम्बव्यासकला भवति । एवं सूर्यक-
थायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति सप्तसूर्यव्या-
सस्तैर्भक्तो व्यासकला भवति । तत्र सूर्यस्य लोर्कदू-
रान्तराश्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तान्तरेण
दर्शनाभावाच्च चन्द्रकथाप्रमाणेन सूर्यविम्बव्यासः यदि सूर्य
कथायाऽयं तदा चन्द्रकथाया कः? इत्युपातेन गणिताय-
मवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुचन्द्रकथायां सूर्यम-
ण्डलावस्थानं सूर्यपक्षणे चन्द्रस्य खादकत्वानुक्तिप्रसङ्गात्
अथ सूर्यसप्तव्यासयन्त्रभगणभक्तस्वकथारूपचन्द्रकथाया
भक्ता इति स्वकथारूपगुणहरयोर्भावात् सूर्यभगणगु-
णितचन्द्रभगणभक्ता इति पूर्वं कथयोरनुक्तेरयं प्रकारो
सुख्यत्वात् प्रथमसंज्ञितचन्द्रकथासिद्धसूर्यविम्बव्यासः
पञ्चदशभक्तः सूर्यविम्बव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नम्” रङ्ग०
“स्फुटेन्भुक्तिर्भूव्यासगुणितो मध्यगोष्ठोऽसुतो । लब्धं सूची
महीव्यासस्फुटाकश्चव्यासान्तरम् मध्येन व्यासगुणितं
मध्यार्कव्यासभाजितम् । विधोष्य लब्धं सूच्यां तु
ततो लिप्तास्तु पूर्ववत्” सू० वि० ।

“सप्तो चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणितो मध्यगोष्ठोऽसुतो
गत्वा भक्ता फलं सूचीसंज्ञं स्यात् । भूव्याससप्तसूर्य-
विम्बव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रविम्बव्यासेन ४८०
योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यविम्बव्यासेन दै५००
योजनेन भक्ता फलं सूच्यां प्राक्सिद्धायां
न्यूनीकृत्य तत्काराच्छेषं तमः भूच्यायाद्वयं योज-
नात्माकं भावावस्थाम् इति कायायास्तपस्वतात् । अस्य
कथात्मकं मानमाह । लिप्ता इति । पूर्ववत् तिथ्या-
मा मानलिपिका इति पूर्वोक्तेन भूच्यायायाः कलाः
कायाः । अतोपपत्तिः । “भूव्यासहीनं रविविम्बमिन्द्रक-
थोक्तं भास्वरकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलमेव हीना

भवेत् कृपाविकृतिरिन्द्राग्रे' इति मि. गि० उक्ता तत्र
४२०० भूयासोनस्य रविबिम्बस्य दै५०० स्वत्यान्तराङ्गीका-
रेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूप-
स्पष्टेन्द्रयोजनकर्णो गुणः । तद्वग्न्ययकर्णो हरः ।
तत्रैतत्खण्डस्य कलाकारणार्थं त्रिज्यागुणचन्द्रकर्णस्तादयो
हर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नायात्
त्रिज्यामध्यन्द्रयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हर पञ्चदश
पृथक्कृतः । अथोऽविशेषो भूयासहीनमध्याकैबिम्बयो-
जनानां रविस्पष्टगतिमध्यगतौ गुणहरो । चन्द्रसूर्य
योजनकर्णोऽपि क्रमेण गुणहरो । तत्र कर्णस्थाने ला-
घवात् तयोर्विम्बयोजनानि गृह्यन्ताम् । यद्यपि सूर्य
चन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णोऽनुसारित्वाभावाद्बिम्बयोजनपक्ष-
मनुचितः तत्राप्यत्यन्तराङ्गीकारेण तददोषः । इन्द्रव्या-
सार्कव्यासयोर्मध्योक्तकलाभूषणगुणिता महीमण्ड-
लभाजिता तत्कर्ण इति । तत्कलाव्यासार्धत्वे तु सुत-
राम् । तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनपक्षे मध्याक्यो-
जनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति
सिद्धम् । न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरो भू-
व्यासमध्याकैबिम्बयोजनान्तरस्योत्पत्तौ न केवलं विम्बेति
भूवासस्तादयो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वा-
च्यम् भगवता स्वत्यान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थित
सौवाङ्गीकारात् । महीव्यासस्तु तार्क्यवधानान्तरमित्युक्त्वा
मध्यस्फुटपटस्योभयत्वान्तेनाकिञ्चनवसिधधानेन च सूर्य
बिम्बस्फुटरीत्येव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेः । व्यर्थत-
त्खण्डसिद्धं फलं भूयासाहीनं भूमायोजनानि । तत्र
कलाकारणार्थं भूवासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुण्य स्पष्ट-
चन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयो-
जनकर्णो हरः । तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णो गुणहरो
गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणह-
राविति सूच्युक्तोपपत्ता । भूमायाः सूच्युत्कारत्वात्
प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूमायोजनात्मिका सा
पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम् । यदितु भूवास-
हीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्तेः प्रथममेव स्प-
ष्टार्कबिम्बपक्षेण तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वाप्रसिद्ध्या म-
हीव्यासस्तु तार्क्यवधानान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक् ।
वरन्तु तदा भूवासोनाकैबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगतौ हर-
गुणायवशिष्टौ वाच्यावपि भगवता स्वत्यान्तरत्वादनुक्तौ ।
न चातुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णान्वेन गृह्यन्तौ न

स्फुटाविति मध्यस्फुटगतौ हरगुणायवत्युक्तौ नोक्ताविति
वाच्यम् । चन्द्रस्पष्टयोजनकर्णरूपपक्षेनोत्पन्नमध्या-
सस्तुक्तत्वापत्तेः । न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृह्यते
मङ्गलरमतः स्पष्टत्वेन तस्य पक्षे सूच्युपपत्ता सूर्यक-
र्णस्य मध्यत्वेन गृह्यतेत्यस्यान्तरमिति वाच्यम् । मध्या-
कैबिम्बयोजनपक्षेण स्फुटार्कव्यासात्तुपपत्तेः । न चो-
भयत्वागृह्यते प्रत्येकमस्यान्तरमपि मङ्गलरमत एकत्र
सूर्यगतपक्षेण सूचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात्
पूर्वं सूर्येविम्बस्य सूर्यस्पष्टगतौ गुणहरो न महीव्यासस्य
प्रान्ते त्वमयोरिति स्थूलस्फुटविनिगमने त प्रान्ते सूर्य
गतिपक्षेण सौवाङ्गीकारः । अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य
चन्द्रगतिपक्षेण सूच्युक्तान्वेन द्वितीयखण्डस्य भूवासो-
नस्तुटारविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिपक्षेण सूचितमिति न
क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिपक्षेण मानाभा-
वात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथापि चन्द्रगतिपक्षेणा-
पत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूवासस्तदा चन्द्र-
स्पष्टगत्या क १ इति भूवासरूपं खण्डं स्पष्टं सवीर्यमन्तं
यदा सूर्यबिम्बप्रसाधेनापरं भूवासोनस्तुटारविबिम्बखण्डं
तदा चन्द्रबिम्बप्रसाधेन किमिति स्पष्टं द्वितीय खण्डं
तयोः स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूमेति सर्वमुपपन्नमिति निर-
स्तम् । उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्ट-
त्वत्वाप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेः १०० ना० ।

अथ चन्द्रार्कपक्षेणद्वयसम्भवमाह ।

‘भानोर्भाधे महीकाच्या तत्तुल्योऽर्कसमःपि वा । ग-
याङ्कपाते पक्षेण कियद्भागाधिकोनके’ सू. सि० ।
‘सूर्यात् सकाशात् षट्भानरे भूकाच्या सूर्यापरदिक्ता ।
तत्तुल्ये षड्भाकैरूपच्छायास्तोदिना समे चन्द्रपाते अपि
वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं पक्ष-
णम् । ननु समत्वाभावेऽपि पक्षेणमित्यत एवेत्यत आह
कियद्भागेत्यादि । षड्भाकादिकोऽहो कतिपर्यैर्भागाधिके
ऊनेऽपि चन्द्रपाते पक्षणम् । तथा च न क्षतिः । भा-
गाचन्द्रपक्षेण द्वादश, सूर्यपक्षेण तु नतांशपक्षं समंस्वागतं
समेत्वापाततः । अलोपपत्तिः । षड्भाकैरेणानाकान्यतर-
तुल्ये चन्द्रपाते शराभावचन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् । तदा चन्द्रो
भूकाच्यायां भवतीति पक्षणम् । यत्र शरसम्बन्धेऽपि माने-
क्यखण्डादले भूकाच्यायां सखण्डैकदेशस्य सत्त्वेन पक्ष-
णम् । यत्र शराभावे मानैक्यखण्डाद्युत्पन्नशरे च चन्द्र-
सखण्डं सूर्यसखण्डस्य आर्कादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति

स स्तोतोऽतः सव्यगुक्तसपञ्चमं ॥ १०॥ तत्र गृह्यकान्
“स्तुत्यो राश्यादिभिः स्यातामसावास्यान्तकालिकौ” ।
सूर्येन्दौ पौर्णमास्येने भाद्रे भागादिकैः समौ ॥ सू० सि० ॥

“असावास्यान्तकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः
समौ भवतः । पौर्णमास्येने भागादिके तस्यौ सूर्य-
चन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम् । तथा चासान्ते सूर्यचन्द्रयो-
रेकलोध्वाधरान्तरेण सप्तात् सूर्यग्रहणम् । पौर्णमा-
स्येने चन्द्रभूभयोरेकत्वावस्थनाञ्चन्द्रग्रहणम् । एतेन पर्व-
स्तौः ॥ शाङ्गपातइत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातां द्वौ न याच्या
विति सूचितम् एतच्छोकस्य ईयस्यापत्तेः । अत्रोप-
पत्तिः । अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः परापरान्तराभावेन
योगात् तस्यौ सूर्यचन्द्रौ, पौर्णमासे भवकाधान्तरत्वात्
षड्भाङ्गान्तरे भागादिसमाविति ॥ १०॥

“गतेष्वपर्वनाडीनां स्वफलेनोनयुते । समलप्री भ-
वेतां ता पातस्तात्कालिकोऽन्वया” सू० सि० ॥

अथ पर्यान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां संधनमाह ।

“तां सूर्यचन्द्रौ गतेष्वपर्वनाडीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ
तत्कालाङ्गतां पृथ्वा वा दशान्तपरिमानान्यतरघटिका
जासां स्वफलेन स्वगतिस्वस्येन यत्फलम् । ‘इष्टनाडी-
गुण्या भक्तिः पृथ्वा भक्ता कलादिकम्’ इति सध्याधिका
रोक्तेनातीतम् । तेन गतेष्वक्रमेणोनयुते तत्र समकालौ
स्त । यद्यपि समांशविति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्य-
न्तीयसाधौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलाविव्यक्तम् ।
यातः स्वगत्यत्पक्षफलेनान्यथा गतेष्वक्रमेण युतेनस्तात्का-
लिकः पर्यान्तकालिकः स्यात्” १०॥

अथ प्रागुक्तानां विधानां प्रयोजनमाह “छाटकोभा-
स्कारस्येन्दुरधःस्थो धनवद्भवेत् । मूखायां प्राक्कुलचन्द्रो वि-
शत्यस्य भवदसौ” सू० सि० ॥ “सूर्यमण्डलस्याच्छादकचन्द्रः
स्यात् । नन्वाकाशे हयोः सप्तेन सूर्य एव चन्द्रस्य छाटक’
कथं ? न स्यादित्यत आह अथ स्य इति । वक्ष्यमाणकला-
ध्याये सूर्यं कस्तोऽधःकलायत्वाञ्चन्द्रस्येवाच्छादकत्वम् । न
हृत्सूर्यस्याच्छादको येन सूर्यचन्द्रस्य छाटकः, ननु विनैकत्वाय
स्थानं छादनं न भवत्यत आह । चनवदिति । गणा-
धस्थो मेव सूर्यस्याच्छादको भवति तथा चन्द्रो भवती-
त्यर्थः । प्राक्कुलः पूर्वोभस्यो मूखचन्द्रो मूखायां
प्रति प्रविशति । अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूभा-
दिका भवेत् । तथा च सूर्यग्रहणं सूर्यचन्द्राविव्ययोः
प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूभाविष्ययोः प्रयोजनमिति

भावः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो दर्शान्ते सूर्यादधो भव-
तीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छाटकः । बुधशुक्रयोस्तु मण्डला-
न्त्यत्वाच्चाच्छादकत्वम् । चन्द्रस्याधो यद्भाभावात् षड्भा-
न्तरे भूय्या प्रतिबद्धाः सूर्यकिरणाश्चन्द्रगले न पतन्ति ।
अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूभाया प्रवेश इति चन्द्रस्य भूभा-
च्छादिका ॥ १०॥ अथ यासानयनमाह “तात्कालिकेन्दु-
विशेषं छाट्याच्छादकमानयो । योगार्थात् प्रोक्तं यच्छेषं
तावच्छेषं तदच्यते” सू० सि० ॥ “यच्छाट्यात् स छाट्या सूर्य-
ग्रहणे सूर्यचन्द्रग्रहणे चन्द्रः । यच्छाट्यात् स छाटकः ।
सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूमे । तयोः पूर्वोन्नीत
मानानयोरैकस्याधीनं तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्त प्र-
कारेण साधितं विशेषं कलादिक विशेषो यदवशिष्टं तत्-
प्रमाणकम् कल्पं छाटकेन छाट्यस्य यावान्मण्डलप्रदेश
आच्छादितस्तत्वावतप्रदेशात्मकं यासरूपं ग्रहणतत्पक्षः
कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । छाट्याच्छादकमण्डलनेमियोगे
ग्रहणाद्यानरूपे मण्डलकेन्दुर्योरन्तरं स्वविष्वक्संख्ययोग-
रूपं विष्वस्य व्यासमानात्मकत्वात् । तत् स सप्तत्वाज्ञा-
वाञ्च योगार्थरूपं हृतम् । ततो यथा प्रवेशस्तथा पाशो
भवतीति पर्यान्ते छाट्याच्छादकयोर्विशेषोपान्तरितत्वात् तदूने
विशेषे मण्डलयोगस्तदनरसितं स एव यास ॥ १०॥

अथ सम्पूर्णं नयग्रहणज्ञानं यद्ग्रहाभावाज्ञानं आह

“यद्ग्रहात्मधिके तस्मिन् सकलं न्य नमन्यथा । योगार्था-
दधिके न स्याद्विशेषे ग्राहसम्भवः” सू० सि० ॥

“तस्मिन् कल्पमानेऽधिके ग्राहमानाधिके यद्यस्मात् कार-
णाङ्गात्मानमस्ति । अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं गृह्यं
भाति । अन्यथा ग्राहमानाङ्गान्ते ग्रासे न्य नं यास्त-
मानान्तर्गतं ग्रहणं स्यात् । मानैक्यसंख्याद्विकेऽधिके
सति न याससम्भवः ग्रहणं न स्यात् । अत्रोपपत्तिः ।
याङ्गमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूनं न्यूनं
मानैक्यसंख्यादधिके विश्वे मे मण्डलस्य ग्राहसंख्याङ्ग-
वाभावः” १०॥

अथ स्थित्यर्थविषयार्थं आह । “याङ्गयाङ्गकसंयोग-
विद्योगो दलितौ पृथक् । विश्वेऽपवर्गहीनाभ्यां तद्गोम्या-
समे पटे । वक्ष्या सङ्गुल्य सूर्येन्दोर्भुजान्तरविभाजिते ।
स्यातां स्थितिविषयार्थं नाडिकादिफले तयोः” सू० सि० ॥

“याङ्गग्राहकमानयोर्योगान्तरे आधितं पृथक् स्वा-
नान्तरे स्याद्ये । अयमिमांशयां कदाचिदगुह्यत्वसम्भव
युगः क्रियाधमेतयोरावश्यकत्वात् । तद्गोम्यां योगार्था-

नरार्थयोर्गोभ्यां विष्णोपगमेष वर्जिताभ्यासुभे द्वे मूले
 वक्ष्या गुणयित्वा स्वयं चन्द्रयोर्गत्वनरकलाभिर्भक्तौ तयो
 र्ने गवियोगयोः स्थाने वक्ष्यादिभक्तौ क्रमेण स्थित्यर्थविम-
 र्दार्धे भवतः । अतोपपत्तिः । ग्रहणारम्भाद्ग्रहणानप-
 र्यन्तः यः कालः स स्थितिः सञ्ज्ञः । तस्य द्वे खण्डे, एकं
 ग्रहणारम्भान्मध्यग्रहणपर्यन्तं, अपरं मध्यग्रहणं ग्रहणानप-
 र्यन्तम् । तत्र विम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्मः
 स्वर्गमोक्षकालिकयोः भुजः स्वर्गमोक्षान्यतरकालिकशरा-
 ग्रमध्यकालिकशरामुद्योरनरं परापरं कोटिरिति तत्ख-
 ण्डसाधकं ज्ञेयम् । एवं सम्मर्गग्रहणे सम्मलनोन्मी-
 लनकालयोरनरकालोविमर्दस्तत्र मध्यग्रहात् सन्मीलनो-
 न्मीलनकालावधिसखण्डे तत्साधकं काट्याच्छादकमण्डल-
 केन्द्रयोरनरं विष्णोपपत्तेः परापरं कोटिरिति ज्ञेयम् ।
 सन्मीलनं काट्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः । उन्मीलनं
 तु काट्यमण्डलाच्छादितसम्पर्गकाट्यमण्डलस्य निःसर-
 णारम्भः । तत्र स्वर्गमोक्षसन्मीलनोन्मीलनकालानामप्रा-
 नाभ्याम्यकालिकविष्णुपग्रहणम् । भुजकर्णयान्तरपदं को-
 टिरिति पूर्वोक्तोक्तमुपपन्नम् । काट्याच्छादकमण्डलके-
 न्द्रयोः परापरान्तराभावे मध्यग्रहणसम्भवाच्छाट्याच्छादक-
 युतिर्मन्त्ररक्तकालाभिर्वटि वटिचटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः
 का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दसखण्डे । तत्र चन्द्रग्रहणे
 भूभामतेः स्वर्गमन्त्रहरोधात् स्वर्गगतित्वमित्युपपन्नं हि-
 तीयसोकोक्तम् ॥ २० ॥

अथ स्थित्यर्थविमर्दार्धे असङ्गतं साध्ये इत्याह । ‘स्थित्य-
 र्धनाडिकाभ्यासा गतयः वटिभाजिताः । लिप्तादि
 प्रगृहे गोभ्यां मोक्षे देव पुनः पुनः । तद्विष्णोः
 स्थितिद्वयं विमर्दार्धं तथाऽसङ्गतम् । संसाध्यमन्यथा पाते
 तद्विप्तादि फलं स्रक्तम्’ ॥ २० ॥

‘स्वयंचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्थवटीभिर्गुण्यताः वक्ष्या
 भक्ताः फलं कदादि प्रगृहे स्वर्गस्थित्यर्थनिमित्तं स्वयंच-
 न्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्थनिमित्तं स्वयंचन्द्रयो-
 र्देयं बोध्यम् । चन्द्रपाते तद्विप्तादि फलं स्थित्यर्थवक्ष्यामीतं
 कदादिपूर्वं फलं स्रक्तं स्वगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रगृह-
 स्थित्यर्थनिमित्तं बोध्यं मोक्षस्थित्यर्थनिमित्तं हीनमि-
 त्यर्थः । तद्विष्णोः सात्त्विकचन्द्रपाताभ्यामानीतशर-
 कलाभिः कलाणां बहुलाद्विष्णोरेति बहुवचनम् ।
 विष्णोपाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्थितिद्वयं भाष्यं
 प्रत्येकं पुनः पदं स्वर्गस्थित्यर्थवत्सङ्गं, द्वितीयं मोक्षस्थित्य-

र्थवत्सङ्गं पुनः पदम् । तेन स्वर्गस्थित्यर्थार्थाधितचन्द्र-
 पाताभ्यामानांतयरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्वर्गस्थित्यर्थं संसा-
 ध्यम् । मोक्षस्थित्यर्थार्थाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण
 पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्थं साध्यमित्यर्थः । तन्मोक्षमवस-
 ङ्गाद्वारं स्वर्गस्थित्यर्थानांतचाखनेन मध्यकालिकौ
 चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाख्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्वर्ग-
 स्थित्यर्थमस्मादप्युक्तं तदा स्वर्गस्थित्यर्थमवं यावदविशेषः ।
 एवं मोक्षस्थित्यर्थानांतचाखनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपाता-
 वुक्तरीत्या प्रचाख्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्थ-
 मस्मादप्युक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्थमवं यावदविशेष इत्यर्थः ।
 ननु स्थित्यर्थविमर्दार्धयोरेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमव-
 स्रक्तं साध्यमिति मोक्षमित्यत आह विमर्दार्धमिति । तथा
 च स्वर्गमोक्षस्थित्यर्थसाधनरीत्याऽसङ्गतयावदविशेषज्ञावत्
 स्वर्गमर्दार्धं मोक्षमर्दार्धं च संसाध्यम् । तथा हि स्थि-
 त्यर्थनाडिकाभ्यासा इत्यत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहात् स्वर्ग-
 मर्दार्धमोक्षमर्दार्धं साध्ये । आभ्यां प्रत्येकमवस्रक्तं स्वर्गम-
 र्दार्धमोक्षमर्दार्धं स्मृते स्तः । अतोपपत्तिः । प्रागुक्तं ज्ञेयं
 स्वर्गमोक्षसन्मीलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्म-
 ध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्थं मर्दार्धं चातो मध्यका-
 लात् तदनन्तरे पूर्वाग्रिमकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्का-
 लवर्जितचन्द्रपाताभ्यां विष्णोपपत्ताकालिको भवति परं
 स्थूलः स्थूलस्थित्यर्थानामातोतत्वात् । अतोऽस्मादानीतं
 स्थित्यर्थार्धं पूर्वमेतद्वया स्फुटमपि स्थूलमित्यवस्रक्तं स्फुटम-
 मिति । तत्र सन्मीलनोन्मीलनकालयोरकाशस्वर्गमोक्ष-
 सम्भवात् स्वर्गमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम् ॥ २० ॥

अथ मध्यग्रहणस्वर्गमोक्षकालानाह । ‘स्फुटतिचतु-
 शाने तु मध्यग्रहणमादिपेत् । स्थित्यर्थनाडिकाहीने
 ग्रासो मोक्षस्तु संशुते’ ॥ २० ॥

‘स्फुटतिचतुशकावे तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः ।
 मध्यग्रहणं ग्रासोपचयवसमाप्तिं कथयेत् । मध्यग्रहणसम्ब-
 द्धेन मध्यस्वर्गचन्द्र गीतमध्यतिप्राप्ते तत्सम्भव इति कस्य-
 चिद्भ्रमसङ्कारवर्धं स्फुटति स्थित्यर्थवटिकाभिन्ने तिथ्यन्त-
 कावे ग्रासः स्वर्गः । संशुते स्थित्यर्थवटीभिर्युते तिथ्यन्तकावे
 मोक्षः । तुकारः स्वर्गमोक्षस्थित्यर्थार्थां स्वर्गमोक्षकाला-
 यिति विषयव्यवस्थार्थकः । अतोपपत्तिः । तिथ्यन्तकावे
 काट्याच्छादकयोः परापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो
 बावान् भवति ततः पूर्वाग्रिमकालकोन्मन एवातोऽत्र
 मध्यग्रहणमाह । मध्यग्रहणकालात् हि स्फुटं स्फुटं

घटाभिः स्पर्शः । अग्निमन्त्रे मोक्षस्थित्यर्थघटीभिर्भोजः ।
स्थित्यर्थयोस्तदन्तरूपत्वेन सिद्धे ।” र० ना० ।

अथ समर्पणग्रहणे निर्मोक्षनीलोत्तनकावायवाह
“तद्वदेव विमर्शार्थनाडिकाहीनसंयुते । निर्मोक्षनी-
लोत्तनकाख्ये भवेतां सकलग्रहे” सू० सि० ।

“समर्पणग्रहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्थोनाधिके ति-
ग्रन्ते स्पर्शमोक्षो तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्वत्तरीतिव्यु-
दासः । स्पर्शविमर्शार्थमोक्षविमर्शार्थघटीभ्यां क्रमशो न
युते तिग्रन्ते क्रमः । निर्मोक्षनीलोत्तनसंयुते स्याताम् ।
अलोपपत्तिः । मर्शार्थस्य मध्यकालात् तदन्तरूपत्वेन
तद्वत्ता भवेत् तस्मिन् क्रमस्य निर्मोक्षनीलोत्तने समर्पण-
ग्रहणे एव भवति । न्यूनग्रहणे तत्स्वरूपव्याघातात्
नदभ्यः ।” र० ना० ।

अथैकं च द्वाग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह ।
“इदनालोक्तिनेन स्थित्यर्थोनाकिचन्द्रयोः । भुक्त-
नरं समाहृत्यात् पञ्चाग्रां कोटिलिपिकाः” सू० सि० ।
“स्यवन्द्योग्यनरं कलात्मकं ग्रहणारम्भाद्या इष्ट-
घटिका, स्पर्शस्थित्यर्थव्यञ्जनविमर्शनाभिहृत्नेन स्पर्शस्थित्य-
र्थेन गृह्यते । अस्यात् घटिविभक्त्याग्राः कोटिकला
भवन्ति । अलोपपत्तिः । इष्टकाले कालात्कालमण्डल-
केन्द्रयान्तरं विशेषरूपेण कोटिरिति काले इष्टकाल-
स्पर्शस्थित्यर्थघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्-
शकालिककोट्याः स्थित्यर्थघटिकानां सिद्धत्वात्” र० ना० ।

“भानोग्रहे कोटिलिप्रा मध्यस्थित्यर्थसङ्गुणाः । स्फु-
टस्थित्यर्थसङ्गताः स्फुटाः कोटिकलाः कृताः” सू० सि० ।

“अथात्र सूर्यग्रहणे विशेषमाह । सूर्यस्य ग्रहणे
उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यग्रहणोक्तस्य स्थित्य-
र्थानीतस्थित्यर्थेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्थेन सूर्यग्रह-
णधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्यटाः कोटिकलाः सूर्य-
ग्रहणतत्त्वसङ्गताः । अलोपपत्तिः । सूर्यग्रहणे स्पर्श-
मोक्षान्तरमध्यकावयोरन्तरस्य स्थित्यर्थत्वात् तस्य च स्फ-
टयरोद्भूतस्थित्यर्थसम्माननरूपसंस्कारमित्यत्वात् स्फट-
स्थित्यर्थानुवृत्त्या उत्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अपेक्षिताव
स्फटयरोद्भूतस्थित्यर्थानुवृत्त्याः । एतत् कोटिसम्बन्धं ज्ञेयम्
स्थित्यर्थज्ञानार्ग्यत्वात् । स्फटस्थित्यर्थस्य सम्माननरूपसं-
स्कारावृत्तिप्रसङ्गः । अतः स्फटस्थित्यर्थेनैता आनीताः को-
टिकलास्तदा स्फटयरोद्भूतस्थित्यर्थमध्यकालस्थित्यर्थेन का ?
इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः र० ना० । “येनो भुजस्त-

योवर्गयुतेर्मूलं” अवस्तु तत् । मानयोगार्थतः प्रीत्य-
ग्रासस्तात्कालिको भवेत्” सू० सि० ।

“अथेदग्रासानयनमाह । येनो विशेषो भुजः को-
टिभुजयोः कर्षसापेक्षत्वादाह तथोक्तिरिति । कर्षस्तु तयोः
कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्षयोगात्मकं
मूलं ग्राह्यपाहकमानक्याधीद्विशेष्यं येषं तत्कालिकः
कल्पितेकालसम्बन्धो ग्रासोऽवान्नरग्रासः स्यात् । अलो-
पपत्तिः । ज्ञेयं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्य-
अण्डस्य कर्षत्वात् ज्ञेयं योऽन्यथोक्त्यादावधित्वादिकर्षोऽनं
मानैक्यस्य सङ्गमितग्रास एव र० ना० । “मध्यग्रहणतत्त्वोच्च-
मित्वादाधीद्विशेष्येत् । स्थित्यर्थोनाधिकेन प्राप्त्व-
च्छेषं तु मौक्तिके” सू० सि० । “अथ मध्यग्रहणानन्तरमित्वा-
सानयनमाह । “मध्यग्रहणकालादूर्ध्वमननरम् । चकारो
विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्तिकान्यो-
क्तकालसम्बन्धात् स्थित्यर्थीति । न स्पर्शस्थित्यर्थीति । विशेषयेत्
गणक इति कलौषः । येषं कोटिलिप्रादिग्रासानय-
नानां गणितकर्म प्राप्नुवन्त्यनरं समाहृत्यादित्युक्तप्र-
कारेण कुर्यात् । मौक्तिके मौक्त्यस्थित्यर्थान्तरितेकाले
तुर्विशेषे ग्रासः शेषवर्तिता ग्रासोऽवान्नरग्रासो भ-
वति । न पूर्ववद्वत् । अलोपपत्तिः । मध्यग्रहणात्
पूर्वमित्वाकालस्य ग्रहणारम्भाधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्थसम्बन्ध-
त्वादान्ते ग्रास उपचयात्मकः । नावशिष्टः । अवशिष्ट-
मण्डलस्य शुद्धत्वेन गृह्यत्वासम्भवात् । एवं मध्यग्रह-
णानन्तरमित्वाकालस्य मौक्त्यस्थित्यर्थान्तरितत्वाद्ग्रासोऽनीतो
ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धिबन्धदर्शनात्मकः । गृह्यत्वा-
भावात्” र० ना० । “ग्राह्यग्राहकयोर्धार्म्योऽध्याः सख-
सखिपिकाः । तद्वर्गात् प्रीत्यग्रासस्तात्कालविशेषस्य कति
पदम् । कोटिलिप्रा रवेः स्फटस्थित्यर्थेनाहता कृताः ।
मध्येन लिप्रासनाद्या अतिवद्ग्रासनाडिकाः” सू० सि० ।
“अथाभेदग्रासादिकालानयनमाह कालात्कालमण्डलमण्डल-
कालिकविशेषस्य वर्गं विशेष्यं येषस्य मूलं कोटिकलाः ।
सूर्यग्रहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य ग्रहणे इति शेषः
भानोग्रह इति पूर्वसङ्केतः । उक्तप्रकारेण याः कलास्तदा
मध्यग्रहणकालस्य स्पर्शमोक्षान्तरमध्यकावयोरन्तरस्य स्फट-
स्थित्यर्थेन गृह्यताः । स्फटयरोत्पद्यस्थित्यर्थेन मध्यमेन भक्ताः
फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिवत् स्थित्यर्थधामनीत्या ।
“वक्त्राः शत्रुस्य सूर्येनोभूतानन्तरविभाजिताः” इत्युक्तेन

तासां कोटिकलाणां घटिका यास्ता अमीष्टग्राससम्बन्धितघटिकाः अर्थसोक्तान्यतरस्थितधर्मान्गताः क्रमेण मध्यगृह्यान्वेया गता वा भवन्ति । अतोपपत्तिः पूर्वोक्तव्याख्यायात् सुगमतरा । परन्तु खामीष्टग्रासकारिकाय-
रक्षाने कृच्छम् । तच्छराक्षाने मध्यकारिकायगृह्येन खलम् । अतएव भास्कराचार्यैः “काव्यधामने तत्काल-
वाचने सङ्गः स्फुट इत्युक्तमिति” रक्तम् ।

अथ वक्ष्यमाणगृह्यपरिलेखोपयुक्तवचनानवयनाह ।

“नक्तान्तज्ययाध्याया लिज्याप्रा तस्य कार्यकम् ।
वचनांशाः सौख्ययाध्याः पूर्वापरकपाखयोः । राशि-
लययुताङ्गाङ्गात् क्रान्त्यैर्दिक्षुसम्युताः । भेदेऽनराज-
ज्या वचना सप्तत्यङ्गुलभाजिता” सू० वि० ।

“यत्कारिका वचनं कर्तुमिष्टं तात्कारिकं गतं, च-
न्द्रगृह्ये चन्द्रस्य, सूर्यपञ्चमे सूर्यस्य धाम्बम् । तद्यथा
खोदयात् खासाङ्गतयेषघटिकाः खदिनार्धोन्नताः
खदिनार्धाङ्गनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति । त-
च्च न वतिगुणं खदिनार्धभक्तं भतार्थास्तेषां ज्या नत-
ज्जेत्यर्थः । खदेयाचांयज्यया गुणिता लिज्यया भक्ता
फलं घटुः कलात्मकं घटिभक्तं पूर्वापरकपाखयोः पू-
र्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वचनांशा भवन्ति ।
यत्कारिका वचनं तात्कारिकाङ्गुलाङ्गाद्विलययुतात्
वायनांशाद्यै क्रान्त्यैर्घातैर्दिक्षुसम्युतास्तेषां ज्या, भेदे
भिन्नदिक्षोऽनरात् क्रान्त्यै वचनांशयोऽनराज्या सप्त-
त्यङ्गुलेभक्ता येषदिका । अङ्गुलात्मकत्वेन हरखोद्देशाद-
ङ्गुलादिका वचना भवति । अतोपपत्तिः । समष्टत्त
पूर्वापरदिक्षुभ्यः क्रान्तिवत्पूर्वापरदिक्षो वायता-
नरेण वक्षिता उत्तररक्षां दक्षिणरक्षां वा वचनांशाः ।
तदानवनाथे प्रथमतः समष्टत्तगृह्यदिग्भ्यो विपवदृ-
ष्टसद्विधो यावतान्तरेण वक्षिता दक्षिणोत्तरयोऽदा-
खवचनम् । तथा हि समष्टोत्तरवदृष्टं गृह्यिच्छस्यं स-
मविषवदृष्टस्योर्ध्वं जगत् तत्प्रदेशाज्जगत्तान्तरे प्राच्यो-
रन्तरं वचनं तत्तुल्यमेतेतरदिशामन्तरं पूर्वकपाखस्य-
पक्षे समष्टत्तप्राचीतो विपवदृष्टत्तप्राच्या उत्तराङ्गुलम् ।
पश्चिमकपाखस्ये तु समष्टत्तप्राचीतो विपवदृष्टत्तप्राच्या
दक्षिणत्वाद्दक्षिणम् । तत्र क्षितिकस्ये गृहे तदन्तरमर्धा-
यत्तुल्यम् । आस्योत्तरवदृष्टस्ये पक्षे तदन्तराभावः । अतो
यदि लिज्याद्वयसा नतकावज्ज्याऽज्ज्याद्वयसावचनज्या
अदृष्टनतज्याया केत्यनुपातागताखज्याया धतुराद्यं वचनव-

क्षुपपचम् । द्वितीयं तु विपवदृष्टसदिग्भ्यः क्रान्ति-
वत्सद्विधो यावतान्तरेण वक्षिता दक्षिणोत्तरयोऽदाख-
वचनम् । तथा हि समष्टोत्तरवत् पक्षिच्छस्यं विपवदृष्टस्ये
यत्तवचनं जगति तत्तुल्यानाङ्गुलार्धंयान्तरे यत् खान
तद्विषयताची । तथा पक्षिच्छस्यं लिभान्तरितक्रान्तिवत्स
प्राची यदन्तरेण तदाद्यनं वचनम् । तत्तुल्यमेतेतरदि-
शामन्तरम् । उत्तरायणस्ये पक्षे उत्तर दक्षिणाव-
नस्ये पक्षे दक्षिणम् । तत्तु अयमसम्यग्भावात्तत्तु
गोचरस्यै परमक्रान्तिवत्तुमतः स लिभक्रान्तिवत्तु
सलिभपक्षगोलद्विभक्तियुपचं राशिलययुताङ्गाङ्गात्
क्रान्त्यै रिति । इयार्धकनयोरेकदिक्षो समष्टत्तप्राचीतं
क्रान्तिवत्तप्राची तद्योगकृत्तुटवचनान्तरेण वचनार्दि-
भवति । भिन्नदिक्षो तु वचनान्तररूपस्फुटवचनान्तरेण
शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवचनज्या लिज्याद्वये
अप्ये परिलेख एकोनपञ्चाशन्तव्याधर्षदृष्टे द्यार्धं
लिज्याद्वये यदीयम्, तर्दकोनपञ्चाशन्तव्या केत्यनुपाते
प्रमाथेच्छेयोरिच्छापवर्तनाद्वरस्यानेधोऽवयवत्वात् सप्त-
तिः । अतो दिक्षुसम्युताः द्यार्धयुपचम्” रक्तम् ।

अथ कलात्मकविन्विषेपादोनामङ्गुलीकरणमाह ।

“सोन्नतं दिनमध्यं दिनार्धोन्नं फलेन तु । लिज्यादि
लेपमानानि ताव्येषामङ्गुलानि तु” सू० वि० ।
“दिनमानमङ्गुनाधिकम् इत्यध्यं खर्धयुक्तमित्यर्थः ।
अमीष्टकारिकाद्युत्तरवटीभिः सङ्घटितं दिवाङ्गेन भक्तं फ-
लेन । तत्कारो यद्गृह्यं तस्य दिनमानोत्ते गृह्ये
रत्तयकः । विषेपगृह्यगृह्यकविन्विमानानि । तानि
पूर्वोक्तानि कलात्मकानि । गृह्यादिकमपि ध्यंयम् ।
मजेत् । तत्कारात् फलेषां कलात्मकानामङ्गुलानि
भवन्ति । अतोपपत्तिः । उदयास्तकाः विन्विन्विमानां
सुमिगोवावदृष्टत्तभासोद्वैत्यकिरणानां नवनप्रतिबिम्बना-
नर्त्तवादिष्यं व्याख्यातङ्गुलायते । तत्तङ्गुलं कलात्मकं विन्वि-
कलात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । समध्यस्ये गृहे
तु विन्विष्य सर्वकिरणवदृष्टत्तवाद्यनप्रतिचाताद् कृच्छं
विन्विं भावते । तत्तङ्गुलात्मकं विन्विं कलात्मकद्वया-
त्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति । ततोदयास्तकाये यद्गोर-
भायात् समध्यस्ये तस्य लिज्याद्वयत्वात् लिज्याद्वयस्य-
द्वाद्द्वयकारिकाङ्गुलमानस्य कलात्मकैकाङ्गुलपचयो
वक्ष्यते तदेष्टव्यौ च १ रत्तनुपातेनामोदकाये फलं
तत्तमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

विधेयान्नमतिस्मर्यो नतिकाद्योत्तिर्गोत्वित्वा यथा भवति । अन्वयस्यापिः सप्तमे । त्रिभोनखनस्यानात् पू-
र्वापरदिगुहोभात् । यकारात् सम्भरो देयकाविविधे-
शेषेण यथा भवतीर्थः । तथा तत्सुख्ये न नतिखन्ने
आनयनद्वारा मया कथ्यते" १६० । ततोपयुक्ता-
दयाभिधानाह । "खनं पर्यविनाशोनां कृत्यात् खन-
दयासुभिः । तज्जान्तापक्रमण्यपी अन्वयान्नोदया-
भिधा" १७० । "खनः खदेयोर्देयदयासुभी राशु-
दयासुभिः पर्ववटिकाभां खनं गन्धकः कृत्यात् । परान-
कातिकं खनं साध्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्व खन-
साधनं खदेयोर्देयमिति खनदयासुभिरिति व्यर्थं
तथापि समनन्तरेश दयमतावसाधनोक्ता कस्मिन्नन्व-
यशोकेयदेवात् साध्यमिति अभस्य वारणा य उन्वक्तिः ।
तस्य खनं यायनां यच्छतस्य क्वा भुजक्या परमक्रान्ति-
गुण्या खदेयीयकस्ययथा भक्ता फलसदयवञ्चं स्यात् ।
अतोपपत्तिः । खनक्रान्तिक्यासाधनायं खनभुजक्यायां
परमक्रान्तिक्या गुण्यक्या इरस्ततो अन्वयः कोटी ति-
क्त्वा न्यस्तदा खनक्रान्तिक्याकोटी कः कथं इत्युपाते
त्रिक्त्वाकोटीयास्तन्भुजक्या परमक्रान्तिक्या गुण्यक्याया
भक्ता फलं कन्मस्यापा । एवं भवतोदयवञ्चोक्ता खन-
कोदयवञ्चत्वात् उदयवञ्चत्वात् कृत्तुपपत्तम्" १६० ।
"तदा कृदोदयवञ्चं मध्यवञ्चं यथोदितम् । तदुक्ता-
न्वयवञ्चोदयो दिक्वायेऽन्तरमन्वया । येन नतयस्त-
न्वीर्षो मध्यग्रा सामिधीवत" १७० । "अतोपयुक्तां
मध्यवञ्चमाह । तदा परानकावे कृदोदयवञ्चोदयवरा-
न्वयवञ्चोदयवोदितं पूर्वोक्तप्रकारेण जातकपटलकृतनतपटी-
भिर्धनकृत् यथाशेषं मध्यवञ्चं खनं दयमभावात्क
साध्यम् । अतः खनवञ्चवेन खदेयराशुदयासुभिरु-
क्ताशदवाय कृदोदयवञ्चम् । तस्य दयमभावात्सा-
यनां यच्छतस्य क्रान्तिः खदेयासांशः । अनशोयोग
यकद्विक्ती कार्यः । अन्वया भिद्विद्विऽन्तरं तयोरेव येष
संख्याद्विक्ता नतांशोकां क्वा कार्यं वा मध्यक-
ननतांशज्जा मध्यज्जोष्यते तस्यमन्वयात्" १६० । "अपा-
स्यामपयुक्तां इक्ष्वेपं अन्वयोपयुक्तां इत्यतिवाह ।
"मध्योदयवञ्चाध्यस्ता लिज्जाप्रा वर्गितं फलम् ।
मध्यवञ्चवर्गविक्षिप्तं इक्ष्वेपः शेषतः पदम् । तन्निज्जाव-
र्गविक्षिप्तान् यद्गुः स इग्नमतिः" १७० ।
"पूर्वोक्तमध्यवञ्चा पूर्वाणीतोदयाभिधेयोदयवञ्चया अन्वा

व्याहृत्याह्वयज्ञम् । युचिता लिख्यया भक्ता फलं
वर्गितं वर्गः सङ्गातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य
इत्यर्थः । मध्यवञ्चायां वर्गं विक्षिप्तं कीनं वर्गितं फलं
कार्यम् । येषां क्वं इक्ष्वेपः स्यात् । इक्ष्वेपमिच्छ
योर्वो वर्गो तयोरेवराक्नूयं यद्गुः । स कोनीतः
यद्गुः इग्नमतिवञ्चो भवति न तु यद्गुभालम् । अतोप-
पत्तिः । त्रिभोनखनस्य इग्नव्यामयनायं यत्तम् । म-
ध्यवञ्चमग्न्यवकार्यस्त्रिभोनखनस्य आस्योत्तरदत्तात् प्रा-
गपरस्थितयेन तत्तत्संस्तिकान्तरस्थिततदीयइग्नसुप्रदेशां-
यव्या कोटिः । मध्यवञ्चमत्रिभोनखनान्तरांशव्या क्रान्ति-
दत्तस्यो भुजः । अतः भुजानयनं पादयवमस्यक्रा-
न्तिदत्तप्रदेशः प्राक्स्तिकान्तरं तदपान्तरैषोत्तरदत्त-
यो भवति । एवमस्तखनप्रदेशः परस्तिकान्तरस्थो-
त्तरः । तदुत्तरोधेन य त्रिभोनखनप्रदेशक्रान्तिदत्तीय-
आस्योत्तरदत्तरूपतद्गुः इक्ष्वेपं क्षितिजे आस्योत्तरदत्तसं-
तिजवस्यातात् तदापान्तरैष खनमवश्यं भवति । अत-
स्त्रिक्त्वात्तस्यमध्यवञ्चमग्न्यव्या कन्मापादव्यो भुजकदा-
भीष्टतद्गुः अन्वया क इक्ष्वेपपातेन स फलवञ्चः । त-
द्गुर्गोनामध्यवञ्चमग्न्यव्यावर्गकं त्रिभोनखनस्य इग्नव्या
इक्ष्वेपव्या । एतद्गुर्गोनात् लिक्त्वावर्गकं त्रिभोन-
खनयद्गुः इग्नमतिवञ्चः । अतः दयमवेयम् । त्रिप्रभा-
धिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनखनस्य यद्गुः इग्नव्या इग्न-
मतिवञ्चोपपत्त्ये न भवतः । किन्तु इग्नमतिवञ्चोपाध्यां
क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा भूकोर्कन्मातुमवात् ।
अतः कोनीतोदयं इक्ष्वेपस्त्रिभोनखनस्य इग्नमतिवञ्चोपाध्यां
ऽपि न लिक्त्वावृत्तः । किन्तु फलवर्गोत्तरावर्ग-
पदरूपविक्षिप्तवृत्तस्यावर्धप्रमाणेन विवृत्त इति गम्यते ।
अतो इग्नव्या आस्यव्यावृत्तत्वेन लिक्त्वावृत्तपरिचयै-
इक्ष्वेपस्त्रिभोनखनस्य इग्नव्या स्तुटइक्ष्वेपेरुपा ।
अस्यास्तिक्यावर्गोत्तरादिना इग्नमतिः स्तुटा त्रिभोनख-
नयद्गुः रूपः । एतद्गुक्तिः सस्यानन्त्यावृत्तितुसाधं
कपातुना कृता । त्रिप्रभक्षिप्रागोदयवित्तान्तरांन्तरं
साधवाहुक्तमिति" १६० ।

अथ साधवाहुक्तेपदग्नमती कथितसुखाधमाह ।

"नतांशवाहुकोटिज्ज्वे कृदुदे इक्ष्वेपदग्नमती" १७० ।

"दयमभावनतांशानां भुजकोर्कोनीतोदयवृत्तमवति-
परोत्तरवोक्ते क्रमेण इक्ष्वेपदग्नमती अस्मदुदे कृते ।

यद्वा कृते प्राहुक्ते इक्ष्वेपदग्नमती विवाय नतिवञ्चाव-

वाधं दशमभावनतीयभुजकोशोर्जं तत्स्थानापघ्ने स्थाधे ।
 अत्रोपपत्तिः त्रिभोनखनख्य दशमभावाचक्षणेन
 दशमभावस्य व्याख्यानपरत्वेन ज्ञापयति दशमभाव-
 सेव त्रिभोनखनं प्रकल्प्य तत्तत्तयज्ञा मध्यख्यद्वया
 त्रिभोनखनइत्युक्तेः । उक्ततयज्ञाद्वयं गतिः । इद-
 मतिस्थूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यखनं दशमभावपर-
 तथा व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति । प्रयास-
 साधितवक्ष्ये पदगततो प्रागुक्तो ह्यस्मि अथतिस्यु-
 इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनखनस्य दिना-
 र्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सप्तार्धम्” इति यदुक्तं
 तदज्ञात् ह्युक्तमिति ध्येयम्” इत्युक्तम् ।

अथ लब्धनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लब्धमानयनमाह ।

“एकज्जावर्गतस्को दो कस्सं ण गगतिज्जीवया । सध्य
जग्गकिप्पिसेवस्स खेदेण विभाजिता । रत्तीन्दीर्घस्सं सेयं
प्राक् पश्चाद्घटिकादिकम्” ० सि०।

“यकारादिच्छाया तन्मति हन्मतिजीवत्या प्राशुक्तश्रगय
हन्मतेस्त्रिगुणरूपस्येन लघुरूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रति-
पादनम् । भागहृदयेन नञ् खेदवञ्चनं स्यात् । अथ
यथाकलम् त्विभोमन्त्रम् दृष्टान्तकालिकं नतु दृग्मभाव
नापकालिकं दृष्टं चतुरास्तरस्य त्रिभुगधिकस्य क्त्वा
लोकेन भागधाधितेन भागा फलं चटिकादिकं प्राक्
दत्तत् त्विभोमन्त्ररूपप्रत्यक्षस्त्वान्नात् एतापरविभाश्रयोः
सूत्रं चतुरोस्तुल्यं लक्षणं चोदय । अतोपपत्तिः “त्रि-
भोमन्त्राकारविभेगविशिष्टी जाताकृता व्यासदेवेन भाजिता ।
कृताम् यकादित्तिभलनयम् न त्विजोवयात्रं चटिकादि
कम्पनम्” सि.गि. सुवृत्तं सम्मानयनसप्तम् ।
मध्यहन्तु त्विभोमन्त्रादिषु व्यख्यानामाध्यात्मकार्यवि-
शेषेण त्विभोमन्त्राकारविशिष्टी विपक्षिणीरूपा जाता ।
इयं त्वर्तुम् त्विभोमन्त्ररूपरूपप्रमत्ता न सुवृत्ता त्रि-
कलादेशेन भाजयेति सम्मानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र
चटिकादिकानां दोषहरणोर्मुपायवर्जितं चतुरास्तर एक-
रादिच्छायां सिद्धं । अत्रापि हन्मतेकरादिज्जावर्गी
एतावती पुनरेतावन्तं चतुरास्तर एककलावर्ग इत्यादिना
एव उपपन्नं चतुरास्तरादिनाम् । अतो मध्य-
हन्मतेर्जात्यक्षरूपतत्त्वं । लघ्वरूपतोमिहमयोवाचकं
यद्यमाश्रयगतं व्याप्यकमिति सूचयति एतन्मतेनैव
सिद्धम् । अन्यथा दृष्टान्तकाले दृग्मन्त्रमुत्पन्नकला-
वर्गमात्राय भव्यविकल्पे तद्वद्वतोभिर्कल्पिता इत्येव

नयनुपपत्तिः । त्रिभोगलनसमेर्के लम्बनाभावात् पूर्वा-
परत्रिभोगे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पक्षादि-
त्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलनस्य
त्रिभोगलनस्येत्येकं हेतुः पूर्वसाधितमूळद्विगत्या सूक्ष्मो
नतशित्वादिदृष्टेतिस्पन्दगन्त्या स्थूल इति । एवं मध्य-
लनेत्यस्य दयमभावात् हेतु विपरीतमिति रक्तम् ।

अथ मध्याह्नहणक्तालक्ष्मणं तिथौ खम्बसंस्कारं
तदसकृत् साधयामिति च ह ।

“मध्याह्नाधिके भानौ तथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धन-
मूनेऽसकत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरोभवेत्” सु० सि० ।

“सूर्ये मध्यक्षयने” त्रिभोगलग्न तस्मादधिके सति तिथ्य-
न्नाहृत्यतिथ्यन्तकालात् दागतं लब्धनं शोधयेत् । सूर्ये त्रि-
भोगलग्नादूने सति तिथ्यन्तकाले लब्धनं धनं युतं
कार्यम् । एवं कर्म गणितमसक्यकुट्टः कार्यम् । अ-
गमयः । तिथ्यन्तकालिक सूर्यो लब्धनवर्धाभिः क्रमेण
पूर्वाधिसकाले चात्यो लब्धनसंस्कृततिथ्यन्ते ऽर्को भवति
तस्मात्तल्लब्धनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदयमभावौ प्रसाध-
पूर्वाक्तीर्या लब्धनं साधयाम् । इदमपि ज्ञेयवृत्ति-
थ्यन्ते संस्कार्योक्तीर्या लब्धनं ज्ञेयं तिथ्यन्ते
संस्कार्यम् । अस्मादधिकं लब्धनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमि-
सकृदिति । गणतावधिमाह । यावदिति । सर्वं गणितं
लब्धनादि यद्यप्यपरितोषधि स्थिरोभवेत् । अविजल-
नं यावदधिकेण इत्यर्थः । अतोपपत्तिः । दर्शान्काले-
रविगतमृष्टमत्वाच्चन्द्रस्याधो लक्षितत्वेन त्रिभोगलग्नादूने
रवौ क्रान्तिहते पूर्वापरान्तराभावेनैकत्वस्थितत्वरूपयुति-
दर्शान्कालात्तल्लब्धनकालेनाप्ये भवति शीघ्रगच्छस्य स-
न्दगरवितः । षष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरः
स्थितत्वेन दर्शान्कालात्तल्लब्धनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो
दर्शान्काधो लब्धनसंस्कृतो मध्याह्नकालात् स्यात् ।
युतिकाशस्य मध्याह्नकालात् । परन्तु तावता लब्धन-
कालेन सूर्यस्यापि क्रान्तिहते चलनात्तल्लब्धनसंस्कृतदर्शान्-
काले रविगतमृष्टमत्वाच्चन्द्रस्य लक्षितत्वं स्यादेवेति मध्या-
ह्नकालात्तल्लब्धनसंस्कृतः । न हि सूर्यो धनलब्धनं कृण्वन्त्यने
चन्द्रश्च लब्धनकाले स्थिरो येन तयोर्धुति सकृता स्यात् ।
नातस्माद्वयकालान् पुनस्तत्कालिने लब्धनं प्रसाधय दर्शान्-
ते एव संस्कार्यम् मध्याह्नकालः स्यात् । एवं तादृश-
कल्मषसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूष्टमत्वाच्चन्द्रस्याधो पुन-
र्लब्धनं साधयाम् । तत्संस्कृतो दर्शान्को मध्याह्नकाल इत्य-

सहाक्षिधनं यदा लब्ध्वनं पूर्णलब्धनस्तस्य^१ सिध्यति तदावश्यं
तादृशलब्धनसंज्ञा तदर्थान्तरूपमध्यागच्छत्वात् मूढपृच्छ
तयोः सन्निवेशः यतस्तदा सद्यनतमपूच्छसूत्रानन्दयोरनरा-
भावेन पूर्वागतलब्धनस्तस्य लब्धनस्य पुनः सिद्धिः व्यस्यथा
स्तस्य लब्धनानुपपत्तेः । तस्मान्मध्यागच्छासंज्ञक्यावद्विशेषः
साध्या इत्यपपन्नं सध्यासन्नेत्यादि^२ रक्त० ।

अथ नतिषाधनम् । “दृक्क्षेपः शीततिष्ठांश्चोर्ध्वमध्व-
मनराकृतः । तिष्ठन्नतिजस्य भक्तो लब्धं साधनतिर्भ-
वेत्” सू० १६० । “दृक्क्षेपः प्रागामीतः शीततिष्ठांश्चोर्ध्व-
मार्क्योर्ध्वमध्वमती” कलात्मिके तयोरनन्तरेण गृहितया
विषयया भक्तः फलं सा देशकालविशेषाभ्यां या गोष्ठे
सिद्धा भवति सैवात् नतिषे नतिर्भवेत् । अतोपपत्तिः
“तदा क्रान्तिदत्तं ह्यगृह्यताकारं” तदा नत्यभाव इति
प्रायुक्तम् । तत्र त्रिभोनलम्बस्य स्वसचग्रस्थस्य न दृक्क्षेपः
भावः । यत्र च प्रक्षाल्यास्तत्र देशे त्रिभोनलम्बस्य क्षिति-
स्थत्वेन परमा नतिः । परमास्तु नतिकला भूगर्भ-
क्षितिनाङ्गं घट्टाक्षितिजस्य भूव्यासाद्धान्तरेषोन्मिक्तत्वात्, गति-
योजनैर्यदि गत्यनरकत्वा लभ्यते तदा भूव्यासार्धयो-
जनैः का कृत्यनुपातेन नत्वं मधुगुणतियोजनायां भूव्या-
सार्धस्य च नित्यत्वान् भूव्यासाद्धान्तापवर्तः कृतः । तेन मधुगु-
मत्यनरकत्वाभ्यं स्वप्नान्तरेण पञ्चदश्यांशः परमा नति-
कलाः । अतएव षट्षट्टिकानां पञ्चदश्यांशो षट्षकाव-
स्तव्यं परमं लम्बनं सिद्धम् । आभिस्तज्ज्ञातस्य दृक्-
क्षेपे सूर्यगतमुपपन्नसूत्राञ्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेषावलम्बनं
भवति । अतस्तज्ज्ञातस्य दृक्क्षेपेण यदि मधुगुमत्यनरप-
ञ्चदश्यांशो नतिषटेष्टदृक्क्षेपेण कृत्यनुपातेन गत्यनरगुणो
दृक्क्षेपो कृत्यानेन पञ्चदशगुणितजिज्ञातकेन भक्तो
नतिकला इत्यपपन्नम्” रङ्गः ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं नापवादः ।

“वक्ष्ये पात् सप्ततिहृत्वाद्भवेदाऽवनतिः फलम् । अथवा
त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गणात्” सू० वि० ।

‘सप्तम्या भक्ताद्भक्त्यापात् फलं कल्यादिका नतिः प्र-
 कारान्तरेण भवेत् । अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तसप्त-
 णात् सप्तानां सप्तकं सप्तवारमाहतिर्निर्गं एकोनपञ्चाश-
 दिवर्धः तेन युषिताद्भक्त्यापात् लिङ्गया भक्ता कला-
 दिका नतिः । अतोपपत्तिः इत्यप्यस्य गन्तारकला-
 नित ७१।२७ गुणत्रयसुदृढयुषितालिङ्गामितकरी ५१५
 ७० प्रवचनमाह नयनन्दापर्वितो कूरस्थाने सप्रतिः ।

द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्तं गुणस्थाने सत्यान्तरादे-
कोनपञ्चाशद्वरस्थाने लिख्यते पञ्चमम्" रक्त० ।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविशेषं बाह ।

“अध्वर्यावा दिव्यशास्त्रं सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्द्रप्रियेपदिक्साव्ये युक्ता विज्ञेयिताऽग्न्या” सू०सि० ।

[illegible]

अत्र चन्द्रपङ्कतिदेशः 'तथा स्थितिविहीनं पाषाद्यं' इत्यर्थोदितम् । प्रमाणं वल्लभाभीष्टपाषादि हिमरश्मिभूतम् ।
 सू. वि० । 'अथ चन्द्रपङ्कतिपाषादोक्त्या विधेयं स्मृत्या
 नवः अटविशेषरूपमेतर्थाः । स्थित्यर्थविमर्धेपाषाः आ-
 दयद्वात् स्वर्गमोक्षस्त्रीजनोन्नीजनं यथोदितं चन्द्रप-
 ण्ये यथोक्तं तथा । तुकारजद्विदिक्तीतिव्यप्येदार्थक्ये
 नारपरः । प्रमाणं मतमित्यर्थः । अथयिष्टमप्याह
 वल्लभेत्यादि । वल्लभाभीष्टपाषा । आदिपङ्कतिपाषा-
 दितिक्ताज्ञानयनम् । हिमरश्मिभूतं चन्द्रपङ्कतिपा-
 ण्ये कार्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिरविशेष एव' इत्युक्तम् ।

अथ स्थित्यर्थे विभक्त्यर्थे च विशेषः ।

“स्वित्त्वर्धेनाधिकात् प्राग्वत् तिष्ठ्याहस्वनं पुनः ।
 पासनीषोद्भवः साध्यः तन्मध्यहरिजान्तरम् । प्राक्क्रपा
 लेऽधिकं सध्याह्नेत् प्राग् प्रकृष्य यद्वि । मोक्षिकं न-
 स्वनं स्वीनं पश्चात् त्वं विपर्ययः । नदा मोक्षस्विति-
 ह्ये देयं प्रपश्ये तदा । हरिजान्तरं शोध्यं यत्न-
 तत् स्वादिपर्ययः । एतद्भक्तं कपार्थक्ये तन्नेदे सन्वनेकता ।
 स्वेने स्वित्त्वर्धे योद्धा विमर्दोऽपि वीक्ष्यतु” इति ॥

[illegible]

द्यनमधिकं पश्चिमक्षपाळे तु मधुप्रकाशिककल्पनात् स्पर्श-
 काशिककल्पनमधिकं मोक्षकाशिककल्पनं न्यूनं भवती-
 त्वर्थः । तत्रैतत्कोसलस्यैवमधुप्रकाशिकं चुरिजान्तरकं क-
 ल्पनान्तरं मोक्षस्थित्वे, मधुप्रमोक्षकाशिककल्पनयोरन्तर-
 स्पर्शस्थित्वे मधुप्रस्पर्शकाशिककल्पनयोरन्तरस्थित्वे ।
 शोध्यं ज्वलं कुप्यात् एतद्वत्त्वान्तरं योष्यं योष्यं वा
 कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमधुयोर्मधुप्रमोक्षयोर्वैककपाले
 स्पर्शकाशिककलिभोगकल्पात् स्पर्शकाशिकस्यैव उभयव्याधि-
 क्त्वेनेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्वेदे तयोः स्पर्श-
 मधुयोर्मधुप्रमोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकाशिक-
 लिभोगकल्पात् तात्काशिकस्यैवस्याधिक्ये मधु-
 काशिककलिभोगकल्पात् तात्काशिकार्कस्य न्यूनत्वे मधु-
 काशिकलिभोगकल्पात् तात्काशिकार्कस्याधिक्ये मोक्ष-
 काशिकलिभोगकल्पात् तात्काशिकार्कस्य न्यूनत्वे
 इत्यर्थः । कल्पनैकता कल्पनैकम् । स्पर्शमधुयोर्भेदे
 तात्काशिककल्पनयोर्वैगः मधुप्रमोक्षयोर्भेदात् तात्काशिक
 कल्पनयोर्वैग इत्यर्थः । स्वकोये स्वकोये स्थित्वे संयुता
 काया । स्पर्शस्थित्वे स्पर्शमधुप्रकाशिककल्पनयोर्वैगो
 योज्यः मोक्षस्थित्वे मोक्षमधुप्रकाशिककल्पनयोर्वैगो
 योज्य इत्यर्थः । स्पर्शस्थित्वे मोक्षस्थित्वे च स्फुटं
 भवति । आभ्यां चन्द्रपृष्ठात्तद्व्या मधुप्रपङ्कणका-
 लात् द्वैवमपरत्वं क्रमेण स्पर्शमोक्षकाशौ स इत्यर्थवि-
 द्भम् । अथोक्तरोत्या विमर्दार्थेऽपि स्पष्टमितिदिशति ।
 विमर्दार्थे इति । स्पर्शमर्दार्थमोक्षमर्दार्थे चन्द्रपृष्ठाधि-
 कारोक्तरोत्या स्पष्टपरेण सक्तं साधिते उक्तवत् “स्थित-
 धेनाभिधात् प्राग्वत् तिथयन्ताकल्पनं पुनः” इत्याद्य-
 ऋतीत्या स्थित्वेस्थाने मर्दार्थपङ्कणेन पारमोक्षोद्भवमित्याह
 वस्मिन्ननोक्षोक्तनोद्भवमिति पङ्कणेन प्राग्वत्पङ्कणमित्याह
 वस्मिन्नपङ्कणेन मौक्षिकमित्यतोक्षोक्तनपङ्कणेन स्फुटं
 साधेत् । अपि; सक्तस्ये । वकारात् ताभ्यां वस्मिन्ननो-
 क्षोक्तनकाशौ मध्यपङ्कणकात् पूर्ववत् साध्यादित्यर्थः ।
 अतोपपत्तिः स्थित्वेसंयुते मधुप्रपङ्कणकाः स्पर्शमो-
 क्षकाः मधुप्रकाशिककल्पनसंस्कारात् स्पर्शमोक्षका-
 शिककल्पनसंस्कारस्यापेक्षितत्वाच्च । न हि यः काशो
 कल्पनसंस्कारः स्फुटः स समिन्नकाशिककल्पनसंस्कारः स्फुटः
 स्यात् समन्वयाभावात् पूर्वं स्पर्शमोक्षकाभेदोद्वाद्यात्
 तात्काशिककल्पनस्याभावाच्च । अतो मधुप्रकाशकाशार्थं
 यथा तिथ्यन्तादसकल्पनं प्रसाधु तिथ्यन्तो संस्कार-

लिख्यं मातृकयोद्वाहस्य शिष्टैरपि क्रियते तस्य
स्मृतिविचित्र्येऽपि किञ्चित् श्रौत लिङ्गमास्याय तेषां तथा-
चरणमिति वक्ष्यते । तस्य श्रौतलिङ्गस्यान्यथपरता पराधर
भाष्यादौ दृष्टिता । अतएव द्वारकाकपदविषयदेशावसिनां
तथाचरणे भाग०१० व्याख्ये । “यद्यप्यनुसरन् वैरं रक्षो
लघांश्चानत । व्यतरत् भागिन्याय सुतां कुर्वन् सखः
प्रियम्” । “टोडिमायागिच्छाय पीत्वा रक्षोऽटडरे” ।
रोचनं वद्वैरोऽपि सखः प्रियवर्कोषया जानमधर्मं
तद्योनं क्लृपाययशतुगः” । अधर्मं जानमिनाम्
तेन तस्याधर्मस्य “मातृकस्य सुतामूढेति” प्राशुक्तयनाञ्च-
तस्याधर्मत्वम् उच्यते । स च विश्वोऽटविधः “माओ-
टेश्चैवार्थः प्राजापत्यस्यार्थाऽऽहुर । गान्धर्वो राजस्यैव
पैशाचपाटनोऽधर्मः” मनुः एतेषां लक्षणं तत्तच्छब्दे दृश्यम् ।
“येन भाषां कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” हरिवं० ।

उद्वाहनम् ० उद्+वह-णिच्-ल्युट् । १ पुत्रादेर्द्वाहस्यभा-
दने २ उच्यते स्थानान्तरणयने । उद्वाह्यते स्थानान्तरं
नोयतेऽनेन उद्+वह-णिच्-करणे ल्युट् । उद्वाह-
वाचने “उद्वाहनं पटीयन्मं वलिहोद्वाहने प्रहेः” अमरः ।
उद्+वह-लार्थे णिच्-भावे ल्युट् । ५ विवाहे । वाह-
नस्य वृत्ताकारेणोपरि वाहनं कर्तव्यं यत् । ईदृहल्ये
कोले यत् प्रचलनेकारं दृष्ट्वा पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे
कोले चेत् । [टके (कडि) हेम्० ।

उद्वाहनो क्री उद्वाहते लार्थे णिच्-कर्मणि ल्युट् । वरा-
उद्वाहिक लि० व्याहृः प्रयोजनस्य ठक् संज्ञापूर्वकविधेर-
निष्ठात्वात् न इति । विवाहवाचने मन्त्रादौ “गोद्-
वाहिकेभ्य मन्त्रेभ्य विधवावेदनं कश्चित्” मनुः । उद्दी
श्रीद्वाहिकोऽप्यत्र लि० ।

उद्वाहित उ० क्री उद्वाहो जाताऽस्य तारका० इतच् । जा-
तविवाहे “वाके इहे तवैशासं गते च दैत्यमन्त्रिण । उद्-
वाहितावां कन्यावां दम्पत्यो देवनायनम्” राजपा० ।

उद्वाहिनी क्री उद्वाहः उद्वाह्यं वाध्यतवाऽप्यस्यार्थे
क्री । रक्त्वो नेदिनिः ।

उद्वाह्य लि० उद्+विज-कसेरि क्त । उद्वेगयुक्ते, “निम-
न्मोद्वाह्यसंज्ञोऽर्थः प्रमे होमैश्च नेदिनो” मनुः । उःच-
परिकाराद्यनतवाऽप्यनुवर्तिते, श्चुभिते च ।

उद्वाह्यम् न० उद्+वि+ईह-भावे ल्युट् । १ जहृ ईदौ । करणे
ल्युट् । २ तत्वाचने नेपो “वञ्जो जनीद्वीषण्यकोऽदौ-
चम्” रघुः ।

उद्दीत लि० उद्+वि+ई-क्त । विशेषोद्गते । (व्यवहा-
रिच्छोभा) समन्तात् ज्ञाविते “ततोऽनुधिष्टानोऽनु-
वीताश्चैव निस्त्रयम्” भा० डी० १ ईह० ।

उद्गुप्त लि० उद्गतो वृत्तात् निरा० व० । १ दुर्गते । उद्+
हत-क्त । २ उत्थिते श्चुभिते । ३ अधिके । “उद्-
वृत्तोऽप्यत्र समधिकफलमाचष्टे” व्या० न्यायः ।
“कल्पस्योद्गुप्तमिवाव्याः” भा० व्या० प० ७ ।
५ लुभिते च “उद्गुप्तनक्रात् वृद्धोऽन्वयः” रघुः ।

उद्देग उ० उद्+विज-वञ् । १ व्याकुलचित्ततायाम् २ विरह-
जन्ये दुःखोद्भवे, “मनोभिः सोद्देगं प्रव्यवर्तितञ्च-
स्तरचयः” किरा० । “वृद्धोद्देगमिय व्रजं दिति” रघुः ।
“यानोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टमस्तिर्भाव्या” मध० । “व्रीज-
ह्वापं बाधते उद्देगं जनयति शिरोऽप्युद्देगे नासिकाश्च
कावयति च कटुकः” सुशु० । “वृद्धोऽप्यनुद्देगो बाधुर्ध्वं
परिकर्तितम्” वा० द० । ३ भवे च । ४ युवाकमये न० । उद्देतो-
वेगोऽप्युद्देगः । ५ निश्चये ईदृशमिति ७ प्रमादमिति च लि० ।

उद्देजन लि० उद्+विज-भावे ल्युट् । १ उद्देगे अमरः
“परदाराभिमर्षे प्रहसात् नृ मङ्गीपतिः । उद्देजनकरै-
र्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रयासयेत्” मनुः तस्मात् बाधुश्च । उद्दे-
जनोऽप्युद्देजके लि० “परिहरेद्दुद्देजनीयाश्च कथाः” सुशु० ।
उद्देजित लि० उद्+विज-णिच्-क्त । कृतोद्देगे “उद्दे-
जिता दृष्टमिवाच्यन्ते” कुमा० ।

उद्देदि लि० उच्चता वेदिर्वा प्रा० व० नतनीयः । उच्चत-
वेदिने । “विमानं नवसुहोदि चटुःस्तम्भमतिष्ठितम्” रघुः ।
उद्देप उ० उद्+वेप-भावे वञ् । १ उत्कम्पने । कसेरि अच् ।
२ तद्युक्ते लि० । ततः तेन निर्दृष्टमित्यर्थे वङ्कुडा० अच्
श्रीद्देप तद्विर्तते लि० । कियं उपो ।

उद्देह लि० उत्क्रान्तेनेष्टाम् कृत्वा० व० । १ श्रेष्ठातिक्रान्ते
२ न्यूनदातिक्रान्ते “भयमप्रत्ययोद्देहादाचक्षुर्भैर्दृष्टोद्देहेः” रघुः
उद्देष्टम् न० उद्+वेष्ट-ल्युट् । १ कृत्वापादवोर्यजने, २ उप-
ज्ये च । “वृद्धोऽप्यनुद्देहं तन्वा वृद्धोद्देहनं भयः”
“वृद्धोद्देहनं तन्वा वाङ्मातुरोऽपकः” सुशु० ।

उद्देहत् वेष्टमात् निरा० त० । १ उक्त्युक्त्यजने लि० ।
“कदाचिद्देहवन्मन्त्राणां” रघुः कुमारच

उद्दीदृ उ० उद्+वह-हच् । परिचेतरि । “उद्दीदृषि
भवेत् प्रायी च उर्गात् कुक्षमाविके । । नेष्टानमनजं
पाप तस्य पुंशोऽदिनेद्दे” नृगनि० त० ।

उधस उध्ने क्वा० पर० अक० वेद० । उधस्याति औघ्रावीत्

यक्ष्याः । द्विष्ठाः स्वनामङ्गुजजां ८८८ होमाः पञ्चाश ६५ भक्ताः प्रथमान्विताः स्युः । भाषाः पृथक् ते द्विगुणास्त्रिपूर्णावाणाः ५०२ धिकाः स्वाङ्गुजपाश १६६ युक्ताः । त्रिभि र्विभक्ताः फलसंग्रहपूर्व माघीघटस्थस्य गृह्युतं स्यात् । सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा सन् १४ नकाः स्वाङ्गुजपाश सन्भवः" शि० । "कलिस्तथादे रारभ्य गताद्वा द्वादशगुणान्नादिगतमासयुताः पृथक्स्या द्विष्ठाः स्वकीयेन गजाङ्गाष्ट ८८८ भागेनोनाः पञ्चपञ्चा ६५ भक्ताः फलसंधिजायाः । तैः पृथक्स्या युताश्चान्द्रा भाषा भवन्ति । अत्रोपपत्तिस्त्वेरागिकेत । यदि युगमविभासै ५१८०००० युगाधिमभाषा १५६०२०० लभ्यन्ते तदैभिः कलिगतैः किमिति । पञ्चाधिमभाषानामधेनानेन ७८६६५० गुणकभाजकायपगतिं तौ जातं गुणकस्थाने हयम् भागहारस्थाने पञ्चपटि किञ्चिदधिमधिका ६५।४।२। अतः पञ्चपटिगुणानामधिमभाषानां १०२५६६४५०० द्विगुणानां रविभाषानां च १०२६८०००० यदनरं ११५५००। तेन द्विगुणा रविभाषा भक्ता लब्धसप्तङ्गजाः ८८८। तैर्द्विगुणाः कलिगतमासा भाज्याः । यल्लभ्यते तेन तान् वर्जिताम् कल्पा पञ्चपञ्चा ६५ भागे हृतेऽधिमभाषा लभ्यन्त इत्युपपन्नम् । तैरधिमभाषैः पृथक्स्या युताश्चान्द्रभाषाः स्युः । ते पान्द्रभाषाः पृथग्निष्ठास्त्रिपूर्णावाणैः ५०२ संहिताः स्वकायेनाङ्गुजपाशेन १६६ युक्तास्त्रिभिर्भाज्याः । फलसंग्रहाद्यं पाद्याम् । तानंशास्त्रिंशता २० विभज्य फलं राशयस्तदुपरि स्थाप्याः । राशियस्थाने माघीघटस्थ राशयश्च क्षेप्याः । एवमघी सपातसूर्यो भवति । तदा भुजांशा यदि चतुर्दशभ्यः १४ जना भवन्ति तदा चन्द्रपक्षस्य सम्भवो वेदितव्यः । अत्रोपपत्तिः । पक्षं हि मानैकधाधादूने विक्षेपे भवति । चन्द्रपक्षे मध्यमं मानैकधाष्टपञ्चाशत् कलाः ६५। सूर्यपक्षे हालिंशत् १२। षट्पञ्चाशत् कलाः शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रपक्षे) । हालिंशन्विताः सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविपक्षे) । अतः स विक्षेपः सपातेन्दोः साध्यते । दर्शने यावान् विधुक्तावानेय रविर्भवति । पौर्णमास्यन्ते तु षड्भाधिकस्यापि भुजस्तुल्य एव । अतः सपातार्काद्विषेपः ज्ञतः । अतः सपातसूर्यसाधनेऽनुपातः । तत्कार्कपातयोः कल्पमगणयानामैक्यं द्वादशभिः १० सङ्ख्येय राश्यात्मकं कार्यम् । यदि कल्पनाम्नासैरेभिः ५२४२२२०००० रते राशयो ५४६२-

७७२४०। ईक्ष्मन्ते तदैकेन कियिति लब्धमेको राशिः । शेषं त्रिंशता २० सङ्ख्येय तैर्भेव द्वादश भागे द्विगुणाः लब्धं पूर्णम् । शेषं भागांशा अधमपक्षेदश ३५८ ००२० ४८०/५२४२२२००००। अदत्तयुगेन १७८११०००० अद्रेऽपवर्तिते जातं त्वयम् । तेनैव अदत्तयुगेन भाज्यराशावपत्तिते जातं हयम् । शेषार्धेन शेषे ३१०८२०४८०५पवर्तिते जातं हयम् । पूर्वपक्षेदश त्रिंशे च शेषार्धेनापवर्तिते जाता अङ्गुजपाः १६६। अतो द्विगुणाभासागणनात् स्वाङ्गुजपां, १६६ शाधिकान् त्रिभिर्विभक्ता फलं भागादि मासगणतस्तथा राशयश्च तत्र क्षेप्याः एवं सपातसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । यदुक्तं त्रिपूर्णावाणा ५०२ धिका इति । अयं कलिगुणादौ पातस्य क्षेपस्तथा सपातसूर्यसाधनेऽनुपातस्य योजितः । तथाल्लभ्यमः सूर्यः सपात व्यागच्छति । तेन स्फुटेन भवितव्यम् । स्फुटमध्ययोरन्तरं स्थूलं किल भागद्वयम् । प्यत उक्तं मननकः इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभागांशैर्भाजितस्तथा शर उत्पद्यते । तथा गूढक्रियया फलमाश्रित्य सपातसूर्य इति नामनिर्देशः ज्ञतः । तेन तयोर्वीजकर्म स्वरितम् । तदप्यत्र सपातार्कं कार्यम्" प्रमि० । अथ सूर्यगृहार्थं विशेषः । "अर्धगुणस्य सपातभास्ततो भुजांशकान् गोलद्वयोऽपगम्य च । श्रेयोऽर्को रविसंक्रमाद्गतदिर्देशान्ननाड्युनताद्देदांशयेन अर्धादिभोनसंहितः प्राक् पश्चिमोऽस्यापमः । अर्धांशे खलु संस्कृतो रसलवेनास्याय ते संस्कृताः पाताड्याकिभुजांशका यदि भगोऽनाः स्युस्तर्कापक्षः । रूपं १ विद्युत्पूर्णकृतान् ४० सपादान् १५ द्विष्ठा सपाते प्रतिमासगते । तत्सम्भवं प्रागवकीक्य बीमान् पक्षान् गृहार्थं विदधीत तत्र" शि० । अत्रोक्तवद् यः सपातसूर्यो ज्ञातः । अघी पञ्चदशभिः १५ भागैरपिकः कार्यः । यदि सूर्यपक्षस्य सम्भो ज्ञातव्यः । ततस्तस्य भुजांशा यदि सपातः सूर्य उत्तरगोले तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणाः, तादृक्चिह्नता अन्यथा स्थाप्याः । रविसंक्रमात् सूर्यो ज्ञेयः । रविसंक्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्त्रावन्तो भागा कल्पाः । गतसंक्रान्तिस्तथा राशयश्च । ततोऽभाषास्थानकाजस्य स्थूलस्य नतवाटकाः कार्वाः । तायां चतुर्भिः ४ भागे हृते यल्लभ्यते दशराश्यादिकं फलं पाद्याम् । तेन राश्यादिना फलेन पूर्वाङ्के रविस्थानः काजोऽपरान्के युतः तस्य साधनार्थस्य ज्ञानिः साध्या । कल्पसाधनार्थं च

सख्यदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेव' ते नतांशा भवन्ति ।
 तेषां रक्षांशे न ह्येतेऽनष्टाः स्थापिता भागाः संस्कृता कार्याः ।
 समदिशां योगोभिसदिशामन्तरमित्यर्थः । एवं ते भागा
 यदि सप्तम्य ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्यगृहसम्भवो वे-
 दितव्यः । अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासज्ञेयः । यदि
 तस्मिन् मासे नार्कगृहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने
 रूपम् ? । भागस्थाने पूर्णम् । सपादाश्चत्वारिंशत् क-
 लाश्च ४० । १५ । प्रतिमासं पलित्य सम्भवो ज्ञेयः ।
 प्राप्ते सम्भवे स्फुटाधिं तत्र गृहः कार्याः । अलोपपत्तिः ।
 ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते शराधिं एयक् स्थापिताः ।
 अथ च सूर्यगृहे शरो नत्या संस्कृतः कार्यः । तदर्थं
 दर्शान्ते या नतघटिकाः सा लब्धनेनाधिकाः कार्याः
 नतघटानां चतुर्थांशः स्थूलं लब्धनम् । पञ्चभिः
 पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः । याः किल
 नतघटिकाः सा चतुर्थांशेन लब्धनेनाधिकाः कार्याः ।
 नतः पञ्चभिर्भोज्याः । एवं ज्ञेते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भक्ता
 भवन्ति । अतस्तेन राश्यादिनोरो रविः पूर्वाङ्के विवि-
 भासन्नो भवति । पश्चिमरूपेण तु युतः सन् । अतस्तत्ता-
 कादप्यतो विविधं वर्तते । एवं विविधलग्नस्य क्रान्ति-
 रक्षांशैः संस्कृता नतांशा जाताः । ते यदा नतांशाः
 पञ्चचत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा । यदि त्रिजत्रया परमा-
 वनति ४८ । ४६ लयते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां
 जत्रया । २४३ किमिति । फलं नतिः साधोऽस्तस्मि-
 शत् कलाः १४ । २० एतावांश्चरो यैर्भुजभागाश्चतुर्पदाते
 ते ज्ञेयाः । यदि सप्तम्या कलानां पञ्चदश १५ भागा
 लब्धन्ते तदाभिर्नतिकलामिः १४।१० किमिति लब्धा व्यंशः
 सप्त०, २४ चतुर्विंशति कलाश्च । एते तु नतलग्नां घटं-
 शेनोत्पद्यन्ते । अत उक्तं रसलवेनास्याद्य ते संस्कृता
 इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

एवं विज्ञानोक्ते पञ्चसप्तम्यवनियमे स्थिते "ज्यो० त० ।
 "भलिपादान्तरे राहोः केतोर्वो संस्थितो रविः चतुष्पादा-
 न्तरे चन्द्रस्तदा सप्ताव्यते पञ्चः । यस्मिन्नेव रविस्तत्ता-
 त्वहं गतः शशी । पूर्वस्मात्प्रतिपत्तुश्चो राहुष्या गृह्यते
 शशी । लग्नपक्षे तृतीयायां मासश्च यदि जायते । तत-
 स्तयोदये सूर्यो राहुष्या गृह्यते रविः" इत्युक्तिर्निर्मुखा,
 समूल्ये अतिस्थूलदृष्ट्या तथोक्तिः कथञ्चित्समर्पणीया ।
 विज्ञानाश्रमयो पाशाद्यानयने विशेष उक्तो यथा
 "समस्तहंसकलाविक्रयो स्फुटौ रविविधू विदधीत रवि-

गृहम् । समलवाययौ तु विधुगृहं समवगन्तुमयुं च त-
 दोक्तवत्" शि० । 'सति संभवे रविपक्ष' चातुसमावासायां
 रविविधू तमस्य स्फुटं कृत्वा ततोऽर्कन्दू देशान्तरादिश-
 ओकरणैः स्फुटौ विधाय तदिधं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म
 च । तथा ज्ञेते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्यौ तमस्य
 एवं चन्द्रपक्षं चातुः पौर्णमासां च । यतस्ततो पक्ष-
 क्रिया' प्रमि० ।

इदानीनर्कयोः कलाव्यासार्धे व्याह । "नगन-
 गाग्निनवाष्टरसा ई८६१७७ रवे रसरसेयुमहोयु ५।५६ ई
 भित्ता विधो । निगटिमाऽग्निमध्यत उच्छ्रितः शुतिरियं
 किल योजनसंख्यया" शि० । "सप्तार्धत् । अलो-
 पपत्तिः कलाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४२३।४६७, २०
 रवेः, १२४००० इन्द्रोः,) कथे कथिते । किन्तु व्यासो न
 कथितौ । तावदानां त्वैराधिकेन । यदि भनन्दाग्नि-
 मित १६२७ परिधेः खवाणसूर्यो १२५० निर्तो व्यास
 स्तदा साधोऽग्निमनुसुहाराभिन्ता ४२३।४६७ । २०
 ऽर्ककलायास्तथा सूर्यस्युष्णिजिनरामसंख्याया १२४०००
 चन्द्रकलायाः क इति । फलं क्रमेण तयोः (१२७८७।४
 २० । १०१।१२ च०) व्यासौ । तयोर्द्वे एते (लोकोक्ते)
 जुतौ । इयं भूमाध्यात् कलाया उच्छ्रितः" प्रमि० ।

इदानीमस्य योजनात्मककर्मस्य स्फुटोत्तरणार्थमाह ।

"मन्दशुतिर्दृक्शुतिवत् प्रसाध्या तया विभज्या द्विगुणा
 विह्विता । विज्याकृतिः शेषकृता स्फुटा स्थाज्ञिप्रा शुति-
 स्तिग्मरुचेर्विधोः" शि० । "यथा पक्षस्य शीघ्रकर्षणं कर्षः
 साधितसाधारकस्य विधोश्च एयक् एयक् मन्दकर्षः साध्यः ।
 तं कर्षं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण विज्या-
 कृतिर्धाव्या । फलं स्फुटः कलाकर्षो भवति । एवं विधो-
 स्य । अलोपपत्तिः । इह स्फुटोत्तरणे ये मन्दशीघ्रोच्च
 एतपरिधिभागाः पठितास्ते विज्यालङ्घ्ये कलाव्यासार्धे
 यदा गृह्यस्य कर्ष उल्लसस्तदा कर्षो व्यासार्धे गृहकला-
 याः । अतस्तेराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः । यदि
 विज्याव्यासार्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्षव्यासार्धे
 क इति । एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायामकृतं कर्षः
 कार्यः । स कलाकर्षः स्फुटो भवति । एतदसकर्मोप-
 संकृत्य सकर्मकाया कर्षस्य स्फुटत्वं ज्ञतम् । प्रथमं यः
 कर्ष आगतस्तमेव विज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः शरीरात्
 साध्यते । यदा किल कर्ष स्त्रिजत्रातो न्यूनो भवति या-
 यता न्यूनस्तत् त्रिजत्रया संयोज्य यद्यधिको वर्तते या-

वताधिकस्तु लिजग्राया विधेय्य ऐषेयानपातः । यदा-
नेन लिजग्रा लभ्यते तदा लिजग्रा क्षितिः । अने-
नातुपातेन स्फुटः कर्षः सङ्गृह्यति । अत्र धूहीकर्मणा
प्रत्यक्षप्रतीतिः" प्रमि० ।

"इदानीं योजनात्मककर्मस्य स्फुटत्वमाह । "क्षिप्रा-
नृतिप्रक्षिप्युषेन भक्तः स्वदो भवेद्योजनकर्ष एवम्" यि० ।
'स्वदार्धम् । अलोपपत्तिस्तेराशिकेन यदि लिजग्राव्या-
साधे एतावान् स्फुटः कर्षस्तदा योजनात्मकव्यासाधे
क्षितिः । फलं भूषायाद्गुणोक्तिर्योजनामि" प्रमि० ।

इदानीं योजनाविध्यामाह । "विष्णु रवेर्द्विद्विधशर्तु
६५२२ संख्यामोन्दोः खनागाम्बुधि ४८० योजनामि ।
भूषायास्त्रीन रविबिम्बमिन्दुवर्षाङ्कतं भास्वरकर्षभक्तम् ।
भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविक्षतिरिन्दुभागे" यि० ।
"रवेर्योजनात्मकं विष्णु मध्यमं द्विद्विधमप्यष्टकद्वयानि
६५२२ योजनामि (हीरागमे ६५०० मितविन्मोक्तिः किञ्चिद-
धिकपरत्वपरतया सङ्गमभीया) । इन्दुस्तु मध्यमवृत्ते ४८०
मितामि । अथ राशोच्यते । रविबिम्बं भूषासिन् हीनं
४६४१ कालेन्दुवर्षमै समुटेन योजनात्मकेन संयुज्य स्फुटेन
रविकर्षेन भजेत् । फलेन भूषासो वर्जितचन्द्रकला-
यां भूषायासो भवति । एतानि योजनाविध्यानि । अ-
लोपपत्तिः । यस्मिन् दिने सङ्ख्यं सङ्ख्यं स्फुटा दतिः
स्यात् तस्मिन् दिने उदयकावे चन्द्रकलाव्यासाधेभिनेन
अट्टितयेन भूषमिक्षितेन तत्त्वस्वदृष्ट्या तद्भावात् विष्णु-
प्रान्नो विध्यते । वा चन्द्रगुणोरन्तरकलाया रविबिम्बकला
भवति मध्यमा । तास हातिंयत् किञ्चिदधिकं कलिं श-
हिकाधिकाः २२ । २१ । २२ । एवं विधोरपि दीर्घ-
कायां वदा कर्षैव गतिः स्वदा तदा विध्यते तस्यैव
हातिंयत् कलाः २१ । ० । ६ उत्पद्यन्ते । विष्णु-
कलानां नेजनीकालायातुपातः । यदि लिजग्राव्यासाधे
सूतावत्प्रमाणं विष्णु तदा पठितनृतिर्योजनैः किञ्चित्तेव-
धत्पद्यन्ते द्विद्विधशर्तु ६५२२ संख्यानि योजनामि । वि-
धोस्तु खनागाम्बुधि ४८० मितानीति । अथ भूभा-
विष्णुलोपपत्तिरन्यते । अर्कविष्णुव्यासाद्भूषायासो वतोऽऽ-
खोऽस्ता भूभा मध्यपा भवति दोषतया चन्द्रकलासतोऽय
दूरं वर्जिगन्ति । अतो भूविस्तृतेः कियत्त्वपथे जाते
चन्द्रकलायां भूभाविस्तृतिर्भवतीति शानायातुपातः । यदि
रविबिम्बो मध्यमविष्णुग्रासालर्योजनामि ४६४१ लब्धन्ते
तदा चन्द्रकर्मणि क्षितिः । फलं भूषासङ्कापचययोज

नानि भवान् । अतस्तैर्भूषास जनकतचन्द्रकलायां भूभा
व्यासो भवतीत्युपपन्नम् प्रमि० ।

इदानीं योजनानां कलाकरणाधेमाह । "सूर्येन्दु-
भूभातनुयोजनामि लिजग्राव्यासाधेयमाह कर्षः ।
भक्तानि तत्कार्कक्षिप्रिकाकाकोषां क्रमान्मानकला
भवति" यि० । स्वदार्धम् । अलोपपत्तिस्तेराशिकेन
यदि योजनात्मकव्यासाधे एतावन्ति विष्णुमानानि तदा
लिजग्राव्यासाधे कियन्तीति कलानां आपानि लघुजग्राभि
प्रायेणोक्तामि" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण विष्णुकलानयनमाह "भागे-
गतिः स्वदय १० भागयुताधिता वा विष्णु विधोस्त्रि
२गुणिता युगशैव ७४ भक्ता । तिथ्यद्वि ७१५ हीन-
यशिमृत्तिरिद्वि २५ भक्ता नन्द्यादि २६ युग्म-
वति वा विधुविष्णुमेवम्" यि० । "रवेर्गतिः स्वदशयेन १० युताऽ-
धिता च रवेः कलाविष्णु भवति । अथ चन्द्रगतिस्त्रि
गुणिता युगशैव ७४ भक्ता तद्विधुविष्णु भवति । अथ वा
चन्द्रभुक्तिरिति ७१५ हीना पञ्चविंशत्या २५ भक्ता
फलमेकोनविंशत्या २६ युते चन्द्रविष्णु भवति । अलोपपत्तिः
लिजग्रातो महति कर्षे पञ्चविष्णु लघु भवति तथा गतिच
लब्धो भूषायाद्गुणतत्वाद्दृष्टव्यः । अथाप्ये कर्षे विष्णु
पृथु गतिन महती तत्तावत्तत्वात् । विष्णुगुणोदयसमा-
पचययोस्तुत्याकालावृत्तेरपि विष्णु साधयितुस्त्विति
भवति । तद्यथा तत्त्व त्वादिगणम् यदि योजनात्मकव्या-
साला पादोनगोऽणुवृत्तिर्भूतवता ११८५६१८५ द्विद्विधशर्तु ६-
५२२ संख्यं विष्णु लब्धन्ते तदा कलानया क्षितिः । अत्र
गुणकस्य द्विद्विधशर्तुसंख्यसौदाशभागेन ५६२ । ५५
गुणकभाजकावपवर्तितौ जाता गुणकस्यान एकादय ११ ।
भाजके विंशतिः २० । अतो रविगतिः सुखार्धे दय-
गुणा विंशत्या विद्यते तावदधिता भवति अत एकाकष-
भिर्गुण्यतो दशार्धेनाधिका कतेत्युपपन्नम् । एवं चन्द्रस्य
खनागाम्बुधि ४८० मितो गुणो भागद्वारे योजनामति-
रेव ११८५६१८५ । एतो खन्धर्पः ६० रविवर्तितौ जात
गुणकस्याने तयं भागद्वारस्याने चतुःषष्टिः ७४ अत्र
परमं विकलातिनयं यदन्तरं तत् सुखार्धमङ्गीकृतम् ।
अथ चन्द्रविष्णुनयने क्रिप्रोपधवारः सुखोपायार्थं कृतः ।
तत्र तिथ्यद्वि ७१५ तुल्यस्य गतिचयस्यैकोनविंश २६
क्रितं विष्णुवृत्तं लब्धन्ते । गतिपेथस्य पञ्चविंशत्या
२५ भागे कृते विष्णुषेक कलाजयं १ लब्धन्ते । अतस्त-

दैव्ये हाति'य ३२ मध्यमं चन्द्रविम्बम् । गतेरपच-
यापचयवशात् स्फुटत्वे विम्बस्यापि स्फुटत्वस्यपपन्नम्"प्रमि० ।

इदानीं राज्ञोः प्रकारान्तरेण कलाविम्बमाह । 'भानो-
र्गतिः यत्पञ्चता रविभिः १२विभक्ता चन्द्रस्य बोजन२गुणा
तिथि १५भाजिता च । कलात्तरं भवति वाऽविभाप्रमाणं
भूमा विधुं, विधुरितं पङ्कथे पिधक्ते"यि० । 'रविगतिः
पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फलं कलात्मनमष्टं स्थाप्यम् । अथ
यथिगतिर्हि युजिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं
फलम् । अमयोः फलयोरन्तरं भूमाविम्बप्रमाणं भवति ।
इदानीं पङ्कथे काट्याकादकस्यते भूमा विधुपङ्कथे विधुं
कादकति रविपङ्कथे तु रविं विधुष्कादयति । अलोप-
पत्तिः । अत्र कर्कष्यासान्तरमितानां बोजनानां रवि-
कलायां कलाकरणायातुपातः । यदि गतिबोजनं ११८
५८गतिकला लब्धत्वे तदा कर्कष्यासान्तरबोजनैः ४८४१
किमिति । अत्र रविगतेः कर्कष्यासान्तर गुणः ४८४१ ।
गतिबोजनानि हरः । एतौ पञ्चपञ्चनवि ८८८ रपवर्तितौ
जाता गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फलं
रविगतिस्वस्त्वित्योः पचयविभाः । अथ भूव्यासस्य
चन्द्रकलायां विभाकरणाथमनुपातः । यदि गतिबोजनं
११८५८चन्द्रगतिकला लब्धत्वे तदा भूव्यासबोजनैः १५
८१ किमिति । अत्र गुणार्धेन गुणकभाजकावयववर्तितौ
जातं गुणकस्थाने द्वयम् २ । भागहारस्थाने पञ्चदश १५ ।
फलं भूव्यासकलाः । एतावत् पूर्वकलाः शोध्यः । यत
उपर्युपरिगच्छन्त्या भूमाया विकृतितरपचयिभो भवति"प्र० ।

इदानीं चन्द्रविशेषानवगमाह । "सपाततात्कालिक-
चन्द्रदोर्जा खभै२७० ईता व्यावृद्धेन भक्ता । सपा-
तथीतद्युतिगोत्रदिक् स्याद्विशेष इन्द्रोः स च वायव्यः"
यि० । "वायव्यं काले विशेषः साध्यस्तस्मिन् काले
तात्कालिकयोगचन्द्रपातयोगैः कर्कष्य इति वायरगले-
नोक्तम् । इह चन्द्रपङ्कथावगमे समकलस्य चन्द्रस्य
तात्कालिकसपातस्य च योगः कर्कष्यः । तस्य दोर्जा
खभै २७० गुण्या निज्यया भाज्या फलं कला-
त्मकचन्द्रविशेषः । स च वायव्यः । यदि षड्भा-
दूनः सपातचन्द्रकदोत्तरो चोयो यदा षड्भाधिक-
कादा दक्षिणे प्रेयः । अलोपपत्तिः । चन्द्रो हि वि-
मलकुले भवति क्रान्तिमण्डलस्य विमलकुलस्य च यः
संपातकला पातवृत्ता । स पातो कीमात्माहिलोमं
गच्छति । तस्मात् पातादपतस्त्रिभेः नरे तद्विमलकुलं

साहचर्यमि ४,२० भागैः क्रान्तिहस्तादुत्तरतो भवति ।
पातात् पृथक्स्त्रिभेः नरे तदेव भागं ४,२० दक्षिणतो
भवति । अथ विमलकुलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन
वह्न बदनरं स वायव्योत्तरो विशेषः । तज्ज्ञानार्धं चन्द्र-
पातबोरन्तरं प्रेयम् । तच्च चन्द्रपातयोगैः कते भवति
पातस्य विमोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्जायातु-
पातः । यदि निज्यातुल्या दोर्जाया परमः अलोपि-
नम २७० कलातुल्यो विशेषस्तदानया विधानिति ।
फलमिन्द्रु विशेषः । यतः पातादपतः षड्भं क्रान्ति-
हस्तादुत्तरतोऽन्यदक्षिणतोऽतः सपातथीतद्युतिगोत्रदिक्
इत्युपपन्नम्" प्रमि० । इदानीं पङ्कथे पाचप्रमाणमाह ।
"वच्छाद्यर्धकादकमण्डलैकपङ्कथं शरीरं स्थितप्रमाणम् ।
तच्छाद्यविम्बादधिकं यदा स्याज्ज्येयं च सर्वपङ्कथं तदा-
नीम्"यि० । "स्पष्टार्थम् अलोपपत्तिः । रेरेरपतो भार्या-
न्तरे क्रान्तिवृत्ते भूमा भवति । अतः पौर्णमास्येन भूमा-
चन्द्रो समौ भवतः । किन्तु वायव्योत्तरमन्तरं विशेषतश्च
भवति स विशेषस्यावच्छादकविम्बमध्यबोरन्तरम् । तद्यदा
निष्कार्थक्यसमं तदा विम्बमानबोर्योगमालं स्यात् । यदा
बादता मानैक्यार्द्धादूनं तावच्छाद्यविम्बे कादकविम्बं
प्रविशति । अत उक्तं तत्स्थितप्रमाणमिति । तत्
स्थितं काद्यविम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वपङ्कथ-
मिदमपि सुगमम्" प्रमिताह्वरा ।

इदानीं स्थितिमर्धयोगैरानवगमाह । "मानार्धयो-
गान्तरयोः कतिभ्यां शरस्य वर्गस्य विवर्जिताभ्याम् ।
मूले खवट् ६० स'युजिते विभक्ते भुजान्तरेण स्थिति-
मर्ध'खण्डे"यि० । स्पष्टार्थम् । "अलोपपत्तिः । सार्ध-
कादे तु विम्बगर्भबोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्कष्यं
भवति । तत्र यः शरः सा कोटिः । कर्कष्योर्गोर्गान्-
तरपदं भुजः । तच्च पाङ्कथमान'खण्डम् । तत्क्रमण-
काकावातुपातः । तच्चन्द्राकोशः प्राग्वयमात् भुजान्तरेण
यदि भुजान्तरतुल्यकलाभिः खटि ६० खटोरकेन्द्रा-
जतस्तदा कलाभिर्भुजकलाभिः किलबल इति । फलं स्थि-
त्यर्धचटिकाः । परं स्वर्धकावयवराज्ञानाच्छाद्यपङ्कथशरे-
यैतत् कर्म जतमतः स्वरूपं स्थित्यर्थं जातम् । अथ न-
र्धार्ध'सुच्यते । यदा कादकेन काद्यो समे कते व'नी-
वनमानं तदा विम्बगर्भबोरन्तरे विम्बाधीनरतुल्याः कला
भवन्ति । ताव कर्कष्यकाः । तस्मिन् काले यावान् वि-
शेषकाचनो कोटिकयोर्गोर्गान्तरपदं पाङ्कथमर्क'खण्ड भव-

ति । तत्तापि पूर्ववदनुपातेन घटिकात्मकः कालो वर्त-
स्वयम् भवति । सोऽपि स्थूलः" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं घटीकरणमाह । "स्थित्यर्धनाडीगुणिता
स्वभक्तिः पट्टा ६० कृता तद्विहारी युतौ च । कल्पे-
न्दुपातावसक्तस्तराभ्यां स्थित्यर्धमाद्यं स्फुटमन्तिनं च" ।
"स्पर्धार्थम् । अत्र स्पर्शकालभयरेण कोटिरूपेण कर्म
कार्यम् । एवं स्थित्यर्धमसकत् स्फुटं भवतीति सुगमा
वासना" प्रमिताक्षरा ।

"इदानीमेव" विमर्दार्धमपीत्यतिदिशति । "एवं विम-
र्दार्धं फलोनयुक्तपताचन्द्राङ्गवसायकाध्याम् । प्रथक् प्रथक्
पूर्ववदेव निम्ने स्फुटे स आद्यान्यविमर्दश्च" शि०
स्पर्धार्थम् । इदानीमिदं भाजनयनमाह ।

"स्पर्शापतः स्पर्शकमिदं प्रोक्तं मोक्षतो मौक्तिकमत्र
पूर्वे । वीटेन निष्ठाः स्थितिस्वच्छकेन भुज्यन्तरांशो भुज
इदं काले । एवं विमर्दार्धं कृताः प्रथक् ते संमीलनोन्मीलन-
योर्भुजो क्ताः" शि० । पूर्वार्धं स्पर्धार्थम् । इदमेव स्थिति-
स्वच्छकेन गुणिता भुज्यन्तरभागः कलात्मको भुजो भवति ।
एवं त एव भुज्यन्तरांशः प्रथमविमर्दार्धगुणाः संमी-
लनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अतो-
पपत्तिः । इदं काले यत्र पादकविम्बमध्यविम्बं यत्र
च मध्यशरापचित्तं तयोरेतत् पादकमार्गस्वच्छं भुज
इदोच्यते । तस्यानयनं तैराशिकेन । यदि घटीप्रस्था
भुज्यन्तरकला स्वच्छेन तदेतोनस्थितिद्वयेन किमिति ।
अत्र गुणकभाजकयोः पञ्चापवर्तने कृते जाता भुज्य-
न्तरांशो गुणकस्थाने । कुरस्थाने रूपम् । एवं विमर्द-
ार्धभ्यां विमर्दभुजौ" प्रमि०

इदानीं कर्षार्थमाह । "कोटिश्च तत्कालशरोऽयं
कोटीदोर्वगयोगस्य पदं श्रुतिः स्यात् । मानैक्यस्वच्छं
श्रुतिवर्जितं बहुगुणप्रमाणं भवतीदं काले" शि० ।
"इदं काले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्ग-
योगपदं कर्षः । कर्षेण मानैक्यार्धमिदं काले पासप्रमाणं
भवति । अतोपपत्तिः । भुजोऽत्र कालिद्वये प्राच्यपरस्पर-
आद्वयाम्योक्तः शरोऽतः कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्षं
इत्युच्यते । कर्षो नाम विम्बमध्यशरेतन्तरम् । स या-
वता मानैक्यार्धं कृतं भवति तावद्गुणकविम्बं ग्राह्यो
प्रविष्टम् । अतश्चावानिदं काले ग्राह्य इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं ग्राह्यात् तत्कालज्ञानमाह । "ग्राह्येनमानैक्यवद-
स्य वर्गाद्विम्बपञ्चमा दृष्टितात् पदं वत् । गत्यन्तरांशैर्वि-

कृतं फलोनं स्थित्यर्धकं च भवतीदं कालः" । तत्कालशरोऽयं
शुद्धः स्फुटोऽयं वक्ष्ये अन्यथा वा परिच्छेद्यतोऽभुम्" शि० ।
इदं पासेनेन स्य मानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविमर्शवर्गो-
नामूलं गत्यन्तरांशैर्विभजेत् । फलेन स्वर्गस्थित्यर्धं कृतं यदि
स्पर्शार्थको पासः । यदि मौक्तिकस्तदा मौक्तिकं कृतम् ।
शेषमिदं कालो भवति । स च स्थूलः । अत्र तत्कालश-
रेण य आनीयते स सूक्ष्मासकः । एवमसकत् स्फुटः
स्यात् । अस्मिन्कालमग्रे परिच्छेदादेव वक्ष्ये ।
अतोपपत्तिर्विदोमगणितेन, पासोमानमानैक्यार्धं कर्षस्तत्का-
लशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशैर्विभक्तः
फलमिदं कालस्य मध्यपक्षस्य च सावनान्तरमतः स्वस्थित्य-
र्धोऽप्यपित्तमित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं स्पर्शादिव्यवस्थितिमाह । "मध्यपक्षः
पर्वविरामकाले प्राक् प्रपद्योऽस्यत् परतश्च श्रुतिः ।
स्थित्यर्धनाडीत्रयं सदर्जाद्यु संमीलनोन्मीलनके तथैव"
शि० । स्पर्धार्थम् । इदानीं वलनानयनमाह ।
"खाङ्का ६० कृतं स्वयुद्वेन भक्ता स्पर्शादिकालोत्पन्नं
लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पञ्चशिक्षिर्भाङ्गो भक्ता द्यु-
मौर्वी यद्व्याप्तवापम् । प्रजायते प्रागपरे नतं क्रमादुदग्-
यमायं वलनं पलोद्भवम्" शि० । "यस्मिन् काले वलनं साध्यं
तस्मिन् काले या नतघटिकान्ताः खाङ्का ६० कृताचन्द्रपक्षे
रात्रिर्ज्ञेन भक्ता अर्कपक्षे दिनाङ्गेन, फलमंशः स्युः ।
तेषां क्रमज्याऽऽज्याया गुण्या द्युजीवया भक्ता लब्धस्य
चापं पलोद्भवं वलनं जायते । प्राङ्गते सौम्यं, पश्चि-
मतते याम्यम् । वलनानयनसूत्रक्रमज्याया कैश्चित् कृतं
तद्विरासार्थमात्रं क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेष-
णवलादन्यत् सर्वतोऽत्र क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति" प्रमि० ।

इदानीमायनं वलनमाह । "युतायनांशोऽप-
कोटिशिक्षिणी जिनान्शमौर्वी १२६७ गुणिता विभा-
जिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकं भवेच्छयाङ्गाया-
नदिक्रमायनम्" शि० । "पक्षस्य सायनांशस्य कोटिज्या
जिनान्शज्याया १२६७ गुण्या दुज्याया भक्ता फलस्य चाप-
मायनं वलनं भवति । तत्र यस्मिन्काले यद्वा वर्तते
तद्वि भवति । अतोपपत्तिर्गोचरे" प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । "तयोः पलोत्सायनयोः
समाशयोर्धुतेपिपुक्ते स्यु विभक्तिकायोः । या शिक्षिणी
मानदलैक्याङ्गो विषयोऽकृता तद्वलनं स्फुटं स्यात् ।
यैस्तुक्रमज्याविधिनैतदुक्तं सस्यते गोखगतिं विदन्ति" शि० ।

‘तयोः पलोद्वायनयोर्वलनभापयोः समाययोर्यौगो भि-
न्नाययोरन्तरं तस्य क्वा सानैक्याद्वायुणा तिव्यया भक्ता
फलं स्फुटा वलनजग्रा भवति । येरिदं वलनद्वयसत्कम-
जग्राविधिनोक्तं सस्यङ्गं ते गोलगतं विदन्तीति गोलं
परिष्ठाप्य दिशं वलनस्रोतक्रमजग्रायोपचयः क्रमजग्राया
नेति तैः सस्यङ्गं कापि नावलोक्तमित्यर्थः । अलोपप-
त्तिगोले सविस्तरा । इह समसगणकं द्रष्टुः प्राची
समसगणकादिदं नतं काले विष्वक्मण्डप्राची यावता यत-
श्चलिता तावत् तद्दिक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम् । अथ
विष्वक्मण्डलात् क्रान्तिदृष्टप्राची यावता यतश्चलिता
तदायनं तद्दिक् ज्ञेयम् । तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति ।
समसगणकात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चलिता
तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं तिव्यपरिणतं तद्व्यापारपातेन
सानैक्याद् परिणतं कृतम् । यतोऽत्र सानैक्याद्वृत्ते
वलनं देयम्’ प्रमि० । इदानीमङ्गुलजिप्रार्थमाह ।

“तिव्योद्भूतस्तन्मयोत्पद्यङ्गः साङ्गिद्वि, १० युक्तोऽङ्गुल-
जिप्रिकाः स्युः । स्युः साः सुखार्थं द्युदलेन भक्तं सप्तमं
सार्धयमा, २० न्वितं वा” शि० । “मध्यपङ्कजकाले पङ्कज
लिप्रमोक्तग्रा यङ्गुः साध्यः । स यङ्गुस्तिव्यया भक्तः ।
फलं सार्धमिष्टमङ्गुलजिप्रिका भवति । अथोद्भूतचटिका
पङ्कज दिनार्द्धवटोभिर्भक्ताः फलं सार्धमिष्टमं सुखार्थं
स्युः साः अङ्गुलजिप्रिका भवति । अलोपपत्तिः । गगन-
सध्यस्य यद्दृष्टव्यं तस्य निश्चलकरनिकरपङ्कितप-
रिधिवात् किञ्चित् स्रज्जम् दृश्यते । अथोदये जितिजस्यं
भूयवज्जितत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति । तत् स्रज्जत्
विशालत्वं चोपलब्ध्वा बुद्धिमद्भिः कल्पितम् । तच्च गग-
नमध्ये सार्धमिष्टमं २,१० । उदये साङ्गिद्विमलं २,१०
अङ्गुलं कल्पितम् । अगान्तरेऽनुपातेन । यदि तिव्या-
तस्ये यङ्गावङ्गुलजिप्रान्तरं रूपं ? लभ्यते तदेष्टेन किमिति
फलं सार्धमिष्टमङ्गुलजिप्रिकाः सुदिन्युपपन्नम् । अथवा
स्युः स्युः अनुपातः । यदा दिनाधेनूत्राभिक्रमचटिकाभी
रूपं ? लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति’ प्रमि० ।

इदानीं पलनादीनामङ्गुलीकरणमाह । “आभिविभक्ता
वलनेषुविष्वदोऽन्तर्कलिप्राः सुराण्यङ्गुलानि । यरा यथाया
पङ्कजे सरांयोचन्द्रपङ्के व्यसदिशसु वेद्याः” शि० ।
आभिरङ्गुलकलाभिर्धैवविशेषविश्वव्यञ्जभुजकोटिकणां भा-
क्ताः । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविपङ्कजे यरा
यथानमटिय यव । चन्द्रपङ्कजे तु व्यसदियो ज्ञातव्याः ।

अलोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव । यरापे हि चन्द्रः,
यरमूले भूभाऽतचन्द्रविलेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते । तत्-
स्थानज्ञानार्थं चन्द्रपङ्कजे व्यसदिशः यरा वेद्या इत्युप-
पन्नम्’ प्रमि० । इदानीं परिवेष्टमाह ।

“पाद्धार्षिस्तलेषु विधाय इतं सानैक्यमण्डलेन च साधि-
तामम् । बाह्येऽत्र दत्ते वलनं क्वावात् प्राक्चिन्नतः सार्ध-
भवं हिनांयोः । सव्यापसव्यं खलु यास्यसौम्यं मौल
तथा पश्चिमतश्च देयम् । परिपङ्के पश्चिमपूर्वततो विधे-
पट्किञ्चित्त एव साध्यम् । कलाधि केन्द्राह्वनानुसक्ता-
म्यङ्गाव्यतः सार्धविस्तिज्ञाया । क्वावजिज्ञाया वलनाप-
काया दैवो यथायावथ सध्यवाणः । केन्द्रात् प्रदेयो वल-
नस्य स्त्रले तेभ्यः प्रथमपङ्कजमण्डकेन । इहैः कृतैः
सर्धविस्तिज्ञाभ्यपासाः क्रमेणैवमिहवागव्याः” शि० । “स-
वायासवगै पाद्धार्षिप्रमाणेन स्त्रले षेष्टस्थानकल्पितविन्दोर्भूतं
लिखित्वा तस्मादेव विन्दोर्मानैक्यमण्डलप्रमाणेन स्त्रले यास्य-
इतं कृत्वा तस्य विन्दोरपरि प्राच्यपरं वास्योत्तरं च स्त्रलं
चटिकाया रजसोक्ताद्य रेखे कार्यं । अथ सानैक्याद्वृत्ते
वलनं देयम् । तत्र चन्द्रस्य सार्धमिष्टं प्राचीचिन्नतो,
मौलिकं प्रतोचीचिन्नतः । रवेस्तु सार्धमिष्टं प्रतोचीचि-
न्नतोमौलिकं प्राचीचिन्नतः । अथ मध्यवलनं यदि विधेयो
दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणचिन्नाद्यदोत्तरकदोत्तरचि-
न्नात् । तत् कथं देयमित्याह । सव्यापसव्यं यास्यसौम्य-
मिति । यदि यास्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिन्ना-
द्यास्यं, दक्षिणचिन्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिन्नादुत्तरकदोत्तरचि-
न्नात् पूर्वमिति सध्यम् । इतोऽन्यथापसव्यम् । तच्च वलनं
क्वावदेयं न धनुर्वत् । एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राह्वनानु-
सक्तानि स्त्रलाग्यङ्गानि । अथ सार्धवलनापात् सार्धमि-
ष्टो मौलवलनापात्मौलिको विधेयो देयः । स च क्वावत् ।
अथ सव्ये विधेयो केन्द्राह्वनमण्डले देयः । तेभ्यः यरा-
नुचिन्नेभ्यो ग्राह्यकार्धप्रमाणेन सूत्रेण इतान्मुत्पाद्य
सार्धमिष्टमध्यागाः नेदितव्याः अत्र वाचना । सानै-
क्याद्वृत्ते पाङ्कजमण्डलस्य सार्धं यदा भवति तदा पाङ्कज-
पाङ्कजवोर्विष्वदमौली सङ्गमो भवतोऽतो सानैक्याद्वृत्तं
बहिर्लिखितं तच्च दिगङ्कितं तत्र या प्राची वा समसग-
णप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राह्वनापना रेखा
वा क्रान्तिदृष्टप्राची । एवं सर्वदिशां वलनम् । अथ
वलनसूत्राङ्गावहिविधेयः । यतः क्रान्तिदृष्टप्राच्या वि-
धेयो वास्योत्तरः । एवं सार्धमौलिकोः क्रिह । अथ

मधुशरः केन्द्राहलनसूत्रेऽतो दत्तो यतो मधुशरं नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या याव्योत्तरा दिक् । विन्दोपाग्रे पाङ्कजवृत्तमधुशरं तत्कालं कर्तव्यं सूर्यमोक्षमधुशरं भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं निधीनोन्मीलनेऽप्याधपरिच्छेदमाह । “केन्द्राङ्गुलं स्वे वलनस्य सूत्रे शरं भुजापाङ्कजवृत्तं च केन्द्रात् । प्रसार्य कोटिश्रुतियोगचिह्नादुदृष्टे कृते पाङ्कजखण्डकेन । संमीलनोन्मीलनकेऽप्याधपासाध वेदा यदि बान्धवाऽमी” शि० । “संमीलनकाले वलनमानीय तत् प्राक्चिह्नतः प्राग्वत्त्वा केन्द्राहलनापगां रेखां कृत्वा तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः । भुजापात् तत्कालशरप्रमाणां शलाकां तथा केन्द्रात् कर्णमितां च प्रसार्य शलाकाभयोर्दृष्टिचिह्नादुपाङ्कजाङ्गेन वृत्तं विलिख्य संमीलनस्थानं ज्ञेयम् । तन्मोक्षमधुशरं पश्चिमतो दक्षोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमेव तत्कालवलनमित्यनेन प्राक् पश्चिमतो वा दक्षोन्मीलनदृष्ट्याधो ज्ञेयः । यदि बान्धवामीहलस्याग्रे चम्बलः । अतोपपत्तिः । भुजो हि पाङ्कजमार्गखण्डम् तत्र शरः केन्द्राङ्गुलमपदं कर्तव्यं । कर्णाङ्गुलपाङ्कजवृत्तं लिखिते संमीलनार्थकं भवतीति युक्तं चक्रम् । ननु पाङ्कजवृत्तमध्याहलनसूत्रे मतो दत्तवत् कर्तव्यं भुजो पाङ्कजमार्गखण्डमित्युक्तं । तस्य यत्नं कुलचिह्नं कोटिकर्णसूत्रकमत्तवृत्ते तदव्ययमागतवत्सरं चार्द्धं स्यात् । तदत्र भुजागाहिदेऽ कोटि ! एवं भुजसूत्रादपि । विशेषमूख्योत्तरं । एवानु भुजसूत्रं । ज्ञेयं पापयोरपि । अतोपाङ्कजमार्गखण्डं भुजः इत्युच्यते तदुदृष्टम्” प्रमि० ।

इदानीमप्याधमोक्षनादिपरिच्छेदमाह । “वे अर्ध-सूत्रोर्विशिष्टापाङ्कजे तस्यां पृथक् मधुशरगुणात् । रेखे किञ्च प्रगृह्णोक्षमार्गो तयोश्च माने दिगण्य वेदा । विम्बान्तराङ्गेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि । भूभाङ्गरेखेऽथ विधाय वृत्तं संमीलनोन्मीलनके च ज्ञेयं” शि० । अर्धशरापाङ्कजशरागुणात् रेखा काख्ये । च प्रगृह्णमार्गो ज्ञेयः । अथ मधुशरागुणं क्रियरा गुणा पृथगन्या रेखा काख्ये । च सुक्तिमार्गो ज्ञेयः । तयोर्मानयोः प्रमाणे चक्रखण्डलाकया मित्वा पृथगनये स्यात्वे । अथ विम्बान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्त-सत्याद्य तत्र वृत्तक मानद्वयेन यो वेदो तस्माद्योनव्य-चिह्नात् भूभाङ्गरेखेऽथ वृत्तं विधाय संमीलनोन्मीलने

ज्ञातव्ये । अतोपपत्तिः । स्वमार्गोपागच्छतो गाङ्क-मधुशरस्य यत्नं मानान्तरार्धद्वयः कर्णो भवति तत्रस्थे त-स्मिन् गाङ्कके संमीलनसंमीलनं च यत् उतपद्यते ततो विम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये” प्रमि० ।

इदानीमपिदुर्गमार्थमाह । “मार्गाङ्गुलं स्थितखण्डभ्र-मिदं स्युरिष्टाङ्गुलसंज्ञकानि । इष्टाङ्गुलानीदृश्यात् स्व-मार्गे दृष्ट्वात् च पाङ्कजखण्डवृत्तम् । कालेऽथ खण्डं यदि वाऽवगम्यं स्थूलः सुखार्थं परिच्छेद एवम्” शि० । “इष्ट-मितोऽकालो चटिकादिरनप्यापितमार्गाङ्गुलैर्गुण्यं स्व-स्थित्यङ्गुलं चटोभिर्भाज्यः फलमिष्टाङ्गुलानि भवन्ति । तानीष्टाङ्गुलानि स्वमार्गे दृष्ट्वा । कथमिति चेत् इष्ट-वशात् । यदि स्वशर्दपत इष्टं कलितं तदा अर्धशरागु-दपत इष्टाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इष्टं तदा मधुशरागुत् पूर्वतो देयानि । एवं सुक्तिमार्गेऽ-पीदृश्यादुपाङ्गुलाग्रे पाङ्कजवृत्तमार्गे वृत्तं विलिख्ये ऽगुणो ज्ञेयः । एवं वा स्थूलः सुखार्थं परिच्छेदः । अतोपपत्तिस्तैराधिकेन । यदि स्थित्यङ्गुलं चटोभिर्माङ्गु-लानि लब्धान्ते तदेष्टोभिः किमिति फलमिष्टाङ्गु-लानि । तदग्रे पाङ्कजवृत्तमध्यमित्यर्थः । तत्र पाङ्कजा-ङ्गेन वृत्तं कृते इष्टगुणो भवतीति किं चिन्नम्” प्रमि० । इदानीं पासात् कालानयनं परिच्छेदेनैवाह ॥ “पासो-नमानैकदलेन केन्द्रे इत्थात् कृतान्तराङ्गे दृष्टव्ये । ते संगुणे स्वस्थितखण्डकेन मार्गाङ्गुलाग्रे पृथगिष्टाकाली” शि० । “मानैकदलेन गासोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत् । तस्मादुत्पादवर्धित्ये मार्गखण्डे भवतस्ते स्वस्थितखण्डकेन गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्भाज्ये । फलं स्वशर्दपत इष्ट-कालो भवति । सोऽथात् पृथक् । अतोपपत्तिः । गा-सोनमानैकदलेन केन्द्रे गाङ्कगुणं पाङ्कजवृत्तमध्ययोरन्तरं कर्तव्यं इत्यर्थः । इदं पूर्वमेव कथितम् । तेन कर्त्तव्यं केन्द्रे वृत्तात् कृतान्ते मार्गखण्डे वर्धितवत्तस्याभाविहल-पात् । यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यङ्गुलं चटिका लब्धान्ते तदा वर्धितखण्डाङ्गुलं किमिति फलमिष्टकाल इति” प्रमि० ।

इदानीं गृह्ये वर्णमाह । “सर्वे कश्च भूखण्डः सुधाधारैर्लब्धः लब्धारतोऽधिकेऽर्धोत् । सर्वे कश्च वर्ध-चक्रः पिथको भानोन्मीलने सर्वदा लब्ध एव” शि० ।

इदानीन्नादेक्षानादेक्षानाह ।

“इन्दोर्भाजः गोक्षुः कण्ठितोऽपि तेजःपृथक् च भावाच्च-कक्षः । तेजसोऽप्यात् तीक्ष्णोद्भावाच्चो नादेक्षोऽतोऽप्यो

गृहो बुद्धिमहिः' 'यि' 'स्य' 'दा' 'र्य' 'म्' इति चन्द्रगृहणाधिकारः ।

अथ सूर्यगृहणाधिकार तत्तादौ नतिप्रयोजनोक्तिः ।
 'दर्शान्ताकाशेऽपि समौ रवीन्दु इटा नतौ येन विभिन्नकक्षौ ।
 कर्षोऽश्रुतः पश्यति नैकसूत्रे तत्त्वम् तेन नतिं च यच्चि' 'यि' ० ।
 'समावास्यान्ताकाशे समकलावपि चन्द्रार्कौ नतौ आर्धा-
 दन्त्यस्य यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूयस्त्वैर्भोऽश्रुतौ इष्टैक-
 सूत्रे न पश्यति । येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ ।
 चन्द्रस्य कक्षा लब्धौ अर्कस्य सङ्गती । यथा चन्द्रगृहणे यैव
 चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिष्यन्ते समौ भू-
 मेन्दु नतावपि कर्षोऽश्रुतोऽपि इष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्क-
 पङ्क्त्योर्केन्दु न पश्यति भिन्नकक्षत्वात् । तेन कारणेन
 तत्त्वमनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च यच्चि' 'यि' प्र० ।

इदानीं लम्बनस्याभावाभावं धनर्थत्वं च कथयति ।

'दर्शान्ताकाशे' प्रथमं विधाय न लम्बनं विविभलग्नतुल्ये ।
 रवौ तद्गनेऽध्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्थं क्रमतश्चेदम्' 'यि' ० ।
 "अत्र लम्बनं प्राप्तं दर्शान्ताकाशे लग्नं विधाय तत् लि-
 भोनं कार्यम् । तेन लिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं
 नास्ति । अनेऽध्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम् । तथा
 विविभलग्नान्तादूने रवौ यत्त्वमनमुत्पद्यते तत्त्वमसं' 'यि' वेदि-
 तव्यम् । तिष्यन्तचटिकासु योऽध्यमित्यर्थः । यदधिके
 तदर्थं तिष्यन्तचटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः । अथ लम्बन-
 खोपपत्तिस्तत्तावदुच्यते । इह किल सममण्डलयास्योत्तर-
 कोष्ठास्तानामर्द्धाच्छेदेन परिकरवटादृशं निबध्यते तत्
 क्षितिजम् । तत्रस्य पङ्क्त्योर्भूगर्भस्यो इटा पश्यति । भू-
 पृष्ठमस्तु भूच्छ्रं तत् क्षितिजमपि न पश्यति । किन्तु
 भूयस्त्वैर्भोऽश्रुतौ क्षितिजादुपरि समग्रादन्त्यत् क्षिति-
 जं च मध्यते । यतस्तत्तादूर्ध्वं च पश्यति । तदधः
 क्षितिजं दृक्कूलाङ्गस्थितं न पश्यति अतो पङ्क्त्यायां
 दृक्मण्डले तेनां योजनानां संबन्धिन्योऽपि लिप्ताकाः
 कुच्छ्रक्षिप्ताका एव परमलम्बनलिप्ताः परमावर्तलिप्ताश्च ।
 तास्तु गृहभूतिपद्दृशान्तुल्यं भवन्ति । यतो गति-
 योजनानां पद्दृशान्तो भूयावार्द्धम् । यदा किल
 क्षितिजस्य सदा कुच्छ्रक्षिप्ताभिर्नतत्वं गतः । अथ यदा
 समध्यस्यो रविस्तादा तं भूगर्भस्यो इटा भूपृष्ठस्योऽपि
 समध्यस्येव पश्यति । न कुतोऽपि अतस्तत्तल लम्बना-
 भावः । क्षितिजे तु कुच्छ्रक्षिप्तास्तुल्यं परमं लम्बन-
 म् अतो प्राप्तं आर्धावपि पङ्क्ते लम्बनदुत्पद्यते । एवं
 चन्द्रस्यापि । दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलि-

प्तासु शब्दाश्च येषं रविदृक्कूलाधस्यस्य परमा लम्ब-
 नलिप्ताः । अथ यदा दृक्मण्डलाकारं क्रान्तिदृशं भवति
 तदा परमलम्बनलिप्ताणां घटिकरणायास्तुपातः । यदि म-
 त्त्वन्तरकलाभिर्घटोषटिर्लभ्यते तदा गल्लिख्यदृशान्त-
 तुल्याभिः किमिति । फलं घटिकाचतुष्टयं यरमं लम्ब-
 नम् । अतो घटिकाचतुष्टयास्तुपातेन लम्बनं साध-
 यितुं युज्यते परं यदि दृक्मण्डलाकारं क्रान्तिदृशम् ।
 यदा तदपि तिरस्त्रीं तदास्तुपातद्वयेन । लम्बनं हि
 दृक्मण्डलसूत्रेणोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम् । तत्
 किल कर्णरूपम् । तत् क्रान्तिदृशप्राचीपरिणतं कोटि-
 रूपं स्फुटं भवति । यदा दृक्मण्डलमेव क्रान्तिदृशं
 तदा तदेव स्फुटम् । यतः क्रान्तिदृशप्राच्यपरया
 लम्बनस्य स्फुटत्वम् । अतः क्रान्तिदृशस्य परमनीचस्थाने
 लम्बनस्य परमत्वम् । परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः । तच्च
 तस्य परमोच्चत्वं विविभलग्ने भवति । यदा विविभं अ-
 मध्ये भवति तदा तच्छ्रुत्स्त्रिज्यादुल्लेखः स्यात् । तदा म-
 ध्यमेव स्फुटं लम्बनम् । यदा तद्विजिभं खमध्या-
 क्षतं भवति तदा तच्छ्रुत्स्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तदा
 मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदत्यन्तं
 याति । अतो विविभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्याप-
 चयः । अतो विविभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुट-
 त्वकरणेऽस्तुपातः कर्तुं युज्यते' 'यि' प्र० ।

असमेवार्थं संप्रधायस्तुपातद्वयेन लम्बनमाह । "लिभो-
 लग्नं तरणं प्रकल्प्य तत्त्वमनयोऽर्थः समयोऽन्तरेऽसौ । लि-
 भोनलग्नस्य भवेद्द्वयातः शङ्कुदातस्तस्य चरान्तादायैः ।
 लिभोनलग्नार्कविशेषशङ्कुनी कृताहता व्यासद्वयेन भा-
 जिता । कृतात् फलाद्विबललग्नशङ्कुना त्रिजीववाप्तं
 घटिकादि लम्बनम्' 'यि' 'यि' ० । "दर्शान्ताकाशे लग्नं
 विधाय तदनधं विविभं च कृत्वा तयोर्विबलस्य मोक्षं
 लग्नस्य भूतमन्तरोदययुतं विविभस्योदितः काको भव-
 ति । तेन काकेन विविभलग्नजनितकुजग्राद्युजग्रा-
 न्यादिभिश्च लिप्रसोक्त्या शङ्कुः साध्यः । शङ्कुपथ दृग्-
 जग्रा तच्छायाकर्णश्च साध्यः । अथ लिभोनलग्नार्द्धयो-
 रन्तरस्य जग्रा साध्या । अथ तथा लम्बनार्थमस्तुपातः ।
 यदि लिजग्रास्तुल्यया विविभलग्नार्कान्तरजग्राया चतस्रो
 घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्य-
 मलम्बनम् । अतस्तत्स्फुटोत्तरणार्थं द्वितीयोऽस्तुपातः ।
 यदि लिजग्रास्तुल्यविविभलग्नशङ्कुवेतावलम्बनं लभ्यते तदा

ऽस्मिन्ननन्तरातीति किमपि च लम्बनं स्फुटं भवति" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह । "कक्षा-
इवि १२ चात् त्रिभोजनलग्नकर्णं लब्धं चतु लम्बनं
वा" सि० शि० । "मध्यलम्बनात् द्वादशगुणाद्वि-
भजनसंभूतकक्षायाकर्णेन भक्ताद्यलम्बनं तद्वा स्फुटं लम्बनं
भवति । अत्रोपपत्तिस्तरागिकेन । तत्र विवि-
भजनशङ्कोर्द्वादशांशेन विविभजनशङ्कुस्त्रिज्या चाप-
वर्जिता जाता गुणकस्याने द्वादश १२ इरस्याने विवि-
भजनकर्ण इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । "त्रिभोजनलग्नस्य
रवेः शङ्कोर्वा दृग्ज्यायोर्वर्गवियोगमूलम् । स्याद्-
कृतिर्वेद ४ गुणा त्रिभोज्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः
स्युः" सि० शि० । "त्रिभोजनलग्नस्य यः शङ्कुः साधित-
स्तथा द्वादशांशे रवेः ओपकरणैर्यः शङ्कुरूपयते
तावन्नहो स्यादपत्तित्वा तयोः दृग्ज्या साध्ये । अथ तयोः
शङ्कोर्वर्गान्तरपदं तद्वृत्तित्थं भवति । प्रथमप्र-
कारोऽयम् । अथ दृक्नतैर्द्वितीयः प्रकारः । ततोर्दृग्-
ज्यायोर्वर्गान्तरपदं दृक्नतिसंज्ञं भवति । अथ दृक्नते-
र्लम्बनस्युच्यते । दृक्नतिसंज्ञं त्रिज्याया भक्ता फलं
लम्बननाडिकाः स्युःसलोपपत्तिः सैव । यदा विविभजनं
अमध्ये भवति तदा दृक्नतिसंज्ञं क्रान्तिवृत्तम् । त्रिभो-
जलग्नार्कयोर्वर्गान्तरज्या सैव तदाकस्य दृग्ज्या । सा चतु-
र्गुणा त्रिज्याया भक्त्या मध्यमं किल लम्बनं भवति । तदेव
स्फुटम् अर्धस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तम् । अथ यदा
विविभजनं साधारणतम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य
तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति ।
तत्र विविभजनशङ्कुतुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं क-
तम् । तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते । मध्यलम्बनान-
गने त्रिज्याय विविभजनशङ्कुः ततः स्फुटत्वात् यः
साधितो विविभजनशङ्कुः स दृक्नेपमण्डले स्फुटदृग्ज्या-
ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः । विविभजनस्य यद्दृक्मण्डल-
मिति गोले साधितम् । अतस्त्रिज्यापरिणतत्वा तत्रज्याया
यदानोतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य विविभ-
जनशङ्कोरतुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम् । अदेव
स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपस्युपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोप-
पादितम् । रवेर्दृक्मण्डले दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी ।
विविभजनस्य वा दृग्ज्या स एव दृक्नेपः स भुज-
रूपः । यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः सम्यग्दक्षिणोत्तरं

खाङ्गाद्विभजनमोपरिगतं दृक्नेपमण्डलम् । तत्र
विविभजनस्य वा दृग्ज्या स दृक्नेपः । तज्जनिता न-
तिकक्षासन्द्राकिकजयोर्वर्गान्तरमन्तरं सर्वत्र लम्बनमेव दृष्टा
पश्यति । यद्योक्तं गोले । "कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वि-
विभे सर्वतोऽपि तत् । नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृक्लम्बन-
कक्षास्तयोः । कक्षान्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्ताकाः"
शि० । यत् इदं लम्बनकोत्तमतो दृक्नेपाकदृग्ज्या-
योर्वर्गान्तरपदस्य दृक्नतिसंज्ञितमस्ति । परं यथा
स्थिते गोले कोलोपरीयं न दृश्यते । यतो विविभज-
नार्कयोरन्तरज्या त्रिभोजनशङ्कुव्यासाद्विपरिणता सती
दृक्नतिसंज्ञा भवति । अत एवानेनापि प्रकारेण चित्तिजस्ये-
ऽके परमा दृक्नतिसंज्ञितलम्बनशङ्कुतुल्या भवति ।
अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव । किन्तु दृक्नेपाक-
दृग्ज्यायोस्तुल्ये यत्नाके भुजकर्णरूपे समयायां भूमौ वि-
न्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृक्नतिं दर्शयेत् । एवमने
कविधान्युपपत्त्यनुसारेण कोट्याणि परिकल्प्य भूलोकमो-
पसंस्कारमायाः कुर्वन्ते । अथ प्रस्तुतमुच्यते । अत्र किल
विविभजनस्य रवेः दृग्ज्यायोर्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छ-
ङ्कोरपि भवति । तत् कथमिति चेत् तदुच्यते । अत्र
सलशङ्कुवर्गयोर्वा त्रिज्यायर्गे दृग्ज्यायर्गे भवतः ।
तयोरन्तरे कृते त्रिज्यायर्गयोस्तुल्यत्वाद्गतयोः शङ्कुवर्गा-
न्तरमेवावशिष्यते । एवं यत्र कुलविद्वासाद्वेपि भुज-
ज्यायोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्यायोर्वर्गान्तरं भवतीति ।
अत उक्तं त्रिभोजनस्य रवेः शङ्कोर्वा दृग्ज्यायो-
रिति" । दृक्नतिसंज्ञितानुपातेन लम्बनस्य घटीक-
रणम्" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । "शङ्कोस्तयोर्वर्गान्ते-
योस्तयोर्वा त्रिज्याचतुर्थांशविक्रयोः स्यात् । यद्दृग्ज्या-
पदं द्विधैव विभजनं तद्वृत्तिकादिकं वा" सि० शि० ।

"तयोरनन्तरकथितयोर्विभजनमार्कशङ्कोस्त्रिज्याचतु-
र्थांशेनापवर्जितयोर्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति ।
अथ तयोः शङ्कोर्वर्गदृग्ज्या तयोस्त्रिज्याचतुर्थांशभक्त-
वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति । अत्रोपपत्तिः ।
अत्र निष्पन्नाया दृक्नतः कोटिरूपाया घटीचतुर्थयेन
त्रिज्याया चातुर्थातः । स तदुपकरणभूतयोः शङ्को-
स्तदृग्ज्यायोर्वा क्रियालाभसार्थः यदि क्रियते तदा च-
टिकादिकैव दृक्नतिसंज्ञितम् । तदेव लम्बनम् ।
अतस्तथा कृते जातमन्यत् प्रकारद्वयम्" प्रमि० ।

खम्बनप्रबोजनमाह । 'तस्मै' कृतः पर्यविराम एवं स्फुटोऽवज्ञः च पक्षमध्यकालः' सि० प्रि० । 'एवं' यद्दर्शान्तकाले खम्बनसुप्तं तद्विभिन्नवर्णादनेके धनमतो दर्शान्तवटिवाह्यं ज्ञेयम् । यदि विभिन्नाधिकेऽर्के जातं तद्वत् दर्शान्तवटिभ्यः शोध्यम् । एवमसकलखम्बनसंस्कृतादर्शान्तवाह्यवर्णमानीय विभिन्नं च ज्ञेयोक्तप्रकारेण खम्बनं साधयम् । तेन कथितमतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्यः । एवं सुकुर्वीतद्विषयः । एवं संस्कृतो दर्शान्तो पक्षमधप्रकाशो भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चन्द्रकलायाः कावचत्वाद्भविष्यत्वाद् दूरत्वात् कुर्धोऽच्छतादृष्टू रविमण्डलमगमि बतु स्फुटं तस्यादधचन्द्रोऽवकम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम् । क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किञ्च विभिन्नम् । तस्यादूने यदा रविसदाकादवकम्बितचन्द्रः पृथगो भवति । चन्द्रो हि शीघ्रगतिः । शीघ्रे पृथगते युतिरेष्या । अतो खम्बनं त्रयो धनम् । यदा विभिन्नवर्णादधिकोऽर्के सदा चन्द्रोऽवकम्बितोऽर्कादपतो भवति । शीघ्रेऽपगो युतिर्जाता खम्बनतल्लेन कालेगातस्तस्य खम्बनमप्यम् । एवं खम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो मृदुपक्षमध्यकालः स्यादित्युपपद्यते । यदि त्रिजग्रातल्लवार्कगुण्यया परमा भुजस्तारपक्षद्वयं यत्तस्या खम्बनलिप्ता ४८ । ४६ खम्बने तदेष्टयाकोऽगुण्यया किमिति । फलं दृग्खम्बनकलाः । एवमेवैवातुपातेन दृक्चोपाद्या खम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते गा खम्बनलिप्ताः ता भुजरूपाः । दृग्खम्बनकलाः कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटखम्बनलिप्ताः । यतो दृक्खम्बनवर्गोऽवकम्बनजग्रा कर्णो दृक्चोपो भुजः अतो दृक्चोपाज्जनिताऽवगतर्भुजः । स्फुटखम्बनलिप्ताः कोटिः । इदमखिलं गोले खम्बनोपपत्तौ कथितम् । तद्यथा । 'यतः कुर्धोऽच्छितो इष्टा चन्द्रं पश्यति कम्बितम् । साध्यते कुदलेनातो खम्बनं च नतिस्रया । इष्टापयतितां पृथ्वीं कर्णे च शयिस्त्वयोः । भित्तौ विविध्य तस्योर्ध्वे तिर्यगेष्वां तचोर्ध्वानाम् । तिर्यगेष्वायुतो कर्णं कलायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्वरेखायुतो कर्णं दृग्जग्राचापांयर्कमेतो । कलावर्कन्दु सस्रसिं खम्बनस्य प्रदश्येत् । एकं भूधरातः स्फुटं नवेऽश्वत्थानसंस्कृतम् । इष्टभूऽपृथगादयद्दृष्टिस्फुटं तदुच्यते । कलायां कलायोर्ध्वे यास्ता खम्बनलिप्ताः । गर्भशूले यदा स्थातां चन्द्रावीं वनलिप्तिकौ । दृक्स्तुतल्लवितचन्द्रो न तल्लम्बनं स्फुटम् । दृग्गर्भशूलयोरेक्यात् कक्षयोर्नास्ति खम्बनम् । अथ बाह्योत्तराबां त भित्तौ

पूर्वोक्तमाहिलेत् । ये कर्णे मण्डले ते त सोवे विक्षेपमण्डले । त्रिभोजखम्बनजग्रा वा व दृक्चोपो ह्योरपि । तस्यापांयर्कमेतो विन्दुः कला क्षितिजभर्तृको । प्राग्बहुक्छत्रतल्लवितचन्द्रमस्य नतिर्नतिः । कक्षयोर्लनरं बतु स्थाविति मे सर्वतोऽपि तत् । बाह्योत्तरं नतिः साऽतु दृक्चोपात् साधयते ततः । यत् तल्लविततदादधचन्द्रावकम्बनम् । तदुद्वृत्तोऽनरं चन्द्रभास्वोः पूर्वापरं तत् । पूर्वापरं च बाह्योदगजातं तेनान्तरद्वयम् । अन्नापमण्डलं प्राची तत्तियर्गदक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन खम्बनाख्यं तदन्तरम् । यदाह्योत्तरभावेन नतिर्नतिः तदुच्यते । नतिक्षिप्ता भुजः कर्णो दिग्खम्बनकलाकायोः । कलान्तरपदं कोटिः स्फुटखम्बनलिप्ताः । परखम्बनलिप्ता ४८/४६ प्रो विज्या १४३८ प्रा रविदृग्जग्रा । दृग्खम्बनकलाकाः स्युरेवं दृक्चोपबोर्कमेतोः । मखम्बनरस्य ७११/२७ द्वितीयः ४८/४६ परखम्बनलिप्ताः गतिवोजन ११८५६/४५ त्रितीयं ७६०/११ कुदस्य यतो नतिः । स्युरखम्बनकलाकायो मखम्बनरखोदुताः । मानपतो रवेचन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवकम्बितः । शीघ्रेऽगने युतिर्जाता मया पृथगते यतः । प्राग्द्वयं तद्वनं पश्चात् कियते खम्बनं त्रयो । बाह्योत्तरं यरस्तावदन्तरं शयिस्त्वयोः । नतिस्रया तथा तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः यरः' प्रि० ।

इदानीं सक्तप्रकारेण खम्बनमाह । 'त्रिभोजखम्बनस्य नरन्निभूः १ प्रो दलै ११ विभक्तः परधंशकः स्यात् । खम्बनोत्तरान्तरकोटिरेजो विधाव दोजग्रापरबोर्कयोनात् । अन्नायुतात् कोटिगुणस्य कला शूलं नतिः कोटिगुणात् परजग्रात् । स्यात् कलाखम्बनतः कलायाश्च बाह्येवो खम्बनजाः सक्तु स्युः' सि० प्रि० । 'त्रिभोजखम्बनस्य वः मण्डुः च त्रयोदशगुणो हाविशं प्रोक्तः फलं परधंशं भवति । दर्शान्तकाले यद्दर्शनं तस्यादर्शानादुभयकोटिरेजो चापे तत् दोजग्राया खम्बनरानीतस्य च परस्य यो विवेगस्तस्याहर्गोक्ततात् कोटिजग्रावर्गेण युतायात् पदं च कर्णे । कोटिजग्रापरबोर्कात् तेन कर्णेन भक्तायुतं फलं तस्य चापे यावत् कलाकावन्तो खम्बनाः सवः सज्जदेव भवेयुः । अन्नापपत्तिः । यदि त्रिजग्रातल्ले १२० विभिन्नखम्बनकोः परमखम्बनजग्रातल्लेगुण्ययेन त्रिजग्रा हरसदा त्रयोदशगुण्ययेन कः । फलं हातिं यत् । तस्य परधंशा कला । अर्धोऽधःस्थोरपि चन्द्रार्कयोः क्रियोपसंस्कारार्धमन्वया कथितं खम्बनयोत्तम् । तल्ल

“इत्येतत् इन्द्रोर्हि सुथो पिभक्तः किन्द्रेः । १९ । एतदे-
वावगतिर्भवेद्वा । अमुजगत्तो हि सुथोऽप्यभक्तः बन्ध-
नतोऽवगतिः कृता वा”पि० । “अत्रैव इत्येते हि सुथो
मृग्योः १९ । मर्जितः फलं कृतेऽवावगतिः । यदि अमु-

नृकोत्थो विभक्त्येव सदा द्विगुणः पञ्चमस्तः न रतिफलं
 सप्तमं यद्युक्तं स्फुटं वाचनमिति भवेत् । अतोपपत्तिः । तत्र
 सस्यानरत्वात्प्रतिषेधक्येपदस्यमर्शक्येपं परिकल्प्य
 भुक्त्यनरपञ्चदश्यायेनानुपातः । यदि त्रिजग्रास्येऽङ्क-
 क्षेपे भुक्त्यनरपञ्चदश्यायमित्या स्फुटा नतिरिच्यते तदाभी-
 टेऽङ्गिन् किमिति । अत्र भुक्त्यनरपञ्चदश्यांशो गुणस्त्रि-
 जग्रा हरः । गुणकहरो गुणकार्हेनापवर्तितो । जातं
 गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने किन्नाः १४१ । एवं
 दृक्जग्राकाभिः । उचुजग्राकाभिस्तु गुणकस्थाने द्वयं २
 हरस्थाने किंचिद्व्यूनाः पञ्च ४ । ५५ । ते सुखार्थं
 पञ्च कृताः ५ । अतस्तत् फलं स्वपदं यद्युक्तं कृतम् प्रणि०

इदानीं स्वये सम्भवावगती सुखार्थमाह । “त्रिभो-
 गस्यस्य दिनाधेजाते नतोद्धतजे यदि वा सुखार्थम् ।
 दृक्पयङ्गु परिकल्प्य बाध्यं सस्यानरं सम्भनकं
 नतिच” यि० । “त्रिभोगस्य चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्तिः
 यरच बाध्यः । तेन यरेष क्रान्तिः संज्ञार्था । वा तस्य
 स्फुटा क्रान्तिः । पञ्चावस्थावपनेन संज्ञताविद्यादिना
 नतां वा उच्यतां वाच कार्वाः । तत्को विनिभस्यस्य दि-
 नाधेजाते नतोद्धतजे । अतोद्धतजग्रां विनिभस्यस्यङ्कुं
 नतजग्रां चन्द्रवक्ष्ये च परिकल्प्योक्तसम्भनकं सस्यान-
 रनवनतिच सुखार्थं बाध्या । अतोपपत्तिः । विनिभस्य-
 स्यङ्कोरावस्य ह्य दिनाधेयङ्कुङ्कुजग्रावङ्कोदृक्पयः” प्रणि० ।

इदानीं नतेः प्रबोजनमाह ।

“अतोऽत्र बाधो नतिचङ्कोटोऽकात् प्राप्नोत् प्रबाधे
 स्थितिमर्दकखले” यि० । “अत्र सूत्रेण दृक्पे नः पूर्ववत्पर
 न्यान्यति । अतो नत्वा संज्ञतः सन् स्फुटो भवति ।
 अतैतदुक्तं भवति । गणितागतो दर्शानकाखो सम्भने-
 नावज्ञत् स्फुटोक्तः स किञ्च गृहमध्यकावः । तत्र तात्-
 कारिकायं सपातं चन्द्रं कृत्वा विधेयः बाध्यः । अथ
 स्थिरसम्भनकावे यदि विनिभस्यं तत्कादवगतिः बाध्या ।
 तथा च विधेयः संज्ञतः । स मध्यपङ्कचविधेयः स्फुटो
 भवतीत्यवगम्यम् । ततो नानाधेयान्तरयोः कतिभ्याम्”
 इत्यादिना स्थितिमर्दकखले बाधे । अतोपपत्तिः ।
 चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलबोलाकाव विधेयः ।
 चन्द्रो विमण्डले रविः क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विधेयो बाधो-
 कालमनरम् । यदं यदि भूगर्भस्यो दृष्टा । यदा तु कर्धेनो-
 ऽङ्गितो भूपरस्त्वसदा रविकथानयङ्काचन्द्रकथानयङ्का-
 नयो दृक्पेपयबाध्यामिन् भवति । तस्याम्बोत्तरभागेन वा-

यता सम्भवे तावतो नतिसदृशाच्छरोऽतस्तथा यरे संज्ञते
 स्फुटमर्कोत्तोरनरं भवति च एव स्फुटयदः । यद्योक्तं मोखे
 “बाधोत्तरं यरसावदनरं ययिष्टययोः । नतिसथा
 तथा तस्यात् संज्ञतः स्यात् स्फुटः यरः” यि० ।

इदानीं स्वयंस्तिसम्भोत्तरादिकाकार्यमाह । “तिस्रस्तिस्र-
 णितागतात् स्थितिद्वेनेनाधिकारसम्भनं तत्काकोत्यमतीव-
 संज्ञतिभयस्थित्यर्थेनाधिधे । दर्शाने गणितागते धनस्य
 वा तद्विधावावज्ञत्तयो प्रगृह्यमोचसंयसमयानेवं कुनात्
 प्रस्फुटो । तन्मध्यकावानरयोः समाने खेटे भवेतां स्थिति-
 सखले च । दर्शानतो मर्दलोमयुक्तात् सम्भोत्तराकोत्तर-
 कावः एवम् । सज्जकारेव विस्मयनं चेत् सज्जत् स्फुटो म-
 पङ्कमोजकावो । किंत्वत्र बाधायनतो पुनश्च तात्कारिका-
 म्यां विधिविनिभाभ्याम्” यि० । “प्रथमं यो गणितागतस्थि-
 यन्नासकात् स्थितिद्वेनेनाधिकारसम्भनं बाध्यम् । स्वये-
 स्थितिद्वेनेनात्, मोखेऽधिकादित्यर्थः । अत्र किञ्च स्वयं-
 कावः बाध्यते । तत्र गणितागततिस्रणात् स्थित्यर्थेनात्
 प्राप्नोत्सम्भनमानीय तदनटं स्थापयित्वा तद्विधागते तिष्ठ-
 न्ते स्थितिद्वेनेने धनस्य वा कार्यम् । स स्फुटः
 स्वयंकावः । तन्मध्यकावयोत्तरं स्फुटं स्थित्यर्थम् ।
 तन्नातिक्रमोनात् समकलेन्दोः यरसाकावविनिभकाव-
 कानितवा नत्वा संज्ञतः स्यात् । स्फुटविधेपात् पुनः
 स्थित्यर्थम् । तेन स्थित्यर्थेन गणितागते दर्शाने खने
 तद्व्यनं धनस्य वा कार्यम् । एवं कृते सति वाधानु
 कावसावानु स्वयंकावः । एवमवकदिति । स्वयंमध्य-
 गृहकावयोत्तरं स्थायिकं स्थित्यर्थं योजम् । स्वयं-
 कावात् पुनर्भवममानीयानटं स्थाप्यम् । अथ स्थायिक-
 स्थित्यर्थं यटोफलेन चन्द्रसूमीकय यरः बाध्यः । अ-
 नन्तरातोतवित्प्रमञ्जनाज्ञतच । तथा स्फुटोक्ताच्छरात्
 पुनः स्थित्यर्थम् । तेनोमिते गणितागते दर्शाने त-
 द्व्यनं धनस्य वा कार्यम् । एवं स्फुटः स्वयंकावः ।
 अवकदिति वावद्विधेयः । मोखिकार्थे मध्यपङ्ककावो-
 त्यस्त्वितिः पुनकाकोत्यतिष्ठन्ते योज्या । तन्नावज्ञ-
 न्नानाशरमस्त्वित्वा गणितागततिष्ठन्तो पुनः वा मोख-
 स्थितिरस्त्विति । तद्व्यनान्तरयोत्यस्त्वित्वा वारं वारं
 पूर्वदर्शानो योज्याः । एवं स्थिरसम्भनान्तरयोत्यस्त्विति-
 मोखस्थितिरिति वा । येन मोखिकम् । एवं स्थितिद्वे-
 नाट्याद्विधागताम्बोत्तराकोऽपि । तत्र चन्द्रपातमात्मा-
 विधीकरचे फलं धनम् । एवं मोखमध्यपङ्ककावो-

रन्तरं मौक्तिकं स्थित्यर्थम् । एवं मर्ददलेन युक्तादन्मौक्तिक-
तागतात् सम्मौक्तिककालः । मर्ददलेन युक्तादन्मौक्तिक-
कालः । सम्मौक्तिकमध्यपङ्ककालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटं
मर्दादर्थम् । उन्मौक्तिकमध्यपङ्ककालयोरन्तरं द्वितीयम् ।
यदासकहिभिना लम्बनं क्रियते तदैवम् । यदा पुनः
सकहिभिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि स-
कदेव स्फुटो भवति । किन्तु तत्रायं विशेषः । स्पर्श-
काले मोक्षकाले वा पुनर्विलिखलम्बनं कृत्वा तत्प्राप्तिः
साध्या । तथा तत्कालावधौ विज्ञेयः संस्कृतः सन् स्फुटः
स्पर्शिकः । मौक्तिको वा स्फुटो भवति । नचेदेवं तदा
स्फुटः । अलोपपत्तिः स्थित्यर्थानयने पूर्वो-
क्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । गणितगतो हि दर्श-
नकालो मध्यपङ्ककालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयो-
स्तात् तुल्यत्वात् । स्थित्यर्थेनो दर्शनकालः स्पर्शकालो
भवति । युतो मोक्षकालः । अथ च इदुः कर्षोन्मि-
त्वालम्बनस्यपक्षम् । अतस्तेन संस्कृतो दर्शनेन मध्यपङ्क-
कालः स्फुटो भवति । एवं स्पर्शकालोऽपि तत्काल-
जनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति । या युक्ति-
र्मध्यपङ्ककालस्य लम्बनसंस्कारे सैव स्पर्शमोक्षसम्मौक्त-
िकमौक्तिककालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य लम्बनसंस्कारे
क्रियमाणे कालान्यत्वात्परः किञ्चिदप्यथा भवति ।
नतिस किञ्चिदप्यादृशे । तत्संस्कृतिभवं स्थित्यर्थमपि
किञ्चिदप्यादृशम् । अतस्तेनो गणितगतं दर्शनेन तत्स-
म्बनं धनस्य वा कर्त्तुं युज्यते । अत उक्तं तत्का-
लोत्पन्नतीवसंस्कृतिभवंस्थित्यर्थेहीनाधिक इत्यादि । यदा-
सकहिभिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिस । तथा
तत्कालशरः स्फुटः स्थित्यर्थं किञ्च क्रियते । तदा
स्थित्यर्थं स्फुटं भवति । तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो
भवति । स एव स्पर्शिकः शर इति वेदितव्यम् । यदा
पुनः सकहिभिना लम्बनं तदा पुनः पुनः शरस्य नतिसा-
करणात् स्पर्शिकः शरः पुनः कर्त्तुं न युज्यते । अत
उक्तं किन्त्वत्र वाचावन्तं पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधु-
विलिभाभ्यामिति” प्रसिद्धाकारा ।

इदानीं विशेषमाह ।

“येषं यथाह्यपङ्कयोक्तमत्र स्फुटेभुजेन स्थितिसंख-
लेन । इतोऽप्यनेनैव हृतः स्फुटेन बाहुः स्फुटः स्याद-
पङ्कचोऽत्र भागः । पाशाश्च कालानयने फलं यत् स्फु-
टेन निघ्नं स्थितिसंखलेन । स्फुटेभुजेनासकदुद्धृतं तत्

स्थित्यर्थं शुद्धं भवतीदृशकालः” इति शिष्टान्तशिरोमणिः ।

“अत्र रविगृहणे विस्ववर्तनभुजकोष्ठादीनामानयनं य-
थाह्यपङ्कयोक्तवत् वेदितव्यम् । किं तत्र भुजसाधने विशेषः
अत्र पूर्वानयनेन यो भुज व्यागच्छति । अथो तत्कालस्फु-
टशरजनितेन स्थित्यर्थेन शरस्य स्फुटेन स्थितिसंखलेन
भाज्यः । स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्यः इत्यर्थः । फलं
स्फुटो भुजो भवति” । “ग्राहोन्मानैकदलस्य वर्गाहिषोपकृत्या
रहितत्वं पदं यत् । गत्यन्तरार्थैर्विहृतमिति” यत् फलं
लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थित्य-
र्थेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण गुणितं तत्कालस्फुटशरज-
नितेन स्थित्यर्थेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् स्थित्यर्थः
स्फुटमिदृशकालो भवति । स च स्पर्शादग्रेतो मोक्षात् पृ-
थगः । तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्राहो
न्मानैकदलस्य वर्गाहिषोपकृत्यादिना फलं द्वाध्यम्
तत् फलं पुनः स्फुटं कर्त्तव्यम् । एवं यावद्विदकालः-
स्फुटो भवति तावदसकलकर्म । अलोपपत्तिः । भुजा-
नयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यथा चन्द्र-
गृहणे स्थित्यर्थं शरमानैकदलस्य वर्गाहिषोपकृत्यादुद्धृतं तथेहा-
स्यानीतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग-
ृहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्थम् । लम्बनान्तरसंस्कृ-
तमित्यर्थः । भुजो हि स्थित्यर्थसम्बन्धेनागच्छति । यथा
चन्द्रगृहे मध्यममेव स्थित्यर्थम् । तत्सम्बन्धेन यादृशो
भुजस्तत्तागच्छति तादृशेतेहापि भवितव्यम् । वासनाया-
स्तुल्यत्वात् । अथ च “वीटेन निघ्नः स्थितिसंखलेनेत्येवम्”
यदानीयते तदा स्फुटस्थित्यर्थं वीटं कृत्वा शुष्कं आनीयते
तदा स्फुटस्थित्यर्थसंखले भुजः स्यात् । असावस्यक् ।
अतस्तस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्थसम्बन्धीकरणायातु-
पातः । यदि स्फुटस्थित्यर्थेनैवावान् भुजसदा तत्कालज-
नितस्फुटशरभवस्थित्यर्थेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो
भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्राहात् कालानयने ।
“ग्राहोन्मानैकदलस्य वर्गात्” इत्यादिना चत् फलभाग-
च्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्थं वीटम् । तत् स्फुटस्थित्यर्था-
द्यावद्विधोऽप्यते तावदस्य्यागदं भवति । अतस्तस्य फलस्य
स्फुटस्थित्यर्थपरिणामायातुनातः । यदि मध्यमस्थित्यर्थे-
नैवावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्थेन कियदिति । अत्र य
लभ्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्थोऽन्वोधिते स्फुटमिद-
मवशिष्यतः” इति प्रसिद्धाकारा ।
इहोक्तं हि तायां ग्रासप्रकारस्तद्देहकालफलाणि चोक्तानि यथा

“सहस्राक्षद्विषेवाग्निर्ब्रह्मणि शिरः क्षितासुर-
स्येदम् । प्राणैरपरित्वर्तं गृह्णातां यातं वदन्त्येके ।
इत्येकमसङ्कलितिरसितत्वात् किञ्च न दृश्यते गगने ।
अथ यत्तु पूर्वकालाद् वरप्रदानात् कमलयोनेः । सुखपुष्प-
विभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्ये । कथयन्त्यमूर्त-
सपरे तमोमयं सैहिकेयाख्यम् । यदि मूर्तो भविष्यती
गिरीजया भवति सखल्वी राज्ञः । भगवार्धमनरितो
गृह्णाति कथं नियतवारः । अनियतवारः खलु चेदु
उपलब्धिः सङ्ग्राह्यं कथं तस्य । पुष्काननाभिधानोऽन-
रेण कक्षाद् गृह्णाति । अथ तु भुजङ्गे रूपः पुष्केन
सुखेन वा न गृह्णाति । सुखपुष्कान्तरसंस्थं स्वगयति
कक्षाद् भगवत्याहम् । राज्ञश्च यदि स्यादगुणोऽस्मिन्ने
ऽथोदिते चन्द्रे । तत्समगतिनाम्येन गृह्णातुः सूर्योऽपि
दृश्यते । भूक्षायां स्वगृहे भास्करमकपदे प्रविशतीन्दुः ।
प्रपङ्कयमतः पथाद् नोर्ध्वोऽपि पूर्वाभात् । दृश्यते
स्वच्छाया यथेकपात्रेन भवति दीर्घा च । निशि निशि
तद्वद् भूमेरावरणस्याहिनेत्यस्य । सूर्यात् सप्तमराशौ यदि
चोदग्दक्षिणेन नातिगतः । चन्द्रः पूर्वोभिमुखश्चादा-
मोर्ध्वं तदा विधति । चन्द्रोऽधःस्थः स्वगयति रविमण्ड-
पवत् समागतः पथात् । प्रतिदेशमतश्चित्तं दृष्टवशाद्भा-
स्करस्य चक्षुः । आवरणं महदिन्द्रोः, कुण्डविभाषकतो-
ऽर्द्धसंक्षलः । खलु रवेर्यतोऽस्तसीत्स्वविभाषो रविर्भवति ।
एवमुपरागकारपङ्कजमिदं दिव्यजम्भिराचार्यैः । राज्ञ-
श्चकारणमक्षिप्तं यत्तु शास्त्रसङ्गावः । योऽवावरो राज्ञ-
स्तस्य वरो ब्रह्मणायमात्रप्रः । आध्यायनसुपरागे दत्त-
कुतायेन ते भविता । तस्मात् कावे जाविध्यमस्य तेनो-
पच्यते राज्ञः । याव्योत्तरा शशितिर्गच्छतिऽप्युपचर्यते
तेन । न कथञ्चिदपि निमित्तस्यैहिकं विज्ञायते विना-
तैस्तु । अन्त्यक्षिप्तपि कावे भगवन्तोत्पातरूपानि । पञ्च
पङ्कसंयोगाद् किञ्च पङ्कसस्य सम्भो भवति । तेन च
विनाऽप्येवं विविक्तमिदं विपश्चिद्धिः । अवनत्याहं
पासो दिग्गोषा वलनवायनत्वा च” अथ वेलाभेदे फलम् ।
“तिष्ठवसानाहेला करणे कथितानि तानि सदा । सज्जा-
सोत्तरदृष्ट्या पर्वणाः सप्त देवताः कथयः । ब्रह्मण्योन्द्र-
कुमेरा वक्ष्याग्निवमाच विप्रोषाः । माङ्गे द्विजपशुद्वि-
षेभारोग्याणि यक्षसन्ध्या । तद्वत् सीम्ये तस्मात् पीडा
पिडुषावदृष्टिः । ऐन्द्रे भूपरिषः शारदस्यस्यदी रू च
क्षेमम् । कौबेरेऽर्धपतमानार्थविभाषः सुमिषं च ।

वाक्ष्यमवनीगाशुभमन्येवां क्षेमसखद्विषारम् । आस्य कं
क्षिताख्यं सखायोग्याभवास्तु करम् । याव्यं करोत्यदृष्टिं
दुर्भिक्षं सङ्कथं च सस्यानाम् । यदतः परं तदपुत्रं क्षमा
राष्ट्रदं परं । वेलाङ्गेने पर्वणि गर्भविपत्तिश्च यक्षकोपश्च ।
अतिवेले कुलमफलं तयो भयं सखनाथश्च । क्षीनातिरिक्तावे
फलफलं पूर्वास्तदृष्टत्वात्” ।

अथ एकमासे गावद्वयस्य ग्रासभेदस्य च फलम् ।
“स्फुटमणिमिदं काष्ठः कथञ्चिदपि भाग्यवा भवति ।
बद्धो कश्चिन् मासे पङ्कथं रविषोमबोक्तदा क्षितिपाः ।
स्वपङ्कथोर्ध्वः सङ्कथमायान्वत्येककोपश्च । पञ्चा-
बुद्धिस्तस्मिन् शारदाम्यावनीचरनयदो सर्वपक्षी
दुर्भिक्षमरकदो पापसंहटो” अथ दिनाद्यंयभेदे पञ्चफलम् ।

“अर्धोदितोपरतो नैक्षितिकान् हन्ति सर्वयज्ञांश्च ।
अग्न्युपजोगियुष्वाधिपविमान्मणिषोऽयुमाभ्युदितः । कर्ष-
कपावलिश्च वक्षिण्यवज्जनायकान् द्वितीऽऽये । काश्च-
न्युद्गृह्णातुः कष्टतोऽर्थे सन्निज्जनान् । मध्याह्ने
नरपतिमध्यदेशका योभनच धान्यार्धं । त्वष्ट्रभगनात्मा-
नःपुरवैश्यधुः पक्ष्मि चार्धे । क्षीन्द्रान् पठेऽर्थे द-
क्ष्यप्रत्यक्षः सप्तमयकावे । वक्षिन् चार्धे शीतस्वतृप्तोक्ता-
नां शिवं भवति” ।

अथावनादिभेदे फलम् “द्विजपतुस्तदगवने विद्वद्भान्
दक्षिणावने हन्ति । राज्ञश्च दमादृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति
विमादीन् । ऋक्षान् विद्विक्त्वितोऽध्यायिनश्च इत्या-
दुतायसक्तांश्च । सखिचरदक्षिणातो याव्येभोदन्माश-
शुभः । पूर्वेषु सखिचरपूणां करोति वसुधां समागतो दैवः ।
पञ्चात्कर्षकसेवकजीवविनाशाय निर्हिटः । पाञ्चा-
वक्षिण्यनूरसेनाः काव्योकोद्विक्तातयक्षशास्त्राः”

अथ जेवादिराशौ ग्रासफलम् । “जीवन्ति च ये
ऊतायस्यस्या ते पीडासुपयानि मेघसंस्थे । गोपाः
पशवोऽथ मोमिनो मनुजा ये च लक्ष्मवमागताः ।
पीडासुपयानि भास्करे गृहे शीतकरेऽथवा हरे । निषुमे
प्रवराङ्गना मृदा मृपमाला बलिनः कलाविदः । सह
मातृजाः सवाङ्गिका भवगाः सुङ्गाजनेः सन्निताः ।
आभीराप्यस्तरान् वपस्तरान् वक्ष्मज्ञान् मन्त्रकण्ड-
कानपि । पाञ्चात्पानिचार्धं पीडयत्यर्थं वापि निहन्ति
संहटे । सिंहे पुष्टिन्दुगवनेकवक्ष्यवृत्तान् राजोपमासरप-
तीन् वनगोचरांश्च । पठे ह सख्यकथितेऽन्येयवृत्तान्
इत्यस्य कतिपुरयानिबुतांश्च देवान् । दवाधरेऽन्येयपरा-

नसाधून् वणिगदशार्णिन मरुत्तपर्वतः। अस्मिन्मयोदुष्म-
रमरुचोक्तान् इमान् वयं धेवविवायुधोयान् । धन्विम्यामा-
न्धवराजिनिदेहमजान् पाञ्चाक्षवैद्यवणिजो विषमायुध-
यान् । हन्यान्मृगे त भवमन्विताजान् मोचान् मन्त्रोष-
धिषु कथलान् स्थगिरावुधोयान् । कुम्भीऽन्तर्गिरिजाङ्गं स
पश्चिमजनान् भारोदङ्गन्तस्करान् आभोरान्दरदायैर्विह-
डरकान् हन्यान्मया मरुतरान् । सोमे सागरकुलसागरज-
लद्रव्याणि सान्यान् जनान् प्राप्तान् वायुपुजोविनश्च भफल
कुम्भीपदेशाद्वदेत्” ताराफलं कुम्भीविभागयज्जे वक्ष्यते ।

अथ पाषाणभेदानामतत्फलम् “सव्यापसव्यलेहपसन-
निरोधावसर्देनारोहाः । व्याघ्रातं सध्यतमस्यभोऽन्य इति
ते दश पाषाः । सव्यगते तमसि जगज्जलज्जुतं
भवति सुदितमभयं च । अपसव्ये नरपतितस्कराव-
सर्देः प्रजानाथः । जिह्वेव खेड परितस्मिन्निरुद्धो
मण्डलं यदि स लेहः । प्रसुदितसप्तभूता प्रभूततोया
च तल मही । पसवमिति यदा ज्ञायः पादो वा
मध्यतोऽथवाज्जम् । स्कोतमपसिन्हाजिः पीडा च
स्कोतदेशानाम् । पश्यन्तेषु मृङ्गोत्पा सज्जे पिण्डोक्तं
तमसिरेव । स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदस्तु सव्यभूता-
नाम् । अपसवर्दनमिति निःशेषमेव सव्यस्या यदि चिरं
तिष्ठेत् । हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूपांश्च क्षिप्रसवः ।
वृत्ते गृहे यदि तमस्तत्क्षयमादत्त इक्षते भूवः । आ-
रोहणमित्यथोऽन्यमर्दमैभयकरं राशाम् । दर्पक रवेक-
देशे सवाज्जिः चावसावतोपकृतः । इक्षतेताम्रातं तत् स-
डटिडह्रावर्त्तं जगतः । मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्तं स-
व्यलं च यदि परितः । तन्मध्यदेशनाथं करोति कुम्भ्या-
मयमभयं च । पश्यन्तेष्वतिमकुल सत्य मध्ये तमस्यभोऽन्य-
स्यम् । सस्यानाभीतिमयं भयमक्षिप्तस्कराणां च” ।

अथौत्पातिकराकुलभेदे फलम् । “अन्ते सेमसुभिजं
ब्राह्मणपीडां च निर्दिशेद्गृही । अन्निभवनमवर्धे
पीडा च कुतायडसीनाम् । हरिते रोषोत्सवता
सस्यानाभीतिमिष विध्वंसः । कपिले शोचनसत्ये च-
ध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् । अरुणकिरणातुक्पे दुर्भिक्षाडटवो
विहगपीडा । आधूमे सेमसुभिजमादिषेकान्दटिं च ।
कापीतारुणकपिण्डश्यावमे लुङ्गवं निर्दिशेत् । कापीतः
मृष्टाणां व्याधिवरः क्षण्यपर्वच । विमलकमपिपीताभो
वैश्यान्धो भवेत् सुभिजाय । सर्वाङ्गलज्जिभवं गौरिकुक्पे
त बुजानि । दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे नापि निर्दिशे-

नारकम् । अथनिभयसम्पादयो पाट लकुसुभोपभो-
राक्तः । पांशुविशोऽहितरूपः क्षुलध्वंसाय भवति दटिश्च ।
बाह्वरविमलसुरचापकुपष्टक्कस्तकोपाय । शिरोमय्युक्तो
ग्रासभेदे ग्रासवशोभेदस्तु स्वाभाविक इन्दविरोधः ।

अथ गृहभेदेर्देशे फलभेदः । “पश्यन् पक्ष-
सौम्यो वृद्धमधुतेजस्ययाय राक्षं च । भोमः सप्त-
रविभर्दे शिखिकोपं तस्करभयं च । हृकः सस्य-
विमर्दे नानाक्षेयांश्च जनयति धरित्वाभम् । रविज-
करोत्यदटिं दुर्भिक्षं तस्करभयं च । यदशुभमवलोकना-
भिन्नं पञ्चजनितं गृह्ये प्रमोक्षये वा । सुरपति-
शुद्धपावलोक्तनं तच्छुभसुपवाति जर्जरिवाग्निरिद्धः” ।

अथ ग्राहोत्तरपक्षावाभ्यन्तरे पुनर्गृहे भूकन्यादौ स-
पातेन्दुना सर्वस्वेव भोमादिपञ्चकस्याप्याच्छादसम्भवेन त-
यात्वे कोत्पातिकं गृह्यं तेजनिटफलानि चोक्तानि यथा
“गृहे क्कमाक्षिप्तैः पुनर्गृहो मासवटकपरिहृष्टा
यवनोत्सपातरजःक्षितिकस्तमोऽश्वनिप्रातेः । आबन्तिक्का
जनपदाः क्षावेरीनर्नदातटाक्षिप्तः । नृपाश्च सप्तजपतयः
पीडांस्ते क्षितिस्तुते गृह्ये । क्षन्तवर्दे सरयू नेपात्रं पूर्ण-
सागरं योषम् । स्त्रीचपबोधकुमारान् सङ्ग पिङ्गि-
र्बुधो हन्ति । गृह्योपगते जीवे विहसुपसन्निगजह्व-
ध्वंसः । विज्जुतटवाविनामज्जुद्विधं संश्रितानां च ।
भगुतनये राक्षनते दक्षेरकाः क्षेपैककाः सवोधेयाः । आ-
क्षोवताः शिषयः स्त्रीसचिवगणश्च पीडान् । वीरे मरुभ-
हन्तरपीराङ्गा भावतोऽर्बुदान्त्वजनाः । मोमन्धाराविनाला
जिताश्च नाथं व्रजन्त्याथ” ।

अथ मासभेदे पाषफलम् । “कार्ति क्कामनकोपजीविम-
नधान् प्राच्याधिपान् कोयसान् कल्पावानथ स्वरसेनस-
हितान् कार्शी च सन्नापयेत् । हन्याद्वाथ कश्चिद्देशक-
पतिं शानात्यन्तं तनो दटं सलियतापदं जनयति सेमं
सुभिजान्तिम् । काङ्गोरकान् कोयसकान् सडुण्डान्
क्षमांश्च हन्यादपरान्तथांश्च । ने सोमपाक्षांश्च निहन्ति
शोमे (गार्गे) सुडटिक्तु सेमसुभिजलज्जु । पीमे विजस्य-
जनोपरोधः सर्वेन्याख्याः कुकुरा विदेहाः । ध्वंसं
व्रजन्त्यश्च सन्डटिं भयं च विन्यादसुभिजसुक्तम् ।
नाथे त माटपित्तभक्तवसिष्ठोत्तमान् साध्यावधर्मेनिरतान्
कारिषस्तुष्टान् । वज्राङ्गकायिषतृजांश्च इतोति राक्षर्द्धिं
च सर्वेकजनानुसर्तं करोति । पीडाकरं फालानुभावि पर्य
वज्राङ्गकानलकमेकलानाम् । न्यस्यसस्यप्रवराङ्गानां च

तुष्करवृक्षतपस्विनां च । चले तु चित्करवेयसकरोयव-
क्तान् । सुपोषजीविनिगमताहरागयपगयान् । पौगण्डोद्-
कैकयजनानय चापुनकांश्च ताप सृष्टयत्यनरपोऽन मिलित-
वर्षी । वैशाखमासि गृह्णे विनाशमायान्ति कर्पासमिलाः
समुद्राः । इन्द्राकयोधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु
सुभिलसन्ति । वर्षे नरेन्द्रहिजराजपत्न्यः सस्यानि
वृष्टिश्च सङ्गागयाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः
साल्वैः समेताश्च निषादशङ्काः । आनादयवयुदप्रानव-
प्रनदीप्रवाहान् फलमूलवासान् । गाभ्याः काश्चोरपुलि-
न्दपीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमयिन् । काश्चो-
रान् सुपुलिन्दपीनयवनान् हन्वात् कुचलेकान्
गाभ्याः रानपि मध्यदेशवद्वितान् हटो पङ्कः आशये ।
काम्बोजैकयफांश्च यारदसपि त्वङ्गा यथोक्तानिमान्
अन्यत् प्रसुराचङ्कटमनुजैर्धार्ता करत्ताहताम् । कलिङ्ग-
वक्त्रान् मगधान् सुराद्रान् क्लेशान् सुभोरान् वरदाङ्ग-
कांश्च । स्त्रोषां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिलकङ्काश्च दे-
भ्युपेतः । काम्बोजबोनयवनान् सङ्ग यत्यङ्गिर्वाङ्गीक-
सिन्धुतटवासिजनान्श्च हन्वात् । आनसत्पीयूषमिषजश्च तथा
किरातान् हटोऽसुरोऽन्धबुजि भूरिस्तुभिलजम् ।

अथ मोक्षभेदनामतत्त्वकानि “हनुकृत्तपायुभेदादिर्हिः
शब्दार्दनं च जरणं च । मध्यान्त्ययोश्च विदरचमिति दश
यथिस्त्यर्थोभोक्ताः । आन्त्योयानपगमनं दक्षिणहनुभेद
संज्ञितं यथिनः । सत्यविपरीतं सुखरूपं नृपोडा स्यात्
सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकमारभयदायी ।
सुखरोगं यस्तुभयं तस्मिन् विन्ध्यात् सुभिलञ्च । दक्षि-
णकृत्तविभेदो दक्षिणपात्रेण यदि भवेन्नोयः । पीडा
नृपपुलाषामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कृत्ति-
भेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रोषां गर्भविपत्तिः
सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैकं तत्रायव्यस्यौ दक्षिणवामो
तु पायुभेदो द्वौ । सुखरूपस्या वृष्टिर्हयोस्तु राक्षसीयो
वामे । पूर्वोत्तरेण गृह्णे ज्ञात्वा प्रागेव चापवर्षेत । स-
शब्दार्दनमिति तत् क्षेमवत्सङ्गार्द्रिपदं जगतः । प्राक्प्रग-
ृह्णं यस्मिन् पचादपवर्षणं तु तज्जरणम् । कुच्छस्त्र-
भक्तोहिम्नाः क मरुत्सपयानि तत्र जनाः । मध्ये
यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्त्यो-
यकरं स्यात् सुभिलदं नातिवृष्टिर्हम् । पर्याप्तेषु वि-
षयतावत्तु मध्ये ततोऽन्तरदण्डास्त्वम् । मध्याख्यदेश-
नाथः यारदसस्यसयास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या

भास्वरोऽपि किन्त्वम् । पूर्वादिक् यथिनि यथा तथा
रवौ पश्चिमा कल्प्याः ।

अथ ग्राहोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् ।
“भुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽद्वयं कुर्वते ।
नीहारो रोगमयं भूकस्यः प्रवरूपपङ्कजम् ।
उत्का मन्त्रविनाशं नानावर्षा घनाश्च भवमस्तुलम् ।
अनितं गर्भविनाशं विद्युत्पृष्टं प्रपरिपाङ्कम् । परि-
नेवो रूक्पीडां दिग्दाहो नृपमयं च आन्निभयम् ।
हयो वायुः प्रबलसौरवस्युयं भयं भस्ते । निघातः सुर-
चापं दण्डश्च सुहृदं सपरचक्रम् । पङ्कजं नृपस्य केतुश्च
तदेव संदटः । अविज्ञतसलिलनिघाते सप्ताहान्तः
सुभिलमादेशम् । यज्ञायुधं पङ्कजं तत् सर्वं नाश-
मुपयाति । सोमपक्षे निघते पक्षान्ते यदि भवेत्पङ्को-
ऽन्त्यः । तत्तानवः प्रजानां दन्त्योर्दौरमन्त्योऽन्त्यम् ।
अर्कगृहात् यथिमो गृह्णं यदि दृश्यते ततो विप्राः ।
नैककतुफलभाजो भवन्ति हृदिताः प्रजावर्षेण ” इ० व० ।

ज्यो० त० “रविभौमवर्षे तु निरम्भं ग्राहमादिषेत्
बुधसौरिनवर्षे तु मङ्गलं शुक्रवर्षम् । सुरोर्यकमा-
साद्य दृश्यते सवकाङ्कः । यथिगुरुनवर्षे तु प्राहट-
काश्च सङ्कलम् । अन्यत्तान्यभूतौ तौ दृश्येते आदि-
ताम्बरोः । “अन्यत्तान् वर्षेतरत्नं तौ चन्द्रार्कौ ।

एवं गृह्णस्य काक्षभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे शान्तिव्यतः स्थिते
इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन गृह्णस्य दर्शनविषेध-
स्तत्फलस्योच्यते । राजमा० “सप्ताहान्तक्ये वैषु (१२) चतुर्थे
दयमे तथा । नभसे च तथा चन्द्रे न कृत्वांशुकुदर्थनम् ।
अपितव्यवहारनिर्णये यथितः । “जन्मभे जन्मराशौ च वरा-
टभगते तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कृत्वांशुकुदर्थनम् ।
यासुदर्शनमात्रेण चापहानिर्भङ्गवत् । जायते नात्र
चन्द्रे हस्तकास्तत्परिचयवेत् । “जन्मसंज्ञामपेक्षया वरे
सप्तमे अथात् निधन तारायाम् ” ज्यो० र० पृ० । “जन्मसप्ता-
हरिष्काङ्कदशमस्ये निशाकरे । हटोरिदप्रदोराहु-
र्जन्मार्थे निधनेऽपि च ” । “वैनाथिक फले हटं गृह्णं
सुधांशुभास्वरवोः । जनयति रोगं वक्तुधा ज्ञेयं विस्त-
त्यं चाशु” वराहः । तन्वास्तिरप्युक्ता ज्यो० त० तत्तानव
“जन्माटजायान्तकसप्तमसंस्थे निशाकरे जन्मसु तार-
कात् । इहा तमचन्द्रमयं प्रजलादभ्यर्च्य दद्यात्
कनकं पित्राव” चन्द्रमसमितुपलक्षणं चन्द्रगुणे
चन्द्रं सूर्यं गृहे सूर्यं मन्त्रं सूर्योत्थयः ” ज्यो० र० पुनरन्यः ।

पक्षं च स्वराये स्थानभेदेन शुभादिस्वरकं यथाह उद्यो-
तिषे । “विपक्षद्वयोपगतं नराणां शुभप्रदं स्यादुपपक्षं
रथीयोः । हिसप्रमन्देषु मध्यमं स्याच्छेषेष्वनितं कथितं
स्मिन् रिति” । उद्योचन्द्रोदये विष्णुधर्म्ये “यत्र नृलगतो-
राक्षस्यस्य यथिभास्करौ तज्जाताना भवेत्पुङ्गवो नराः
शान्तिवर्जिताः” तत्रैव पुरा० “सूर्यस्य संक्रमोवापि
पक्षं चन्द्रसूर्ययोः । यस्य त्विज्जन्मजले तस्य रोगो-
ऽथवा मृतिः । तस्य दानं च होमं च देवाचेनजपौ
तथा । उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ।
स्वर्णेन वायु पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य वाहतिम् । ब्राह्मणाय
ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः” । त्विज्जन्मजलम्
जम्भद्वयसंकीर्णं विपतिं तारा इति । सर्पस्य तदाकारस्य राक्षो-
रित्यर्थः । अद्भुतसगरे भार्गवः । “यस्य राज्ञस्य न जले
स्नानं तु परवर्जितं । राज्ञमङ्गं सुहृद्वायं मरणं वात्
निर्हृषेत्” तच्छान्तिश्च निर्णयसिद्धौ दर्शिता तत एवावगम्या
चन्द्रार्कयोर्गृह्ये यस्य पुंसोदर्यं न न पय्युदर्यं तस्यैव
आद्याधिभार इति ति० त० एवमन्तेन समर्थितं यथा
“ननु उद्योतिः शास्त्राद्युक्त निषेधो हि सावदुवाहस्मिन्नपरो-
ऽस्तु न तु वैधपरः भवम्” “राक्षदर्थनसंक्रान्तिविवाहव्यय-
उद्भिषु । स्नानदानादिकं कुर्यान्नियं काव्यव्रतेषु च”
इति देववचने दर्शनपदप्रवचार्थेने षति स्नानादेम-
काभ्युदयहेतुत्वाद्दर्शनमपि विधेयम् । तथा च संवत्-
सरप्रदीपे कार्कण्डेयः । “एकस्मिन्पुष्पे वा राक्षं दृष्ट्वा
स्वयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं चात्र विधा-
नतः” । ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य
पर्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनातुप-
स्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तरसाक्षात्त्वविशेषविधिमपह्नाय
तदितरत्वं सामान्यमन्वेतोति सर्वत्र पदाह्वयनीयादौ सामा-
न्यस्य विशेषेतरपरत्वे वीजम् । यथा “अक्षरकृद्द्यात्” इति
“होन्ति नो न ददातीति” प्रतिषेधात् दीक्षितेतरपरं न राग-
प्राप्तिर्निषेधकम् । तदुक्तं “विधेयं स्यादिति कर्त्ता विशेषेण
प्रतिषिद्धम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणप्रदानार्थः”
“यजमानः पठतीति श्रुत्वा तद्द्वयोऽप्योविज्ञानं दीक्षितो न
ददातीति प्रतिषेधाद्दीक्षितेतरः, “स्वर्गकाशोऽस्मिन्मोमेन
यजेत” इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकाशः कर्त्तेति तेन
सप्रमचन्द्रादीतरो राक्षं दृष्ट्वा स्नायादिति कथ्यते ।
एवं वैपदर्शनपर्युदासेऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाज्ञा-
नप्राप्तदर्शनस्य प्रसङ्गप्रतिषेधः कालभित्तमननिवर्त्तने पर्यव-

पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तिमनस्य प्रसङ्गप्रतिषेधवदिति”
तदेतच्चिन्त्यविषयव्युक्तता निराकृतं यथा “केचिदुद्यो-
तस्य राज्ञगृह्यस्य निमित्तत्वेन तद्विषयस्य प्रयो-
जकत्वात् उद्योतिः शास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्त-
त्वे प्राप्तेऽपि “स्नानं दानं तपः आहुतमन्तं रा-
क्षदर्थने । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनमोचर इति जा-
बाल्यादिवचनेषु हविप्रयोगाच्चानुपज्ञानस्य बोधसंज्ञारम्या-
येन निमित्तत्वम् । अन्यथा हयो लक्षणा स्यात् । तेन
मेवाच्छादने ऽश्वादीनां, जम्भमप्राष्टत्यादिनिषिद्धदर्श-
नानां च स्नानप्राज्ञादीनाधिकारः” इति । कल्यतर-
प्याह । “दर्शनमन्तेन चानुपज्ञानं गृह्यते । न स्नान-
मात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवाच्चिन्त्यमिति चिन्त्यैव स्ना-
नलाभेन दर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चानुपधीयोर्य-
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचानुपज्ञान-
प्रतिषेधकराहित्यं तेन मेवच्छेदे योग्यताभावाच्च स्नाना-
दीति” निर्णयान्तेऽप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि चानु-
पज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा “सूर्यगृहो यदा रात्रौ दिवा
चन्द्रगृहस्य तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादानं न च कचि-
दिति” वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चानुपज्ञानाभावेन प्राप्त्य-
भावात् तत्पुर्णत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं गृह्यकारणम्
रविचन्द्रयोरस्नानन्तरं रात्रिदिवापहृत्यादिति वाक्यम्
तत्पदस्य गृह्यपरत्वेऽधिकरणत्वाद्योगाच्चिन्त्यपरत्वे च
तद्गृह्यनिमित्तकज्ञानादेरस्नात्प्रामाण्यभावापत्तेः । अथ
तत्रैति रात्रिदिने उच्येत वैश्वदेवीतिवद्गुणभूते
अपि तत्र तादृशमन्त्रविकल्पाभावात् । तद्योर्निमित्त-
त्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तज्ञानाद्यभावापत्तेः । किञ्च
“मेलेतोद्यन्तादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं
न वारिष्यन्मध्यमभसोगतमिति” मनुवचनं बाध्यते
“इष्टोऽरिष्टप्रदो राक्षसिवादि” च । न चाल्पि विहिते द-
र्शने निषेधाप्रवृत्तवत्पुण्यद्वन्द्वमन्यतापि न युक्तेति वाच्य-
म् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतज्ज्ञाग्रे व-
च्छासः । तन्ने वा विवक्षितकह्यापरोः अस्तु सकर्षण-
विधानेन सङ्कोच इति चेत् न “कृत्ति दृष्ट्वा ततः स्नाया-
दिति” कृत्तिज्ञानेऽपि चानुपज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः
अस्तु किं नन्विहमिति चेत् न गृह्यकारो “तयोः परेद्यु-
रदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरिति” दर्शनोत्तरं भोजनविधाना-
दन्वस्य पूर्ववैधकाच्च इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः
मध्येऽस्मीभूतस्य स्मृतरां यावच्चानुप्राप्त्युपवासप्रसङ्गश्च ।

अथाज्ञानबोलेपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तत् तत्पूर्वमपि
निर्लेख्येन स्वीक्रियताम् । एतेन यत्तु कैचित्तुक्तं अर्थज्ञाने
सक्तिज्ञाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं मान्येन ज्ञा-
नप्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम् । का तर्हि तस्य
गतिः दृष्टेयहेतुविशेषणत्वाद्गृह्यैकत्ववद्विवक्षयार्थतः सिद्ध-
ज्ञानमात्रादुपादेव सर्वं सस्यम् । अङ्गस्याद्यभादेऽगृह्यकृत्या-
दस्यैव वा दर्शनस्यावयवत्वम् । न चोक्तयोर्म्यतापि सा-
ध्वी दर्शनोत्तरं भेषच्छब्दे योग्यताभावापत्त्या दानाद्य-
भावापत्तेः । तेन तत्तद्वैवाच्यत्वेन व्योतिःशास्त्रावेदात्मनेव
योग्यता । किञ्च “रजसोदर्शने नारो त्विरात्मसमुच्चिर्भवेत्”
इत्यात्मस्य स्त्रीषामाशीषाभावप्रसङ्गः । यत्तु ब्रह्मज्ञानेनो-
क्तम् “ज्ञानोत्तरं” हाधिकारो न ज्ञानकावे, ज्ञानकावे
ज्ञानाभावात् । एवं दर्शनोत्तरं सक्तिपञ्चनस्यैव
योग्यतेति” तदपि प्रतिज्ञाभाजम् । किञ्च पक्षास्ते
‘तयोः परेषु वदये दृष्टव्यवहरे कुचित्वादि” वाक्य
मेवार्थोपपत्तिः । बाहुवचनान्मयात् पक्षस्यैवाद्योदये
ज्ञानसिद्धेः ननु सक्तिज्ञाने शास्त्रोक्तमेव ज्ञानं निमित्तं
न बाहुवचम् “चन्द्रसूर्यपक्षे नाद्यात् तस्मिन्वहनि
पूर्वतः । राहोर्विभुक्तिं विज्ञाय ज्ञात्वा कुर्वीत भोजनमिति”
इति गीतमेव विज्ञापयेति ज्ञानमात्रोक्तेः । यत्तु “मुक्तिं
वशा य भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा ततः परमिति” तदपि
ज्ञानमात्रपरम् । “भेषमावादिदोषेण यदि मुक्तिर्न द-
म्यते । आकलय्य त्वं काशं ज्ञात्वा भुञ्जीत वाक्यतः” ।
इति गौडनिबन्धे दर्शनात्” मेवम् अज्ञानस्य निमित्त-
त्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानभावे वाक्यवैयर्थ्यात् ।
पक्षास्तेऽपि तदापत्तेः । किञ्च दर्शनं पुंशोविशेषण-
नुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनवाच्यत्वे कावे ज्ञानतुभादे-
र्वाचात् । दर्शनविच्छेदे कतमपि ज्ञानादि न ग्रहण
निमित्तं स्यात् । नान्यः, “यावद्दर्शनमोचर” इति यावत्
पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टपक्षोत्तरमपि ज्ञानाद्यापत्तेः ।
ज्ञानपक्षेऽप्येव दोषस्तस्य इति चेत् । मुखोऽपि । यदि
ज्ञानवाचकं पदं श्रूयते ततस्तस्यान्वयो विचार्येत ।
वर्षस्य श्रूयते इति वैयर्थ्यात् कथं तर्हि ज्ञानं वक्ष्यते ।
अज्ञानो ज्ञायादिति वदणीदित्येवम् । अनुत्तरत्वादेव-
नेहेत्यविशेषणविवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि । अस्य तर्हि
दृष्टपक्षं निमित्तमिति चेत् । पक्षास्तेऽस्योत्तरं ज्ञा-
नापत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तत्राथैतत्तुल्य-
मिति चेत् “वावद्दर्शनमोचर” इति वचनेन तन्निषेधात् ।

तत्र त्वस्यपक्ष इव पक्षास्तेऽपि स्यात् । किञ्च दर्शनस्य
विधिरनुवादो वा । आद्यो ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरनु-
दर्शनविधिदृष्टानविधिः । नाद्यः, पक्षोद्देशेन ज्ञान-
विधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । एतेन द्विती-
योऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वे नाविधेय-
त्वात् ज्ञानस्याप्राप्तेः । अन्यथा सोमवचनादौ
प्रसङ्गमविधिः केन वाच्येत । अथ नानावाक्येषु ऋचि-
हर्षमविधिदृष्टानविधिः । किञ्च प्राप्तेर्गननिमित्तो-
क्तस्य ज्ञानमात्रविधिः । तत्र, ज्ञानस्य प्रधानस्य प्राप्ते
तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति ज्ञानमित्यन्यो-
न्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकज्ञान-
विधिः सति च प्रधानज्ञानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः ।
एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । कार्यपूर्वकाल-
त्वविधौ चास्ते च वाक्यभेदः । अन्यथा ज्ञानोत्तरमपि
दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः । तत्रापि दर्शनग्रहणयो
निमित्तत्वे ज्ञानद्वयापत्तेः दर्शनादसौ नैमित्तकादृति-
प्रसङ्गात् । दर्शनविधिदृष्टग्रहण्य विशिष्टाद्युपादे वाक्य-
भेदापत्तेः । न च उचितार्तिवहिष्टि’ निमित्तमिति
वाक्यं चार्तिमत्तत्वं हि निमित्तत्वे निषेधाद्या-
त्तेरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्य-
त्वम् । इह तु गृह्यमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित्
पत्तिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां गृह्यास्तविषयत्वात् अना-
देष्ट्यगृह्यपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमि-
त्तम् । तेन निषेधादनेऽन्यादेव ज्ञानादि भवत्येव-
त्वं वेदवाक्यैः संकापेन” ।

“प्रागुक्तमनुवचनेनोपरक्तं दिवाकरदर्शननिषेधः शास्त्राद्-
दर्शनपरः । अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते “सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं
अस्मत्तैवास्तु दर्पणैः । ग्रहणं सुविधौ जातु न पश्येत्तु
पटं विना” पटस्थितयैव गृह्यदर्शनमस्तम् ।

अत्र पूर्वापरवैधः केमाहो दर्शितो यथा “तयोदृष्ट्या-
दितो वक्ष्ये दिनानां नवकं भुवम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु गृ-
ह्येषु चन्द्रसूर्ययोः” । प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम् । “हादृष्ट्यादि
तृतीयान्तो वेध इन्द्रगुप्ते स्मृतः । एकादृष्ट्यादिः सौर-
चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः” इदं च पूर्णग्रासे, “तत्र च खण्डगुप्ते
तबोरिति” तत्रैवोक्तेः इदञ्च “गृह्यास्ते त्वदिनं पूर्वमिति
नारदेन गृह्यास्ते विश्वमोक्तेर्गृह्यास्तमिदं गृह्यपरम् ।
ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः गृह्योत्पातमं त्याज्यं सङ्गच्छेत्
अद्वयम् । यावच्च रविणा भुञ्जा भुक्तं भं दृष्टव्यवत्”

चन्द्रार्कयहस्य मूल्यावाचन्यासावरणरूपस्यापि
 अभावात्सांस्कान्तिकालवत् तत्र ज्ञानदानादौ बलु-
 यवधनत्वं स्वरूपादिषु प्रसिद्धम् तत्तादौ कालमाधवीये
 यथा निर्णीतं तत् प्रदर्शयते दृष्टगम्यः “प्रथमाप्रति-
 पत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् । यसते चन्द्रमर्कश्च द-
 र्शप्रतिपदनरे” इति तत्र पर्यणोऽन्तिभोगः स्वर्गकालः
 प्रतिपद आद्योभागोभोगकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते “या-
 वत्कालः पर्यणोऽन्ते तावान्प्रतिपदादिमः । रश्मिन्दुपक्ष-
 णानेकाः स पुण्योमिन्द्रणाद्भवेदिति” यहणानेकाः राहु-
 गृहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह दृष्टवसिधः “गङ्गातोये च
 संप्राप्ते इन्द्रो कोटो रवेर्देश । गवाङ्कोटिप्रदानेन सख्यद-
 क्षेप यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत्र फलं स्याद्राहुगृह्णे नि-
 शाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यमटाहृतमिति” अथ
 लोकावयवस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितं ध्यातारेण योजनीयं
 इन्द्रोग्रहणे संप्राप्ते सति गङ्गातोये स्वगगानं गोको-
 टिदानसमं भवति रवेर्गृहणे ततो दशगुणं फलम् अयमे-
 वार्थ उपरितनेनार्द्धत्वयेण स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि “इन्द्रो-
 ल्लगुणं पुण्यं रवेर्देशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते
 इन्द्रोः कोटोरवेर्देश । गवाङ्कोटिसहस्रस्य यत् फलं लभ-
 ते नरः । तत् फलं जाङ्गवोस्नाने राहुगृह्णे निशाकरे ।
 दिवाकरे तु ज्ञानस्य दशसंख्यमटाहृतम् चन्द्रसूर्ययहौ चैव
 कोऽवगाहेत जाङ्गवोम् । स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते म-
 ह्यमिति” गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये ललगुणदशललगुण-
 त्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणेऽपि
 “तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाङ्गवी । गां हरी-
 याङ्गिकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिताः”
 हरेः पादादीन्तरस्य शिरसश्च गाम्भीर्यं प्राप्ता गङ्गा । य-
 दपि जाङ्गव्येव तादृशो न तु वेणागोदे तथापि कृत्विणो
 गच्छन्तीति न्यायेन जाङ्गव्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि
 गङ्गात्वमविरुद्धं यदा जाङ्गवीजलमेव केनचिद्विभिन्नेन
 ब्रह्मगिरिवायुमिवैरङ्गूतमिति ज्ञत्वा तयोरपि मुख्यमेव
 गङ्गात्वन्तासु गङ्गासु ज्ञानं मुख्यं तदसम्भवे नदान्तरेषु
 ज्ञायात् तदुक्तं महाभारते “गङ्गाज्ञानं तु कुर्वीत गृहणे
 चन्द्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु ज्ञानं कुर्याद्यथावि-
 धीति” महानदीो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः “गोदावरी भीम-
 रथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तामो पयोष्णी निम्बस्य दर्शये
 तु प्रकीर्त्तिताः । भागोरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
 विशोका च वितस्ता च विन्ध्योत्तरतक्षेत्रेति” महानदास-

स्यैव जलानाराण्याह यङ्गः “वापीकूपतडागेषु गिरिप्र-
 क्षवणेऽपि च । नद्यासदे देवज्ञाते सरसीषूतः स्मृतिः ।
 उष्णोदकेन वा ज्ञायात् यहणे चन्द्रसूर्ययोरिति” एतत्
 सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः “सर्वं गङ्गासमन्वये सर्वो ब्रह्म-
 समो हिजः । सर्वं भूमिसमं दानं यहणे चन्द्रसूर्ययोरिति”
 उष्णोदकस्यातुरविषयत्वमाह व्यासः “आदित्यकिरणैः पूतं
 पुनः पूतं च वज्रिना । स्तोत्राध्यातुरः ज्ञायाद् यहणेऽ-
 ष्णुवारिणेति” गङ्गातोयसारभ्योष्णोदकान्त्वेषूत्तरोत्तरस्या-
 तु कल्पत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु ससृजलान्ते
 वृत्तरोत्तरस्य प्राशस्यमाह मार्कण्डेयः “शोतसृष्णोदका-
 त्युगलमपारक्यं परोदकात् । भूमिषमृद्धतात्पुण्यं ततः
 प्रक्षवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी-
 जलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यास्त्वुपावनम् । ततस्त-
 तोऽपि गङ्गास्त्वुपुण्यं पुण्यस्ततोऽस्त्वुधिरिति” मासविशेषे-
 ण यहणे नदीविशेषो दीपपुराणेऽभिहितः “कार्तिके य-
 हणे श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गं तु यहणं प्रोक्तं
 देविकायाः महासुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या सा च सच्चि-
 हिता शुभा । फाल्गुने वरणा पुण्या चैव पुण्या सरस्वती ।
 वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरस्वरा । ज्येष्ठे तु कौ-
 शिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी । श्रावणे सिन्धुनाभा
 तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयुः श्रीहा तथा
 पुण्या तु नर्मदेति” यहणविशेषे नदीविशेषज्ञातव्यमिति ।
 “गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहु-
 णा यस्ते तमोभूते महासुने । नर्मदातोयस्य स्थानं कृतकस्या
 भवन्ति हीति” ज्ञानं यत् आरणादिष्वपि पुण्यमाह “स्मृत्या-
 शतकतुफलं दद्या सर्वधनधानम् । सदा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा
 सौत्वाभर्षेर्लभेत् । ज्ञात्वा वाजिमखे पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः
 रविचन्द्रोपरामे च अयने चोत्तरे तथेति” । ज्ञानविशेष
 माह । “गङ्गा कनखल पुण्यं प्रयागः पुष्कारं तथा ।
 कुशजले महापुण्यं राहुयस्ते दिवाकरे” इति यहणे
 आहं विहितं ब्रह्मपुराणे “व्यतीपातलण्यो यावांचन्द्र-
 सूर्ययहणः । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां
 दत्तमलयम्” इति महाभारतेऽपि “सर्वस्वे नापि कर्त्तव्यं
 आहं वै राहुदर्शने । अङ्गुर्वीणस्तु नास्ति क्वात्पह्ने
 गौरिव सीदतीति” । अष्टवङ्गोऽपि “चन्द्रसूर्ययह-
 यस्तु आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
 दत्ता विप्रस्य वै करे” इति । विष्णुरपि “राहुदर्शनदत्तं
 हि आहं सा चन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्वकामीयं पितृणां

सुपतिष्ठते" इति यद्वृत्ते राज्ञावपि ज्ञानादेन निषेधः । तथा च शातातपः "ज्ञानं दानं तपः आहमनन् राहुदर्थने । आसुरी रात्रिरन्यत् तस्मात्तं परिवर्जयेदिति" देवलः "यथा ज्ञानं च दानं च सूर्यस्य यद्वृत्ते दिवा । सोमस्यापि तथा राज्ञी ज्ञानं दानं विधीयते" आहं प्रकृत्य कूर्मपुराणे "नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं यद्वृत्ते चन्द्रसूर्ययोः । बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा । कास्यानि चैव आह्वानि शस्यन्ते यद्वृत्ताभिति" वारविषये योगफलानि शयमाह व्यासः 'रवि-यद्वृत्ते सूर्यवारे सोमे सोमपक्षलघ्या । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्त्व दत्तमननकम् । वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं यद्वृत्ते चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति" अतिथिप्राप्तादिवद्गृहणस्यापि आहकालत्वमाह मार्कण्डेयः "विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते मृत्युन्दुगृहणे टिने । जन्मार्कगृहपांडासु आहं कुर्यात् तथेच्छयेति" । अत्र च आहं नाम्नेन किन्तु हेमादिना तदाह बोधायनः "अज्ञाभावे हिजाभावे प्रयासे पुत्रजन्मान् । हेमन्नाहं संगृहे च कुर्याच्छूदः सट्टेहति" शातातपोऽपि "आपदानमनौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यगृहे तथा । आ-मन्नाहं प्रकुर्यात् हेमन्नाहमथापि वेति" अथौचित्योऽपि गृहणे ज्ञानादि न निषिद्धं तथा च हज्रवसिष्ठः "सूते क्व चतुर्के क्वैव न दोषो राहुदर्थने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्वायन्मुक्तिर्न दृश्यते" इति इत्यञ्च शुद्धिः सवेष्टासु कर्मविषया अविषयोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्यासपाटाह "आसक्तकर्मप्रतिष्ठागो राहोरन्यत् स्मृतके । औते कर्मणि तत्कालज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" यत्तु गृहणनिमित्तमायौ च तत्ज्ञानेन निषेधो न दत्तं ब्रह्मपुराणे "आशौचं जायते नृणां यद्वृत्ते चन्द्रसूर्ययोः । राहुदर्थनं तयोः ज्ञात्वा दानादौ कल्पते नरः" इति पङ्क्तिः अन्यतोऽपि "सर्वेषामेव वषाणां सूतकं राहुदर्थने । ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमज्ञं विवर्जयेदिति" यद्वृत्तस्य आश्रयतोः ज्ञानं विहितं स्मृत्यन्तरे "गृह्यमाने भवेत् ज्ञानं गृहे होमो विधीयते । सूर्यमाने भवेद् दानं सूते ज्ञानं विधीयते" होमदानवद्वैवाचनमपि ज्ञानद्वयमध्ये कायं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते "ज्ञानं स्यादपरामादौ मध्ये होमः करारचनमिति" तत्काले स्वाप्तादिकं न कुर्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये "सूर्येन्दुगृहणं यावत् तावत् कुर्याज्जपादिकम् । न स्वपेक्षं च भुञ्जीत-

ज्ञात्वा भुञ्जीत सक्तयोरिति" मोक्षानन्तरभावि यत् ज्ञानं तस्य शुद्ध्यतया तत् सत्त्वं विधेयं तदाह हज्रवसिष्ठः "सर्वेषामेव वषाणां सूतकं राहुदर्थने । सत्त्वं तु भवेत् ज्ञानं सूतकाज्ञञ्च वर्जयेदिति" यद्वृत्तकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्षं तत्सूतकासं तत्तु पक्षादपि न भुञ्जीत" । अत्र विशेषोऽभ्युपगच्छे २८०४० उक्तकालावसेयः "आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे "उपमर्हं लक्षगुणं यद्वृत्ते चन्द्रसूर्ययोः । पुण्यं कोटिगुणं मध्ये सक्तकाले त्वनन्तकमिति" अत्र यद्वृत्ते यद्दानं तत् सत्पात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते । "अयमे विषये चैव यद्वृत्ते चन्द्रसूर्ययोः । पात्र-भूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति" पात्र-लक्षगुणाह याज्ञवल्क्यः । "न विद्याया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत् हस्तिमे चोमे तदि पात्रं प्रकीर्तितमिति" पात्रे सुखानुकल्पावाह बोधायनः "ओलियो-ओलियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रत्रोऽपि वा विप्रो यद्वृत्ते दानमर्हतीति" । अङ्गि सूर्यपक्षं निशि चन्द्रगृहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्वजनीनां, तादृशे यद्वृत्ते यद्वृत्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्ययासिन् दानं ज्ञानं ज्ञातिः शास्त्रमात्रप्रसिद्धं यद्वृत्तं तत् ज्ञानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे "सूर्यपक्षो यदा राज्ञी दिवा चन्द्रपक्षस्था । तत् ज्ञानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चिदिति" यस्मात्समये जावालिराह "संक्रान्तो पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपराने तु तं यावद्दृश्यं न गोचरं" इति यस्मात्सामन्यपर्यन्तं दृश्यं न गोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति गृहणे भोजनव्यवस्था-माह भट्टः । चन्द्रसूर्यगृहे नाद्यादद्यात् ज्ञात्वा विसक्तयोः । असक्तयोरस्तगयोर्दृष्टा ज्ञात्वा परेऽहनीति" गृहे गृहणकाले स्वर्गमारभ्य मोक्षपर्यन्तगृहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राह्या चन्द्रसूर्ययोर्भुक्तयोः सतोः पक्षात् ज्ञात्वा भुञ्जीत यदा तु यस्मात्समयसदा परेऽहसौ विसक्तौ दृष्टा ज्ञात्वा भुञ्जीत । न केवलं यद्वृत्तकाल एव भोजनभावावः किन्तु यद्वृत्तात्प्रागपि तदाह व्यासः "नाद्यात् सूर्यपक्षात् पूर्वं भुञ्जीत सायं यद्वृत्तपक्षात् । यद्वृत्तकाले च नाश्रियात् स्वात्माश्रि-याद्विसक्तयोः । सूते शशिनं भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा । असक्तयोरस्तगयोर्दद्यात् दृष्टा परेऽहनीति" । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अभ्युपगच्छे २८०४० उक्तकालावसेयः । "समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कालावनेन" चन्द्रसूर्य-

हे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति"। पक्षास्तस्यैव विशेषमाह भृगुः
 'पक्षावेवास्तमानं त्व रवीन्दू प्राप्नुतोयदि। परेद्युर्दये दृष्टा
 स्नात्वाभ्यवहरेक्षरः" इति दृष्टान्ताभ्यांऽपि "सन्ध्याकाशे यदा
 राहुर्पश्यते शशिभास्करौ। तदङ्गनैव भुङ्क्षीत रात्रौषधि
 कटाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं
 चन्द्रसूर्यपक्षे यदा। सति दृष्टा तु भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा
 ततः परमिति" ननु मेधाव्याख्यानं चाक्षुषदर्शनं न सम्भवतीति
 न दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह दृष्ट
 गौतमः "चन्द्रसूर्यपक्षे नाद्यास्तिस्रसृजनि पूर्वतः। तयोर्वि-
 सृक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एवं तर्हि परे
 द्युर्दयात् प्रागपि शास्त्रीयविज्ञानसम्भवत्तद्वै भोजनं
 प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युर्दये दृष्टा स्नात्वाभ्यवहरेक्षरः" अहो-
 रात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गः यस्तु "स्नान्द-
 पुराणे" यदा चन्द्रपक्षस्तात निशीथान्तरतो भवेत्। भोक्तव्य
 तत्पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीथान्तरपक्षं यदा
 चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा निशि न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाह-
 नेति" तदिदं यामलयाभिप्रायं "चन्द्रपक्षे तु यामांस्तीरिति"
 विशेषस्य दृष्टगौतमेनाभिधानात्। पापकलकाभोपपक्ष-
 टिने उपपद्येत् तदाह दक्षः "अयने विपुले चैव पक्षे चन्द्र-
 सूर्ययोः। अहोरात्रोचितः स्नात्वा सवपायैः प्रसज्यते" इति
 पुली तु भोपवसेत् तदाह नारदः "संक्रान्तासुपवासश्च क-
 ण्यकादयिकादिने। चन्द्रसूर्यपक्षे चैव न कुर्यात् पुलवान्
 स्मृतीति" पक्षास्तमेन तु पुलिणोऽसुपवासस्य "अहोरात्रं
 न भोक्तव्यमिति, भोजनप्रतिषेधात्"। काशना०।

पक्षपञ्चाङ्गे विशेषः नि० सि० "सैहिकेयो यदा सूर्यं
 पश्यते पर्वसंख्यम्। गजश्याया तु सा प्रोक्ता तस्यां ब्राह्मं
 प्रकल्पयेत्। एतेन भोजयेद्दिमान् इतं भुम्ही समुत्सृजेत्"
 इति वासुपु० विज्ञानेश्वरोप्याह "पक्षपञ्चाङ्गे भोक्तुर्दोषो
 दातुस्त्वभ्युदय इति। "स्रतके स्तके भुङ्क्ते स्मृतीति शशि-
 भास्करे। स्नायायां हस्तिनचैव न भूयः पुरुषो भवेत्
 इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः ब्राह्म-
 भोक्तुः। अत्र पक्षणिमित्तकपञ्चाङ्गे नैवासासंक्रान्ता-
 दिनिमित्तकानां सिद्धिः। प्रागुक्तवचनैरौषध्यान्तरेऽपि
 स्नातादिकर्म्मविधानात् "ज्ञानमात्रं प्रकुर्वीत दातृपञ्चा-
 न्नविजितमिति" निर्गुहं वदन्तो गौड्याः परास्ताः
 नि० सि०। अशौचिनं पक्षपक्षे शुद्धिविशेषान्धन्दी-
 चापुरश्चरणादिसर्वकार्मकर्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम्। रज-
 क्षावास्तु भार्गवाचनदीपिकायां भेदः। "न स्नतकादि

दोषोऽस्ति पक्षे होमजपादिषु। पक्षे स्नायादुदक्यापि
 तीर्थादुद्भूतवारिणेति" अत्र "ज्ञाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी
 यदि रजस्रवा। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं
 चरेत्"। इत्यादि मितान्नरोक्तो विविर्त्तयः" नि० सि०।

गृह्णदिने वार्षिकं ब्राह्मं हेमादिना कार्यम्
 यथाह प्रयोगपारिजाते गोमिहः। "दर्थं रविपक्षे पिह्ये-
 प्रत्यान्धिकमुपस्थितम्। अक्षे नासम्भवे हेन्ना कुर्या-
 दामेन वा सुतः" इति। अत्र दर्शरविपक्षसुतशब्दाः प्रदर्श-
 नार्थाः न्यायसाम्यात्। तेन चन्द्रपक्षेऽपि सपिण्डादि वा-
 र्षिकमन्त्रादिना तद्दिन एव कार्यमिति" मदनपारिजाते
 व्याख्यातम्। पृथक् चन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि "आमन्त्रणं
 तु कुर्वीत साससंस्तुराहतं" इति। "अक्षे नैवावदिकं कुर्या-
 द्देन्ना वाऽमेन न कविदिति" मराषिलौगाध्यादिवचन-
 नि तानि गृह्णदिनातिरिक्तविषयाणि निरुद्धास्त-
 येवम्। यानि तु "गृह्णास्तु द्वितीयेऽङ्गि रजोदोषास्तु
 पञ्चमे"। तथा "गृह्णावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतोयदि।
 प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽङ्गस्येव सर्वदा"। "चन्द्रसूर्यो-
 परागे च तथा ब्राह्मं परेऽङ्गि" इत्यादीनि वचनानि तानि
 मन्त्रानिबन्धेव कायतुपलब्धाविर्भूतानि। प्रत्युत पूर्वोक्त
 वचनेऽप्येतत्तद्दिन एव ब्राह्मं कर्त्तव्यमिति नि० सि०।

"गृह्णादिषु प्रदिनपर्यन्तमागमे दोषोक्ता शिवार्चन-
 चन्द्रिकायां ज्ञानार्थेन। "मन्वाद्यारम्भं कृत्वा दुप-
 क्षे चन्द्रसूर्ययोः। पक्षपञ्चाङ्गं देवेशि काशः सप्त-
 दिनावधीति"। रत्नसागरे "सतीर्त्तैर्कविधुपासे तनु-
 दामनपर्वणि। मन्त्रदोषां प्रकुर्वीतो मासार्णादीन् शो-
 धयेत्"। अत्र सूर्यपक्षमेव सूर्यम्। "सूर्यपक्ष-
 कावे तु नान्यदन्वेदितव्यम्। सूर्यपक्षकालेन समो नाभ्यः
 कटाचन। न चासति शिशारादिशोधनं सूर्यपर्वणीति"
 तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रपक्षे तु या दीक्षा या दीक्षा
 व्रतचारिणाम्। वनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्त-
 जन्मसु" इति तत्रैव योगिनोतन्त्रे निषेधाच्च" नि० सि०।

"पुरश्चरणचन्द्रिकायां। "चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा
 प्रयतमानसः। अशौचिभोजनपर्यन्तं जपेन्नान्नं समाहितः।
 जपाद्दशायतो होमस्तथा होमास्तु तर्पणम्। तर्पणस्य
 दशयेन मार्जनं कथितं किञ्च। मार्जनस्य दशशेन ब्राह्म-
 यानपि भोजयेत्। जपार्थापूर्वको होमस्तर्पणश्चाभिषेचनम्।
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता उरुह्वया। होमाद्यन्तौ जप-
 कुर्याद्दोषसंख्या चतुर्गुणम्"। विशेषवन्तया सम्बन्धमात्रे च।

४निन्द्यायाम् हेम० ५पङ्कजलोके ईव्यसने ७दुष्टनीती
च मेदि० उपरज्यते मिथ्यासम्बन्धेन सम्बध्यते ऽनेन क
रणे घञ् । आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ऽविशेषणभेदे ।
यथा घटत्वोपरागेण घटभानम् । घटत्वं हि घटस्य
आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम् ।

उपराज् अज्य० सार्धस्ये व्ययी० अच् समा० । १रात्रः सा-
मीये उपगतो राजान् सादृश्येन अया० ष० टच् समा० ।
२राजहस्ये लि० स्त्रियां ङीप् । ततः काश्या० भवार्थे
हञ् (औपराजिकः तद्भावे लि० स्त्रियां ङीप् । तदर्थे
जिहोऽपि रूपमेकं स्त्रियां ङ टाप् इति भेदः

उपराधय लि० उप+राध-णिच्-बा० य । उपसेवके ।
ततः ब्राह्मणा० भावे कर्मणि च ष्यञ् । औपराधय
तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

उपराम् पु० उप+रम-घञ् वा इङि । १उपरतो २मूलो
३निष्ठतो ४संन्यासे च । अज्ययी० । ५रामसामीये अज्य०

उपराव पु० उप+र-घञ् । समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अज्य० ऊर्ध्व+रिन् उपदेशश्च । प्रथमापञ्चमीसप्तम्य-
नार्धहस्तेः ऊर्ध्व शब्दस्यार्थः । ऊर्ध्वं पुरम् ऊर्ध्वा वा वसति;
ऊर्ध्वं पुरात् ऊर्ध्वायावा वसतेरागतः ऊर्ध्वं पुरे ऊर्ध्वायां
वा वसतो वसति इत्याद्यर्थे सर्वत्र उपरोत्थिव । “तद्-
पर्ययं वादरायणः” शा० सू० । “नीचानाः स्थरपरि
बुध्नयामास” ऋ० १, २४, ७, “अधः स्विदासीदुपरि
स्विदासीत् । १०, १०८, ५, “तत्पाणिमाक्षोपरिपाठकन्तः”
नैष० । “त्वयासन्ने नयनमुपरिस्पर्शन्दि यद्दे मृगाण्याः”
मेघ० । “अथाहः मुखस्योपरि पुष्पहृदिः” ‘परस्पर-
स्योपरि पर्यधीयत’ रघुः । “क्षिप्रा मांवाणि-
यक्षणे यदिवोपरिजोभवेत्” छन्दः । “उपरिजतञ्जानि
याचमानाम्” किरा० । “मिथ्या तत्सत्त्वादुपरिमुता भङ्गेन”
यजु० ७, १, अथ सामीये द्वित्वं उपर्युपरि समीपोर्ध्वं
अज्य० “उपत्युपर्यम्बुमुचं विताने” भावः । “अमिस-
ज् ततोः काव्यां धिक्पुपर्यादिषु लिषु । द्वितीयास्ते द्वितानेषु
तथान्यत्रापि दृश्यते” इत्युक्तेः तदोमे सम्बन्धिनि
द्वितीया । “उपर्युपरि लोको हरिः” सि० कौ० । उपर्यु
परि गच्छन्तः शैलराजसदृङ्मुखाः” भा० व्या०
४१४ अ० । बाहुल्यकृतकविष । “उपर्युपरि बुद्धीनां
चरन्तीश्चरबुद्धयः” ।

उपरिचर लि० उपरि+चर-ट । १ऊर्ध्वं चरे विह्वलादौ । २रा-
जभेदे ह० । ३ च वसुनामा चेदिदेयपतिः शक्रञ्जपूजा-

प्रवर्तकः । तस्येतिहस्तं च भा० व्या० ईश्वर० । “राजो-
परिचरोनाम धर्मान्त्योमहोपतिः” इत्युपक्रम्य त-
एन शक्ये तस्मै आकाशगं विमानं दत्तं तत्तु चरणाट्ट-
परिचरनामेत्युक्तं यथा “देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे
स्फाटिकं महत् । आकाशगं त्वं महत्” विमानमुपपत्-
स्यते । त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः । चरिष्य-
स्युपरिहो हि देवो विपुङ्गवानिव । ददामि ते वैजयन्तीं
मालामन्थानपङ्कजाम् । धारयिष्यति संपासे या त्वां
यस्मैरविश्रुतम् । लगणं चैतदेवञ्च भविता ते नराधिप ।
इन्द्राखेटे विख्यातं चन्द्रमप्रतिमं महत् । वैशम्पायन
उवाच । यदिसु वैष्णवीं तस्मै ददौ हन्निच्छेदनः । इह-
प्रदानसदृश्यं शिष्टानां प्रतिपालनीम् । तस्याः शक्यं
पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा । प्रवेशं क रयामास गते
संवत्सरे तदा । ततः पृथ्विं चाद्यापि यष्टेः क्षितिप-
सत्तमैः । पृथ्वेः क्रियते राजन् । यथा तेन प्रवर्तितः ।
अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपः । अजहृ-
तायाः पितृकर्मैर्मांस्त्यैव भूषणैः । माल्यदानपरिणिष्ठा
पिधिवत् क्रियतेऽपि च । भगवान् पूज्यते चात्तु कृ-
रूपेण शङ्करः । स्वयमेव गृहीतेन वशोः प्रीत्या महा-
त्मनः । स तां पूजां महेन्द्रस्तु ददा देवः कृतां शुभाम् ।
वसुना राजसूय्येन पीतिमानव्रवीत् प्रभुः । ये पूजयि-
ष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम । कारयिष्यन्ति च सुता
यथा चेदिपतिर्नृपः । तेषां श्रौविजयचैव सराङ्गाणां
भविष्यति । तेषां स्त्रीतो जनपदो हृदि तश्च भविष्यति ।
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिपः । वसुः प्रीत्या
मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः । उत्सवं कारयिष्यन्ति
मदा शक्रश्च ये नराः । भूमिरत्नादिभिर्हानैस्तथा पूज्या
भवन्ति ते । वरदानमहावसैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
संपूजितो मघवता वसुचेदीश्वरो नृपः । पालयामास
धर्मोण चेदिष्यः पृथिवीमिमाम् । इन्द्रप्रीत्या चेदिपति-
शकारेन्द्रमहं वसुः । पुत्राचार्यं महावीर्य्यः पञ्चासञ्ज-
मितौजसः । नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सन्नाडभ्यचे-
चयत् । महारथो मागधानां विश्रुतो यो हज्जृश्च ।
पुत्रपङ्कः कुशाम्बय यमाङ्कर्मिषाङ्गनम् । मानेज्जश्च
यदुचैव राजन्यचापराजितः । एते तस्य सुता राजाना-
जर्भूरितेजसः । न्यवेयवज्जामभिः स्त्रैस्ते देयांश्च पुराणि
च । वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च याज्ञताः ।
वसन्तिमित्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् । उपतस्थु-

मेहात्मानं गन्धर्वसुरसोऽपम् । राजोपरिचरैतेषां नाम
तर्षाप्र विभुतम् । उरोपशाहिनीं तस्य नदीं शुक्लमतीं
गिरिः । करोतुषीञ्चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निष्काम
ततस्तेन पूरारविबरेण सा । तस्यां नद्यामजनयश्चिह्नं
पर्वतः स्वयम् । तस्माद्विभोक्त्यात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवे-
दयत् । यः प्रमानभवत्तत्तं स राजार्धिसत्तमः । वसुवसु-
प्रदक्षके सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा
तां गिरिकां नृपः । [ऊर्ध्वमेव ।

उपरितः लि० उपरि भवः खुल् तट च स्त्रियां उपी ।

उपरिमर्त्य अय्य० वेदे वा० अय्ययी० । मर्त्यस्योपरीत्यर्थं
“अबोदेवमुपरिमर्त्यं कथि” ऋ० ८, १६, ११, “उपरि
मर्त्यं मर्त्यानामुपरि” इति भा० । लोके तु वा ईत० ।
मर्त्यापरीत्येव । अतएव “तदुपर्यपि वाद्वरायणः”
शा० सू० । “आत्मोपरिपास्तकन्तु” नै० इत्यादौ वा
बोधिसमासप्रयोगः ।

उपरिमेखल उ० उपरि ऊर्ध्वं मेखला यस्य । गोत्रप्रवर्तके
अभिभेदे एव; गोत्रार्थे इज् औपरिमेखलि तद्गोत्रे पुंस्त्री
बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्मादि० तस्य लृक् । उपरिमेखलाः
उपरिहृती स्त्री वैदिके हृतीच्छन्दोभेदे “चतुर्थं हृती
हृतीयो हादशकः । आद्यथेत् प्रस्ताहृती द्वितीयथे-
चाङ्गुसारिणी उपरिहृती क्लृप्तीयो वा अन्त्यथेदुप-
रिहाहृती” सर्वाङ्गुलमणिका० ५ अ० । एवमुपरिहाहृ-
तीत्यपि वैदिके हृतीच्छन्दोभेदे ।

उपरिहात् अय्य० ऊर्ध्वं+नि० रिहात् लि० उपादेशश्च । उपरि-
दृष्ट्याये “उपरिहादाज्यस्याभिघारयति” यत० ब्रा० १,
६, १, २१, “पुरुष उपरिहात् पशून्ततिवर्ति” १२, १, ६, ८,
“तस्योपरिहात् उजस्य बडाका संन्यसोक्त” भा० व०
२० ५ अ० लिप्रस्योपरिहादुभयतः कूर्चः” सुबु० ।

उपरिसदृ उ० उपरि सीदति सद-क्लिप् । राजसूययज्ञे सो-
मनेहके द्रुवस्त्रिणाभके । देवभेदे । “सोमनेलेभ्यो देवेभ्य
उपरिसदृशो द्रुवस्त्रिणाः साहा” “ये देवा सोमनेत्वा उपरि-
सदो द्रुवस्त्रिणसेभ्यः साहा” यजु० ८, २५, १६ । २ ऊर्ध्वस्ये लि०

उपरिसद्य न० उपरि सद्यं सदनस्यपनेशनम् सद-भावे वा०
यत् । ऊर्ध्वोपनेशने अन्तरिक्षोपनेशने “उपरिसद्यं वा
एव जयति योजयन्नरित्युत्पद्यम्” यत० ब्रा० २, १,
२२, उपरिसद्यम् अन्तरिक्षसद्यमाशये उपनेशनम्” भा० ।
उपरीतक उ० “एकपादपूरी ज्ञाया द्वितीया” स्तान्नसंस्थितम् ।

गारीं कामयते कःपी बन्धः स्यादुपरितकः” रतिम० उक्ते
अङ्गारबन्धभेदे

उपरुद्ध लि० उप+रुध+क्त । १ निरुद्धे २ अहते च “अलघुवि-
लम्बिष्योधोपरुद्धाः” भाषः “उपरुद्धाः निरुद्धा आहताश्च”
मल्लि० २ प्रतिरुद्धे च । “हन्” हि राज्ञामुपरुद्धतम्”
रघुः ४ मुत्वादिबन्धुक्ते च ।

उपरूपक न० उपगतं रूपकं दृष्टकाव्यम् सादृश्येन अत्या० स० ।
नाटकभेदे तद्भेदाच्च अटादय यथाह सा० द० “नाटिका
लोटकं गोठी सङ्कटं नाट्यारसकम् । प्रस्थानोल्लासका-
व्यानि प्रेक्ष्यं रासकं तथा । संज्ञापकं योगितं शिल्पकञ्च
विलासिका । दुर्भेक्षिका प्रकरणी कङ्कशीयो भाषिकेति च”
अटादय प्राक् रूपरूपकाणि मनोविषयः । त्रिना विशेषं
सर्वेषां लक्ष्यं नाटकवद्भातम्” तल्लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते
उपरोध उ० उप+रुध+ञ्ज् । १ आवरणे “शतप्रदृष्टान्मुधरोप-
रोधम्” रघुः । २ प्रतिबन्धे च “अन्ये नामपि भेकोपजी-
विनां दृष्ट्युपरोधं करोषि” भा० आ० १ अ० । “तपोधन
निवासिनामुपरोधो मा भूत्” शत० १ अतुरोधे च । भावे
ल्युट् उपरोधनमप्युक्ताद्यु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध+ञ्ज् । १ आवरणे शब्द रत्ना० ।
२ उपरोधकर्त्तरि २ आवरणे ३ प्रतिबन्धके ५ अतुरोधकर्त्त-
रि च लि० स्त्रियां टाप् अत इत्थम् ।

उपस उ० उप+ता-आदाने क उपसोयते गिरिरिखन्
वा ली वा० उ, पञ्च-गतौ अच् पलः श्रोः शिवस्य पलः
बोधक इत्यपरे । १ पाषाणे “देवां दृष्ट्यस्य पलविषये विन्य-
पादे विधीयन्तु” मेघ० । “परिदृष्ट्वा यतज्जीव सचक्राः
समुद्धोपलाः” भा० व० २२ अ० २ शालकायाम् “भिषयुपल-
प्रतिषो नवा” ऋ० ८, ११२, २ । “उपलेषु वासुकास्तु
प्रतिषान्ति” भा० २ रत्नमाले मेदि० । “पञ्चयर्पितासितमङ्गी-
पलप्रभाः “शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितायाम्” “नीलोपल-
स्युतविचित्रधातुः” भावः “मध्यमोपलनिभे लसदंशो”
किरा० । ३ पर्वकस्यायं स्त्री । उपराति वारि रा-दाने
क वा रस्य लः । ५ मेघे निरु० । लताभावे उपरोऽपि मेघे
उपलक्ष्यक लि० उप+लक्ष+ञ्ज् । १ उद्भावके “मेधावी वाक्-
पटः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च
एव दूतो विधीयते” नीतिः उपादानलक्षणया लक्षेतर
बोधके २ शब्दे च यथा काकेभ्योरप्यस्तमस्रमित्यादौ काक-
शब्दः उपादातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वान् उपलक्षकः ।
उपलक्ष्य न० उपलक्ष्यते लक्षणेतरज्ञानेन उप+लक्ष+करके

ल्युट् । खलु खान्यस्य च अजहत्स्य रय्या लक्षण्या बो-
धके यद्देयया काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं खलु
खान्यस्य आदेव बोधकम् । तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे
सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम् । भवति चेत्तोदाहरणे
उपघातकत्वेन क काकाकोभयद्वित्वं काकयब्दस्येति
तथात्वम् ततश्च यक्यतावच्छेदकधर्मपरिचयागेन हृतर
धर्मरूपेण खल्वेतरबोधकं हि पदलक्षणं भवति “म-
न्त्रपह्णं ब्राह्मणस्यापुनलक्षणम्” सि०कौ० । उप+
लभ-भा वे ल्युट् । २तादृशज्ञाने । “अथपह्णं नियो-
गोपलक्षणार्थम्” सि०कौ० । अगमेदे राजनि० ।

उपलक्षिप्रिय पु० बालक्षिः प्रियोऽस्य दृष्टो० । वसरनाम-
उपलक्ष्य त्वि० उप+लभ-क्त । १प्राप्ते, २ज्ञाते च । आख्या-
यिकोपलक्ष्यार्थः” अमरः । कृतवत् । उपलब्धवत् प्राप्तृ-
ज्ञातरि च स्त्रियां ङोप् “उपलब्धवती दिव्य्युतम्” रघुः ।
उपलब्धि स्त्री उप+लभ-कृत् । १प्राप्ते “दृष्टा हि मे स्नात्
स्वपदोपलब्धि” रघुः । २प्रत्यक्षादिज्ञाने च । “नाभाव
उपलब्धेः” शा०कृ० । योग्यानुपलब्धिः “अनपायिपदो-
पलब्धये” रघुः ।

उपलभृ त्वि० उप+लभ-लृच् स्त्रियां ङोप् । १प्राप्तिर २ज्ञातरि
ज्ञानाश्रये ३आत्मनि पु० । [षाणभेदे दृष्टे राजनि० ।
उपलभेदिन् पु० उपलं भित्ति भिद-णिनि द्वित् । पा-
उपलभ्य त्वि० उप+लभ-कृत् णि यत् । १प्राप्ते “आरम्भसिद्धौ
समयोपलभ्यम्” रघुः । २ज्ञेये च प्रशंसायां सुम् उपलम्भाः
उपलम्भ पु० उप+लभ घञ् सुम् च । १ज्ञाते, २ज्ञाने च ।
“कर्तृता तदुपलभतोऽभवत्” माघः । “ज्ञातौ सुतस्मिन्
सुओपलम्भात्” रघुः ।

उपलिङ्ग न० उपमितं लिङ्गेन अवा०स० । लोकनिष्साधन-
भावेन लिङ्गेनानुमापकेन सह्ये अलौकिकसाधनभावके
अरिष्टसूचके सूक्ष्मादौ उपलङ्गे ।

उपलेप पु० उप+लप-घञ् । १गोमयादिना आलेपने “गात्रेषु
सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति” सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रि-
यावसादने च । “कासोपलेपस्तरभेदनिद्रातन्त्रास्यदौ-
र्गन्ध्यविषोपसर्गाः” बादोपलेपवक्तृत्वं सुश्रु० । भावे ल्युट्
उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० “मण्डलालेपनादिकं
कर्म समाप्तापयति” पञ्चत० ।

उपवक्तृ पु० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच्
लृच् । यद्ये कताकृतानेकेषु अतिगम्भेदे १ब्रह्मणि २सदृशे
च “वेदि ब्राह्मरीयतामुपवक्ता जनानाम्” अ० ४, ८, ५,

“उपवक्ताऽध्वर्युपभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं मित्रं
प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्म-
णामवैकल्यायै मुपदृष्टा सदृशो वासि” भा०

उपवङ्ग पु० उपगतोऽङ्गम् अवा०स० । वङ्गदेशसमीपस्य देशभेदे
देशशब्दे विवर्तितः । [दृष्टे राजनि०

उपवट पु० उपमितो वटेन अवा०स० । वटवृक्षसदृशे प्रियासाल
उपवन न० उपमितं वनेन अवा०स० । वनतल्ले कृत्रिमे आरो-
पितवृक्षसमूहे ऽउद्याने । “पाण्डुष्कायोपवनहतयः केतकैः
सूचिभिर्भैः” मेघ० “साकेतमालोपवना दृहन्ति,” रघुः
आरागशब्दे दृ० ८०१ विवर्तितः वनस्य सामीप्यम् वने वा
अव्ययी० । २वनसामीप्ये ऽवने इत्यर्थं च अव्ययी० “कुसुम-
यन् फलिनोरलिनीरवमैद्विकाशिभिराहृतकुङ्कुतिः ।
उपवनं निरभर्त सयत प्रियान्” माघः ।

उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट् । सत्यकर्त्तृत्वे स्वरूपलक्षण-
गुणादिभिः प्रतिपादने “अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्” सुश्रु०
उपवर्त्तन न० उपेत्य वर्त्तन्ते ऽत्र उप+वर्त्त-आधारे ल्युट् ।
जनपदे ऽविषये “तस्योपवर्त्तने ऽप्येको न श्रुतो गोत्रमित्
कचित्” काशी० तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः ।

उपवर्ष पु० षाण्णिनिनामप्रायनव्याहृतिपभृतीनामध्यापके
अपिभेदे तत्कथा दृष्टव्यकथायाम् इदम्या “वर्षा एव तु
भगवानुपवर्षः” शा०कृ०

उपवर्ह पु० उप+वृह-उदायने करणे घञ् । शिरोधाने
(वालिश) हेमन्तत्रिं हि स्थापयित्वा शिर उदास्यते इति
तस्य तथात्वम् । ल्युट् । उपवर्हणसम्यक् न० [राजनि० ।
उपवस्त्रिका स्त्री उप उक्तये प्रादिव० । अमृतस्यवस्त्रतायाम्
उपवल्गु पु० उप+लङ्-प्राधान्ये घञ् । प्राधान्ये उक्तये
“तत् पर्वेषां दृष्टानां धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपव
लङ्गाय विध्यताम्” यत० ब्रा० १, ४, १, १;

उपवसथ पु० उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-अधारे अथ । १प्राप्ते
हेमच० । “यदाहृताग्निरुपवसथे चिद्यते कथमस्य यज्ञः
संप्राप्त” ऐत० “यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्नि
आधारे अथ । २यागपूर्व दिवसे । तन्निर्वचनादिकं यत०
ब्रा० १, ११, १, ७, २, दर्शितं यथा
“अथातोऽयनानयनस्यैव । तदुहाषादः सावयसोऽनयन
मेव दृतं” मेने मनोहयै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एव-
मेतद्दृष्टवत्तलं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विद्मे
देवा मृद्वानागच्छन्ति तेऽस्य मृद्वेषूपवसन्ति स उपवस-
थः । तस्यैवानुपवत्तम् । द्यो मनुष्येष्वनन्तस्य पूर्वार्थः

आयादथ किमु यो देवेभ्यनञ्त्सु पूर्वोऽश्रियात्तस्मादु
नैवाश्रियात् । तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्रिति
पितृदेवभ्योभवति यद्यु अश्रिति देवानन्वश्रितातीति स
यदेवाश्रितमनश्रितं तदश्रियादिति यस्य वै हविर्न
गृह्णन्ति तदश्रितमनश्रितं स यदश्रिति तेनापितृदेव-
भ्यो भवति यद्यु तदश्रिति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो
देवाश्चात्यश्रिति । स वा आरण्यमेवाश्रियात् । 'व्रत-
प्रसङ्गादागतं' तद्विषयं समाप्य पूर्वोद्युयजमानेन
व्रतानन्तरं यत् कर्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानंते अथेति ।
यतो व्रतानन्तरमश्रयानश्रयानपरनामकमारग्याद्यश्रयमेव
यजमानेन कर्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं
क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञातश्रयानानश्रयपक्षस्य प्रशंसार्थम् ।
जैत्रलानश्रयपक्षं निरसितुमप्यस्यति तदु हेति । तत्त-
न्निश्रयानश्रयनविषये अश्रयनं सर्वोत्तमा अश्रयनप्राप्तम् ।
उपवसद्यनामनिर्वचनेन देवानामाश्रयनं इदयति तेऽस्येति
उपवसोमे यजमानस्य वसति देवा अश्रयसिद्धिं पृ-
थ्विष उपवसद्यनामक इत्यर्थः । गृहे मनुष्येष्वगतेषुन
अत्रसु पूर्वोऽश्रियादिति यत्तस्यानवगृहीतः किम् वक्तव्यम् ?
अथाठेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनश्रयपक्षः तर्हि स एव
परमार्थः । कथमश्रयानानश्रयपक्षः ? इति चेत् अनेन मु-
निनैव स्वमतसमर्पणाय प्रत्येकपक्षो दूषयित्वा याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तिना नोभयवित्युक्तम् । यदीति अश्रयानश्रयपक्षं
यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रलुह्यैषैव हविषः
प्रथममनुपयोगः काशमन्यस्य, पितॄन् पुनरनिय
माहविषोऽन्यदाप्य अनुपयोष्यमिति पितृदेवव्यतामाया
दयतीति याज्ञवल्क्यप्राशयः । तत् किं दैविके कर्मणि
प्रागपि भोक्तव्यमिति यजमानाश्रयमजानानः शङ्कते त-
माह यद्यु इति यदि तु अश्रिति तदा अश्रियिषतो
देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अश्रयानश्रयप-
क्षयोरुभयोरपि दोषघेत् का मतिरिति यदुद्ब्रूयमश्रित
मथ्यनश्रितवद्भवति तदश्रियात् । यद्यु इत्युच्यते संवत्स-
त्र हविषेन देवा न गृह्णन्ति तदश्रितमपि सदनश्रित
वद्भवति । तथापि यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति ।
कारण्यपक्षं प्राक्तदशेषमासहविर्व्यतिरिक्तोपलब्ध-
यम् भा० । तत्र विहितः उज्जभावे अथ । वैदिके कर्मभेदे
तच्च कर्म कात्या० ८, ८, ८, दर्शितम् । वयमाध्यायादौ
“उक्तनोपवसथ्यं कर्मोत” कर्कः । [उपवासे अमरः ।
‘पवस्तु न० उप+वसु-स्तम्भे उपवसत्वाद्भोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्तो उप+वसु-स्तम्भे भावे क्तम् । उपवसु स्तो
स्वने तेन जीवति वेतना० उज्ज । औपवसिक तदुपजी-
विनि ति० ।

उपवाक पु० उप+वच-वज् कृतम् । उपेत्य वचने १पर-
स्परालापे “नमस्त्वत् इदमवाकमोयुः” ऋ० १, १६, ८, ८,
“उपवाकमुपेत्य वचन परस्परवचनम्” भा० । उपवाति
उप+वा-भावे क्तिप् तस्यै कं जलं यत् । २यं पु० “स
क्तूनां रूपं पदरमुपवाकः करन्मस्य” यजु० १८०, २०,
“सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम्” १८, ८०, “उपवाका यवाः वेददी०
‘अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तस्य वदरसक्त-
वस्य ओले एवासेन्द्रौ यजौ’ शत० ब्रा० १२, ८, १, ५,
अथयवैर्हि जलस्य शोषणात् तत्रालम् । श्वेदयने स्त्री
लोप “वदरैरुपवाकीभिर्मेषजं तोक्मभिः” यजु० २१, २०,
तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्रापने वज्जो उप+वच-
कर्मणि यत् कृतम् । सम्भाषणीये “अथमनिर्गन्तव्य
एतद्वा सनकात् प्रोक्ता नमसोपवाकाः” ऋ० १०, ६६, १२,
कत्वाभावे उपवाच्य स्तुते प्रणय्ये च “अहविष्यो यथा
विदे शोष्णोऽशोष्णोपवाच्यः” ऋ० २, १, १२२,

उपवाद पु० उप+वद-वच् । अपवादे निन्दावाच् “पशुप-
वादाश्च” कात्या० “पशुपवादः पशुदाननिन्दा” कर्कः
णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि “तस्मादोपवादी स्यादुत
होर्बन्तिपरो भवति” ऐत० “येऽत्याः कलहिनः पिपुणा
उपवादिनः” छा० उ० ।

उपवास पु० उप+वस-वज् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ
स च वैधः अवैधयेति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्य व्रत-
रूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्प-
जन्यत्वमुक्तम् यथा ‘दीर्घकालाहुपालनीयः सङ्कल्योव्रत
मिति नारायणोपध्यायानां स्वरसः । स्वकर्तव्यविषयो-
नियतः सङ्कल्योव्रतमिति अदीर्घहरिणावधमानप्रभ-
तयः । सङ्कल्पस्य भावे भवैतत् कर्तव्यमेव, निषेधेन
कर्तव्यमिति ज्ञानविशेषः अतएव मङ्गल्यः कर्मानाम-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुस्तु पूर्वोक्तवराहपुराणवचने-
नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् “एकभक्तेन नक्तने
तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादतच्छ्र उदा-
हृतः” इत्यादियज्ञवल्क्याद्युक्तोप एकभक्तनक्ताया-
चितभोजनापोषासादिषु पादतच्छ्रादिस्वाभिधानाच्च न स-
सङ्कल्योव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्तव्यं व्रतमिति ।
अन्यथा व्रतानां सङ्कल्पसम्भावत्वमाह मनुः “सङ्कल्पयुक्तः

शब्दवेदगतानां दशशृङ्गानामुपनिषदां "बाह्ये मन-
 योनि" यान्तिः । १ ईशावास्य २ इन्द्रावयव ३ आवास्य
 ४ इन्द्र ५ परमहंस ईशवास्य ६ मन्त्रिका ७ निराह्वय ८ नि-
 योनि" १० ब्राह्मणमण्डल ११ ब्राह्मणहयतारक १२ वैकुण्ठ
 १३ भिष्य १४ १५ तुरीयातीताध्यात्म १६ तारसार १७ वा-
 चमन्त्रिका १८ आध्यात्म १९ मुक्तिकान्ता मुक्त्यजर्वेद
 गतानामिकानिषदितमङ्गलकानामुपनिषदां "पूर्वभेदः" इति
 यान्तिः । १ कठवल्ली २ तैत्तिरीयक ३ ब्रह्म ४ कौषीय
 ५ अनाश्रय ईशमं ७ अनारायणावतारविन्द ८ ऽमृतनाद
 १० कालाग्निहृद् ११ कुरिका १२ सर्वसार १३ मुक्तरहस्य
 १४ तेजोविन्दु १५ ध्यानविन्दु १६ ब्रह्मविद्या १७ योगतन्त्र
 १८ दशविद्यामूर्ति १९ भ्वान्द २० शरीरका २१ योगविमर्श
 २२ २३ शकाराव्य २४ ऽध्वत २५ कठवद् २६ हृदय २७
 योगतुल्यविनी २८ पञ्चमङ्गल २९ प्राणाग्निहोत्र ३० वराह
 ३१ कलिवन्तर ३२ वरक्षतीरहस्यानां कण्ययजुर्वेदग-
 तानां द्वाविंशत्शृङ्गानामुपनिषदां "वक्त्रावतारित्यति-
 यान्तिः । १ ऐक २ ईशान्दोष्यावयव ३ मन्त्रावयव ४ मन्त्र-
 वा ५ अजस्रिक ६ योगवृत्तामिषि ७ नासुदेव ८ मङ्गल
 १० संस्थायाऽ ११ व्यक्त १२ कुलिका १३ श्वाविनी १४ वृद्धाज
 १५ जावावदर्थ १६ जावावीनां वामवेदगतानां षोड-
 शशृङ्गानामुपनिषदाम् "आध्यात्मिकित्यति" यान्तिः ।
 १ प्रथम २ मुखक ३ सावक ४ व्यास ५ सर्वविरो ६ सर्वविद्या
 ६ वृद्धावाक्य ७ त्रिंशत्तपसो अनारदपरिब्राजक ८ सीता
 ९ शर्म १० महाभारत ११ रासरहस्य १२ रासतपसो
 १३ शशिखल १४ परमहंस १५ परिब्राजकाऽऽप्तपूया १७
 सञ्जो १८ पारुषत १९ परमङ्गल २० लिङ्गातपन २१
 देवी २२ भावना २३ मन्त्र २४ आवास्य २५ मन्त्रपति २६ स-
 क्तावाक्य २७ मोक्षतपन २८ जन्म २९ हृदयपीठ ३० द-
 त्तमिष ३१ महाव्यासमन्त्रवेदगतानामिकानिषदाम् "मह-
 कथेभिषि" यान्तिः । १ पूर्वोत्तर-
 वाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया वनाधेयः । १ योगे
 च । "अदेव विद्याया करोति अहोपनिषदा तदेव वीर्य
 वनरम्" भा० उ० "उपनिषदा योगेन युक्तवैतर्कः" भा०
 "योगो देवतादिविवक्षुपावनम्" ज्ञानान्दिगि ४ धर्म
 ५ निर्जानस्थाने भेदि ६ सद्योपपदने लिङ्गा० ।
 ७ द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्शृङ्गारमध्य वेदमतभेदे
 तत्र त्रयं गोदानाख्यकेशान्तकर्मण्यः प्राक् कर्त्तव्यं तथाच
 आश्वनामन्त्राकारिणा "प्रथमं व्यासकृत्वाणी द्विती-

यस्य महाव्रतम् । ततोयं ह्याहुर्नियमोदानं च तत् परम् । परम् ।
ततश्च विप्रस्य जन्मतस्तयोदशे वर्षे महागाम्नीव्रतं, षडहोत्रे
महाव्रतं, षड्वदशे उपनिषद्ब्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम्,
सप्तस्य जनविंश्यादिषष्ठे वत्सन्ते, वैश्वस्य एकाविंश्यादिषष्ठ्यन्ते
वषाकस्य महागाम्नीयादिवेदव्रतास्त्यक्तव्यं षडष्टयं कर्त्त-
व्यम् । तत्र 'ब्रूहादिनक्षत्रादिकेष्वप्यस्यासुम्' यथाह
मी० धा० श्रीधरः । "तिथिनक्षत्रवाराच वर्गोदयनिरी-
क्षणम् । नौकवत् सर्वस्याख्यातं सगोदानव्रतेषु च" यदा
तु देवादतीतकाद्यानि महागाम्नीयादिव्रतानि सुखसादा समा-
वर्त्तयेत् शङ्क कात्यायिनि "यद्गामानिमिक्रियासुखकाशस्याथन-
राकवत् । गोवृकाशत्वमिच्छन्तीत्याहुर्नोः । उपनिषत्सु
व्यव्यक्ते कथम् । कौपिनियद वेदान्तशास्त्रवेद्ये परब्रह्मणि ।
"तन्मोपनिषदं पुरुषं वेदं" छा० उ० । उपनिषदं वेत्ति कथम्
वेदान्ताभिश्च "शुद्धब्रह्मभाव इत्यौपनिषदा" कुतु० ।

उपनिषादिन् नि० उप+नि+उद्-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
 शमीये स्याजिनि 'तद्विश्वधमसादुपनिषादिनीं करोति'
 मत० ब्रा० ६, ४, १, ६ ।

उपनिष्कारः उपनिष्+ङ्-कारणे संज्ञायां ष । न
इति राजमार्गे व्यसरः । तत्र हि महतामपि सिन्ध्याना-
मसंबादेन निष्क्रमणात्तथात्वम् । [व्यसरः ।

उपनिष्क्रमण न० उप+नि-प्रस करणे ल्युट् । राजपथे ।
उपनिहित नि० उप+नि-धा-क्त । १ उपनिधिष्वेन स्यापि
ते द्वये उपनिधिष्वन्ते मित्ता० उदा० १ स्यापिते च ।

उपनीत त्वि० उप+नी-क्त । १। कनोपनयनसंस्कारे "अथो-
पनीतं विधिबहुविधमिति" रघु० । २। ज्ञानलक्षणसंज्ञ
कर्षणे ज्ञाते च "उपनीतं विशेषतस्तथैव भासते मान-
सि त नान्यं नियम" प्राचीनभाषा उपनयनस्य दृष्ट्या
इक्ष्वाकौ प्रापिते । उपस्थापिते च ।

उपनेतृ प्र. २५+१०-२५ : उपनयकस्तरि शुरौ उपदौ
कस्तरि लि. स्थिता ङेप् । "नियमविधिजज्ञाना य
र्द्धिः बोधनेनो" कथम् ।

उपनेत्र न० उपगत नेत्रम् अत्रा० व० । नेत्रसमीपे धार्ये काचा-
दिनिर्मिते नेत्रातिभिरुपकारके इत्यभेदे (चसमा)

उपन्यासः उप-नि-स्य-ञ् । श्वाश्वोपक्रमे श्वाश्व
प्रयोगे उपचारकृत्यञ् उदा० । "तत्ताह्वय-
जिज्ञाशोपन्याससत्त्वेन" शारी०भा० । "मात्रविक्रयायन्य-
मुपन्यासः श्रूयति" साकवि० । श्विचारे इत्युपन्यासः
निबोधत" गुरुः । "उपन्यासः विचारम्" उड्ड० ।

विष्णुधर्मोत्तरे । “ना तिष्ठत्तद्वहोरात्रं यस्याभ्युदितो-
रविः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसहस्रं न कारणम् ।
सा तिष्ठत्तद्वहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः । तथा कर्माणि
कुर्वीत ह्यसहस्रं न कारणम् । शुक्लपक्षे तिथिर्मासा
यस्याभ्युदितोरविः, कृष्णपक्षे तिथिर्मासा यस्यामस्त-
मितोरविः” । तस्य तिथ्यन्तरसङ्ख्याभारं विना प्रायेण
सम्भवति अतएव ऋगुपनिषदे युष्माकमीत्यादिप्रधान्य-
“ति-
थ्योद्युष्मं महाफलम्” इत्यादि अथ प्रयोजनम् तिथेः अथ-
विशेषनियमनम्, अतितया कर्मानिर्णये सङ्ख्याभावेनाभ्य-
तिथ्यनुप्रयोगेन ह्योरात्राभ्योपवासाद्याचरणम् । एवञ्च
प्रातःकाले तत्तिथ्यकाले तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पे अहो-
रात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भाह्मणात् । एवंत्वर
प्रदीपेऽपि “प्रातःसन्ध्या ततः कस्या सङ्कल्पे” वध आच-
रेत्” इत्युक्तम् । अथ च कर्माणां सङ्ख्याजनकत्वेन वि-
धित्वेन प्रधान्यम् तिथ्यादेर्गुणत्वेन च कश्चिदुपकल्पयितुमाह
गर्भः । “तिथिस्तत्त्ववारादि वाचनं” इत्युक्तम् । प्र-
धान्यगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते ज्ञेयाः” इति प्रधानस्य
कर्माणां गुणभावेनाह्वयेन । एवञ्च निराकारद्वयोपवास-
परत्वे न कलङ्कविपरवत्त्वाद्यलौकादयीत्यसमातिवाङ्मो-
क्षणम् । किन्त्येतादृशमिति विहितकादयीशुक्लाहोरा-
त्रपरम् । अथ कलङ्काधिकरणम् । तत्राहुति “न
कलङ्कं भक्षयेत्” इति कलङ्कप्रत्ययान्तरात् “दास्यं
मिथ्यैः” तत्र काङ्क्षित्यनुपादानादिति श्रुत्यानङ्गिना
सिं प्रवृत्तिमतो निषेधविधानादिकारणाद्यवृत्तकालेन तस्यां
तस्य निवृत्तिः । न किं कलङ्कभक्षणायान्तरं कुतश्चित् का-
रणादिवत्तस्य निषेधात्तुपासनं सङ्गृह्यमिति कलङ्क-
भक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणम-
वृत्तिमन्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तद-
तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न किं कल-
ङ्कभक्षणरूपकस्य यावत्कालं तद्वर्त्तयति । अतस्त-
द्वितरकाले निवृत्तिः सिद्धीति भवति विकल्पोविधिः ।
ननु नासीं निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं
प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुमू प्रातःभावएव प्रवृत्ति-
निराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयापदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिरतएव नि-
षेधविधानधिकारः । यस्तु “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेदा-
वतोऽपि वा । यदागतभावस्य वञ्चनं तद्विषयं ननु” इति
रक्षापि यद्वेनाप्रवृत्तमालस्यद्वयस्य विरोधं भूतचेदावत-

इति । “भूतं” आहो पिपाचादौ जलो ज्ञेयं निवृ-
चिते । प्राप्ते वृत्ते सत्ये सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति
वेदित्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेधे चेदावत इत्यर्थः । त-
तश्च प्रागभाव एव साक्षात्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोप-
दिश्यते । प्रागभावस्यानादिर्बर्गभावसाक्ष्यपरः सचाप्रवृ-
त्तस्य भक्षणकारणमननुत्पन्नतः सिध्यत्येव । तस्मात् स-
ङ्गत्क्रियापक्षेयसाधित्वे विकल्पोविधिः आदाचित्का-
करणस्य निषेधमन्तराद्यापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत्
साध्यतया प्रवृत्तिमन्तर्कतत्त्वमप्यङ्गं विषयमात्रानुवृत्ताना-
धोनसिद्धसत्त्वादिष्वेधमयोगानामितिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षावि-
रुद्धात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्माद्विषे-
धविधिषु काङ्क्षान्तोदेवदत्तस्य ऋगुपनिषद्वत्तस्य ना-
धिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्भावत्वालमवृत्तसिद्धिः ।
वत्कारणमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्मितान्तरवत् सङ्ग-
दनुपपत्तेर्नैव साक्षात्तसिद्धिः । गदधरस्तु विविक्तस्य
उपवासादिज्ञतादेर्निषेधविधयोध्यतः । वैधत्वं कलङ्क-
भक्षणदेष्टु निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीकृतम् । तस्या-
यमायम् । निषिद्धत्वस्याप्येवसाधनत्वादेर्भोत्वैव एवान्वय-
भूतपक्षे । एकादश्याभुववर्षेदिक्षादिवाक्येन उपवासे कि-
ंकाद्यैरेवसाधनत्वस्यान्यदोषधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
निषेधरूपतया तत्र च विध्योन्मयात् निषेधविधित्वम् तदेक-
पाक्यतया च एकादश्या न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधानोक्त्य-
वासधरत्यक्तत्वेन ननु तु तत्र तादृशस्यसाधारण्यः एवञ्च
तत्र निषेधरूपभोजनभावे ददसाधनत्वविधानाद्विषेधवि-
धित्वम् । प्रवृत्त्यर्थे एव प्रत्ययाद्योन्मयनिषेधेन तथान्वयस्यैवो-
चितम् । न कलङ्कं भक्षयेदित्यादौ तु यज्जा कलङ्कभक्षण-
एव विध्यैरेवसाधनत्वस्याभावोपधनात् निषेधरूपत्वम् । ननु
समभिव्याहृतस्यैव यत् साध्यम् तत्त्वमभिव्याहारे तु तत्र
तस्याभावाव्ययनियमात् मैत्रेः पक्षतोऽपि तत्रैव साधकत्वं
त्याग्येन मैत्रेः पक्षतोऽपि तत्रैव कर्तृत्वाभावाव्ययार्थ-
नात् । ननु एकादश्या न भुञ्जीतेत्यादिपक्षतो न तथान्वय-
इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यानुपपत्तेः द-
त्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावमङ्गी-
कस्यापनात् तत्रैव विध्योन्मयोचितत्वात् न च तत्र आ-
तन्मोक्षाभावबोधकपदसिद्धेन विध्योन्मयकालेन सात् ।
तदेकपाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ पक्षविधेः विधि-
त्वसिद्धिमिति । निषेधविषये ददसाधनताज्ञानजननान्तरा-
वर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु उद्योगान्तराज्ञानजननान्तरा-

नात् निवर्त्तकत्वमिति भेदः विस्तरस्तु विविक्तकृते ह्यस्य ।
 प्रायुक्तं भवि० प्र० वाक्यव्याख्यायां एका० त० रघु०
 “उपाहसस्य निहसस्य पापेभ्यः पापकर्मभ्यः । मौपि-
 नास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागदोषभा-
 वस्यादिनिविष्टात्मकस्यैवत्वर्थमाहुः । गुणानां गोत-
 रः । “दया सर्वभूतेषु आनिरनस्यया यौवमनाया-
 कोनकृत्तस्यार्थव्यवस्थारूपा चेति” । दयादित्यस्याव्या-
 दृक्कर्मणि । “परे वा बन्धुर्गो वा भिले हेतुरि वा घटा ।
 आत्मवद्वर्त्तितं हि दयैवैषा प्रकीर्त्तिता” । परे उदासीने ।
 आत्मवदित्यत्र व्यापस्तु रक्षितव्यमितिकल्पतरौ पाठः ।
 व्यक्तमाह दणः । “यथैवास्मा परस्मद्वद्व्यः सुप्रसि-
 ष्यता । सुप्रदुःखानि तस्यानि यथात्मनि तथा परे” । उह-
 स्पतिः । “बाहो बाध्यात्मके सेव दुःखे चोत्पादिते कथितम् ।
 न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान्
 सुविनोदन्ति क्रीति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते
 शान्तस्य प्रकीर्त्तिता । अमलपरिहारस्तु संसर्गसाय-
 निन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं यौवमेतत् प्रकीर्त्ति-
 तम् । शरीरं पीयते येन सुभेगापि कर्मणा । आत्यन्तं
 भव पूर्वीत क्षमायाश्च स उच्यते । प्रशस्तारण्यं नित्य-
 मप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तव्यमिष्टवद-
 र्थिभिः । लोकादपि च दातव्यमदोनेनैव पातना । अ-
 कृत्यहनि यत् किञ्चिदकार्षणं हि तत् घटतम् । यथोत्-
 पन्नेन सलोचः कर्त्तव्योऽप्यस्यस्तुता । परदत्रास्तिथि-
 त्वार्थं साऽस्यैव परिकीर्त्तिता” । देवोपराधम् । “प-
 द्वात्रिंशत् तत्त्वैः स्नानं तत्कथान्वयादिकम् । उपवासे-
 कृता ऋते पुषाः प्रोक्ता जनोविभिः” सर्वभोगविषयतः
 शास्त्रानुसृततत्त्वगीतादिस्मरकृतः । अत्र दन्तधावने
 त्रैलोक्यमतस्तथाप्य दूषितं तत्रैव । “अत्र भर्तृणाः दण्ड-
 यातातपोभोगविशेषान् प्रतिपुञ्जते । “गन्धर्वकुरावस्तानि
 पुष्पमाख्यातुषेपनम् । उपवासे न दुष्येत् दन्तधावनमञ्ज-
 नम्” । गौडीयकृतः “उपवासे तथा आङ्गि न स्नादेह्ल
 धावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्यासन्नं कुलम्” तत्र
 जोगीश्वरः “तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भयदेह्लधावनम्” इत्यभि-
 धाय दन्तकाष्ठसंयोगं निविध्य मृद्धोटादिना दन्तधावनमिति
 विरोधं परित्यजारेति वदन्तीत्यर्थं व्याचक्रुः तत्र भृशपा-
 नातपेन “सुखे वर्तुमिति नित्यं भवत्यप्रयतेनरः । तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन भयदेह्लधावनम्” इत्यभिधाय तदुपवना-
 भिषांनेत्र दन्तधावने दोषयुक्तः । अन्यथा पीतदन्त-

पक्षेः “अङ्गानां रोचनं ज्ञापि गन्धान् सुमनसदाया । पुष्पके
 चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्” इति हरिवंशात् जित्वा
 चरायात् । “गान्धाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताव्यं चानुले-
 पनम् । मृतस्योवर्जयेत् सर्वं यज्ञान्यदुत्तरागलत्” इत्या-
 नेनातुलेपनरागलक्ष्मिप्राप्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेक-
 कृद्भिः सुप्रशस्तपवासेन हेतुनेति” ।

जोमृतवाक्येनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनु-
 क्तादिपूयोति व्याख्यातम् । तत्राङ्गान्येत्यादि सर्वभोगसंय-
 त्पदार्थकं तेन विहासार्थगत्यादिवर्जनं कार्यम् । देव-
 लः “उपवासः प्रशस्यते दिवास्वापान्मथैव” । अत-
 ये चास्युपाने च नोपवासः प्रशस्यति” । उपवासोऽपि
 मध्येति कल्पतरुपाठे अपिनाम्यद्वयं संसृज्येत इति
 विशेषः । अस्मैर्द्वयैः । अतएव नाशे सम्भाव्यमाने ।
 सैथने विशेषमाह देवलः । “उपवासे तथा यौमं हन्ति
 हस्तकुण्डानि वै । स्त्रीणां संप्लेषणात् स्पर्शोत्तामिः सङ्क-
 यनादपि । जङ्घास्यं विपद्येत न टारेण्डुसङ्गमात्”
 संप्लेषणाय संकथनादित्यत्र सरागलत् संशब्दप्राप्तेः शाङ्क-
 ययोत् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः । नातत्राय-
 मोऽपि “रेतःसंस्कारकं भोगकृतेऽप्यत्र लयः कृतः
 तथाच दण्डः । “अरण्यं कीर्त्तनं केलिः प्रैक्षणं गृहा-
 भाषणम् । सङ्कथोऽध्यवसायश्च क्रियानिधूपत्तिरेव च ।
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । अतुरागात् कृतस्यैव
 अङ्गुलार्थं विरोधकम्” ।

अतुल्यप्रधानपशुयोग्येणयोगस्य अन्यथापि
 वस्तानि काष्ठमा० उक्तानि यथा “कास्तं मांसं मच्छरांश्च
 चणवान् कोरुहूयमानम् । याकं मधु परासञ्च मज्जेदुपवसन्
 स्त्रियम्” कृष्ण० । “अथजज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च
 संयुजम् । ताव्यं सर्वेषां मांसं वर्जयेदुत्तरागले” विष्णु-
 ४० । “पतितपात्रादिहनास्तिकसम्भाषणमन्त्राङ्गीना-
 दिकमुपवासादिषु वर्जयेत्” हारीतः । “क्षिप्योमान्य-
 जान् स्मृतिं पतितं च रजस्रजाम् । न स्येष्टाभिभाषेत
 मेजेत व्रतवासे” कृष्ण० । “स्त्रियाद्येकनगत्यादिष्वनं परि-
 कीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं पाशानाङ्गभिकाङ्गणम् ।
 गान्धाभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताव्यं चानुलेपनम् । मृतस्यो-
 वर्जयेत् सर्वं यज्ञान्यदुत्तरागलत्” विष्णु० । तत्रै-
 कादस्युपवासे “यानि कानि च पापानि मङ्गलस्यादि-
 कानि च । अन्नसाधितानि रजसं प्रोते हरिवासे, इति
 भवि० प्र० अङ्गमात्रस्य निषेधेऽपि वाचस्परादिनिषेधोऽ-

नेव विद्मे पुनः पित्रादिप्रागप्यङ्गं व्याख्यातम् ।
 अवाञ्छानाञ्जातिकर्मदुष्टानां शूद्रभ्रातृणादीनां याज
 नम् । पित्रमाहसुतानामपतितानां त्यागो मृष्टाक्षि-
 ष्काशनम् । तडागस्यारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः ।
 कन्यायादूषणमङ्गुल्यादिना योनिदिदारेण न तु सम्भोग
 कास्त्व'सविभाषां कुमारीयति'गुरुत्वस्यसम्बन्धोक्तत्वात् ।
 परिवन्दकयाजनस्तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यङ्गुरो-
 रन्यत्वं गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुत्रापाण्यसम्बन्धम् ।
 पुनर्व्रतकोपपङ्कजं शिष्टाप्रतिषिद्धेषुपि हरिचरणकमलप्रेष-
 चात्माज्ञानाद्वादिकस्य भक्त्याभिनेयैर्वक्ष्येयं प्राप्नोति न तु
 स्नातकव्रतप्राप्तिनात्वं 'स्नातकव्रतलोपो च प्रायश्चित्तस्य
 भोजनमिति' मनुना ननुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात्
 चात्मार्यस्य पाककल्यणक्रियारम्भ 'अथ न केवलम्भुङ्क्ते यः
 पयतप्राप्तकारणादिति' तस्यैव प्रत्यक्षत्वं । क्रियायास्त
 विषयत्वे तु प्रतिषेधकत्वाभागेन स्यात् । मद्यपायाः
 क्षिप्रोजायाया अपि निषेधव्युत्पन्नयोगः । स्वाध्यायतप्रागो
 व्याख्यातः अनीनाश्च श्रौतस्मार्त्तान्यायः सुतप्राग-
 व'स्माराद्यकरणम् । ब'न्धनानाम्पितृव्यमाहृत्य'दीना-
 न्यायः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदण्डप्रयो-
 जनविह्वार्यमाह'दुस्सम्पेदीन' त्व'ह्वनीयपरिरक्षणार्थमपि ।
 स्त्रिया हिंसया जीवधेन च जीवनं वर्त्तनं स्त्री-
 हिंस्रैवजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नरस्य भाव्यात्म्यव
 भावेन प्रयोज्य तद्व्योपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा ।
 हिंस्रया जीवनस्यापिधेन जीवनम् । जीवधजीवनं
 पक्षीकरणेन । हिंस्रवन्त्यस्य तिलेदुपीडनकरस्य प्रवर्त्तनम् ।
 व्यसनानि जगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयोद्भूत्यगृहणेन
 परदाहकरणम् । शूद्रसेवनं ह्रीनेषु सौमीकरणम् ।
 जगूढसर्ववृद्धारस्य केवलहोनवर्षदारोपयजनम्, सा-
 व'रस्यस्त्रीसम्भोगश्च । अनाजमे वासः अष्टकृतात्मि-
 त्वम् । परपाकरतित्वम् । अव'स्माकस्य चार्थिकादि
 पान्थास्यममः । सर्वोकरेषु सुवर्षाद्युपसिस्थानेषु
 राजासवाधिकारित्वम् । भाषाविविधः । अथष्टा-
 न्यायाद्भाषाविविधतापत्तिपूर्वकमुपादिभक्त्यादर्षे कृणुम् ।
 एषां गोवषादीनाम्यत्नेष्वनुववातकसंज्ञानेदित्या'मिता० ।
 उपपापमन्त्रः । 'जघोदरं यज्ञश्रीहान्मृगरोममन्त्रानि च ।
 चावकीलं मरुच्छर्द्दि' भवमोक्षमन्त्रद्वयः । रक्षावृद्धि-
 र्वाद्या उपपापोद्भवान्नादः' वाता० ।

उपपातिन् लि० उप+पठ-णिनि क्तिवां ङीप् । १५७दा-

गते । १२ स्वतर्कितोपस्थिते च । 'रन्ध्रे पर्यातिनोऽनर्थाः' इति०
 उपपाद इ० उप+पद-ञञ् । १५७पत्तौ । उपगतः पादम्
 अत्रा० समो० । १५७पादोपगते लि० । स्त्रियां गोरा० ङोष् ।
 उपपादक लि० उपपादयति उप+पद-णिच्-ञञ् । उप-
 पत्तियुक्तकारके पद-ञञ् । उपपत्तियुक्ते २युक्तियुक्ते च ।
 उपपादन न० उप+पद+णिच्-ञञ् । १५७युक्ता समर्थने २व-
 न्यक्प्रतिपादने १प्राप्तिप्रयुक्तकरणे च । 'लोहपिण्डं यथा
 वज्रः प्रविश्य ह्यतिपादयेत् । तदात्वमपि जानीहि गर्भे
 जीवोपपादनम्' भा० आ० १०८५० ।
 उपपादित लि० उप+पद-णिच्-ञञ् । १५७युक्ता समर्थने,
 "उपपादितश्चैतत् पुरस्तात्" जग० २२व्यक् प्रतिपादिते च
 उपपादुक् लि० उपपद्यते उप+पद-उकञ् । दृष्टकारण
 निरपेक्षतया अदृष्टमात्रसङ्कलितेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देव-
 देहे नारददेहे च' हेम० टिप्पण्युपपादुकाः देवाः' अमरः ।
 उपपाद्य लि० उप+पद-णिच्-यत् । १५७युक्ता समर्थनीये २प्रति
 पाद्ये च । ल्यप् । २७उपपत्तियुक्ते क्त्येष्टये अल्य० ।
 उपपुर च० समीपस्थं पुरं प्रा० स० । पुरसमीपस्थे शाखानगरे ।
 उपपुरे भवः अणु उत्तरपदद्वयः । उपपौर तद्वये लि० ।
 उपपुराण न० उतमनुगत पुराणम् अल्य० स० । व्याख्यो-
 क्तादष्टाष्टपुराणसङ्ग्रहेषु नानास्तनिप्रणीतेषु नानाविधेषु
 पुराणेषु । तानि यथा । आद्यं सप्तकुमारोक्तं मातृ
 सिंहमतं परम० । तृतीयं वायव्यं २कुमारेश्वर-
 भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्मोक्तं ४ साक्षात्प्राप्तं भाषि-
 तम् । दुर्वासोक्तमाचार्यं ५ नारदोक्तमतः परमं । नन्दि-
 कोट्ययुक्तं ६, दत्तयौग्येश्वरितम् ७, कापिलं वासवं ८०
 शम्भुं ११ कालिकाकृतमेव च १२ । माहेश्वरं १३ तथा
 पाद्म १४ देव १५ सर्वार्थसाधकम् पराशरोक्तमपरं
 १६ भारतीचं १७ भास्कराकृतम् १८ । मन्त्र० कूर्म० ।
 हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा 'अन्यान्प-
 पुराणानि स्तुतिभिः कथितानि तु । आद्यं सप्तकुमा-
 रोक्तं नारदोक्तमतः परम् । तृतीयं नारदोक्तं कुमा-
 रेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्मोक्तं साक्षात्प्राप्तं भा-
 षितम् । दुर्वासोक्तमाचार्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं
 भागवं चैव तथैवोक्तमस्ति । नन्दाय च वासवं वाच
 कालिकाकृतमेव च । माहेश्वरं तथा शम्भुं चैव सर्व-
 र्थसाधकम् पराशरोक्तमपरं तथा भागवताकृतम् । इद-
 मष्टादशं भोक्तुं पुराणं कौर्विहितम् । चतुर्था संस्थिते
 पुराणं संज्ञितानां प्रमेदतः' । अत्र उद्धृतयुक्तं भागवत

स्वायी भिताहोरो सुखदेवद्विजासकः । आर खोरसु ख-
वस सधुमासनि वजयेत्" इत्येवम् । अस्मिन् ७ । आरास
तत्तुवोक्ता । "तिससुहाडते यिस्वः यस्ते ग धमकोनरी ।
धम्याकं देवधान्यसु यमीधान्यं तथैव च । खिद्यधान्य
तथा पश्य मूल आरमणाः कृताः" गेधमस्य आरम-
एषि उपवासानुकुले प्रतिप्रसवस्तत्त्वे "त्रीकृषटिकसदृशास
कहासः सतिस पय । श्यासाकसैव नीयारा गोधूमाद्या
प्रते कृताः" । कुषाखलाववास कपासस्र खोतिस्त्रिका-
ख्यजेत् । चतुर्थेय सक्तुकथा याक दधि इत मधु ।
श्यासाकयाशिनीयारा यावकं मूलतत फलम् । कृषिज
प्रतनक्तादावग्निज योदिके इतम् । सधुमासं विहा-
द्याम्यप्रते वा इतमोगितम्" । "चतुर्थेय सक्तुकथाया-
वकयाकपयोदधिइतमूलफलादकार्ग्व कवोष्युत्तोरार प्रय-
स्ताः" भिताः ० भौतः ० निर्णयाः ० सपः ० । स्तेमडिंसकयोः
खण्डम् कथा सैन्यसु हिसनस । प्रायचित्तं प्रतो कथोत
अपस्वामयतत्वम् । मिथ्यावादे दिवास्वामे बहुरोऽप्यु
निषेवके । अटाररः प्रती जसू यतमडोत्तर सुचि" ।
अतएव समर्थस्य किञ्चिद्वल्लभमपि भङ्गा निषिद्धम् । "उप
वायो यदा रास । आह नैस्तित्तिकं भवेत् । उपवास तदा
कुषाद्याप्राय पितसेवित मिति आत्मा ० ।

अथ कर्तृप्रतिनिधिः स्वयमशत्रौ प्रतिनिधित्वापि
उपवासादिव्रत कार्यनिष्ठाक सन्दृष्टः । "पक्षसु विनयोपेत
मतिनी आतरन्त्या । एवामभाव यान्य ज्ञाण्य विनि
ओजयेत्" गुरुत्पुः ० । "भावी भर्तृव्रतं कुषाद्यायोयास
यतिसवा । असामर्थ्ये हयोस्ताभ्या मतभूजो न जायते" ।
वराहपुराणे "मिहनाहपतिष्ठातस्सुगर्वादिभूजाम् ।
अहृष्टार्थमुपैव स्वयसु फलभागभवेत्" ।
अत्र नि० वि० त्रिकाण्डशतने विशेष 'काव्य प्रतिनिधि
नोति निष्ठा नैमित्तिके व स । काव्येऽप्यप्रक्रमदूर्त
केचित् प्रतिनिधिं विदुः न स्यात् प्रतिनिधिर्भन्वसाभि-
देवान्निकमस्तु । स देशकाकयोनिस्ति नारखेरन्मिरे वा ।
नापि प्रतिनिधितव्य निषिद्धं वस्तु कालचित्" । ततश्च
शत्रौ उग्रोपवादिभक्तनुकम्पादिना काव्य पूजादिकं तु
अवसरासाध्यं काव्ये न कारयेदिति एका० त० २७० ।

निष्ठाकाव्ययोः उपवासयोरय नेद 'उपवासफलं प्रेसुष्य-
जेत् भक्तचतुष्टयमिति' आत्मना० भारतम् "जह्यान्नहय
निधे काव्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं
नञ्जने हवम्" एका० त० २८३ । अत्र सायमिहस

एकमेकजन्मात्रपरत्वम् तेन देशात् रच्यतेने दिवसा,
भोजने रात्रिभेदनेऽपि स फल प्राप्ति 'अङ्गोराद्या-
नायोक्तमेकैकं मध्यतो हयम् । उपासफलं सुर्वेक
भक्तचतुष्टयमिति' वाङ्मना ४

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथ पञ्चखखण्ड्य कर्तव्यता
तन्निश्चयणाय प्रतिपदमारब्ध सखडविशेषविधमन
कालमा० दर्शितं तत्तादौ प्रतिपदप्रकरणे यथास्त २२५०
ततो मानसिरे भासि प्रतिपदपरेऽस्मिन् । इहा गुरुहोपय
सेवाहादेव 'करन्तु इति' । न० पर्वः १३५ या शुक्र
प्रतिपदं योऽयदपराभा विहितस्मरं कल्पे कि प्रात
कार्यं कि वा परत नानु प्रतस्तदभ वरं सकल्पयामा
त् । अतएव बोधायन 'योयस्य विहित काल कर्मस्य
साम्प्रक्रमे । तिथिर्वाभिमत' सा त कार्या मोपक्रमोक्ति
तेति' सन्दृष्टराणेऽपि 'योयस्य विहित काल कर्मस्य
दुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्ग नोक्तिराप्येव त सखि
रावे' । न द्वितीय भात काव्यस्यैव सफल्यङ्गत्वात् तथा च
कार्यते प्रात संकल्पनेहिहानुपवासव्रतादिकमिति । तथा
"प्रातरारब्धमतिमान् कठोसकृत्तदिकम् । अपराह्णेन
मध्याह्णे पितृप्री कावौ कृ तो कृतमिति । सात्वोच्यते
यथोक्तवचनकालात् प्रातरेव संकल्प कार्यं तदानीं ज्योति-
शास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि कृतिभिर्गणितं या प्रतिपद
सम्पन्ना अतएव देवस्य 'यान्तिनिं समनुप्राप्य अस्तं याति
दिवःकरः । तिथि साचकलात्तया टानाध्ययनकर्मस्त्विति'
अत्र दानाध्ययनयोः उपवासादिनिष्ठाकदेवोपलक्षणाधीत्यत्र
वक्ष्या कर्मोक्तिं बह्वचन निर्दिष्टम् । आत्मासमयात् एव
सङ्कर्तलवव्यापिनी तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् ।
न तु ततोऽप्यव्याप्तिर्विनिता तथा सति पूर्वोक्तरे
धाभावेनोत्तरतिथरेव पाल्तावप्रसङ्गात् तथा च तिसङ्कर्त
व्याप्ति सन्दृष्टराणे दर्शिता । "यान्तिथिं समनुप्राप्य
वात्यस्तं पश्चिमाग्नय । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता तिस्र
कूर्सा यदा भवेदिति" । गिरवहस्यसौरपुराणयोरपि
"वा प्राप्यास्तसपैत्ये वा चेत् आतलिसङ्कर्तिका । धर्म
कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णा ता विदुर्बुधा" इति । उक्तद्वय
योऽपि "ब्रह्मान्तिथ्यास्तमिवात् सख्यस्तु तिसङ्कर्तकं ।
यामदानजपाद्विष्णुस्वामेवोपक्रमेत् तिथिमिति" । ननु
आतलनलिसङ्कर्त शुक्रप्रतिपदमेताया तिथौ प्रातरेव
संकल्प्य प्रतिपदुपवास कार्य इति युष्मादिवचनमस्मि
न् निधीतं तत्तिथिपत्रे तथास्तु साखडयोस्तु खर्वदि

वाक्यात्परेषु रूपवाचः प्रोक्तोति चेत् सैवं स्वर्वादिना
 कथं किंवादिविषयत्वात् तथा च व्यासः “हितीयादिक
 गुणानां पूज्यता नियमादिषु । एकोदिटादि दृष्ट्यादौ ह्यस
 दृष्ट्यादि नोदनेति” नियमादिनिष्ठादिशब्देन पित्र
 कर्मव्यतिरिक्ततोपवासादिसकलकर्मणोपपत्तयः । एकोदि
 टादीत्यादिशब्देन विवाहादिसकलकर्मभूतव्याख्यातिरक्त-
 पार्षणव्याख्या, दृष्ट्यादिनिष्ठादिशब्देन साकलिकव्याख्या,
 ह्यसदृष्ट्यादीत्यादिशब्देन यथास्तमित्यादिशब्दस्य ।
 पूर्वाह्णवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परदिष्टोपवासविषय-
 तथा संकोचनीयत्वादिति तत्रोक्ते न पूर्वोक्तादिगात्र
 वेद्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते । “पूर्ववि-
 ज्ञासु तिष्ठिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधि
 वत् कुर्यात्तदन्ते चैव पारणमिति” । भेषु नक्तेशु स्न-
 न्दपुराणेषुपि । “तिथीनामेव सर्वासासुपवासव्रतादिषु । ति-
 थ्यान्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्” । अतोपवास
 व्रतादिषु सादिशब्देनैकभक्तानक्तयाचितानि गृह्यन्ते । या
 निष्ठिषु दृष्ट्यैतानि पूर्वोक्तानि परेषु स्तुतिविधौ
 समाने तत्तादोक्तम् कार्यम् अन्यथा पञ्चदिनात्तत्तै-
 कभक्तादिप्रतापानां वैकल्यं स्यादिति भावः । अथ च ति-
 थिभक्तपाणस्यापवादः कश्चित् श्रूयते । “तिथ्यान्ते चैव
 भान्ते च पारणं यत् नोदते । यामतयोर्ज्ञासिन्वां प्रात-
 रेव हि पारणमिति” । तदन्ताभे उदयनामिन्याः पूज्यता
 दृष्ट्या तत्रैव देवताः । “यानिचिं समनुपास्य उदयं याति
 भास्करः । सातिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषुति”
 व्यासोऽपि “उदयमेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा
 तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मास्ति” । भविष्यो-
 त्तरपुराणेषुपि । “व्रतोपवासनियमे चटिकका यदोदये ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृभ्यो चापराह्णिकीति” । पञ्च
 पुराणेषुपि “व्रतोपवासनियमे चटिकका यदा भवेत् । उदये
 सा तिथिस्तत्र विपरीता त पेटके” इति । स्कन्दपुराणेषुपि
 “व्रतोपवासस्नानादौ चटिकका यदा भवेत् । उदये सा-
 तिथिर्वाद्या विपरीता त पेटक” इति । विष्णुपर्वोत्तरेऽपि
 व्रतोपवासस्नानादौ चटिकका यदा भवेत् । उदये सा
 तिथिर्वाद्या आद्यावस्तगासिनी” । बोधायनोऽपि
 “आदिहोदयवेलायां यास्यापि च तिथिर्भवेत् पूर्वो रक्षेय
 ऽवा सोमा प्रभूता नोदश्च विनात” इति । “नक्षत्रेण
 जन्तुर्होदयवेलायां । तच्च पुराणव्याख्यास्तेषु कथं नि-
 ज्ञातव्यमिति चेत्पिच्छीयं इति विवेचनायम् । तत्र

बोधायनेनास्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति ।
 तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयमेवेत्यभिधानात् ।
 भविष्यपुराणादिष्वनेषु चटिकाभावात् प्रतीयते ।
 वचनान्तरे तु विष्णुपर्वोत्तरबोधायनोक्तं चटिकाचतु-
 र्यं प्रतिभासते । तथा च पठ्यते । “उदिते देवतं भानो
 पितरं चास्मिन्ते रथौ” हिरण्यसूत्रं त्रिमूर्त्तौ सा तिथिर्ह्य-
 कथ्यते इति” । अथार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकाखेऽ
 ऽङ्को मुहूर्त्तद्वयं देवतं तस्मात्तस्मिन् ततः पूर्वकाखीन-
 सङ्कोचकृतत्वे पितृदेवतम् अतस्त्वावकाशव्यापनी या-
 तिथिर्भवति सैव कर्मण्यव्यवकथ्योर्वाद्या भवतीति” ।
 तत्रैवान्यत्र “पूर्वोक्तिकादिशब्देन देवे पूर्वोक्तव्या-
 प्रायास्त्रिमूर्त्तं परिमितायास्तिथेर्दृष्टं त्रिमूर्त्तं गूढा-
 यास्तिथेः पूर्वोक्तव्याप्राभावात् पूर्वोक्तस्य पञ्चधा विभक्त-
 स्य सत्युत्तरादिते भानो त्रिमूर्त्तौ तिथिर्वाहीतव्या । यत्तु
 दक्षेणोक्तं “त्रिमूर्त्तौऽपि नोकाख्यां याति सत्युदयगासिनीति”
 न तत् त्रिमूर्त्तस्य व्याप्रीर्धकं प्रत्यतोपोहलक्षणे । तथा हि
 प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसङ्गपूर्वकः प्रसङ्गश्च यथोक्तरीत्या
 पूर्वोक्तिकाकाहा त्रिमूर्त्तस्येव विधायिपटोमसिवाद्याहा
 भवति तत्र प्रसङ्गं त्रिमूर्त्तस्य समतयौ बाधका-
 भावात्तथैव व्यवतिष्ठते तिथिस्तथैव त्वधिकव्याप्तिविषय-
 या प्रतिषिध्यते । अतश्च तत्र चतुर्थसङ्कोचस्यार्थिनी
 तिथिर्वाद्या तिथिसाम्यवर्त्तितद्विषयपि मुहूर्त्तस्यमेव
 मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं तत्कृतम् । एतदेव सूचयितुं त्रि-
 मूर्त्तौपीत्यपि शब्दः पठ्यते । तत्रैव स्थानान्तरे सूचयन्तरे
 “एकादशी तथा च्छी व्यासायासा चतुर्थिका । उपोष्याः
 परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः” । शिवगीतायां दृष्ट-
 वितः “हितीया पञ्चमी वेदाह्वयो च त्रयोदशी । चतु-
 र्दशी चोपवासे ह्यन्यः पूर्वोत्तरे तिथी” हितीयादयः स्ववेषेन
 पूर्वोक्तनारायण ह्यन्यतरिवाह । तेन प्रतिपद्वितीयायुक्ता
 उपवासे निषिद्धा । “प्रतिपत्तु सवितीया स्याद्-हितीया
 प्रतिपद्यतेति” व्यापस्तम्बवाक्यं कथ्यप्रतिपद्विषयम् उपवासा-
 तिरिक्तदेवकर्म परं चेति बाधः । उपवासास्याहोरात्र
 साध्यत्वेन स्वतन्त्रतया संपूर्णसाधव्याप्रावस्थावेन व्याप्ति
 बाधक्यं पूर्वविज्ञायामेव सम्भवति अतोऽपरमाने सकल-
 रात्रौ च तद्वापि । “उदये सा तिथिर्वाहीति सामान्य
 यावत्स्य विषेयवाक्यादुर्ध्वगतम् तत्र अपराह्णिकुदि
 मुहूर्त्तव्यापिनेव पूर्वविज्ञा उपोष्येति बाधवन्ते स्थितम् ।
 एवमन्यत्र भवेत्तु “पञ्चमी सप्तमी चैव द्वासी च व्रतोदशी ।

प्रतिप्रज्ञवमो चैव कर्त्तव्या साध्वशी तिविः । पैठौ०उत्तेः
 "साध्व्य" नाम सायाङ्गव्यापिनी दृश्यते यदा "रतिस्त्वन्द्
 घुराणोक्तसाध्व्ययुक्ताया । प्रतिप्रदोपाकृता सायाङ्गव्या-
 प्रिभ न कर्त्तव्य नयेन व्याख्यामिति । उभयदिने ततप्राप्तौ
 लिख्यव्यापिने तु परैवोपोष्या "लिख्यव्यापिनी या
 तु सर्वं पूज्या सदा तिविः । न तत्तु युक्तादरपण्यत्तु हरि
 वाशरादिति" पराशराशक्त्येन तदप्रवाद एतच्च ज-
 यन्तीशिवरात्र्यादि विधेयेतरपरमिति ति०त०नेनोक्तम् ।
 अत्र प्रागुक्तविशेषवचनाहारादिभाष्यतन्त्रेण उच्यते ।
 गौडहृतमपि रघुनन्दनमतस्तु साध्व्याशक्त्याहारादित्याहु-
 दुर्बलमिति सुधाभिरपण्यपातिभिर्विषेयम् ।
 अन्त्याद्यु तिविषय व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्य" दिङ्
 भावमिह दर्शितम तिविषयश्चे विवृति । उपर्युक्ते र्दयने
 कार्ये वा व्युत्पा० अण । औपपत्त्य तत्तु देहे तत्तु कार्ये
 ति० । तस्यै प्रभवति पिभक्त० उच्य । औपपत्त्य तत्तु
 पर्याये ति० ।

उपवासका दि० उपरास यत्न । ! काम का काशिकि
उपवासे हितम कन । २२तथेद दि० "जै यत्नसि य
काशिकि काई गोपवासकम्" भा० २२४ अ०

उपवासन न० उपवास-उपसीथान भावे लुट । उप
 शिबने । "यदा सन्ध्य जपाधाने उपोषासने कृतं वा
 १४, २, ६२ ।

उपवासिन् जि० उप+वस-णिनि । अन्-ह्रस्व-रि 'ट'
 नोपवासी इ निघासिघाघो जटाधरः सन कृत्वाभिल मो
 ह्यास्यार्थः 'निसान्हेसंयुक्तौलि सासोपवासिन'
 भा० ब० १६६ अ० ।

उपवासन न० उप+वृ-णिच् भावे लृट् । समीपगमने ।
 उपवासा य० उप उत्कर्षे प्रा० व० । राजवासाहस्तिसि चेद०
 उपविद् स्त्री उप+विन्दते; वेत्तिर्वा सम्प्र. क्तिप् । १७७-
 चक्षो प्राप्ती-ज्ञाने च “उपविदा वृद्धिर्विन्दते वृद्ध” इव
 ८, २१, ३ । “उपविदा उपवेदनेनैते कर्षिणि देवाधि-
 न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन” भा० । कर्त्तरि क्तिप् ।
 १५प्रतिर ४बोद्धि च लि० ।

सुपविन्दु उ० उपगतो विन्दुम् अन्ता० ४० । राजभेदे तस्याप-
 तम् बाह्या० २७ । औपविन्दवि तदपत्ये उ० की० ।
 उपविष उ० उपसितं विषये अन्ता० ४० । “अर्कशीरं सुकी-
 शीरं तथैव कङ्कारिणा । धन्वः शरीरस्य पक्ष औप-
 विषाः अन्ताः” इत्यत्रोपु० अर्कशीरादिभ्यश्चानिपविष

न० हेम० । श्रुतिविधायी (व्यातद्वत्) स्त्री ।

उपविष्ट त्रि० उप+विष् कर्त्तरि क् । कृत्तोरपेक्षेने “उपविष्ट
 क्रोसा स्त्राहाकारप्रदाना जक्रोतय नात्वा० १, २, ७. ।
 उपवीणि वंशया उपगयति उप+विणा+णिच् नाभधातुः
 सक० उभ० सेट् । उपर्गयति ते उप+वि+णत् त । उप-
 योग्याम भूय व्यास सकार धक्रे उपव णित “वित्तगी-
 कम्” कृतं “रुक्” उपर्गयति ययौ रवेरुदयाद्वसि-
 ष्येन मारद” रघु ।

उपवीत न० उप+ये क प्र० । बहिर्भूतद्विगुहक
तदावाचासंख्ये पिते कार्यावादि यश्चक्रे । तच्च लि-
गण कृतस्य सूत्रस्य पुनस्तृतीये भाति यथाह छन्दो-
प० “ऊर्” तु लिङ्गन कार्यं तत्तुल्यसमोद्धतम् । लिङ्ग-
ज्ञोपवीतं स्यात् नक्षत्रोपवीतं लिङ्गं । तथा च
प्रथमं ऊर्ध्वपितृनेत्रं सूत्रतुल्यमेकं कृत्य पुनस्तृतीयं तत्तुल्यं
तृतीयं वा उपवीतं नैव नवमूत्रं एकमेकत्वं पिब्यं कृतं भवति
तच्च पुनस्तृतीयं सङ्गृह्यते पिब्यं कृतमेकं प्रत्ययुक्तमेक-
कृत्यं भवति । व्यक्ताह देवलः “यज्ञोपवीतकं कृत्यं-
तु सूत्राणि न तन्ना । इति । पञ्चयमेव सर्वं द्वा धार्यं
कुर्याद्यश्चक्रास्मिन् सुतं तत्तुल्यं धार्यम् । यज्ञोपवीते द्वे
धार्ययौते सात्वे च कथायि । हस्तीतमन्त्रे द्वा धार्यं वस्त्रा-
नामेति दृश्यते । आ० त० सूत्रे । तदस्य ग्व्यस्य सावि-
त्रं भवत्येव कथं ‘सावित्रे ग्व्यस्य ग्व्यस्य पवीतं तवा-
स्य तं’ विष्णुपूजे ब्रह्मपराशातं ‘नामिकास्तु सावित्री
ग्व्यस्य प्रवरस्य स्यादेति तस्यान्विताह ।” आ० त० १८०
कृत्यं सावित्री ग्व्यस्य लिङ्गं देवपदादौ सावित्री ग्व्यस्य
देवाग्व्यस्य सावित्री ग्व्यस्य ब्रह्म ग्व्यस्येति याजुषे भेदाद्भवत्या ।
तत्तुल्यभेदश्च सनुना वर्णभेदेन उक्तः ‘कापासमुपवीतं स्यात्
विप्रस्यो हतं लिङ्गं । यणसुत्रस्य राज्ञो वैश्वस्या
विकसीतकम् । “ऊर्ध्वतं दक्षिणावर्तितम्” कृष्ण० ।
इदञ्चोपवीतकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्यावसथ-
मिति भेदः । अथोपात्तं यथेच्छसुत्रस्य स्यात् एव चात्र
“विष्णुराजाङ्गवैरिवायते किरण्ययोरीचकवस्त्रितु-
भिः । कृतोपवीतं ह्रस्वमुभयञ्चकः” ‘मुक्तायज्ञोपवीतानि
विभक्तौ ह्रस्ववल्कलाः कृपारे च वर्णितम् ।
यद्यप्युपवनयनप्रकरणे उपवीतधारणं वक्ष्येत्तुल्यद्वौ न विधि-
तथापि प्रायस्कृतनुवचने ‘मिच्छासमिजं दण्डमुपवीतं कन-
वकुम् । अस्य प्राक्ष्य विजगानि वृद्धोत्तान्यानि सन्ववत्’
इति सनुवचने सन्ववत्प्रधारणविधानात् ‘वदोपवीताना भाग्य

उपदेशम् त्रिं उपविश-यति । उपदेशकर्त्तरि उ-
पदेशे पुं उपविश-करोषे च । अप्पारविभजनार्थं काये
'ए उपवेशमादत्ते हृदिधीति' शतं ब्रा. १, २, ११, अप्पार-
विभजनार्थं काये विशेष उपदेश 'भा' स्यादस्मिन्नाः प्र-

देशमात्रो वा तत्कृतप्रकारः "नृणादुपनेषं करोति" का०
४.१.१२. दर्शितः "प्रथमं तृणीं शाकान् उपनयति प्रमाणा-
धिक्यमात्रं" जित्वा प्रथमं कार्यं तत्तत्कादुपनेषं क-
रोति उपनेषवारजिमात्रः प्रादेशमात्रो वा पराधरोक्तः
कर्त्तव्यः । व च कृत्वाकृतिः "हृदिरोक्ष्णोपनेषनादावापान्
दत्वाकृतान् प्राचः करोति" कात्या० २.४.२६, व्या० उप-
नेषोऽङ्गारापोऽनयनेषं कृत्वाकृतिः काठस्मृतिः "प्रता-
वमिवासजति भक्षणं वैदेनोपनेषे च" कात्या० २.५.२५,

उपवैण्व न० उपवैण्व-अच् उत्तरपदद्वयः । निवन्धे षेन०

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या-ल्युट् । कथमाकाङ्क्षी-

पावनप्रकारादिकथने । "कोमित्युक्तावति तस्योपव्या-
ख्यानम्" का० ७. "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपास-
नम्, एवविभूत, एवकथित्यादिकथनम्" या० भा० ।
"आदिस्थो ब्रह्मोपदेशस्योपव्याख्यानम्" "कोमित्ये
तद्वत्" सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च का० ७ ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । व्याघ्रतल्ले सुग-
न्तले (चितावाच) चित्काख्ये पशुभेदे । वामीये अव्ययी० ।
२ व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता ऊषाः व्युषाः प्रा० व० ततः
विभक्त्यर्थे वामीये वा अव्ययी० अच् समा० । विगतायास्त-
वीत्यर्थे "उपव्युषसं वयरोरा दृष्टिवा गच्छन्ति" कात्या०
२.१.११, "उपवृषि विगच्छन्त्याम्" कर्त्तव्यः । २ विगच्छन्त्या
उपवः समीपे च ।

उपयम पु० उप+यम-अच् अद्विः । इन्द्रियाणां नियमे
२ दृष्ट्यानामे, शरीरोगोपयमालो च । "तेषां पैत्तिक-
ानां व्याधीनास्तपयमोऽस्तेनन्ते, सैत्तिकानां, निदाषे वाति-
कानां वनात्तवे क्मावत एव त एते वृक्षप्रकोपोप-
यमाः" "तत्काष्ठमेव सतोऽप्यः प्रवृत्तस्योपयमार्थम्" इति
च छन्दः । ४ निवृत्तौ "लग्नस्य पयमं वाते नट्यकोत्-
ववाकुषे" मा० ४.२.५० ।

उपयमन न० उप+यम-भावे ल्युट् । उपयमार्थे "व्याधीना
मुपयममार्थम्" छन्दः । उप+यम-चिच्-ल्युट् । अद्वि-
ष्टिः २ निवारणे । तस्मै कृतम् अच् । उपयमनीव रोग-
मालिङ्गेन आनुर्वेदे । कर्त्तव्यं कनीवर् । निवारणीये ।
"कटुकोपविषमनीवक" वा० ६० ।

उपयस्य पु० उप+यो-अच् । वामीपयने । "हेतुव्याधिवि-
योविपयस्यार्थं कारिष्याम् । योषथाविहाराणां
मुपवीनं वृत्तावन् । विद्यादुपयसं व्याधेः विहृत्ताम्-

मिति स्मृतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतोपय-
दितः २ सुखावकोरयोगे । ययः कृत्वा तस्मिन् तत्समीपे
वा अव्ययी० । २ कृते इत्यर्थे ४ कृतसमीपे च अव्य० ।

उपयस्यद अव्य० विभक्त्यर्थे वामीये वा अव्ययी० अच्
समा० । १ यस्यद इत्यर्थे २ यस्तसमीपे च

उपयस्य न० उपगतं यस्यम् अव्ययस्थानं (भागाङ्क) कात्या० ४० ।
पानाले "अमं च विद्यास्योपयस्ये कस्योपयस्योपादा"
दृष्टव्यम् । "उपयस्यनिर्विचिन्तः" "व्योपयस्ये
रिपुपयस्यस्यः" रघुः । उपचारात् २ प्रान्तभागे च । "वै-
द्योपयस्यनिपतद्वयनेमिधारा" इति माचः ।

उपयान्ति स्त्री उप+यम-कृत् । निवृत्तौ उपयमे । "वृ-
क्षार्थं भवोपयान्ति" रघुः "वेदनोपयान्तिरस्युपसादो-
नार्हवत्" छन्दः । ["नियोपययः कर्त्तव्यः" भाङ्कः ।

उपयाय पु० उप+यो-अच् । वानिकभटानां पय्यवेष्ट ययने ।

उपयायिन् स्त्री० उप+यो-चिणि । वामीपयनशीले "ब्र-
ह्मार्थं निमित्तधारी कीरकोष्युग्निमुपयायी दादयरात्
वृद्धात् निरात्मनस्तः" कात्या० ४.१०.१६, अग्निमुपयायी
अग्निवमीप एव भूमीययः" कर्त्तव्यः । योषार्थत्वात्
नाम् कर्त्तव्यं वरी । "आहूताध्यायी वृक्षकर्त्तव्योपादाः
पूर्वोत्पादी चरन् वीपयायी । वृद्धान्तो वृत्तिमानप्रवक्तः
स्वाध्यायशीलः विध्यति ब्रह्मचारी" मा० ४.१.५० ।

उपयिज्ञा स्त्री उप+यिञ्-अच् । वय्यकृष्ये "उपयिज्ञा
अभिप्रचिन्तनम्" वजु० २.०.१०, ल्युट् । उपयिष्यत् तत्पार्थेन०

उपयिज्ञान न० उप+यिञ्-आभावे ल्युट् । १ आभावे ।
यिच्-ल्युट् । २ आभापयव्यापारे च । (योमान्) "तीक्ष्णा-
ज्ञावपीडय्यां तीक्ष्णस्योपयिज्ञानैः । वसिष्ठो गैरव वा
अवयक्ति प्रवर्त्तयेत्" छन्दः । तस्मिन् विज्ञानैः विज्ञानैरिति
वा पाठः प्रासादिकः नष्टपाठे विविधातोरेव पाठान्
विविधातोऽन्यविज्ञातोऽभावाच्च ।

उपयिष्य पु० उपगतः यिष्यम् कात्या० ४० । यिष्ययिष्ये
"अतः प्रवाचं परतः प्रवाचं युष्माकनाम् वत् सहाद्विति ।
यिष्योपयिष्यैरुपगीयमानमनेहि तन्मन्त्रमिष्यधाप" छन्दः
उपयुज अव्य० युजि, तस्मै समीपे वा अव्ययी० अच् समा० ।
१ कुकुर इत्यर्थे २ कुकुरस्य वामीये वा ।

उपयोभ स्त्री उपगता योभां हाहस्येन कात्या० ४० । आरो-
पितयोभायाम् "विज्ञोपयोभमुपवाति पाथवे" माचः ।

उपयोवस्य न० उप+यु-चिच्-ल्युट् । १ योवस्यवाधने व्या-
पारे । उपयोवसति कर्त्तरि ल्युट् । २ तत्कारणे नि०

(कटुकाः) “विण्य तन्नेदोयसापक्षोयवचोति”
(कथायः) “क्लेदोयवचोति सुनु० । योवणसुानः-
स्थितजलादेवोतोद्यादिना नावन्म् ।

उपश्रुत् ३० कृत्यते श्रु+सम्० क्तिप् श्रुत् स्तुतिः उपगता
श्रुत् य क्तम् । यत्ने “आ ना यातश्रुत्युचिना श्र० ८,
८, ५, ‘उपश्रुति यत्ने’ भा०

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु-कृत् । १ समीपस्थिते “उपश्रुति च भो-
पश्रुति च वा हासिटास्” अथ० १६, २, ५, “सोमपा
गिरामुपश्रुतिः” क० १, १०, १, “उपश्रुतिः समीपे अवस्थम्”
भा० श्रुतिः अवस्थम् सम यत्ने अवस्थो० । २ अश्रवणमात्रे
“आ नोवाङ्मुपश्रुत्युच्यते” क० ८, १४, ११, उपश्रुति
अश्रवणमात्रमायाङ्” भा० “नक्तं निर्गन्तुं वृत्तकित्वात्
शुभाशुभकरं वचः । नू यत्ने तद्विदुर्धो राक्षेवप्रश्नमुपश्रुतिम्”
हारावस्तुको ३ देवं प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तद्विदुर्वाङ्मा-
दिभिर्हृडाद्यन्ते उत्तरवाक्ये च “परिजनोऽपि वास्याः सतत-
मुपश्रुत्यै निर्जगाम” काद० । उपश्रुतिअश्रवणप्रकारस्य विधा-
नपा० यत्नकाण्डे द्रियतो यथा “उपश्रुतो विधानं तु यथा
कार्यं फलार्थिना । सातव्या यत्नकर्मान्ते वा पौरुषस्यजा
दुः । अन्त्यजानां नष्टे वाक्यं पूर्वोक्ते यदुच्यते । स्त्रिया
वा बालकैर्नापि तथा सुम्भिः परस्परम् । विचार्यै तद्वच-
नान्वयमादेव्यं फलं दुर्धै । निर्वेजकाण्डे पश्येत् प्रतिपद्यै व
बुद्धिमान् । मद्यक्तवदने पश्येत् द्वितीयायां न संशयः ।
जैवविक्रियो गेहे युक्तवस्य तथाचये । भोजनकाले चैव
किंयुक्तानां नष्टे तथा । मद्यकारिण्ये चैव तथा वैश्य-
नष्टेऽपि च । भोगजातिरुक्ते पश्येत् सथा पौष्कल्येनष्टे ।
विन्दोवकनष्टे पश्येत् कुम्भकारनष्टे तथा । क्षर्बकाराकले
चैव काराजिकडिजकभोः । तृतीयादितयो चोवा कभे-
क्षोपश्रुतिर्भवेत् । अमावां नृजातीनां नष्टे पश्येदुपश्रु-
तिम्” । पश्येत् शुभाशुभमाशोचयेत् । तत्त क्रमच ।
“उपास्य पश्चिमां सव्यां करसात्कृतं सुधीः ।
क्षत्रियाण्य द्विजान् गच्छेद्वृषपत्न्यर्मुदात्तितः । चन्द-
नेनाशुविप्राङ्गः चैतमाश्वधरः सुविः । चेतवस्त्रव-
नाशुभो वृत्तेकविभूषणः । अक्षतान्त्रयो वृत्ता मन्त्रे-
वानेन मान्यतान् । को यै ह्यो मां मन्त्रादेवि ! म-
न्त्रादेवस्य वक्ष्यते ! । विमोहय जनान् ययान् मन्त्राज्ज-
गान् कच । पश्येत् सहेनेलः सखीयतेऽप्येक तदुष्टकम् ।
नष्टोपरि परिचिप्य मुक्तनेलः श्रुतिर्भवेत्” । “तदुष्टके न-
ष्टव्यमन्त्रान् वादं नष्टयुवात् । तन्मुक्तमनुभं वा विचार्यादे-

व्यम् । तेषु ग्रन्थेषु कसरावर्जयित्वाव्ययान्द्रादिवर्णाः
त्रेधाः । प्रधादि षट्काण्य गच्छ भवति अथार्जनाधी दाना-
धी आभार्याः साधुग्रन्थाः प्रयत्नाः तन्मपि कारकायां दुष्टाः
न यादि न गच्छ नास्ति भवत्यधी अयानग्रन्थाश्च गच्छने
दुष्टाः तच्छब्दान् षट्कान् यात्रां निवर्त्तयेत् । अत्युक्तकार्ये
तु हिराकस्य कलदेवतां संकृत्य मुहूर्त्तं तितन् गच्छेत् ।
वैश्यं पृथुं हैहयमित्यादि पठन् पुनरपि निविष्टप्रवाण-
चेत् शुतादिभिक्षया सिद्धिविनायकमनोपयाचितं संकल्प्य
गच्छेत् । तत्रापि निविष्टचेष्ट गच्छेदेव” वि० पा० ।

उपश्लेष पु० उप ईषट्ठे एकदेशेन श्लेषः संबन्धः । आभारा-
धेययोरेकदेशसंबन्धे । यथा षट्कचटयोः । उपश्लेषे वाधु-
ठक् । औपश्लेषिक आभाराभेदे “औपश्लेषिकं वैषयिको-
ऽभिव्यापकवैत्याधारस्त्रिधा” सि० की० । भाषे ख्युट् ।
उपश्लेषय तत्रैव च “आस्थाधानमुपश्लेषणम्” सि० की० ।
उपश्लोकि श्लोकैवपत्नौति उप+श्लो+क+णिच् नामधातुः
उभ० सक० सेट् । उपश्लोकयति-ते उपश्लोकाकृत-त उ-
पश्लोकयाम्-बभूव-आव-वकार चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लो-
कितः उपश्लोकवितम् उपश्लोकनम् ।

उपश्लेष पु० उप+श्लो+क+णिच् बा० वत्वम् । १ पतनप्रतिरोधे
(चापान्) २ आश्लेषने ३ आश्लेषने च स्थायै कम् । तत्राठे
२ आश्लेषो च । उपश्लोभाति ख्युट् । उपश्लेष्यत पतन
प्रतिरोधके, ख्युवायां न० ‘सर्व एव द्विप्रकारोऽनःप्राणः
उपश्लेष्यः’ इ० उ० “उपश्लेष्यः नष्टश्लेषे आश्लोदि-
वचणः” भा० ।

उपश्रुत् ति० उप+श्रु-कर्त्तृणि क्तिप् बा० वत्वम् । उपश्रुत्वमाने
“यचोवसादा उपश्रुत्” क० ८, ८७, ८,

उपसं(सङ्ग)क्रमण न० उप+सम्+क्रम-भावे ख्युट् वा ऊः ।
१ सञ्चिनेये कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्वात्नेन समीपस्थित-
वस्तुनि संक्रमणे “सचिकीये हि विधिनिधेयो विशेषण-
सुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे” इत्यादौ विधिदे विधि-
निषेधबाधे तद्वर्त्तविषये उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं यथा
विधी विनष्टः प्रकृतो न नष्ट इत्यत्र विषयेनानुमतिविद्या-
यासेव नाशश्लोपसंक्रमणम् । उपसंक्रमणे दीयते कार्यं
वा ख्युटा० कण् । औपसंक्रमणं तत्त देवे कार्यं ति० ।
स्त्रियां ङीप् ।

उपसं(सङ्ग)ग्रह पु० उपसंश्रुतिं यादावत्त उप+श्रु-पङ्-
आधारे कच् वा ऊः । १ यादपङ्कषपूर्वकनभिधाक्षे उपसं-
श्रुतौत्तेन करणे कच् । २ उपकरणे “उपातिष्ठत वैषाजः

रेति" आ० उ० । "यद्वसते रतिश्चातुभवति इटादि
संबोक्तदुपसदः समानतामेति उपसदाश्च पयोव्रत-
नितितं सुखमस्ति अत्यभोजनीयानि चाङ्गानि आसदा-
नोति प्रवाशोऽप्यनादीनामुपसदाश्च सामान्यम्" भा० भा० ।
"पयोव्रतत्वं पयोमसत्तुक्तत्वं यत्ने याम्यहान्यभोज-
नीयानि तानि प्रसङ्गानि उपसत्तुक्तं किञ्चनायाश्च
प्रवाशः आख्यातिशेषः अयनादिषु सोऽस्तीति प्रसङ्ग-
मिच्छाङ्गसुखनितितत्वं क्रियेतेतत्त्वञ्च सामान्यम्" आ० गि०

उपसद् न० उप+सद्-ल्युट् । १ सेवायामुपसेवने २ आतुगत्या
दिना प्राप्तौ "तलोपसदनं चक्रे शेषोऽप्युक्तकर्माणि" भा०
व० १०८ अ० "प्रतिष्ठाप्य च तान् सर्वान् शेषोऽप्येव"
समग्रवृत् । रक्षणेकः प्रतीताका क्रतोपसदानांस्तथा"
आ० ११२ अ० सामीप्ये अत्र्ययी० । इत्युक्तसमीपे अत्र्य० ।
"नम्योऽप्युत्तुङ्गीतोऽपि यस्मिन् मुनिपुङ्गवः । यतो-
पसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽपि मुनिभिः सह" रामा० ।
आत्म्यायोभावस्यापि यत्नेन समाशः कार्यः ।

उपसदी स्त्री उप+सद्-अज्यै क गी० स्त्री । सन्ततो
धारायाम् । "स्मृतेऽप्युपसदां वा स्मृतेषु प्रजाता च
पशुभिर्वायितम् नत० १४, ६, ४, ११ । अस्य वज्रवानस्य उप-
सदां सन्ततो" भा० । सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैहिकी च ।
तत्र समानानेककालिककार्यमात्रधर्मेण कालिकसन्तति-
त्वम् । विभिन्नकालीनचटपटादिकार्यमात्रधर्मव्यवहारादौ
सन्ततित्वपरत्वाच्च समानेति सामान्यज्ञानवित्तव्यवहृ-
धर्मेण । तेन सत्त्वद्रव्यत्वादिना चटपटयोः समत्वेऽपि च
कृतिः । सत्त्वद्रव्यत्वादिकमादाय तद्धारणाच्च कार्य-
भाविति । एककाकोत्पन्नेषु बहुषु चटेषु तद्धारणाच्च
अनेककालिकेति । दैहिकसन्ततित्वञ्च समानानेककालि-
कार्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रवा-
हादिपदेन व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि
दैहिकसन्ततो तु अत्रिप्रभृतिष्वव्यवहारः यथा वृक्ष-
कोष्ठो हृत्पङ्क्तिरित्यादि । उभयसन्ततो तु सन्ततिधारादि
व्यवप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्तति-
रित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि ।
तादृशधर्मेषु सुखदुःखत्वज्ञानत्वादिकं वृत्तत्वतैलत्वादिकञ्च ।
उभयविधापि सन्ततिः पुनर्विधिष्वपि विच्छिन्ना विच्छिन्ना च
देशकालबोरोपव्यवधानेऽपि विच्छिन्ना यथा धारावाहिकस्य
ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिन्ना वि-
च्छिन्ना जावजानतुः ज्ञानात् । विच्छिन्नसन्ततिमादायैव कृति-

प्रवाहः । सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः ।

उपसदा लि० उपसद् सेवानर्हति यत् उप+सद्-कर्माणि वा०
यत् वा । १ सेवनीये २ नैकस्थेन प्राप्ये च भरेषु हृदये नम-
रोपसदोगता" अ० २, २३, ११ । "उपसदाय भीटुषु
आस्ये जुहुता इति" अ० ७, १५, १ ।

उपसद् न० लि० उप+सद्-ङ्ङिप् स्त्रियां स्त्रीपु वचानादेशः ।
१ उपसन्ने २ सेवके च । कर्माणि ङ्ङिप् । २ सेव्ये च ।
"नमस्तो अस्तु भीटुषु नमस्त उपसद्ने" आ० श्रौ० २, ५, ६ ।

उपसद् व्रत न० उपसद् व्रतं विहितं व्रतम् । उपसद् विहिते
पयोव्रते । "आपूर्यमाणपलस्य द्वादशपञ्चमसद्व्रतं
भूत्वा" इ० उ० । "उपसत्तु व्रतम् पसद्व्रतम् पसदः
प्रसङ्गाः उद्योतिषेभ्यः । तत्र कानोपचयापचयद्वारेण पयो-
मस्य व्रतं तत्र च तत्कर्मातुपसद्द्वारात् केवचमिति
कर्त्तव्यताश्रयं पयोमस्यचालम्बुपादीयते । उपसद्-
व्रतो पयोव्रतो वृत्तार्थः" भा० भा० ।

उपसद् लि० उप+सद्-ङ्ङि । १ उपस्थिते, २ निकटागते ३ उ-
पसेवके च ४ आतुसगुण्येन नैकस्थप्राप्ते "व्रीह भगवन्तस्य
उपसदोऽप्युपसद् भोः" भा० भा० २८६ अ० । "भगवन्तु-
दधौ कृतिजन्मजले सुखदुःखवद्वे पतितं व्यधितम् । जप-
या शरणागतम् इव मामनुशान्द्युपसदमनन्यगतम्" "तस्य
च विहातुपसदाय-प्रोवाच तत्पतो ब्रह्मविद्याम्" इति ।

उपसमाधानं न० उप+सम-आ-धा-ल्युट् । राशीकरणे,
"निवासवित्तशरीरोपसमाधानेत्यादि" पा० । "उपसमाधानं
राशीकरणम्" सि० कौ० । २ समिधः प्रक्षिप्य ज्वाहने । "वि-
वाहान्मसुपसमाधाय पश्चादस्याः" आश्व० स्मृ० १, ८, ६,
"उपसमाधाय समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वाल्य" ना० वृत्तौ ।
अग्निमुपसमाधाय गो० स्मृ० "उपसमाधाय ज्वाहवित्तेति
चं तत्पे च समापूर्णाधात्वातोऽप्यार्धशान्त् तथार्थत्वम् ।
उपसमिध(ध्) अत्र्य० समिधः समीपे अत्र्य० वा अत्र्य० वा० ।
समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद्-ङ्ङि । अभिनवत्वेन
सम्पत्तो । "प्रथमोऽपिरोपसम्पत्तो" पा० "अभिनवत्तो
अभिनवत्वे" सि० कौ० । सम्पत्तिश्चातुष्टयः कर्माभावः सि० कौ० ।
उपसम्पत्ति लि० उप+सम्+पद्+ङ्ङि । १ प्राप्ते २ कृते च हेम० ।
"क्रोतिषे तुपसम्पत्ते तिरात्मशुचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष-भावे ण । उपवाहने ।
"भाषकोपसंभाषाज्ञानयत्नेत्यादि" पा० "उपसम्भाषा
उपसाम्बन्धम्" सि० कौ० ।

उपसर पु० उप+सृ -प्रजनने सत्तेः' पा० अच् । गर्भपङ्क-
 षार्थं स्त्रीपशुषु पुन्यश्रमने । "प्रजननं प्रथमगर्भपङ्कशम् ।
 गवास्तुपसरः" वि० की० । उपचारात् नैरनर्थ्येति गमने
 'गोनास्तुपसरं दृष्ट्वा' भट्टिः 'गोनास्तुपसरं नैरनर्थ्येति गर्भ-
 मन्सु दृष्ट्वा उपसर इव उपसरः नैरनर्थ्यत्वात् स्त्रीपशुषु
 त्वात् उपसरो हि स्त्रीशेषे पुङ्गवानामभिगमनस्य सते च
 नैरनर्थ्येति भवति' जय कृतः ।

उपसरण्य न० उप+सृ -स्युट् । १ उपसरणे २ स्त्रीपशुमने च ।
 "यस्तुर्भधो वा भेषजवेगं प्रवृत्तमन्त्रादिनिष्कृतिं तस्यो-
 पसरणं कृद् कर्त्तव्यं देवाः" । परिकारः प्रवाङ्मिका
 कृद्योपसरणं विवक्ष्यः "सुनु० कर्त्तव्यं स्युट् । २ उपसरण्ये
 उपमये च । "अथ कल्याणोऽथ हि उपसरण्योपा-
 द्योत" का० उ० । "उपसरण्यानि उपसरन्त्यानि उपम-
 न्त्यानि चोयानि" भा० ।

उपसर्ग पु० उप+सृज-अच् । १ रोगविकारे २ उपसृजे, शुभा-
 शुभसृजके ३ दिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्त्यु
 "निपाताच्चादयोच्चेवाः प्रादयस्तुपसर्गकाः । द्योतकत्वात्
 क्रियायोगे चोकादवगता इमे" इत्युक्तवचनेषु क्रियायोगे
 ४ प्राद्वि च । "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० । "यत्न प्रा-
 दोनामन्त्रवत् प्रसिद्धानुपसर्गतेति द्योतनाय योगपङ्कशम् ।
 तेन निर्गतः सेवको यज्ञादिति वाक्ये निःसेवक इत्यादौ न
 बलम्" गङ्गेन्दु० । ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा
 अप, सम, अतः, अव, निष्, निर् दुष्, दुर्, वि, आङ्,
 नि, अधि, अपि, अति, स, उत्, अति, प्रति, परि,
 उप एते प्रादयः । निष् दुष् इति सान्नी "निष्कृपता
 वनासेवने" पा० । सन्ने निष् इति निर्हृत्वात् । निष्कृतं
 दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपपन्नं रो विवर्जनीयः" इति
 भाष्योक्ते च 'निरःकृप इति' "सुदुरोरविकारणे" इति च
 पा० निर्हृत्वात् रान्तावपि' मनो० । निर्दुरोरभेदोरोरेष
 कश्चिद्विंशतिशतकमनं दृष्टव्यम् । "तस्य लिङा प्रवृत्तिः
 "भाल्पं बाधने कश्चित् कश्चित्तनुवर्धने । तमेव विवि-
 नञ्च उपसर्गगतिस्त्रिधा । क्रमेणोदाहरणानि यथा ।
 आदत्ते प्रवृत्ते प्रथमतीति । अपि च । "उपसर्गेण भाल्पं
 वचादन्त्यन् नीयते । प्रहाराहाराहाराविकारपरिहार
 वत्" । "विभाषोपसर्गे" "ह्रस्वपसर्गभ्योऽपरित्" पा० ।

प्रादयस्तुपसर्गा न सार्धकाः, सार्धकाश्च चादयो निपाता
 वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैवावि-
 काः । नैवाकारवास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत्

वे० भू० द्योतत् "प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नै-
 वाविचकत्वमुक्तम् नैवस्ये योवाभावादिति ध्वन्यविवक्षितानां
 द्योतकत्वं समर्थयते । 'द्योतकाः प्रादयो वेन निपाताश्चा-
 दवचका । उपास्येते हरिहरौ चकारोद्वस्यते यथा'
 वेन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता-
 वचका द्योतका इत्यर्थः । अयं भावः । रैचरत्नसुभ-
 तोत्पादावतुभगादि प्रतीयमानो न भाल्पः भगतीत्यन्ता-
 व्यापसः । मोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्तात्पराता-
 योक्तव्यापसः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थोक्त्यर्थोक्त्यर्थोक्त्यर्थ-
 तः अतुगन्तव्योत्पादो अतुभगादिप्रत्ययापसत्वे । न विधि-
 टार्थः गौरवात् । तथा च भातोरेव विद्वान्नामत्वाद्वाचकत्वं
 वचसा उपसर्गस्यात्यर्थपाङ्क इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य-
 पाङ्कत्वमेव द्योतकत्वमिति । तच्च चादिव्यपि दृष्टव्यम्
 चैवमिव पश्यतोत्पादो वादव्यविधिः चैवपदव्यप्यम्
 इवमन्त्यात्यर्थपाङ्क इत्यस्तु सुवचत्वादिति । अयं
 मुक्तान्तरमाह । उपास्येते इति । अत्र द्युपासना
 क्तुपसर्गार्थः ? विधिः ? धातुमात्रस्य ? वा । नाद्यः
 तथा सति सार्धकव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमुपसर्गस्य
 तस्याऽऽसंभवात् उपासनादुपसर्गवाचकत्वेनाभावाद्भवत्वात्-
 सेकतः कर्मणि चकारो न स्यात् । न द्वितीयाः गौरवात् ।
 द्वितीया त्वान्तं द्योतकत्वं तात्पर्यपाङ्कत्वव्याभात् इति
 भावः । इत्येते इत्यत्र कर्मणीति शेषः । तच्चादिव्यपि दृष्ट-
 वित्माह । "तत्तात्पर्यं निपातेऽपि चकारः कर्मवाचकः ।
 विशेषवाद्योमोर्गपि प्रादिवद्वादिषे सक्तः" । (अन्वत्)
 वाचात्क्रियते अवशिष्टयते उतीक्रियते शिव इत्यादौ । अ-
 न्यापि भातोक्तसदर्थे कर्मणि चकारादिभ्यः तत्सदर्थवाच-
 कत्वं वाच्यमित्युपसर्गस्य हेतुतत्त्वत्वमीवावपीत्यर्थः । यद्यपि
 ज्ञातोः सकर्मकत्वमन्त्रे तथाप्येवमुक्तं सकर्मकता न
 स्यात् । अन्यथा वास्तुविकृते सैवता विकृते इत्यन्यापि
 स्यादिति भावः । अपोपासनावाचकात्प्रादि निपाता-
 योऽस्तु "वाचात्तात्पर्यद्वयोरिति" कोपकारत्वात् तद्व-
 द्भूतोव्यापार एव भाल्पोऽस्तु अतस्तु निपातान्तरार्थ-
 कत्वमधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति
 दृष्टान्तादौलिकावयुक्ताविति मेदं बाधकमिति चेन्न
 नासार्ध भाल्पं योर्भेदेन वाचादन्त्यावचकत्वेन निपातधात्व-
 र्थोक्तव्यापसत्वात् । अन्यथा तत्तुल्यः पक्षोऽन्यापि
 कर्मतया तत्तुल्यानां भाल्पेऽन्यथापसत्तिरिति । किञ्च
 प्रादीनां वाचकत्वे सूत्रान् प्रकर्मः कोटयोनिव इतिवत्-

यान् प्र. कीऽशोनिदित्यपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरन्ध्र-
कत्वाच्च तदन्वय इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति ।
साधकान्तरमभिप्रेत्याह । विशेषयेति । योभनः ससुञ्ज
बोद्धव्य इति वक्तुमनस इत्यस्य इत्यस्यान्वयापत्तेस्तुल्यस-
माधेयत्वादिति भावः । अपि च निपातानां वाचकत्वेप्राति-
पदिकार्थवैविन्या ब्रह्मादिक भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा
राजा पश्य इत्यस्य राजसम्बन्धी पश्य इत्यस्यापत्तेरित्य-
भिप्रेत्याह स्यादिति । भवत्तिदिरयोः ससुञ्ज इति बह्वचस्य
च स्यादित्यस्य चत्वेव स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थ-
योरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य-
कारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्या-
शङ्क्याह । “पदार्थः सङ्ग्राह्येति विभागेन तन्मन्त्र-
पातेनदसङ्गिचे प्रमाणं किं विभावय” । (सङ्ग्राहः) सङ्ग्रे-
हसमानाधिकरणत्वेनेति यावत् । (अन्वेति) अन्वेदेनेति शेषः ।
(विभागेन) असङ्ग्रेह्येन असमानाधिकरणत्वेनेति यावत् ।
अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति-
निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावोत्तरीयश्च । अ-
स्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं
दोषः अतएव षट्ठोनास्माद्यादौ षट्पदं तत्प्रतिबोधिने
ज्ञानाधिकमिति नैयायिकाः । अपि च निपातानां वाचकत्वे
काव्यादावन्वयोन स्यादिति साधकान्तरमाह । “यदैकौ-
रिक्तोदोष्यान् उद्धरिष्यन् रक्षानिव । इत्यादावन्वयोन
स्यात्प्राप्त्यन्वयं ततः” । अत्रोक्तसङ्गः यदैः रससङ्-
घातुदोष्यानुद्धरिष्यन्वित्यर्थः । अथबोधादिष्वन्वयानां त-
त्त्वज्ञपरत्वे इवयदस्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितसार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।
तथाह । उक्तैरिति करणे तृतीया । न चोक्तोऽन्व-
यस्यम् इवयदस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन
बोधयितुं शक्यम् अत्रकत्ववर्त्ततात् । इवयदस्य वाच-
कत्वात् कतया तदुत्तरतृतीयाया अवस्थावात् । सम्भवे वा
अवस्थाप्रसङ्गात् । उक्तपदोत्तरतृतीयानत्वप्रसङ्गाच्चेत्याह ।
सुपां चेति । सुपां अवस्थाञ्चैत्यर्थः । चकारादुक्तपदोत्तर-
तृतीयानन्वयः ससुञ्जोवते इत्यादावित्यादिपदात् “वाग-
व्यव ससुञ्जो बन्धे पार्श्वतोपरमेश्वरौ” इत्यत्र वागव्यवो-
र्बन्धकर्मत्वाभावात्तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य
कर्तृत्वान्वयबोधोपपन्नश्च संतर्ह्यते । यदि च विशेषण-
विभक्तिरभेदार्थं साधुत्वमात्रार्थं वा तदापि इवयदस्य
वाचकत्वेऽनन्वय एव उक्तसङ्गस्यरायां समानाधिकरणपदो-

पस्याप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । बाधाद्भेदेनापि न
यः । ननु स्यादभिसङ्गसङ्गमिदं यत इत्यर्थ एत्यर्थः” ।

उत्पातरूप उपसर्गस्य त्रिविधः “अतितलभादसम्भवाद्वा
नास्तिक्यादाऽप्यधर्मतः । नरापचाराद्व्ययतसुपसर्गः प्रवर्त्तते ।
अतोऽपचाराद्व्ययतमपवर्त्तान्ति देवताः । ताःसृजन्त्वद्भुता
स्त्वावह्व्यनाभसभूमिजान् । तएव त्रिविधा कोके उत्-
पाता देवनिष्क्रिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सन्धा-
यन्ति च” गगः । “उपसर्गश्चते चैव सद्यः शौचं विचो-
यते” पराय० । उपसर्गोक्ततासोपसर्गां सुष्ठु० उक्ताः “दैव-
वसप्रवृत्ता ये देवग्रीवादिमिष्यका अथर्वकृता उपसर्गकृता-
श्च तेऽपि द्विविधा विद्युद्व्ययकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च
द्विविधाः संसर्गजा आकाशिकाश्च” “उपसर्गाद्वोरोगा
ये चाप्यागन्तवः सृताः” शीघ्रं हृत्युसोपसर्गाः प्रभूताः”
सुष्ठुतः उपसर्गस्यद्वे विप्रतिः । “उपसर्गानि शेषांस्तु सङ्गा-
नारीचसङ्गवान् । तथा त्रिविधसुत्पातं नास्माकं
शमयेन्मम” देवीमा० । तस्मै प्रभवति सन्नापा० तेन
निर्हन्तस् वा उक्त्यु । औपसर्गिकतत्त्व पक्षान्ने तेन निर्ह-
न्ते च त्रि० । औपसर्गिकात्यन्तमरकपोद्भायाम् सु०त० ।
उपसर्जनं त्रि० उप+सृज-ल्यट् । १ देवाद्युपसर्गे “निर्वाते
भूमिचलने उद्योतितासुपसर्जनं” मट् । २ अत्रप्रधाने गोषे-
विषयेषु “वोपसर्जनस्य” “गोस्त्रितीयसर्जनस्य” पा० ।
“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” मनुः । “उप-
सर्जनमप्रधानम्” कुल्लू० । “अनुपसर्जनात्” “आचा-
र्योपसर्जनचान्नेवासी” पा० उपसृजत्यनेन करणे स्युट् ।
३ संसर्गसाधने त्रि० क्लियं ङीप् । “कार्ये उपसर्जनो-
भिरेभिः” यतः १, २, ३, “पितृसमार्जनार्थास्तु अपृष्ट
पितृसर्वाङ्गानां चोपसर्गं साधनानि उपसर्जन्यः” भा०
“प्रथमानिर्हृत्सुपसर्जनम्” पा० उक्ते । समासविधायकया-
स्त्रे ४ प्रथमान्तपदनिर्हृटे । “एकविभक्ति चापूर्वविनिपाते”
विपश्चिवाक्ये वक्ष्यतविभक्तिः तदुपसर्जनसंज्ञम् इत्यर्थक
पाणिनिस्त्रिलोके ५ चम्भेदे च “उपसर्जनं पूर्वम्” पा०
समास उपसर्जनस्य पूर्वप्रयोगः यथा “द्वितीया निते-
ज्यादि” पा० सृजते द्वितीयेति प्रथमान्तम् पदं तदेव प्राक्-
प्रयोज्यम् यथा कटं अत्र इत्यादि वाक्ये कटञ्चित इत्यादि
उपसर्पणं न० उप+सृज-भावे ल्युट् । समीपगमने “न ताव-
द्व्यसुपसर्पणशालः” विक्र० । “मखिकोपसर्पणमावृ-
सित्यादि” सुष्ठु० ।

उपसर्पिन् त्रि० उप+सृज-गतौ ञिनि । समीपगमनि

“एकमेव दहत्यग्निर्नैव दुःखसर्पिणाम्” मनुः । “शुक्रं माता जनं तेषां परपीडोपसर्पिणाम्” भा० अ० २. ५० ।

उपसर्प्या स्त्री उपस्रियतेः स्त्री कर्मणि यत् । गर्भपक्ष्ण-
योग्यायाम् अतमव्यां स्त्रीगव्यादौ । अप्रजनार्थं तु गयत्
उपसर्प्या प्राप्ते लि० ।

उपसि अय० उप+सि बा० क्ति । समोपस्थाने “आसीन
जुहोति उपसि विधाति” अ० १०. २७. २. । “उपसि समो-
पस्थाने” भा० “पि नै युव उपसि प्रेयः” अ० ५. ४२. ७ ।

उपसीर अय० सीरे ह्रस्वे तत्प्राप्तायां वा अय० । १ ह्रस्वे
इत्यर्थे २ ह्रस्वसोपे वा । तयो भवार्थे परिच्छा० अ० ।
उपसीर्य तत्प्रभवे लि० आत्मा० व० । ह्रस्वोपगते लि०
ततोभवार्थेऽपेक्षे । औपसीर तद्धवे लि० ।

उपसृज् उ० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० “महासुरस्या-
न्वयाये हिरण्यकशिपोः पुरा । निरुक्त्वो नाम दैत्येन्द्र-
कोजसो बलवानभूत् । तस्य पुत्रो महाबाह्यो जातो भीम-
पराक्रमौ । सृष्टोपसृज्यो दैत्येन्द्रो दास्यो क्रूरमानसो ।
तामेकनिधवो दैत्यैरेककायाधेः पुरा । निरन्तरमर्त्ततां
समदुःखमुत्थानमौ । विनाशोऽयं न भुञ्जते विनाशोऽयं
न गच्छतः । अन्त्योऽयं प्रियकारावन्त्योऽयं प्रियदो ।
एकमीकसमाचारो द्विभवेकं यथा ज्ञतो । तौ विद्वद्वौ
महाबाह्यौ कार्यैक्येकनिधवौ । त्रैलोक्यविजयायां
समाधायैकनिधवौ । दोषां कथा नतो विजयं तावद्यं
सेयमस्तपः । तौ तु पूर्वेण चाहेन तपोयुक्तौ बभूवुः ।
क्षुत्पिपासापरित्राणौ अटावन्कषारिणौ । मन्त्रोप-
चितसर्वोक्तौ बाधुभक्तौ बभूवुः । आत्मसाधानि जुह्वन्तो
पादाङ्गुष्ठापधितौ । अर्द्धशङ्खं चानिधौ दीर्घकालं
धृतव्रतो । तयोस्तपःप्रभावेण दास्यकालं प्रतापितः । धूमं
प्रसृज्ये विजयस्तद्व्रतनिवाभवत् । ततो देवा भवं ज-
न्तु रूपं दृष्ट्वा तयोस्तपः । तपोविश्वार्थसो देवा विज्ञानि
चक्रिरे । रत्नैः प्रकोभयामासुः क्षोभिचोनी पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रदुर्भङ्गं व्रतस्य उपहास्रतो । अथ मायां
पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः । रत्नान्यो मातरो भाव्याः
स्ततोऽन्तर्जगन्तया । प्रपात्यमाना विलसताः मृगहस्तेन
रत्नसः । अटामरवक्त्रे घाता अटामरवक्त्रावसः । क्षभि-
भाष्य ततः सर्वास्तौ लाङ्घीति विचक्रुः । न च तौ
चक्रदुर्भङ्गं व्रतस्य उपहास्रतो । यदा क्षोभं नोपयाति
मार्त्तियमन्तरालयोः । ततः स्त्रिवक्त्रा भूतस्य सर्वमन्तराधी-
व्रत । ततः पितामहः शास्त्रादभिगम्य महासुरौ । वरेच-

अन्धवामास सर्वलोकहितः प्रभुः । ततः सृष्टोपसृज्यो
तौ आतरो दृढविक्रमौ । दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्यतः
प्राञ्जला तदा । जघत्तु च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ
तदा । आचर्योस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः । मा-
याविटावस्तविदौ बलिमौ कामरूपिणौ । उभाभयमरौ
स्याव एतद्वो यदि नौ प्रभुः । प्रह्लादाय । कृतेऽमरत्वं
युवयोः सर्वसुक्तं भविष्यति । अमृतदूष्योतं सृष्ट्योश्च विधान-
ममरं समम् । प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः ।
युवयोर्हेतुमानेन नामरत्वं विधीयते । त्रैलोक्यविजया-
यां भवद्भ्यामास्थितं तपः । हेतुमानेन दैत्येन्द्रौ न वां
कामं करोम्यहम् । सृष्टोपसृज्योऽमृतः । त्रिषु लो-
केषु यद्भूतं किञ्चित् स्यात्परजन्मम् । सर्वस्याप्तो भवं न
स्यादतेऽन्योऽयं पितामहः । पितामह उवाच । जन्मा-
र्थितं यथोक्तं कामसेतं ददामि वाम् । सृष्ट्योर्विधान-
मेतच्च यथावदुक्तं भविष्यति । नारद उवाच । ततः पि-
तामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः । निवर्त्य तपसक्तौ च
ब्रह्मलोकं जगाम च । जन्मः पराधि दैत्येन्द्रावच तौ आत-
रावभौ । अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वसेव भवन गतो २१० अ०
“तावन्तरोक्षमुमुञ्च्य दैत्यौ कामगमावभौ । देशानामेव
भवनं जगत्सुयुद्धुर्मदौ । तयोरागमनं श्रान्ता वरदानञ्च
तत् प्रभोः । कृत्वा त्रिपिटपं जन्तुर्ब्रह्मलोकं ततः पुरा ।
तावन्तुल्लोकं निर्वृज्य यत्परजन्मोऽप्यथा । खेचरायजपि
भूतानि जन्तुस्तुल्लोकमौ । अन्तर्भूमिगतान् नामान्
जित्वा तौ च महासुरौ । सहस्रशशिनीः सर्वा स्त्र्य-
जातीर्विजिग्यतः । ततः सर्वां महौ जेतुमारब्ध्वावप-
यासनौ । सैनिकाश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमुच्यतः ।
राजर्षयो महायज्ञैर्व्यकथ्यैर्हि जातवः । तेजो बभूवुः
देशानां वर्धयन्ति त्रियं तथा । तेषामेव प्रहृष्टानां सर्व-
मासुरदिशाम् । सम्भूय सर्वैरक्षाभिः कार्यैः सर्वात्मना
बधः । एवं सर्वां समादिष्ट्वा पूर्वतीरे महोदधे ।
क्रूरां मतिं समास्थाय जन्मतः सर्वतोऽक्षौ । सर्वैर्यज-
न्ति वे केचिदाजयन्ति च वे हिजाः । तान् सर्वां प्र-
सभं कृत्वा बलिनी जन्तुस्ततः । आन्तर्भूमिहोत्राणि
सुमीनां भावितात्मनाम् । ऋक्षोत्वा प्रसिपन्त्यसु विजय-
सैनिकास्तयोः । जपोभनैव ये क्रुद्धैः शपा उक्ता महा-
त्मभिः । आक्रामन् तयोस्तौऽपि वरदाननिराकृताः ।
आक्रामन् यदा शपा वाचा उक्ताः शिवाक्षिप । निव-
सान् सम्परितम्य अह्वयन् द्विजातवः । पृथिव्यां वे

तपःविष्ठा दान्ताः शमपरायणाः । तयोर्भवाद्बहुवक्षो
 र्जनतेवादिरोरणाः । अथितैराचमैर्भूमैर्विचार्यैकवचनैः ।
 नृप्यमासीत् जगत् सर्वं कायेरेव कृतं तदा । ततो राजव-
 द्भ्यस्त्रिभिर्भविष्य जगत्सरो । उभौ विनिश्चयं कृत्वा
 विप्रवृत्तिं वर्षेविप्रौ । प्रभञ्जकटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जर-
 हृदिषौ । संकोचमपि दुर्गेषु निन्यतुर्गमहादनम् । विंशौ
 भूत्वा पुनश्चोदौ पुनश्चात्कृतावभौ । तैस्संख्यायैषौ
 क्रूराहभौ नृणां निजजगदः । निहत्तयत्तस्याध्याया प्रगट-
 त्पतिहिमा । उत्सृष्टोत्सव्यता च बभूव वसुधा तदा ।
 हाहाभूता भयात्तां च निहत्तविषयापया । निहत्तदेव-
 कार्था च दुग्धोद्वाहविवर्जिता । निहत्तकमिगोरणा
 विज्यतनगराण्यना । अस्त्विकहाकवष्टौषीं सूर्यभूयोपदर्शना ।
 निहत्तपिष्टकार्थं च निर्वपटकारमण्डलम् । जगत् प्रति-
 मवाकारं दुग्धं जगत्भवत्तदा । चन्द्रादित्यौ पङ्काक्षारा
 नक्षत्राणि दिवोऽवतः । जम्बुविषादं तत् कर्म दृष्ट्वा सुन्दो-
 यमुन्द्योः । एतं वरौ दिव्यो देवौ जित्वा क्रूरेषु कर्मणा ।
 निःस्पृहौ कष्टलोके निवेशनमभिक्रुतः ॥ २१॥ ॥ तत
 सिद्धोक्तमाहृत्यमपवर्णं तस्मात्सर्वसोपयानं तयोक्तदा-
 वक्रत्वमुक्त्वा तस्मान्मोक्षयुक्ते नाम्नेत्यवतः ॥ २१॥ ॥ उक्तः
 वचा “ततस्तिक्तोक्तमा तल वने पुण्यादि चिन्मती । नेश-
 नाक्षिप्रमाभाव रक्तेनैकेन वाचसा । नदीतीरेषु जातान् वा
 कर्षिकारान् प्रचिन्मती । यनैर्जगाम तं देशं बलात्
 तौ जगत्सरो । तौ त पोत्या परं शानं सदरक्षान्मलो-
 चनौ । इदं तं वराटोऽहं अजितौ वन्द्यवृद्धः । ताव-
 त्वावाचनं कृत्वा जगत्सर्वं वा स्थिता । उभौ च
 कामवन्मत्तावभौ प्रार्थयतश्च ताम् । दक्षिणे तं करो सुभ्यं
 सुन्दो जगत्सु पाणिना । उपसृष्टोऽपि अपाङ्ग वापे
 पाणी तिकोक्तमाह । वरप्रदानमसौ तावोरुचैव वसेन
 च । वनरज्जमदभ्याश्च सुरापावनदेन च । सर्वैरेतैर्नदे-
 र्मत्ताप्योन्मं भुङ्कतीकृतौ । नद्वानमवसापितौ परस्पर-
 मयोचतः । जग भाष्कौ तव शुद्धरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 जग भाष्कौ तव वधुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैवा तव मने-
 नेति ततस्तौ मन्दुराविशत । तस्मा रुच्येव वंमती विन-
 यजेऽवौचुदौ । तस्मा हेतोर्नदे भीमे वंमङ्गीतासुभौ तदा ।
 मन्मथ च मरे भीमे तस्मा तौ काममोहितौ । आहर्पूर्व-
 मङ्पूर्वमिन्मन्मथं निजजगदः । तौ नदामिहृतौ भीमौ
 वेतदुर्ध्वचोतये । अचिरेवावजिह्वाङ्गी हानिवाकौ नभ-
 चातौ । सुन्दोपसुन्द्यावः ।

उपसृष्ट्यक न० उपगतं चर्यं चन्द्रं वा संशयां कम् । चन्द्रा-
 र्कसमीपे मण्डलाकारे परिधौ ।

उपसृष्ट न० उप+सृज-कृत् । १ मध्यमे । २ व्याकरणोक्ते प्राद्य-
 पवर्गयुक्ते, “ऋधृङ्गोऽपसृष्टयोः” पा० । १ विस्फुटे
 ३ उपसृष्टे च लि० । ५ पङ्के परस्मै चन्द्रोऽर्कं पु० “नेसेतोद्य-
 नमादित्यं नाक्षं बालं कदाचन । गोपसृष्टं न वारिष्यं
 न मध्यं नभयोगतम्” मनुः ६ काशुके “उपसृष्टा इव
 सुहाधिदितमवना” काद० । ७ व्याप्ते च रोगोपसृष्टत-
 त्तुर्ध्वसति” मुमुक्षुः” रघुः । [करणे ।

उपसेवक पु० उप+सिच-भावे चञ् । जहादिसेवनेन कृद्
 उपसेचन लि० उप+सिच-ल्युट् । उपसेककर्त्तरि “लङ्
 कोशाव उपसेचनायः” ऋ० ७, १०१, ४, टच् । उपसेकृ
 तत्ताये लि० “कोक्षेभ्य उपसेक्तारमवकल्यै” यजु० १०,
 १२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् । १२ उपसेके न० दुग्धन्मू-
 षरुपसेचनाय कम्” ऋ० १०, ७६, ७, “वयं हृष्याद्योप-
 सेचनात् कत्वा” कात्या० ८, ५, २३, वा० कर्त्तरि ल्युट् ।
 १२ उपसेवक लि० स्त्रियां ङीप् “नेति त्वामुपसेवनी”
 ऋ० १०, २१, २, उपसेवनी उपरिस्वरपथीया आकृतिः
 भा० । करणे ल्युट् । ३ तत्त्वाधने

उपसेवक लि० उप+सेव-ल्युट् । उपभोगादिना सेवनाशक्ते
 रभोगप्रसक्ते । “अदत्तादानमिरतः परदारोपसेवकः”
 वाच० १८ पेट् सेवके च ।

उपसेवन न० उा+सिच-भावे कृद् । १ उपभोगप्रसक्ते ।
 “नकोदयमनाशुय कोके विह्वलं विद्यते । वादयं उद-
 यक्षे च परदारोऽसेवनम्” मनुः २ भोजोपस्थिता सेवने च ।
 “निरताङ्गं वदा वल्ले । भर्तृणां उपसेवने” भा० व० २१२
 अ० १ तत्तत्कर्त्तृषि अजलावक्रौ “अजीर्णाध्ययनावा-
 वरिहृद्वाद्योपसेवनात्” “एवंविधानां ब्रह्म्याणामन्येषाञ्चो-
 पसेवनात्” सुत० भावे च उपसेवा । तल्लं वाटं ङी ।
 “नोभिरुचैव वानैव कस्या राजोपसेवया” । “परदारोपसेवा
 च वारोरे निविष्टं कृतम्” “विषयोपसेवा याऽजकम्” मनुः ।

उपसेविन् लि० उर+सेव-णिनि । उपसेवके “अभिग-
 दनयोऽङ्ग निम्नं हृद्योपसेविनः । तेषां सततमज्ञानं
 विषयान्मुपसेविनाम्” मनुः । “ने हितं वाक्यसत्तुल्यं
 विपरीतोपसेविनः” प्रकृत० । “सुताका पुत्रिनयनान-
 रोपसेवौ” सुत० स्त्रियां ङीप् ।

उपसीम इ० उपस्यः सोमम् आत्मा० इ० । सोमोपगते
 सोमकाजिनि । अल तत्पुत्रत्वात् इत्युक्तत्वाद्भोदा-

सता । उपगतं क्षीमोऽनेन प्रा० ब० । तत्रार्थे सामीप्ये
अर्थयोः । शीमसामीप्ये अर्थो एतयोर्नानोदासनेति भेदः

उपस्कार पु० उप+कृ-भावे क्त्वं च सुट् । ङिङ्गने उप-
स्कारोति उप+कृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने
विकारे अच्चाकारे च सुट् । २ भूषणे कटककण्डनादौ
२ समवाये संज्ञते । ४ व्यन्जनसंस्कारकपिठध्याकाट-
उच्ये (वाटना) । षट्कसंस्कारो पञ्चस्वाङ्गन्यादौ ।
६ विकृते अच्चाकारेण उक्तयुक्ते च “पञ्च भूमा षट्कस्यस्य
चक्रो मेघमण्डपस्कारः” । “वक्रो भवति ह्यत्वान्नि” यङ्-
कारी शुपस्कारम्” सट् ।

उपस्करण न० उप+कृ-भावे क्त्वं च सुट् । ङिङ्गने ।
उप+कृ-भावे क्त्वं च सुट् उपस्कारयद्भोक्तृभूषणादौ सुट् ।
२ भूषणे २ संज्ञते ४ सतोयुगान्तराधानरूपसंस्कारे ५ विकारे
६ वाक्याध्याये च । उभाभ्यां करणे क्त्वं च सुट् । उक्ततत्तदर्थेषु
सुट् । ७ ङिङ्गसाधने नमूषणादिषाधने कटकादौ च न० ।
उपस्कार पु० उप+कृ-भावे क्त्वं च उपस्कारयद्भोक्तृ भूषणादौ
सुट् । १ भूषणे २ संज्ञते २ प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४ विकारे
५ अच्चाकारे च । “वाकाङ्गमनुपस्कार” विष्णुमति निरा-
कुलम्” किरा० ।

उपस्कीर्णं लि० उप+कृ-कृ ङिङ्गने सुट् । ङिङ्गने
उपस्कीर्तं लि० उप+कृ-कृ उपस्कारयद्भोक्तृभूषणादौ सुट् ।
१ भूषणे २ संज्ञते २ संज्ञते ४ विकृते ५ अच्चाकारे च ।
भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कीर्त उपस्कारयद्भोक्तृ
स्त्री । उप+कृ-भावे क्तिन् ङिङ्गने सुट् । उपस्कीर्णं
ङिङ्गने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तम्भ क्त्वं च । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने
“मूषिकस्योपस्त(ष्ट)म्भे केनापि कारयेनात् भवितव्यम्”
ङितो० । नि० वत्वम् । उपस्तम्भ उपस्तम्भयद्भोक्तृभूषणादौ सुट् ।
अवलम्बने स्थितौ षट्कारे च “स्थानात् मीजादपस्तम्भात्
प्रसन्नात् निधनादपि” पात० भा० नावा । भावे
क्त्वं च सुट् । उपस्तम्भन तत्प्रकारेण न० । करणे क्त्वं च सुट् ।
तत्प्रकारेण शकटाद्याधारकावे च “वचस्पष्टोत्तम्भन-
शीलपस्तम्भनेनेपोस्तम्भाति” यतः ब्रा० १.१.४.२५,
“उपस्तयते प्रतिपद्यते इह उपस्तम्भन” शकटाद्याधार-
कावम्” भा० “देवानामित्युपस्तम्भनस्य पञ्चादीनाम्”
कात्या० २.१.१४, “शकटस्य काष्ठमोवा तदपस्य मूषि-
कस्यो वा नृदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुप-
स्तम्भनम्” वेददी० । ततो क्त्वं च । उपस्त(ष्ट)म्भक

वा नि० वत्वम् । उपस्त(ष्ट)म्भक नरि आधिक्याधायके लि
उपस्तरण न० उप+स्तृ-कृत्, ट । आस्तरणे (पिच्छात्) २ भूमे
सम करणे च । “पुनर्मोक्षस्यैवमोपस्तरणैः स्था० षट्०२,
१. आधारे क्त्वं च । आस्तरणाधारे “अष्टतोपस्तरणमसि”
मोजनस्यादौ जलपानमन्त्रः “अथाचसनीयमाचामति
अष्टतोपस्तरणमसि” स्था० षट्०१.२.४.११, । “स्तरण-
माश्वादनम् उपस्तरणं भूमे समोस्तरणम्” ना० ङितिः
उपस्ति पु० उप+स्तृ-इत् नि० । ङिते । “उपस्तरस्तु षोऽ-
स्माकम्” यजु० १.२.१.१, “उपास्त्यायति उपकारायोपहृ-
निराकरणाय च समपे संज्ञतास्तिजाल्युपस्तयः इत्याः
वेददी० ।

उपस्तिर् लि० उप+स्तृ-कर्माणि क्तिप् । आनीय्यभावे
आस्तरणाये । “अभि शुक्रसुपस्तिरम्” ऋ० ८.६२.२८,
उपस्तुतं लि० उप+स्तृ-कृत् । समोपस्तुते त्रयणयोश्चक्रेण स्तुते
“चोटङ्गाध उपस्तुतश्चिद्वक्” ऋ० ७.२७.२, “तत् तम-
हयया उपस्तुतं पुत्रैर्भिरिन्द्र” ऋ० १.०.८.६.५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तृ-कृत् । समोपस्तुते त्रयणयोश्चक्रेण स्तु-
तिवाक्ये “कर्मोपस्तुतिं भरमापस्य” ऋ० १.२७.२, २,

उपस्तुत्य लि० उप+स्तृ-कृत् । समपे सवनीये । “उपस्तुत्यं
महिजातं ते अर्चन्” ऋ० १.६१.१,

उपस्य पु० न० अर्चनीयं । उप+स्था-कृत् । १ क्षीणस्यो-
न्दिशविषये तत्र पुमिन्दि “ज्ञानमौनोपवासिश्वास्त्राध्या-
मोपस्यनिपङ्क” याज्ञ० । स्त्रीन्दि “दक्षिणेन शशिना
उपस्यमभिस्तृयेत् विष्णुर्गोत्रं कल्पयत्येतद्वचः” गोभि० ।
“पितृवर्णा साक्षरस्या उपस्यद्वानाकृपा पश्यो जाव-
माना” अथ० १४.२, २५ । “मुहदन्नं ब्राह्मणस्यो-
पस्यदन्नं स्त्रियाः” यत० १.१.८.१.११ । उभयेन्दि “इक्षौ
पाशुपस्यस्य वाक्पादौ चेति पञ्च वै । कर्मन्दिषाणि जा-
नोवात्” याज्ञ० । “उपस्यसदरं जिह्वा इक्षौ पादौ च
पञ्चकम्” सतुः “सर्वेषामानन्दानामुपस्य एकाग्रनम्”
यत० ब्रा० १४.५.१.११ । “उपस्यस्य न तयोर्विद्वत्स्यान-
भाव” किन्तु तत्स्थानाभिहितः प्रजापतिदेवतागिर्वसित-
यज्ञिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्मोन्दिषभेदः । तत्र “ब्रह्मे-
न्द्रेपेन्द्रमित्रताः” इति शा० ति० तस्य कथं दृष्टव्यं प्रजा-
पतिदेवताकथं सक्तम् यत० ब्रा० उक्तवाक्ये आनन्दन
व्यापारसाधनत्वमक्तम् तस्यैवापाठवे क्तव्यम् । इन्द्रियाणां
भौतिकत्वमते तस्य दृष्टिरीरजोगुणोपगानकता आहङ्कारिक-
त्वमते गन्तव्यतावहित्वाहङ्कारोपगानकता । स च स्रज्ज

चिह्नदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः सांख्यशास्त्रः । तेन जीवति
वतना० ७३ । औपस्थिक आरक्तमोपज विनि आरभेदे
७० । वेश्यायां स्त्री । उत्तमज्ञे कोटु १३५२ से “अन्त-
रुपस्थेन एकस्य स्त्री” यज० १८, ८२ । “वरीयस्त्रोभा
पृथुली पिलोरुपस्था” अ० १, १२४, ५ । “उपस्था उपस्थे
उतसङ्गे इन्द्राक्षदेगे वा” भा० “तस्याः कुमारमुपस्थ आ-
दधु” गोभि० “उपस्थे उत्तमज्ञे” सं० त० “भूम्या
उपस्थेऽप स्रज्जन्तान्” अ० २, १४, ७ । “रथोपस्थ उपा-
विशत्” गीता । उप+स्था घञर्थे भावे क । सर्वाङ्गुलीभिः
भूमिसाम्प्रित्ये ४ स्थितौ “समस्त अङ्गोररत्नित्यां जानुभ्यां
चोपस्थं कृत्वा” आश्व० श्रौ० ६, ५, ५ । “उपस्थं कृत्वा
भूमिसाम्प्रित्ये यथैः पादाङ्गुलीभिश्च भूमिसाम्प्रित्ये वरुप-
विशेत्” नारा० ४० । “प्राङ्मुख उपपश्योपस्थं कृत्वा”
आश्व० श्रौ० १, २, २ । उप+तिष्ठति स्या- क । “उप-
स्थ कृतस्त्रेवाग्निनं यजेत्” आ० श्रौ० ६, ५, ५ । ५ सचोप-
स्थिते लि० ।

उपस्थपत्र ७० उपस्थं स्त्रीविज्ञानिव पत्रमस्य । अथथे एषो
ततपत्रस्य तदाकरत्वात्तथात्वम् अतएव नैष-दमयन्त्यास्त-
दङ्गुलीने । अथत्यस्य चतुपत्र नामना कारणमत्प्रेक्षितम् ।
“अङ्गेन केनापि विजितमस्यागनेत्यते किं ? चतुपत्र-
पत्रम् । नो वेद्विशेषादितरश्चदेभ्यस्तस्यास्तु कस्यस्तु कतो-
मनेन” उपस्थदक्षाटयोः अत्र । उपयमयच्छे स्त्रीकृत्ये
च तदङ्गस्य अथत्यदकारतोक्ता ।

उपस्थालि लि० उप+स्था-हच् । १ उपस्थके, २ उपनते, च १ यथो-
क्तकावे उपगते “अन्वशादौ क्रियाद्भेदो नोपस्थाता
निवृत्तः । आकूतप्रपलायो च ह्रीनः पञ्चविधः स्मृतः”
मिता० कृतः । ५ कर्त्तव्यभेदे ७० ।

उपस्थान न० उप+स्था-ल्यट् । १ उपेत्य स्थितौ, २ अनुस-
न्धाने स्मरणे “तत्त्वज्ञाने उपस्थानात् समीचीनतात् परिच-
यात् । कर्मणां सज्जित्वाञ्च सतां योगः प्रवर्तते” याज्ञ० ।
“कक्षासंज्ञिज्ञितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते । यद्वाचु तदुप-
स्थानसुपादेये गुणो भवेत्” भट्टका० । १ उपसेवने
उपासने “छर्त्योपस्थाने विनिर्वाणः” सव्याप्रयोगः “तृष्णी
योपस्थानम्” आश्व० ४, १२, २०, ४ उपसर्पणे । “तृष्णी-
सुपस्थानम्” आश्व० श्रौ० ५, १२, २, “उपस्थानं प्रसर्पणम्”
नारा० ४० । ५ आनीतिरन्वायोपगतौ “हरद्विषस्यैव जगञ्च
अर्जुनसुपस्थाने सस्रमन्ति प्रभावात्” भा० आ० ७६ ।
६ समीपस्थाने “कुप्यान् यदांवाचोपस्थानेन मोक्षेत्”

पार० सू० । उपस्थीयतेऽत्र आधारे स्मृट् । ७ उपा-
सनाधारे स्मृटादौ । “पार्थिवैर्भूमि कर्त्तुं उपस्थानं
दिदृक्षुः” भा० सू० ४७ अ० “उपस्थानमृष्टमृष्ट-
भूमिश्च योभितम्” भा० आ० १२८ अ० । अनुसन्धानञ्च
आरण्यम् तस्य च चित्तं अनुभववृत्तिसंस्कारोपोपस्थित-
त्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय लि० उप+स्था-“भ्येत्यादि” पा० नि० कर्त्तरि
अनीयर् । १ उपासके । कर्मणि अनीयर् । २ उपासे लि०
उपस्थापक लि० उप+स्था-णिच् खल् । १ स्मरणे अनुभव
जन्यसंस्कारेण चित्ते अनुसन्धानसम्पादके । उपस्थितौ
५ समानविषयत्वं तन्मस्मृ यद्विषयकोऽनुभवलक्षितयुक्तः
संस्कारस्तद्विषयकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभावः स च
समवायनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नाम्न्यस्य स्मरणम् ।
तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सङ्कारा कारणम् तत्तुल्य-
वृत्तिसंस्कारस्यैव स्मृतौ हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च
संस्कारो न जग्यते । संस्कारस्य चरमफलमाश्लः तेन
स्मृतधारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा० प० ।
कचित्च दर्शकाश्चरोगादिना जन्मान्तरेण वा तद्वाचः ।
जन्मान्तरेण कर्मविशेषाभावसङ्गतमेव तद्वाचकम् तेन
“जातिं स्मरति पौर्ण्विकीम्” इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविशेष-
वर्णने न तद्वाचः । उपस्थापकश्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य
वृत्तिज्ञानं वृत्तिपक्षेत्त्यादि एकसंस्कारज्ञानस्यापर-
वन्व्यस्मरणकल्पनविनाशत् पदपदार्थयोश्च यत्किमप्यन्वेन
वन्व्यन्वितेति तथात्वम् ।

भावे स्मृट् । उपस्थापन-उपस्थिति साधन व्यापारे उद्बो-
धकसमवधाने तत्तुल्यकारे । उपस्थापनं प्रयोजनस्य प्र-
प्रवचना० च । उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्बोधकादौ
लि० उप+स्थापि-कर्मणि अनीयर् । आद्ये लि० ।
उपस्थावरा स्त्री उप+स्था-वा० कर्मणि वरच् । उपसेवनीये
पुरुषमेवधवाङ्गे देवताभेदे “हरोभ्यो धैरव उपस्थावराभ्यो-
दायम्” यज० १०, १६,

उपस्थित लि० उप+स्था-क्त । १ समीपस्थिते, २ समीपगते
“तदुपस्थितमग्निहोत्रं तस्यानुपस्थितमन्त्रमुपस्थिता
इत्याः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपास्थितो ह वै निद्या
प्रजाया प्रजायते” यज० ब्रा० २, ३, १, ११, “उपस्थिते-
यं कल्याणं” रघुः । ३ वृक्षमीनमादाय चोपहृता-
नुपस्थितान्” भट्टिः । १ पाप्मे, उपस्थितपरिहाणे
प्रमाणाभावात् आचरणम् “अनुपस्थितवस्त्रनाऽ

स्याया" इति मीमां० ष्वेदाप्रवृत्ते कनाथे च । "अ-
नुवदपस्थिते" पा० । "उपस्थितोऽनार्यः" वि० की०
"उनुवदसंस्कारेण चित्ते उपगते ष्वृते "तौ जी गुरु-
वेषमपस्थिता" उ०२० उक्ते दशाक्षरपादके ईकन्दोभेदे
स्त्री "उपस्थितमिदं जसौ तथै यदि गुरुः स्यात्" इति उ०
२० उक्ते तयोदगाक्षरपादके ऽकन्दोभेदे न० । ऽसेविते
लि० । भावे क्त्वेने ऽउपस्थाने न० । तेन जीवति
नेतना० ठक् । औपस्थितिक सेवनीपजीविति लि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था-क्रिन् । ऽउपसेवने २ उपगतौ
१ ष्टतो च "आसत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः
सा० द० आसत्तिरव्यवधानेन उपसर्गवन्ते च उदा० ।

उपस्थूय क्यञ् स्थायां तत्समीपे वा क्यञ्चि० । १ स्थि-
याभित्यये २ तत्समीपे च तत्त भयः परिसंख्याञ् । औप-
स्थूय तद्धवे लि० । उपगता स्थूयाम् आत्मा० ष० । २ ष्ट-
कान्धोपगते लि० ततो भवार्थे अण्, नञ् इति भेदः
उपस्थेय लि० उप+स्था-संज्ञात् कर्मणि यत् । उपस्थेये
'वात्सप्र' कलोपस्थेयं चेत्' कात्या० १७, १, २, "यदीदृशं
रहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः" राधा० ।

उपस्नेह उ० उप+क्लिह-घञ् । क्लिप्तस्य नैकश्वसम्बन्धेन
क्लोदे "मूलयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽम्बरीम्" ।
'वास्य मातुराह्वारसमीपमभिवृत्तिं तेनोपस्नेहेनास्या
भिद्विर्भवति" । "सर्वशरीरावयवानुसारिणीयां रसव-
हनां तिर्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति" सुश्रु० ।

उपसर्ग उ० उप+सर्ग-घञ् । १ स्थर्षे, २ स्नाने च । उपसर्-
ग्यन्ते इन्द्रियागल्य आधारे घञ् । विधिना जलपान-
पूर्वके सुखादिस्पर्शयुक्ते श्वैधावमने तत्त हि "लिः प्राच्या-
पोदिकम् च्य सुखमेतामुपसर्ग्येत् । आस्यनासिकादिस्पर्शो
नाभिवृत्तिः शरीरोऽसकान्" इन्द्रो० आस्यनासिकादिस्पर्शो
विकृत इति तस्य तथालम् । "तथेष्टस्य इष्टं पयः पवि-
तम्" रघो आचमनार्थे उपात्तस्य प्रतेः प्रयोगात् । भावे
ल्युट् । उपसर्ग्यन्तम् तत्तार्थे न० "अथात् उपसर्ग्य-
न्तम्" कात्या० ५, १०, २०

उपस्रवण न० उप+स्रु-भावे ल्युट् । सत्यकुराणे उपरतं
अवधम् प्रा० ष० । १ विरतस्त्वणे कुराणिहती "पत्युद-
का दोक्षाकृपाणि निधाय सिकतास्त्रासीतोपस्रवणात्"
भा० २, ५, १, ११, "ज्जोतिषोमादो दीक्षितस्य पन्नो रज-
स्यका दोक्षाकृपाणि यद्वादीनि निधाय सिकतासु आ-
सीत आ रक्तजाविरमणात्" कर्त्तः ।

उपस्रवण न० उपगतमुत्पत्तिक लेख प्राप्तं स्रव्यं यत् । स्रवा-
स्यदीभूतमृश्यादिभ्य उतपस्रवणादिर्द्वयं । कोक्यवहारः ।
अन्यस्य इत्यस्य पतिपहार्जनाधीनं स्रव्यं न तु उतपस्रि-
कालात्, अस्त्व तु तत्तकाले एव स्रव्यवन्ते च तथालम् ।

उपस्त्रावत् उ० स्रवाजितो ष्वस्य पुलभेदे । 'स्रवाजितो
दय त्वाधन् भायांस्तासां यतं सुताः । स्रवातिमल-
स्त्रवस्तेषां भृगुकारश्च पूर्वजः । शरीरातपतिश्चैव उ-
पस्त्रावांस्रव्यं च' कुरिवं० २६ ख०

उपस्तेद् उ० उप+स्तिद-कण्ठे घञ् । १ वक्रादिसमीपस्था-
नात् ज्ञाते ऊष्णणि "तयोरुष्णानि निदधं प्रकृष्टाः परि-
चारिकाः । सोपस्तेदेषु भाण्डेषु पशु वर्षं यतानि च" भा०
सा० १६ ख० "सोपस्तेदेषु ऊष्णान् तत्त द्वावृत्तान् जलम्
हृष्या शान् च नोभवतीति" नो० क० "अलावमध्याह्निकत्वं
वीजं यत्नेन गोपयताम् । सोपस्तेदेषु पात्रेषु हतपर्णेषु
भागशः" भा० ष० १० ई० । भावे घञ् । २ उपतामे

उपहत लि० उप+हन-कृत् । तिरस्कृते "करोत्युपशोपहतं पु-
त्रगजनम्" किरा० । "उपहतं तिरस्कृतम्" मल्लि० । २ दू-
षिते "किमेधिराशोपहतात्मदत्तिभिः" कुमा० "आगया
उपहता दूषिता" मल्लि० । ३ विनाशिते ऽउत्पातपक्षे
अणुवृद्धव्यसंयोगेन पृथगुक्ते च "शारीरैर्मलैः सुरामिर्भ-
यौ यदुपहृतं तदत्यन्तोपहृतम्" विष्णुः । ४ आभिमृते
"शम्भुमुपहृत्यः सहसा" किरा० ।

उपहृति स्त्री उप+हन-क्रिन् । ऽउपघाते । २ कार्यवासाथे
प्रयोजकापाठवे २ प्रतितहनने च ।

उपहृल्लु लि० उप+हन-कृत् । उपहृल्लरि "मृगं न भीममु-
पहृल्लमुपम्" ऋ० २, २३, ११,

उपहृन्तृ लि० उप+हन-हृच् स्त्रियां लोप् । उपघातके
(कटुकः) "स्तन्यशुकमेदसासुपहृन्ता वेति" सुश्रु० ।

उपहृरण न० उप+हृ-ल्युट् । १ परिषेवणे २ उपायनदाने च
उपहृत्स्त्रु लि० उप+हृ-हृच् स्त्रियां लोप् । परत्तवण-
कत्तोरि "अनुमन्ता विप्रसिता नियन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्तृतां चोपहृत्तां च आदकचेति घातकाः" मनुः ।
२ उपायनदातरि च ।

उपहृव उ० उप+ह्वे-अप् संप्र० युष् । आह्वाने, 'मोना-
मुपसरं दृष्टा तेऽन्योन्योपहृवाः युक्ताम्" भट्टिः । "अ-
ध्वयुर्हीतयुपहृवं काङ्क्षते" आ० न्यो० ५, ७, ४, "प्रति-
गृह्योपहृवमिहाऽवेद्यते" ई, १२, १,

उपहृव्य उ० उपहृयतेऽल उप+हृ-वा० आधारे यत् । स्र-

दयस्त्वोभक्तौ पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे । ते च क्रतवः
कात्या० ०२२, दर्शिताः यथा । “सप्रदश्याः पञ्च” ई.

“वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्रदशस्तोमका भवन्तीत्यर्थः”
ककः । “उपहृत्योऽनिरुक्तो यामकामस्य” ७ “उपहृत्य

इति विशेषसज्ञा स यामकामस्य भवति अमरुतस्य”
ककः । “अमृतनाभिगस्यमानस्य” ८ “अलीकैनाभिगस्य

मानस्याप्युपहृत्यो भवति” कक “श्यायोऽश्वो दक्षिणा तं
ब्रह्मणे ददाति” ९, इत्युपक्रम्यामे चत्वारस्तत्र दर्शिताः ।

उपहसित न० उप+हस-भावे क्त । उपहासे (ठाडु) करा
निन्दास्वरूपे हासभेदे । कर्मणि क्त । २ हास्येन स्मृत-

निन्दे लि० ।

उपहस्त पु० उपहस्ति भावे अच् । हस्तेन यजणे प्रतिपद्ये
तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपहस्तिक तदुपजायिनि लि० ।

उपहस्ति हस्तेन उपहृष्टः इति उप+हृष्ट-णिच् नासधातुः
उभ० सक० सेट् । उपहृष्टयति ते उपा(ज)जीहृष्टत त ।

उपहृष्टिका स्त्री उपगता हृष्टम् अत्वा० ष० संज्ञायां क्तु
अत इत्वम् । (वेट्या) यस्मादिनिश्चिते तास्मृतायाधार

पालभेदे । “उपहृष्टिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुद्रित्य
मद्यं दत्वा” दशकु० ।

उपहार पु० उप+हृ-घञ् । (भेट्) १ उपहृक्तेन उपायने
“ततः सपर्यां सपन्थुपहाराम्” “रत्नपुष्पोहारेण कायामा-

नञ् पादयो” “रघुः कर्मणि घञ् । २ उपहृक्कनाये उपा-
यनइत्ये “बभ्रुप्रीत्या भवनशिखिर्दिदक्षत्योपहारः”

मेघ० उपगतः हारम् अत्वा० ष० । ३ हारसमीपस्थे तदु-
पशोभके इत्ये । अथयो० । ४ हारसमीपे कथ० । उभयत्र

“उरोभुवाकुम्भयुगेन जुम्भितं नवोपहारेण ययकृतेन
किम्” नै० । “ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युप-

हारताम्” कुमा० । [प्रसक्तौ यत् । कुन्तलदेशे हेम० ।

उपहालक पु० हले प्रहृतः वा० वृण् उपगतोहालको हल-
उपहास पु० उप+हस-भावे घञ् । निन्दास्वरूपे हास्ये

(ठाडु) “कलमस्योपहासस्य सदाः प्राप्नुयिष्य मां” रघुः
उपहास्य लि० उप+हस-कर्मणि यत् । उपहासेन

निन्दीने “गमिष्यासु पाहास्यताम्” रघुः ।

उपहित लि० उप+धा-क्त । १ निहिते २ अर्पिते ३ समीप-
स्थापिते ४ आरोपिते च । “बलसुपहितशोभां तूष्ण्यायाद-

योध्याम्” भट्टिः । “घृष्यं प्रबालोपहितं यदि स्यात्”
कुमा० । ५ उपधाधिसङ्गते उपहतिने “अन्तःकरणो-

पहितं चैत यं जीवः अद्यानोपसैतस्योभीवरः” वेदान्तप० ।

उपहृत लि० उप+हृ-क्त संप्रसारणे दीर्घः । समाहृते आ-
चितादिवाङ्मतिपर्वकत्वे ऽपि नानोदत्तता ।

उपहृति स्त्री उप+हृ-कृत् संप्रसारणे दीर्घः । आह्वाने
“षट्कप्रणादतिहितोपहृतयः” भावः ।

उपहृत लि० उप+हृ-क्त । १ उपहृत्कृते उपहाररूपेण दत्ते
“उपहृतपन्थुरुद्रः” सि० कौ० ।

उपहोम पु० उपगतः होमं प्रधानहोमम् अत्वा० ष० ।
प्रधानयागमंभावे खटिकृतः पृथ्वं होतव्ये अग्निहोमादि-

दशदेवताके प्रत्येकं दगाहृत्कृते दग्दक्षिणाके होमभेदे । स
च गत० ब्रा० ११.४, १८, अथि १७ पर्यालोपे दर्शितः ।

“सैतानुपहोमानपश्यन्” इत्युपक्रम्य “अग्निरन्नाद इत्या-
दि । “सोमो राजेत्यादि २” “वरुणः सर्वाङ्गित ३” “मित्रः

क्षत्रमिति ४” “इन्द्रावक्षमिति ५” “वृक्षमिति ६” इति ई
“सविता राष्ट्रमिति ७” “प्रषा भगमिति ८” “सरस्वती पुष्टि-

मिति ९” “त्वष्टा रूपायामिति १०” इत्येते दश देवता
उक्ता “तावापता दश देवता, हवीषि दशाहुतयोदश, दश

दक्षिणाः” इति यथोक्तविशेषणतया दर्शितः ।

उपह्वर उप+हृ-आधारे व । निर्जने रहस्योपगमाधारे “उप-
ह्वरे पुनरित्यित्यर्थं धनमित्यम्” दशकु० । “यत्सोसुपह्वरे

पिदत्” अ० ८, ६६, ६, “वरत्नसुपह्वरे नदाः”
अ० ८, ६६, १४, “उपह्वरे अत्यन्तगुह्यस्थाने” भा० ।

२ अत्यन्तस्थाने “अस्मीतिरङ्गैर्जाज्ञव्याः समानांतासुपह्वरम्”
भा० व० १०८ अ० १ भूपदेशमात्रे च “उपह्वरे यदुपरा

अपित्यन्” अ० १, ६२, ६, “कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्
गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्वरानि गच्छन्त्यसिन्तु वः इत्युप-

ह्वरोमूपदेशः” भा० । कर्मणि च । ४ गन्तव्ये “उपह्वरेषु
यदचिध्यम् १, ८७, २ । “उपह्वरेषु गन्तव्येषु” भा०

५ प्रान्तभागे । उपह्वरे गिरीणां संगथे च” अ० ८, ६, २८
“उपह्वरे प्रान्तभागे” भा० ।

उपह्वान न० उप+हृ-ल्यट् । १ आह्वाने २ मनोहारणे
नाह्वाने च “द्यावापृथिव्योऽपह्वाने बहवस्तम्” कात्या०

१, ४, १६, “आग्नीध्रे मन्त्रस्य षष्ट्यङ्करोपह्वानाभ्याम्”
१०, ६, २२,

उपांशु अच् । उप+अनु+उ । १ निर्जने “परितेजसपांशु धार-

णाम्” रघुः । “उपांशु विजने” मज्झि० । २ अग्रकाये
च । “जिह्वोदौ षाडमेतु किञ्चित् देवतागतमानसः ।

निजश्रवणवत् स्वः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः इत्युक्तलक्षणे
३ मन्त्रादेशोपभेदे पु० । जपोऽपि लिखितः नरसिंह पु० उक्तः ।

‘निविधौ जपयत् स्नात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्वयाणां जपयत्तानां श्रेयान् स्नादुत्तरोत्तरः । यत्नोच्चनीचस्तरितैः क्षययत्नवदन्तरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्भक्तं जप प्रोक्तः स वाचिकः । यन्मन्त्रमुच्चारयेत्कालोपदोषौ प्रकाशयेत् । किञ्चिच्छब्दस्तरं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया बद्धमन्त्रश्रेण्या वर्णाहस्यं पदात् पदम् । गन्धार्थमाभ्यासात् । स उक्तोमानसोजपः’ । तेन स्तरादिद्वयव्यक्तवर्णाङ्गारणयान् वाचिकः स्वयंपरुषणयोग्यः किञ्चिच्छब्दमान उपांशुः । जिह्वोत्पलनमन्त्रेण वर्णांशुतुल्यमानवान् मानसः’ आ० त० । हारीतः ‘यदुच्चनीचस्तरैः यत्नैः सप्त पदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयत्तस्तु वाचिकः । यन्मन्त्रमुच्चारयेत् किञ्चिदौषौ प्रकाशयेत् । किञ्चिच्छब्दश्रेण्या स्नात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अक्षरसमपदाक्षरम् । गन्धार्थं चित्तनाभ्यस्तं तदुक्तं मानसं स्मृतम्’ “तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह” मनु “विधियज्ञाजपयज्ञोविधिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुः स्नात्कृतगुणः साहस्रोमानसः स्मृतः” “उपांशुः देवतां यजत्वानिहत्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा० १.३, ५, २, उक्तं ४ अतिरुक्तमात्रे ५ मीने । ‘उपांशु वै रेतः सिध्यते’ शत० ई. १.२, २, मधुनक्ताले भौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ईनिगूढे च ‘अस्य त्वेकपदांशु इति’ भा० आ० १.२० । परपरुषणायोपयत्तया निगूढमित्यर्थः नीच० क०

उपांशुयाज ५० यज-यज् यज्ञाकृत्वात् प्रयाजादिवत् न कृत्वम् । उपांशु अतुल्योयाजः । यज्ञभेदे तच्च शत० ब्रा० १.६, १.६१ दर्शयित्वा “एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन च यमसुराणां समामबलं तस्यपत्स्यं वज्रेण वषट्कारेणाहं सत एवैव एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं हिवलं आहव्यस्तपसव्यं वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते” तत्फलमुक्तम् । “उपांशुयाजस्तन्ना यजति” मयाजादियानेतिकर्तव्यतायां स्मृतिः ।

उपाक ५० उप+अक-अच् । परस्परं वसीपगते सङ्घटिते “आसृजयन्ती यजते उपाके” द्रुज् २.६, ११, उपाके परस्परवसीपगते” वेददी० । “आ भन्दमाने उपवा उपाके” अ० १.४, ६, “आभन्दमाने उपाके” १.१४१, ७, २ अलिङ्गे च । “स्मर उपाकचण्डम्” अ० ८, ६, २५, “उपाक इत्यलिकनाम” भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+क-क्युट् । उपपत्तयामेतेन स्तोत्र

प्रति “नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्तध्वनिस्त्वेषाध्वर्यु-
रुक्ताह्वः” शत० ब्रा० १.१, २, १२, “यदा उद्गातारः स्तोत्रं
प्रारभेरन् तावदध्वर्युपहृणादनन्तरं नापव्याहरेत्” भा०
“माग्या च प्रवर्तितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्” कात्या०
६.१.१०, “सोमे च यज् यज् त्वोपकरणत्” १.१,
१७, उपावर्तध्वनित्ययं स्तोत्रपदैः उपाकरणशब्दे
नौच्यते कर्कः । तथा प्रेषणे हि स्तोत्रसारम्भात्तस्य तथा-
त्वम् । श्रुत्ययमशुभस्कारविशेषे च “गोतमस्तोमः प्रथमं
हितीयस्याह पशोरुपाकरणकावेऽश्वमानाय बहिर्वेद्या-
न्नावेवास्थापयेयुः” आश्व० श्रौ० १.०.८, २ । “तमवस्थित-
मुपाकरणाय यदक्रन्दरस्येकादशभिः स्तोत्रं प्रणुवन्” ५
“पशुकर्त्तृत्वेन पशु” संज्ञाय प्रोक्तोपाकरणवर्जं वपासुत्-
खिद्य जुहुयात्” आश्व० श्रौ० २.४, १५, १ आरम्भे च ।
“अथातोऽध्यायोपाकरणम्” आश्व० श्रौ० १.१, २, “उपा-
करणमारम्भः” ना० ६० । उपाकस्य गन्धार्थं च तत्प्रकार-
कालादिकं वक्ष्यते

उपाकस्य न० उप+आ+क-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषे
वेष वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तावत्, कर्मभेदे तच्च
“अथातोऽध्यायोपाकरणम्” इत्युपक्रम्य आश्व० श्रौ० दर्शयितुम्
तत्तत्कारकत्वव्याप्तादि च तल्लौकिकः विशेषस्तु नि० सि० उक्तो
अथा “तत्तत् बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते यौनकः । ‘अथातः
आवषे मासि अवषथ्येयुते दिने । आवषथां आवष मासि
पञ्चम्यां हस्तशुभे । द्विषे विद्ध्योततदुपाकर्म यथो-
दितम् । स्वाध्यायोपाकानि कुर्वीतलोपासनवज्जिना”
अत्र पौष्पमासो उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः ।
अत्र हस्तशुक्ला पञ्चम्युक्ता कारिकायां अपि “तन्मासि हस्त-
शुक्लायां पञ्चम्यां वा तद्विष्यते” इति । केवलपञ्चम्यां
हस्तशुभेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासन-
वज्जनेति तु “कर्मव्यसिद्धं केचिन्नौकिकमात्रौ प्रकुर्वते”
इति कारिकोक्तौ नौकिकमिति विकल्प्यते । तत् “अध्यायै
रन्वारम्भः” इति स्मृतात् सविष्यत्वेन तदधिकारित्वात्
नावायान्नौ “नाम्यस्यान्नावन्मोजुवादि” निषेधान्नौकिक
एव । तदभावे स्यात् इति निर्गमः । अद्यपि दीपिकायां
“वेदोपाकतिरोपधिप्रजनने प्रक्षेपिते आवषे” इति शुक्ल-
पक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकाव्येनोक्तः । वयसायुषाव्य-
यचनेन अन्वोगान् प्रति विहितस्तस्य तस्योविशोधिता
सर्वांन् प्रति निरतिशयः । तथापि आवषमाससंबन्धस्य न लो-
कत्वात् अथपक्षोऽपि कार्यमिति उद्घाः । तथा च आश्व०

सूत्राणि “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” “अवधीर्ना प्रादु-
र्भावे” “अवधेन आरण्यस्य पञ्चस्यां हस्तेन वा” ।
अत्र अवधोमुख्योऽयं गौणः । तस्याहर्हययोगे
हेमादौ व्यासः । “धनिशसंयुतं कर्माच्छ्रावणं कर्म यद्ग-
वेत् । तत्कर्म सकलं ज्ञेयसंपाकरणसंज्ञितम् । अवधेन
तु यत् कर्म ह्युत्तरावाठसंयुतम् । संवत्सरकृतोऽध्याय-
स्तत्तथादेव नश्यतीति” । प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि ।
“उदयव्यापिनो त्वेव विष्णुर्लोकं वटिकादयम् । तत्कर्म
सकलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकर्मिनि” पूर्वोत्तरा-
वाठयोगे, परेद्युः अवधभावे वटिकादयस्यैव वा
पञ्चस्यादौ कार्यम् । न तु पूर्वविशयां सकृदपि,
अपवादभावात् । किञ्च परेद्युः सकृदवश्यं निविष्ट
पूर्वपक्षे किं मानम् । सकृदवश्यं अवधभावात् वेति
चेत् तर्हि श्रीविश्वामित्रादश्वपत्न्यायां माधमिआयाम-
नुपादानं स्यादिति सकृत्पाठ्यम् । एतेन पर्याप्तौ
दयिकं व्याख्यातम् निषेधप्रवेशयोभयत्र साभ्यात् ।
अवधयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु “उपाकर्म न कर्त्तव्यं
क्रमात्क्राम्यैर्जिह्वैः । पक्षसंक्रान्तियुक्तं हस्तत्रय-
पर्वम्” इति हेमादौ निषेधात् पञ्चस्यादयो व्याहृताः ।
अत्र पक्षसंक्रान्तिदिने येषां प्राप्तेः सर्वेषुपाकर्म न कार्यम्
इत्येको वाक्यार्थः । तेनार्थवैदिशमपि निषेधः । अ-
न्यथा हस्तादिद्वये प्रत्येकं पक्षसंक्रान्त्योः बह्वक्य-
कल्पनापत्तेः । सदनरत्नेऽपि “यदि स्यात् आरण्यं पर्व प-
क्षसंक्रान्तिदिवसम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपक्षस्यं आ-
रण्यस्य तु” इति; इतिमहाश्वे “संक्रान्तिपक्षं वापि
यदि पर्वणि जायते । तन्नासे हस्तयुक्तायां पक्षस्यां वा
तदिष्यते” । तत्रापि प्रयोगपारिजाते दृष्टमनुकात्या-
वनौ । “अर्द्धरात्रादधस्तात् संक्रान्तिपक्षं यदा ।
उपाकर्म न कर्त्तव्यं परतच्छेदोपकृति” । सदनरत्ने
गार्ग्योऽपि । “अर्द्धरात्रादधस्तात् पक्षः संक्रमणं वा ।
नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावणं अवधेऽपि वा” । एतेन प-
क्षपक्षावे अवधस्येव एव निषेधोनावीगिति मूर्खशङ्का-
परास्ता, पक्षविशिष्टानां हस्तत्रयपर्वणां प्रत्येकं नि-
षेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विमोहोद्देशे वाक्यभेदात्
पक्षस्यां संक्रान्तौ निषाभावापत्तेः । तेनार्द्धरात्रात्
पूर्वं पक्षस्यमात्रे उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे । यत्
“प्रतिपक्षान्त्रिते नैव नोत्तरावाठसंयुते । अवधे आरण्यं
कुर्याद्वै संक्रान्तिवर्जिते” इति प्रतिपक्षान्त्रितनिषेधकं

वचनं तद्विपूर्वम् । हेमादौ निगमः । “पक्षयोगे
शुक्लं संक्रान्तिः शिथ्यतिनी । तपोहस्त्युत्तरावाठा
उपाकर्मणि वैष्णवे” अत्र च “वेदोपाकरणे प्राप्ते कुशीरे
संस्थिते रवौ । उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिद्धयुक्तौ”
इति वचनं देशान्तरविषयम् । “नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं
सिद्धयुक्तौ । कर्कटे संस्थिते मानावुपाकुर्यात् दक्षिणा”
दृष्टं वचनात् इति प्रयोगपाठ उक्तम् । पराशरमाध-
वीयेऽप्येवम् । सामानां सिद्धयुक्तावृत्तेः साहिष्यमेवेदं,
शुरोडाश्वचतुर्वाकरणावदुपसंस्थित इति । न तु बह्वृ-
चादिपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रमासयोक्तोः शीरे
पक्षस्ययोगात् सामान्येन शौचविशेषस्य बाधयोगादिति
तु वयं प्रश्यामः । यत् कालादयं “अध्यायानामुपा-
कर्म आवश्यकान्तिसिरीयताः । बह्वृचाः अवधे कुर्यात्
सिद्धयुक्तौ भवेद्यदि । सहाश्वशुक्लपक्षस्यां तद्वदुप-
संक्रमे । अशिर्वाकपौष्टपद्यां अवधेन व्यवस्थेति” तन्महा-
शिवनात् सूत्रविरोधाच्च विन्यम् । सूत्रे हि अव-
धेन आरण्येति चान्द्रमास एवोक्तो न शीरः तस्य
पक्षस्यभावात् श्रुतिव्यवस्थायामुपपन्नत्वे एतद्वि-
विरोधाच्च । तेन सिद्धयुक्तौ भवेद्यदि तदा कर्त्तव्यं
पक्षसंक्रमे सति अशिर्वाके शुक्लपक्षस्यां अवधे वा
बह्वृचाः, प्रौढपदान्तिसिरीया इति व्याख्येयम् तेषां
शीरमासभावात् । आवधे शस्यानुत्तरादौ बह्वृचपरि-
शिष्टे “अष्टशोषधस्तस्मिन् मासे तु न भवति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मास अवधेन तदिष्यते इति” । “तन्ना-
मनुक्रमे तु “कुर्यादेव तदापि कर्मिणां चकते” इति सूत्रात् ।
वर्षसौ भवं वार्षिकम् । एतच्च शुक्लास्तादावपि कार्यम् ।
“उपाकर्मोत्थर्जनं च पवित्रदमनार्थकिति” दमनारोपणे
लिखितवचनात् “मित्रे नैमित्तिके ज्ञेये होमवप्र-
क्रियाश्च च । उपाकर्मणि चोत्थर्गे पक्षवधो न
विद्यते” इति प्रयोगपारिजाते हेमादौ च संयुक्तोः ।
पर्वणि पक्षे सति पूर्वं त्रिरात्रादिनिषाभावं बह्वृच-
दम् । तेन पर्वणि पक्षेऽपि चतुर्हस्त्यां अवधे कर्त्त-
व्यमिति हेमादौ । प्रथमारम्भस्तु न भवति “शुद्धान-
वकोर्मोद्देशे वाक्ये वा दार्ढ्येऽपि वा । तत्राधिनाशसंज्ञं
सहमासादिषु द्विज ! प्रथमोपाकर्मिणं स्नातृता कर्म-
विनाशकृति” तत्रैव कथ्योक्तोः । अत्र प्रथमारम्भे
द्विज्याहं कुर्यादिति । नारायणहस्तौ एतन्नाशमासे न का-
र्यम् “उपाकर्म तचोत्थर्गः प्रथमाहोत्थवाहकाः । मास-

इदौ पराः कार्यं वर्जयित्वा त पौतकांमतिं लोतिः परा-
 योक्तेः “उत्कर्षः कालद्वयौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।
 अभिवेकादिद्वयोर्ना न तूक्तयो दुगादिविति” कात्यायनो
 क्तौ च । यत् “उपाकर्माणि चोत्तमं नोतदित् एषादित”
 इति अथ षडङ्गवस्तुसामविषयत्वेनां सिद्धांते एवो-
 क्तेः । एतच्चापराह्णे कार्यम् । “उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्तमः
 प्रातरेव त्विति” “अध्यायानामपाकर्मा कृत्यानि क लेः पराह-
 णे । पूर्णाह्णे तु विषयः स्यादिति वेदविदो विदुरिति”
 हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु “भवेदुपाकर्तः पौर्णमा-
 स्यां पूर्णाह्ण एव त्विति” प्रवेतोवचनात् पूर्णवाक्यं सामग-
 विषयम् । तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते ।
 दोषिकापि । “अथ ह विधिः पूर्णाह्णकालः स्मृत” इति ।
 बाजुषास्तु पर्वणि कुर्युः । तच्चापस्तम्भैरौदयिकं पा-
 णम् । अन्यैस्तु पूर्वम् । “पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणनै-
 सिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्पह्णसंक्रान्तिवर्जिते”
 इति गमोक्तेः । “संप्राप्तवान् स्तुर्गमस्त्रा पर्वण्यौदयिके
 पुनः । अतो भूतदिने तत्क्रोपाकरणमिष्यते” इति
 कालिकापुराणात् । “अथ चेदोषयुक्ते पर्वणि स्यादु-
 पाकुर्या । दुःखयोक्तव्यपस्ताराष्ट्रे तस्मिन् हिजातयः”
 इति मदनरत्ने गमोक्तेः । अत्र सिद्धाभट्टीये विशेषः ।
 “श्रवणः श्रावणं पर्वं सङ्गवस्तु ग्यदा भवेत् । तदैवौदयिकं
 कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत्” । पराशरभाष्यीनेऽपि गार्ग्यः
 “श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि । तदैवौदयि-
 की पाश्चा नान्यदौदयिकी भवेत्” । कर्मकालसाह काष्ठा-
 दर्थे निगमः । “श्रावणं प्रौढपद्यां वा प्रतिपत्त वस्तु-
 कूर्तकैः । विद्या स्यान्मन्त्रां तलोपाकर्मास्तुर्जनं भवेत्” ।
 अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयोरुपलक्षणं तेन तावपि सङ्ग-
 वस्तु यो पाश्चा । “उदये वल्लोत्तरार्धेति पर्वणि वाक्ये ।
 कर्तुर्गमस्तुपाकर्मा अन्यजुःसामगाः क्रमात्” इति प्रश्नो-
 चन्द्रः । “विष्णुं च षटिकाहवमिति” पूर्वोक्तविरोधात् सा-
 मान्यावाक्यादौदयिकी कर्मपर्याया पाश्चा न पूर्वा । स-
 ङ्गवमिति पूर्वविद्यापवादाभावात् भाद्रादौ काष्ठान्तरे
 वास्तु न तु निविद्धम् । न हि प्रोक्तभावे निविद्धमा-
 वपश्यं युक्तम् । अतएव परेदुः सङ्गवव्याप्ती पूर्व-
 निषेधः । तदभावे तु नेति मूलव्यवस्थापासा विधि-
 वैषम्यात् साधनिषेधे तथापत्तिः । पूर्वविद्यावचन-
 वचनो हि वा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि चेदम् । एतच्छ्र-
 दाधिक्यपरं तेन वषाग्निहोतादौ श्रावः प्रातः काव-

भाधे सामान्यस्य जीवनार्थोत्पत्तिकालं रजुशानम् ।
 यथा प्रोक्तश्रवणपादाभावे यागार्थमज्ञं विद्याकाहीदज्ये
 तथास्य सङ्गवभावेऽन्यविद्यावर्तकर्मपर्यायीदयिके का-
 ष्ठान्तरे वास्तु न तु कदापि निविद्धे अपवादाभावे
 उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्वाह्ण-
 व्याप्ती एकदेशस्यैव वा पूर्ववति चेमाह । षटिका-
 हवमिति पूर्वोक्तविरोधात् तेन प्रायश्चमात्रपरमि-
 दम् । यदपि “श्रावणी दीर्गनयनी दूर्वा चैव कृतायनी ।
 पूर्वविद्या प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वर्षेदिनमिति” ब्रह्मवैवर्तस्
 तदुक्त्यापत्तिविषयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजाते-
 ऽपि पूर्वविद्यायां श्रावण्यां बाजुषनेविनामुपाकर्मा-
 न्यक्तम् मदनरत्नेऽपि “पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्राव-
 णनैसिरीयकाः” इति बह्वृचपरिषदाह्वृचान् प्रति
 कर्मविधानार्थं प्रहृते तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात्
 पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्ते-
 रक्षिपेधेन बह्वृचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम्
 अनुवादात्वात्तस्य च प्राप्ताधीनत्वात् प्राप्तेः ख बाजुर्वेदमा-
 त्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेदोपलक्षणार्थम् । श्रवण्युत्तरवादो
 वा । न तु विधायकम् । तेन विशेषविधिना उपसं-
 हारः स्यात् । अनुवादात्वात्तस्या न दोषः । अन्यथो-
 दयिकपर्वविशिष्टोपाकर्माहेयेन कर्तुंविधौ कर्तृविशिष्टे
 औदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयक
 पदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पश्येत्त्युक्तम् ।
 तस्य न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधिः । धनिष्ठा
 प्रतिपद्युक्तात् “त्वाङ्गुलसमन्वितमिच्छादि तद्दाह्यते
 एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मा विधीनां दर्शनात् । नान्यनुवादोऽ
 वम् कालिकापुराणादुक्त्यादीनामपि तदापत्तेः कु-
 र्वुरित्यस्य विधित्वेन तस्मात्तदभावेनैतत्प्राप्तानुवादि-
 त्याह । न च तैत्तिरीयकाणां षष्ठ्ये तद्विधिरिति चेना-
 नुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकपद-
 मात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यतायोगेन श्रविरात्रि-
 दत्तर्षे ब्राह्मणमुपनयनीतिविज्ञागत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात् ।
 अन्यथोत्तरार्धे बह्वृचपदस्याऽप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्व-
 साधारणतापत्तेः । तस्मात् हेमाद्रिसमतमेव युक्तमिति दिक् ।
 इदं च । शिष्यान्ध्यापयत श्रावण्येऽप्यौ अन्ध्यापयतो-
 नाधिकार इति कर्कः । श्रावणमपि पश्चादुदुषावां
 चातोयमिहैः प्रौढपद्यां कार्यं तस्य श्रावणपदव्याम् ।
 “संक्रान्तिपह्णं वापि पौर्णमासी बह्वृच भवेत् । उपा-

कृतिस्तु पञ्चम्यां कार्यावाजसनेयिभिरिति" स्मृतिसङ्घर्षे
वाजसनेयिपञ्चणादिति हेमाद्रिः । इदं स्वस्वलोक्त
कालपरत्वात् बह्वृचपरमपि । शाखायनैस्तु हस्ते का
र्यम् । आपस्तम्बैरार्थवेषैश्च प्रौढपद्याम् । यस्तु बौधा-
यनः "आवष्यां पौषमास्यामाषाढ्यां वोषाकृत्येभ्यः ।
तत् प्रौढपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम् ।
तस्यास्त्रीयविषयं वा । सामगास्तु आवष्ये हस्ते वर्युः ।
"बह्वृचाः आवष्ये चैव हस्ते सामवेदित" इति निषेया-
न्दरे गौभलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः "घनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वा-
द्भक्तसमन्विताम् । आवष्यं कर्मा कवीरन्वयजुःसाम-
षाठकाः" इति सदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गौगोऽपि
"सिंहे रवी त पुष्ये पूर्वाङ्केऽ विवरे बहिः । छन्दो गा-
मिषिताः कर्तव्यत्वेन स्वस्वच्छन्दसाम् । शुक्रपक्षे त हस्ते-
न उपाकर्मापराह्णिकमिति" । पुष्ये पूर्वाङ्के उत्सर्गः
आपराह्णिकमुपाकर्मात्त्वयः । अविवरे पञ्चादितोपर-
हिते । अथोविषेयः पूर्वमुक्तः । प्रयोगपारिजाते गौभलः
"उपाकर्मात्त्वर्जनं च वनस्थानामपिष्यते । धारणाध्ययनाङ्ग-
त्वादुत्सर्गिणं ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वेदानां
मुपाकरणकर्म च । अङ्गत्वा वेदज्येन फलं नाप्नोति
मानवः" । सर्वथा लोपे त कल्प उपवासश्च "वेदोदितानां
नित्यानामिति" मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गेऽपि ।
अथ प्रसङ्गादलेश्वोक्त्यन्वयमुच्यते । तच्च पौषमासि
रोहिण्यां तत्कृष्णादस्यां वा कार्यम् । "पौषमासस्य रो-
हिण्यामष्टकाद्यामद्यापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्स-
र्गं विधिवद्बह्विरिति" याज्ञ० उक्तेः । आवाष्यां प्रौढ-
पद्यां वोषाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माषशुक्लप्रति-
पदि च कार्यम् "अद्वयपञ्चमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः ।
यस्तु हारीतः "अर्धपञ्चमास्यासानधीष्येभ्यः भृशज्जेत्
एवार्धपञ्चमासेति" । तदाषाष्ठापाकर्माविषयम् । बौधाय-
नास्तु पौषां माघ्यां वा कुर्युः । "पौषां माघ्यां वोत्-
सर्जयेदिति" तत्स्वत्वात् । तैत्तिरीयैस्तु तेषां कार्यं "तेषां
पौषमास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति" तत्स्वत्वात् ।
बह्वृचैस्तु माघ्यां कार्यम् "अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां
पौषमास्यां विधीयते" इति कारिकोक्तेः । कातोयास्तु
आह्वये कुर्युः । "उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिष्यां प्रौढपदेऽपि-
वेति" कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिङ्घर्षे पुष्ये कुर्युः ।
तथा च सिंहे रवी वेति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् । स-
र्वेऽप्याकर्मादिने वा कार्यम् । "पुष्ये तूत्सर्जनं कर्त्तव्यमुपा-

कर्त्तव्यमिति" हेमाद्रौ आदिर मन्त्रोक्तेः । यदा सिं-
हस्ये सूर्ये सति तन्माध्यस्य हस्तनक्षत्रात्माक् पुष्यः कर्त्तव्यो
भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदनुरहस्ते उपा-
कर्मा सामगाः कुर्युः । "मासि प्रौढपदे हस्तात्पुष्यः पू-
र्वोभवदुच्यते । तदा तु आवष्यं कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां
द्विजः" इति तत्त्वैव परिशिष्टोक्तः । अत्र हारिपि सौरौ-
मासौ ज्येष्ठौ तेषां सौरस्योक्तेः । अत्र विशेषमाह
कात्यायिनः । "उपाकर्माणि चोत्सर्गे यथाकालं सने-
त्य च । अपोन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ।
संप्राप्ते आवष्यन्त्यान् पौषमास्यां दिगोदरे । क्षानं
कुर्वीत मतिमान् स्मृतिस्मृतिविधानतः । उपाकाहोदिषं
प्रोक्तमधीषाद्वा तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्रारहितं क्षानं
दानं प्रशस्यते" । "उपाकर्माण्युत्सर्गे च त्विरात्रं पक्षिणी-
महोनात्रं वानध्याय" इति मितानुकरायामुक्तम् । अत्र
नदीनां रजोदोषोनास्ति । "उपाकर्माणि चोत्सर्गे रजो
दोषो न विद्यते इति" गौगोक्तेः । "उपाकर्माणि चोत्सर्गे
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यपक्षे चैव रजोदोषो न
विद्यते" छन्दो० उक्तेः उपाकर्माणि चोत्सर्गे दुगादौ स्मृत-
वासरे । निषेधेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" स्मृतिः ।
"त्ययोदश्यादितो वज्रं दिनानां नवकं ध्रुवम् । मङ्गस्येव
समस्तं च पक्षे चन्द्रसूर्ययोरिति" सामान्यतो पक्षे
दिननवकनिधेयस्तु अनियतकालीनकर्मपरः न तु निवत-
कालीनकर्मपरः । "नित्ये नैमित्तिके ज्येष्ठे ज्येष्ठ-
कियाद्ये च । उपाकर्माणि चोत्सर्गे पक्षदोषो न विद्यते
इति नि० सि० स्मृत्युक्तेर्नौपाकर्माणि पक्षेऽप्येवोदोषः ।
आषाढ्यामपि उपाकर्मा विधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात्
दण्डस्याषाढनामता वेदपक्षस्य दण्डपूर्वकत्वात्
तथात्वमिति बोध्यम् । करणे क्रिन् उपाकृतिरप्यत्र
स्त्री कर्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियाप्यत्र स्त्री ।

उपाकृत लि० उप+आ+क+कृ । यच्च ह्रस्वायं । कृतसंस्कारे
पयो, "अनुपाकृतमांशानि देशक्षानि हवींश्च च" अभ्यक्ते
मनुः । "पशुयामादौ मन्त्रबहुलेन पयो अर्थासुपाकरणं
तद्वृत्तपशुरनुपाकृतः" कुल्लू० । "पशुचेदुपाकृतः पञ्चा-
वेत बावने तमनुद्दिष्य तद्वर्षे तद्वयसमाश्रमेत" कात्या०
२५, ८, १ । श्रौतप्रेषेण प्रेषिते च "उपाकृत उन्नतार
आहोह्रमात्" कात्या० १, १, १८ । ४ आरब्धे च ।
भावे क्त । उपाकरणे ईदृशियपशुसंस्कारे उपाकरणे
च न० । ततः रटा० कर्त्तरि इति । उपाकृतिन् उपा-

करणकर्त्तरि लि० लिङ्गं कोप् उपाकृतमी ।

उपाच अच० अच्च्ः समीपम् अच्यधी० नि० टच्च्समा० ।

नेलसमीपे “शूलतोरुल्लयाजलसमच्यधीभावे” पा०

अलोदात्तता अतैव अलोतिनिर्वायात् नि० टच्च्समा०

उपाख्या स्त्री उप+आ+ख्या-भावे च । १प्रत्यये “द्वितीयो-

वातुपाख्ये” पा० । उप ख्या पत्यर्थं तच्छब्देऽनुमान-

गत्ये इत्यर्थः । २ गल्दादिभिर्निर्वचने च । “ज्ञानविज्ञान-

युक्तानां निरुपाख्या निरुक्ता । केषां या गतिर्देवः

परमो स गतिर्भवेत्” भा० अच० २६ अ० । निरु-

पाख्योऽभावः । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्दिष्ट-

मयश्च तयाऽभावशब्दे उक्तम् “प्रतिषेध्याऽप्रतिषेध्या-

निरुधावाकाशश्चेति” शा० सू० भाष्ये “तदवस्तु अभाव-

मात्” निरुपाख्यम्” “न हि भवानां निरत्ययो निरु-

पाख्योविनाशः सम्भवति” “निरुधदवसाकाशश्चेति निरु-

पाख्यम्” । “तत्र निरुधदवस्तु निरुपाख्यम्” उक्ता-

द्विराकृतसाकाशशब्देदानीं निराकियते” “आकाशे च न

युक्ता निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः” इत्येवम् श्रौतमतनिरा-

करणे अभावपरतयाऽसकडुक्तम् ।

उपाख्यान न० उप+अ+ख्या-ल्युट् । १पूर्वउत्तरकथने

“रासोपाख्यानमत्रैवेति” भा० आ० १ अ० । एवं नलोपा-

ख्यानलोपोपाख्यानानि बहुल्युपाख्यानानि तत्र सन्ति ।

“चतुर्विंशतिशतकौ चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानै-

र्विना तावत् भारतं प्रोच्यते वडैः” भा० आ० १ अ० ।

२विशेषकथने । “सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीव परमा-

द्भुतम् । अधुना ओतमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमब्रू-

तम्” “इष्टं नारद ऋष्यानि लोपोपाख्यानमब्रूतम्”

इति च ब्रह्मवे० । तत्र शाच कर्तु । उपाख्यानम् तत्प्रति-

पादके पत्यभेदे स्थायै कर्तु । कथनमाले च । [गते च ।

उपागत लि० उप+आ+गम-क्त । १स्यसंप्रस्थिते २अभ्युप-

उपागम पु० उप+अ+गम “यच्छ्रुतं निश्चिनमच” पा०

अप् । १लोकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह-ल्युट् । संस्कारपूर्वकवेद-

प्रारम्भे अमरटाक यां रायध० ।

उपाग्रहायण(णि) अच्य० आग्रहायणः समीपं अच्यधी०

वा० टच्च्समा० । आग्रहायणः समीपे

उपाङ्ग न० उपमितमङ्गं न अवा० व० । १प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि

“वाङ्मात्राङ्गैरर्हादिभ्यम्” इत्यमरः २वेदाङ्गवदयो यास्त्रभेदे

उपङ्गानि यास्त्राण्येव “उरु यास्त्रावमीशावर्माया-

६६ वा० भाग २

स्त्राणि । अस्त्रावुपङ्गानि इत्यङ्गानि तेषां अङ्गवत् वेदार्थस्य

बहुल्यं करणमुपाङ्गत्वम् । “सङ्गोपाङ्गोपनिषदः” हरि०

२५ अ० “सङ्गोपाङ्गं यदुपदेष्टाः सरस्वत्याः क्रमेण तु” विक्र-

मो० । “यदेदं यास्त्रं तज्जापि कृतस्त्वस्त्रं प्रतिष्ठितम् ।

तत्र पुत्रे महावाहो सङ्गोपाङ्गं भक्तानि भा० अ० १००

अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगिनि इभत्यङ्गे प्रत्यङ्गानि च

अङ्गवत् ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन लि० उपगतोऽजिनम् अच्य० व० । चर्मोपगते उ-

पात् अजिनान्ततत्पुरुषत्वत् अलोदात्तता । अजिनस्य

समीपम् अच्यधी० । २चर्मसमीपे अच्य० । निरुदकादि-

त्यात् अलोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा० व० ।

३उपगतवर्मके लि० अत्र प्रकृतिसरः इति भेटः

उपाजे अच्य० उप+अज-बा० के वीसायाभावाः । टुबलस्य बला-

धाने “उपाजे अत्वाजे” पा० छज परे तस्य गतित्वम् तेन

समासे उपाजेकस्य अयमासे तु उपाजे कथेति दुर्बलस्य

बलसाधारण्येव” सि० कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिष्ठप-

काव्ये इत्यन्ये

उपाङ्गन न० उप+अङ्ग-ल्युट् । १लेपने “मार्जनीपाङ्ग-

नैवेद्यं पुन पाकेन कृष्णयम्” मनु २गोमयादिनातु-

लेपने च “सम्पार्जनोपाङ्गनेन सेवोभोजनेन च । गवाञ्च

परिवासेन भूमिः शुध्यति पशुभिः” “ज्ञानं तपोऽग्निरा-

ह्वारो ज्योत्स्नो वायुपाङ्गनम् । वायुश्च कर्मकाक्षी च शुद्धेः

कर्त्तव्यं देहिनाम्” मनुः उपाङ्गनमत्सेपनम्” कुल्ल० ।

आधारे ल्युट् । २अङ्गनाधारे हस्तादी च । “चतुर्भुजै-

श्चाङ्गनीयलोपयमनीष्ठाङ्गीधीयस्यालोपाङ्गने” च”

कात्या० ८, ६, १४, तृतीयं चतुर्भागमलोपाङ्गने अन्त-

धुरावमन्ताव्यङ्गनाथोक्त्येव पत्नीपाशावित्यर्थः” कर्कः ।

अन्तधुराङ्गनप्रकारस्तैव “दक्षिणया हाराऽनीता पत्नी

पाणिभ्यां शेषं प्रतिवृत्त्याऽन्तधुरावमन्ति” परागं देवश्रुति-

रिति” “प्रतिप्रस्थात्वा समर्पिता पत्नी होमशेषेणाव्ये-

नाणस्याव्यस्यमाश्रयपञ्चादिति स्मृतार्थः” वेददी० ।

उपास्त लि० उप+आ+दा क्त । १मृतेति, २प्राप्ते च “अयं

केचिदुपास्तस्य उरितस्य प्रचक्षते” भावा० लः । ३अन्नर्गतमदे

गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति-इच्-अच् । १लोकयास्त्राचाराति-

क्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोल्लङ्घने, ३शाशे च । “परावतुपात्यय

इयः” पा० क्रमप्राप्तिरूपानतिपातोऽनुपात्ययः” सि० कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा-ल्युट् । १पश्य “विश्वम् आ-

कृत्वाः सुहृन् इत्येपादानमाचरेत्"मनुः । "स्यादात्मनोऽ-
नुपादानात्"सा०द० । अस्मिन्विषयेषु इन्द्रियाणां निवारणरूपे
प्रकाशारे, कर्मेषु स्मृते । कायजननार्थमुपादाने
कार्यान्विते शकारणे, यथा खटादि घटादेः स्पर्शादि अस्व-
हारादेः, जननार्थं स्याते । तच्च सर्वदा कार्येषु नतम् ।
“अवदकारणं दुपादानपक्षेणात् सर्वसम्भवाभावात् । यत्तस्य
सम्भवाभावात् कारणाभावात् सत् कार्यम्” सा०का० ।
“उपादानानि कारणाणि तेषां पक्षे कार्येषु सङ्गसम्भवे
उपादानैः कार्यस्य सङ्गत्वादिति यावत् एतदुक्तं भवति
कार्येषु संबन्धि कारणं कावस्य जनकं सङ्गस्य कार्य-
स्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्यमिति” सा०कौ० ।
“उपादाननिवृत्तात्” “नकर्मिण उपादानं योगात्” सा०सू० ।
उपादानकारणस्य कार्याभिन्नकारणमिति साक्षात् वेदान्ति-
नश्च मन्त्रे यथा कृत्तिकादयः घटादिकं प्रति, सुवर्णं
कुम्भवादिनां प्रति, तन्त्रः घटं प्रति, तत्तत्कार्याभिन्नत्वादु-
पादानकारणम् । नैवायं कास्तु उपादानकारणं समवायि-
कारणमन्या व्यवहियते । “इत्थमस्येते कार्यं भवति प्रो-
बन्तं समवायि जनकं तत्” भाषा० तेषांमते उपादान-
जन्तेनापि तस्य शरीरकारोऽस्त्वैव “उपादानस्य बाध्यत्वं
प्रवृत्तौ जनकं भवेत्” भाषा०कौ० । तत्तदुपादानमोचर-
णिविधीनां तत्तानामनुवृत्तेन तैः ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्व-
त्वाभ्युपगमात् तच्च ईश्वरस्यैव चित्तात्मविषये विवृतम्
शरीरवतस्तु ईश्यात्मिकवृत्तिभेदे च यदाह सा०का० ।
“बाध्यात्मिकजनकः प्रकृत्युपादानमात्रभावात्साः ।
याच्चा विषयोपरमात् प्रकृत्युपादानमिदं १” । “या
तु प्रकृत्यविषयस्यातिः सा प्रकृत्यभावात् ना भूत्
सर्वस्य सर्वदा तत्कालस्य सत्त्वात् प्रत्यविशेषात् प्रकृत्या-
भावात् ना भवति तस्मात् प्रकृत्यानुपादानादीनाः कृतं ते
भानाभ्यासेनादुहन् । इति उपदेशे या तटिः भोपादा-
नास्या नाभावात् इत्युच्यते” सा०कौ० । सङ्गस्येव अङ्कुर-
प्रति प्रकृत्याः शाखात्कारं प्रति सङ्कारिकारणत्वेन
सङ्गसङ्गत्वात् सङ्गजन्यम् । आत्मशाखात्काराच्च च
कदाचिदपि इपादं इवान्तवा तस्या उपादानत्वमिति बो-
ध्यम् । तेन निर्गतम् उक्तं । औपदं निज स्वीकारमात्र-
जन्ये सत्त्वादौ यथा निष्ठादौ इत्ये पक्षमालादेव सत्त्व-
जन्यमिति । उपादानोपादेशभावः

उपादानस्य सत्त्वात् उपादानात् कार्यस्य पक्षेणात् सत्त्वात् ।

“नृक्षं खेरोरादयो वास्त्वार्थेभ्यश्चिद्वे । स्यादात्मनो-

ऽनुपादानादेवोपादानसत्त्वात्” सा०द० । अतो अजहन्-
स्यायाहमे सत्त्वाभावे । यथा कुन्ता एविघ्नोत्पादो कल्प-
जस्य कल्पधारिणि सत्त्वाभ्युपगमेऽपि तत्त कुलस्य-
मस्यायस्यापि विषयव्यविधयाऽन्यथात्तयात्वम् ।

उपादिका ३० उप+अद+इन् संज्ञायां क्तु । कौटभेदे ।

उपादिकायां स्त्री

उपादेय लि० उप+आ+दा+कर्मणि यत् । १ पात्रो यज्ञोत्तुं
योग्ये विषये “उपादेयतारतम्यमेव” सा०द० । “भने सौख्यं
इत्या यमस्यसुपादेयमनन्तम्” शान्तिः । उपादानकारणे
सम्भवे २ तद भवे कार्ये । ३ विधेयत्वादिना उत्तुष्टे च
“कर्मोपनिहितं” मैत्रेयौ विपरिवर्तते । यद्वास्तु
तदपस्थानमुपादेये शुषोभयेत्” भट्टका० । “उपादेये
विधेये” ति०त० रघुनन्दनः ।

उपादेयं पक्षययोग्यं तन्नातृकवेदनीयं सुखं तत्साधनञ्च
“इयापादेयवृत्तिरे परिनिवृत्तिरे” सा०भा० वाक्ये “य यथा
मत्स्यार्थं सयस्कान् सकथयन्तान् मत्स्यानुपादत्ते य याव-
उपादेयं तावदादाय नियतं” सर्व० दर्शने च प्रसक्तम् ।

उपाधि ३० उप+आ+धा+क्ति । अन्वयास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशनरूपे १ कपटे, उपधियज्जे उदा० । उपाधीयते
सधर्मोऽनेन करणे वा० कि । स्वामीप्यादिना अन्यस्मिन्
अध्याप्योपसाधने विशेषणभेदे । २ उपाधिभेदेऽन्येकस्य
नानायोगः आकाशस्य घटादिनां नतिश्रुतिरप्युपा-
धियोगादाकाशवत्” सा०सू० । “उपाधिना क्रियते भिन्न-
रूपः” इति श्रुतिः “कार्त्तुपाधिरयं जीवः कारको-
पाधिरीश्वरः” पञ्चद० कार्त्तुमन्त्रः करणं कारणमपानमिति
मन्त्रमाधोपाधिभावे उदा० । ३ उपपक्षरूपे विशेषणे च ।
य च आद्यादस्तिज्ञस्य पदार्थवृत्तिधर्मः । “पदार्थविभा-
जकोपाधिमन्त्रम्” सूक्ता० । पदार्थविभाजकाच्च इवृत्त्य-
श्रुत्यत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वभावत्वरूपाः तत्त
इवृत्त्यादयो जातिरूपाः सामान्यात्वादवस्तुज्ञाः तत्त
नित्यत्वे सति सङ्गतेतत्त्वम् जातित्वम् परमसौम्यवर्तित्वे
इति निम्नइवृत्त्यात्मकत्वम् विशेषणम् । निम्नत्वे सति
सम्भत्त्वम् समवायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्मा-
न्यभावात् अस्वच्छोपाधिरभावत्वमिति नव्याः । एवं
प्रतिबोधित्वादयोऽपि अस्वच्छोपाधयः तैः कल्प्यन्ते ।
“उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक्” भाषा०
३ कुटुम्बवाग्रते । उपाधीयते नाशमपि कर्मणि कि ।
५ उपनामनि यथा भट्टाचार्यमित्रादयः उपाधीयतेत्यनोऽन

साधारे कि । धर्मचिन्तायाम् उपाधिविचारोपायके
न्यायमतसिद्धे पदार्थभेदे च । 'सर्वे साध्यवसानाधिकरणाः-
सदुपाधवः' हेतोरुक्तान्त्येव साध्यव्यभिचारिता भावाः
उपाधिपदार्थानुरूपव्यपन्नस्य प्रायेण वक्तव्येयं दौ पठन-
पाठनाभावेन सुप्रपाततया प्रचारी नास्तीति अतुलान-
चिन्तासिद्धता यथा उपाधिशब्दे तत्किरूपितं यथा च
तस्य दूषकतायां वक्तव्यं किरूपितं तदत्र प्रदर्शयति ।

“ततोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकश्च सति साधनत्वाभि-
मताव्यापकः । अतोपाधिकत्वज्ञानं न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो
व्यापकत्वादिति ज्ञानेन नाप्योऽन्यान्वयः । यथा व्यापकत्वं
तद्विज्ञानाभावापत्तिरिति ज्ञानं तत्तद्विज्ञानस्य साध्य-
व्यक्तत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणत्वमधिकरणत्वमिति व-
दन्ति तत्र साधनपक्षधर्मोऽप्यस्य व्यापकोपाध्याप्ये-
न च तयोदनुपाधित्वं दूषकतावोजसाख्यातं मित्रातनय-
त्वेन व्याप्त्यवसाधने शोकपाकजत्वस्य, प्रत्यतस्य शीघ्रय-
त्वेन बाधोः पक्षकत्वे साध्ये उक्ततरूपनत्वस्य च साध्ये
प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्योक्तत्वात् पक्षेतरैरिति व्याप्तेः ।
न च व्यतिरेके पर्यन्तेतरान्यत्वादित्यत्र हतरान्यवस्थासिद्धि-
वारणार्थं पर्यन्तपदं विशेषवन्ति व्यतिरेके व्यर्थविशेष-
वत्त्वाच्च स उपाधिः, बाधोक्तितया अनुपाधितापत्तेः । न
चेदापत्तिः हतरान्यवस्थापक्षिणा विशेषार्थं विना व्याप्ति-
पक्षेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुतया साध्यव्यपन्नः पक्षेतर
उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षान्तरैरेव सा-
ध्यव्यापकतापकादुपाधेरुक्तत्वं तत्र तत्त्वस्थितिः, अन्यथा
पक्षे साध्यव्यपन्नोपाधित्वे उपाधिसाधनसिद्धिर्हेतुवि-
पक्षव्यावर्तकविशेषवन्त्यत्वं विशेषणं तेन बाधोक्तितप-
क्षेतरस्य परिपृक्तं, तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्यन्ते-
तरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्तकविशेषवन्त्यं
वर्ज्यं प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्ततोपापत्तेरिति विशेषणे सिद्धि-
विश्वव्यापः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे
तत्र का इति तत्र इत्या पक्षे साध्यव्यपन्नरतो हेतुर्व्य-
भिचार एव व्यभिचारे चावश्यकुपाधिरिति पक्षेतरएव
ततोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं वि-
शेषम् । अतएव शतमानमालोकादकतया जातित्वाच्च पक्षे-
तर उपाधिरित्युपापत्तम् दूषकत्वधर्मत्वेन जातित्वाभावात् ।
इतेन पक्षेतरव्यापकत्वं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपा-
धित्वाभावेऽपि दूषकत्ववर्थात् । अतोपाधिः सत्यतिरे-
के च सत्यतिपक्षोपापकतया दूषकं, पक्षेतरत्वान्न तरेक

न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोपा-
यकतया दूषकं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्यापकतया हेतोः
साध्यव्यापकत्वं तथा साध्यव्यापकत्वव्यापकतयोपाधेर्य
साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिपदाङ्ककोभयव्यापि
साध्येन विनिगमकविरुद्धात् । तत्राद्या साध्यव्यापकेन हे-
तुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यापकत्वा
साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिपक्षतोऽस्यादिति दूष-
कतावीजं सोऽयं सप्रतिपक्ष एवेति नैवम् एवं हि सत्-
प्रतिपक्ष उपाध्युपगमं न स्यात् सतप्रतिपक्षान्तरवत् ।
किञ्चैवं बाधोक्तितोऽपि पक्षेतरतो नोपाधि स्यात् वृत्ति-
रेकेऽसाधारणत्वात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन सुदे
वज्जिवाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरतो-
पाधिनियमः प्रत्यक्षे वज्जी कृतकत्वेनातन्त्र्यात् साध्येऽतेज-
स्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षत्वेऽ-
तेजस्वं विनाम्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्यन्तावयवव्यव-
स्थत्वं पर्यन्तेतरव्यवस्थं सुदपर्यन्तसंयोगानाधारत्वं सुद-
पर्यन्तव्यावर्तकमुपाधिः स्यादेव वृत्तिरेकेऽसाधारणत्वाभा-
वात् वृत्तिरेकत्वा सत्यतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं,
तस्यापि सत्यतिपक्षोपापकतया दोषत्वात् त आद्ययो-
रपि व्याप्तिपदाङ्कसाध्ये विरोधाच्च व्याप्तिनिष्ठयः किन्तु
भयत् व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाधावक-
त्वेनोपाधेरुक्तत्वं तत्र पक्षेतरैरेव तदुक्तमुपाधेरिव व्य-
भिचारसिद्धेति । भवतु चेन्न्यायेन सकलातुलानमङ्ग-
मिवा पक्षेतरतोऽनुपाधिः तथापि सत्यमतिव्यापकम् ।
नापि साध्यव्यापकत्वमेव सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं
दूषकतावोजस्य व्यभिचारोपायनस्य सत्यतिपक्षस्य वा
साध्येन विषमव्याप्तिव्यापकत्वात् तथा दूषकतायां सा-
ध्यव्यापकत्वस्याप्योजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकोप-
उपाधे प्रयोजकत्वस्य न न्यूनाधिकदेष्टव्यः तस्मात् स-
त्वमवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा प-
क्षेतरस्यायुपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषकपीडिकं हि
प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तत्र साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं वर्धत्वात् ।

अतोपाधिः स उच्यते यद्वर्ज्यं न्यत् प्रतिविद्यते यथा
जवाकचुम्बं स्फटिककोटिस्त उपाधिः तथा चोपाधिरिति-
व्यापकं इत्युपाधित्वे चक्षुषि तेनासावुपाधिः न च व्य-
पन्नमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीड्यते तथा
च सव्यापक एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्यापक

दूषकतावीजाभावाद्योपाधिषष्ठ्याख्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रतिनिमित्ताभावाद्वा नादाः तस्यापि वृत्तिभारानुज्ञायकत्वात् । नापरः न हि लोके समव्याप्यप्रवाण्यत्वस्य धर्मगतविस्मयजनक एवोपाधिपदप्रयोगः आभादुपाधिना कतमियादौ आभादुपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकवृत्तहारार्थमोपाधिपदप्रयोगः क्लृप्तानुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रोपधिपदप्रयोगात् । अन्ये तु यदभावोव्यापिकारविरोधी स उपाधिः न च विषमव्याप्यसाधनाव्यापिकारं विरुद्धं तस्याभावेऽपि व्यापिकारात् अस्ति तानित्यव्यापकं प्रमेयत्वं तच्च पञ्च गुणत्वं न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्यापिकारं समव्याप्यस्य च वृत्तिरेकस्तथा, न हि साध्यव्यापकव्याप्यभूतस्य व्याप्यं यत्नत्वात् साध्यं व्यापिकरति व्यापिकारे चान्तः साध्यमेवोपाधिः अत्रेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुस्तत्र तथापि व्यापिकारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्मावश्यकत्वात्तत्रावज्ञा न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवति व्यापिकारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानोपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनौपाधिकत्वे च व्यापिकारोपाधौ यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च यस्मिन् सत्यमिति भवति तदेव तत् दूषणं न तु यद्द्वारेके न भवत्येवेत्येवार्थं विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनत्वं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यावयवत्वस्योपाधित्वापत्तेः शब्दधर्मगुणवाच्यत्वमभिधेयत्वं यत् रूपदौ तत्तावयवत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । यादृक्चानवत्पटाव्याप्यो पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । एव साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तत्र च सत्य जन्मत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः । यस्मात्वे साधकापकत्वमुपाधिरिति तच्च पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकवृत्तिना तस्योपाधित्वमुक्त्यात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यापिकारित्वे साधनावच्छिन्नत्वस्य वृत्त्यवयवत्वाच्च । किञ्च पक्षधर्मेऽपि विशिष्टसाध्यव्यापिकारं विशिष्टसाध्यव्यापिकारित्वेकं वा प्रसाध्य प्रसात् केवलावच्छिन्नसाध्यव्यापिकारं केवलसाध्यव्यापिकारं वा साधनीय-

स्तथा चाधीनत्वं केवलसाध्ये हि विशादो न तु विशिष्टे । अथ प्रकृतसाध्यव्यापिकारमित्यर्थे विशिष्टसाध्यव्यापिकारः साध्य इति चेन्न अप्राप्तकत्वात् प्रथमं साध्यव्यापिकार एवोद्भावस्तत्तावच्छिन्नव्यापिकारित्वे चेत् तर्हि प्रकृततादृशमेवोपाधिदूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्यापिकारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यापिकार एवोपन्यसनीयोनोपाधिः । स्यादेतत् पर्याप्तसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः पर्याप्तत्वं साध्यं च पक्षधर्मतावच्छिन्नं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तगच्छधर्मोतिरिक्तधर्मवानुमेयत्वादित्यत्र पर्याप्तसित यत्तस्य धर्मः अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकवस्तुपाधिः यद् च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्ये तदा अनित्यत्वमुपाधिः तदुक्तं वाटुक्तासाध्यनियमव्याप्यतोऽपि कथमेकपाधिरुद्भात्यः पर्याप्तसितं नियमयत् दूषकतावीजाभावाद्यादि । अनेन पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः सत्कृते तादृश साध्यस्य पर्याप्तसितत्वादिति तत्र एव हि ह्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे ह्यणुकमनित्यव्यापकमेतत् जन्ममरुत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र नित्यशब्दव्यसमेतत्वमुपाधिः स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमेतत्वं पर्याप्तसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकञ्च । किञ्च पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः न हि सोपाधौ पक्षधर्मतावच्छिन्नत्वात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति । अलोच्यते यद्वापि सत्येन साधनस्य साध्यव्यापिकारित्वं स उपाधिः कृतकान्त पर्याप्तसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यत्तद्व्याप्येदेन साध्यं स च धर्मः क्वचित् साधनमेव क्वचिद्व्यवृत्त्यादि क्वचित्कान्तसत्त्वादि । तथा हि समव्याप्यस्य विषमव्याप्यस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यापिकारेण साधनस्य साध्यव्यापिकारः स्फुट एव व्यापकव्यापिकारिणसाध्यव्यापिकारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यापिकारित्वेन साधनस्य साध्यव्यापिकारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतकृपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यापिकारिण साधने विशिष्टव्यापिकारस्य विशेषव्यापिकारित्वनियमात् । अतएव नाधीनत्वं, विशेषणाव्यापिकारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यापिकारः सिध्यन् विशेषसाध्यव्यापिकारसादायैव सिध्यति पक्षधर्मतावच्छिन्नत्वात् । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मतावच्छिन्नत्वं प्रकृतसिद्धावच्छिन्नम् । यद्वा प्र-

तत्त्वज्ञानवत् प्रत्यक्षत्ववृत्तिभारि इव प्रत्यक्षत्ववृत्तिभारित्वे
 सति इव प्रत्यक्षत्ववृत्तिपक्षवृत्तिभारित्वान्नृत्तवत् तथा
 मित्रातनयवत् श्यामत्ववृत्तिभारि मित्रातनयत्ववृत्तिभारि-
 रित्वे सति श्याममित्रातनयत्ववृत्तिपक्षवृत्तिभारित्वात्
 व्यष्टत्ववत् । अत्र वृत्तिभारश्च तत्त्वज्ञानाधिकरण्यात्प्रतीतिभा-
 वात्प्रतीतिगत्वं तन्मात्रेऽपि । यदा यः साधनवृत्ति-
 भारी साध्यवृत्तिभारोच्चायकः स उपाधिः तत्त्वज्ञ-
 साक्षात् परस्परया वेति अर्थान्तरम् । किञ्च अर्थान्-
 रस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्तरस्य तत्त्वाभावादुपाधिरेव
 भावत्वादिकं दोषः न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादि-
 त्वत्वाभावनत्वं, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्व-
 सुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्य-
 सिद्धेरुपधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरं स्वव्याघा-
 तकत्वानुपाधावतिव्याप्तिः तत्त्वानुकूलतर्काभावेन साध्य-
 वृत्तिपक्षत्वानिश्चयात् सङ्गचारदर्शनादस्तेन विना संशय-
 कत्वादित्युक्तं बाधोपपत्तेरिति चानुकूलतर्कोऽप्येवेति । एवं प-
 र्यन्तावयववृत्त्यन्वयादेरपि नोपाधित्वं प्रत्यक्षत्वव्यावर्त-
 कविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आग्नेऽन्वयप्रभववृत्तिमत्त्वं
 बहिर्हरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्या-
 मत्वे शाकपाकजत्वं जन्यानिमित्तत्वे भावत्वसुपाधिः तदुत्-
 कर्षणं साध्योक्तत्वात् अनन्यथासिद्धान्त्यवयववृत्तिरेकतो वैद्य-
 कात् कारणतावगमेन घटोऽन्वयप्रसङ्गेन साध्यवृत्तिपक्ष-
 तानिश्चयात् । तत् किं कारणकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च
 बहुधा व्राजुलास्यादिति चेन्न तदुपजीवग्रन्थेषामप्यनु-
 कूलतर्केण व्याप्तिपक्षत्वात् यत्र साध्योपाध्याहेतुसाध्ययोर्वा
 व्याप्तिपक्षकसाध्याचैकत्वं व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धो-
 पाधित्वं वृत्तिभारसंशयोपाधायकत्वात् । यदा च तादृशे-
 कत्वात्तुल्यतर्कावतारस्तदा हेतुत्वसुपाधित्वं वा निश्चितं
 पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुवृत्तिभारसंशयकत्व-
 मतो न सन्दिग्धोपाधिरपि स । यत्तु पक्षेतरस्य यथा
 साध्यवृत्तिपक्षत्वं तथा साध्याभाववृत्तिपक्षत्वमपि व्याहक-
 साध्यात् तथा नोभयवृत्तिपक्षनिष्ठत्वात् साध्यतदभावाभ्यां
 पक्षे निवर्त्तितवृत्तिं न चैवम् । तथा च पक्षेतरः सा-
 ध्यवृत्तिपक्षतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तत्र
 तथापि हि साध्यवृत्तिपक्षता पक्षमात्रवत्त्वं हेतुवृत्तिभार
 संशयाभायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यतोपाधित्वा-
 त्तुल्यतर्कोऽपि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तिपक्षकः अ-
 थास्ति तदा साध्यवृत्तिपक्षवृत्तिपक्षत्वोपाधिः साध्यवृत्ति-

पक्षत्वनिश्चयाद्वोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं न च
 व्याप्त्यतदभाववृत्त्यसंभयमत उपाधिरपि तदभावोच्चयनेन
 दोष इति वाच्यं उपाधिरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभाजो-
 वकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न नोपाधावेकत्वं साध्यतद-
 भावसम्बन्धस्य विशिष्टत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः
 तथा च साधने साध्यसम्बन्धतावच्छेदकदूषणमनुकूलतर्काभा-
 वोपजीवनमन्तरोपाधिभावश्चकस्तथातुल्यतर्काभावोऽप्या-
 वश्यक इति उभयोरपि विनिर्गमकाभावाददूषकत्वम् ।
 अन्ये तु यद्वाह्यत्वात् यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स
 धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्मोऽप्यस्याभावात् पक्षे सा-
 ध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आग्नेऽन्वयप्रभवं, व्यावर्त्तते हि
 तद्वाह्यत्वात् धूमवत्त्वमयोगोक्तं । अतएव तत्र साध्यसाधन-
 सम्बन्धाभावात् पक्षे । एवं भावत्वव्याह्यत्वात् पक्षे नान्यत्वं नि-
 त्यत्वयोः सम्बन्धो निवर्त्तमानः पक्षे यस्मात्तावन्नादित्य-
 त्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायव्योद्भूतरूपवत्त्वं निव-
 र्त्तमानं बहिर्हरिन्द्रियत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्ष-
 त्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्या-
 भावविज्ञा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बा-
 धानुपपत्तिपक्षे तरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्वाह्य-
 रेकस्य साध्याव्यावर्तकत्वादिति । यत्तु पापिमात्रस्य
 लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः
 तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनव्याप-
 कत्वं न च धूमवृत्तिसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति
 वाच्यम् आपत्ताप्रतिषेधेति तत्र अनुमितप्रतिबन्धज्ञा-
 नविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरे-
 कित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वृत्तिधूमसम्बन्धे पक्षेतर-
 त्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनवृत्तिपक्षोऽप्युपाधिः
 क्वचिद्यत्र पक्षात्सिद्धेः यथा करका पृथिव्या कठिनस्यो-
 गात् इत्यत्रातन्त्राभावेन स्यादवश्यं न च तत्र स्वरूपसिद्धि-
 रेव दोषः सर्वत्रोपाधेरूपान्तरसङ्करादित्याहुः । सा-
 ध्यञ्च नोपाधिः वृत्तिभारसाधने साध्याविशिष्टत्वात्
 अनुमितसामोक्त्येदमप्रसङ्गाच्च ।

स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यवृत्तिपक्षत्वेन साध-
 नाग्रापकत्वेन च निश्चितो वृत्तिभारनिश्चयाभायकत्वेन नि-
 श्चितोपाधिः यथा वृत्तिमत्त्वेन धूमवत्त्वं साध्ये आग्नेऽन्वय-
 प्रभववृत्तिमत्त्वं । यत्र साधनवृत्तिपक्षत्वसन्देहः साध्यवृत्तिपक्ष-
 त्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुवृत्तिभारसंशय-
 कत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्व' न च तेन हेतुना शाकापा-
नजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि
साधने अर्थात्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतुभयत्वं । न
चैवं धूमाहङ्गानुमानेऽपि वज्रिषामप्युपाधिः स्यात् तत्र
वज्रिषेव तत्त्वामप्युपाधि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्च-
यात् । अतः तं सिद्धातनयत्वव्याप्यश्यामसामर्थ्या स्यात-
व्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिप्राप्ताकाशासमा-
यात् । अतएव साध्यसामर्थ्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिप्रा-
प्तकर्मणि तत्र सामर्थ्यो नोपाधिः यत्र तु तद्वान्ति तत्र
साध्युपाधिरित्यभिसम्वाय सामर्थ्यो च कचिदुपाधिनस्त-
वर्तक इत्युक्तं यथा तुल्ययोगनेमयोपाधेर्यापकतासन्देहे
हैमरानुमाने शरीरजन्यत्वात्कुत्वादिः यथा च शाकापा-
नजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे सिद्धातनयत्वे । यत्तु
उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वासासान्तरमिति तदु-
क्त्याने निरनुयोञ्जानुयोग इति तत्र सन्दिग्धानैकान्तिक-
व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वादुपाधेरिव वृत्ति-
चारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेरुद्घातकीजं निरूपयते । नाप्यस्य
वृत्तिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि
सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरपदोपाधेरुद्घातनं न स्यात्
न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाविषयार्थसङ्गावनं यतमप्यस्यो-
न पश्यतीति न्यायात् एतेनपि नहूनां प्रतिपक्ष्याञ्च
व्याप्तिपक्षवर्धनेति वक्तुं तच्च तुल्यमेव न तु भूयस्त्व-
मपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरुद्घा-
तकतापाताञ्च तद्वृत्तिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि
चैवं बाधोद्योतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् वृत्ति-
रेकेऽसाधारणत्वात् पक्षधर्माद्योपाधिर्न स्यात् यथा षटो-
ऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं, गन्धाधरो द्रव्यं स्यात-
न्मेष्य प्रतीकमानत्वादित्यत्रात्रावयत्वं, तद्वृत्तिरेकस्य वला-
द्वित्वात् । न च नावसुपाधिः, तद्वृत्त्यसत्त्वात् अन्यथा
दूषकत्वसम्भवात् । किञ्च साध्यव्यापकस्याप्यलेनोपाधेः
साध्यव्यापकत्वे तद्वृत्तिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न
ह्यव्यापकवृत्तिरेकादव्याप्यवृत्तिरेकः । नापि व्याप्तिरि-
ह्यपतया असिद्धत्वादनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरनिरा-
स्यात् । नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन
व्याप्तिज्ञानकारणविषयकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावात् ।
नह्यस्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानसम्यव्या-
प्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्याप-

कत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप-
कत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्या-
प्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात्
किन्तु साध्यव्यापकव्याप्यविचारित्वेन साध्यव्याप्यविचारित्व-
ज्ञानद्वारा, नापि व्याप्यविचारोच्चायकत्वेन । यथा हि सा-
ध्यव्यापकव्याप्यविचारितया साधनस्य साध्यव्याप्यविचारित्व-
मनुमेयं तया साध्यव्याप्यव्याप्यविचारित्वेन साध्यव्याप्य-
विचारित्वमुपाधेरनुमेयं व्याप्तिप्राप्ताकाशास्यात् । नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिरिहोच्चायकतया, साध्य-
व्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरिव साध्यव्यापकत्वसाधनात् त-
स्मादुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति । उच्यते आह्वेन्यगन्तवा-
देककादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते
दूषकतावीजनिम्नं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्श-
नेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधि-
त्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व वज्रिभोशान्तर्भावि-
चिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वाविज्ञतया स्मा-
तन्त्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्च-
योवाच्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनि-
श्चयाद्व्याप्यविचारनिश्चयः तद्वृत्त्ययात् संशय इति व्याभिचा-
रज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिरिहोच्चा-
यकतया उपोधिर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभावा-
पदुष्टतया साध्यव्याप्यविचारित्वसंशयं न च साधनाभा-
वपदुष्टतत्त्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिनालोकेदप्रस-
ङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनवृत्तिरेकवत् अद्विगग-
नादौ साध्यव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतो साधनव्याप-
कत्वात् । अथोपाध्याभावाः । असाधारणविषययो य-
त्रान्यवृत्तिरेकविषय साध्ये बाधोद्योतान्तरपक्षेतरत्वम् ।
अप्रसिद्धसाध्यविषययो यथा ज्ञेयान्तर्यामि साध्ये पक्षे-
तरत्वादिः । बाधितसाधकविषययो यथा वज्रिह्यस्ये-
जस्वादित्यल्लोकतकत्वम् । पक्षाविषययो यथा लिप्ता-
दिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राव्यवृत्तिरित्यल्लम् अज्ञा-
तवृत्तिरेकवृत्तिरेकस्य लिप्तादेरेकदेशद्वारा भागाविद्धेः ।
पूर्वसाधनवृत्तिरेको यथा यर्करारवोऽनित्योऽनित्यवृत्ति-
गुणत्वात्, रवोऽनित्यो रश्मिरेन्द्रियअनित्यवृत्तिरेकविषय-
त्वात् रसवर्गदित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधि-
त्वे नाव्यवस्थितत्वात् कदाचित्प्रतिपक्षसाधनवृत्तिरेकस्यो-
पाधित्वं कदाचित्प्रतिपक्षसाधनवृत्तिरेकत्वस्येति वस्तुव्या-
वस्था न स्यात् उपाधिनिर्लक्ष्यदोषत्वात् । न हि यद्येन

प्रतिविष्वाकारपणिषामो युक्तिसङ्घः सक्तुर्नासिकादि
निम्नोन्नतभावस्य स्वर्गेनानुपलम्भात् । समतलमेव हि
पाणिना स्पर्शते । समतलेन व्यवहितं सुखमिति चेत् ।
तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धम् । विमत
आदर्शोन्मत्तव्यत्यन्तररहितः तज्जन्यकारणान्मन्यत्वात् ।
यथा विद्यायजन्यकारणान्मन्यं विद्यावरहितं शयमस्तक-
मिति । ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्निष्ठात्वापत्तेर्न विस्वैक-
त्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि म-
दीयमदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विषमोह-
दानः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबन्धया र-
जताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमु-
चितम् इह तु न तथा नेदं सुखमिति स्वरूपबन्धः
किन्तु नात्र सुखमिति देशस्वस्वभावबन्धे सत्सुखदा
मदीयमेव सखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च
स्वरूपस्वावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति
वाच्यम् नासाद्यादिक्रिययावयवदर्शनादपि घटादि-
वदवयविनाचाक्षुषत्वोपपत्तेः । यः पुनर्हर्षणापगमे प्रतिवि-
ष्वापगमः नासौ स्वरूपबन्धः दर्पणेऽपि तत्प्रस-
ङ्गात् । ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिविम्बो-
बाध्यते यः स्थायुरसौपुरुष इति वद्वाधायां सामाना-
धिक्यत्वात् संसार्यविनाये च मोक्षानुपपत्तेः । भै-
वम् सोऽयं देवदत्त इति वैदेक्यपरत्येनापि सामाधि-
रत्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः ।
क्षुब्धस्य जीवस्य बन्धे मोक्षोपपत्तयर्थात्वात् । यस्तु म-
न्यते प्रतिविम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फाजिता नेत्रर-
श्मयः परादृश्य विम्बमेव दर्पणादविविक्तं दृष्टवन्तीति, स्पर्श-
प्रत्यक्षसुखस्याद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि
मूर्त्तद्रव्यस्य सुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशद्वये युगपत् कात्स्न्येन
वृत्तिः । दर्पणदेशद्वयेर्भावाज्जतत्वादिति त्रमः । न हि
मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरच्छेदादिकमपि स्वप्ने
माया दर्शयति । नन्वेवमेव जलमध्योऽधोमुखस्य हस्तप्रति-
विम्बस्य तीरस्थदृष्टेरेक्ये सति तीरस्थदृष्टोऽधिष्ठानं तत्र
च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं बाध्यमिति वक्तव्यम् ।
न चालाध्यासहेतुरस्ति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रती-
तेस्तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र दृष्टावरणा-
भावादध्यासाभावः ? किं वा दोषाभावात् । एतो-
पादानाभावात् ? आहोस्तिदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठान-
तत्त्वज्ञानस्य सङ्गात्वात् ? नायः । पैतन्यावरणस्यैवा-

ध्यासोपादानतया जडे दृष्टमावरणात्पयोगात् । एतेन
ततोयोऽपि निरस्तः । न द्वितीयः । सोपाधिकभ्रमेऽप्या-
धेरेव दोषत्वात् । न चतुर्थः । निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य क-
र्तृत्वादेर्नास्तत्त्वज्ञानाद्विद्वत्तिः किन्तु अहंकारो-
पाध्यपगमादिति चेत् । वाडम् । पारमार्थिकदर्पणाद्यु-
पाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादिनिरस्तत्वज्ञानजन्योपा-
धेरङ्गकारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यास्तत्त्वज्ञानाद्विद्वत्सौ-
कर्तृत्वादेर्नास्तद्विद्वत्तिरर्थात् सिद्धप्रति ।
परिभाषायां तु उपाधिसन्निकर्षस्थले भ्रममेवाङ्गीकृतं न
तत्र तत्र सिध्यत्वमिति भेदः । “तत्र सङ्कृतवज्जाम सैव संशोति
कीर्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिकयोपाधिरपि तद्गदा”
इति संज्ञां लिखा विभज्य । “उभयाद्वृत्तिधर्मैश्च संज्ञा
स्यात पारिभाषिकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या
प्रवर्तते” इति “यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं शक्तौपाधिकमुपाधिना” । “यदुपाध्य-
वच्छिन्नशक्तिमज्जाम तदौपाधिकं यथाकाशपञ्चादि” इति
च शब्दप्र० । अत्र उपाधिना शक्तेरवच्छेदकरणात् तत्कृत-
त्वम् इति बोध्यम् ।

उपाधिय लि० उप+आ+धा+कर्माण्यत् । १ अभिनिवेशनीये
२ आरोप्ये ३ उपाधिना विशेष्ये च । “उपाधेरसङ्कटोऽपि
उपाधेरसङ्कटात्” जगदी० ।

उपाध्याय पु० उपेत्याधीयतेऽस्मात् उप+आधि+इङ्-चञ् ।
“एकदेशेन वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्याप-
यति ह्यर्थसुपाध्यायः स उच्यते” इति मनूक्तलक्षणे
वेदेकदेशतदङ्गाध्यापके । स्त्रियां ङीप् उपध्याया
उपाध्यायोतिरूपद्वयम् । उपध्यायास्य पक्षेऽर्थे ङीष्
आनुक् वा उपध्यायानी “उपाध्यायानी कृतमता” मा०
आ० १६० उपध्यायो च । “उपाध्यायान् दशार्था
आचर्याणां शतं पिता” । “आचार्यं स्वसुपाध्यायं पितरं
मातरं गुरुम्” मनु० । तत्करणे एकत्रालासौचम् “आचार्य-
पत्नोऽप्युपाध्यायमातुल्यमगुरुं गुरुवद्भाषाध्यायिष्येक-
त्रालेण विष्णुः” ।

उपानस लि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अत्या० समा० ।
१ शकटसदृशे २ पितृसदृशे पितृव्यादौ च । जातो अच्
समा० । उपानस शकटशब्दे लृणमयादौ शकटे काकरो-
व्यङ्ग्यतयाऽस्य जातित्वम् । वेदे तु पुंस्त्वमपि “सवायो-
रिन्द्रशक्रे उपानसः” ७०१०, १०५, ४,

उपायन न० उपायते समीपे उपस्थिते उप+अय-ङ्।

उपडौकने (भेट्छोया) "तस्योपायनयोर्व्यापि रत्नाणि सरितां पतिः" कुमा० कर्माणि ख्युट्। उपडौकनीये "परस्परं विवक्षितौ उपायनपाणिषु" रघुः "साधितेषु निहितैरुपायनैः" भावः "प्रतोच्छ्रयुपायनानि" काद०। भावे ख्युट्। उपगमने "उपायन उच्यते गोमतीनाम्" ऋ० २, २८, २, "उपायने उपगमने" भा०। "सहोपायनकौस्तुभौ उवाच" छा० उ० "उपायनकौस्तुभौ उपगमनकौस्तुभमात्रेण" शा० भा०।

उपायिन् लि० उपायोऽप्यस्य इति। उपाधनबुक्ते। उप+इण-णिनि। उपगमनरि। "सज्जान् वोक्तमेवोपायित्वात्" कात्या० २, १, ८, "पञ्चसुवृत्तं सज्जे" उपयन्ति उपगमन्ति" कर्कः। "सख्यानाम्नेन वोपायित्वात्" कात्या० २, ५, १६, एकेऽथः प्राक्यायो सख्यादृतजयोपायी कात्या० ५, २, १, १, ऋतुकाद्यैव सख्योपायी" कात्या० १८, ६, ७, उभयतः स्त्रियां ङीप्।

उपायु लि० उप+इण-ङ्। उपगमनरि। "तस्मादाह वायवः स्येति उपायवः स्येत्युक्ते आहुरप हि द्वितीयोऽयतीति" शत० ब्रा० १, ७, १, १,

उपार पु० उप+अ-गतौ कर्माणि बङ्। उपागते समीपे। "क्षति उद्यायान् जनोऽस उपारे" ऋ० ७, ८, ६, १, "उपारे उपागते समीपे" भा०।

उपारण पु० उपेत्य न रघवं यत् पृथो०। उपेत्यारतिस्थाने "सुप्तं वा सप्तपारणे" ऋ० ८, १२, २१, उपारणे ब्राह्मणा उपेत्य यजिष्व देवे न रत्नमे सप्तपारणः" भा०।

उपारत लि० उप+आ+रभ-क्त। प्रतिनिष्ठे "उपारताः पञ्चमरात्रगोचरात्" किरा०।

उपारम्भ उप+आ+रभ-पञ् मस्। प्रारम्भे "सर्वकर्मोपारम्भे विनियोगः" सव्यापहतिः

उपावर्ज न० उप+वर्जि-ङ्युट्। अन्वयस्यादक्यापारभेदे स च वर्जनयज् १६५ पु० दर्शितः "गस्यायां सरधानाञ्ज कस्या सव्यगुपावर्जनम्" राधा०। एवञ्। उपावर्जन तत्कर्त्तरि लि०।

उपावृत्ति लि० उप+आ+वृत्-क्त। निरक्षारेण निन्दिते उपावृत्ति पु० उप+आ+वृत्-पञ् मस् च। निन्द्यापूर्वकतिरक्षारे। ख्युट्। उपावृत्ति तत्पर्ये न०। कर्माणि ख्युट्। उपावृत्ति हिंसनीये "वीर्यं पशुवपावृत्तिः सगोवध" बाह्या० ४०। निरक्षार्यैः न ससुः उपवृत्ति इत्येव।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वृत्-ङ्युट्। पुनरागमने प्रत्यावृत्तौ। "तदुपावर्त्तनयज्जि मे मनः" रघुः। १३ भूमी जुठने च।

उपावृत्ति लि० उप+आ+वृत्-क्त। अत्रापनयनाय पुनः पुनः भूमिमुठितेऽपि प्रतिनिष्ठे च। "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यद्य वासो गुणैः सह" ए० त० भविष्यपुराणम्।

उपावृत्त स्त्री उप+आ+वृत्-क्तिप्। अत्रावृत्तिर्ना समीपे व्यावृत्तौ। "यत" ते सम्वादतः सहस्रं त उपावृत्तः यजु० १२, ८। "सख्योपावृत्तिर्नामावृत्तं तत्समीपवर्त्तिनामावृत्तिर्नामावृत्तं" नेद०। २ गिहृत्तौ च। उप+आ+वृत्-क्तिन्। उपावृत्तिरप्युभयत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेण अना० ष०। अश्रमसङ्घे प्रागुपपत्तादीदीक्षादौ। "उपाश्रमभान्मपरां प्रागुपपत्तान् विविधानामि" भा० या० १५ अ०। "उपाश्रमान् प्रागुपपत्तादुपपत्तादुक्ता दीक्षायोगान्" नीलक०। साक्षीये अर्थः। अश्रमसमीपे अर्थः।

उपाश्रय पु० उप+आ+श्रि-पञ्चाद्यच्। अश्रयकर्त्तरि "ब्राह्मणोपाश्रयोनिष्य सुवृत्तं जातिमश्रुते" मठः कर्माणि अच्। अश्रयणीये "राजकीर्णं हि सर्वेभ्यो वनमुपाश्रयः" भा० अश्र० ४ अ०। "त्वं हि नृजातः सर्वेषां दुःखितामासुपाश्रयः" भा० व० ६ ११ अ०। भावे अच्। अश्रये।

उपाश्रित लि० उप+आ+श्रि-कर्माणि क्त। यस्याश्रयो ऋहीतस्तस्मात् "तथैवोपाश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिर्मात्रः" भा० या० ४५ अ० उपश्रितेति पाठान्तरम्। कर्त्तरि क्त। अश्रिताश्रये लि०।

उपासक लि० उप+आ+स-ङ्युट्। ईश्वरे उपपासनाकर्त्तरि "चिन्त्यस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याधरीरिषः। उपासकानां विद्वार्यं ब्रह्मणोऽप्यकलना" नेद०। श्चुइ उं स्त्री तस्य द्विषेवकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ऐषचन्द्रोक्ते षवाक्यद्वयभेदे यथा वाक्यमुपक्रम्य "आवा-राजं सुवृत्तं स्थानाङ्गं समवायबुक्। पञ्चमं भगवत्कृत् ज्ञाता कर्मकापि च। उवाचकान्तदनुत्तरोपपातिका द्याः। प्रख्यापकरणश्चैव विपाकतत्तमेव च। इत्येकादश सोपाङ्गाव्यङ्ग्यानि द्वादश पुनः" इति। उपासनञ्च चिन्तनापरपरमार्थयमनमात्मिका मानवी क्रिया। सा च काचिदुपादिकमारोमप्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सप्त-व्याख्यादौमेव प्रागुपपन्नमेव निर्गुणस्य ब्रह्मणोऽप्यारोमेव उपासनोक्तेः अतएव "सर्वे" अस्मिन् ब्रह्म तज्जानान् इति

मान् उपार्सीत यथाकसुराणि नृको भवति तथेव प्रेत्य
भवति च क्रतुं कर्त्तुं इत्युपक्रम्य "मनोमयः प्राणशरीरः"
इत्यादिना छा० उ० "उपासनायां तत्तुष्टुपाधयोऽ-
भिहितानि नृगुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन वगुणे एव
मनोऽभिनिवेश्य ततो निविष्टमनसः चित्तैकाग्र्यम् ततः
उपासितेश्वरात्पुण्यदेव समाधियोगसिद्धिः इति पात०
छ० भाष्योदयितम् । "इत्युपप्रणिधानाद्वा" छ० "प्रणि-
धानाङ्गविशेषादायर्जित ईश्वरस्वामितुष्ट्याति अभिधा-
नमालेखे" व्यास भा० "प्रणिधानाङ्गविशेषात् मान-
साहाचिकात् कायिकाहा आवर्जित अभिसंख्यभूतस्वामितु
ष्ट्याति अभिधानमनागतेऽर्थे इच्छा, इष्टमस्याभिप्रेत-
मस्त्विति, तावन्मालेखे न व्यापारान्तरेण" वि० । तादृशे-
श्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविध्यात्मन-
इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्यं तच्चिन्तने च फलसक्तं
वायुः । "दय मन्त्रनाराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
नोद्वाः दृश सङ्कर्षाणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं
यद्वसङ्कं तु तिष्ठन्त्यत्र क्वचिन्तकाः" वि० तत् पात०
भाष्यविदो वाचस्पतिना "स्वयङ्कमङ्कदङ्ककारपङ्क-
तमालावृन्त्यनमनात्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनागततद्वा-
सनावाहितान्तःकरणैः प्रियङ्गुपातान्तरमवगृह्णादीनाम-
न्यतमे कीर्त्तनाः" उक्ततत्तत्काव्यार्थेन तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
उपासनशब्देऽधिकं वक्ष्यते । तन्नोक्ता उपासकाश्च प्रकृ-
विधा प्रकृदेवतोपासकत्वात् । "यान्तः श्वेतागणपत्यः
सौरश्च वैष्णवः क्रमात् । उपासकाः प्रकृविधास्तन्-
व्यङ्ग्यविधानतः" । पुनस्ते त्रिविधाः । "सात्त्विको राज-
सर्वैव वाससर्वे हि ते त्रिधा" । प्रकारान्तरेणार्थे तदुपा-
सकतः त्रिधा । "पुरुषीरसया दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा"
उपासक इ० उपासकत्वे शरा स्वर उपा+का+सन्ज-आधारे
वक्तुं । तत्रे "इमे च सङ्ग वाराणाः सङ्गता सोमवाहिनाः ।
समन्तात्कलषीतापा उपासकैः हिरण्यये" भा० वि० ३२ अ०
"एतान् सर्वानुपासकान् चित्रं बभूवि मे रथे" वि०
३५ अ० भावे वक्तुं । २ सनीपासकै च ।
उपासन न० उपासकत्वे मूयःचित्तत्वेन शरा स्वर उपा+स-
विशेषे आधारे क्तुं । १ शरत्पण्डितार्थे शराभासे व्य-
रः । उपा+सास-भावे क्तुट् । २ चिन्तने समने ३ संशने
च "चित्तमेनैस्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन" उपासनानि या-
विष्णुविद्यादीनि "उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोज-
नम् आचिरादिभ्यामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्"

इति वेदान्ताधः । "आचार्योपासनं शीघ्रं स्वै-
र्यं सात्विकमिच्छः" इत्युपक्रम्य "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं
यस्ततोऽन्यथा" गीतायाम् आचार्योपासनस्य ज्ञानसाधन-
त्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्योपादेश विना हि ज्ञाना-
नुत्पत्तिः "आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकता"
इत्युपक्रम्य "एतैरुपायैः संयुजः सत्युक्तोऽमृतो भवेत्"
याज्ञ० तद्वैतुत्वमुक्तम् । "आचार्यमग्निकार्यं ह्यु सन्धो-
पासनमेव च" मनुः । ब्रह्मण्य उपासनानि च वेदे नाना-
विधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेन तदेवावान्तरफलमर्चि-
रादिभ्यामेव ब्रह्मलोकप्राप्तिः । प्राप्तिब्रह्मलोकस्य तत्र अ-
वयमननादिसम्भवेन क्रमसक्तिः "न स पुनरावर्त्तते" इति
श्रुतेः तत्र प्राप्तिविकल्पवानादित्तिनान्तराप्रप्तये "तत्र
प्राप्तिविकल्पवानादित्तिनान्तराप्रप्तये" सां० छ० उक्तेः । स्वतएव "इमं
ज्ञानं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषे-
णयात् मानवान्तरे आदित्तिरिति सूचितम् । कार्यब्रह्मणो-
ऽधिकारसमाप्तिपर्यन्तं तत्रस्यायिनस्तु तेन सदैव जीवः ।
"कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधाकम्" शा० छ०
उक्तेः ब्रह्मणासह मे शब्दे अन्तर्भागे प्रतिपद्यते । पर-
स्यान्ते कृतान्तः प्रविशन्ति परं पदम्" श्रुतेः । प्रतीको-
पासनायां तु नाचिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति फलम्
किन्तु तत्तच्छास्त्रे पूजं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं
तत्फलञ्च शा० छ० भाष्ययोः दर्शितं यथा "न
प्रतीकेन हि सः" "मनोऽङ्गोऽस्योपासीतेत्यध्यात्मम्" अथा-
चिरैरतनाकाशो ब्रह्मोति" तथा "आदिशो ब्रह्मोत्पादेष्टः,
"स यो नाम ब्रह्मोऽस्योपासते" इत्येवमादिभिः प्रतीकोपा-
सनेन स ययः किमेतस्य अर्थः कर्त्तव्यो न येन ।
किन्तावत् प्राप्तिं तेवमध्यात्मपक्ष एव युक्तः कस्यात् ?
ब्रह्मणः श्रुतिव्याख्यानेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि
ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे शब्दात्मनोपपत्तिरित्येव प्राप्ते
श्रूयः । न प्रतीकोपासकमिति श्रूययात् न हि स उपा-
सकः प्रतीकानि न वाक्येनात्मकमेव । यत्पुनर्ब्र-
ह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तदव्यात्म्यमिति, तदसत्
प्रतीकाभावापसङ्गात् विकारस्योपपत्तिरिति हि नामादि-
जातस्य ब्रह्मत्वमेवास्ति भवति खलुपुनर्द्वेष नामा-
दीनां कृतः प्रतीकत्वमात्मपक्षो वा । न च ब्रह्मण्य
आत्मत्वाद्ब्रह्मपक्षोऽप्युपदेशेव्याकटिः कस्या कर्त्तव्याद्य-
निराकरणात् कर्त्तव्यादिसर्वसंसारधर्म्मनिराकरणेन
हि ब्रह्मण्य आत्मत्वोपदेशेनिराकरणेन चोपासनविधान

त्वोत्पन्नेषु तत्कृतव्यायेन प्रकृतव्यायेन तत्प्रामि
नेनरेषामिति लक्ष्यते" भा० । "विशेषश्च दर्शयति" छ० ।
"नावादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वज्ञात पूर्वज्ञात
फलविशेषसुसंरक्षितसुसंरक्षितपाशने दर्शयति 'यावदा-
ज्योगतं तत्वाद्यवकाशकारो भवति' "वागवाय ना-
ज्योगतं" "यावदाज्योगतं तत्वाद्यवकाशकारो भवति
"मनोवाय वाचोभूयः" इत्यदिना । यथायं फलविशेषः
प्रतीकतन्त्रबाहुपाशनामासुपपद्यते, प्रकृतव्यायेन तु प्रकृ-
तोऽप्रतिपत्तिस्तत्कृतं फलविशेषः स्यात् ? । तस्मात् प्रती-
कात्मनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनं ह्यनसंज्ञापादो यद्यपि देहव्यापारानमेकव्या-
पि आधीनस्यै तद्वन्ति नान्यस्य यथाह या० छ० भाष्ययोः
"आधीनः सञ्ज्ञात्" छ० । "कर्माङ्गस्यैवायं कर्मत्वत्वादा-
हनादिविभक्त्येऽपि सव्यगर्धने वस्तुतन्त्रबाहु पाशना रत-
रेषुतूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नाधीनः प्रयानो वा प्रवृत्ते
सिद्धयमेव न आधीन एवेति । तत्र मानसत्वाद्वापासनस्यानि-
यमः यदं रक्षितेतिरखिवं प्रामे लक्ष्येति आधीन एवोपासी-
तेति कुतः ? सञ्ज्ञात् । उपासनं नाम सन्मानप्रत्ययप्रवाह-
करणं न च तद्व्यक्तो धावतो वा सञ्ज्ञयति गत्यादीनां वि-
चित्रविशेषकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो
न सञ्ज्ञयत्युत्तिरासञ्ज्ञमभवति । यथायथावकाशदेव
निद्राऽभिभूयते । आधीनस्य त्वेव जातीयको भूयान्दोषः
सुषुप्तेरुह इति सञ्ज्ञयति तत्प्रतीकासनम्" भा० । "ध्या-
नाच्च" छ० । "यपि च ध्यायत्यर्थ एवः यतस्मान्प्रत्यय
प्रवाहकरणं, ध्यायति च प्रविष्टिवाक्येरेव प्रतिष्ठित-
दिव्ये कविष्वदासिप्रतिष्ठे भूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति वको
ध्यायति मोहितवस्तु" इति । आधीनस्यानावाधो भवति ।
तस्मादन्वासे न कर्म उपासनम्" भा० । "अवकाशमेव" छ० ।
"अपि च ध्यायतीत्यर्थे प्रविष्टिवाक्येरेव फलत्वमेव
ध्यायतिवाधो भवति तच्च विद्वत्तूपासनस्याधीनकर्मत्वे"
भा० । "कारणि च" छ० । "कारण्यपि च शिष्टा उपा-
सनाङ्गत्वेनासनम्" "युक्तो देवो प्रतिपद्य स्थिरासनमा-
त्मनः" इत्यादिना अतएव च पशुकादीनामासनविशेषा-
णासुपदेशोयोगयाच्नो" भा० । उपासनस्यानरत्वात् भूयः क-
र्मवृत्तित्वमपि तत्त्वोक्तम् ।

"आ प्रायश्चात् तत्रापि हि दृष्टम्" छ० । "आहतिः सर्वो-
पासनेवाहर्त्तव्येति स्थितत्वाद्वाऽभिधारणे । तत्र यानि तावत्
सव्यगर्धनाचार्यान्पाशनानि तावदावतादिवत् कार्यपर्य-

वसानापीति स्नातमेवैषावाहतिपरिम यं हि सव्यगर्धने
कार्ये निष्पद्ये यत्नरं किञ्चित्काचित् यत्नम् अनि-
योज्यप्रकृतव्यायेनप्रतीतेः यावदाद्य विषयत्वात् । यानि
पुनरभ्युदयफलानि तेषु वा चित्ता किं कियन्तिस्तत्का-
लप्रत्ययभावतोपरमेत् उत यावत्कोविदावर्त्तयेदिति । किन्ता-
यत् प्रामं कियन्तिस्तत्का-
लप्रत्ययमध्यस्थोत्पन्नं ज्ञा-
हतिविशेषस्योप यथायथास्थं कृतत्वादित्येव प्रामे
भूयः । आ प्रायश्चादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवाद्
तत्फलप्रामेः । कर्माद्यपि हि अन्त्यान्तरभोक्त-
फलसारभसापानि तदनुक्तं भावनाविज्ञानं प्रायश्चादे
आहतिरिति । "उपिज्ञानो भवति" "विज्ञानमेशान्तरकानति"
"सञ्चित्तो नैव प्रायश्चायाति प्रायश्चित्तो ज्ञा युक्तः सञ्ज्ञा
यथा सञ्चित्तं चोक्तं नयतीति" चैवमादित्येव त्व-
लक्ष्याकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययाज्येते सञ्ज्ञाहतिं सञ्ज्ञा
किमन्यत् प्रायश्चादे भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये
प्रतिपत्त्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययाज्येष्ठा प्रायश्चादाहतिः ।
तथा च हतिः "यथायत्नकरयमकाहोकात् प्रतीति"
प्रायश्चादेऽपि प्रत्ययाहतिं दर्शयति । अतिरपि 'अ-
यं चापि स्मरन् भावं त्यजन्त्ये कथेत्तम् । तं तमेवेति
कीमेव । सदा तद्भावभाविनः" इति "प्रायश्चादे सनवा-
ऽकथेनेति" च । सोऽन्त्येवायामेतत् त्वयं प्रतिपद्येतेति'
च मरणमेवायं कर्तव्यमेव द्वावयति" भा० । प्रतीकमि-
ष्टेय उपासनेषु कर्त्तरादिगर्भेण प्रकृतोपासनाभिः फलम् ।
"कर्त्तरादिना तत्प्रथिते" या० छ० । भाष्योक्तम्
तच्च कर्त्तरादिगर्भेण व्यातिवाहिकयत्ने च उक्तम् ।
युक् उपासनात्मक स्त्री । "यथायत्नं यथायत्नं मननव्य-
देवभाक् । उपासनेन क्रियते अवयानमरगतता" कुमु०
सिने च "उपासनामेव पितुः का हन्त्यते" नैव । यावत्-
स्थोक्ता भक्तिरुपासना भक्तियत्ने लक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे वा । उपासने "उपासाविशेष-
प्रवृत्त्यात्मकम्" वा० छ० ।

उपासादित 'ल० उप+आ+उद+विष्+कर्मणि क्त । १ प्रामे
भावे क्त । २ प्रामे ततः तत्कृतमनेन दृष्टा० इति उपासा-
दित् कृतत्वामे स्त्रियां स्त्री ।

उपासित लि० उप+आस+उपनासत्वात् कर्मणि क्त । ज-
तोपासने वक्षोपासनं कृतं तस्मिन् देवादी ।

उपासि स्त्री उप+आस+क्तिन् स्त्रीप्रत्ययेऽपि वा० युक् वा न
क्तिनोवाचकः । उपासनायाम् "स्नातपरोक्षोर्गोर्भावनानि

मनोविषय । यदुपास्तिमसावत् परमात्मानिच्छन्त्यते" कुचु० ।

उपास्त्वं न० उपगतमस्त्वं उपकरणत्वेन आत्मा० व० । आस्ती-
पक्षणे तृणादौ । "राजानौ नीतिमार्गरेतौ आस्तीपास्त-
कतिनी भा० व० १६६७० ।

उपास्य ति० उप+आस-सेवार्थत्वात् कर्मणि शयत् । १। सेव-
नाये ऽचिन्तनाये "उलवञ्च ततो रक्ष्या उपास्या गुरवञ्च ते"
भा० आहु० ८७० "गङ्गा वटैवात्मवशैरुपास्या" भा० आहु०
२६७० उप+आस-ल्यप् । १। सेवयित्वेत्यर्थे ४। चिन्तयि-
त्वेत्यर्थे च आध्य० । ४। उपास्य सम्भ्यां विधिवत्" अटति ।

उपास्ति पु० उप आसृजसङ्घतयतः । १। उपापातादौ आमु-
त्पातकृते उपपद्ये उप+आ-धा-क्त । २। आरोपिते, ति०
उपेक्ष्य पु० गान्दीनीसुते अक्षरभावेभेदे । "अक्षरः सुषुप्ते तस्मात्
अक्षरकान् भूरिदक्षिणः । उपपद्युस्तथा मनुयुर्मुदर-
वारिभेजय । अक्षिपस्तथोपेक्षः यत्तु प्रोऽप्यारिभङ्गः ।"
ह्रारः १५ तत्त्वं १६ अध्याये च गान्दीनीसुतत्वस्योक्तम्

उपेक्षक ति० उप+ईक्ष-खलु । उपेक्षारक्तो योगिनि "उ-
पेक्षकोऽवकाशको हुनिर्भाषसर्गजतः" मनुः "दृष्टा मतेलु-
मेक्षक एको दृष्टाहमित्युपप्रता त्वया" सं० का०

उपेक्ष्य न० उप+ईक्ष-भावे ल्यट् । १। आगे ऽकौदासीन्ये च
२। राज्ञां सप्रविधोपायान्कर्तते उपायभेदे "राजानां दानेन
भदेन दण्डेनोपेक्षणेन च" भा० व० १५० । उपेक्ष्यस्य
यथोपायत्वं तथा उपायगर्ह्ये चकम् ।

उपेक्षणीय ति० उप+ईक्ष-कर्मोयत् । १। आग्ये २। प्रतीकारार्थ-
मनाशेषनीये च "नय्यत् उरक्षादनुपेक्षणीयम्" रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष-अ । १। आगे इदं न सम स्यादिति
इच्छाभेदे २। कौदासीन्ये ४। अनपेक्षणे च । उपेक्षा च पर-
स्त्वानभिस्त्वानापूर्वकस्य प्रमाणभावावसानकाकीनस्यत्वावि-
षयकोऽप्य । उपेक्षायाः स्वतन्त्रावकाशस्य सती व्यव-
स्थापितम् "उपेक्षानात्मकं कालं निश्चयः कारणं भवेत्"
भाष्येन ५। इदमुपादेयं न भवतीत्याकारकज्ञानभेदे
च "कृत्योपेक्षां जतनीपितेऽस्मिन्" रघुः । ६। योग्यास्तोक्ते
चित्तप्रसादनाय भावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनभेदे । "मैत्री-
करणादुत्तरोपेक्षायां सुखदुःखसुगत्यासुख्यविवक्षायां भाव-
नात्चित्तप्रसादकम्" पात० सू०

उपेत ति० उप+ईक्ष-क्त । १। उपगते २। अभीयगते सिवादिधर्मेण
३। प्राप्ते ४। उपगते च । "यं प्रजन्मसमुपेतमपेतकालम्"
भा० स्क० । "न स्त्री जुहुयाद्वाउपेतः" अटति । "अ-
उपेतः अनुपनीतः" म० त० रघु० । गर्भाधानार्थं ५। स्त्रिय-

सुगते च "गर्भाधानमुपेतो जगुर्गर्भं सन्दधाति" हारीतः
"उपेतः स्त्रियमुपगतः" सं० त० रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र पु० उपगत इन्द्रम् अनुजत्वात् आत्मा० व० । १। विष्णौ ।
स हि कश्यपात् आदितौ इन्द्रादन्तरं वासनरूपतया
संजातः इति तस्य तथात्वम् । "उपेन्द्रो वासन,
प्रांगुः" विष्णुस० । कालभाष्ये आत्मापि निश्चिन्तितार्थता
यथा । "ममोपरि यथेन्द्रस्व" स्थापितो गोभरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां मास्मानि दिवि देवताः" इति हरि-
वंशवचनात् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः इति । अत्र वासुदेवस्यैव
यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितास्तु
तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिकीकृत्यत्वमेव उपेन्द्रनामता-
याऽभिषेकः कृत इति वस्तुतः हरिवं० ७६७० यथा ।
"संपासधस्तालोभोऽयं तस्योपरि अक्षीधराः । नागानामुप-
रिष्टाङ्गः पृथिव्युपरि मातुषाः । मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु
खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्थोपरि रविर्हारः स्वर्गस्य
मातुषाम् । देवलोकाः परस्वर्गाहिमनसमो महात्मा ।
यत्नाहं कृणु । देवानामेन्द्रे विनिहितः प्रदे । स्वर्गादूर्ध्वं
ब्रह्मलोको महाविगणपूजितः । तत्र सौमगतिश्चैव ल्योति-
बाह्य महाकलाम् । तस्योपरि गवां लोकः सिद्धासं
प्राकृजानि हि । स हि सर्वगतः कृष्ण ! महाकायगतो म-
हान् । उपर्युपरि तस्मापि गतिस्तव तपोमयी । यां न
विद्वद्वदं सर्वं पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्तथो
दुष्कृतिनां न गलोकस्तु दाहणः । पृथिवी कर्मयोगानां
लोतं सर्वस्य कर्मणः । स्वस्वियराणां विषयो वायुना
तत्त्ववर्तिनाम् । गतिः समदमः आगानां स्वर्गः सृजतकर्म-
णाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ।
गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः । स तु
लोकस्तथा कृष्ण सीदमानः क्षपात्मना । हतो हृतिमता
वीर ! निचूतोपहृषं गवाम् । तदहं समनुप्राप्तो गवां वा-
क्येन मोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग गौरवात्तव चाननम् ।
आहं भूतपति कृष्ण ! देवराजः परन्दरः । आदितेर्गर्भ-
ययि पृथ्व्यश्चो दुरातनः । तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्नं द-
धितयानहम् । मेघरूपेण तत्त्वैव सन्तमर्हसि मे विभो ! ।
एवं ज्ञानमनाः कृष्ण ! ज्ञेन सीम्येन तेजसा । ब्रह्मणः
श्रेणु मे वाक्यं गवाश्च गजविक्रम ! । आह त्वं भगवान्
ब्रह्मा गावश्च गवा दिवि । कर्मनिष्ठावता दिव्यैस्तव
चरन्त्यादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महा-
नयम् । तदहं उद्धारैः वाक्यं वक्तुमिच्छामि । सर्व-

कान् पुङ्गवैर्वास्मिन्नेन इविषा सुदान् । त्रिव्यं यत्क-
प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामः कामदाः । तदस्माकं गुरुत्वं
हि प्राणदक्ष महाबल । अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो
वै भव प्रभो ! । तस्मान्न काञ्चनेः पूर्णोद्दिव्यस्य पयसो वटैः ।
एभिरेवाभिविष्यस्य मया वृक्षावनामितेः । अहं किलेन्द्रो
देवानां त्वत्कृपाभिन्नुताकृतः । गोविन्द इति लोकास्त्रां
लोष्यन्ति भुवि याचतम् । मनोपरि यदेन्द्रस्त्वं स्थापितो
गोमिहोत्तरः । उपेन्द्र इति जम्भ ! त्वां गास्यन्ति दिवि
देवताः । ।

ततः यत्कस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान् । अभि-
पेक्षेन गोविन्दं याजयामास योगावत् । इडाऽभिषिष्य-
मानं तं गावस्ताः सङ्गं युयुषेः । क्षन्तः प्रसन्नसंयुक्तैः
सिचिषुः कण्ठमव्ययम् । मेघाश्च दिवि स्रज्जाभिः सा-
म्भृताभिः समन्ततः । सिचिषुस्तोयधाराभिः सिष्यमानं
तमव्ययम् । वनस्यतोनां सर्वेषां सुखावेन्दुनिभं पयः ।
वर्षं पुष्पवर्षं च नेदुल्लस्योपि चाम्बरे । स्तुवन्ति स्रगयः
सर्वे बाग्भिर्भक्त्यपरायणाः । एकार्णवविक्लवश्च दधार
वस्तुधा वयुः । प्रवादं सागरा जम्बुद्वीपांता जगद्धिताः ।
बाग्न्यो विवभौ भातः सोमो नल्लसंयुतः । इतयः प्रयमं
जम्बुजम्बुनिर्वहतां नृपाः । प्रवाकपलशवक्ताः पुष्प-
वत्स्य पादपाः । मदं प्रसन्नं वृन्तागा यातास्तोषं वने
जृगाः । अचकृता नल्लस्यैर्धौतभिर्भान्ति पर्वताः । देव-
लोकोपमो लोककृप्रोऽमृततरुवैरिव । आसीत् कण्ठाभि-
पेक्षे हि दिव्यः क्षर्गरेवोषितः । अभिविक्लवस्तु तं गोभिः
यको गोविन्दमव्ययम् । दिव्यमाष्ट्राव्यरधरं देवहेतोऽज-
रोदिदम् । एव ते प्रयमं कण्ठ ! नियोगो गोषु वः कृतः ।
बलैर १७७० । “यत्कस्तु अयमागत्य देवतैः सङ्गं इल्लहा ।
अभिविष्यामव्ययं कण्ठमुनेन्द्रेति यचीवतिः । वासुदेवस्ते-
नेन्द्रेण उपेन्द्रान्ताऽभिषेकः कृतः इत्युक्तम् । भा० ८८८० ११
७० । वासनस्यैव तज्जामतोक्ता यद्यो वासनैव ब्रह्मेदेवना-
मृतम् । “कण्ठपस्यादितेः प्रोक्तं सर्वभूतभावाय च ।
लोकानां लोकपादानामकरोत् वासनं पतिम् । वेदानां
सर्वदेवानां भर्तृषु यद्येषां त्रिवः । सङ्गानां त्रुतानाञ्च
कल्पं क्षर्गापवर्गयोः । उपेन्द्रं कल्पयाञ्चके इति सर्व-
विभूतये इति” “प्राप्य लिखनस्येन्द्र उपेन्द्रमुपासितः”
इति तत्त्वैव । वासनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्राद्युजातत्वात् वाच-
देवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तज्जामता अभयोरेव एक
परमेष्ठारं प्रत्याज विरोधः । “तदिन्द्रस्यैव तज्जामता उपेन्द्र !

यद्वचः” भावे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः ।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री “उपेन्द्रवज्रा जतजास्तो गो” इति ८०००
उक्तो एकादशाक्षरपादको ऋग्वेदिदे । अस्याश्च इन्द्रवज्रा
संभवेन यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्रायस्ते दर्शितम् ।

उपेय लि० उप+इण-यत् । १ उपायसाध्ये, २ प्राप्त्ये च ।
२ उपगम्ये “उपेतारुमुपेयश्च सर्वोपायाश्च कर्तुं क्षमः” मनुः
“जातिस्वेनामुपेयास्ताः” मनुः । १ क्षम्यिष्य गम्ये “भूधरस्य-
रुपेयमागतम्” भाषः । “उपेयमव्यय गम्यम्” मङ्गि०

उपेयिवस् लि० उप+इण-कृत् लोकेऽपि नि० । उपगते “प-
श्चाद्देवमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवांसि कर्तारः उरोमाजात
यातवोम् । राजन्त्यकानि” “उपेयुषोमोक्षपथं मनस्विनः”
भाषः । स्त्रियां ङीप् उपेयुषी ।

उपोठ लि० उप+वङ्-कृत् । सन्निवेशविधौ यक्ते ऽव्यये सैन्ये
२ निकटे, “तदुपोठैश्च नमस्करैः दृष्टकः” किरा० “वराह-
मुपोठैः प्रत्यासन्नैः” मङ्गि० । २ उठे कृतविवाहे च ।
भावे कृत् । सैन्यविन्यासभेदे व्युत्ते न० ।

उपोत लि० उप+वेङ्-कृत् । उपसूते । गौरा० ङीप् । पूति-
कायां स्त्री यद्वरत्ना०

उपोत्तम लि० उपगतसुप्तसम् अव्यधानेन अद्या० व० ।
उपानिषे अव्ययात् पूर्वतने । “गुरुपोत्तमयोः व्यङ्ग-
गोल” । “योपधादुगुरुपोत्तमाहुः” “अव्युपोत्तमम्”
“उपोत्तमं इति” पा०

उपोदक उ० उपगतसुप्तसम् अद्या० व० । उदकसमीपस्थे ।
“प्रजापती त्वा देवतायासुपोदके” वज्र० १५, १, “अयं वै
लोक उपोदकस्य देवं प्रजापती देवतायासुपोदके लोकं
निदधाति” यत० ब्रा० १२, ८, १, १, सामीप्ये अव्ययी० ।
२ उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपोदकी स्त्री उपगतसुप्तसम् गौरा० ङीप् । पूतिकायाम्
(उदकाय) । राजनि० । “वादस्यां पारणं कुर्याद् व-
र्जयित्वायुपोदकीम्” ऐ० त० कूर्मपुराणम् ।

उपोदिका स्त्री उपाधिकसुप्तसं यत् उदादेश्यः संज्ञायां कृत्
अतइत्यम् । पूतिकायाको अक्षरः तत्पात्रादि प्रकारगुणादि
वैद्यके उक्तम् । “एकाहं वक्ष्यमीति किमव्ययं ज्ञानालोः ।
तच्छुद्धैरानतव्याजैर्हस्ये वा उपोदिका । वटपल्यम्बुभ-
प्रक्षिका परितः प्रतैकमुपासिता । नवहृत्पुवाश्चमुपासिता
परिभोक्तृविषयमुपासिता । सुतप्रवर्तकविपासिता सुव-
नाम्बुतकमुपासिता । सुपोदिकाव्यभर्जिता भोक्तृ-
राष्ट्र रसनापनर्तकी । पोदिका शीतका वन्या ज्ञेयवा

वातपितृहा । पय्यात् दोषघनो निद्राउत्पत्ती मता ।
उपाधिकसदृशं यत् उदादेशः गीरा० कीप् स्यात् कम्
वा सुखः । उपोदोकायत् स्त्री

उपोदग्रह ३० उप+उद्+पह्-ङ्। साने । “तस्याह उ-
त्तपोदग्रहसिद्धिः” का० उ० । “उपोदपूर्वकपदेः शानार्थ-
त्वदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपोद्वातः ३० समीपवर्तिनः प्रकृतस्य उद्वातः उद्गननम्
शानं चिकनम् मत् । उप+उद्+हन्-गतौ नत्वर्थत्वात्
शानार्थता आधारे षञ् । प्रकृतसिद्धार्थनाशोपनाशको
सङ्गतिप्रभेदे । “विना प्रकृतसिद्धार्थोत्तपोद्वातं विदुर्मुधाः”
अथर्वश्रुते विवृतिः । तदर्थवर्धने च । कचणोपोद्वातेन
विषिष्टशानस्य कारणात् व्यवस्थापयति’ दोषि० १ प्रारब्धे च

उपोद्गलन ३० उप+उ+हृवह्-ङ्। उद्गोपने उतेजने ।

उपोषण ३० उप+उष-ङ्। उपवासे अहोरात्राभोगने ।

‘प्रारं श्रीरामनवमोदिने सर्वे विमूढधीः । उपोषणं न
कुर्वते कुम्भीपाके महीयते’ । “उपोषणं नवम्याह
इत्यन्तामेव प्रारब्धम्” ति० त० अमरकर्म० । उपवास-
श्रुते विवृतिः । उपवासस्य उपदाहवाधनत्वात् नयात्वम् ।

उपोषित ३० उप+वास+भावे-ङ् । उपवासि । “नाकि
स्त्रीणां पृथग्यशः न व्रतं नाप्युपोषितम्” मनुः । कर्त्तरि
ङ् । उपवासकर्त्तरि लि० । “उपोषितो द्वितीयेऽग्नि-
पूजयेत् पुनरेव ताम्” दुर्ग० त० पु० ।

उपोष्य लि० उप+वह-अधर्मकराद्गुणे काकस्य धर्मसम्प-
विधानात् कर्मणि भा० क्यप् । उपवासेन यापनोये
ति प्रादौ । “विषम्यव्यापिनी या तु सर्वोपोष्या
वदा तिविः” बा० भा० ३० । उप+वह-ङ्। उपवास-
काले त्वर्थे अयम् ।

उभ लि० वप-ङ् । उभवाये भान्वादी अधिस्वरये ङ् । उप-
भान्वादी सेने । “उर्वं कथेन तदभूद्वदीय । रिक्तं भक्तम्
कृतं कुङ्कराहमिषोऽग्रमुप्याम्” भाग० । श्रुतिवृत्ते
च । “वर्षं प्रथिरवसति” पार० सू० । परिपूर्वतोभावेन
उभयवचम् सुविद्यतपरिचयम्” हरिनाथः । भावे क्तिन् ।
उभि वपने स्त्री “वीजानामुपप्रविष्ट स्यात्” मनुः ।

उभकृष्ट लि० पूर्वमुप पञ्चात् कृष्टं पूर्वकायेत्यादिना व० ।
वीजवपनान्तरं कृष्टे सेने (वीजाकृते सेने) । (आहुताम्)

उभिम लि० वप+ङ्। वप च । वपनजाते ।

उप्य लि० वप-भा० कर्मणि क्यप् । वपनोये मंष्ट्रादी
‘दोषितव इत्यतश्चेतोऽप्यानां वेनेष्वेव विविधत्वे’ आत्मा०

३५, १३, २० । “उप्यानां श्रीविषयादीनाम्” सर्वः ।

उभ आर्जेने उदा० पर० अक० सेट् । उभति क्रीडति ।
यिचि उभयति ते क्रीडितवृत्त । “इन्द्रासीरुच उभ-
तम्” अ० १, २१, ५ । “उभन्तु तं सुभः पर्वतावः”
६, ५२, १ । वञ् नि० वस दः वस्रः अश्रुः । नि+उभ
(उभटान्) उत्तानस्यावतानकारणे अश्रुति उत्तानं
वस्तु अवतानं करोतीत्यर्थः ।

उभकृ लि० उभ-ङ्। आत्मानं वञ्चते । ततः तिका०
क्रिञ् क्रीडायामि तदप्ये पुं स्त्री । तिककृतवादित्वात्
गोत्रप्रत्ययस्य वञ्चु इत्ये जुच् । उभकृतभाः ।

उभ(श्च) पूर्तो ददा० प० वक० सेट् । उभति क्रीडति ।

उभोभ । उभति उभोत् अव० सुषादिरिति अविक्तस्य
तन्मते क्रीडति’ गोपधत्वात् गोपधाकोपः उभ्याम् वभूव
आश चकार । वेदे नपथ्यत्वः उभमि उभ्याति “इहा-
न्यीभ्यादुपमानकोजः” अ० ३, १२, ४ । “इभ्युभ्यो
मा ये सानम् परिगलमक्रिम्” अ० ४, १, ५ । “सर्वमप्येभ्यु
कान्त्यन्त्येभ्योऽतोऽप्ये । धितोऽप्ये” मङ्गिः । पा० वते
कुङ्कि कृप् । अन्त्यते कुङ्कि कृप् ।

उभ लि० हि० । उभगतेऽ-भक् । उभ-पूर्तो क वा । द्विवा-
यिष्टे एकस्मादेकाग्र्या प्रथमं द्वित्यस्य जननेन द्वित्य-
स्यैकत्वेन शानद्वारा मध्यमात्मात्वात् पूर्व्यं वाचावाहोपवादात्
तथात्वम् । “उभो यदि व्योम्न इषकं मतेताम्” बा० ।

“उभामपि हि तो यन्मूर्तिं शिष्यशुभो कपीपिभिः” ब्रह्म-
अव्यावर्ते । “आत्मा प्रथोवित्त्युभे सन्त्ये सञ्जातः”
मनुः । ततः द्विसिद्धौ निवृत्त्युभयम् । “उभयपक्ष-
विनीतनिद्राः” रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः
उभयत् । अस्य सर्वादि० सर्वनामकार्यम् तेनास्य द्विवना-

त्वात्वेन अन्त्यकार्यभावेऽपि ढेरकच् । उभकौ काश्च ।
सार्धे तद्विचरिण त्वावचप्रसङ्गः । ततः प्रथमापञ्चमी
सम्प्रत्यये तसिच् अयम् । उभयतश्च । इभ्यां द्विविधौ
इवोरित्वे च अयम् । “तन्मतेः पुनाशुभयतः पुदवा-
नेकविद्यितम्” बा० । “यक्तिं बोभयतस्त्रीः काकायन-
द्वयमेव वा” । “बोभयः कक्षपाकालः वञ्चद्वयकोपेनाः”
आहुत्याः कक्षकलीये ते वनस्तयः कृतः । पुभयश्च,
कक्षिनश्च इवाकूभयतः कृतः” मनुः । प्रदादे
याक् अयम् । उभयथा द्विवचनार्थे अयम् ।

‘मेव नः प्रथमतोभययाकौ वञ्चनं पुनरेव पुनरेव’
मनुः । “विनाये नाये वा तव वति विद्योदोऽभयवयाः”

अहुत्याः कक्षकलीये ते वनस्तयः कृतः । पुभयश्च,
कक्षिनश्च इवाकूभयतः कृतः” मनुः । प्रदादे
याक् अयम् । उभयथा द्विवचनार्थे अयम् ।

‘मेव नः प्रथमतोभययाकौ वञ्चनं पुनरेव पुनरेव’
मनुः । “विनाये नाये वा तव वति विद्योदोऽभयवयाः”

प्रभोः। सप्रत्यर्थं तत्त्व अयम् । उभयत्न द्वयोरित्यर्थे अयम् ।
“उभयत्नचरौ गुणोन्माः” जातकप० ॥ ‘हौ दैवे पितृकार्ये’
लीनेकैकमभवत् वा’ इन्दो० । अङ्गि द्युस एयुश्च वा-
अयम् । उभयद्यश्च उभयेद्यश्च इवोरङ्गोरित्यर्थे
अयम् । ‘यो अय्येद्युश्चयद्यु रभ्येति’ अय० १.२५, ४ ।

“उभयेद्युक्तया प्राप्नो परोपोष्या सन्धिभिः” अतिः ।

उभय त्रि० उभ+अयच् । इत्ययने हित्वविपिणे अय हित्वभो-
क्त्यः। एतच्चनान्ततर्क प्रयोगः न हित्वनप्रयोगः ।
वि० को० । “उभयमानयिरे वक्ष्यधाधिवाः” रघुः । सर्वादि०
सर्वनामकार्थम् । उभयश्च उभयेवास् । “अथा न
उभयेवामन्यत सत्त्वानाम्” अ० १.२६, ८ । अत्र वा यी ।
उभये उभयाः । “परेऽपर उभया अमिताः” अ० २.१२,
१८ । ‘ये जना उभये भुङ्क्ते विभः’ २.४, १० ।

“किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः” रघुः ।

स्त्रियां गौरा० ङीप् । “उभयो विद्विमुभाववापत्तः” रघुः ।

उभय(त्र)चर् उ० स्त्री० उभयत्न उभयोर्वा चरति चर-टः। भूस्व-
नरिचररे पञ्चभेदे स्त्रियां ङीप् । अर्थ्याकान्तरायेर्हि-
दृशहिमोऽस्त्यपह्नयोगभेदे स्त्री० ‘अर्थ्याद्व्ययेऽपि च धने च
तथोभयत्न संस्यैर्विना विधुसुयन्ति अनेस्तु योगान् ।
वेर्वा च वोशितुभयत्नचरौ गुणोन्माः अष्ट’ कञानि विवि-
चानि वदन्ति तेषाम्” “समो रात्रोभयचरोप्रभो वक्तु-
श्चयभाक्” जातकपद्धतिः ।

उभयतोदत्(न्त) उ० स्त्री० उभयतोदन्तः दन्तपङ्क्तिरस्य वा द-
न्तादेशः । उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ । “पशून् ऋणान्
मनुष्यांश्च व्याकांशोभयतोदन्तः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
दन्तादेशाभावेपक्षे तत्त्वार्थे स्त्रियां ता ङीप् । “उभयतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजावन्ते” यत० ब्रा० १.६, १, १,

उभयतोमुख त्रि० उभयतो मुखे वक्ष्य । हिमुखे ऋक्षादौ
“उभयतोमुखाभ्यां पालाभ्याम्” यत० ब्रा० ४.७, १, ७,
स्त्रियां आङ्गत्वाभावे टाप् आङ्गे तु ङीप् । उभयतो-
मुखी भेदः । “सर्वतया रोमहस्तानि युगान्धुभयतोन्मी ।
दाताभ्याः खगनाप्रोति पूर्यन् विविना ददत् । वायुवत्-
कस्य पादौ द्वौ मुखं योनी च दृश्यते । तावत् गौः दृष्टिगो
त्रे वा वायुवर्गं न मुञ्चति” याज्ञ० उक्तौ भेदभेदः । अ-
न्त्यत्न इत्यनेन अन्तकान्तिर्वाच्योक्ता । “उत्क्रान्ते तु प्रष्ट-
तस्य उच्योत्क्रान्तिवक्ष्यते । तभ्यं संप्रददे नाम्ना मावसुत्
क्रान्तिर्वाच्यताम्” विधा० पा० ब्रह्मनमनः ।

उभयतश्शीर्षां स्त्री० उभयतः शीर्षे वक्ष्यः शीर्षादेशः

ङीच् आङ्गोपः विशगंस्त वा यः । उभयतः शीर्षे वक्ष्यप्राप्त-
वादिदुक्तायां गवि “अदितिरसुभयतश्शीर्षां” यजु०
४.१८, “उभयतः शीर्षे वक्ष्यः” उद्योतितोमस्याद्यनयोः
प्रायश्चीयोदयनाययोः शीर्षत्वम् “हे शीर्षे प्रायश्चायोदय-
नोवे” वासोक्तोः” वेदो० ।

उभयवेतन उ० उभयोः भेद्यो स्थापितं च वेतनं यस्य अयच् ।

दूतभेदे को हि स्थापितकाशात् प्रच्छन्नां भूतिं ऋक्षात्वा
तद्दुर्भेद्यत्नमुक्ताये तदीयदासत्वेनात्मानं स्थापयत्वा तत्-
वक्षायात् भूतिं ऋक्षद्विपि पूर्वस्वामिनोऽद्विपिभूतिनि-
ष्क्रयार्थमुत्तरस्य सन्निधादिभेदं जनयति स उभयवेतन
इत्युच्यते । “अज्ञातदोषैर्देवस्य वदुष्योभयवेतनः” । भेद्याः
शरीरभिव्यक्त्यासनैः सामवायिकाः” माघः । तावद्दू-
ताश्च सुहृदराक्षसे चाणख्यप्रेषिता वक्ष्यो वधिताः ते च
मख्यजैतोः प्रधानसन्निधादीन् राक्षसादीन् ततो विभ्रदा
चाणक्यकार्ये साधितवन्तः तच्च तत एवावसेय विस्तरभया-
द्योक्तम् ।

उभयादन्ति अयम् उभौ दन्तौ प्रकरणं यत्न युद्धे द्विदण्ड्या०

इच् चमा० अयच् । उभयदन्तसाधेयुद्धे एवम् उभयाङ्गुलि
उभवाबाहु उभयाङ्गुलि उभयार्कषि इत्यादयोऽपि नि०
शाध्याः तत्तत्साधनयुद्धे । उभाङ्गुलि उभाकर्षि उभा-
बाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्तत् नायच् ।
तेऽपि तत्तदर्थेषु ।

उम् अयम् उ-वा० ङुमि । १।रे, २।कारे, ३।प्रश्ने च ।

उमा स्त्री स्त्री० शिवस्य मा जङ्घीरिव उं शिवं माति
मन्वते पतित्वेन मा+क वा । शिवपत्न्याम् । दुर्गायाम्
“उ सेति मात्वा सपसे निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी,
जगामेति” कुमारे निरुक्तायां २।पार्वत्याम् । “यदाह तपसं
पुनीर्वनं गन्तुञ्च मेवका । उ मेति, तेन सोमेति नाम प्राप
तदा सती” काण्डि० पु० । “मात्वा निषिद्धा तपसे यदा
वा वयाममाख्यां भवभक्तिभाविनी” शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति
शब्दः नामहेतुत्वेनाख्ययाः अर्थ आ० अयच् अस्मिन् पा०
आङ्गोपे टाप् । “उमासुखे त्रिविक्रमाधरोक्ते” उमासुखन्तु
प्रतिपदा लोका” उमाकुर्येण ते यूयम्” उमा बधूभवान्
दाता” इति च कुमा० । “नियोजयितुकामस्तु उमायां
चन्द्रोत्तरम्” शि० पु० उमासाक्षेत्तरव्रतम् । व्रतशब्दे
वक्ष्यते । वे-वा० मक् संप्रसारणम् । १।हरिद्रायास् ४।अत-
वीरुक्षे (सविना) उमाकटः उम्यः श्रीमीनः । ५।कोनौ
ईकानौ, ७।यानौ च ।

सनाकट पु० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटम् ।
अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि ।

उभागुक् पु० ई० । हिमाचले तस्य उभायाजनकत्वा-
त्तथात्वम् । उभाजनकादयोऽप्यत्र । तस्याश्च तदुत्पत्ति-
कथा शिवपु० दृष्ट्या ;

उमाचतुर्थी स्त्री उमाद्याजन्मदिनम् चतुर्थी । उमाशुक्लच-
तुर्थ्याम् 'उमाशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूज्यमुमा सती ।
तस्मात् सा तत्तत्संपूज्य स्थाभिः सौभाग्यउद्वेगे' व.पु.

उभाषति प्र० ६त० । महादेवे । स च वया तासुपमे
तत्कथा शिषु० दृष्ट्या तन्मूलकं कुमारे च
मस्ति ता एवमन्यथापि पुराणे दृष्ट्या । “मेनां यावत् सती
माष्य हिमाचलपतिव्रताम् । उभरूपा हि तपसा पतिं
प्राप पिनाकिनम्” । काशीख० उभाषवाद्योऽप्यत्र

उत्सावन न० उत्साप्रातये वनमल । पुरभेदे घोषितपुरे हेम०
उत्सासहाय उ० ६त० । महादेवे दुर्गासहायतत्सङ्ग
जगदयोष्यत्

उमासुत उ० ईत० । कात्तिकेये । तत्कथा अग्निकुमारखण्डे
५५४ : शिवपुराणे व दृष्ट्वा । उमातनयपार्श्वतीसुतादयोऽप्यन

उत्तर पञ्चमस्तव्यकृपदं वृषति वृष्यत् । ?हरोर्बिषाणे,
 २ गन्धर्भदे च । “उत्तरस्तु वृष्यैव जगुरग्ये च यत्
 गणान्” हरि० १२८० ।

उन्मो स्त्री उन्+वा-क गौरा० ङीष् घृषो० वक्ष्य वः । “मञ्जरी
त्वहंप्रका वा यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन सम्मुदा
बुधैश्चोति वा कृता” इति भा० प्र० उक्त्यायान् लब्धंप्रकय-
वगोधूमयोर्भिक्ष्याम् । “उन्मो कक्षप्रदा वक्ष्या उन्मो
पित्तानिवापहा” भा० प्र० ।

उभयं र पु० उम्+वृ-क उत् रपरः । द्वारोर्द्विगते ।

उन्मि लि. उन्म-इन् । पूरवे । ततः कञ्जा. जाताद्यर्थे
ठकञ् । औन्मेवक तज्जातादौ लि.

उस्य न० उमाया अतस्या भवनं जेतम् वा वत् । अतस्मीम-
वमज्जले पक्षे खज्ज् औमीन तत्पार्थे न०

उद्धोवा स्त्री अश्वरोभेदे । “अतुस्यवा उताची च विद्याची
पूर्वचित्त्वपि । उद्धोचेति च विद्याता” भा० आ० १२१ अ० ।

सुद गतौ सो.पर.सक.सेट् । ओरति ओरोत् उवोर जरतः

उत्पुंस्त्री उत्तर-क । मेघे द्वियाम् अजा० टाप् । “अजा वि
मेघिरेषाम्तराम्” ८, १४, १, “उत्तरा मेघीम्” भा० २१ नत्ति
ति० । “उत्तरामघिरा वयमेव” ऋ० ८, ६६, ८ ।

उरःकन्निका स्त्री ७त० . सुक्ताहारे अमरः ।

उरग इन्दी० उरसा गच्छति उरस्+गम-इ सङ्क्षेपः । शर्पे,
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् पादन्त्यनया उरसैव तेषां च
गमनम् । “भिन्वोत्यितं भूमिभिवोरगाण्याम्” “विच्छमना-
विवोरगौ” “व्यङ्गुलीवोरगच्छता” रघु । २ तद्देवताज्ञे
व्यस्तोऽथानक्षत्रे । “उरगविधियताण्याः शरीरावधारै”
ज्यो०त० । ४ षड्यस्य तस्य नामधेयं जन्मनामदोषधा-
रात्तथात्वम् । अष्टम्यङ्गे ५८१ ४० विवृतिः ।

उरगभूषण पु० उरगोभूषणस्य । सर्पभूषणे महादेवे

उरगराज पु० ईत० टच् समा० । {सर्पराजे वासुकी ।

उरगोराजव उपमि० सं० । २ मङ्गासर्पे च । “एहं सुरैरो-
रगराजरज्ज्वः” भाषः । उरगे शतान्द्रादयोऽप्युभयत्वम् ।
“उरगेन्द्रमूर्ध्नश्चरत्नसन्निधेः” भाषः । [तथात्मम् ।

उरगस्थान न० ६ त० । पाताळे तेभां तत्स्थितत्वात् पाताळस्य

उत्तराशन पुं० उत्तराग्न्यादि अश्व-वृत् ६० । पर्यभस्ये
 १ गच्छे च २ मयूरे उत्तराग्न्यादयोऽप्यन्त । “स्वावासाग
 न्तराशनैकैतद्यज्या” भाषः ।

उरङ्ग पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ नि० । सपेँ स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । [सपेँ स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

उरङ्गम पुंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-खच् सञ्ज्ञोपः ।

उरण ङंली न-क्यु, धातोइइ रपरः। {मेघे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष्। “इकीररणमावाद्य स्युरादाय गच्छति”

भा०शा०दे० अ० । “य उरसं जघान नव चक्षुःशब्दं
नवति च बाहुन्” अ० २, १४, ४, २ इति मृत्तये पु० आसीत् ।

उरणात्त पुः उरणस्य मेघस्य अक्षीव अक्षि पुष्पं वस्य ।

दशुमे (दादमईन) वशे । ज्ञानी त उरणाख्यस्तत्तावे
इत्योह । तन्मते उरणाख्याया आख्या यस्येति विग्रहः

सरभ्र इंस्त्री सर सक्तटं भ्रमनि भ्रम-उ पृषो० सङ्क्षोपः ।

। मेघे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २६३ ङङो पु० स्त्री ।
तद्येदम् अथ । औरभ मेघमांसादौ “इविषाऽनेन वै मांसं

पात्रसेन च वत्सरम् । मातृस्यकारिण्यकौरभयातुनप्याग
पार्षतेः । ऐश्वरौरववाराहयामैमैर्दत्ताक्रमम् । मासाभिष्ट-

इया तृष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" वाच० । "दर्पिता
भ्रातृसङ्गात्तमहिषोरभक्तकुराः" सुश्रुते पशुव तस्य

दर्पितत्वमुक्तम् स च पाथ्यपथुः “अन्तर्गतो-

सरोद्रवस्तोरभ्रमेदः पुच्छप्रभृतयो व्याम्याः” इत्यु० तन्नां
इत्युणास्तत्रैव “व्याम्या वातहराः सर्वे दृंह्याः कफपि-

तथाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्धनाः”
 “हृदयं मांसमौदम् पित्तज्ञेयवहं शुद्ध” ।

उरभ्रसारिका स्त्री सुस्तोते कीटभेदे कीटयन्त्रे विहितः ।
उररी अयम् उर-भा०कार्क । १ अङ्गीकारे, २ विकारे च ।
कञि अस् गतिवात् तेन सह समाः उररीकृत्य इति
“कात्थनिक भेदपुरीकृत्य” सा० ८० । चञ् उररीकार
अङ्गीकारे पु० । क्त । उररीकृत स्त्रीकृते लि०

उरस् लि० उर-भा० कवच् । गतियुक्ते ततो वला० चतुरर्थ्या
वत् । उरस्य तस्य विकृष्टदेशादौ लि० ।

उरश्च पु० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका० फिञ् औरथा-
वनि तस्य भगा० स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरथायनी ।
उरश्चट् पु० उरश्चाद्यतेऽनेन कट-पञ्च-च सुक्ष्मः । कवचे
उरस् वला० कवच् ०० अक० सेट् । उरस्यति वलवान्भवतीत्य-
र्थः औरस्तीत् औरसीत् उरस्याम् (साम्) वभूव आस चकार
उरस् न० अक० अस्तु धातोश्च रपरः । वलः स्यजे । “कवाटविक्षी-
र्षमनोरमोरस्यवस्थित वीलवनस्य तस्य” “जनितमुद्रु-
दस्यादुश्चक्रेच्छितोरः स्यवनियतनिषस्यन्नीश्रुतां गुञ्जवान् सः”
काचः । “उरोसुत्रितस्तन” जघनमसंभवोदुरम्” मावतो०
अस्य व० व० अलस्यस्यकपसमा० “व्यूदोरस्को दृक्कृत्यः”
रघुः । “प्रत्ययेव विबोरस्तः” कुमा० । कविच । “होरोरा
वनमार सा” सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अथ औरसः,
इत्यभेदे “औरसः योजजयैव दत्तः कतिमएव चेति” काचि०
इ० उरोजातमात्रे च औरसं भयम् । पक्षे यत् उरस्य ।
वला० गते । २ अत्रे न० । तस्य ईत० अन्ते अच् समा० ।
अऔरस अन्तप्रधाने । ३ अत्रिभेदे पु० तस्यापत्यम् तिका०
फिञ् औरथावनि । उरथवत् भगा० दिक्कार्यम् ।
उरः प्रायस्तेनास्त्र अर्थस्या० अच् । उरस प्रायस्कोरस्को
लि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरथचन्द्रोऽपि पश्यते उर-
थवत् फिञ् भगा० दिक्कार्यम् ।

उरसिज पु० उरसि जायते जन-इ त० सप्रत्या अलुक् ।
औरसो जाते स्त्रे । “परिपश्यतिरे चेनं पोनेहरसिजैः
नृजः” राधा० । उरविजातो रसिहृद्दोऽप्यल ।
“केनानामरसिहृदेण हारसीवाम्” भावः

उरसिल लि० उरः प्रायस्तेनास्त्रस्य पिच्छा० इव च । प्रयस्को
रस्को । पक्षे मद्रप् मस्य वः । उरस्त् तत्प्रायेऽस्त्रियां ङीप् ।

उरस्काट पु० उरः कश्चते आनिवर्तनेन कट-पञ्च-च कवचे
क । १ बाणानामुत्तरोत्तरे तदीये वसोपयोताकारे श्वस्त्र-
भेदे च । (वृक्षशाब्द) । लिङ्गा० ।

उरस्सु अयम् उरसैका दिक् तसिः, पञ्चस्याद्यर्थे तसिश्च वा ।
१ इदमैकदेशभवे इत्ये २ वचन इत्याद्यर्थे च अल्य चित्वात्

स्वरितस्वर इतिभेदः । [ख्युट् । उरस्साथमप्यल न० ।
उरस्स न० उरस्सावते त्वै-क । वला० के कवचे । कवचे
उरस्य पु० उरसैका दिक् यत् । वचसैकद्वयगत “कर्मणा
वाप्युरस्त्रेण वला० यस्य विदारितम्” सु० तः निर्मितार्थः
यत् । २ पुल्ले

उरी अयम् उर-गतौ बा० ईक् । १ अङ्गीकारे, २ विकारे च ।
उर्यादि० कञि गलित्वम् तेन समा० । ख्यर् उरीकृत्य
“तदुरीकृत्य कतिभवांचस्य प्रतीयते” भा०

उरीकार पु० उर + क्त-अच् । १ स्त्र करे, विकारे च ।

उरीकृत लि० उरी + क्त-क्त । १ अङ्गीकृते, २ विकृतं, च ।

उरु लि० ऊर्ण्य-क तुल्योपो लुक्च । १ विषाखे, २ दृष्टि च
“विस्तीर्णं दृष्टयद्वारप्रकाशं तद्गाधं निधिसुखमन्ध-
शामनलम्” भा० आ० २२ अ० । ३ वज्रखे निह०
“तुविजाता उरुलया” अ० १, २, ६, “उरुलया वज्रनि-
वासौ” भा० “रघे युद्धं कुरुचक्रे” । ४ विस्तीर्णं च
दृष्टयस्य विस्तीर्णयत्तत्वात् । “जनास उरु ज्ञातं सुज-
निमाचकार” अ० ३, १००, ४, “स्तिमदुहलितौ वयोहि”
अ० ८, ८४, उरुगायः “उरुगव्यतिरभयानि” अ०
८, ८०, ४, अङ्गोषिदद्या उरुयतिरङ्गुत.” २, २६, ४,
“अग्यामिषसुधारासरद्वृतम्” ८, १, १०, “उरुप्रयाः
प्रथमानम्” यजु० २०, १८, “गाधयोरी रथ उरुयुगे” अ०
८, ८८, ८, १५, ८, “गतोरुमागाः” भावः भाषित० अ-
त्वात् लोके इतीत्य दक्षि वा पुं वत् । उरवे उरवे इत्यादि
स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीष् । “शिरोभिक्ते मृहीलोवी”
सजमारक्तं वचः” मनुः उरो-विः दृष्ट्या० इमान्च ।
उरिमन् तद्भावे । पक्षे त्व, उरत्व न० । तन् उरता स्त्री
अच् औरव न० । तद्भावे ।

उरुक्काल पु० उरः कालः पाठेऽस्य । (राक्षालयथा) १ मङ्गा-
काञ्चलतायाम्” रत्नभा० । कर्म० । श्दीर्घकावे ।

उरुक्कम पु० उरवः भूत्वादिभ्यापकत्वात् कषाः पादविधेया
अस्य । १ वामनरूपे भगवदवतारे “यस्योरुषु विक्रमेषु वि-
जियन्ति भुवनानि विश्वा” अ० १, १५, ४, २, “यस्य विष्णो-
रुदणु विस्तीर्णेषु त्रिषंस्त्राक्षेषु विक्रमेषु पादप्रक्षेपेषु
विन्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजाताऽन्वात्रिय निवसन्ति च
विष्णुः क्ववते” भा० । इति तस्योरुक्कनत्ये लिङ्गमुक्तम् ।
“यं न इन्द्रो दृष्टव्यः यं नो विष्णु ररुक्कमः” अ० १, ८,
८, उरं विस्तीर्णं क्कानति पादान् विजिपतीत्युक्कमः
विष्णुः भा० । उर प्रथमं प्रथमान्नमं क्कामति-क्कम-

अव् ईन० । भगवतोऽटमावतारे २ अक्षरभेदे च । “अटमे मेरुदेव्यान्तु गामेजात उरुक्षपः । दर्शयन् वरुं भीराणां स वेपासात्मनाजतम्” भा० १ अक्ष० १ अक्ष० । अक्षरभेदे विवृतिर्दृष्ट्या ।

उरुगाय पु० उरुभिः अष्टैर्गीयते गम्यते वा गै-गाने गाक् गती वा कर्मणि धञ् । परमेस्वरं वासुदेवे “लोपयेक उरुगाय । विष्णवे” अ० ८, २८, ७, “उरुभिर्वक्त्रभिर्गतिव्यः बहुषु देवेषु गता बहुकीर्तिना” भा० वक्त्रकीर्तिरिति पक्षे गीयते गायः कीर्तिरित्यष्टेः “अत्राह तदुरुगायक विष्णोः” यजु० ६, ३, “विष्णु उरुगायैषः” अजु० ८, १, यः पाथिवाणि लिभिरेदि वामभिरुक् क्रमिष्टोरुगायय जीवसे” अ० १, १५, ४, “उरुगायाय उरुगातव्याय” भा० । गाह् गती भावे वञ् गायो गतिः कर्म० । २ वि- स्तीर्णाय गती स्तोममहदुर्गायं प्रतिष्ठां ददा” कठपञ्चो । “उरुगाय विष्ठायां गतिम्” या० भा० । “असम्भाधासुरगा- यवतोभिध्याय तं” अ० ७, “उरुगायवतोविस्तीर्ण गतीन्” गै गाने धञ् कर्म० । २ बहुकीर्त्तने । “प्राथस्य वाता- योरुगायं कुरुते” यत० ब्रा० १, २, १४,

उरुचक्षस् लि० उरु यथा स्यात् तदा चटे चञ्-अचनु । १ महदाद्येने “वर्षेष्टवला उरुचक्षसा मरा” अ० ८, १०, २, चर्षेष्टवलात् २ स्त्र्यै पु० “नमोभिरुचक्षो नृनि- द्यान्” ६, ५१, ८, यनः स्त्र्यै उरुचक्षा उदेते” ७, १५, ८, उरुजम्न लि० उर्वी ज्मा क्षितिर्वल । बहुभूमियुक्ते “उरव्या, ष उरुजम्नप्रयुज्जन्” अथ० ६, ४, २,

उरुज्युस् लि० ज्मि-अभिभवे करणे अचनु उरु ज्यबोवेगोऽस्य विस्तीर्ण वेगे । वेगेन हि सर्वोभिभवात् ज्युषस्तथा- त्वम् । “उरुज्युषमिन्दुभिः” अ० ८, ६, २ त् । “उरुज्यु- षम् विस्तीर्ण वेगम्” भा० । “उरुज्युषं इतयोनिना- हुतम्” ५, ८, ६, सेहानः पूतना उरु ज्ययः” ८, १६, १, इत्यत्र ज्यबोवेगार्थकस्याहुत्तलतया प्रयोगात् तस्या दलकत्वम” प्रभादिकम् ।

उरुक्षि लि० उरु यथा तथा ज्यति जि क्षि वेदे नि० न तक् । लृ-दा० किंवा । प्रभूतगतियुक्ते । “अवाक्पृष उरुज्ययः क्षणुधम्” अ० ७, १८, २, “उरुज्युः प्रभूतन- मनाः” भा० ।

उरुक्षु पु० उपह्वादे अचुरभेदे । “अवजाः यक्षधूमदा उ- रुक्ष्वा वे च मट्टमटाः । कुक्षुचक्ष्म अयायवः । तानक्षा मक्ष्मचक्षते प्रतिबोधेन नायव” अथ० ८, ६, १५,

उरुक्षि लि० उरु दृक् विक्षमस्य । दृक्क्षिप्रयुक्ते पाले स्यात्वां स्त्री गौरा० ऊर् । “वयोषोषा भिद्यते वा- ऽभिद्या नवा स्यात्सु रविनी क्षातस्याभिधं पय्यीवयेत्” यत० ब्रा० १, ६, ४, ८,

उरुक्ष पु० उरुभ्योऽदृभ्यो जावते जनयति अन्तर्भूतवयवे जन- उ प्रभो० अक्षोपः । प्रभूतपयोजनके । “गवासुरक्षमभ्यर्षति प्रजम्” अ० ८, ७७, ४, “उरुक्षं प्रभूतानामप्यं जनकम्” भा० । उरुरी अथ० उरुराति रा-वा० की । १ अक्षीकारे २ विस्तारे च । उरुलोक न० उरु यथा तथा लोकाते लोक-कर्मिण्य भञ् । १ अन्तरिक्षे तस्य सर्वलोकेश्वरी मङ्गल्येन ज्ञानात् तथात्वम् । “आलस्यान्तदिगां सर्वगत्यं परमं मङ्गत्” भाषोक्तेस्तस्य परममङ्गल्यम् । “ममान्तरिक्षमुद्रको- मस्तु” अ० १०, १२८, २ । कर्म० । २ अन्तरिक्षे पु० । उरुषु पु० उरु वायति वै शोषणे क । एरुष्टदृष्टे “शब्दा- कोरुवर्षांमूवाजिगम्यानिषाकटैः” उरुषु । साधे कन् तलव । रात्रमृकटस्तु उरुक्षस्थाने उरुवक्षरक्ष्मीचकार प्रथो० बाधु ।

उरुयूक् पु० उरु वायति वै शोषणे “उरुकादयच” उवा० नि० । रत्नैरखे “पुनस्यैवावाचयतकीयुर्ब्रूवन्त्यादनी- विल्लयाकप्रभतीनि उष्यानि स्यादुतिक्तानि वातप्रयन- नानि च” सुश्रु० । “पटोववात्तिकाकारेणैककटुविकाकेतुको- रूयूकपर्यटककिराततित्तककोटकारिष्टकोषातकीवेतकरीराट- रुषार्कैरुषप्रभतीनि रजपितृहराश्याङ्क्यं द्यानि सुक्षुन्नि कुशेहृज्वरचासकावाचिष्टराणि च” सुश्रुतः ।

उरुव्यसस् लि० उरु विवति व्यस-व्याजे (विशेषव्याप्ति) अचनु अतिव्यापके । “ओरुव्यसाः प्रव्यताम्” अ० २, ५, १ । “उरुव्यसाः प्रभूतव्याप्तिः” भा० । २ विस्तीर्णे “उरुव्यस- मङ्गिने” अ० ७, ११, १ । “उरुव्यसवा विस्तीर्णे” भा० । “ममदुर्गव्यसा अदितिः” ५, ४६, ६ । “उरुव्यसो- धास्या पक्षमाणाः” अजु० २७, १६,

उरुवा लि० उरु खनीति इन-विट् ऊा वेदे बलम् । बहु- दातरि “महीनअथमुद्रमानुरज्यः” अ० ५, ४४, ६ । “उरुवा बहुदातारम्” भा० ।

उरुक्ष रण्ये पर० वक्ष० सेट् । उरुवति कीरुजोर् । “उ- रव्य राव एवो वजस” अजु० ७, ४, अक्षव्याख्याने “उरव्य रथ उरुवतीरव्यचक्ष्मा” नेददी० । “उरुव्यद्विजः पित्रोरव्ये” अ० १, ५, ८ । कुरवत् रवत्” भा० । “नोषीवेन उरुवतम्” अ० ५, ६५, ६ ।

उरुषा स्त्री उरुषं रक्षयिष्यति क्त्वा च यद्योपः
रक्षयिष्याम् । “उरुषा वायुरध्वत् खडिभ्यः” क०
६, ४४, ७ । “उरुषा रक्षयिष्या” भा० तृतीयायां कुक् ।
ततः उ । “उरुष्य रक्षयिष्यावति “इमे वा योता यशस
उरुष्योरयम्” क० ८, ४८, ५ । “उरुष्यवः रक्षा-
कायाः” भा० ।

उरुषी स्त्री उरुष्यति क्त्वा स्त्रीपुं अङ्गोपे पूर्णाचो दीर्घः ।
आतिष्यापिष्यां सिवाम् । “उरुषी विचे वजते नि-
पातम्” क० ४, ५, ६, ४ । “यं न उरुषी भवत क्षाभिः”
क० ७, २५, २ “वित्रयसाचो अमतिमुरुषीम्” क० ७,
४५, २ “या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अन्ने देवेष्वयत
उरुषी” क० १, ५, ७, ५ । स्त्रीभिरे उरुष्यत्तवार्ये यवा-
दाविष उरुष्यः उरुषा इत्यादि ।

उरुष्यस् लि० उरु दीर्घे नासिके तस्य नसादेयः वेदे
नि० चत्वं दीर्घेच । दीर्घनासिकायुक्ते “उरुष्यसावसुहृदा”
क० १०, १४, १२ ।

उरौज पु० उरवि जावते जन-उ “जे विभाषा” पा० सप्रत्या
कुक् । स्त्रीकान्ते “दधत्युजइवमर्दयोतवम्” “रेजाते व-
चिरइयामुजकम्भौ” माघः क्षमादिकं च्छ्वस्वस्वमेव जन्म-
कावे उत्पन्नमपि योवने उद्भिद्यते । यवाङ् भाव-
प्रभा० । “भाषाणां युक्तमन्वेव चिन्तु वीर्यग्राह दृश्यते ।
तेषां तदेव तावत्वे पुटलाद्वृत्तिमेवति कुक्षुमानां
प्रक्षुब्धानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः
पुंषां नारीषामपि योवने । सावने तत्सर्वोर्ध्वे दो सेयो
आस्मानतः स च । तथा च पुंषां रोमराजीश्वरप्रभृतयः
नारीषां तु रोमराजीजनकान्तात् वप्रभृतयः” । आर्त्त-
वक्षानोद्देखावत्त एकादशवर्गद्वितरः स्मृतायुक्तः ।
“अष्टवर्ग भवेद्गौरी नववर्ग तु रोहिणी । दशमे कन्यका-
प्रोक्ता तत ऊर्ध्वं रजसखा” उ० त० स्मृतिः । इदमपि
वर्णयितविषयम् आठभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति कोके
इह्यते वर्णयनाभिवा दशमाद्दशार्कं हेवेति तत्त्वम् ।
उच्यते तु द्वादशवर्गोपरि रजःसन्धव उक्तः । “रवादेव
रजः स्त्रीषाम् नावि नावि त्र्यङ्गं कवेत् । तद्वर्गद्व-
द्वादशार्कं याति पञ्चायतः सयम्” रजःपदं क्षानोद्दे-
दक्षाच्च पञ्चययम् । गर्भिवशाः पीनस्रान्तो दुग्धवस्तुजाले च
कारवस्तुम्भा भा० प्र० । “मृहीतगर्भाणां स्त्रीषामासत्वं
वक्षानां कोतवां गर्भेष्वारोधादासत्वं न ज्ञवति तदेव
प्रतिहतपूर्वम् आगतमुपचीवमानमपरा भवति येष्वोर्ध्वतर-

भागतं एवोपरी याति तस्माद् गर्भिवशाः पीनोद्गी एवा
वरी भवतः” इति । उरौभूषयतोऽप्यल “उरौभवा कुक्ष-
युगेन वृक्षितम्” नैष० ।

उरौभूषण न० उरौभूषयतेनेन भूष-करणे ख्यट ईत० ।
१वचोऽवहारे हारे । उरौभूषयति ख्यु । २तदर्थे लि० ।

उरौहृती स्त्री वैदिके कन्दोभेदे । “उहृती जागतस्त्वयच
गायता” । पथ्या पूष्ये तृतीयः । न्यहुसारिणी द्वितीयः ।
स्त्वयपीवी कौटुम्भे । उरौहृती यास्त्वय” कात्या०
उक्तेः यास्त्वयते द्वितीयपरणस्य जागतात्मकचे अ-
न्वेषां तवाणां गावतात्मकचे च सा भवतीत्यर्थः ।

उरौहृत् न० उरवि हृत्तयेटाघातोयत् । बाहुयुद्धभेदे
बाहुयुद्धप्रकारः भा० स० २२ ख० दर्शितः यथा
‘करपक्ष्यपूर्वम् जला पादाभिवादम् । कर्षः कर्षां वि-
धुम्नावास्कोटं तल चक्रतः । स्त्वये दोभ्यां सभाहृत्-
निहृत् च मुकुटुक्तः । अङ्गमङ्गैः समान्निध्य पुनरास्कासनं
विभो । चिलहृत्सादिकं जला कर्षाभ्यं च चक्रतः ।
गवगच्छाभिधातेन वस्तुविज्ञेन चायनिम् । बाहुपाया-
दिकं जला पादाहृतयिरावभौ । उरौहृत् ततश्चक्रे
पूर्णकुम्भो प्रयुज्य तो । करसंपीडनं जवा गर्जनी
वारणाविव । इदानी मेवसद्वायो बाहुप्रहरणावभौ । त-
वेनाहृन्मानी तु अन्योऽयं कतवीणयो । चिंङ्गाविव सु
संक्रुत्वावाज्जाज्जय बुध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं समार्पेत्
बाहुभ्यामुभयोरपि । आहत्य बाहुभिर्वापि उदरं च
प्रचक्रतः । उभो कट्यां सुपात्रं तु तलवली च वि-
क्षितौ । अधोहृत् स्त्वकण्ठे तदरक्षीरवि चातिपत् ।
वर्शोतिक्रान्तमन्यादं पुष्टमङ्गुलं चक्रतः । संपूर्णं मूर्ध्ना बाहु-
भ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतः । तद्यपीङ्गं यथाकारं पूर्णयोगं
समुदिकम् । एवमादिनिबुद्धानि प्रकुर्वन्तो परस्परम्” ।
व्याख्यातकृतत् नोचकण्ठेन “कवेः दौर्मुखैः कर्षां
प्रकोटगतं रज्जुं धुम्नानो । यतः तल कर्षं आस्कोटं
चक्रतः बाहुभ्यामस्कासनेन अङ्गद्वयस्वरज्जुयेव कन्यव-
न्नावित्यर्थः । चिलहृत्सादिकं हृत्तयातिवेगेन आङ्ग-
क्षमप्रसारणोपयथास्वनमुटीकरणाणि चिलहृत्साः का-
दिपदात् प्रादस्याप्याकृन्नादि । कस्यावन्धं परस्परक-
क्ष्यायां हृत्तौ जला मन्धनम् गणेन नयन्ते भावदे-
शेनाभिधातकोन पापयवशङ्कास्वाप्तयोरभिधातेन वि-
स्तुङ्गिक्लोत्पत्त्यादर्शनं वज्रमिव सङ्गजद्विरल्यः । बाहुपा-
यादिकं वरणपाश आदिपदार्थाः । पादाभ्याम् आहृताः

मिराः स्त्रायोयाभ्यान्तौ दृढप्रहारौ नाङ्गोपर्थ्यन्तमपि
वदनाबलाविलम्बे । उरोहस्तं उरसि चपेटाप्रहारम् ।
पुस्तकभौ हित्वं परस्परं हावपि चक्रुरिति वक्तुम् ।
तलेन चपेटया । आहस्य जलुदेयेष्टं कृत्वा बाहुभिः
बहुत्याहावपि मिथः उदरम् आदाय प्रचक्रतः प्रविश-
पतः कृत्रिमेष्टस्य खान्दसं रूपम् । एवं कथां सुपात्रं
च प्रचक्रतः । तत्त्वन्तौ तत्त्वन्करणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः
तदन्तौ । अधोहस्तं उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा हस्ताभ्या-
मुदरपात्रेष्टु खकण्ठे खोरसि च कण्ठोरः समापे क्षमीय
आक्षिपत् आस्फाजितवान् । एष्टस्य भूषस्त्वन् जातं
भक्तं पराभवं बाहुभ्यां उदरादिनिपीडने सम्पूर्णं मुखं
हृदयोऽङ्गं पुस्तकयोगं योवोविश्वस्यगतनं तच्च पुस्तकम् ।
आत्यन्तं मृष्टेः पातं प्रदर्श्य अत्यन्तं पातनमित्यर्थः एवमा-
दिनिबुद्धानि पादाकर्षणशीलकक्षीकरणादीनि

उ(ज)र्ज्जी जीवेने वा पु० उभ० अक्ष० पक्षे भा० पर०
सेट् । उ(ज)र्ज्जयति ते उ(ज)र्ज्जति । और्ज्जित्-त
और्ज्जित् । उ(ज)र्ज्जयाम् बहुव आस चकार चक्रे
पक्षे उ(ज)र्ज्जाम् बहुव आस चकार । क्त उ(ज)र्ज्जित्, एवै
बह्वाग्निते । विधान्तत्वे वर्धिते लि० दीर्घादिरयमिति बहुवः

उ(ज)र्ज्जनाभ पु० उर्ज्वे कृत्वा नामो गर्ज्जस्य अच् समा०
ह्रस्वः । लूतायाश्च (माकडसा) दीर्घादिरयमिति कचित् ।

उ(ज)र्जा स्त्री कर्णयते आख्यायते कर्ण-उ ह्रस्वः । भेषादि
लान्ति ऽलगाटस्यलोमसङ्गहृष्टमने जिह्मभेदे । 'लगाट
पट्टे भवनलिननालभक्तन्वीयमुक्तां परिस्फुरति' काद० ।
दीर्घादिरयमिति बहुवः

उ(ज)र्ह दाने खादे सक० क्रोडायाम् अक्ष० आ० आत्मा०
सेट् । उ(ज)र्हते और्हट दीर्घादिरयमिति बहुवः ।

उ(ज)र्ह पु० उर्द-रक्त० । जलविडाले (डहिराल) दीर्घादिर-
यमिति बहुवः ।

उ(ज)र्ज्वं हिंसायां आ० पर० सक० सेट् । उ(ज)र्ज्वति और्ज्वित् ।
क्षिपि यन्त्रे जः उरो दीर्घादित्वा करो इति भेदः ।
उर्व्वं पु० उर्व्वी एष्टिमी सञ्चारस्यानत्येनाप्यस्य अर्थ० अच् ।
एष्टिमीसञ्चारिणि पितृभेदे तावच्छृ० आ० ह्रस्वः । ऽअवि-
भेदे ततः विटा० अच् । और्व्वं तदपक्षे उ० स्त्री ।

उर्व्वं पु० उर्व्वं यथा तथाऽऽति अट्+अच् इत० । वत्से
लिङ्गा० । तस्य दीर्घोऽस्मादिना अटनान् तथात्वम् ।

उर्व्वरा स्त्री उर्व्वं यस्यादिकम्पृच्छति अ-अच् इत० । उर्व्वं यस्या-
अभूने 'पततां गच्छेः पिबतु चार्द्धमुर्व्वरा' भाषः २ भूमिमाने

विश्वः १ अधिक्ते लि० उर्व्वरमधि० जातस्य तारका० इतच् ।
उर्व्वरित आधिक्ययुक्ते (उपचान) अधिक्ते । उर्व्वन् सङ्गत
अच्छति अ-अच् इत० । अस्मिन्नेदे 'कथानिधिर्गुण-
निधिरूपैरितिकोर्व्वरा' कायोश्च० ।

उर्व्वरासा लि० उर्व्वरां भूमिं सनोति सन-विट् ङा । भूमि-
विभाजके पुत्रादौ 'सोलासां ददयुक्त्वासासम्' अ० ४,
१८, १, उर्व्वराणां पुत्रम्' भा० । उर्व्वराविभाजके लि०
'त्यं नः सङ्गच्छभरमुर्व्वरासासम्' ई, २०, १ । 'उर्व्व-
राणां भूमिनां सनितारं संभकारम्' भा० ।

उर्व्वरी स्त्री अ-गतौ वनिष् ङोप् वनोरच । आधिक्यप्रा-
प्तायां स्त्रियाम् 'ओषधीनामह' ण्य उर्व्वरीरिव साधुवा'
अथ० १०, ४, २ अन्त्यलिङ्गे उर्व्वन् इत्येव

उर्व्वर्यं लि० उर्व्वरायां भवः यत् । उर्व्वं यस्याङ्गभूमिभवे इहभेदे
'नम उर्व्वर्यय सख्याय' यजु० १६, २३, इहाध्यायः ।

उर्व्वशी स्त्री उर्व्वन् अङ्गते वयोक्करोति उर्व्व+अथ-क गोरा०
ङोष् । स्वर्गेवेश्यभेदे । अस्मिन्नेदाश्च अस्मिन्ने यट्ते उक्ताः
इयञ्च नारायणोक् भिन्ना जाता यथोक्तं हरिवं० ८५
अ० 'नारायणोक्' निमित्तं सम्भूता वरवर्धिनी । ऐक्य
दयिता देवी योषिद्वयं किमुर्व्वी' ततश्च ऊक्त्वा नारायणोक्
कारणत्वेनाङ्गते प्राप्नोति अथ-क ङोष् ए० ह्रस्वः । इति
विग्रहः । इयमेव पुर्व्वरवसः पत्नी आसीत् । 'पुत्रोपुध-
सोत्तमनीर्यकर्म पुर्व्वरवा यस्य सुतो सुदेवः । तथैव
पश्चात्तमे सहात्मा पुत्रोर्ध्वमोस्युरवां वरिष्ठास' १५४
अ० 'पुर्व्वरवा सुतोविहानिवायां समपद्यत' इत्युच्यते
'यट् सुता जज्ञिरे चैवादायुर्ध्वमानमावयुः । हृदायुश्च
वनायुश्च यतायुर्ध्वमीसुताः' भा० आ० ७५ अ० ।
सा च इन्द्रलोकगताऽङ्गुतस्य समीपे रिरंशया गत्वा
तेन प्रत्याख्याता तस्मै यापं ददाविति कथा भा० व०
४६ अ० 'तव पिताभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृह्णामागताम् ।
यकाङ्गां नामिन्द्रेयाः क सवाण्यवयंगताम् । तस्याप्यं
नर्जनः पाथे' स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अमुमानिति
विख्याः बह्ववर्धिराज्य' २ नदीभेदे उर्व्वशीतीर्थयट्ते
उदा० ।

उर्व्वशीतीर्थं न० भारतोक्ते तोद्यभेदे । 'उर्व्वशीतीर्थमावाहा
ततः सोमावन् बुधः' भा० व० ८४ । तश्च नदं रूपम् ।
'उर्व्वशी कतिमायोने गत्वा चैव समाहितः सौहृदो
विधिवत् क्षात्वा पुर्व्वरीकफलं वनेत्' भा० अष्ट० २५ अ० ।
उर्व्वशीरमञ्च पु० उर्व्वशी रमयति रम-अच् इत० । अष्ट० २५

बुधपुत्रे पुनरवशिष्ये उर्वशीवत्तुभादयोऽप्यत्र ।

उर्वीह पु० उर्व-यया तथा कृच्छति कृ-उष् । कर्कशाम् ।
स्वार्थे-कन् अत्रैव । “उर्वीहकमिव बन्धनाम्न्योर्मन्मोय
मावृतात्” क० ७, ५८, १२, । यजु० १, ६, “उर्वीहकमिव
बन्धनादितो मुक्षीय मासतः” ७, ७, अथ स्त्रीत्वमपि
अप्राञ्जितातिवचनत्वात् ऊह् । उर्वीहः तदर्थे ‘क्षिप्यस्य
बन्धनं मुक्षुर्वाची इव’ अथ० ६, १४, १,

उर्वीहो उर्वीह+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । इहङ्गु-
क्तायां स्त्रियाम् “उर्वीहं कृजम्” उक्थ्ये उदा० २ प्रथिव्यां
च तथा इहङ्गत्वात् तथात्वम् । “तैरुर्वीहनिहितवस्तुपदं प्रवेष्टे
माधः । “अनन्यथासमाभूवी” यथासैकपुरं भिव” “स्थितः
स्वर्गीकृतोर्वीहम्” रघुः वेदे “सुपांसुलुगित्यादिना” पा०
स्वविभक्तौ द्विजजादेयः “सिन्धुर्नोद उर्वीया व्यञ्चत्”
क० १, ८२, १२, “उर्वीया सङ्गती” भा० “प्रतीची चतु-
र्द्विधा विभाति” १, ८२, ८ । १ नद्याम् निरु० ।

उर्वीधर पु० उर्वी धरति कृ-अष् ६७० । पठ्यते तेषां
कीलकस्त्रेण अष्टमनेन प्रथिव्याधारकत्वात् तथात्वम्
भूधरादयोऽप्यत्र “गर्भोऽभवत् भूधराजपत्याः” कुमा०

उर्वीधव पु० तः । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीयोर्वीधर
तन्नामादयोऽप्यत्र

उर्वीभृत् पु० उर्वीं विभक्तिं धारयति पात्रयति वा ऋ-किप्
तक् इत् । पर्वते राजनि च एवं पृथिवीभृत्तृणीभृदा-
दयोऽप्यत्र । “उदयति अ तदङ्ग तमात्रिभिर्धरणाभृद्भुवि तत्र
विच्छद्यत् । अनुमितोऽपि हि बाधपनिरीक्षणात् व्यभि-
चकार न तापकरोऽनलः” नैष० तत्र धरणीभृत् राजा
पर्वतश्च अत्र व्यभिचारश्च बाधनवसानाधिकरणभावा-
प्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्सम्भवः तादृशव्यभिचारश्च
उपाधिशब्दे विनामयौ अङ्गोक्तः तत्र उपाधिशब्दे दर्शितम्

उर्वीह उ० उर्वीं रोहति कृ-क ७१० । इहो “हृ-
ण्योर्वीहृवत्तन्मृतिः” माध.

उर्वीहो उर्वीर्भाष्ये उर्वी उर्वीपथ । महत्त्वे “कृष्णाण-
व्यायां स्त्रादित्याः” शत० ब्रा० १, ५, १, ७, “उर्वीयां
कृष्णत्वे” भा०

उल दाहे (घौतः) पर० सक० सेट् । ओवति ओङीत्
उल पु० उल-टाहे कर्मणि चञ्जे क । ऋगभेदे “उलो-
ङिङ्गो ह्यदंयङ् धावे” यजु० २४, २१ । “उ-
लोङ्गभेदः” वेदो० । ततः षष्ठ्यां षडा० य । उल्ल
मत्तकश्चिह्नपदेयादौ लि० ।

उ(ओ)लङ् उत्तरेपे इदित् वा चुरा० उभ० पथे आ० पर०
सक० सेट् । उ(ओ)लङ्गयति ते उ(ओ)लङ्गयति औङि-
लङ्गत् त लौलङ्गीत् अयं लङ्ग ओदित् इत्येके ।

उल्लन्द(म्) पु० राजभेदे तेन निर्हंसम् अरुहणादि० वुञ् ।
ओल्लन्द(म्) क तच्चिन्तितपुरादौ लि०

उल्लप पु० न० वल्ल-कपश्च संप्रसारणम् । यास्यापल्लपचयवृतायां
कतायाम् २ कोमले हृणभेदे न० (उल्लपह) । “नगोऽप-
ल्लपुतयैवलाभः” “उत्तीर्णभारलघुनाप्यल्लपुतयैवलाभः
निःसङ्गतरेण तयोर्धस्तात्” माधः ।

उल्लप्य पु० लपे भवः यत् । इदंभेदे । “नमोऽप्यल्लप्य-
प्यात्” यजु० १६, ७५, कृष्णाध्यायः

उल्लिन्द पु० वल्ल-वा० किन्दच् संप्र० । देयभेदे उल्पादिकोषः ।

उल्लु लि० उल्ल रल्ल ङः । इहङ्गि २ इहङ्गुक्तयश्च च विवाहादौ
स्त्रीभिश्चार्थे यद्धेभेदे “प्रकारे गुणवचनस्य” पा०
प्रकारे हितम् । उल्लु उल्लप्रकारे । “उल्लुहल्लुहल्लि-
ञ्चार् नैष० “यत्तदजायत सोऽसावादिहल्लं लायमानं
षोषा उल्लुहलोऽनूदतिहल्लं सर्वाणि च भूतानि सर्वं च
कामाक्षकृत्तलोदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति षोषा उल्लुहलो-
ऽनुतिहल्लं” छा० उ० । “उल्लुहल्लः उल्लुहल्लः विस्ती-
र्णवाः” शा० भा० ।

उल्लुप पु० उल्ल पायते रल्ल्यते अस्मात् पा रल्ल्ये-अपादाने
चञ्जे क रल्ल ङः । उल्लपहणे । “तथोऽपुल्लुपकश्चिह्ना-
तुमेयैर्जर्तुकान्मारुतैरिव” काद०

उल्लुलि पु० उल्ल-उल्लि । इहङ्गुचकयद्धे । “पृथग् षोषा
उल्लुहल्लः केऽनल्ल उदीरताम्” अथ० ४, १८, ६,

उल्लूक पु० वल्ल-चमवाये कक संप्रसारणम् । मेचके, जातितात्
स्त्रियां ङः उल्लूकीषा च तात्कायाः कन्यायाः श्येन्याः
कन्या “षट् सुतास्तु महासत्तास्त्राभायाः परिकीर्तिताः”
इत्युपकम्प्य “शुकीशुकानजनयउल्लूकीं प्रभुल्लूकान्” विष्णुपु० ।
२ इन्द्रे, कौतव्ये इदृशोधनदूतभेदे षट्पथभेदे । (उल्लूकङ्)
“लज्जति मुदसल्लूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः” माधः “शुगोऽधोऽल्लूक
काकांश्च शृङ्गल्लाव्रतं चरेत्” मनुः “यदल्लूको वदति भो-
वमेतत्” क० १०, १६५, ४, “विषिधाश्चैव शम्भीकाः काको-
ल्लूकैश्च भक्षयन्” मनुः । अत्र काकोल्लूकैरित्युक्तेः काको-
ल्लूकमित्यादि विरोधे समाहारकालविधानं प्रायिकमिति
गम्यते । “उल्लूकान् सुषुप्ते काको श्येनी श्येनान् व्यच्छ-
यत्” भा० शा० ६१ । उल्लूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां
समीपे इदृशोधनेन प्रेषितः यथा “आहूयोपह्वरे

राजसुलूकमिदमवसीत् । उलूकः गच्छ कर्तव्यः । पाण्डवान्
सहस्रमकान् इत्यादिना भा० उ० ५०, १५० । उलू-
कश्च कर्तव्यः कृतव्यस्यापत्तम् । तदागमनमधिलभ्यैव उलू-
कदूतगमनमप्युद्योगपर्वान्तगतं पर्व ॥ १८ देशभेदे । “उलूक-
वासिनं राजन् दृक्कृतसुपजम्बवान्” । “उलूकात्तरां
चैव तांश्च रात्रिः समानयत्” भा० उ० ५० । अथ देशः
“प्रयथावत्तरां तस्माद्दिग्धं धनदपाविताम्” इत्युपक्रम्य
तस्य कौत्सनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य
उलूकदेशस्य वस्त्वनात् उत्तरदेशवर्त्तीति गम्यते । एतद्देश-
म्बुपे च “उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गमस्मात्प्राः ।
आरोहन्त विमर्हन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः । उलूकः
कर्तव्यश्च” हरिवं० ८६ ।

उलूकयातु उ० उलूकरूपेण याति या-तुम् । अहरभेदे ।
“उलूकयातुं शुश्रूकयातुं जाह्न” ऋ० ७, १०४, १२ ।
“उलूकरूपेण यातसुलूकयातुम्” भा० ।

उलूखल न० ऊर्ध्वं खम् उलूखं घृणो० तत् खाति
मृच्छाति खा-क । धान्यादिकण्ड्वनसाधने कावसये ? पात्रे
(उखरो) तच्च यत्तियपात्रभेदः । तद्वत्त्वसक्तम्
“उलूखलसुखे अरत्तिनाले औदुसरे प्रादेशमाले
चतुरस्रसुखलं मध्यमं मृकोत्तमूहं दत्तम्, सुखलं दक्षिण-
सुखलम्” कात्या० १७, ५, १ । तदुत्तरत्वं सूत्रेऽपि
उदा० । “वनस्पतिभ्य इत्येव सुखलोत्तमूहे हरेत्” मनुः
“स्मृत्पुत्रपञ्चदशसु सुखलोत्तमूहे च । अद्रिस्तु प्रोक्ष्यं
शौचं बहूनां धान्यासवसाम्” तस्य मन्त्राधौ च श्रेयम्
उलूखलशब्दस्य यास्मिन्नायया निरुक्तिर्दिष्टा यथा ।
“उलूखलसुत्तरं वोर्कं वोर्हं वोर्ह मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलू-
खलमभयसुत्तरं वै तदुलूखलमिच्छायाते परोक्षेण” ।
स्मार्त्वे कन् तलापे “मृष्टे मृष्टे उलूखलके” ऋ० १, १२८,
५ । तदस्य साधनत्वेनाप्यस्य ठत् । उलूखलिकः । तत्-
साधनके जने “दन्तोल्खलिकोऽपि वा” मत्तः १२ गुणो उ०
उलूखलसुत उ० १२० । उलूखलेनाभिप्रेते शोभरसे
“उलूखलसुतानामपेक्षितः” ऋ० १, १२८, १, २, १ ।

उलूत उ० उल-वा० कतच् । अजगरवर्षे लिखा० ।
उलूपिन उ० ओ. यस्मात् रूपमकृतस्य इति रस्य कः ।
विशुधारे अहरः । घृ० सुखराटोऽपि तत्रैव उलूपिन्
रसपि पाठः क्वचित् तत्रार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनामक दाम्भेदे तत्कथा भा० आ० २४५० ।
“उलूपाश्च एरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पञ्चग ।

तस्याऽपि दुहित्वा राजन् । उलूपी नाम पञ्चगो । वाङ्म-
त्यमभिनेकाधेयवतीषां ससद्वाम् । इहैव पुत्रव्याम् ।
कल्पेणाभिमुञ्जिता । तां सामनकृत्वा प्रितां तत्कृते कु-
मन्दन ! । अनन्यां नन्द्यसाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ! ।
अर्जुन उवाच । ब्रह्मार्थमिदं भद्र ! मम द्वादशवर्षाधि-
कम् । धर्माजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवराः । तव
चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि । अन्वतं
गोत्रपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्तुमिवत् । कथञ्च नाह्वतं
मे स्थातव परिप्रियं भवेत् । न च पोषेत मे
धर्मसत्त्वा कर्त्तव्यं भुजङ्गमि ! । उलूपाश्च । आनाख्यं
पाण्डवेभ्यः । यथा चरति मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मच-
र्यमिदमादिष्टवान् शुचः । परस्परं वस्त्रमानान् दुपदस्त्रा-
त्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविश्येकोऽहोऽहो वै द्वादशवर्षाधिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः । तदिदं द्वौप-
दीक्षेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । कृतवांस्तत्र धर्मार्थमल-
धर्मौ न दुष्यति । परित्यागञ्च कर्त्तव्यमात्मानां शुद्धो-
चन ! । कला मम परित्यागं तव धर्मो न लुप्यते । यदि
वाऽन्यस्य धर्मस्य स्त्रियोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः । स च ते धर्मो
एव स्याद्व्याप्राप्तात्मनोऽर्जुन ! । भक्त्याञ्च भज मां प्रायः ।
सतामेतन्मत्तं प्रभो ! । न करिष्यमि वेदेनं स्वतां सासुपथा-
रय । प्राणदामान्नाह्नाहो । चर धर्ममनुत्तमम् । यदेषञ्च
प्रपञ्चाऽपि त्वामञ्च पुत्रमोत्तम । दीनाननाथान् कौन्तेय !
परिरक्षयि नित्यम् । वाऽहं यदेषमभ्येति रोदोषि च दु-
खिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुर्वन् मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैयस्ययन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पञ्चगेश्वरकन्यया । कृतवांस्तत्त्वा सञ्च
धर्मसिद्धिश्च कारणम् । स नामभवने रालिं नासुचित्वा
प्रतापवान् । उदितेऽभ्युत्थितः सूर्यो कौरव्यस्य निवेश-
नात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तत्रा सङ्ग । परित्यज्य
गता वाधो उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा वरमजेदव-
जले सञ्चलं भारत ! । बाध्या जलचराः सर्वे भवि-
ष्यन्ति न संशयः” ।

उल्का स्त्री उग्र-दाहे क नि० पक्षे कृ० । रेखाकारे गमनात्
पततजः पुञ्जे । अमुत्प्रातश्च ६२४७ तत्सङ्क-
पकलादकृत्तम् । “बाधेतोऽकलापितवमरावाजभारो-
दवाग्निः” मेघ० । “उल्काविर्वातकेतवः श्वोतींषु श्वावचानि
च” । “उल्कापाते दिशां दाहे गोमातृवस्ते तथा”
“विद्युत्कानितगणेषु सङ्कोचानां च सङ्घे भवतुः” । “स्मृ-र-

जगत्कृति विस्मयनेषु" किरा० । उल्काकारणस-
क्तम् श्रोयतिना "यासां गतिर्दिग् भवेद्विहितेन गम्या ता-
कारकाः सकलसंवरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अग्नि-
वनोद्गतयश्च ताराचन्द्रादयोहि निवसन्ति तदन्तितास्ताः ।
शीतोश्च ज्वालमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहृदवह्मसा-
तसम्बन्धस्थाः । पूर्वानिलैस्तमितभावप्रागतेऽस्मिन्ताराः
पतन्ति कर्कषद्भुक्तापयेन" । (चन्द्रनखटेरनुद्धा)
श्चन्द्रनखटेरनुद्धादिदोषिते (महाक) इति प्रसङ्गे
इदोपभेदे च । "तुल्याराशिं गते भानौ अमा
यास्यां नराधिपः । ज्ञात्वा देवान् पितॄन् भग्न्या संपू-
ज्याथ प्रणम्य च । ज्ञात्वा तु पार्ष्णियाञ्च दक्षिणेरगुडा-
दिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः । जग्नौ
मपृच्छाव लोकाः । उल्काभिश्चापि वेष्टिताम्" ति० त० ज्यो०
उल्का टाने दर्शयिष्ये निषयः । "तुल्याराशे सङ्काशौ
प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काऽहस्ता नराः कुर्युः पितृणां
मार्गदर्शनम्" ति० त० ज्यो० वचनात् प्रदोषव्यापिदोषे
कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युष्मादिप्रा-
प्तात् । "दण्डे करजनीयोगोदर्शस्य स्यात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्वोद्यु परेद्यु सुखरात्रिका ज्योतिर्वचनाञ्च ।
उभयत्र प्रदोषप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्ष्णियातुरो-
धात्, न पूर्वदिने भूतात्ते ये प्रकृषन्ति उल्काप्राप्तमचेतसः ।
निराशाः पितरो यानि यापं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्व-
चनात् । उल्काप्राप्त्यादि पितृकृत्यात् प्राचीनावी-
तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनवीतिना सव्यग-
पसव्यगतन्द्रया । पितॄन्मा निधनात् कार्ये विधिवद्भूषाणि
न" मनूक्तेः । तद्भानमन्वादि ति० त० दृश्यम् । ४ ज्योति-
भोक्ते नाकविक्षदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या
भ्रामरो भद्रिका तथा । उल्का विद्या वहुता च हाटी
चोया सङ्कादयाः" ज्यो० । तदानयनञ्च "वज्रभास्वीनमाला-
जन्मालास्त्रिभूमाद्य" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकानमालात्
पूर्वभाद्रपदचतुर्थयादात् जन्मनमालाहाऽऽरभ्य एवैकास्ता-
तिराह्वया क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतु-
र्विंशतिपञ्चमि किराह्वया अटौ दया अवसेयाः ततो-
ऽन्तिमविंशे मङ्गलाद्यास्तिलो भवन्ति । एवमन्यलाभृच्चम् ।
तथा भोगकालश्च । "एकाद्योकोत्तरा अष्टयोगिनीयत्सरा
भनाः दशमः मङ्गलायाः १ एकोवशैः पिङ्गलायाः २ द्वौ,
धान्यायास्तव, भ्रामर्याः ४ वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च,
उल्कायाः षट्, विद्यायाः सप्त, वहुतायाः अटौ वर्षाः,

तेषां योगेन ३६ वर्षां मङ्गलाद्यानां भोगकाला, इत्येवं तिरा-
ह्वया अष्टोत्तरगतयोस्तासां भोगकाल । अन्तर्देशादिकं
योगिनोयन्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र न० इत्यामलोक्ते याज्ञमन्त्रशुभाशुभज्ञापक
चक्रभेदे उल्काचक्रं सर्ववारं मन्त्रदोषादिनिषयम् ।
सत्याकारमुक्तं सुखं सर्वमन्त्रादिविषयम् । स्वस्वदेशावधि
नाथ । पुच्छपर्यन्तमेव च । अत्र राक्षसमारभ्य हाटया
क्षरमाहकम् । विस्मिन्नेन प्रपदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये ।
तयोदयाकराद्याथ । एकावशाक्षरानकम् । नेतव्यं साध-
कैर्मन्त्रं पृथग्यं सदुदाहृतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं क-
गठादिपुच्छकालकम् । हार्विंयादि चतुर्विंशदक्षरान-
शुभं मनुम् । पुच्छस्य नापि षट्श्लोकानामुक्त्यं तु तथा
भवम् । शोधस्य द्वापि षट्श्लोकात् तदन्तरं इत्यु-
प्रभो । पञ्चविंशति हाचत्यारिंशद्वर्णानामेव च । मन्त्र
कस्यं शुभं प्रोक्तं सुखवर्णान् इत्यु प्रभो । त्रिवर्त्यारिं
शवर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । सुखस्यमन्त्रं मन्त्रो तु न
षट्श्लोकात् कदाचन । पुच्छस्यं इदं यत्नेन निरर्थकमज्ञा-
तिदम् । भवो गात्रस्य पीडाभिः देयता कृपतेऽनियम् ।
द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषट्पिमात्मिकान् । वर्णान् पुच्छ-
स्थितान् प्रोक्तान् नेतव्यान् इत्यु वज्रम् । द्विषट्पिमात्र-
स्यादि चतुष्षण्णक्षरानकम् । अत्र लोचनमन्त्रसु त-
तोऽन्यत् रसनाभ्यस्तम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदभ्यस्तम्
इत्यु । वैश्वानराञ्च शैशवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् ।
अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिस्त्रिषट्पिमात्रम् । "एतञ्च चतु-
षट्पिस्त्रिषट्पिमात्रं वरुणः सम्प्रततोमताः । सराविंशतिरेकच-
र्यर्णानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च कृतायाटौ चत्वारश्च
यमास्तथा । अनुसारी विमर्शश्च कौपी चापि पराङ्मता ।
दुष्टदृष्टेति विज्ञेयो लूकरः म्रुत एव च" इति गिकी-
कविभ.गाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यकथनम् कृत्कारस्य दं च-
सर्ववर्ततेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्वु पु० उल्काजिह्वुः । राणा० प्रसङ्गे राक्षसभेदे
उल्काप्राप्तु पु० उल्कायुक्तं । प्रेतेभेदे "वालाद्युक्तं मुक्तः
प्रेतो विप्रोधर्मात् स्वज्ञातं व्युत." मनः (स्वाहा
सेवोयानि) इति प्रसङ्गे जन्मभेदे स्त्री लीङ् ।

उल्कापी स्त्री उल्का-दाज्ञे किं उल्का दाज्ञेन कृष्याति इष-क
नो० ऊह । उल्कायाम् । "काशनिरेव प्रथमोऽहवाजः
सुाङ्निर्दितीय उल्कापी जनीयः" । "उल्काप्यसु-
जनीति जनीयम्" "उल्कापीक तमनयाजोह्वलि" सङ्-

कुल्लनलकाहै देवानां यत्तः" इति यत्त० ब्रा० ११, २, ३, २१, २५, "उल्लक्षो उल्ला" भा० । "अभिवरन्नु-
याजातुमन्त्रणमन्यम्" अहि सुाड्यसं अहि उल्लक्ष्यसं
अहि" कात्या० १, ५, १४,

उल्ल न० उल्ला दाहेन वणति वण-बा० ङ । जरायो गर्भ
वेदनवर्णीय । "यथोल्बेनाहतोर्गर्भस्तथा तेनेदमाहतम्"
गीता । "तस्योत् जायमानस्योल्ब आसीद्विरण्ययः"
अथ० ४, २, ८, "गर्भो वा एष यदीक्षित उल्लव वास
प्रोषुते" । "तस्याङ्गर्भाः प्राहता उल्लवेन जायन्ते तैत्ति०
सं० "उल्लवे गर्भवेदने तिष्ठति" यजु० ५, १, ४, १८,
"गर्भोजरायुषाहत उल्ल जहति जन्मना" १६, ७६,
उल्लवण लि० उल्ला वणति अच् । १ उल्लकटे १ प्रकाशान्विते
१ नतोद्गते च । "ह्यजितैः फलसुतुखातैर्भर्गवै च बहुधा
वृष्टेः । तस्यासं दुर्बल्यो र्गर्ग नादरैरिव दान्तिनः" रघु
"प्रवर्ष च तलैव वरुषा तोयसुल्लवण्य भा० व० ६ अ० ।
उल्लक्ष न० उल्ल-दाहे रुक, पक्ष कः । १ उल्लदङ्कारे अमरः ।
२ इहामेदे "उल्लकोनियठस्य वीरेशाङ्गावहस्तथा भा० व०
११ अ० १ अङ्गाधारायै उल्लदङ्कारे च । "अन्वहा
र्यपचनादुल्लकसादायोदङ् परेत्य जुहोति" यत्त० ब्रा० २, ६,
२, ७ "उद्वात एवैष आग्नाधियोऽग्निर्भवत्यथैत एकैकमेवो
अक्षमादाय यथाधिक्यं विप्ररायन्ति तैरेव तेषामुल्लकैः
प्रप्लनीति" ४, ६, ८, ७ । उल्लकै भव यत् । उल्ल
कुल्लसाध्ये लि० । "अथ ह्येक उल्लमुक्येन दहन्ति"
यत्त० ब्रा० १२, ५, १, ६ ।

उल्लङ्गन न० उद्+लङि-भावे ल्युट् । अतिक्रमे, उल्लभाग-
गमनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान) । [२ उल्लङ्गिते लि० ।

उल्लक्ष लि० उल्ल+लक्ष-ल्यप् । १ बहुरोगयुक्तं हारा० ।

उल्लक्षित लि० उद्+लक्ष-क्त । १ उल्लक्षिते २ तरक्षिते,
१ आम्नेक्षिते च ।

उल्लसन् न० उद्+लस-ल्युट् । १ उल्लासे हर्षजनकस्यापरे
आधारे ल्युट् । संज्ञाया कन् । २ रोमाञ्चे हेम० ।

उल्लसित लि० उद्+लस-क्त । १ स्फुरिते २ उद्धते ३ हृष्टे च ।

उल्लास लि० उद्+लस-क्त लि० । १ रोगनिर्मुक्ति, २ दशे,
१ शुचौ, च । ४ मरिचे पु० ।

उल्लाप पु० उद्+लप-ल्यप् । १ आनुवाक्ये, २ शोक्तरोना
दिना विवृतस्वरयुक्तवाक्ये ३ दुष्टवाक्ये ४ खलोक्षापा शोडा;
कथमपि तदाराधनपरं वारा० । ४ सूत्रने च ततो-
ऽप्यर्थे ठन् । सूत्रके लि० "राजोल्लापिकधूमाढा-

सङ्गप्रकारतोरणम्" भा० उ० १, ६, २ अ० [ख्याने ।

उल्लापन न० उद्+लप-ल्यप्-ल्युट् । इत्तयादिना व्या-
उल्लास पु० उद्+लस-ल्यप् । १ प्रकाशे, २ आम्नेक्षिते, "निप-
तन्ति कान्दलवनोल्लासाः पयोविन्दवः" अमरवृत्त० ।

"सौहृद्वचनोल्लाससङ्कासप्रतिभादिक्त" वा० द० ।

पन्थस्याध्यायस्यार्नाये ३ परिच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे ।

४ मारम्भे च

उल्लासिन् लि० उद्+लस-ल्यप् । १ उल्लासयुक्ते प्रभाविते
२ आम्नेक्षिते स्त्रियां छिप् । "सुमनसामुल्लासिनी-
मानसे" वन्शुजोक्त ।

उल्लिखित लि० उद्+लिख-क्त । १ उल्लिखे २ तनूकते "त्वष्ट्रेव
यन्त्रोल्लिखितो विभाति" रघुः । २ उपरि लिखिते ।
४ लिखिते ५ कर्त्तव्यतया लतोक्तेसे पदार्थे च ।

उल्लुञ्चन न० उद्+लुञि अपनयने ल्युट् । १ उल्लुञ्चने (उपह्वान
२ उल्लुञ्चने च "पाटकेयागुककनोल्लुञ्चने च पथान् दध" या०

उल्लुगहन न० उद्+लुहि-ङ्गुतो । स्वाभिप्रायापङ्गवेन अ-

न्यथाभाषप्रकाशने (ठाङ्गा) अ । उल्लुगठाऽप्यत स्त्री ।

"धीराधीरा ह शोल्लुगठभाषितैः संदेदहम्" यथा

"अनलङ्कृतोऽपि सततं हरसि मनोमे यतः प्रसभम् । किं

पुनरलङ्कृतम्" सम्प्रति नखरसुतेकास्याः" वा० द०

अतः सपत्नीनखरसुतदर्शनजाते व्यापङ्गवेन मनोहर्षजनक-
त्वोक्तिसदभावद्योतनायो" ।

उल्लू लि० उद्+लू-क्लिप् । उत्तप णे

उल्लेख पु० उद्+लक्ष-ल्यप् । इदं कर्त्तव्यमस्यादिना संक-

ल्पितार्थप्रतिपादकशब्देनाश्रये "संज्ञायन्त्येदमेव प्रयोज-

नम यत्तयोक्तेषुः" ति० त० । अलङ्कारभेदे पु० स च

१६८ पु० उल्ल । २ धर्मणे च । "अमरुद्रिगितशब्देऽल्ले

अविषमितीश्वरेण काट० । ३ उत्काञ्चने च

उल्लेखन न० उद्+लक्ष-ल्युट् । १ अने, २ खनने कर्त्तव्य

तया ३ अंक्तत्वात्पञ्चकोशश्रवणे "आसपत्तितीनाङ्क

निमित्तानां सुखं यत्त । उल्लेखनमन्त्राणां न० यत्त फल

भागं भवेत्" ति० त० अ० प० स कन्त्ये १८२ अ० जन

याकिञ्चित् कुतश्च नरः । फल च त्याग्यक तस्य धर्मस्याहं

कथो भवन्" ति० त० अ० पुराणां सु स कल्पवाक्ये माषाटी

नामवश्यं कौत्सनायतः प्रमथ्यते, "मनसा बहुल्ययति वा-

चाऽभिवपतोऽल्लोरपि अभिवापस्यावश्यकता । अभिवा

पवाक्ये च माषाटीनामित्तानां भव आम्नेक्षितत्वेन

तत्तत्कर्मादिसंज्ञायां कीर्त्तनं कर्त्तव्यम्" "प्रत्येकं नि-

वतं कालमात्मनोऽतमादिशत्" प्रा० त० सं० उल्लोः ।
 'सैकादुतल्ले खनाल्ले पात् वट्ठ माज्जि महेपनात्' 'सम्मा-
 ज्ज तोपाज्जनेन सैकेनोल्ले खनेन च' मनुः । यत्ते वज्जि-
 म्मापनात् स्थविखादिस्थबालुकादौ रेखाभिः ष्विचक्ररणे ।
 'ओल्ले खनात् करोति मेखवादि चेत्' कात्या० ७.४.६ ।
 तदा मूमी प्राच्या रेखया उल्ले खनान् कर्म्म कुर्यात्'
 कर्कः । प० चर्षणे च ।

उल्लोच पु० कर्हं कथ्यते उद्-उल्लोच-कर्मणि वञ् निशायं
 सेटकत्वात् न कृत्यम् । चन्द्रातमे विताने ।

उल्लोप्य न० उद्-उल्लुप-वत् । लौकिककर्माभिभेदे । तच्च
 भित्तानुराया दर्शितं यथा ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारात्मनतया समाधौ नाभि-
 रमते तेन यद्ब्रह्मल्लोपासनं कार्यमित्याह । "यथाविधा-
 नेन पठन् सामगायमविश्रुतम् । सावधानस्तदभ्यासात्प-
 रं ब्रह्माविगच्छति" या० । "स्वाध्यायायगतमागमनतिक्रमेण
 सामगाय सांक्षोभानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम्
 अगतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविश्रुतमन्त्रविवृतम् । साव-
 धानं समाधुतव्युत्पात्तकाम्यचित्तवृत्तिः । पठन् त-
 दभ्यासवशात्तल्ल निष्ठातः । यद्वाकारान्मन्योपासने पर-
 ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "यद्ब्रह्मल्लोपि निष्ठातः
 परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतो वित्तं
 नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुष्ठानात्मोपासनद्वार्यामि-
 त्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मन्त्रकम्पकरीतया । औवे-
 ण्यक करोतिन्दु मुत्तरक्रीतकानि च । अग्नाथापायिकाटव्य
 10 ऋता ब्रह्मगातिका । मेयमेतत्तदभ्यासकरणात्मोक्त
 ६ ततस् य० । "अपरान्तकोल्लोप्यमन्त्रकप्रकार्यैर्वेणकानि
 करोतिन्दुकवचित्तुत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सम-
 गतकानि । अथद्वादाधारितवर्द्धमानकादि गीतकानि
 वृत्तानि । गाथाद्यास्तत्त्वगीतकानि वृत्तानि । अग्नाथा-
 द्याचनल्लोगीतिका वृत्ततदपरान्तकादिगीतजातमभ्या-
 रोपितात्मब्रह्मोक्तसाधनत्वोक्त्यर्थं प्रति । चन्त्यम् ।
 तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मकतापत्तिहेतुत्वात् ।
 "चित्तविशेषादन्तरायकृतस्य गीतपक्ष फलान्तरमाह । "गी-
 तस्यो यदि योगेन नाप्नोति परमस्यदम् । ब्रह्मसाधुवरोभूत्वा
 वक्ते तेनैव मोदते" या० । "गातस्यो यदि कथञ्चिद्योगेन
 परमस्यदम् प्राप्नोति । तर्हि ब्रह्म स्वविभूत्वा तेनैव
 वक्ते मोदते" । [२ चतिसङ्ख्येति० ।

उल्लोच पु० उद्-उल्लोच-वञ् । 1 मङ्गातरक्ते अमरः ।

उल्लप्य पु० उच्च-समशये व्याधारे वत् "उल्लादयच्च" उल्ला० नि० चस्य
 लः गुणाभावश्च । गर्भवेदनवर्ष्मणि "उल्लाहतो गर्भोदय वा
 माशावन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते" छा० उ० ।
 "उल्लाहत इत्यादि वैराग्यहेतोर्दुःप्रवृत्त्ये । कटं वि-
 भातः कुक्षौ मूलपुरोषधातपित्तक्षेप्यादिपूर्णे तदनुचितस्य
 गर्भस्योल्गाऽऽपि प्रयातस्य कोष्ठितरेतोऽपि विजस्य
 सातुरशितपोतरसानुप्रवेयेन विवर्द्धमानस्य निवृत्तवर्त्तिवत्-
 वीर्यतेजःप्रसावेष्टस्य गयनं, ततो योनिहारेण पीचमा-
 नस्य कटतरा निःसृतिजैक्रेति वैराग्यं पाहयति सुहृ-
 त्समस्यसङ्गं दय वा सासानतिदोषकालमलः शयित्वेति"
 इति शा० भा० । कर्त्तरि वत् । २ गर्भे

उल्लप्य लि० उल्ला दाष्टेन वक्ति पवाद्यक् एवो० । व्यक्ते अष्टे
 उल्लप्यशब्दे उदा० । [क्र० ३, ६, ७] "कामयमानदाही" भा०
 उग्र लि० वञ्-क । कामयमाने "अपो यदन् उग्रधन् वनेषु"
 उग्रत् लि० वञ्-यह सम्प्र० । कामयमाने । "उग्रन् हव
 राजन् यः सर्वदेवसं ददौ" कठ उ० स्त्रियां क्रीप् ।
 "उग्र इ मातरः" अथमर्षणमुक्तम् । सा च अन्तस्था-
 णायां वा० यद्ब्रह्मा० । तल्ल वृत्तोल्लेख पाठोद्युक्तः
 इयं सिंहायामिन्द्रादिकस्यैव यत्नस्य तदुक्तम् ।
 इति अमरटीकायां भातुजदीक्षितः । उग्रतीति पाठस्तु
 लिपिकरप्रमादात् । तन्मूल एव यद्ब्रह्मल्लोपोऽपि
 चिन्त्यः वयधातोर्लिङ्गार्थकतया तथार्थत्वासम्भवात् ।

उग्रनस् पु० वञ्-कनश्चि सम्प्र० । भार्गवे युक्ते । धी उग्रना
 संकुक्षौ उग्रनन्-उग्रन-उग्रनः । "अध्यापिः शोभन-
 शापि नीतिस्" कुषा० । उग्रनसा प्रोक्तम् अण् । औग्रनस
 तत्तुजे धर्मशास्त्रे "मन्त्रविधिषु हारीतया च वल्क्यो व-
 नोऽङ्गिराः" इत्युपक्रम्य 'धर्मशास्त्रप्रयोजका' याज्ञ० ।
 तस्येदम् अण् । ततोये लि० स्त्रियां क्रीप् औग्रनसो नीतिः ।
 अयञ्चासुराणां पुरोहितः यथोक्तम् 'सुराणामसुराणाञ्च
 समजायत वै मिथः । ऐश्वर्यं प्रति संवत्स्रैकैकैश्चैव स-
 राचरे । जिगोषया तनो देवावप्रिरेऽङ्गिरसं सनिम् ।
 पोरिज्येन याज्यार्थं काव्यं तृणमसं मरे । ब्राह्मणो
 तावभौ नित्यमन्योन्यसङ्गिनी नृप ।" भा० आ० ७६
 अ० । "असुराणासपाध्यायः शुक्रश्च विसृजोऽभवत् ।
 ख्याता उग्रनसः पुलस्त्यारोऽसुरयाजकाः" भा० आ० ६५
 अ० । सप्त ऋगुपतः भा० आ० ६६ अ० उल्लः "भृगोः
 पुलः कविर्विहान् शुक्रः कविस्तुनो पङ्कः । तैसोका
 प्राचयात्तर्धं वर्षावर्षे भयामरे । सत्यधुवा निशुक्रः

सदक्षिणापथाः क्षयं ब्रजन्यशिवमरुदोद्भवैः । निहन्ति
युक्तः क्षितिजेऽपतः प्रजा कृताशयस्त्रुटदृष्टिस्तारैः ।
चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्भ्रजसा च
पोषयेत् । दृष्टव्यतौ हन्ति पुरास्थिते सितः सितं
समस्तं द्विजगोसुरालयात् । दिशं च पूर्वां करकास्त्र-
जोऽस्त्रुदा गलेगदा भूरि भवेच्च गारदम् । सौम्योऽस्तो-
दप्रयोः प्ररो भृगुचनस्यावस्थितस्तोयहृद् रोगान् पित्त-
जकामलांश्च कुक्कुरे पुण्याति च र्यांश्चिकम् । हन्यात्
प्रयजिताग्निहोत्रिकभेषजहोपजोव्यान् हयान् वैश्यान्
गाः सृष्ट्वाऽनैरपतोन् पीतानि पश्याद्दिशम् । शि-
खिभयसनकाभे शस्तकोपय रक्ते कनकनिकमगौरे
व्याधयो दैत्यप्रख्ये । हरितकपिलरूपे आसकासप्रकोपः
पतति न सलिलं स्याद्भस्मरुजासिताभे । दधिकमुद-
शशाङ्कानिभृत् स्फुटविकसक्तिरूपो दृष्टस्तुः । सुगतिर-
विज्ञतो जयात्स्वितः कृतयुगरूपकरः सितार्जुनः । “उशने
काव्याय” अ० ६, २०, ११ । “उशने उशनसे” भा० छान्दोग्यम् ।

उशनसस्तोम पु० उशनसः स्तोमो यत्र अन्तर्गतामा-
वा विवर्गस्य लक्ष् । एकाहमाध्ये यागभेदे “उशनसस्तोमेन
गरगीर्षु भिवात्मानं मन्यमानो यजेत” आ० श्रौ० ६, ५, १ ।
“उशनसस्तोमोनाम एकाहमाध्यः पुनः स्तोम इति चाश्वै-
वंज्ञा गरोविषं गीर्षो येन स गरगीर्षुः यो बह्वप्रति-
पदादिना पापादिभयात् गरगीर्षोभिवात्मानं मन्यते स
एतेन यजेत” नारा० उ० । “उशना यत् सृष्ट्यैरयातं
त्वमपीयद्वेत्तुं शायेति सृष्टमृच्छीये” इति तत्रैव सृष्टप्रार-
म्भः २ सृष्टौ उक्तः ।

उशाना स्त्री वश-ताच्छीत्ये चानश । सोमसाधनमृतायां गिरि
जातायामोषधौ । “यद्यदाध्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि
हि सोमो हवो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्विरयः
यदश्रुमानस्तदेवोशाना नामोषधियायत इति स्मार्ह ऋत-
केतुवहाङ्किकासमेतदाहृत्वाभिषु खन्ति” शत० ब्रा० १४,
१, १० । “उशानाख्या ओषधिर्यायते इत्येवं श्वेत-
केतवराह अतस्त्वामिव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यज-
माना अभिषु खन्ति न साक्षात् सोमम्” भा० ।

उशिज् पु० वश-इति क्तिञ्च संप्र० । १ अग्नौ २ इत्ते च उज्ज्व०
तत्र यज्ञेः हविः कामयमानत्वात्, इतस्य तु वास्यमानत्वात्
तथात्वम् । ३ कामयमाने जि० । “उशिगसि कवि-
रिति” “उशिगसि वसुभ्य इति” च ता० ब्रा० । “इवमुशिजो-
वमाविषः” अ० १, १२, ५, “उशिजः कामयमानान्

यजमानान्” भा० । उशिजोमनीविषः” अ० २, २१, २,
“उशिज इन्द्रं कामयमानान्” भा० । “स हव्यवाङ्मन्यं
उशिगदूतश्च लोहितः” २, ११, २ । “उशिक् हविः काम-
यमानः” भा० उशिजोयविषो वज्रितमानाम्” २, १५,
१२ । “प्र पूर्वोदिगुक्शिजः” यजु० । “उशिजः हवींषि का-
मयमानान्” वेददी० ४ काव्ये “उशिक् त्वं देव । सोमग्नेः
प्रियं पार्थेऽपीहि” यजु० ८, ५५ । “उशिक् काव्यमानः”
वेददीपः । “उशिगसि कविः” ५, २२, १ । उशिक्का-
मयमानः” वेददी० ५ अक्षे तस्य काव्यमानत्वात्तथा-
त्वम् । “उशिजा वसुभ्योवसून् जित्वः” यजु० १५, ६ ।
उशिजा उशकान्तौ इति उशिगसि तेन” वेददी० । ततः प्रजा
स्वार्थेण । औशिजः उक्तार्थे । कण्ठे इति । ६ इच्छा
हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधा रूपज्ञानस्येच्छा हेतुत्वात्
तथात्वम् । ततः स्वस्यर्थे अर्थ० अच् । उशिजः
मेधाविनि जि० निरु०

उशी स्त्री वश-इ-संप्र० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० इष्टियंशोद्भवे क्षत्रियभेदे । “उशीनरश्च विकान्तो
वृष्णयज्ञे प्रकीर्त्तिताः” भा० व्या० १८६ अ० । २ पौरवे न-
पभेदे “शृणु परोर्महाराज । वंशसूतमपीरुषम्” इत्यु-
पक्रम्य “सृष्टयस्याभवत् पुत्रो मेरो राजा पुरङ्गयः ।
जनमेजयो महाराजो पुरङ्गयस्ततोऽभवत् । जनमेजय
यस्य राजर्षेर्माहीलोऽभवत् सुतः । महामना नाभ
सुतो महाशीलस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुत्रौ
जनयामास भारत ! । उशीनर च धर्मज्ञं तितिक्षु महाब-
लम्” हरिवं० १६ अ० तस्य चरितं वर्णितम्” भा० व०
“स्वलागच्छन्त्यपरां प्रातुमग्निः सशशयः । जिज्ञासमानो
वरदो महात्मानसुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्मूत्वा
यज्ञोऽभिजग्मतुः । ऊर्ध्वं राक्षः समासाद्य कपोतः श्येन-
जाङ्गयात् । शरणार्थी तदा राजन् ! निहिल्ये भयपी-
डितः” १३ अ० । “श्येन उपाव । धर्मात्मानं
त्वा रक्तं सर्व्यं राजन्महीजितः । स वै धर्मविद्वज्
त्वं कक्षात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् !
पीष्टमानस्य मे सुधा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्मसुत-
सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्त्यक्तपुष्टाणार्थी त्वस्यो
भीतो महाहिज । सत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणस्तद्गुरयं
हिजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अग्र-
दाने परं धर्मं कथं श्येन ! न पश्यसि ? । प्रसूतमान-
मभ्यान्तः कपोतः श्येन ! लक्ष्यते । सत्सकाशे जीवितार्थी

तस्य त्यागो विगर्हितः । यो हि कश्चिद्द्विजान् हन्यान् वा लोकस्य मातरम् । यरणागतस्य त्वज्जते तुल्यं तेषां हि हि पातकम् । श्येन उवाच । आह्वारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति मङ्गीपते ! । आह्वारेण विवर्ज्यन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः । यकृते दुष्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितम् । न तु भोजनसुखं यक्यं वर्त्तयितुं चिरम् । भक्ष्यद्विद्योजितस्याद्य सम प्राणा विशास्यते । । विवर्ज्य कायमेध्यानि पन्थानमकृतोभयम् । प्रवृत्ते मयि धर्मात्मान् पुत्रदारं विनङ्कुरति । रत्नमाणः कपोतं त्वं बहून् प्राणाञ्च रक्षसि । धर्मं यो बाधते धर्म्मो न स धर्मः कथम्भवत् । आचरोधात्सु यो धर्म्मः स धर्म्मः सत्यविक्रमः । विरोधिषु मङ्गीपाल ! निक्षिप्य गुरुलावणम् । न बाधा विद्यते यत्नं त्वं धर्म्मं समुपाचरेत् । गुरुलावणमादाय धर्म्मो धर्म्मविनिश्चये । यतो भूयांस्रतो राजन् ! कुरुष्व धर्म्मनिश्चयम् । राजोवाच । बहुकल्याणसंयुक्तं भावसे विहसोत्तम । सुपर्यः परिवाट् किं त्वं धर्म्मज्ञास्यसंययम् । तथा हि धर्म्मसंयुक्तं बहु विलस्य भावसे । न तस्मिन्निदितं किञ्चिदिति त्वां लज्जयाम्यहम् । यरणेपपरित्यागं कार्यं साध्विति मन्यसे । आह्वाराद्यं समारम्भस्तव चायं विहङ्गमः । यक्यवायम्यथा कसुमाहारीऽप्यधिकस्यया । गेहघो वा वराहो वा खगो वा मङ्गीषोऽपि वा । त्वद्येमद्य क्रियतां यद्वाप्यदिह काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहं न खोलायं न खगान् विविधांस्तथा । भक्षयामि मङ्गीराज ! किं समान्येन केनचित् । यस्तु मे दैवविहितो भक्ष्यः सति यपु-क्त्व । तमुत्सृज्य मङ्गीपाल ! कपोतमिममेव मे । श्येनः कपोतमस्तीति स्थितिरेषा सनातनो । मा राजन् ! वारमज्ञात्वा कटलीस्तन्मसासजः । राजोवाच । राट् शिवीनास्त्रं वै ददानि तव खेचर ! । यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते । विनेनं पक्षिणं श्येन ! यरणाधीनमागतम् । येनेनं वर्जयेथास्त्वं नक्ष्त्राणि पक्षि-सत्तम । तदाप्यस्य करिष्यामि न हि दासे कपोतकम् । श्येन उवाच । उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ! । आत्मना मांसमुत्कृत्य कपोततुल्यया हृतम् । यदा ससं कपोतेन तव मांसं खपोत्तम । । तथा देयन्तु तन्मद्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति । राजोवाच । अतुष्टमङ्गिमं मन्ये श्येन । यन्माभिधाचसे । तन्मात्सेऽप्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुल्यया हृतम् । लोमश उवाच । उत्कृत्य स

स्वयं मांसं राजा परमधर्म्मवित् । तुल्ययास्य कौन्तेय ! कपोतेन ससं विभो । प्रियमाणः कपोतस्तु नांसिनाय-तिरिच्यते । पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन ससं हृतम् । तत उत्कृत्यमांसोऽसाधारोह स्वयं तुल्यम् । श्येन उवाच । इन्द्रोऽहमस्मि धर्म्मज्ञ कपोतो हव्यशब्दयम् । जिज्ञासमानो धर्म्मं त्वां यज्ञघाटमुपागतौ । यस्ते मांसानि मात्रेभ्य उत्कृतानि विशास्यते ! । एषा ते भाखरी कौर्त्स्नी-कानभिभविष्यति । यावत्तोके मनुष्यास्त्वं कथयिष्यन्ति पार्थिव ! । तावत् कौर्त्सिख लोकाश्च स्यास्यन्ति तव शत्रुताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमाचरोह दिवं पुनः । उशीनरोऽपि धर्म्मात्मा धर्म्मेष्टास्त्र रोदरी । विराजमानो वपुषा प्राचरोह लिपिपटम् ॥ ११ ॥ उशीप्रको वाञ्छाप्रको नरो यत्न । शतदधिकतद्देशे ऊटाघरः ।

उशीर पु० न० वय-ईरन् किह । वीरगुणे (खसखस) तस्य गुणाः “उशीरं पाचनं शीतं क्षामनं लघु तिक्तकम् । अधुरं जूरहृद्धान्तिसलत्तु क्षपिषलत्तु । तृष्णातिविषवीष-पेदाहृलक्ष्मणपापहम्” भावप्र० “अगुरुष्टकोशीरभद्राहृलक्ष्मणानि पुलागकेयरश्चेति” “चन्दनकुचन्दनर्तुवीरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारोयुतावरीचिकृभिः” सुशु० स्वार्थे कत् तत्त्वैव । उशीरं पण्यमस्य किशरादि हन् । उशीरिक तद्विकेतेरि स्त्रियां भिन्वात् ङीष् । उशीनर-स्यापत्यम् ङष् । कौशीनर तदपते शिविप्रभृतौ ।

उशीरवीज पु० उशीरस्य वीरगुणस्य वीजं योनिरत्न । उत्तर-दिक्ष्वे पर्वतभेदे “उशीरवीजं मीनां गिरिं जेतुं भारत । समतीतोऽसि कौन्तेय ! नीलशंखश्च पारिव ।” इत्युपक्रम्य “जेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरश्चैव पर्वतम् । तत्र माणि-परोयज्ञः कुबेरश्चैव यत्नराट्” भा० व० ॥ १० ॥ उक्तो-क्तस्य उत्तरदिक्ष्वेत्वं मन्दरगिरिसंज्ञितत्वं “तुषार-चयसङ्काशो मन्दरश्चैव पर्वतः । उशीरवीजश्च गिरीन्द्रोपस्य-क्तयाश्रिताट्” हरि० २१६ ॥ उक्तोः कैलाशसंज्ञितत्वं “उशीरादि न० चक्रदत्तेन जुरातिसाराधिकारोक्ते पाचनभेदे । “उशीरं बालकं सुप्तं धान्यकं विशम्भेवजम् । समक्राधा-तको लोभं विल्लं दौपनपाचनम् । हन्यरोचकपि-च्छामं विबल्यं सातिवेदनम् । यथोपितमत्तोऽसारं श-उवरं दाप्य विष्वरम्” ।

उशीन्य लि० वय-बा० केन्य संप्र० । कमनीये । “आ वे-मातोऽश्वेभ्योजानि” ऋ० ८, १, ८, “उशीन्यः कमनीयः” भा०

उष दाहे बधे च भ्रा० पर० सक० सेट् । ओषति औषीत् औषास्
बभूव आस चकार उषोष औषित्वा । ओषितः—उषित ।
उष्ठा । कर्मणि उष्यते औषामासे अवे औषामासे मत्सरो
त्पातवातास्त्रिष्वह्लाक्कारङ्गम्" भाषः । "हिरण्यमायु-
रक्ष्ण भूमीषाण्योषतस्तुम्" मतुः । "दण्डे नैव तमयोषेत्
अज्ञाद्वर्णादि विध्युत्तम्" मतुः । औषाक्षकार कामाग्नि-
देवज्ञानवृत्तिर्यम्" भट्टिः "चिन्ते रामस्तत्तन्मोषाक्षुके
शुचेत्तरः" भट्टिः तस्य "मूलप्रतीचातादुष्यते चूष्यते दहते
पच्यते इव" सुश्रुतः ।

उष दाहे बधे च भ्रा० पर० सेट् उदित सक० सेट् ।
ओषति औषीत् औषास् बभूव-आस-चकार उषोष ।
उदित्वात् औषित्वा उष्ठा नेट् । क्त । उट् । औषणः ।
अभि-सर्वतो दाहे । 'योऽभ्युदमित् इव' यत० ब्रा०
११, ७, २१ अभित ओषणं अभ्युद सर्वतोदाहः तेन-
भिन् इव' भा० । [अक्षभेदः अप्रपादि० ।
अव-अधःसन्नापनेन दाहे । अषोषः अधोभागे दाधो
उट्-आधिकात्तेन दाहे । "मा मोदोषिटम् मा मा हिंसिट-
म्" यत० ब्रा० १, ५, १०५ । "युवां मास्तृकटमाधि-
क्येन वा उदोषिटं दाहं कारम्" भा० ।

उष-सामोषेन दाहे । "अग्निना वा कतसपोषेत्" आश्व०
४० २, ४, ६ । तस्यग्निभिः सस्योपेक्षदेनम्" यत० ब्रा०
१२, ५, १, ११ । उषवासे च उषोषयम् ।

प्रति-प्रतिदाहे । "य त्वमग्ने प्रतीकैर्न प्रमोषः यातुधाम्यः"
अ० १०, ११८, ८ । प्रत्येकदाहे च "प्रत्युष्टं रत्नः प्रत्युष्टा
अरातवः" यजु० १, ७, "प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम्" वेददी० ।
उषस् प्रभातोभावे कण्डू० पर० सक० सेट् । उषस्यति औ-
षसीत् औषसीत् उषस्याम् साम् बभूव आस चकार ।
उष लि० उष-क्त । १ दाहके २ सन्ध्यात्ययसमये ३ कामाग्नि
४ युग्मगुह्यौ । ५ रात्रियामे पु० भेदि० । रात्रियेष च सुहृत्सा-
त्तककावः पञ्चपञ्चापदण्डकोत्तरस्यार्जोदयपर्यन्त-
कावः । ईदृशे पु० ।

उषङ्गु पु० उष बा० अङ्गु । रुहे तस्य सङ्कर्तृत्वात्तथात्म् ।
"उषङ्गु च विधाता च साम्नाता मृतपावनः" भा० अतु० १७
उषण न० उष-क्यन् । १ भरिचे २ पिपपत्नीमूले च ३ शृगुहारां,
४ चण्डिके (चर) । पिपपत्नीं च स्त्री । ऊषणशब्दे विहितः
उषती स्त्री उष-शब्द-बा० नृम गुणभावः रायसुकुटः । अक-
क्यास्यायां वाचि । "ययाऽस्य वाचा पर उह्वित न तां
वेदेदुमतीं पापकोक्याम" भा० न० ६ ४ आ० ८७ अ० । शब्दे

पु० उषन् शब्दः वाक्ये न० उषत् वाक्ये तेनास्य लिङ्गिकता
उषत् पु० उदुवशेय नृपभेदे । क्रौटुर्वयवर्थे "अनन्तरं सुयत्तस्य
सुयत्ततनयोऽभवत् । उषन् यो यत्तमखिलं स्वधर्मसुधता-
वरः । शिनेयुरभवत् पुत्र उषतः शत्रुतापनः" हरि० २७
उषद्गु पु० यदुर्वश्ये नृपभेदे । "स्वाहे एकोऽभवद्राजा उषद्गु-
वेदगावरः । मङ्गलकृतमिरीजे योविधिभूरेटिजिष्यैः ।
ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुः सोऽप्यमात्मजम्" हरि० २७
उषद्वय पु० पौरवे नृपभेदे उषोनरस्य भ्रातृत्वात्तयोः सु-
तभेदे । "तैत्तिर्योऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत । उष
इयो मङ्गराज ! फेनलोस्य सुतोऽभवत्" हरि० २१ अ० ।
उषप पु० उष-दाहे कपन् । १ वङ्गो २ सूर्यो च तयोस्तापक-
त्वात्तथात्म् । ३ चित्तकटके च ।

उषर्षुभि लि० उषसि बुध्यते बुध-क्रिप अङ्गरादि० निजं
रः । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "मन्त्रेषुर्षुर्बुद्धतिथिर्जात
वेदाः" अ० ६, ४, २ । 'आकां कृत्यस्य रोचनाद्विज्ञानं
देवास्तुषर्षुधः' १, १४, ६ "आ दाशुषे, जातवेदो वङ्गाद्या
देश उषर्षुधः" अ० १, ४४, १ ।

उषर्षुभि लि० उषसि बुध्यते बुध-क्रिप अङ्गरादि० निजं रः ।
अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "इमम् ष्वो अतिथिहवर्षम्"
अ० ६, १५, १२ अग्नौ पु० २ चित्तकटके च अमरः ।

उषस् न० औषत्यन्वकारम् उष-असन् किञ्च । १ प्रत्यये,
"उष उषो हि वसो अयमेषि" १०, ८, ४ । स च कावः ।
"पञ्चपञ्च उषःकावः" अतः पञ्चपञ्चाशद्विंशत्योत्तरः ।
"आसीटासन्ननिर्वाणः प्रतःपाङ्क्तिरिषोषसि" रघुः । "पुन-
रुषसि विविक्षैर्मातरिणावचुर्गव्यं" भाषः २ सन्ध्यात्यये स्त्री
"इह स्युरिन्द्राय पूर्वोऽरिषोऽदुहानाः" अ० ६, ६, १ । तेन
उषा उषसौ-उषस इत्यदि भकारादौ परे वेदे सस्य द
उषद्भिः सि० कौ० । "निज्जु च उषसस्तक्रांरिव
४० १, १५१, ५, २ तदभिमानितेयताभेदे जस्य देव
तादृक् पञ्चापरयोः उषासादेश । "नक्तोषासा सु-
मेयता" अ० १, १३०, ७ । तदभिमानितेयताभेदाभिधा-
यित्वेन देवताद्वयः । "जिमोषोषामानता सुदेवेव धनुः"
१, १८६, ४ । आदिपटलोपोऽपि उषासाभिज्ञानां दजु०
२१, ५० । नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपटलोपः
वेददी० । "उषासा वां सुहिरवदे" यजु० २८, ६ ।
नक्तोषासावित्यर्थः वेददी० । "सां स्य देवता यत । उषसा
तदेवताके पञ्चादौ" कण्वाङ्गिरस्याङ्गिर्भङ्गाङ्गिर नृपस्यः"
यजु० २४, ४, उषसा उषादेवताकाशतयेयम् 'मयोऽयम्' ।

नेटदी० ४ ब्राह्मणसूत्रे “उषा वै त्वयस्य मेधस्य विव्याध”
८०७० “उषा ब्राह्मो सुहृत्कालः” श० भा० ।

५ टिगोडुहितदेवतायाम् स्त्री प्रौढमनोरमा ।

उषसी स्त्री उषं तापकृत्वात् त्वयसं स्मृति सो-क गौरा०
डोष् । सायं सन्ध्यायाम् सदिनिः ।

उषस्ति पु० ऋषिभेदे “उषस्तिर्ह चाक्रायणः” का० उ० । उग
सोऽप्यत्र “अथ हनसुषस्तथाक्रायणः पपच्छ” “ततो हो-
पस्तथाक्रायण उपरराम” इति च शत० ब्रा० १४, ६, ५, १ ।

उषा स्त्री ऋषिगणेशकारम् उष+क । प्रातरादिष्वभ्यासु “वेनी-
रनुप्रतमुषा स्तसः” ऋ० ८, ४१, २ । तिस्र मातः सायं मध्या-
ह्नप्ररूपा उषाः “भा० । “उषा विभार्तारु भासि प्रकीर्तिः”
१, ६, ७, “तेज पटिहानिषा भानोरडोदयं यावत्” ८०
सं० उक्ते २ काले नक्षत्रप्रभाजयः काल उषा । तेन पञ्च-
पञ्चाशद्वर्षिके सरमारभ्य सूर्यादौदयपर्यन्तः स कालः ।
लग्नाद्युक्तमे उषाकाले यात्रा यस्ता यथाह ज्यो० “प्र-
त्युद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेन्निर्मिता त्वीष-
द्रक्तविलोहितानयवला देवैः सदा वाञ्छिता । नो वारं
न तिथिं न योगकरणं लग्नञ्च नापेक्षते इत्या दोषसङ्क-
सञ्चयमुषा नूनं करोत्युत्तिमिति” । “तिथ्यादिषु
निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलियोगं वा
स्त्रीकृत्य गमनं शरेत् । प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं
वर्जयेत्तृप । दक्षिणेष्वभिजितं चैवसुनरे च निशां तथा” ।
“आरक्तविम्बं रजनीविरामं वटन्युषायोगमिह प्रवीणाः ।
व्यास” “आहुः प्रयातः सकलाय विद्भिः संलक्ष्यते हस्तत-
लस्थितेन” ज्यो० त० व्यास । अन्धकारेण सन्नापकारिण्यां
शरालौ मेदि० “अधिकरुचिरशेषामुषां जागरिता”
भाषः । ४ शारभुमी । ततः क्वचित् गौरा० डोष् ।
“भक्त्युत्तं कृष्णराजमित्रोपसृष्ट्याम्” भाग० ५ स्त्रीगव्यां
हेम० ६ उखायां विश्वः ७ ख्यात्यां रमानाथः ।
दयाणराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्यमपि भारतादौ
तथैव निर्दिष्टात् । तथा च यथा अतिरुद्धः पतित्वे-
नापि तथा वर्तितं भाग० १० स्त्रो० ६० अ० यथा (वाणस्य)
‘तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् । कन्या
अन्धतन्तलेन प्रागदृष्ट्युतेन सा । सा तत्र तमपश्यन्ती
कामि कान्तिं वादिनी । सखीनां मध्य उत्तस्यो विह्वला
प्रीडिता ऋणम् । वाणस्य मन्त्री कन्याश्च चित्तवेषा च
तत्सुता । सख्यष्टकत् सखीं मृशः कौटिल्यसमन्विता ।
च त्वं मृगयसे सुभु ! कौटिल्यो मनोरथः । हस्तपाङ्

न तेऽद्यापि राजपुत्रपुत्रस्येव । जयोवाच । इहः कश्चिन्नरः
स्वप्ने श्यामः कमललोचनः । पीतवासा दृक्कृष्णार्जुनवितां
हृदयङ्गमः । तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु ।
कापि यातः स्तुह्यतीं विष्णु मां दृजिनायने । चित्तवेष-
स्त्रीवाच । व्यसनमपकर्षामि त्रिलोकां यदि भाव्यते ।
तदानेधे नरं । यस्तो मनोहस्तो तभादिश । इत्युक्त्वा देव-
गन्धर्वं विह्ववारणपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यक्षान्
मनुष्यांश्च तथाऽलिखत् । मनुजेषु च सा दृष्ट्वा नृप-
मानकदुन्दुभिम् । व्यलिखत् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं
वीर्य लज्जिता । अतिरुद्धं विलिखितं वीर्येणाऽवाह-
स्त्री हृद्या । सोऽसावसाविता प्राक् अयमाना महीपते ।
चित्तवेषा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी । यस्तौ वि-
हायसा राजन । हारकां कृष्णपालिताम् । तत्र सुभ्रं
सुपर्यङ्गे प्राद्युम्निं योगमास्थिता । गृहीत्वा शोणित
पुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् । सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य
सदितानना । दुष्प्रेक्ष्यो स्मरहे उषा रेमे प्राद्युम्निना
समम् । पराङ्मुखः सगन्धर्वपुत्रीपासनादिभिः । पान-
भोजनभक्ष्येषु वाक्यैः सुभ्रमयाञ्जितः । गूढः कन्यापुरे
यश्चत् प्रवृत्तश्चेहया तथा । नाङ्गणान् स दुग्धे ऊषयो-
पकृतेन्द्रियः” विस्तरस्तु हरिवं० १७६ अ० । प्रातःकाले
अव्य० मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्थं कृत् तट च ।
उषातन तद्वे त्रि० स्त्रियां ऊ० प् ।

उषाकल पु० उषायां कलोरवा २ स्त्री ककुटे ।

उषापति पु० ६ त० । कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नस्य युद्धे अति-
रुद्धे तत्पतित्वमात्रिकया उषायाञ्चे उक्ता उषानायादयो-
यत्र, अमरे “अतिरुद्ध उषापतिरिति” सुखपाठः
भारतादौ तु दीर्घपाठः ;

उषित लि० वस ऋ । १ पर्युषिते २ कृतवासे च । उष-दाहे
ऋ । १ दग्धे मेदि० । ४ चरिते चरणिः । भावे ऋ ।
५ वासे न० “चाण्डालैश्चरितं यत्र” शु० त० देवकः ।

उषीर पुं० उष-कीरच् । वारणसूत्रे रायसुकुटः ।

उष्ट्र पु० उख-सेचने ढन् वेदे नेट् । १ शस्यकसेकरि च-
लीवर्णे । तस्यामोषवीर्यत्वात् तथाचम् “कोटारौ वा”
कात्या० ५, ११, १२ । “कोटारौ मङ्गावलीवर्णी” कर्कः ।
आ+सस्यक् उटारौ इति विष्णुः । “उटारेव कर्परेषु
अयेणे” ऋ० १५, १०६, २ । डोके ट उल्लिख इत्येव ।
संस्कारि लि० स्त्रियां डोष् ।

उष्ट्र पुं० स्त्री० उष+ङ्गन् निञ्ज । (उट) प्रविद्धे पशुभेदे

निश्चयं जातिस्वात् ङीष् । "हस्तिगोऽश्वोद्गमकोनत्वैर्यश-
जीवति" । नाधीयीताश्चाकृदो न रथं न च हस्तनम् ।
न मायं न खर नोद्गं नेरिष्यस्यो न यानगः" मनुः । तद्वान-
निषेधमाह "उद्गयानं समारुद्धं खरयानं तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिव्यान्नाः पाणायामेन गृह्यति" मनुः ।
जाततः" इत्यत्रा कर्मभेदे तद्वाने न दोष इति स्तवितम्
अनपः "उद्गमारोष्यस्त्रभिमन्यते त्वाद्गोऽसि" पार०
शृ० सू० मन्त्रलिङ्गेन तद्वानं विहितम् । तस्य मांसं
न भक्ष्यम् "भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाङ्गुरनुष्टांसैकतोदतः"
मनूक्तेः । तेनास्य एकदन्तपङ्क्तिर्युक्तत्वम् । "गौरजो
महिषः कृष्णः श्यूरको गवयोऽरुः । द्विशफा पशवश्चे अ-
पहृष्टप्रय सत्तमः" भाग० उक्ते गवादयः उद्गान्ना द्विशफाः
इति बोध्यम् । एषा तद्वाते दोषः "मनुष्यमारणे
क्षिप्रं चौरवत् किञ्चिन् भवेत् । प्राणभृत्तुं महत्-
स्वई गोगजोद्गयाटिषु" मनूक्तेः । ब्रह्महत्याशेष-
पापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः "यां या यो-
निन्तु जावोऽयं येन येनेह कर्मणा । कर्मणो याति
लोकोऽस्य सत्तत् सर्वं निबोधत । वञ्चन् वर्षगन्तान् घोरा
सरकान् प्राप्य दारुणान् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते मृहा-
पातकिनस्त्वमे । शत्रुकण्ठरोद्ग्राणां गोऽजाविमृगपत्नि-
षाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृकति" यान
हरणपापेऽप्युद्गोनिमाप्राप्ताह कृतेत्युत्तरी मनुः "स्त्री-
भूयः सौकोकोवारि यानान्युद्गः पशुनजः । तद्वधे प्रायश्चि-
त्तमाह "हयव्हागविकोदेषु गह्वरेषु च मारणात् । प्राजा-
पत्याङ्गमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते" प्रा० वि० विष्णुः । तद्ग-
व्येष प्रायश्चित्तमाह भुक्त्वत्युत्तरी प्रा० वि० शङ्खः "गामश्वं
कुङ्करोद्गौ च सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुकुटं व्यास्यं
कुर्यात् संवत्सरव्रतम्" "अथोद्गामोश्नवाहिनार्थः"
रघुः । "एतिस्र तत्र कुर्वीत याद्युद्गामावशोकयेत्"
मनुः । "अन्योन्यतः पथि वताविमोताविमोद्गौ" माधः ।
तन्मूलगुणाः सुसु० उक्ताः । "अथ मूलाणि गोमहि-
षाजाविगजहयखरोद्ग्राणां तीक्ष्णानि कटून्पुष्पाणि ति-
क्तानि जवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफघातकसि-
भेदोविषगुलसार्थउदरकुण्ठयोफारोचकपाण्डुरोगहराणि
इत्यानि दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।
तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं जवणानुरसं लघु । शोधनं कफ-
घातघ्नं क्षिमेदोविषपाहम् । खरौजठरगुलसन्नं योफा-
रोचकपायनम् । पाण्डुरोगहरं भेदि इत्यां दीपनपाह-

नम् । सामान्यत उक्ता 'अगौर्ग'कारम् सूत्रमिति' विधि-
प्रागण उक्ताः । तस्यासंगुणाः सृज्यते उक्ताः तच्च उरभ्यशब्दे
दर्शितम् । तस्य स्यात्स्यत्वं ततोक्तम् । तच्च उरभ्यशब्दे
दर्शितम् । किन्तु तस्यारगत्यस्यपि अतएव 'उड्गमारगत्य-
समु ते दिशामि' यजु.०.१.२७, तस्यारगत्यसुक्तम् ।
तस्य त्वष्ट्रेवतायै अश्वमेधे देयगोक्ता 'एहस्यतये गययां-
स्त्वष्ट्र उड्गान्' यजु.०.१.८, द्वित्वे गोयुग्म् उड्गोयुग्म्
उड्गद्वित्वे न० गालायां गोष्टम् । उड्गगोष्ट उड्गगालायां
न० षट्के षड्गवत् । उड्गषड्गवत् उड्गषट्के न० । तस्मै-
दमण । ओष्ट्र तन्मस्यस्त्रिमसादौ त्रि० । 'परं चौष्ट्रं'
मेघं नरमक्षिप्योऽस्त्रागमपि वा' कर्परस्तव ।

उष्ट्रकर्मिकां पु० उष्ट्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि-ञच् ।
 सोऽस्मिन्नस्ति ठन् । दक्षिणस्य यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि
 भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम् । सहदेवटलि-
 णादिगजयवर्णने 'अश्वानां क्षालवनां चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्मि-
 कान् । आटवो च पुरी रथ्यां यवनानां पुरी तथा'
 भा०स० २० अ० उष्ट्रस्य कर्णजवनव्याघादा तथात्वम् ।

उष्ट्रकाण्डो स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष्
(उटाटी) पुष्यभेदे राजनि० ।

उद्ग्रथीवप० उद्ग्रथीवा आकारत्वेनाक्यस्य अर्थ० अथ ।
सुसुतोक्ते पैत्तिके भगन्दरोगभेदे । तद्विदानस्वरूप-
पादि तत्त्वोक्तं यथा “वातपित्तकृष्णसन्निपातागन्तुनिमित्ताः
शतपोनकोद्ग्रथोवपरिस्त्राविश्वत्काशर्वाङ्गाग्निगो यथासङ्ख्या
पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगमुदरसि प्रदेशदराणाञ्च
भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपक्वाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः ।
तेष्वानु पूर्वरूपाणि कटोकपालवेदना गुदकण्डूर्वाङ्गः शोफश्च
गुदस्य भवति” इत्युपक्रम्य । “पित्तनु प्रकृपितमनिखेनाधः-
प्रेरितं पर्वदशस्थितं रक्तां तत्त्वोसृक्ष्मतासुद्ग्रथीवाकारां
पिडकां जनयति । साऽऽसृक्षोवादीन्वेदनविशेषान् जनयत्य-
प्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति वक्ष्यमानकाराभ्यामिव
दहते दुर्गात्प्रवृण्णमाकाशं क्षवत्सुपेतितश्च वातमूलपुरी-
षरेतांसि विशृजति, तं भगन्दरमुद्ग्रथोवमित्याचक्षते” ।
उष्णगिरेधरोऽप्यत्र “प्रकोपयै पित्तमतप्रकोपितः करोति
रक्ता पिडका गुदागताम् । तटानुपाकाङ्गिभृतिवाङ्गिभृम्
भगन्दरं तृट्गिरोधरं वदेत्” निदानम् ।

उद्ग्रधूसरपुच्छो स्तो उद्ग्रस्थे व धूसरः पुच्छ इव मङ्गरो ज्ञेयाः
जातित्वात् स्त्रीषु । (विज्ञाति) दृक्प्रभेदे रत्नमाणा स्त्रावै
कान् सुखः । तत्प्राप्ते ।

उद्ग्रासिका स्त्री उद्ग्रास पादा इव पादोन्मुखस्थाः कपि अत
इत्यम् । (मदनमाळी) भूमिस्तथायाम् रत्नमा०

उद्ग्राहान न० ईत० । उद्ग्राह याज्ञायाम् । तत्त भवः अण् ।
स्थानान्तात् तस्य लुक् । उद्ग्राहान तत्तभवे लि० तद्धित
ककि विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् लिङ्गिङ्गत्वम् ।

उद्ग्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस-भावे ख्युच् उद्ग्रा-
स्येवासिका । उद्ग्रासेव आसने । “उद्ग्रासिकाः आसने”
पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषस्यस्यापि वच्चा बहुवचना-
न्ताऽस्तीति तदाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने
अस्माभिर्दर्शितम् ।

उद्ग्राका स्त्री उद्ग्राकाकारः पृथग्वयव इव आकारोऽस्यस्याः
ठन् । अणमये अद्यभाष्यभेदे विश्वः “धूर्मकृविशेषविदारि-
तोद्ग्राका” भाषः । उद्ग्रा+कार्थे कन् । उद्ग्रा+तिस्त्रियाच्च ।

उष्ण पु० उष्+नक् । १ प्रोक्षे, ऋतो, २ स्नातमे, ३ पञ्चाशौ
४ मरकभेदे, ५ शीतविरोधिस्यर्थे च । अर्थे० अच् । ईतद्धति,
७ आहस्यरहिते ददृसे च लि० । “स्नतके ऋतके चैव न
स्नायादुष्णधारिणा” स्मृतिः “आदरे नातिशीतोष्णः नम
स्नानिव दक्षिणः” रघुः “अभीच्छन्त्यैरपि तस्य शोष्णम्”
“स्नापयस्मिन्मनोषैर्वनमाकां सुखानिहैः” भाषः ६ तामे
पु० मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तद्व्याम्” भाषः “उष्णं तापम्”
मन्त्रि० । तत्त प्रोक्षस्य सूर्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम्
“प्रोक्ष्मातीवकरोमातुर्न हेमन्ते तथाविधः” इति मयप्रज्ञे
“अव्या सप्ततया तेन प्रोक्षे तीव्राः कराः रवेः । देवभागे-
ऽसुराणाम् हेमन्ते मन्ताऽन्यथा” छ० षि० तथैवोक्तेः ।
मिठतस्मिन् रङ्गनाथेन “तेन उत्तरदक्षिणगोत्रयोः सूर्य-
स्रोत्तरदक्षिणवच्चारूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे अन्वहीमे
अन्वाद्यतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन प्रोक्षे प्रोक्ष्मात्
सूर्यस्य तेजोगोत्रकस्यकिरणास्तीत्याह अन्व्याः । अह
राणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाहत्यानां भागे समग्रह-
विषयपदे हेमन्ते हेमन्तौ तकारात् सूर्यस्यात्यन्ताः
किरणाः सूर्यस्यात्यवस्रत्वात् । अन्यथा सूर्यस्य दूर-
स्थत्वे मन्ता किरणानामुत्पत्ताभावः । देवभागे हेमन्तौ
कराणां मन्ता । अतएव तत्त शीताधिक्यम्, देवभागे
प्रोक्षे कराणां मन्ता शीताधिक्यम् च । तथाच देव-
भागे दक्षिणगोत्रे सूर्यस्य दूरस्थत्वसत्तरागोत्रे निकट-
स्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणापिक्तास्यत्वादीति भावः ।
अतएवोक्तं भिषककटकोर्मध्ये गाढं तपति भास्वरः”
ति० त० ५० । एतच्च देवभाग एव नास्तरभागे, प्रोक्ष

अतश्च उष्णोष्णोष्णः । “मधुच माधवश्च वासन्तिकोष्णः
शुक्रश्च शुचिश्च प्रोक्ष्मन्” काठ० भा० इटकोपधानमन्त्रोक्तेः ।
ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु० तच्च उष्णता स्त्री
त्व उष्णत्व न० अण् स्त्रीया न० । उष्णस्यैव सार्थं कन्
उष्णस्यार्थाद्यर्थे । उष्णस्येव तेजोशोषः “सूर्य उष्ण-
सो जसस्तु” भाषोक्तेः जन्मादीनां तेजःसंयोगविशेषादौ-
पाधिकः । देहस्य तथावे कारणमुद्ग्राहयन्ने वक्ष्यते शुष्क-
वगत्वात् प्रकारे हित्वम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । “उष्णो-
ष्णशीकरस्तुजः” भाषः

उष्णाक् लि० उष्णमिव करोति कन् । १ अमरसे, लिप्रकारिणि
लिप्रकारी हि जात्याभायकभावस्यमनाहत्य स्वकर्तव्ये
व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+
णिच्-ख्युल् । २ ज्वरे पु० ।

उष्णाकर च० उष्णः करः किरणोऽस्य । १ सूर्ये । उष्ण-
किरणोष्णादीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति क-अच्
ईत० । २ उष्णाकारके लि०

उष्णाकाल पु० कर्ण० ईत० वा । प्रोक्षे ऋतो । “मन्त्रं नैव अते-
दद्यात् गोष्णाकावे न दुर्व्यसे” सुश्रुतः ।

उष्णाग पु० उष्णमुष्णस्यैव गच्छति बल गम-वा० आधारे च ।
प्रोक्षे कावे “सातकोन्मपत्तु भूमौ नदीरोधरवोष्णगे”
भा० उ० ३२ ३२० । आधारे च उष्णागमोऽप्यत्र हेम० ।

उष्णाग पु० उष्णागावः कराः अस्य लुसः । सूर्ये । उष्ण-
रश्म्यादयोऽप्यत्र “कुबेरमुद्रां दिशमन्तरिक्षौ” कुमा० ।

उष्णाकरण न० ईत० करणे परे लुप् । उष्णवाधने ।

उष्णानदी स्त्री कर्म० । “वमहारे मङ्गागोरे तप्ता वैतरणी
नदी” इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न० उष्णं वारयति इ-णिच्-ख्यु ईत० । आतपजे,
अत्र “वर्षमन्त्रोजमिषोष्णवारणम्” कुमा० अक्षोत्पत्त्या-
दिकम् आतपजयन्ने ई३६ पु० उक्तम् । तत्तत्तत्तं
पृ० सं० दर्शितं वच्चा “मिषितं त इक्षुपयैः ककवाकु-
मयूरवारणानां च । दौर्बल्येन नरेण त समन्ततन्त्रादितं
शुक्रम् । शुक्राकर्मरचितप्रसम्पन्नाकाविहं स्मटिकसु-
वम् । मण्डकपुष्पहेमं नवपर्व नगैकदण्डं च । इक्षुवर्ष-
विक्षृतं तत् वसाहृतं रत्नविभूषितसुदृढम् । अमतेजसात-
पत्तं कल्याणकरं विजयदं च । सुवराजः पतिपत्न्याः
सेनापतिदण्डनायकानां च । इक्षुवर्षे धर्मपुष्पः समपुष्प-
कृतार्थवितारः । अन्वेषाद्यन्वेषं प्रसादपुष्पैर्विभूषितविर-
क्तम् । आहविरत्नमात्रं अत्र कावे च नाकूरम् ।

अथेवं च नराणांमातृपरायं स चरन्म् ।
समस्तदण्डयुक्तं जलं कार्यं तु विप्राणाम्” उष्णाद्वाद्यो
ऽयम् । तद्वारणे शुष्णः सुसुते उष्णा यथा
“वर्षानिहरजोवर्षादिनां निवारणम् । वर्यं च सु-
खमोजसं यद्वरं जलधारणम्” ।

उष्णावीर्यं पु० उष्णमुप० बोध्यं यस्य । १ शिशुमारारुखे जल-
जनौ । २ उपशोथं वति लि० जेन० । उष्णावीर्यं इत्यादि

च सुसुते नानास्थाने उष्णानि तानि तत एवावगम्यानि

उष्णाशु पु० उष्णाः अ० यमोवस्य । च्छ्वेयं ।

उष्णागम पु० उष्ण आगम्यतेऽल गम+आधारे-अप् । नि-
दायकाथे । उष्णाभिगमोऽयम् यद्वच० ।

उष्णाशु लि० उष्णं न सङ्गते आशु । उष्णाऽसङ्गते । “उष्णा-
शुः शिशिरे निषेदति तरोर्मुखाववाथे शिखी” विक्रमो० ।

उष्णासह पु० उष्ण आसङ्गतेऽल आ+सङ्-अच् । १ जेनन्ते
कृतौ । उष्णं न सङ्गते अच् । २ असङ्गोणे लि० ।

उष्णाका स्त्री अत्यन्तमस्याम् अत्यार्थे कन् नि० अत्यस्य
उष्णादेशः । १ यथाग्वाम् (वाठ) । उष्णकयद्वात् क्षियां
टाप् अत इत्यम् । २ दवायाम् क्षियाम् ।

उष्णज् पु० उव-रज्ज् बा० तुट् । उष्णस्पर्शशुक्ते ततः
प्रदा० आर्थे च । औष्णिज तदर्थे ।

उष्णिङ् स्त्री उत्क्षिपति किन् नि० उदोऽन्वयेवे वत्यम् । सप्ताव-
रपादके १ इन्दोमेदे । सादौ कुः उष्णिक् । उष्णिगुधाम् ।
“गायत्र्युष्णिगुत्पु च सङ्गती पङ्क्तिरेव च” उ० र० । “अथ
कन्दार्पि गायत्र्युष्णिगुत्पु च सङ्गती” इत्युपक्रम्य “हितो-
यक्षिणक् लिपदान्तोहादयकः । आद्योत्पु सरउष्णिक्,
मध्यमचेत् ककुप् । त्रैटुभ जागतचद्वक्ताः ककुबन्ध-
ङ्गुशिरैकादशिनो परः षट्कस्तनुशिराः मध्ये चेत् पिपी-
जिका मध्याद्यपञ्चकस्तनुऽष्टका अतुष्टुगर्भा चतुःसप्त
कोष्णिगेव” सर्वाहु० ५ अ० । “एवमेवोष्णिङ् सविहारं
पीवास्त्रनके” इति सर्वाहु० ४ अ० । उक्तेः तस्याः सविह-
रेवताकत्वेन पीवातु अन्वये च न्यासः । तस्या उप-
धानप्रकारः यत० त्रा० ८, ६, २, १, आदौ दर्शितं
तत एवावसेयः । १ तदभिधानियमेदे च । अथमेधे “लि-
वद्धा अतुष्टुमे ठर्थवाङ् उष्णिङ्” यजु० २५, १२ ।
पयुविशेषावास्तुदेवताविशेषोद्देशेन यूपदौ बभ्रनस्तुक्तम् ।
अथ इवन्मत्सेऽपि अजादि० टाप् । उष्णिङ् “उष्णिङ्
कन्द इन्द्रियम्” यजु० २१, १२, “उक्ष्वुष्णिङ् ककुप्
क्ष्वीभिः यन्मुत्ता २१, १२, “तुषातु पीवाः प्र म्भवा

तुष्णिङ्का इत्यस्येव यपीपतिः” अथर्ववेदे ६, १२४, १,

उष्णीगङ्ग न० उष्णीपूता गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदकोपः ।

अपुस्तकपर्वतस्थे तीर्थभेदे “अपां सुदं च पुण्याख्यं भृगु-
स्तङ्गं च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय ! शमाख्यः
समुपस्थाय” भा० व० १३५ अ० ।

उष्णीष पु० न० उष्णीषते हिमक्षि रीच-क यक० पररूपम् ।

१ शिरोवेदनवस्त्रे (पागळ्) २ किरीटे च “अथाका अश्वरु-

क्षणीषं प्रयच्छति तद्वस्त्रिणा प्रतिष्ठया लिः प्रदक्षिणं

शिरः सञ्चुलं वेदयित्वा” आ० त्रौ० छ० ६, ७ । सञ्चुलं

कोक्षिलोष्णीषा निक्षिपिनी याजनेयुः” आ० त्रौ० ८,

७, ४ । “कौक्षितोष्णीषा क्षत्विजचरन्तीति” श्रुतिः । एषा-

वर्त्तनकाथे च तस्य धारणमावाच्याय दानं च विहितम् ।

“अथैतामुपकल्पयितुं समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्र-

युगं ब्रह्मसुपानयुगं दण्डं अजस्रमर्दनमनुयेपनमाङ्गन-

उष्णीषमिस्त्राङ्गने आवाच्याय च” । “यद्युभयोर्न वि-

न्देतावाच्यायैव” आ० गृ० १, ८, १, २ । तद्वारणयुषः

सुष्ठु० उक्तः “पवितं केयसुष्णीषं वातातपरजोऽपकम् ।

वर्षानिहरजोवर्षादिनां निवारणम्” ।

उष्णीषिन् लि० उष्णीष+अल्पर्थे रजि । १ उष्णीषधारिणि

क्षियां क्षीप् २ सङ्गदेने पु० । “उष्णीषं च सुपञ्चाथ उद-

योनिजमलया” शिवस्तुतिं” भा० अतु० १७ । “उष्णीषिणे

सुपञ्चाथ सङ्कासाय कीदृशे” भा० अतु० ८ ।

उष्णीदक न० कर्म० । अग्निना तपज्जले काय्यभानपादयेषा-

क्षीवयेवपादादङ्गिनीके जले बहुशुषादि भावप्र०

“अटमेनांशयेषेय चतुर्मेनांशेन वा । अथवा कथने-

नैव विष्णुमुष्णीदकं वरेत्” । तदुपुष्णाः “क्षेप्ताववातमेदोद्गं

वास्तयोधनदोपनम् । आसन्नासजुरान् इति पीतमु-

ष्णीदकं निधि । काय्यभानान्तु निधेनं निधेनेन निर्मल-

मया । अर्हावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णीदकमुच्यते । जुरकाव

क्रफन्नाववातपित्ताफलेदवाम् । नाशनं वस्तिषोधि-

पय्यमुष्णीदकं सदा । लिपाद्यथं सञ्चिक्तं पीप्ते

गरदि यक्षते । हिमेऽर्थेयं शिशिरे तथा वर्षावसन्त्योः”

अथे तं “निदाधे त्वज्जपादोऽनं पादङ्गिनीतु गारदम् । शि-

शिरे च वसन्ते च हिमे चाज्ञावयेवितम् । अटमांशा

वयेवन्तु यारिवर्षासु यक्षते” कौषत्तु “विधिवक्त्रेण वायेप

वेदेषु लिपु पक्षयोः । एकभागावयेव” स्यादस्य वर्षा-

दिषु क्रमात्” । अर्त्त दोषाणां यथोत्पत्त्या ङ्गिता वा

तथा व्यवस्था कल्पनीया । “तत् पादङ्गिनीं पित्तभूम-

ईहीनन्तु यातनुत् । त्रिपादहीनं त्रिपदं संपादयन्ति
करं लघु । त्रिपादहीनस्य तन्त्रान्तरे आरोग्यास्त्वसंज्ञा । तस्य
बलवत्तयास्तु । "पादशेषन्तु यतोयमारोग्यास्त्व तदुच्यते ।
आरोग्यास्त्व सदा पथ्यं काशश्वासकफापहम् । सद्यो-
कुरङ्गरं पाहि दीपनं पाचनं लघु । आनाहपाशु-
न्मुखाशोग्जस्योषोदरापहम्" भा० प्र० "दिवा श्रुतन्तु यत्
तोषं रात्रौ तद्गुरुतां प्रजेत्" वैद्यकम् । "संक्रान्तौ
वर्षेष्टौ च पक्षे चन्द्रसूर्ययोः । कृतके मृतके चैव न
स्नायादुष्णवारिणा" अहतिः । "क्षौलस्यसृष्टं वापि
शीतसुष्णमद्यापि वा । गात्रं पथ पुनात्याशु पापमा-
मरणात्मिकम्" मरीचिः । "नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं
महत्कर्मणम् । तीर्थाभावे च कर्तव्यमुणोत्करोदकैः"
यमः । "उष्णान्नाद्यः कायस्य परिपक्वः" ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलवत्तु ज्ञेयवस्तुषो" आ० त० आयु-
र्वेदः । उष्णोदकेनाचमननिषेध आचमनशब्दे उक्तः ।
उष्णोपगमः पु० उष्ण उपगम्यतेऽत्र आधारे घञ् अट्टिः ।
निदाघकाशे" पोष्णसौ [कन् । तलैव आतपे च ।
उष्ण पु० उव-मक । १ घने, २ आतपे, १ पोष्णे कर्तौ च । स्वार्थे
उ(ज)अन्ति० जव-आधारे मनिन् वा० वा क्लृप्तः । १ पोष्ण-
सौ कर्त्तरि मनिन् । २ आतपे "मोपताप मनः शोष" ।
"उष्णोष्णयीकरश्चजः प्रबलोष्णोऽन्तः" "अमो, अमोष्णैरपि
तस्य शोष्णः" भावः । दीर्घादिः १ यवसङ्घर्षेण ।
उ(ज)अप पु० उष्णार्थं प्रवति पा-कप । अगोः पुले १ पिष्ट-
गम्यभेदे "शुक्लादिनो बर्हिषद उ(ज)अपा आज्यपा-
क्षया" पिष्टगम्यमायां अहतिः । २ उ(ज)अपापकर्त्तरि तप-
क्षिभेदे लि० । "उष्णस्यैरिव रविनिविटट्टिभिश्च(क)-
अपैः" काद० । [चञ् अट्टिः । निदाघकाशे ।
उ(ज)आगम पु० उ(ज)आ आगम्यतेऽत्र आ+गम-आधारे
उ(ज)आय नाभभा० उ(ज)आयस्रहमति उ(ज)अन्+क्यङ् ।
उ(ज)आयते औष्णायित उ(ज)आयमायः ।
उत्तर पु० वसन्ति रवा अत्र वष-रक् नि० न पत्यम् । १ कि-
रणे, सूर्यकिरणानां जलाकर्षकत्वेन रसवत्प्राप्तयात्वम् ।
२ अन्वेषां यथायथं रसवत्त्वम् बोध्यम् । ३ उषे । १ सुतभ्यां
४ उतायां ५ प्रथम्यां च स्त्री निर० । देवमात्रे पु० उज्ज्व०
'उक्तावेतं धूर्वाही' यजु० ४, ११ । 'उक्षौ अन्वडाही'
वेदन्ती० 'क्रत्वा नावीकः पितेव' अ० ६, १०, ४ । 'उक्षौ
हृषभः' भा० शरैरक्षरिषोदीच्याद्युद्धिष्वन् रथानिव" रघुः
"यो धर्मा भुवनानां य उक्षाधामपीडा" अ० ८, ४१, ५ ।

उक्षौ "प्रमिताशो न दृग्गो व्यपे" ३, ५८, ४ ।
"वसन्त नमसात्युक्तः सूर्यः" भा० । सूर्यरश्मिसम्पर्कान्
ददिवसे च । "मधुमा उक्षयामा" अ० ७, ७१, ४, उक्ष-
यामा दिवसं प्रति गन्ता" भा० उक्षमिच्छति उक्षेयति
"उक्षोमाङ्गाटः प्रतिपेधः" वार्त्ति० लङ् दीर्घाट उक्षी-
त्युक्तेः पत्याभावश्च अर्थः यत् । ६ सहवासिनोः अश्विनी-
कुमारयोः हि० १० । "अग्नयः उक्षा जरन्ते" अ० ४, ४,
५, ५, उक्षा सहनिवसन्नावश्विनीसुतौ" भा० ।
उक्षि स्त्री वष-भा० कि पत्याभावः । गन्त्याम् "हिन्वन्ति स्त्रर
मुक्षय" अ० ६, ६५, ५, "उक्षयः सर्वं त्वगन्त्य" भा० ।
उम्निक् उ० उक्+अन्त्यार्थे स्त्रार्थे वा ठन् । अत्यवाङ्मे
१ जीर्णहृषभे अत्यक्षीरस्त्राविग्यां २ स्त्रीगव्याम् स्त्री
उम्निक् पु० उक्+स्त्रार्थे अत्यार्थे वा घ । १ जीर्णहृषभे 'उक्षयो
हृषभः क्रन्दन् गौ' अ० ५, ५८, ६, २ स्त्रीगव्याम् स्त्री
निर्ह० । "गवामृष्यं मुक्षियाणां" अ० ५, १४, उक्षियाणां
क्षीरमुत्सारयन्तीनाम्" भा० ।
उह् कर्त्तुने आदि० पर० सक० सेट् इति । ओहति ओहत्,
ओहीत्, उवोह ऊहत् । अप अपसारणे तानपौहीत्
निशाचरः भट्टिः "अपौहउत्तरः" रघुः
उह् अव्य० उ व ह च ह० । १ बोधने, २ एवार्थे च ।
उह् अव्य० उह् व ह च । सम्बोधने ।
उह् स्त्री उह्-कू । १ खेदस्त्रपक्षे शब्दे "नखानि विधुशङ्कया
करतलेन तत्प्राहयोत् ततः किसलयभ्रमत् करमयात्रि
पहूरतः । ततोवलयशङ्किते अमरगुञ्जितायङ्गया उहूरिति
कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मुञ्चति" । वह्-कू । वाङ्मे
लि० । "हिरण्य पर्णा उह्व उवर्धुधः" अ० २, ४५,
४, उह्वः वाङ्काः" भा० उवह् आन्धः
उह्यमान लि० वह्-कर्मणि घानच् । यस्य वहनं क्रियते
तस्मिन् "यद्योह्यमानः किल भोग्यैरक्षा" नैषध० ।
उह् पु० वह्-रक् । हृषभे शब्दार्थचिन्तामणिः

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थवृत्तवचनम् ।

ज

अकारः खरवर्षभेदः “खोडजावृ” इत्युक्तेः खोडस्या-
भोशारणीयः स च उदान्तानुदासखरितभेदात् लिखितः
दंष्ट्रिय हाभ्यां मात्वाकाभाभ्यामुच्चार्यत्वात् तस्य भूतत्वो-
क्तिश्चिन्त्या लिप्यालकाखरैव भूतत्वात् व्याडकाकारभेदाच्च
भूतस्य पार्श्वस्थानुद्भवितसुत्राकारेणैव लेखनसमाचा-
रात् । निविधोऽपि अतुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा
तेन षड्विधः तस्योद्धारणे विचार आन्तरप्रयत्नः “खरा-
णामूष्ण्याच्चैव निष्ठितं करणं षट्पदम्” शिबोक्तेः विष्ट-
तञ्च जिह्वापादः स्पर्शाभावः । “यवोऽस्युष्टायणस्तीवत्,
नेमस्युष्टाः यलः षट्पदाः” इति शिबोक्तेः तस्य तन्त्रे
शुक्राद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा “शुक्रकुन्दसमाकार
अकारः परकुण्डला” कामधेनुतन्त्रम् । तस्य वामकर्णे
षविन्दु कतया निर्वन्दु कतया वा सालकान्यासं न्यासः ।
अतएव वामकर्णग्रन्थेन तस्याभिधेयता “इयानः सेन्दु-
वासन्वयपरिगतो वाजसन्त्यन्तरेण” “कपूरस्तवे हूङ्कारम-
न्वोद्धारः । तत खरूपे कारप्रत्ययः । तत्प्रत्ययश्च । अधिकं
खरवर्षसमाप्तौ षष्ठ्यते ।

ज अयं वेज् क्तिप् । षष्ठ्यधने, शवाकारम्, शदयायां,
शरजायाञ्च भेदः उज स्थाने इतो परे अतुनासिक
अ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रष्टव्यादितौ न शब्धिः ।
ज उ अयतीति अय-क्तिप् ऊठ् । शङ्कादेवे शब्दं च ।
शपालके लि० यन्त्ररत्ना०

ऊठ् उ० वङ्-प्रापणे प्रानास्यत्वात् षकर्त्तरि क्त । श्रुतविवाहे
उं सि “परिवेसानुजोऽनूडे ऋडे दारपरिपङ्गात्” अमरः
क्त्वत् ऊठवत् तल्लेव उ० । कर्मणि क्त । कृतविवाहायां स्त्रि-
वासु स्त्री । “भार्योऽतमवप्राय तस्यै सौमित्रयेऽसकौ”
भट्टिः “कन्या प्रतुर्धनहरो यद्यनूढा मनेत्तदा” अतः
“ऊठानूढासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहृदिना” दायक० ।
ऊठमाख्यत् इति वाक्ये औजठत् त सि० कौ० औडठत् त
इत्यन्ये । श्रुतवङ्गने हते लि० । अस्य प्रयत्नेन प्रा०
व० वृद्धिः । प्रौढः “प्रौढकन्यायादोपदर्शनात्” रघु० “अथव-
हुपङ्कणे नार्थक्येति” परिभाषया प्रौढवानित्यत्र न वृद्धिः
ऊठकङ्कट उ० ऊठो हतः कङ्कटः कवचोयेन । हतकवचे वर्ण्यते ।
ऊठि स्त्री वङ्-भावे क्तिन् संप्र० । वङ्गने श्विवाहे च । प्र+

ऊठि प्रा० व० वृद्धिः । प्रौढः । ऊठिमाख्यत् औजठत् ?
सि० कौ० औडठत् इत्यन्ये ।

ऊत लि० वेज्-क्त संप्र० दीर्घः । श्रुतवङ्गने शब्दयिते । ऊयी-
तनुषनाने क्त । शब्दते “यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च” श्रुतिः ।
अय-क्त ऊठ् । श्रुतिरिति लि० ।

ऊति स्त्री अय-क्तिन् ऊठ् । श्रुतये । “देवस्य यन्त्य तयी वि-
विधाः” ऋ० १, १४, ६, “यतमस्यान् सञ्चमृतयः” ४, २१, १०
कर्त्तरि क्तिच् ऊठ् । श्रुतिरिति “उरुष्यन्तसुमाध्यादका न
ऊती” ऋ० ४, ४, २, “ऊतीः ऊतयः अलनः” भा० ऊय-वेज्
वा क्तिन् । श्विबने (सेलाड) ४ वयने (वोना) ५ श्वरणे
यन्त्रिच० । ईलायायाम् “नबास्य कश्चिद्विषयान धातुरवै-
ति ऊनुः कृमनीव ऊती” भा० १, ५, १८, “ऊतीर्लोलाः”
आधरः वेज्-कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा । पु
राणलक्षणमथ ७ कर्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे । “तस्या
दिदं भागवतं पुराणं तल्लक्षणम्” इत्युक्ता “अल-
सर्गो विषयश्च स्थानं पोषणमृतयः । मन्त्रान्तरातु कथा
निरोधो मुक्तिराययः” इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां
लक्षणान्युक्तानि यथा “भूतमात्रेन्द्रियधियां लक्ष-
सर्ग उदाहृतः । जल्लक्षणो गुण्यवैषम्यात् विषयः
पौरुषः षट्पदः । स्थितिवैक्यादौ । पोषणं तद-
तुपहः । मन्त्रान्तराणि सङ्गर्भजनयः कर्मवासनाः ।
अवतारावृत्तितं हरेः साक्षात्तुर्पत्तिनाम् । उं साभी-
यकथाः प्रोक्ता नानास्थानोपपङ्किता । निरोधोऽस्या-
नुशयनमात्मनः सङ्गं शक्तिभिः । शक्तिर्हिवास्यथा रूपं
खरूपेण व्यवस्थितिः । आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्य ध्य-
वसीयते । स आश्रयः परं जल्ल परमात्मैति यन्त्रते भाग०
२, १०, २, ८ “कर्मणां वासनाः जयन्ते कर्मभिः सतन्त्रानो
इत्युक्तं यथा हङ्गायात् संज्ञेयायां वा वयते धातोर्दिदं
रूपम् । जयन्ते कर्मभिर्वर्जन्ते संज्ञिष्यन्ते वा जतयः”
आधरः

ऊधन् न० ऊधस्+उ० षस्य नः । स्त्रीपयोः दुग्धाधोरस्थाने
(मेढ्र) “वत्सो न साक्षरूपं सञ्ज्ञेधनि” ऋ० ८, ६, ८, १ ।
“यदा पीतासो अंशवो गावो न दुग्ध ऊधभिः” ८, ८,
१८ । “प्र धेनवः शिकते ह्यथ ऊधः” ऋ० ४, २२, ६ ।
ऊधरू न० ऊधस्+उ० षस्य रः । स्त्रीगव्यादेः ऊधवि (मेढ्र)
“ऊधनिर्लग्ना ऊरन्ते” ऋ० ८, २, १२ ।

ऊधस् न० उन्-लोदने ऊधस् कश्च दीर्घः । स्त्रीगव्यादेः दुग्धा
धारे स्थाने (मेढ्र) “गवामूषण्यु वल्लयासु” ऋ० १०, ४८, १० ।

“यदैव क्षिये सनावावायेते जघः पञ्चमास्” यत् भा० २, ५, १, ५ । अथ वक्तुं संभनञ्च सना० ङीप् । पीनोन्नी यतोन्नी । “भुवं कोष्णे न कण्डोभी भेधे नावभवादिपि” रघुः । अक्षितान्त न कण्डोभैस्तुक्तम्” सि० की० । अन्तन्तत्वेनोपपत्तौ अन्तङ्विधानं सदासि सान्तप्रयोग- वारणाट्म् । सप्तसान्तविधेरनित्यत्वात् कश्चिच्च “मन्त्र- कनेनां साकारां पीनोपसमनिन्दिताम् । अमिनम्या स तां राजञ्चन्दिनीं गाधिगन्धः” भा० आ० १७५ अ० । आर्धत्वाद्वा तथा प्रयोगः । ङीके तु न तथा । तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत् । जघस्य तङ्गवे दुग्धे न० । “जघस्यसिन्ध्यामि तवोपभोक्तुम्” रघुः । प्रायश्चमे सप्तप मस्य वः ङीप् । जघस्यतो प्रशस्योघोयुक्तायां गवि । “सिन्धुःका म्रजान् गावः पयसोपस्यतोभेदा” भा० १, १०, ५ । जघसि कृतम् गवादि० यत् अन्तङ् च । जघस्य जघसोक्तिरे इत्यभेदे, यङ्गोने व्यापीनं पीनं भवति तस्यान् इत्ये त्रि० । श्रावो निश्च० तस्याश्च हि भक्तकरसम्बन्धे क्तिद्वयोक्तव्यात्वम् ।

जन परिग्रहे अदन्तपुरा० ७५० सक्० सेट् । जनयति ते
 जौनिनह् त कुङि वा चङ् जौनयोह् जौनयिह् ।
 जनः जनिनः । “मा त्वायतोजरिह्नुमाम्भूयः” ऋ०
 १,५,३,३ ।

अन लि० जन-हामी स्वच ।। कीने, स्वस्वपूर्ण च । "जनं न
हृत्वेवधिकोवभाषे" किञ्चित्तुममूनर्हेः शरदाभयुतं ययी"
एतुः । "अने दहादुगुणनेव यावत् सर्व्वस्युर्भवेत्" इ०
२० । "जनदिवारिक्तं प्रेतं निदध्युन्नास्व वा वक्तिः" मतुः
"जनं वायधिकं वापि विसेद्यो राजशासनम्" वाचा० ।
जनार्थयद्ध्येगे हतीया । एकोनोनः । जनार्थकयत्नेन वा
हतीयास० भाषेयोः मापोनः कळोनः कळयोनः । एको-
नविंशतिः एकोनलिं शत् एकीनचत्वारिंशत् एकीनपञ्चाशत्
एकीनषट्ः एकीनसप्ततिः एकीनाशीतिः एकीननवतिः
एकोनशतम् । तत्तत्संख्याया एकीकोनसंख्यायाम् । एवं
इत्युनिर्विशत्यादयोऽपि अष्टादशादिंसंख्यासु । संख्यासु ए-
कत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवो-
क्तावगमात् अनविंशत्यादिशब्दानामेकीनविंशत्यादीनां
बोधकत्वम् । "एकेन हाभ्यामित्त न के निवतः" सर्वाहु० ।

जनचत्वारिंशं लि० जनचत्वारिंशतः पूरणः षट् । जनच-
त्वारिंशदुत्तंस्थापूरणे एवमूनांश्च उपलिंश्च उपपद्याथ
इत्यादयः तत्तत्तुत्तंस्थापूरणे । लिखां ऊीय । तत्ताये

तमम् । जनचारिणस्तम तदर्थे । एवमुक्तविंशतितमाह-
स्ततत्संख्यापूरणेन श्रियं जीप् ।

अथ न० अ-रूपद्वये बन्धं जीव्यम् । रूपजीव्यं त्वषादौ
 “बदुबन्धसुदरस्यापयाति” अ० १,१६२,१० “अबन्धस्य
 अत्रार्थं त्वषादि” भ० “अपामतिं दुर्भेति” बाधमाना
 अबन्धं वातं सर्वं तदारात्” यज० १९,८,४, “अबन्धमा-
 नायवगतम् वेददो० १२तत्स्थाने च “एतद्विज्ञानं तद्वत्त्व-
 मिति संप्रेम्योयत्तत्वात्तद्वत्त्वबन्धं यावत्सुतं भवति तद्व-
 रन्ति संप्रोः” आश्व० सू० ४,९,२६ । अथ अन्तःस्थः
 मध्यस्थश्चोक्ते ।

अबध्यगोह उ० अबध्यक्ष गोहः प्रकादनं वत् । आन्मप्र-
कादनस्थाने । “सव्याहतः शान्तिबोध्यगोहश्चात्वाकोत्-
करासावान्” आश्व० ४८० प्रौ० ५, १, १६, “अबध्य
गोहोनाम आन्मप्रकादनस्थानम्” नारा० ६० । [वाञ्छ ।
जम् अय्य० जय-सक् । रोषोक्तौ, १ प्रश्ने, १ निम्नार्थः, १ अर्था-
जम् न० अय-मन् किं अट् च । नगरभेदे उज्जयिन्तद० । कर्त्तरि
अन् । १ रक्षितरि लि० । “वरि व जमेभ्यः सिञ्चता सध्” अ०
१०, १२, ५, “जमेभ्यो रक्षित्यर्थः” भा० । भावे अन् ।
१ रक्षणे न० । “ये सर्वे पूतनयान्तमूढैः” १, १६६, ७, अर्थः
अत्यरक्षयैः” भा० । उज्जयिन्तदस्य तु तस्य वा० तुल्य
प्रकल्प्य उभायश्च नाह । स च उभायश्चर्ये । वेङ्गो-
पम् यदि वाऽनते रूपसमवधापि वा० तुल्य इति बोध्यम्
जय तन्मुच्यमाने आ० इदित् आत्म० स क० सेट् । जयते
बोध्यते । इदित्वात् निवादां नेट् जतः जतवान् कर्त्तुः
जरी अय्य० जय-वा० रोक् । १ अङ्गीकारे, १ विस्तारे च ।
कञि गतिस० जररीकृत्य । क्त जररीकृत अङ्गीकृते विस्तार्ये
च लि० । वक् जररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु० ।
जरय्य उ० स्त्री जरती भवः यतीराववयत्वात् यत् । वैश्ये त-
ज्जातिस्त्रियां टाप् बोधभवात् न ङीप् । वैश्यानां
ब्राह्मण जरजातत्वं “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू
राजस्यः कतः । ऊरू तदस्य वज्रैश्चः पद्भ्यां मृद्वो अ-
नासत” यजु० २१, ११, उक्तेः “बोमानां स विहङ्मर्थं
सुखमाहूयपादतः । ब्राह्मणं जलिवं वैश्यं मृद्वक्ष निर-
वर्त्तवत्” मनुस्मृतेः । तस्य इतिरपि ततोक्ता “सुखमाहू-
यपञ्जानां पृथक् कार्याण्यतन्निवतः” इत्यपमन्य
“पञ्जानां रक्षणं दानविज्जाध्ययनमेव च । वयिकूपं
कुमीदृक् वैश्यस्य कविमेव च” । १ अयमवमाने दि० ।
जरी अय्य० जय-वा० रोक् । १ अङ्गीकारे, १ विस्तारे च ।

अर्थादि० कजि गतिसमासादि जररीवत् इत्यञ्चम् ।
 अर्जु इ० अर्जुयते आच्छादयते कर्ण-कर्मणि कृ तुल्योपच ।
 जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम् ।
 “निशान्तमारीपरिधानधननस्सुटागसायू र्व चोत्त वस्तुवः”
 “करभकरोरुभिर्दुर्भदिभानैः” भाषः । “कदली कदली,
 करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितये
 न विभर्ति तृत्तामिदम्बुधुनं न चमूदृश्यः” प्रसन्नरा० ।
 “धातोकराभ्यां करोमोपभोः” “भुजसूर्ध्वोरुवाकृत्या-
 देकोऽपि धनदातुजः” रघुः अथ उपमानपूर्वकत्वे उत्त-
 रपदस्यस्य बहु० व० स्त्रियाम् अञ् । करभोः “करभोः !
 रतिप्राप्ते द्वितीये पञ्चमेष्वञ्चम्” विद्यासन्द्० संज्ञितय-
 फलवृत्तयामपूर्वकस्यापि अञ् । संज्ञितोः सत्यगृहितो-
 र्वाका इत्यर्थः यफाविव संज्ञितौ अञ् यस्याः यफोः ।
 लक्षणयुक्तावूह यस्याः लक्षणोः । वामो मनोहरो
 अञ् यस्याः वामोः “लस्यस्यो लल्लयफरीपिघट्टितो-
 र्वामोः कुरतिशयभाप विश्वस्य” किरा० । सङ्घितसङ्-
 पूर्वकस्यापि तादृशस्य अञ् । सङ्घितो हितयुतो अञ्
 यस्याः सङ्घितोः । भारं सङ्घते सङ्घावूह यस्याः सङ्घोः ।
 जर्री भवः यरीरात्रयवत्वात् यत् । जरञ्च जरभवे वैश्ये
 इ० स्त्री तल्लवमाले त्रि० । आकृतयाऽस्मात् निशान्तात्
 बहु० व० स्त्रियाम् छे० । अहमिच्छी ।

जरापाह उ जरा गृह्णाति सन्नाति पक्ष-स्य ७५०००० ।
जरासन्धरोगे जरासन्ध्रज्जे विहतिः । “जरापा-
हृदहीताश्च केचित्सत्तामभवन् भुवि” भा० श्रो० १४६ अ० ।
जराज प्रह्वी करोजायते जम-उ । वैश्वे स्त्रियां जातित्वात्
डोष् १२ जराजातमाने वि० जराजातो रजन्नादयोऽभयम् ।
२ भयुर्वशे प्रोर्वे अविभेदे पु० तस्य जरातो जन्मकथा भा०
आ० १७८, ७९ पु० “कतवीर्य इति ख्यातो बभूव प्रथिवी-
पतिः । याज्यो वेदविदां ङोके भूयसां पार्थिवैर्बभूव । स
तानपभुजसात । भान्धेन च घनेन च । सोमान्ने तपसा-
बाह विपुलेन विशास्यते । । तस्मिन्पृथिव्याहूँ ते स्वर्गतेऽथ
नवह्वन् । बभूव तत्तुङ्गवेशान् । इव्यर्वायसुपस्थितम् । अग्न-
वान्मु धनं प्राप्त्वा राजानः सर्व एव ते । वाचिष्णो-
ऽभिजन्म सांस्ततो भार्गवसप्तमान् । शूनौ तं निदधुः
केचित् अग्नौ धनमक्षयम् । ददुः केचिद्बृहिजातिभ्यो
प्राप्त्वा क्षत्रियतो भयम् । अग्नस्तु ददुः क्षत्रियतो विसं-
वर्षेक्षितम् । क्षत्रियाणां तदा तात । कारवाभरदर्थ-
नात् । ततो गङ्गीतमं तात । क्षत्रियेषु वरज्जवा । अन-

ताम्रिगतं विसं केनचिद्भृशमुपेक्षाम् । तद्विसं ददृशुः
 सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः । अथवाच्य ततः क्रोधाद्भृश-
 क्षाम्भरणागतान् । निजङ्गुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्नि-
 शितैः शरैः । आगर्भादपकलनलखेरुः सर्वां वधुन्वरास् ।
 तत उच्छ्रित्यमानेषु भृगुखेवं भयास्तदा । भृगुपत्न्यो
 गिरिं दुर्गे ह्रिमवलं प्रपेदिदरे । तासांमम्यतमा गर्भं भ-
 वाद्भे मञ्जौजसम् । ऊरुणैकेन शोभोद्धर्भर्तुः कृत्वावि-
 डङ्गये । तदुर्गभंसपकभ्याशु ब्राह्मण्यस्तु भयाहिता ।
 गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपकूरे । ततस्ते क्ष-
 त्रिया जम्बुस्तं गर्भं हन्तुमुद्रताः । ददृशुर्नास्त्रिणीं
 तेऽथ देह्यमानां स्ततेजसा । अथ गर्भः स भित्तोरं
 ब्राह्मणया निर्जगाम ह । सुष्णन् हृष्टीः क्षत्रियाणां स-
 ध्याङ्ग इव भास्करः । ततश्चतुर्विङ्कीनास्ते गिरिदुर्गेषु
 बभूवुः । ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टहृदयः । ब्रा-
 ह्मणीं शरणं जम्बुहृद्विधं तामनिन्दताम् । ऊरुचैर्नां
 सङ्गाभागां क्षत्रियास्ते विधेतवः । ज्योतिःप्रकीणा दुः-
 स्वासार्ताः शान्ताश्चिब दशान्ववः । भगवत्याः प्रसादेन
 गच्छेत्तु जम्बुं सचक्षुषम् । उपरम्य च गच्छेत्तु सङ्गिताः
 पापकर्मणः । सपुत्रात्वं प्रसादं नः सक्तुमर्हसि शो-
 भने ! । पुनर्हृदिप्रदानेन राक्षः सन्नातुमर्हसि । ब्राह्म-
 ण्यवाच । नाहं शृङ्गानि वस्त्राता । हृष्टीर्नास्ति दशान्विता ।
 अयन्तु भागियो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूँषि
 वस्त्राता । व्यक्तं कोपात्कात्मना । अरता निहतान्
 वन्धूनादतानि न संशयः । गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां
 मृत पुत्रकाः । । तदायमूर्वणा गर्भो भया वर्षयतं धृतः ।
 मङ्गकृष्णशिखो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विनेश भृगुव-
 णश्च भूयः प्रियश्चकीर्षया । सोऽयं पितृवधाद्वृक्तं
 क्रोधाज्ज्यो हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूँषि
 मुनितानि वः । तस्मिन् ताता । याचध्वजोर्ध्वं सप्त सुतो-
 त्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन हृष्टो हृष्टीः प्रमोक्षति ।
 वसिष्ठ उवाच । एषमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्तो तमूरुजम् ।
 ऊरुः प्रपेदिदं तदा प्रसादञ्च वकार सः । अनेनैव च
 विष्णवातो नाम्ना खोलेषु सन्ततः । स खीर्व इति वि-
 प्रधिर्हृद्वं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूँषि प्रतिबध्ना च प्र-
 तिजम्बुस्तो रूपाः । ।

अहद्वल लि० अह+“प्रथमस्य द्वितीयस्य अर्द्धभागे भवती मम”
 वार्तिकोक्तेः अर्द्धभागे दृष्टम् । अहपर्यन्तोर्द्धभागा-
 न्तिष्ठे चातादौ । “यावाद्वाङ्मयः प्रवृत्तमासु क्षणिकस्य

जिस्वन्, मत्तुप मत्तुव । जर्जस्वत् । तदति त्रि० तस्य
विन्यन्त्य मत्तुवन्त्य च स्वितां ङीप् । “जर्जस्वन्”
हविषोदस भागम्” १०, ५, १, ८, “जर्जस्वनी चासि
प्रयस्वतां च यजु० १०, २७, “जर्जस्वन् मन्थमानम् आत्मान
भग । मज्ज” भाग० ३, २०, ४२, “जर्जस्वन् हस्तिपुरश्च
मेतत्” भट्टिः “भोक्तामूर्जस्वन्मातादेहम्” रघुः “जर्ज-
स्विन्त्य जर्जस्विधाद्य यत्ने” भा० अनु० ७६, ४० ।
“अद्भुतजर्जस्वरं लोके टप्पोज्जस्वी भवेद्भर” भा० अनु०
११२, ४० । जर्जः करोति । जर्जस+क-अच् इत् ।
अस्वनायमानरमायको वि० । “जर्जस्करान् हव्य
वाहान्” भा० २०, २०, ४० ।

जर्जा स्तो भा० जर्ज-भावे अ । १। ३। २० तमाष्टे २ अक्षरस्य
विकारे ष्टुही च । २। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
जर्जायत् बनावित्ते ष्टुहमिति च वि० स्वितां ङीप् ।
“जर्जायती मङ्गापुण्या मधुमती त्रिगङ्गासा” भा० अनु०
२६, ४० ।

जर्जित वि० जर्ज-कर्तृत्विक् । १। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
“माहकं च धनुर्जर्जितं दधत्” रघु । “विनिज्य
वल्जुर्जितयौ” माघ । भावे ण् । २। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
५। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “उपपत्तिमदुज्जिताश्रयम्” किरा०
णिच् ण् । कतवही ६। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जिम्भकरोभक्तोर्ज-
तलेतनम्” रघुः ।

जर्जि न० जर्जा स्वल्पस्य कारणत्वेन जर्ज-अयम् । मपलोऽयं
वितवस्त्रादौ “जर्जस्व रङ्गा” चैव कीटचं पृच्छ
तथा । कटीकत तथैवात्त कमलानां सङ्कस्य ।
जर्जस्व वस्त्रमकापीसमायिक ष्टुद्वाजिनम्” भा० सु०
५०, ४० । २। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “माहक्योर्जस्वित्ति ५।
पावकयोर्विज्यस्य” रघु “कापीसक्रीटजोर्जाया द्विष
कैकयफस्य च” मत्तु । २। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
उदा० । ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “अस्ववर्तिस्वपक्षः भूहयसध्वगत
कृषाकतन्तुसूक्ष्मांशुनिभः प्रशङ्कायत् । नरकल्लण्यशब्दे
वक्ष्यते ।

जर्जनाम पु० जर्जनामवत् । (माहक्य) १। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
नाम इव तन्मुभि प्रधानजः” ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। मोक्षप्रवर्त्तके
२। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “अपले शिवा० अण् । जर्जनाम तदपले
पुंस्त्री । स्वितां ङीप् । तस्य परिशीलितोद्देशः राजन्या०
दुज् । जर्जनामक तन्मीनितोद्देशे । समासान्तेविधेरनित्य
त्वात् कचित् सङ्ग । “नाषाण शिवा सुष्टिर्जना-

भेरपीयते । ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
किञ्चन शब्दा-छुत्वाकम् । “यथोर्जाभि सुजते मृच्छते
च यथा पुष्टिष्यामोषयः सम्भवन्” सुशुकोप० ।

जर्जस्वदम् वि० जर्जस्विज् जर्जस्विनिष्ठ तत्त्वत्त्व कटीय
कातिशयेन ष्टु वेदे अटीयस्+न० इयसीरीयोनीप ।
जर्जस्वत्यातिस्वटी “जर्जस्वटा यत्तिर्दन्तिपात ३। ३। ३।
५। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जस्वदम् त्या कृषाभि” यजु० २, “जर्ज-
स्विद्वर्जस्वटा जर्ज मयि भेदि ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
नीशाया उपमानतोक्ते काश्चन रदेशजस्य (प्रगम) तमि
इत्य आधिकलोभस्य एव जर्जस्व तथैवातिस्वदुत्वात् ।
जर्जस्वाभि पु० जर्जनाभि पु० एरीक्ते या मय्य व ।
(माहक्य) । लताया “यथोर्जाभिस्तन्तोसुने” गत०
३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।

उर्जामय जर्जस्वा+विकरे मयट । मतलोभविकारे क्वादौ
“जर्जामयं कैतैकस्तस्त्वत्त्वम्” वभा० ।

जर्जयु वि० जर्जा-अल्पत्वे युम् सिचवात् भत्वाभ वेन न
कामो लोप । १। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जयुर्जाय” दक्षस्य
नाभिम” यजु० ५३, ५० “जर्जयुर्मणांनस” वेदी० ।
३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जयुर्जायमेव कृषा” कृषा १।
कृषि० ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जयुर्जाय” प्रग ३।
३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जयुर्जाय” प्रग ३।
३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जयुर्जाय” प्रग ३।
३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जयुर्जाय” प्रग ३।

जर्जविन वि० जर्जा-अल्पत्वे वा० वत् । उर्जायुक्ते “-
वावे, इममर्जायुर्जायवेन” इत्येन कृषा ३। ३। ३। ३। ३। ३।
गत० ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।

जर्जामुज्ज वि० जर्जस्विनिष्ठ तत्त्वत्त्व कटीय
कातिशयेन ष्टु वेदे अटीयस्+न० इयसीरीयोनीप ।
जर्जस्वत्यातिस्वटी “जर्जस्वटा यत्तिर्दन्तिपात ३। ३। ३।
५। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जस्वदम् त्या कृषाभि” यजु० २, “जर्ज-
स्विद्वर्जस्वटा जर्ज मयि भेदि ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
नीशाया उपमानतोक्ते काश्चन रदेशजस्य (प्रगम) तमि
इत्य आधिकलोभस्य एव जर्जस्व तथैवातिस्वदुत्वात् ।

जर्जि आच्छादने अदा०-अ० स० म० म० । जर्जस्विनिष्ठ तत्त्वत्त्व कटीय
कातिशयेन ष्टु वेदे अटीयस्+न० इयसीरीयोनीप ।
जर्जस्वत्यातिस्वटी “जर्जस्वटा यत्तिर्दन्तिपात ३। ३। ३।
५। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। “जर्जस्वदम् त्या कृषाभि” यजु० २, “जर्ज-
स्विद्वर्जस्वटा जर्ज मयि भेदि ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।
नीशाया उपमानतोक्ते काश्चन रदेशजस्य (प्रगम) तमि
इत्य आधिकलोभस्य एव जर्जस्व तथैवातिस्वदुत्वात् ।
जर्जस्वाभि पु० जर्जनाभि पु० एरीक्ते या मय्य व ।
(माहक्य) । लताया “यथोर्जाभिस्तन्तोसुने” गत०
३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३। ३।

भिर्योयुते" भा० २, ८, २७, । एन जर्षु नृवति ते
जर्षु सुविवति ते जर्षु नृवति ते ।

अप+अपठतावरणे "अपीडता अपोर्षुवन्तो अस्तुः" अ० १
१८०, ६, "अपोर्षुवन्तः अपगतनिरवन्वन्तः" भा० ।

अभि+आभिमुखेन आच्छादने । "अभू र्षीति वक्षन् भिष-
क्ति" अ० ८, ७६, २, [२, १४, २

आ- वक्षमाच्छादने । "इम् सीमरोर्षुत जर्षवन्तः" अ०
प्र- प्रच्छादने । प्रीर्षुवन् परस्परं तानपीडोक्षिषाचरः ।

"प्रोर्षुवन् दिव्योवायैः" अष्टिः ।

वि-विगतापरस्परं प्रकाशने । "ववितर्षुर्षुवेऽस्तुपीना" अ० ४,
५४, ५, "अर्षुर्षु प्रकाशयवि" भा० ।

जर्ष उर्षधातवत् ।

जर्ष लि० जर्ष-अच् । कोङावृत्ते क्षियां गी० ऊच् ।

जर्षर न० अर्ष्वा वनेन हृषाति इ- "अर्ष्वा हृषातेर-
लक्ष्मी पूष्वाव्यहोपय" उषा० अह् अच् वा अर्ष्वा-
ऽव्यहोपय २त० । १गुरे २राक्षसे च उष्मक० ।
उर्षीर्षम् प्रर्षम् उहृ इ-अच् इषी० उहृ अरादेशः ।
आच्छाधारभेदे कृच्छ्रे नाचवः । "जर्षरं प्रवृत्ता वने
नेहम्" अ० २, १४, ११ । उहृदीर्घम् अर्षरं कृच्छ्रम् भा० ।

जर्ष(र्षु) लि० उहृ-काक्-उ प्रणे० अरादेशः । १उच्
२उपरि ३उपरितने च "प्रबोधयन्तर्षु उचैर्मेयुषैः" कुमा०
'नीलोद्गरेखायवनेन यं वम्' । "अलोद्गरेखाभ्युदयो-
द्विजः" "गङ्गोद्गरेखावर्तनी" रघुः । ४उत्पाटिते
उर्षकचः ऐन० । ५उत्पटिते इच्छावसाने 'आवीनः
जर्षः प्रवृत्तौ वा निवसोन्नत नेहयः" अन्ते० "जर्षः अत-
पवितः" आ०त० रघुः । ६उत्पटिते "जर्षपावायः"
अ० ४, ५४, १२ । जर्षपावायः सोमाभिवचार्थसङ्गत-
पावायः भा० । हृषतेर्वा च तेन स्वकारत्वमपि तत्प्राये
जर्ष(र्षु)क इ० जर्षः वम् कावति यद्वावते । ऋद्धभेदे च
च गोपुच्छवदाकारकतावपरिमितः सल्लोटाङ्कुचः जर्षं
हृत्वा वाद्यते । "जर्षकोमोपुच्छवमकितारोऽटाङ्कुचो
हृत्ते । हृत्तोर्षं वाद्यते" गङ्गाधर्योक्तेः । "हृतीक्याकति-
कहृत्तयाकाहृतीववाकतिः । अर्षकोदण्डवद्वयः स्थात्
सुरजामेहतोमताः" दृष्टवि० ।

जर्ष(र्षु)कश्च लि० जर्षा उत्पटिता कवा वक्ष । विकसे
ऐभ० क्षियां आङ्गत्वात् वा ङीप् ।

जर्ष(र्षु)कण्ठ लि० जर्षः कण्ठोऽक्ष । १उत्पटितवद्वरे क्षियां
वा ङीप् । २नङ्गावतावरीकतायं ङी ङीप् राजनि० ।

जर्ष(र्षु)कर्मन् न० जर्षं जर्षदेशप्रप्राप्यं कर्म क्षिया ।
उत्थानक्रियायाम् उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" पा० । जर्षवे-
टोर्षक्रियादयोऽप्यत्र । वक्त० व० । तत्कर्मवति लि०
क्षियां वा ङीप् ।

जर्षकाय पुंन० । जर्षं आयस्य एकदे २त० । देहसोर्षभागे
जर्षकेतु लि० जर्षः उच्छ्रितः केतव्यस्य यत्न वा । १उच्छ्रित-
ध्वजे राजादौ तथाभूतपुण्यां स्त्री । २जनकवशे अप-
भेदे पु० । "जर्षकेतुः सप्तहाजादयोऽथ पुरजितुस्तः"
भाग० ८, १२, १२ ।

जर्षकेय पु० जर्षः केय इव कृयापं वक्ष । "जर्षकेयो भवेदु
मङ्गा कर्मकेयस्तु विदरः" अस्तु के कृषमयमाङ्गणे । उच-
तापकेययुक्ते लि० क्षियां वा ङीप् ।

जर्षग लि० जर्षं गच्छति गम-उ । १उपरिगते । "भवा वक्षो-
द्याप्यमसुहृद्गुहम्" कुमा० घटांशोविषाकारानूर्ध्वगाम्
दोषतेजसः" भा० व० २२५० । अङ्गेगतेहृत्स-
वायुजते २रोगभेदे "जर्षगे रक्तपित्ते च गीतमक्षः प्र-
यस्यते" सुश्रु० "तसोर्षगोऽनिकः काश्च दोषस्य पाण्डु-
गालता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् २परमेष्ठरे पु०
'जर्षगः सप्तपथाचारः" विश्व० वृ० । 'सर्वेषामुपरि
तिष्ठन्मूर्ध्नि" भा० भा० । जर्षगतिशक्ति ४धात्वि के
लि० 'धर्म्ये गमनमूर्ध्नि सधस्ताङ्गवत्त्वधर्म्ये" वा० का० ध-
र्म्मोर्षोर्ध्वगत्वभिधानात् धात्वि नञ्च तथात्वम् । जर्ष-
गतादयोऽप्यत्र । ५जर्षगतियुक्ते उत्थायिनि लि० ।

जर्षगति स्त्री० जर्षं गतिः । १जर्षगमने । यथा ज्वलनादेः
यद्योक्तं सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णदृक् सारकमुनिग्रहं रूपयुक्चक्रक
भीषणवणं कटुकस्वप्रायम् विषेयतसोर्ध्वगतिस्त्वभाव
मिति तैजसं समूहमपचनदारपतापप्रकाशनप्रभावर्ष-
करमिति" । जर्षज्वलनादयोऽप्यत्र । "अनर्थं देवनं
सन्धोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्यग्नगमनमक्षय गमनादेव
हृष्यते" भाषा० । "प्रविष्टमूर्ध्नि ज्वलनं कृषिभुजः" नाचः
जर्षगतिव क्षाववातिवयेन भवति सत्वस्य च बहुत्वानूर्ध्व-
गतिहेतुत्वमुक्तम् वा० का० "सत्यं बहु प्रकाशकमिदम्-
पटम्भकञ्चक्र रजः" । "तल्ल सावेर्ध्वमने केतुर्ध्वं गौर-
प्रतिहृन्नि, यतोऽग्नेर्ध्वं ज्वलनं भवति" वा० को० । २जर्ष-
कोके जर्षादौ गमने च तद्देहस्य धर्मः "धर्म्ये गम-
नमूर्ध्नि" वा० का० उक्तेः "अर्षं गच्छति सत्वस्याः"
इति गीतोक्ते च सात्विकभावमात्रस्यापि तद्देहत्वम् । जर्षम्
देहाद् २उत्पत्तयमेव । जर्षं गतिर्वयस्य ५जर्षगतिवति लि० ।

जर्जगपुर न० नम० । अम्बरस्थपुरे सपुरे हरिचन्द्रपुरे
लिका० । हरिचन्द्रयन्त्रे तत्पुरस्थोर्ध्वत्वं वक्ष्यते । २लि-
प्राचरपुरे च तत्पुरस्थाम्बरस्थवस्तुतम् हरिव० १२४
अ० यथा

“लिपुर्” पुत्रव्याप्त । इह्वास्तुमोरितम् । विक्रामति
नमोमध्ये मेघदम्बिबोत्यितम् । प्राकारेण प्रद्वेन काञ्च-
नेन विराजता । मणिभिश्च प्रकाशभिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः ।
वभासि नमसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलत् । गन्धर्वाणा-
मिवोदयं कर्णैश्च साधितं पुरम् । वाजिनः पञ्च-
युक्ता वक्त्रिण वज्रद्विपाताः । पुरं प्रभाकरं श्रेष्ठ म-
नोभिः कामचारिणः । धावन्तो ज्वेनयाश्च विक्रमैः
प्राचरंभूतैः । आङ्गयन्त इवाकाशं चुरैः शब्दकप्रभैः ।
बाधुवेगसमवेगैः कम्पयन्त इवाम्बरम् । सर्वतः धनद्वयम्
चक्षुर्विदितात्मभिः । अविभिष्वङ्गनप्रख्यैस्तपसा दग्ध-
किस्त्रिभैः । गीतवादिनवक्त्रं गन्धर्वनगरोपमम् । वि-
लासधुपसाकीर्णैः प्रतप्तनकप्रभैः । भवनेन्दुवर्णैश्च पां-
शुभिः समलङ्कृतैः । देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति ।
प्रासादाद्यैः प्रद्वेष्टैश्च कैलाशमिथरप्रभैः । शुशुभे दैत्य-
नगरं वज्रकर्णमिवाम्बरम् । चयाङ्गावकसम्पन्नैः तप्त-
काञ्चनवप्रभम् । स्नेहितोत्कटवक्त्रं शिङ्गनादविना-
दितम् । वभौ यक्षजनाकीर्णं वनं चैलरथं यथा ।
सञ्चततपताकं तद्विभिश्च विराजितम् । रराज लिपुर्
राजम् । महाविद्युदिवाम्बरे” ।

जर्जचरण पु० जर्ज उर्ध्वस्थः चरणोऽस्त्र । १तपस्विभेदे जर्ज-
पादाद्वोऽप्यल । २चरणपादे चरणे च तस्याष्टानां पादानां
मध्ये चतुष्टयमूर्ध्वस्थत्वात् अथात्यम् ।

जर्जजानु लि० उर्ध्वगुप्तम् जाह्वयम् । उर्ध्वजाह्वके वा कप-
जर्जजाह्वकं मध्ये । कवभापयसो वा जाह्वनोऽनुः
जर्जसु तदर्थं “अथमयमसुभूय अमसुभूयैस्तु रेव” साचं
अन्तर्जर्जः इति द्विरूपकोचः प्रभो० बाधु ।

जर्जया कम्प० उर्ध्व+या+वाच् । जर्जप्रकारे उर्ध्वं रत्यर्थे च
“प्र यज्ञश्च दोषवदूर्ध्वं वाऽभूत्” अ० १०, २२, १ ।

जर्जदंष्ट्रकोश पु० उर्ध्वदंष्ट्राणां वस्तुतदंष्ट्राणां भूतवाचीय । १महा-
देवे “मनोर्ध्वदंष्ट्रकेषां वृक्षावापतताश्च च । विद्योक्त्याश्च
भूत्वाश्च मोक्षपीयवाश्च वै नमः” भा० शा० २८६ अ० मनोर्ध्व-
त्वात् “वैवशाघरपी रासः” इति वत् पादपुराणाय वक्ष्यते ।
जर्जदृष्टि स्त्री जर्जा भुवोर्ध्वस्था दृष्टिः । उपपत्त्याङ्गे
वोगार्धं भुवोरन्तरावस्थितौ २जर्जोत्थिप्रद्विष्टौ च

जर्जा दृष्टिरस्य वक्ष्यते । २तादृशदृष्टियुते ३जर्जोत्थिप्रद्विष्टि
युक्ते च जर्जनेलोर्ध्वदंष्ट्रादयोऽप्यल ।

जर्जदेव पु० जर्ज उर्ध्वो देव । १पञ्चमेश्वरे २विष्णौ मन्दरत्ना०
जर्जदेव पु० जर्जः मरणोत्तरं भावो देवः । मरणोत्तरभाविनि
देवे “जर्जदेवमिन्मार्त्यमहं दातुं जहाञ्जलीम्” रामा०
जर्जदेवान् बाधु “जर्जन्मन्त्रं देवान् लोकोत्तरपदस्य च”
बा० ठक् । श्रीर्जदेविक मरणोत्तरकर्तव्ये आह्लादो
तत्र कर्म कृतितु प्रसिद्धम् श्रीर्जदेविकयन्त्रे विद्यति ।
जर्जनभस् पु० उर्ध्वं नमोयस्य । नमोमध्ये वर्त्तमाने बाधो
“आह्लाते जर्जनभस् मादतं गच्छतम्” वज्र० ६, १६,
जर्जन्म लि० जर्जन्+दन्+अच् । जर्जस्ये लिका०
ततो भवाद्यर्थे ठक् । श्रीर्जन्मिक तज्जवादी लि० ।

जर्जपात्र न० जर्ज नेतव्यं पात्रम् । यत्पात्रे उलूखलादौ
“श्रीवर्चरजदीनार्धपात्रपङ्कजप्रज्ञानम्” याव० “जर्जपा-
त्रम् यन्निबोधकत्वादि पङ्कजप्रज्ञाव्याप्तं” मितम् ।

जर्जपुण्ड्र पु० जर्ज जर्जमुखः पुण्ड्रः रत्नयुतिरिव । लला-
टस्थे जर्जमुखे पुण्ड्रत्वं देवात्मके तिलकभेदे ।
तद्वारणे विधिमिवेधादिकं निरुध्यते । “जर्जपुण्ड्र”
जदा ललाटं लिपुण्ड्रं भस्मना वदा । तिलकं वै विजः
कुर्याच्चन्द्रेण वदुह्यया” आ० त० पु० । “जर्जपुण्ड्र” द्विजः
कुर्यात् अतिवस्तु लिपुण्ड्रकम् । श्रीर्जन्मन्त्रे वैश्वं व-
र्त्तुं “पुण्ड्रविजः” आ० त० तन्ना० पु० । “अष्टविंशति
नाचारी समवा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेत्तिल-
सूत्रं पुण्ड्रं हितोत्तरः” जर्जपुण्ड्रधरो मन्त्रोन्मियते वल-
कुलचित् । “अपाकोऽपि विमानस्थो मम लोको मर्त्यते”
इति मन्त्रपु० । तद्वारणे दिक्दीपनातीतत्वेन तन्ना० तन्ना०
यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन “जर्जपुण्ड्र” तिलकं
वर्त्तुं चतुरस्रकम् । श्रीर्जन्मादि वा लिङ्गं वेदनयो न
धारयेत् । जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमानितः ।
पुण्ड्रान्तरं भस्माद्यापि ललाटे नैव धारयेत् । एवाति-
काम्यादिषु दंष्ट्रैरपि विष्णुवगमादिषु । स्थितं पुण्ड्रा-
न्तरं नैव धारयेद्दिकोजनः” । नि० सि० सूत्रव० । “विष्णु-
गमादित्येव दीपितानां विधीयते । यक्षचक्रगदादमूर्ति-
कृतं नाभ्यर्देहिनाम् । वेदमार्गेकं नस्तु कोऽप्य-
द्वितीयदि । पतत्येव न सन्देहं जया पुण्ड्रान्तरादपि ।
यक्षचक्राद्यङ्गनं च गीतमन्त्रादिकं तथा । एकजातेरयं
चर्तुर्न न लास्यं स्यात् द्विजनः” । “यक्षचक्रजदा वस्तु
कुर्यात् तन्नाचरेण वा । यक्षचक्रादिः कार्यः चर्चका-

पुण्ड्रं बर्हिषिस्तपराजो मदनरत्ने च । पुण्ड्रीचन्द्रस्तु
“पुण्ड्रं लिपुण्ड्रम् अर्जुनं तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्
लिपुण्ड्रकम् । निरायाः पितरो यानि दद्यान् चैव लि-
पुण्ड्रकमिति” छन्दपरायरोक्तेः । भोजसिन्धुगणो भव-
त्येव । “वज्रं वेत्तिस्तकं भाषे श्राद्धभाषे च सुवेदा ।
अर्जुं पुण्ड्रं लिपुण्ड्रं वा धारयेत् प्रयत्नतः” इति व्यासो-
क्तोरित्याह । पुण्ड्रीचन्द्रोदये ब्राह्मे “सकृदभेधं हस्तेन
यः कुर्यात्तिलकं बुधः । आचम्य स विशुध्यते दर्भ-
त्यागेन चैव हि” ।

जर्जुष्टुमि उ० अर्जुः पुत्रयोविन्द्रोऽस्य । प्रथमेदे । अश्वमेधे
हतीययुगे बन्धनीयमाचतपशुकीर्त्तने “पुत्रस्त्रिरशीनपु-
त्रिर्बुध्वाष्ट्रिस्तो मावताः” यजु० २४.४.

जर्जुर्वर्हिस् उ० अर्जुः प्रागयं बर्हिर्वैवात् । सोमपाख्ये पितृ-
भेदे “स्नात्वा पितृभ्य अर्जुर्वर्हिभ्यो धर्मापावभ्यः” यजु०
२.१५, “अर्जुर्वर्हिभ्यः सोमपावभ्यः” वेददी०

जर्जुर्वाङ् उ० अर्जु उत्तोलितो वक्त्रः कर्म० । १ अर्जुंसोलिते
बाहौ “तद्यदेनमूर्ध्वाङ्गमभिपिच्छति” गत० ५, ४, १, १७, १
वक्त्रः । २ प्रसारितबाङ्गके लि० अर्जुर्बाङ्गं प्राच्यं प्रम-
त्तान्मूर्ध्वाङ्गं ज पूष इति” कात्या० १६, २, ८, अर्जुर्बाङ्गः
प्रसारितबाङ्गः” कर्कः “पशुमोरेवतो नाम मनुष्माससो-
दरः” इत्यपक्रय “हिरण्यरेतावेदधिरा अर्जुर्बाङ्गा-
दयो हिजाः” इति” भाग० ८, ५, २, लोकोक्ते शरैत-
मन्वन्तरीयसप्तभिभेदे ते च “वेदवाङ्मूर्ध्वाङ्गं मुनिव्येदेधि-
रास्तवा । हिरण्यरेतोमा पर्जन्य अर्जुर्बाङ्गश्च सोमजः ।
सत्यनेनसथाऽलेय एते सप्तर्वयोमताः” हरिवं० ७५०
विशेषत उक्ताः । अर्जुसत्त्वितो बाङ्गर्थे न । ४ तपस्या-
यमूर्ध्वाङ्गप्रवाहौ तपस्विभेदे ।

जर्जुर्वृक्ष उ० अर्जुः बुधः शिरोऽस्य । अर्जुशिरस्ते चमसे
“अश्वीन्विश्वसस अर्जुर्वृक्षस्मिन् यथोनिहितं विश-
रूपम् । तस्यासतः सप्त धीराः वागदमी ब्रह्मणा
वर्हिदानेति” “अश्वीन्विश्वसस अर्जुर्वृक्ष इति तच्छिरः
एव श्रुतार्जुविश्वसस अर्जुर्वृक्षस्मिन् यथोनिहितं विश-
रूपमिति प्राणा वै यथोनिहितं विशरूपं प्राणानेतदाह
तस्यासतः सप्त धीरा इति प्राणा वा कथयः प्रा-
णानेतदाह व० ७० । “देहस्य चसमरूपेण रूपक-
मिदम् अश्वीन्विश्वसस अर्जुर्वृक्षः ६६ तच्छिरः
चमसाकारः” हि तत् कथम् ? एव श्रुतार्जुः सप्तस्य
विश्वरूपत्वात्, शिरसोबुध्वाकारत्वात् अर्जुर्वृक्षः तस्मिन्

यथोनिहितं विशरूपमिति यथा सोमसमसे एव
तस्मिन् शिरसि विशरूपं नानारूपं निहितं भवति,
किं पुनस्तथागः ? प्राणा वै यथोनिहितरूपम् । प्राणाः
श्रोत्रादयः सप्त कथयः धीरा (श्रोत्रे हे नासिके हे नेत्रे
हे रसना चैवेति सप्त) तेषां परित्यन्तात्कण्ठ्यादि-
ज्ञानहेतुत्वात् । अविधातोर्मत्यर्थतया परित्यन्तात्कण्ठसि-
मन्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम् ।

जर्जभाग उ० अर्जुः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म० । उप-
रितमदेशे “तात्त्वादिषु सभाषेण अर्जुभागे निष्पन्नोऽज-
दासः” सि० को० ।

जर्जभाज् लि० अर्जुं भजते भज-विश्व । उपरिभागस्य
२ अर्जुदेशस्य वज्रभेदे उ० । “अर्जुभाज्भाज् नाम
कविः प्राणान्नितस्तु यः” भा० व० २.१.८५० अग्निनाम-
तत्कर्मभेदकथने ।

जर्जुम् अर्थः उह-हो ज उह आदेकरादेशश्च । अर्जुयद्भाषे ।
“जर्जुं प्राणास्तु त्कामन्ति यूनःस्थिर आयति” “तिष्ठ-
सुधं रजोऽपिमेत्” मनुः “अधचोर्ध्वं प्रवृत्तास्तस्य
याथाः” गीता ।

जर्जुर्होमन्यिन् उ० अर्जु ब्रह्मचर्यादुत्तराश्रमं गार्हस्थ्यं आदि
मथति मन्य-यनि दैत० । नैतिकब्रह्मचारिण्यं स हि
ब्रह्मचर्योत्तरगार्हस्थ्यं आश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम् ।
“वस्मान् प्रदण्डयितुं कामोवातवसमानं श्रमणान्वाप्यो-
णामूर्ध्वमन्यन्तां युक्ताय तत्प्राप्तवतारः” भाग० ५, २, २१,
जर्जुर्होमान न० अर्जुमारोह्य भोजयत येन मा-भरणे ल्युट् ।
पञ्चकर्षादिमते पाषाणादीं (वाटखारा) । तेन हि तृणादा-
वारोपितेन स्पर्शादिषु कल्पसन्धीयते । भावे ल्युट् । उप-
तापरिच्छेदकपरिभाषे च “अर्जुमानं किञ्चिन्मानं परिभाषं
तु सर्वतः । आयासस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु
सर्वतः” व्या० का० । अयमर्थः । तृणादावारोपितस्य
स्पर्शादिषु कल्पमिति तृणापरकोटिदेशे आरोपादुपलब्धीयते
तदुत्थानम् । प्रत्यादिना स्वगताभ्यामारोहपरिपाकाभ्यां
ग्रीह्यारेः सर्वतोभावेन परिमाणम् । आयासोर्ध्वं
वस्त्रादेर्जगद्देशे मितिकल्पदण्डादिना वत् भोजयते तत्
प्रमाणम् । सर्वतः उक्तप्रकारवानव्याहारा बहिर्भूता
संख्या हित्वादित्यर्थः । “प्रमाणे ह्यवज्जद्वृज्जमात्रवः”
पा० विहितो ह्यवज्जद्वृक्षो प्रत्ययौ अर्जुमानादेव
“प्रथमश्च द्वितीयश्च अर्जुमाने नती मम” वात्सिकोक्तेः ।
जर्जुर्मुख लि० अर्जुं मुखस्य । १ अर्जुं गतप्रथमप्रसरे “प्र-

बोधयत्यर्हं सुखेनैव यः । कथा० २ जर्हं स्थिताय भागे "अधो-
सर्हं कर्हं सुखं च पत्रिमः" २७ । २८ उचिततदने च
स्वाकृतात् स्त्रियां ऊर्हः । जर्हं सुखस्य एक० त० ।
४८ सुखस्योर्हं भागे न० "दन्तालोर्हसं सुखेनैव यः"
तन्त्रशा० । माहकाव्यासो सुखस्योर्हं भागे विन्दोर्हस्य-
त्वादभेदोपचारात् विन्दोर्हस्य इह तदर्थः ।

ऊर्हं मूलं लि० ऊर्हं मूलस्य । १ ऊर्हं स्थितमूलभागे कथादौ
ऊर्हः कदादुतकटः प्रथोक्तयो मूलस्य । २ सुखारे च
"ऊर्हं मूलमधःशास्त्रमस्य" प्राङ्मुख्यम् गीता ।

ऊर्हं रेतस् पु० ऊर्हं मूलं नाधःपतत् रेतो यस्य । १ महा-
देवे, २ सनकादिषु भी ३ तपस्विभेदे, ४ भीष्मे च । रेतो हि
पुंल्लिङ्गेन प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्यैव अधो गतं
संरुणद्धि स ऊर्हं रेतो इत्युच्यते । सनकादीनां निवृत्ति-
धर्मपरत्वेन नैष्ठिकमग्न्याचारितया तद्यात्मन् "अष्टाशीति-
सहस्राणि कथोपास्यते रेतसाम्" भा० स० ११५० ।
"इत्युक्त्वा चोर्हं मनयद्देतोऽपभवाङ्गम्" । ऊर्हं रेतोः
समभवत् ततः प्रभृति चापि सः" भा० अतु० ८४५० ।
"ऊर्हं रेतो ऊर्हं लिङ्गं उर्हं शायी नभःस्थः" भा० अतु०
१००० च० शिवस्तुतौ । भीष्मस्य च कृतसमावर्त्तनस्यापि
पितृकाव्यविशार्हः सत्यतोऽभीप्ते मार्गस्वयं परिष्ठाग-
प्रतिष्ठानात् तयात्मन् तत्कथा "अष्टप्रभृति मे दाह ।
अष्टप्रभृति भविष्यति" भा० अतु० १००० च० इत्यादि ।

ऊर्हं रोमन् पु० ऊर्हं रोमण्यस्य । १ ऊर्हं सत्यतया विकट-
रोमिण्यस्य वक्रतादौ "स पापयज्ञांस्त्रीन् उवाच प्रह्वान् भय-
दाहवान् । वक्रतुण्डान् ऊर्हं रोमं आत्मानं नेतुमागतान्"
भा० ६१, २६ । २ कृष्णहापरीमापर्वतभेदे च । ३ गृहीप-
वर्णने "तेषां हर्षेषु वीमागिरयोऽप्यसामिच्छाताः सप्तैव ।
यक्रवभ्रुवस्तुःशृङ्गाः कपिलचिलङ्गुटोदेवानीक ऊर्हं रोमा
द्वयिणः" इति भाग० ५५, २०, ११ । ऊर्हं सप्तरोमयुक्ते लि० ।
२ रक्तकण्ठोर्हं रोमाण्यं काकजङ्गलानिवासिकम्" भा० अतु०
६८ च० । स्त्रियां या इप् ।

ऊर्हं लिङ्गं पु० ऊर्हं सप्तकटं लिङ्गं लिङ्गस्य । १ महादेवे ऊर्हं-
लिङ्गं विष्णुपालमिति" सन्ध्याङ्गमन्त्रः "ऊर्हं रेतो ऊर्हं-
लिङ्गं ऊर्हं शायी नभःस्थः । लिङ्गं चोरवासाय बहः
सेनापतिर्भिः" भा० अतु० १००० ।

ऊर्हं लोको पु० कर्म० । खर्गः ।

ऊर्हं वात पु० ऊर्हं गतो वातः । सुखतोक्ते स्वाभाविकगतिरपीव
ऊर्हं गते वायो । स च मूलादिवेगधारणाद्भवति ययौक्तं

सुख० । "अधोर्होर्हं भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न
वेनात् धारयेद्दीमान् वातादीनां जिजीविषुः" । अधिष-
सदावर्त्तनस्ये ११६१५० उक्तम् । "आटोपमूखौ परिवर्त्तनस्य
सङ्गः प्ररोधस्य तथोर्हं वातम्" सुख० २ सप्रमादताम-
गते प्ररोधे वायो तस्य सर्ववायूनामुपरिस्थित्यात् तथा-
त्वम् आवश्यक्ये विवृतिः ।

ऊर्हं तत लि० ऊर्हं गत्या नेदनेन ततः । ऊर्हं भावसंज्ञेनाहते
दक्षिणावर्त्तने नावर्त्तति सूत्रादौ "कार्पासदुपरीतं स्नात
विप्रस्योर्हं इतं लिङ्गत्" मनुः । यथा च दक्षिणावर्त्त-
नस्यैव तथात्वम् तथोपवीतयन्ते उक्तम् ।

ऊर्हं हृत्तौ स्त्री नैदिके कन्दोभेदे । "चतुर्थं हृत्तौ" । रघुप-
क्रय "अटिनीमध्ये टयकोविटारहृत्तौ लिङ्गागतोर्हं-
हृत्तौ" सर्वातु० ५५० ।

ऊर्हं शायिन् लि० ऊर्हः सन् येते यो-पिनि । १ उत्तान-
शायिनाकटे । स्त्रियां ऊर्हः । २ महादेवे पु० । ऊर्हं-
लिङ्गयन्ते उदा० ।

ऊर्हं शोषम् कथ्य० ऊर्हः सन् शुष्यति ऊर्हं + शुष + कृत् ।
ऊर्हं तया शुष्ये कथादिषु यथाविध्यनुप्रयोगनिवृत्त्यात्
शुष्यधातुप्रयोग एवास्य साधुत्वम् । "ऊर्हं शोषं शुष्यति
तस्य ऊर्हः सन् शुष्यतीत्यर्थः" वि० की० । "यदोर्हं शोषं
हृत्तवदिशुष्यकः" भट्टः ।

ऊर्हं सानु पुंन० कर्म० । १ पर्यतादीनामुपरिस्थे सानौ । ऊर्हं
स्मृति शो-ह । २ उपर्युपर्युक्ते "कनिकदत् पतवदूर्ह-
सातुः" क० ११५५२, ५ । "ऊर्हं सातुः उपर्युपरि सप्तक-
यणः" भा० ।

ऊर्हं स्थिति स्त्री ऊर्हं स्थितिर्यत् यस्य वा । १ अश्वपुष्पभागे
लिङ्गा० । २ ऊर्हस्ये ति० । ऊर्हं स्थितिः । ३ ऊर्हं स्थाने स्त्री
ऊर्हं स्त्रीतस् पु० ऊर्हं मूलगतं नाभोगाभि कोतः रेतसः
प्रवाहोऽस्य । १ ऊर्हं रेतसि योगिभेदे व हि उत्पत्तनक्षेप-
सत्वाधिव्येन रेतः प्रवाहमूर्हं मानवतोति तस्य तयात्मन्
सत्यवाक्यस्यैव एव यथोर्हं कोतस्व" तथा वा० की० उक्तम्
यथा "केचित् सख्यु सत्यवक्त्राः सत्यनिवाद्या यथो-
र्हं कोतस इति" ऊर्हं कोत आहारावधारोऽस्य
२ वनस्यात्वादिषु "वनस्यालोपविधत्तात्वकारो रीरुधोऽनुजाः ।
उत्कोतस्वस्तमः प्रायाः कनः स्याद्विधेनिधः" भाग० १,
८, २०, तेषां तथात्वोक्तः "ऊर्हं कोत आहारावधारो-
येनाम्" कीरः । मूले वित्तजन्मादीनां मूलेनैवोर्हं नाभ-
विधात् तेषामूर्हकोतस्वम् ।

जर्हीयन् ति० जर्हिषमं यस् । जर्हीगत् ज्वहीपत्ये २ वैष्ण-
वर्षस्याग्नेये पश्चिमे । ज्वहीपवर्षने अत्राद्यादिसप्तमदी-
रुक्ता “यासां ज्वहीपस्य र्धनविधत्तजलमयो वृषपतज्वही
वनवसवः प्राच्यत्वारोवर्षाः” भा० ५.२.७ । “ज्वहादयः
पत्न्यः ब्राह्मणा दित्याग्नेयाः” श्रीधरः । १ जर्हीगती न०
जर्हीग्राय इ० जर्हीग्रायते आ+ग्रा-कर्मणि वञ् । नेद-
मागोतिरित्येवोपधे तन्मभेदे

जर्हीवत् इ० जर्हीवत्तेतः आ+वत् आधारे वञ् ।
१ अत्राद्युत्थाने लिङा० भावे वञ् इत० । २ दक्षिणवर्त्ते च
जर्हीसित इ० जर्हीपरिगते अक्षितः कण्ठः आक्षितो वा ।
१ कारनेके (करोता) तिङ्गा० २ जर्हीपरिषिडे लि० ।

जर्हीह इ० जर्हीहीहा चेदा । उद्यन्नातृकूलायामूर्ध्वचेदायाम्
“उदोऽमूर्ध्वे” स्रग्ज्-जर्हीहास्य स्त्री ।

जर्मि इ० स्त्री० जर्मि अर्त्ते वञ् । १ तरङ्गे, “अयोगजोर्मि-
वायुभिः” रघुः “महोर्मिभिर्व्याकृतवाग्निहतायै” २ प्रकाशे,
३ वेगे, ४ वज्रसद्वेगे चोखायाम्, ५ पीडायाम्, ६ उल्लख्यतायाम्,
७ बुभुक्षादिषु, वट्ट देहमनःप्राधानां यथायथं चक्षुषु
ते च “बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः कृतौ ।
शोकमोही, घरीरस्य जरासूत्रं वडून्मयः” भा० ति०
विभज्योक्ताः “पञ्चक्रोडताकामनायां मनोमनमनासति ।
अतिनेमसमायुक्ता गतिरक्ष्मिर्दुःखता” वैजयन्त्यु-
क्तकण्ठायाम् दञ्ज्वगती स्त्री “तर्ष” प्रयोधव
इतोर्मिभिरापतलः” भाषः “क्षिप्रह्रस्वीनपरिरेवो-
र्मिभिः” भाषः “पक्षे जर्मिभिरचगतिभिरिच्छैः ।

जर्मो भवः यत् । जर्म्यं जर्मिभवे ति० राली स्त्री
निवृ० “तिरक्तमोदश्व जर्म्योत्” अ० ६, ४८, ६, “ज-
र्म्योत् रात्रिषु” भा० । २ इभेदे इ० “नम जर्म्योव चाव-
न्याव च” यजु० १६, ११ ।

जर्मिका स्त्री जर्मिरिव कायति कै-क । १ तरङ्गवत् प्रकाश-
माने अक्षु रोचके । सार्थे कन् । २ तरङ्गादी च । ३ उत्-
कण्ठायाम् ४ चक्षुर्नादे ५ वज्रमङ्गे च हेम०

जर्मिन् लि० जर्मिरस्य बा० इति । जर्मियुक्ते स्त्रियां
स्त्रीप् । “वसृष्यध्वनृतावरीरक्षिण्या मधुमत्तमाः” भाष्या०
७, २, १२, “प्रक्षापयन्मूर्ध्निषम्” अ० ८, ६८, ६,
२ वसुई इ० “ततः सागरमावाद्य कुक्षौ तस्य महो-
र्मिषः” भा० ४.२.४० ।

जर्मिमत् लि० जर्मिरिव वक्तृत्वस्य सत्त्व यथा० मस्य
१ वः । १ वक्त्रे । “दीर्घेषु नीलेज्ज्व चोर्मिमत्तु जपाह

केशेषु नरेन्द्रपत्नोस्” भा० ४.६५.४० । २ तरङ्गवति च ।
जर्मिमासिन् इ० जर्मिमासाऽप्यस्य इति । समुद्रे “रन्द्-
प्रइहोर्मिरवोर्मिमासो” रघुः

जर्मिला स्त्री कण्ठप्रपत्तायाम् जनकस्त्रीरस्यां कन्यायाम्
“पार्थिवीसदवृद्धवृद्धेः कण्ठप्रसदत्तुजास्योर्मिलास्” रघुः
जर्थादि इ० पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-
ष च गणः जरी, जररी, तम्बी, ताकी, आताकी,
वेताकी, धूकी, धूसी, यकला, संयकला, ध्वंसकला,
भ्रंसकला, गुह्यगुहा, सजूः, फल, फली, विली, आ-
लोधी, केवाही, केवासी, पर्याही, येवाही, वर्षाक्षि,
अधूमया, वज्रमया, मरुमया, मयमया, औषट्, वीषट्
वषट्, खाट्, खभा, बन्धा, प्रादुस, अन्त, आविस्,
अल पाठान्तरम् जररी उरीति जर्रीकृत्य ।

जर्व इ० जरः कारणत्वे नाप्यस्य अर्थः अच् सत्तापूर्वकवि-
त्वेन सायम्भुवत् न धुणः । १ जर्वे अर्धभेदे उप-
चारात् तत्काले २ बाह्यान्तरे “जर्व इव प्रये” अ० १.२.१८,
जर्वः बाह्यान्तरे भा० १२ इति समुद्रे “अपार जर्वोऽदृतं
डुङ्गानाः” अ० २.१.१६, समानमूर्ध्वं नद्यः पृथग्वन्ति”
अ० २.१५.३, जर्वः सादृश्ये नाप्यस्य अच् । बाहुवा-
नखतुल्ये ३ मङ्कति “टिच जर्वद्वयौ अमितः” २.१२.७,
“जर्वान् मङ्कतः” भा० तत्तुल्ये ५ विभृते च “मङ्कसिद्धम-
रुमहो अमीन जर्वान् ४.१२.५, “जर्वान् विभृतात्” भा० ।
जर्वङ्क न० जरहिव अङ्कम् यस्य । अत्रिकायाम् शिलीमे हारा०
जर्वशी स्त्री जरहं नारादयोर्ज्वं कारणत्वे नाप्युते अय-अच्
इत० गौरा० स्त्रीप् । जर्वश्याम् । इ० अस् दन्त्यसंयन्मभि ।
जर्वशीव न० जरह च अशीवन्ती च समा० इहः नि० । जर्वो-
रशीवतोच समाहारे

जर्वी स्त्री जरह मध्यस्थत्वे नास्त्यस्य अर्थः अच् सायम्भुवत्
न गुह्यः गौरा० स्त्रीप् । जरहमध्यस्थाने “जरुमध्ये जर्वी नाम
तल योषितमयात् यक्षिण्योषः” “जर्वी जर्वम-
भोवङ्गवध्वेकुरुमूले जोहृताजमिति” लं हिताकाणि
जान्मोर्जुर्वाः विट्कूपरा” इति च ह्रस्व० ।

जर्व्य इ० जर्वं बाहुवान्तरे भवः यत् । अविषाहृतया बाहुवान्त-
स्थिते वद्रे “नम जर्व्याय च ह्व्याय च” यजु० १६, ४,
जर्वी स्त्री उर-स नि० नेट् । देवताकृतये शब्दश्च० ।
जलुपिन् इ० उलुपिन्+इ० दीर्घ । १ जलजन्तुभेदे २ मत्स्यभेदे च
जलूक इ० स्त्री० उल-जकप् दीर्घ । मेचके स्त्रियां ऊर्प् ।
जघ इ० रुजायाम् भा० पर० सक० सेट् । अपति श्रीमीत्

जषाम् वमूष आस चकार । जषितः व्यः जषणः ।

उष पु० जष-रजायां क । श्चारे, २ कर्णरन्ध्रे, ३ चन्द्र-
नाश्री च । “कौशेयाधिकयोद्धयैः” मनु । “सोषैरुदकगो-
मूत्रैः शुष्यत्याधिककौषिकम्” या० । तत्र चन्द्रनाश्रीः
विरहितापक्वत्वात् कर्णच्छिद्रस्य काल्यजजादिप्रवेशेन उद्देश-
हेतुत्वात् क्षारवृत्तिकाया मलापहारकत्वात् तथात्वम्
इति भेदः । जषति अन्धकारं मेवकं वा । ४ प्रभाते
पूरेति न० । तस्य च क्षारवृत्तित्वात् उष्णत्वाच्च
तथात्वम् । यथा च रेतस जषत्वम् तथाह “रेतो
वा जषाः प्रजननं तदेनं प्रजनन आभजत्येतद्गवै
पितरः प्रजननआभक्ता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति” शत०
ब्रा० १२, ८, ५, १४ । ५ क्षारवृत्तिकायां स्त्री [शब्दच० ।

उषक न० जषति अन्धकारं मेवकं वा जष-खलु । प्रत्यये
उषण न० जष-ल्यु । मरिचि० २ पिप्पली मूले, ३ रुण्ट्याञ्च ।

(चिता) ४ चित्तके पु० । ५ पिप्पल्या ई चव्ये च (च१, स्त्री ।
मर्याद्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्भजकतया तथात्वम् ।
त्वूषणं त्रिकटु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह “विश्वो-
पकुल्या मरिचं त्वूषं त्रिकटु कथ्यते । कटुलिकं त्रिकटुकं
त्वूषणं व्योषमुच्यते । त्वूषणं दंपनं कृन्ति आसकास-
त्वगामयान् । शुल्बमेकं च त्वकस्यौत्थं भेदसा सङ्ग पीन-
सान्” भावप्र० । त्वूषणं मृणामूलं कथितं यदुत्वू-
षणकम् । व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिक चतुष्टये भा०
प्र० । षडूषणम् । “पिप्पली पिप्पलीमूलम् चव्या वि-
लकनगौरः । पञ्चभिः कोषमात्रञ्च पञ्चकोलम् तदुच्यते ।
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिच्छते” भावप्रकाशः ।

उषर लि० जष+मत्वर्थीयो रः । जषं क्षारवृत्तिकां राति ददा-
ति कः वा । क्षारवृत्तिकायुक्ते देशे यः सुप्तं वीजं
न प्रोहति । “अनूषरमविवदिषु मूम” आश० ऋ० २,
७, २ । आधामाङ्गोषरमृदुपङ्कणम् शत० ब्रा० २, १, १, ६ ।
उक्तम् यथा “अयोषान् समारति । “अयो ह वै वीरस्यै
पृथिव्या एतान् पशून् प्रददौ तस्मात् पशव्यमूषरमिच्छाह” ।
“वर्जुक्त्य किमप्य जतोद्धतेरस्य दस्य परिह्वार्यमूषरम्” भाषः ।
“तत्र विद्या न वपय्या शुभं वीजमिषोपरे” मनुः । “नचोषरा
न निदग्धां महीं दद्यात् कदाचन” भा० अतु० १३४ ।

उषरज न० जषराज्जायते जन-ड । (पाङ्गा) लवणभेदे ।
तदुगुणादि सुष्ठु० “उषस्तं बालुकेन गेन मूलाकरोद्भवम्”
लवणं विभज्य लवणं कटुकं द्वेदिविहित पटु चोच्यते” सुष्ठु०
उषवत् लि० जष-मठप् मस्य वः । जषरस्याने । स्त्रियां ङीप्

उषा स्त्री वषराज्जायताम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।

उषा पु० जष-म । शं तविरोषिणि अर्थे । अर्थ-अच ।
२ तद्वति लि० श्निटावकाले अमरः ।

उषण लि० पाषादि० अस्त्वर्थे न । उषण्युक्ते मठप् मस्य वः
उषवत् तदर्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

उषण्य लि० उषमा भिवारणोयत्वेनास्त्वस्य यत् । उषा निवार-
णाहं “उषणया पिधानां वरूणाभङ्गा” ष० १, १, ६, २,
१२ । “उषण्य उषानिवारणाहंणि पात्राणि” भा० ।

उषान् पु० जष-मनिन् । श्पोष्णे २ तेजोद्वयस्य स्रज्ज्वापयवे
(भाष) “भुवा सङ्कोशाणमसृज्ज्वागम्” कुमा० “यथा म्निर्धूम
उदयते एवमेवामूषोदयते” शत० ब्रा० १, ६, २, १, ५ ।
व्यारणोक्तेषु सोषवायुमोक्षार्थमापेषु मपसङ्कल्पेषु वर्णेषु ।
“स्वराणामुष्णयाञ्चैव विहतं करणं मतम्” शिवा । “शष-
सङ्का कृषाणः” सि० कौ० । “सर्वे स्वरा घोषवन्तो
बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वज-
घ्राणोऽपक्ता अनिरस्ता विहता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
परिददानीति” छा० उ० । “सर्वे उष्णाणोऽपक्ता
अनारपवेयिता अनिरस्ता अर्धहराकिप्रा विहता वि-
हृतप्रयत्नोद्धारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददामि प्रय-
च्छामि” या० भा० । “अथ यदोनमृदुमृदुपात्रभेत प्रजापतेः
शरणाऽभूव स त्वा प्रतिपेक्ष्यतोत्वेनं ब्रूयात्” छा० उ० ।

“सर्वसंस्थाभवाञ्जोव स्वरोद्वेह उदाहृतः । उष्णाणामि-
न्द्रियाणामाकुरन्तस्या बलमात्मनः । स्वरा, सप्त विहारेण
भवन्ति एव प्रजापतेः” भाग० ३, १२, २० । उष्णाणं शषसङ्क
इति चतुर्थयम् अन्तःस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादय
विहारेण क्रीडया श्रोत्ररः । “खे खानि वायौ निश्वासां
सजः स्रज्जाणमात्मवान् । असृष्टकृत्तेन्द्रशक्राणि कितौ
शेषं यथोद्भवम्” भाग० ७, १२, २४ । अत्र तेजः स्रज्जाण
मिति स्वकारणे लयाभिधानात् तस्य तेज कार्यता गम्यते ।
स्रज्ज्तेजः तस्य तेजः कार्यत्वद्रूपं तस्य उष्णशब्दे दर्शितम् ।
हेहस्योपां च स्रज्जाभिः कोक्षेयानकोपाधिकजीवधयोगेनैव
भवति यथोक्तं छा० उ० भाष्ययोः । “अथ यदतः परोदिवो-
ज्ज्योतिर्दीप्यते विद्यतः प्रवेष्टु सर्वतः प्रवेष्टु अक्षरमेव तमेष्टु
कोक्षेबुद्धं वाव तद्यदिदमक्षरमन्तः प्रवेष्टु ज्योतिस्त्वस्यैवा
वृष्टिः विजानाति” उप० । “इदं वावेदमेव तद्यदिदमक्षरम्
प्रवेष्टु ज्जलमेव ज्योतिः चक्षुः श्रोत्रपात्रेण जिह्वेनोष्णि-
का शब्देन वावसम्यते । यत्तत्त्वा अर्गक्षेपः इदहाते
तत्तत्तुयैव । इदं प्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाशतयाञ्च रूप-

उषा स्त्री वषराज्जायताम् उषाशब्दे तत्कथोक्ता ।
उषा पु० जष-म । शं तविरोषिणि अर्थे । अर्थ-अच ।
२ तद्वति लि० श्निटावकाले अमरः ।
उषण लि० पाषादि० अस्त्वर्थे न । उषण्युक्ते मठप् मस्य वः
उषवत् तदर्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।
उषण्य लि० उषमा भिवारणोयत्वेनास्त्वस्य यत् । उषा निवार-
णाहं “उषणया पिधानां वरूणाभङ्गा” ष० १, १, ६, २,
१२ । “उषण्य उषानिवारणाहंणि पात्राणि” भा० ।
उषान् पु० जष-मनिन् । श्पोष्णे २ तेजोद्वयस्य स्रज्ज्वापयवे
(भाष) “भुवा सङ्कोशाणमसृज्ज्वागम्” कुमा० “यथा म्निर्धूम
उदयते एवमेवामूषोदयते” शत० ब्रा० १, ६, २, १, ५ ।
व्यारणोक्तेषु सोषवायुमोक्षार्थमापेषु मपसङ्कल्पेषु वर्णेषु ।
“स्वराणामुष्णयाञ्चैव विहतं करणं मतम्” शिवा । “शष-
सङ्का कृषाणः” सि० कौ० । “सर्वे स्वरा घोषवन्तो
बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वज-
घ्राणोऽपक्ता अनिरस्ता विहता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
परिददानीति” छा० उ० । “सर्वे उष्णाणोऽपक्ता
अनारपवेयिता अनिरस्ता अर्धहराकिप्रा विहता वि-
हृतप्रयत्नोद्धारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददामि प्रय-
च्छामि” या० भा० । “अथ यदोनमृदुमृदुपात्रभेत प्रजापतेः
शरणाऽभूव स त्वा प्रतिपेक्ष्यतोत्वेनं ब्रूयात्” छा० उ० ।
“सर्वसंस्थाभवाञ्जोव स्वरोद्वेह उदाहृतः । उष्णाणामि-
न्द्रियाणामाकुरन्तस्या बलमात्मनः । स्वरा, सप्त विहारेण
भवन्ति एव प्रजापतेः” भाग० ३, १२, २० । उष्णाणं शषसङ्क
इति चतुर्थयम् अन्तःस्था यरलवाः सप्त स्वराः षड्जादय
विहारेण क्रीडया श्रोत्ररः । “खे खानि वायौ निश्वासां
सजः स्रज्जाणमात्मवान् । असृष्टकृत्तेन्द्रशक्राणि कितौ
शेषं यथोद्भवम्” भाग० ७, १२, २४ । अत्र तेजः स्रज्जाण
मिति स्वकारणे लयाभिधानात् तस्य तेज कार्यता गम्यते ।
स्रज्ज्तेजः तस्य तेजः कार्यत्वद्रूपं तस्य उष्णशब्दे दर्शितम् ।
हेहस्योपां च स्रज्जाभिः कोक्षेयानकोपाधिकजीवधयोगेनैव
भवति यथोक्तं छा० उ० भाष्ययोः । “अथ यदतः परोदिवो-
ज्ज्योतिर्दीप्यते विद्यतः प्रवेष्टु सर्वतः प्रवेष्टु अक्षरमेव तमेष्टु
कोक्षेबुद्धं वाव तद्यदिदमक्षरमन्तः प्रवेष्टु ज्योतिस्त्वस्यैवा
वृष्टिः विजानाति” उप० । “इदं वावेदमेव तद्यदिदमक्षरम्
प्रवेष्टु ज्जलमेव ज्योतिः चक्षुः श्रोत्रपात्रेण जिह्वेनोष्णि-
का शब्देन वावसम्यते । यत्तत्त्वा अर्गक्षेपः इदहाते
तत्तत्तुयैव । इदं प्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाशतयाञ्च रूप-

पर्ययोः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वगृहपिणोच-
रत्त्वमापद्यते ? इत्याह यत् यस्मिन् काले एतदिति क्रिया-
विशेषणं अस्मिन् शरीरे कस्योनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं
रूपसङ्गभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णमा
नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो
लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्मात्मानमुष्णमा व्यभि-
चरति । “उष्णं यत् जीविष्यन् गीतो मरिष्यति” हि वि-
ज्ञायते । मरणकाले च “तेजः परस्य देवतायामिति”
परोक्षाविभागत्योपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमन्ने-
रिव धूमः । अतस्तस्य परस्येवा ऋषिः साक्षादिव दर्शनं
दर्शनोपाय इत्यर्थः ।

एतद्वाक्यञ्च कौत्सेयानलोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव
ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्बन्धादेव देहस्योष्णप्रसम्भावः
तदेतत् शां. सू. भाष्ययोः समर्थितं यथा “ज्योतिश्चरणा-
भिधानात्” वा. सू. “इदमात्मनस्मिन्नस्य यदतः परोदिवो
ज्योतिर्दीप्यते विद्यतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
कोकोषिदं वायुतद्वदिदमस्मिन्नलः पुरुषे ज्योतिरिति” तत्र
संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधी-
यते ? किं वा पर आत्मेति ? अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य
तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वसक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति चेति
विचार्यते किन्नावत् प्राप्ते आदित्यादिकमेव ज्योतिरिति य-
ज्जेन परिपश्यते इति । कुत ? प्रसिद्धः तमो ज्योति-
रिति ह्रीमौ यज्यौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ ।
चतुर्दशतेजोवक्ता शर्वरादिकन्तस्य उच्यते । तस्याएवानु-
प्याहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा दीप्यते इतीयमपि
श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिङ्गानं ब्र-
ह्म दीप्यत इति सत्त्वां श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्यादत्व-
श्रुतेः । न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य दीर्घ-
व्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य दीर्घमर्या-
दा स्यात् “परोदिवो ज्योतिरिति” च ब्राह्मणम् ननु का-
र्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र त्वमस्यमानत्वात् मर्यादावत्त्व
मसमञ्जसं अस्तु तर्हि लिङ्गत्वकन्तेजः प्रथमम् । न
अतिवृत्तस्य तेजसः प्रयोजनभावादिति । इदमेव
प्रयोजनं वदुपास्तमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवा-
दित्यादेरुपास्तत्वदर्शनात् । “तासां लिङ्गतं लिङ्गतमेकैका
करवासीति” चाविशेषश्रुतेः । नचालिङ्गत्वकस्यापि ते-
जोयुग्ममर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि लिङ्गत्वकमेव
तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्यागपि दिवो मन्त्रेतेऽन्त्या-

दिकं ज्योतिरिति नैव दोषः सर्वत्रापि त्वमस्यमानस्य ज्यो-
तिषः परोदिव इत्युपासनाद्यं । प्रदेशविशेषपरिपश्यतो न
विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना-
भागिनी । सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु कोकोषिति
साधारणकृत्यश्रुतः कार्ये ज्योतिष्यपपद्यतेतराम् ।
“इदं वायु तद्वदिदमस्मिन्नलः पुरुषे ज्योतिरिति” च कौ-
त्सेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्तमानं दृश्यते साक्ष्यनि-
मित्तासाध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिरः एकं शिर
एकमेतद्वरमिति” कोकोषस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मण्यं
तस्यैवा दित्यस्यैवा श्रुतिरिति षोडशोषोषविशदत्वव-
शात् “तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति” च श्रुतेः । “चतुर्दश
श्रुतेः भवतीति च एवं वेदेति” चात्यफलत्ववशाद्ब्रह्मण्यं
महते हि फलदाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि कि-
ञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोक्तिं ब्रह्मलिङ्गम् ।
न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । “गायत्री वा
इदं सर्वं भूतमिति” इत्येव निर्देशात् । अथापि कथञ्चित्
पर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्यैव
प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि लिपादस्यामृतं दिशोति
द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः परोदिवो ज्योति-
रिति दीर्घमर्यादात्वेन । तस्मात् प्राक्तनं ज्योतिरिह या-
ज्ञमित्येवं प्राप्ते भ्रमः । ज्योतिरिह ब्रह्मसाहचर्यं कतः ?
चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पर्वस्मिन्
ह वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य सविता
तो ज्वायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि लिपादस्यामृतं
दिवि” इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः
लिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धा-
न्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परिच्छिन्नं प्राक्तनं ज्योतिः
कल्पयतः प्रकृतङ्गानांप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येतायाम् । न के-
वलं ज्योतिर्वैक्य एव ब्रह्मानुष्ठितः परस्यामपि हि शा-
स्त्रिण्य विद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योति-
रिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति
चैतो यज्यौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायन्त्रोपः प्रक-
रणाद्ब्रह्मावगमे सत्यमयोः शब्दशोरविशेषकत्वात् दीक्षमान
कार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्येति प्रयोगसम्भवात् “जन
हृदयस्य तज्जोषिद” इति च मन्त्रमस्तीति । यदा नात्र
ज्योतिःशब्दश्चतुर्दशरेवानुप्याहते तेजसि वर्तते । अन्य-
त्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं ज्योतिषाको” मनोज्यो-
तिर्जुषतामिति” च । तस्मादाद्युक्तस्य चिदवभासकमस्त

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोपि चैत-
न्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः
“तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं भिदं विभाति” ।
“तद्वा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” इत्यादिशु-
तिभ्यश्च । यदुक्तं तामर्थादित्वं सर्वं गतस्य ब्रह्मणोनापपद्यते
इति । अतो ज्योते सर्वं गतस्यापि ब्रह्मण उपपासनार्थः प्रदे-
शविशेषपरिपक्षो न विरुध्यते । ननुक्तं नि प्रदेशस्य ब्र-
ह्मणः प्रदेशविशेषकत्वेना नोपपद्यते इति । नायं
दोषः निरुपदेशस्यापि ब्रह्मण उपपादिविशेषसम्बन्धात्
प्रदेशविशेषकत्वनोपपत्तेः । तथा हि आदित्ये चक्षुषि
हृदय इति प्रदेशविशेषकत्वात् न ब्रह्मण उपपासनानि-
वृत्त्यने । एतेन “आहः पृष्ठे पितृव्याधारबहुत्वमुपपादि-
तम् । यदप्येतदुक्तं ज्योतिःशब्दोपाध्यासमुचिते कौलो ज्ये
कार्ये ज्योतिष्यव्यस्यमानः स एव अपि दिवः कार्यं
ज्योतिरेवेति । तदप्युक्तं एवमपि ब्रह्मणोनामादि
प्रतीकत्वत् कौलो ज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तेः । “इदञ्च
श्रुतञ्चेत्युपासीतेति” इति प्रतीककारकं इदत्वं श्रुतत्वञ्च भ-
विष्यति । यदप्यत्यन्तमवधारणं ब्रह्मेति तदप्युपपन्नम् ।
न हि इत्येते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमित्येते नेति नियमे
हेतुरस्ति । तत्र हि निरस्तधर्मविशेषसम्बन्धे एव ब्रह्मा-
त्मत्वेनोपदिश्यते तत्त्वं च रूपमेव फलं भोज इत्यवगम्यते
अत एव गुणविशेषसम्बन्धे प्रतीकविशेषसम्बन्धे वा ब्रह्मो-
पदिश्यते तत्र संसारगोचराख्ये बोद्धव्यत्वात् फलानि
दृश्यन्ते “अद्यादौ वसुदानो विन्दते वसु य एव वेद” इत्याद्या-
स्तुतिषु । यद्यपि न स्वाक्ये किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्म-
बिम्बमस्ति तथापि पर्याप्तं वाक्ये दृश्यमानं यहीनत्वं
भवति । तदुक्तं फलकारणे ज्योतिःशब्दाभिधानादिति ।
कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः
स्वविषयात् प्रख्याप्य शक्या व्यापनीयितुम् । नैव
दोषः । “यदतः परोदिदो ज्योतिरिति” प्रथमतः पठितेन
यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्व-
वाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यत्वात्
ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः । तथा हि
ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्” भा० । सुखान्तरे तु
कौलो ज्योतिःसंबन्धात् देहस्थोऽप्युपपन्नम् । तत्रापि कौलो
ज्योतिरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधोगत्वं कल्प-
नित्याकरे प्रपञ्चः

ऊह वितर्कं भादि० आत्म० सक० सेट् । ऊहते औहट् । ऊहां

बभूव आस चक्रे । ऊहितः ऊहमानः ऊहितुम् ऊहः ।
“औहितं तान् वातविरुद्धवृद्धीन्” भट्टः । कर्मणि ऊह्यते
औहि णिच् । ऊहयति ते औजिहत् त । “रुमेण
तावौजिहतां शृङ्गिहौ” भट्टिः अयस ऊहयद्धे वक्ष्य-
माणेऽर्द्धेऽपि हस्तिः । परस्मैपदित्वस्यस्य ऊहति, इत्यु-
हेतद्विद्वत्तं दैविकेषु कात्या० १०१, १, १७, यादौ उप-
सर्गात् परस्यादेहस्यः । ससुज्ञाते
अति-एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेषणे “दोणकनसमत्य-
ह्य” कात्या० ८, २, १६ । “अत्यह्यं प्राञ्चमेव प्रताप्यां
प्रेष्य” कर्कः ।
अधि+अङ्गने । “अग्निमग्नीत् सं शृद्धीति यथाधुरमध्यं हे
देवं तद्यत् पूर्वमाधार साधार यत्यध्यह्यं ‘ह धुरं युञ्जन्ति’
शत० ब्रा० १, ४, ४, १२,
अप+निरसने दूरीकरणे । “अपोह्य वर्हीषि” कात्या० २,
२, १७, “एतैर्व्रतैरपोहेत पापं क्षीयजतं द्विजः” मनुः ।
“सर्वांश्च रसानपोहेत जताम्रं च तिलैः सह” मनुः
प्रतिकूलतर्केण प्रकृततर्कापनमने अपोहः ।
अप+वि+निवारणे “अपोहेत शरांस्तस्य सर्वांश्च धनञ्जयः” भा०
आ० ४७० । [२८ । “अभ्यूहति आच्छादयति” भा० ।
अभि+आच्छादने । “अधाङ्गारैरभ्यूहति” शत० ब्रा० १, २, ४,
उत्+उत्कर्षणे । “रथनासुदुह्य प्राप्याम्” कात्या० १, ६, १ ।
“उदुह्य उत्कर्ष्य” कर्कः निरसने च । “तेन प्राचोऽङ्गा-
राहदूहति” शत० ब्रा० १, २, ४, ४ । [१, २, ५, १७ ।
प्रति+उद्+प्रलेपणे ‘दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युहेत’ शत० ब्रा०
वि+उद्+अन्ते विवर्जने । “चतुर्गुणसुभयतो बाह्यतो व्यु-
दूहति” शत० ब्रा० १०२, १, ४ । व्युदूहति अन्ते विवर्ज-
यति” भा०
उप+संघृष्टात् प्रवेष्टने । “पसाकम्यसुपोहति” कात्या० २,
५, ४ । “उपोहति अघस्तात् प्रवेष्टयति कर्कः ।
निर्+निष्काशय यक्षणे प्रथक्कारणे । गार्हपत्यादृष्यं भक्ष-
निरुद्धं” शत० ब्रा० ११, ४, २, २१ । “गिरः त्र्ययस्य निरौ-
हत्” शत० ब्रा० १०, ५, ४ । वपानेऽग्नेपक्षध्वयुः
प्रोष्यति निरुहेतं गर्भमिति । “निरुह्यमाचमभिमन्त्रयति”
कात्या० २५, १०, ४, ५ । निरुह्यमाणं प्रथक्क्रियमाणम्
वेददी० निरुह्यणम्
परि+परितः स्नातपुरणे । “स्नानात्स्नाने संतप्ते वोपहृषाति-
पर्युहति च” कात्या० ८, ५, २५ । पर्युहति पांशुभिरन्व-
राधं परितः पूरयति” कर्कः । पर्युह्यणम् ।

तादृशोऽभेदस्तु अधिकरणमात्रादौ दृश्यः । इव्यप्रति
निधौ तु मोहः । “तेन प्रतिनिधिं कथितवृत्तार्थं याज्ञिको-
यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ज्ञातुं हतवतीमिति” सीमां
कात्यायनस्मृत्यादौ प्रतिनिधिविषये उक्ताभावेऽर्थात् यथा

“अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रति-
निधित्वेनोपात्ते ज्ञागाभावे मेघरूपे व्युत्पादनप्रसादौ
किमङ्गं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यशब्दस्य प्रयोगः कार्यः
“अग्नीषोमाभ्यां मेघस्य वपाया” इत्येवम् उक्तं विहितद्रव्य
शब्दस्यैव अग्नीषोमाभ्यां ज्ञागस्येवमेवेति । तत्र सन्नेष
द्रव्यसमिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहितं द्रव्यं शक्नो-
त्यभिधातुम् तस्माद्बुद्धत्वा प्रतिनिहितद्रव्याविशब्दस्य
प्रयोगे प्राप्ता ज्ञाहं “शब्देऽविप्रमि न” कात्या०
१, ४, ८, “प्रतिनिधावपासेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि-
शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अमूर्तो भ-
वति अग्नीषोमाभ्यां ज्ञागस्य वपाया इत्यनूहितमेव मे-
घेऽपि प्रयोज्यम् न तु मेघस्येत्येवं विपरिणतरूपमित्यर्थः
कृतः ? प्रतिनिधिः स्तुतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तर
बुद्ध्या अतस्त्वाग एवायमिति बुद्ध्या गृहीतत्वाच्छब्दे-
नैवाभिधानम् । यद्यत्र मेघस्यागवत् साधनं भवेत्तत्तत्-
प्रकाशकम् मेघपदं प्रकृत्येत न त्वेवम् किं तर्हि मेघ-
गता ये ज्ञागांयास्त एवात्र साधनम् ते च ज्ञागगता
इव मेघगता अपि ज्ञागशब्देनैव प्रकाशयितुं शक्यन्ता
इत्यनूहेनैव प्रयोगः । यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधा-
यते यथा “शारस्वती मेघीमिति” “येन्द्र मेघमिति” “येन्द्र
औरभः” इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र जहोऽपि
भवति । नचात्रैवंविधं किमपि वचनमस्ति तस्माद्बुद्ध-
नामवयवानां सामान्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेघादि-
द्रव्यस्य ज्ञागादिप्रतिनिधित्वेनोपादयम् । तेन स्तुत-
द्रव्यशब्देनैवाभिधानं युक्तमिति साधूक्तम् शब्देऽपि
तिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते
तत्र जहो भक्तीत्युक्तम् तेन सीमाभावे पतीकानभिषणुया-
दिति पूतीकानां वाचनिकत्वाद्बुद्धौ भविष्यतीत्याशङ्काहं
कर्कः “सोमेन जात्यभावात्” का० सू० १० “सोमेनेति ततो-
येकवचनम् । सीमाभावे पूतीकेषूपान्तेषु सीमशब्देनैव
पूतीकानामभिधानं कर्तव्यम् । “अंशुरंशुदे देव । सोम !
पाजतामिलेवम् न तु पूतीकाशब्देन । अथ वा ह्योमे इति
सप्रत्येकवचनम् नेति निषेधः । सोमप्रतिनिधित्वेनोपा-
नेषु अर्जुनश्वेनैवतपूतीकादिषु सोमे सीमशब्दे जहो

न भवति कृतः जात्यभावात् जात्यन्तरबहुभावात् गृह्यत्व
वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सीमाभावे यागस्या-
वश्यकर्तव्यत्वाद्नेकेषु ह्यसदृशेषु सद्रूपेषु च प्राप्तेषु
पूतीकादेरित्यमः प्रियते तेनैवमेव इतिवद् वाचनिक
जात्यन्तराभावादतोऽप्यहो न भवति” कर्कः ।

“ज्ञाग ! त्वं बलिरूपेणेत्यादिसन्नेष च बहुपशुघाते न ब-
हुत्वोहः । तदेतत्” ति० त० “बहुपशुघातेऽपि सन्ने-
एकवचनान् एव प्रयोज्यः न बहुवचनोहः । “नरं
पशुत्वमागतम्” इत्यत्र नार्यां स्तोत्रोक्ताभाववत् अतएव
सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि “पत्नीं सन्नह्यति” सन्ने एक-
वचनान् एवेति । ऊहं प्रकृत्य “प्रकृतावपुष्पत्वात्” कात्या-
यनेनोक्तस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात् । यिकतावेधोहः । “ऊहो-
ऽपुष्पात्प्रेक्षणमिति” जं० तल्लक्षणात् न यान्वयवाचः वैभक्ति-
कार्यमित्या प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य सम-
न्वितत्वेनाविरोधात् । एवञ्च प्रकृतौ नररूपबहुपशौ
बहुवचनोक्ताभावात् ज्ञागादौ विकृतिभूतेऽपि न बहुवच-
नोहः किन्तु एकवचनमात्रमिति वदता रघुनन्दनेन तथा
समर्थितम् । संकल्प्यादिवाक्ये तु ऊह इति भेदः । कृत्विगादि-
प्रयोगे च अक्षदादिपटवटिते “दातारो नोऽभिवर्द्धना-
मित्यादि” सन्नेऽपि मोहः तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमान-
गतानामेव तत्तत्फलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः । तथा-
चासमवेतार्थस्य समन्वयाय सन्ने समवेतार्थकरण-
रूपमपुष्पस्योत्प्रेक्षणमूहः । ५. आरोपे ईसमूहने च ।
“इमे सतुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः” भा० सू०
१४५ अ० “ऊहापोहाभ्यां तत्प्राधारणम्” पातञ्ज० भा० ।

ऊहगान न० सामगानपन्थ्यभेदे ऊहगोतिरप्यत्र स्त्री ।

ऊहा स्त्री ऊह अ स्त्रीत्वात् टाप् । १. अथ्याहारे २. ऊहशब्दार्थे
ऊहिनी स्त्री ऊह-णिनि । समवेतायाम् “अक्षात् परस्य
तस्यादेर्ह्रिः अक्षौहिणी सेना ।

ऊह्य लि० ऊह-ग्यत् । १. तर्कणीये २. उद्भावनीये ३. अथ्याहार्ये
४. सीमांसकोक्तोद्दिष्टविषये च । अनोयर् । ऊहनीय तदर्थं लि०

ऊह्यगान न० सामगानपन्थ्यभेदे ।

इति वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थवृत्तवचनम् ।

कृ

ककारः स्वरवर्गभेदः सूत्रम्: “कटुराणां सुह्री” इत्युक्ते । स तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः । अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति बह्विधः । स च सप्तः एकमात्राकारेणोच्चार्यत्वात् । तस्य च वक्तृपिच्छताद्वयेन ध्येयतोक्ता । “रक्तविद्युत्कृताकारकृत् प्रथमाव्यहम्” काम० त० । तस्य च मात्रकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादिग्रन्थाव्यता । स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ कृत् ककारः तत्कारकोच्चार्ये “तपरस्तत्कः कस्तुव” पा० उक्तेः । व्यकरणशब्दे अननुबन्धः क इत्येतत् अटादयविषयस्य स्वस्यैव, हादयविषयस्य लकारस्य संज्ञा भवति तेन “क इति लिङ्गता संज्ञा” इति सि० कौ० । अधिकं स्वरवर्णादिग्रन्थसामग्रौ वक्ष्यते समानवर्गपृथग्यद्योतनार्थम् वर्षशब्दोत्तरः प्रयुज्यते कवर्णः लिङ्गता संज्ञा ।

कृ मतो आ० पर० सक० अनिट् । शिति कृच्छादेश । कृच्छति आच्छत् आरुत्-आर्षीत् । आर आरिष्य अर्त्ता अर्त्तात् आरिष्यति । आरिष्यन् । कृच्छन् कृत्तः कृत्तिः अर्त्तव्यः आरणावः अर्त्तः यत् वैश्यस्त्राणिनोः अन्यत्वं यत्तत् अर्त्तः । अर्त्ता आरौ आरिष्यन् अर्त्तुम्, सङ्गमार्त्तव्येनाकस्मैवात् समुप्युक्तात् ततः आत्मा० । सङ्गकृते । समारत समर्त्त । “सामानवराटोहा-वनमार सा” उल्लटः । कृ-विष् अर्पयति ते । सन् आरिष्यति समरिष्यते गच्छत्येऽपि कौटिल्ये यच् । आरार्थ्येति “किमभीहरा-र्यश्चै” भट्टिः । कर्मणि अव्यर्त्ते । आरि ।

कृ मतो प्राप्ये च लृङो पर० सक० अनिट् । लृङादौ यपो-कुत्तत्वेन शित्परत्वाभावात् न कृच्छादेशः । यत्तयान-चोक्तुतदादेशः । इवर्त्ति इयतः इवृत्ति । इवृत्तात् । इवर्त्तु इवृक् इवराचि । ऐवः ऐयृतात् ऐवचः । आरुत्-आर्षीत् कृसाकृष्यौ कृक्विभी आरेरेऽपृक्च मिश्र्यते तस्मै आर्षीदित्येव । समारत समर्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि आदिवत् । शित्त्वात् इवृच्छन् सङ्गकृ-न इति भेदः । अयं वैदिक एवेति वक्ष्ये “वृत्तं कन्-वोति” पा० विवे: “अर्त्तिपराप्यौ” पा० इतोत्पविधा-नवाभ्याद्वं भाषावाचनं” सि० कौ० । “युग इवर्त्ति प्रथतो मे अरि” क० १, १६५, ७ । “इवर्त्ति वाचनरितेव

नायम्” २, ४२, १ । अनयो गैत्येत्वात् उपसर्गभेदेनाभेदस्य इषाधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः “अभैषः कपोऽन्वारत् कुम्भकणं सक्तुस्तुतः” “सीतां जिघांस्व वौमिले राक्षसावारतां ध्रुवम्” भट्टिः । आ+कृत् आर्त्तः इडि: “तयार्त्तोऽपि क्रियां धर्त्ताम्” भट्टिः “उदयर्त्ति भातुन” क० १०, १४०, २, “सस्रद्रादूर्त्तिसिद्धयर्त्ति वेनः” १०, १२२, २, “यदा यथा निःशसा भिषसोपारिषि जायतो यत् स्वपनः” क० १०, १६४, २, एवं यथायथमपसर्गपूर्वस्य उदाहरणं दृश्यम् ।

कृ द्विधायां आ० पर० सक० अनिट् । कृषीति । कृषयान् कृषीत् कृषु आर्त्तत् । आर्त्तत् विड्हादौ आदिवत् यत्-कृषन् कृत् कृषम् इतिभेदः “लेषस्ते धूम कृषन्ति” क० ६, २, ६, “कृषं देयमदेयस्य येन यत् यथा च यत्” याज्ञ० कृतिः । “अपहारा मतोनां प्रज्ञा कृषन्ति आरव” क० ८, १०, ६, कृषोरत्तं न यवीभिः” क० १, १०, १५, अथ रिकारादितमित्यने रिषीति इत्यादि ।

कृ अव्य० कृ-क्षिप् बा० न टक् । शब्दोच्चे २ गङ्गे २ याक्ते च तेदि० ४ परिहृषे वाक्यधिकारे यञ्-रत्ता० ५ देवभातरि स्त्री ।

कृत्कृत् अव्य० कृत्+यस् । कृषम् कृषमित्यर्थे “कृषेद-यन्ते चरन्त्यङ्गुलमायत्ततत्राङ्गुलवाक्ये उदा० दृश्यम् ।

कृत्क्ष्ण लि० मच-कृ प्र० वक्षोपः । दृक्ष्ये दृक्षे “वाचमेव तदामां आन्नाङ्गुलवर्त्तौ वक्ष्वाविषीकृच्छन्ति” ऐत० ।

कृत्क्ष्ण न० कृत्-यक् । धने २ खणे कृतिप्रसिद्धे १ दायक्ये धने च “कृत्क्ष्णयाङ्को कृषं दायः” वाच० “स नो कृत्क्ष्ण कृषसंविभागरपरिप्राधिममेव” गीत० तत् “कृत्क्ष्णप्रतिब-न्धोदाय यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पित्रत्वेन पितामहधनं च स भवतीत्यप्रतिबन्धः” मित० कचित् सप्रतिबन्धोदायवाचिताऽपि “पुत्रकीनस्य कृ-क्ष्णनः” इति याज्ञ० प्रयोगात् तथा च सप्तम्यनिमित्तं सत्वास्मदीभूतं द्रव्यमृक्चम् । कृत्क्ष्णमालऽपि प्रयोग । कृत्क्ष्णं मृच्छति स्थिति ईत० । कृत्क्ष्णयाङ्कुं दायकृरेति० क्षिवां ऊप् । “कृत्क्ष्णयाङ्को कृषं दायः” या० कृत् उप० ४० । कृत्क्ष्णयाङ्कोत्त्व लि० क्षिवां टाप् तद्विज्ञा-नस्यैव ऊप् सि० कौ० । कृत्क्ष्ण+अव्यर्थे इति । कृत्क्ष्णं तद्व्याङ्ग्ये “पुत्रकीनस्य कृत्क्ष्णनः” याज्ञ० क्षिवां ऊप् ।

कृत्क्ष्ण उ० स्त्री कृष-य कृषि । शब्दोक्ते तत्क्रातिक्षिवां संबोगोपधत्वात् न ऊप् कृषि टाप् । २ नख्ये ।

इसेवादिवासी च न० ४ भज्जे हस्ते (भेदा) ५ योना-
कृत्वा (योना) ईषर्षतभेदे च पु० से० द० । स च रैवताप-
रनामकः “अथोऽपि रेवताञ्जले तस्य पर्वतमूर्ध्वनि ।
ततोरेवत उत्पन्नः पर्वतः सगराल्लिके । नाम्ना रैव-
तकं नाम मूर्ध्व मूर्ध्वधरः स्मृतः” इति ० १२ ख० । स च
कृत्वाचलपर्वतः यथोक्तं सि० यि० । “माहेन्द्रयुक्तिमल-
यलक्षणपरियाता सन्तः सविश्व इह सप्त कृत्वाचला-
ख्याः” इति । ७ पर्वतभेदोः तल्लेखः “आजमोठपुलः ।
“भूमिन्वा स तथा देव्या मज्जमोठः समीपियान् । अन्त-
र्जमयानास धूमवत्सु सुदर्शनम् । अन्तर्वात् संवरणो
जयो कृत्वा संवरणात्तथा” अपरो विदूरतस्थ पुलः “वि-
दूरतस्थ दायाद कृत्वा एव सकारणः । अन्तस्य च द्विती-
यस्य भीमसेनोऽभवत्पृष्ठः” इति इति ० १० ख० । भज्ज-
कारण्यपद्युः जरायुजय । “जरायुजानां प्रवराः सानवाः
पयवच ये । नानाहृप्रधरा राजन् । एषां भेदाश्चतुर्ह्य ।
अरयवशासनः सप्त सप्तैषां पानवाकिनः । सिङ्गव्याघ्रा
वराहाश्च सकिषा वारवास्तथा । अन्तस्य वानराश्चैव
सप्तारण्याः स्मृता नृप ।” भा० आ० तल प्रवरा इति
विशेषात् एतद्विज्ञानाभावरयत्वमख्येव तेनोद्भवाभ्या-
प्यत्वं सुष्ठुते उक्तम् तच्च उद्भयदे उक्तम् । ८ अरिहृपुले
च “अरिहः अन्तर्ग्रेयीहपर्वते सुदेवां नाम तस्यां पुलमजी-
जनहन्तम्” भा० आ० ८५ ख० । ९ उत्तर दिशि स्त्री निह०
बटापि नल्लस्य सागान्यतो गगनस्थिततारासागवा-
चकता तथापि ज्योतिषे वेद्यामुदयास्तपानं तेषा-
मेव अन्तर्ग्रेय्येन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः । अग्नि-
जिह्वेत्येताविंशतिः । “अग्निनी भरणी चैव कस्तिका
रोहिणी तथा । अगशोर्वस्तथा वाहो पुनर्वसुक-
पुष्यको । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनो ।
कृत्वा चित्रा तथा स्वातो विशाखा वारुणाधिका । ज्येष्ठा
मूला तथा पौषा चैव उत्तरपदादिक् । श्रवणा च धनिष्ठा च
शतभिषगाश्चार्द्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च
क्रमात्” ज्योतिषे अग्निजिह्वे अग्निजिह्वे उक्तम् । एतानि
हादशधाविभक्तारिष्यक्रवटकत्वात् प्राधान्याच्च अन्तर्ग्रेय्येन
व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवताः अश्लेषा-
यदे ४८७४० श्रीपतिवाक्कोनोताः अन्यान्यपि ज्ञानि
उदयास्तभाज्जि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि गति ज्यो-
तिषे ज्ञानोता तान्यपि स्वरूपद्वयाभ्याम् । अन्तर्ग्रेय्य-
प्रमाणमुक्तं सि० यि० । “अग्नेदिभाद्रगजकुञ्जरगोऽ-

स्तपयोः (२५८८८८८५० योजनानि) कक्षां गच्छन्ति न-
णका भगणस्य चैताम् । नल्लकृत्वाया सूमध्यादुक्त्तिमया
नम् “नागास्तपहुगुरवाग्निजवेदसंख्या (४११६१६१८
योजनमितः) नल्लमण्डलमवः श्रवणोनिचक्रः” ज्यो०
उक्तम् । “तेषामन्येषां ज्योदयादिज्ञानाय” सि० यि० ।
भुवकभागा उक्ता यथा “अष्टौ नखा गजगुणाः खरास्त्रि-
वटकाः सप्तवस्त्रिनव चाक्रुदियोऽष्टकाः । गोऽष्टौ-
स्तथाऽष्टमवः शरबाणचन्द्राः खान्यत्यस्त्रिष्टतयो नव-
मन्दपन्द्राः । अर्काग्निनी जिनयमा नव बाहुदन्ताः
कृत्वाग्निनी जलधितत्त्वमिताच भागाः । पट्पञ्चिनव
पवनोक्तृतयोऽष्टभानि आकाशानि नल्लगुणा रसदन्त-
संख्याः । सप्तारराः अग्निभिः भुवका नल्लका हर्षमयाच-
नमनेन सङ्गाग्निधिष्णात् । अन्तर्ग्रेय्यमभुवकवा रद्वि-
प्रिकोना मैत्रेय्योद्ग्राधिपमस्य च सेषविष्णाः” यि०
“अष्टौ नखा इत्यादयोऽग्निन्यादीनां सामिजितानां भुवभागा
वेदितव्याः । तत्रापि विशेषमाह । अन्तर्ग्रेय्यमभुव-
कवा इत्यादि । कस्तिकारोहिणीनल्लययोर्हीलिंयत्कञ्चो-
नाः । विशाखावराधाज्येष्ठानां कक्षापञ्चमेनाधिका
भुवकभागा वेदितव्याः” प्रमि० । एषां शरानाह
“दिगोऽकांश सार्धमवः सार्धवेदा दशेष्टा रसाः
खं खराः खं च खर्याः । लिचन्द्राः कुचन्द्राः
विपादौ च दक्षौ तरङ्गान्वयः सतिभागं च रूपम् । वि-
पादं ह्यं सार्धरामाच सार्धो गजाः सतिभागेवो मार्ग-
णाद । द्विष्टः खरामाच पञ्चवर्गसंख्यास्त्रिभागो जिनो
उत्कृतः खं च भानाम् । निचक्राः स्फुटाः योम-
तारायरांयास्तव अन्तर्ग्रेय्यादिशाखादिष्टकम् । करो
वारुणं त्वाष्ट्रं सार्धमेष्टां शरा दक्षिणा उत्तराः शेष-
भानाम्” सि० यि० । “दिगोऽकां इत्यादयस्त्रिंशं भानां श-
रांया प्रोयाः । शेषं स्फुटार्थम् । अलोपपत्तिः । तल्लभे-
धाचं गोलकज्योतिर्विधना विपुलं गोलकज्यं कार्यम् ।
तल्लभे गोलकज्यान्तर्गोले आधारवृत्तद्वयोपरि विपुल-
तम् । तल्ल च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगवतां १६० इति
च कार्यम् । ततस्त्रोक्तवृत्तं सव्यगृध्रवाभिस्तकवृत्तं
जलसप्तधितिजवृत्तं यथा भवति तथा स्थिरं ज्ञात्वा रात्रौ
गोलमध्यगविज्ञमत्वा इत्या रेवतीतारां विज्ञेय्य क्रान्ति-
वृत्ते यो गोलान्तर्ग्रेय्यं रेवतीतारायां निवेष्ट्य मध्यमतयेव
इत्याग्निन्यादिर्गोलस्य योगतारां विज्ञेय्य तत्कोपरि-
नेपथयं निवेष्ट्यम् । एवं कृते इति वेधवचनस्य क्रान्ति-

हस्तस्य च यः संपातः सोमनादपतोयावद्भिर्यैस्तावन
 कास्य धियास्य भ्रांशा ज्ञेयाः । अथ वेधवलये त-
 त्वैव सपातस्य योगतारायाच यावनोऽन्तरेऽशास्तावनस्तस्य
 शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः । अथ ये भ्रुव-
 भागाः पठितास्ते कृतकर्म्मका एव । ये तु शरांशाः पठि-
 तास्ते स्फुटा एव । यतो भ्रुवद्वयकोलयोः प्रोतं वेधवलयम् ।
 तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स भ्रुवाभिमुखः । भ्रुवा
 भिमुख शरः स स्फुटः । अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः । अत
 एव परं भगवोत्पत्तिकथने पञ्चवेधवलयं कदम्बकी-
 लयोः प्रोतं कर्म्मव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात्
 कृतकर्म्मका एव भ्रुवाः । यतो भ्रुवादुपहोपरि नाय-
 मानं स्तब्धं यत् कान्तिवृत्ते कर्म्म तत् कृतयत्कर्म्मको
 पञ्च इति टर्कमश्वनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्त्य
 कुम्भकयोराह" प्रमि० । "अगस्त्यभ्रुवः सप्तमागास्तु
 भागास्तुरङ्गादयस्तस्य यास्याः शरांशाः । बड्ढौ खश
 कुम्भकस्य प्रयोऽयं नभोऽश्वोधिभागाः शरस्तस्य यास्यः"
 वि० शि० । अतम् "अश्वोपपत्तिः पूर्ववत् । अथेट-
 वटिका आह" प्रमि० । "अगस्त्यस्य नाडीद्वयं प्रोक्त-
 मिटं सप्तमागनाडीद्वयं कुम्भकस्य । त्रिभागाधिकं
 स्थूलभानामधूनं ततस्त्राधिकं तारतम्येन कल्प्यम्"
 वि० शि० सट्ठथेम् । "अश्वोपपत्तिः अगस्त्यस्य नाडीद्वयं
 बटिदं तत् तस्य हादश कांशा उत्पद्यन्ते । सप्तमाग-
 नाडीद्वयं कुम्भकस्यति । तत् त्वयोदश १९ कांशाः त्रिभा-
 नाधिकं स्थूलभानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां
 अर्धदश कांशाः । अधूनां ततस्त्राधिकमिति ज्ञेयमित् पञ्च-
 दश ज्ञेयमित् पञ्चदशेति कल्प्यते । अथ पञ्चाणां भागां
 वा ये कांशास्ते स्थूलस्थूलत्वारतस्यपर्यायोच्यते ।
 वाः स्थूलास्तारास्ता अर्कोदयादत्येन काखेनान्तरिता दृष्ट्या
 भवन्ति । वाः स्थूलास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्" प्रमि०

सू० शि० रङ्गनावास्यान्तु तदुदयतारार्थमन्यप्रकार उक्तो
 यथा "प्रोच्यन्ते चिप्पिका भागां खभोगोऽथ दशाहृत ।
 भवन्मृतोत्तचिप्पिगानां भोगचिप्पि युता भ्रुवाः" सू० शि० ।
 "आनावाश्विनादिनक्षत्राणां उत्तरावाठाभिजिष्णुवधनि-
 तावर्जितानां चिप्पिका भोगसंज्ञाः कथाः प्रोच्यन्ते स-
 मनन्तरं च यज्यन्ते । अथानन्तरं खभोगः खभीट-
 नक्षत्रभोगः कथास्तयो पञ्चवाणो श्वभिर्गुहितः कार्यः ।
 इत्थं खभीटनक्षत्रनक्षत्राणां श्विनादीनां सोमचिप्पिः ।
 "भभोगोऽष्टवती चिप्पिः" इत्युक्ताष्टवतकथाः । प्रत्येकं

युताः । अश्विनाद्यान्तं तनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकथादथ
 युतमित्यर्थः । भ्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति । रङ्ग० । अथ
 प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगचिप्पिः उत्तरावाठाभिजिष्णुवधनिता-
 व्यतिरिक्तानां तेषां भ्रुवकाक्षजलशरांशादुक्तोक्ताः ।
 "अष्टाध्याः श्रुत्युक्तगाः पञ्चवर्तिनोऽथः । अष्टाध्यां
 अश्वयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कतेष्वो युगरसाः
 श्रुत्यवाणा विद्युदसाः । खभेदाः सागरनगा गजागाः
 सागरतैवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वस्य धार्धभोगसम् ।
 आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्तो वैश्वान्तो श्रवणस्थिति । त्रिच-
 त्तपादयोः सख्यो श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । खभोगतो विष-
 मागा षट्कर्तियमन्त्राश्चान् । रन्त्रादयः क्रमाद्वा विष्णोः
 स्वादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये वास्ये पञ्च
 दिगो नव । सौम्ये रसाः खं वास्ये गाः सौम्ये खार्का-
 ल्योदयः । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तविंशदयोत्तरे ।
 यास्येऽध्वर्ध्वलिककृता मवसाधिशरेष्वः । उत्तरस्यां तथा
 वटिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु
 षट्त्रिंशतिरुत्तरे । भागाः षट्त्रिंशतिः खं च दक्षादीनां
 यथाक्रमम्" सू० "अश्विनादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते ।
 तत्राश्विना अष्टवर्तारिंशत् कथाः । भरण्याश्वारिंशत्
 कत्तिकायाः कथाः पञ्चवर्तिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत्
 कथाः । जगधिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः ।
 आलाक्ष्य इत्यत्र गोऽश्वयो गोऽन्य इति वा पाठस्त्व-
 युक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन "सौरोक्तदह-
 भसांशास्त्रादयोऽगाश्वयः कथाः" इति नार्भदोक्तम्
 "दयकलोपपञ्चदशभागा नियुजे" सर्वजनाभिमतभ्रुवको द-
 यकलायुतत्वयोदशभागाः पर्वताभिमतभ्रुवकश्च निरस्तः ।
 पुनर्वसोऽष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषाया-
 चतुर्दश । तथेति कन्दः पूरवार्धम् । मघायाश्चतुःपञ्चा-
 शत् । पूर्वफाल्गुनाश्चतुर्वर्तिः । उत्तरफाल्गुनाः
 पञ्चाशत् । ज्येष्ठस्य षट् । चित्रायाश्चत्वारिंशत् ।
 स्वात्याश्चतुःसप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अतुरा-
 धायाश्चतुर्वर्तिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य
 षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया भ्रुवक-
 माह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् ।
 आषाढभोगसम् । आषाढस्य पूर्वाषाढानक्षत्रार्धभोगः ।
 धनुराशेर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम् । अतो राशयो
 विंशतिभागा उत्तराषाढाया भ्रुव इत्यर्थः । एतेन
 पूर्वाषाढायोगतारायाः सवाशुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्रभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाध्रुवको-
ऽष्टरायचतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्रभागैर्युत उत्तर
राषाढाया ध्रुवस्थत्वारिंशत्काकाधिकोक्तप्रव इति पूर्व
तोक्तमपास्तम् मङ्गलसिद्धान्तविरोधात्, अग्निज्ज्ध्रुव-
कमाह । आस्यसेति । पूर्वाषाढाया अवसाने धनुराशे
विंशतिकलोनसप्रविंशतिभागेऽग्निज्ज्ध्रुवगतरा ज्ञेया ।
चत्वारिंशत्काधिकवर्धविंशतिभागाधिका अष्टौ राशयो-
ऽग्निजितो भव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
तेन संज्ञितावस्मत् अवयवपञ्चदशायस्थानं विंशतिविकला-
युतत्वयोदशकजायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् ।
अवयवस्य ध्रुवकमाह । वैज्ञान इति उत्तराषाढाया
अवसाने अवयवयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
दश भागा अवयवध्रुवक इत्यर्थः । धनिषाया प्रवकमाह ।
त्रिचतुःपादयोरिति । अवयवस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः
क्रमेणान्नादिसंख्यौ सकरराशेर्विंशतिभागे अविष्टा धनिषा
ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिषाध्रुव इत्यर्थः ।
तुकारात् ज्योत्स्नान्तर्गताधनिषास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलो-
नसप्रभागान्तरिता । यतताराया भोगमाह । खनो-
गत इति । धनिषाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्र
भागवधेरित्यर्थः । यतताराया अशीतिभोगः । अतः
प्राग्बद्धप्रव इति स्थापनार्थं खभोगत इत्युक्तम् । यत-
तारायाः स्थानं यततारकाध्रुव इति पर्यवस्यस्य । अथ
शितनक्षत्राणां भोगानाह । षट्कतिरिति । पूर्वभाद्र
पदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया
हाविंशतिः । रेखा एकानाशीति । अथ ध्रुवकानयनं
यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दशगुणितः ४८० ।
अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः
कलात्कको ध्रुवः । ४८० । राश्याद्यस्तु । ८८ । भरण्या
भोगः । ४० । दशाङ्कतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैक-
त्वादष्टतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्यादो ध्रुवः ।
० । १०० । एवभाद्राभोगः । ४ दशाङ्कतः ४०० । अतीत-
नक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टयतेन ४००० षड्-
चक्रात्मकेन युतः कलादो ध्रुवः ४०४० राश्याद्यस्तु २ ।
७ । २० । एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः । ४० ।
एकोनविंशतिगुणिताष्टयतेन । १५२०० युतः परि-
भाषया राश्यादो ध्रुवः । ८ । १४ । यतताराया दश-
गुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिताष्टयतेन ।
१८४०० । युतचतुर्विंशतिगुणिताष्टयतद्विपो । १८२०० ।

जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्वाभाद्रपदाया-
दशगुणितो भोगः । ४६० । चतुर्विंशतिगुणिताष्ट-
यतेन । १८२०० युतः । १८५६० जातो
ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढाभिजि-
व्यवधनिषाणां खभोगस्यानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्त-
रीत्यसम्भवाद्भिषादीनां ध्रुवका उक्ताः स्थादिस्थानाद्यो न
तारा यदन्तरकलाभिः स्थितास्ता ज्ञातवाद्दशाप्रवर्तिता
भोगसञ्ज्ञता उक्ताः । तथा च मङ्गलसिद्धान्ते । “अष्टौ
विंशतिरर्धेन गजान्मिर्वर्धयेष्वः । त्रितर्काः सतिभागा-
द्विराष्टाष्टाष्टा षट्पतम् । नवाशा नवसंख्यां च वेदेन्द्राः
शरवाणभूः । आस्यष्टिः सप्ततिर्गोऽतिष्ठतिर्विंशति-
क्षया । वेदाङ्कतिर्गोऽद्विहस्ताः कश्चिहस्ता दुर्गार्थेहक् ।
सोत्कृतिस्त्रिंशद्विंशतीनां च रष्ट्रताः सप्ततिहक् । खनो-
ऽश्विनः अदनाः षड्दनाः शेषगुणानयः । मेपाद्यश्चा-
दिमध्यांशः षड्भोगाः अवच्छेदः” इति । अथ नक्ष-
त्राणां विक्षेपभागानाह । एवमिति । ऋतुध्रुवक-
सम्बन्धिनानाश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
स्वात् खकीयापक्रमत् कान्यपात् प्रान्तिप्रसक्तध्रुवक-
स्यानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा
भवन्ति । तत्रोत्तरदिश्यश्विन्यादिनक्षत्राणां दिङ्मास-
विषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिणदिशि
रोहिण्यादिनक्षत्राणां पञ्च दश नव । उत्तरायां पुनर्वसुः
चङ्गागाः । पुष्यस्य च विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमास-
स्य शुद्धत्वेन कन्दोभक्त आर्षत्वाद दोषः । दक्षिणस्या-
मक्षेपायाः सप्त । उत्तरायां महाद्विज्यायां शून्यं
द्वादश तयोदश । दक्षिणस्यां हस्तजिह्वयोरेकादश द्वौ ।
अमन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां
विशाखादीनां षड्वां शार्धैकं त्रयं चत्वारः नव शार्धपञ्च
पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागाः । अग्निजितः
षट् । अवयवस्य त्रिंशत् । धनिषायाः षट्त्रिंशत् ।
एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः प्रत्यर्थः ।
दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्धभागः यततारायाः । तुका-
रस्तथा । उत्तरायां पूर्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः । तस्या-
मेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्-
विंशतिः । रेखा विक्षेपाभावः । चकारः प्रत्यर्थः ।
अध्यागव्यसुव्यवक्रिमङ्गलद्वयताराणां ध्रुवकविक्षेपाङ्कप-
र्याप्तं लोकत्रयेणाह “रङ्गः । “अशीतिभागेर्विंशत्यामनको
निधुनात्मनः । विंशे च निधुनस्यांशे अग्न्याशे अथ-

स्थितः । विशेषो दक्षिणे भागेः स्थाप्यैः स्वदपकमात् ।
 कृतभुजसङ्गद्वयो एवे हाविगभागो । अष्टाभिस्त्रिंशता
 चैव विविक्ता उत्तरेषु ती । गोखं बध्ना परीक्षेत विशेषं
 भुवकं स्फुटम् स्त्र० । "स्त्रीयात् क्रान्तिविभागस्थानाह्नि-
 चक्षामयोन्मेषारोक्तयोः गण्यो मिथुनात्मनः कर्कादिभागे
 स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशिलयं भुवकः । दक्षिण-
 विशेषोऽशीतिरित्यर्थः । सगव्याधो लव्यको मिथुनराशेः
 विंशतिभागे स्थितः । चकारः सप्तम्ये । लव्यकनक्षत्रस्य
 राशिहयं विंशतिभागा भुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां
 चत्वारिंशता भागं परिमनस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थाना-
 दिशेषः । हरायो वज्रसङ्गद्वयो हाविगभागस्थितौ
 वज्रसङ्गद्वयनक्षत्रयोर्हाविंशतिभागाधिकैकराशिभुवकः ।
 तौ वज्रसङ्गद्वयो । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः क-
 षाथे । एवकारो मूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणो-
 त्तरस्यामित्यर्थः । विविक्ते विशेषवन्तौ । वज्रेविशेषो-
 ऽष्टभागः उत्तरः । सङ्गद्वयस्योत्तरे विशेषस्त्रिंशदि-
 त्वर्थः । नन्वेते भूवा विशेषाश्च काचक्रमेण नियता
 अनियता वेत्यत आह । गोखमिति । गोखं बध्य-
 माचं बध्ना वंशसङ्काटिभिर्निबध्य स्फुटं विशेषं क्रान्ति-
 संस्कारोन्मेषं भूवाभिमुखं भुवकं स्फुटमायनहर्कर्म-
 संकृतं परीक्षेत । अस्तकाशे हग्योचरसिद्धमङ्गोक्तम् ।
 त्रया च क्रान्तिसंस्कारयोन्मेषविशेषायायनसंकृतभुवकयोरयना-
 श्वषादस्वरत्नादपि मनेदानीन्मनसमयानुरोधेन ज्ञा-
 वार्थमायनहर्कर्मसंकृता भूवाः क्रान्तिसंस्कारयोन्मेषविशे-
 षाश्च नियता उक्ताः । काचान्तरे गोखमन्त्रेण वेधसिद्धा
 ज्ञेयाः । नैत इति भावः । गोखमन्त्रेण वेधस्तु गोख-
 मन्त्रोक्तविधिना गोखमन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलस्योपरि
 भगोक्तम्, आधारहस्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथो-
 क्तं क्रान्तिहस्तं भगवांशोद्धृतं च बध्ना भुवयट्कोखयोः
 प्रोतमन्त्रसङ्कटं भवेधवचनम् । तत्र भगवांशोद्धृतं का-
 र्यम् । ततस्तद्गोखमन्त्रं सव्यग्रभूवाभिमुखवटिकं जल-
 खनचित्तिजवचनं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा
 राशौ गोखमन्त्राच्छिन्नतया दृष्ट्या देवतीतारां विबोध्य
 क्रान्तिहस्ते शीमान्नाहृषचक्षान्तरितपञ्चाङ्गान् देवतीतारा-
 वां निवेक्ष्य मध्यगतवेव दृष्ट्यान्व्याहर्गैर्नक्षत्रस्य योगवारां
 विबोध्य तस्या उपरि तद्देधवचनं निवेक्ष्यम् । एवं कृते
 वति वेधवचनस्य क्रान्तिहस्तस्य च वः सम्पातः च शीमा-
 नादप्यतो वाहङ्गुर्येकावन्तस्य नक्षत्रस्य भूवांश

ज्ञेयाः । वेधवचने तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च याव-
 न्मोऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्य विशेषांशा दक्षिणा उत्तरा वा
 वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवचनेन वेधे तु सदा स्थिरा
 भुवका अनयनहर्कर्मसंकृताः परन्तु कदम्बतारयोरभावाद्
 यकामिति यथोक्तवेधेनैवायनहर्कर्मसंकृता भूवाः शराश्च
 भूवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् । अथ रोहि-
 णीयकटभेदमाह "रङ्ग०" । "हरे सप्तदशे भागे यस्य याव्योऽ-
 यकइत्यात् । विशेषोऽभ्यधिको भिन्नाद्वाङ्गिण्याः यकटं
 तु सः" स्त्र० । "हरायो सप्तदशेऽंशे यस्य यकस्य भागद्वया-
 दधिको विशेषो दक्षिणः स पक्षो रोहिण्याः यकटं यक-
 टाकारवक्षिण्यं भिन्नात् । तदध्यगते भवेदित्यर्थः ।
 तकारादुपविशेषो रोहिणीविशेषादत्य इति विशेषा-
 र्थकः । विशेषस्य दक्षिणस्य रोहिणीविशेषादधिकत्वे
 यकटाहर्दक्षिणभागे यकस्य स्थितत्वेन तद्वदक्षताभा-
 वात् । अत्र यकटापिनक्षत्रस्य भूव एकराशिः सप्त-
 दशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्फुटा
 युक्तिः । अथ पक्षयोगसंघातार्थं कक्षयोगसंघातरोहिणित्देश-
 माह "रङ्ग०" । "पक्षवद्व्यामिणे भागो कुर्याद्वह्कर्म पूर्वपत् ।
 पक्षमेतन्नक्षत्रं पक्षमस्या दिनानि च" स्त्र० । "पक्षवद्व्या-
 मिये पक्षानां यथा दिनरात्रिमाने आतहकर्मार्थं कृते
 तथा दिनमानरात्रिमाने भागं नक्षत्रभूवकाभ्यामातहक-
 र्मार्थं गणकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववत्तत्त्वनिश्चोदया-
 को साधयित्वाभीष्टकं चे दिनमतयेधार्थं नतं कृत्वा विष्-
 वक्षाययभ्यस्तादित्वादिनेत्यर्थः । हर्कर्म कुर्यात् । अत्र
 नक्षत्रभूवके पर्यतेनायनहर्कर्मयुदाहरणे कृतं तदयुक्तम् ।
 तस्य भूवके स्ततः सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्र-
 पक्षयुतिवाधनं पक्षभूवत्तत्त्वतात्पर्यं पक्षमेतन्नक्षत्रं पक्षयो-
 गसंघातरोहिण्या पक्षान्तरकला इत्यादिना कार्यम् । ननु
 तत्र पक्षान्तरकलाः स्वसंभक्तिप्रसङ्गाहताः । भुजान्तरेण
 विभजेदित्युक्तं नक्षत्रस्य वा गतिर्प्राप्तस्तत्र आह । पक्षभू-
 त्वेति । त्वेवतया पक्षगत्या पक्षस्य फलं पक्षभूवान्तर-
 रूपपक्षे संक्षायं भूवधमो पक्षो भवति । नक्षत्रस्य पूर्व-
 गत्याभावाद्भूवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि पक्षन-
 क्षत्रयुतिकावधानं भुजान्तरावस्थत्वात् कथं कार्यमिति न-
 न्दायहेत्यत आह । दिनामेति । अभीष्टसमयाद्वरमित्या-
 दिना केवचवा पक्षगत्या पक्षनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि ।
 चः सप्तम्ये । नक्षत्राणां गत्याभावात् । अथाभीष्टकानादुप-
 क्षनक्षत्रयुतिकावस्थ गतेत्यत्वसम्भारार्थं पुनराह "रङ्ग०" ।

“एषो ह्रीने पक्षे योगो ब्रुवकादधिके गतः । विपर्य-
यादकगते पक्षे त्रयः समागमः” सू० । “नक्तल्लु वादुक्तादु-
पक्ष आयनदृक्कर्म्मसंस्कृतपक्ष आलदृक्कर्म्मसंस्कृतनक्तल-
ब्रुवकात् दृक्कर्म्मद्वयसंस्कृतपक्ष इति विवेकार्थः । न्यूने
सति योगो नक्तलपक्षयोगः स्वाभीष्टसमयाङ्गावी । अधिके
सति पूर्व जातः । वक्रगते पक्षे विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात्
समागमो नक्तलपक्षयोगो त्रयः । ह्रीने पक्षे गतोऽधिके
पक्ष एषो योगः । अत्रोपपत्तिर्नक्तलस्य गत्यभावेन सदा
स्थिरत्वादुपक्रममेनेव योगसम्भावति सुगमतरा । अ-
पान्तिन्यादिनक्तलस्य वक्रतारात्मकत्वात् कस्यास्ताराया
यते ब्रुवका इत्यस्य योगताराया ध्रुवकत्वमित्युक्तं मनसि
हृत्पान्तिन्यादिनक्तलाणां योगतारां विवक्षुः प्रथममेवां
नक्तलाणां योगतारामाह” रङ्ग० ।

“फास्त्राद्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः । विशाखाश्विनि-
षीस्थानां योगतारोत्तरा स्मृता” सू० । “एषास्तनक्तलाणां
प्रत्येकं स्वतारासु योत्तरादिकस्या तारा सा योगतारा
नोक्ततत्पक्षेऽङ्गा । अथान्यथोत्तरयोराह” रङ्ग० । “पश्चि-
मोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योग-
तारा सा अविहायाश्च पश्चिमा” सू० ।

“हस्तनक्तलं पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशा-
कारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिमाश्रितपश्चिमावस्थितताराया उत्-
त्तरदिगवस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे
वायव्यान्तरे वा स्थिता सा हस्तस्य योगतारा त्रितीया ।
उत्तरतारासङ्ख्या पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति
कथितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । अविहाया
इति । धनिष्ठायास्तारासु वा पश्चिमदिक्स्था वा तस्या
योगतारा । अः सप्तश्रवे । अथान्यथासेवासाह” रङ्ग० ।
“ज्येष्ठाश्विनमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याज्ये-
ष्ठापित्राणां देवत्याश्चैव दक्षिणा” सू० ।
“ज्येष्ठाश्विनपुष्याश्विनं शुक्लं च प्रत्येकं तारात्मकत्वा-
त्तान्मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिकामघा-
नां देवत्याः । अः सप्तश्रवे । प्रत्येकं स्वतारासु वा दक्षिण-
दिक्स्था वा योगतारा । अथान्यथासवधिषाणां चाह”
रङ्ग० । “तौहिण्यादिनक्षत्राणां प्राची सार्वथ्यं चैव हि ।
तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगताराका” सू० । “तौहिणी-
पुनर्वसुशूक्लानाक्षौषायाश्च प्रत्येकं स्वतारासु या पूर्वदिक्स्था
चैव योगतारेणैवोत्तरार्थः । प्रत्यवशेषाणामवधिषणक्तला-
नामाङ्गुलिचलास्त्रात्मभिजिह्वतताराणां स्वतारासु यात्मनं

स्थूला मङ्गली वा योगतारा स्यात् । अथ मङ्गलस्य तन्मध्य-
लावस्थानमाह रङ्ग० । “पूर्वस्यां मङ्गलद्वयादंशकैः पञ्चभिः
स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टान्तेऽसौ वीर्योऽष्टविंशदंशकैः” सू० ।
“मङ्गलद्वयस्यानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्तारा-
त्मको मङ्गला कान्तिरुत्तरे स्थितः । कलेत्यत्र आह । दृषा-
न इति । दृष्टान्तिकटे । एकराशिः सप्तविंशत्यंशा
मङ्गलध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति ।
मङ्गला उत्तरस्थानमष्टविंशद्भागैः स्थितः । अष्टविंश-
द्भागो अस्य विक्षेप इत्यर्थः । अथाप्रांशत्वापयोत्तरयोराव-
स्थानमाह रङ्ग० । “अप्रांशत्वात्तु चित्वायास्तत्तरेऽंशेऽंशे पञ्च-
भिः । उक्तं किञ्चिदतो भागेरापः षड्भिक्षोत्तरे” सू० ।
“चित्वायाः सकाशादप्रांशत्वं तन्मङ्गलारात्मकः पञ्चभिर्भागै-
श्चत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतः कारचित्वाध्रुवद्वयध्रुवकार्यकः ।
द्वितीयतः कारचित्वाविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादप्रां-
शत्वाविक्षेप उत्तरस्थिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽप्रांशत्-
वात् किञ्चिदल्पान्तरेण दृष्टत् स्थूलकारात्मक आप्रांशकः
तथाऽप्रांशत्वात् षड्भिरंशैश्चत्तरस्यां स्थितचित्वाध्रुवक ए-
वापस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरे मणांशा इत्यर्थः” रङ्ग० ।

नक्तलासु सदयास्तकाशमिहपञ्चम् उदययज्जे ११२८
ष्टादौ दर्शितम् ।

नक्तलवर्तितत्वात् राशीनां तद्यात्मम् । राशिनानां
भवेत् नाम मङ्गलं गृहनाम च” ज्यो० । राशिवच द्वादश
“पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभिज्जशिशिंश्चक्रम् । नक्तलद्व-
यिणं भूयः सप्तविंशत्यात्मकं वशी” सू० चि० उक्तेः । ते च
मेघपृथग्विद्युत्कर्म्मटसिंहाः कन्या शूराश्च दक्षिणभम् ।
धनुश्च मकरः कर्कशोमीन इति च राशयः कथिताः”
ज्योति० उक्ताः राशिव “विश्वानां कक्षा षड्धा तत्-
षड्धा भाग उच्यते । तन्निशिता भवेद्दशविंशत्योद्दश्यैव
ठ” सू० चि० उक्तेः १०८००० विक्कात्मकः १८००० कक्षात्मकः
लिंयत्तुभागात्मकः । तैर्द्वादशभिः ३६००० अंशैर्भगवतोद्दशि-
चक्रं स्यात् तत् सप्तविंशतिनक्तलात्मकराशिवच द्वादशधा
विभक्तं सपादनक्तलद्वयस्यैव प्रत्येकराशिषट्कता तेन प्रत्ये-
कनक्तलस्य ८००० कक्षात्मकत्वम् । “भोगोऽष्टयमी क्षिप्ताः”
सू० चि० उक्तेः । राशिभेदे नक्तलभेदनिर्णयसप्तश्रवणयज्जे
१०७१८० इत्यम् ।

“मासर्जादीन न योधवेत्” “नक्षत्रे उपपत्तिर्यज्जे” ज्यो० ।
“दक्षिणां दिशश्चक्षुषु वार्धिकेष्वथ भास्करः” रघुः

नट्यशास्त्रा ज्यो ज्ञानं गमयति हिमशि गम्यन्त इति ।

१। जाकुलोष्ठे, (अभिजाकुलो) श्रमहास्येतायां, शरीरवि-
दार्थाश्च । (वीरताङ्ग) स्थायै कम् तत्त्व

नट्यगिरि पु० कर्म० । कलाचक्रभेदे कलाचक्रभेदे पर्वते ।

नट्यचक्र न० ईत० । अन्तर्गतसुदोषे कलायां चक्रमिव गम-
नस्ये नट्यात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे । ऊर्ध्वचक्रस्ये तद्वि-
ष्टतिः । भवचक्र प्रवृत्तायुना प्रत्यहं पञ्चाङ्गनेऽपि पञ्चायां
यथा प्राप्नोति त्वं भवेत्तथा च्छ० वि० रक्तनाथव्याख्योः
वधा “अथ पञ्चपूर्व गत्युत्तरी कारणाङ्कः ।” पञ्चाङ्गज्जलो-
त्तिजमात्रात् सततं पङ्काः । जीयमानास्तु लब्धन्ते त्वत्त्व-
मेव स्वमार्गिणाः” छ० वि० । “पञ्चाङ्गनन्तरं पुनराष्ट्या
पञ्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नट्यत्कारकादिभिः सङ्ग-
पङ्काः सूर्यादयोऽतिजगत् प्रवृत्तायुसत्वरगतिवयात्
सततं निरन्तरं ज्जलो गच्छन्तः स्वमार्गिणाः स्वकलाष्टसंख्या
जीयमाना नट्यत्वेः पराजिता नट्याप्यामये गमनात् ।
अतएव लब्धयेव युक्तुना इति तात्पर्यार्थः । त्वत्त्वं स-
मम् । एवकारादधिकम् नव्यवच्छेदः । लब्धन्ते स्वस्या-
नात् पूर्वकिम् लब्धायमाना भवन्ति । यथा लज्जितः
पञ्चाङ्गति नापे । त्वकारादधोऽधः कलाक्रमानुरोधेन
शब्दादिपङ्कायां शब्दानामां युक्तापचयः शनिरतिगु-
रुभूतकलात् किञ्चिन्नूनोयुक्तकलादिप भौम इत्यादि
वयोत्तरम् । यस्य कला सङ्गती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य
लब्धो तस्य तदुत्तरोधेन गुरुत्वात्त्वमिति । एतदुक्तं भ-
वति । अष्टाया प्रवृत्तायौ नट्याधिवितो मूर्ते गोजः
स्थापितकान्तर्गताः स्वस्वाकाशगोचरस्थाः शब्दादयो न-
ट्याधिवितमूर्तेगोचरस्तत्त्वान्तिष्ठस्यरेवतीयोगतारासङ्ग-
मेवादिप्रदेशसमस्तलस्याः स्थापिताः । क्रान्तिहस्तं त-
मेव त्वकास्थाने विषुवदुत्तरेण सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रा-
न्तिहस्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरी मका-
रकर्कादिद्वयौ तदेवं हादराष्ट्यात्मकं हस्तं पङ्कचारध-
तम् । विषुवदुत्तरेण त्रिभुजस्य निरुद्धोपरिगम् ।
तत्र प्रवृत्तायुना स्थापितेन मूर्ते नट्यागोष्ठो नाट्यव-
ष्टिपटीभिः परिवर्तते । तदन्तर्गतवायुभिन्नादाघातेन
वा पङ्का अभ्यन्तोऽपि नट्यागोष्ठस्थितक्रान्तिहस्तीयमेवा-
दिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां सत्यत्वात् तदाघात-
स्यावस्थानाद्विज्ञानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्त्वस्यानादुपङ्कायां
लब्ध्या दृश्यते । अतएव नट्याद्वेवकाये तेषां द्वितीय-
दिने नोदयः किन्तु पङ्को लज्जितप्रदेशेन वायुना तदनन्त-
रनुभूतान्तरातीत्यनन्तरद्वयः । लब्धन्तं तद्व्यादीनां

कलातुरोधेन गुरुत्वादायनां तदाघातं वा कलातुरो-
धेन नट्यावस्थानात् दृश्यम् । यद्यपि नादोभूवातुरोधेन
सत्यत्वादुपङ्कवत्त्वमनं विषुवदुत्तरे भविष्यति न क्रा-
न्तिहस्ते । तथा च वक्ष्यमाणान्यनुपपत्तिः क्रान्तिह-
स्तस्याहादराश्रित्येन वक्ष्यमाणानां भगवन्नासतुपप-
त्तिश्च । तथापि वायुनावस्थितो पङ्को विषुवद्वार्गगोऽपि
तद्विषुवप्रदेशासङ्गक्रान्तिहस्तप्रदेशेन पङ्काकाशगोच-
रस्य सत्यत्वेणादृश्यते इति नातुपपत्तिः । अतएव स्वाभा-
वेना इति क्रान्तिहस्तानुत्तरे स्वाकाशगोचरस्य कलाभार्गगता-
दत्यर्थकमनुपपत्तिरिति ननु “रक्त०” । “अथात एव पङ्कायां
लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमिच्छाङ्कः । “प्राग्गतित्व-
मतस्तोषां भगवैः प्रत्यहं गतिः । परिष्ठाङ्कयथाज्ञाना तद्व-
याज्ञानं भुञ्जते” छ० वि० । “अतोऽवलम्बनादेव तेषां
पङ्कायां प्राग्गतित्वं प्राप्तां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्ग-
तयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । लब्धन्तस्तस्यैव पङ्कायां
पूर्वगतित्वतया लोकेः कारणाभिमितैः प्रत्यक्षावगता-
तत्त्वज्ञानिता कल्पितेत्यर्थः । वा कियतोत्तरेणाङ्कः ।
भगवैरिति । वक्ष्यमाणभगवैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः
प्राग्गमनरूपा भगवन्नां गत्युपपत्त्यात् भगवत्त्वमन्विष्य-
माणादिनैः कुर्यादावर्षादभगवत्त्वमन्विष्यन्ते तदैकेन दिनेन
केलसुपाताज्ज्ञेया । ननु पङ्कभगवन्नां दृष्ट्यात्मावात्
प्रतिदिनं पङ्कगतिभिर्ज्ञेयं पूर्वं लब्धन्तया पङ्कगतिरनु-
ज्ञेया पङ्कलब्धन्त्याभितत्वादित्यत आङ्कः । परिष्ठाङ्क-
यादिति । परिष्ठाङ्कः कलापरिधिज्ञायात् तदुत्तरोधा-
दियं पङ्कगतिभिर्ज्ञातव्या । अयमभिप्रायः पङ्कायां
लब्धन्तं दृष्ट्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकलायां तत्त्वप्रदेशे तद्वि-
याः कलाका गतिकलाकास्तु सङ्गति कलाहस्तेऽस्या ज-
पुक्तासु सङ्गतिः सर्वकलापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् ।
भगवन्नां गतिवयादेव यस्य कलाहस्तं सङ्गत् तस्याका वक्ष-
च तस्य कलाहस्तं तस्य सङ्गत्तदुत्तरेणा गतिरपि तथेति न
विरोधः । नन्वेकद्वयगतिं विज्ञाय भिन्नरूपा गतिः कल-
मङ्कोक्ततया आङ्कः । तदुत्तरेणादिति । भिन्नगतिवयाज्ञानि-
राशीन् नट्याधि भुञ्जते पङ्का भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च
पङ्कराष्ट्यादिभोनज्ञानार्थमिवैव गतिरप्युक्ता नैकद्वयेति
भावः” रक्त० “अथ भगवैः विषेण” वदन् वक्ष्यमाणभ-
गवत्त्वमन्विष्यन्तम् । “प्रीतगतान्वयायेन कायेन सङ्गता-
त्मनः । तेषां तद्विपरिवर्तेन पीयूषान्ते भगवः सङ्गः” छ०
वि० “अथमन्तः पूर्वोक्तैर्विशेषैश्चक्रकः । प्रीतगतां पङ्क-

कानि भाष्येन कायेन भुक्तत्वात्प्रतिपाद्यो वक्तुः कायेन भुक्तं तद्वाराद्यादिभोगो मग्दधीभुगतिपक्षयोस्तुल्य-
कायेन न भवतीति विशेषाच्चः । तेषां राशीनां परि-
वर्तेन भ्रमणेन । तुकारादुपहृदिगतिभोगजनितेन भगणः
प्राज्ञैरुक्तः । क्रान्तिहस्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तद्भो-
गेन चक्रभोगसमाप्तेयत् स्थानमारभ्य चरितो पक्षः पुन-
रुक्तं स्थानमायाति च चक्रभोगः परिवर्तयन्तोऽपि द्वाद-
शराशिभोगाङ्गमप्य इत्यर्थः । ननु क्रान्तिहस्ते सर्वप्रदेशेभ्यः
परिवर्तयन्नुपवादनं कः परिवर्तयिष्यतः प्रदेशे इत्याह काह
पौष्णान् इति । खच्छादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयो-
गतारासन्नप्रदेशे सर्वपक्षाणां निवेशितत्वात् तदवधितो
पक्षचक्रनाम्न पौष्णस्य रेवतीयोगताराया चान्ते निकटे
प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नपि न स्थानमेवाद्यान्ता-
वधिभूतमिति" इति ।

तत्संक्षिप्यप्रकारः सि० वि० उक्तो यथा "खच्छा भचक्रं
कमलोद्भवेन पक्षैः सङ्केतङ्गणयादिष्वस्यैः । यच्चक्रमे वि-
चखजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा भुवले । ततोऽपरा-
धाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे याचतरे भ्रमत्यपि । तदत्यग-
त्येन्द्रदिशं नभश्चाराचरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्तु" इति ।

"अदेतद्वचनं पक्षैः समं ज्ञमहृदयते तद्विचखजा जग-
दुत्पादनेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा खच्छादौ खच्छा ततः
यच्चतुर्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भा-
ष्यचिन्त्यादीन्व्यानि विविष्टानि ज्योतीर्नि तेषां समूह-
चक्रं, पक्षाच चक्रादयस्तैः सह खट्टम् । तानि भाग
प्राक्संख्या समन्तानिवेशितानि । पक्षास्तु भगणादा-
वर्जनीयस्य निवेशनात् उपर्युपरिसंख्या । तत्तादो
नामदधचन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो
रविः । तत्काङ्क्षीसः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वे-
वातपरि दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणाणि कक्षा-
भ्यामे प्रतिपादयिष्यन्ते । अत्रो वद्यूष्मोर्ध्वस्था पक्षा-
खदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिवस्यैर्परिरे-
त्यन्ते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये खलसैवमयं ब्रह्मा हि-
तीवमयं भचक्रेऽङ्गनीयस्ये किञ्च निचयम् । तस्मिन्
खले मोता मन्त्र इव चन्द्रादयो पक्षाः खच्छादौ ब्रह्मणा
निवेशिताः । भगणखलं द्वादशधा विभज्यैव सूत्रध्यात्
खलाणि प्रतिभागं नीत्वा किञ्च ब्रह्मणि तैः खलैः सह
पक्षचक्राणां मे संज्ञाताको तावत् कक्षात् राश्यान्ताः ।
तद्वचनकारा राश्व इति वक्षिप्रमिहोक्तम् । कक्षाध्याये

मोखे च किञ्चिद्विचार्यै वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं खच्छा
ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं ब्रह्म प्रपञ्चो
नाम वायुः । यच्च निर्यं प्रत्यगतिः । तेन समाकुलं
भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुख्यभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तत्र
प्रत्यगभ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाङ्गा भगणखलस्य
(भूमेः) परिवर्त्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे
भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वोभिमुखं व्रजन्ति ।
नीचोच्चतरात्मवर्त्तु । अनन्तरकथितेषु कक्षमार्गेषु तेषां
प्रागभ्रमणम् । तत् तदत्यगत्या । प्रत्यगतिर्वैरुत्वात्
प्रागत्यगत्या व्रजन्तो नोपखल्यन्त इति भावः । तथा तत्र
भपञ्जरे यो दक्षिणोत्तरावकौ तत्र वे तारे ते ध
नियुक्ते" प्रमि । राशिचक्रस्य प्रवृत्तवायुना पक्षादुत्पन्न-
चोर्किरपि व्यशदेयोपरिगतत्वाभिप्रायेण देवाद्युत्तरोक्त
ख० सि० संख्यापचस्यभ्रमणोक्तेः यथा "सत्यं भ्रमति
देवानामपचस्यं सुतद्विषाम्" इति "अथै पचाइतिः वदेति"
वक्ष्येव पचाइतेचक्रं वेति इत्यव्यम् ।

नट्यार पु० कच-चरन् । १ कर्त्तव्यः । कचतैः कन्तैः
कचतेर्वा वा निरु० कचरन् पु० । २ कचते "खोना
पृथिवी भवान्खलरा निवेशनी" यजु० १५, २१, "खलरा
चकचटका" वेदो० । ३ वारिधाराणां खो मेदिनिः ।

नट्याराज पु० इ० त० टचसमा० । १ नखलोये चन्द्रे २ भद्रु केने
जान्त्वति च । "अथ सिङ्गं प्रभावन्खलराजो मङ्गा-
वहः" हरिवं० १८८ अ० "जेमे जान्त्वतो कन्वाख-
लराजस्य सन्धाताम्" हरिवं० १८ "जान्त्ववाखलरा
जेन्द्रः" भाग० ८, २१, ८ । कलनावाद्योऽप्यत्र ।

नट्यस्ता खो कच-सख च किञ्च । गुह्यपाधः स्यान्नाद्याम् "कचस्यं
स्यूराभ्याखलराभिः कपिञ्जलाम्" बकु० ५, १, "कचका
गुह्यपाधः स्यान्नाद्याः" वेदो० ।

नट्यवत् पु० कक्षाः बाहुल्येन सन्त्यत्र सप्त पक्ष वा । नर्व-
दातीरस्ये परंतमेदे "वमक्रियाखलवतखट्टेव" रघुः "नर्वदा-
खलमेकाखी मेखका खलिकाखलम् । कचवन्तं निरिं
जित्वा युक्तिवन्तासुपाव वः" हरिवं० १७ अ० छन्दः तत्र
नर्वदातीरस्यत्वम् बोध्यम् "कचवन्तं निरिवरं विन्ध्यं
निरिहसतम्" हरिवं० १८ अ० ।

नट्यवन्त कच+वा० वन् । खलराचरचरे नगरमेदे
"तखलवन्ते नगरे निखलराचरवतम् । खल नावावती
देवीनामखलनगरं पितः" हरिवं० १६ अ० तं खलवन् ।
नट्योक्तं नि० कच इव रवाचै रिवन् । कचयस्ये विचखे ।

“ऋकीकाः पुरुषव्याघ्राः परिलोषिण आख्याधिरुक्तास्तारा
अरुणवेजाजयेरन्” यत् ० आ० १२, २, ४, २, ४,
२ ऋताकारपुरुषमेधायदेवताभेदे स्त्री । “नदोभ्यः पौञ्जिष-
मृताकाभ्यो नैषादम्” यजु० ३०, ८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।
ऋत्तेष्टि स्त्री नञत्वविशेषविहिते इतिभेदे ।

ऋत्तोद् ५० ऋणं नञत्वसिक् सञ्जम् उदकं यत् उदादेशः ।
पर्यतभेदे । “ऋत्तोदः पर्यतोऽभिजनो येषाम् अण् । आ-
र्जोदा द्विजाः” सि० को० ।

ऋक्संहिता स्त्री इत० । ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदग्रन्थे
विहितः । “ऋक्संहितां लिख्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
शास्त्रां वा सरङ्गस्यानां सर्वपापैः प्रसूयते” मनुः वेदोहि
मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः तत् सन्नात्मको भागः संहिता ।
“अग्निमीधे” इत्यादिकः ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता ।
मन्त्रेतररवेदभागो ब्राह्मणम् । संहितारूपसम्प्रसार्य-
नियताव्ययतया संहितात्वं ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न स-
ंहितानियम इति तयोमे संहितात्वमिति भेदः संहिता-
व्यपदविच्छेदप्राप्त्यर्थोऽप्यन्तः पदग्रन्थः । स च ऋग्व्या-
दिकतः पौरुषेय इति बोध्यम् ।

ऋक्सम न० ऋषा समम् । सामभेदे । “जगत्ता ऋक्समम्
ऋक्समास्तु” यजु० १२, ६५, “ऋक्सममृक्समसंभं
वत् साम” वेददी० ।

ऋक्साम न० द्विव० । ऋक् च साम तदाह्वगानं च
इवोः समाहारः अच् समा० नि० द्विव० । ऋग्वृषपन्न-
भेदतदाह्वगानयोः समाहारे “ऋक्सामाभ्यां संहारतः”
यजु० ४, १ । “ऋक्सामयोः शिल्पो स्वस्ते” ४, ८ । ऋक् च
सामानि चेति वक्तव्ये तं नाच् । ऋक्सामन् इत्येव । “ऋक्-
सामान्यद्वय एतयोनाम” यजु० १८, ४२ ।

ऋगयन न० ऋषामयनम् । ऋग्व्यापाराव्ययपन्थे पूर्वपदात्
चर्त्तं नेङ् नञ्वधानात् । ऋगयनस्य आख्यानो पन्थः
ऋगयनादि० अण् । आगयनं तद्व्याख्यानं पन्थे ।

ऋगयनादि ५० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय
निमित्तप्रकृतिसूत्रग्रन्थसुदाये । स च गणः “ऋगयन, पद-
व्याख्यान, अन्वोनाम, अन्वोभाषा, चन्दोविधिः, न्याय,
उपनिषद्, निषङ्ग, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, जल-
विद्या, अक्षविद्या, विद्या, उत्पन्न, उत्प्राद, उद्यान
संवत्सर, उद्गर्ह, उदनिषद्, निमित्त, विद्या, विद्या”

ऋगावान न० आ०+नेङ्भावे लुट् ऋषावावानं यवनं
संहिताकाव्येभ्यो ज्ञतसंज्ञानम् । वेदपाठकावे अर्हर्जोदीनां

संहितया पूर्वोत्तरयोः सन्धाने “ऋक्समृचनानामनृता
प्रणुत्वावस्थेत्” आश्व० श्रौ० ४, ६, २ । “तेनार्हर्जोः
संहितयैव वक्तव्याः” नारा० इ० । ऋषामन्ते तं नृ-
संहितया यवनमित्यर्थः । “अभिष्ट, यादगावानम्” ५, ६, १ ।
“तस्योक्तमृगावानमर्थेण” ५, १२, २ । “तस्याद्यां पञ्च
ऋगावानं पञ्चः शस्या सेतु” ५, २०, २ ।

ऋगाथा स्त्री ऋषामिव गाथा । जौकिकगीतिवेदे । “ऋग्-
गाथापाणिनादक्षयिहताब्रह्मगीतिकाः” वात्स० ।

ऋगमत् लि० ऋक् स्तुतिः पूजा वा अख्यस्य मत्प० । १। स्तोत्रि
२ अर्चनीये पूजनीये । “राजानमपतस्त्युर्हन्मियम्” ऋ०
६, ८, ४ स्तुतेर्निर्हन्तो ऋन्मियमृन्मन्मचनीयं पूजनीयम्”
निरुक्तकारः । ऋन्मानिव स्वार्थे वृद्धिर्वाच्यः परलोपः ।
ऋन्मियोऽप्यल । “नाभिष्टपन्तमृन्मियम्” ऋ० १, ८, ८ ।
ऋगिमन् लि० ऋक्+अख्यर्थे मणि । स्तोत्रि । “गिरा यद्
निस्थिजमृन्मियो ययुः” ऋ० ८, ८, ६, ४ । “ऋन्मिषः
स्तोतारः” भा० ।

ऋग्विधान न० ऋषा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् ।
ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ ज्ञत-
खण्डे विस्तरेणोक्तम् । वज्रपुराणोक्तमल दृश्यते

“अग्निस्त्वाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि काव्यानि प्रदामि
ते । प्रथमं ऋग्विधानं वै ऋणु त्वं भुक्तिस्तुतिदम् ।
अन्तर्जले तथा कोमे जपतो वनधेष्टितम् । कामं करोति
गायत्रो प्राचायासाद्विषेवतः । नां । आदयवाङ्मो जपो-
नक्ताशनोद्विजः । आश्रमाह्विः क्षातश्च सर्वकर्मप्रवना-
यनः । दद्यायुतानि जप्ताय ऋग्विषाधो स सुक्तिभाक् ।
प्रणवोहि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहृत् । ओङ्कार
शतजप्नुस्त्वनाभिसालोदके स्थितः । जलं पिबेत् स सर्वैस्तु
पापैर्विप्रः प्रमुच्यते । सामालवन् त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्त्र-
योऽनयः । सहाव्याहुतयः सप्त कोकाकोनोनसा-
पङ्कः । अन्तर्जले तथा राव । प्रोक्त्वैवाचमयः, अग्नि-
मीधे पुरोहितं ऋत्तोऽयं वज्रदेवतः । शिरसा धारयन्
वज्रं वेजमेत् परिवत्सरम् । कोमं लिपयन् मञ्जव-
न्निष्कवन चरेत् । अतः परमृवां सप्त आद्याद्या वाः प्रबो-
धिताः । भोजयन् प्रयतोनिष्कविटान् कामान् वनज्जुते ।
नेषाकोनो जपेन्नित्यं सप्तव्यतिमित्वम् । अण् व-
जलि वाः प्रोक्ता नवज्ञौ मृत्तुनायनः । युनः येकमृषिं
वज्रं, सप्तवह्मोऽथ वा जपेत् । सृच्यते सर्वपापेभ्यो गद्दी
पाचगद्दी वनेत् । वरुच्येत् याचतं कामं जितं प्राचं

पुरन्दरम् । ऋग्भि रोडशभिः कर्त्यादिन्द्रस्येति दिने-
दिने । हिरण्यस्तु सभितेन जपन् शत्रून् प्रबाधते ।
क्षेमी भवति चाध्याने ये ते मन्वा जपवरः । रोड् ति
वङ्गिरीशान् स्याद्वाद्योर्वै दिने दिने । चरं वा कत्ययेद्वौष्ठं
तस्य शान्तिः परा भवेत् । उद्यद्युदितमादित्यस्य पतितम्
दिनेदिने । क्षिपेज्जलाकुलीन् सप्त मनोदुःखविना-
शनः । द्विषन्मित्रथर्वं यद्विषन् जपन् करेत् ।
आगम्यो सप्ररात्रेण विद्वेषमधिगच्छति । आरोग्य-
कामो योषी च प्रजयास्यात्तमज्जपेत् । उत्तमस्तस्य
चाङ्गो जपेद्देवैरिविनाशने । उदयस्याशुरक्ष्यं तेजो म-
ध्यदिने जपेत् । अस्तं प्रतिगते सूर्ये द्विषन् प्रतिबा-
धने । तव यथेति सूक्तान् जपन् शत्रून् क्षियच्छति । एक-
देशं सुवर्षस्य सर्वकामं विनिर्द्ध्यते । आध्या-
त्मिका इत्येता जपन्कोकमन्त्रेण । या मोमङ्गा इ-
त्यनेन दीर्घमाशुरवाप्नुयात् । या मोमङ्गा इ-
त्यनेन नवं पश्यन्निशाकरम् । उपतिष्ठेन सभित्पाणिज्वासां-
स्त्राप्रोत्सवंशयम् । आयुरायुषि सभित् कोषस्तृक्कन्द-
जपेत् । अपानः शोशुर्वादिति स्त्रुत्वा मध्ये दिङ्माकरम् ।
यथा सञ्चति वेधोक्तान्था पापं प्रसृजति । नातदस
इत्येतज्जपेत् स्वस्वयनं पथि । भयैर्विमुच्यते सर्वं स्व-
मानाश्रुयाद् गृहम् । व्युत्पाद्यश्च तणा रात्रिर्भवद्
स्वप्ननाशनम् । प्रमन्दिनेति भूयस्यं जपेन्नभिमोच-
नम् । जपन्दिन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् । स
क्षुत्येभ्यस्तथा जुहुत् सकलं किल्बिषं नरः । इमामिति
जपन् शत्रून् कामानाश्रुत्यभीप्सितान् । मा नक्षो इति
द्वाभ्यां तिरात्रोपोषितः शुचिः । ओहृस्वरोच जुहुयात्
सविधश्चाज्यसंभृता । क्षित्वा सर्वान् मृत्युपाशान् जी-
वेद्वेनविनिर्जितः । जुहुवाङ्गरनेनैव स्त्रुत्वा शत्रून्
तथैव च । मा नक्षोकेति च ऋचा शिखाभ्यो जते नरः ।
अष्टवः सर्वभूतानां जायते संशयं विना । चित्तमि-
त्युपतिष्ठेति तिस्रन्ध्रं भास्करं तथा । सभित्पाणिम-
रोनित्यभीप्सितं धनमाश्रुयात् । इः स्वप्नं हृदते कृत्स्नं
भोजनं चाश्रुयाच्छिवम् । हतेष्वप्याभीति तथा रक्षोघ्नः
परिकीर्तितः । यदि वासा इत्यृचेन जपन् कामान्
वाप्नुयात् । नमोयवन्निति जपन् सुप्रगे तापनः शुचिः ।
जयान इति च जपन् जातित्रैलोक्यमाश्रुयात् । इमन्ते-
त्रोममित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । पितृर्क्षुपतिष्ठेति
नित्यमन्नस्यस्थितम् । अग्ने तत् पतिः सूक्तेन क्षिप्रमाश्रो-

त्यनुत्तमम् । योमेराजक्षित्वापान्तु उःस्वप्नमनीश्वरम् ।
अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छमयाशुभम् । अप्रशक्तं
प्रशक्तं वा कनिकृदभिमं जपेत् । द्वाविंशकं जपन् सृक्तमा
ध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्व्यं सुप्रयत्नोत्थितान् कामान्
समश्नुते । कणुप्रेति जपेन्नन्वं जुहुवाज्यं समाहृतः ।
अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांस्त्रिं च नाशयेत् । उपति-
ष्ठेत् स्वयं वङ्गं परीत्य च दिने दिने । सुरक्षति स्वयं
वङ्गविश्वतो विश्वतोमुखः । हंसं शुचिर्वादित्येत् शुचिर्वाजित्
दिवाकरम् । क्षीर्षिं प्रपद्यमानस्तु स्याद्वोपाकं यथाविधि ।
जुहुयात् जेतममध्ये तु स्याद्वोपाकास्तु पञ्चभिः । इन्द्र
यमसहस्रस्यैव पर्जन्याय भगाय च । यथाविहङ्गं तु
विहरेत् लाङ्गलन्तु कर्षोवलः । मोक्षोधान्याय सीतायै सु-
नाशोरमयोत्तरम् । गन्धमास्त्यनमस्कारैर्जपेदेताश्च दे-
वताः । प्रवापने प्रबन्धने खड्गे स्थापनहारयोः । अमोघं
कर्म भवति वर्द्धते सर्वदा क्षमिः । ससृष्टादिति सू-
क्तेन कामानाश्रोति पावकात् । वैश्वानर इति द्वाभ्यां
य ऋग्भ्यां वङ्गमर्हति । स तरत्यापदः सर्वा ययः
प्राप्नोति चाज्यम् । विपुषां त्रिवसमाश्रोति जयं प्राप्नोत्य-
नुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्त्रुत्वा धनमाश्रोति चोच्छ्रितम् ।
प्रजाकामोजपेक्षित्यमरुणादेवमित्येवम् दत्ताज्ञेयं जपेत्
प्रातः सदा स्वस्वयनं सङ्गत् । अक्षि पन्था इति प्रोच्य स्व-
क्षिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्नक्षते शत्रूणां
व्याधिरुन्धवेत् । क्षियार्गमश्रुताया गन्धमोक्षस्यस-
मम् । आ बडादिति सूक्तञ्च दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । नि-
राहारः क्षिप्रवाशो नक्षिरेण प्रवर्धते । मनसः काम-
मित्येतां पशुकामो नरोजपेत् । कर्हमन इति ज्ञायात्
प्रजाकामः शुचिमतः । अप्ये पूर्व्यमिति ज्ञायाद्वाज्यका-
मस्तु मानवः । लोहिते चर्मणि ज्ञायात् ज्ञायास्तु यथा
विधि । जलचर्मणि वै व्याघ्रे ज्ञाये वैश्वस्यैव च । दयसाह-
सिकोऽहोमः प्रत्येकं परिकीर्तितः । आ गा वधेति सूक्तेन
गोवे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेन्नपेक्षैव यद्वोक्तेताः
सदाऽजयाः । उपेते तिसृभोराष्टो इन्दुभिं चाभिभन्धवेत् ।
तेजोबलञ्च प्राप्नोति शत्रून्चैव नियच्छति । तस्यपाणि-
र्जपेत् सूक्तं रक्षोघ्नं दक्षुभिर्हतः । वे केचिद्वेत्सुचं
जम्ना दीर्घमाशुरवाप्नुयात् । जीमूतश्चेति सूक्तेन बाङ्ग-
बाण्यभिभन्धवेत् । यथा क्षिप्रं ततो राजा विनिश्चलि
रथे रिपून् । अमीनेतिलिङ्गिः सूक्तं धनमाश्रोति चाज्यम् ।
अमीवहेति सूक्तेन भूतानि ज्ञापयेद्विधि । सर्वेधि विषमे

दुर्गे बहो वा निगडैः कचित् । पलायन् वा गृहीतो वा
 स्रक्तमेतत्तदा जपेत् । तिरात्ममपि चोपोष्य नृपयेत् पायसं
 चरन् । तेनाकृतियतं पूर्णं जुहुयात् त्वत्स्रक्केतुचा । स्रष्टृष्ट्य
 महादेवं जवेदश्वे यतं सुखम् । तच्चतुर्युक्ता स्नात
 उपतिष्ठेद्विवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जि-
 ज्ञापिषुः । सृक्ताभ्यां परभागभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नु-
 यात् । इन्द्रा सोमेति स्रक्तान् कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य
 कुम्भं व्रतं सोहादश्रितैः संवृजेत वा । उपोष्याण्यं
 स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य एक्षसास्माज्यं
 जत्वा वादे जयी भवेत् । नदीतीति वतपक्षेण स्रच्यते स्रक्तो
 भयात् । स्रचं जत्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 हाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जत्वा नाशयते रिपून् । रायस्रक्तीति
 जत्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । यज्ञोभवेति हाभ्यान्तु
 भुक्ताज्ञं प्रयतः शुचिः । स्रुटयं पाणिना स्पृष्ट्वा व्याधिभि-
 र्द्वाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् ।
 त्वस्रो अग्नेति स्रक्तेन कृतेनास्रमाप्नुयात् । कन्या-
 वा मिति स्रक्तेन दिग्दोषात् विप्रस्रच्यते । यदभ्य कञ्चेत्यु-
 दिते जम्बुवृक्षं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जम्बेन
 वाणी भवति शान्ति । वाचोविदमितीत्येता जपन् वाचं
 समश्नुते । पवित्राणां पवित्वन्तु पायसान्य स्रचां मताः ।
 वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । ऋचोद्दि-
 षटिः प्रोक्ताश्च यवश्चेत्युषिस्तप्तम् । सर्वकल्पप्रमाशाय प-
 रिणामशिवाय च । स्नादिष्येति स्रक्तानां सप्रषट्ठिदा-
 ऋता । दशोत्तरायुषास्त्रिंशः पावमानीः यतानि षट् ।
 एतज्जपंच जुहुय चोरं स्रक्तुभयं जयेत् । आपोऽहृष्टेति
 चारितो जपेत् पापमहर्द्दने । प्रवेदनेति नियते
 जपेच्च मरुचक्षुः । प्राणान्तिके भये प्राप्ते श्विप्रं प्राणांस्तु
 विन्दति । व्युष्टायास्तदिते स्रक्ष्वेवे चेति जयमाप्नुयात् ।
 आशुर्हमेति मृदुष पन्थानं पथि विन्दति । क्षोणे भुवति
 नन्वेण यं कश्चिदुदयप्रियम् । यत्तेयमेति छस्नातस्तस्य
 मूर्ध्निमात्रभेत् । स्रक्ष्वक्तवः पश्चाहं तेनायुर्विन्दते
 स्रक्तम् । इदं मेध्येति जुहुवाद् इतं प्रातः स्रक्ष्वजः ।
 पशुकामो गवाक्लोके ऋषिकामस्तत्पथे । वयः सुवर्णं
 हस्तेतां जपत्वा विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्व-
 पारैः प्रस्रच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते
 वृद्धा । त्यक्तामयः स्रक्ष्वयनं सर्वव्याधिविनाशनम् । वृक्षस्यते
 अतीत्येतद्दृष्टिकामः प्रयोज्येत् । सर्वं स्तेति परा शान्ति-
 र्जयाप्रतिरथस्तथा । मृताश्च कश्यपचित्वा प्रजाकाम-

स्य कीर्तितम् । अहं कष्टेभिरत्येतद्वाग्मी भवति मा-
 नदः । न यामौ जायते विद्वान् जपंस्तस्मिन् रात्रिषु ।
 रात्रिस्त्रक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं चेमां नवेक्षरः । आकम्प-
 यन्तीति जपेदस्त्रिंशं कन्याविनाशनम् । आशुष्यश्चैव स-
 र्वस्य स्रक्तं दानायणं महत् । उत देवा इति जपेदास्त्रि-
 पान्तं धृतव्रतः । अष्टमागे तु जमिते जपेदग्निभये सति ।
 अरुणदानीत्यरुणेषु जपेत्स्रक्ष्वयनाशनम् । आशुष्यासाद्य
 स्रक्ते द्वे वरां आर्क्षीं यतावरीम् । पृथगङ्घ्रिर्धनेनाथ मेधां
 चक्ष्मीञ्च विन्दति । मास इत्यसप्तव्रतं संयामं विजि-
 गोषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गभैस्तुनिवारणम् ।
 अपैर्हृति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःखस्तपनाशनम् । येनेद-
 मिति वै जत्वा समाधि विन्दते परम् । मयोभूषीत इ-
 त्येता जपेत् स्रक्ष्वयनं परम् । शानरीमिन्द्रजननम्
 बाधासेतेन वारयेत् । सहिष्योपाधयोस्त्विति हवि स्रक्ष्वयनं
 जपेत् । अन्वेवे द्विषद्वेषं जपेच्च रिपुनाशनम् । वाक्त्रोष्प-
 तेति नन्वेण जपेच्च गृहदेवताः । जपस्त्रिंशं विधिः प्रोक्तो-
 क्तो जने विप्रेषतः । स्नातान् दक्षिणा देवा पाप-
 श्चर्त्तितेन त्व । स्रक्तं यस्मिन् बाधेन स्रक्ष्वोद्भूतमा-
 नतः । विप्राग्निपस्तमेधाः स्रक्ष्वीहिः स्नातं च स्रच्यते ।
 सिद्धार्थका यथा धान्यं पशोगव्यजतं तथा । क्षीरदद्यात्त-
 येधन्तु स्नेमा वै सर्वकामदाः । समित् कष्टदक्षिणश्चैव
 राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शत्रुमसनं
 यक्षवः पयः । दधि मैत्र्यं फलं मूलमग्निधानसदाकृतम् ।
 ऋग्वेद १० । स्रच्यते स्रच्यते स्रक् कर्म । वेदभेदे । स च मन्त्र-
 ब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः ऋग्वेद-
 ब्रह्ममाण्डूक्यगोक्तकः संहितारूपो यजुर्वेदः । तत्र दश
 ब्रह्मणानि तत्राष्टौ भगवते २४ अतुवाकाः “अग्नि-
 कोष्ठे” इत्यादीनि आग्नेयानि ११ स्रक्तानि तानि यत-
 र्चिकारिण्येता ३ आयोपाकरणोक्तमयोर्विनिशुक्तानि ।
 द्वितीये योनिकष्टसमदधिष्टे चत्वारि अतुवाकाः ।
 तमन्त्र इत्यादीनि २२ स्रक्तानि आग्नेयानि उपपाकरणो-
 क्तमयोर्विनिशुक्तानि । योनिकष्टसमदः स्रक्ष्विरेतन्मण्डप-
 स च पूर्वमाङ्गिरसकुले शुनकोत्पन्नस्य पुत्रः सन् यस्तकाष्ठेऽ-
 स्रक्ष्वीति इन्द्रेण सोचितः । पञ्चास्रक्ष्वेनेनैव ऋगुक्ते शुनक
 पुत्रो मृत्युमदनामाऽभूत् । “य आङ्गिरसः योनिकोत्पन्नो
 मृत्वा भागवः योनिकोऽभवत् स मृत्युमदो द्वितीयमण्ड-
 लपश्यत्” सर्वाह । उक्तेः । “त्वमन्न इति मृत्यु-
 मदः योनिको ऋगुतो नवः । योनिकोत्पन्नः प्रकृता त्व

विधम् । अग्न्यव्ययः सान्निहोरीनित्यं वर्गः । अत-
कः संज्ञासकं सन्तर्कविषयवा इव । तासां च चतुर-
विधं न उपाहृत्य मङ्गलमिति । एकैकसंज्ञितां ब्रह्मसंज्ञकौ
दृष्टा विभ । पञ्चाय संज्ञितामाद्यां ब्रह्मवाक्यान्वाय च ।
सौम्यायनसंज्ञाय 'नगदाख्यं यजुर्गणम् । सात्रां जै मनये
प्राटान्वाया अन्तर्गसंज्ञिताम् । अथर्थाङ्गिरसं' नाम स-
विषयं सुमन्तये । ऐकः स्वसंज्ञतामूचे । इन्द्रप्रमति-
वे सन्ति । बाष्कवाय च सोऽप्याह विषयेभ्यः संज्ञितां
सक्तम् । चतुर्थी व्यस्य बोधाय यात्रवत्स्याय भागव ! ।
परायरायाग्निहोत्रे इन्द्रप्रमतिरात्मयान् । अध्यापयत्
संज्ञितां सां मायङ् केवद्विद्विम् । तच्छिष्यो देवमित्य
सौभार्वादिभ्य कविशान् । (इन्द्रप्रमतिस्ततो मायङ् केवः ।
मायङ् केवस्ततः याकल्यः । याकल्यः शिष्यो देवमित्यः) ।
याकल्यस्ततस्तुतः खान् पञ्चधा व्यस्य संज्ञिताम् । वात्स्य
सुहृत्वालोवगो सत्स्यशिशिरेष्वात् । आतर्क्यं च तच्छिष्यः
हनिदत्तां स्वसंज्ञिताम् । बाष्कपैङ्गवेताडविरजेभ्योददौ
स्मिन् । यावत्कालः प्रतिशाखाभ्यो बाष्कजिह्वाख्यसंज्ञि-
ताम् । अके यत्वावर्गल्लः काशारखैव तां दधुः ।
ब्रह्मचाः संज्ञितास्येता एवैर्ब्रह्मविभिर्भिताः । अन्त्यैव
अन्तर्गसंज्ञासं सर्वपापैः प्रसज्यते" भाग० १२, ६ ख० ।
"ब्रह्मणा नोदितो व्याधोवेदान् व्यस्यन् प्रवक्तुमे । अथ
विष्यान् ब्रह्मपाङ् चतुरोवेदपारान् । अथेदन्वायकं
रेव ब्रह्मपाङ् मङ्गलमिति । वैश्वस्यायननामानं यजु-
वेदस्य चापहीत् । जैमिनिः शास्त्रवेदस्य तथैवाथर्ववेद-
वित् । सुमन्तस्य शिष्योभूदेद्व्याख्यं धोमतः" विष्णु पु०
२८ अ० सूत्रम् । "सुमन्तजैमिनिवैश्वस्यायनपैनाः स्रुत-
भाष्यमङ्गलभारतधर्माचार्या" इति । जडतिबाह-
वीत्कारय्य साख्यं केवा इत्यानामाख्यं कनयाः गगैषाचक्र
वीत्कारय्य सांख्यायनमित्यन्ताः सांख्यायननयाः । एतेषां
कौपीतकीकृतं ब्राह्मणम् आरण्याकं च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायननयाः एवान्तु ऐतरेय
आरण्यकं ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।
तत्र सङ्गत् चतुर्वेद्यं चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति । अ-
स्मिन् पञ्चे चतुर्वेद्यं तेन चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति
अन्त्येदो यजुर्वेदः शास्त्रवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्वरार्थः ।
वेदा हि यत्रार्थेभ्यः अभिप्रवृत्ताः । ते यज्ञाः द्विविधाः ।
अन्त्यो हूयमाना, अन्त्यो प्रकृताः । अन्त्यो हूयमाना
वेताविधाः । अन्त्यो प्रकृता नित्याभ्यासो ब्रह्मवत्तः पारा-

यथं च । अत्र ऋग्यसूत्रे ब्रह्मयज्ञस्येव "यद्वचोऽधीतेप
वत्साङ्गतिभिरेव तद्देवतास्यपेयात् यदजुं विद्वताङ्गतिभिः ।
यत्सामानि सध्वजाङ्गतिभिः । यदथर्वाङ्गिरसः सोमाङ्गतिभिः ।
यत् ब्राह्मणाणि कल्यान् गायानारायंशीरितिहासपुरा-
णानीत्यङ्गताङ्गतिभिर्मयटवोऽधीत स्वधा अस्य प्रहृत्य उप
चारन्ति" इति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति । स्यान्नाणि
भवन्तीति पाठान्तरम् । याकल्यवाक्कलो ऐतरेयब्राह्म-
णारण्यकौ ४ सांख्यायनमाख्यकौ ६ । कौपीतकाय
ब्राह्मणारण्यकाविति च अष्टभेदाः । अन्यच्च "वेदाश्च
विकृतिः शास्त्राभेदस्तु त्रिविधस्ततः । पृथग्नामाभिधानेन
व्यासेन कथितं पुरा" इति । अत्राष्टभेदाष्टम्यानेन वा
प्रकृतिर्याह्वा विकृतिस्तु अष्टमे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्म-
यज्ञार्थे पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । ततश्चत-
व्यदेन वक्ष्यति । अर्च्येत्यादि चर्चाध्ययनम् । तात्त्वोत्पट-
व्यापारेण स्रष्टव्योद्धारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
तुष्टः श्रावकः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो
वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्टयदेन अध्ययनं
सूचितम् । अष्टमे चतुष्टयदेन चत्वारि पारायणानि सू-
चयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम्
का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संज्ञिता । सा द्विविधा कृता
योगा च कृता यथा । अग्निमीले पुरोहितमिति । योगा
यथा । अग्निम् ईले पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्टपारा-
यणं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमट
सूत्रेति चतुष्टपारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंज्ञिता
वाच्या च कथम् ? । "अतुल्योक्तिकोमाभ्यां द्विपारं
हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्तत्परितुल्योमे यथाक्रम
मम्" । यथाक्रमं यथा संज्ञिता इत्यर्थः । अन्यच्च वण-
क्रमः अकरसमाभ्याय एवेत्यारण्यके । "कथमभिष्टयादि-
त्यथरथः चतुरथरथः पञ्चः स्रष्टुर्वयः ऋक्" ।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संज्ञितायाचो कथम् ? । पट
प्रकृतिः संज्ञिता इति मैत्रकवचनात् । सा क्रमरूपा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संज्ञिता तस्याः पदानि इति
प्रकृतिपारायणे हे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अष्टधा भवति ।
तच्च "जटा माहा शिखा लेखा ध्वजो दण्डोरथोपधन ।
अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा सङ्गर्धभिः" इति आसा मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटानुसारिणो शिखा
दण्डानुसारिणो माहालेखाध्वजोरथयः । घनस्तु उपभयो

देवानुसारी । तत्र जटापटले जटावाक्यम् । “क्रमे यथोक्ते पदजातमेव हिरण्यसिद्धन्तरमेव पूर्वम् । अग्न्यस्य पूर्वं च त-
थोक्ते पदेऽवधानमेव हि जटाभिधीयते” अस्यार्थः । क्रमे
यथोक्ते इति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे
पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् । द्वि-
वारमभ्यसेत् । अग्न्यासप्रकरः । उत्तरमेव पूर्वम् ।
क्रमवत्पदद्वयं ऋषीणां पूर्वमेव समं प्रथमम् उत्तरपदम-
भ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्वप्रदयोः सन्धानद्वारा पूर्वम्
हिरण्यस्योत्तरपदे अवाधानम् एवंप्रकारेण अध्ययनं
जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्शयते । अग्निबीज
ईलेऽग्निमग्निमोले ईले पुरोहितं पुरोहितबीज ईले
पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम् । अथ दण्डलक्षणम् । “क्रम-
सक्तं विपर्यस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम् । अङ्गवादेव मूलोक्तः
क्रमदण्डोऽभिधीयते । उदाहरणम् । अग्निमोले ईलेऽ-
ग्निम् अग्निमाल ईलेपुरोहितम् पुरोहितमोलेऽग्निमालादि
ज्ञेयम् । अथ मालालक्षणम् । “त्रयात् क्रमविपर्यासा
वर्धकस्यादिदोऽन्ततः । अन्तं चादिद्वयेदं क्रममाप्तेति
गीयते । माला मातेन पुत्रपाणं पदानाङ्गुलिमो हिता ।
आवर्त्तने क्रमसंख्यां क्रमव्युत्क्रममवभाष । अथ शिखा-
लक्षणम् । “पदोत्तराङ्गतामेव शिखामाख्याः प्रपद्यते ।
अथ खेखालक्षणम् । क्रमहिमि वतः पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ।
पृथक् पृथक् विपर्यस्य खेखामाङ्गः पुनः क्रमात्” । अथ
ध्वजलक्षणम् । “त्रयादादेः क्रमं सव्यमान्तादुत्तरादे-
र्यादि । वगे च अचि यत्र स्यात् पठनं च ध्वजः कृतः” ।
अथ रथलक्षणम् । “पादयोर्द्वयस्य वापि ऋषीणां दण्ड-
द्वयः” । अथ वनलक्षणम् । “जटामुक्ता विपर्यस्य वनमाङ्ग
मनोविषयः” । अन्यच्च । “जटाशिखावनाः प्रोक्ता क्रमपूर्णा
मनोविभिः” । इति विक्रितलक्षणान्युक्तानि । अध्ययने
संज्ञितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम्
क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः । एतेषां शाखाः
पञ्च भवन्ति । एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्ती-
त्यर्थः । ताः काः ? आश्वलायनी सांख्यायना शाकवा-
बाष्कवा माण्डूक्येति इति प्रसिद्धाः । तेषामध्ययनम् ।
तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूत्रवति ।
अध्यायास्तःषट्पि । अग्निमोले अयं देवायेत्यादि ।
चतुःषट्पिद्वया इत्यर्थः । मण्डलानि दसैव सन् । अग्नि-
मोले-क्रमवत्क्रमम् इत्यादि उपाकर्मण्यप्रसिद्धानि इत्यर्थः ।
एतेषां परिसंख्यातन्त्रे सङ्कोचो नष्टतरे । वगोदिः आश्व-

चान्ताः संख्या बाळखिल्यैर्विना ज्ञेया । सङ्कोचसङ्को-
चयं वगो इत्यर्थः । सङ्कोचमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विव-
क्षितम् । दय सप्त च पयाने । सप्तदयाधिकसङ्कोचं सूक्ता-
नीत्यर्थः । संख्यातं वै पदक्रमम् । एकं यत्सङ्कोचं च
द्विपञ्चाशत्सङ्कोचम् साङ्गम् चतुर्दश वासिष्ठानामि-
तरेषां पञ्चाशीतिः । एकवत्तद्विपञ्चाशत्सङ्कोचसङ्कोचं
चतुर्दश वासिष्ठानां तसिद्धगोत्रिणाम् इन्द्रोनिरेकसप्तति-
पदात्मकोऽगौनास्ति । एतन्नोलीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदा-
नात्यर्थः । अथ बाळखिल्यसङ्कोचपदसंख्या उच्यते ।
सङ्कोचस्तु त्रिपञ्चाशत्सङ्कोचं यत्सप्तक्रमम् । पदानि च द्वि-
वति प्रमाणं शाकल्यस्य च । एकवत्तद्विपञ्चाशत्सङ्कोचसप्त-
यत्तं द्विवति वाधिकानि पदानि इत्यर्थः । पदानि बाळ-
खिल्यस्य व्यक्तसंख्यायतानि च । अधिकानि तु सप्तैव वगो
अष्टादश ऋताः सप्ताधिकडादयतानि पदानात्यर्थः ।
इत्याश्वलायनानाम्नां संख्यायनानाम्नां बाळखिल्यमङ्कित
पदसंख्या उच्यते । शाकल्येऽपि पदसंख्या एकैव
त्रिपञ्चाशत्सङ्कोचम् । यतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि-
विंशच्च पदानि चर्वा । शाकल्योमाङ्गुलकणम्यस्तत्-
संज्ञितापदानि एकवत्तद्विपञ्चाशत्सङ्कोचसप्तयत्तचतुर्विं-
शदधिकानि पदानात्यर्थः । पदानि बाळखिल्यस्य चतुसंख्या
यतानि च सङ्कोचीत्यधिकानि वगोः सप्तदयापि च ।
एकादययत्तचतुष्पञ्चाशदधिकानि बाळखिल्यस्य पदानात्यर्थः ।
अष्टपञ्चाशत्पदात्मकत्वंयस्य यत्तयजो वगौनास्ति
आश्वलायनानाम्नासङ्कोचवाक्यो वगो । इत्याश्वलायन-
सांख्यायनाश्वयोरेध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः । अथ पारायणे
क्रमपरिमाणमुच्यते । केषां दय सङ्कोचस्य केषां पञ्च-
यतानि च । अचामशीतिः पादस्य पारायणं प्रकीर्तितम्
एतत्पारायणं बाळखिल्यैर्विना संख्यातम् । बाळखि-
ल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते । अग्निदान्तगत-
बाळखिल्यमेकादशसङ्कोचम् सूक्तसङ्कोचसप्तदयाधिकमित्यत्र
केषां दयसङ्कोचाभ्योक्तेतत्संख्या व्यतिरिक्तानि बाळखिल्या-
नीति प्रसिद्धिः । भाष्यम् । अत्र प्रधान शाखाभेदाभि-
प्रायेण पञ्चविधत्वसङ्कोचम् “अग्रे इह तं शाखाः सरेक-
विंशतिसंख्याः” सङ्कोचोपनिषद् एकोनविंशतिमे-
दोक्तः प्रयाशाभिप्रायेण अत एव प्रयाशाभ्य इति
प्राशस्त्यभाषः वाक्ये तथोक्तम् । इह उपनिषद् इह
उपनिषत्त्वम् उक्तम् । “अग्ने दो हेतदयस्यो यजुर्देहस्य
मातृषः । वाचवेदः सूर्यः पैतृकाश्चाजसाङ्गविध्वानिः

ननुः । “अथेदाधिपतिर्जीवः” उक्तोऽन्तेः जीवस्य अथे-
दाधिपत्यं तेन तस्य वारे तद्वत्त्वे च तत्तत्कर्म अथेदिभिः
करणीयम् “शाखाधिपे व कनि वीर्ययुतेऽप्यशास्त्रम्” ।
अथो० त० तदुद्धानं त “अग्रेतः पशुपत्यालो गायत्राः
बोमदैतः । आवायगोत्रः” इति पिशा० पा० उक्तम् ।
अग्रेतोऽध्येयत्वेनाख्यस्य इति । अथेदिन् तत्पाठके ।
नृचो स्तोत्र-वा० वन् किञ्च । हिंसायाम् । “कविशक्त कथा-
वान्” अ० १, १५२, २. “कथावान् हिंसकः” भा० ।
“महाप्रातस्तुतिं कृमिंश्च वावान्” अ० २, २०, २ ।
नृच स्तुतौ तदा० पर० वक्त० सेट् । अचति आर्चोत् ।
आनर्च । कर्मणि अच्यते आर्चि । “याभ्यां गायत्र्याच्यते”
अ० ८, २८, १०. “ब्रह्माग्यच्यन्ते युयभ्याम्” ७, ७०, ६.
नृच स्तोत्राच्यते स्तुतेऽनया अच-करणे क्तिप् । वेदमन्त्र
भेदे “यत्पर्ययेन पादव्यवस्थितिः सा अच” ज० ।
“अथो यजुर्वि सामानि निगदासन्ता” कात्या० १, २, १, ।
“अगाद्वो निगदन्ताचत्वारोमन्त्राः । तत्पार्थिवयेन हस-
नयेन वा यत् पादव्यवस्था, सा अच तत् “समिधानि”
इत्यादौ यत् प्रत्ययेण समान्तेऽप्येवमस्ते तत्पार्थ-
िवयेन पादव्यवस्था यत् च क्रियापदानुपादानात् “सुस-
सिद्धाय योविधे तं त्वा समिद्धिराकरः” इत्यादौ अपर्य-
वसितोऽर्थस्तत् उत्तमयेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्
नियताकाराणि नियताश्च पादानियतानि यावत्सामानि सा
ह्यगच्छत्यते । अनियतान्तरपादावसानं यजुः यद्यपि
ब्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्यभियुक्तप्रयोगः तथापि तत् विशेष-
ण्यं गीतिः विशेष्यागुणमन्त्राणि सामन्तहीनविशेषणा
विशेष्ये वृद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामे-
त्यते तथा च “कवनीषु रथन्तरं गायति” “यद्योम्यां
तदुत्तरयोगायति” “अच्यधूदं साम गायति” प्रजापतेर्ह-
दयमन्त्र गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अतश्च अगन्तरातिरिक्तं
वृद्धीतिवद्वाक्यं तत् सामयध्दे गोच्यते । ननु यदि रथ-
न्तरादिवृद्धा गीतेरेव वाचकाः तदा “रथन्तरेण स्तुतीतेति”
कथं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः
हा च गतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः
अर्थस्तत्वावकाशाभावाद्गन्तरप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्व
भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रेषाः परब्रह्मोपनाम्यौः
“प्रोक्तपोरादाय” “अग्नीदग्नीविष्टर” इत्येवमादयः । ननु
निगदा अपि यजुर्वेदे ततः किमर्थं प्रयुक्ताः । उच्यते
“उपायु वज्रुवा अग्निदेनेति” धर्मभेदेन यजुःजनन-

भावाद्वा एवमवचनम् । वस्तुतस्तु निगदानां यजुर्देवेन
परब्रह्मोपनायत्वात् उच्ये निगदेनेति धर्मभेदः न च धर्म-
भेदादुभेदः अकसानयोरपि कश्चिदुपांशुप्रयोगविधानात् अ-
तस्त्वैविध्यमेव सम्भाष्यम् । तथाचोक्तम् “अथेर्षुम्रानमन्”
मे गोपाय यमव्यस्तैविदा विदुः” अचः सामानि यजु-
र्गीति लोच्येदानीदन्ति लिखिदः लिखिदां सम्बन्धि-
नोऽध्येतारस्तैविदाः ते च यं मन्त्रमात्रादिक्रमेण
लिखिसमाकृष्टां गोपायेति योजना । अग्यजुःसामा-
न्तको मन्त्रभेदोऽभिहितः तदन्तर्गतभेदाकाङ्क्षायाश्चत्वा च
सामानां चाध्येतप्रसिद्धौ भेदे विद्वे लक्षणं न क्रियते”
ककः । “अथैव हौतमकरोद्युजपाध्वर्थं सामोहीधम्”
ऐत० “लिधा विहृता वान्तो यजुर्वि सामानि”
यत० ब्रा० ६, ६, २, ४ । “अचः सामानि जतिरे पुत्र-
वृ० “तदैतद्व्याभ्यनूक्तम्” ब्रा० उ० २ विष उन्तरे निव० ।
समासे तदन्तात् अच । अर्ध्वः एकचम् इजुचं वृद्धचम्
इत्यादि । वक्त० । अध्येतव्येव अच । अन्तः वक्तुः
इत्यादि पश्ये तु न अच । अनृच साम । प्राच्ये मयट् ।
अचमय तत्प्राचुरे लि० स्त्रियां ङीप् । “एतं यजुश्च-
मयं यजुर्मेयम् साममयमाकृतिमयम्” यत० ब्रा० ४,
२, ४, ५ । भावे क्तिप् । इस्तुतोऽपूजायाश्च ।
नृचस्य लि० अच-वा० कसन् । स्तोत्रे । “गा अर्धतो-
र्नृचसे ररिोहि” अ० ६, २६, ५ । “अचसे लोको” भा०
नृचसे अच्य-अच-तुमर्थे कसेत् । स्तोत्रमित्यर्थे । “प्र वं स-
आनृचसेन वानि” अ० ७, ६, १, ६ ।
नृचोक्त उ० अच-एकक् । दिवः पलो सवित्रभेदे । “दिवः पलो
इहङ्गातुचपुराणा विभावः । सविता स अर्चः कोऽकौभातु-
रायावहोरविः” भा० आ० १ अ० । अग्रेवृद्धे २ जमदग्नि
पितरि अचिभेदे । “तस्मिन्निष्कृते विविना योगकोमाय
भार्गवे । अथस्तुपादयाश्च पुत्रं अगुरनिन्दितम् । व्यवनं
दीपतपश्च चक्ष्माकान् यथस्निनम् । यः सरोपाङ्गु तोमर्गो
आहमोकाय भारत । आरुषो तु मनोः कन्या तस्य
पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां सममश्वदूहं भित्वा महा-
ययाः । महातेजाः महावीर्योबाह एव गुणैर्युतः ।
अचोक्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्” भा० आ०
६, ६ अ० । तस्य चरितम् । भा० अतु० प० ४ अ० । विल-
रेव वस्ति तम् वंछं पतस्तु हरिश्चं २८ अ० यथा
“गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यतो शुभा । तां गा-
धिर्भृगुपुत्राव अचोकाय ददौ प्रभः । तस्याः प्रीतोऽभव-

ज्ञाती भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थं कल्पयामास चरं
माधेक्षयेव च । उवाचाह्वय तां भर्ता कचोकी भार्गव-
स्तदा । उपयोज्यश्चर्यं त्वया माता त्वयंतव । तस्यां
जनिष्यते पुत्रो दाप्रमान् कलियर्षभः । अजोः क
निर्यैकोके कलियर्षभस्तदनः । तवापि पुत्रं कल्याणि !
ष्टतमन् तपोधनम् । शमात्मकं ह्रिज्ज्येष्ठं चरुष
विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्याकचोकी भृगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो नित्यसरस्य प्रविशेव ह । नाधिः सदा-
रस्तु तदा कचोकाश्रममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गे न
सुतां दृष्टुं नरेश्वरः । चरुहयं गृहीत्वा तद्वेः सत्यवती
तदा । चक्रमादाय यत्नेन सा तु माते न्यवेदयत् । माता
व्यत्यय दैवेन दाहले स्वं चरं ददौ । तस्याचरुमथा-
मानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं कृत्स्नि-
यान्तकरं तदा । धारयामास दाप्रमे न वपुषा चोरदर्श-
नम् । तावत्काकस्ततो हृष्टा योगेनाभ्यनुसृत्य च । तामम-
बीदुह्रिज्ज्येष्ठः स्वं भार्यां वरवर्षिणोम् । माताऽपि व-
क्षिता भूः । चरुव्यत्यासहेतुना । जनिष्यते हि पुत्रो
कूरकमांसतिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभू-
तक्षपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् सम-
र्पितम् । एवमुक्त्वा महाभागा भर्ता सत्यवती तदा ।
प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेहयो भवेत् । ब्राह्मणा-
पसदः क्षात्र इत्युक्तो ह्यनिराजवोत् । नैव सह्यस्तितः कामो
मया भूः । तथाऽस्त्विति । उपकर्मा भवेत् पुत्रः पितृमां-
स्य कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेव श्रुत्वाऽजवोदिदम् ।
इच्छन् लोकानपि मुने ! हृजेयाः किं पुनः सुतम् ।
शमात्मकं ह्यजं त्वं मे पुत्रं दादमि हार्दसि । काममेवं-
विधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ! । यद्यन्यथा च
शक्यं वै कर्तुमेतदुह्रिजोक्तम् । ततः प्रसादमकरोत् स
तस्याक्षपसो बहात् । भूः । नास्ति विशेषो मे पौत्रे च
वरवर्षिन । त्वया यद्योक्तं वचनं तथा भूः भविष्यति ।
ततः सत्यवता पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं
दानं जमदग्निं शमात्मकम् । भृगोश्चरुविपर्यासि रौ-
द्रवैपाधयोः पुरा । यजनाहं ण्वेऽर्थाये जमदग्निरजा-
यत । सा हि सत्यवती पुत्रया सत्यधर्मपरायणा । कौषि-
कीति समाख्याता प्रहृष्टेयं महाजदी । इच्छाकृवंशप्रभवो
रेणुनाम नराधिपः । तस्य कन्या महाभागा कायसी
नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामस्यां तपोविद्यासम-
न्वितः । आशीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ।

सर्वविद्यान्तं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् । रामं क्षत्रि-
हन्तारं प्रदीपमिव पावकम् । कौर्विह्वलकचोक्तस्य सत्य-
वत्यां महाययाः । जमदग्निस्तपोर्वयाज्जिज्ञो ब्रह्मविद्वा-
वरः । सध्यमस्य शुनः श्रेष्ठः शुनः पुच्छः कानिष्ठकः । वि-
श्वामित्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास
पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मविषमतां योऽसं
समर्पितां गतः । विश्वामित्तु धर्मता नाम्ना विश्वरवः
कृतः । जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाहं शर्वर्जनः ।
“अथर्वीकादयोऽभ्यस्त पितरो राममब्रुवन् । राम !
राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव भार्गव !” भा० आ० १५०
२ भरतसुतममन्यु सुते नृपभेदे । “ततोमहर्षिः कृतमिरीजा
नो भरतस्तदा । खेमे पुत्रं भरहाजाद् भूमन्युं नाम
भारत ! इत्युपक्रम्य “पुष्करिण्याकचोकाश्च भूमन्योरभवत्
सुतः” भा० आ० ८४५० ।

कचोपि न० कच-कोषम् । पितृपचनपाले हेम० ।

कचोपम पु० कचा स्तुत्या समः वेदे नि० ईप्सं बलम् ।

अथशेषेण समानशुषे । “इह सुत इन्द्रो कषो कषा क्षवे
वज्रमूर्धोषमः” क० १०, २२, २ । कचोषमः । “ब-
ह्माव इन्द्र ! ते यतं यतं भूमिभूत सुः । न त्वा वज्रिन्”
इत्यादिकया क० ८, ७०, ५ । स्तुत्या समानशुषकः “भा०
“प्रोमात्कचोषममिन्द्रस्यम्” क० ८, ६८, ६ । कचो-
षमम् कचा स्तुत्या समम् वद्यप्यपरिच्छिन्नक्षत्वापि स्तुति-
यां वज्रात् विषयो करोति तत्समम्” इत्यर्थः भा० । “अव-
चष्ट कचोषमः” क० ८, ६२, ६ । “हलहा परमक्षा
कचोषमः” ८, ६०, १ । “दीप्रा समे च “अहन् हत-
कचोषमः कचा दीप्रा समः” आ० ।

कचोपु च० राजभेदे । पूर्वशर्वर्जने “रौद्राक्षस्य महे-
पासा दशाक्षरस्य सुनवः” इत्युपक्रम्य “कचैरुषा क्षासेवुः
क्षकणेषु च वीर्यवान्” भा० आ० ८४५० ।

कच्छ भोहे मूर्त्ति (कठिनीभावे) अक० गमने सक० तदा० पर०
सिद्धे । कच्छति आशीति आनच्छे । उपसर्गात् कक्षादे
र्हृदिः प्रार्च्छति अपार्च्छति । “उपसर्गाः क्रियायोने”
पा० इत्युक्तेः यत्क्रियया योगक्षत्रिद्याशमेवोपसर्गत्वम् तेन
प्रगतः कच्छकोऽस्यात् वाक्ये प्रादि० ब० प्रार्च्छकः इत्यादौ न
हृदिः अत्र प्रत्ययभेदपसर्गत्वेन कच्छोपसर्गत्वाभावात् ।

कच्छरा की कच्छ-कर्षि करणे वा षञ् । वेद्यायाम् ।
उज्ज्वल० साधारणत्वेन सर्वैर्गत्यात् इन्द्रियभोजनम-
साधनत्वात् तस्यास्यत्वम् ।

ऋज गतो जर्जने (बलाधाने) अर्जने च भा० आत्म०
 मक० स्वर्ग्यं मक० सेट् । जर्जते आर्जिते आर्जने ।
 ऋज भर्जने इति भा० आ० मक० सेट् । ऋजते
 आर्जिते । ऋज्जां भूय आस चत्ते । ऋजुधानः ।
 ऋजिय लि० ऋजु आर्जोति मन्त्रति आप-यत् ८० ।
 ऋजुगामिनि “ऋजियं स्वेनं प्रुवितयुम्” ऋ० ४,
 १८, २ । “ऋजु आर्जोति मन्त्रतोऽर्जियः” भा० ।
 “ऋजिय इमिन्द्रावतः” ४, २७, ४ ।
 ऋजिष्वन् ३० राजभेदे “अप्रमृष्यऋजिष्वने दातं दारुणे”
 ऋ० ६, १०, ७ । ऋजिष्वने एतस्मात्पाय राघे” भा० ।
 ऋजीक लि० ऋज-गतो ईकन् किञ्च । ईकन् ० धूमे च
 उच्च० । उपार्जोकिष्वदे उदा० करणे ईकन् । ईषाधने
 च “आविर्जोको विदवा” ऋ० ४, १८, ४ । “आवि-
 र्जोका आविर्भूतसाधना” भा० ।
 ऋजीति ३० ऋजु मन्त्रति ई-गतो क्तिच् ८० । ऋजुगामिनि
 वाचे “ऋजीते ! परि इन्वि नोऽश्ना” ऋ० ६, ७५, १२ ।
 “ऋजु मन्त्रति ऋजीतिरेच्” भा० ।
 ऋजीय न० अर्जयते रघोऽस्मिन् अर्ज्यं आधारे कीषन्
 ऋजादेशः । ईषिपचनपाले २ नरकभेदे ईषिपचनकाकर-
 पालभेदेन पापिनां प्रचनछेदत्वेन तस्य तत्वात्त्वम् । नरक-
 मथनायाम मत्तः । “बोहयद्बु ऋजीष्य” नर-
 कस्य विद्वतिः । १ नीरसे सोमवतापूर्व्यं “सोमो-
 राजामृतं सुत ऋजीषेवाजहान्मृच्छम्” यजु० १८, ७२
 “ऋजीषं नीरसं सोमवतापूर्व्यम्” वेददी० । ४ नतसारे
 सोमे ३० । “ससृष्टे त इति ऋजीषकुम्भं प्राववति” कात्या०
 १०, ८, १ । “गतसारः सोमः ऋजीषकोन पूर्णकथ्यम्”
 बर्कः । तथा मादकद्रव्यस्याभिवचनेन सारांशे मृच्छते
 अश्विष्टः नीरसभागः (ईषि) अवतिष्ठते एवं सोमस्याभि-
 वचने निःसारं ऋजीष इत्युच्यते । बर्कणि कीषन् ।
 ५ अविभुते सोमे च “कुविद्राजान् मचयन् ऋजीषिन्” ।
 ऋ० १, ४१, ५ । “ऋजीषिन् । सोमयन्” भा० । “अन्तरिक्षा-
 दजीमो” १, ४६, १ । “ऋजीमो सोमयान्” भा० । तैत्ति०
 अथ निचर्द्धिर्द्वितीया “तेनांयुमद्यद्यभिषुषोति तेनेर्जीषि”
 ततः आताप्ये तारका० इत्यच् । ऋजीषित नीरसवता जाते
 लि० । ऋजीषं कथं देवतेनाप्यस्य इति । ऋजीषिन् गत-
 सारसोमद्रव्यस्य अदाने हेने ‘इन्द्र’ । सोमं सोमयते । पिबेनं
 माध्यन्दिनं खननं चार वत्ते । प्रमुखा शिप्रे मच-
 यद्बुजीषिन् । विष्टव्या हरी इह मादवस्य” ऋ० १, २२

१, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यस्य उच्यते” भा० ।
 ऋजु लि० अर्जयति युषान् अर्ज-कु नि० ऋजादेशः ।
 प्रमुषे २ सरवे अर्जो । सरकस्य बद्धयुषार्ज्यं कत्वा त तथा
 त्वम् । स्त्रियां युषवचनत्वात् वा ऊीष् । “ऋजोर्दधा-
 नैरवतस्य कन्वराः” भाषः । “ऋजायताः स्त्रे हस्त्रिष
 कवन्तोः” भट्टिः “उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा”
 कृष्ण० “ऋजवतो त सर्वे स्वरप्रवाः सौम्यदर्शनाः” यतः ते
 दण्डाः । “ऋजवोदभीः” गोमि० सू० । गान्धीसृष्टादौ ईने
 पैले च दर्भो ऋजवः काव्योः । “धर्मप्रधाना ऋजवः
 प्रलवन्तो धनान्विताः” वा० । ततः वेदे वा० प्रकारे
 धाव । ऋजुधा सरकप्रकारे सत्यं “यज्ञमेव तदृजुधा
 प्रतिष्ठापयति” ऐत० । भावे घृष्ठा० इमनिच् । ऋजि-
 मन् सारस्ये अर्जोदित्ये ३० । भावे तच् । ऋजुता
 तदर्थे स्त्री “ऋजुतां नयतः अराणि ते” कमा० । त्व ।
 ऋजुत्व न० यष्टवचनत्वात् अथ आर्ज्यं न० तत्वाच् ।
 मचतुकृते ५ कस्यापि । “ऋजुहस्ता ऋजुवनिः” ऋ०
 ५, ४१, १५ । “ऋजुहस्तासदनुकृत्वका ऋजुवनिः कस्या-
 यदाना” भा० । इयोभने च “धारवाकेषु जुगायः” ऋ० ५,
 ४४, ५ “ऋजुगाय । योभनस्तुतिकः” भा० । ७ वसुदेवपुत्रभेदे
 ३० । “वसुदेवस्तु देवक्यामद पुत्रानजीमन्त । कीर्त्तनन्
 छेषेण्ड्र भर्षेनमदारधीः । ऋजुं संमर्दन् भर्षं सङ्घर्षम-
 षीकृतम् । अष्टमस्तु तवोराधीत स्वयमेव हरिः किञ्च ।
 सुभद्रा च सङ्गाभागा तव राजन । पितामही” भाग०
 ८, २४, अ० २५, २६ । ऋजुत्वञ्च आर्ज्यशब्दे ८०६ पृष्ठे
 व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्पञ्च अटार्हात्पञ्च । ‘धर्मशास्त्र-
 ऋजुभिर्मिताधरैः’ मितो ।
 ऋजुकाय ८० ऋजुः कायोऽस्य । १ कश्चपसुनौ लि०
 २ अष्टाटसदेहमाले लि० । ‘तांजान् सस्त्रिकमासीन ऋजु-
 कायः समभ्यसेत्’ भाग० १, २८, ८ । [हरिश्चि २ वाचे ३० ।
 ऋजुश लि० ऋजु यथा तथा मन्त्रति मच च । १ सरकव्यव-
 ऋजुरोहित न० कर्म० । सरवे इन्द्रपुत्रोति केचित् वक्तुः
 “रोहितं रुधिरं मोक्षऋजुशक्रशराशने” विश्वोक्तेः उत्त-
 पातस्य च सरवे इन्द्रपुत्रो रोहितशब्दस्यैव इतिः तेन
 “इन्द्रावुधं यक्षपनस्यैव ऋजु रोहितम्” अमरे ‘धन्नाभव
 धत्तुर्देवावुध तदनु रोहितम्’ हेमचन्द्रं च तदेव ऋजु
 सेत रोहितमिति व्याख्यानात् न विष्टिनामेत्यपेक्षम् ।
 ऋजुसर्प ३० कथ्यपपेयत् निव्यसना० । सुश्रुतोक्ते दन्वी-
 क्रावयेचे सर्पभेदे । “तत्त्व दन्वीकरा इत्यपक्रम्य ऋजुसर्पः

चेतोदरो महायिरा खलुगर्ह्याशिविव" इति उक्तम् ।
 ऋजुका पु० ऋज-वा० जकङ् । देशभेदे विप्रायानदी-
 जन्मभूमौ । ऋजुको भवा ऋण-पृथो० । आजीकीया तत्-
 प्रभवायां विप्रायायाम् "इमं मे गङ्गे ! यत्ने ! सरस्वति !
 यतहि ! क्षोमं सचतां पश्यन्त्या । आसिक्तामभूदृधे
 "वितस्ताजीकीये ! भृशुग्रा सुषोमया" ऋ० १०, ७५, ५,
 इमासदाहृत्य निरुक्ते आह । "आजीकीयां विप्राङ्गित्याहुः
 ऋजुकप्रभवा ऋजुगाभिनी वा" तेन विप्रायानद्या तृ-
 पत्तिस्थानं ऋजु इति गम्यते ।

ऋजु ऊरण न० ऋजुः ऋजुः क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे
 चि+ङ-कण्ठे ल्युट् । सरस्वतासम्यादनवाधने सुशु-
 तोक्ते । यन्मयापारभेदे । "यन्मयापारं तु निर्घातनपुर-
 वत्त्वन्यप्यवचेनवाहनविवर्त्तनविवरणपौडुनमार्गेविशोधन
 विस्वेषाकरणोऽन्धनोद्धसनविनयनभङ्गनोन्मथनापूषणैषण
 दारण्यर्जुकरणप्रसादनप्रधावनप्रभाजनानि चतुर्विधतिः"
 सुशु० । २तथाभूतव्यापारमाले च ।

ऋजुयत् लि० ऋजु गच्छति ऋजुं गच्छति वा ऋजु+
 अङ+वा क्यच् ऋजुय-पृथो० तस्य जो वा यत् । ऋजु-
 गामिनि २ऋजुगामिनि च "देवानां भूरा सुसतिर्ऋजुयतां
 देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ० १, ८८, १, सुतिमा-
 न्नित्य "ऋजुयताऽऋजुगामिनामृतगामिनां नेति" निरुक्तम् ।

ऋजु पु० ऋज-गत्यादिभ्य रन् नि० । १नायको उज्ज्वल० ।
 २ऋजुगामिनि लि० । "सू मन्त्र ऋज्रा वातस्याह" ऋ० १,
 १०४, ५ । "ऋज्रा ऋजुगामिनौ" भा० । "ऋज्रा वाजं
 न गम्यम्" ऋ० ४, १६, ११ ।

ऋज्वी क्षो ऋजु+क्षियां वा क्षीष । आर्जवत्वां क्षियाम्
 ऋजुशब्दे उदा० । सू० वि० उक्ते यद्वापां २ गतिभेदे ।
 "वक्रातुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा सभा ! तथा
 योषा योषतरा यद्वापासपथा गतिः । तत्ताति योषा
 योषास्त्रा मन्दा मन्दतरा सभा । अज्वीति पञ्चधा
 प्रेया या वक्रा सातुवक्रा" सू० । "तत्तादविधगतिषु
 अति योषेत्यादिः सन्नेलना इत्येवं पञ्चधा गतिः ऋज्वी-
 मार्गी गतिर्ज्ञेया या गतिः सातुवक्रा अतुवक्रगमनेन
 सह वर्त्तमाना पूर्वज्ञोक्तेऽतुवक्रगतेर्वक्राकुटिलमध्येऽभिधा-
 नात् उभयासक्तत्वाच्च सातुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा
 प्रेया तथा च यद्वापां मार्गी वक्रति गतिर्यस्य" रङ्ग० ।

ऋजुसान पु० ऋजि-असानच् । भेदे उज्ज्वल० ।
 ऋण गतो नमः० उभ० सङ्ग० सेट् । अस्मिन्ति ऋणोति, ऋणते

आर्षीत् आर्षिष्ट । आनर्ष आनर्षतः आनर्षे । ऋणः ।
 ऋण लि० ऋण-क । १गन्तरि । "यदीयान्धयो न तावुरति
 धन्वा राट्" ऋ० ६, १२, ५ "ऋणः योऽगमना" भा० "उभ
 ऋणोव वातव" १०, १२७, ७ । ऋ-क्त नि० । २अवश्यदेवे
 (धार) अर्ह्यन्तां पु० न० । "ऋतावानस्यमाना ऋ-
 णानि" ऋ० १, १७, ४ । "ऋणानि क्षोडभिरन्ध्र्यो
 देवानि" भा० "पर ऋणा सावीरध मत्कृतानि" ऋ० १, २८
 ८ । "ऋणानि पितृादिभिः कृतानि अस्माभिर्देवानि ।
 अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्ययोध्यत्वेन
 लौकिकमलौकिकञ्च । तल देवादित्यवाणां चतुर्णां पञ्चानां
 वा अवश्ययोध्यत्वादलौकिकार्थत्वम् अथोधने पापहेतु-
 त्वात्तस्य तथात्वम् । "ऋणानप्रक्रियाया उपपातकयदे उक्त-
 यास्तेष पापहेतुत्वम् । "देवानाञ्च पितृणाञ्च ऋषीणाञ्च
 तथा नरः । ऋणवान् जायते यद्वात् तन्मोक्षे प्रयतेत्
 सदा । देवानामन्धयो जन्तुर्देव भवति मानवः । अत्य-
 वित्तस्य पूजाभिरुपवासव्रतस्तथा । आहनेन प्रजया चैव
 पितृणामन्धयो भवेत् । अदीणां ब्रह्मचर्येण सुतेन तपसा
 तथा" विष्णु धर्मो० पु० । "जायमानो वै ब्राह्म-
 णश्चिभिर्देवैरेषो भवति ब्रह्मचर्येण ऋदिभ्यो,
 यद्येन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" श्रिता० सुतिः । "न
 च जातमात्रोऽकृतदारान्परिपश्यत्योयदादिद्विधिक्रियते ।
 तस्मादधिकारो जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेत्"
 श्रिता० । "ऋणानि लोण्यपाकस्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकस्य मोक्षं तु सेवमानः प्रतत्सधः" । "सङ्-
 र्षिपितृदेवानां गत्वाऽन्यथं यथाविधि । पुत्रे सङ्घं
 सभासज्ज वसेन्नाध्यस्त्यामान्तिः" मनुना क्रमेण चातु-
 रान्यप्यपन्नमार्गलोक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्योदेव प्रव्र-
 त्ताधिकारस्तथा आनस्ययदे ८१८ पृ० उक्तम् ।
 अवश्यदेवत्वेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्चकुर्यं दधितं भा०
 आ० २० अ० । "ऋणोचतुर्भिः संयुक्ता जायते मानवा
 भुवि । पितृदेवर्षिमनुजैर्देवैर्तेभ्यश्च वर्त्ततः" इत्युपक्रम्य
 "यस्मै देवान् प्रीणाति स्नाध्यायतपसा हनोन् । पुत्रैः
 शङ्खैः पितृणापि आनृशेन मानवान्" "ऋणसु-
 न्धस्य देवानाञ्चदीणाञ्च तथैव च । पितृणाञ्च विप्राणाञ्च
 तिस्रोनाञ्च पञ्चमम्" अतु० १७अ० । "ऋणाभिधानात्
 स्वमेव केचन तदा पितृणां सुखे स बन्धनात्" "अस-
 द्वापीदं भगवत्सुखमन्यमवेहि मे" "नपोपदेमे पूर्वोक्तस्य
 निर्मोक्षसाधनम्" रङ्गुः । लौकिकमन्त्रम् (धार) (वर्ज्य)

कृष्णादानयन्त्रे वक्ष्यते । शुद्धे ४ भूमी ५ जले च सि०
को० प्रवत्सरकस्त्ववसनस्त्वं दशपूर्वकात् अस्यादेर्द्विः
प्राक्ष्मं वत्सरार्थं कस्त्वकास्त्वं वसनास्त्वं दशार्थो-
देशो दशार्था नदी । कृष्णयोधनार्थमृष्यकास्त्वं । अङ्क-
बाह्योक्तो कृतचित् राश्यान्तरादवश्यं वियोज्यसंख्यान्विते
पदार्थे । तत्स्त्ववकसंख्यायाः सजातीयेन विजातातीयेन
धनेन च योगवियोगादिक्रियादिकं बीजग० उक्तं यथा ।

“धनार्थवस्तुने करणसूत्रं दत्ताङ्गम् । योगे युतिः
स्यात् जययोः स्वयोर्वो धनार्थयोरन्तरमेव योगः । उदा० ।
रूपत्रयं रूपवत्तत्वेन च जयं धनं वा सङ्गितं वदाशु ।
स्वार्थं जयं स्वं च पृथक् पृथक् धनार्थयोः सङ्कलनाम-
वैषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां बाह्याकाराणामुपलक्षणार्थं
लेख्यानि । यानि कृष्णगतानि तान्यङ्गविन्दुनि । न्यासः
रू १ रू ४ योगे जातं रू ७ न्यासः रू १ रू ४ योगे
जातं रू ७ । न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १ ।
न्यासः रू १ रू ४ योगे जातं रू १ । एवं विभिन्नेषु पि
धनार्थव्यवकलने करणसूत्रं दत्ताङ्गम् । संशोध्यमानं स्व-
कृष्णत्वमेति स्वार्थं जयकद्वयुक्तिरुक्तवत् । उदा० । तयाद्द्वयं
स्यात् समृणाद्वयं च व्यक्तं च संशोध्य वदाशु येवम् । न्यासः
रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू १ रू २
अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं
रू ५ न्यासः रू १ रू २ अन्तरे जातं रू ५ ।

गुणनभागे करणसूत्रं दत्ताङ्गम् । स्वयोरस्वयोः स्वं वधः
स्वस्वभावे जयोभागहारेऽपि वैषं निरुक्तम् । उदा० ।
धनं धनेनार्थमृष्येन निष्पन्नं द्वयं त्वयेव समृष्येन किं स्यात् ।
न्यासः रू २ रू १ धनं धनम् धनं स्यादिति । रू ६ ।
न्यासः रू २ रू १ कृष्णमृष्यम् धनं स्यादिति जातं
रू ६ । न्यासः रू २ रू १ धनमृष्यगुणमृष्यं स्यादिति
जातं रू ६ । न्यासः रू २ रू १ कृष्णं धनगुणमृष्यं स्या-
दिति जातं रू ६ । इति धनार्थगुणम् ।

भागहारेऽपि वैषं निरुक्तमिति । उदा० । रूपा-
दङ्कं रूपवत्तत्वेन धनं धनेनार्थमृष्येन भक्तम् । कृष्णं ध-
नेन समृष्येन किं स्याद्दुतं वरेदं यदि बोधधीषि ।
न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनकृतं धनं स्यादिति जातं
रू १ । न्यासः रू ८ रू ४ कृष्णमृष्यकृतं धनं स्यादिति
जातं रू १ । न्यासः रू ८ रू ४ कृष्णं धनकृतम् कृष्णं
स्यादिति जातं रू १ । न्यासः रू ८ रू ४ धनमृष्य-
कृतम् स्यादिति जातं रू १ । इति धनार्थभागहारः ।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं दत्ताङ्गम् । जतिः स्वार्थयोः स्वं समृष्ये
धनार्थेन मूलं जयस्यासि तस्याकृतितात् । उदा० ।
धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गः जयस्य च मुद्दि सखे नभाशु ।
न्यासः रू १ रू ३ जातो वर्गो रू ९ रू ९ । धनात्मका-
नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु । न्यासः रू
९ मूलं रू १ वा रू १ । न्यासः रू ९ एवामवर्गता-
मूलं नास्ति । इति धनार्थवर्गमृष्ये ।

खसङ्कलव्यवकलने करणसूत्रं दत्ताङ्गम् । स्वयोगे वि-
योगे धनार्थं तथैव न्युतं न्यूनतस्तद्विपर्ययोऽस्येति । उदा०
रूपत्रयं स्वं जयगं च स्वं च किं स्यात् खगुक्तं पद खा-
श्रुतं च । न्यासः रू १ रू १ रू ० एतानि खगुतान्य-
विकृतान्येव । रू १ रू १ रू ० एतानि खाश्रुतानि रू
१ रू १ विपर्ययकानि ।

“छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं जतिम् । कृष्णं स्वं
स्वस्वार्थं कृत्याद्द्वयस्य राशिसङ्ख्ये” बीजा० ।

कृष्णकृति लि० कृष्णवदवश्यफलप्रदा कृतिः स्तुतिर्विषयः ।
अवश्यफलदायकस्तुतिराणि “वाचस्पतिप्रकाशितमदा-
भ्यम्” क्र० ८, ६, १, १२ । कृष्णकृतिः कृष्णवदवश्यफल-
प्रदस्तुतिकः भा० ।

कृष्णस्य उ० न्यपभेदे “कृष्णस्यस्य प्रवता सचानि” क्र० ५,
१०, १२, “कृष्णस्यस्यैतन्नामकस्य राशः” भा० कृष्णस्ये
राजनि रयमानाम्” क्र० ५, १०, १४ ।

कृष्णचित् उ० कृष्णमिव चिन्मोति चि-क्षिप् । कृष्णस्येव
कोटिकासस्याधायके यजमाने । “स कृष्णचिह्नया ब्रह्मण-
स्यतिः” क्र० २, २१, १७ । कृष्णचित् कोटिकासकृष्णमिव
चिन्मोति” भा० ।

कृष्णदास उ० कृष्णात् मोचनेन जतोदासः । दासभेदे ।

“मृद्वजातस्तथा क्रीतो बन्धोदायादुपागतः । अनाकाश-
कृतकहदाङ्कितः क्षामिना च वः । मोक्षितो महत्त-
थाद्युद्धे प्राप्नः पणे जितः । तवाङ्गित्युपगतः प्रवृत्ता-
वसितः कृतः । भक्तदासश्च विप्रयस्तस्यैव बद्धवाङ्कितः ।
विप्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश कृताः” नारदः ।
“मृद्वे दास्याम्रातो मृद्वजातः । क्रीतोमृद्वेन, कृष्णः प्रति-
पञ्चादिना । दायादुपागतः पितादिदासः । अनाका-
शकृतोद्भिन्ने यो दासत्वाय करणाद्रक्षितः । आङ्कितः
क्षामिना धनपक्षणेनाधितां मोतः । कृष्णमोचनेन दास-
त्वमभ्युपगतः कृष्णदासः” मिता० ।

कृष्णमत्कुण उ० कृष्णं परकृतं मयैवेति कुचति कुच-च

सुप्रसिद्धेति व० । प्रतिभुवि (जाभिन्) यद्भर० । स हि परकीयर्थस्य मदीयत्वेन स्थापयतीति तस्य तथोक्तम् ।
 कृष्णमार्गीय उ० कृष्णः । गते परार्थं स्मृतत्वेन प्रार्थयते मार्ग-लक्ष्यु दैत० । (जाभिन्) प्रतिभुवि हारा० ।
 कृष्णमुक्ति स्त्री कृष्णान्मुच्यतेऽनया सुच-करणे क्तिन् । कृष्ण मोधने लिका० । कृष्णमोचोऽप्यल हारा० ।
 कृष्णमोचन न० कृष्णात् मोचयति सुच-चिच-ल्लु ५त० । काशीस्थे तोषभेदे काशीचरणे प्रसिद्धम् ।
 कृष्णलेख्य न० कृष्णसूचकं लेख्यं लेखनम् । कृष्णपङ्कच-सूचके व्यवहारोपयोगिनि (स्तत) (तमःसुक्त) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे । तल्लेखनप्रकारादि मित० द्योतं गद्या 'तल लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं' चेति । शासनं निरूपितं जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् स्वरक्षकतमस्यज्ञतं चेति । तल स्वरक्षकतमसाक्षिकम्, अन्वयज्ञत ससाक्षिकम् । अन्वयोच देशाचारादुच्चारणे प्राप्तायत्यम् यदाह नारदः । "लेख्यन्तु द्विविधं ये स्वरक्षकान्यज्ञतं तथा । असाक्षिकमसाक्षिकं सिद्धि-हंस्थितेऽयोरिति" तन्नाम्यज्ञतमाह । "यः कविद-र्शोनिष्ठातः स्वरक्ष्या तु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिकम् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" वा० । धनिकाधर्मयोयोऽर्थो हिरण्यमिति परस्परं स्वरक्ष्या इयता कायेनैतावदेयमि-तोयती च प्रतिमासं हस्तिरिति निष्ठातो व्यवस्थितः त-क्षिप्तार्थे काञ्चालरे निप्रतिपत्तौ वस्तुतत्परिण्ययार्थं लेख्यम् साक्षिकमङ्गलवत्साक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वं यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षियो वा कर्त्तव्याः "कली तु यत्कृतं कार्यं सिद्धार्थनस्य साक्षिणः । प्रवर्त्तने विवादेषु स्मृतं वाच्यलेखकमिति" करणात् । अपि च "समासासतदङ्गाङ्गनामजातिलेखगोत्रकैः । समङ्गाचारिका-न्वीयपितृनामादिविज्ञितम्" वा० समा संवत्सरः मासः पैतादिसदृशः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा अङ्गलक्षिणः प्रति-पदादिः । नाम धनिकाधर्मयोः । जातिः ब्राह्मणादिः जगोत्रं वाग्निष्टादिगोत्रयेतैः समादिभिर्विज्ञितम् । तथा समङ्गाचारिकं बहुवादिद्याद्याप्रयुक्तं गणनाम बहुचः कठ इति । आन्वीयपितृनाम धनिकार्थिकपितृनाम । आदिपङ्कथाह्वय जाति संख्याचारादिपङ्कचम् । एतच्चि-ज्ञितं लेख्यं कार्यमिति गतेन समन्वयः । किञ्च "समाप्तेष्वे-कथो नाम स्वरक्षणे निवेद्येत् । मतं नेऽस्तुतल्लेख्यं यद-

लोपरि लेखितम्" वा० धनिकाधर्मयोयोऽर्थः स्वरक्ष्या वृत्तस्थितः तत्क्षिप्तार्थं समाप्ते लिखिते एकथो अधमर्षोना-मात्मीयं स्वरक्षणे नाकल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्नामास्तु-उल्लेख्य मतमभिप्रेतमिति निवेद्येत् पत्रे विहितेत् । तथा "साक्षिणश्च स्वरक्षणेन पितृनामकपूर्वकम् । अन्वीय-स्तुक्तः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" वा० । तस्मिन् लेख्ये ये साक्षियो लिखिताः तेऽन्वीयपितृनामलेखनपूर्वकमलि-क्ष्ये स्वरक्षमस्तो देवदत्तः साक्षीति स्वरक्षो नैकैकयो लि-खेयुस्तो च समाः सख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः । यद्यधमर्षः साक्षी वा लिपिप्रो न भवति तदाऽधमर्षोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यनदरेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्मृतं लेख्येत् । यथा-ह नारदः "अलिपिस्त एकथो यः स्यात् स्मृतं तु स लेख्येत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया दृष्टकस्तुता । लिखितं हस्तकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" वा० ततो लेखको धनिकाधर्मिकाभ्यासमाभ्यां प्रार्थितेन सदाऽ-स्तुतेन देवदत्तेन विष्णुमित्रस्तुता एतल्लेख्यं लिखित-मित्यन्ते लिखेत्" वा० स्मृतं स्मृतं लेख्यमाह । "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वरक्षकलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपविज्ञतादते" वा० । यल्लेख्यं स्वरक्षणेन लिखितं अधमर्षेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वा-दिभिः । बलोपविज्ञतादते । बलेन बलात्कारेण, उप-धिना कल्लोभक्तोभयमयदादिस्तुत्येन यत्कृतं तन्नाहि-ना । नारदोऽप्याह "मन्माभियुक्तस्त्रीबाहवसाकार-कृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपविज्ञतनचेति" । तच्चैतत् स्वरक्षकतं परस्परकृतं यल्लेख्यं देशाचारा-दुच्चारणे समन्वयवत्प्रकारे बन्धकवत्प्रकारेयुक्तमर्कसापरि-क्षोपेन लिख्यचारापरिबोपेन च लेख्यमित्येतावन्न पुनः साधुशब्देनैव प्रातिस्निकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथा-ह नारदः "देशाचाराविद्वां यद्वाक्ताविधिषल्ल-यम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविशुभ्रकमाक्षरमिति" । विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणल्लेख्यं कल्लयम् मो-च्याधिभोव्याधिकाङ्कतमित्यादि तदङ्गात् विष्णु व-क्षिस्तदङ्गाविधिषल्लयम् । अविशुभ्रकमाक्षरम् अशोनां कलः कलसाक्षराणि च कलसाक्षराणि अविशुभ्र-नि कलसाक्षराणि यक्षिस्तदङ्गाविशुभ्रकमाक्षरम् । तदेव भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजशासनवत् साधुशब्दनिब-धोऽन्ते लभिप्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेखाक्षरमप्युक्तं लिभि-

रेव देयमित्याहुः “अणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथा साक्षाद्विज्ञतमुष्णं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहुर्नृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्णां दिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैश्च न्येयमित्यत्र विशेषणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढस्यैवोक्तं गण्यं पत्राकूटणविषये स्मृत्यन्तरप्रसङ्गमात्रपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमात्रम् । तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् “एवं कालमतिक्रान्तं पितृणां दाप्यते अणमिति” । इत्थं पत्राकूटमतिक्रान्तकालमपि पितृणां सम्बन्धि दाप्यते । अत्र पितृणां मिति बहुवचनमिदं यत् कालमतिक्रान्तमिति वचनाञ्जुत्तर्यादिदाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि “लेख्यं यस्य भवेत्तस्ते लाभनस्य विनिर्दिशेदिति” । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यैव लाभ इति सामान्येन चतुर्थोद्दिश्योपपन्नलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चेतदागङ्गानि द्रव्यार्थम् एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयान्तं योगीश्वरवचनात्तु कारेण योजनीयम् । अस्यापवादमाहुः “आधिसु भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदायते” । सम्बन्धेऽपि पत्राकूटे अणं त्रिभिरेव देयमिति नियमादपराधकारणानधिकारेणाऽऽध्याहारणेऽप्यधिकारप्राप्तावदुच्यते । यावत्तुर्थेन पञ्चमेन वा अणं न दायते तावदेवाधिसु भुज्यत इति वदता सम्बन्धकस्यापराधकारणे चतुर्थोदरेष्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव । “फलभोग्यो न नश्यतीति” इत्यम् । तदप्ये तस्मिन्सत्यपवादवचने पुत्रपुत्र्यविषयमेव स्यादिति सर्वमनवयम् । मासिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवातुसरति । “देशान्तरस्य दुर्लभ्ये नटोन्मृष्टे हृते तथा । भिक्षे दग्धेऽथवा क्षिप्तं लेख्यमन्यत्तु कारयेत्” या० । वृत्तकाराजमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । वृत्तकाराजमत्वं वाल्लववृत्तदेशान्तरस्ये पत्रे दुर्लभ्ये दुष्टानि सन्दिग्धानामानि अवाचकानि वा लेख्यानि क्षिप्तकाराणि पदानि वा यस्मिन्सिद्धिं दुर्लभ्ये नटे कालवगेन, उन्मृष्टे मधीदौर्बल्यादिना, मृदिते क्षिप्तपत्रे, हृते तस्मिन्नादिभिः, भिक्षे विदधिते, दग्धे अग्निना, क्षिप्ते द्विधाभूते इति हि भवति । एतच्चार्थिप्रसङ्गिभिः परस्परानुसृतौ सत्त्वा विमत्यान्त वृत्तकारप्राप्ते देशान्तरस्य पत्रानयनाध्यापेक्षया काकोदातव्याः इदं भावस्थिते नटे वा पत्रे साक्षात्त्रिभिरेव वृत्तकारनिरूप्यः कार्यः । यथा ह नारदः “लेख्ये देशान्तरन्यको योऽर्थो दुर्लभ्येति हृते । सतस्तत्कालक-

रणमसतोद्भूतं दर्शनमिति” । सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थानयनाय कालकरणं कालावधितिर्वाः असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पत्रं ये दुष्टारः साक्षात्त्रिभिरेव वृत्तकारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा द्विवृत्तं निरूप्यः कार्यः । “अलेख्यसाक्षिके देवी वृत्तकारे विनिर्दिशेदिति” अगणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्मृत्यन्तलिखितादिभिः शोधनीयम् “सन्दिग्धलेख्यशुद्धः स्यात् स्मृत्यन्तलिखितादिभिः क्षिप्ताप्रक्रियाविच्छेदः सम्बन्धमगम्येति” या० उक्तेः ।

नटणादानं न० अणमादीयते यत् । स्मृत्यन्ते अपराधविवान्दानगते व्यवहारभेदे “तेषामाद्यान्यादानमित्यादीनि अपराधस्य व्यवहारपदानि भवन्ता दर्शितानि । तल्लक्षणादि नारदादिवाक्येन मिताऽऽर्शितं यथा “अधुनाऽपराधानां व्यवहारपदानामाद्यान्यादानपदं दर्शयति । “अथातिभागो दुर्लभः स्यादित्यादिना मोक्षसाधिसिद्धयस्तत्रैव प्रविष्टे द्विगुणे धने” इत्येवमन्तेन । तद्वाच्यदानं सप्तविधम् । इदं च स्मृत्यन्तेयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणा देयमित्यन्तं समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यन्तं पञ्चविधसत्तमं दानविधिरादानविधश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नारदेन स्मृत्युक्तम् “अणन्देयमदेयञ्च येन यत्नं यथा च यत् । दानपञ्चकमर्थं अणमादानमिति स्मृतमिति” तत्र प्रथमसत्तमस्य दानविधिसाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम् । “अयोतिभागो दुर्लभः स्यात्साधिसिद्धिः सम्बन्धे । वर्गक्रमाच्छतं द्विलिचतुष्षष्टकमन्यथा” या० “मासिमासि प्रतिमासं विद्वासाद्यं यदाधीयते आधिरिति यावत् सम्बन्धेन सह प्रवर्तते इति सप्तव्यकः प्रयोगस्तस्मिन् सम्बन्धे प्रयोगे प्रयुक्तस्य इत्यस्याशीतितमोभागो दुर्लभ्यो भवति । अथवा सम्बन्धितं प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्विलिचतुष्षष्टकं शतं धनं भवति । ब्राह्मणेऽथमर्थं द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्विलिचतुष्षष्टाः द्विलिचतुष्षष्टा अस्मिन् शते दुर्लभ्येति इति द्विलिचतुष्षष्टकं शतम् । “तदस्मिन् दुर्लभायत्ताभयुक्तेपदा दीयते इति (पा०) क्तम् । इत्थं दुर्लभासिमासि गृह्यते इति कालिका । इत्येव दुर्लभिर्विषमगणयया विभज्य प्रतिद्वयं गृह्यमाणा कायिका भवति तथा च नारदेन । “कायिका कालिका चैव कारिता ५, तथाऽपरा । चक्रद्वयस्य शास्त्रे तस्य एतच्चतुर्विधा”

हृत्पुत्रोत्तम् “कायाऽपिरोधिनी शङ्कतपाटादि. वायिका।
प्रतिमासं स्वर्णा या हृदिस्था कालिका मता । हृदि सा
कारिता नाम यर्गिकेन स्वयं कृता । हृदरेपि पुनर्हृदि-
चक्रहृदिबद्धाहृतेति । गृहीटविशेषेण हृदः प्रकारा-
न्तरमाह । “कालारगास्तु दशकं सासुद्रा विंशकं शतम्”
या० । कालारगमरगयन्त्र गच्छन्तीति कालारगाः ये
हृद्गा धनं गृहीत्वाधिकलाभायमतिगहनं प्राणधनवि-
नाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्यु । ये च
सन्द्भगास्ते विंशकं शतं मासमास स्येव । एतदुक्तमभवति
कालारगेभ्यो दशकं शतं सासुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्त-
मार्थं व्याख्यातुं मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति ।
इदानीं कारिता हृदिमाह । “दद्युर्वां स्वकृतां हृदिं
वर्षे सर्वांस्तु जातिषु २०० । “सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा
अधम्यके अधम्यके वा सक्तः स्वाभ्युपगता हृदिं सर्वांस्तु
जातिषु दद्युः । क्वचिदुक्तापि हृदिभवति यथाह
नारदः “न हृदिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क-
चित् अनाकारितमप्यङ्गं पत्न्याङ्गं हि हृत्” इति । यस्तु
याचितकं गृह्णात्वा देशान्तरं गतस्तु प्रति कात्यायनेनो-
क्तम् । “यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं
संवत्सरात्तस्य तद्वत्” इतिमात्रुयादिति यच्च याचितक
मादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तम् प्रति ते-
नैयोक्तम् । “कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं ब्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासवत्तस्य तद्वत्” इतिमात्रुयादिति यः पुनः
अदत्ते स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याच
न कालाटारभ्य हृदिं दाषयेद्वाजा । यथा ह “स्वदे
येऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कश्चित् । तन्ततोऽ-
कारितां हृदिमनिच्छन् च दापयेदिति” । अनाकारित
हृदरेपवादो नारदेनोक्तः “पण्यमूल्यभृत्यांसोद-
ण्डोयश्च एकलितः । उपादानात्किमपणा वर्जितो नावि-
क्षिताः” । अविप्रक्षिता अनाकारिता इति । अधुना इ-
व्यविशेषे हृदिविशेषमाह । “सन्तिस्तु पण्यस्त्रीणां” या०
“पण्यनां स्त्रीणां सन्तिरेव हृदिः पण्यनां स्त्रीणांस्त्रीणा-
वमर्षस्य तत्पुटिसन्तिकासस्य प्रयोगः सम्भवति । प-
ण्यस्य क्षीरपरिचर्याधिनिः । अधुना प्रयुक्तस्य इव्यस्य
हृदिपण्यमन्तरेण चिरकावावस्थितस्य कस्य इव्यस्य किय-
ती परा हृदिरिच्छतेति आह “रसस्याष्टगुणा परा । व-
स्त्रधान्यहिरण्यानाञ्जुतस्त्रिहृदगुणा परा” या० । “रसस्य
तत्तत्तदादेर्हृदिपण्यमन्तरेण चिरकावावस्थितस्य सक्ततया

हृद्गा वर्द्धमानस्याष्टगुणा हृदिः परा नात परं वर्द्धते ।
तथा वस्त्रधान्यहिरण्याना यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा-
दिगुणा च हृदिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यसक्तम्
“त्रिगुण्यं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्या-
ख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाहृतं त्रितयसष्टगु-
णमिति” । अनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वमक्तम् । धान्ये शदे लब्धे वाक्ते नातिक्रामति पञ्च-
तामिति” शदः केवलफल पुष्पमूलफलादि । लघोभेषोणां
चमराकेयादि । वाक्तेवलान्यर्दतुरगादि । धान्यशदलव-
वाह्यविषया हृदि पञ्चगुणत्वज्ञातिभ्रामतीति । तत्ताधमर्ष-
योग्यतावशेन दुर्भिक्षादिकालावशेन च व्यवस्था इत्युच्यते ।
एतच्च सक्तप्रयोगे सकृदहरणे च वेदितव्यम् । पुष्प-
फलानरसङ्गमन्त्रेण प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुष्पे
अनेकग प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं हेतुगुणाय तत्तस्य
पूर्ववर्द्धते । सक्तप्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासमिति
वत्सरं वा हृद्गाहरणेऽधमर्षदेयस्य त्रैगुण्यसम्भवात्
पूर्वाहृतहृद्गा सकृदहेतुगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह
अनुः “कुषीदहृदिहेतुगुणं नात्येति सकृदाहृता” । सकृ-
दाहृतेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं इव्यं कुषी-
दन्तस्य हृदिः त्रय दहृदिहेतुगुणं नात्येति नातिक्रा-
मति यदि सकृदाहृता सकृत्प्रयुक्ता पुष्पफलानरसङ्गम-
णादिना प्रयोगान्तरकरणे त्रैगुण्यमत्येति । सकृदाहृते
ति पाठे शनै प्रतिदिनस्मृतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधम-
र्षाहृता त्रैगुण्यमत्येति व्याख्येयम् । तथा गो-
तमेनाप्युक्तम् “चिरस्थाने त्रैगुण्यम् प्रयोगस्येति” प्र-
योगस्येत्येकवचनं नर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे त्रैगुण्यगति-
क्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशाच्च नैवैहृद-
ये हृदये त्रैगुण्यगतिक्रमोदशितः । अथप्रयोगधर्मा उक्ताः
साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य पण्यधर्मा उच्यन्ते । “प्रपञ्चं
साधयत्यर्थं न वाच्यो नृपतेर्भजेत् । साध्यमानोऽप्युक्तं न
दण्डोदाप्यच्च तद्वन्म” या० । प्रपञ्चमभ्युपगतमधममन्त्रे धनं
साक्षाद्दिभिर्भवितां साधयन् पत्न्याहरण धर्मादिभिर्भवायैः
उत्तमर्षो नरपतेर्न वाच्यो निरापरीयो न भवति । धर्मा-
दयसोपाया अनुना दर्शिताः “धर्मेण व्यवहारेण लोभेना-
चरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पक्षमेन बलेन चेति”
धर्मेण प्रीतियुक्तेन साधयचनेन, व्यवहारेण साजिक्तेषाद्यु-
पायेन, लोभेन उल्लासादिवाजेन मूषणादिर्पक्षमेन, व्याचरि-
तेन अभोजनेन । पक्षमेनोपायेन बलेन निगदव्यवहारादिना

उपचयार्थं प्रयुक्तं इत्यमेतैरुपायैरात्मसात्कृत्यादिति ।
 प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन्
 राज्ञा निवारणाय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतत्वात्-
 खनेन "पाण्डुरेयोधना कञ्चिदणिकं न्यायवादिनम् । तस्मा-
 दर्थान् स ज्ञीयेत तत्त्वमं प्राप्नुयाद्भूमिति" । यस्तु धर्मोदि-
 भिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृप गच्छेत् ।
 राजानमभिमन्य साधयन्नमभियुक्ते स दण्डो भवति श-
 क्तनुसारेण । धनिने तद्वन्दाप्यञ्च । राज्ञा दापने च प्र-
 कारादुक्तिः "राजा तु स्वाभिने विप्रं मान्ते नैव प्रदा-
 पयेत् । देशचारेण चान्यास्तं दुष्टान् सर्वं च दापयेत् ।
 रिक्थिनं रुद्धं वापि कृतेनैव प्रदापयेदिति या० । सा-
 ध्यमानो षष्ठ्यन्तेदित्येतत् स्मृत्याचारव्यपेतेनैतस्य
 प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । वृद्धपुत्रमर्थिकेण युगपत्प्राप्ते-
 र्भक्तोऽधर्मिकं केन क्रमेण दत्तोरुक्त्यपेक्षत आह ।
 "गृहीतान्क्रमाद् धोधनिनामधर्मिकः । तत्त्वा तु
 ब्राह्मणायैव मृतेस्तदनन्तरम् या० । समानजातीयेषु येनैव
 क्रमेण धनं गृहीतान्तेनैव क्रमेणाधर्मिको दाप्योराज्ञा-
 भिरुजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्त-
 मर्था दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थेभ्यर्मादिभिरुपायैः साधयित-
 तमशङ्कन् राज्ञा साधितार्थं भवति तदाऽधर्मण्यस्य दण्ड-
 वृत्तमस्मिन् च भवतिदन्माह "राज्ञाऽधर्मिकोदय-
 साधिताह्वयं शतम् । पञ्चकञ्च शतन्दायः प्राप्ताणोऽप्यु-
 त्तमर्थिकः" या० । अधर्मिकोराज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधि-
 ताह्वयं शतं दाह्य" प्रतिपन्नस्य साधितव्यार्थस्य दण्डम-
 न्य राजाधर्मिकाह्वयदण्डमेव गृह्णीयादित्यर्थः । उ-
 त्तमर्थिकस्तु प्राप्तार्थः पञ्चकं शतं भवितुमेव दाय-
 साधितव्यार्थस्य विंशतिसमन्नागम् उत्तमस्माद्राजा-
 भत्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अत्रप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्ड-
 विभागो दर्शितः "निष्कृते भावितोदयात्" इत्यादिना । स-
 धनमधर्मिकमस्तुक्तमधुना निर्वृत्तमधर्मिकमस्तुत्वाह ।
 "हीनजातिस्परिणीतमृणां कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु
 हरिकीणः शनैर्होषो यद्योदयम्" या० । ब्राह्मणादिजाति-
 रत्तमस्मां हीनजातिं क्षत्रियादिस्मरिणीं निर्वृत्तमृ-
 णार्थमृणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वजात्यनुदयं कारयेत्तत्कृ-
 ष्याविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिणीतो निर्वृत्तः शनै-
 र्बर्धयेत् यथासम्भवमृणन्दायः । अत्र हीनजाति-
 यद्वयं समजातेरप्यपकलणमतस्य समजातिमपि परिणीतं
 अवोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणपद्वयं च श्रेयोजाते

रूपलक्षणमतस्य क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेः शनैः शनै-
 र्हीणो यद्योदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना "कर्मणापि
 समस्त्योर्जुनिकेनाधर्मिकः । समाऽपकलेजातिश्च ददा-
 ष्येयास्तु तच्छनैरिति" । उत्तमस्मिन् समं निवृत्तोत्त-
 मर्थाधर्मस्यव्यपदेशमात्मानमधर्मार्थः कर्मणा कुर्व्या-
 दित्यर्थः । किञ्च 'दायमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं य' स्त-
 कम्भनस्य । मध्यम्यस्यापि तत्स्याद्गृह्णते न ततः परम' या०
 उपचयार्थं दत्तं धनमधर्मस्मिन् दीयमानस्तत्तमर्थाद्विज्ञो-
 भाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधर्मस्मिन् मध्यम्यहस्तो स्थापित-
 स्यात्तदा ततः स्थापनादूह्यं च वर्जते । अथ स्थापितमपि
 याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्जते एव ।
 इदानीन्तेयमर्थं यदा येन च देयन्दाह । "अविभक्तं
 कटुस्वार्थं यद्व्यक्तं कृतमभवेत् । दद्युस्तद्व्यक्तः प्रेते
 मोषिते वा कटुस्मिन्" या० । अविभक्तं बलुभिः कटु-
 स्वार्थमैकैकेन वा यद्व्यक्तं कृतमर्थं कटुस्मिन् दद्यात्तस्मिन्
 प्रेते मोषिते वा तद्व्यक्तः सर्वे दद्युः । येन देय-
 मित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । "न योषितुं पतिपुत्राभ्याश्च
 पुत्रेण कृतम्यता । दद्यादन्ते कटुस्वार्थांश्च पतिः स्त्री-
 कृतम्यता" या० । पत्या कृतमर्थं योषिद्व्याख्या नैव
 दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषितुं माता न दद्यात् । तथा
 पुत्रेण कृतम्यता न दद्यात्तथा भाव्योक्तमस्मिन् दद्यात्-
 टुस्वार्थादन्ते इति सर्वशेषमतस्य कटुस्वार्थं येन केनापि
 कृतं तत्कटुस्मिन् देयम् "कटुस्वार्थोऽध्यधीनोऽपि व्यव-
 हारं समाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तच्च विद्वान् विचा-
 रयेत्" इति मनः (अध्यधीनं दासः) । तदभावे तद्दायहरे-
 र्देयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैर्कर्मण्यन्तेयमिति वक्ष्यति तस्य
 प्रस्तादपवादमाह "सुराक मद्यतकृतन्दण्डरुक्तावधिष्टकम् ।
 दद्यादानन्तयेवैव पुत्रोदयाच्च पतकम्" या० । सुरापाणेन
 यत् कृतमर्थं कामकृतं स्वाव्यसनेन कृतम् । द्याते परा-
 जयनिवृत्तं दण्डरुक्तावधिष्टकं दद्यादानं धूर्तवन्द्
 मन्त्रादिभ्यो यत् प्रतिज्ञातम् 'धूर्त' वन्दिन मन्त्रे च
 कुर्वेद्यो कृतवे शठे चाटवारण्यचोरेषु दत्तं भवति
 नि फलमिति" अत्रणात् । एतदण्यमपि कृतं पुत्रादेः
 शौचिष्ठादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डरुक्तावधिष्टक-
 मित्यवधिष्टकह्यात् सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम् "दण्ड-
 वा दण्ड्येषु वा शुलकलच्छेदेषु वा । न दातव्यन्तु
 पुत्रेण यच्च न व्यवहारकम्" इत्यौशनः अत्रणात् । गौतमे-
 नाप्युक्तम् "मद्यशुलकादूतदण्डा न पुत्रानध्यापयेदिति" ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणसक्तम् । न
पतिः स्वाकृतं तथेत्यस्यापवादमाह । “गपशौचिकशैल-
वरजकव्याधयोषिताम् । अणं दद्यात् पतिस्तासां यस्मा-
द्भृत्क्षिदाश्रया” या० । गोपो गोपालः शौचिकः
सुराकारः शैलपोनटः रजकोवस्तासां रजकः । व्याधो-
मृगयुः एषां योषिर्द्विर्दण्डः कृतान्तपतिभिर्देयं यस्मात्तेषां
दृत्तिजीविनः तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्भृत्क्षि-
दाश्रयेति हेतुव्यवदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवि-
नस्तेऽपि योषिदकृतकृणं दद्यादिति गम्यते । पतिकृत-
स्मार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह “प्रतिपक्षं स्त्रिया
देयं पत्या वा सह यत् कृतम् । स्वयंकृतं वा यदणं
नान्यत् स्त्री दातुमर्हति” या० । “समूर्णः प्रवतस्यता वा
पत्या नियुक्त्या कृणदाने यत्प्रतिपक्षन्यतकृतमृणन्देयं
यद्द पत्या सह भार्यया कृतन्दपि भर्ताभावे भार्यया अ-
पुत्रया देयम् । यद्द स्वयमेव कृतकृणं तदपि देयम् । ननु
प्रतिपक्षादित्यं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहा
भावात् उच्यते । “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः
स्युताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मै ते तस्य तद्वन्मिति”
वचनाच्चिधनत्वेन प्रतिपक्षादिवदानशङ्कायामिदमुच्यते ।
प्रतिपक्षं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्रिया-
दानां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रं प्रतिपादन-
परत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्
स्त्रीदातुमर्हतीत्येतत्सर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत्वं प्रति-
षेधश्चेत् । उच्यते “प्रतिपक्षं स्त्रिया देयं पत्या वा सह
यत् कृतम्” इत्यनयोपवादाद्यमुच्यते । अन्यच्च सुराकामादि-
वचनोपात्तं प्रतिपक्षमपि पत्या सहकृतमपि न देयमिति ।
पुनरपि यदणं दातव्यं येन च दातव्यं यत् च काले
दातव्यं तन्नितयमाह “पितरि प्रोषिते प्रेते वृषणाभि-
परिहृते । पुत्रपौत्रैर्दण्डेयं निज्जवे साविभाविताम्” या० ।
पिता यदि दातव्यमृणदत्त्वा प्रेते दूरदेशकृतोऽधिकृत-
नोयव्याध्यादिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण
पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्
क्रमोऽप्ययमेव पितृभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण
पौत्रेण वा निज्जवे कृतेऽर्थिना साक्षादिभिर्भावितमृणन्देयं
पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं
कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो दृष्टव्यः । “नार्थं संवत्स-
राद्विंशत् पितरि प्रोषिते सुतः । अणं दद्यात् पितृभ्ये
वा ज्येष्ठे भ्रातर्यर्थं वापि वेति” प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तु

न दद्यात् प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात् स च कालस्ते-
नैव दर्शितः । “गर्भस्थैः सहस्रो ज्येष्ठे व्याप्तमाहस्तरा-
च्छिद्यः । बाल व्याप्तोऽष्टाहर्षात् पौगण्ड्येति यद्व्युते ।
परतो व्यवहारस्तः स्वतन्त्रः पितराहत इति” । यद्यपि
पितृमरणः पूर्वैर्वाकोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न कृणभाग-
भवति । यथाह “अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि
नर्णभाक् । स्वातन्त्र्यं हि कृतं व्येष्टे कृष्टेऽपि गुणवयःकृत-
मिति” । तथा आसेधाङ्गाननिषेधश्च दृश्यते । “अप्राप्त-
व्यवहारश्च दूतोदानेऽनुसृतो व्रतो । विषमस्यश्च नासेधो
न चैतानाङ्गयेऽपि” इति तस्मात् । “अतः पुत्रेण जातेन
स्वार्थस्तुल्यं यत्नतः । अणं पितृ मोचनीयोयथा
नोनरकं व्रजेदिति” । पुत्रेण व्यवहारकृतया जातेन
निष्पक्षेनेति व्याख्येयम् । आह तं वाक्यं अपि अधिकारः
“न ब्रह्माभिवाह्यव्यवहारयेदन्यत् स्वधामिनयनादिति” गौतम-
स्मृत्यात् । पुत्रपौत्रैरिति वक्तुवचननिर्देशाद्भवः पुत्रा यदि
विभक्ताः, स्वांशानुरूपेणैव दद्यात् । अविभक्ताश्चेत् समभूय
समुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वत्मानानां प्रधानभूतएव
दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः “अत ऊर्ध्वं पितुः
पुत्रा अणं दद्यात् यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यज्ञां
कोहकृते धुरमिति” । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्दण्डेयं देय-
मित्यविशेषोक्तम् । तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृत्तिरित्यु-
दाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न दृष्टिरिति
विशेषोऽवगन्तव्यः । “कृणसास्त्रियवत् पितृन् पुत्रैर्देयं वि-
भाविताम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु” इति-
दृष्टस्यतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात्
साविभावितामित्यत्र साविपक्षेण प्रमाणोपलक्षणम् । समं
यावदुद्वेष्टितं तावदेव देयं न दृष्टिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्या-
देयमद्वेष्टितधनस्य । एतच्चोत्तरकोके स्पष्टयिष्यते । अ-
णापकरणे अणो तत्पुत्रः पौत्र इति त्वयः कर्तारोद-
र्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।

इदानीं कर्तृन्तरसमवाये च क्रममाह । “कृण्वयाह
अणं दाप्योयोविदुषाहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्यान्निजद्वयः
पुत्रहीनस्य कृण्वयः” या० । अन्यदीनं इत्यन्यस्य
क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्त्रीयं भवति तद्वत्त्वं विभागहारेण
कृण्वं गृह्णातीति कृण्वयाहः स अणं दाप्यः । एतदुक्तम्
भवति यो यदीदं द्यां रिक्चकृण्णं गृह्णाति स तत्कृतम्
अणं दाप्यो न चौरादिरिति । योषितं भाग्यं गृह्णातीति
योविदुषाहः स तथैव अणं दाप्यः । यो यदीयं योषितं

मृच्छाति स तत्कृतमृणं दायः योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन
 ऋक्ष्यव्यपदेशानर्हत्वाद्देन निर्देशः । एतन्मान्याश्रितद्रव्य
 ऋणं दायः अन्यमाश्रितमन्याश्रितम् साहचर्यसम्बन्धि-
 द्रव्यं यस्यावाप्त्याश्रितद्रव्यः न अन्यमाश्रितद्रव्योऽनन्याश्रित
 द्रव्यः एतद्हीनस्य ऋक्ष्येण ऋणं दाय इति सम्बन्धः ।
 एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव ऋक्ष्यपाह ऋणं दाय-
 स्तदभावे योषिदुपाहस्तदभावे (तथाभूतः) एव इति ।
 नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । “न भ्रातरो न
 पितरः, एवा ऋक्ष्यहराः पितुरिति” एवमेव सत्यस्य
 ऋक्ष्यपाहणासम्भवात् । योषिदुपाहोऽपि नोपपद्यते
 “न द्वितीयश्च साध्वीनां कविर्ज्ञेयैर्पदिश्यते” इति श्र-
 णात् । तदर्थं एवो दाय इत्यप्युक्तं । एवमपौत्रैर्दणं
 देवमित्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितधन इति विशेषणमप्यनर्थ-
 कम् एवमेव इत्यस्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवे च
 ऋक्ष्यपाह इत्यनेनैव गतायत्वात् एतद्हीनस्य ऋक्ष्येण
 इत्येतदपि न वक्तव्यम् । एवमेव सद्यपि ऋक्ष्यपाह ऋणं
 दाय इति स्थितमस्ति एवमेव ऋक्ष्यपाहः सुतरां दायः
 इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । एवमेव सत्यस्य ऋक्ष्य-
 पाही सम्भवति क्रीडास्वधरादीनां एवमेव ऋक्ष्य-
 हरत्वाभावात् । तथा च क्रीडादेनमुक्तं “भर्तव्यास्तु
 निर्गन्धाः” इति वक्ष्यति तथा “सवर्णाऽपुत्रोऽप्यन्यायदत्तो
 न क्षमेतेति केषामिति” गौतमवचनात् । अतश्च क्रीवादिषु
 एवमेव सत्स्वस्यायदृष्टे च सवर्णाऽपुत्रे इति ऋक्ष्यपाही
 पितृव्यतत्त्वप्रसङ्गः । योषिदुपाहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन
 न सम्भवति तथाप्यतिशयान्निषेधः पूर्वपतिकृत्यापक-
 रणाधिकारी भवत्येव । योषिदुपाहोयवत्सूयां स्त्रीणि-
 नामन्तिनां मृच्छाति, यच्च पुनर्भान्तिस्त्रियां प्रथमासु,
 यथाह नारदः “परपुत्रीस्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्ता
 यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रियविधा तासां स्त्रीणि तु चतुर्विधा ।
 कन्यैवाऽद्यतयोगिन्यां प्राणिपक्ष्यद्रुषिता । पुनर्भूः प्रथमा
 प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा । देशवर्मानपेक्ष्य स्त्री युच्-
 भियां प्रदीयते । उत्पन्नवाहवाऽन्यथा सा द्वितीया प्र-
 कीर्तिता । उत्पन्नवाहवा उत्पन्नव्यभिचारा । “अवत्सु
 देवरेषु स्त्री बान्धवेषां प्रदीयते । सवर्णां वापयद्याय
 सा तृतीया प्रकीर्तिता । स्त्री मरुताऽमरुता वा पत्न्या-
 नेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदस्य प्रथमा स्त्रीणि
 तु सा । कौमारं पतिवत्सुख्यं वा तस्य पुत्रप्राप्तिता ।
 पुनःपत्न्यैर्गृहं यावात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता । स्त्रते

भर्त्तरि तु प्राप्तात् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत् परं
 कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देशाइनकीता क्षु-
 त्पिपासाहारा तु या । तथाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्र-
 कीर्तिता । अन्तिमा स्त्रीणिनां या प्रथमा च पुनर्भूषाम् ।
 ऋणलयोः प्रतिकृतं दद्यादस्ती उपाश्रितः” इति । तथा-
 न्योऽपि योषिदुपाहः ऋणपाकरणाधिकारी तेनैव
 दर्शितः “या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वाच्यमायेत् । सो-
 ऽस्या दद्याद्व्यं भर्तुस्तुजेहा तथैव ताम्” । प्रकृतेन
 धनेन सङ्घर्षत इति सप्रधना बहुधनेति यावत् । तथा
 “अधनस्य ह्यपुत्रस्य स्त्रियोपेति यः स्त्रियम् । ऋणं वोढुः
 स भजते सैव चास्य धनं स्त्रुतमिति” । एतस्य पुनर्धनं
 क्रमाद्यम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बहुपुत्रेषु ऋक्ष्य-
 भावेऽप्यं यपहणयोग्यस्त्वेषां पाकरणाधिकारो नायोग्यस्या-
 न्यादेरित्येवमर्थम् । “एतद्हीनस्य ऋक्ष्येण” इत्येतदपि
 एतद्हीनस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋक्ष्यं मृच्छन्ति तदर्थं
 दायानान्यथेवेवमर्थम् । एतद्हीनो तु ऋक्ष्यपाहणा
 भावेऽपि दाय्यावित्युक्तम् यथाह नारदः “क्रमाद-
 भ्यागतं माम् एवमेवैवसङ्गतम् । दद्युः पैतामहं पैता-
 मरुतयोऽपि वरत्तं” इति सर्वे निरवद्यम् । यदा योषि-
 दुपाहभावे एवोदाम्य इत्युक्तमस्याभावे योषिदुपाहो
 दाय इत्युच्यते । एतद्हीनस्य ऋक्ष्येण योषिदेनो
 च्यते “सैव चास्य धनं स्त्रुतमिति” श्रुत्यात् “यो यस्य
 हरते तारान् स तस्य हरते धनमिति” च । ननु यो-
 षिदुपाहभावे एव ऋणं दायः एवभावे योषिदुपा-
 ह इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसङ्गावे : कसिद्वाय
 इति, नैव दोषः अन्तिमस्त्रीणिपाहणः प्रथमपुनर्भू-
 पाहणः सप्रधनस्त्रीहारिण्यभावे एवोदाम्यः । एता-
 भावे तु निर्जननिरपत्ययोषिदुपाहो दाय इति । एतदे-
 वोक्तं नारदेन “धनस्त्रीहारिण्युपाहणावभागे यो धनं
 हरेत् । एवोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारो धनि-
 पुत्रयोः” । धनस्त्रीहारिण्युपाहणां समवाये यो धनं हरेत्
 स ऋणभाक् । एवोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च
 स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध-
 निनोः असतोः एव एवमर्थम् । धनिपुत्रयोरसतोः
 स्त्रीहार्येवमर्थम् स्त्रीहार्यभावे एव ऋणभाक् ;
 एताभावे स्त्रीहारोति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ।
 एतद्हीनस्य ऋक्ष्येणः इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धन
 स्त्रीहारिण्युपाह ऋणं कस्य दद्याः ? इति विवक्षायास्तत्तम-

यस्य दातृस्त्वदाभावे तत्पुत्रादिः पुत्रादाभावे कस्य दाया इत्यपेक्षायासिद्धसंप्रतिपत्तेः । पुत्रकानस्य क्वकथिन इति पत्राग्न्यह्न नमोत्तमर्णस्य य क्वकथा क्वक्थप्रहण-
योग्य सपिण्डादित्यस्य क्वकथिनो दायाः । तथा च ना-
रदेन “व्रात्राणस्य तु यददेयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
निर्वापयेत् सख्यं तदभावेऽस्य बन्धुः” इत्यभिधायाभिहि-
तम् “यदा तु न सकन्याः स्यर्त्तं च सम्बन्धिवान्वयः
तदा दद्यादद्विजस्यस्तु तेषु सख्यं विनिजिपेदिति” ।
अधुना पक्षविशेषे कण्यपक्षप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपि
पतितम् । “भ्रातृणामप्यदस्यतोः पितः पुत्रस्य चैव
हि । प्रातिभावावृणं साव्यमविभक्ते न तु स्मृतम्” या० ।
प्रतिभुवाभावा प्रातिभावस्य । भ्रातृणा दस्यतोः पितापु-
त्रयोश्च । अविभक्ते इव्ये इव्यविभागात् प्राक् प्रातिभाव-
मण साव्यञ्च न स्मृतं सन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं
साधरण्यनतात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे इव्यव्याव-
सानतात् कण्यस्य चाश्रयप्रतिषेधत्वात् । एतच्च परस्परानु-
वृत्तमत्या अनुवृत्त्या त्वविभक्तं नामपि प्रातिभाव्यादिवल्येव ।
विभागादूर्ध्वं न परस्परानुवृत्तव्यतिरेकस्यापि भवति । ननु-
दस्यतोर्विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न बुध्यते
तयोर्विभागाभावेन विशेषणनपेक्षाद्विभागाभावश्च आप-
स्तम्बेन दर्शितः “जायापत्योश्च विभागो विद्यते” इति ।
सत्यं श्रौतस्मान्निगिन्साध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च वि-
भागोभावो न पुनः सर्वकर्मसु इत्येषु च । तथा हि
“जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते
इत्यपेक्षया हेतुसङ्गत्वात् “प्रागप्यह्ण्याहि सद्यत्त्वह्म-
सु तथा पुण्यफलेषु चेति” इति यस्मात् प्रागप्यह्ण्या
दारभ्य कर्मसु सत्त्वं श्रूयते “जायापत्योः अग्निमादधी-
यातामिति” । तस्मादाधाने सङ्गाधिकारादाधानसङ्गाग्नि-
साध्येषु कर्मसु सङ्गाधिकारः । तथा “कर्म स्थाप्यं विद्या-
ह्मन्वाविद्यादि” स्मरणात् विद्याहसङ्गाग्निसाध्येषुपि कर्मसु
सङ्गाधिकार एव । अतस्तोभयविधानिर्निरणयेत्तु कर्मसु
पक्षेषु जायापत्योः प्रागोऽधिकारः सम्पद्यते । तथा
पश्चात्तां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सत्त्वं श्रूयते
“तद्वि श्रोतिरजरमारभेतामित्यादि” । येषु परम्यकर्मसु
सङ्गाधिकारस्तेषां फलेषु सत्त्वमित्येवोद्भव्यम् । न पुनः
पूतानां भर्तुनुग्रहानुवितानां फलेषुपि । ननु इव्यस्त्वामि-
त्येव सत्त्वसङ्गतम् “इव्यपरिपक्षेषु च न हि सन्तु-
विप्रदाक्षे नैवित्तिकदाने को यधुप दशन्तीति” इत्यं इव्य-

श्रीमत्सं पत्रम् दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यथा-
द्रव्यपरिच्छेदं चेत्पुनः तत् कारणसक्तम्भक्तुर्विप्रवा-
से नैमित्तिकेऽवश्यकर्त्तव्यदानेऽतिथिभोजनमिच्छादानादौ
हि यथासौ कोयसुपदिशन्ति सन्धादयः तस्याङ्गाभ्यांया
अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा कोयं स्यादिति तस्या-
ङ्गर्तुःस्वभवाभ्यांया अपि द्रव्यविभागोभवत्वैव न
स्वीक्यया यथा यत्प्रति “यदि कर्त्तव्यं समानांशान्
पत्रम् काव्याः समांशिकाः” इति । अधुना प्रातिभाष्यं
निरूपयितुमाह । “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधी-
यते । आदौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि” या०
प्रातिभाष्यं विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सङ्ग समयः, तच्च
विषयभेदात् लिङा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शना-
पेक्षायामेनं दर्शयिष्यामाति, प्रत्यये विश्वासे भत्प्र-
त्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नायं त्वां वञ्चयिष्यते यतो
ऽसकस्य पुत्रोऽस्यवर्त्ताप्रायभूतस्य प्राप्तमयोऽस्तीति, दाने य-
द्यायं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्यामाति, प्राति-
भाष्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आदौ तु दर्शन-
प्रत्ययप्रतिभूतौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभि-
चारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं (अष्टाङ्गकम्) धनसुतसमर्थस्य ।
इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । वितथे इत्येव
शाब्देन निर्द्वन्द्वत्वेन वा अथसमर्थेऽप्रतिकर्त्तव्येति । इतरस्य
सुता अपेक्षितं वदता पर्यव्योः सुता न दाप्याः इत्युक्तम् ।
सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् । एतदेव
अष्टोक्तुमाह । “दर्शनप्रतिभूत्यैव सुतः प्रातिभाष्यकोऽपि
वा । न तत्पुत्रा कृष्णं दद्याद्द्यूदानाय यः स्थितः” या०
यदा दर्शनप्रतिभूः प्रातिभाष्यको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा-
तयोः पुत्राः प्रातिव्यायातं पैतृकम् कृष्णं न दद्याः । वस्तु
दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवं गतकस्य पुत्रा दद्यान् पौत्राः ।
ते च मूलमेव दद्यान् ईदृशम् । “कृष्णं पैतामहं पौत्राः
प्रातिभाष्यागतं सुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाप्या-
विति निश्चयः” इति व्याख्ययवनात् । प्रातिभाष्यव्यतिरिक्तं
पैतामहकृष्णं पौत्रः समं यावदुदङ्गीतं तावदेव दद्यात्
इदम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाष्यागतं पितृपञ्चमं
सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतो प्रपौत्रपौत्रौ च
प्रातिभाष्यायतसप्रातिभाष्यायातं कृष्णं यथाक्रममदङ्गीत-
वित्तौ न दाप्याविति । यदपि कारणम् “आदकोविस्त-
हीनः स्यात्पञ्चकोविस्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेत्तदेवं न
इदं दातुमर्हतीति” तदपि अत्रनकः प्रतिभूः आदकोऽप-

मर्षः, लग्नको यदि विस्रवात् स्तुतस्तदास्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न दृष्टिरिति व्याख्येयम् । यत् दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवी बन्धकपयाम् गृह्णात्वा प्रतिभूजातः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातस्त्वण ददु-रेव । यथा ह कात्यायनः “गृह्णीत्वा बन्धकं यत् दर्श-नेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्य-स्यात् तद्वत् सुतः” इति । दर्शनगृह्णं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशकृते वेति । यस्मिन्नेकपतिभू-सम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । “बहवः स्युर्यदि स्वांशै-र्ददुः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य यथाह्वि” या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदर्थं विभज्य स्वांशेन ददुः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभू एकस्याधर्मस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः अधर्मणो यथा कृतस्त्वद्रव्यदानाय-स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृतस्त्वदानाय स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेषु एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमस्यस्य यथाह्वि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वांशं यं प्रार्थयते स एव कृतस्त्वं दद्यादायतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चि-द्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः सुते तु कश्चिद्वित् स्वपित्रुर्मग्नमदृष्टिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः “एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्रोयस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रुर्मग्नं अन्ते सति” प्रातिभावपूर्वदानविधिरुक्ता प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधि-र्याह । “प्रतिभूदीपितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृषिकैस्तस्य तद्वत्” या० । यदर्थं प्रति-भूकृतपुत्रो वा धनिकेनोपपादितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राक्षा धनिनो दापितो न बह्वैर्गुण्यलोभेन स्वयसुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः “अन्तर्ध्वं प्रतिभूदद्याद्वनिके-नोपपादितः । अन्धकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापये-दिति” । अन्धिकैरधमस्यैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्वत् द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सदा एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्य-विषयम् । ननिर्दं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाकुशाधेनाभ्युपपद्यते यथा जाते त्विष्टानां शुचित्वाभावेन । अपि च सदाः सद्यो-कदानपक्षे पशुह्नीयां सदाः सन्तत्त्व भावात्कृददानमेव प्रापोतीति तदस्य “वक्ष्यामि हिरण्यानां चतुस्त्रि-

गुणा परा” इत्यनेनैव कालकलाकुशेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्वैगुण्य-मात्रविधानं इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुह्नीयान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वकृपदानमेव । यदा प्रतभू-रपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमण्येन संघटते तदा संतिरपि सम्भवत्येव यदा प्रत्यसिद्धसन्तत्या सह पशुस्ति-योदास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रोतकृत-मतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रातिदत्तमेव न च प्रोतिदत्तस्य वा चमात प्राकट्टिरस्ति यथाह “प्रातिदत्तं तु यत्कि-ञ्चिद्वर्तते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तस्यैवर्तते पञ्चकं यतमिति” । अतश्च प्रातिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिव-सादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण दृष्टिरित्यनेन वचने-भोच्यत इति । तदप्यमत अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतःतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतायते तस्मात् काल-क्रमनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुब्रूकम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवाद-र्याह “सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रक्षसाष्टगुणस्तथा” या० । हिरण्यद्वैगुण्य-वत् कालानादरेणैव स्त्रीपशवादयः प्रतिपादितवद्भ्यां टाभ्या-न्नाकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती दृष्टिः परा-काशोक्ता तत्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं स्यादनेन तथा दृष्ट्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपक्षे कालेऽधमण्यं दर्शयितुमसमर्थ-स्तदा तदन्वेषणाय तस्य पञ्चतयं (व्यवधिभूतम्) दातव्यम् तत्र यदि दर्शयति तदा भोक्तव्योऽप्यथा प्रस्तुतं धन-दाप्यः “नष्टस्यान्वेषणार्थं न्तु देयं पल्लयं परम् । यद्यसं-दर्शयेत् तत्र भोक्तव्यः प्रतिभूमेवेत् । काले वृत्तीति प्रति-भूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैव विधिः स्मृतः” इति कात्यायनवचनात् । लग्नके विशेष-निषेधस्य तेनैवोक्तः । “न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामि-नाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् । नैव कृकथी न मित्तश्च न चैवात्तलवांसिनः । राजकार्यमियुक्तं ये च प्रव्रजिता नराः । न शक्रो धनिने दातुं दण्डं राक्षे च तत्त्वम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवैच्छाप्रवर्तकः । नाविज्ञातो पत्नीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रतीति” सन्दिग्धोऽभिषेक्षः । अत्यन्तवासिनो-नैतिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ “विश्वासहेतु प्रतिभूराधिस्य यथाह नारदः । विश्वम्भहेतु-हायल प्रतिभूराधिरिव चेति” । प्रतिभूनिर्दूषितः” जित०

आविस्तु विस्तरैलाधिगच्छे ७१। एष्टादौ निरूपितः ।

अत्र विशेषः वीरसि० व्यासः “सर्वत्र भाग आसीतः षटोभागः सङ्गमके । निराधाने द्विकृतं मासलाभ उद। हृतः” अत्र आधानपटं प्रतिभुवोऽभ्युपलक्षणम् । तत्रैव नारदः । “स्थानलाभनिमित्तं यथानपकृषामिष्यते । तत्कुशीदमिति चेत्यम् तेन दत्तः कुशीदिनाम् स्थानं मूलचनस्यावस्थानं लाभो दत्तः नक्षत्रिस्त ततप्रयोजनम् । कुशीदश्वार्थमाह एह० । “कुतश्चितात् सीदतश्चैव निर्विघ्नैः प्रगच्छते । चतुर्गुणं वाटगुणं कुशीदाख्यस्य आभनः” । कतमिनात् सीदतश्च आधमर्खात् इत्यर्थः । एष्टौ विशेषमाह एव । “एष्टितुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिता । षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तानि बोधत । कायिका कालिका चैव चक्रद्विचरतोऽपरा । कारिता स- शिखा दृष्टिर्भोगलाभस्तथैव च । कायिका कर्मा संयुक्ता मास- पाद्वा त कालिका । एष्टे दृष्टिचक्रदृष्टिः कारिता ऋणिना ज्ञता । प्रत्यहं गच्छते यत् तु शिखा दृष्टिस्तु सा ऋता । गृह्णातोऽपः फलं क्षेत्वा भोगलाभः प्रकीर्तितः” कर्मा- संयुक्ता कायिका यत्तु बन्धकीकृतस्य गवाश्चादेर्देहवहना- दिकं कर्मा दृष्टित्वेन स्थापितं तत्र सा कायिका । यथाह व्यासः “दोहवास्तकर्मयुता कायिका ससदाहृता” प्रत्यहं गच्छते वा तु शिखा दृष्टिस्तु सा ऋता । शिखे वृद्धते नित्यं गिर्यन्ते दाक्षिण्यवर्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखा- दृष्टिर्निवर्तते” । परमदृष्टौ विशेषस्तत्रैव एह० “हिरण्ये द्विगुणा दृष्टिस्त्रिगुणा वस्तुक्रमेण । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शट्वाह्यस्त्रये च । उक्ता पञ्चगुणा याके बीजौ षड्- गुणा ऋता । जवणस्त्रेहमदोषे दृष्टिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके” कथं त्वपुषी- सादि शट्ः सेतुफलं धान्यस्य पृथग्गृह्णात्तद्व्यतिरिक्तं पुष्पफलादि । कात्या० “तेजानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्षपाम् । दृष्टिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य जवणस्य च” । सर्वेषां सर्वप्रकाराणां सर्वज्ञान्यः । एष्टादौ विभक्त्यव्ययेन सर्वस्येत्यवयः । वसिष्ठः “वज्रशुक्रपद्मानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा त्विष्यते दृष्टिः क्रतुकाशालुधारिणी” कात्या० “मण्डिपुष्पाप्रधानां सुवर्षश्च रजतस्य च । त्रितो द्वि- गुणा दृष्टिः फलकैटाविकस्य च” फलं फलजं कापीसादि आधिकसाहचर्यात् कौटं कीटोद्भवं पट्टकलादि आधिकं कम्पलादि । वसिष्ठः “ताम्नायः कांक्षरीतीनां त्रिगुणः सीष- कस्य च । त्रिगुणा त्रितो दृष्टिः काकात् चिरकृतस्य तु”

विष्णुः “अनुक्तानां त्रिगुणा” । देशाचारभेदादुक्तायाः सर्व- प्रकारदृष्टेरन्यथात्वमाह नारदः “ऋणानां सार्वभौमो- ऽयं विधिर्दृष्टिकरः ऋतः । देशाचारस्थितिस्तस्या यत्तर्ह्य- भवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्याश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्र देशेऽवतिष्ठते” । इव्यभेदेऽव्यय- द्विमाह एह० “दृष्ट्याष्टैकाक्षरकिएववर्मास्थिवर्मा- णाम् । हेतुपुष्पफलानाञ्च दृष्टिस्तु न निवर्तते । किएव सुराद्व्योपकरणं इव्यविशेषः । वसिष्ठः “दन्तचर्मास्थिदृष्ट्याणां मृणमयानां तथैव च । अजया दृष्टि- रेतेषां पुष्पमूलफलस्य च” पुष्पादौ पूर्वापरविरोधः अथमर्ह- यत्तमेतानमेताभ्यां समाधानीयः । शिखादृष्ट्यादौ दृष्टेर- रण्यमाह एह० “शिखादृष्टिं कालिकाञ्च फलभोगं तथैव च । धनी तावत् समादयात् यावन्मूलं न शोधि- तम्” “क्षिचिदनङ्गीकृताऽपि दृष्टिर्भवतोऽपि” विष्णुः “यो गृह्णीत्वा ऋणं पूर्वं शोदास्यामिति सामकम् । न द- द्याक्षोभतः पश्चात् तदहोदृष्टिमात्रयात्” सामकं सम- भेवादृष्टिकं शोदास्यामिति प्रतिश्रुत्यर्थः अ इति पदं दा- नकाकोपलक्षणम् । अङ्गीकाराभावे क्षिचि विषये दृष्ट- भावमाह सर्व० “न दृष्टिः स्त्रीधने लभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रतिभावे च यदि न स्यात् स्वयं ज्ञता” स्त्रीधने “अधिविस्तार्यै देयमाधिवेदनिकं समम्” इत्युक्त्यादृष्टिः स्त्रियै दातव्ये धने स्त्रीशुल्कधने च लाभे ज्ञप्याद्याये बाणज्याद्युत्पन्ने आये च काकातिक्रमेऽपि न दृष्टिः । कात्या० “धर्माकृत्यासवद्वृत्ते परममूले च सर्वदा । स्त्रीशुल्केषु न दृष्टिः स्यात् प्रातिभावागतेषु च” धर्मा- क्रत्ये पतिश्रुत्यादत्ते, द्यूते ज्ञतस्य पराजितस्य च सुरा- याणार्थमूले क्रोतव्यस्य परदस्य मूले प्रातिभावा- गतेषु सन्दिग्धप्रातिभावागतेषु प्रायुक्तसर्ववर्षायां वाक्यत्वात् अत्र सर्वदेति विशेषणञ्च याचनेऽपि न दृष्टिरिति सू- चनार्थम् । वगावः “न धर्मेति चिरस्य” च मद्यशुल्कप्रतिश्रु- तम्” । शुल्कं वृष्टादिदेयं राजकरादि । पूषोषधौ ऋण दानाशामय्ये विशेषमाह मनुः “ऋणं दातुमशक्नोयः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियात् । स दत्ता निर्जितां दृष्टिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्थयित्वा तत्रैव हिरण्यं परि- वर्त्तयेत् । यावतो, सन्धवेदृष्टिजावतो दातुमर्हेति । अक्र- दृष्टिं समाकृते देयकाद्यवस्थितः । अतिक्रामन् देयका- क्षी न तत्फलमयमात्रयात्” । निर्जितां ऋण्येनात्माधी- नत्वं नीताम् । करणमप्यव्ययेन कुर्यात् । अदर्थयित्वा

वाचिथो देयइगुमदर्शयित्वेव अथमस्येन मया
एतावती दृष्टिरियन्मूलमित्येवमङ्गीकारेण देयमृणं
परिवर्त्तयेत् सदृष्टिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभावनापादनेत्
तदेव पत्ने वाचिसङ्केत्यम् एतच्च यावती दृष्टिः तदा
दातुं यज्जीति तावती दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-
ज्जते सति त्रियुष्मातिक्रमेण दृष्टिर्भवतीत्यर्थः तथाज्जते च
दृष्टेरपि दृष्टिः तस्य सदृष्टिकस्य मूलस्थानीयत्वात्
यथाह दृष्टः "पूर्वाग्रधो यान्तलाभमृणमुदुपाहवे-
ज्जनी । कारकेहा ऋण्या लेख्यं चकट्टित्वव्यस्यया । द्रियण-
क्षोपरि च्चा चकट्टिङ्गः प्रवृत्तते । भोगलाभस्तथा तत्र
सूक्तं न्यात् सोदयमृणम्" अथग्रहणोपायाच्च मित्ता ।
अन्ताः उपाययन्ते च १२५५ प्र० विस्मरेण दर्शिताः । अन्-
धिमध्ये सदृष्टिकसर्वार्थदानासम्भवे क्रमेण दाने स-
नेत्यप्रयोगे लेख्यपुत्रे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ० ।
"लेख्यस्य पुत्रेऽभिलिखेदन्वातन्वसिक्तो जनम् । यनी
वोपगतं दद्यात् खड्गस्तपरिचिह्नितम्" उपगतयन्ते १२०१ प्र०
व्याख्यातम् । विष्णुः "अथमपदाने लेख्यासिद्धिधाने चो-
त्तमस्यः खलिखितं दद्यात्" (रुषिद) प्रवेशपलादाने विशेष
माह नारदः । "मृहीत्वोपगतं दद्याद्विष्णुकायोदयं
धनी । अदद्यात्समानस्य शेषदानमवाप्नुयात्" "उदयं
प्राप्नुम् । सर्वस्य दाने तु ऋणलेख्यच्छेदनमाह "दत्तस्य"
पादयेज्जेत्यं शुभं" नाम्यत्तु कारयेत् । वाचिसङ्ग भवे-
द्वयहा तदातयं सवालिकम्" या० ।
तत्राथज्जो विशेषमाह कात्या० "धनदानासङ्गं बुद्ध्या
स्वाधीनं कम्प कारयेत् । अथज्जो बन्धनागारे प्रवेश्यो
ब्राह्मणादते" । अगुभक्तकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च
राजावेदनपूर्वकमेव कार्यं मान्यथा दण्डमाह कात्या० । "यदि
स्त्रादावनादितमृणं कर्म कारयेत् । प्राप्नुयात् साङ्गस्य
पूर्वमृणान्छ्वेत सखिक्तः" अनादितम् रात्राऽनिवेदितम् ।
अथदातुपुत्रं विशेषयति कात्या० "अथ" तु दापयेत्
पुत्रम् यदि स्त्रादिरूपइवः । इविष्णुर्ह्येव धुर्यध नाम्यथा
दापयेत् पुत्रम् । अथनाभिपुत्रे पुत्रे वाये वा यत्
प्रदृश्यते । इत्यहहदापयेत्" तु तस्याभावे पुत्रस्यैव
कुटुम्बार्थे जतस्य विशेषमाह दृष्टः "पितृव्यस्त्रा-
पुत्रकीदासमिष्ठातुजीविभिः । यत् मृहीतं कुटुम्बार्थे तद्
मृही दातमर्हति" । नारदः "विष्णानेवादिदासस्त्रीप्रैष्य
जवकदेव यत् । कुटुम्बहेतोर्नृत् सिद्धं दातव्यं तत कु-
टुम्बिनी" विष्णुः वेदविष्णुः अनेवावी मित्यविष्णुः ।

"कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति" कात्या० "कुटुम्बार्थ-
मथज्जो तु मृहीतं वृथाधिते तथा । उपप्रवर्त्तितम्
च विद्यादापत्तजन्तु तत् । कन्यावैवाङ्गित्वे चैव प्रेत-
कायेषु यत् जतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन जतं
प्रभोः" । पुत्रजते विशेषमाह नारदः "पितरेव नियो-
गहा कुटुम्बभरणाय वा । जतं वा यदणं कच्छे दद्यात्
पुत्रस्य तत्पिता" । स्त्रियाः पतिकृतस्य दाने विशेषमाह
कात्या० "मर्त्तुकाभेन या भर्ता उज्जा देयमृणं" त्वया ।
प्रतिप्रसा च सा दाया धनं यदाश्रितं स्त्रियाम्" । नारदः
"दद्यादपुत्रा विधवा निवृत्ता या स्रमृषणा । वा वा तद्वि-
कृषमादद्यात् यतोरिकृषमृणं ततः" । मातुर्निधनत्वे-
ऽपि तत्कृतस्य पुत्रेण देयमाह नारदः "पुत्रियो तु
सस्रुखञ्च पुत्रस्त्री यान्यमानयेत् । तस्या ऋणं कृते सर्वं
निःस्त्राया पुत्रेण तु" । सधनत्वे तादृशेदेव दद्यात्" यथा-
ह कात्या० "वातपुत्राधिकार्या स्त्रातु भर्तारं नाम्यमा-
श्रिता । आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्त्रतः" ।
अविभक्तस्य विशेषमाह विष्णुः "अविभक्तैः कृतस्य यत्किञ्चित्
च दद्यात्" । नारदः "पितृव्येणाविभक्तेन स्त्राता वा
यदणं जतम् । माता वा यत् कुटुम्बार्थे इदुस्तत् सर्वं
अविभक्तैः" अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे कृतस्य विभक्तैः पि
देयमाह मनुः । "पङ्कतो यदि नष्टः स्त्रात् कुटुम्बार्थे
कृतोव्ययः । दातव्यं नाम्यैवस्तु स्त्रात् प्रविभक्तैरपि स्वतः" ।
काशकृतस्यमाह कात्या० । "लिखितं सक्तं वापि देयं
यत्तु प्रतिश्रुतम् । परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामजतं
न्याम्" सक्तं लेखरहितम् । अनेकधनसमाये
विशेषमाह कात्या० । "नानस्यैवमवाये तु यदात् पूर्वजतं
भवेत् । तत्तदेवापतो देयं रात्रः स्त्राच्छोक्तियात् परम् ।
एताञ्च लिखितं यत् तत्र कर्त्तव्यं समम् । पङ्कणं
रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्" । भिक्षुदिवसे जतं
श्रोत्रियपूर्वकं देयम् । एकदिनकृतमस्यैव समवाये युग-
पदेयम् अनात्यस्यैव कृतयोस्तु तदनुवारेण भागं परिकल्प्य
देयमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह कात्या० "यस्य इव्येव
यत्पण्यं साधितं यो विभायेत् । तद्द्वयमृषावैव
दातव्यं तस्य नाम्यथा" यदुत्तमस्यान् इव्यं मृहीत्वः
वाणिज्यादिकं करोति तज्जातं खज्जधनं तस्यैव
देयं तत्पण्ये नाम्यकं इत्यर्थः । पैतामहपितृस्यै-
शोरप्ये देयतामाह दृष्टः "पितृ" पूर्वमृणं देयं
पश्चादासीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्व देयममृणं

सदा । पितृसु विद्यामाने तू न च पुत्रो धनं हरेत् ।
 देयं तद्वनिके इव मृते पौत्रैस्तु दाप्यते । एयं मातृक
 णीऽपि 'साहदं हितर' येषमपान्ताभ्य ऋतेऽन्यः" या०
 उक्तः । पुत्रपौत्रादिभिर्येष ऋणे विशेषमाह विष्णुः "ध-
 नपाहिण प्रेते प्रव्रजिते वा हिदया समाः प्रोषिते
 वा तत्पुत्रपौत्रदेयं नातः परमनोभूभिः" प्रेते अप्राप्त
 वयवहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं, संयुक्ते प्रोषिते च सर्वस्यैव तत्
 कालोत्तरं देयम् । एतच्च अप्राप्तधनस्य ऋणीतधनस्य तत्
 लण्यहेयता ऋणावयवधनपक्षस्यैव प्रापुक्तयास्तुतिहे ।
 ऋणापकरणभावे टोषमाह व्यासः "तपस्वी वाग्नि-
 होत्री वा ऋणवान् म्रियते यद । तपश्च वाग्निहोत्रञ्च
 सर्वं तद्वनिको भवति" । अन्यस्तपपण्यस्यान्यत्र संक्रमाप्रस-
 मितस्य दिव्यार्थकमता तेन तत्तत्पुण्यनाशकतेति प-
 क्षेयविशेषः । कौट्याः "३ रादिकमादाय स्वाग्निने
 न ददाति यः । क तस्य दासो भूतः स्त्री पशूनां जायते
 राज्ञे" तथा भारद्वाजः "वाक्यमानं न दद्याद्य ऋणं
 वापि प्रतिपद्यम् । तद्वद्व्यं वर्धते तस्य यावत् कोटिगतं
 भवेत् । ततः कोटिगते पुंस्त्र्यं वेदितस्तेन कर्मणा । अथ
 सरो ह्यो दासो भवेत्स्नानाजन्तानि" तेनमानपक्रियाया
 । उक्तपक्षादियोनिराप्रतिहेतुद्वयजनकत्वम् । ऋणपक्ष-
 सेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तत्साधकतैर्वाङ्गपर आह अ ।
 ऋणावन् लि० ऋण-वर्णिप दीर्घः, ऋणवात । "ऋण-
 वानं न पतयन् धर्मैः" ऋ०, १, ६६, ७ । ऋणाधानऋण-
 मन्तम्, भा० । "ऋणावा विप्रवृत्तम्" ऋ०, १, २४, १० ।
 ऋणापत्तक पु० ऋणमन्तयति अलि-नामधा० खलु । मङ्ग-
 लपक्षे यद्वरत्वा० तत्सेवने ऋणमोचनान्तस्य तथातम् ।
 ऋणापकरणं न० ६ त० । ऋणयोधने ऋणापनयनादयोऽप्यल ।
 ऋणिक लि० ऋणमन्तस्य उक्तु । ऋणयुक्ते (जातक) "हि-
 शुषं प्रतिदातवृषृषिकैस्तस्य तदनम्" या० ।
 ऋणिन् लि० ऋणमन्तस्य इति स्त्रियां ङीप् । अथयुक्ते
 (जातक) "ऋणी न स्यात् यथा पिता" ऋ० । "समा-
 प्रेय्यं ऋणी नाम स्वरुक्तेन निवेद्येद्" । "जाय
 मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भर्तृभ्यो भवति" सुतिः ।
 ऋणिधनिचक्रं न० तन्मोक्षे पाहृमन्तुपाशुभशानार्थं चक्र
 भेदे तत्तत्तुल्येचनप्रकार उक्तः तन्म्वरारे "अथ ऋणि-
 धनिचक्रम् । तद्यथा ब्रह्मा० "कोशान्ते कादयेव हेदेन
 प्रतिगानि च । अकारादिहकारानां लिखेत् कोष्ठेन तन्म
 विन् । प्रथम पञ्चकोष्ठे च सुखदीर्घमेष त् । द्वयं द्वयं

लिखेत् तत्र विचारे खलु साधकः । शेषेष्वेकैकशोवर्णान्
 क्रमतस्तु लिखेत् सुधी । षट्क लकालवियदनिषसुह
 वेदखाकायमृन्मदहना खलु साध्यवर्णाः । युक्तादिप
 क्षवियदम्बरयुक्तायाङ्गव्यासाव्यवेदशयिनः खलु बाध्य-
 कार्णाः । नामान्मनादकटबाह्वजभक्तयेषं सात्वोभयोरधि-
 कशेषमर्णं धनं स्यात्" । अस्यार्थं साध्यवर्णान् खरवृक्षन-
 रूपेण पृथक्कृतान षट्कालाद्याङ्गैर्गणितान् (मिलितान्) तथा
 साधकनामाक्षराणि खरव्यं क्रमरूपेण पृथक्कृतान युक्ताद्यै-
 रङ्गैर्गणयित्वा (सकललब्धे) षट्संख्याभिर्हृत्वा उभयोः साध्य-
 साधकयोः साधकम् ऋणं येषं पन् ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् ।
 मन्त्रेष्वेवमो भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति धनी
 चेन्न । तन्नामरे "मन्त्रस्तु शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
 तस्यो यदा समफल कथितो समोन्द" । अन्यच्च "मन्त्रे
 ऋणमवाप्तेति धने च विफलो भवति । ऋणे तु प्राप्ति
 सात्वेण सर्वसिद्धिस्तु जायते तथा ब्रह्मामले 'मन्त्रे
 प्रदुधिकाङ्गः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । समेऽपि
 जपेन्मन्त्रं न जपेत् तद्व्याधिके । शृणुते ऋणं विजा-
 नीयात् तस्मान्मन्त्रं विचर्ययत् । "तथा इन्द्रजिनेन रविप-
 द्दयत्तुवदाङ्गाशुधाएनव भगुणितानव साध्यवर्णान् । दि-
 ग्मृगं रक्षतिगजान्निस्सीधुवेदं षड्वर्णमिन् गणितं नव
 साधकाणां" इदन्तु जपेन विद्यावधयम् शार्चनचन्द्रिका
 पृतत्वादिति केचित् । यस्तुतस्तु पूर्वस्यैव विवरणं तथा
 हि इन्द्रजिनेनोद्धातुनरं "नामार्य कोशाहमभाभि-
 हन्त्यात् एकादिहृङ्गागतक्रमेण" । युक्तं ब्रह्मामले
 "साध्याङ्गान् साधकाङ्गान् प्रयेद्दृष्टसंख्यारः । शुणिते तु
 कृतेऽष्टाभिर्युक्तेष्वं जायते ऋणम् । तदहं कष्टाभ्यन्त
 एकादशष्टस्थितम्" इत्युक्ता षट्कालेष्टाद्युक्तम् । प्र-
 कारान्तरं यथा "नामाद्याक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमा-
 क्षरम् । लिखा ज्ञात्वा खरैर्भिर्षं तद्व्यहिरपीतकम्" । अस्यार्थः
 साधकनामाद्याक्षरतोगणयया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्-
 संख्यां लिखा ज्ञात्वा सप्रभिकृत्वा अधिकम् ऋणं रेकधनं
 स्यात् । तद्व्यदिति मन्त्राद्याक्षरमारभ्य यावत् साधकाद्या-
 क्षरं भवेत् तावत् संख्यां सप्रपुष्णां ज्ञात्वा लिभिर्हरेत् ।
 अन्यच्च "साध्यनाम हिगुणितं साधनेन समन्वितम् । अ-
 द्भिच हरेत्केचं तद्व्यहिरपीतकम्" । अस्यार्थः साध्य-
 नामखरवृक्षनभेदेन हिगुणितं साधकनामा खरवृक्ष-
 नभेदेन लिखितं ज्ञात्वा षट्भिर्हरेत् अधिकम् ऋणं
 येष धनम् । तद्व्यदिति साधमनाम खरवृक्षनभेदेन

द्विगुणोक्तय साध्यं न युक्तं कथा अटभिर्हरेत् । नामप-
रुपकारमाह पिङ्गलामते । “प्रसिद्धं यद्भवेत्तान् किं
बाह्य जन्मनामतः । यद्भानां पुष्पपातेन गुरुणा यत्
कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धस्य वा साक्षात् पिता तथा कृ-
तम्” । यामसे “सुप्रोजागर्ति येनासौ दूरस्थस्य प्रभाषते ।
वदत्यन्यमनमस्त्वोऽपि तस्मान् पाल्यमल त” । समत्कु-
माराये “पितृसाहकृतं नाम त्यक्त्वा यस्मादिदेवकान् ।
अवर्ग्यं तु ततो विद्वान् चक्रे योजयेत् क्रमात्”

चरत गती ज्ञायाच्च सौख्यः सकंसेट सार्वधातुके ईयङ् आत्म-
आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङ्भावे परं । अतीयते अती-
यीत अतीयताम् आतीयत । आतीयिष्ये आतीयिष्यत् ।
गोयाम्-बभूव आस चक्रे आनर्त्त । अतीयिता-
अर्त्तित । अतीयिषाट् अयात् । अतीयिष्यते अर्त्ति-
ष्यति । आतीयिष्यत आर्त्तिष्यत् । अतीयमानः भावे अ ।
अतीया । “तस्मात्तर्त्तिथेरन् य सोऽहं विद्वान् नर्त्ती-
बन्तःप्रियं द्विषतां करोति” शत० २, ४, २, १ । ते नर्त्ती-
यमाने जचतुः १, ६, २, २ । यद्दे सिनायां च समितौ
चर्त्तियन्ते” ८, ६, १, १, ६ ।

चरत न० अ-क । “अतस्त्वयि लोके” मित्युक्ते ब्राह्म-
णस्य उपजोषाट्सिभेदे रसोवे, रजवे, “तस्मात् अतं पातु
यतयारदाय” अ० ७, १०, १, ६ । “अतसदकम्” भा० ।
“न मावो नवन्तं जरितारस इन्द्र” अ० ७, २, १, ४ ।
“अतसदकम्” भा० “अतस्य धाराः सुदुधा दुहानाः” अ०
७, ४, २, ४ “गोला अतजा अतजा अतसम्” अ० ४, ४, ५ ।
४ कर्मफले “अतं पिबन्तो सुजतस्य लोके” सुति ५ सुप्रिये
पात्रे ह्रस्वानादिसत्ये च । ७ दीप्ते, ८ पूजिते च लि० ।
८ यज्ञे पु० “पीताये चारुर्त्ताय पीतये” अ० १, १,
१७, २ । “अताय वज्राय” भा० । “चारु अताय
पीतये ८, १७, ८ । “अताय वज्राय” भा० १० अर्थे पु० ।
“एष ते योनिर्त्तायुध्याम्” यजु० ७, १० “अतायुध्यां
मित्रावरुणाभ्याम् । अतयध्नेन मित्रः आयुधध्नेन
वरुणः वेददोः । “मङ्ग ना अतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म-
हृत् तं वरुण एवाहुः” शत० ब्रा० ४, १, १० । ११ आदिह्ये
न० । “अतं सत्यमन् सत्यम्” यजु० ११, ४७, “अतमा-
दिह्यः” वेददोः । अतमिति सन्नाय्यमिति त न्याय्यम्
“अतः सत्यमिदं” अथमथेयोक्तेः १२ परब्रह्मणि ।
अतमकारं ब्रह्म सत्यं स्यामन्नलकम्” अ० १२ सत्ये
च वाक्यादौ । “हन्ते वाचमतां कर्त्तुमर्हति त्वमरि-

न्दम्” भा० आश्व० ६, ७ । “तस्मात् साक्षात् वेदतम्”
“साक्षात् प्रच्छेदतं द्विजान्” मनुः । “सर्वमेतद्वत् सत्यं यस्यां
वदसि केषव !” गोता १४ तद्वति च लि० । १५ अतदेवना-
मके देवेभेदे पु० । “अतस्य हि शुरुषः सन्ति” अ० ४, २, १, ८
“अतस्य अतदेवस्य” भा० । “गर्भमृतस्यति” अ० ६,
४, ५ । “अतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतिः” भा० पुषो०
सुहागमः “अतविद्धि सत्यः” अ० १, १४, ५ । “अतस्य
यज्ञस्य जलस्य वा चित् वेतयिता ज्ञाता” भा० । १६ अ-
र्त्तिभेदे “अतस्य सत्यस्य प्रवच वरुणस्य” यजु० १७, ८, २ ।
चरतजित् पु० अतं जयति जि-किप् ईतं । १ यज्ञभेदे ।
“त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽप्य तिमोत्तमा । ब्रह्मापेतो-
ऽप्य अतजित् धृतराष्ट्रश्च सत्तमः । मावमासे वसन्त्येते सप्त
मैत्रेय ! भास्करे” विष्णु० १० अ० । “ब्रह्मापेतो ब्रह्माराण्यः
अतजित् यज्ञभेदः श्रीधरः । यज्ञजयिनि लि० “अतजिञ्च
सत्यजिञ्च सेनजिञ्च सुषेणश्च कालिमित्रश्च दूरेऽमित्यस्य गणः”
यजु० १७, ८, १ । अयञ्छात्रेणोषमप्रियभेदः “सप्त तेऽग्ने !
समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्त अक्षयः, सप्त धामप्रियाणि ।
सप्त होताः सप्त धाता यजन्ति । सप्त योनां राष्ट्रस्य हतेन
साक्षात्” यजु० १७, ७, ८ इत्युपक्रम्य “अग्नेः समिधादिषु प्र-
सप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात् ।

चरतद्युञ्ज लि० अतं द्युञ्जं कीर्त्तिदोप्रियांस्य । सत्येन दीप्य-
माने सत्ययशस्ये च । “अतं यदद्युञ्जन् सत्यं वदन्
पत्यकमेतु” अ० ८, १२, ४ । हे अतद्युञ्ज ! अतमेन
दीप्यमान ! सत्ययशस्य ! वा” भा० ।

चरतधामन् पु० अतं धामास्य । विष्णौ लि० । “अतं
प्रियशक्यं सामगानं धाम स्थानमस्य । सवामगानस्थानयुक्ते
लि० “अतधामासि अर्त्तयति” यजु० ५, १२ । “अतं साम-
गानं धाम स्थानमस्याः कौडम्ययोः” वेददोः अतं सत्यम-
विनश्वरं स्थानमस्य । सवामगानस्थानयुक्ते लि० “अता-
वाहृतधामानि” यजु० १८, १८ । ४ इन्द्रभेदे स च
हादयमन्तरीयः इन्द्रभेदः । “भवता इन्द्रवायुर्हो
राजन् हादयसो मनुः । अतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च
हरितादयः” भाग० ८, १२, १२ । यदुद्वंश्ये अथभेदे ।
“कङ्कश्च कर्पिकायां वै अतधामाजयावि” भाग० ८, २, २१ ।

चरतध्वज पु० ब्रह्मर्षिभेदे । “कुमारो नारदश्च मरुतिर्युक्लय”
“हिरण्यनाभः कौशल्याः सुतदेव अतध्वजः । एते परे च
विडेयाश्चरन्ति स्यामहेतवः” भाग० ६, १५, ११ । २ शिवे च
तन्मय कथने “मन्युर्भर्तुर्भृङ्गमयोमहान् शिव अतध्वजः

अथेता भव कालो वासदेवो हृतव्रतः भाग० ३, १२, १० ।
 ऋतुनि त्विच्छतः जलं यज्ञं वा नयति नी+किप् वेदे नि०
 तुषः । आदिष्टे तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यज्ञ-
 प्रवर्तकत्वेन च तथात्वं । “यो राजभ्य ऋतुनिष्ठो ददा-
 य” ऋ० ३७, १० । लोके तु ऋतुनीरत्येव ।

चतुर्पथं स्वर्गं गच्छेत् । “भगोरसमुतो राजा” इत्यप-
क्रम्य “अयमाजितसुतस्य सौम्यतमो महायशः । दि-
व्याजहृदयशोऽयं राजा मनसिवा बली । अतपस्य सुत-
शसिर्दत्तपथिर्भीष्मोपति ।” “रवः ०१ ई ७०” तस्य च
मलेन सख्यमसहृदयत्वेच्च भा १०७० च “दशतं यथा
‘असुप्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिन्दप । व्यामसाद वने
रजत । फलवन् विभीतकम् । तं दृष्ट्वा मत्स्य राजा
त्वयमाणाभ्यभाषत । सकामि हत । पश्य त्व सङ्क्रान्ते
परम बन्धु । सर्वं सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे कश्चित् । हृष्टोऽस्मिन्
यानि पथानि फलान्यपि च वाञ्छक । । पतितान्यपि
यान्यत्र तत्र कमधिकं शतम् । एकमत्राधिक पत्रं फल-
भक्त्यु वाञ्छक । पञ्चकोट्योऽय पन्नाणा द्वयोरपि च शा-
खयो । प्रविनक्तस्य गात्रे द्वे याथाव्यन्या प्रशाखिण ।
न्याभ्या फलसङ्कले द्वे पञ्चोत्तं शतमेव च । ततो रघव-
स्यस्य राजान वाञ्छकोऽस्मिन् । परोक्षिव मे राजन् !
कथमे शत्रु कर्षण । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तामि शतयित्वा
विभीतकम् । अथात्र गणिते राजन् ! विदुते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महा राज । शतत्रिंश विभीतकम् । अहं हि
नाभिज नाभि भवदेवं न वेतं वा । सङ्क्रान्तामि
फलान्यस्य पश्यातस्ते जगधिप । हृष्टं तमपि वार्ष्णेयो
रश्मीन् यच्छत वाजिनाम् । तमब्रवीन्मृप हृत नायं
कालो विजिम्बितस । वाञ्छकत्वब्रवीदेन परं यत्र समा-
स्थित । प्रतंक्षस्व सुहृत्तं तमपि वा त्वरते भवान् ।
एष याति धियः पन्था याहि वार्ष्णेय । सारथिः । अत्र-
याहृतपथसु सान्वयन् कुरुवन्दन । तमेव यन्ता नाभ्यो
ऽस्ति दृष्टिव्यानपि वाञ्छक । । तत्कृते याहृमिच्छामि
किमिह ह्यसौ रट । । गरुडं त्वा प्रपन्नोऽस्मि न विज्जं
कतेमर्हसि । कामश्च ते करिष्यामि यन्मा वक्ष्यामि
वाञ्छक । । मिदभा यदि यात्यात्मा स्तुर्थं दर्शयितामि मे ।
अथात्र व द्वाञ्छकस्त सख्या च विभीतकम् । ततो वि-
दभी यास्यामि कुरुक्षेत्रे रघो मम । अकाम इव तं
राजा गणयस्तेत्यथाव च । सोऽवतीर्य रथासक्तं शत-

यथासत् तं द्रुमम् । ततः स पित्र्यादिभिराजानमिदं
सञ्चरीत । गमयित्वा यथोक्तान् तावन्त्येव फलानि च ।
आवृणुतमिदं राजानम् । इदमानमिदं ते वनम् । श्रीतमि-
च्छामि ते विद्या यस्मैतज्ज्ञायते नृप । । तस्यैव ततो
राजा त्यक्तो गमने नृपः । विद्वान्महदयत्नं सा सङ्ग्रहाने
च शिशु रटम् । वाङ्मत्स्यमाचार्यो देहि विद्यामिसां
मम । मत्तोऽपि चाश्चकृत्यं गृह्णान् पुरुषमम् । अहप-
र्युक्तो राजा वाङ्मत्स्यं कृतमस्तपस्यम् । जयज्ञानस्य बोधाच्च
तं तथेवाग्रोदयम् । यथोक्तं त्वं गृह्णसेदमसाक्षां
कृत्यं परम् । निरुपो मेऽश्चकृत्यं त्यजि तिरुत वाङ्म-
त्स्यम् । ननस्य वाङ्मत्स्यं कृतमस्तपस्यम् । अन्नं, उक्तं यथा
“कृतमस्तोऽपि शुश्राव वाङ्मत्स्यं ननम् । दमयन्त्या
समायुक्तं जहृषे च नराधिपः । तमानास्य ननं राजा
लमयामास पार्थिवम् । स च तं लमयामास हेतुभिर्बु-
द्धिसम्मतः । स युक्तो सङ्गीतलो नैषधं विस्मिता-
ननः । उवाच वाक्यं तत्पत्नी नैषधं वदतां वरः । दिव्या
समेतो टारैः स्वर्भवादिभ्यश्चनन्दतः । कञ्चिच्च नाप-
राधं ते कृतमानसि नैषध । अग्रतवाचं वसतो बहु-
कृष्टे बहुधाधिपः । यदि वा बुद्धिपरासि यशुश्रीपि
कानिचित् । मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं लम्बसम-
र्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवाक्स्व स्वल्पमपि
पार्थिव । । कतेऽपि च न मे कोपः लम्बस्यं हि मया
तव । परं ह्यपि सखा मेऽसि सख्यर्थां च जनाधिप । अतः
कृण्वन्तु भूयस्व प्रीतिमाकर्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुवि-
हितैः सुखमकरोषितस्त्विति । न तथा स्वकृष्टे राजन् । यथा
तव कृष्टे सदा । इदं ह्यैव जयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाह्वान्मुष्मिन्मामि मय्यसे यदि पार्थिव । एवमुक्त्वा
ददौ विद्यामृतपण्यां नैषध । स च तां प्रतिजप्याह
विधितं न कर्मणा । गृहीत्वा चाश्चकृत्यं राजन् ।
भाङ्गारुचिर्नृपः । निषधाधिपतेषां च दत्तान्महदयं
नृपः । भा० व० ३५ सू० । “कौटिल्यं नागस्य दम-
यन्त्या नलस्य च । अतपस्यस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलि-
नागस्यम्” भा० “अतपस्यं साहसम्” नैषधः ।

अतः प्रियं पु० अतः स्वर्गादिफलं मेघं भोग्यमस्मात् । एकाहे
 ० यागभेदे । “य० कामयेत नैःश्लिङ्ग्यं पाप्मानं इवास्मिन्ति स
 अतः प्रियेन यजेत” आ० श्रौ० ८, ७, ७५ । “नि को ह्यस्य
 भावो नैःश्लिङ्ग्यमयः पाप्मानो नैःश्लिङ्ग्यमिवां गच्छेद्यस्मिन्ति
 कामयेत स अतः प्रियेनासक्तेन एकाहेन यजेत अतः सपि

पापं नवि नो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स कृतप्रेरेण
यजेतेत्यर्थः" नारा० ८० । सप्तदशसोमक्षेप पञ्चसु क्रतुषु
मध्ये खगकामस्तस्यै २ क्रतुभेदे च । "सप्तदशाः पञ्च"
कात्या० २२, ८, ६ । इत्युपक्रम्य "खगकामस्तस्यैयः"
१० छन्दो दर्शितः ।

कृतपेयस् ३० कृतपदकं पेयोरुपमस्य । जलात्मके वक्ष्ये
"वक्ष्याय कृतपेयसि दधीत" कृ० ५, ६, ६, १ ।

कृतपु ३० कृतं यशियहृतिः स्थाति स्था-बा० कृ । यशितयह-
विभोजके देवे । कृतं सयं भू रूपमस्येति । १ सत्यस्य रूपे
देवे च । "अनर्थद्वानि नो वाह्यतश्चू" कृ० १, १८०, १ ।

"कृतश्चू यशियहृतिर्भस्वितारो सत्यस्य रूपो वा" भा० ।

कृतम् अयं कृत-कमि । सत्यमित्यर्थः । कृतम्भरः ।

कृतम्भर ३० कृतमित्ययं तद्विभक्तिं अयं । १ सत्यपुत्रके
परमेष्ठिने "ततो गतो ब्रह्मगिरोपहृत कृतम्भरध्याभिमया-
रितायः" भाग० ६, ११, ११ । ब्रह्महोपनिषते २ नदी-
भेदे स्त्री । तस्य वर्षागलभिवाय "तेषु गिरयोनद्यश्च सप्तै-
वामिज्ञाताः" इत्युक्ता "अरुणा न्दमुष्माङ्गिरसो सावित्री
सुप्रभाता कृतम्भरा सत्यम्भरेति मङ्गानद्याः" भाग० ५,
२०, ६ । पाठ० उक्ते श्विष्यस्यस्यन्त्ये समाधिस्त्यप्रज्ञा-
भेदे च स्त्री "कृतम्भरा तल प्रज्ञा" कृ० "तस्मिन् समा-
हितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या कृतम्भरेति स प्रज्ञा
भवति अन्त्ये च सा सत्यमेव विभक्तिं न तल विपर्ययि-
स्यज्ञानस्योऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम् "आगमेनानुमानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च । लिखा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योग
सत्तममिति" वा० भा० । तस्याः शाब्दादिभ्यो विशेषादिकसक्त
तलैव । "श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्" कृ० ।

"श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो-
विशेषोऽभिधातुं कश्चात् ? नहि विशेषेण कृतसंज्ञेतः शब्द-
इति । न श्रुतानुमानं सामान्यविषयमेव यत्न प्राप्तिस्तल
मतिः, तलप्राप्तिस्तल न भवति गतिरित्युक्तम् अत-
मानेन च सामान्येनोपसंहारः । तस्मात् श्रुतानुमानवि-
षयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यावृत्त-
विप्रकटस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण पश्यन्म् । न चास्य विषे-
यस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्त्विति" समाधिप्रज्ञानिर्पाद्या एव
स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मागतो वा पुरुषगतो वा तस्मात्
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वा-
दिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिषेधो योगिनः प्रज्ञाकृतः
संस्कारो नवो नवो जायते । समाधिप्रज्ञाभवः संस्का-

रोव्युद्धानसंस्काराशयं बाधते व्युद्धानसंस्काराभिभवात्
तत्प्रभवः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा० ।

"तस्याः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिषेधो" कृ० ।

"प्रत्ययनिरोधे समाधिप्रतिषेधे ततः समाधिज्ञा प्रज्ञा
ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो
जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ
संस्कारातिशयश्चित्तं समाप्ताधिकारं न करिष्यतीति ? न
ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्रोगनयहेतुत्वात् चित्तमधिका-
रविशिष्टं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्यादिसंश्लेषयन्ति ।
स्वातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति" पात० भा० ।

विष्टतश्चैतत् वाचस्पतिना । "अत्रैव योगिजनसिद्धि-
न्यर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह । कृतम्भरेति आग-
मेनेति वेदविकृतं अवयवसूक्तम् । अनुमानेनेति
सननं, ध्यानं चिन्ता तत्वाभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं
तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनसूक्तम् । स्था-
हेतुत्वात् आगमानुमानस्योत्तरीयविषयभावनाप्रकृतं लब्धजन्मा-
निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्व-
न्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जन-
यितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्माद्विचारा चेऽतस्मिन् आग-
मानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह । श्रुतानुमाने-
त्यादि । बुद्धिस्तत् हि प्रकाशस्वभावः सर्वार्थदर्शने-
समर्थमपि तमसाहतं यत्नैव रजसोद्भास्यते तलैव
दृष्ट्वाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यासप्राप्तरजसोपलक्षण-
वदावधारदृष्टदुद्योतते तदा स्वातिपतितमसस्तमानमेय-
क्षीम्नः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यद्गोचर इति
भावः । व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं
कश्चात् ? न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं, कुतः ?
यस्मादानन्त्याद्विचाराच्च न विशेषेण कृतसंज्ञेतः शब्दः,
यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत
नच वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः सम्भवति । अनुमाने-
ऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धपङ्कथाधीनजन्मनि गतिरेषैवे
त्याह तवानुमानमिति । यत्न प्राप्तिरिति यत्नतल्य-
द्वयोः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याख्येयपक्षभायो गमयितव्यः ।
अतोऽलानुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहार इति
तस्मादिति । अस्तु तर्हि सम्बन्धपक्षान्तेन लोकाप्रत्यक्षं
न तत् सामान्यविषयमित्यत आह । स चास्यत्यादि-
वा भूत् सम्बन्धपङ्कथाधीनं, लोकाप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनमु-
द्यात् । नचेन्द्रियाधामनिश्चित्योऽप्येतत्त्वः ननु च यदा-

गमानुमानाद्युक्त्यागोचर विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण-
विरुद्धादित्यत आह न चेति । न हि प्रमाण व्यापक
कारण वा प्रमेयस्य, येन तद्विवर्त्तौ निवर्त्तते । न खलु
कनावतश्चन्द्रस्य परमागर्तर्हिण्यसङ्गाव प्रति स
न्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधि
प्रज्ञानिन्द्राद्य एवति । अत्र च विवादाध्यासिता पर
माणं न त्वानय प्रातिस्वकविशेषशालिन इवत्ये सति
परस्पर वृत्तमानत्वात् ये इवत्ये सति परस्पर
वृत्तान्ते ते प्रातिस्वकविशेषशालिन यथा खण्ड
कण्डादः इत्यनुमानेन मनेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण
यद्य 'यो निरूप्यते तदनिरूपणे कथं स्यात्
न्याया प्रत्यात् तथ'प्यदुर्लभप्रकरणे तत्कच कपञ्चिहो
चरयत यता मान त क ज्ञा'भय ससञ्चया'ट
पट नि लिङ्गसख्यायोगितया, तस्मात् सिद्ध कृता
नमानपदभ्यामन्नापिप्रदति । स्यादेतत् भवतु परमाधी
पयकम्भान्तौ यमोक्तपायभ्य सात खनान्तिना तु वा
त्मानकस्य रेण 'नगर्तनिर्गुह्यता प्रतिबन्धन'या समाधि
प्रज्ञा तत्प्राप्तिसमर्थवत्तिप्रद परमाणा'वति शङ्कासप-
नेत इत्यस्य तस्यैव समाधिप्रदति सत्य पठति । तज्ज-
ह'त त'दति 'निर्वाचारा समापत्ति परामर्शति अन्तति ।
व्य द नमाह । भवार्थपत्रपतो हि धिया सुभाय,
तानदेवमननस्थिता भवत्यति न जावत तत्त्वं प्रतिलभते
तत्प्रतिलब्धे तत्र 'स्थितपटा सती संस्कारा'दि संस्कार
व'द्वैतकर्मण्यारम्भमाना सता अनानिदिस्यतत्त्वसंस्कारा'दि
कर्म'व पत एवति तथा च वात्ता ख्याह 'निरूप्यभू
तार्थ'स्वभास्य विपर्यये । न बाधो नादिमन्त्र'पि बुद्धे
स्तनपल्लपातत' इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञात'स्तु
यूय नजन्यसंस्कारस्य निरोधः समाधिजन्तु संस्का
रातिगय समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरन्त्युपलक्ष्य इति
तदस्यैव चित्तस्य साधिकारतति चोदयति कथम
साति । परिहर्तति न त इति । चित्तस्य हि कार्य
इय प्रज्ञादुपभोग 'विकल्पान्तिसै'ति तत्त्व केशकम्भा
शयसति'त' शज्ञादुपभोगे वसति प्रज्ञाप्रभवसंस्कारो
न'नतनि खलमे'गकर्माशयस्य तु 'तस्यो'वसितप्रायाधि
कारभा'स्य विरुक्त्य'तिसात्वमन'शयते वायम् । तस्मात्
समाधिसंस्कारा'स्यनस्य न भोगाधिकारहेतव, प्रत्युत
तत्परिपन्थिन इति स्वकाय्याद्भोगलक्षणा सादयन्ति
समर्पण कुर्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? निवकाख्यातिपर्य-

वसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्भि भोगाय चित्त चेष्टते न
यामिद्वैककस्यातिमनुभवति सङ्घातविवेकस्यातस्तु केश
निरुत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्र
शान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्कृताणामित्युक्तम् । तत् प्रविः
चित्तप्रसाधनीयतस्मोभैत्वा'टिभावना प्रसादतु र विधिक
व्योतिष्मती नाम चित्तचेष्टति, समापयतु परश्च तत्प्र
सादज ऋतम्भराभिधानप्रज्ञा साधनोपाध्य बी०च० ।
ऋतव्य लि० कातुस्तद'भमाना देवी देवता'स्य यत् । वातदेवतावे
इष्टकादौ 'ऋतव्ये मधुस्य साधयचेति' कात्या० १७.
४२४ । मिश्रज्योतिष. पुरोहे पद्ये प्राणलक्षणे ऋ
तव्ये इष्टके अन्नकर्मभित उदङ्मुख उपदधाति वेददी०
'अथर्त्तव्ये उपदधात' कतय एते यत्तव्ये ऋतमेवतदुप-
दधाति मधुस्य साधयच वास'ल्लकारतु इति । इष्टके
भग्नौ द्वौ हि मा'स'इतु' इत शत'ज्या ७, १२२६ ।
'अथ ऋतव्ये उपदधाति इत्या'टिप्राम्बत । शूत्रस्य शुद्धिः
म'झारत' इत्युक्ता प्राग्बत ८, २६ । 'नावसदो'न
केपु पर्ययज्जन्तव्यवलायाम कात्या० १७ (३५) ।
ऋतव्रत प० ऋतमन्त्रश्रवणं न० यस्य । याज्ञीपस्ये
भगदुपासकभेद । शाकह परमने भग ५, ० । 'तेषु
पुरुषा अत्रात्रमत्यव्रतदानव्रतान्नव्रतानाम भग न्त ग-
य'त्तक प्राणायामविधुतरजस्तमसः परमसम विहा य-
जन्ते' ऋतव्रतादयावत्स्थानीया इति बोध्यम् अन्य-
होमेषु परम'भदो'क्तो रक्त तु तेषामेव ततस्थान शलौचि-
त्वात् षडु सख्यास स्य'च ।
ऋतसद् पु० ऋते यज्ञे सोदति सद्-किप् ७त० । वज्रौ
'वृषह्वरसदतसद्भूमिसदखा' ऋ० ४, ४०, ५ । 'ऋतस-
दग्नि' भा० ।
ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञार्थं सोदत्यस्मिन् सद्-वाधारे
ल्लुट् ईत० । यज्ञार्थमपवेशनस्थाने । 'वरुणस्य ऋतसदन-
मसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद' यजु० ४७६ । स्वय
होम । 'वरुणस्य ऋतसदन्यसि' तत्रैव ।
ऋतसाप् लि० आप+किप् सङ्घापा साप् प्राप्ता ईत०
यज्ञस्य प्रापयितरि'ये चिद्धि पूर्व्यं ऋतसाप आशनु' ऋ
१, १७६ २ । 'ऋतसाप ऋतस्य यज्ञस्यापयितारः' भा० ।
ऋतस्पति पु० ऋतस्य पतिः भा० वेदे छट् । यज्ञपतौ 'तव
वायव्यतस्यते' । ऋ० ८, २६, ११ । 'ऋतस्यते । यज्ञान-
पते' । भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।
ऋतावनु लि० ऋतमस्यस्य 'अन्दीविनिपौ'पा० वनिपु दीर्घ

यत्तयति । “ऋतावानं महिषं विश्वदशतमग्निम्” यजु०
१२, १११ । “ऋतावानो जने जने” ऋ० ५, ६, ८ ।
“ऋतावानः यज्ञवन्तः भा० । लोके तु सतृप् सस्य व ।
ऋतवत् इत्येव । “ऐक्याद्वस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः”
भाग० १५, २० । “ऋतवान् सत्यवान्” इति श्रीधरः ।
ऋतावध लि० ऋतं यज्ञं वद्वयति दध-ऋतभूतस्यार्थे किप्
दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । “विस्वयन्ताऋतावधोहारः” यजु०
२८, ५ । “सुतः सोम ऋतावधः” ७, ६ । “देवीरऋता
ऋतावधः” ४, १२ ।

ऋताषाह लि० ऋतं सृष्टे व्यस्यं न, सृष्ट-ऋषि दीर्घः
इत० घ० “सृष्टेः घृतनर्साभ्याश्चेति” पा० पत्वस्। सत्यसृष्टने
व्यस्यते कुपिते “ऋताषाहृतधामाग्निः” यजु० १८, १८ ।
ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । ऋतौ रक्षार्थायः ऋनिन्त्यायाश्च ।
कर्माणि क्तिन् । ऋत्स्मिन् ऋसङ्गले च । इषुषमधय-
ऋयदेवभेदे । तत्त चतुर्थवृत्ते बन्धनोदपशुर्कात्तने ।
“ऋतये स्तो न हृदयम्” यजु० २०, ११ । कर्त्तरि क्तिच् ।
७ श्रौतो घ० निरु० । अग्निरश्यामृतीषहृत्” ऋ० ६, १४, ४
“शरव्यासुतेऽपि न हृत्मान ऋतिर्हृत्माना” अथ०
१०, ५, २५ । [कारके ।

ऋतिङ्कर लि० ऋतिं पीडां करोति क-खच् सस् । पा०
ऋतोय नामधा० ऋतामऋति ऋतोयति आर्त्तीयत् । ऋतो
याम भूय व्यस चकार । वेदे तु न हृन्दिषि” पा०
न इत्यस् । ऋतयति इत्यव “व्यततसां वधातुकोऽयः” पा०
क्वचित्तात्वं ऋतायति । ऋतायन् । “देवा ऋतायते दमे”
ऋ० ४, ८, २ । “ऋतायते यज्ञमिच्छते भा० । “अग्निऋत-
यज्ञसादि” ऋ० ५, २१, ७ । “ऋतयन् यज्ञमिच्छन् भा० ।
अवती ऋतायन्” ऋ० ७, ८, १ । “ऋतायन् शोघगमन-
मिच्छन्” भा० । तत उ ण् । ऋतयु यज्ञशामे “तं न हृन्
ऋतयस्त्वानिदो नि तस्याव” ऋ० ८, ७०, १० । दीर्घे ऋतायु
तत्तात्वं “न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः” तै० ष० २, २,
५, ५, भावे ण । ऋतया ऋताया वा “द्विषं वने ऋतय
वपन्ता” ऋ० २, ११, १२ । “ऋतया ऋत कर्मफलं तत्काम-
नवा” भा० । वद ह्यपासुर्गुत्यादिना ऋतायास्थाने णा० ।

ऋतीया स्त्री ऋत-इयच् भावे ण । जुषुष्यायाम् असरः ।
ऋतीषह लि० ऋतिं पीडां यत्नं वा सृष्टे किप् दीर्घः ।
“सृष्टेः प्रतनर्साभ्याश्च” पा० वातु ऋतिषहृदपि पत्वस् ।
। पीडावर्द्धके यत्नसृष्टने च “अग्निरश्यामृतीषहृत्” ऋ०
६, १४, ४ ऋतीषहृत् ऋतावीनां शोढारम्” भा० ।

ऋतु घ० ऋ-हृ किञ्च । शिगिरः पुष्पसमयो पीड्यो वर्षा
शरद्धिमः । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिसे
इत्युक्ते । कालभेदे । “ऋतुः स्वाभाविक स्थाणां रात्रयः
षोडश ऋताः” इति मनुस्मै स्थाणां २ शोणितदर्शनयोग्ये
गर्भधारणसमर्थे च काले “ऋतौ भाष्योत्प्रेयात्” श्रुतिः
“सकृत्सकृताहृतो, ऋतुकालमिगामो स्यात्” मनुः ।
ऋतुरस्य प्राप्तं व्यण् । आर्त्तं व स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशडे
८०८ पृष्ठे विवृतिः । १२१ प्रो ४ मासे च । मासद्वयात्मक
ऋतुश्च शीतशान्द्रश्च यथा काल० भा० “ऋतुशब्दस्य
वद गतावित्युक्ताहोनिष्पन्नः । इत्यति गच्छति अथोक्त
उप्यविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष
ऋतु । स च महिषः पट्वा ऋतव इति श्रुतेः । यत्त
“हादय मासाः पञ्चर्त्तव” इति श्रुते तत्त ह्यमन्तिशिगिरयो-
रेकीकरणं विरजितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु
ह्यमन्तिशिगिरयोरेकीकरणे केनच पदेनकीकरणमित्युक्तं तथा
हि “वसन्तऋतूनां प्राण्यानि शीघ्रमृत्तनां प्राण्यानि वर्षा
ऋतूनां प्राण्यानि शरदऋतूनां प्राण्यानां चतुर्मासं प्रया
जानां पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाम पञ्चमप्रयाजस्यातु
मन्त्रेषु मन्त्र एव” श्रूयते “ह्यमन्तिशिगिराहृतना प्राणा-
सीति” एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे हादय मासाः पञ्च-
र्त्तवो ह्यमन्तिशिगिरयो समासेनेति” यत्वनयोमन्त्रब्राह्म-
णयोर्द्विवचनं तत्तस्य रूपद्विव्याभिप्रायेण शिगिरस्य षड-
स्थानिमत्वासेनानुमन्त्रणाय षडप्रयाजस्याभावात् तस्यैव
पञ्चमे ह्यमन्तिमन्त्रोक्त्याः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे
“वसन्तमेवृत्तामवहृत्” इत्यादिना चतुर-प्रयाजान् प्रशस्य
पञ्चमे प्रयाजे केवलेन ह्यमन्तेन प्रशंसा “स्वाहाकारं य-
जति ह्यमन्तेवावहृत्” इति । अस्तु नाम यथा तथा प-
ञ्चर्त्तव्या तथापि सख्येण षोढा भिद्यते हादमासात्मके
संवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादश हादय-
मासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् षडर्त्तवै पृथगनुमन्त्रविधा-
नाच्च तज्जोपरिदादुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं
आग्निचयने ऋतव्येऽकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । “ह्यमन्त-
पद्व्याति तस्मात् ह्यमन्तव” इति । एकस्मिन् ऋतौ कयो-
र्मासयोर्द्वैव पञ्चीतव्यमिति चेत् वसन्ताद्युत्क्रमेण चैव-
मासादि ह्यमन्ति मूढः । तज्जोऽकोपधानमन्त्रेषु श्रू-
यते “वधुश्च मासश्च वासन्तिकारतू” शुक्लश्च शुचिश्च यै-
द्वाहृतू” “नमश्च ममस्यश्च वासन्तिकारतू” इत्युक्ते च “शार-
दाहृतू” “सहस्र सहस्रश्च ह्यमन्तिकारतू” तपश्च तपस्यश्च

शिशिराहृतं" एष च वाक्येण ऋतु इति द्विवचनं सासाभि-
प्रायस् अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत ।
अथयथायथिनोर्वसन्तादेरेकात्मत्वं सौत्वामणीयहौतमन्त्रेषु
एकाचनेन वृषहागादवगन्तव्यं "वसन्तेन ऋतुना देवाः,
प्रीष्टोऽन्तुना देवा" इत्यादि हि तत्र पठ्यते तथैवाधान-
ब्राह्मणे श्रूयते "वसन्तो वै ब्राह्मणश्चक्षुः, प्रीष्टो वै राज-
न्यश्चक्षुः, शरद्वै श्यश्चक्षुरिति" यदाप्येते षडृतवो घटोयन्म-
वन्नैरन्त्येष प्रवर्त्तन्ते तथापि संस्कारोपक्रमरूपत्वेन
वसन्तस्य प्राथम्यं दृष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते "सुखं या
एतदृत्तानां वसन्ते" इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र
वसन्तोपक्रममात्रं वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्तादृ-
तवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः तज्जो-
दाहृतं "मधुच माधवश्चेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयो-
नोक्ता इति शङ्कनीयं सध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्याय-
त्वात् । अत एवाहुः "चैत्रोमासो मधुः प्रोक्तो वैशाखो
माधवो भवत् । ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शु-
चिरुच्यते । नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते ।
इषश्राव्यज्योमासः कार्तिर्कशोर्ज संतकः । सङ्कीर्मासो
सागशिरः सङ्ख्यस्य पुष्यनामकः । माघमासस्तपाः प्रोक्त
स्तपसः कालानः अतः" इति । एतेषां चैत्राद्यात्मकानां
वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्प्यत्वाच्चान्द्रत्वम् । अतएव हो-
तृमन्त्रेषु आह्वानायते "चन्द्रमाः षड्वीता स ऋतून् कल्प-
यति तथा" सूक्तविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आह्वानायते
"पूर्वापरं चरन्तौ साययैतो शिन्धुः क्रीडन्तौ परियातो अ-
ध्वरम् । शिन्धुः स्यान्मयोभवनाभिचष्ट ऋतून्योर्विदधज्जायते
पुनरिति" अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादहविघाता चन्द्र
इति अवगम्यते । मन्त्रस्त्वेवं सध्वादीनां चान्द्रमासानां
वसन्तादृतत्वं संसर्पास्त्वस्य त्वत्त्वोदयस्य चान्द्रमासस्य
कथमृतत्वं निर्वाहः । तन्मासस्य द्वाभावन्युपहृत्वाङ्गान्ते मन्त्रा-
नुवादपुराणरमाह्वानायते "उपयामस्तुहोतोऽसि संसर्पोऽसि
अहस्त्यायत्ये स्वाहासि त्वयोदयोमास इत्याहुस्तमेव तत्
प्रोथातीति" तथा इत्येवब्राह्मणेऽपि "असि त्वयोदयो-
मास इत्याहुः यत्तद्वोदय परिधिर्भवति तेनैव त्वयोदयं
मासमवबन्धे" इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मन्त्रमास
निर्वाधे वक्ष्यते । विद्यतामेवं त्वयोदयोमासस्य का उप-
पत्तिरवसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमर्थं सप्रस-
ङ्गः? आहोतिषदुक्तं त्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उतस्तुह्यन्त-
राहवर्त्तो कश्चिदनृत्यरूपः? न तावत् प्रश्नः । "ऋतुर्जन्तु-

नानुद्यमान" इति ऋतूनां वैरतयश्रवणात्, नाथ-
पिभः । "षड्वा ऋतवः" इति षट्संख्यानियमात् ।
वसन्तादिवसन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराश्रवणाच्च नापि
मध्यमः सध्वादेषु अपाठात् । उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये
मन्त्रमासो दृश्यते तयोस्तत्तरास्मात्तस्यान्तर्भावः । तथा चासौ
षट्दिवसात्मकोमलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति सध्वादियद्-
वाच्यत्वेनोक्तोऽन्तर्भावश्च कायानुपपत्तिः । सौरेषु ऋतुषु
बौधायनेन मानसेषयोर्मेवदृष्टयोर्मासवसन्त इत्यभिधानात्
मीनादित्वं मेघादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् ।
तथा च तदनुसारेण उत्तरे प्रीष्ठादयोऽपि यथायथं
विकल्पान्ते । विनियोगसैवां ऋतुविशेषाणां स्तुतिस्तुति
पुराणेष्ववगम्यते । तत्र स्तुतिः । "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत, प्रीष्टो राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आद-
धीतत्वादि" स्तुतिरपि "वसन्ते ब्राह्मणं उपनयोत, प्रीष्टो-
राजन्यं शरदि वैश्यमिति" विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामूर्ति-
यते वसन्तादृतत्वं पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः । तथा तत्त्वेन
वसन्ते स्नानानुष्ठेपादिदानम् प्रीष्टो स्नानकादिदानमन्तं
देवीपुराणे । वर्षासु तिलदानं तथा शरदाष्टदानं जेमन्ते
वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानं, मलेतामि विष्णु धर्मोत्तर
एवोक्तामि एवमन्यदप्युदोहार्थम् ।
"वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्वहतास्तुताः" "प्रीष्टो च
ऋतुना देवा ब्रह्मः पशुदये स्तुताः" "वर्षाभिर्ऋतुना-
दित्या सोमे सप्रदये स्तुताः" "शारदेन ऋतुना देवा
एकविंश कम्भवस्तुताः" "जेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिंशेव स-
वस्तुताः" "शैश्वरेण ऋतुना देवास्त्र्यस्रिंशेऽहतास्तुताः
प्राशस्त्यात्" यजु० २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८ ।
सूर्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम् । तथा "हिराणिनाथा-
ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेघादयो ह्यदृश्येतां साक्षात्
देव वत्सरः" । ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव
तत्र काव० भा० उक्तम् अतएव गीतावासु" ऋतूनां कुसुमा-
कारः" इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमतः एव भगद्भक्तितत्त्व-
ज्ञानं म० त० ब्रह्मपु० । "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा सवर्जं
प्रथमेऽहनि । शुक्लपथे सप्तमस्तु तदा सूर्योदये सति ।
प्रवर्त्तमानास तदा कालस्य गणनामपि । पञ्चाभाशीष्ठ-
तून् मासान् वत्सरान् वत्सरविधानम्" । मासस्यैव
वत्सराः व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम ब्राह्मणशिक्षानेऽपि "चैत्रवि-
तादेष्टवद्भानोर्वैर्ऋतुमासयुगत्वाः । सध्वादी लङ्कावा-
साश्च प्रष्टव्या दिनेर्वत्सरः" चैत्रवितादेचैत्रयुगप्रतिपदमा-

रभ्येयये दिनेतिप्रतिभिः" म०त०। ५। सायहयमात्रे "सुख्यं
 आहं मासि मासि अपर्याप्राप्तं प्रति" मृतिः ।
 सुसुते कृतुनिरूपणं तदुपलक्षणं च दर्शयति यथा
 "अथातः कृतुवर्षाध्यायं व्याख्यास्यामः कालोहि नाम
 भगवान् स्वयम्भूरादिभ्यश्चिन्मनोऽत्र रश्म्यापस्त्यं पत्नी
 जीवितसरणे च मनुष्याणां मायते स कृतुस्यामपि कनां
 न लीयत तत् कालः स कृतुवर्षात् कलयति वा भूता-
 नीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गति-
 रिमेवेणास्मिन्नेषकाठकाकनासुहृत्सोरात्पलमासर्वय-
 नसंवत्सरयुगप्रमाणं करोति । तत् सव्यसरोच्चारणमा-
 त्रोऽस्मिन्नेषः । पञ्चदशालिनिमेषाः काठाः । त्रिंश-
 त्काठाः कलाः त्रिंशत्कलोसुहृत्सः कलादयभागश्च ।
 त्रिंशत्सुहृत्सोरात्सम् । पञ्चदशसोरात्सम् पक्षः ।
 षष्ठ द्विविधः शुक्लः लण्वश्च तो मासः । तत् साधादयो
 द्वादश मासा हिमाश्विनमृतं कृत्वा षड्वत्सरो भवन्ति । ते
 शिशिरवसन्तयोश्च वर्षाशरद्धेभ्यः । तेषां तपस्तपस्यौ शि-
 शिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिपक्षौ पीप्लवः । नभो-
 नभस्यौ वर्षाः । रश्मौ शरत् । सङ्ग सङ्गः । हेमन् इति ।
 त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकर-
 त्वादयने हे भवतो दक्षिणसुतरश्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाश-
 रद्धेभ्यः । भगवानाभ्यायते सोमोऽस्मत्पञ्चमधुराश्च
 रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलस्य
 भियङ्गते । उत्तरञ्च शिशिरवसन्तपञ्चास्तेषु भगवानाभ्या-
 यतेः कस्तकप्रयागकटकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च
 सर्वप्राणिनां बलमप्युच्यते । भवति चात्र । शीतोऽग्रेः क्रेत-
 ययुर्गो विवस्वान् शोषयत्यपि । तावुभावपि संश्लिप्त वायुः
 पालयति प्रजा । अथ अस्त्वयने हे युगपत्सर्वसरो भवति ।
 ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एव निमेषादि
 युगमर्थेन कालमकवत्परिवर्तमानः कालवत्सम्यक्त
 इत्येके । इह तु वर्षाशरद्धेभ्यः वसन्तयोश्च वर्षाः षड्वत्सरो
 भवन्ति दोषोपपन्नयोपोपपन्नमिति सत् । ते तु भाद्रपदा-
 योनं हिम शिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाश्वयुजौ
 वर्षाः । कर्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः ।
 फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्येष्ठौ शिशिरः । आषाढ-
 आश्वी प्रावृद्धिः । तत् वर्षाकोषधनस्योऽल्परीयां
 आपसाप्रसवाः क्षितिमलप्रायासा उपयुज्यमाना नमसि
 मेवारतते जलप्रक्षिप्तायां भूमौ क्षिप्रदेहना प्राणिनां
 शीतवातविष्टाभ्यानां विद्वान् विदाहात् पित्तसञ्चयमा

पादवन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेवे विवस्य पशुष्यति
 पक्षैर्ककिराप्रविरापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता
 एवौषधयः कालपरिणामात्पित्ततरीयां बलवन्तो हेमन्ते
 भवन्त्यापस प्रसवाः । स्निग्धा अयथं गुर्वृक्षा उपयुज्यमाना
 मन्दकिरणवाह्नाः । सवत्सरापपन्नोपस्तम्भितदेहानां
 देहिनः सविद्वत्वाः । स्निग्धास्तीक्ष्णरवाडुपलेपाश्च लण्वणः
 सञ्चयपापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽकिरिप्रविरापित
 र्वत्सलदेहानां देहिनं स्निग्धकान् व्याधीन् जनयति ।
 ता एवौषधयो निदावे निःसारा कृत्वा क्षतिमात्रं लण्वो
 भवन्त्यापस ता उपयुज्यमानाः स्निग्धप्रतापोपशोषितदे-
 हानां देहिनं रौप्याक्षुत्वाह्वयद्याश्च वायोऽसञ्चयपापाद-
 यन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चास्त्वयं जलोपक्षिप्तायां भूमौ
 क्षिप्रदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षितो वातिकान् व्याधीन्
 जनयति । एवमेव दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुः ।
 तत् वर्षाहेमन्तयोश्च सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्त-
 प्रादृष्टश्च प्रकुपितानां निरुद्धो कर्त्तव्यम् । तत् पै-
 त्तिकानां व्याधीनामुपपन्नो हेमन्ते, स्निग्धकानां नि-
 दावे, वातिकानां वनात्यये, स्निग्धा एव त एते सञ्चय-
 प्रकोपोपपन्ना व्याख्याताः । तत् पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं
 मध्याह्ने पीप्लवस्य, अपराह्णे प्रादृष्टः, प्रदोषे वार्षिकस्य,
 शरदमर्द्धरात्रौ मन्वसि हेमन्तस्य लक्षणम् । एतस्यो-
 रात्सर्वं वर्षाश्व शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपपन्नप्रको-
 पोपपन्नमिति ज्ञेयम् । तत्राव्यापन्नोऽप्यव्यापसा शोष-
 धयो भवन्त्यापस ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्लक्षणी-
 ज्ञेय्यो भवन्ति । तेषां व्यापदोऽष्टकारिताः । शीतो-
 ष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतास्थोपधीव्यां प्रादुर्भवन्त्यपस,
 तासां प्रयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति ।
 तत्राव्यापन्नानामोषधीनामप्युपयोगः । कटाचिदव्या-
 पसोऽप्युत्तुः कृत्वा पिशाचरक्तकोषाधर्मैरुपपन्नान्ते जन-
 पटाः । विषोपधीपुष्पज्येन वायुमोपपन्नोऽनेनाकस्यते यो
 देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण काश्चास्यसम्युपप्रतिश्यायशि-
 रोवत्सर्वरूपतथ्यने पञ्चनक्तचरितैर्गच्छरागयना-
 नमद्यामशानमथिरतोपकरणजितलक्षणमिति सत्प्रादुर्भा-
 वी । तत् स्थानपरित्यागमात्रमिति प्रायश्चित्तसङ्गलजप
 होमोपहारव्याख्यानमस्कारतपोविषमदयादानदीन-
 म्पुण्यमदेवतात्राङ्गणगुरुपरैर्भविताव्यभेदं साधु भवति ।
 कृतुनामत्तं कर्तुमश्यापन्नानां लक्षणाद्युपदेष्टव्यम् ।
 वायुवायुत्तरः शीतो रजोभूमज्जला दिग्गः । कर्तुम्

वारः सविता हिमानश्चा जहायथाः । दर्शिता ध्वा-
स्तुल्लङ्गाक्षमहिमोरभ्रकुङ्कुराः । त्वं प्रमियङ्गुपद्मागाः पु-
ष्पिता हिमसाक्ष्ये । शिशिरे शीतमधिकं वातहृष्टा-
कुला दिशः । शेषं हेमनवस्त्रं विनोयं नक्षत्रं बुधैः ।
दिशो वसन्ते विमलाः कामनैरुपशोभिताः । किंशु-
काभोजवक्त्रचूताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पद-
गणैरुपगीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सु-
सुखाः पल्लवोष्णनाः । स्त्रीणि तीक्ष्णशुरादिव्यो मा-
हता मैथुनोऽसुखः । भूतप्रा सरितस्तन्यो दिशः प्र-
वक्षिता इव । भ्रान्तकक्राङ्गुलगाः पयःपाताकुला
मृगाः । ध्वस्तशीरुत्पण्यताविपरीकृतपादपाः । प्रा-
त्यक्षरमानसं पविमानिलकषितैः । अम्बुदेर्विद्युदुद्योत-
प्रस्तुतैस्तुलसुनैः । कोमलश्यामशरदरा शक्रगोपो-
ज्ज्वला मङ्गी । कदम्बनोपकुटजसर्जकेतकिम्पिता । तत्र
वर्षासु नद्यन्मः प्रोद्वन्मत्तदृमाः । वायुः प्रोत्फुल्लक-
सुदनलोत्पलविराजिताः । मूरवक्रस्त्यलम्भा बहुशयो-
नशोभिता । नातिगर्जत्प्रवक्त्रे सनिश्चार्कपङ्कं नभः ।
वभ्रुवृणः शरदार्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सर्वा-
स्त्यम्बुवर्जमानि स्वसांशवर्जितः । पद्मशुभ्रकदुमाकीर्णा नि-
स्त्रासुतसमेधः भूः । वायुसम्प्राङ्गवन्मूककाशयनविराजिता ।
अपुष्पैरतिशुक्लेषु विपरीतेषु वा हनः । विषमेष्वापि
वा दोषाः कुप्यन्त्यदृष्टु देहिनाम् । शरेहसन्ते स्नेहायं
पित्तं शरदि निहरेत् । वर्षासु समयेहायुं प्राप्तिस्कार-
वन्मूकत्वात् ऋतुषायाध्यायः । आ० त० ऋतुगुणादि यथा
“मासैर्हि संख्यमावाद्याः क्रमात् वृत्तवः” एतताः । हे-
मन्ते कपिताहायोः स्नाहस्तुल्यगन्धान् । गोधूमपिष्टमां-
सेलुशीरोयविकर्तमर्जयेत् । नवमङ्गं रसान् तलं यौवे
तप्तोदकं नरः । शक्राकिरण्यान् स्वेदं पादलाणञ्च
संदा । उष्णस्नानवैर्लघुभिः प्राहृतः शयनं भजेत् ।
व्ययमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विधेयतः । वसन्ते कुपितः
स्नेहा हृदिनामन्तं करोत्यतः । तीक्ष्णं वसननस्यादि
कवचपद्मसूत्रम् । व्यायामोहर्त्तनं धूमं यौवे तप्तोदकं
भजेत् । पुराणयवगोधूमसौद्रजान्मन्त्रसंभुक् । शुक्ल-
स्त्रिभ्रमभुरं दिवा अन्नस्र व्रजेत् । स्नादु शीतं द्रवं
स्निग्धमनुपानं दण्डकम् । इतः पयः सषालम्बं
भजन् पीप्ते न शीदति । अथाङ्गे शीतैः सुप्तात् निशि
वातहिमान्ति । जवषाण्मृदून्हाणि व्यायामश्चाल व्रज-
यन् । वर्षास्त्रिभ्रमैः स्त्रीने कुप्यन्ते पयसादयः । अग्नेः

संवर्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् ननु । जातुलं पिपितं
सहान् दिव्यं कौपं जलं शुचि । हृष्टाण्डवर्णं केहं
संशुभ्रं कौद्रमेव च । नदीजलौदनश्चाहःस्नप्यायासातया-
व्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् ।
स्नादुतिक्तकायेषुश्यासिष्ठद्वरोजलम् । तुषारदारवी-
हित्वदधितं सरसातपान् । अन्ततोष्णदिवास्त्रप्राची-
वातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसाश्च दः स्वस्वधिक्य-
कृताहतौ । ऋतूनां शेषसम्प्राप्ते सेवितव्यः पराक्रमः ।
तच्च नित्यं प्रयुज्यते स्वास्थ्यां येन प्रवर्तते । अजातानां
विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणा-
दभिभवाङ्गत्वात् कृताज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणा-
दतिशुचः यैत्यादितत्वात्ततः । कृताभ्रमकषायातिक्तकटुके-
रेभिः प्रकोपं मृजेहायुर्वारिधरागमे परिणते चाङ्गे उप-
राङ्गेऽपि च । कटुन्मोष्णविट्टाहितोष्णलवणकोषोपशसात-
पस्त्रोषमर्कतिलासीदधिरास्त्रकारनालादिभिः । भुङ्क्ते
जीर्यति भोजने च शरदि पीप्ते सति प्रायिनाम् न-
ध्याङ्गे च तथाश्चालसमये पित्तप्रकोपं मृजेत् । शुद्धमधुर
रसातिस्निग्धदुग्धे शुभलाद्रवदधिदिननिश्चास्त्रपसपिः प्रपूरैः ।
तुङ्गिभ्रमपतनकाले स्नेहायः संप्रकोपः प्रभवति दिश्यादौ
भुक्तमात्रे वसन्ते । ईकाक्षमात्रे ऋतुषायादौ उदा० ।
उतदभिमानिदेने पु० । ऋतव्ययद्वे उदा० । उविष्णौ पु० ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः” विष्णुः ० । “कालात्मना ऋतुष्वे-
न लक्ष्यते इति ऋतुः” भा० । “प्रधानपुरुषलोभकं
यत्कालाख्यं रूपं तत्तुल्यद्वेन लक्ष्यते” आनन्दमि० ।
ऋतुस्य प्राप्तः अणु । आर्त्तव प्राप्तुं के त्रि० स्त्रियां
लोप् । कन्त्सि वस सिन्वाच् गुणः । ऋत्विज तदर्थे
त्रि० । ऋतुदेवताऽस्य यत् । ऋतव्य ऋतुदेवताके इत्यन्तादौ ।
ऋतुकाल पु० । वसन्तसमयवत् कर्म० । राक्षसिरोवत् ईत०
वा । स्त्रीणां पुण्यदर्शनयोग्ये मोक्षप्राप्त्यात्मके काले ।
“ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः मोक्षय ऋताः” मनुः ।
“ऋतुकालाभिगमो स्यात्” मनुः । प्रवर्त्तयिर्जो तत्-
काले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्वरूपनिर्वा-
हकारणादिप्रदर्शनेन ऋतुभिगमस्य यथानियमनिधित्वं
तथा प्रा० त० न्यायवाक्येभोक्तम् यथा “स्वच्छा क्रिय-
माणे तु पलाययं क्रिया कथित् । नोद्यते निवसत्तत्
कृतावभिगमो यथा” कीर्त्तयकवाक्यम् । ऋतुभिगम-
नस्य परित्यक्तापरत्वनिराकरणेन निवसपरत्वं समर्थितं
मिता० यथा ।

“तस्मिन् युष्मासु संविशेदिति” । “किमयं विधिनियमः
परिचंख्या वा । “विधिरत्यन्तमप्राप्नो नियमः पान्ति
वृत्ति । तत्र चान्यत्र च प्राप्नो परिचंख्या निगद्यते” ।
उच्यते । न तावद्विधि, प्राप्नोर्वात् । नापि परिचंख्या,
दोषत्वयवसायकः । अतो नियमस्यैव न्यायविदः ।
कः पुनरेषां भेदः । उच्यते । अत्यन्ताप्राप्नोप्रापणं विधिः ।
यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् “अष्टकाः कर्त्तव्याः” इति ।
पक्षे प्राप्नोप्राप्नोप्राप्नोप्रापणं नियमः । यथा “समे यजे
तेति” “दशपूर्वमायाभ्यां यजेतेति” यागः कर्त्तव्यतया-
विहितः स च देयमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः
प्राप्नः । स च समो विषमश्चेति द्विविधः । यदा यज-
मानः समे विद्यमाने तदा “समे यजेतेति” वचनमुदाहृ-
तार्थस्य प्राप्नोर्वात् । यदा तु विषमे देये विद्यमाने तदा
समे यजेतेति” स्थाप्य विधिते स्थाप्य तदानीमप्राप्नोर्वात् ।
विषमदेशनिवृत्तिस्त्वारिचिकी नोदितदेशेनैव यागनिवृत्तिः ।
अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोनातुवितः स्था-
दिति । तथा “प्राङ्मुखोऽज्ञान भुञ्जीतेति” । इदमपि
आर्त्तसुदः इत्यर्थे पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्यानेकत्र प्राप्नो-
प्राप्नोर्वात् निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिचंख्या । तदु-
च्यते । “इमान्मन्त्रान् रथनाम्नस्तस्मैवाभिधानीमादत्त”
इत्यत्र मन्त्रः स्वनाम्नाभिधान्या गदभाभिधान्या च
रथनाया पक्षे विनियुक्तः । पुनरभाभिधानीमादत्त
इति पक्षेनाभाभिधान्या विनियुक्तमानो गदभाभिधान्या
विनिवर्त्तते । तथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र
वड्छया यथादिषु खादिषु च भक्षणं प्राप्नम् । पुन-
यथादिषु अयमाषं खादिभ्यो निवर्त्तत इति । किं
पुनरत्र युक्तं परिचंख्येति । तथाहि कृतदारभ-
पक्षस्य स्वेच्छयैव कर्त्तौ गमनं प्राप्नमिति न विधेरयं
विषयः । नापि निवसस्य, गृह्यस्यतिविरोधात् ।
एवं हि अरणि गृह्यकाराः “दशपञ्चानन्तरं त्रिरात्रं
द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति” । तत्र
द्वादशरात्रात् संवत्सरात् वा पूर्वमेवसंवत्सरे कर्त्तौ गच्छे-
देवेति नियमात् ब्रह्मचर्यकारणं बाध्यते । अपि च
प्राप्ने भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्नोर्वात्
मात्रागमनमिच्छयातो यदि गच्छेदतामेवेति वचनव्य-
क्तियुक्तम् । किञ्च नैयमिकात् प्रलोत्पादितविधेरवर्त्तौ नित्यं
गमनं प्राप्नेवेति अतो गच्छेदेवेति निमित्तोऽनर्थकः
स्यात् । नियमे चावर्त्त कल्पनीयम् । किञ्च कर्त्तौ गन्तव्य-

मेवेति नियमेऽसिद्धिस्तस्य व्याख्यादिनाऽसमर्थस्यानि-
च्छोसायकोऽर्थे उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च
नियमे । तथा हि एकः गच्छः सङ्कटकारितस्त्वैवार्थे पक्ष-
तुवदिति पक्षे विधिते चेति । तस्मादतावेव गच्छेत्वा-
न्यत्र इति परिचंख्यैव युक्ता । तदिदं स्थाप्य विध्यनु-
पादयोनातुमन्यन्ते । यतो नियम एव युक्तं पक्षे स्थाप्यविधि
सम्भवात् । अगमने दोषान्नवणाञ्च यथाह पराशरः
“अतस्मात्तान् यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । भार्यायां
भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति” न च विध्यनु-
वादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यैवत्वाच्चनस्य । तत्र हि
विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवानुवाद-
तत्रामप्राप्नोप्राप्नोप्राप्नोप्रापणं विधातव्यश्चेति । यथा वा-
जपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे “वाजपेयेन स्माराज्जकाभो यजे-
तेति” वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोनुवाद-
तत्राः स एव स्माराज्जलक्षणफलोद्देशेन विधातव्य-
श्चेति । न चातुवादेनेह कल्पमस्ति । यन्तु नियमेऽवर्त्त-
कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिचंख्यायामपि समानम् । अ-
न्यतो गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकप्रलोत्पा-
दनविध्याद्यपेयैव कर्त्तौ नित्यगमनप्राप्नेन नियम इति ।
तदस्य च यथायं नैयमिकः प्रलोत्पादनविधिः । स्थाप्यतम्
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षात्रं सत्तत्रात् पुत्रं जनेयेदिति”
स्त्राभिगमनारिक्तः प्रलोत्पादनविधिरिति । तत्र गमन-
कारिकाया भावनाया एव प्रलोत्पादितकर्त्तव्यः प्रवृत्तते ।
“एवं गच्छन् सत्तत्रात् पुत्रं जनेयेदित्यनेन” यथाग्निहोत्रं
जुहुयात् स्वर्गं भावयेदिति । न चासिद्धिस्तदेवकारणार्थे
विधिप्रवृत्तः सङ्कटितयक्तयोरेवोपदेयात् “अतस्मात्तां
तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति” “यः स्वदारानु-
स्मृतान् स्वस्यः सङ्गोपगच्छतीति” विशेषोपादानात् ।
अग्निहोत्रस्य नियमविधानादेव । न च विशेषण-
परता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि गृह्यस्यति
विरोधः स्यत्सरात् पूर्वमेवसंवत्सरे संविशतो न ब्रह्म-
चर्यस्त्वन्तदोषः । यथा आह्वादिषु, तस्मात् स्थाप्यविधि-
परायकल्पनप्राप्नोप्रापणदोषत्वयवती परिचंख्या न
युक्ता । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र यथादिषु यथादिषु
भक्षणस्य पक्षे प्राप्ने नियमः, यथादिषु खादिषु च प्राप्ने
परिचंख्येति उभयसंभवात्मनोपि नियमपक्षे यथाद्य-
भक्षणे दोषप्रवृत्तः । खादिभक्षणं चाटोपप्रसङ्गेन प्राय-
चित्तस्यतिविरोध इति परिचंख्यैवाश्रिता । एतेन सायं

प्रातर्हि जातो नामयनं नृतिनोदितम्” इत्यत्रापि नियमो
व्याख्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्यादिति” च पुनरुक्तं स्यात्
परिचक्षयायाम् । एवं च “नियमे सकलकुलद्वारा
विति” शेषा बध्यते “नमिसावृत्ती नैमित्तिकमप्यवर्तत”
इति न्यायात् । “यदा कामी भवेद्विषयि” नियम एवानृता-
वाप स्त्रीकामनायां सत्यां स्निग्धमभिरुचयेदेवेति । “अता
वुपेयात् सवेले वा प्रतिषिद्धवर्जम्” इत्येतदपि गौतमीयं
स्मृत्ययं नियमपरमेव । अतावुपेयादेवानृतावपि स्त्री-
कामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यवमतिप्रसङ्गेनेति ।
“अनृतादृष्टकाळे च मन्त्रवैप्लवाकत् पतिः । सुखस्य
निर्वाहं दातेह परकोके च योषितः” “तद्वृत्तौ रतिराम्य-
दा” इति च मतुना अन्यत्राळे स्त्रीकामनया ममन-
स्योक्तेः “यथा कामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्”
यां अन्यत्राळे स्त्रीममनोक्ते च परिचक्षयापरत्वम् ।
तासां स्त्रीणां वरश्च इन्द्रदत्तः । स च मिता० नृत्तौ
दर्शितो यथा “ता अत्रुवन् वरं दृष्ट्वामहं क्षलितयात् प्रजां
विन्दामहे क्षलित्यो भर्तुः काममाविजितोः सन्मवाप्तेति
तस्मादभियाः स्त्रियः प्रजां विन्दते काममाविजितोः
सन्म वन्तीति वरं इतं स्थासाम्” इति तासां वरसुप-
वण्ये “भवतीनां कामविह्वला पातकी स्यादिति” इन्द्रेण
तासां वरोदत्तः । इत्तासुरवज्जन्मवद्भ्रातृपाया भाग-
यः स्त्रीभिर्पुङ्गवतो जितेन यक्षेण तासां वरदानम् भार-
तादौ वर्णितम् ।

नटपुत्र उ० अतनां पक्षः पालेभेदपक्षेण यत् । यागभेदे
तत्परपाटी कात्या० ८. १० अ० दर्शिता यथा “उपविष्टो
अवाके” इत्युपक्रम्य । “अतपक्षेचरतः” १० । “अक्ता-
वाके सदः प्रविश्य सस्य विष्णुस्य पश्चादुपविष्टे सस्य
ध्वं प्रतिप्रस्थातारो अतपक्षेचरतः । अत्रेडाभक्तये
पत्नीयजनमाभ्यास्तृप्तिमिभवाद्ये च कृते मार्यनभागप
रिहृदयशाजिनयानप्रणीताविमोकराण्युपभागभागवैलप्य
मप्राशनानि कर्त्तव्यानि ततः कृतपक्षप्रचारः । अथ “अत-
पक्षप्रचारस्य विधिसुपदिशति” कर्कः । “शेषकलयादपवाम-
वृद्धीतोऽपि मध्ये त्वेति हादयप्रतिमन्त्रम्” २० । “अ-
तपक्षान् वृद्धीतः शेषकलयादिति नियमाद्युक्तम् ।
मन्त्रविभागमाह” कर्कः “अध्वर्योः पूर्वः” १० । पूर्वो मन्त्रः ।
यथा मन्त्रवृत्तानां पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः स्यात्” कर्कः ।
“उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः” १० । “युगपत्प्रवृत्तौ
गृहीतः” ५० । “उत्तमो च” ६० । “व्यवाहसम्” ७० ।

“अध्वे न युगपत् प्रचरणं च सर्वेषाम्” ८० ।
“सर्वेषाम् हादयानामभ्युत्पत्त्यां प्रचरणं जागृतुमानं
चकारात् व्याख्यातं व्याख्यासेनैव पूर्वमध्वर्योः ततः प्रतिप्र-
स्थातुः । पुनरध्वर्योः पुनः प्रतिप्रस्थातु रित्येवं सर्वेषामपि ।
स व्यावासः कथं कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह । “निष्क्रान्त्येकः
प्रविशतीतरः” ८० । “हविर्धानमध्यात् अपरो हवि-
धानं प्रविशति” कर्कः । “उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थाता पर-
काशत्वात्” १०० । अत्र पक्षे प्रचरणे च देयतः
काशतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कृतः अपरकाश-
त्वात् प्रतिप्रस्थातृमन्त्राणां पश्चात् काशिनत्वात् परकाश-
त्वादिति केचित् स एवाद्यैः स्मिन्नपि पाठे “उभयतोऽध्व-
र्युपालेष परिप्रगृह्णाति” ११० । उभयत इति “स वै
हविर्धानादिप्रक्रामनं हविर्धाने प्रविशन् वाध्वर्युं
प्रतिप्रस्थाता पालेण परि गृह्णाति कव्यवायार्थं पालम
ध्वर्योर्दक्षिणतो ह्वरति स्वयसुत्तरतो यातोऽन्वयः मानवे
“कृत्वा गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्युमभिप्रव्य
पालं ह्वरति नाथोऽन्वयमभि प्रव्यते येषे पूर्वोत्तर-
मभि परिगृह्णीतः” इति काठके “प्रपद्यामानः प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणेनाध्वर्योः पालं हरेदुत्तर एव सञ्चरेदिति” कर्कः ।
“सर्वकुताः प्रागुत्तमाभ्याम्” १०० । “उत्तमाभ्यामे-
कादयहादयभ्यां प्राग्ये दश अतपक्षः ते सर्वकुताः
कायाः सकृदव सर्वे होतव्यम् अतुवषट्कारोऽपि न
भवति” कर्कः । “अनुनेति षट् प्रेष्यतः” १२० । “आ-
द्येषु षट्सु अतपक्षयोगेण अतुना प्रेष्येत्येव मन्त्रावरुणं
प्रेष्यतः” कर्कः । “अतुभिरिति चतुरः पालसुखे विपर्यस्य”
१३० । “ततः पालसुखयोर्विपर्यासं कृत्वा सप्रसादमन-
वसदयमेव तृप्युक्त्यागेषु अतुभिः प्रेष्येत्येव प्रसाद्वार
प्रेष्यतः मानवे “अतुना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो
कृतम् । ततः पालं गृहीत्वा अतुभिः प्रेष्येति शतभि-
र्वेधादित्यथा गृहीत्वा अतुना प्रेष्येति हाभ्यामिति”
अतश्च पञ्चमपेण होमः । ततश्चतुर्णां पालमूलेन होमो
ऽयं कृत्वा गृहीत्वा उत्तमयोः पुनरपेयैव पक्ष
मपि पालसुखयोर्विपर्यस्यैव कार्यम्” कर्कः । “अहदुत्तमो”
१५० । “उत्तमावेकादयहादयहादुत्तपक्षौ नष्टं प्रचरतः तेन
पालयोरपेण होमः अतुना प्रेष्येति चेत्तेतद्वतिना
गृह्णीतु कः पुनर्मन्त्रार्थः अतुना इत्येवं रूपं ततो वैक-
वचनान्तुव्यवृत्तानां यावत् प्रेष्येत्यर्थः अतुनेत्येतत्पद
युक्तेन प्रेष्ये वा एव अतुभिः प्रेष्येत्यत्रापि कर्कः । “य-

अमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात्' १६६० ।
 "हादये ऋतुगुणे षट्पते । यजेत्वेन प्रगाह्या प्रेषितो
 यजमानः होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततस्तान् यजमान-
 याख्यां होता ब्रूयात्" कर्कः । "अध्वर्युं च" १७६०
 "एकादये ऋतुपक्षे प्रगाह्या अध्वर्यु यजतमित्येवं प्रेषि
 ताध्वर्युं होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयाताम् ततश्च तद्या-
 ख्यामपि होतरेव ब्रूयात् । याख्यानरे तु विकल्पेन होतुः
 प्रेषणं पयः वा याख्यापठनमित्येव कृतमिति । मानवे
 एकादये प्रप्रेष्यध्वर्युं यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्य-
 मस्य परिधेः पश्चादुपविश्य ये यजामहेऽग्निनावाध्वर्युं या-
 ध्वर्यवाऽहन्ता सोमं पिबतां वीषडिति प्रप्रेष्य यजेदथ
 चेष्टया । ये यजामहेऽग्निना पिबतां मधु दीद्यान्मी शुचि
 व्रत ऋतुना यज्ञवाहया वीषडित्यनवान् यजेति होत-
 रेतद्यजेति वा न गोष्यत्समे प्रप्रेष्य यजमानस्य याख्यानि
 प्रप्रेषो वेति काठके विशेषः "हारे कविर्धनस्योपविष्टाध्वर्यु-
 यजतमित्युक्तेऽग्निनावाध्वर्युं यजतम् याध्वर्यवाऽहन्ता सोमं
 पिबतमिति होतारं वा गोष्ये होतरेतद्यजेति यदाध्व-
 र्युं यजेतामेता पक्षेण चरेदिति कर्कः । "तयोदयं षट्छो-
 षादिच्छासु पयामृहीतोऽस्य हस्यतये वेति" १८६० ।
 यतः मां ४, १, १, १, हादयादिपक्षपक्षेण हेतुर्दक्षितो
 ब्रूयात् "सर्वेऽच्छावाके । ऋतुपक्षेचरति तदात् सर्वेऽच्छावाक
 ऋतुपक्षेचरति मिथुनं वा अश्वत्थानाक ऐन्द्राग्नौछावाको
 हो हीन्द्राग्नौ हन्तं किं मिथुनं प्रजननं स एतस्मान्मिथु-
 नात् प्रजननादहन्तं स वत्सरं प्रजनयति यज्ञेव
 सर्वेऽच्छावाके ऋतुपक्षेचरति सर्वं वा ऋतवः स वत्-
 सरं सर्वमेतत् प्रजनयति तस्मात् सर्वेऽच्छावाक ऋत-
 पक्षेचरति तावत् हादयं षट्छोषात् । हादयं वै मासाः सं-
 वत्सरस्य तस्माद्वादयं मासा इति हादयं त्वेव षट्छोषा
 देवैव सस्यत् । होणकनयाद् षट्छोषात् प्रजापतिर्वै हो-
 णकनयः स एतस्मात् प्रजापतेर्हन्तुं स वत्सरं प्रजन-
 यति उभयतोसुखाभ्यां पालाभ्यां षट्छाति । कृतस्तयो-
 रनोत्रे उभयतोसुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्रवते
 तं षट्छात्वा न सादयति तस्मादयमस्य संवत्सरः नानु-
 वाक्यमन्वाह । ह्वयति वाऽनुवाक्यया गतोक्षवायश्चतुर्थदि
 दिश यदि नक्तं नातुषष्टकरोति नेहत्वनपृथगा इति
 ब्रूवेन प्रथमो पक्षो षट्छोतः स होतस्मादिदमेतत् सर्वं
 संवत्सरेण परिषट्छोतस्तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिषट्छो-
 तम् । निरेवान्यतरः क्कामति प्रान्यतरः प्रद्यते तस्मा-

दिनेऽन्यकोमाया वन्यय यज्ञो वा सङ्ग निष्क्रामेतासुभौ
 वा सङ्ग प्रपद्येवातां पृथगुह्येनमाया ईदुक्ताकाक्षिरेवा-
 न्यतरः क्कामति प्रान्यतरः प्रद्यते । तो वा ऋतुनेति षट्
 प्रचरतः । तद्देवाऽपूरुषजन्तुभिरिति षट्छात्वालिमस्य-
 जन्त स यज्ञेतावदेवामिष्यद्वालिर्होमविष्यन् व्ययवत्-
 स्यत् तो वा ऋतुनेत्युपरिष्ठादुह्यचरतः । तद्देवाः प्र-
 स्तादहरददुक्ताकाक्षिरेतमद्याहरय सोऽहर्भविता । ऋतुनेति
 वै देवाः सनुष्यानसृजन्तुभिरिति पञ्चमस्य सत् तन्वा-
 ध्ये येन पञ्चमसृजन्त तस्मादिमे पयव उभयतः परि-
 षट्छोतावश्रुतेता सनुष्याणां । तो वा ऋतुनेति षट्
 प्रचर्य इतरथा पाले विपर्यस्येते ऋतुभिरिति ऋतुदरि-
 त्वेतरथा पाले विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्देवाः
 अहरसृजन्तान्यतरतोरात्रिमन्यतरतएव तद्देवासनुष्यानसृ-
 जन्तान्यतरतः पञ्चम । अथातोऽष्टाक्षेव उपयामस्यती-
 तोऽसि मधवे त्वेत्वेवाध्वर्युर्दृष्ट्वात्युपयामस्यहीतो-
 ऽसि माधवाव त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव वार्षिकी
 स यज्ञेन ओषधयो जायन्ते वनस्य तयः पच्यन्ते
 तेनोहंतौ मधुच माधवः । उपयामस्यहीतोऽसि शुक्राय
 त्वेत्वेवाध्वर्युर्दृष्ट्वात्युपयामस्यहीतोऽसि शुचये त्वेति
 प्रतिप्रस्थातेतावेव पीडो स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति
 तेनोहंतौ शुक्रश्च शुचिश्च । उपयामस्यहीतोऽसि न
 भसे त्वेत्वेवाध्वर्युर्दृष्ट्वात्युपयामस्यहीतोऽसि नमस्त्राव-
 त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव वार्षिकीवसुतो वै द्विगोर्बलि
 तेनोहंतौ नभश्च नमस्यश्च । उपयामस्यहीतोऽसि
 ह्रस्वे त्वेत्वेवाध्वर्युर्दृष्ट्वात्युपयामस्यहीतोऽस्युर्द्वे त्वेति प्रति-
 प्रस्थातेतावेव शारदौ स यश्चरदुर्धस ओषधयः प-
 च्यन्ते तेनोहंताविषयोर्ध्वः । उपयामस्यहीतोऽसि बह्वसि
 त्वेत्वेवाध्वर्युर्दृष्ट्वात्युपयामस्यहीतोऽसि सङ्गसाय
 त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव हर्मलिक्की स यज्ञेन रमाः
 प्रजाः सङ्गसेव स्वं वशस्तपनयते तेनोहंतौ सङ्गश्च सङ्ग-
 स्यश्च । उपयामस्यहीतोऽसि तपसे त्वेत्वेवाध्वर्युर्दृष्ट्वात्यु-
 पयामस्यहीतोऽसि तपसाय त्वेति प्रतिप्रस्थातेतावेव यै
 शिरो स यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनोहंतौ तपश्च तप-
 स्यश्च । उपयामस्यहीतोऽसि अहस्यतये त्वेति तयोदयं
 पक्षं षट्छाति यदि तयोदयं षट्छोषादय प्रतिप्रस्थाता-
 ध्वर्योः पाले संस्त्रमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पाले
 संस्त्रमवनयत्याहरति भक्षम् । अथ प्रतिप्रस्थाता भलितेन
 पालेण ऐन्द्राग्नं पक्षं षट्छाति तदाहभलितेन पाले-

यैन्द्रान् पङ्कं षट्काति न वा ऋतुपङ्कानामनु वषट्क-
ज्जन्तेभ्यो वा ऐन्द्रान् पङ्कं पङ्कीषन् भवति
तदायैन्द्रान्मेवातुवषट्कता भवति यदैन्द्रान् पङ्कं
षट्काति सर्वं वा इदं प्राजीजनय ऋतुपङ्कानपङ्कीष
इदं सर्वं प्रजनयेदमेवैतत् सर्वं प्राणोदानयोः प्रति-
पादयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी
हि प्राणोदानाविसे हि द्यावापृथ्वी प्राणोदानावनयो-
र्हीनं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यदैन्द्रान् पङ्कं षट्काति ।
सर्वं वा इदं प्राजीजनय ऋतुपङ्कानपङ्कीष इदं
सर्वं प्रजनय्याविसेवैतत् सर्वमिन्द्राग्नी प्राणोदानो दधाति
ताविभावमिन्द्राग्नी प्राणोदानो दधति । अथातो
षट्कात्येव । इन्द्राग्नी आगतं सुतं गोभिर्घातयिष्येति ।
अस्य पातं धियेवता । उपयामष्टकीतोऽस्योन्मि-
न्मिन्मिन् तेषां ते यो निरिन्द्राग्निमिन्मिन् त्वेति सादयतीन्द्रा-
ग्निमिन्मिन् षट्काति । अथ वैश्वदेवपङ्कं षट्काति । सर्वं
वा इदं प्राजीजनय ऋतुपङ्कानपङ्कीष यद्वैतावदेवा
भविष्यन्न प्राजनिष्यन् । अथ यदैन्द्रान् पङ्कं षट्काति ।
इदमेवैतत् सर्वमिन्द्राग्नी प्राजा यथायथं व्यवहजति तस्मा-
दिन्द्राग्नी प्राजाः पुनरभ्यावर्त्तन् प्राजायन्ते शुक्रपालेषु
षट्कात्येव वै शुक्रो य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे
देशास्तेऽस्मिन् षट्काति । अथातोऽष्टकात्येव औ-
दाक्यवैश्वीर्भूतो विश्वे देवाश्च आगत । दाक्षिणी दारुणः
सुतम् उपयामष्टकीतोऽसि विश्वेभ्यस्तदा देवेभ्य एष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्तदा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ऋतुं
देवेभ्यो षट्काति" ।

ऋतुषा अथ्यं बोधार्थे वा० पाठः । काले काले इत्याद्यर्थे
“ऋतवत् ऋतुषा पर्वं शमितारो विषासतु” यजु०
२३, ४०. “ऋतुषा कर्तुं कर्तुं काले काले” वेददी० ।
“या ते माताप्राण्यस्तु कर्णोमि” ऋ० १, १६२, १८ ।

ऋतुपति पु० इत० । वसन्तकाले तस्य सर्वेषु प्रथमत्वात्
“ऋतुनां कृत्स्नाकरः” गीतायां भगवद्भिर्भूतित्वेनोक्तेः
तत्त्वम् । ऋतुनाथादयोऽप्यत्र । [मित्रप्रथये] मनुः ।

ऋतुपर्यय पु० इत० । ऋतुनां परिपक्वा ममने । “अथ-
ऋतुपा पु० ऋतुनां पाति निर्वाहकतया, ऋतुं सोमं पिबति
ऋतुभिर्भरद्भिः सह सोमं पिबतीति वा पा-पातने पा-
पाने वा ऋप् । वर्षपातने तदाभूतसोमपातरि च । इन्द्रे
“उत ऋतुभिर्भूतपाः पाहि सोममिन्द्र ।” ऋ० १, ४७, २
ऋतुवाजदेवे च । “सजोषा इन्द्र ! वरुणि सोमम्

सजोषाः पाहि गर्वसोममिन्द्रः । अथे पाभिर्भूतपाभिः
सजोषाः” ऋ० ४, २४, ७। “ऋतुपाभिः ऋतुवाजदेवैः” भा०
ऋतुपात्र न० ऋतुद्विष्य पात्रम् । आचल्य श्रीपरीक्षिण
भवे वा यज्ञिये पङ्कष्ये पात्रभेदे तदाकारच “ऋतुपाले
पूर्वे सुकृष्णकारतो उभयोस्तुले काष्ठयनये आचल्ये
वा” कात्या० ८, २, १२ उक्तः । “पूर्वे आचल्येऽप्यु-
पूर्वे ऋतुपङ्कपाले योजनीये सुकृष्णकारतो वाकारोय
योस्तु अथे तुले च सुखं ययोस्तु द्विस्तुले इत्यर्थः ।
काष्ठयनये श्रीपरीक्षिणकारो आचल्ये वा पिप्पलपङ्क-
काठनिर्मिते वा” कर्कः । “तद्वान्मरुतोयान् षट्काती-
त्युपक्रम्य । “तस्मादाचल्ये ऋतुपाले स्थातां काष्ठयनये
त्येव भवतः” यत० ५, २, २, ४ ।

ऋतुप्राप्त लि० ऋतुस्तयोऽर्थः पुष्पादिः प्राप्नोतेन विमानस्य
परि० । फलेपङ्को अथम्यहमे ।

ऋतुबल पु० ऋतुं ऋतुभेदे बलं यस्य । शिथिरादिषु बलशून्य-
रव्यादिपङ्केषु ते च यथा । “शथिथिरादिषु बलशून्य-
शिथिरादिषु । भवति कालवर्तिनो योऽपि सूर्यस्तथैव च” ऋ० ।

ऋतुमत् लि० ऋतुसाक्षात्कृत्योन्मेषप्रयत्नप्रयत्नादिर्भूतवता-
ऽप्यस्य ऋतु+प्रायस्ते नः । १ प्रयत्नार्थं फलशून्य-
भोक्तारि । “कलने कासा ऋतव ऋतुपान् भवति य एवं-
विहावद्वयं पञ्चविधं वागीपासो” का० उ० । “वात्तं वै
भोगं च वस्यन्तो भवति” भा० । ऋतुकाये २ यजनीवपिह-
भेदे पु० । “अजिष्वात्तानृत्तमनोऽहवामहे” यजु० १८,
६१ । ऋतुः क्षीरजःकालः प्राप्तेन नाक्षरः सतुप्
क्षिप्रां ऋप् । २ वात्तं वस्यन्तं क्षीधर्माययां क्षिप्याम्
“कासमाभरणात् तिष्ठेत् षट्के कत्यर्त्तमत्ययि” मनुः ।
“तत्र प्रथमदिशि ऋतुमत्यां सैद्युनमनमनायुषं पुंशं
भवति” सुतु० । “उपाध्यावानी ते ऋतुमती उपाध्यायच
प्रोषितोऽस्मा यथावच्छर्त्तव्यो न भवति तथा क्षियताम्”
भा० वा० ३५० । ऋतुमत्या भर्त्तव्यं आर्त्तवश्यदे
उक्तः । विशेषस्तवम् “क्षीधर्मायो निरात्मन्तु स
सुखं नैव दयेत् । अथाद्यं त्रायमेवापि नावत् स्थाता
न शुद्धितः । शुद्धाता भर्त्तवदनमोक्षतेऽप्यस्य न क्षियत् ।
अथ वा भवति ध्याता पतिं भातुं विप्रोक्तयेत्” काशी० ।
ऋतुमयी लि० ऋतुप्रचुरा चितिः ऋतु+प्रायस्ते सवत् ऋप् ।
ऋतुप्रधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः यत० ब्रा० ८, १,
२, १० उक्तः यथा “अथ उत्तरतः पीपुलासां प्रथमा,
वर्णा द्वितीया, केनलकरीवा, केनलवर्त्तनी, वर्णाः वसुधी

पौष्णः षष्ठी, पौष्णः सप्तमी, षष्ठी अष्टमी, ऐमन्तो नवमी,
वज्रमान एवाह दशमी सएव यजमान एतस्याः विराज्यवि-
हङ्गः प्रतिष्ठितः ऋतुमय्यामर्षावीथ परावीथोपदधाति”
ऋतुसुख न० ६३० । गौषाम्नामसप्रथमदिने प्रतिपद्वृत्ते
तिथिभेदे । “चतुस्रमास्येषु चतुस्रस्रुतेः कात्या० १.
२, ११ । “चातुस्रमास्येषु च न याथाकाम्यम् कतः ऋतु-
मस्रुतेः ‘चतुस्रस्रुतेः चातुस्रमास्यैर्यजेतेति”
गौषाम्नामपणात् ऋतोस्रुतेः प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्त्वैत्यर्थः ।
अत एव वैश्वदेववचनप्रवासादीनि चातुस्रमास्यपर्वणि प्रति-
पदोव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवस्यते यतः
प्रतिपदेव चतुस्रं न पौर्णमासीति तथा च अयते”
“एषा च संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्ण-
मासी योत्तरपौर्णमासी या पूर्णा स्रुततएव तत् संवत्सरमा-
रभते” यत० ब्रा० ६, २, १, १७, कर्कः । “इह वै पौर्ण-
मासी हे अमावस्ये” इति श्रुतेः योत्तरा पौर्णमासी
कल्प्यप्रतिपदित्यर्थः । तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि
पौर्णमासी टिसमापनम् ऋतुस्रुतिगच्छे विहितः । यतश्च
पौर्णमासेतिवचनम् अमावस्येति दर्शय दीक्षा यत०
ब्रा० ६, २, २, २०, २६, “अमावस्यायां दीक्षते” इत्यु-
पक्रम्य “या प्रथयामावास्या तस्यां दीक्षित एतद् संव-
त्सरस्य प्रथमाम्याहानि ताम्यस्य तदारभते” १० इत्युक्तेः ।
ऋतुराज उ० ऋतूना राजा इत० उच्यते । वसन्ते ऋतौ
ऋतुलिङ्गः न० ६३० । वसन्तादिषु जायमाने चतुस्रमास्यदिश्वे
तल्लिङ्गं “यद्यत् लिङ्गाभूततः स्वयमेवपुं पृथगे” मनुः ।
तल्लिङ्गानि च ऋतुगच्छे दर्शितस्रुततवाक्यादवगम्यानि ।
ऋतुवृत्ति उ० ऋतूनां वृत्तिः पर्यायेणावर्तना यत्नः । वसन्तरे
लिङ्गाः । ६३० । २० ऋतुवर्षा ऋतौ ।
ऋतुगच्छे अय० कारकाय० ऋतु+गच्छ । ऋतौ ऋतौ इत्याद्याय०
“वहविष्यच्छतोदेवयानम्” ऋ० १, १६, २, ४ । “ऋतुगच्छः
ऋतावृत्तौ कावे कावे” भा० “वति कोतार ऋतुगच्छो वज्रान्”
वज्र० २१, ५, ७ । ऋतुगच्छः कावे कावे” वेददी० ।
ऋतुगच्छा (स्या) लि० ऋतौ तिष्ठति स्या-किं वेदे वत्तं कोके
त न । वसन्तादिषु स्यादिति । “ऋतुगच्छः ऋतावृत्तः
ऋतुगच्छः स्य ऋतावृत्तः” वज्र० १७, १, १ ।
ऋतुसंस्कार उ० ऋतूनां संस्कारः समुद्गीयस्त्वैव यत्नः । का-
शिदासप्रणीते माध्यमे ।
ऋतुसन्धि उ० ऋतोः सन्धिः । दर्शानुहस्रमास्यपर्वणे
१ इत्ये, पौर्णमास्यामौषधान्मास्यपर्वणे २ पौर्णमास्याम् ।

ऋतोर्मास्यवृत्तितया भासस्य च पर्वसन्धिपुक्तत्वेन
पर्वसन्धिरेव ऋतुसन्धिः अतः प्रसङ्गात् पर्वस-
न्धिर्निर्दिश्यते स च कालमा० उक्तः यथा “वृहद्व्य-
तिरिक्तानां लव्यवरोच्चारणपरिमितः कालः सन्धि-
रित्युच्यते कुक्कुवरुहयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं
भगवतःपुराणे “अनुमत्याश्च राकायाः सिमीवाल्याः कुक्कु-
विना । एतासां हिलवः कालः कुक्कुमात्रा कुक्कुः श्रुतेति” तत्र
लव्यवरोच्यं श्रुत्यन्ते दर्शितम् “लव्यवरोच्यं तुर्भागस्तु टि-
रित्यभिधीयते । त्वृटिहयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवहय-
मिति” एवं च कति त्वृटिहयं टिहयं टिहयं भागानां चतुर्दश
लवहयव्यं लव्यवरोच्यं भवति तस्मिन् लव्यवरोच्यपरिमिते
काले एकः पर्वण्यभागः, द्वितीयः प्रतिपदः, तदुभयं मिशि-
त्या सन्धिर्भवति कुक्कुप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वभात् द्विगुणः
लव्यवरोच्यपरिमितत्वात् मत्स्यं मत्स्यं लव्यवरोच्ययोः “राका-
चानुमतिश्चैव सिमीवालो कुक्कुस्तथा । एतासां हिलवः
कालः कुक्कुमात्रा कुक्कुस्तथा । कुक्कुतिर्कोकिलेनोक्तो यामान्
कालः समाप्यते । तत्कालसंमिता चैवा अमावस्या वृक्कुः
श्रुता । इत्येष पर्वसन्ध्यानां काव्योद्दिष्टिः श्रुतः” इति ।
एवं सन्ध्या निरूपिते सति योऽयं प्रकल्पो विचारस्तत्र
सन्धिरेवेति काव्य इति तावत् प्राप्सु “सन्धौ यजेतेति” श्रुतेः
मैवं स्रुत्यात्मात्तत्र यामानुजानुपपत्तेः का तर्हि श्रुते-
र्गतिः पार्श्वहयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गाया जोष इत्यत्र
गङ्गायन्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्त्वमीपं तत्र लक्षयति तथा
सन्धिगच्छोऽपि पार्श्वहयं लक्षयति । अतएव शुक्लान्नरं “स-
न्धिभिमितो यजेतेति” बोधायनोऽपि “स्रुत्यात् सन्धि-
काव्यस्य सन्धेर्विषय उच्यते । सामान्यं विषयं प्राहुः
पूर्वेषामपरेण वेति” अत्र पर्वपरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीन
प्रतिपदिह्यं चाभिधीयते । तत्र पूर्वसन्धिपर्वदिने प्रयोग
प्रारम्भः नोत्तरसन्धि, प्रतिपदिने य गमनाभिः अन्वाधा-
नदिध्यावर्तिः सन्धादनमन्निपरिपक्षस्रुतपरिपक्षं चेत्त्वेषादि
प्रयोगप्रारम्भः स पूर्वद्वारुहयः तथा च तैत्तिरीय
ब्राह्मणे अयते “पूर्वद्वारुहयवर्तिः करोति यजमनस्य
स्रुतोत्पद्यतेति” यतपञ्चब्राह्मणेऽपि “पूर्वद्वारुह्यं अ-
ह्नाति उभयस्रुतयजेतेति” तत्र पक्षं नामाभ्युषा आह
वमीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु “ममापे वचं” इत्यादिभिर्भ-
क्तिः समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाये पार्श्ववर्तिना
यजमानेनाग्निं स्रुतामीत्यादीनां अन्वाधायां यजनं तदिदं
पर्वदिने क्रियते । प्रतिपदिने तु “कर्मणे वां देवेभ्य” इ

स्यःदिभिरध्वर्युक्तप्रमाणनतशुननिर्वापयरोडाशप्रदानादि
नकणप्रयं गं करोति तदिदं यजनम् । एतदेवामिमेत्य गो-
भिल आह 'पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽपि यद्व्याः'
इति आलोपवासशब्देन स्तुपक्षरणादिविवक्षितः तस्मिन्
क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्सौ-
चिरीयमाह्वये दर्शितम् "उपास्मिन् श्रो यज्ञाभागे देवताः
सन्ति य एव विद्वानस्मिन्सुपक्षरणातीति" उपवासशब्दाभि-
धेयस्य पूर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पूर्वार्ण्ये चतुर-
श्रवति आद्यास्तयोऽर्थावहितः कालः न तु चतुर्थोऽंशः
यागशब्दाभिधेयस्य श्रोत्राश्रयप्रदानादेः पूर्वोक्तः पूर्वचतु-
र्थोऽंशः प्रतिपदस्यास्त्यस्य विहितः कालः न तु प्रति-
पदचतुर्थोऽंशः । तदेतदाह ऋषिगणितः "तीनंशानौपव-
स्तस्य यागस्य चतुरोविडः । हाथंशानुत्तुजदन्तौ यागे च
व्रतकर्त्तव्योति" तमेतं वनकालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह "पञ्चदश्याः
परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्यस्य" । कालः पार्श्वभागे स्याद-
वान्त्ये त्वं न विद्यत इति" इहयातातपोऽपि "पूर्वणोयचतुर्थो-
ऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्यस्य । यागकालः स विज्ञेयः प्रातर-
होमनोविभिरिति" अत्र प्रातरिति विवेकणात् सूर्योदय-
स्योपरि सूर्यस्तत्वं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपद-
चतुर्थं निषेधति आत्मायनः "न यत्न्यं चतुर्थोऽंशे यागैः
प्रतिपदः कश्चित् । रक्षांसि तद्विजुम्पन्ति श्रुतिरेवा सना-
तनीति" तदेव पूर्वयत्न्याधानादिकं प्रतिपदि चेदिति
सन्निपाद्योक्तमयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते । यदा
पूर्वप्रतिपदावदवसराम्ब सन्निर्वातिथी भवतः तदा न स-
न्नेहः यदा तु सन्नेहतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र
गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्निः पूर्वप्रतिपदोर्भवत् । तदह-
र्षान् इत्येत परतवेत् परेऽहनि । पूर्व प्रतिपदोः सन्निर्वर्-
गावर्त्तनाह् कटि । तस्मिन्सहनि यत्न्यं पूर्वैद्युक्तदुपक्रमः ।
आपस्तम्बोऽपि परः सन्निर्वर्दि तस्मिन्सुपक्रमः । परेद्यु रिति-
रित्येव पूर्वहयविनिश्चयः" इति आवर्त्तनमन्त्रोपपन्नभागः ।
ऋषिगणिते "पूर्वोक्तं वाऽन्यथाह्ने यदि पूर्व समाप्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वैद्युक्तदह्नाग इत्यते । अपराह्नेऽथवा
रात्रौ यदि पूर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्सहनि श्रो भूते
याग इत्यतः" इति एव वचनेषु सध्याह्नादिपञ्चमयोगिका-
न तु पञ्चधा विभागभाविन्य प्रवृत्तास्तथा सध्याह्नोपधो-
मध्याह्ने इति कुतूपपत्तेरावर्त्तनं सध्याह्नशब्देनाभिधीयते
अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः यातातयेनापि न-
ध्यमशब्दः प्रयुक्तः "पूर्वोक्ते सध्याह्ने कपि इति पूर्व

समाप्यते । तदेववासः पूर्वैद्युक्तदह्नाग इत्यते" इति
अह्नोऽपरोमागोऽपराह्नेः अतस्तथायां शब्दाभ्यामा-
वर्त्तनात् पूर्वैत्तरेभागावभिधीयते । वाजसनेयि-
यान्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंप्रकारः "मध्यदिनात्
स्यादहर्णाह यस्मिन् प्राक् पूर्वणः सन्निर्वर्त्य ततोया ।
सा सन्निर्वर्त्ता वाजसनेयिमत्या तस्यासुपोष्याय परेद्युरिति-
रिति" आवर्त्तनादहर्णाहस्तमयादयोक् यदा सन्निर्वर्तते त-
दाहः सन्निर्वर्तते तथि प्रथमा रात्रौ सन्निर्वर्त्त सा ति-
थिर्द्वितीया उभे व्यपेक्ष्य पूर्वोक्ते सन्निर्वर्तते पूर्वतिथिस्त-
तीया भवति तस्यां ततोयतिथौ पूर्वकालस्यात्यन्तात् सा-
सन्निर्वर्त्तयेत्यते । शास्त्रान्तराध्यायिनामोदये विषये
पूर्वैद्यु रन्वाधानादिकं सन्निर्वातिथिर्वाजसनेयिमान्त्व-
रतिथिर्वातिथिः एवं सति वाजसनेयिनां न क्वापि सन्नि-
दिनातपूर्वैद्यु रन्वाधानादिकमस्ति शोऽयं विशेषः आवर्त्तने
ततः पुरा वा यदा सन्निर्वर्तते तदा वाजसनेयि
व्यतिरिक्तानां पूर्वचतुर्थोऽंशे इतिः प्राप्नोति तत्र विशेष-
माह गार्ग्यः "प्रतिपदप्रविष्टायां यदि वेदिः समाप्यते ।
पुनः प्रणोय कतुक्तेदिः कर्त्तव्या यागवर्त्तनैरिति" पूर्वणचतु-
र्थोऽंशः प्रतिपदस्त्योऽंशश्च यागकालत्वं न विहितः । अत्र
पूर्वचतुर्थोऽंशस्य विषय उदाहृत प्रतिपदंशानां विषय उ-
दाहृतये । उचः काले सन्तौ प्रतिपदः प्रथमोऽंशोयागकालः
निर्णयो सन्तौ द्वितीयोऽंशः रात्रिप्रारम्भे सन्तौ ततोयंशः
तन्वेनेन न्यायेनपाराह्ने सन्तौ प्रतिपदचतुर्थोऽंशस्य याग-
कालत्वं प्राप्नोति तत्र प्रतिपदंशं "न यत्न्यं चतुर्थोऽंशे"
इति श्रुतेः अतस्तदर्थे निषेधे याग एव लुप्येतेति चेत्
सैवं इहयातातयेन प्रतिपदवर्त्तनाधानात् "सन्निर्वर्त्यपरा-
ह्ने स्यादागं प्रातः परेऽहनि । क्वोचः प्रतिपदोऽंशे चतुर्थो-
ऽंश न दुष्यतीति" एवं तद्वि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादि-
ति चेन्नैवं सद्यःकालविषये चरितार्थात्वात् तत्र च वि-
षयं दर्शयति कात्यायनः "सन्निर्वर्त्त सङ्गादहर्णाह्ने" प्राक्-
चेदवर्त्तनाहवे । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यःकाल-
विधौ तिगिरिति" भाष्यार्थसंप्रकारोऽपि "अन्वाहृतिश्च-
त्तरणोपवासः पूर्वैद्यु रेत्येन पुनैवमाह स् । आवर्त्तनात्
प्राग्यदि पूर्वसन्निर्वर्त्तये यागः क्रियते समस्तः" इति ।
आपस्तम्बोऽपि "पौर्णमास्यान्वाधानपरिस्तरणोपवासाः
सद्यो वा सद्यःकालायां सर्वं क्रियते" इति सङ्गावर्त्त-
नबोध्यो पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्तौ इति पूर्वैदाहृती-

सद्यस्त्वाववाक्यैः सन्निदिन उत्कृष्यते । नन्वीदये विषये सन्निदिनात् परदिने याग उत्कृष्यतं तथा धृत्यपराङ्मा-
दिषन्निदिनान्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्मि
च तदन्तः वाक्यसन्निदिनामीदये विषये, अस्माधानोक्तम्
सति यागस्याप्युक्तत्वात् सर्वम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां वि-
धिनियेषाभ्यामस्याः यद्वायानिवारितत्वात् तत्र सद्यस्त्वा-
कविधयोऽन्वयरूपाः, प्रतिपञ्चतृथीये प्रतिपेधाक व्यति-
रेकरूपाः एवं च सति प्रतिपेधाक्यं सावकायं भवति ।
अस्मावास्यायां विशेषमाह दृष्टयातातपः “हितीया तिस्रहू-
तां चेत् प्रतिपद्यापराङ्गिकी । अस्मन्नाधानं चतुर्दश्यां परतः
सोमदर्शनादिति” सोऽयं विशेषोनाश्रयायनापस्तम्बविषयः
किन्तु बोधायनमतानुवायिविषयः अतएव बोधायनः “हिती-
या तिस्रहूतां चेत् प्रतिपद्यापराङ्गिकी । अस्माधानं चतु-
र्दश्यां परतः सोमदर्शनात् । चतुर्दशी सद्यस्यामा अमावास्या
न दृश्यते । सोमूते प्रतिपञ्चे तु स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ।
चतुर्दशी च संपूर्णा हितीया क्यगामिणी । प्रातरिदमयायां
स्याद्भूते कव्यादिका क्रियेति” एतत्तं वचनामायमर्थः अङ्गि
चतुर्दशी संपूर्णा अस्तमयादशंगमावास्या खत्या तत एवा-
पराङ्ग्याप्रभावाङ्गावात्नाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या
अद्यापि निमित्तभावं न भजते तथापि प्रतिपदि हितीयायां
खत्या चन्द्रस्य दृष्टमानत्वात्तदर्थेने चेदे निषिद्धत्वात् प्र-
तिपद्या तावाममावास्यायामितिः खत्यामावासोपेतायां
चतुर्दश्यां आङ्गान्नाधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवामि-
मेव अतन्त्ररे “आदितेऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यास्तुदियात्
यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेतरेति”
इत्युपनिषदोऽपि “येन्द्रे निरूपे पर्यास पुरस्तादुदिते विधौ ।
यद्वायुयं कृतं तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति”
अस्यायमर्थः यदा संपूर्णचतुर्दश्यामविवारेणामावास्या-
कुर्वन् कृत्वा अस्मन्नाधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वामे कृते
तस्मिन् उद्यःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा
न दृश्यते भविष्यत्तदुदिते दृष्टकाकस्याप्राप्तत्वात् किन्तु का-
लापरतः निमित्तोक्तस्य दर्शयता अपर्णाव दालादिगुण-
विशिष्टान्नादिशतःन्नराण्युद्दिश्य हविः प्रवेधो विहितः
तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे चूते “यस्य हविर्निर्वामं उर-
याङ्गमा अश्वदेति तेषां तस्मिन् विभजेतो मध्यमाः
सुप्तानम्ये दाले उरोडाशमटाकपावं कुर्यात् ये ख-
विषाद्यानिन्द्राव प्रदाले दधश्चरम् ये क्षोदिषास्यान्
विष्णवे, विषिविषाव इते चरुमिति” सोऽयं दालोक्त-

विधि निरूपे सति तदुद्दिष्टं पूर्वस्यां दिशिन्द्रावदिते सति
दर्शकर्मविधेर्यद्वायुयस्युक्तरीत्यावस्थितं तदेव वायुयं होम-
दिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बोधायन-
मतमुपोद्भवयति श्रुतिः “यस्मिन्नुद्दिष्टे पुरस्तात्पश्चात् सो-
मो न दृश्यते तदुद्दिष्टेनेति” अयमर्थः सिनीवाल्यां पुर-
स्तात्तदुद्दिष्टं भवति हितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चात्तदु-
दृश्यते तयोक्तयोर्मध्यवर्तिन्यां कृत्वा द्विविधमपि चन्द्र-
दर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यदव्यमिति चन्द्र-
दर्शनेपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह का-
त्यायनः “यजनायेऽङ्गि सोमसेवाकुर्यात् दिशि दृश्यते । तत्र
व्याकृतिभिर्द्धत्वा दृष्टं दद्याद्दुहित्यते” इति चन्द्रदर्शन-
राहित्यमेवामिमेव बोधायनकारिकासु पश्यते “इदं रज-
प्रातिपदादि नाष्टः सप्ताष्ट वा यत्त भवन्ति तत् स्यात् । क्षी-
णासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः कल्पोऽष्टौ च भवेद्द्वितीयः”
इति अयमर्थः अमावास्यातिथेः सम्बन्धिनीषु नाडीषु
क्षीणासु सतोषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्व प्रतिपत्सम्ब-
न्धिन्यो नाष्टः सप्ताष्ट वा यद् भवन्ति तदा तद्दिनमिदं-
रजं योग्यं सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्याप्रतिपदौ यदा
वर्द्धते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामग्निमाधाय
सोमदर्शनराहिते प्रतिपदिने यागः कर्त्तव्य इति । अतन्त्र-
रेऽपि “अशंगस्तमयात् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र यागं
न कर्त्तव्यं सुदेवास्तु पराङ्मुखाः” इति बोधायनमतानुसा-
रिणामन्नाधानवर्ह्यं आहमपि खत्यामावासोपेतायां च-
तुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बोधायनोक्तम् “यदा चतुर्दशी
यामन्तरीयमतपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आ-
ङ्गमाचरेत् । चतुर्दश्या चत्यांसे अमा यत्र न दृश्यते ।
सोमूते प्रतिपद्यात् भूते कव्यादिका क्रियेति” चतुर्थे यामे
अमावास्या शुक्लस्यां न दृश्यते किन्त्ववसाने खत्या वा चेत्
परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां आङ्गमाचरेत् । ननु
चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीतिः समाज्ज्ञाता तथा च
यत्तपत्राङ्गणम् “यदहः पश्चात्तदुद्दिष्टा अश्वदेति तदुद्दिष्ट-
जस्मिन्नाङ्गो कान्म्युदेतीति” । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि “एषा-
वै सुमना नामेतिथ्येयमद्यो जानं पश्चात्तदुद्दिष्टा अश्वदेत
क्षिदेवाक्यं लोके समर्पकं भवतीति” अयमर्थः येय-
मितिचन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेवमितिः सुमनःयज-
वाच्या तादृशोमिति कृतवन् यजमानमभिलष्य तस्मिन्
दिने पश्चात्तदुद्दिष्टा उदेति तदा यजमायाङ्गिणां के सद्य-
भवतीति नाठं तदेतच्छ्रुतिद्वयं बोधायनमतानुसारिव्यति-

गिकविषयम् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपद्युर्थांशे याग उदा-
हृतः । ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यं
हितीयायुतं प्रतिपद्युर्दिनामपि निषिद्धं तथा च स्मृतः “प-
र्वोऽंशे चतुर्थे तु कार्यां चेष्टिर्होतृमैः । हितीयासहितं
यस्मात् प्रयन्याश्चलायनाः” इति तदेतदावर्त्तनतत्पूर्वका-
खयोः सन्धौ सति इष्टव्यं अपराङ्गादिमन्त्रेषु चतुर्थ्ये पा-
वप्राप्तत्वात् । तदेवं प्रकृतिक्रियाया इष्टे कालो निरूपितः
विक्रितेस्तु कालो निरूप्यते तत्र कात्यायनः “आवर्त्तनात्
प्राग्यदि पर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् दिवसे प्रकृत्या । तत्रैव
यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्यु-
रिति” आवर्त्तने तत्र पुरा वा पर्वसन्धौ तद्वत् सन्धिदिने
प्रकृतियागः कृत्वा पश्चाद्विकृतिसन्धौ यः कार्यः कर्तव्यः ।
यथावर्त्तनात्परतः सन्धिरादौ केवलं विकृतियागः
सन्धिदिने कर्तव्यः । अतः प्रकृत्या सन्धिदिनात्परेद्युर्मुखे
इत्यर्थः । आवर्त्तनतः पूर्वकाले ततः परकाले वा सन्धि-
त्येतेषु त्वेषु पक्षेषु सन्धिदिन एव विकृतेरन्वयः प्रक-
तेषु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्वाङ्मनः व्यतिष्ठते
इतीनां सर्वाणां प्रकृतिदर्शपूर्णमासौ “सिन्धुगन्धकादय-
कपादं निर्वपेत् पूजाकामः” इत्यादयः काशङ्गान्तरपठिताः
काव्येऽथोविकृतयः । तत्र “प्रकृतिरद्विकृतिः कर्तव्येति” न्या-
येन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनु-
ष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ।

तेन सन्धेः स्वरूपकालत्वेन कर्मानुष्ठेत्वा संक्रान्तिवत्त-
दुपलक्षितदिनविशेषे तत्तत्कर्म कर्तव्यमिति फलितम् । अत-
श्च “अनुसन्धिषु वापयत्” इति यातिष्ठम् स्मृतः तत्र यदि
दर्शान्तिवचनात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वपनं
कुर्यात् कर्त्तव्यं तु पूर्वमायां तत्कात् दर्शान्तत्पूर्वमान्तयोः
समो विकल्पः अतुष्टाने तु तत्र वचनविशेषाच्छ्रुतिपराया
व्यवस्था कालमात्रेण । अथवा कालः श्रौतस्मार्त्तकर्मण्यम्
वैदिके तु कालविशेषोऽपि परिभाषितः “यथा ऋतोर-
त्वादि सप्ताहादनुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्वोविधि-
कालः सेवनीयः परोविधिः” वागमृतः । उद्योतिः-
शब्दे तु ऋतोरः सन्धौ उपलक्षितस्य कालभेदस्य “रवेर्भ-
वेदेकगृहाधिकस्य यदंशद्वन्द्वं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद्व-
यभागतत्” अतः वसन्ताहतयो भवन्ति । तद्वन्धयोऽङ्गाङ्ग-
दैवघटीसमाः सुद्विंसंशुषा (१२४ घटीसमाः) येन
विषुवायनीयाः । स सन्धिसन्धिः अत्र यत्र येषं शून्यं भवे-
देष विशेषपुण्याः “केयशार्कणं सन्धिसन्धित्वे नापि परिभाषा

कृता तत्र शून्यावशेषे स्नानदानादौ विशेषपुण्यफलम् ।
इतरस्य विवाचे वर्ज्यता । यथाह स एव “सन्धौ पुरन्धौ
शुचमेति बन्ध्या स्मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः” इति ।
चतुर्सेव्यं त्वि । ऋतुभेदे सेव्यं वैद्यकोक्तगुरुतमाहारादि ।
सुसुतोक्ते ऋतुभेदे सेवनांये पय्यरूपे वस्तुभेदे तच्च सुसुन्दरितं
यथा । “यस्मिन् यस्मिन्मृतौ ये ये दोषा वृथानि देहि-
नाम् । तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता ।
प्रक्षिप्तत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्देऽग्नौ
कोपमायानि संहर्यान्मृतादयः । तस्मात् क्लेदविशुद्धार्थं
दोषसंहरणाय च । कषायतिक्तकटुकै रसैर्युक्तमथाऽङ्गवम् ।
नातिस्निग्धं नातिरूक्षसुष्णं दीपनमेव च । देयमन्नं
नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः । तन्नावरतमन्मोवा पिबे-
न्मधुसमायुतम् । अङ्गि मेघानिन्नाबिष्टेऽत्यर्थं तांस्व सु-
दुष्णे । तरुणत्वादिदाहस्य गच्छन्त्योषधयस्तदा । सति-
सांस्तस्मिन्तच्च नैव व्यादासमाचरेत् । अत्यन्तं पानाव-
श्यायप्राप्यधर्मातिपांस्तथा । भूवाग्मपरिहारार्थं शयीत च
विह्वायसि । शोते साम्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे नृहे ।
यथाज्ञागवधमिच्छ प्रशस्तागुरुभूषितः । दिवास्त्रप्रमज्जी-
र्णं च वर्जयेत्तत्र यत्नतः । वर्षासेव्यासेव्ये ।

“सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तका । चीरेण विकृति-
क्षौद्रशालिस्तुहादिजाङ्गलाः । सलिलं च प्रसवत्वात् सर्वमेव
तदा हितम् । सरःस्वाग्रजनश्चैव कसलोपलयाक्षिपुः । प्रदोषे
शशिनः पाटासन्दनश्चानुवासनम् । तिक्तस्य सर्पिषः पानै-
रस्य कृत्वा वै च युक्तिः । वर्षासुषुपत्तं पित्तं हरेत्प्रापि विरे-
चनैः । गोमेयात्तोष्णमन्मोषणं कारं स्वप्नं दिवाऽऽतपम् ।
रालिजामरणश्चैव सैद्युनश्चापि वर्जयेत् । स्वादु शीतजलं
मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम् । शरद्वन्द्वं शुनिर्वातमयस्यो-
दयनिर्विषम् । प्रसवत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ।
सवन्दनं वा कर्पूरं वासवासलिनं चपु । भजेच्च शारदं
माख्यं सोधोः पानं च युक्तिः । पित्तप्रशमनं यच्च तच्च
सर्वं समाचरेत्” । शरदि सेव्यासेव्ये
“हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दस्त्रोऽग्निहाकुलः । ततस्तु शी-
तमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुण्ठति । कोष्ठस्य शीतसंस्पर्शदिनः-
पिण्डोऽहतोऽमलः । रक्तस्योषयस्तथा पश्चात् क्षिग्धं तदा
हितम् । हेमन्ते लवणपारतिक्ताश्च कटुकोटकम् । सर्पि-
क्षौलमहिममयं हितमच्यते । तीक्ष्णमपि च पानादि
पिबेदगुरुभूषितः । तेषामभ्यक्तः सुशोणे च वारिकोऽव-
शाहयेत् । साकारधाने सङ्गति कौशेयास्तस्याङ्गते । शयीत

शयने वापि हते गर्भहृदोदरे । स्त्रीःस्निह्यागुरुधपाढ्याः
पेनोद्वजघनस्तनीः । प्रकाशस्य निषेधेन सैद्युन तर्पितो ऽपः ।
मधुर तित्तरुटुकमच्छं लवणमेव च । अन्नपानं तिलान्
साधान् चाक्षानि च दधौनि च । तत्रैकविजयोः शा-
लीनं सुगन्धं च नवानपि । प्रसन्नानूपमांशानि कृव्याद-
विलगन्धिनाम् । ओदकानां प्लवानाञ्च पादिनाञ्चोप-
जयः । मग्नानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्भक्ष्यप्रदम् ।
कामस्तस्मिन्निषेधत एतस्मिन् हिसागमे" हेमन्तसेव्यादि
“एष एव विधिः कार्यः शिशोरे समुदाहृतः” ।

“हेमन्तःनचित स्नेह्या शैत्याञ्छीतशरीरिणाम् ।
औष्ण्यमादधे । कपितः कुरुते च गदान् वृद्धन् । ततोऽ-
न्धमधुरस्निग्ध लवणानि गुरुणि च । वर्जयेद्दमनादीनि
कम्पिगयपि च कारयेत् । पटिकं च यान् शीतान्
शुद्धान् नोवारकोद्वान् । लागादिविष्कारसंदेहाद्युपैष
शुक्तिः । पटोलनिम्बवात्तकित्तकैश्च तिसाव्ये । सेवे-
तं माधवेऽरिहान् शीघ्रं माध्वोक्तसाधवान् । व्यायाममकुर्वन्
धमं ताश्चन्द्र कवलयकम् । सुखास्त्वना च सर्गाथान्
सेवेत कृष्णमागमे । तीक्ष्णरुजकटुत्पारकषायं कोष्णम-
द्वयम् । य सुप्तमधुप्राय वसन्ते भोजनं हितम् । व्या-
यामोऽप्यत्र निगुह्याध्वंशानिघातजो हितः । उल्हादनं
तथा स्नानं वनितः काननानि च । सेवेत निर्हरेऽपि
हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकमननिरुहकत्रकादि-
भिः । वज्जं वेन्धुरस्निग्धतिवास्वगुरुद्वयान्” वसन्तसे०

“व्यायामसुष्ठुसायासं सैद्युनश्चातिशयोचि च । रसां-
श्चाग्निगुणोद्भिक्तान् निदाधे परिचर्जयेत् । सर्गासि
हरितोगापि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि परा-
ध्वानि खजः सकमलोत्पलाः । तालवृन्तानि बाहारां-
स्तथा शीतलहृदि च । चर्मकले निषेधत वासासि
सुलघ्नि च । शर्करास्त्रिदिव्यानि सुगन्धौनि हिमा-
नि च । शानकानि च सेवेत मन्वाद्यापि सशर्करान् ।
भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्वयम् । ऋतेन पयसा
रात्रौ शर्करामधुरेण च । प्रत्यक्कुसुमाकीर्णशयने हव्य-
संस्थिते । शयंत चन्दमाङ्गारः सृष्टमानोऽनिलैः सुखैः”
मीमांसेव्यादि ।

“तापान्नये हितानि रसा ये शूरवस्तथा । पयो-
मांसरसाः कोष्णालौबानि च हतानि च । उष्णञ्चापि
यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च । निदाधोपचितस्यैव प्रक-
ल्पनं समीरणम् । निहन्त्यादनिवर्त्तने विधिना विधि-

कोविदः । नदीजनं रुजसुक्कामदमन्थं तथोऽऽतपम् । व्या-
यामश्च दिवास्त्रं व्यायश्चात्र वज्जयेत् । यापटि-
कमोधूमान् शालींश्चायनवास्तथा । हर्म्यमध्ये निगते
च भजेच्छ्रयां रुदूतराम । सविप्रप्राणिविष्मूतवाक्ता-
निधोवनादिभिः । समान्तं तदा तीर्थयामन्तरीकं विधोप-
मम् । वायुना विषदुष्टेन प्राह्वयेण च दूषितम् । तद्धि
सर्वोपयोगेण तस्मिन्काले विवर्जयेत् । निरुद्धैर्बस्तिभि-
श्चान्यैश्चान्यैर्मांसतापहै । कपितं शमयेद्वायुं वापिकं वा
चरेद्द्विधम् । ऋताहृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः ।
घोराच्छुद्धतान् रोगाज्जाग्रोति स कदाचन” प्राहृदसे०

चतुस्तीम पु० एकाहसाध्यो यागभेदे “नाकसद ऋतुस्तीमा-
दिकुलोमाश्चाभिप्रावाहानि” व्याय० श्रौ० ८, ८, २६ ।

“ऋतुस्तीमनामानस्य षडेकाहः” नारा० ।

चतुस्त्यला स्त्री चामुरोभेदे “ऋतुस्त्यला हतापी च विश्वाचो
पूर्ववित्य‘प’ भा० व्या० १२१ अ० व्यसुरोभेदकथने ।

चतुस्नाता स्त्री ऋतो ऋतकाले विहितं दने (चतुर्थदिनसे)
स्नाता । चतुर्कले चतुर्थदिनसे शुद्धाथं जतस्नानायां
स्त्वियाम् । “ऋतुज्ञातां तु यो भार्या सविधौ नोप-
गच्छति” मिता० ऋतिः धर्मीनोपभयाङ्गास्तीच्छु-
स्नातामिमां स्मरन्” रघुः । “पुष्यं पश्येद्वृत्तस्नाता यादृशं
नरमङ्गना । तादृशं जनयेत पुत्रं भर्तारं दृश्येदतः”
सुश्रुतः । अविषसुक्तमासीत्यष्टे ऋतुमते शब्दे च । दार-
विशेषणत्वे पुंस्त्वम “यः स्वदारानृत्तस्नातान् स्वस्यः
सद्योपगच्छति” मिता० ऋतिः ।

चतुस्नान म० ऋतो शुद्धार्थं स्नानम् । रजस्वलाया-
श्चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्या आर्त्तायाः स्नानप्रकारश्चा-
त्तेशब्दे ८०, ८४० उक्तः ।

चतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदे न सेव्या हरितकी । वर्षा-
दिषु च १० क्रमेश न्यत्रशर्कराशुशुठीजीरकमधुगु-
भिन्नेन सेव्याया रोगकाम् । “सिन्धुत्यशर्कराशुशुठी
कणामधुगुहे भ्रमात, पर्णादिजभया प्राश्या रसायन
गुणैर्विषया” भावप्र० ।

चतुते अय्य० ऋत (सौतः) के । शर्वर्जने २ विनार्थे च । “अवे-
हि मां प्रांतच्छते हरकामात्” रघुः “अंशाहते निपित्स्व
नीललोहितरेतसः” कुमा० । “शतौऽन्यः संहितं वेगमृते
देवं पिनाकिनम्” भा० व० ३८ अ० । “नाभिव्याहार
येदुग्रह्ण स्वधानमयनाहते” मनुः “अभ्राह्मको हरेत्सर्वं
दुहितृणां सुताहते” या० । एतच्छब्दस्य विनार्थत्वात्

दैदेवभेदे । करणे क्तिच् । ७ कोषधिभेदे स्त्री राजनि० ।

तद्वत्तु यथा । “कट्टिष्ठिश्च कन्दौ द्वौ भवतः को-
शयामले । श्वेतकोशान्वितः कन्दोलताजालैः सरम्ब-
कः । स एव कट्टिष्ठिश्च भेदमयत्येतोर्बुधे । तल्लप-
न्यसमा कट्टिर्वाभावत्तं फला च सा । टड्डिस्तु दक्षि-
णावर्तं फला प्रोक्ता महर्षिभिः । ‘कट्टिर्वत्स्या त्रिदोषघ्नी
शुक्ला मधुरा गुरुः । प्रायश्चित्तकरी भूष्णी रक्तपिस्त-
विनाशिनौ’ भावपू० । ‘काकोली क्षीरकाकोली जीवक-
बीभकावभौ । तथा भेदा महामेदा कट्टिष्ठिर्भूषूलिका ।
निरुद्धेषु ययालाभमेव वर्गो विधीयते’ सुश्रु० । तयोर-
क्षामे वर्गमध्ये वाराही देया कषधमशब्दे प्रमाणम् । ८ कुवे-
रपत्न्याञ्च । ‘तरो तल निबध्याय कृष्णपं मदौ शुभा ।
अर्द्धतिमसं पुण्यार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च । निपकयेण
मया सुतः कष्टपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्रागत्या
सौभाग्यार्थं’ ततो मम ! सोमसाय्यथ रोहिण्या कट्ट्या च
धनदस्तथा । एव सौभाग्यदोष्टलः पारिजातो न सं-
शयः’ हरिवं० १०६ । “कट्टिः कुवेरकान्ता च जलेश
महिषी तथा’ हरिवं० १३६ अ० । “सावली ब्र-
ह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्मण्डियस्य धू-
मोष्णी कट्टिर्वैश्वणस्य च’ भा० अतु० १४६ अ० ।
“शक्रः शचीपातदोषोमोधूमोर्मुखा सह । वरुणः सह
गोर्वा च सहस्रेषां च धनेश्वरः’ हरिवं० १५ अ० । साऽस्या-
लि सतृप् । कट्टिस्तु टड्डियुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।
“तद्वद्विभङ्गजनाधिकृदैः’ कुमा० । “धाराट्टेष्वात-
पकट्टिमन्त’ रघुः । तन्त्रोक्ते ऽक्षकारे । “अवामिधास्ये
त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम् । तारो रमा वन्द्यो-
जकट्टिरोशस्त्रान्विता’ कट्टिः खकारः’ तन्त्रसारः ।

नटध टड्डौ दिवा० खा० च पर० अक० सेट् उदित् हरि-
श्च । टि० कट्ट्यात् कट्ट्यात् कट्ट्यात् आर्द्धत् खा० क-
प्तीति कट्ट्, वन्ति कट्ट्भूयात् कट्ट्भूतं कट्ट्भूहि आ-
र्द्धोत् । उभयतः । आर्द्धत्-आर्द्धोत् । आनर्द्धं आन-
धत् । आर्द्धिता कट्ट्यात् आर्द्धिष्यति आर्द्धिष्यत् ।
आर्द्धितव्यः आर्द्धनीयः । कट्ट्यः । कट्टः कट्टिः । कट्ट्यन्
कट्ट्भूयन् आर्द्धः । उदित्वात् वेट् आर्द्धित्वा कट्ट्या । सट्ट्यः ।
“मात्रज्ञ सत्वकरोति नास्त्व’ ब्रह्म वदते’ मनुः । सपत्न्या-
कट्ट्यात् टड्डा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री न चाप्य-
स्त्री न पुमान् भाषमानाप’ भा० सं० ४६ अ० । “पृथिव्याम-
न्वये समनसन्तु च आर्द्धोत्’ अथ० ४, १६, १ । वे

भययन्तो न वक्ष्यान्धुः” २, १५, ८ । आत्मनेपदित्वमपि
“ते च लोमश ! लोकोऽस्मिन्मृध्यन्ते केन हेतुना’ भा० व०
६४ । वेदे गणव्यव्यासात् अम् । “य एषां भव्यान्धवन्तु स
जीवात्” क० १, ८४, १६ । मन्त्रानि धीतिरुत यत्तद्वन्धन्”
१०, ११०, २ । अन्तर्भूतगयथित्वात् सक० । णिचि अ-
र्द्धयति ये “त्वां यत्तयैषिये अर्द्धयन्ति” अ० ७, ८२, ४ ।
सनि वेट् आर्द्धि धिषति र्द्धंसति । वेदे गणव्यव्यासात्
य तेन । “इत्यानास्ता यतं हिमा कषधम” अथ० ६, ५५,
४ । कषधच्छब्दे उदा० । “कषट्वास्तो धिया सतः शश-
मते” क० ६, २०४ । खा० तर्पणे वदने च सक० । “आ-
होति हविषकृतिम्” क० १, १८, ८ । “अन्त एव तदे-
वान्धुवन्ति” ऐ० ब्रा० । “सोऽहं प्रागभवत्तैव भूतजननी-
कट्टोमि” भवभूतिः ।

अधि+अधिकट्टड्डौ । “यट्कनिट् सर्वमध्यार्धोत्तेनाध्यर्द्धः”
इति शत० ब्रा० १४, ६, १० ।

आ+सट्टड्डौ । “कषाक्षोमस्य मेत् समानो यमस्य लोकेऽधिर-
रज्जुरायत्” अथ० ६, ११८, २ । ताच्छीव्ये चानश्
उप+उपगमे । “तस्मादेतत् कृत्य एव न जलसुपेत् सेज्ज-
वांसतीव’ शत० ब्रा० २, १, २, १७ । “उपेत् सेत् स्त्रीकृत्या-
त्” भा० । “एतेषामेव संवत्सरसुपेत् सेत्” २, ३, २, १४ ।

वि+कट्टिर्विगमे विगतायां टड्डौ “अथ यस्मात् कृतिकासाद-
धीतक्षाणां वा एता अप्ये पत्न्या आसुः सप्तर्षीत् इ क वै
पुराणी इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्द्धनामी ह्युत्तराहि
सप्तर्षय उद्यान्ति पुर एता अश्विन वै तद्योमिथुनेन
व्यूहः स नेक्षुनेन व्यूहः” इति शत० ब्रा० २, १, २, ४ ।
“व्यार्द्धन्ति विगतर्द्धिका अभवन्” भा० । गणव्य० साधुः ।
“बदत्तसुखे यत्तसुखे जड्यात् परुभिव्यूध्यत पा-
पोयान्तुसात्” १२, १, २, ८ । “अव्ययं विभक्तीत्यादि”
पा० सूत्रे विगता कट्टिः व्यूहः” सि० कौ० ।

सम्+कट्टेराधिक्ये अतिशयितव्यौ । “अव्ययं विभक्तीत्यादि”
पा० “कट्टेराधिक्य सट्टिः” सि० कौ० । “कः कित्थं स्तान्
समृध्नुयात्” मनुः । “शतृपत्तं समृध्यन्तं यो मोहात्
ससुपेक्षते” भा० व० ५४ अ० । “अयं कामः समृध्य-
ताम्” यजु० २६, २ । पदव्यव्यासः ।

नटधज(क) अव्य० कषध-वा० अजि(क) क् खरा० । १ सत्ये,
२ वियोगे, ३ शत्रौ, ४ सामीप्ये, ५ लाभ्ये, च प्रौढसं ।
वियोगः पृथक्करणम् । “कषधगृहेषु कणुत” क० ८, १,
८, ११ । “कषयक् पृथक् कणुत कुरुते” भा० । “यदि-

न्दो द्विविधं यन्धकम् ॥ ६४०, ५ । “ऋधक् सा वो
मरुतः” ७, ६७, ४ । “ऋधग्देशा इह यज्ञा चिकित्वा”
२, २६, १ । “ऋधगया स मर्त्यः” ॥ ८, १०१, १ ।
“ऋधक सत्यम्” भा० । “ऋधग्यतो अग्निमिषं रज-
साणाः” ६, १, ३ । “ऋधग्यतः सत्येन गच्छतः” भा० ।
कर्त्तर अजक् । इममृद्धे, उवृद्धे के च लि० । “ऋधगया
ऋधगतामिवाः” यजु० ८, २० । “ऋधक भसद्धमयाः”
“ऋधक् यज्ञं समर्द्धयन्” वेदटी० । “ऋधक् सोमं स्वस्तये”
॥ ८, १, १० । “ऋधक् कध्वं वन तथा च” य स्क०
“ऋधगन् प्रथग्भावस्यानुप्राचनम् भवति अगच्छेद्योत्यर्थे
इत्येतं” भा० । “ऋधग्वृत्तं स कपिनेषितासः” ॥ ८, ६,
५६५० । “ऋधक् समष्टु यथा तगा ज्येष्ठ” भा० ।

ऋधत् लि० ऋधग्नात् पेटे गणव्यावासः । वृद्धिमाने । “दश
यथा ऋधयोगीतवारास आश्व” ॥ ८, ८, ६, २३ ।
“ऋधयोत्रयगाः” भा० । ग्ययटो वेगवाची जसः
स्थाने प्रणमा । “शमाभिकधारायाम्ने टदाय” ६, ३,
२ । “ऋधदाराय ऋधत् समर्द्धं वारं वरणयं धन
यस्य” भा० ।

ऋन्फ (म्फ) हिंसायां तटा० मुचा० सक० पर० सेट् । ऋम्फति
अस्मिन्-याकीत् ऋम्फाम् बभूव अ स चकार आनर्फ
ऋफ दाने हिंसाया निन्दाया युद्धे च सक० ज्ञाघायाम् अक०
तटा० पर० सेट् । ऋफति आकीर्ति । कविकल्पद्रुमे
ऋफधातुस्तट् पा० सते रिफधातुस्तेषुर्ध्वे ऋफधातुस्त
हिंसायासिन्ति भेदः । आनर्फ आनृफट् ।

ऋवीम न० ऋवजने भाव-अच् ए० । एष्टिव्या निर० तत्स्थे
२ अग्नौ च । “हिमेनाग्निं प्रसमवारयेथां पितृमते मृ-
ज्जं मन्त्रा अचक्षतम्” । “ऋवीसे अत्रिमन्त्रिनावने तस्य ध-
न्यत् सर्वगणं स्वस्ति” ॥ १, ११६, ८ । इमाम् च मन्त्रि-
ण्य यस्मिन् ऋवीसमपगतभासमन्त्रिणभासं गतभासम
वा इति निरुच्योक्तम् “योऽय ऋवीसे एष्टिव्यामग्निरन्त
रोविधिवनस्मिन् तस्य ऋवीसं” “युवम्वीसमत तममवये”
॥ १०, ७८, ८ । “तमम्वीसं रुद्रान् कृणुष्व” भा० । “अ
त्रिर्यद्वाभारोहं वसम” ॥ ५, ७८, ४ । “ऋवीसे त-
वाग्निम्” भा० । “अनृतातिथ्यपमोदपुतिटावोधान
र्धमपकनायुदकानि यज्जियेत्” कात्या० ४, १०१, ५ ।
“ऋवीसशष्टः प्रणिगीवाचो” “योऽय ऋवीसे एष्टिव्यासिन्ति”
यास्मोक्ते ऋवीसे यत पक्वं तिन्नु कटिं कर्कः ।

ऋभु पु० अग्निं स्वर्गे अर्पितो वा मात ऋभु-भू-ड । इदे ।

तेन ऋभुश्च स्वर्गवाचित्वं द्रष्टव्यं तच्च प्रसादात् पूर्व-
मनुकर्मिति तस्य च स्वर्गे पुंस्त्वम् बोध्यम् । “समीचीनां च
ऋभवः समस्वरान्” ॥ ८, २, ७ । “तं नेमिऋभवो
यथा” ॥ ७, ५, ५ । “संघाविनि निरु” । “अग्नये ब्रह्म
ऋभस्तत्तु” ॥ १०, ८, ७, ७ । “ऋविप्रिः पुः एता
जनानां ऋभूधिर उशना काव्येन” ॥ ८, ८, २, २ । इदेवा-
नामपि यद्व्ये देवे । “ऋभवीनाम तत्त्वान्ये देवानामपि दे-
वताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवता” भा०
॥ १५४५६ । चाक्षुषमन्त्ररेवे इदेः गणभेदे च । “चाक्षुष-
स्यान्तरे तात । समीर्तवानिनाम उष्टु । वाय्या प्रभूतः
ऋभुः प्रुकाश दीर्घकः । जेपानास मङ्ग राजा । सु
देवगणाः स्मृताः” इति १०, ७ । त्वं वृषिकर्कने पञ्जातिभेदे
“ऋभुणा त्वेति रथकृतः” कात्या० ४, ६, ५, “ऋभु सौधन्व
सात्वतापरपयायस्त्वर्गमि केभ्यो ज्ञानो नियत कश्चिज्जाति
विशेष इति पाण्डेसारणिमित्रा” कर्कः । त्वेति यस्वनीये
सुधन्वनः सुवर्णभेदे इदेः भेदे च । “इकोपयात यवसो
नपात सौधन्वना कर्भवो माप भूत” ॥ ४, २५, १,
एतत्स्ते च नवर्चैर्न स्यैव गुणादिगणनम् । ऋभु-भू-ड ।
उक्तभासमाने लि० “ऋभुऋभुज्जुणो रयिम्” ॥ ८, ४,
७७५, “ऋभुऋभुज्जुणो रयिम्” भा० ऋभुऋभुश्च उ
हृष्टतया इत्युक् । ऋभुस्य ऋभुदेवताके लि० ।
“ऋभुसन् वाजवन्तं त्वा कवे” ॥ ८, २, ५, ६ । ऋभुणा
इष्टं साम अण । आर्भु तद्विष्टं सामभेदे आर्भुशब्दे
उटा० । किप् । ऋभुर्प देवे पु० ।

ऋभुज्जु पु० ऋभवो देवा नियन्ति वसन्त्यत्र किं-आधारे वा०
ड । “स्वर्गे वज्रं इन्द्रे च रायसुकट” । ऋभुः स्वा-
धीयते गम्यते कर्मणि वा० ड । ऋभुनामके देवे “उप नो-
वाजा अघ्नरऋभुणाः” ॥ ८, २, ७, १, “ऋभुजा ऋभवः” भा०
ऋभुज्जु पु० ऋभुना स्वा लायते चै-बये पातुनामने कार्थितान्
ख्यातौ कर्मणि कनिन् । ऋभुनामख्यातं देवभेदे “सोमो-
याजा ऋभुज्जुणो ददे वः” । “ऋभुऋभुज्जुणो रयिम्” ॥
४, २७, २, ५ ।

ऋभुज्जिन् पु० ऋभुजः वज्रं स्वर्गोवास्थासि इति । इन्द्रे
स्वाटो ऋभुजा ऋभुजायौ मघादाजादौ टिणोपः ऋभुज
इत्यादि इन्द्रे विश्वा ऋभुता वाजो अर्थः ॥ ८, ७, ८, १,
“ऋभुज्जुवाचरति ऋभुज्जिन्-आचारे किप् अनुनासि-
कटीर्धः ऋभुज्जुणिति । ततः किप् ऋभुज्जिन् तद्वाचादा-
नित्ये लि० ।

नटभ त्रि० उरभूतः प्रथो०। सङ्गति उरभूते निरु०। “सुधेयं
उरध्वपथस्वस्थितमसाम्प्रसाप्राप्तानाम्” क० १०, १२०, ६,
अस्या कवः यास्तेन “स्तोतव्यं बहुपुस्तकभूतमीश्वरतम-
साप्रत्यसाप्रत्ययानामिति” क्रमेण पदानि निरुक्तानि। क्वनुः
उरभूत इवाचरति क्वभु+आचारे क्पि ततो वा० अतु।
क्वभूत् उरभूते सङ्गति। “उरुहूतोयः पुस्तकं क्वभू
एकः पुस्तकः” क० ६, २४, २, “क्वभान् महात्
भा० अत्यन्तत्वाच्चान्यलोपः। कनिन्। क्वभून् तत्वाये
‘मुषह्वया मनुष्योद्धृष्टाट्वा यत्ति’ क० १०, २०, ५
वा० अस्व। क्वभूस् अतिष्ठे। “सत्यश्वसक्वभूस्”
क० ५, ५२, ८, “क्वभूस् अतिष्ठमिति” भा० “इन्द्रं न
यज्ञैश्चिगृत्तं मृषमष्टमम्” क० ८, ७०, २,

नटश हिंसायां गतो च सौ० पर० सक० सेट्। अर्शति आशीत्
आनर्थ आनुगतः अर्थः। क्वश्यः।

नटश त्रि० क्वश-कर्मणि कप्। १। किंश्चि ३ मृगे पुं स्त्री शब्द-
रत्ना०। क्वियां जातिस्त्रिपि योपधत्वात् टाप्। “क्वश्यो न
तद्वत्त्वपानमा गच्छि” क० ८, ४१०, “क्वश्य क्वश्याख्योमृग
इव तद्वत् भा० “वसुभ्य क्वश्यानालभेत” यजु० २४, २७,
“क्वश्यो मयूरः सुपस्वको गन्धर्वाणाम्” यजु० ३४,
२७, ततः चतुर्थ्याम् क्वश्या० क। क्वश्यत् तत्-
वसिष्ठतदेयादौ। भावे कप्। किंसायां न०। क्वश्यं
क्वियां पतनेन ददाति दा-क। क्वश्यद् कृषे पु० “युवं
चन्दनकृष्यदाडूपयः” क० १०, २६, ८। “क्वश्यदात्
कृपात्” भा०।

नटशपाद् त्रि० क्वश्यसेव पादावस्थ अन्यलोपः सभा०। नृ-
गवहशपादयुक्ते क्वियां छान् पङ्गावय। “क्वश्यपदी
उषदती मोवेधां विधमास्यत” अथ० १, १८४,

नटश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे-
ष च गणः। “क्वश्य, न्यपोध, शर, निलीन, निवास, निवात,
निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगृह, उपगृह, अशनि, सित,
सत, वेष्टन, उत्तराष्टन, अष्टन, स्थूल, बाहु, खदिर,
शर्करा, अलङ्कृ, अरुह, परिश्र, वेणु, वीरण, खञ्ज,
दण्ड, परिष्ट, कर्दम, अशु”।

नटप गतो बधे च तदा० पर० सक० सेट्। क्वपति आशीत्।
आनर्थ आनुगतः अर्शिता क्वश्यात् अर्शियति आर्शि-
ष्यत्। अर्शितव्यः अर्शणीभ्यः क्वय। अर्शिता ईदित् क्वटः
क्वटवान् क्वटिः। “शृङ्गाभ्यां रज अचव्यवतिम्” अथ० ६,
४, १७। अथ दाक्षिणात्यस्यस्यार्शति” यत० वा० ५,

४, २, ८। “हृद् न हित्वा न्युपन्यस्यः” क० १, ५२, ७,
“यदुदयस्य मेदस्य परिशियति तद्गुदे न्युपेत्” यत०
वा० २, ८, ४, ५। “अथ पञ्चमिति” इत्युपक्रम्य “समं भूमि
पर्येषणं करोति” २, ६, १, १८। अस्य वेदे स्वादित्यमपि
दृश्यते। गणव्याख्यात् साधुः। “अर्धन्वापस्त्वथेह प्रकृताः”
क० २, २०, ८। “क्वपो गतो व्यत्ययेन शप्” भा० “तथा-
आपोहतमर्षन्ति सिन्धवः” १, १२५, ५। “मङ्गी न धारा-
त्यस्यो अर्षति” ६, ८६, ४४। “एता अर्धन्त्यगजा
भवन्तो” ४, १८, ६। “एता स्वर्षन्ति हृद्यात् ससृशात्”
४, ५८, ५। “शशमास्त्वन्मर्षति” यजु० २३, ५, ५।
अभि+आभिमुख्येन गतो “अभ्यर्षत सुष्टुतिं गयमाजिमन्त्रा-
म्” क० ४, ५८, १०। “क्षत्रिणं वरिवो गवे अभ्यर्षन्ति
सुष्टुतिम्” ६, ६२, २।

मि+परि+सम्+इत्यादौ गत्यर्थधारेति। “गृहाकरिन्द्रं
याता वीर्येण न्युष्टम्” क० ४, १८, ०। “न्युष्टं नितरां
प्राप्तम्” भा०। “अयं निधिः सरसे अद्रिभूगोभि-
रक्षेभिर्वसुभिर्न्युष्टः” १०, १०८, ७।

नटपद्म पु० यदुवश्ये राजभेदे। “यदुक्ताः क्वाहासवः क्रो-
टा तस्माद्भविष्यति” इत्युपक्रम्य “हजिनीवतस्तु भविता
क्वपद्म रत्नाजितः। क्वपद्मो भविता पुत्रस्ततश्चत्वरथ-
सघा” भा० अतु० १४७ अ।

नटपभ पु० क्व-अभक। १। ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च इव्य-
गणान्तः। स च सुष्ठु० दर्शितः यथा
“अथातो इव्यसंपृच्छीयमध्यायं वास्यास्यामः। सभा-
सेन सप्तत्रिंशद्विषयगणा भवन्ति। तद्यथा विदारो गन्वा
विदारो सङ्गदेवा विङ्गदेवाश्च दङ्गा प्रत्यक्षपथी यथावरी
सारिवा कृष्णवारिवा जीवकर्मकौ महासङ्गा लुङ्गसङ्गा
एङ्गस्यो पुनर्गवैरङ्गो हंसपादो वृषिकाक्षपथी चेति”।
तस्मात्पादाक्तं भावप्र० “क्वभातिविषा कृष्णा काकनासाश्च
चासरेः। जीवकर्मकौ चोयो हिमाद्रिश्चिखरोद्भवौ।
रसोनकन्दपत्कन्दो निःसारौ सूक्ष्मपत्कौ। जीवकः कूर्च-
काकार क्वपथो वृषश्चक्रवत्। जीवकोमधुरः श्दङ्गी क्षु-
स्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः। क्वपथो वृषभोवीरो विषाणी ब्राह्म
रत्नपि। जीवकर्मकौ बन्धो योतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ
पित्तदाङ्गसौ काशवातलयापकौ” अथ द्वावर्गान्तर्गतः।
जीवकर्मकौ मेदे काकोत्थौ क्वटिद्विके। अष्टवर्गोऽष्ट-
भिर्द्व्यैः कचित्शरकादभिः” भावप्र०। “राज्ञामव्यवर्गस्तु
यतोऽयमतिदुर्धमः। तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तुष्टुं

भिषक् । मेढा जीवककाकाली कृष्टिर्द्विस्तथा ऽसतो ।
यनीविटार्थं श्वगन्धाराहीस्तु क्रमात् चित्तेत् भावप्र० ।
२ सुनिभेदे च । कृषमकृष्टगच्छे सुनिभेदे दृश्यः । वर्पति रेतः
दृष-व्यभक्तं प्र० बलोपः । १८८ भेदे ते ते भवन्त्युत्तमं कृष-
भासो यथा उत' कृ० ६, १६, ७० । कृषभासो रेतोवर्ष-
कादृषभाः' भा० । "उप कृषमस्य रेतस्य मेन्द्र ! तव
वीर्ये' २८, ८ 'ततो नियुक्ताः पश्यो यथा शास्त्रं मनी-
षिभिः । तं तं देवं ससृद्दृश्यं पत्तिणश्च यथाविधि
कृषभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वाङ्गान-
भ्ययुक्तास्ते तत्त्वान्निययकर्मणि" भा० आश्व० ८८ ।
आश्वमेधस्य दृषभादयश्च सलक्षणा आश्वमेधगच्छे दर्शिताः
आश्व व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः । नरः कृषम इव
वाक्ये नरवर्षमः एवं राजवर्षमः पुरुषवर्षम इत्यादि । सर्वत्र
प्रागस्त्यं तेन द्योत्यते । 'स्युत्तरपदे व्याघ्रपुरुषवर्षम-
कुञ्जराः । सिंह्याह्ननागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः"
अमरोक्तेः । कश्चिद्व्याक्ये ऽपि श्रेष्ठत्वं द्योत्यते । 'सा-
त्वतामृषमं सर्वं भूतावासमसंत' भाग० २०२, १० ।
"सलक्षणा प्रादूरभूतं किलास्ततः स मे कृषीणामृषमः
प्रसीदतु" भाग० २०४, २१ । गोलक्षणात्मनस्तदृषमलक्ष-
णं दृष्टं । 'साक्षात्तिलकृत्वाप्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा
गावः । प्रचलन्निष्ठविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ।
दशप्रचलद्दन्त्यः प्रलम्बसुगण्डानना विनतपृष्ठाः । सुखस्थू-
लपीवा यवमध्या दारितसुराश्च । श्वावातिदोषजिह्वा
गुल्फैरतिवृद्धभिरतिदृष्टजिह्वा । अतिककुदाः क्षयदेहा
नेष्टा क्षीनाधिकान्द्र्यश्च । दृषभो ऽप्येवं स्थूलातिवृष-
दृषणः सिराततक्रोडः । स्थूलासिराचितगण्डस्त्रिस्थानं
मेहते यश्च । माजीराजः कपिलः करटो वा न शुभदो
हिजस्येष्टः । कण्ठीष्ठतालुजिह्वः श्वसरो यूथस्य घात
करः । स्थूलशूलकणिष्ठः सितोदरः कण्ठसारवर्णश्च ।
गृहजातो ऽपि त्वाप्यो यूथावनाशवहो दृषभः । श्वा-
भक्तपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसर्पिभो विडालालः । विप्रा-
णामपि न शुभं करोति दृषभः परित्यक्तोतः । ये कोष्ठ-
रन्नि पादान् पङ्कादिव योजिताः क्षयपीवाः । कातर-
नयना क्षीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारवहाः । खड्गं हतता-
म्बोऽक्षानुस्तिवक्तास्वतालुजिह्वाश्च । तनुच्छ्लोच्चवर्णाः
छकुण्ठयः स्पष्टजङ्घाय । आतान्नसंज्ञकस्त्रा व्युदोरक्षा
दृष्टककुदभुक्ताः । स्निग्धलक्षणतनुत्पयोभाणसावतनु-
शृङ्गाः । तनुभूस्त्वान्वययो रत्नान्नविषोचना सहो-

क्ताशः । सिंहस्तन्वास्तन्त्यकम्बलाः पुजिताः रुगताः ।
वासवतैर्धामि दक्षिणपार्श्वं च दक्षिणवर्तैः । शुभदा भ-
यन्त्यनङ्कुहो जङ्घाभिर्धौणकनिभाभिः । वैदूर्यं सङ्घा-
बुजुदेवणाः स्थूलनेत्रवर्णाः । पार्श्विभिरक्षुण्णताभिः
यस्ताः सर्वेऽपि भारवहाः । प्रायोद्देशे सवर्त्मजिह्वा-
सुखं सितश्च दक्षिणतः । कमलोपललाताभः सुमाल-
धिराजितलज्जवः । लम्बैर्दृषणैर्भयोदरश्च सङ्घिप्रयङ्गु-
क्रोडः । ज्ञेयो भाराध्वसो जनेऽश्वतल्यश्च यस्तफलः ।
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्तान्निविषाणेलणो महावक्त्रः । हंसो
नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः । भूष्णगुणाधि-
रातान्नङ्गुणो रक्तः कृष्णो च । कक्षावश्च स्वामिनम-
चिरात् कुरुते पतिं खल्लगाः । यो वा सिरैकवरणो
यथेष्टवर्णश्च सोऽपि यस्तफलः । मिश्रफलोऽपि व्याहो
यदि नैकान्तप्रयक्तो ऽस्ति" । "कृषभास्त्यमेतददितं स-
जसाः सयौ चेत्" इत्युक्ते षष्ठ्यभेदे षड्कर्णच्छिदे इक्षु-
रपुच्छे मेदि० उपवर्तभेदे धरणा । दवराङ्गपुच्छं
ऽजिनभेदे च हेम० "नाभिमूलात् यदा वणो ल्यितः
कुरुते ध्वनिम् । दृषभस्येव निर्वर्ति फेलया कृषभः
कृतः" इति सङ्कीर्तनां उक्तं १० खरभेदे । "निषधधमगा-
न्वारण्डजमध्यमधैवताः । पञ्चमयेत्यमी सप्त तन्मोक्षशो-
ल्यिताः खराः" अमरः । ११ भगवद्वतारभेदे स च नामैर्मेह-
देव्यामजान भाग० ५१६ अ० । "नाभिरपत्यकाभो मेहदेव्या
भगवन्तं यश्चपुरुषसर्वहितात्माऽयजतु" इत्युपक्रम्य तपः-
प्रसन्नो भगवांस्तयोः प्रत्ययवातीर्षः इत्युक्तं तत्त्वं ।
यथा "भवद्भिरवितथगीर्भिररससुभमियाचितो यदमप्या-
त्मजो मया सृष्टो भूयादिति" १८ । यथाहमेवाभ-
रूपश्च कैवल्यात् ४६ अप्यापि ब्रह्मवादी न कृषा भवितु-
मर्हति समैव हि सुखं यद् हिजदेवकुण्डम् ।
तत आग्नीप्रोयेऽशकलयाऽवतरिष्यन्तात्मतल्यमहपक्षम-
सान इति निशमयन्त्या मेहदेव्याः पतिमभिधायान्निर्धे
भगवान् ! बर्हिषि तस्मिन्नेवं विष्णुदत्तं भगवान् परम-
र्षिभिः प्रसादितोनामैः प्रियचिकीर्षया तदशरोधायने
मेहदेव्यां धमाम् प्रदर्शयितुमाभो वातवसानानां अम-
णानामृषीणां भूर्धमन्विनां शुक्लया तन्वाऽवततार" ऐश्व०
"शुक उवाच अथ तस्मत्पत्न्यैवाभिव्यज्यमानभगवत्तल्यं
शाख्योपशयैरोग्यैश्चर्यमङ्गाभिभूतिभिरुददिममेधमानानुभारं
प्रकृतयः प्रजा आत्माश्च दत्ताश्चावानतल्यसमवनायातित
रां जग्धुः । तस्य च वा इत्यं वर्णं वा वरीयसा दृष्टव्यो-

केन च शोडशा बनेन त्रिया दशशा वीर्यशौचोभ्याम् ।
 पिता कृष्ण इतोदं नाम चकार । यस्य हीन्द्रः स्वर्ग-
 भानो भगवान् वर्षे न वर्षे तद्वर्षात् भगवान् वर्षभदेवो-
 योगेश्वरः प्रहृष्टात्मयोगमायया स्वं वर्षमजनाभं नामाभ्य-
 वर्षत् । नाभिलु यथाभिक्षितं सुपञ्चास्त्रमवब्रूयात् ।
 प्रभोदभरविज्जोदगद्गदालस्यरा गिरा खैरं गृहीतनरको-
 क्षताध्वं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविक्षितमतिवैतुष-
 तातेति सातुरागसुपलाजयन् परं निहृतिस्तुपगतः ।
 विदितानुरागमापौरप्रकृतिजमपदोराजानाभिरात्मजं स-
 लयसेतुरत्नायावभिविच्य ब्रह्मक्षेपेणपिनाय सङ्ग मे-
 देव्या विद्यालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन
 नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवसुपासीनः कौलेन तन्म-
 हिसामनवाप । यत्तु ह पाशुपतेय ! लोकावुदाहरन्ति ।
 कोऽतु तत् कर्म रालर्षेर्नाभिरत्नचारेत् पुमान् । अपत्यता-
 मगादयस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा । ब्रह्मख्योऽन्यः । कुतोना-
 भेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः । यस्य बर्हिष्य यज्ञेयं दर्शयामासु-
 रोजसा । अथ ह भगवान् वर्षभदेवः स्वं वर्षं कर्मजैतुमनु-
 मन्वानः प्रदर्शितयुक्कृतवाशोलब्धवैरुं चभिरुत्तातो गृ-
 हमेधिनां धर्मान्तुमित्तमाषोजयत्याभिन्ददत्तायासुभय-
 विभक्तत्वं कर्मसमाप्तायमभियुक्तात्मजानामात्मसमानानां
 यतं जनयामास । येषां अतु सकृद्योगो भरतोऽज्जेतः
 न्रेऽपुण्य आसीत् येनेदं वर्षेति भारतमिति व्यपदिशन्ति ।
 १२ राजकसौव्ये कृष्णभसङ्कृतादिदक्षिणे एककृशाध्ये याम-
 भेदे “कृष्णभगोसवै” कात्या० २२, ११, २, “कृष्णभस-
 णोऽवस कृत्तु भवतः” कर्कः “पूर्वोरासः” ४ । “पूर्वः
 कृष्णभसंशोरासः” कर्कः “दक्षिण कृष्णभसङ्कृत् हादयं वा
 यतम्” ५ । “कृष्णभाणां सङ्कृत् हादयाधिकं यतं वा”
 संपङ्कः । १२ यज्ञस्तपुस्तं न्यभेदे च । “एकविंशतोमेन
 कृष्णो वासुदेव ईजि यिज्ञानां राजा तदेतद्व्याययाऽभिगी-
 तम् । वासुदेव वज्रनामे ब्रह्मण्य कृष्णमे जनाः । कृष्-
 णेभे धनं विप्रा विभजन्तेऽप दक्षिणाः” यत० १२, ५, ४, १५,
 कृष्णभकूट उ० हेमकूटपर्वते भा० व० ११० ख० । “पर्वतं स
 वमाशया हेमकूटमनामवम् । अश्विनत्वानङ्ग तान् भावान्
 ददर्श सुवहन् न्यः” इत्यपरोक्षे तदाचर्कसूत्रमत्रै-
 वुधिरि” प्रति खोमयवाक्यं यथा

“अस्मिन् ऋषभकूटे भूतबभौनाथ तापसः । अनेकयत-
वर्षां युक्तपत्नी ज्ञापनोद्धृतम् । य एवं सन्माध्वाणोऽस्थैः
ज्ञोपाह्वितगुणाश्च क्व । व रं ह व्याकरेत् तद्विदुषस्तानु-

शुद्धोत्सवः । वातश्चाहूय सा शब्दमिच्छुवाच स तापसः ।
 व्याहरं चेह पुत्रो मेघयद्मेन बार्हताम् । एवमेतानि
 कर्षाणि राज्ञस्तेन सहृदिषा । कृतानि कानि चित् क्री-
 भात् प्रतिनिष्ठानि कानि चित् । नन्दं त्वमिगता देवा धरा
 राजद्विति स्तुतिः । आत्मपद्याल सहसा पुत्रसा देवर्धनः ।
 ते दर्शनं त्वमिच्छन्तो देवाः शक्रपुत्रो गमाः । दुर्गच्छकुलिनं
 देशं गिरिप्रस्यूहकपम् । तदा प्रभृति कौन्ते ! नरा गि-
 रिसिन्धुं वदा । नाशक्रुवसमिष्टुं कुत एवाधिरौह्यम् ।
 नातप्रतपसा शक्रो हृदमेघ सङ्गागिरिः । आरोढुं वा
 ऽपि कौन्तेय ! तस्माद्वियत्वाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे
 यज्ञागाजहुहस्तमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते-
 द्यामि भारत ! । कुषाकारैव दूर्वैर्यं संशोकेषु च भूरि-
 यम् । दूपप्रकारावहयो वृक्षाश्चे मे दिशम्यते । देवाश्च
 ऋषयश्चैव यस्यन्यद्यामि भारती ! ।”

ऋषभगजविलसित न० “भक्तिनगः स्वरात् स्रष्टुषभगजवि-
लसितमिति” पृ० १० उक्ते षोडशाक्षरपादको वर्णहस्तभेदे ।

ऋषभतर ३० ततुः ऋषभः ततुत्वे णरच् । भारवङ्गने मन्द
शक्तौ णरभे । जातित्वेन प्रित्वात् द्वियां ङीष् । णरभतरी ।

यत्न प्रौढपर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः “क्षयभ-
होपमासासाद्या सैव्यं क्रोशुनिच्छदकम्” भा० व० पृष्ठ २०० ।

ऋषभध्वज पु० ऋषभोष्टभोध्वजोऽस्य । दृषवाङ्गने । महादेवे ।
 ऋषभकोतनादयोऽप्यत्र । २ अर्हद्दिशेषे मेदिनिः ।

ऋषभो स्त्री ऋषभ+गौरा=स्त्री वा स्त्री । ?गराका-
रायां स्त्रियास् २ न्युक्तिव्यास् २ विलाजायास् ४ विध-
वायाश्च भेदिनिः । ५ ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम्
इ कपिकक्षाश्च । ऋषभशब्दे उदा० ।

ऋषि उ० कथयति ज्ञानेन संसारपारं कथयि गतौ किं । सा-
नेन संसारपारगते षड्विंशदौ २ यास्तकदाचार्ये २ वेदे
४ किरणेषु च तत्संख्युत्पत्तिर्यथा । कथी हिंसा गतौ धातु-
विद्यासंख्यतपःश्रुतिः । एव सन्निधयो यस्मात् ब्राह्मणस्य
तत्संख्युत्पत्तिः । विहससमकाण्डं वृद्धा इति सन्निधयस्यम् ।
कथयति परमां यस्मात् परमवर्जिततः श्रुतः । गत्यर्थाद्वर्जते
धर्मोर्नामनिर्वाहिकारणम् । यकादेतत् सतन्मूलकाः च
कथिता भवेति । मत्स्य० पृ० १२० अ० “अज्ञानं ह वै पृथ्वीं
सपथमानान् ब्रह्म सत्यम्भूथ्यानर्कसं कथयतेऽभवत् नद-
धीनासन्निधम्” इति० ब्रा० इत्यादिरस्य “विद्याविदग्ध-
भयोविषयः प्रविद्धाः” भरतः । “यत्र ब्रह्म वदे विष्णु-

हृषिकेशः । काण्डर्षिः श्रुतर्षिः राजर्षिः क्रमा-
वराः । रत्नकोषोक्ते सप्तर्षिः अर्षिर्भवति । तेषां विशेषः
त्रिकाण्डः यथा “व्यासाद्यास्तु सप्तर्षयः । परमर्षयस्तु
भेदाद्याः देवर्षयः कणादयः । ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्याः सुश्रु-
ताद्याः श्रुतवर्षयः । अतपर्षादयो राजर्षयः काण्डर्षय-
स्त्वमा । जैमिन्यः द्याः” वसिष्ठाद्याश्च सरोच्याद्याः दश ।
“अगुर्नरीचिरत्रिष्व अङ्गिराः पुलहः क्रतुः । मनुर्देवो
वसिष्ठः पुलस्त्यश्चेति ते दश । ब्रह्मणो मानसाद्यो ते
उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । परत्ये नर्यस्तस्माद्भूतास्तस्मा-
न्महर्षयः” मत्स्य० १०० अ० । तेषां पुत्राणां तु तपसैव
अर्षित्वं यथोक्तं तत्त्वं “देवराणां सुतास्तेषामृषयस्तान्
निभोधत । काव्यो दृष्टस्तुतिश्चैव कश्यपश्चैव नक्षत्रा । उ-
तथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्दमो बाल-
खिल्याश्च विश्रवाः शक्तिश्चैव । इत्येते अष्टयः प्रोक्ता-
स्तपसा अर्षिताः गताः” । किन्तु सरोच्यादीनामेव अर्षित्वं
भूरि प्रसिद्धम् । तत्रैव भोगसमाप्तौ नक्तत्वेण गगनम-
ण्डले उत्तरस्यां सारस्वतीकाः स्थिताः भवन्त्यन्ते तेषां च
नति काण्डसहितवारादि निरूपितं दृष्टं सं० यथा
“सैकायलोऽराजति वसितोत्पलमालिनी सहास्रैव ।
नाथवती च दिव्यः कौबेरो सप्तमिर्निमिः । भुव-
नायकोपदेशाद्गरिनीतोत्तरा भ्रमद्भिः । यैश्वरसहं
तेषां कथयिष्ये दृष्टगमतात् । आसन्महासुतनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपते । बृहद्विकपद्भिः (१५२६)
शककालस्तस्य राजस्य । एकैतस्मिन्ने शतं शतं ते च-
रन्ति वर्षाणाम् । प्रायस्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ।
पूर्वभागे भगवान् सरोचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽतिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतु-
रिति भगवानासन्नानुक्रमेण पुत्राद्याः । तत्र वसिष्ठं सु-
निधिरुपाश्रितारुह्यती साध्वी । उत्काशनिधुमाद्यैर्हता
विषयां विरम्यो हस्ताः । हन्युः स्वस्वं वर्गं विपुलाः
स्निग्धाश्च तद्दृष्ट्वा । गन्धर्वदेयदानवमन्त्रोपधिषडय-
क्षगानाम् । पीडाकरो सरोचिर्ज्यैषो विद्याधराणां च ।
शक्यवनदरपारतकास्त्रांस्तपसान् वनोपेतान् । हन्ति
वसिष्ठोऽभिहतो विहङ्गदो रश्मिप्रसन्नः । अङ्गिरसो
द्यानयुता धीमनो ब्राह्मणाश्च निदिष्टाः । अत्रैः का-
जारभवा जलजान्मन्त्रोनिधिः सरितः । रत्नपिपा-
वदानवदेयभुजङ्गाः शृताः पुलस्त्यस्य । पुलहस्य तु
नृक्षत्रम् क्रतोस्तु यज्ञाः सयज्ञस्तः” ।

एते च स्वायम्भुव मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ततोऽधिकार-
समाप्तौ नक्तत्वेण नभोमण्डले स्थिताः । मन्वन्तरभेदे तु
अन्ये एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाह हरिः ।

१ “सरोचिरत्रिभंगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च
वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्यां दिशि तथा
राजन् । सप्तर्षयः सृताः । नाभा नाम तथा देवास्त्रासन्
स्वायम्भुवेऽन्तरे” ।

२ और्वो वसिष्ठपुत्रश्च त्वम्बः काश्यप एव च । प्राणो-
दृष्टस्तुतिश्चैव दत्तोनिधुश्चैव नक्षत्रा । एते महर्षयस्तान् ।
वायुप्रोक्ता महाव्रताः ।

३ वसिष्ठपुत्राः सप्तान् वासिष्ठा इति विस्तृताः । हि-
रण्यगर्भस्य सुता अज्जानाम सुतेजसः । अमरयोऽत्र मया
प्रोक्ताः कीर्त्तयमानादिबाध तान् ।

४ काव्यः प्रयुस्तुष्ट्याग्निर्जन्तुर्धामा च भारत । कपोवान
कपोवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ।

५ वेदबाहुष्येऽभश्च सुनिर्वेदेशिरास्तथा । हिरण्ययोभा-
पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः । सत्त्वनेत्रस्तथाऽत्रेय एते
सप्तर्षयोऽपरे

६ अगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजस्तथा । अतिनाभा
सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः । बाहुषस्यान्तरे तात !
मनोर्देवानिमान् ब्रह्म

७ अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महाव्रतः । गौतमश्च
भरद्वाजोऽपि शक्तिश्चैव च । तथैव पुत्रो भगवान्मन्त्रोऽस्य
महात्मनः । सप्तभोजमर्दानश्च कश्यपः सारस्वतं दिवि ।
मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः । जप्त्वा कथं
दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ताः
स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन
भारत ! एतान्युक्तानि कौरव्य ! सप्ततीतानि भारत !
८ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विस्तृतः । भा-
रद्वाक्षस्तथाऽश्रोणिस्तथासा महाव्रतः । गौतमस्यात्मज-
श्चैव भरद्वाजश्च गौतमः । कौशिको गान्धर्वश्चैव चः का-
श्यप एव च । एते सप्त महात्मानोभविष्याः सप्तसत्तमाः ।
ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः सृताः ।

९ मेधातिथिस्तु पौण्ड्रस्योवसुः काश्यप एव च । उज्जोति-
ह्वान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वा-
शिष्ठ आत्रेयो कव्यवाहनः । पौण्ड्रः सत्त्वः इत्येते
सप्तयो रौहितेऽन्तरे

१० दशमे त्वत्त पय्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः । हविर्मान

पोतहृषैव सुकृतिचैव भार्गवः । आपोमूर्तिस्तथात्र यो वायिष्ठ्यादकः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रमतिचैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरानभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः ।

११ एकादशे तु पर्याये तृतीयस्थान्तरे मनोः । तस्य सप्त ऋषीणां कीर्त्यमानास्त्रिषाध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः । तत्कृण्वन् तथात्र योवांसिह स्तनयस्तथा । अङ्गिरासोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्योनिश्वरस्तथा । उल्लङ्घयान्तिजाय भव्याः भद्रं महर्षयः ।

१२ चतुर्थस्याय सावर्ण्यं ऋषोन् सप्तष्टणुश्च मे । द्युतिर्वयिष्ठ उल्लव आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहृश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तथाहम् ।

१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये भव्ये सन्तन्तरे मनोः । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्तमकः । निष्प्रकम्पस्तथात्र यो निम्नोऽहः काश्यपस्तथा । नेतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैव तु सूर्ययः ।

१४ चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्थान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवोऽहोतिवाङ्मयश्च शुचिराङ्गिरस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रोवायिष्ठ एव च । अजितः पौलहृश्चैव अन्याः सप्तर्षयश्च ते ।

सप्तर्षीणां उत्तरास्तु द्रवश्च" इतः ॥ २, १, १, १ । उक्तः अथा "सप्तर्षीनुह क्व वं पुराणां इत्याश्रयते असीदुत्तरादि सप्तर्षय उद्यन्ति" ।

विश्वामित्रस्तथाः सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्थां नभोगच्छेत् स्थिताः । इदुक्तं "ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । स-सर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरात् पुनः" । "मनुमेकाग्रमाशोनमभिगम्य महर्षयः" । "ऋषयो दं घसन्त्याहोर्षमादुरवाभुयुः" । "ऋषयः संवतात्मानः इति च" मनुः । "वसन्तं पिकुलेषु सः" "आकाशं सृष्टिपत्नीनाम्" रघुः । "ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त" "सप्तर्षिस्तारविचितायमेवा-स्त्रयो विवस्मान् परिवर्त्तमानः" कुमा० । वेदमन्त्रस्य प्रथमं १४ इति च । "वेन यद्विषया इष्टं" बिद्धिः प्राप्ता च येन वै । सन्नेष, तस्य तत् प्रोक्तमृषि-भाषः च उच्यते" योगिया० । वेन ऋषिणा कत्यादौ यो-मन्त्रोदत्तस्य सन्नेष च ऋषिः । तज्ज्ञानावयवकत्वमार्थ-रूपे दर्शितम् तल्लेखिकमन्त्राणां सृष्टिरूपश्च सर्वोद-कमभिषादौ इत्यं च ज्ञेयेष तल्लोक्तमन्यते । "सर्व-ज्ञाने च" गाबलं गोवर्धनीयम्, सर्वं सावित्रीपुण्ड्रं

भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यानुष्टुभमाथर्षिणकम् । सर्वं वाहेस्त्र्यं वाहेतमाङ्गिरसम्, सर्वं वाक्यं पाङ्कसाह्वय-नीयम्, सर्वमैन्द्रं त्वं तुभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदेवतं जागतम् कौत्सम् । ज्योतिषोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाण दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णुगायत्री । प्रायणीये, अङ्गिरासो-ऽदितिरुष्णिक्, ऋषे विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्हृती, प्रमथ्ये काश्यप आदित्यः पङ्क्तिः । उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीध्रोमीयेऽग-स्त्योऽग्नीध्रोमी जगती । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निनेष्टो-होरात्रे अतिजगती, चतुर्विधत्ये सौकरायणः संवत्सरः शकरी । अतिप्रवे षड्भे सावर्ण्योऽङ्गमासा मासाश्चेति शकरी, दृष्ट्ये षड्भे सावकायन ऋतवोऽष्टः, अभिजिति, प्रियव्रतोऽग्निरत्विष्टः, खरसामस्तु सरस्वत्यापो हृतिः, विषुवति रौहिण्यायण आदित्योऽतिहृतिः, निरुजिति सौभर इन्द्र निरुजितिः कृतिः, गो आद्युषोर्वाङ्गिनिनितावक्यौ प्रकृतिः, दशरात्र आचायो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके दृष्ट्ये षड्भे मावेयो द्विषो विकृतिः, रुद्राङ्गेष्ट, शौल्यायन इमे लोकाः संकृतिः, दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिहृतिः, सहाव्रते यैद्विनः प्रजापतिरुत्तकृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे भौतनायनो वायुश्चन्द्रांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपकृतिं वाक्यमृषयः" । अधिक हेमा० व्रत० इत्यम् । भावे कि । १५ दर्शने १६ ज्ञाने च । ऋषिस्तु ऋषिसमाः । १७ त-ल्लोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासनेन सिद्धे ऋष्यादिष्वदे पु० उदा० ।

ऋषिकुल्या स्तो ऋषीणां कुल्येव । इत्यां लि० । ऋषीणां कृतिमा सरित् । मानससरोऽन्तिकस्थे ऋषिनिर्मितसरोवरे "तांस्तु सान्त्वेन निर्वर्जित्य मानसं सर उक्तमम् । ऋषि-कुल्यास्तथा सर्व्वा ददर्श कुरुनन्दनः । सरो मानसमासाद्य ह्राटकानभितः प्रभो ! गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाशुरक्षतः" भा० व० २७ अ० । इतीधेदे "ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठश्चैव भारत । वासिष्ठो स-मभिक्रम्य सर्वे वरुणां द्विजातयः । ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः । देवान् पितृंश्चार्चयित्वा ऋषि-लोकं प्रपद्यते" भा० व० ८४ अ० । "भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमयापि च । ऋषिकुल्यास्तथामेव्या नदी चित्तव-ह्रातया" भा० अ० १६५ अ० । ऋषिकुल्याय हितं यत् । ४ ऋषिकुलकृते लि० । "उभयोर्ऋषिकुलपायाः सर-कल्याः सुतोषधी" भाग० १, २२, २६ । "ऋषिकुल्यायाः ऋषिकुलकृतायाः सरस्वत्याः" श्रीधरः । ऋषिकुलकर्त्तृ

यत् । पञ्चभिकुलयोग्ये त्रि० । “अथ तस्योपती देवी-
भृषिकुल्यां वरस्वताम्” भाग० ३, १६, १३ । सा च
“मूला ऋषिकुल्यायास्तत्रोपज्ञातः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्”
भाग० ५, १५, ६ । भारतवर्षस्थे ईसजानदोभेदे तत्त-
त्सजानदोकीर्त्तने भा० ५, १६, १८ । अन्वयात् तास्य-
प्रस्थित्युपक्रमस्य “ऋषिकुल्याद्विषामा कौशिकी मन्दा-
किनाति ताः प्रदर्श्य इति सजानदय इत्यन्तम् ।

अष्टमिनात् त्रि० अष्टमि' दर्शनं करोति क-कृप् ईत०। सर्व्व-
 कृष्टरि । 'अष्टमिनात् अष्टमिनात् स्वर्णा'। अ० ८, ८, ८, ८,

अभिगिरि ३० गिरिज्जाख्यभागधदेश्यजराख्यपुरसखिज-
 दस्येय, पञ्चसु पर्वतेषु मध्ये पर्वतमेद् “एव पार्थ ! मङ्गान्
 भाति पशुमन्त्रित्यमस्य मान् । निरासयः सुवेश्मढो नि-
 वेशो मागधः शुभः । वैहारीषिष्ठः शैलो वराहो दृढ-
 मस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात ! शुभाश्वत्थकपञ्चमाः ।
 एते पञ्च मङ्गारष्ट्रज्ञाः पञ्चैता शीतलशुभाः । रत्ननीवाभि
 संहृद्य संहृताङ्गागिरिद्रजम्” भा०स० २० अ० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी । ऋतुगन्धर्वो
ऋषितर्पण न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीतुद्दीप्य जलाञ्जलि
दाने तद्विधिः आ०त० “ऋतोपवीतोः देवेभ्यो निवीतो च
भवेत्ततः । सतृप्यास्तर्पयेद्भूमा ऋषिपुत्राऋषीक्षया ।
सनकश्च सनन्दश्च ततोयश्च सनातनः । कपिलस्तुष्टिश्चैव
षोडः पञ्चग्विंशस्तथा । सर्वे ते तृप्तिमायान्तु महत्ते नाम्बुजा
सदा । सरोचिसत्प्रङ्गिरसो पुलस्त्यं पुलहं व्रतम् । प्रचेत
श्च वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च । देवान् सर्वाण्डघोन् सर्वाङ्
तर्पयेदशतोदकैः” अलता अत्र यवाः, “अलताश्च यवाः प्रोक्ताः
इत्यन्तेः । तच्च स्नानकाले नित्यं कर्तव्यम् यथाह याता०
“तर्पणश्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्दिनः । देवेभ्यश्च
ऋषिभ्यश्च प्रतृप्यश्च यथाक्रमम् । “नित्यं स्नात्वा शुचिः
कुर्याद्दिवर्षिपितृतर्पणम्” सतुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन
द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

अधिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजाकं पञ्चमी । भाद्र-
पुक्षपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिभास्यान् पूजयित्वा-
ऽऽष्टभूमिजशक्तेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षारब्धेयं कृत्वा
ऋषेऽष्टे सप्तकम्पस्थितास्तु प्रतिभासु सप्तर्षीन् संपूज्य
तन्मन्त्रिणाष्टोत्तरयतं तिलैर्हृत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजये-
दिति विधिः । सूक्तं जैमिनी प्रतखण्डे दृश्यम् । ना
च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा “पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्या-
ह्नव्यापिनी तिष्ठरिति” साधवीये हारीतोक्तः दिनद्वये

तथाभावे हेमाद्रिभूते परा याज्ञा “पराशिता स्यात्
पक्ष्ममिति” दीपिकोक्तेः साधयमते पूर्वा “सर्वत्र पक्ष्मो
पूर्वा” इत्युक्तेः दुग्धशास्त्राच्च । “कषिपक्ष्मो षोडशुनैर्न
याह्योति” दिवोदासः । [पदपर्यायम्] रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैरव्याया प्रोक्ता । सा-
 ऋषिबन्धु पु० ऋषिबन्धुः उपादकोऽस्य । ऋषिपञ्चजाते अ-
 त्तराष्ट्रौ शशरश्माभौ ऋषौ च । “वसुधाष्टोमेः शशभाय
 ऋषिबन्धवे” ऋ० ८, १००, ५ । ईत० । १ ऋषिबन्धो च ।
 ऋषिमनस्य पु० ऋषिर्धर्वाधर्दसि मनोऽस्य । सर्वाधर्दसिमनस्यो
 ऋषिस्तच्छब्दे उदा० ।

कृषियज्ञ इ० ऋष्यहृष्यमी यज्ञः ऋषिर्देवदध्ययनरूपो यज्ञो
 वा । नित्यं षट्कृष्यकर्त्तव्यपञ्चयज्ञालगते वेदाध्ययनरूपे
 ऋष्ययज्ञे “ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं
 पितृयज्ञञ्च यथायक्ति न हृषयेत् । एतानेके मङ्गलयज्ञान्
 यज्ञयास्त्रविदो जनाः” । स्वाध्यायनर्कयेतर्चिन् कोमर्देवान्
 यथाविधि । पितृन् ब्राह्मणं नृपद्वैभूतानि बलिर्कर्मणा”
 अनुः

अधिलोक पु० अविभिन्नोक्तोक्तः । सत्यलोकावच्छिन्नरूपेण
 कथीया भोगस्थानभेदे अविभक्त्या शब्दे उदा० । अच होतः
 यन्निर्लोकादूर्ध्वं भुवलोकादधोवर्त्तमानः यदाहा वापीत्यवशिष्टे
 यन्निर्लोकवर्त्तमानान्तरं "नेत्योः प्राप्नुषीषक्रे ततः सप्तर्षि
 मल्लमस्मै" इत्युपक्रम्य "शिवशर्मन् । शिवमते । सदा सप्तर्षि-
 योऽमलाः । वसन्तीह प्रजाः स्वष्टुं विनियुक्ताः प्रजा-
 स्वजा । सरीचिरतिः पुनहः पुनस्यः कहरङ्गिराः ।
 वसिष्ठसह्याभागा ब्रह्मण्योमानसाः सुताः । सप्त ब्रह्मण्य
 इत्येते पुराणे निययं गताः । संभूतिरनसूया च लम्बा
 प्रीतिश्च सद्यतिः । अतिरुद्धां क्रमादेवां पद्मलोकोक्तस्य
 नातरः । एतेषां तपसा चैतद्वाच्यते भुवनत्रयम् । उत्पाद्य
 ब्रह्मण्या पूर्वमेतत् प्रोक्ता मङ्गल्यः । प्रजाः स्वजत दे
 उता । नामाख्याः प्रयत्नतः" इत्यादिसहस्रपर्यन्तं "भूवतो-
 रिति संकथां तथा मण्डोदरेणैवयोर्दावहाम् । भुवलोका
 उपागतस्तयोर्मेवनातिव्यस्तव्यवर्त्तितः" इत्यम् ।

ऋषिः प्राङ् न ईदं । ऋषीणां कर्त्तव्ये आदौ । तत्र हि बह्म-
 रश्मि लघुक्रिया तदुक्तम् “सञ्जायुर्ध्वे ऋषिनाह्ने प्रभाते
 मेघदम्बरे । दम्ब्योः सख्ये चैव बह्मारश्मि लघुक्रिया” ।
 ऋषिसाह् त्रि० ऋषीन् सृष्टेः व्यभिभवति सृष्टि-स्थ ईदं ।
 ऋषीणां दृष्ट्या समभावके । “ऋतस्य धीतिर्मृषि-
 वाङ्मयीयत” ऋ० ६. ७३. ४ । “सखेसाह” पा० वत्सपद्ये

बलमन्यत्र कविशब्दो द्रव्यादौ न बलमिति भेदः ।

चटिषिषाण्ड उ० कविभिः सायते भव्यते वय-संभक्तौ कर्मणि वज्र वेदे बलम् । कविभिः संभक्ते । “वे त्वा खजन्व-विषाण्ड ! वेदसः” क० ८, ८, ६ । “कविषाण्ड ! कविभिः संभक्ते” भा० । जोके तु न बलम् ।

चटिषिष्टिषेण्ड उ० नपभेदे । ततो विदा० अज् । आषि (टि)षेणः । तदुगोलापले उ० स्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

चटिषिटुत लि० कविभिः स्तुतः वेदे बलम् । कविभिः स्तुते “चटिषिटुता जरयन्ती” क० ७, ७, ५ । २ खग्नौ च “कवि-टुत इति कवयोक्तो तस्योऽस्तुवन्नासादाहृषिटुत इति” यत० १, ४, २, ६ । जोके तु न बलम् । कविषिष्टिषेण्डिपि बलम् । “चटिषिटुतां विष्णुपदेर्गुणायाम्” भा० अत० २७

चटिषिस्तोम उ० एकाहवाधे यागभेदे । “कविस्तोमा ब्राह्म-स्तोमाश्च प्रष्टाहानि” आश्व० श्रौ० २५ । “कविस्तोमा नाम सप्त एकाहः । उभयत्र सप्तकोट्योतिष्टोमः प्र-कृतिः” नारा० ।

चटिषिस्वर उ० कविभिः स्तुयते शब्दप्रते स्तुयते स्व-कर्मणि अप् ईत० । कविभिः स्तुयते । “चटिषिस्वर” चरति वासु नाम ते” क० ५, ४४, ८ । “चटिषिस्वरमग्निभिः स्तुयन्” भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

चटिषिसर्ग उ० कविभिः कृतः सर्गः । ब्रह्मणानियुक्तैकविभिः कृषी स्त्री कवि-गौरा० स्त्रियां ङीप् । कविपत्याम् ।

चटिषिषीक उ० कव्यां भवः क वा तुल्यः । कविपत्नी गर्भजाते कवेरोरुषे उले । “कविपत्नी कवीकास्तु भैरु-नात् गर्भसम्भवात् । परत्वे गर्भस्यैव भूताये कविकास्ततः । कवीकायां सुताये वै विष्टे वा कविपुत्रकाः” इत्युपक्रम्य कतिचिद्वीरुज्ञा “तेषां पुत्राण्यवीकास्तु गर्भोत्पन्नाश्चि-वोवत” इत्युपक्रम्य कवीकाभोरुवात् कतिचिद्वीरुज्ञा “इत्येते कविषाः सर्वे स्वमेव कवितां गताः” मत्स्यउ० १२० ख० ।

चटिषीवत् लि० कविः कोऽत्येनाप्यस्य सप्तम् “कन्दरीः” पा० मल्ल वः दीर्घः । कविषीवत्के कविस्तुते । “शिप्रिज्ञ-वीवः ववीवी” क० ८, २, २८, “कवीवः ! कवि-भिर्विज्ञ” भा० । अत्र “सप्तवयोर खल्वुहौ कन्दरी” पा० व-खल्वुहौ मस्थाने वः । कवीवः यद्व्यक्त्यनं प्रासादिकमेव । जोके तु कविमत् इत्येव ।

चटिषीवह लि० कवीन् वहति पचा० अप् ईत० । “इतोवहः वीहो” वा० दीर्घः । कविषाहके

चटु उ० कव-गतौ क । “अनवरतगतियुक्ते कव्यरत्नौ” ज्येष्ठे

भिर्यो भातुमिच्छन्तः पर्येति” क० १०, १, “कव्याणां स्वयं रत्नमीमां” भा० । गन्तुमात्रे २ सङ्गति ३ वलवति ४ प्राप्त मात्रे व “अप्ये देभोन जरत कव्याणां जूयतेति कव्याणां क० १, १२०, “कव्याणामागन्तुणाम्” “कव्याणां सङ्गताश्च प्राप्तवताश्च” भा० । पुनन्वदृष्टि कवौ च “हव्योभुवहस्तु कव्याणां” क० ८, ७, १५, कव्याणामृषीणां कृतादिदृष्ट-णाम्” भा० ।

चटि स्त्री कव-करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते । खड्गे । २ खड्गमात्रे अमरः । ३ श्यायुधमात्रे च “चिलोवोयामः प्रयतास्वृष्टिषु” क० १, १६६, ४, “कटिषु युद्धस्यहेतिषु” भा० । “अशेषे वा निमिमृत्कटयः” क० १, ६४, ७, “कव्या कटीरसृजत” क० ५, ५२, ६, “कटीरायुधवि-येषान्” भा० । “वाशीमन् कटिमन्तो मनीषिणः” क० ५, ५७, २, “कटिर्नाम कुरिका” भा० । “गरशक्तृष्टि कटिभिः” देवोमा० “धनूषि चापग्राणि गराश्च चित्ता शक्तृष्टयः काञ्चनभूषणाश्च” भा० आ० १८४ अ० । “कोवोऽन्तर्भवत कटिविद्युतः” क० १, १६८, ५, “कटिविद्युत कट्या मेघमे-दनायुधविशेषेण विद्योतमानाः” भा० भावे क्तिन् । ४ हिं-सायाम् ५ अनिष्टोत्पादने । “हिरण्यनिर्णितुपरा कटिः” क० १, १६७, ६, रिष हिंसायां रिटिरप्यत्र “गोचरे वा विलगने वा ये यद्वा रिटिरुचकाः” ष्योति० ईदोमौ च । कटिरप्यस्य सप्तम् । रिटिषुक्ते दीप्तिषुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् “विद्युद्वा मरुत कटिमन्तो दिवो-मयो” क० १, ५४, १२ “कटिमन्तो दीप्तिमन्तः” भा०

चटिषेण्ड उ० नपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अज् शिवा० अण् वा । आटिषेण तत्पुले । “आटिषेणोक्तोऽपि निर्विषीदन् देवापि देवस्तुमतिं चित्तितान्” एतामृष-मधिल्लय यास्तेनेतिहासो वक्षितः यथा “तत्वेति-हासमाचक्षते देवापि आटिषेणः शान्तुश्च हौ कौरव्यौ भारतौ बभूवतः स शान्तुः कनीयानभिषेचयाश्चक्रे दे-वापि सप्तः प्रभेदे ततः शान्तोराज्ये हादय वर्षाणि देवो न वर्षन् तमृषुर्ब्राह्मणाः अजमस्तया चरितो ज्येष्ठे भा-तरसन्नरेक्षभिषेचितं तस्मात् देवो न वर्षतीति” कटि-षेणस्य नामान्तरं प्रतीय इति । “प्रतिश्रवः प्रतीयः खलु श्रेय्यास्तुप्रेमे सप्तुं नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयासाश्च देवाग्निं शान्तुं वाङ्मौके चेति देवापिः खलु वाच एवारण्यं विषेण शान्तुस्तु मङ्गीपाशो बभूवेति” भा० आ० ८५ । “कस्तकादुद्विषीपोभूत् प्रतीयस्तस्य वा-

क इयमस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुक्तं नावम् । प्रभो-
दयन्त्या विविधैश्चपायैराजान्त्रुरक्षाधिपतेः समीपम् ।
संस्थाय तामाश्रमदर्शने तु सन्नारितां गवमधातिगु-
भ्याम् । तोरादुपादाय तत्रैव चक्रो नाव्याश्रमं नाम वनं
विचित्रम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाषण-
कस्यात्मजमेकपुत्रम् । दर्शय देवं सङ्घा प्रहृष्टमापूर्यमा-
णश्च जगज्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां
ददाह्वयश्चक्राय गान्ताम्” अनेनैव याजयित्वा दशरथेभ
पुत्रचतुष्टये वेभे इति कथा रामादाद्यादिस्त्रातुसन्धेया
“भान्योसनिः खां पुरमृष्टश्चक्रः” भट्टिः ।

कृष्णादि उ० कृष्णरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यापश्यत्तव्ये
कृष्णिप्रभृतिपञ्चके तस्य पञ्चकं यथा “स्वामिं कन्दस्य दैव्यं
विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चि-
ता” योगिया० । ब्राह्मणेन सङ्घा अपार्थादिकमित्यर्थः व्यक्त-
माह स एव “यस्तु जानाति तत्त्वेन स्वायं कन्दस्य दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणश्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्या कृष्णः
सोऽभिभव्योद्यतिविषयवेत्तुः । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छ-
त्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण कृष्णादीन् वेत्ति यो
द्विजः । कृष्णिकारोभवेत्तस्य रक्षसादिषु वर्मसु । मन्त्रे
मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपू-
र्यस्तु स्वाध्यायफलवन्तुते । कन्दस्य यातव्यामानि भवन्ति
फलदायकानि । त्रैयस्य समिते सोऽस्य धर्मसायुष्यं विन्दति ।
दिव्यं पर्वसङ्घस्य सस्याने कृष्णिभिः सङ्घः । तिम्रानि
तत्र तैः सङ्घं तत्तुल्यचैव जायते” । कृष्णादिपदार्था-
नाह स एव । “वेन यद्विषया इष्टं विद्विः प्राप्ता च वेन
वै । मन्त्रे च, तस्य तत्प्रोक्तव्यविभावकदात्मकः । आदना-
च्छन्द इत्युक्तं बासवीबाऽव वा ज्ञते । आत्मा तु आदितो-
देवैर्मन्त्रोर्भौतेस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वैद्योर्भौतेन अन्त-
रतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
तदाकारं भवेत्तस्य देवतं देवतोच्यते । पुरा कल्पे
सङ्घस्य नाम्नाः कर्मावशेन च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं
विनियोगः स उच्यते । निवृत्तं बन्ध मन्त्रस्य ससृ-
पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिगानं स्तुतिचैव ब्राह्मणं तमि-
धीयते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकाशेनैव कुर्यात् । होमे
बालार्जवे योगे स्वाध्याये वाजने तथा” ।

कृष्णादिन्यास उ० कृष्णादीनां न्यासः । तन्मोक्षे सूत्रादिषु
कृष्णादीनां न्यासे । कृष्णादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तद्व्याव-
प्रकारः तन्मन्त्रा० उक्तः । “मन्त्रेण रक्षणाजगताया वः

शाश्वतपथा सतुम् । संवाधयति गुहात्मा च तस्य कृष्णि-
रोरितः । युक्तत्वात् मन्त्रके चास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।
सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां आदनात् कन्द उच्यते । अथ रत्नात्
पदत्वाच्च सुखे कन्दः समोरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां
भावनात् प्रेरणास्तथा । हृदयान्मोजमध्यस्था देवता तत्र
तां न्यसेत् । कृष्णिच्छन्दोऽपरिज्ञानात् मन्त्रफलभाग्भवेत् ।
दोषेभ्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्” । तन्मन्त्रे
“कृष्णिं न्यसेन्मूर्ध्नि देये कन्दस्तु सप्तपङ्कजे । देवतां हृ-
दये चैव वीजन्तु युक्तदेयके । यत्किञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे-
कोलकं न्यसेत्” । “आदाहव्यादिकन्यासः करपुङ्क्तिगतः परम् ।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तात्काल्यश्च
दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् । ध्यानं पूजा जपश्चेति
सर्वतन्त्रेषु यं विधिः” तन्मन्त्रम्” । तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषत
कृष्णादयस्तु तन्मन्त्रादौ इत्याः ।

कृष्णु लि० कृष्ण व-उल्लादय नि० । महति सङ्घासङ्घ
निरु० । “अजा इन्द्रस्य गिरयस्त्रिहृषाः” क० ६, २४, ८,
“कृष्णा महान्तः” भा० । “गन्धीरय कृष्णया यः” क०
६, १८, १० । “गिरिर्नि यः स्वतः कृष्ण इन्द्रः” क०
४, २०, ६ । “स्वं भुवा प्रतिमानं पृथिव्याः कृष्णवीरस्य
पतिर्भूः” क० १, ५२, १२ । “प्राज्ञोऽहोऽजा कृष्णमि-
क्षतस्य” क० १०, १०५, ६ । “कृष्णा कृटीः” कृष्णशब्दे
कृष्णत् लि० रक्ष-राह उ० साधु । सुसकायादौ । “इहन्व
विहृते रत्नवानि” १०, २८, ६ । “कृष्णते सुसकाया-
स्याव” भा० ।

इति वाचस्पत्ये कृष्णारादियन्त्रार्थसङ्कलनम् ।

कृष्ण

कृष्णारः स्वरवर्णविशेषः मूर्धन्यः स च दीर्घः उदात्तात्-
दात्तकारित्वेदात् लिपिधः सुमः कृतनासिकातुनासिकभेदेन
प्रत्येकं द्विधेति षट् । साहकान्यासे वासनारायां तस्य
न्यस्ततया वासनारायन्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधे-
तन्त्रे ध्वेयस्वरपङ्क्तिं यथा । “कृष्णारं परमेष्ठिनः
स्वयं परमजगत्कृष्णम् । पीतविद्युत्कृष्णतारं पञ्चदेवमयं

वदा । चतुर्त्तानमयं वर्यं पञ्चप्राणयुतं वदा । त्रि-
शक्तिवृत्तिं वर्णं प्रणमामि वदा प्रिये ।” । अस्य भुत-
त्वोक्तिचिन्त्या दीर्घस्य द्विमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्यभूता-
द्विसत्वात् आकारभेदाच्च ।

नृ गत्यां कृपादि० प्रादि० पर० सक० सेट् । प्रादि०
आप्रत्यये कृषः । कृषाति कृषीतः कृषन्ति । कृषीयात्
कृषात् कृषीहि । आस्तात् आशीताम् आर्षन् ।
आरीत् । आर । आरहः । अरिता । ईर्यात् । अरि-
ष्यति । आरिष्यत् । अरितव्यः अरणीयः आर्यः ।
अरिता । अरन् । ईर्यः । अरः ।

नृ अव्य० कृ-कृप् बा० इत्वाभावः । १।वाक्यारम्भे २।व्यायां
भेदि० । ३।निन्दायां ४।भये च शङ्करत्वा० । ५।देवमातरि
इदानीमातरि ७।कृतौ दगतौ च स्त्री० वक्षसि न० भेदि० ।
८।भैरवे १०।दनुजे पु० भेदि० ।

इति वाचस्पत्ये कृकारादिशब्दार्थसङ्ग्रहणम् ।

लृ

लृकारः स्वरवर्णभेदः ल च टल्मूल्यः । उदात्ताहुदात्त-
स्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात्
प्रत्येकं पुनर्द्विभेति षड्विधः । तस्य मातृकान्यासे दक्ष-
गण्डे न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् । तस्य ध्येयरूपं
कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा । “लृकारश्चक्षुषापाङ्गि !
कुण्डली परदेवता । अलम् ब्रह्मादयः सर्वे त्ववोऽस्ति सततं
प्रिये । पञ्चदेवमयं वर्यं चतुर्त्तानमयं वदा । पञ्च
प्राणयुतं वर्यं तथायुगलयात्मकम् । विन्दुलयात्मकं वर्यं
पीतविद्युक्लृता यथा” । अस्य भुतत्वोक्तिचिन्त्या एकमात्र
त्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात् । तकाररहितस्य ह्रादयानां
बोधक इति सि० कौ० अथर्द्धे विहितः ।

लृ अव्य० लृगतौ लृ-कृप् लृगभावः कल्प् । १।देवमातरि
२।भूमी ३।पर्वते च भेदि० ।

इति वाचस्पत्ये लृकारादिशब्दार्थसङ्ग्रहणम् ।

क्षृ

क्षृकारः तन्त्रमते सुधबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते
तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्ताहुदात्तस्वरितभेदात् अनु-
नासिकाननुनासिकभेदाच्च षड्विधः । अत्रेदं बोध्यम् कृ-
वर्यस्य दीर्घत्वाभावेऽपि ‘कृति क्षृवा’वार्ति० उक्तेः अत्रा-
हययुतं लृक् एव तत्र विधेयः तत्र लृकारहयरूपव्य-
ञ्जनहयस्य एका मात्रा अक्षरापरा इति द्विमात्रत्वं तेन
होक्षृकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्यवहारः । सुधबोधे कृत्रय-
मित्युक्तिरपि एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया । तेन
न विरोधः । अतएव शिक्षायां “दुष्पृष्टेति विज्ञेय
लृकारः भुतएव वेति” लृकारलृकारयोः दुःस्मृत्त्वोक्तिः ।
दुःस्मृत्त्वञ्च ईषत्स्मृत्त्वञ्च तस्य रकारलृकारादित्वे एव
सम्भवति “अथोऽस्मृत्तायणस्त्रीपक्षे मस्मृताः शक्यता”
शिक्षायां यवरत्नानामोषत्स्मृत्त्वोक्तेः । “तेन लृकार
लृकारयोरीषत्स्मृत्त्वात् दुःस्मृत्त्वम् । एवं सर्वेषामङ्गस्य
अवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्तमीक्षणीयम् । अस्य
च लृकारहयवटितत्वात् दन्त्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात्
अस्य इत्वम् । तस्य च उदात्तादिभेदैः षड्विधत्वमपि ।
मातृकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्यता तेन तच्छब्देना-
प्यभिधानम् । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयरूपमुक्तम्
यथा “लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवा-
त्मकं वर्यं पञ्चप्राणात्मकं तथा । कृष्णलयात्मकं वर्यं
तथाविन्दुलयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यानेत् परम-
कुण्डलीम्” ।

लृ अव्य० लृ-रलृ लृः । १।देवनायाम् २।दैवलिवास् ३।दनु-
जमातरि ४।कामधेनुमातरि च स्त्री एकाक्षरबोधः ।
५।लृकादेने दुःएकाक्षरबोधः ।

इति वाचस्पत्ये लृकारादिशब्दार्थसङ्ग्रहणम् ।

ए

एकारः स्वरवर्णभेदः एषः “एदेतौ कथ्यतामव्यावृत्तौः कथ्यताम्लोः स्थानयोर्वच्यार्थः । स च देवः हिमात्मत्वात् उदात्तात्तदात्तस्वरितभेदे रतुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याञ्च षड्विधः । तस्य साहचर्यासि ऊर्ध्वोष्ठस्थाने न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेयतन्त्रे ।

“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवानाम् । रक्षिणी कुसुमप्रख्यम् पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वस्यं तथा विन्दुलयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमं कुण्डलीम्” । एषश्च वाचकाः शब्दास्त्वन्ते उक्ता यथा “एकारो वाक्पदं शक्तिर्भिरुदोऽथौ भगं मरुत् । छण्डो भूतोऽङ्गकेशो च ज्योत्स्ना चन्द्रा प्रमहिनः । भयं ज्ञानं कथा धीरा जङ्गा सर्वसङ्ग्रहः । ब्रह्मविष्णुभगवतो कुण्डली मोहिनी वसुः । योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः । सन्धिरिकाटयो भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” । “एकारो वाक्पदमखण्डान्तः शक्तिर्भिरुदो भगन्मया । सावधी-जञ्च विजया ओठः एकादशस्वरः” इति वीजवर्णभिधानम्

ए अयं ० ई-विच् बा० न सुलः । १ ष्टतौ २ अष्टयायाम् ३ अनुक्तम्यायाम् ४ संबोधने ५ आह्वाने च” रोदिनिः ई विष्णौ पु० एकाक्षरकोषः ।

एक त्रि० इच्-कनु । १ एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्ति, २ केवले, ३ स्रष्टे, ४ अन्त्यार्थे, ५ सत्ये, ६ अहितीये, ७ समाने, ८ अत्ये च । प्रादुशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वे ऽपि एकवचस्यसूरियः एकत्वसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एकोवट-इत्यादि न तु षट्सकैः । क्वचित्तु भावप्रधानमिहैशपरत्वेन संख्यावाचकत्वमपि । “ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने” पा० । इह द्वित्वम् एकत्वं च ह्येकवचनयोरेषः अत्र द्विवचनान्तमेव तथाप्येव लिङ्गम् संख्येयपरत्वे ह्येकेषामिति स्थात् इत्यादीनां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः तत्तार्थे तयोः परिभाषितत्वात् अतएव “सुपां कस्मादयोऽप्यर्थः संख्या चैव तथा तिङा-म्” इति सुपां तिङाञ्च संख्यावाचकत्वसक्तम् । तथा “अ-नेकमन्यपदार्थे” पा० छले अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगान्न नासि एकत्वं बल इति विग्रहेण एकत्वश्र-

न्यार्थकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्थात् “पत-न्यनेके जलधेरिवोर्मय” इत्यादौ बहुवचनान्ततयेवानेक शब्दस्य प्रयोगात् । स्वरसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन षट्सकै इत्यादि न प्रयोगः इति इष्टव्यम् । इतरसंख्यासु एकत्वस्यानुगमनात् द्वित्वादीनामेकत्वबहुत्वैव जननाच्च इणधात्वर्थातुगमनात् तस्य अन्यर्थनामता । संख्या च इव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः पर-स्परयेति विशेषः । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुण-त्वव्यवस्थापनं कथा० सू०८८त्योः कृतं यथा

“रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकाद्यन्तरमेकत्वम्” क० सू०८९ रूप-रसगन्धस्पर्शेति संख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरे-कादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एकोवट इति विशिष्ट-प्रतीतिविशेषणज्ञानमन्या, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्य-तिरेकेण जायमानत्वात् । न च षट्त्वादिकमेव निमित्तम्, पदेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सद्धान्यूनानतिरिक्तावृत्तित्वात्, न च इव्यत्वात् सामान्यं तत्, इव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चाप्यूनानानतिरिक्तदेशत्वे ऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्यत, विशेषभेदकृतत्वे तु विषय-भेदात्तुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा षट्त्वकृतसत्ययोरपि भेदा-पत्तेः । न च स्वरूपाभेदे एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । षट्स्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा षट्त्वादेकत्वप्रत्ययो न स्थात् स्वरूपभेदोद्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूप-भेदस्य त्विच्छरादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्त्यानुपप-त्तेरिति भावः । वैया० सू० सङ्ख्यानिरूपणपूर्वकं तद्वि-वक्षादिनिरूपणं यथा “अभेदेकत्वसंख्याया उक्तौ भा-नमिति स्थितिः । कपिञ्जलाजम्बावाक्ये त्वित्वन्यायाद्या-द्योच्यते । उक्तञ्च वाक्यप्रदीपे । “यथैवधिरासः सर्वे मधुन्याहृतयक्तयः । अवभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं सिद्धरिति” । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च “भेदानां वा परित्यागात्तत्संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अस्तङ्गीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न गुक्तादि भेदापोहस्तु गम्यते इति” । अस्याः उक्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थिति-वैयाकरणानाम् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो-राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादा-

श्रुको अतस्तस्यां शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतो
न्यायमाह कपिञ्चलेति । बल्लव्यगनायां त्वत्स्यैव प्रथ-
मोपस्थितत्वात् तद्वैषैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमो-
पस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नातुभवसिद्धा ।
तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतु-
सङ्गावात्तत्तद्भूयैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ।
तथा च उक्त्यात् सर्वत्र व्यभेदैकत्वसंख्यैव एतौ प्रतीयते
न तु विशेषेण । अत एव “संख्या तु व्यञ्जकाभावाद-
व्यक्ता प्रातरादिवत् । यत् त्व व्यञ्जकं किञ्चित् तत्त्वसंख्या
प्रतीयते” इति वाक्यपदीये उक्तम्
तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्ज-
काभावात् तत्पुलः व्यञ्जकत्वं इत्यादौ तु विशेषेण तत्-
प्रतीतिः त्वादेशतद्भावयोर्व्यञ्जकत्वात् “त्वमावेकपक्षेने” इति
पा० एकवचने त्वमादेशस्य विधानात् । तद्भावादेव हि-
त्वबल्लव्ययोर्विशेषेण प्रतीतिः । एवं द्रव्येक्ये एकदेशितत्-
वस्य विधानात् अर्द्धपिप्पलीत्यादौ एकत्वप्रतीतिः हित्वादौ
विवक्षिते तु पिप्पलीत्यादौ विद्यादौ तत्त्व विशेष-
संख्याप्रतीतिः । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः
स्वर्गे लोके कामधुगभवति” श्रुतिः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मा”
श्रुतिः । एभेदत्वयन्त्र्ये परमेष्ठिरे पु० । “एकोऽनेकः सवः
कः किम्” विष्णुसं० । “परमार्थतः सजातीयविजा-
तीयस्वगतभेदराहित्यात् एकः” भा० । सजातीयभेदः
यथा एके हृन्मनरात् भेदः विजातीयभेदः यथा हृन्ने-
पटाङ्गेद । स्वगतभेदः यथा हृन्ने शाखादिभ्योभेद
इत्येव भेदत्वराहित्यस्य सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य-
कारणयोरभेदात् तद्विरक्तपरमार्थवस्त्वन्तराभावाच्च । तदेव
“एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतौ पदत्वयोणोक्तम् इह तु अन्य-
पदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्वराहित्यपरत्वमिति
बोध्यम् । संख्यमते तु “एकोऽद्वितीय इति वेदवचसि
पुंसि वैधर्म्यलक्षणभेदाविरहं वदन्ति” इत्युक्तवैधर्म्यरूप-
भेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु “एकत्वमनु-
पपद्यतः” इति श्रुत्यन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधा-
न्ये न वा एकत्वं समर्थनीयम् । “एकातपला वृषिरीश्वता-
ङ्गणेः” भाषः । “त्वमेकदृश्यं नयनैः पितृव्यः” “समात्र
भावंकरसं मनः स्थितम्” कुमा० त्वमेकोद्वयस्य सर्वस्य
विधानस्य स्वयम्भुवः” मनुः । “अजासिकां लोहितगु-
लकण्ठां वङ्गीः प्रजाः सृजमानां वरुणाः । अजोद्यो-
कोजुषमाणोऽनुयेते” श्रुतिः । “एकातपलां जगतः प्रभुत्वम्

“त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणो काशि । सततम्” कर्पू० स्त०
“हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता” भाषा० ।
विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविवक्षया क० स० एकशब्दस्य
पूर्वनिपातः एकवचनद्वारा इत्यादि “अमोघं सन्दधे शङ्खं
धनुष्येकधनुर्द्वारः” रघुः । वीरशब्देन समसि तु एकवीरः
वीरेक इति रूपद्वयं भवतीति भेदः । वस्तुतस्तु वीरेकः
इत्येव एकेषु मुख्येषु वीरयते इति वीरधातो-
रूपवीरशब्देन सम्प्रतीतत्पुरुषे एकवीर इति
प्रौढम० । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि “संख्या-
पूर्वा द्विगुः” पा० न द्विगुत्वमिति । अथ सर्वनामकार्यम्
एके एकस्मै एकस्मात् एकेषाम् एकस्मिन् । क्तिवाम्
एकस्य एकस्याः एकासामेकस्यामित्यादि नञतत्पुरुषं तु ।
अनेक एकभिन्ने द्वि० ब० व० । तत्र एकच संख्यात्वयासम्भ-
वाच्चैकवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्यम् “अनेके
अनेकस्मै इत्यादि अनेके सेवन्ते भवदधिकगोषाण्यनिव-
हान्” कर्पू० स्त० । एकत्वार्थकेन तेन बल्लमोहौ एक-
वचनप्रयोगोऽपि “अनेकमन्यपदाथे” पा० ।
एकस्य भावः त्व । एकत्व न० तत् । एकता स्त्री, व्यञ्
ऐक्य न० । एकत्वसंख्यायां साध्ये श्रौतत्वे अनेदे च ।
“तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपपद्यतः” श्रुतिः
“अथान्तरमेकत्वम्” कणा० स्त० । “एकत्वं सागता यज्जात्”
सूतः । “समालोक्यैकतामेवं शशिनो भास्करस्य च”
भा० प० २२१ । “ब्रजतोरपि प्रणयपुर्मेकताम्” भाषः
“दैव्यं सोऽन्वये” सुधन्वो० । “द्रव्येक्ये” सि० कौ० ।
उत्तर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धाय
एकस्मिन् त्वि० एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो-
नीलः एकतरश्च इत्यादि । “अस्त्राणि वा शरीरं वा
ब्रह्मैकतरं दृष्टुं” भा० व्या० १६६३० । “एकतरमज-
पातिनी युक्तिर्विनिगमना” न्याय० । स च शब्दः अस्मत्तरा-
न्यतमवत् अव्युत्पन्नं प्रातिपादिकमित्यन्ये अतएव “अदृष्ट-
रादिभ्यः” पा० एकतरशब्दाच्च अदृष्ट । एकतरं कुक्षम् ।
तेन न सर्वनामकार्यम् “द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामि-
त्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे
अस्मरः । उतस । एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभिः निहाय
एकस्मिन् त्वि० “यदि द्वेकतमोद्वोषां स्त्रीधनं मन्त्रेद्व-
जात्” कात्या० स्त० । सर्वनामकार्यम् एकतमे एकतम-
आदित्यादि स्त्रीने स्मनोः अदृष्ट एकतमत् । तसि च ।
एकतस् एकस्मिन्मन्त्रे अन्व० “एकतोदतः” मनुः “तामेक-

तस्व विमर्त्ति गुरुर्वितन्वो" रघुः । तल्ल् । एकत् एक-
स्मिन्नित्यर्थे अयम् । "एकत् स्फटि कृतं सुभिन्नोराः"
माघः । "तथैकत् करो दश" मनुः । "अन्यजर्गह्मै-
रुद्रैः सहैकत्वावतिष्ठते" या० । दाष् । एकदा एकस्मिन्
काले अयम् । "स आ भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामस्यमेकदा ।
एकदा आत्मकं भुङ्क्ते" भा० अतु० १५६ अ० । अत्या-
द्यर्थकात् कारकार्थे बोधार्थे शब् । एकशब्द अत्यमत्यमेक-
मेकं वेत्याद्यर्थे अयम् । "परिस्वीर्य तं पूर्वयत् पात्वा-
सादनमेकयः" कात्या० ४, २, ४ । एवमेकैकैकेन एकै-
कस्य इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे
'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुतिः । ध्यसञ्
एकध्याम् एकधेत्यर्थे अयम् ।

एकक लि० एक+असहाये,र्थे वा कन् । असहाये "समावरण्यु-
क्तं भरतामप यद्रपः" ऋ० १०, ५६, ६ । "सहान्ये कको
हन्तः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसज्यैव हि वातेन शक्यो-
धर्ययितुं यतः" पञ्चत० । "विधिरैककचक्रवारिणम्"
नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि त् । एकशब्दार्थे इति भेदः
एककपाल लि० एककपाले संस्कृत, अण् तस्य लुक् । एकक
पालसंस्कृते पुरोडाशादौ । "एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं
पुरोडाशम्" यत० ऋ० २, ४, २ ।

एककर लि० एकं करोति एक+क-"दिवाविभेत्वादिना"
पा० संख्यापूर्वकत्वेन अणोबाधकः ट उप० ष० स्त्रियाम्
ङोप् । एकमात्रकारके एवं द्विकर्त्तृकारादयोऽपि तत्तत्-
संख्यान्वितकारके लि० स्त्रियां ङीप् ।

एककार्य लि० एकं समानं कार्यं यस्य । समानकार्यकरे ए-
कस्य पाकर्त्तुर्द्वयेन अव्यत्य पाकर्त्तुः कारणं भवतीति
कारकगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधा-
न निबन्धभ्यासलङ्कलक्षणादृष्टपरिपङ्काश्रयाश्रितसं-
न्यानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुः-
खे ह्यहो वरागाधित्वक्रियाधर्माधर्मेतिभित्तेभ्यः" सू० ।
"एककार्यात् एककर्त्तुर्द्वयनात् कर्त्तृन्तरस्य श्रुतिः"
इति । एकं कार्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्यत्व-
तस्य कार्यवत्त्वस्यैव सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्यका-
रित्वं सङ्गतिव्यकार्यकारित्वं सङ्गतिः । "सप्रसङ्ग
अपोद्घातो हेतुतावसरत्तया । निर्वाक्यैककार्यत्वं षोढा
सङ्गतिरित्यते" अतुमाना० । कर्मधारः । एक-
स्मिन् कार्ये "एककार्ये सहस्रान्तो जन्मो युष्मेऽपरा-
जितो" भा० ष० १० अ० । "शुभाशुभमनासङ्गमेककार्यं

मनन्तरम् । एतत्तु ब्रह्मणो उत्तमाहरेकपदं इयम्"
भा० ष० २१२ अ० ।

एककाल कर्मधारयः । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भूषं
न प्रजेत्रत विश्वरे" मनुः । "सर्वाभिर्द्विरशनसुक्तम्" इ-
त्युक्ते भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्वजन्येन यतस्तु भिन्ना-
क्षिप्रभोजनस्य रागप्राप्तया तदंशे विधित्वासम्भवेन ए-
ककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थो परिसंख्यैवेकाश-
त्याश्रयणीया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषा
अवस्थात् । एककालोजनकतयास्त्यस्य ठन् । "काळाट्
ठञ्" तु न भवति समासप्रतिपत्त्यविधौ तदन्तविधेः प्रति-
षेधात् । एककालिक एककालभवे लि० । "तेभ्यो लब्धे
भैष्येण यत्तं येनैककालिकम्" श्रुतिः । तल्लभयः खञ् ।
एककालीनोऽप्यत्र लि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । बलरामे २ कुबेरे च मेदि०
एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुश्रुतोक्ते कुष्ठ-
भेदे । तच्च "एकादशकुष्ठकुण्डलीति" उद्दिश्य "सुश्रुता-
न्यपि स्थूलारुष्कं सङ्काकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलम् विषर्पः
परिषर्पः सिध्वा विषर्चिका कटिर्दं यामा रक्तसैति" वि-
भज्य "क्षणाक्षुण् येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्य-
साध्यमिति" ललितम् ।

एकगम्य लि० एकत्वेन गम्यः । निर्विकल्पकसमाधिगम्ये
अस्वप्नाकारे विदात्मनि । तल्ल च सितिसाहमेयमन्यत्वे-
नैकरूपतया ज्ञानात् तयात्वम् । परस्मैपदतया गम्ये २ प-
रमेवरे च "न्यामिको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव"
पुष्पदन्तेन तस्यैकपगम्यत्वोक्तं ज्ञात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिधो गुरुर्थास्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।
एकग्राम पु० कर्म० । अस्मिन्नग्रामे । "एकग्रामे चतुःशास्त्रे दु-
र्भिक्षे राट्टिविज्ञे । यतिना भीयमानायाः सुरः शुक्रो
न दुष्यति" ज्यो० । तल्लभयः ख । एकग्रामीण एकग्राम-
भवे लि० । "नैकग्रामीणसतिथिं विप्रं साङ्गितिकं यथा ।
वृद्धे उपस्थितं विद्यात् भाषां यत्नमन्योऽपि वा" मनुः अथ
गङ्गा० पाठात् खए एकग्रामीय तल्लार्थे । एकग्रामीणप्रयो-
गस्तु कार्यः । एकोग्रामीऽस्य । २ समानग्रामवासिनि लि० ।

एकचक्र न० एकं चक्रं वा चक्रं यत्न । हरिश्चन्द्रे २ चक्रवर्त्तये पु०
२ पुरोभेदे स्त्री यत्न वक्रासुरस्य बवो भीमेन हतः ।
"एकचक्रोरमो यस्य" छन्दःश्रुतिः "पृथुवर्षं वतश्चित्तम्वक्त-
मिहिरस्यन्दनमिहिरमिहया । विधिरैकचक्रवारिणं किह
निर्भित्सति मायां रक्तम्" नैष० छन्दःश्रुत्यस्यैकचक्रवा-

रित्युक्तम् । ४ असहायवरे त्वि० “सूर्यरथवर्णनम्” अ० १, १६४, २ । “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वृद्धिः सप्तनामा । त्विनाभि चक्रमजरमनर्थं यत्नेना विज्ञा भुवनाधितस्युः” । व्याख्यातैषा भाष्यकृता यथा

‘एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि नथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथं रंजणस्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्संख्यका अज्ञा युञ्जन्ति अतु-
बध्नन्ति वृद्धन्त्यहोरात्रनिर्वाहय किं वस्तुतः सप्त नेत्वाह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा न-
मनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वृद्धो-
त्तर्यः वायुधीनत्वात्तद्विराजसञ्चारस्य एकचक्रमित्युक्तं
कीदृशं तदित्यत आह । त्विनाभि बलयत्नयमध्यस्थि-
तनाभिस्थानीयच्छिद्रत्वयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्मा-
कम् । अनर्थम् अशियलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र
यस्मिंश्चक्रे इमा विज्ञा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि
भूतजान्तान्यधि आस्थित्य तस्युः तिष्ठन्ति । यदा एकचक्रमे-
कचारिणमसाहायेन सञ्चारन् रथसादित्वमण्डलं सप्त
युञ्जन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकार-
काव्यो असाधारणाः परस्परगिल्लणाः पट्टतवः एक-
साधारण इत्येवं रूपाः अथवा सासहयात्मकाः पट्ट अपरोऽ-
धिसासात्मक एक इत्येवं सप्तर्चवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं
निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आ-
दित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सप्तमयितारोरश्मयो यस्य
तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो शादित्यो वृद्धिः धार-
यति भ्रमयतात्यर्थः । किं भूतं ? त्विनाभि चक्रम् । तिस्रो
नाभिस्थानीया सख्यासंख्या वा एव अतवो यस्य तत्तादृशं
के ते योऽश्ववर्षाहेमन्ताख्याः यदा भूतमविष्यद्वर्त्तमाना-
ख्यास्त्रयः कालास्तिनामयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्
पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरणं न
हि कटाचिदपि कालोन्मियतं अनादिनिधनः कालः इति
स्मृतेः । अनर्थमप्रतिष्ठतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं
नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति सं-
वत्सरादयोचोनानां तत्त्वबालभावात् युगादीनां तदाष्टति
साध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं
तत् । यत्र यस्मिंश्चक्रे इमा विज्ञा भुवना इमानि सर्वाणि
भूतान्यधितस्युः । आस्थित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः
स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरत्ता-
नेन मोक्षसद्भावात् दानमोक्षाजरप्रशंसा चेतानुमीम-

यथासुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्कैः सप्त युञ्जन्ति रथ-
मेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तदत्राप्यनु-
सम्भेयम्” भा० ।

भाष्येऽनुसम्भेयतयोक्तं यास्कवाक्यमुदाह्रियते “सप्त युञ्ज-
न्ति रथमेकचक्रमित्यादि” श्रुतिर्माधुर्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चक्रतेर्वा चरतेर्वा का-
मतेर्वा । एकोऽश्वो वृद्धिः सप्तनामादित्यः सप्तास्य र-
श्मयो रसानभि संनामयन्ति सप्तैकवृद्धयः स्तुव-
न्तीति वा । इदमपातरं नामेतस्मै देवाभिसंनानामात् ।
संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धवः । त्विनाभि चक्रं त्वृतः सं-
वत्सरो योऽश्वो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवत्सने
ऽस्मिन् भूतानि । योऽश्वोऽप्यस्मिन् अस्मिन् वर्षा वर्षायास्तु
पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्ते वर्षा हिमोतेर्वा ।
अजरममरणधर्माणमनोमप्रवृत्तमन्यस्मिन् यत्नेमानि
सर्वाणि भूतान्यभि संतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्माभिः
स्मृति । “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमानः” श्रुतिः पट्ट-
तया । “पञ्चमीवः संवत्सरस्येति” इति च ब्राह्मणं हेमन्त
शिशिरयोः समासेन । “चरह व्याहृरपितमिति” श्रुतिः
पट्टतया । अत्राः प्रवृत्ता नाभौ । पट्टपुनः स्रज्तेः ।
“हादशारं नहि तज्जराय हादशप्रथयचक्रमेकम्” इति
श्रुतिः सासानाम् । सासा सानात् । प्रधिः प्रहिमोभवति
“तस्मिन् साकं त्रिंशता न शङ्कोऽपिताः षष्टिर्न चला-
चलासः” श्रुतिः । “षष्टिष्वैव त्रीणि च शतानि संवत्-
सरस्याहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं समासेन । “सप्त-
शतानि त्रिंशतिश्च तस्युः” श्रुतिः । “सप्त च वे शतानि त्रिं-
शतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं विभागेन
५ दनोः पुनर्भेदे पु० “चत्वारिंशदुदनोः पुनः” इत्युपक्रम्य
“एकपादेकचक्रस्य विरूपाक्षमहोदरी” भा० अ० ६५ ।
स एव प्रतिविम्व्यतया जातः यथाह भा० अ० ६७ ।
“एकचक्र इति ख्यात आसीद् यस्तु महासुरः । प्रति-
विम्व्य इति ख्यातो बभूव प्राणतः क्षितौ” भा० पुरोभेदस्तु
“एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः”
इत्युपक्रम्य “मात्रा सङ्केतचक्रायां ब्राह्मणस्य नि-
वेशने । तत्रासृष्टाद् लुपितं पुरुषादं एकोदरः । भोम-
सेनो महाबाह्वर्कं नाम महाबलम्” भा० अ० ६९ अ०
उक्तः । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यत्र । ऐकराजचिञ्जे
त्वि० । “तावत् शशास क्षितिमेकचक्राभेकातपत्नामजि-
तेन पार्थः” भाग० २, १, ६० । “एकस्यैव चक्रं सैन्यं

यत् श्रोत्रः । “वक्राक्षसमिध गृहीतैकचक्राम्” काट० ।
वक्ष्य तत्पुत्रीपुत्रपुत्रीभक्तृकवधकथा च भा० व्या० १५७
अध्यायादौ । “एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्राः सहा-
बन्वा” इत्यादिना “भञ्जमानस्य भोमेन तस्य घोरस्य
रक्षस” इत्यन्तर्ग १६३४० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् या० त० । (एक
चत्वारिंशत्) । एकचत्वारिंशत्संख्यायां २ तत्संख्या
न्यते च वक्ष्यमोक्षकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकचक्रनम् ।
एवमेकचत्वारिंशत् एकचत्वारिंशत् एकचत्वारिंशत् एक-
चत्वारिंशत् एकाधिका एकचत्वारिंशत् इत्येते शब्दाः क्रमेण एकचि-
त्वारिंशत्संख्यायां तद्वन्त्ये च स्त्री एकाधिकादय इत्यत्र त
व्यात् एकादश इति भेदः सर्वेभ्यः परेषु छट् । एकचत्वारि-
ंशत्संख्यायां पूरणे लि० स्त्रियां छप् ।

एकचर लि० एकः सन् चरति चर-प्रवा० व्यच् सुप्पुंति स० ।
एककोभूत्वा चारिणि सहाचारिणि । “सुनिरैकचरः
श्रोमान्” धर्मो विपुलवानिव भा० य० ७८४० । “अनो-
क्याय लघुरस्य चारुचरन् देशानेकचरः स भिक्षुः” भा० व्या०
८१४० । “न भक्त्येकचरान् असाताय वृगद्विजान्”
मनुः । “ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्ताने-
कचरान्” कल्ल० अथमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” किरा० ।
“वृष्टिव्यामिकचरः परिवर्त्तमान” भा० ५५, १० ।

एकचरण पु० एकचरणो यस्य । एकपादयुक्तो । मनुष्यभेदे
२ तदुक्तजनपदभेदे च स च देशः वृहत् । “कूर्मविभागे
ऐशान्याहृतः । “ऐशान्यामेकलव्याज्जपशुपालकवैरका-
प्रसोरा” इत्युपक्रम्य “एकचरणानुविष्टाः सुवर्णभूषितवनं
दिविषाच” [यममने]

एकचर्या स्त्री एकस्य चर्या चर-भावे क्यप् ईत० । असहा-
एकचारिन् लि० एकः सन् चरति चर-णिन् “सुप्पुंति” स० ।
असहायचरे । एकचरे लि० । २ बुद्धसहचरभेदे पु० लि० ।
एकच्छाया स्त्री एकस्य क्षणयोधनेऽन्यासहायस्याधर्मस्य छाया
सादृश्यम् । अधर्मसंसादृश्ये । “बहवः स्युर्यदि स्वांशान्
दद्युः प्रतिभुबोधनम् । एकच्छायायित्वेषु धनिकस्य
यथास्ति” या० । “एकच्छायायित्वेषु प्रतिभूष एकस्या
धनस्य साया सादृश्यं तासांश्विताः एकच्छायायिताः
अधर्मयो यथा अणुदानाय स्थितछाया दानप्रतिभुवो-
ऽपि प्रत्येकं इत्यदानाय स्थिताः” निता० । “एकच्छा-
याप्रतिष्ठानां दास्यो यस्तत्र दृश्यते । मोषिते तत्सुतो
दास्यः पितृभ्रमं मृते सति” कात्या० छट् । एकैव छाया

छायादानरुपा यस्य । तस्य छादाने लि० “एकच्छाय
चक्रतुसावाकायं शरष्टभिः” भा० वि० १८० ।

एकज लि० एकस्मात् जायते जन-उ ५ त० । { एकज्जाज्जाते
“साकज्ञानां सप्रमहाज्जरेकजम्” ऋ० १, १६४, १५ ।
साकज्ञानामेकज्जादादित्यात् सहाज्ञानानाम् नानां मध्ये
सप्रमं सप्रममृतम् एकजमेकनोपपन्नमाहुः कालतत्त्वविदः,
चैत्रादीनां द्वादशानां सासानां हयमेलनेन वसनाद्याः वृद्ध-
तवा भवन्ति अधिसासनेन उतपद्यते सप्रमन्तः” भा० ।
एकेन जातमित्युक्त्यान्वया कर्त्तृकरणयोरेव तत्तायासभाषो
न हेतुतायर्थेति नियमात् । सोदरासोदरश्चातिर तजरे-
कयोदोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् । भाषिणं स्त्री जन-ऊ ।
५ त० । एकजातादयोऽप्यत्र सर्वमेकजातानामेकचत्
पुत्रवान् भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणोभनुरज्योत्”
छटिः “बहुषु चैकजातानां नानास्त्रां निबोधत” मनुः ।
एकः अमहाय एव जायते जन-ऊ सुप्पुंति स० ।
४ अमहायतया जाते “एकजम्” कात्या० ६, १, १ ।
“एकः असहाय एव भूमेजातः तमेकं यूपं दधति” कर्कः ।
“उयं ते पाजो न स्वा वृत्रे वर्षा वशं नयस एकज
त्वम्” ऋ० १०, ८४, १ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः । सर्वतारिणीगणप्रकृतिरूपेदे-
योभेदे तदाविभक्तः कालिका० ६ । अ० वर्त्तते यथा “सर्वे हृ-
गणाः सन्द्राक्षो गत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारान्कटे म-
हाभाया प्रतुष्टुः । अनेकय स्तुता देशे तदा सर्वामरोत्
कुरैः । मातृवर्णनामूर्तिर्भूत्वा देवान्प्रच्छत । युष्मा-
भिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविना । किमर्थमागता-
यूयं मातृकस्यायमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातृक्यास्तस्यास्तु
कायकोषतः । कुरुद्रता ब्रवीद्देवी मां सुवर्णि सुरा इति ।
शुभो निशुम्भो ह्यसुरैः बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात्
तयोर्वधायाहं स्तुयेऽय सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु
मातृक्याः कायतस्तदा । भिन्नाङ्गनभमा लणा साभूत्
गौरी लणादापि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचल
जताश्रया । तासुप्रतारानुषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
उपादपि भयात् त्वाति यस्माद्भक्तान् सदाश्रिताः । एतस्याः
प्रथमं बीजं कथितं तन्ममेव च । एष वै एकजटा स्वता
यस्मात्तस्या जटैकिका । दृष्टुं चिन्तनं चास्याः सम्यक्
वेतालभैरवौ । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभौ-
षितम् । चतुर्भुजां लक्षणवर्णां सृष्टुमात्राविभूषिताम् ।
अङ्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिम्बोन्दीवरं तथः । कर्णौ च

स्वपरञ्चैव क्रमाद्भासेन विभ्रतो । खं लिखन्ती जटामिकां
विभ्रतो शिरसा खयम् । सुगुहमासाधरा शीघ्रं पीयाया-
मपि सर्वदा । वल्गवा नागहारन्तु विभ्रतो रक्तलोचना ।
लक्ष्म्यस्तुधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विता । वामपादं
शङ्कृद्द संस्थाप्य दक्षिणं पदम् । विम्वस्य सिंहदृष्टे तु चे-
खिहानाऽऽसवः खयम् । सावृहासमहाघोरा रावयुक्ताऽति
भीषणा । चिन्त्योद्यतारा सततं भक्तिमहिः सुखेषु भः ।
एतस्याः संप्रपञ्चामि या खटौ योगिन्यामताः । महा-
काल्यत्र रुद्राणी उपाभंभा तथैव च । घोरा च भ्राम-
री चैव महारात्रिश्च सप्रभी । भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता
जोगनीस्तु प्रपूजयेत् । तन्मसां पञ्चाक्षरीं विद्यां
प्रदर्श्य 'पञ्चाक्षरी एकजटा' यो माराभावे महेस्वरि ! ।
(योम्) ताराद्या तु भवेदेति श्यामनीलसरस्वती । 'अन्यासां
विद्यानामेकजटैव देवता प्रदाति यात्' कृष्णा । तद्गदाश्च
'माराघोषा महोपा च वज्रा काली सरस्वती । कामे-
श्वरी च चातुष्टया इत्यष्टौ तारिणीभिदाः' तन्मसां ।

एकजम्बु उ० एकं प्रधानं जम्बु यस्य एकैभ्यो प्रधानैभ्यो
दिक्पादाभ्येभ्यो वा जम्बु यस्य वा । इमे त्रिका० इत
मनुष्यापेक्षया प्रधानभोगसाधनजम्बुत्वेन दिक्पादांश-
भूत्वेन च तथात्वम् । एकमेव न द्वितोयं जम्बु यस्य । र
२ मूद्रजातौ पुं स्त्री तस्य सावित्रजम्बाभायात् गर्भमा-
लजम्बुकत्वात्सात्वत्सु स्त्रियां वा डाय ।

एकजाति उं स्त्री एका जातिर्जम्बा । मूद्रजातौ 'मातृगणः
क्षतियोवैश्वस्त्रयोवर्णा द्विजातयः । चतुर्थे एकजातिस्तु
मूद्रो नास्ति तु पशुमः' मनुना तस्यैकमात्रजम्बुत्वप्रति-
पादनेन द्विजातिवत् सावित्रजम्बाराक्ष्येन एकजातित्वम् ।
'एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुण्या विपन्' मनुः ।
'एकजातेरयं धर्मो यदिष्टोर्बिभ्रधारणम्' पुरा० । उ-
च्युतोक्तौ श्रुतीभेदे । "एकजातीनतस्तूष्णीं कीटानु व-
क्ष्यामि भेदतः । सामान्यतोदष्टिजैः साध्यासाध्यक-
मेव च । त्रिकष्टयः कुक्षी चापि हस्तिकक्षोऽपरा-
जितः । चत्वार एते कण्ठा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः"
इति कीटशब्दे विवृतिः । एका तुल्या जातिः सामान्यध-
र्मोऽस्य । शतस्यधर्मा युक्ते त्रि० कर्मधा० । शतस्यधर्मो
स्त्री । तामर्क्येति क । एकजातीव समानधर्मान्विते त्रि०
"एवमेकजातीयानां महाराष्टरीभ्यः कथयतीराः प्रधान-
तमाः" सुशु० "एकः प्रकारः जातीयर् । एकजातीय ।
तुल्यप्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद उ० एक एव जीव इत्येवं वादः । एक चैतन्य-
मेकयैवाविद्या बह्वं संसरति तदेव ज्ञानेन कदाचिदुच्यते
नास्मादादीनां वन्धमोक्षौ क्त इत्येवं रूपे पिदान्धे-
कदेशिवादभेदे । उक्तौ चैकानेकजीववादौः वेदा० प० यथा
"एकजीववादेऽविद्याप्रतिविम्बो जीवः अनेकजीववादे तु
अन्यत्करणप्रतिविम्बः स च जायतस्तत्सुषुप्तिरूपवस्था-
त्ययवान् । तत्र जायद्गृहा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था-
अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावाच्चातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानज्ञानाकरणवृत्तिः स्वरूपज्ञानस्यानादिनात् । सा-
चान्तरावृत्तिरावस्थाभिभावयत्येकं मतम् । तथाहि
अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे षटाद्याघटानचैतन्यस्य
जीवत्वपक्षे जीवस्य सर्वदा षटादिभानप्रसक्तौ षटा-
द्यावच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थाप-
दवाच्यमभ्युपगमन्यम् । एव सति न सर्वदा षटादे-
भानप्रसक्तः अनाहतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् ।
तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि षट्भानं न
स्यादिति तद्भूतेष्वप्येकं तद्भूतजनकं न चैतन्यमात्रं, त-
द्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् नपि वृत्त्युपहितं चैतन्यं
परोक्षस्येऽपि तद्विहङ्गापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्ति-
विशेषस्य आवरणमहकवमितावरणाभिभावायां वृत्ति-
रूप्यते । सम्बन्धायां वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्रा-
विद्योपाधिको जीवोऽपरिच्छिन्नः स च षटादिप्रदेशे वि-
द्यमानोऽपि षटाद्याकारपरोक्षवृत्तिरिहृदयायां न
षटादिकमवभासयति षटादिना समं सम्बन्धाभावात् त-
त्तदाकारवृत्तिरिहृदयायां तु भासयति तदा सम्बन्धवत्त्वात् ।
मनु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्तएव स-
मवभासस्तु सम्बन्धस्य वृत्तिविरहदयायां सम्बन्धाभावानि-
धानमसङ्गतं असङ्गतत्ववृत्त्या सम्बन्धाभावमभिधाने च
वृत्तान्तरमपि सम्बन्धेन स्यादिति चेत् उच्यते
न हि वृत्तिविरहदयायां जीवस्य षटादिना बहु सम्बन्ध-
सामान्यं निषेधामः किन्तु षटादिभानप्रयोजकं सम्बन्ध-
विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विनयावभासकस्य जीवचै-
तन्यस्य च व्यष्ट्यव्यवृत्तताकक्ष्यः आदावित्यन्तदाकार-
वृत्तिनिबन्धन । तथाहि तैजसमन्तरावृत्तं चक्षुर्ग्राह्यत्वं
स्तएव जीवचैतन्याभिमुख्यमसमर्थं षटादिकन्तु न तथा
अक्षरग्राह्यत्वात् । आकारवृत्तिसंयोगदयावान्तु वृत्त-
विभूतजाद्यधर्मावतवा वृत्तान्तरादितैतन्याभिमुख्यजन-
योक्तव्यत्ववतवा च वृत्तान्तरानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति ।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन् स्वसंस्मि-
न्त्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यताभावादयतीति ।
इदञ्चास्मच्छब्दस्यापि स्वच्छब्दसम्बन्धशायां प्रतिबिम्ब-
पाङ्क्त्यम् । घटादेरभिव्यक्त्यवयव तत्प्रतिबिम्बपाङ्क्त्यम्
चैतन्यस्याभिव्यक्त्यवयव तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधा-
भिव्यक्त्यवयवसिद्धार्थमेव उत्तरेपरोक्षस्थेन बहिर्निर्गमना-
ङ्गीकारः । परोक्षस्थेन तु वङ्गादेर्दृष्टिसंयोगाभावेन चै-
तन्याभिव्यक्त्यवयवा नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषया-
भ्यामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यक्त्यवयवमिति द्रष्टव्यम् ।
'एकानेकजीववादे सिद्धान्तभेदे दर्शितौ यथा । "अथ
विद्योदये सत्युपाधिविषयादपेतजीवभावस्य किमिन्द्रभावा-
पसिद्धत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् ।
अप्युच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जी-
वैश्वरविभागादिकृतस्मृतेद्रमपञ्चस्य तद्विद्योदये विषयाङ्ग-
विशेषचैतन्यरूपेणावस्थानम् । अनेकजीववादसम्युपपन्नस्य
चतुस्रस्यवस्थाङ्गीकारे यद्यपि कदाचिद्विद्योदये तद-
विद्याकृतप्रपञ्चविषयेऽपि बहुपुरुषान्तराविद्याकृतो जीवे-
श्वरविभागा द्रमपञ्चोऽनुवर्तते तथापि जीववादेश्वरोऽपि
प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे सक्तस्य विस्मभूतशुद्धचैतन्यरूपेणा-
वस्थानम् अनेकोपाधिषु कस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधि-
विषयेन तत्प्रतिबिम्बस्य विस्मभावेनावस्थानौचित्येन प्र-
तिबिम्बान्तरत्वापत्त्यवस्थात्वात् तद्व्यभवे कदाचिच्छीवरूप-
विस्मान्तरत्वावतिरपि दुर्गतरत्वावच्छेदप्रपञ्च इव सक्तस्य
पुनर्न्यापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽप्येकद्रमपञ्चो नाङ्ग-
वति तदप्यच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंयोगेन पुनरपि न्यापत्तेः
प्रतिबिम्बो जीवः विस्मस्थानोऽश्वर उभयानुसूतं शुद्धचै-
तन्यमिति पक्षे तु सक्तस्य यावत्पुण्यसुक्तिं सर्वज्ञत्वस-
र्वेश्वरत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणरूपरमेश्वरभावापत्तिरि-
च्छते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य सप्तस्य प्रतिबिम्बो
इत्येकदर्पणपानये तत्प्रतिबिम्बो विस्मभावेनावतिष्ठते ।
न तु सप्तस्यरूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तर-
वर्धनामप्रयुक्तस्य सुखे विस्मत्प्रस्थानपायात् तत्रैकस्य
महाचैतन्यस्थानेकोपाधिषु प्रतिबिम्बोऽसत्यकामः प्रतिबि-
म्बो विद्योदयेन तदुपाधिविषये तत्प्रतिबिम्बस्य विस्मभावे-
नावस्थानावस्थाभावात् । न च सक्तस्याविद्याभावात् सत्य-
कामत्वाद्विषयविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याभावेऽपि
तदानीं बहुपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् न जीवेश्वरेश्वरत्व-
वत्तत्कामादिगुणविशिष्टत्वस्य स्वाविद्याकृतं तस्य मिरक्षण-

त्वात् कित् बहुउपपाविद्याकृतमेव तत्त्ववसनवत्सुम् ।
एकत उ० पितृलिप्रपात्नीप्रमाजनजलनिनयमेद्देश्ये दिग्भेदे ।
तस्योत्पत्तिकथा यक्षांशभागित्वकथा च यत० ब्रा० १,
२, १, १, दर्शिता यथा । “चतुर्धा विजितोह वा अयोऽ-
गिरास । स यमयोऽग्निं होत्वाय प्राष्टयत स प्रैवाध-
न्वत्” इतियं प्राष्टयत स प्रैवाधन्वत्” इतियं प्राष्टयत
स प्रैवाधन्वत् योऽयमेतर्जग्निः स भीषा मिलित्यो सो-
ऽपः प्रविशेत् तं देवा अनुविद्य स हसैवाद्वा आनिव्युः
योऽपोऽभितिवैवावष्टूताः स्य या अग्रपदनं स्य याभ्यो
वोमामकामं नयन्तीति तत आप्राः सन्मृवृक्षितोदित
एकतः । तदन्धेषु सङ्घेः यथेदं ब्राह्मणो राजान-
मनुचरति स यत्त्र त्रिषीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान
तस्य हृतेऽपि बभूव्य विदाञ्चक्रुः शब्दत्रेनं त्वित एव
जघामात्सङ्घं तदन्धोऽसञ्च्यत देवो हि सः । त उ हृत
जघुः । उपैवेमएनो गच्छन्तु येऽस्य बभूव्यावेदिषु
गिति क्षमिन् यत्त एवेष मृष्टामिति तदेष्टे तद्यज्ञो मृष्टे य
देभ्योः पात्त्रोनिर्णेजममङ्गुलिप्रणेजमं निनयति ।
त उ ह्याया जघुः । अत्येव वयमिदममङ्गुत् परो नयामेति
क्षमभीति य एषादक्षिणेन हविषा यजता इति तस्या-
द्यादक्षिणेन हविषा यजतामेषु ह यज्ञो ऋष्ट आप्रा
उ ह तस्मिन् अजने, यो दक्षिणेन हविषा यजते ।
ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासगोर्दक्षिणासकल्पयन् यद-
न्वाहयं नेददक्षिणं हविरसदिति तज्ज्ञानं निनयत् तथै-
व्योऽसमदं करोति तदभि तपति तद्येषां ऋतं भवति स
निनयति त्विताय त्वा इताय त्वैकताय त्वेति” “यं हो-
त्त्वकर्मणे प्राष्टयत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्वत् प्रागच्छदक्षिणयत
धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निवन्मरणभयेन निह्नीनोऽन्तर्हितो
बभूव । त्वि निरसने । अग्रपदनमनाशयभूताः । वः
पञ्चस्यथं चतुर्थो युष्टः सकाशात् । ततो निर्जीवनलक्षण-
वीर्यधारणात्ताभ्योऽग्निरुः सकाशात् । यथेदानीं ब्राह्मणः
हृतोऽहृतः । तं बध्यं बधाहं ज्ञातवन्तः । अमन्तरं धीमं वि-
श्वरूपं त्वित एवेन्द्रसाहाय्यार्थं जघान इन्द्रस तद्वसनजनि-
तात् पापादिति स्रक्तोऽभवत् यजामा इन्द्रो देवः अतोऽस्मिन्
पापसंज्ञो न युक्त इत्यर्थः । ते औक्किकाजना विश्व-
रूपहननानन्तरमेतदूचुः । एषु त्वितादिषु यद्विश्वरूप-
बधजनिमेमस्यद्यो मृजीत शोषयेदिति अत एतत् एतेन
पात्त्रोनिर्णेजनादिनिनयमेन एषु तदेनो यज्ञः संशोष-
यति तस्यादवहनपेषणादजनितस्यैतस्य रूपं पा-

एकतानं लि० एकं तानयति च० तन+यद्वाद्याम् अण् उ०
 ष० । १॥ अन्वयिचिच्छकौ एकविषयासङ्गविषे षतद्वतविते च ।
 'सहैकतानमनयः प्रशङ्कैकतत्त्वसुरेणेकतानयोः' भाष० १,
 २०, २, । ख० ल० । एकतानकोऽप्यज्ञाते लि० "एकतानो
 विस्तारो गातिभेदोऽस्य । शैकरूपविस्तारै ष एकता
 प्राप्ते स्वरभेदे च । "तानोनाम स्वरान्तरप्रवर्तकः रागा-
 दिस्थितिप्रवृत्त्यादिष्ठैः स्वभाषपरनामा वंशावयव-
 खाध्यः स्वरविशेषः । "गाता यं यं स्वरं गायेत् तं तं
 वंशेन तानयेत्" इति भरतः । कुमा०टी० सङ्गिनाथः

“एकत्रिकनामकः कश्चित् प्रदुर्भयति, सर्वत्र व्यूढे
 “अथैष एकत्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्प्रवानम् । तिसृषु
 होतृराज्यम् एकस्यां भैषावरणस्य तिसृषु ब्राह्मणा-
 ष्वसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः
 पवमानः” इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य
 त्ववस्तुवाः “उचा ते जातम्” इत्ययं (उ०प्र०, सू०
 २, १ सू०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दः, “पुनानः सोम” इत्ययं
 (उ०प्र०, सू० १, २, १ सू०) द्वितीयोद्गच्छन्दः, “म द

इवा" इत्यर्थं (उ११प्र, १०००. १, २, २७) तृतीयस्त्रि-
ष्टुप्छन्दः । 'एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्, त्रिच्छन्दाश्चा-
पोमाध्यन्दिनः इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दि-
नपचमने त्रिखलितं यदुक्तं तत्र किं त्वयाणा तृचाना-
नाद्यास्तिस्रः कपो याज्ञाः ? किं वा प्रथमतवस्थाः क्रम-
घटितास्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्वय्या
प्रथमया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो याज्ञाः
इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्व' तदेतत्
प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्वोपेतस्य तत्त्वयस्योपदिष्टत्वात्
विक्रान्तविषयं तत्त्ववर्तितदिष्टमिति चेत् वाटम् ! अत एव
पाठक्रमोऽप्यतदिष्टः, तथा सति प्रकान्तायाम्छन्द-
स्त्वय त्वयस्य समप्रौ सत्यां पश्चाद् दृष्टोच्छन्दस्त्वे त्वचे
प्रथमयाः क्वः प्रारम्भात्परः स प्रारम्भस्तिस्रु इति
विशेषविधानेन बाध्यते, तथा टाट्ट स्त्रिभिस्त्रिलोपात्ताः

एकत्वादिविवक्षान्याय ३० जैनमं योक्ते एकत्वादिसंख्या-
विवक्षाधारणार्थं न्यायं स च न्यायः ३०० १पादे ११८तत्र
भाष्यादौ दर्शितं यथा "तत्रैकत्वमयश्चाक्रमस्य गुणभूत
त्वात्" ११८० अस्ति ज्योतिषोमे पशुः अग्नीषोमीयो,
बो दीक्षितः 'यत् अग्नीषोमीयं पशुमाहभते" इति,
तथा, "अनडाहो युगकि" इति, तथा, "अश्वमेधे, 'वस-
न्नाय कपिपञ्चानाहभते" इति । तत्र सन्देहः, किं नैव
वर्जितम्, एकत्वं हित्व बहुत्वं च, उत अविवक्षितम् ?
इति । तत्र एकत्वमयश्चाक्रमं न विवक्षितम्, इत्यर्थः,
अथस्य गुणभूतत्वात् न आलम्बस्य गुणभूता संख्या
नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि ? पशोः अन्तर्दुहोः कपि-
पञ्चानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं
ज्ञेते, वाक्येन वा यश्चाङ्गं ज्ञायात्, वाक्याच्च श्रुतिवर्ती-
कयो । तस्मात् न यश्चाङ्गं विवक्षितम् इति "आह
मा भूत् यश्चाङ्गम्, पश्चादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति"
उच्यते, न, पश्चादीनामङ्गेन उक्तेन अतुक्तेन वा किञ्चित्
प्रयोजनमस्ति, यश्चाङ्गेन हि अविपक्षेन प्रयोजनम्,
विपक्षेऽपि हि पश्चाद्याङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यश्चाच्च
क्रतुं न पश्चादेः । तस्मात् पश्चादेर्गुणेन अश्चातेन चातेन
वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्,
अहि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते" भा० ।
"एकवृत्तित्वाच्च" १२८० "भवति च किञ्चित् वचनं येन
विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, 'यदि सोममपहरे-
दुरेवां नां दक्षिणां दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षितं

भवेत्, नैकाविति ज्ञायात्, मासिमेकवचनस्य विविचि-
तत्वात्, तथा, "अग्नी हो धेनु हो" इत्यादिपि हो इति
वचनं यापकम्, अविवक्षितम् अग्नी इति हितम् इति
"त्वीन् लक्षामान्" इत्यादिपि त्वीमिति वचनं लिङ्गम् ।
लक्षामानितिवक्तृवचनम् अविवक्षितम् इति" भा० ।

"प्रतीयते इति चेत्" १२८० "एवं चेत् पश्यसि, अ-
विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या
आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते
एक एवाभीयते, पशू इति, हो, पशून् इति बहुव आ-
नीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दाधी, तस्मात् यश्चाङ्ग-
भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमा-
नम् कर्तुं कारणात्, अविवक्षितं भवति" भा० "नाशब्दं
तत्प्रमाणत्वात् पश्यवत्" १२८० "नैतदेवं, सत्यं प्रती-
यते, न तु कस्य शब्दाधी व्याभोक्तृदेशा प्रतीतिः । कुतः
एतत् ? व्याख्यादि यश्चाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च
श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यत्ने एकत्वादीति
अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वं धावति इति,
स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तत्र पूर्वः इ-
त्युक्ते, अपरो गम्यते न तु, अपरो, धावति इति
अवगात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते,
न तु यत्ने यथैव हि पूर्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव
केवलं, न तु स विधीयते कश्चिदर्थे, एवम् इहापि
संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्तव्यतया यत्ने विधी-
यते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते ? इति चेत्
विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भवि-
ष्यति इत्यतदिपि भोपपदात्, इत्यदेवतासम्बन्धस्य स वि-
धायकः सन् आलभते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं वि-
धातुमर्हति इति, भिद्यते हि तथा वाक्यम् । तस्मात्
अविवक्षिता संख्या इति" भा० । "शब्दवचनपक्षेभ्यो न-
दागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथाशेषम्" १२८०
"तु शब्दः पक्षां व्यावर्तयति, न तत् अस्ति, न यत्ने
संख्या शब्देन श्रूयते इति, आख्यातवाक्ये हि यत्ने उ-
पलभ्यते, सोक्ते पशुमानव इत्येकवचने सति एकत्वपशुवि-
शिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमवैति, हित्वसंप्रजायते ।
यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते
तस्य ज्ञानं, यथाशेषम् शब्दानाम्, अज्ञमानयेति
उक्ते अज्ञानघनं प्रतीयते, न मामानय इति ज्ञायते, अज्ञ-
शब्दस्य अज्ञाऽर्थो गोपश्यस्य गौः इति । बहुक्तं, श्रुत्या

वाक्याद्यो बाध्यते, इति, उच्यते, न श्रुतिर्नृते, वाक्याद्यो नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतं स ख्यासाह । तादृशो संख्या वाक्येन यतो विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि व्याख्यातवाच्ये न सख्यते, विभक्त्यैऽपि, तथा हि तद्विशेषणविशिष्ट आसम्भो गम्यते, तत्र एकाधेत्यात् एक वाक्यम् अवकल्पते । पशौ हि संख्यायां विधीयमाना-बासेक व्याख्यातयन्तो न गङ्गुयात्, व्याख्यातार्थं विधा-तुम्, संख्यासंख्येयसम्बन्धं च । तस्मात् यद्ये विवक्षिता संख्या इति' भा० "तद्वच्च निरुद्धगन्तुम्" १६६० । 'नम् ? इति । 'कथांवास्या, अर्धप्रपा रौदा, नभोरूपाः बाजिन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नी दग्धः' इति, यदि त्वत्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नी दग्धो भवति । तथा 'ऊष्णा भौमाः, धृन्वा आन्तरिक्षाः, दहन्तो दिव्याः, शक्रभा वै-द्युता, सिद्धान्तः रकाः' इति प्रकृत्य आह । "सर्वभा-जानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनम्" इति तस्मात् अपि पञ्चासि, विवक्षिता संख्या इति । वस्तु उक्तम्, 'एकां गाम्' इत्यविवक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते नोसंख्यसम्बन्धं विधातुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षिते-ऽपि बाध्यतेतत् । अथो हे धेनू हे त्वीनृजबानाम् इति ऽपि बाध्यतेतत् । अथो हे धेनू हे त्वीनृजबानाम् इति च अनुवादाः' भा० "तथा च विङ्गम्" १७६० "एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं विङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, "अन्ते प्रातराग्नेर्वीं क-ष्ण्यौवासाकभते, योषो माध्यन्दिने सिंहामैन्द्रो शरदि क्षपराक्रे जेतां वार्हस्पत्याम्" इति । तत्र नूयते, "गर्भियो भवन्ति" इति, गर्भः स्त्रियां गुणः, तेन स्त्रि-योदर्शयति इति भविष्यति । तथा "अथ अश्वभो दृष्टि-र्वत्तः पुष्टः इति ते प्राजापत्याः" इति । तत्र नूयते "सृक्करा भवन्ति ऐन्द्रिवत्वात्" इति, सृक्करत्वे पुंशं गुणः, तेन पुंशार्थं दर्शयति इति । अधिकारवानरं वा, तथा च विङ्गम् इति, संख्याधिकारं विङ्गाधिक-रूपेण दृश्यते । विङ्गम् अविवक्षितं, त्वया वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितसिध नूयते इति, भवति विङ्गं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, स्त्रीवचनात् सोम-क्रयणी इत्यविवक्षितमेव विङ्गं प्रतीयते । 'ननु कथं नृगीमाश्व इति न नृगं जानीते ?' नैवम्, तत्, अ-चन्द्रन्तु पूर्वं भावति इति यथा । विङ्गं विवक्षितं वा-गान्कार्यस्य नृत्वाऽप्रविशिष्टत्वात्, तथा च विङ्गम्

"गर्भियो भवन्ति" इति, तथा "सृक्करा भवन्ति" इति । यदुक्तं, "स्त्री गौः सोमक्रयणी" इति, तत्र स्त्री-त्वविवक्षितं, तथा "प्राजापतये पुष्टान् कृत्स्नं जानीते" इति, पुष्टपुष्टयम् अविवक्षितं, विषयो हि न्याय उक्तो लिङ्गविवक्षायाम् । तस्मात् विवक्षितं विङ्गम् इति' भा० ।

तत्त्वबोधियं स्पष्टमुक्तं यथा 'अग्नीषोमीय पशुमाश-भेत' "पशुना रुद्रं यजेत्" इत्यादौ पशोरेकत्वं विवक्षितं न नेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्तादिभ्योऽपुं-तदेकत्वयोऽपस्थितयोः परस्परान्वये परस्परकाङ्क्षा-भावात् तथैवापेक्षयोऽपेक्षकत्वयोः परस्परमन्वयः पञ्चाश-आशभेतित्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वान्नवपशो-यांगादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्वीकीयस्त्वेन पशुविशेष-त्वेनोपपत्तौ चैकत्वस्य न यागादावन्वयः निराकाङ्क्षात् तथा च उक्तम् "एकत्वमयाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" । अर्थस्य पशोर्गुणभूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागनन्वयात् तस्मा-देकत्वमविवक्षितं हाभ्यां बहुभिरपि यागविवक्षितं प्राप्ते उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरूपस्थापितः प्रत्ययेन चैकत्वं कारकत्वञ्च ततश्चैकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या एकत्व-स्यैकत्वादौ कारकत्वमन्वयः कारकत्वञ्च क्रियाविनिमित्तत्वमिति क्रिया चोपस्थितयागादिरिति पशोः प्रथमं कारकहारा क्रियायामन्वयः । पञ्चाशामुक्तैकत्वस्य क्रियासाधनत्वा-न्यथातुपवत्त्वा इत्यङ्गारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेना-न्वयः अस्त्वान्वयादिति विवक्षितमेकत्वमतेहाभ्यां बहु-भिवी न यागविवक्षितं तदुक्तं "समानप्रत्ययत्वेन कारके-चात्तुल्यता । क्रिया वै नीयते संख्या न परस्वपदाङ्-गेदिति" । एवमनङ्गादौ दुर्नक्ति कपिङ्गजानाशभेतित्यादौ द्वित्ववृत्तयोर्विवक्षितत्वम् । एवं पुष्टमपि विवक्षित-प्रत्ययार्थत्वेन कारकत्वमित्यात् । अथ कथं विङ्गं विव-क्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात् अपि उच्यते उच्यते, मन्त्रिकादौ वास्ति यामपि मन्त्रि-कादिष्वः प्रयुज्यत इति विङ्गं न शब्दार्थः अपिह-प्रयोगसाधनानामर्थं तत्प्रयोगादनुष्ठाने एकत्वविशिष्ट-पशुत्वसाधनेष्वपि स्त्रियामपि अनुष्ठानसाध्यात् जाति-कत्वादिवत् विङ्गस्य दृष्टव्यवहारेणान्यव्यतिरेकाभां श-ब्दाधीनत्वात् वक्ष्यते तत्तत्पदसमिध्याहारेण तत्तत्-पदवाक्याभ्युपगमात् दृष्टादिषु न बाधयं दृष्टं किञ्च अभियुक्तोक्तिवशेन तेषां दुर्बि साधतेति । न वातुष्ठानसा-ध्यां पुंशो विवेकवशात् "माह ते आश्वयेत्सम्" इत्यादि

मन्त्रेण न वयस्याध्यायनकावे "नेदं ते व्याख्ययताम्" इति पुन-
ववयस्याध्यायनमवधत्वात् । यत्न च सारस्वतमेधोयया-
नादी स्थिया व्याख्यानस्य तत् तत् स्त्रीत्वं विधीयते ।

एदं स्थगवत्स्थायीनाम् विवक्षा नास्तीति पक्षः स्यादयमर्थः
वक्ष्यते एकत्वविधवात्वे गदाधरेण धर्मिणः पशोर्वागम्ये
एकत्वादेवांगादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्मिणः पशोर्वागम्ये
वक्ष्यते कत्वस्य स्वाश्रयपशुकरणकत्वस्थानाश्रयपशुकरणकत्वो
भयसम्बन्धेन यागेऽन्वय इति तेनोक्तः ।

एकदंष्ट्रं पु० एका दंष्ट्रा यस्य । गणये त्रिका० । तस्य परशु-
रामेकदन्तस्योत्पादनात् तथात्वम् परशुरामेभ्य त
इत्यस्योक्त्यननकथा च ब्रह्मवै० पु० गणयेदं द
र्शिता । शिवपार्ष्णीयोः दंष्ट्रा वनं मानयोद्धारपात्रत्वेन
स्थितेन गन्धर्वात्मना परशुरामस्य शिवं दृष्ट्वा अन्तःपुरमध्ये
जिगमिषोद्धारोपे कृते तयाः कण्ठगदादसुपवर्ष्या "चि-
क्षेप परशुमव्यर्थं शिवतुल्यं तु तेजसा" इति गणेशं प्रति प-
र्युत्थितेपमक्ता "निपत्य पर्युत्थेन कृत्वा दन्तं कमुलकम् ।
कामरामरासकतु सङ्गादेवरेण च" इत्युक्ता "पपात भूमी
इत्यत्र महान् यन्त्रसञ्चारम्" इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्ये
कवचनमिहैवात् एकस्यैव दन्तस्य भङ्गता प्रतीयते ।
एकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिलस्यैकदन्तश्च" गणेशश्च ।

एकदंष्ट्रिन् पु० एकः केशः शिखावस्रोपवीतादिभूतयो वा
दंष्ट्रोऽस्यास्ति इति । "यदा दृढाध्यवर्तितं परं ब्रह्म सना-
तनम् । तदैकदंष्ट्रं संवत्सरोपवीतां विद्यां त्यजेत्" इत्युक्त
कथने परिब्राजके । संवत्सरी ताम्बु चतुर्विधः कटांचक
बहुदंष्ट्रं सपरदंष्ट्रं भेदात् तत् कटांचकबहुदंष्ट्रयोस्त्रिदंष्ट्र-
धारणं हंससैकदंष्ट्रधारणम् परमहंसस्य च दंष्ट्रधारण-
मिति भेदः । तदेतत् निर्णयः । चि० निरूपितं यथा

"कटांचको बहूदंष्ट्रको हंसश्चैव ततो ययः । चतुर्थः परम-
हंसोऽथः पश्चात् स उत्तमः" इति । आद्याः पुला-
दिना कटांचकारयित्वा तत्रैव वचनं काश्यावाद्याः विष्णो-
पवीतत्रिदंष्ट्रान् बभूवुः कश्चिद्वा भुञ्जान आत्मनो
भवेत् । एतदन्तत्वाच्च परम् । द्वितीयास्तु बभूवुः कृत्वा
चक्रानाराचि भेषं चरन् पूर्वोक्तैः स्यात् । इंचस्तु
पूर्वोक्तैः चोऽप्येकदंष्ट्रः । "एकान्तं नैषं दंष्ट्रं वारय
क्षिप्रमादरादिति" आन्दात् । विष्णुरपि "यस्योपवीतं
दंष्ट्रं च रज्जुं गोवचनमिति" विष्णं वस्योपवीतं
च नितां कर्म परित्यजेत्" अवयवैकदंष्ट्र एव । ये तु
विष्णोपवीतादिनामभिधेयान् कटांचकादिपराः ।

यत्तु निधातिथः 'यावत् स्युस्तयो दण्डास्त्राभरेणैव
वर्त्तयेदिति' । तदपि तत्परमेव । यश्चातिः "चतुर्णां नि-
धयः प्रोक्ता सर्वे चैव त्रिदंष्ट्रिनः" इति तत् वाग्दंष्ट्रा-
दिपरं न व्यतिपरम् । "वाग्दंष्ट्रोऽप्यमनोदण्डः कर्म-
दण्डोऽप्येव च । यस्यैतं नियता दण्डाः स त्रिदंष्ट्रो-
ति चोच्यते" इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैव
दण्ड एव । सोऽप्यवदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति ।
"न दण्डं न शिखा नाच्छादनं चरति परमहंस" इति
महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्त्रं दण्ड इति" वाक्ये-
नास्ति । यत्तु यमः 'काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वोऽपि-
ज्ञानमर्जितः । स याति नरकान् धाराकाशरौरवसंज्ञका-
निति' तद्वैरयं विना जीवनाद्य संन्यासपरम् । "एक-
दंष्ट्रं समाश्रित्य जावन्तं बहुो नराः । नरके रौरवे
धौरे कमत्यागात्पतन्ति ते" इति स्मृतं । यश्चात्रमेधिके
"एकदंष्ट्रो त्रिदंष्ट्रो वा शिखां सुखित एव वा । काशा-
यमात्रसारोऽपि यति पूज्योऽध्विधारेति" तस्यापि पूर्वोक्ता
व्यवस्था प्रोया । "त्रिदंष्ट्रः एकदंष्ट्रः वेति" वीधा०
"चतुर्विधं नाम गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एक-
दंष्ट्रो त्रिदंष्ट्रो वा सर्वसङ्गवर्जितः" इति श्रुतिम-
तश्च व्यवस्थितविकल्पान्नयत्वात् कटांचकबहुदंष्ट्रवि-
चयम् इति बह्वाराच्यमतानुसारिच । रामानुजता-
नुसारिचस्तु त्रिदंष्ट्रधारकमेवाचरन्तः सङ्गदावाच रो
व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेषां शिखावस्रोपवीतधा-
रणमपि वैकल्पिकम् "शिखां सुखी वेति" गौतमस्मृत्यात्
"सुखीमनोऽपरिपक्व" इति बह्विधकारणात् । "शिखां
केवाञ्चक्य विस्मृत्वा यस्योपवीतमिति" काटकश्रुतेः
"कृत्यपुल्लदारां च वेदाङ्गानि च सर्व्वेभ्यः । केवान् यस्यो-
पवीतश्च त्वया गुरुचरेभ्यः" वाङ्मनोक्तेः मिता० ।
एतदपि कटांचकबहुदंष्ट्रविचयम् व्यवस्थितविकल्पान्नय-
केनावगम्यम् । अत्र एवमुक्ता यतिधर्मा कल्पन्ते ते च
मिता० दर्शिता यथा

"बभूवुः कृतः शान्तिदंष्ट्रो वकमदंष्ट्रः । एकाराजः
परिमल्य निष्ठाधीं पामनामयेत्" वा० ।

'काशाको सुखः त्रिदंष्ट्रो वकमदंष्ट्रः परितपाङ्का-
वनकन्तामात्रं" इति देशकः । शीखाद्यै वकमदंष्ट्र
वर्जितश्च भवेत् । एकाराजः प्रजितान्तरेषावकेशः
सन्ध्याविनोदिः स्त्रीभिश्च 'शीखाश्चै' इति शीखावनेन
शीखापि प्रमज्जाकारात् । तथा च दशः "वकोभिन्नु-

यथोक्तं हावेव मिसुनं स्मृतम् । त्वयोपामः समा-
स्थायत ऊर्ध्वं तु नगरायते । राजाकार्त्तं तेषान्तु भि-
न्नावाप्ती परस्परम् । अपि पशुन्यमात्यं सत्कृष्य
संशयः इति । परित्यक्तं परिष्कृतं प्रजतिस्तु ने वर्त्तते ।
अतथाऽसंभवाभिमानान्तकृतं लोकिकदुर्मन्त्रितयं वैद-
क्यं नित्यकाव्यात्मकं सन्त्यज्य । तदुक्तं मनुना “सुखा-
भ्युदयिकं चैव नैव श्रेयसिकमेव च । प्रष्टुं च निरस्तं हि-
विप्रदुर्मन्त्रं वैदिकम् । इह चाहं वा काव्यं प्रष्टुं दुर्यो-
क्त्यते । निवृत्तं कामपुत्रं तु निवृत्तमुपदिश्यते । यथाज्ञा-
न्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च
स्याहेदाभ्यासे च यत्नवानिति” । अत्र वेदाभ्यासं प्रण-
वाभ्यासः । तत्र यत्नवान् । भिन्नाप्रयोजनार्थं पाम-
माश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले
तु न दोषः । “ऊर्ध्वं वाषिकाभ्यां सासाभ्यां नैकस्थानं
वासति” शङ्करणात् । व्यक्तो पुनर्मांसवदुपपत्त्यन्त-
रपि स्यात्तद्व्यम् । “न चिरमेकत्र वसेदमृत्युं वर्षाकालात्”
एतिशरणात् । “एकत्रात्र वसेत् पामेनगरे पञ्चरालकम् ।
वर्षाऽर्थोऽन्यत्र वर्षासु सासासु चतुरोवसेत्” इति कण्ठशर-
णात् “कथं निजाऽऽदानं ह्यर्थमिच्छति आह । “अप्रमत्तश्चरेद्भूष-
सायाङ्गे नाभिलक्षितः । रक्षितं भिक्षुकैर्पामे यात्रामात्र
मज्जोत्तमः” आत्मतो वाक्चक्षुरादिषापररक्षितोभैव
चूरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोद्दिष्टः । “सप्रागारागम-
हृत्पितानि चरेद्भूषं मिति” । सायाङ्गे अङ्गः पञ्चमे भा-
गे । तथाच मनुः “विधूमे सप्तसमले व्यङ्गरे भुक्तवज्जने ।
हृत्ते शरावसम्यते नित्यम्भिलां यतिश्चरेत्” तथा “एक-
कालश्चरेद्भुक्तवज्जने सप्त विचरेत् । भैवे प्रसक्तो हि
यतिविषयेष्वपि भज्यतेति” । अत्रभिलक्षितं ज्योति-
र्विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । “नचोत्पातनिमित्ता-
भ्यामन नक्षत्राङ्गविद्याया । नातुशासनवादाभ्याम्भिलां
लिप्तेत कर्हिचिदिति” तेनैवोक्तत्वात् । यत्पुनर्विशेषव-
नम् “ब्राह्मणकले यज्जने तद्भुज्जीत सायस्यातमांसवर्ज-
मिति” । तदप्युक्तविषयम् । “भिक्षुकैर्भिलक्ष्यार्थः पाष-
ण्ड्यादिभिर्वर्जिते पामे । मनुना चात्र विशेष उक्तः ।
“न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्रमिः । आर्कोर्धमि-
क्षुर्नैव रानारक्ष्यं सं ज्ञेदिति” । यावता प्राणवाला वृत्ति-
ते तावत्प्राणं भैवचूरेत् । तथाच संवर्तः “अदौ भिलाः
समादाय स स्तनः सप्त पञ्च वा । अङ्गिः प्रलाभ्यताः स-
वीर्यतोऽप्यायुः शम्यत” इति । अज्जोत्तमः मिश्रज्यज्ज

नाट्यप्रसक्तः । भिलाचरणार्थं यतिपात्राण्डाह । “यति-
पात्राणि ब्रह्मेणुदाश्वावसयानि च । सलिलैः शुद्धि-
रेतेषां ब्रह्मैवावसर्षणम्” या० ब्रह्मादिप्रकृतिकानि य-
त्तानां पात्राणि भवेयुः । तेषां सलिलङ्गं ब्राह्मणवर्षणं
शुद्धिसाधनम् । इत्यस्य शुद्धिर्भिलाचरणादिप्रयोगाङ्ग-
भूताऽभेध्याद्यनुपहतिविषया तदुपपाते इव्यशुद्धि-
प्रकरणीकता इत्येवा । अतएव मनुना “अतैजसा-
नि पात्राणि यस्य स्युर्निर्वृणानि च । तेषामङ्गः स्तनं
शौचसुसमानामिवाध्वरे” इति चमसद्वेष्टानोपादानेन
प्रायोगिकी शुद्धिर्दिष्टा । पादान्तराभावे भोजनमपि
तत्रैव कार्यम् “तद्भूतं गृहोत्पन्नाने तेन पात्रेनाश्वेन
वा तृणैर्मात्रया भुञ्जीतेति” देवशरणात् । एवम्भूतस्य
यतेराक्षोपासनाङ्गनियमविशेषमाह । “सलिलध्वेन्द्रि-
यामं रागहं वै प्रहाय च । भयं कृत्वा च भूतानामस्मृती-
भवति द्विजः” या० । चक्षुरादीन्द्रियवर्गं रूपदिविषयेभ्यः
सत्यकं नृहृदयं विनिवर्त्य रागहं वै प्रियाप्रियविषयो प्रहा-
य त्यक्त्वा च यद्वादाभ्यादीनपि । तथा भूतानामपकार-
करणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सचैतवासात्का-
रेणास्मृती भवति स्मृतेः भवति । किञ्च । “कसं व्याश्रय-
शुद्धिस्तु भिक्षुकेषु विशेषतः । शान्तोत्तिनिमित्तत्वात्सा-
तन्त्राकरणाच्च” या० । विषयाभिधातव्यं वज्जितदोष-
कलुषितस्यायस्यस्थानःकरणस्य शुद्धिः कल्याणतयः प्राप्ता-
यामैः कर्तव्यः । तस्याः शुद्धेरात्माहैतवासात्काररूपसा-
नोत्तिनिमित्तपुत्रात् । एवञ्च सति विषयावहितवज्ज-
नितदोषात्मात्रप्रतिबन्धतये सत्त्वात्प्रधानधारणादीन् स-
तन्त्रोभवति । भिक्षुकेषु त्वेषा शुद्धिविशेषतोऽनुवेया ।
तस्य भोक्तृप्रधानत्वात् भोक्तृस्य च शुद्धान्तःकरणताम-
न्तरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मनुः “दृष्टान् ध्यायमा-
नानां धातूनां हि कथा मखाः । तथेन्द्राणां चान्तान्ते
दोषाः प्राणस्य निपहादिति” ।

तेषां कर्मव्याप्तिं च निर्ध० सि० दर्शितानि यथा
“प्रातस्त्याय ब्रह्मण्यसते इति जपित्वा दक्षणादीनि
भूमी निधाय मूलशरीरयोर्ध्वं हस्त्यङ्गुणं धौर्ध्वं कृत्वाऽऽ-
चम्य घनहाडयोर्वर्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव
ब्रह्म बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्जं कृत्वा पुन-
र्जङ्घे प्राञ्चाल्य ब्रह्मादीनि स्पर्शित्वा केशवादिमनोन्मना-
मभिरर्पयित्वा सूर्यवर्षाभीत्यादिव्यं कंसं सताभिन्ना-
हृतिमिहर्जनसर्पयासीति तर्पयेत् । कोऽहः सा-

हेति स्वाहायन्तलैखैभिरैव पुनस्तर्पयेदिति केचित् ।
तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याकृतिभि-
रुच्यमायत्ना लिः लिखा लिः गायत्री जपेत् । उदिते
स्मृत्यै प्रणवेन व्याकृतिभिर्वायं विदेत्वा मित्तस्य चर्चणी-
त्वाद्यैः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरितिवैष्णवैः ब्रह्म-
यज्ञज्ञानमिति वीरपस्याय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिण
मावर्त्तते । ततो मत्वादिन्याय विद्महे सङ्कलनाय धी
महि । तन्नः सूर्यः प्रबोदयात् इति लिजपेत् ।
एवं त्रिकालम् । विष्णु पूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात् ।
अथ मिना । “विधूने सङ्कष्टवसे व्यङ्गारे” इत्यादिमन्त्रकाले
उदयमितादियसुपस्याय तेनैक्यं ध्यात्वा “स्वाकृष्ये नेति
प्रदक्षिण कृत्वा “येते पन्थान” इति जप्त्वा “योःसौ विदाख्ये
आदित्ये पुत्रवोऽन्तर्हृदिस्थितः । सोऽहं नारायणोदेव
इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे त्वंसे ततः
सम्यग्यं बाहुना । पातं वासकरे लिप्ता ज्ञेयदेहक्षिणेन-
त्विति” बौधायनोक्तदिशा लीनु पञ्च सप्त वा मृज्जान् गत्वा
भवत्पूर्वं भिक्षा याचित्वा “पूर्वमसि पूर्णं मे भूयाः” इ-
त्यागय शुचिरक्षं मोक्ष्य चो भूः स्वधा नम इत्यादिव्य-
क्तमस्तव्याकृतिभिः सूर्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ लिखा
भुक्ताऽऽवस्य प्रणवेन षोडशप्राणायामान् कुर्यादिति संक्षे-
पः । गौतमव्याख्योपां भट्टः । “यतश्च जलं दद्याद्भैक्षं
दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सा-
गरोपमम्” अत्र सर्वत्र भूक्षं साधवापराकर्मद्वन्द्व
अत्यर्धवारादौ ज्ञेयम् । जावालिमुतौ “श्रुत्यागारे
देवमृष्टे ढणकुटीवल्माकडणमूलकुशावशाग्निहोत्रमृष्ट-
नदीपुलिनगिरिकुङ्गरनिर्भीरस्थशिवसेवनिजेतनः” इति ।
मात्स्ये “अष्टौ मासान् विहारः स्यादतीनां संयता-
त्मनाम् । एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान् निवसेत्
पुनः । अविष्टे प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” ।
अलिः । “भिष्ठाटनं जपं ज्ञानं ध्यानं यौचं सुरार्च-
नम् । ज्ञतेज्यान् षड्भुक्तेति सर्वथा नृपदण्डात् ।
नक्षत्रं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकत्रा लोखमेव च । दिवा-
स्नापय वानं च यतीनां पतमानि वट् । आसनं पा-
लशैव्यत् सङ्ख्यः शिखसंपङ्कः । दिवास्नापोडयाजल्यो-
तेर्नैव्यकराणि वट्” । दशः “नाभ्येतव्यं न वक्तव्यं न
क्रोतव्यं न यथकृत्” । मदनरत्ने उच्यते । “पितृकलितं
पूर्वमक्षं देवादिभिरुपात् । वर्जयेत् तादृशी भिक्षां पर-
वाचाकरीं तथा” इत्यस्ति । “न तोयवासी निम्नं स्नादो-

पवापरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्नाञ्च व्याख्यान-
परो भवेत्” । एतदेवमिदमपरम् । अलिः “ज्ञानं तु-
रार्चनं ध्यानं प्राणायामोक्तस्ततः । भिष्ठाटनं जपः
सम्यास्नागः कर्मफलम्” च । अन्येऽपि साधवीयमिताज-
रादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसङ्ख्ये “न ज्ञानमाचरोऽङ्गु-
ष्ठमादिभिधने न्यते । पितृमाहकं नृत्वा ज्ञात्वा शु-
द्धमिति सम्भरः” । वापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् “नृद्वय-
न्विष्य वापयेत्” कालमाहृतवाक्यात् । [कदिक्पा० ।
एकदिग् लि० एका समाना दिक् यस्य । तस्य दक्षिणे तेनै-
एकदिग् लि० एका दक्षिणम् । एकतेने काणे । २ कोणे पु०
एकं सर्वमभिधं पश्यति दश-किन् । शिवे । एकत्वेन
संघट्टरि ४ तत्पत्ते लि० ।

एकदृष्टि स्त्री एका अभिज्ञा ज्ञानव्यविधयत्वात् दृष्टिः । ज्ञान-
व्यविधयर्धने । “सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्” पञ्चत० ।
वृ० । २ तथादृष्टिपुनरे २ काणे च लि० काण्यत्तु चतुःश्रुत्यै क-
गोलकात्त्वमन्त्रं चतुःश्रुत्यै नृत्वात्यमितभेद । ४ कोणे पु०
एकदेव पु० कर्म० । सङ्ख्येदेवे परमेश्वरे “एकोदेवः सर्वभूतेषु
गृहः इति” नृतेस्तस्य तथात्वम् “स हि पूर्वेषामपि गृहः
कालेनानवच्छेदात्” पात० उक्तेः यो “ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वमिति” नृतेषु ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
एकदेवत लि० एका देवतास्य । एकदेवताकेऽग्निहोत्रादौ ।
“एकदेवतेषु भयम्” कात्या० २, ८, ४१ “यत् पुनः कर्मण्यैव
देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च तलोभयं तद्देवत्येति”
कर्मः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मभा० । एकस्यां देवतायां स्त्री ।
एकदेवत्य लि० एका अत्रादेवताता मर्हति यत् । अत्र देवता-
के । “तस्मादाहुर्नृः सर्वदेवता इन्द्रश्चेवादेवा इत्येतद्देव-
देवास्ते धैकदेवता अभवन्” यत० ब्रा० १, ६, ३, २२ ।
२ एकदेवताके च । “सोमा द्युषि उभयनेकदेवस्य भवति”
कात्या० संपङ्कव्याख्या । एकदेवत्योऽप्यत्र लि० ।

एकदेश पु० कर्म० । १ अथयने, प्रतीके । अवयवच सप्त-
दावस्थांशुषः च च वास्तवोद्भुक्तित्वतश्च सावयवानां
वटादीनामंशुषिणः प्रोवाभूतादिः वास्तवः, कावविषदा-
दीनां निरवयवानां तु द्रव्यकल्पितः यथा पूर्वोक्तः पूर्वकाल
इत्यादि । तथा शुचिविशेषाणां यन्त्रादीनां द्रव्यक-
ल्पितत्वात् “एकदेशयज्ञतमनस्यवज्रवतीति” व्या० परिभाषा
“एकदेशेन्य वेदस्य वेदाङ्गाभ्यपि वा पुनः” ननुः यन्त्र-
समूहात्मकवेदस्य बौद्धमेव तथात्वम् । “सम्भोगहीनसम्पद-
वितस्तु चूर्णैः कर्मकदेशयः” सा० द० । धियाविशेषरूपक-

खानां तथात्वम् । 'उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां भयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या' भा० अनु० २२ ई० अ० अत्रापि तथा । 'तान्ये कदेशान्निष्ठं पयोधे' भाष० 'शामित्वैकदेशमाह्वयनीये प्रा-स्थति' कात्या० २२ ई० १४ । एकदेशशब्दश्च पूर्वापरमध्योत्तरादि-शब्दः तेन सदैकदेशिना षष्ठीसमासापवादकः रकदेशि-सासः । 'पूर्वापरायरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' पा० 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते' सि० की० । 'उपारताः पश्चिमात्प्रगोचरात्' किरा० । एवं मध्यरात् इत्यादि । एकाधिकरणे इत्युक्तेः पूर्वशब्दाणां भिन्नादौ न । तत्राह शब्दस्यैकदेशवासकत्वेऽपि समांशभाविन एव एकदेशिसमा० अत्रापि पृथग्व्यति । इति वाक्ये व्यतिपि-पृथगात्यादि । असमांशभाविने तु षष्ठीसमासः 'क्रोशति स्मितजवेन गत्वा' रघुः । इत्येव एव तेन पिपृथगी-शामित्वैकदेशिना न किन्तु ईत० । प्रकाशः सत्य इति । एकदेशिन् उक्तान्युक्तौ लि० स्थित्यां ई० प० । 'असमेव शब्द-शान्तिव्य प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्र प्रमा-णम् । 'पूर्वापरोत्यादि' पा० अ० १ ।

एकदेशविभावितन्याय उ० एकदेशोविभावितः प्रमाणादि-ना समाध्याह्निकारितो येन तन्निवृत्त्य न्यायो न्यायसाध्य-स्तकैविशेषः । अद्यादात्तादिव्यवहारे सुवर्णादिषु द्रव्याभि-योगे प्रतिवादिनाऽप्युक्ते वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणीः साधने एकदेशे तयोः सत्यमित्यात्वावधारणमूलकं सर्वधनदापनात्तु-ले तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्वनिवेदितसर्वधन-दापनं क्वचित् इति विषयविशेषव्यपस्यापनम् मित० यथा । 'निष्कृते लिखितस्यैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः सर्वं न-पेयार्थं, न आहृत्यनिवेदितः' या० नैकमेकं सुवर्णरजत-वस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निष्कृते अपजानोते तदर्थे नैकदेशे हरण्ये साक्षादादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थे पूर्वलिखि-तं दाप्योऽर्थिने नृपेण न आहृत्यनिवेदितः पूर्व-भाषाकाले अतिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं मया विस्तृतम् इति निवेद्यमानो न आहृत्यनिवेदितोऽप्येव । एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो भिन्न्यावादित्वसम्भ-वात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान-लेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तर्कापरनामसम्भा-वनाप्रत्ययातुम्बुतादिकादेव योगोत्तरवचनतः सर्व-दापनोपयम् नृपेण इति निर्णयः । एतच्च तर्कावस्था-तुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनो न्यायात्वापि व्यवहार-

दर्शनाच्च दोषः तथा च गौतमः । 'न्यायाधिगमे तर्का-भ्युपेयस्तेनाभ्युपेयं यथास्थानं समयेत्' इत्युक्ता 'तस्मात्सा-चायार्थनिन्द्यो' इत्युपसंहरति । नचैकदेशविभावितो-नुपादेयवचनः प्रत्यर्थीयित्वावद्विह गम्यते एकदेशवि-भावितो नृपेण सर्वन्याय इति वचनात् । यत्तु कात्या-यनेनोक्तम् । 'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेन्नो । साक्षिभिस्तत्वादेवासौ लभते साधितम्भनमिति' तत् उला-दिदेयपित्वाद्युपविषयम् । तत्र हि बहून्र्थानपियुक्तः उलादिर्न जानामोति प्रतिवदन् निष्कृतादौ न भवतो-त्येकदेशविभावितोऽपि न कश्चिदसत्यवादीति 'निष्कृते लिखितस्यैकमिति शास्त्रान्तत्वं न प्रवर्तते । निष्कृताभा-वादमेतत्तर्काभावाच्च । 'अनेकार्थाभियोगेऽपीति' कात्या-यनवचनं सामान्यविषय विशेषवाक्यस्य विषयं निष्क-वोसरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । ननु 'अद्यादिषु विषादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिके कार्ये' प्रोक्ते साध्यं सिध्यतीति वेदता कात्यायनेन अनेकार्था-भियोगे साक्षिभिरैकदेशे विभाविते व्यधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्यैकदेशे भा-विते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतश्चात्र ? उच्यते लिखित-सार्थसाधनतयोपपत्त्यै साक्षिभिरैकदेशाभिधानेऽधिकमभि-धाने च कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थस्त-त्वापि निश्चितं सिध्यतीति वचनात्पूर्ववत् संशय एवे-ति प्रमाणात्तरस्यावमरोऽस्यैव 'कलं निरखेति' नियमात् । साहसरादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षि-भिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव ता-वतैव साहसरादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । 'साध्या-र्थेऽपि गटिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्वीकृते सा-हसे चैवैयं यद्वाध्यं परिकर्तितम्' ।

असुशेषार्थसकलस्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्तते इ-त्येकदेशविभावितन्यायस्य तादृशार्थकत्वम् इति बोध्यम् । एकदेश उ० एकः अत्रोदेहोऽस्य । बुधश्चैव तिका० तस्य च चैप्यति सुन्दरत्वात् तथात्वम् । एकस्तुल्योदेहो यत्र एकस्मात् देहोयत्र वा । एवंरूपे गोले तत्र सर्व-थां तुल्यदेहत्वादेकस्मादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम् । 'बहूनि विप्रः गोत्राणि सुनीनां भावितात्मनाम् । एकदेहानि ति-ष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः' हरिवं० ४६ । १२२मानदेहा-रब्धे सखिखण्डे च एकमेकतां गतं देहसङ्गः । ४६२तलोः तयोर्विभागेन एकदेहोत्पादनासथात्वम् 'अस्मिभिर-

स्थितिं मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः । "आ-
न्याये कृततन्त्रे च कोकाचारे च स्मरिभिः । शरीराङ्गं
कृता जाया पुण्यापुण्यफले सभा । यस्य नोपरता भाव्या
देहाङ्गं तस्य जीवति । जीवत्यङ्गं शरीरं तु कथमन्योधनं
करोत्" इहं कृतेषु तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पुंसि पुं०,
स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्कादयोऽप्यत्र । स्त्रियां स्त्रीष्
इति भेदः । कर्म० । ५ एकस्मिन् देहे न० ।

एकद्वौ पु० एकेन परात्मना दीव्यति द्वि- किप् ऊठ् इत० ।
आत्मरामे ऋषौ सहि आत्मनैर रमत इति प्रसिद्धम् ।
"व्यसन्ते देहद्वौ वा उत याच देवोः" ऋ० ८, ८०, १०,
"एकद्वौ ऋषिः" भा० ।

एकधनं न० एकमेव धनम् । एकमात्रधने "एतानां धा-
वतामेकधनसुपाहितम्" यत० ब्रा० १, १, ४, १, १, "एकमेक-
समसमुष्मन्" धनं धीयमानसुदकं यत् । अयुष्मन्संख्याके
उदकाधारे कलसे "अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति" त्रयो
वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश
वा, एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा
षड्विंशतिर्युनं प्रजननम् । अथ य एव एकोऽतिरिच्यते
स यजमानस्य त्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो
यजमानस्य त्रियमभ्यतिरिच्यते तद्यदेषां सधनं तस्मा-
देकधना नाम" यत० ब्रा० ३, ८, २, ४, "प्रत्येकधनान
युष्मात्तदङ्कुराणां स्त्रिप्रभत्यापञ्चदशभ्यः" कात्या० ८,
३, २२, "उत्तरस्यां वानसोऽस्मात् प्रत्यक् अधोभूमौ एक-
धनान्मुक्त्वा स्याद्विदधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव
व्याचष्टे उदङ्कुराणामिति उदकं स्त्रियते अभिरित्युदङ्कुराः
कलसं ज्ञातुं तत्रादिपञ्चदशपर्यन्तायुष्मन्संख्यान् विधम-
संख्यान् । तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्चम वा, अत्रग्निष्टोमे-
ऽपि तावन् एव, उक्त्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिन सप्त
नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश
त्रयोदश वा आप्त्येयसि त्रयोदश पञ्चदश येति" कर्कः
"अत्र कलसपरत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वं स्त्रीत्वम्
"आवर्ततरीरधनुविधारा इत्यादिसाखे कधनानाम्" आश्व०
शौ० ५, १, ८ । "द्विविधा अपः वसतोपय एकधनाय तत्र
पूर्वदेव वसतोपयो मृङ्गीता एकधना इदानीं न० ॥
ता मृङ्गीता पञ्चणदेव देव यजनदेव प्रति यथा वर्जने
तदेव ननुवक्तव्यम्" नारा० ८० । अपास्त्राधारं वि-
ना देशालम्बनमाश्रयात् प्रागुक्तवाक्याच्च पुनरुष्मन्कलसं
राक्षरं कर्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुतः एकधनशब्देन अयु-

ष्मन्संख्याककलसा एवोच्यन्ते । स आधारत्वेनाश्रयस्य अच्
इतत्तस्ये जल्लादौ लि० इत्येव न्यायम् "तावच्चैकधनानाम्"
कात्या० ८, ३, २२, ८० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति"
कर्कः तथा व्याख्यानात् "एकधनास्त्रीतुच्यन्ति" कात्या०
३, १०, "एकधनान् उच्यन्ति उदकेन परयित्वा उत्क्षि-
पन्ति जलमध्यादूर्ध्वं निनयन्ति निष्काशयन्ति" कर्कः एकं
सुखं धनम् कर्म० । ४ सुखे धने न० "सोममाप्ता-
यतामिन्द्रायैकधनविदे" यजु० ५, ७, "एकं धनं सुखं
धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा
सोमकण्डनाय यैजममानोयते ते कम्भाः एकधना एकं
धनं सोमरूपं यत्वेति विति जानातीति" वेददी० "एक-
धनस्तात्क कलसं अख्यस्य इति । एकधनिन् तादृशैक
धनयुक्ते लि० "प्रत्वादानयेकधनिन" यत० ब्रा० ३, ८, २, १७,
"एकं समानं साधारणं धनं यस्य । ५ अपिभक्ते द्विष्टिनि
च लि० । अपिभक्तधनानां संकष्टधनानामाश्च साधारणधन
त्वात् तथालम् । ७ एकमात्रधनयुक्ते लि० ।

एकधर्मिन् लि० एकस्य लोभर्म्मो यस्य अनिच् स० । लब्धधर्म
युक्ते स्त्रियां वा डाप् । एकोधर्मोऽख्यस्य अनिरप्यत्वा साधुः ।
"सर्वेषामेकधर्मिणाम्" इति । अत्र स्त्रियां स्त्रीप्
एकधुरा स्त्री एका धृः कर्म० अ समा० । एकधारे । तदङ्-
तोत्थर्धेण तस्य लृक् । एकधुर-एकभारवाङ्के गवादौ
लि० । अख्यर्थे अच् । एकधुरायुक्ते लि० । एकधुरं
वहति च । एकधुरेण एकधुरवाङ्के लि० ।
एकधुरावह् लि० एकधुरां वहतीति वह्-अच् इत० । एक-
भारवाङ्के गवादौ ।

एकनक्षत्रं न० एकं नक्षत्रं यत् । एकतारात्मके नक्षत्रभेदे
आर्द्रा चित्रा स्वातिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तच्च अक्षे
जायन्ते ४८७८० दर्शितम् । यत० ब्रा० भाष्ये तं पुष्यलोक-
तारात्मकत्वमिति तदनुसारेण सरस्वत्यासम्भारिस्तयोक्तं
किन्तु तन्मूलं त्वातिवचनं गृह्यम् । वस्तुतोऽत्र एक-
शब्दस्य युष्मत्परत्वं पुष्यस्य च तितारात्मकत्वेन तयात्याभि-
प्रायेण पुष्यस्येयुक्तिः "अयुष्मं हि पितृणामेकनक्षत्रे
एकनक्षत्रं हि पितृणामवासायायाम् अमायास्या वा
एकनक्षत्रमेको हि यद्वेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संव-
सन्ति तेनो तं काशमाप्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु" यत०
ब्रा० १०, १२, ८, १, १ । "एकनक्षत्रे कात्या० २, १,
१, १ । एक नक्षत्रं हि पितृणामिति" एकनक्षत्रं
च यत्कैता तादा चित्रा स्वाति देवतादि यथा"

कर्कः । अत रेवखा हाविंश्चत्तर तत्कत्वम् अस्तेषा-
 शब्दे उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवखादिश-
 ब्देन बहु० अङ्गिनोति बोध्यम् तस्याश्च तितारत्वेनायुष्मप-
 रवम् । अमावास्या वा एतन्मन्त्रमित्युक्तेः १ अमावास्या-
 याञ्च । तत्र च रविचन्द्रयोरेकमन्त्रत्वस्थितत्वात् एकमन्त्र-
 त्वतन्मन्त्रदाहत्वाद्वा तद्यात्वम् कर्म० । एकस्मिन् नक्षत्रे
 एकान्तं पु० एको सुख्यो नटः । नाक्षत्रवर्त्तने सप्तमनटे तिका०
 एकपक्ष पु० एकः पक्षो यस्य । १ सहाये कर्म० । एकल २ पक्षे पु०
 एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्योऽपि पतिर्यस्याः नान्तादेशः
 नान्तत्वात् स्त्रीषु १ सप्तम्याम् “सर्वासाभेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेषु प्राह पुत्रव-
 र्तामिदुः” मनुः २ पतिव्रतायाह “ये धर्मे एकपत्नी
 नां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्” मनुः “ताङ्गावश्यं दिव-
 सगणनातत्पराभेकपत्नीम्” मेघ० । “कामेकमतीं व्रत
 दुःखयोगात्” कुमा० । एकः पतिरीशो यस्य वा कप् ।
 एकपतिक एकस्मिन्ने लि० स्त्रियां टाप् । “पत्युर्नोयत्त-
 सन्त्य” इत्यधिकारात् भर्तृयुक्तस्यैव नादेशेऽपि नेतरस्य ।
 एकपतिका स्त्री एकं गन्धयुक्तया चैव पत्रं यस्याः
 कप् टाप् अत इत्त्वम् । गन्धपत्रादौ राजनि० ।
 एकपदं न० एक पदं पदोच्चारणयोग्यताको यत् । एकपदो-
 च्चारणयोग्यताके १ तकावे । कर्म० । एकस्मिन् २ स्थाने
 ३ स्मृतिरूपे पदे च “निहन्त्यरोनेकपदे य उदात्तः
 स्वरानिव” भाचः । “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” पा० एकपदे
 अन्त्यस्वरस्य उदात्तेन निघातविधानात्तेन सादृश्यमिहोक्त-
 मिति बोध्यम् “कचमेकपदे निरागवम्” रघुः । एकं पदं
 चरणो यस्य । ४ एकचरणमनुष्ये ५ तद्युक्ते देशभेदे पु० स
 च देश इहत्वम् “कूर्मविमाने प्राप्यासुक्तः । अथ पूर्वस्यामञ्ज-
 न इत्याद्युपक्रम्य “एकपदतामलिप्रिकोशयकावर्धमानचेति”
 एकं पदं कोटं पूजास्थानं यस्य । वास्तुमण्डले एककोटपञ्चमे
 क्षेत्रभेदे पु० “अगुर्वैकपदोऽप्येयः” वास्तु० त० देशीपु० ।
 एकं पदं कोटरम् स्थानम् । कर्म० । वास्तुमण्डलस्य
 ७ एककोशात्कस्यादे न० “इन्द्रोऽन्त्यात्मजोभावेकैकपदं
 वस्थिता” तत्रैव । तत्कोटविश्वनादिप्रकारोवास्तुशब्दे
 वक्ष्यते । एकं पदं चरणोऽस्य । दण्डभेदे पु० स्त्री ।
 स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीषु । “कथौर्णिकेपदाश्चैर्निजुष्टं
 एकवर्णमिभिः” भाग० ४, ६, १५ । एकं सुवर्णं पदं
 भावकं यस्य । ८ एकपदवाच्ये लि० “किं सिद्धेकपदं धर्म्यं
 किं सिद्धेकपदं यशः । किं सिद्धेकपदं धर्म्यं किं सिद्धेकपदं

सुखम्” । यत्प्रश्ने “दास्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं
 यशः । सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम्” भा०
 व० १, १२ अ० । युधिष्ठिरेकैकपदबोध्यादात्ताद्युत्तरे उक्तम्
 एकं पदं पदविशेषविशेषो यत् । १० रतिबन्धभेदे पु०
 “पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्वस्वसंस्थितम् । समौ
 धृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्रिकपदः स्मृतः” रत्नमालोक्तः ।
 एकपदि अर्थ० एक पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे । हिद-
 यङ्गादि० इच्छमा० भवात् पङ्कावच । पादसाधने प्रहरणे ।
 एकपदी स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तद्विज्ञमत्तं गौ० स्त्रीषु ।
 पयि अमरः । तत्र हि गन्तुः पदसमानविज्ञं दृश्यते
 इति तस्य तथात्वम् । एकः पादो यस्याः संख्या-
 पूर्वकत्वात् पाङ्गावः कुम्भपट्या० स्त्रीषु पङ्गावच । १२ एक-
 चरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३ एकदन्तचतुर्थांशयुक्तायाश्चैव च
 “गायत्रास्त्रिकपदी द्विपदी त्रिपदी” स्मृतिः । “एकपदीं
 द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टपदीम्” यजु० ८, ११ ।
 एकपरि अर्थ० एकेन विपरीतं पक्षम् “अतश्चक्षुषां स्त्र्याः
 परिणा” पा० अर्थ० यो० । एकेन विपरीततया पतनेन परा-
 जये द्यूते व्यवहारेऽपि प्रयोगः । यस्य यथा पातने ज-
 योभवति तस्य एकस्यान्यथापादेः पातने एवं प्रयो-
 जनः एवं व्यवहारेऽपि ।
 एकपर्सा स्त्री एकं पक्षं तपःसाधनतया आहारो यस्याः । गृह
 राजस्य मेनायादुत्पन्नद्विहृत्त्वममध्ये १ दुहृत्त्वभेदे । “तिस्रः
 क यास्तु मेनायां जनयामास गृहपाट् । अपर्सुमेकपर्साश्च
 तृतीयाभेकपाटलात्” इत्युपक्रम्य । “आहारमेकपर्सेन
 एकपर्सा समाचरत्” हरि० १, ८ अ० । स्त्राये कन् बहु० कप्
 वा अत इत्त्वम् अपर्सुं काप्यत् । “अथपसुं निराहारा
 एकाया एकपर्सुका” देशीपु० ४, ५ अ० । अस्य पूर्वोक्तवा-
 क्यमेकवाक्यतया द्विसंवत्कयाभेदपरत्वम् न तु दुर्गापर-
 त्वमिति बोध्यम् । एकमालं पक्षं यस्य । एकपलावशेषे-
 ट्ठादौ लि० ।
 एकपर्वत्तकं पु० पर्वतभेदे “कुहयः पस्तिताको त्त (कण्य-
 भीमाव्युनाः) सध्यैव कुब्जाङ्गलम् । रव्यं पश्य सरोरगत्वा
 कालकूटमनीत्स च । गण्डकोश्च गङ्गाशोणं सदानोरां त-
 त्रैव च । एकपर्वतके सद्यः क्रमेणेत्याज्रजन्त ते । उत्तीर्णं
 सरदू रव्यं दृष्ट्वा पूर्वाञ्च कोशलात्” भा० व० १, ८ अ० ।
 एकपलाश पु० एकः पलाशो यस्य । एकपलमालद्वये तल भवः
 तस्येदं वा गङ्गा० च । एकपलाशीय तलपत्रे तदोये च लि० ।
 एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

यथाः । हिमवतोभेनायास्तृपद्दृष्टित्वयमर्थे इह-
हभेदे एकपस्यायत्ते मूलं दृश्यं तत्रैवैतद्भासितवृत्ति-
र्यथा । “पाठ्यापुत्रपञ्चकश्च खाटधावेकपाट्या” ।

एकपातिन् त्रि० एकः सन् पतति पत स्थिति "सङ्कल्पमेति"
 स० । एकपातितया । पतनयोगे अतिरात्रत्यागसंस्थे
 ० अङ्गविशेषे न० "एकपातिनि त्वङ्गान्यतिरात्राः"
 आश्व० अ० १०, ई. ३० । "चतुर्ति" शाभिजिह्मपञ्चम्या-
 व्रतादीनि एकपातीन्यङ्गानि तानि अतिरात्रसंस्थानि
 भवन्ति" नारा० । शक्यभेदे स्त्री ङाप् । "धाय्यासा-
 त्कैपाति नोः" आश्व० अ० ५ ई. ११ । "अग्निर्हृता
 गृह्यति" स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पक्षः "ई. ५, ६ ।

[illegible]

एकपादः ३० कर्म० । 'एकपादचरये' 'अतिशदपादेन परमं
 ब्रोज्जस्यतः' भा० अतु ०८१ख० । 'अतिशदपादेन
 दृश्ये विबुधभस्मात्' भाग० ४१, १८ । 'एकपादोऽस्य स-
 वाधानविधेरिति तत्वात् नान्वक्तव्यः । एकपादयुक्ते २ परसे-
 चते । 'पादोऽस्य विद्याभूतानोक्तः तस्य सर्वभूतकृप-
 कारादत्वात् तद्यात्मम्' तत्र शिष्येऽज एकपादः' अथ०
 १३, १, ६, १, एकवरययुक्तमात्रे लि० स्त्रियां साङ्गत्वात्
 कोष टाप वा । 'द्वयीं त्रयीं विद्यावाधो दीर्घनिष्ठा-

मज्झिमनिकायम् । तिस्रन्नामिकपादाश्च विज्जटामिकलो-
चनम्” भा० पृ० ७०७ अ० “एकपादाश्च पुरुषान् जेर-
जान् वनवासिनः” भा० पृ० १०७० सहदेवदक्षिण-
दिशि जये” “एकपादाश्च तत्राकमपश्यं हारि वारितान्”
पृ० ७०० । ४ अक्षरभेदे “एकपाटमहोदरी” भा० पृ०
७ अक्षरगणनायास् । एकपाटोऽवलम्बनत्वेनाख्यस्य अक्ष ।
एकपाटमात्रालम्बके । “पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो
विभावद्युम् । निरासेत निराकारं जह्मं बाहुः कृता-
ञ्जलि” भा० पृ० १२५ अ०

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनाख्यस्याः, ठञ् । एक-
पादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे “अष्टावलम्ब्य लघुमे-
कपादिकां तदा निट्टावपत्त्यन खगः” नैष० ।

एकपिङ्गं पुंल्लं पिङ्गं नेत्रमस्य । कुबरे । तस्य क्रूर-
 द्युः । पार्वतीतीर्थेने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रस-
 न्नावास्तस्य वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य
 तथात्मन् तत्कथा काशीः । यथा

“प्रसाध्य नयने पूर्वसमासेव व्यलोकयत् । शम्भोः
समीपे का योविशेषा सर्वोक्तसुन्दरो । अन्वया किं तपसाप्राप्तं
समापि तपसोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्य
आरहो भवम् । कूरट्वाञ्जते यावत् पुनः पुनरिदं
वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविक्रान्तात् ।
अथ देख्यशोभेव किमसौ दुष्टतापसः । अथकलीष्य मां
वक्ति म्यकुर्वन्ने तपःप्रभाम् । अथकहंविषेणाक्ष्णा पुन-
रभिषे पश्यति । अथवयसानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदं ।
इति देवीनिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः । उभे !
त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेष्वचतुषा । संपश्यते तपो-
चक्ष्माणां तव किमवधिवर्णयन् । इति देवीं सभाभाष्य-
तनोषः पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्स । तपसाऽनेन
तोषितः । निधीमाश्विनायस्वत् । गुप्तकानां भवन्तरः ।
वत्साणां किदराणाञ्च राजा राजाश्च सुयतः । पतिः-
पुगलजनानाञ्च सर्वेषां धनदोभव । भया सस्यश्च ते निजं
वत्सप्राप्त्यै च तवान्तिके । अलकां निकषा सिन्धुं तव प्रीतिं
विषज्जयन् । आगच्छ पादयोः स्थाः पतते जननी त्वियम् ।
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् । प्रसादं
कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव । देखुवाच । वयस्य । ते
निर्मला भक्तिभये भवद्ग सर्वदा । भवैकपिक्रान्तेनेव
वामेन स्थितिरेव च । हेयदत्तास्तु ये तथ्यं वरास्तु तवैव
ते । कुबेरो भव नान्ना त्वं मम रूपैर्ध्यावा सुतः । एकपि-

कृत्वाऽप्यत्र । एकपिङ्गलवर्णनेत्रयुक्तत्वान्तस्य तथात्वम् ।

एकपिङ्गल त्रि० एकः समानः पिङ्गल देहः आह देयपिङ्गलो वा यस्य । ऽस्य पिङ्गले तस्य एकदेहकारव्यदेहकत्वात् दाहत्व-
भोक्तृत्वान्तरसम्बन्धनैकेपिङ्गलवत्त्वादा तथात्वम् । “त्व
याणां सुदृकं कार्यं त्रिषु पिङ्गलं प्रवर्तते । चतुर्थे स प्र-
दातृषां पञ्चभोनोपपद्यते” इति सप्तके । लेपभाजश्चतुर्था-
द्याः पिताद्याः पिङ्गलभागिनः” इत्युक्ते “जायते यत्-
पिङ्गलदाता स ऋतः सन् ततः पिङ्गलभोक्तृत्वोक्तेश्च सप्ता-
नामेव सपिङ्गलत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष पु० एकः अर्थः पुरुषः । ऽपुरुषोत्तम परमेश्वरे तस्य
श्रेष्ठत्वसक्तं गतायाम् “यस्मात् क्षरमतीतोऽङ्गमजरादपि
चो नम । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-
म” तस्य च पुरुषत्वमन्यामितया सर्वदेहे पुरि वा-
सान् । “इह सुपुष्टो सयुजा सखाया समानवृष्णं हर्षं
परिष्पृजति । तयोरन्व पिप्पलं स्वाहस्ति अन्वो व-
नम्रमभिकाकरोति” इत्युक्ते हृत्पुरुषदेहे वाषोक्तेश्च पुरु-
षत्वम् । प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् ।
१ एकपुरुषान्विते त्रि० । “तद्यैकपुरुषं राष्ट्रं” विलम्बाद-
निरासम्” भा० ६. पु० ७, “एकं पुरुषोभोक्ता यत् । ४ ए-
कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्त्वाय भेदः प्रपितामहादीनां
त्वयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा० त०
व्यासः “पिता पितामहो यस्य जिवेत् प्रपितामहः ।
त्वयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयो ह्येकपुरुषः” । “युगसङ्गो
वर्षवर्षैः पितृ न त्वं पुरुषिकः प्रपितामहस्य त्वत् स्वातन्त्र्यात्
तस्यैव भोगस्तत्र तत्त्वैकपुरुषो भोगः” दाय० त० रत्न०

एकपुष्कल (र) पु० एकं पुष्करं स्थं यस्य रस्य वा ल । काङ्क्षे
वाद्यभेदे । “अथ प्रयाते दागाहै प्रावाद्यान्तैकपुष्कल(रा)-
द्याः” भा० उ० ८. १२ अ० एकपुष्करं काङ्क्षताः” नीलकण्ठः
एकपुष्पा स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । एवमभेदे यस्यैकमात्रं
पुष्पं जायते तस्मिन् जातिव्येष्टिप व्यजा० टाप् ।

एकप्रस्थ पु० कर्म० । एकस्मिन् प्रस्थे धान्यमानभेदे माहा० द०
व्या० दा० लो० अ० १२ अ० एकः प्रस्थोऽष्ट । १२ एकप्रस्थयुक्ते पर्वते पु०
एकफला (लौ) स्त्री एकं फलमस्याः सुष्ठुशोधनते टाप् ।
पा० सते कौ० एकमात्रफलके औषधिभेदे

एकभक्त न० एकं भक्तं भोजनं यत् । पुरुषोक्तं व्रतभेदे तत्त्व-
रूपकादादिनिरूपणं काकमाधवेशे यथा
“वैश्वभक्तनिर्णयः । ब्रह्मपुराणे वैश्वानरव्रते पद्यते
“प्रतिपद्येकभक्तामी समापे कपिबामदः” इति । तत्रादा-

येकभक्तव्रतं त्रिविधम् स्वतन्त्रसंख्यासु उपवासप्रतिनिधि-
रूपं चेति । तेष्विदानीं सुदाहृतं स्वतन्त्रम् । तत्रेदं
चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरस्ति न पक्षीतव्या ? उत
प्रकारान्तरेणेति ? उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् “दैवं
पितॄन् तथा कार्यम्” इति वचनेन उपवासैकभक्तादिज्ञा-
तृदैवस्य विवर्जितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्रा तन्निर्ण-
य इति शङ्कनायम् । तत्कालस्य व्याप्रा निर्णीतत्वात् ।
किञ्च तन्निर्णये कर्मकालव्याप्रावचनस्य पिताविषय-
त्वे नोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत् निर्णय इति प्राप्ते ब्र-
ह्मः । कर्मकालव्याप्रावैवात् निर्णयहेतुः । कर्मकालस-
त्कर्तृस्वरूपं चेत्तु भयं भान्तपुराणे दर्शितम् । “दिनाङ्क-
समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं
सतस्तत् स्याद्विवैव हीति” । देवखोऽपि “दिनाङ्कसमये-
ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं
पासत्येष त्विति” । अत्र च दिनाङ्कस्योपरि साङ्ख्यसू-
परिनिबोधस्य, कालः पञ्चाषा विभागे सध्याह्न्यापरभाग
एकभक्तस्य कालः दिनाङ्कऽतीते सति समनन्तरत्वात् ।
अस्तमेवात् प्राचीनोऽवशिष्टो गौषः कालः दिवेल्वस्य
सुज्ञानात् एवंस्थिते सति ह्यस्य कालव्यापिनी त्रिवि-
धं हीतव्या अतएव पञ्चपुराणम् । “मध्याह्न्यापिनी
पाद्या एकभक्ते सदा तिथिरिति” । बौधायनोऽपि
“उदये द्रवपासस्य नक्तस्यास्तमेवे तिथिः । मध्याह्न्यापिनी
पाद्या एकभक्तव्रते तिथिरिति” न चालोपवासव्याख्ये
युक्तं तत्र पूर्वविद्यामेव विशेषशास्त्रपर्यवसानात् ।
द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कर्मप्रयुक्तमपरम् ।
तत्र “पूर्वाह्णिकास्तु तिथयोदैव” इत्यनेन कर्मविषयेण सा-
मान्यशास्त्रेणात्तरविद्यायां प्राप्तायाम् “उपोष्याः परशंयुक्ताः
परा पुण्यं सयुताः” इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण
पूर्ववर्तिततिथिविषये अपि सामान्यविषयशास्त्रे उदाहृते
“पूर्वाह्णिकास्तु तिथयः” इति तिथिसाधनसुप्रजीव्य प्रवृत्त्यात्
सामान्यशास्त्रम् “प्रतिपत् सन्मुखो कार्येति” तिथिविशेषसुप्र-
जीव्य प्रवृत्त्याद्विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि
विशेषशास्त्रेण पूर्वविद्यायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र द-
मध्याह्न्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-
स्तदनुपारेण निर्णयो युज्यते । ननु प्रतिपत्सम्पत्ती वा-
ख्येत्यनेन तिथिविशेषेण विशेषशास्त्रेण कृतो न निर्णय
इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रह्मः ।
ननु मध्याह्न्यापिनिवचनस्य तिथ्यन्तरैकभक्तविषयलोपो-

पादयितुं शक्यम् अतः कर्मविशेषशान्तिविशेषशान्ति-
 स्तयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नान्य-
 च मध्याह्नव्यापित्वस्य सुखत्वयोः पूर्वविहायाभापादयितुं
 शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तत्तरविहायमेव म-
 ध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । वादम् । तथा
 पि तद्विषयविशेषशान्तात् कर्मविषयविशेषशान्तं प्रबलं
 मध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्मण्यत्र प्रधानत्वात् । तस्यादे-
 व विधेर्विषयः कर्मकालव्याप्तिरिव निर्णेतव्यम् । अतः नि-
 षेत्तव्यो विषयो भिद्यते । पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्यापि-
 त्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम्
 उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापि-
 त्वम् । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र
 प्रचलद्द्वितीयोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । ततो-
 जे पूर्वविहायाद्या सुखकालव्याप्तिः समत्वेऽपि
 गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अन्येनैव न्यायेनोभयत्र सु-
 खकालव्याप्तिप्रभावेऽपि गौणकालव्याप्तिप्रभावात् पूर्ववि-
 हायः । पञ्चमेष्वयमेव न्यायो योज्यः । अतः तु यदा पूर्व-
 द्युर्मध्याह्नकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकाल-
 व्याप्तेः पूर्वद्युर्पाद्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नकदेशम-
 षिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्तिप्रभावेऽपि सुख-
 कालव्याप्तिप्रभित्यानुसारेण परेद्युर्पाद्या ! नन्वेवं
 अतन्त्रकर्मकाले निर्णयः अन्यथा तु कथम् ? । तत्र का-
 लपक्षः ? इति चेत् । “पञ्चाङ्गतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी
 तिथिः” । “मध्याह्ने पूजयेत्पुण्यादि” शास्त्रेऽङ्गिनः पूजा-
 देर्मध्याह्ने विहितत्वेनाह्नकैकमन्त्रस्यापराह्णादौ सुख-
 कालावस्थानः । नाभूदह्नविषये सुखः कालः । प्र-
 धानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात् । यदा अतन्त्रकर्मकालेऽपि
 केनचिद्विहितेन सुखकालावस्थाने गौणकालोऽभ्यु-
 द्यायते तदा किञ्च वक्तव्यम् अन्यथा । यत्तत्प्राप्तप्रतिनिधि-
 रूपमेकमन्त्रं तदुपवासतिथौ कार्यं । तस्य गौणस्यनुज्ञात-
 त्वात् । अतएव सुमन्तुः “तिथौ यत्तुपवासः स्यादेक-
 मन्त्रेऽपि सा तथेति” न च तादृशमेव नास्तीति शङ्कनीयम् ।
 उपवासव्रतं प्रकृत्य रोगादिना तदशक्तौ युज्यतुभ्या-
 तस्यैकमन्त्रस्य सम्भावितत्वात् । “अटौ तान्यव्रतज्ञानि
 व्यापौलूफं फलस्ययः ! इतिवाङ्मणकाख्या च गुरोर्वचन-
 नीधमिति” शास्त्रात् । “एकमन्त्रं न क्तेन तथैवाया-
 चितेन च” या० एकस्मिन् नान्यस्मिन् मन्त्रः । २ नि-
 तान्तमन्त्रे १ अन्यविषयमन्त्रे च लि० “प्रौढास्य चैकम-

न्त्रास्य” मन्तुः । एकमन्त्रास्यं अन्यानासक्त्यास्यं स्यात् ।
 एकमन्त्रिस्ती एका अन्यविषया मन्त्रिः । १ नितान्तमन्त्रो
 २ अन्यविषयमन्त्रो एकस्मिन् अन्यविषयमन्त्रे भक्तिरस्य । २ नितान-
 तमन्त्रे लि० “एकमन्त्रिर्गिघ्यते” गोता ।
 एकमन्त्रिनीय पु० एका मन्त्रिणी रीतिस्तस्मै तामधिकृत्य नयः ।
 एकव्याप्यां बहुनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि
 तथा प्रवृत्तिरित्येवं ज्ञापके न्यायभेदे “सर्वेषामेकव्याप्या-
 मेकस्यापि यद्व्यतिरेकं सत्त्वं तत्कृत्यादेकव्यापि ते
 कृताः” इत्युक्ते स्मयात्वम् ।
 एकमार्थ्या स्ती एकस्यैव भाष्या । १ अन्यविषयिकायां साध्यां
 स्त्रियां “तामेकमार्थ्यां परिवादप्रसिद्धा” रघुः । “एकमा-
 र्थ्यां स ध्वीम्” मङ्गलम् । एका भार्या यस्य । २ अन्यस्त्री
 रक्षिते पु० । एकेन भाष्ये । ३ एकमन्त्रव्ये लि० ।
 एकभावः पु० एको भावः । अन्यविषयेऽपि रागे २ एकस्यभावे
 ३ एकाशये “स्त्रीणां यतोः कुमिलस्य पश्यस्त्रीणां विशेषतः ।
 यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः” इति पञ्चत० ।
 एकस्य भावः दैत० । ४ अभिप्राये अन्ते “स्वतेजसा सत्य-
 गुणप्रवाहमात्रैकभावेन भजध्वमहा” भाग० ४, ३१, १६,
 एकोभावेत्यस्य । ५ सुखभावके लि० “या वै ययं सोऽ-
 मदौकभावः” भा० अनु० ७६ अ० ।
 एकभूत लि० अनेक एको भूत चतुर्थे अण्व्या० त० स० । १ ए-
 कोभूते । एकस्मिन् भूते । २ एकासक्ते च “नियतेनेकभूतेः
 मनसा ददर्शमन्” भा० शा० ४३ अ० ।
 एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र यत्र समा० सुखं । एकभूमिरस्य
 अर्थः अत्र पा० । (एकतया) प्रासादभेदे एव द्विभूमा-
 दयोऽपि (दोताढा) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे ।
 एकमति स्ती एका मतिः । एकस्यां मते “तथा मनुर्वैभग-
 वान् पितामहोयमेकमत्या पुरुद्विर्कर्मैः” ४, १, २४, ए-
 का मतिर्यस्य । २ एकविषयमतिर्युक्ते “तैरेकमतिर्भूतं
 यज्ञोक्तं शास्त्रमुच्यते” भा० शा० २३ अ० । ३ तैरेक-
 मत्यस्य एकरूपविषयावलम्बनं विरीतविषयानवलम्बनञ्च
 तस्य भावः व्यञ्ज । ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विषवादि
 ज्ञानाभावे च “कैकमत्य महाधियाम्” पुरा० ।
 एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत् । १ एकप्रधाने द्युतादौ
 “द्युतमेकमुखं कार्यं तत्करतानकारणात्” या० ।
 एकं मुखं द्वारं यत् । २ एकद्वारे मुखपभेदे । “मुखप-
 कारवेत्तलं प्राङ्मुखं वाप्यदक्षिणमुखं” पुरा० अन्त्यावकादौ
 एकमुखमुखपं विहितमन्यत्वं तु चतुर्मुखमिति भेदः ।

एक सुखमोदताकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोद्यताय-
विज्ञयुक्तोऽरुद्राक्षफनभेदे । ततफलस्य एक टिबदेयसुखता
यास्ते उक्तः । तन्मूलत्वं “रुद्रासुखोद्यतं प्रोक्तं सुखं
पुच्छन्तु निम्नगमं” तन्मूलं । स्वच्छन्दमहेष्टरे उक्तम् ।
रुद्राक्षगजे विवृतिः । एकवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री एकः मूलमूल्यस्य अथ । एकं मूलमस्याः बहु
तु जातौ लोपः स्यात् । (शालपान) १ शासपश्याम्
अतस्याश्च वैदिकम् । २ एकमूलयुक्ते त्रि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरावली यस्याः बहुक् । (एकनर)
एकावलीहारभेदे ।

एकयोनि त्रि० एका समा योनिर्जातिरस्य । समानजातौ “एत-
द्विधानं विज्ञेयं विभागमेकयोनिषु” मनुः “समानजा-
तिषु” कृष्ण० कर्म० । १ एकस्मिन्पत्तस्थाने स्त्री एका
योनिस्तुपत्तस्थानं यस्य । २ समानोत्पत्तिस्थानके त्रि० ।

एकराज पु० एकं अस्तस्य रज्यते केशोऽनेन रन्ज-वज्रये
करणे क । २ र्हराजि जटा० । स च केशरज्ज्वल्यम् ।

एकरस त्रि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एको-
ऽभिप्रायः स्वभावो वाऽस्य । १ एकरागे २ एकाभिप्राये ३ स्व-
भिप्रायभावे च “अस्यलभनश्च सुखसद विसमनलभनपरम-
माह्यं प्रज्ञानचनमेकरसम्” इति श्रुतिः “विदेकरसवस्तुनि
वेदः० । एकोरसोऽयम् । ४ एकरागविषये त्रि० “तपस्येक
रसे रतम्” रामा० । एकोरसोऽयम्येन यत् । प्राधा-
न्येन एकरसयुक्तः ५ नाटके न० । “एकरा भवेदङ्गी शृ-
ङ्गारो वरराज वा । अज्ञान्यन्ते रसास्तत्र” इति सा० ट०
उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारशीररसान्वतरवत्त्वेन
वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज पु० एको राजते किप् । १ सार्वभौमे “हिरण्यकशि-
पूराजद्वजेष्वजरावरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं
व्यवित्यत” भाग० ७, १, १, “तस्मिन् महेन्द्रभवने महा-
बली महासुरोनिर्जितलोके एकराट्” भाग० ७, ४,
११, “यावदीदृशो महागुर्वीनाभिमान्य एकराट्”
भाग० १, १८, ६ “एकएव राजते राज-किप् । २ पर-
मेश्वरे तस्यै भाषा सर्वस्य भासनात् तस्य तथात्वम् ।
तथा हि “तमेव अन्तमनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं
विभाति” श्रुत्या “यदादिद्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखि-
बम् । यच्चन्द्रमसि यज्ञानौ तत्तेजा विद्धि मासकम्”
गीतोक्तेः “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यां त्रिकं त्र्यक्षरूपं मायारूपं ततो द्वयम्” इत्युक्तौ च ।

तस्य सर्वेषां भागप्रयोजकत्वात् “एष स्वयं व्योतिरिति
श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे अन्यानपे-
क्षयाश्च तथात्वम् ।

“स वा एष इहा नापश्यद्दृष्टमेकराट्” भाग० २, ५, २०,
एकराज पु० एको राजा उच्यते । एकस्मिन् अष्टे च राजनि
एकरात्र न० एका रात्रिः—नि० अत्र संख्यापूर्वकतया राजा-
नत्वेऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । “एकरात्रं तु
निवसन्नतिश्चर्चाज्ञापः श्रुतः” “यत् करोतेकरात्रेण द्वि-
कोसिवनात् द्विजः” । “एकरात्रोपवासश्च कृष्णं सान्नापनं
श्रुतः” मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । “कलत्रं त्वेक-
रात्रेण” भाग० २, २१, २ । एकरात्रभोजने पर्याप्तम्
उक्तम् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्याप्ते त्रि०
“आदोताममेवास्मादहोरात्रिकरात्रिकम्” मनुः ।

एकराशि पु० कर्म० । एकस्मिन् मेघादो राशौ । “एकराशि-
गतौ स्थातामेकश्वविषये यदा” ज्यो० । २ एकस्मिन् धान्यादेः
क्षुप्ते च । “एकराशिं पञ्चधा वृत्तं” सि० कौ० ।

एकरिक्षिन् त्रि० एकस्य पितृ रिक्षमस्यस्य इति ।
एकपितृशिशुरे । “यद्येकरिक्षिणी स्थातामौरसत्वेनजी-
यते” मनुः । एकं समानं ऋक्षमस्यस्य इति । २ अवि-
भक्ते ३ श्वशुरे च । स्त्रियां ङीप् ।

एकरूप त्रि० एकं समानं रूपमस्य । १ तुल्यरूपे “सर्वेषामेक-
रूपायामेकरूपीयं यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्याद्विष-
रूपाहि ते पृथक्” श्रुतिः । कर्मधा० । २ एकस्मिन् रूपे ।
“पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण सां० का० । एक-
रूपस्य भावः छज् । ऐकरूप्यं तुल्यरूपे न० । त्वएक-
रूपत्वं न० तन्त्रं, एकरूपता स्त्री तत्त्वार्थे ।

एकरूप्य त्रि० एकत्वात् एकस्या वा व्यागतेः रूप्यप् । १ एकत-
व्यागते । कर्म० । २ केवलरजते न० बहु० । इतर्हति त्रि० ।
एकैर्च पुंन० एका ऋक् अ समा अर्चयति । १ एकस्याऽष्टि-
एका ऋक् यत् । २ एकचयुक्ते श्रुते न० “चतुश्चरायवे-
कर्वाणि” यत० ब्रा० १०, १, २८, २ एकचस्तुत्ये देवभेदे “तु-
वेभ्यः स्वाहा एकवेभ्यः स्वाहा” अथ० १६, २३, २०,
एफल त्रि० इष्य-तिट् एगता कला यस्य । १ अन्नवयवे
एकत्वलायने गृह्यते ज्ञायते ज्ञा-वज्रये क “सह
रुमेति” स० । २ अस्वहावे एकत्वे “अथ जह्यु उदेत्य नैवेदेता
नास्तमेतकल एव मध्ये स्थाता” शा० उ० “एकलोऽ-
द्वितीयोनवयो वा” भा० “जायेत सैकलः प्राणीप्रथीयेत
तसैकलः । एकलः सुजनं भुङ्क्तेऽत्रोद्याह् अतमेकलः” काश्या०

एकमेकत्वं साति सा क । एकत्वाच्चे 'तस्मिन् वाच
कित्त स एकत्वं पुनश्चात्रमोपवने' भाग० ५. ७. १२ ।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुनः तत्कथा
भारते आ० १२४ आ० ।

“ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो स-
हाराज ! द्रोणसभ्याजनाम ह । न स तं प्रतिजयाह
नैषादिरिति विलयन् । शिष्यं धनुषि धर्मज्ञोषा-
मेवान्वेषया । स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य प-
रन्तप । अरण्यधनुसं प्राप्य कृत्वा द्रोणं सहोमयम् ।
तस्मिन्नाचार्य्यदत्तस्य परमाभासितस्तदा । दृष्ट्वा यो-
गमातस्थे परं निवसमास्थितः । परया श्रद्धयोपेतो
योगेन परमेष्ठे च । विमोक्षादानसंवादे लघुत्वं पर-
माप स । अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कटाचित् कुरुपाण्ड-
वाः । रथैर्विनिर्घुः सर्वे ह्यगयामरमर्द्दन् । ततो
प्रकरणं गृह्य नरः कश्चिद्व्यञ्जया । राजसूनुजगामैकः
आनमादाय पाण्डवान् । तेषां विरचतां तत् तत् कर्म
विकीर्षया । आचरन् स वने गृहो नैषादिं प्रतिजग्मि
वान् । स कृष्णमलदिग्वाहूः कृष्णाजिनजटाधरम् ।
नैषादिं आ समाख्य भवस्तथ्यौ तदन्तिके । तदा त
स्याथ भवतः शुनः सप्त परान्मुखे । आचवं दर्शयस्व
सुमोच युगपदाथ । स तु आ शरपूर्वाभ्यः पाण्डवाना-
जनाम ह । तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमा-
नयाः । आचवं शब्देचित् दृष्ट्वा तत् परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं प्रोडिताचारान् प्रशंसन् सर्वे यः । तं
ततोऽन्वेष्टमाणास्ते वने वननिवासिनः । दृष्ट्वा पाण्डवा
राजस्यन्तमनिशं यरान् । न चैनमभ्यजानंस्ते त-
दा विवृतदर्शनम् । अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्
कस्य नेत्युत । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेर्जिरा
हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यश्च मां वित्त धनुर्वे-
दकृतश्रमम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तप्येन
पुनरागम्य पाण्डवाः । यथावत् वने सर्वे द्रोणाया-
चक्षुरद्वुतम् । कौन्तेयस्वर्जुनो राज्ञेकलव्यमनुख-
रन् । रक्षो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमग्रोत् । अ-
र्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्यैकः प्रातिपूर्वमिदं
वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भाव्यति ।
अथ कस्माद्विशिष्टो लोकादि च वीर्यवान् । अ-
ज्योति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः । वैशम्पा-
यन उवाच । सहस्रमिव तं द्रोणविलयित्वा विनिश-

यम् । सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिषाम्
ददर्थं मलदिग्वाहूः जटिलं शीरवाससम् । एकलव्यं
धनुषपाणिमस्यन्तमनिशं यरान् । एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा
द्रोणमायान्तमनिकात् । अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शि-
रसा सहोम् । पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स नि-
षादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यो प्राञ्जलिपतः ।
ततो द्रोणोऽज्योद्राजने कलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि
मे वीर । नेतनं दायता मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा
प्रीयमाणोऽज्योद्रिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि
भगवन्नापाययद् मां गुरुः । न हि किञ्चिदेवं मे
गुरवे ज्ञप्तिवत्सम् । द्रोण उवाच । यद्यप्यस्य त्वया दे-
यमेकलव्यः प्रयच्छ मे । एकाङ्कं दक्षिणस्य हस्तस्येति
मतं मम । “एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य
दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रजन् शल्ये च निवतः स
दा । तथैव हृत्पटनसंघातोनाममसः । कृत्वा शिष्या-
र्यं तं प्रादात् द्रोणायाङ्कमुत्तमानम् । ततः शरन्तु
नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यप्रकर्षत । न तथा च स श्रीप्रोभूद्वयथा
पूर्वं भ्रात्रिप ।” अथञ्च निषादराजस्य पाणित पुनः
श्रुतदेवपुनः यथोक्तं हरिर्व० १५ अ० । “श्रुतदेशात्
गजातस्तु नैषादियैः प्रतिश्रुतः । एकलव्योमहाराज ।
निषादैः परिवर्द्धितः” अतएवोपायवतारे “हृत्को च
गृह्यार्हन् । राजा च जनमेजयः” इत्युपक्रम्य एकलव्य-
प्रभृतीन् कतिचिद्वपातुः “गणात् कोषधयादेव राजपूगो-
ऽभवत् क्षिप्तौ” आ० ६७ अ० अथैव तस्य राजवंशत्वेन राज-
पुगान्तर्गतोक्तिः । “एकलव्यमिव जन्मान्तर्गतम्” काद०
एकलिङ्ग न० एकं पञ्चकोशमध्ये लिङ्गं यत् । शिवविषाधन
क्षेत्रभेदे ‘पञ्चकोशान्तरे यत् न लिङ्गान्तरमोक्ष्यते । तदेक
लिङ्गमाख्यातं तत् सिद्धिरनुत्तमा’ आगमः । एकं लिङ्गं
प्रत्ययदि यस्य निमित्तकलिङ्गे शब्दे पु० । एकं लिङ्ग-
मन्त्रियं च यत् । इत्येव शब्दरत्ना० ।

एकल पु० एक लोपित लृ० कृप् इत० । अविभेदे ततः
गोत्रे गमा० यत् । एकलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुल्ये
यजो लुक् । एकल्व इत्येव स्त्रियां न लुक् एकलव्यः स्त्रियः
एकवक्त्र पु० । शब्दरत्ने ‘एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालस-
क्षिप्तः’ हरिर्व० ६२ अ० । २ एकस्यैव वृत्तात्पथे न० ।
एकवचन न० एकमेकस्यैव्यतेनेन वच-करणे ल्युट् इत० ।
व्याकरणोक्ते एकत्वसंख्यावाचके ‘द्रोक्थोहि वचनैक-
वचने’ पा० उक्ते स्वादौ तिङादौ च । “एकत्वबोधकाच्च

सु अस्मिन् टा डे कसि कस् डि इत्थे वं रूपः तिप् सिप्
मिप् ते से इ इत्थे वं रूपः प्रत्ययभेदाः “अथोनेदेक-
वचनेन बहुवचनं व्याख्यामेति” यतः ॥ १५५, १, १८ ।
एकवत् अव्य० एकस्ते वति । एकताव्यस्य सङ्घे काथ्ये
‘नपुंसकमपुंसकेनैकवचनान्यतयस्याम्’ पा० । शुक्रः पठः
शुक्रा शाटी शुक्रं वस्त्रम् इत्येव वाक्ये नपुंसकमात्र-
शेषे विकल्पेन एकवत् कार्यविधानात् इदं शुक्रम् इमानि
शुक्रानीति वा” सि० कौ० । २ एकवचनवदित्यर्थः च । “एक-
वचनान्तरैतेकोद्दिष्टे” विष्णुः । “एकवत् एकवचनवत्
यथा स्यात्तयोहेतु” आ० त० रघु० । एकेन तस्य क्रि-
यति । १ एकेन तस्य क्रियायास् अव्य० ।

एकवद्भाव उ० एकेन तस्योभयं भवनम् । एकत्वा-
व्यस्योक्तवचनान्तरारूपे यद्भिन्नं कार्यभेदे ।

एकवर्णं लि० एकोवर्णो रूपं यस्य । अव्ययरूपमिन्नित्यर्थ-
बुक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत् । २ ब्राह्मणादिवर्णवि-
भागान्तर्ये कसियुगावशेषस्योक्ते । “एकवर्णस्तदा को-
को भविष्यति शुगलये” भा० व० १८० ख० । वर्णाति-
जेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपं यस्य । १ एकस्वरूपे ।
‘य एकवर्णं तमसः परम्’ (उपासते) भाग० ८, ५
१८ । एकवर्णमेकस्वरूपं ज्ञानम् एकरूपमित्यर्थः ।
कर्मधा० । एकस्मिन् ४ शुक्रादौ रूपे एकस्मिन् ५ ब्राह्म-
णादौ जातिभेदे एकस्मिन्नस्वरूपे ईश्वरे च । ७ त्रैलोक्ये
८ त्रैलोक्यात् उ० । तमर्हति ठक् । एकवर्णक कथाधारणे
ब्राह्मणवर्णमात्रात् कृतवर्णादौ लि० । “हिजातीनाम्भतं
धर्मोक्तयेवैकवर्णिकः । यत्राध्ययनदानानि त्वयः साध-
रणाः कृताः” भा० व० १५० ख० । ८ वीजगणितोक्ते
वजातीये तस्य वर्णं द्वयभेदे च ।

एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णो तस्य रूपो समीक्रियते
अनेन करणे ल्यट् ईत० । वीजगणितोक्ते वीजचतुष्टया-
न्तर्गतवीजभेदे व्यक्तयन्त्रे तद्विधितप्रकारो दर्शितः ‘प्रथम-
मेकदशवर्णसमीकरणं वीजं, द्वितीयमेकवर्णसमीकरणं वी-
जम्, त्रितयमेकवर्णसमीकरणं वा वगीदिगतानां समी-
करणं तन्मध्यमाहरणम्, यत् भावितव्यं तद्भावितमिति
वीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः” भास्कराचार्यः । अक्षोदा-
हरणम् । “एकस्य रूपमिति बहुधा अन्नादशान्तरा त
तस्य मूलाः । अत्र तथा रूपतस्तस्य तस्य तो तस्य विस्तो
च किमन्वमूला” एतज्ज्ञान्यतयन्त्रे व्याख्यातम् ।
अतः तस्य मूलस्वरूपस्यैकवर्णस्यैव पृथक् स्थापितस्य

समीकरणान्तरं एकवर्णसमीकरणमित्युक्तार्थः सा ।
एकवर्णी स्त्री एकवर्णस्यायं यथा तथा वर्णवर्ते यद्भातेऽनया
वर्ण-करणे ल्यच् २त० गोरा० डोष् । करतालीरूपे
वाटो यद्भरता० । कटाभ्यामितरकारणानपेक्षया तदु-
वादावदानात् तथालम् ।

एकवर्षिका स्त्री एको वर्षो वयः काळोयस्याः कर्णकृत-इत्थम् ।
एकवर्षान्यां स्त्रीगव्याम् हेम० एकवर्षभवे लि० ।

एकवस्तु लि० एकं वस्तुं यस्य । १ उत्तरीयवस्त्रमृत्त्यु २ एक-
जातीयवस्त्रान्विते च एकरास प्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म० ।
एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० ।
तन्मात्रे स्नाननिषेधमाह आ० त० गौतमः

“एकवस्त्रेण यत्स्नानं कृत्वा विद्वेन चैव हि । स्नातस्तु न
च विमुक्तः स्यात् श्रिया च परिहृयते” अतएव “स्नानं
तर्पणपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा
मेतत्तर्पणपरमिति । तत्र “एकवस्त्रा स्नातय” इत्यादिना
एकवस्त्रत्वविधानात् “एकेन एकजातीयेन इति” वाचस्पति-
मित्रः “येन वाससा स्नानं कृतं जलस्यस्य तेनैव तर्पणम्”
इति कृत्वा तत्पार्थिवः । न च “स्नानयास्यान्तु दातव्याः कृ-
दस्तिशोविमुक्तये । जलमध्ये त्रयः कसित् द्विजातिस्त्रि-
द्वयैः । निष्प्राणवति तदहर्णं स्नानं तस्य एषा भवेत्” ।
इति वशिष्ठवचने स्नानयास्यामिति तदहर्णमिति एकवचन-
निर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र
विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोष्टतवस्त्रस्यैव अत्रापेक्ष प्रज्ञातव्यं
न तु उत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव “अत्रापेक्षाय-
रोयवस्त्रं प्रज्ञातव्यं” इत्याह्निकमिन्नामर्षिः । वशिष्ठवच-
नैकवाक्यतया “स्नातोनाङ्गानि निर्मुक्त्या स्नानयास्यान्
पाणिना” इति विष्णुपुराणीयेनाधरोयवस्त्रेणैव मात्र-
मार्जनं निषिध्यते । एतेन “निष्प्राणं स्नानवस्त्रमिति”
कात्यायनवचने एकत्वमिति तस्मिन् निरुक्तम् । अतएव
सर्वत्रैकवचनमिहैव । आ० त० रघु० । एवं वैदिक-
कर्ममात्रे एकवस्त्रतामिषेधः उत्तरीयवस्त्रे दर्शितः

एकवाक्य न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षिता-
काङ्क्षापूर्णेण विधिदैकार्थबोधके वाक्यभेदे तच्च द्विविधं
पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तच्च वेदा० प० निरूपितं यथा
“एवमर्षवाटवाक्यानां प्रशंसापरायां प्रायश्चये ब्रह्मणा,
षोडशोदीर्घादिनिन्दार्थवाटवाक्यानां निन्दितत्वे ब्रह्म-
णा अर्षवाटगतपदानां प्रायश्चन्नादिब्रह्मणाभ्युपगमे एकेन
पदेन ब्रह्मण्यथा तदुपस्थितसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्या स्यात्

एवञ्च विध्ययन्त्रितप्राशक्यरूपपदार्थप्रत्यावकतया स्वर्ध-
वादपदसमुदायस्य पदस्यानीवतया विधिपदेनैकशक्यता
भवतीत्यर्थवादशक्यानां पदैकशक्यता । क तर्हि वाक्यै-
कशक्यता ? यत्न प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंघर्षप्रतिपादकयोर्वी-
क्ययोराकाङ्क्षावशेन सङ्गावाक्यार्थबोधकत्वं यथा “दर्थ-
पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेत” इत्यादिशक्यानां “समि-
धोयजति” इत्यादिशक्यानाञ्च परस्परानुपपत्तिभावबोधक-
तयैकशक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः “स्वार्थबोधे समाप्ता-
भासङ्गाङ्गिचाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकशक्यत्वं पुनः सं-
कृतं जायते इति” । एकमविशंवादितया तुल्यरूपं वा-
क्यम् । अविशंवादितया तुल्यरूपे शक्यते च । “नवम-
कट्ट नृपायामेकवाक्यं विवज्जुः” रघुः । “एकमविशंवादि-
वाक्यमेकवाक्यम्” मल्लिः ।

एकवादः पु० एकेन हस्तेन वाद्यते वाद-कर्मणि क्त्व ।
ऽङिष्ठुल्लभ वाद्ये शब्दरत्ना० तस्यैकहस्तेन वादनात् तथा-
त्वम् । वादः कथामेदः एकस्य एकत्वस्य अङ्गाभिन्नत्वस्य
वादः । वेदान्तिभिरुक्ते वादमेदे सर्वेषां अङ्गाभिन्नत्वमे-
कत्वस्य प्रतिवादान्तर्हादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः पु० । (एकश) ऽसंख्या-
भेदे इति दन्तिने च एकविंशतिरसंख्याऽन्त्य स्त्री । एक-
विंशतिः एकविंशतेषां पूरणः षट् । एकविंश तत्संख्यापूरणे
स्वाधे कन् तल्लोवाधे “दर्थ पृथङ् पुरान् संख्यानाम्नां
चैकविंशकम्” मनुः । पूरणार्थे षट् वा तत्तुल्यं तु एक-
विंशतस्य एकविंशतित्व इतिभेदः तत्पूरणार्थे क्तिवा-
स्यभयतो ङेप् । तद्विस्तारितं यते सङ्कोचे वेत्तव्यं कन् ।
एकविंशतिक एकविंशदक एकविंशत्यधिक्यतादौ हङ्गाय-
वाभ्योपदाङ्गेष्वेव दीयते इत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एक-
विंशत्क हङ्गादिङ्गेष्वेव दीयमानविंशतिके यते । अत्रबन्धे
कन् रूपलङ्कारात् एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशति-
कस्याः परिमाणस्य स्तोमस्य ङ । एकविंश तानवन्नाम्नां
स्तोमभेदे एकविंशस्तोमयत्वे तिष्ठतिः । “यत्तुयमोडिनि-
र्वेक्ष्यः” “विंशतेषु” वार्त्तिः । डिनि । एकविंशत् एक-
विंशतिसंख्यायुक्ते लि० क्तिवां ङीप् । प्रकारे वा एक-
विंशतिना एकविंशतिप्रकारे अन्त्य० । एकाधिका विंशतिः
संख्याया ङप् समा० । एकाधिकाविंशतिसंख्येवे ।
एकविंश संख्यातः स्तोमोऽस्यस्य सप्तप मस्य वः । एकविंश-
वत् एकविंशस्तोमान्विते लि० क्तिवां ङीप् । “लिङ्गहती
हरकादुपदधात्येकविंशती यथात्” यत० ग्रा० ८, ४, १ ।

एकविंशस्तोम पु० कर्म० । एकविंशतिमन्त्रपरिनिर्ते
स्तोमभेदे “एकविंशस्तोमेन कृषभो याज्ञतुररेजे”
यत० ग्रा० १३, ५, ४, १५, स्तोमस्य स्तोमादियानेभ सामगैः
क्रियमाणः षट्पादिसंघः स्तुतिभेदः । एकविंशस्तोमस्य
विष्टुतिप्रकारः ताच्छुभ० ग्रा० भा० दर्शितो यथा
“एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तसप्तम्या-
ख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति” भा० । “सप्तम्यो हि-
ङ्करोति च तिसृभिश्च तिसृभिश्च एकया, सप्तम्यो हिङ्क-
रोति च एकया च तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तम्यो हिङ्क-
रोति च तिसृभिश्च एकया स तिसृभिः, सप्तसप्तम्येकविं-
शस्य विष्टुतिः” ग्रा० । “अथास्यैव स्तोमस्य ङाद्याख्यां
द्वितीयां विष्टुतिमाह” भा० । “पञ्चम्यो हिङ्करोति
च तिसृभिः स एकया च एकया, सप्तम्यो हिङ्करोति च
एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, नवम्यो हिङ्करोति च ति-
सृभिः स तिसृभिः स तिसृभिश्चतस्रेकविंशस्य विष्टुतिः” ग्रा० ।
“अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्टुतिनाम तृतीया विष्टुतिः प्रद-
र्शयति” भा० । “नवम्यो हिङ्करोति च तिसृभिः स तिसृभिः
स तिसृभिः, पञ्चम्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स
एकया, सप्तम्यो हिङ्करोति च तिसृभिः स एकया सति-
सृभिः, प्रतिष्टुतिः” ग्रा० । “लिङ्गहतीस्तोमस्य षट्पद-
प्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिष्टुतिरिति संज्ञा यौगिकी
अथास्यैव स्तोमस्य अस्याख्यां चतुर्थी विष्टुतिं दर्शयति”
भा० । “नवम्यो हिङ्करोति च तिसृभिः स तिसृभिः स-
तिसृभिः, तिसृम्यो हिङ्करोति स पराधीभिः, नवम्यो हि-
ङ्करोति च तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तम्यो भवत
आदीप्ता” ग्रा० । “उभयत आद्यान्त्ययोः पर्याययोर्ङङ्-
नवकान्तेन लिङ्गस्यादुभवतः आदीप्ता लिङ्गत्वात्तन् स प्रजा-
पतिसंज्ञात् सङ्कोचस्येरादीप्ता स्त्री कथा मध्यं स्त्रोतेतरा
तत्वाद्वाद्वाद्वा अन्त्येवा संज्ञा । अस्या अपि मध्यमपर्या-
यस्य अकृतत्वात्तत्कालेन अकृतत्वात्तत्कालेन” भा० ।
अत्र ङादीत्यर्थे दर्शिततद्वाक्यानुसारेण एतदर्थोददर्शयते
एकैकस्य सप्तः पञ्च भक्तयः प्रजापतीन्द्रियप्रतिहारो-
पह्वनिधनाख्याः तत्र हिङ्काराणु लिभिस्त्रिभिश्चादिभिः
कसीयः “शान्ते शान्ते हिङ्कुर्वन्ति” इत्युक्तोक्तोः ।
तथा च सप्तम्य इति चतुर्थी सप्त अचोमादं हिङ्कुर्वन्-
रिज्यः । तत्र एकैकं चतुर् लिङ्गवर्त्तनीयम् । तत्वाद्या-
ङ्गी आद्याया द्वितीयायाच त्रिरभ्यासः । द्वितीयाङ्गी
द्वितीयाया अन्त्यायाच त्रिरभ्यासः । तृतीयाङ्गी

“नैकविद्यानां शास्त्रं व्यवहितं हित्वा भिमानात्” छ० “एकमिदं
चक्षुर्मध्ये नाशास्त्रं व्यवहितं तस्यान्तो मृक्षमाशो हित्वा-
भिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्त्रे” इ० “एक
विनाशे हितोयाविनाशाच्चैकवम्” छ० “एकविद्यु पृष्ठे
चोद्धते वा चक्षुषि दितोयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयपृच्छ-

निष्कम्भं तन्नादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः” ८०। “अथयन्नाश-
स्ययव्युपलब्धेरहेत्” सू० “एकविंशति द्वितीयाविनाशा-
दित्यहेत् । कस्मात् एतत्सहि काष्ठविष्काशासु क्त्वास्त्वप-
भ्यत एव दृष्टः” ८१। “हृत्पानविरोधादप्रतिषेधः” सू० “न
कारणद्वयस्य विभागे कार्यद्वयस्यवतिष्ठते निष्ठाप्रसङ्गात्
बहुष्ववयवेषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः ।
येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठते अथवा दृष्ट्य-
मानार्थाविरोधो हृत्पानविरोधः कृतस्य हि शिरःकपाळे
दावपटौ नाभास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन दृष्टो ते
न चैतदेकस्मिन्नाभास्थिव्यवहिते सम्भवति । अथ एकविंश-
त्यानियमात् हाविमवधौ तौ च पृथगावरणोपपादौ अ-
नुमीयेते विभिन्नाविति अवपोढनाञ्चकस्य चक्षुषो रक्षि-
विषमसन्निकषस्य भेदाद् दृष्टभेद इव दृष्टेते तच्च कस्य
विरुद्धते अवपोढनमित्यौ चाभिन्नप्रतिस्त्वनमिति तस्मा
देकस्य व्यवधानानुपपत्तिः” अवपोढनं चिप्टीकरणम् ।

एकवीर उ० कर्म० वा० एकशब्दस्य पूर्वनि० । श्रेष्ठ्वरे
 “यस्मैकवीरोऽतिरथो विजिज्ये” भाग० २१, ४० ।
 “गोमैकवीरो नरदेवनाथः” ४१ ई० १८ । ३२३वा० रे
 “मादकोऽस्य षण्णकटुक्कोद्वानादिनाथकः । षट्छीकटि-
 ष्टाटिडवलपनादिषातकः” इति वेद्योक्तगुण्ये ४८अधारे
 वीरेक इत्यपि साङ्गः वस्तुत एकशब्दस्य सख्यापरत्वे
 वीरेकः अत्रपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था ।

एकवीराकल्प उ० एकः प्रधानं वीरः कुशाक्षरी शब्दाः
तादृश्याः तारादिव्यायाः कल्पः उपासनाप्राप्त
यास्तम् । तन्मते देव्यं वीराक्षरशब्दाः देव्या
रक्ष्यादिकसक्तं तस्मिन् तन्मयास्तम् ।

एकदृष्ट्यं प्र० एकोदशोऽयम् । “यद्वा क्रियाभ्यन्तरे यत् न दृष्टा-
न्तरधीक्यते । एकदृष्टः स विज्ञोदोदेषः सविप्रदायकः”
इत्यामोक्तं । देयभेदे । कर्त्त० ० । १ एकविम् उक्तो “एकदृष्टो
यस्य नौका सवतीति” सारसङ्ग्रही ।

एकादशस्त्री एकधैव वर्तते अजर्भूतगण्ये दत्त-भावे क्प् ।
 १ एकधावर्त्तने एकादशौ “एकदश्वकारणम्” नाम्ना ०८, १,
 १८ । कर्तरि क्प् । २ एकधा वर्त्तमाने । एकधा
 वर्त्ततेऽयं आधारे क्प् । ३ शर्गबोधे । “एकोत्तरा-
 नुहोत्येकद्वै स्वर्गे लोकएकधैवं कर्म लोकं गमयति”
 यतः आ० १९, २, १, ५ ।

एकवृन्द प० "वृत्तान्ततोय श्यवधुःसदाहः कण्डून्वितोऽपाक्य
भृदुर्गुह्य । माम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ" इति सु-

सुतोक्तेः रोगभेदे च च कण्ठगतो सुखरोगभेदः । “सुख-
रोमाः पञ्चषष्टिः” इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्रदं कण्ठमूत्रे
इत्युक्त्वा “अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूक-
मषिजिह्वो बलयोबलास एकष्टन्दोऽन्यः शतश्रीगिह्वायुर्ग-
खिविधं गौधः खरघो मांसतानोविदारो चेति” इति कण्ठ-
गतान् विभज्य तेषां लक्षणविधाने एतल्लक्षणयोक्तेः स्वस्य
मुखरोगत्वम् । “एकष्टन्दं तु विस्त्राय विधिं योषण्यमाचरेत्”
सुष्टु० । कर्म० । एकस्मिन् ष्टन्दे २५कराद्यौ न ।

एकष्टप उ० कर्म० । एकस्मिन् ष्टपे तस्य स्वामिनोऽनिरुद्धा-
यकत्वम् यथा “एकष्टपस्त्योगावः सप्राज्ञा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका नावः कथिताः स्वामिघातकाः” पुरा०
बहु० । एकष्टपयुक्ते त्वि० “एकष्टप इन्द्रसखा जिगी-
वान्” अथ० ४, २२, ६ “इमं विश्वमेकष्टपं जगु त्वम्”
अथ० ४, २०, १ ।

एकवेणि(णी) स्त्री एकामृता संस्काराभावेन जटावत् संज्ञां
प्राप्ता वेणी । प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रियः केयसंस्कारारहित्येन
एकामृततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्याम् । “गण्डा-
भोगात् पतनविषयासेकवेणीं करोष” मेघ० । “एकवेणीम्
एकामृतां वेणीम्” मल्लि० । वेणीनां संस्काराभावेन
एकामृतत्वेन युष्मिन्तत्वम् “प्रोषितेषु पतिषु द्युये पि-
ताम् युष्मिन्नाः शिरसि वेणयोऽभवन्” इति माघे वर्यि-
तम् । “ततः प्रविशत्येकवेणीधरा यजुन्तु” यजु० ।

एकयत न० एकधिकं यतम् शा०त० । एकधिकयते एक-
मितं यतम् । एकमिते यते शतसंख्यान्विते च । तत्
संख्येये “विश्वामित्रस्य वैवासन् इत्या एकयतं अपि” भाग०
६, १६, १७। संख्यायाम् “प्रभाष वैश्यं दत्तस्य दद्याच्चैकयतं
गवाम्” मनुः ततः पूरणे षट् तमष्ट च । एकयततमः तत्पू-
रणे त्वि० स्त्रियां ङीप् । एकयतं परिभाषयेनाम् कन् ।
एकयतक तत्परिभाषये त्वि० । अवयवे कन् । एकयतक
तत्संख्यायां न० । प्रकारे भाच् । एकयतथा एकयत-
प्रकारे व्यञ्ज० वीष्ठाद्यै कारकाद्यैः यत् । एकयतश्च
एकयतमेकयतमित्याद्यायै व्यञ्ज० ।

एकशफ उ० एकं शफं खरो यस्य । एकखरवृक्षे खरादौ
ते च “खरोऽन्धोऽन्धतरो गारः शरधचमरो तथा । एते च-
कशपाः कस्तः । ष्टणु पञ्चनखान् गम्यन्” भा० २, १०, २२
उक्ताः । “अजाविकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत्” मनुः
अविक्रयेमध्ये “मदा” नीतीञ्च जाचाञ्च सर्वान् चैकशफा-
न्नामः” मनुः अमल्यमध्ये “आनिर्दिष्टैकशफान् टिट्टि-

भञ्ज विवर्जयेत्” मनुः “कापिसकीटजोस्त्रिणां द्विशकैकशफस्य
च” “एकशफो वा एव पर्युयद्वचः” यत० ब्रा० ७, ५, २,
२२ । “इमं भा हिंसोरेकशफं पर्यु कनिर्दं वाजिनं
वाजिनेषु” यजु० १२, ४८ “एकविंशत्यास्तुषतेकशफाः पश-
वोऽष्टज्वल वरुणोऽधिपतिरासीत्” यजु० १४, २० ।
“एकविंशत्यास्तुषतेभिः । दशह्वया अङ्गुल्यः दश पादाः
आत्मै कविंशते नैतदस्तुषतेकशफाः पशवोऽष्टज्वलकश-
फाः पशवोऽष्टज्वल वरुणोऽधिपतिरासीत्” यत० ब्रा०
८, ४, १२ । एकशफसंशयुषाः “हृह्वणं मांसं भौरभं”
पित्तले ज्ञावहं गुरु । मेदं पुच्छोद्भवं हृद्यभौरभं सदृशं गुणैः
भौरभवत्स लवणं मांसमेकशफोद्भवम्” छन्दते उक्ताः ।

एकशाख त्वि० एका तुल्या शाखा वेदशाखा यस्य । इत्यु-
शाखे “एकाशाखोद्भवोदतो ष्टहीतश्चोपनायितः” खर-
तिः । एका शाखा यस्य । एकशाखके २ ष्टे च । ततः
गङ्गादि० भवादौ ख । एकशाखीय तद्भवदौ त्वि० ।

एकशाला स्त्री कर्म० । एकस्यां शालायाम् । खेव ठन् । ए-
कशाखिक वा ठक् ऐकशाखिक तत्सदृशे त्वि० ।

एकशितिपाद उ० एकः शितिः कणः पादोऽस्य । अथभेदे ।
य च अश्वमेधे वरुणदेवत्वः पशुः । “वाहणः कणः ए-
कशितिपात्मेवा” यजु० २६, ५८ । अथ युक्तोद्गा-
दि० आद्युदात्तता । तदुभये ह्रस्वपाठात् त्वि० अन्त्योपः ।

एकशुङ्ग त्वि० एकं शुङ्गं मल्लव्यं यस्य । (एकशुङ्गो)
“अथ भभेदे “प्रसूयतोस्मिन्निरेकशुङ्गाः प्रतन्वतोरोव-
धीरावदामि” अथ० ८, ७, ४,

एकशुङ्ग उ० एकमेकत्वं शुङ्गं प्रधानमल । एकत्वसमावे
विष्णौ त्विका० । २ पितृगणभेदे । “पितृणाञ्च गणान वि-
ष्टि शुभ्र वै पुत्रवर्षभ ! । मूर्त्तिमनो वै चत्वारस्तुवचा-
प्यशरीरिणः । वैराजाश्च सङ्गामाणा अन्विषात्ताश्च
भारतः । गार्हपत्या नाकचराः पितरोऽहोविश्रुताः ।
सोमपा एकशुङ्गाश्च षष्ठवेदकलास्तथा । ऋते षष्ठ्यु वस्यु
पूज्यन्ते पितरो ऋषे ! । एतैषाभ्यायितैः पूर्णै सोमचा-
प्यावते पुनः” भा० सं० ११ ख० । शुकदेवमहर्ष्याम्
ह्यी । शुङ्गशब्दस्य प्राधान्यावकतया अस्माङ्गवाचित्वात्
न ङीष् । “तवैव वंशे वा दत्ता शुक्लस्य मन्त्रिणी प्रिया ।
एकशुङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिर्वर्द्धनी” हरिवं०
११८ अ० । एकं शुङ्गं शिखरमस्य । एकशिखरे पर्वते
उ० । एकं शुङ्गवस्य । एकशुङ्गवृक्षे पथौ उ० स्त्री०
स्त्रियां ङीष् ।

एकशेष उ० एकः शेषोऽमूलमस्य । (एकशिकङ्कुल) एकमूले षड्भेदे
 एकशेष उ० एकः शिष्यतेऽन्योल्लुप्यते यत् शिष्य-आधारे
 वञ्च । “सङ्कषाणामेकशेष एकविभक्तौ” इत्यादिना पा० उक्तं
 हत्तिभेदे । अथैव समासत्वं तदभावे सतभेदेन सरलाया-
 मस्माभिर्दिशितौ यथा सङ्कषाणां समानार्थानां समानानु-
 पूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणास्तत्तृष्टशाय
 व्यक्तिसोधकः” तत् अपरांशोल्लुप्यते इति बोध्यम् । अय-
 न्नैकशेषः “प्रत्यर्थशब्दनिवेशः” इति मते व्यक्तिभेदापेक्षया
 ह्यत्राभावे तदपवादकः । एष च सुवत्पत्तेः पूर्वमेवेत्प-
 द्यतेऽतः पदनिमित्तसङ्गहाधकइत्येके । सुवत्पत्तमन्तर-
 सुत्पद्यत इत्यन्ये । तत् पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं
 नास्तीत्यतः क्तञ्चित्तसमासैकशेषेत्यादिहत्तिभेदगणने
 पृथग्विद्देशस्तथा च समासत्वाभावेन प्रत्यानावित्यत्र न
 समासान् इति एकपक्षः । अस्य पदनिमित्तकत्वेऽपि गो-
 वर्जिविशेषायेन हत्तिभेदगणने पृथग्वत्पदं समासान्ताभा-
 वश्च तत्तत्कृते एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् ।
 “विरुपाणामपि समानार्थानामिति” वार्त्ति० चट्टश्च
 कश्चश्च चटो कश्चो वा । तथा च समानानुपूर्वीकाणां
 भिन्नानुपूर्वीकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकार-
 न्तरेण द्विविधः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति
 भेदात् । तत्र चटो इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः ।
 भिन्नार्थकशेषः यथा पितरौ चन्द्ररौ भ्रातरावित्यादि ।
 एकः प्रधानं शेषोऽन्तः । १ एकानि उ० वञ्च० । अतिश-
 यिते लि० । “क्तञ्चित्तसमासैकशेषव । नाद्यन्तधातवः
 हत्तयः पञ्च” वि० कौ० ।

एकश्रुति लि० एका श्रुतिरेव । १ उदात्ताहुदात्तस्वरितानाम-
 विभागेनैकस्वरश्रवणायोज्यारिते शब्दभेदे कर्म्म० । २ तथैक-
 स्वरश्रुतौ स्त्री । कुलकुले कश्चित्निर्वर्तीति पा० उक्तं
 यथा “एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ” पा० दूरात् सम्बुद्धौ
 वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताहुदात्तः । “यस्यैकशेषयजुष-
 न्यद्वासासम्” पा० यज्ञक्रियायायां मन्त्र एकश्रुतिः स्यात्
 जपादीन् वर्जयित्वा । यद्येत्युक्तेः स्थाध्यायकाश्च य-
 योक्तस्वराः प्रयोक्तव्याः । जपोनाम उपरंशुप्रयोगः ।
 यथा जप्ते निमग्नस्य । न्यङ्गानाम् मोक्षश्च श्रोतारः
 सामानि गीतयः । एष यथोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बो-
 ध्यम् । “उच्चैस्वरा वा वचट्कारः” पा० यज्ञकर्म्मणि
 वषट्पञ्च उदात्तो वा स्यात् पञ्चे एकश्रुतिः । “विभाषा
 छन्दसि” पा० व्यवस्थाविभक्त्यः संहितायां यथोक्तं

स्वराः प्राक्कृते तु एकश्रुतिर्वङ्गचानाम् अन्येषाम् यथा-
 सम्प्रदायात् व्यवस्था । अस्यापवादः । “न सुब्रह्मण्यायां
 स्वरितस्य तद्दात्तः” पा० सुब्रह्मण्याख्ये निगदे “यस्य
 कर्मणीति” “विभाषा छन्दसीति” प्राप्ता एकश्रुतिर्न
 स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । “स्वरितात् संहिता-
 यामनुदात्तानाम्” पा० स्वरितात् परेषामनुदा-
 त्तानामामेकश्रुति स्यात् एकश्रुतेरेव प्रचयनाम” वि०
 कौ० । एकश्रुतेर्भावः व्यञ्ज ऐकश्रुत्य “उदात्ताहुदा-
 त्तस्वरितानां परसद्विकर्ष ऐकश्रुत्यम्” आश्व० श्रौ०
 १, २, ८ उक्ते उच्चारणभेदे “उदात्तानुदात्तस्वरिताना-
 मभिव्यञ्जका ये प्रयत्ना आयामविश्वम्भाक्षेपास्तेषामन्यतस-
 स्यैकस्य वाच्यन्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन बहु-
 उच्चारणं तदैकश्रुत्यम्” नारा० । कतिचिद्वच उक्ता “ता एक-
 श्रुतिस्मन्तमनुब्रुयात्” आश्व० श्रौ० १, २, ८ । एका
 श्रुतिः कर्णो यत् । क्तव्यवहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूल-
 मितकर्णयुक्ते लिङ्कोणादौ श्लोके ४ एककर्णयुक्ते लि० ।
 एका श्रुतिर्भेदः कर्म्म० । एकस्मिन् पूर्वदेवाक्ये । “उभयो-
 रेकश्रुतिमूलकत्वादिति” श्रुतिनिबन्धेयुः मूरिप्रयोगः ।

एकषष्ट लि० एकषष्ट्याः प्रण उट् संख्यापूर्वकत्वात् ङटि
 न तमट् । एकषष्टिप्रण्ये यत्संख्याया एकषष्टिः पूर्वस्मिन्
 तत्संख्यामन्ते स्मियां ङीप् । एकषष्ट्या युते यतादि
 उट् सुध० । २ एकषष्ट्या युते यते सङ्के च तेन स्वर्ग-
 कविकल्पङ्गे उक्तम् “इति स्त्रीतः सप्तदशयत्ना षट्-
 कोनषट्या” पा० यते तु नाङ्क उट् तेन दशान्तात्
 यदन्तात् विंशतेश्च तद्विकल्पिकमित्यर्थे ङटोविधानादिति
 भेदः । तेन तन्मते एकषष्टिप्रण्यधिकतया अर्थ० अथ ।
 तेन तद्वत्पण्डितैः स्त्रे भेदः । इदन्ववधेयम् वेणाम् अथ-
 प्रत्ययेन न रूपनिबन्धितोपायेन कृतकता दशान्तस्य
 यदन्तस्य विंशतेश्च पङ्क्यं कृतम् षट्षप्रत्ययौतिनवत्वं
 नानां तु अथप्रत्ययेनैव तद्वत्पण्डितैर्न तेषां पङ्क्यमिति ।
 एवमेकसप्तमादयोऽपि तत्तत्संख्याप्रण्ये लि० तत्तत्संख्या-
 धिके यते सङ्के च न० । एकषष्ट्यादि परमाशेषेण च ।
 एकषष्ट्यैकसप्तमादि तत्तत्संख्यामन्ते लि० एकषष्ट्यादि
 अधिकमस्मिन् यते सङ्के वा कन् एकषष्ट्यैकसप्तमादि-
 तत्तत्संख्याधिके, यते सङ्के च । अथयवे कन् । एक-
 षष्ट्यैकसप्तमादिदशान्तत्संख्यायां न० ।

एकसप्त लि० एका सप्ता गोष्ठी सप्तदशौ यत् । जगदात्मिकगोष्ठी-
 युक्ते “अथवि जगदवि पूर्वमवि प्रत्यक्षमस्तेष्वभजनवि”

यत० ब्रा० १४, ८, २, ६ । “यास्यस्वेका सभा जगदात्मिका
सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसमसोति” भा० ।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत् । १ एकाद्ये
एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अक्षरः । कर्म० १० एकसूत्रे पु०

एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनस धनं यत् । उभयसूत्रे वादो
यन्तरात्मा० । तस्य एकसूत्रवेदनेन वादनात् तथात्मस ।

एकस्य लि० एकस्मिन् तिष्ठति स्या-क ७त० । एकत्वस्थिते
“एकस्यसौन्दर्यदिङ्मयेव” क्मा० । “तान्येकस्यानि स
वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे” भा० व० २७ अ० । “हृन्लै-
कस्य” कचिदपि न ते चण्डि । शास्त्रमस्ति” मेघ० ।
स्या-क्त ७त० । एकस्यतादयोऽप्यत्र लि० ।

एकहंस म० एकः श्रेयो हंसोऽयम् । सरोभेदरूपे तीर्थभेदे
“एकहंसो नरः स्नात्वा गोसङ्घसफलं लभेत् । हतशौचं
समासाद्य तीर्थसेवो नराधिपः । पुण्डरीकमवाप्नोति कृत
शौचो भवेच्च सः” भा० व० ८२ अ० । “हन्ति गच्छति
जापदाद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म० १२ जीवे ।
“शुकमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्ययः पौरुष एकहंसः”
“स ईयते अक्षरो यत्नं कामं हिरण्ययः पौरुष एक
हंसः” यत० ब्रा० १४, ७, १, १२, १२ । “शुकः शुक-
ज्योतिष्प्रदिन्द्रवादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्ने-
तु कर्मपरमानन्तरं जाग्रद्विषयैतत्कर्मणा जागरितं स्या-
नमागच्छति हिरण्ययश्चैतन्यज्योतिःस्वभावः पौरुषः
पुरुषश्च स्यात्” अण् एकहंसः एकचासी हंसस्यैकहंसः
एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति
हिनज्योति वा एकहंसः” भा० जीवस्योपाविहृतजाग्र-
दाद्यवस्थाभिर्न किञ्चिद्विहृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्व-
विशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एकोहायनी वयोमानं यस्याः ऊप् । एक-
वर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्को
पशुमात्रे लि० । “अजमेवावन्डाह” खरं श्वैकहाय-
नम्” भनुः । २ एकवर्षेत्पक्षे धान्यादौ लि० तत् वयो-
वाचित्वाभावेन स्त्रियां न लीङिति भेदः एकहायना इत्येव
एका स्त्री सर्वत्र अभिज्ञत्वेन स्थितायां १ दुर्गायाम् “एका सा
तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विवृता । यथा तु व्यज्यते व-
र्षेर्विचित्रैः स्वटिकोमभिः । तथा शुष्ययाद्देवो नानाभावेण
वर्ष्यते” देवीपु० ४५ अ० । २ द्वितीयादिकतस्त्रियाम् । “एकै-
वाहं जगत्पत्न्या वा द्वितीया समापराः” देवीमा० । ३ ए-
वत्वान्वितस्त्रियाश्च “अजामेकां बोद्धिस्तुल्यज्ज्ञां बद्धीः

प्रजाः सृजमानां सङ्घाः” इति श्रुतिः “एका सुमित्रा
सह लक्षणेनेति” भट्टि । पुत्रयोरेकतोत्पत्तिकथनार्थमे-
केति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरुक्ते
कै-क अलङ्कृ च० । विष्णुरन्तर्यधमाङ्गस्तेन ४ तदर्थे लि० ।

एकाकिन् लि० एक-असङ्गाये पक्षे आकिन् । सजातिय-
सङ्घचररचिते “एकाकी ह्यमास्तु जगाम गहनं वनम्”
देवीमा० । अत्र ह्यस्य विजातीयत्वात् तत्सङ्गायत्ये-
ऽपि न कतिः । असङ्गायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे
अन्यसङ्गायरहितत्वम् तेन ह्यस्य स्वगतिक्रियां प्रति सङ्घ-
चरत्वाभावात् नानुपपत्तिः । तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थसंख्या-
व्यतिपदार्थभिन्नत्वम् तेन “एकाकिनोऽपि परितः पौरु-
षेयकृता इव” भाषे प्रत्येकमेकत्वसंख्याव्यतिथानां राम-
कृष्णोद्भवानामन्यासङ्गायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः ।
“एकाकी चिन्तयेद्विषयं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी
चिन्तयानोहि परं श्रेयोऽधिगच्छति” भनुः । “एका-
किना चात्ययिके” भनुः । स्त्रियां ङीप् । “एककिन्यपि
यामि सत्वरमतः क्षोत्तलमाजायजम्” सा० ८० ।

एकाक्ष पु० एकमक्षि यस्य षष् समा० । १ काके । २ काणे
लि० । स्त्रियां ङीप् । काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं
रामा० अ० का० १०५ अ० यथा
“एवमुक्तस्तु रामेण संप्रभार्थं स वायसः । अध्यगच्छद्-
हयोरन्तरोऽप्यागमेकस्य पशुगतः । शोऽश्वोद्गावश्च काको
नेत्रमेकं स्तज्जस्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसा-
दाक्षराधिपः । रामात्तु सतामेकं तत् (इषोकास्त्रम्) काक-
नेत्रमशतयत्” । तज्जातीयत्वादित्येषामपि तथात्वम् ।
एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियासुभयार्थे टाप् ।

एकाक्षर न० एकमक्षितीयमक्षरम् । १ एकमात्रवर्णे “एक-
रद्व्यक्षराख्येन प्रथमं वदन् कमारो वदति” यत० ब्रा०
११, ११, ६, ४ । २ एकक्षरवर्णे ““एकाक्षरात् ज्ञतो जातेः सप्र-
त्याञ्च न तौ स्तौ” व्या० का० ओमित्येकाक्षरसु द्वौ ध्रुवा-
सीत” ङा० उ० । “एकाक्षरं परं ब्रह्म इति” भनुः ।
“एकाक्षरम् ओङ्कारः” जुह्व० । ओङ्कारस्य द्विवर्ण्येऽपि
एकवर्णवर्णवत्त्वात् एकाक्षरत्वम् । अष्टाक्षरास्तु दुष्टद्वौ
अक्षरवर्णेनैवाक्षरत्वञ्चकारात् अक्षरवर्णमनुज्ञार्थं केवल-
व्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अतुच्चार्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे
अक्षराभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत् । ३ एकाक्षर-
शुक्ते लि० स्त्रियां गौरा० ङीप् । “शिरो मे काष्ठिका
पादौ श्लोङ्कारेकाक्षरी परा” श्यामाकवचम् ।

एकागार न० एकसङ्ख्यायमारम् । तद्विषयजनानधिष्ठित
रूपे तत्प्रयोगजनस्य ठञ् ऐकागारिक चौरै लि०
स्त्रियां स्त्रीप् “केनचित् कृतवर्तमानागारिकेण” दयकुमा० ।
चोरादन्त्य इहात्वात् ख० । एकागारीय सत्यादौ लि० ।

एकाप लि० एकस्य विषयप्रपञ्चता यत् । विषयान्तरव्या-
वृत्तकामाविषयकचित्तवृत्तिके श्विषेपरहितज्ञाने च ।
“सत्सेकापमाधीनमभिगम्य सङ्घर्षः” मतुः । स्वार्ये स्य ।
ऐकाप्य स्वार्ये लि० । तस्य भावः व्यञ्ज ऐकाप्य तद्भावे न०
“मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चायैकाप्य” निश्चितं तपः” भा०
०२५ ख० । “तद्भोतिप्रवर्णकाप्या संसदन्तुसखी भवौ”
रघु० । तत् एकापता स्त्री० त्व एकापत्य न० तत्कार्ये ।

एकापता च चित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्ब-
नरूपसंलग्नस्य । एकविषयकधारावाहकवृत्तिरूपः
च च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्यगुणोद्भेदे रजोगुण
कृतविशेषाभावात् तमोगुणकृततन्माद्यभावाच्च उदेति ।
तत् बाह्याभ्यन्तरकारणान्युक्तानि” प्रात० सू०
भाष्यविवरणेषु दृष्टां यत् “यस्य चित्तस्यावस्थितस्योदं” यास्त्रेण
परिकल्पं निर्दिश्यते, तत्कथम् ? भा० ।

“मैत्रीकरुण्य सुदतोमेकाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषया-
णां भावनातचित्तप्रसादनम्” सू० ।

“तत् सर्वं प्राणिषु सुखसन्तोषागपक्षे मैत्री भावयेत्
दुःखितेषु कष्टाणाम्, उपद्रावकेषु सुदताम, अपु-
ण्यपीडेवृषेणाम् । एवमस्य भावयतः शुक्लोऽर्धोऽपजायते
तत्तचित्तं प्रवीदति प्रसङ्गेकाप्यं स्थितिपदं लभते” भा० ।

“अपरिकल्पितमनसोऽसुखादिमतः समाधितदुपायसम्यक्त-
तुल्यादात् चित्तप्रसादमोपायानसुखादिविरोधिनः प्रात-
पादविहृतप्रक्रमते-यस्य, -चित्तस्यावस्थितस्योदमिति । मे-
लीकरुणेणादि प्रसादानालम् । सुखितेषु मैत्री सौहार्दं
भावयत ईर्ष्याकाङ्क्षं निवर्तते चित्तस्य । दुःखि-
तेषु च कष्टाणामात्मनीव परित्यज्य दुःखप्रहायेच्छां भा-
वयतः पराप्रकारचिकीर्षाकाङ्क्षं चेतसोनिवर्तते ।
पुण्यपीडेषु प्राणिषु सुदितं कृपं भावयतः असुखाकाङ्क्षं
चेतसो निवर्तते । अपुण्यपीडेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं
भावयतोऽनर्षकाङ्क्षं चेतसोनिवर्तते । ततयास्य रा-
जसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लोऽर्धोऽपजायते ।
सात्वोत्कर्षसम्यक्ः सम्भवति । वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्र-
सादस्वाभाव्यावृत्तिं प्रवीदति प्रसङ्गञ्च वक्ष्यामाणेभ्य
उपायेभ्यः एकापं स्थितिपदं लभते । अस्यैवा पुनर्भेदा-

दिभावनादां न ते उपायाः स्थितौ कल्पन्ते-तानिदर्शनी
स्थित्युपायानाह” वाचस्पतिविरचणम् ।

“प्रच्छेदनिविधारणाभ्यां वा प्राणस्य” सू० ।

“कोऽप्य वायोर्नोसिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् मनसं
प्रच्छेदन्, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनसः स्थितिं
संप्रसादयेत्” भा० ।

“वायव्यो वक्त्राणोपायान्तराग्नेयी विकल्पाधी न, सैत्त्र्या
दिभावनाग्नेयया तथा सङ्घ सप्तसुयात् । प्रच्छेदं वि-
वृणोति-कोऽप्यस्येति । प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहि-
तात् येन कोऽप्यवायुर्नोसिकापुटाभ्यां यन्नेच्छते । वि-
धारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः देचित्तस्य
कोऽप्य वायोर्यदंशो बहिरेव स्थापनं न तु सङ्घसा-
प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छेदनिविधारणाभ्यां वायोर्यदंशकृत-
यरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते । स्य चोत्तररुतगततात्
स्थितिनिवृत्तनोतिपदात् स्थितिपक्षणमाकृष्य सम्प्रसादयेद्दि-
न्यधेप्राप्तेन सम्बन्धनीयः” वि० । “स्थित्युपायान्तरमाह” भा०
“विषयवर्ती वा प्रवृत्तिरूपपदा मनसः स्थितिनि वृत्तनो” सू०
“नासिकाया धारयतोऽस्य वा दिव्यगन्धसंविज्ञा गन्ध-
प्रवृत्तिः, जिह्वाया रसं चित्, तालुनि रूपसं चित्, जिह्वा-
मध्ये स्पर्शसं चित्, जिह्वाशूचे शब्दसं चित्, इत्येताः प्रवृ-
त्तय उतपन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति संशयं विधमन्ति
समाधिप्रसादाच्च हारीभवन्तीति” भा० ।

“व्याचष्टे-नासिकाया धारयत इति । धारणाध्यान-
समाधीनु कर्तव्यत्वात्तयात् या दिव्यगन्धसं चित् साक्षात्-
कारः एवमन्त्यास्त्रि प्रवृत्तिषु योज्यम् । एतज्ज्ञानमात्
प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः” विवरणम् ।

तत्त सामान्यकारणञ्च यौचमेव ततोक्तम् “यौवात् स्वाङ्गज-
योजपुष्ठापरैरसर्गः” सू० “सत्यशुद्धिसौमनस्यैकाप्योन्मि-
यजबाह्यदर्शनयोग्यत्वानि च” सू० । “एते सत्यशुद्धिमतः
सौमनस्यं तत् ऐकाप्यं तत् इन्द्रियजयसत्तात्पर्यदर्शनयोग्यत्वं
बुद्धिसत्यस्य भवतीति एतत् यौचस्यैवादिधगम्यते” भा० ।

तत्ताद्यं सूत्रं वाह्यशौचसूत्रकं द्वितीयत्वं आन्तरशौच-
सूत्रकम् “चित्तमजानां शास्त्रे चित्तमसत् भवति वैमल्यात्
सौमनस्यं सञ्जता सञ्जत्वादैकाप्यं” ततो मनोवश्यादिस्मि-
याणां जलसञ्जयादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण
आन्तरशौचस्य फलसूत्रम् । एतच्च विवरणे स्थितम् एका-
पताया आविर्भावे यथा समाधिजामभक्षया तत्तैरोक्तम्
“सर्वार्थतैकाप्य तयोः लयोदयो चित्तस्य समाधिपरिणामः”

ख० 'संख्यायता चित्तधर्मः एकाप्यता च चित्तधर्मः
संख्यायतायाः लयस्तरोभाव इत्यर्थः एकाप्यताया उदय
व्याधिर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्मस्त्वानुगत चित्तं, तदिदं
चित्तसंपादोपजनयोः स्वात्मगतयोर्धर्मयोरनुगतं समा-
धीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा० ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थं चित्तस्य दर्शयति ।
संख्यायैवादि । विनिप्रता संख्यायता । सप्त विनश्यतीति
लयाकारोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय व्याधिर्भावः ।
व्यात्मगतयोः संख्यायैकाप्यतयोः धर्मयोः यौ अपायो-
पजनौ संख्यायताया अपायः एकाप्यताया उपजनस्त
योरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरीभूतसाध्यमान
समाधिविशेषणं भवतीति" वा० विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तिदत्तौ तल्लयप्रत्ययौ चित्तस्यैकाप्यता
परिणामः" ख० ।

"समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश
उदित समाधित्तस्योपानुगतं पुनस्तथैव व्या स-
माधिस्येवादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाप्यता
परिणामः" भा० ।

"पुनः समाधेः पूर्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्-
पत्तौ सत्यां शान्तिदत्तावतीतवर्त्तमानौ तल्लयौ च तौ
प्रत्ययौ चेति तल्लयप्रत्ययौ एकाप्यतायान्तु हयोः सादृश्यं
समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथै
वैकाप्यस्यावधिमाह व्यासमाधिभेदात् । असमाधिभ-
यादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्रं लि० एकमग्रं यस्य । एकताये एकावलम्बने ।

एकाङ्गं पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । पङ्कमध्ये-
अतिसुन्दराङ्गे बुधपङ्के त्रिका० । एक सुन्दरमङ्गं यस्मात् ।
२ चन्द्रे न० हारी० । कर्मधा० । १ एकस्मिन् न० ।
अथोक्ताङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकृत्सिते" भा० अनु०
८२ अ० २ अष्टाङ्गे सप्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतां
प्राप्तयोः ४ दम्बयोः क्रमेण पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

एकाग्रं पु० एकमग्रं वृणमस्य । अन्वभेदे अन्वयस्य विवृतिः
एकात्मत्वं पु० कर्म० । १ एकस्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम्
स्वभावे वा यस्य । १ एकस्वरूपे १ एकस्वभावे लि० स्त्रियां
वा ङाप् । एकोऽवज्ञाय आत्मा यस्य । ४ अवज्ञायात्मनि
लि० । "नाचम्य नैनां वगणैरेकात्मभिरसाधनैः" भा० व०
८२ ख० । तस्य भावः व्यञ्ज । एकात्म्यं तदुभावे न० ।
"अथोपर्येकात्म्यवानन्दमहस्यजनम्" भा० ४, १२, ८ ।

"वर्गसर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग० २, १, २६
एकादशन् लि० एकाधिकादश नि० स्त्रात् । (एगार) : संख्या-

न्विते २ तत्संख्यायाश्च ततः पूरणे ङट् । एकादश तत्-
पूरणे यत्संख्या एकादशसंख्या पूर्यते तादृशसंख्या-
न्विते लि० स्त्रियां ङीप् । एकादशौ वा च चन्द्रस्य सूर्यम-
ण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्ते कादशचन्द्रसंख्यकक्रियायुक्ते
तत्क्रियोपलक्षिते वा तिभिभेदे स्त्री । ङटि संख्या
पूर्वकादपि क्वचित् ङट् । एकादशम तदर्थे लि० ।

"मनुर्वै धर्मसाधर्म्यैरेकादशमव्याख्यानं" भाग० ८, १२,
१० । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् ।

एकदशक तत्संख्यामिते गणे । "एकादशकं गणसंख्या-
त्मात्रपञ्चकस्यैव" "सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकुण्ठाद-
हङ्गारात्" सा० का० स च गणसंज्ञैव दर्शितः, "ब्रह्मी-
न्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्राघ्रासनस्पर्शाख्यानि । वाक्पाणि-
पादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्वमनः"
सा० का० एवं रुद्रगण । एकादशानामवयवः कन् । एका-
दशक तत्संख्यायाम् न० "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" सुग्र० ।

एकादशहार न० एकादश हाराणि विज्ञाप्यस्य । यदौरे तत्र
नवहारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशहारत्वं ज्ञायते ।
सप्रशोधयानि नाभिस्मृतिनाम्यधःस्थाने त्रीणि शिरस्थिकं
मज्जुरन्तुमिमेकं दशच्छिद्रवत्त्वास्य तथात्वम् । नवहारव्य-
वहारस्तु नाभिशिरसोच्छिद्रस्य सूर्यस्मात् "प्रधानेन
व्यपदेशावबलीति" न्यायात् । प्रधाननवच्छिद्रावबलत्वेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामङ्गां समाहारः टच् समाहारे
नाङ्गादेशः व्यङ्ग्यत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामङ्गां समा-
हारे ङौ त एकादशाह एकादशाङ्ग एकादशाङ्गि
रूपाणि । स साधनतयाऽस्य स्य व्यच् । एकादशाहसाध्ये
यागभेदे 'एकादशाहैरयजन् सदृष्टिर्वाहिहादशाहैरन्वभेदे
देव' भा० अनु० १०२ ख० । ब्राह्मणजातीनामेकादशा-
हकृत्स्ये १ श्याङ्गे च । तमधीष्टो भूतोभूतोभेदेत्यर्थः ।
एकादशाहीन उक्ताधे लि० ।

एकादशिन् लि० एकादश संख्या परिमाणमस्य ङिनि ।
एकादशसंख्यामितकोभादौ स्त्रियां ङीप् । "एकामे-
कादशिनोमपखत्" "ब एकादशिन्येहा प्रजापतिः पुनरा-
त्मानम्" "तस्मै कमेकादशिन्या यजेत" यत० ब्रा० १, ६, १,
४, ५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" १, ७, १, २२ । यद्यु पञ्चे-
कादशिनी स्यात् १, ६, १, २२ ।

एकादशी लि० एकादशानां पूरणो उभयपक्षीयप्रतिपदादितः

एकादशपूरण्यं तिथौ । यत् हि हरिवासरव्रतम् । अस्यां
व्रतस्य नित्यत्वादिसमर्थनतद्व्रतकालव्यवस्थादि कालमा-
दर्शितं यथा “अथैकादशी निर्णीयते । तत्तैकादश्यासुप-
वासविधवाक्ये नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसा-
धकानां स्मरणान्नित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि
संप्रहकारेण संस्तुतोक्तानि । “नित्यं सदा यादयायुर्न
कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याप्तिक्रमे दोषशुत्तरत्यागनोद-
नात् । फलानुतेर्विषया च तद्वित्यमिति कीर्तितम्” । अथ
च नित्यशब्दादोच्यते नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदा-
हृतो गारुडपुराणे “उपोष्यैकादशी नित्यं पञ्चयो-
रुभयोरपीति” । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम्
“एकादशी सदोपोष्या पञ्चयोः शुक्लपक्षे” । याव-
दायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये “हादशी न प्रभोक्तव्या
यावदायुः सुष्ठु भिरिति” । आग्नेयपुराणेषु “उपो-
ष्यैकादशी राजन् । यावदायुः सुष्ठु भिरिति” अतिक्र-
मनिषेधः कथं न दर्शितः । “एकादश्यासुपवाससं कदाचि-
दतिक्रमेदिति” विष्णुनामि “एकादश्यां न भुञ्जीत क-
दाचिदपि मानवः” इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः
“न करोति हि यो मृद एक दश्यासुगोपणम् । स नरो
नरकं याति रौरवन्नमसाद्यतम् । एकादश्यां सुनिश्चेत् । यो
भुङ्क्ते मृदचेतनः । प्रतिमासं स भुङ्क्ते त्वं किं त्वं खादि-
विदुषमम् । निष्कृतमद्यप्यसोक्ता धर्मशास्त्रे मनोविभिः ।
एकादशश्चक्रात्मस्य निष्कृतिः कापि नोदितः । सदापानात्
सुनिश्चेत् । पातैव नरकं व्रजेत् । एकादशश्चक्रमस्तु पितृभिः
सह भज्यतेति” नारदीये “पापानि कानि विदुः यानि
जह्नुः कृत्यासमानि च । अक्षयान्नित्यं तिष्ठन्ति संप्राप्ते
हरिवासरे । तानि पापान्युपास्यात् भुञ्जामो हरिवा-
सरे” इति स्कान्दे “मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा
पुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पञ्चयोरुभयोर-
पीति” अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये ।
“परिगृह्य व्रतं सव्येकादश्यादिकं नरः । न समा-
पयते तस्य गतिः पापीयमी भवेदिति” आत्मानोदना
दर्शिता विष्णुरहस्ये “परामापदमापन्नोऽहर्षे वा ससुप-
स्थिते । अतस्ते नरके चैव न त्यजेत् हादशीव्रतमिति”
विष्णुपञ्चरात्रवर्णनकेषुचिदाक्येषु तत् काल्यायनः “ए-
कादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपीति” स्कान्देऽपि
“उपोष्यैकादशी सव्यं पञ्चयोरुभयोरपीति” कूर्मपुरा-
णेषु “वदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने ! । न

भक्तोऽप्यं न भक्तोऽप्यं संप्राप्ते हरिवासरे” बोधमाह स
नत्कुमारः “पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुगोपण-
मिति” नारदोऽपि “नित्यं भक्तिस्माशुक्तैर्नरेर्विष्णु परा-
यणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुगोपणमिति”
तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिर्नरपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् ।
काल्यायनं च सायुज्यादिश्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णु-
रहस्ये “यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सव्यदमात्मनः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपीति” । कूर्मपुराणे-
ऽपि “यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः । एका-
दश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपीति” काल्यायनः “संसा-
रसागरोत्तारमिच्छन् विष्णु परायणः । शिष्यं सन्तिं ख-
र्गं सुक्तिं वा यदादिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत प-
ञ्चयोरुभयोरपीति” स्कान्दपुराणे “यदीच्छेद्विष्णु-
भोगान् सुक्तिं चात्यन्तदुर्लभम् । एकादश्यासुपवसेत् पञ्च-
योरुभयोरपीति” नारदोऽपि “एकादशीसमं किञ्चित्
पापत्वाय न विद्यते । स्वर्गमोक्षप्रदा हेतुमा राज्यफलप्रदा-
यिनो । सुकलत्रप्रदा हेतुमा शरासारोन्मदायिनोति” ।
तदेवं फलश्रवणात् काल्यायनं सिद्धम् । ननु काल्यायननित्य-
त्वमसति कामे परित्यक्तं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य क-
र्मणोनित्यत्वकाल्यायनं हेतुमाशुक्तीकारे नित्यानित्यसंयो-
गविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणहयेन हेतुसंयो-
गपक्षेः । तथा हि । “खादिरो यूषो भवतीति” ऋतौ
नित्यः खादिरो विहितः । “खादिर्न वीर्यकामस्य यूषं
कुर्वीतेति” तत्किञ्चैव ऋतौ काल्यायनेनानित्यः खादिरो-
विहितः । तत् यथा प्रमाणहयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य
हेतुस्यमङ्गीकृतं तदहत्वापि द्विविधप्रमाणसङ्गावाडुपवासस्य
हेतुस्यं किं न स्यात् ? ननु विषमोदणान्नः नित्यः खादिरः
क्रत्वर्थः काल्यायनं पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरु-
षार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गत बोधकप्रमाणमाभावात्,
वाडम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु हेतुस्ये प्रमाण
हयमन्वयेव । कृतकारेण प्रमाणहयस्यैव हेतुस्यसाधकत्वोप-
न्यासात् । तथा च सूत्रम् “एकस्य तुभयत्वे संयोज-
नप्रसङ्गमिति” (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्याश्रयवासस्य
हेतुस्यमपि सिद्धम् । यदि बुध्यान्तेहस्य सदयो इटानोऽ
मेक्षितः तर्ह्यग्निहोत्रादिह टानोऽस्तु । न अग्निहोत्रं
क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात् । तस्य च नित्यकाल्यायने-
वाक्यहयादवगम्यते । “वायव्यीवमग्निहोत्रं कुर्वीतेति”
नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं कुर्वीत वाह्यं स्वर्गकामः”

इति च काव्यत्वावगमकम् । तस्य च कृतत्वार्थत्वाभावेन
 केवलपुरुषार्थतैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काव्यत्वं
 चेति ह्यैक्यमस्ति । तत्र यद्व्यान्तराध्यासादिकर्मभेदहेत्व-
 भावेनैकस्यैव कर्मणः सतः प्रयोगभेदेऽवगमनव्यः ।
 प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीतः । तस्य चाधि-
 करणस्य संपादकावेतो ज्ञोक्तौ भवतः । 'यावज्जीवं जुहो-
 तीति धर्मः कर्मणि पुं सि वा । काल पुरुषधर्मोऽतः काव्य
 एकः प्रयुज्यताम् । न क लो जायनं तेन निमित्तप्रवि-
 भागतः । काव्यः प्रयोगभिन्नः स्यादावज्जीवप्रयोगतः' इति ।
 अयमर्थः 'अग्निहोत्रं जुह्यात् स्वर्गकाम' इति । काव्या-
 ग्निहोत्रं अयमेतत्तथा वाक्यान्तरं पठ्यते 'यावज्जीवमग्नि-
 होत्रं जुहोतीति' तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेना-
 धिकारान्तरं नोद्यते किं वा काव्याग्निहोत्रे गुणविवि-
 दिति । यदर्धमद्यान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः
 कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवयष्टेन पुरुषा-
 दुपपरिभितः कालोऽभिधीयते । काव्येन चाग्निहोत्रेण
 कालविशेष एव क क्लृप्तः । तस्य च कालस्यानेन स
 मर्पणादयं कर्मधर्मः । तस्मात्पुण्यविधिः । तथा चाग्नि-
 होत्रस्य काव्यप्रयोगः एक एव न त्वन्योनित्यप्रयोग इति
 प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवयष्टो न काव्यस्य वाचकः । किन्तु
 कालकः । वाच्यार्थस्तु कृतज्ञजीवनं तच्च न कर्मधर्मत्वेन वि-
 धातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणामभि-
 धत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्मः काव्यस्य
 तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिद्वि-
 त्तम् । तस्मादधिकारान्तरनोदना । तथा सति जीवन-
 निमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयो-
 गश्च परस्परं भिद्येते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्र-
 न्यायेन प्रकृतस्यापुनरावृत्तस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः
 काव्यप्रयोगस्तु । नन्वेकस्य कर्मणः काव्यभेदेन कर्तृ-
 भेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र काल-
 भेदः संभवति नित्यकाव्योपवासयोरेकादृश्यामेव विधा-
 नात् । नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि काव्यं परित्यज्य
 केवलं नित्यमनुष्ठानं शक्यं तथापि काव्यमनुष्ठितशुना
 नित्यस्य परित्यक्तमवगम्यतात् । अतः काले कथात् काले-
 कथात् नित्यकाव्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न सृष्टेते । नायं
 दोषः, विविदिषाधिकरणत्वात्वेन सकृदेवावृत्ततः प्र-
 योगमव्ययसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संपादकावेतो
 ज्ञोक्तौ भवतः 'विद्यार्थान्त्वमार्थं च हिःप्रयोगोऽयं वा

सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिन्यते । आहं
 भुङ्क्ता यथा हृदि विद्यार्थेनान्वसत्तथा । अन्तित्यस्य
 संयोग उक्तिभ्यां स्वादिरे मतः' इति । अयमर्थः
 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिषन्ति यज्ञेन
 दानेन तपसा नागकेनेति' इतिवाक्येन यज्ञादयं काव्य-
 विद्योदयाय विहिताः ऋग्वेद्याद्यान्मधर्मवन्तु यज्ञादेनां
 सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां
 हिःप्रयोगः ? उत सकृदिति ? तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोग
 भेद इति पूर्वपक्षः । निमित्तत्वेन ब्राह्मणेन क्रियमाण
 भोजनेन यथा अन्यकृत्कन्याहनिष्पत्तिः स्वहृदि न च
 हिर्भुज्यते । तद्वदब्राह्मणविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजन-
 इयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोधः स्वादिरे-
 वहाक्यद्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्वपक्षादितं तस्मात्
 सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वतः
 काव्यप्रयोगोनित्यप्रयोगस्येत्युभयं सिध्यति । ननु सकृद-
 नुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्ह्येधा भवति तन्मेष वा प्रसङ्गेन वा ।
 तद्यथा दर्शपूर्णमासयो वसुधां प्रधानयामानां मध्ये त्रयाणां
 सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रायाजाद्यान्नेनापकारः सिध्यति ।
 तदितरे तन्तम् । पञ्चममनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रम-
 ध्यपातिनः पशुपुरोडागस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं
 प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्यो
 पादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काव्यप्रयोगेणैव
 नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च कृतिः । 'काव्योऽपि
 नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्माकः इति' तदेवमेकाद-
 र्शुपवासस्य नित्यत्वकाव्यत्वकृष्णहृद्व्ये विरोधाभावात्
 ह्यैक्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

अलोपवासाकृतिविधिरन्यस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दश-
 मं वेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः
 सूर्योदयवेधः पशुदशमाहीवेधश्चेति । तत्र अरुणोदयवेधो
 भविष्यत्प्राणे दर्शितः । 'अरुणोदयकाले तु दशमी यदि
 दृश्यते । सा विद्वैकादशो तत्र प्रापमूलस्तपोषणमिति' ।
 'अरुणोदयवेद्यायां दिशो गन्धो भवेद्यादि । दुष्टं तत्तु-
 प्रत्यजेन वर्जनीयं नराधिप !' । गार्हपत्यादिना
 'दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वै-
 ष्यावेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति' । अरुणोदयस्य प्रमाणं
 आनन्दनारायणास्तकम् । 'उदयात् प्राक्चतसस्तु मर्यिका
 अरुणोदय' इति । तस्मिन् अरुणोदये वेधा बहुविधा ।
 ते च प्रत्योत्तराभ्यां ब्रह्मैवमेव दर्शिताः । 'कीदृशस्तु भवे-

हेयो योगोविभेन्द्र । कीदृशः ? । योगवेधौ समाचक्ष्य याभ्यां
 दुष्टसुपोषणम् । चतस्रोषटिकाः प्रातररुणोदयनिशयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां क्लिप्तोदितः । अरुणोदय
 वेधः स्वात्माह्वितं षटिकात्म्यम् । अतिवेधोद्विष्टकः प्र-
 भासन्दर्शनाद्वेधः । महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न
 दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितयोगः सूर्योदये सतीति ।
 अयमर्थः वेधातिवेधमहावेधयोगाद्यत्वारुपवास्य-
 दूषकाः । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पक्ष्यं साहचर्यिका
 त्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने षटिकाह्वे अरुणो-
 दयसम्बन्धिनि दृग्भासद्भावे वेध इत्युच्यते । यदा
 सूर्योदयनात्पूर्वम् षटिकाद्वयसुपरितनमेकादश्या व्याप्तं
 पूर्वं तु षटिकाद्वय दृग्भासो व्याप्तं तदाऽतिवेध इ-
 त्युच्यते । यदा सूर्योदयस्य दर्शनादर्थमसन्देहकाल
 मेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् अरुणोदयोदयकालो
 दृग्भासो व्याप्तस्तदा महावेधः । यदा सूर्योदये स्यटे सति
 पञ्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्र व्याहृतयवेलायां दृग्भा-
 सिद्यते तदा योगस्यैनाभिधेयोऽपोभवति । न च वेधा-
 दापेक्षया तुरीयोभवतीति । नन्वरुणोदयान्तर्धर्ममपि
 यदि मध्यरात्रानन्तर दृग्भासकला विद्यते तदा नोप-
 बासस्तदभावे तूपवास कर्तव्यः । तथा च स्मृतिः “अ-
 र्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवासः क-
 र्त्तव्यो न तु वै दृग्भासकालेति” । अतोयथा निर्दिष्टेभ्य स्ति-
 भ्योऽन्वोऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् सैवम् । अर्द्धरात्र
 वेधोऽपि यदा वर्णस्तदा किञ्च वक्तव्यम् अरुणोदयवेध
 इति वक्तुमर्धरात्रवेधउपपन्नो न तु वेधमाप्रायेण ।
 तदेव ब्रह्मवैवर्ते शौनकेन स्मृतोक्तम् । “अर्द्धरात्रे वे-
 धास्तिद्वयत्वेन वेध इत्यते । अरुणोदयवेलायां नावकायो
 विचारणे । कापालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ।
 न तन्मम मतं यस्मात्त्रयाभा रात्रिर्ष्यते” इति । य एते
 वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्वमभिहितस्तत्र तुर्योऽरुणो-
 दयवेधाच्चतुर्जउदयवेधः । तत्रोदयवेधद्वयोऽप्याह “उ-
 दयोपरिविद्धा तु दृग्भासकादशी यदा । दानवेभ्यः प्रीण-
 नायै दत्तवानुपाकषाशन इति” । कृत्यन्तरेऽपि । “दृ-
 ग्भासः प्राग्लभादाय यदोदेति विचारः । तेन स्मृष्टं
 हरिदिनं दृग्भासरात्राव त्विति” । पञ्चदशनाडीवेध-
 स्तु स्कन्दपुराणे ब्रह्मिन्तः “नागोद्दयनाडीभिर्दिक् पञ्च
 दशमिषया । सूर्योद्दयनाडीभिर्दक्षत्युत्तरान्ति-
 मिमिति” । तदेव वेधमयं निरूपितम् । तत्र पञ्च-

दृग्भासोवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगम-
 दर्शिता । “संप्रकारवेधोऽयसुपवासस्य दूषकः । साह-
 चर्यसङ्घर्षस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति” । सर्वप्रकार इ-
 त्यत्र प्रकारस्य न कलाकाशादयोवेधातिवेधादयो वा
 यद्व्याप्तौ नात्र तिष्ठन्तरवन्ति सङ्घर्षत्वं वेधोऽपेक्षितं
 किन्तु लक्षकलाकाशादिकमेव व्याहृतम् । तदुक्तं नार-
 दये । “लवादेवेधे विभेन्द्र । दृग्भासकादशी त्यजेत् । सु-
 राया गिन्दुना शुक्तं गङ्गास्त्र इव निर्मलमिति” । स्कन्द-
 पुराणेऽपि “कलाकाशादिगम्यो दृश्यते दृग्भासो विभो ।
 एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन् । कटाचनेति” । कृत्य-
 न्तरेऽपि । “कलाह्वेनापि विद्या स्यादृग्भासकादशी यदि ।
 तदाप्येकादशीं हित्वा हादशीं ससुपोषयेदिति” । सोऽयं
 कलाकाशादिवेधोऽरुणोदये सूर्योदये च समानः । त-
 त्त्वारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः । तच्च गारुडपुराणे विष्णु-
 उक्तमव्यते । “दृग्भासोऽयसुप्तोयदि स्यादरुणोदयः ।
 नैपोपायं वैष्णवेन तद्दिनैकादशं व्रतमिति” । वैष्णव
 सप्तश्रृङ्गादिबैष्णवागमोक्तदीनां प्राप्नोवैष्णवः । अत
 एव स्कन्दपुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् “पराभापद-
 मापन्नोऽहर्षे वा ससुपस्थिते । नैकादशं त्यजेत्तदा तु यस्य
 दाक्षाऽस्ति वैष्णवो । समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा-
 दविच्युतः । विष्णुर्पिताखिलाचार स हि वैष्णव उच्यते”
 इति । विष्णुपुराणमपि । “न चलति निजकर्मणोयः
 सममतिरात्मसङ्ग्रहपल्लवे । न हरति न च हन्ति क-
 श्चिद्वैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तमिति” ।

यथोक्तगुणसम्पन्नो वैष्णवदीक्षां प्राप्नोयस्तं प्रति तिथि-
 वेधोनिर्णीयते । एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा-
 चेति । तत्र वेधवती सर्वा व्याख्या । “तद्दिनैकादशीव्रत-
 मिति” गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिवेधात् । विशेष
 तस्तु संश्रुतादिभेदेन प्रतिवेधोद्वेद्यः य एते वेधाति-
 वेधमहावेधयोगाख्यादोषाः पूर्वसूक्तासेषु सत्स्वेका-
 दशी संश्रुतसंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णमभिर्विचिह्नयते । अरु-
 णोदयस्य प्रथमषटिकायां दृग्भासद्भावे वेध इत्युक्तः ।
 स च द्विविधः । षटिकाप्रारम्भे कृत्यषटिकायां च
 दृग्भासोत्तमेदात् । तत्र प्रारम्भमात्रदृग्भासोत्तमैकादशी
 संश्रुत्युच्यते । कृत्यषटिकावर्तिदृग्भासोत्तमसंयुक्तैका-
 दशी सन्दिग्धा । अरुणोदयप्रथमसङ्घर्षात्तदोदयमोव्या-
 म्रितवेधसङ्घटपुनैकादशी संयुक्त्युच्यते । सर्वमवल-
 दर्शनसन्देहवेलायां दृग्भासद्भावे महावेधः तद्यु-

कैदायो संकोष्येयुष्यते । ता एताः संप्रकादयश्च तस्योऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः “अरुणोदय-वेलायां यदिदशमीसकृता । संप्रकादयो तान् मोक्षित्वै दत्तवान् प्रभुरिति” । गारुडपुराणे “उदया-त्माक् त्रिचटिकाव्यापित्येकादशी यदि । संहिक्कादशी नाम वर्ज्ये” धर्मकाङ्क्षिभिः । उदयात्मागुहृत्तेन-व्यापित्येकादशी यदा । संप्रकादशी नाम वर्ज्येऽर्ज-हृत्ते । आदित्योदयवेलायां अरुण्य षट्चटिका । सं-कोष्येकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः । पुत्रपौत्रप्रद-क्षुर्येकादश्यासुपवासयेत् । तत्र ऋतुगतं पुण्यं तयोद-श्यां तु पारणमिति । यद्यपि पूर्वत्र नेधवाक्ये “साङ्गं तु षट्चटिकायम्” इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिचटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता नेधयेण विरोधः श-ङ्कनीयः । गार्हपत्यस्याऽपि दशमीवेधस्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धादरुणोदयविज्ञैका-दशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योगसक्तकृत्येण योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थोत्सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमुक्तव्यं सूर्योदयवेध इति । वच-नन्वत्र कथमोक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्विध-वेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्विज्ञातेति । आधिक्यं च त्रिविधम् एकाद-श्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यसप्तम्याधिक्यं चेति । त्रिष-थ्येतेषु पक्षेषु अरुणोदयसारभ्य प्रवृत्तां शुद्धाम्ये-कादशीं परित्यज्य परेद्युपवासः कर्तव्यः । तत्रैका-दश्याधिक्ये नारदः “संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां दृष्टिगमिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कायन्त्योदश्यां तु पार-णमिति” । स्मृत्यन्तरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं ऋतुगतस्योक्तं तयोदश्यां तु पारणमिति” विष्णुसंहित्याऽपि “एकादशीकामाप्ता येन द्वादश्युपो-षिता । तस्य ऋतुगतं मोक्तं तयोदश्यान्तु पारणमिति” द्वादश्याधिक्ये व्यास आह “एकादशो यदा लप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदोच्छेत् परमां गतिम्” उभयाधिक्ये गारुड “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति” नारदोऽपि “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सतीरेयोत्तरा कायां परतो द्वादशी यदीति” स्मृत्यन्तरेऽपि “एकादशो यदा पूर्णा परतो

यदीति” । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्दे-होऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायां नामैकादशी निधीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीक्षार-हितानाम् एकादशी निधीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः सात्तानुष्ठान-विषयत्वेन परिगण्यते । अतएव स्मर्यते “अतिवेधा सङ्गानेधा ये वेधास्तिस्रिषु स्मृताः । सर्वेऽप्यनेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः” इति । एतच्च सति सूर्योदय-वेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायां पूर्ववत्पुनरोपवासो भवति एकदश्याधिक्यं द्वादश्या-धिक्यसप्तम्याधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विद्वा-यामपि पुनरोपवासो भेदा उच्येताः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये हयोत्तियोरुपवासोऽप्युच्यतामाह दृष्टवशितः “संपूर्णै-कादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्तते द्वादशी तस्मिन्-पवासः कथमने त ? उपोष्ये हे तयो तत्र विष्णु प्रो-णनतत्परैरिति” । उभयोर्गधिकारभेदेन व्यवस्था स्मृन्-पुराणे दर्शिता “प्रथमेऽङ्गि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसं-युता । द्वादश्यां च तथा तात । दृश्यते पुनरेव च । पूर्वा-कायां गृहस्थैस्तु यतिभिरुत्तरा तिथिरिति” एतच्च परेद्युर्द्वादश्याभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । “पुनः प्रभातसमये षट्चटिका यदा भवेत् । अत्रोपवासो वि-हितस्तुतथाऽन्नमाशिनम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति” । गारुडपुराणेऽपि “पुनः प्रभा-तसमये षट्चटिका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यनेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वा-दशी न चेदिति” । पुराणान्तरे “एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं ऋतुगतस्योक्तं त-योदश्यान्तु पारणमिति” एवमेकादश्याधिक्यपक्षे षट्चित-त्योऽप्यवस्थाऽभिहित्ता । द्वादश्याधिक्ये परेद्युपवासमाह नारदः “न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उ-पोष्यैकादशी तत्र यदोच्छेत् परमां पदमिति” । स्मृन्-पुराणेऽपि “शुद्धा यदा समाहीना समहीनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यासुपवसेन शुद्धां वैष्णवीमपीति” दशमीवेधरहिता-शुद्धैकादशी यदा परेद्युर्द्वादश्यादूर्ध्वं नास्ति किन्तूदये समा त-तोऽन्यथा वा हयोरपीत्यर्थः । एवं च सति प्रकृते द्वादश्या-धिक्येऽपि एकादशी समान्यनयोरन्यतरत्वात् प्रथमेऽप्यो-पोष्योक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युपवासो गारु-डपुराणे दर्शितः “संपूर्णैकादशी यत्र प्राप्ता पुनरे-

व वा । ततोपोष्या पराऽऽ युष्वा परतो हादशी यदोति”
 ब्राह्मपुराणेऽपि । “एकादशी विष्णुना चेत् हादशी परतः
 स्थिता । उपोष्या हादशी तत्र यदेच्छेत् परमं पदमिति”
 स्मृत्यन्तरेऽपि । “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव वा ।
 वैष्णवी च त्वयोदश्यां षाटकैकापि दृश्यते । गृहस्थोऽपि
 परां कुर्यात् पूर्वां नोपवेशेत् । प्रोक्ष्यैकादशीं त्वया
 वर्जिते हितयं यदोति” एवमेकैकाधिक्ये त्रितयाधिक्येऽपि
 निर्णयो दर्शितः । अतुभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः ।
 इति शुद्ध्यां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्यायां
 चत्वारोभेदा व्यवस्थाभ्यन्ते । तत्राद्यैकादश्याधिक्ये पूर्व-
 वदुत्पत्त्यन्तरेऽपि दृष्टव्या । तदाह प्रमेताः “एकादशी
 विद्वद्वा चेच्छुक्ले क्षणोऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात्
 पूर्वासुपवेशेदुत्पत्ति” न चैतहाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थ-
 मिति शङ्कनीयम् बाधकाभावेन विज्ञाधिक्येऽपि
 तद्वचनप्रसङ्गे निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये
 परेद्यु रूपवासः । तदाह व्यासः “एकादशी यदा क्षुप्ता
 परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी तत्र यदेच्छेत्
 परमं गतिमिति” क्षुप्ता द्वादशी दशमोभिन्नितत्वात् परतो-
 दृष्टव्याभावाच्च अत्र गतेति वाक्यम् । उभयाधिक्येऽपि परे-
 द्यु रूपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे “एकादशीं दिश युक्तां
 वर्जमाने विवर्जयेत् । लयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमी
 युतामिति” उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोष-
 न्तराभावात् । न च विज्ञात्वादसि सन्देह इति वाच्यं
 कोषान्तराभावे विद्यायां अन्यप्रादेयत्वात् । तथा च विष्णु-
 रक्षणे “एकादशी भवेत् काचित्कस्या दूषिता तिथिः ।
 दृष्टिपक्षे भवेदुदोषः क्षयपक्षेऽतिप्रचयदेति” । इति विज्ञाभे-
 दाव्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविज्ञयोरप्येव निर्णयसंग्रहः ।
 एकादश्यादश्याोरुभयोरपि दृष्टौ परेद्यु रूपवासः । इ-
 योरप्येद्वौ पूर्वोदुः । एकादशीमात्रदृष्टौ गृहस्थयो-
 र्व्यवस्था । हादशीमात्रदृष्टौ शुद्ध्यां सर्वेषां पूर्वोदुः वि-
 द्वायां परेद्युरिति तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते वाच्येन स-
 निश्चाक्यानि विभावकानि निषेधकानि सर्वाणि तान्यविरो-
 धेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः
 स्कान्पुराणे “प्रतिपत्प्रभवः सर्वा उदयादोदवा-
 हनेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवारवार्जताः” इति
 हरिवारेण, त्रु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गार्हप-
 त्यपुराणे “उदयात् प्राग्व्यदा विमः । सूर्योदयसंयुता । स-
 पूर्णैकादशी सोढा तत्रोपवेशेदुत्पत्ति” भविष्यपुराणे-

ऽपि “आदिशोदयवेद्यायां प्राञ्जल्युत्सव्यामिता ।
 एकादशी तु संपूर्णा विज्ञाऽस्या परिकल्पितेति” । तदेव-
 द्वावचनद्वयमन्वयोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्त्यादुत्पत्त्यविव-
 यम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युप-
 लभ्यन्ते । कानिचिद्वचनोदयातुवादेन प्रवृत्तानि, कानि-
 चित्तदननुयादेनेति । यथा भविष्यपुराणे “अ-
 श्विनोदयकाळे तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या
 धर्मकामार्थनाशिनोति” कौत्सः “अश्विनोदयवेद्यायां
 विज्ञा गान्धार्युपोषिता । तस्याः पुत्रयत नटं तस्मात् तां-
 परिचर्जयेदिति” एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि
 दृष्टव्यानि । अश्विनोदयातुवादमन्तरेण दशमीविज्ञा-
 निन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा
 नारदः “दशम्युदगता यत्र तिथिरैकादशी भवेत् ।
 ततोपवासे नाशय परेत्य नरकं व्रजेदिति” ब्रह्मवैवर्ते
 “दशमोपवेशं युक्तां यः करोति विमूढधेः । एकादशी
 फलं तस्य नश्येत् हादश्याधिक्यमिति” विष्णुरक्षणेऽपि
 “दशमोपवेशं युक्तासुपोष्यैकादशीं किञ्च । संवत्सकृतेनेह
 नरोधर्मेषु सृज्यते” इति ईशशानि सर्वाण्यपि नैषविषये
 वैष्णवविषयाख्यविषये तुभयाधिक्ये हादश्याधिक्ये च
 सर्वपुरुषविषयाणि दृष्टव्यानि । दशमीविज्ञाभ्यनुज्ञाप-
 कानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कान्द-
 पुराणे “त्वयोदश्यां न लभ्येत हादशी यदि किञ्चन ।
 उपोष्यैकादशी तत्र दशमोभिन्नितत्वापि चेति” स्मृत्यन्तरे
 “उपोष्यैकादशी तत्र हादशी न भवेद्यदि । दशम्यापि हि
 मिश्रैव एकादश्यैव धर्मतादिति” दृक्दृशशब्दः “हा-
 दशी स्वत्यस्यैवापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमोभि-
 न्नितत्वा कार्या सङ्घापातकनाशिनोति” अथ्यशब्दः “एका-
 दशी न लभ्येत सकला हादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी
 विज्ञा अश्विनोदयकाळोऽप्योदिति” हारीतोऽपि “त्वयो-
 दश्यां यदा नट हादशीषटिकादयम् । दशम्यैकादशी
 विज्ञा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति” एतादृशानि वाक्यानि
 सर्वाणि अतुभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये
 तु कानि गृहस्थविषयाणि दृष्टव्यानि तत्रैतानि वैष्णववि-
 षयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विज्ञाभ्यनुज्ञाया अदर्शनात् ।
 संपूर्णैकादशीपरिज्ञागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपल-
 भ्यन्ते । तद्यथा स्कान्दपुराणे “एकादशी भवेत् पूर्वा
 परतो हादशी यदि । तदा शोकादशी तस्मा हादशी वस-
 पोषयेदिति” तथा काठिकापुराणे “एकादशी यदा

पूषा परतो द्वादशो भवेत् । उपोष्या द्वादशो
तत्र त्रिविधविः प्रयस्यत इति" गारुडपुराणे "पूषा
भवेद् यदा मन्त्रा भद्रा च विवर्जिते । तदोपोष्या तु भद्रा
स्यात् त्रिविधप्रयस्यत इति" । एतादृशानि सर्वाणि
वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयवषयाणि कानिचिद्वचनान्यु-
पलभ्यन्ते । यदाह नारदः "यदि देशसु संविध्योदेकादश्यां
तिथित्वयम् । तत्र कृत्यतं पुण्यं द्वादशोपारणे भ-
वेदिति" कूर्मपुराणेऽपि "द्विष्टोदेकादशो यत्र तत्र सञ्चि-
ह्नो हरिः । तानेयोपवसेत् काममकामो विष्णुस्तत्परः"
इति आत्मात्मनयोर्देशमीद्वादश्यां मध्ये एकादशीत्येतद्दि-
नत्रय यदाप्रोत तदा परतो द्वादश्या उद्विष्टवद्विष्टेभ्यः
सम्भाति । तत्र यद्विष्टवद्विष्टा यथोक्तं दिनत्रयसुपोष्यम् ।
तदुक्तं पुराणान्तरे "दिनत्रयस्यते । देवि नोपोष्या दशमी
शुता । संतोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति"
द्वादशोद्विष्टो 'एकादशी यदा सुप्ता' इत्यनेन व्यासवचनेन परे-
द्युपवास इति पूर्वमेव निश्चितं यदा आत्मात्मनयोर्देकादशो
तत्रयोदश्यांभ्यो द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा ना-
रदेन कथ्यते "एकादशी द्वादशो च रात्रिष्वे त्रयो-
दशो । तत्र कृत्यतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पार-
णम्" । "एकादशी द्वादशो च रात्रिष्वे त्रयोदशो ।
त्रिष्टुपा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोकृताति" ।
तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा दृश्यम् । गृहस्थे तु
तस्मिन्निष्ठम् तथा च कूर्मपुराणे "एकादशो द्वादशो च
रात्रिष्वे त्रयोदशो । उपवास न कुर्वीत पुलक-
वसन्तिः" इति प्रश्नपुराणे "एकादशी द्वादशो च
रात्रिष्वे त्रयोदशो । त्रिष्टुपगृह्यद्विष्टोरात्रं नोपोष्यं
तत् शुतार्चिभिरिति" यत्तु अत्रोक्तं प्रोक्तम् । "अवि-
ह्नानि निविह्नैश्च न चभ्यन्ते दिनानि तु । सुकृत्तैः पञ्च-
भिर्विह्ना पाशैर्देकादशी तिथिः । तद्वै विह्नान्यभ्यानि
दिनान्युपवसेषुचः । पूर्वाविह्ना न कर्तव्या पञ्चोदेकाद-
श्यादृशी । एकादशी तु कुर्वीत जीयते द्वादशो यदिति"
आत्र निषेधो यतिविषयः, विधिवद्गृहस्थविषयः, वेधवाक्यो-
द्देशत्वयुक्ता सा भूदिति पञ्चभिर्भुक्तैरित्युक्तम् । तदेव
नामाविधवचनस्य व्याख्यापनप्रकारो वा, त्यागिनः । अत्र
वा व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोति ।
इत्युपवासतिथिनिर्दिष्टता ।

अथाधिकारी निश्चयते तत्र नारदः "अष्टाव्दा-
दधिको मन्त्रोद्धारोऽपीतिहायनः । भुक्ते यो मानवो

योद्वादिकादश्यां च पापकृतिः" कात्यायनोऽपि
"अष्टवर्षाधिको मन्त्रो ह्यपीतिन्यूनवत्परः । एकादश्या-
सुपवसेत् पञ्चयोऽभयोरपीति" । गृहस्थस्य तु शुक्ल-
कादश्यामेव नियोगवासः यथा कूर्मपुराणे "एकादश्यां
न भुञ्जीत पञ्चयोऽभयोरपि । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्ला-
मेव सदा गृह्णीति" भविष्योत्तरेंऽपि "एकादश्यां न भुञ्जीत
पञ्चयोऽभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लमेव सदा
गृह्णीति" नारो विधवा तस्या एव यतिधर्मत्वात् । प्रति-
मन्त्रास्तू पञ्चसं निषेधति विष्णुः "पत्न्यौ जीवति या नारी
उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव ग-
च्छतीति" मनुः "नास्ति स्त्रीणां व्रतगम्यो न व्रतं नायु-
पोषणमिति" मार्कण्डेयपुराणे "नारी स्वल्पमनुष्ठाता
भर्ता पित्रा सुतेन वा । निषेधकं तु भवेत् तस्या यत्-
करोति व्रतादिकमिति" आदिशब्दाद्वैष्णवह्मरामव्य-
पाङ्कनामासुपवासः पञ्चः मनुः "उपवासश्चारावस्थापि गन्ध-
धूपानुष्ठेपनमिति" प्रत्युत्तमत्या व्रतादिपञ्चकारिणो
भवति तदाह कात्यायनः । "भायां पशुर्नृतेनैव व्रतादीना-
चरेत् सदेति" शुक्लामेवेत्येवकारः कण्ठादेकादश्यां सुवास-
निषेधपरः । तथा च कूर्मपुराणे "संक्रान्त्यां कण्ठापसे च
रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासश्च पा-
रणमिति" गौतमोऽपि "आदिष्टेऽहनि संक्रान्त्यामासतै-
कादशीषु च । व्यतीपाते कृते आसे पुनौ नोपवसेद्गृह-
ह्णीति" । आत्र प्रोक्तं विषेयं पुलकतो दोषविशेषप्रतिपा-
दनार्थम् तथा च पञ्चपुराणैः "संक्रान्त्यासुपवासिनः पारण्ये-
न शुचिर्नरः । एकादश्यां च कण्ठायां असेऽपुनोविनश्नाति"
नारदोऽपि "एन्दुवर्गसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेनरे ।
उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्स्वल्पमनुष्ठाति" । आत्र सं-
क्रान्त्यादिपूजास्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तक-
स्य । तथाच कात्यायनः "एकादशीषु कण्ठासु रवि
संक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्वीतपुलकान्
गृह्णी । तत्रपुनोपवासस्य निषेधोऽयसदाकृतः । निमित्ता-
न्तरयुक्तस्य न विधिवन्निषेधनमिति" जैननिरपि
"तस्मिन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयसदाकृतः । नातुपञ्चकतो-
पास्तोऽतोऽनित्यसुपोषणमिति" । अयमर्थः एकादश्याप-
वासस्य नियत्याज्यं क्रान्त्यादुपवासस्य च नाम्यत्वात्क्रान्त्यो-
पवासनिषेधे सति न निष्क्रोपवासनिषेधः सिध्यतीति ।
संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासः सप्तोक्तोक्तः । "अमावास्या-
द्वादशो च संक्रान्त्यस्य निषेधतः । एताः प्रयस्यन्ति-

यो भातुरास्तेषां च । अत्र ज्ञानं जपोहोमो देवतानां च पूजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्रुतिमिति । गृहस्थस्य तु कृत्वायमेव निखोपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिकः खोपवासो तु कृष्णायामपि कर्तव्यः । तत्र नैमित्तिकः स्रुत्यन्तरे पद्यते । “शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णं कादशी भवेत् । सौपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति । काश्यस्तु स्कन्दपुराणे “पितृणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायामं सप्तपोषयेदिति” सनत्कुमारः “भातुराण्यं संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिर्भूता । एकादशी सदोपोष्या सर्वेषां पत्न्यो गतिरिति” । सत्यपुराणेऽपि “एकादश्यां तु कृष्णायामोष्य विधिवद्भारः । उवासानां यः सज्जिं च साम्राज्यं च स गच्छतीति” । दिनचर्ये उल्लेखतो गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितृमहः “एकादश्यां दिनचर्ये उपवासं करोति यः । तस्य उवाविनश्यन्ति भवायां पितृदोषयति” । सत्यपुराणेऽपि “दिनचर्येऽर्कसंक्रान्ती पश्ये चन्द्रसूर्ययोः । उपवासं न कुर्वीत उल्लेखसंयतः” इति । दिनचर्येऽपि पञ्चमाराण्यं “दो तिथ्यन्तरेऽपि यस्मिन् स स्याद्दिनचर्यः” इति । वशिष्ठोऽपि “एकस्मिन् शयने त्वज्जि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनचर्यः प्रोक्तस्तत्र साङ्गिकं फलमिति” । फलमन्तोपवासव्यतिरिक्तदानादित्यं ब्रह्मस्य उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईश प्रिये किं कर्त्तव्यमित्थाकाङ्क्षायां वायुपुराणे पद्यते “उपवासे निषिद्धे तु भयं किञ्चित्कल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलमभवेत्” । “नतो हविष्यान्नमोदनं वा फलनिष्ठाः क्षीरमषाण्यं वाच्यम् । यत्पञ्चमस्य यदि वापि वायुः प्रशस्तमन्तोत्तरसत्तरं वेति” । उपवाससमर्थस्यैकमज्ञादीनि कुर्यात् तथा च स्रुतिः । “उपवासेत्य यज्ञानाम्भीतेऽर्धजोतिनाम् । एकमज्ञादिकं कार्यमाह बौधायनो ह्नरिति” । मार्कण्डेयपुराणे “एकभक्ते न नक्तो न तथैवावाचितेन च । उपवासेन दानेन न निहादृशिकोभवेदिति” । ब्रह्मपुराणेऽपि “एकभक्तेन नक्तो क्षीणदृष्टाः क्षेपेत् । नातिक्तामेद्वादशोन्त उपवासमतेन वेति” । स्रुत्यन्तरेऽपि “एकभक्तेन नक्तो नाहदृष्टाः क्षेपेत् । पयोमूत्रं फलं वाऽपि न निहादृशिकोभवेदिति” । भविष्यपुराणेऽपि “एकादश्यामुपवेशकं वापि समाचरेदिति” । नित्यकाम्ययोरप्यज्ञास्तु प्रतिनिधिभिन्नं तद्वारयेत् । तथा च विष्णु रक्षणे “अवसाथो यदीदृशं भवेत् स वस

पस्थिते । कारयेद्बर्षपत्नी वा पुत्रं वा विनयान्वित-
मिति” । पैठानसिः “भाष्यो पत्युर्न तं कुर्व्याद्भाष्यावाच-
पतिर्न तम् । अस्माकं परस्माभ्यां व्रतभङ्गो न जायते”
इति । स्कन्दपुराणे “पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रा-
तरन्तया । एषासमाधेयान्यं ब्राह्मणं विनिवोजयेत्” ।
अन्यत्रापि “भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिभि-
रिति” । सूत्रत्यन्तरेऽपि “पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रू-
र्वाय्यभूभजास् । अष्टर्षभपोषिता स्वयञ्च फलभागभवे-
दिति” कात्यायनः । “पितृमातृस्वभ्रातृश्वश्रू ये च
विशेषतः । उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं यतयुणं लभेत् । द-
क्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषा विज्ञिता च सा । नारी
च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं यतयुणं
प्राप्नुमन्य पारदर्शनः । उपवासफलं तस्याः पतिः
प्राप्नोत्यवश्यम् । राज्ञस्वच्छत्रिवाधे च एकादश्या-
मुपोषितः । पुरोधः क्षत्रियस्याहं फलं प्राप्नोति
निश्चितम् । पितानज्जादौ तुद्दिश्य एकादश्यामुपोष्ये । कृते
ते तु फलं विप्रः ! समष्टं समवाप्नुयुः । कर्त्ता दशयुणं
पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य कृतं योपि सं-
पूर्णं फलमाप्नुयादिति” । प्रतिनिधौ च कश्चिद्दिशेनः
अतौ “काव्ये प्रतिनिधिर्नास्त निष्कमे नैमित्तिके च सः ।
काव्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं कश्चित्प्रतिनिधिं विदुरिति” । अयमर्थः
‘नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काव्यं
तु अस्माकं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात् अस्माकं
उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासकरणे प्रायश्चित्तं कार्यते 'अष्टम्याञ्च चतुः
दर्श्यां दिवा भुक्तौ न्यव' चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ
नक्तौ च त्रयं पर्वण्योति' स्मृत्यन्तरे 'अर्क' पर्वद्वये
रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा
चान्द्रायणसूत्रेत्' ।

साय काव्योपपादकस्य तत्तात्पर्याः “सायसायान्तयोरङ्कोः
 सायं पातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेषुर्जडाङ्गान्तवत्तद-
 यम्” इति । देवस्य “ऽयस्यामेकमन्तस्तु सांसमैधुनवर्जितः
 एकादशोत्पवसेत् पक्षयोर्बभयोरपि । देवतास्तस्य सृष्ट्यन्ति
 कामिनं चास्य शिष्यतीति” इत्यस्य तिरपि “दिवा निद्रा प-
 राश्वं च पुनर्भोजनमैधुने । शौर्हं कांस्यामिषं तैलं हा-
 दस्यामष्ट वर्जयेदिति” कूर्मपुराणे “कांशु सांश्चं मच्छरांश्च
 चषकान् कोरदूषकान् । याज्ञं नधु पराश्वश्च त्वजोदपव-
 सन् स्त्रियमिति” बृहत्संहितेऽपि “याक्षं सांश्चं मच्छरांश्च

पुनर्भोजनमेधने । द्यूतमन्यस्य पानञ्च दयस्यां वैष्णवस्य-
जेदिति । विष्णु भोजनसरे "असन्नाप्यान् हि सन्नाप्य तुल्य-
तविकादसम् । आसन्नकयाः फलं वापि पारये प्राश्य शुध्यति"
"असन्नकयापानं च दिवास्वापञ्च मेधनम् । ताम्बूलचर्वणं
सांघं वर्जयेत् व्रतवाधरे" इति च । वसिष्ठः "उपवासे तथा
आह्ने न खादेद् दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हनि
ष्य प्र कुला नि चेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णु रक्षसे
"आहोपवासदिनसि खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्याः
शतसप्तमस्य प्राश्य विशुद्धो भवेति" हारीतः "पतितपाप-
शुद्धनास्तिकसन्नाप्यसम्यक्तां खादिकुपवासादिषु वर्ज-
येदिति" कूर्मपुराणे "बहिर्धामान्त्यजान् स्मृतिं पतितञ्च
रजस्रकाम् । न सूर्येक्षानभिभाषेत ज्ञेयं व्रतवाधरे" इति
विष्णु रक्षसे "स्मृत्याशोकनगन्धादिखादनं परिकीर्तनम् ।
अवस्य वर्जयेत् सर्वं पासानां चाभिकर्तव्यम् । गालाभ्यङ्गं
शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं
वशाभ्यन्त निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांश्च सांघं
सुरां क्षौद्रं क्षोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च
दिवास्नं तथाङ्गनम् । तिलपिष्टं सखरांश्च हादयै-
तानि वैष्णवः । हादय्यां वर्जयेद्विष्यं सर्वपापैः प्र-
सृज्यते" इति ।

एकादश्यां आहं कत्वापि न भोक्तव्यं तदाह
कात्यायनः "उपवाधो यदा नित्यः आहं नैमित्तिकं
भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाद्याय पितृसेवितमिति"
तथा "मातापित्तोः क्षणे प्राप्ते भवेदेकादशी यदा ।
अभ्यर्च्य पितृदेशंस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति"
यस्तु वचनम् "आहं कत्वा त्रयो विप्रो न भुङ्क्ते पि-
तृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति"
तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयस्य आचार्येणापि भोजनकार्यं सि-
ध्यति तस्य भोजनकार्यं विधानात्

स्मृतकादौ दानार्चनरहितसुपवासमालं कुर्यात् तदुक्तं
कूर्मपुराणे "कास्योपवासे प्रक्षान्ते त्वनरा स्मृतस्मृतके । तत्र
तास्यं व्रतं कुर्यात्तु दानार्चनविवर्जितम्" इति बराहपुराणे
"स्मृतके च नरः खात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुङ्क्ते व्रतमेवं न क्षुज्यते । स्मृतके न च भुङ्क्ते
यदाह्नां यदा नरः । हादश्यान्तु समन्धीयात् खात्वा वि-
ष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्चनं स्मृतकाले
कुर्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "स्मृतकाले न खात्वा पूजा-
वित्ता जगार्हन्म् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलम-

प्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न स्मृतकालः विष्णु
देवतास्य नादिरहितं स्मृतकादाविषोपवासमालं कार्त्त-
तदाह उक्तम् "एकादश्यां न भुङ्क्ते नारी इष्टे रजस-
ऽपि" इति । मत्स्यब्रह्मः "संप्रवृत्तेऽपि रजसि च स्नात्वा
हादशीव्रतमिति" । मत्स्यव्रतोऽपि "पारव्यदीर्घतपसां नारी-
णां चेद्भोजनमेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदा-
चनेति" शुङ्गनन्दः "देवतास्य नादिकं कुर्यात् तथा च
स्मृतिः "खात्वा भर्तुं चतुर्थेऽङ्के शुद्धा स्यात्परिचारके ।
पञ्चमेऽङ्के शुद्धा स्यादुदने पित्रे च कर्षणीयति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णु रक्षसेऽभिहितः "अथ नित्योप-
वासे चेत्वायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्मतिमाह
विप्रः संप्राप्ते हरिवाधरे" इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि "इति
विज्ञाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विषेन नियमाद्यतो-
ऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । नित्यहीनेन्द्रियः अहाश-
हायोविष्णुतत्परः । उपोष्येकादशीं पापान्मुच्यते नाम
संशयः" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्या-
यनः "यत्किमांस्तु ततः कुर्याद्विषयं सविशेषमिति" ।

यदा द्वादश्यां अवषणमलम्भयेत् तदा शुद्धेकादशी-
मपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदीये
"शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवषणान्विता ।
तयोरेवोपवासश्च तयोदश्यां च पारयमिति" तथा
"एकदश्यान्वविज्ञावां संप्राप्ते अवषे तदा । उपोष्या-
द्वादशी शुद्धा सर्वपापक्षयाचेति" यदा पारव्यपर्याप्ता
द्वादशी स्यात्तदा तस्यमेव पारव्या कार्या न तु तयोदश्यां
तदुक्तम् "भवेद्यत् तयोदश्यां द्वादश्यास्तु कदाहवम् ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति तयोदश्यां तु पारयम् । कदाहवं
तत्र वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारये मरये नृणां ति-
विस्मात्कारिणी स्मृतेति" ननु हादश्यातिक्रमेऽपि नास्ति
दोषः "सा तिथिः सकला प्रयेति" वचने साकल्यविधा-
नादिति चेत् भवेत् साकल्यस्य ज्ञानादिविषयत्वात्
वाक्येये "ज्ञानदानजपादियु" इत्यभिधानात् । पारये तु
साकल्यतत्त्वं न प्रवर्त्तते "तिथिस्मात्कारिणी प्रयेत्युक्तेः

अत्यहादशीकावे यदा पारव्यनदा सङ्गिः प्रागेव-
सर्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये "अत्यायामव
विप्रेन्द्र । द्वादश्यामवषणोदये । खात्वा र्चनाक्रियाः कात्या-
यनहोमादिशुभताः । एतन्नाकारणादुचि ! प्रत्य-
ज्ञानमाचरेत् । पितृतर्पणशुभं सत्यां वदा च द्वा-
दशीम् । भङ्गाहानिकरी क्षेया द्वादशी बहिता च

याम् । करोति चर्माहरणमस्मात्ते वरकरोति" नर-
हारादपि "वदा सत्या हादयो स्मादपचर्माभुजिर्भवेत् ।
प्रातर्नभ्याङ्गिकस्यापि न नरादपचर्माभुजिर्भवेत्" । स्मद्पुरा-
णे त्वं "वदा भवेदतीवास्या हादयो पारणादिने । अथ-
कावे द्यं कर्मात् प्रातर्नभ्याङ्गिकञ्च वदति" । तत्र पारणा-
वर्णने अङ्गिः पारणकुर्व्यात् तदाह कात्यायनः "सम्या-
दिशब्दवैश्वानरं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पार-
विश्वानरं नैतिकान्तं भुजिर्भवेदिति" । "सङ्कटे वि-
षये प्राप्ते हादयो पारवेत्कथम् ? । अङ्गिस्तु पारणकुर्वी-
त्यनुभूतं न दोषकदिति" । वदा कथयामि हादयो नास्ति
तदाह बोधेदयामपि पारणकुर्व्यात् तदुक्तं नारदायै
"त्वयोदयोऽहं शुद्धायां पारणं शुद्धीकृतम् । मत्तया-
धिकं वापि नरः प्राप्नोत्वयं वदमिति" । पारणञ्च नै-
वेद्यमिति कुर्व्यात् तदुक्तं स्मद्पुराणे "तथा चैवो-
पवासन्तु बोऽस्माति हादयादिने । नैवेद्यं त्वयसीमित्रं
कृत्वाकोटिविनाशनमिति" ।

अथानेकादश्यां बन्धुपवासप्रतिनिधिरूपेण एकम-
ङ्गनकायाचितदानमिति तेषां प्रतिपद्युक्त्यावेनोप-
वासतिवावेवातुल्यम्, न नि त स्तत्प्राप्त्येकमङ्गनका-
हीनि तेषां पूर्वोक्तव्यायेन सध्याङ्गादिवापितिषिपुश्च-
प्राप्नो द्यमीविद्या प्रतिपद्यते द्वादशोक्तये "पूर्वाविद्यां-
दिनाह्नं नन्दं पूर्वाभपि ज्ञजत् । यदोच्छेदात्तत्त्वानां
निबन्धेन चतुर्थपि । नोपोजितं च नक्तञ्च नैकमङ्गनवाचितम् ।
नन्दायां पूर्वविद्यायां कुर्वद्दिनञ्च भोजितः । एकादशो
जुता यदा द्वादश्या सप्तमोपये । नक्तं वावाचितं निम्न-
नैकमङ्गनं तवात्मनः । । नक्तञ्चावाचितं तात ! नैकमङ्ग-
नवाचरेत् । दशमीवर्जिते दानमनये हरिवाचरे" इति
दिनाह्नं वाह्वैप्रसक्तैरित्यर्थः । एतदेवामिमेव "दिक्पञ्च
दशनिष्कयेति" उदाहृतम् । तथा "वाह्वैप्रसक्तैस्तु
वेधाऽयं वाधते जतमिति" एतद्वचने तत्तियन्मर-
णध्याङ्गादिवापिर्भवेत्कृत्या" ।

अथाधिकारिनिवेष्टे हरिः भ० व्याख्येते "दृष्टस्त्रिभु-
वारी वा अङ्गितान्निर्वैगिकाया । एकादश्यां न भुञ्जीत
पञ्चमो वमयोरपि" । पाशोत्तरचख्ये "वैश्वानरमात्रमाया-
ञ्च कोषाञ्च वरचर्चिन् !, एकादश्यापवासस्तु कर्त्तव्योनाल
उच्यते" । "यत्तस्मात् कारणादिप्र । एकादश्यां सुपेन-
चम् । कुर्वीहरोवा नारी वा पञ्चमो वमयोरपि" विष्णु-
धर्मोत्तरादम् "वैश्वानरो वाच वैश्वोवा कुर्वीदेकादशो जतम्" ।

होरादुराचम् "वैश्वानरो वाच वैश्वोवा होरोऽभ्येतत् सेनाचरेत्" ।
स्मद्पुराणे । "न वैश्वो न च होरोवा नाचमो तीर्थसेवकः ।
बोभुङ्क्ते वाचरे विष्णोः अपवादाधिको हि सः ।
विप्रश्च तेन मे गोर ! जतं दुष्टेन वापिना । नहु-
मङ्गिषवमामित्रं येन भुक्तं हरेदिने" । "विधवा वा
भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशोदिने । तस्यास्तु सुकृतं भक्षेत्
भक्ष्यत्वा दिनेदिने" कात्या० । एतादयो विना
रपण्ड । यतिस्तु सुमहातपाः । पश्यते ह्यन्यतामिन्ने
यावदाहूतसंज्ञवम्" नारदे वम् । "सधवायास्तु पत्न्य-
तुमत्या सङ्ग वाधिकारः । "सपुत्रस्य सभार्यश्च स्त्रजै
भक्तिषंयुतः । एकादश्यां सुपवसेत् पञ्चयो वमयोरपि"
विष्णुध० । तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता काङ्क्षमा-
दर्शिता ।

"वैश्वानरो भयपत्योर्निष्ठाधिकारः यथाह तत्परागरे ।
"यथा शुक्रा तथा लक्ष्णा यथा लक्ष्णा तथेतरा । तस्यै ते
मनुते यस्तु सर्वं वैश्वानर उच्यते" एवमेव ए० त० रघु० ।
"व्याधिभिः परितृप्तानां पिताधिकारोऽस्मिन् ।
लिंशुर्धाधिकारानाञ्च नृणां हारिः कृत्यन्तम्" मार्क० पु० ।
प्रागुक्तकाङ्क्षमाधनतामुष्णारित्येकादशो जतमायादिव्यवस्था
सर्वदेयवासिभिः प्रायेण द्रियते । गोहनिवासिभ्यस्तु रघु-
नन्दनोक्ता व्यवस्था द्रियते । तन्मतसिद्धव्यवस्था त एकादशो
त० जतवचनजातानुसन्धेयः तत्र संचोपकृत दर्शितो यथा
"तत्र संचोपः पारणादिने हादशोभावे सच एव पूर्वा
त्यक्ता अष्टाहृतवसेत् तद्वचने न्दो पूर्वा तद्व्यः परा
विधवापि । वदा त पूर्वादिने दशव्या उत्तरदिने
हादश्यां युक्तैकादशो तदोत्तराहृतोऽप्य हादश्यां पारणं
कुर्व्यात् । परदिने हादश्यानिर्गमे त्वयोदयोऽभपीति ।
वदा त सुखोदवानन्तरं दशमीयुतेकादशो अथ च पर-
दिने न निःसरति तदा तां विज्ञाव हादश सुपवसेत् ।
(अलमाधवमते भेदः) वदा त सुखोदवात् प्राग्
काशीनदशमीविष्टैकादशो परदिने न नि सरति तदा
तासुपवसेत् । वदा त तयाविधा सती परदिनेऽपि निः-
सरति तत्परदिने च हादशो तदा तां विज्ञाव अष्टा-
हृतोऽप्य हादश्यां पारवेत् । वदा त पूर्वादिने तद्विष्टैका-
दशो परदिने च हादशो तदा तद्विष्टव्यात्मिकां विद्या-
हृतोऽप्य परदिने हादश्याः पञ्चमपादसती च पारवेत् ।
वैश्वानस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे पराहृतोऽप्य त्वयोदश्यां पार-
येदिति ।

सर्वथा कथ्योपादय्यां वैश्वनामं यदुक्ताणां
नृकृत्तानामनुपवाशोनिवः । आकाशस्य तु विद्येयतो-
निवः । वैश्वनेतरेणान्त तादृशानां कृत्तियनमध्यवर्ति-
नीषु कथ्योपादय्यापवाशोनिवः । अयुक्तातां नृकृ-
त्तान्तु सर्वस्वेव निष्ठाधिकारः । काव्योपवासे तु अ-
विद्येयैव सर्वोपवाशधिकारः । निष्ठापवासे तु रवि-
महादिदोषोनास्त अष्टाष्टाधिकोमलौत्तापूस्वीयोतिपत्-
तरोनिष्ठाधिकारी विषयावास्तु सर्वस्वेव निष्ठाधिकारः ।

अतः सकलावादिदोषोनास्त । यथा ज्योतिः परा-
यतः “अनादिदेवताज्ञां कालदोषो न विद्यते । निष्ठा-
स्याध्याययोगे च तदर्थंकादयोव्रते” एका० त० रघु० ।

अतः विशेषोऽस्मादौ स्तान्दे । “एकादशी कला यत् हा-
दयो च स्य गता । नक्तं तत् प्रकृतिं नोपवासं
नृकृत्तमी” । अतोपवासविधायकसामान्यस्यानृकृ-
त्तविधायकविशेषयास्त्रे वाधः । “एकादशी कला-
यका हादयो यत् कथ्यते । ततोपवासं कुर्वीत निष्-
काभोविष्णु तत्परः” तत्रैव स्तान्देम् । “तत् पूर्वापर-
वचनपर्यालोचनया नृकृत्तविधानं कालिनः काव्योपवास-
व्रतविषयं निष्कामस्य निष्ठापवाशधिनो विष्णुपरायणस्य
नृकृत्तस्यानुपवासः” ए० त० रघु० । वाचस्पतिमते
“निष्कामस्तु नृको कुर्वीदुत्तरैकादशीं तवा । सका-
यस्तु तदा पूर्वां कुर्याद्दोषायनोऽन्यथैव” विष्णु-
सकामेन तत् द्यमोविहा काव्यां निष्कामेव हादयो-
युक्तोपोष्येतिभेदः ।

नेषविषये हेमाद्रौ तु सार्धवटिकालवोक्तिएटाविंशति-
मानरात्रिविधया नृकृत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चतुर्लोच-
टिकाप्राप्ता “निशःप्राले तु यागार्हं देवादिप्रदादने ।
वारस्तानमध्यगने चारणोदय उच्यते इति” इत्येतैर्युक्तम् ।
हेमाद्रिमतानुसारेण निष्ठा० वि० एकादशोभेदा अष्टा-
दशेयुक्ताः तद्वयस्या ततोक्ता यथा
“शुद्धा विद्या इवो नन्दा तेषां न्यूनसमाधिनैः । वटप्र-
काराः पुनस्तेषां हादस्यूनसमाधिकाः” इत्यष्टादशैकादशी
भेदाः तत् शुद्धाधिकन्यूनादयिका शुद्धाधिकसमहादयिका
च सकलैः पूर्वा निःकालैरुत्तरा कार्या “प्रथमेऽङ्गनि
संपूर्णेति” पूर्वोक्तस्तान्दात् “जनहादयिकायां तु विष्णु-
प्रोतकार्त्तव्यवसायस्य कार्त्तम् “संपूर्णेकादशो यत् प्रभाते
हनरेव वा । कथ्यते हादशो नृकृत्तुपवासः कथं नयेत् ? ।
उक्तो हे तिथौ तत् विष्णु प्रोष्यतत्परैरिति” इत्यवशि-

शोक्तैः । “शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्वन्मूना विद्व-
समाधिकहादयिका च सर्वेषां परैवेति” हेमाद्रिः नन्दनरत्ने
तु शुद्धाधिका परा । “संपूर्णेकादशी यत्नेति” पूर्वोक्तेः ।
“शुद्धा यदा समा क्रीना समा कुबाधिकोत्तरा । एकादशी
उपनयेत् शुद्धं वैष्णवोपमोति” स्तान्दात् अतः शुद्धा एका-
दशी, उत्तरा इदृशी “नवेदेकादशो विष्णाविति” नारदो-
क्तेः । यत् “अविद्यापि च विद्या स्यादिति” पञ्चतु-
तन्मुहाधिकापरम् । यत् “संपूर्णेकादशो त्याज्या परतो
हादशो यदि । उपोष्या हादशो शुद्धा हादश्य मेव पार-
णम्” इत्यादि तद्वैष्णवपरम् । आकाशं तु पूर्वैवेत्युक्तम् ।
विद्वन्मूना समहादयिका तु शुद्धस्यां उल्लवतां च परा अ-
न्येषां पूर्वा । उल्लवतोऽपि पूर्वैत नन्दनरत्ने । विद्वत्समा
समहादयिकोनृहादयिका च हस्तशुभिः पराऽन्यैः पूर्वा
काव्या । “दशमी मिश्रिता पूर्वा हादमी यदि कथ्यते । शु-
द्धं हादशो राजकुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिरिति” व्याशोक्तेः
मोक्षकाङ्क्षिपुष्पादयोर्येषां पूर्वैव । “पारवाणे न कथ्येत
हादशो कथयामि चेत् । उदमी दशमोविहायुपोष्यक-
दशो तिथिरिति” अजयवृत्तोक्तेः । विद्याधिका समहा-
दयिका च सर्वेषां परैव माधवमते तत्त नृकृत्तः
पूर्वा यतेरुत्तरा “सर्वलैकादशो काव्या हादशीमिश्रिता
नरैः । प्रातर्भवत्त वा ना वा यतो नित्यसुपोष्यमिति”
पाशोक्तेः । विद्याधिका न्यूनादयिका मोक्षपरैः विष्णु-
प्रोतिकाभिः परा काव्या नृकृत्तनेन तु नक्त काव्यम्
“एकादशो हादशो च रात्रिष्वेव तत्रोदयो । उपवासं न
कुर्वीत पुनःपुनःसमन्वित” इति कौर्मै दिनकवे उपवास
निषेधात् । “दशमैकादशो विद्या दादशो च स्य
गता । शोका वा दादशी चोका नक्तं तु नृकृत्तः सत-
मिति” इत्युपातातपोक्तेः नृकृत्तः पूर्वोपवासः । ए-
कादश्याः शुद्धन्यूना शुद्धसमत्वे वा दादश्या न्यूनसम-
त्ययोरेकादश्यानुपवासः । यानि तु “दशम्युनता कृत्ति
दादश्यादादशोफलम् । धर्मापन्नधनायुषि तत्रोदय्यां तु
पारणमिति” कौर्मोदीनि दशमोपेधलकोदः पारणयोर्नि-
वेधकानि तानि विहितमिहपराणि, अतः सूत्रवचनानि
तद्व्यवस्थां याकरे चेदा । यत्तु काव्यहेमाद्रौ “वटवाक्य-
विरोधेन सर्वेको जायते वद । दादशी तु तदा प्राप्ता
तत्रोदय्यां तु पारणमिति” वाक्येन्योक्तेः “वद्विद्वत्तु
च वाक्येन दादशी वसुधोवनेत् । विवादेन च सर्वेषु दा-
दश्यां वसुधोवनेत् । पारणं च तत्रोदय्यानासौ वः ना-

मकी सुते ।” इति पाप्मोक्ते च वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां विप्रतिपक्षौ वा परा कार्येऽत्यक्तम् । तद्वैष्णवविषयम्”

“अथातोपयुक्तं” किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशयोगो दशमीमध्य एव भोजनम् । “एकादश्यां न भुङ्क्षीतेति” तस्या एव निमित्तत्वात्, “निषेधस्तु निवृत्तात्मा काष्ठमात्रमपेक्षते” इति देवकोक्तेः । केचित्तु एकादशो ज्ञताकृत्वेन पूर्वद्वारेकः कृतिविधानाद्विधिसृष्टेः च विषये निषेधानवकाशेन काव्यज्ञताङ्गे न भोजननिषेध प्रवर्त्तते ते नैकादशोऽपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः । “निर्यु० सि० । तत्त्वैकादशोदिवसे आहुप्रामो विषयेः नि० सि० उक्तः

साधवो “उपवासो यदा निःशः” इत्यादि प्रागुक्तकाव्यायनवाक्यान्वित्य उपवासदिने आहुं कृत्वा आहुशेषाणां काव्येति व्यवस्थायोक्तम् ; “हेमाद्र्यादिवर्निनः” अप्येवम् । एतेनैकादशो निमित्तकं व्याजं द्वादश्यां कार्यमिति” इत्यतः परास्ताः किञ्च, महात्मने । “स पक्षः सकलः पूज्यः आहुषोऽयं प्रतीतिः, नृत्तं चोऽयस्यम् । पौर्णमासी च सत्पादित्याहुं, जयाहापरिधाने च कव्यैकादश्यां विहितं आहुं बाधितमेव स्यात् । यदपि कृतचन्द्रिकास्यं पठन्ति । “अन्त्यान्तरानि पापानि तद्भोक्तृदोस्तरे वा । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके यावन्तीः समा इति । तस्यापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं आहुं गोचरयतां महत्पापमित्युक्तम् । योऽपि “अकृतआहुनिषयः जलपिण्डविनाशताः” इति खड्गनारदोऽपि एकादश्यां आहुदिनिषेधः स मातापितृभिरुपविषयः पूर्ववाक्ये तदुपहृणात्”

हरिमन्त्रविद्याशास्त्रकारिणस्तु वैष्णवदोषावतां तद्दिने आहुनिषेधः द्वादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा “अथोपवासदिने आहुनिषेधः । पाप्मोऽप्युत्तरखण्डे “एकादश्यां यदा राम ! आहुं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आहुमाचरेत्” । तत्त्वोत्तरखण्डे “एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापितृभिरुत्तराहुनि । द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् । गर्हितासु न चाश्रन्ति पितरस्य दिगीकसः” । स्कान्दे “एकादशी यदा निष्ठा आहुं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं यदा कृष्यात् द्वादश्यां आहुमाचरेत्” । ब्रह्मवैवर्ते । “दे कर्षन्ति महीपाल ! आहुं त्वेकादशोदिवसे । तयस्ते नरकं शान्तिं दाता भोक्ता परेतकः” । हरिमन्त्रोऽतस्तथापि ।

“एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने आहुं निषिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ “आहुदिनं समायाद्य उपवासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै आहुं भुङ्क्ष्येति युक्तम् । तत् सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाश्रं शिथिलं । अर्वाङ्गमेदेनाय भवेत् आहुं शिथिलं । पितृणां हृदि प्रदत्ता । अतमङ्गो न विद्यते” इत्यादि । तच्च वैष्णवेतरविषयं मनव्यम् वैष्णवपितृणां अपि श्रीविष्णुदिने आहुमन्त्रायोगादिति” तदुक्ता ।

अत्रेदं बोध्यं कृतचन्द्रिकास्यवचनेन हरिमन्त्रविद्यासंस्तुतचवनचतुष्टयेन च उपवासदिने आहुनिषेधात् प्रागुक्तकाव्यायनस्कान्दादिवचनेन आहुशेषभोजनसम्भवेऽपि आहुषमात्राङ्गतया आहुविधानात् परस्परं विरोधस्यो विरोधपरिहाराय कर्तुं भेदविवक्षितमवश्यं कल्पनीयं तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आहुषाङ्गस्याहुस्य, वैष्णवविषयकतया च आहुनिषेधस्य कल्पनं युक्तं न च विनिगमनाविरोधेन वैपरीत्यं युक्तनीयं वैष्णवस्य सत्यगुणाधिकविषयोः सैवकालेन सात्विकपुराणोक्तविधेरेव प्राज्ञतया सात्विकपुराणेषु च पाद्मस्य कीर्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव प्राज्ञतोऽपि स्कान्दस्य तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तत्परिहारात् तस्यैव च विनिगमनासम्भवात् “पाद्मस्कान्दयोर्ध्या सात्विकतामसत्वं तथोक्तम्” मातुस्यं कौर्मि तया लैङ्गं एव स्कान्दं तथैव च । आग्नेयस्य षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गाढञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि च” पाद्मपु० । एवञ्च सति पाद्माराक्यस्य वैष्णवविषयकत्वनिश्चये स्कान्दकाव्यायनादिवाक्यस्य तद्विदितविषयत्वं निश्चीयते । निर्युसिञ्च्युक्ता आहुनिषेधवाक्यस्य मातापितृआहुव्यतिरिक्तविषयकत्वं वक्तव्यं तच्च मनोरथमं पाप्मोक्तवाक्ये गर्हितं न गृह्यन्ती पितर इति पितृमात्रस्यापहृणोक्तेः सर्वत्र आहुस्यैव निषेधात् मातापितृभिरुत्तराहुनात्यादिपाप्मोत्तरवचने तयोरपि आहुनिषेधात् । तेन कैश्चित्कन्यायेनेतरआहुस्यापि निषेधः स्वपक्ष एव । किञ्च शेषभोजननिमित्तकाद्योऽभ्युपगम्यतया आसीनां शेषभोजनरूपाङ्गबाध वैष्णवाणां तु काष्ठबाध इत्युभयोरपि एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । आसीरपि पक्षोदयादिनिमित्तकोपवासदिने आहुं निषिध्य पक्ष्यान् परेद्युः आहुविधानेन काष्ठरूपाङ्गबाधस्तत्र शोकारात् तद्व-

दत्तापि एकादशुपराशदिनसम्भविष्णुताडकपकालभावेनो-
त्तरदिने आहविधानेनावैषम्यम् । तथा च 'मस्तोदये
बदा चन्द्रे प्रत्युद सप्तपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात्
प्रत्युदं तु परेऽहनि' "मस्तोदयेस्तमानं तुरीयान् प्राप्तो
यदि । प्रत्युदं तु तदा कार्यं परेऽहन्वेव सर्वदा" नि०
वि० छतवचनेः निमित्तकालभावेनापरेदुः आह्नाह्नः ।
एतेन एकादशोत्तरदिनस्य आह्ननिषेधे विज्ञपिततन्नाह्नस्य
कर्मण्यर्थं विधानम् अन्त्युक्त्यपक्षनिमित्तकमोडग-
नाह्नविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन
व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विज्ञपिततन्नाह्ने आ-
ह्नकालव्याप्तेकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य प्रत-
दिशसात् पूर्वाह्णपरि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-
ज्ञात्वेन निर्विषयत्वाभावात् कचिदेकदिने तत्प्रसङ्गापि
सामान्यसत्त्वेन प्रवृत्तत्वात्तस्य उपवासदिनव्यतिरिक्तितिथि-
खण्डविषयकत्वकल्पनेनाविरोधः । किञ्चात्र कर्तृभेदेन-
व्यवस्थायुपपद्यते वैष्णवेतरसप्तलक्षस्यस्य तस्यैकाद-
शुपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं आह्नविधानं, वैष्णव-
विषयः आह्ननिषेध इति कर्तृभेदसम्भवात् । अन्त्यु-
क्त्यपक्षनिमित्तकमोडगनाह्नविधानमपि न निर्विषयं
तिथिज्ञासादिपञ्चादेकसावनदिनस्य तत्त्वविकृतनाह्नद्वय-
बहुवैषम्यैः द्वादशां आह्नद्वयकरणेन मोडगसंख्या-
पूर्तिरसम्भवात् । पौर्णमासीकाशारूपमन्वादिनिमित्तकनाह्न
स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिप्रत्ययेन पूर्वाह्णे विहि-
तत्वेन उपवासदिन एव तत्सखलस्यैव लाभसम्भवेन पूर्वा-
दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वाद-
शाभिरेव कृताह्नस्यैव तस्य कर्तव्यता वैष्णवेतरसप्तलक्षस्य
तद्दिने कर्तव्येति कर्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्तिः ।
पादो नैमित्तिकमित्युक्तेः प्रत्युदवचने परेतक
इत्युक्ते च आद्यचाह्नमपि एकादशुपवासदिवसे वैष्णवं
कर्तव्यमेव । "एकोहिदं तु यत् आह्नं तन्मैमित्तिकस-
म्भवेति । तद्व्यदयविकं कार्यं मयुष्मानाशयेदु दिजान्" इति
भविष्य पु० एकोहिदस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात्-
प्रेतोद्देश्यकभावाच्च च एकोहिदत्वाच्च तस्यापि तद्दिने
निषेध एव प्रेतनाह्नस्य यथैकोहिदत्वं तथैकोहिदशब्दे
वक्ष्यते इत्यं कर्तव्यवैष्णवकर्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः ।

एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरुवः । "आचार्यश्च पिता
ज्योतिष्माता चैव मङ्ग्यपतिः । मातुलः च गुरुस्माता
मातामङ्ग्यपितामङ्ग्यौ । वसुधैव कुटुम्बकम् । पित्रव्यश्च पुंस्ते

गुरुवोमताः" इति देवलोकेषु आचार्यादिषु । ताता
ताणकताः । वसुधैव कुटुम्बकम् । जतिपादीनां ब्राह्मणादिः ।
"अनेनैकादश गुरुवःसङ्केतिताः । कथमनेनैकादशैकगुरुशब्द-
वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् इति चेत्
"गुरुगुणत्वः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि
धर्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्यस्यैव परितोषणी-
यता अयमेव तथापि तदन्वेष्यतिदिशते अतोऽतिदिष्टध-
र्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इतिशब्दप्रवृत्ताविव
तद्वर्णनंभवत्तः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं उपाधिर्भव
त विषयापञ्चादाद्यादिशब्दवदनेकार्थवत् कीदृशः" प्रा०
वि० । अयञ्च शब्द एकादशगुरुशब्दात् पूर्वं बोध्यः
प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीमधिकृत्य प्रवृत्तं गणनम्
कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव
यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपञ्चनयनं फल-
च्छिदाम् । सप्तत्रिंशद्वाराशिके चैव सत्साराशिकध-
र्माजिते फलम्" इत्युक्त्यादिषु फलनयनम् । ततोऽपि
"पिण्डे येऽर्जिताः कुलाः किल चतुर्वर्गिणः कुला विहृता
पि० १२ ८ पट्टादीर्घतया चतुर्दश करास्त्रिंशन्दिनाः"
वि० १६ १२ "एता विश्वतृतिदीर्घपिण्डमितयो येनां
दी० १४ १० चतुर्वर्जिताः" इति नवराशिके उक्ता ।
मि० १० १४

"पट्टादि प्रथमोदितप्रमितयोगव्युत्सिमात्रे गतास्तोषा-
वि० १२ ८ मानमनाय चेच्छकटानां द्रव्याष्टकं भाट-
वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने
दी० १४ १० चतुर्वर्जितास्तेषां का भवतीति भाटक-
मि० १० १४ मितिर्गव्युत्सिषट्के वद" । अत्र फलस्येतर-
ग० १ ६ पञ्चनयने तस्य बहुराशिकत्वं तद्विहितपञ्चस्य
भा० ८ ० सत्साराशिता तेन समानाह्नोभयपञ्चनयो-
रपवर्त्तने फलसहितबहुराशिकपञ्चस्याह्नस्य परस्परगुणने
जाताः ४८अङ्काः फलरहितपञ्चाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन
६ अङ्कज्ञेन भाजिते लब्धाः ८अष्टौ अङ्कास्तेन अष्ट द्रव्या-
स्त्रिंशत् भाटकमिति रिति तत्र भिषयः । अत्र देवधेयस्य फल-
च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदमिद्वाराशिके दस्यैव अन्योन्य-
पञ्चनयनम् न तु फलच्छेदयेति । अयञ्च शब्दः एकादशगुरु-
शब्दात् परं बोध्यः प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादि लि० एक आदिव्यस्य । एकत्वस्य ख्यान्वितमारभ्य
पराङ्मनसंख्यायुक्ते । १२ तत्कारके रेखासन्निवेशविशेषरूपमे-

अङ्के च । अङ्काश्च न च तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन विभिन्नसंख्याकारकत्वम् । अथ एकाद्याङ्कः यद् यत्संख्या-
न्यताः आर्थान्ते तदुच्यते । १ इत्यङ्केन एकः एवं २, द्वा, ३, त्रयः,
४, चत्वारः ५, पञ्च ६, षट् ७, सप्त ८, अष्टौ ९, नव १०, दश । द-
शानामेकादिनवभिरङ्गराधिक्ये ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७,
१८, १९ इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दश
पञ्चदशषोडशसप्तदशाष्टदशनवदशानां आरकाः । दशाङ्कस्य
च द्वादिनवभिर्गुण्यने क्रमेण २०, २०, ४०, ५०, ६०,
७०, ८०, ९० एतेऽङ्काः क्रमेण विंशतित्रिंशत्पञ्चाशत्
षष्ठ्याशत्सप्तत्यष्टिप्रत्यशतिनवतिषं स्थानितानां आर १ ।
एषाञ्च एकादिकनवभिराधिक्ये ११, २२, ३३, ४४, ५५, ६६,
७७, ८८, ९९ इत्येतेऽङ्का एकविंशत्यादीनां आरकाः ।
एवं १ इत्यादयोऽङ्का एकत्रिंशदादीनां आरकाः । दशभि-
र्गुणिते दशाङ्के १०० इत्यङ्कः शतस्य आरकः । क्रमेण दशो-
त्तरगुणने “एकदशशतसहस्राशुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमयः ।
अर्बुदमजं खर्वनिखर्वं महापद्मगङ्गवत्सत्तात् । जलधि-
सान्ध्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः
स्थानानां व्यवहाराय कृताः पूर्वेः” इति लोलावत्युक्तदिशा-
वसेयम् । संक्षेपेण तल्लोकादाङ्कानां क्रमयः स्थितानां योगज
संख्याज्ञानार्थसंपादान्तरसूक्तं तल्लेख्यं यथा “एकादिन-
वानामङ्कानां योगे का संख्येति मन्त्रे “सैकपदस्रपदाज्ञेसष्टै-
काद्यइयुतिः किल सङ्कलितारख्या” इत्युक्तरीत्या षट्संख्या-
पदं एकयुक्तेन तेन १० अङ्केनाहतं षट्पञ्चाङ्कम् ६/२
३५ संङ्कलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्कानां योगे ४५
संख्या भवतीति निश्चय इवमन्यत्वात्पुनः । “एकादोको-
त्तरा अङ्का व्यक्ता भाव्याः क्रमस्थितैः” जीला ।
एकादिसंख्यानां वाचकाश्च कतिचित् शब्दाः कविकल्प-
कतायां संवृत्ताः यथा ।
“एकोमङ्गोऽङ्कश्चतुर्गणश्चिदन्तराङ्कः १ । इयं पञ्च
नदीकूवासिधारारामनन्दनौ २ । त्वयं काञ्चोऽङ्कमभुवनं
मङ्गामार्गेशदण्ड्याः । श्रीवारेखा कालिदासकाव्यम्
मूलविद्या बलिः । सख्यापुराणुक्तराणि रामविष्णुपदं
वयः ३ । चत्वारि वेदमङ्गलवर्णाभिहरिवाङ्मवः ।
सर्द्धनिदन्सेनाक्रोपालयामयुगाग्रभाः ४ । पञ्च पा-
ण्डवकृष्णोन्मिद्वयसङ्गताग्रयः । महापापमहासूत
महाकाव्यमहासखाः । पुराणलक्षणाप्यङ्कानिलकर्म-
न्द्रियाधिकाः ५ । षट् वज्रकोणत्रिषिरोनेलतकाङ्क
दर्शनम् । अक्षरार्तिमहासेनवदनाणि गुणा रवाः ६ ।

सप्त पाताळभुवनसुनिहोपाकाजिनः । वाराहविष्णु-
राज्याङ्गम्रीङ्गवङ्गशिखाङ्गयः ७ । अष्टौ योगाङ्गवकीश-
मूर्त्ति दिग्गजसिंहयः । अङ्गुष्ठतिव्याकरणादिकपाङ्काङ्क
कुशाचलाः ८ । नवाङ्गहारभूषणवृक्षतरावणमहाकाः ।
व्याघ्रीक्षानसुराकुण्डसेव्यङ्गुरस्यङ्काः ९ । दश हृत्ता-
ङ्गुलीशम्भुभास्तरावणमौलयः । कण्ठावतारदिव्यङ्गे
देवावस्थेन्दुवाजिनः १० । एकादश महादेवाः सेनाच
कुम्भपतेः ११ । द्वादशार्कमासरायिसंक्रान्तिगुह्यङ्काङ्गवः ।
त्रयोदशरीकोटकसेनार्मनेलक्ष्म्यापतिमण्डलाः १२ । त्रयोद-
शसुस्तम्बकुण्डुयाः १३ अथ चतुर्दश । विद्यामहत्तिवि-
राड्भुवनभुवतारकाः १४ । तिथयः स्युः पञ्चदश १५ षोड-
शेन्दुकलात्मिकाः १६ । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणसूतविधा-
न्यकम् १८ । विंशतीरावणभुजाकुलयोः २० अथ यतं यथा ।
धात्तराष्ट्राः यतभिषक्तारकाः पुरुषायुषम् । रावणाकु-
ल्यजदशयस्यप्राप्त्ययोजनम् १०० । सङ्कसं जाङ्गवीर्य
शेषशीर्षाभ्युज्ज्वलम् । रविवाचाभ्युनकरा वेदशास्त्रे-
दृश्यः” । १००० ।

शा० ति० केभासिस्तु संख्याभेदान्विततत्त्वोत्पत्तिवचनेन
तेषां तत्त्वोत्पत्त्यसंख्याबोधकत्वं सूचितं यथा “इवमर्थो परा-
क्षानौ शब्दार्थौ वासरलमे । सृजत्येषा परा देवी तदा मल-
तिपूरुषौ । यद्यद्विषयजगत्त्रिभुवनं युष्मत् तत्तदजायत २ ।
त्रिगुणोक्तसर्वकौ चिद्रूपा त्रिवर्गेहिनी । प्रकृतिर्लेश्वरं
मन्त्रम्” इत्युपक्रम्य “शोकलयगुणलये । भासत्यर्थं वा
वेदानां त्वत्वं वर्णत्वत्वं गुणम् । त्रिपुष्करं स्मरान्देवी-
जङ्गलादीनां त्वत्वं तथा । वज्रकाशत्रयं यत्त्रितयं उत्तित्वत्वं
मङ्गत् । नाडोत्तयं त्रिवर्गं वा वद्यदम्बजिषा मतम् ।
चतुःप्रकारगुणिता शम्भवो शर्मदायिनी” इत्युपक्रम्य
“चतुरः शमरानन्तःकरणानां चतुष्टयम् । स्र-
ष्ट्यादीचतुर्भोवान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टयं ग-
णेशानामाक्षादीनां चतुष्टयम् । उड्डिवाणादिकं पीठं
धर्मादीनां चतुष्टयम् । दमकादौ गजान् देवी वद्यद-
न्यचतुष्टयम् ४ । पञ्चपाशुणिता पत्नी शम्भोः सर्वार्थसाधिनी ।
पञ्चरत्नं महादेवी सर्वकामफलप्रदम् । पञ्चाक्षरं मङ्गेषु
पञ्चवर्णान् मङ्गलतः । सङ्कोचमान् पञ्च नाथान् कामान्
पञ्च सुरकुमान् । पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च वर्षान्
मङ्गेषु ६ । मूर्त्तीः पञ्च, ललाः पञ्च पञ्च मङ्गलवः क्रमात् ।
सृजत्येषा परा शक्तिर्देवार्थरूपिणी ५ । मोडा संगुणिता
देवी भक्तैः मन्त्रं सङ्कलरम् । अतन् वचनप्रस्थाना-

यन्त्रे भाष्योपतो दो विहितो विधात्वाः । वन्द्युवाच ।
 त्रिः कृतये कर्षणा वै प्रजेयं त्वयियुक्ता वाजपेयः
 वदन्ति । अध्वर्यवस्त्रिसप्तनामि तन्वते त्वयो लोका-
 स्त्रीणि ल्योतीषि चाहुः ३ । अटावक्क उवाच । "तटयं
 माह्मणाभं निकेतं चत्वारो वर्षा यत्तमिभं वदन्ति ।
 दिग्यस्तक्तो बर्धचतुष्टयश्च चतुषपदा गौरपि यन्त्रदुक्ताः ४ ।
 वन्द्युवाच । पञ्चान्नय पञ्चपदा च पञ्जिर्व्येताः पञ्चैवाप्यथ
 पञ्चेन्द्रियाणि । टटा वेदे पञ्चवृद्धासुराश्च लोके स्थानं
 पञ्चमदश्च पुण्यम् ५ । अटावक्क उवाच । षड्धाधने दक्षि-
 णामाहुर्देके षड् वै चेमे ऋतवः काहचक्रम् । षडिन्द्रिया-
 ण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साटास्माः सव्यं वेदेयं टटाः ६ ।
 वन्द्युवाच । सप्त ध्यास्याः प्रथमः सप्त धन्याः सप्त च्छन्दांसि
 ऋतुमेकं वदन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्षुणांमि सप्ततन्वी
 प्रथिता चैव होषाः ७ । अटावक्क उवाच । अष्टौ शापाः
 यतस्मान् वदन्ति तथाटपादः शरभः सिंहघातो ।
 अष्टौ वस्त्रान् शृश्रुम देवतास्तु यूपसाटास्त्रिर्द्विजितः
 सव्यं यज्ञे ८ । वन्द्युवाच । नवैशोक्ताः सामधेन्यः पि-
 तृणां तथा प्राक्तनैश्चोणं विवर्गम् । नवाक्षरा एहते
 संप्रदिता नवाङ्गयोगो गणनामेति शब्दतः ९ । अटावक्क-
 उवाच । दिगो दशोक्ताः पुष्टस्य लोके षड्क्षमाहुर्दश-
 पूर्णं यतानि । दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशरक्षा-
 दय दद्या दशार्हाः १० । वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः
 पञ्चनमैकादशैश्च भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां
 विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु इष्टाः ११ । अटावक्क
 उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहर्जगत्याः पादो द्वा-
 दशैवाक्षराणि । द्वादशार्घः प्राक्तनस्त उक्तो द्वादशा-
 दित्वात् ऋषयलीङ् धीराः १२ । वन्द्युवाच । तयोदयी
 तिथिरक्ता प्रथक्ता तयोदशर्दीपवतो मङ्गा च । लोमश
 उवाच । एतावदुक्ता विराराम वन्द्यो लोकास्त्राहं व्याज-
 हाराटावक्कः । अटावक्क उवाच । तयोद्याहानि स-
 खार केयो तयोद्यादोन्वतिच्छन्दांसि चाहुः १३ अथ
 गोलकगुहोक्तदियाव्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्यो वा
 इतराप्रकाशोऽन्यत्रायाकच । एवं देवानामिन्द्रियाणां
 राजा प्रधानभूतः अरिहन्ता पराभिभूततत्त्वान्तराभिधा-
 वक्कः । यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितृणां विशेषणकार-
 द्द्वारा पातयितृणांमिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता
 प्रधानभूत एक एव १ । सखायो सलजो गे जीवेचरो वा ।
 २ सुखेन देवस्यावरमनुजस्यपं पापेन वारकस्यावर्तव्यो-

निरूपं जन्मत्यम् । वाजपेयोपल्लितं कर्ममात्रम् तत्र
वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्वयम् । त्वयिमेव प्रातर्मध्याह्न
हृत्तीयसवनानि । त्वयो लोकाः स्वर्गोन्नतकं भूचेति भो-
गभूमयः । त्वीणि ऋतोर्तिपि जापदाद्यावत्स्यात्त्वयम् । १ ।
निकेतमात्रम् यज्ञमिह ज्ञानयज्ञं तेन चातुर्वर्त्यमध्ये
शुद्धस्यापि तत्ताधिकारः । दिशः विराट्स्त्वान्तर्वाभितूर्य-
शालात्काररूपाः चतस्रः दिशः । वाङ्मयपञ्चस्य वषे
चतुष्टयम् अकारउकारोमकारः अर्द्धमात्रा इत्येवं चतु-
ष्टयम् । चतुष्टया परा पशुम्ली मध्यमा वैखरोति भे-
दात् गौर्वाक् चतुष्टया ४ । पञ्चानयः गार्हपत्यदक्षिणा-
ग्न्याहुवनीयसंभ्यायस्याख्याः । पञ्चपदाष्टाक्षरैः पादैः
पाङ्क्तुः छन्दः पञ्चपदा । यज्ञाः पञ्च ब्रह्मर्षिपितृ-
व्यभूतयज्ञाः पञ्च स्यान्ताः । अग्निहोत्रं दर्शपौर्ण-
मासी चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति श्रौता वा पञ्च ।
अथ युरीराकारपरिणतासु जलप्रधानासु मात्मासु सरति
गच्छतीत्यसुराः चित्तिः पञ्चभुजा तत्तद्विषयाकारतया प्र-
काशविषयं यद्विषयनिद्रास्मृतिरूपमस्ति पञ्चकसारूप्येण वि-
द्यापञ्चकयती । पञ्चानां विषयरूपस्त्रोतकां समाहारः
पञ्चनदम् पृष्ट आधाने गार्हति शेषः । मनस इन्द्रियत्व-
मभ्युपेत्य चतुर्कोपपत्तिः सादास्ता यज्ञविशेषा ई । 'पास्यार-
ण्याः पशवचतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोर्गर्दभोमनुष्यचेति
सप्त पशून्वाः सङ्घिष्यमानरालसरीरूपरुद्रपशुमृगाचेति
सप्तारण्याः' पठेनस्युक्ताः । सप्त ऊर्द्धांसि गायत्र्य-
ग्न्यामनुष्टुप्बृहजतोपङ्क्तिरित्युपजगतीसमाख्यानि । सप्त-
र्षवः सप्त प्राणाः 'प्राणा वै ऋषयः' इति श्रुतेः मनोबु-
द्धिचक्षुः प्राणादयः पञ्च सप्तत्वथेः । सप्त अर्हण्यानि
अर्हण्योयानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्रा-
णानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ७ "अष्टौ पञ्चा
अष्टावतिपञ्चाः" श्रुतेः प्राणाः यथानिमित्ता गौण्य-
त्वावपनविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अष्टौ । ८ । पितृ-
वासिने "उत्पन्नस्या निधीमर्हति" अक तिरभ्यस्ता प्र-
लोकं तिरमित्का नव सामवेत्योऽन्निमन्निवन्नायी ऋष-
वस्यव्यान्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणप्र-
धानभावविमर्दनैः प्रत्येकं त्रिविधा नवैव संपद्यते तथा
नवैवाहुः क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्यावाचिनो भवन्ति ।
दिश उपदेशार दाहा तत्पत्रपकाः । अर्द्धास्तत्ताधिकारिणश्च
इष्टाः । इन्द्रियाणि मनसा सङ्ग ज्ञानकर्मान्द्रियाणि तेषां
विषयाः तद्व्यपञ्जाविकाराश्च एकादश ११ । प्राज्ञा

यज्ञः द्वादशाहुताध्यत्वात् द्वादशाहुः १२ । त्वयो-
दशहोपयती मृादिषट्केन पाताञ्जलपत्रकेन युक्ता च म-
ध्यस्था मही त्वयोदशहोपयती १२ । एवमेका-
दिषंख्याया बोधकत्वं तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् ।
अथैव यज्ञाः शास्त्रान्तरेषु एकादिषंख्याबोधकतया
प्रयुज्यन्ते ते च यज्ञाः पूर्वदर्शितयज्ञाश्च यथा तत्तत्संख्य
बोधकाभवन्ति तथा दर्श्यंते तत्र सर्वत्र यज्ञतदर्थयोरभे-
दात् स्ववार्थगतसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन स्ववार्था-
यसंख्यापूर्वसंख्यातुल्यसंख्याबोधकत्वेन वा तथात्वं
बोध्यम् । सर्वेषाञ्च कश्चित् तत्तत्संख्यापूर्ववाचकतापि
"युष्माग्नी जतभूतानि वयस्सुनी वसुतन्वयोः" श्रुतौ युष्मा-
दिभिः तत्संख्यापूर्णद्वितीयादीनां बोधनात् ।
१ तत्वादी एकत्वबोधकाः । कवि० ब० । ब्रह्मणः "एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विरक्षिवाचिब्रह्मणो
येकमहासर्गे एकत्वात्तथा ऋग्निन्द्रेति पाठे भूमिचन्द्रयो-
रेकत्वात्तथा । इन्द्रक्षिप्तं येरावतस्य तदन्वयोऽयं प्रव-
शकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य युक्तनेत्रस्य ऐकत्वात् तथा
एवं कान्येनस्यपि । भा० व० उक्ताः । स्वप्रकाशस्य अ-
न्यप्रकाशस्य स्वयंस्यान्नेव यमस्य सर्वं निवन्तुरीश्वरस्य,
इन्द्रपदाभिधेयस्य तथा "इन्द्रोमायाभिः पुत्ररूप ईयते
इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदवाच्यात्वात् ।
रूपम् वैशेषिकमतसिद्धचतुर्विंशतिगुणेषु आदात्वात् तथा ।
"भजेच्छिदोऽर्थैरथ तैर्विनिश्चै रूपं भजेत् स्यात् परि-
पूर्चिकाशः" लोका० । अक्षिनी तस्याः तारासादात्वात्
अभेदात्तद्विषयान्वय्योऽपि । तस्य स्वपरत्वे हित्वबोधक-
तेति भेदः । उक्त्वा तस्या एकाक्षरपादकत्वात् प्रधान-
वाचो प्रकृतियद्वत्तथा "अजानेकां जोहितपुच्छकण्ठाम्"
इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात् ।

२ हित्वबोधकाः । कवि० ब० उक्ताः । चान्द्रासवचकयोः
पल्लिच्छदरूपयोर्वा पञ्चयोः, नदीजलयोः, अक्षिधारयोः, ज-
यस्वरूपयोर्दीशरयिष्ठलवोश्च तथा । शा० ति० "
उक्ताः । इव इति वक्ष्यो जीवपरमरूपो पराजानो
यज्ञार्थो दिवराती स्त्रीपुत्रौ, परस्परविरोधि
पुण्यरूपा योतोणुखड्गः सादयश्च तथा । भा० व०
उक्ताः । इन्द्रान्नो वल्लोवी नारदपर्वतो अक्षिनी
रथचक्रे च तथा । एवम् अरयो ताराश्च तस्याह्मिती-
कत्वात् तदभेदात् तद्विषयबोधोऽपि । यमयद्वस्य वल्लवि-
लीश्वरपरत्वे एकत्वञ्च, वल्लजपरत्वे हित्वस्य योनाङ्गय-

रत्वे अटलस्य बोधकतेति भेदः । प्रेतराजपरकाशशब्द-
स्यापि तथात्वम् । तस्य समयपरत्वे त्वित्यस्य, शिवपरत्वे
आह्नाधिपत्यस्य षट्कस्येति भेदः । अत्युक्त्या ह्यक्षरप्रा-
दत्वात्तथा । शकटांशभेदार्थकद्वयशब्दस्तथा तस्य शकटादौ
द्वित्वसंख्यकतयैव योजनान् । एवं हन्तार्थकद्वयशब्दोऽपि ।
अयमयशब्दोऽपि तथा यदेतदर्थयोर्द्वयोरेव षट्कत्वात् ।
पर्वसन्धिः चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात् ; शब्दः ध्वन्यात्मक-
वर्णात्मकरूपः, अष्टष्टम् पुराणपुण्यरूपम्, शब्दयक्तिः
सन्निधालनत्वात्, बुद्धिः अनुभवव्यवहृतिकृपा, गन्धः
सुरभिदुर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्मः तारत्वमन्दत्वात्मकः, स्वयः
उत्थानुत्थात्मकः, शब्दत्वकाठि चात्को वा, अभासः, सं-
शर्भावभेदात्मकश्च द्वित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याप्य-
व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पटा-
र्थ विज्जडरूपः दृष्टदृश्यरूपो वा अर्हन्तमते जीवाजीव-
रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम्
वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च हित्वात्तथा । वैशेषिकमते
तु अणुमहत्त्वस्य च दर्शित्वरूपं चतुर्णां चतुर्ण्यस्य
तथेति भेदः । पदम् स्ववर्णतुल्यरूपत्वात्, धात्वर्थः
फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणसुखरूपत्वा-
त्तथा । न्यायमते व्याप्तिः अन्यव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।
वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तिरेभावात् तस्यां एक-
त्वादिकस्येति भेदः । संयोगः कर्मजसंयोगजातः, त्रि-
विभागः कर्मजविभागजातश्च हित्वात् तथा । नाटक-
प्रत्याव्यवस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं हित्वात् तथा ।
काव्यम् दृश्यवाच्यरूपं हित्वात् तथा अवान्तरभेदपरत्वे
ध्वन्यादिपरत्वात् त्वित्येति भेदः । गुरुत्वदृष्टव्यम् रस-
वद्भूषणं जितजलात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रववद्द्रव्यं
क्षितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-
त्मकः स्वोजनिर्विजातः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातात्मकोऽथ
हित्वात्तथा । समाप्तिः सविचारान्विचारात्मिका
हित्वात् तथा । परमसत्त्वविदेहकैयस्थात्मिका हित्वा-
त्तथा । साक्षीकादिपरत्वे चतुष्टयेति भेदः । समाधि-
प्रज्ञा ज्योतिर्यद्व्यात्मिका हित्वात्तथा । कर्मकारकं
सर्वव्याप्यात्मकं हित्वात्तथा । कर्मकारक स्वान्तरप्रयो-
जकरूपं, सम्प्रदानकारकं प्रेरकानुमनृदपञ्च हित्वात्तथा ।
प्रत्यक्षं जीवकालीकतात्मकतया हित्वात् तथा अवान्तरम-
ल्लक्षपरत्वे षट्कस्येति भेदः । ज्ञानं सविकल्पकनिर्वि-
कल्पतात्मकं तथा । अनुमानं साधेपराधीनकं अतु-

मानफलं तत्त्वानुसंधयविजयरूपं तथा । ब्रह्म सगुणनिर्गुण
रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं
उत्तिष्ठत्यवच्छिन्नमन्यात्मकम् जीवभेदक अवच्छेद
प्रतिविम्बरूपश्च हित्वात् तथा । कर्म एकलक्षणात्म पु-
ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्मः प्रवृत्ति-
निवृत्तिरूपश्चः वेदमेव सिद्धसाध्यरूपं, प्रमाणः पश्चि-
मदन्विष्टरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्यकारणरूपा
तुल्याविद्यागूलाविद्यात्मिका हित्वात्तथा । काङ्क्षः
विष्णुशिवकाङ्क्षरूपत्वात् तथा । आगमप्रमाणस्य शब्दः
दृष्टादृष्टाधिकत्वात्तथा उदाहरणं साधन्यैवधर्म्यकृतम्, इन्द्रकारः
विमलम्बसंभोगात्मकः, मानश्च प्रत्ययेष्वाजातः हित्वात्तथा
२ त्वित्यबोधकः कवि० ल० उक्ताः । कालः मृत-
भविष्यद्वर्तनरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगार्हपत्याह
वनीयरूपत्वात्, लोकोः स्वर्गमर्त्यापातारूपत्वात्, श-
ङ्गावर्त्म त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्येन्दुवज्ररूप-
त्वात्, गुणः चत्वरजसमोरूपत्वात् तथा । नीतिशास्त्रप्र-
सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति
त्वस्य बोधकरति भेदः । प्रीतिरेखा, काङ्क्षादोषकृतकाव्यं कुमा-
ररघुवंशमेव दूतरूपत्वात्, त्रिभुवनविद्या, देहोदराधः स्खल-
क्षितभासरूपवक्षिच त्वित्वात् तथा । प्रातर्मध्यसायाह्नकरूप-
संख्यानां, निपुणसुरसर्गादिस्वपुण्यां, वारतिघनल-
लभेदात्मकज्योतिषोक्तपञ्चकरोवाणाम्, परशुरामदाशरथि-
बलभट्टात्मकरासां, त्रिलोकव्यापिभासनरूपविष्णुपदानां,
बाल्ययौवनजरारूपपञ्चसाञ्च त्वित्वात् तथा । शा०
ति० उक्ताः । सूर्येन्दुवज्ररूपधाम्नाम्, अमृत्युजः साधनरूप-
त्वयात्मकवेदानां त्वित्वात् तथात्वम् । अथर्ववेदमङ्गित्व-
योपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः । प्रणववर्णानाम्
अकारोकारमकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वररूपस्व-
राणाञ्च त्वित्वात् तथा । स्वरस्य वदजादिपरत्वे सप्र-
कस्य अज्ज्वर्णपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः । देशीनां
गायत्रीसावित्रीसरस्वतीरूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपमेवर-
मूर्त्तीनाञ्च त्वित्वात् तथा । कविपाशुपात्यबाणपञ्चरूपा
बाजनाध्यापनप्रतिपञ्चरूपा वा साजीविकात्मिका उत्ति-
स्ताया कथोत्तिष्ठपरत्वे चतुष्टयस्य, प्रमाणादिउत्तिष्ठपरत्वे
पञ्चकस्य, शब्दनिष्ठबोधनाशक्तिरूपउत्तिष्ठपरत्वे आल-
ङ्कारिकमते त्वित्यस्य, अन्यमते द्वित्यस्य, वाचक-
शब्दभेदपरत्वे तद्विज्ञादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्येष्ठारौद्रौ
वासाख्या, ज्ञानेष्टाक्रियाख्या वा प्रभातोत्साह-

मन्त्रजाख्या वा शक्तिः तथा, नाडी इडापिङ्गला-
 दुषुम्णात्मकप्रधाननाडीरूपा तथा । गान्धार्यादिनाडी-
 परत्वे सप्रत्यक्ष, दण्डपरत्वे तस्याः षट्पञ्चात्मकत्वात्
 दिवसे षट्पञ्चकत्वाच्च षट्पल्लवेति भेदः । भा० व० उक्ताः ।
 प्रजा देवतार्थ्यमनुष्यरूपा, त्वयीभेदात् द्विजभेदाच्च वा-
 जपेयादिकर्म च तथा । प्रातर्मध्यसायाह्निकस्य चानि सव-
 नानि, ज्योतिः विश्वप्राप्ततैजसरूपम् तथा । एवम् कटु
 शुशुठोपिप्लोमरिचरूपतया, फलम् करीतकामलकोवय-
 स्वरूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-
 तथा वा तथा । कृत्तिका तस्या राशिक्रमे हतोर्यत्वात्, कभे-
 दोपचारात् तदधिप वज्रिरपि । तद्वष्टकतारापरत्वे तु
 षट्कस्य बोधिका इति भेदः । मध्या त्र्यक्षरपादत्वात् तथा
 गच्छतिः शक्तिजलवायुक्ष्णनाख्या तथा इत्यालङ्कारिकाः
 अन्यमते द्वित्येव्युक्तम् । कारणम् समवायसमवायि-
 निमित्तात्मकं त्वित्वात् तथा । फलावच्छेदः देवपुरुष-
 कारकात्मात्मकः "देवः पुरुषकारत्वात् फलति पार्थिवः ।
 त्वयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं फलवाङ्म" इत्युक्ते
 ह्युपायां तथात्वात्तथा । "अधिष्ठानं तथा कर्त्ता
 करणञ्च प्रयत्नविधम् । विविधाश्च प्रयत्नचेष्टा देवैश्चेवात्र
 पञ्चमम्" गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि । संस्कारः स्थितिस्था-
 पनवैगभावनात्मकस्त्वित्वात् तथा, गर्भधानादिपरत्वे दण-
 दस्य चत्वारिंशत्पल्य नेति भेदः । संसर्गभावः प्रागभाव-
 ध्वंशत्वाभावात्मकत्वात्तथा । यत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-
 योनिरूपत्वात्तथा । दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
 विकात्मकत्वात्तथा । त्यागिकर्त्तृकरणकर्त्तृप्राग्बुद्धिप्रतिप्र-
 ष्ठासुखादिकं गीतोक्तं प्रत्येकं सत्त्विकराजस्तमसरूपतया
 त्वित्वात्तथा । अवस्था सांख्यमते आविर्भावतिरोभावाभि-
 व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जागृत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा, अविकारश्च
 गङ्गाकोतोमखलूकप्रतुत सिंहावलीकित्वात्मकः त्वित्वात् तथा
 अविधिः आश्रयाविधिः व्याप्यवाविधिरूपत्वाविधि-
 रूपत्वात् तथा, विदुश्चेतुदोषः साधारणासाधारणा-
 नुपसंहारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते "प्रकृतिः प्रत्य-
 यश्चैव निपातचेति न त्विधा" इत्युक्तानां प्रकृत्यादीनां
 सार्थकशब्दानां त्वित्वात् तथा । वाचकशब्दः कूटयोगि-
 कयोगकूटरूपतया त्वित्वात्तथा वाचकशब्दशक्तिः
 नैमित्तिकयोगाधिकोपाधिभाषिक्यात्मकतया त्वित्वात्तथा ।
 कतथा जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थात्मिका
 त्वित्वात्, आहङ्कारिकमते बहुत्वमेति भेदः । यामः

स्वरादोहावरोहकमात्मकः त्वित्वात्तथा "सप्त स्वराक्षयो-
 ग्याभा मूर्च्छनाश्चकियंशतः । तासांच्चैकोनपञ्चाशत्
 मात्वातिस्त्रोत्तराश्वयः । स्थानत्रयं यतोनान्त्र पञ्चास्थानि
 रसा नव । रागाः षट् त्रिंशत्तु मावास्त्वारिंशत्तताः (तान्)
 स्रुताः" भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलम्बितकाञ्चरूपा मात्वा, त्वयः
 उत्तममध्याधममानात्मकः, आदिमध्यान्यरूपयतिस्थानं,
 च त्वित्वात् तथा । विप्लवफलम् भूमिहरयत्नित्वाभा-
 त्मकं त्वित्वात् तथा । काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-
 त्मकसुत्तममध्याधममात्मकं त्वित्वात् तथा । देहः कारण-
 स्थूलसूक्ष्मात्मकः त्वित्वात् तथा । मूर्च्छभेदः देहेन्द्रियवि-
 ययात्मकस्तथा । सर्गः सत्त्विकराजस्तमसात्मकस्तथा ।
 सुखविधिः दुःखत्वाभिधातात्मिका प्रमोदसुदतमो-
 दमानाभिधेया त्वित्वात् तथा । सिद्धिद्वयः विपर्यया-
 यक्तिदृष्टिरूपस्त्वित्वात् तथा । कर्मविपाकः जात्या-
 युर्भोगात्मकस्त्वित्वात् तथा । अतीन्द्रियगुणः शुद्धत्वा-
 दृष्टभावनात्मकः त्वित्वात् तथा । कर्मजगुणः वेग-
 शयोगविभागात्मकस्त्वित्वात्तथा । मिलभेदः यत्नु-
 भेदश्च सङ्गप्रकृतकृत्त्रिमात्मकस्त्वित्वात्तथा । संवृत्तिमार्गः
 देवायानपितृयान जमयानात्मकः त्वित्वात्तथा । वि-
 स्वपलम् तस्य प्रत्येकपले त्वित्वात् तथा । वेदान्तिमते
 सत्ता चारसार्थिकीव्यवहारिकीप्रातर्भाषिकीरूपा त्वि-
 त्वात्तथा । स्रोतः ऊर्द्धाधस्तस्थिद्वयं त्वित्वात्तथा ।
 ईशिततमकर्त्तृ निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यात्मकं त्वित्वात्तथा ।
 आधारकारकम् औपपत्तिकविकाभ्यापकवैयक्तिकात्मकं त्वि-
 त्वात् तथा । अपादनकारकम् निर्वृष्टविषयोपात्त-
 विषयामेष्टितक्रियात्मकं त्वित्वात्तथा । व्यापारः कायिक-
 वाचिकशानसात्मकस्तथा । अणं देवार्थपितृव्यव्यवस्थं
 तथा । अलौकिकसप्तकर्मः सामान्यलक्षणापानलक्ष-
 णायोगजात्मकस्त्वित्वात्तथा । काव्यगुणः भाषुर्लज्जः प्रसा-
 दात्मकः त्वित्वात्तथा । ज्ञेयौदाख्यादीनामोज्ञानभावान्
 त्वित्वम् सा० द० । नायिका स्त्रीवीरपरीक्षासाधार-
 यटात्मिका, सुधा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तासा-
 मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्यस्य अवस्थाभेदात् बहुत्वमेति
 भेदः । अनुभूतिनिष्ठं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टात्मकं
 केवलान्वयिर्केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्वित्वात्तथा
 कलं वाक्यसामान्योपचारकत्वात्मकं त्वित्वात्तथा ।

४ चतुष्कवोधकाः कवि० ल० उक्ताः । भेदः कर्मजगु-
 साधर्यात्मकः, चतुर्ष्वन्वयोसुखानि, पूर्वोपरदृष्टिको-

न नादश्च, चतुष्टयं तथा । लवणससुहादिपरत्वे सप्रत्य-
नाक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुवाङ्मनोऽपि तथा ।
समोक्तास्मान्मैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तरं दन्तगण-
कथा । हृत्स्वचरधपादातरूपसेनाङ्गम्, उपायः साम-
दामभेददण्डरूपः, दिनरात्रयोस्तु गैरूपयामशब्दश्च
तथा । युगं सचक्रोताहापररूपं तथा शकटांशविशेषपरत्वे
हन्तपरत्वे च हित्यबोधकमिति । आन्त्रमः ब्रह्मस्यैवा-
हृत्स्वावानप्रस्यसंन्यासरूपस्तथा । शा० ति० उक्ताः ।
तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे
चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनि-
शयगण्यभिमानरूपा तथा । वाग्वृत्तिः परापश्यन्नीम-
ध्यावैखरीरूपा तथा । सूर्यबोधनशक्तिविशेषपरत्वे हित्यस्य
हित्यस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिमते
जापतृप्सप्रभुप्रित्तरीयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्या
एतरेत्याप्तबोधकः शैशिकमते षट्त्वस्येति भेदः ।
विष्णुमूर्तिः वासुदेयानिर्द्वैतकषेणप्रद्युम्नरूपा तथा । शङ्खा-
दिचतुष्टयविन्यासभेदकता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य
बोधिकेति भेदः । गणेशः “गणाधिपं गणेशानं तृतीयं
गणनायकम् । गणाक्रोडं पीतगौररक्तनीलरुचः क्रमात्”
शा० ति० १३०० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपारूप-
स्तथा । आत्मादि आत्मान्तरज्जीवात्मपरात्मरूप-
स्तथा । पीठबन्ध उच्छ्रियान जाजम्बरपूर्णनिरिकायार्थक
तथा । धर्मादि धर्मज्ञानार्थ्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि
अधर्मज्ञानार्थ्यवैराग्यरूपस्तथा सांख्यमते धर्मादि
अष्टत्वस्य बोधकमिति भेदः । लक्ष्मीगजः दम्कादि-
रूपः, दिशः प्राच्यवाचोपचिन्तोत्तररूपा तथा । आन्तर-
दिक्षपरत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेदः ।
ज्योतिः विश्वराक्षसत्वात्मानवर्गनिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा
रोहिणी राशिके तस्याकार्यत्वात् तदभेदात् तद्विषय-
ब्रह्मापि तथा । प्रतिष्ठा तस्याचरत्वरूपादकत्वात् तथा ।
बालयुगार्थकतथयः चतुस्त्रिंशत्संशुषा” सू० वि०
उक्तेः “महायुगप्रमाणहादयसहस्रदशं स्य चतुर्गुणरू-
पत्वासक्त तत्वात्मम् । सार्धकथयः नामाख्यातनिपातोपस-
र्गात्मकत्वात्, पुष्पाद्यैव धर्मार्थकान्मोक्षरूपत्वात् तथा ।
नावकः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरुच्चितधीरप्रशान्तात्मकत्वात्
दक्षिणधृष्टाशुक्लशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येक-
शुभप्रयधर्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः ।
काव्यरीतिः वैदर्भीगौडीपाञ्चलीवाटिकात्मिका चतुष्टय-

स्तथा । प्रबन्धः नित्यनैमित्तिक प्राकृतान्तरिकात्मकत्वात् तथा
भगवद्भक्तः “चतुर्विधं भजन्ते माम्” इत्युपक्रम्य “आर्त्तो
जित्तासुरार्थी शानी च पुष्टवर्धनः” इति गीतोक्तेः
चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः व्याङ्गिकवाचिकाङ्कार्य-
सात्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-
विशेषात्मकरीतिः कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा
चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् “नर्म्म च नर्म्मस्मर्जो
नर्म्मस्फोटश्च नर्म्मगर्भव” इत्युक्तनमादिरूपं तथा ।
सात्वत्यङ्गम् । “उत्थापकोऽयं संहात्यः संज्ञापः परिवर्त्तकः ।
विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिता” इत्यु-
क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभस्याङ्गम् “यत्तुत्थापनसंफेटी
संज्ञिप्रवरपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभस्याः
प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तयत्तुत्थापनादिरूपं तथा । अनेका-
न्वितगुण संयोगविभागद्वित्यादिष्वेवाद्वाददृष्टकत्वरूपः
चतुष्टयस्तथा । आध्यात्मिकतुष्टिः “आध्यात्मिक्यसत्तः
प्रकृत्युपादानकाशभाष्याख्याः” शा० का० उक्तप्रकृत्यादि-
रूपा चतुष्टयस्तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना भौतिकरूपा-
सुदितोपेक्षात्मिका चतुष्टयस्तथा । समाधिचिन्तनविशेष-
कषायरसास्वादकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचक
बहूदकङ्कष परमङ्गसात्मकस्तथा । अतुल्यः विषयप्रयो-
जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविषदिषासाधनम्
इङ्गामुत्थायफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेक शमादि-
षट्कसुखरूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य-
प्राप्तानीश्रुताकथितान्यपूर्वकरूपं तथा । वीजम् एकानेक
वर्णसमीकरणसम्यक्कारणभावितात्मकं तथा । सङ्कतविषयः
जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्रव्यारम्भकः स्वर्णवद्द्रव्यस्य
क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरस्पर्शः साक्षीक्य-
सायुज्यसाण्डिसाकृत्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकारः
असतः सदुत्पत्तिः सतोः सदुत्पत्तिः सतोविवर्त्तः सतः
सदुत्पत्तिश्चेति चतुर्रूपत्वात् तथा । उद्भिः कायिकाका-
लिकाकारितापक्रान्तिरूपस्तथा । विश्रान्तः सर्वतन्त्र
प्रतिनन्ताधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुष्टयस्तथा ।
वणोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टवत्स्पृष्टविद्यनसंघता-
त्मकचतुष्कत्वात्तथा । विप्रबन्धः, पूर्वागमानप्रवास-
करणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकः । कवि० ल० युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवा-
नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननविषयस्थानां, ओलस्रगन्ध-
रसनम्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणां, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्नाम
कल्पद्रुममन्दारपारिजातहरिचन्दनानां देवहृद्याणां, म-
हानाम्नादिदेवदृष्ट्यादीनां व्रतानाम्, दक्षिणाग्निगार्ह-
पत्याहवनीयात्याह्वार्यपचनावसय्यानां वस्त्राणां, ब्रह्महत्या-
मरापाणब्राह्मणस्नातिकृत्तुवर्णहरणपुष्पकभागमनतत्संस्म-
जानां पातकानाम्, लिख्यतेजोमहोभरूपपाणं
मृतानां, कुमाररघुवंशमाधकिरातनैषधकाव्यानां महा-
काव्यानां, होमस्त्राध्यायपाठपटतर्पणातिथिपूजन-
वैश्वदेवबलिरूपपाणं महस्यकर्त्तव्यानां आर्त्तानाम्,
स्नानहोत्रादीनां भा०क० प्राग्दर्शितानां श्रौतानां
या यज्ञानां, श्वेत्प्रलयमन्त्रराराजवंशतत्पुत्ररूपपाणं
पुराणलक्षणानाम्, प्राचापानसमानोदानव्यानरूपपाणं
दहस्यवायूनाम्, उत्प्रेषणवप्रेषणकुञ्चनप्रसारणमनात्मि-
कानां क्रियाणां, चानेन्द्रियविषयाणां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानमनविष-
गानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा । भा०ति० उक्ताः ।
नीलकण्ठीरकपद्मरागप्रबालभौतिकरूपपाणं स्थाप्यघटे
देयानां रत्नानां पञ्चत्वस्य बोधकता वास्तुमूमाधारोपर-
त्नानां कालिदासादिकवीनाञ्च नवत्वात् तत्परत्वे नवत्वस्य
बोधकतापे वक्ष्यते । अतगौररक्तहरितश्यामरूपपाणं वर्ण-
विशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव
जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणाद-
जातिपरत्वे चतुष्कस्य, अक्षरपरत्वे तन्त्रवते पञ्चाशत्क्षिपि
मिर्विभक्तेत्याद्युक्तेः पञ्चाशत्पत्य, मिश्रतामते "चतुःषष्टि-
षष्टिर्वा वसुः सम्भवतोमताः" इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति
भेदः । तत्पुरुषाबोरसद्योजातवामदेवैशानरूपपाणं शिव-
मूर्त्तीनाम्, "सम्बोहनस्नापनञ्च शोषणः स्नानस्तथा ।
उन्मादनञ्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकीर्तिताः" इत्युक्तानां
कामवाणानाम् "निष्ठितः सुप्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्ति-
रनन्तरम् । शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः" इति
उक्तानां कलाविशेषाणाम्, रैयानसमीभवतत्पुरुषवक्त्ररूप-
जाबोरकुमारतेजोवामदेवसन्मद्यद्योजातकामदेवात्मका-
नाम् तत्त्वैव उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात्तथा ।
तत्पुरुषादिमन्त्ररूपपाणं ब्रह्मकवाञ्च पञ्चत्वात् तथा ।
भा०व०उक्ताः । प्रमाणविपर्ययविकल्पकृतिनिष्कारूपपाणं
दृष्टानाम्, इन्द्रियदृष्टिरूपपाणं कौतुसाम्, "किरणा
धूतपापा च पुन्रतोया सरस्वती । गङ्गा च यमुना चैव
पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः" काशो० उक्तानां नदीनां वा

पञ्चत्वात्तथा । उक्तिः कसिद्धितसमसैकशेषसनाद्यान्धराहृपा,
पञ्चवच "आम्वाश्वत्यवटञ्जलयज्ञोदुम्बरपञ्चवाः । पञ्च-
पञ्चवमित्युक्तम्" इत्युक्तानां पञ्चवानां पञ्चत्वात्तथा । मूलम्
"विस्वयोनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका । पञ्चमूलमिति
ख्यातम्" इत्युक्तिविस्वादिमूलानां पञ्चत्वात्तथा । कषायाः
"जम्बुशःस्थलिपाश्चालमावकुलं बटुरं तथा । कषायाः
पञ्च पित्तयोः" इत्युक्तजम्बुवादीनां कषायाणां
पञ्चत्वात् तथा । कोषः वेदान्तोक्तानामक्षप्राथम्यो
विज्ञानानन्दमयानां कोषाणां पञ्चत्वात्तथा । देहत्वम्
परत्वे षट्कबोधकतापे वक्ष्यते । गव्यम् "पञ्चगव्यं
दधि क्षीरं हयगोमूलगोमयैः" इत्युक्तानां दध्यादीनां,
पञ्चत्वात्तथा । तत्पम् "मद्यं मांसं तथा मत्स्यो रुद्रा मेषु-
नमेव च । पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-
त्वात् तथा । वल्कलम् "न्यपधोदुम्बराश्वत्यप्रलवैतसवल्क-
लम् । पञ्चवल्कलमित्युक्तम्" इति न्यपधोदादिबल्कलानां
पञ्चत्वात् तथा । शस्त्रम् "धन्वैः सङ्गास्त्रिनामाषा यवाः सिद्धा-
थेकोऽपि वा । पञ्चशस्त्रमिति प्रोक्तम्" इत्युक्तानां धान्यादी-
नां पञ्चत्वात्तथा । सुगन्धिः कुरुरकङ्गोललवङ्गपुष्पगुवा-
गजातिफलरूपपाणं सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा । सूना
"पञ्च सूना गृहस्थस्य चूर्णं पेयगयुष्करः । कण्डूनी
चोदुक्मञ्च" इत्युक्तचूर्णादिरूपवध्यस्थानानां पञ्चत्वात्
तथा । एकदृष्टाङ्गम् "त्यक् पलं कुक्षं मूलं फलञ्चैकस्य
शास्त्रिनः । एकत्वस्य तु पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानां एकस्य
दृष्टस्य त्वगदीनां पञ्चत्वात् तथा । पुरस्चरणाङ्गम्
"जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गोपासनं
शास्त्रे पुरस्चरणमित्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात्
तथा । अक्षतम् "दुग्धं च शकरा चैव घृतं दधि तथा
मधु । पञ्चाक्षतमिदं प्रोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादि-
रूपपाणामक्षतसंख्याद्वानां पञ्चत्वात्तथा । नाखोक्तिः-
स्वगतप्रकाशापवारितजगन्नात्मिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात्
तथा । अनुभावः छेकटिस्तुल्यन्यकाटानुप्रा-
सात्मकः पञ्चत्वात् तथा । लघुलौहकम् "सुवर्षं रजतं
ताम्रं रक्तं नागं तथैव च । पञ्चलौहमिति प्रोक्तम्"
इत्युक्तसुवर्षादिखौहानां पञ्चत्वात्तथा । जगत्शरा
तस्याः राशिचक्रे पञ्चमत्यात्तथा । अभेदोपचारात्-
दधिपचन्द्रोऽपि तथा । सुप्रतिष्ठा तस्याः पञ्चाक्षरपाद-
त्वात्तथा । तर्कः व्याख्यात्र्यान्वोन्याय्यचक्रकानवस्थाप्र-
माणवाधितार्थकप्रसङ्गरूपतया पञ्चत्वात्तथा । काव्यविश्या

आरम्भयत्नमप्राधान्यतामिफलागतात्मिका पञ्चत्वा-
त्तथा । नाटकम्यसिद्धिः सुखप्रतिपुद्गलभिमर्षोपसङ्कति-
रूप पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्घाटनकथोद्घात-
प्रयोगातिशयप्रवर्तकावलगतात्मिका पञ्चत्वात् तथा ।
प्रयोजनसिद्धिहेतु बोजविन्दुपताकाप्रकटीकायात्मिका तथा ।
विपर्ययः अविद्याऽभितारागहेषाभिमन्येयात्मिका तथा ।
अन्वगति 'आस्तान्दित धोरितकं रेवितं वस्त्रांतं मृतम्'
अनुक्तास्फन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्यानुगामिधर्मः
“आयुः कर्म च विसं च विद्या निधनमेव च । पञ्च-
तानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः” इत्युक्तायुरा-
दिलक्षणास्तथा । योगाङ्गासनं “पञ्चासनं” स्वस्तिकास्य
अभङ्गासने तथा । वरासनमिति प्रोक्तं क्षमादासन-
पञ्चकम्” शांति-उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा ।
पूजाङ्गासनं तु आसनमध्ये उक्तसंख्याबोधकमिति
भेदः । हेत्वाभाषः अनैकान्तिकद्वारासिद्धसत्प्रत्यक्षबाधा-
त्मकः तथा । व्यायामश्च प्रतिज्ञाहेतुदाहरणो-
पनयनिगमनात्मकः तथा । वटन्तिभूतं तु त्वित्यस्येति
भेदः । कालवृष्य । दग्धस्य मूलभूतसाधारणगुणस्य
संयोगविभागापरत्वापरत्ववृत्त्यत्मात्मकः तथा । वा-
क्त्रिकेन्द्रियप्राप्तगुणः शब्दस्यैव परसगत्यात्मकस्तथा
“दुःखं संसारिणः स्वप्नस्यैव च पञ्च प्रकीर्तता” ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्काररूपमेव च” इत्युक्तं
विज्ञानादिलक्षणं स्वप्नस्तथा । प्रातिपदिकार्थः वि-
शेषविशेषणसंख्याकारकलङ्कारात्मकस्तथा । अधिकरण-
वयवः “विशयोविषयस्यैव पूर्णपक्षस्तयोत्तरम् । निमित्त-
येति सिद्धान्तः शास्त्राधिकरणं चतुर्थम्” इत्युक्तस्य
यादिरूपस्तथा वर्षविधजकोपाधिः “वर्षान् जनयते
तेषां विभागः पञ्चधा सतः । खरतः कालतः स्यान्मातृ
प्रायस्मानुपदानतः” प्रयोक्तोः उदात्तादिस्वरौच्चारण-
कावस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रत्यक्षानां पञ्चत्वात् तथा ।
वटसंख्यालोककः अवि-उ-उक्ताः । वज्रास्त्रकोशानां,
विमूर्च्छासुरतेजाणां, तर्कानां ज्ञानसाधनप्रमाणाणां प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानागमार्थापत्त्युपलब्धिद्विधापाणाम्, विनियोग-
साधनरूपाणां सुतिष्ठिज्ञानप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां
वा वटं वाक्यतात्पर्यम् । आपादिकज्ञानभीमापाद्यज्ञानरूप-
धरात्वे आत्मान्यवादिसुविप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति
भेदः । अङ्गानां अलकालाङ्गवयवद्वयमङ्गरूपाणाम् प्रधाना-
ङ्गानां, विद्यालक्षणादिकविद्वत्प्रसङ्गवत्वात् पञ्चत्वस्य

वेदाङ्गानां वा, व्यायामेयविकर्माख्यपातङ्गलक्षणीयवेदाङ्गा-
त्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्तिनां चक्रा-
वयवरूपाणाम् आराणां, कलौ शक्यवर्तकानाम् “बुधि-
विरोविक्रमशास्त्राङ्गौ धराधनाथो विजयाभिगन्धः ।
इमे तु नागार्जुनभेदिनोविभर्वाः क्रमात् वटश्चकारणाः
कलौ” ज्योतिर्वि-उक्तानां बुधिविरादीनां सार्वभौ-
मानां वा, गङ्गाननकार्त्तिकेयसुखानां, सन्निविद्यङ्गा-
नासमर्थापयरूपाणां अष्टगुणानाञ्च वटत्वात्तत्वात् ।
गुणशब्दस्य सत्वादिपरत्वे त्वित्यस्य, इत्यधमभेदपरत्वे
वटविर्यतित्वस्येति भेदः । अधुरक्तुकावायाकृतिस्तत्र
स्थानं रक्षानं वटत्वात्तथा । शङ्करादिरसपरत्वे
अवत्वस्य बोधकतेति भेदः । शांति-उक्ताः । आभोद-
प्रलोदसुखदुःखविज्ञविज्ञकर्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमे-
णोक्तामोटादिप्रियाणां सिद्धिसिद्धिज्ञानिभदनावतीभदह-
वादाविणीरूपाणाम्, “स्वायुस्थिमज्जगुक्ताणि तदुक्तं व-
चधराणि च । पाटनौषिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु
देहिनामिति” तल्लोक्तानां स्वादादीनां कोषाणाम्, बुभु-
क्षापिपासायोकमोहजराश्लथरूपाणाम्भीषाम्, डाकिनी-
राकिणीलाकिनीकाकिनीशकिनीहकिनीरूपाणाम् वट-
चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, “कलाञ्जा चैव तत्पञ्चा-
भुवनाञ्चेति च त्रयम् । वर्षाञ्चा च पदाञ्चा च मन्वा-
ञ्चेत्यपरं त्रयम्” इत्युक्तानां कलाञ्जादीनामङ्गनाम्-
मूलाधारस्वाधिवानमपिप्राणाकृतविपुलज्ञारूपाणां हे-
तुस्यवक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिवटशब्दाधाराणां च वट-
त्वात्तथा । अतूनं वसन्तप्रीत्यवधारहेमन्तशिशिरात्मकानां
वटत्वात्तथा भाव-उक्ताः । आधाने दक्षिणात्वेन विहित-
गवशानां वटत्वात्तत्वात् । ज्ञातिकां तासां वटतारात्मक-
त्वात् तथा मज्जत्वप्रकृत्यहतीयक्षेपरत्वे त्वित्यस्येति भेदः ।
एकाङ्गसाध्यान्मैकाङ्गकतयदोषोपसद्गुणत्याङ्गानां सद्य-
स्त्विवावती “वटं शाट्वाङ्गा” वात्मा-१२,२,६, ४-उप-
क्रम १२,१२,२५, खलान्तेषु दर्शितानां शाट्वाङ्गदीर्घ-
ज्याधिप्रमणादिकामरुत्यानुकीविज्ञजिष्ण्विष्येनैकलिक-
रूपाणाम् वटत्वात्तत्वात् । आर्या राघवकौ तस्याः वट-
त्वात् तथा तदभेदात् तदधिपयिकावादिशब्दोऽपि तथा ।
नाबली तस्याः वटशब्दात्तत्वात् । भावविकाराणां जन्म-
मरुद्विपरिभाषापक्षमनाङ्गरूपाणां वाक्त्राङ्गानां वट-
त्वात्तथा । मीरपदार्थानां ज्येष्ठिकरुक्तोक्तानां इत्युक्त-
वर्धसामान्यविषयसमासात्मकानां वटत्वात्तथा । “विष-

र्थस्य समसस्य र्थस्य यथः न्वयः । चान्वैरा-
व्ययोश्चैव वसुं भग इहोच्यते” इत्युक्तमस्य षट्संख्या-
योगात्तथा । कारकाणामपादानस्य प्रदानकरणाधार-
कर्त्तृरूपानां षट्कल्पसत्त्वात् “सुपां सुपा तिङा नाञ्चा
धातुनाऽय तिङां तिङा । सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः
बहुविधोऽर्थः” इत्युक्तानां, इत्युक्तमधाराय हि युतत्पुरुष-
बहुमीह्यव्योभावात्कानां वा समासानां षट्त्वात्तथा ।
वक्तृतिः प्रसङ्गोपोहान्तेतुतावसरनिर्वाहवैककार्यत्व-
रूपा षट्कल्पस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्कतिरूपा तु जित्वस्य,
अधिकरणसङ्कतिरूपाशान्तरसङ्कतिस्तु आक्षेपटलान्प्रत्युटा-
हरणादिरूपा बहुलस्येति भेदः । अङ्गव्यासः शीर्षशिखासुख-
हृदयनेत्रकरतलतलऽप्यासरूपतया षट्स्यस्य, अभिधा-
टिव्यचक्षुःश्रोत्रपरिप्लवः आसपूर्वनिवासानुसृतिस्त्रासतत्त्व-
चानवियक्तिकाव्यस्य षट्स्य इत्युक्तमधोऽर्थमभेदरूपा षट्-
त्स्यस्य, नृपसंन्यः शीर्षस्य सुखेणोपराजितयत्नु-
संन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा । सुरापायसमम् “अस्त्रो-
ष्मता वेदनिन्दा कौटसाय्य सुहृदधः । मर्कतासाद्यो-
र्गन्ध सुरापायसमामि षट्” इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा ।
नारोदूषणानि “पामं दुर्जनसमसं पत्या च विरहोऽ-
टनम् । स्वप्रोऽन्यदृष्टवास्य नारोपां दूषणानि षट्”
काशोऽक्तानि षट्त्वात्तथा । यास्ततात्पर्यनिर्णायकः
“उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थसादोप-
पत्ती च हेतुसात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तोः षट्त्वात् तथा ।
मीतिवक्ष्यम् “ददाति प्रतिपद्यति गुह्यमाख्याति
पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव बहुविधं मीतिवक्ष्यम्”
इत्युक्तानां दानाद्यात्मकम् षट्त्वात् तथा । गीताकुवस-
न्नादिरागः षट्त्वात् तथा । पताकास्यानाङ्गकम् “दटा-
र्जरचनाचर्चकाभोऽस्तान्विकरः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य
गीतानां गोपनं तथा । प्रकाशनं प्रकाशानामङ्गकानां बहु-
विधम् फलम्” इत्युक्तोऽप्यधेरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा ।
रिपुः कामक्रोधमोहमोहमदमः शत्र्यात्मकः षट्त्वात्तथा
अङ्गव्यासविक्रमस्थाने चित्तमोयलाङ्गा तथा । विप्रकर्ष-
जनयजनाध्यायनाध्यायनदानप्रतिपद्यत्माकं षट्त्वात्-
तथा । अभिचारः नारबीडान्विद्वेग्यसाम्प्रभमोहन
वशीकरणात्मकः षट्त्वात् तथा । यमादिः यमदमोपरति-
तितितान्त्रावसाधिरूपतया । प्रत्यक्षम् आचक्षत्वाच-
चायुपरायनप्रायजमानात्मकं षट्त्वबोधकम् औ-
किकप्रत्यक्षव्यक्तिर्गः इन्द्रियार्थबोधगतत्वं बुद्धसमवाय

तत्संबुद्धसमवेतसमायसमवायसमवेतसमवायसंबुद्धविशेष-
मथतात्मकः षट्त्वात्तथा । आकाशगुणः संख्या-
परिमाणप्रत्यक्षत्वसंबोधविभागसंख्यात्मकः षट्त्वात्तथा ।
निश्चितसमवायिकाराधतापक्षगुणः अण्वस्य शरीरगुणत्व-
वेगस्य योगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा । मानभङ्गोपायः
सामदानभेदनीलमेधारसान्तरात्मकः षट्त्वात्तथा ।
७ सप्तसंख्याबोधकाः । कविः ७०८ उक्ताः । लोकः भूर्भुवः
स्वर्गलोकजनतपःसत्यात्मक उर्जस्थः, अतद्वयितसमुत्त-
तकातलनकातलरसातलपातालात्मकः अधःस्थो वा, हीयः
जम्बूयाकशालम्बिकुशकुसुमोमेदपुष्पकरात्मकः, सुनिच-
वैवस्वतमन्त्रान्तरे वसिष्ठकश्यपातिविश्वामित्रजलजदन्विगीतम-
भारह्वाजात्मकः ख्यायम्भुमान्तरे मरीच्यलिपुलक्यपुलक-
कट्टप्रचेतोवशिषात्मको वा सप्तत्वात् तथा । सूर्यः इव
तदज्ञानां सप्तत्वात् तथा । वसुदः लवण्येणसुरादृढदधि-
धीरस्त्रादूदकात्मकः, नृपराज्याङ्गम्, स्वास्यमास्यसुहृत्-
कोमराङ्गद्वन्द्वमहात्मकम्, धाम्यम्, वयस्रोहितलमात्र
स्यामाकङ्कसुहृदात्मकं सप्तत्वात् तथा । वज्रिग्रिष्ठा
काशीकारावीमनोजगत्सुखोहितसुधूषणवस्यंस्तुतिङ्किमी-
विश्वधामात्मिका, अश्विच महेन्द्रवलयसहायुक्तिमद्वलविव्य-
पारियालकुक्षपर्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा । या० ति०
उक्ताः । सुदर्शनम् आचक्रविचक्रसुचक्रधीचक्रसचक्र-
त्वाहाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, खरच निषादभगाव्यार-
वज्रजमध्यमधैवतपञ्चसत्तात्मकः सप्तत्वात् तथा । उद्वा-
न्नादित्वे जित्वस्य, अजवर्णरूपत्वे मोहद्वयत्वमेति भेदः ।
पङ्कः रविचन्द्रमौनबुधशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा ।
राहुकेलोर्पङ्कत्वमते तु नवत्वस्य वसिष्ठपालभेदत्वे
दशत्वस्य “दश पङ्कान् षट्काताति” इति दशानामेव
शोभपङ्कषपञ्चाशानां विधानात् । “कटो पङ्का अटा-
वतिपङ्काः” इति इति चानवधामनात्मने पञ्चशानेन्द्रिय-
मनोबुद्धाङ्गारात्मकाटविशेषपङ्कषहेतुत्वात् अटत्वबोधक-
इति भेदः । समिधासु अर्धमहायचक्रादिरापाभार्गपिप्-
खोदुम्बरमभीरूपाणां, मी० क० उक्तानां प्रायस्यपञ्चानां गवा-
दीनां, वन्यपञ्चानां वज्रिषादीनाञ्च भूरादीनां व्याकृतोनाञ्च
सप्तत्वात् तथा । भा० व० उक्ताः मनोबुद्धिसहितज्ञाने-
न्द्रियपञ्चकात्मप्रायस्यरूपः कविः सप्तत्वात् तथा । मनो-
बुद्धादिप्राचापि सुखानि सप्तत्वात् तथा, गोघातन्मी-
तायां कोके सप्तत्वमविवक्षेता । इन्द्रः गायत्रादिजन-
तन्त्रवैदिकचन्द्रोत्पत्तम् सप्तत्वात्तथा औकिकचन्द्रः परत्वे

वर्जितव्यस्येति भेदः । सामसक्तिः ओङ्कारश्चकारप्र-
स्ताभोहीधप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा ।
“लोकेषु सप्तविधं सामोपास्येति” इत्यौ साम्नां सप्तविध-
त्वोक्तस्तथात्वम् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्मसामा-
न्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृतिः
महदङ्कारयद्दर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात्
तथा । पुनरिच्छास्तराशिचक्रे सप्तमत्वात् तथा । अभे-
दात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्णिक तस्याः सप्ताक्षरपाद-
त्वात् तथा । अक्षजस्यस्यानम् “अमृताद् बाष्पतोवक्त्रे वैदे-
भ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सामोऽह्यानामृत्पत्तिः सप्तधा परि-
कोत्तिता” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । तादृशोत्पत्तिस्या-
नकत्वेन अक्षयज्देऽपि तथा । मद्भुतिर्यत् “करात् कटाभ्यां
मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मद्भुतिः” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा ।
वरगुणः “कुलञ्च शोचञ्च मनोऽन्ता च विद्या च वित्तं च
वर्षवच । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः
शेषमचिन्तनीयम्” इत्युक्तकुलादीनां सप्तत्वात् तथा ।
पौनर्भवा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता हतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शता
या च या च पाणिपट्टहीतिका । अग्निं परिगता या च
पुनर्भूप्रभवा च या” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्मवित्ता-
नमः “सप्त वित्तानमा धर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः । वि-
भागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्ष एव च” इत्युक्तदायादीनां
सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आह्वहप्रवहोद्गहसंवहविषहपरा-
वहपरोवहात्मकः सप्तत्वात् तथा । अवनान्नभेदपरत्वे ऊन-
पञ्चायन्यस्येति भेदः । मोक्षदपुरी “अयोध्या मथुरा माया
काशी काञ्चिद्वरानिका । पुरी हारवती चैव सप्तैता मोक्ष-
दायिकाः” इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात् तथा ।

अष्टबोधकाः कवि० उक्ताः । योगाङ्गं यमनियमासन
प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिर्गुणं, शिवभूतिः
क्षित्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्ड्रो-
कवासनकुसुदाङ्गनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपोदन्ती च
अष्टत्वात्तथा । एकवर्षात् करिणीयज्देऽपि तथा करिण्यश्च
अक्षरूपकपलापिकुलातुपमातात्मकशीतुशब्दद्वयकलाङ्गनाव-
तीरूपाः । सिद्धिः अणिमलविषमप्राप्तिप्राकाशये शिताययिता
आग्निकाशवसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वदन-
त्रयकर्मस्तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशकृतस्त्रापि-
शिष्टिशकटावधपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाटकमूलकम् अष्ट-
त्वात् तथा । टिकप्राज्ञः इन्द्रविजयमनिर्घटितिरकय-

वायुकुबेरेशामात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वरा-
णामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्ध्वोर्ध्वदिकसहितदिकपाल
परत्वे दशत्वस्येति भेदः । अङ्घ्रिः शेषवाहुकिपद्मभङ्गा-
पद्मतत्त्वकुलीरकर्मटयङ्गात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुला-
चलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः
अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वमसिद्धावपि कवि-
दष्टत्वात्तथा । “अष्टकुलाचलसप्तसुसुद्राः” मोक्षसुद्रः ।

शांति० उक्ताः । भैरवः असिताङ्गरूपवर्णोऽक्षतकपा-
लिभीषणकोधनसंहारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहद्वारपञ्च-
तन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिगण्डः प्रधानपरत्वे
एकत्वस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः ।
गणेशः शक्रतुण्डकटंष्ट्रमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविष्णु-
राजधूम्रस्यात्मकः अष्टत्वात्तथा । अग्निभूतिः “जात-
वेदाः सप्तजिह्वो हव्याह्वनसंज्ञकः । अश्वोदरजसंज्ञः
स्यात् पुनर्ज्ञानराह्वय । कौमारिजाः स्याद्विश्वसुखोदेव-
सुखः सुतः” शांति० उक्तानां जागवेदयादीनामष्टत्वात्तथा

भा० व० उक्ताः । शाणः आपपनहृत्प्रखीयः
महदङ्कारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूपः अष्टत्वात्तथा ।
शरभपादस्य लोके अष्टत्वमसिद्धेस्तथा । यूप-
कोणस्य वेदे अष्टत्वमसिद्धेस्तथा । द्विजगुणाः “दया
सर्वभूतेषु ज्ञानिरनन्तया शौचमनायासोमङ्गलमका-
र्षयत्यमृच्छति” गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्त
रश्मिरगुणः संयोगविभागप्रत्यक्षत्वसंख्यापरिमाणबुद्धीक्षा
कृतिरूपः अष्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरुषेणोपहित
स्वास्थ्यमात्यादिप्रकम् अष्टत्वात्तथा । भृगुगतिः “आदाने
च विषर्गे च तथा प्रवर्धनप्रेषयोः । पञ्चमे चार्धवचने
व्यवहारश्चक्षणे । दण्डगुहोरुवक्रः स्यात्तनाष्टगतिर्को
भृप” एतन्मोक्तगतिरूपः अष्टत्वात्तथा । तारिणी “तारा
लोया मनीषा च तारा काली सरस्वती । कामेश्वरी
च चासृष्टा इत्यष्टौ तारिण्योमताः” इत्युक्तानां तारा-
भूतिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् “अश्वत्योऽहम्बरज-
लन्यपोधसमिधपिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्या-
गवष्टौ विदुर्बुधाः” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । धातु
“स्वर्गं रौप्यञ्च ताम्रञ्च वक्रं यशदमेवच । सीसं लौहं
रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तानामष्टत्वात्
तथा देहस्य धातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः । महासरस्वती-
भुजस्यस्था अष्टभुजत्वात्तथा । सात्विकभावः “सन्मः
स्नेहोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथः । वैवर्ण्यश्च

प्रलय इत्येते स्वात्किताः कृताः "सा० द० उक्तान्मादी-
नामएत्वात्तथा । असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्श
परिमाणोऽप्यथक्त्वन्तु ह्यष्टात्मकः । अएत्वात्तथा ।
निमित्तकारणगुणः बुद्धिबुधुः खेच्छाद्वेषयत्नादभयना-
त्मकस्तथा । मनोगुणः संख्यापरिमितपृथक्त्वसंयोग
विभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा । भङ्गत्वम् "सङ्गराजो-
दृष्टोनागो कलसोव्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी
दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तानां "लोकोऽस्मिन् भङ्गनान्येते
ब्राह्मणो, गौतमायनः श्विरयस् सर्पि रटि नोभाला
राजा तथाष्टम्" इत्युक्तानां वाएत्वात्तथा । नायिका-
वस्था स्वाधीनमसक्तः स्वगृहतामिन् ।
विप्रश्चामोषितमर्कवाचकसंज्ञाविरहितकण्ठतात्मिका
अएत्वात् तथा । दृक्छात्रम् "सुवर्णे रजतं तावत् सीसकं
कान्तिकं तथा । रक्तं कौहं तोज्जलौहं कौहाम्येते इमा-
नि त" इत्युक्तानामएत्वात् तथा । लघुकोट्यपरत्वे पञ्चत्व
सु बोधकमित्युक्तम् । आशुवेदोक्तम् "शस्त्रं शास्त्रकं
कायाचित्सा भूतविद्या कौमारभ्याऽगदतन्वं रसायन-
तन्वं वाजीकरणतन्वमिति" सुश्रुतोक्तानामएत्वात्तथा ।
अर्धाङ्गम् "आपः पौर्ण कृष्यापञ्च दधि सर्पिः सतण्डु-
लम् । पयः सिद्धार्थकश्चैव अटाङ्गोऽर्धः प्रकीर्तितः" इति
इत्युक्तानाम् "आपः पौर्ण कृष्यापणि इतं मधु तथा
दधि । रत्नानि करवीराणि तथा वै रत्नचन्दनम् । अटाङ्ग
एव वा अर्धं इत्युक्तानां वाएत्वात् तथा । प्रणामाङ्गम्
"जानभ्याश्च तथा पदभ्यां पाणिभ्यामरसा धिया । शिरसा
वचसा हस्त्या प्रणामोऽटाङ्ग इति तः" इत्युक्तानामएत्वा-
त्तथा । "मधुनाङ्गम् अर्यं कर्त्तनं केचिः प्रेक्षणं गुह्य-
भाषणम् । संकल्लोऽध्यवसायश्च आसनस्थितिरेव च ।
एतन्मधुनाङ्गम्" इत्युक्तानामएत्वात्तथा । पुण्यं तस्य
राशिक्रमे अएत्वात् तथा । तदभेदात् तदधिपोर्जीवो-
ऽपि । अतुष्टुप तस्याः अटाङ्गरपादत्वात् तथा ।
तसः अत्यन्तमहदङ्गारपञ्चतात्मात्मकमेवमात्ममूलेष्वात्म
बुद्धिरूपमदविधियत्वात् तथा । "भेदस्तमसोऽद्विधो-
मोक्षश्च तथा" सा० का० । मोक्षं अणिमादिमिही-
नात्मगतानां शाश्वतकत्वाभिमानरूपः अणिमाद्यद-
विधिविधिवत्त्वात् तथा । विवाहः ब्राह्मणैवार्थप्राजा
पञ्चसुरागन्धर्वराक्षसैर्वाचात्मकः अएत्वात् तथा । तद्वि
"जहः यद्वोऽभ्यवर्णः तः खविषातात्मजः सङ्गत्प्राप्तिः ।
अन्धश्च विवर्तोऽपि" सा० का० उक्तोऽदीनामएत्वात्तथा ।

उक्तमिहानां नामान्तराणि सांको-दशितानि । तारुता-
रतारतारव्यक्तसदाश्रितप्रमोदसदितमोदभानरूपाणि ।
खगमति "स पातं विप्रपातश्च महापातं निपातनम् ।
यक्रं तिथिक् तथा चोर्द्धमष्टम् लघुसंज्ञकम्" इत्युक्त
सम्पातादिकृपा अएत्वात् तथा परिकर्म अङ्गुशास्त्रोक्त
योगवियोगगुणभगवर्गततपदघनतत्पक्षम् अएत्वात्-
तथा" वर्गोत्पत्तिस्त्यामम् । "अदी स्यानानि वर्णा-
नासर कण्ठ शिरस्तथा । जिह्वाभलं च दन्तोष्ठी नामा-
मूलं तालु च" शिकोक्तोऽङ्गादीनामएत्वात् तथा ।
अत्रतन्त्रम् अदी तान्यत्रतन्त्रानि आपातनं फलं पयः ।
हविर्मांसान्कास्या च गुणोर्वचनसौपधम्" इत्युक्तानादी-
नामएत्वात्तथा । नडाभोग एन्दादत्यगदोपराजयच्छास-
मधमेहभगन्दोदराङ्गुरारूपः अएत्वात् तथा ।

नवत्वसंख्याबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । सन्ध्यासिकानेत्कर्ण-
द्वयोपस्थपायुरुपाणां देहद्वाराणाम् नवसंख्यायोगात् तथा
भारतकिष्कट्टरिक्कुरिहरस्यरस्यकेलातमभट्टरगकेतभा-
वाख्यानां भूखण्डानाम्, तपस्याकाले स्वयंकृतानां रा-
वणसक्तानाम्, व्याघ्रस्तनानां गौडे पंटी च माध्या च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा इति त्रिविधसुरायाः सात्वक-
राजसतामसाधिकारभेदसेव्यतया नवत्वात्तथा । वृण्डानां
अटाष्ट दिक् अदी रेणानोप्राप्त्योर्मध्ये आवाय्यिकण्ड-
मेकमिति सण्डपाङ्ककण्डानां नवत्वात्तथा । "पद्मोऽस्त्रिय
महापद्मं शङ्खोभकरकच्छपौ । सुकुन्दकन्दर्वाश्च वज्रौ-
ऽपि निधयो नव" हारा० उक्तानां पद्मादनाम् अङ्गा-
नामेकादीनां नवान्तानां, अङ्गारवीररौद्रकव्याहुतङ्गा-
भयानकव भयान्तान्धाव्यानामलङ्कारोक्तानां रसानाम्, रवि-
चन्द्रभौमवधगुरुशुक्रानिराजकेतरूपाणां पद्माणां नव-
त्वात् तथात्वम् । शा० ति० उक्ता "संविदानन्दविभवात्
सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादा-
द्विन्दुश्चन्द्रवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽष्टौ भिद्यते
पुनः । विन्दुभेदो बोजनिति तस्य भेदाः समोरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको बोजं शतेर्वादस्तयोमिथे । समवायः
समाख्यातः स्वर्गममविचारटैः । रौद्री विन्दोस्ततोना-
दात् उच्यते बोजादजायत । वामा, ताम्यः सङ्गूताः
रुद्रब्रह्मरामाधिवाः" तत्रैवाद्ये उक्तानां शक्तिस्त्वानां
पीठशक्तीनां तस्यैवतभेदेन भिन्नानां तत्रैवोक्तानाम्
"सक्तानामधिक्यं कुर्य गोभेदान् वज्रवृक्षौ । उभरारां
सरक्तं गोक्षेत्रे स्वसेत् क्रमात्" इत्युक्तानां रत्नानां

नवत्वात् तथा । वर्गाणां सङ्घटतपयशकृपाणां नव-
त्वात् तथा लोके लक्षणरूपवर्गस्याभावात् अङ्गसंख्या-
बोधक इति भेदः । प्राणरत्नकदुर्गाभेदरूपाणाम् शा०
ति० २३०० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा ।
भा० १० । सामधेनो तस्याश्च यथा नवत्वं तथा नी०
क० व्या० दर्शितं प्रकृतियोगः ९ च हृष्टो यथा
नवधा योगस्तथोक्तं प्राक् ।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जगत्स्थितिप्रसङ्गे प्रत्येकं ज्ञानवि-
बोधिप्रयत्नात्तथा नवत्वात्तथा । “विश्वसर्गविसर्गादिनव-
लक्षणवृत्तितम्” श्रीधरः । पत्रिका कटकी टाडिनी
धान्यं हरिद्रामानकं कर्पूरः । विस्फोटोको जयन्ती च
विज्ञेया नव पत्रिकाः” इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात्
तथा । नवपत्रिकास्वदेवीरूपा दुर्गा मन्त्राधीरक्तदन्ति-
कालज्जयन्तीपाशुण्डाकालिकायिषा शोकरहिताकान्ति-
कीरूपाणां नवत्वात् तथा । अग्निश्चैवार्थकरत्रयः “धन्य-
न्तरिः क्षपणकोऽनरसिंहयक्षुर्वैराजमृगकपर्कराजिदा-
द्याः । अमोघाहर्षिहरोन्मतेः सभायां रत्नानि वै वर-
चर्चिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्वि० उक्तानां विक्रमादित्यसभा-
स्वकविन्दवानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः “त्रयं की-
र्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं
सख्यमात्मनिर्देनम् । इति पुंसां पतिता विष्णौ भक्ति-
संज्ञवत्तथा” भाग० ७, ५ उक्तत्रयसादिकृपा नव-
त्वात् तथा । हृष्टिः “आध्यात्मिकवृत्तयः प्रकृत्युपा-
दानकालभाष्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव
हृष्टयो भवन्तीह” सा० का० उक्तानां नवत्वात् तथा ।
अध्यागतेऽव्ययकार्त्तम् । “नवैतानि गृहस्थेन कार्या-
वध्यागते सदा । अव्ययानि च यत् सौम्यं वाक्यं
चक्षुःसर्गोऽस्तु ३ । अथ्युक्तानि सिद्धावति सङ्केर्त्तं
पूर्वभाषणम् ७ । उपासनं न मनुष्यजातं” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । अध्यागते ईश्वरव्यवसाय
कार्याणि । “तन्नेत्रद्वयवृत्तानि कार्याण्यध्यागते
नव । कासनं १ पादचौचं २ च यथायम्यमनं ३
वृत्तिः ४ । यथा ५ त्वन्द्रेजवा ७ यद्दुःखं दोषाट्मार्ह-
क्यविहिताः” काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । गृह-
स्त्ववस्थायाज्जनिन्द्याकार्याणि “तथा नव विक्रमाणि त्या-
ज्यानि गृहस्थेना । पैशुण्यं परदाराश्च शोचः क्रोधा-
नृतामिदं । इषोदम्भश्च माया च सर्वमार्गगन्धा-
वि च” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवयवकर्त्त-

व्यानि “नयावयवकर्त्तव्याणि कार्याणि प्रतिवासरम् ।
ज्ञानं सन्ध्या जयोकोनः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथिं नवमं पितृतर्पणम्” काशी० उ-
क्तानि नवत्वात् तथा । गोप्यानि “जन्मं मैथुनं
मन्मथो गृहस्थश्च वसुधम् । न्यायुर्धनापमानं स्त्री न
प्रकाश्यानि सर्वथा” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा ।
प्रकाश्यानि “नवैतानि प्रकाश्यानि बहुपुष्पमकुत्सि-
तम् । प्रायोग्यं गृहस्थश्चिद्विदुः स्नातयः ४ क्रयः वि-
क्रयो ६ । कन्यादानं ७ युषोऽन्तर्हः ८” काशी० दर्शितानि
नवत्वात्तथा । अवयवदानपात्राणि । “पात्रमिदं विनोतेषु
दीनानाथोपकारिषु । पितृमातृगुरुभतेष्वपि दत्तमव-
यम्” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदान-
पात्राणि “निष्फलं नवकं हृष्टं चाटचारणतल्लु ।
कुर्वेद्ये कितवे भूते यथे मन्दे च बन्दिनि” काशी०
उक्तानि नवत्वात्तथा । अक्षेयवस्तूनि “आपत्स्वपि
न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्त्ये वति सर्वस्य दा-
राश्च यश्चागतः । न्यायाधी कलहतिश्च निक्षेपः स्त्री-
धनं सुतः” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । साधारण-
कर्म्म “सत्यं यौवनमहिंसा च चान्तिर्ज्ञानं दया दमः ।
अस्तेयमिन्द्रियाकोचः कर्म्म साधारणं ममम्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । इव्यं जितजलतेजोवायुकाय-
कालदिग्धनव्यात्तृणं नवत्वात् तथा । तमसोऽव्ययमते
दशत्वबोधकमिति भेदः । स्वाविभावः “रतिर्हर्षश्च
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भवं तथा । जुगुप्सा विषयचे-
त्यमष्टौ प्रोक्ताः यमोऽपि च” सा० द० उक्तरत्नादीनां
नवत्वात्तथा ।

१० दशत्वबोधकाः । का० १०० उक्ताः । इत्याहुः कुलीनां, दश-
भुजशङ्खवाहूनां, दशसुखरावणकुलीनां, मीनकूर्मवराह
नृसिंहवामनपरशुरामदशरथिबलभद्रवृद्धकालिकरूपाणां ल-
ब्धावताराणाम्, पूर्वार्द्धे वीदक्षिणैर्नैर्तोपचिमावायव्यो-
त्तरैर्यान्पूर्वाधोरूपाणां दिशां, गविर्नगां देवानां गणदेव-
ताभेदानां, ऋतुदशवृत्तलक्षणकालाध्वनिरोचकपुष्करवो-
पाङ्गवोरूपाणाम्, दशानुरवचन्द्राङ्गानाञ्च दशत्वात्तथा
चा० ति० । शक्तिरूपानि “निष्ठस्वाद्याः कलाः पञ्च ततो
विन्दुकला पुनः । नादः शक्तिः सदापूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः”
इत्युक्तनिष्ठस्वादिकृपाणि दशत्वात्, तथा । मातृनीनाम्
इडापिङ्गवाह्यपुण्यासक्तिनाम् “मातृनीनाम् इडापिङ्गवा
सप्तमाह्वया मता । वयश्चिनी यश्चिनी य कुङ्कुः कुः

सप्त नाडिकाः” इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० ।
पुरुषस्य वागादोनामभिर्देवमभिभूतं स्थितानां विषयसर्पण
वत्तोक्तकदियं दशत्वात् तथा “ता वा एता दशैव भूत-
मात्मा अधिपत्यं प्रक्षामात्मा अधिभूतमिति” नृतेस्तथा-
त्वम् । गर्भमाशानाम्, उपनिषद्भेदेन उपदेशकम-
हावाक्यानाम् “ब्रह्माहमस्मीति” एवमादीनां तद्विनेयानां
तद्विषयकाणाञ्च दशत्वात् तथा ।

महाविद्या “कालो तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरी विष्णुमहा च विद्या भूमावती तथा । वगला सिद्ध-
विद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः
सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः” इत्युक्तकाव्यादीनां दशत्वात्-
तथा । ब्राह्मणः सारस्वतकान्यकुलजगोडमैथिलोत्कलद्रा-
विडमहाराट्टतैलङ्गगुर्जरनागररूपतया दशत्वात्तथात्वम् ।
पापानि “अदत्तानामपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पाशव्यमनृ-
तं चैव पैशुन्यं चापि सर्वश्रेष्ठः । स्वसम्बन्धप्रलापश्च वा-
ङ्मव स्यात्तद्विधम् । परद्रव्यज्वलिभ्यान् मनसानिर्दि-
नम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ।
एतानि दश पापानि” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्ग-
रूपो यमः “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं कर्पाजवम् ।
अथा हृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश” इत्युक्ताहिंसा
दीनां दशत्वात्तथा । नियमः “तपः सन्तोषसास्त्रिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं चैव श्रोत्रमिति
जपोद्धतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ताः” शा० ति० उक्ततपसा-
दीनां दशत्वात् तथा । रूपककाव्यम् “नाटकमथ प्रकरणं
भाष्यव्यायोगसमकाराडिकाः । ईहाद्वगाङ्गवीर्यः प्रहसन
मिति रूपकाणि दश” इत्युक्तनाटकादीनां दशत्वात्तथा
लास्याङ्गम् “गेवं पदं स्थितपादाभासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकालन्युदं च सैखवाख्यं हिंगुलकम् । उत्तमो-
त्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतदङ्ग-
सूक्तं मनाविभिः” इत्युक्तगेयादीनां दशत्वात्तथा । धर्म-
खण्डम् “हृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दयकं धर्मखण्डम्” इत्युक्तधर्म्यादी-
नां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां
दशमूलसदाहृतम्” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्च-
मूले च “आफलः सर्वतोभङ्गा पाटला गण्डिकारिका ।
शोनाकः पञ्चभिश्चैतेः पञ्चमूलसदाहृतम् । शाकपर्वी
प्रांशपर्वी हृत्तो कथकारिका । गोशूरः पञ्चभिश्चैतेः

कनिष्ठः पञ्चमूलकम्” भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येक
मूलशब्दः पञ्चार्यकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति भेदः ।
उपनिषद् “ईशाकेनकठः प्रश्नोष्ठगुहमायुर्व्यातिस्तरिः ।
ऐतरेयं च ऋग्वेदोऽथ दृष्टद्वारग्यक दश” इत्युक्तोपादीनां
प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा । मन्त्रसंस्कारः तन्त्रोक्त-
दशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावयवः केषांचिन्मते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्ति
प्रयोजनसंशयव्युदाससहितानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपन-
यनिगमनां दशत्वात्तथा । सवा राशिचक्रे तस्या दश-
मत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपपितृशब्दोऽपि तथा ।
पङ्क्तिः दशाक्षरपादत्वात्तथा दशरथ इत्यर्थे पङ्क्तिरथः इ-
त्यादिः । बौद्धबन्धम् “दानं शीलं क्षमा धीर्यं ध्यानं प्रज्ञा
बलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै”
इत्युक्तद्वानादीनां दशत्वात्तथा । वज्रिकला “धूम्राचिह्नया
ज्वलिनी ज्वालनी विस्फुलिङ्गनी । सुश्रीः सुरूपा क-
पिला हव्यकव्यवृक्षे अपि” इत्युक्तधूम्राचिह्नादीनां दशत्वा-
त्तथा । योगमङ्गः “तिथ्यङ्गवेदैकदेशोनविंशभैकादशाष्टाद-
शविंशसंस्थाः । इटोडुना सूर्ययुतोडुयोगादोगासमूचेत्
दश योगमङ्गाः” ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदशाष्टाङ्गानां दश-
त्वात्तथा । विप्राशौचदिनम् “शुद्धे ह्यिप्रोदशाष्टेन” मनु-
ज्ञेः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा । सुबुद्धिजगंस्का-
रः गभीधानपुंस्वनबोमनोन्नयनजातकर्म्मनामकरणविष्-
क्लामणाज्ञाशनचूडोपनयनविवाहरूपतया दशत्वात्तथा ।
हृत्स्वस्कारस्तु अष्टवत्वारिंशच्छब्दे उक्तवत्वारिंश-
त्वावबोधक इति भेदः । महापुराणखण्डम् “सर्गोऽस्याथ
विसर्गश्च हत्तीरक्षालनराणि च । वंशोवंशातुवरितं संस्था
हेतुरपानयः । दशभिर्बलैर्युक्तं पुराणं तद्विदोविदुः ।
कोषत् पञ्चविधं चख्युर्भेदस्तद्व्यवस्थया” भाग० १२, ७ ।
महाभोक्ः दिव्यादिव्यगन्धादीनां तद्विनेयानां दशत्वात्-
तथा । “दशविधो महाभोक्” सा० का० ।

देहस्त्वधावुः प्राणादिपञ्चकसहितनागकर्म्मधनकुलज-
कलदेशदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा । वज्रिः
“आजकोरुजकश्चैव स्वेदकः क्षेपकस्तथा । चारकोव्यव-
चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मकः
दशमः स्मृतः” इति पदार्थादर्शोक्तानाम् देहस्थानोनां
“तेजकोटोपकश्चैव विश्वमन्त्रमथोपस्थाः । व्यावस्थाव्यव-
नीयो दक्षिणान्नक्षत्रे च । अन्धाहार्को गार्गपत्य इत्येते
दश वज्रयः” इति तत्त्वोक्तानां बाह्यवज्रोनां वा दशत्वात्त-

था । दिक्पाखवाङ्मम् ऐरावतकागमहिषसिंहमकरह-
रिणाष्टवपमहंसपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । मतान्ते
शोभस्थाने कवेराधिपतित्वे तस्य नरराजन्यत्वमिति भेदः ।
दिक्पाखवाङ्मम् वज्रगतिदण्डखड्गपाशाङ्गुशगदात्रिशूल-
चक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । दुर्गाभुजःतस्या दशभुजत्वात्-
तथा । सामान्यगुणः संख्यापरिमितिप्रयत्नसंयोगविभाग-
परत्वापरत्वनैमित्तिकद्रव्यगुणत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा ।
तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम् । अमूर्त्तगुणः
“धर्माधर्मोभावना च यद्धो बुद्धादयोऽपि च । एतेऽमू-
र्त्तगुणाः सर्वे” इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा । बुद्धा-
दयश्च षट् बुद्धिचक्षुःश्रोत्राहोषयत्वरूपा इति दशत्वम् ।
मूर्त्तगुणः “रूपं रसःस्पर्शगन्धो परत्वमपरत्वकम् । द्रवो-
गुणत्वं क्षेत्रज्ञस्य वेगो मूर्त्तगुणा अमी” इत्युक्तरूपादीनां
दशत्वात् तथा ।

एकादशबोधकाः कवि० उक्ताः कथायां “अजैकपादहि-
रुभोविष्णुपाखञ्च देवतः । हरश्च बहुरूपश्च तन्मन्त्रकश्च
सुरेश्वरः । इहा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः”
इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा । दुर्धौधनसेनाना-
मेकादशकौषोमितत्वात् तथा ।

भा० व० उक्ताः । पशुयाने कोमभेदानां, तत्त्वत्यूषानां
चैकादशत्वात्तथा मनसासंहितज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तदु-
पाङ्गुविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा ।

इन्द्रियवातः “बाधिर्यं कठिनाम्बलं जडताऽजिघृता
तथा । मृकता कौशलयपङ्गुत्वकौबोदावर्त्तमन्दताः” इत्युक्त
बाधिर्यादीनामेकादशत्वात्तथा । “एकादशेन्द्रियवधाः”
शं० का० । पूर्वकास्तु नो तस्याः अक्षयचक्रे एकादशत्वात् तद-
धिपोमगश्च तथा । तेजोगुणः रूपस्पर्शसंख्यापरिमाण
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रव्यरूपतया
एकादशत्वात् तथा । कारणोद्भवगुणः अपाकजकूपरस-
गन्धस्पर्शापाकजद्रव्येन्द्रियवेगगुणैकपृथक्त्वपरिमाणस्थिति
स्यापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः । अव्याय-
वृत्तिगुणः बुद्धिचक्षुःश्रोत्राहोषयत्वाहभावनायद्-
संयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा ।

द्वादशबोधकाः कवि० उक्ताः “माता भित्तोऽयं मा इहो गङ्गाः
सूर्यश्च यः । भगोविविक्तान् पूषा च सविता द्यमः कृतः ।
एकादशकथा त्वदा विष्णुर्द्वादश उच्यते” विष्णु पं० उक्ता-
भावादीनां चन्द्रवंतवैशाखख्येष्टाष्टादशवर्षाभाराशिन-
कार्त्तिकमार्गपौषमापफाल्गुनरूपानां मासानां, जेष्ठव-

मिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलाहस्तिकधतुर्मेकराशुमीनरूपाणां
राशेनां, तेषु सूर्यादिवंश्रालीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा ।
कार्तिकमाङ्गनां, तत्रेत्वाणां शारीफलककोठानाम् अरि-
यद्धे दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा
शा० ति० । आदित्यानां विष्णु धर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम् ।
तत्रैव १५ प० “द्वादशादित्यसंहितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः । ललाटे
केशवं । धात्रा, कुक्षौ नारायणं पुनः । अर्धेऽस्या हृदि
मित्येष शमाधवं शक्यते दशतः । वरुणेन च गोविन्दं,
पुनर्दक्षिणपार्श्वेके । अंशुनापि विष्णुं मंसस्य भगेन ह
मधुसूदनम् । गण्डे विवस्वतान युक्तं त्रिविक्रमं मन-
नरम् । वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण च वामनाख्यं मघांसके ।
पूष्णाऽऽश्विधरनामान् च गण्डे परंजयः । संयुतम् ।
हृषीकेशाङ्ग्यं । पृष्ठे पद्मनाभं ततः परम् । त्वष्ट्रां
दामोदरं पश्चात् विष्णुना शक्यते विन्यसेत्” इत्यु-
क्तानां द्वादशत्वात् तथा । भा० व० । जगती तस्याः
द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा । प्राक्तनयज्ञसाधनाञ्च तस्य द्वा-
दाशव्याख्यात्तथा ।

नाटकीयसुखाङ्गम् “उपलपः परिकरः परिन्यासो
विशोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भाषना । उद्भेदः कारणं भेद एतान्यङ्गानि च सुखे”
भा० द० उक्तोपलपेपादिरूपतया तथा । बोद्धवतसिद्धमाय-
तनम् “अर्थानुपार्थं बह्व्यो द्वादशायतनानि नै ।
परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः । शानेन्द्रियाणि
पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनोऽहिरिति प्रोक्तं द्वा-
दाशायतनं बुधैः” इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा ।
उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अर्धेदीपचारात्
तदधिपार्थमापि तथा । दृष्टवितः “प्राणापानसमानाश्च
उदानोऽव्यान एव च । चक्षुः श्रोत्ररसाग्नाख्यसर्वैर्निर्जन-
स्तथा । द्वादशैते च दृष्टिता देवाः स्वायम्भुवेऽस्मरे”
इत्युक्तप्राणादिवासकगणदेवात्मकत्वात्तथा । जटाधरसते
“षट्त्रिंशत्तृपितामहाः” इत्युक्तः षट्त्रिंशत्पक्षोति भेदः ।
स्तत्रियागौचदिनम् “द्वादशाङ्गेन भूमिषः” इति मन्त्रे-
स्तस्यागौचस्य द्वादशाङ्गसमाख्यात्तथा । साध्यः “मनोमन्त्रा
तथा प्राणो नरोऽपानश्च बोधवात् । विनिर्भयोनवचैव
दंष्ट्रो नारायणो ह्यहः । प्रभुर्चेति सवाख्याताः साध्याः
द्वादश पौर्विकाः” इत्युक्तमनादिगणदेवात्मकः द्वादश-
त्वात्तथा । सूर्यचक्रा “तपिनी तापिनी भूषा वरीप्र-

स्वांल्लोको रविः । सुषुम्णा भोगदा विश्वा बोधिनी
धारिणी लम्बा” शा० ति० उक्ततपिन्यादीनां द्वादशत्वात्
तथा सद्यम् “पानसं द्राक्षमाधूकं खाज्जूरं” तालमज्जवम्
माणिकं टाक्षसाध्मोक्तसैर्यं शारिकेलजम् । समानानि
विजानीयास्तद्याभ्येकादशेव तु । द्वादशन्तु सुराभट्टा
सर्वेषामधसं कृतम्” । पुलस्त्योक्तपानसादीनां द्वादशत्वात्तथा
१२ त्रयोदशसंख्याबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः ताम्बूलगुग्गुः
ताम्बूलशङ्खे वक्ष्यमाणत्रयोदशविधत्वात्तथा । भा० व० ।
सङ्कीर्णः । ऊर्ध्वलोकपट्काधोलोकसप्तमरूपत्रयोदशही-
पतुल्ययोगात्तथा । अतिच्छन्दः गायत्र्यादिर्वैदिकच्छ-
न्दः सप्तकातिक्तात्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् त्रयोदशा-
क्षरपादन्या तथा । प्रतिपुत्राङ्गं “विजापः परिसर्पश्च
विष्टतं तापनं तथा । नम्रं नम्यं द्युतिर्ध्रुवं तथा प्रश-
सनं पुनः । प्ररोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पृथुपा-
सनम् । पुष्पं वज्रसुपन्यासोवर्षसंहार इत्यपि” शा० द०
उक्तविद्यासादीनां तथात्वात्तथा । गर्भाङ्गम् “भूततादृश्यं
भार्गोरूपोटादृश्यं क्रमः । संपद्द्वयानुमानश्च प्राचीना
शिप्रिरेव च । त्रोटकादिबलोल्लेगा गर्भेऽसुविद्वस्तथा”
तत्तात्ताभूतादृश्यादीनां तथासंख्यत्वात्तथा । विसर्वाङ्गम्
“अपवादोऽथ संफेठो व्यासायाद्रवः स्मृतिः । शक्तिः
प्रसक्तः खेदश्च प्रतपेधोविरोचनम् । प्ररोचना विषयै
स्यादादानं दानं तथा” शा० द० उक्तापवादादीनां
त्रयोदशत्वात्तथा । हृस्वनलम् तस्य राशिषको त्रयो-
दशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपदिनकदापि तथा । करणं
“करणं त्रयोदशविधम्” शा० का० उक्तज्ञानकर्मान्द्रय-
दशकमनोवक्त्रादृश्यं त्रयोदशत्वात्तथा ।

चतुर्ह्यसंख्याबोधकाः कविः ख० उक्ताः । विद्या “सङ्गानि
वेदाद्यन्तरो नीमांसा न्यायवित्ताः । धर्मशास्त्रं पुराणसु
विद्या कोताचतुर्ह्य” इत्युक्ताङ्गविद्यादिकृपा”मनुः “साय-
म्भुयो मनुस्मृत्यं प्रथमस्ततोऽपी ज्यारोषिषोत्तममता-
मसर्ववताख्याः । चतस्रु बाह्यव दृति प्रथितः पृथिव्यां
वैवस्वतस्तदनु बभूवुति यममोऽक्ष” सि० शि० उक्तानां ‘सा-
न्निदेशवार्त्तिर्ज्ञावावस्थिककथा । धर्मसावर्त्तिर्कोदश-
उत्तोरौक्ताध भौतिका” पुराणोक्तानां च चतुर्ह्यस्यास्यथा ।
इन्द्रः इन्द्रबळे मन्मन्तरभेदे उक्तानाद्युक्तः, भुवन्सू भूरा-
द्विषमकतथादिप्रकल्प” भुवतारकयोगिताराय चतु-
र्ह्येयान् इत्यर्थः । एवं यमसृतिः यमधर्मज्ञानान्तरक
मन्मन्तकवर्त्तयुतसमौ उच्यते इत्येवमपरेनेदिदकोदचित-

चित्रगुप्तात्मिका चतुर्हृशत्वात्तथा । जितिगुणः रूपरसगन्ध-
स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववैगु-
रुत्वद्रवत्वात्मकः, जलगुणः गन्धहान्ते ह्रस्वहितक्षितिगुणा-
त्मकः, आत्मगुणश्च बुद्धिस्त्वदःखेच्छादिष्यत्तसंख्यापरि-
माणपृथक्त्वसंयोगविभागभावनाधर्मात्मकः चतुर्हृ-
शत्वात्तथा । चित्रा तस्याराशिक्षके चतुर्हृशत्वात्तथा तद-
भेदात्तदधिपत्वष्टापितथा । शङ्करी तस्याचतुर्देशाक्षरपादक-
त्वात् तथा । श्रीविद्यायन्त्रबाह्यक्रोष्णम् तन्त्रे तेषां
चतुर्हृशत्वोक्तेस्तथा । निर्वहणाक्रमम् । ‘सन्निर्विबोधो-
पयनं निरुध्यः परिभाषणम् । कतिः प्रसादस्यानन्दः
समयोऽप्युपगूहणम् । भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार-
एव च । प्रशस्तिरिति संहारे उक्तान्यङ्कानि नासतः’
शा०द० उक्तसन्ध्यादीनां चतुर्हृशत्वात्तथा ।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहारायां चन्द्रकलाक्रियात्मिका
तिथिः उभयपक्षोद्यमप्रतिपादादिकृपा पञ्चदशत्वात्तथा ।
चन्द्रस्यासकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो
व्यवहारभावात् न पञ्चदशत्वव्यवाहः । स्वातन्त्र्यत्वं
तत्सर्वप्रकृते पञ्चदशत्वात् तदभेदात् तदधिपयवनेऽपि तथा
व्यतिथिकरी तस्याः पञ्चदशाक्षरपादकत्वात् तथा ।
शैश्याशौचाहः “दिश्यः पञ्चदशाहेन” सन्तुक्तेस्तस्याशौच-
स्य पञ्चदशाक्षर्यापकत्वात्तथा । पञ्चमानं तस्य पञ्चदश
तिथिरूपत्वात् तथा । कावोद्यमसंश्लेषेण “तिपस्थाने पीठे”
इत्युक्तेऽपि पञ्चदशत्वात्तथा ।

षोडशसंख्याप्रोचकाः इन्द्रकलाः “अष्टमता मानदा पथा त्रुष्टः
 पुष्टोरतिर्भूतिः । शशिनश्चन्द्रिका धामिन्मूर्धैतज्जा श्रीः
 प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णान्वता काशदाविष्यः खरजाः
 कलाः” या० ति० उक्तास्तत्तादिकृपा, कलायष्टे कृष्णभाषा
 दिमादिकृपा वज्रकला च षोडशत्वात् तथा । खरवर्णः
 तन्मयते चकारादिविषमोन्नतः षोडशत्वात् तथा । शिखा-
 मते “खरा विंशतिरेकचेति” इत्युक्तेः एकविंशतिमय्येति
 भेदः । अष्टिः षोडशाक्षरपादत्वात् तथा । विशाखा
 राशियुक्ते तस्याः षोडशत्वात् तथा । तदभेदात् तदधिपौ
 इन्द्राग्नी चपि तथा । तत्पदानोपयोगतया ज्ञातव्यपदा-
 दार्थः “प्रमाणप्रमेयश्च प्रमज्जलकठान्सिद्धान्तावयवत-
 र्कनिर्णयवादनत्वावतण्डुलेषामाश्रयश्च ज्ञानातिनिग्रहस्थान-
 रुपः गौतमोक्तः षोडशत्वात्तथा । प्रेत्याहम् आद्य-
 द्वादशमासिकमास्यासिकद्वयस्यिच्छीकरणरूपं” षोडश-
 त्वात्तथा । अप षोडशराजके प्रविष्टमृत्तादिकरूपः षोड-

त्वात्तथा । ते च ऋषाः “मरुतः, षष्ठोऽन्तः पौरवोऽन्तः ३
 ऋषीणामरुतः ४ द्यौश्चरुतः १ भगोरुतः ६ ऐतविल-
 टिकीपः ७, यौवनाश्वोसन्वाताः, मातृवययातिः ८
 नाभाश्वोऽन्तः १० शशविन्दुः ११, गयः १२ साहृतिः
 रन्तिदेवः १३, दौघन्तिभरतः १४, वैश्वः १५, जामदग्न्यो-
 राश्वः १६ इत्येते भा० द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः ।
 तत्त्वान्तरानपादानलक्षणः सांख्योक्तः विकार एकादशे-
 न्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन मोड्यत्वात्तथा । “मोड्यकस्तु
 विकारः” सां० का० ।

१७ सप्रदशसंख्याबोधकाः । अनुराधा राशिक्रमे तस्याः सप्रदश-
 त्वात् तथा तदभेदात्तदधिपमित्येवमपि तथा । अत्यष्टिः सप्र-
 दशाक्षरपादत्वात् तथा । लिङ्गदेहायवः “पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
 दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चोक्तभूतोऽयं सूक्ष्माक्षं भोग-
 साधनम्” इत्युक्ताणां सप्रदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः ।
 सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः “स
 सप्रदशैनापि युज्यते नाम संशयः” । “सप्रदशैकं
 लिङ्गम्” सां० सू० ।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकाः कवि० क० सप्र दीपाः महादीपा
 जम्बुप्रभृतयः एकादश उपदीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा ।
 “अष्टादशदीपिनस्मातयुग्मः” रघुः “नवहयदीपपृथग-
 जज्ञिनामिति” मेघ० । विद्या धनुर्भेदायुग्मेनात्मव्याप्यं
 याक्षसहिततर्ह्यविद्यारूपः अष्टादशत्वात् तथा ।
 महापुराणम् उपपुराणयुग्मे दर्शितत्राष्टादिकुपम्
 अष्टादशत्वात् तथा । अतिः अष्टादशकृतिकारिष्ये-
 दर्शितविष्णुमन्त्रितप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा । धाम्यम्
 अष्टादशधाम्ययुग्मे दर्शितवयादिकुपम् तथा । महा-
 ज्योतीभजाः तस्या अष्टादशभजत्वात्तथा । ज्येष्ठा राशि-
 चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि
 तथा । अतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा । विवादः
 अष्टादशविवादपदयुग्मे दर्शितसुदिनादीनामष्टादश-
 त्वात्तथा । कुशवर्षस्काराः “अष्टादश सुः स्काराः
 कुशवर्षाः तन्मनोदिताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण एतस्मै
 प्रोक्तं मतम् । तेनैव तावन् दमैर्वर्षाभ्युक्तं स्मृतम् ।
 अस्मै च खननोद्धारो तस्मै च प्रपूरणम् । समीकरण-
 मन्त्रे च सेचनं वर्षाया मतम् । कुट्टनं कृतिमन्त्रेण वर्षा-
 मन्त्रेण चार्जः ३५ विरोधनं ककारूपं कल्पनं तदनन्त-
 रम् । निक्षेपिकं च प्रवाहद्वेनाञ्जनं मतम् । अस्मै च
 हस्तप्रकरणं एता मन्त्रे कुशेः शुभेः । चतुर्थं तनुलेख

तनुयाश्चेत्पाटनम्” शा० ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा ।
 भाषा संख्या यौरसेनी मकाराष्टी सागधो अर्धसागधी
 आवानिका दाक्षिणात्या शाकरी वाङ्मूकी इविडी
 आभीरी वाण्डाली शिवरी पैशाची प्राज्ञता वेतिसा० द०
 उक्तानां मोडयानां राक्षसीपाशास्यासङ्गितानामष्टादश-
 त्वात् तथा “अष्टादशभावावारविद्यासिनी” सा० द०
 व्यसनम् “दश कामससत्यानि तथापै क्रोधजानि च ।
 व्यसनानि दुरत्नानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । मृगयाऽन्धो-
 दिवास्त्रः परिवारः स्थियोमदः । तौर्यतिकं पृथा-
 न्ना च कामजोदशकोणः । दैशुन्यं साक्षं द्रोहं रण्यो
 ऽस्त्रयाऽर्धदूषणम् । वाग्दण्डजं पाशं क्रोधजोऽपि
 गणोऽष्टकः” भनूकमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा । भारत
 पर्व तेषामष्टादशत्वात्तथा ।

१९ जनविंशतिबोधकाः । धर्मशास्त्रकारकः “सन्धिलिखिषु हा-
 रीतयाश्चल्योद्योगोऽङ्कितः । यमापस्तम्बसंवर्ताः का-
 त्यायनदृक्कृती । पराशरव्यासशङ्काक्षिप्ता दशमौत-
 मी । योतातपोऽविष्टय चर्मोपास्त्रप्रयोजकाः” इत्युक्तं
 मन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा । मूलनक्षत्रम् तस्य
 राशिक्रमे जनविंशतितमत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिप-
 निर्वृतिरपि तथा । अतिष्टितस्या जनविंशत्यक्षरपादत्वा-
 त्तथा । अभिजिम्बानम् तस्याः उत्तराषाढापञ्चदशदण्ड-
 नवचक्षुस्तद्वत्पञ्चतमोर्नविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा ।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानां, नखानाम्, अङ्गुलीनां च
 कृष्णपादयोक्तावक्रितत्वात् तथा । पृष्णाढा राशिक्रमे
 तस्या विंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपजम्बमपि तथा ।
 कन्दोरुपा कृतिसस्याः विंशत्यक्षरपादत्वात् । यनेस्तुपा-
 यासङ्कांशः सेवे नोचांशश्च तथा । तत् तस्य विंशति एव
 परमोच्चनीचयोः ज्यो० उक्तत्वात् । ताजकोक्तपञ्चोच्चवल्गु
 “निःशस्त्रमे विंशतिरश्त्रमे स्त्रे” नी० क० उक्ते-
 कस्य विंशतितमत्वात्तथा ।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकाः । परशुरामनित्ययस्य एकविं-
 शतिमितत्वात् तथा । उत्तराषाढा तस्या अक्षरक्रे एक-
 विंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपविष्णोऽपि तथा ।
 कन्दोरुपा प्रकृतिसस्या एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा ।
 मूर्च्छना “मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः” भरतोक्तेः सप्रसराणाम्
 आरोहावरोहक्रमरूपैस्त्रित्वात् एकविंशतिकुपतया तथा ।
 अरवर्त्तः “सरा विंशतिरेवमेति” विष्णोक्तेस्तस्मै सराचं
 तत्संख्यात्तथा ।

२१ हाविंशतिसंख्याबोधकाः । अथवा तस्या ऋणचक्रे हाविंश-
त्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपचरुरपि तथा । आकृतिः
तस्याहाविंशत्यलरपाटत्वात्तथा । निष्कस्यानम् “प्रतिष्ठा-
हानिः प्रतिष्ठान्तरं प्रतिष्ठान्तिरोधः प्रतिष्ठासंन्यासो-
हेत्यन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमाप्रकाशं
न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाक्षेपो मता-
तुष्ठा पर्यंतुयोक्त्योपलक्षणम् निरनुयोक्त्यानुयोगोऽप-
सिद्धान्तोहेत्याभासः” गौ० सू० उक्तानां प्रतिष्ठाहान्या-
दीनां हाविंशतित्वात् तथा ।

२२ त्रयोविंशतिसंख्याबोधकाः । अविज्ञा तस्या ऋणचक्रे
त्रयोविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपवचुरपि तथा ।
विकृतिः तस्याः त्रयोविंशत्यलरपाटत्वात् तथा ।

२३ षट्त्रिंशतिसंख्याबोधकाः । तत्पम् प्रधानमद्वद्वद्वारयद्
स्यार्थरूपरसगन्धतन्मात्रं कादयेन्द्रियपञ्चस्वल्भूतकूपं चतु-
विंशतित्वात् तथा । पु०० संहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंश-
तित्वस्य प्रवेष्टेरयुतत्परत्वे षट्त्रिंशतित्वस्य बोधकमिति
भेदः । गायत्र्यक्षरम् तस्या षडक्षरपाटत्वाच्चुम्काद्यां
तथासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः ऋणभाजितसम्भावा-
भिनन्दनमुपतिपद्मप्रभुपात्रं चन्द्रप्रभमुविधायितवन्नेयो-
यवास्तुपूज्यविमलानन्तीर्थकृष्णशान्तिकन्धु ररमसिष्ठसि-
प्रतनिकिनेमिपात्रं बीराक्षकचतुर्विंशतित्वात् तथा । उवा
क्रान्तिश्च वि० वि० षट्त्रिंशतिसंख्योक्तेस्तथा । यतमिवा
तस्याराशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपवचुरो-
ऽपि । स्वगततारासुदशपरत्वे यतत्वस्येति भेदः ।
संज्ञितसंख्याचतुर्विंशत्यलरपाटत्वात्तथात्वम् । जातिः
न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः षट्त्रिंशतित्वात् तथा ।
सा च गौ० सू० दर्शिता यथा “साधस्य वैषम्येर्लोकवाप-
कर्षवर्णनार्थं विवक्ष्यवाच्यमाप्रमाप्रमिषकप्रतिवद्वद्वारानुत्-
पत्तिर्नयप्रकर्षहेत्यलरपाटपक्षविशेषोपपत्त्युपलब्धप्रसिद्धि-
निष्ठानित्यकार्यं समाः” इति । वैशेषिकोक्तः इत्याश्रितः
गुणः रूपरसगन्धसंस्पर्शाप्रतिमाद्यष्टयकत्वसंयोगविभा-
गपरत्वापरत्वबुद्धिश्चन्द्रः खेच्छाद्देयत्वगुणत्ववस्त्वैश्वर्य-
स्कारपुण्यापुण्यवद्भावात्तत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः ।
अन्यार्थपरत्वेतित्यादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णु-
मूर्त्तिः यक्षचक्रगदापद्मानां दशबाह्वक्षेत्रे विव्या-
चविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तिभेदो-
ध्यानयद्दे वक्षते ।

२४ षड्त्रिंशतिसंख्याबोधकाः “मूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्माद्याः

प्रकृतिविकृतयः सप्त । मोक्षयक्षस्तुतिकारो न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुष्टिः” सा० का० उक्तपुष्टयसंहितप्रधानादि
षड्त्रिंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा । “पञ्च पञ्चजनाः”
इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । सा० भा० उ
तस्याः श्रुतेः देशपटगन्धर्वसुरयक्षादीनां पञ्चप्राणा-
दीनां पञ्चविंशतित्वपरत्वेत्युक्तम् । पूर्वभाष्यपदा तस्या-
राशिचक्रे षड्त्रिंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपः अजै-
कपादपि तथा । उत्कृतिः तस्याः पञ्चविंशत्यलरपाटत्वा-
त्तथा । स्वर्गः काटिभावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात्
तथा । “स्वर्गानां पञ्चविंशतिः” शिखा ।

२५ षड्त्रिंशतिसंख्याबोधकाः तत्पम् जीवेश्वरसहितप्रकृतादि-
रूपं तस्य षड्त्रिंशत्वात्तथा । उत्तरभाष्यपदा तस्याः
राशिचक्रे षड्त्रिंशत्वात् तथा तदभेदात् तदधिपाङ्गु-
भोऽपि तथा । संज्ञितसंख्याः षड्त्रिंशत्यलरपाटत्वात् तथा ।

२७ सप्तविंशतिः । गणत्वं उडु चक्रयद्दे दर्शितराशिचक्रस्या
श्रिन्वादि सप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राशि-
चक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य मीने स्त्रुषं कन्यायां
सुमीचं च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजिन्नक्षत्रम् तस्याष्टाविंश-
त्वात्तथा । सात्विकनार्यलङ्कारः “यौवने सत्यजासाशा-
मष्टाविंशतिसंख्याकाः । अलङ्कारास्तत्र भावसावहेकास्त्र-
योऽङ्गजाः । योभा कान्तिश्च दामिष्ठ्यमाधुर्यञ्च प्रमदभता ।
श्रीदार्ढ्यं धैर्यं मिलेते सप्रैवस्युरयत्रजाः । लीला विहासो
विस्मृतिर्बिज्योक्तः किङ्किर्नक्षत्रम् । मोहायितं कुतूहलितं
विभ्रमोऽलङ्कितं मदः । विकृतं तपनं मौर्ध्वं विशेषश्च
वृत्तकृत्तम् । हसितं चकितं केचिद्विरटादयसंख्याकाः”
सा० द० उक्तदशस्वभावजनभावसंहितबीजादीनामष्टाशाना-
मष्टाविंशतित्वात्तथा ।

२९ हाविंशत्यबोधकाः दलः तस्य नरसुखे हाविंशत्संख्यक-
त्वात्तथा । भगवद्वाराधः अमराधयद्दे २१२५० द-
र्शितानां यानममनादीनां हाविंशत्यलरपाटत्वात्तथा ।

३१ त्रयोविंशत्यबोधकः । नायालङ्कारः “आशीराकन्ध-
कपटाक्षमागशैलमाश्रयाः । उत्प्राशनं स्मृताद्योभ
पक्षासापोपपत्तयः । काशंशाध्यवसावौ च विषयोक्तौ च
संसिद्धौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिर्ब्रह्मविशेषश्च । प्रोत्
साह्वनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुत्तेजनम् । उत्तुकीर्त्तन
तथा शाब्दा मरीचकारोनिवेदकम् । प्रवर्तनाख्यान

शुक्तिपदार्थावोपपदेशम्” सा० ६० उक्ताधोरादीनां
तत्संख्यकत्वात्तथा । व्यभिचारिभावः “निर्वेदानेनैवेत्य-
नमसदजडता औपद्रमोहो विबोधः स्वप्नापस्मारागर्भा-
मरणसंलसताः सर्षणिद्रावहल्याः । औत्सुक्योन्मादशङ्काः
कृत्स्नितिसंहिता व्याधिसंज्ञासंज्ञा हर्षास्त्रयाविषादाः
सष्टतिषपलताम्बानिषिन्नावितर्काः” सा० ६० उक्तानां
तत्संख्यत्वात्तथा ।

३ षट्त्विं यत्संख्याबोधकाः । रागिणी “रागाः षट्त्विंश-
 ज्ञा भाव्याः इति भरतोक्तैः वसन्तादिरागभाष्येणां तत्-
 संख्यकत्वात् ततश्च संख्याबोधकता । रागिणीषुष्टे तासु
 वक्ष्यन्ते । नाटकलक्षणम् सा० ६० “षट्त्विंशलक्षणाभ्याम्”
 इत्युपक्रम्य “भूषणालरसंवातो योभोदाहरणं तथा ।
 हेतुश्चयदृष्टान्तास्तव्यतर्कः पदोच्चयः । निदोशेनाभिप्रायी-
 त्वं प्राप्तिर्विचार एव च । द्विदोषद्विष्टे च गुणातिपाता
 तिश्यौ तथा । विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्ध्वंशविपर्ययो ।
 दालिपयानुगतौ मानाद्यौपसिकर्गह्णौ तथा । पृच्छा
 प्रसिद्धिः साक्ष्यम् संशयोपगुणोक्तिर्नम् । ज्ञेयो समो-
 रथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचनया” इत्युक्तभूषणादीनां
 षट्त्विंशत्पादकाः ।

इदं क्वटलिं यत्संख्याबोधकाः सोमसूत्र्यान्निजकला "सोमसूत्र्यान्-
निभेदेन सात्कावर्षं संभूताः क्वटलिं यत्संख्यासंयम-
सूत्रेषु व्यवस्थिताः" या० ति० उक्तानां सोमप्रोक्षककला
सूत्र्यां हादयकलाविक्रियकलारूपायां क्वटलिं यत्संख्यात्तया ।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधकः । तानः “चत्वारिंशत्तन्मासताः” इति
भरतोक्तेः ततश्चन्द्रवाच्यतानानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

४२ जनपद्वात्संख्याबोधकः । अनिकः अनितयन् दर्शितो-
नपद्वायज्ञे दत्वास्तथा ।

५. पञ्चाशत्संख्याबोधकः । आह काश्चिपि तस्याः तन्वसते
पञ्चाशद्वर्त्यत्नकत्वात् तथा । “पञ्चाशत्त्रिपिभिर्विभक्तोऽष्टा-
दि” या० ति० ।

५१ एकपक्षाग्रहोपकः महापठः महापठशब्दे वक्ष्यमाण
भेदानां महापठविशिष्टाणां तत्संस्थकत्वात्तथा । •

६४ संख्याभोक्ताः । यस्याः यिष्ठासते 'बद्धः' षट्छिपटि-
 वां स्यातिः सम्भवतो मताः । स्मरान्विशतिवेषस्य स्यामां पञ्च-
 विंशतिः । सादयस्य स्मृताष्टौ चत्वारश्च यमाः स्रताः ।
 सप्तस्मरान्विशिष्टस्य च कूपो चापि परान्वितौ । इत्युत्थेति
 विधेयं स्मरकारः श्रुतयस्य वा' इति षष्ठोक्त्या । कथा
 कथायस्य पञ्चमाश्वमेदां तासां बद्धः षट्छिपट्वा ।

महादेवीपीठम् । "मायासकलनागवासनसङ्गात्स्मिचरिता
अगुप्तयाव्याव्यहिरवदक्षिणसहस्रोद्ग्रायवम्पापुरम् ।
पद्मं चौरकमङ्गनेत्रपटेलीचन्द्रपूः श्रीगिरिः कोनासक-
पूष्पपर्वतकचोत्तैकलिङ्गः बुद्धाः । काश्मीरैकान्तकाञ्ची-
मलयगिरिवरेकारकभूतदेवाकौ दाम्नाशेयज्ञाश्वरसुर-
भिमथीशार्द्रकाशंप्रागमाः । त्रिस्रोतःकाककोञ्चीज-
यिनिसमभूरं कोषलाकान्यकुञ्जी डार्पङ्काराङ्गवासा विरज-
इह ततः कुण्डिनं राजनेहम् । नेपालं प्रणवर्धनं
सालवपरासीकामरूपकंदारारः । विन्ध्यसङ्गमगोशुतिक-
स्मिङ्गास्त्रीपीठमहदेशः" पदार्थादर्शकानां तत्संख्य-
कत्वात्तथा ।

१०० यतश्च स्वाधोपकाः पुरुषावुभम् । यथायुम् पुरुषः इति
 कृते ह्यथा । रावणहृष्टाङ्गुलिः । तस्य विंशतिबाङ्गत्वेन
 प्रत्येकं बाङ्गौ पञ्चाङ्गुलियोगात् यतत्वेन तथात्वम् ।
 इन्द्रयज्ञः । तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा ।

१०० सङ्कशोधकाः । इन्द्रेण तस्य सङ्कशनेन तया तत्वे-
त्वाणां सङ्कशत्वेन तथा । विराट्पुरुषयुक्तः तत्पादः
तद्वाङ्मन्त्राणां च तथा । “सङ्कशशीर्षो पुरुषः सङ्कशाक्षः
सङ्कशपात्” इति । कान्तीवीर्याङ्गनाकाः वायुसुरवाङ्मन्त्र-
तयोः सङ्कशवाङ्मन्त्रात् तथा । अथान्तरीक्षम् तस्य सङ्कश-
शीर्षतया तथा । गङ्गाकोतोत्प्लवम् सप्तसङ्कशसमीपस्थाने
सङ्कशस्य तया तस्याः प्रसङ्गनात्तयात्वम् । धामवेदशाखा
तद्देवस्य सङ्कशस्याख्यात् तथा ।

१००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकाल "दय वर्गसहस्रा
णि रामोराज्यमकारयत्" रामा० उक्तेः साक्षात् ।

ष्यत्वेदं बोध्यम् । शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यदावृत्त्युक्त-
 तया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः । तेषु द्वि-
 त्वात्मकत्वदर्शितसंज्ञानयैव रीत्यान्येषामपि सुसुतादुक्तभेद-
 युक्ततत्तत्पदार्थपरत्वात् शब्दानां तत्तत्संख्याधिक्यं
 कल्पनीयम् । शब्दाधीनरभेदास्तु कश्चित्शब्दस्य तदर्थकता
 उक्ता कश्चित्शब्दस्यैव तत्तत्संख्यायोगोक्तः तैमैव तत्त-
 दर्शकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता उच्येया । इयंस्तु विशेषः
 बहुदायवर्जितपदार्थस्य कदेश्चिद्विज्ञानमिष्टायेण बहुसंख्या-
 न्वितपदार्थबोधकत्वमपि एकवचनानादिप्रयोगोऽपि । यथा
 “रात्रोऽगमेदं देवदधितु मूलैरित्वादौ” रामजबध्याः लिख्य
 चत्वार्यवोधकत्वेऽपि एकवचनान्नता एवमेदंरित्वादौ सप्रत्य
 चत्वार्यवोधकयोः बहुवचनान्नता । एवमन्यत्रापि । उक्त-
 यद्वागं कश्चित्संख्यापरत्वं कश्चित्संख्येवपरत्वं

कचिच्च पूर्यार्थताऽपि यथा "दिग्भिर्गुणैरप्यभे शकै
वाचैर्भसंख्यैर्नखसंमितैश्च" नी०का०दिगादिशब्दानां दशमा-
दाशपरत्वम् । एष "युष्मानो ज्ञतभूतानि घणमुनी वसु-
न्मयो" इत्यादौ युष्मानप्रकृतौनां तत्तत्संख्यापूरणो
द्वितीयादिपरत्वम् । अत्र च ये शब्दा उक्तास्तत्पर्याय
शब्दा अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति ।

एकादिश उ० कर्म० । पाणिन्युक्ते उभयव्यानिप्रभवे
एकस्मिन्नादेशे । एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र स-
रश्चस्य अन्त्याकारस्य अरिश्चस्यदिभूताकारस्य चेत्युभयोः
स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एकवन्त्यत्वापि । "एका
देश उदात्तेनोदात्तः" पा० ।

एकादून अ)विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः ।
आदुक् दस्य वा न । एकोनविंशतिश्चख्यायां, अतदुक्ते
च एवमेका(दून)कृत्विंशदादयः ।

एकानंशा स्त्री एको न अंशोयस्याः अक्षमर्धसमा० । अने-
कशंखत्वां दुर्गायां सा च यथोदागर्भसंभूता प्रजा-
पतेरप्रजाता । तथोक्तं हरिवं० ई० अ० यथा "मन्दोपस्य
भायैकः बहुदेवस्य चापरा । तस्यकाजं हि गर्भियौ
यथोदा देवकी तथा । देवक्राजमददु विष्णुः यथोदा
तान्तु कन्यकाम्" इत्युपक्रम्य "बहुदेवस्तु संस्तुता-
दारकं क्षिप्रमेव च । यथोदायामृहं रालौ विवेश सुत-
वत्सलः । यथोदायास्त्वोपज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ।
मृह्णीत्वा ह रिंकां ताञ्च देवकीशयने न्यस्यत् । परिवर्त्ते
ज्ञते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्रमः । बहुदेवः जता-
र्वी वै निर्जगाम निवेशनात् । उपसेनसुतायाश्च कंशाया-
नकदुन्दुभिः । निषेदयामास तदा कन्यां तां वरवर्णिनीम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंशोरत्निभिः सह वेगितः । आजगाम
मृहद्वारं बहुदेवस्य वीर्यवान् । स तत्र त्वरितं दारि-
कं ज्ञातमिति चाग्रवीत् । दीयतां योश्चिन्तिष्यं वाग्भिः
समभितर्जयन् । ततो ह्वाहाजताः सर्वा देवकीभवने स्त्रि-
जः । उवाच देवकी दीना वाष्पविक्रमया गिरा । दारिका
उक्ता ज्ञातेति क्वं समभियाचमी । श्रीमन्तो मे हृताः सम
उज्जगर्भस्तया विभो । दारिकेयं हतेवैषा पश्यस्य यदि
नन्यसे । दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामज्जयत सदा युतः । ह-
तैवैषा यदा कन्या ज्ञातेच्छा उद्यमसिः । सा गर्भयन-
क्षिपामर्भक्षु क्रिजगर्भजा । कंसस्य प्रतोन्मयः शुचिर्ध्यां
पृथिवीवसा । पादे तां मृष्टा पुरुषः समाविध्वावधूय च ।
उद्यममेव सहसा शिवावां समपोययत् । सावेधूता शिवा-

एष्टे निष्पिटा दिवस्तयत् । ह्रित्वा गर्भततुं सा त स-
हसा सप्तमूर्धजा । जगामाकाशमाविश्य दिव्यकनकतुलेप-
ना । कन्यैव चाभवत् सा त दिव्या देवैरभिष्टुता । नील-
पीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी । रथविस्तीर्णजघना च-
न्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा । विद्युदित्सर्पवर्णाभा बालाकंसदृशेक्षणा ।
पयोधरस्त्रनवती सन्ध्याव सपयोधरा । सा वै निशितमोपले
सर्वभूतगणाकुले । नृत्यन्ती हसन्ती चैव विपरीते नभस्तति ।
विहायसि गता रौद्री पयो पानमनुत्तमम् । जहास च न
जाहासं कसञ्च हविताऽज्जवात् । कंस कंसात्मनायाश्च यदहं
घातिता त्वया । सहसा च सस्रुतस्त्रिय शिवायासमिपो-
यिता । तस्मात्तत्त्वान्तकालेऽहं कन्यमाणस्य शत्रुणा । पाट-
यित्वा करैर्हृत्क्षणं पाश्यामि योयितम् । एषमुज्ज्ञावचो घो-
रं सा यथेष्टेन वर्त्मना । खं सा देवालयं देवी सगन्धा वि-
चकार ह । सा कन्या वधे तत्र दृष्टिषस्त्रिणि पूजिता ।
उत्तवत् पाश्यामाना सा देवदेवाज्ञया तदा । विद्वि चैनाम-
योत्पन्नसंयादेवौ प्रजापतेः । एकानंशां योगकन्यां र-
क्षाधं केशवस्य च । तां वै सखे सुममसः पूजयन्ति अ-
यादवाः । देवीहृ दिव्यवपुर्भूतः कणः संरक्षितो वया ।
तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः" ।
"सा कन्या वधे तत्र दृष्टिषस्त्रिणि पूजिता । उत्तवत्
पाश्यामाना वै बहुदेवाज्ञया तदा । एकानंशा त्व
यामाह्वयत्पत्नी मानवाभवि । योगकन्यां दूराधर्मां
इति च । उहृत्सं० मूर्त्तिस्तुल्ये "एकानंशा काय्यां
देवी बहुदेवकणयोर्मध्ये" ।

एकानुदिष्ट ति० एकमत दिष्टम् "सहसा" पा० । एकोद्देशेन
दत्तमात्रे । "यावेकातुदिष्टस्य गन्धोषो च तिष्ठति । विप्रस्य
विदुषोद्देशे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत्" मनुः ।

एकान्त लि० एकः अन्तः निश्चयः सीमा वा । अन्तर्बन्धे अ-
तिशये "तेजःक्षमा वा नैकान्तं काकत्तस्य महीपतेः" भाषः ।
"शक्रन्तेकान्तमनोविनोदिनम्" नै० । क्रियाविशेषणत्वेनात्र
न० । "एकान्तविध्वंसिषु मद्रिधानाम्" रघु० "नात्यन्तस्तु
योगोऽस्ति नचैकान्तमनन्तरः" गीता । तदुच्यते ३३ अ०
ति० । "एकान्तपाशुक्लमलम्बिहारम्" रघुः । "एका-
न्तशैत्यात् कदम्बोविशेषाः" कुमा० । एक एवान्तो
यत्र । निर्जने ४८ अ० । "तस्माद्भुजान्ते हृष्येक्षान्तः
शयैकान्ते कर्त्तव्या" पञ्च० त० । "वासे बहुनां कलहे-
भवेद्वान्तां द्वोरपि । तस्मादेकान्तमास्याव चिल-
नेत् निजसंयुतः, पुरा० । ततः तसिच । एकान्तस्य एका-

न्ते दद्यादर्थे । “दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तोऽत्यन्तो
ऽभावात्” सां०का० । तत्र भवः उक्तः । ऐकान्तिक एका-
न्तमेव त्वि० स्त्रियां ङीप् । “ऐकान्तिकी हरेर्भक्तिरुत्पा-
तायैव कल्पते” उरा० । एक एवान्तः स्वभावो यस्य । एक
रूपताप्राप्ते त्वि० । “दिलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ
प्रजापतिः । स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्जुनं यथा पुंसां मतिर्ह-
ता” भाग० ६, १८, २० ।

एकान्तत्यागवाद् पु० वस्तुन० एकान्ता एकस्वरूपता
अस्तीत्यादिस्वरूपरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवाद् ।
अहं द्विगोक्त्यादभेदे । सच वाद् अहं च्छब्दे स्याद्वाद्
प्रकरणे २८६ प्र० दर्शितः ।

एकान्तदुःखमा स्त्री दुष्टा समा वर्षोदुःखमा सुखमा० वत्सम्
एकान्तं दुःखमा० त० । बौद्धकल्पिते कालभेदे चैवच० ।
यथा “काळो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटिना विंशत्या स समाधत्ते । अवसर्पिण्यं
षडरा उत्सर्पिण्यं त एव विपरीताः । एवं हादश-
भिरैव विवर्तते कालचक्रमिदम् । तत्रैकान्तसुखमारुतसः
कोटिकोटयः । सागरार्थां सुखमा तु तिस्रस्तुकोटिकोटयः ।
सुखमदुःखमाने द्वे दुःखमसुखमा पुनः । सैका सहस्रै-
र्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता । अथ दुःखसैकविंशतिरव-
सहस्राणि तावती तु स्यात् । एकान्तदुःखमापि क्षोतत्-
संख्या परोऽपि विपरीता । प्रथमारुतये मन्त्रीक्षिहो-
पत्यजीविता ! त्रिदशेकगव्यलुब्ध्या स्निहोकेदिनभो-
जनाः । कल्पद्रुफलसंतुष्टास्तुथै त्वरके नराः । पृथ्वी
कोशायुषः पञ्चधनुःशतसहस्रक्रयाः । पद्मे तु वर्ष-
शतायुषः सप्तशतक्रयाः । वष्टे पुनः षोडशाव्दायुषो-
हस्तसहस्रक्रयाः एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपी-
दृशाः । पञ्चानुपुष्यां निरोधो अरेष किञ्च षट्सर्पिः” ।

एकान्तर त्वि० एकस्मिन् व्यवधानम् । “एका-
न्तरे त्वानुलोवाद्भ्योऽप्यौ तथा षतौ” मनुः । षष्ठः ।
२ एकान्तरवर्तिनि त्वि० । “एकान्तराद्यु जातानां धर्म्यं
विद्यादिमं विधिम्” मनुः । एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे
२ व्रतभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ चरभेदे पु० ।

एकान्तसुखमा सु० समा वर्षः सुखमा सुखमादि० वत्सम् २ त० ।
बोधसतविष्टे कालभेदे एकान्तदुःखमायुद्धे विवृतिः ।

एकान्तिन् त्वि० एकान्तस्य यस्य इति स्त्रियां ङीप् । “अति-
शयवृत्ति एकान्तः एकस्वरूपः उपास्यतेनास्वस्य इति ।
स्त्रियां ङीप् । २ भगवद्भक्तविशेषे त्वि० । “एकान्तेना-

समो विष्णु यं आदेवं परायणः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्ता-
स्तद्भागवतचेतसः” गरुडपु० १२१ ।

एकान्त त्वि० एककालमेवास्त्रं भज्यं यत् । “एककालि-
कभज्ये एकभक्त्युपे व्रते कर्म” । २ एकसात्वभज्ये अक्षे
न० । “अज्जे” यशस्त्रमश्रीयादेकान्तमय वा पुनः ।
एताकं शूरणश्चैव शूकशम्बीश्च वर्जयन्तु” काशी० ।
“भक्त्येण वत्तं येदित्यं नैकाद्यादौ भवेत् व्रती” मनुः ।
“कात्वा लब्ध्वा प्राप्य गृहमेकाक्षमशरणमकरात्” त्रिरात्रं
या भोक्तव्यमिति” शु० त० स्मृतिः । एकस्मिन् स्थाने पच-
नीयमन्नं यस्य । अविभक्ते भ्रातादौ “एकान्तवर्तिनाश्चैव
एकोदितं न पावणम् । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजा-
श्च नम् । एक भवेद्भिभक्तानां तदेव स्यात् गृहेऽगृहे” गृह०

एकायन त्वि० एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य । “विषया-
न्तरव्याप्यचित्ते एकायमनस्ते” एकान्तमन्त्रे च ।
“तानि वा एतानि संकल्पकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि”
छा० उ० । एकमयनमवलम्बनीयं यस्य । २ एकान्तमन्त्रे
त्वि० । “एवमेकायन धर्ममाहुर्वेदविदोजनाः” भा० शा०
७८७२ स्तो० । एकस्यायनं गतिर्यत् । ४ एकमात्र-
गमनयोग्ये त्वि० “आतर भोमसेनन्त विज्ञाय हनुमान्
कपिः । दिवङ्गमं करोषाद्य सर्गिं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा सा वै गच्छेदिति विचार्य सः । आस्त
एकायने मार्गे कदलीखण्डमण्डिते । भ्रातृभीमस्य रजा-
र्यम्” भा० व० १४६ च० । कर्म० । ५ एकस्थाने न० ।
“यः स्यादेकायने लीनस्तर्षा किञ्चिदचिन्तयन्” भा०
अनु० ५१२ स्तो० ।

एकार्थं पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा ।
एकान्तं प्रयोजने २ अभिधेये २ पदार्थे च । “वर्णाः पदं
प्रयोगार्हानन्वितैकार्थमोषकाः” सा० ट० । बह्व० ।
४ एकाभिधेये यद्धभेदे एकार्थस्य एकशब्दापख्यापितार्थकः ।
५ एकप्रयोजनयुक्ते त्वि० । अभूततद्भावे चित्त-मू-चञ् ।
एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु० “समासे
खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजयद्धवत् । बहूनां वृत्तिधर्माणां
वचनेरेव साधने । स्यात्तद्वत् गौरां तस्मादेकार्थीभाव
आश्रितः” इति भट्टहरीः । कर्त्तरि क्त । “एकार्थीभूत
परस्परमन्त्रिते एकान्तं विविष्टार्थे च “एकार्थमनेक-
शब्दं वाक्यम्” निरु० । वै० मते वाक्येऽपि शक्तिः अक्षर-
वाक्यस्तोदकस्य वाचकत्वात् “पदे न वर्णां विदुस्ते पदेष्वव-
यवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविशेको न कश्चन ।

आज्ञाधार्येयथा नास्ति वचिदु आज्ञाणकस्ये । देवदत्तादयो
याक्ते तथेव स्युर्निरर्थकाः” इति “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे
तिष्ठति सति स्थितिरिति च” हरिः ।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया आवाली माला मणिश्रेणी ।
(एकनर) हारभेदे, सा० द० उक्तोऽर्थो लङ्कारभेदे अल-
ङ्कारभेदे १६८ पृ० विवृतिः ।

एकावदा स्त्री एकः अवदो वयोमानं यस्याः । १ एकहायन्यां
स्त्रीगव्याम् । “एकावदा त्वेकहायनी” अमरः । २ एक-
वर्षयुक्ते त्रि० । एकवर्षादयोऽप्यत्र । “एकवर्षे गवि
हृते लक्ष्मपादेः विधीयते” ऋतिः । एकहायनीऽप्यत्र
हायनस्य वयोवाचित्वेन संख्यापूर्वकत्वात् स्त्रियां ङीप्
इति भेदः । “अथवा पिङ्गाश्वैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणाति” ऋतिः ।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः पदान्यत्र । गृहारम्भप्रवे-
शादौ वास्तुपूजायै कर्तव्ये तावन्नितकोष्ठके वास्तुमण्डल-
भेदे । तच्च मण्डलं तिर्यग्गुह्यस्थानिर्देशभारेखाभिः एका-
शीतिकोष्ठान्नकं गृहारम्भाद्यर्थे वास्तुयागे लेख्यम् यथाह
हेमीपु० । “प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं गृहे”
तन्नेचनप्रकारादि वास्तुमण्डलभेदे वक्ष्यते ।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारेऽवबन्धनं वा यस्य ।
१ अनन्यगतिके । २ एकाधारकौ श्वैशेषिकोक्तगुणभेदे च ते
च गुणाः अनेकान्वितगुणभिन्नाः । “संयोगश्च विभागश्च-
ख्यादित्वादिकास्तथा । द्विष्टयकत्वादयस्तद्वेदेतेऽनेकान्विता
गुणाः । अतः शेषगुणाः सर्वे सता एकैक दृश्यः”
भाषा० दर्शिताः । एवं च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः एकत्व-
मेकप्रयुक्तत्वं परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखे-
च्छाद्वेषयत्नगुह्यलक्ष्णसंस्कारादृष्टानि च तादृशाः, तेषां
प्रत्येकेषु एकैकदृष्टित्वात् संयोगादीनान्त एकैकस्यैव
द्विष्टित्वमिति न तथात्वम् । एकाधिकरणादयोऽप्यत्र ।
कर्म० । ३ एकस्मिन् आधारे पु० “हेतोरेकाश्रये येषां
समाधाय्यभिचारिता” भाषा० ।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका । १ साधकृष्णाष्टक्याम् २ तत्क-
र्तव्ये आज्ञेन अष्टकानां तावत् कर्तव्यश्रद्धानां च
त्रित्वेऽपि आ० श्रौ० सू० । “हेमन्तमिशिरयोश्चतुर्णामपर-
पञ्चाशामष्टमीष्वष्टका एकस्यां नेति” एकस्या अपि
कर्तव्यतया विधानास्तथा । सा च मध्यत्वेन साधकृष्णा-
ष्टमी प्राज्ञा । अत एव “गणमग्न्यायैकाष्टकायां दीक्षा”
कात्या० ११, १, २, सू० आ० “एकाष्टका नाम साधस्य

कृष्णाष्टमी प्रसिद्धिः” कर्कषोक्तम् । २ तदभिधानिदेव्यां
शब्दासु “एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महि-
मानमिन्द्रम् । तेन देवा अघञ्जन् यत्नं नृणां सुरा-
णामभवच्छकीभिः” सा० ब्रा० २ प्र० २१० । शचीभिरित्यत्र
शचीप्रतिरिति अघ० ६, १०, १२, पाठः । “एकाष्टके । सुप्र-
जसः सुवीरा वयं स्वाम पतयो रवीणाम्” अघ० ३, १०, ५
एकाष्टील पु० एकमस्थीव काण्डं तद्वत्कठिनत्वात् स्त्राति
स्त्रा-क प्रयोपत्य दोषश्च । यकटके अमरः पाठायां स्त्री ।
(आकनपदी) राजनि० ।

एकाह पु० एकमहः तृषष्मा० एकशब्दोत्तरत्वात् माज्ञा-
देशः । “अज्ञाहान्ताः पुंसि” पा० पुंस्त्वम् । “एक-
स्मिन् दिवसे ‘एकाहेनैव निर्वपेत्’ ऋष्य० ऋतिः “सत्रज्ञा-
चारिण्येकाहः” मनुः । “अथस्यैकाहगमः” पा० ।
उपचारात् । २ एकाहसाध्ये अग्निष्टोमादौ यागभेदे
च । “उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहा” आ० श्र० ८, १, १ ।
“उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्वायां प्रजातभूतः
उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्विकाणि एतेभ्य एव
सात्विकेभ्योऽहोभ्यो ऽहीनैकाहा व्याख्यायन् इत्युक्तम्
इदानीं तानैकाहाहीनान् वक्तुमासेनाचार्येण ‘उक्त
प्रकृतयोऽहीनैकाहा’ इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृति-
येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो
न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामैकाहा
हीनसत्वायां प्रजातिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनतिदेशे
त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो हादशयतदक्षिणकोनं मस्यमेका-
हानासु” ८, १, २ ।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम-कर्मणि षञ् । एका-
हगम्ये देशे “अथस्यैकाहगमः” पा० ।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः । एकस्मिन्
दिने भक्ष्यभोजने “एकाहारस्यया (विधवया) कार्यो न
द्वितीयः कथञ्चन” शु० त० पुरा० । “सुनिर्भिर्हरिश्चन-
सक्तम्” इत्यादिना हिर्भोजनस्य विधानेऽपि एककाल-
मात्रभोजनं तस्या विहितम् । एकाहारे च परितोषश्चैव
आहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपाद-
नात् । एक आहारो यस्य । एकस्मिन् दिने भक्ष्यभोजने
त्रि० “प्रौढपदं स यो नाभमेकाहारो भवेत्तरः” भा०
अनु० १०, ६६० ।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे चि-क-अभुप्रयोगः स्युट् ।
अनेकधाव्यादेः रात्रिकरणेन एकताप्राप्तेः कर्मणि णि ।

एकोक्त तथापादिते धान्यादौ लि० एको+भू-घञ् । एको-
भाव अनेकधान्यादेः राशिताप्रापणरूपे व्यापारे पु० । क-
र्त्तरि क्त । एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ ।
क-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादनं कृतेत्यर्थे अल्य० भू-
ल्यप् । एकीभूय एतत् प्राम्येत्यर्थे अल्य० ।

एकीय लि० एक+भवार्थे तद्धेतुमित्यर्थे वा क् । १ एकपक्ष-
भवे सहाये, २ एकसम्बन्धिनि च ।

एकीचय पु० एकमीक्षणं यस्य । १ काले २ एकचतुर्धुतमात्रे
काये लि० । २ शुकाचार्ये पु० । बलिना यामनाय दीय-
मानत्रिपदभूमिं प्रतिषेधतः शुक्रस्य वचनमनादृत्य तद्वा-
नाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य तानार्थस्तुहीतजलपालहारं
सूक्ष्मसूत्र्यां प्रविश्य बन्धतस्तस्य कलं बुद्ध्या जलद्वारा-
वरणनिवारणच्छेदेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन
विदारितमिति तस्य तत्काळादेकनेत्रतति पौराणिकी
कथाऽस्मात्सम्भवे या ।

एकीक लि० सुबलस्य एकस्य वीर्याद्यैर्द्वित्वम् “एकं बह्वी-
हिवत्” पा० द्विरुक्त एकशब्दो बह्वीहिवत् तेन सुब-
लोपपुं वृत्ताभावौ । प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोलुकि
कृते सति बह्वीहिवद्भावादेव प्रातिपादकत्वात् समुदायात्
पुनः सुप् । स्त्रियां टाप् । एकैका व्याकृतिः । “न बह्व-
मीहौ” पा० सर्वनामसंज्ञानिषेधः सुख्यबहुमीहपरस्मै
एकैकस्मै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्वनामकार्यम् । “दय दय
वा एकैकस्मिन् प्राणाः” य० ब्रा० ८, १, १, २ । ततः कार-
काद्यैश्च यत् । एकैकयश्च कारकप्रत्यये क् अल्य० । “एकै-
कयश्चेत् कच्छ्रं द्विजः पापामृतस्ये” पा० अ० विश्वा०
“ब्राह्मणस्य क्षयाहस्य यत् प्रमाणं समासतः । एकैकयेशु-
गानां तु क्रमशस्तान् निबोधत” मनुः । स्त्राथे यत् ।
एकैकस्य तदर्थे न० “एकैकस्येनानुपूर्व्यां भूत्वा मूलैश्च जां-
यते” भा० ७, १५, ८२ “एकैकस्यं तदा योधा धात्वाटस्य
भारत । प्रत्येकस्यैव मन्त्रैर्देवमिदं यमिः सङ्गं” भा० व० ।
२४० । नोदकगठेन “एकैकस्यैव पठित्वा एकैकमिति
व्याख्यातम्” एकैकयो भावः यत् । एकैकस्य “एकैक-
राशिभवेन “एकैकस्येन यथानुपूर्व्यम्” भाग० ५, १, २५ ।

एकीयिका स्त्री नित्यकर्मधा० । (आकनादी) उल्ले रज-
माळा । “एकीयिकाजम्भ्यनी च प्रलेपे लोहप्रयोगकृत्” ।
“एकीयिकातेन” सप्तमतिरयित पितृहरमनिजप्रकोपणं
लोहप्रतिहरणम्” इति च सुश्रु० । कश्चित् रजमाळायाम्
एकीयिकेतिपाठं दृष्ट्वा यद्वत्कस्यस्य मे तादृशशब्दोक्तिस्थितः ।

एकीकृति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः । उभयपदार्थनि-
पयिण्यामेकस्यां यस्मै । यथा पुष्पपत्नी इत्यादौ अल्यत्-
पदेन दिवाकरनिशाकरयोरेकभयोरेव बोधः न तु अथपदा-
दिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे दृश्यम् । एषं
“जात्याकृतित्व्यक्तयः पदार्थः” गौ० ष्ट० जात्यादीनामेक-
यम्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः ।

एकीकर लि० एकैकगुणं यत् एको संप्रच्छेदवत् संख्याशब्दस्य
वीर्यायता । एकैकाधिके । “एकाद्वेकोत्तरा अङ्गा
व्यस्ताभाष्याः क्रमस्थितैः” लोका० । “सर्गादौ तु यथा
कार्यं वाहुं व्योतिर्जलं सङ्गोम् । सुख्येकोत्तरगुणां
स्तथादत्ते भवन्मपि” । “तन्मात्रादीन्वृद्धादोकोत्तरगु-
णानि च” इति च याज्ञ० । “यथासंख्यमेकोत्तरपरि-
दृष्ट्वाः यद्वत्संख्यरूपसंगत्या” सुश्रु० । एकाधिकादयो-
ऽप्यत्र लि० ।

एकीदक पुंस्त्री एकं समानमुदकं यस्य । समानोदके
सममपुष्पादूहं चतुर्दशपुष्पपर्यन्ते गोलके “समानो-
दकभावस्तु निवर्त्तते चतुर्दशत्वात्” अतएव सत्पर्यन्ताना-
मेकीदकत्वम् । “जन्ममेकीदकानां तु तिराताच्छुद्धि-
व्यते” मनुः ।

एकीदर पु० एकं समानमुदरं गमस्यानं यस्य । समा-
नोदरे भ्रातरि स्त्रियां टाप् । कर्म० । २ समाने उदरे
न० । “एकीदरममृतानाम्” अतिः ।

एकीदृष्टि न० एकं प्रेतः उद्दिष्टोयत् । प्रेतोद्दिष्टके आश्र-
भेदे तस्य इतिकर्त्तव्यातादिकं आ० त० निरूपितं यथा ।
गोमिहः । “अथैकीदृष्टमेकं पविलमेकोऽथ एकः
पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नाल विज्ञेदेवाः स्व-
दितमिति ह्यप्रमन्नः सुखदितमिति प्रलुकरम् उपातट
तामित्यत्र स्वस्थाने, अभिरस्यतामिति विशर्गं, अभिर-
तोऽस्तीति प्रतिपचनमेतत् प्रेतश्चाहमिति । अथेत्थनेनै-
कीदृष्टस्य पात्रं पानन्यार्थमिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं
सूचयति । अतएवैकीदृष्टे पात्रं यथार्थमप्राप्तावाहनादि-
प्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्रा-
प्ताभावाज्जिषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । एतत् प्रेतश्चाहमित्युप-
संहारात् एकं प्रेतसुद्दिष्टं यद्दिशते आह तदेकी-
दृष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । अतएव प्रतिषां-
वत्सदिकस्य नैकीदृष्टत्वं किन्त्वेकीदृष्टविधिकत्वम् । अत्रा-
र्थैक्याद्दिद्वयरूपसङ्कृतिपविलं क्यप्राप्तौ एकं पविल-
मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकद्वयपरम् ।

अज्योत्पन्नपङ्करणे 'बहिष्' प्रादेशमात्रे पतिते
 वृत्ते" इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य दलपरत्वं
 वत् । अत्र नावाहनं नाम्नौकरणमिति निषेधोऽप्यौ-
 र्याप्रार्थानौकरणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आह्निकसूत्रो-
 दितं आह्नाह्नावाहनमेव निषिध्यते नत्वप्रधानसम्बन्धि
 पितृयज्ञादित्यतिदेशमात्रं पिण्डाह्नावाहनमिति । एतेन
 पिण्डाह्नावाहननिषेधोऽर्थेयिलोको न्ये । अत्रानौ-
 करणनिषेधेन कृतमेवस्यालाभः "कृतमेव दत्त्वा पात्रमा-
 लभ्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहाइत्यनसूत्रोक्तपात्रा-
 नस्नानस्यापि बाधः आनन्तर्याभावात् अस्मत्तमिति मन्त्र-
 लिङ्गविरोधाच्च । स्वदितमिति तद्विप्रश्च इति तद्विप्रःस्य
 इति तद्विप्रश्च, स्वदितमिति प्रश्च । कुशमयवाङ्मणपत्रे
 तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्चस्यापि निवृत्तिः अत्यथशब्द-
 स्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेना-
 द्वादिर्कमन्यस्यान्वये अस्त्वस्यस्यान्ययानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयो-
 गः । अतएव पितृदयितायाभिरुक्तिरुपतिष्ठतामिति
 लिखितम् । ततश्च "प्रेतायत्ययमस्तु च" इति ब्रह्मपुर-
 णाय "ततो वदेन् पुनर्धमानस्यसुपतिष्ठताम्" इति मा-
 कण्डेयपुराणीयश्च गोभिलः इत्यात् शाल्यन्तरीयम् ।
 अभिरस्यतामिति 'भाज राजे' इति स्थानेऽभिरस्यतामि-
 त्यनेन विमर्जनमिति । एतेन "प्रेतप्राज्ञेषु सर्वेषु न खधा-
 राभिरस्यताम् । स्वस्यस्तु विदुर्जेदेवं सकृत् प्रणवर्जितम्"
 इत्याह्निकयनस्यपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणवर्जित-
 स्वस्यस्त्वत्यनेन यद्विमर्जनं तत्प्रेतप्राज्ञविषयम् अभि-
 रस्यतामिति तैः सांवत्सरिकविषयमिति कल्पतरुश्रीदत्त-
 वाचस्पतिभिराद्युक्तं निरस्तम् । बह्वृचानामिव पा-
 र्श्वेऽभिरस्यतामिति विमर्जनस्य प्राप्नत्वान्नोद्दिष्टेऽपि
 तथात्वात् सर्वशास्त्रसाधारणनिषेधानुपपत्तेश्च । एत-
 दिति पूर्वोक्तैकतत्त्वव्यताकत्राह्निकमर्थः । प्रेतप्राज्ञं
 ननु पार्श्वविक्रित्यनेन प्राप्नपितृलोककुरूपपितुः आह्निक-
 यज्ञतस्यपिण्डाकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात् । अतएव-
 तस्माद्यमूलकमेवाह्निकयनस्यपरिशिष्टेऽपि "पितृशब्दं न
 युज्यते पितृहा चोपजायते" इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना
 "प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताश्रयादिकेषु" च इत्यत्र प्रेत-
 नामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्येत्युक्तं ननु सम्बन्धिन इत्युक्तम्
 ततश्च मन्त्रे प्राप्नपितृलोकोपाधिक एव पितृपदस्थाने प्रेत-
 पदोऽपि ननु अग्निष्वात्साद्युपाधिके । एवमभिकापवाक्ये
 सम्बन्धित्वेन नोक्तेषु किन्तु प्रेतस्येन असम्बन्धिनोऽपि

मठब्राह्मणान्तरपि प्रेतप्राज्ञाधिकारित्वात् । अतएव शा-
 तातमेनापि "प्रेतान्ननामगोत्राभ्यामुत्सृजेदपतिष्ठताम्"
 इत्युक्तम् । अत्र प्रेतस्थानः प्रेतान्नो ननु सम्बन्धिनवाचक-
 स्थानः नवा सैथिलोक्तो बह्वर्वाह्निकस्य तत्पुरुषाभिलेखा
 जघन्यत्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिनस्थानांयत्वेन तत्पुरुषस्यैव
 युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्ननाम च गोत्रस्य इति द्वन्द्वः
 अतएव तर्पणे प्रिप् "ततश्च सर्वे" यदस्पर्शिनोगत्वा पितृ-
 पदस्थाने प्रेतपदोऽपि द्वितीयान्तं तर्पणायुः पितृशब्दोच्चा-
 रणे पितृहाभवति" इति । एतेषां वचनानां न्यायमूल-
 कत्वात् सांवत्सरिकप्राज्ञे एकोद्दिष्टविक्रितोभूतेऽपि प्राप्न-
 पितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे भिलामे च सम्बन्धि-
 बोधकपितृत्वमेवोक्तेषु । एतच्च देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र
 न प्रेतपदोऽपि तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं
 नैकवचनोऽपि तथा "मधु द्यौरस्तु न पिता" इत्यस्य द्यौः
 स्वर्गं पिता पितृवः सर्वस्याधिगम्यत्वात् मधुस्तु मधुमयी
 भवति भाष्यव्याख्यानं द्यौरिति पितृपदयोः सामाना-
 करण्यं प्रतयते अत्र च द्युत्पितृत्वयोर्भेदेऽपि धर्मिणो
 सामानाधिकरन्धेनाभेदावगमात् द्वयः पितृसाधर्म्यप्राप्ति-
 रिति पितृपदं पितृत्वस्यपरं ननु जनकपरंप्राप्नपितृलो-
 कपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितृत्ववक्तव्यं ननु प्रेतपदो
 हः नवा "पितृशब्दं न युज्यते" इत्यनेन निषेधः । एवम्
 आभावेति मन्त्रे पितृत्ववक्तव्यं नोक्तः यदाऽहं आह्निकं करोमि
 तदा मातरपितरावागच्छत भित्तद्वज्जने क्रियमाणे आ-
 ह्निकस्य प्राप्ननीयत्वात् । एवं हविष्याह्निकेऽप्येतेषु नान्दो-
 सुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये
 मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोऽपि कार्यः ।

"अत्रैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्तोविशेषोऽभिधीयते । यथाह
 विष्णुः "एकवचनान्मन्त्रैर्कोद्दिष्टे" इति एकवत् एक-
 वचनवद्वयस्यास्तथोक्ते "अपूर्वोत्प्रेतलक्षभूः" (जै.)
 इत्युक्तेन पूर्वाप्राप्निकवचनात्कल्पनेन बहुवचनान्ताम्ब-
 न्त्वान् विक्रितान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासम-
 वेतार्थत्वात् प्रकृतार्थप्रकाशनाख्यदृष्टप्रयोजनकस्य म-
 न्नस्य विक्रितौ बहुवचनस्थाने एकवचनोऽहः कर्तव्य
 इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यथा "पवित्रे स्थो वैष्ण-
 व्यावित्तल "पवित्वांसि वैष्णवी" इति न चाल पवित्मसि
 वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पवित्रे स्थो वैष्णव्या
 विति" मन्त्रस्य हे पवित्रे युवां विष्णु देवताको स्मः भवच-
 स्त्रील्लिङ्गत्वं आन्धसमिति सायनाचार्यव्याख्याने सुच-

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्धान्ताप्रतीतेः । एवं
 “विष्णोर्भनवा पूते स्यः” इत्यादिपूतमयीति । “अथ पितरो
 मादयध्वं यथाभागमादयध्वम्” इति मन्त्रे अत्र प्रेत ।
 मादयस्य यथाभागमादयध्वस्तेत्युक्तम् । प्रार्थनार्थक-
 त्तोयजकारोयजमपुत्रबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव
 उच्यते न तु भूतार्थकत्वेन यजकारोयमादयध्व इत्य-
 निरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव आदत्तादिभिरपि “मादय-
 स्तेत्युक्तम् “अमीमदत्त पितरः” इत्यादि अमीमदत्तमेति
 उवाचिषतेत्यत्र उच्यते । एतः पितर इत्यादिपि-
 षडाङ्गावाहनमन्त्रे एहि प्रीतेति, सौम्यास इत्यादि सौम्येति
 दत्ताभ्यमित्यत्र देवाभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र निय-
 च्छेति, नमोवदत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये
 प्रीतेत्युक्तम् । एवं वदत्यत्र ते इति ; आधीः प्रार्थने च
 वेभ्य इत्यादि यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्युक्तम् ।
 एतदः पितर इत्यादि तः प्रेता इति विकृतावृद्धौ न तु व-
 हुवचनस्य “एतदः पितरो वास इति जल्पनं घृष्टक-
 घृष्टम्” इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतमिव पार्श्वे पितृदिग्
 प्रत्येकमतदः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अ-
 त्मानर्थक्येन तद्विकृतावेकोदितेऽप्यसमेताथ बहुवचनस्यैव
 युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्य विकृतावृद्धः ।

संवत्सरिके त्वेकवचनान्तस्यैको न तु पितृपदस्य तत्त्व
 प्राप्तिप्रतीकत्वेन तथैव युक्तत्वात्” आ० त० रघुनन्दनः ।

एकीहिदृष्टुं “हादय प्रतिमास्यानि आद्यं बाणसाधिके
 तथा” इत्यादि पञ्चदश्याङ्गात्मकम् । अत्र हादयपदं लबोदया-
 नामप्युपलक्षणम् “संवत्सरे विष्टेऽपि प्रतिमासश्च साधिक
 मिति” काठ० भा० कोद्यमिना वत्सरवटकप्रतिमासो तस्य
 विधानात् अत एव “हादय मासाः संवत्सरः कश्चित्
 लबोदय मासाः संवत्सरः” इति स्मृतौ वत्सरस्य लबोदय-
 मासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथैकीहिदृष्टिमितिकाञ्चीनिरूप्यते च न आ० त०
 रघुनन्दनेन दार्यतो बणा
 वाच्यवत् । “अतः कश्चित् प्रतिमासस्तु वत्-
 सरम् । अतिवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽङ्गनि” । एका-
 दशेऽङ्गनीति अस्माद्यौषान्तिद्वितीयदशोपलक्षणम् ।
 “ललादिः अतः काले त भोजयेदुजो दिजानु” इति
 मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडश्याङ्गानामादि-
 भूतम् । तथा च अन्वयपरिधिदम् । “आहमन्मनतः
 शब्दात् दाहादेकादशेऽङ्गनि । अवाप्ति तः प्रकुर्वीत

प्रमिताङ्गनि सर्वदा । हादय प्रतिमास्यानि आद्यं बा-
 णसाधिके तथा । सविगर्हाकरणश्चैव दशैव आह्वयो-
 यम् । एकाङ्गेन तु षण्मासा यदा स्वरूपि वा त्रिभिः ।
 म्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां बाणसाधिके तदा” । अन्वि-
 मतः औतामिसते दाहादेकादशेऽङ्गनि आद्यं कर्त्तव्यं
 तस्य दाहावधिदशाङ्गाशित्वात् । अन्येषान्तः सर-
 णावधि तदा च मङ्गः “मरणादेव कर्त्तव्यम् सं-
 योगी यस्य नाग्निना । दाहादुक्तं मयीचं सादयस्य
 वैतानको विधिः” । वैतानिकः औतो होमः तस्मादग्नि-
 पदं औतामिसपरम् । ततश्च केवलप्राप्तमिमतो निर-
 म्ने च मरणादेवाशौचम् । अवाप्ति एतानि षोडश आ-
 ङ्गानि नित्यानि सर्वदा स्मृतधनालाभेऽपि । प्रमिताङ्गनि
 स्मृतितथौ आद्य आङ्गनासाधिकप्राप्तहयतराङ्गानि
 कार्याणि आद्य आङ्गनासादिके विधानात् बाणसा-
 धिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अस्माद्यौषान्तिद्वितीय-
 सायाद्युपलक्षणादिमत्त्वसमाख्यातुरोपेण तदसरकस्यमा-
 धिकतियेष्टं ततिधित्वातुपपत्त्या तत्त्वजातीयत्वमेव प्रती-
 यते । तेन प्रथमस्मृतिततिं विद्यायान्स्मृतततिधिसादाय
 साधिकादिषड्विधिति । एवञ्च एकाङ्गेन तु षण्मासा-
 नूना इत्यनेन स्मृततियेष्टं ततिधः प्रतीयते । ए-
 तन्निमित्तमिति तथा संवत्सरस्याप्येकाङ्गादिनूने । अत्र
 संवत्सरकस्यैव्यापि बाणसाधिकत्वं द्वितीयवत्साधन-
 त्वाच्चानुपपन्नम् । संवत्सरानिधानमन्त्रादिष्वध्याधिसाधुक्त-
 प्रथमाद्वयं “हादय मासाः संवत्सरः कश्चित् लबोदय मा-
 साः संवत्सरः” इति सुब्रह्मसारेण लबोदयमासवदितत्वात्
 लबोदयमासएव द्वितीयमासाधिककरवाय काठः सप्रम-
 मासकस्यैव व्याप्य बाणसाधिकत्वं “पञ्चा द द्विचैमांसः क-
 षितो वादरायस्यै” इत्यनेनातिरिक्तम् । ननु षोडश्याङ्ग-
 मण्येन हादयमासिकत्वमुक्तं कथं मन्त्रावयुतावदे तयोदय-
 मासिकत्वमिति चेत् “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि-
 मासकः । तदा लबोदयमासः कार्यः तदधिकं भवेत्”
 इतिस्मृतप्रवचनेन हादयमासिकादधिकं लबोदयमासिकं
 आहमिष्युक्तः । एतद्वचनं व्याख्येयम् । “एवं अतः कश्चित्
 प्रतिमासं आद्यं कुर्वीतन्मित्रतः” “अतः कश्चित् कर्त्तव्यं प्रति-
 मासस्तु वत्सरम्” इति वचनहनेन पूर्वोक्तस्मृतिप्रामाण्योदय-
 मासात्मकं संवत्सरं व्याप्य स्मृततियेष्टं ततिधः बाणसाद-
 इत्युक्ततत्प्रतिमासकस्यैव साधिकादुरोपेण तत्पक्षोक्त-
 ततिधित्वा आहमिति बोधवता अर्थापत्त्या वैवासादि

देवसः” । एकोद्दिष्टविकल्पात् सांवत्सरिकं आहमपि
एकोद्दिष्ट्येन शास्त्रे व्यवहियते । “एकं दिष्टं सुता दश”
“एकोद्दिष्टं न पार्षणम्” इति च स्मृत्योः सांवत्सरि-
कोऽपि तथा प्रयोगात् ।

एकोद्दिष्टविकारिणस्तु निर्णयः सिद्धयिताः यथा
“चन्द्रिकायां सुमन्तुः ‘मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थित-
शौरसः सुतः । पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपर्वकमाहतः” ।
तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदा-
नोदकक्रिया । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु शोदरः ।
अथ पुत्रपदं यद्यपि चेतजादिहादशविधपुत्रपरम् । ते च
हादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः “शौरसो धर्मपत्नीजन-
तुल्यमः पुत्रिकासुतः । चेतजः चेतजातस्तु सगोत्रेणैत-
रेण वा । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कामिनः कन्यकाजातो मातामहसुत स्मृतः । अश-
तायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः । दद्यान्माता
पिता या यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां वि-
क्रीतः कतिमः स्यात् स्वयंजतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो
गर्भे विद्धः सहोदजः । उल्लूको गृह्यते यस्तु सोऽपिब्रह्मो
वेत्युतः । पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः” ।
इति तथापि “दत्तौरसैतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इति
हेमाद्रावादिपुराणे कलावितरेषां पुत्रात्मनिषेधादौ-
रसदत्तपरमेव । यद्यपि “पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे
परःपरः” इति याज्ञवल्क्योक्तौ रौरसाभावे दत्तकप्राप्ति-
क्षयाथौरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति
चेतम् । “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामन्यम-
श्रुते” इति “अथ पुत्रेण पौत्रेण ब्रह्मस्माप्नोति विष्टप-
मिति” जन्तुवाहनघृतहारीतवसिष्ठशङ्खशिखितोक्तेः
“लोकानन्यन्द्वाप्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति” याज्ञ-
वल्क्योक्तेः । “पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव
च । पत्नी भ्राता च तजजश्च पिता माता श्रुषा तथा ।
भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा । अश्वत्थिधाने
पूर्वेषु सुतरे पिण्डदाः स्मृताः” इति स्मृतिसंग्रहे प्र-
पौत्रानन्तरं पुत्रक पुत्रोक्तेस्तत्त्वमत्वाच्च दत्तकस्य । यद्यपि
इहस्थतिना “पौत्रश्च पुत्रिकासुतः स्वर्गमाप्नोतिराश्रमौ ।
रिक्ते च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तितौविति”
पौत्राव्यास्यस्तम् । याज्ञवल्क्येन च “शौरसो धर्मपत्नीज-
नतुल्यमः पत्रिकासुतः” शौरसवाव्यास्यस्तम् तथापि लोके
राजश्रीमन्मोक्षादौ किञ्चिद्भावे समयज्प्रयोगादौप

सख्ययोः साव्यायोगाच्च स्तुत्यर्थेन न तु समविकल्प-
इति अभिमतव्यम् । ‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा
भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डः सन्ततिर्वापि क्रियायां न्यप-
जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृ-
पुत्रः सपिण्डेन सख्यो यो ज्ञेयः वा । वृक्षद्वयेऽपि
चोष्णस्य स्त्रीभिः कार्या क्रिया न्यप । तत्तत्कालगतै-
र्वापितद्रिक्थात्कारयेत्तम्” इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रान-
न्तरन्दत्तकादयः इति पृथीचन्द्रमदनरत्नकाण्डादयः
दयः । मदनपारिजातः चैवम् । वोपदेवकृष्णधरादयस्तु
“पुत्रेषु विद्याभ्यासेषु मान्यो वै कारयेत्तद्वाम्” इति सु-
मन्तुः “पितामहः पितुः पञ्चात्म्यत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादाशाहं कर्त्तव्यं आह्वयोक्तव्यम् । मैत्र-
पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवर्गोत्पत्तितामसः” इति कन्दोगपरि-
शिष्टे च पुत्रयज्ज्ञस्य हादशविधसुतपरत्वात् पूर्वाभावे
परःपर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादी-
नामधिकार इत्याहुः । अतएव निषेधादुपनीतपौत्र-
सत्प्रेष्यसुपनीतपुत्रस्येवाधिकारः । शौरसवाव्यासुपनीतो-
ऽपि कुर्यादित्याह पृथीचं सुमन्तुः । “आहं कुर्यादवश्यं
तु प्रसीतपितृकोविजः । व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव
भवेद्यदि” इत्यमनुः । “कुर्यादनुपनीतोपि आहमेको हि
यः सुतः । पितृयज्ञाहुतिं पाणी जुहुवाद्वाह्य-
णस्य सः” मनुः “ननुस्मिन् दुज्यते कर्माक्षिदाभौ-
क्षिबन्धनात्” । सुमन्तरपि नाभिव्यहारेणैव वा-
ज्योक्षी निबध्यते । मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैव शौरसः” ।
ब्रह्म वेदम् मन्त्रपाठस्त्ववर्षदत्तचूडस्यैव । “अनुपेतोऽपि
कुर्वीत मन्त्रवर्षादमेधिकम् । यद्यपौ क्षतचूडः स्याद्यदि
स्याच्च त्रिवत्सरः” इति सुमन्तुः । यत्तु व्यासः
“क्षतचूडस्तु कर्मेत उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं
प्रयुक्तीन वेदाहारं न कारयेदिति” यच्च स्मृतिसंग्रहे
“क्षतचूडोऽनुपेतश्च पित्रो आहं समाचरेत् । उदाहरे-
त्स्वधाकारं न तु वेदाचाराव्यधाति” । तत्प्रथमवर्ष-
चूडाविषयमिति माधवमदनरत्नतत्त्वचन्द्राः । त्रिवर्षोऽपि
मन्त्रवर्षस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च । मदन-
रत्नेष्कान्ते । “यज्ञेषु मन्त्रवर्षे पत्नी कुर्याद्याया न्यप ।
तथैहृदैहिकं कर्म कुर्यात् सा धर्मसंस्कृता” । अथको तु
कात्यायनः । “अथवर्षादमेव पत्न्या च अग्निदानं समन्वयम् ।
कर्त्तव्यमितरतुसर्वं कारयेदन्यमेव हि” । पुत्रश्च न जन्मतो
ऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति काण्डादयः “चौलादाद्यादि

भावे च तत्सुतः” इति । आह उल्लाभावे क्रमेण पितृ-
माहसूपासकृततत्त्वादयः धनहारित्वात् । “भगिनी-
तत्सुतयोर्विशेषमाह सदनरत्ने कात्यायनः “अनुजो
सुपुत्रो वापि आहः कुर्वीत संक्रियाम् । ततस्त्वबोद-
रत्नहृत्क्रमेण तर्पयेत्तयोः” अपराकं कात्यायिनः ।
“उल्लः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता सुभा शुभः ।
स्त्रीहारो धनहारो यः कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” । मार्क-
ण्डेयपुराणे “उल्लोभ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा
पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरक्षीर्ध्वदेहिहकम्” ।
तेन धनहारो एतद्भिन्न इति कात्यायनः । अत्र पाठक्रमो
न विवक्षितः पूर्ववाक्येण अथ ततःशब्दादिभिः श्रौत
क्रमोक्तैः “अथ जिज्ञाया अथ वसुसः” इति वत् । ल-
घुयान्द्रोदये दृश्यते । “सूपासकौयततपुत्रज्ञाति स-
म्बन्धिवान्धवाः । उल्लाभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान् यथा
विधि” । मार्कण्डेयपुराणे “उल्लाद्याच्छिवबन्धोश्च
सखापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेह्यत् कुर्यादपिण्डं
पैतृमेधिकम्” । चन्द्रिकायां दृश्यतातपः “मातृको-
भागिनेयस्य स्वकीयो मातृकस्य च । श्वशुरस्य शुरोश्चैव
सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्याणां श्वशुरादः
पितृसखा । आह्वयेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो-
बिदुः” । शुद्धिविवेके ब्राह्मे “दत्तानां बाण्यदत्तानां कन्यानां
कृते पिता । चतुर्थेऽङ्गि तासोषां कुर्वीरन् सुसमाहि-
ताः” । दत्तः बाण्यदत्ताः । “मातामहानां दौहिताः कु-
र्वन्त्यङ्गि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽङ्गि
सर्वदा । जामातः श्वशुराश्च सुबान्तेऽपि च स वताः ।
मित्राणां तदपत्यानां श्रौतियाणां शुरोसखा । भागिनेय-
सुतानां च सर्वेभ्योऽपरेऽङ्गि । राक्षोऽपि सपिण्डे तु
निरपत्ने शुरोहितः । मन्त्री वा तदशोकान्तेऽपि राक्षो-
करोति वः” । अत्र द्वितीयाहो आह्वयविधानमस्थि-
श्रवणपरम् । कात्यायने “दाहादि मन्त्रव्यतिथौर्विदध्या-
दौरवः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका-
सुतः । दौहित्रोऽधनहारो च भ्राता तत्पुत्र एव च ।
पिता माता सुभा चैव सखा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः
शोदकीमातुः सपिण्डश्च शोदकः । स्त्री च शिष्यार्वि-
माषास्त्री जामाता च सखाऽपि च । उक्त्वैवमिति
श्रुतेन कारदेवमीपतिः” । गौतमः “उल्लाभावे सपि-
ण्डाः शिष्याश्च दद्युः शोदभावे अलिमाषाश्च । वसु चन्द्र-
कायां दृश्यतातपः “प्रोत्था आह्वं प्रकर्त्तव्यं सर्वेषां व-

र्षिर्बिज्जिनामिति” तत्सर्वविषयम् । “माह्वयस्त्वय्यस्या-
नां न कुर्यात्कर्त्तुं किञ्चन । कामाक्षोभाह्वयान्शोहात्
जत्वा तत्कातिनां व्रजेत्” इति ब्राह्मोक्तेः “न माह्व-
येन कर्त्तव्यं श्वशुराद्यौर्ध्वदेहिहकम् । श्वशुरेण वा
ब्राह्मणस्य विना पारसवात् कवि” इति पारस्करो-
क्तेः । पारसवः ऊठश्रुताः । अत्रेदन्तत्वं सर्व-
उल्लादेः पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्ता-
भावोऽसन्निधिः नाशयोज्यते । अतएव पूर्वतः “अव-
धिधाने पूर्वमाह” इत्युक्तम् । तत्तासन्निधौ पत्न्यादेः स-
र्वमाधिकारे प्राप्ते “प्रोषितावसिते पुत्रः कात्यायिन-
चिरादपि । एकाद्याद्याः क्रमयोक्तेऽप्यस्य विधिवत्क्रियाः”
“अथ नैव च यत्तत्तम्” इत्याद्योर्देशान्तेऽपवादोऽपुत्रनाश
एव पत्न्यादेः सपिण्डमादावधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व-
मेव नोर्हम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रातादिना कृतमप्यकृत-
मेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापक्षयोऽप्यावर्त्तनीयः ।
एकाद्याहमासिकानि नावर्त्तन्ते “वज्रक्यायसापि कर्त्त-
व्यं सपिण्डोत्तरं पुनरिति” वटाहतिविधानाभावा-
दिति कैचित् । तत्र अस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि
कनिष्ठकृतमावर्त्तयते दृष्टिश्चौतपिण्डपितृवत्त्वाच्च तं कृतं
नावर्त्तते । नासपिण्डोऽस्मिन्मान् प्रलः पितृवत् सखा-
चरेत् । न पार्षथं नाभ्युदयिकं कुर्वन् लभते फल-
मिति दृष्टान्तरनिवेधनादिति “भ्राता वा आह उल्लो वा”
इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरधिकारात् तथा
चात्र ऊधेवकर्त्तव्यबाधः । सपिण्डे तु वसु वक्तव्यं तन्नि-
ख्ये वक्ष्यामः । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णु-
पुराणे (पूर्णादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) ।
“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डोत्तरादह । क्रियते याः
क्रिया पुत्रं प्रोष्यन्ते तान् शोचन्तः । पितृमाह-
विष्यते समानसर्वलैलया । तत्सङ्कान्तर्गतेष्वैव राक्षा
वा धनहारिणा । पूर्णा मध्याह्न कर्त्तव्याः पुत्रा-
द्यैरेव शोचन्तः । दौहित्रैर्वा नरत्रेह ! कात्यायिन-
नयेतया । अतश्चानि तु कर्त्तव्या स्त्रीषामप्युत्तराः
क्रियाः” । दौहित्रतत्पुत्रवोर्ध्वदेहिणोरपिदिहम् । एव-
मन्याय वनहर्तुः । “यद्यार्थहरः स पितृहृदायो ह्यात्”
यजुर्वेदे । “प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः ।
वस्यानां वसुधे प्रोक्तं तद्भूतं प्रवतश्चरेदिति “पृथीचन्द्रोदये-
व्याचपादोक्तः । सदनरत्ने स्नानेऽपि “मकमेतन्म-
तृज्याणां इविधं यत्प्रकोषितं” नित्युक्ता “कविमिक्षस्य

निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कु-
र्यान्निगुडोदकक्रियाम्" इत्युक्तम् । क्रियानिवन्धे कात्या-
यनः "न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पे-
तकम् । नापञ्च तस्या भ्राता भ्रातृणां तु कनीयसाम्" ।
पृथुचन्द्रोदये बौधायनः "पिता आह्वं न कर्त्तव्यं पुत्राणां
तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीय-
साम् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डोकरणां विना ।
गयायां तु विशेषेण ज्ञायायानपि समाचरेत्" । अन्याभावे
पितादिरपि कुर्यात् । "उच्छिन्नबान्धव प्रेतं पिता भ्राताथ
वाऽप्यजः जननी यापि संस्कार्यान्महद्देनोऽन्यथा भवे-
दिति" दुमनूक्तेः । ब्रह्मचारिणां तु गृह्णित्विवेके
ब्राह्मे "असमाप्रव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । आह्वं तु
भ्रातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः" । आह्वं सासिका-
वृद्धादि सर्वं कार्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधोऽन्यसम्भवे ।
यत्तच्छन्दोगपरिणिते "न त्वज्जैतृकमे कर्म्म ब्रह्मचारी
स्वयं कवित् । न दीक्षणात्परं यद्ये न लक्ष्णादितपश्चरन् ।
पितर्यपि ऋते नैषां दोषोभवति कर्हिचित् । अशौच कर्म्मणां
न स्यात् त्वहं वा ब्रह्मचारिणाम्" । अञ्च याज्ञवल्क्यः
"न ब्रह्मचारिणः कुर्यादकस्म्यतितारादेति" । तदप्यन्यसम्भवे ।
अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यम् पूर्वोक्तदृष्टमनु-
वचनात् । "आचार्यपितृपाध्यायान् निहूत्यापि व्रतो
व्रतो । स तदन्नं च नाश्यायाद्यन्नं तैः सह संवसेदिति"
तेनैवोक्तेः । "ब्रह्मचारिणः श्वकर्मिणोव्रतान्निरुहतिः
अन्यत् मातापितरिति" वसिष्ठोक्तेः । अन्त्याशौचमेकाहं
वक्ष्यामः । प्राशुपनयनात् पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डो-
करणावर्ण्यं षोडशब्राह्मादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देव-
जानोये "असंस्कृताणां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां
कुशेज्जिति" प्रचेतोवचनात् । एतच्चाप्ये वक्ष्यामः । अ-
विभक्तानां विशेषमाह पृथुचन्द्रोदये श्रीरुचिः । "बहवः
सुर्वेदा पुत्राः पितुरेकत्ववाग्निनः । सर्वेषां तु मतङ्गत्वा
ज्ज्येनेव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृत-
म्भवेत्" । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्येऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ।
तेन ये ब्रह्मचर्यं पराश्रम्यर्जनादयः कथिताः संस्कारास्ते
सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् संस्कृतिनामधेयम् तद्व्याख्यात् ।
विभक्तानां विशेषमाहोदयः । "नवब्राह्मं सपिण्डत्वं
ब्राह्मण्यपि च षोडश । एकेनैव तु कार्याणि सविभक्त
धनेनपि" । बह्वहारीतः "सपिण्डोकरणात्तानि यानि
आह्वानि षोडश । पृथङ्मैव वृताः कुर्युः पृथग्द्रव्या

अपि कवित् । अह्वं सपिण्डोकरणात् सर्वे कुर्युः पृ-
थक्पृथक्" । मदनरत्ने "विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिबंध-
त्पराविद्वक्तम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम्"
एतेनाहिकादिद्विविक्तानामानियम इति वदन् श्रुत-
पाणिः परास्तः । अयमधिकारिक्रमोदादिष्वान्यास्तप्रचक्षितः ।

गौडदेशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था-
द्विर्यते सा च व्यवस्था शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा
व्यासः "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च" । एतच्च
पुत्रेतरपरम् "असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठोनापरोदेपा-
रमः" इति दायभागधृतात् । अन्यथा सुतत्वेन
विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । आह्वंस्तुपत्नीतस्य सन्त-
प्राठाधिकारमाह मनुः । "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्नधा-
नियमादते । शूद्रेण हि समस्तावद्व्यावर्द्धे न जायते" ।
अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् स्नार्थे णिच् ।
तत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्रः यथाह श्रीरुचिः "मते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सुर्वेदा पुत्राः
पितुरेकत्व वाग्निनः । सर्वेषास्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव
तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" ।
तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । तथाच
विष्णुपुराणम् 'पुत्रं पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृ-
सन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वोपि क्रियार्हा ऋषि जायते" ।
एतच्च षोडशब्राह्मण्येनम् तथाच छन्दोगपरिणितम्
"पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादायाहादि कर्त्तव्यं आह्वंषोडशम् । नैतत्
पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः" । सपिण्डोकर-
णार्थं नैव पृथक्कर्त्तव्यमाह बह्वहारीतः 'सपिण्डोकरणा-
त्तानि यानि आह्वानि षोडश । पृथङ्मैव वृताः कुर्युः
पृथग्द्रव्या अपि कवित्" । एवमभावे पत्नी तथाच
शङ्खः "पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सङ्कोदरः । भार्यापिण्डं
पतिर्दद्यात् भर्तृभार्या तथैव च" । इति "अपुत्रधनं
पत्न्यभिगमिषि तदभावे दुहितृश्रीत्यादि"विष्णुादिवचनेन
धनाधिकारकृतेः । तदभावे इति प्रपौत्रपौत्र्यं नामावपरं
पार्ष्णपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बहव-
त्त्वात् । 'अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पि भर्त्तरि ।
पिण्डं दद्यात् अजस्रैव अजस्रात्मन्तु पुत्रिणी' इति
निर्मूलं समुल्लेखेऽपि बाळदेशान्तरितपुत्रसङ्कावविषयमिति
आह्विविवेकप्रवृत्तयः । पत्न्याभावे कस्या । 'अपुत्रस्य तु

वा पुत्री चैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशै-
तानेकाद्येनैव निर्वपेत्" इति ऋष्यशृङ्गवचनात् "गोल-
कक्ष्यातुगः पिण्डः" इति मनुवचनेन दत्ताष्टपेक्षया
तस्यावशत्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वा दत्तादत्ता-
दौहिताः "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुर्वते पिता ।
अतर्पेदहनि मास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः" इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु "दुहिता उत्पत्तं कुर्यान्मा-
तापित्रोश्च संस्मृता । अथौवसुदकं पिण्डमेकोहिदं
सदा तयोः" इति शृङ्गवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहितृधि-
कारस्तुते इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारस्तुते
अथवा याज्ञवल्क्यः । "पत्नी दुहितरथैव पित्रो
भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोलजो बभूवुः शिष्यं सुभ्र-
चारिणः । एषामभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः" इति ।
तथा "मातामहानां दौहिताः कुर्वन्त्यहनि चापरे" ।
इति ब्रह्मपुराणात् । "पौत्रदौहितृयोर्लौकिके न विद्येभो-
जित धन्यतः । तयोर्हि माता पित्रो संभृतौ तस्य
देहतः" इति मनुवचनेन "पौत्रदौहितृसंयुक्ता ये तथा
चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बाह्यानां ते मराः स्वर्गगा-
मिनः" इति विष्णुधर्मोत्तरेण पौत्रतुल्यताभिधानाच्च ।
तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहितृभावे दौहितृः । न
च दत्तकन्यादौहिताभ्यां प्राक्कसगोलत्वात् सोदराधिकार
इति बाध्यम् गोलवलापेनवा पिण्डदानादेर्धनसाध्य-
त्वात् ऋक्षपात्रिबोधे हि दौहितृयोर्वैश्वत्वात् । अत
एव दुहितृधनाधिकारे तद्वचनेन "अतोपकारकरणं हेतु-
तरत्वात् अपस्तम्बः । "अन्ते वास्यायं सप्तर्षेण धर्मास्तथैव
प्रयोजयेत् दुहिता वेति" तदेषु साविकारिणा तद्गोत्रार्थं
धर्मकृत्त्वोच्यते इति । "गोलकक्ष्यातुगः पिण्डः"
इति मन्त्रेः । "अथौ लोचपतितौ जात्यन्वधिरौ
तथा ; उन्मत्तजङ्गुकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" इति
मनुज्ञानां "पितृहिदपतितः पण्डितो यः स्यादौपपातिकः ।
ओरसाश्चपि नैतेऽयं क्षमेरन् शैलजाः कुतः" इति
नारोदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानार्थध-
कारः । जात्यन्वधिरौ जन्मप्रभृत्यन्वधिरौ निरिन्द्रियाः
पङ्कदयः श्रौतस्मार्तकर्मनिधिकारिणोऽपि गृह्यान्ते
इति रत्नाकरः । तथाच दृष्टया तातपः । "चाण्डाला-
पतितं व्यङ्गसुनुमत्तं यवहारकम् । स्तिकां कुर्यात् नारीं
रजसा च परिजुताम् । चक्रकुटवराङ्गं च प्राय्यान्
संश्लक्ष्णानवः । सचैवं सधिरः स्नात्वा तदानीमेव पु-

ध्यति" । व्यङ्गः पाण्ड्यादिविकलः । व्यङ्गोक्तस्योः
सदाचारहीनत्वात् अश्रुश्रुतेति प्रायश्चित्तविकः । श्रौ-
तस्मार्तक्रियामधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मृतपुरो-
षाद्यौषाणयनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । स्तविकां प्रम-
वकारयित्वा । पितृहिदं पोषयौर्दुहितृकविकलः । औ-
पपातिकः उपपातकैः संस्पृष्टः । उपपातकैः प्रकाश-
कारपठेऽपि स एवार्थः । अपपातित इति पाठे तु
राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य चटापवर्णनं कृतमिति
कृत्यतः । अत्र याज्ञवल्क्येनेति "न ब्रह्मचारिणः
कुर्येदकं पतिता न च । पात्राण्युपस्थितास्तानां ब्राह्म-
णविकर्मणः । गर्भमर्तृदृष्ट्यैव सुरापाश्चैव योषितः" ।
पात्राण्युत्तयोबाह्यधर्मम् । स्तेनाः सततं शैथिल्यतयः ।
ब्राह्मणोऽप्युत्तयोर्धर्मपूज्यः नमोपपन्नयनाः, विकर्मणः अ-
वस्थेनाश्रुधानतया स्वधर्मानुवायिनः व्यङ्ग्या-
दिना स्वधर्मानुष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति "कश्चित्
क्षिपति सत्पुत्रोदौहितृलोकां सङ्कोदरः । गृहीत्यास्थीनि
तङ्गान् नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्" इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादत्रापि दौहिताभावे सोदरः पूर्वोक्तयज्ञवचनेऽ-
प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र खेडः कनिष्ठवाविषेयात् । "मातु-
जस्य तथाप्यज" इति अन्तर्गणपरिधिः कनिष्ठभ्रातृसङ्गाव-
विषयं तयोरभावे तत्राविधौ वैमालेयो । "भ्रातृभ्राता
स्वयं चक्रे तङ्गाय्यां चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतस्य
यस्य नास्ति सङ्कोदरः" इति ब्रह्मपुराणवैमालेय-
स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । "द्वयान्तरस्थस्त्रीवैकहव-
स्थानसङ्कोदरान्" इत्यादिअन्तर्गणपरिधेः परिवेष्टने वैमाले-
यस्य भ्रातृप्रसङ्गावसङ्कोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च ।
पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गोप्यः । पुत्रश्च कीज-
पुत्रप्राप्तेष्ववा समानसंस्मरणकजन्यत्वमिति । धनिपितृादि
पिण्डहसदस्तुः सोदरपुत्राद् धनिपितृादिपिण्डत्वयदा
तत्वाहैमालेयस्य धनाधिकारित्वेन वक्ष्यन्त्याच्च । तत्र
सङ्कोदरइति पूजाङ्गुतिरुपेयात् वैमालेयपरमपि अन्वयात्
सङ्कोदराभावे वैमालेयस्यैव वैमालेयपुत्रविकारापत्तेः ।
तेन वैमालेयाभावे सोदरवैमालेयभ्रातृक्रमवत् सोदर-
पुत्रस्तदभावे वैमालेयपुत्रः । तस्याहोभ्यपिण्डदाहृतया
प्रथमाधिकारित्वेन वक्ष्यन्त्यात् तस्यातिदण्डत्वत्वाच्च । तद-
भावे पिता । "पुत्रोभ्राता पिता वापि मातृगोत्रवैव ।
एते पिण्डप्रदास्तेऽवाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः" इति प्रचे-
तोवचनात् । "न पुत्रस्य पिता दद्यात्" इति अन्तर्ग-

परिचितं आह पुत्रपर्यन्तसङ्गाविविधम् । तदभावे
माता । “पुत्रोभूता पिता वापि” इत्यत्रापि यन्ने न मातुः
सङ्गत्यात् । “पितरौ आतरन्त्येत्यादौ धनाधिकारे तथा
दर्शनात् । अतएव आह विवेके, पितरभावे ह्यस्यस्या-
तया मातापोक्तमिति । तदभावे पुत्रबधूः । तथा च
यङ्गः “भावापि यन्ने पतिर्दद्यात् भर्तुं भावां तथैव च ।
अप्यादेशं कृत्वा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” । अत्रापि
दात् अशुरादेरपि परिपङ्कः इतरत्नं कृत्वात्माभावात् ।
द्विजोत्तम इत्यत्र अपि यङ्ग इति सैधिकाणां पाठः । अत्र-
पदोपात्तस्य पित्र्यविशेषाभावे “अनन्तरः सपिण्डादुत्पन्नस्य
तस्य धनं भवेत्” इति धनाधिकारे तथा दर्शनादात्तापि
सन्निधितारतम्येन माता पुत्रबधूः पौत्रो पौत्रबधूः प्रपौत्रो
प्रपौत्रबधूः पितामहः पितामहो पित्रव्यादवः सपिण्डाद्याधि-
कारिणः” “पुत्राभावे स पिण्डाः” इति वक्ष्याम्यत्र च नात् ।
यङ्गवचनस्य सैधिकापाठात् । तदभावे समानोदकाः । “सपि-
ण्डवन्निति वीथि” इति वक्ष्याम्यात् । सपिण्डवन्नितिः
समानोदका इत्यर्थः । तदभावे समोदाः “समोदाश्चैवेति”
“गोत्रवृक्षपातुगः पितृवः” इत्युक्त्वात् “एवमभावे सर्वेषां
समानोदकवन्नतिरिति” वक्ष्याम्यात् । तदभावे माता-
महः “दातामहान् दौहिताः कुर्वन्त्येकं चापरे ।
तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽपि सर्वदा” इति ब्रह्मपुरा-
णात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः “मातु-
लोभाग्नेयस्य स्त्रीयोमातुलस्य च” इति शातातपोवपाठ-
कृतात् । तदभावे सन्निधिरस्य मातामहसपिण्डाः । तद-
भावे मातामहसमानोदकाः । “सपिण्डवन्निति वीथि क्रिया-
कृत्वापि जायते । एवमभावे सर्वेषां समानोदकवन्नतिः ।
मातृपक्षस्य पित्र्येन सम्बन्धा ये जनेन वा” विष्णुपुरा-
णात् । तदभावे अशुरः तदभावे जामाता “जामातुः
अशुरासङ्गकोर्वा तैऽपि च संयताः” इति ब्रह्मपुराण-
पाठकृतात् । तदभावे पितामहोभ्राता । “भागिनेयस्य ता-
नाञ्च सर्वेषामप्यपरेऽपि । आहं कार्यं च प्रपन्ने ज्ञात्वा
कृत्वा जहृक्रियाम्” इति ब्रह्मपुराणात् । अपरेऽपि
इत्यत्रापीच्छान्तिर्नोति येनः । तदभावे यथाक्रमं
विज्वलित्वावायुरी, गीतसेन “पुत्राभावे सपिण्डाः
मातृसपिण्डा वा पित्रा वा दद्याः तदभावे अतिमा-
जायौ” इत्युक्त्वात् । तदभावे सङ्गतिपितृसङ्गदौ
“पितृणां तदपमानमिति” ब्रह्मपुराणपाठकृतात् । तद-
भावे एकपात्रवादी । “संघातान्नर्तनौपि वाप्यौ प्रेतस-

सङ्क्रिवा” इति विष्णुपुराणात् तदभावे तद्वनं स्त्रीत्वा
यः कश्चित् सर्वणः । “अच्छन्नस्य च अश्वत्थं कारयेद्वनी-
पतिः” इति विष्णुपुराणात् । और्ध्वदेहिकमधिकृत्य शि-
ष्णुपुराणं “ब्राह्मणस्य स्ववर्णाणां न करोति कदाचन ।
कामाहोभाङ्गयान्कोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्” ।

स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्राः विष्णुपुराणे
“पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा” इत्यविशेषकृतेः । तदभावे
कन्या । “अपुत्रस्य च या पुत्री” इत्यस्योद्देश्यगतलिङ्गाविव-
क्षया स्त्री पुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वात् । तदभावे
वाग्दत्ता “दत्तानामप्यदत्तानाम्” इत्यत्रापि पितृपदस्य
मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता “दुहिता पुत्रवत्
कृत्यान्मातापिलोच संस्तृता” इति मनुवचनात् ।
तदभावे दौहिताः प्राहुक्तब्रह्मपुराणे तथा दर्शनात् ।
“पौत्रदौहितायोर्लोकौ न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि
मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देवतः” इत्यनेन यथा पुत्रा-
भावे पौत्रः तथा दुहितृभावे दौहिताः इति प्रागेव
उक्तत्वात् । “मातुलोभाग्नेयस्य स्त्रीयोमातुलस्य च ।
अशुरस्य गुहोचैव सस्युर्मातामहस्य च । एतेषां चैव
भार्याभ्यः अतर्ज्जितः पितृक्षया । पित्र्यदानम् कर्त्तव्य-
मिति वेदविदां स्थितिः” इति ब्रह्मशातातपवचनेन मा-
तामहाच्च साक्षात् दौहित्रेण पित्र्यदानकृतेः धनाधि-
कारित्वात् । दौहिताभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य पुत्र
त्वकारणात् । यथाह मनुः । “सर्वाणामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रियो भवेत् । सर्वास्माकमेव पुत्रेण प्राह पुत्र-
यतोमनुः” । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्वाच्यमिति
अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सन्त्येऽपि स्त्रीणां
सपिण्डगणं सैधिकैरुक्तं तत्र “पुत्रेणैव तत्कर्त्तव्यं सपि-
ण्डोक्तत्वं स्त्रियाः । पुत्रस्य पुत्रस्य च आह पुत्रादौपि
त्रे” इति बहुवचनोक्तवचनेन एककारेणातिदिष्टपुत्रनिवे-
धात् । अतएवोत्तराह आह पुत्रोपादानं सङ्गच्छते ।
अन्यथा पुंसां तत्र पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः
आह पुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह मनुः । “आ-
तन्नामेकजातनामेकचेत् पुत्र्यान् भवेत् । सर्वे ते तेन
पुत्रेण पुत्रियोमनुवचनीत्” एकजातनामेकपितामाह-
जातानां तथाच “इहृक्षतिः । यद्विकजातावहोभ्रातरः
सुः सङ्कोद्राः । एकस्यापि हृते जाते सर्वे ते पुत्रि-
योमताः” । एतन्प्रावृत्तं तदिति चेन्न आदिपदपा-
द्येषु “आता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः पित्र्येव वा ।

सहपिण्डक्रियां ज्ञत्वा कुर्व्यादभ्युदयन्तः” इति सप्तहारी-
नोक्तेषु न्यायानुपपत्तेः । आता वेति वाच्यत्वात् पूर्वेषां
दोहिलादीनां तदपेक्षया प्रथमाधिकारिणां सप्तम्यः । अत
एव सपिण्डत्वेनैव आहततत्पुत्रयोरेधिकारिणौ प्रथमपा-
दानं प्राधान्यं प्राप्नुवन्तः । पुत्रत्वातिदेशकत्वं पुत्राभनर-
कनिसारः । अतस्तत्त्वत्वे चेत्यजायकत्वं । तथाहि
“पुत्रान्नोनरकाद्यस्मात्पुत्रायेतं पितरं” इति । सप्तम्यन्-
धनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः” इति सप्तम्यन्धने पुत्राभ-
नरकद्राण्याय पुत्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यदाति-
दिष्टपुत्राभ्यां आहतसप्तजीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इच्छा-
परिहात् तदुपायान्तरुत्पत्तिनिधीभूतस्तेजादेर्नोपादा-
नम् । पुत्रोत्पादनम् तथापि कार्यं पुत्रसम्पत्तेऽपि
पुत्रान्तरिच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतिः यथा सत्स्य
पुराणम् । “एष्टव्यामहवः पुतायद्यप्येकोगयां व्रजेत् ।
यजेत वाचमेधेन नोक्तं वा द्रष्टुमुच्छजेत्” । एवमेव
कल्पतरुपरिजातमूलपाणिमहासहोपाध्यायरत्नाकरशास्त्र
स्मृतिस्मिन्नादयः । स्तोत्रासपि पुत्रात् पुत्राभनरक
निसारयथाहृत्तरत्नाकरे शङ्खलिखितौ “आत्मा पुत्र
इति प्रोक्तः पितृमोक्षरुपपात्तः । पुत्रान्नस्त्रायते पुत्र-
स्तेनापि पुत्रसंज्ञितः” । पूर्वोक्तसप्तहारीतत्त्वचने पुत्रे-
णेति तत्त्वस्मात् विवक्षितम् । “सपिण्डोकरणानाम्
पुत्राभावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्य-
त्वात् । “यानि पञ्चदशाद्यानि सपुत्रस्येतराणि च ।
एकस्मैव त दातव्यमपुत्रायाश्च बोधितः” इति छन्दो-
गपरिशिष्टेनापुत्राया एवाद्यापञ्चदश्याः प्रेतत्परिहा-
रोक्तत्वाच्च । एतत् पट्टरभावे द्रष्टव्यम् । “अपुत्रायां सृ-
तायान्तु पतिः कुर्व्यात् सपिण्डनम् । शत्रूदिभिः स-
हैवास्याः सपिण्डोकरणं भवेत्” इति यैतनसिखचनान् ।
ततश्च यथा विधौ पुत्रेऽप्येव्यापि सपिण्डप्राप्ते । एवं पति-
सम्पत्तेऽपि । अतएव भैषिहरोवोवारायाः सपिण्डम् न स्त्री-
सुक्तम् तदभावे पतिः । “भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्”
इति शङ्खचनान् । “न जावायाः पतिः कुर्व्यादपुत्राया
अपि कश्चित्” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपुत्रोत्पत्त्यर्थ-
नशङ्खवचनम् । पत्न्याभावे स्त्रुवा “शत्रूदेशं स्त्रुवा चैव”
इति यमवचनान् । तदभावे सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः ।
शङ्खचने “तदभावे सपिण्डकाः इति भैषिहपाठात्” ।
‘तदभावे-सपिण्डः’ इति पूर्वोक्तोत्तमवचने सामान्यतः
कृते च । तदभावे समानोदकाः । “सपिण्डसन्तिर्बैषिहो-

वन्तः । तदभावे समोक्ताः । समानोदकसन्तिरिति व-
क्ष्यमाणात् । आहविनेकेऽप्येवम् । एवमभावे पिता ।
“दत्तानां स्वाप्यदत्तानां कन्यानां कुर्वते पिता” इत्युक्त-
त्वात् । तदभावे आता । “पुत्रोभाता पिता वापि”
इत्यविवेकसन्तः । तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तो-
पकारतारतम्येन । “मातृस्त्रीभागनेयस्य स्वर्त्तयोमातु-
लस्य च । श्वशुरस्य श्वशुरीचैव सख्युर्मातामहस्य च ।
एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुमातः पितृकाया । पिण्डदा-
नन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति याताप-
वचनात् भगिनीपुत्रभर्त्तृभागनेयश्चातुल्यमातृभर्त्तृ-
मातृलभर्त्तृश्रियाः प्रत्यपेक्षया मौलादिवत् पिण्डदान-
तारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्-
पुत्रदेयतत्पितादिपिण्डत्वयदाहत्वात् भगिनीपुत्रः । तद-
भावे भर्त्तृभागनेयः । पुत्राङ्गसुर्दृष्टकलेन तत्स्थान-
पातिनोऽपि तथैव समावस्य न्याय्यत्वेन तत्सुर्दृष्टपुत्र-
त्वयपिण्डतदभर्त्तृपिण्डदत्वात् । तदभावे आहतपुत्रः ।
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पितादिपिण्डदत्तत्वात् । तदभावे
आमाता । “मातृत्वसा मातृज्ञानी पितृव्यस्त्री पितृ-
वृषा । शत्रूः पृथ्वीपत्नी च मातृत्वस्या प्रकीर्त्तिता”
इति दृष्टस्थितिवचनेन मातृपुत्रादीनां मातृत्वस्यत्वाभि-
धानात् । स्त्रीयाद्याः सह जामातुः पुत्रत्वस्यत्व-
प्रतीतिः । अतएव तेषां धनभागत्वमाह दृष्टस्थितिः ।
“यदासाधोरधोन स्यात् सुतोदोहत्वएव वा । तत्सुतोवा
धनं तासां स्त्रीयाद्याः समानुयुः” । धनप्राप्तिले-
नापि पिण्डदातृत्वमाह सप्तः । “गोतृककथातुग-
पिण्डः” इति । तदभावे भर्त्तृमातृलभर्त्तृश्रियाः
क्रमेणाधिकारिणः । यातातपीयपाठक्रमानुरोधात् ।
प्रातिस्निकानामभावे पितृवंशमातृवंशौ । “पितृमातृ-
सपिण्डैश्च समानसंज्ञितेन्द्रेण” इति ऋग्वेदपुराणेऽविवेक-
सन्तः । तदोरभावेऽप्यस्त्री द्विजोत्तमः पूर्वोक्तशङ्ख-
वचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् संघातान्तर्गतै-
र्वापीति अविवेकसन्तः ।

लिभाक्रियाकर्त्तृनाह विष्णुपुराणम् “इत्तः मौलः
प्रपौलोवा तदहा द्याहसन्तिः । सपिण्डसन्तिर्बैषि-
क्रियाकर्त्तृ नपः जायते । एवमभावे सर्वेषां समानो-
दकसन्तिः । मातृप्रत्यस्य पिण्डेन सख्यद्वये जलेन
वा । कुलद्वयेऽपि श्रोत्रस्य स्त्रीभिः काव्यां क्रिया
नपः । संघातान्तर्गतैरपि काव्यां प्रेतस्य सत्क्रिया ।

उत्सृज्यन्त्येव कथादा कारवदेवनीपतिः । पूर्वाः क्रियाः
मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्विप्रकाराः
क्रियाहेतुतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे । आदाह-
वाच्यबुधादिष्यर्थादन्त्याश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वमध्य-
मासासिमास्त्रयोहोदिसंज्ञिताः । प्रेते पितृत्वमापन्ने स-
पिण्डोत्तरादाह । क्रियन्ते याः क्रियाः पितृताः प्रो-
च्यन्ते तान्नोत्तराः । पितृमाहस्यपिण्डे च समानसंख्यै-
र्देव ! । संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पू-
र्वक्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा
परश्वेव । काव्यास्तत्तन्मयेस्तथा । नृताह्वानं तु कर्त्तव्याः
स्त्रीणामन्योत्तराः क्रियाः । प्रतिश्वत्सरं राजन् ! एको-
हिटं विधानतः । आदाहेति दाहावधेरशौचान्तविह-
तवर्थाबुधादिष्यर्थादन्त्या स्त्राः पूर्वाः । मासिमासीत्येकादश-
त्वादिसपिण्डान्तमेतत्स्त्रियोपलक्षणम् । सपिण्डोत्तराः
पार्ष्णादिक्रिया उत्तराः । अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः
पूर्वाः क्रिया अवश्यं कर्तव्याः । मध्यमक्रियायामनियमः ।
उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृश्रान्तिपर्यन्तानियताः ।
आह्वयिकेऽप्येवम् । दौहित्रैर्वैति वाग्यन् सञ्ज्ञयार्थः
तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी । दौ-
हित्तनयैरिति पुत्रैकपुत्रविधयमिति कल्पतरुः । कर्त्तृ-
प्रकरणात् स्त्रीणामिति “वा कर्त्तरि कृत्ये” इति कर्त्तरि
षष्ठी । उत्तरक्रियायां प्रतिश्वत्सरमेकोहिटविधाननिय-
मात् । न पार्ष्णहवित्राहोदौ स्त्रीणामधिकारः ।
मार्कण्डेयपुराणम् “सर्वाभावे स्त्रियः कुर्याः स्वभर्तृ-
त्याममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकटुम्ब-
वत् । स्त्रीणामप्येवमसंवत्सेकोहिटसदाकृतम् । नृता-
ह्वनि यद्यान्यायं नृणां यद्विद्विहोदितम्” । स्त्रियोऽत्रा-
हवर्धोदाऽपरिणीता इति आह्वयिकेकः । सर्वार्थोदायाः-
दुत्पत्तौपर्यन्ताभावएव विधानात् । स्त्रीणामिति तु
संप्रदानपरम् । एवमेवामन्त्रकमिति आह्वयिकेकः । अत्र
स्त्रियरत्नसाधवर्धोदाऽपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां
मन्त्रतिथेयोऽपि तत्संप्रदानकञ्चाह्वयवागम्यते । नतु स्त्री-
जातसंप्रदानहे । एतच्च विप्रेतरपरं तस्य ह्यनवर्थाह-
वनिवेधात् । कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति सम्बन्धेन
स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्व्याख्याने स्त्रीसंख्यादानक-
ञ्चाहे सुतरां मन्त्राः पाद्याः । याज्ञवल्क्येनापि सम्बन्धक-
मेकोहिटं सपिण्डोनञ्चोक्ता । एतत् सपिण्डोत्तरमेकोहिटं
स्त्रिवाच्यपि दत्तमेन क्रियायापि तथैवेत्युक्तम् । “मातृः

सपिण्डीकरणं पितृमह्या सङ्कोदितम् । यद्योक्तेनैव कालेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः” इति बन्धोगपरिधिनापि यद्योक्तेनैव कल्पं नेत्यनेन मन्त्रादिकमतिदिष्टम् ।
व्यङ्गारोऽपि तथेति ।

तदय संक्षेपः । ऋष्टपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रपौतापुत्रपत्नी-
कन्यासमर्थपुत्रयुक्तप्रतीकन्यावागृह्णादसकन्यादौहितकनि-
ष्ठसहोदरऋष्टसहोदरकनिष्ठवैमातृयऋष्टवैमातृयकनिष्ठ
होदरपुत्रऋष्टसहोदरपुत्रकनिष्ठवैमातृयपुत्रऋष्टवैमातृय-
पुत्रपितृमातृपञ्चभूपौत्रीपौत्रभूपपौत्रीपौत्रपौत्रभूपिता-
भूपितामहोपितृपितृपितृसमाप्तोदकसंगोत्रमात्रसह-
मातृसुभागेनेयमातृपत्न्यसिपुत्रहस्तसमानोदकसवर्णस्यर्था-
ऽपरिणीतस्त्रीश्वशुरजामातृपितामहोभ्रातृश्वश्रुतिगोत्राचार्य
मितृपितृमितृकन्यामवाह्यऋष्टोतवेतनसजातीयाः ऋष्ट-
चत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेणाधिकारिणः ।

स्त्रियास्तु ऋषयुक्तनिर्गुणपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्यावागदत्ता-
दत्तादौहित्रपक्षीपुत्रपतिस्तुषासपिण्डसमानोदकसमोत्रपि-
तृभ्रातृभगिणीपुत्रभर्त्ताभगिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्त्तासह-
भर्त्तापुत्रपितृसमानोदकपितृवश्यमातृसमानोदकमातृ-
वश्यद्विजोत्तमाश्चतर्विंशतिप्रतिकाराः” इति

अथाविदकश्चाङ्गदूष्कोदिते विशेषः आ० त० निश्चीतिः
यथा गोभिलः । “अतज्ज्ञं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायाङ्गं
दद्यात् यस्मिन्नह्नि प्रेतः स्यादिति” । अतज्ज्ञं सपिण्डीक
रणान्त्वाङ्गनिमित्तादादासंवत्सरादूष्कं संवत्सरे संवत्सरे
प्रतिवर्षं यस्मिन्नह्नि मृतस्तस्मिन्नह्नि मृताय दद्यात् ।
व्यासः । “प्रतिवत्सरे ऋषभेकोद्दिष्टं मृताह्नि” । एतेन
सपिण्डीकरणपक्षे आदासंवत्सरेऽपि मृताहे आङ्गान्तरं
कनैव्यमिति सौधलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिहृत-
यचनम् । “पूयं संवत्सरे आङ्गं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाविदकमिष्यते” । अत्र पूयसं-
वत्सक्रियमाथाङ्गादाद्यथोभयनिष्ठां कृत्वा पापकटसपिण्डी-
करणश्चाङ्गादयुभयनिष्ठां हो न पूर्णसंवत्सरे आविद-
कान्तरम् एवं पञ्चदशश्लेषेष्वेयम् । मत्स्यपुराणम्
“ततः प्रभृति संक्रान्तावपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डसा-
चरेत् आङ्गमेकोद्दिष्टं मृताह्नि” । ततः प्रेतत्वपरीक्षा-
रात् त्रिपिण्डं तैषुषम् । निरुपपदमृताह्नयद्वः मृतसम्बन्धि-
संज्ञासपञ्चतिथिविशेषपरः । उपपदात् कश्चित्तिथिविशेष-
मात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासम् वय्यादित्यादौ । यद्वा
“सपिण्डीकरणादूष्कं वरुण्य प्रदीयते । तत्र तत्र तत्र

कुर्यात् वज्रित्वा मृताह्नि । अभावस्याम् लयो यस्य
 प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणार्हं तत्कोक्तः पा-
 र्श्वयो विधिः । तत्र सम्प्रदानानां तत्र कुर्यात्
 लिख्यो दद्यादित्यर्थः । मृताह्ण्युदस्तत्ति देवतत्त्वस्य प्रति-
 प्रसवमाह अभावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अत्र-
 युक्तलक्षणपक्ष इति यावत् न तु लक्षणपक्षमात्रं लक्षणपक्षसा-
 म्येपरत्वेऽभावस्यापदवैयर्थ्यापत्तेः । पितृपक्षं विशेषयति
 हेमाद्रिमाधवाचार्य धृतं नागरखण्डम् 'नभोवाश नभ-
 खोवा मलमासो सदा भवेत् । सप्रमः पितृपक्षः स्याद-
 न्यत्नैव तु पञ्चमः' । अत्र आचरणमाहयोरन्यतरस्य मल-
 मासत्वे आभावात्पक्षेया सप्रमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत्र-
 मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासमाहलक्षणपक्षमृतस्य ।
 ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽन्यथुक्तलक्षणपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे
 न पार्श्वं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्श्वयोविधिः
 पार्श्वोक्तिकस्य व्युत्पत्तिकोद्दिष्टविधिरिति न व्युत्पत्तिप्रस-
 तयः । तच्च पक्षं वचनोक्तत्वे पुरुषिकस्य मृताह्णे पर्युदस्तस्य
 पार्श्वयो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदैवैकोद्दिष्टं
 त्वैव पुरुषिकं न तु षाट्पौरुषिकं 'कपू समन्यत' सत्त्वा त-
 थायां आहोष्यम् । प्रत्यावृत्तिकञ्च शेषेषु पिण्डाः
 स्युः षड्विंशतिस्थितः' इति कन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्यावृ-
 क्त्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरण-
 निमित्तेन मातरपि प्रत्यावृत्तिकं पार्श्वयपिधिमैव व्युत्पत्ता
 ने मृताः केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं
 स्यादेकोद्दिष्टं न पार्श्वं च' इति व्यापकस्मवचने व्युत्पत्ता
 इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्श्वयाभ्यनुज्ञानात् ।
 एतच्च मातादितितयदैवतं कार्यम् । 'माते पितामहौ-
 प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा' इत्यन्व-
 द्वायां तथादर्शनात् अवसानदिनमिति सत्त्वेन पार्श्व-
 विधिना कन्दोगैरपि मातादितिकाणां आहं कर्त्तव्यं
 'न च विद्वाः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते' इति कन्दोग-
 परिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-
 करणेऽपि । एतच्च मृताह्णपार्श्वं मातापितरौरेव ।
 तथाच हेमाद्रिहृतं कात्यायनवचनम् । 'सपिण्डीकरणा-
 र्हं पितरौरेव हि पार्श्वं च । पितृव्यभ्रातृमातृणा-
 मेकोद्दिष्टं सदैव तु' । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् ।
 सपत्नीमात्रेण मातृपदस्य राजदत्तादिवात् पर-
 निवातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोक्तुं किन्तु
 सपत्नीमातरिणादिकम् । एवं शान्तिशौरसेलजाभ्यां

मृताह्णे पार्श्वं कर्त्तव्यम् । 'शौरसेलजो उज्जो विधिमा
 पार्श्वेन तु । प्रत्यः दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं मृताह्णं'
 इति जावलिचनस्य 'यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्
 परम् । पार्श्वेन विधानेन देयमग्निमृताह्णं' इति
 मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उभया च 'प्रत्य-
 वदं दर्शयच्छाद्धं साग्निं कुर्वीत नै द्विजः । एकोद्दिष्टं
 सदा कुर्याच्चिरग्निः आहृतः सुतः' । अत्र प्रागुक्तवृत्त्या
 प्रेतस्याहस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकस्याहं तदे-
 कोद्दिष्टपदसक्तं तत् प्रेतस्याहस्यस्याहित्वार्थम् । ततश्च
 योस्यत्वादेकार्थ्यादिलाभः न च यथा प्रेतस्याहं पितृव्य-
 स्थाने प्रेतपदोक्तः तथात्वापीति वाच्यं सांवत्सरिके
 प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्-
 सरिकस्याहं सम्बन्धार्थकपदं आशीःप्रार्थनं येषभोजनस्य
 कर्त्तव्यम् ।

रजस्तृणायां विशेषयति गोतमः 'अपुत्रा तु यदा
 भार्या सम्प्राप्ते भर्तुरावृत्ते । रजस्तृणा भवेत् ना तु
 कुर्यात्तत्पञ्चमे दिने' । कुर्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु
 आहचिन्नामथौ 'एकोद्दिष्टं त्वैविकेन सिद्धाद्येन ज-
 त्तव्यम् । 'एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा ख्यम् ।
 अभावे पाकपात्राणां तदहः सप्तपोषणम्' इति जगुनारी-
 तवचनात् पाकपात्राभावाः पाकसामग्र्याभावापेक्षया त-
 दापि नामस्याहं किन्तुपोषणमेव आहस्यानीयमित्यर्थः ।
 स्वयमित्यभिधानात्पाटवादिनापि नान्यद्वारा कारितव्यम्
 अतएव उपवासनेन आहस्यानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन
 वा कृतकृत्यतया आहस्यिन्नदत्तादिवचनादपि नैकादश्या-
 अनुष्ठानमिति' तच्च पितृहृत्प्रेरजातत्वेनैकादश्यां तदनु-
 ष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोडशस्याहधिकारिणः कदा-
 चित्तथात्वे 'यस्येतानि न दोषान् प्रेतस्याहानि षोडश ।
 पिशाचत्वं श्रुत्वा तस्य दोषः आहृत्यैतरपि' इति यमचनेन
 षोडशस्याहभावे प्रेतवपराहारो न स्यात् । तस्याहुपवा-
 सोन आहार्थः किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः
 यथा स्नानाहृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे
 तत् करणं तथात्वापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां
 आहं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि
 गोतजतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् सगोत्राय आहं
 कार्यं सगोत्रजैः' इति प्रेतस्याहं ब्रह्मपुराणात् । अत्र
 हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तव्यं निबध्यते सगोत्रावेव सम्ब-
 न्धापत्तेः तस्माद्गोत्रैर्हार्भूतैः सगोत्राव चातं न

कार्यमित्यर्थः । तथाच पथ्युदासपथे गोलजद्वारा कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपथे तु अगोलजविशेषणस्वरचात् गोलजलाभः । प्रेतश्राद्धपथ्याह्नितात् सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविशेषः । कस्तुतस्वरत्नाकरयोस्तु खगोलत्वादेति पठितं खगोलायं गोलं यस्य स खगोलः विदुमानगोलइत्यर्थः । यस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य खगोलजे विदुमानेऽखगोलजेन संचातान्तर्गतेन राश्या श्राद्धं न कारयितव्यमिति व्याख्यातम् । एतन्मतेऽप्युद्दिष्टत्वादीनामखगोलत्वेऽपि न निषेधः । यस्तु तस्तु तत्प्रादेशेऽपि कस्मै धारयामेवया बहुधा हेतुवन्मत्वात् खगोलीयञ्च तत् गोलञ्चेति तस्मै अखगोलजद्वारा श्राद्धं न कार्यमित्यर्थः । अतोऽनुष्णकारीतवचने खयंपदं खगोलपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोलजपदवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभाषणखययोः “मृताह्नि पितृयस्तु न कुर्व्यात् श्राद्धमादरात् । मातृस्यै वरारोहे ! वत्सरान्ते मृताह्नि । माहन्तस्य महादेवि । पुत्रां गृह्णाभि नोहुरिः” । शरीरिणः । “पतिताऽज्ञानिनोमूर्खान्स्त्रियोऽथ ब्रह्मचारिणः । मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते” । इत्याभ्यां कालमाधवीयष्टताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकश्राद्धस्य मृताह्नकत्वं व्यत्येनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताह्ने खयं कर्त्तव्यत्वसम्भावनारहितेन मृताह्नात् पूर्वकाण्येऽपि प्रतिनिधायते । “प्रतिप्याग्निं सदा रेव परिकल्प्य त्विजं तथा । प्रवसेत् कार्यवान् विप्रोऽथैव न विरं कश्चित्” इति कल्हणविरचितोक्तसाय प्रातर्होमप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरणएव एकादश्यां क्रियते । नच पाकस्याकृत्येन प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् । ‘प्रतोपवासनिवसे षट्कैकः । यदा भवेत् । सा तिथिः स-कक्षं षोडश पितृर्थापराह्णिको” इति वचनेन सुहृत्तं बालाचक्षेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं पाके तदवस्थात्वात् । ‘एवमुद्दिष्टाङ्गशेषभोजनेऽपि न तद्वियम इति” । एतच्च सुबुद्धिर्लान्तिव प्रागुक्तवचनेभ्यः । अतपितृकपोल-क्षापि तथा । “अतमासस्य यः पञ्चक्षातिथौ प्रतिवत्यरम् । यावत्कारति पौलोऽपि एकसहस्रं द्वापयेत्” प्रचेतोवाक्यात् कचुकारोतवाक्येन द्विजानां सिद्धासौ नैवेकोहिदकरणविधानात् तत्प्रादेशिकारविशेषो न दृश्यते । तत्र आ० त० देवकः “तथैवाग्नितोदाता प्रातः स्नातः सङ्काश्वरः । आरभेत नवैः पालैश्चकारम् सवाञ्चवः” । अत्र सवाञ्चव इत्युक्तेः सपिण्डानामपि पात्राधिकारः इति

गोष्ठाचारः । नि० वि० विशेष उक्तः । हेमा० आश्वला० “समानप्रवरैर्मितैः सपिण्डैश्च गुणा-न्वितैः । जतोपकारिमिचैव पितृकार्यं प्रयस्यते” । व्यासः “महिषा चैव सुजाता पाकं कुर्यात् प्रयत्नतः । निष्पदेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्” पृथ्वीचन्द्रोदये श्राद्धे । “रजस्वलाश्च पापशुद्धां पुंस्त्रिणीं पतितान् तथा । त्र्यजेच्छूद्रान् तथा बन्ध्यां विधवां चान्यगोलजाम् । व्यङ्गकर्त्तां चतुर्थीहस्तातामपि रजस्वलां । वर्ज्ये-च्छाङ्गपाकार्यमाहपितृवशजाम्” अतिसारे “न पाकं कारयेत् पुत्रोन्मत्तां यावत्सगोलजाम् ! अतवन्ध्यां पुंस्त्रिणीं च गर्भिणीञ्चैव दुष्टं खाम्” ।

एकोनचत्वारिंशत् स्त्री एकोनोना चत्वारिंशत् । (जनचक्षुष्य) १६० स्त्रियायां २० तृष् स्त्र्यान्विते च एवम् एकोनविंशत्यादयोऽपि एकोनोनचत्वरिंशत् स्त्र्यावस्थेययोः स्त्री ।

एकीष पु० एकः अविच्छिन्नस्रोतः प्रवाहः । अविच्छिन्नप्रवाहे “एकीषेन खस्यं पुद्गलितः” साधः ।

एज कल्पने भा० आ० अ० अ० सेट् । एजते ऐजिष्ट एजा-बन्व आस चक्रे । एजकः एजितव्यः एजिता । एजितः एजमानः एजनम् णिच् । एजयति जनमेजयः । “सुहृ-सम्बन्धत एजयतेऽस्मिणी मे” भाग० ५, २, १५ । वेदे गण-व्यत्यासः । “एजत दयमासो गर्भः” यजु० २८ अथास्त्रमध्यमेजत” २१, २७ सुष्का विदव्या एजतो गोषक” २१, २८ । “उदेजति पतति यस्य तिरति” अथ० २० ११, १ । “सुखेन दृष्टिरेजति” क० १, १०, २ उडुङ्के जल्यन्तरा वा एतदाह्वनीयम्” य० ब्रा० १, ५, १, २५ कचिक्लोकै तथा । “यतान्यघीतिरदौ च सङ्कलाणि च विंशतिः । सपिण्णां प्रपञ्चा यान्ति पृतराष्ट्रोऽयमेजति” भा० आ० ८० अ० ‘त्वत्तः परं नापरमयमेजदेजञ्च कि-ञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति” भाग० ७, १, १० । बनीपतित एजत्कः” भाग० ६, ८, २२, एजत्कः कल्पमानशीर्षः”

अप+अपगमने एङि पररूपम् अपेजते । कचिदन्तर्धृत-खय्येऽपि । “अपेजते न्युरो अस्तोव शलून्” क० ६, ६, ४, १ “शलून् अपेजते अपगमयति भा० । उडु+जङ्-गतौ डेजते । “उदेजत प्रजापति ईषा शुश्रूषे वाजिना अथ० ४, ४, २, “उदेजयान् भूतगणान्मृष्येधीत्” भङ्गिः । प्र+प्रकृष्यचक्रे पररूपम् प्रेजते । सम्+सङ्गतौ निय-मेन चक्रे “एवेदतु द्यून् किरणं समेजात्” क० १०, २७, ५ । ‘समेजात् नियमेन प्रयाति” भा० ।

एज दोमो भूदि० पर० अक्ष० सेट् । एजति ऐजोत् । एजा-
मूय आष चकार । एजन् । [युट्] च० १२, १, १८ ।
एजथु पु० एज-वा० भावे अथु । कम् 'महादेवेन एजथुवैप-
एजय त्वि० एज-विच०-अथ् । कम्मे जनमजयः अमङ्ग-
मेजवः करिमेजवः विन्मेजवः ।

एजि त्वि० एज-इन् । पातरोगयको ततोऽपमे कुर्वी० अथ ।
ऐज् तदपमे पुंस्त्री ।

एजथ त्वि० आ० यज-कर्मणि क्यप् । स्वयम्बजमोवे "आय-
जतमेज्वा इव इति प्रजाया इवसा एतद्वाज्जुकाः"
यत० भा० १७, २, १५ ।

एठ बाधने भूदि० आत्त० अक्ष० सेट् । एठते ऐठिष्ट एठात्
बभूव आष चक्रि । एठनम् एठितः । बाधनमल यावत्
एठ प्र० स्त्री इव-खत्रे अच० डस् खः । १ मेवे "चैडवराहेभूद्
धारा प्राचीद् विष्णुरिति" कात्या० २५, ४, १८ ।
स्त्रियां जातित्वात् छीष् चार्धरे त्वि० । एठमूकः ।

एठक डं स्त्री० इव-एवुज डंस् खः । १ वनच्छागे, २ प्रयु-
च्छे मेवे १ मेवमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि-
त्वात् टां लिपकादि० नात इत्यम् एठका । एठ इव
प्रतिगतौ कन् । मेवसवये दक्षिणापथप्रसिद्धे ४ पशुभेदे ।
वर्णने पक्षिसंवाच तया पशुगवेडकम्" भा० व० १४२ अ० ।
तस्येदम् अथ् । ऐठक तत्संभन्धिनि त्वि० स्त्रियां
छीष् । "अनेडकीकृषाः प्रमात्य" कात्या० ५, २, ७ ।
एडको नाम दक्षिणापथे मेवाकतिः पशुः तस्येमाः
ऐडक्यः" कर्क० "तयोर्मेवे मेष्ठां च यदुनेडकीकृषां
विन्देता ताः प्रथिष्य निष्ठायेवैत्" यत० भा० २, ५, २, १५,
एडकइवाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात्
परस्वा वा परस्वम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु० एडोमेव एव नज इव भलकत्वादस्य । (दाद-
मर्हन्) चकमर्दे दृक्, इडो अमरः । [यङ्गिरहिते ।

एडमूक त्वि० नृतिरहितेयोधिरचासौ मूकः । वाक्शुति-
एडु(डू)क न० ईड-(ज)उक उलूका० नि० शुषः । १ अ-
चर्चस्त्रियशुक्ले २ अलन्वसकठिनइत्युक्ते च कुष्ठोत्तमि-
त्तिमान् च । एडूकचिद्वा प्रथिवी न देवदृग्भूषिताः"
भा० व० १० । तस्य पु स्वसपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति
वर्णविष्मिन् देवताः" भा० व० १८० अ० । सार्धेऽथ ।
ऐडूकनाप वा० स्त्रीकः एडोमपि तल्लैव द्विकृपकोषः ।

एडु डं स्त्री० इ-च तस्य मन्त्रम् । कथावर्णे छगे । स्त्रियां
अवे "अक्ष जनप्रवर्धभिर्भुङ्क्तेयशर्वैः" रघुः । "अष्टा-

वेणस्य मांसिन रोरेण नवैव तं मनुः । तस्य ज्ञात्य-
सुक्तम् इन्द्रो ग० 'अन्धचोमापयोद्येय एषः ज्ञात्यमृगः
पुत्रतः । वरुणो रक्षकः प्रोक्त यं वरः योष उच्यते" ।
"तं त्वेष्टकृष्णं कपयं क्षीतसातुक्षामन्" भाग० ५, ८, ८
"एष्टकृष्णं अष्टगशवकम्" श्रीधरः । एतया क्रीतम् "एतया
ठञ् पा० ठञ् । ऐष्टेय एणीक्रीते त्वि० । एष्टेन क्रीत-
मित्यत्राण्वे । ऐष्ट तत्क्रीते त्वि० । सार्धे कन् । एष्टक
तल्लैव यद्वरत्नाः । [हाराः ।

एष्टतिलक पु० एष्टकितकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्गे चन्द्रे
एष्टभृत् प० एष्टं विभक्तिं अ-किप दैत० । चन्द्रे तस्य
अष्टाङ्गत्वात् तद्यात्यम् ।

एष्टीपचन न० एष्टी पच्यते अल पच-आधारेण्युट् "एष्टी-
पाकाधारे देयभेदे स्त्रीपगोरवध्यत्वेऽपि तद्देयवाशिनि-
निषेधसुलङ्घितत्पचनत्वात् । तल्लभः पके च । एष्टी-
चनोय तद्देयभवे त्वि० । [एष्टीपादाकारपादयुक्ते ।

एष्टीपद त्वि० एष्टाः पादाविव पादावस्य अच नि० पङ्क्तयः ।
एत पु० इण-तन् । १ कर्तु रथये । २ इति त्वि० । तोपध-
वर्णवाचिवात् स्त्रियां छीप् तस्य मच । "ल्लोन्वाः
यल्ल्याः" नृतिः "मेलोवचखोऽग्यत एन्वोमैल्यः"
यजु० २४, ८ । वर्णवाचिणि एते वरे "वर्णोवर्णोवनेते"
पा० एतयन्दपर्युदासात् तत्पुचने पूर्वपदं न प्रकत्वा ।
कृष्णतः युक्तं इत्यादौ न प्रकतिसरः । आ० इच-
कर्त्तरि क्त । १ आगते त्वि० । "कथा मती कुत एताव
एतेऽर्चन्ति" क० १, ६५, १ । "एतास आगताः" भा० मङ्गो
भिरैता उपयुजमहे" क० १, ६६, ५ । "एतानामन्तु" भा०

एतम्ब पु० एतवर्णोऽथः प्रयो० । विभक्तयस्यां च । "एतम्बा
विद्य एतया युजो जते हरी" क० ८, ७, ७ । "एतम्बा
एतवर्णादेवाचो" भा० । "पिपत्येतम्बा विच सुयुजा
युजानः" क० ७, ७, २ । २ अक्षमात्रे निव० ।

एतद् त्वि० इण-कदि तक् च । बुद्धिस्थे सभोपवर्त्तिनि
"इदमस्तु वसिष्ठकं सभोपवर्त्ति चेतदोक्षम् । अदवस्तु
विप्रकटं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः सभोपवर्त्ति
बुद्धिस्थोपवर्त्तितधर्माविविक्तो एतदो इति । किं
विशेषणत्वेऽस्य स्त्रीवता "न वा उ एतकिं वसे क०
१, १६२, २ । अथ सर्वमानकार्यम् । एते एतर्क एत-
त्वात् एतेषाम् एतकिन् एतस्या एतावाविस्थादि । एते
वसमभी दाराः" कुमा० । "देवा एतस्यावदन्त पूषे"
१०, १००, १४ । इव वै प्रययः कस्य" अथः । "एतपि-

ज्ञानरे देवी" देवीभा० "एतान् सङ्गाराज ! विशेषधर्मान्"
 श्रु० त० पुरा० । "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" "एतत्ते
 सर्वमाख्यातम्" गीता । अन्तर्ज्ञौ तु "द्वितीयाऽप्येकः" पा०
 एनस् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिवृत्तेन्द्रिय-
 वृत्तिरेनम्" रघुः । "सङ्गाशनीमहापद्मा विद्वानमिह
 वैरिणम्" गीता । जीवेऽपि अन्तर्ज्ञौ एनादेशः । इदं कथं
 शोभते एतत्पश्य । परिभाषे वत आदन्नादेशस्य ।
 एतावत् एतत्परिभाषे लि० "एतावानेव पुत्रयोऽप्यज्ञायात्मा
 प्रजोति च" मनुः "किंवेतावन्मात्रपजानीत" शत० ब्रा०
 १:६, १, ४ । "एतावदज्ञा विरते भृगेन्द्रे" रघुः "एतावता
 नन्मनुमयशोभि" कुमा० स्त्रियां स्त्री । "एतावती सङ्गिना
 स" भूय० क० १०, १२५८ । एतदि ह्य-किन् क्व टक् ।
 आदन्नादेशः । एतादृश एतादृश एतत्कुल्यदर्शने
 लि० तत्र किमनस्य भवति पदान्ते चकः "एतादृशयता
 कृतः" सा० ८० । टगन्त्य स्त्रियां स्त्री । "अस्थाने पतता-
 नतीव सङ्गातेतादृशो ह्युद्गति" उद्गटः । तस्येदमित्यर्थे
 क । एतदीय एतत्सम्बन्धिनि ति० । एतदात्मकः भवत् एत-
 न्माय एतदात्मके लि० । परिभाषे साम्ब । एतन्मात्र
 एतत्परिभाषे लि० स्त्रियां स्त्री । दिग्दे देशकादृश-
 कात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे तस्य तसिच । एतत् एतत्
 प्रथमाद्यर्थेषु कृतैश्चार्थादिगोचरे अयम् । अन्नादेशे
 "एतदोऽन्ततसोऽन्ततसौ चातुदासौ" पा० ७३० । अथादेशे
 अन्त अतः इत्येति भेदः । [गतिस्वात्साध ।

एतन् पु० आ+इण-तन । निश्वासे हेमच० । निश्वासेय सन्त
 एतर्हि अयम् । इदम्+काले किंलु "एततो रथो" पा०
 एतादेश । अस्मिन् काले इत्यर्थे "अथ योऽयमेतर्हिग्निः
 स भोषा निखिल्ये" शत० ब्रा० १, २, १ । "एतर्हि
 खलु वा एतदास्तुष्टम्" तैत्ति० ।

एतश् पु० इण्+तयन् । १ ब्राह्मणे उज्ज्व० २ अथ नि० ।
 "येन वृषादेतयो ब्रह्मण्यकृति" क० १०, ५१, ६ ।
 "यन्तैतयोऽभिधीयसे" यजु० ४, १२ । "सजुः सूर एत-
 येन" १२, ७४ । एतशेनाथेनेति" वेददी० "उभे चक्रं
 न वत्येतयस्" क० ८, ६, १८ ।

एतशस् ति० इण्-तयन् । १ ब्राह्मणे २ अथ च ।
 एदिधिपुःपति पु० इण्-विच् कर्त्त० प्रथो० मध्ये छट् ।
 अप्पेदिधिपुःपती । "निर्णय", परिवन्धान्मारुह्या
 आदिक्षी, एदिधिपुःपति निर्णय" यजु० १०, ६ ।
 उच्यमेधीयपयुदेवताभेदकीर्त्तने

एध इडो आदि० आत्म० अक० सेट् । एधते ऐधिष्ट । एधाम्-
 भूय आध-चक्रे । एधितव्यः एधनीयः एध्यः एधिता
 एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा समेध्य एधांसि ।
 "हिरण्यभूमिं प्राप्ता पार्थिवो न तथैवते" मनुः । कश्चिदस्य
 आसमायः "यत्तु मैथुनैरिधरे प्रजाः" भा० ३, २१, १ ।
 आर्षित्वात् समाधेयः "तपसा सङ्गतैधित" भा० आ० ८८२ ।
 'विवर्द्धं ज्वलना इवैधमानाः' ७, ५५ । "लोकोयोद्धमयोः
 यथा" नित्यदा सुखमेधितम्" राभा० । कश्चित् पर० ।
 "न हि साङ्गसक्तोरः सुखमेधित्वा भारत !" भा० व०
 २४५ अ० । णिचि एधयति ते ऐदिधत् त । "किं त्वं
 सामजुगुष्ठाभैर्दिधः स्वपराक्रमम्" भट्टः । उपसर्ग-
 स्थावणात् इडिरेव न पररूपं प्रैधते एकादित्वे एव तथा
 तेन सा प्रेदिधत् इत्यादौ न इडिः ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इव-करणे षञ् नि० नलोपगुणौ ।
 काठे "एधान् कृताशनवतः स सुनिर्जयाचे" रघुः "एधो-
 दकं मूलफलसप्तमभ्युदितं च यत्" मनुः । "यथैध स्वस-
 रत्येन बङ्गिना नायककृति" भा० व० ८४ अ० ।

एधत्तु पु० एध-कर्त्तरि चट् । १ इष्ये उज्ज्व० । २ अन्तौ मे०
 इडिड्युक्ते लि० यन्ट० भावे चट् । इडो स्त्री । "युष्म-
 द्दिद्या पुत्रभुजसमेधितम्" क० ८, ८६, १, 'एधत्तं धर्मादि-
 इडिम्" भा० "ते ह्येतामेधितमेधास्तुकिरे" शत० ब्रा०
 ६, २, १, "एतामेधितव्यम्" भा० ।

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इव-असि नि० नलोपगुणौ ।
 काठे "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मवात् कुर्वतेऽर्जुन ।"
 गीता । "अनकायागुरुचन्द्रेभसि" रघुः । "फलैधः कुक्ष-
 भस्तं यमधैर्यं सुमहावहम्" 'यथैधस्तं जसा वङ्गः" मनुः ।

एधा स्त्री एध-भावे अ । सङ्गो असरः

एधित ति० एध-कर्त्तरि क्त । १ इष्ये णिच्-कर्त्तृणि क्त ।
 २ वङ्गिते ति० । "मधुसङ्गहृदमेधितमेधया" साधः ।

एनस् ब० एति गच्छति प्रायश्चित्तेन क्षमापणेन वा
 आगमि अर्थे इण्-अस्तु नृट् च । १ अपराधे । ईश्वराणां
 लङ्गनरूपनिषङ्गाचरणपराधजन्यत्वात् २ पापे च ।
 "एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" । "आकाशोपनतेनेव
 साधोर्द्धदयमेनसा" । "एनसां स्मृतलक्षणायां चिकीर्ष-
 क्षपमोदनम्" मनुः । पापमेदाश्च प्रा० वि० दर्शिताः यथा
 "अथ पापोद्देशः । तत्र विष्णुः "अथ पुत्रस्य आस
 कोधलोमास्यं रिपुत्रयं सुपौरं भवति परिपृक्ष-
 सङ्गादिशेषेयः" अङ्गादिशेषेयनायनाज्ञानोऽतिपातक

महापातकात्पातकोपपातकेषु प्रवर्तते । जातिभूयं
करेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु महावहेषु प्रकी-
र्येषु च । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु
पञ्चविधत्वमाह “पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-
पातकमहापातकान्यन्तपातकानि” पृथ्वचने पृथ्वं पृथ्वं
गरीयः अतः तत्तरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जाति
भूयकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु
नवत्वे च पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पंडीनभिः
“स्त्रीगोष्ठकडंश्चलित्युपातो मृदसहभोजी कन्या-
दूष्यगारदाहो दृषनीपतिः अश्वत्थं च्छेदं वेति पात-
कानि” नवविधं पापमभिधायकं विष्णुः । “एवं पा-
तकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः । तिर्यग्योनौ प्रप-
द्यन्ते दुःखानि विविधानि च” । याज्ञवल्क्यः “नोचाभि-
गमनं गर्भपातनं भर्तृहंसनम् । विशेषपतनीयानि
नृणामेतान्यपि भूयम्” । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
“कृत्यल्युटो बह्वक्षमिति” करणेऽमीयत् । तथा गौतमः
“मच्छाहारापयुक्तस्यमाहृत्ययोनिसम्बन्धान्मस्तेन ना-
स्तिकनिन्दितकर्माभ्यासपितृतात्याग्यपतितत्यागिनः पति-
ताश्च पातकसंयोजकाश्च तेषां वदं समाचरन्” । पातक-
संयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः ।
बाढम् । सामान्यशक्तस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति अ-
नादिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा अ-
वनः “अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः”
इति । तथा च पठन्ति । “महापातकद्वयानि पापान्य-
ज्ञानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनसुपपातक-
मिति” । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेष्वप्यस्य शक्तिः ।
पतनशब्दार्थमाह गौतमः “हिजातिकर्मभ्यो हानिः
पतनम् परत्वं चासिद्धिमेवेकं नरकम्” । हिजातिकर्म
श्रौतमग्निहोतादि आर्चमण्डकादि प्रायश्चित्तदङ्गजपा-
दिव्यतिरिक्तम् तेभ्यो हानिरनधिकारः इति । हिजाति
पदार्थं प्राधान्यात्तम् मृदस्यापि वाक्यान्तरेण पाति-
त्याभिधानात् । इहलोके तावत् प्रातिल्लक्षणमभिष्टं
परलोके चासिद्धिः पापकर्मप्रतिबन्धादुपात्तसुतफला-
निवृत्तिः नरकं वा । सुतकादिव्यादृशार्थमिदम्” ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा-वि-दर्शितं यथा
“ननु किं पापलक्षणम्” उच्यते “नोदनाल्लक्षणाधीर्धर्मः” ।
एतच्छब्दो मृद्रे वेदेः प्रतिपाद्योऽधीर्धर्म इति धर्मलक्षणं
ऊर्ध्वता सुतकारेण जैननिना वेदेकप्रतिपाद्योऽनर्थो-

ऽधर्म इत्यधर्मलक्षणं सूचितम् । अन्यथा निरससाधनं
तथाचोक्तं भाष्यकता “कोऽर्थोऽभ्युदयाय कोऽनर्थोऽन-
भ्युदयायेति” । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावदेतः
तस्य कार्ये कार्यान्विते वा प्राप्ताययात् न च दुरितापूर्वं
कार्यं कार्यान्वितं वा । न च नित्यकर्मणावरणस्य
निविहावरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वात्तुपपत्त्या
कम्यम् तस्य तयाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चाव-
गन्तुमशक्यत्वात् उच्यते “यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं
यतेन यातयेदिति” नृतो लिङ्ङ्यन्तेरवगोरणयत-
यातनयोः साध्यसाधनफलभावोऽवगम्यते “हेतुहेतुमतो-
लिङ्ङिति” पां-लिङ्ङः करणादिति यथोक्तं यंबुधिरकरणे,
तथाऽऽत्मापि कश्चित् पञ्चम्या कश्चित् तृतीयया कश्चित्
विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः “विकृतस्थान-
तुष्टानास्तिन्दितस्य च सेवनात् । अग्निपङ्काश्चेन्द्रियाणां
नरः पतनमश्नुवति” । मनुः “गरीरजैः कर्मदोषैर्वाग्निं प्या-
वरतां नरः । वाचिकैः पल्लवगतां सानसैरन्यजाति-
ताम् । इह दुःखितैः केचित् केचित् भूयैर्गतैश्च या ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नराः पविर्पर्ययम्” । तथा विष्णु-
पुराणम् “नरक कर्मणः पापादेवमाकुर्महर्षवः” । तथा-
यमः “सुरापो मच्छा गोमूत्रः सुवर्षो वज्रकरः । पति-
तैः संप्रयुक्तश्च कृतज्ञो गुरुतत्सगः । एते पतन्ति सन्धे-
नरकेषु तूपम्यैः” । अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
पादीनां पतनमकृत्वापगतैः कर्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः
अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य युक्तस्य पतनसम्बन्धे वि-
शेषस्य सुरापाणादेः सति सम्बन्धे पतनसाधनत्वमवगम्यते
“मप्यदयः प्राजापत्यान पशूनाश्चभेतेति वद” एवं “वारिद-
लृप्तिमाप्नोति” इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्यान्वया
भावान् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् यंबुधिरविशेषण
तथा इति ब्रूमः यथा यतयातनासाधनादवगोरणास्ति-
वर्तितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणा-
देर्निवृत्तेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायकानि कर्मणि
प्रवर्ततेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् अतसाधनं तद-
भावस्तपरीहारासाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्र-
त्यवायपरिहाराखोपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारो नित्य
निवृत्तेषुपि । ननु “अहुरहः सन्ध्यातुपासीत” इत्यादौ
जीवनस्य सन्ध्यापासनव्याप्तावगमात् जीवनवतोऽधिकारः ।
“न कलञ्जमालयेत्” इत्यादौ निवृत्तिप्रभावनिवृत्ता
प्रवृत्तिरधिकारविशेषणं तथाचोक्तं “मनसा ह प्र-

इत्यस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्णनं
नक्षिपत् नमिति" अतः कथं प्रत्यवायपरीहाराधिनी-
धिकारः उच्यते प्रत्यवायपरीहाराध्याप्यस्थितत्वात्
जातेतिवत् संधित्वाधिकार एव भविष्यति तथा च जा-
वालः "अयं केचिदुपासस्य दुरितस्य प्रवृत्ते । अ-
नुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य सन्वते । नित्यक्रियान्तर्-
वान्ये ह्यनुपपन्नफलं नृतिम्" । अनुत्पत्तिमित्यानेन प्र-
वायपरीहारः फलमित्युक्तम् । अथवा प्रायश्चित्तवि-
धिर्वातिसत्त्वन्यायेनार्थवादकपापलघुदार्थिनोऽधिकारात् ।
एवं च विधयः प्रापसत्तां बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः
"उदुगच्छन् यद्वादिदृष्टसमः सर्वं व्यपोचति । तदनु-
ब्रह्मणासातितन् नरं पापं व्यपोचति" । पापञ्चे-
दुदुषं कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । सुच्यते पातकैः सर्व-
मङ्गाभिरिव चन्द्रमा । कात्यायनं प्रायश्चित्तम् । यमः
"तपसोऽन्ते विशुद्धानि कर्मणां वापरिहृतात् । तस्मात्
कृतव्यमेतत्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये" । कर्मणां भोगेन
परिहृतादित्यर्थः । अपरं कृत्यन्तरे दोषमिति । ननु
किं पापोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहितकारणं निषिद्धा-
चरणञ्च पापकारणं तदाह मनुः । अकृत्वा विहितं
कर्म निमित्तञ्च समाचरन् । प्रसज्येन्द्रियाद्येषु प्राय-
श्चित्तीयते नरः । प्रायश्चित्ताङ्गतात्पापनेन पापसत्तां
व्रतिपादयति । तत्तमवाप्तवश्चक्राः । "विहितस्याननुष्ठाना-
द्विन्दितस्य च सेवनात् । अनिपङ्गाज्ञेन्द्रियाणां नरः
पतनमनुव्रजति" ।

पापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा भीमांभादंशितम् यथा
"समयमिह चोदनया लक्ष्यते क्षीर्णोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः ?
यो निन्देयसाय क्षीरितोमादः । कोऽनर्थः ? यः
प्रत्यवायाय श्येनोवज्रः इतिरित्येवमादिः तत् सनर्थो
मर्कः उक्तोमा भूत इति अर्थोपपन्नम् । कथं पुनरनर्थः ?
हिंसा हि सा वाच प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यं
नवोपदिश्यते ? उच्यते नैव श्येनादरः कर्त्तव्यः पिशा-
चते यो हि हि विदुर्मिच्छते तस्यायमभ्युपायः इति हि
तेषु सुपदेगः "श्येनाभिचरन् यजेत" इति समा-
नलि हि "नाभिचरतव्यम्" । "अतएव मूलकर्मरूपा-
भिचारस्त्रोपपातकसंज्ञा कृता मरुता तेन तस्यानर्थहेतुत्वं
सम्यक्तमेव । यथा च कलङ्गभक्षणस्येनादरेणितसाधन-
त्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा शब्द-पि-समर्पितं यथा
मनु "यः कलङ्गं भक्षयेत्" इत्यत्र विध्यर्त्तनिषेधादुपपत्तिः

तद्वत्तस्य इदेषाचनत्वात् । न चासुराविद्यात् पशु-
दासलक्षणया विनोध्यनिषेधाधनताबोधनं, नञोऽसम-
त्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधाचकत्वव्युत्पत्तयेति
चेत् न विशेष्यसति विगितनिषेधस्य "सविशेष्ये क्रीति"
न्यायेन विशेष्यविशेष्यवशादित्यथा कलङ्गभक्षणवि-
द्योत्पत्तिमान्तरोयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति "न कलङ्गं
भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात् । इदेषाधनतावाचकस्य विधेः
सामान्ये निषेधादुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धितसाधनवि-
शेषे तात्पर्यम् तथा चाशङ्क्यविशेष्यनिषेधपरत्वं नञ-
इति कश्चित् तन्न यथाश्रयोम्यतया किञ्च विज्ञाय चट-
त्वेन तदितराव्ययो न तु किञ्चेतरत्वेन, दुग्महृतिहव-
विरोधात् तदेषापि बलवदनिष्टाननुबन्धितत्वेन नोपस्थिति-
रिति कथं निषेधः ? "श्येनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र
कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिषेधाधनत्वादिति
चेत् तत् कतिवाध्यते सति इदेषाधनता योष्यतवा-
न्येति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धितत्वमपि अयोक्तृत्वात् नि-
न्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेयेन वा हिंसाया बलवदनिष-
ेधाधनत्वोपगमात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विज्ञाना-
न्नात्यिकप्रवृत्तिः । रागद्वेषयोस्तु कटत्वेनानिष्टाननुबन्धित-
यस्य तिरोधानात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्येत्वभि-
चारस्य वैरिबधकत्वमेव नृत्तत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो-
विधीयते नतु बधसाध्यनरकसाधनत्वेनानृत्तत्वात् । १ व
जनकजनकस्य जनकत्वनियमः कृष्णकारपरम्परायाः कुम्भ-
कारणत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धितत्व-
बोधनात् । न च श्येनस्य मरकाक्षेतृत्वेनापेक्षितवैरिबध-
हेतुत्वे सत्यविगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्ये-
नाहंरिबधोबधसाधनत्वं नरकमिति प्रतिषज्यानेन विना-
नात् । ननु श्येनोभरणफलककल्याणपारत्वेन हिंसा हिंसा च
नरकजनिकेति चेत् । नहि साक्षात् परम्परासाधारण-
भरणफलककल्याणपारो हिंसा कृपादौ नटे नवि तत्कर्तु-
हेतुत्वप्रसङ्गात् बध्यस्यापि कृतमन्युत्पादनद्वारात्कृत्य-
प्रसङ्गात् । न ह्यनुत्पादितमन्युः कश्चित् कश्चित् व्याप-
दयति । नन्वतन्निष्पादितभरणफलककल्याणपारो हिंसा अङ्गना-
भरणं भवत्येव न च श्येनसाया किन्तु अङ्गनाङ्गना-
दिकमेव । अथ मरणात्कृषोव्यापारो मरणादङ्गे-
नातुलीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा, कृपादौ च न मरणी-
ह्येनातुलीयमानत्वमिति चेत् एव सति गौरवात् नर-
चातुहेत्येव विप्रनाराणाद्वैतं प्राञ्जये हिंसा नराणां ।

हिसिधितात्पर्यतायच्छेदकं फलसव्यवहितमेव मरणम् अ
व्यवहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परम्य
रथा विलुप्तफलकात्मकमे तदण्डत्वं कुर्वन्त्यपि पश्यतीति
प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत् विलम्बेन मरणं व्रण-
पाकपरम्परया वा, अस्मै विषप्रयोगेण वा तत्तु हन्तृत्वं
प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तवत्युत्पत्तिरिति
हि तत्तु हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लाघवमेव

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-
व्यापारः हिंसा श्येनघाटद्वाराभरणसाधनमतीतं हिंसा ।
यद्यदद्वारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सप्रसीतलाभ्य-
ङ्गस्याद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्तुं हिंसकत्वा-
पत्तिः । अतएव कृपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्तृता तत्-
कर्तुः, गललम्बान्नमरणेन भक्तुरात्महन्तृत्वं, परिवेषयितुं वा
ब्राह्मणहन्तृत्वं । व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विष-
प्रयोगेण च हन्तृत्वं सुख्यमेव । नाभ्यनुनिर्वाटितमरणफल-
कत्वं, गललम्बान्नमरणे सुख्यत्वापत्तेः । अन्योद्देशेन विप्रमृ-
ताचकृते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न दृष्टा
पत्तेः । व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्पयितुं शक्य
ते, तत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनि-
गमनम् । अन्योद्देशेन कृतोऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्ताङ्गकम् ।
अपरे तु अवनिसंहितावान्तरव्यापारमहारीकृत्य मरण-
साधनं हिंसा, खड्गकारस्थानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा
मरणसाधनत्वं तस्य हि अवनान्तरव्यापारोनाभिसंहितः ।
किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न चातकः विषस्याग्रे
प्रलेपमवाप्तवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं
भोक्तव्यमिति सन्ध्याय विषप्रयोगादिति हि वै विषप्रयोग
इति तत्र गन्धवन्नाम्रकण्डादयस्तु मरणं तत्तु परिवेषयितुं
शतकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमिति सन्ध्यायैवाग्रे
परिवेषणात् भोक्तुः हन्तृत्वापत्तेः च अवनिसंहितमवान्तर
व्यापारमहारीकृत्य मरणानुक्तमभ्यनुगमनात् । अतएव
अव्यवहितप्राणवियोगफलकोव्यापारो हिंसा व्रणपाकपर-
म्परयापत्तेः न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधावकत्वादिति निरस्तम् ।

श्येनादेवैदमोहितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभि-
नारयच्छेदं दर्शितवचनैरस्तु अचिकं श्येनयच्छेदं यद्युते ।
एनशाकतम् यत् । एनस्य पापरचित्ते त्वि० “यच्छेमेनस्य”
अथ० ८, ७, १ । एनोऽस्यस्य मत्प० मस्य वः । एनस्य
विनि । एनसिन् पापयुक्ते त्वि० उभयत्वं स्त्रियां
कीप । “भा व एनस्यतो यस्मिन् भूजेम” अ० ७, ८, ६ ।

एनस्यत्वं चिदेनसः सुदानवः ८, १८, १२ । “एनसिभि-
रनिर्घिके नार्थं किञ्चित् समाचरेत” । “अवदाहं भिन्नु-
मित्येतदेनसो सप्रकं जपेत्” मनुः । “इष आगसीत”
उषा० व्यपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराद्यालङ्घन
रूपापराधजं च त्वेनोपचारात् इति बोध्यम् ।

एम त्वि० इष-कर्माणि म । प्रप्राये । “अर्थश्च न एमश्च”
यजु० १८, १५, “एमः प्राप्नोव्यार्थः” वेददी० ।

एमन् न० एत्वनेन मार्गेण इष-करणे मनिन् । गतिमार्गे
“कण्ठं त एम इयतः” अ० ४, ७, ६ । “कण्ठं त एम इय-
दूर्मे” १, ५, ८, ४ । “एमन्यद्धे न गमनमार्गं लब्धये” भा०
एत्वत् व्याधारे मनिन् । २ अर्थस्थितिस्थाने । “दृष्टे स-
स्रस्त्रे मन्” यजु० १२, १७, “एमन् अवस्थाने” वेददी० ।
“अपां त्वेमन्त्वादयामि” १२, ५, २ । सप्रम्या लुकि न
नलोपः । भावे मनिन् । ३ गमने । “दूरे दृष्टो ये
चित्तयन्त एमभिः” अ० ५, ५, २ एमभिर्मगमनैः” भा० ।

एरका स्त्री इष-बा० र ततः संज्ञायां कन् । निर्घन्वि-
त्यभेदे (नन्वाडा) “एरका गुन्द्रमूला च शिखी
गुन्द्रा शरीरिति च । एरका शिथिरा दृष्ट्या चक्षुष्या
पातकोपिनी । मूलकच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितना-
शिनी” भावप्र० । “ददार करजैह्वरावेरकां कटकघृथा”
भाग० १, २, १६, “एरकाणां तदा छटिं कोपाव्यपाह
क्षेयवः” । भा० मौ० २ अ० । “एरकाहपिभिव्यञ्जिज
मुरितरेतरम्” भा० आ० २ अ० । “कौरव्यवयजे
सर्पभेदे ‘एरकः कुम्बलोवेणी वेणीस्तन्दः कुमारकः’
भा० आ० ५, ७ अ० । नागनामकीर्त्तने

एरक पु० आ+ईर अकृच् । मत्प्राभेदे, “एरकोमधुरः क्षिप्रो
विट्क्षी शीतलो गुरुः” राजनि० तद्गुणः ।

एरण्ड पु० ईरयति वायुं सत्वं वाऽथ ईर-अण्डच् नि० गुणश्च ।
इहलभेदे (एरडी) । (भेरण्डा) । “एरण्डयुग्मं भधुर
सुखं गुरु विनाशयेत् । मूलकोद्यकटीवर्णाशिरःपीडो-
दरत्वरान् । ब्रध्नाशककानाहकासकुषामवास्तानिति”
एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ “एरण्डपत्रं वातघ्नं कफ
क्षमि विनाशनम् । मूलकच्छ्राश्मपि पित्तरक्तप्रकोप-
णम् । वाताय्यपदं गुल्फावलिमूलहरं परम् ।
कफवातक्षमीन् हन्ति दृष्टि सप्रविधानपि । एरण्डफ-
लमृण्य गुल्फान्नामिकापहम् । यक्ष्मोक्षीकोदराशौघं क-
टुकं दीपनं मतम् । तद्वक्त्रा च विह्वले वातक्षो-
दरापह । कायेऽस्य मूत्रं संपाद्य निष्काशयते कवाः”

“एरखडतं तोखोणं दीपनं पिच्छं” गृह । एखं
त्वयं वयःस्यायि मेधाकान्तिबलप्रदम् । कषायाहुरव
सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् । विष्णं स्वादुरवं पाके
सुतिक्तं कटुकं सरम् (रेखकम्) विषमस्वरङ्गश्लोघ-
गुहादिप्रचकृत् । इति वातोदरानाङ्गुल्याधोबाकटि-
पङ्कान् ॥ वातशोणितविष्वक्त्वक्नेत्रयोधामयिदधौ ।
आमवातगलेन्द्रस्य शरीरवन्धारिणः । एक एव निह-
न्नायमेरवङ्गो हकेशरी” भावप्र० । स्त्रायं कन् । तत्त्वैव ।
एरखस्य फलम् अण् । एरखड तत्पक्षे । “एरखड”
कोमलं पाशं फलं तत्पक्षे खेदितम् । पाचितं
कटुत्वेन हिङ्गुनातिमुवासितम् । कफानिहकरं हृष्यं
रुच्यस्यञ्च पित्तलम् । अग्निजननं रूच्यं गृह पाके-
तिपिच्छिद्यम्” भावप्र० । “फले लक्” पा० अणोलुग्वि-
धानात् एरखस्यैव साधु । पिच्छस्य स्त्री शब्दश्च ।
टाप् गो० छेद् वा ।

एरखपत्रिका स्त्री एरखस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् संज्ञायां
वा कन् अत इत्थम् । दन्तीछेदे । [छेदे । राजनि० ।

एरखफला स्त्री एरखस्य फलमिव फलमस्याः । लघुदन्ती-
एह ति० आ+र-उन् । गन्तरि । “एजाति ग्लहा कन्धेव
तुषैव तुन्दाना पत्त्रेव जाया” अथ० दे० २०, १,

एवीक् पु० आ+र-क्विप् एरं वारयति ह-क्विप् छण् ।
शिर्ग्याम् कर्कटीभेदे (काकुड) “एवांस्वीजं तोयेन-
पिबेहा जयपञ्जितम्” सुश्रु० । “कटुवारी यथा पके
मधुरः सन्नुर्वोऽपि न” वा० साधे कन् तत्त्वैव ।

एलक पुंस्त्री एलक+उल्लः । मेघे स्त्रियां अजा० टाप्
विपा० नातइत्थम् उलयोरेकलक्षणात् ।

एलङ्ग पु स्त्री आ+र-अङ्गच् । (राखङ्गा) मत्स्यभेदे
स्त्रियां छेप् । “एलङ्गोमधुरोऽयः संपाही कफ-
वातहा । मेधाग्निशुटिकारी च शोतकः क्षेपणो गृहः”
राजनि० ।

एल(ला)वालु न० एखेव वलते वल-उण् क्वापोरिति
संज्ञायां वा लुलः । (लालुका) लुगन्निद्रव्यभेदे
“उदाग्नेलवालूनि नागपुत्रोत्पलासिता” सुश्रु० । स्त्रायं
कन् एल(ला)वालुकमव्यय न० ।

एला स्त्री रल-अच् । १ लनामस्यातलतायाम् । (एलाकी)
तङ्गे द्युश्यादि भावप्र० उक्तम् । “एला खूबा च बड्डका
पृथीका लिपुटापि च । मङ्गीका डङ्गेला च चन्द्रावाच च
मिषकुटी । खूबका कटुका पाके रसे चानाङ्गुलपुः ।

रुखोणा क्षेपित्तासकफवासहपापका । कुलासविषवक्ष्याक्ष
शिरोरुग्मनिकासतुत् । खूबका कुक्षिका तुच्छा को
रङ्गी श्रविही गुटिः । एला सूक्ष्मा कफवासकाशार्थे
मूलकच्छुत् । रसे तु कटुका याता रुच्यो वातहरी मता”
“एलाबतालिङ्गितचन्दनाडु” रघुः । तस्याः फलम्
अण् तस्य लप् कुपि प्रकृतिङ्गत्वेन तत्पक्षेऽपि स्त्री ।
“ससङ्गुरन्नुल्यानामेलानास्तत्पतिष्याः” रघुः । “सजना
नयौ शरदशयतिरियमेका” ह० र० उक्ते २ पञ्चदशा-
क्षरपादके छन्दोभेदे ।

एला विलासे कच्छा० प० अक० सेट् । एलायति ऐलाबोत् ।
एलायां बभूव आस चकार ।

एलाक पु० एलाय-अण् ल् । क्षविभेदे रगा० चञ् । ऐलाक्च
तदपत्त्रे पु स्त्री० । स्त्रियां छेप् यलोपः । ऐलाकी ।

एलादिगुटिका स्त्री “एलापत्रत्वोऽङ्गीणा पिपपव्यङ्ग-
पत्र तथा । सितामधूकखूर्जरन्दीकाश्च पत्रोन्मिताः ।
संयुष्टा मधुना युक्ता गुटिकाः कारवेद्विषक्” चक्रद० उक्ते
रक्तपित्ताधिकारव्ये गुटिकाक्षुपीषधभेदे ।

एलापत्र पु० एलापत्रनिवाकारोऽप्यस्य अच् । नागविशेषे
“नागक्षया पिश्रुरकः एलापत्रोऽयं वामनः” भा० आ०
१५ अ० । नागनामकीर्त्तने । [काटा आमरल ।

एलापर्णा स्त्री एलायाः पर्णमिव पर्णमस्या । रक्षायाम्
एलापुर न० नगरभेदे ।

एलीका स्त्री आ+रल-रैकन् । खूबकायास् (गुजः ति)
राजनि० । [च सर्वेषु लघोषे च] सुश्रु० ।

एलुक न० रल-उक् । गन्धद्रव्यभेदे । “भट्टावेल्मुकाख्ये
एलवालुक न० एलवालुक पृथा० लुङ्गागमः । एलवालुक
लुगन्निद्रव्ये (लालुका) राजनि० ।

एव अख० इच्-वन् । १ सादृश्ये, २ आनिबोधे, ३ वाक्यसूच्ये,
४ चारनिबोधे, ५ विनिर्देशे, ६ परिभाषे ७ ऐवपद्ये च ।
विशेषवक्तुः ८ अव्यययोगव्ययभेदे । यथा पार्श्व एव
भर्तृहरः इत्यादौ पार्श्वपदार्थे प्रत्यक्षभर्तृहर्यम्
व्यवच्छिद्यते । विशेषवक्तुः ९ अव्यययोगव्ययभेदे यथा
गङ्गाः प्रायस्तर एवेत्यादौ गङ्गा प्रायस्तरायोगो व्यवच्छि-
द्यते । क्रियावक्तुः १० अव्यययोगव्ययभेदे यथा नीलं
शरीरं भवत्येवेत्यादौ शरीरे नीलत्वात्यन्तायोगो व्य-
वच्छिद्यते । ११ गन्तरि ति० । “एवेत्यध्यात्मनिबोनी-
पस्यनियोगेभु” इत्युक्ता गच्छरत्ने यथाक्रमस्यटा-
ङ्गम् । “अक्षमेव दद्यामि । अक्षमेव । इत्येव । मोक्षय

सेष्ठः । अद्यैव गच्छ । अस्मान्नियोगोऽनवधारणम् ।
 ‘एवे च नियोगे’ वार्ति० । तत्र क्रोव भोष्यसे’ इत्यत्र
 पररूपैकादेशः । एतद्योगे च “न च बाह्यार्कवशुत्ते” पा०
 न वक्षन्वाद्यादेशः । “ब्राह्मणस्यैव कर्त्तुं तदुपदिष्ट मनो-
 विभः” । “स जीवसेव शूद्रत्वसाधु गच्छति सान्धवः”
 मनुः । १० एवमित्यर्थे च । ‘एवा न इन्द्रोतिभिः’ क०
 ४, ३३, ७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे “एवा तु दूवे
 प्रतनु” इत्यादि वत् दोषः । तत्र गन्तरि “एवा न देव्या-
 दितरनया” तैत्ति० ३, १, १५, “एवा गमनशीला”
 भा० । याज्ञगल्पात् १३ अथ उ० । “शूरोनाम पत
 यद्विरेवैः” क० १, १५८, २, ‘एवैरवैः’ भा० । करणे
 भावे वा वृत् । १४ गमनसाधने १५ गमने च । “एवेन
 सद्यः पथ्येति पार्थिवम्” क० १, १२८, ३, “एवेन
 गमनसाधनेन गमसेन वा” भा० ।

एव लि० एवमन्वस्य अच् अन्व० णिङोपः । एवंक्रियमाणप्रकारे
 “सुदानूनेयया भरतः” ५, ४१, १६, एवंवा एवक्रिय-
 माणाप्रकारेण” भा० ढतौयेस्याने याच् ।

एवमथ पु० अय-भावे अथ पृषो० अतः एवम् । गमने 'न
की राया नैवद्या न भन्ने' अ० ८२४, १५, एवमथ गन्तु
पुराणि संख्यां प्रति गमनेन । इत्याद्यास्ताने आह ।

एवम् अथ्यः २४-वा०१७६ । “एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रका-
रेवाद्योपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवाच्यु” गच्छ० । उक्तं
अथ्यम् । क्रमेण उदा० तत्त्वं । १ प्रकृतपरामर्शे “एव
वादिनि देवर्षी” कुमा० । २ प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे
इहाहम्ये अतिरेवं विप्रः । ३ उपदेशे एवं पठ । ४ निहृये
एव तवत् । इति चये । एवमेतत् कः सन्देहः ।
७ अङ्गीकारे एवं कर्मः । वार्थे दससुवाच्ये “अङ्गीक-
र्त्तव्यं गानाभिप्लवम्” । “अथेतन्नेवम्” शा० सू० ।
८ सज्जन्त्ये १० प्रकृतौ ११ प्रश्ने च भेदः । तत् एवम्
भूतः एवंकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एव विधः एवं-
प्रकार इत्यादौ इव्यविशेषणत्वमिति भेदः “एव विधि-
नाह्वयेति तेन” रघुः । “एवमादीन् विजनीयात् प्रका-
याङ्गी ककष्टकान्” “अन्येषाञ्चैवमादीनाम् मद्याना-
भोदनश्च” मनुः ।

इवया लि० एव एवम् अवगमं वा दाति या-क्लिप् पृषो० ।

एवमेव 'द्युम्न एवया उ वप्रयाः' अ. १, १५६, १,
 "एवमेव एवयाप्रापयिता" भा.

इयथाभरत ३० एवञ्च रक्षकोमहदस्य । अग्निभेदे ।

“भक्त्यते गिरिजा एव्याभक्तु । “एतन्नामकस्य ऋषेः
पञ्चालाक्ष”भा० ।

एवयावन् उ० एवस्य एवाकारस्य यावा या-वाचिप् ।
 इत्यने विष्णौ । “विश्वकर्म्यामप्रयुतामेवयावो कतिं दाः”
 क० ७.१००.२, “एवयावः ! विष्णो !” भा० । मेदे
 सम्भवे वाचम् । एव गन्तारि लि० “ताम्नो मङ्को मङ्क्तु
 एवयावोः क० २.२४.११, स्त्रियां ज्ञीप् वनोरस ।
 एवयावरी । “या सुम्नरेवयावरी” क० ६, ४८, १२,
 एवार उ० एव एवञ्च कति क-कण् । सोमभेदे । “एवारो हव-
 भाः सन्ते” क० ८, ४५, २८, “एवारो नाम कश्चित सोमः” भा०

एवावद् ड० एव एवमावदति व्या०१४-अच्। अन्तिमे
 “इह कालस्य मनस्य चित्तिभिरैवावदस्य यजतस्य सध्रेः”
 अवतुसारस्य सूत्रवाचम्” अ० ५, ४४, १. “कालस्य मनस्य-
 एवावदस्य यजतस्य सध्रेरवतुसारस्य वैवाचनोवाचम्” भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषास्
बभूव आद्य चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता ।
एषितस् एष्टिः एषथस् एषा एषमाथः । “पराङ्मित्र एष
त्वर्षाणी गौरपैयत्र” अथ० ६, ६७, १, ३६ नक्षत्राणां वात्
पर० । उषेष्ठ एष्टिपरस्त्वम् । “सर्वं वत आष्टमतिकर्त-
यते यः कर्मणां पारमपारकर्मणाः” भाग० १, ११, ४४,
धातुनामनेकाध्यायिन अवलोकावलोकायः “तस्माद्दिवा
नष्टैव एति” अत० ब्रा० ११, ४, ४, १ ।

परि+सम्प्रेषणे पयस्वते पयसेऽः अनेकेऽपि कश्चित्
गणध्यात्यासः । “अग्नः संविद्युत आत्माः पयस्वतो
विभावस्तु” भा० अथर्व० ८५ ।

एषः स्त्री एष-भावे क्तिप् । गतो 'तावामेवे दद्यामास्तुमीम्'
 क० ५, ६६, २, 'एषे गन्तुम्' भा० । 'राय एषेऽवशि द-
 धीत' ५.४१, ५, 'एषे प्राप्तुम्' भा० । 'तेभ्यः स्त्रीषमेव
 चकारा' यत० मा० ०, ४, २, ४ । एष-विच् । २६ स्त्री ।
 'न जोदोऽष्टधीतमेवे' क० १, १८०, ४, एषे स्त्रीस्वनि-
 ष्यते' भा० ।

एषण पु० एषते शत्रु हृदयम् स्य । १। होहमयवाणे हठावुधः ।

एव दृष्ट्यायां णिष् भावे-दुष् । एवणा २ रेणवायां
 २ पुनरुक्तवित्तकामनायाञ्च स्त्री । 'यि कश्चिदस्यः पंवार
 अन्नादस्येव यथानायात्' वेदा । "तमाहान्नं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुनरेवणायाश्च वित्तैवणायाश्च डोकेवणायाश्च
 जुक्तायाश्च निष्ठापयन्ति चरन्ति । या ह्येव पुनरेवणा वा
 वित्तैवणा वा वित्तैवणा वा डोकेवणाभि ह्येते एवमे

भवतः" गत० ब्रा० १४, ६, ४, १, "एतवैषणा एतौत्पत्ति-
सुदृश्य दारसंप्रहृच्छाकृष्णम् । वित्तं द्विविधं मानुषं
गयादि, देवं विद्यादि, तस्य कर्मणा साधनस्य गयादेर-
पादानरूपा इच्छा वित्तवैषणानेन कर्म कृत्वा पितृलोकं
ज्येष्ठासीति विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकम् । केवलया वा
हिरण्यगर्भविद्याया देवेन वित्तेन देवलोकं ज्येष्ठासीतीच्छा
लोकवैषणा । एवमेकत्वेऽपि लोकवैषणायाः साधनमन्त-
रेणासिद्धे साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे हाति"
भा० ।

"अपकृतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभाव
नोपहृतः" भाग० ४, ३१, १८, एष्यते ज्ञायते मानमनया
करणे ल्युट् ङिप् एष्यते । ४तनासाधन (क्रिक्ति)
मानयन्त्रभेदे सेटिनि स्वर्गे कन् । एष्यते ङिप् ।
अमरः । एषते व्रणपारमनया करणे ल्युट् ङिप् । (बेल-
कार) ५ व्रणस्तोतनास्तभेदे सेटिनि । भावे ल्युट् । सु-
श्रुतोक्ते द्वैव्रणविदारणव्यापारभेदे । तत्र हि "यन्त्रकर्म-
णि तु निवृत्तान्तरूपेणत्याद्युपक्रमे "चतुर्वैषण्यदारणेत्यादि
पठित्वा चतुर्विधशिरिलुक्तम् । तत्र एषणमभ्यन्तरे यस्त्व-
प्रवेयनेन पूयादेरपसारणम् । तत्साधनयस्त्वमेवेषणी यथा
ह सुश्रुतः "वि शतिः यस्त्वाणि तद्यथा मयडलापकरपत्ते-
त्याद्युपक्रमे "बडिगदन्तयद्देवयो" इत्युक्त्वा "एषयत्येष
आनुलोम्ये च" इति तत्प्रयोजनसूक्तम् । एषणमभ्यन्तर
गमनसाहचोम्यं विस्मयवन् तत्रैव एषणीलक्षणं "एषणो
गण्डूपाकाररक्षणी" उक्तम् । "एष्येष्टेवयलामे तु बाला-
कृत्यदुरा हिताः" सुश्रुतः ।

एषणीय लि० इष-एष-वा कर्मणि अनीयर । १शाखास्ये
"जायापती लौकिक मेषणीयम्" कुमा० । २ गम्ये च ।

एषा स्त्री एष-अ । इच्छायां जटाधर ।

एषावीर पुंस्त्री । एषायां यथेष्टं धनादिप्रतिपक्षे-
च्छायां वीरः । यतः कृतचित् प्रतिपक्षके निन्दितब्राह्म-
णभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "यद्येनमेषावीरा
याजयेयुः" गत० ब्रा० ११, २, ७, ३२, "एषावीरोनाम
निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्संबन्धिनः क्वलिजः" भा०
एषिन् लि० इष-एषिनि । इक्षी अभिजापके । "दौमने
विषयैषिणाम्" "बभूव युङ् तसुलं परस्परजयैषिणोः"
रघुः । क्तिमां ङीप् । "तदाश्रिता हि सा शेषा बुद्धि
जस्यैषिणी भवेत्" भा० व० ८१ अ० ।

एष्टव्य लि० इष्ट् वाञ्छायाम् तव्य । वाञ्छनीये । "एष्टव्या
पश्यः हता वशयेको गयां दजेत्" शु० त० मन्त्रप्र०

"तद्वैव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्" गत० ब्रा० १, ६, ३, १७ ।

एष्टि स्त्री आ+यज आ+इष वा क्तिन् । १ अभियजने २ अभि-
काशनायाञ्च । "पितृणां शश्वदुभूय सुहृण्यौ" ऋ० ६, २१
८, । "एष्टौ आयजनेऽभिकाशवे वा" भा० करणे क्तिन्
३ आशासनसाधनेषु ऋक्सामेषु । "प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा
सहोदं सर्वसकरोत् मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यपुरस
इति मनोह गन्धर्व ऋक्सामैरपुरोभिर्मिथुनेन सहो-
क्रामैद्योनोनामत्युक्सामानि वा एष्ट्य ऋक्सामैर्ह्युग्रासते
इति नोऽस्त्विति नोऽस्त्विति" गत० ब्रा० ६, ४, १, १२ ।
"प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यपुरस
एष्ट्योनोनाम" यजु० १८, ४३ ।

एष्ट्य लि० इष-कर्मणि गत्यत् । १ वाञ्छनीये भावे गत्यत् सुश्रुतोक्ते
"तच्च यत् कर्माद्विधं तद्यथा कृदां भेदां लेख्यं वेध्य-
मेध्यमाहार्यं विश्वायं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टषु मध्ये
२ यत्युक्तभेदे न० । "एष्येष्टेवयलामे" सुश्रु० । "सुषोपहत
काठे नेणनलनालीशुष्कालावसुखेषु ध्यस्य" इत्युक्तेषु
तत्कर्माचरणम् । कर्मणि गत्यत् । ४ एषणकमसाध्ये लि० ।
"एष्या नाडाः सयत्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये" सुश्रु० ।
एष गतौ गत्यत् । ५ गन्तव्ये लि० । "गत्यैष्टिवसाद्येन
गतिर्निष्ठी खपडङ्कता" नील० ता० । इष गतौ दि० इष
इच्छायां भा० इष आभीताग्रे क्रूरा । एभ्यः गत्यत् ।
एष्य तत्तद्गत्यैर्कर्माणि प्राक् प्रैष्य इत्येव प्रैष्यस्तु ईष
गतिर्हिवादर्थनेषु इत्यस्य गत्यदन्तस्य रूपम् इति भेदः ।

एह लि० आ+इह अच् । १ सम्यक् चेष्टायुक्ते । एना एहाः
परिपाते दृष्टान्तम्" अथ० १२, १, ३२ । आ ईषदथे
ईह अज्ये करणे क । २ क्रोधे निह० क्रुजस्य सम्यक्कायां
नृत्वात् ईषङ् एतन्वेन तथालम् । [ङीन् । एही ।
एहि लि० आ+इह-त इन् । सम्यक् चेष्टान्विते स्त्रियां शार्ङ्गं
एहीड न० एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर०
नि० । एहि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि ताडणे
कर्मणि एषं एहिकटा एहिबाणिकटा एहिद्वितीया
एहिस्नागता एहिनिषसा इत्यादयोऽपि तत्तत्क्रियावासा
स्त्री एहियं तु तत्कर्माणि न० इति भेदः ।

इति वाचसत्ये एकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ए

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठ
तालस्थानयोर्व्याख्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् ऋतसु
त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरित-
भेदः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विधः एवं
ऋतस्यापीति षाट्शविधः । तन्मे तस्य वाचकशब्दा उक्ता
यथा । “ऐलेष्वा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः ।
दशा दाशोदरः प्रसो धरो विस्तसृष्ट्यपि । क्षमाक्षको-
जगदुयोनिः परः परनिबोधकत् । ज्ञानामृता कपर्दिनीः
पण्डितोऽग्निः समाहकः । त्रिपुरा लोहिता राक्षो वाग्-
भवो भौतिकासनम् । महेश्वरी षाट्शो च विमलश्च सर-
स्वतो । कामकोटो वामजातुर शुभान् विजयो जटा” ।
“ऐकारः कोठार्या च मालिन्यन्तभैरवी” इति च वर्णा-
भिधानं । माहकान्यासेऽधरोणे न्यस्तत्वात् तच्छब्दा-
भिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतमं उक्तं यथा
“ऐकारं परमं दिव्यं महाकण्डलिनीं स्वयम् । कोटि-
चन्द्रप्रतीकायं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णु मयं त्र्यम्ब-
तथा ब्रह्ममयं प्रिये ! । सदाशिवमयं वर्षे विन्दुत्वय-
समन्वितम्” । तदपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अव्य० आ+इण-विच् । ऐकारान्ते २ अक्षरे ऐश्वर्यमन्त्रे च
४ महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वान्न्यायम् ।

ऐक वि० एक+स्वार्थे अण् । एकशब्दार्थे ततोमवादायै गङ्गा०
ड । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्गवादी च लि० ।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धात्वान्ने ध्यञ्ज् एकधेत्यर्थे
“ऐकध्यं च अपणम्” कात्या० १४, २, २४ । “एतदैकध्यं
संवह्य” सुम् । ततः स्वार्थे ड । ऐकध्य तदर्थे न०
“ऐकध्योऽप्यपणम्” उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः ।

ऐकपत्य न० एकपतिभावः कर्म वा अण् । सार्वभौमत्वे
“अप्रतिहन्तामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्” भाग० ७, २, १४ ।
एकपती भवः प्रत्युत्तरपदत्वात् ण्य । एकपतिभवे लि० ।

ऐकपदिक लि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः
ठञ् । ऐकस्थानभवे ऐकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय
प्रभवति ठञ् । “ज्ञतोऽप्येकपदिका भवन्ति यथा
व्रततिर्द्यूनाः” इत्यादि निरु० । “एकार्धमनेकशब्द-
मित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतो-
ऽनुकल्पिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिक-

मित्याचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्धपरे समा-
सादिष्टित्त्वमे श्वाक्यभेदे च ।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्धनैकविभक्त्यन्तस्य भावः अण् ।
संख्यापूर्त्वे अनेकपादानामेकार्धबोधकतासम्पादने स-
सादिभावे । [भावत्वे ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः अण् । एकस्व-
ऐकमत्य न० एकं सत् येषां तेषां भावः अण् । तस्यैकस्यै

“स्वर्गामिणस्य तमेकमत्यात्” रघुः । “ऐकमत्यं हि मो-
राजन् सर्वेषामेव लक्ष्ये” भा० व० ७ अ० । “ऐकमत्यञ्च
सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति” भा० व० २८८ अ० । “सु-
हृदस्यैकमत्यात्” भा० उ० २० अ० । “कैकमत्यं महा-
धियास्” नीतिः । ऐकमत्यमतास्ति अच् । ऐकमत्ययुक्ते
लि० । “गङ्गैतान्योन्यमतयो मस्त्रिणो ब्रूवते सदा ।
नचैकमत्यः शेषोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते” रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः अण् । अक्रान्तिर्त्वे “य-
स्यैव येनैकराज्यमजयो हि ना” आश्व० श्रौ० ५, १६, ४ ।

ऐकलव्य ङस्त्री एकल्वः अपत्यं गर्भा० यञ् । एकल-
नामकर्षणोत्पापत्वे स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी ।
ऐकलव्यस्य स्त्राताः कण्ठा० ततोऽण् यलोपः । ऐक-
लव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशतिक लि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमित-
द्रव्यस्वामिनि । एवमैकशतिकादयोऽपि तत्तत्तत्त्वद्रव्य-
युक्ते लि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भावः अण् । “उदात्तानुदात्त
स्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्” आश्व० श्रौ० १, २
६, सूत्रोक्ते स्वरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विहितः ऐकस्वर्य-
मयत्वं न० ।

ऐकागारिक लि० एकमहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् ।
चोदे स्त्रियां ङीप् । “ऐकागारिकवद्भूमौ दूराज्जान्-
रदर्शनम्” भावः “वेदविदेकागारिद्वेषे कृत्वावता” दशकु० ।

ऐकाग्र लि० एकाग्र+स्वार्थे ण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते
ऐकाग्र न० एकाग्रस्य भावः । अनन्यावक्रचित्तत्वे एक-
मात्रालम्बित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विहितरुदाहरणञ्च ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः अण् ।
ऐक्ये ऐकस्वरूपत्वे । “तथैकात्म्यानुभावानां विकल्प-
हितः स्वयम्” भाग० ६, २, ११ । “एतेषां त्रैव्यासासि
उतैकात्म्यं महात्मनि” ७, ११, १६ । “एकात्म्यमनात्
सदाः कलुषाहिमसृज्यते” भा० अश्व० १७५ । षष्ठ्यभेदे च

“एकात्म्यं वाचदेवस्य मोक्षवान्मनस्य च” भा० आ०
१५० । एकत्वात्मा तस्य भावः । ४ व्याख्यान एकत्वे
एकात्म्यादः एकात्म्यावादी

एकादशिन ति० एकादश्यां संव इति एकादश्यानी कश्चि-
नोक्तं स्त्रीत्वं वा साधनतयाऽप्यस्य व्यञ् । एकादश्यानी-
साध्यफले । “इ त्वेवेते एकादश्यावाक्यभेदे य एवैका-
दश्यानेषु कायस्थस्याप्रै” यत् ० आ० १२, १, १, २ तत्ता-
वध्यविधिकादयसंख्यपप्रभेदाः देवतासहिताः यजु०
२८, ५८, ५९ लक्षा यथा

“आनन्धः कृष्णार्थावः १ सारस्वती मेघो २ बभ्रुः सौम्यः ३
पौष्णः श्यामः ४ शितिष्ठो वाहस्यत्यः ५ शिल्पो वैश्वदेवः ६
ऐन्द्रोऽष्टो ७ मावतः कल्पावत् ऐन्द्रान्नः संहितो ८ ऽधो
रामः सावित्री ९ वाचः कृष्ण एकशितिपात् १० येलः ५८
“अथमेधे श्रुतिरसि इ त्वेवेते एकादश्यावाक्यभेदेति”
तयोरेकादश्याः प्रथमस्य देवताय कश्चिन्नाहयेनो-
च्यते तेनेमान् आख्यावाक्यानि द्रव्यदेवताप्रति-
पादकानि ननु मन्त्राः । कृष्णा पौष्णा यस्य स कृष्णार्थावः
प्रशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेघो सारस्वती सारस्वती-
देवताका २ बभ्रुः पिङ्गवर्णः प्रशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३
श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४ शिति श्यामः पृथ-
मस्य स शितिष्ठः वाहस्यत्यः दृक्कृत्तिदेवत्यः ५ शिल्पो
विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६ अरुणः रक्तः ऐन्द्रः
ऐन्द्रदेवत्यः ७ कल्पावः कर्तुरो मावतः मवह्वस्यः ८ संहितः
दृक्कृत्तिः ऐन्द्रान्नः ऐन्द्राग्निदेवत्यः ९ अधोरामः अधोदेशे
श्वेतः सावित्री सवित्रदेवत्यः १० एकः शितिः श्वेतः पादो-
वक्ष्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत् कृष्णः येलः
प्रतनयोद्यो वेगवान् प्रशुः वाचः वचदेवत्यः ११ । एव
मेकादश”वेदो ० । “आनन्धेऽनीकवते रोहितोऽज्जिन-
दानधोरामो सावित्री पौष्णै रजतनामो वैश्वदेवो पिङ्गवो
तृपरो मावतः कल्पावः आनन्धः कृष्णोऽजः सारस्वती
मेघो वाचः येलः ५८ । “इतिमेकादश्यानीप्रशुदेवानात् ।
रोहितो रक्तोऽज्जिनिशको वक्ष्य सोमदान् दृक्कृत्तिनीक
वतेऽन्ये आनन्धः अनीकं लक्षं सैव वा वक्ष्य सोमोक्त
वग्नं तज्ज्ञे । अधोरामो अधोभागे श्वेतो ह्ये प्रशु सावित्री
सवित्रदेवतो २, १ रजतवर्णो नाभिर्बोक्षो रजतनामो ह्ये
पौष्णो पूषदेवत्यो ३, ५ “पिङ्गवो पीतो तृपरो निःशृङ्गो वैश्व
देवो विश्वदेवदेवत्यो ६, ७ कल्पावः कर्तुरो मावतः ८ कृष्णः
श्यामोऽजोमेघः आनन्धः आग्निदेवतो ९ मेघो सारस्वती १०

येलः वेगवान् वचदेवतो ११ एवमेकादश” इति वेदो ५ः
एकाधिकारस्य न० एकाधिकारस्य भावः व्यञ् । एकाधि-
करणवृत्तित्वे सामानाधिकरण्ये । “अथवा हेतुनाज-
द्विरङ्गाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकार्यं
व्याप्तिरुच्यते” भाषा० । तस्यविभक्तिकपदयोः स्तोप-
स्याप्यर्थयोरभेदबोधकत्वं च ।

एकान्तिक ति० एकान्तमवश्यं भाष्यो ऽयं । १ अवश्यमवश्यं ।
“सुखसौकान्तिकस्य च” मनुः । “एकान्तिकमास्तिक-
सुभयमाप्नोति कैवल्यम्” सां० का० । एकान्तिकमवश्यं
भाषि’ कौ० । एकान्त भूतः स्वसत्तया व्यापी ऽयं ।
२ एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके “कृष्णसौकान्तिकं सुखम्”
भाष० १, २, स्त्रियां ङीप् । “एकान्तिकी हरेर्भक्तिरत-
पातायैव कल्पते” वरा० पु० ।

एकान्तिक ति० एकमन्यत् विपरीतं हसमध्यवनेऽस्य ।
“कल्पाध्ययने हसम्” पा० ऽयं । यस्याध्ययने प्रहस्य
परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं खल्वनमेकं जातम्
तादृशे कुप्राठके ज्ञाते ।

एकायन पुंस्त्री एकस्य तन्नाम्नोद्यनेर्गौतापत्तम् नडा० कक्ष ।
एकस्यर्गेतापठे क्षियां टाप् ।

एकार्थ्य न० एकार्थस्य भावः व्यञ् । एकमवस्था विविधैका-
र्थीयस्यापने एकार्थीभावे । १ एकप्रयोजने च । “२ प्रस-
वमेनेकार्थ्यं सत्यः” वि० कौ० ।

एकाहिक ति० एकाहमघोषोभूतोभूतोभावी वा ऽयं । १ ह-
काहसाध्ये जागादौ स्त्रियां ङीप् । ततोऽन्यान्मैका-
हिकानि आह० ओ० ८, १६, १६, “ताभ्यां पुंस्त्री
एकाहिके” २, १०, १०, “अन्यानामैकाहिकानामुक्त-
मान्” २ एकाहव्यापके ज्वरादौ “सुखसौक्ये त्रीरे
हिपदोनाम वातरः । एकाहिकज्वरं कृत्ति तस्य नामान्ता-
कार्त्तनाम्” । एकाहिकज्वरस्य एकाहानन्तरे एकदिनं
व्यापकोज्वरः इति वैद्यके प्रसिद्धम् । एकाहधने
१ दशे एकाहमघोषे सत्काल व्यापारिते ४ व्यापके
स्वसत्तया एकाह व्याप्पकाले ५ एकाहभाविनि सत्त-
वाटो च । एकाहसाध्ययामभेद एकाहः तस्य द्विविध-
ऽयं ङीप् । ६ एकाहसाध्ययामदक्षिणायां स्त्री ।

एकव न० एकस्य भावः व्यञ् । १ एकत्वे २ अभिज्ञत्वे ३ एकार्थी
भावे च । “देव्यं सोऽन्ये” सुख० । “एकसंयोगनामात्
समवायविचारः” भा० व० ५५० । ४ एकमन्त्रे जीह्वार्थे च
“तेषां ह्योर्होरोक्तं विभेदे न कथञ्चन” रघुः । एवसा-

पञ्च गंगां यञ् । एकापतेः उन्नीः स्त्रियां ङीप् यलोप ऐको ।
 ऐचव त्रि० इच्छोर्विकारः वित्ता० अण् । इच्छुविकारे ग-
 ङादौ इच्छुविकारभेदात् इच्छुयञ्दे ६०६ प्र० उक्ताः ।
 “ऐचव गुणवर्जितम्” “फलान्यगुणमैवाभिव” च स्मृतिः ।
 २ मदाभेदे च । “पात्रं द्राक्षमाधकं खाजूरं तालमैलवम् ।
 मालिकं टाङ्गमाधोक्षमेरेयं नारिकेलजम् । समानानि
 विजानीयान्मद्यान्ये कादयैव तः । हादशन्त सुरामदां
 सर्वैषामधमं कृतम्” पुनरुक्तः । मद्यान्ये कादयेषु क्तिः
 अक्षिकदोषार्था अन्त्येषामपि मद्यानां मदनपात्रेन
 दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणवर्जितानि दर्शयन्ते ।
 “मदां ह्याहं सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा । इरा
 गन्धोत्तमा कल्या देवस्यूता च वारुणी । मदां पित्तकर
 प्राशं सरं रोचनदापनम् । विदाहि स्फटविष्णुत्वं
 तं त्वं वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तस्मा-
 दमृतसन्निभम् । अन्यथा कृते रोगानांतपीतं विषोप-
 मम् । इहाजोत्यमविदाहि स्याद्रक्तपिप्पेयुस्थते । बह
 उल्लिखरं मदां रक्तागोहारि दीपनम् । माध्वीकस्य
 गुणं किञ्चित् २ खाजूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं हृद्यं
 क्षौद्रघ्नं कर्षणं लघु । यालिषटिकपिटादिकतं मदां
 सुरा श्रमता । सुरा शुर्वी बलस्तन्युल्लिखेदः कफप्रदा ।
 द्याह्वी योषगुल्मार्थोपहृषोमूलकस्तुतत् । पुन-
 र्यथाशालिपिटेर्विहिता वारुणी श्रमता । सुरावहारुणी
 हृषी पीनवाधान्मृदुवतुत् । प्रसङ्गा ५ खाद्युरासण-
 कात्पात्तादन्वरी ईशना । ७ जङ्गलसदृशः प्रोक्तो जङ्गला-
 न्मोदको दधनः । पक्षयो एजङ्गवः सारः सुरावोजन्तु
 किञ्चकम् १० । प्रसङ्गानाहं लभार्थम्यदा रोचकवात-
 जित् । दीपन्याधान्मूलकुन्तिमोदमूलप्रणाथिनो । काद-
 न्वरी सुवर्द्ध्या दीपनी वातजत् सुरा । जङ्गलः कफ-
 तुद पाक्षी शोफार्थोपहृषोहरः । मेदको नधुरो क-
 ल्यस्तन्यनः शीतको शुभः । पक्षो कृतसारत्वात् विटथी
 वातवर्धनः । किञ्चकं वातघमनसङ्घट्टां डुर्कारं शुभ ।
 आलिकी ११ सुरा या खादल्लकशालितल्लुहै ।
 आलिको पाण्डुरोद्योयः पित्तकफकृत्तुतत् । किञ्चिदात-
 करी कृषा दीपनी रोचनी लघुः । यवपिटकतं मदां
 मोक्षं यवसुरा १२ च वा । काकोलिकी १३ कृषा च वा
 मेरेको १४ मान्यजावः । आसवव सुरावाच हयोरन्धेक-
 भाजनम् । साधनं तद्विजानीयात् रोचनमात्मकम् ।
 कश्चित् पात्रकीपुष्पं शुक्रधान्यान्वाधातितम् । शुर्वी

यवसुरा कृषा साहचर्यमिति प्रकृतम् । काकोली हृङ्गी
 हृष्या दृष्टिमान्प्रदा शुभः । मेरेयं हृङ्गं हृष्यं शुभ
 सन्निपणं सरम् । मदां सर्व्वरसं जातं मधुनकसदीर्यते ।
 मधुलकं १५ शुभ खादुः किञ्चिं शुक्रकफप्रदम् । परको
 १६ दीपन खादुः पाचको रोचको लघुः । स्त्रीविहासकरो
 वातघोषासिविकारनुत् । मध्यासरो १७ लघुः कृषः कुत्र
 मेरुविषापह । गौडोऽऽन्निवर्द्धनी वयं बलकतर्पणः
 कटः । तिलको हृङ्गः खादुः स्फटविष्णुत्वमाकरः ।
 इजोः शीतरसः १८ पक्षः शीघ्रः २० पक्षरसः कृतः । आनैः
 स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । शीघ्र पक्षरसः
 श्रेष्ठः आरान्निबलवर्णकत् । वातपित्तकरो हृद्यक्षौ-
 र्नी रोचको जयेत् । विषममेहयोद्योयः शोषोदर
 कफामयान् । तस्मादल्लगुणः शीतरसः संलेखनः
 कृतः । जाम्बवः क्षौद्रसम्भूतः अन्ध्रसगुडोद्भवः ।
 जाम्बवो २१ बह्मनिष्ठः कषायोऽग्निलकोपनः । अरिटा-
 सवशीघ्रनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्धा यथा-
 खं संस्कारमवेष्ट्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दु-
 र्गन्धि विरसं क्षमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तद्वयं कृत्स्नस्यं
 दुर्भोजने हितम् । अत्योषधं पर्युषितमन्यर्थपिच्छस्य
 वत् । कफप्रकोपि तन्मदां दुर्जरञ्च विधेयतः । पित्त-
 प्रकोपि बहुलं तोष्णस्युषां विदाहि च । अहृद्यं मेघवं
 पूतिकमिष्टं विरसं शुभ । तथा पर्युषितं वापि वि-
 न्यादिनिषकोपनम् । सर्व्वदोषैरुपेतान् सर्व्वदोषप्रको-
 पणम् । अरिस्थितं यातरसं दीपनं कफवातजित् ।
 हृष्यं प्रसङ्गं सुरभि मेध्यं सेव्यं मङ्गावयम् । तस्माच्चैक-
 प्रकारस्य मदास्य रसवर्धनः । स शीघ्र्यादीनां वातत्वाद्
 विषाथित्याश्च यङ्गितुत् । सनेत्य हृदयं प्राप्य धमनी-
 कृत्स्नार्गमाः । विश्वेन्द्रिय चेतांसि मद्यत्यागु रोयन्ते ।
 चिरेण क्षणिके उषि पातनो जायते मदः । अचिरा
 हातिके हटः, पैतके शीघ्रमेव च । नवं मदाभिमन्त्रि-
 त्तिदोषजनकं सरम् । अरिटे हृङ्गं दाहि दुर्गन्धि
 विशदं शुभ । जंघं तदेव रोचिष्यु क्षमिकेप्राणिनाम-
 हम् । हृद्यं सुगन्धि सुगुणं लघु कोतोविशोधनम् ।
 शालिके गीतहास्यादि राजसं वाङ्महादिकम् । तामसे
 निष्ठुर्मांसि निद्रादि कृते तदा । शुनं कफमं ती-
 ष्णोषं लघु रोचनपाचनम् । पाण्डु क्षमिहरं कृषं
 मेदन रक्तपित्तकत् । गौडारिचशुक्रानि मद्योपज्ञानि
 जानि च । यथापूर्वं शुभतरास्त्वनिष्ठान्कराणि च ।

श्यात्काञ्चिकान्तु २२ सौवीर २३ शारनालं २४ त दीपलत् ।
 काञ्चिकं शिथिरस्थं पाचनं रोचनं लघु । तृषोदकं यै-
 रामं सप्तैः सक्तैः कृतम् । सौवीरकं कृतन्वामैः पक्कं वा
 निस्तुप्तैर्यवैः । सर्वैरैरैरास्तं २५ श्यात् सौवीरकमिति
 क्वचित् । तृषाशु दीपनं कृद्यं पाण्डु कमिगदापहम् ।
 सौवीरकं पण्डुवर्धनाशनं भेदि दीपनम् । धान्यास्तं २६
 भ्यान्वयोनितात्प्रीणनं लघु दीपनम् । अर्शदाहकर
 पानात्पाचनं श्लेष्मनाशनम् । गण्डूषान्मुखवैरस्यदौर्गन्ध्य-
 कफकृन्तनम् । ऐलवस्य द्विविध्यमाह भाप्र० “इतोः पक्कैः
 रसैः सिद्धः सीधुः पकरसश्च सः । आभैस्सैरेव यः सीधुः
 स च शीतरसः स्मृतः” इति । इत्युः काशमूलं तस्येदम्
 अण् । श्वाशमूलावयवभूते स्तिर्याङीप् । इत्युः इत्युपत्ता-
 कारः कस्यस्य अण् । इत्युपत्ताकारे च स्तिर्याङीप् ।
 “ऐलव्यौ विष्टनौ” कात्या० ८, १, १४, “विष्टनौ ऐलव्यौ
 काशमूलावयवभूते अत्र भवतः “काशमयः प्रकृतः काश-
 मूलमये विष्टनौ” शाखान्तरीयवाक्येपात्” कर्कः ।
 अधिकरणमालायां “बर्हिःप्रस्तरयोवन्नराणे तिर्यक्-
 प्रसार्यमाणौ दर्भौ विष्टनौ ते अत्र इत्युपलक्षणे श्याता
 मिति” माधवः । तेनात्र ऐलव्यव्यञ्जकत्वेन प्रमादि-
 कम् । “श्रीपकलश्च यायव्यानिधुकार्थ्यमयान् परिधीना-
 न्धवालं प्रस्तरमैलव्यौ विष्टनौ तद्वर्हिःप्रपणनं भवति”
 यतः ब्रा० २, ६, २, १०,

ऐतुक् त्वि० इत्यौ साधु गृह्य० ऽञ्ज् । इत्युसाधुनि जेत्वादौ
इज्जं भारभूतं वकृति व्यावकृति वा ऽञ्ज् । । भारभूतेज्जु-
वाकृते २तदावाकृते च । इज्जवः सन्त्यस्यां गडादि० । उ-
क्तुक् च । इत्युकीया भूमिज्जस्यां भवः अथ विष्यकादि०
उत्तावात्य उक्त । ऐतुक् क । तादृशभूमिभवे त्वि० ।

ऐक्षुभारिक लि० इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठञ् । इक्षु
!वाहके २तदावाहके च ।

ऐस्साक इ० ऐस्साकोर्गेत्वापत्यम् कण्णि नि० । खर्य्यं भन्ने नये
बहुषु कण्णोलुक् । “ऐस्साकूणां दुरापेधे तदधीनाहि
सिद्धवः” रघुः । ऐस्साकोरब् जनपदः । ऐस्साक २तद्वा-
जके जनपदे च बहुषु लुक् । तत्र भवः कोपधत्वात्कण्
ऐस्साक तज्जनपदभवे बहुषु लुक् । क्विन्नु लुक् । “ऐ-
स्साकेषु च भैथिसेव च फलन्त्यस्माकमद्याशिवः” इति
सुरारिः । “ऐस्साक पुत्रव्याघ्रमतिमातृप्रविक्रमम्” भा०
पा० २८ अ० । “विशङ्कन्त्युभिर्भक्त ऐस्साकः प्रीति-
पूर्वकम् भा० अतु० ३६० । अत्र ऐस्साकुरिति पाठस्तु

आर्षत्वात् साधः [इङ्गुदोवचफले (जिंआपुती)]

ऐङ् इद् न० इङ्गुद्याः फलम् फले ऋणं तस्य मूला० न लुक् ।
 ऐच्छक त्रि० इच्छया विहितः ठञ् । इच्छया कृते स्त्रियां ङीप्
 ऐड पु० इडाग्रजोऽस्य तातुवाकोऽध्याये वा विभक्ता० ऋण ।
 इडाग्रज्युति० । अध्याये ऽस्तुवाको च एहस्येद्म् ऋण
 श्लेषसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । इडा+अपत्ये शिवाः
 ऋण । इडापत्ये पुकुरवशि पु० ।

एडका प्रस्ती एडक एव खार्थेष्ण । मेवाकारे दक्षिणापच-
प्रसिद्धे पशुभेदे "त्वयो वा पशवोऽमेध्याध्वरारु एडकः
खा च" शत० ब्रा० १२, ४, ६, ४ । एडकस्येदम् क्ख्यत् तत्-
संख्यनिच त्वि० एडकशब्दे लडा० ।

ऐड(ल)विड(ल) पु०इड(ल) विड(ल) या अपत्यम् “अह-
 द्वाभ्यो नदीमातृषीभ्य स्तनामिकाभ्यः” पा० ढकोऽपवादः
 अण् उलयोरेकस्यारणात् उभयत्र अन्यतरतो वा
 इत्य ङो वा । कुवेरे । “तस्य प्रौतेन मनसा तान् दत्त्वे
 इयिडस्ततः” भाग० ४, १२, ८ ।

एडिडिडपुं सूर्यवंशे क्षत्रियभेदे “नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे
मूलकोऽभवत् । ततोदशरथः पुत्रस्तस्मादडिडिडक्षतः”
भाग. ६, ६, ३२ । सूर्यवंशवर्णने ।

ऐण त्वि० एणस्य कणमृगमेदम् अण् । कणमृगचर्मादौ ।
एणशब्दे उदा० । [एणीपचनदेशभवे ।

एणीपचन त्वि० एणीपचनदेशं भवः क्वाभावपणे क्वाप् ।
 एणिय त्वि० एयदा इदम् ढक् । क्वाभृगचक्वाद्दौ “एणेयदौर-
 वाक्वाणि क्वाज्वाणि” गोमि० । २० रतिभ्यभेदे हेम० ।

एतत् त्रि० इतरस्यादूरभवादौ सङ्खलादि० चतुरर्थ्याम् अण् ।
इतरादूरभपदेशतत्सञ्ज्ञकपदेशादौ ।

ऐतरेय न० इतरस्य तक्षान् कषेरेपत्यम् शुभ्वा० ढक् । १५-
तरपैरपत्ये । “महिदायः ऐतरेयः ऋषि तेन प्रोक्तम्
उ० ऋष्य । २ चारयकादि व्रताख्यापके कषेरेदीयत्राङ्गा-
णभेदे “ऐतरेयस्य खान्दोष्य” ढक् चारयकं दण” इत्युक्ते
तदीये षडर्पणषड्भेदे ४ वेदेयाङ्गाभेदे च तदुपोचते इति ।
ऐतरेयैर्न तदर्थे त्वु “कान्तरेण ऋषिषो विष्णुसर्पा-
न्मैतरेयिणः” काश्व० प्रौ० १, १, १२ “कान्तिषोषावेवमि-
त्यैतरेयिणः १, ६, २ । एकाङ्गान्मैतरेयिणः” १०, १, १२ ।

ऐतिकायन षु स्त्री इतिकर्षणैर्गोत्रापत्यं नडादि० कक् ।
इतिकर्षणैर्गोत्रापत्ये । अन्तरापत्ये तु इङ् । ऐतिकिरिति
ऐतिशायन षु स्त्री ऐतिकवत् । इतिषर्णैर्गोत्रापत्ये ।

ऐतिहासिक त्वः इतिहासादागतः इतिहासः वेत्तधीते वा

ठक् । इतिहासप्रत्यक्षे २ तद्वेत्ति २ तद्व्यतिरि च ।

ऐतिह्य न० इतिहास पारम्पर्योपदेशः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोपदेश इति यावत् स्वार्थे व्यञ्ज । पारम्पर्योपदेशे । यथात्र वटे अक्षः प्रतिवसतोऽन्वादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु के नाभ्येतदुपलब्ध कथितम् । अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिका इदं प्रमाणान्तरसरोचक्रुः तदेतन्मतं सां० को० निराकृतम् यथा 'यज्ञानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम् इति होतुर्द्विजा इत्येतिहासं यथा इह वटे यज्ञं प्रतिवसतोऽति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन साशयिकत्वात् अष्टप्रवक्तृकत्वेन च त्वामम इत्युपपन्नं निविधम् प्रमाणमिति' 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिहासमनुमानं चतुष्टयम्' ऐतरे० 'ऐतिहासमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये हि सख्यक् परोक्षलो कतश्चोषा-मनुविता' रामा० । [साधौ

ऐदं युगो न ति० इदं युगे साधु मयि युगा० खञ् । इदं युग-ऐनस न० एन एव प्रज्ञा० स्वार्थे व्यञ् । पावे ।

ऐन्द्रव न० इन्द्रदेवतास्य । इमं शरणं लब्धे २ इन्द्रदेवताके हविरादौ ति० । तस्येदम् अण् । २ चान्दे मास पु० 'ऐन्द्रस्तथिभिस्तद्वत् संकान्त्या सौर उच्यते' सू० वि० । ४ चन्द्रसम्बन्धिनि ति० । इन्द्रः इन्द्रलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य अण् । ५ चान्द्रायणे व्रतमेदे । 'सङ्करापालकत्वात् भासं योधनमैन्द्रम्' अनुः । 'कर्तव्यमैन्द्रवहयम्' स्मृतिः तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चान्द्रायणवन्दे वक्ष्यते । ६ होमराज्याम् स्त्री ङोप् ।

ऐन्द्र ति० इन्द्रदेवतास्य अण् । इन्द्रदेवताके हविरादौ 'ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं मयः' स्मृतिः । २ हविष्ये स्त्री । 'ऐन्द्रा माह्वपत्यपतिष्ठते' स्मृतिः । सा च कक् 'कदाचन स्तरीरवोऽगादि' । ३ इन्द्रदेवताके लब्धे-न लब्धे न० 'ऐन्द्रे गुहः यथी चैव प्राजापत्ये रविष्ठाया' प्रा० त० पुरा० । तस्येदम् अण् । ४ इन्द्रसम्बन्धिनि ति० 'कक्षं हि राज्ञः पदमैन्द्रमाहुः' 'ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते' रघुः । ऐन्द्रं स्थान-सुपायीनां ब्रह्मभूता हि ते वदा' 'ऐन्द्रस्थानमभिप्रोष-सूर्यवचाक्षयमव्ययम्' अनुः । ५ तत्कृतिरूपदेवीवर्ति-मेदे स्त्री ङोप् । 'ऐन्द्रोतमसुरेवरम्' देवीमा० तत्त्वोक्ते भूतपुङ्गवे ईधाराधामेदे 'ऐन्द्रा धारणया देहं स्थिरीकरोति भूतशुद्धौ' रघु० । तत्र भवः अण् । ७ अर्जुने दवाक्षिवागरे च पु० तद्विषयत उद्घोषितनत्वात् ।

अपत्ये तु इज् । ऐन्द्रित्येव एवनाह्निके न० राजनि० । 'ज्यैष्ठे मूले च मजले चरेद्यदि दृष्टमिति । ऐन्द्रः स-वत्सरः स स्यात् सर्वभूतायिवप्रदः' विष्णु५० उक्ते हाटवर्षमध्ये १० संवत्सरमेदे पु० । तत्तत्फलञ्च 'ज्यैष्ठे जातिकुलश्रेण्या श्रेष्ठा नृपाः सर्वधर्मज्ञाः । पीयूषे सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कयर्माजानि' मन्व० त० ।

ऐन्द्रजालिक ति० इन्द्रजालेन चरति ठक् । आद्याविनि (वाजिकर) जटाधरः ।

ऐन्द्रयुञ्ज न० इन्द्रयुञ्जमधिकृत्य कृतमाख्यानमण् । इन्द्र-युञ्जन्महाधिकारेण कृते आख्यानं 'मोहिहोणिकमाख्यानमैन्द्रयुञ्जं' तथैव च' भा० व्या० १५० । इदमाख्यानं मोहिहोणिकमाख्यानात् परं सुहितभारते न दृश्यते कावित्पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

ऐन्द्रमहिक ति० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणं फक् वाक् ठञ् । ऐन्द्रमहकारणके २ तत्तत्फलके च ।

ऐन्द्रवायव ति० इन्द्रव वायुश्च इन्द्रवाक् वायुश्च इन्द्रवाक् देवताद्वयेऽपि नामङ् तो देवते अस्म्य अण् । इन्द्रवायुदेवताके हविरादौ । ऐन्द्रवायवपत्वं तत्तस्य द्वितीयम्' यत० ब्रा० ४.१.५.१६ 'यदैन्द्रवायवापान् प्रातःवन्द्ये' ४.४.१.१० ।

ऐन्द्रगर्भि पु स्त्री इन्द्रगर्भोऽपत्यं बाङ्गा० इज्-टिडोपच । इन्द्रगर्भं नामकन्दपस्यापत्ये स्त्रियां ङोप् ।

ऐन्द्रहव ति० ऐन्द्रहव्यस्य कालः कस्या० अण् यजो हुक् । ऐन्द्रहव्यकाले । इन्द्रहव्यदे इन्द्रहव्यवाधनं दण्डम् ।

ऐन्द्राग्न ति० इन्द्राग्नी देवते अस्म्य अण् । इन्द्राग्निदेवताके हविरादौ । 'एता ऐन्द्राग्नी द्विरुपा अग्नीषोमीया' यजु० २४, ८ 'ऐन्द्राग्नः संक्षितोऽधोराग्नः' २६, ५, ८ । 'ऐन्द्राग्ने न विधानेन' भा० अत० ६० अ० ।

ऐन्द्रापीणा ति० इन्द्रव पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापूषाभौ देवते अस्म्य अण् उपधाऽतोऽपीः । इन्द्रापूषदेवताके हविरादौ । 'ऐन्द्रापीणा चक्षमि' यत० ब्रा० ४, २, ५, ५ । 'अग्नापीणाः ऐन्द्रापीणाः' कात्या० ११, २, १७ एवम् ऐन्द्राभावेनैन्द्रागर्भस्यत्वादुपोऽपि इन्द्रवहितं तत्तदेवताके हविरादौ ति० ।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् बा० फक् । इन्द्रायणे वतः चतरर्ष्यां चरति० पुञ् । ऐन्द्रावयव तेन निर्दिष्टादौ ति० ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इज् । १ जवले ० अर्जुने शवाक्षि-वागरे ४ काके च' मेदिनिः । तत्र काके । 'ऐन्द्रः विष

मन्त्रेणः" रघु । जवने "कामस्तु कमन्त्रेणः ।
ऐन्द्रिमन्त्रेण यासास वाणोयावीविषोपमै" हरि" ० १२
अ० ७७ जने "समोहनं यत्सहोन्मदस्यं प्रादुषका-
रैन्द्रिवारणीयम्" भा० पं० ६६ अ० ।

ऐन्द्रिय ति० इन्द्रियेण प्रकाशयते अण् । १ इन्द्रियप्रकाशे
प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम अण् । २ इन्द्रियसंज्ञानि
ति० "वतर्धेन्द्रिय रुग्णः" भा० १, १०, १६ । स सर्ग
"मनसचेन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० २, १५, २६, उक्तः । स
च तेजसयण "तेजसार्वान्द्रियायवे" भा० २, २५, २१,
उक्तः । इन्द्रियमिव स्वार्थेण् । ३ इन्द्रिये न० । "वैका-
रिकं तामसमैन्द्रियं सूजे" भाग० ५, २४, १७ ।

ऐन्द्रियक ति० इन्द्रियं प्रकाशयः वृञ् । इन्द्रियप्रकाशे
प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम अण् । २ इन्द्रियसंज्ञानि
ति० "वतर्धेन्द्रिय रुग्णः" भा० १, १०, १६ । स सर्ग
"मनसचेन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० २, १५, २६, उक्तः । स
च तेजसयण "तेजसार्वान्द्रियायवे" भा० २, २५, २१,
उक्तः । इन्द्रियमिव स्वार्थेण् । ३ इन्द्रिये न० । "वैका-
रिकं तामसमैन्द्रियं सूजे" भाग० ५, २४, १७ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रियेयम् इन्द्रोदेवताऽस्या वा अण् ङीप् ।
१ यैयाम् । २ ज्येष्ठाय तारायां ३ पर्येयं दिशि ४ अक्ष-
प्रणामं लिका० । इन्द्रवारुणयोः (राक्षसस्य) रत्नना०
ईक्ष्णुकायाम्" राजनि० । ऐन्द्र्यङ्गोक्ताद्येण् च ।

ऐस्यायन पुं स्त्री इन्द्रस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । इन्द्र-
नामर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रिया टाप् । [र्यभवे २ स्त्राभिभवे च ।

ऐन्य ति० इने स्यर्थे स्त्राभिनि वा भवः कुर्वी० यय । १ इ-

ऐभावत पु० इभावतोऽपत्यम् अण् । अविभेदे प्रतोदगे ।
"तद्वैतत् पपञ्चः सुप्ताः शार्ङ्गवः प्रतोदगैर्भावतम्"
शत० ब्रा० २, ८, २१६ ।

ऐभी स्त्री इभ इभावचक्रशब्दः अक्षयस्या, प्रज्ञा० अण् ङीप् ।
१ इक्षिषोषकतायाम् राजनि० इभस्येयम् अण् ङीप् ।
२ इक्षिषव्यभिनि ति० ।

ऐर ति० इरायाम् अक्षे टृणां जले वा भवः अण् । १ अक्ष-
मवे मण्डे २ तत्पुण्ये ब्रह्मलोकस्ये हरवि न० । "तदेरं
मदीयं सरः" जाम्बो० उ० । "तत् तत्तैव इरासं तस्य
ऐरोमयस्येन पूर्णमैरम् मदीयं तदुपयोनिनां मदकरं
हर्षोत्पादकं सरः" भा० । तेन ऐरमित्येकं पदम्
मदीयमित्यपरं पदम् ऐरं मदीयमित्येकशब्दकृत्येन प्राना-
दिकमेव । ३ भूमिभवे ४ जलभवे च ति० ।

ऐरका ति० ऐरका+भाषार्थे कुर्वी० ण्य । ऐरकाभवादो ति० ।
ऐरावत पु० इरा सुरा वनसदृशं यत् तत्त भवः अण् ।

पूर्वपदादिति पात्वम् । १ इन्द्रजने ऐरावते । इराया
उदयेन वयने यन्म्रावते वय-अण् इरायणं सद्युःस्तत्
भवः अण्वित्येव न्यायम् । "अर्धेतेर्दने सद्युर्भिस्तु मङ्गा-
कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानाभोऽभवत् वज्र-
भृता हृतः" भा० आ० १८ अ० । तस्य क्षीरसमुद्रोद्भवत्वं न
सुरासमुद्रोद्भवत्वाभावात् । सुरेयापेक्षयात्वं वनसदृकस्य तत्वं
भवः अण् पात्वमित्यपि साधु । प्रागुक्ता क्षीरसाधुक्ता-
व्युत्पत्तिस्तु कात्यायिकी सुरासमुद्रे तस्याजातत्वात् । २ सर्प-
भेदे "वासुकस्तस्यकक्षैव नानचैरावणस्तथा" भा० अ० ८
अ० । वरुणलोकवर्णने ।

ऐरावत ति० इरा जलानि भूम्ना सन्त्यस्य इरा+मत्पुं मस्य
य इरायान् सद्युःस्तत् भवः अण् । सद्युदजाते इन्द्रजने ।
"प्रादुषेयं पयोवाक्" त्रिपुटैरावतावि" ऐरावतास्मा-
लनविज्ञापं हरि" रघु । "ऐरावतस्मालनकर्कशेयं"
कुमा० "कुर्वन् कामं अरुणमपटमिति ऐरावतस्य" मेघ० ।
३ नारदोदके ४ नकुत्तपुमे च मेदि० । ५ पञ्चकन्यामा-
प्रसारे आदिपुत्रके अन्त्यगुरुद्वयके प्रथमे भेदे पु०
ईक्ष्णुदीर्घे यत्पुत्रुति मेदि० । इरावत्याः नद्याः सन्नि-
जोदेगः अण् । ७ मस्यलभेदे न० । "वभूव परमाश्चाना
मैरावतपथे यथा" भा० अ० १६ अ० तत्त भवः "धन्वयोपधा-
दुञ्" पा० यूञ् । ऐरावतक रंगायतरूपधन्वदेशभवे ति० ।

ऐरावती स्त्री इराः सन्त्यस्य भूम्ना मत्पुं मस्य वः इरायान्
मेघः तत्त भवा अण् । १ विद्युति । २ ऐरावतयोषावा च
मेदि० ३ एतपतीहजे राजनि० । ४ पाञ्चाशदेयस्ये नदीभेदे ।

ऐरिण न० इरिणे उदरे भवम् अण् । लवणभेदे । (पाङ्गा)
राजनि० [काल भवः टक् । २ मङ्गले पु० ३ अक्षाटी ति०

ऐर्य न० इरायामन्त्रे भयम् टक् । १ अक्षपिडभवे मध्ये । इराभूमि
ऐर्य न० इक्षायं हितम् ण्यञ् । "नक्षायार्थस्तुवरकः कुव-
नेक्षपङ्कः परः । सोमधूर्नस्य मज्जा त दग्धः जिघ्र-
न्तले सैन्धवं चाञ्जनम् । ऐर्यं हन्यादिपानताम्रा-
कावासोक्षीरोम तैमिरं चाञ्जनेन" सुश्रुतोक्ते अङ्गुणभेदे
आञ्जनेन जले लेपनेन ।

ऐस पु० इराया धपत्यम् शिवा० अण् । १ बुधशुक्लं इक्षुरवि ।
"सोमपुत्राद्बुधशुक्लं स्यात् जयो पुक्षुरवाः । जनयित्वा
सुतं सा तमिवा सुद्युम्नतां मता" हरिवं० १७ अ०
इडाग्र्ये विवृतिः । "वृद्धता अक्षरे चैवादायुर्धी-
मानमावसुः । इडाग्र्यं वनाग्र्यं यतायुर्धीवीक्षुताः"
भा० आ० ७५ अ० । इडाग्र्ये तस्यां भवः । २ नीले

मन्त्रे । इक्षानामिषानां समूहः अण् । ऐश्वर्यमूढे न० ।
इक्षवाः पृथिव्याददं अण् । पृथिवीजातं अन्ने य ।
“ये पथां पथि रत्नस्य ऐश्वर्यं वायुर्वृषः” यजु० ६.६०,
ऐश्वर्यमूढमूढमं वा विमर्षि ऐश्वर्यं परोजित्या भव
कारबोर्दकारौ । इक्षयोरेकात् ऐश्वर्यमूढः पृथिव्या
ऐश्वर्यलोकं एतन्नलकमेव स्यादं अण् । एक्षगलुके (लक्ष्मणः)
मन्त्रिद्वये यन्त्रता० ।

ऐश्वर्यल न० राजः । “भरतश्च पिथौ प्रल्लिखे भूमिं यथा
दक्षिम् । तस्मात्क्षेत्रे च धर्मो राज्ञैर्ललितस्तथा ।
तत्तद्वैललितक्षेत्रे” भा० शा० ६.१५० । अथिविद्यावंश
वर्णने । ३.३२२ च । “वरासुनगतं तत् यथैवलि
तथा” हरिवं० १७७५० । ऐश्वर्यमूढः व्युत्पत्तिः ।

ऐश्वर्यल नि० ऐश्वर्यमूढः कश्चिन् अण् यजोर्लोप ।
ऐश्वर्यमूढः ।

ऐश्वर्यल उ० इक्षित्या भवः ठक् पुं वत् । इक्षित्यपत्ये
उग्रनादिपितामहे तंशौ राजनि “इक्षित्यमम तस्यासीत्
अन्या दे जनेजय । । ज्ञानादिन्यधि स्त्री च तंशुका
नम्यनम्यत । तंशौः सुतोपो राजर्षिर्धर्मनेत्र प्रताप
वान् । ज्ञानवादी पराक्रान्तस्य भायौपदानवी । उप-
दानवी सुतान् लेभे चतुर्वर्णिकात्मजात् । उग्रान्तमथ
सुधन् प्रवीरमनघं तथा” हरिवं० २२

ऐश्वर्यल उ० इक्षवाः व्यपत्यम् ठक् । १ भौमे मन्त्रे इक्षवा
भवः ठक् । २ एक्षगलुके मन्त्रिद्वये न० शिवादी० इक्ष-
वन्तु भातुपुत्राडापरकोन ततोऽप्येति भेदः ।

ऐश्वर्यल नि० ऐश्वर्यमूढः अण् । ऐश्वर्यमूढिनि “सुरसरिदिव ते-
जो वज्रिभिष्ठातमैश्वर्यम्” रघु० “यो लोकरोरवमिती धनु-
रैश्वर्यम्” भाग० ६, १०.६ । एश्वर्यमूढरादयोऽ-
ण्वत् क्षित्या ङीप् । ऐश्वर्यानी “पञ्चोत्तरवीरनराजदिवि
“ऐश्वर्यानीक्रमतो रेखोत्तरपा देवमण्डले । नैर्ध्वनीक्षमते-
रेखा प्रागया पितृमण्डले” कृति । “ऐश्वर्या मरणं
ध्रुवं निगदित टितलक्षणं खड्गने” ति० १०.४५५ कालम् ।
ऐश्वर्यमूढिनि नि० “पश्य मे योगमैश्वर्यम्” भोता
‘ऐश्वर्यं धनुर्भाजि यन्त्रया’ रघु० ३.३.३३ स्त्री ।

ऐश्वर्यल न० ऐश्वर्यमूढः अण् । १ प्रभवे “तस्मात् निराच-
रैर्ध्वं प्रतिशुभाव राघव” रघु० । इक्षानभिवातात्मके
१ ऐश्वर्यमूढः ऐश्वर्यादी च “ऐश्वर्यं यथैव सपत्य वीर्यं
व्यस्यः निवृत्त” इति पुरा० । ऐश्वर्यं द्विविधं निवृत्तं
निवृत्तं रातुध्वान्तं योगलं वा तन्न निवृत्तं यथैव शरस्य

क्षाभाविकम् “साध्यं यस्य मित्रं जगतस्तु” क्तात्मत० । योगजं
मूर्ध्नि सात्विके गुणभेदे यथोक्तम् “अध्ययसायो बुद्धिधर्मो-
ज्ञानं विरम ऐश्वर्यम् । सात्विकमेतद्रूपं तामसमकाङ्क्षि-
धर्म्यम्” वा० का० व्यख्यातश्चेदं वाचस्पतिना “ऐश्वर्य-
मपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्ताणिमा अ-
णुभावः यतः शिलासपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः
सूक्ष्ममरीचिमासूक्ष्म सूक्ष्मलोकं याति । माहिमा महतो-
भावः यतोमहान् समरति । प्राप्तिरङ्गुल्यपि स्य स्यति
चन्द्रम् । प्राकाश्यमिच्छानभिवातो यतोभूमावन्मज्जति
निमज्जति यथोदके । यथित्यं भूतभौतिकं यथोभय-
स्याप्यम् । ईश्वर्यं भूतभौतिकानां प्रमथस्थितिभेदे
यच्च कामावस्थायित्वं सत्यसद्भूतत्वा यथास्य सद्भूतो भवति
भूतेषु तस्यैव भूतानि भवन्ति । अन्त्येषां निश्चया निश्चये तन्व-
मनुविषोयन् योगिनस्तु निश्चयेत्याः पटायां निश्चयमिति
अतारः स त्विका बुद्धिधर्मो” ।

पातञ्जलसूत्रमध्यखण्डेपु कारणफलसहितं तस्य
स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । “कायाकाययोः सम्बन्ध-
यमाधुतलसमापत्तेः साकाशमनम्” ४१ सू० ।

“यत् कायस्त्वत्कायं तस्यावकाशटनात् कायस्य तेन
सम्बन्धप्राप्तिस्तत् कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघु-
तुलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघु-
भवेति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति तत्फलनामि
तन्तुमात्रे विहृत्य रजिज्य विहरति ततो यथेष्टमाकाश-
गतिरस्य भवतीति” भा० ४२ ।

“कायाकाशसम्बन्धसंयमादा लघुनि वा तुलादौ जन-
संयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्समलघुतां कच्छेति सिद्धि-
क्रममाह जल इति” वि० ४ ।

“बहिरकल्पिता हस्तिस्मृतिरिति ततः प्रकाशपरिणामः”
सू० “शरादाहर्द्वर्जनसोऽपि न भिदेहा मास धारणा सा
यदि शरीरप्रतिपत्तय मनसो बहिरितिमात्रेण भवति सा
कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरानिरेषणा बहिरभूतस्यैव मनसो
बहिरितिः सा अत्यन्तकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयत्-
कल्पिता सच्चाविदेहामिति यथा परशरीरागत्याशितं
योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य स-
दावरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोभूतं तस्य च
अयोभवति” भा० १२ ।

“अपरमपि परशरीरावयवेऽप्ययं क्लेशकर्मविपाक-
त्रयहेतुं विदेहाभाह शरीरादिति । अकल्पिताया

महाविदेहाया य उपायस्तत् प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहा-
माह सा यदीति । हस्तिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन
महाविदेहामाह या त्विति । उपायोपेयते कल्पिता-
कल्पितयोराह तत्वेति । किं परशरीरावेशमात्रमिती
मेवाह तत्वेति । ततोधारणातो महाविदेहायै मनसि
प्रतेति सिद्धे क्रियेय कर्म च ताभ्या विपाकत्वयं जात्यायु
भोगाः तदेतद्भुक्तमोभुक्त मिगलितरजस्तमसः सत्यमात्रात्
विभक्तव्यतामात्रसत्त्वमादात्तदेतद्विपाकत्वयं रजस्तमोभुक्त-
तत्वा तदात्मकं सद्बुद्धिसत्त्वमात्रमिति तत्त्वयाज्ञ निरावरणं
योगिचित्तं यथेष्टं विकृतिर ज्ञानाति" वि० "स्थूलरूप
सूक्ष्मात्मन्यवस्थितस्यमादूतजयः" सू० ४३ । "तत् पार्थि-
वाद्याः शब्दादयोविशेषाः सङ्कारादिभिरुपायैः प्र-
परिभाषिता एतदुभूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्वसा-
मान्यं सूक्तिभूतिः स्नेहो जलं वज्ररुषणा यायु प्रणामी
सर्वतो गतिराकाशरज्ये तत् स्वरूपशब्देनोच्यते अस्य सामा-
न्यस्य शब्दादयोविशेषाः तद्याचोक्तम् "एकजातिसम-
न्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति" सामान्यविशेष-
सद्व्योक्त इत्यर्थः । द्वितीयं समुद्रः प्रत्यक्षमितभेदाव-
लंबातुगतः शरीरं हजोयं वनमिति शब्देनोपात्तभेदा-
वबलातुगतः समुद्र उभये देसतुल्याः समुद्रस्य देवा एको
भागो सतुल्या द्वितीयोभागस्तान्मिमामाच्यते समुद्रः ।
य च भेदभेदविवक्षित आकाशां वने ज्ञात्वापानं सक्तुः आन्वयन
ज्ञात्वाचमं" इति स पुनर्द्वि विधोयुतसिद्धावययोऽयुतसिद्धावयवस्य
युतसिद्धावयवः समुद्रो वन सक्तु इति । अयुतसिद्धावयवः सक्तुः
शरीरं हजः परमायुतिरिति । अयुतसिद्धावयवभेदातुगतः
समुद्रो इत्यमिति पतञ्जलिः । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् । अथ
किमेषां सूक्ष्मरूपं ? तन्मात्रं भूतक'रणं तस्यैकोऽवयवः
रजःकाशसामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदातुगत सक्तु-
दाह रजोवं सर्वतन्मात्राणि एतत् तृतीयम् । अथ भूता-
नां चतुर्थं रूपं स्वान्तिक्रियास्थितिशीलगुणाः कार्यस्य
जावातुपातितोऽन्यथशब्देनोक्ताः । अथेषां पञ्चमरूपमथ
वचं भोगापवर्गधिता सुषेणुन्यविमो गुणास्तन्मात्रभूतभौ-
तिकेभूति सर्वसर्वेषु । तेषां भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु
सबलासक्त तत् स्वरूपं स्वरूपदर्शनं जलस्य प्रादुर्भवति तत्
पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयो भवति तज्जवाहत्याहु-
वारिस्त इव गावोऽस्य सक्तुत्वावुविषादित्योभूतप्रकृतयो
भवति" भा० । स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं सूक्ष्मं
वच्यते स्थूलरूपसूक्ष्मात्मन्यवस्थिति तेषु सर्व-

मात्तक्तय । स्थूलमाह तत्वेति पार्थिवाः पाथसीया-
सौजसा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्वरूपपरमगन्धा
यथासम्भव विशेषाः सङ्गजगन्धारादयः शीतोष्णाद-
नीलपीतादयः कषायसधारादयः सौरभादयश्च एते हि
नामरूपप्रयोजनं परस्परतोमिदन्त इति विशेषाः एतेषां
पञ्च पृथिव्यां गन्धवर्णरसस्वादोऽसुः गन्धरसवर्णं त्वयस्तेज-
सि गन्धरसरूपवर्णं हौ नमस्त्विति शब्द एवाकाशे । तत् त
इत्या विशेषाः सङ्कारादिभिर्मन्त्रैः स्थूलशब्देन
परिभाषिताः शास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्त्रावृत्तान्ताः । "आ-
कारो गौरवं रौषं वरुणं सूर्यं मेव च । हस्तिभेदः
क्षमा काण्डा काठिन्यं सर्वं भोग्यता" । अथं धर्माः
"स्नेहं शौचं प्रभा शौचं मादृवं गौरवञ्च यत् ।
यत् रत्ना पतित्वं सन्धानं चोदका गुणाः" । तज-
साधर्मा "जह्नुमाक् पाथकं दग्ध पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वंसीजस्रं वै तेजः पृथ्व्यां भिन्नलक्षणम्" ।
वायवीयाधर्माः "तिथ्यं गयानं पवित्रत्वमेषो नोदन
वचम् । चलमच्छायता रौषं वायो धर्माः पृथग्विधाः" ।
आकाशीया धर्माः "सर्वतो गतिरव्युच्छो विदम्भेति
च त्वयः । आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाः
इति । तत् आकारभूतयो धर्मास्तैः सहेति आकार
सामान्यविशेषो गोत्वादि । द्वितीयरूपमाह । द्वितीयं
रूपं स्वसामान्यं सूक्तिः सांख्यिकं काठिन्यं स्नेहः जलं
सूक्ष्मजलजपुर्विधाधानहेतु । वज्ररुषणा चोदये शौचं
भोगे च सर्वत्वेन तेजसि समवेतोऽणेतति सर्वं स्रुतद्वर्मा-
धर्मा यो रभेदविवक्षयाभिधानम् । वायुः प्रणामी वक्त्र
शालः तदाह "चलनेन तणादीनां शरीरस्थाटनेन च ।
सर्वगं वायुसामान्यं नास्ति समुच्यते" सर्वतो-
गतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् ज्ञाना-
न्याकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धि-
रित्युपादितमक्षतात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम् । अ-
स्यैव मृत्यादि सामान्यस्य शब्दादयः सङ्गजगत् उष्ण-
त्वद्वयः शुक्तवादयः कषावत्वादयः सुरभित्वादयो मू-
क्त्यादिनां भेदाः सामान्यान्यपि मृत्यादिनि जन्मीरप-
नसामलकफलादिनि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्तन्ते तेभ्य-
तेषाम् एते रसादयो विशेषाः तथः चोक्तम् "एकजातिसम-
न्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या सूक्तिं स्नेहा-
दीनां समन्वितानामेषां सङ्गादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ।
तदेव सामान्यं सूक्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दाश्च उक्ताः ।

ये बाहुः “सामान्यविशेषान्त्रयोऽव्यभिचि” तान् प्रत्याह
 सामान्यविशेषसङ्गदायोऽत्र दर्शने इव्यम ये,पि तदान्त्रयो
 इव्यमास्थित तैरपि तत्सङ्गदायाऽसम्भूयमानो नापक्रोतव्यः
 नच तदपञ्चवे तटाधारी इव्यभिचि भाति तस्मात्तदेवास्तु
 इव्यं न तु ताभ्यां, तत्सङ्गदायाह तटाधारमपरइव्यमपत्त-
 भासहे पात्रेभ्यो ध्यावसमटाप्रादि च तटाधारमपरं
 पृथग्विधं शिखरं समूहो इव्यमित्युक्तम् । तत्र समूह
 भातं इव्यमिति क्मापत्तुत्तये समूहविशेषोऽव्यभिचि
 निर्धारयितुं समूहप्रकारमाह । द्विहोहीति यस्मादेवं
 तस्मात् समूहभात इव्यमित्यर्थः । हाभ्यां प्रकाराभ्यां
 तिष्ठतीति द्विह । एकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमितेति प्रत्य-
 स्तामितोभेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यस्तमितोभेदा
 अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीररज्जुयुग्म
 वनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्वा-
 चकशब्दाप्रयोगात् समूह एकोऽवगम्यते इति युतायुतसिद्धा
 वयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोटाहरणचतुष्टयम् । युतायुत-
 सिद्धावयवत्वज्ञापे वक्ष्यते । द्वितीयं प्रकारमाह । शब्दे-
 नोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति
 देवमनुष्याः इति हि शब्दे नोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य
 भागौ भिन्नावपात्तौ । ननृभयशब्दात्तदवयवभेदो न
 प्रतीयते तत्कट्टपात्त भेदावयवानुगत इत्यतश्चाह । ताभ्यां
 भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयाच्च
 शब्दसङ्केतेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्याधिवाचकत्वा-
 दिति भावः । पुनर्हं विध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन
 च विवक्षितमाह । आख्याणां वनं ब्राह्मणानां समूहः
 इति । भेदेन वनोच्यते । यथा गणाणां गौरिति । अभेद
 तितक्षितमाह । आख्याणम् । आख्याय ते वनञ्चेति समूह
 समूहिनोभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यात् इत्यर्थः ।
 विधान्तरमाह । स पुनर्हं विधेः युतसिद्धावयवः समूहः
 युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तरात्रा अवयवा यस्य स
 तथोक्तः यूयं वममिति सान्तरात्रा हि तदवयवा एलाय
 नावयवायुतसिद्धावयवस्य समूहो एलोमोः परमाणुरिति
 निरन्तराह तदवयवाः सामान्यविशेषा वा सास्त्रादयोवेति ।
 तदेतेषु समूहेषु इव्यभूत समूहः निर्धारयति अयुतसिद्धेति
 तदेवं प्रासङ्गिकं इव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतसुपसंहरति एतत्-
 स्वरूपमित्युक्तमिति । तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति
 अथेति । उत्तरमाह । तस्मात्त्वमिति । तस्मैकोऽवयवः
 परिणामभेदः परमाणुसामान्यं भूति । शब्दादयोविशेषाः

तदात्मानः अयुतसिद्धा निरान्तरायेऽवयवाः सामान्यविशे-
 सास्त्रादुभेदेषु नुगतः सङ्गदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं
 रूपम् एवं सर्वतस्मात्त्राणि सूक्ष्मं रूपमिति उपसं-
 हरति एतदिति । अथ भूतानां वस्तुतः रूपं ख्यातिक्रिया
 स्थितियौलागुणाः कार्यस्वभावमनुपतितुमनुगन्तुं शील
 येषां ते तथोक्ता अतएवावयवगच्छेन्नोक्ताः । अथैषां प्रकृतं
 रूपसंघवत्त्वं सिद्धयति भोगेति । नन्वेवमपि सन्तु-
 गुणा अवयवस्तत्कार्याणां तु कतोऽर्थवत्त्वमित्यतश्चाह ।
 गुणा इति । भौतिका गोष्ठ टय । तदेवं संयमविषय
 सङ्गावयवमं तत् फलज्ञाह तद्विपत्ति । भूतप्रकृतयो-
 भूतस्वभावाः” ४३ वि० ॥

“ततोऽपिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्वन्मांसनिघातश्च” ४०
 “तत्वाणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा
 महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्येणार्था स्पृशति चन्द्रमसम् ।
 प्राक्कास्यमिच्छानभिघातः भूमावृन्मज्जति मज्जति च यथोदके ।
 वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यस्यावश्यमपान्ये पाप्म ईशित्वं
 तेषां प्रभावप्यव्युद्धानामादे यच्च कामावसायित्वं सत्य
 सङ्कल्पता ययामङ्गुल्ययाभूतप्रकृतोनामवस्थानम् । न च
 यत्तोऽपि पदार्थवपण्यांसं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा
 कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति । एता-
 न्यथावैश्वर्याणि । कायसम्पदद्वयमाणा तद्वन्मांसनिघातश्च
 पृथ्वी भूतानां न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियाः शिखा-
 मध्यनुविशतीति, नापः क्षिप्रधाः क्रोदयन्ति, नाग्निरुष्णो-
 दहति न वायुः प्रणामी वक्ष्यन्तारवणात्मकेऽप्याकाशे
 भवत्याद्यतकायः सिद्धानामप्यदृश्योभवति” भा० ।

“सङ्कल्पादुविधाने सृजानां किं योगिनः सिध्यन्तीत्यतश्चाह
 “सूक्ष्मसंयमत्रिजयाञ्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह ।
 तत्वाणिमा १महानर्प भवत्यणुः । लघिमा २महानपि
 लघुर्भूतयोकात्तल दवाकागि पिच्छरति । ३महिमाऽ-
 त्योऽपि नागनगमनपरिमाणो भवति । ४सर्वे
 भावाः सङ्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्वयया भूमिज एवा-
 ङ्गुल्येण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमत्रिजयात्
 सिद्धिमाह । प्राक्कास्यमिच्छानभिघातोऽपानस्य रूपं भूतस्वरूपं
 भूतयोर्दिभिरभिहृत्यते भूमावृन्मज्जति मज्जति च यथो-
 दके । सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भू-
 तानि पृथिव्यादीनि भौतिकाणि गोष्ठादीनि तेषु वशी-
 स्तन्मोभवति । तेषां स्वपश्यं तत्कारणतस्मात्
 पृथिव्यादिपरमाणुवशीकारास्तत्कार्यवर्षाकारश्च न यानि

यथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठते इत्यर्थः । अन्वयः
विषयस्य यमजयात् सिद्धिमात्रं दृष्टव्यं ७ तेषां भूतभौ-
तिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन् यः प्रभव उत्पत्पादो यथा-
पायोविनाशो यश्च व्यूहो यथावदवस्थारूपः तेषामेव ।
अर्थवत्त्वसंयमात् सिद्धिमात्रं । यच्च कामावसावित्वं ऽसत्त्व-
सङ्कल्पता निजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यदुदयतया
सङ्कल्पयति तत्तच्छै प्रयोजनाय कल्पते । विषयस्य सङ्का-
रार्थं सङ्कल्प्य भोजयन् जीवयतीति । स्यादेतद् यथा
शक्तिरिष्टा न गोस्त्वैव पदार्थविषयासमिप कस्याञ्च क-
रोति तत् स चन्द्रमसमादिव कथ्यान् कृच्छ्रं सिनावाली-
मित्यत्र आह न च शक्तोऽपीति । न खल्वेते यत्कामाव-
सायिनस्तत्र तत्रभूतः परमेश्वरस्याज्ञासमतिक्रमदुस्त-
हन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेशकालावस्थामभेदान्वयतस्व-
भावा इति युज्यते तस्मिन् तद्विद्वानुविधानमिति ।
एतान्यपार्थक्यार्थिण तद्विद्वानभिघात इति आश्रयादि
प्रादुर्भाव इत्यनेनैव तद्विद्वानभिघातसङ्घो पुनरुपादानं
कार्यसिद्धयत एतत् सङ्कापनिबद्धमकलविषयसंयमफल-
वत्त्वतापनाय । सुगमसंयत् ॥४४॥ १० ।

वेदान्तमते नित्यैश्वर्यमेश्वरस्यैव योगिनान्तु ऐश्वर्यं
तदधीनमित्यतो न जगत्सृजने तेषां शक्तिः । यथोक्तं
शारीरकसूत्रभाष्ये च

“जगद्ग्राह्यावर्जं प्रकरणादसिद्धितत्वाच्च” इति । “ये
सृष्ट्यज्ज्ञोपासनात् सृष्टेयं मनोऽनुरागमुच्यं प्रजन्ति किञ्चु
यथा निररप्यकस्यैश्वर्यं ? भवत्याहोस्वित् सावयवमिति
संगयः । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशसैषैश्वर्यं भवत्सम-
कृतिं आप्नाति स्वाराज्यम्” “सत्त्वैश्वर्यं देवानामिवावहन्ति”
“तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवनीत्यादि” मुक्तिभ्यः ।
इत्येवं प्राप्ते पठति जगद्ग्राह्यावर्जमिति । जगदुत्-
पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा न्यदपि साद्यात्मकमर्थं
सुक्ताभिर्भवितुमर्हति जगद्ग्राह्यावर्जं नित्यसिद्धसैश्वर्यम् ।
कृतः ? तस्य तत्र प्रहणत्वादसिद्धितत्वाच्चोतरेषाम् ।
परणवद्वाश्वरे जगद्ग्राह्यावर्जिधनः तमेव प्रकृत्योत्-
पत्त्याद्युपदेमादिसृष्ट्यज्ज्ञनिबन्धनत्वाच्च तदन्विषयाविज-
ज्ञासनपद्व्यक्रितरेषामादिमदस्यैश्वर्यं श्रूयते तेनास-
िद्धितात्तो जगद्ग्राह्यः । समनस्कत्वादेव वैषाज्यमेक
भवेत्तस्य चित् स्थितानि प्रायः कस्याचित्काराभिप्राय
इत्येवं विरोधोऽपि कटान्वित स्यात् । अथ कस्याचित्त्वज्ञ-
स्यमन्वयस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्यते । ततः पर-

मेश्वरादुत्पत्तमन्वयस्यैतरेषामिति व्यवतिष्ठते” भा० ।

ऐषमस्य अन्वयः आश्रित्य वृत्तरे नि० । वत्तं मानववृत्तरे । ततः
भवार्थं श्रुत् वृत्तं च । ऐषमस्तन तद्वत् स्त्रियां छीप् ।
पञ्चोत्तम् । ऐषमस्य तत्त्वार्थं त्वि० स्त्रियां टाप् ।
ऐषीक न० । इषीकमेव स्वार्थं त्वि० । इषीकायद्वार्थं ।
ऐषुकारि ष० इषुकारस्यापत्यम् इज् । शरकारापत्ये तस्य
विषयोऽप्यः भक्तल् । ऐषुकारिभक्त तद्विषये देये ।
ऐषुकार्यादि ष० पाणिन्यो विषये देयेऽप्यै भक्तलप्रत्ययनिमित्ते
यद्वगण भेदे । स च गणः “ऐषुकारि, शरस्यायन ।
चान्द्रायण । द्वात्रायण । तत्रात्रायण । औडायन ।
जौलायन । खाडायन । दासमिति दासमित्त्रायण शौडा-
यण द्वात्रायण, शायण्डायन । तार्ज्यायण । शौभ्रायण ।
शौवीर । शौवीरायण । शयण्ड । शौण्ड । यथाण्ड ।
वैश्वमानव । वैश्वधेनव । नड । तुण्डदेव । विश्वदेव ।
सापिशिडु” ।

ऐष्टिक ष० । इष्टे व्याख्यातो पत्यः इष्टकत्वात् ठक् । इष्टे व्या-
ख्याने ऽप्यन्ये इष्टाय हितम् ठक् । इष्टरूपयागादे-
र्हिते ऽखलाविदके कर्मभेदे “दानधर्म निवेवेत नित्य-
मैष्टिकपौर्त्तिकम्” मनुः । “अस्ति तावत् प्राचीनवंशशाला
तस्यामाहवनीयाद्याग्नित्रयमैष्टिकमेष्टिच” अज० ५. १४ वेददे-
इष्ट्यं प्रभवति ठक् । इष्टिषाधनसदर्थं प्रयोगे च । “अ-
जमानयद्व्यादेष्टिकेषु निगमेषु” आश्व० श्रौ० ५. १. ७. ।
तेषां समावापादि यथायमभिधानमैष्टिके तन्त्रे” ४. १. ८ ।

ऐहलौकिक नि० । इहलोको भवः ठज् द्विपदछादिः । इह-
लोकजाने “ऐहलौकिकमवेद उताहो पारलौकिकम्”
भा० व० १८१ अ० । “ऐहलौकिकमीहन्ते मांसयोषित-
वर्जनम्” भा० व० ११८ अ० । स्त्रियां छीप् ।

ऐहिक त्वि० । इह भवः कालाट् ठज् । इहलोकभवे ऽश्च्योत-
शरीरसम्मानेन स्वचन्दनादिसुखासुभाशो च । “कश्चि
दुसवदेहिकायेषु गृहेषु” भाग० ५. १४. १२ । “यद्येहि-
कासृष्टिकामलम्भटः” भाग० ५. १८. १४ । इह विदित
ठज् । इहविदिते ४ “ऐहिकज्ज्ञानपतेर्देहादिनिषेधार्
ज्ज्ञानरीणतत्पापत एव सहसरेणोद्धारः” शु० त०
रवु० । स्त्रियां छीप् ।

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिष्वर्थसङ्कलनम् ।

श्री

श्रीकारः खरवर्गभेदः कश्चैतद्विधानयोश्चार्थः दीर्घः
दिमात्रत्वात् ऋतस्तु लिमात्रं । सर्वोदात्तानुदात्त
स्वरतभेदः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात्
पङ्क्तिः तथा ऋतोऽपि षड्विधः गणं द्वादशगणः । तत्परत्वे
कारपरत्वे च स्वरूपपरः । तन्त्रे तस्य वाचकगण्टा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “श्रीकारः लयर्पणं पञ्चमासः
श्रुतिः स्थिरा । सद्विजानो वासुदेवो गायत्री दर्पज-
ङ्गकः । आस्य यनो चोर्द्ध्वलो लक्ष्मोर्वाणो मुखो द्विजः ।
उद्देश्य दर्शकस्तत्रः कैलासो वसुधन्तरः । प्रणवांशो
ब्रह्मस्त्वमजयः सर्वमङ्गला । त्रयोदशो दर्पनसारति-
नाथो दिगम्बरः । त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा मोतिवजाटि
काशिना” इति । तदधिष्ठातृदेवता च तत्रैवाक्ता
“उवाचास्त्रीकारगा यो या भीमा च सत्तमास्त्रिभिः” । तस्य
ध्येयरूपं कामधन्तः उक्तं यथा । “श्रीकारं च ब्रह्मा
पाङ्क्तिः पञ्चदेवभय सदा । रक्तविद्युत्प्रकाशं त्रिगुणात्म-
नमोऽनुरम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् । एतद्वर्णं
महेश्वरिण ! स्वयं परमकुण्डलायम्” ।

श्री अर्थः उ-विच् । १।सम्बोधने २।आह्वाने ३।स्वरूपे ४।अ-
नुकल्पने च भेदः । ५।ब्रह्मण्य उ० एककारकोषः ।

श्रीक उ० उच-व चस्य कः । १।पङ्क्ति २।दृष्टे
३।आश्रये च । “जनोक्तयायो लघुरत्यप्रचारसरन् देया-
जेकवरः स भिजु” भा० आ० ६।१५० । उच भावे घञ्
कः । ४।समवाये च । श्रीकाय हिष्ठ यत् । श्रीक्य नि-
वासाय हिते लि० “ज्योतीरथः पश्यते राय श्रीकः”
अ० ६।८३, ८५ । [(उक्त्य) केशकोटे शब्दरत्न० ।

श्रीकृष्ण(णि) उ० उ-विच् श्रीः शन् कणति कण-अच्-इन् वा
श्रीकम् न० उच-वस्यन् न्यहादित्वात् कृत्स्नम् । १।दृष्टे २।आ-
श्रयमात्रे च । “वक्षिन्नुः प्रदिवि वाग्धान श्रीको दधे
ब्रह्मण्यलक्ष नरः” अ० २, १६, १ । “वक्षिन् देवा श्री-
कांसि चक्रिरे” १, ४०, ५ । “श्रीभाषास्तु शुभाः पार्थ ।
मौतमौकः समीपजाः” भा० सं० २० । वनौकः त्रिदि-
वौकः द्विवौकः जलौकश्च इत्यादि ।

श्रीकियस् लि० उच-वसवाये कृत्स्नं वदे नि० । समवेते
“श्रीकांसां सुते सवा” अ० ६, ५६, १ । श्रीकांसां
श्रीकांसां समवेतो” भा० ।

श्रीकुल उ० उच-उक्तं न्यहा० नि० कु । अर्धाग्निदग्धे अ-
पको गोधूमे (हडा) ‘श्रीकस्तु गुरुष्वोमधुरो बल-
कारकः । रक्तपित्तापहः क्षिणो हृद्योमदविर्जनः”
राजनि० । [गौ०डीय । (उक्त्य) केशकोटे शब्दरत्न० ।
श्रीकोटनी स्त्री श्रीक आश्रयः गृह्यरूपम् अदनं भयं यस्याः
श्रीकृष्णो स्त्री उच-विच् श्रीक सता कणति कण-अच्
गौ०डाय । (उक्त्य) केशकोटे शब्दरत्न० ।

श्रीख श्रीघे सामर्थ्यं अक्ष० भूषणे वारणे सक०भा० पर०
सेट् षट् । श्रीखति श्रीखात् श्रीखाम् भूषय आस
चकार । श्रीखतः श्रीखनम् । श्रीखः शिवि श्रीख-
यति ते सा भगन् श्रीखित् त षट्दिन्यात् न ह्रस्वः ।
उपसर्गावर्णात् पररूपम् प्रोक्षति प्रोक्षति ।

श्रीगण लि० अच-गणयते अच-गण कर्मणि अर्थे क सम्प्र०
अचगण्ये अचरतया गण्ये । “नहि प्राधन्ययोग्यास इन्द्र”
अ० १०, ८६, ५५ [“बलं सत्यादोगीयः” हृङ्० उ० ।

श्रीगीयस् लि० श्रीजीयस् वदे नि० । अन्त्यनोजिखिनि ।
श्रीघ उ० उच-वच् प्रभो० । १।समृद्धे २।जलवेगे, ३।तत्कदाचौ

४।आध्यात्मिक दृष्टिभेदे च सा च दृष्टिः प्रवृत्त्यायां विर-
कालसमाध्युत्तुष्टानेन वा दृष्टिः सा काकाख्या दृष्टिरेव इत्य-
च्यते” इति सां० प्र०भा० उक्ता । इयं दृष्टिः सां० की०
मेवत्वेन परिभाषिता यथा “प्रवृत्त्यापि ते न सद्विनि
र्वाण्येति सा च काकपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति
अलक्ष्यप्रतया तेवेत्युपदेये वा दृष्टिः सा काकाख्या मेव
उच्यते” । कश्चित् पुस्तके मेव इत्यत्र श्रीघ इत्येव पाठः ।
तत्र जलवेगे “श्रीघवाताहतं धौं यस्या लोले प्ररीकृति”
मनुः । “मङ्गीभक्त्या विरचितवपुः क्षन्ति तान्जलौघः”
मेघ० । “पुनरोद्येन हि युज्यते नदी” कुमा० । समृद्धे
“स्त्रीर्वाजितमर्षीचमवाय कुरुवसनः” भा० व० २५५
अ० “गजवाजिरदौघेन वलेन मङ्गाऽऽगमत्” आ०
११३५० । ३।परम्परायाञ्च ह्रस्वपदे भेदः परम्पराऽवि-
च्छिन्ना सन्ति । “तादौघमङ्गिच्छुङ्गन्” भाग० ४, १२, ११ ।

श्रीघरथ उ० श्रीघवतो नृपतेः पुले । “श्रीघवनाद्यान नृपो
नृगस्यासीत् पितामहः । उस्याधोघवतो कन्या पुलघोच-
रद्योऽभवत्” भा० अतु० २५० ।

श्रीघवत् लि० श्रीघः जलवेगादिरूपस्य मत्तम् मस्य वः ।
१।जलवेगादिशुक्ते स्त्रियां ङीप् । “एषा सरस्वती रम्या-
दिव्या श्रीघवतो नदी” भा० व० १३६ । अग्नयस्य पितामहे
२।अपभेदे उ० इत्युक्त्यायां स्त्री ङीप् । सा च भर्तृराज्ञया

द्विजकूपधरधर्मरूपातिथे । अत्राप्यन्तप्रदानादिरूपपरि-
वरणेन तुष्टधर्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पादनाथ
नदीत्वमाप्ता इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे श्वनदी-
भेदेऽपि । तत्कथा भा० अतु० २५० यथा 'तस्य' सम-
भयतुष्टो नास्त्रान्येयः सुदर्शन । सुदर्शनस्तु रूपेण
पूर्णसुशोभमानः । शिशुरेणाध्यगात्सर्वं परं ब्रह्म
सनातनम् । अथैववाचन म ऋषो ऋगस्यासंतिष्ठाता-
महः । तस्याधौघवती कन्या पुत्रसौघरयेऽभयत ।
तामाघनान् टटौ तस्मै स्वयमेवधर्मां सुताम् । सुदर्शनाय
त्रिदशे भाव्यार्थे देवकृपिणीम् । स ऋहस्यान्मरतस्तथा
मह सुदर्शनः । कुरुक्षेत्रेऽवसद्भ्राजकोघवत्या समन्वितः ।
ऋहस्यस्यपञ्चमि ऋहस्यमित्येव स प्रभो । प्रतिज्ञामकरो
दुःमान् टं प्रतेजा विगम्यते । तामधौघवतीं राजन
स पावकमुतेऽब्रवीत् । अतिथेः प्रतिकूलं तेन कर्त्तव्यं
कथयन् । येन येन च तृप्यत नित्यमेव त्वयाऽतिथिः ।
अथात्मन प्रदानेन न ते कार्या विचारणा । एतद्ब्रतं
मम सदा हृदि संपरिचरिते । ऋहस्यानां तु सुशोभि
नातिथेर्व्यद्वते परम । प्रमाणं यदि वासोह । यच्छस्तेमम
शोभने । इदं चक्षुमव्यया हृदयं धारयेः सदा ।
निष्क्रान्ते सयि कल्याणि । तथा भक्तिर्नित्यमव । नाति
थिस्तेऽवमन्यः प्रमाणं यद्यहं तव । तमब्रवीदोघवती
तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलि । न मे त्वदचक्षात्कृदकर्त्तव्यं
कथयन् । जिगोषमाणस्तु ऋहः तदा हृत्यः सुदर्शनम् ।
पृथतोऽन्गमग्राजन् रम्भान्वेषी तदा सदा । इधार्थन्तु
गते तस्मिन्निपुत्रे सुदर्शने । अतिथिर्वाङ्मनः श्रीमा
लामाहौघवती तदा । अतिथ्यं क्षमिष्यामि त्वयाद्य
वरपतिनि । प्रमाणं यदि धर्म्मस्ते ऋहस्यान्मसंमतः ।
इत्युक्त्वा तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी । विधिना
प्रतिजयाह भेदोक्तो न विगम्यते । आसनञ्चैव पादौ च
तस्मै दत्त्वा द्विजातये । प्रोत्रसौघवती विप्रं केनार्थ
किं ददामि ते । तामब्रवीकृता विप्रो राजपुत्रीं सुद-
र्शनाम् । त्वया समर्थः कल्याणि । निर्विघ्नं हतदाघर ।
यदि प्रमाणं धर्म्मोऽस्ते ऋहस्यान्मसंमतः । प्रदानेनात्मनो
राति ! कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम् । स तथा हन्त्यामानोऽ
न्वैरोक्षितैर्भूपकन्या । नान्यमात्रप्रदानात् तस्या बन्धे
परं द्विजः । सा तु राजपुत्री ऋह्या भर्तुर्वचनमादिनः ।
तथेति हन्त्यामाना सा तस्यैव द्विजपत्न्यम् । ततो विहस्य
विप्रभिः सा सौवोपप्रियेण ह । संप्रत्य भर्त्तुर्वचनं ऋह-

स्यान्मकाङ्क्षिणः । अथेधु नक्षपादाय स पावकिरुपागमत् ।
ऋह्या रौद्रभावेन नित्यं बन्धुविरान्वितः । ततस्त्वात्रम-
मागम्य स्वं पावकमुतस्तदा । तां व्याजहारौघवतीं काशि
यातिं चासकत् । तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्तुर्वचनं प्रददौ
तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्रष्टा भर्त्तव्रता सता ।
अस्मिन्नास्ति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च । तृणी-
भृताऽभावाध्वी नचोवाचाऽथ किञ्चन । अथ तां पुन-
रेकेदं प्रोवाच स सुदर्शनः । क सा साध्वी कृता याता-
गरीयः किमतो मम । पतिव्रता सत्येवैवा नित्यं सौवा-
र्जवे रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य अयमाना यथा पुरा ।
उटजस्यस्तु तं विप्रः प्रत्यवाच सुदर्शनम् । अतिथिं
विद्विषं प्रापं ब्राह्मणं पावके च माम् । अनया हन्त्यामा-
नोऽहं भाव्यार्था तव सत्तम । तैस्तेरतिथिस्तारैर्ब्रह्मसेवा
एता मया । अनेन विधिना मेयं सामर्ज्यं विदुमानना ।
अनुरूपं यदवान्यत्तद्भवान् कर्त्तुमर्हति । कूटक्षररहस्तस्तु
ऋहस्यं वै समन्वगात् । ह्रीं प्रतिकृतमन्त्रं न बध्निष्यमीति
बिलयन् । सुदर्शनस्तु मम सा कर्मणा चक्षुषा निरा ।
त्यक्तेऽप्युक्तमन्यं च अयमानोऽब्रवीदिदं । सुरतं तेऽस्तु
विप्राय । प्रीतिर्हि परमा मम । ऋहस्यस्तु तु धर्म्मो
ऽयम् । अस्माप्नोऽतिथिपूजनम् । अतिथिः पूजिता यद्
ऋहस्यस्तु हि गच्छति । नान्यकथापरो धर्म्म इति
प्रच्छर्म्मनीषिणः । प्रश्ना हि मम दाराश्च यश्चान्यहि
द्वते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ।
निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतन्ने सदा हृतम् । तेनाहं
विप्र । सत्येन स्वयमात्मानमात्मने । दृष्टिर्वा वायुराकाश-
मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । नृद्विरात्मा मनः कालो दिय-
श्चैव गणा दय । नित्यमेते हि पश्यन्ते देहिनां देह-
संनिताः । सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म्म धर्म्मधृतां यर ।
यथैषा नाहता वाणो मयाद्य ससुदीरिता । तेन सत्येन
मां देशः पालयन्तु दहन्तु वा । तेन नादः सममर्हिजु
सर्वसु भारत । अस्मत् सतामिच्छेवं नैतन्निश्चेति सर्वतः ।
उटजान् ततस्तस्मात्त्रिषकाम स वै द्विजः । यपुषा द्याश्च
भूमिश्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः । स्वरेण विप्रः श्रेष्ठेण
लोकीकानामुनादयन् । उवाच चैनं धर्म्मज्ञं पूर्वमात्मन्य
मागतं । धर्म्मोऽहमस्मि भद्रान्ते जिज्ञासाद्यं तवानघ ! ।
प्राप सताञ्च ते ह्यात्मा प्रीतिस्ते परमा त्वयि । विजि-
तय त्वया ऋहस्योऽयं त्वमननकृति । रम्भान्वेषी तव
सदा त्वया हृता यथोक्तः । अ चास्ति यस्मिन्लोको

कस्यचित् पुत्रोत्तम । पतिव्रताभिर्मां सार्धं तयोद्गीवि-
तमभ्यत । रतिता त्वङ्गचरेषा पातिव्रतगुणैकाद्या । अष्टम्या
यदियं ब्रूयात्तथा तन्माग्या भवेत् । एषा हि तपसा
स्तेन संयुक्ता ब्रह्मवर्तिनी । पावनार्थं च लोकस्य हरि-
च्छ्रेया भविष्यति । अनेन चैतद्देहेन लोकांस्तस्मिन्
पश्यसे । अङ्गनीववती नाम त्वामङ्गनामुयास्ति”

ओङ्कार पु० ओम्+स्वरूपे कर्प्रत्ययः । प्रथमे । “प्राणायामै-
स्त्रिभिः पूतस्तत्रोङ्कारमर्हति” मनुः । “ओङ्कारसाय-
यन्द्य ह्यवेतो ब्रह्मणं पुरा” पुरा० अधिकम् ओम्स्यन्दे-
वप्यते “ओङ्कारं पूर्वसुखाय पश्चाद्देहमधीयते” इति श्रुतेः
“तस्मादेभिन्दुदाहृत्य यद्दानतपःक्रवाः । प्रवर्त्तन्ते
विधानोक्ता” इति गीतोक्तेः “स्वस्वनेऽङ्कृतं सर्वम्”
इत्युक्ते च ओङ्कारस्य सर्वकारणरूपादौ पाद्यात्वात् आर-
म्भसाधनत्वेन ० आरम्भे । सप्रानं सामावदवानां १ प्र-
थमायस्ये च । उद्गीचयन्दे ११०० पृ० सप्रायव-
सामानि दृष्टानि । ओङ्कारः तदाकारः अक्षयस्य
अव । कामीस्ये शिवलिङ्गभेदे “ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं
द्वितीयन्तु त्रिकोचनमिति” कामीस्यस्तद्वर्द्धयप्रधानलिङ्ग-
कषणे । तदाविर्भावकया तत्त्वं ७११११११
“बयोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इष्टमवत् । पुरानन्दने-
चत्त ब्रह्मणा विश्वेोनिना । तपस्तप्तं महादेवि ! समाधिं
दधता परम् । पूर्वे युगवृक्षेऽथ भित्त्वा पातालवप्रकम् ।
उदतिष्ठत् पुरोष्कोतिर्विद्योतिरुत्तरिस्तुल्यम् । यदन्त-
राविरभवन्नित्योजेन समाधिना । तदेव परमं धाम
महिषाविरभूदिधेः । अमृतवटवृक्षः स्फुटितो भूमि-
मागतः । तच्छब्दाद्वास्तुल्लेखाः समाधिं क्रमतोवशी ।
अष्टादशज्ज्वत तत्त्वानौ यावदुन्मील्य लोचने । पुरःप-
श्चाद्दर्शये तावदक्षरमादिभम् । अक्षरं सत्यसम्बद्धक-
शोभं स्फुटिपाकम् । नारायणात्मकं सान्तात्तमःपारे
प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमक्ष तस्यापरेजोऽक्षं यजुर्जनिम् ।
विधातारं समस्तस्य आकारमिव चिन्तितम् । गौरव-
ध्यानवद्देतद्वदनामं तदपतः । मन्त्रारं च ददर्शाच्च
तमोऽक्षं विधेयतः । शान्तां बोधिं हरे देहं शाश्वत-
दृष्टव्यमिषम् । अथ तत्पुरतोधाता व्यधात् स्तनवना-
तिथिम् । पित्रूपमयोङ्कारं वगुणश्चापि निरुचम् ।
अनात्मनादगदन् परमानन्दविषयम् । अङ्गमङ्गोति
अत् स्वान्तं सर्वव्याप्त्यनवधारकम् । अयोपरिष्ठादावस्य
किन्दूपं परात् परम् । कारणं कारणांशु जनदा-

सङ्कमं परम् । विधिविस्तोकयाञ्चकं तपसा गोचरी-
कृतम् । अवनगदोमिति स्वान्तं सर्वस्यास्य स्तमावतः । भक्त-
सुखवते वक्तात्तोमिति यद्विरितः । अक्षुपोऽपि स्वरुपायः
व धात्वा नेत्योऽकृतः । तारयेद्वाङ्मयोधेः स्वजपावक्त
मानसम् । ततस्तार इति स्वान्तोयसं ब्रह्मा व्यञ्जकवत् ।
प्रणयते यतः सर्वः पुरनिर्व्याचकासुक्तः । सर्वभ्योऽ-
भ्यधिकस्तस्यात् प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः । सुखे वितारं
पुत्रं प्रणयेद्यः परमादम् । अतस्तं प्रणवं यान्तं
प्रयोजितवान् विधिः । तयोमयस्तुरीयायस्तुर्वाती-
तोऽऽखिलात्मकः । नादविन्दुस्वरूपो यः स प्रैषि द्विजगा-
मिना । प्रावर्त्तन्त यतोभेदाः साक्षाः सर्वस्य मोनयः ।
व वेदादिं पञ्चभुवा पुरस्तादवशोक्तिः । एवमोवक्षिधा-
वहोरोरवीति महोदयः । व नेत्यविषयीचकं परमः
परमेष्ठिना । शृङ्गास्तुतिरि यस्यावन्तस्तस्यमुषम् एव च ।
होषोर्भे च त्रयः पादाः स देवोविधिनेजितः । यदन्तर्लो-
नमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तदोजं वीजरहितं
द्रुहिणेन विकीर्त्तितम् । लीनं नश्येत् यत्तदाज्ज्वाला
भाजमम् । अतः समाज्यते सङ्गर्भलिङ्गं तद्विजोक्तितम् ।
पञ्चाधायक भावने पञ्चब्रह्मण्यं हि अत् । आदिपञ्च-
स्वरूपं यद्विरिति ब्रह्मणा हि तत् । तमाकोच्य ततो-
वेधा लिङ्गरूपमधीश्वरम्” । ओङ्कारेचरोऽप्यल । ३ बुद्ध-
यक्तिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्याऽस्यादेः परत्वे पररूपम् ।
ओज वले अद० पुरा० उभ० अक्ष० सेट् । ओजय-ति-ते
ओजिजत् त ओजयाम् बभूव आस चकार गमे । ओजितः
ओज पु० ओज-अक्ष । “ओजोऽथ शुभं विषमः सनव” ।
ज्वा० त० उक्ते मेघःदीनां द्वादशानां मध्ये १ अशुभे
विषये राशौ यथा १, २, ५, ७, ८, ११, अक्षौ वैधिता मेघ-
मिश्रणसं हस्तमाधनुःकुम्भाः ओजरागयः “ओजे रशीनोः
समपुन्दरयोः” मीळ० ता० । ओजस् यन्देऽप्यल न० ।
“कुजाकिं शुक्रवैद्यानां भागाः शुक्रस्य च क्षमात् । पञ्च-
वष्टाष्टमेऽथ स्येमेजज्ज राशिषं ज्यो० त० अल ओजस्
राशिषु इत्येव कश्चित्पाठः । २ अशुभनात्वे (विजोड)
च “मत्तमयोऽजगतं शुक्रणा चेत्” “ओजे तपरी करी
शुक्रवेत्” इत्यादौ अयुष्मपादे प्रयोगात्
ओजस् न० उज्ज-अक्षम् वडोमे शुभः । १ दीप्तौ २ अशुभे,
१ प्रायवले, ३ प्रकाये, ४ वासन्ते ५ ज्योतिषोक्ते प्रचल्यलो-
कादौ विषमराशौ, ७ यक्षादौ वले ८ यक्षादेर्जर्ष, इतने
म्रियाका ८ पाटवे, १० काळशुक्रभेदे, ११ गोशोदीयाम्,

वैद्यकोक्ते, “भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सन्निवृत्ते मधु । तदुदोजः शरीरेभ्यो धातुभिर्भियते नृणाम्” इति १० लक्षणे धातुरसपौषके वस्तुभेदे च । अथ । ओजशब्दोऽप्यत्र । ओजः स्वरूपं मिताः स्वरूपान्ते दर्शितं यथा । “हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमोषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे संख्यातं तज्जायाज्ञायच्छति” । “पुनर्जातिं पुनर्गर्भमेजस्तस्य प्रधावति । अष्टमं मास्यतेगर्भोजातः प्राणैर्वियुज्यते” याः स्मृतिः सृज्यते त बलपय्यायत्वमस्त्रोक्ता तत्फलान्युक्तानि यथा “बलबलान् बलवलयलक्षणात् कर्तुं वक्ष्यामः । तत्र रसादेनां शुक्लानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्त्वत्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते स्वयास्तत्त्वज्ञानात् । तत्र बलेन स्थितोपचितसंघता सञ्चयेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्षप्रसादो बाह्या नामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्यं प्रतिपत्तिर्भवति । भवन्ति चात्र । “ओजः सामाजिकं स्निग्धं शुक्लं र्थं तं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु स्तुम्भञ्च प्राणायतनसुप्तम् । देहस्यावयवक्तेन व्याप्नो भवति देहजान् । तदभावाच्च शीघ्रं ते शरीराणि शरीरिणाम् । अभिघातात्त्वयात्कोपाच्छोकाद्ग्रानात् अमात् कुधः । ओजः सञ्जीयते कोभ्यो धातुपङ्कजिनः स्रवम् । तेजः संचरितं तस्माद्विज्ञं वयति देहिनः । तस्य विज्ञं वो व्यापत् वय इति जिज्ञानं व्यापकस्य भवन्ति । सन्निविष्टो गतायां सदनं दोषव्ययनं क्रियासविरोधश्च विज्ञंसे । सत्त्वगुणगतता धातुशोथोवर्षभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापसे । मूर्च्छा मांसलयो मोहः प्रलापो मरणमिति ज्ञये । भवन्ति चात्र । “एते दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विज्ञं वनचयाः । विज्ञेपसादौ गतायां दोषविज्ञं वनचयाः । अप्राच्यं क्रियाणाञ्च बलविज्ञं वनचयम् । गुणत्वं सत्त्वताङ्गेषु ग्लानिर्विज्ञंसे भेदनम् । तन्द्रा निद्रा धातुशोथी बलव्यापद्विज्ञं वनचयम् । मूर्च्छा मांसलयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्वोक्तानि च विज्ञानं मरणञ्च वनचये । तत्र विज्ञंसे व्यापसे च क्रियाविशेषैर्विज्ञैर्विज्ञास्यापयेत् । नष्टसंज्ञासितरञ्च वनयेत्” । “ओजः समाभूयस्वं मांसकं पददम्बर” इत्युक्तवचनः काव्य गुणभेदः । वा० द० त “रसस्याङ्गत्वमात्रस्य धर्माः शौर्थादयो यथा । एवं माधुर्यमोजोऽयं प्रसाद इति ते” लिङ्गा इति गुणान् विभज्य तत्त्ववचनसम् “ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वस्यते । वीरवोभत् व रीक्रेण क्रमेणाधिकमस्य तु” इति । तद्व्याङ्ग्यवर्षादयश्च तत्त्वोक्ताः ।

“वगस्याद्यहतेयाभ्यां युक्तौ वस्यी तदन्तिमी । उपयं भोद्वयो वा स्यात् रेफः टठडटैः सङ्ग शकारश्च वकारश्च तस्य व्यङ्ग्यकनाङ्गताः तथा समासबहुला घटनौष्ठयशालिनी” “रुद्रौजसा तु पङ्क्तं त्वयाऽऽस्याम्” रघुः । “महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुद” “पुरुषाणां सङ्गौजसाम्” “महात्मानो सङ्गौजसः” इति मनुः । अतस्तृतीयायाः जतादौ अलुक् । ओजसाकृतम् तस्यापत्यम् इज् । ओजसाकृतिः तदपत्ये । ५ तद्विशिष्टे त्रि० ततः ऋशा० अमू-ततद्भावे क्वाडः सङ्गोपसृ । “ओजायते ओजायमाना तस्यार्थी प्रणीय जनकात्मजा” भट्टिः । “ओजायमान-स्तत्त्वस्य शुभ्रतं” क० १, १४०, ६ ।

ओजसीन न० “ओजसोऽहं यत्तु” पा० ओजोऽप्यङ्गा-हन् इत्यर्थे ण । ओजोयुक्तेऽहन् । “शुचिं शुके अङ्ग-ओजसीना” वेत्ति । “पक्षे यत् ओजस्यमङ्गः” सि० कौ० “मत्वर्थे मासतन्त्रो” पा० मत्वर्थे यत् । ओजस्या तनुः । ओजस्वत् ति० अजोऽप्यस्य मनुष्यस्य वः । बलवति तेजस्विनि “मरुत्वनमृजोविषमोजस्वनम्” क० ८, ७६, ५ विनि । तत्त्वार्थे ति० “रूपं तदोजसि तदेव बोध्यम्” रघुः । “ओजस्विष्योऽङ्गवद्वृत्तयालिनम्” भाषः । “यत्कतुरिवौजसा धर्मात्मा संयितवतः” भा० आश्र ५ अ० । स्त्रिय स्रवयतो ङीप् । “ओजस्वतोऽस्य राहुदा राष्ट्रमसृष्टं दत्तं” बजु० १०, २२ । ताम्याम् अतिशयने तरप् तमप् वा । ओजस्वितर ओजस्वितम अस्त-नौजोयुक्ते । तत्त्वार्थे ईरन् ईयस्रन् वा । मतोलुक् । ओ-जिष्ठ ओजोयश्च तदर्थे ति० ईयस्रन्नात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः अजोयसी ।

ओज्मन् ति० आ+ज-ङ्मनिप् वा० सञ्च० । १ प्रेरके वेगे पु० “अपामोज्मानं परि मोभिः” क० ६, ४७, २७ । “ओज्मानं प्रेरकं वेगं वा” भा० ।

ओडय ड० सञ्जीतदामोदोरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र पञ्चस्वराश्च अत्रभपञ्चमवर्जिताः निषादवाग्वारवङ्ग-अध्यमभैवतःतत्तकाः ।

ओडिका स्त्री उ-ड तस्य नेत्वम् गौरा० ङीष्-कार्ये क ऋसः । (उडिधान) नीवारे च च ‘नीवारः शीतलो-याही पित्तज्ञः कफघातकृत्’ भावप्र० उक्तग्रन्थकः ।

ओडी स्त्री उ ड तस्य नेत्वम् गौरा० ङीष् । (उडिधान) नीवारे ओड् व० आ+ईरत् उगति उन्ड रक् नि० दस्य डः । १ जवाग्रये २ उक्तवदेये प्र० (उडिया) तद्दृश्यस्य राजा तत्रमनो वा

अणुः । ओङ्, तद्देयन्ते तद्देयं मनुष्ये च बहुषु त तस्य
सुक् । ओङ्हास्तज्जनपटवासिनः तद्देयन्तेपात्र ते च क्रमेण
शुद्धत्वं प्राप्ता यथाह मनुः । “यनकैस्तु क्रियालोपादिभाः
स्युः श्वत्तजातयः । हवत्तज्ज गता लोको ब्राह्मणादर्थनेन च ।
पौण्ड्रकाशौड्रविडः काश्वोजाः जवनाः शकाः । पारदाः
पञ्जशोनाः किराता दरदाः खभाः । उत्कलदेशश्च वृह०
स० कूर्मवभागे पृथ्वीकस्थिततया उक्तः । अथ पूर्व-
स्यामस्तुनेत्याद्यु पक्रमे “उदयगिरिभद्रगोडकपौण्ड्रोत्कल-
काश्विमकलाश्वभाः” उत्कलशब्देऽधिकसुक्तम् । “तौव
चौडाः पौण्ड्राश्च वामचूलाः सकेरलाः” हरि० २३६

ओङ्पुण्य उ० ओङ् एषमस्य । जगद्वले ।

ओण अपनयने अपसारणे ऋदित्वादि० पर० सक० सेट् ।

ओषति ओषीत् । ओषाम् बभूव आस चकार ओषणम्
कनिष् ओषाव क्षियाम् अशवरो । ओषयत ते मा
भयान् ओषिण्यत ।

ओषि ति० ओष-इत् । १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः
स्त्री ङीष् द्विव० नि० । “मते सोतार ओषयो-
रधम् मदय” ऋ० ८, १६, १ । “तं त्वा भर्तारमोष्योः”
८, ६५, ११, “ओषगेः द्यावापृथिव्योः” भा० ।

ओत ति० आ+वेज्+क्त । १अनन्याप्रौ कर्मणि क्त । २तथास्यूते
ति० “यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं जनानाम्” यजु० २४, ५ ।
“ओतश्च मोतश्चेति” ऋतिः । २पटीयदीर्घतन्वी च
(टानारसुत) । “यदिदं सर्वमओतं च मोतश्च, कश्चिद्
खल्वाप ओताश्च मोताश्चेति” इत्यादि । छा० उ० बहुलत्वः
प्रयोगः । तत्र स्थूळानां परिच्छिन्नानां कारणेन
सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा० उ०
भाष्ययोनिर्णीतं यथा “यदिदं सर्वमपस्मोतश्च मोतश्च,
कश्चिद्खल्वाप ओताश्च मोताश्चेति” छा० उ० प० ।
“यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातमसृद्धके ओतश्च दर्शपट-
तन्तुमोतश्च तिर्यक्तनुवदुपरिततं वा अङ्घ्रिः सख्यतो-
ऽन्वर्हर्भूताभिर्व्याप्रमिन्नर्थः । अन्यथा सक्तुष्टिवहि-
शीर्येत । इदं तावदनुमानमुपपन्नम् । यत्कायं परि-
च्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्रमिति
वृत्तम् । यथा पृथिव्यङ्घ्रिस्तथा पूर्वं पूर्वसुतरेणोत्त-
रेण व्यापिना भवितव्यमित्येव आश्चर्यान्तरादात्मनः प्र-
शङ्क्यः । यत्न भूतानि पञ्च संवृतान्वोभोतरोत्तरं सूक्ष्म-
भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च
सर्वभूतानोऽर्वाङ्मात्रातिरेकेण पञ्चान्तरमसि “सख्यस्य

सख्यमिति” श्रुतेः । सख्यस्य भूतपञ्चकं सख्यस्य सखं च
पर आत्मा । कश्चिद्खल्वाप ओताश्च मोताश्चेति ।
तासामपि कायैवात्स्यस्य वात्परिच्छिन्नत्वाच्च कश्चिद्
ओतमोतभावेन भवितव्यम् । क तासामोतमोतभाव
इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रत्यप्रसङ्गो योजयितव्यः” भा० ।

“वायौ गार्गीति, कश्चिद्खलु वायुरोतश्च मोतश्चेति,
अनरितलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्खल्वनरितलोका
ओताः मोताश्चेति, गन्धर्वलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्खलु
गन्धर्वलोका ओताश्च मोताश्चेति, आदिशलोकेषु गार्गीति,
कश्चिद्खल्वआदिशलोका ओताश्च मोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु
गार्गीति, कश्चिद्खलु चन्द्रलोका ओताश्च मोताश्चेति,
नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्खलु नक्षत्रलोका ओ-
ताश्च मोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्खलु देव-
लोका ओताश्च मोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्खलु
सखिन्द्रलोका ओताश्च मोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु
गार्गीति, कश्चिद्खलु प्रजापतिलोका ओताश्च मोता-
श्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च मोताश्चेति, सहोवाच गार्गि ! मातिप्रा-
चीर्षा ते मूर्धा व्यपप्रदन्तिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसि
गार्गि ! मातिप्राचीरिति ततो ह गार्गि वाचक्रव्युपर-
राम” उपनि० ।

“वायौ गार्गीति । नन्वस्माविति वक्तव्यम् । न च
देवोऽस्मैः पाथिवमपं वा धातुमनाश्वितेरमृतवत्-
स्मातन्वेष्याल्लामो नास्माति । तस्मिन्मोतमोतभावे ना-
पदिश्यते । कश्चिद्खलु वायुरोतश्च मोतश्चेत्यनरित
लोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संवृतामनरितलो-
कास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदिशलोकेष्व-
आदिशलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-
लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्-
शरीरारम्भलोकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका
ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामासङ्कारम्भकाणि भूतानि ।
सर्वत्र हि सूक्ष्मातरत्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-
परिणतानि संवृतानि । ताद्येवं पञ्चेति बहुवचन-
भाञ्जि । कश्चिद्खलु ब्रह्मलोका ओताश्च मोताश्चेति ।
स होवाच यावत्सख्यो हे गार्गि ! मातिप्राचीः स्वं
प्रश्नं न्यायप्रकारमनोत्यामसेन प्रष्टव्यं देवतामनुमानेन
वा प्राचीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्धा शिरो
व्यपप्रहिष्यट्” भा पतेत् । देवतायाः प्रश्नः “यस्य-

विषयसं प्रत्यक्षवर्मतकालो गन्धाः प्रत्यक्षः आनुभा-
निकत्वात् यथा देवतायाः प्रत्यक्षः सातिप्रत्यक्षा नातिप्रत्यक्षा
अनतिप्रत्यक्षां स्वप्नाविषयैश्च केरलागमगम्येत्यर्थः । ताम-
नतिप्रत्यक्षां वै देवतामतिप्रत्यक्षि अतो गार्गि । आनिमासी-
मर्तुश्चेच्छि ततो ह ग गीं वाचकं व्युपरराभ" भा० ।

श्रोतुं प्रोक्षी आ-स्तु जट गुणः । विङ्गोले साज्जारे । आ-
वे-स्तु वा० संप्रसारणम् (पद्यानद्युत) तिरस्त्रोक्तत्वे ।
'माह' तन्तुं न विज्ञानाव्यं तद्' अ० ई, ६, २ । 'तन्तवः'
पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि" श्रोतारक्षरं मानि सूत्राणि"
भा० । अत्र रूपकतया विद्यदादीनां विस्तीर्ण्य साधत्वात्
श्रोतृत्वं यथा तत्रैव भाष्ये "वैश्वानरस्य प्रतोः शौ-
परकाहिं यः स्थितः । अन्तरिक्षध्वरक्षस्य सुतगस्तापि
तन्तवः । यजूंश्च चेष्टाद्योः स्वाहस्तं वातव्यध्वरः"
श्री. मोक्षं पञ्चीकृतानि सूत्राणि श्रोतृत्वाभिव्यापि
विद्यदादीनां भा० । "ये अत्रा यावतो शिषो य श्रोतवो
ये च तन्ताः । वाद्योऽथपञ्चीभिरुपं तत्रः श्रोतृत्वात्"
अथ० १४, २, ५१ । समासेऽप्युत्पत्त्याः देवो पररूपम्
स्युद्योः स्युद्योः ।

श्रोदती स्त्री उवचि-निच० । "नदं व श्रोदतीनाम्" अ०
८, ७६, १ । 'श्रोदतीनाम् श्रोदवः उवचः तावाम्' भा०
श्रोदनं उ० उन्द-युच् नलोपो गुणश्च । मेघे निच० । २ भक्तौ
स्त्रियासौ अर्धचिदं उ० न० । "अन्तेन व्यङ्गनम्"
पा० स० गुडोदनः कडोदनः दध्योदन इत्यादि निन्नी-
करणद्वारा सामर्थ्यम् । "गुडोदनं पायवं च हविषं
शोरपटिकम् । दध्योदनं हविषं सारं चिलाक्षमेव
च" वा० अतिः गुडनिच श्रोदनः गुडोदन एवं
दध्योदनः हविर्हतोदनः" मिता० ततो हितादौ च वत्
वा । श्रोदनीय श्रोदन् श्रोदनवाधने तण्डुलादौ ।
"अमी कनकामयवविष्ठाविष्ठां विष्ठां तन्मयो यस्तु कनार्ह-
वम् । रसोत्तरं शोरमप्यवरं रसादभुतामोदनमेादनं
जनाः" नैषधे अक्षवर्धने "अन्तेनाश्च वमादीनां मद्याना-
श्रोदनस्य च" भट्टः

श्रोदनपाको स्त्री श्रोदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीप् ।
भौक्तिकविष्टकावात् । श्रोदधिभेदे शब्दार्थश्च० ।

श्रोदनाह्वया स्त्री श्रोदनसाह्वय आह्वयो यस्याः । मङ्गा-
समङ्गायां (नेलियाडा) राजनि० ।

श्रोदनी स्त्री श्रोदन इवाचरनि श्रोदन+आच. रे क्तिप् ततः
अच गोरा० ङीप् । (नेवेद्या) मङ्गावात् ।

श्रीद्व उ० उन्द-हेदने भावे मन् नि० । उन्दने हेदने ।
श्रीद्वान् नि० उन्द-मनिन् नलोपश्च । ओषधौ । "अर्पा-
त्वोद्वान् त्यादयामि" यजु० १२, ५२ । अपान श्रीद्वान्
श्रीद्वानि ओषधौ, भा० सप्रस्था लुकि नलोपाभावः ।

श्रीम् अव्य० अव-मन् नि० । प्रथमे, ० आरम्भे, १ श्लो-
कारे. "श्रीमन्नुक्तवतोऽयं शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाच-
नमः" नावः । ४ अहमती, ५ अपाकती, ईश्वरीकारे,
मङ्गले, ७ शुभे, ८ प्रये, मङ्गलि च । अथ उच मूच
तेषां समाहारः । त्रिणुमहेत्तरमङ्गलपत्तात् एपर-
मेत्तरे अव्य० यथा तस्येत्तरवाचकता तथा यात० छल
भा० विवरणे च दर्शितं यथा

"तस्य वाचकः प्रथमः" छ० । "वाच्य ईश्वरः प्रथमस्य,
किमस्य सङ्केतगतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाश-
वदवस्थितिर्नाति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सङ्-
ख्यन्तः, सङ्केतस्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथा-
वस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः, सङ्केतेनावद्योक्तते अवयवस्य
पिता, अवयवस्य पुत्र इति । वर्गान्तरेणैव वाच्यवाचक
वक्ष्यमेषां च सङ्केतः क्रियते" भा० ।

"संस्थिति तत्प्रतिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य
वाचकः प्रथमः । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां भनं
विमर्शद्वारेणोपपन्नस्य, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम्
इत्यर्थः । परे हि पश्यन्ति, यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः
सम्बन्धः सङ्केतेनाप्याशब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमात्र-
केनाभिव्यज्येत ततो यत् नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केत-
यतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्योपदो यत् नास्ति
तत्र प्रदीपसङ्केतोऽपि यस्यो व्यङ्ग्यिदम् । कृतसङ्केतस्तु
करभशब्दोच्चारणे वाच्यप्रतिपादकोऽपः सङ्केतमेव वाच-
कत्वमिति विवृष्ट्याभिनयवधारयति, स्थितोऽस्येति ।
अवयवमिमांसाः सर्व एव शब्दा सर्वाकारार्थभिधानवमर्थो
इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरुक्तैः स्वाभाविकः सम्बन्धः ।
ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केता-
सङ्केतगतत्वाच्च वाचकापञ्चयविभागस्तदिदमाह, सङ्केत-
स्वीश्वरस्येति । निर्दर्शनमाह, यद्येति । ननु यद्वत्
प्राधान्यकस्य मङ्गाप्रत्ययसमये प्रचनभावमुपगतस्य शक्ति-
रपि प्रलीना ततोमङ्गादादिक्रमेणोत्पन्नस्य वाचकत्वे च काङ्-
क्षरेण सङ्केतेन न कृत्वा वाचकत्वात्तरमिष्यत्वमित्ये-
व शक्तिर्यादित्वा आह, सर्वांस्तरैरुपगता । यद्यपि सङ्-
ख्यन्ता प्रधानतास्युपगतः शब्दस्त्वपि उपरान्वित्ये

तच्छक्तियुक्त एवाभिभवति, वर्णातिपातसमाधितच्छब्दाव
द्रोहोद्वेगोभेदविच्छेदशक्तिपरावशेषात्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्के-
तानुसारं सङ्केतः क्रियते भग ता इति तत्कात्प्रति-
पत्तेः सङ्गस्य वृत्तपरत्वेन निवृत्तवर्गनिवृत्तः सङ्केतः
सम्बन्धः न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न
पुनरागमनिरपेक्षः समानरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति
प्रतिपत्तुं शीघ्रत इति भावः” वि० ।

“तत्त्वपक्षदर्शभावमस्” सू० ।

“प्रथमस्य जपः प्रथमभिधेयस्य चेत्तरस्य भावनम् । तदस्य
योगिनः प्रथमं जपतः, प्रथमार्थं च भावयतचित्तमेकाग्रं
सम्पद्यते । तथाचोक्तं ।

“आध्यावाह्यं योगमासीत योगात् आध्यात्मभावेन ।
आध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते” इति भा० ।

“वाचकमाख्याय प्रथिधानमाह, तत्त्वपक्षदर्शभावमस् ।
व्य. चट्टे, प्रथमस्येति । भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवे-
चनम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रथममिति ।
एतस्मिन् भवति आरभति चित्तम् । अत्रैव वैवाचिको-
पाध्यावाह्यरति, तथा चेति । ततः ईश्वरः समाधितत्-
त्वज्ञेन तत्तुष्टकृति” वि० ।

ओङ्कारस्य भावात्मा सर्वस्वपादिकं ब्राह्मणस्य दर्शितं
यथा योगिवासवस्वरूपः “प्रथमाद्याः चतुर्तामन्त्राद्यस्तु
वैगुण्यप्रदाः । तन्नाञ्च निःकृताः सर्वे प्रसोदने च
तत्त्व वै । सङ्कल्पं पावनं धर्मं सज्जकासप्राधानम् ।
ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नावकम् । प्रजापतेर्ह-
ोत्पन्नं तपःसिद्धस्य वै पुत्रा” । स एव “यथा पञ्चं
पञ्चायस्य यद्वैदेन धार्यते । तथा जगद्दं सर्वमो-
ङ्कारेणैव धार्यते । जपेन दहते पापं प्राणावामंलसा
महम् । ध्यानेन जन्मनिर्वाणं धारणाभिस्तु स्रज्यते” ।
मनुः “अकारश्चायकारश्च सकारश्च प्रजापतिः । वेद-
लवानुनिरदङ्कश्च भूर्भुवःस्रितीति च । गीता “ओ
तत् सदिति निर्होत्रब्रह्मसंविधः कृतः । ब्राह्मणा-
ख्येन वेदाद्यवस्थाव विहिताः पुत्रा । तन्नादोनिमृदाहृत्य
यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्म-
वादिनाम्” । योगियात्र० “विद्वानाह्वैव सर्वेषां
वेदवेदान्तोक्तया । अन्ये नामपि शास्त्रार्थनिर्वाहोङ्कार
कथ्यते । प्रथमाद्यावतोवेदा प्रथमे पञ्चोपस्थिताः । वाङ्म-
यं प्रथमः सर्वं तन्नात् प्रथममव्यस्येत्” । तथा उपव “आ-
द्यं यत्नात्तरं ब्रह्म लभोवत् प्रतिष्ठितम् । सद्युष्टोऽन्यस्त्रि-

हद्वेदेदो वेदेनं च वेदवित् । एक एव तु विद्येयः प्रथ-
मोयोगसाधनम् । ऋषीतं सर्वसिद्धान्तरितरेर्ब्रह्मवादिभिः ।
वेदभारभरात्तो यः स वै ब्राह्मणगर्हभः । यो वेत्ति ब्रह्म-
गोच्यन्ते निमात्राह्वैव तिष्ठति” । तथा “निमात्राह्वै
परं ब्रह्म मात्राक्षरविवर्जितम् । अचिन्त्यमव्ययं स्रज्यं
निष्कलं परमं पदम्” मनुः “अरन्ति सर्वोवेदिकोऽनुज्ञो-
तिवर्जितक्रियाः । त्रुष्टं दुष्करं चैव ब्रह्म चैव प्रजा-
पतिः” । योगियात्र० यथाऽऽद्येन तत्त्वस्य प्रथमा किं प्रयो-
जनम् । तद्योङ्कारविधितस्य ज्ञानवर्त्तनं विद्यते । सर्व-
मन्त्रप्रयोगेषु ओमिन्नादौ प्रयुज्यते । तेन सर्वपरिपूर्णाणि
यथोक्तानि भवन्ति हि । यद्यनन्तरितस्य यत् सिद्धं
वदयतिवम् । यदमेध्यायस्य वातयामस्य यद्वैवेत् । तत्त-
दोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत्” । अन्तोगन्तुपरि-
शिष्टम् “यदेङ्कारमकृत्वा तु किञ्चिद्वारयते तद्वत् भवति
तन्नात् सन्मभवात्तुभीत ओङ्कारं पूर्वमारभेत्” । गद्यव्यासः
ओङ्कारं सर्वगारं तन्नात्सर्वोऽप्येव कर्मसादौ प्रयु-
ज्यते” । अन्तोगन्तुपरिशिष्टम् “ओङ्कारपूर्वं हि योगो-
पासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्मणि दान-
यज्ञतपःसाध्यायजपध्यानसंन्योपासनप्राणावासाध्यामदेव
पितृमन्त्रोङ्कारस्यब्रह्मरन्नादि यज्ञान्यत् किञ्चित्सर्वं
प्रथमस्तुत्याय्यं प्रवर्त्तयेत् समापयेत्” । मनुः “प्राक्कृते
पञ्चोपासीनः पवित्रं चैव पातितः । प्राणावामंलसिभिः
पूतस्तुत ओङ्कारमर्हति” । व्यासः “प्रथमस्य कर्मिर्ब्रह्मा
गायत्री चन्द एव च । देवोऽग्निः सर्वकार्येषु विनियोगः
प्रकीर्तितः” । तथा “एवमासीदिकं कृत्वा तत ओङ्कार-
मव्यस्येत् । सर्वं निमात्रस्यार्थं दीर्घचट्टानिनादवत्” ।
योगियात्रवस्वरूपः “निमात्रस्तु प्रमेतत्त्वः सर्वकार्येषु
कर्मसु । निमः सर्वास्तु कर्तव्यामात्रात्मनार्थचिन्तयेः ।
देवताध्यानकावे तु भूतं कुर्याच्च संशयः । तैश्चारावद-
न्त्रिभं दीर्घचट्टानिनादवत् । अङ्गुतं प्रथमस्थानं सक्तं
वेदं सवेदवित् । आद्यं तन्नात्तरं ब्रह्म लभो वत् प्रतिष्ठितम् ।
स यद्युष्टोऽन्यस्त्रिहद्वेदेदोवेदेनं च वेदवित् । अन्तोगन्तुपरि-
शिष्टम् “सरितादात एकाक्षर ओङ्कारं कर्मवेदे,
लक्ष्मोदासओङ्कारोऽयजुर्वेदे, दीर्घोदासएकाक्षरः
सामवेदे, संक्षिप्तोदासएकाक्षर ओङ्कारः अथर्ववेदे”
बौधायनः “अपि वा प्रथमेन निरन्तरजपे षष्ठं सर्वं आत्
पापात् प्रस्रज्यते” । इहयमः “अदेहमर्वाहृत्वा प्रथम-
ओङ्कारारभितम् । ध्याननिर्गन्धनाहिषं पश्येद्विनिमृ-

वत् । गोता “ओमिच्छेकारं” ब्रह्म व्याहरन्नामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमाकृतम्” ।

ओङ्कारस्य सात्वाविशेषाभिधानफलम् प्रज्ञोपनिषीतं यथा

“एतद्देवस्य कामः । परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्य सा-

द्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । स यदोङ्कारमभिध्या-

यीत स तेनैव संवेदितस्तूष्णं मेव जगत्सामभिसम्पद्यते ।

तच्छब्दो मनुष्यलोकस्तुपनयन् स तत्र तपसा ब्रह्मण्येण

अद्वया सम्यज्ञो महिमानमनुभवति । अथ यदि हिमा-

त्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुक्षीयते ।

२. सोमलोकं, स सोमलोके विभूतिसमुद्य पुनरावर्त्तते ।

यः पुनरेतन्निमात्रं षेवोमिच्छेतेनैवाक्षरेण परं परस्व-

मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्यज्ञः । यथा पादो-

दरस्त्वचा विनिष्पृच्यते एवं ह वै स पाद्भ्यां विनि-

ष्पृक्तः स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माच्छी-

वघनात् परात् परं पुरिषयं पुरुषमीक्षते तदेतौ लोकौ

भवतः । “तिस्रो सात्वा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता व्यस्योन्यसक्ता

अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक्

प्रयुक्तस्तु न कम्पते ज्ञः । अन्तरं, यजुर्भिरन्तरिक्षं,

स सामभिर्यत्तत्तत्रयो वेदयन् । तस्योङ्कारेणैवायतनेना-

न्वेति विद्वान् यस्यस्यान्तरमजरममृतमभयं परञ्चेति” ७० ।

“एतत्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरु-

षास्वमपरञ्च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारा-

त्मकमोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षणा-

नर्हि सर्वधर्म्भिर्येषां वर्जितमतो न शक्यमनन्दियगो-

चरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाह्यतमोङ्कारेण विवक्षादि-

प्रतीमाख्यानीये भक्त्यावेगितब्रह्मभावे ध्यायितं तदधी-

दतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रासादात् । तच्चापरञ्च ब्रह्म ।

तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मा-

देव विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिषाधनेनैव ओङ्काराभिधाने-

नैकतरं परमपरमन्वेति ब्रह्मातुगच्छति नेदिष्ठं ह्यक्ष-

स्वममोङ्कारो ब्रह्मणः । स यदोङ्कारस्य सकलमात्रा-

विभागस्तो न भवति तच्चाष्टोङ्काराभिधानप्रभावाद्दिशि-

ष्टमेव गतिं गच्छति किन्तुर्हि यदोङ्कारमेकमात्रा-

विभागश्च एव क्षेत्रोऽभिधायीतकमात्रं सदा ध्यायीत

स तेनैव सात्वाविशिष्टोङ्काराभिधानेनैव संवेदितः

सम्बोधितस्तूष्णं क्षिपमेव जगत्सं पृथिव्यामभिसम्पद्यते

किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्सं तत्र तं पाठकं

जगत्सं मनुष्यलोकमेवोपनयन्ने उपनिगमयन्ति क्वचः

अथवेदरूपा ओङ्कारस्य प्रथमा एका सात्वा । तदभि-

धानेन स मनुष्यजन्मानि हिजाय्याः सन् तपसा ब्रह्म-

ण्येण अद्वया च सम्यज्ञो महिमानं विभूतिसमुभवति

न वातश्चन्द्रो यथेष्टचेष्टो भवति योगश्चन्द्रः कदाचिदपि

न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि हिमात्राविभागस्तो

हिमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत स्वप्राक्तंके मनसि

मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकापतयात्मभावं

गच्छति स एव सम्यज्ञो ऋतोऽन्तरिक्षाधारं द्वितीयरूपं

द्वितीयमात्रारूपंरेव यजुर्भिरुक्षीयते सोमलोकं सूर्यं

जन्म प्रापयन्ति तं यजुंषीतपुर्षः । स तत्र विभूति-

मनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ।

यः पुनरेतमोङ्कारं निमात्रेण निमात्राविषयविज्ञान-

विशिष्टेनोमिच्छेतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तरं

पुरुषमभिध्यायीत तन्नाभिधानेन प्रतीकत्वेन त्वात्स्वमत्वं

प्रकृतमोङ्कारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरुङ्कार-

मिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाध्येत अन्यथा यद्यपि-

तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतात्तु-

रोधान्निमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयं परिणम्या । “तपुजे-

देकं कुलस्यार्थं” इति न्यायेन । स तृतीयो मात्रारूपस्ते-

जसि सूर्ये सम्यज्ञो भवति ध्यायमानो ऋतोऽपि सूर्या

त्सोमलोकादिपञ्च पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्यज्ञमात्र

एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिष्पृच्यते जीर्णत्वम्

विनिष्पृक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एव यथा

हृत्पानः स पाद्भ्यां सर्पत्वकस्याभीयेनाशुद्रिरूपेण विनिष्पृक्तः

सामभिरुक्षीयमात्रारूपैर्दृष्टसिध्यते ब्रह्मलोकं हिरण्य-

गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सतप्राख्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां

संसारिणां जीवामामात्मभूतः स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण

सर्वभूतानां तस्मिन् लिङ्गात्मनि संज्ञताः सर्वे जीवाः ।

तस्मात्त्व जीवधनः स विद्वान्निमात्रोङ्काराभिज्ञः । एक-

स जीवधनाद्विरण्यगर्भात् परात्परं परमात्मास्त्वं

पुरुषमीक्षते । पुरिषयं सर्वशरीरातुप्रविष्टं पश्यति ध्याय-

मानः । तदेतावन्निम्नयथोक्ताधिप्रकाशकौ मन्वौ भवतः ।

तिष्ठस्त्रिषङ्गप्राक् अकरोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य

सात्वाः । मृत्युर्वायं विद्यते ता मृत्युमत्यः मृत्युनोच-

रादमतिकान्ता मृत्युगोचरा एवेत्यर्थः । ता सात्त्वानो

ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चास्योन्यसक्ता इतरेतरस-

म्बद्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषैकैकविषय एव प्रयुक्ताः ।

तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः

बिलहि विशेषैकविंशत्यानकाशेतिष्टावु क्रियासु बा-
ह्याभ्यन्तरमध्यमासु जापसु प्रसुप्तप्रस्थानपुरुषाभिधान-
कथासु योगक्रियासु सव्यरूपज्ञासु सव्यगंध्यानकाले
प्रयोजितासु न कस्ये न चलति ततः त्री योगी यथोक्त-
विभागस्तु ओङ्कारस्थेत्यर्थः । न तस्यैवंविदश्चलनमुप-
पाते । यस्याज्जाप्यसुप्रसुप्तप्रवृत्ता सह स्थानैर्मात्रा-
त्वरूपेणाङ्कारात्वरूपेण दृष्टाः । स चैवंविदान् सव्य-
त्तमू ओङ्कारमयः कृतो वा चलेकश्चित् वा । सर्वांश-
सङ्गच्छायां द्वितीया मन्त्रः । ऋग्भरेतं लोकमनुष्यो-
पलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमं धिहितम् । सामभिर्य-
सदुग्रज्जलोकमिति तृतीया कथया मेधाविना विद्यावन्त
एव नाविदुर्वासेन्द्रियेन । तं त्रिविधलोकमोङ्कारेण साध-
नेनापरब्रह्मलक्षणमन्त्रेणानुगच्छन्ति विदुः । तेनैवाङ्कारेण
यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत् पुरुषाख्यं शान्तं विभुं जाप-
सुप्रसुप्तप्रज्ञादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाङ्कारं ज-
रावर्जितममृतं सव्यवर्जितमेव । यस्याञ्जराविक्रियादिर-
हितमनोऽभयम् । यस्यादेवाभयं तस्याक्षरं निरतिश-
यम् । तदयोङ्कारेणावायनेन गमनसाधनेनात्येत्यर्थः ॥ भा० ।

स च सामावययभेदः ब्रह्मवाचकः आत्मबोधकाक्षररूप-
श्च तदेतं का० उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा :

“ओमित्येतदक्षरसुबोधयुपासीत” का० उ० ॥

“ओमित्येतदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमात्म-
नोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मात् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति
प्रियनामपहण इव लोकः । तदिहैति परं प्रयुक्तमभि-
धायकत्वाद्वापत्तिं गच्छस्वरूपमात्रे प्रतीयते । तथा-
चाचोदिवत्परमात्मनः प्रतीकं सम्पादते ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
अस्तिमिति सर्ववेदान्ते व्यवगतम् । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु
बहुधाः प्रयोगात्मविशेषाश्च स्युः । अतस्तेतदक्षरं वणि-
त्कसुबोधीयमन्त्रवयवत्वाद्बोधीयमन्त्रवाच्यमुपासीत । कर्मा-
न्त्रावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृष्टामेकाग्रकल्पणं
मतिं सन्तुष्टयान्” भा० ।

“ओमित्युद्वायति तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां
पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः । आपामोषधयो
रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वायुरसः,
वाक् ऋषयः, ऋचः साम रसः, सान् उद्गीथो रसः ।
स एव रसानां रसतमः परमः पराङ्गोऽस्मै यदुद्गीथः ।
ततमा कतमश्च, कतमत्कतमस्याश्च, कतमः कतम उद्गीथ इति

विश्वदं भवति । वागेयर्कः, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरसु-
बोध्यः, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्यं वा प्राणस्यैव साम च ।
तदेतन्मिथुनमेमित्येतन्मिथुनस्यैव संवृज्यते यदा वै मिथुनी
समागच्छत आपयते वै तावन्त्यस्य कामम् । आपयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरसुबोध्यमुपास्ते ।
तद्वा एतदनुवाचरं यजि किञ्चानुजानात्योमित्येव तद्वाह
एवो सन्तुष्टिर्यदनुवाच, समर्पयिता ह वै कामानां
भवति य एतदेवं विद्वानक्षरसुबोध्यमुपास्ते । तेनेयं तयो
विद्या वर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति यं सतरोमित्युक्ता-
यत्तत्पुरुषाक्षरस्यापत्तौ महिम्ना रसेन” उप० ।

“स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथगच्छवाच्यत्वे हेतुमाह ।

ओमिति श्रुत्यायति । ओमित्याश्राव्य हि यस्या-

उद्वायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः । तस्याक्षर-

स्योपव्याख्यानमेतु गानमेव विभृत्यैव फलमित्यादिकथ-

नमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तते इति वाक्यशेषः ।

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो मतिः परायण-

मवच्छेदः । पृथिव्या आपो रसोऽसु क्षोता च प्रोता च

पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । आपामोषधयो रसोऽपपरि-

णामत्यादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्या-

त्पुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य वायुरसः । पुरुषावयवानां

हि वाक्सारिषः । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते ।

तस्या अप वाक् ऋषयः सारतरा । ऋचः साम रसः

सारतरम् । तस्यापि वाक् उद्गीथः प्रकृतत्वाद्वाङ्कारः सार-

तरः । एवं स एव उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूमादीनामुच-

रोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात्

पराङ्गः अस्ति स्थानं परञ्च तदुद्गीथं तदुद्गीथेति पराङ्गः

परमात्मस्थानाहः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः ।

अतमः पृथिव्यादिरससङ्कायां यदुद्गीथः य उद्गीथः ।

वाक् ऋषय इत्येकम् कतमा वा ऋक् कतमत्कतमा

कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति बोध्यादृष्टायां ।

ननु वा बहूनां जातिपरिपन्न इत्यमरः ॥ पा० हाह ऋग्-

जातिबहुत्वं कथं उतमश्चप्रत्ययः । नैष दोषो जातो

परिपन्नो जातिपरिपन्न इत्युक्त्या विपक्षे जातादृष्ट्या-

स्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिपन्न इति

विश्वस्यते । ननु जातेः परिपन्न इत्यपि निषेधे कतमः

कठ इत्याद्युद्वाहरणमुपपन्न जातो परिपन्न इत्याह त्वं न

युज्यते । तत्रापि कठविजातावेत व्यक्तबहुत्वाभिप्रायेण

परिपन्न इत्युद्घोषः । यदि जातेः परिपन्नः स्यात् कतमा

नौ० १, ६, २ । ततोऽप्यर्थे सप्तपू पूर्वस्य दीर्घः
कोव्यात् तदात्ते लि० । “तप्तवर्त्मनोऽव्यवन्तस्ये”
क०१, ११२, ७

श्रीव उ० कोनत्ति आ० उन्-क नलोपे टपो० दस्य
कत्वम् । नूरणे (कोव) इति स्थाते कन् । नूरणे-लि०
(भिका) लि० । कोवस्य गुणाः भावप्र० “नूरणः कन्-
कोवस्य कन्डोऽर्थे” इत्यपि । नूरणोदोपनोदस्यः
कमायः कस्य क्तु कटुः । विटम्भो विषदोऽर्थः कफार्थः-
जननोक्तवुः । विषेयादर्शये पयः स्त्रीहायुक्तमविनाशनः ।
वर्षेण कन्डयाकानां नूरणः अथ उच्यते । दृष्टव्यां
रक्तपित्तानां कुठानां न हितो हि वः । सन्धानयोगं
वज्राजः नूरणोऽप्यवत्तरः” उक्ताः ।

श्रीव उ० उच्ये इदित् आ० पर० सक० सेट् । कोवञ्जति
कोवञ्जीत् । कोवञ्जाम्-बभूव आस चकार ।

श्रीव उ० उच्ये इदित् वा चुरा० उभ० पसे आदि० पर० सक०
सेट् । कोवञ्जयति ते कोवञ्जयन्तु त कोवञ्जयाम्
बभूव आस चकार वक्तु । पसे कोवञ्जति कोवञ्जोत्
कोवञ्जाम् बभूव आस चकार ।

श्रीव उ० कोव० टपो० । कोवे नूरणे राजनि० ।

श्रीव उ० उच्ये-वज् । इदित् । “अग्निहाराभ्यामोवपोवपरी-
दाहश्च भवति” । “नैवर्त्यतोदसप्तत्युक्तौववसन्ति”
“तेन पञ्चसोमोवपोवपरीदाहभूसावनामि क्षिप्रोत्थान
प्रवाकभेदितानि कसिकन च वासाभ्यानि विह्वानि”
सुशु० । २ पाके च कोवः इति न० निब० ।

श्रीव उ० उच्ये-वज् । कटुरसे (कोव) इति स्थाते । रसभेदे ।
गौ० डीम् । कोवणो (उडिवा) रसाभेदे स्त्री ।
“कोवणो वसवतस्तु” राजवज्रभः ।

श्रीवशि(धी) को कोवः पाको भोजतेऽल कोव० धा-कि
जातिविषयत्वाद् कोवे वा कोवो कोवधो च । फलपाका-
नो ग्रीहिबवादी स्थावरभेदे । रेवधिव स्थावरभेदो
वकाङ् सुशु० “तासां स्थावरान्तुर्विधाः वनस्पतयो वृक्षा
वीर्य कोवधवः । तासु पुण्याः फलवन्तो वनस्पतयः ।
वृक्षफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवतः कस्मिन्वक्ष्य वीर्यः ।
कलवाकानां कोवधवः” सुशु० अङ् “उडिक्ताः स्थाव-
राश्चे वा ग्रीहकाश्च प्रतोहिषः । कोवध्वः फलपाकानां
वृक्षफलकोपपगाः । चापुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
वृक्षाः । उडिक्ताः फलिनश्चैव वृक्षास्तु भवतः वृक्षाः । सुशु
उच्ये त विविधं तत्रैव वक्ष्यतामः । ग्रीहकाश्च वृक्षा-

चैव प्रताना वज्जा एव च । तस्य वृक्षरूपेण वेदितः
कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञाभन्त्ये ते सुशु० उच्ये वसन्तिताः” ।
कोवधीनासुत्पत्तिः तन्निर्वचनञ्च” “तां (आकु-
तिम्) हेनं नाभिराधवाचकार कोवमिनेव कास
तां कोवधोषं धयेति तत कोवधयः समभवत्संज्ञा-
दोषधयो नाम” यत० ब्रा० २, २, १, ५ दर्शितम् । “ता-
श्चाकुतिं तस्मिन्मनो व्योक्तुं कस्यजत् इदमाकुतिद्रव्यम्
कोवः पक्वं कत्वा धय पिबेति अन्तौ प्रक्षिप्रात्सादोषधयः
पृथिव्यां समभवन्” भा० । निब० “या कोवधीः पूर्वजा-
ताः” इत्येतामृचमधित्य अन्त्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता “को-
वधय कोवः धयन्तीति कोवधोनाधयतोति वा दोषधय-
न्तीति वा” । सर्वत्र टपो० । भाग० १, १० अ० स्थावरानां
वडभेदा उक्ताः यथा “वृक्षमो सुखसर्गस्तु वडविषयस्तु नां
चय । वनस्पत्योपधित्यात्वक्षारा वीर्योद्गमाः । उ-
क्तोत्सक्तमः प्रायः अन्तःसंज्ञां विधेयिष्यः” १६, २०, को० ।
“सुखमेव सुखः प्रथमः सुखसर्गः तस्युपां स्थावरा-
णाम् । वडविषयमेवाङ् ये पुत्रं विना फलानि ते वन-
स्पतयः । कोवधयः फलपाकानां २, वता आरोहणा-
मेक्षाः २ त्वक्षारा वेखादयः ४ वता एव काठिन्येना-
रोहणानमेक्षा वीर्यः ५ ये पुत्रैः फलानि ते पुत्राः ६
वेवां साधारणवृक्षणमाङ् ऊर्ध्वं कोत आकारवच्चारो येषां
ते तमः प्रधाता अत्यक्तचैतन्या अन्तःसंज्ञेनैव जानन्ति
नान्यत् तदत्यन्तरेव न बहिः, विधेयिष्यः अत्यवस्थितपार-
णामाद्यनेकभेदेन” श्रीधरः । तत्र भैरवोपायोगिनीः
कतिविधोषधीः सुशु० लक्षणवृक्षता दर्शयामास यथा
“अथ वज्राणि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । मरुतैः
कपिशैलैः सर्पाभा पञ्चपार्थिवी । पञ्चारत्निप्रमाणा वा
विशोऽजगरोऽपि बुधैः । निष्प्रमा कनकाभासा मूले दुर्ग-
वसन्तिता । सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोति २ उच्यते ।
द्विपार्थिनीं मूकभवावस्थां कृष्णसङ्ख्याम् । ह्यरत्निमात्रं
जानोयाद्गोमयीं श्वेतगङ्गाकतिम् । सखीरां रोमशां वृद्धीं
रसेक्षुरोपमासु । एवं ह्यपरवाद्यापि कृष्णकापोति ४-
वादिष्येत् । कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराणी ५ कन्दसम्भावा ।
एकपला मङ्गवीर्यां भिक्षाङ्गनसंभवा । कृष्णातिफलक ७
विद्याङ्गकोट्टे कन्दसम्भवे । जरावृक्षानुनिवारिण्यौ श्वेत-
कापोतिर्ध्वस्यते । कान्तार्द्रादग्निः पल्लवैः सूर्याङ्गकको-
पनैः । कन्दजा काञ्चनखीरी कन्या ८ नाम मङ्गोषधी ।
करैः ९ वृक्षकोरीरी कन्देन गजस्यिणी । वृक्षकर्ष-

वशात्तु तद्व्यपत्तिं द्विपत्तिनी । अजातमानाभकदा त
 वशीरा सुप्रपत्तिनी । अजा १० महीवधी चोया यत्तुतुन्दे-
 न्मुपायतुरा । अतो विचिन्तयुक्तं काकादन्त्या सप्तं तु-
 दाम् । अत्तका ११ मोषधीं विद्यान्तरात्तु निवारिणीम् ।
 नृजिनी पञ्चभिः पत्नैः सुतरांशुवधोमैः । आदित्य-
 पत्तिनी १२ चोया सदादितातुपत्तिनी । कनकाभा जलानेषु
 सर्वतः परिसर्पति । वशीरा पद्मिनीप्रस्था देवी वृद्ध-
 सुवर्चसा १३ । अरजिनालमुपका पत्नैर्द्विजु वसन्तिः ।
 दुर्जनीशोपकाकारैः फलेषाञ्जनवर्जिनैः । आवधी १४ महीती
 चोया कनकाभा पञ्चभिनी । आवधीपाखुराभासा
 मङ्गान्तरावधिचोया । गोक्षोमी १५ चाजक्षोमी १६ च रोमये
 कन्दवन्धवे । स्रंवा दी १७ च विष्णुः पत्नैर्भूतवसुधैः
 अजवा यत्तुपत्तिनी च १८ समाना सर्वरूपतः । वेगेन मङ्गता-
 विद्या वर्धनिशोचिचोया । एषा वेगवती १९ नाम जावते
 छन्दुदधने । अम्नादी सर्वरूपिण्यो याज्ञोपध्याः प्रकी-
 र्तिताः । तावत्तुदरं कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा ।
 मङ्गैरुत्तमजन्तानां वारजानां गवामपि । तपसा तेजसा
 वापि प्रयाग्यध्वं शिवाय वै । मन्त्रेणानेन सतिमान्
 सन्तानमभिजन्तयेत् । अत्राह्वानैरुचैः कतयैः पापकर्मा-
 निः । नैवावादिशतं यस्याः सोमाः २० सोमसमास्तया ।
 पोतावचेवमङ्गतं देवैर्भूतपुत्रोन्मैः । निहितं सोमदीप्यां
 कोमे चाक्षोवधीयती । देवसुन्दे सुदवरे तथा सिन्धो
 मङ्गानदे । दृश्यते च जलानेषु मध्ये वृद्धसुवर्चसा ।
 आदित्यपत्तिनी चोया तयैव हि हिमस्ये । दृश्यतेऽ-
 जगरी निजं मोमवी चाम्बुदानये । काश्चोरेषु वरो
 दिव्यं नाम्ना सुद्वजमानवम् । करेणुसाल कन्वा च जला-
 तिष्ठत्यने तया । गोक्षोमी चाजक्षोमी च मङ्गती आवधी
 वशा । वसन्ते जन्तवर्षासा मोमवी च प्रदृश्यते । की-
 र्तिनी चरितं तोत्वा वृद्धवत्सासु पूज्यतः । क्षितिप्रदेशो
 मङ्गोक्षैराचितो योजनत्वम् । विज्ञेया तल कापोती
 चोया वधुवीकमूर्धु । मङ्गवे मङ्गसुतो च वेगवत्योवधी
 मृगा । कर्त्तिष्यां पोर्षकासाञ्च भक्ष्येत्तानुपोषितः ।
 योवध्वान्न वर्त्तते कपं तावच्च कीर्त्तितम् । सर्वा विचे-
 दाक्षीवध्याः कोमे चावर्धुदे निरो । सङ्कटैर्देवचरितैर-
 न्मदानोक्तमैदिभिः । व्याघ्रक्षीर्षे विख्यातः सिद्धिर्षि-
 छरैवितैः । सुद्यामर्षीनक्षपाभिः विष्णुनादिदक्षभिः ।
 मङ्गाकोष्ठित तोवाभिरादगामिः वनन्तः । विविधैर्वातु-
 निचिर्नैः सर्वैर्लोपयोमितः । नदीषु चैवैव वरस्य वापि

पुण्ये वरस्येव तयान्वये । सर्वैल सर्वाः परिमार्गितव्याः
 सर्वैल भूमिर्हि वज्रानि धत्ते । मारिवाप्रमङ्गोवधीनां
 वसन्त्यादिकं भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं वशात्तानं
 वस्यते च । वैदिकवर्णोपयोगिन्य ओषधयो धाम्वाचल-
 भेदेन चतुर्दशविधाः यथा “तिष्ठमाग्रीहिवाः प्रिब-
 क्तवो गोधूमायेति सप्त धाम्वाः ओषधयः । वेद्युध्यानाक
 ओवारजर्षिका गवेधुका मर्दका गार्हतायेति सप्त
 धाम्वाः ओषधयः” इति तैत्तिरीयसंभाष्ये ४ यं
 काण्डे ५ प्रपाठके ईक्षुवावे । “अक्षोवधीनामधि-
 पत्य दृष्टौ” “मङ्गोवधीं मङ्गनिवात्तमावः” कुमा०
 “भोगीव मङ्गोवधिचक्षुर्वीर्यः” । “मवोदयं नावधिपो-
 वधीनाम्” रघुः । ओषधीनामृद्धमेरे सुचयिषेना चतु-
 यब्दे १४ १५ १६ उक्ताः । २ देवपञ्चमात्र । “देवानां चैता-
 मयो पत्नीर्देवीर्विन्देव्यावतीः प्रविद्याः वसन्ते हिन्दुस्य-
 स्ताभिरैवनामेतद्वाति ता वै ता ओषधय एवौषधयो वै
 देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितमोषधिभिरैवना-
 मेतद्वाति” यत० ब्रा० ६, ५, ४, ४ ।

ओषधिगर्भे पु० ओषधीनां गर्भे उत्पत्तिर्वात् । १ चम्बु
 तत्किरवस्यकादोवधीनामृद्धमेरे तयात्वम् । २ चम्बु
 च । तस्य च दृष्टिद्वारा ओषधीगर्भभावकत्वात् “अपां
 गर्भं दर्शयतमोषधीनाम्” ऋ० १, १६ ४, ५ २ मन्त्रे चम्बु-
 ओषधीगर्भाभावकत्वोक्तं च तयात्वम् ।

ओषधिज लि० ओषधिभ्यो जावते जन+उ ५ व० । ओषधी-
 जाते ओषधे २ तज्जाते वज्रो पु० । अजवतोवधि-
 जेन वज्रिना” माघः ।

ओषधिपति पु० दैत० । चम्बु तस्य विरभेनौषधीनामावाव-
 नात् “अवायां द सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।
 तमोषधिगतं नावःप्रिबन्धकृतवत् तया” कावना० कोनो-
 त्पत्तिवाक्याञ्च तयात्वम् “अपमार्गोवधिपतिः क करैः” ।
 माघः ओषधीनामोषधोपादयोऽल । २ चम्बु २ सोम-
 मङ्गतावाञ्च । यथा च चम्बुओषधिपतित्वं तथा कुरिं०
 २५ अ० अन्तेः सोमोत्पत्तिरुपपन्नं उक्तं यथा “तस्य
 वज्रावितं तेजः प्रविषीमन्प्रद्यत । ओषध्याः वज्रस्य-
 दाकोजया प्रज्ज्वन्त्युत । तामिवावीकवोवोकाः प्रजा-
 चैव चतुर्विधाः । पोटा हि भववान् कोनो जनतां जन-
 तोपते । स जवतेजा भववान् संकवेसैव कर्म्मभिः ।
 तपकोवे मङ्गाभागः पद्मानां दधतोर्दध । हिन्दुस्य-
 वशीं वादेवो धारवत्ताजना जनम् । विदुसावावस्यु

देवः प्रख्यातः खन कथाया । ततस्तस्मै ददौ राज्यं
मङ्गा मङ्गविदा वरः । वीजोवभोर्ना विप्रान्नामपात्र
जननेजम् । सोऽभिषिक्तो मङ्गराज राज्येन द्विकराज-
राट् । त्रीन् श्रीमान् भावयामास स्वभावा भावनां
वरः । काशोऽ० १३०० । श्रीमोत्तमिष्ठोक्तम् । “तस्य
वत् प्रवर्तितं तेजः प्रवृत्तीमन्वपद्यत । तेनोपपन्नः ससु
ङ्गता वाभिः संघातयेत् जगत् । स हव्यतेजा भगवान्
मङ्गला वदितः सत्वम् । तपस्वमे मङ्गाभागः पद्मानं
दशतीर्दय । अविचलं समावाद्य जेतुं परमपावनम् ।
संस्थाप्य विष्णुमन्त्रं चन्द्रेण्यस्त्रं क्षमागतः । वीजोप-
भोर्ना तोयानां राजाऽमृदपञ्चमनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य
विश्वेयस्य पिनाकिनः । तपेन देवदेवेन समोऽसौ यो
हृतः सदा । आदाव तां कवामेकां जगत् संजोवर्नी
परात् । पञ्चाह्वेयस्य यमोऽपि भाषालो जयमास्य च ।
आत्माव्यतेऽसौ कवया पुनरेव यवा ययी” ।

श्रीमधिप्रत्युऽ० श्रीमधिप्रत्युऽ० प्रत्यमम् । हिमावतवराजभावात्
“तत् प्रयातोऽपिप्रत्युऽ० स्त्रितये विभवत्तुऽ०” “आये
दुरोपधिप्रत्युऽ०” “दुरोपधिप्रत्युऽ० विवाविमोनाम्” कुमा० ।
श्रीमम् कम् ० ७७-७७७ । श्रीमम् पञ्चोत्तमै श्रीम-
धवेति” वत० मा० वाक्यम् श्रीमधिप्रत्युऽ० दर्शितम् ।

श्रीमिष्ठ लि० ७७-दाहे चिनि कतिथयेन श्रीमिष्ठ इत्तु दि-
हत्वाट् टिठोः । दाहकतरे “श्रीमिष्ठम्” यिनिकया-
भ्याम्” तैत्ति० १,४,१६,१ ।

श्रीमिष्ठ लि० ७७-करके दृन् तद्वत्तस्य विनि । “कन्दो-
विन् करके श्रीमिष्ठेवदादिति” वार्त्ति० दीर्घः । दाह-
करकवुक्ते । “उपरोदृविन्वत्त” श्रुतिः सि० की० ।

श्रीमिष्ठ पु० ७७-उच्यते उच्यतेऽहरेण ७७-कर्मणि चत् । (श्रीमिष्ठ)
द्वयनच्छदे । “अविमजोवतोऽप्योदृहावोऽसौ अदेयेत् रूपः”
मङ्गः । निरुपपदोऽवच्छेद प्रायेण उत्तरोत्तरं कविभिः
प्रयुज्यते । “तामोऽपयत्तवत्तः अितस्य” कुमा० । “श्रीमे न
राजो राजोऽविमजोवत्तवत्तु नाभावः । उपपदे त्वभयतः
“उच्यते विष्णाकहाधरोऽ” कुमा० । अधरोऽ उत्तरोऽ
रत्नादि । “वत्तावरोऽ पतितः विप्रवर्त्तिं तयोत्तरः ।
उमी वा ज्ञान्यभावाऽसौ दूर्ध्वं तस्य जीवितम्” सुश्रुतः ।
श्रीमिष्ठ साङ्गत्वात् संबोऽपि उपपद्यतेऽपि उपपद्यतेऽपि
वा की० । “विष्णोऽपि वाचनेना गजपतिगवना दीर्घके-
षी सुभधा” मङ्गावा० । समाये उत्तरपदस्येऽस्मिन्
पर्वकावर्त्तस्य वा वरकृत्तम् । विष्णोऽः विष्णोऽः । यरी-

रावयवत्वात् भवादी यत् । श्रीमिष्ठ तद्वदे मि० ७७-
पर्वगे च “श्रीमिष्ठवत्” यिञोक्तेः ततोऽस्मिन्भवत्वात्तथा-
त्वम् । श्रीमिष्ठे प्रवितः कन् । श्रीमिष्ठः श्रीमिष्ठेऽस्मात्प्रविते
लि० । श्रीमिष्ठस्य मूळं जाहृच् । श्रीमिष्ठजाहृच् तन्मूळे न० ।
श्रीमिष्ठकोप पु० श्रीमिष्ठस्य कोपो यत् । सुश्रुतोक्ते सुश्रुतोगभेदे ।
सुश्रुतोगमिष्ठपणे ततोऽस्मिन् यथा
“ततोऽस्मिन्कोपा वातपित्तस्येव प्रवृत्तिपातरक्तमसंवेदोऽभिषा-
तनिमित्ताः । कर्कषो पर्वतो सखी लघ्वी तीव्ररुग्निवती ।
दाह्येति परिपुष्टेति कोणी सारतकोपतः । आश्विनी
पिङ्गामिस्तु सर्वपाकतिभिर्भवेत्तम् । सदाऽप्यसंवेदोऽसौ
नीली पीतौ च पित्ततः । सर्वपाकिस्तु चोद्येति पिङ्गामि-
रवेदनौ । कण्डू मूलौ पिङ्गामि च पीतनी कफजौ २ गुरु ।
सक्तकृष्णौ सक्तपीतौ सक्तकृष्णौ तथेव च । सविपातेन
विश्वेयानेकपिङ्गामिस्तु । सक्तकृष्णवर्णभिः पिङ्गामिः
समाचितौ । रक्तोपपुटौ १ र्धिरं सवतः शोचितप्रती ।
संसृष्टोऽस्मिन् गुरु स्थूली संसृष्टपिङ्गवद्वृत्तौ । जलवत्ताव
मूर्च्छन्ति सक्तसोभयतो सत्वात् । मेदसा ७ मृतमसत्ताभी
कण्डू मूलौ स्थिरो मृदु । सक्तकृष्णवर्णवत्तावत्ताव
सवतो गुरु । सततामौ विदीर्घेति पाथ्येति आभिषा-
ततः ८ । यथिनी च समाख्यातावोऽसौ कण्डू सन्वितौ ।
ईत० श्रीमिष्ठोमादयोऽप्यत्र ।

श्रीमिष्ठपुष्प पु० श्रीमिष्ठपमानं पुष्पं वत् । वत्तुवत्तु । राजनि०
श्रीमिष्ठे श्रीमिष्ठे इवाचरति श्रीमिष्ठ+किप् ततः अच् गौरा०
होष् । विष्णुकृष्णमन्त्रे (तेजाकुचा) ह्ये । रत्नमात्रा ।
श्रीमिष्ठोपमफला श्रीमिष्ठ उपमोयतेऽनेन श्रीमिष्ठोपमं कर्त्तुं
यथाः । विष्णुकृष्णमात्रा (तेजाकुचा) उदाधरः ।

श्रीमिष्ठ पु० रीवदुष्णः आ+उष्ण प्रा० व० । रीवदुष्ण ।
श्रीमिष्ठ पु० आ+वह चयने क सं प्र० । सव्यगवहने । “इहा-
गोरोक्षेण तौय्यो न जीविः” अ० १, १८०, ५ । “श्री-
मेन वहनेन” भा० । कर्त्तरि मृद्विभु० क । २ वाहने
२ प्रापके च लि० । “अध्याना त श्रीमिष्ठः” अ० ४, १०, १ ।
“श्रीमिष्ठः इन्द्रादिप्रापकैः सोमैः” भा० ।

श्रीमिष्ठस्य पु० अहृ एषां मङ्गलैति वा निरुक्तोऽः पुनो० ।
अहृमङ्गलवुक्ते । “वेद्याभिरोऽहृमङ्गलो विचरन्त्ये”
निह० १, १, १, १ । उता श्रुतिः । श्रीमिष्ठेण” भा० ।
श्रीमिष्ठस्य लि० आ+अहृ अहृन् । बह्वनवाधने लोभादौ । “न वे
देशस्य श्रीमिष्ठः” अ० ६, ६८, ६, “श्रीमिष्ठः बह्वनवाधने-
नाम० इति वाचस्यत्ये श्रीमिष्ठोऽहृमङ्गलवुक्ते ।

श्री

श्रीकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठगोष्ठस्थानयोश्चार्थः दीर्घ-
हिमात्वात् । अतस्तु त्रिमात्रः । स च उदात्तानुदात्त-
स्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अतुमासिकाननुमासिकाभ्यां पुन-
र्हैविध्यात् षड्विधः एवं भूतोऽपि षड्विधः । तेन द्वादश-
विधः । तत्परत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः । तन्मे तस्य
वाचकस्यैव वर्णाभिधाने उक्ता यथा । “श्रीकारः शक्ति-
कोनादस्त्रीजसोवामजङ्गमः । मनुर्हर्षपद्मेयश्च यङ्कुर्कस्यः
सदाशिवः । अथोदन्तश्च कण्ठगोष्ठौ सङ्घर्षश्च स्वरस्वतो ।
आद्या चोङ्गस्थो शान्ता व्यापिनी प्रकृतिः परा । अनन्ता
उवाचिनी व्योमा चतुर्हो रतिप्रियः । नेत्रमालाकर्षिणी
च जगन्नामालिङ्गिका भृशुः” । तदपि षडालदेवता च
तत्तत्तौक्ता । ‘श्रीकारे डाकिनी बिम्बनादिनी चण्डभैरवी’
तस्य ध्येयरूपं कामधेयं तं उक्तं यथा ‘रक्तविद्युज्जता-
कारमोकारं कुण्डलीं स्वयम् । अत्र त्रिज्जादयः सर्वे
तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं
सदा । सदा ईश्वरचयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्’ । मातृका-
न्यासेऽथोदन्तपञ्चगव्यस्यत्वात्तच्छब्दवाच्यताऽस्येति बोध्यम् ।

श्री अर्थः आ+अव-क्रिप् ऊठ । १ आह्वाने २ स+बोधने
भेदि । ३ विरोधे ४ निरर्थके ५ गच्छन्ताम् । ६ अन्तर्गते पुं
गङ्गाकरकोवः ६ निरन्तरे पुं भेदि । ७ उच्यमाना श्री भेदि
स च “चतुर्हर्षस्वरितोऽसौ सेतुरीकारमन्त्रितः । सचा-
नुसारनादाभ्यां श्रुदाणां सेतुरव्यते” तन्मसाररुत
काशिकापुं । उक्तः श्रुदाणां लयमन्त्रभेदः ।

श्रीकथं लि० उक्त-गंगा० अथस्ते यञ् श्रीकथः तस्य आलः
बन्धादि० अण् यञोलुक् । श्रीकथ्यक्ताले

श्रीकथ्यक लि० उक्तं सामावयवभेदं वेत्तुधीते वा ठक् ।
‘उक्तवाध्यायिनि २तत्तैरि च । तेषां धर्मा आम्नायो-
वा ततः ज्ञः । श्रीकथ्य श्रीकथकानां धर्मा तदा-
न्नाये च न० ।

श्रीकथ न० उक्तं द्वापां समूहः अण् टिडोपः । १ दृष्यमूहे ।
वुञ् । श्रीकथक तत्समूहे न० । तस्येदमण् टिडोपः ।
२ दृष्यमन्त्रिनि लि० । अपत्ये अणि तु श्रीकथ इत्येव ।
भेदे कथित् इदमर्थेऽपि उपधातोऽपः । ‘तानो-
क्ताश्चरमिः पचात्’ अतः भा० १, २, ५, २ ।

श्रीकथ्य लि० उक्तेन प्रोक्तमधीयते षण् । उक्तप्रोक्तं प्राङ्-
वाध्यायिषु २००० ।

श्रीकथ्य लि० उक्तायां संस्कृतं यत् ततः स्थाये षण् । १ स्वा-
धीपकेऽन्तादौ । २ नगरीभेदे स्त्री । उक्तायां जातादि
कञ्गादि० ठक् । श्रीकथ्येक तत्तज्जातादौ लि० ।

श्रीकथ पुं वृत्ति पुंसि संज्ञायां च प्रथोऽततः स्थायेऽण् ।
जलसंज्ञाते “श्रीकथ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोदा” अतः
भा० १, ८, १, २, ‘वृत्तौ स्त्रीष उदकसंज्ञातः’ भा० ।

श्रीकथ(त)थ्य पुं उतथ्यस्यापत्यम् अण् भेदे प्रथो० । उतथ्यापत्ये
दीर्घतमसि “उपस्तुतिरीश्वरप्रसन्नयेयाः” ऋ० १,
१५८, ४, “श्रीकथ्युत्तथ्युत्त दीर्घतमसम्” भा० ।

“दक्षा इ यद्रेक्ष्य श्रीकथः” ऋ० १, ५८, १, उतथ्यस्यैव
नामान्तरसुच्येति तेन “उच्यमानासाङ्गिरसौ चय्यगीत-
मेति” आच० श्री० १२, ११, १, उक्तम् । तस्य च मोक्षप्रव-
रहितम् उक्तवाक्यात् । षोडशे तु उतथ्यः श्रीतथ्यइत्येव ।
श्रीचित्थ न० उचित्तस्य भावः षण् । युक्तत्वे । “एता अपि
यद्योचित्तादुक्तमाधममध्यमाः” शा० द० । त्रिष्वालम्ब्यात्
श्रीत्वमपि तत्त उचिष्व षणोपच । श्रीचितो तत्ताच ।
सामर्थ्यमोचितो देशः काठोक्ताः स्मारादयः” शा० द०
हठा० इमनिष्व उचित्तिनाम्यत् पुं ।

श्रीजसिक लि० श्रीजसा वर्तते ठक् । श्रुते तेजसिनि
श्रीजस्य न० श्रीजस+स्वाये षण् । श्रीजसि । “दीर्गत्वाद्यै
रनौजस्यं दैव्यं मन्त्रितादिनत्” शा० द० ।

श्रीकथयनक लि० उक्तविन्यां जातादि धूमा० वुञ् । उ-
क्तविनोदमगरजातादौ ।

श्रीकथिहानि पुं श्री उक्तिकान्नापत्यमत इज् । उक्ति-
नापत्ये ततः इज्जनात्वात् वृजि फक् पैसादि० तस्य वुञ् ।
तदीययुवापत्येऽपि ।

श्रीड लि० उन्-क नञोपः नि० दस्य ष स्थायेऽण् । आर्ह-
ततः नङ्गा० फक् । श्रीडावन आर्हस्य युवापत्ये तस्य
विषयोदेशः ऐषुकायां० मञ्जु । श्रीडायनमञ्जु तदीये
विषये देशे

श्रीडव पुं श्रीडव+स्वायेऽण् । “श्रीडवः पञ्चभिः प्रोक्तः
स्वरैः तद्वस्तु पाठ्यः । सम्पूर्णां सप्तभिः प्रोक्ता राग
जातिसिधा मता” सङ्गीतरत्ना० । उक्तो रागभेदे । स च
मञ्जारादिः इति संगीतदामोदरः ।

श्रीडवि लि० श्रीडवं रागविषयेवमशुशयति इज् । श्रीडव
रागाशुशये । ततः स्थाये दामन्या० ष श्रीडवोव । तदर्थं

श्रीदुप लि० उदुमेन निर्दिष्टादि वङ्गवादि० अच् । १ अन्-
निर्दिष्टे १२ अन्निर्दिष्टे १२ तत्त्वज्ञानपदेभ्ये च ।

श्रीदुपिक लि० उदुमेन अनेन तरति ठक् । १ अनेन तारके
उदुमेन हरति उत्पङ्गा० ठक् । २ अनेन हारके च लि० ।

श्रीदु(दु)स्वर लि० उदु(दु)स्वरस्य विकारः रजतादि० अच् ।
१ तात्त्विकारे पात्रादौ । “स्त्रीलौङ्(दु)स्वर” पात्रम्

कृतिः “शैवस्वराजसौदुस्वरकाङ्गमणिसयानां पात्रा-
याम्” गोभि० । २ यथाङ्गविकारे च । “पञ्चात्परि-
वर्त्याव युगमन्त्रोदु(दु)स्वरं यथादुपयुक्तं नावधूति” गोभि० ।

स्त्रिवां ङीप् । श्रीदु(दु)स्वरी ष्टुष्टा गायेत” कृतिः ।
“श्रीदु(दु)स्वरी याक्कापगूक्ति” यत० ब्रा० ५, ४, १, २५,

१ तत्त्वज्ञानेभ्ये उ० । “वेदान्तवा नाद्विस्त्रोदुस्वराः केन-
पावने । ग्राह्ये कुटीचरः पूर्वम् वङ्गोदो कृतिनिष्क्रियौ”

भाग० १, १२, २७ । “श्रीदु(दु)स्वराः प्रातस्त्रयाय वां
दियं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूयकवादिभिः जीवन्तः”

श्रीधरः । श्रीदुस्वरं तत्त्वकं तत्त्वकाकारोऽप्यस्य कार्यं
अच् । ३ मङ्गाङ्गमेदे । “तत्त्व मङ्गाङ्गम्यवशौदुस्वरम्

जिह्वकपादकाकचउदुस्वरीचदङ्गकुठानीति” विभक्त्य
“पित्तं पक्वौदुस्वरकवाक्यतियथायौदुस्वरायोति” तत्त्वज्ञान

कृते उक्तम् । य च रोगः तात्त्विकवर्त्मविपाकः वचाह
याता० “श्रीदु(दु)स्वरी तात्त्विकीरो मरकान्ते प्रजायते” ।

५ यममेदे च “श्रीदुस्वराय द्वाभ्यां” यमतर्पणमन्त्रः ।
श्रीदुलोमि उंङ्गी उदुलोमोऽपत्यम् बाङ्गा० इज् ।

उदुलोमोऽपत्ये वङ्गम् अ । उलोमाः उदुलोमान्
श्रीदु उ० श्रीदुदेयानां राजा अच् । १ अदुदेयक्ये श्रीदु

इह विवृतिः १ तद्देयवाचिनि च । वङ्गु अयो लुक् ।
श्रीत्कयह्य न० उत्कयह्यं चादर्यं कार्यं अच् । उत्कयह्य-

वाच् “श्रीत्कयह्यमृत्कयवस्य कृदायीके यमैर्हरिः”
भाग० १, ६, १७ । “श्रीत्कयह्यैवकीसुतः” १, १०, ४ ।

श्रीत्कर्त्तृ न० उत्कर्त्तृ+कार्यं अच् । उत्कर्त्तृ ।
श्रीदुदेय उंङ्गी उत्कर्त्तृ अच् । उत्कर्त्तृ अच् ।

उत्कर्त्तृ अच् ।
श्रीतम लि० उत्तमेन निर्दिष्टादि वङ्गवा० अच् । १ उत्तमेन

निर्दिष्टे १२ तत्त्वज्ञानपदेबादौ च ।
श्रीतमि उ० उत्तमस्यापत्यम् इज् । अतमेदे उत्तमपदे

उदा० । “स्मार्तोपि श्रीतमिष्य तावदोरेवतस्याय” मनुः
तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ठक् । उत्तमपत्न्यापत्ये

वङ्गवाच “श्रीतमेवान् मङ्गापान ! दय इत्यान् निबोध

तान्” हरिवं० ७७० । उत्तमपदे ते च नावतोर्दिर्दिताः ।

श्रीत्तर लि० उत्तरत्यक्ता उदु+त-अपादानेऽप ततः
स्त्रार्थेऽण् । उत्तरके “इतरेवाहपदेभ्ये दुःखादिनिवारके

अपौ । “यत्नोत्तराणां सर्वेवाहपदीनाम् नाहुवस्य च”
भा० व० १०, ५४६ ।

श्रीत्तरपथिक लि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहूतं वा ठक् ।
उत्तरपथेन अहिरादिमार्गेण ऽगन्तरि उपासकमेदे

२ तेनाहूते च । पाहके ।
श्रीत्तरपदिक लि० उत्तरपदं गृह्णाति ठक् । उत्तरपद-

श्रीत्तरवेदिक लि० उत्तरवेद्यां भवः ठक् । उत्तरवेद्यां भवे
कमोदो “श्रीत्तरवेदिनां कर्म कला” यत० ब्रा० ७, १२, १७

श्रीत्तराधर्य न० उत्तरे च अधरे च तेनां भावः अच् ।
अहं नीचभावेन स्थितौ । “हं च श्रीत्तराधर्य” पा०

श्रीत्तराह लि० उत्तराहन् काळादौ भवः “उत्तरादाहन्”
पा० उत्तर+आहन् । उत्तरकाळादौ भवे ।

श्रीत्तरेय उ० उत्तराया अपत्यम् ठक् । अभिषम्भुते विराट्
उद्विष्टस्वरावाः पुत्रे परिचिप्ये “श्रीत्तरेयेष दत्तानि

न्यवसन्तिदेयक्यत्” भाग० १, १७, ४० । “अवधार्त्तं मतिं
कथं श्रीत्तरेयः वर्तो ज्यभात्” भाग० २, ४, २ ।

श्रीत्तानपाद(दि) उ० उत्तानपादे क्ये भवः अच् । उत्ता-
नपादमेभ्ये भुवे “भुवस्त्रोत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तर्ध्व च” भा०

अतु० १ अ० । “उत्तानपादः भगवांस्तव याज्ञधिया”
भाग० ४, १०, २५ । अत्ये त इज् । तत्वेन “उत्तानपा-

दिर्निर्गतं ततः कानमतो ह्यिज् !” काशी० । तस्य यथा
तपस्यवा सर्वमज्ञाकारतापदप्राप्तिस्तथा वर्धितम् भाग० ४,

८, ६, “जाने उत्तानपादस्य सुमीतिः सुवचिषयोः । सुवचिः
प्रेयसी प्रसुनेतरा वत्सुतोभुवः । एकदा सुवचेः पुत्र-

मङ्गमारोय कालयन् । उत्तमं नाद्वयन्तं भुवः राजाभ्य-
नन्दत । तथा विकीर्षणाय तं वपत्तान्नामयं भुवम् ।

सुवचिः स्वस्वतोरात्रः स्यैवाज्ञातिगम्यता । न वत्स !
अपतेर्धिष्ण्य भवानारोदुमर्कति । न गृहीतोमया वत्स

कुक्ष्यापि नृपात्मनः । बाहोऽसि तव नात्मानमवस्थो
गमंसंहतम् । नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ।

तपशाराध्य पुष्टं तस्यैवाहपदेभ्ये मे । गर्भे त्वं द्याध-
वात्मानं यदीकृषि नृपात्मनः । श्रीमैत्रेयवत्पाव ।

मातुः वपत्तानाः सुदुर्लभविद्वः श्वन् रवा दण्डगतो
यथाऽहिः । हित्वा शिवन् पितरं सङ्गावचं जगाम

मातुः स हदन् वकायम् । तं निःश्वसन् कूर्तिताधरीष्टं

-सुभीतिरुत्पन्नस्तु बाधम् । निश्चयं तत्प्रीत्युत्पन्नानाम्
वा विव्यधे यद्वदितं सपत्न्या । सोऽस्तु च धैर्यं विव्यधाप-
योक्तृदायान्मना दावकतेव बाधः । वाक्यं सपत्न्याः स्मृती
सरोजनिज्या इत्या बाधकतासुवाह । दीर्घं चरणी इजि-
नस्य पारमपश्यती बाधकमाह बाधः । साऽनन्तरं तात !
परेषु संस्था भुङ्क्ते जनीयत् परदुःखदत्तात् । स्वत् सुख-
न्यामिहितं भवान्मे यद्भुङ्क्ते नाया उदरे स्तुहीतः । स्वानेन
इहैव विव्यजते वां भाव्येति वा बोद्धुमिच्छसितीति ।
स्मृतिर तत्तात ! विमलरत्नसुप्तं समालापि यद्व्यधी-
कम् । स्मृताधवाधोक्तपदपद्मं बदीच्छेदेऽध्यासनसुप्तो
बधा । बद्धाङ्गुपद्मं परिचर्य विव्यविभाषनायास्तु-
चामिषयेः । स्मृतोऽध्यासितुं कलु पारमेष्ठ्यं पदं जिता-
त्तन्मनाभिवन्द्यम् । तत्रा मनुजो भगवान् पितामहो
यमेकमत्ता पुत्रदक्षिणैर्भवेः । इहाऽभिपेदे दुरवापमन्यतो
भीमं सुखं दिव्यमयापवर्गम् । तमेव बद्धात्रय भक्त-
वत्सलं सुसुप्तमिच्छन्पदाजपहृतिम् । अनन्वभावे निज-
धर्मभाविने मनस्यवस्थायां भजस्य पूरयम् । नाभ्यं ततः
पद्मपदायचोचनाहुः स्फुटं ते भृगवानि कञ्चन ।
योऽप्यजते हृत्पदोत्पद्मया त्रियेतरेरङ्गः विमलमवाचया ।
एवं संकल्पितं मातुराकण्यायोगं वचः । संनियन्ता-
त्मनात्मानं निश्चयाम पितुः पुरात् । नारदस्तुपाकण्यं
प्राप्त्वा चास्य विभीषितम् । स्मृता सुखेन्यवज्ञेन पाणिना-
प्राह विव्यतः । स्मृतेजः क्षतियायां मानभङ्गमृष्यता-
म् । बाधोऽप्ययं हृदा धक्ते यत् समादरवहावः । स्मृता-
दुत्तवाच । बाधनाचवमानं ते सन्मानश्चापि पुत्रकः । सन्-
यामः कुमारस्य सक्तस्य कोडनादिम् । विव्यले विद्यमानेऽपि
महासन्तोषहेतवः । उंसो मोहयते भिक्षा यक्षोके निज-
कर्म्मभिः । परित्यजेततथात ! तावन्माले च पूरयः ।
दैवोपहादितं यावद्भीष्मेऽनुरगतिं नुधः । स्वयं मालोप-
दिष्टेन योगेनावहृत्सुखि । यत्पदादं स वै उंसान्तु-
राधाध्वीनतेमम । सुमयः पदवीं वस्य निःसङ्गेनोरुजन्म
भि । न विदुर्हृदयमनोऽपि तीव्रयोगसमाधिना । स्मृते-
निवर्त्ततामेव निवर्त्तयन् निष्कण्डः । यतिष्यति मवान्-
बाधे त्रैयसां सप्तपत्सिते । यस्य बह्वैवविहितं स तेन सुख-
दुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमयः पारम्यच्छति ।
शुभाधिकारान्दं विषयेदनुकोशं शुभाधमात् । मैत्री स-
मानादन्विष्येव तापैरभिभूयते । श्रीधुव उवाच । सोऽयं
समोभगवता सुखदुःखकृतात्मनाम् । दर्शितः सपदा उंसं

इहैवोऽस्मिन्नेषु वः । अद्यापि मेऽविनीतस्य ज्ञानं यो-
रभयेषुवः । सुखस्या दुर्वचोवाचने भिक्षे नयते हृदि ।
यदं निभुवनोत्पन्नं जिगीषोः साधु वक्तुं मे । मूढास्तु
पिडाभिन्नं क्लृप्तमन्वेष्टयन्निधितम् । नूनं मवान् भगवतो-
योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । विहृदयते योषां हितान्न
जगतोऽर्कवत् । मैत्रेव उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भग-
वान्नारदकादा । प्रीतः प्रीत्याह तं वाचं बह्वाक्यमनु-
ब्रवीत्वा । स्मृताद उवाच । जनन्यामिहितः पत्न्याः
सर्वनिःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्य भज तं प्रव-
थात्मना । धर्माय काममोक्षाख्यं व इहैवैव आत्म-
नः । एकं ह्येव हरेस्तत्र सारणं पादसेवनम् । तत्तात !
मच्छ भद्रमेव सुगुणावास्तुतं शुचि । पुण्यं मधुवनं जल
साक्षिध्वं निवृत्ता हरेः । स्मृताहृतवचनं तस्मिन् काङ्क्षिण्याः
सङ्घिडे शिने । ज्ञानोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितावनः ।
प्राप्तावासेन निवृत्ता प्राप्तेऽनुरक्तमनोमयम् । यन्मैत्रे-
द्व्यामिध्यायेकमवा गुह्या गुह्यम् । प्रसादाभिप्रेतं च-
यत् प्रपन्नवदनेयम् । सुमयं सुभुवः चारुयोषं सु-
रस्यन्तम् । तद्वचं रत्नवीवाङ्मनसोऽप्युवाच ।
प्रपत्तात्रयं च मयं वरस्यं कदाचार्थम् । श्रीवत्साहं
जनश्यामं पुत्रं वनवाचिनम् । यक्षपद्मनादापद्मैरभि-
व्यक्तपद्मभुजम् । किरोटिनं कुक्षिचिबं केवलवदवा-
नितम् । कौस्तुभाभरणयोः पीतकौशेयवरावहम् ।
काङ्क्षोक्तवापययं स वसुत्काञ्चननूपम् । दध्नीवतर्त्तं
ज्ञानं मनोमयनवर्त्तनम् । पद्मनां नमनचिन्नेखाविष-
यद्मनां वमर्त्तताम् । हृत्पद्मकर्षिकाधिष्ठायात्मन्या-
त्मन्यवस्थितम् । अयमानमभिध्यायेत् साहुरागावधो-
कनम् । निवर्त्तनेकभूतेन वनवा वरदर्भम् । एवं भग-
वतोरूपं सुमयं ध्यायतोमनः । निर्व्यक्ता पर-
या त्र्यं सत्यं न निवर्त्तते । जपय परमोशुद्धः नू-
यतां मे न्यपातज । । वं सप्रपन्नं प्रपठन् पुमान् पश्यति-
लेखरान् । सो ननो भगवते बाधदेवाव । मन्वेष्टायेन
देवस्य कुर्याद्दुःखमयीं वधः । सवर्त्तं विविधैर्ह्यैर्ह्ये-
कावविभागवत् । सङ्घिडेः शुचिभिर्माख्यैर्वैर्धुं ककडा-
दिभिः । यस्मादुरांशुमैवाश्च सुखसा प्रिववा प्रभुम् ।
हृत्वा हृदयमयीवर्त्तं शिखर्यादिषु चार्त्तयेत् । आ-
भूतात्मा सुनिः शान्तोवतवाक्चित्तमन्मभुक् । सौम्यावतार-
चरितैरचितं निजमाववा । करिजस्तुत्तमोवचं
ध्यायेद् हृदयंगतम् । परिचर्यां भगवतो वावतीः

पूर्वैर्युक्ताः । ता मन्त्रादुदयेन प्रयुक्तान्मन्त्रादुदये । एवं
 कालेन मनसा वचसा च मनोजतम् । परित्यज्यमानो
 भगवान् भक्तिमत्परिचर्यायां । पुंसांमयायिनां स्वयम्-
 भजतां भाववर्धनः । त्रयोदशविधभक्तं वदन्मादिषु
 हेङ्गिनाम् । विरक्तचेन्द्रिवरती भक्तियोगेन भूयसा ।
 तं निरन्तरभावेन भजेताह्वा विस्तृतये । इत्युक्तं परि-
 क्रम्य प्रथमं च नृपार्थकः । यद्यौ नभुवनं पुण्यं कुरे
 चरन्वचर्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं
 रुमिः । अर्चार्चिताईकोटाद्या सुखासीन उवाच ह ।
 श्रीनारदउवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं सुखेन परि-
 युज्यता । किं वा न रक्षिते कानो भर्तृवाच्येन संयुतः ।
 श्रीराजोवाच । सुतोमे नाभकोमङ्गलं कोमेनाकस्वात्मना ।
 निर्वीरितः प्रसूयसे वक्ष्यामि नृपान् कविः । अथ
 नाचं वने मङ्गलं सादत्तवर्त्मकं इवाः । आनं ययानं
 सुभितं परित्यज्यमानं जन्तुम् । अक्षौ मे वत दीरात्मन् श्री-
 जितस्त्रोपधारव । बोद्धुं प्रेम्णाचरन्तं नाभ्यनन्दन-
 वस्तवः । श्रीनारदउवाच । ना ना सुचः स्तनयं देव-
 पुत्रं विद्यान्तः । तत्प्रधारनविज्ञाय प्रादुर्भूते ब्रह्मो-
 जयम् । सुदुष्करं कर्म तस्या शोकपाथैरपि प्रभुः । ए-
 वमन्तरितोराजन्ब्रह्मोविबुधवन्द्यः । इति देवर्षिणा प्रोक्तं
 विस्तृतं जगतां पतिः । राजकच्छीजनारुह्य पुलमेवाभ्य-
 ननवत् । “तस्माभिर्विद्वः प्रवतस्यासुतोय विभारदीम् ।
 वराङ्कितः पराचरन्मादेवेन उच्यते । निरात्मने नि-
 रात्मने कथितवद्वाराधनः । आकाशवस्तुवारेण नाचं
 नित्येष्टं वन्द्युर्हर्तुम् । द्वितीयाद्य तया नाचं वन्दे वन्दे भ-
 क्तिदिने । त्रयोपकादिभिः योर्ध्वः कृताशोऽभ्यर्च्य बहिर्भुम् ।
 तृतीयाद्यानयन्नाचं नवमे नवमे ऽङ्गि । अथमष्टम-
 शोचस्रपावनम् वनाधिना । चतुर्थमपि वै नाचं द्वादशे
 द्वादशे ऽङ्गि । वायुभक्तोजितवायोध्यावन् देवमधारवत् ।
 वक्ष्ये नाक्षत्रप्रान्ते जितवायोवपात्यनः । ध्यावन् मङ्ग-
 लहेतुन तस्मै स्मार्त्तरिवाचतः । सर्वतोमन्त्रात्म्यं हृदि
 भूतेभिश्चावधत् । ध्यावन् भगवतोऽथ नाश्राणीत् विज्ञ-
 नावरम् । आचारं नृपदादीनां प्रधानं उपेक्षरम् ।
 मङ्गलं धारववाच्यं त्रयोकोवाचकमिरे । बर्हस्पतिरेव व-
 चार्थिनात्मनस्तस्मै वदद्गुणविधिता नही । नमान
 वलार्थिनिष्प्रवृत्तिता तदीयं ब्रह्मेतरतः परेपरे । तस्मिन्
 निष्प्रवृत्ति विज्ञानात्मनोद्वारं निरव्याहृतमन्त्राया विद्या ।
 कोका विष्णुवर्णविशोदिकाच्यं वक्तोवपाद्याः वरचं वद-

कुरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैव विदामोभगवन् ! प्राक्परोक्षं
 चराचरस्याविबुधसत्त्वान् । विधेहि ततोऽजिनाहिभोर्ध्वं
 प्राप्ता वचं त्वं यत्तत्तं यत्तत्तम् । श्रीभगवानुवाच । ना भैद
 वाचं तपसोऽदुःखवाञ्छितार्थयिष्ये प्रतिपातं स्वधाम । अतोहि
 वः प्राक्परोक्षं वासीदीप्तानपादिर्भवि संनतात्मा । तएव
 सत्त्वस्रमयाउच्यते कतावनायाः प्रयुक्तापिष्टपम् । वक्ष्य-
 यीर्षाऽपि ततोऽगस्ततामधोर्वनं भूत्यदिहस्रवागतः । व वं
 धिया योगविपाकतोऽत्रवा हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तद्वत्
 प्रभम् । तितोऽहितं वक्ष्येऽप्येव वक्ष्ये वक्ष्ये तद-
 वलं ददयि । तद्वर्धनेनागतवाधस्रः क्षितावन्मदात्तं
 विनमस्रं द्रव्यवत् । इगर्भा प्रपश्यन् प्रविशन्निर्वाणं वक्ष्य-
 म्निवासेन भूतेरिवाह्वितम् । व तं विवक्ष्यन्मनसिदं
 हरिर्ज्ञात्वा सर्वं च हृद्यवस्थितः । कताञ्चिं मङ्ग-
 लमेव कल्पुना पश्यसे नाचं कपयोऽपि । व वै तद्वै
 प्रतिपादितं गिरं देवैः परित्यातपरात्मनिर्धयः । तं भ-
 क्तिभावोऽभ्यस्त्यादृष्टवरं परिहृतोऽननवचं प्रवर्तितः ।
 ततोऽभुनेष स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वक्षितं
 तस्मै “अर्चामिष्टुतयं वै वक्ष्येऽननवचं धीमता । अर्चामु-
 च्यतो भगवान् प्रतिनन्द्यननवचोत् । श्रीभगवानुवाच ।
 वेदाङ्गं ते व्यवर्तितं हृदि राजन्ववाचक ! । तत् प्रवक्ष्यामि
 मद्गं ते दुष्प्रापमपि सुप्रत ! । नान्तरवर्तितं मद्गं !
 बहुधाविज्जु भुवर्तित । वलं पक्ष्मसारपाथं अतोविर्षं
 चक्रमाङ्कितम् । मेधां गोवधवत् स्वाङ्गं परस्तात् कल
 वाहिनाम् । भर्तृऽग्निः कक्षपः वक्तो सुनवो वै वनीवधः ।
 चरन्नि दक्षिणीकल्य आननोवत् वतारकाः । प्रक्षितेऽ
 वनं पिता दत्ता गां भर्तृवन्धवः । पट्नि वधववाङ्कं
 रक्षिता आङ्कतेन्द्रिः । त्वद्व्यातर्क्यते नटे कलवाचं
 द तत्तनाः । कान्वेवती वनं मार्ता दामानि वा प्रवे-
 क्षति । ददा मां वक्ष्येऽदं वक्ष्येऽप्येव दुष्पक्षदक्षिणः । भुङ्क्ता
 वेङ्गाधिपः वल्य कान्वे मां वक्ष्येऽप्येव । ततोऽननाधि
 मत्स्वानं सर्वकोकनमस्तम् । उपरिटाङ्गिभ्यस्तं
 अतोनावर्तितं वतिः”

नक्षत्ररूपतत्त्वविशेषविशेषकालैव ५५०० अङ्को यथा
 “अथ तस्मात् (यमिकोवात्) परतस्मकोदवचस्रकोनमान-
 रतो वक्ष्येऽप्येवः परतं पदमभिवन्द्य वलं मङ्गलानगतो
 भुव श्रीरामपादिर्हस्तिनेत्रेण प्रजापतिना वक्ष्येन
 वक्ष्ये च वनकावयुग्मिः वक्ष्ये वक्ष्येन दक्षिणतः
 क्षिप्रवाच ददामीत्यपि वक्ष्येऽपिनामाजीव उवाच

तस्य महान्तुभाव उपपद्यते । स हि सर्वेषां ज्योति-
गेषां पञ्चमस्तत्त्वादीनां अग्निमिवेवाव्यक्तं ह वा
भगवता साधेन आस्यमाधानां स्थाणुरिवावदन्
दैवरेण विहितः यच्चद्वभाषते । यथा मेधी-
कस्य आकलयपयवः संयोजितास्त्रिभिः सर्वमैवा
स्थानं सख्युत्थानि चरन्ति । एवं भगवा पञ्चादव
एतच्छिन्नैर्बहिर्गणैः कावचक आयोगिता भुवमेवा-
लम्बा वायुनोदीर्घाया आकल्यान् परितः क्रामन्ति ।
नभसि यथा मेधाः स्थेनाद्वो वायुवयाः कर्मधारवजः
परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकतिपुत्रसंयोगात्-
ष्टकोताः कर्मनिर्मितमतकोभुवि न प्रतन्ति । केचिदेतत्
ज्योतिरनीकं विद्युत्कारवस्थानेन भगवतो वाद्यदेवस्य
योगधारणावान्तुवर्धन्ति । वस्य पुष्पाप्योऽवाक्षिरवः
वृक्षकीभूतदेवस्य भुव उपकल्पितः” ५, २९, १६० अ० ।

वि० प्रि० सर्वमस्तत्त्वाद्याधारी द्वौ भुवौ अज्ञो ज्योतिर्यथा
“निरक्षदेये क्षितिपक्षपक्षोपगो भुवो नरः पश्यति दक्षिणे-
तरो । तदानीं से जलजन्मवत् तथा भवजन्मकं निज-
मस्तकोपरि । उद्गृह्यं याति यथा नरस्तथा तथा स्ना-
तमृक्षमखड्गम् । उद्गृह्यं पश्यति चोन्नतं क्षितिसदलरे
बोजनजाः पक्षांशकाः । बोजनसंख्या भर्गुश्रेष्ठिता स्तपरि-
धिक्ता भवन्त्याः । भुवौ कक्षायां वा भागेभ्यो बोज-
नानि च व्यक्तम्” वि० । “उद्गृह्यं याति यथा यथा नर
इत्यनेनपक्षारबोजनैरुपातः स्तुतः । यदि भूपरिधि-
बोजनैश्चक्रांश आभ्यन्ते तदापक्षारबोजनैः किमिति ।
फक्षमक्षांशः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधि-
भ्यन्ते तदाक्षांशैः किमिति फक्षं निरक्षदेयस्यदेय-
बोरनरबोजनानि स्युः येषं स्तष्टम् । एवं निरक्ष-
देयात् क्षितिपक्षार्थे किञ्च मेघः । तत्र नवतिः ८०
पक्षांशः” प्रि० । “शैथ्यं भुवः मेघगताः स्वमध्य-
यास्यं च दैत्या निजमस्तकोध्वं । सव्यापसव्यं भ्रम-
हस्यकं निभोक्तवन्ति क्षितिजप्रक्षम्” वि० ।

श्रीतुपत्तिक उत्पत्त्या भावेन आविद्युक्तः ठक् । १। नित्यसंयमे
शब्दाधेयोः सम्बन्धस्य निम्नाविद्युक्तात् श्रीतुपत्तिकत्वम्
जं छ० भाष्यबोर्दधितं यथा

“श्रीतुपत्तिकस्य शब्दस्याधेन सम्बन्धस्य ज्ञानसुपदेशो-
ज्यतिरेकसार्थेऽनुपपत्त्ये तत् प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्ष-
त्वात्” । छ०

“श्रीतुपत्तिक” इति निम्नं ब्रूयः, उत्पत्तिकि भाव

उच्यते लक्षणा । आविद्युक्तः शब्दाधेयोऽधेयः सम्बन्धः
नोत्पत्तिकोः पश्चात् सम्बन्धः, श्रीतुपत्तिकः शब्दस्याधेन
सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिष्वप्यस्य धर्मस्य प्रमा-
णादिभिरनवनतस्य ज्ञानं निमित्तम् । क्वं ? उपदेशो
हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उच्चारणम् ।
ज्योतिरेकस्य ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पत्त्यं ज्ञानं विप-
र्योति । यच्च नाम ज्ञानं न तत् यद्यपि वक्तुं ‘न एत-
देवम्” इति, यथा विज्ञावते, न तथा भवति, ज्योतिर्यथा
विज्ञावते, तथैतदिति, ज्योतिर्यथा ज्योतिर्यथा स्थात्,
एवं वदतो विवक्षितं गच्छते, अग्निनास्ति वेति । तस्मा-
त् तत् प्रमाणजनमेवत्यात् । न ज्योतिरिति प्रमाणान्तर-
मेवित्यं, उपरान्तरं वापि, अत्र प्रमाणबोद्धव्यं । वाद-
रायणस्य ह्येवाद्वाद्यस्येदं मतं कीर्त्यते वादरायणं
पूजयितुं, नास्तीयं मतं पर्युदयितम् ।

उत्पत्तिर्भावः । एककावः तत्र भवः ठक् । २। स्वभावे
स्वभावेन यावद्विद्युत्प्रभावितात् तथात्वम् । “नादरुपपञ्चा-
दोत्पत्तिर्मेवैव संज्ञनवयोपेताः पिता विभक्ताः” भा०
ग० ५, २, २१, तत्रियस्याव ह्यस्या श्रीतुपत्तिकनमीयवा
भाग० ६, ५, १० ।

श्रीतुपात लि० उत्पत्तास्य तज्ज्ञापकशक्तस्य व्याख्याने पन्थः
तत्रभवो वा ज्ञानवना० अथ । १। उत्पत्तात्वेद्वयपन्थ-
व्याख्याने पन्थे २तत्रभवे च ।

श्रीतुपातिक लि० उत्पत्ताते दैवारिष्टे भवः ठक् । १। दैवारिष्टमे-
“श्रीतुपातिकं मेघ इवाश्लेषम्” रघुः । “श्रीतुपातिकं
तदिह देव । विचिन्तनीयम्” उद्भटः । “श्रीतुपातिके
महाभोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने” वटवल्गवः उत्पत्तात्वा
प्रभवति ठक् । उत्पत्तात्वात्तदवयवे “प्रजाते ह तदा-
स्तन्दे नभौत्पत्तिकं महत्” भा० व० २२० अ० ।

श्रीतुपाद लि० उत्पादं तदावेदकपन्थं वा वेत्तर्थाते वा
तत्रभवो वा ज्ञानवना० अथ । १। भावानात्तुत्पादवेत्तर्
२तदावेदकपन्थाधेतर् २तत्रभवे च ।

श्रीतुपुट लि० उत्पुटेन निर्दिष्टादि वद्वत्ता० वद्वत्तांशं अथ ।
उत्पुटेन उक्तुद्वेप १निर्दिष्टे २तद्वत्तिकाद्वेयादी च ।

श्रीतुपुटिक लि० उत्पुटेन हरति उत्पत्त्या० ठक् । उत्-
पुटेन हारके । [वनसंस्कारान्तिनेन हारके ।

श्रीतुपुतिक लि० उत्पुटेन हरति उत्पत्त्या० ठक् । उत्प-
श्रीतुस लि० उत्पे भवः अथ । प्रवचनभवे क्षिवांशे ।

श्रीतुपुतिक लि० उत्पुटेन हरति ठक् । क्रोडन हारके ।

प्रीतसर्गिक लि० उत्तरं सामान्यविधिर्नृति उञ् । सामा-
न्यविधयोऽयं स्त्रियां ङीप् । [फञ् । उत्सर्गैर्नापत्ये ।

श्रीतसायन पुंस्त्री उत्स ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यम् अञ् ।
श्रीतुसुक् न० उत्सुक् भावः षञ् । उत्कण्ठायाम् ।

“श्रीतुसुक्नेन कृतवरा बहुभया व्यावर्त्तमाना स्त्रिया”

रत्नावली “तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन” रघुः । “रथ-

वरथसमाङ्गसावदौत्सुक्यत्वा” भाषः “इत्यौत्सुक्यादपरि

गणयन् शुद्धकस्तं यथाचे” मेघ० । तच्च अलङ्कारोक्त

व्यभिचारिभावभेदः सा० द० निर्वेदावेगेत्याद्या प्रक्रमे “श्री-

तुसुक्कोत्सादशङ्का” इत्युक्ता “इदमवाप्नो रौत्सुक्यं कालये-

पासङ्गित्वा” क्वचित् । २२८॥ भाषाते च । “श्रीतुसुक्-

निहत्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः” सा० का० ।

“श्रीतुसुक्कालिका वा च इत्यन्यामाप्नो निवर्त्तते इत्य-

भाषा च स्वार्थ इत्यलङ्कारत्वात् फलस्य” त० कौ० । “मनो-

बलान्द्रव्यस्यैव विषयान् याति सेवितम् । तस्यौत्सुक्यं

संभवति प्रवृत्तिरूपजायते” भा० व० ११४ लो० ।

श्रीदक लि० उदकेन पूर्णं गृह्णाति उदकस्येदं वा अण् ।

“उदकपूर्णकुम्भापाहणे “अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंजय्य पा-

णिपाह” सूत्रे देयेऽवसिद्धति” गोमिथः । “श्रीदको गृ-

हीतोदकश्चः” वं० त० रघु० । २७८॥ उदकसम्बन्धिनि । “श्रीद

केनैव विभिना निर्वर्षेत् दक्षिणाद्युक्तः” मनुः । उदके भवः

अण् । १३८॥ भवे च । “यानि चैवं प्रकाराणि स्यलजान्यौ-

दकानि च” “स्यलजौदकयाकानि पुष्पमूलफलानि च” मनुः

श्रीदकि पुंस्त्री “उदक् उदक (संज्ञायाम्)” पा० ग० बाह्वा०

अपत्ये इज् । उदकनामधेरेपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या०

ङ् । श्रीदकीव तलार्थे । एवम् श्रीदङ्कि श्रीदङ्कीय

इत्यपि उदङ्गापत्ये पुंस्त्री । [स्त्रियां ङीप् ।

श्रीदक्षायिनि पुंस्त्री उदक्षस्येरेपत्यं तिका० फिज् । उदक्ष-

श्रीदक्षन लि० उदक्ष्यते उत्प्लिय भ्रियतेऽस्मिन् उदक्षगोज्जा-

भारः मणिकस्येदम् अण् । मणिकस्येते जडादौ

(जाडारजज) “एतां (यजतीम्) तत आदाय न्यधादौ-

दक्षनोदके” भाग० ८, १४, १५ । “श्रीदक्षनोदके

मणिकस्यजले” श्रीधरः उदक्षनस्य सञ्चित्तदेयादि

चरीक्यादि० वुञ् । श्रीदक्षनक मणिकस्य सञ्चित्त-

देयादौ लि० । [नामकधेरेपत्ये ।

श्रीदक्षवि पुंस्त्री उदक्षोरपत्यं बाह्वा० इज् । उदक्षु-

श्रीदक्षि पुंस्त्री उदक्षापत्यम् इज् । उदक्षापत्ये ततः वूनि

फिज् पैवा० तस्य वुञ् । २८०॥ युवापत्येऽपि ।

श्रीदक्षि लि० श्रीदमाय प्रभवति वंतापा० ठञ् । ‘श्रीदक्ष-

मिष्ठादमाय समर्थे स्त्रपकारे ।

श्रीदन्य पु० उदन्यायुक्ते ऋषौ भवः अण् । पिपासायुक्त

विषमे क्षण्डिभे ऋषौ । “एतां ह वै क्षण्डिभ श्रीदन्यः

ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाश्चकार” शत० ब्रा० २३, ३,

५, ६॥ तस्यापत्ये त इज् । श्रीदन्य इत्येव तलार्थे

ततः युवप्रत्ययस्य फिजः पैवा० लुक् । तदीययुवापत्ये च ।

श्रीदपान लि० उदपानादागतः शुशुक्ता० अण् । आद्य-

स्यानरूपोदपानादागते १ राजपाङ्गकारादौ । उदपाने

भवः पल्लया० अण् । २ उदपाननामपानमभे० करादौ

लि० । उदपाने जलाधारस्यानभेदे भवः उत्वा० अण् ।

३ उदपानमभे लि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।

श्रीदभृजि पुंस्त्री उदभृजस्यापत्यम् इज् । उदभृजस्यापत्ये

ततोयुवप्रत्ययस्य पैवादि० लुक् । २८१॥ युवापत्ये च । एवं

श्रीदमजि श्रीदमेधि श्रीदम्रजि श्रीदशुजि इत्येतेऽपि

यद्वाः तत्तदपत्ये तत्तद्व्युवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।

श्रीदमेधोय लि० उदमेधेरिदम् रैवतिकादि० ङ् । श्रीदमेधि

श्रीदमेयि पुंस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इज् । उदमेयस्यापत्ये

ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप् । [स्त्रियां ङीप् ।

श्रीदयिक लि० उदये लग्नकाले भवः ठञ् । लग्नकालमभे

श्रीदरिक लि० उदरे प्रसितः ठञ् । आद्यूने, (मेवङ्)

उदरमात्रपूरणापेक्षके । “ऐह्यवल्नं रौद्रं च मृदुर

चण्डमस्ययकम् । एकाग्रिमौदरिकमासुरं सत्वकी-

दयम्” सुश्रुते तस्यासुरसत्वत्वचक्रम् । अमरे विजिगीषा-

विजिगीतस्य तथात्वचक्रम् । विजिगीषा च विगानेष्वा

वा च सोदरपूरणासक्ततया निन्देष्वा तस्याः त्याग एवास्य

प्रवृत्तिः । “सर्वमेधैदरिकस्याभ्यवहाराय कल्पते” माट०

श्रीदयि लि० उदरे भवः यत् उदर्यः ततः स्वार्थे अण् ।

१ उदरमभेऽनलादौ । २ अश्वत्थरप्रविष्टे च । “स तया-

राधितः शुक्रोतितन् नृ नामक ययः । ऊते ता ते हृद-

ययन्विमौदर्यो ब्रह्मभावनः” भाग० २, २४, ५ ।

श्रीदल लि० चिकित्तागलकालवचननुतनुङ्गिहानां वंशा-

निलदेवरातौदरेति” आ० श्री० १२, १४, २, उक्ते चिकि-

तादीनां वृथां प्रवरविभेदे । *

श्रीदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इज् । उदवापपत्ये

स्त्रियां ङीप् । तस्मैदं रैवतिका० ङ् । श्रीदवापेय तत्

सम्बन्धिनि लि० ।

श्रीदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इज् । आद्येदिनाम्

प्राचीनासीतितया तर्पण्योयधिभेदे । हादृष्टिर्षितर्पणा-
नन्तरम् । “प्राचीनीवीती” “सुमन्तुजैमिनिवैयम्मा-
वनपैलसुत्रभाष्यभारतचम्पाचार्याजाननिबाह-
विगाथे गौतमशाकल्यबाह्व्यसाह्व्यसाखुकेया गागी
याचक्रयी बह्वया प्राचीयेयो सुत्रभा मैत्रयी कहोलं
कौषीतकं पैङ्गु मङ्गापैङ्गु सुयत्तं साङ्ख्यायनमैतरेयं
महेतरेयं शाकलं वाचस्पत्यं सजातवक्त्रमौदगाहं मङ्गी-
दवाङ्गं सौजानिं शौनकमात्रकायनं ये चाथ्ये आचा-
र्यान्ते सर्वे ह्यन्यन्ति” आन्० २८, १, ४, ४, “तयोर्विंशति
वाक्यानि तत्र कहोलादिषु अथात् तर्पण्योयधित्यन्तः
कार्यः । सर्वत्र प्रतिपाद्यं तर्पण्युप्यात् “एकमन्त्राणि
कस्यापीति” न्यावात्” नारा० । “कौदाहयेच यागिह-
स्यान् यागिहस्यः” यत्० ब्रा० १४, ७, १, २६, वंशवर्षेने
श्रीदक्षित लि० उदक्षिति तन्मभेदे संस्मृतः अण् । उद-
क्षिद्रूपतन्म संस्मृतमभ्यस्तव्ये । यत्ने ठक् उदक्षित्कोऽप्यत्र
उदक्षिदिव अण् क्त्वा० ठक् । कौदक्षित्क तत्सदृशे लि० ।
श्रीदक्षान लि० उदक्षानं गोलमस्य कला० ण । उदक्षान-
पीये । उदक्षाने भवः उत्सा० अण् । उदक्षानभवे च ।
श्रीदार्थ्य न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् अण् । उदा-
रतावाम् । “कौदार्थ्यं च नायक्योरयत्नसिद्धशास्त्रिका-
ह्वारविषयः । यथाह वा० ६० “योभा कान्तिच दीपप्र
काश्व्यं च प्रगल्भता । कौदार्थ्यं धैर्यं निखिले संप्रैव सूर-
वज्रजाः” इति विभज्य । “कौदार्थ्यं विनयः वरेति”
नखितम् । शास्त्रिकपुत्रगुणभेदश्च यथाह तत्त्वैव ।
“योभा विहायो माधुर्यं गान्धीयं धैर्यं तेजसी । कलि-
तौदार्थ्यमिहो हलजाः पौरुषागुणाः” इति विभज्य ।
“दानं सप्रियभाषणमौदार्थ्यं यत्नमिलयोः समतेति”
वखितम् । १२ वाक्यायैवसम्पत्तौ च । “सौवीर्यौदार्थ्यं विषेय-
यागिनीं विनिश्चितार्थमिति वाचसादेरे” किरा० । “कौ-
दार्थ्यं सर्वसम्पत्तिः” सङ्गि० । तच्च वाग्यभेदः “संस्त-
रवन्मभेदौदार्थ्यं मिह्यादिना” हेमच० वाग्युपादयेने उक्तेः ।
श्रीहासीय न० उदासीनस्य भावः अण् । शुभाशुभयोरे-
षावाम् तादस्ये । “प्रयोजोऽपि प्रजाः पाहमीदासी-
न्येन वसिष्ठम्” रघुः । २२ अङ्क्ये ३२ रागनिहन्ती च
“न च सभावाप्राप्तकृत्वाचुराणेन नजः शक्यमप्राप्त-
प्रियाचैव” कलविदम्, कृमनक्रियानिहन्तीदासीन्य-
व्यतिरेकेण “अभाववृद्धिदौदासीन्यकारणम्” “तथात् प्र-
वृत्तक्रियानिहन्तीदासीन्यमेव “ब्राह्मणेन ह्यन्य” इत्या-

दिग् प्रतिषेधार्थं सन्वाक्ये” इति च शारीरकभाष्यम् ।
श्रीदास्य न० उदासो उह+आस+अच् तस्य भावः अण् ।
वैराग्ये रागान्मुन्यतायाम् २ मनोयोगविरुद्धे । “कौदास्य
वन्दिद्वलम्बितान्मुन्यमुद्रासन्निहयोनिपतितामयगव्य भै-
र्याः” मैत्र० “कौषीतिलिखनहेतोर्वैयमपि कुजाः किनी
दास्यम्” पद्यावधी ।
श्रीदुम्बरक पु० उदुम्बरस्य विषयोदयः राजन्या० वृज् ।
। उदुम्बरविषये देये । तस्य वसूह इत्यधिकारात् राज-
न्या० वृज् । २ तत्समूहे न० ।
श्रीदुम्बरायण पुंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रावस्थम् नडा० फक् ।
उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये । अनन्तरापत्ये इह इज् । कौदुम्बरि
तदीयानन्तरापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
श्रीदुगात् न० उदुगात्तर्पण्यम् कदन्तात् अण् । उदगात्तः
कस्तिगभेदस्य । धर्मो “सरित्कोत्रात् आह्वयनीये”
कात्या० २५, १, ८, उदुगात्तेदावहिते भवे सरित्काह-
वनीये लुङीति” कर्कः । उदगात्तः कर्म भावो वा उ-
द्गाता० अण् । उदगात्तः उद्गीर्गनात्मके २ कर्मणि
२तदुभावे च ।
श्रीहाहमानि पुंस्त्री उदगाहमानस्यापत्यम् इज् ततोवृत्ति
फक् तस्य पैडा० वृज् । उदुगाहमानस्यापत्ये २ तदीये
युवापत्ये च स्त्रियां गीरा० ङीप् । ततो नवादी नडा०
इ । कौहाहमानोच तदवादी लि० ।
श्रीदुप्रभण लि० उदुप्रभणवासाध अण् वेदेकस्य भः । कहुं-
पङ्कवाधने “सर्वाणि ह न दीक्षावाच्यं श्रीदुप्रभणानि”
उदुम्बन्तीते वा एवोऽन्वाहोकाह्वेवलोकाभि यद्दीक्षते”
यत्० ब्रा० १, १, ४, १, “श्रीदुप्रभणानि लुङीति स्थास्याः
कृ वेवाज्जला इति प्रतिमन्त्रम्” कात्या० ७, १, ६ ।
भवाभावे कौदुप्रभणमपत्यम् ।
श्रीदुप्रहक लि० उदुप्रहस्य वज्रजहरेयादि परोक्षणा० वृज् ।
उदुप्रहस्यवज्रजहरेयादी ।
श्रीदुलक न० उहालेन उह्वनेन निहन्तः अच् संज्ञायां
कन् । “प्रायो वल्लीकनध्वस्याः कपिषाः कस्य-
कीटकाः । कुर्वन्ति कपिषं कस्यं तत् स्यादौहालकं मधु”
इत्युक्ते वल्लीककीटवन्तृते मधुनि “कौहालकं कपि-
षत्” सत्यं कुर्वविषापङ्कम् । कथायुष्मन्मन्त्रं कटपाकं
पित्तम्” तदुवा वैद्यकोक्ताः प्रेयाः ।
श्रीदुलकि पुंस्त्री उहालकस्यैरपत्यम् इज् । उहालका-
पत्ये गौतमे कर्मणि स्त्रियां मत्तज्जातितात् ङीप् । ततः

यूनि फक् । श्रीहावकायन तदीययुगपत्वे प्राप्ताभरते
त वङ्गचकत्वात् तस्य वङ्गु, लुक् । उद्गावकाः । तदीय-
युगपत्त्वानि प्राप्तानि भारतानि वा

श्रीद्विज न० उद्गतस्य भावः । अविनीतभावे तच्च “अद्ययस्य
युवद्वीनामोद्व्याद्यसङ्ख्याता” शा० ८० उक्तञ्चक्षम् ।

श्रीद्वारिक लि० उद्गाव उद्गावदानाय प्रभवति ठञ् ।
विभागत्वात् उद्गावदे देवे इत्यभेदे । ‘विप्रस्यौद्धारिक’
देवनेकायच प्रधानतः” बहुः ।

श्रीद्वारि उ० उद्गावखर्परत्वात् रुञ् । उद्गावर्षेः पुनरे
अष्टकं करो । “अष्टकं योद्धारिरस्य प्रावक्षितं
वेद” यत० भा० १, ८, १४, १ । [राजनि० ।

श्रीद्विज न० उद्गिय जायते जन-उ सार्धेऽण् । पांशुवचने

श्रीद्विज न० उद्गुमिति उद्गु+भिद-क-सार्धेऽण् । १ पांशुवचने ।

“श्रीद्विजं पांशुवचनं वज्रातं भूषितः स्वयम् । चारं
गुह कटुक्षिप्तं क्लेशं वातनाशनमिति” तस्य गुणाः
“विदायं भूमिं निष्ठां वज्रात्वा भारया कवेत् । ततोय-
श्रीद्विजं नाम वदन्तीति महर्षेयः” इत्युक्ते २ जलभेदे च
“श्रीद्विजं वारि-पितृजनविदाङ्गतिशोतम् । प्रोचनं
मधुरं वज्रमोषहातकरं वज्र” । वेद्यकालरम्

उच्यते आन्तरिक्षजवज्रा “तस्यान्तरे भौमं तस्याका-
शगुहवज्रत्वं तत्पुनः वप्रविभम् । तद्यथा कौपं नादेयं
वारव ताडाकं प्राक्कवमोद्भिदं योऽष्टागमिति । तत्र व-
मोक्षान्तरिक्षमोद्भिदं वा सेवेत मङ्गायुधत्वात्” इत्यादि
उक्ता “कफं दोषनं वृद्धं वज्र प्रकवमोद्भिदम् । मधुरं
पितृजनमविदाङ्गोद्भिदम् अतम्” । तद्गुणाः उक्ताः ।
श्रीद्विजवचगुणास्तु तत्रैव । “वज्रं तोष्योऽष्टगुहोदि
वृष्टं वातातुकोमम् । उक्तं कटुं च्छारं विद्यान्व-
यमोद्भिदम्”

श्रीद्विज न० उद्गिदोभावः अञ् । उद्गादीनास्तृप्तौ ।
“जैलं व न श्रीद्विजं व मे वज्रेन कल्लन्तम्” अणु०
१८, ८, उद्गिदोभावः श्रीद्विजं वृतादितरोऽस्तसिः
वेददी० ।

श्रीद्व्याव लि० उद्गावक व्याख्यामोपपन्नः तत्र भवो वा अग-
वना० अञ् । उद्गावव्याख्यानपपन्ने २ तत्र भवे च ।

श्रीहादिक लि० उद्गावकावे कञ् दीयते वा ठञ् । वि-
वाहकावे १ ऋते दीयमाने च “विद्याधनन्तु वदन्त तत्तत्तैव
चनं भवेत् । मैत्र्यमोहादिकञ्चैव भाषणिकञ्चैव च”
अष्टिः “पितृहव्याविगणैव वदन्तत् स्वयमर्जयेत् ।

मैत्र्यमोहादिकञ्चैव दावादानां न तद्वरेत्” वाच० । तत्-
सञ्चैरविभाज्यम् । [इति १ तत्सञ्चिह्नपदेवाहो च

श्रीद्विप लि० उद्गाव+वहर्त्वात् वङ्गा० अण् । उद्गावेन १ नि-
श्रीधस लि० ऊधव इदम् अण् । ऊधः वङ्गुञ्चिनि “ववञ् ज-
ग्वरुदिनं नैव दोषग्रीधञ् पयः” भाग० ४, १०, १८,
मवाचैठ यतोरावयवत्वात् यत् ऊधसमितिव । “ऊ-
धसमित्वानि तवोपभोक्तुम्” रचः । श्रीधसमिति क-
चित् पाठः सार्धेऽणन्ततया समर्थः ।

श्रीद्विज न० उद्गैठः कर्मा भावो वा उद्गात्वादि० अञ् ।
उद्गैठः १ कर्माणि उद्गवने २ तद्भावे च । तस्य भावोऽन्
अदन्तात् अञ् । उद्गैठं तर्धं अञ् ।

श्रीपकस्मिं लि० उपकस्यं प्रावभवः ठक् । कस्य वमीये
प्रावप्रभवे । “श्रीपकस्य कवोचनः” भट्टिः ।

श्रीपकलाप्य लि० उपकलापं भवः परितृप्ता० अञ् ।
कलापसमीपभवे ।

श्रीपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोलापत्वं नडा० फक् । उपकस्य
गोलापत्वे । वङ्गात्वे इहोऽण्वे च वा फको लुक् । उपका
उपकायनाः । उपकलापकाः श्रीपकायनकानवावनाः ।

श्रीपगव पुंस्त्री उपगतोऽगौरस्य उपगुर्गोपः तस्यापत्वं अण् ।

१ गोपाकपुत्रे २ तद्याजिपुत्रे च कस्यया उपगुवङ्-
कवाजिप्रियोऽपि उपगुवङ्गोऽप्युच्यते “यं वस्यं दानवेद्यस्य
व तद्वस्यं तन्नायुयात् । सद्योवर्षेण वर्षेऽप्येवमेवात्रमोद्वङ्गुः”
हारीतोक्तेः । तत्सम्बन्धिनि १ जण्ये ४ ऋते ५ ऋते च
तस्यापत्वे ठ स्त्रियां ङीप् । श्रीपगवसेदं गोत्रचरत्वात्
वुञ् पा० वुञ् । श्रीपगवक श्रीपगवसम्बन्धिनि “तत आ-
गत” इत्यधिकारे “गोलादहवम्” पा० वुञ् । श्रीपगवक
ततआगतेऽर्थे । तेषां समूहः गोत्रोद्योत्वादिना वुञ् ।
श्रीपगवक तत्समूहे न० श्रीपगवोभक्तिरस्य “गोत्रकलिवा-
च्येभ्यो वङ्गवम् वुञ्” पा० । श्रीपगवक तद्विज्ञुक्ते लि

श्रीपगव पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगतोऽगौरस्य-
सस्यापत्वं जालो वा इञ् । १ गोत्रतेरपत्वे २ तस्यात्वे
उहवे उ० “अष्टविंश पुत्रिने वनस्यसुतां वसुजित श्रीप-
गविनिशं ततोऽगात्” भाग० १, ४, २८ “श्रीपगवियद्वहः”
श्रीधरः”

श्रीपर्यास्तक पु० उपपन्नं पावकात् भूतः स्ववत्तया
व्याप्नः “तमघोषोभ्यतो भूतोभावी वा” पा० ठञ् । उप-
पावकालस्य स्वपत्तया व्यापके १ ऋते २ ऋते च वङ्गरे०
श्रीपच(ज)श्चिनि पु० उपच(ज)श्चनस्यापत्वं इञ् । पुक्तवज-

ब्राह्मण बंधीये ऋषिभेदे । “श्रीपच(ज)भनेरौपच(ज) भनि” यत० १४, ५, ५, २१ । १४, ७, २, २६, ब्राह्मणे च ।
श्रीपचारिक पु० उपचार+सार्थे-विभयादि० ठक् । उप-
चारे उपचारश्च लक्षणया बोधनम् सेवनञ्च । उप-
चारः प्रयोजनस्य ठक् । उपचारहेतुके लि० ।
क्षियां ङीप् । श्रीपकारिको उक्तिः ।

श्रीपच्छन्दसिक लि० उपच्छन्दसा निर्दिष्टं बा० ठक् । उप-
च्छन्देन निर्दिष्टे । “आतन्वानं सूरारिकान्ताश्रीप-
च्छन्दिनं च्छदा विनोदम्” छन्दोमञ्ज् । “गङ्गविषमेऽदौ
समे कलास्ताव समे स्तु नो निरन्तराः । न समात्त परा-
श्रिता कला” इति वेताकीवाद्यलक्षणयुक्ते “पर्यन्ते यौ
तथैव येवमौपच्छन्दिनं सुधीभिः” इ० र० उक्ते २ मालाहत्त
भेदे न० । “पुष्पितापाभिधं केविदौपच्छन्दिनं विदुः”
इत्युक्ते १ पुष्पितापाख्यवर्षेष्टच्छन्दोभेदे च ।

श्रीपजानुक्त लि० उपजानु जानुसमीये प्रायभवे ठक् । जा-
नुसमीपपर्यन्तव्यापके “पाणी यसौपजानुक्तौ” भट्टिः ।
श्रीपतस्त्रिणि पु० उपतस्त्रिणस्यापत्यम् इज् । उपतस्त्रिणस्या-
पत्ये रामनामके ऋषौ । “तदुहोवाच राम श्रीपत-
स्त्रिणिः” यत० ब्रा० ४, ६, ७, ७ ।

श्रीपदेशिक लि० उपदेशेन जीवति नेतना० ठक् । उपदेशी-
पजीविनि । उपदेशेन प्राप्तः बा० ठक् । २ उपदेशेन प्राप्ते च
श्रीपद्रविक लि० उपद्रवमधिकृत्य लतोपत्यः ठक् । उपद्रवाधि-
कारेण सुश्रुतानर्गते पत्यभेदे ष च “अथात श्रीपद्रविक-
मध्यायं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य उत्तरतन्मार्गतेः
सुश्रुतकतः ।

श्रीपद्रष्टा पु० उपद्रष्टृ+सार्थे व्यञ्ज् । उपद्रवमेधीये देव-
भेदे । “विविक्त्यं ज्ञत्तारम्, श्रीपद्रष्टायातुवत्तारम्”
यजु० १०, ६२ । तत्र तदुद्देशेनानुवृत्ता द्वारपाकसेवकः
आत्मन्यत्वेन विहितः ।

श्रीपधर्मा उपधर्मा+सार्थे चातुर्वे० व्यञ्ज् । अपजट० र्मे ।
“लोकान् भ्रतां सतिविशोऽहमतिप्रकोभं वेष्टं विधाय बह्व
माष्यत श्रीपधर्मा” भाग० १, ७, ७८ ।

श्रीपधेनव पु० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् अण् । सुश्रुतोक्ते
धन्वन्तरि प्रति प्रत्यकारके ऋषिभेदे । “काशीराजं
द्विषोदाशं धन्वन्तरिभोपधेनववैतरणीरभ्युपकलावतकर-
बोर्धगोशुररक्षितसुश्रुतप्रसूतयः ऊचुः । “श्रीपधेनवमौ-
रव्यं सौश्रुतं पौष्कलावतम्” सुश्रु० । [रथाङ्ग] ।

श्रीपधेय न० उपधेयते इत्युपधिः रथाङ्गं ततः सार्थे ठक् ।

श्रीपनायनिक लि० उपनयनं प्रयोजनस्य ठक् अतुय०
द्विपदद्विहः कुल्लू० वस्तुतः उपनायनस्योपि उपनय-
नार्थं प्रायुक्तः ततः ठक् इत्येव न्याय्यम् । उपनायन-
प्रयोजनके विधाने “एष प्रोक्तो हिजानीनाश्रीपनायनिको
विधिः” मनुः । उपनायनाय विहितः ठक् । २ उपनयनाधने
च । २ मङ्गलविशयं कालं श्रीपनायनिकः परः” बाण० ।

श्रीपनासिक लि० उपनासं भयः ठक् क्षियां ङीप् । ना-
सासमीपभवे । “हिङ्गोदय नासायां ताशासौपनासिकाश्च
तस्मिन्नाः परिहरेत्” सुश्रुतः ।

श्रीपनिधिक न० उपनिधिरेव सार्थे ठक् । “वासमस्यसमा-
ख्याय हृकोऽन्यस्य वदर्यते । ह्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेय
तथैव तत्” बाण० विहितरूपनिधिषट्के इत्यादि ।

श्रीपनिपत्क लि० उपनिषदा तदुक्तोपदेशेन जीवति नेतना०
ठक् । उपनिषदुक्तोपदेशेनोपजीविनि ।

श्रीपनिषद् पु० उपनिषत्स्वेवाभिव्यज्यते यौषिकोऽण् । उप-
निषत्स्वातुषेये षपरमात्मनि । “तन्मौपनिषदं पुनरंष्ट्रञ्चा
भि” इ० उ० । उपनिषत् मङ्गलविद्या तस्या इदम् । २ मङ्गल
प्रतिपादके वाक्यादौ क्षियां ङीप् । “विविधाश्रीप
निषदीरात्मवैविध्ये श्रुतीः” मनुः । उपनिषदि भव
प्रकाश्यः तस्याव्याख्यानो पन्थोवा कर्मवना० कश्च
उपनिषत्प्रकाशे २ मङ्गलवि तस्याव्याख्यानो ऽप्यन्ये च ।

श्रीपनीविक लि० उपनीवि नोविषमीये प्रायभवे ठक् ।
नोविषमीये प्रायभवे “श्रीपनीविकमरस्य विषं कर्त्तुं
वज्रमस्य करमात्मकराभ्याम्” बाणः “बहोदुर्बलकार्यम
सिर्वैमौपनीविकः” भट्टिः ।

श्रीपपत्त लि० उपपत्तं बाहुबुधं तत्त्वेदम् अण् । बाहु
मूलसम्बन्धिनि । “तस्मादिमाः प्रजा कोमया जायन्तं
यस्मादासं पुनरिव शम्भूख्योपपत्ताश्चि दुर्वीरान्तां जा-
यन्ते” यत० ब्रा० ११, ४, १, ६ । “उपपत्तं बाहुबुधं
तत्त्वम्बन्धिनि” भा० ।

श्रीपपत्तिक लि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक् । उपपत्त्या ऽकल्पि-
त्युक्ते । “श्रीपपत्तिकमाहारं प्रयच्छेति भारत !
भा० अतु० ८२ अ० ।

श्रीपपातिक लि० उपपातेन उपपातकेन गोबधादिन
संस्पृष्टः ठक् । उपपातकैः संस्पृष्टे “पितृद्विष्टं पतितं
वधो यच्च स्यादौपपातिकः” नार० “यच्च स्यादुपपात-
कीति” प्रकाशहत्त पाठः । [बाहोरपत्ये

श्रीपबाह्वि ऽङ्गी उपबाहोरपत्यम् बाह्वा० इज् । उचय

श्रीपभृत त्रि० उपभृता पालेष सञ्चितः शैविकोऽम् । १७प-
भृतपालेष सञ्चिते हविरादौ । “ब्रह्मानुशातोऽनुवाजै-
स्त्रिभिराश्वोपभृतं समानीय” कात्या० १,५,२ अ-
ध्यर्च्यु रोपभृतमाज्यं शेषं जङ्गां समानीय” कर्कः ।
तस्येदम् अण् । २७पभृतसम्बन्धिनि “श्रीपभृतासादनम्”
कात्या० ५,४,२८, श्रीपभृतमुपभृतसम्बन्ध्यासादनम्”
कर्कः । “सव्या ओषिदित्वौपभृताग्निं” कात्या० ६,७,७ ।

श्रीपमन्यव पुंस्त्री उपमन्योरपत्वं विदा० अण् । उप-
मन्योरपत्वे स्त्रियां ङोप् । “प्राचोनयान्श्रीपमन्यवः
सत्ययज्ञः पौलुहिः” । “श्रीपमन्यव ! किं त्वमात्मानं
मुपास्म्य १” इति च ङा० उ० ।

श्रीपमिक त्रि० उपमया निर्दिष्टः ठक् । उपमयानिर्दिष्टे ।
“अभ्रातकाया इत्यनिर्दिष्टे श्रीपमिकः” “मधु सोममि-
त्यौपमिकं भाट्टातेः” “मीपिलिकासध्यौपमिकं
॥५॥ उक्ता मेकतेर्गतकः १” इति च निरु० ।

श्रीपस्य न० उपसा+चात्वं स्त्रिये व्यञ् । १७उपायायाम्
२साहस्ये “प्राणा यथा मोक्षोपा मृतानामपि ते तथा ।
आत्मोपस्येन सर्वत्र दां कुर्वन्ति साधवः” हितोप० ।
“आत्मोपस्येन सर्वत्र” मीता “सा पूर्णा यदि सामान्य-
धर्म्म श्रीपस्यवाचि च” । “श्रीपस्यवाचिनो श्रीपसमासे
तद्विते द्विधा” इति च सा० द० ।

श्रीपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उप-
यज् च तच्छब्दे दर्शितः । “माजिते प्रेथयन्मोदौपय-
जानकृत्तारानाहुरिति” कात्या० ६,६,७,

श्रीपयिक त्रि० उप+यव-यञ् उपययस्तेन लङ्घः ठक्
हुल्लघ । १७उपायलङ्घे, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च ।
“एतत्तव महाराज ! प्रत्येकं तेन चैव हि । उत्तमोपयिकं
मन्ये मोक्षेषु सङ्ग भारत !” भा० आ० २०,४ अ० । स्त्रियां
ङोप् । “नक्षेत्रोपयिकी भार्या । तृती कृपणा तव”
भा० व० २८० अ० “यदौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयि-
तमर्हसि” भा० उ० १७७ अ० । उपाययव विनया०
स्त्रिये ठक् हुल्लघ । २७उपाये पु० । “शिवमोपयिकं गरी-
वसीम्” किरा० । “श्रीपयिकम् उपायम्” मन्त्रि० ।

श्रीपयौगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठक् । उपयोग-
निमित्ते “अचतः क्षेत्रोपयौगिकं चिकित्सितं आस्वा-
स्यामः” सुह० स्त्रियां ङोप् ।

श्रीपरिष्ट त्रि० उपरिष्टाद् भवः अण् । असेहकृतविलेभ्य
एव” वार्त्ति० नियमात् न त्वप् टिबोपः । उपरिष्टाङ्गवे ।

श्रीपरोधिक त्रि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १७उपरोध-
निमित्ते २पैठने दण्डे पु० ऐमच० ।

श्रीपल त्रि० उपलादागतः शुश्रूक्षकां अण् । १आयस्यान
रूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि
‘यथा श्वेनोपलेन निमज्जत्युदके हरन्’ मनुः ।

श्रीपवसधिक त्रि० उपवसधे भवः ठक् । उपवसधकर्त्तव्ये
कर्त्तादौ । उपवसधश्च पामः यागपूर्वदिवसश्च उपवसध-
यम् उक्तः । व्यञ् श्रीपवस्य तत्त्वार्थे । “अग्निप्रणयनीया
श्रीपवस्योऽनियमः” आश्व० श्रौ० ४,१,२६ । स्त्रिये
व्यञ् । “यागपूर्वदिने च । “श्रीपवस्योऽङ्क” श्रुतिः ।

श्रीपवस्तु न० उपवस्तमेव मत्ता० अण् । १७उपवस्ते
उपवस्तुः कर्म अण् । २७उपवासे । उपवस्ता प्राप्तोऽस्येति
विष्टञ्च “अतोऽरण्यं” पा० छलप्रदर्शनं प्राप्तादिकमेव ।
तल्लक्ष्येयस्यैव पश्यन् न तु क्कदन्तस्य तथात्वे क्तो-
ऽण् इत्येव स्यात् क्कर्त्तव्यमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति
बोध्यम् “सावान् मधुमसूरांश्च वर्ज्यवेदोपवस्तु क्तु” सूत्रिः

श्रीपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युटा० अण् । उपवास-
प्रते दीयमाने इत्ये ।

श्रीपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठक् । १७उपवासे
साधौ । तस्मै प्रभवति सन्नापा० ठक् । २७उपवासस्यार्थे च
श्रीपवास्य न० उपवास+चात्वं स्त्रिये व्यञ् । उपवासे
“अच्छायेन यदागते” पीत्वा वारि समाहितः । श्रीप-
वास्यं तदाऽकार्षीं प्राचवः सङ्ग सोतया” रामा० ।

श्रीपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्त्रिये ङण् । उपवाहने रथादौ
“श्रीपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति श्रुतः” रामा० ।
सर्वास्तु भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

श्रीपविन्द्वि पुंस्त्री । उपविन्दोरपत्वं बाङ्गा० इञ् ।
उपविन्दोरपत्वे स्त्रियां ङोप् । [विश्वेनोपजीविनि ।

श्रीपवैशिक त्रि० उपवैशेन जीवति वेतना० ठक् । उप-
श्रीपवैशिक त्रि० उपवैशेन निर्दिष्टः ठक् । एकदेशेन

सम्बद्धे आधारभेदे “श्रीपवैशिको वैश्विकोऽभिध्यापक-
सेत्वाधार स्त्रिया” सि० कौ० ।

श्रीपसंक्रमण त्रि० उपसंक्रमणे दीयते व्युटा० अण् ।
उपसंक्रमणे हेये स्त्रियां ङोप् ।

श्रीपसद् पु० उपस+कृत्योऽस्मिन्निक्षिप्त विहृता० अण् । उपस-
कृत्युक्ते १आधावे २अनुवाके च । उपसत् समीपस्थानं
तदस्य मत्ता० अण् । १इमे “प्रजापतिकामश्री-
पसदः” कात्या० २२,१०,११ । “श्रीपसदोऽहम्” कर्कः

श्लोपसर्गिक लि० उपसर्गाच्च प्रभवति सन्नायाः ० उच्च । उप-
 र्गवर्गवर्ग । स च सुशुतोक्तः रोगभद्रः यथा “व्याधि-
 विशेषास्तु प्रागभिज्ञताः सर्वे एवैते त्रिविधाः बाध्या
 बाध्याः प्रत्याख्येवाच तत्तत्तान् श्रुयस्मिन्ना परोक्षेत्
 निगताश्लेषसर्गिकः प्राक्तेवतोऽप्यवस्थति इति ततोप-
 र्गिको यः पूर्वोत्पद्यं व्याधिं जगन्मकाज्जगतो व्याधि-
 र्व्यवृजति स तन्मृद्ययोपद्रव्यसम्भवः” इति । वैद्याकान्तो
 ह “कफोऽस्तुश्लेष्मातेन यदि पिप्पलातुगो भवेत् । स्वेद-
 श्लेष्मास्तुश्लेष्मादभाति भवति मानवः । प्रतिशोषः पुनश्चो-
 ज्जास्यमायाति तत्तत्तत् । श्लोपसर्गिक एवान्धः वक्षिपात
 उदाहृतः” इत्युक्ते श्वातादिसन्निपाते च । श्देरादि
 चक्षुषे यक्षुक्षोस्त्रादौ । ३ उपसर्गवन्निगति लि० यद्-
 वस्थिगुणः । तन्मृद्यं श्लेष्मं श्लेष्मव्यवस्थितं ठकोऽप्यवस्थि-
 गोपालराभावात् ।

अपिस्थान लि० उपस्थानं शोचनस्य कदा० च । उपस्थान-
अपिस्थानिक लि० उपस्थानेन शोचनेन जीवति वेतनाः
इह । शोचनोपजीविनि ।

श्रीपत्न्या न० उपस्थस्य भावः कर्म वा ध्वज । उपस्थस्यापार-
हाये सुखे । “श्रीपत्न्याजैश्वर्यापार्ययात्” भाग० ७, १५, १६ ।
“श्रीपत्न्याजैश्वर्या बल मन्वसानः” भाग० ७, ६, १४ ।
श्रीपत्न्यायेन जैश्वर्या सुखम्” श्रीधरः ।

सौपहृदिक लि० उपहाराव साधु ठक्. उपहाराव इत्ये
 "परमात्मेन बो दद्यात् पितृणां भोपाहाटिक्म्" मा.
 अत० द० १०. स्तो० ।

अध्याधिकारिक लि० तेन निर्दिष्टः बा० ठक्क । अध्याधिकारिक
लिखां करोय "कूट" सङ्कलनप्रमाणं सर्वं संशयं निरर्थकं ।
नैमित्तिकी पारिभाषिकी अध्याधिकारिकी तद्विदां शब्दप्रयोगः

इदं वक्ष्ये भवन्तु लोपाधिक एव न नैमित्तिकः नापि
तात्त्विकः इत्येतत् सां. सू. भाष्ययोर्भिर्नीतिः यथा
“न लोपाधयोः वक्ष्ये मोक्षसाधनोपदेयविधिः” सू.

“दुःखान्तराभाविदुःखोर्जावत्योऽनन्तः पुनः पुनः
नयन् तस्य वज्रस्य पुरश्च न साभाविकत्वं वज्रसायवज्रस्य
वर्जितं यतो न स्वभावतो वज्रस्य मोक्षाय साधनोपदेश-
स्य विपरिणतुमन् नियोज्यमानं पठते । न ह्यन्तेः सा
भावितादौ श्रेयाभावेः सम्भवति । साभाविकस्य वावदु-
ष्ट्यभावितादित्यर्थः । ननु ज्ञानोच्चरीतावासः ।

“वद्यात्मा मविनोऽस्य चो विकारी सात् सभावतः ।
न हि तस्य भवेत्तत्तिर्जन्मान्तरयतैरपि” ।

“यश्चिन्म सति कारवचिन्मादिचिन्मो वक्षोत्यसौ
न भवति तस्य तत् साभावचिन्मिति साभावचिन्म
वक्ष्यम् । ननु सर्वदोषवक्ष्यापत्तेर्दुःखस्य साभावचिन्म-
यद्वैव नास्तीति चेद हिमयुष्मात्कालेन चित्तस्य दुःख-
साभावत्वेऽपि सत्याधिष्ठानाभिभवत् सदा दुःखादुपचिन्म-
वदात्मनोऽपि तदुपचिन्मवक्ष्यात् । दुःखसाभावचिन्म-
वादिभिर्बौद्धैस्त्विसंवाक्यतायुपगमात् । अथैवमात्मना-
यादेव कोजोऽस्त्विति चेद । अयं वक्षो विदुः स्यादिति
वक्ष्यामामाधिहरत्येवैव कोजस्य प्रवर्णयत्वादिति ।
भवत्वमुक्तवान् तेन किमिति तत् कारव” आ० ।

“सभासत्यानपायित्वादननुष्ठानस्यसमपानाख्यम्” इ० ।

“समायस्य वायुदृश्यभावितामोषावन्मयेन तत्त्वाध-
नोपदेशश्रुतेनतनुधानवचनप्रमाणस्य स्यादित्युच्यते भा० ।
ननु श्रुतिव्यादेवानुधानं स्यात् तत्त्वाह ।

“नाशक्योपदेशविधिरपदिष्टेऽप्यनुपदेशः” सू०।

“वाचक्याय फलवाचोपदेशस्तुल्यः सम्भवति । यतः
उपदिष्टेऽपि विहितेऽन्यकथनोपायेन स उपदेशो न भवति ।
किन्तुपदेशाभास एव “वाचितवर्णं वेदोऽपि न बोधय-
तीति” न्यायादित्यर्थः” भा० । अत्र यदुक्ते ।

“शुक्लपटवद्भीजवन्नेत्” सू.।

“ननु साधारणिकथाप्यायो दध्यते । यथा शुक्लपटस्य साधारणिकं यौह्वं रागेकापनीयते । यथा च गोलस्य साधारणिक्यद्गुरुवक्रिरेनिनापनीयते । अतः शुक्लपट-
वहीजनस्य साधारणिकस्य नव्यसाध्यापयः पुरश्चे सन्ध्यापतीति
तद्वदेव तत्साधनोपदेयः स्यादिति चेदित्यर्थः” आ०
समाप्ते ।

“यत्तु ज्ञवातुज्ञवाभ्यां नायक्योपदेयः” सू. ।

“उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय साधारणकालोप
 देयो कोकानां भवति । कतः यच्च ब्रूवाद्ब्रूवाभ्याम्
 दृष्टान्तस्य हि यौक्तादेराविर्भावतिरोभावात् न भवतः
 न तु यौक्तादुराशक्नोरभावो भवति । राजवादिभ्यामा-
 र्त्तैर्वैतिथक्यादिभिरक्षयपक्षेऽप्युजयोः पुनः यौक्तादु-
 रक्ष्याविर्भावादित्यर्थः । नन्वेवं दृष्टेऽपि दुःखवर्जित-
 रोभाव एव कोकोऽस्ति चेन्न दुःखात्तत्पक्षेऽपि कोके
 प्रवर्धतेवास्तुमानात् क्षतिपक्षतोः उद्भावेन विवेकः न तु
 दृष्टान्तयोरपि तिरोभावमात्रस्येति । निश्च दुःखवर्जित-
 रोभावमात्रस्य कोकस्य कदाचिद्विभीरवदुत्पत्त्यादिना
 यच्च ब्रूवत् पक्षतोऽपि न कालेऽपि दृष्टेः प्रमाणवैधाय-

तिरिति" भा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धनपाकरोति क्लृप्तजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वे दानाद्युपाधोच्छेदात् न वदेत । अनागत-बन्धस्तुल्यदुःखं वावदुह्यधावितादित्यायेन नैमित्तिकत्वं निराकृत्यते ।

"न कालयोगतो व्यापयो नित्यस्य सर्ववन्धत्वात्" छ० ।

'नापि कालवन्धननिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वोपच्छेदेन सर्वदा सुकृ-स्तुक्तवत्पुरुषवन्धत्वात् सर्वोपच्छेदेन सदा सकल-पुरुषाणां व्यापरोत्तेरित्यर्थः । अत एव प्रकरणे कालदेश-कर्मदीनां निमित्तत्ववामान्यं नापक्षयते नृतिस्मृतिपुक्ति-भिः सिद्धत्वात् । किन्तु यद्यैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिव-द्विनिमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्योपाधि-कत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सकृदकार्य-निरसम्भवासम्भवाभ्यां व्याख्या स्यादिति चेत् एवं सति यत्संबन्धो वतपुरुषस्य बन्धस्तत्रैव सकृदिति आशयोऽस्त्यो-युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्योपाधिकत्वेनाभ्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० । "न देशयोगतोऽप्यन्तात्" छ० । "देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः ? अन्तात् पूर्वसूत्रो-क्तामुक्तास्तुक्तसर्वपुरुषवन्धत्वात् सुकृतापि बन्धापत्तेरि-त्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" छ० ।

"सङ्घातविशेषरूपतास्या देहरूपा यावस्या न तद्विमि-ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? तस्या अवस्थाया देह-धर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य शाखाद-न्यवन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । सुकृतापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० । ननु पुरुषस्यावस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

"अवक्त्रोऽयं पुरुष इति" छ० ।

"इति यद्वो हेतुर्वै । पुरुषस्यावक्त्रत्वादवस्थाया देह-जालधर्मत्वमिति पूर्वकृते आशयः । पुरुषस्यावस्थावरूप-विकारस्रोकारे विकारहेतुसंबन्धोऽयं सङ्गः प्रवन्द्येतेति भावः । अवक्त्रत्वे च नृतिः । "ए वदन् किञ्चित् पश्य-न्ननुगमगत्येन भवति अवक्त्रो ह्ययं पुरुष" इति । सङ्गस्य संबन्धमालं न भवति । कालदेशवन्धस्य पूर्वसूत्रत्वात् । अतिस्मृतिपु पश्यपल्लवजघेनेव पश्यपल्लवस्यवक्त्रतायाः पुरु-षावक्त्रतायां दृष्टान्तावधारणात्" भा० ।

"न कर्मव्याप्यधर्मत्वादतिप्रसङ्गे" छ० ।

"न हि विहितनिमित्तकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्म

व्यापनात्तदधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण शाखादन्यस्य बन्धे च सुकृतापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्योपाधिकर्मणा बन्धाहो-कारे नायं दोष इत्याशयेन हेतुनिराह । अतिप्रसङ्गे-ति । प्रसवादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेरित्यर्थः । स हि कार्यनिरविवक्षितो विवक्ष्यकत्वेन च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिक्लृप्त इति" भा० ।

नन्वेवं दुःखदोगरूपोऽपि बन्धः कर्मव्यापनाधिकर-यत्पुरुषेण चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्ध-त्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्याते बन्ध इत्याशयः दानाह "विचित्तभोगातुपपत्तिरन्यधर्मत्वं" छ० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमालधर्मत्वे विचित्तभोगातुप-पत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्का-राख्यभोगस्रोकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता-स्यास्तिवासमाभावात् । ततश्चायं दुःखभोग्यायं च सुख-भोग्येतादिरूपभोग्यवैचल्यं नोपपद्येतैतत्पुरुषः । अतो भोगवैचल्योपपत्तये भोगनिवासकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्रोकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्र-तिविवक्ष्य रूप एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिविवक्ष्य स्रोवाधि-हस्तरेव भवतीति न सर्वेष्वं सर्वदुःखभोगः इति भावः । "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः अस्मान्निर्भावः सन्धयो हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरु-षस्य सत्त्वं समुद्भूतचित्तवाचकवत्त्वमिति । यत एव चित्त-स्यैव बन्धनोक्तौ न पुरुषस्येति नृतिस्मृतिः गोवते तद्विष-यपदुःखयोगरूपं पारमाधिकं बन्धमादाव बोध्यम्" भा० । शाखात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाहेतु तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" छ० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्तसामान्यो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यसत्तरत्वं वक्ष्यमाणमस्ति । संबन्धविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रसवादावपि दुःखवन्धप्रव-ह्यादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनि-बन्धना चेद्वृत्तेत्यर्थः" भा० । अतो बन्धरतन्त्रा प्रक-तिविवक्षारूपं सन्धयेत् तत्रादेव संबन्धविशेषादौपाधिको बन्धोऽस्ति संबन्धोऽस्तीति प्रागेवदिति अविद्यात्मनोर्नैव प्रव-हेनान्तरात् एवावधारयति ।

"न निवृत्तपुरुषसङ्गसङ्गसङ्गसङ्ग तदयोगसदोनादौ" छ० ।

"तस्यात् तदयोगादौ प्रकृतिवैचल्यं विना न पुरुषस्य तदयोगो बन्धवन्धनोऽस्ति । अपि तु एव एव बन्धहेतुः । बन्ध-स्रोवाधिकत्ववामान्यं ननुऽयेन वन्द्योक्तिः । यदि हि बन्धः

प्रकृतिस्योगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्तते । न च हितोयक्षणोद्देशः स्वनाशकत्वं कक्ष्यां कारयनायस्य कारयनाशकतायाः कृत्स्नत्वेन तेनैवोपपत्तावधिकाऽकल्पनात् । तस्मिन् हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दोषसिद्ध्यवत् कृष्णभङ्गुराया इत्येतावदुपनिर्वाणत्वे नैव तदुपनिर्वाणं दुःखेच्छादोषां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिष्ठत्तिरेव साक्षाद्भानोपाय इत्यपि वक्तव्यमस्ति । तथा च वृत्तिः “यथा ज्वरदुष्टहासितं पटं विच्छिद्य दृश्यते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिद्योऽयं न योजयति” । विशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति अतो मा भूदित्येतदर्थं नित्येति । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगः विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिसंभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगः विना दुःखसंयोगो न घटते अतो दुःखाद्यसंभवादित्यर्थः । तथा हि शीरे “यथा हि ज्वरतो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः” ।

रक्तकायपुष्पाधेन तद्वत् परमपुरुषः” । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिसंभावत्वं च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम् । नित्यशुद्धत्वमनुचितं पश्यम् । नित्यशुद्धत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुःखयोगस्वरूपमार्थिको बन्धः इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । “अयमात्मा सन्मालो नित्यशुद्धः बुद्धः सतो सतो निरञ्जनो विभुरित्यादिः” भा० ।

अयमेव प्रोक्तो वेदान्तिभिरव्यक्तीकृतः “तदुपशृणु सारत्वादित्यादि” शांख्यभाष्ये “न हि बुद्धेर्गुणैर्विना ज्वरस्य आत्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्यापाधिसंज्ञायावन्निमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्तृरभोक्तृत्वावसंसारिणो नित्यशुद्धस्य सत आत्मनः” इति “यावदात्मभावित्वादित्यादि” शांख्यभाष्ये च “यावदेव चायं बुद्ध्यापाधिसंज्ञायावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च । परमार्थतस्तु न जीवोनायं बुद्ध्यापाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण” इति च संसारित्वस्य बुद्ध्यापाधिसंज्ञाधीनतयोपाधिकत्वसंज्ञाः । इत्यस्तु विशेषः एतन्मते बन्धस्यैव जीवभेदस्यापि औपाधिकत्वं तदपि शांख्यभाष्ययोर्निर्णीतं यथा “अतएव बोधमा(जल)सूर्यकादिवत्” इ० “अतएव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो बाधमनसातीतः परमति-

वेषेनोपदिश्यते अतएव बाधोपाधिनितित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपाधोपाधौ यतो बोधमास्तेषु “यथाज्ञाय स्योतिरात्मा विवक्षानयो-भिज्ञा बन्धधौकोऽनुगच्छन् । उपधिना क्रियते भेदरूपोदेव-क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेति” । “एकएव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति चैवमादिषु । अत्र पत्यवस्थीयते” भा० । “अन्वयदपहृणा-त्तु न तथात्वम्” इ० । “न जलसूर्यादित्यस्यत्वमिहोपपद्यते तददपहृणात् । सूर्यादिभ्यो हि भूतैः प्रथमभूतं विप्र-कटदेशं भूतञ्च जलं दृष्ट्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रति-विम्बोदयो न त्वात्मा भूतः न चात्मा प्रथमभूता विप्रकटदेशा-रूपोपाधयः, सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान् इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० “दृष्टिहासमात्रं मन्त्रभावादुभयसामञ्जसादेवम्” इ० । युक्त एव त्वयं दृष्टान् विवक्षितं यदसंभवात् न हि दृष्टान्तादौ नित्यकयोः कचित्-कश्चिद्वास्तवमभयं सङ्गा सूर्यं साक्यं केनचित्पृथग्यितुं शक्यते सर्वसाक्ये हि दृष्टान्तादौ नित्यकभावोक्तेः एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिरूपान्प्रणय-नम् । यास्तु प्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रसुपस्थिते । किं पु-नरत्र विवक्षितं साक्यमिति ? तदुच्यते दृष्टिहासमात्रमिति । जलगतं हि सूर्यं प्रतिविम्बं जलरङ्गो वृद्धे जल-हृत्से स्रुते जलचक्रे चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं ज-लधर्मावुविधाया भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथा-त्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सङ्गो देहा-द्युपाध्यन्तर्भावाद्भूततयोपाधिसंज्ञान् दृष्टिहासादीन् एवमुभयोर्दृष्टान्तादौ नित्यकयोः सामञ्जसादविरोधः” भा० । “दर्शनाच्च” इ० । “दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादि-पाधिष्वनुप्रवेशम् ” “पुरः स चक्रे हिपदः पुरचक्रे चतुष्पदः । पुरः स पथो भूत्वा पुरः पुरुष अवशिष्टिति” “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति” च तद्युक्तमेतत्” ।

उपाधिरेव विनशां स्यादुक्तम् । साध्यसमव्यापकत्वे सति बाधनाव्यापकत्वे प्रायुक्ते उपाधौ “अनौपाधिको-व्याप्तिः”, अतुसां चि० ।

श्रीपाध्यायक त्रि० उपाध्यायादागतः बुज् । उपाध्यायाद्व्य-वसौपानञ्च उ० उपाध्यायैवम् । “तदर्थं विज्ञेयः प्रकृतौ” भा० इत्यधिकारे अत्र । उपनद्रूपविकारबाधने तत्प्रकृतौ १७३ २३३ इति न० ।

श्रीपावि उ० श्री उपावस्थापत्यम् इज् । उपाध्यायैवम्

“तत्र श्रीपाविनेन जानन्तुतायनेन प्रत्यक्षदृष्टम्” यतः
मा० ५, १, १, २ । स्थियां ङोप् ।

श्रीपासन लि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृहो-
ग्निस्तत्र भवः अथ । गृह्याग्ने कर्त्तव्ये सायंप्रात-
र्होमादौ कर्त्तव्ये । गृह्याग्निश्च विवाहान्निः ।
तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं “नौपासनश्रुतेः” कात्या ० १, १, २,
“यदुक्तम् वैतानिकेषु वाग्निषु श्रौतं श्रौतं च कर्त्तव्यमिति
तत्र कुतः ? नौपासनश्रुतेः यत आहुताग्नेरनौपासनः
अयते पितृभेदे “अहारेणोपासनं निरस्यतीति” यदि श्रौत-
मपि वैतानिकेषु च क्रियते तदा आहुताग्नेः पितृभेदे
नौपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् श्रौतान्यौपा-
सने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः “श्रौतं कर्म्म विवाहाभ्यौ
कुर्वीत प्रत्यक्षं गृही । दायकालाकृते वापि श्रौतं वैतानि-
काग्निष्विति” । “तस्मिन् गृह्याधीत्यापस्तम्बस्मरणञ्च” ।
गृह्याह स्मृतिं गृह्यम् गृह्यश्च दम्भयोर्वसति तस्मि-
न्निवावसथ्यं । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्भयोर्वसति कर्म्म यान्तिक
षौटिक प्रताङ्गहोमादिकं श्रौतं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ
भवतीति । तथा च खादिरगृह्यस्मृत्यकारिकायाम् “हो-
मानात्कार्यपत्यर्थान् कृतस्त्रानौपासने न च । परार्थाने-
कदेशेऽग्नौ च पान्ने लौकिको भवेत्” अत एव कात्यायनः
(कर्मप्रदये) “न स्त्रेऽग्नावन्यहोमं स्यात्तुल्यं कां समिदाहु-
तिम् । सक्तमस्य सत्क्रियार्थं वायसाशौ प्रजायते । अग्नि-
स्तु नामवेद्यादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पितृ-
समानोत्तमस्य भवति कश्चित्” । अतश्च होमनोद्भवमपि
श्रौतान्मात्रेण कार्यम् । अपिच आधानेनोत्पादितानां
गार्हपत्यदीनामग्नौ प्रयोजनापेक्षायां सत्यां “गार्हपत्ये
होमिन् अपयशाहवनीये जुहोति दक्षिणान्वावन्वाहार्थं
पवतीति” प्रत्यक्षपचननिर्द्देशेन प्रयोजननिर्दिष्टा कृत्वाणाम्
न सामर्थ्यमात्रेणोक्तान्दम्यत्वं विनिर्दिष्टः कल्पयितुं शक्यते ।
तस्मात् श्रौतान्यौपासन एव कार्यादि” इति कर्म ।
विधानपा० तस्मात्कारणालादि निरूपितं यथा गृह्यपरि-
षिष्टे “अथ नित्यौपासनं तस्य सप्तवारम्” इति ।
शौनकोऽपि यजुर्वेदं विवाहः स्नात्वायमारभ्य तस्य
तु । परिवर्त्यं विवाहान्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि
रात्रौ विवाहान्नस्तत्रः स्नात्वा सति । उपक्रमोत्तर
स्नात्वा सायं परिवरेदह्नमिति” । इदमपि नवनाष्टातकमे-
व दृश्यम् । तथा चापस्तम्बस्य भाष्येऽपि दर्शनाचार्यः ।
“अथवारम् रात्रौवेव यदि नव नाष्टोनातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेद्यायमारभ्य
इति” । अन्यत्रापि । “प्रातर्होमे सक्तवान्ः ज्ञातव्यस्तु-
दिति ऽथ वा । सायमस्मरति होमः कावस्तु नवनाष्टि-
होति” । अत्राहुतिहोमकावस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।
तथा च कात्यायनस्य परित्यक्तस्य
मिताहुतियोरिति” । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतु-
र्थीहोमानन्तराहुतेऽग्नौ भवति न तु विवाहान्नौ “आव-
सथ्याधानं दारकावे दायकावे वेति” कात्यायनस्य तत्
तद्भाष्यमपि । “दारकावचदर्थ्यं सरकावः । दायकावका-
धनविभागकाव इति” नौपासनात्पूर्वं यदि विवा-
हान्निः शक्यते तदा प्रावचित्तसक्तं विवादर्थं “उहा-
हौपासनात् पूर्वमनवे यान्तिमागते । स्वाधीपाकं ततः
कृत्वा नौपासनमथाचरेत् । नवनाष्टीभ्य ऊर्ध्वं चेत्स्वाधी-
पाकोभवेत्तु वै । नौपासने तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव-
वेति” । तस्य प्रादुष्करणकाव उक्तः आन्वावायनस्य
“तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमसकावौ व्याख्याताविति”
तत्कारिकायामपि (“उवाकवेदपराङ्गेऽग्निमन्त्रं याते दि-
वाकरे । पय्युह्याग्निं परित्योयं पय्युह्य च ततः पर-
मिति” । स्पष्टमाह कात्यायनः । “ह्युह्यं तु शैलमप्रा-
प्यं यद्विरिहाजुहोः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातरहोम-
दर्शनम्” । तथा ‘इहिल्ला स्तुपया वाग्निर्विहारो न
विरध्यते । निषेधेन च पालाय, सुपथेपममेव वेति” ।
उक्तकावे प्रादुष्करणभावे प्रायचित्त सक्तम् आन्वावायन
कारिकायाम् । “प्रावचित्तं विशेषेण यत्न मोक्तं
भवेद्विधिः । होमव्याख्यास्तुतस्तत्र भूर्भुवःस्मरतीति
वेति” । कात्यायनः अहुतिस्तस्ययत्नमाह ।
“रात्रौस्तु चोदये भागे पञ्चमनतमूर्ध्वेति । कावं त्वनु-
दितं स्नात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्” । तथा “यावत्स्यक्त
भासने नभस्तृणाधि सर्वतः । न च लौहित्यमायाति
तत्रत्यागं तु कुर्यात्” । अत्राव्यायुनादीनां होमे मुख्य-
कावमाह चन्द्रिकावामलिः “हस्तादूर्ध्वं रविशोऽङ्गुलि-
होत्रा न गच्छति । तावद्विधिविधिः प्रयोजनाभ्योऽभ्युदित-
होमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदु-
रिति” । अत्र गौडकावमाह शौनकः “पञ्चादशमया-
त्कावोभवेन्निरुद्धः । स सायं होमकावः स्यात् प्रदो-
षान् उदाहृतः । यस्तु पञ्चादिकाकावः पञ्चादोदया-
द्वरेः । स होमकावो विप्राणां सक्तवान् इति स्मृतं” इति ।
यदि गौडकावोऽभ्युदितस्तदा गृह्यपरिषिष्टे प्रावचित्तसक्तम्

‘नित्यहोममतीतं मनसस्तथा चतुर्होतं जुहुयात्
 हादृष्टात्माहूयं पुनराधानमिति’ । केचित्तु प्रायश्चित्तं
 कृत्वा प्रातर्होमिकावात् पूर्वं सायंहोमः कार्यः सायं
 होमात्पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ‘आसायकर्मणः
 पातराप्रातः सायकर्मणः । आहुतिं नातिपद्येत पार्षणं
 पार्षणान्तरादिति’ बोधायनस्मृतयेति । अस्माग्निहोत-
 वद्विधानं प्रदर्शितं यौनकेन । “अग्निहोतवदि-
 त्प्रत्येक्यौनकेन प्रपञ्चितम् । इमः पर्युज्य चक्रारात्
 दगन्नेरपोह्य च । होम्यानां हादृशानां तु पक्षमेते-
 दधिचक्षते । पक्षोवगमः सर्पिष्य ओदनं दधि तृणह-
 वाः । होमलोचनयो ग्रीहिहादयेते तिहाववाः । पय
 आदीनि चवारि विदुः पक्षानि वासिजाः । दध्वादीनाम-
 पक्षानामधिपत्यमभिपद्यते । उक्तुकेनैव ज्वहवेदपक्षं
 पक्षमेव च । अधिपत्ये कृतेष्वपः परिनिष्पेक्षवाधि-
 काः । इदंस्तिष्ण्वेवता तेन पर्युज्य प्रपञ्च्यत इति । उद-
 कं च लिपोहास्यामक्रारानतिहृष्य च । अन्नेः पक्षाकृते
 ज्वेव निवाच समिधा सङ् । त्रिवारमेकं संकृत्य ऋहोत्वा
 वावकमन्ने (तेषां हादृशस्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः) ।
 साहेति मन्त्रस्तु हाव्यं जुहोति प्रथमप्राहुतिम् । प्रातर्होमे
 तु सखायं साहेति प्रथमाहुतिम् । तृतीयं प्रजापतिं
 ध्यानुभयत्नं द्वितीयमिति । अस्माग्नौविशेषः स्वया-
 होतोऽयमन्त्रः । होमस्थानं स्मृत्यर्थं सारे “बहुशुक्ले
 ज्वेनान्नो सुषमिहे कृतायने । अकारे वेदिहोताने च हो-
 तव्यं नान्यथा कचिन् । योऽनर्चिषि जुहोत्यन्नो व्यकारे
 वैव मानवः । मन्दाग्निनामवागे च दृष्टिचोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्तः यमंदव शुवावहः” इति । अग्न्यु प-
 स्थानमन्त्राणां यौनकः “परिवृष्टह्यं च पर्युज्याभ्यु-
 पतिष्ठेद्विभुजम् । अन्नेः स्रक्तं च सौरेव प्राजापत्यं च-
 नित्यचः” वाचं । कुत्वाग्नीन् कर्षयेत्तान् जपेन्मन्त्रान्
 वमाहितः” एतद्धोमं प्रथमप्राहुतिः “बह्वात्माह्वमं
 मेव प्रचिनीं च वसामरात् । तस्यायं प्रातर्होमस्य त्वयं
 भवति वा नवेति” । अन्त्यहोमपि “नाग्निहोलात्परोधर्षी
 नाग्निहोलात्परः तपः । नग्निहोलात्परं ज्ञानं नाग्नि
 होलात्परा गतिरिति” अकारणे प्रत्युवायमाह गर्गः “कत-
 दारोत तिष्ठेत् क्षणमभ्यन्विनः विना । तिष्ठेत् वेदिजोब्राह्म-
 णश्च च प्रतिष्ठो भवेत् । यथा ज्ञानं यथा सन्ध्या वेद-
 काध्ययनं यथा । तथैवीपावनं कार्यं न स्थितिरिति
 ज्ञेयतः । ओं हि कित्वा विवाहाग्निं ऋह्य इति म-

न्यते । अयं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाकोहि च स्मृतः ।
 वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राचा-
 यासयतं कृत्वा हतं मास्यं विशुध्यतीति” ।
 तस्याधौवेदपि कर्त्तव्यतामाह याज्ञं । “वैतानोपावनाः
 कार्याः क्रियाश्च स्मृतिनोदनात्” । ङीबभाव आर्षेः
 होके तु औपासनीत्येव
 औपोदिति पुंस्त्री उपोदितस्यापत्यम् इज् । उपोदितवैर-
 पत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्या अपत्यम् ङक् । औपोदितेयः
 तस्या अपत्ये । ‘उतोहृन्नाहौपोदितेय एषवाव मज्जं
 गा दास्यति’ यतः ० वा० १, २, ३, ४ । [स्याधिकारे ।
 औमा(क) लि० उभाया विकारः अण् वुञ् वा । अत-
 औमायन लि० उभावा निमित्तं संयोग उत्पातो वा
 अवा० फञ् । अतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च
 स्त्रियां ङोप् । [ज्येते ।
 औमीन लि० उभावां भवनं ज्येत्स्व अज् । अतसोभवने
 औरग न० उरमोदेवताऽस्य अण् । १ सर्पाधिष्ठातृदेवताके अ-
 क्तेष्वन्यत्वे । तस्येदम् अण् । २ सर्पं सम्बन्धिनि लि०
 स्त्रियां ङीप् ।
 औरभ्र न० उरभ्रस्य मेघस्येदम् अण् । १ मेघलोभजाते
 कल्प्ये २ तत्सम्बन्धिनि लि० । “औरभ्रं णाय चतुर-
 श्चाकुनेनाय पञ्च वै” मनुः । “हृहृणं मांसमीरभं पित्र-
 मेषावहं शुभं सुशु० । धन्वन्तरि” प्रति प्रत्यकारकविषयौ
 १ अविभेदे उ० औपधेनवमण्डे उदा० ।
 औरभ्रक न० उरभ्राणां समूहः वुञ् । मेघसमूहे ।
 औरभ्रिक लि० उरभ्रः प्रथमस्य ङक् । मेघविक्रयोपजी-
 निनि “औरभ्रिकेमाह्निकः परपूर्णापतिस्तथा” मनुः ।
 स्त्रियां ङीप् ।
 औरस उ० उरसा निर्मितः यद्भावे अण् । “वषखीर्वा
 संस्तयायं सत्यस्तुताद्येन यम् । औरसं तं विजानीयात्
 उलं प्रथमकल्पितम्” मनुः उलभेदे “औरवः सोलजसैव
 दत्तः कलिम एव च” मनुना हादृशविधपुत्रमध्ये तस्य
 प्राथम्योक्तेः “अङ्गादङ्गात् सम्भवति” आत्मा वै जायते
 उल” इत्येव स्मृतेऽङ्गातत्वे वास्य तथात्वम् । १ उरसा-
 निर्मितमात्मत्वेन अस्यवर्णाशुते परपूर्णाङ्गोऽपि औरव-
 यज्यस्य दत्तः अतएव “अर्जुनस्य परपूर्णायां नामकम्या-
 दाह्यपञ्चमैरावतमभिप्रेत्य” भा० भी० ६।३० । “अजानन्
 अर्जुनचापि निहतं पुत्रमोरवम्” शिरावत्य औरेवत्य-
 विशेषणम् । “एकएऔरव पुत्रः सर्वस्य वसुधः प्रभुः” मनुः

“श्रीरः क्षेत्रजः प्रलौ पितृरिच्छस्य भागिनी” इतिः
श्रीरसे पुनस्तत्पक्षे ततोयांहराः सुताः” मनुः उरस
इत्यमरः । २५८५ भवेति० उरसा नाम पुरोभेदः तत्
भवः सिग्ध्या० अण् । २५८५ उरसापुरोभवेति० ।

श्रीरसिक २० उरस्य अङ्गुल्या० सार्धे ठक् । १८२५ ।
इत्युक्तान्तात् कः” पा० उक्तेरिच्छादिभिश्च यात् श्री-
रस्क इति यद् कल्पनं प्रासादिकमेव ।

श्रीरस्य न० उरसि भवः शरीरावयवत्वात् यत् ततः सार्धे
अण् । उरसिभवे । “हकारः पञ्चसंयुक्तमनःस्थानिश्च
संयुतम् । श्रीरस्यं तं विज्ञानोयात्” शिखा “श्रीरसपुत्रे
तु उरस्य एव ‘उरसोऽण् चेति’ सूत्रे चादु यद्विधानात्
अतएव श्रीरसपर्याये उरस्ययद् एवमरे बोध्यः तथैव
टोकाद्विध्योऽप्यानात् । [शोभनिकारे कम्पलादौ ।

श्रीरसि (क) लि० अर्थायाः विकारः अज् पक्षे बुज् । भेव-
श्रीरणीवत लि० उर्ध्ववतोऽयम् अण् । अविभेदे ततः सार्धे
अज् । श्रीरसिभवेऽप्यत्र । [तत्त्वित्तादौ स्त्रियां ङीप् ।
श्रीरसिक लि० अर्थायानिमित्तं संयोग उत्पादो वा ठक् ।
श्रीरसिकालिक लि० अर्थाकावे भवः काश्या० ङज् जिटच् ।
अर्थाकाजभवे । ङजि स्त्रियां ङीविति भेदः ।

श्रीरदेह लि० अर्थादेहस्येडम् अण् । अर्थादेहसम्बन्धिनि
“श्रीरदेहनिमित्ताधिसवतोऽयोदकं नदीम्” रामा०

श्रीरदेहिक लि० अर्थादेहाय साधु-ठक् । अर्थादेहप्रापके
यास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तर हि मनुष्याणां प्रथ-
ममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः प्रकृतिपिण्डदानेन प्रेत-
देहप्राप्तिः आद्यादिष्वपिण्डान्तक्रियाभिः प्रेतदेहनि-
पत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्वोत्तरभवे क्रिये हेतुः ।
तदेतत् पुद्गितत्वे निश्चितं यथा ।

“आत्मेदं बीजं पूर्वक्रियायाश्चातिवाहिकदेहप्राप्तोत्तर-
देहान्तरजननं, मध्यक्रियायाश्च प्रेतत्वपरिहारीत्तर-
देहान्तरजननं तत्तच्चैकैव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचना-
भावेऽनर्थकम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् “तत्तज्जणा-
देव मृच्छाति शरीरमातिवाहिकम् । अर्हं ब्रजन्ति भूतानि
लोक्यन्तस्तस्य विग्रहात्” । त्रीणि भूतानि तजोवाद्या-
काशानि, प्रथमोजे तत् अधोगच्छतः । तत्तज्जणात् मृत्युव-
त्वात् । तथा “आतिवाहिकसंशोऽसौ देहोभवति भार्गवः ।
क्षेत्रं तन्मृत्युषाणां नास्त्येषां प्राणिनां कश्चित्” । तथा
“प्रेतपिण्डेऽस्या दत्तदेहमाप्नोति भार्गवः । भोगदेह-
स्मिन् प्रोक्तं कमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते

अस्य तस्य विमोक्षणम् । इत्यादिनिश्चयोभूतेभ्यश्चाकलं
नेव विद्यते । तत्रास्य यातना बोरा शीतवातातपोऽङ्गाः ।
ततः सपिण्डोत्तरणे वात्यवैसु कते नरः । पूर्वे संवत्
सरे देहमतोऽयं प्रतिपद्यते । ततः स नरश्च वाति कर्णे
वा स्नेह कर्मणा” । तथा वायुपुराणम् “प्रवेशे तु पि-
ण्डेन देहोनिष्ठाद्यते यतः । ततश्च कर्मायोगात्
पुनर्भावर्त्तयेत् क्रियाम्” । अतएवातिवाहिकदेहपरि-
त्यागाय तत्काशीनकम्पासमर्थं पुनश्चप्येऽप्यन्येन दाहार्हि
क्रियते । “पितृमात्रसपिण्डेस्तु समानसिद्धिर्भवति । स
चातानर्गतेऽपि राक्षा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रि-
यास्तु कर्त्तव्याः पुन्याद्यैरेव चोत्तराः” ।

तत्र क्रियाश्च त्रिविधाः पिण्डपुराणे दर्शिता यथा
“पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा त्रयोत्तराः क्रियाः ।
त्रिप्रकाराः क्रिया क्षोताद्यां भेदान् मृच्छन्ते । आद्या-
हवाय्यायुधादिष्वपिण्डान्ताश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वा-
मध्यामा मासिमास्येकोद्दिष्टप्रतिताः । प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डोत्तरादनु । क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः प्रो-
च्यन्ते ता न्योत्तराः । पितृमात्रसपिण्डेऽपि समान-
सिद्धिर्भवति । संचातानर्गतेऽपि राक्षा वा धनहा-
रिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुन्याद्यैरेव चोत्तराः ।
दोहिलैर्वा नरभेदः । काव्यास्तनवैक्या । अतएवाति वा
कर्त्तव्याः स्त्रीषामन्योत्तराः क्रियाः । प्रतिषं वत्सरं रा-
जन् । एकोद्दिष्टं विधानतः” । आद्याहेति दाहान्तरयो-
चान्विहिततायां युधादिष्वपिण्डान्ताणां पूर्वाः, मासिमा-
स्येकोद्दिष्टायाह्यादिष्वपिण्डान्तप्रेतक्रियोपकरणम् । सपि-
ण्डोत्तराः पार्ष्ण्यादिक्रिया उत्तराः । अतः पुन्यादि-
सपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया चवर्त्तयं कर्तुः । मध्यमक्रिया-
सामनियमः । उत्तरक्रियायां पुन्यादयो आहवन्ततिपर्यन्ता-
नियताः । आहुतिवेकेऽप्येवम् । दोहिलैर्वाति वाच्यः
सप्तम्यर्थः तेन दोहिलोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी” ।
अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टयद् १५२५५८ उक्ताः “अक-
रोत् स तदोद्दिष्टैकम्” रघुः । अत्युत्तिका० द्विपदद्वि-
रिति मङ्गलं अत्युत्तिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आहति-
गणत्वात् तत्सिद्धिरिति कस्याप्ययः । किन्तु बहुषु स्थानेषु
एकपदद्विगुणकं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम् ।
“अध्यामासुपरोधेन यत्करोमोद्दिष्टैकम् । तद्भवत्युत्तयो-
दकं जीवतश्च मृतस्य च” मनुः । उपगन्तौ च मध्यम
मतिमद्विद्दिष्टैकम्” भारते अतः पार्ष्ण्या ६२२६ ङी०

श्रीर्वदमिक लि० ऊर्ध्वदे भवः “ऊर्ध्वं दमाश्च ईहाश्च कोको-
त्तरपदास्तथा” लुक्तेः ठक् । ऊर्ध्वदमभवे लि० स्त्रियां ङोप्
श्रीर्वस्तीतसिक लि० ऊर्ध्वकोतसि ऊर्ध्वरेतसि प्रसक्तः
ठक् । यन्ने यिवभक्ते लिक्ता० ।

श्रीर्व पु० उर्ध्वस्यापत्यम् कण्वच् । उर्ध्वचैरपत्ये गोत्रापत्ये तु
विदा० कण्व् । उर्ध्वगोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङोप् ।
उर्ध्वी भवः कण्व् । १पांशुवचणे न० राजनि० । उ०वी-
भवमात्रे लि० । उ०तोजातः ऊर्ध्व+कण्व् संज्ञापूर्वक-
विधेनित्यत्वाच्च गुणः । भृगुवंशे ५ कण्विभेदे । तत्र भवः
कण्व् । ईहाश्चान्वये । तदुत्पत्तिरथा ऊर्ध्वजगच्छे १८५
पृ० उक्ता ततो वाङ्मनकोत्पत्तिरथा तु भा० व्या० १८०ः ८१
अ० उक्ता यथा ‘माङ्गायुवाच । “नाहं स्वर्ग्याम वसताम् इ-
टीर्नास्मि रचान्तिता । अयन्तु भार्गवो नूनमूर्ध्वजः कुपितोऽद्य
वः । तेन वक्षूँषि वसताम् । व्यक्तं कोपाप्यङ्गात्मना ।
कृता निष्कृता नूनं नादस्तामि न संशयः । गर्भानपि
यदा नूनं भ्रमणं प्रत उल्लासः । । तदायमूर्ध्वजा गर्भो
मया वर्षयतं धृतः । वक्ष्मश्चास्मिन्ने वेद रसं गर्भस्थ-
मेव ह । विवेक भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ।
सोऽयं पितृवशाद्भक्तं क्रोधाद्गो हन्तुमिच्छति । तेजसा
तस्य दिव्येन वक्षूँषि सुव्रतानि वः । तमिभं तात
याचध्वमीर्ध्वं मम हुतोक्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन
तु गोदृष्टोः प्रमेय्यति । वक्षि उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्वे
राजानस्ते तमूर्ध्वजम् । जम्बुः प्रसीदेति तदा प्रसादश्च
वकारः सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सप्त-
मः । स श्रीर्व इति विप्रमूर्ध्वं भिन्ना व्यजायत ।
वक्षूँषि प्रतिवक्ष्णा च प्रतिजन्मसतो मृपाः ।
‘इच्छामपविति कर्तुं भ्रमणं भृगुमन्दनः । सर्वलोक-
विनाशाय तपसा सहर्तुधितः । तापयामास ताङ्गोकान्
सदेशासुरमातुषान् । तपरोपेण सहता नन्दयिष्यन्
पितामहान् । ततस्तं पितरस्तात ! विप्राय कुञ्जमन्दनम् ।
पितृलोकानुपागम्य सर्वं ऊर्ध्वदिदं वचः । पितर
जम्बुः । श्रीर्व ! इष्टः प्रभावो तपरोपस्य उल्लसक ! ।
प्रसादं कुञ्ज लोकानां निवृत्त्य क्रोधमात्मनः । नानीयै-
हि तदा तात भृगुभिर्भवितात्मभिः । वधो ह्युपेक्षितः
सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् । आनुषा निप्रकटेन यदा
नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्बन्धनात् । क्षत्रियैरी-
क्षितः अयम् । निष्ठातं यच्च वै चित्तं भृगुभिर्भृगुप्रेक्षितम् ।
ईहाश्चैव तदा न्यक्तं क्षत्रियान् कोपविष्णुभिः । किं हि

चित्तेन नः कार्यं क्षमैस्तृणां द्विजोक्तम् । यदकार-
धमाध्यक्षः प्रभूतं धनमाकुरुत् । यदा तु कृत्स्नुरादातु
न नः यत्नोति सर्वशः । तदास्माभिरयं इष्ट उपपद्य-
तात ! सत्यतः । आकाङ्क्षा च पुत्रास्तात ! न लोकार्हभते
शुभान् । ततोऽस्माभिः समेक्ष्यैव नाम्नात्मना निपा-
तितः । न चैतच्चः प्रियं तात ! यदिदं कर्तुमिच्छसि ।
निवृत्त्यैव मनः पापात् सर्वलोकपराभवात् । मा
वधीः क्षत्रियांस्तात ! न लोकान् सप्त उल्लसक ! । दूत-
बलं तपसोऽयं क्रोधस्तत्पतितं जहि ” ।
“श्रीर्व उवाच । उल्लयामन्त्रि यं क्रोधात् प्रतिष्ठापितर-
स्तात । सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ।
इषारोवप्रतिष्ठो वै नाहं भवितुस्तुल्ये । क्षत्रिकीर्षो
हि मां रोधो दृष्टेदन्नि रिवारयिष्यु । यो हि कारयतः
क्रोधं संजातं कन्तुमर्हति । नामं स मनुजः सत्यक्
क्षिप्रमे परिरेक्षितम् । क्षयिष्ठानां निहन्ता हि क्षयिष्ठानां
परिरक्षिता । स्थाने रोधः प्रसक्तः स्वादृष्टैः सर्वजिगी-
षुभिः । अस्त्रोपसङ्गमूर्ध्वो गर्भस्थयागतस्तादा । आरा-
वं सात्वतेनैव भ्रमणं क्षत्रियैर्वधे । संहरो हि यदा
लोके भ्रमणं क्षत्रियाधर्मैः । आगर्भोऽर्धेदनात् क्रान्त-
स्तादा मां मन्थुराविशत् । संपूर्णकोपाः किञ्च मे सातरः
धितरस्तात । भयात् सर्वेषु लोकेषु नाधिलम्बुः परा-
यणम् । तान् भ्रमणं यदा दारान् क्षत्रियाभ्युपप-
द्यते । माता तदा दधारैर्यमूर्ध्वेनैव मां शुभा । प्रति-
वेक्षा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु
लोकेषु पापलक्षोपपद्यते । यदा तु प्रतिवेक्षारं पापो न
व्रमते क्वचित् । तदन्ति वक्ष्वो लोकान्स्त्रापायेव क-
र्ष्यन्तु । जानमपि च यः पापं यत्निमाद्य निवृत्त्यति ।
ईशः सन् कोऽपि तेनैव कर्षणा सम्युल्लते । राजभि-
श्चेन्द्रेणैव यदि वै पितरो मम । यत्नैर्न यत्कितास्तात-
मिदं न्यक्तं जीवितम् । अत एवाप्तं क्रुद्धो लोकाना-
लोचरो ह्यहम् । भवताश्च वधो नात्मनः समतिवर्त्तितम् ।
ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो सहितः । उपेक्षमायस्य उ-
पलोकानां क्षत्रियाङ्गवत् । नन्द्यं मनुजो क्षत्रियैर्लो-
कानादातुमर्हति । दृष्टेदेव च मामेव निगृहीतः स्मतेजसा
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेष्टुताम् । तस्मादिदं
सर्वेषु लोकेषु मम चेष्टाः । । पितर जम्बुः । व उ-
पमन्त्र्यलोऽन्तिर्लोकानादातुमर्हति । अयम् तं हृष्ट भवन्ते
लोका ह्यहम् प्रतिष्ठिताः । आशेषमाः सर्वरथाः सर्वमापी-

मयं जगत् । तस्मादधु विमुक्तयेन कोषान् द्विज-
सत्तम । । अयं तिष्ठत इति । वदोक्तवि मज्जोदधौ ।
मन्वुलोऽस्मिन् हृषीकोषो कोषी स्याममयाः स्रताः ।
एवं प्रतिष्ठा सत्येयं तवान् । भविष्यति । न चेवं च ।
भरा कोषा मन्विष्यन्ति परामभवम् । वयिष्ठ उवाच ।
ततस्तं कोषं तात । श्रीलूऽस्मिन् वरुणाक्षये । उत्स-
ख्यं च केवप उपयुक्ते मज्जोदधौ । मज्जोदधौरो
भूत्वा तत्तद्देविदे विदुः । तमन्विष्ठ इरन् वक्तात् पिब-
त्वायो मज्जोदधौ” ।

बाहुवानसस्य स्थितिस्थानम् वि-शि० उक्तम् भूमेर्यायेऽहं
सप्रहीपसमुद्रायां स्थितिकोर्त्तनान्ते “स्नादूकान्तर्बडवा-
नन्तोऽसौपाताखलोकाः प्रचिरीयुटाणि” इति । श्रीलू
च प्रवरचितम् आर्षेययन्ते उक्तम् । “जामदगनापृष्ठा-
क्षेपां पृष्ठाभ्यो भागवन्वावनाप्रवाभौर्जामदग्नेति च
आह-श्री० १२,१०,६,८ श्रीलूचिजय जतोपन्यः
अथ । भारतान्तर्गते श्रीलूचरिताख्याने । “तापन्नमय-
वासिधमौर्वाख्यानसत्तमम्” भा० आ० १ । तत्राख्यानं
भा० आ० १८८ अध्यायादौ दृश्यम् ।

श्रीलू ५० उर्वशी तच्छब्दोऽख्यत्न विमुक्ता० अथ । श्रीलू
यद्युक्ते १२ अध्याये २ अतुवाके च । उर्वशी इदम्
अथ । २ उर्वशीसम्बन्धिनि नि ।

श्रीलू ५० उर्वशी अपत्यम् उक्तम् । १ अग्नये सुभौ हेमच०
तस्य च उर्वशी इहा मित्रावरुणयोः स्खितरेतोजा
ततया तयात्वं तत्प्रमासृष्टागन्तिगन्ते ४०७ उक्तम् ।
ऐक्ययन्ते दृष्टितेषु उर्वशीसम्बन्धजातेषु प्रवरवसः सुतेषु
२ आधुरादिषु यदुक्तं च

श्रीलूपि ५० उक्तपस्य कथाख्यनेवासिवियेषखापत्यम् इत् ।
उक्तपापत्ये ततः आर्षे दामन्या० च । श्रीलूपोय तदर्थे
वक्तुगु तस्युक्तं । श्रीलूपय इत्यादि ।

श्रीलूपिन् ५० न० व० । उक्तमेव प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कथा-
ख्यनेवासित्वात् निनि । उक्तप्रोक्तकन्दोऽध्याविनु

श्रीलूान न० अथख्यने वेदे प्रयो० । अथख्यने । “विद्वान्
पच कन्दोदेवदामन्याद्वानं दिविधे” अ० १०, ६८, ११ ।

श्रीलूक न० उक्तकानां समूहः अखिष्टका० अथ । मेचकसुदये
श्रीलूक ५० उक्तकवैरपत्यम् गर्गा० यज् । उक्तकनामवैर-
रपत्ये कथादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य आहः कथादि०

अथ । ततो वक्तो वृत् । श्रीलूक श्रीलूकख्यने वैशे-
षिकसंतामिषि । उक्तक इति वृत्तमध्यं केचिदाहुः

श्रीलूकदर्थनन्त वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्यविषया उक्त्यन्ते
“आयातो धर्मं व्याख्यासातः” । १५००

“तापन्नमयप्राकृता विवेकिनश्चापत्यनिवृत्तिनिदानमनुसन्-
धवा नामानुतिष्ठतीतिहासपुराणेप्राकृतन्यथासाकार-
मेव तदुपायमाकलयाम्भवः । तस्माद्विदेहमपि पन्थान
जिज्ञासामाणाः परमकार्षिण्यं कथादे सुनिष्ठसुदु-
रय कथादो सुनिष्ठान्नान्नैराग्यैर्वायस्यस्यः वक्तुं
पदायानां शब्दार्थवैधव्याध्यां तत्प्रधानमेवाकृतन्य-
साहकारप्राप्ते परमः पन्था इति मनसिकृतं तच्च
निवृत्तिवक्तव्याधर्मादेतेषामनयायेन सेत्स्यतीति कल्पितः
स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशाम्यनन्तरं वक्ष्ये पदा-
यानां तद्वैधव्यस्यपरिभाषिकपदेष्वन्वयीति कृदि निधाय
तेषामवधानाय प्रतिजानीते । अथातो धर्ममिहान्दि” उप०

“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसविशिष्टः स धर्मः” । १५००

“को धर्मः किं वक्ष्यथेति ? सामान्यतः विमलजिह्वा-
सायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसविशिष्टरितुपतिष्ठते” तथा च
यतोऽभ्युदयविशिष्टं तच्च निःश्रेयसविशिष्टमुदभवः धर्मः
एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परम-
पुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थं
सभ्युदयनिःश्रेयसविशिष्टरितुक्तं सुगोपवर्गयोरेवाग्येच्छा-
नधीनेच्छाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् । साधयिष्यते
च दुःखभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्” उपपन्नः ।

“तद्वचनादात्मनस्य प्रामाण्यम्” । १५००

“ननु निवृत्तिवक्तव्यो धर्मस्तत्प्रधानद्वारा निःश्रेयसहेतु-
रित्यतः श्रुतिः प्रमाथं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रति-
पद्यामहे अन्ततव्यावातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुनरेतौ कृताया-
मपि पुनरावृत्त्यादादन्ततलम् “उदिते जुहोति अतुदिते
जुहोति समवाधुषिते जुहोतीति” विधेः प्राप्त एवोदित-
दिक्वाहे होमो व्याहृत्यते “श्यावोऽस्याकृतिमभ्यवहरति
व उदिते जुहोति बोऽतुदिते जुहोति श्यावशववाप-
स्याकृतिमभ्यवहरतो यः समवाधुषिते जुहोति” इत्या-
दिना । तथा “निः प्रथमामन्याह लिखत्प्रथमामन्याह”
इत्यनेन प्रथमोसमवाधिमेष्योक्तिश्चाराभाधानात्
प्रोक्तत्वमेव । न चान्ताकप्रमाथप्रतिपादकं किञ्चि-
दस्ति प्रमाथम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्होतत्वमपि
वन्दिग्वं दीव्येवत्ये त्व अथप्रमादविप्रतिपत्तिश्चरापाठ-
नादिवन्तावनवा व्याप्रोक्तत्वमपि वन्दिग्वमेवेति न निःश्रे-
यसं न वा तल तत्प्रधानं इत्यत्र न वा धर्म इति

वृत्ति" "तत्रैव विदित्वाऽतिवृत्त्येति" इत्यादि ।
 अनुमानमवस्थिति दुःखसन्ततिरत्यन्तसुखेति सन्ततितात्
 प्रदीपसन्ततिविदित्वादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्का-
 रेण लब्धं विषयं कथं प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनं
 योगजधर्म्मवैभवेनागमिनो दुःखध्वंसस्य पूर्वलोपगमाच्च ।
 तथापि तस्याप्यव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुख-
 स्थापि ज्ञाने इयोरपि समानसाम्योक्तत्वादिति चेत्
 उत्सृज्यते नीतरागाणां दुःखदुर्हि नभोरूपां सुखखटो-
 तिकाभावेऽसम्भवावयतां तत् प्रवृत्तेः । ननु तथापि
 दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरयथात्वात्
 अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्तमानदुःखस्य पुरुषत्रयक्रमान-
 तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतुः केदे पुरुषव्यापारात् प्राय-
 चित्तवत् तथाहि स्वयसनं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तदु-
 ष्केदसाक्षात्तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति
 तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । उपस्कारः कियदन्तरे च
 "धर्मविशेषप्रवृत्तादिति तत्त्वज्ञानादिष्वस्य विशेषणं तत्र
 धर्मविशेषो निवृत्तिवस्तु धर्मः रदि तु तत्त्वं ज्ञाय-
 तेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रसूच्यते तदा धर्मविशेष ईश्व-
 रनिशेधप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीनरनिशेधप्रसाद-
 वधिमत्त्व कथादो मङ्गलः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानसाक्षात्तत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव स्वयसन-
 निवृत्त्याज्ञानोक्तसन्ततितात् "तमेव विदित्वाऽतिवृत्त्येति
 नाशः पत्न्या विदितेऽनाय" इत्यत्र "हे प्रवृत्तयो वेद-
 तस्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्य
 तृचतुः" इत्यादिपि तथा । सच शास्त्रान्तरनिदिध्या-
 सनादिपरम्परयेति हेतुपक्षस्या तस्यैवभिधानात् "उप-
 न्यायकन्दस्य प्रयोजनसूत्रमिति" विवृतं यथा
 "तत्रैव नोदनाभिव्यक्तावच्छेदेति" भाष्यप्रतीकव्याख्या-
 याम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारण्यो-
 धर्म्मः साधर्म्यम् साधारण्योधर्म्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्व-
 ज्ञानं निःशेषवृत्तेः विषयवैयोजनं सुखं तावत् क्षिण-
 संनिगति दुःखवृत्तस्य अर्गादिपदे प्राप्तिरपि वृत्तव्यं,
 सातिव्यवृत्तया च कदाचित्स्वर्गमालम्परस्य स्वर्गाख्यम्
 अतस्तदपि सततं प्रवृत्तिवस्तुत्वा परवृत्तकर्मापत्तापात्र दुः-
 खसाक्षात् न निश्चितं श्रेयः । आत्मलिकी दुःखनिवृत्तिर-
 वृत्तवैदनाभिव्यक्तदुःखाववेदनारूपत्वादपरवृत्तस्य निश्चितं
 श्रेयः तस्य कारणं ब्रह्मादिरूपज्ञानम् । एतेनैतत् प्रत्युक्त-
 मन्तरेण वदुक्तं विषयगुणनिवृत्तिवस्तु सति इच्छेद-

पक्षात् भिद्यत इति । विषयगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः
 स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदोभित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः
 समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावाद्पुरु-
 षार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया वदुक्तमन्तरीक-
 तया साधनप्रार्थनायतपरिहृतिरतया च सदा दुःखा-
 क्रान्तस्य विषयिष्यस्यैव मधुनोदुःखपक्षे निक्षेपात् । किय-
 दन्तरे तत्रैव । "तत् निःश्रेयसं धर्म्मो देव भवति ब्रह्मादि त-
 त्वज्ञानं तस्य कारणत्वे न निःश्रेयससाधनम् इत्याभिप्रायः
 तत्त्वतो ज्ञानेन बाह्याध्यात्मिकेण विषयेन दोषदर्शनादिर-
 त्तस्य समीपज्ञानिष्ठसाक्षात्कारस्य तदर्थोक्तं कर्म्मार्थवृत्त्यत-
 त्वपरिपलागसाधनानि च नृतिवृत्त्युद्दिष्टानि अवकाशित-
 फलान्युपादानस्यात्मज्ञानमध्यस्य तः प्रवृत्तिविषयकधर्म्मो-
 पपद्ये सति परिपक्षात्मज्ञानस्यात्मनिकशरीरविशेषगन्ध-
 वादुद्दोषे विषयापानादिकथ्यकादीनां, परिपलागो-
 विषयदोषदर्शनादभिसन्निवृत्तनिवृत्तकात्मविशेषगुणात् प्रव-
 र्त्तात् तेन शरीरादीनामात्मनिकः परिपलागोविषयदोष-
 दर्शनपूर्वकानभिसन्निवृत्तनिवृत्तकात्मविशेषगुणानिमज्जविषय-
 इति मोक्षाधिकारे वक्ष्यामः । धर्म्मोऽपि श्रेयसं न
 तावाप्त्यर्थं करोति यावदीश्वरेच्छया नाहुत्तवृत्ते
 तेनेदंशक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि । नोदने प्रत्यन्ते स्मकार्येषु
 प्रवर्त्यन्तेऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्व-
 रेच्छाविशेषः अभिव्यक्तिः कार्यारम्भं पत्याभिमुख्यम् ईश्व-
 रनोदनाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभि-
 मुखोक्ततावच्छेदेन निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना ।
 एवं विषयप्रयोजनादिकं वदुक्तमन्तरीकमभिहितं तत्र प्रति-
 पाद्यविषयाय सर्वद० दर्शिता यथा

इह सुखं निश्चितमेवावच्छिन्नमिति श्रुत्वेदोदयतया
 निश्चितवैदनासिद्धं दुःखं जिह्वासंज्ञाभावात् जिज्ञा-
 सुः परमेश्वरसाक्षात्काररुपायमावच्छेदयति "वदा धर्म्मवदा-
 काशं वेदयन्तीह मानवाः । तदा शिवमभिज्ञाय दुःखस्या-
 न्त्रोभविष्यति" इत्यादिधर्म्मनिश्चयप्राकारायात् । परमेश्वर-
 साक्षात्कारस्य अवयवमनभावमभिधीयते वदाह
 "आगमेनानुकाशेन ध्यानाध्यासरसेन च । त्रिधा
 प्रकल्पयन् प्रज्ञां व्रजते योगसुत्तममिति" तत्र भगव-
 ननुमानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च
 पदार्थविकल्पापेक्षम् । अतः पदार्थपदम् । "कषातो
 धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशवक्ष्यां कष-
 मयेण भगवता व्यवस्थापि तन्नाश्रितव्याकले प्रथमे

ऽध्याये समवेताद्येषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमा-
ङ्गिके जातिमन्त्रिरूपं, द्वितीयाङ्गिके जातिविशेषनिरू-
पणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये इत्यनिरूपणं,
तत्रापि प्रथमाङ्गिके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्का-
प्रतिपादनम् । आङ्गिकद्वययुक्ते तृतीये आत्मानःकरण-
लक्षणं, तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरण-
लक्षणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं,
तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् ।
आङ्गिकद्वयवति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे
शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् ।
आङ्गिकद्वययाङ्गिकि षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे
दानप्रतिपक्षधर्मविवेकः, द्वितीये चाश्रयान्धोषितधर्मनिरू-
पणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि
प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्त्वामेक्षगुण-
प्रतिपादनं समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निर्विकल्पकस-
र्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपा-
दनम् । दशमे अन्तुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र षड्विंशो
लक्षणं परीक्षा रिति त्रिविधासु यास्तस्य प्रवृत्तिः । ननु
विभागामेक्षया चातुर्विधे वक्तव्ये कथं त्रैविध्यसङ्गतिमिति
चेन्नैवं संख्याः विभागस्य विशेषोद्देश एवान्वर्तमानाः । तत्र
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षड्विंशे ते
पदार्था इत्युद्देशः । किन्तु क्रमनियमे कारणम् । उच्यते
समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथमसङ्ग्रहः ।
अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदन्तु सामा-
न्यवत्त्वस्यात् कर्मणः, पञ्चासन्नितयाश्रितस्य सामान्यस्य,
तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य
समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षड्विंशे पदार्था इति कथं
कथ्यते, अभावस्यापि सङ्गावादिति चेन्नैवं बोधः न अर्थात्तु-
ल्लिखितधीनविषयतया भावरूपतया षड्विंशेति विवक्षितत्वात्
तत्रापि कथं षड्विंशेति नियम उपपद्यते विकल्पात्तुपपत्तेः
तथाहि नियमव्यवच्छेदं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं
निषेधः अप्रमितत्वे कथनत्वात्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान्
मूर्ध्निविषयं प्रतिषेधं यतते, ततश्चातुषपत्तेर्नैव नियम इति
चेन्नैवं भाषिणः सप्रसन्नतया प्रमिते अव्यकारादौ भावत्वस्य
भावतया प्रमिते शक्तिसादृश्यादौ सप्रसन्नादेश निषेधा-
दिति ज्ञातं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादित्यस्य द्रव्यत्वादित्यतिवृत्त्यर्थम् । द्रव्यत्वं
नाम मनकारविन्मसमवेतत्वे सति निमित्तगन्धसमवेतम् ।

(गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति निमित्तत्वे सति
गन्धसमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्त्वरूपजातिव्यवच्छेदाय
गन्धसमवेतत्वसङ्गत्वं कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्धवृत्ति-
त्वादसम्भवारण्याय गन्धसमवेतत्वसङ्गत्वं संयोगादेर्गन्धा-
समवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वेनातिप्रसङ्गवारण्याय
नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीत्वात्तौ
पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्धसमवेतत्वस्य च सत्त्वा-
दतिप्रसङ्गवारण्याय गगनसमवेतत्वे मनोति विशेषणम्
गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्धसमवेतत्वस्य तथात्ववारण्या-
वारविन्द समवेतत्वे सतीति विशेषणम् इति बोध्यम्) ।
गुणत्वं नाम समवायिकारणसमवायिकारणमित्यसमवेतस-
त्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यस्य समवायिका-
रणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य क-
र्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारण्याय तदुभयमित्य-
समवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम्
गुणेषु ज्ञानादिषु असमवायिकारणमित्येव समवेतज्ञान-
त्वादेः सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वं ना-
मानित्यसमवेतत्वसङ्गितसत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । (अनि-
मानसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातित्वम् कर्मत्व
लक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमानसमवेतत्वाभा-
वाच्च तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथात्वेऽपि सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्य-
त्वाभावात्तातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वर-
हितसमवेतत्वसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽ-
तिप्रसङ्गवारण्याय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ता-
भावे तथात्ववारण्याय समवेतत्वं विशेषणम्) ।
विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।
समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति वक्ष्यां लक्षणानि
व्यवस्थितानि ।

“द्रव्यं नवविधं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकाशदिगाम-
नासीति । तत्र पृथिव्यादिषु द्रव्यस्य पृथिवीत्वादिजातिर्ल-
क्षणम् । पृथिवीत्वं नाम पाकजलरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्व-
साक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । अग्निं नाम रश्मिग्नारससमवेतत्वं
सति सत्त्वसमवेतं सामान्यम् । तेजस्वं नाम चन्द्र-
चामीकरसमवेतत्वे सति जलसमवेतं सामान्यम् । वा-
युत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः ।
आकाशकाशदिशासकैकत्वादपरजात्मभावात् पारिभाषिक-
स्त्रिष्वः संज्ञा भवन्ति आकाशः काशो दिगिति । सञ्चो-
गाजन्त्यजन्त्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणभावा

यद् । विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवाधिकारणाधि-
करणम् कालः । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा मरुती दिक् ।
आत्मजनसोरात्मजनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अणुसंभ-
वेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमवायिका-
रणत्वरजिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्ध-
स्पर्शसङ्ख्यापरिमाणद्रव्यकृतसंयोगविभागरत्वापरत्वबुद्धिसुख-
दुःखेष्वादेवमयत्ताश्च कण्ठोक्ताः सप्रदं च यद्व्यसृजिताः
गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं च पुर्विंशति-
गुणाः । तत्र रूपादिशब्दानानां रूपत्वादिजातिर्लक्ष-
णम् । रूपत्वं नाम मोहसमवेतगुणत्वापरजातिः ।
अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि दृष्टव्यानि । कर्म
पञ्चविधम् उत्प्रेषणाप्यप्रेषणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् ।
अनप्रेषणनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्प्रेषणादी-
नामुत्प्रेषणत्वादजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्प्रेषणं नाम
जडदेवसंयोगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः ।
एवमप्रेषणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं
परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता
वा । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवेत्युक्तम् । विश्रवाणाम-
नन्तत्वात् समवायस्य चैकवादिभागो न सम्भवति तल्ल-
क्षणञ्च प्रागेवादि । (सर्वज्ञत्वापरत्वं व्याप्यत्वम् अत्य-
देयवृत्तित्वं वा) ।

“द्वित्वं च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्मिन्
न स्खलितता बुद्धिस्त्वं वै वैशेषिकं विदुरिति” आभाष-
कस्य सङ्गात्वात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्शयते । तत्र प्रथ-
ममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तत्त्वादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽप्रेषा-
बुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तच्चात्
द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः” । तदाह
“आदाविन्द्रियसन्निकर्षवृत्त्यादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगो-
चरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रसितस्ततोऽ-
नु परतो द्वित्वप्रमाणान्तरं द्वे द्रव्ये इति धारय निगदिता
द्वित्वोदयप्रक्रियेति” ।

द्वित्वादेरप्रेषाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राह-
कार्याः अप्रेषाबुद्धिर्द्वित्वादेकत्वादिक्ता भवितुमर्हति व्यञ्ज-
कत्वानुपपत्तौ तन्नास्तुविधीयमानत्वात् यद्वं प्रति संयोग-
वदिति” । वयन्तु ब्रूयः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानिष्ठ-
बुद्धिबुद्धिर्भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् घटङ्गादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अप्रेषाबुद्धित एकत्वसामान्य-
ज्ञानं य द्वित्वोत्पत्तिवर्णकानिद्वित्वः अप्रेषाबुद्धिर्द्वित्वसा-

मान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमर्थं द्वित्वस्याप्रेषाबुद्धिनि-
वृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धिः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्ति-
समकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति । तथाच संयुक्तः
“आदावप्रेषाबुद्ध्या हि नष्टोदेकत्वजातिर्धोः । द्वित्वोद-
यसमं पश्चात् सा च तज्जातिर्बुद्धितः । द्वित्वास्तुगुणधी-
काले ततो द्वित्वं निवसति । अप्रेषाबुद्धिनाशेन द्रव्य-
धीजन्यकानतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिका-
रितः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मतः” इति ।

बुद्धेर्बुद्ध्यान्तरविनाश्यात्वे संस्कारविनाश्यात्वे च प्रमाणं
विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्यविनाश्यानि
कृत्तिकविभुविशेषगुणत्वात् यद्वत् । द्रव्यारम्भकसंयो-
गप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसम्काशमेकत्वसामान्यज्ञानया
आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालसमवेता-
बुद्धिचिन्तनादभाष्यामिति सत्तेषु । अप्रेषाबुद्धिर्नाम
विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ द्रव्यगुणनाशभारस्य कतिमिः सत्तेषु पुनरन्यद् द्र-
व्यकृतपदा रूपादिमङ्गवतीति जिज्ञासायास्तत्पत्तिप्रकारः
कथ्यते । नोदनादिकेषु द्रव्यगुणनाशः नष्टे द्रव्ये
परमाणावग्निसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु
श्यामादिषु पुनरन्यथादग्निस्संयोगाद्द्रव्यादीनामुत्पत्तिः
उत्पत्तेषु रक्तादिषु चट्टवदात्मसंयोगात् परमाणो द्रव्या-
रम्भणाय क्रिया तथा पूर्वदेयादिभागः विभागेन पूर्व-
देयसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगो-
त्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्रव्यकारम्भः आरब्धे
द्रव्ये कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीना-
मुत्पत्तिरिति यथाक्रमं न चक्षणाः । दशगुणादिप्रकारान्तरं
विसारमयाज्ञेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया पीठ-
रपाकप्रक्रिया तु नैयायिकधीषण्यता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कार-
णाकरणविभागजश्च । तत्र प्रथमं कथ्यते कार्यव्याप्ते
कारणे कर्मेत्युक्तं यदावयवान्तरादिभागं विधत्ते न तदा-
काशादिदेयादिभागः । यदा त्वाकाशादिदेयादिभागः न
तदावयवान्तरादिस्थिति नियमः कर्मणो गमनविभागो
कहलस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य
धूमध्वजवर्णस्य व्यभिचारादुपलब्ध्यात् ततश्चावयवकर्म अव-
यवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेयात् तस्मिन् हि-
भागान् द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणभावात् का-
र्याभाव इति न्यायादवयवनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविन तत्ता-

रक्षदोरवयवयोर्नमानो विभागः कार्यविनाशविधितं
न च संस्तम्भं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्तेषावयवस्य कार्यं संयुक्ता
दाक्षाद्यदेशविभागमारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात् ।
द्वितीयेषु ह्येते कर्मात्पक्षपदवास्तवाद्विभागं कुर्वन्
आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणवि-
भागाः । कर्म वा दिवं प्रति कार्यान्वाभिसंयुक्तमपेक्ष्य
कार्याकार्यविभागमारभते यथा हस्ताकार्यविभागाच्छरी-
राकार्यविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्यं कदा तस्य नि-
ष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यः व्यधिकरणस्य कर्मस्यो
विभाजनकत्वात्पक्षेऽतः परिदेष्टव्यात् कारणाकारण-
विभागस्य कारणात्वमङ्गीकरणीयम् ।

यदवादि अन्धकारादौ भावस्य निषिध्यत इति तद-
वच्छेदं तस्य अक्षरं विवादसम्भवात् तथाहि इत्थं तस्य इति
भाङ्गाः वेदान्तिनश्च भवन्ति, आरोपितमोक्षरूपमिति श्रीध-
राचार्यः आलोकाज्ञानाभाव इति प्रामाणिकैकदेशिनः
आलोकाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तत् इत्यल्पमप्यो
न वदते विक्षत्यानुपपत्तेः इत्थं भवदम्भकारं इत्याद्यन्वयतम-
सम्भवा नाद्यः यत्नान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुण्याक्षावङ्गु-
लत्वं प्रवृत्तात् न च तमसो इत्यवङ्गीर्भाव इति चाभ्युतं निर्गु-
णस्य तस्य इत्यन्वायसम्भवेन इत्यान्तरत्वं तुतरासम्भवात् ।
ननु तमाहङ्गान्धत्वेनोपलब्धत्वात् तस्य कथं निर्गुणं, स्या-
दिति, नोचं नन इतिवत् आनिरेनेत्युचं उच्यते।
अत एव आरोपितमोक्षरूपं तस्य अधिगमप्रत्ययसन्तरेणा-
रोपायोगात् नाहोकावच्छेदकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे
शामन्त्र्यानुपलब्धत्वात् । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययः तदनु
विधानस्यान्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्रत्ययवेद्यात्वायो
मो नाने इति चाभ्युतं प्रत्ययविनाशवधानादिषु व्यभि-
चारात् । अत एव आलोकाज्ञानाभावः अभावस्य प्रतिबो-
धिप्राक्कैन्द्रियप्राप्त्यन्तर्निबन्धेन मानसत्वं प्रवृत्तात् । तस्मा-
दालोकाभाव एव तस्य न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुष्-
प्रसादः दुःखभावे सुखत्वारोपस्य सर्वयोगभावे विभाग-
त्वानिगमनस्य च उच्यताम् । न आलोकाभावस्य यदाद्य-
भावप्रवृत्तवदभावत्वे आलोकावच्छेदकचक्षुर्जन्मस्थानविवक्षत्वं
सग्राहितैः प्रमित्यं, तदुपपत्तेः यदपेक्षं चक्षुःसदभावपक्षेऽपि
तदपेक्षत इति व्यापेक्षावच्छेदके आलोकापेक्षाया अभावेन
तदभावपक्षेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरण-
प्रवृत्तावच्छेदाभावः अभावप्रतीतावधिकरणप्रवृत्तावच्छेदाभावा-
नङ्गीकारादपरथा निवृत्तः कोलाहल इति शब्दपुञ्ज स-

प्रत्यक्षो न सग्रादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम् ।
तत्त्वार्थमनिसन्ताय भगवान् कणाद प्रवृत्ताय स्रज इ-
त्यनुपपत्तिर्नियमितैः प्रवृत्तैर्दम्भावनस इति प्रत्ययवेद्या-
त्वेनापि निरूपितम् ।

अभावस्य निषेधमुक्तप्राचगव्यः सप्तमो निरूप्यते ।
य चासम्भवेन सत्प्रवृत्तवाचः (अनुबोधिनिप्रतियोगित्वतादा-
त्यान्वयतमसम्भवेन सववायानुव्यत्यसववायत्वम्) य च संवे-
मेतो द्विविधः संसर्गाभावाभ्योऽन्वाभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि
त्रिविधः प्राक्प्रवृत्ततात्प्राभावाभेदात् तत्प्राप्ततः अ-
नादितमः प्रागभावः, उत्पत्तिमान् विनाशो प्रवृत्तः,
पुतियोग्यान्वयोऽभावोऽतृन्नाभावः । नन्वन्वोऽन्वाभाव उ-
वात्प्राभावा इति चेत् अक्षरो राजसर्ग एव अन्तः आन्वो-
न्वाभावो हि तादात्म्यपुतियोगिकः पुतिवेधः यथा वटः
पटाक्षा न भवतीति सर्वगपुतिवोगिकः पुतिवेधोऽतृन्ना-
भावो यथा वायौ रूपसम्भवेना नासीति । न चास्य
वृद्धाद्यौपयिकत्वं नासीत्प्रासङ्गिकेन दुःखात्प्राप्ते-
च्छेदापरपय्यावनिःशेषरूपत्वेन परमवृत्तार्थत्वात् ।

वास्तव्ये च १०७० २४३३३ “इष्टानां दिट-
प्रयोजनानां इष्टानामे प्रयोगोऽभ्युदयाय” ८६० ।
“इष्टानां प्रमाच्यत उपलब्धानां वागदानज्ञानादीनां दिट-
प्रयोजनानां दिटमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम तथाहि
“स्वर्गकामोयजेत” “अग्निहोत्रं जुञ्ज्यात् स्वर्गकाम”
इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, कश्चिदाद्येवाटिकं
यथा “यथा तालोऽरधोयते तस्य पितरोऽस्तकुलान्धुजु-
ख्याः करन्ति” इत्यादौ, कश्चिद्वैपपादमिकम्, यथा “विश्व-
जिता यजेत” इत्यादौ, अतः हि न विधिसमभिव्याहृत
नाप्यर्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं कात्यायनिकं कर्मस्वी-
कृतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाद्युरविना-
शिनमेतेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनु-
पपद्यमानमतएवां प्रयोगोऽनुष्ठानसम्बुद्धावापूनीतेत्यर्थः ।
ननु नृतिप्राप्ताप्ये इति आदेयं तदेव ह दुर्लभं नहि जी-
र्णावापानाशिव नित्यनिर्होतत्वेन नृतिप्राप्ताप्यं त्यजेत्येते
वीर्येवत्येवाभ्युपगमात्, इदमस्य च अथप्रसादविमर्शि-
त्यादिसम्भवाद् त आह इष्टानाम इति उच्यं इष्टानाकरे-
ऽच्छादो अन्धप्रसादविप्रसिद्धादिकं इष्टमद्वयं सदभावे
वतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदवृत्तयेन वाऽनुष्ठानितस्य
पुत्रधोदेवस्य निर्होतत्वेनोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न
निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न किञ्चन प्रयोजनभिधे-

अभते त्वाभिमिच्छन् स कावे । जाता सुखा प्रजा प्रमी-
यते सदा न वै बाधं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्न
भोहि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिवृद्धिं हव्यम् ।
भोचमन्नं विन्दति चाप्रवेताः स्वर्गाद्योकाद्भ्यस्तथा श्री-
मेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सिद्धा देवाः
प्रहृत्यस्य धनुम् । उक्तायं पक्षा सङ्गोदनेन आभ्यात्
कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् दैवे रसस्येतिव श्येन !
तत्त मांसं शिवयज्ञे वहुन्तु । श्येन उवाच । भोक्तायं
राजन् प्रार्थयेयं न चान्यदन्त्यन्तं समधिकं वा कपोतात् ।
देवेर्दत्तः सोऽद्य समैव भक्ष्यन्त्यन्ते ददस्य यजुनानामभावात् ।
राजोवाच । उक्तायं वेह तमनूने नयन्तु ते पश्यन्तु पु-
रुषा समैव । भयाहितस्य दायं समानिकान्त्वा प्राप-
यन्तु त्वं ह्येनं मा हिंसोः । त्वज्जे प्राणाच्चैव दद्यां क-
पोतं वीर्यो ह्ययं किमु जानामि श्येन ! । यथा ह्येनं मा
कुरुष्वेह सोम्य । नाहं कपोतमप्यिष्ये कथञ्चित् । यथा
मां हि वै साधुयादैः प्रसदाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा
त । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्यां प्रयाधि मां यद्वेत्तत्
करोमि । श्येन उवाच । जरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपि-
थित तावद्वाजन् ! यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त-
ज्जात् साधु त्वातः कपोतः प्रशंसेयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं
स्यान्मेति । अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेयीं
सुखेन धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्य-
दुत्कृतं गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकृत्य
शरोरं हज्जायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर एव कपोत
आसीत् । अथ राजा स्वयमेव हज्जामारोह । न च
व्यक्तीकमासीद्वा एतदुत्तानं हज्जा त्वात् इत्युक्त्वा मासीकत
श्येनः । अथ राजा आब्रवीत् कपोतं विदुः शिवयस्त्वं
कपोत । प्रच्छामि ते यजुने ! को ह्येनः । नानीश्वर
रैदृषं जातु कुर्यादेतं प्रश्नं भगवन्तो विचिन्तु । कपोत उ-
वाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्र-
हस्तः शचीपतिः । साधु त्वात् त्वान्धमं सौरयेयं नो
लिङ्गासबा त्वत्सकायं प्रपन्नौ । याभेतां पेयीं मम
निष्कृष्याय मादाद्भवन्विनोत्कृत्य राजन् । एतद्वो वक्ष्या-
मिदं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्ड्रमन्धम् । एतावत्
प्रजानां पावयिता यशसी सुरभीणावध सन्तोऽहम् ।
एतज्जात् पाञ्चात् पुरुषो जनिष्यति कपोतोमेति च तस्य
नाम । कपोतरोमायं शिविनोऽद्भुतं पुत्रं प्राप्स्यति न-
पटवं संजुननं यथोदीप्यमानं दृष्ट्वापि मूरन्मृगं सौर-

वाभाम्” उशीरश्च दक्षिततश्चरितमेवंपुं तच्च
शिवेरेवेति बहुभिः कल्प्यते तत्त पितापुत्रयोरभेदोपचारात्
उशीरश्चन्द्रप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पमेदात् उशीरश्च
तत्पुत्रशिवेश तथा चान्यमित्यविरोधः । अथ च यथातेदौ-
हितः तेन च यथातेः पुत्रपुत्रये स्वर्गात् पतने तस्मै सपुत्र
दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । “पृ-
च्छामि त्वं शिविरौशीनरोऽहं ममापि लोकावदि सन्तोह-
तात ! । यद्यन्तरोक्षे यमिदं वा दिवि श्रिताः क्षेत्तव त्वं
तस्य धर्मस्य मन्त्रे । यथातिरुवाच । यत्तं वाचा हृदये-
नापि साधून् परोक्षानावाचामंस्था नरेन्द्र ! । तेनानन्नादि-
विषोकाः श्रितास्ते विदुः पूषाः स्वमन्त्रोभङ्गान् । शिवि-
रुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मयादत्तान्नादि-
नेष्टः क्रयस्ते । नवाहं तान् प्रतिपत्स्येह दत्त्वा त्वं ग-
त्वा नातुयोजन्ति धीराः” “अन्ते च यजातिरिक्ता नहुषस्य
पुत्रः पुरोः पिता सार्जनीमस्विहासम् । गुह्यं चायं
वासकोभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतं प्रकायम्” भा०
आ० ६. २५० । उशीरश्च गोलापत्यम् इज् । औशीन-
रितदुगोलापत्ये पंक्ती द्वित्रयां कोप । “मूद्रायं गौतमो
यत्त महात्मा संशितव्रत । औशीनर्यामजमवत् काकीवा-
द्यान् सुतान् सुभिः” भा० स० २०. ५० । तस्यापत्यम् अत
इजपि । औशीनरि शिविऽष्टमे । “व्याश्विमेधो दिलीपस्य
महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरः पुण्डरीकः शर्यातिः
शरभः सुभिः” भा० स० ८ । यमसमार्षणे ।

औशीर न० ५५-६२ नु किञ्च ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यत् । षष्ठदि-
तयोः यथापीठयोः क्षीरस्वामी । यथायाम् २५५ अने च
पृथक् इति सुभूतिः । “अभ्यवहार्थं परमात्मनौपीरोऽदा-
कामचारः कृतोऽभूत्” दशकुमा० । उशीरमिवाकारो
ह्यस्य अण् । ४ चामरे तस्य नवदमूलाकारत्वात्सात्वम् ।
औशीरं चाचरमस्यस्य अच् । ५ चामरदण्डे अ-
मरः । हेमच० दण्डार्थतोक्तिश्चामरदण्डपरं “कृत्वं वेष्टन-
मौशीरसुप्तानद्वयजनानि च । यातव्यामानि देव्यानि
मूद्राय परिवारिणे” भा० श० ६. ५० । उशीरखेद-
मण् । ६ उशीरजे “अनन्यसौशीरम्” शक० ।

औषणशीखी स्त्री ऊषण एव सायैण औषणे कटुरसे
शीखो ७ त० । मूढात् तस्याः कटुरसत्वात्सात्वम् ।
औषट्शिखि पु० औषट्शस्य नृपस्यापत्यम् इज् । औषट्शि-
खमेदापत्ये वसुमति यथातिदौहिते । “पृच्छामि त्वं
वसुमानीषदन्तिथ्यद्विषि लोके यदि मे नरेन्द्र ।” भा० आ०

६३५० । सत्यं च यथा यथातिर्मातामहृष्टाया औषी-
नरिष्ये दर्शितः । तत्र भवच्छब्दे नैतस्यापि परामर्शोऽ-
प्यनः । औषधेरितम् “औषधेरजातो” पाठः । औषधि-
जाते । अज्ञादौ रोगनाशके इत्यभेदे । सार्धेऽण् ।
औषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुष्ठुते दर्शितः
“एवमेतत्पुत्रो व्याधिरौषधम् क्रियाकाश इति चतु-
र्थं व्याख्यातम्” इत्युक्ता “औषधपक्षणात् इत्यणुत्तरस्य
सौख्यविपाकप्रभवानामादेशः” इत्युक्तम् । तेन इत्यन्तात्साध्य-
स्यौषधत्वम् । अतएव तैजसजलविषविषेमाणास्यो-
षधत्वम् । “रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरौषधम् । ततः
कर्म्म निश्चयं पश्चात् ज्ञानपूर्वकं समाचरेत्” चक्रद० परि-
पाटीसङ्गा रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्त एव तेऽ-
भिगम्याः । तदुपयोगिभूत्यादिकं सुष्ठुते दर्शितं यथा
“अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः
सर्वशरीराश्च विषमवशो कश्चिदज्ञानाद्या वतनदेवतायतनसिक्ता-
ताभिरुपहृतामनूरासमभङ्गुरासदूरीकानां स्निग्धानां प्ररो-
हवती” इति स्थिरां समां कृष्णां गौरीं खोहितां वा
भूमिौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कसि विषयज्ञात-
पपवनदहनतोयसम्बाधमागैरेतुपहतमेकरसं पुटं पृथ्वगाढ-
मृदुलदीप्यां औषधमाददीते औषधभूमिपरीक्षाविशेषः सा-
मान्यः । विशेषतस्तु तज्ज्ञाज्ञवती स्थिरा शुक्ली श्यामा
कृष्णा वा स्थूलद्रव्यस्याप्राया स्तुभुषभूयिषा । जिग्धा यीतका
चक्रोदका जिग्धश्चक्षुषकोमलपृष्ठप्राया शुक्लाऽम्बुगुण-
भूयिषा । नानावर्णा जलजज्ञवती प्रिरिवात्सपाण्डु-
वज्रप्ररोहाऽग्निगुणभूयिषा । रूक्षा भस्करासमवर्णा
वज्रकोटरात्परपृष्ठप्रायाऽग्निगुणभूयिषा । श्वेती
समा श्वेतवत्याङ्गरसजला सर्वतोऽसारदृक्षा मङ्गापरित-
वज्रप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिषा । तत्र केचिदाहु-
राचार्याः । प्रादुर्भवार्थे नमनवसनयोश्चैव यथासंख्यं
मूलपलत्वक्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्भ-
व्यं । अस्याग्नेयत्वाप्युक्तः । सौम्यान् औषधानि सौम्येषु
जलद्रवादीताग्नेयान्यान् वेदेष्वप्यपद्रव्यानि भवन्ति ।
सौम्यान् औषधानि सौम्येषु जलद्रवेषु श्वेतीनि सौम्यगुणभूयि-
षाणां भूमौ जाताऽन्तिसधुरजिग्धयोतानि जायन्ते ।
यतेन मेघं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिषायां भूमौ
जातानि विरेचनद्रव्याऽद्याददीताग्न्याकाशमातृगुणभूयि-
षाणां वसनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिषासुभयतोभागानि ।
आकाशगुणभूयिषाणां वसनानान्यं वज्रवक्तराणि भवन्ति ।

सर्वाण्येव चाभिनवाभ्यन्तल सधुचृतमुष्पिपप्लीविड-
क्षेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षोराणि सौख्यवन्ति तेषाम-
वस्यसावनतक्रान्तसंवल्लराण्याददीतेति । भवन्ति चाल ।
गोपाक्षास्तापसा व्याधा ये चाप्ये वनचारिणः ।
मृगाकाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्रियते । सधुवयव-
साध्येष पक्षाश्ववणादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्वे विधीयते । गन्धर्वरक्षोपेता वज्रिधा भूमि-
रिष्यते । तज्ज्ञाज्ञूमिस्त्रभावेन वीजिनः वज्रचैर्मुताः ।
अव्यक्तः किञ्च तोयस्य रक्षो नित्यं विनिश्चितः । रस एव
वचाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरवाङ्मेव । सर्ववत्त्वसम्पन्ना
भूमिः साधारणा स्मृता । इत्यादि यत्र तत्रैव तद्गु-
णाणि विशेषतः । विगन्धेनापराहृष्टमविषमं रसा-
दिभिः । नवं इत्युत्तराणं वा पाद्यामेव विनिर्दिशेत् ।
विजृम्भं पिपप्ली औहं सर्पिषाव्यनवं हितम् । शेषम-
व्यनवमिनवं मृद्धीयाद्दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां
रक्तरोमनकादिकम् । क्षीरमूलपुरीषाणि जीर्णाकारेषु
संकरेत् । सुतज्ज्ञाण्डफलकयक्षुर्विष्यक्तभेषजम् । प्रश-
स्तायां दिशि शुषौ भेषजागारमिष्यते” ।
औषधपक्षणे परिभाषादिकसक्तं भावप्र० यथा
“प्रशस्तदेशे सज्जातं प्रशस्तोऽग्निं चोद्धृतम् । अत्यन्तान्
वक्तुगुणं गन्धर्वरक्षानितम् । दोषवृक्षानिकरमधिकं
न विकारि जत् । समोष्य काले दत्तस्य भेषजं स्याद्गुणा-
वहम् । आग्नेया विष्यष्टैवाद्याः सौम्यो हिमगिरिः
स्मृतः । अतस्तदौषधानि सूरतुरुपाणि जेष्ठभिः ।
आग्नेयाः अधिकाग्नांशाः सौम्यः अधिबसोमांशः ।
औषधयो एवौषधानि । अत्र सार्धेऽण् । अतुरुपाणि
सहयानि । अन्तेऽपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
मृद्धीवाक्तानि तुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे । आदित्य
सम्पन्नो मौनी नमस्तुल्य शिवं हृदि । साधारणधरा-
इत्यं मृद्धीवाडुत्तरान्वितम् । साधारणधराइत्यम्
सर्वसुमिवन्द्रव्यम् । उत्तरान्वितं सज्जात् उत्तरदि-
ग्भवम् । वक्षीकृतुत्सितानूपप्रधानोपरमार्गजाः ।
जन्तुवज्रिहिमव्याप्रा नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरदा-
खिलकाकार्यं पाद्यां सरसौषधम् । विरेकवसन्ध-
र्धन्त वसनानः समाहरेत् । वसनान्तः वसनमध्ये समा-
हरेत् संमृद्धीवात् । अतिस्यूजजटा याः सुखासां
पाद्यास्त्वेषो भुवम् । मृद्धीवात् स्रग्धुषानि सक-
कान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । सहान्ति येषां मृषानि

काव्यगर्भाणि सर्वतः । तेषान्तु वस्त्वन् पाह्यां हस्त
मूलानि सर्वतः । न्यपोधादेस्त्वन् पाह्या सारः स्या
हीजकादितः । तालीसादेश पत्रार्था फलं स्यात् त्रिफ-
लादितः । क्वचित्पत्रं क्वचित् कन्दः क्वचित् पत्रं क-
वित् फलम् । क्वचित् पुष्पं क्वचित् सर्वं क्वचित् सारः
क्वचित् त्वचः । त्रिफलं मृदुरां निम्बो वाला च त्रिफला
क्रमात् । धातुको कण्टकारी च खदिरः खीरपादपः ।
क्वचित्त्रिम्बस्य गृहीयात् पत्राभावे त्वचामपि । बालम्भ
लन्तु निम्बस्य पत्रमारम्भस्य च । अङ्गोऽनुक्तो जटा
पाह्या भागेऽनुक्तोऽखिलं समम् । पात्रोऽनुक्तो मृदः
पात्रं काष्ठोऽनुक्तो त्वहस्तम् । नवान्ये च हि योज्यानि
द्रव्याण्यखिलकर्म्मसु । विना विदुःकृष्णभ्यां गुडधान्या
व्यमानिकैः । धान्यमन्नम् । पुराणन्तु प्रशस्तं स्यात्ताम्बूल-
ह्वाञ्जितम् । शुष्कसुवीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्म्मसु ।
आर्द्रन्तु द्विगुणं गुञ्जादेश सर्वत्र निषेधः । गुडूचो
कुटजो बाला कुङ्गाण्डश्च यतावरी । व्यञ्जगत्या सहचरो
यतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्या सहैवाङ्गी द्विगुणं
नैव कारयेत् । सहचरो कुरण्टक (कटरीया) इति लोके ।
वासानिम्बपटोलकेतकलबला कुङ्गाण्डकेन्द्री वरी वर्षाभूः
कुटजाश्च कन्दर्वाङ्गिता वा पूतिगत्या भृता । ऐन्द्री नाग-
बला कुरण्टक इरी बलाभ्यन्ता सर्वदा । साङ्गी एवञ्च कु-
त्वचित् द्विगुणितं कार्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवा-
रुणी । वरी यतावरो पूतिमत्त्वा गन्धप्रसादनी ना-
गबला (गुलबकरि) कुरण्टक (पीतपुष्पाङ्गि) (कटसरैया)
इरी गुल्मुः । चतुर्लक्षं च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् ।
पङ्का शीतोक्तं चोष्णं तत्सर्वं स्याद्विधोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । सूक्ष्मास्थिसांसला पथ्या सर्वकर्म्मणि
पूजिता । क्षिप्रान्ध्रि निमज्जेया भङ्गातव्यं सद्योत्तमाः ।
पराङ्मुखैवकन्दो वारुणाकन्दस्तक । सौवर्चलन्तु काचामं
सैम्बन् स्मृतिप्रभम् । सुवर्णं क्वचि ज्ञेयं स्वर्णमालिकसुत-
म् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाया मनोह्रा शीतमा मता । श्रेष्ठं
शिलाजतं ज्ञेयं प्रक्षिप्तं न प्रियीर्यते । तोयपूर्वं कांस्यपात्रे
प्रदानेन विवर्जिते । तर्पूरस्तुवरः क्षिग्धः एला सूक्ष्म-
फला वरा । खेषचन्दनमत्तलं सुगन्धिं शुभं पूजितम् ।
रक्तचन्दनमत्तलं लोहितस्मृवरं मतम् । काकतुखडानिभः
क्षिग्धोऽशुभः श्रेष्ठो शुभमतः । सुगन्धिं लघु रुक्मञ्च
सुरदारं वरं मतम् । सरलं क्षिग्धमत्तलं सुगन्धिं च गुण्याव-
हम् । अतिपीता प्रयच्छा तु ज्ञेया दाहनिघा बुधैः ।

जातीफलं शुभं क्षिग्धं वरं शुभान्तरं वरम् । खड्गीका
शीतमा ज्ञेया या स्याद्विज्ञानसन्निभा । कर्णहृफलाकर
मध्यमा वा प्रकीर्तिता । गोमनसन्निभा । (मुनका) इति
लोके । करहृफलाकारा । (करोन्दोदाख) इति
लोके । खण्डन्तु विमलं श्रेष्ठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
गव्याव्यसदृशं रुच्यगन्धं मधु वरम्मतम् । अथ स्नायतो
हितानि । शालीनां लोहितः पात्रिः पत्रिकेषु च ख-
टिका । मूकधानेऽपि योमोधूमः प्रवरो मतः ।
शिम्लोधान्ये वरो मूढो मसूरसाङ्गी तथा । रसेषु मधुरः
श्रेष्ठो लवणेषु च सैम्बन् । टाडिमासलकान्द्रासासर्ज-
रश्च परुषम् । राजादनं मातुलङ्गं फलवर्गेषु श्रेष्ठम् । पद्म-
पत्रं (फलसा) इति लोके । राजादनं (खिरिणी) इति
लोके । मातुलङ्गं (बीजपूरा) इति लोके । त्वयाज्ञेयं वा-
स्तुकं जीवन्ती पोतिका वरा । पटोलं फलशास्त्रेषु कन्द-
शास्त्रेषु मृदुरम् । एणः कुरङ्गो हरिचो जाङ्गलेषु प्र-
शस्यते । पत्रिणां तित्तिरिर्वावो वरो मत्तोऽपि रोहितः ।
हरिणश्चान्वर्णः स्यादेषः ज्ञेयतया मतः । कुरङ्गश्चाप्य
उद्दिष्टो हरिणः ज्ञातको महान् । जलेषु दिव्यं दुग्धं
षु गव्यमाज्येषु गोमयम् । तैलेषु तित्तिजनैर्लभ्येषु
सिता हिता । अथ स्नायवाद्दहितानि । शिम्लेषु माषान्
प्राप्स्यति, लवणेषु खोषरं त्वजेत् । फलेषु लघुचं याको
सार्धपत्रं न हितम्मतम् । गोमांसं पायससंघेषु महितं महिनी-
यथा । मेरीपयः कुसुम्भस्य तैलन्याज्यञ्च फाणितम् ।
इक्षुरसः परिपको योऽङ्गिरः तत्फाणितम् तद्धि (कोया-
राव) इति लोके । अथ संयोगविरुद्धानि । मत्तपत्रं नू
पमांसञ्च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् । कपोतं सर्पपक्षेभ्य-
वर्जितं परिवर्जयेत् । मत्तस्वामिन्नोर्विकारेण तद्यथा शीरेण
वर्जयेत् । सक्तं मांसपयोयुक्तावृणं दीधि विवर्जयेत् ।
उष्णैर्जलोऽम्बुना क्षौद्रं पायसं ज्ञयारामितम् । रन्ध्राफलं
त्वजेत् तत्तं दीधि विल्वफलान्वितम् । दशाङ्गुलितं सर्पिः
कांस्ये, लघुघृतं समम् । कतासञ्च कषायञ्च उपवर्णोजितं
त्वजेत् । एकलं बहुमांसानि विवर्ज्यन्ते परस्परम् । स
धुसर्पिर्वातेन पानीयं वा पयसाया । अथ भेषजपत्र-
णश्चेतः । लवणं सैम्बन् प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
चूर्णैश्चासवक्षेहाः साध्या भवन्चन्दनैः । कषायेषु
पयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् । अन्धः सन्ध्याज्जने
ज्ञेया ह्यजमोदा यथानिका । बहिःसन्ध्याज्जने सैव
विज्ञातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रबोनेषु मन्त्राविरुद्ध

वृद्धते । अथ प्रतिनिधिः । चित्तज्ञाभावतो दन्तो आरः
 शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्ययासस्य पुनःप्रव्या दुरा-
 लभा । शिखरो अयमागः । तगरस्यायभावे तु कृषं
 दद्याद्भिषम्बरः । मूर्धाभावे त्वचोऽप्याद्या जिह्मोममवा
 बुधैः । अहिंसायाः अभावे तु मानकन्दः । गौर्निर्दिष्टः ।
 लक्षणायाः अभावे तु नीलकण्ठशिक्षा मता । नीलक-
 ण्ठशिक्षा मयुरशिक्षा । वक्त्राभावे देयं कलहारी-
 त्पल ५५५ जम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुसुदं देयमिष्यते ।
 जातिपुष्पं न यत्नास्ति खवक्त्रं तत्र दीयते । अर्क्षपण्यादि
 पयसो ह्यभावे तद्वसो मतः । पौष्कराभावतः कृषं तथा
 वाक्पुष्पभावतः । स्त्रीषेयकस्याभावे तु भिषग्भर्त्सित्येऽ
 मदे । चविकागजपिच्यस्तौ पिच्यलीमूलवत् स्मृतौ ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रमुखाटफलं मतम् । यदि न स्था-
 हाचिन्या तदा देया निशा बुधैः । सोमराजो वाकुची ।
 प्रमुखाटफलं चकमहफलम् । दाचिन्या दाचहरिद्रा
 निशा हरिद्रा । रसाङ्गनस्याभावे तु सस्यगुदाय्यं प्रयुज्यते
 सौराष्ट्रभावतो देया स्फटिका तद्वृणा जनैः । सौरष्ट्री
 (सौराष्ट्रीसाटी) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति
 लोके । तातोयपलकाभावे खर्षतालो प्रशस्यते । भार्ग्य-
 भावे तातोयं कण्टकारी जटाऽथ वा । वृचकाभावतो
 दद्याद्भुवणं पांशुपूर्वकम् । अभावे मधुयक्षास्तु चात-
 कीक्ष प्रयोजयेत् । वृचकं (चीहार) इति लोके पांशुख-
 वणं (खारी) अथ वा (रेह इति लोके । अन्तर्वेतसका-
 भावे पुक्तं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्र-
 देयं काश्मरीफलम् । तयोराभावे कुसुमं वन्धूकस्य मतं
 बुधैः । खवक्त्रकुसुमं देवं नखस्याभावतः पुनः । कलू-
 र्वाभावे कल्लोचं लेपण्यां विदुर्बुधाः । कल्लोचस्याप्य
 भावे तु जातोपूष्यं प्रदीयते । सुगन्धोसुस्तकं देयं
 कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो देयं सान्धिपर्णं
 विशेषतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कण्ठस्थकु-
 सुमं नवम् । श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ।
 अभावे त्वेतयोर्विष्टः प्रक्षिपेत् रक्तचन्दनम् । रक्तचन्द-
 नकाभावे नवोद्योत इदुर्बुधाः । सस्या चातिविषाभावे शि-
 षाभावे शिवा मता । अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते ।
 मेदा जीवककाकोची अहिहृन्द्गेऽपि वासति । वरो विदार्य
 अगन्वा वाराही च क्रमात् स्मृतम् । वरो यतावरा ।
 वाटकाश्च तथाभावे चम्पकारालुको मतः । वाराहीकन्द-
 र्धस्य पश्चिमे गृह्णितव्यम् । वाराहीकन्दपश्चात्

चम्पकारालुको मतः । अन्नपुष्पभावे देये वाराह इव लो-
 मयान् । भङ्गातकासम्भावे तु रक्तचन्दनमिष्यते । भ-
 ङ्गाताभावतश्च नलसे चोराभावतः । सुवर्णाभावतः खर्ष-
 माक्षिकं प्रक्षिपेत् बुधः । अतस्तु माक्षिकं ज्ञेयं बुधैः
 रजतवत् ध्रुवम् । माक्षिकस्यायभावे तु प्रदद्यात् खर्षमै-
 रिकम् । सुवर्णमय वा रौप्यं स्मृतं यत्र न लभ्यते । तत्र
 कान्तं न कम्पाणि भिषकुर्व्यादिवक्ष्यते । कान्ताभावे
 तौक्ष्ण्यलोहं योजयेद्दद्यात्सत्तमः । अभावे मौक्तिक-
 स्थापि सुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत्र न लभ्येत तत्र
 जीर्णगुडो मतः । मत्स्याण्डभावतो दद्यात्भिषजः सित-
 यर्कराम् । असम्भावे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ।
 आराभावे रवो मौक्तो माखरो वा प्रदीयते । अत्र प्रो-
 क्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च । योज्यनेकतराभावे
 परं वैद्येन जानता । रसवोर्ध्वविषाकाद्यैः समं द्रव्यं
 विचिन्त्य च । युक्तादिविधिसन्त्यङ्ग व्याघ्रान्तु रसा-
 दिवत् । योगे यदप्रधानं स्यात्सस्य प्रतिनिधिर्मातः ।
 यत् प्रधानं तस्यापि सद्यः नैव गृह्यते । याधिरयुक्तं
 यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अतुक्तमपि युक्तं
 यत् योजयेत् तद्वसादिवत् । द्रव्यगतपञ्चपदार्थ-
 कर्मायथाह । द्रव्ये रसो गुणो बोध्यविपाकः शक्तिरेव च ।
 पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वसं कृष्यन्ति कर्म च ।
 “वाय्वन्तौषधिमौष विकारे सान्निपातिके” कुमा० ।
 “हृष्योऽपि सस्यतः शिष्टस्त्याक्तस्य यथोपधम्” रघुः ।
 “स्य धिषमौषधम्” उद्धटः । “भवौषधात् औत्तमनोऽभि-
 रासात्” भाग० ११, “औषधं जाङ्गमीतोयं वैद्यो नाराय-
 णः खयम्” पुरा० । संसाररूपदुःखदायकरोगनिवारके
 उपरनेष्टरे च “औषधं जगतां सेतः” विष्णु० सं० ।
 औषधि स्त्री आ+औषधि-प्रा० सं० । सस्यगोषधौ । “विर-
 सन्ति न जूतिस्तसौषधयः” किरा० वा ङीप् । औषधी ।
 औषधर न० उपरि भवः अण् । पांशुखवणे राजनि० ।
 औषधरक्त न० औषधमिव कत् । (खारी) लवणभेदे राजनि० ।
 औषस न० उपरि भवः सन्निवेशेत्वादिना योगविभागात्
 अण् । १ उपरिभवे । वस्तुतः भवाये “कालाट्ठञ्” पा० उक्तेः
 ठञ् स्यात् तेन ऊपर इदम् इत्यण् इत्युचितम् । २ उपरि
 सन्निधिनि । “अतुदितौषधरागेति “औषधातपधयाटप-
 लीनम्” इति च” किरा० स्त्रियां ङीप् । “वा
 मोषाः पत्यौषधी सा” शत० जा० ६, १, २, ८, उ वश्+
 वा० यत् खाद्यं अण् । औषस्य उपरिभवे लि० ।

श्रीषि(स्त)स्य लि० उषसिरेदम् अण् व्यञ् वा । उषसिचरि-
तात्तत्वे का० उ० प्राक्कायकारुडभेदे । तच्च “उषसिर्ह चा-
कावणः” इत्यादि तत्तत्त्वं प्राक्काय “श्रीषि(स्त)स्ये”
कारुड इविडुषासपि आत्विष्यदर्थं नात्” का० उ० भा० ।

श्रीषसिक् लि० उषसा चरति ठक् ठिबोपः । १ उषसाचारि-
चि । उषसि भवः काकाट्ठञ्” पा० ठञ् । २ उषसिभवे च ।

श्रीषिक लि० उषा उषसि भवः ठञ् । उषाभवे स्त्रियां ङीप्
श्रीष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रद्वयदौ । “ओष्ट्र” इव

लघु खाटु उषणं दीपनं तथा । कमिकुडकफानाहयोषो
दरहरं सरम्” भावप्र० । “अनिर्हृयायाः गोः क्षीर
श्रीष्ट्रमैकयकं तथेति” मनुः उष्ट्रयन्दे विवर्तितः ।

श्रीष्ट्रक न० उष्ट्राणां समूहः मोक्षोक्षोद्रेत्यादिना वृञ् ।
उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽव्यवोवा वृञ् । २ उष्ट्र-
विकारे इतदवयवे च लि० ।

श्रीष्ट्रय न० उष्ट्रयस्येदम् “पत्रपत्रादञ्” पा० रथादित्-
तुहत्तो व्यञ् । उष्ट्रवाष्ट्रयसम्बन्धिन ।

श्रीष्ट्रायण ण् स्त्री उष्ट्रस्यापतत्रम् बा० फक् । उष्ट्रापत्ये ततः
चतुरार्याम् खरोहृणादि० वृञ् । ओष्ट्रायणक तत्सन्धि-
कटपेदादौ लि० ।

श्रीष्ट्रिक लि० उष्ट्रे भवः ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ “विपाके
कटु वणार” शुक् भेद्यौष्ट्रिकं दधि” सुश्रुतः ।

श्रीष्ट्र लि० ओष्ठ ओष्ठाकारोष्ठस्य प्रज्ञा० व्यञ् । ओष्ठा-
कारकाशयवयुक्ते आश्विनपक्षपक्षे । “ओष्ठमाश्विनम्”
कात्मा० ८, २, ७, “ओष्ठावयवयुक्तमाश्विनपक्षपालम्” कर्कः
“तद्दिदेवत्वमौष्ठमाश्विनपालम्” यत० भा० ४, १, ५, १८ ।

श्रीष्ट्र लि० ओष्ठे भवः यत् खाटो व्यञ् । ओष्ठभवे उवस्ये
पवर्गबोः “ओष्ठकावपू” इति शिष्योक्तं लयोक्तपालम्

श्रीणिज न० उणिञ्+प्रज्ञा० खार्थेण् । उणिञ्गर्थे ।

श्रीणिङ् लि० उणिङ् भवः उत्था० अण् तस्येदमल्” ।

१ उणिङ्कन्दोभवे इतत्सम्बन्धिन च । उणिङ्का स्तुतः
अण् । २ उणिङ्कन्दोभवा स्तुतौ सवितरि “सवित उणि-
ङ्काय” यजु० १८, ६ ।

श्रीणीक लि० उणीवे शोभते अण् घृभो० । १ उणीव-
धारणि इतद्धारिजनपदविशेषे इतद्घृभे च “श्रीणी-
कानन्तवासांश्च योधकान् उरुषादकान्” भा० व० ५० ।

श्रीणीय न० उणीयस्य भावः गुणवचनत्वात् व्यञ् । उणीयस्य
स च “उणीयस्यस्तु तेजसः” इत्युक्ते तेजसयव स्वाभावि-
कधर्मः तत्तत्तद्योगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्य-
पित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा “श्रीणीयस्यैरौष्ठ्यवा-
चवयैर्यद्युगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरसः
शोऽसौष्ठ्यादौष्ण्यं वर्द्धयति” सुश्रु० ।

श्रीणीय न० उणीयस्य भावः उणीयस्य वा व्यञ् । उणीयस्य
राजवियोगौष्ण्यं कटुस्य जगतोक्तम्” रचः । उणीयस्य
यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्पर्शः सप्र-
दशाङ्गस्य देहसंयोगादेव तथोक्तं या० सूत्रभाष्ययोः
“अस्यैव शोषपक्षेरेव कक्षा” इत्युक्तं च सूत्रायरीरस्यैव
अज्ञायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संसर्गोऽनेणिमानं विजानाति
तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषूपि च
रूपादिषु देहगुणेषु नोक्षोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव दृढ-
लभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यापानञ्च
एवैव ऊहेति तथा च श्रुतिः “उण एव जीविव्यच्छीतो-
भरिष्यति” भा० । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊहेत्य-
व्यतिष्ठयते इत्युक्तं आह ।

इति वाचस्पत्ये श्रीकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ-तकवाचस्पति-भट्टाचार्य-विरचिते वाचस्पत्ये ऽभिधाने
स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

